Monika Kamińska

Instytut Archeologii UJ

Grody południowo-zachodniej Rusi w okresie od 1240 do 1340 r. w świetle źródeł archeologicznych i historycznych.

Praca doktorska

SPIS TREŚCI

I. Wstęp, cel i zakres pracy 5
I.1. Zakres merytoryczny 8
I.2. Zakres chronologiczny 11
I.3. Zakres geograficzny 15
I.3.1. Geografia fizyczna i historyczna południowo-zachodniej Rusi 15
I.3.1.1. Środowisko przyrodnicze 15
I.3.1.2. Regiony geograficzne i krainy historyczne 18
I.3.1.3. Geografia historyczna regionu i podział administracyjny Rusi 28
I.3.2. Granice dzierżawy Romanowiczów 38
I.3.2.1. Granica polsko-ruska, przebieg i metody jej rekonstrukcji 38
I.3.2.2. Granica północna: pogranicze rusko-bałtyjskie, kwestia tzw. Rusi Czarnej i ziemi pińskiej 47
I.3.2.3. Zasięg władztwa Romanowiczów w innych kierunkach: przebieg granicy północnowschodniej i wschodniej (pogranicze wołyńsko-pińskie i wołyńsko-kijowskie) 51
I.3.2.4. Południowy zasięg władztwa Romanowiczów: problem granic politycznych, etnicznych i kulturowych 53
II. Grody południowo-zachodniej Rusi 67
II.1. Zarys dziejów Rusi Halicko-Wołyńskiej w 2. połowie XIII-1. połowie XIV w. 67
II.1.1. Kontakty rusko-ordyńskie 69
II.1.2. Kontakty rusko-litewskie 71
II.1.3. Kontakty rusko-polskie 72
II.1.4. Kontakty rusko-węgierskie 73
II.1.5. Stosunki litewsko-polskie a Ruś (i Orda) po 1340 r. 73
II.2. Charakterystyka źródeł pisanych i literatury przedmiotu 75
II.2.1. Źródła ruskie 75
II.2.2. Źródła łacińskie 78
II.2.3. Źródła „wschodnie": hebrajskie, arabskie, perskie i greckie 79
II.2.4. Literatura historyczna i archeologiczna poświęcona Rusi XIII-XIV w. 81
II.2.5. Źródła kartograficzne 84

II.3. Historia badań grodzisk średniowiecznych obszaru historycznej Rusi Halicko-Wołyńskiej 89
II.3.1. Zainteresowanie grodziskami ruskimi w XVII-XVIII w. 89
II.3.2. Początki i rozwój archeologii w wczesnośredniowiecznych grodzisk w wieku XIX 90
II.3.3. Okres międzywojenny w badaniach grodzisk 93
II.3.4. Archeologia powojenna w badaniach grodzisk wczesnośredniowiecznej Rusi w Polsce i Związku Radzieckim 94
II.3.5. Badania grodzisk po roku 1990 96
II.4. Systematyka grodzisk wczesnośredniowiecznych Rusi południowo-zachodniej 98
II.4.1. Najważniejsze prace poświęcone grodom Rusi południowo-zachodniej (katalogi, prace o charakterze syntetycznym, typologie grodzisk) 98
II.4.2. Opracowania regionalne grodów Rusi południowo-zachodniej 100
II.4.3. Zasady opisu grodzisk – kwestionariusz 105
II.5. Podstawy datowania średniowiecznych grodzisk 107
II.5.1. Ceramika 107
II.5.2. Inne zabytki datujące 114
II.5.3. Źródła pisane 123
II.5.4. Dendrochronologia, C14 i inne metody datowania bezwzględnego 124
II.6. Grody Rusi Halicko-Wołyńskiej w świetle analizy źródeł pisanych i archeologicznych 127
II. 6.1. Obraz grodów Rusi Halickiej i Wołynia w źródłach pisanych X-XIV w. 127
II.6.2. Charakterystyka staroruskiego budownictwa grodowego do połowy XIII w. (w świetle badań archeologicznych) 139
II.6.3. Grody ruskie po połowie XIII w. (w świetle badań archeologicznych) - kryzys czy rozwój? 153
II.7. Losy grodów po połowie XIII w. i po roku 1340 (zamki, cmentarze i inne elementy przestrzeni osadniczej) 162
II.7.1. Zamki 162
II.7.1.1. Ruskie „zamki" typu „*motte*"? 163
II.7.1.2. Przegląd stanowisk 168
II.7.2. Klasztory, kościoły i cmentarze 188
II.7.3. Wnioski 190

II.8. Sieć grodów Rusi południowo-zachodniej przed i po najeździe mongolskim (analiza) 191
II.8.1. Dotychczasowe próby bilansu najazdów w mongolskich w XIII w. 192
II.8.2. Najazd mongolski 1240-1241 r. - źródła pisane a archeologia 193
II.8.3. Pokłosie konfliktu z Burundajem z 1259/1260 r. 195
II.8.4. Grody ruskie - czynniki zastoju i rozwoju w okresie rządów Romanowiczów 196
II.8.5. Sieć grodowa Rusi południowo-zachodniej w liczbach - analiza statystyczna 197
II.8.6. Wnioski na temat przemian budownictwa grodowego na Rusi południowo-zachodniej w 2. połowie XIII-1. połowie XIV w. 204
III. Zakończenie 205
IV. Bibliografia 208
V. Tabele stanowisk 339
V.1. Zestawienie głównych danych z katalogu (cz. I i II) 340
V.2. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych obwodu brzeskiego 357
V.3. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych obwodu chmielnickiego 358
V.4. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych obwodu czerniowieckiego 364
V.5. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych obwodu iwanofrankowskiego 370
V.6. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych obwodu lwowskiego 377
V.7. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych obwodu równeńskiego 390
V.8. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych obwodu tarnopolskiego 398
V.9. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych obwodu wołyńskiego 407
V.10. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych województwa lubelskiego 418
V.11. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych województwa mazowieckiego 425
V.12. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych województwa podkarpackiego 427
V.13. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych województwa podlaskiego 435
VI. Mapy 438
VII. Katalog stanowisk 482

I. WSTĘP

Na tle ogromnego terytorium Rusi, rozciągającego się od ziemi nowogrodzkiej po Wielki Step, wyjątkowe miejsce zajmowały jej południowo-zachodnie krańce – ziemie wołyńskie i halickie. Próbę ich zjednoczenia pod berłem jednego władcy, podjął protoplasta dynastii Romanowiczów – Roman Mścisławowicz. Wyjątkowość tych terenów na tle krain ruskiej ekumeny wynikała nie tylko z położenia na szlaku handlowym z Europy Zachodniej do Kijowa, ale także z bezpośredniego sąsiedztwa z łacińskim kręgiem kulturowym, z którego zachodnie krańce Rusi czerpały wzorce kulturowe, widoczne np. w unikatowej architekturze monumentalnej, datowanej już od XII w. Dzieje Rusi południowo-zachodniej w XII-1. połowie XIII w., jej relacje z Zachodem i Wschodem, kultura materialna i sztuka, były przedmiotem wielu studiów. Momentem przełomowym dla ziemi halickiej i Wołynia był koniec 1240 r., gdy również tutaj dotarły wojska mongolskie, po tym, jak zdobyły i zniszczyły Kijów oraz inne ważne grody Rusi Kijowskiej.

Mongołowie przynieśli Rusi długotrwały okres kontroli politycznej, obowiązku płacenia daniny i stałego zagrożenia zakończony umownie w 1480 r. Podkreślić jednak należy, że model relacji rusko-mongolskich różnił się w poszczególnych częściach wielkiej ziemi Rurykowiczów. Jak wyglądało zwierzchnictwo mongolskie w odniesieniu do południowo-zachodniej Rusi? Jakie odzwierciedlenie tego stanu znajdujemy w tak specyficznym elemencie struktury państwowej, jakim jest sieć grodowa? Jakie szkody poczynili Mongołowie w 1240-1241 r. i czy Ruś spadkobierców Romana Mścisławowicza po najeździe mongolskim rzeczywiście „upadła”? Odpowiedzi na te pytania częściowo udzielili już historycy, posiłkując się więc ich ustaleniami, jak i dokonując analizy źródeł archeologicznych, czyli pozostałości grodów, pisząca te słowa podejmuje próbę zarysowania zmian zachodzących w obrębie zachodnich peryferii Rusi w latach 1240 – 1340, przy uwzględnieniu oczywiście nierównomiernego zaawansowania badań i publikacji ich wyników odnośnie do reliktów poszczególnych grodów

W historii mojego rozwoju naukowego, zainteresowanie kulturą dawnej Rusi pojawiło się już na etapie studiów licencjackich w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, więc jeszcze w ich trakcie podjęłam decyzję o rozpoczęciu studiów na drugim kierunku, na Wydziale Filologii Wschodniosłowiańskiej, który ukończyłam ze stopniem licencjata. Studia licencjackie i magisterskie w Instytucie Archeologii oraz

równoczesne studia filologiczne były dla mnie okresem nie tylko kształtowania warsztatu archeologa „powszechnego", ale i archeologa-slawisty. Studia magisterskie na kierunku archeologia ukończyłam pod kierunkiem Promotora niniejszej rozprawy, prof. Jacka Poleskiego, który obdarzył mnie zaufaniem i przyjął mój pomysł na temat pracy doktorskiej. Wybór ten, przez pierwsze lata, zaowocował długimi kwerendami, podróżami po części wspomnianych w pracy stanowisk, zebraniem obszernej literatury, później zaś satysfakcjonującą, choć niekiedy żmudną, pracą, za nadzorowanie której chciałam serdecznie podziękować Profesorowi.

Niniejsza praca powstawała głównie w latach 2015-2020, po mojej emigracji do Hiszpanii. Jako archeolog odczuwam dyskomfort z powodu niezamieszczenia w prezentowanej pracy większej liczby rycin ilustrujących wyniki badań wykopaliskowych na terenie grodzisk (głównie w katalogu), które były pierwotnie zaplanowane. Jak zazwyczaj bywa w takich przypadkach, skanowanie rycin i ich „wklejanie" do tekstu zaplanowane miałam na okres po zakończeniu pisania tekstu rozprawy. Niestety, wybuch pandemii koronawirusa odciął mnie na kilka miesięcy od dostępu do krajowych bibliotek (od kilku lat mieszkam i pracuję w Alicante, lecz dzięki życzliwym osobom zawsze mogłam skorzystać ze zbiorów bibliotecznych). Ostatnie kilka tygodni, które spędzam w Polsce, nie przyniosły radykalnej zmiany w tej sytuacji – w zdecydowanej większości przypadków biblioteki udostępniają swoje księgozbiory w minimalnych zakresie. Tak więc zmuszona byłam wykorzystać w pracy tylko te ryciny (na szczęście są wśród nich plany grodzisk), które zgromadziłam jeszcze przed wybuchem pandemii, jak i pojedyncze, które udało mi się pozyskać poprzez internetowy dostęp do publikacji. Mimo postępującej digitalizacji rozmaitych zbiorów bibliotecznych, przez te kilka lat powstawania pracy do wielu pozycji bibliograficznych dotrzeć mogłam jedynie dzięki pomocy polskich i ukraińskich kolegów, którym serdecznie dziękuję. Szczególne podziękowania w tym zakresie kieruję (w kolejności alfabetycznej) do Bożeny Figieli z Przeworska, Andrija Fylypčuka, Ivanny Papy i Nestora Rybčyns'kiego ze Lwowa, Myroslava Vološčuka z Iwano-Frankowska, Radosława Liwocha, Wiktora Węglewicza i Barbary Żurek z Krakowa oraz Piotra Kotowicza z Sanoka. Za konsultacje naukowe, pomoc w pozyskaniu materiałów bibliograficznych oraz za zaprezentowanie mi zbiorów zabytków z poszczególnych stanowisk dziękuję także T. Verbie z Łucka, S. Panyšce z Włodzimierza, I. Voznemu i A. Fedorukowi z Czerniowców i S. Ters'kiemu z Lwowa. W miejscu tym chciałabym również wspomnieć zawsze mi życzliwego Ś.p. dr Mychaiłę Fylypčuka ze Lwowa, który zawsze z chęcią gościł mnie na swoich

wykopaliskach i pomagał w zdobyciu potrzebnej literatury. Nieoceniona w kwestii konsultacji z dziedziny historii była pomoc dr hab. Adriana Jusupovića z Warszawy i prof. Dariusza Dąbrowskiego z Bydgoszczy, którym dziękuję nie tylko za uwagi dotyczące posługiwania się źródłami historycznymi, ale i za przyjacielskie wsparcie oraz motywację do pracy. W końcu, za anielską cierpliwość i wyrozumiałość dziękuję narzeczonemu, Bruno.

Kraków, wrzesień 2020

I.1. Cel i zakres merytoryczny pracy

Tematem pracy jest odtworzenie dziejów sieci grodowej i specyfiki budownictwa obronnego południowo-zachodniej Rusi, terenów wchodzących w skład politycznej domeny dynastii Romanowiczów w okresie od 1240 r. do końca rządów dynastii, czyli roku 1340, kiedy to, po śmierci księcia Bolesława Jerzego, państwo Romanowiczów stało się polem politycznej rywalizacji między władcami Litwy i Polski.

Zagadnienia losów ruskich grodów w interesującej nas części Rusi w latach 1240 – 1340 nie sposób omówić bez odniesienia się do lokalnej tradycji budowlanej i rozrostu terytorialnego południowo-zachodniej Rusi, który zapoczątkował podbojem Wołynia Włodzimierz Wielki. Polityka ta wymagała budowy i rozbudowy ośrodków ośrodków grodowych stanowiących ważny element ruskiej administracji państwowej na przyłączonych terenach. Obecnie dostępnych jest już kilka prac katalogujących grodziska ziemi halickiej i wołyńskiej w okresie staroruskim (Ратич 1957; Раппопорт 1967; Куза 1996; Liwoch 2003; Кучинко 2009 i in.)[1], brak jednak opracowania zbiorczego, ukazującego zmiany zachodzące w południoworuskim budownictwie obronnym po połowie XIII w., gdy warunki rozwoju sztuki fortyfikacyjnej pod względem politycznym stały się niekorzystne, szczególnie na terenach bezpośrednio graniczących z podporządkowanymi Mongołom[2] terytoriami ziemi bołochowskiej, Porosia i Ponizia. Rok 1240 r. (lub, bardziej umownie, połowa XIII w.) uznawany jest przez historyków i archeologów za cezurę wczesnego i późnego średniowiecza przede wszystkim w Europie Środkowej (Kajzer 2014, 7-8; Kruppe 1981, 14; Piekalski 2007, 9-18), ale data ta jest znacząca także dla Europy Wschodniej (por. Dzieńkowski 2014, 151; Макаров 2003). Właśnie wówczas liczna grupa grodów upadła, została porzucona lub zmniejszyło się ich znaczenie. Przyjmuje się zatem w literaturze, iż główną przyczyną upadku większości ruskich grodów był najazd mongolski z końca 1. połowy XIII w. (jak wynika z większości opracowań tematyki grodów południowej Rusi, *gros* założeń obronnych funkcjonowało umownie „do połowy XIII" lub, bardziej ogólnie, „do XIII w."; por. np. Винокур, Телегін 2008, 361-388; *Древняя*… 60-61; Куза 1989, 72-79, 82-84). Nie zawsze jednak takie ustalenia badaczy poparte są wyrazistymi odkryciami – śladami, jakie pozostawiły ataki Mongołów (takimi, jak zgliszcza, szczątki ofiar najazdów czy znaleziska

1 Zestawienia i klasyfikacje grodzisk południowo-zachodniej Rusi omówione zostaną w kolejnym rozdziale.
2 W odniesieniu do stepowych najeźdźców w XIII w. w literaturze stosuje się zwyczajowo określenie „Mongołowie", zaś szeroko pojętych Ordyńców (stepowców, ale i ludność osiadłą Ordy) od wieku XIV po czasy nowożytne nazywa się już „Tatarami" (por. Kamińska 2015, 226-227).

militariów najeźdźcy). Wiele stanowisk wydatowanych zostało na podstawie znalezisk ułamków ceramiki z badań powierzchniowych lub niewielkich sondaży. W tym miejscu należy podkreślić, że zarówno przekazy historyczne, jak i archeologia dostarczają też informacji o grodach, które przetrwały burzliwy wiek XIII w. oraz o zupełnie nowych ośrodkach, założonych właśnie w tym stuleciu. Tematyka dziejów grodów ruskich w stuleciu po najeździe mongolskim z 1240-1241 r. w pierwszej kolejności wymaga zagłębienia się w rozproszone publikacje historyczne i archeologiczne (nierzadko są to tylko krótkie sprawozdania w wykopalisk), następnie uwzględnienia najnowszych badań (wszystko to w celu poszukiwania specyfiki zmian w budownictwie grodowym, które nastąpiły w 2. połowie XIII w.), a w rezultacie zestawienia ich z oddziałującymi na nie zewnętrznymi i wewnętrznymi czynnikami politycznymi.

Na omawianym obszarze, którego dokładne granice nakreślone zostaną w dalszej części pracy, odkryto do tej pory ponad 400 grodzisk datowanych mniej lub bardziej precyzyjnie na okres funkcjonowania Rusi kijowskiej, czyli do najazdu Mongołów, a w niektórych przypadkach nawet do XIV w. Grupą reprezentatywną dla całego obszaru Rusi Halicko-Wołyńskiej, poddaną szczegółowej analizie, będą grody znane z kart źródeł pisanych, przede wszystkim z latopisów ruskich. Wedle szacunków autorki źródła pisane do roku 1240 wspominają ok. 69 grodów, zaś po tej dacie do 1340 r. wymieniają ponad 80 toponimów, które można identyfikować z grodami. Na dokładne przeanalizowanie wszystkich grodzisk średniowiecznej Rusi południowo-zachodniej nie pozwala nierównomierny i niezadowalający stan badań, a sam projekt analizy tak ogromnej liczby stanowisk jest zwyczajnie ponad siły jednego człowieka (mimo, iż takie próby były w przeszłości podejmowane). Oczywistym walorem stanowisk wspomnianych w przekazach pisanych jest przede wszystkim datująca wartość źródeł. Wykaz stanowisk i szczegółowe informacje na temat rozpoznania archeologicznego poszczególnych grodzisk znajdują się w części katalogowej pracy. Kolejnym argumentem za wyborem tej grupy grodów przy użyciu zasady *pars pro toto* jest fakt, iż grody znane z przekazów źródłowych od X po XIV w. stanowią wcale niemałą (por. katalog) część całości zbioru znanych dotychczas pozostałości wczesnośredniowiecznych grodów państwowych ziemi halickiej i wołyńskiej. Rozważań na temat schyłkowej fazy budownictwa grodowego południowo-zachodniej Rusi nie sposób oddzielić od kontekstu politycznego oraz ogólnej wiedzy na temat tradycji ruskiego budownictwa obronnego, zatem zdaniem autorki niemożliwe byłoby napisanie na ten temat pracy *stricte* archeologicznej ani *stricte* historycznej. Autorka, nie będąc z wykształcenia

historykiem, prócz samodzielnego wykorzystywania źródeł pisanych posiłkować się będzie zatem bogatą literaturą historyczną poświęconą dziejom państwa Romanowiczów. Celem prezentowanej pracy jest zatem pokazanie i zdefiniowanie procesów zachodzących w budownictwie obronnym Rusi pod rządami Daniela Romanowicza i jego następców.

Ponadto ważnym elementem studiów będzie uaktualnienie, uzupełnienie, uściślenie oraz korekta informacji zawartych w dotychczasowych studiach nad geografią historyczną średniowiecznej Rusi południowo-zachodniej, poczynając od XIX-wiecznych prac N. Barsowa (*Географический словарь русской земли, Вильно 1865;* poprawioną wersję tego wydania stanowią: *Очерки русской исторической географіи. Географія начальной (несторовой) летописи, Варшава 1885*) i *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: SGKP) poprzez imienne i geograficzne indeksy wydań latopisów i prace o charakterze historyczno-lingwistycznym (np. zawierający błędy i opuszczenia indeks nazw geograficznych *Latopisu ipatijewskiego* w t. II ПСРЛ, С.-Петербург 1908; *Указатель к восьми томам Полного собрания русских летописей*, Отдел 2: Указатель географический (А–Ф), Санкт-Петербург 1907; *Етимологічний словник літописних географічних назв Південной Русі*, ред. О. С. Стрижак, Київ 1985) po nowsze, lecz również niepozbawione błędów, prace.

I.2. Zakres chronologiczny

Zakres chronologiczny niniejszej pracy obejmuje okres stu lat od niszczycielskiego wtargnięcia Mongołów na teren Wołynia (koniec 1240 r.)[3] po oficjalne wygaśnięcie dynastii Romanowiczów (1340 r.)[4]. Co za tym idzie, podstawą części analitycznej pracy będą założenia grodowe, które przetrwały najazd mongolski i kontynuowały swe istnienie w XIII i XIV w. oraz grody wzniesione w okresie po 1240 r. aż do końca lat 30. XIV w. Dokonana zostanie analiza porównawcza tych grodów ze znanymi ze źródeł pisanych grodami wzniesionymi przed rokiem 1240 (patrz: katalog), podczas której wielokrotnie będę się posiłkowała najnowszą wiedzą na temat budownictwa obronnego na terenie całej Rusi w X-XIV w.

Konsekwencjom najazdu mongolskiego w 1240 r. czoła musiał stawić książę Daniel Romanowicz[5], syn wybitnego władcy i założyciela dynastii, Romana, który w 1199 r. zjednoczył ziemię włodzimierską i halicką. Daniel, od najmłodszych lat zmuszony był walczyć o władzę i o utrzymanie wpływów na rozległym i niejednolitym obszarze Rusi południowo-zachodniej – np. na tronie halickim zasiadał aż 5 razy (Dąbrowski 2012, 207). Po ataku Mongołów, państwo Daniela, choć stało się lennikiem Ordy, było liczącym się graczem na arenie wydarzeń politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej. Ruś Romanowiczów, rządzona przez spadkobierców Daniela trwała do 1340 r. Bolesław Jerzy (Jerzy II), Romanowicz po kądzieli, pozostawił państwo bez spadkobiercy, co wykorzystali władcy państw ościennych.

Do tego krótkiego opisu sztywnych ram chronologicznych zawartych między dwiema datami rocznymi, dodać należy zwięzłe uzupełnienie podkreślające zmiany polityczne i

---

3 Nastąpić to musiało po zdobyciu przez Mongołów Kijowa. Za datę dzienną upadku miasta powszechnie uznaje się 6.XII.1240 r. Pierwszymi zdobytymi po Kijowie grodami był Kołodjażyn (gród pogranicza kijowsko-wołyńskiego) oraz wołyńskie grody Kamieniec i Izjasławl (*Kronika*.... przyp. 711-715, 161-162).

4 Za koniec rządów dynastii Romanowiczów uznawana jest śmierć Bolesława Trojdenowicza, który przeszedł do historii jako Jerzy II. Ostatnimi Romanowiczami wywodzący się bezpośrednio z linii Daniela byli zmarli w tajemniczych okolicznościach Andrzej i Lew II. Ze względu na brak źródeł, pewnym jest jedynie, iż w roku 1323 książęta już nie żyli (Bieniak 2000, 387). Bolesław (Jerzy), Romanowicz po matce – siostrze swych poprzedników, był księciem mazowieckim zaakceptowanym przez większość bojarstwa (choć, jak się później okazało, władca próbował zmienić „prawo i wiarę" na Rusi) (Бєняк 2001, 82-83), które w ostatnich dekadach istnienia państwa Romanowiczów zdawało się odgrywać jeszcze większą niż dotąd rolę. Rządy władcy przedstawione zostały przede wszystkim w źródłach polskich – jednym z najbardziej istotnym względem niniejszej pracy dokonań władcy było nadanie prawa magdeburskiego Sanokowi.

5 Jak wynika z *Opowiadania o najeździe Batu,* zawartego w *Kronice halicko-wołyńskiej*, nie doszło wówczas do otwartego starcia wojsk władcy z Mongołami, bowiem Daniel przebywał wówczas na Węgrzech (*Kronika*... 162).

kulturowe, jakie przyniósł upadek lokalnej dynastii. Wołyń natychmiast po śmierci Jerzego II przejęty został przez księcia litewskiego Lubarta, zaś obszar Rusi Halickiej po okresie walk zajął Kazimierz Wielki, a wprowadzone przez króla polskiego zmiany organizacyjne i osadnicze zamykały okres funkcjonowania Rusi Romanowiczów w wymiarze politycznym, lecz nie oznaczały one końca kulturowej „ruskości" tych ziem. Zagadnieniem historii wykraczającej poza ramy chronologiczne pracy *sensu stricto,* lecz wartym wspomnienia we wstępie, jest kwestia końca sąsiedztwa terytoriów (podbitej) Rusi Halickiej i Ordy. Ważnym w kontekście datowania znalezisk ordyńskich z tych terenów jest okres tzw. *wielkiej zamieci* politycznej w Ordzie, który w przypadku Podola kończy się porzuceniem tych ziem przez tatarskie elity. W 1359 r. wskutek rebelii zginął chan Berdi Beg. Śmierć chana rozpoczęła kryzys polityczny, który połączony z głodem i zarazą doprowadził do stopniowego wycofywania się Ordyńców z terenów peryferyjnych. Ostatnią datą, którą należy zatem przywołać we wstępie jest rok 1362, kiedy to wojska litewskie pod wodzą Olgierda pokonały Tatarów w bitwie nad Sinymi Wodami, co uznaje się za kres ordyńskiej kontroli nad znaczną częścią ziem późniejszej Ukrainy: ziemi kijowskiej, czernihowskiej i Podola (Черкас 2013, 137-138, 142).

Ze względu na to, iż prezentowana rozprawa ma charakter dzieła interdyscyplinarnego – historyczno-archeologicznego, na zakończenie opisu zakresu chronologicznego, odnieść należy się do chronologii Rusi w ujęciu archeologicznym (zagadnienie to rozwinięte zostanie w dalszej części pracy) i wymienienia podziałów chronologicznych epoki średniowiecza, jakimi posługują się badacze z różnych państw.

Periodyzacja wczesnego średniowiecza w przypadku Polski środkowo-wschodniej zawarta jest pomiędzy V a połową XIII w. Starszą fazę tego okresu wyznaczają znaleziska związane z kultury wczesnosłowiańskiej, a najmłodszą – głębokie zmiany społeczno-kulturowe spowodowane urbanizacją, migracjami, czy pojawianiem się nowych technologii (np. w garncarstwie; por. Dulinicz 2001; Kruppe 1981, 14; Parczewski 1988; Piekalski 1999, 21, 29; Rzeźnik 1999, 125 i in.). Zdaniem L. Kajzera (2014) zmiany te rozpatrywać należy regionalnie i tak np. w przypadku Mazowsza przemiany kulturowe, charakterystyczne dla wieku XIII rozpoczęły się na tam w 2. ćwierci tego stulecia (jeszcze w okresie rządów Konrada Mazowieckiego), trwały bardzo długo (według badacza zakończyły się dopiero w czasie panowania dwóch największych władców lokalnych, czyli Siemowita IV i Janusza Starszego, żyjących na przełomie XIV i XV w.) i nie można zastosować tych samych obserwacji dla sąsiedniego Podlasia, którego trwały związek z Koroną miał miejsce dopiero

po Unii Lubelskiej (Kajzer 2014, 19). Podobnie było w przypadku Małopolski, której wschodnie partie zajmowało osadnictwo przynależące do wschodniosłowiańskiego kręgu kulturowego, zaś część zachodnia wchodziła w skład państwa polskiego. Połowa XIII w. stanowiła moment przełomowy również dla Rusi (nazwijmy ją ogólnie, Kijowską)[6]. Najazd mongolski w 1240 r., uznawany jest nawet niekiedy wręcz za „koniec" kultury staroruskiej (Корзухина 1954, 18- 19, 27; Макаров 2003, 5). Przyjmuje się, iż kultura materialna Rusi 2. połowie XIII-XIV w., prócz zaniku śladów zamieszkiwania na wielu stanowiskach grodowych, charakteryzuje się zanikiem niektórych przedmiotów użytkowanych w czasach przedmongolskich, a także zmniejszeniem się ilości wyrobów rzemieślniczych i ozdób uważanych za elitarne lub związanych z kultem religijnym na tych osadach, na których życie nie ustało (por. Макаров 2003). Podejście takie (w którym uwzględnia się jednak szereg wyjątków i zastrzeżeń) znajduje uzasadnienie w odniesieniu do takich regionów, jak np. spora część Rusi Zaleskiej czy ziemia riazańska (Чернецов 2003, 12-13), lecz już na zachodnich krańcach Rusi zbrojne wtargnięcie Mongołów nie wyznaczało aż tak jednoznacznie końca pewnej epoki (Dąbrowski 2012, 220; Liwoch 2013, 9). Ruś Halicka, z racji swego pogranicznego położenia była regionem szczególne podatnym na wpływy zachodnie (np. wpływy architektury romańskiej) już od XII w., którym sprzyjały związki dynastyczne i kontakty handlowe. T. Dzieńkowski (2014, 151-152) za moment przełomowy w dziejach regionu Rusi Halicko-Wołyńskiej uznaje śmierć Daniela Romanowicza w 1264 r., jednakże zwraca uwagę na kontynuację działalności inwestycyjnej i ogólnie aktywną politykę jego następców - zdaniem badacza brak cezury 1240 r. widoczny jest np. w funkcjonowaniu na Rusi Romanowiczów struktur o wczesnośredniowiecznym rodowodzie oraz inicjowaniu nowych inwestycji, np. rozbudowy założenia w Stołpiu po 1284 r. czy w powstawaniu nowych obiektów architektury murowanej na przełomie XIII i XIV w.[7]

Średniowiecze na Rusi, w tradycyjnym ujęciu trwające aż do czasów Piotra I[8], dzieli się na wczesne (zwane okresem przedmongolskim)[9] i późne. W przypadku południowo-

6 „Ruś Kijowska" to termin pomocniczy, gdyż państwo o takiej nazwie nigdy nie istniało (w źródłach ruskich znajdziemy jednie pojęcia „Ruś" lub „ziemia ruska" – stworzony został przez historyków wieku XIX jako zamiennik „dawnej (starożytnej) Rusi" (Войтович 2003, 135-136).

7 Przy okazji architektury murowanej, warto przyjrzeć się również sytuacji murowanej architektury religijnej, bowiem tzw. szkoła halicka łącząca w sobie styl romański z architekturą bizantyjską stanowiła na Rusi zjawisko wyjątkowe. Południowo-zachodnia Ruś, mimo, iż dotkliwie odczuła najazd mongolski, była w stanie wznowić działalność budowniczych już latach 50. XIII w. (dowodem tego miała być np. cerkiew św. Mikołaja we Lwowie; Иоаннисян 1995, 156).

8 Długie trwanie ruskiego (w głównej mierze rosyjskiego) średniowiecza (do XVI-XVII lub nawet początków XVIII w.) przyjmuje się w przekrojowych pracach historycznych (np. Bazylow, Wieczorkiewicz 2005) i

zachodnich rubieży świata ruskiego oraz ziemi kijowskiej w nauce ukraińskiej, zwłaszcza w archeologii, stosowany jest nieco inny podział średniowiecza – są to: okres wczesnosłowiański, okres przedpaństwowy (zwany „słowiańskim"), okres państwowy (tzw. княжа доба)[10] i okres litewski (lub polsko-litewski) pomiędzy którymi uwzględnia się niekiedy tzw. ciemny wiek lub okres złotoordyński (por. Моця 2017a, 2017b)[11], odpowiadający mniej więcej zakresowi chronologicznemu niniejszej pracy. Jest to podział arbitralny, najbardziej widoczny w publikacjach poświęconych archeologii i historii Rusi Halicko-Wołyńskiej i, w pewnym stopniu, ziemi kijowskiej. W podziale tym trudno jednoznacznie określić kiedy zakończyło się średniowiecze (bo był nim wciąż bez wątpienia „okres litewski", za początek okresu polsko-litewskiego przyjmuje się często Unię Lubelską). Historycy ukraińscy, za Â. Isajevyčem[12], proponują doprowadzić historię wieków średnich na ziemiach Ukrainy do końca wieku XV (do przywileju wileńskiego z 1492 r.), co pokrywa się z końcem europejskiego średniowiecza, i podzielić okres ten na: 1. fazę powstania i rozwoju organizmów plemiennych (454[13] - 882), 2. fazę „klasycznego" średniowiecza (umownie 882-1240 r.) i 3. średniowiecze późne (1241-1492r./pocz. XVI w.; Войтович 2003, 138). Zasadność takiego wyboru może być przedmiotem dyskusji, lecz w świetle takiego podziału, zarówno w optyce chronologii polskiej, jak i ukraińskiej zakres chronologiczny niniejszej pracy zamyka się w ramach późnego średniowiecza.

---

archeologicznych (np. Панова 2004). Ciągłość kultury staroruskiej do XVII w. włącznie, odzwierciedlona jest również w periodyzacji rosyjskie literatury (por. Jakubowski, Łużny 1971). Również w nauce marksistowskiej średniowiecze trwać miało od końca V w. do co najmniej do połowy wieku XVII (w Rosji do 1861 r.), choć tu odniesieniem był „rozwój feudalizmu" (Войтович 2003, 134).

9 Przedmongolskie dzieje Rusi dzieli się zazwyczaj na okres Rusi Kijowskiej (względnie zjednoczonej do 1132 r.) i okres księstw udzielnych (zwanego niekiedy rozbiciem dzielnicowym). Koniec okresu udzielnego nie jest jednoznaczny z najazdem mongolskim, gdyż np. w przypadku wielu ziem północnych nie zaważył on na ich historii (Войтович 2003, 138).

10 W opinii T. Dzieńkowskiego (2014, 152) w odniesieniu do badań grodzisk regionu południowo-zachodniej Rusi cezura pomiędzy okresem przedpaństwowym, a wczesnopaństwowym przyjmowana najczęściej na 2. poł. X w. jest elementem wymagającym weryfikacji.

11 Podział taki jest wyraźnie zauważalny w literaturze naukowej ostatnich dwóch dekad. Co ciekawe, wewnętrznego podziału epoki średniowiecza, poprzedzającego tzw. „dobę kozacką" nie zastosowano w podręczniku do archeologii Ukrainy (Винокур, Телегін 2008, 16).

12 W niniejszej pracy w odniesieniu do współczesnych nazwisk zastosowana będzie transliteracja jęz. ukraińskiego, rosyjskiego i białoruskiego (por. https://sjp.pwn.pl/zasady/318-78-A-Transliteracja-i-transkrypcja-wspolczesnego-alfabetu-ukrainskiego;629711.html;https://sjp.pwn.pl/zasady/Transliteracja-i-transkrypcja-wspolczesnego-alfabetu-rosyjskiego;629695.html;https://sjp.pwn.pl/zasady/325-79-A-Transliteracja-i-transkrypcja-wspolczesnego-alfabetu-bialoruskiego;629720.html), jeśli nie są znane ich polskie warianty.

13 Rok 454 uznano za koniec tzw. okresu huńskiego na ziemiach Ukrainy (Войтович 2003, 138).

I.3. Zakres geograficzny

W najogólniejszym, administracyjnym, ujęciu zakres geograficzny niniejszej rozprawy obejmuje fragmenty terytorium 3 współczesnych państw: Białorusi (zachodnia część obwodu brzeskiego), Polski (wschodnie partie województw: podlaskiego, lubelskiego, podkarpackiego, a także mazowieckiego) oraz przede wszystkim Ukrainy (obwody: lwowski, iwano-frankowski, tarnopolski, czerniowiecki, wołyński oraz częściowo rówieński i chmielnicki) o powierzchni niemal 123 000 km².

I.3.1. Geografia fizyczna i historyczna południowo-zachodniej Rusi

I.3.1.1. Środowisko przyrodnicze

Kluczową rolę od początków istnienia Rusi, także na omawianych terenach, pełniły rzeki, będące nie granicami, a łącznikami (głównymi arteriami komunikacyjnymi, drogami kolonizacji, ekspansji, transportu, osiami, wzdłuż których następował rozwój osadnictwa), zaś rolę przeszkód spełniały tereny zabagnione, bory i wysokie wzniesienia (Fastnacht 1962, 31-32; Grzesik 1999, 61; Ościłowski 2015, 325; Semkowicz 1925, 287-288 i in.). W licznych pracach poświęconych osadnictwu ruskiemu (w tym również grodowemu), poszczególne rejony Rusi rozpatrywane są właśnie pod względem ich ulokowania w basenach głównych rzek (Dniestru, Bugu, Horynia etc.)[14], ponieważ grodziska położone w strefach wododziałowych są nieliczne (por. Jakimowicz 1934, 48, mapa; Возний 2009, 1, 60; Прищепа 2016a, 30, mapa i in.). Wspominane w rozprawie rzeki należą do zlewisk Morza Bałtyckiego i Morza Czarnego[15] - granica działu wodnego przebiega przez omawiane w pracy tereny takie, jak Karpaty Zachodnie, Roztocze, zachodnią część Wyżyny Wołyńsko-Podolskiej, Polesie Zachodnie oraz Niziny Podlasko-Białoruskie (Kondracki 2002, 19-20; *Природа Львовской области*, 7-8).

Analizując znaczenie rzek na omawianym w pracy terytorium od zachodu począwszy, główną rolę należy przypisać Bugowi, w basenie którego położone były nie tylko grody tradycyjnie „wołyńskie", ale i „halickie". *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego* Jan Długosz rozpoczął od *Chorografii* - opisu geograficznego znanego sobie świata

14 Taką strukturę posiadają m. in. prace o charakterze zbiorczym pióra M. Kučery (1999) i B. Pryščepy (2016).
15 Szczególnie interesującą, choć prezentowaną przez niezbyt liczne studia naukowe, kwestią są przewłoki (co do funkcjonowania samych przewłok na interesującym nas obszarze na np. szlaku łączącym Bug z Prypecią nie ma oczywiście wątpliwości; por. Бужанський 1966, 23-25; Skrzyńska-Jankowska 2006a, Siemianowska 2017, 119-120; Козубовський 2015, 50).

i oczywiście Polski, w tym jej siedmiu głównych rzek (i ich dopływów), a więc i Bugu. Długosz przedstawił Bug następująco cyt. „*Piątą rzeką ziem polskich i ruskich jest Bug, płynący czarniawą wodą, nienawistny dla wszystkich Rusinów. Albowiem nad jego nurtem starte zostały przez Polaków pod wodzą Bolesława Wielkiego, pierwszego ich króla, wszystkie siły zbrojne [Rusinów]"* (*Roczniki*.... ks. I, 126-127). Ciemna barwa wód rzeki wynikać miała, jak wyjaśnia Długosz w części historycznej swego dzieła, z wielkiej ilości krwi wojów ruskich poległych w potyczce z wojskami Chrobrego nad brzegiem Bugu w 1009 r. (Wołoszyn 2013, 85-86). Według Długosza rzeka brała swe źródła w okolicach zamku zamku oleskiego (*Roczniki*.... ks. I, 105), lecz w rzeczywistości jej źródła znajdują się w okolicach Verhobuża w obwodzie lwowskim. Idąc w dół rzeki nazwany od niej Busk, pogranicze ziemi halickiej i Wołynia. Ważnym dopływem Bugu i osią zachodnich partii Polesia był Muchawiec, u ujścia którego położony był Brześć. Następnie nad środkowym Bugiem położone były wzmiankowane w źródłach ośrodki - Mielnik i Drohiczyn, dalej rzeka wkracza w obszar polskiego Mazowsza, gdzie poprzez Narew zasila wody Wisły. Na terytorium Polski wschodzącym w średniowieczu w skład terytoriów Rusi, znaczenie miały także pomniejsze rzeki należące do zlewiska Morza Bałtyckiego takie, jak Narew, Nurzec, Wieprz i Por oraz Wisłok i San. Rzeki te wspominane są często w kontekście pogranicza polsko-ruskiego, lecz wielkim uogólnieniem byłoby uznać je za granice poszczególnych ziem czy nawet państw, zwłaszcza, iż osadnictwo preferowało brzegi rzek w przeciwieństwie do stref wododziałowych (por. następny rozdział).

Dla ziemi halickiej najważniejszymi rzekami od początku były San i Dniestr (należące do zlewisk Morza Bałtyckiego i Morza Czarnego), a na południowych jej peryferiach Prut, Seret[16] i Czeremosz. Najważniejszy dla zachodnich rubieży Rusi Halickiej San wypływa z Bieszczadów Zachodnich i płynąc na północny-zachód przepływa przez Przemyśl. Dalej w jego dolinie znajdują się miasta takie, jak Przeworsk i Jarosław. Dopływami Sanu są rzeki takie, jak Wisłok, Szkło, Lubaczówka i Wisznia, nad którymi również powstawały średniowieczne grody. Dniestr („czwarta polska rzeka" według Jana Długosza i jeden z najważniejszych, prócz Dniepru, łączników świata ruskiego ze światem koczowniczym oraz, poprzez Morze Czarne, z Konstantynopolem), podobnie jak San, bierze swe początki w

16 Przez tereny zachodniej Ukrainy przepływają 2 rzeki o tej samej nazwie: 1. Seret, dopływ Dunaju, wypływający z Karpat Wschodnich, stanowiący umowną granicę wschodnią Bukowiny i 2. Seret, dopływ Dniestru, przecinający południkowo tereny Podola Zachodniego.

Karpatach. Źródła Dniestru znajdują się okolicach wsi Rozłucz[17] (Rozluč, obw. lwowski), skąd rzeka obiera kierunek północny, a następnie kieruje się na południe i przepływa przez obwody iwanofrankowski i czerniowiecki w kierunku Mołdawii. Rzekę od środkowego jej biegu charakteryzują wysokie brzegi i kaniony, a także liczne boczne wąwozy i jary. Na terasie Dniestru powstał szereg ruskich grodów (wśród nich z nazwy znane m. in. są Bykowien, Halicz, Wasiliew i Bakota). Najważniejsze prawe dopływy Dniestru to Stryj i Bystrzyca Tyśmienicka wraz Tyśmiennicą (przez Długosza traktowane jako jedna rzeka; *Roczniki*... ks. I, 124), również wypływające z strefy karpackiej. Dość istotną rolę w komunikacji ziemi halickiej odrywały zapewne lewe dopływy Dniestru, przebiegające południkowo rzeki takie, jak Seret (nad którym położone były np. Mikulin i Trembowla) z Hnizną czy Zbrucz. Problematyczny pozostaje wschodni zasięg, którego raczej nie należy rozpatrywać południkowo i opierać o którykolwiek z dopływów Dniestru, gdyż nie ma jednoznacznych dowodów, iż strefa władztwa halickiego sięgała dalej niż po Uszycę (lub jej ujście)[18].

Główną rzeką Polesia i historycznego Wołynia jest wypływająca z jego zachodnich krańców Prypeć, stanowiąca prawy dopływ Dniepru. Krajobraz jej początkowego biegu charakteryzują rozległe moczary, trzęsawiska i rozlewiska (występujące na Polesiu Zachodnim, zalegają one na pokładach nieprzepuszczającej wody glinie i pokładach kredowych). Jest to głęboka, żeglowna rzeka, która wraz z siecią dopływów stanowiła główny szlak komunikacyjny Polesia (Бужанський 1966, 5-8). We wczesnym średniowieczu, w swym środkowym biegu Prypeć rozdzielała równoleżnikowo ziemię wołyńską i ziemię pińsko-turowską, nieco później strefy wpływów Polski i Litwy[19] (wśród grodów położonych nad Prypecią latopisy wspominają np. ruski Niebl), w późniejszych źródłach spotykamy także niewielkie jak się zdaje, założenia obronne w Wietłach i Lubiażu). Prócz uchodzącego do Wisły Bugu (i jego dopływów: Ługu, Muchawca), osiami wodnymi Wołynia były rzeki należące, za sprawą Prypeci, do zlewiska Morza Czarnego: Turia, Stochód i Styr (wraz z Ikwą i Stubłą). Szczególne miejsce w sieci hydrologicznej Wołynia zajmuje rozległy basem uchodzącego do Prypeci Horynia (z Wilią, i mniejszymi dopływami), w dorzeczu którego położone były grody, takie jak Tychoml, Ostróg, Dorohobuż czy Izjasławl. Rozległy basen

17 Nie jak twierdził Jan Długosz – w pobliżu zamku Sobień w Górach Sarmackich (Karpatach). Z tego samego źródła wypływać miał również San (*Roczniki*... ks. I, 102, 123-124).
18 Por. katalog: Uszyca, Sokolec.
19 Najprawdopodobniej, przez pewien czas, również Rusi i Litwy. Położone nad górną Prypecią grody Ratno, Wietły i Lubiaż, wspomniane w polsko-litewskim traktacie z 1366 r. (Czuczyński 1890) uznawane są za dawne ruskie grody graniczne.

Horynia zajmuje całą niemal środkową i wschodnią część Wołynia – rzeka bierze swe początki w północnej części Wyżyny Podolskiej, w okolicach wsi Volici w obwodzie tarnopolskim, następnie przecina tereny Małego Polesia, Wyżyny Wołyńskiej i Polesia (Прищепа 2016a, 29). Wschodnie rubieże wczesnośredniowiecznego Wołynia Romanowiczów wyznaczał umownie dopływ Horynia – Słucz (i dopływ Słuczy - Chomora)[20].

Rzeźbę terenu omawianego zakątka Rusi można scharakteryzować ogólnie jako stopniowe przejście od nizin wołyńskich po Karpaty. Niemal cały omawiany w pracy teren znajduje się na platformie wschodnioeuropejskiej (jej południowe granice wyznaczają Karpaty). Zachodnie partie płyty, znajdujące się terytorium Polski, to obniżenia podlaskie i nadbużańskie. Północny pas terytorium dawnej Rusi Halicko-Wołyńskiej obejmował zachodnią część Niziny Poleskiej (Polesie Zachodnie i Wołyńskie), wznoszącej się zaledwie 100-250 m.n.p.m. Duża część dzierżawy Romanowiczów znajdowała się na terenie rozległej Wyżyny Wołyńsko-Podolskiej (dzielonej tradycyjnie na Wyżynę Wołyńską i Wyżynę Podolską), graniczącej od wschodu z Wyżyną Naddnieprzańską. Makroregion Wyżyny Wołyńskiej obejmuje niemal całą historyczną dzierżawę Romanowiczów na linii wschód-zachód, bowiem zachodnimi krańcami sięga terytorium Polski i ciągnie się aż po dorzecze Słuczy na wschodzie. Omawiany w pracy teren obejmuje także zachodnią część Wyżyny Podolskiej. Wśród najważniejszych rejonów orograficznych zachodniej Ukrainy, prócz Karpat, znajdują się wapienne Miodobory (Tołtry) i tzw. góry krzemienieckie, przewyższające nieznacznie wysokość 400 m.n.p.m. (*Природа Тернопільської області...*, 9-10). Krajobraz typowo górski występował jedynie na południowo-zachodnich krańcach Rusi Halicko-Wołyńskiej. Takiemu układowi regionów fizycznogeograficznych towarzyszą zmiany krajobrazu - od podmokłych równin poprzez bardziej zróżnicowane, pod kątem ukształtowania terenu, obszary zajmowane przez lasy liściaste, mieszane, lasostepy oraz nawet miejscami występującą roślinność stepową (*Природа Тернопільської області...*, 90), aż po krajobraz górski (zob. podrozdział Karpaty).

I.3.1. 2. Regiony geograficzne i krainy historyczne

Tytułem krótkiego wstępu, uprzedzić należy, iż omówienie regionów fizyczno-geograficznych (i po części krain historycznych) zostało tu dokonane ponad podziałem

20 Wschodnie rubieże Wołynia Romanowiczów omówione zostaną w części polemicznej kolejnego rozdziału.

wytyczonym przez współczesne granice polityczne, gdyż nie pokrywają się one ze średniowiecznym rozgraniczeniem osadnictwa wschodnio- i zachodniosłowiańskiego[21]. Ustalone w XX w. granice polityczne rzutowały nieraz na stan badań i wiedzy, zwłaszcza archeologicznych i nieznajomość materiałów i literatury publikowanej u sąsiada. W przypadku opracowań archeologicznych, których zakres opiera się o współczesne granice polityczne i administracyjne sprawdza się w niewielkiej, lokalnej skali, ale w przypadku większych jednostek administracyjnych pozostawia wrażenie sztuczności takiego podziału (widać to np. w przypadku obwodu tarnopolskiego leżącego między ziemią halicką, Wołyniem i Podolem). W pracach poświęconych grodom rozległego obszaru południowo-zachodnich krańców Rusi regionalizacja dokonywana jest zazwyczaj ze względu na czynniki geograficzne i historyczne, ze względu na niemal zupełny brak zewnętrznych i wewnętrznych barier naturalnych (prócz łuku Karpat czy zwartych zespołów leśnych, bagien i moczarów[22]). Najczęściej stosowane są w regionalnych opracowaniach archeologicznych nazwy jednostek krajobrazowo-geograficznych lub krain historycznych. Regionalizacja fizycznogeograficzna omawianego terenu oparta została głównie na *Geografii regionalnej Polski* (wyd. 2002) i innych pracach J. Kondrackiego oraz opracowaniach geografii poszczególnych obwodów Ukrainy. Wszystkie najczęściej wyróżniane i omawiane w literaturze historycznej i archeologicznej krainy zostały wymienione i scharakteryzowane w kolejności podyktowanej szerokością geograficzną (z północy na południe):

Podlasie to kraina historyczna ukształtowana stosunkowo późno i z perspektywy studiów nad epoką Romanowiczów jest to pojęcie anachroniczne. Nazwa regionu, jak twierdził A. Kamiński (1953, 22-23) nie miała raczej związku z polskim określeniem Jaćwięgów[23] stosowanym przez Wincentego Kadłubka (Pollexiani), którzy zamieszkiwali tereny na północ od Narwi, gdyż brak jest danych źródłowych świadczących o stosowaniu tej

21 Więcej na ten temat w kolejnym rozdziale.

22 W literaturze historycznej często podkreślany jest graniczny, „zaporowy" lub neutralny charakter ziemi niczyjej bagien i innych wód stojących (por. np. Semkowicz 1925, 260; Kamiński 1953, 39. 43; Kiersnowski 1960, 260-261; Paszkiewicz 1996, 209 i in.).

23 Kultura jaćwieska, choć dla niniejszej pracy będąca kwestią zupełnie poboczną, powinna zostać pokrótce naświetlona ze względu na najnowsze ustalenia w kwestii jej genezy. Jaćwięgowie, lud sąsiadujący ze Słowianami, znani są ze źródeł pisanych od X w. (Kamiński 1953, 13). W klasyfikacji językowej był to lud bałtyjski, jednakże, w świetle najnowszych badań, w ukształtowaniu się kultury jaćwieskiej w IX w. spory udział miał czynnik normański (w VII w. nastąpił kryzys zajmującej tereny północnowschodniej Polski od okresu wpływów rzymskich kultury sudowskiej, zaś tereny nadbałtyckie stały się we wczesnym średniowieczu obszarem penetracji wikińskiej). I tak np. niezwykle ważny aspekt kultury jaćwieskiej, jakim było budownictwo grodowe, powstać miał pod wpływem drewniano-ziemnego budownictwa obronnego kultury wikińskiej. Kres kulturze jaćwieskiej przyniósł zaś podbój krzyżacki w XIII w. (Engel 2015, 19-26). Temat pogranicza rusko-jaćwieskiego omówiony zostanie w dalszej części rozważań.

nazwy z XII-XIII w. w czasach późniejszych. W ujęciu słownikowym (SSS, t. VI, 172-173) Podlasie stanowi zwarte terytorium o trzech wyraźnych granicach – północnej, wschodniej i południowej (wyznaczonych przez puszcze i bagna), którego osią jest rzeka Bug. Jedną z ważniejszych arterii wodnych regionu, prócz Bugu, była Narew. We wczesnym średniowieczu rzeka odgrywała istotną rolę jako szlak handlowy i była czynnikiem stabilizującym osadnictwo na tym terenie. Region Podlasia cechuje brak trudnych do pokonania przeszkód naturalnych, który powodował, iż przez ziemie te przenikały różne grupy ludnościowe w poszczególnych okresach dziejowych (we wczesnym średniowieczu byli to Mazowszanie, Słowianie Wschodni, Bałtowie) pozostawiając tu swoje ślady, widoczne w materiałach pozyskiwanych podczas badań archeologicznych (por. Bieńkowska 2006). Ze względu na brak barier naturalnych zachodnia granica regionu jest trudna do wyznaczenia (SSS, t. VI, 172-173). Z punktu geograficznego widzenia Podlasie obejmuje niziny: Północnopodlaską i Południowopodlaską. Północną część Podlasia zalicza się do podprowincji Wysoczyzn Podlasko-Białoruskich, ze względu na kontynentalne cechy klimatu oraz położenie na rubieży subborealnej strefy leśnej Europy Wschodniej. Teren Podlasia w dużej części pokryty jest lasami i bagnami. Od południa region sąsiaduje z Wyżyną Lubelską, od wschodu z Polesiem. Pod względem ukształtowania terenu Nizina Północnopodlaska przypomina Niziny Środkowopolskie. Część Niziny Północnopodlaskiej, położoną na północ od doliny Narwi cechuje polodowcowa rzeźba terenu, zaś tereny znajdujące się na południe od Narwi prezentują krajobraz nizinny z nielicznymi tylko wyniosłościami, takimi jak Wysoczyzna Drohiczyńska z okolicami Mielnika, gdzie dolina Bugu przechodzi w poprzek moren czołowych (Kondracki 2002, 201-2015). Ruskim grodziskom średniowiecznym z terenu Podlasia poświęcone są przede wszystkim prace A. Kamińskiego (1953, 1956), a także badania M. Dzika, D. Krasnodębskiego, K. Musianowicz, U. Stankiewicz, W. Szymańskiego i in. (zob. katalog, tam wykaz literatury). Zasiedlone przez ludność ruską tereny Podlasia w czasach rządów Giedymina znalazły się pod panowaniem litewskim, zaś nazwa „Podlasie" pojawia się w źródłach dopiero od XV w. (Makarski 1996, 105; Maroszek, Tęgowski 2010, 19), zaś od XVI w. występuje w źródłach regularnie, jako nazwa województwa (Kamiński 1953, 23)[24].

24 Kamiński (1953, 23) przeczył pojawieniu się nazwy Podlasie już wieku XIII (choć pojawia się ona w późniejszych w źródłach odnoszących się do tego stulecia). Również zdaniem autorów SSS (t. IV, 172) ani Jan Długosz ani źródła ruskie czy krzyżackie odnoszące się do Podlasia w XIII w. nie znały żadnej nazwy własnej tego regionu (tym bardziej nie było Pollexia odnoszące się do części Jaćwieży nad rzeką Łek). Zdaniem historyków nazwa „Podljasze" wykorzystywana była w końcu XV w. w kancelarii Wielkiego Księstwa

Kolejnym omawianym w regionem **Polesie**, którego osią hydrograficzną regionu jest stanowiąca dopływ Dniepru Prypeć. W literaturze archeologicznej poświęconej Rusi pod rządami Romanowiczów spotkać można prace poświęcone różnym partiom tego rozległego regionu. Najogólniej Polesie określane jest jako podmokła kraina pokryta lasami i poprzecinana licznymi rzekami (Бужанський 1966, 9). Pierwszym takim wycinkiem Polesia, wyróżnianym w pracach archeologów białoruskich, jest tzw. środkowe (zwane też białoruskim) **Pobuże**, tożsame z Polesiem Brzeskim (*География Белоруссии*... 304). Są to nizinne tereny na prawym brzegu Bugu położone w obrębie obwodu brzeskiego. Ważnymi rzekami regionu są dopływy Bugu – Muchawiec i Leśna, nad którymi powstały najważniejsze grody regionu: Brześć, Kobryń i Kamieniec. Naukowcy podkreślają znaczenie Muchawca, jako łącznika międzynarodowego szlaku handlowego wykorzystującego wodne arterie Prypeci i Bugu (Коробушкина 2004, 28). Kolejną, wyraźnie zaznaczoną w pracach wielu archeologów i historyków ukraińskich, częścią Polesia jest Polesie Wołyńskie (wokół tematyki grodów średniowiecznych tego regionu skupione są prace m. in. Serhija Panyški, Oleksija Zlatogors'kiego i in.)[25]. Region Polesia przynależał do księstwa Pińsko-Turowskiego, Wołynia, a także, w późnym średniowieczu Litwy i Polski (o poleskich grodach, takich jak Ratno, Turzysk, Wietły i in. mowa w dokumencie z 1366 r. wyznaczającym tereny przynależne książętom litewskim i królowi polskiemu (por. Czuczyński 1890). Według Aleksandra Cynkałowskiego (1984, 23) granicę między Wołyniem i Polesiem Wołyńskim wyznacza pas lasów ciągnący się z zachodu na wschód, od miejscowości Uściług, obiegający od północy Włodzimierz Wołyński, Łuck i Równe, po Korzec i Nowogród Wołyński (d. Zwiahel). Równinny krajobraz Polesia Wołyńskiego (którego niewielki fragment znajduje się także w granicach Polski) cechuje spore zalesienie i obecność bagien. Krajobraz ten urozmaicają nieliczne, lecz stosunkowo wysokie garby zbudowane ze skał okresu kredowego (do jakich należą m. in. Pagóry Chełmskie) lub trzeciorzędowego (Kondracki 2002, 293-295). Terenem sąsiadującym z Polesiem Wołyńskim, jednak znacznie bardziej podmokłym jest położone na północno-zachodnim krańcu makroregionu Polesia (u zbiegu granic Polski, Białorusi i Ukrainy), Polesie Zachodnie, do którego zalicza się m. in. jeziora łęczyńsko-włodawskie (Kondracki 2002, 289-291). Obszar

Litewskiego. Co do genezy nazwy Podlasia, częstym skojarzeniem badaczy były ziemie „pod lasem", jednak z lingwistycznego punktu widzenia takie wyjaśnienie budzi wątpliwości. Nazwa „Podljasze" pojawiła się już w końcu XV w. w (ruskiej) piśmienności kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego i rozumieć należy ją raczej jako tereny pograniczne - „pod Lachami" (SSS, t. IV, 172; Tyszkiewicz 2003, 83; Maroszek, Tęgowski 2010, 19).

25 Por. С. Панишко, Г. Панишко 1997; stan badań archeologicznych poszczególnych grodów poleskich znajduje się w katalogu.

Polesia Zachodniego charakteryzuje występowanie mało urodzajnych gleb rdzawych i rdzawych bielicowych, wytworzonych na piaskach, oraz gleby wykształcone pod wpływem wody stojącej, w związku z czym teren ten jest mocno zalesiony i zabagniony. Ten ogólnie mało przyjazny osadnictwu region charakteryzuje wyspowe występowanie wytworzonych na piaskach i glinach zwałowych gleb płowych i brunatnych, bardziej przydatnych pod uprawę. W południowej części polskiego Polesia znajduje się Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie - duże skupisko jezior o genezie krasowej. To właśnie w tej części Polesia, na Równinie Łęczyńsko-Włodawskiej odkryto większość stanowisk archeologicznych regionu. Kolejne duże skupisko dawnego osadnictwa odnotowano w środkowej części doliny Bugu, uznawanej za część mezoregionu Polesia Brzeskiego. Rozwojowi osadnictwa w dolinie Bugu, poza dogodniejszymi warunkami środowiskowymi, we wczesnym średniowieczu sprzyjało także korzystne gospodarczo położenie na przebiegającym tędy szlaku handlowym (Chudzik 2017, 288-289).

Wołyń, to wedle *Słownika Starożytności Słowiańskich* (dalej: SSS, t. VI, 587) cyt. „*region obejmujący ziemie między górnym Bugiem a Słuczą, na północy sięgający Polesia w dorzeczu Prypeci, a na południu graniczący z Podolem w rejonie górnej Ikwy i Horynia*". W wewnętrznym podziale historycznego Wołynia, którego jako pierwszy dokonał w historiografii Mychajło Hruszewski, wyróżnia się trzy części: Wołyń (rozumiany jako dawne powiaty włodzimierski, łucki, kowelski i częściowo dubieński), Pohorynie (powiaty rówieński, ostrogski, zasławski, krzemieniecki oraz wschodnia część powiatu dubieńskiego) i tzw. ziemię bołochowską[26], obejmującą powiaty dawnych guberni wołyńskiej i kijowskiej (powiaty: żytomierski, nowogródzki i częściowo berdyczowski; Б. Прищепа, О. Прищепа 2008, 25-26). Wyróżniane przez historyków i archeologów Pohorynie (latop. Pohoryna) to kraina znana z kart latopisów od 1097 r. (*Ипатьевская*... стб 237). „Pohorynie" (podobnie jak np. „Porosie", „Podeśnie" czy „Posejmie") to tereny położone w basenie dużej rzeki, w tym przypadku – Horynia (*Етимологічний*... 102-103; Прищепа 2016a, 5). Najwięcej publikacji na temat staroruskiego Pohorynia wyszło spod pióra Bogdana Pryščepy (Прищепа 1996; 2007; 2008, 2010; 2012; 2016 i in.). Rejon Pohorynia cechuje krajobraz poleski (bagna, łąki i lasy sosnowe, dębowo-sosnowe lub liściaste) oraz lasostepowy (stepy łąkowe i lasy dębowo-grabowe, obecnie nieliczne ze względu na działalność rolniczą). Basen Horynia na terenie obwodu rówieńskiego to obszar równinny o średniej wysokości ok. 184 m.n.p.m.

26 Omówienie zagadnienia tzw. ziemi bołochowskiej znajduje się w dalszej części wstępu.

Terenem nieco bardziej wyniesionym jest Małe Polesie o wysokościach bezwzględnych sięgających 300-400 m.n.p.m., zaś najwyższymi wzniesieniami regionu są Góry Krzemienieckie sięgające wysokości 408 m.n.p.m. (*Природа Тернопільської області*... 9, *Природа Ровенської області*... 7-8; Прищепа 2016a, 29-34). Gleby Wołynia, krainy urodzajnej względem sąsiadującego z nią od północy Podlasia, gdzie występują gleby bagienne, prezentuje pas lessów (i wykształconych na nich w strefie roślinności lasostepowej czarnoziemów) rozciągających się od Bugu po Słucz, którego urozmaiceniem są zabagnione doliny rzeczne przypominające krajobraz poleski (Jakimowicz 1934, 14; *Природа Волинської області*...). Żyznymi glebami, nizinnym krajobrazem i stosunkowo słabym zalesieniem charakteryzują się wschodnie partie Wołynia: obwód równieński i międzyrzecze Horynia i Korczyka (Прищепа 2016a, 32).

Zachodnie krańce wpływów książąt wołyńskich sięgały położonej na terenie Polski **Lubelszczyzny**. Jak to określiła Teresa Wąsowicz (1961, 205), „Lubelszczyzna wczesnośredniowieczna" to termin dość umowny, obejmujący takie krainy historyczne, jak tzw. Grody Czerwieńskie czy ziemia chełmska. W wymiarze geograficznym Lubelszczyzna, rozumiana najczęściej jako międzyrzecze Wisły i Bugu, zaś w odniesieniu do podziału administracyjnego Polski to kraina zróżnicowana, gdyż w jej skład wchodzi kilka regionów charakteryzujących się zgoła odmiennymi cechami krajobrazowymi i warunkami glebowymi np. część **Polesia Zachodniego i Wołyńskiego** ze wspomnianym już Pojezierzem Łęczyńsko-Włodawskim, pokrytym utworami glacjalnymi Wałem Uhruskim oraz usłaną jeziorami niziną Obniżenia Dorohuczy i Obniżeniem Dubieńskim. Dalej na południe rozciągają się kredowe Pagóry Chełmskie, w końcu pokryta lessem Wyżyna Lubelska (w obrębie której wydziela się kilka mezoregionów tj. Wierzchowinę Giełczewską, Wierzchowinę Grabowiecką i poszczególne części Roztocza, sąsiadujące z Grzędą Horodelską, Kotliną Zamojsko-Hrubieszowską[27] i Grzędą Sokalską, czyli ziemiami zaliczanymi do historycznej bełskiej, położonej w Kotlinie Pobuża na tzw. **Małym Polesiu**, będącym już częścią Wyżyny Wołyńsko-Podolskiej; Rzechowski 1997, ryc. 1 i 2, 1203, 1207; Kondracki 2002, 297). Częścią rozległej Wyżyny Lubelsko-Lwowskiej jest położone na terytorium Polski i Ukrainy **Roztocze** (dzielone bywa na gorajskie, tomaszowskie i rawskie lub po prostu na: zachodnie, środkowe i wschodnie). Roztocze to pas wzniesień w płaskim siodle warstw kredowych, w

27 J. Kondracki (2002, 286-287) rozróżnia Padół Zamojski i Kotlinę Hrubieszowską, która jest jego przedłużeniem. Na obszarze Kotliny Hrubieszowskiej znajduje się jądro tzw. ziemi czerwieńskiej, gdyż to właśnie tutaj znajdują się najbardziej znane jej grody tj. Czerwień i Wołyń.

zachodniej partii regionu pokrytych lessem. Region ten stanowi rodzaj pomostu między Wyżyną Lubelską a Wyżyną Podolską (Kondracki 2002, 287-289). Najwyższych wysokości bezwzględnych (do ok. 400 m. n. p. m.) dosięgają wzniesienia Roztocza położone po stronie ukraińskiej. Grzbietem Roztocza biegnie pas wododziału Wieprza i Bugu (w części północnej) oraz Sanu i Dniestru (w części południowej), czyli granica[28] zlewisk Morza Bałtyckiego i Czarnego.

Zasięg terytorialny rozprawy obejmuje częściowo dwie prowincje **Karpat,** a dokładniej dwie podprowincje tych gór: wschodnią partię Zewnętrznych Karpat Zachodnich i północną część Zewnętrznych Karpat Wschodnich. Część przynależąca do Karpat Zachodnich znajduje się na terytorium Polski. Są to góry średnie i pagórkowate pogórza. Położone w większości na terenie Ukrainy Zewnętrzne Karpaty Wschodnie są przedłużeniem Zewnętrznych Karpat Zachodnich, lecz są od nich wyższe i charakteryzuje je wyraźniejsza zwarta budowa pasmowa (Kondracki 1978, 27-29). Najogólniej rzecz ujmując, wyznaczenie granicy dwóch prowincji wynika ze zmiany kierunku pasa fliszowego oraz zaniku w tej części łańcucha Karpat pasa wewnętrznego, zaś w ujęciu biogeograficznym za granicę Karpat Zachodnich i Wschodnich uznaje się dolinę Sanu (Kondracki 1978, 23, 45). Przez omawiany odcinek Karpat przebiega wspomniany już bałtycko-czarnomorski dział wodny. Większość wód karpackich należy do zlewiska Morza Czarnego. Od wschodu ukraiński odcinek Karpat Wschodnich otaczają 2 dopływy Dunaju – Prut i Seret oraz wpadający bezpośrednio do morza Dniestr. Do zlewiska Bałtyku należy północny skłon Karpat z dorzeczem Wisły. W podprowincji Zewnętrznych Karpat Zachodnich interesującym nas obszarem jest wschodnia partia Beskidów Środkowych uznawana za obszar pograniczny[29]. Do prowincji Karpat Wschodnich zaliczają się położone na pograniczu Polski i Ukrainy Beskidy Lesiste: między dolinami Sanu, Dniestru i Stryja rozciągają się Góry Sanocko-Turczańskie (w skład których wchodzą m. in. Góry Słonne), dalej na wschód ciągną się Beskidy Brzeżne, Bieszczady i

28 Do „granicznego" aspektu wspomnianego wododziału odwoływali się różni badacze. Zofia Wartołowska (1958, 40-41) przypuszczała, iż wzniesienia Roztocza mogły być wzmiankowane już przez al-Idrisiego w XII w., jako góry oddzielające Polskę od Rusi, a w opinii ukraińskich badaczy Roztocze początkowo (w X-XI w.) wschodzić miało w skład ziemi przemyskiej (Ляска 2009, 75; Рудий 2003, 35), później zaś był to region „graniczny" obsadzony grodami-strażnicami (por. Ляска 2009, 91-93). Poglądy te wymagają jednak szerszej argumentacji, gdyż trudno uznać np. Roztocze Rawskie za region *stricte* pograniczny w rzeczywistości XII-XIII w. Jedynym tropem, jaki wydaje się przekonywujący jest hipotetyczny szlak komunikacyjny prowadzący przez Roztocze ku Bełzowi i jego ochrona w postaci (grodu?) Worota w pobliżu Potylicza (por. katalog; *Kronika*... 222-223) i, być może, innych grodów.

29 Z Beskidu Niskiego, dokładniej z okolic źródeł Jasiołki i Wisłoka wywodzona była granica polsko-ruska (Fastnacht1962, 14), choć, jak już wspomniano, we wczesnym średniowieczu strefa górska zdaje się zamieszkana z rzadka lub wolna od osadnictwa. Od późnego średniowiecza zaś, Beskid Niski stanowił jedyny równoleżnikowy fragment pogranicza Słowiańszczyzny Zachodniej i Wschodniej (Parczewski 1995, 19-20).

Gorgany. Przedłużeniem Gorganów są położone pomiędzy dolinami Prutu i Suczawy Beskidy Pokucko-Bukowińskie. Równolegle do pasa Beskidów Lesistych, w partiach grzbietowych ponad granicą lasu, na omawianym odcinku Zewnętrznych Karpat Wschodnich przebiega pas Beskidów Połonińskich.

Karpaty, a właściwie ich część górska – w zasadzie do późnego średniowiecza stanowiły strefę z rzadka tylko oswojoną i zagospodarowaną (por. Parczewski 2007a), toteż istotną krainę fizyczno-geograficzną omawianą w pracy stanowi wschodnie **Podkarpacie** polskie (zwane także wschodnią Małopolską), czyli przedgórze Karpat, oraz ukraińskie **Przedkarpacie (Przykarpacie, Podkarpacie Wschodnie)**, które jest przedłużeniem pasa przedgórza polskiego (Kondracki 2002, 299). W pierwszej kolejności omówienia wymaga wschodnia część polskich Karpat (i pasma pogórza), która obejmuje dorzecze górnego i środkowego Sanu oraz jego dopływu – Wisłoka i wyznaczającą zachodnią rubież naszych rozważań Wisłoką. Układ stref glebowych w omawianym regionie odzwierciedla układ stref krajobrazowych – w pasie Pogórza występują pyłowe gleby lessopodobne, wytworzone z fliszu, u progu Karpat dominują gleby lessowe, zaś w strefie górskiej spotykamy gleby gliniaste i szkieletowe (Parczewski 1986, 179). Ukraińską część przedgórza karpackiego charakteryzuje zróżnicowanie gleb od górskich gleb brunatnych, przez gleby bielicowe, po żyzne gleby lasostepowej części regionu (*Природа Івано-Франківської області*... 93). Południowa część ukraińskiego Przedkarpacia nazywana jest **Pokuciem**, czyli sąsiadującą z Mołdawią „najdalej na południowy wschód wysuniętą ziemią Polski" (SGKP, t. VIII, 550). Jest to położony nad Prutem solonośny[30] region, za którego główne ośrodki uchodzą dawne ruskie grody Śniatyn i Kołomyja.

W skład prowincji karpackiej wschodzi częściowo położona na południowo-wschodnim krańcu historycznej dzierżawy Romanowiczów **Bukowina,** która w opracowaniach historycznych tożsama jest z międzyrzeczem Seretu i Dniestru (tereny położone po ukraińskiej stronie granicy z Rumunią). Lesisty krajobraz karpackiego pogórza cechuje międzyrzecze Seretu i Prutu, zaś pas terenu między Prutem i Dniestrem to równina o krajobrazie lasostepowym (Bukowina od południowego wschodu otwarta była na step; Возний 2009, t. 2, 72). Główną arterię wodną na Bukowinie stanowi Dniestr, nad którym

30 Potwierdzenie „polskości" regionu i znaczenia soli kołomyjskiej, znanej z już kart latopisów (*Ипатьевская*.....стб 789), dla „Ukrainy" (a wcześniej Rusi) znajdujemy w XVII-wiecznej relacji Wilhelma Beauplana cyt. „*Wielką niewygodą na Ukrainie jest to, że brak tu soli. By temu zapobiec przywozi się ją z Pokucia, krainy należącej do Polaków, położonej na pograniczu Transylwanii (....). Sól tę nazywają kołomyjską (...)*" (*Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana…* 159).

znajdowała się większość znanych ze źródeł grodów regionu. Drugą najważniejszą rzeką w rejonie był Prutu wraz ze swoim prawym dopływem - Czeremoszem. Z Beskidów Pokucko-Bukowińskich wypływa także dopływ Dunaju – Seret. Najważniejszą dla regionu przeprawą przez Karpaty jawi się położona obecnie na terytorium Rumunii przełęcz Prisłop (Возрий 2009, t. 2, 476, mapa). Nazwa „bukowina" pojawia się w źródłach aktowych i u Jana Długosza („*bucovina minor*")[31] już pod koniec XIV w., lecz oznaczała wtedy po prostu las bukowy. Jako nazwa własna Bukowina zaczyna funkcjonować dopiero od wieku XV, zaś upowszechnia się w XVII-XVIII w. (Krasowska 2006, 22-23). Podziału Bukowiny na północną i południową dokonano dopiero w 1944 r. Grody uznawane na podstawie skąpych informacji źródłowych za wchodzące w skład Rusi od końca X w.[32] znalazły się po stronie północnej, ukraińskiej, przy czym w świetle np. *Spisu grodów ruskich dalszych i bliższych*[33]grody „ruskie", takie, jak Suczawa czy Seret znajdowały się także po stronie rumuńskiej (Тихомиров 1979, 96-100)[34].

Kolejną krainą historyczną, której średniowiecznym dziejom poświęca się wiele uwagi jest **Podole**, a ściślej - Podole Zachodnie, zajmujące przede wszystkim większą (południową i środkową) część dzisiejszego obwodu tarnopolskiego oraz niektóre rejony obwodów: lwowskiego i chmielnickiego (Ягодинська 2015, 33-34). Ta naddniestrzańska kraina, zwana w XIII w. Poniziem[35], uznawana jest za jądro późniejszego Podola (Kurtyka 2011, 97; Маярчак 2009, 27). Terytorium Podola przez długi czas pozostawało poza uwagą kronikarzy – w 2. połowie XIII i w początku wieku XIV w. kontrolę nad tym terenem sprawowała Orda. Z połowy lat 40. XIV w. pochodzą informacje o konwencie franciszkańskim w Kamieńcu, przybyłych już za panowania Koriatowiczów lub jeszcze w czasach zwierzchności tatarskiej

31 Jan Długosz w odniesieniu do wydarzeń z wieku XV stosuje także pojęcie „*bucovina maior*" w odniesieniu do zalesionego terenu między ziemią mołdawską a szypińską, czyli między Seretem a Prutem – od Prutu zaczynała się „mniejsza" Bukowina (*Roczniki*.... ks. XI, 225; Krasowska 2006, 22).

32 Grody-przyczółki władzy kijowskiej datowane są na kon. X-XI w. Mimo braku przekazów źródłowych, badacze uważają iż pojawienie się grodów „państwowych" na ziemiach „Chorwatów i Tywerców" łączyć należy z podbojami Włodzimierza Wielkiego i, być może, jego następców (Тимощук 1982, 10-11; Федорук 2010).

33Źródło to, wydane raz pierwszy przez Michaila Tichimorova (*Список русских городов дальних и ближних,* Исторические записки, 40, 1952, 214-259; opublikowano ponownie w 1979 r.) jest jednym z najważniejszych źródeł wiedzy geograficznej Rusi, gdyż dowiedziono, iż powstało na bazie starszego, prawdopodobnie XIII-wiecznego dokumentu (Poppe 1958, 251-258).

34 Uwagi na temat dyskusji wokół „ruskości" tych grodów znajdują się w podrozdziale I.3.2.

35 W sensie etymologicznym i semantycznym terminy „Ponizie" i „Podole" uważa się za tożsame, bowiem oznaczają obniżenie terenu (Маярчак 2009, 27). Termin „Ponizie" ma jednak szersze znaczenie odnoszące się do źródłosłowu – odnosi się bowiem do ciągnącego się aż po Morze Czarne słabo zaludnionego obszaru lasostepu pomiędzy Dniestrem i Dunajem, którego związki polityczne i kulturowe z Rusią były raczej niesprecyzowane (Kurtyka 2011, 97, zob. także uwagi na temat południowej granicy ziem ruskich w podrozdziale I.3.2.).

(Kurtyka 2011, 76-77, 311). Jak uważał Janusz Kurtyka (2011, 98, 306) wypchnięcie z tego terenu Tatarów (ok. 1349 r.?) i ostateczne ukształtowanie się terytorium historycznego Podola (Zachodniego), które swym zasięgiem objęło Podniestrze i Poboże, nastąpiło w czasach sprawowania władzy nad tym terenem książąt Koriatowiczów, przypuszczalnie w drugiej tercji XIV w. (możliwe, iż jeszcze przed bitwą nad Sinymi Wodami). Podole Zachodnie (w tym dawne Ponizie)[36] wraz z Podolem Wschodnim (z Bracławiem, Winnicą i Sokolcem) ujęte zostało w *Spisie grodów ruskich* z końca XIV w. jako region „grodów polskich" (Тихомиров 1979, 100). Sama nazwa regionu pojawia się w źródłach w tytulaturze Koriatowiczów w dokumentach 1374 i 1375 r., a już w końcu XIV w. Podole znane było jako kraina cyt. „mlekiem i miodem płynąca i pełna bydła" (*Roczniki*... ks. X, 284). Prócz *Spisu grodów ruskich* z 2. połowy XIV w. pochodzi szereg źródeł świadczących o powstaniu wielu podolskich zamków właśnie w tym okresie (Kurtyka 2011, 114-115), toteż niniejszej w pracy uwaga autorki skupiona będzie jedynie na grodach wzmiankowanych w źródłach z wieku XIII, położonych w granicach staroruskiego Ponizia (na obszarze Podola Zachodniego). Charakterystyczny jest układ rzek zachodniego Podola, którego szkielet stanowi gęsta sieć lewych dopływów Dniestru (Seret, Zbrucz, Strypa, Niczława, Smotrycz, Uszyca), płynących południkowo z północy na południe. Rzeźbę terenu zachodniej części Podola cechuje krajobraz wyżynny i równinny pokryty lasostepową szatą roślinną. Część równinna to, prócz terenów położonych nad Dniestrem i jego dopływami, okolice Tarnopola. Południową, równinną część Podola, zwłaszcza tereny naddniestrzańskie, cechują głębokie doliny rzeczne oraz stosunkowo łagodny klimat. Kolejny typ krajobrazu prezentują położone w północno-zachodniej partii regionu Woroniaki – pasmo wzgórz, z których wypływają najważniejsze rzeki zachodniej Ukrainy: Styr, Ikwa, Bug, Seret i Horyń. Wyrazistą strefę orograficzną regionu stanowi wapienne pasmo Miodoborów (Tołtry), ciągnące się przez niemal 200 km od Podkamienia w obwodzie lwowskim po Dniestr w rejonie Kamieńca Podolskiego, sięgając wysokości ponad 400 m.n.p.m. (*Природа тернопільської області*... 9-10; Ягодинська 2015, 33-37).

36 Pamiętać należy, iż zasięg terytorialny Podola Zachodniego był większy niż zasięg tzw. Ponizia, gdyż w skład Podola Zachodniego wschodziło także Poboże. Ponadto, na mapie J. Kurtki (2011, 523) wschodnia granica Podola Zachodniego oparta została o rzekę Murachwę, położoną daleko na wschód od Bakoty czy np. Sokolca.

I.3.1.3. Geografia historyczna regionu i podział administracyjny Rusi południowo-zachodniej

Ważnym elementem studiów nad geografią historyczną południowo-zachodniej Rusi jest ruska terminologia administracyjna. Jak zauważyli m. in. Andrzej Janeczek (por. 2013) czy Leontij Vojtovyč (2003, 135; 2012, 53-54) problematyczna jest już sama nazwa[37] państwa Romanowiczów, gdyż popularna „Ruś Czerwona"[38] to nazwa stosunkowo późna i o niejasnej genezie, zaś w źródłach własnych, jak i w obcych relacjach państwo Romanowiczów nazywane było po prostu Rusią. Popularna nazwa państwa Romanowiczów: Ruś Halicko-Wołyńska (termin „roboczy", w starszej literaturze spotkać można także inny wariant tej nazwy – Ruś Halicko-Włodzimierska[39]) jasno wskazuje na dwie krainy historyczne zachodniej Rusi: ziemię halicką i ziemię wołyńską. Wśród stosowanych tak w źródłach pisanych, jak i w literaturze – najbardziej ogólnym i niejednoznacznym terminem jawi się „ziemia" (por. Janeczek 1993, 146; Мартынюк 2018, 154)[40]. Omówmy zatem dwie główne ziemie południowo-zachodniej Rusi:

Ziemia halicka, rozumiana może być szeroko, jako teren najdawniejszych „południowych" księstw znanych ze źródeł pisanych[41] to: ziemia przemyska, ziemia dźwinogrodzka i ziemia trembowelska (obejmująca dziś obwody: lwowski, iwano-frankowski, czerniowiecki, część obwodu tarnopolskiego, a także wschodnią część województwa podkarpackiego; Томенчук 2008, 5-6). Spoiwem politycznym tych ziem od 2. połowy XI w.[42] była dynastia Rościsławowiczów, wywodząca się z linii Włodzimierza, najstarszego syna Jarosława Mądrego (Войтович 2009b). Ziemia halicka, w wąskim

37 W XIII-XIV w. Romanowicze rządzili np. Galicją i Lodomerią, *regnum Russie, Mikra Rosia* (*Małą Rusią*, rozumianą przez ziemie objęte metropolią halicką) lub po prostu *terra Russiae* (Войтович 2003, 135; Janeczek 2013, 227-229).

38 Nazwę tę traktować należy jako termin książkowy, najczęściej odnoszący się do Rusi Koronnej (Janeczek 2013, 229). Już Aleksander Jabłonowski (1903, 7-8) zwrócił uwagę na niejasną genezę nazwy Rusi Czerwonej, odnosząc ją hipotetycznie do Grodów Czerwieńskich lub przypisywania „kolorów" plemieniu Chorwatów.

39 Termin Ruś Halicko-Włodzimierska, stosowany poprawnie, nie odnosi się do całego obszaru Wołynia, bowiem obejmuje jedynie ziemie Romana Mścisławowicza (połączone unią personalną w 1199 r.).

40 Termin „ziemia" obejmuje różnorodne pod względem terytorialnym i politycznym organizmy - od ogromnej „ziemi ruskiej" (w szerokim znaczeniu tego pojęcia) po poszczególne „ziemie" – terytoria niezależne od Kijowa lub na odwrót, części składowe Rusi Kijowskiej.

41 Pierwszych książąt halickich znamy z kart PML: są to bracia Ruryk (pierwotnie zarządzający Przemyślem), Wasylko (Trembowelski) i Wołodar (książę dźwinogrodzki, później zaś przemyski). Zdaniem M. Hruszewskiego (1905, 73-76) jakaś bliżej nieokreślona część ziemi halickiej znajdowała się wcześniej w rękach Rościsława.

42 Wcześniej ziemia halicka znajdowała się pod polityczną zwierzchnością Wołynia. Proces uwolnienia się ziemi halickiej spod jurysdykcji wołyńskiej przypadł na lata 1079-1087 (Грушевський 1905, 75-76).

znaczeniu tego słowa, rozumiana jest jako wołość[43] halicka lub ziemia halicka – od 2. połowy XV w. jednostka administracyjna (Томенчук 2008, 5, Horn 1974, 59). Od XIII w. w źródłach notowane jest znajdujące się pod kontrolą Romanowiczów, sąsiadujące z szeroko rozumianą ziemią halicką Ponizie (często traktowane jako część ziem halickich; Маярчак 2009). Od 2. połowy XIII w., rolę głównego ośrodka – siedziby księcia, stolicy politycznej i religijnej, od Halicza stopniowo, aż po wiek XIV, przejmuje Lwów, ale termin „ziemia lwowska" pod względem administracyjnym jako część województwa ruskiego odnosić należy dopiero do wieku XV (Horn 1974, 59, 65-66). Prócz głównych wymienionych powyżej krain historycznych pojawiających się w literaturze naukowej, w granicach terytorialnych Rusi Halickiej spotkać można także określenia takie, jak np. ziemia sanocka[44], podkreślające rangę tych ziem w strukturach polityczno-administracyjnych państwa ruskiego, a później polskiego. Wspomniana już ziemia lwowska, od dawna postrzegana jest jako jedna z najbardziej enigmatycznych co do jej dokładnego zasięgu (Jabłonowski 1903, 18), zajęła zapewne częściowo tereny wchodzące ziemi dźwinogrodzkiej, gdyż gród, jako jeden z ośrodków władzy i administracji, upadł wskutek najazdu mongolskiego (ostatnia wzmianka o nim pojawia się ok. 1236 r.; *Kronika*... 152). Co ciekawe jednak, pamięć o „starym" podziale ziemi Rusi trwała w 2. połowie XIII w., gdyż, jak zauważyli wydawcy *Kroniki halicko-wołyńskiej*, po śmierci księcia Szwarna w posiadaniu Lwa znajdowały się takie jednostki terytorialne, jak cyt. *кнѧжениѥ три . Галичкое . Перемышльское . Бельзьское* (mimo powstania w czasach Daniela nowych ośrodków władzy: Uhruska, Chełma i Lwowa; *Ипатьевская*... стб 913; *Kronika*... przyp. 1736, 253).

Historyczny (średniowieczny) **Wołyń**[45] dzielił się na dzielnicę włodzimierską, ziemię bełską (epizodycznie w XIII i XIV w. księstwo bełskie), ziemię łucką (w 1. połowie XIII księstwo łuckie), udzielne księstwa dorohobuskie i peresopnickie (XII w.), a w jego skład zaliczane bywają także tzw. Grody Czerwieńskie (ziemia czerwieńska), ziemia chełmska, drohicka i brzeska (Baran 2014; Купша 2011; Прищепа 2016a). Najwcześniejsze

43 Termin ten zostanie wyjaśniony poniżej. Autorka posługuje się nim przede wszystkim za publikacjami poświęconymi systemowi administracyjnemu ziem ruskich pióra A. Janeczka (por. np. Janeczek 1993, 143-157).
44 Nazywana tak bywa obszerna wołość bez własnych, odmiennych struktur (Sperka 2008, 29-30), bowiem „ziemia" sanocka po 1352 r. nie miała osobnego starosty (Ehrlih 1914, 17-19). Co prawda, w dokumencie z 1359 r. pojawia się termin *castellania sanociensis*, lecz zdaniem L. Ehrlicha (1914, 18) urzędnik sporządzający dokument zamiast *districtus* użył bardziej znanego sobie terminu *castellania*, a terminy te w gruncie rzeczy traktować należy jako tożsame. Według M. Horna (1974, 59) nowy podział Rusi (na ziemie) kształtował się stopniowo i dopiero od 2. poł. XV w. możemy mówić o 6 ziemiach Rusi Czerwonej: ziemi sanockiej, przemyskiej, chełmskiej, lwowską, halicką i bełską.
45 Kraina, nie gród, od którego wzięła swą nazwę.

wiadomości o Wołyniu (ziemi wołyńskiej jako części Rusi) odnoszą się do końca wieku X, wtedy też założony został najprawdopodobniej główny gród Wołynia – Włodzimierz (*Ипатьевская*... стб 105), zaś sami Wołynianie pojawiają się już na pierwszych kartach *Powieści Minionych Lat* (dalej i w przypisach: PML). Wołyniem początkowo rządzili książęta zależni od księcia kijowskiego. Sytuacja ta zmieniła się w 2. połowie XII w. czasach rządów potomków Izjasława Mścisławowicza (pretendujących również do tronu kijowskiego), którzy uczynili z Wołynia księstwo (choć podzielone na część wschodnią i zachodnią i, jak inne ziemie ruskie, szybko rozpadające się na mniejsze części, choć w ramach jednej ziemi; Dąbrowski 2011, 88-92). Z dynastii tej wywodził się również ród Romanowiczów (dziadkiem Romana był Izjasław Mścisławowicz). W wieku XIII Wołyń również nie stanowił jednolitego politycznie organizmu[46], gdyż ogólny podział na część wschodnią i zachodnią utrzymywać miał się do 1227-1228 r. (Dąbrowski 2011, 90), a i później, po opanowaniu Wołynia przez Romanowiczów. Po opanowaniu Halicza, gród ten przypadł Danielowi (który przeniósł późnej centrum życia politycznego do ziemi chełmskiej), zaś ziemia włodzimierska wraz z ziemiami takimi jak np. drohicka, brzeska, czerwieńska, przypadła Wasylkowi. Następnie region Wołynia został podzielony między spadkobierców Daniela i Wasylka. Syn Wasylka, Włodzimierz, do 1288 r. zarządzał zachodnią partią Wołynia: ziemią włodzimierską i brzeską, natomiast wschodnia część Wołynia (dzielnica łucka i peresopnicka) po śmierci Daniela pozostawała w rękach Mścisława (II)[47] Daniłowicza (Баран 2010, 41-42). Znacznie słabiej naświetlone przez źródła są dzieje rządów następców[48] Mścisława Daniłowicza, który zjednoczył ziemie wołyńskie, bowiem Jerzy Lwowicz w momencie wstąpienia na tron[49] władał i ziemią halicką i Wołyniem, a rolę ośrodka stołecznego pełnił wówczas Włodzimierz (Войтович 2001, 70-71). Kolejni władcy rządzili zjednoczonym państwem halicko-wołyńskim, jednakże państwo to nie było tworem jednolitym i podobnie jak XII-XIII w. rozróżniano dwie podstawowe prowincje: ziemię halicką i Wołyń. Zdaniem J. Tęgowskiego

46 O. Baran (2014, 71) wyróżnia 3 okresy rozwoju grodów Wołynia (Księstwa Włodzimierskiego) doby Romanowiczów: 1199-1241 r. (okres określający kierunki działalności inwestycyjnej Romanowiczów, zakończony najazdem mongolskim), 1241-1269 r. (okres względnej spójności regionu zakończony śmiercią Wasylka Romanowicza) i 1269-1340 r. (okres podziałów Wołynia między spadkobierców Daniela i Wasylka).

47 Daniel Romanowicz miał dwóch synów o tym imieniu, Mścisław (I) zmarł przed osiągnięciem dorosłości. Wasylko, bratanek Daniela Romanowicza zmarł bezpotomnie, sprawiło, iż władza na całym niemal Wołyniu przypadła Mścisławowi (Dąbrowski 2016, 124, 136-138).

48 Źródła jedynie wspominają pod 1280 r. Daniela Mścisławowicza, który w świetle źródeł nie odegrał jednak żadnej politycznej roli (Dąbrowski 2016, 136-137), nie znamy jednak dokładnych okoliczności przejęcia władzy na Wołyniu przez władcę z linii Lwa (Войтович 2001, 70-72).

49 L. Vojtovyč (2001, 73) przyjmuje, iż mogło to nastąpić między 1299 i 1301 r.

(2010, 324) podział taki przejawia się zarówno w pieczęciach, jak i w tytulaturze ostatnich Romanowiczów i Jerzego II.

Kluczowym pojęciem dla zrozumienia wewnętrznego podziału państwa Romanowiczów (i ogólnie staroruskiej administracji) jest wołość. Pojęcie to (w źródłach innych niż ruskie występujące pod nazwami *districtus*, powiat) oznacza gród i jego otoczenie, czyli okręg grodowy (Janeczek 1991, 29; 1993, 143-157). Obraz zasięgu władzy Rościsławiczów, Mścisławowiczów, Romanowiczów odzwierciedlają posiadane przez nich grody (rozumiane właśnie jako okręgi grodowe). Najważniejszą metodą rekonstrukcji podziału administracyjnego Rusi jest metoda retrogresywna, uwzględniająca późniejszy podział administracyjnym i sieć parafialną (według badaczy system powiatów Rusi Czerwonej odpowiadał wcześniejszemu podziałowi na wołości; Janeczek 1991, 29; 1993, 148; Погоральський, Миська, Ляска 2013, 15-16). Zarządcą Rusi po 1340 r. był starosta, któremu podlegali naczelnicy okręgów grodowych (w źródłach określani jako wojewodowie, palatyni, kasztelanowie etc.; Ehrlich 1914, 21). Rekonstrukcję sieci grodowej wspomaga również mapowanie grodzisk, które pokazuje ich wyraźne skupiska. Stopień rozpoznania sieci grodowej ogromnego terytorium Rusi Halicko-Wołyńskiej jest zróżnicowany. Najsłabiej zbadana jest kwestia organizacji administracyjnej północnej Bukowiny, lecz jak przypuszcza A. Fedoruk (2012, 77), iż przynajmniej 2 powiaty o genezie ruskich wołości musiały istnieć na Bukowinie[50] za rządów Władysława Opolczyka.

Celem ukazania stanu dyskusji w badaniach nad podziałem administracyjnym Rusi Halicko-Wołyńskiej sporządzone zostało poniższe zestawienie. W zamieszczonej poniżej tabeli zebrane zostały znane z literatury[51] historycznej i archeologicznej wołości, ziemie i księstwa Rusi Halicko-Wołyńskiej X-XIV w. (faktyczne i rekonstruowane):

50W początkach panowania hospodarów mołdawskich (kon. XIV-poł. XV w.) obszar dzisiejszego obwodu czerniowieckiego podzielony był na wołości: cecyńską (czerniowiecką), chocimską, suczawską i chmielowską, która zanikła około poł. XV w. (Чучко 2014, 106-109). W podziale tym badacze dopatrują się reliktów ruskiej struktury terytorialnej tych ziem.

51 Zamieszczone tu zestawienie pojawiających się w literaturze propozycji rekonstrukcji struktury terytorialnej Rusi Halicko-Wołyńskiej nie jest obrazem spójnym ani pozbawionym wątpliwości, zarówno w zakresie funkcji „centralnych" danych grodów, jak i samego zasięgu Rusi Romanowiczów w XIII-XIV w. Tabela prezentuje jedynie obraz wyłaniający się z dostępnych prac poświęconych rozmaitym regionom Rusi południowo-zachodniej, zaś jego krytyka wymaga oddzielnych studiów, toteż autorka niniejszej pracy ograniczyła się jedynie do krótkiego podsumowania dzisiejszego stanu badań nad okręgami grodowymi ziemi halickiej i wołyńskiej.

Wołość:	Ziemia, księstwo lub inna jednostka terytorialna (X-XIV w.):	Literatura:
Bakota	z. halicka, Ponizie	Маярчак 2009a, 23-33
Bełz	Wołyń, z. bełska, ks. bełskie	Ehrlich 1914, 21; Janeczek 1991; 1993, 151 (mapa); Баран 2014, 82
Bielsk (?)	Dzielnica brzeska, „ziemia bielska”	Pacuski 2019; Баран 2014, 76; Панишко 2001, 84
Brześć	Wołyń, udział brzeski (dzielnica brzeska)	Баран 2014, 76; Панишко 2001, 84
Busk	z. halicka[52], z. dźwinogrodzka (Баран 2015, 257), z. lwowska	Janeczek 1991, 130-131; 2006, 436; 2016, 149; Баран 2015, 257; Ляска 2016; Погоральський, Миська, Ляска 2013, 16
Bykowien (?)	z. halicka, z. trembowelska	Баран 2015, 261
Chełm	Wołyń, z. chełmska,	Баран 2014
Chocim (?)	Ponizie (?), z. szypińska	Балух 2013, 221
Chmielów (?)[53]	z. szypińska	Por. katalog
Czartorysk	Wołyń, z. łucka	Баран 2014, 83
Czerwień-Tyszowce	Wołyń, z. czerwieńska (udział czerwieński, dzielnica czerwieńska), z. bełska	Janeczek 1991; 2006, 346; Баран 2014, 80
Czeremin (Czemieryn)	Wołyń	Прищепа 2016a, 195 (mapa); Терський 2001
Czerniecz-gorodok (?)	Wołyń, dzielnica włodzimierska	Панишко 2001, 84
Czerniowce (?) (Lenkivci); Cecyno	z. trembowelska (?; Баран 2015, 260), z. halicka, z. szypińska	Балух 2013, 221; Баран 2015, 260
Daniłów (?)	Wołyń	Панишко 2001, 84

52 Według A. Janeczka (1991, 130-131) Busk charakteryzowała podwójna specyfika: z Wołyniem (północą) łączy Busk rzeka Bug (należąca do zlewiska Morza Bałtyckiego), zaś w wymiarze kontaktów osadniczych Busk był raczej grodem halickim.

53 Kwestia domniemanej staroruskiej genezy, jak i samego położenia Chmielowa, do tej pory nie została rozstrzygnięta (por. katalog).

Dorohobuż	Wołyń, księstwo dorohobuskie (XII w.), dzielnica peresopnicka/dorohobuska	Баран 2014, 83; Прищепа 2016a, 195 (mapa)
Drohiczyn	Wołyń, z. brzesko-drohicka, księstwo brzesko-drohicko-wiskie (?); z. drohicka, „księstwo drohiczyńskie" (Баран 2015, 248)	Jusupović 2010; Pawlata 2014, 33; Баран 2015, 248
Drohobycz	z. halicka, z. przemyska	Баран 2015, 255; Погоральський, Миська, Ляска 2013, 16, 20-
Dubno	Wołyń, z. łucka	Баран 2014, 82
Dźwinogród	z. dźwinogrodzka (potem lwowska) (Janeczek 1991, 132), , z. przemyska (Войтович 2012, 14), z. halicka	Janeczek 1991, 132; Баран 2015, 257; Войтович 2012, 14-15
Grabowiec	Wołyń, z. bełska	Janeczek 1993, 151 (mapa); 2006, 436
Gródek	z. przemyska, z. halicka, z. lwowska	Ehrlih 1914, 14; Janeczek 1993, 150-151 (mapy); Баран 2015, 256; Погоральський, Миська, Ляска 2013, 16
Halicz	z. halicka	Ehrlich 1914, 20; Погоральський, Миська, Ляска 2013, 16
Horodło	Wołyń, dzielnica włodzimierska	Janeczek 1993, 151 (mapa); Баран 2014, 74-75; Панишко 2001, 84
Jarosław	z. przemyska, z. halicka	Ehrlich 1914, 20; Janeczek 1991; Баран 2015, 255-256; Котляр 2013; Погоральський, Миська, Ляска 2013, 16
Kamieniec (nad Leśną)	Dzielnica brzeska,	Баран 2015, 248; Панишко 2001, 84

Kamieniec[54]	Wołyń, dzielnica peresopnicka/dorohobuska (?) (Баран 2014, 84)	Баран 2014, 84; Прищепа 2016a, 195 (mapa)
Kamień (Koszyrski)	Wołyń, dzielnica włodzimierska	Баран 2014, 73-74; Панишко 2011, 335
Kobryn (?)	dzielnica brzeska	Баран 2014, 77; Панишко 2001, 84
Kołomyja	z. halicka	Ehrlich 1914, 20; Janeczek 2006, 435; Баран 2015, 259; Погоральський, Миська, Ляска 2013, 16
Korczesk (?)	Wołyń	Прищепа 2016a, 195 (mapa)
Koszer (?)	Wołyń, dzielnica włodzimierska	Панишко 2001, 84
Krosno (?)	z. sanocka (?), z. przemyska	Janeczek 2006, 435; Sperka 2008, 32; Рудий 2003, 156 (mapa);
Krzemieniec (?)	Wołyń, dz. Peresopnicka/drohobuska (Баран 2014, 87), dzielnica łucka (Панишко 2001, 84)	Баран 2014, 84-85; Панишко 2001, 84
Krzeszów (?)	z. przemyska	Janeczek 1993, 151 (mapa); 2016, 149
Lubaczów	z. przemyska	Ehrlich 1914, 20; Janeczek 1991; 1993, 150-151 (mapy); 1996, 20-31; Баран 2015, 255-256
Lubiaż	Wołyń, dzielnica włodzimierska	Панишко 2001, 84
Luboml	Wołyń, z. chełmska (Janeczek 2006, 436), dzielnica włodzimierska (Баран 2014, 74-75; Панишко 2001, 84)	Janeczek 2006, 436; Панишко 2001, 84; Баран 2014, 74-75
Lwów	z. halicka, z. lwowska	Ehrlich 1914, 20; Погоральський, Миська, Ляска

54 W kwestii lokalizacji Kamieńca zob. katalog.

		2013, 16
Łopatyn	z. bełska	Janeczek 1991; 1993, 151 (mapa)
Łuck	Wołyńska, z. łucka (dzielnica łucka)	Баран 2014, 82-83
Mielnica (?)	Wołyń, dzielnica włodzimierska	Баран 2014, 72-73; Панишко 2001, 84
Mielnik (?)	z. drohicka	Баран 2014, 87; 2015, 248
Milsk	Wołyń	Прищепа 2016a, 195 (mapa)
Mokleków (?)	z. halicka, z. trembowelska	Баран 2015, 261
Niebl	Wołyń, z. łucka (okresowo z. kijowska, pińsko-turowska)	Баран 2014, 83; Котляр 2013, 194
Olesko	z. halicka, z. lwowska	Janeczek 1991; 1993, 151 (mapa); 2016, 150
Ostróg	Wołyń, dzielnica łucka	Панишко 2001, 84; Прищепа 2016a, 195 (mapa), 197
Peremyl	Wołyń, dzielnica łucka	Janeczek 1993, 150-151 (mapy); Баран 2014, 82; Панишко 2001, 84
Peresopnica	Wołyń, księstwo peresopnickie, dzielnica peresopnicka/dorohobuska	Баран 2014, 83; Прищепа 2016a, 195 (mapa)
Pleśniesk (?)	z. halicka, z. dźwinogrodzka (Баран 2015, 257)	Баран 2015, 257-258
Podhoraj	z. bełska, z. dźwinogrodzka (Баран 2015, 258)	Janeczek 1985; 1991; 1993, 151 (mapa); Баран 2015, 258
Przemyśl	Z. przemyska/ks. przemyskie, z. halicka	Ehrlich 1914, 20; Janeczek 1991; Погоральський, Миська, Ляска 2013, 16, 26
Ratno (?)	Wołyń	Панишко 2001, 84; 2001a
Rzeszów	z. halicka (?)	Janeczek 2006, 435
Sapożyn (?)	Wołyń	Прищепа 2016a, 195 (mapa)
Sanok	z. przemyska, z. halicka, z. sanocka	Баран 2015, 256; Погоральський, Миська, Ляска

		2013, 16
(Stary) Sambor	z. przemyska, z. halicka	Ehrlich 1914, 20; Баран 2015, 256; Інкін 1996, 109; Погоральський, Миська, Ляска 2013, 16-20
Stożek (?)	Wołyń, dzielnica łucka	Панишко 2001, 84
Stryj	Z. przemyska, z. halicka	Ehrlich 1914, 34-35; Ісаєвич 2002, 27; Погоральський, Миська, Ляска 2013, 16, 23-24
Sutiejsk	z. czerwieńska	Баран 2014, 80-81
Szczebrzeszyn	z. chełmska	Dzieńkowski 2014, 152 (mapa); Janeczek 1993, 150-151 (mapy); 2016, 150; Kutyłowska 1999
Szczekarzew (Krasnystaw)	z. chełmska	Dzieńkowski 2014, 152 (mapa); Janeczek 1993, 150-151 (mapy); Баран 2014, 79
Szczerzec	z. halicka, z. lwowska	Janeczek 2006, 436
Szepol (?)	Wołyń	Манігда 2016, 281
Szumsk	Wołyń, dzielnica peresopnicka/dorohobuska, dzielnica łucka	Баран 2014, 84; Манігда 2016, 280; Прищепа 2016a, 195 (mapa); Панишко 2001, 84
Śniatyn	z. halicka	Ehrlich 1914, 41-44; Janeczek 2006, 436; Погоральський, Миська, Ляска 2013, 16
Telicz (Potylicz)	z. bełska	Janeczek 1991; 2006, 436
Tłumacz (?)	z. halicka	Janeczek 2006, 436
Torczew (?)	Wołyń, dzielnica peresopnicko/dorohobuska	Баран 2014, 85
Trembowla	z. trembowelska (księstwo trembowelskie), z. halicka	Ehrlich 1914, 49-50; Janeczek 2006, 435; Котляр 2013
Turzysk (?)	Wołyń, dzielnica włodzimierska	Баран 2014, 71-72; Панишко 2001, 84
Tustań (?)	z. halicka	*Dokumenty*.... 132-133; Рожко

		1996
Tychoml	Wołyń, dzielnica peresopnicka/dorohobuska	Баран 2014, 84; Прищепа 2016a, 195 (mapa)
Uhrusk	Wołyń, ziemia chełmska (pierwotnie uhruska) (?)	Баран 2014, 78; Панишко 2003, 172-175
Uszyca (?)	z. halicka, Ponizie	Баран 2015, 262
Wasiliew	z. halicka, z. trembowelska	Баран 2015, 261
Wisznia (?)	z. przemyska, z. halicka	Баран 2015, 256
Wietły (?)	Wołyń, dzielnica włodzimierska	Janeczek 2006, 443; Панишко2001, 84; 2011, 334-335
Włodzimierz (Wołyński)	Wołyń, dzielnica włodzimierska	Баран 2014; Панишко 2001, 84
Włuczym (?)		Панишко 2001, 84
Wołyń-Hrubieszów	Wołyń	Janeczek 1993, 151 (mapa), Poppe 1958, 257
Wsiewołoż-Sokal	Wołyń, dzielnica włodzimierska	Janeczek 1991; 1993, 151 (mapa); Баран 2014, 74; Ляска 2012; 2013
Zbaraż	z. halicka, z. trembowelska	Баран 2015, 260
Żydaczów	z. halicka, z. lwowska (?)	Ehrlich 1914, 20; Janeczek 2006, 435; Баран 2015, 260; Погоральський, Миська, Ляска 2013, 16, 24-26

Analizując powyższą tabelę i katalog niniejszej pracy, można zauważyć, iż, część znanych ze źródeł pisanych grodów (zawartych w katalogu), wobec skromniej wiedzy na ich temat, nie posiada określonego statusu ani funkcji (np. miasta, strażnicy, monastyru etc.), zaś wszystkie grody uznane za centra wołości, musiałby być, przynajmniej w opinii niektórych badaczy, ośrodkami grodowo-miejskimi, jednakże taka właśnie interpretacja funkcji części z wymienionych w powyższej tabeli grodów budzi u autorki zastrzeżenia[55].

55 Nie do końca jest jasne jakie kryterium „centrum wołości" i „miejskości" przyjęli S. Panyško (2001) i V. Baran (2014, 2015), bowiem niektóre z wymienianych przed badaczy grodów w źródłach wspomnianych zostało

I.3.2. Granice dzierżawy Romanowiczów

Zagadnieniem geografii historycznej Rusi: kwestią granic państwa, wyznaczanych przez posiadane przez Romanowiczów grody oraz identyfikacji latopisowych grodów zajmowali się m.in. N. Barsov (1865), M. Hruszewski (1905; 1905a), I. Kryp'jakevyč (1984), M. Kotljar (1998; 2013), L. Vojtovyč (2006; 2011a; 2012; 2015), S. Ters'kyj (2001; 2002; 2014). Prezentowana praca ma charakter archeologiczno-historyczny, także określeniu jej zasięg terytorialnego w pierwszym rzędzie posłuży literatura wspomnianych dziedzin. Poszczególnymi odcinkami pogranicza polsko-ruskiego oraz pozostałymi granicami Rusi (Halickiej i Wołynia) zajmowali się A. Fastnacht (1962), A. Buko (2004), W. Czarnecki (2003), T. Dzieńkowski (2009, 2014), M. Dzik (2019), A. Janeczek (1993), A. Jusupović (2010; 2017), A. Kamiński (1953, 1956), M. Korduba (1906, 1925), M. Kučynko (2002), J. Kurtyka (1996), I. Kutyłowska (1999), V. Ljaska (2009, 2012, 2013), J. Ościłowski (2015), M. Parczewski (1996, 2003, 2004, 2007) S. Panyško (2009), B. Pryščepa (2016), A. Rozwałka (2004; 2008), V. Rudyj (2003), T. Wąsowicz (1961), S. Ters'kyj (2009), J. Tyszkiewicz (1974), M. Wołoszyn (2007) i in.

I.3.2.1. Granica polsko-ruska, przebieg i metody jej rekonstrukcji:

Do rozróżnienia terytoriów kultury Słowian zachodnich i wschodnich stosowane są przede wszystkim przekazy pisane i, niemniej ważny, materiał archeologiczny, bowiem jak zauważył M. Parczewski (1991), zróżnicowanie kulturowe widoczne w kulturze materialnej Słowian wyraźnie zarysowuje się po przyjęciu przez Polskę i Ruś chrześcijaństwa. W odniesieniu do dziejów XIII-XIV w. zarówno baza źródeł pisanych, jak i zróżnicowanie materiału zabytkowego rysuje się już wyraźnie. Podstawą rekonstrukcji granicy polsko-ruskiej w przededniu podbojów Kazimierza Wielkiego stał się późnośredniowieczny podział administracyjny (zachowujący jeszcze do XV w. kształt ruskich wołości) oraz sieć dekanalna (por. Janeczek 1991, 21-34; Baran 2013, 92; Budzyński 1996; Stańczyk 1996). Ogólny przebieg tej granicy nakreślili już w pocz. XX w. M. Hruszewski (1905), M. Korduba (1925) i W. Semkowicz (1925). Pomocniczą rolę w tego typu badaniach są studia lingwistyczne - szczegółową propozycję wyznaczenia polsko-ruskiego pogranicza opartą na studiach

---

tylko raz i wiele z nich nie zostało nazwanych wprost miastami (grodami) w źródłach. Poza tym, rozpoznanie archeologiczne (lub zupełny jego brak) wielu z nich nie pozwala póki co zakładać, iż były centrami swoich okręgów (że pełniły funkcje administracyjne) ani tym bardziej, że spełniały funkcje militarne, a także centrów kultu religijnego, ośrodków handlu i rzemiosła (wszystkie te funkcje według Jerzego Piekalskiego kwalifikowały dany ośrodek do miana centrum grodowo-miejskiego; Piekalski 1999, 25-26; Баран 2014, 70).

lingwistycznych i onomastycznych, posiłkując się literaturą historyczną i archeologiczną przedstawił W. Makarski (1996), lecz tematu przebiegu granicy polsko-ruskiej w dalszym ciągu nie można uznać za wyczerpany. Pomocniczą rolę w rekonstrukcji odgrywają studia także kartograficzne. W badaniach zasięgu najważniejszych barier naturalnych – puszcz i lasów, badacze posługują się np. mapą Friedricha von Miega, stworzoną w latach 1779-1782, którą uzupełniają o dane źródłowe na temat kolonizacji (Kurtyka 1996, 185). W przypadku państwa śródlądowego, jakim były włości Romanowiczów, podejście oparte jedynie na uznawaniu barier naturalnych jest niewystarczające. Mimo wciąż rosnącej bazy źródłowej, zwłaszcza wyników badań archeologicznych dotyczących zasięgu osadnictwa wczesnośredniowiecznego i rozlokowania cmentarzysk, wciąż niemożliwe jest nakreślenie dokładnej linii granicznej, zwłaszcza, iż granice linearne - znane nam dziś, jeszcze nie istniały[56] (por. np. Łowmiański 1983, 46; Piotrowski 2009, 75; Stańczyk 1996, 206-208; Samsonowicz 2017). Dość pewnymi punktami pozwalającymi określić polską lub ruską przynależność etniczno-polityczną są znane ze źródeł pisanych grody[57] (przy których często powstawały nowe parafie, których sieć stosowana jest w rekonstrukcji przebiegu granicy metodą retrogresywną). Zjawiskiem charakterystycznym dla tworzących się granic państwowych miały być tak zwane „pary grodów", ważnych ośrodków administracyjnych, między którymi przebiegała granica takich jak np. Biecz i Sanok (dla południa) czy Tykocin i Suraż dla północy (por. Parczewski 1991, 48; Ościłowski 2015, ryc. 1, 326). Przebieg wyłaniającej się z tej bogatej literatury granicy polsko-ruskiej w XIII-pocz. XIV w. (będący zawsze w pewnym zakresie hipotetyczny) omówiony zostanie w kolejności z południa na północ, zgodnie z biegiem kluczowych dla niej rzek.

---

56 Jak zauważa J. Tyszkiewicz (2003, 25) granice państw wczesnofeudalnych, powstałych wskutek podbojów wewnętrznych (po podboju okolicznych plemion przez plemię dominujące i zatarciu dotychczasowych umownych podziałów terytorialnych), wyznaczane mogły być, przynajmniej odcinkowo, na kilka sposobów: poprzez przesieki, wały graniczne lub opierano je o rzeki. Problematyką przesiek i, przede wszystkim, wałów podłużnych z ziem polskich, włączając fragment pogranicza polsko-ruskiego zajęła się E. Kowalczyk (1987), zaś A. Rozwałka (2004, 29-30, 32) wspomina o późnośredniowiecznych podlaskich kamieniach granicznych (wyznaczających południkowo granicę polsko-litewską). M. Piotrowski (2009, 75) w odniesieniu do średniowiecznego pogranicza polsko-ruskiego proponuje przyjąć definicję kulturoznawczą definicję P. Kowalskiego, wedle której „granica" to „*pas ziemi między przyległymi obszarami, [który] nie należąc do żadnego z nich jednocześnie spaja je i rozdziela*".

57 Za podstawę dla wyznaczania pasu pogranicza kultury zachodnio- i wschodniosłowiańskiej w XIII-XIV w. uznane zostały założenia grodowe, a nie np. związane z osadnictwem zagadnienie znalezisk sepulkralnych, odgrywające znacznie większą rolę w badaniach pogranicza rodzących się państwowości w X-XII w. W XIII-XIV w. okrzepłe już zupełnie chrześcijaństwo i związane z nim ujednolicenie rytu pogrzebowego po obu stronach „granicy" nie pozwala archeologom na czynienie większych obserwacji o charakterze etnicznym, gdyż dominują już szkieletowe cmentarzyska przykościelne. Zagadnienie lokalnego zróżnicowania obrządku pogrzebowego i obecny stan dyskusji na temat polsko-ruskiego sąsiedztwa na obszarze do dziś enigmatycznej wschodniej części dolnego Bugu w XI-XII w. podsumował niedawno M. Dzik (por. Dzik 2019).

Przebieg dawnej granicy polsko-ruskiej na obszarze obecnego województwa podkarpackiego: Propozycja rekonstrukcji przebiegu granicy Małopolski i ziemi sanockiej (to właśnie zachodnia ziemi sanockiej stanowić miała pierwotną granicę polsko-ruską) została szczegółowo opisana przez Adama Fastnachta (1962, 16-20)[58]. Już Władysław Semkowicz (1925, 302) za początek granicy uznał źródła Jasiołki i jej bieg aż po Krosno[59], od którego rolę rzeki granicznej przejął Wisłok, w biegu którego pojawia się jednak wyrwa ścinająca tzw. „wisłockie kolano", czyli położone na wschód od Odrzykonia, Strzyżowa i Czudca terytoria polskie wrzynające się klinem[60] w ziemie ruskie, aż pod Domaradz (Грушевский 1905, 457). Dopiero poniżej Czudca granica polsko-ruska powracać miała do Wisłoka, bowiem dalej, na lewym brzegu rzeki (po stronie ruskiej) znajdował się Rzeszów. Na taką wizję przebiegu hipotetycznej granicy polsko-ruskiej, z niewielkimi zastrzeżeniami, zgodził się ogół późniejszych badaczy (np. Fastnacht 1962, 20; Makarski 1996, 133-134; Wołoszyn 2013, 93 i in.). Większych wątpliwości nie budzi też pierwotna „ruskość" wysuniętego znacznie na zachód Rzeszowa, nazwanego w dokumencie lokacyjnym Kazimierza Wielkiego wprost miastem ruskim (CDP, 209-211). Za Rzeszowem bieg Wisłoka obiera kierunek wschodni, a następnie północny aż po jego ujście do Sanu. Na odcinku między Rzeszowem a Krzeszowem, wzdłuż biegu Wisłoka znajdował się gród graniczny Przeworsk zniszczony przez Leszka Czarnego ok. 1280 r. (*Kronika*... 233; por. Jusupović 2019, 127), strzegący dostępu do dość znaczącego ruskiego grodu, jakim był Jarosław i dalszego szlaku na Przemyśl, jednakże zdaniem W. Semkowicza (1925, 302) granica nie przebiegała dokładnie wzdłuż rzeki i już za Rzeszowem, cyt. „*ścinała cały kąt, jaki tworzy dolny bieg Wisłoka z Sanem i w kierunku północno-wschodnim,* [aby] *między Krzeszowem a Rudnikiem dotrzeć do Sanu*". Dość tajemniczym punktem na mapie polsko-ruskiego pogranicza jest położony na prawym brzegu Sanu Krzeszów (zob. katalog). Od Krzeszowa, „granica" obierała kierunek wschodni, od polskich skupisk osadniczych dzielił ziemie ruskie przebiegający z północnego zachodu na południowy wschód pas zwartych kompleksów leśnych[61] (jego pozostałością są

58 Jest to w dużej mierze skorygowana wizja Myrona Korduby (1925), oparta na przebiegu granicy polsko-ruskiej z XIV-XV w.

59 Krosno uznawane jest za gród ruski epizodycznie zajęty przez Leszka Czarnego i przekazany biskupstwu lubuskiemu lub nawet nie zajęty przez polaków przed 1340 r. (fragment odnoszący się do Krosna w 1282 r. uznawany był także za interpolację z XIV w.; por. Fastnacht 1962, 19-20; Perzanowski 1972, 60-65).

60 Terytoria te zaliczano do Polski na podstawie spisów własności klasztoru koprzywnickiego z lat 70. XIII w. i innych dokumentów z lat 20. XIV w. (Грушевский 1905, 457-458; tam literatura).

61 Odcinki zajęte przez puszcze i lasy na polsko-ruskim pograniczu omówił J. Kurtyka (1996, 185-189). Istotną barierę naturalną stanowić miała np. stara Puszcza Sandomierska, wzdłuż krawędzi której, na żyznym pasie lessów, we wczesnym średniowieczu ustabilizowało się osadnictwo przebiegające po na linii od Ropczyc przez Sandomierz i grody ruskie – Rzeszów, Przeworsk, Jarosław i Przemyśl.

dziś Lasy Janowskie), których zapewne już uszczuplony kształt prezentuje tzw. mapa Miega - taki przebieg granicy polsko-ruskiej na terenie obecnego województwa podkarpackiego rysuje W. Makarski (1996, mapa 2).

Przebieg dawnej granicy polsko-ruskiej na obszarze obecnego województwa lubelskiego: W obrębie województwa lubelskiego rekonstruowana granica przecinała dolny odcinek Tanwi (na południe od Biłgoraja) i biegła wzdłuż środkowego Wieprza, skąd kierowała się na północ poprzez górną Krznę do Bugu (Wołoszyn 2013, 93 za: Makarski 1996, mapy 3 i 4). Osią polsko-ruskiego pogranicza w pozostałej części województwa lubelskiego miało być międzyrzecze górnego i środkowego Wieprza i Bugu[62]. Rozpatrując ten teren od południa, najbardziej wysuniętym na zachód grodem ruskim był Sutiejsk, położony jest nad Porem, lewym dopływem Wieprza. Gród leżeć miał nie tylko na pograniczu dwóch państwowości, ale i na szlaku handlowym ze wschodu na zachód. Sutiejsk położony był na północno-zachodnim skraju Roztocza, a płynący z zachodu na wschód Por dodatkowo podkreślać miał tę zmianę krajobrazu (Wartołowska 1958, 40). Dalej na północ, na prawym brzegu Wieprza położony był kolejny znany ze źródeł gród: Szczekarzew (Krasnystaw).

Włościami Romanowiczów w regionie środkowego międzyrzecza Wieprza i Bugu była ziemia chełmska od północy sąsiadująca z Polesiem, zaś od południa ograniczona przez wzniesienia Roztocza (Dzieńkowski 2009, 151). Na pograniczu, niedaleko od okręgu szczebrzeszyńskiego znajdowała się Tarnawa, w której w 1262 r. odbył się zjazd Bolesława Wstydliwego z Romanowiczami (Wąsowicz 1961, 240). Zdaniem Andrzeja Rozwałki (2008, 65) pograniczny charakter Tarnawy potwierdza fakt, że w końcu XIV w. stanowiła ona najdalej na zachód wysunięty punkt osadniczy prywatnego powiatu szczebrzeszyńskiego Dymitra z Goraja. Sąsiadka i Tarnawa tworzyły wyraźne odchylenie „linii granicznej" ku zachodowi, której przebieg powtórzyła granica historycznego województwa lubelskiego. Przebieg linii granicznej lekko „po skosie" między parami wsi[63] wymienionych w traktacie

62 Tereny te miały zostać zajęte przez Ruś w czasach Jarosława Mądrego. A. Rozwałka (2008, 65-66) wyróżnia 2 fale ekspansji ruskiej na terenie Lubelszczyzny: za sprawą Jarosława do Rusi przyłączone zostały zapewne południowo-wschodnie tereny międzyrzecza, z grodami takimi jak Bełz, Majdan Górny i Guciów. Grody takie, jak Guciów i Majdan Górny istniały już w okresie plemiennym i stanowiły zapewne ośrodki należące do Lędzian. Drugą fazę ruskiej ekspansji w regionie wyznaczają podboje Romanowiczów dokonane w 1. poł. XIII w. (do Rusi przyłączono wówczas następujące okręgi grodowe: wereszczyński, uhruski, lubomelski, chełmsko-stołpecki i szczekarzewski). Jeszcze w 1. poł. XIII w. do Rusi dołączana została jeszcze wołość szczebrzeszyńska.

63 Granica przebiegać miała między miejscowościami Oleśniki (Oleszniki) i Dobryniów (Dobrinow), Suchodoły (Suchodoli) i Stężyca (Stanczica), Częstoborowice (Czanstoborowicze) i Gorzków (Gorzkow), Pilaszkowice (Pielaskowicze) i Żółkiewka (Zolkiew; *Zbiór dokumentów małopolskich*, IV. 113-115).

chełmsko-lubelskim z 1359 r. (*Zbiór dokumentów małopolskich*, IV, 113-115). Taki przebieg granicy chełmsko-lubelskiej (później województw lubelskiego i chełmskiego) zauważalny był jeszcze na XVIII-wiecznych mapach (np. mapie Rizzi Zannoniego i Jabłonowskiego). Co się tyczy ziem położonych dalej na północ, T. Dzieńkowski (2009, 51) zwraca uwagę na południkowy układ usytuowanych na wododziale Wieprza i Bugu grodów państwowych z XIII w. takich, jak Andrzejów Nowy, Busówno, Stołpie, Chełm i in. Grody te stanowić miały rodzaj linii obrony państwa Romanowiczów. Po „polskiej" stronie Wieprza, w okresie wczesnopiastowskim, na terenie późniejszego archidiakonatu lubelskiego, rolę głównych ośrodków grodowych, prócz centralnego grodu w Lublinie, pełniły grody w Garbowie, Wąwolnicy, Kurowie, Klarowie, Gęsi i Niewęgłoszu (Rozwałka 2008, 65). Nieco dalej na północ, analizując osadnictwo średniowieczne doliny Białki i dolnego biegu Piwonii (zalesione regiony pradoliny Wieprza), odcinka, na którym późniejsza granica Korony z Litwą przebiegała południkowo, A. Rozwałka (2004, 28) zaliczył Wohyń (latopisowy Woiń?) do „ważnych ośrodków gospodarczo-militarnych" pogranicza polsko-kijowskiego" (? – m.k.), choć ośrodek najprawdopodobniej nie był grodem (por. katalog). Z większą dozą pewności stwierdzić można, iż po „polskiej" stronie umownej granicy znajdowały się okręgi grodowe Kocka i Łukowa (Pacuski 1978, 589-590; Stańczyk 1996, 211). Zdaniem badaczy południowa część historycznego Podlasia i tereny Lubelszczyzny były stosunkowo słabo zasiedlone - ożywienie osadnicze, nastąpić miało tu wraz z ustabilizowaniem się granic w późnym średniowieczu (Kiryk 1972, 29; Rozwałka 2004, 29). Na północy województwa lubelskiego, w regionie Radzynia Podlaskiego znajdują się ułożone południkowo miejscowości, w których odkryto późnośredniowieczne kamienie graniczne[64], przebiegać tędy (między gminami Radzyń Podlaski i Wohyń) miała bowiem granica polsko-litewska (Rozwałka 2004, 29-30, mapa 6).

Przebieg dawnej granicy polsko-ruskiej na obszarze obecnego województwa mazowieckiego: Z powodu ubóstwa źródeł pisanych, a także braku dogłębnych archeologicznych badań nad możliwą przynależnością etniczną znanych nam stanowisk wytyczenie dokładnej granicy rusko-polskiej (rusko-mazowieckiej) na odcinku województwa mazowieckiego (i podlaskiego) jest możliwe tylko w zarysie ogólnym i dopiero od XI-XII

64 Są to kamienie z Ustrzesza, Zbulitowa Dużego i Zbulitowa Małego (Rozwałka 2004, 29). O analogicznym podlaskim kamieniu (z krzyżem i podkową) z terenu województwa mazowieckiego (wieś Łużki) wspomina K. Musianowicz (1960, 206-207).

w.[65] Uprzedzając nieco kolejność omawiania przebiegu polsko-ruskiego pogranicza w ramach jednostek administracyjnych dzisiejszej Polski, zaznaczyć należy, iż ogólnie granica zachodnia Rusi opierana jest w regionie sąsiedztwa z Mazowszem o Nurzec i Lizę (dopływ Narwi) oraz o górny bieg Narwi na północy (Ościłowski 2015, 325). Podobne, jak w przypadku Lubelszczyzny, zmiany osadnicze na wschodnim Mazowszu wiązane są z akcją kolonizacyjną Jarosława Mądrego z wieku XI (napływ ludności z głębi Rusi – kolonizatorów i uciekinierów ze stref zagrożonych najazdami koczowników; Piotrowski 2009, 76). Archeolodzy zaobserwowali, iż właśnie w XI w. przestały funkcjonować grody osadnictwa mazowieckiego, co stoi w zgodzie w przekazami źródeł pisanych (Tyszkiewicz 1974, 141-143). Za położony na południe od Bugu gród mazowiecki zniszczony przez oddziały Jarosława Mądrego uważany jest np. obiekt w Czołomyjach (pow. siedlecki), innym zaś grodem polskim strzegącym strefy granicznej miał być Grodzisk nad Liwcem (pow. węgrowski; Górska et al. 1976, 42-43; Tyszkiewicz 1974, 149). Grodem mazowieckim, funkcjonującymi w północnej części obecnego województwa mazowieckiego, w okresie państwowym był Święck, zaś kolejnym (położonym jeszcze dalej na północ) grodem pogranicznym miał być obiekt w Starem Grodzkiem, dziś znajdującym się w województwie podlaskim (Kamiński 1956, ryc. 16). Gród w Święcku uległ zniszczeniu około połowie XIII

65 W tym miejscu autorka ograniczy się do skrótowego tylko omówienia okresu wcześniejszego - przyjmuje się, iż Mazowsze opanowane przez Piastów zostało najpóźniej w młodości Mieszka I (Pacuski 2019, 15), zaś linia obrony tego terytorium przebiegać miała od Drwęcy (na północy) po rzekę Leśną (na wschodzie; Tyszkiewicz 2003, 32). Z kim graniczyło na półocnowschodnim odcinku piastowskie Mazowsze? W opinii Krystyny Musianowicz (1960) tereny te były w świetle przemian obrządku pogrzebowego pograniczem mazowiecko-drechowickim (studia te były oparte na analizie zasięgu grobów z obstawami kamiennymi i stosunkowo późno datowanych kurhanów). Choć z punktu widzenia kultury materialnej trudno mówić o wyraźnych granicach etnicznych na tak wczesnym etapie stosunków wschodnio- i zachodniosłowiańskich, niektórzy autorzy skłonni są lokować wskazanych przez K. Musianowicz Dregowiczów w bezpośrednim sąsiedztwie Mazowsza (por. Florek 2018). Pewnego rodzaju rozgraniczenie wpływów między Mieszkiem a Włodzimierzem nastąpiło na wododziale Wisły (Bugu) i Dniepru około 981 r. Zdaniem J. Tyszkiewicza (1974, 141-142; 2003, 34-35) stosunkowo słabo zasiedlony wododział Wisły, Niemna i Dniepru, a więc i wschodnie Mazowsze (z Pobużem) pozostawało w rękach polskich do pocz. XI w. Podobnie z resztą odczytała wzmiankę latopisu nowogrodzkiego o Brześciu z 1017 r. (ПСРЛ, III, 2) Elżbieta Kowalczyk (2000, 55). Wcześniej za początkową przynależnością Brześcia do Polski opowiadał się także W. Semkowicz (1925, 262). Istotna dla formowania się pogranicza polsko-ruskiego, trwała zmiana układu sił w regionie nastąpiła w XI w. za sprawą polityki syna Włodzimierza, Jarosława Mądrego. W XI w. powstał sąsiadujący z Mazowszem Drohiczyn. Mazowsze w XIII w. to wciąż termin stosunkowo szeroki, obejmujący ziemie pod władaniem Konrada I. W skład mazowieckie księstwa Konrada wchodziło Mazowsze płockie, ziemia dobrzyńska i chełmińska oraz ziemie środkowej Polski z Łęczycą, ziemie nad środkową Narwią po ujście Biebrzy, środkowe Pobuże (czasowo również Drohiczyn), dorzecze Liwca i Świdra oraz późniejsza ziemie: czerska i rawska. Częścią dzielnicy mazowieckiej były także Kujawy (Trzeciecki 2015, 149-150). Momentem przełomowym i końcem mazowieckiego *prosperity* był zajazd litewski w 1262 r. (i śmierć Siemowita I), który zdaniem badaczy przyniósł katastrofę demograficzną i zmiany w zarządzaniu Mazowszem. Spadkobiercy Konrada I, nie bez wewnętrznych sporów, podzielili między siebie jego mazowiecką domenę i przestali prowadzić politykę aktywną, przez co sam region podupadł (Myśliwski 1994, 4). W 2. poł. XIII w. widoczna jest polityczna „orientalizacja" polityczna i ekonomiczna (pośrednio także społeczno-kulturowa) regionu. Termin „Mazowsze" – swój kształt formalno-prawny uzyskał dopiero w 2. poł. XIV w., dzięki reformom administracyjnym Siemowita III (Trzeciecki 2015, 149-150).

w., stwierdzono także opuszczenie otaczających go osad. Co do południowych partii pogranicza Mazowsza Wschodniego - na południu regionu znajdowały się dwa ośrodki kasztelańskie biskupstwa płockiego: grody w Brańszczyku (Brańsku?)[66] i Broku, lecz niewiele wiadomo o ich losach w 2. połowie XIII w. Maciej Trzeciecki (2015, 153) podkreśla jednak trwanie struktur osadniczych na terenach nękanych wówczas najazdami litewskimi. Podsumowując stan badań archeologicznych nad osadnictwem znad środkowego Bugu Joanna Kalaga (1999, 104) zwróciła uwagę na stosunkowo słaby stopień rozpoznania osadnictwa grodowego (prezentującego, jak się wydaje, głównie młodsze fazy wczesnego średniowiecza). Niestety, niewiele jest pewnych informacji co do datowania grodzisk późniejszych i stanowiskach ruskich XII-XIII w. W obliczu niezadowalającego nadal stanu badań nad grodami wschodniego Mazowsza, których zdawkowo publikowane rezultaty zaniedbywały kwestie etniczne (o problemie por. Jaskanis 1999, 81; Kowalczyk 2000, 55), propozycję przebiegu polsko-ruskiej granicy, na podstawie danych toponomastycznych, przedstawił Władysław Makarski (1996, mapa 4 i 5), lecz bez rzetelnych studiów archeologicznych nie będziemy w stanie zweryfikować jego założeń (po stronie ruskiej badacz umieścił m. in. okolice Sokołowa Podlaskiego i innych miejscowości podlaskich znajdujących w granicach województwa mazowieckiego). Z terenu tego znanych jest kilkanaście grodów średniowiecznych, z których datowania tylko kilku zostały potwierdzone, o bardziej szczegółowych informacjach nie wspominając (por. tabele).

Przebieg dawnej granicy polsko-ruskiej na obszarze obecnego województwa podlaskiego: to nie tylko obszar pogranicza polsko-ruskiego (mazowiecko-ruskiego), ale także rejon sąsiedztwa domeny Romanowiczów z innymi ziemiami ruskimi i ludami bałtyckimi (na północy i północnym-wschodzie). W badaniach zasięgu osadnictwa zachodniosłowiańskiego, prócz tradycyjnych badań historycznych nad siecią dawnych parafii, uczeni próbowali badać także zasięg zjawiska mazurzenia (por. Makarski 1996, mapa 5). Aleksander Kamiński (1953, 41) historię i zasięg osadnictwa ruskiego we wczesnym średniowieczu zarysował następująco: *Kolonizacja przez osadników ruskich ziem w dół Bugu od Brześcia do ujścia Nurca oraz między Bugiem i dolnym Nurcem, a także poza Nurzec środkowy i górny w kierunku Narwi – jest procesem widocznym w wieku XI, a w końcu w. obejmuje już całą niemal tę przestrzeń. Nad dolnym Nurcem zetknęły się w XII w. dwa nurty kolonizacyjne, ruski i mazowiecki, a na północ od Nurca środkowego obie kolonizacje,*

66 Kwestia mazowieckiego Brańska poruszona zostanie w następnym podrozdziale.

zajmując pustacie (pisownia oryginalna – m.k.) *pogranicza jaćwiesko-słowiańskiego przenikały się wzajemnie. Na przełomie XII/XIII w. osadnictwo ruskie było już poza środkowym i górnym Nurcem, pochodziło pod bory i bagna Narwi – nie ma wszakże żadnego dowodu w źródłach pisanych, aby gdziekolwiek w połowie XIII w. przekroczyło Narew*. Przyjrzyjmy się zatem stuleciu XIII. Kazimierz Pacuski (2019, 26-31) podzielił ziemie ruskie na północ od Bugu na ziemię bielską (w której skład, prócz Bielska, wchodził też Suraż)[67] i ziemię drohicką. „Ziemia bielska" jako jednostka terytorialna nie pojawia się w źródłach XIII-wiecznych, zaś sam Bielsk odnotowany został po raz pierwszy w 1252 r., później zaś został dotkliwie złupiony przez Jerzego I pod koniec XIII w. (*Kronika*... 188, 270). W późniejszych źródłach Bielsk i inne grody występuje zazwyczaj w kontekście ziemi drohiczyńskiej (por. przyp. 68), zaś jako jednostka terytorialna (ziemia lub powiat bielski) pojawia się dopiero (w źródłach i literaturze) w odniesieniu wieku XV lub częściej – początku XVI w., gdy powstało województwo podlaskie (Gloger 1873, 2; 1900, 208-209; Jabłonowski 1910, 257-258; Jaszczołt 2005, 44; Tęgowski, Maroszek 2010, 32; SGKP, t. VIII, 412; SSS, t. IV, 172). Od wczesnego średniowiecza najważniejszą jednostką terytorialną na terenie Podlasia była ziemia drohicka. Jak podaje Adrian Jusupović (2010, 77), przywilej z 8 marca 1237 r., w którym Konrad Mazowiecki nadał templariuszom Drohiczyn i teren go otaczający, to pierwszy dokument, w którym został wyznaczony zasięg ziemi drohiczyńskiej. Granice ziemi drohiczyńskiej na osi północ-południe wytyczone zostały za pomocą barier naturalnych - od południa ziemię tę ograniczał Liwiec, a od północy Nur (dziś Nurzec). Ziemia drohiczyńska z dokumentu Konrada I uważana jest jednak za twór sztuczny i nie można rzecz jasna utożsamiać jej z ziemią (w ruskim znaczeniu tego słowa) ani tym bardziej wołością drohiczyńską[68]. Spośród niezlokalizowanych wciąż mazowieckich grodów-komór celnych nad Bugiem, najważniejszą zagadką dotyczącą pogranicza rusko-mazowieckiego pozostaje kwestia lokalizacji Nura i Gródka. Znany z zaginionego latopisu połockiego XII-wieczny

67 I, wnioskując z mapy (Pacuski 2019, ryc. 3.2., 31), w jej skład wchodzić powinien również Brańsk.

68 Jak zauważył A. Jusupović (2010) zasięg ziemi drohiczyńskiej lepiej oddaje m. in. dokument Władysława Jagiełły z 1390, w którym król nadaje Januszowi I *ziemię drohicką z zamkami oraz powiatami w Drohiczynie, Mielniku, Surażu, Bielsku i wszystkimi wsiami w tychże powiatach położonymi.* Grody te często występują razem w latopisach litewskich (np. w jawnie anachronicznym podaniu Kroniki Litewsko-Żmudzkiej cyt. *Радивил и найшол над Немном старое городище (...), а оттоля тягнул на Подляше, где в той час ятвяги мешкали, найшол там Береcте, Хмелник, Дорогичин, Сурож, БЂлско, Бранско*. Grody te zostały wymienione pod 1258 r. jako cyt. *мЂста и замки побуроные от Батия*. ПСРЛ, XXXII, 19), co potwierdza ich przynależność do jednego regionu.

Nur[69] znajdować się miał rzeką o tej samej nazwie. Prowadzone od lat 50. XX w. poszukiwania grodu w dolinie Bugu (również w rejonie ujścia do niego Nurca nie przyniosły pozytywnych rezultatów; Ościłowski 2015, 331). Pewne podejrzenia co do istnienia w 1. połowie XIII w. grodu-komory celnej i przeprawy przez Nurzec (wyznaczającej granicę polsko-ruską) wysuwano w kierunku domniemanego grodziska w Gródku nad Nurcem (utożsamianym z Gródkiem z dokumentu Konrada I)[70], ew. Zaszkowa nad dolnym Nurcem. Badania odpowiadających przypuszczeniom badaczy obszarów AZP nie potwierdziły istnienia tam grodzisk (Ościłowski 2015, 335). Mniej więcej na wysokości Gródka nad Nurcem, nad tą samą rzeką w ziemi ruskiej położony jest Brańsk[71] (Kamiński 1953, ryc. 16). Ostatnim ruskim przyczółkiem w regionie i najbardziej wysuniętym na północny-zachód grodem Romanowiczów był Suraż (Tyszkiewicz 1974, 192). Grodami polskimi (mazowieckimi) położonymi w sąsiedztwie domeny Romanowiczów były: położony naprzeciw Suraża, Tykocin nad Narwią, Stare Grodzkie (Wnory-Wypychy) i (nieodnaleziony) Gródek nad Nurem (Ościłowski 2015, ryc. 1, 326). Niejasno przedstawia się przynależność etniczna i polityczna częściowo zniszczonego stanowiska w położonym na południowo-wschodnim skraju Puszczy Knyszyńskiej Gródku nad Supraślą (dawniej zwaną Sprząślą). Tereny puszczy wchodziły w skład średniowiecznej Jaćwieży (Kamiński 1956, mapa; Engel et al. 2013, ryc. 1, 45)[72], z drugiej zaś strony gród od jednego z centrów tzw. Rusi Czarnej - Wołkowyska, dzieli jedynie 55 km. Przyjmuje się, iż ten niewielki gródek z XII-XIII w. położony był na szlaku łączącym Grodno z ośrodkami takimi, jak Bielsk i Drohiczyn. To ustronne względem innych, lepiej rozpoznanych grodzisk ruskich z ziem polskich, położenie grodu i datowanie[73] obiektu nie pozwala zaliczyć Gródka do ziem stale przynależących w XIII-XIV do państwa halicka-wołyńskiego. Sama zaś Puszcza Knyszyńska jawi się jako

69 Na temat latopisu i jego znaczenia dla ziemi drohickiej por. Jusupović 2007. Z wczesnośredniowiecznym Nurem identyfikowano np. stanowisko w Kamionce Nadbużnej, położonej ok. 6 km od ujścia Nurca do Bugu (Ościsłowski 2015, 331).

70 MPH, V, 424, 437.

71 Według przekazów pisanych, w średniowieczu istnieć miał też inny Brańsk – mazowiecki gród nad Bugiem (identyfikowany z Brańszczykiem k. Wyszkowa), lecz do tej pory nie natrafiono tam na pozostałości grodu (Kamiński 1956, mapa; Ościłowski 2015, 354). Nie wiadomo jaki gród miała na uwadze K. Musianowicz (1960, 190-191) pisząc w dość niejasnym akapicie o zdobytym przez Mongołów w 1241 r. (? – m.k.) Brańsku (powołując się przy tym na *Latopis ipatijewski*, w którym wzmianki o Brańsku nie ma). *Latopis ipatijewski* w KHW wspomina jedynie Briańsk w ziemi czernihowskiej (obecnie miasto obwodowe w Rosji), miejsce bitwy Romana Daniłowicza z Litwinami w 1264 r. (*Kronika*.... 219, przyp.1395).

72 Zdaniem badaczy tereny średniowiecznej Jaćwieży obejmowały ziemi rozciągające się pomiędzy Pojezierzem Mazurskim na zachodzie a środkowym biegiem Niemna na wschodzi. Zasięg północy wyznaczał środkowy bieg Szeszupy, południowy zaś – dorzecze Biebrzy i Supraśli (Engel et al. 2013, 45).

73 Założenie przestało funkcjonować w 2. poł. XIV w. Informacje o stanowisku opracował M. Sekuła (https://zabytek.pl/pl/obiekty/grodek-gora-zamkowa-grodzisko) dostęp: 01.03.2019 r.

ziemie rusko-bałtyjskiego pogranicza w XIII w., zaś w wieku XIV tereny te stanowiły obszar rywalizacji politycznej Litwy, Mazowsza i Zakonu Krzyżackiego[74]. W połowie XIV w. przez sam środek puszczy przebiegać miała granica wpływów politycznych Litwy i Mazowsza. Za linię demarkacyjną służyła płynąca przez północne partie puszczy Brzozówka, rozdzielającą osadnictwo mazowieckie od rusko-litewskiego. Granica wytyczona za pomocą tej niewielkiej rzeczki okazała się zaskakująco trwała, bowiem służyła jeszcze w czasach Unii Lubelskiej (i po 1795 r.)[75] jako granica ziem należących do Korony Polskiej (dawne województwo podlaskie) i Wielkiego Księstwa Litewskiego (Dobrowolski 2013, 19). Ostatnim grodem województwa podlaskiego, który wykluczony został z puli potencjalnych włości ruskich na ziemiach polskich jest Wizna. Wiązanie Wizny z władztwem lub osadnictwem ruskim (m.in. za sprawą wzmianki w *Latopisie kijowskim* oraz nazw sąsiednich osad: Ruś i Sambory) w XI w. wydaje się z dzisiejszej perspektywy nie do podtrzymania, ze względu na jedynie epizodyczną przynależność grodu do Rusi w wieku XII (*Latopis kijowski 1118-1158*, 42; więcej na ten temat por. Kamiński 1961; Kowalczyk 1998, 128-129). Wiźnieński gród kasztelański (kilkakrotnie niszczony i odbudowywany w XIII w.) w interesującym nas okresie stanowił funkcje centralne w północno-wschodniej części historycznego Mazowsza (Trzeciecki 2015, 153).

I.3.2.2. Granica północna: pogranicze rusko-bałtyjskie, kwestia tzw. Rusi Czarnej[76] i ziemi pińskiej

Próbując nakreślić zarys terytorium litewskiego w XIII-XIV w. H. Paszkiewicz (1996, 208-209) zaznaczył, iż granice we współczesnym rozumieniu nie były Bałtom (Litwinom) znane – za takie służyły wielkie pasy lasów i błot. Znaczenie barier naturalnych jako głównej przeszkody dzielącej ziemie jaćwieskie od Wołynia podkreślają także badacze ukraińscy np. M. Kučynko (2002, 67) co prawda podkreśla zaporową rolę „lasów i bagien", ale jednocześnie za granicę rusko-jaćwieską uznaje dolinę Biebrzy (nie mogła więc być to granica „wołyńsko" – jaćwieska). Na taką wizję rusko-jaćwieskiego pogranicza nie można się

74 Gród w Gródku opuszczony był na pewno w końcu XIV w., bowiem jak relacjonowali zwiadowcy krzyżaccy, w 1396 r. dolina Supraśli jawiła się jako tereny opustoszałe (Zalewski 2007, 42).

75 Taki przebieg granicy oddają zazwyczaj dość umowne mapy z Polski XVI-XVII w. i mapa K. Pertheesa z 1795 r. Granica między Mazowszem a Litwą (między Wizną a Grodnem) znana z dokumentu z 1358 r. (IMT, 16, 19-20) przetrwała do 1795 r. służąc od 1520 r. za północny odcinek wschodniej granicy województwa podlaskiego (Rutkowski 2017, 148-152).

76 Nazwa ta, podobnie jak Ruś Czerwona, z punktu widzenia 2. połowy XIII-1. połowy XIV w. jest anachronizmem, choć pojawia się w pracach historycznych jako określenie pewnego terytorium. Genezę terminu dokładnie tłumaczy np. A. Kibin' (por. 2014, 174-186).

zgodzić, gdyż część terenów położonych na południe od Biebrzy zaliczył do południowych krańców ziem Jaćwieży jeszcze A. Kamiński (1953, mapa; por. *Atlas Grodzisk Jaćwieży*, mapa). Z kolei zdaniem K. Pacuskiego (2019, 24, 31, powołującego się z resztą na ustalenia J. Tyszkiewicza)[77] w XIII w. tereny położone na południe od Biebrzy aż po dorzecze Sprząśli znajdowały się w rękach mazowieckich (wspomniany już, położony nad górną Sprząślą Gródek miał być grodem ruskim „spychającym władztwo mazowieckie na zachód"), później zaś, po 1358 r., granica między kasztelanią wiską a opanowaną przez Litwę ziemią grodzieńską przebiegać miała pionowo na linii Goniądz-Złotoria. Wedle takiej wizji granica między posiadłościami mazowieckimi (na północy) a ziemiami ruskimi (na południu) w XIII-połowie XIV w. przebiegać miała międzyrzeczem Sprząśli i Narwi, mniej więcej na wysokości niewielkiej rzeczki Niewodnicy (por. Pacuski 2019, ryc. 3.1, 3-; 3.2, 31). Niestety, przywołana praca K. Pacuskiego (2019) nie przyczyniła się do ostatecznego rozwiązania zagadki wschodniego zasięgu osadnictwa mazowieckiego w XIII-1. połowie XIV w., gdyż argumentacja na rzecz jego zasięgu po dorzecze Sprząśli i południowy brzeg Biebrzy jest wątła, pomija źródła archeologiczne i w warstwie źródłowo-lingwistycznej cechują ją ograniczenia, na które (w kwestii badań międzyrzecza Narwi i Biebrzy) zwrócił uwagę już A. Kamiński (1963, 28-37). Być może niekiedy, wobec znikomej ilości źródeł pisanych i archeologicznych dotyczących z rzadka zamieszkanego w przeszłości regionu, lepiej uznać go za swoistą „ziemię niczyją" (strefę raczej nieistotną politycznie i gospodarczo) w danym okresie, zamiast na siłę dopasowywać go do swojej koncepcji? Zdaniem autorki, podobnie, jak w przypadku innych „granic" średniowiecznych w omawianym okresie, zasięg terytorium ruskiego (lub mazowieckiego) wyznaczać mogłyby grody, których z terenu tego nie znamy ani ze źródeł pisanych ani archeologicznych (brak jest informacji na temat grodów mazowieckich lub podporządkowanych Mazowszu, jedynym znanym grodem dorzecza Sprząśli jest ruski Gródek). Od północy idąc, przyczółki władzy książąt halicko-wołyńskich, za jakie uznaje się Suraż, Bielsk, Kamieniec, Brześć i Kobryń, od północnego-wschodu sąsiadowały w XIII-XIV w. z terytorium jaćwieskim (do wieku XIII), tzw. Czarną Rusią[78] i

77 J. Tyszkiewicz (1974, 164) powoływał się na zachodniosłowiańskie brzmienie nazw rzek z dokumentu wyznaczającego nową granicę litewsko-mazowiecką z 1358 r. oraz możliwą „mazowieckość" grodzisk w Trzciance i Aulakowszczyźnie (obiekty te uznawane są obecnie za grody jaćwieskie, por. *Atlas Grodzisk Jaćwieży*), która potwierdzać miała by, iż w 1. poł. XIV w. granica mazowiecko-litewska przebiegać mogła niemal pod Grodnem (jak podawał np. list książąt mazowieckich do papieża z 1325 r.). Interpretacja wspomnianego listu z 1325 r. w kwestii intencji jego autorów i autentyczności przedstawionego przez nich obrazu granicy wpływów mazowieckich i litewskich wywołała burzliwą dyskusję naukową, która jednak jest dla niniejszej pracy zagadnieniem pobocznym.

78 L. Vojtovyč (2006, 191; 2015, 45) za „Czarną Ruś" uznał wołość Nowogródzką (zaznaczając, iż sama nazwa pochodzić może z XV lub nawet XVIII w.).

Litwą. Głównymi grodami regionu pozostawały w dalszym ciągu Brześć i Drohiczyn[79], względem których, od XI w. począwszy, rozwinęła się sieć pomniejszych grodów w rejonie nadbużańskim. W świetle badań historycznych i archeologicznych otaczający wspomniane terytoria od północnego-wschodu pas puszczy od Puszczy Knyszyńskiej po Puszczę Białowieską (i dalej, łącząc się w przeszłości[80] z puszczami poleskimi) do XIII w. zdawał się zasiedlony i użytkowany z rzadka, lecz na pewno nie zupełnie bezludny (por. Kamiński 1963, 9; Krasnodębski, Olczak 2018; Andrzejowski, Engel, Piotrowski et al. 2005, 179-183)[81]. Od XIII w. w dotychczasowej, głównie rabunkowej, polityce Litwy wobec sąsiadów rozpoczęły się zmiany – ekspansja terytorialna i podporządkowywanie nowych, zamieszkałych przez ludność nielitewską ziem. Podbite zostały m. in. słowiańskie tereny nad Niemnem (Grodno), Nowogródek, następnie drobne księstwa i wołości sąsiadujące z Rusią Romanowiczów: Wołkowysk, Słonim, Zdzitów (Paszkiewicz 1996, 224-225). Grody tego regionu (Wołkowysk, Słonim i in.) znalazły się w latach 80. XIII w. pod przejściowym panowaniem Romanowiczów (Paszkiewicz 1996, 228-229). Granica Rusi Romanowiczów z Czarną Rusią w XIII-XIV w. nie była oczywiście granicą etniczną, ani szczególnie trwałą (w odniesieniu do wieku XIII) granicą polityczną, toteż grody takie jak chwilowo jedynie w posiadaniu Daniela Romanowicza Wołkowysk, Nowogródek czy Słonim nie będą brane pod uwagę jako grody „wołyńskie" ani nawet ogólnie, jako grody domeny Romanowiczów[82].

---

79 Co ciekawe, zdaniem K. Pacuskiego (2019, 16-18), oś pogranicza brzesko-pińskiego ukształtować mogła się już w X w. (pomiędzy Brześciem a Drogiczynem poleskim). Zdaniem badacza cyt. „*Nazwa Drogiczyn/Drohiczyn łączy się czytelnie z Drohiczynem nadbużańskim*", przy czym, jak sam przyznaje wcześniej, źródła dotyczące Drogiczyna poleskiego pochodzą głównie z okresu nowożytnego (Pacuski 2019, 16). Pomijając już brak jakichkolwiek źródeł wczesnośredniowiecznych na temat wspomnianej dalej „komory celnej w Drohiczynie na Polesiu", działającej już od X w., w okolicach Drogiczyna (obw. brzeski) nie odkryto pozostałości żadnego grodu wczesnośredniowiecznego (por. np. *Археалогія..., Свод памятников...).*

80 Pamiętać należy, iż puszcza zajmowała w przeszłości znacznie większy obszar interesującego nas terytorium – do XV w. istniała np. Puszcza Bielska, przylegająca do Puszczy Białowieskiej i sięgająca aż po Brańsk (Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011, 145).

81 Zaznaczyć jednak trzeba, iż szczegółowe badania (archeologiczne i nieinwazyjne) specyfiki osadnictwa na terenie zwartych obszarów leśnych (Puszczy Białowieskiej) podjęto dopiero w ostatnich latach (por. Krasnodębski, Olczak 2018).

82 W swojej analizie granic Rusi Halicko-Wołyńskiej L. Vojtovyč (2006, 190-191) do zaliczył do niej Grodzieńszczyznę (ziemie w górnym biegu Niemna) przybliżając dzieje regionu od XII w., jednakże w odniesieniu do XIII w. ziemia grodzieńska z Grodnem, Nowogródkiem i Wołkowyskiem powiązana była z Romanowiczami jedynie epizodycznie. Tereny te w zasadzie od 1. poł. XIII w. były kontrolowane przez Litwę (Nowogródek pełnił nawet funkcję stolicy Mendoga, choć pierwotnie był grodem ruskim; Paszkiewicz 1996, 210). Vojtovyč (2006, 191, 225) z resztą wymienia epizody związane z Romanowiczami: okresowe rządy syna i wnuka Daniela Romanowicza w Nowogródku (ok. 1251-1255 r.) i Słonimiu (1281-1282 r.), a w czasie wojny 1274-1276 Nowogródek został najechany przez księcia Lwa. Inny gród regionu, Wołkowysk, oddany został przez Litwinów Mścisławowi (II) Romanowiczowi w 1289 r. w celu nawiązania pokojowych stosunków w Rusią (*Kronika*.... przyp. 1823, 262), niestety niewiele wiadomo na temat późniejszych dziejów Wołkowyska. Z powodu nietrwałego charakteru panowania dynastii nad grodami tzw. Czarnej Rusi, autorka niniejszej pracy nie będzie ich rozpatrywać w dyskursie o budownictwie grodowym epoki Romanowiczów.

Ważnym grodem rusko-litewskiego pogranicza był niewątpliwie założony w 1276 r. Kamieniec (nazywany potem Litewskim), a także powstały w 2. połowie XIII w. Kobryń, na południe od którego obserwujemy już bardziej równoleżnikowy układ pogranicza - na odcinku prypeckim państwo Romanowiczów graniczyło z księstwem turowsko-pińskm, od 2. połowy XIII w. tracącym powoli niezależność. Istnieją pewne przesłanki, iż ziemie te znajdowały się pod władaniem Mścisława - kniazia łuckiego (J. Tęgowski 2010, 316), a następnie, jeszcze przed 1340 r., ziemię pińską[83] z Turowem opanowała Litwa. Syn Giedymina, Lubart, choć upatrzony przez ojca na tron wołyński już w latach 20. XIV w., opanował Wołyń dopiero w 1340 r. (Paszkiewicz 1996, 232). Zaznaczyć należy, iż według ogólnie przyjętej opinii, już za rządów Giedymina (1316-1351) Litwa zajęła ziemię brzeską i sporą część ziemi drohickiej (Jarmolik 1982, 25; Włodarski 1966, 258; Бараваы 1994, 40 i in.). H. Paszkiewicz (1928, 242; 1996, 231) uściślił, iż przynajmniej do 1336 r. ziemie te pozostawały przy Rusi. Następnie, przez ponad dwie dekady panowaniu litewskiemu na Wołyniu zagrażała Polska. Pas grodów ruskich nad Prypecią, która już za Mendoga stanowiła umowną granicę litewsko-ruską (Paszkiewicz 1996, 226) pozwala prześledzić nam polsko-litewski traktat z 1366 r. (Czuczyński 1890). Grody, które metodą retrogresywną[84] uznać można za powstałe jeszcze przed 1340 r., co, w niektórych przypadkach, potwierdzają znaleziska archeologiczne (por. katalog), to: położone nad Prypecią Wietły, Lubiaż (L'biaż, por. katalog) czy Kamień (były to grody przyznane w 1366 r. Litwie). Niejasna pozostaje przynależność wspomnianego już, położonego na wschód od Lubiaża, za rozlewiskiem ujścia Stochodu, grodu Nobel (in. Nebel, Niebl), który (choć położony był na południe od Prypeci) w XIII w. należeć mógł do ziemi turowsko-pińskiej (por. katalog, *Kronika*... przyp. 1342, 214).

83 Ziemia ta również nie będzie rozpatrywana jako stała część domeny Romanowiczów.

84 Interesująco w kwestii badań metodą retrogresywną przedstawia się w obliczu porównania stanu wiedzy o parafiach na terenie polsko-litewsko-ruskiego pogranicza po na ziemiach oficjalnie kontrolowanych przez Litwę. Białoruski historyk Û. Turonak (1995, 176) obliczył, iż na ziemiach obecnej Białorusi od momentu przyjęcia chrztu przez Jagiełłę po rok 1500 (czyli przez ponad wiek) powstało jedynie 90 parafii (w województwie brzeskim tylko 11). W tym samym czasie na sąsiednim Podlasiu (w jego granicach z 1569 r.), którego dzieje w XIV-XV w. były o wiele bardziej skomplikowane, w świetle badań historycznych do 1500 r. dokonano 65 fundacji kościelnych (z czego 60 kościołów), przy czy aż 38 kościołów powstało wówczas w ziemi drohickiej (w rozumianej, jak widać, w wąskim zakresie), 7 w ziemi mielnickiej, a w ziemi bielskiej (poszerzonej o powiat goniądzki) 20 (Jaszczołt 2005, 52). Nie może dziwić, iż najstarsze kościoły (kon. XIV-pocz. XV w.) tych ziem powstały w dawnych ruskich centrach: Drohiczynie, Mielniku i Bielsku, a około poł. XV w. także w Surażu i Brańsku (Jaszczołt 2005, 41, 44, 45).

I.3.2.3. Zasięg władztwa Romanowiczów w innych kierunkach: przebieg granicy północno-wschodniej i wschodniej (pogranicze wołyńsko-pińskie[85] i wołyńsko-kijowskie)

Północno-wschodnią granicę panowania Romanowiczów wyznaczają dwa sąsiadujące z pohoryńskimi włościami dynastii udziały: dubrowicki i stepański. Książę Stepania Iwan Glebowicz oraz jego syn i następca Włodzimierz zostali wymienieni w KHW pod 1292 r. (w roku tym umrzeć miał Iwan)[86]. Położona na północ od Stepania Dubrowica (Dąbrowica) stanowiła udział książęcy już pod koniec XII w., gdy w źródłach pojawił się kniaź dubrowicki Gleb (*Ипатьевская*.... стб 631). Stepań nad Horyniem pojawił się w *Spisie grodów ruskich dalszych i bliższych* wśród grodów wołyńskich (Тихомиров 1979, 95). I choć Stepań i Dubrowica w literaturze zaliczane bywają w sensie polityczno-geograficznym do Wołynia (wołyńskiego Pohorynia)[87], ze względu na przytoczone wzmianki źródłowe o lokalnych książętach autorka nie włączyła tych wołości w zakres pracy.

Wschodni zasięg władania Romanowiczów wyznacza dorzecze górnej Słuczy, w którym nastąpił rozdział wpływów książąt wołyńskich i kijowskich, w źródłach widoczny już od XII w.[88] M. Kučynko (2002, 70) i L. Vojtovyč (2015, 52) podkreślają kluczowe znaczenie dla obronności Wołynia stosunkowo niewielkich grodów: Sapożyna i Korczeska. Jak zauważył M. Kotljar (2014, 193) na prawym brzegu Słuczy, między Korczeskiem a kijowskim Uszeskiem rozciągał się tzw. Czarci Las (latop. Чертовъ лѣсъ), który uznawany był przez latopisarzy od XII w. za teren pograniczny (*Latopis kijowski*.... kol. 411). Kluczowym grodem dorzecza Słuczy jawi się Kamieniec, obecnie identyfikowany ze zniszczonym wskutek najazdu mongolskiego Horodyščem k. Szepietówki (Прищепа 2016a, 131-133).

85 Chodzi tu o terytorium umownie nazywanym ziemią lub księstwem pińsko-turowskim. W świetle źródeł XIII w. (zwłaszcza KHW) wiodącą rolę w księstwie odgrywał wówczas Pińsk.

86 Według redaktorów polskiego tłumaczenia źródła (*Kronika*.... przyp. 1840 i 1841, 265) właściwą datą śmierci księcia stepańskiego Iwana mogła być zima 1298/1290. Sam Stepań uznawany jest za udział księstwa turowsko-pińskiego. Również położona nieco dalej w dół biegu Horynia Dubrowica uważana jest za księstwo ziemi turowskiej (*Етимологічний*... 53).

87 Stepań i Dubrowica, jako miasta związane z Wołyniem i Pohoryniem, pojawiają się m. in. w pracach A. Cynkałowskiego (1986, 403), M. Koltjara (2013, 194) i B. Pryščepy (2002, 218-219; 2016, 134-140).

88 Podział ten jest jednak problematyczny ze względu na niejasną wciąż identyfikację niektórych znanych ze źródeł grodów. Problem ten ilustrują np. fragmenty publikacji L. Vojtovyča (2006, 196; 2015, 52), który wspomina w nich tzw. węzły obrony ziemi wołyńskiej – „węzeł korecki", do którego zaliczył wspomniane w źródłach w XII w. Korczesk, Sapogin', a także Golsko i Kunyl (? – m.k.). Rzeką graniczną miała być wówczas Słucz) oraz „węzeł pohoryński" (badacz wyliczył tu wszystkie znane z tego terenu grody wraz z Sapoginiem oraz np. z położonym na Pobożu Wozwjahlem).

W XII-XIII w. na wołyńsko-kijowskim pograniczu w rejonie Słuczy i Południowego Bugu (Bohu) funkcjonowała sieć niewielkich regionalnych władztw zwana grodami bołochowskimi (władców tych grodów określano mianem książąt). Okresowo tylko posiadane przez Romanowiczów grody takie, jak Międzybóż nad Bohem (który został nadany Jarosławowi Ingwarowiczowi)[89] czy położone nad Chomorą Połonne[90] (wspominane początkowo jako gród kijowski, należący do Cerkwi Dziesięcinnej, por. *Latopis kijowski 1159-1198*, przyp. 21, 183; przyp. 34, 189)[91], a także zdobyte i zniszczone drobne księstwa bołochowskie nie będą rozpatrywane jako włości Romanowiczów. Zasięg tzw. ziemi bołochowskiej, której zasięg próbowali rekonstruować m. in. P. Rappoport (1955), L. Vojtovyč (2006, 196-197; 2012, 63; 2015, 53-54; 2020, 104-105) czy V. Jakubowskij (2003). Drobne „księstwa" bołochowskie nie dość, iż uznały zwierzchnictwo mongolskie i zobowiązały się dostarczać zboża, to wystąpiły takze przeciw rządom Daniela Romanowicza na Poniziu w roku 1241 r. (*Ипатьевская*... стб 791). W związku z tym Daniel Romanowicza najechał te ziemie dwukrotnie. Możliwe, iż jeszcze w tym samym roku wyprawił się na Derewicz, Gubin, Kobud, Horodziec, Bożskij i Djadków (*Ипатьевская*... стб 791-792; Nagirnyy 2012, 218). Ponowna ekspedycja karna nastąpiła w 1255 r. (*Kronika*..... 201), kiedy ostatecznie spustoszono ziemię bołochowską (i ziemie nad Bohem)[92]. Dane archeologiczne poświadczają funkcjonowanie w XII-XIII w. (domyślnie, do połowy XIII w.) grodów takich, jak Hubin (uznawany za latopisowy Gubin), Starokostjaninów (utożsamiany z Kobudem) czy też grodziska w Lubarze (uznawanego za latopisowy Bołochów; por. Якубовський 2011; Виногродська 2008; Липко 1971; 1973). Za „grody bołochowskie" (choć takimi nigdy nie nazwane w źródłach) uchodzą także inne grody położone nad górnym Bohem i Słuczą

89 Gród ten położony był stosunkowo daleko od ziem wołyńskich (w literaturze określany jest jako gród kijowski lub gród pogranicza wołyńsko-kijowsko-halickiego). W *Latopisie kijowskim* (*Latopis kijowski 1118-1158*, przyp. 349, 50) Międzyboż pojawia się jako gród kijowski nadany (wraz z Buskiem) przez Izjasława Mścisławicza Światosławowi Wsiewołodowiczowi. Międzyboż uznany został za jeden z tzw. grodów bołochowskich m.in. przez I. Kryp'jakevyča (1984, 26-27), L. Vojtovyča (2015, 53), M. Kotljara (1998, 252), O. Barana (2015, 263) czy V. Jakubovskiego (2003, 12-14), zapewne ze względu na położenie między Wołyniem i ziemią kijowską, nigdy bowiem nie został określony mianem „grodu bołochowskiego" w źródłach (Толочко, Ричка 2016, 102). W 1228 r., kiedy Romanowicze zawładnęli całym Wołyniem, nadać mieli ten oddalony od władztw Jarosławiczów (Szumska i Dorohobuża) gród Jarosławowi Ingwarowiczowi (*Kronika*... przyp. 415, 134). Prawdopodobnie, niedługo po przejęciu Szumska i Międzyboża Jarosław zmarł. Z Międzybożem wiązany jest wspomniany domniemany syn Jarosława, bojarzyn lub samodzielny kniaź Borys (por. Dąbrowski 2012, przyp. 334, 140; *Kronika*.... 150).

90 Wzmianka o Połonnym pojawia się także w KHW, lecz na jej podstawie trudno powiedzieć czy gród zaliczał się wówczas do włości Romanowiczów czy nie, pewnym jest iż leżał przy drodze z Rusi Halicko-Wołyńsko do Kijowa (*Kronika*... 148).

91 Podobnie jak Międzybóż, Połonne uznawane jest przez niektórych autorów za gród ziemi bołochowskiej (Войтович 2015, 53; Якубовьский 2003, 14), przez innych za włość Romanowiczów (Котляр 1998, 252).

92 W latopisowej wzmiance Bołochów (rozumiany jako ziemia, nie gród) i Poboża (tereny nad Południowym Bugiem) potraktowane zostały jako dwie oddzielne krainy (*Kronika*... przyp. 1176 i 1177, 201).

(wszystkie te grody, z niekoniecznie prawdopodobną ich identyfikacją, wyliczył L. Voytovyč, por. Войтович 2015, 53-54; 2020, 104-105). Stan badań historycznych nad znaczeniem i identyfikacją tzw. grodów bołochowskich podsumowali niedawno O. Toločko i V. Ryčka (2016). Tak czy inaczej, nie rozsądzając kwestii identyfikacji poszczególnych ośrodków oraz dokładnych granic ziemi bołochowskiej, należy przyjąć iż płacące dań Ordzie grody bołochowskie (i grody sąsiednie) upadły w latach 50. XIII w. W historiografii uznaje się, iż fakt poddaństwa Ordzie czynił region ten strefą buforową między terenami pod bezpośrednią kontrolą Mongołów a Wołyniem. Przez Mongołów zajęte było także sąsiednie Porosie, już od XI-XII stanowiące strefę buforową[93] dla świata koczowniczego i Rusi (Gołębiowska-Tobiasz 2014, 123-130; Егоров 1985; 37-38). Ze względu na brak źródeł, dzieje ziemi bołochowskiej w 2. połowie XIII w., czyli po upadku jej grodów, pozostają tajemnicą. Wiadomo, iż ziemie nad Słuczą dostały się pod panowanie Litwy, a w okolicy domniemanego Bołochowa po 1340 r. (między 1340 a 1384 r.). Stwierdzenie, że Litwini zakładają zamek (i osadę) Lubar[94] (Липко 1973, 95-98), jest dość ogólne. Jak zakłada S. Ters'kyj (2009, 7), inne wschodnie ziemie również zostały uwolnione spod władzy mongolskiej jeszcze przez bitwą nad Sinymi Wodami, o czym świadczyć miał dokument podziału ziem Wołynia pomiędzy Polskę i Litwę w 1366 r,. gdzie pojawiają się przyznane Litwie „grody ziemi łuckiej" Międzybóż i Połonne (Czuczyński 1890, 514). Ters'kyj przypuszcza, iż tereny nad górnym Bohem mogły dostać się pod władzę Litwy podczas okresu anarchii w Ordzie zapoczątkowanego w 1359 r., zwłaszcza iż Lubart miał prowadzić akcje militarne w tym regionie pod koniec lat 50. XIV w. (Терський 2009, 7; Шабульдо 1987, 68). Podsumowując, brak jest podstaw źródłowych świadczących o tym, by omawiany region znajdował się pod dłuższym zwierzchnictwem Romanowiczów w okresie od 2. połowy XIII-1. połowy XIV w. (ani w okresie wcześniejszym).

I.3.2.4. Południowy zasięg władztwa Romanowiczów: problem granic politycznych, etnicznych i kulturowych.

O południowym zasięgu władztwa Romanowiczów informuje pośrednio KHW pod 1245 r., gdy Daniel Romanowicz podszedł pod Halicz, zebrawszy wojów ziemi halickiej „*od*

93 Pojęcie stref buforowych w odniesieniu do pogranicza świata osadnictwa słowiańskiego z koczownikami nie jest niczym nowym. Na kilkusetletnie nawet funkcjonowanie stref buforowych, nazwanych „strefami strachu" zwrócił uwagę A. Černecov (por. 2003, 13-14) .

94 Zupełnie niepoparta źródłami jest notka dotycząca Lubaru ze zbiorowego wydawnictwa *Ukraina: okres litewski* (*Україна: литовська доба*... 73), gdzie Lubar miał być stolicą udziału Lubarta od 1324 r.

Borbki[95] *aż do rzeki Uszycy i Prutu*" (*Kronika*... 139). W odniesieniu do krajobrazu południowo-wschodnich rubieży dzierżawy Romanowiczów, obserwujemy rodzaj naturalnego korytarza przez Pokucie i Ponizie (późniejsze Podole) prowadzącego w strefę stepową. Ostatnim wspomnianym w źródłach przyczółkiem władzy Romanowiczów była do 1252 (lub 1253 r.). Bakota, uważana za gród centralny Ponizia (*Kronika*.... 194). Gród ten rzeczywiście jawi się jako najsilniejszy ośrodek Ponizia i umownie wyznaczać może granicę politycznych wpływów ruskich w XIII w. (zwłaszcza, iż jako jeden z niewielu ośrodków regionu kontynuowała swoje funkcjonowanie w późnym średniowieczu, co poświadczają źródła pisane i kartograficzne)[96] w granicach Podola (por. katalog). W kwestii samego Podola poruszyć należy jeszcze jeden problem: ze względu na pojawienie się w źródłach pisanych zamków takich, jak Kamieniec, Skała Podolska, Czerwonogród czy Jazłowiec „grody" te nie zostały przez autorkę uznane za włości Romanowiczów, choć w literaturze historyczno-krajoznawczej pojawiają się próby datowania najstarszy faz ww. obiektów na XII-XIII w. (por. Р. Підставка 2010; 2012; Р. Підставка, М. Сивий 2017; О. Пламеницька 1994; 2002; 2010; 2012). Są to z reguły publikacje w czasopismach o małym zasięgu, które charakteryzują się słabym uzasadnieniem tak wczesnego datowania zamków znanych ze źródeł historycznych z 2. połowy XIV w. oraz z późniejszych. W każdym przypadku takich publikacji pierwotnym założeniem miała być „wieża-donżon", zupełnie obca architekturze regionu w tym okresie (za podstawę datowania służą często fragmenty ceramiki naczyniowej, lecz nie podaje się ich kontekstu stratygraficznego; por. katalog: Kamieniec Podolski, Iłowecz, a także bukowiński Chocim).

Ciekawą, lecz niezweryfikowaną archeologicznie i pozbawioną podstaw źródłowych, koncepcję południowego zasięgu ziemi halickiej (przynajmniej w okresie staroruskim), która przemknęła w zasadzie bez echa w nauce, przedstawił B. Tomenčuk (2008, 5-6). Wedle jego wizji ziemię halicką od południowego-wschodu zamykały tzw. Trajanowe Wały, czyli wały podłużne położone na mołdawsko-ukraińskim pograniczu (por. SSS, t. VI, 125)[97]. Jeśli przyjąć taką wizję, w skład ziemi halickiej wschodziła Wysoczyzna Chocimska oraz spory

95 Dopływ Dniestru.

96 Bakota jako zamek widnieje np. na mapie Polski Wacława Grodeckiego (1579 r.) źródło: https://dawnemapykrakowa.pl/map/1579-mapa-polski-waclawa-grodeckiego/#7/50.043/30.130/1579_Polska-osm_podklad_czb dostęp: 01.03.2019

97 Nieścisłość w słownikowym haśle wychwyciła E. Kowalczyk (1982, 289-290): są to wały między Brazda lui Isac i Brazda lui Tatar Bunar (zwane Górnym Wałem Trajana lub, z rzadka, Wałem Żmijowym), a nie wały o podobnej nazwie w Rumunii. Wały te, łączone hipotetycznie z okresem wpływów rzymskich (zob. SSS, t. VI, il. 150) położone są daleko na południe od najbardziej wysuniętych na południe grodów ruskich znanych źródłom.

fragment Wysoczyzny Siekierzańskiej, skąd biorą swe źródła dopływy Prutu. Strefą graniczną ze stepem miała być Wysoczyzna Bielska (od miasta Bielcy - Balţi w Mołdawii), na której obszarze położone są wspomniane wały.

Dalej na południowy-zachód od Ponizia rubieże władztwa Romanowiczów stanowiła dzisiejsza Bukowina i tzw. ziemia szypińska, znana głównie ze źródeł XIV-XV w. (Возний 2009, 179-182). Ziemia ta stanowi punkt wyjścia do rozważań na temat wpływów politycznych i kulturowych na ziemiach położonych na południe od dobrze (lub przynajmniej wystarczająco, by wnioskować o ich ruskości) poświadczonych źródłowo i (lub) archeologicznie grodów, takich jak Wasiliew czy położone na przedmieściach Czerniowców Lenkivci nad Prutem. W jej granicach znajdować miał się np. Chocim (z terenu którego pochodzą znaleziska ceramiki staroruskiej, a nawet wysnuwane są teorie na temat ruskiej genezy zamku (por. katalog), położone nieopodal Czerniowców Cecyno (por. katalog) i tajemniczy Chmielów (por. katalog). Nie kwestionując „autochtonicznej" w realiach XIV w. „ruskości"[98] sporej części osadnictwa ziemi szypińskiej nie można jednak powiązać wprost znajdujących się na jej terenie grodów, które przecież łączyć już wówczas należy z inwestycjami „państwowymi", a w świetle najnowszych hipotez zainteresowanymi w zagospodarowaniu jej mogli być władcy Węgier (Пивоваров 2010, 369; Федорук 2012) i sami hospodarowie mołdawscy.

Związana z Poniziem (rozumianym w szerokim znaczeniu tego terminu) jest kwestia władztwa Rościsławowiczów sięgającego po dolny bieg Dunaju. Kwestia ta pojawia się w literaturze naukowej przede wszystkim odniesieniu do wieku XII. W stuleciu tym był to obszar wpływów nie tylko Rusi, ale również Bizancjum, Bułgarii i Połowców. We współczesnej nauce istnieje kilka koncepcji na temat przynależności politycznej ziem położonych na południe od Rusi (tzw. Berładzi[99], Kumanii, ujścia Dunaju): od ziemi niczyjej, swoistych „dzikich pól" (Котляр 1998, 143-148) po nazwanie tych ziem m. in. przez L. Vojtovyča (2015, 58; 2020, 156) wołością „dniestrzańsko-berładzką" należącą do państwa halickiego, a później do Romanowiczów. Problem ewentualnej przynależności politycznej terytorium Ponizia do Rusi (rozumianego jako dorzecze dolnego biegu Dunaju, a nie region

98 W pewnym sensie podkreślonej przecież poprzez wspomnienie Cecyna (?) i Chocimia w *Spisie grodów ruskich* (Тихомиров 1979, 96-99). Temat pojęcia „ruskości" w źródle podjęty zostanie poniżej.
99 Latopisowa Berładź była krajem tzw. brodników – bliżej nieokreślonej etnicznie ludności trudniącej obsługą transportu wodnego na trudnych odcinkach (Котляр 1998, 149-150).

Rusi Halickiej znany z latopisów XIII w.) rozpatruje się w oparciu o źródła historyczne i archeologiczne.

Jako najważniejszy argument przemawiającym za rozciągłością władzy książąt halickich po Dunaj, w dyskusji naukowej przywoływany jest epizod Iwana Berładnika, opisany w *Latopisie kijowskim* i niejako potwierdzony gramotą księcia-wygnańca (która jednak najczęściej uznawana jest przez badaczy za falsyfikat; por. Козачок 2017, 64). Kolejnym źródłem, na które historycy zwracają uwagę, gdy mowa jest o halickim panowaniu po Dunaj jest *Słowo o wyprawie Igora* (Войтович 2015, 62-63; Рожко 1990, 89), w którym mowa o grodach na Dunaju zbudowanych przez Jarosława Ośmiomysła. Z punktu widzenia archeologii, o braku granicy „dniestrzańskiej" świadczyć mogą stanowiska grodowe położone na południe od linii Wasylów-Onut-Bakota-Uszyca-Kuczełmin-Kalius[100], takie, jak Alčedar (kon. IX-XII), Ekimaucy (X-XI w.), grodziska w pobliżu wsi Rud' i Łukaszewka, z IX/X–XIII w. czy datowane na XII-XIII grodzisko w Merešovce (Моця 2005, 135; Русанова, Тимощук 1981, 74-82). Wschodniosłowiańskie wpływy kulturowe widoczne są choćby w znaleziskach archeologicznych, gdyż z terenów położonych w dolnym biegu Dunaju pochodzą grupowe znaleziska wyrobów ruskich (enkolpiony, przęśliki z różowego łupku, biżuteria i in.; Коновалова, Перхавко 2000, 179). Nie wdając się w dyskusję na temat południowego zasięgu realnej władzy książąt halickich w XII stuleciu (które pozostaje poza ramami chronologicznymi niniejszej pracy), autorka przyznaje, iż należy stwierdzić pewne wpływy polityczne Rusi w regionie (które jednakowoż nie są wyrażone w źródłach pisanych w sposób jasny). Zdaniem autorki, stan dyskusji naukowej, a także epizodyczny charakter oraz nietrwałość halickiej (ale również bizantyjskiej) kontroli nad obszarem dorzecza dolnego Dunaju trafnie podsumowała ostatnio O. Kozačok (por. Козачок 2017).

W przypadku rzeczywistości wieków XIII-XIV o realnej kontroli politycznej terenów położonych na południe od Prutu, sprawowanej przez władców halicko-wołyńskich, zdaniem autorki, mówić nie można. Jedynym, często podnoszonym w literaturze wiarygodną manifestacją „ruskiej" władzy w regionie jest jurysdykcja cerkiewna, o której mowa będzie poniżej. Zacznijmy jednak od faktów politycznych - w 1. połowie XIII w. trwała wieloletnia walka Daniela Romanowicza o tron halicki (gdzie umocnił się tak naprawdę dopiero w 1238 r. (Пашуто 1950, 220) i dokądkolwiek nie sięgałoby wówczas władztwo halickie, wpływy te

100 Której koncepcja pojawia się m.in. w publikacjach M. Kotljara (1998, 148) i niektórych archeologów. Koncepcja ta ma swoje luki i nieścisłości np. przeczy jej proponowane przez S. Majarčaka (2009, 45-49) zawężenie chronologii Uszycy do XII w. czy też wątpliwy charakter grodowy Pławu i Onutu (por. katalog).

uciął najazd mongolski. Mongołowie (a właściwie rozliczne ludy konglomeratu armii mongolskiej) opanowali pas stepu nadczarnomorskiego, jak to określił Wilhelm z Rubruk „*od Dunaju do wschodu słońca*" na ponad stulecie (Коновалова 1999, 100), a i później stanowili nie tylko jego stały komponent etniczny, ale i siłę militarną (por. Паламарчук 1999, 2000). Ponadto, XIII-XIV w. to także okres kolonizacji wołoskiej regionu (por. Бырня 1965; История МСРР, 43-46; Полевой 1985)[101]. Jedynym zauważalnym w źródłach aspektem administracyjnym na ziemiach dorzecza dolnego Dniestru i Dunaju, jest wspomniana już afiliacja i jurysdykcja cerkiewna, przy czym z brak jest danych na temat południowego zasięgu jurysdykcji halickiej w XII-XIII w. Na terytorium włości Romanowiczów funkcjonowały biskupstwa: włodzimierskie, halickie, uhruskie (przeniesione do Chełma), łuckie i przemyskie, wcielone później prawdopodobnie do halickiego (Gil, Skoczylas 2014, 62; Фомина 2019, 257-261). Według M. Tichomirova (1979, 88) powstały w 2. połowie XIV w. *Spis grodów ruskich dalszych i bliższych* wylicza grody „bułgarskie i wołoskie" (takie, jak Kilia, Seret czy Suczawa) jako „ruskie", ze względu na swego wspólnotę kulturową (językową i religijną). Z takim poglądem poniekąd zgadza się I. Skočyljas (2009, 120-121), gdyż tradycyjną „ruskość" krainy rozciągającej się od Karpat po Prut i Dniestr odzwierciedlają też historyczne nazwy regionu z XIV-XV w. w lokalnych (mołdawskich i ruskich) oraz bizantyjskich źródłach (moldo-slavia, Ῥωσοβλαχία i in.), choć wydaje się, iż, podobnie jak w przypadku *Spisu grodów ruskich*, „ruskość" ta oznaczała swoistą przynależność kulturową i jurysdykcyjną (cerkiewną), a w mniejszym stopniu sytuację etniczną i polityczną. Więzi miast regionu z Rusią może ilustrować fakt powstania w 1. połowie XIV w. w Akermanie (Asprokastronie)[102] biskupstwa prawosławnego należącego do

101 W badaniach nad kolonizacją historycznej Mołdawii przez ludność wołoską, prócz wiadomości ze źródeł pisanych, badacze mołdawscy często posługiwali się porównywaniem nazw nowo powstałych osad z nazwami z terenu historycznych Węgier oraz ogólną analizą mołdawskich toponimów pod kątem językowym i historycznym. I choć początki kolonizacji międzyrzecza Dniestru i Prutu wiąże się z XIII w., historia większości osad poświadczonych jest dopiero XIV-XV w., wraz z pojawieniem się miejscowych źródeł pisanych (Полевой 1985, 6-7). Interpretując wczesne wzmianki źródłowe na temat Wołochów P. Byrnia (1965, 69-70) odniósł początki procesu zasiedlania terenów położonych na wschód od Karpat przez ludność „wschodnioromańską" (źródłowych, Wołochów, znanych przekazom pisanym już od IX-X w.) już do 2. poł. XII w. Fala migracji wołoskiej dotarła na północne skłony Karpat w wieku XIV, lecz osiągnęła swój szczyt dopiero w wieku XVI. W związku z tym długim procesem migracji wołoskiej badacze wciąż stawiają pytanie o ruski komponent etniczny (wiązany z osiedlaniem się na stałe) kolonizacji i jego udział w rutenizacji późniejszej Łemkowszczyzny (Fastnacht 1962, 209-224; Parczewski 1995, 20-24).

102 Położony w ujściu Dniestru Akerman (w źródłach znany również jako Asprokastron , obecnie ukraiński Білгород-Дністровський) powstał na gruzach starożytnej Tiry. Trudno jest powiedzieć, iż to właśnie Mongołowie zbudowali nowe miasto dziewięć wieków po zaniku starożytnego ośrodka, bowiem ze stanowiskiem związane są niepotwierdzone teorie na temat istnienia w tym miejscu gród Białogrodu (przy czym PLM wielokrotnie wspomina tylko Białogród w pobliżu Kijowa), centrum słowiańskiego w IX–X w. (grodu Uliczów lub Tywerców). W latach 70-80. XX w. dokonano kilku odkryć potwierdzających słowiański i chrześcijański Białogrodu w XII-XIII w. – w mieście odkryto fundamenty cerkwi (pod XV-wiecznym

patriarchatu konstantynopolitańskiego (związanego z metropolią halicką), któremu podlegać musiało międzyrzecze Prutu i Dniestru, a możliwe, że także tereny nad dolnym Seretem i Barladem (Скочиляс 2009, 127-130). Przesłanki źródłowe i lingwistyczne według L. Vojtovyča (2015, 63; 2020, 156-161) świadczą o niegdysiejszej przynależności tych ziem do Rusi Halickiej, później do Romanowiczów. Zdaniem autorki badacz, próbując dowieść politycznej „ruskości" najważniejszego grodu i portu „wołości dniestrzańsko-berładzkiej", dowiódł rzeczy wręcz przeciwnej. L. Vojtovyč (2020, 159-160) pisze bowiem cyt. *Informacje o terytoriach nadczarnomorskich zachowały się na portolalanch, dawnych mapach, na które nanoszono brzegowe punkty orientacyjne oraz osiedla z ich krótkimi opisami. Znaczna część tych źródeł odzwierciedla stan polityczny tych ziem w latach poprzedzających stworzenie odnośnej mapy. Na portolanach Marino Sanudo (1321), Francesco Picigano (początek lat 30. XIV) oraz Pietro Vesconte (1327) miasto Asprokastron (obecnie Białogród Dniestrowski) zostało przedstawione ze sztandarem, na którym widnieje tamga Dżuczydów oraz półksiężyc. Można więc przypuszczać, iż proces przejścia miasta pod bezpośrednie panowanie ordyńskie zaczął się w czasach Nogaja* (kon. XIII w. - m.k.) *i skończył się, gdy przy władzy był Uzbek, jednak jeszcze przed 1328 r. nowo utworzone biskupstwo Asprokastron zostało włączone właśnie do metropolii halickiej* (...). Prócz braku jakichkolwiek dowodów na „halickie" (polityczne) panowanie w Białogrodzie i ujściu Dniestru przed inwazją Nogaja, stwierdzić można, iż ziemie te w schyłkowym okresie panowania Lwa Daniłowicza, a potem w czasie panowania jego następców, pozostawały pod kontrolą ordyńców (badacz uważa jednak, iż ziemie te pozostawały pod podwójną zwierzchnością). Zdaniem autorki wejście Asprokastronu w orbitę cerkiewnej jurysdykcji halickiej, nie będącej realną siłą polityczną, świadczyć może raczej o tolerancji konfesyjnej Ordyńców zainteresowanych bardziej zyskami z portu, a nie wyznaniem mieszkańców grodu. Ponadto, teren dorzecza dolnego Dunaju i Dniestru nie był polem działalności jedynie metropolii prawosławnej. Z lat 1344-1345 pochodzą pierwsze wiadomości na temat

---

meczetem), ślady osadnictwa mieszkalnego oraz enkolpiony (Куницкий 1985, 124-126). Mimo odkryć na stanowisku monet bizantyńskich i nielicznych przedmiotów słowiańskich, do niedawna uważano, iż stratygrafia stanowiska, prócz pozostałości tureckiej twierdzy, warstw mołdawskich, ordyńskich i antycznych, nie zawiera śladów osadnictwa wczesnośredniowiecznego. W toku ostatnich prac archeologicznych pojawiły się jednak przesłanki sugerujące, iż miasto w swojej późnoantycznej formie funkcjonowało między V a IX w., a możliwe, że i później (por. Самойлова 2007). Odkrycia z XII-XIII w. wskazują na to, iż osada została zeslawizowana, ale nie ma podstaw, by wnioskować o politycznej przynależności Białogrodu do państwa Romanowiczów. Dowody na przynależność struktur cerkiewnych Asprokastronu do jurysdykcji metropolii halickiej (i Cerkwi kijowskiej) pochodzą głównie z XIV w. (w XIV w. również jurysdykcja katolicka została rozciągnięta na południowy-wschód, włączając do halickiej prowincji kościelnej wasalną mołdawską diecezję w Serecie; Trajdos 2014, 316, 319-320; Скочиляс 2009; 2011a, 54-61).

działalności Kościoła katolickiego na Rusi Czerwonej i na szeroko nierozumianym Poniziu – we Lwowie, Kołomyi, Śniatyniu, Kamieńcu, Smotryczu, Serecie, Chocimiu i Białogrodzie działać miały misje franciszkańskie (Kurtyka 2011, 76-78, 311). J. Kurtyka (2011, 76-78) uznał doniesienia te za prawdopodobne, zwłaszcza, iż franciszkanie funkcjonowali na ziemiach ordyńskich już w XIII w. i pozwolenie na osiedlenie się na terenach Podola mogli uzyskać jeszcze od Tatarów (do zjawienia się tam Koriatowiczów). Od 2. połowy XIV w., obserwowany wzrost zainteresowania tym obszarem wśród dominikanów i franciszkanów (por. Стасюк 2017, Kurtyka 2011, 78). Silne więzi, nie tylko prawosławne, Seretu z Rusią Czerwoną od końca XIV w. podkreślał także T. Trajdos (1992, 209; 2014, 219-220). Dodatkowym argumentem badacza jest przyłączenie pod koniec XIV w. ormiańskich wspólnot w Serecie, Suczawie[103] i na terenie Mołdawii do biskupstwa lwowskiego. Ta wyznaniowa mozaika na ziemiach szeroko pojmowanego Ponizia Dunaju jest, zdaniem autorki, raczej wyrazem dużej swobody wyznaniowej praktykowanej już w czasach zwierzchności ordyńskiej i świadectwem braku wyraźnych struktur państwowych w regionie, niż świadectwem halickich (lwowskich?) wpływów politycznych (historycy zajmujący się dziejami regionu przypuszczają, iż kolonizacja ordyńska[104] rozpocząć mogła się tam jeszcze w XIII w.; История МСРР, 41-43; Руссев 1999b, 32).

W odniesieniu do wydarzeń w regionie XIII-XIV w. z przyczyn oczywistych Bizancjum traci na znaczeniu. Źródła pisane, opisujące rzeczywistość polityczną dorzecza dolnego Dunaju w XII i XIII-XIV z perspektywy dalszej, niż wschodnioeuropejska (źródła arabskie i angielskie)[105] z jednej strony rozdzielają to terytorium między „poważnych" graczy sceny politycznej (Ruś, Węgry, Bizancjum), bez wdawania się w szczegóły, ale i nie umyka ich uwadze obecność na tym obszarze plemion połowieckich (Козачок 2017, 71-72).

Co się tyczy zaś problemu stosunków polityczno-etnicznych w świetle badań archeologicznych, w XIII w. na omawianym obszarze mamy do czynienia ze zjawiskiem zwanym kulturą bałkano-dunajską (termin ten jest znany głównie z rumuńskiej i mołdawskiej

103 O datowaniu najstarszych źródeł dotyczących Ormian na południu świata ruskiego por. Дашкевич 1971.
104 Autorka celowo unika terminów „mongolska" lub „tatarska" w przypadku kolonizacji tych podbitych jeszcze w XIII w terenów. W XIV w. mamy do czynienia z ludnością prezentującą model okrzepłej już kultury „wschodniej" i, w wymiarze miejskim, muzułmańskiej: na stanowiskach ordyńskich tak nad Morzem Czarnym, jak i na Powołżu odkrywane są domostwa z piecami, meczety, mazary, pałace i łaźnie. Islam dotarł do większości zakątków Ordy już w czasach chana Berke (1257–1266), lecz nie był on religią przymusową ani oficjalną (do czasów Uzbeka i Dżanibeka) Федоров-Давыдов 1998, 28. Ponadto, określenie „kultura ordyńska" nie niesie konotacji narodowościowych i politycznych.
105 Por. Коновалова 1991; 2009; Козачок 2017, 71-72.

literatury archeologicznej okresu radzieckiego), istniejącą w dorzeczu dolnego Dunaju od IX w. (Федоров, Полевой 1973, 310, 324-325). Stanowiska tej kultury, noszącej znamiona tradycji słowiańskiej, tureckiej i starszej, z pochodzenia „rzymsko-dackiej", datowane bywały aż do XIV w. (choć rozkwit jej przypadać miał na VIII/IX-XI w.), w tym samym stuleciu pojawiają się również obiekty określane w mołdawskiej archeologii jako zabytki epoki „feudalnej" (Федоров, Полевой 1973, 311, 345; История МСРР, 46; Полевой 1985 i in.). Kultura powstałej na tym terenie na, jak się zdaje, wieloetnicznym podłożu Mołdawii od samego początku nosiła cechy rusko-wołoskiej tradycji prawosławnej. Mołdawskie źródła historyczne spisywane były w głównej mierze w języku ruskim i cerkiewnosłowiańskim po czasy Dymitra Kantemira. Z obszaru dzisiejszej Mołdawii znane są dwa, założone na surowym korzeniu (jak większość miast Złotej Ordy) miasta ordyńskie: odkryte w Orheiul Vechi (Starym Orhei) Szehr al-Dżedid[106] oraz pozostałości nieznanego z nazwy miasta na stanowisku Costești. Za miasta handlowe podległe Ordzie uważa się również położony u ujścia Dniestru Białogród, oraz słabo rozpoznaną archeologiczne Kilię. Ze stanowisk ordyńskich Mołdawii i Rumunii pochodzą liczne znaleziska ceramiki glazurowanej (choć w przeciwieństwie do innych części Ordy, na ziemiach tych nie było wcześniejszej tradycji jej produkcji; Абызова, Бырня, Нудельман 1981, 51), monet i wyrobów rzemieślniczych importowanych z Bizancjum i Azji. Pozostałe przyczółki ordyńskiej obecności w omawianym regionie, prócz stanowisk w Orheiul Vechi i Costești oraz starszych miast kontrolowanych przez Tatarów, według uczonych stanowić miały miasta i twierdze, takie jak Jampol (dawniej Kremenčuk) nad Dniestrem, Ak-Mečet' i Velyka Mečetnja nad Bohem czy grodzisko Majaki w pobliżu Biełgorodu (Егоров 1985, 82-83; Черкас 2015, 349)[107]. Również z sąsiedniego regionu - Dobrudży - pochodzą dowody politycznej zwierzchności Ordy nad dolnym Dunajem - są to znane ze źródeł pisanych XIII-XIV w. tatarskie miasta Isakczy i Babadag[108], według Ibn-Battuty „ostanie złotoordyńskie miasto" (*The travels of Ibn Batuta,* 80; Коновалова 1991, 104). Wschodni charakter kultury regionu potwierdza także

106 Nazwa miasta znana jest dzięki badaniom odkrytych na stanowisku numizmatów. Monety ze stanowiska pozwoliły również datować powstanie miasta na początek XIV w. (por. Янина 1977) i choć istniało ono niedługo, pozostały po nim imponujące przykłady architektury muzułmańskiej. Szehr al-Dżedid było bez wątpienia znaczącym ośrodkiem administracyjno-handlowym międzyrzecza Prutu i Dniestru w czasach panowania tu Tatarów. Na stanowisku odkryto przykłady miejskiej architektury murowanej, takiej jak meczet, łaźnie czy budowle umownie nazwane pałacowymi, jedna z których, według najnowszych ustaleń, mogła pełnić rolę targu (por. Бырня, Рябой 1997; Зиливинская 2017, 60-62) Podobnie, jak miasto w Starym Orhei, ordyński ośrodek odkryty w Costești został porzucony w latach 60. XIV w. (Егоров 1985, 80).

107 Niestety, większość z wymienionych w pracy V. Egorova (1985) stanowisk nie była badana archeologicznie.

108 W źródle Babadag pojawia się pod nazwą Baba Saltuk (*The travels of Ibn Batuta,* 80).

archeologia – potwierdzenie to znajdujemy w postaci licznych znalezisk ceramiki (tzw. ceramiki czerwono-żółtej, sferokonusów i in.) ordyńskiej XIII-XIV w. pochodzących przede wszystkim z północnej Dobrudży (por. Stănică, Szmoniewski 2016; Stănică 2018). Za przyczynę kresu ordyńskiego panowania w rejonie dolnego Dniestru i Dunaju uznawana jest tzw. wielka zamieć – kryzys polityczny, który nastąpił w Ordzie po śmierci Dżanibeka, spotęgowany przez zmiany klimatyczne, które doprowadzić miały do klęski głodu (Черкас 2014, 181-210). Konsekwencją wewnętrznego kryzysu Ordy miało być opuszczenie peryferyjnych względem Saraju ziem naddunajskich przez ordyńców[109]. L. Polevoj (1979, 80) przypuszczał, iż ludność tatarska mogła opuścić międzyrzecze Dniestru i Prutu pod naciskiem zdobywającego kolejne tereny już od lat 50. XIV w. nowo powstałego księstwa Mołdawii, co stoi w sprzeczności z legendarną wersją latopisów mołdawskich, wedle której koloniści marmaroscy pod wodzą Dragosza przyszli na dawne tatarskie koczowiska[110].

Rozważania na temat południowego i południowo-wschodniego zasięgu władztwa Romanowiczów należy zatem zakończyć stwierdzeniem, iż w świetle dotychczasowych badań historycznych i archeologicznych rejon dolnego Dunaju jawi się raczej jako kontrolowane przez Ordę i w niewielkim stopniu zaludnione „dzikie pola" niż część państwa Romanowiczów. Funkcjonowało tu kilka polietnicznych ośrodków miejskich związanych z najważniejszą arterią komunikacyjną i handlową regionu – Dunajem. I choć wąski pas stepu między Dniestrem a ujściem Dunaju zamieszkiwali w XIII-XIV przybyli z Azji koczownicy, a turkojęzyczna ludność osiadła zasiedlała nowe miasta, ten azjatycki komponent etniczny już w XIV w. nie był, jak się wydaje, dominującym ani ilościowo ani politycznie w regionie (Русcев 2009, 93), choć, jako siła polityczna nadal odgrywali ważną rolę, bowiem Romanowicze do końca istnienia dynastii byli wasalami Ordy, której płacili dań (Черкас 2017, 24-25). Enigmatyczne z punktu widzenia przytoczonego powyżej podania o początkach Mołdawii - opuszczenie tych, prowincjonalnych względem Saraju, ziem przez ordyńców

109 Ordyńcy opuścili te ziemie w sensie politycznym, gdyż niewielkie grupy ludności pochodzenia tureckiego dalej zamieszkiwały m.in. Budżak (do 1812 r.) i Dobrudżę aż do XIX w. (Джемиль 2013, 171; Паламарчук 2000, 361), choć wedle niektórych autorów, część tureckiej ludności zamieszkującej tereny w pobliżu ujścia Dunaju - tzw. Tatarzy Budżaccy, przybyła na te ziemie znad Wołgi w XVI w., a później z Krymu (Паламарчук 1999, 72-73; Смірнов 1999).

110 Początki Mołdawii (związane rozpoczętą w 1359 r. z kolonizacją marmaroską inspirowana przez władcę węgierskiego) niemal od początku zdominowała kultura nosząca cechy wybitnie wschodniosłowiańskie (język źródeł i liturgii). W świetle znalezisk archeologicznych z tego obszaru, teren ten zarówno w czasach zwierzchności ordyńskiej, jak i powstającej państwowości mołdawskiej, jawił się jako swoisty konglomerat ludności słowiańskiej (w główniej mierze ruskiej) i wołoskiej (nazywanej potem „mołdawską"), a także tureckiej (i mongolskiej), węgierskiej, greckiej, włoskiej, ormiańskiej, żydowskiej i innych, zmieniającej proporcje ilościowe pod wpływem czynników politycznych (*Славяно-молдавские...* 57-58; Полевой 1979, 80-83).

związane było właśnie z kryzysem politycznym w Ordzie. Dopełnieniem „uwolnienia" szeroko pojęto południa od Ordy miała być bitwa nad Sinymi Wodami w 1362 r. powszechnie przyjmowana za ostateczne wycofanie się Ordy z Podola. Pod względem etnicznym i wyznaniowym, prócz nielicznej ludności pochodzenia wschodniego, tereny rozległego Ponizia Dunaju w 2. połowy XIII-XIV w. zamieszkiwała zróżnicowana etnicznie grupa ludności, po części prawosławnej, nad którą jurysdykcję kościelną sprawowały biskupstwa ruskie.

Granice górskie władztwa Romanowiczów: podobnie, jak inne granice średniowiecznej Rusi nie miały charakteru linearnego – aż do początków XIV w. zasadniczą linię polskiego (i również ruskiego) osadnictwa po stronie północnej wyznaczało Przedgórze Karpackie (por. Parczewski 2007a). O znaczeniu głównego grzbietu Karpat jako bariery osadniczej wspominał już W. Semkowicz (1925, 287). Uznawał on koncepcję tzw. „bram osadniczo-komunikacyjnych"[111], z których szczególnie istotna dla rzeczywistości XI w. był węzeł składający się z tzw. Grodów Czerwieńskich na północy i bramy przemyskiej na południu (Semkowicz 1925, 301-313; Tyszkiewicz 2003, 37). W źródłach pisanych Karpaty nazywane były np. Górami (np. *Latopis kijowski*....93), Górami (lub Górą) Węgierskimi lub Kaukaskimi (!; PML, 4), Alpami Węgierskimi, Alpami (górami) ruskimi (z perspektywy węgierskiej; Грушевський 1905a, 459-460), zaś Jan Długosz (*Roczniki*... ks. X, 74) nazywał je np. Alpami Sanockimi (wcześniej też Sarmackimi) w odniesieniu do granicy polsko-węgierskiej w wieku XIV. Zagadnieniem nierozłącznie związanym z „ruchem granicznym" w regionie Karpat na zachodnich krańcach Rusi są przełęcze użytkowane były w średniowieczu nie tylko przez ludność ruską i węgierską, ale także, m. in. przez Mongołów i uciekających przez nimi Połowców[112]. Poczynając od zachodu i przesuwając się na południowy wschód, jako średniowieczne szlaki komunikacyjne rozpatrywane są następujące przełęcze: Dukielską, Łupkowska, Użocka, Tucholska, Wyszkowska i Jabłonicka (Tatarska). Poza tym wymieniana

111 Bramy takie, jako twory w naturalne miały się tworzyć cyt. „(...) *na załamaniach i obniżeniach wału górskiego* (...). *Brama bowiem geograficzna miała miała doniosłe znaczenie nie tylko komunikacyjne, ale i strategiczne, była równocześnie najdogodniejszą bramą wpadową, dlatego posiadanie i ubezpieczenie jej przedstawiało ważne zadanie państwa.* (Semkowicz 1925, 266).

112 Uważa się, iż marcu 1241 p. przez „Porta Russiae", czyli Przełęcz Tucholską (Werecką) Mongołowie wtargnęli na teren Węgier. Przy przełęczy rozegrała się wówczas bitwa oddziałów palatyna Dionizego z armią Batu (Магистр Рогерий, 26, 236; Волощук, Стасюк 2010, 51). Co ciekawe, *Pieśń*... Rogera nazywa przełęcz „Ruską" lub „Montaną" (Магистр Рогерий, 26). Z punktu widzenia geograficznego droga ta łączona może być z Przełęczą Użocką, Ruską Drogą lub, z czym zgadzał się m. in. J. Kurtyka (1996, 189) Przełęczą Tucholską (in. Werecka, ukr. verec'kyj pereval). Ciekawą informację dotyczącą umocnień w okolicach Tuchli podał M. Rożko (2016, 43-44), nazywając je „Bramą Tucholską", lecz nie łącząc jej bezpośrednio z „Porta Russiae", jedynie z „Bramą" znaną ze wzmianki z 1397 r.

bywa także przełęcz Ruski Put i inne (por. Миська 2013)[113]. Niewątpliwie jedną z najważniejszych dróg karpackich była z tzw. „Porta Russiae". Drogą tą w XIII w. mieli posługiwać się m. in. król węgierski Andrzej w 1213 r., i, kilkakrotnie, wyprawiający się na Węgry Daniel Romanowicz (Daniš 1998, 71; 1999, 55). Po ruskiej stronie przełęczy znajdował się Stryj, Sambor, monastyr w Synewódzku, zaś po węgierskiej Swaljawa (Грушевський 1905, 460; Миська 2013, 49). Według M. Rożki (1990, 88; 1996, 166) ta sama droga od strony ruskiej miała rozpoczynać się „Bramą węgierską" (latop. ворота оугъскыи), która jednak według źródeł pisanych znajdować się miała w okolicach Sanoka (*Ипатьевская*... стб 764). Sanok położony był „u worot uhorskich", przez które w literaturze rozumiana najczęściej jest Przełęcz Łupkowska (Fastnacht 1961, 47-49; Kurtyka 1996, 188-189; Semkowicz 1925, 299; *Етимологічний*....165; Миська 2013, 49), jednakże za najważniejsze lub „odwieczne" przejście na drugą stronę Karpat pod względem wygody przeprawy uznawana Przełęcz Dukielska (Kondracki 1978, 74; Грушевський 1905, 459). P. Kotowicz (2005, 70) zaproponował lokalizować ów „Bramę Węgierską" w samym Sanoku, to jest, w systemie średniowiecznych umocnień miasta i okolic (obecnie datowania poszczególnych części składowych kompleksu sanockiego zostały nieznacznie skorygowane, por. katalog).

Ostatnim obszarem południowego zasięgu wpływów politycznym i kulturowych Rusi Romanowiczów, nieujętym w pracy jako terytorium bezpośrednio przez nich kontrolowane jest Zakarpacie (rozumiane jako współczesny obwód zakarpacki Ukrainy) i inne tereny położone na południe od łuku Karpat. Traktowanie tego obszaru za podporządkowany przez dłuższy czas Rusi Halickiej jest, zdaniem autorki, bezpodstawne. Częściowo winne temu było przekonanie badaczy przełomu XIX/XX w. o „rusyfikacji" (lub „slawizacji") Zakarpacia w okresie Rusi Kijowskiej która nastąpić miała w XI-XII w. wskutek przesiedlenia ludności z obszarów sąsiadujących z koczownikami (Пєняк, Пєняк 2013, 191). W dyskusji naukowej istniały też inne wizje wschodniosłowiańskiej obecności na terenie historycznych Węgier: dotyczyły one np. kolonizacji „halickiej" w XIII-XIV w. lub ukraińskiej autochtoniczności na

113 Na marginesie rozważań o przeprawach karpackich należy pokrótce omówić przeprawy górskie położone na południowym odcinku włości Romanowiczów. Głównymi przeprawami przez Karpaty na ukraińskim odcinku Karpat wschodnich były położona w Bieszczadach Wschodnich wspominana już Przełęcz Tucholska (ukr. Vereckyj pereval), będąca najszybszą drogą z Halicza na Węgry, oraz oddzielająca Gorgany od pasma Czarnohory Przełęcz Tatarska (ukr. Jabluneckyj pereval), prowadząca ku górnej Cisie (Возний 2009, t. 2, 476, mapa). Również M. Rożko (1990, 88-89) przyjmuje użytkowanie w czasach staroruskich przełęczy położonej na południe od przełęczy Tucholskiej (przeprawić się miał nią idący od Wasiliewa w 1230 r. Bela IV).

tych ziemiach (Кобаль 1996, 233). Ponadto, rozmaite wizje zajęcia „Rusi Zakarpackiej”[114] przez ludność wschodniosłowiańską podsycane były (i są) różnymi narracjami narodowymi i politycznymi, co komplikuje obraz dziejów słowiańskiej kolonizacji tych terenów (por. np. Parczewski 1992; Волощук 2019, 73). W najbardziej ogólnym ujęciu archeologicznym, historycznym i etnologicznym, ziemie Zakarpacia w średniowieczu były obszarem koegzystencji ludności osiadłej i koczowniczej. Nieliczne grodziska słowiańskie odkryte w dorzeczu Cisy miały być refugiami[115] z okresu zajmowania tych terenów przez Węgrów w IX-X w. [116] lub datuje je się umownie na okres Rusi Kijowskiej (Куза 1996; 196; Пєняк 1980, 73-77), przy czym wiele ze stanowisk nie było nigdy badanych lub nie odkryto na nich zabytków datujących ani żadnych dowodów ich „ruskości” czy „wschodniosłowiańskości” (por. Кобаль 1996, 234). Ślady słowiańskiego osadnictwa IX-XI w. odkryto m.in. pod zamkiem w Mukaczewie i w słowackim Zemplinie (Куза 1996, 196). Obecnie zakarpaccy archeolodzy dzielą średniowieczne osady słowiańskie na te powstałe w VI-IX w. (do zajęcia tych terenów przez Węgrów) oraz ślady obecności ruskich przesiedleńców[117] (Пєняк, Пєняк 2013, 209), w żaden jednak sposób nie można dowieść, iż przesiedleńcy ci mogli tworzyć własne, wschodniosłowiańskie enklawy w postaci grodów na terenie historycznych Węgier. Stanowiska osadowe z terenu Zakarpacia wskazują na ciągłość osadniczą od okresu wczesnosłowiańskiego po wiek IX, a pierwszych informacji o osadach ludności wschodniosłowiańskiej na tym terenie dostarczają dopiero źródła pisane z XIV-XV w. (Кобаль 1996, 234-240). Podsumowując kwestię zakarpacką z punktu widzenia archeologii - informacji na temat manifestacji władzy ruskiej w postaci grodów „państwowych” po południowej stronie łuku Karpat nauka ta do tej pory nie przyniosła, zaś kwestię stałego osiedlenia się większych grup nosicieli kultury wschodniosłowiańskiej traktować należy jako zjawisko stosunkowo późne.

---

114 Już w czasach wczesnego średniowiecza ruskich mieszkańców Zakarpacia zwano Rusinami (Кучера 1999, 144). Rusini ci w czasach kolonizacji wołoskiej zrutenizowali ludność napływową po obydwu stronach Karpat (por. Parczewski 1995, 23-24).

115 Jedno z takich stanowisk wspomniane miało zostać w *Gesta Hungarorum* (Пєняк 1980, 73-74).

116 Jest to określenie dość ogólne, bowiem znaleziska archeologiczne nie dostarczyły wyraźnych śladów manifestacji ruskiej władzy w postaci grodów na tych terenach - nieliczne słowiańskie grodziska z terenu Zakarpacia datowane są do XI w. (Кучера 1999, 144). Co do charakteru grodzisk słowiańskich, jednym z niewielu noszących znamiona miejsca stałego zamieszkania grup ludzkich było grodzisko użhorodzkie, choć nie ma pewności czy osada ta była umocniona, gdyż stanowisko było mocno zniszczone (Куза 1996, 196; Пеняк 1980, 96). Grodziska z materiałami XI-XIII w (?). uznawane są ze obiekty schronieniowe (Пеняк 1980, 96-97).

117 Źródła pisane wspominają ruskich osadników, którzy pojawiali się na Węgrzech już od połowy XI w. Migranci wymieniani w źródłach węgierskich zazwyczaj byli jednak przedstawicielami elit. Aktywność środowisk ruskich w życiu królestwa Węgier zauważalna jest także w XIII-XIV w. (por. Волощук 2012, 2012a, 2013).

Przechodząc do rozważań *stricte* historycznych – odnotować należy, iż już W. Semkowicz (1925, 296-299) zwrócił uwagę na odnoszący się do XI w. przekaz *Kroniki węgiersko-polskiej* o zbiegu granic Polski, Węgier i Rusi w okolicach Solnego Grodu (identyfikowanego zazwyczaj z Solivarem w okolicach Preszowa; Kurtyka 1996, 190; Draskoczy 2015; Hudàček 2016), lecz badacz traktował tę wzmiankę raczej jako ogólne wyobrażenie kronikarza (zdaniem Semkowicza umowną granicą była puszcza karpacka, a dokładne granice państwowe miały się dopiero ustalić). Z kolei o „Węgierskiej Rusi" pisał na początku XX w. M. Hruszewski (1905a, 485-504) – terminem tym badacz określił obecność ludności pochodzenia wschodniosłowiańskiego i „ruskie" enklawy na terytorium Królestwa Węgier (jak sam z resztą zaznaczył we wstępie do zagadnienia, na temat „Węgierskiej Rusi" źródła ruskie milczą). Pamiętać należy, iż słowa te pisane w pewnej narracji polityczno-ideologicznej epoki[118] i współczesne próby wysuwania wniosków o „ruskości" Zakarpacia w sensie politycznym miałyby dość nikłe podstawy, gdyż pierwsze pewne wzmianki na temat toponimów związanych z obecnością ludności ruskiej (z członami nazw zawierającymi określenie„Ruth/Rut/Rus") w węgierskich źródłach aktowych odnosić należy dopiero do wieku XI w., zaś do końca XII w. są to nazwy pojedyncze (Волощук 2014, 111). Bezsprzecznie, zjawiskami znajdującymi odbicie źródłach pisanych zjawiskami związanymi z etnosem wschodniosłowiańskim była np. kolonizacja ruska XII-XIII w. odbywająca się za zgodą władców węgierskich (Волощук 2012; Пєняк, Пєняк 2013, 234) oraz napływ na Węgry ludności obcej (połowieckiej, ale także i ruskiej) spowodowany najazdem mongolskim (por. Волощук 2013a; Магистр Рогерий). Co do samej działalności książąt ruskich na Zakarpaciu w XIII w., źródła wspominają o epizodycznym władaniu dwiema żupami księcia czernihowskiego Rościsława Michajłowicza, który ożenił się z węgierską księżniczką Anną (Войтович 2015, 65). W sprawie przynależności politycznej Zakarpacia do państwa Romanowiczów, posiłkując się źródłami i literaturą historyczną, stwierdzić można jedynie kilka faktów. Po pierwsze, jak uważa L. Vojtovyč (2001, 75; 2020, 185-186), halicko-wołyńska kontrola nad zakarpackimi włościami zauważalna jest w czasach księcia Lwa i trwała co najmniej do 1307 r. Część omawianego regionu (komitat Bereg lub jedynie jego fragment) kontrolowana była przez Lwa przejściowo od lat 70. XIII w. (por. Войтович 2012, 141). Warto także przypomnieć, iż w latach 80. XIII w. terytorium Węgier było penetrowane przez wojska ruskie wspomagające (z obowiązku politycznego) wyprawy mongolskie: w

118 Koncepcja „Węgierskiej Rusi" wpisuje się we wspomnianą już, trwającą w XVIII-XX w., dyskusję na temat domniemanej autochtoniczności „Rusinów" względem Węgrów na terenie Zakarpacia (dokładny opis dyskusji na gruncie historycznym por. Волощук 2014, 92-111).

latach 1283 i 1285 Lew Daniłowicz wyprawiał się do żupy (komitatu) Użańskiej, a w 1285 r. wraz z ordyńcami podszedł aż pod Peszt; Войтович 2012, 140-141)[119]. Ostatnim „halickim" epizodem Zakarpacia były prawdopodobnie wydarzenia związane z walką o spadek po Arpadach, bowiem w rękach ruskich do początku lat 20. XIV w. znajdował się zamek Mackk w żupie Šaroš (Войтович 2012, 141-142; 2015, 66; Волощук 2013a, 63). Nie był to zamek ruski w swej genezie, a raczej przez Rusinów (Romanowiczów) zajęty, możliwe jeszcze w końcu XIII w. lub w pocz. XIV w.[120]. Jak zatem wynika z literatury poświęconej kontaktom Rusi w Węgier w XIII-XIV w., w źródłach pisanych nie odnotowano budowy żadnego ruskiego „zamku" po węgierskiej stronie Karpat. Nie brak też hipotez na temat terytorialnych zakusów Królestwa Węgier. Jak podaje autor powstałego ok. 1307-1308 r. dzieła *Anonimowy Opis Wschodniej Europy* (*Anonymi Descriptio....* 137-138)[121], Węgrzy spławiali sól wodami rzek „*per totum regnum et ad alia regna uicina*". Ukraińscy badacze przypuszczają, iż przez Węgrów został przejęty nie tylko szlak, ale i zapewne niektóre punkty wydobycia soli po wschodniej stronie łuku Karpat, gdyż wśród rzek wymieniony został Prut (Волощук, Стасюк 2010, 52). Nie wdając się jednak w słuszność tego przypuszczenia, stwierdzić należy, iż nie ma jasnych dowodów na to, by któregokolwiek z omawianych państw utrzymywało w 2. połowie XIII-1. połowie XIV w. posiadłości po stronie zakarpackiego sąsiada (przez czas tak długi i w tak stabilnych okolicznościach, by wnieść tam własny gród).

119 M. Vološčuk (2007, 27) uznaje, iż w latach 80. XIII w. pod kontrolą Rusi Halicko-Wołyńskiej mógł znaleźć się niemal cały teren Zakarpacia (prócz komitatów Ung i Marmarosz).

120 Według źródła zamek ten przejęty został za „praojców" walczących z ruskim garnizonem Węgrów. Sam zamek identyfikuje się z Makowicą Zborowską w powiecie Bardejów (Волощук 2013a, 65).

121 Źródło to dostarcza stosunkowo niewiele informacji na temat Rusi (niewykluczone, iż łaciński autor posiłkował się jakimiś źródłami na temat tej odległej krainy, graniczącej według niego z Bułgarią i Grecją), której poświęcono znacznie mniej uwagi niż np. Węgrom (*Anonymi descriptio...* 130; Ковалев 2015, 253). Podobną wizję „przebiegu" granic znaleźć można w *El libro de conocimiento de todos los reinos* pisanym w XIV w. z odległej, hiszpańskiej perspektywy (por. Паршин 2016).

II. Grody południowo-zachodniej Rusi

II.1. Zarys dziejów Rusi Halicko-Wołyńskiej w 2. połowie XIII-1. połowie XIV w.

Dziejom Rusi Halicko-Wołyńskiej poświęcona jest bogata literatura[122], którą posiłkowała się również autorka niniejszej pracy. Ramy chronologiczne pracy (1240-1340 r.), jak wiele innych okresów rządów rozmaitych władców czy dynastii, w odniesieniu do źródeł archeologicznych (lub szerzej, kultury materialnej) są dość umowne, jednakże w odniesieniu do wydarzeń historycznych, wydają się dobrze ilustrować pewną epokę, która, jak już autorka starała się ukazać we wstępie – ma charakter przejściowy – w zakresie historii urbanistyki, budownictwa murowanego czy ogólnie pojętych kontaktów międzykulturowych Wschodu i Zachodu. Rozdział ten ma za zadanie jedynie ogólnie przybliżyć czytelnikowi stulecie rządów dynastii Romanowiczów, omawiane z punktu widzenia rozwoju budownictwa grodowego (a więc pokrótce scharakteryzować omawiany okres głównie pod kątem warunków polityczno-kulturowych, w których ruskie grody powstawały, rozwijały się lub pustoszały).

Co się tyczy dziejów Rusi południowo-zachodniej, przez ponad dwie dekady po najeździe mongolskim (zima 1240-1241 r.) władzę sprawował Daniel Romanowicz, któremu, po długiej walce, udało się przejąć kontrolę nad ziemią halicką, ziemia włodzimierska przypadła jego bratu Wasylkowi (Войтович 2010, 153). W dawnej literaturze władca Rusi zwany był Danielem Halickim, co pominąwszy już wcześniejszy, trwający do 1238 r. opór Halicza wobec syna Romana (por. Dąbrowski 2012, 207; Nagirnyy 2011, 2017), jest nie do końca zgodne z prawdą historyczną, bowiem rezydencją Daniela był zbudowany przez niego Chełm (*Kronika*...204-207), choć jak zaznacza D. Dąbrowski (2016, 86) Halicz pozostawał ważnym dla Daniela ze względu na „ojcowiznę". Daniel, zręczny polityk i dyplomata, utrzymujący przyjazne stosunki z Węgrami Beli IV (np. poprzez ożenek syna – Lwa, z księżniczką węgierską Konstancją), potrafił także utrzymywać poprawne stosunki z Ordą, mimo, iż te wymagały swego rodzaju ukorzenia się przed chanem, a także starał się utrzymywać poprawne kontakty polityczne z Piastami (np. skomplikowana relacja z

122 W tym miejscu autorka ograniczy się do najważniejszych prac o charakterze przekrojowym, poświęconym dynastii Romanowiczów lub przynajmniej panowaniu jednego jej władcy: Bieniak 2000; Dąbrowski 2012; Nagirnyy 2011; Paszkiewicz 1996; Tęgowski 2010; Włodarski 1966; Войтович 1996; 2001; 2006a; 2012; Горский 2016; Грушевський 1905a; Дашкевич 1873; Котляр 1998; Крип'якевич 1984; Пашуто 1950 i in.

Konradem Mazowieckim, zjazd w Tarnawie)[123]. Syn Daniela, Lew, który rządził początkowo w swej dzielnicy obejmującej zachodnią ziemię halicką, a po śmierci brata – Szwarna (ok. 1269 r.) objął władzę również nad wołyńskim Zabużem (Пашуто 1950, 289), sprawował władzę aż do 1299/1301 r. Warto zaznaczyć, iż Lew nie odziedziczył tytułu królewskiego. Jednocześnie, kluczową postacią w historii Wołynia w 2. połowie XIII w. był syn Wasylka – Włodzimierz. Okres rządów Włodzimierza Wasylkowicza jest znany z licznych inwestycji budowlanych (por. Баран 2008; 2010). Podsumowanie rządów Włodzimierza znajdujemy na ostatnich kartach *Kroniki halicko-wołyńskiej* (*Kronika*.... 265-268). Władca ten w czasie swego panowania m. in. „zbudował" (zapewne obwarował na nowo) Brześć, założył Kamieniec nad Leśną i ufundował w nim murowaną wieżę oraz cerkiew (którą następnie uposażył), ufundował także cerkiew w Bielsku, Lubomlu, upiększył i uposażył cerkiew we Włodzimierzu etc. Włodzimierz Wasylkowicz zmarł w 1288 r., zaś do początku lat 90. XIII w., a być może i dłużej (Tęgowski 2010, 316) władzę we Włodzimierzu Wołyńskim sprawował najmłodszy brat Lwa Daniłowicza, spadkobierca Włodzimierza Wasylkowicza - książę Mścisław (II; Mścisławem I nazywamy bowiem jego brata, który zmarł w młodym wieku; Dąbrowski 2016, 124). Jak zauważył Jan Tęgowski (2010, 316), z latopisów litewsko-ruskich dowiadujemy się, iż Mścisław był przedtem kniaziem łuckim i pińskim. Mścisław zmarł nie pozostawiając męskiego spadkobiercy (jego jedyny, znany źródłom, syn – Daniel, zmarł przed zimą 1287/1288 r.; *Kronika*... przyp. 1653, 245).

W początku XIV w. Ruś Halicko-Wołyńska jawi się jako państwo zjednoczone pod berłem syna Lwa – Jerzego. Wcielenie Wołynia i Podlasia do domeny Jerzego Lwowicza nastąpiło zdaniem J. Tęgowskiego (2010, 324) w pierwszych latach XIV stulecia, już po śmierci Mścisława. Następcy Jerzego, Lew i Andrzej, starali się utrzymywać pokojowe stosunki polityczne z niemal wszystkimi sąsiadami, zaś z Litwą i Mazowszem nawiązali nawet stosunki dynastyczne. Ogólny charakter ich polityki określa się, jako ciążący ku „Zachodowi" (Paszkiewicz 2002, 9-10). Obaj Juriewicze zmarli w niewyjaśnionych okolicznościach[124] i do tej pory nie wiadomo, czy zmarli jednocześnie czy też jeden po

123 Mimo, iż Romanowicze prowadzili z Konradem Mazowieckim walki, ale także bywali sojusznikami mazowieckiego księcia. Interesujący jest także pozytywny wydźwięk fragmentu *Kroniki halicko-wołyńskiej* informującego o śmierci Konrada (por. *Kronika*....180, przyp. 918). Zjazd władców Polski i Rusi w Tarnawie, choć tematyka jego rozmów pozostaje tajemnicą, uważany jest z reguły za przejaw przyjaznych stosunków z Bolesławem Wstydliwym (Войтович 2010, 162).

124 Historycy próbowali wyjaśnić niejasne okoliczności zgonu Andrzeja i Lwa na różne sposoby np. B. Włodarski (1966, 256) wykluczył z kręgu podejrzeń konflikt z bojarami i innymi władcami ruskimi, a także Polskę, z koei J. Tęgowski (2010, 324) rzuca podejrzenie właśnie na środowisko bojarstwa wołyńskiego. Inni

drugim, jak sugeruje np. J. Tęgowski (2010, 315), faktem jest, iż w 1323 r. tron „halicki" pozostał wolny, bowiem nie było męskiego spadkobiercy Juriewiczów. Wakat na ruskim tronie wzmógł polityczne napięcie między sąsiednimi krajami: Polską, Węgrami i Litwą. Rezultatem tej rozgrywki było zaakceptowanie przez ruskie bojarstwo syna księcia mazowieckiego Trojdena i siostry zmarłych książąt Andrzeja i Lwa – Bolesława, który przybrał prawosławne imię chrzestne - Jerzy. Okres rządów Bolesława-Jerzego na Rusi Halicko-Wołyńskiej jest słabo naświetlony w źródłach pisanych – do dyspozycji historyków zachowało się kilka wzmianek z obcych źródeł oraz kilka dokumentów[125] władcy (Włodarski 1966, 260). Rządy Jerzego II upływały, podobnie jak rządy jego poprzedników, w zależności od Ordy. Po śmierci Jerzego, niemal natychmiast i bez oporu bojarskiego na tron wołyński wstąpił litewski książę Lubart, zaś ziemia halicka znalazła się w orbicie ekspansji państwa polskiego. L. Vojtovyč (2009, 124) zwrócił uwagę, iż Lubart w momencie przejęcia władzy został uznany również za księcia lwowskiego, o czym świadczyć miał napis na dzwonie[126] z soboru św. Jura z 1341 r.

Po tej krótkiej charakterystyce należy rozpatrzyć kontakty Rusi Romanowiczów z jej „niewschodniosłowiańskimi" sąsiadami w odniesieniu do działań militarnych, nabytków lub strat terytorialnych oraz związanych z tym warunków rozwoju sieci grodowej w państwie Daniela i jego spadkobierców.

II.1.1. Kontakty rusko-ordyńskie: państwo Romanowiczów sąsiadowało z ziemiami zajętymi przez Mongołów, dokładniej - z zachodnimi krańcami części imperium mongolskiego, zwanej Ułusem Dżuczego (Dżuczi był jednym z synów Czyngis-Chana). Najazd mongolski z 1240-1241 r. wyrządził na Rusi wielkie szkody, o czym świadczyć mogą np. drastyczne opisy dotyczące zdobycia Brześcia czy Włodzimierza (*Kronika*...163-164). Problematycznymi, dla próbującego przywrócić kontrolę nad Rusią Halicko-Wołyńską Daniela Romanowicza, były rejony pograniczne: Ponizie i tzw. ziemia bołochowska, która uznała zwierzchność Mongołów, co zakończyło się dla niej tragicznie. Zanim jednak władca

---

badacze nie wykluczają zaś czynnika mongolskiego – jakiegoś rodzaju ingerencji chana Uzbeka, który nie życzył sobie wzmocnienia podległej mu pozycji Rusi Halicko-Wołyńskiej (Горський 2016, 49).

125 Kilka nieznanych wcześniej dokumentów wspominających Jerzego Trojdenowicza opublikował ostatnio J. Tęgowski (2010).

126 „Niespisaną" historię lwowskiego dzwona, będącego zarazem najstarszym „źródłem" na temat soboru św. Jura podsumował niedawno Aleksandr Musin (2017). Zdaniem badacza (Мусин 2017, 118) znaczenia zabytku i jego inskrypcji nie należy przeceniać, i wzmiankę o „księciu Dymitrze" traktować należy jako wskazówkę na temat czasu powstania dzwonu (sam fakt odlania dzwonu badacz łączy z okresem ożywienia gospodarczego spowodowanego napływem nowego kapitału do Lwowa), a nie wyraz „triumfu Lubarta-Dymitra nad królem polskim".

halicko-wołyński ostatecznie rozprawił się z książętami bołochowskimi (stało się to 1241 r., w 1255 r. zdobył także poddane Mongołom Poboże), w obliczu zagrożenia ze strony mongolskiej potęgi książę Daniel w 1245 r. postanowił udać się na dwór chana do Saraju po jarłyk (Войтович 2010, 153-154). Jak zaznaczają badacze, poddańczy obowiązek płacenia przez Ruś daniny[127] utrzymał się aż do końca istnienia państwa Romanowiczów (Черкас 2017, 24-25). Jak zauważył L. Vojtovyč (2010, 155-159), stosunek Daniela Romanowicza do Ordy po powrocie na Ruś był daleki od uniżonego – władca szukał sojuszników przeciw Mongołom i starał się wykorzystywać wewnętrzne konflikty w Ordzie (zwieńczeniem starań Daniela była królewska koronacja w Drohiczynie w 1253). Po udanej ekspedycji na grody bołochowskie, szala zwycięstwa przeważyła się ponownie na stronę Mongołów, po objęciu władzy w Ordzie przez Berke. Ruś Romanowiczów zmuszona została do współpracy z wodzem mongolskim Burundajem oraz rozebrania umocnień Włodzimierza, Łucka, Krzemieńca, Lwowa, Daniłowa i Stożka w 1259 r. (*Kronika...* 10). Ponadto chcąc zniszczyć sojusz Romanowiczów z Polską w końcu 1259 lub na początku 1260 r., Mongołowie wraz z Rusinami wyprawili się na ten kraj. Po śmierci Daniela Romanowicza, żaden z jego synów nie przyjął tytułu królewskiego, a Ruś pozostała pod zwierzchnością wasalną Ordy (Войтович 2010, 164). Syn władcy, Lew, brał również udział w ataku na Węgry i trzecim najeździe mongolskim na Polskę. Korzyścią takiego rozwoju sytuacji była pomoc ordyńska w politycznych przedsięwzięciach Lwa (Пашуто 1950, 297-299). Ze względu na uboższy, w stosunku do wieku XIII, zasób źródeł poświęconych Rusi Halicko-Wołyńskiej w XIV w., trudniej prześledzić relacje z Romanowiczów z Ordą. Mimo, iż powszechnie przyjmuje się płacenie przez Ruś daniny, przy jednoczesnym uznawaniu przez sąsiadów Rusi Romanowiczów za tarczę przeciw Tatarom (jak wynika np. z listu Władysława Łokietka do papieża z 1323 r.), niektórzy badacze skłonni są uważać zależność Rusi od Ordy za tylko nominalną (por. Панишко 2001, 81). Wątek Rusi, jako tarczy przeciw Tatarom, pojawił się także za panowania Bolesława Jerzego. W jego drugim dokumencie, skierowanym do Zakonu Krzyżackiego (1327 r.), Bolesław Jerzy zobowiązuje się ochraniać ziemie Zakonu „od napadu Tatarów albo jakiegoś innego wroga" (Paszkiewicz 2002, 30)[128]. Świadectwem wciąż silnych

127 Co do charakteru spotkania Daniela z Batu-Chanem nie pozostawia wątpliwości przekaz KHW cyt. *Danielowi Romanowiczowi, księciem | będącemu wielkim, władającemu ruską ziemią, Kijowem | i Włodzimierzem i Haliczem, z bratem, i innymi ziemiami | teraz [przyszło] siedzieć na kolanach i niewolnym nazywa go [chan] i daniny | chcą* (*Kronika...* 178).

128 Dokument ten zresztą miał być wręcz kopią pisma do Zakonu z 1316 r., wydanego przez Andrzeja i Lwa (Paszkiewicz 2002, 31).

związków Rusi z Tatarami (i jej antypolskiego nastawienia) może być jednak wspólny napad na Lublin w 1337 r.[129] wspomniany w *Roczniku Świętokrzyskim* (Paszkiewicz 2002, 36).

W kwestii „praktycznego" wymiaru mongolskiej kontroli nad podbitymi i zależnymi terytoriami wspomnieć należy urząd *baskaka*, czyli przedstawiciela władzy chańskiej na zależnym terytorium. Jak wynika ze studiów A. Jusupovića (2012b, 86-90; 2021) baskakowie, prócz urzędników pochodzenia tureckiego i mongolskiego, rekrutowani byli także spośród ludności miejscowej (byli nimi wyselekcjonowani przedstawiciele elit ruskich). Do zadań baskaków należało przede wszystkim ściąganie daniny, ale także polityczna infiltracja danego terytorium. W odniesieniu do ziem Rusi Halicko-Wołyńskiej źródła pisane wspominają o urzędującym w Bakocie baskaku Mileju (*Kronika*.... 194) oraz o „dwulicowym będącym" Andrzeju, siedzącym w Krzemieńcu - najprawdopodobniej Rusinie (bojarze lub przedstawicielu rodu Rurykowiczów), służącym zarówno ruskiemu kniaziowi, jak i chanowi (Jusupović 2012b, 88; *Kronika*... przyp. 1094, 194-195).

II.1.2. Kontakty rusko-litewskie: Po stopniowym upadku Jaćwięgów jako siły politycznej[130], głównym północnym przeciwnikiem Rusi Romanowiczów stała się Litwa. Historia stosunków Litwy i Rusi w XIII-XIV w. to nie tylko starcia militarne, ale związki dynastyczne z Rurykowiczami, w tym i z Romanowiczami (Войтович 1996, 44; 2009). Prócz starć z Litwinami Daniela i Wasylka Romanowiczów, stosunki rusko-litewskie w XIII w. to m.in. epizodyczne litewskie panowanie syna Daniela - Szwarna i nabytki terytorialne na tzw. Czarnej Rusi, a także wyprawy na Litwę Lwa Romanowicza z lat 1275 i 1277, kiedy to książę posiłkował się zastępami mongolskimi (Пашуто 1950, 291-293, 299). Początkowo wrogie stosunki między państwami przejawiały się zazwyczaj w najazdach łupieżczych Litwinów i pogranicznych potyczkach, potem przerodziły się w ekspansję terytorialną, bowiem liczna elita litewska potrzebowała coraz większej przestrzeni (Paszkiewicz 1996, 224). Napięcie w stosunkach rusko-litewskich znacznie wzrosło wraz z objęciem władzy przez Giedymina. O tym, jak poważne zagrożenie stanowiła Litwa dla Rusi, świadczyć może akt zawarcia sojuszu z Krzyżakami przez Lwa i Andrzeja Juriewiczów w 1316 r. (Włodarski 1966, 247-248). W kwestii stosunków rusko-litewskich w kolejnych dekadach, wrogich zamiarów Litwy wobec państwa Romanowiczów nie zmienił ani fakt ożenku syna Giedymina z księżniczką ruską (1321 r.?) ani ślub Bolesława (Jerzego II) z siostrą Lubarta (1331 r.). Biorąc pod uwagę, jak

129 Data ta może być błędna i najazd ten odbył się już po śmierci Jerzego II (por. Paszkiewicz 2002, 36, 59-67).
130 Według M. Engela (2015, 26) ostateczna klęska Jaćwięgów w walce z zakonem krzyżackim w 1283 r. była symbolicznym zwieńczeniem długiego kryzysu.

szybko władzę na Rusi przejął książę Lubart stwierdzić można, zdaniem L. Vojtovyča (2009, 124), iż syn Giedymina był uważany za dobrego kandydata na halicko-wołyński tron jeszcze za życia Jerzego II. Stosunkowo niewielka jest baza źródłowa dotycząca podbojów Litwy w czasach Giedymina. Historycy wiązali ten element polityki króla polskiego z jakimś porozumieniem z władcą Litwy, Giedyminem, upatrując właśnie w tym czasie odpadnięcia Podlasia na rzecz Litwy (Paszkiewicz 1928, 230-231; Tęgowski 2010, 318-319; Włodarski 1966, 258). Początek „doby litewskiej" jeszcze przed 1340 r. może mieć uzasadnienie w przypadku Kijowa[131], gdyż źródła wspominają o księciu kijowskim Fiodorze (prawdopodobnie bracie Giedymina) ściśle powiązanym z Litwinami już ok. 1331 r. (Paszkiewicz 1996, 229, 232-233), lecz w przypadku zakresu terytorialnego niniejszej pracy, dopiero rok 1340 oznaczał oficjalny koniec dynastii i tym samym panowania Rurykowiczów tak na Wołyniu (po śmierci Bolesława Jerzego elity wołyńskie uznały władzę książęcą spowinowaconego z dynastią Romanowiczów Lubarta, który przybrał imię Dymitra), jak i w ziemi halickiej (Włodarski 1966, 291).

II.1.3. Kontakty rusko-polskie: mają długą i złożoną historię, w tym starania władców obu krajów o objęcie tronu sąsiada lub przynajmniej o wpływ na jego obsadzenie. Zanim Daniel Romanowicz na stałe objął władzę w Haliczu, w wyścigu o wpływy na Rusi brał udział Leszek Biały (*Kronika*....111-122), zaś ważnym epizodem polityki Lwa Romanowicza był udział księcia w walce o tron małopolski, opustoszały po śmierci Bolesława Wstydliwego. Walki wspieranego przez Mongołów Lwa Romanowicza z Leszkiem Czarnym zaowocowały m.in. zniszczeniem pogranicznego Przeworska w 1280 r. (Dąbrowski 2001, 50-52; Войтович 2012, 142-144). Nie były to oczywiście jedyne starcia Romanowiczów z Piastami w 2. połowie XIII w. W kontekście stosunków polsko-ruskich w XIV w. wspomnieć również należy, iż Władysław Łokietek był zwolennikiem obrania na tron „halicki" syna księcia mazowieckiego Trojdena Bolesława – Jerzego II (Włodarski 1966, 268-269). W odniesieniu do rozwoju urbanistyki, warto wspomnieć, iż jeszcze przed upadkiem państwa Romanowiczów miały miejskie pierwsze „doświadczenia lokacyjne" i lokacje miasta na prawie niemieckim na ziemiach ruskich sąsiadujących z Polską (por. np. Baran 2016; Janeczek 2006).

131 Hipoteza o przejęciu przez Litwę części ruskich ziem przed 1340 r. znalazła odzwierciedlenie w tytule kolektywnej pracy *Україна: литовська доба 1320-156 9* (2008), choć już na samym wstępie autorzy zaznaczają, iż nie udowodniono iż „w 1322 r. Giedymin zajął Kijów" (*Україна*... 9). Problem dokładnego datowania ekspansji litewskiej na Rusi nie dotyczy jedynie ziemi kijowskiej - dotyczy także np. pińsko-turowskiej. W przypadku Kijowa (i zajęcia go już w latach 20. XIV w.) niektórzy badacze mogli sugerować się przekazami kroniki Macieja Stryjkowskiego, ale nie brak też innych opinii (por. Козубовський 2015, 51-54).

II.1.4. Kontakty rusko-węgierskie: Stosunki rusko-węgierskie odgrywały ważną rolę niemal od początku rządów dynastii - Daniel Romanowicz został wychowany na dworze węgierskim Andrzeja II (por. Dąbrowski 2016, 236-250), później zaś rywalizował z jego synem – Kolomanem, w swej drodze do zdobycia władzy w Haliczu (*Kronika*... 111-122). Relacje rusko-węgierskie po 1240 r. odgrywały mniejszą rolę w historii urbanizacji Rusi Romanowiczów i krajobrazie jej miast, niż w 2. połowie XII-1. połowie XIII w. (Węgry uznawane są za drugie po Polsce źródło wzorców dla unikalnej halickiej szkoły architektury cerkiewnej, łączącej cechy sztuki bizantyjskiej i romańskiej; por. Smorąg-Różycka 1999; Kamińska 2012; Иоаннисян 1995 i in.). Niewątpliwie ważnym akcentem węgierskiej polityki Daniela był ślub Lwa z córką Beli IV - Konstancją, z której wpływem wiązane są inwestycje budowlane we Lwowie[132]. Z panowaniem Lwa związany jest epizod najazdów na Zakarpacie omówiony we wstępie geograficznym pracy. Trafnym podsumowaniem najazdów Lwa na Węgry jest wykorzystywanie sojuszniczego obowiązku wobec Ordy do realizacji halickich interesów (Волощук 2007, 27-28).

Jako swego rodzaju epilog tego krótkiego wstępu historycznego wspomnieć należy stosunki między sąsiadami Rusi, gdy sama Ruś nie stanowiła już podmiotu politycznego, lecz przedmiot ich zainteresowania. Informacje z XIV-wiecznych akt i traktatów pokojowych powstałych po 1340 r. są o tyle istotne dla tematu niniejszej pracy, gdyż dostarczają informacji o grodach ruskich, nie zawartych w starszych dokumentach:

II.1.5. Stosunki litewsko-polskie a Ruś (i Orda) po 1340 r.: to przede wszystkim wspomniany już problem osadzenia tronu po Andrzeju i Lwie Juriewiczach oraz walki o ziemie ruskie po wygaśnięciu dynastii. Zajęcie tronu przez Lubarta nie wzbudziło sprzeciwu chana Uzbeka. W politycznych przepychankach na linii Polska-Litwa nadal aktywny brała udział Orda (Горський 2016, 49). W atmosferze konfliktu polsko-węgierskiego o Ruś Czerwoną Lubart zadbał o dobre stosunki z bojarstwem halickim, zwłaszcza z jego liderem – Dymitrem Detką. Dymitr, wraz z księciem Danielem Ostrogskim („Daniele Ostrogio" lub „de Ostrov"), w 1340-1341 r. skorzystał z tatarskiej pomocy do walki z Polską (Войтович 2009, 124). Uszczuplenie ziem kontrolowanych przez Lubarta Giedyminowicza nastąpiło w 1349 r., gdy Kazimierz Wielki zajął całą Ruś Halicką, a także zachodni Wołyń, Bełz, Chełm,

132 Relatywnie dobrze uargumentowanie jest datowanie cerkwi św. Mikołaja o cechach romańskich (Smorąg-Różycka 1999, 13), inne „budowle Konstancji" wiązać należy jednak z legendą księżnej, gdyż powstały już w późniejszych wiekach lub w ogóle nie miały (nawet legendarnego) związku z osobą Konstancji (por. Войтович 2012, 37, Козубська 2007).

Włodzimierz i Brześć. Przy Lubarcie pozostała wówczas jedynie ziemia łucka. W kolejnych latach szala zwycięstwa przechyliła się na stronę litewską: Litwini odzyskali część Wołynia z Chełmem, Bełzem i Włodzimierzem, a traktat z 1352 r. oddawał im podolskie zdobycze z 1349 r. Dodatkowym elementem otwierającym możliwości zagospodarowania nowych ziem było ostateczne uwolnienie Podola spod kontroli Tatarów po bitwie nad Sinymi Wodami[133]. Kolejnym rezultatem polsko-litewskich rozgrywek (który służy badaczom do rekonstrukcji zasięgu terytorialnego Rusi Halicko-Wołyńskiej) był traktat z 1366 r., rozdzielający strefy wpływów książąt litewskich i polskiego monarchy. W rezultacie zawarcia tej ugody z przy Polsce znalazł się cały pas zachodniego Wołynia, od Ratna po Olesko, Chełm i Włodzimierz, Litwa otrzymała zaś część wschodnią Wołynia od Łucka i Stożka po Międzyboż (Czuczyński 1890, 514; Nikodem 2013, 15-16). W prezentowanej rozprawie traktat z 1366 r. będzie traktowany jako jedno z ostatnich[134] źródeł informacji o grodach ruskich z obszaru domeny Romanowiczów. Oczywiście, naturalną koleją rzeczy i Litwini i Polacy już od lat 40. XIV w. rozpoczęli zagospodarowywać podbite ziemie (podział zdobytych ziem na powiaty, lokacje miast i wsi na prawie niemieckim, zamki Podola etc.), co z jednej strony zatarło nieco ruską przeszłość tych ziem, z drugiej zaś dostarczyło cennych źródeł pisanych, dotyczących pierwotnej sieci grodowej (podziału administracyjnego) Rusi Romanowiczów w przededniu jej upadku.

133 Nie oznaczało to końca potyczek Koriatowiczów z Tatarami (por. Черкас 2015a).

134 Co prawda, jak zauważa J. Nikodem (2013, 16) sytuacja na pograniczu polsko-litewskim nadal nie była stabilna (w 1370 r. zmarł Kazimierz Wielki, a Jerzy Narymuntowicz usamodzielnił się w Bełzie i Chełmie, co oznaczało, podporządkowanie tych ziem Olgierdowi), jednak nie jest to już szczególnie istotne z punktu widzenia przedmiotu pracy. Traktat z 1366 r. traktowany jest jako jedno z ostatnich źródeł wzmianek o grodach powstałych prawdopodobnie jeszcze w epoce Romanowiczów. Źródłem historycznym przydatnym w badaniach geografii historycznej Rusi południowo-zachodniej, umownie zamykającym wiek XIV jest *Spis grodów ruskich*, scharakteryzowany w rozdziale poświęconym źródłom.

II.2. Charakterystyka źródeł pisanych i literatury przedmiotu

Źródła historyczne, z których czerpiemy informacje o grodach (a także o związanych z ich późniejszą historią miastach i zamkach) Rusi południowo-zachodniej oraz o realiach historycznych ich rozwoju podzielić można na trzy podstawowe grupy: źródła ruskie (spisane w języku staroruskim), źródła łacińskie (pochodzące z szeroko pojętej Europy łacińskiej - z kręgu kultury wyznania katolickiego i spisane głównie po łacinie) i źródła kręgu kultury muzułmańskiej (przede wszystkim źródła arabskie). Źródła do niniejszej pracy zostały wyselekcjonowane pod kątem przydatności nad studiów nad grodami (w tym licznymi ośrodkami o charakterze miejskim), a co za tym idzie – kulturą materialną i geografią historyczną, w mniejszym zaś stopniu nad kulturą w wymiarze niematerialnym (toteż pominięte zostały raczej źródła o charakterze religijnym, filozoficznym, artystycznym etc.). Wiele z wykorzystanych przez autorkę źródeł zostało już szczegółowo omówionych m. in. w literaturze *stricte* historycznej, którą również posiłkowała się autorka, toteż przedstawiona poniżej zostanie jedynie krótka ich charakterystyka - pełniejszych opisów i szczegółowej krytyki źródeł należy szukać w cytowanej literaturze.

II.2.1. Źródła ruskie

Najważniejszym źródłem do dziejów szeroko pojętej południowej Rusi jest niewątpliwie *Latopis ipatijewski*, i poszczególne jego części: PML[135], *Latopis kijowski*[136] oraz, najważniejsza z punktu widzenia tematu niniejszej pracy, *Kronika halicko-wołyńska* (dalej: KHW). Wszystkie te źródła zostały przetłumaczone i wydane w języku polskim. Do celów porównawczych wykorzystano także inne (ukraińsko- i rosyjskojęzyczne) wydania wyżej wymienionych źródeł - historia powstania KHW (określane w literaturze również *Latopisem halicko-wołyńskim*), jej spisy i wydania zostały szczegółowo omówione m. in. we wstępie do polskiego wydania KHW oraz w pracy A. Jusupovića (2019). Źródło to, jak sama nazwa wskazuje, koncentruje się na dziejach dynastii. Ostateczna wersja źródła, którego kopię stanowi np. Rękopis Chlebnikowski, została zredagowana pod koniec XIII w. lub na początku XIV w. (por.: Jusupović 2019). Redaktor wykorzystał poza PML i Latopisem Kijowskim, informacje o dynastii Romanowiczów, które powstały na dworze Mścisława Mścisławowicza, Daniela Romanowicza oraz Włodzimierza Wasylkowicza (prawdopodobnie to właśnie

135 Autorka korzystała z wersji PML zawartej w *Latopisie ipatijewskim* (wyd. w ПСРЛ, II z 1908 r.) oraz polskiego tłumaczenia F. Sielickiego.

136 Podobnie, jak w przypadku PML, za podstawę źródłową posłużyła wersja źródła z *Latopisu ipatijewskiego* (ПСРЛ, II) oraz polska redakcja E. Goranina (1995, 1998).

kniżnik związany z dworem syna Wasylka Romanowicza, a następnie Mścisława (II) Daniłowicza dokonał redakcji; o skomplikowanej kwestii autorstwa i etapach powstawania źródła por. *Kronika*.... 54-59; Jusupović 2019). Sytuacja badacza dziejów dynastii Romanowiczów komplikuje się wraz z zakończeniem relacji KHW (1289/1290 r.). Wiadomości z omawianego terenu z końca XIII w. początku XIV w., według opinii V. Nagirnego (2011, 20-21) możemy czerpać z *Latopius ławrientijewskiego* (jego powstanie wiąże się z dworem włodzimiersko-suzdalskim). Poświęca on jednak mniej uwagi sprawom „południa". Stosunkowo niewiele informacji o Romanowiczach zawierają inne latopisy powstające na północy Rusi od połowy XIV w. (por. Nagirnyy 2011, 22), natomiast relatywnie sporo uwagi dziejom południowej Rusi w średniowieczu poświęcił autor *Latopisu hustyńskiego,* spisanego w wieku XVII. Z racji tak późnego powstania oraz kompilacyjnego charakteru źródła[137], a także dowiedzionej nieścisłości wielu informacji (zwłaszcza anachronizmów), do zawartych w źródle informacji o charakterze geopolitycznym autorka odnosić się będzie ostrożnie.

W celach porównawczych oraz do badań recepcji wydarzeń związanych z najazdami mongolskimi na byłe włości Romanowiczów autorce posłużyły także urywki innych, powstałych po połowie XIV w., źródeł. Dzieje Rusi południowo-zachodniej, zwłaszcza dzieje Podola i Wołynia za czasów panowania książąt litewskich, opisują tzw. latopisy litewskie i białoruskie[138], takie, jak *Kronika wielkich książąt litewskich*[139], *Kronika Bychowca*[140] czy *Latopis radziwiłłowski*[141], wyrosłe z tradycji latopisarstwa ruskiego. Początki kronikarstwa na

137 Jak opisuje źródło we wstępie jego wydawca – H. Suszko (2003, 13-19), *Latopis hustyński* powstał w czasach rozkwitu kultury na ziemiach dzisiejszej Ukrainy (i początków ukraińskiej historiografii). Latopis ten stanowi kompilację źródeł rodzimych (ruskich), takich, jak *Latopis (spis) chlebnikowski*, latopisy białorusko-litewskie i *Pateryk kijowsko-pieczerski* ze źródłami „zachodnimi", głównie polskimi (np. kronikami Marcina Bielskiego, Macieja Stryjskowskiego, Marcina Kromera, a także, pośrednio i bezpośrednio - Jana Długosza). *Latopis hustyński*, jak i wymienione kroniki wspomnianych autorów polskich XVI w. w odniesieniu do przedmiotu pracy mają charakter pomocniczy i porównawczy.

138 Autorka posługuje się wydaniami źródeł z ПСРЛ (t. XVII i XXXII).

139 Jest to źródło, z którym wiązane są początki latopisarstwa litewskiego, który, prócz tradycyjnej części ogólnoruskiej, opisuje rządy następców Giedymina (ПСРЛ XVII; Citko 2018, 180).

140 Pełna nazwa źrodła to *Kronika Wielkiego Księstwa Litewskiego, Żmudzkiego i Ruskiego* (skrótowa nazwa pochodzi od szlachcica z okolic Wołkowyska, Aleksandra Bychowca). Jak większość ruskich zabytków latopisarskich *Kronika Bychowca* jest utworem o charakterze kompilacyjnym, który wykorzystywał wcześniejsze źródła litewsko-białoruskie oraz staroruskie, m. in. *Latopis ipatjewski*. Jak się jednak uważa - źródło posiada część oryginalną, w której dzieje Litwy doprowadzone zostały do 1506 r. (zwycięskiej dla wojsk litewskich bitwy z Tatarami pod Kleckiem). Z początkiem XVI w. związane jest kontrowersyjne zagadnienie czasu powstania kroniki. L. Citko (2018, 181) jest zdania, iż najbardziej prawdopodobny należy uznać pogląd, według którego *Kronika Bychowca* została zredagowana w otoczeniu książąt słuckich Olelkowiczów w latach 30. XVI w.

141 Źródłu temu, choć prawdopodobnie powstałemu na Wołyniu (Nagirnyy 2011, 21), autorka poświęca mniej uwagi, z racji jego zakończenia w 1206 r.

ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego datowane są na XIV-XV w. W latopisach białorusko-litewskich spotykamy fragmenty interpolowane z innych, starszych źródeł, co było powszechną średniowieczną praktyką kronikarską. Do cech właściwych kronikarstwu rusko-litewskiemu zaliczane jest stopniowa zmiana narracji, czyli odchodzenie od stosowanej już od czasów PML formy zapisów dorocznych na rzecz narracji literacko-historycznej (Citko 2018, 180).

Najważniejszym źródłem ruskim związanym z górną granicą chronologiczną[142] rozważań autorki jest *Spis grodów ruskich dalszych i bliższych*, przede wszystkim w wersjach z *Latopisu nowogrodzkiego, woskrieseńskiego* i *jermolińskiego* (Тихомиров 1979, 90). Źródłu – zagadnieniu jego datowania i określenia miejsca jego powstania - poświęcona jest obszerna literatura (m.in. Poppe 1958, 253-255; Наумов 1974; Подосинов 1978; Рыбаков 1974, 12-16; Тихомиров 1979; Янин 1995). Pewnym jest, iż źródło powstało nie wcześniej niż w końcu XIV w. i objęło ono zasięgiem „grody ruskie" nie tylko w sensie politycznym, ale i, zdaniem badaczy, etnokulturowym, zwłaszcza językowym (Тихомиров 1979, 88) lub, co bardziej prawdopodobne, wyznaniowym – źródło wymienia grody kijowskiej (a więc podległej Konstantynopolowi) jurysdykcji cerkiewnej[143] (por. Наумов 1974). *Spis grodów ruskich* to źródło o charakterze kompilacyjnym, przez co pojawiły się w nim grody już nieistniejące w 2. połowie XIII-XIV w. (Poppe 1958, 255-258).

Niewątpliwie ważnymi z punktu widzenia dziejów historii lokalnej rozmaitych zakątków Rusi ostatnich Romanowiczów są źródła aktowe, toteż autorka posługuje się kilkoma zbiorczymi wydaniami dokumentów ruskich (oraz litewsko-ruskich) z XIII-XV w. (wydania z lat 1928, 1974 i 2004). Jako źródła „ruskie" dotyczące południowych rubieży ruskiego świata potraktować można także spisane w języku ruskim gramoty i latopisy mołdawskie (choć ogólnie jest to grupa źródeł zróżnicowanych językowo, bowiem niektóre kroniki mołdawskie spisano po niemiecku i po polsku). Latopisy te powstawały w XV-XVIII w. i relacjonowały dzieje Mołdawii od wieku XIV (np. *Latopis polsko-mołdawski* od 1352 r.) i sąsiednich krajów, w tym ziem dzisiejszej Ukrainy (*Славяно-молдавские*... 3-23).

142 Zob. zakres chronologiczny.

143 Ruskiej prawosławnej jurysdykcji podlegały w XIV-XV w. miasta tzw. Rusowłachii, czyli przede wszystkim zróżnicowanych etnicznie ziem historycznej Mołdawii, czemu poświęcony jest szereg prac I. Skočyljasa (2009; 2010; 2011a; 2011b) oraz ustęp w części polemicznej wstępu geograficznego pracy.

II.2.2. Źródła łacińskie

W przypadku źródeł pochodzących z krajów kręgu kultury łacińskiej: pierwszej kolejności wymienić należy źródła polskie i węgierskie, relacjonujące wydarzenia w sąsiedniej (i anektowanej w XIV w. do Korony) Rusi. W prezentowanej pracy wykorzystane zostały fragmenty kronik węgierskich powstałych na dworze władców utrzymujących stosunki polityczne i dynastyczne z Romanowiczami[144]. Zdaniem Ryszarda Grzesika (2018, 138, a także wstęp do polskiego wydania źródła, 26-27) spisanie *Kroniki węgiersko-polskiej (Żywot św. Stefana króla Węgier, czyli kronika węgiersko-polska,* dalej: KWP) odnieść można do lat 20-30. XIII w. Również do XIII w. odnoszone jest powstanie i kolejne redakcje *Gesta Hungarorum* (por. np. Sroka 2002, 23-30). Podczas ustalania poszczególnych kwestii geografii historycznej polsko-rusko-węgierskiego pogranicza autorka pracy, prócz KWP i *Gesta Hungarorum*, posiłkowała się także urywkami dzieła Rogera z Torre Maggiore, opisującym wtargnięcie oddziałów mongolskich na Węgry w 1241-1242 r. *(Magistri Rogerii Epistola in miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros facta)* oraz po części także źródłami aktowymi przywołanymi przez M. Hruszewskiego w t. II *Historii Ukrainy-Rusi* (por. 1905a, 486-504, 581-584).

Liczne źródła polskie wykorzystane w pracy to kroniki, roczniki i źródła aktowe. Wśród roczników najważniejsze miejsce zajmują *Roczniki, czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego* Jana Długosza, którymi zresztą posługiwali się autorzy późnych kronika, tacy, jak Marcin Bielski i Jan Kromer. Sporo informacji o miastach i zamkach Rusi Czerwonej dostarcza spisana w czasach Kazimierza Wielkiego i Ludwika Węgierskiego kronika Janka z Czarnkowa (wydana w MPH, II). Informacje o władcach sąsiednich krajów, w tym Rusi, oraz o poczynaniach Mongołów (Tatarów) pojawiają się także na stronach roczników małopolskich, z grupy których, z punktu widzenia zakresu chronologicznego pracy, najistotniejszy jest doprowadzony do 1340 r.[145] *Rocznik Traski* (wydany, wraz z tzw. *Rocznikiem Krakowskim* i innymi rocznikami polskimi, w MPH, II). Inne relacjonujące sprawy ruskie roczniki to *Rocznik kapituły krakowskiej,* obejmujący wydarzenia do 1271 r., i *Rocznik krótki* doprowadzony do 1283 r. (Nagirnyy 2011, 28-29). Grupą źródeł,

144 V. Nagirnyy (2011, 30-31), charakteryzując źródła węgierskie, podaje, iż do naszych czasów nie dotrwała żadna kronika węgierska z XIII w., zaś w kronikach węgierskich XIV-XV w. opisujących rządy Andrzeja II i Beli IV stosunki rusko-węgierskie pojawiają się tylko epizodycznie. O ile pierwsza część tego stwierdzenia jest omyłką, tak obserwacja na temat charakteru wzmianek o Rusi jest słuszna. Więcej informacji o stosunkach węgiersko ruskich badacze mogą zaczerpnąć z listów wyżej wspomnianych władców.

145 Jak przypuszczał m. in. Henryk Paszkiewicz (2002, 51) część poświęconą akcji ruskiej Kazimierza Wielkiego (do 1343 r.) dopisano w latach 50-60. XIV w.

nieocenionych pod względem badań geografii historycznej tzw. Rusi Czerwonej są polskie źródła aktowe, gramoty królewskie i książęce, zebrane w wydaniach cyklicznych (AGZ, *Zbiór Dokumentów Małopolskich* etc.).

Nieco mniej uwagi autorka poświęca innym źródłom zachodnim: angielskim, francuskim, watykańskim, niemieckim (i nawet starohiszpańskim)[146], relacjonującym wydarzenia na Rusi i opisującym ówczesny świat (m.in. geografię Europy Środkowo-Wschodniej) z dość odległej perspektywy. W grupie źródeł łacińskich szczególne miejsce zajmuje grupa źródeł dotyczących Mongołów, przede wszystkim posłów i podróżników XIII w: Wilhema z Rubruk, Jana di Piano Carpini czy Marco Polo. Relacja Jana di Piano Carpini, prócz informacji o samych Mongołach, jest jednym ze świadectw kontaktów książąt ruskich z papiestwem i jego przedstawicielami.

II.2.3. Źródła „wschodnie": hebrajskie, arabskie, perskie i greckie

Źródła spisane w językach niesłowiańskich, zwłaszcza semickich, przysparzają historykom zazwyczaj wiele problemów, w związku z silnym zniekształceniem słowiańskich nazw geograficznych. W prezentowanej pracy w niewielkim tylko stopniu wykorzystano informacje ze źródeł hebrajskich z X-XII w. dotyczące Rusi (źródła wymieniające pojedyncze miasta i wspominające o szlakach handlowych prowadzących przez Ruś i kraje ościenne), znane polskiemu czytelnikowi głównie z przekładów i redakcji F. Kupfera i T. Lewickiego (1956). Najważniejszą pracą, dotyczącą geografii wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny pióra autora pochodzącego z semickiego kręgu kulturowego, jest *Księga Rogera* autorstwa al-Idrisi z XII w. Jak dowiedziono, al-Idrisi nie poznał osobiście wielu zakątków opisywanego przez siebie świata. Zapoczątkował on jednak metodę opisu świata (np. podział na tzw. klimaty), którym posługiwali się kolejni pisarze świata muzułmańskiego (Коновалова 1991, 20). Dzieło al-Idrisiego stało się jednym z głównych źródeł informacji wielu autorów arabskich, wśród których (w odniesieniu do tematu prezentowanej rozprawy) w szczególności zasługują na uwagę al-Sa'id (XIII w.) i Abu al-Fida (XIII-XIV w.), którzy uzupełnili zarys geografii europejskiej al-Idrisiego o obraz świata „pomongolskiego". Autorzy arabscy XIII-XIV w., których relacje najbardziej powinny nas interesować, zapożyczyli od al-Idrisiego wspomniany podział świata (muzułmańskiego) na tzw. klimaty, które po kolei opisywali. Oczywiście, najbardziej istotne są dla nas klimaty sąsiadujące z Rusią Romanowiczów, czyli

146 Informacja dotycząca geografii Rusi pojawia się np. w spisanym w starohiszpańskim, a nie łacinie *El libro de conocimiento de todos los reinos z XIV w.* (por. Паршин 2016).

opanowane przez Ordę ujście Dunaju i Dniestru – miasta i koczowiska ordyńskie. Najważniejszą w tej grupie źródeł arabskich jest relacja marokańskiego podróżnika XIII-XIV w. Muhammada Ibn Battuty. Dzieło to (czytelnikowi polskiemu znane pt. *Osobliwości miast i dziwy podróży 1325-1354*) uznawane jest za wyjątkowo istotne, gdyż uważa się, iż Ibn Battuta objechał osobiście wszystkie opisywane przez siebie krainy, w tym Złotą Ordę w czasach chana Uzbeka (Коновалова 1991, 80-81). Niestety, autorów arabskich niewiele interesował świat znajdujący się poza muzułmańską ekumeną (Коновалова 2009, 89).

Informacje na temat podboju Rusi pojawiły się także w dziele oficjalnego historyka Ilchanidów (in. Hulagidów, irańskiej dynastii pochodzenia mongolskiego) Raszida ad-Dina (ok. 1247-1318). W spisanej w latach 1301–1311 historii Mongołów oraz w historii „powszechnej" (zebranych w dziełach: *Tarich-e mobarak-e Ghazani* i *Dżame at-Tawarich*) perski kronikarz wykorzystać miał niezachowane źródła mongolskie, które relacjonowały m.in. wydarzenia na Wołyniu po upadku Kijowa[147]. Co do wzmianek źródłowych dotyczących regionu karpackiego i dolnego biegu Dunaju, dzieła pisarzy wschodnich od połowy XIV w. cechuje czysto kompilacyjny charakter – te same, zaczerpnięte ze starszych źródeł, informacje powtarzają się w kolejnych utworach (Коновалова 1991, 10).

W pracy w znikomym tylko stopniu wykorzystano źródła greckie. Pierwszym z greckich źródeł „pomocniczych", wspominających o Rusi jest spisane około połowy X w. dzieło Konstantyna VII Porfirogenety *O rządzeniu państwem (De administrando imperio)*. Podobnie, jak w przypadku źródeł arabskich, badacze są zdania, iż informacje zebrane przez bizantyjskiego cesarza, są wybiórczym zestawieniem najbardziej interesujących i istotnych (lub na potrzeby dzieła nieco przeinaczonych), z punktu widzenia Porfirogenety, wiadomości napływających do Konstantynopola przez dłuższy czas (Kowalczyk 2000, 64). Również w źródłach polskich i ruskich znajdziemy rozproszone wzmianki o kontaktach władców ruskich z Bizancjum, część z których zdaje się fikcją literacką (por. Grala 1986). Ogółem charakter, kontaktów państwa Romanowiczów z Konstantynopolem w 2. połowie XIII-XIV w. nazwać można cerkiewnym (z racji nowo powstałej metropolii halickiej) i, jedynie pośrednio, dynastycznym (poprzez koneksje węgierskie; Grala 2015, 343), toteż jedynym w zasadzie źródłem greckim związanym bezpośrednio z tematem pracy, czyli grodami Rusi halicko-

147Wedle klasycznych interpretacji dzieła perskiego kronikarza, Włodzimierz jako jedyne miasto stawiło opór najeźdźcom (oparło się trzydniowemu oblężeniu). Nie zgadza się z tym Aleksandr Majorov, który w relacji Ad-Dina (cz. II s. 37-39, 45). nie wiąże grodu Uczgoł Uladimir z nazwami topograficznymi Rusi Halicko-Wołyńskiej, prędzej zaś „gród trzech synów Włodzimierza" (Rurykowicza) w ziemi kijowskiej (por. Майоров 2015).

wołyńskiej, jest przechowywany w Watykanie dokument, w którym prawdopodobnie wspomniane zostało Stulsko w metropolii halickiej (por. katalog).

Zważywszy ograniczoną wiarygodność (tj. informacje pochodzące z drugiej, a nawet trzeciej i dalszej ręki oraz znacznie spłaszczoną perspektywę geograficzną, problemy z identyfikacją nazw własnych etc.) wymienionych przekazów źródłowych spisanych w odległych od Rusi krainach, źródła „wschodnie" użyte w pracy, podobnie, jak niektóre źródła zachodnioeuropejskie, stosowane będą jako materiał porównawczy i uzupełniający względem latopisów ruskich i źródeł krajów ościennych w stosunku do Rusi Romanowiczów.

II.2.4. Literatura historyczna i archeologiczna poświęcona Rusi XIII-XIV w.

Tzw. okresem pomongolskim dotychczas zajmowali się przede wszystkim historycy, mający do dyspozycji kluczowe z punktu widzenia omawianego okresu źródło – KHW. Dzieje zainteresowania historyków Rusią południowo-zachodnią i dynastią Romanowiczów sięgają już XIX i pocz. XX w., kiedy to ukazały się prace A. Klevanova, D. Zubrzyckiego, A. Bielowskiego, N. Daškevyča czy w końcu studia M. Hruszewskiego (por. Nagirnyy 2011, 34-42). Najważniejsze XX-wieczne prace poświęcone Rusi Romanowiczów i ich sąsiadom, wykorzystane w niniejszej rozprawie, to przede wszystkim publikacje: V. Pašuto (1950, 1959), I. Kryp'jakevyča (1984)[148], B. Włodarskiego (1966), H. Paszkiewicza (1996), H. Łowmiańskiego (1983) czy A. Poppego (1958). W ostatnich latach tematyka Rusi Romanowiczów cieszy się dużym zainteresowaniem, nie tylko wśród badaczy ukraińskich, takich jak L. Vojtowyč (np. 2001, 2006a, 2012, 2015), M. Kotljar (1985, 1998 i in.) czy V. Nagirnyy (2011). W pocz. XXI w. pojawiły się studia skupione wokół *Kroniki halicko-wołyńskiej* i osoby Daniela Romanowicza pióra D. Dąbrowskiego (2012, 2016), wraz z którym studiami nad KHW oraz badaniami prozopograficznymi zajmuje się A. Jusupović (2013, 2019). Ponadto, w nauce polskiej stosunki rusko-litewskie i polsko-litewskie od lat bada J. Tęgowski, zaś stosunkami rusko-bizantyjskimi zajmuje się m. in. H. Grala. Średniowieczne relacje rusko-węgierskie od lat studiują badacze tacy, jak M. Vološčuk, M. Font czy D. Hardi. Tematyce ziemi halickiej i Mongołów w XIII w. poświęcone są także niektóre publikacje rosyjskiego badacza A. Majorova. Te liczne studia nad źródłami z okresu panowania Romanowiczów wykazały, iż Ruś, Litwa i Jaćwież, Polska, Węgry, a w końcu i Ułus Dżuczego funkcjonowały w rzeczywistości ścisłych powiązań i żadne wydarzenie

148 Praca powstała już w 1958 r., lecz ukazała się drukiem dopiero w 1984.

(zwłaszcza każde zamieszanie wokół tronu danego państwa) nie pozostawało obojętne władcom sąsiednich krajów. Jak podkreśla D. Dąbrowski (2012, 40) sama Ruś, znajdująca się w posiadaniu różnych gałęzi rodu Rurykowiczów, funkcjonowała niczym system naczyń połączonych i wydarzenia w jednym tylko księstwie ruskim potrafiły w błyskawicznym niemal tempie odbić się echem w sąsiednich, a nawet dalszych księstwach. W pokaźnej puli literatury historycznej najważniejsze miejsce zajmują publikacje poświęcone ośrodkom grodowo-miejskim, recepcji prawa niemieckiego, urbanizacji Rusi oraz kolonizacji jej terenów po 1340 r.: tematyka Rusi Czerwonej poruszana w pracach A. Janeczka (1991, 1993, 2006 i in.), i J. Sperki (2008, 2011), dziejami Podola zajmuje się V. Mychalovs'kyj (2009, 2013), urbanizacja Wołynia znajduje się w kręgu zainteresowań A. Zajaca (2003) i O. Barana (2010, 2014, 2015 i in.), zaś rozwojowi miast na terytorium dzisiejszej Ukrainy poświęcili swoje m. in. prace i P. Sas (1989) i T. Goško (2002). W krąg badań nad pograniczami, urbanizacją i kolonizacją Rusi Czerwonej wpisują się także studia lingwistyczne m. in. A. Czapli (2011), W. Makarskiego (1986, 1999) i J. Nalepy (1991, 2000).

Związana z pracą historyków i archeologów jest literatura poświęcona geografii historycznej i kulturze świata ordyńskiego. W przypadku geografii historycznej Ordy XIII-XIV w. podstawę stanowi klasyczna praca V. L. Egorova (1985), którą w ostatnich latach uzupełniają o nowe dane publikacje B. Čerkasa (2014, 2015 i in.). Podstawowymi pracami poświęconymi ogólnie kulturze ordyńskiej są prace G. Fiodorova-Davydova (1994, 2001), dotyczące głównie Powołża, oraz prace archeologów i historyków rumuńskich i mołdawskich (np. V. Spinei, N. Russev oraz prace badaczy ordyńskich stanowisk archeologicznych w Starym Orhei i Costeşti).

Archeologia dziejów Rusi po połowie XIII w. w okresie archeologii sowieckiej traktowana była marginalnie – w niektórych miastach o przeszłości grodowej rozpoznano pojedyncze obiekty architektoniczne i związane z nimi pochówki z okresu bezpośrednio po najeździe mongolskim, jednak brak było opracowań źródeł archeologicznych dla tego okresu. W dorobku nauki ukraińskiej przełomową w kwestii badań dziejów południowej Rusi po 1240 r. była praca G. Ivakina (1996) poświęcona rozwojowi Kijowa w XIII-XVI w. (co prawda, była to praca o charakterze historycznym, lecz badacz zaprezentował w niej także pokrótce materiał ceramiczny, numizmatyczny, kartograficzny, ikonograficzny etc.). Zainteresowanie tzw. „ciemnym wiekiem" w historii Rusi wśród archeologów wzrosło dopiero w XXI w. za sprawą konferencji poświęconych Rusi w XIII w. W 2003 r. w Moskwie ujrzał światło dzienne zbiór publikacji naukowych pt. *Ruś w XIII wieku (Русь в XIII веке.*

Древности тёмного времени), w którym znalazły się publikacje archeologiczne dotyczące ziem północno- i, w mniejszym stopniu, południoworuskich po najeździe mongolskim. W tomie tym pojawiły się rewizje utartych od dawna poglądów na temat znaczenia i konsekwencji najazdu mongolskiego takich, jak np. opartym na interpretacji źródeł pisanych (w tym i tych o charakterze folklorystycznym), przekonaniu o zupełnym zniszczeniu Riazania w 1237 r. czy o bezpośrednim związku najazdu mongolskiego ze zburzeniem wielu staroruskich cerkwi[149] (por. Чернецов, Стрикалов 2003; Ивакин 2003).

W tym miejscu autorka pozwoli sobie pominąć omówienie literatury archeologicznej poświęconej ruskim grodom X-XIV w., która przywołana została w rozdziałach poświęconych historii badań i systematyce grodzisk. Literatura archeologiczna poświęcona osadnictwu grodowemu Rusi Romanowiczów to przede wszystkim stosunkowo nieliczne monografie poszczególnych stanowisk np. Chełma, Stołpia, Czermna, Halicza, Gródka nad Bugiem, Łucka czy Włodzimierza Wołyńskiego i prace poświęcone poszczególnym regionom (np. Przedkarpacie, Pohorynie, Bukowina), te ostatnie niestety głównie poświęcone są X-XIII w. (wyjątek stanowi np. Bukowina). Informacji na temat „ciemnego wieku", „okresu pomongolskiego" lub „litewskiego" jest wciąż stosunkowo niewiele i w dodatku rozproszone są w rozmaitych sprawozdaniach z badań, zbiorach pokonferencyjnych etc.). Autorka postarała się możliwie najsumiennej zebrać wszystkie te rozproszone informacje w części katalogowej pracy.

W kwestii źródeł do rozwoju związanej głównie z grodami architektury monumentalnej, wieku X-XIII w. podstawę[150] części katalogowej w kwestii architektury staroruskiej stanowi katalog P. Rappoporta (Раппопорт 1982), zaś dla XIII-XIV w. kluczową pozycję stanowi katalog I. Antipova (2000), pozostała część literatury to artykuły przyczynkowe rozproszone w czasopismach naukowych i tomach konferencyjnych. Pomocnicze w badaniach nad tematyką osadnictwa późnośredniowiecznego i geografii historycznej bywają studia obrządku pogrzebowego pomongolskiej Rusi – tu pierwsze miejsce zajmuje praca T. Panovej (Панова 2004) poświęcona pochówkom w XI-XVI w. (niestety, w odniesieniu do zakresu chronologicznego i geograficznego niniejszej pracy, jest

149 Jak zauważył G. Ivakin (2003, 63) już na podstawie samych tylko latopisów ruskich stwierdzić można, iż Mongołowie w burzeniu ruskich budowli kultowych nie mieli szczególnego interesu – Cerkiew Dziesięcinna runęła podczas ataku na Kijów, ponieważ stała się ostatnią linią obrony uciekających przed zagrożeniem mieszkańców miasta, a nie ze względu na swój symboliczny charakter.

150 Dodatkowe informacje dotyczące staroruskiej architektury Rusi Halicko-Wołyńskiej znajdziemy np. w katalogu E. Kubicy (1996), pracy D. Chudzika (2014) oraz w licznych artykułach autorstwa O. Ioannisjana, V. Petryka i Û. Lukoms'kiego.

to publikacja przydatna jedynie w charakterze porównawczym – zakres geograficzny publikacji Panovej obejmuje wszystkie ziemie ruskie tylko w odniesieniu do XI-XIII w., z dalszej części analizy badaczka wyłączyła ziemie zajęte w XIV w. przez Litwę). Zmiany zachodzące w chrześcijańskim (szkieletowym) obrządku pogrzebowym na przestrzeni XIII-XIV w. w pasie polsko-ruskiego pogranicza omówili np. K. Musianowicz (1960), M. Dzik (2011; 2015; 2019), T. Dzieńkowski (2010) i M. Florek (2009b, 68, 72).

II.2.5. Źródła kartograficzne

Wraz z postępującą digitalizacją zbiorów muzeów, archiwów i bibliotek[151] badacz geografii historycznej ma coraz szerszy dostęp do źródeł kartograficznych. W zasadzie każde omówienie historycznej kartografii Europy Środkowej i Wschodniej rozpocząć należy od *Geografii* Klaudiusza Ptolemeusza (90-168 n.e.), gdyż odniesienia do tradycji ptolemejskiej – stosowanie greckich nazw rzek *Germani*i i *Sarmacji* obecne jest jeszcze na mapach XVI w. i XVII w., gdyż na przełomie epok średniowiecza i odrodzenia *Geographia* Ptolemeusza ujrzała ponownie "światło dzienne" (Mojski 1995, 8). Zanim jednak przejdziemy do XV-XVI w., wspomnieć należy, iż do greckich i rzymskich tradycji kartograficznych (map, które miały kształt okręgu, a centralny ich punkt zajmowało Morze Śródziemne) nawiązywały także mapy muzułmańskiego kręgu kulturowego (Tyszkiewicz 2017, 13-14). Arabskie mapy tarczowe z XI-XII w. zawierają znane nam etnonimy takie, jak *Rus* czy *Saqualiba*. Analiza map Mahmuda z Kaszgaru czy al-Idrisiego nie może być oczywiście oderwana od dzieł, z których dane informacje pochodzą, bowiem na mapach znalazły się tylko wybrane nazwy (Tyszkiewicz 2017, 19-21). Analizując mapy historyczne pod kątem rozpoznania dziejów Rusi południowo-zachodniej, lub ogólnie, Słowiańszczyzny, przyznać jednak trzeba, iż podobnie jak inne źródła pisane z kręgu arabskiego, mapy te prezentują świat niemuzułmański z dość odległej i spłaszczonej perspektywy. Na nieco więcej uwagi zasługuje XIV-wieczna *mapa mundi* – Atlas Kataloński (powstały na Majorce około 1375 r.)[152], w którym pojawiają się tablice prezentujące wszystkie zakątki znanego autorom świata: Europa Zachodnia i Wschodnia (m. in. Polska z Lwowem, Kumania i Ruś) oraz Północna Afryka i Azja. Atlas zaliczyć można do dzieł kartografii europejskiej i „wschodniej", bowiem

151 Bez większego trudu dotrzeć można do zbiorów kartograficznych Biblioteki Muzeum Polskiego w Rapperswilu (Cartographia Rappersviliana Polonorum): https://mapy.muzeum-polskie.org/katalog-map-crp.html, Austriackiego Archiwum Państwowego czy Węgierskiego Archiwum Narodowego https://www.arcanum.hu/en/mapire, kolekcji Bernharda Paula Molla z Brna i innych kolekcji dawnych map https://mapy.mzk.cz czy np. digitalizowanej od 1996 kolekcji map Davida Ramsaya z Uniwersytetu Stanforda, w której znajdziemy m.in. dzieła złotego wieku kartografii niderlandzkiej https://www.davidrumsey.com/home

152 Dostęp: http://expositions.bnf.fr/ciel/catalan/index.htm

autorami mapy byli żydzi Abraham Cresques i jego syn Jehuda. W atlasie widoczne jest nadal antyczne przekonanie, iż wszystkie rzeki muszą brać źródła w górach. Na jego kartach, prócz najważniejszych miast lub twierdz świata, znaleźć można wizerunki władców odległych krain (mapa objęła np. całe Imperium Mongolskie), elementy kultury, a nawet karawanę przemierzającą tereny Azji Środkowej (atlas powstał m.in. pod wpływem literatury podróżniczej epoki; por. Liščák 2017; Юрченко 2008).

Po ponownym odkryciu ptolemejskiej *Geografii* w Europie doceniono wagę podstaw matematycznych prezentacji kuli ziemskiej, bądź jej fragmentów. Stopniowo uzupełniano dzieło Ptolemeusza w kolejnych wydaniach tzw. mapami nowymi (*tabulae novae*; Mojski 1995, 8-9). Pierwsze próby naniesienia terenów współczesnej zachodniej Ukrainy pojawiły się w XIV-XV w., gdy na zachodnioeuropejskich mapach pojawiły się najpierw Włodzimierz i Łuck, potem także Kamieniec Podolski, Trembowla i Lwów (Buczek 1935, 4-5). Jedną z pierwszych map prezentujących ziemie położone obecnie na terytorium Ukrainy była mapa Mikołaja z Kuzy z połowy XV w. w swych wersjach (m. in. w wersji Bernarda Wapowskiego). Jednym z informatorów ówczesnych kartografów mógł być m. in. Jan Długosz (Tyszkiewicz 2003, 50).

W początku XVI w. pojawiły się pierwsze mapy prezentujące rozległe włości Jagiellonów, w tym i ziemie dzisiejszej Białorusi i Ukrainy. Początki polskiej szkoły kartograficznej związane są z Bernardem Wapowskim i jego mapami stworzonymi w 1. połowie XVI w. (Buczek 1935, 6-7). Z XVI w. pochodzą także inne mapy (m. in. mapy Gerarda Merkatora), na których widnieją liczne nazwy znanych jeszcze z kart ruskich latopisów miejscowości (Buczek 1935, tabl. I). W grupie tej wyróżnia się mapa kanonika Wacława Grodeckiego (1562 r.)[153] – w dużej mierze reprodukcja mapy Wapowskiego (Alexandrowicz 1978, 107-108; Buczek 1935, 13), która przedstawia ziemie XVI-wiecznej Rzeczpospolitej rozciągające się od Morza Bałtyckiego aż po Morze Czarne. Jest to jedyna mapa z tamtego okresu, która dotrwała do naszych dni w całości (przez co stała się podstawą dla późniejszej kartografii ziem polskich). Do jej powstania przyczynił się również Mikołaj Kopernik (1473-1543), który wyznaczył szerokości geograficzne wielu miejscowości. Niestety, jednymi z najsłabiej opracowanych pod względem pomiarów fragmentami mapy

153 W domenie publicznej dostępne są m. in. wersje mapy z 1571 (https://polona.pl/item/poloniae-finitimarumque-locorum-descriptio,Mzc0MTEzMg/0/#info:metadata dostęp: 08.02.2018) i 1579 r. (https://dawnemapykrakowa.pl/map/1579-mapa-polski-waclawa-grodeckiego/#7/51.960/23.845/1579_Polska-osm_podklad_czb dostęp: 08.02.2018).

Wapowskiego są Polesie i Wołyń (Mojski 1995, 13). Kolejna warta upamiętnienia mapa, tzw. mapa Radziwiłła-Makowskiego (ukończona około 1599 r.), to fundamentalne dzieło ówczesnej kartografii tej części Europy, również ze względów estetycznych. Mapa Radziwiłła (wraz z mapą Wapowskiego) przez ponad 150 lat stanowiła ona jedyny materiał informacyjny dotyczący na niej przedstawionych terenów Europy Środkowo-Wschodniej (Mojski 1995, 13-16). Powstałe na bazie tych map XVII-wieczne mapy niderlandzkie, np. przechowana w Amsterdamie *Magni Ducatus Lithuaniae Caeterarumque Regionum* (1613)[154] służą jako źródła informacji na temat sieci miast i zamków oraz administracyjnego Rzeczypospolitej czy mapy z *Atlaus Maior* (1662-1672)[155] Joana Blaeua.

Przegląd najstarszych map ruskich zaprezentował B. Rybakov (1974). Mapy Rusi Moskiewskiej XV-XVII w. obejmują częściowo także ziemie Rzeczypospolitej Obojga Narodów (Wołyń, Podole etc.). Mapy te, jak i polskie mapy XVI w. mają w badaniach nad geografią historyczną dawnej Rusi charakter poglądowy i pomocniczy - obrazują sieć miast i zamków, które rozwinęły się przy dawnych grodach Rusi.

W XVII w. wzrosło znaczenie kartografii wojskowej. Dla ziem dzisiejszej Ukrainy kluczowe znaczenie mają prace (tzw. mapa specjalna i mapa generalna) francuskiego inżyniera wojskowego Wilhelma (Guillaume) le Vasseur de Beauplana (1600-1673), sprowadzonego na ziemie Rzeczyspospolitej przez Władysława IV. Beauplan jest twórcą pierwszych polskich map szczegółowych (szczególnie istotne dla pracy są mapy specjalne Ukrainy z 1650-1652 r., na których znalazły się „należące do Polaków" Podole i Pokucie oraz część Wołynia; Pernal, Essar 1985, 81, 83-84) oraz *Opisania Ukrainy...* (*Description de l'Vkranie depvis les confins de la Moscovie jvsqu'avx limites de la Transylvani*)[156], cennego źródła na temat ziem ukraińskich 1. połowie XVII w., uzupełniającego relację o miastach i zamkach Ukrainy pióra Eryka Lassoty von Steblau (kon. XVI w.). W 2. połowie XVII-XVIII nastąpił upadek kartografii polskiej. XVIII-wieczne rosyjskie mapy Wołynia niestety nie są tak szczegółowe ani nie wywarły wpływu na rozwój kartografii ziem zachodniej Ukrainy

154 Źródło: https://www.raremaps.com/gallery/detail/60133/magni-ducatus-lithuaniae-caeterarumque-regionum-illi-adjacen-blaeu-gerritsz ; https://vkraina.com/ dostęp: 01.03.2019

155 Źródło: https://maps.nls.uk/atlas/blaeu-maior/vol/2 dostęp 01.03.2019

156 Nazwa „Ukraina" pojawia się już w XIII-wiecznych źródłach ruskich jako określenie terenów przygranicznych. W XVI w. Ukrainą zaczęto nazywać tereny naddnieprzańskie obejmujące późniejsze województwa: kijowskie i Bracławskie, później do Ukrainy zaliczano również Czernihowszyznę. W wieku XVII w. poza Ukrainą pozostawało nadal Podole i Wołyń (*Eryka Lassoty*... 6). Beauplan i Lassota opisują przede wszystkim Kijów, Naddnieprze i tereny zajęte przez Kozaków, Tatarów (i Turków), wspominają także ziemie sąsiadujące z Ukrainą.

(Buczek 1935, 19-22). Godnym wzmianki źródłem kartograficznym powstałym w XVIII w. jest stworzona jeszcze przed pierwszym rozbiorem Polski atlas *Carte de la Pologne* (uznawana za pierwszy atlas polski), złożona przez Giovanniego Rizzi-Zannoniego, współpracującego z polskimi i węgierskimi kartografami i miłośnikami kartografii np. z księciem Józefem Jabłonowskim i Florianem Czakim, którzy to dostarczyli Zannoniemu źródeł (Mojski 1995, 21, Wolski 2016, 109-118).

W badaniach interesujących nas obszarów północnej i centralnej Lubelszczyzny bardzo przydatna jest tzw. mapa Heldensfelda[157], zaś dla obszarów południowych najważniejsza jest wcześniejsza austriacka mapa Galicji Wschodniej (tzw. józefińska), sporządzona w latach 1779-1783 pod kierunkiem oficera Sztabu Generalnego Kwatermistrza Friedricha von Miega (obie przechowywane w Archiwum Państwowym Wiedniu, dostępne online; mapa Miega wydawana jest również w Polsce, w postaci serii wydawczniczej[158]). Mapa Miega, jako mapa przede wszystkim wojskowa, zawiera wiele istotnych szczegółów – najmniejsze nawet punkty osadnicze, kościoły, kapliczki, odzwierciedla detale rzeźby terenu skarpy, wysokie brzegi dolin rzecznych, zasięg kompleksów leśnych, bagna, i co najważniejsze rejestruje sztuczne obwałowania, podając niekiedy lokalne nazwy „uroczysk" (Петришин 2006, 19-23, 35-37).

Wraz z rozwojem kartografii i geodezji w wieku XIX[159] zaczęto sporządzać pomiary gruntów i ich rejestry w postaci map katastralnych (ewidencyjnych), które dostępne są w wielu archiwach miejskich. Plany miast oraz mapy katastralne (pochodzące m. in. z bibliotek i archiwów polskich, ukraińskich i rosyjskich) wielu galicyjskich miejscowości oferuje portal Gesher Galicia[160] . W przypadku Wołynia, w poszukiwaniach niezidentyfikowanych dziś grodzisk przydatne mogą być także mapy sztabu generalnego Armii Czerwonej, bazujących na rosyjskich mapach z lat 80-90. XIX w. (na temat historii rosyjskiej kartografii wojskowej

157 *Carte von West-Gallizien welche auf allerhöchsten Befehl Seiner Kaiserlich oesterreichischen und Königlich apostolischen Majestät in den Jahren von 1801 bis 1804 unter der Direction des dermahligen General Majors und General Quartiermeisters Anton Meyer von Heldensfeld des militärischen Marien Theresien*, źródło: https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-west-galicien/; https://www.raremaps.com dostęp: 01.03.2019

158 Por. strona projektu: http://www.iaepan.vot.pl/galicja/index.html

159 Pierwsze próby sporządzania ewidencji gruntów (do celów podatkowych) w Imperium Habsburgów podjęto jeszcze w XVIII w. Uznaje się, iż podstawy metodyczne stałego katastru gruntowego ustanowił patent cesarza Franciszka II w sprawie podatku gruntowego (1817 r.), jednakże z powodu braku środków funduszy przeprowadzenie szeroko zakrojonej projektu pomiaru gruntów w 1819−1820 r. wdrożono katastr tymczasowy (tzw. metrykę franciszkańską), oparty w bardzo dużej mierze na metryce józefińskiej (1785−1789). Proces tworzenia właściwych pomiarów gruntowych w cesarstwie rozpoczął się kilkanaście lat później. Mapy powstałe na terenach dawnej Galicji, obecnie znajdujące się w granicach Polski, datowane są na lata 1848-1852 (Zachariasz 2012, 67; Wolski 2002, 263).

160 Mapy regionów i miasta Galicji https://maps.geshergalicia.org dostęp: 08.02.2019.

XVIII-pocz. XX w. por. Глушков 2007)[161]. Zamykając temat źródeł kartograficznych, interesującym dla archeologów osiągnięciem techniki i kartografii XXI w. są dostępne do publicznego wglądu obrazy cyfrowe będące efektem prowadzonego lotniczego skanowania laserowego (LiDAR). Narzędzie to pozwoliło w ostatnich latach zlokalizować szereg stanowisk grodowych i zamków na terenie Polski[162], a także odkryć nieznane wcześniej człony i rozpoznać otoczenie stanowisk rejestrowanych już w przeszłości (por. np. Legut-Pintal 2013; Engel 2018; Sikora, Kittel, Wrocniecki 2015 i in.).

161 Mapy te (w skali 1:25 000) przeglądać można w serwisie MAPSTER: http://polski.mapywig.org/Russian_and_Soviet_maps_PL.htm; http://igrek.amzp.pl/mapindex.php?cat=USSR025R021, dostęp: 05.04.2020

162 Archeolodzy mogą swobodnie przeglądać wyniki skanowania laserowego większości terytorium Polski za pomocą portalu geoportal.gov.pl, dostęp: 01.03.2019. Pozostaje tylko wyrazić nadzieję, iż w niedługim czasie po drugiej stronie Bugu naukowcy również będą mieli analogiczna możliwość.

II.3. Historia badań grodzisk średniowiecznych obszaru historycznej Rusi Halicko-Wołyńskiej

Ruś Halicko-Wołyńska zajmowała obszerne terytorium o zróżnicowanym krajobrazie, którego historię (przez stulecia po upadku dynastii Romanowiczów) kształtowała polityczna przynależność do kilku państw. Ów podział terytorium byłej Rusi Halicko-Wołyńskiej i zróżnicowane koleje losów różnych jej zakątków rzutowały także na historię badań archeologicznych, prowadzonych na jej terenie. Tradycyjny, najbardziej ogólny podział na ziemię halicką (Galicję, ukr. Hałyczynę) i Wołyń znalazł swoje odzwierciedlenie w rzeczywistości badawczej XIX - pocz. XX w. Początki archeologii jako nauki związane były z rozdzielonymi już w końcu XVIII w. Galicją Wschodnią (znajdującą się pod panowaniem austro-węgierskim) oraz Wołyniem, częścią Imperium Rosyjskiego. W ostatnich latach ukazały się drukiem monografie poświęcone początkom i rozwojowi archeologii, muzealnictwa i krajoznawstwa na terenie Wołynia i części Galicji (Гаврилюк 2008, Б. і О. Прищепа 2008, Ситник 2012, Булик 2014), toteż autorka przedstawi jedynie wycinek owego zagadnienia, dotyczący badań grodzisk średniowiecznych na wspomnianym obszarze oraz na ziemiach ościennych (lecz należących w przeszłości do rodu Romanowiczów), bez wdawania się w szczegóły narodzin samej nauki i jej metodologii, kształtowania się poglądów, nurtów badawczych i ideologicznych oraz drobiazgowej historii powstawania ośrodków badawczych. Dokładny zaś opis historii badań poszczególnych grodzisk znajduje się w katalogu pracy.

II.3.1. Zainteresowanie grodziskami ruskimi w XVII-XVIII w.

Za najdawniejsze wykopaliska na ruskim grodzisku położonym na obecnych ziemiach polskich można uznać prace unickiego biskupa chełmskiego Metodego Terleckiego z 1640 r., o których dowiadujemy się z relacji kolejnego chełmskiego biskupa - Jakuba Suszy (por. Krasny 1997). Susza był z resztą naocznym świadkiem wykopalisk Terleckiego, które prowadzone były w obrębie „starożytnych ruin cerkwi" położonych nieopodal katedry na tzw. Górze w Chełmie (odkrycia „datowano" wówczas na czasy działalności św. Włodzimierza)[163]. W wieku XVIII w Imperium Rosyjskim stopniowo rosło i nabierało

163 Datowanie odkryć mogło być konfrontowane m. in. z prawosławnym metropolitą Piotrem Mohyłą (z którym Terlecki toczył spór o jurysdykcję nad cerkwiami ziemi chełmskiej; Krasny 1997, 113), który to, co należy podkreślić, sam też prowadził „wykopaliska" w Kijowie (Kamińska 2011, 117-118).

naukowego charakteru zainteresowanie rodzimą historią i kulturą staroruską, jednak zjawisko to nasiliło się dopiero po wojnach napoleońskich (por. Kamińska 2011).

II.3.2. Początki i rozwój archeologii w wczesnośredniowiecznych grodzisk w wieku XIX

Wiek XIX (trwający umownie do 1917 r.)[164] w historii archeologii i krajoznawstwa to pierwsze muzea, działalność uczonych uniwersyteckich, rozmaitych stowarzyszeń i samodzielnych pasjonatów starożytności, stanu zarówno świeckiego, jak i duchownego. „Długi wiek XIX" powszechnie uznawany jest za okres przejścia od prywatnego kolekcjonerstwa do zorganizowanego wystawiennictwa, katalogiowania zbiorów i formułowania pierwszych koncepcji naukowych (Булик 2014, 39-40).

O ile w całej Europie, a więc i na ziemiach polskich, białoruskich i ukraińskich należących do Imperium Rosyjskiego, w okresie romantyzmu wyraźnie zauważalne już było zainteresowanie starożytnościami (wówczas właśnie powstawały pierwsze towarzystwa miłośników historii i tego, co pod koniec XIX stulecia nazywać się będzie „archeologią"), o tyle nie dysponujemy wieloma doniesieniami o badaniach grodzisk na omawianym terenie. Dawnymi warowniami z terenu Galicji w 1. połowie XIX w. interesował się Zorian Dołęga-Chodakowski, który odwiedzić miał Czerwonogród, Halicz, okolice Czortkowa i Trembowli (Булик 2014, 44-45), a także położone na Roztoczu - Sąsiadkę i Potylicz (Ляска 2009, 337). Dołęga-Chodakowski, na bazie materiałów zebranych na początku lat 20. XIX w., stworzyć miał nawet *Mapę grodzisk słowiańskich*, lecz praca niestety zaginęła (posłużyć się nią zdążył w 2. połowie XIX w. Michail Pogodin; Abramowicz 1991, 11). Z końca lat 20. XIX w. pochodzą także powiadomienia o wykopaliskach na Wysokim Zamku i Podzamczu we Lwowie, prowadzonych z ramienia Muzeum Lubomirskich. W tym samym czasie Adam Kłodziński dokonał oglądu domniemanego (m.k.) grodziska[165] w Glinianach (które uznać miał za mogiłę; Булик 2014, 53-54). W 1834 r. ukazała się praca Mikołaja Stworzyńskiego – pierwszy inwentarz grodzisk i kopców południowej Lubelszczyzny (Gurba, Orłowski 1956).

164 W pracach poświęconych dziejom i kulturze terenów Imperium Rosyjskiego, podobnie jak w Europie, początek XX w. traktowany jest jako kontynuacja zjawisk kulturowych wieku XIX aż po upadek monarchicznego ustroju politycznego, któremu kres położyły dopiero rewolucje 1917 r.

165 We współczensych opracowaniach poświęconych stanowiskom grodowym obwodu lwowskiego brak jest informacji na temat jakiegokolwiek grodziska średniowiecznego z okolic wsi Gliniany w rejonie żółkiewskim. Miejscowość ta pojawiła się (lub zyskała na znaczeniu) dopiero po wcieleniu ziemi lwowskiej do Polski, gdyż została lokowana na prawie niemieckim stosunkowo wcześnie, bo już w 1397 r. (AGZ, I, 10-21; Janeczek 2006, 436).

Muzeum Lubomirskich nie było jedyną lwowską instytucją zajmującą się starożytnościami. W 1861 r. lwowskie Ossolineum zorganizowało wystawę, na której, jak wynika z przewodnika wystawy, znalazły się zabytki ze staroruskich grodzisk m. in. ceramika z Dźwinogrodu czy wyroby srebrne z Oleska. Materiały te przekazane zostały później do Muzeum Lubomirskich (Janusz 1918, 43). Kolejne lata przyniosły m. in. „nadzory" archeologiczne" Antoniego Schneidera na „Wysokim Zamku", śledzącego prace przy wznoszeniu kopca Unii Lubelskiej (Булик 2014, 78). Schneider odkrył również kilka stanowisk w na Pokuciu i Podolu, które później badał Adam Kirkor.

Prócz dawnych dziejów samego Lwowa, najważniejszym obiektem zainteresowania XIX-wiecznych uczonych Galicji był Halicz, między innymi ze względu na widoczne do dziś oraz ukryte pod ziemią, stopniowo odkrywane, elikty wyjątkowej na Rusi architektury, łączącej osiągnięcia budownictwa tradycji bizantyjskiej z elementami stylu romańskiego. Członek tzw. „Ruskiej Trójcy" – Iwan Vahylevyč już w 1839 r. opublikował pierwszą próbę określenia lokalizacji i rozmiarów książęcego Halicza. Oprócz Halicza, Vahylevyč badał znane już po części Dołędze-Chodakowskiemu miejsca takie, jak „skalne fortece" Uryč, Rozhyrče czy Bubnyšče. Archeologiczne poszukiwania w Galicji kontynuował przyjaciel Wahyłewycza – Jakiv Golovac'kyj (Булик 2014, 65-67). Wracając jednak do Halicza – pierwsze wykopaliska na terenie przeprowadził Antoniego Petruszewicza. Już w połowie XIX w. badacz dokonał oglądu zamku starościńskiego oraz halickich cerkwi – zarówno zachowanych, jak i ich reliktów (Булик 2014, 83-84). Ważną postacią galicyjskiej archeologii był naukowy oponent Petruszewicza - Izydor Szaraniewicz (również prowadzący badania we Lwowie, np. na tzw. Czarciej Skale oraz na Zniesieniu), który zasłynął licznymi odkryciami architektury staroruskiej w Haliczu. Wraz z o. Lwem Lawreckim odsłonił w latach 80. XIX w. pozostałości 7 murowanych budowli. Niedługo potem swe wykopaliska w Haliczu rozpoczął Aleksander Czołowski. Klasyczną pracę z dziedziny historii architektury, podsumowującą XIX-wieczne badania, poświęconą przede wszystkim sztuce dawnego Halicza wydał w 1914 r. Józef Pełeński (Булик 2012, 490-491).

W 1881 r. badania archeologiczne innego rozległego stanowiska badanego do dziś – grodziska w Podhorzcach rozpoczął Teodor Ziemięcki. Zabytki z wykopalisk Ziemięckiego (ceramika, militaria, szklane bransolety, pisanka etc.) trafiły do Muzeum Archeologicznego w Krakowie (Liwoch 2008).

Rezultaty badań archeologicznych (w tym doniesienia o staroruskich grodziskach) w pozostałych częściach Galicji Wschodniej podsumował Bohdan Janusz (1918). Sam też dokonał pomiarów grodzisk w Rokitnem, Malych Hrybovičach in., które odniósł do czasów wojny Daniela Romanowicza z księciem czernihowskim Rościsławem Michajłowiczem (Ляска 2009, 339-340). Ważnym źródłem wiedzy na temat badań historycznych i archeologicznych z terenu Ukrainy XIX-pocz. XX w. są *Zapiski Naukowego Towarzystwa im. Szewczenki* (*Записки Наукового товариства імені Шевченка* wydawane od 1892 r. - samo Towarzystwo powstało w 1873 r.).

Na wchodzącej, podobnie jak Galicja, w skład Austro-Węgier Bukowinie do początków archeologii przyczynił się w końcu XIX i na początku XX w. historyk i etnograf niemieckiego pochodzenia - Rajmund Kaindl. W 1899 r. zlokalizował on latopisowy Wasiliew, na terenie którego w kolejnych latach prowadził wykopaliska. Uczony wniósł także wkład w powstanie Muzeum Krajoznawczego w Czerniowcach (1893; Фрунчак, Фантух 1998, 90-91).

Również na Wołyniu w 2. połowie XIX w. wzrosło zainteresowanie starożytnościami, a ważną rolę w życiu naukowym ziem ukraińskich odgrywały bractwa cerkiewne. Wśród inicjatyw świeckich wymienić należy prywatne muzeum Fiodora (Teodora) Steinheila w Gródku k. Równego (1886) oraz Towarzystwo Badaczy Wołynia założone w Żytomierzu (1900; Прищепа, Прищепа 2008, 38-39). Wielkie zasługi, przede wszystkim dla XIX-wiecznej archeologii średniowiecznej Wołynia, położył pochodzący z guberni kijowskiej historyk, archeolog i etnograf Volodymyr Antonovyč. Współautorką części badań archeologicznych Antonovyča (m.in. w Bakocie) była małżonka badacza - Kateryna Mel'nyk. Kijowski profesor służył także jako konsultant badań I. Szaraniewicza w Haliczu (Булик 2014, 101). Wiele uwagi poświęcał on dziejom południowo-zachodniej Rusi. Najważniejszym dowodem tych zainteresowań jest katalog grodzisk, zamczysk, skarbów i innych stanowisk Wołynia w postaci wydanej w 1900 r. *Archeologicznej mapy guberni wołyńskiej* (Антонович 1900). Najznamienitszym uczniem Antonovyča był autor wydanej niedługo potem wielotomowej *Historii Ukrainy-Rusi* M. Hruszewski, który w swych pracach dokonał podziału średniowiecznej ziemi wołyńskiej na geopolityczne prowincje: Wołyń, Pohorynie i ziemię bołochowską (Прищепа, Прищепа 2008, 25). Przy okazji „mapy archeologicznej" Wołynia z 1900 r., wspomnieć należy wydaną rok później przez Efimija (Juchyma) Sicin'skiego „mapę archeologiczną" Podola, w której wymieniono kilkanaście stanowisk z terenu staroruskiego Ponizia (Сіцінський 1901).

W ziemi chełmskiej pierwszymi badaniami archeologiczno-architektonicznymi zasłynął rosyjski uczony Piotr Pokryškin, który jednak nie opublikował wyników swych wykopalisk (światło dzienne materiały te ujrzały dopiero w XX i XXI w. za sprawą publikacji Pavla Rappoporta oraz zespołu badawczego Andrzeja Buko).

II.3.3. Okres międzywojenny w badaniach grodzisk

Stosunkowo niedługo po odzyskaniu przez Polskę niepodległości zapadła decyzja o podziale terytorium kraju na okręgi konserwatorskie. Ostatecznie, już po przyłączeniu Wileńszczyzny do Polski w 1922 r., powstało ich 8, z których ziemie wschodnie objęły okręgi: warszawski (w jego zasięg wchodziło także woj. białostockie), lwowski (woj. lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie), lubelski (woj. lubelskie i wołyńskie), poleski (woj. poleskie i nowogrodzkie) oraz wileński (Abramowicz 1991, 114). I choć podział terytorialnych „rewirów" Wołynia i Galicji został w zasadzie utrzymany w okresie II RP, tereny te penetrowane nie były jedynie przez badaczy lokalnych, ale także przedstawicieli innych ośrodków, głównie Warszawy i Krakowa. Konserwatorzy byli bowiem przedstawicielami różnych szkół, specjalistami w zakresie różnych epok i niejednokrotnie działali poza swoimi okręgami (Piotrowska 2006, 67). Komunikaty z całej Polski, w tym z województw wschodnich, pojawiały się w założonym w 1926 r. w Warszawie czasopiśmie *Z otchłani wieków*. Z okresu przedwojennych badań Wołynia pochodzi część zabytków przechowywanych w PMA (Rauhut 1960).

Kluczową dla lwowskiej archeologii lat 20. XX w. postacią był sprawujący od 1923 urząd konserwatora B. Janusz, zaś dla ośrodka lubelsko-wołyńskiego najważniejszą postacią był uczeń Włodzimierza Demetrykiewicza – Michał Drewko (Piotrowska 2006, 64-66). Od 1928 r. wiodącą rolę konserwatorską w kraju przejęło warszawskie PMA, którego dyrektorem był Roman Jakimowicz. Kwestią inwentaryzacji i opisu grodzisk średniowiecznych w omawianym okresie już od 1923 r. zajmował się właśnie Jakimowicz, zaś prawdopodobnie od 1932 podobną działalnością zajmował się Gabriel Leńczyk (Abramowicz 1991, 125). Tematyce grodzisk z terenu Rusi Czerwonej i Podola nieco uwagi poświecił Włodzimierz Antoniewicz w swojej „Archeologii Polski" (Antoniewicz 1928, 219; Ляска 2009, 341). W niepodległej Polsce intensyfikacja badań wykopaliskowych nastąpiła w latach 30. XX w. (Abramowicz 1991, 105). Badania grodziska we wsi Sąsiadka rozpoczęły się w 1935 r. W tym samym ukazał się krótki artykuł Anny Kutrzebianki, która utożsamiła stanowisko z latopisowym Sutiejskiem (Ляска 2009, 343). Jeszcze przed wybuchem drugiej wojny

światowej magisterium obroniła uczestniczka badań Kutrzebianki i powojenny badacz Sutiejska – Zofia Wartołowska. Co się tyczy zaś zachodnich krańców dzisiejszej Białorusi, 72 grodziska okręgu wileńskiego mieli zadokumentować Włodzimierz i Helena Gołubowiczowie. W okresie międzywojennym badane były wykopaliskowo były jedynie grodziska tzw. Czarnej Rusi (*Очерки по археологии*.... 1, 5).

Jednym z najwybitniejszych uczonych Galicji Wschodniej był bez wątpienia Jarosław Pasternak. Wśród badanych przez Pasternaka stanowisk znajdują się m.i n. stanowiska Roztocza - kompleks pieczar w Stradczu (1939 r.), grodziska w Hlynsku (utożsamianym z latopisowym Szczekotowem) i Poteliczu (latopisowy Telič; Ляска 2009, 342). Pasternak wsławił się jednak najbardziej badaniami Halicza w latach 30. i początku lat 40., kiedy odkrył m.in. pozostałości soboru p.w. Zaśnięcia NMP w Kryłosie. Wydana w 1944 r. monografia Halicza pióra Pasternaka, wydawnictwo cenne i rzadkie, doczekało się reprintu w 1998 r., zaś nakładem wydawnictwa ukraińskiej diaspory ukazała się *Archeologia Ukrainy* (Пастернак 1961).

W okresie II RP centralną rolę na w życiu naukowym na Wołyniu odgrywał Łuck, gdzie funkcjonowało Muzeum Wołyńskie, posiadające liczne filie Wołyńskie Towarzystwo Krajoznawcze i gdzie wydawane było pismo *Ziemia Wołyńska* (Прищепа, Прищепа 2008, 43). W okresie dwudziestolecia międzywojennego swą działalność naukową rozpoczął wybitny znawca Wołynia Aleksander Cynkałowski. Archeolog, etnograf, krajoznawca i nauczyciel szkół w Krzemieńcu i Ośmiłowicach, brał aktywny udział w badaniach powierzchniowych i wykopaliskowych m.in. w Peresopnicy, Szumsku, Daniłowie czy w samym Krzemieńcu. Prócz pracy dydaktycznej, Cynkałowski zajmował się działalnością konserwatorską w województwie wołyńskim. Od 1936 r. badacz zajmował się organizacją Muzeum Krajoznawczego w Krzemieńcu (Карий, Терський 2009, 27). Kluczowe prace Cynkałowskiego (Цинкаловський 1961, 1984, 1986) wydane zostały już po wojnie w Polsce i w Kanadzie. Szereg grodzisk wschodniej części Wołynia jeszcze przed wojną badał pochodzący z Ostrogu Mychajlo Ostrovs'kyj (Карий, Терський 2009, 29).

II.3.4. Archeologia powojenna w badaniach grodzisk wczesnośredniowiecznej Rusi w Polsce i Związku Radzieckim

Po II wojnie światowej na terenie Białoruskiej i Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, podobnie jak w całym Związku Radzieckim, nastąpiła swoista „centralizacja" i hierarchizacja nauki. W każdym obwodzie pojawiła się wiodąca instytucja muzealna oraz

uniwersytecka odpowiedzialna za badania archeologiczne. Ponadto, na omawianych terenach pracowali nie tylko badacze obwodowi, ale także archeolodzy z Kijowa, Moskwy i Leningradu.

Tuż po wojnie w Podhorzcach badania prowadził Ivan Starčuk, a w następnej dekadzie Volodymyr Gončarov i Mychajlo Kučera. Od lat 50. wykopaliska prowadzono w historycznych centrach ziemi halickiej: Lwowie (Oleksandr Ratyč) i Dźwinogrodzie (Igor Svešnikov). Ogromne zasługi w badaniach grodów staroruskich w epoce „radzieckiej" wnieśli historycy architektury: Michail Karger (badania Włodzimierza Wołyńskiego, Halicza i Horodyšča k. Szepietówki) i P. Rappoport (który, podobnie, jak M. Karger, przeprowadził szeroko zakrojone badania powierzchniowe zachodnich ziem ruskich; Воронин, Раппопорт 1963, 3-5) oraz w okresie późniejszym, Oleg Ioannisjan (badania weryfikacyjne architektury halickiej). W latach 70. XX w. swą działalność rozpoczęli m.in. Mychajło Kučynko (badania zachodniego Wołynia) i Volodymyr Ters'kyj-Šelomjancev (badania Dźwinogrodu).

Na terenie Bukowiny (obwód czerniowiecki), od lat 60. począwszy, najwięcej grodzisk rozpoznał Borys Tymoščuk, znany również z późniejszych prac (stworzonych wespół z Iriną Rusanową), poświęconych koncepcji tzw. centrów kultu pogańskiego nad Zbruczem. Tymoščuk, związany z Muzeum Krajoznawczym w Czerniowcach, przeprowadził liczne badania powierzchniowe na terenie obwodu czerniowieckiego oraz badał wykopaliskowo grodziska, m. in. w obiekty w Wasiliewie i Lenkivcach nad Prutem.

Na Białorusi, w obwodzie brzeskim w latach 60. XX w. zjawił się P. Rappoport. Podczas oglądu obiektu w Kamieńcu nie odkrył on żadnych zabytków. Materiały staroruskie pozyskał w Kamieńcu w latach 70. Piotr Lysenko, główny badacz staroruskiego Brześcia (*Очерки*...2, 123).

Okres „archeologii radzieckiej" zaowocował licznymi pracami o charakterze zbiorczym – katalogiem staroruskich stanowisk archeologicznych zachodniej Ukrainy (Ратич 1957), podsumowaniem badań grodzisk średniowiecznych zachodniej Rusi (Раппопорт 1967) czy też fundamentalną dla rozpoznania wczesnośredniowiecznych grodzisk ukraińskiej Bukowiny pracą B. Tymoščuka (1982)[166].

166 Katalogom i klasyfikacjom grodzisk południowo-zachodniej Rusi poświęcony będzie osobny rozdział.

Na obszarze Polski, jeszcze przed falą badań milenijnych, przeprowadzono badania archeologiczne Gródka Nadbużnego. Na terenie Podlasia najważniejszymi wykopaliskami grodziska ruskiego były wieloletnie prace Krystyny Musianowicz w Drohiczynie, zaś na terenie Lubelszczyzny bez większych przeszkód prowadziła swe wykopaliska Z. Wartołowska. W Małopolsce najważniejsze w kwestii badań grodzisk średniowiecznych kroki poczynił Andrzej Żaki wraz z członkami Karpackiej Ekspedycji Archeologicznej. Na terenie obecnego województwa podkarpackiego badania archeologiczne od lat 60. XX w. prowadził Antoni Kunysz. W 1974 r. ukazała się praca A. Żakiego (1974) poświęcona archeologii Małopolski (w której pojawiły się informacji dotyczące m. in. średniowiecznego Przemyśla) niezawierająca jednak części katalogowej (Poleski 2004, 10). Wśród innych prac poświęconych po części zagadnieniu grodzisk ruskich wymienić należy katalogi A. Kunysza (1968) i Jerzego Cichomskiego (1980).

II.3.5. Badania grodzisk po roku 1990

Na terenie Ukrainy wiodącą rolę w dalszym ciągu odgrywają ustanowione w poprzednim okresie obwodowe instytucje muzealne oraz centra badawcze uniwersytetów. Co się tyczy ziemi halickiej - na wielu grodziskach obwodu lwowskiego i iwanofrankowskiego na przełomie XX/XXI w. wykopaliska prowadził Mychajlo Fylypčuk (od lat 90. główny badacz Pleśnieska), zaś kierowniczką badań w Dźwinogrodzie została Vira Hupalo. W obwodzie iwanofrankowskim w 1994 r. powstał narodowy rezerwat archeologiczny i ośrodek badawczy „Dawny Halicz". W 2008 r. ukazała się pierwsza praca podsumowująca stan badań grodzisk ukraińskiego Przykarpacia autorstwa doświadczonego badacza – Bogdana Tomenčuka. W obwodzie wołyńskim rolę najważniejszych centrów badawczych pełnią muzea we Włodzimierzu i Łucku. Na obszarze wschodniej partii Wołynia największą liczbę stanowisk Pohorynia przebadał związany z Obwodowym Muzeum Krajoznawczym w Równem Bogdan Pryščepa. Prócz Równego, na Wołyniu działają także mniejsze ośrodki badawcze (Ostróg, Dubno, Peresopnica). Nową pracę zbiorczą poświęconą średniowiecznemu osadnictwu Bukowiny opublikował Ihor Voznyi (2009).

Na interesującym nas terenie zachodniej Białorusi główną rolę pełni oczywiście ośrodek w Brześciu. Na przełomie XX/XXI w. badania archeologiczne w obwodzie brzeskim skupione były jednak w głównej mierze na restauracji obiektów nowożytnych. Jedynym znaczącym dla niniejszej rozprawy badanym wówczas obiektem był gródek w Kamieńcu (por. Башкоу 2016).

Co się zaś tyczy przemian w Polsce, dzieje archeologii po 1990 r. charakteryzuje postępująca regionalizacja badań (związana w dużej mierze z badaniami ratowniczymi), a z drugiej zaś strony powstawanie szeroko zakrojonych projektów o charakterze badawczym i weryfikacyjnym. I tak np. w 1999 r. w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Rzeszowie (w chwili obecnej jest to Uniwersytet Rzeszowski) powstał Instytut Archeologii, który wraz z Muzeum Okręgowym odgrywa ważną rolę w badaniach stanowisk Polski południowo-wschodniej. W chwili obecnej terenie grodów ruskich położonych na ziemiach polskich wykopaliska prowadzą głównie uczeni związani z ośrodkami uniwersyteckimi oraz pracownicy instytucji muzealnych wschodnich województw (np. Sanok, Przemyśl). Na Podlasiu w latach 90. odbyły się m. in. kilkuletnie badania Brańska prowadzone przez Muzeum Okręgowe w Białymstoku (obecnie Muzeum Podlaskie). W latach 90. Wśród badaczy wzrosło także zainteresowanie Chełmem. Cennym źródłem informacji na temat badań archeologicznych realizowanych we wspomnianych województwach wschodnich jest ukazująca się od 1996 r. się *Archeologia Polski Środkowowschodnie*j. W badaniach grodów strefy pogranicza polsko-ruskiego kluczową rolę odegrały interdyscyplinarne i międzynarodowe projekty zapoczątkowane w XXI w. – wykopaliska na terenie tzw. Grodów Czerwieńskich oraz Chełma i Stołpia.

W kwestii systematyzacji wiedzy na temat założeń obronnych ziem polskich (w tym stanowisk staroruskich), w 1993 r. ukazał się drukiem katalog grodzisk i zamczysk karpackich pióra Juliusza Marszałka. Po dziś dzień najpełniejszym pod względem krytyki źródeł opracowaniem grodzisk z terenu południowej Polski pozostaje praca krakowskiego archeologa Jacka Poleskiego (2004). W ostatnich latach podjęto także prace dążące do stworzenia ogólnopolskiego *Atlasu grodzisk wczesnośredniowiecznych z obszaru Polski (*dalej: *Atlas grodzisk)* - interaktywnego kompendium wiedzy o archeologii obiektów grodowych w Polsce. Ponadto, Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków w latach 2018-2019 w serii *Skarby z Przeszłości*[167] opublikował dwa katalogi grodzisk wczesnośredniowiecznych (plemiennych oraz państowowych) z terenu Lubelszczyzny.

167 Dostęp: https://www.wkz.lublin.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=117&Itemid=112, 30.01.2020 r.

II.4. Systematyka grodzisk wczesnośredniowiecznych Rusi południowo-zachodniej

Termin „gród" – *gorod* (городъ) – w języku staroruskim[168] (градъ w starocerkiewnosłowiańskim) i oznaczał każdy rodzaj ogrodzonego (a więc umocnionego płotem, palisadą, wałami, murem) terenu lub samą ogrodę, mur, ścianę (Poppe 1962, 9-10; СДЯ XI-XIV, 357-360, 378-379; 2, СРЯ XI-XVII, 4, 90-91; ДРСМЭ, 194-196). Intuicyjne pojmowanie znaczenia słowa gród (i jego pozostałości – grodziska), brzmiącego podobnie we wszystkich językach słowiańskich, przysparza wiele problemów, bowiem pod nazwą grodu mogą się kryć przeróżne formy warowni (zarówno zamek czy strażnica, jak i tymczasowy obóz, ostróg, schronienie; Leciejewicz 1978, 51; Hensel 1987, 409-410; SSS, t. II, 169-170). Zdaniem Marka Dulinicza (2000, 85) o ile obronność, jako cecha charakteryzująca dany gród pozostaje kwestią interpretacji, o tyle samo „zagrodzenie" lub „odgrodzenie" danego terenu nie podlega wątpliwości. Gród, zwłaszcza w późnej fazie wczesnego średniowiecza, to nie tylko placówka o charakterze typowo militarnym, ale i ośrodek o charakterze miejskim ze wszystkimi jego funkcjami, takimi jak znaczenie administracyjne, handlowe, wytwórcze, religijne etc. (Piekalski 1999, 25-26). Bez wątpienia warunki takie spełniało wiele największych ruskich grodów znanych źródłom z nazwy. Z analizy źródeł staroruskich wynika, iż pojęcie „miasto" pojawiło się już w 2. połowie/końcu XIII w., lecz oznaczało miasta założone na prawie niemieckim (Баран 2015, 241). W poniższym rozdziale autorka spróbuje prześledzić historię naukowego podejścia do opisu, systematyki i identyfikacji średniowiecznych grodów Słowiańszczyzny Wschodniej (i po części również Zachodniej) oraz wskazać podejście najbardziej odpowiednie dla tematyki schyłkowej fazy budownictwa grodowego Rusi Halicko-Wołyńskiej.

II.4.1. Najważniejsze prace poświęcone grodom Rusi południowo-zachodniej (katalogi, prace o charakterze syntetycznym, typologie grodzisk)

Zainteresowanie fenomenem „staroruskiego grodu" (i „holistyczne", interdyscyplinarne, podejście do jego tematu), a zwłaszcza rozwojem dużych miast o średniowiecznym rodowodzie, takich jak Kijów czy Nowogród, ich dawnym funkcjonowaniem organizacyjnym, prawnym i gospodarką, rozpoczęło się w zasadzie w

168 *Словарь русского языка XI–XVII вв.* (dalej: СРЯ), 4, 90–91; Раппопорт 1956, 20; *Древняя*... 1985, 94 i in.

okresie rozwoju nauki radzieckiej[169]. Najważniejszymi pracami poświęconymi grodom staroruskim były napisane w tej epoce m. in. publikacje autorstwa Michaila Tichomirova (1956), a także prace późniejsze (*Древняя*... 1985; Толочко 1989), monografie poszczególnych ośrodków i regionów. Przedmiotem wymienionych prac były przede wszystkim grody (w pierwszej kolejności te wymienione w latopisach), traktowane jako ośrodki wczesnomiejskie, centra rzemiosła i handlu - ich sprawy organizacyjne i ustrojowe (m. in. brano pod uwagę materiał zabytkowy, który podkreślał np. udział rolnictwa i rzemiosła w życia mieszkańców grodów). Były to jednak publikacje o charakterze ogólnym. Jako jeden z pierwszych, klasyfikacją[170] formalno-funkcjonalną grodów Rusi Kijowskiej, zwłaszcza zagadnieniem tzw. zamków feudalnych zajmował się Vasyl Dovženok (1953, 1961, 1975). Wymienione dotąd prace nie wyczerpywały jednak tematu ruskich (i słowiańskich) grodów, a co gorsza, na przestrzeni lat zauważalny był brak współpracy między historykami i archeologami, mimo, iż archeologia często jawiła się jedynie „specjalizacją" w ramach historii. Widoczna była także potrzeba dalszych badań archeologicznych nad tak szerokim i zróżnicowanym zagadnieniem, toteż miejsce monumentalnych prac o szerokiej tematyce średniowiecznej Rusi (i wraz z natężeniem badań archeologicznych w poszczególnych obwodach ZSRR), zajęły ujęcia regionalne[171]: badanie zjawisk

169 Nie wolno jednak zapominać o pierwszych próbach klasyfikacji grodzisk południowej Rusi podjętych jeszcze przez V. Antonovyča i kontynuowanych przez m. in. Romana Jakimowicza. Przywołując ogólny podział umocnionych obiektów archeologicznych wypracowany przez Antonovyča (badacz wydzielił 4 grupy chronologiczno-morfologiczne: I – grodziska najstarsze – czasem uznawane nawet za neolityczne - na planie koła lub owalu; II – grodziska „wielkoksiążęce", często o więcej niż jednej linii wałów; III - czworokątne grodziska „litewskie" z XIV-V w.; IV – obiekty późne z bastionami i śladami architektury murowanej, datowane zazwyczaj na XVI-XVIII w.), Jakimowicz (1934, 43-52) uczynił kilka spostrzeżeń w kwestii archeologii grodów Wołynia i Naddnieprza w kwestii określania ich chronologii (m. in. odrzucił możliwość datowania owalnych grodzisk na młodszą epokę kamienia i powiązał je z okresem wczesnohistorycznym) oraz możliwości odbudowy zniszczonych najazdami grodów (oraz budowy nowych obiektów w miejscu starszych umocnień). Ponadto, badacz podzielił stanowiska grodowe na grupy względem ich położenia , rozmiaru i typu umocnień: I – na ogół niewielkie grodziska nizinne, znajdujące się w dolinach, na terenach zabagnionych, często w bezpośrednim sąsiedztwie rzeki; II – większe grodziska ulokowane na krawędzi doliny o pojedynczej linii umocnień; III – grodziska na wzgórzach (forma ich umocnień zależy od kształtu wzgórza) oraz IV – zajmujące krawędzi dolin owalne lub okrągłe grodziska, do których przylegają rozległe podgrodzia. Nieco inne, funkcjonalne podejście do zagadnienia średniowiecznych grodów państwowych z terenu Polski zaprezentował w tej epoce Stanisław Arnold (1927, 241-242), który podzielił grody na terytorialne (spełniające funkcje administracyjne) i nieterytorialne (przeważnie wojskowe, wyznaczające co najwyżej granice ziem).

170 Ogółem badacz wyróżnił 3 typy staroruskich umocnionych punktów osadniczych względem ich funkcji: 1. tzw. zamki (dwory) feudałów, 2. grody strażnicze oraz 3. miasta. Czwarty typ osad staroruskich stanowiły osady otwarte (Довженок 1975, 3).

171 Sam V. Dovženok (por. 1953; 1961), mimo, iż pisał ogólnie o grodach Rusi Kijowskiej, posługiwał się przede wszystkim przykładami grodów Rusi południowej. „Feudalnymi zamkami" (książęcymi grodami-twierdzami), które od X w. pojawiały się na kartach źródeł miały być według badacza grodziska w Iskorosteniu, Wyszogrodzie, Owruczu czy latopisowej Rodni (badacz początkowo identyfikuje ją z grodziskiem Knjaža Hora w poliżu Kaniowa badanym jeszcze w XIX w. przez Nikolaka Bieljaševksiego, potem zaś z grodziskiem w Pekarach nad Rosią i odnosił je do grodów strażniczych; Довженок 1953, 4; 1975, 4, 9), a także bezimienne

charakterystycznych dla poszczególnych ziem ruskich, krain historycznych, regionów i mikroregionów, stref krajobrazowych etc.

II.4.2. Opracowania regionalne grodów Rusi południowo-zachodniej

W odniesieniu do ziem zachodniej Ukrainy w epoce nauki radzieckiej jedną z najważniejszych prac był katalog O. Ratyča (1957), jednak podstawową i w dużej mierze wciąż przydatną pracą poświęconą systematyce grodów ziemi halickiej i Wołynia pozostaje praca *Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв*. pióra P. Rappoporta z 1967 r. Jak twierdził ten architekt i archeolog, jedną z najważniejszych cech każdych umocnień jest ich rozplanowanie (Раппопорт 1967, 11), toteż badacz stworzył szkice planów katalogowanych przez siebie grodzisk ziemi halickiej, Wołynia (wraz z tzw. grodami bołochowskimi), Białorusi (ziemi turowsko-pińskiej, tzw. Czarnej Rusi i ziemi połockiej) oraz ziemi smoleńskiej. W swej pracy badacz zwrócił uwagę na zróżnicowanie stanowisk względem ich położenia i wyróżnił: grodziska całkowicie chronione przez bariery naturalne (np. grody na skałach, ostańcach, wyspach), chronione przez ukształtowanie terenu częściowo (liczne grodziska położone na cyplach) i te, w zupełności umocnione sztucznie (grodziska te podzielił względem kształtu planu ich obwałowań), na formę których ukształtowanie terenu nie miało decydującego wpływu (Раппопорт 1967, 11-19, 45-51). Rappoport brał także pod uwagę liczbę członów grodzisk. Wśród wyróżnionych przez Rappoporta typów grodzisk, wyselekcjonowanych ze względu na kształt ich obwałowań, szczególne miejsce zajmują założenia „typu wołyńskiego", których plany charakteryzowały się formą przejściową między kołem a kwadratem. Taki kształt umocnień był, zdaniem badacza, zabiegiem celowym, a tylko w niewielkim stopniu przystosowaniem ich do rzeźby terenu (por. Раппопорт 1967, 51). Schemat klasyfikacji grodzisk średniowiecznych wypracowany przez Rappoporta służył kolejnym pokoleniom badaczy, którzy na podstawie typologii petersburskiego archeologa tworzyli własne jego warianty.

---

grody odkryte w Ekimaucach nad środkowym Dniestrem, Polovec'kiem nad Rosią czy w końcu położone na pograniczu ziemi kijowskiej i Wołynia grodziska w Rajkach i Kolodjażnem. Badacz uznał, iż prywatne „dwory" („zamki") mogły pojawić się na Rusi jeszcze w IX w., a cechą charakterystyczną były stosunkowo niewielkie rozmiary (powierzchnia takich założeń rzadko przekraczać miała 1 ha; Довженок 1961, 97). Zdaniem badacza, umocnione dwory służyły przede wszystkim władcy i jego drużynie, a w czasach niepokoju, były również schronieniem okolicznej ludności. Znaleziskami typowymi dla tego typu stanowisk miały być militaria, ale także narzędzia rolnicze „czeladzi" dworskiej (tenże 1953, 22-24). „Zamek", jako typ grodu staroruskiego – stosunkowo niewielkie, charakteryzujące się zabudową dookolną i, prawdopodobnie prywatne (należący w domyśle do bojara lub księcia) założenie obronne, na trwałe wszedł do białoruskiej, ukraińskiej i rosyjskiej terminologii archeologicznej (por. *Древняя*... 1985; Моця 2000). B. Rybakov stwierdził, iż z czasem niektóre „zamki" zmieniały się w *dietince* staroruskich miast (*Древняя*... 1985, 94).

Do systemu[172] Rappoporta nawiązał m. in. M. Kučera (1999), który skatalogował grodziska wczesnośredniowieczne (VIII-XIII w.) położone między Sanem i Dońcem Siewierskim. Równolegle do studiów Kučery, swoje prace nad opracowaniem katalogu wszystkich znanych grodzisk staroruskich (X-XIII w.) prowadził Andriej Kuza (1996). Praca ta, podobnie z resztą jak katalog M. Kučery, obejmująca ogromny tak obszar, zawiera wiele drobnych pomyłek i niejasności, a także, jako wykaz 1327 stanowisk (wśród których znalazły się 262 latopisowe grody), charakteryzować musiała się brakiem wnikliwej analizy[173].

Jedną z najważniejszych prób systematyzacji średniowiecznych grodzisk zachodniej Ukrainy była praca B. Tymoščuka (1982) poświęcona staroruskiej Bukowinie. System wypracowany przez Tymoščuka zasługuje na krótkie omówienie, gdyż typologia pozostaje w użyciu naukowym (i jej stosowanie nie ogranicza się do obszaru Bukowiny). W swej pracy autor spróbował wydzielić podstawowe kategorie formalno-funkcjonalne grodów i połączyć je z charakterystycznym dla każdej z nich typem obwałowań. Grody okresu przedpaństwowego badacz nazywał centrami plemiennymi (dosł. wspólnotowymi: городища-общинні центри). Stanowiska te, datowane na VIII-X w. charakteryzowały się umocnieniami drewniano-ziemnymi o konstrukcji słupowej, do których od strony wewnętrznej mogły przylegać budowle naziemne. Grody te miały pełnić funkcje schronieniowe lub rolę centrów władzy, administracji i kultu wspólnot słowiańskich (co podkreslać miały odkrywane na majdanach tych drugich ślady podłużnych budowli; Тимощук 1982, 9-10). Drugą kategorię grodów według Tymoščuka stanowiły książęce (państwowe) warownie, pełniące rolę przyczółków ruskiej (kijowskiej) władzy, która zjawiła się na terenach Bukowiny w końcu X w. Umocnienia tego rodzaju grodów stanowiła ściana o konstrukcji skrzyniowej osadzona na ziemnej platformie. Grody takie, zwłaszcza w początkowych fazach swego istnienia, pełniły funkcje militarne, toteż komórki takiego wału mały mieć otwory strzelnicze. Zabudowa wewnętrzna takich twierdz posiadała kilka stref

172 W tym miejscu należy również wspomnieć, iż P. Rappoport (1956) był również jednym z pierwszych badaczy podejmujących zagadnienie konstrukcji staroruskich umocnień. Konstrukcje wałów staroruskich grodów omówił w swej pracy także M. Kučera (1999, 62-84). Badacz wyróżnił konstrukcje zrębowe (izbicowe, wypełnione ziemią lub użytkowane jako pomieszczenia), słupowe, wały ziemne bez znaczących konstrukcji drewnianych oraz wały, w których konstrukcji stosowano także kamień.

173 Badacz podejmował wcześniej bardziej szczegółowo tematykę mniejszych latopisowych ośrodków Rusi w publikacji *Małe grody dawnej Rusi* (Малые города древней Руси) z 1989 r. Porównanie opracowań M. Kučery i A. Kuzy oraz postulaty stworzenia aktualnego państwowego rejestru słowiańskich i ruskich grodzisk średniowiecznych Ukrainy (do XIII w.) opublikował niemal dekadę temu V. Kozjuba (2010, 292-293). Wśród postulatów badacza ważne miejsce zajęła ocena wiarygodności stanowisk (wydzielenie 4 grup stanowisk: od tych zlokalizowanych w terenie i badanych, datowanych na wczesne średniowiecze i oznaczonych na mapie dokładnymi współrzędnymi po obiekty późne, niepewnie datowane lub niesłowiańskie).

(zabudowa na obwodzie majdanu i w centrum z dużą ilością wolnej przestrzeni; Тимощук 1982, 11). Kolejnym typem były strażnice, grody o przeznaczeniu typowo militarnym, ulokowane na pograniczach ziem i przy szlakach komunikacyjnych. Typowymi dla tego typu założeń miały być wały w postaci szczelnej zabudowy dookolnej majdanu (postawionej na płaskim podłożu i zewnątrz podsypanej wałem ziemnym), pełniącej funkcje mieszkalno-gospodarcze. Podobny system obwałowań posiadały tzw. zamki feudalne, czyli grody prywatne, również wyróżniane przez B. Tymoščuka. W końcu ostatnim typem grodów wedle tej typologii są staroruskie miasta – grody często kilkuczłonowe, o zróżnicowanym i nieraz skomplikowanym systemie umocnień. Wały drewniano ziemne posiadały liczne wzmocnienia, w tym i konstrukcje kamienne, zaś charakter zabudowy wewnętrznej tych stanowisk pozwala już wysnuwać wnioski o społecznym statusie jego mieszkańców i zróżnicowaniu stref jego zasiedlenia.

Grodziskami ukraińskiego Przykarpacia, w pierwszym rzędzie z tzw. okresu słowiańskiego (grodziska kultury Łuka Rajkowiecka), zajmował się uczeń B. Tymoščuka – M. Fylypčuk. Badacz przedstawił własną propozycję klasyfikacji stanowisk tego okresu opartą na analizie położenia stanowiska względem ukształtowania terenu (obiekty „nizinne", osady otwarte, i „wyżynne", wśród nich grodziska) oraz rozplanowania i rodzaju jego zabudowy, która to określać miała funkcję danego obiektu (por. Филипчук 2014, 186-206; 216-219). Wśród grodzisk położonych „wyżynnie", wymienionych poniżej w kolejności chronologicznej, badacz wyróżnił cztery typy ich zabudowy wewnętrznej. Pierwszym typem są grody refugialne - obiekty położone w miejscach trudno dostępnych, na których nie odkryto śladów wewnętrznej zabudowy ani nawarstwień kulturowych. Teren takich grodów zazwyczaj wyznaczał wał odcinkowy. W drugim typie grodzisk według Fylypčuka znajdujemy zabudowę (w postaci długich obiektów naziemnych bliżej nieokreślonego przeznaczenia) przylegającą do wewnętrznej strony wału. Pojawienie się na majdanach zabudowy mieszkalnej i gospodarczej badacz odnosił do typu III, zaś wielkie obiekty wieloczłonowe o zróżnicowanej zabudowie wewnętrznej zaliczył M. Fylypčuk do typu IV (Филипчук 2014, 217; Рибчинский 2018, 12-14).

Inny ukraiński badacz, Lubomir Mychajlyna (2007), wydzielił dwie główne kategorie założeń względem ich ulokowania: po pierwsze, grodziska wykorzystujące naturalne walory obronne (wyżynne, cyplowe, zajmujące partie grzbietowe wniesień etc.), których kształt obwałowań jest ściśle powiązany z rzeźbą terenu i po drugie, te „ignorujące" otoczenie, położone zazwyczaj na równinach, grodziska zbliżone w planie do okręgu. Podział ten

odnosił się do grodzisk z okresu przedpaństwowego z terenu ukraińskiej Bukowiny. Ponadto, odnośnie konstrukcji umocnień drewnianych badanej grupy grodzisk, Mychajlina wydzielił trzy kolejne typy obiektów grodowych: grody chronione częstokołem (palisadą), grody chronione ścianą o konstrukcji słupowej oraz grody, w których zastosowano wały o konstrukcji skrzyniowej (Михайлина 2007, 62-68; Рибчинский 2018, 14)[174]. Inna klasyfikacja typologiczna grodzisk z terenu Bukowiny, stworzona przez Ihora Voznego (Возный 2009, 79-87; 2010), obejmująca obiekty z X-XIV w., wyróżnia 4 typy grodzisk według ich położenia i 5 typów grodzisk według ich planu (częściowo podyktowanego położeniem stanowiska). Grodziska pod względem im położenia można, według badacza, podzielić na: I - cyplowe (chronione przez urwiska lub inne naturalne bariery z dwóch lub trzech stron, powtarzające swym planem zarys obrywów terenu), II - założenia zajmujące partie grzbietowe wydłużonych wzniesień, III – grodziska położone na skraju „naturalnej przeszkody" („przeszkoda" ta ogranicza teren grodziska tylko z jednego boku), IV – grodziska położone na płaskim terenie. Typologia ta stworzona została dla jednego tylko regionu, gdzie nie odkryto założeń obronnych położonych np. na terenach podmokłych. W odniesieniu do rozplanowania grodzisk Voznyj wyróżnia: I – tzw. proste (najczęściej cyplowe), grodziska niewielkich rozmiarów, II – „proste", wydłużone cyplowe grodziska, których majdan odcięty jest od otoczenia kilkoma liniami umocnień, III – grodziska położone na skraju wysoczyzn, IV – grodziska o skomplikowanej linii umocnień, często kilkuczłonowe, położone na podwyższeniu terenu, V – grodziska o skomplikowanej linii umocnień położone na płaskim terenie.

W kwestii stanowisk grodowych innych regionów Ukrainy zachodniej, stosunkowo słabo w publikacjach zaprezentowany obwód tarnopolski ze względu na brak silnego ośrodka badawczego oraz swój historycznie niejednolity charakter: południowa część obwodu wschodzi w skład historycznego Podola (Podola Zachodniego, także Ponizia), którego stan badań starała się podsumować Marina Jahodyns'ka (2015), a także, rozszerzając nieznacznie zasięg o lewy brzeg Dniestru, Serhij Majarčak (2012), północna zaś jego część to ziemie zaliczane do pogranicza wołyńsko-halickiego i Wołynia.

Jak już wspomniano, jednym z pierwszych badaczy, który zebrał informacje na temat stanowisk Wołynia był V. Antonowyč (1900). O wielu stanowiskach z obszaru Wołynia i

174 We rekonstrukcjach wałów I i II i III typu badacz dopuszczał funkcjonowanie wież o konstrukcji zrębowej (Михайлина 2007, rys. 27, 47; rys.27, 50).

Polesia dowiadujemy się z prospekcji terenowych, częściowo przeprowadzonych jeszcze przed II wojną światową przez A. Cynkałowskiego, których wyniki opublikowano w latach 80. XX w. (Cynkałowski 1984, 1986). Stanowiska wołyńskie (i halickie) zostały omówione w sposób systematyczny we wspomnianej już monumentalnej pracy P. Rappoporta (1967). Katalog grodów zachodniego Wołynia i Polesia zestawił M. Kučynko (2009), jeśli chodzi zaś o Wołyń wschodni, niedawno ukazała się syntetyczna praca B. Pryščepy (2016) poświęcona grodom staroruskim (X-XIII w.). regionu Pohorynia. Pod kątem katalogizacji i oceny wiarygodności stanowisk (w zakresie ich liczby i chronologii) obwodu lwowskiego, iwanofrankowskiego i tarnopolskiego cenną pozycją jest praca magisterska R. Liwocha (2003), którą autorka katalogu niniejszej pracy w pewnej mierze poszerzyła i uzupełniła o odkrycia ostatnich lat.

W kwestii białoruskiej literatury archeologicznej, poświęconej zachodnim krańcom Rusi, informacji dotyczących grodów domeny Romanowiczów znajdziemy stosunkowo niewiele. Podstawowymi pracami poświęconym grodom Białorusi pozostają publikacje z 2. połowy XX i początku XXI w. takie, jak wspomniana już praca P. Rappoporta (1967), a także publikacje G. Štychova (1975; 1978; Штыхов, Лысенко 1966), F. Gureviča (1962), Â. Zverugo (1989)[175], L. Alekseeva (2006) oraz wydania encyklopedyczne, takie, jak *Archealogija Belarusi* (t. 3 i 4). W ogólnym ujęciu, naukowcy białoruscy wśród grodzisk wczesnośredniowiecznych wyróżniają obiekty schronieniowe, „zamki feudalne" i staroruskie miasta. W wyżej wymienionych pracach niewiele uwagi poświęca się konstrukcjom umocnień, gdyż na większości stanowisk badano jedynie teren ich majdanów.

Zagadnienie katalogowania obiektów grodowych w archeologii polskiej zostało częściowo poruszone już w rozdziale poświęconym historii badań nad grodami średniowiecznymi. Pierwsze klasyfikacje grodzisk powstały w okresie powojennym (np. Hoczyk-Siwkowa 1988 i in.). Propozycję klasyfikacji grodzisk przedstawił w swej pracy Jacek Poleski (2004). Badacz zaproponował szczegółową typologię wałów grodów słowiańskich, które podzielił na 5 typów konstrukcyjnych z podtypami, od konstrukcji najprostszych – palisad - po umocnienia z muru suchego (por. Poleski 2004, 120-137) . Pracę podsumowującą ustalenia naukowe na temat grodzisk okresu plemiennego z terenu Polski opublikował niedługo potem Michał Wojenka (2006). W 2014 r. ruszył tworzony przez

175 W odniesieniu do grodzisk białoruskiego Nadniemnia badacze podzielili średniowieczne (X-XIV w.) grody na osady „miejskiego" i niemiejskiego" typu (Гуревич 1962, 78-95; Зверуго 1989, 89).

polskich specjalistów w zakresie badań obiektów grodowych (wykonawcami projektu są S. Moździoch, W. Chudziak, J. Poleski) projekt *Atlas grodzisk* dzięki któremu powstała m. in. interaktywna baza danych i mapa grodzisk z terytorium całego kraju. Jeśli zaś chodzi o opracowania regionalne powstałe w XX i XXI w., w których znalazły się także grody ruskie (czyli opracowania uwzględniające przede wszystkim wschodnią Małopolskę, Lubelszczyznę i Podlasie), wspomnieć należy katalogi grodzisk z terytorium Polski południowej autorstwa A. Kunysza (1968) i J. Marszałka (1993) oraz katalog grodzisk dawnego województwa chełmskiego opracowany przez J. Cichomskiego (1980), a także dość ogólną pracę A. Żakiego (1974). Zmianę podejścia do systematyki stanowisk archeologicznych z okresu średniowiecza swego czasu postulował Michał Parczewski (1986) – w swym artykule badacz wytknął m.in. braki w publikacjach informacji o stanowiskach, chęć widzenia w każdym „horodysku" („grodzisku" czy „horodyszczu")[176] średniowiecznego grodu oraz omówił problemy datowania karpackich stanowisk. W opisie katalogowym grodzisk wschodniej Małopolski autorka posłużyła się wspomnianym już monumentalnym opracowaniem grodów małopolskich J. Poleskiego a także publikacjami poświęconymi grodziskom Lubelszczyzny pióra T. Dzieńkowskiego (2006; 2009; 2014 i in.), lubelskimi pracami zbiorowymi z 2018-2019 z serii *Skarby z Przeszłości,* i obiektom województwa podlaskiego autorstwa D. Krasnodębskiego (2006; 2012).

II.4.3. Zasady opisu grodzisk - kwestionariusz

Z zaprezentowanego powyżej przekroju podejść do problematyki podziału „typologicznego" grodzisk wybrać należałoby podejście godzące „suchy", techniczny opis obiektu z możliwościami logicznej interpretacji bazującymi na wiedzy humanistycznej. Truizmem jest oczywiście stwierdzenie, iż w pierwszej kolejności wybrać należy kategorie obiektywne i uniwersalne: położenie, powierzchnia umocnionej części, liczba członów grodziska, liczba wałów i rowów, ich kształt etc. W odniesieniu do przedmiotu prezentowanej pracy nie należy zapominając o specyfice omawianego okresu (2. połowa XIII-1. połowa XIV w.), a mianowicie o dostępności innych, niż archeologiczne, źródeł. Tak więc, w katalogu i w części analitycznej pracy, prócz określenia typu grodziska (pod kątem położenia i rozplanowania) oraz podania, w zależności od stanu badań obiektu, typu konstrukcji jego wałów (w tym przypadku zastosowana zostanie terminologia według typologii J. Poleskiego),

176 Z pułapkami onomastycznymi związanymi z domniemanymi założeniami obronnymi strzegącymi (słupami, samborzami i zawadami) średniowiecznych granic rozprawiła się niedługo potem E. Kowalczyk (1992).

stosowane będzie, jeśli to możliwe, określenie funkcji grodziska i jego miejsca w systemie obronnym i własnościowym Rusi. Niewątpliwym atutem badań grodzisk okresu historycznego jest właśnie dostępność źródeł pisanych, dzięki którym, w niektórych przypadkach, pokusić się można o interpretację funkcji czy o ocenę rangi danego grodu.

W prezentowanej pracy[177] odrzucona raczej zostaje terminologia nauki socjalistycznej, przywoływana będzie jedynie na zasadzie cytatu (chodzi tu o pojęcia „zamek feudalny" czy „forteca książęca"), nie tylko z powodu ich nieco archaicznego języka, ale przede wszystkim ze względu na ich niejasne znaczenie w kwestii własności i funkcji takich obiektów (niejasności wynikających często z bardzo dowolnego ich stosowania w krótkich, często sprawozdawczych publikacjach). W związku z dostępnością źródeł wspominających grody (będące analizowaną przez autorkę grupą reprezentatywną) badacze niejednokrotnie precyzowali funkcje danego grodu i o ile interpretacja będzie zgodna z opinią autorki, dokładne określenia funkcji danego grodu będą przez nią cytowane. Tak dokładnie interpretowane obiekty to np. ośrodki grodowo-miejskie (interpretacja taka raczej nie budzi kontrowersji np. w przypadku Włodzimierza, Łucka, Chełma, Halicza czy Lwowa)[178], monastyr[179], dwór (rezydencja, gród prywatny)[180], gród schronieniowy[181], strażnica[182] czy przystań[183] spotykane w literaturze przedmiotu, choć zaznaczyć trzeba, iż część z tych interpretacji w przyszłości niewątpliwie ulegnie weryfikacji.

177 W kwestii formalnej, wypadkową stosowanych dotychczas podejść jest kwestionariusz zastosowany w katalogowej pracy (stworzony na bazie kwestionariusza R. Liwocha, a także J. Poleskiego), które odnoszą się do wymagań rzetelnej publikacji stanowisk grodowych zaproponowanych przez M. Parczewskiego (1986), co wpisuje podejście autorki w nurt badań szkoły krakowskiej.

178 Tematykę „stolic" ziemi halickiej spełniających warunki ośrodka grodowo-miejskiego podjął np. V. Petryk (2003).

179 Np. Halicz-Pitryči, Oleszków i in. (por. M. Kamińska 2018; katalog).

180 Odpowiednik „zamku feudalnego". Miejscem takim miał być np. Raj Włodzimierza Wasylkowicza (*Kronika*... 245) i dwory bojarskie.

181 Grody takie funkcjonowały przede wszystkim w okresie plemiennym, lecz znane są także doniesienia o ich istnieniu w tzw. okresu państwowym (zagadnienie to zostanie rozwinięte w rozdziale poświęconym grodom w ujęciu historycznym i archeologicznym).

182 Funkcje strażnic większych ośrodków grodowych lub granic pełnić miały np. niewielkie gródki ulokowane w pobliżu grodów „stolicznych" i położonych przy najważniejszych arteriach komunikacyjnych, takich jak Halicz czy Drohiczyn (por. katalog, tabele).

183 Miejsca utożsamiane z przystaniami odkryto w pobliżu latopisowych ośrodków takich, jak Trembowla, Zudecz i Wasyliew (por. katalog).

II.5. Podstawy datowania średniowiecznych grodzisk

W rozdziale tym w pierwszej kolejności zaprezentowany zostanie przegląd zabytków ruchomych (a następnie inne metody datowania), stanowiących 1. wyznaczniki „kultury ruskiej", służące identyfikacji grodów ruskich oraz 2. zabytki-wskaźniki chronologiczne, znane z badań grodów Rusi południowo-zachodniej. Szczegółowe omówienie wszystkich rodzajów zabytków datujących, znajdowanych na ruskich stanowiskach grodowych X-XIV w., wychodzi poza ramy chronologiczne i założenia merytoryczne pracy, toteż poniższy skrótowy przegląd ruskich zabytków (tzw. południoworuski zestaw zabytków) sporządzono przede wszystkim pod kątem znalezisk z 2. połowy XIII-XIV w.

II.5.1. Ceramika

Mimo rosnącej gamy sposobów datowania stanowisk archeologicznych, w dalszym ciągu najpowszechniejszym sposobem określania chronologii średniowiecznych grodzisk jest analiza znalezisk ceramicznych z ich terenu. Ułamki ceramiki naczyniowej zbierane są z powierzchni stanowisk już na etapie badań powierzchniowych, a wiele stanowisk znanych z wszelkiego rodzaju wykazów grodzisk ruskich badane było jedynie w taki sposób. Liczną grupę grodzisk wczesnośredniowiecznych z terenu Rusi i pogranicza polsko-ruskiego stanowią stanowiska odnoszone (za pomocą ceramiki) do „wczesnego średniowiecza" lub „XII-XII w.". Takie „ramowe" datowanie wielu badanych powierzchniowo stanowisk na XII-1. połowę XIII w. wynika z podobieństw ceramiki „zachodnioruskiej" i „wczesnośredniowiecznej" na szerokim obszarze słowiańszczyzny, powszechności form garnkowatych, różniących się kształtem wylewu, nie wspominając o częstych znaleziskach fragmentów brzuśców, których atrybucja przysparza nieraz sporych problemów (por. Parczewski 2007a, 12). Naczynia typowo ruskie (a właściwie pochodzące z Rusi lub Bizancjum) to smukłe dwuuche, grubościenne amfory (tzw. korczagi) różniące się od naczyń słowiańskich zarówno pod względem surowcowym, jak i technologicznym (Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 84-85; Żaki 1974, 188). Ze stanowisk ruskich położonych na obecnych ziemiach polskich pochodzi także tzw. ceramika biała (wypalana na biało), pochodząca z Naddnieprza (Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 85-86). Pierwszą próbę określenia form typowych dla Rusi Halickiej XII-XIII w. na tle ceramiki z pozostałego obszaru Rusi okresu przedmongolskiego podjęła Marianna Malevskaja (1969). Rosyjska badaczka nie poprzestała na ceramice z ziemi halickiej i kilka lat później podjęła zagadnienie ceramiki zachodnioruskiej i rozprzestrzeniania się produkcji miejscowej (Малевська

1971)[184]. Kolejną badaczką, która spróbowała opracować temat ceramiki halickiej (i częściowo także wołyńskiej) jest Vira Hupalo (por. Гупало 1991; 1993a, 1993b). Za cechę „zachodnioruską" uważa się malowanie i angobowanie naczyń oraz kształtowanie ich wylewów – zawijania ich krawędzi do środka, co stwarza wrażenie formowania wrębu na pokrywkę (Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 88). W grupie ceramiki „zachodnioruskiej" szczególną uwagę należy zwrócić na naczynia typu drohiczyńskiego, czyli ceramikę naczyniową z Drohiczyna i ziem go otaczających, datowanej na XI-XII/XIII w. Głównym wyróżnikiem garnków tego typu są wysokie, proste szyjki. Zdaniem A. Buko (2018, 427) naczynia tego typu są dobrym przykładem standaryzacji produkcji garncarskiej, zwraca bowiem uwagę jednolitość form i zdobienie naczyń - symetria poziomych żłobków pokrywających wysokie, proste szyjki oraz znaczną część brzuśców garnków drohiczyńskich.

W przypadku zakresu chronologicznego niniejszej pracy większe znaczenie ma kwestia rozpoznania ceramiki późnośredniowiecznej. Do niedawna materiałom ceramicznym z warstw datowanych na XIV-XIX w. ze stanowisk zachodnioukraińskich poświęcano niewiele uwagi. Z czasem pojawiły się pojedyncze opracowania zespołów późnośredniowiecznych i nowożytnych znalezisk ceramicznych ze stanowisk, takich, jak Łuck, Dźwinogród czy Dubno. Na podstawie tych nielicznych opracowań można było poczynić pierwsze spostrzeżenia na temat ceramiki późnośredniowiecznej z terenu południowo-zachodniej Rusi (por. Гупало 2005, 364), lecz nadal jest to zbiór stosunkowo nieliczny, toteż próby jakiekolwiek analizy ceramiki późnośredniowiecznej z terenu ziemi halickiej czy Wołynia nie mają większej racji bytu bez publikacji materiałów z wykopalisk miejskich i bez uwzględnienia procesów zachodzących na ziemiach ościennych. Dla późnego średniowiecza ziem polskich (datowanego od 2. połowy XIII w.) zjawiskiem charakterystycznym jest pojawienie i upowszechnienie się wypału naczyń w atmosferze redukcyjnej, wiązane z ruchem kolonizacyjnym (Kruppe 1981, 83-84). Wyznaczniki „późnośredniowieczności" ceramiki na terenie południowej Rusi, zwłaszcza naddnieprzańskiej, takie, jak cienkościenność, pojawienie się nowych form (np. patelni) czy stosowanie polewy wyraźnie widoczne są dopiero w materiałach z XV-XVI, a poddane

184 Nazwa ta może być myląca, bowiem Malevskaja w tym studium i jego rozwinięciu bazowała na materiałach z terenu tzw. Czarnej Rusi, przede wszystkim z Nowogródka (por. Малевская 1971, 2005). Ceramikę wołyńską w publikacji z 1971 r. reprezentował zbiór z Daniłowa (grodu znanego ze źródeł XIII w.), który cechować miał się podobnym zestawem form (przede wszystkim formy garnkowate, rzadziej misy, dzbany i amfory) i niewielkie różnice w masie garncarskiej, ornamentacji i poszczególnych formach.

analizie zbiory pochodzą głównie z badań kompleksów klasztornych (por. Оногда 2015)[185]. Jak charakteryzuje przemiany ceramiki ruskiej V. Hupalo (1994, 186-188) - w 2. połowie XIII w. wylewy naczyń profilowano słabo w porównaniu do form wcześniejszych (przy czym ogólne zasady modelowania form i wylewów prezentowały tradycje staroruskie). Dopiero upowszechnienie się szybkoobrotowego koła garncarskiego w połowie XIV w. dało większe możliwości plastycznego modelowania i profilowania wylewów, a także ich zdobienia. Próby stworzenia typologii ceramiki naczyniowej z X-XIV w. na bazie egzemplarzy pochodzących głównie z terenu Bukowiny podjął się I. Voznyj (2009, 1, 217-255). Prócz klasyfikacji materiałów z południowych rubieży państwa ruskiego, znamy również zestawienia ceramiki z X-XIV w. z Łucka autorstwa S. Ters'kiego (2006) oraz publikację poświęconą materiałom z XIII-XIV w. z okolic Łucka (Бардецький, Прищепа 2018). Porównując ustalenia I. Voznego z innymi pracami poświęconymi zagadnieniu „pomongolskiego" południa Rusi zauważyć, można, iż produkcję ceramiczną w 2. połowie XIII w., tak w dużych ruskich grodach o cechach miejskich (np. w Kijowie), jak i w grodach mniejszych, cechuje chwilowy regres technologiczny[186]. W zespołach zabytków pochodzących ze stanowisk północnej Bukowiny, datowanych na 2. połowę XIII w., pojawia się grubościenna lepiona ręcznie ceramika o ciemnej barwie (Возний 2009, 219, 231). Ułamki podobnych naczyń znaleziono także w wypełnisku cysterny z Tustani (Миська 2012, 338). Wypał tych naczyń jest nierównomierny, co świadczyć może o chwilowym powrocie do produkcji naczyń w „domowych" warunkach[187]. Wśród naczyń z XIII-XIV w. znajdujemy przede wszystkim formy garnkowate, które mają wyraźnie wyodrębnione szerokie brzegi (często formą i ornamentem przypominać mogą naczynia z wieku XI), a także misy, talerze, dzbany i in. W okresie

185 W zasadzie do 2. poł. XVI w. naczynia naddnieprzańskie nie cechowały się dużymi zmianami w technice wypału ani dekoracji w stosunku do tradycji wcześniejszych. Szkliwienie naczyń, choć obecne już XIII-XIV w., upowszechnia się w XV-XVI w. (Оногда 2015, 28-30).

186 Na zjawisko to zwrócił uwagę już M. Kučera (por. 1969), głównie na podstawie materiałów z prawobrzeżnej Ukrainy. W artykule wspomniano zabytki pochodzące ze stanowisk Sokil'ci nad Bohem (por. katalog) i Polovec'ke nad Rosią, a także podobne do nich materiały z północnej Bukowiny. Kučera (1969, 170) był również zdania, iż niektóre fragmenty ceramiki z Lwowa zostały błędnie datowane na X-XI w. Kryzys produkcji ceramicznej w 2. poł. XIII w. stwierdzają również inni badacze – obecność słabo wypalonych naczyń o formach nawiązujących do garnków z X-XI w. znane są m.in. z materiałów kijowskich datowanych od 2.poł. XIII w. po pocz. XVI w. (por. Оногда 2007, 2010).

187 Kuszącym byłoby powiązanie tego zjawiska wprost z praktyką uprowadzenia przez najeźdźcę rzemieślników (w tym garncarzy) jednakże, jak zauważa kijowska ceramolog Olena Onohda, analogiczna względem formy ceramika pojawia się w XIII-XIV w. na terenie dzisiejszej Białorusi, Litwy, a także w XV-XVI w. w Mołdawii (Оногда 2007, 73). Temat „prymitywnej" ceramiki późnośredniowiecznej z pewnością wymaga dalszych badań, bowiem powszechne i ogólnikowe pomysły interpretacyjne, takie jak „ruralizacja" społeczeństwa ruskiego, pomongolski „upadek rzemiosł" czy nawet doraźne wypalanie ceramiki przez wojskowych (Оногда 2007, 74) są zbyt ogólne albo nieprzekonujące. Bez wątpienia ceramika ta pozostawała poza obiegiem komercyjnym i jest dość ogólnym świadectwem zubożenia społeczeństwa.

„pomongolskim" w Łucku i na Bukowinie coraz powszechniej pojawiają się naczynia z cylindrycznymi szyjkami (lub nawet lekko nachylonymi do środka wylewami) oraz naczynia tulipanowate. Ornament naczyń, prócz tradycyjnej linii falistej, prezentują linie proste lub dołki. Cechami charakterystycznymi XIV-wiecznych (od połowy tego stulecia) naczyń są plastyczne zdobienia szyjek lub wylewów w formie wałków, dołków czy ornamentów przypominających plecionki (Терський 2006, rys. 116, 136; rys. 120, 139; rys. 121, 140 i in.;)[188]. Porównując zestawienie form naczyń z Łucka z typologią naczyń znajdowanych na Bukowinie I. Voznego, łatwo zauważyć, iż naczynia z XIV w. łączone są często w zespoły datowane na połowę XIV-XV w. (Возний 2009, 1, 237; Терський 2006, 136). Obecnie znane są także liczne fragmenty naczyń późnośredniowiecznych pochodzące z wykopalisk ratowniczych z terenu miasta lokacyjnego Lwowa, lecz jak dotychczas nie powstało ich wyczerpujące opracowanie. W początku lat 80. XX w., w obliczu braku badań nad ceramiką XIV w. i późniejszą z miast takich, jak Lwów, J. Kruppe (1981, 113-114) postawił hipotezę, iż wyznacznikami „nowego" w ceramice Rusi Czerwonej (czyli Rusi pod panowaniem polskiego króla) byłyby naczynia z okresu kolonizacji[189] przyniesione i wytwarzane przez ludność niemiecką (przybyłą głównie ze Śląska i Małopolski) i polską (z Małopolski, Mazowsza i Wielkopolski). Badacz zakładał więc, iż pojawienie się siwaków (naczyń wypalanych w atmosferze redukcyjnej) na większą skalę nastąpić mogło dopiero w wieku XV (i to raczej w jego 2. połowie). Przykładem opracowanego późnośredniowiecznego (datowanego od 2. połowy XIV w.) zbioru ceramiki naczyniowej z niegdyś ruskiego ośrodka są materiały z Rzeszowa[190], analiza których w dużej mierze potwierdza przewidywania J. Kruppego, zwłaszcza co do pojawienia się ceramiki siwej (Czopek, Lubelczyk 1993, 21). Do

188 Bardec'kyj i Pryščepa (2018) datują taką ceramikę już na 2. poł. XIII-XIV w. i łączą znaleziska z Hnidawskiej Hirki z wytwórczością Łucką. W badanym obiekcie, wraz z ceramiką z ornamentem plastycznym, znaleziono m. in. ostrogę z bodźcem gwiaździstym.

189 O kolonizacji Rusi Czerwonej w XIV-XV w. por. Fastnacht 1962; Kiryk 1972; Horn 1974; Janeczek 1978; 2006; 2015; Sperka 2008; 2011; Trajdos 1992; 2014 i in. Kolonizacja wołoska, choć znajduje odzwierciedlenie w źródłach pisanych, nie posiada historii studiów *stricte* archeologicznych, poza nielicznymi pracami pióra M. Parczewskiego (1995) i spostrzeżeniami J. Kobla (1996).

190 Miasto „*in terra Russie situm (...)"* (CDP, I, 209-210) lokowano na prawie niemieckim w 1354 r., lecz, jak twierdzą na podstawie znalezisk autorzy opracowania ceramiki, miasto lokacyjne rozplanowano na surowym korzeniu (Czopek, Lubelczyk 1993, 5). W kwestii oznak „późnośredniowieczności", badacze odnotowali pojawienie się ceramiki siwej (występującej obok tzw. ceramiki tradycyjnej oraz białej) w najstarszych warstwach osadniczych (datowanych od poł. XIV w.), lecz jej udział w materiałach rzeszowski jest stosunkowo niewielki (Czopek, Lubelczyk 1993, 17-18). Ponadto, uznając pojawienie się patelni za jeden z wyznaczników kultury późnego średniowiecza w, na podstawie materiałów rzeszowskich badacze odnoszą pierwsze egzemplarze do wieku XV w., zaś upowszechnienie się ich użycia w do XVI w. (Czopek, Lubelczyk 1993, 20, 44). Niektórzy badacze ukraińscy skłonni są przyjmować pojawianie się tych naczyń już od 2. poł. XIII w. (Терський 2006, 141). Z Rzeszowa pochodzą również naczynia wykonane w technice archaicznej, lecz kontekst ich odkrycia jest niejasny (Czopek, Lubelczyk 1993, 16).

ciekawych wniosków doszli badacze wołyńscy, analizując późnośredniowieczną ceramikę z Włodzimierza, Łucka i okolic oraz grodów nad Horyniem. Zauważyli oni, iż na stanowiskach datowanych na 2. połowę XIII-XIV w. (z terytorium rozciągającego się od Bugu po Horyń) nie znaleziono ułamków prymitywnych naczyń (wykonanych ręcznie lub na kole wolnoobrotowym), znanych z ziemi halickiej i innych części prawobrzeżnej Ukrainy. Naczynia takie, ich zdaniem, na Wołyniu zjawiły się później - w połowie lub końcu XIV w. (fragmenty naczyń wykonanych w sposób archaiczny znajdowano wespół z naczyniami XIV-XV w. wykonanymi na kole garncarskim w Dorohobużu, Dubnie, Ostrogu etc.; Бардецький, Прищепа 2018, 107). Próbując podsumować ten krótki wywód na temat późnośredniowiecznej ceramiki na ziemiach zachodniej Ukrainy, stwierdzić można, iż „typowa" ceramika późnośredniowieczna (naczynia siwe i cienkościenne) pojawia się w dużych, lokowanych na prawie niemieckim miastach od końca XIV i XV w. (Моця 2017a, 55), lecz temat pojawienia i rozprzestrzeniania się konkretnych form i ornamentów wymaga szczegółowych studiów, i, przede wszystkim, publikacji materiałów z wielu stanowisk miejskich.

Wśród ceramiki późnośredniowiecznej na szczególną uwagę zasługuje badana w ostatnich latach przez Michała Aucha (2004; 2007; 2016) ceramika szkliwiona z Przemyśla i innych miast Małopolskich. Pojawienie się ceramiki szkliwionej na Rusi już w IX w. wiązane jest z wymianą handlową z Bizancjum, zaś początki lokalnej produkcji objaśnia się napływem bizantyjskich rzemieślników, w pierwszej kolejności do Kijowa (Auch 2016, 16-17). Szkliwienie naczyń znane było na ziemiach polskich już w XII w. a być może i wcześniej[191], jednak produkcja tego typu ceramiki była we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej zjawiskiem marginalnym (Auch 2016, 23-26). Nie ma pewności, czy to właśnie z Rusi pochodziły pierwsze polewane wyroby i znający tajniki ich produkcji rzemieślnicy (choć zdania tego są liczni badacze; Auch 2016, 15-16). Analiza morfologiczna znalezionych w Chełmie materiałów z „Wysokiej Górki" i głównej osady przygrodowej (stan. 144), datowane głównie na „okres stołeczny" grodu[192], wskazują na funkcjonowanie w Chełmie warsztatu produkującego naczynia szkliwione obustronnie, przeznaczone zapewne dla zamożnych mieszkańców i dworu książęcego (Auch 2004, 53). Naczynia te wykazują podobieństwo do

191 M. Auch (2016, 233) dopuszcza datowanie ceramiki małopolskiej, np. sandomierskiej, na wiek XI.

192 Chełmska osada (stan. 144) mogła w swej schyłkowej fazie funkcjonować jeszcze do pocz. XIV w. (Auch 2004, 50, za autorami wykopalisk osady). Nieliczne ułamki glazurowanej ceramiki naczyniowej odkryto także na osadzie w Chełmie Bieławinie, jednak analizę morfologii i składu szkliwa M. Auch przeprowadził jedynie na okazach z grodu i podgrodzia Chełma.

licznych okazów znalezionych na terenie dzisiejszej Ukrainy i Białorusi, co wskazuje na ruskie pochodzenie wytwarzających je rzemieślników i potwierdza przekazy źródeł pisanych (Auch 2004, 89). Wyniki badań spektrofotometrycznych i pozostałych analiz składu glazury potwierdziły, że większość naczyń pochodzi z miejscowego warsztatu, zlokalizowanego najpewniej na podgrodziu, lecz nie można wykluczyć także importów[193] (Auch 2004, 89; Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 86-87). Z chełmskim ośrodkiem produkcyjnym wiązane są także naczynia szkliwione ze Stołpia (Auch 2016, 32). Studia nad składem chemicznym polewy naczyń przeprowadzono również w przypadku materiałów z Przemyśla (Piotrowski 2009, 79; Auch 2016, 33-34). W kwestii datowania materiałów przemyskich, jak zaznacza M. Auch (2016, 34): „*ze względu brak cech typowych dla ceramiki późnośredniowiecznej i jednoczesne późne datowanie (2. połowa XIII – początek XIV w.*)"[194] badacz w swoich publikacjach ogranicza się do stwierdzenia „ceramika średniowieczna".

W grupie zabytków szkliwionych[195] znajduje się również ceramika budowlana. Znaleziska glazurowanych płytek posadzkowych pochodzą z grodów takich, jak Chełm, Stołpie, Drohiczyn czy znany już z odkrycia wyspecjalizowanej osady rzemieślniczej Przemyśl (por. Auch, Skrzyńska 2004; Wajda 2009)[196], które posiadają liczne analogie z rozległego obszaru Rusi XII-XIII w. Wyniki analizy tych zabytków potwierdziły funkcjonowanie od XIII w. lokalnych centrów produkcji ceramiki z polewą na zachodnich rubieżach Rusi Romanowiczów (Wajda 2009, 113). Płytki ceramiczne wiązane są zazwyczaj

193 Produkcja ceramiki z polewą nie ograniczała się jedynie do dużych ośrodków, czego dowodem było odkrycie warsztatu garncarskiego przez L. Rauhuta w pobliżu miejscowości Jeziorko na Wołyniu (Auch 2004, 89; Rauhut 1960, 240).

194 Na 2. poł. XIII lub początek XIV w. datowany jest fragment glazurowanego dzbana z Sanoka-Białej Góry, hipotetycznie wiązany z przemyskim ośrodkiem wytwórczym (Auch 2016, 234-235).

195 Na marginesie rozważań o zabytkach szkliwionych wspomnieć należy także o do niedawna uznawane za zabytki ruskie grzechotkach guzowatych. Jak podsumował dyskusję wokół tej grupy zabytków M. Dzik (2016), grzechotki guzowate, datowane zazwyczaj na 2. poł. XI-XII w., znajdowane były przede wszystkim na terenie Polski (Dzik 2016, ryc. 2, 401), a nie terenie ich „matecznika", czyli Rusi Kijowskiej. Szkliwione były także pisanki, które również spełniały rolę grzechotek. Pisankom, których genezy nie wyjaśniono, lecz nadal często wiąże się ich pochodzenie z Rusią, przypisuje się znaczenie magiczne i symboliczne (Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 119).

196 S. Wajda (2009, 88) podaje, iż przeanalizowane przez nią fragmenty glinianych płytek posadzkowych pochodzą z Drohiczyna (stan. 2), Stołpia (stan. 1); Chełma (stan. 144, a także z ul. Lubelskiej 11–13 i z „Wysokiej Górki") oraz z Przemyśla (stan. 89 i okazy z terenu Zamku). Niestety, zabytki te nie zostały znalezione *in situ.* Analiza szkliw z prezentowanej grupy zabytków wykazała podobieństwo glazury na egzemplarzach pochodzących z tych samych stanowisk. Płytki przemyskie uważa się za wyroby pochodzące również z tego samego pieca. Szkliwienie ceramiki odbywało się prawdopodobnie w tym samym miejscu (warsztacie), co poświadczać miały znaleziska tygli. Podobieństwa morfologiczne wykazały płytki z Chełma i Stołpia, jednak w kwestii składu polewy wystąpiły pewne rozbieżności, nie przesądzono więc o ich pochodzeniu z jednego warsztatu, dopuszcza się także iż różną chronologię (choć rozwój ośrodków takich, jak Chełm, Stołpie i Drohiczyn wiąże się z osobą Daniela Romanowicza, niekoniecznie wszystkie badane płytki ceramiczne musiałyby być wyprodukowane za czasów jego panowania. Najpóźniejszym chronologicznie zbiorem wydają się być płytki z osady garncarskiej z Przemyśla-Zasania, datowanej na 2. poł. XIII-1. poł. XIII w.; Auch 2007).

z pozostałościami drewnianych lub murowanych budowli sakralnych. Znaleziska takie znane są ze stanowisk wołyńskich, takich jak Włodzimierz, Bełz, Ugrowsk, Daniłów, Łuck czy Dorohobuż (Терський 2019), a także ze stanowisk Rusi Halickiej[197]

Na stanowiskach grodowych południowo-zachodniej Rusi, już od okresu staroruskiego, pojawiała się także sporadycznie ceramika glazurowana proweniencji wschodniej (traktowana często jako import z Bizancjum; Коваль 2010, 52, 104-106, 122). Ułamki ceramiki ordyńskiej[198] (oraz pochodzącej z innych części średniowiecznej ekumeny muzułmańskiej) znaleziono w warstwach późnośredniowiecznych w dużych ruskich miastach, takich, jak Włodzimierz Wołyński czy Łuck (Терський 2000b, 195-197; 2006, 83, 137; Коваль 2010, 84, 103, 106, 109, 113, 116, 121, 125 etc.). O zupełnie wyjątkowych na tle Wołynia znaleziskach ceramiki z ornamentem plastycznym (tzw. stemplowanym), odnalezionych wraz z innymi zabytkami proweniencji wschodniej (i w obrębie dużego obiektu mieszkalnego) w Peresopnicy, wspomina S. Ters'kyj (Терський 2000a, 2000b, 187, 197; Коваль 2010, 113). Z miast ruskich pochodzą również pojedyncze znaleziska rzadkich

197 W duchu poszukiwania elementów typowo „halickich" (południowo-zachodnich) wspomnieć należy o znanej, lecz jak się zdaje nieobecnej już w materiałach „pomongolskich" grupie zabytków – płytkach podłogowych zdobionych reliefem. W odróżnieniu od innych płytek podłogowych z XI-XIII w., płytki halickie (znane głównie z halickich obiektów sakralnych, lecz tylko niewielka ich część znaleziono została *in situ*) z XII-1.poł. XIII w. prócz glazury (choć nie wszystkie były glazurowane), posiadały też dekorację figuralną wykonaną w płytkim reliefie (Малевская, Раппопорт 1978). Co ciekawe, mimo szerokiego występowania płytek z dekoracją figuralną w średniowiecznej Europie i Azji, genezę płytek halickich wiąże się z halicką szkołą architektoniczną i wpływami łacińskimi, w pierwszym rzędzie polskimi (por. Матвеев 2017).

198 Jest to określenie umowne. Zazwyczaj kryją się pod nim naczynia z tzw. kaszynu (ros. кашин, białej porowatej masy ceramicznej pokrytej polewą). Ze względu na podobieństwa technologiczne naczynia takie nazywa się również fajansem lub jego imitacjami. Z wyróżniającą się walorami estetycznymi glazurowaną ceramiką bułgarską (i szerzej, wschodnią) kontakt mieli jeszcze w okresie przedmongolskim przede wszystkim mieszkańcy północnej Rusi (Коваль 2010, 187-192). Ceramika z terenu Ordy (która podbiła między innymi centra Bułgarii Wołżańskiej), podobnie, jak w przypadku innych zabytków z XIII-XIV w. pochodzących z tego terenu (lub innych terytoriów politycznie podległych wówczas Mongołom, poza samą Mongolią), nie powinna być nazywana „mongolską" ani „tatarską". W nauce od dawna wiadomo, iż wiązanie wszystkich pochówków koczowniczych, datowanych na drugą połowę XIII w., z Mongołami jest daleko idącym uproszczeniem (por. np. Иванов 2019), bowiem Mongołowie nie zmienili w sposób znaczący kultury Wiekiego Stepu wraz z jego podbojem, a co za tym idzie w dalszym ciągu trwała kultura kipczacka czy bułgarska. Ludy koczownicze, a zwłaszcza ich elity, jeszcze od wczesnego średniowiecza ceniły sobie wyroby rzemieślników sąsiadujących ze stepem kultur społeczności osiadłych i wyroby te bez przeszkód krążyły w przestrzeni stepu, a w okresie „pomongolskim" niektóre kategorie wyrobów ruskich przeżywały się w Stepie (Gołębiowska-Tobiasz 2013, 123). Mongołowie, stanowiący głównie elitę wojskową, którzy zamieszkiwali Ułus Dżuczego korzystali z wyrobów rzemieślników osiadłej części ludności Ordy (przede wszystkim miast Powołża), zaś wyznaczników kultury typowo „mongolskiej" jest stosunkowo niewiele (Зяблин 1955; Иванов 2019). Poza tym, ceramika wschodnia to nie tylko wspomniany już kaszyn (naczynia glazurowane i inne wyroby fajansopodobne), obecny na Powołżu już w garncarstwie bułgarskim, ale i importy z dalekich względem Rusi krain (Chorezm, Iran, a nawet Chiny). Co ciekawe, prócz ziem północnoruskich, importy ceramiki wschodniej z XIV w. znajdowane były często w grodach tzw. Czarnej Rusi (por. Коваль 2010). Podobnie jest w przypadku innych wyrobów „koczowniczych" – przy ich analizie pamiętać należy o specyfice kultury rozległych ziem podbitych w XIII w. przez Mongołów (kultura Ordy to zarówno świat koczowniczy, jak i, przede wszystkim, kultura miejska).

importów z odległych zakątków świata np. dalekowschodniego seledynu[199] (Терський 2000b, 196; Коваль 2010, 135). Do wschodniego kręgu kulturowego odnoszone są też inne typy ceramiki, pozbawione polewy - tzw. ceramika czerwono-żółta (znajdowana na terenach południowo-zachodnich krańców Ordy)[200] oraz tzw. sferokonusy (choć w ich przypadku znane są również egzemplarze z polewą). Sferokonusami nazywa się niewielkie baniaste naczynia ceramiczne o ostro zakończonym dnie i wąskiej szyjce z niewielkim otworem (niekiedy nazywa się je ceramicznymi granatami). Naczynia takie były niekiedy glazurowane i pokryte dekoracją plastyczną. Uważa się, iż w sferokonusach przewożono towary drogie i luksusowe: lekarstwa, perfumy, oleje oraz substancje niebezpieczne, w tym łatwopalne i wybuchowe (por. Stănică, Szmoniewski 2016, 333-340)[201]. Sferokonusy pojawiły się na Wschodzie w IX w. i wytwarzano je do wieku XV. Z terenu Rusi znany jest zachowany w całości egzemplarz z jednej z osad otwartych w pobliżu staroruskiej Trembowli, znaleziony w jamie (podpiwniczeniu?) wykopanej pod ścianą zrębowej budowli (Коваль 2010, 174-177; Ягодинська 2015, 54-55)[202], inny okaz sferokonusu znaleziono przypadkowo przy dawnej ulicy Kurhannej (obecnie Kniażej) u podnóża lwowskiego Wysokiego Zamku; Терський 2000b, 198).

II.5.2. Inne zabytki datujące

Typowymi, południoworuskimi (znajdowanym również poza Rusią) przedmiotami codziennego użytku są przęśliki z różowego łupku owruckiego, znajdowane na stanowiskach osadowych oraz cmentarzyskach, co świadczy, iż były one kobiecymi przedmiotami osobistymi (istnieje również pogląd, iż mogły być one darami narzeczeńskimi; Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 94). Datowanie obiegu przęślików z łupku jest dość szerokie, bowiem zamykane jest w ramach X-XIII w. z dopuszczeniem przeżywania się ich użytkowania w wieku XIV w. (Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 92-95).

---

199 Ceramiki wschodniej, wykonanej z masy porcelanowej, o charakterystycznym, zielonkawym kolorze glazury. Wyroby takie łączy się warsztatami chińskimi z X-XVII w. (Коваль 2010, 135).

200 Znaleziska ceramiki czerwono-żółtej (nazwanej tak od koloru gliny po wypale) pochodzą z terenów Dobrudży – nazywa się tak XIV-wieczną lokalną ceramikę inspirowaną wzorcami nadwołżańskimi, krymskimi i kaukaskimi. Formy naczyń prezentują smukłe dzbany i dzbany z trójlistnym wylewem, garnki z uchwytami, kubki, misy, talerze, lampki etc. Dekoracja tych naczyń sprowadza się do rytych lub malowanych linii falistych lub prostych i innej dekoracji geometrycznej (Полевой 1969; Stănică 2018, 252-267).

201 Autorzy niewielkiego studium okazów z Dobrudży nie wysnuwają w prawdzie daleko idących wniosków chronologicznych, ale wiążą pojawienie się sferokonusów e rejonie ujścia Dunaju z wymianą handlową w granicach Złotej Ordy.

202 M. Jahodyns'ka (2015, 54-55) również nie rozstrzyga kwestii datowania znaleziska, gdyż jednej strony uznaje wyeksplorowany obiekt za typowy dla zachodniej Rusi XII-XIII w., z drugiej zaś odnosi sferokonus do zabytków typowych dla XIII-XIV w.

Bardziej „czułą chronologicznie" grupą zabytków są **ozdoby i dewocjonalia.** Jest to temat na tyle obszerny (zabytki ruskie prezentują w tym zakresie takie wyroby, jak kabłączki skroniowe, zausznice i kołty oraz formy do ich produkcji, pierścionki, obrączki, bransolety szklane i metalowe, ikonki, krzyżyki i enkolpiony, zawieszki, lunule, paciorki szklane i metalowe, dzwoneczki, zapinki i in.)[203], iż w miejscu tym, zamiast powielać informacje z pokaźnej literatury poświęconej wyrobom metalowym i szklanym, na podstawie datowań występowania tego typu zabytków, skonstatować należy ogólny kryzys produkcji luksusowych wyrobów rzemieślniczych po połowie XIII w. (Макаров 2003, 9)[204] i skupić się na nielicznych kategoriach ozdób i przedmiotów związanych z kultem chrześcijańskim, spotykanych na Rusi południowo-zachodniej w 2. połowie XIII-XIV w. Jak stwierdził po dokonaniu przeglądu zachodnioukraińskich enkolpionów R. Liwoch (2018, 206), niemal wszystkie enkolpiony znalezione na tym obszarze pochodzą z XII–XIII w., a zdecydowana ich większość datowana być może na 2. połowę XII–1. połowę XIII stulecia. Wśród enkolpionów datowanych zwyczajowo na 1. połowę XIII w. zwraca uwagę podtyp VII.1.1.[205] z reliefowym wyobrażeniem Matki Boskiej, Ukrzyżowania i świętych oraz wezwaniem „*Святая Богородица помогай*", którego produkcję powiązał niegdyś B. Rybakov (Рыбаков 1964, 39) z panującym na Rusi (dokładniej, w Kijowie) poczuciem nadchodzącego zagrożenia ze strony Mongołów. Zdaniem R. Liwocha (por. 2018, 204-205) zawężanie datowania ich do końca lat 30. XIII w. jest niewłaściwie, gdyż istnieją przesłanki, iż chronologię poszczególnych okazów rozciągnąć można na całe XIII stulecie. Znane są także inne okazy enkolpionów z grupy VII, których chronologię można rozciągnąć na 2. połowę XIII w., a nawet XIII-XIV w. (Liwoch 2018, 205). Ponadto, istnieją przesłanki wskazujące na użytkowanie enkolpionów na terenie dawnej Rusi Halicko-Wołyńskiej również w tzw. okresie litewskim – z terenu Wołynia znane są rzadkie znaleziska enkolpionów, które niektórzy badacze odnoszą do XIV-XVI w. (niestety, są to znaleziska pozbawione kontekstu). Zabytki te stosunkowo łatwo odróżnić od enkolpionów tradycji staroruskiej (kijowskiej), lecz nie ustalono miejsca ich wytwarzania (por. Sawyc'kij 2014). Z okresem pomongolskim związane są też wyroby pokrewne enkolpionom, czyli krzyżyki (przedmioty kultu osobistego,

203 Zabytki takie, pochodzące z grodów zachodnioruskich położonych obecnie na ziemiach Polski omówili z resztą solidnie J. Ginalski 2000, 211-262; 2001, 357-371; M. Piotrowski, M. Kępka i M. Żuchowska 2009, 95-118, 123-129; tam dalsza literatura.

204 Wyobrażenie na temat XIII-wiecznego kryzysu jest jednak modyfikowane, zwłaszcza w odniesieniu do ośrodków niedotkniętych bezpośrednio inwazją mongolską, w których „typowo" staroruskie wyroby, takie szklane bransolety użytkowane były jeszcze w 2. poł. XIII-1.poł. XIV w. (Макаров 2003, 9).

205 Według klasyfikacji Gali Korzuhiny i Anny Peskovej (Корзухина , Пескова 2003).

noszone, jak się powszechnie przyjmuje, pod ubraniem). Zabytkami spotykanymi na stanowiskach z XIII-XIV w. są wykonane z kamienia lub bursztynu krzyżyki tzw. 4 pokolenia (według podziału A. Musina, por. 2000), których liczebność i jakość spada po 1240 r. (Liwoch 2018, 215). Z ruskich dewocjonaliów, znajdowanych na stanowiskach południowo-zachodniej Rusi, wspomnieć należy miniaturowe ikonki metalowe, zwłaszcza tzw. żmijowiki (spełniające funkcje amuletów), których datowanie jest problematyczne, ponieważ podobne dewocjonalia funkcjonowały na Ukrainie od średniowiecza po wiek XIX, nie wykazując po XV w. zmian stylistycznych. Zazwyczaj ich chronologię określa się na XI–XIV w., przy czym egzemplarze z napisami greckimi zauważa się za starsze (Liwoch 2018, 209). Zabytkami o dość szerokiej chronologii są także miniaturowe ikonki kamienne, produkowane do XV w. (później zastąpiono je wyrobami kościanymi i drewnianymi; Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 121; Liwoch 2018, 207; Wołoszyn 2001b, 37).

Wymienione wyżej staroruskie wyroby rzemieślnicze wschodziły w skład skarbów, których klasyfikację sporządziła jeszcze w połowie XX w. G. Korzuhina (1954). Najbardziej istotnym, z punktu widzenia zakresu chronologicznego pracy, jest oczywiście horyzont skarbów wiązany z połową XIII w. (tzw. grupa IV wg typologii Korzuhiny, zawierająca przedmioty zdeponowane między latami 70. XII w. a 1237-1240 r.). W skarbach umownie łączonych z zagrożeniem mongolskim[206] znajdujemy zazwyczaj drogocenne przedmioty z 2. połowy XII-1. połowy XIII w. (wyjątkowo także zabytki z wieku XI), takie jak złote i srebrne wyroby jubilerskie (głównie ozdoby kobiece), niekiedy też ozdoby i naczynia szklane oraz naczynia liturgiczne, zaś znaleziskami już w nich nieobecnymi są monety (obecne za to są niekiedy grzywny)[207], przy czym warto zaznaczyć, iż skarbów ukrytych między 1237 a 1241 r. i skarbów zdeponowanych wcześniej w zasadzie nie sposób odróżnić (Корзухина 1954, 27-32). Występowanie niektórych ozdób (np. bransolet szklanych) w kontekstach znalezisk późniejszych uważano za przeżytek, jednak obecnie widoczne są w nauce tendencje do weryfikacji założeń o ich zupełnym zaniku po 1240 r. (por. Liwoch 2013, 9). Możliwe (wbrew poglądom o zaniku lokalnej produkcji ozdób), że skarby wyrobów wyspecjalizowanych warsztatów rzemieślniczych mogły być deponowane również w okresie

206 Za taki skarb uznanwane jest dość zgodnie odkrycie z 1975 r. z Dorohobuża (Liwoch 2013, 8, 10; Кучинко, Кучинко 2007, 96-98, 103). Skarb ten zawierał m. in. datowaną na XIII w. kołtkę, zausznice (kolczyki) typu „kijowskiego"z ażurowymi kulkami, zawieszki skroniowe i półtorazwojowy pierścionek taśmowaty. Inne, datowane na XIII w. (lub przynajmniej zaliczane do grupy IV według Korzuhiny) skarby pochodzą z latopisowych: Halicza (Kryłos), Uhruska (Novouhruz'ke), Trembowli (Zieleńcze), i, być może, (Starego) Zbaraża (por. Liwoch 2013, 10-14).

207 Zjawisko to zostanie wyjaśnione w kolejnym akapicie.

pomongolskim (rozumianym jako okres po najeździe 1240-1241 r.), lecz temat ten wymaga dalszych badań (pomijamy tu jednak skarby monet z XIV w. i późniejsze)[208].

Ze stosunkowo dokładnym datowaniem stanowisk osadowych związane są zazwyczaj **zabytki numizmatyczne i sfragistyczne**. W przypadku (późno)średniowiecznej Rusi sytuacja w zakresie badań numizmatycznych jest specyficzna, bowiem ruski system pieniężny opierał się głównie na niemonetarnych jednostkach płatniczych (takich, jak kuny czy grzywny), zaś w mniejszym stopniu na monecie (Янин 1956, 35-56, 181). Na obecnym etapie badań wiadomo, iż w początkowym okresie historii Rusi monety bili jedynie trzej władcy: Włodzimierz Wielki, Jarosław Mądry i Świętopełk Jaropełkowicza (nie licząc monet tmutarakańskich; Suchodolski 1971, 138-139; Белецкий 2012, 433; Бабаев 2009; Гайдуков, Калинин 2012; Сотникова 1995). Okres XII-XIV w. to czas zaniku rodzimej monety na Rusi, w którym tradycyjną monetę zastąpiły tzw. *slitki*, czyli stopy srebra (głównie grzywny tradycji kijowskiej lub nowogrodzkiej) oraz inne środki płatnicze – pieniądz skórkowy (por. Баyер 2014, 240-316; Мусин 2017, 281-2818)[209]. Jak już wspomniano, grzywny pojawiają się w skarbach z 1. połowy XIII w., ukrycie których wiąże się z zagrożeniem mongolskim. Grzywny kijowskie (sześciokątne) nie pojawiają się już w skarbach kruszcowych ani tych zawierających monety ordyńskie z XIII-XIV w. (Янин 1956, 162). Obieg pieniężny na Rusi

208 XIII w., zwłaszcza jego druga połowa, przez dłuższy czas pozostawał białą plamą w archeologii. Jak twierdzą Z. i M. Kučynko (2007, 105-134, 139) na Wołyniu w XIV-XVII w. występują już tylko wyłącznie skarby (obcych) monet. R. Liwoch (2013, przyp. 19, 9) wyliczył kilka skarbów pozamonetarnych, które mogły zostać zdeponowane po 1241 r. Do wspomnianej IV grupy skarbów zaliczany był skarb z Sokala (Кучинко, Кучинко 2007, 90), uważany obecnie za S. Ters´kim (2001, 133, 136, ryc. 2) za nieco młodszy. Skarb ten, zawierający bransoletę mankietową, pierścień i zausznice posiada analogie w skarbach okresu pomongolskiego zarówno na Rusi Halicko-Wołyńskiej, jak i poza nią (por. Liwoch 2013, przyp. 19, 9). Jak już przypuszczał R. Liwoch (2013, 9), znaleziskiem analogicznym do skarbu z Sokala (a w zasadzie dwoma) są skarby z majdanu grodu w Czermnie, datowanym przypuszczalnie na 2. poł. XIII-pocz. XIV w., wspominają M. Piotrowski i M. Wołoszyn (por. 2012; 189; Piotrowski, Piotrowska, Grochecki 2015, 20).

209 Nie oznacza to oczywiście, iż Rusi, w tym także z interesującego nas okresu „pomongolskiego" nie mamy znalezisk numizmatycznych: są to np. monety bizantyjskie i ich imitacje (por. np. Баyер 2014, 135-142; Мусин 2017), i grosze praskie (Котляр 1964, 182-183; Козубовський 2009) czy w końcu monety szeroko pojętej proweniencji wschodniej (Янин 1956, 71-78; Огуй 2009). W obiegu pieniężnym na Rusi częstym zjawiskiem było obżynane brzegów obcych monet. Badacze sądzą, iż zabieg ten służył przede wszystkim dostosowywaniu monet do standardów wagowych (obcinanie monet było praktyką obecną również poza granicami Rusi). Dwa dookolnie obcięte grosze Jana Luksemburskiego zostały znalezione na datowanym na 2. poł. XIII-1.poł. XIV w. grodzisku w Sanoku-Białej Górze. Badacze zajmujący się znaleziskiem przypuszczają, iż monety zostały obcięte już po dotarciu do Sanoka, lecz nie wykluczają zupełnie możliwości ich obcięcia jeszcze w Czechach (por. Kotowicz, Śnieżko 2016). Pozostałe znaleziska obcych monet dotyczą z reguły 2. poł. XIV w. tj. monety mołdawskie, znajdowane na terenach Bukowiny (por. np. Огуй 2009; Пивоваров 1996). Z XIV w. z terenów byłego Księstwa Halicko-Wołyńskiego pochodzą także monety emitowane dla Rusi przez władców polskich (por. Котляр 1964, 1981) oraz bardzo rzadkie emisje podolskie Koriatowiczów (Погорілец, Саввов 2004; 2005; 2007; Саввов 2012) czy rzadkie monety Jerzego Narymuntowicza (Гулецкий, Петрунин 2017, 510-511; Пашкевич 2012). Zaznaczyć trzeba, iż dyskusja wokół tej ostatniej monety nie jest zakończona, gdyż moneta ta bywa łączona z Jerzym II (Книш 2016).

Halicko-Wołyńskiej w 1. połowie XIV w. (wciąż płacącej dań Mongołom) spróbował scharakteryzować niedawno G. Kozubovs'kij (2009; 2016). Badacz zwrócił uwagę m. in. na pierwszą wzmiankę źródłową na temat wykorzystania groszy jako miary wartości[210] (i wiadomości źródłowe na temat ściągania przez Mongołów daniny), skarby i znaleziska luźne. Wedle ustaleń badacza, na Rusi ostatnich Romanowiczów wciąż płacono (również Mongołom) srebrem (grzywnami, sztabkami, również „tatarskimi"), zaś na jej terytorium docierało szerokie spektrum obcych monet: groszy praskich (począwszy od emisji Wacława II, często z obrzynanymi brzegami, kumulowanych w celach zgromadzenia większej ilości kruszcu), monet polskich, włoskich, węgierskich, i oczywiście, monet ordyńskich (co ciekawe, stosunkowo nielicznych; por. Козубовський 2016).

Pojawienie się pieczęci w Europie Środkowo-Wschodniej wiąże się z przemianami kulturowymi towarzyszącymi chrystianizacji, zwłaszcza z powiększaniem się kręgu cywilizacji bizantyjskiej. W porównaniu z liczbą znalezisk pieczęci emitowanych przez miejscowe elity Rusi, Bułgarii czy Serbii, w X-XIII w., na terenach monarchii Arpadów, Piastów i Przemyślidów pieczęci występują rzadko (Wołoszyn et al. 2015, 151-152). Ze znanych z terenu Rusi egzemplarzy pieczęci, na X–XI w. datowane są tylko 2 bulle książęce (Янин 1970, 34–41, № 1, 2), zaś przeważająca część znalezisk pochodzi z XII-XIII w. Najliczniejszą grupą z nich są pieczęci z wizerunkami świętych, pozbawione imion książąt – za N. P. Lichačovem przyjmuje się, iż przedstawiony na pieczęci święty odpowiada imieniu chrzestnemu emitenta bulli. Pieczęci takie oraz pieczęci dostojników kościelnych, znaleziono np. w Bełzie, Czermnie, Drohiczynie, Haliczu, Trepczy i Dźwinogrodzie (Ginalski 2001, 352; Wołoszyn et al. 2015, 149; Коваль 2017; Янин 1970, 80, 184-186, 188, 222). Co do pieczęci Romanowiczów – znany jest jeden egzemplarz z wizerunkiem lwa, przypisywany Lwu Daniłowiczowi (Одноріженко 2009, 5). Liczniejsze są pieczęci ostatnich Romanowiczów, znane już od początku XX w. (por. *Болеслав-Юрий II*....221-222, tabl. VI-VII)[211]. Przy okazji rozważań o pieczęciach ostatnich Rurykowiczów wspomnieć należy o kwestii domniemanych

210 W źródłach pisanych znajdziemy wzmiankę z 1320 r. o wykorzystywaniu praskich groszy w międzynarodowych stosunkach handlowych: książę Andrzej Juriewicz miał zmienić podatek od sprzedaży bydła dla krakowskich kupców z 3 na 1 grosz (*Акти та документи*...., 161; Козубовський 2016, 39-40). Czeska moneta miała zdaniem tego badacza służyć przede wszystkim do przetopu (Козубовський 2016, 42).

211 Wiedza o pieczęciach ostatnich Romanowiczów pochodzi jednak nie z wykopalisk archeologicznych, a z badań konkretnych dokumentów - posiadamy pieczęci (woskowe odciski) przywieszone do dokumentów. Pieczęci Bolesława-Jerzego, znane są z dokumentów z 1325, 1327, 1334 i 1335 r. Z kilku woskowych odcisków znana jest też pieczęć Jerzego I Lwowicza, którą posłużył się w 1316 r. jeden z jego synów: Andrzej lub Lew (Книш 2010, 258). Na pieczęci z 1316 r. z jednej strony widnieje postać stojącego wojownika z włócznią i tarczą, z drugiej zaś lew. Na wyraźnie już „zachodnich" pieczęciach Jerzego II znajduje się tronujący władca i łacińskie napisy oraz jeździec na rewersie. (*Болеслав-Юрий II*... 221-290).

pieczęciach miejskich z 1. połowy XIV w. W 1906 r. M. Hruszewski opublikował uszkodzoną woskową pieczęć z pisma niemieckiej gminy Włodzimierza z 1324 r., skierowanego do mieszkańców Stralsundu. Na pieczęci tej znajduje się przedstawienie św. Jerzego na koniu. Niektórzy badacze przypuszczali, iż mogła być to pieczęć niemieckiej gminy we Włodzimierzu, jednakże zdaniem większości mogła być to nieznana pieczęć Jerzego Lwowicza (Дашкевич 1997, 8-9; Книш 2010, 259-260). Pieczęci miast takich, jak Lwów, Przemyśl i Włodzimierz, są poświadczone od 2. połowy XIV w., choć zapewne motywy heraldyczne i symbole poszczególnych miast pojawiły się jeszcze w czasach Romanowiczów (por. Gumowski 1960; Маркевич 1969; Однороженко 2009). Z tematyką sfragistyczną i symboliką heraldyczną stosowaną przez Romanowiczów związane są poniekąd „bojarskie" pierścienie pieczętne (zazwyczaj z napisami na tarczy), które znamy nie tylko z odcisków[212], ale i zachowanych egzemplarzy. Pierścienie pieczętne z terenu ziemi halickiej posiadają zazwyczaj schematyczne przedstawienie ptaka oraz, niekiedy, napis zdradzający imię właściciela. Kilka takich znalezisk pochodzi również z obszaru południowo-zachodniej Rusi, m. in. z Tustani, Trembowli i Żydyczyna i datowane są na kon. XIII(?)-XIV w.[213] (por. Зарубій 2000, 53-55; Миська 2016; Мусин 2016).

Kolejną grupą zabytków sfragistycznych są pomby typu drohiczyńskiego, czyli niewielkie (o średnicy ok. 1-1,5 cm) koliste lub nieregularne płytki ołowiu. Pomiędzy dwoma takimi płytkami umieszczano nić, a następnie łączono wytłaczając na nich znaki. Choć związek zabytków zwanych „plombami" z handlem wydaje się oczywisty, w nauce od dawna toczy się dyskusja co do szczegółów ich zastosowania (por. Liwoch 2015). Ostatnimi czasy badacze, sięgając do relacji kupców arabskich, skłonni są łączyć plomby typu drohiczyńskiego z pieniądzem skórkowym, z handlem lub systemem poboru podatków, raczej nie z dyplomacją (por. Wołoszyn, Bochnak 2016). Chronologię plomb drohiczyńskich zazwyczaj zamyka się w przedziale XII–XIII w. (dopuszczając pojawienie się ich jeszcze w XI w.)[214]. (Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 132; Liwoch 2015, 237). Na plombach

212 Zdaniem badaczy (*Болеслав-Юрий II* ... 220; Миська 2016, 6) odciski takich właśnie pieczęci bojarskich dołączone zostały do dokumentów Jerzego II z 1334 i 1335 r. Na pieczęciach ruskiego bojarstwa 1. połowy XIV w. często spotykanym motywem heraldycznym jest ptactwo, zapożyczone być może z pieczęci węgierskich (por. Мусин 2016).

213 Kwestia datowania tych zabytków na koniec XIII w. jest niepewna, gdyż halickie pierścienie pieczętne znane są ze skarbu z Demidowa (obecnie przechowywanego w LMH), datowanego monetami Jana Luksemburskiego na 1. połowę XIV w., oraz z odcisków takich pieczęci z dokumentów księcia Jerzego II (Зарубій 2000, 52-54).

214 M. Wołoszyn i A. Bochnak (2016, 353) dopuszczają istnienie drewnianych „protoplomb" analogicznych do przedmiotów znajdowanych w Nowogrodzie.

pojawiały się m. in. znaki Rurykowiczów (głównie dwuzęby) i inne znaki geometryczne, uznawane za symbole magiczne, religijne, własnościowe, fiskalne lub po prostu „znaki producenta" (Белецкий 1999; Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 132-133).

Niezwykle ważną dla datowania stanowisk osadniczych, zwłaszcza tych umocnionych, kategorią zabytków metalowych są **militaria i elementy oporządzenia jeździeckiego**[215]. W obliczu mnogości tego materiału zabytkowego i jego zróżnicowania, po raz kolejny autorka rozpocznie od zabytków „otwierających" omawiane w pracy stulecie i ograniczy się do jedynie kilku grup uzbrojenia. Zabytki wprost utożsamiane ze śladami ataków mongołów na grody ruskie są stosunkowo liczne, lecz często niepublikowane lub jedynie wspominane w sprawozdaniach z badań[216]. Militaria proweniencji stepowej, łączone z najazdami mongolskimi z terenu Polski, zebrał w skromnym (i pisanym chyba pospiesznie)[217] katalogu W. Świętosławskiego (1997). Do pracy Świętosławskiego obecnie dodać można kilkanaście egzemplarzy takiej broni z Małopolski, w tym Podkarpacia, i incydentalnie z innych regionów Polski (por. np. Каминськая 2015; Liwoch 2016; Kotowicz 2018; Wojenka 2018). Groty „typu mongolskiego" znane są z wielu stanowisk południoworuskich, wśród których to obiektów znajdziemy takie, które najprawdopodobniej zostały najechane (i najprawdopodobniej zniszczone) właśnie przez Mongołów np. Gródek (Wołyń; Kuśnierz 2006), Trepcza (Sanok; Ginalski 2001, 372-373; Ginalski, Kotowicz 2004; Kotowicz 2004,

215 Zabytki tej kategorii związane są ze nie tylko ze stanowiskami osadowymi, lecz często są też to tzw. znaleziska luźne. Jak udowodnił J. Poleski (1992, 15- 28), w odniesieniu do okresu wczesnego średniowiecza okazy broni i elementy oporządzenia jeździeckiego z Małopolski przedstawiają różny, zazwyczaj nieduży, stopień „czułości chronologicznej", wynikający z pewnej unifikacji typów uzbrojenia występującego na danym terenie, braku regularnej publikacji znalezisk i niewielkiej liczny znalezisk z tzw. zespołów zwartych (w których wystąpiły inne zabytki datujące), a w końcu i braku informacji o kontekście odkrycia wielu zabytków, jak i z faktu tworzenia typologii poszczególnych typów uzbrojenia częściowo na podstawie materiału porównawczego z innych, nieraz odległych ziem.

216 Znaleziska takie pochodzą np. z Pleśnieska, Dźwinogrodu i Halicza. Jak wspomniał we wstępie do omówienie odkryć w Horodnicy V. Petehyryč (1983, 47), w przypadku innych grodów ziemi halickiej nie ma przekonywujących śladów najazdu mongolskiego. Nawet w w monografii jednego z „klasycznych", usłanych ludzkimi szkieletami (których kości nosiły ślady nagłej śmierci) grodów zniszczonych przez Mongołów, czyli Rajkowieckiego Horodyšča, licznie występujące tam uzbrojenie mongolskie potraktowano w monografii stanowiska po macoszemu (por. Гончаров 1950). Nieco lepiej opracowano znaleziska broni ze zniszczonego przez Mongołów Horodyšča k. Szepetivki (utożsamianego niegdyś z Izjasławlem), ale skupiono się głównie na broni siecznej i obuchowej (Каргер 1965; Кирпичников 1975; 1978). Gdy zwrócimy uwagę na listę stanowisk związanych ze znaleziskami koczowniczej broni miotającej w klasycznej pracy A. Medvedeva (1966, 105-107) zauważymy, iż tylko 17 stanowisk grodowych z terenu całej Rusi posiada dopisek „zniszczony przez Mongołów" (z datą lub bez). Dopisku takiego nie posiada np. Kijów. Na liście tej znajdują się jedynie 2 grody Rusi Halicko-Wołyńskiej: Pleśniesk i Izjasławl (a właściwie Horodyšče k. Szepietówki). Jak widać, Medvedev w swej pracy uwzględnił jedynie stanowiska położone w granicach byłego ZSRR. Stworzenie nowego katalogu znalezisk broni koczowników XIII-XIV w. znacznie lepiej pozwoliłoby prześledzić zasięg działalności militarnej Mongołów (ewentualnie innych wojowników posługujących się zapożyczoną od nich bronią).

217 Trepcza, uznawana za pierwszy latopisowy Sanok, pojawia się w katalogu jako Trzebocza (Świętosławski 1997, 64).

47), Czerwień (por. Kuśnierz 2005; 2012), Sutiejsk (Kotowicz 2013, 68-70, 74, tabl. 82-84) czy położone „u wrót" Wołynia Horodyšče[218] w obw. chmielnickim. Pojedyncze egzemplarze mongolskich grotów znane są także z innych centrów Rusi Romanowiczów (np. Chełma, Przemyśla, Włodzimierza Wołyńskiego, Peresopnicy; Świętosławski 1997; Каминськая 2015, 244; Терський 2006b, rys. 4, 13), a także z wielu anonimowych grodzisk (np. zabytki z Horodnicy i zbiór grotów z Čornivki; Петегирич 1983; Возний 2014). Groty strzał typu mongolskiego znane są również z terenów Białorusi (tradycyjnie uważanej za ziemię oszczędzoną przez Mongołów, dla których przeszkodę stanowić mogły rozległe bagna poleskie), jednakże badacze nie wykluczają użytkowania takich strzał przez ludność miejscową (Плавінскі 2013, 63-64). O stosunkowo szybkim przejmowaniu elementów uzbrojenia (w którego przypadku mniejsze przecież znaczenie mają walory estetyczne, a najważniejszą cechą jest skuteczność) poświadcza opis wjazdu Daniela Romanowicza do Pożonia, kiedy już około 1247 r. książę ruski, sam ubrany z przepychem i z przytroczoną szablą oraz kołczanem, *(...) przyszedł (...) przygotowawszy jak na bój ludzi swoich. Niemcy zaś dziwili się uzbrojeniu tatarskiemu. Były bowiem konie w liczinach w kojarach skórzanych i ludzie w jarykach i biła od pułków jego światłość, od oręża blasku* (...); *Kronika*.... 183-184, przyp. 961 i 962, 183 i 965 i 966, 184; Каминськая 2015, 236). W temacie broni miotanej nie można pominąć grotów bełtów kusz, stosowanych zarówno przez stepowych najeźdźców, jak i obrońców grodów. Kusza, uznana przez A. Nadolskiego (1954, 62) za typową broń Zachodu, pojawiła się na ziemiach polskich już XII w. (Nadolski 1954, 62). Bełty kuszy z terenu Rusi datowane są od XII/XIII w. (wzmianki w źródłach pisanych dotyczą głównie 1. połowy XIII w.), broń tę znać mieli również również Mongołowie, przynajmniej od wieku XIII w. (Плавінскі 2013, 68; Медведев 19966, 90). Była to broń na tyle skuteczna, iż w błyskawicznym tempie rozprzestrzeniła się szeroko na terenie całej Europy Wschodniej. Na obszarze Białorusi bełty kuszy pojawiają się na stanowiskach z 2. połowy XIII-XIV w., przy czym najczęściej na stanowiskach bałtyjskich (Плавінскі 2013, 68-70). Według klasyfikacji A. Medvedeva (1966, 95) „mongolskim" typem bełtów z połowy XIII w. były bełty z trzpieniem o kwadratowym lub romboidalnych przekroju (typ 13 i 14). Groty bełtów z trzpieniem stały się zresztą typowym dla późnego średniowiecza znaleziskiem, na podstawie którego trudno jest wnioskować o przynależności etnicznej wojowników wystrzeliwujących je (Nadolski 1954, 65; Каминськая 2015, 234-236). Jak wnioskuje na podstawie znalezisk

218 Niegdyś uznawane za najechany przez Mongołów latopisowy Izjasławl (Kaprep 1965), obecnie łączone przez niektórych z również napadniętym w końcu 1240 r. Kamieńcem (por. katalog).

elementów kuszy i przekazów pisanych (np. relacji Carpiniego) A. Fedoruk (2014a, 53-54), kusza (zwana w źródłach samostrzałem)[219] była uznawana za jedną z najskuteczniejszych broni w walce z Mongołami.

Kolejną grupą militariów datujących, związanych z przybyszami z Wielkiego Stepu zdają się być topory trzpieniowate o wachlarzowatym ostrzu. Rozmieszczenie ich znalezisk na trasie pierwszego najazdu mongolskiego sugeruje ich pojawienie się na Rusi południowo-zachodniej w1240-1241 r., lecz znane są też egzemplarze datowane na XIV, XV, a na ziemiach polskich nawet na pocz. XVI w., co świadczyć może o ponownym „przyjęciu się"[220] broni orientalnej na miejscowym gruncie (por. Kotowicz 2006, 35-37).

Stosunkowo popularną na Rusi, również wywodzącą się ze środowiska koczowniczego, była broń obuchowa: kiścienie i buławy. O ile niewiele posiadamy informacji o kiścieniach spotykanych na stanowiskach późnośredniowiecznych interesującego nas regionu (por. Кирпичников 1966b, 65), tak buławy brązowe, datowane z reguły na XII-1. połowę XIII w. (Liwoch 2006, katalog; Возний 2009, 1, 257), spotykane były i w czasach późniejszych - weryfikację poglądów na temat tych zabytków przeprowadził swego czasu R. Liwoch (2006). Zdaniem tego badacza na terenie Rusi Halickiej w XIII-XIV w. spotykane mogą być buławy typu Tustań, broń pochodzenia węgierskiego, użytkowana w XII-XIV w. (Liwoch 2006, 68, 74).

Stosunkowo częstymi znaleziskami z południowo-zachodniej Rusi, związanymi z późnośredniowiecznym oporządzeniem jeździeckim, są ostrogi o bodźcu gwiaździstym, które zdaniem I. Voznego (2009, 1, 258) datować można już od XII w. (przy czym, wczesne odmiany takiego typu ostróg na ziemiach sąsiadujących z Rusią np. w Małopolsce, datowane są od wieku XIII w., por. Kołodziejski 1985, tabl. 1, 170), jednak rozpowszechnienie się takich ostróg na Rusi widoczne jest od 1. połowy XIII w. (gwiazdkę ostrogi znaleziono np. w Gródku nad Bugiem; Kuśnierz 2006, tabl. VI, 87, 90). Na większości stanowisk zawartych w katalogu ostrogi z kółkiem gwiaździstym są wyznacznikiem późnego średniowiecza (pojawiają się w warstwach i zespołach datowanych na 2. połowę XIII-XIV w. w Bełzie,

219 Również KHW wspomina o użytkowaniu samostrzałów przez Rusinów np. w 1260 r., gdy Burundaj przyszedł pod Chełm i żądał zniesienia wałów grodu cyt. „*nie zdołali wojowie jego [Burundaja] niczego [uczynić], byli bowiem w nim bojarzy dobrzy i ludzie dobrzy i umocnienie grodu krzepkie, machiny miotające i samostrzały*" (*Kronika*... 210-211). Nie jest to oczywiście jedyna wzmianka o samostrzale – pod 1252 r. pojawia się on jako broń stosowana przez Niemców (z Rygi; *Kronika*... 186).

220 Recepcja broni wschodniej i ewolucja jej zastosowania widoczna jest dobrze np. w historii w uzbrojenia polskiego (więcej na ten temat por. Kotowicz, Michalak 2006).

Chełmie, Hrubieszowie, Sanoku, Tustani etc.; por. katalog). Unifikacja oporządzenia jeździeckiego (ostróg, a także strzemion i wędzideł) w XIII-XIV w. po obu stronach Sanu i Bugu związana była, zdaniem badaczy, ze zmianą dosadu konia (Kotowicz 2018, 99).

II.5.3. Źródła pisane

Dokładny obraz poszczególnych grodów, zarysowany w przekazach pisanych, umówiony i zanalizowany zostanie w kolejnym rozdziale, zaś w tej części pracy omówiona zostanie rola źródeł w zakresie datowania i określania funkcji stanowisk grodowych. W pierwszej kolejności, ze źródeł historycznych czerpać możemy informacje na temat czasu i inspiratora budowy danego grodu, niejednokrotnie podane z datą (lub choć danymi orientacyjnymi): informacje takie w XIII w. dotyczą grodów takich, jak Chełm czy grupy inwestycji budowlanych Włodzimierza Wasylkowicza (Kamieniec nad Leśną, Raj, Kobryń etc.)[221]. W kilku przypadkach natrafiamy na wzmianki dotyczące elementów składowych grodów i ich otoczenia (dwory, świątynie, klasztory, mosty), podane są daty fundacji grodowych cerkwi, czy w końcu znaleźć można informacje o składzie etnicznym mieszkańców grodu. Kolejne istotne informacje źródłowe, dotyczące grodów, to dane o zniszczeniu danego założenia obronnego w czasie najazdów mongolskich – w latopisach znajdziemy bowiem nazwy grodów leżących na trasie przemarszu wojsk Batu-Chana. Mimo uśmiercenia przez Mongołów części ludności (np. Brześcia czy Włodzimierza), na podstawie źródeł można skonstatować nieprzerwane funkcjonowanie największych ośrodków o charakterze miejskim: Halicza, Przemyśla, Łucka, czy właśnie Włodzimierza Wołyńskirgp i Brześcia (por. katalog). Kolejnym aspektem dziejów grodów, odnotowanym w źródłach pisanych, są potwierdzone rozbiórki wałów niektórych grodów, jako rezultat zastosowania się władców do wymogów najeźdźców mongolskich wobec swoich lenników 1259-1260 r. Zniesiono wówczas umocnienia Daniłowa, Stożka, Lwowa, Łucka i Włodzimierza (*Kronika*.... 210). Ponadto, o funkcjonowaniu wielu grodów o charakterze miejskim przed 1340 r. wnioskuje się na podstawie polskich źródeł aktowych. Ze źródeł ruskich, ale nie tylko, pochodzi cały szereg nazw geograficznych, głównie grodów, które nie zostały jeszcze „zagospodarowane" przez historyków i archeologów (por. katalog cz, III). Wśród źródeł opisujących czasy rządów Romanowiczów znajdujemy źródła niepewne np. latopisy klasztorne i *pomianniki*, grupę tzw. „gramot księcia Lwa", gdzie występują m. in. klasztory w Przemyślu i Spasie (por. Kamińska 2018, 263, 293), oraz inne dzieła historiograficzne (np.

221 Wszystkie wymienione w poniższym podrozdziale grody zostały omówione w katalogu.

źródło dotyczące Szczebrzeszyna, por. katalog) zawierające często elementy legendarne oraz kompilacje różnoczasowych imion, dat i wydarzeń, toteż należy odnosić się do nich ostrożnie.

Na koniec wypada wspomnieć jeszcze o zabytkach ruchomych o zabytkach ruchomych z różnego rodzaju napisami lub związanymi z pisaniem. Gramoty brzozowe znane są głównie z Nowogrodu i innych grodów północy. Zazwyczaj brak ich w materiale archeologicznym ze stanowisk wołyńskich czy kijowskich, lecz niezupełnie oznacza to, iż na południu[222] nie użytkowano taniego nośnika tekstu, jakim była kora brzozowa. Z grodów na interesującym nas obszarze pochodzą drobne zabytki „epigraficzne" (poza wspomnianymi już enkolpionami), na podstawie których wnioskować można o przynależności etnicznej, płci, a nawet statusie społecznym ich właścicieli, np. rękojeść noża z Drohiczyna (por. Poppe 1957), przęślik z Czermna (Wołoszyn et al. 2016) czy przęślik przęślik z napisami i kawałki drewna z napisami z Dźwinogrodu (Гупало 2011), a także graffiti na przedmiotach z Łucka (Терський 2006, rys. 162, 190). Wspomnieć także należy o np. denarach cyrylickich przypisywanych Bolesławowi Chrobremu (Piotrowski 2009, 76). Wśród zabytków związanych z pismem, charakterystycznych dla obszaru Rusi (ale występujących także na ziemiach polskich, niekiedy uznawanych za importy) znajdziemy m. in: stilusy, czyli rylce służące do pisania na tabliczkach woskowych i, możliwe, innych powierzchniach (por. Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 129-130). Wśród rylców znalezionych na obszarze południowo-zachodniej Rusi wyróżnia się egzemplarz zwieńczony łopatką z „półksiężycem", znaleziony w Peresopnicy i datowany na 2. połowę XIII w. (Терський 2000a, 169; 2000b, 197).

II.5.4. Dendrochronologia, C14 i inne metody datowania bezwzględnego

Pragnieniem chyba każdego naukowca jest uzyskanie jak najdokładniejszych odpowiedzi na stawiane przez siebie pytania. W przypadku archeologii takimi pytaniami są często jest: „kiedy?" lub „od kiedy?" i „do kiedy?", więc możliwość uzyskania dokładnych przedziałów czasowych lub nawet dat rocznych. Możliwość uzyskania odpowiedzi na te kluczowe pytania na postawie analizy próbek materiałów takich, drewno czy węgle drzewne, jest dla archeologa niezwykle istotna.

222 Trzy brzozowe gramoty odkryto pod koniec lat 80. XX w Dźwinogrodzie nad Białką (Мельник 2011). Kolejne odkrycia pochodzą z Buska, gdzie w 2008 r. P. Dovgan' odkrył gramotę z XII w. oraz pozbawiony napisu zwitek kory brzozowej (Довгань 2009, 27; Дзендзелюк, Льода 2009).

Metoda datowania dendrochronologicznego jest szczególnie istotna właśnie dla stanowisk grodowych, gdyż (przy dobrym stanie próbek drewna) pozwala na uzyskanie dat rocznych poszczególnych faz konstrukcji wałów. Jak słusznie zauważył T. Dzieńkowski (2014, 63), w zasadzie jedynym z punktu widzenia archeologa mankamentem datowania metodą dendrochronologiczną jest fakt , iż uzyskane w ten sposób daty odnoszą się najczęściej do początków użytkowania obiektów (ewentualnie ich rozbudowy lub naprawy), nie dotyczą zaś zupełnie schyłku funkcjonowania założeń obronnych (Krąpiec, Ważny 1994; Krąpiec, Zielski 2004).

Powszechnie stosowaną, lecz mniej dokładną metodą, do stosowania której zalecane jest pobieranie szeregu próbek dla uzyskania serii dat, jest datowanie metodą radioaktywnego węgla (izotopu 14C). Próbkami do analizy C14 mogą być rozmaite materiały organiczne (np. drewno, węgiel drzewny, ziarna, kości, róg etc.). Ze względu na charakter rezultatów tej metody (metodą tą uzyskuje się przedziały czasowe, nie daty) i inne zastrzeżenia względem jej dokładności, w odniesieniu do średniowiecza metoda ta cieszy się umiarkowanym entuzjazmem badaczy (np. w porównaniu z wynikami, jakie przynieść badaniu grodów dendrochronologia; por. A. Walanus, T. Goslar 2004; Dulinicz 2001, 35).

Stosunkowo nową jakością w badaniach średniowiecza jest datowanie ceramiki metodą termoluminescencyjną (TL), choć sama metoda powstała już na przełomie lat 50. i 60. XX w. W ujęciu ogólnym, metoda TL to jedna z fizycznych metod datowania bezwzględnego bazująca na przemianach promieniotwórczych radioizotopów obecnych w skorupie ziemskiej, więc w przypadku w archeologii badanym materiałem są ułamki ceramiki naczyniowej i budowlanej, fragmenty glinianych pieców i polep, a także przepalone krzemienie). Jako wiek termoluminescencyjny zabytków z gliny lub przepalonych kamieni rozumiany jest okres, jaki upłynął od chwili wypalenia (dla wyrobów z gliny) lub przepalenia (dla krzemieni; Buko, Dzieńkowski, Kusiak 2008, 26). Spośród stanowisk Rusi południowo-zachodniej metodą tą datowano próbkę materiałów z wykopalisk w Busównie. Rezultaty badań TL potwierdziły przydatność tego rodzaju analiz i słuszność obserwacji archeologów (datowaniu poddano materiał z 2 faz stanowiska), jednak z pewnymi nieścisłościami, co podkreśla jak ważne jest analizowanie wielu próbek, a także rozmaitych metod mogących zawężać zakres błędu (Buko, Dzieńkowski, Kusiak 2008, 40-43).

O ile badacze są zgodni, iż współpraca archeologów z przedstawicielami nauk przyrodniczych jest zjawiskiem naturalnym i pożądanym, uzyskanie relatywnie „pewnych"

dat ograniczają często koszty badań. Dlatego z żalem trzeba stwierdzić, iż na tak ogromnym terenie, jakim było państwo Romanowiczów, datowanie tylko kilku grodów oparte zostało na wynikach metod datowania bezwzględnego i w związku z tym znakomita większość stanowisk grodowych z katalogu została datowana metodami „tradycyjnymi" wypracowanymi jeszcze w XIX w., na podstawie analizy źródeł archeologicznych, wskazanych w tej pracy w Katalogu grodzisk i tabeli podsumowująca tenże katalog[223].

223 Na terenie Rusi południowo-zachodniej daty dendrochronologiczne uzyskano z próbek drewna np. z Bielska Podlaskiego, Brańska (Ważny 2001, tab. I, 32) Busówna i Czerwienia, czyli ze stanowisk położonych na obecnych ziemiach polskich. Wyjątkiem jest karpacki gród (zamek?) Tustań, lecz w przypadku tego stanowiska materiały z wyeksplorowanego obiektu (datowane według standardu południowopolskiego) – studni, pochodziły dopiero z XVI w. (Krąpiec 1998, 166; 2009, 619-620).

II.6. Grody Rusi Halicko-Wołyńskiej w świetle analizy źródeł pisanych i archeologicznych

Obraz sieci grodowej oraz charakterystyka i analiza porównawcza grodów południowo-zachodniej Rusi w X-1. połowie XIII i w 2. połowie XIII-XIV w. zaprezentowane zostaną głównie na podstawie analizy stanowisk zamieszczonych w katalogu pracy (czyli w dużym uogólnieniu, grodów ruskich znanych z kart źródeł pisanych). Ze względu na niezaspokajającą ciekawość historyka bazę źródeł pisanych, jak i niewystarczający stan badań archeologicznych, zarówno w przypadku przekazów pisanych, jak i danych archeologicznych konieczne jest porównanie grodów omawianego rejonu Rusi do innych, opisywanych w źródłach średniowiecznych grodów, jak i do lokalnego podłoża kulturowego w przypadku stanowisk archeologicznych z rozmaitych części tak rozległych i wewnętrznie zróżnicowanych krain historycznych, jak Wołyń i Ruś Halicka.

II. 6.1. Obraz grodów Rusi Halickiej i Wołynia w źródłach pisanych X-XIV w.

Jak już wspomniano, grodem na Rusi nazywano każdy typ zagrodzonej przestrzeni (z oczywistym wyjątkiem ogrodzeń posesji, zagród dla bydła i trzody chlewnej, a także drobiu i tym podobnych „ograniczeń" przestrzeni „niegrodowej"), od obiektu schronieniowego po ośrodek o cechach miejskich. Wśród stanowisk grodowych X-XIV w. Rusi południowo-zachodniej wyróżnić można kilka grup: duże grody „państwowe" o cechach miejskich (stanowiące centra rzemiosła, handlu, życia społecznego i kulturalnego, a także siedziby władzy świeckiej i duchowej), grody prywatne książąt z dynastii Rurykowiczów i własności bojarskie oraz założenia o charakterze militarnym i kontrolnym nad wewnętrznymi i zewnętrznymi szlakami komunikacyjnymi (nazywane często w literaturze „strażnicami"). Formę grodu przybierały też niektóre klasztory (por. Kamińska 2018; tam starsza literatura).

W tym rozdziale w pierwszej kolejności omówione zostaną grody o cechach miejskich[224] – założenia mieszczące wewnątrz swych umocnień ośrodki władzy i administracji świeckiej oraz duchownej, skupiające wokół siebie ludność (trudniącą się handlem, rzemiosłem czy rolnictwem) nie tylko ruskiego etnosu[225]. Dokładne opisy grodów –

224 Pojęcie grodu o cechach miejskich (w literaturze archeologicznej nazywanego niekiedy także ośrodkiem wczesnomiejskim lub protomiastem) nie jest równoznaczne z miastem lokacyjnym.

225 W świetle narracji PML w dużych grodach ruskich, zasiedlonych w dużej mierze przez Słowian, w inicjalnym okresie ich funkcjonowania, nie powinna dziwić obecność Waregów i pierwszych duchownych pochodzenia greckiego. W miastach ruskich przebywali też łacinnicy, posiadający swoje świątynie (np. znana ze

ich położenia, walorów obronnych i charakteru zabudowy, należą w źródłach do rzadkości – skoncentrowane na wydarzeniach politycznych latopisy ruskie i źródła z kręgu łacińskiego zawierają nieliczne tylko opisy oblężeń i walk w samych grodach (zgrupowania wojsk i bitwy często rozgrywały się na terenach otwartych, zwanych niekiedy polami[226], walki miały też miejsce w pobliżu grodów, a także grabiono okoliczne wsie, nie próbując jednak atakować samego grodu), niemniej jednak w niniejszym rozdziale dokonana zostanie próba syntezy obrazu grodów Rusi południowo-zachodniej nakreślonego przez latopisarzy i kronikarzy.

Zanim omówione zostaną sztuczne umocnienia wczesnych miast Rusi południowo-zachodniej i elementy ich przestrzeni wewnętrznej, uwagę zwrócić należy na ich położenie, choć przekazy źródłowe na temat naturalnych walorów obronnych grodów ruskich są nieliczne. Pod 1145 r. w źródłach znajdziemy informację o strategicznym, bagiennym położeniu Dźwinogrodu[227] nad Białką (*Latopis kijowski*... 40). Na grody ruskie Brześć i Bełz zwrócił uwagę w swych *Rocznikach*... Jan Długosz. O ile Bełz został jedynie zdawkowo określony jako gród chroniony lepiej przez swe położenia, aniżeli sztuczne obwarowania (*Roczniki*... ks. X, 75), tak położeniu Brześcia poświęcony został stosunkowo szczegółowy zapis cyt. [Brześć] *Jest bowiem bardzo dobrze zabezpieczony przez naturę ciągnącymi się daleko w kierunku Polski bagnami i błotnistymi trzęsawiskami, a nadto korytem rzeki Bugu, która w tym miejscu rzadko ma brody tak, że może być uważana za port i bramę do ziem ruskich (Roczniki*... ks. IX, 330-331).

Podstawowym elementem systemu obronnego każdego grodu były oczywiście wały, rozumiane jako element odgradzający przestrzeń osady od otoczenia. W okresie staroruskim, w odniesieniu do systemu obrony grodów, w źródłach pojawia się termin pochodny od słowa „gród" (*gorod, grad*) - *gorodnja* (l. mn. *gorodni*) oraz termin mu pokrewny – *gorodnicy* (rzemieślnicy je wznoszący). G*orodni* powszechnie identyfikowane ze zrębowymi

---

smoleńskich gramot Niemiecka Bożnica, por. Раппопорт 1982, 87). W źródłach dotyczących Rusi Romanowiczów również pojawiają się wiadomości o obcokrajowcach przebywających w grodach ruskich na stałe. W Chełmie osiedlili się np. Niemcy i Lachowie (*Kronika*... 205), zaś po Włodzimierzu Wasylkowiczu płakali włodzimierscy Żydzi, Niemcy i „surożanie" (kupcy włoscy?; *Kronika*... przyp. 1782, 257). Ludność żydowska przebywała na terenie Rusi (w tym Rusi południowo-zachodniej) co najmniej od XI w., co poświadczają przekazy Ichuda ha-Kohena i Qalonimosa; *Źrodła hebrajskie*... 37, 41-44, 65-59).

226 Np. Pole Rożni w ziemi halickiej, wspomniane dwukrotnie w XII w. w *Latopisie ławrientijewskim* (*Лаврентьевская*... стб 270, 311) , znane z *Kroniki halicko-wołyńskiej* Bużkowskie Pole (*Kronika*... 240), czy chociażby sławne Kulikowe Pole na którym Dymitr Doński rozgromił Tatarów w 1380 r.

227 W rozdziale tym pominięta zostanie analiza walorów obronnych położenia samego grodu lub jego obronność zawarta w nazwach grodów, gdyż w tym celu powstały słowniki etymologiczne i osobne prace poświęcone onomastyce ruskiej (tam też należy szukać genezy nazwa typu Dzwinogród, Ostróg, Murawica, Stołpie etc.) np. Czapla 2011, Kowalczyk 1992, Makarski 1999, *Етимологічний*..., Нерознак 1983 i in.

skrzyniami, izbicami[228], stosowanymi zarówno do budowy wałów, jak i w okresie późnejszym - mostów (Poppe 1962, 10; Раппопорт 1956, 123-124). Na szczycie takich drewniano-ziemnych wałów znajdowały się osłony (rozumiane zazwyczaj jako mniej lub bardziej rozbudowane stanowiska dla obrońców grodu, zaopatrzone w przedpiersia) – tzw. *zaboroły* (l. poj. *zaboroła* lub *zabrała*, oryg. „на заболѣхъ" we Włodzimierzu śmiertelnie raniony został Mścisław, syn Światopełka; Poppe 1962, 20-21; ДРСМЭ, 199, 563-565; *Ипатьевская*... стб 274). W *Pateryku Kijowsko-Pieczerskim* (źródle powstającym co prawda przez stulecia, począwszy od wieku XIII, lecz wpisującym się w dorobek szeroko rozumianej kultury staroruskiej) również wspomniano o drewnianych konstrukcjach wałach Włodzimierza Wołyńskiego w końcu XI w. (por. *Pateryk*... przyp. 254, 244, jest to odwołanie się do wydarzeń znanych już PML). Przez *zaboroły* w Uszycy w 1159 r. przeskakiwali smerdowie według *Latopisu kijowskiego* (w polskim tłumaczeniu nazwano je „grodzeniami" por. *Latopis kijowski*... 142). Kolejnym terminem związanym z umocnieniami jest *ostrog* (ostróg), rozumiany jako ostrokół, okół, umocnione podgrodzie (Poppe 1962, 47; ДРСМЭ, 563), lecz nie jest to jedyne znaczenie tego słowa. W późniejszych czasach ostróg oznaczać mógł gródek umocniony częstokołem (np. ostrogi kozackie). Ok. 1146-1147 r. książęta koalicji Wsiewołoda Olegowicza podpalili ostróg wokół Dźwinogrodu (*Latopis kijowski*... 43)[229]. Jak podsumowali zagadnienie terminologii umocnień grodowych, np. P. Rappoport (1956, 119-120) czy K. S. Nosov (2010, 30-31), do XIII w. częstokoły mogły być nazywane również *tynem* lub *stołpem* (bowiem w 1051 r. Jarosław Mądry: цр҃квь велику и манастырь . wградиша столпъємь por. *Ипатьевская*... стб 147)[230], lecz zazwyczaj wszelakie umocnienia nazywane były po prostu „grodem" lub *ścianą* (*стена*), bez podawania szczegółów ich konstrukcji.

Fosy (rowy) towarzyszące wałom wspomniane zostały już w PML, zarówno jako urządzenia „stałe", jak i elementy tymczasowo wzniesionych umocnień[231]. Zagadnieniem terminologicznym, związanym z umocnieniami w postaci wałów i rowów wypełnionych

228 Choć źródła pisane z reguły milczą na temat budulca, występuje w nich zazwyczaj, od PML począwszy określenie „rąbania" grodów (por. np. *Ипатьевская*... стб 8, cyt. и сруби городокъ малъ), świadczące o tym, iż znakomita większość założeń obronnych grodów ruskich była drewniana (Раппопорт 1956, 118).

229 Oryg. пожгоша . wколо его. w̃ wстръгъ первъıи днѣ (*Ипатьевская*... стб 320).

230 Jest to również jedna z nielicznych wzmianek o umocnieniach staroruskich klasztorów.

231 Najwcześniejsze wzmianki na temat rowów dotyczą centrum wydarzeń politycznych X w., czyli Kijowa. Pod rokiem 975 wspomniany został „klasyczny" system umocnień Owrucza z rowem i przerzuconym przez niego mostem prowadzącym do bramy grodu, zaś w 980 r. Włodzimierz miał okopać się pod Kijowem podczas szturmowania grodu (w Kijowie bronił się wówczas Jaropełk) – były to umocnienia tymczasowe, lecz z perspektywy XII-wiecznego pisarza „jest rów [ten] po dziś dzień" (PML, 60-61).

wodą (lub ogólnie wód chroniących grody), są wspominane m. in. w *Latopisie kijowskim* (w kontekście ataku na Łuck)[232] i KHW (*Kronika*....137) groble. W pracach poświęconych terminom architektonicznym, występującym w źródłach staroruskich, grobla oznaczać mogła: rów, fosę, wał, tamę, pomost, nasyp, wał usypany przez bagna (ДРСМЭ, 564; Раппопорт 1956, 114; Poppe 1962, 12). Jak twierdził P. Rappoport (1956, 114, 119-120), zarówno wały, jak i towarzyszące im rowy do XIII w. nie posiadały oddzielnych nazw, stąd właśnie w źródłach pojawia się zbiorcze ich określenie – grobla (do opinii tej przychylili się prawdopodobnie twórcy hasła w ДРСМЭ). Sam termin „rów" (*ров*) upowszechnił się dopiero w XVI w. (Носов 2010, 75), choć spotkać go można już PML (wspomniany już rów Włodzimierza w Dorogożyczach pod Kijowem por. *Ипатьевская*... стб 64) czy w *Kronice halicko-wołyńskiej* przy opisie oblężenia Sandomierza w 1260 r. (*Kronika*... 212; *Ипатьевская*... стб 853).

W odniesieniu do kolejnego elementu umocnień grodowych – wież – w źródłach staroruskich spotkać można kilka terminów (por. Раппопорт 1956, 135), z których w pierwszych wiekach piśmiennictwa ruskiego najczęściej stosowanym jawi się *stołp,* rzadziej zaś terminy *wieża* lub *basznja.* Najbardziej znanym przykładem zastosowania nazwy *stołp* na Rusi Romanowiczów jest „gródek" Stołpie, nazwa którego pochodzi od znajdującej się w nim wieży (Kowalczyk 1992, 49). Z epoki Romanowiczów pochodzi szereg informacji o wieżach grodowych. KHW wymienia powstałą za Daniela Romanowicza[233] wieżę (*wieżę*)[234] w Chełmie (drewnianą, ale na kamiennej podmurówce, pobieloną) oraz wzniesione w 2. połowie XIII w. murowane obiekty (*stołpy*) w Kamieńcu nad Leśną, Brześciu i Czartorysku, podając nawet ich wysokość (por. *Kronika*.... 206, 265, 268, 272). O wiele rzadziej wzmiankowane były w źródłach wieże drewniane, wkomponowane w system wałów grodowych, wzniesione z naturalnego w budownictwie grodowym surowca – drewna.

---

232 Cyt. Piesi zaczęli uciekać do grodu groblą (*Latopis kijowski*.... 84) oryg. бѣжащимъ же пѣшьцемъ к городу по гребли (*Ипатьевская*... стб 390). Tłumacze latopisu kijowskiego uznali, iż w przekazie chodziło o rów lub fosę (*Latopis kijowski*... przyp. 570, 84), jednakże zastanowić się można czy w przypadku położonego na terenach podmokłych nad Styrem Łucka nie łatwiej byłoby uciekać wałem, rodzajem suchego nasypu niż fosą.

233 W świetle *Roczników*... (ks. VII, 57) Jana Długosza, książę Daniel był na tyle sprawnym budowniczym, iż nawet w okresowo zajętym przez siebie Lublinie, w 1244 r. wznieść miał nie tylko murowaną wieżę z cegły, ale i nowe obwałowania zamku i grodu. Dyskusję na temat źródeł, którymi posługiwał się Długosz oraz stanu badań nad wieżą zamkową podsumował ostatnio J. Chachaj (por. 2019).

234 Cyt. вежа же средѣ города высока . æкоже бити с неæ wкрс҃тъ града под҃сздана каменеемь вь высотоу . е҃і . лакотъ . создана же сама . девомъ тесанымъ . и оубѣлена æко сыръ . свѧтѧщисѧ на всеи стороны (*Ипатьевская*... стб 844).

Domyślnie drewniany element umocnień („wieże")[235] Włodzimierza Wołyńskiego został wspomniany w PML, podczas szturmu grodu w 1097 r. (PML, 212), choć, jak twierdzą badacze ruskiej sztuki wojennej (Раппопорт 1961, 135-136, Носов 2010, 23), termin „wieża" w odniesieniu aż do 1190 r. nie odnosił się do elementu umocnień grodowych, lecz m. in. do swego rodzaju machin lub technik oblężniczych.

Bramy, czyli kolejne podstawowe elementy obwałowań grodowych (książęta mieli przecież „zamykać" się w grodach), z nazwy wspominane są stosunkowo rzadko (uwagę latopisarzy przykuły np. tzw. Złote Bramy w Kijowie i Włodzimierzu nad Klaźmą, obie murowane, z cerkwiami nadbramnymi[236] czy np. bramy perejasławskie Bramy: Biskupia i Kniaziowa[237] lub nowogrodzkie: Kurska i Czernihowska[238]). Z terenu Rusi Halickiej znana jest źródłom jedna z bram Halicza, która nosiła nazwę Niemieckiej (*Kronika*... 155), której nazwa nawiązuje do „etnicznej" grupy nazw bram grodowych, takich jak bramy: Lacka (*Kronika*... 161) i Ugorska w Kijowie (*Latopis kijowski*... 104). Z XII w. pochodzą wiadomości o 2 bramach Włodzimierza (Wołyńskiego): Grydszyna i Kijowskiej, położonej „podle łąki" (*Latopis kijowski*... 135).

Z bramami oraz rowami (fosami) grodów ruskich związane jest naturalnie zagadnienie mostów[239] i pomostów, a także innych przepraw przez wodę. Mimo, iż większość grodów zakładana była nad większymi lub mniejszymi ciekami wodnymi, a transport rzeczny odgrywał na Rusi rolę kluczową[240], wzmianki źródłowe o mostach są nieliczne, gdyż narracja

---

235 Cyt. Дв҃дъ [...] пустиша къ граду подъ вежами (*Ипатьевская*... стб 246-247).

236 *Latopis kijowski*... 105, 209; *Лаврентьевская*... стб 379, 461-463. Na temat Złotych Bram i ich cerkwi por. także Раппопорт 1982, 15-16, 56.

237 *Latopis kijowski*... 26. Jedna z bram perejasławskich posiadała cerkiew (nadbramną) św. Teodora, później zaś, według źródeł, dobudowano do niej „wał murowany" (PML, 161-162). Jest to jedna z rzadkich wzmianek na temat umocnień murowanych na terenue domongolskiej Rusi.

238 W *Latopisie* chodziło o bramy Nowogrodu Siewierskiego (*Latopis kijowski*... 50).

239 W piśmiennictwie staroruskim słowo „most" i jego pochodne (np. mostnicy) związane być mogło nie tylko przeprawami przez wodę, ale i np. z budowy dróg lub moszczeniem dowolnych powierzchni (Dąbrowski 2019, 299). W jednym kontekście drogi i mosty wystąpiły np. w PML, gdy chcący iść na Jarosława Włodzimierz Wielki rozkazał w 1014 r. cyt. „trzebić drogi i mościć mosty" (PML, 102) oryg. и рче Володимиръ . теребите путь и мосты мостите . хотѧше бо ити на Ѣрослава (*Ипатьевская*... стб 115). W XI w. mostowniczy stanowić mieli wysoce wykwalifikowaną grupę rzemieślników wykonujących prace inżynierskie związane z poczynaniami wojskowymi Jarosława Mądrego. Na pocz. XII w. (za panowanie Włodzimierza Monomacha) źródła odnotowują most przerzucony przez Dniepr – badacze przypuszczają, iż nie był to jeszcze most stały. Rzemieślnicy ruscy podczas akcji militarnych działali dość sprawnie, gdyż mosty przez Don przez bitwą na Kulikowym Polu (1380 r.) przerzucić mieli w ciągu jednej nocy (Szulta 2008, 85).

240 Szlaki handlowe na Rusi, od tych dalekosiężnych (np. od Waregów do Greków) po szlaki regionalne, opierały się w dużej mierze na sieci rzecznej. Łodzie z solą z Udecza (które zatonęły w Dniestrze) pojawiły się np. w *Latopisie kijowskim* (167-168), zaś w *Pateryku Kijowsko-Pieczerskim* (226-227) wspomniani zostali

źródeł skupiona była głównie wokół kampanii militarnych, lecz nie ich szczegółów „technicznych" – w konsekwencji mosty wspominane są zdawkowo, mimochodem, zazwyczaj przy opisie działań militarnych (por. Dąbrowski 2019). Za najstarszą wzmiankę o ruskim moście uchodzi zapis pod 975 r. w PML (60), dotyczący mostu, rowu (grobli) i bramy grodu Owrucz (ziemia kijowska). W odniesieniu do południowo-zachodniej części Rusi, znane są krótkie wzmianki o mostach (pomostach) grodowych np. w Łucku[241] oraz rzecznych (most na Horyniu)[242], nieznane są jednak szczegóły ich konstrukcji. Kolejnym „grodowym" mostem wspomnianym w źródłach (pod 1211 r.) był most w Szumsku, gdzie pojmano Romana Igoriewicza (*Kronika*... 107)[243]. Następnie, pod 1230 r., wspomniano (spalony) most na Dniestrze w pobliżu Ugolników[244]. Ze wzmianki z KHW z 1233 r. dowiadujemy się o moście przez Styr, położonym niedaleko Peremyla (*Kronika*... 139, 147; Dąbrowski 2019, 301-302). W *Kronice* pojawia się także pierwsza informacja o moście zwodzonym (z żurawiem), lecz dotyczy ona grodu polskiego[245] - Kalisza (*Kronika*... 136). Ciekawe spostrzeżenie na temat braku informacji na temat mostów zwodzonych z terenów dawnej Rusi poczynił P. Rappoport - w *Latopisie nikonowskim* i *woskriesienskim* w XV w. wspomniano most zwodzony[246] w Krzemieńcu, mieście już wówczas nie ruskim, a (cytuję:) „polsko-litewskim" (Раппопорт 1956, 134). Ostatnim „wodnym" zagadnieniem związanym z grodami (lub osadami otwartymi) są ulokowane w pobliżu nich innego rodzaju przeprawy lub wypłycenia koryta rzek, o których świadczyć mogły ich nazwy (np. Brody, Pław; por. katalog).

Cerkwie prawosławne (i inne świątynie, nazywane np. bożnicami) w latopisach pojawiają się często, niekiedy są jedyny znanymi obiektami z poszczególnych grodów (np.

---

kupcy Haliccy i „łodzie z Przemyśla", grodu położonego nad stosunkowo niewielkim, w porównaniu do Dniestru czy Prypeci, Sanem.

241 Most (grodowy) w Łucku wspomniany został w *Kronice halicko-wołyńskiej* przy okazji nieudanego ataku Kuremsy ok. 1256 r. – grodzianie spalili wówczas rzeczony most, by nie dopuścić do grodu Mongołów (*Kronika*... 204).

242 W pobliżu Dorohubuża znajdować się miał most zburzony przez Włodzimierza Andrzejowicza (*Latopis kijowski* .... 177).

243 Za zwrócenie uwagi na ten przekaz dziękuję D. Dąbrowskiemu.

244 Ugolniki uznaje się za osadę wiejską w okolicach Halicza (*Kronika*... przyp. 462, 139).

245 Podobnie, jak w przypadku innych obiektów wykonanych z materiałów mniej trwałych niż kamień, choć nie ma pisemnych ani archeologicznych dowodów na istnienie mostów zwodzonych na Rusi, użytkowania ich już w XIII w. mie można zupełnie wykluczyć (por. Dąbrowski 2019, przyp. 19, 301).

246 W latopisach wspomniano przy tej okazji także tzw. *vozvod* (возвод), czyli „wzwód mostowy, urządzenie do uruchamiania mostu" (por. Poppe 1962, 5).

Hrubieszówa[247] czy Żydyczyna). Każdy większy („stołeczny") gród (np. Chełm, Halicz czy Włodzimierz) posiadał ich kilka. Sobory, czyli cerkwie katedralne, znajdowały się w Haliczu (sobór p. w. Zaśnięcia NMP), Włodzimierzu (sobór p. w. Zaśnięcia NMP, zwany też soborem św. Bogurodzicy), Przemyślu (?)[248], Łucku (?)[249], Chełmie (cerkiew św. Bogurodzicy, po przeniesieniu biskupstwa z Uhruska w latach 40. XIII w.; *Kronika*... 122-124; Скочиляс 2010). Źródła, wspominając grodowe cerkwie, podkreślają zastosowany do ich wzniesienia budulec (występują w nich sformułowania takie, jak „kamienna"[250] lub „białokamienna"). Na tle tych przekazów wyróżniają się dość szczegółowe opisy świątyń chełmskich: cerkwi św. Jana Złotoustego (której okna upiększone były „szkłami rzymskimi"), św. Trójcy, św. św. Kosmy i Damiana (cerkiew ta posiadać miała nawet sad) oraz cerkwi Bogurodzicy, zawarte w KHW (por. *Kronika*... 205-208). Z opisu tych świątyń wnioskować można, iż były to budowle wzniesione w duchu architektury bizantyjsko-ruskiej (więcej na temat analizy opisów cerkwi chełmskich por. Smorąg-Różycka 1999, 16-22). Na ostatnich kartach *Kroniki* podane zostały także elementy wyposażenia niektórych cerkwi, ofiarowane im przez księcia Włodzimierza Wasylkowicza (*Kronika*... 265-268).

Cerkwie grodowe (w tym klasztorne), od momentu pojawienia się na Rusi, występują w źródłach jako miejsca pochówków książąt i ich rodzin[251] np. w Przemyślu spoczął Wołodar[252], w Haliczu zaś np. Rościsław, syn Iwana Berładnika (w monastyrze św. Jana), Jarosław Ośmiomysł (w Soborze NMP), w Chełmie, w cerkwi Bogurodzicy złożono ciało Daniela Romanowicza i jego syna Szwarna, a we Włodzimierzu pochowano Włodzimierza

247 Wzmianki źródłowe niejednokrotnie wspominają modlitwę do danych świętych, bez jednoznacznego ukazania na ich miejsce np. cyt. Данило (...) ѣдоущоу же емоу . до Гроубешева (...) самъ помоливсѧ сѣмоу Николѣ и реч҃ воемь своемь. аще сами боудоуть Татарове . да не внидеть оужасъ во срдⷰце ваше (*Ипатьевская*... стб 830), w polskim tłumaczeniu: Daniel (...) jadąc zaś do Hrubieszowa (...) sam polecił się św. Mikołajowi i rzekł wojom swoim: „Jeśli sami będą Tatarzy, niechaj nie wejdzie zgroza w serca wasze (*Kronika*.... 195), stąd istnienie kilku obiektów, np. wspomnianej Hrubieszowskiej cerkwi (?) św. Mikołaja pozostaje dyskusyjne.

248 Źródła staroruskie nie wspominają o wezwaniu cerkwi wyniesionej do rangi soboru. W kwestii XIII-wiecznej eparchii przemyskiej i pierwszej katedry por. np. Скочиляс 2010, 149-152.

249 Informacja o biskupstwie łuckim pojawia sie w źródłach ruskich dopiero przy okazji spisu darowizn Włodzimierza Waylkowicza, pod koniec KHW (*Kronika*....266), jednakże zdaniem badaczy biskupstwo powstać mogło znacznie wcześniejm nawet w pocz. XIII w. (pewnym jest, iż przed 1282 r. pojawiło się ono w źrodłach greckich; por. *Kronika*... przyp. 1869, 266; Senyk 1993, 143; Голубинский 1904, 700; Купша 2011, 21).

250 Określenie to mogło jednak oznaczać nie tylko budowlę kamienną, lecz także ceglaną (ogólnie, murowaną; Poppe 1962, 26-27).

251 Według I. Panovej (2004, 44) źródła pisane z XI-XV w. zawierają ok. 70 wzmianek o takich pochówkach w 23 ruskich grodach.

252 Informację o miejscu pochówku księcia podał jedynie Jan Długosz (*Roczniki*... ks. IV, 370).

Wasylkowicza[253] i księcia litewskiego Wojsiełka (w klasztorze św. Michała; por. *Kronika*.... 224; *Ипатьевская*... стб 656, 665). W źródłach trudno jest znaleźć informacje o grodowych cmentarzach, miejscach pochówków na terenie otwartym, ale wspominane bywały obiekty sepulkralne, takie jak kurhany. Dawne mogiły, przypominające o wareskiej przeszłości grodów, były znanymi punktami krajobrazu grodowego (np. mogiły Askolda, Dira i Olega w Kijowie oraz Czarna Mogiła pod Czernihowem[254], Mogiła Halicza). W przypadku Halicza dawny kurhan miał znaczenie szczególne, bowiem jak przekornie rzekł jeden z przywódców haliczan do Mścisława Niemiego cyt. „*Książę, już na Haliczowej mogile posiedziałeś, to tak, jakbyś w Haliczu panował*" (*Kronika*... 102).

Place i targi - podobnie, jak inne elementy przestrzeni grodowo-miejskiej w źródłach pojawiają się sporadycznie, zazwyczaj przy okazji wydarzeń politycznych. Prócz swej funkcji handlowej, place (targowiska) spełniały rolę miejsc wieców (por. np. PML, 134). Place targowe znajdowały się zazwyczaj na płaskim, otwartym terenie poza granicami grodu (Тихомиров 1956,248-249).

Pałace i dwory (możnowładcze, władycze, bojarskie) na Rusi położone były na terenie grodów lub poza nimi (czasem stanowić mogły osobne grody, o czym poniżej). Dwór oznaczał „dwór, zagrodę, zespół zabudowań mieszkalnych i gospodarczych" (Poppe 1962, 13). Pierwsze wzmianki o kijowskich dworach, rozumianych jako budynki rezydencjonalne (murowane lub drewniane), znajdujemy w PML, gdzie zastosowano terminy *terem, dvor teremnyi* (*Ипатьевская*... стб 44), i *dvor* (np. dwór Nikifora, Krasny, Jarosława i in.; PML, 223, 321). We Włodzimierzu znajdować się miał „dwór Wakiejowy" (cyt. оу дворѣ Вакѣевѣ, *Ипатьевская*... стб 236), do którego przewieziony został oślepiony Wasylko (PML, 205-207) i dwór bogatego (Niemczyna) Markołta, wspomnianego w KHW (*Kronika*... 224). W połowie XII w. „zamiejski" dwór książęcy (Władymirka Wołodariewicza) znajdować się miał w zakolu Sanu w pobliżu Przemyśla (*Latopis kijowski*... 114), drugi w Haliczu – na dworze tym znajdowała się cerkiew św. Zbawiciela (Spasa; *Latopis kijowski*... 121). Pewna sugestia na temat istanienia „domów" książęcych w Brześciu, Kamieńcu i Bielsku pojawia się także w KHW, gdy: *pojechał Jerzy* [Lwowicz] *precz z grodu z wielkim*

253 Pogrzeb księcia (na tle innych latopisarskich relacji o śmierci przedstawicieli elit) został opisany bardzo szczegółowo - wraz z elementami obrządku pogrzebowego i aktem „zamurowania" grobu we włodzimierskim soborze (por. *Kronika*... 256, 264), na co zwróciła uwagę I. Panova (2004, 34-35).
254 Opisy ich położenia (z perspektywy rozplanowania tych grodów w XII w.) znajdziemy w PML (18) i w *Latopisie kijowskim*... (67).

wstydem, pograbiwszy wszystkie domy stryja swojego. I nie ostał się kamień na kamieniu ani w Brześciu ani w Kamieńcu, ani w Bielsku (*Kronika*... 270).

Skoro termin „gród" (*gorod, grad*) nie oznaczał jedynie osady o cechach miejskich, przyjrzyjmy się obrazowi innych grodów znanych ze źródeł pisanych. Grody, jako własności (dwory) bojarskie ziemi halickiej to np. Gołe Góry, włość Klimjaty (*Kronika*... 143) czy Wisznia bojarzyna Filipa (*Kronika*... 141). Zagadnienie grodów prywatnych rozwinięte zostanie w części archeologicznej niniejszego rozdziału. Grodami najprawdopodobniej mogłyby być także niektóre rezydencje (dwory) książęce, położone poza granicami grodów stołecznych. Nazwy takich miejsc wystąpiły w KHW – za samodzielne dwory uznać można Gaj w pobliżu Łucka (cyt. *Miejsce to było piękne i zabudowane różnymi budowlami. Cerkiew zaś była w nim przedziwnym pięknem jaśniejąca*) i Raj[255] (*Kronika*... 245, 250). Rezydencje te należały do Mścisława Daniłowicza i Włodzimierza Wasylkowicza.

Klasztory, położone w na terenie grodu, a także w bliższej lub dalszej odległości od grodu centralnego lub funkcjonujące samodzielnie w odosobnionym miejscu np. „na Połoninie" (*Kronika*.... 216) posiadać mogły własne urządzenia obronne lub przynajmniej wytyczone granice – z przywołanej już wyżej wzmianki z PML dowiadujemy się, iż w 1051 r. monastyr pieczerski obwiedziony został ostrokołem (*Ипатьевская*... стб 147). W źródłach wspominane były też inne elementy umocnień klasztorów, mianowicie ich bramy (por. np. w opisie ataku Połowców na klasztor pieczerski w PML, 178). W źródłach dotyczących Rusi Halicko-Wołyńskiej w zasadzie nie występują informacje na temat wyglądu klasztorów (dowodów na istnienie urządzeń obronnych monastyrów dostarczyły za to badania archeologiczne).

Grody - rozumiane jako placówki typowo militarne chroniące duże ośrodki wczesnomiejskie, punkty graniczne, strażnice na szlakach handlowych, z rzadka definiowane były w źródłach wprost[256], a o ich znaczenia wnioskować trzeba z kontekstu wzmianki (co, zdaniem autorki, doprowadziło do namnożenia w literaturze niezweryfikowanych informacji na temat poszczególnych grodów latopisowych i błędnego nazywania ich np. fortecami

255 Co ciekawe, jeden z położonych w pobliżu Kijowa dworów (należących do Jerzego Dołgorukiego), również nazywano „Rajem" (*Ипатьевская*... 489).

256 Termin *крепость* (twierdza, umocnienia), co prawda pojawił się w źródłach już w odniesieniu do 1097 r., a następnie pod 1219 r., lecz w stosunkowo późnych latopisach - woskriesieńskim i nikonowskim. Do XVI w. termin ten spotykany jest w źródłach rzadko (Носов 2010, 19, 21).

granicznymi[257], wbrew ich położeniu geograficznemu, a czasem nawet w obliczu niemożności zidentyfikowania obiektu w terenie). Za obiekty o dużym znaczeniu militarnym można byłoby uznać stojące na drodze Burundaja Daniłów, Stożek i Krzemieniec, których umocnienia zmuszeni byli znieść książęta Lew i Wasylko (*Kronika*... 210). W przypadku latopisowych grodów Rusi południowo-zachodniej, o wiele więcej informacji o charakterze danego grodu są w stanie dostarczyć nam znaleziska archeologiczne.

Ostatnim zagadnieniem, któremu, zdaniem autorki, nie poświęcono dotąd wystarczająco wiele uwagi, są znane ze źródeł historycznych refugia i inne sposoby radzenia sobie ludności grodzkiej (i także wiejskiej) w obliczu niebezpieczeństwa. W mniejszym stopniu chodzi tu o wykorzystywanie budowli murowanych, choć wiadomo, iż w czasie najazdów ludność chroniła się w takich budowlach, głównie cerkwiach i kościołach (np. w odniesieniu do ataków mongolskich w Kijowie była to Cerkiew Dziesięcinna w 1240 r., a w 1259 r. ludność Sandomierza chroniła się w kościele NMP)[258], a bardziej o konkretne urządzenia obronne: wały podłużne[259] i grody schronieniowe. Wiadomości o takich obiektach pochodzą z ziem sąsiadujących z Rusią - wał podłużny („siedmiomilowy") chroniący ludność polską i jej dobytek przed zakonem krzyżackim został wspomniany przez Jana Długosza pod 1330 r. (*Roczniki*... ks. IX, 202). Również z epoki Romanowiczów pochodzi informacja o „osieku w lesie, pełnym ludzi i dóbr"[260] w pobliżu Sandomierza (*Kronika*... 233). Temat ten rozwinięty zostanie w części archeologicznej niniejszego rozdziału, niemniej jednak wart jest dalszych studiów historycznych.

Podsumowując dostępne nam przekazy pisane na temat grodów, z perspektywy chronologicznej, charakter wzmianek o grodach ruskich X-XIV w. na terenie Rusi południowo-zachodniej podzielić można ogólnie względem ośrodka władzy (i związanej z nim osoby kronikarza, gdyż w odniesieniu do X-XII w. dysponujemy źródłami opisującymi

257 Np. wspomniana już koncepcja tzw. dniestrzańskiej linia graniczna z XII-XIII w. („Wasyliew-Onut-Bakota-Uszyca-Kuczelemin-Kaljus)" w świetle obecnego stanu badań okazuje się być bardziej zróżnicowana chronologicznie i typologicznie, niż sądzili np. M. Hruszewski (1905a, 460-461) czy M. Kotljar (1998, 148), a za nimi i kolejni badacze (np. J. Kurtyka 2011, 93).

258 Por. *Kronika*.... 161 – grodzianie wznieśli nawet umocnienia wokół Cerkwi Dziesięcinnej; KHW wspomina też o kamiennej cerkwi na (głównym) sandomierskim grodzie, w której schroniła się (i zginęła) ludność (*Kronika*... 212), mongolski atak na Sandomierz opisał również Jan Długosz (*Roczniki*... ks. VII, 55).

259 Umcnienia takie stosowane były już od starożytności. Najbardziej znanymi wałami podłużnymi na Rusi były tzw. wały żmijowe, w odniesieniu do których w źródłach stosowano zazwyczaj termin „wał" (oryg. валъ; por. np. PML, 169; *Ипатьевская*... стб 434-435, Kowalczyk 1987, 24; SSS, t. VI, 303-309).

260 Oryg. Володимеръ же бѣ назадѣ стоѧ оу города своимъ полкомъ . и начаша емоу повѣдати . wсѣкъ во лѣсѣ . полнъ люди и товара (*Ипатьевская*... стб 882). Miejsce to próbowano utożsamiać z miejscowością Osiek, położoną 28 km na południowy-zachód od Sandomierza (por. Szambelan 1989, 25), jednakże zdaniem autorki z kontekstu wzmianki wynika, iż schronienie to powinno być położone znacznie bliżej Sandomierza.

wydarzenia na Rusi przede wszystkim z perspektywy kijowskiej, następnie pojawia się kronika Romanowiczów[261], w XIV w. dominują zaś źródła obce.

W świetle źródeł dotyczących **X-XI w.,** grody ruskie na obszarze Rusi południowo-zachodniej zaczęły pojawiać się już od końca X w., lecz były to najpierw „zabrane Lachom" Przemyśl, Czerwień i inne grody (PML, 65). Za grupę najstarszych grodów ruskich regiony uznawane są grody Wołynia (takie, jak Włodzimierz, Wsiewołoż czy Bełz), które pojawiły się w źródłach w wieku XI. Z tego stulecia pochodzą też pierwsze wiadomości o grodach ziemi halickiej (np. Dźwinogrodzie, Trembowli), gdzie osiedli Rościsławicze (PML, 159). Ogółem, ze źródeł odnoszących się X-XI w. pochodzą wzmianki o 20[262] grodach ziemi halickiej i Wołynia.

Od **XII w.** znacznie zwiększa się liczba grodów znanych ze źródeł (odnośnie do okresu XII-1. połowa XIII w.[263] w źródłach pojawia się co najmniej[264] 49 nowych ośrodków utożsamianych z grodami), uwaga latopisarzy południoworuskich skupia się na rozwoju ziemi halickiej, której centrami się: Przemyśl, Trembowla i Dźwinigród, a potem Halicz. Z XII w. pochodzą też pierwsze wieści o południowych rubieżach ziemi halickiej: Uszycy i Kuczelminie (Kuczełminie; *Latopis kijowski*... 141). Źródła kijowskie przedstawiają też duże zainteresowanie sprawami Wołynia i naświetlają również kontakty ich władców z Polską i Węgrami.

W **XIII w.**, wraz ze zmianą panującej w ziemi halickiej i na Wołyniu dynastii, powstają nowe centra władzy: Chełm i Lwów. W świetle analizy danych źródłowych, z 69 zidentyfikowanych grodów powstałych w X-1. połowie XIII w. najazd mongolski przetrwało, z zachowaniem funkcji centrów osadniczych i administracyjnych przynajmniej 29 grodów[265].

---

261 Źrodło powstawało na dworze Romanowiczów (*Kronika*... 64).

262 Są to: Bełz, Brześć, Busk, Czartorysk, Czerwień, Dorohobuż, Dubno, Dźwinogród, Łuck, Ostróg, Peremyl, Przemyśl, Sutiejsk, Szepol, Trembowla, Turzysk, Włodzimierz, Wołyń, Wsiewołoż i Wygoszew (por. katalog).

263 W świetle przekazów pisanych przed 1240 r. powstały grody takie, jak Bakota, Chełm, Bykowien, Daniłów, Gródek, Drohiczyn, Gródek, Halicz, Jarosław, Krzemieniec, Lubaczów, Mikulin, Murawica, Peresopnica, Pleśniesk, Sanok, Stołp, Szumsk, Tychoml, Uściług, Wasiliew, Zbaraż, Udecz, Czeremin, Dźwinogród (tzw. Dźwonogród n. Dniestrem), Gołe Góry, Gnojnica, Izjasław z Kamieńcem („wschodnim"), Kamieniec („wołyński"), Kołomyja, Korczesk, Kuczelmin, Milsk, Mokleków, Myczesk, Sapogiń, Synowódzko, Szczekarzew, Szczerzec, Uszyca, Wereszczyn, Wisznia, Zarzeczsk, Żydyczyn, Torczew, Stanków, Orelsk (por. katalog).

264 W źródłach ruskich znajdziemy szereg nazw miejscowych, których status trudny jest do określenia. Za hipotetyczne grody uznawane bywają latopisowe miejscowości takie, jak Komów, Onut, Rogożyna, Tołmacz, Tyśmienica, Uchanie i in. (por. katalog cz. II i III).

265 Są to: Bakota, Bełz, Busk, Chełm, Czartorysk, Drohiczyn, Dubno, Gołe Góry (?), Gródek, Halicz, Jarosław, Kołomyja, Korczesk, Krzemieniec, Lubaczów, Łuck, Ostróg, Peremyl, Przemyśl, Sanok, Szczekarzew (Krasnystaw), Szczerzec, Trembowla, Udecz, Uhrusk, Wisznia, Wsiewołoż, Włodzimierz i być może także

Najazdy mongolskie nie przerwały funkcjonowania wielu „starych centrów" (Włodzimierza, Brześcia, Łucka), choć podupadają na znaczeniu ośrodki południa, takie jak Halicz czy Trembowla, ze źródeł znikają zaś Dźwinogrod i Czerwień (choć nie ginie pamięć o ziemiach tych jako wołościach; *Kronika*.... 251, 253). *Kronika halicko-wołyńska* odnotowuje zarówno wymuszone przez Mongołów burzenie wałów głównych warowni, jak i rozwój nowych centrów politycznych: ziemi chełmskiej za Daniela Romanowicza (Uhrusk, Chełm) oraz nowe inwestycje na obrzarze zachodniego Wołynia i Pobuża (działalność Włodzimierza Wasylkowicza i Mścisława). Brześć, który ucierpiał w 1241 r., został odnowiony przez księcia Włodzimierza, a zaraz potem (w 1276 r.), wzniesiony został gród Kamieniec, zaś w licznych grodach, w tym Lubomlu, władca postawił nowe cerkwie (*Kronika*... 229, 265-66).

Z **XIV w.,** głównie z polskich kronik, roczników i źródeł aktowych (oraz traktatów pokojowych), pochodzą informacje o grodach ruskich, wcześniej niewspominanych w latopisach. Grody te, znane jako „miasta lub zamki ruskie" lub „w ziemi ruskiej położone" (Szczebrzeszyn, Rzeszów, Olesko, Łopatyn, Tustań i in.), centra dawnych wołości, w których zakładano nowe zamki (rozumiane często jako siedziby przedstawicieli administracji królewskiej) i parafie, przenoszono często na prawo niemieckie (por. np. Janeczek 2006; Malczewski 2006, 85-129; Paszkiewicz 2002, 252-260). Z tego samego stulecia pochodzą także informacje o nowych, fundowanych przez władców polskich osadach na terenie ziemi halickiej. Łącznie, ze źródeł odnoszących się do 2. połowy XIII-XIV w. znamy co najmniej[266] 47[267] ruskich grodów, niewymienionych przed 1240-1241 r., co w połączeniu z „starymi" 29

Dźwinogród nad Dniestrem. Podstawą do uznania ciągłości funkcjonowania wymienionych ośrodków są wzmianki źródłowe z 2. poł. XIII-XIV w. (w tym akty lokacyjne wielu z nich) oraz wyniki badań archeologicznych (por. katalog).

266 Podobnie, jak w przypadku przekazów źródłowych sprzed 1240 r. określenie dokładnej liczby latopisowych grodów państwa Romanowiczów ze względu na niejasny charakter niektórych wspomnianych w źródłach osad (np. Dorohusk, Hrubieszów, Ochoża, Stulsko), nieustaloną przynależność państwową (np. Nebel) lub niepewne kwestie ich początkowej „ruskości" (np. Chocim, Cecyno, Kamieniec Podolski i in.; por. katalog).

267 Łącznie w źródłach pisanych po 1240 r. pojawia się 57 toponimów oznaczających osady, nie zawsze jednak musiały być to grody. Część z nich powstać mogła już poza granicami Rusi Romanowiczów nakreślonymi we wstępie geograficznym lub już w okresie po 1340 r. (np. Jazłowiec, Chocim i inne „grody południowe") bądź kwestia ich „grodowości" pozostaje otwarta (np. Dorohusk, Pieczara Domamira, Ochoża etc.). Ponadto, kwestia pojawienia się danego grodu w źródłach pisanych nie jest oczywiście równoznaczna z datowaniem jego początków na dany rok, chyba, iż źródło wprost informuje nas o akcie założycielskim. Dokładne dane na temat stanu badań archeologicznych i chronologii wymienionych niżej grodów znajdują się w katalogu pracy. Niniejszy rozdział dotyczy jedynie wiadomości pochodzących ze źródeł historycznych, toteż w tym miejscu wymienione zostaną grody (ew. ośrodki, które z dużą dozą prawdopobieństwa za grody można uznać) wspomniane w źródłach pisanych po wydarzeniach 1240-1241 r. Są to: Andrzejów, Bielsk, Brańsk, Busówno, Bużkowicze, Czerniecz-Gorodok, Czetwertnia, Drohobycz, Drohowyż, Gaj, Grabowiec, Horodło, Kaljus, Kamieniec nad Leśną, Klewań, Kobryń, Koszer, Krosno, Krzeszów, Kulików, Lubiaż, Luboml, Lwów, Łopatyn, Mielnica, Mielnik, Olesko, Podhoraj, Przeworsk, Raj, Ratno, Rohatyn, Rzeszów, Sambor, Sokal, Stryj, Stożek, Suraż, Szczebrzeszyn, Szczekotów, Ścianka, Śniatyn, Telicz, Tustań, Uhrusk, Wietły i Włuczym (por. katalog).

ośrodkami grodowymi (które przetrwały najazd Mongołów) daje nam grupę znanych z nazwy 76 grodów Rusi Halicko-Wołyńskiej, czyli liczbę grodów nieznacznie przewyższającą stan z okresu staroruskiego na tym samym terytorium. Analiza taka, ograniczona jedynie do oszacowania liczby grodów znanych ze źródeł, pokazuje, iż Ruś Romanowiczów po ataku mongolskim z pewnością nie stała się „pustką osadniczą", jednakże o pewnych zmianach w strukturze osadniczej dawnej ziemi halickiej w XIV w., a być może nieco wcześniej, informują nas liczne doniesienia ze źródeł aktowych, w których występują tzw. „dworzyszcza" („dworzyska"), zwłaszcza z ziemi lwowskiej, będące przedmiotem nadań możnowładczych (por. np. AGZ t. II, 7; 10-12; 21; 52; t. VII, 14). Na obszarze Rusi Czerwonej w XIV-XV w. występowały także nadawane przez władców „pustkowia" np. Werbeża nad Szczyrką (dopływ Dniestru; AGZ t. II, 75-75) czy okolice Tuchli i Skolego (*Zbiór dokumentów....* 141-143, por. katalog). Te i podobne im doniesienia źródłowe wykształciły w starszej literaturze historycznej obraz Rusi, jako kraju borykającego się z brakiem lokalnej (ruskiej) ludności, z czym jednak nie do końca zgadza się np. A. Janeczek (1978, 619-620), zwłaszcza w odniesieniu do kolonizacji ziem ruskich przez przedstawicieli niższych stanów społecznych.

II. 6.2. Charakterystyka staroruskiego budownictwa grodowego do połowy XIII (w świetle badań archeologicznych)

Wśród 156 stanowisk grodowych datowanych na X-XIV w. (por. katalog, cz. I i II), które udało się połączyć ze znanymi ze źrodeł pisanych grodami powstałymi w ziemi halickiej i wołyńskiej, konstrukcję umocnień (rowów, nasypów wałów lub kopców) przebadano na 54[268] stanowiskach, zaś w pozostałych przypadkach wykopaliskami objęto jedynie teren ich majdanu (55 stanowisk)[269] lub badań wykopaliskowych w ogóle nie

---

Próba dokładniejszego podsumowania liczy grodów na terenie ziemi wołyńskiej i halickiej znajduje się w rozdziale II.8.

268 Wykopy w obrębie linii umocnień wykonano na grodziskach w: 1. Bakocie, 2. Bełzie, 3. Brześciu (?), 4. Busku (?), 5. Busównie, 6. Bukivnej(Bykowien?), 7. Chełmie, 8. Czartorysku, 9. Czermnie (Czerwień), 10. Dorohobużu, 11. Dźwinogrodzie n. Białką, 12. Haliczu, 13. Kamieńcu nad Leśną(?), 14. Lubaczowie, 15. Lwowie, 16. Łucku, 17. Mielniku, 18. Mykulińcach (Mikulinie ?), 19. Ostrogu (?), 20. Peresopnicy (?), 21. Pleśniesku, 22. Przemyślu, 23. Sanoku, 24. Stołpiu, 25. Sutiejsku, 26. Szepolu (?), 27. Trembowli, 28. Wasiliewie, 29. Włodzimierzu Wołyńskim, 30. Gródku (Wołyniu), 31. Starym Zbarażu (?), 32. Żydaczowie (Zudecz), 33. Andrzejowie, 34. Brańsku, 35. Czerniowcach (?), 36. Gołych Górach, 37. Gródku nad Czeremoszem (?), 38. Grabowcu (?), 39. Kaljusie (?), 40. Kamieńcu nad Cyrem, 41. Kuczelminie (?), 42. Samborze (?), 43. Sokolcu (?), 44. Spasie (?), 45. Stulsku, 46. Surażu, 47. Synowódzku (?), 48. Szczebrzeszynie (?), 49. Tustani, 50. Uniowie, 51. Uszycy, 52. Wietłach, 53. Wiszni i 54. Worotach.

269 Wśród stanowisk, na których badano (choćby sondażowo) jedynie teren majdanu znajdujw się ok. 17 ruskich grodów: Bielsk, Daniłów, Drohiczyn, Dubno, Gródek, Jarosław, Krzemieniec, Luboml, Murawica, Peremyl, Szumsk, Bużkowicze, Czeremin, Izjasławl, Szczekotów, Uhrusk i Wsiewołoż (?); por. katalog).

przeprowadzono. Nierówny jest także stopień rozpoznania i jakość publikacji stanowisk badanych od wielu lat przed różne zespoły badawcze. Spośród badanych od dekad grodów Rusi takich, jak Chełm, Czerwień, Dźwinogród, Halicz, Lwów, Łuck, Pleśniesk czy Włodzimierz Wołyński tylko niektóre stanowiska doczekały się publikacji spełniających wymogi monografii.

Tradycja budownictwa grodowego na terenach późniejszej południowo-zachodniej Rusi sięga okresu wczesnosłowiańskiego (np. Haćki na Podlasiu i Zimne na zachodnim Wołyniu, por. Аулих 1972b, Dulinicz 2000, 87-88, 94)[270], odnotowano także wykorzystywanie wałów grodzisk prehistorycznych (por. katalog: Halicz, Kamieniec Podolski, Kuczelmin), jednakże wznoszenie założeń grodowych upowszechniło się w okresie plemiennym (w terminologii archeologii ukraińskiej zwanym „słowiańskim"). Z omawianych terenów, z okresu poprzedzającego kijowski podbój Wołynia i ziemi halickiej, znane są grodziska tzw. kultury Łuka Rajkowiecka, identyfikowane przez badaczy jako centra znanych ze źródeł Wołynian, Bużan, (Białych) Chorwatów[271] czy Tywerców (por. np. Кучера 1999, 114-143). Większość stanowisk okresu plemiennego z terenu Wołynia stanowią grodziska o powierzchni 0,1-0,5 ha, na których nie stwierdzono obecności nawarstwień kulturowych lub nawarstwienia te były ubogie w materiał zabytkowy, przez co uznano je za grody refugialne (Прищепа 2006, 105; por. tabele – obwód równeński, wołyński). Niewielkie (pon. 1 ha, często poniżej 0,5 ha), jednoczłonowe, koliste w planie założenia, datowane na wiek IX-X w. znane są także z terenu obwodu brzeskiego i województw lubelskiego, mazowieckiego i podlaskiego. Niektóre z nich np. Tarnów, również uznane zostały przez badaczy za pozostałości grodów schronieniowych (por. tabele), choć datowania wielu z nich wymagają doprecyzowania. Stanowiska grodowe kultury Łuka Rajkowiecka (z terenów późniejszej ziemi halickiej) należały do stanowisk wyżynnych lub położonych na cyplach i kulminacjach

270 Grodziska wczesnosłowiańskie, do których zaliczono obiekty znane z szeroko pojętego dorzecza Wisły, Dźwiny i Dniepru, charakteryzują się stosunkowo niewielkimi (z rzadka przekraczającymi kilkaset metrów kwadtatowych) rozmiarami i słabo rysującymi się w terenie pozostałościami obwodów obronnych (które, zdaniem badaczy, nie posiadały dużych walorów obronnych, stąd też „grodowość" tych stanowisk pojmowana jest dość umownie). Prócz wspomnianych już grodzisk w Haćkach i Zimnem, do tej rzadkiej grupy przynależą obiekty odkryte w Szeligach (woj. mazowieckie, Polska), Chotomelu (obw. brzeski, Białoruś), Demidovce, Tuszemli, Słobodzie Guszinie (obw. smoleński, Rosja) , Nikodymowie (obw. mohylewski, Białoruś) i Kołoczinie (obw. homelski, Białoruś). Na stanowiskach tych znaleziono m.in. przedmioty wiązane z przedstawicielami elit (wyroby jubilerskie), w tym importy z innych kręgów kulturowych. W Haćkach i Zimnem, a także w Nikodymowie odkryto obiekty z przepalonymi kośćmi – w Haćkach i Nikodymowie odkryto przepalone kości ludzkie. Grodziska te postrzegane są jako miejsca związane z formowaniem się pierwszych ośrodków władzy w społecznościach słowiańskich w VI-VII w. (Dulinicz 2000, 85-98).

271 Inną propozycję umiejscowania siedzib Białych Chorwatów (przez badaczy ukraińskich sytuowanych nad Dniestrem), przedstawił np. G. Labuda (1988, 193-200).

niewielkich wzniesień, chronionych zazwyczaj wałami odcinkowymi i rowami, albo nizinnych założeń - okrągłych albo owalnych w planie, obwiedzionych wałami (Кучера 1999, 27-32; Михайлина 2007, 60-62). Z terenu tego, prócz obiektów uznawanych za założenia kultowe lub schronieniowe[272], znane są duże (kilku-, kilkunastohektarowe) założenia uznawane za słowiańskie „centra plemienne" (administracyjne, być może też religijne, charakteryzujące się dość gęstą zabudową majdanów, w porównaniu do ubogich w materiał archeologicznych stanowisk refugialnych): grodziska w Podhorzcach, Haliczu (Kryłosie), Revnem (Bukowina) i Stulsku, które (poza Stulskiem)[273] podbite zostały przez Ruś Kijowską i kontynuowały swe funkcjonowanie w okresie państwowym. Stanowiska takie posiadały kilka linii obwałowań i stanowiły (podobnie, jak grody schronieniowe i kultowe) ośrodki centralne tzw. gniazd osadniczych (Михайлина 2007, 34-35; Пивоваров 2009, 53-54; Филипчук 2014, 207-212). Grody ruskie (państwowe), na obszarze Wołynia i ziemi halickiej datowane są głównie na podstawie znalezisk ceramicznych i źródeł pisanych na koniec X-XIII w., na niektórych stanowiskach odkryto jednak materiały z okresu „słowiańskiego". Wcześniejsze funkcjonowanie niektórych osad jako grodów-„centrów plemiennych" nie zawsze zostało dostatecznie uargumentowane – na stanowiskach tych wykryte zostały ślady osadnictwa słowiańskiego, ale brak na nich wyraźnych śladów obwałowań z tego okresu (katalog, por. np. Łuck, Busk). W przypadku ośrodków ziemi halickiej, istniejących już w fazie „słowiańskiej" (zwanej także w literaturze ukraińskiej także „chorwacką"), takich jak Halicz i Pleśniesk (Podhorzce), stwierdzono zmniejszenie się użytkowanej powierzchni grodów w fazie państwowej. Stanowiskiem dwufazowym (datowanym na IX-XI w.) z terenu Wołynia było np. wieloczłonowe grodzisko o powierzchni 7 ha w miejscowości Žorniv (obw. Równe), choć brak jest dokładnych danych na temat jego powierzchni w poszczególnych fazach (Прищепа 2007, 6-7; 2016, 232-233). Ponadto, konstrukcja wałów grodzisk plemiennych dorzecza Horynia rozpoznana jest bardzo słabo (Прищепа 2016a, 147). Na stanowiskach z okresu plemiennego z terenu historycznej ziemi halickiej, w tym także Bukowiny, konstrukcje wałów przedstawiały ścianę drewnianą konstrukcji słupowej[274] lub słupowo-szkieletowej (np. stan. Bila, Horyšni Ščedrivci I i II, Hrozynci, Kobaky, Revne II, Červona Dibrova, Magala czy Lomačynci w fazie „słowiańskiej"), spotykano też wały

272 Por. tabele: obwód lwowski, obwód iwanofrankowski.

273 Najwcześniejsze historyczne wzmianki o Stulsku pochodzą prawdopodobnie z 1. poł. XIV w., na grodzisku nie odkryto dotąd śladów osadnictwa z kon. X-XIII w. (por. katalog).

274 Por. najstarsze wały Halicza (wały nr I, II i III) i Pleśnieska (wał nr 7, stanowiący nasyp ziemny i przylegające do niego konstrukcje drewniane; por. katalog). Najstarszy (X w.) wał grodu przemyskiego stanowić miał palisadę, nie wiadomo czy towarzyszył jej nasyp ziemny (por. Poleski 2004, 121).

umocnione z zewnątrz oblicówką kamienną (murem suchym; stan. Bila, Červona Dibrova, Hrozynci, Magala, Revne I i in.), a także wały z elementami[275] konstrukcji zrębowej, datowane na wiek X (Возний 2009, I, 88-91; Кучера 1999, 76-77; Михайлина 2007, 52, 62-64). Z obszaru ziemi halickiej znane są także umocnienia, w których główną rolę odgrywał nasyp ziemny (któremu nie zawsze towarzyszyły ślady konstrukcji drewnianych) - najstarszym wałom z Trembowli (wały odkryte w uroczyskach stan. Zamkova Hora-lis, ur. Čerpalo), datowanym na X w., zdaniem badaczy nie towarzyszyły żadne konstrukcje drewniane, zaś jeden z nich posiadał jądro kamienne. Wały te uznano za umocnienia chroniące osadnictwo na tzw. Górze lub nasypy o funkcji kultowej (Миська, Погоральський 2006, 255-260; Миська 2008, 297-300). Tzw. wały kultowe są zagadnieniem zupełnie pobocznym z punktu widzenia tematu niniejszej pracy, lecz niewątpliwie istotnym dla archeologii okresu plemiennego[276] (wały kultowe lub całe założenia kultowe, znane są z terenów południowej Rusi np. ze stan. Holohirki, Podhorzce, Babyne, Kulišivka czy Nahorjany). Funkcja obronna takich wałów miała być znikoma, gdyż wyznaczać miały jedynie zasięg miejsc kultu lub służyć miały za platformy do wykonywania rytualnych praktyk (Возний 2009, I, 91-92; Михайлина 2007, 206, 211-217; М. Филипчук 1988; Г. Филипчук 2014). Wały, w których główną rolę odgrywał nasyp ziemny (typ II według klasyfikacji J. Poleskiego) były charakterystyczne dla słowiańskiego budownictwa grodowego również poza granicami (późniejszej) Rusi (Poleski 2004, 124-126).

W okresie staroruskim (koniec X-1. połowie XIII w.)[277] na interesującym nas obszarze w dalszym ciągu występowały stanowiska wykorzystujące naturalne walory obronne terenu, np. stanowiska cyplowe, położone zazwyczaj na terasach rzek (większość grodów ziemi halickiej) i grody chronione naturalnie przez tereny podmokłe i wody rzek np. wołyńskie stanowiska „wyspowe" według P. Rappoporta (1967, 31-33), takie, jak Ratne, Sapożyn, Horodok (Czerniecz-Gorodok?) i in. Za ruskie stanowiska grodowe z X-XIII uznawane są niekiedy majdany chronione głównie w sposób naturalny lub przez nieznaczne tylko przekształcenia terenu np. skarpowanie zboczy teras rzecznych lub wzgórz, sztuczne

275 Skrzynie zrębowe, wkomponowane w drewniano-ziemne umocnienia o konstrukcji słupowo-szkieletowej, odkryto na stan. Dobrynivci. Wały o konstrukcji skrzyniowej uznaje się, za charakterystyczne dla okresu Rusi Kijowskiej, lecz dopuszcza się datowania wałów skrzyniowych stan. Revne I na X w., próbując wykazujących ciągłość tradycji (por. Михайлина 2007, 52, 64-67).

276 Abstrahując od tematyki tzw. centrum kultowego nad Zbruczem, które pokrótce omówione zostanie poniżej.

277 Okres staroruski na terenie Rusi południowo-zachodniej datować należy od 2. poł./kon. X w., czyli od przyłączenia Wołynia do Rusi Kijowskiej, choć w wielu pracach archeologicznych okres staroruski traktowany jest dość umownie (X-XIII w.).

rowy. Stanowiska nizinne okresu państwowego to m. in. wołyńskie grodziska Turzysk (stanowisko, na którym nie odkryto pozostałości wałów ziemnych, jego majdan chroniony jest jedynie rowem), Jarevyšče czy Horzvin, których okrągły plan nie był wynikiem naturalnego ukształtowania suchego wzniesienia (Раппопорт 1967, 45). Inne stanowiska nizinne, głównie z terenu Wołynia, cechują obwałowania dookolne i plan zbliżony do koła (Кучера 1999, 32; Раппопорт 1967, 48-50). Z terenu południowej, bardziej zróżnicowanej krajobrazowo części Wołynia, znane są stanowiska, takie, jak Stożek czy Daniłów, zajmujące kulminacje wzniesień, lecz nieposiadające umocnień (ich brak tłumaczony jest jednak ich zniszczeniem w XIII w.). Grody wyżynne, zajmujące partie grzbietowe wzgórz, spotykane są naturalnie w strefie karpackiej (np. Sanok-Trepcza, niektóre ze stanowisk Bukowiny). Wśród grodzisk z okresu państwowego na Rusi południowo-zachodniej spotykamy obiekty jedno-, dwu- i wieloczłonowe. Podstawowym elementem ruskich grodów o więcej niż jednej linii obrony był tzw. *dietiniec* (Раппопорт 1956, 59-60), główny, umocniony majdan. Podgrodzia ruskich grodów wyznaczane były przez sztuczne obwałowania, o konstrukcji analogicznej do wałów dietinca (np. Czerwień?, częściowo także Halicz-Kryłos w fazie z XII-XIII w.), bądź mniej zaawansowane konstrukcyjnie umocnienia (np. częstokoły, rowy) lub wykorzystanie ochronnych walorów terenu (katalog, por. np. Chełm, Przemyśl, Włodzimierz, Dorohobuż, Busk). Jednym z charakterystycznych dla omawianego obszaru typów rozplanowania grodu były tzw. grody „typu wołyńskiego" (założenia na planie „przejściowym" – od okręgu do kwadratu, posiadające zarówno wały łukowate, jak i kąty), do których P. Rappoport (1967, 51-57) zaliczył np. dietiniec Peresopnicy, a także staroruski Szepol i Tychoml.

Łączna powierzchnia umocnionej części grodów staroruskich na interesującym nas obszarze wahała się od nielicznych założeń o powierzchni poniżej 1 ha po grody liczące zazwyczaj po kilka-, rzadziej kilkanaście hektarów powierzchni[278].

Umocnienia grodów okresu państwowego na Rusi południowo-zachodniej (i ogólnie, na Rusi) stanowiły zazwyczaj obwałowania drewniano-ziemne. Najpopularniejszym typem wału były umocnienia wykorzystujące konstrukcję skrzyniową. Wały takie, zdaniem badaczy, w okresie X-XIII w. występowały w kilku wariantach. Na wstępie do rozważań na temat stosowania takich konstrukcji w budownictwie obronnym, należy zwrócić uwagę, iż w literaturze ukraińskiej (i rosyjskiej), w terminologii stosowanej w odniesieniu do konstrukcji

278 Największymi grodami zawartymi w katalogu zdają się być Halicz i Pleśniesk, przy czym ich maksymalna powierzchnia odnoszona jest do okresu „słowiańskiego" (plemiennego), gdyż zewnętrzne linie ich obwałowań datowane są na wiek X (por. katalog).

skrzyniowej wyróżniane są *kliti* (ros. *kleti*) – skrzynie puste i *gorodni* – izbice wypełnione ziemią (Кучера 1999, 62). Izbice wewnątrz wałów mogły występować oddzielnie, jako rzędy pojedynczych skrzyń postawionych obok siebie (rozwiązanie takie uznaje się za wcześniejsze) lub jako izbice przewiązane, mające ścianki wspólne (umocnienia takie przypisuje się budownictwu grodowemu rozwiniętej fazy państwowej, XII-XII w.; Кучера 1999, 63; Раппопорт 1956, 103). Według klasyfikacji wałów J. Poleskiego (2004, 130-136) wały skrzyniowe (typ IV) z izbicami zapełnionymi ziemią, występowały w kilku wariantach – stanowiły pojedynczą lub zwielokrotnioną linię skrzyń o konstrukcji słupowej (słupowo-szkieletowej z dranic lub belek) lub zrębowej (najpopularniejszej we wschodniosłowiańskim budownictwie grodowym).

Wały tzw. fazy kijowskiej (koniec X-początek XI w.), czyli z okresu podboju ziem zachodnich, wyróżniono na obiektach w Haliczu (wał Złotego Toku) i Sądowej Wiszni (stan. Zamčysko). Wał grodziska w Sądowej Wiszni tworzył nasyp ziemny (ziemia pozyskana z kopania rowu) i szczelna ściana (pojedynczy rząd przewiązanych skrzyń) konstrukcji zrębowej, której izbice nie były wypełnione ziemią (drewniane konstrukcje obsypane były ziemią od strony zewnętrznej). W czasie badań archeologicznych wewnątrz izbic znaleziono liczne zabytki, w tym całe naczynia ceramiczne, nie natrafiono jednak na ślady pieców ani innych palenisk. (Раппопорт 1967, 127-129). W wale Złotego Toku z X-XI w. nie natrafiono na ślady wewnętrznych konstrukcji drewnianych (Раппопорт 1967, 114-115; Томенчук 2008, 523)[279].

Wały skrzyniowe z XII-XIII w. (z izbicami wypełnionymi ziemią) odkryto m. in. w Bełzie, Czartorysku, Gródku (latopisowy Wołyń), Przemyślu, Sutiejsku, Sanoku (Trepczy), Zudeczu I (Poleski 2004, 131; Раппопорт 1967, 126-127; katalog). Za wariant konstrukcji skrzyniowej uznaje się konstrukcje drewniane z pustymi zrębowymi izbicami otwartymi do wewnątrz grodu (pomieszczenia te mogły mieć funkcje mieszkalne - z racji odkrycia wewnątrz nich urządzeń grzewczych, oraz gospodarcze). Niekiedy zewnętrzny rząd umocnień stanowiły *gorodni*, od wewnątrz majdanu dostawione były do puste izby, przeznaczone do użytku mieszkalnego i gospodarczego. Umocnienia takiego typu (z lub bez zewnętrznego

279 P. Rappoport (1967, 114-115) pozbawione wewnętrznych konstrukcji drewnianych wały Złotego Toku odnosił do X i XII w. Wał z X w. (z okresu plemiennego?- m.k.) oblicowany miał być kamieniem, a wzdłuż niego uchwycono fragment brukowanej dróżki. Wał z kamiennym licem i moszczoną kamieniem dróżkę B. Tomenčuk (2008, 523) odniósł do XIII-XIII w. Badacz opiera się na analizie południowych obwałowań „Złotego Toku", uszkodzonych przez wkop z 1941 r., który zaburzył relację warstw (Томенчук 2008, rys. 401, 581), z kolei na rysunku opublikowanym przez P. Rappoporta (1967, rys. 110, 118) widać (jak z resztą przyznał sam autor), iż nasyp z XII w. opierać musiał się o jakąś pionową (drewnianą?) konstrukcję.

rzędu *gorodni*) odkryto w latopisowej Uszycy (XII w.), Haliczu (stan. Kryłos), grodach kijowsko-wołyńskiego pogranicza XII-XIII w.: (Kolodjażne, Rajki), i na bukowińskich stanowiskach Lenkivci (nad Prutem) i Čornivka, również datowanych na XII-XIII w. (Кучера 1999, 65-67; Раппопорт 1956, 102; katalog). Umocnienia w postaci rzędu pustych izbic rozpoznano na badanych odcinkach wału wspomnianego już stan. Zamčysko w Sądowej Wiszni. Rząd tzw. zabudowy przywałowej, przewiązanej ze skrzyniową konstrukcją wału odkryto też w południowej partii grodziska w Jurowie (woj. lubelskie), którego umocnienia datowane są na XII-XIII w.. W dostawionych do wału pomieszczeniach znaleziono zwęglone skupiska ziarna, ułamki ceramiki XII-XIII w., elementy uzbrojenia, narzędzia i przedmioty codziennego użytku (por. Banasiewicz 2019, 225-230).

Stosowanie kamienia w staroruskim budownictwie obronnym Rusi południowo-zachodniej odnosi się przede wszystkim do licowania wałów murem „suchym" - wał taki znany jest np. ze staroruskiego grodu w Surażu. Na nielicznych stanowiskach z XII-XIII w. odkryto także wały z jądrem kamiennym (lub murem licowym?), np. na stanowisku Gołe Góry I i Kaljus (por. katalog). Z okresu staroruskiego znane są także nieliczne stanowiska grodowe z wałami bez wewnętrznych konstrukcji drewnianych ani kamiennych (Раппопорт 1967, 114-120).

Podsumowując zatem stan badań nad staroruskimi grodziskami Rusi południowo-zachodniej, w momencie najazdu mongolskiego w 1240-1241 r. grody ziemi halickiej i części Wołynia prezentowały założenia wzniesione w tradycji ruskiej, przeważnie z wałami o konstrukcji skrzyniowej (wnioskując z opisów i z rzadka publikowanych zdjęć i rysunków, zazwyczaj był to typ WIVB1 i 2 oraz WIVD1 według klasyfikacji J. Poleskiego, z niewielkim udziałem innych typów umocnień, zazwyczaj palisad), choć nie we wszystkich częściach Rusi południowo-zachodniej konstrukcja taka cieszyła się jednakową popularnością. Wśród badanych grodzisk basenu Horynia umocnienia takie odkryto jedynie w Horodyšču k. Szepietówki. Na datowanym na okres staroruski grodzisku Basiv Kut na obrzeżach Równego rozpoznano np. słupowo-szkieletową konstrukcję wału, analogiczną do konstrukcji wałów niektórych grodów z okresu „słowiańskiego" z terenów Bukowiny (Прищепа 2006, 111).

Drewniano-ziemnym obwałowaniom towarzyszyły zazwyczaj suche rowy lub wypełnione wodą z pobliskich rzek fosy. W przypadku założeń cyplowych, chronionych w sposób naturalny lub przez sztuczne skarpy, rów (i zazwyczaj towarzyszący mu wał odcinkowy) oddzielał teren głównego majdanu od łagodnego zbocza cypla terasy (por. np.

katalog, stanowiska: Gołe Góry I, Trembowla, Pleśniesk, Kaljus, Kuczelmin, Wasiliew-Chom Halicz-Kryłos, Halicz-Góra Zamkowa i in.). Na większości z badanych stanowisk staroruskich przekrój fos/rowów miał kształt odwróconego trójkąta (dno rowu było zazwyczaj zaokrąglone), rzadziej trapezu. Szerokość rowów wynosiła zazwyczaj ok. 8-15 m (Кучера 1999, 84; katalog). Na dnie szerokiego, suchego rowu otaczającego grodzisko I w latopisowym Wasiliewie uchwycono fragment traktu wiodącego na teren posadu, brak jednak informacji na temat konstrukcji tej drogi (Возний 2010, 124).

Stosunkowo niewiele wiadomo na temat konstrucji wjazdów na teren grodzisk, lecz nieliczne ujawnione przez archeologów przykłady bram z X-XIII w. prezentują podobne rozwiązania: są to wjazdy w postaci dwóch ścian pionowo wbitych pali ustawionych poprzecznie do biegu wału (palisady lub inne ściany wykorzystujące pionowe słupy)[280], flankowane dostawionymi do wjazdów wieżami. Na ślad takiej konstrukcji bramnej natrafiono np. na wspomnianym już stanowisku Sudova Višnja I (Zamčysko), datowanym na X-XI w. Przejazd bramny w formie dwóch długich rzędów słupów i brukowanej kamieniem dróżki odkryto na stan. Bukivna (utożsamianym z latopisowym Bykownem), datowanym na XII-XIII w. Zdaniem badaczy, wjazd na teren grodu flankować miała drewniana wieża o konstrukcji zrębowej (por. katalog). Odkrycia kolejnych przejazdów bramnych, prawdopodobnie również w formie palisad z umiejscowionym między nimi przejazdem, pochodzą z latopisowego Sutiejska (por. katalog). Otwór bramny rozpoznano też na stan. Čornivka na Bukowinie. W miejscu przerwy w ścianie zrębowych konstrukcji obronnych grodziska, wzdłuż ścian izbic wykryto negatywy słupów, które stanowić miały konstrukcję bramną. Zdaniem badaczy stanowiska nad bramą znajdować się mogła wieża nadbramna, urządzenie popularne w architekturze obronnej Rusi (Возний 2010, 123-124).

Na teren grodów, ponad suchymi lub wypełnionymi wodą rowami, wiodły pomosty, które wspominane były również w źródłach pisanych. Pozostałości średniowiecznych pomostów odkryto w Czerwieniu i Brańsku (por. katalog). Ku bramom grodów prowadzić mogły również ziemne rampy zakończone drewnianym pomostem – na ślady takiego wjazdu natrafiono na bukowińskim grodzisku Čornivka[281].

280 Analogiczne konstrukcje wjazdów na teren grodu odkryto na kilku stanowiskach z terenu Małopolski (Poleski 2004, 140-141).

281 Długość ziemnej rampy wynosiła 85 m, szerokość ok. 3 m (w niektórych miejscach natrafiono na ślady podsypki drogi; Возний 2010, 124).

W świetle dorobku archeologii grodów ruskich, w przypadku stanowisk datowanych na koniec X-XIII w., archeologicznymi wyznacznikami grodu o cechach miejskich z okresu państwowego mają być: I – wskaźniki ekonomiczne (znaleziska związane z handlem, rzemiosłem, a także rolnictwem), II – znaleziska związane z książęcą administracją (plomby, pieczęcie), III – zabytki związane z obronnością grodu (militaria, wyposażenie jeździeckie), IV – ślady architektury monumentalnej, V – świadectwa piśmienności (zabytki epigraficzne, stilusy), VI – znaleziska elitarne, VII – „umocnienia, rozplanowanie oraz podział przestrzeni grodowej, w tym również charakter zabudowy" (*Древняя Русь. Город, замок, село*... 46; Куза 1989, 49-51; Прищепа 2016a, 176). Dotychczasowy stan badań i publikacji nie pozwala na określenie statusu ani funkcji wielu[282] stanowisk grodowych.

Architektura murowana na terenie Rusi Halicko-Wołyńskiej, w świetle analizy źródeł pisanych i odkryć archeologicznych pojawiła się w XII w.[283] Przed najazdem mongolskim powstały budowle monumentalne Przemyśla (tzw. cerkiew Wołodara i rotunda romańska odkryta pod katedrą), Dźwinogrodu (budynek pałacowy i cerkiew), Halicza (cerkiew św. Pantelejmona, sobór Zaśnięcia NMP i co najmniej 7 innych murowanych budowli kultowych), Wasiliewa (cerkiew), Włodzimierza (sobór Zaśnięcia NMP i 2 inne cerkwie), Dorohobuża (cerkiew), przed 1240 r. rozpoczęto też budowę rezydencji Chełmie. Łącznie z ziemi tych (za wyłączeniem Chełma) znanych jest więc przynajmniej 18 obiektów murowanych, wzniesionych z bizantyjsko-ruskiej plinty lub kamienia (architektura kamienna tzw. szkoły halickiej; Раппопорт 1982; Chudzik 2014; Kubica 1996; Smorąg-Różycka 1999, katalog).

Pozostałości budownictwa drewnianego na terenie grodów podzielić można na relikty budynków mieszkalnych, gospodarczych i innych (cerkwie, inne budowle). Budownictwo

282 Za grody o cechach miejskich uznaje się przede wszystkim halickie ośrodki „stołeczne", czyli Przemyśl, Dźwinogród, Trembowlę, Halicz, później do grupy tej dołączył też Lwów (na temat halickich grodów stołecznych por. Петрик 2003). Za grody o cechach miejskich uznaje się też najdawniejsze centra „wołyńskie" takie, jak Włodzimierz, Łuck, Brześć, Drohobuż czy Peresopnicę, a w czasach Romanowiczów również Chełm i Drohiczyn. Historycy do grodów o charakterze miejskim zaliczają także wiele centrów okręgów grodowych, które później stały się powiatami, (por. np. Baran 2014) jednakże wiele z takich stanowisk nie zostało przebadanych w stopniu wystarczającym, by stwierdzić na nich choć połowę zaprezentowanych w akapicie „wyznaczników" ośrodków o cechach miejskich (por. katalog, np. Horodło, Mielnica, Szumsk, Tychoml, Wsiewołoż i in.). Jeszcze słabiej prezentuje się stan badań pozostałych, nie znanych z nazwy grodów wczesnośredniowiecznych z terenu Rusi południowo-zachodniej (por. tabele grodzisk średniowiecznych), badanych jedynie powierzchniowo lub sondażowo, stąd też „idealne" kryteria spełniają jedynie wymienione powyżej stanowiska.

283 Z rozważań wyłączony został zespół rotundy i palatium z Przemyśla, datowany na koniec X - początek XI w., uznawany za zabytek architektury wczesnopiastowskiej, analogiczny do preromańskich obiektów z terenu Polski (Sosnowska 2010e, 230-241).

mieszkalne i gospodarcze w okresie staroruskim charakteryzować miało przejście od powszechnie stosowanych od okresu plemiennego („słowiańskiego") zagłębionych w podłoże kwadratowych w planie budynków do budowli typu naziemnego, zazwyczaj konstrukcji zrębowej, dominującej w XII-XIII w. na zachodnich i południowo-zachodnich krańcach Rusi (Раппопорт 1975, 127; rys. 36, 126). Niekiedy wczesne pojawienie się budynków naziemnych (X-XI w.) podyktowane było uwarunkowaniami naturalnymi położenia osady, jak to miało miejsce np. w Brześciu i w innych grodach tzw. strefy leśnej: Nowogródku i Turowie (Лысенко 1985, 173; Раппопорт 1975, 62-63). Domostwa odkrywane na grodach południowo-zachodniej Rusi (zagłębione w podłoże, jak również i typu naziemnego) były zazwyczaj prostokątne w planie i jednodzielne. Długość ścian domostw, w przypadku najlepiej rozpoznanego pod względem zabudowy mieszkalnej stanowiska, czyli Brześcia, w warstwach wczesnośredniowiecznych oscylowała najczęściej w granicach 3,6-4 m (Лысенко 1985, tabl. 25). Ślady nieco większych domostw odkryto np. w Dźwinogrodzie, gdzie długość ścian budynków mieszkalnych sięgała 5 m. Ogółem, powierzchnia budynków mieszkalnych odkrytych na stanowisku wynosiła 13-18 m². W Dźwinogrodzie odkryto także nieliczne pozostałości budowli dwudzielnych, które uznano za relikty budynków o charakterze wytwórczo-gospodarczym (Гупало 2014, 382-382).

Podstawowymi urządzeniami grzewczymi w mieszkalnym budownictwie słowiańskim były piece kamienne (charakterystyczne przede wszystkim dla okresu wczesnosłowiańskiego)[284] i gliniane piece kopułkowe (najpowszechniejszy typ urządzeń grzewczych w średniowiecznym budownictwie mieszkalnym na terenie Rusi, znany na Wołyniu i Polesiu już od okresu wczesnosłowiańskiego i „słowiańskiego"[285]), ulokowane w narożniku domostwa (por. Parczewski 1988, 58-60; Приходнюк 1998, 68-69; Раппопорт 1975, 144-156; Михайлина 2007, 92-99). Urządzenia grzewcze mogły posiadać także niektóre budowle użytkowane gospodarczo. Badacze zabudowy mieszkalnej grodzisk ruskich ustalili, iż najpowszechniejszym na południowej Rusi (od X-XI w. począwszy) było lokowanie pieca w bliższym w odniesieniu do wejścia narożniku, na prawo lub lewo od wejścia. Wnioski takie oparto m.in. na bazie analizy odkryć z Brześcia, Dźwinogrodu, a także na podstawie porównania do ludowej drewnianej architektury z XIX – 1. połowy XX w. z terenów słowiańskich. Stosunkowo niewiele domostw datowanych na XI-XIII w., odkrytych

284 Nieliczne piece kamienne na południu Rusi spotykano jeszcze w X-XI w. (na okres ten datował piece odkryte w Kryłosie M. K. Karger; Раппопорт 1975, rys. 33, 123, 159-160).
285 Czyli plemiennego, używając terminologii stosowanej w Polsce.

na południoworuskich terenach posiadało piece ulokowane w innych narożnikach (Козюба 2016, 50; Раппопорт 1975, 137, 140).

Pierwszym elementem porządkującym przestrzeń wewnątrz grodu były trakty, łączące wjazdy na jego teren (czyli po prostu bramy w wałach) z głównymi budowlami i placami. Ulice wewnątrz grodu mogły przecinać centrum jego majdanu, jak i biec wzdłuż jego wałów. Istnienia dookolnej ulicy na przemyskim grodzie domniemywał[286] A. Kunysz (Kunysz 1981, 78-79, Sosnowska 2010a, 181). Pod kątem badań archeologicznych, najlepiej rozpoznany został przebieg ulic dietinca dawnego Brześcia. W latach 1970-1976 w Brześciu odsłonięto fragmenty 3-ch moszczonych drewnem ulic biegnących z zachodu na wschód, prawdopodobnie w kierunku jednej z bram grodu, przy czym wyeksplorowano jedynie nawarstwienia z XIII-XIV w., pozostawiając poziom nawierzchni z pocz. XIII w celach muzealnych (Лысенко 1985, 174-175, 197-198). Jest to jeden z niewielu przykładów badań grodów Rusi południowo-zachodniej, gdzie udało się odtworzyć przebieg części jego ulic metodą archeologiczną, a nie retrogresywną, analizując dawne plany miast. Kolejnym stanowiskiem, na którym odkryto moszczoną drewnem ulicę był Bełz (odkryty na terenie dietinca trakt, datowany na XI i XII w., miał być główną ulicą grodu, prowadzącą w kierunku mostu na Sołokii; Петегирич 1986). Na terenie dietinca Bełza prześledzono fragment moszczonej drewnem ulicy (trakt ten miał biec w kierunku mostu prowadzącego na teren dietinca), oddzielonej od zabudowy mieszkalnej częstokołem. Fragmenty moszczonych drewnem ulic odkryto również w Dźwinogrodzie (w przypadku Dźwinogrodu były to ulice osady podgrodowej, a nie głównego grodu ani podgrodzi). Odcinek moszczonej drewnem ulicy (zdaniem badaczy prowadzącej ku mostowi przez Białkę) jednej z osad podgrodowych (ur. „Za Chmil'nykom") Dźwinogrodu, odkryty w latach 80. XX w., tworzyły konstrukcje z podkładem czopowym lub jarzmowym w różnych fazach użytkowania ulicy (Гупало 2014, 303-311).

Na kilku grodziskach Rusi południowo-zachodniej udało się ujawnić inne ślady struktury ich przestrzeni wewnętrznej – pozostałości ogrodzeń parcel (tzw. dworów, zagród). Staroruski dwór składać się miał z kilku stref: mieszkalnej (budynku mieszkalnego), gospodarczej lub produkcyjnej i wolnej od zabudowań (w tym również np. sadu, ogrodu), przy czym w przypadku dworów w obrębie grodów (czyli na ograniczonej przestrzeni) ten

286Między wałem grodu i reliktami chat badacz stwierdził niezabudowaną przestrzeń szerokości 2-3 m (Kunysz 1981, 79).

podział ulegał różnym przekształceniom (Козюба 2016, 91). W przypadku studiów nad zabudową grodową, materiałem ilustracyjnym dla Rusi południowo-zachodniej są odkrycia z Brześcia. Choć długoletni kierownik badań archeologicznych stanowiska przyjmował, iż w gęsto zabudowanym Brześciu nie istniał podział na „klasyczne" parcele z obszarem mieszkalnym i częścią gospodarczą (Лысенко 1985, 176), na terenie Brześcia odkryto pozostałości grodzeń między działkami – płoty z desek lub rozpołowionych kłód i częstokoły, odgradzające zabudowę od ulic (np. ogrodzenie z pocz. XIII w., funkcjonujące również w 2. połowie XIII), pochodzące z różnych horyzontów chronologicznych (Лысенко 1985, 78-79, 100-101, 114). Również w Dźwinogrodzie odkryto pozostałości płotów w desek (uznano je za ogrodzenia dzielące działki; Гупало 2014, 389, 394). Niestety, niewiele wiadomo na temat konstrukcji bram zagród. Na terenie ruskich grodów spotykamy też płoty plecionkowe (np. ogrodzenie obiektu 59a z Brześcia), zazwyczaj stosowane jako elementy wewnętrznego podziału działek. Konstrukcje takie kojarzone są również z zagrodami dla zwierząt – pozostałości owalnej w planie konstrukcji plecionkowej z osady podgrodowej Dźwinogrodu uznawano za chlew (Гупало 2014 rys. 206, 363, rys. 213, 368; Лысенко 1985, rys. 57, 100). Zdaniem Lysenki (1985, rys. 65, 107), przestrzeń ulic wyznaczały nie tylko częstokoły, ale i pozbawione otworów okiennych ściany budynków. Na terenie badanej osady podgrodowej Dźwinogrodu nie wyeksplorowano żadnej z działek w całości, stąd trudno oszacować dokładną powierzchnię parceli (powierzchnię najmniejszej z badanych działek szacuje się na ok. 427 m², zaś największe działki posiadały blisko 1596 m² por. Козюба 2016, 133).

Nie wszystkie z badanych wykopaliskowo grodów ruskich posiadały gęstą, mniej lub bardziej regularną zabudowę wewnętrzną, charakterystyczną dla osad typu wczesnomiejskiego. Stosunkowo często spotykanym typem zabudowy grodowej na stanowiskach XI-XIII w. jest zabudowa dookolna (izby mieszkalne, ciągnące się wzdłuż wałów obronnych lub zintegrowane z nimi), ślady jakiej rozpoznano np. w Starej Uszycy i Sudovej Višni I, a także kilku innych stanowiskach (por. Кучера 1999, 89-90). Analogiczne założenia odkryto także w innych częściach południowej Rusi np. po pograniczu wołyńsko-kijowskim (w latopisowym Kołodjażynie, Rajkach i na stan. Horodsk w obwodzie żytomierskim; Раппопорт 1956, 103-106). Podobny typ rozplanowania zabudowy mieszkalnej odkryto na stan. Čornivka na Bukowinie, lecz w centrum majdanu gródka natrafiono na pozostałości kilku budynków. Innym typem rozplanowania wewnętrznej grodu, miała być zabudowa rzędowa, uchwycona, zdaniem M. Kučery (1999, 90-93), na grodzisku w Podhorzcach, lecz obserwacje te miały dotyczyć fazy „słowiańskiej" i z X-XI w. Na terenie

innych stanowisk grodowych Wołynia i ziemi halickiej notowano raczej skupiska budowli, niż ślady regularnej zabudowy z granicami działek. Pewne prawidłowości w rozplanowaniu zabudowy grodowej zauważono np. podczas badań Dorohobuża, gdzie kilkufazowe zgrupowania zabudowań oddalone były od siebie o ok. 20 m, odkryto tam także pozostałości kołków (ogrodzenia?; Прищепа, 1996, 42, rys. 13, 13; Козюба 2016, 134).

Niedocenianym elementem zabudowy grodowej są cerkwie drewniane (przynajmniej w porównaniu do cerkwi murowanych). Budowle takie musiały się przecież znajdować na, lub w pobliżu, większości grodów utożsamianych z miejscami stałego pobytu ludności. Wydawać by się mogło, iż sprzyjającymi warunkami dla zachowania się budynków z drewna będą podłoża podmokłe, kojarzone z Wołyniem, tymczasem większość odkryć śladów cerkwi drewnianych pochodzi z ziemi halickiej (na relikty cerkwi drewnianych natrafiono n.p. w Bykowniu, Dźwinogrodzie, Haliczu, Oleszkowie[287], Sanoku-Trepczy czy Wasiliewie; por. katalog). Budowle drewniane, zazwyczaj konstrukcji zrębowej, posiadały kamienne fundamenty lub ich ściany posadowione były na kamiennej podmurówce. Na wielu stanowiskach odkryto sugerujące istnienie budowli sakaralnych ceramiczne płytki podłogowe (por. np. Chudzik 2014, 34-78, 130-132; Малевская, Раппопорт 1978; Терський 2019). Zazwyczaj w pobliżu takich cerkwi odkrywano cmentarzyska.

Tereny zielone, sady i ogrody w obrębie grodów, z punktu widzenia archeologii są zjawiskiem słabo uchwytnym (o ich istnieniu świadczyć mogą w pewnym stopniu znaleziska nasion i pestek czy dane palinologiczne), lecz pamiętać należy, iż tereny zielone stanowiły element średniowiecznych grodów (a później miast, klasztorów i zamków)[288] i ich najbliższego otoczenia, co poświadczają źródła (np. wspomniany już sad przy cerkwi św. św. Kosmy i Damiana w Chełmie). Stosunkowo niewiele wiadomości posiadamy także na temat urządzeń sanitarnych w obrębie zagród (nieliczne odkrycia latryn pochodzą np. z Kijowa i Nowogrodu; Сагайдак, Хамайко, Комар, 2015, 23-24; Козюба 2016, 113). Na majdanach kilku grodzisk z okresu staroruskiego (Dźwinogród, Sutiejsk, Sudova Višnja I i na innych stanowiskach Wołynia np. Basiv Kut, Ostrożec', Lystvyn i in.) odkryto lejowate zagłębienia, które w czasie eksploracji okazywały się okrągłymi (lub zbliżonymi do okręgu) w planie,

287 Świątynia odsłonięta na tym stanowisku przedstawiała budowlę na planie centralnym (por. Томенчук 2005).

288 Jednym z nielicznych zapisków na temat zamku w Sokalu jest wzmianka o sadzach zamkowych (Jabłonowski 1903, 426). Na temat średniowiecznych sadów i ogrodów ziemi halickiej por. także: Tapac 2006, 2010.

szalowanymi drewnem lub kamieniem studniami lub innymi obiektami związanymi z zaopatrzeniem grodu w wodę (Кучера 1999, 88; Гупало 2014, 128-130).

Stanowiska grodowe datowane na okres staroruski, prócz osad grodowych o cechach wczesnomiejskich, interpretowane bywają jako placówki o funkcjach strażniczych, tzw. zamki feudalne, niekiedy też jako „podmiejskie" lub samodzielne klasztory (a nawet „grodziska kultowe", mimo ich datowania na X-XIII w.)[289].

Ruskie grody-strażnice graniczne, siedziby garnizonów i inne placówki o charakterze typowo militarnym, a także niewielkie grody „feudalne" identyfikowane są na podstawie rodzaju znalezisk i charakteru zabudowy. Zdaniem badaczy (Довженок 1961, Моця 2000) założenia takie charakteryzować miała zabudowa dookolna ciągnąca się wzdłuż wału (stosunkowo dobrze przebadane stanowiska tego typu to Kołodjażyn, Rajki – położone na pograniczu Wołynia i ziemi kijowskiej lub bukowińska Čornivka; ze stanowisk tych pochodzą znaleziska grotów strzał typu mongolskiego i inne ślady najazdu mongolskiego, więc ich upadek datuje się na 1240-1241 r.). Zabudowa taka (oraz niewielkie rozmiary całego założenia – powierzchnia nieprzekraczająca 1 ha) charakteryzować miała także grody (dwory) prywatne (Довженок 1961, 97). Co do stanowisk uważanych za grody bojarskie ziemi halickiej (stan. Sudova Višnja II, Gołe Góry I), stan ich zachowania oraz zakres przeprowadzonych na nich badań nie pozwala na wyciągnięcie jakichkolwiek wniosków na temat ewentualnych cech morfologicznych „zamków bojarskich"[290] ziemi halickiej. Za prywatną siedzibę nieznanego z imienia bojara uchodzi wspomniane już stan. Čornivka, charakteryzujące się zabudową dookolną (w postaci mieszkalnych *kleti* i obronnych *gorodni*) i obecnością kilku obiektów w centrum majdanu, w tym budowli o kamiennej podmurówce, uznanej za pozostałości dworu feudała (nie odkryto zaś śladów żadnej budowli kultowej). Z terenu stanowiska pochodzą liczne znaleziska elementów uzbrojenia, zarówno ruskiego, jak i mongolskiego pochodzenia, jak i znaleziska przedmiotów użytku codziennego, ozdób i części stroju (Возний 1998; Пивоваров, Ільків, Калініченко 2017; Тимощук 1982, 105-113). Analogiczne do Čornivki umocnienia z mieszkalnymi izbami miał posiadać inny „zamek" z terenu Bukowiny (stan. Nedoboivci; Тимощук 1982, 114-115). Za placówki strażnicze

289 Uwaga ta odnosi się do dyskusyjnej grupy stanowisk zbruczańskich i oraz stanowisk grodowych z okolic Mykołajowa, co do interpretacji i datowania których badacze wciąż wyrażają wątpliwości (na temat grodzisk kultowych por. Русанова, Тимощук 2007, polemika: Szymański 1997; przedłużenie dyskusji w kontekście początków chrześcijaństwa i monastycyzmu na Rusi: por. np. Kamińska 2018, 259, 303-304; Корчинський 2011).

290 Do zagadnienia grodów prywatnych autorka nawiąże jeszcze w kolejnym podrozdziale oraz w podrozdziale na temat zamków typu *motte*.

(siedziby garnizonu lub prywatne „zamki") z XII-XIII w. uważane są także inne grodziska z południowych krańców Rusi – Molodija i Darabany (Тимощук 1982, 101-105, 116-118). Wobec braku przekazów pisanych na danego stanowiska, rozróżniane „strażnic" poszczególnych grodów (lub terytoriów) i grodów prywatnych (np. grodów książąt bołochowskich lub innych lokalnych możnowładców), jest kwestią dość umowną, opartą (prócz analizy jego formy i rozmiarów, charakteru zabudowy i rodzaju znalezisk) na uwzględnieniu położenia danego stanowiska w obrębie danego regionu lub krainy historycznej.

W okresie staroruskim, jak wskazują wyniki badań archeologicznych, sztucznie „grodzone" (wałem, fosą) były także niektóre klasztory ziemi halickiej, za jakie uznawane są np. niektóre niewielkie grodziska z okolic Halicza, na terenie których rozpoznano ślady cerkwi i towarzyszących im cmentarzy z „mniszym" obrządkiem pogrzebowym (por. Kamińska 2018).

II.6.3. Grody ruskie po połowie XIII w. (w świetle badań archeologicznych) - kryzys czy rozwój?

Przyjmowanym powszechnie przez badaczy założeniem jest uznanie, że jednym z najważniejszych skutków inwazji mongolskiej na ziemie Rusi południowo-zachodniej był spadek liczby grodów i znaczne zniszczenia, których zaznały ośrodki centralne, kontynuujące swoje funkcjonowanie. Analiza statystyczna i geograficzna dotycząca liczby grodów ruskich Wołynia i ziemi halickiej pod kątem przemian, które nastąpiły w wieku XIII i w świetle współczesnego stanu badań, dokonana zostanie w osobnym rozdziale (II.8). W związku ze słabym rozpoznaniem fazy „pomongolskiej", niezauważalna na obecnym etapie badań jest ewentualna redukcja powierzchni (np. opuszczone podgrodzia) dużych grodów latopisowych po najeździe mongolskim, a zarazem nieliczne grody założone po połowie XIII w. cechuje stosunkowo niewielka powierzchnia, o czym mowa będzie poniżej. W podrozdziale tym omówione zostaną zmiany w technice budowlanej umocnień grodów i zabudowie ich majdanów oraz omówione zostaną grody o innym, niż miejski, charakterze.

Ruskie budownictwo obronne po najeździe mongolskim

Nieliczne przykłady konstrukcji wałów rozpoznanych na stanowiskach datowanych na XIII w. (również 2. połowę tego stulecia; Stołpie, Chełm) prezentują ślady konstrukcji skrzyniowej. Na innych stanowiskach, na których dokonano cięcia wału lub nasypu (Andrzejów, Luboml, Wietły) nie wykryto śladów wewnętrznych konstrukcji drewnianych

(por. katalog). Zdaniem I. Voznego (2009, I, 94-95) na południowych rubieżach Rusi, jakimi były tereny Bukowiny, dopiero w 2. połowie XIII-XIV w. upowszechniają się wały o konstrukcji skrzyniowej, w których izbice zapełniano ziemią i gliną (wypełniano tak zewnętrzny rząd izbic). Jednakże, jedyne stosunkowo dobrze rozpoznane stanowisko, na którym odkryto taki typ umocnień to Zelena Lypa (dawniej stan. Perebykivci), którego datowanie można odnieść do XIV w. (Пивоваров 2010). Na innym, odnoszonym do okresu pomongolskiego stanowisku – Karapčiv, ślady drewnianych konstrukcji (palisady?) obmazanych gliną nie przypominały takiej konstrukcji (Томенчук 2008, 45, 47; Тимощук 1982, 93). Ponadto, w przypadku stanowisk datowanych ramowo na wiek XIV, badacze nie podejmowali próby określenia, czy do czynienia możemy mieć jeszcze z „grodem" czy już z „zamkiem" (por. np. terminy stosowana w publikacjach poświęconych stanowiskom, takim, jak Kulików, Gółe Góry II), lecz jest to ogólny problem terminologii stosowanej w archeologii średniowiecznych założeń obronnych w Europie Środkowo-Wschodniej (por. Poliński 2018). Nawarstwienia kulturowe i znaleziska świadczą o tym, iż większość dużych ośrodków ruskich o cechach miejskich, kontynuowało swe istnienie, jednak brak jest jakichkolwiek śladów ich umocnień z tego okresu. Z przekazów źródłowych wynika, iż w części dużych grodów (np. Włodzimierz, Łuck, Lwów) ich umocnienia zostały rozebrane jeszcze w XIII w. na żądanie Mongołów (*Kronika*... 210). Jest też możliwe, iż umocnienia wielu grodów nie zostały odbudowane lub odnowione w całości, ale odnowiono tylko ich część i to w znacznie późniejszym czasie (por. katalog: Halicz-Kryłos, wał V).

Dostrzeganym w literaturze od dawna (np. Раппопорт 1952; 1967, 203-204) *novum* w architekturze obronnej Wołynia XIII-XIV w. są wieże, znane ze Stołpia, Chełma (obiekt z „Wysokiej Górki"), Bieławina, dawnej wsi Spas (Podgórz) k. Chełma, Kamieńca nad Leśną, Czartoryska i Brześcia[291]. Budowle te miały plan kolisty (wieże w Kamieńcu i Czartorysku), lub prostokątny (Chełm, Stołpie, Bieławin, Podgórz)[292] i wzniesione były z kamienia lub cegły-palcówki w wątku wendyjskim (Buko 2009b; Kutyłowska 2005; Антипов 2000, 115-118; 126-128; 141, 148; Раппопорт 1952, katalog). Pojawienie się obiektów wieżowych tłumaczono wymogami zmieniającej się taktyki wojennej i oblężniczej (Раппопорт 1952, 222-233), jednakże nie wszystkie z wymienionych obiektów uważane są dziś za budowle o

291 Obiekt, podobnie jak wieża z Grodna, znany jest ze źródeł pisanych i ikonograficznych (por. katalog, Kutyłowska 2005, 150-152).

292 I. Kutyłowska (2005, 149-150) rozróżniła wieże: I – domniemane, II – znane jedynie ze źródeł pisanych, III - o zarysie prostokątnym i kolistym wnętrzu (Stołpie, Chełm?), IV - wieże cylindryczne (Kamieniec, Czartorysk) i V- założenia prostokątne w planie (Bieławin, Podgórz).

przeznaczeniu *stricte* militarnym, przynajmniej w swym pierwotnym założeniu (np. stan. Stołpie, por. katalog). Analogicznych do wołyńskich wież obiektów starano się dopatrywać także na południu ziem Romanowiczów – np. w Drohobyczu czy Spasie k. Starego Sambora (por. katalog; Kutyłowska 2005, 149-150; Омельчук 2010b; Могитич, Могитич 1990, 62), jednak w żadnym z powyższych przypadków nie udowodniono w stopniu zadowalającym ich datowania na wiek XIII. Osobnym zagadnieniem w kwestii elementów architektonicznych grodów ruskich jest problem wiarygodności datowania fragmentów murów odkrytych na grodzie (zamku) Tustań (Рожко 1996, 46-56, 62-63, 96-99 etc.), z którego znane są znaleziska z okresu staroruskiego i XIII-XIV w.

Prócz architektury murowanej, wykorzystanie kamienia w systemach obronnych grodów ruskich okresu pomongolskiego zanotowano np. na stan. Sokolec II, gdzie według badaczy rów między dwoma wała chroniącymi majdan od strony dostępnej cypla wyłożony był kamiennymi płytami (nie opublikowano jednak żadnego materiału ilustracyjnego; por. katalog). Brukowane dróżki biegnące po dnie rowów odkryto także w Tustani (Рожко 1996, 118, 120, 123).

Grody o charakterze wczesnomiejskim

W obliczu braku przekazów historycznych o odbudowywaniu umocnień (poza Brześciem, por. *Kronika*... 265) i śladów obwałowań z 2. połowy XIII-1. połowy XIV w. z głównych grodów Rusi południowo-zachodniej, takich, jak Halicz, Włodzimierz, Lwów czy Łuck, otwartym nadal pozostaje pytanie: czy (lub jak długo, przede wszystkim w 2. połowie XIII w.). największe ruskie grody pozostały nieumocnione? Czy przez pewien czas przypominały łatwo dostępne miasta wzniesione na modłę ordyńską[293] (ich granice

293 Zagadnieniu miast ordyńskich, powstałych na nowo podbitych przez Mongołów ziemiach poświęcono liczne prace. Badacze osadnictwa ordyńskiego z terenu stepów nadczarnomorskich i Powołża zwracają uwagę na szybkie powstawanie nowych punktów administracyjnych na podbitych ziemiach (często zakładanych na surowym korzeniu, nie licząc tradycji urbanistycznych np. Bułgarii Wołżańskiej) i napływowy charakter ich ludności, co świadczyć miało o zakrojonej na wielką skalę akcji kolonizacyjnej nowych obszarów imperium (Федоров-Давыдов 2001, 12-14; Егоров 1985, 76-78). Cechą charakterystyczną ordyńskich miast był niemal zupełny brak konstrukcji obronnych (Федоров-Давыдов 2001, 42). Sztuka fortyfikacji znana była Mongołom i narodom im podległym – według Marco Polo Karakorum obwiedzione było potężnym wałem ziemnym (*The travels of*... 115) lub, wedle innych autorów, murem ceglanym i „glinianym murem" z 4 bramami (Гильом де Рубрук, 159-166), lecz, zdaniem archeologów i w świetle przekazów pisanych, żadnych znaczących umocnień nie miał np. ordyński Saraj (Федоров-Давыдов 2001, 42-43). Swego rodzaju łatwość w kontroli miast niektórych podległych chanowi mongolskiemu Kubilajowi w 2. poł. XIII w. prowincji odnotował np. Marco Polo (*The travels of...,* 154-155). Proces intensywnej urbanizacji w granicach Ordy trwać miał do lat 60. XIV w., zaś już pod koniec tego stulecia niektóre z nowych miast miały się wyludnić (Егоров 1985, 78). Nieumocnione ośrodki o charakterze miejskim nie były jednak zjawiskiem naturalnym dla lokalnej kultury „grodzkiej", ani ogółem, dla kultury średniowiecznej Europy Środkowo-Wschodniej, toteż ze źródeł pisanych, ikonografii i

wyznaczały już tylko symbolicznie zniwelowane wały i częściowo zasypane rowy)? Czy możliwym było jedynie wznoszenie małych założeń obronnych (i nowych grodów) w stosunkowo bezpiecznej strefie północno-zachodniej dzierżawy Romanowiczów, do której mongolscy zwierzchnicy polityczni (oraz ich przedstawiciele) zapuszczali się rzadko? O funkcjonowaniu mniejszych grodów ruskich jako punktów osadniczych po destrukcji ich umocnień świadczyć mogą odkrycia ze stan. Jurów. Gród wzniesiony w wieku XII, zniszczony został w połowie XIII w., jednakże z obszaru jego majdanu pochodzą ślady osadnictwa (relikty budynku, studnia), datowane metodą dendrochronologiczną na koniec XIII - początek XIV w. (por. Banasiewicz 2019; *Atlas grodzisk*). Nie wiadomo czy w XIII-XIV w. funkcjonowały jeszcze wały grodu w Horodysku (Poleski 2004, 390; Dzieńkowski 2019d). Jeszcze mniej wiadomo na temat stan. Horodys'ko k. Starego Sambora, datowanego do 2. połowę XIII-XIV w. (por. tabele).

Architektura murowana grodów Rusi południowo-zachodniej w 2. połowie XIII-1. połowie XIV w. nadal przedstawia zróżnicowanie formalne i surowcowe w odniesieniu do innych krańców Rusi (z terenu domeny Romanowiczów znane są świątynie kamienne i ceglane na planie bazyliki, ale i centralnym[294]), lecz większy jest w niej udział budownictwa „świeckiego", bowiem w czasie tym nastąpił rozwój budownictwa murowanego obronnego (wspomniane już wieże oraz mury obwodowe Chełma).

Na obszarze Wołynia, prócz wież, wzniesiono kilka nowych cerkwi i klasztorów z murowanymi budowlami. Nowe świątynie powstały we Włodzimierzu (cerkiew św. Wasyla, cerkiew i „grobowiec" klasztoru św. Michała, cerkiew św. św. Joachima i Anny[295]), w nowym grodzie – Lubomlu, a także, być może, w Łucku (datowane do 1. połowy XIV w. zostały obiekty takie, jak cerkiew Pokrowa i budynek uważany za cerkiew św. Dymitra, lecz ich datowania zostały oparte na niepewnych przesłankach; Антипов 2000, 110-115, 122-123, 128-132; 145-146; Терський 2006, 59-62, 79, 111).

W ziemi halickiej pod względem liczby zweryfikowanych (i hipotetycznych) przykładów architektury z 2. połowy XIII-XIV w. uwagę zwraca Lwów, gdzie powstała

---

rezultatów wykopalisk archeologicznych znane są mury/wały lokowanych na prawie niemieckim miast, również z obszaru Rusi. Sprawnym budowniczym nowych umocnień na niedawno zdobytych ziemiach miał być król polski – jak podaje Jan Długosz *(Roczniki*... ks. IX, 330), Kazimierz Wielki zdążył obwarować na nowo cały Lwów („miasto i zamki") „silnymi i wysokimi murami oraz głębokimi rowami" do 1351 r.

294 Np. cerkiew św. Wasyla we Włodzimierzu (Антипов 2000, 128-132).

295 Cerkiew nieodnaleziona, być może na jej ślad natrafiła w 1975 r. M. Malevskaja (por. katalog).

kamienna cerkiew (kościół)[296] św. Mikołaja (Антипов 2000, 89-92). Z literatury znane są inne doniesienia o architekturze murowanej Lwowa (murowane baszty „Wysokiego Zamku", cerkiew Jana Chrzciciela z okolic Starego Rynku, kościół Matki Boskiej Śnieżnej, hipotetyczna XIII-wieczna faza cerkwi św. Onufrego, cerkwi św. Paraskewy, a nawet „pierwotna" cerkiew św. Jerzego[297]; Smorąg-Różycka 1999, 13; Антипов 2000, 92-93; Малевская, Иоаннисян, Могитич, Бучко 1978, 352-353; Малевская, Кос, Рожко, Шолохова 1979, 361-362; Могитич, Могитич 1990, 61-62), Drohobycza (np. tzw. dwór wojewody, cerkiew) czy Spasa (Антипов 2000, 94-99. 103; Омельчук 2010b, 84; Могитич, Могитич 1990, 62), które wymagają jednak weryfikacji, gdyż często nie podane zostały podstawy datowania ich na XIII-1. połowę XIV w. Na XIII-XIV w. zostały też wydatowane relikty najstarszej fazy cerkwi murowanej z terenu klasztoru w Ławrowie[298] k. Starego Sambora (Антипов 2000, 100-101; Лукомський 2012). Nowym obiektem powstałym w tym okresie w Haliczu miała być cerkiew Narodzenia Pańskiego, położona na obszarze późniejszego miasta lokacyjnego[299], której datowania, jak stwierdził I. Antipov (2000, 93), mimo ogólnej zgodności, żaden z badaczy nie potrafi uargumentować. Niewątpliwie ciekawym zagadnieniem związanym z Haliczem, który po 1240 r. stanowił centrum religijne (w 1. połowie XIV w. był nawet siedzibą metropolii), a nie polityczne, jest proces powolnego wychodzenia z użytku (i postępującej ruiny) jego licznych cerkwi. Pewnym jest, iż w XIV w. funkcjonowała dalej np. wspominana w źródłach cerkiew św. Pantaleona (Pantelejmona), w końcu XVI w. przekazana została franciszkanom, którzy ją odbudowali i nadali jej nowe wezwanie (Smorąg-Różycka 1999, 11). Wracając jednak do zagadnienia nowych budowli murowanych, do kategorii wątpliwych zabytków doby Romanowiczów zaliczyć można też trudną do podtrzymania wizję „protozamków" z południowych rubieży ziemi halickiej (Chocim, Kamieniec Podolski, Jazłowiec, por. katalog), eksponowanych na kontakty ze Stepem. Z tego też względu dokładna liczba obiektów murowanych powstałych na Rusi Halicko-Wołyńskiej w 2. połowie XIII-1. połowie XIV w. nie może zostać sprecyzowana,

296 Wzniesiona z kamienia budowla uznawana jest za jeden z ostatnich przykładów budownictwa „szkoły halickiej" (Smorąg-Różycka 1999, 13).

297 Na podstawie przekazów B. Zimorowicza (oraz faktu funkcjonowania świątyń w formie rotundy w innych grodach i daleko idących domysłów), niektórzy badacze uważają, iż przed 1363 r. w miejscu soboru św. Jura (a więc poza grodem) istniała murowana rotunda należąca do prawdopodobnie klasztoru ufundowanego przez księcia Lwa (Диба 2000).

298 Według „zaginionej kroniki" klasztornej i fałszywej gramoty księcia Lwa klasztor w Ławrowie istnieć miał już w XII-XIII w. Podczas badań ratowniczych w 2009 r. w Ławrowie odkryto staroruskie płytki ceramiczne, które połączono z drewnianą budowlą sakralną, w miejscu której w końcu XIII w. powstać miała znana z gramoty księcia Lwa cerkiew murowana (por. Kamińska 2018, 293-294).

299 W przypadku propozycji datowania początków tego obiektu na przełom XIII/XIV w. zastanawia już sama lokalizacja.

jednakże trudno mówić o ogromnym kryzysie budownictwa monumentalnego na południowo-zachodnim krańcu Rusi (poza tym, w dalszym ciągu we wznoszeniu nowych budowli uczestniczyli budowniczy z kręgu kultury łacińskiej), gdyż w świetle badań archeologicznych i przekazów pisanych, w ciągu 100 lat po pierwszym najeździe powstało kilkanaście murowanych budowli monumentalnych o sakralnym i świeckim przeznaczeniu. Nowe budynki nie powstawały jednakże w dawnych centrach ziemi halickiej, a raczej w dużych ośrodkach Wołynia (Włodzimierz) i w nowych grodach (Chełmie, Lwowie, Lubomlu).

Od XII-XIII w. w architekturze drewnianej dominowały naziemne budowle konstrukcji zrębowej. Zabudowa drewniana grodów w 2. połowie XIII-XIV w. badana była wyrywkowo, z wyjątkiem Brześcia, gdzie nie zanotowano większych przemian w budownictwie mieszkalnym na przestrzeni XII-XIV w. Budynki w typie naziemnym z XIII-XIV w., odkryte w innych partiach Rusi, posiadały niekiedy podpiwniczenia w postaci zagłębionego w podłoże pomieszczenia szalowanego drewnem – na obiekty takie natrafiono w Busku (por. katalog). Relikty zabudowy zrębowej z XIII-XIV w. odkryto także w Przemyślu, lecz nie wyeksplorowano obiektów w całości (Poleski 2004, 412). Na relikty nietypowej naziemnej budowli z połowy/2. połowy XIII natrafiono w Peresopnicy, brak jest jednak danych na temat planu i wymiarów budynku, w którym znaleziono zabytki kultury ordyńskiej (Терський 2000a).

W odniesieniu do zagadnienia ulic grodów (ew. osad podgrodowych) w dużych ośrodkach policentrycznych w 2. połowie XIII-XIV w. podstawowym źródłem informacji są nawarstwienia kulturowe Brześcia datowane przez P. Lysenkę po XIV w. (Brześć charakteryzować miała powtarzalność rozplanowania jego przestrzeni w kolejnych fazach jego rozwoju). Z żalem trzeba przyznać, tak istotny dla Rusi XIII-XIV w. ośrodek, jakim był Lwów, badany był jedynie punktowo, przez co można jedynie hipotetycznie zakładać istnienie traktów łączonych główne części przedlokacyjnego grodu (Диба, Петрик 2002, 43-47).

Inne grody 2. połowy XIII-1. połowy XIV w.

Zagadnienie ruskich założeń o funkcji schronieniowej w 2. połowie XIII-XIV w., prócz pośrednich przesłanek na temat ich istnienia, znanych ze źródeł pisanych dotyczących ziem ościennych, w świetle dotychczasowego stanu badań archeologicznych pozostaje niemal niepodjętym przez badaczy. Za pozostałości grodu refugialnego uznane zostało dwuczłonowe stan. Sokolec'II (pow. 1,3 ha), datowane na XIII w. (por. katalog; Виногродська 2010, 81).

Skąpość przekazów pisanych na temat miejsc ucieczki ludności wiejskiej i znikoma ilość stanowisk okresu pomongolskiego uznawanych za refugia spowodowana może być różnymi czynnikami: niezadowalającym stanem rozpoznania stanowisk grodowych, faktycznym brakiem założeń schronieniowych w pobliżu dużych skupisk osadnictwa (związanym np. z infiltracją mongolską i zakazem ich wznoszenia) lub powolnym ich wychodzeniem z użycia.

Zagadnienie niewielkich założeń obronnych z XIII-XIV w. związane jest przede wszystkim z domniemanymi grodami prywatnymi (w źródłach wymienione zostały np. „dwory" Gaj i Raj), w których niektórzy badacze dopatrują się wczesnych założeń typu *motte*[300] lub niewielkich strażnic granicznych na północnych krańcach państwa. Na północnych krańcach Rusi Romanowiczów (pograniczu rusko-litewskim), przypuszczalnie w okresie 2. połowy XIII-XIV w. powstały gródki, takie jak w Wietły czy Luboml (kopcowate założenia o średnicy nieprzekraczającej 100 m, por. katalog), prostokątne założenie na stan. Novi Košari (Koszer?), oraz wzmocnione wieżami założenia w Kamieńcu i Czartorysku (gród ten istniał już wcześniej, zaś w końcu XIII wzniesiono na nim wieżę), za którym rozciągać się miała naturalna granica w postaci rozlewiska Prypeci i bagien Polesia (Баран 2008; Кучинко 2002, 70; 2009, 430). Do grupy tej zaliczane bywają także stan. Ratne, Horodyšče (Czerniecz-Gorodok?), Niebl i Turzysk[301] (Кучинко 2009, 63-70; Терський 2010b, 111). Stan rozpoznania archeologicznego poszczególnych obiektów nie pozwala przyjąć bez zastrzeżeń wizji jednoczasowej (funkcjonującej w 2. połowie XIII-1. połowie XIV w.) linii umocnień, którą tworzyły wszystkie wymienione wyżej grody (por. Кучинко 2009, 63-70). Niewątpliwie cechą charakterystyczną (włącznie z identyfikowanym z Rajem stan. Jarevyšče) założeń prywatnych lub strażniczych z północnej partii domeny Romanowiczów są niewielkie rozmiary (do 1 ha powierzchni), okrągły plan i jednoczłonowość założeń (w grupie tej wyróżnia się jedynie niebadany obiekt z Novych Košarów).

Za placówki militarne (strażnice graniczne) z 2. połowy XIII-1. połowy XIV w. z południowych rubieży Rusi uznawane są stan. Karapčiv (identyfikowany przez część badaczy z Gródkiem nad Czeremoszem), stan. Zelena Lypa (Perebykivci) nad Dniestrem, Chocim i gródek na górze Cecyn k. Czerniowców (Тимощук 1982, 87-97; Томенчук 2008, 40-47; katalog). O ile wojskowy charakter dwóch pierwszych stanowisk uznać można za bardzo

300 Zagadnieniu obecności założeń typu *motte* na Rusi poświęcono osobny podrozdział.
301 Uznawany niekiedy za jeden z pierwszych grodów prywatnych ziemi wołyńskiej (Кучинко 2009, 86). S. Ters'kyj (2010b, 112-113) za dwór prywatny uważa np. XIII-wieczny Wsiewołoż (stan. Litowiż) i stan. Mstyšyn.

prawdopodobny, tak ich datowanie na 2. połowę XIII w. i bezsprzeczna „ruskość" Gródka nad Czeremoszem (wymieniony w *Spisie grodów ruskich dalszych i bliższych* jako jeden z grodów „bułgarskich i wołoskich" por. Тихомиров 1979, 94), Zelenej Lypy (Nestervaru?)[302], Cecyna i Chocimia (również wspomnianych w źródłach wśród „grodów bułgarskich i wołoskich"), w sensie politycznym może zostać podważona. Kultura materialna dorzecza środkowego Prutu w XIII-XIV w. nosiła znamiona kultury ruskiej (tradycja garncarska, wpływy religii prawosławnej), ale i zawierała elementy uniwersalne, takie jak części wyposażenia wojowników (bełty kuszy, niektóre typy oporządzenia jeździeckiego), które trudno odnosić jedynie do kultury Słowian wschodnich. W nowszej literaturze (Пивоваров 2010) grodzisko w Perebykivcach (stan. Zelena Lypa) odnoszone jest (głównie na podstawie znalezisk numizmatycznych) do 2. połowy XIV w., czyli okresu węgierskiej kolonizacji tych ziem i narodzin państwa mołdawskiego. Ponadto, ostatecznie nierozstrzygnięta pozostaje data i okoliczności powstania zamku chocimskiego.

Z terenu historycznej ziemi halickiej pochodzi też grupa niebadanych wykopaliskowo stanowisk takich, jak Łopatyn czy Ścianka, lub takich, w krajobrazie których próżno dziś szukać grodzisk (np. Stryj, Krosno, Krzeszów, Rzeszów), które uznaje się za grody ruskie, ze względu na wczesne odnotowanie ich w źródłach polskich.

W związku z brakiem śladów umocnień i wyrywkowym rozpoznaniem rozplanowania i charakteru zabudowy wewnętrznej grodów w 2. połowie XIII-1. połowie XIV w., trudno oszacować ich powierzchnię w interesującym nas okresie. Powierzchnia większości stanowisk uznawanych za grody powstałe po 1240 r. (np. Luboml, Wietły, Raj) nie

302 Według badającego stanowisko w latach 2000-2004 i 2008-2009 S. Pyvovarova (2010, 368) to znane już od końca lat 60. XX w. grodzisko stanowić może pozostałości węgierskiej warowni Nestervar (dosł. grodu/zamku nad Dniestrem). O istnieniu węgierskiego przyczółka militarnego w regionie tzw. Prosławii (oryg. Prosclavia), utożsamianej (?) z szeroko pojętą wołością bracławską (pozostającej pod zwierzchnictwem Złotej Ordy), znanej z kroniki Matteo Villaniego, dywagował Â. Daškevyč (badacz zamieścił i przetłumaczył fragmenty kroniki w publikacji z 1994 r., w żadnym z nich nie pojawia się nazwa „Nestervar"; Дашкевич 1994, 42-43, 63-65, o pochodzeniu nazwy Nestervar: 51-52; 2006, 114). O ile słuszność tej koncepcji (a także interpretacja funkcji i położenia samej Prosławii) budzić może wątpliwości, tak wojskowy charakter założenia w Zelenej Lypie został dość dobrze uargumentowany: na stanowisku znaleziono jedynie kilka ozdób i sakraliów (ołowiany krzyżyk, brązowy pierścień i bransoletę oraz guzik) i przedmiotów użytku codziennego, większość znalezisk metalowych stanowiły elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego (były to groty strzał i bełtów, liczne płytki pancerza, fragmenty kolczugi, ostrogi wędzidła etc.). Ze stanowiska pochodzą znaleziska monet (grosze praskich i monet ordyńskich), których najpóźniejsze emisje pochodzą z lat 60-70. XIV w. Jednym z zabytków datujących była też częściowo zniszczona ołowiana pieczęć, na której odczytano napis «....WEWOD», który uznano za część słowa „wojewoda" (Пивоваров 2010, 368-369). W przypadku stanowisk takich, jak Zelena Lypa, za wyznacznik „ruskiej tradycji" budownictwa obronnego nie może też zostać uznane użycie konstrukcji skrzyniowej (obecnej na terenie Bukowiny od wieku X), gdyż wały takiej technice upowszechniły się od XI w. również w budownictwie obronnym Węgier (Nováki, Sándorfi 1981; Poleski 2004, 132).

przekracza 0,5 ha. Stosunkowo niewielkimi[303] rozmiarami (w stosunku do grodów z okresu staroruskiego, takich, Dźwinogród, Halicz czy Włodzimierz) cechują się również inne grody założone w czasach panowania dynastii Romanowiczów, choć najprawdopodobniej jeszcze przed połową XIII w. np. Andrzejów, Chełm, Stołpie). W końcu, zauważyć należy, iż znaczna część stanowisk grodowych z epoki Romanowiczów ma formę kopcowatą, nie pierścieniowatą (np. Andrzejów, Chełm, Stołpie, Luboml, Wietły).

Podsumowując zmiany w sieci grodowej Rusi Romanowiczów po 1240 r., w jej północno-zachodnich częściach stwierdzić należy wyraźną koncentrację „nowych" grodów, których XIII-wieczną metrykę (sugerowaną przez przekazy pisane) potwierdzono poprzez badania archeologiczne (Stołpie, Uhrusk[304], Chełm, Luboml, Kamieniec nad Leśną, Andrzejów). W tym samym regionie powstały pierwsze murowane elementy obronne, co wskazuje na przeniesienie centrum politycznego dzierżawy Romanowiczów na północny-zachód, na tereny zachodniego Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Nowym centrum ziemi halickiej stał się Lwów, zaś z południowych jej obrzeży brak jest bezsprzecznych dowodów na nowe inwestycje budowlane książąt halicko-wołyńskich.

303 W świetle dostępnych danych, nowe grody przedstawiały często założenia koliste o stosunkowo nieduzych średnicach: Luboml – ok. 60 m, Wietły – 45 m, Raj (st. Jarevyšče) – ok. 40 m, Ratne – ok. 60 m, nieco większe jest grodzisko w Bużkowiczach – ok. 90 , (pow. ok. 0.6 ha). Powierzchnia „gródka" (platformy) w Stołpiu wynosi ok. 0,04 ha, powierzchnię gródka w Andrzejowie oszacować można na ok. 0,49 ha, zaś powierzchnia terenu „Wysokiej Górki" w Chełmie wynosi ok. 0,24 ha (przy czym, kompleks dawnego Chełma wraz ze Wzgórzem Katedralnym posiadał przybliżeniu 7,5 ha; por. katalog). Niestety, brak jest danych na temat wymiarów dietica Lwowa w XIII w. czy też „gródka" w Kamieńcu nad Leśną (w świetle ustaleń A. Baškova było to założenie dwuczłonowe; por. katalog). Niewielkie rozmiary miały posiadać także człony kompleksu dawnego Uhruska, tzw. Małe Grodzisko w Busku i jedno niewielu stanowisk pomongolskich z południa Rusi, założenie w Sanoku-Białej Górze.

304 Stołpie i Uhrusk należą do grodów, których początki wiąże się z 1. poł. XIII w. Nowe na mapie Rusi biskupstwo (Uhrusk) i klasztor (?) z murowaną wieżą w Stołpiu, świadczą o tym, iż zmiany w regionie rozpoczęte zostały już w 1. poł. XIII w. i najazd mongolski nie przeszkodził w dalszym jego zagospodarowaniu.

II.7. Losy grodów po połowie XIII w. i po roku 1340 (zamki, cmentarze i inne elementy przestrzeni osadniczej)

Prócz stwierdzonego poprzez badania archeologiczne ciągłego użytkowania terenu grodu (bądź braku tej ciągłości) po połowie XIII w., dalsze jego losy, w już w nowych strukturach politycznych, mogły mieć różny przebieg. Skoro omówiony został już problem niedostatku źródeł pisanych, który jest oczywistym ograniczeniem dla historyka badającego zagadnienie sieci grodowej państwa Romanowiczów, wyliczyć należy także „fizyczne" ograniczenia badań archeologicznych grodów, związane przede wszystkim z nowożytnymi i współczesnymi przemianami urbanistycznymi.

II.7.1. Zamki

Rozwój budownictwa obronnego na Rusi po 1340 r. postaram się omówić na przykładzie Wołynia i Rusi Halickiej – ziem rozwijających się w późnym średniowieczu pod wpływem Litwy i Polski. Oczywiście, lokalne tradycje ruskiego budownictwa obronnego (drewnianego i drewniano-ziemnego) tych terenów nie zanikły w XIV-XVI w. (Z. Kuczynko 2014, 14). Samo pojęcie „zamek" pojawić się miało w języku ruskim w XV w. (wcześniej jego ekwiwalentem były pojęcia *градъ* i *дворъ*) i oznaczać to samo, co wcześniej gród – miejsce o wytyczonej, zamkniętej przestrzeni, otoczone obwodem obronnym - drewnianym lub murowanym (*Древняя*... 1985, 94; Мальченко 1996, 7; О. Моця 2017, 46). W źródłach łacińskich, będących głównym źródłem informacji o wczesnych zamkach na Rusi Halicko-Wołyńskiej, zamki określane były zazwyczaj słowem *castrum* (np. w *Kronice* Janka z Czarnkowa, kronice Jana Długosza etc.), jednakże problem XIV-wiecznej terminologii związanej z zamkami i tym, co mogły oznaczać słowa *castrum, castellum,*a także *oppidum* czy nawet *civitas* jest znacznie bardziej skomplikowany. Jak zauważył D. Poliński (2018), termin *castrum* nie oznaczał jedynie zamku (którego definicja w naukach pomocniczych historii również nie jest jednoznaczna), gdyż stosowano go wcześniej, w odniesieniu do grodów kasztelańskich i w odniesieniu do zapisów źródłowych nie wskazuje on na typ ani rozmiary, a jedynie szeroko pojętą obronność obiektu.

Jak podkreślają badacze, na opanowanym przez Litwę Wołyniu ludność ruska nie doznała silnego szoku kulturowego. Władcy litewscy obeznani byli z kulturą ruską i nie ingerowali zbytnio w sprawy wewnętrzne ruskich miast, toteż badacze dziejów Rusi w okresie Wielkiego Księstwa Litewskiego przyjmują pewne trwanie dawnej kultury ruskiej aż

po czasy Unii Lubelskiej (Моця 2009, 42-43; 2017, 45), przy czym za czas rozkwitu Wołynia uznawany jest okres XVI-XVII w. (Вербa 2017, 12).

Początki budownictwa zamkowego na Rusi Halickiej związane są w głównej mierze z czasami rządów Kazimierza Wielkiego (choć w literaturze pojawiają się próby postarzania zamków rubieży państwa Romanowiczów, zwłaszcza Podola)[305]. Oczywiście, Ruś Romanowiczów znała elementy obronnej architektury murowanej (w zasadzie wszystkie potwierdzone jej przykłady zostały przedstawione w katalogu), ale dopiero w późnym średniowieczu pojawiły się zamki, rozumiane według ich „zachodniej" definicji[306], czyli obiekty o zamkniętych obwodach murowanych (Kajzer 2002a, 130), a także konstrukcje drewniano-ziemne (w źródłach zwane zamkami) wykazujące pewne podobieństwa do tzw. zamków typu przejściowego (por. T. Durdik 1978; Kajzer 2002b, 291; Poliński 2018, 45). Kwestia istnienia obiektów typu *motte* na staroruskich grodziskach została omówiona w osobnym podrozdziale. We wstępie do krótkiego omówienia[307] zamków Rusi Halickiej i Wołynia należy skonstatować zjawisko oczywiste - zamki, jako obiekty obronne, zajmowały najbardziej dogodne z punktu widzenia sztuki militarnej miejsca, toteż nie należy się dziwić, iż wiele zamków w starych ruskich miastach powstało właśnie w miejscu dawnego grodu (Войтюк 2010, 243-250). Przykłady tego zjawiska najłatwiej będzie zilustrować w formie zestawień sporządzanych na bazie stanowisk z katalogu niniejszej pracy.

II.7.1.1. Ruskie „zamki" typu „*motte*"?

Zagadnienie założeń obronnych zwanych zamkami typu *motte*, gródkami stożkowatymi, dworami na kopcach etc. (na temat terminologii stosowanej w przypadku takich obiektów por. Marciniak-Kajzer 2018), w świetle starszej literatury nie powinno wchodzić w zakres rozważań niniejszej pracy, ze względu na datowanie większości tych

305 Dotyczy to zwłaszcza „wież-donżonów", jakie miały stanowić najstarsze fazy wielu zamków już pod koniec XIII w. Opinie o istnieniu założeń drewniano-ziemnych z elementami murowanymi (zazwyczaj wieżami) pojawiły się m.in. w odniesieniu do Chocimia (Нестерова 2010), Сесуна (Тимощук 1982, 97-98), Kamieńca Podolskiego (por. Пламеницька 2012, 2015 i in., krytyka: Маярчак 2012a), Skały Podolskiej (por. Підставка, Сивий 2017, 2017a) i Jazłowca (por. Підставка 2010, 2012). Nie jest to zjawisko wyłączne dla zachodniego Podola i Bukowiny, bowiem podobne propozycje najstarszych rekonstrukcji faz architektonicznych zamków pojawiły się także w odniesieniu obiektów wschodniego Podola (Виногродська 2008a, 341-342) czy Wołynia (por. tabele: Łuck, Krzemieniec).

306 Problemy definicji zamku na ziemiach polskich trafnie podsumował B. Pankowski (por. 2009, 64).

307 Jest to omówienie pobieżne mające na celu jedynie zestawienie badanej przeze mnie grupy grodów w celu i ukazania ograniczeń archeologii w badaniach grodów Rusi Halicko-Wołyńskiej za panowania dynastii Romanowiczów.

obiektów na ziemiach polskich (skąd ten model umocnień mógł przeniknąć na Ruś)[308]. Jednakże w ostatnich latach pojawiły się doniesienia na temat tego rodzaju założeń datowanych na okres rządów Romanowiczów. Na wstępie rozważań na temat rozprzestrzenienia się „dworów rycerskich", analogicznych do obiektów spotykanych na ziemiach polskich, warto od razu zaznaczyć, iż badania tego typu obiektów na Ukrainie są wciąż na inicjalnym etapie rozpoznania tego typu założeń. W przypadku Wołynia, tematyką dworów rycerskich zajmuje się w zasadzie tylko jeden badacz – Serhij Panyško. W ostatnich latach pojawił się szereg prac dotyczących założeń obronnych Wołynia jego autorstwa (Панишко 2011, 2012, 2014, 2014a, 2014b, 2016), odnoszonych, przynajmniej pod względem typologicznym, do „zamków" typu *motte* i datowanych już od XIII w. Autorka postanowiła zatem przyjrzeć się stanowi badań nad tego typu założeniami na ziemiach Rusi Halicko-Wołyńskiej.

Obiekty typu *motte* (których głównym elementem był sztuczny kopiec ziemny z budynkiem na szczycie) rozprzestrzeniły się w Europie (od Francji i Wysp Brytyjskich po kraje bałtyckie, południową Skandynawię, Polskę, Węgry i Słowenię) w okresie od X-XI w. do XIV-XV w. (Biermann, Kiesler, Nowakowski 2011, 138; Kajzer 2002b, 288; Marciniak-Kajzer 2018, 61-62). Pojedyncze, wyróżniające się rozmiarami zamki na kopcach uznawane są za fundacje królewskie, w większości jednak obiekty te wiązane są z prywatnymi posiadłościami (zamkami) członków elity feudalnej. Znane z literatury archeologicznej pod nazwą „gródków (lub grodzisk) stożkowatych", „grodzisk pierścieniowatych", „zamków typu *motte*", „dworów rycerskimi" i in. (por. Marciniak-Kajzer 2011, 10-11) kojarzone są na ziemiach polskich z okresem późnego średniowiecza. Jak twierdzi Stanisław Kołodziejski (2002, 232), rezultaty dotychczasowych badań archeologicznych wskazują, iż najwcześniejsze obronne rezydencje rycerskie pojawiły się na obszarze Polski tuż po połowie (?) XIII w.[309], natomiast w kolejnym stuleciu stały się niemal charakterystycznymi i nieodłącznymi elementami krajobrazu średniowiecznej wsi. I choć uważa się, iż „Polska

308 Drugim krajem, z którego Ruś mogła zaczerpnąć wzorce, są oczywiście Węgry. „Trop węgierski" nie został dotąd jednak podjęty, ze względu na niezadowalający stan badań, zwłaszcza w odniesieniu do chronologii „dworów na kopcach" z terenu Królestwa Węgier. Przede wszystkim, z terenu historycznych Węgier brak jest obiektów z terenu historycznych, których datowanie na 1. poł. XIII w. nie budziłoby zastrzeżeń (por. Feld 2010).

309 Ciągle nie dysponujemy datowaniami bezwzględnymi, które pozwoliłyby na określenie, jak wcześnie w XIII w. pojawiły się one w naszym kraju. W ostatnich latach próbowano przeprowadzić datowanie bezwzględne sześciu stanowisk, których chronologia została ustalona metodami archeologicznymi na XIII w., jednakże badaczom nie udało się pozyskać odpowiednich próbek, zwłaszcza dla analizy dendrochronologicznej. Z dwóch stanowisk pozyskano próbki do analizy C14, daty z których potwierdziły datowanie stanowisk na wiek XIII . Były to obiekty w Małkowie (pow. sieradzki) i Orszymowie (pow. płocki; Marciniak-Kajzer 2018, 66-67).

kultura późnośredniowieczna" obejmowała swym zasięgiem również tereny Rusi Czerwonej (Kruppe 1981, 17-20), to właśnie z terenu Rusi Czerwonej, na chwilę obecną nie dysponujemy w niemal żadnymi danymi na temat założeń analogicznych do polskich dworów rycerskich. Kilka gródków położonych w województwie podkarpackim i lubelskim (czyli położonych w granicach dawnych ziem: sanockiej, przemyskiej, chełmskiej i in.) zawarła w swym katalogu Anna Marciniak-Kajzer (2011). Są to, w dużym uogólnieniu, w różnym stopniu przebadane i nieraz bardzo słabo zachowane obiekty datowane na okres 2. połowy XIII-XVII w. (przeważnie na XIV-XV w.) o średnicy zazwyczaj nieprzekraczającej 50 m. Brak jednak stanowisk jednoznacznie datowanych na czasy panowania Romanowiczów. Położony najbliżej ziem ruskich i datowany od 2. połowy XIII w. jest obiekt ze Żmigrodu Starego (powiat jasielski). We wspomnianym katalogu pojawia się także położone w ziemi chełmskiej i datowane na XII-XIV w. Horodysko (potraktowane zostało jako potencjalny dwór rycerski), ale w świetle najnowszych badań za taki obiekt uznawane nie jest (por. *Atlas grodzisk*, Dzieńkowski 2019d, 205-208).

Dwory rycerskie z ziem polskich[310], których typologie opracowali przede wszystkim Janina Kamińska i Edward Krause (Marciniak-Kajzer 2007; 2011, 27-35), prezentują gródki „stożkowate" lub „pierścieniowate" o średnicach rzadko przekraczających 30 m wykorzystujące często naturalne walory obronne miejsc, w których się znajdowały. Funkcje obronne takich siedzib spełniały palisady, wały i fosy. Charakterystycznym, choć nie obowiązkowym (zwłaszcza w przypadku gródków „pierścieniowatych"), elementem zabudowy ich majdanów miała być wieża o charakterze mieszkalno-obronnym.

We wspomnianej serii artykułów poświęconych założeniom typu *motte* S. Panyško wymienia szereg obiektów z Wołynia wykazujących pewne podobieństwa morfologiczne z rzeczonymi „dworami rycerskimi". Ogólnie S. Panyško (2016, 67) podzielił znane z Wołynia stanowiska w typie gródków stożkowatych na następujące kategorie formalno-funkcyjne, a więc i własnościowe: 1 - dietince małych miast, 2 – zamki feudalne (bojarskie? książęce? – przyp. m.k.), 3 – dwory rycerskie.

Według badacza, pierwsze ruskie obiekty powiązane z ideą wznoszenia dworów na kopcach pochodzą z XIII-XIV w. Początki budownictwa takich założeń Panyško wiąże z czasami, a nawet dokładniej - z osobą, księcia Daniela Romanowicza (Панишко 2016, 68).

[310] Najnowsze podsumowanie wiedzy na temat zagadnienia obiektów typu *motte* na ziemiach polskich (Śląsk) można znaleźć w pracy D. Nowakowskiego (2017).

Przykładami inspiracji założeniami typu *motte* mają być według badacza Chełm i Uhrusk. W przypadku Chełma argumentacja sprowadzona jest do przywołania nasypu-platformy pod rezydencją Daniela Romanowicza. Nieco więcej uwagi poświęca badacz uroczysku „Stołp" w Uhrusku, gdzie badano sztuczny nasyp oraz relikty murowanej wieży, datowane przez odkrywców na połowę (lub 2. połowę) XIII w. (Панишко2014b, 138; 2016, 68). Z punktu widzenia autorki, ze względu na unikatowy charakter założenia chełmskiego oraz niewystarczająco uargumentowane w publikacjach podstawy datowania kopca i wieży Uhruska, badacz wyciąga dość daleko idące wnioski o wpływie budownictwa zachodnich siedzib elit feudalnych na wygląd wymienionych założeń „państwowych" z ziemi chełmskiej. Z drugiej jednak strony, wiązanie ziemi chełmskiej z punktem wyjścia inspirowanych Zachodem przemian w budownictwie obronnych na Rusi nie jest zupełnie pozbawione podstaw. Cech założenia typu *motte* w chełmskim grodzie dopatrują się ostatnio także polscy badacze stanowiska (Dzieńkowski 2019c, 122-123), zaś wiele cech datowanego na XIII w. gródka w Andrzejowie (stożkowata forma, rozmiary, a w pewnym sensie również dzierżawcza nazwa, por. katalog), również wskazywać może na „klasyczny" dwór na kopcu.

Dobrze datowanym, lecz nie „rycerskim" przykładem niewielkiego założenia obronnego na ziemnej platformie i w dodatku posiadającego murowaną wieżę jest obiekt z 2. połowy XIII w. z Kamieńca (Białoruś). *Kronika halicko-wołyńska* podaje, iż w 1276 r. budowę grodu (i wieży) zlecił Włodzimierz Wasylkowicz (*Ипатьевская*... стб 876, 925). Według S. Panyški (2014a, 260) jedną z charakterystycznych cech XIII-wiecznych grodzisk z kamiennymi lub ceglanymi wieżami jest właśnie „izolowanie" najważniejszych urządzeń obronnych – stawianie wieży i usypywanie kopca. Budowla z Kamieńca zaliczana jest do grupy tzw. wież wołyńskich (murowanych budynków z zachodniego Wołynia, wzniesionych na planie koła lub prostokąta i datowanych zazwyczaj na koniec XIII w.), z których żadna nie była raczej, według badaczy, bojarską własnością prywatną (por. Раппопорт 1952, Антипов 1988).

Z pierwszą grupą stanowisk, wyróżnionych przez Panyškę, nawiązujących do założeń typu *motte*, związane są niewielkie grody-centra wołości (?) znane ze źródeł XIV w. (Панишко 2011, 329-330; 2016, 62). Stanowiska te: Luboml (grodzisko „Fosija"), Turzysk, Kamień Koszyrski czy Wietły położone są w linii Polesia Wołyńskiego. Grody te zostały wymienione jako twierdze graniczne w polsko-litewskiej umowie z 1366 r. (Czuczyński 1890, 514-515), co znaczy, iż wzniesione były najprawdopodobniej jeszcze przed połową XIV w. (co potwierdziły badania archeologiczne prowadzone przez samego Panyškę, por.

katalog). Typologicznie większość z nich zaliczyć można do gródków stożkowatych, lecz jak wykazały wykopaliska, forma taka nadana została większości z nich wtórnie (pierwotnie miały być to założenia pierścieniowate) w 2. połowie XIII-XIV w. (Панишко 2011, 335). Grodziska te są także większe od „typowych" gródków stożkowatych. Najmniejsze z tej grupy jest grodzisko w Lubomlu (średnica 60 m), które powstało w 2. połowie XIII w. Panyško (2014b, 133-134 i in.) zwraca też uwagę na obiekt w Ratnie, skąd znane są materiały staroruskie, lecz jak sam przyznaje pojawienie się tam stożkowatego nasypu (pod wieżę?) o średnicy 12 m można przypuszczalnie łączyć z czasami książąt Sanguszków.

Do drugiego typu obiektów nawiązujących do założeń typu *motte* S. Panyško (2014, 210-211; 2016, 64) zalicza m.in. grodzisko w Korszowie, którego dietiniec ma formę ściętego stożka (którego wypłaszczenie ma wymiary 50x65 m). Całość umocnionej powierzchni grodziska zajmuje ok. 5 ha. Badania nasypu wykazały 2 fazy funkcjonowania dietinca: XI i XII-XIII w. lub czasy późniejsze (ułamki ceramiki z XII-XIII w. znajdowały się bowiem w nasypie kopca). Znaleziskiem mającym potwierdzać późniejszą, choć ostatecznie niesprecyzowaną metrykę nasypu „gródka stożkowatego" miało być znalezisko bełtu kuszy.

Niewątpliwą zasługą badacza jest wytypowanie potencjalnych gródków rycerskich z pozostałych części Wołynia (typ 3). Jak podaje S. Panyško (2016, 66) obiekt w Falemiczach (osady znanej ze źródeł pisanych od 1157 r. jako Chwalemicze) to typowy przykład gródka rycerskiego z XIV-XV w., na którym znajdować się mogła jedna budowla mieszkalno-obronna budowla (wieża), jednakże stanowisko nie było badane wykopaliskowo. Na sąsiadującym z gródkiem terenie, uznawanym za miejsce towarzyszącej mu osady, zebrano materiały XII-XVIII w. Podobny obiekt, uznawany za relikty założenia typu *motte* odkryto w miejscowości P'jatydni. Również na XIV-XV w. datowane jest wzniesienie stożkowatego gródka (w miejscu starszych struktur) wspomnianego już „zamku" w Ratnie. W publikacjach poświęconych potencjalnym obiektom typu *motte* z Wołynia zauważamy, iż większość z nich nie zostało tknięte łopatą archeologa, a kwestie ich datowania oparte są podobieństwie formy i zebranej wokół nich ceramiki, prezentującej często zróżnicowany chronologicznie materiał (i tak np. w przypadku wspomnianych Falemiczów gródek mógł powstać w miejscu staroruskiej osady otwartej; Панишко 2014a, 255-257; 2016, 66). Przypadki wznoszenia późnośredniowiecznych „zamków" rycerskich znane są z obecnych ziem polskich, np. z grodziska w Mymoniu (Marciniak-Kajzer 2011, 390-391). Znamiona gródków stożkowatych noszą też grodziska w Busku (tzw. Małe Grodzisko) i Busównie, jednakże nie odkryto na

nich śladów budowli wieżowych (por. katalog; Buko, Dzieńkowski 2008, 358; Cichomski 1980, 13-15; Chudzik 2017, 297; Довгань, Стеблій 2019, 86).

Podsumowując zatem dotychczasowy stan badań wpływu założeń typu *motte* na budownictwo obronne na terenie Rusi Halicko-Wołyńskiej należy mieć na uwadze początkowy etap badań nad zagadnieniem (archeologicznych, ale także historycznych) – w wielu przypadkach mamy bowiem do czynienia z obiektami niebadanymi wykopaliskowo lub o niedostatecznie sprecyzowanej chronologii. Morfologicznie zbliżonymi do grodów typu *motte*, lecz z założenia „państwowymi" oraz przeważnie większymi od przeciętnego „dworu na kopcu" gródkami z okresu XIII-połowa XIV w. były niektóre obiekty znane z Polesia Wołyńskiego. Rozprzestrzenienie dworów rycerskich (typologicznie odnoszących się do tzw. gródków stożkowatych) na ziemiach Rusi włączonych do Polski i Litwy odnosić należy w zasadzie do okresu XIV-XV w., przez co założenia te w zasadzie nie będą brane pod uwagę w analizie rozwoju budownictwa obronnego 2. połowie XIII–początku XIV w.

II.7.1.2. Przegląd stanowisk

W poniższych tabelach zaprezentowano znane z katalogu grody staroruskie, na obszarze których wzniesiono w późnym średniowieczu lub w czasach nowożytnych zamek lub twierdzę. Zaznaczyć należy, iż tzw. okres litewski lub litewsko-polski w archeologii ukraińskiej i białoruskiej znajduje się w zasadzie na inicjalnym etapem badań[311] – na niewielu zamkach prowadzono badania archeologiczne, a i rozpoznanie historyczne dziejów bardzo licznych zamków kresowych, w tym i zamków zbudowanych na staroruskich grodziskach, pozostawia wiele do życzenia – stąd też w literaturze spotykamy rozbieżności w informacjach na temat daty wzniesienia czy fundatora danego zamku. W poniższym zestawieniu zostało wzięte pod uwagę również stosunkowo późne budownictwo obronne (m.in. zamki bastionowe i nowożytne twierdze), o ile zajęło ono teren dawnego grodu lub jest o to podejrzewane.

311 Stan badań archeologicznych nad okresem litewskim (polsko-litewskim) podsumował niedawno O. Mocja (2017). Prace o charakterze *stricte* naukowym poświęcone archeologii zamków na Ukrainie są nieliczne, bowiem na interesującym nas obszarze rzadko prowadzono jakiekolwiek badania architektoniczno-archeologiczne. Nieliczne są także prace aspirujące do miana monografii danego zamku (w literaturze katalogu znajdziemy prace dotyczące Włodzimierza, Łucka, Kamieńca Podolskiego i badanej w ostatnich latach regularnie, choć punktowo, fortecy chocimskiej), a także prace architektoniczne (Годованюк 2008; Носов 2003 i in.). Prace zbiorcze, poświęcone zamkom lub ogólnie większym regionom, mają charakter krajoznawczy, popularnonaukowy lub albumowy. Niestety, niewolne są od błędów i niesprawdzonych informacji (np. Cynkałowski 1984; 1986; Мацюк 2005; Nicieja 2006; *Україна*...).

1. Stanowiska o dużym stopniu wiarygodności, w przypadku których mamy do czynienia z bezpośrednimi informacjami źródłowymi o zamkach wzniesionych na latopisowych grodach ruskich, potwierdzonymi przez wykopaliska archeologiczne i archeologiczno-architektoniczne.

Gród, data lokacji miejskiej lub pojawienie się statusu miasta w źródłach	Datowanie	Dodatkowe informacje o zamku oraz uwagi	Literatura
Brześć, 1390	XV (?); XVI-XVII (od XVII w. zamek bastionowy) XIX w. (twierza Brześć)	Z punktu widzenia badań archeologicznych niemożliwym jest prześledzenie przemiany brzeskiego grodu w zamek. Twierdza Brześć została wzniesiona w latach 30. XIX w. w „miejscu dawnego miasta" na rozkaz cara Mikołaja I (SGKP, t. I, 402).	SGKP t. I; Баравы 1994; Козюба 2015; *Свод памятников*...
Dubno, 1507 (status miasta od 1498)	Kon. XV/XVI w. („stary zamek"), XVII w. („nowy", bastionowy zamek)	Za budowniczych zamku uznawani są Konstantyn i Wasyl Ostrogscy. Według Û. Pšeničnego (2017, 30) pierwsza wiarygodna wzmianka o zamku pochodzi z 1492 r.	Cynkałowski 1984; ЕІУ, t. II; Пословська 2016; Пшеничний 2017; *Україна: литовська доба*...
Dźwinogród (n. Białką), brak lokacji	Pocz. XVIII w.	Nasyp zamkowych bastionów przykrywa znaczną część dawnego grodu. Według O. Macjuka (2005, 18) zamek kasztelana Adam Sieniawskiego istniał tylko do połowy	SGKP t. II; Мацюк 2005

		XVIII w.	
Grabowiec, 1. poł. XV w.	-	Zamek nie zachował się. Jak uważa E. Prusicka (1995, 122), trudno jest określić czas i okoliczności zbudowania nowożytnego zamku w miejscu średniowiecznego grodu. Najstarsze przekazy źródłowe dotyczące zamku pochodzą z XVI w.	SGKP t. II; Prusicka 2015
Halicz, 1367, 1374	XIV w.	Zamek kazimierzowski, potem starościński na tzw. Górze Zamkowej powstał w miejscu jednego z grodzisk staroruskich Halicza.	Czołowski 1892; Jabłonowski 1903; MPH, 2; Федунків 2013
Krzemieniec, 1438[312]	XIII (?) - XIV w., XVI w. (przebudowa)	Według Z. Kuczynki (2014, 17) budowa murowanego zamku rozpoczęła się prawdopodobnie za rządów Kazimierza Wielkiego, następnie twierdzę rozbudował Ludwik Węgierski. W literaturze spotkać można nieuzasadnione próby datowania zamku na IX w.	Cynkałowski 1984; Z. Kuczynko 2014; Nicieja 2006; O. Годованюк 2008; ЕІУ, t. V; Пламеницька 2010; Прищепа 2016a; Cac 1989; Терський 2009a; *Україна: литовська доба*...
Lubaczów, 1376	XIV w.	Według przekazów źródłowych był to zamek drewniano-ziemny (w XV w. prawdopodobnie w niewielkiej części murowany) wybudowany został w czasach rządów Kazimierza Wielkiego.	Karola, Muzyczuk 2007; Kocańda 2016; MPH, 2; Pilch 1996

312 П. З. Гуцал (ЕІУ, t. V, 312). Według ustaleń Petra Sasa (1989; 175) Krzemieniec zyskał prawa miejskie w 1442 r.

Lwów, 1356	XIV w.	Odnowiony przez Kazimierza Wielkiego Zamek Wysoki nie był siedzibą starosty (za rezydencję starościńską uznawany jest Zamek Niski).	Borek 2002; Czołowski 1910; MPH, 2; *Україна...*
Łuck, 1432 (?), 1497	XIII (?) - XIV w.	W nauce od dawna toczy się dyskusja - czy łucki zamek należał do książąt Romanowiczów (najstarszą częścią zamku miała być kamienna wieża zbudowana za rządów Mścisława Daniłowicza) czy może powstał dopiero za panowania Lubarta. W lustracji zamku z 1545 r. zaznaczono wprost, iż budowę założenia zaczęto za księcia Lubarta, a zakończono za Świdrygiełły (Пословська 2016, 47). Również w katalogu architektury ruskiej 2. poł. XIII-1. ćw. XIV w. I. Antipova (2000, 143-145) nie znajdziemy opisu obwodu obronnego zamku – wymienione są jedynie 2 cerkwie, znajdujące się w obrębie (przyszłego) Wysokiego – cerkiew św. Jana Złotoustego (przebudowana na przełomie XIII/XIV w.) i Dolnego Zamku - cerkiew p.w. św. Dymitra (?).	Z. Kuczynko 2014; Баран 2018; Годованюк 2008; Раппопорт 1967, 106; Сас 1989; Терський 2006
Mielnik, 1440	XIV-XV w.	Pierwotnie drewniany zamek w Mielniku, podobnie jak zamek bielski, wpisany był w strukturę istniejącego już systemu grodowego regionu między Bugiem i Narwią (Michaluk 1993, 27-28).	Michaluk 1993; SGKP t. VI
Mikulin	XVI w.	Fundatorami zamku byli Wawrzyniec	Czołowski 1892;

(Mykulińce), 1595		Spytko Jordan i Anna z Sieniawskich.	Czołowski, Janusz 1926; ЕІУ, t. VI; Мацюк 2005
Ostróg, 1585	Kon. XIV-XV w., kon. XV-XVI w. (przebudowa – zamek murowany)	Zamek rodowy książąt Ostrogskich. Pierwszym obiektem murowanym zamku miała być tzw. wieża murowana, następnym – w XV w. - cerkiew (Годованюк 2008, 13-16).	Cynkałowski 1986; Z. Kuczynko 2014; О. Годованюк 1995; 2008; Пословська 2016; Cac 1989; *Україна: литовська доба...*
Przemyśl, 1389	XIV w., XVI w. (przebudowa)	Murowany (?) zamek przemyski był jedną z inwestycji Kazimierza Wielkiego.	Czołowski 1892; Karola, Muzyczuk 2007; Kocańda 2016; Marszałek 1993; MPH, 2; Proksa 1994
Sanok, 1339, 1366	XIV w., XV w. (naprawa i przebudowa), XVI w.	Zamek w Sanoku, podobnie jak zamek przemyski, powstał w czasach rządów Kazimierza Wielkiego. Pierwsze wzmianki źródłowe o obiekcie sugerują, iż zamek był, przynajmniej częściowo, drewniany. Na terenie Wzgórza Zamkowego odkryto relikty kamiennej i ceglanej gotyckiej architektury obronnej.	Czołowski 1892; Karola, Muzyczuk 2007; Kocańda 2016; Malczewski 2006; Marszałek 1993; MPH, 2; Proksa 1994; Zielińska, Kotowicz 2007
Stary Zbaraż, brak lokacji	XV w. (?)	Drewniany (?) zamek w Starym Zbarażu (gnieździe rodowym	Czołowski 1892; Czołowski,

		Zbaraskich) został zniszczony przez Tatarów. Nowy zamek wzniesiono w XVII w. w lokowanym przed 1593 r. (Nowym) Zbarażu.	Janusz 1924 Заяць 2003; *Україна: литовська доба...*
Suraż, 1445	XIV w.	Gród w Surażu, podobnie jak Drohiczyn czy Mielnik w XIV w. przechodziły z rąk do rąk, przez co narażone były na liczne najazdy i zniszczenia. W XIV w. zamek w Surażu miał chronić tereny litewskie przed najazdami krzyżaków.	Jarmolik 1995; Krasnodębski 2013 (wywiad)
Szczebrzeszyn, 2. poł. XIV w.	XIV w.	Zdaniem I. Kutyłowskiej (2015, 184) w miejscu wczesnośredniowiecznego grodu zniszczonego w latach 40. XIII w. w Szczebrzeszynie w XIV w. powstał zamek prywatny z murowaną wieżą.	Kutyłowska 2015
Trembowla, 1389	XIV w.	Drewniany zamek kazimierzowski doznał znacznego uszczerbku w XVI w. Widoczne dziś ruiny zamku murowanego pochodzą z XVII w. (Czołowski 1892, 117).	Czołowski 1892; Czołowski, Janusz 1926; 1935; MPH, 2; Nicieja 2006
Tustań, brak lokacji	XIV w.	Zamek Tustań został wymieniony przez Janka z Czarnkowa jako jeden z ruskich zamków umocnionych przez Kazimierza Wielkiego.	Czołowski 1892; MPH, 2
Włodzimierz, kon. XV w.	XIV w., XV w.	Znany z kroniki Janka z Czarnkowa murowany zamek kazimierzowski (który miał nie naruszać „starego zamku drewnianego"), wedle źródeł i ustaleń archeologów nie został ukończony. M. Kuczynko (2004, 33)	Cynkałowski 1984; MPH, 2; Kuczynko 2004; ЕІУ, t. I; Моця 2017; Пословська

		O. Mocja (2017, 48-49) wspominają o kolejnym, drewnianym, zamku w miejscu dawnego grodu, wzniesionym w wieku XV. Uwagę na zmienne opisy włodzimierskiego zamku (murowany, drewniany) zwrócił uwagę też P. Rappoport (1967, 110).	2016; Раппопорт 1967, 110; Cac 1989

2. Stanowiska o mniejszej wiarygodności w zakresie lokalizacji lub charakteru zamku (brak jednoznacznie lokalizowanego grodu, niezachowane zamki w miejscach grodzisk domniemanych lub zamki znane z niepewnych źródeł):

Gród, data lokacji miejskiej lub pojawienie się statusu miasta w źródłach	Datowanie	Dodatkowe informacje o zamku i uwagi	Literatura
Bełz, 1377	XIV w. (?)	Obiekt znany ze źródeł pisanych jako trudny do zdobycia zamek. Na terenie Bełza śladów późnośredniowiecznego zamku nie odkryto, choć na grodzisku znajdowano materiał zabytkowy z XIV w. W późnym średniowieczu miasto Bełz było umocnione wałami oraz urzędował w nim kasztelan (SGKP t. I, 129-130).	*Roczniki*.... ks. X; SGKP t. I; Раппопорт 1967, 101; *Україна: литовська доба*...
Brańsk (?), 1493	-	Wedle wyników badań archeologicznych, gród brański funkcjonował do XV w. Autorzy SGKP (t. I, 227) zaznaczają, że podobnie jak inne miasta regionu,	SGKP t. I; Stankiewicz 1994;

		Brańsk był wielokrotnie zdobywany oraz nazywają pozostałości grodu zamkiem i odnoszą jego ostateczny upadek do XVII w.	
Busk, przed 1411	XIV w.(?)	Zamek (lub zamki) buski znany jest głównie ze źródeł pisanych (c*astrum i oppidum* z dokumentu Władysława Opolczyka). Eryk Lasota w końcu XVI w. opisał Busk jako wieś, nie wspominając o zamku (*Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy* ... 83). Według autorów SGKP (t. I, 480) w Busku istniały 2 zamki, z których, podobnie jak z wałów miejskich, niemal nic nie pozostało. A. Czołowski i B. Janusz (1924, 52) podają, iż zamek buski pochodził z XV w. i był „zamkiem królewskim". Być może, podobnie jak w przypadku Bełza zamkiem mógł nazwany dawny gród. Ponadto, zdaniem autorki, pewne znamiona zamku typu *motte* nosi założenie na tzw. Małym Grodzisku (datowane obecnie na 2. poł. XIII-XIV w.). Zdaniem V. Petehyryča (2001, 207) „zamkiem feudalnym" było grodzisko „Wolany", na którym prócz zabytków staroruskich znaleziono materiał z XIV-XV w.	Czołowski, Janusz 1926; *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy...*; Janeczek 2006; SGKP t. I; Довгань, Стеблій 2018; Петегирич 2001
Chocim (?), przed 1615	XIV-XVIII w.	Chocimska (mołdawska) twierdza z 2. poł. XIV-XV w. powstać miała w miejscu domniemanego grodu	Nicieja 2006; SGKP t. I; ЕІУ, t. 10; Тимощук 1982

		staroruskiego.	
Dorohobuż, 1514	XVI w. (?)	Obiekt znany ze źródeł pisanych (w 1602 r. Drohobuż został wspomniano jako miasto i zamek). Nie wiadomo, w którym dokładnie miejscu się znajdował – według autorów hasła „Drohobuż" w SGKP (t. II, 150) wały niegdysiejszej fortecy widoczne były „na krawędzi góry, gdzie stoi dom dziedzica". Na grodzisku nie zachowały się ślady zamku, znaleziono jedynie materiał zabytkowy tzw. okresu polsko-litewskiego. Według A. Cynkałowskiego (1984, 361) zamek (a raczej jego pozostałości) były widoczne w terenie do 1914 r.	Cynkałowski 1984; SGKP t. II; Заяць 2003
Drohiczyn, pocz. XV w.	XIV w.	Przekazy ze źródeł późnośredniowiecznych sugerują, iż wielokrotnie zdobywany i niszczony gród funkcjonował jako zamek jeszcze w XIV w. Według SGKP (t. II, 150) zamek zniszczony został w wieku XVII.	Auch, Skrzyńska-Jankowska 2004, 235, 243; Pawlata 2014, 39; SGKP t. II
Dźwinogród nad Dniestrem, brak lokacji	XIV w. (?)	Prostokątny w planie „zamek" w miejscu domniemanego grodu z XII w. Zamek Koriatowiczów miał istnieć do XVI w. (SGKP t. II, 310)[313].	SGKP t. II; Миська 2011
Gołe Góry II	XV w. (?)	Według podań niewielki zamek w	Czołowski 1892;

313 Wydaje się, iż pomylono dwie miejscowości o tej samej nazwie (SGKP, t. II, 310-311), gdyż autor hasła o Dźwinogrodzie (położonym w powiecie borszczowskim) wspomina zamek A. Sieniawskiego, który powstał w Dźwinogrodzie nad Białką.

(?), przed 1469		Gołogórach wznieść miał „starosta kaniowski Mikołaj Potocki” (SGKP t. II, 675)[314]. Według A. Czołowskiego (1892, 80) na północny-wschód od miasteczka znajdują się ruiny niezbadanego niedużego zamku, który uważał za „jeden z najstarszych na Rusi” (położenie opisywanych ruin[315] odpowiadałoby położeniu stan. II, badanego przez M. Fylypčuka), zaś w innej pracy wspomina „czworoboczny kiedyś zamek”, od XV w. gniazdo rodowe Gołogórskich (Czołowski, Janusz 1924, 74-75), zaś O. Macjuk (2005, 28-29), prócz zamku w Gołogórach, w swej popularnonaukowej pracy wspomina o obronnej cerkwi w sąsiednich Hołohirkach „z trzema dobrze zachowanymi rzędami rowów i wałów”[316]. Stanowisko jest słabo rozpoznane i opublikowane.	Czołowski, Janusz 1926; Horn 1974; Ляска 2015, 224: Мацюк 2005; Филипчук 1988 SGKP t. II
Gródek, 1389	XIV w. , XVI w. odbudowa	Zdaniem niektórych badaczy zamek w Gródku powstać miał w XIV w. Nie wskazują jednak oni dokładnego miejsca. O. Macjuk (2005, 154) twierdzi, że zamek powstał w miejscu dietinca staroruskiego grodu.	Котляр 1998; Ратич 1957; SGKP, t. II, Мацюк 2005; *Україна: литовська доба...*

314 Opis ten może jednak dotyczyć ruin zabudowań na terenie stanowiska I, gdyż, jak podaje SGKP (t. II, 675) obiekt znajdował się „nad dość stromem zboczem”.

315 W publikacji Czołowskiego i Janusza (1926, il. XVIII) znajduje się fotografia nieistniejących już dziś ruin zamku.

316 Chodzi najprawdopodobniej o cerkiew znajdującą się w centrum słowiańskiego grodziska (X-XI w.) o koncentrycznych liniach wałów badanego w 1988 r. przez M. Fylypčuka.

		Zamek miał podupaść niedługo po śmierci Władysława Jagiełły. Odbudowany przez Bileckiego zamek doszczętnie spłonął w XVII w. (SGKP, t. II, 820; *Україна: литовська доба*... 95).	
Horodło, ok. 1412	XIV-XV w.	Na stanowisku nie przeprowadzono badań wykopaliskowych.	Prusicka 2013; SGKP t. III
Hrubieszów, 1400	XIV w (?), XVI w.	Zamek królewski w Hrubieszowie położony był na Huczwą w obrębie historycznego centrum miasta . W XV-XVII w. Hrubieszów ulegał licznym najazdom tatarskim, które niszczyły również zamek. Nie jest znana lokalizacja staroruskiego Hrubieszowa (mógł być osadą otwartą).	Jabłonowski 1903; SGKP t. III
Izjasław (Zasław), Nowy Zasław, przed 1579	XV-XVI w.	Zamek w Starym Zasławiu powstał na terenie staroruskiego grodu. Znane są także XVII-wieczne inwentarze zamku Czartoryskich w Nowym Zasławiu.	Cynkałowski 1984; SGKP t. XIV; Александрович 2005; Заяць 2003; *Україна: литовська доба...*
Kamieniec Podolski, 1374, 1432	XIV-XVIII w.	Zamek kamieniecki powstać miał w miejscu starszych założeń obronnych, jednakże hipotezy nie zostały nigdy przekonująco udowodnione.	Kurtyka 2011; Маярчак 2011; Пламеницька О. 2002; 2012; *Україна: литовська доба...*
Kamień Koszyrski (Kamiń n. Cyrem), 1430	XIV w. (?), XVI w.	Według autorów SGKP (t. III, 735) zamek zniszczony został w wieku XVII, ale „ślady dawnego zamczyska i fosy trwają dotychczas".	Z. Kuczynko 2014; SGKP t. III; ЕІУ, t. IV; Раппопорт 1967, 101

		Zamek w Kamieniu Koszyrskim wiąże się z Sanguszkami.	
Klewań, 1654	(poł.?) kon. XV-XVI w.	Zamek książąt czartoryskich powstać miał w miejscu domniemanego grodu. O. Bajcar-Artemenko (2008) wyróżnia 3 fazy budownictwa klewańskiego zamku od XIV w. począwszy, jednak nie ma dowodów na funkcjonowanie w Klewaniu zamku w tym stuleciu.	Cynkałowski 1984; Z. Kuczynko 2014; SGKP t. IV; Байцар-Артеменко 2008; ЕІУ, t. IV; Сас 1989; Терський 2009; *Україна: литовська доба...*
Kobryń (?), 1589	-	Gród i zamek (lub zamki)[317] niezachowane.	Штыхов 1975; SGKP t. IV; *Україна: литовська доба...*
Kołomyja, przed 1370	XIV w. (?)	Początki zamku królewskiego w Kołomyi odnoszone są do XIV w. Wygląd zamku (jego drewnianej zabudowy) znany jest z lustracji z wieku XVII, zaś w XVIII-XIX w. po zamku zostały jedynie wały (Baliński, Lipiński 1845, 742; SGKP t. IV, 284). Na terenie Kołomyi nie zlokalizowano pozostałości grodu.	Jabłonowski 1903; Baliński, Lipiński 1845; SGKP t. IV
Korzec, miasto prywatne szlacheckie	XIV w. (?) - XV w., XVI w. (przebudowa)	Według V. Golovki (ЕІУ, t. V, 153) zamek zbudowano już w 1386 r., po przekazaniu miasta przez Jagiełłę księciu Fiodorowi Ostrogskiemu. Inne źródła odnoszą powstanie zamku (gniazda rodowego	Cynkałowski 1984; ЕІУ t. V; Пословська 2016; Прищепа 2016a; *Україна: литовська доба...*

317 O drewnianym zamku, znajdującym się w stanie ruiny, wspominają XVI-wieczne przekazy (SGKP t. XIV, 206). Według autorów pracy *Україна...* (2008, 73) w Kobryniu istniały 2 drewniane zamki, które pod koniec XVIII w. zostały spalone przez Aleksandra Suworowa, zaś według autorów SGKP (t. XIV, 207), Suworow jedynie rozebrał kobryński zamek.

		Koreckich) do wieku XV (kiedy Korzec stał się domeną książąt Koreckich).	
Koszer (Nowe Koszary?), 1600	XVI w.	Materiał zabytkowy z gródka datowany jest na XIV-XVI w. Koszer, podobnie jak Kamień Koszyrski był w XVI w. w posiadaniu rodu Sanguszków.	Z. Kuczynko 2014; Заяць 2003; Раппопорт 1967, 101-102
Luboml, 1541	XIV w. (?)	S. Panyško (2011, 334-335) sugeruje, iż pierwotnie zamek w Lubomlu przypominał założenie obronne typu *motte*. Podczas wykopalisk na grodzisku pozostałości murowanej budowli z okresu nowożytnego (siedziby starosty?), ale trafiały się również ułamki późnośredniowiecznej ceramiki oraz cegły gotyckiej (por. Panyszko, Ostapiuk 2004).	Jabłonowski 1903; Panyszko, Ostap'iuk 2004; SGKP t. V; Панишко 2011
Łopatyn (?), brak lokacji	-	Jak twierdzą autorzy SGKP (t. V, 720) cyt. „Ł. był dawniej obronny zamkiem". Z terenu grodziska pochodzą znaleziska ceramiki naczyniowej z XIV-XVI w.	Człowski, Janusz 1926; MPH, 2; SGKP t. V; Раппопорт 1967, 101
Mielnica, przed 1537	XVI w.	Stanowisko nie badane wykopaliskowo.	Cynkałowski 1986; Заяць 2003
Murawica, 1558	XVI w.	Na majdanie grodziska rozpoznano nawarstwienia kulturowe nasycone materiałami XV-XVII w. Nie badano wałów grodziska.	Z. Kuczynko 2014; Прищепа, Нікольченко 2001
Olesko, przed 1441	XIV w., XVI (?)-XVII w.	Zamek, który powstał w miejscu domniemanego grodziska staroruskiego był wielokrotnie	Czołowski 1892; MPH, 2; Nicieja 2006; SGKP t. VII;

		niszczony i przebudowywany.	Wierzbicki 1892; Раппопорт 1967; *Україна: литовська доба*...
Peremyl, XV w.	XVI w. (?)	„Zamek" w Peremylu pojawia się w źródłach od XVI w. Na grodzisku znaleziono materiały XIV i XVI-XVII w.	Cynkałowski 1986; SGKP t. VII
Ratno, przed 1440	XIV-XV w. (?)	Datowanie poszczególnych faz obiektu jest niepewne.	Cynkałowski 1986; Jabłonowski 1903; Sydoruk 2004; Панишко 2001, 2014
Spas I (?), brak lokacji	XIV-XV w. (?)	O zamku w Spasie brak jest informacji źródłowych, jednakże znaleziska z „Zamkowej Góry" wskazują na funkcjonowanie tam w późnym średniowieczu jakiegoś typu założenia obronnego (por. katalog). Według podań w Spasie znajdował się zamek królowej Bony (SGKP t. XI, 104).	SGKP t. XI; Мацюк 2005
Śniatyn, przed 1411	XIV w.	Wspomniany w źródłach pod 1382 r., ufundowany prawdopodobnie jeszcze przez Kazimierza Wielkiego, niezachowany zamek („gród") śniatyński, był najprawdopodobniej siedzibą starostów. Lokalizacja zarówno zamku, jak i pierwotnego grodu śniatyńskiego pozostaje hipotetyczna.	Baliński, Lipiński 1845; Horn 1974; Jabłonowski 1903; MPH, 2; SGKP t. X; ЕІУ, t. IX; Томенчук 2008
Turzysk, 1759	XVI w. (?)	Z grodu i zamku Sanguszków zachowała się jedynie fosa.	Cynkałowski 1986; Z. Kuczynko 2014;

			SGKP t. XII; ЕІУ, t. X
Tychoml, 1616	-	Stanowisko (staroruski gród i domniemany zamek łączony z Sieniutami) jest słabo rozpoznane archeologiczne.	Cynkałowski 1986; SGKP t. XII; Заяць 2003
Uściług, brak lokacji	XV-XVI w. (?)	Stanowisko badane jedynie powierzchniowo.	Cynkałowski 1986; Раппопорт 1967
Wsiewołoż (Litowiż), XV w., 1501	XV w.	Zamek w Litowiżu określany jest w literaturze krajoznawczej jako „zamek litewski" (przypuszczalnie należący do Świdrygiełły, który miał dokonać także pierwszej lokacji miasta). Budowla była najprawdopodobniej drewniana.	Cynkałowski 1984; 1986; Заяць 2003; Кравченко 2018
Wygoszew (Vyšhorodok?)	XVI w. (?)	Doniesienia o zamku w Vyšhorodku znane są wyłącznie z literatury krajoznawczej.	Cynkałowski 1961; 1984
Zudecz (Żydaczów), 1393	XIV-XV w. (?)	Zamek nie zachował się. Na majdanie stan. Zamok znaleziono materiały XI-XVII w.	ЕІУ, t. III; Корчинский 2007; Папа 2012; SGKP t. XIV

3. Zamki lokowane w latopisowych punktach osadniczych, ale miejscu innym niż dawny gród lub położenie grodu i zamku są nieznane:

Gród, data pierwszej lokacji miejskiej lub pojawienie się statusu miasta w źródłach	Data budowy zamku lub fortecy	Dodatkowe informacje o zamku i uwagi	Literatura

Bakota, brak lokacji	XIV(?)-XV w.	Według SGKP (t. I, 85). „zamek" Bakota miał zostać zniszczony podczas najazdu mongolskiego i odbudowany przez Koriatowiczów	SGKP t. I; Винокур, Горішний 1994; Мальченко 1996; Ягодинська 2015 (mapa: ryc. 1, 305).
Bielsk, 1440	XIII w. (?), 1. poł. XIV w.	Drewniany „zamek litewski" hipotetycznie lokowany jest w innym miejscu niż gród.	Pawlata 2015; Zieleniewski 1990
Brody, 1584	XVI w. (?) (Омельчук 2010a, 337), XVII w. (zamek bastionowy)	Cytadela została wniesiona przez hetmana Stanisława Koniecpolskiego w mieście identyfikowanym przez część badaczy (por. katalog) ze staroruskimi Brodami (współczesne Brody były miastem prywatnym założonym przez Koniecpolskiego w XVI w.).	Czołowski 1892; Czołowski, Janusz 1926; Jabłonowski 1903; SGKP t. I; ЕІУ, t. I; Омельчук 2010a
Chełm, 1392	XV w. (?)	Według autorów SGKP (t. I, 553) zamek Daniela Romanowicza cyt. „w roku 1789 stał jeszcze w całości". W rzeczywistości, w XV(?)-XVII/XVIII w. w sąsiedztwie[318] katedry znajdował się drewniany lub drewniano-murowany zamek (pałac) starościński, znany z przekazów pisanych i źródeł ikonograficznych.	Kłoczowski 1958; SGKP t. I.; Slobodian 2014
(Stary) Czartorysk, przed 1547	XVI w.	Zamek Czartoryskich pozostaje niezlokalizowany, na grodzisku „Batareja" nie odkryto jego śladów. Według niektórych źródeł zamek	Cynkałowski 1986; SGKP t. I; Заяць 2003; *Україна: литовська доба*...

318 Z dostępnych w literaturze opisów położenia rezydencji starosty wynika, iż zamek znajdował się w bliskim sąsiedztwie grodu Daniela, ale nie bezpośrednio na jego pozostałościach. Na badanym obszarze „Wysokiej Górki" wykryto ślady użytkowania wzgórza w późnym średniowieczu, jednakże nie wykryto pozostałości żadnej dużej budowli z tego okresu.

		Czartoryskich znajdował się na zachód od grodziska (*Україна: литовська доба*... 74).	
Czemeryn (zamek w Ołyce), 1564 (Ołyka)	XVI w.	Zamek w Ołyce był fundacją Mikołaja Radziwiłła.	Cynkałowski 1986; Z. Kuczynko 2014; Александрович 2003a; Заяць 2003; Терський 1993; *Україна: литовська доба*...
Czetwertnia (Borowicze – Nowa Czetwertnia), przed 1626	XVI w.	Fundatorem zamku w Nowej Czetwertni był Jacek Czetwertyński.	Z. Kuczynko 2014; SGKP t. I; Заяць 2003
Drohowyż, brak lokacji	XV w.	W Drohowyżu miał istnieć zamek starosty Zakliki Tarło. Z kontekstu przekazanej informacji wynika, iż zamek stanął w innym miejscu niż gród (Войтович 2012, 26-27).	Войтович 2012
Jarosław, 1323, 1375	XV w. (?)	W przypadku jarosławskich zamków (?) dysponujemy jedynie przekazami źródłowymi, według których pierwszy drewniany (?) zamek istniał w czasach Spytka z Tarnowa (1 poł. XV w., choć nie wykluczone, że mógł powstać już wcześniej) i miał znajdować się na wschodnim krańcu miasta lokacyjnego, w miejscu późniejszego kościoła św. Jakuba i kolegium jezuickiego (Karola, Muzyczuk 2007, 167). Drugi (?), murowany zamek Spytka	Broszko 2009; *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy*...; Jabłonowski 1903; Karola, Muzyczuk 2007; Kunysz 1966; Malczewski 2006; SGKP t. III

		Jarosławskiego powstał również w XV w. i znajdował się w miejscu cerkwi unickiej (zob. plan: Kunysz 1966, 17; Karolak, Muzyczuk 2007, 167),. Według M. Broszko (2009, 2002) zamek nie pełnił jednak ważnej roli w obronności miasta. A. Jabłonowski (1903, 487) łączył jarosławski zamek w XVI w. z rodem Leliwitów. W kon. XVI w. zamek jarosławski należeć miał księcia „Aleksandra z Ostroga" (*Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy*... 83).	
Krzeszów, 1640	-	Zamek w Krzeszowie został wspomniany przez M. Stworzyńskiego.	Gurba, Orłowski 1956
Kulików, 1442	-	Pozostałości zamku bastionowego mają znajdować się w centrum miasta, w miejscu obecnego stadionu (Мацюк 2005, 51).	SGKP t. IV; Мацюк 2005
Lwów (Zamek Niski), 1356	XIV w.	Janko z Czarnkowa (MPH, 2, 626) podaje, iż Kazimierz Wielki wzniósł[319] miato Lemburg (Lwów) i dwa zamki (w mieście). Źródła nie podają daty wzniesienia Niskiego Zamku – obiektu pełniącego funkcje administracyjną i rezydencjonalną, usytuowanego w północno-zachodnim narożu miasta lokacyjnego. F. Matkowski (1976,	Markowski 1976; MPH, 2; SGKP t. V; Войтович 2004; *Україна: литовська доба...*

319 Wcześniej (w 1340 r.) według relacji *Rocznika Traski* Kazimierz spalił „zamek" lwowski (Paszkiewicz 2002, 58).

		180) uważa, iż budowa zamku rozpoczęła się po lokacji Lwowa. Niski zamek był określany w dawnej literaturze historycznej (ale i – bez żadnego uzasadnienia - we współczesnej prasie opisującej ostatnie badania we Lwowie) jako zamek księcia Lwa[320].	
Peresopnica (zamek w Żukowie?), brak lokacji	XIV w. (?)	Według S. Ters'kiego (2008, 15-16) Żuków (obecnie Nowożukiv) był częścią peresopnickiego kompleksu osadniczego i po upadku peresopnickiego grodu jego przejął rolę militarną i polityczną, zaś wiodącą pozycję w regionie miała zająć Klewań.	Cynkałowski 1984; Терський 2008
Podhorzce (k. Pleśnieska), brak lokacji	XVII w.	Zamek w Podhorzcach został ufundowany przez hetmana Stanisława Koniecpolskiego. Niegdyś przypuszczano istnienie staroruskiego grodziska (Podhorzce II)[321] w sąsiedztwie zamku.	Czołowski 1892; Nicieja 2006; Мацюк 2005
Rohatyn (?), 1415[322]	XVI w. (?)	Ze znanego ze źródeł zamku nic się nie zachowało. Możliwe, iż jako „zamek" (SGKP t. IX, 693) określono obwarowane miasto Rohatyn lub zamek przylegał	Czołowski 1930; Jabłonowski 1903; SGKP t. IX; Мацюк 2005

320 W rejonie arsenału odkryto ślady konstrukcji drewnianych, zidentyfikowanych jako ślady „pałacu" Lwa, który powstać miał po odbudowie fortyfikacji miasta zniesionych na żądanie Mongołów (por. Войтович 2004). Zwolennicy takiej identyfikacji powołują się najczęściej na zawierające sporą dozę fantazji XVII-wieczne źródła, zwłaszcza Józefa Bartłomieja Zimorowica, oraz informacje o Lwowie zawarte w kronice Dionizego Zubrzyckiego (1844).

321 Przypuszczenia I. Svešnikova zweryfikował sondażowo M. Fylypčuk, który nie odkrył nawarstwień staroruskich w miejscu „grodziska" (informacja ustna A. Fylypčuka z 2015 r.).

322 Lokacja Wołczka Przesłużyca (Janeczek 206, 443). Wedle niektórych uczonych możliwe jest, iż miasto było lokowane jeszcze przed końcem XIV w. (por. Horn 1974, 69).

		bezpośrednio do miasta. Jak wynika z XVII-wiecznego opisu, wjazd na teren zamku miał prowadzić obok cmentarza kościoła parafialnego. A. Czołowski (1930, 4) w opisie Rohatyna w XV w. (przed spaleniem go przez mołdawskiego hospodara) stwierdził, iż „dwór dziedziców" znajdował się w obrębie wałów miejskich.	
Rzeszów, przed 1354	Kon. XVI w.	Za fundatora zamku uważany jest Mikołaj Spytek Ligęza.	Marszałek 1993; Proksa 1994; SGKP t. X
Sambor (d. Pohonycz), 1390	XIV (?) - XV w. tzw. Stary Zamek, XVI w. Nowy zamek	W SGKP (t. X, 241) znajdujemy dokładny opis położenia tzw. zamku królewskiego, a także informacje o starszym zamku, nieistniejącym już w wieku XVI.	Por. katalog; SGKP t. X; Каднічанський 2012; Мацюк 2005
Stryj, przed 1431	XV w.	Opis wyglądu zamku w XVI w. znajdujemy w inwentarzu z 1588 r. (SGKP t. XI, 434; Александрович 2003, 525). Zachował się również inwentarz zamkowy z wieku XVII (Александрович 2003).	Horn 1974; Jabłonowski 1903; SGKP t. XI; Александрович 2003; Омельчук 2010a
Szczekarzew (Krasnystaw), 1394	XIV-XV w. (?)	Zamek niezachowany, zaś lokalizacja staroruskiego grodu pozostaje hipotetyczna.	Grządka 2005; Grochecki 2015
Szumsk, przed 1561	XVI w. (?)	Według A. Cynkałowskiego (1986, 551) w Szumsku istnieć miały 2 zamki, ale żaden z nich nie znajdował się w miejscu dawnego grodu.	Cynkałowski 1986; SGKP t. XII; ЕІУ, t.10; Мацюк 2005; Заяць 2003
Uchanie, 1484	XV-XVI w.	Fundatorem zamku mógł być Paweł	Prusicka 2015a;

		Jasieński (później zamek należał do rodu Uchańskich). Według autorów SGKP (t. XII, 736-737) uchański zamek pod koniec wieku XVIII był już częściowo ruiną.	SGKP t. XII; Szczygieł 1986
Włodzimierz Wołyński, kon. XV w.	XV w. (1494)	Zameczek biskupa Wassjana powstał przy Soborze Uspieńskim.	M. Kuczynko 2004; Z. Kuczynko 2014; ЕІУ, t. I

Powyższa tabela nie wyczerpuje listy miejsc określanych jako w źródłach i literaturze jako „zamki". Niestety, wspomniane już problemy terminologiczne powodują, iż w literaturze poświęconej późnośredniowiecznej i nowożytnej Rusi roi się od zamków - i tak np. A. Jabłonowski (1903, 486-488) opisując sieć zamkową XVI-wiecznej Rusi Czerwonej wspomina prywatne i królewskie zamki: Drohobycz, Tyśmienicę i Sokal[323], miasta o prawdopodobnej metryce staroruskiej, gdzie nie odkryto dotychczas śladów zamków. Ten sam autor wymienia wcześniej również miasteczka warowne: Sokal, Bełz i Busk (Jabłonowski 1903, 485).

II.7.2. Klasztory, kościoły i cmentarze

Teren dawnych ruskich grodów – najczęściej miejsca z natury obronne, wyeskponowane, położone nierzadko w pobliżu nowego centrum życia osady (rynku, kościoła, klasztoru), zajmowały w późniejszych epokach nie tylko zamki, lecz także warowne klasztory (Jarosław) lub po prostu świątynie (np. Przeworsk, Nebel, Andrzejów, podgrodzie Mielnika). Z kościołami i cerkwiami związane były oczywiście cmentarze przycerkiewne, na majdanach niektórych grodzisk odkryto także cmentarzyska nieprzycerkiewne[324], niektóre funkcjonujące do czasów nie tak odległych, co skutecznie utrudnia badania wielu stanowisk. Wśród stanowisk o charakterze sepulkralnym odrębną grupę stanowią „zakonserwowane" świadectwa tragedii - zbiorowe mogiły najazdów z XIII w. – obiekty takie odkryto m. in. w Bakocie i Drohobużu (por. Kamińska 2017).

323 Ślady swego rodzaju umocnień w Sokalu (na północ od miasta) dostrzec można na tzw. mapie Miega. Kolejnym śladem sokalskiego zamku wedle Jabłonowskiego (1903, 426) miały być znane ze źródeł sady zamkowe.

324 Cmentarzyska na dawnych grodach odkryto także w innych częściach Rusi (Моця 1979, 31-32).

Wśród odnowionych grodów, których główny człon zmienił funkcję (stając się, przynajmniej nominalnie, zamkiem) po 1340 r., za panowania Kazimierza Wielkiego, znalazły się Halicz, Lubaczów, Lwów, Olesko, Przemyśl, Sanok, Trembowla, Tustań i Włodzimierz. Lokacji na prawie niemieckim na nowo zdobytych ziemiach[325] przed 1370 r. dokonano w Rzeszowie, Lwowie, Krośnie, Haliczu, Wiszni, Kołomyi i Jarosławiu, potwierdzono także przywilej lokacyjny Sanoka (por. Janeczek 2006, 435; Malczewski 2006, 85-129; Paszkiewicz 262-260; katalog). W odniesieniu do kwestii zamków, na związany z nadaniami królewskimi na Rusi obowiązek obrony nowych ziem (a więc i budowy nowych twierdz) zwrócił uwagę H. Paszkiewicz (2002, 252). Jednakże, informacji na temat lokacji i budowy zamków nie należy łączyć[326], ze względu na niestabilny podział ziem ruskich między Polską a Litwą w XIV-XV w.

Ostatnim zagadnieniem, wymagającym jedynie wspomnienia, są grody porzucone[327], obecnie zajmujące „uroczyska", czyli znane z opisów lokalizacji stanowisk „horodyszcza", „cerkwyszcza", „monastyryszcza" lub, najczęściej, „zamczyszcza" oraz mniej oczywiste nazwy lokalne. Są to mikrotoponimy popularne zwłaszcza w literaturze ukraińskiej: nazwy te, oznaczające często łąki, pola i wzniesienia na obrzeżach miejscowości, zazwyczaj nieumieszczane na oficjalnych mapach, znacznie utrudniają badaczom poszukiwania i lokalizację grodzisk znanych z literatury XIX i początków XX w. (autorzy późniejszych katalogów grodzisk staroruskich niejednokrotnie ograniczali się jedynie do powtórzenia nazwy danego uroczyska nie czując potrzeby odszukania danego stanowiska w terenie ani naniesienia go na mapę, co skutkuje sporą liczbą grodzisk - zaginionych lub domniemanych – tworzonych bezrefleksyjnie).

II.7.3. Wnioski

Z danych zawartych w powyższych tabelach łatwo zauważyć, iż zamki powstały w większości grodów-centrów wołości, a później powiatów. W ziemi halickiej wyraźnie

325 Na terenie tzw. Rusi Czerwonej jeszcze za panowania Kazimierza Wielkiego pojawiły się dwa miasta lokowane na prawie niemieckim, nie mające związku z ruskimi grodami. Były to Tyczyn i Łańcut (Janeczek 2006, 435).

326 Dobrym przykładem jest np. Olesko – „zamek" wspomniany przez Janka z Czarnkowa. Prawa miejskie Olesko zyskało dopiero w 1440 r., po włączeniu do Korony ziem dzierżawionych przez kniazia Sanguszkę (Janeczek 2006, 442).

327 Jako jeden z pierwszych wyróżnienie 3 dość oczywistych kategorii ruskich stanowisk grodowych XIII w.: 1. - grodów zniszczonych przez Mongołów, na które nie powrócono; 2. - grodów najechanych przez Mongołów, a następnie odbudowanych oraz 3. - grodów, które ocalały od najazdu mongolskiego zaproponował O. Dovženok (1973, 79-80).

zauważalna jest grupa zamków kazimierzowskich z XIV w. w relatywnie wcześnie lokowanych miastach (np. Sanok, Przemyśl, Lubaczów, Lwów, Trembowla, Halicz), z których tylko część była murowana, i zamków w innych miastach powiatowych, lokowanych w wieku XIV (Bełz, Gródek, Sambor, Szczebrzeszyn, Krasnystaw etc.)[328], zaś na Wołyniu dominowały XVI-wieczne zamki rodowe, które również zajmowały często dogodne, strategiczne miejsce dawnych umocnień, niejednokrotnie niszcząc ich strukturę. W wielu przypadkach zamki (najczęściej drewniane), ani nawet ich ślady, nie zachowały się (Dorohobuż, Gródek, Bełz, Szumsk i in.). Przejście od grodu do zamku drewnianego, słabo naświetlone w źródłach pisanych, mogło sprowadzać się do zmiany nazwy obiektu (zastosowanie terminu *castrum* w miejsce tradycyjnych ruskich pojęć), zaś pod względem „technicznym" stanowiło długi proces, ze względu na nietrwały materiał, niemożliwy do uchwycenia metodami archeologicznymi (Drohiczyn, Suraż, Grabowiec, Brześć etc.). W grupie latopisowych grodów Rusi Halicko-Wołyńkiej w zasadzie do XVI-XVII w. zmiana charakteru zabudowy terenu dawnego grodu sprowadzała się do zmiany funkcji i właściciela (np. zamki starościńskie) i oczywiście nazwy obiektu (zamek w miejsce grodu), gdyż ze względu na nietrwałość materiału i późniejsze przekształcenia, nie można stwierdzić poważnych zmian planu czy konstrukcji umocnień. Zauważalne jest wykorzystywanie „oczyszczonego" przez najazdy terenu grodu pod klasztory (również o cechach obronnych), świątynie oraz cmentarze. Obiekty takie, podobnie jak zabudowa zamkowa czy współczesna tkanka miejska, uniemożliwiają lub ograniczają badania archeologiczne danego stanowiska.

328 Na relację wczesnych lokacji ruskich ośrodków grodowych i poszanowanie staroruskiego podziału administracyjnego zwrócił uwagę A. Janeczek (1993; 2006, 439-440).

II. 8. Sieć grodów Rusi południowo-zachodniej przed i po najeździe mongolskim (analiza)

Za materiał poddany analizie porównawczej posłuży autorce grupa grodów znanych z nazwy i rozpoznanych archeologicznie przynajmniej w stopniu podstawowym (dany gród, wspomniany w źródłach, został zidentyfikowany w terenie lub jego lokalizacja jest domniemana, znany jest jego stopień zachowania i rozmiary oraz choć wstępnie rozpoznana została chronologia stanowiska), czyli grody opisane w I i II części katalogu. W analizie wykorzystana została oczywiście aktualna wiedza na temat sieci grodowej Rusi Halicko-Wołyńskiej, wyrażona w zestawieniach stanowisk grodowych, które zostały wstępnie wyselekcjonowane pod kątem wiarygodności wniosków wynikających z opracowania wyników badań wykopaliskowych i mieszczące się w ramach przyjętego zakresu terytorialnego i chronologicznego pracy (por. dołączone do pracy zestawienia grodzisk – V.1-13.)[329]. Przedmiotem szczegółowej analizy są zatem grody istniejące w momencie wtargnięcia Mongołów do ziemi wołyńskiej (1240 r.) oraz grody nowe, powstałe między 1241 r. i 1340 r.

Przystępując do podsumowiania części analitycznej pracy autorka jest świadoma, iż niniejsza próba syntezy wiedzy na temat grodów Rusi południowo-zachodniej nie zaowocuje podsumowaniem wyczerpującym zagadnienie grodów halickich i wołyńskich po 1240 r. z kilku prostych przyczyn. Podsumowując stan badań archeologicznych wspomnieć należy, iż zdecydowana większość stanowisk grodowych utożsamianych z ruskimi grodami znanymi z kart źródeł pisanych została przebadana i datowana metodami niewykraczającymi zazwyczaj poza XIX-wieczny warsztat archeologa, toteż wiele danych zawartych w katalogu i tabelach niewątpliwie ulegnie zmianie w przyszłości. Pomijając już niezadowalający stan badań wielu grodów, wspomniane już „ramowe" datowanie stanowisk archeologicznych i niemożliwe do weryfikacji dane pochodzące z publikacji badań wielu stanowisk (niestety w naturze archeologicznych badań wykopaliskowych leży bezpowrotne niszczenie części źródeł w czasie ich badań, a zdobycie części starszej dokumentacji jest praktycznie niemożliwe), sprawia, iż sporządzenie na takiej podstawie dokładnego podsumowania stanu badań nad

329 Bazą dla dołączonych do pracy w rozdz. V zestawień tabelarycznych stały się przede wszystkim stanowiska opublikowane. W materiałach niepublikowanych, sprawozdaniach z badań i wszelkiego rodzaju dokumentach rozmaitych instytucji znaleźć można informacje o nieopublikowanych dotąd grodziskach średniowiecznych (np. w wykazach NID-u źródło: https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/ dostęp 12.07.2010), jednakże są to po części informacje niezweryfikowane lub fragmentaryczne.

wszystkimi stanowiskami grodowymi położonymi na terytorium trzech państw to zadanie otwarte, przeznaczone raczej dla zespołu badawczego niż jednego badacza. Zatem, zgodnie z założeniem pracy analiza przeprowadzona zostanie w pierwszej kolejności na zawartej w I i II części katalogu próbie zidentyfikowanych historycznych grodów ruskich (jako ośrodków najlepiej rozpoznanych zarówno archeologicznie, jak i historycznie) w odniesieniu do aktualnego stanu badań ziem Rusi Romanowiczów (por. tabele).

Autorce pozostaje więc żywić nadzieję, iż niniejsza praca stanowić będzie rzetelną podstawę do wnioskowania na temat stanu państwa Romanowiczów przed jego upadkiem w 1340 r. i zachęci badaczy do przeprowadzenia akcji poszukiwawczych nie tylko w terenie, ale i w archiwach.

II.8.1. Dotychczasowe próby bilansu najazdów mongolskich w XIII w.

Prób podsumowania skutków najazdu mongolskiego (wyrażonych w liczbach i popartych szczegółowymi wyliczeniami przy jednoczesnym uwzględnieniu białych plam historii i archeologii) podjęto do tej pory niewiele. Trudno jest dokonać tego rodzaju podsumowiania w skali tak ogromnego terytorium, jakim była cała średniowieczna Ruś. Zadanie takie wydaje się karkołomne, niemniej jednak w literaturze pojawiło się kilka szacunków, które zostaną w tym miejscu przywołane. Wedle wyliczeń A. Kuzy (autora katalogu grodzisk całej średniowiecznej Rusi) zniszczonych zostało ok. 2/3 grodów (z tej puli nigdy nie odbudowano 1/3; por. także *Древняя Русь. Город, замок, село*... 60, 104, 120-121), przy czym, z oczywistych względów regionem, który stracić miał więcej grodów była Ruś południowa (*Древняя Русь. Город, замок, село*... 60-61). W odniesieniu do całego terytorium Rusi najechanego przez Mongołów wyliczono, iż atak mongolski przetrwało około 25% spośród małych grodów-centrów wołości i „zamków" (Чернецов 2003, 12). W tym miejscu można jeszcze przytoczyć wnioski A. Gorskiego (2004, 201-201), odwołującego się do danych opublikowanych przez A. Kuzę i przekazów źródeł pisanych, wedle którego ok. połowy XIII w. na Rusi Halicko-Wołyńskiej zostało zniszczonych (i przestało istnieć) 137 umocnionych punktów osadniczych (76% wszystkich grodów), zaś po najeździe odrodziło się jedynie 41.

II.8.2. Najazd mongolski 1240-1241 r. - źródła pisane a archeologia

W świetle źródeł, przede wszystkim KHW oraz innych latopisów ruskich, pod koniec 1240 r. (po zniszczeniu Kijowa) oddziały Batu Chana wkroczyły na Wołyń[330]. Pierwszymi zdobytymi przez mongolskie wojska grodami państwa Romanowiczów były Kamieniec i Izjasławl, następnie, odstąpiwszy od próby zdobycia trudno dostępnych Krzemieńca i Daniłowa, Mongołowie skierowali się wprost do Włodzimierza. Po okrutnym potraktowaniu mieszkańców grodu oddziały mongolskie udały się do ziemi halickiej, gdzie wzięto „(...) *Halicz i inne grody mnogie (...) ich zaś nie można zliczyć*". W dalszej części relacji KHW dowiadujemy się, iż Mongołowie zdobyli także Brześć, a 1242 r. cyt. „ (...) *wojowali do Włodawy i do jezior i wrócili, wiele zła uczynili chrześcijanom"* (*Kronika*... 162-169).

Warstwy pożarowe wiązane z najazdem z 1240-1241 r. odkryto na kilkunastu stanowiskach (w tym np. Haliczu, Dźwinogrodzie i Łucku), lecz pamiętać należy, iż jest to pojęcie dość ogólne – na niektórych stanowiskach badano głównie przestrzeń majdanu i niekiedy za dowód najazdu uznawano pojedynczą spaloną chatę (znacznie lepszym wyznacznikiem momentów grozy są warstwy pożarowe wałów obronnych), a źródła pisane notują również pożary niezwiązane z działaniami wojennymi[331]. Mogiły zbiorowe, pochówki oraz nietypowe depozyty szczątków kostnych, łączone z atakiem mongolskim, odkryto na kilku stanowiskach (w Dorohobużu, Bakocie, Dźwinogrodzie, Gródku-Wołyniu, być może także w Lubaczowie)[332], lecz niejednokrotnie w publikacjach nie podano podstaw datowania odkryć. Kolejnym wyznacznikiem obecności Mongołów na danym grodzie są oczywiście znaleziska militariów typu mongolskiego, których ilości znacznie się wahają od dziesiątek po pojedyncze sztuki. Po raz kolejny podkreślić należy, że wnioskowanie o najeździe mongolskim na dany gród jedynie na podstawie znalezisk tego typu jest ryzykowne i bez odniesienia do tras przemarszów Mongołów, zarysowanych w źródłach pisanych, nie ma racji bytu. Z grupy ok. 69-iu znanych z nazwy grodów Rusi południowo-zachodniej warunki do

330 Pierwszym grodem na trasie Batu-Chana ku Włodzimierzowi (państwu Daniela) był Kołodjażyn, zaliczany przez jednych badaczy do grodów wołyńskich, przez innych zaś do położonych na kijowsko-wołyńskim pograniczu grodów bołochowskich. Za pozostałości latopisowego Kołodjażyna uchodzi grodzisko we wsi Kolodjażne w obwodzie żytomierskim. Badania archeologiczne wykazały, iż gród ten miał strukturę grodu-zamku (według klasyfikacji Dovženka), analogiczną do innych „grodów bołochowskich" (Войтович 2015, 53-54; Довженок 1961, 100). Położenie Kolodjażnego nad „graniczną" Słuczą i „po drodze" do hipotetycznego Kamieńca (por. katalog) i Izjasławla oraz brak wcześniejszych wzmianek o grodzie powoduje, iż autorka nie zaliczyła Kołodjażyna do grodów wołyńskich.

331 Było tak np. w przypadku Chełma (por. *Kronika*... 203).

332 Więcej na temat znalezionych na wczesnośredniowiecznych grodziskach pojedynczych szczątków ludzkich i mogił zbiorowych wiązanych z najazdem mongolskim por. Каминская 2017.

uznania ich za bezpowrotnie zniszczone przez Mongołów w 1. połowie XIII spełnia bez większych zastrzeżeń jedynie kilka, np. Dorohobuż, Dźwinogród, Izjasławl, Pleśniesk i Wołyń[333]. Wiele innych grodów zostało datowanych „ramowo" - liczba grodów datowanych do połowy XIII lub ogólnie XIII w. i nigdy nie odbudowanych (w przypadku których nie dysponujemy „namacalnymi" dowodami ataku ze strony stepowców) wynosi nieco ponad 20 (za to, w świetle przekazów pisanych, swoje istnienie jako centra terytorialne kontynuowało przynajmniej 29 grodów), toteż można by się pokusić o podsumowanie bilansu strat: w 1240-1241 r. (lub np. w wyniku kolejnego ataku mongolskiego w końcu lat 50. XIII w.) Ruś Halicko-Wołyńska mogła stracić bezpowrotnie okoły połowy lub nieco mniej niż połowę[334], z 69 latopisowych grodów.

Na tle wydarzeń wołyńskich i stosunkowo szczegółowych opisów poczynań mongolskich oraz opisu strat nimi spowodowanych (np. Włodzimierz, Brześć, nieudane oblężenie Chełma przez Batu Chana) w źródłach, dość enigmatyczna pozostaje sytuacja grodów halickich, opisana lakoniczną wzmianką. Problem ten zauważył już V. Pašuto (1950, 229-230), który założył, iż Mongołowie zapewne nie zdobyli wszystkich grodów położonych na trasie swego przemarszu, a straty ekonomiczne spowodowane najazdem nie były na tyle dotkliwe, by pogrążyć Ruś w zupełnym kryzysie. Z perspektywy analizy obecnego stanu badań nad grodami Rusi w XIII w. obserwacja ta wydaje się trafna. Z jednej strony, południowe rubieże władztwa Romanowiczów, stanowiące korytarz w kierunku Stepu (Ponizie), po najeździe pozostawały przy Mongołach lokalnymi centrami, jak np. Bakota[335], z drugiej jednak strony powszechnie uznaje się, iż w połowie XIII w. upadło wiele grodów ziemi halickiej (np. latopisowe grody Dźwinogród, Wasyliew, Bykowien i inne, nieznane z nazwy grody, por. tabele i katalog). Jak już wspomniano, na podstawie odkryć archeologicznych i „zniknięcia" z kart źródeł pisanych, za grody zniszczone w czasie najazdu mongolskiego spośród grodów „południowych" uznać można jedynie Dźwinogród i Pleśniesk, zaś kwestia zdobycia przez Mongołów najważniejszego grodu południowej Rusi -

333 Z dużym prawdopodobieństwem do grupy tej można by też zaliczyć np. Sutiejsk i Wasiliew (por. katalog).
334 Z grupy tej wykluczono grody, w przypadku których na podstawie przesłanek źródłowych lub położenia geograficznego możemy wnioskować, iż ich upadek mógł nie mieć nic wspólnego z Mongołami. Z grupy tej wyłączyć należy np. Murawicę, gdyż w świetle aktualnego stanu badań archeologicznych gród ten przestał istnieć jeszcze w XII w. Możliwe, iż do listy grodów, które nie doczekały 1241 r. włączyć należy np. latopisową Uszycę czy np. „pierwszy" Wsiewołoż (por. katalog, tabela podsumowująca katalog).
335 W której, przypomnijmy, rezydował baskak. Siedzibą chańskiego urzędnika w XIII w. był także Krzemieniec (*Kronika*... 194). Źródła archeologiczne nie dostarczają informacji na temat stałego pobytu mongolskich elit w ruskich miastach – jedyne opublikowane odkrycia obiektu o charakterze rezydencjonalnym (?), z którego pochodziły zabytki proweniencji wschodniej pochodzi z Peresopnicy (por. Терський 2000a, 169-170). Niestety, obiekt nie został wyeksplorowany w całości (informacja ustna od S. Ters'kiego).

Halicza - pozostaje otwarta. Niewątpliwie zwraca uwagę brak ruskich i zagranicznych (źródła łacińskie wspominały np. o zdobyciu Kijowa i Suzdala) źródeł relacjonujących zbrojne zdobycie Halicza[336] (Иваськив 2013, 73-74, tam źródła i literatura). W świetle źródeł pisanych (np. Магистр Рогерий, 28), wojska mongolskie przedostały się przez Ruś na Węgry, przechodząc przez przełęcze karpackie, więc i przez tereny ziemi halickiej. Mimo wielu lat badań, nie udało się odkryć obiektów powiązanych *stricte* z możliwym atakiem koczowników, brak jest także publikacji na temat znalezisk militariów typu mongolskiego (Иваськив 2013, 75; Томенчук 2008, 495-535). W obliczu braku odkryć archeologicznych, które można byłoby powiązać jednoznacznie z wydarzeniami roku 1241 r., niektórzy badacze zastanawiali się, czy wśród możliwych scenariuszy przemarszu Mongołów na południe nie mogła mieć miejsca kapitulacja Halicza, inni zaś uznali fakt zdobycia grodu za pewny (por. Иваськив 2013).

II.8.3. Pokłosie konfliktu z Burundajem z 1259/1260 r.

Przypomnieć należy, iż nie tylko sam najazd mongolski z lat 1240-1241[337] r. był przyczyną zaniku części grodów Rusi południowo-zachodniej. Grodem, który niewątpliwie zakończył swe istnienie wskutek ataku mongolskiego był również Czerwień (upadek grodu badacze odnoszą do lat 60. XIII w.; por. katalog). Kolejnym etapem niszczenia ruskich grodów była wymuszona przez Burundaja rozbiórka ich wałów. Źródła pisane podają, iż Wasylko i Lew zmuszeni byli znieść umocnienia Daniłowa, Stożka, Lwowa, Krzemieńca, Łucka i Włodzimierza (*Kronika*... 210). Co ciekawe, w przypadku wielu dużych grodów (takich, jak Lwów czy Łuck), kontynuujących swe istnienie wyrażana jest opinia o odbudowie ich obwałowań, lecz poza nielicznymi przypadkami[338] niewiele jest wiadomo na temat obwałowań ośrodków grodowo-miejskich w 2. połowie XIII-XIV w., gdyż często w ich miejscu od 2. połowy XIV w. wznoszono zamki. Zdaniem autorki, brak (lub znaczna redukcja) sztucznych umocnień w przypadku wspominanych w źródłach po 1260 r.

336 Mimo braku relacji na temat zdobycia Halicza przez Mongołów w 1241 r., powolny upadek znaczenia najważniejszego grodu ziemi halickiej od 2. połowy XIII w. jest niezaprzeczalny. Na stan bezbronnego (pozbawionego przydatnych w sensie militarnym fortyfikacji) Halicza w 2. połowie XIV w. zwrócił uwagę np. M. Tichomirov (Тихомиров 1956, 332). Badacz przywołał list papieża Grzegorza XI do biskupów polskich, w którym papież zwraca uwagę na bezbronność Halicza wobec grożących mu ataków Tatarów i Litwy i rozważa translację biskupstwa do Lwowa (*Historica Russiae Monumenta*..., I, XXXVII, 34).

337 Autorzy polskiego tłumaczenia KHW podejrzewają, iż niektóre grody, w tym Chełm najechane zostały w czasie powrotu wojsk mongolskich z Węgier (*Kronika*... przyp. 1230, 204-205).

338 Konstrukcje wałów wzniesionych lub naprawionych w 2. połowie XIII w. odkryto w Chełmie, Stołpiu i na obrzeżach Łucka (por. katalog). We wszystkich przypadkach były to wały typu IV (według typologii J. Poleskiego).

ośrodków, takich, jak Łuck, Lwów czy Stożek, nie wykluczał kontynuacji pełnienia przez wspomniane grody funkcji „grodowych" w terytorialnym, ekonomicznym, kulturalnym lub religijnym aspekcie. Zakładanie odbudowy umocnień Lwowa lub Łucka, braku świadectw ze strony źródeł pisanych i archeologicznych, jest czystą spekulacją.

II.8.4. Grody ruskie - czynniki zastoju i rozwoju w okresie rządów Romanowiczów

W świetle źródeł pisanych wyprawy litewskie[339], węgierskie czy też polskie na Ruś nie były tak brzemienne w skutkach, jak napady Mongołów (nie licząc zniszczenia Przeworska przez Leszka Czarnego). W średniowiecznej historiografii stosunkowo niewiele uwagi poświęca się niepolitycznym konsekwencjom działań militarnych. Prócz ataków „ogniem i mieczem" Mongołowie stosowali morzenie mieszkańców grodów głodem poprzez oblężenia i pustoszenie okolicznych ziem (por. *Kronika*... 240-241), co zapewne przekładało się na spadek liczny ludności poszczególnych ośrodków grodowych.

Na rozwój poszczególnych grodów, wołości lub całych regionów Rusi wpływ miały z pewnością i kryzysy niemilitarne – zarazy, plagi, nieurodzaj i, w ich konsekwencji, wspomniany już głód[340], a także katastrofy naturalne i in. Zdarzenia takie, odnotowywane w źródłach ruskich nie dotyczyły jedynie Rusi, ale i jej sąsiadów, a nawet odległych krain[341] np. mór z lat 80. XIII w., wskutek którego na Rusi i w Polsce (a także w ziemi tatarskiej) pomarli

---

339 Ataki litewskie (i jaćwieskie) w XIII w. miały charakter raczej rabunkowy (Paszkiewicz 1996, 224). Litwini i Jaćwięgowie pustoszyli okolice takich grodów, jak Peresopnica, Mielnica, Ochoża, Busowno czy Drohiczyn (*Kronika*... 171, 172, 227).

340 Zestawienie dotykających Ruś i jej sąsiadów, wspomnianych w latopisach klęsk takich, jak susze, wyjątkowo mroźne zimy i związane z nimi problemy stworzyli swego czasu Ê. Borisenkov i V. Paseckij (Борисенков, Пасецкий 1983). Wśród odnotowanych w źródłach katastrof, dotyczących Rusi południowo-zachodniej w XIII-połowie XIV w., znalazły się: nieurodzaj i głód, epidemie, powodzie (Halicz, Przemyśl), a nawet trzęsienie ziemi w 1258 r., odnotowane w *Latopisie hustyńskim* (Борисенков, Пасецкий 1983, 133-146). Pamiętać jednak należy, iż wiadomość o trzęsieniu ziemi została zaczerpnięta z *Kroniki Polskiej* Marcina Bielskiego i zdaniem redaktorów polskiego wydania latopisu dotyczyła trzęsienia ziemi również w Polsce (*Latopis hustyński*, przyp. 963, 290). Sposób relacjonowania katastrof naturalnych w źródłach rzadko sugeruje długoterminowe konsekwencje gospodarcze lub nawet polityczne w krajach, w których miały miejsce, jednakże nie należy tych informacji ignorować. Według badaczy epidemie i klęska głodu w Ordzie od lat 40. XIV w. wywołać miała kryzys polityczny, który przeszedł w okres tzw. zamieci – chaosu politycznego, wskutek którego wiele terytoriów wyzwoliło się spod wpływu Mongołów (por. Борисенков, Пасецкий 1983, 148; Федорук 2012b, 124; Черкас 2014, 171; 2015a, 190). Innym przykładem wpływu czynników naturalnych na wydarzenia polityczne mogła być surowa zima w ziemi zaleskiej w 1237-1238 r., która sprzyjała Mongołom w podbiciu grodów takich, jak Włodzimierz czy Moskwa (Борисенков, Пасецкий 1983, 136), zaś niektórzy badacze posuwają się na nawet do stwierdzenia, iż zmiany klimatyczne na Wielkim Stepie były jednym z czynników ekspansji tureckiej, a potem i mongolskiej (por. podsumowanie dyskusji: Pow 2019b). Podobne hipotezy na temat znaczenia niekorzystnych zmian klimatycznych (długie, suche lata i surowe zimy) i ich konsekwencji w latach 1238-1241 wysnuwane są w odniesieniu do najazdu mongolskiego na Węgry (Büntgen, Di Cosmo 2016; Pow 2019a, 301-321).

341 W KHW odnotowana została np. powódź w Niderlandach i Niemczech w 1287 r. (*Kronika*.... przyp. 1629, 242).

ludzie i zwierzęta odnotowuje np. KHW (*Kronika*... 242). Jednakże, przypadków klęsk czasów względnego pokoju, związanych z konkretnymi grodami (np. takich, jak wywołany przez nieostrożną mieszkankę grodu pożar Chełma w 1256 r.)[342], znamy stosunkowo niewiele.

Czynnikiem sprzyjającym rozwojowi grodów Rusi południowo-zachodniej w okresie 1240-1340 r. był handel, zwłaszcza dalekosiężny. Powstanie imperium mongolskiego nie było jedynie czynnikiem paraliżującym rozwój Rusi, ale i pobudzającym go. Jak zauważył (za G. Myśliwskim)[343] O. Baran (2016, 83), wskutek włączenia do jednej struktury administracyjnej ogromnego terytorium rozciągającego się od Europy Wschodniej po Daleki Wschód, podróż kupców (a także posłów i innych podróżników) stała się bezpieczniejsza. Położona miedzy Azją i Europą łacińską Ruś była naturalnym szlakiem tranzytu dóbr. Potwierdzają to wyroby warsztatów wschodnich, w tym nawet azjatyckich, znalezione we Włodzimierzu, Łucku i Peresopnicy (por. katalog).

Wymianie handlowej, związanej z przemieszczaniem się przedstawicieli obcych kultur towarzyszył szerszy napływ ludności, czego świadectwem mogą być wspomniane już społeczności lub gminy ludności nieruskiej zamieszkujące duże grody o cechach miejskich. O idących z Zachodu zmianach kulturowych świadczy recepcja prawa niemieckiego, która nastąpiła na Rusi jeszcze przed 1340 r., możliwe, iż pierwsze gminy ludności niemieckiej pojawiły się w 2. połowie XIII w. (por. Baran 2016, 88-91; Janeczek 2006, 423).

II.8.5. Sieć grodowa Rusi południowo-zachodniej w liczbach - analiza statystyczna

Wśród ruskich grodów „państwowych" i prywatnych, znanych z kart źródeł pisanych z X-XIV w., badaczom udało się określić pewne lub przybliżone położenie około 151 z nich (por. katalog cz. I i II; por. tabela podsumowująca katalog, V.1.), przy czym liczba grodów (i potencjalnych grodów), rozumianych jako toponimy znane ze źródeł pisanych X-XIV w. i położonych na terytorium Rusi Halicko-Wołyńskiej, wynosi około 130[344].

342 *Kronika*... 203.

343 G. Myśliwski, *Strefa sudecko-karpacka i Lwów. Miejsce Śląska, Małopolski i Rusi Czerwonej w gospodarce Europy Zachodniej (poł. XIII- pocz. XVI w.): Ziemie polskie wobec Zachodu. Studia nad rozwojem średniowiecznej Europy*, S. Gawlas (red.), Warszawa 2006, 247-31.

344Katalog pracy zawiera 175 rekordów – są to nazwy znanych ze źródeł pisanych i literatury historycznej grodów i miejscowości, które, według badaczy, mogły być grodami Rusi południowo-zachodniej. Sam katalog, prócz tego, iż stanowi zbiór danych, posiada charakter krytyczny i polemiczny, przez co służyć ma dyskusji na temat słuszności identyfikacji niektórych z grodów oraz weryfikacji dawnych poglądów. Dane zawarte w katalogu w pierwszej kolejności służyć powinny ukazaniu problemu identyfikacji i stopnia rozpoznania

W poniższej tabeli zestawiono zmiany ilościowe znanych z nazwy ośrodków grodowych Rusi Halicko-Wołyńskiej wynikające z analizy źródeł pisanych. Rozgraniczenia Wołynia i ziemi halickiej dokonuje się zazwyczaj po linii ziemi czerwieńskiej i Bełza (uznawanych za ośrodki ciążące politycznie ku Wołyniowi), nieco problematycznego w kwestii swej atrybucji Buska (ciążącego ku ziemi halickiej; por. Janeczek 1991, 130-131; Тихомиров 1956, 323), a następnie położonych na południe od Woroniaków i Gór Krzemienieckich Pleśnieska i Zbaraża (również uznawanych za grody halickie; por. np. Котляр 1998, mapa).

Obszar:	Liczba grodów i potencjalnych grodów znanych ze źródeł pisanych do 1240 r. (włącznie):	Liczba grodów i potencjalnych grodów znanych ze źródeł pisanych po 1240 r. (do kon. XIV w.):
Ziemia halicka:	28 (1 – Bakota, 2 – Busk, 3 – Bykowien, 4 – Dźwinogród (n. Białką), 5 – Gródek, 6 – Halicz, 7 – Jarosław, 8 – Lubaczów, 9 – Mikulin, 10 – Pleśniesk, 11 – Przemyśl, 12 – Sanok, 13 – Trembowla, 14 – Wasiliew, 15 – Zbaraż, 16 – Zudecz, 17 – Dźwinogród (n. Dniestrem), 18 – Gołe Góry, 19 – Kołomyja, 20 – Kuczełmin, 21 – Mokleków (?), 22 – Onut (?), 23 – Synowódzko, 24 – Szczerzec, 25 – Tołmacz (?), 26 – Tyśmienica (?), 27 – Uszyca, 28 – Wisznia.	41 (w tym 26 wspomnianych po raz pierwszy: 1 – Lwów, 2 – Drohobycz, 3 – Drohowyż, 4 – Gródek n. Czeremoszem (?), 5 – Chocim (?), 6 – Kaljus, 7 – Krosno, 8 – Krzeszów, 9 – Kulików, 10 – Łopatyn, 11 – Olesko, 12 – Pieczara Domamira, 13 – Przeworsk, 14 – Rohatyn, 15 – Rzeszów, 16 – Sambor, 17 – Sokolec (?), 18 – Stryj, 19 – Stulsko, 20 – Szczekotów, 21 – Ścianka, 22 – Śniatyn, 23 – Telicz, 24 – Tustań, 25 - Uniów (?), 26 - Worota
Ziemia wołyńska	41 (1 – Bełz, 2 – Brześć, 3 – Chełm, 4 – Czartorysk, 5 – Czerwień, 6 - Daniłów, 7 – Drohiczyn, 8 - Drohobuż, 9 –	43 (w tym 29 wspomnianych po raz pierwszy: 1 - Kamieniec n. Leśną, 2 - Luboml, 3 – Mielnica, 4 – Mielnik, 5 – Andrzejów, 6 –

archeologicznego znanych ze źródeł grodów Rusi południowo-zachodniej. W cz. I i II części katalogu pracy znanalzły się 132 toponimy wiązanych przez historyków i archeologów z grodami. Są to grody zlokalizowane w terenie i grody domniemane, w przypadku których można wnioskować choćby o ich przybliżonej lokalizacji. Ponadto, jak wynika z obecnego stanu badań, w kilku przypadkach zespół grodowo-miejski tworzyć mógł więcej niż jeden gród, przynajmniej z perspektywy latopisarza (najlepszym przykładem takiego policentrycznego ośrodka był, jak wynika z prowadzonych od ponad 150 lat, Halicz, na obraz którego składać się mogły 3-4 osobne grody; por. katalog).

	Dubno, 10 - Krzemieniec, 11 – Łuck, 12 – Murawica, 13 – Ostróg, 14 – Peremyl, 15 – Peresopnica, 16 – Stołpie, 17 - Sutiejsk, 18 – Szczekarzew, 19 - Szepol, 20 – Szumsk, 21 – Turzysk, 22 – Tychoml, 23 – Uściług, 24 – Włodzimierz, 25 – Wołyń, 26 – Czeremin, 27 – Gnojnica, 28 – Izjasławl, 29 – Kamieniec („wołyński"), 30 – Komów (?), 31 – Korczesk, 32 - Milsk, 33 – Myczesk, 34 – Niebl, 35 – Sapogiń, 36 – Uchanie, 37 – Uhrusk, 38 – Wsiewołoż, 39 – Wygoszów, 40 – Zarzeczsk, 41 – Żydyczyn).	Brańsk, 7 – Bużkowicze, 8 – Czerniecz-Gorodok, 9 – Czetwertnia, 10 – Dorohusk (?), 11 – Gaj, 12 – Grabowiec, 13 – Horodło, 14 – Hrubieszów (?), 15 – Klewań (?), 16 – Kobryń, 17 – Koszer, 18 – Lubiaż, 19 – Ochoża (?), 20 – Raj, 21 – Ratno, 22 – Sokal, 23 – Stożek, 24 – Suraż, 25 – Szczebrzeszyn, 26 – Wietły, 27 – Włodawa, 28 – Włuczym, 29 – Bielsk)
Ruś Halicko-Wołyńska	Max. 69	Max. 84 (min. ok. 70, por. rozdział II. 6)

Biorąc pod uwagę grody zidentyfikowane i zweryfikowane archeologicznie, liczba znanych z nazwy grodów Rusi południowo-zachodniej wschodzących w skład państwa Romanowiczów i funkcjonujących w okresie 1240-1340 wynosi ok. 60[345] (przy czym, jak wykazano w rozdziale II.6, źródła pisane sugerują, iż w okresie tym funkcjonować mogło nawet ponad 70 grodów, a do liczby tej dodać należy też niewielką grupę bezimiennych grodzisk datowanych na XIII-XIV w. lub przynajmniej wykazujących ciągłość zamieszkania ich obszaru po połowie XIII w.)[346]. Przechodząc w końcu do ograniczeń poznawczych sieci grodowej państwa Romanowiczów po 1241 r., na ponad 50-iu spośród ok. 70-80

345 Są to: 1 – Andrzejów, 2 - Bełz, 3 - Bielsk, 4 - Brańsk, 5 - Brześć, 6 - Busk, 7 - Busówno, 8 - Bużkowicze(?), 9 -Chełm, 10 - Czartorysk, 11 - Czerniecz-Gorodok, 12 - Drohiczyn, 13 - Dubno, 14 - Jarosław, 15 - Gaj (?), 16 - Gołe Góry (?), 17 - Grabowiec, 18 - Halicz, 19 - Horodło (?), 20 - Kaljus (?), 21 - Kamieniec n. Leśną, 22 - Korczesk (?), 23 - Koszer (?), 24 - Krzemieniec, 25 - Klewań (?), 26 - Lubaczów, 27 - Lubiaż (?), 28 - Lwów, 29 - Łuck, 30 - Łopatyn (?), 31 - Mielnica, 32 - Mielnik, 33 - Ostróg, 34 - Peremyl, 35 - Przemyśl, 36 - Przeworsk, 37 - Raj (?), 38 - Ratno (?), 39 - Sambor (?), 40 - Sanok, 41 - Sokal (?), 42 - Stołpie, 43 - Stożek, 44 - Suraż, 45 - Szczebrzeszyn, 46 - Szczekarzew, 47 - Szczekotów, 48 - Szczerzec, 49 - Ścianka (?), 50 - Śniatyn (?), 51 - Telicz, 52 - Turzysk, 53 - Tustań, 54 - Uhrusk, 55 - Wietły, 56 - Wisznia, 57 - Włodzimierz, 58 - Włuczym (?), 59 - Worota (?), 60 - Wsiewołoż, 61 - Zudecz, (por. katalog). Nie wiadomo, czy w skład państwa Romanowiczów wchodziły grody z terenów pogranicznych, takie, jak np. Sokolec czy Niebl.

346 Np. stan. Jurów i Horodysko (woj. lubelskie), Niemirów (woj. podlaskie), być może też kilka stanowisk z obwodu iwanofrankowskiego i lwoskiego (por. tabele grodzisk).

funkcjonujących w czasach Daniela Romanowicza i jego spadkobierców znanych z nazwy grodów, po 1340 r. wzniesiono zamki i inne budowle, które zatarły ślady ich pierwotnej struktury. Nowych inwestycji takich, jak budowa zamków i lokacje nowych osad w czasach Kazimierza Wielkiego i jego następców dokonywano, podobnie jak w sąsiedniej Małopolsce (w wieku XIII), w ośrodkach o znaczeniu terytorialnym, religijnym, kulturowym i handlowym, ze względu na zastaną tu infrastrukturę i zaplecze organizacyjno-gospodarcze wyrażone np. w postaci koncentracji ludności wokół grodów (por. Poleski 2010).

W przyjętych ramach geograficznych, czyli terytorium obecnej zachodniej Ukrainy (obwodzie wołyńskim, lwowskim, iwano-frankowskim, czerniowieckim oraz częściowo równeńskim i chmielnickim), wschodniej Polski (części województwa lubelskiego, mazowieckiego, podkarpackiego i podlaskiego) oraz części obwodu brzeskiego Białorusi (por. tabele)[347] znajdowało się, wedle szacunków autorki, ok. 401 stanowisk grodowych, których datowanie można odnieść do okresu od końca X po połowę XIV w. (nazwać je można grodami „ruskimi" lub grodami wczesnopaństwowymi w odróżnieniu od grodów słowiańskich grodów plemiennych). Liczbę tę można by uściślić (np. w duchu zaproponowanych jeszcze w 1986 r. przez M. Parczewskiego na przykładzie stanowisk grodowych wschodniej części polskich Karpat)[348], zapewne w kierunku jej uszczuplenia, poprzez weryfikację stanowisk w terenie, rewizję dokumentacji i materiału zabytkowego. Niestety, w literaturze ukraińskiej przeważa dotąd tendencja do dopisywania nowo odkrytych stanowisk do wszelkich rejestrów, spisów i katalogów bez weryfikacji informacji pochodzących niekiedy jeszcze z przełomu XIX i XX w.

Zdaniem badaczy, w przypadku perspektywy latopisarzy, niekiedy pod jedną nazwą grodu kryć mogło się więcej niż jedno założenie tj. „gród" w rozumieniu obwarowanej osady i np. położony w pobliżu niego umocniony „dwór", przez co przy liczbie 132 toponimów znalazło się 151 rekordów katalogowych, w tym również grody domniemane, łączone z nazwami konkretnych grodów (por. tabela V.1). Liczba pozytywnie zweryfikowanych przez archeologów drogą badań wykopaliskowych lub rozpoznania sondażowego i powierzchniowego stanowisk grodowych powiązanych ze znanymi ze źródeł grodami wynosi 97, w pozostałych przypadkach są to grody domniemane. 97 zweryfikowanych

347 W tabelach uwzględniono wszystkie średniowieczne stanowiska grodowe, brak numerów charakteryzuje stanowiska domniemane i niepotwierdzone, grody wczesnosłowiańskie i te datowanych jedynie na okres plemienny oraz stanowiska, co do datowania których nie ma informacji bądź nie są to informacje niepewne, niezweryfikowane.

348 Por. Parczewski 1986, 179-205.

archeologicznie stanowisk stanowi ok. 24% z ogółu w miarę wiarygodnych (w zakresie ich identyfikacji i chronologii) stanowisk grodowych (401) z terenu Rusi Halicko-Wołyńskiej. Co ciekawe, już A. Kuza (1989, 40) wyliczył, iż stosunek grodów zidentyfikowanych do bezimiennych waha się w zależności od regionu Rusi od 1:3 do nawet 1:7[349]. Dysproporcje takie w kwestii nierównomiernej uwagi poświęcanej różnym zakątkom państwa w przypadku stosunkowo bogatej w znane ze źródeł grody Rusi Halicko-Wołyńskiej wyjaśnić można „chełmską" perspektywą dziejopisarza i dostępnością źródeł obcych.

Zamieszczone poniżej podsumowanie liczebności grodów Rusi Halicko-Wołyńskiej przed i po 1240 r. z punktu widzenia źródeł archeologicznych różni się znacząco od obrazu uzyskanego na podstawie analizy przekazów pisanych. Dane archeologiczne dotyczą konkretnych, „namacalnych" (lub przynajmniej dobrze udokumentowanych obiektów, jeśli uległy zniszczeniu), toteż wiele grodów znanych ze źródeł pisanych nie występuje w wykazach grodzisk staroruskich[350] tworzonych przez archeologów. W końcu poczynić należy oczywiste spostrzeżenie, iż stan badań archeologicznych wciąż się zmienia i dokładna chronologia wielu zawartych w tabelach (por. tabele V.2-13) obiektów z pewnością ulegnie zmianie w przyszłości. Na dzień dzisiejszy podsumowanie wiedzy opartej na stanie badań zachowanych obiektów grodowych prezentuje się następująco:

Obwód/województwo:	Liczba stanowisk grodowych datowanych w przedziale kon. X-XIV:	Liczba stanowisk grodowych datowanych z fazą 2. poł. XIII-1. poł. XIV w. lub datowanych na ten okres:
Brzeski	3	2
Chmielnicki	35	1
Czerniowiecki	32	>4 (?)
Iwanofrankowski	51	>5 (?)
Lwowski	71	>16 (?)
Równieński	44	>1
Tarnopolski	45	2 (?)
Wołyński	63	>12 (?)
Lubelskie	22	<7 (?)

349 Do refleksji nad różnicami między historycznym i archeologicznym obrazem zagęszczenia sieci grodowej Rusi zmusza z pewnością już w pewnej mierze nieaktualny, lecz godny wspomnienia, stosunek znanych i nieznanych z nazwy grodów w skali całej Rusi zaczerpnięty również z publikacji A. Kuzy (1996, 3-15). Wedle spisu znanych wówczas stanowisk grodowych Rusi, grodów datowanych na X-XIII w. odkryto do 1996 r. 1237 stanowisk grodowych (liczba ta w odniesieniu do całego obszaru Rusi uległa zapewne zmianie), podczas gdy z nazwy rozpoznano jedynie 262, czyli 21%.

350 Nie jest to sytuacja charakterystyczna wyłącznie dla grodów Rusi południowo-zachodniej, gdyż np. z sąsiedniej Małopolski znane są grody kasztelańskie, takie, jak np. Siewierz czy Chrzanów, których nie można dziś powiązać z żadnym stanowiskiem archeologicznym (por. np. Poleski 2010, Abb 1, 72).

Mazowieckie	3	0
Podkarpackie	19	>3
Podlaskie	13	>4
	Razem: 401	Razem: >57 (?)

Wnioski:

- w ujęciu źródłowym, w sieci grodowej Rusi Halicko-Wołyńskiej po 1240 r. nastąpiła niewielka zmiana w kwestii ogólnej liczby grodów (rozumianych jako wszelkie „grodzone" wałami drewnianymi lub drewniano-ziemnymi obiekty), jednakże z grupy grodów wzmiankowanych przed 1240 r. swe funkcje centrów osadniczych, terytorialnych, religijnych etc. zachowało jedynie ok. 27, zaś grody pozostałe znane ze źródeł odnoszących się do 2. połowy XIII-1. połowy XIV w. to grody nowe lub nie wzmiankowane przed rokiem 1240 r. Ponadto, w obliczu aktualnego, nie do końca zadawalającego stanu badań archeologicznych liczba grodów funkcjonujących w okresie 1240-1340 r. jest nieco zmniejsza (ok. 57), gdyż nie zidentyfikowano dotąd części znanych ze źródeł pisanych obiektów, bądź też obiekty te zostały w przeszłości zniszczone (w spisach stanowisk archeologicznych próżno szukać np. wzmiankowanych w XIII w. Kobrynia czy Krosna).

- na niewielu stanowiskach wykryto niepodważalne dowody najazdu mongolskiego takie, jak militaria w warstwach spalenizny i destruktu budowlanego czy np. pochówki osób zmarłych wskutek zadanych gwałtowanie obrażeń, ponieważ większość grodów, zwłaszcza „nielatopisowych", badana była jedynie powierzchniowo lub sondażowo, najczęściej w obrębie ich majdanów.

- w kwestii zmian terytorialnych, po 1240 r. ze źródeł pisanych znika wiele grodów wschodnich i południowo-wschodnich części władztwa Romanowiczów, co znajduje częściowe odzwierciedlenie w publikacjach badań archeologicznych, gdyż znaczące zmiany w liczbie stanowisk datowanych po połowie XIII w. lub też po XIII w. obserwowalne są przede wszystkim na wschodzie Wołynia i na Poniziu. Z okresu po 1240 r. pochodzi stosunkowo mało wzmianek na temat ziem wołyńskich położonych na wschód od Łucka, lecz związane może to być do pewnego stopnia z „perspektywą" dziejopisarską głównego źródła opisującego losy państwa Romanowiczów. Za pewnym spadkiem znaczenia tych ziem przemawiać może jednak fakt, iż ze stanowisk grodowych obwodów rówieńskiego i chmielnickiego pochodzi znikoma liczba informacji o odkrytych na nich nawarstwieniach, lub choćby obiektach z 2. połowy XIII-1. połowy XIV w. Wrażenie bezbronności tych ziem

pogłębia enigmatyczny z punktu widzenia źródeł moment wcielenia wschodnich części Wołynia do Litwy.

- być może, po 1240 r. miały miejsce pewne wewnętrzne przemieszczenia ludności[351] ze wschodniej i południowo-wschodniej partii władztwa Romanowiczów, jednakże brak jest studiów na temat rozrostu zaplecza osadniczego grodów „centralnych" państwa halicko-wołyńskiego w 2. połowie XIII-1. połowie XIV w. Bardziej wyrazistą zmianą obserwowaną (zarówno w źródłach archeologicznych, jak i historycznych) w strukturze sieci grodowej Rusi w omawianym okresie jest przeniesienie centrum życia politycznego, religijnego i kulturalnego na zachód dzierżawy Romanowiczów. To właśnie na terenach ziemi chełmskiej i Polesia Wołyńskiego, prócz rozbudowy stołecznego grodu Daniela Romanowicza, miała miejsce większość fundacji nowych grodów (Kamieniec, Kobryń), zazwyczaj książęcych (Luboml, Gaj, Raj), renowacji starych (Brześć) i możliwych nadań (Andrzejów?).

- określenie „gród" w odniesieniu do 2. połowy XIII w. i czasów późniejszych staje się coraz bardziej umowne, gdyż część znanych ze źródeł ośrodków mogła nie posiadać już znaczących pod względem militarnym umocnień, zachowywała za to swe funkcje administracyjne, kulturowe i gospodarcze.

- mimo, iż szeroko pojęty Zachodni Wołyń jawi się w źródłach archeologicznych i historycznych (pisanych, jak już wspomniano, z pewnej perspektywy) jako region ważniejszy pod wieloma względami, zmianom (w tym nowym inwestycjom budowlanym) po 1340 r. poddana została przede wszystkim południowa partia dawnych włości Romanowiczów. Ziemie tzw. Rusi Czerwonej niemal natychmiastowo zagospodarował król polski, lokując dawne grody na prawie niemieckim (lub potwierdzając ich przywileje), zakładając nowe miasta (Tyczyn, Łańcut) i budując zamki, podczas gdy na terenach ruskich wcielonych do Litwy podobne zmiany poczyniono nieco później (w XV-XVI w.).

351 Przesiedlenie ludności z innych krajów, ale również i z Rusi do Chełma, po 1240 r., sugeruje fragment KHW (*Kronika...* 204-205): *„Jegoż Tatarzy nie zdołali zdobyć, kiedy Batu podbijał całą ziemię ruską (...)Zobaczywszy tedy to książę Daniel, że Bóg sprzyja miejscu temu, zaczął przyzywać, przychodźców – Niemców i Ruś i innoplemieńców i Lachów. Szli dzień w dzień i młodzi i majstrowie wszelacy. Uciekali od Tatarów, siodlarze i łucznicy i tulnicy i kowale żelaza i miedzi i srebra, i było życie i napełnili dwory [i] wokół grodu pole.*

II.8.6. Wnioski na temat przemian budownictwa grodowego na Rusi południowo-zachodniej w 2. połowy XIII-1. połowy XIV w.

Podsumowując wnioski, wynikające z analizy dostępnych źródeł archeologicznych i przekazów źródłowych, w pierwszej kolejności stwierdzić należy, iż grody, które przetrwały najazd mongolski i pierwsze 2 dekady zwierzchności ordyńskiej nad Rusią (choć niekoniecznie przetrwały ich umocnienia) to przede wszystkim duże ośrodki o charakterze miejskim, takie jak Chełm, Włodzimierz, Brześć, Halicz, Lwów, Przemyśl i Łuck. W odniesieniu do części południowej władztwa Romanowiczów ważną rolę w ziemi halickiej odgrywał Lwów (który w momencie przejęcia tzw. Rusi Czerwonej przez króla polskiego pełnił *de facto* rolę stolicy ziemi halickiej), podupadły za to dawne centra: Halicz i Trembowla, zaś po 1241 r. nie podniósł się Dźwinogród. Sam Wołyń, zwłaszcza jego zachodnia część jawił się jako region stosunkowo bezpieczny i zamożny. To tu znajdowały się rezydencje książęce takie, jak Chełm i mniejsze założenia grodowe (Luboml, Wietły czy Raj). Druga połowa XIII w. to czas inwestycji budowlanych Włodzimierza Wasylkowicza. Powstałe tym czasie grody to niewielkie założenia obronne i, jak się wydaje, częściowo grody prywatne. W końcu XIII lub początkach XIV w. dodatkowo wzmocniona została najprawdopodobniej północna linia obrony Wołynia. W regionie Polesia powstały wówczas niewielkie gródki, takie, jak Kamieniec nad Leśną, Wietły i być może Lubiaż, inne grody regionu przebudowano i wzmocniono (por. katalog). Państwo Romanowiczów nie pozostawało zupełnie obojętne na zagrożenia ze strony Polski, wzmacniało także granicę zachodnią, czego przejawem mogła być budowa gródka w Sanoku-Białej Górze. W kwestii południowych i wschodnich rubieży Rusi Halicko-Wołyńskiej po 1240 r. stwierdzić należy, iż nie ma dowodów na budowanie grodów, ani tym bardziej zamków na terenie Podola i Bukowiny przez Romanowiczów.

III. W miejsce zakończenia: nie tak tragiczny wiek „długi wiek XIII" Rusi Romanowiczów

Ruś Romanowiczów, narażona na na ataki Mongołów, Jaćwięgów i Litwy, Polski i Węgier, w 2. połowie XIII – 1. połowie XIV w. pozostawała państwem zaskakująco stabilnym w swych strukturach (zarządzanych przez różnych przedstawicieli dynastii) i zamożnym, prowadzącym własną politykę zagraniczną i wciąż rozwijającym, choć nie na wielką skalę swą sieć grodową. Obraz Rusi Romanowiczów jawi się więc w świetle analizy źródeł pisanych i archeologicznych jako stabilny, oddalony od centrum życia politycznego Ordy, organizm państwowy, obejmujący rozległe terytorium spojone politycznie i kulturowo, choć wytyczenie jego granic z perspektywy XX-XXI w. napotyka na pewne trudności.

Pozostałości grodów z okresu od 1240. do 1340. r. pod względem rozpoznania ich drogą prac archeologicznych, jak i ich dziejów na podstawie analizy źródeł pisanych, charakteryzują się znacznie gorszym stanem badań i publikacji niż staroruskie założenia obronne (grodziska datowane w przedziale kon. X-połowę XIII/XIII w.). Najlepszym stanem badań i publikacji charakteryzują się grody porzucone, gdyż z przyczyn „technicznych" stanowiska takie są bardziej dostępne dla archeologów. Wśród takich regularnie publikowanych stanowisk po polskiej stronie obecnej granicy znajdują się np. Czerwień i Chełm, stosunkowo dobrze rozpoznany został także staroruski Sanok (Trepcza „Horodyszcze"), natomiast po stronie ukraińskiej stosunkowo dobrze rozpoznanymi i publikowanymi stanowiskami są Dźwinogród, Halicz i Podhorzce, zaś w białoruskiej części Rusi Romanowiczów najlepiej zbadanym grodem pozostaje Brześć. Duże stanowiska grodowe (a dziś miasta) badane punktowo (np. Lwów, Łuck, Włodzimierz), dostarczają informacji wyrywkowych, które badacze starają się „posklejać" w mniej lub bardziej spójną całość. Wśród grodów przekształconych w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych stosunkowo dobrze rozpoznano staroruski Przemyśl.

Grody Rusi południowo-zachodniej w okresie 1240-1340 r. z pewnością pozostawały „grodami" w warstwie nominalnej i w kwestii sprawowanej przez nie fukcji administracyjnych, gospodarczych i religijnych, lecz część z nich prezentować mogła ośrodki w dużej mierze pozbawione znaczących pod kątem przydatności militarnej obwodów obronnych. Na taki obraz centralnych punktów osadniczych władztwa Romanowiczów w interesującym nas okresie składają się następujące czynniki: polityczna zależność od Ordy (którą odzwierciedlać może niemal zupełny brak założeń obronnych w południowej i

wschodniej partii władztwa Romanowiczów), późniejsze przekształcenia terenu grodów (podboje Kazimierza Wielkiego i Litwy, ale także nowe inwestycje budowlane), wskutek których część dawnych umocnień uległa spaleniu lub niwelacji, a także stan badań archeologicznych i brak pewnych datowań większości obiektów, jakie można potencjalnie uzyskać przy użyciu metody dendrochronologicznej. Autorka nie zakłada oczywiście zupełnej bezbronności tej części Rusi, gdyż źródła pisane wspominają o „zamkach" ruskich stawiających opór najeźdzcom ze Wschodu i Zachodu, zaś badania archeologiczne dostarczyły informacji na temat specyfiki budownictwa obronnego 2. połowy XIII- 1. połowy XIV w.

W ziemi wołyńskiej już w XIII w. pojawiła się świecka architektura murowana, reprezentowana nie tylko poprzez budowle rezydencjonalne (Chełm), ale też i obronne. W świetle przekazów źródłowych murowane wieże powstawały na Wołyniu w okresie od panowania Daniela Romanowicza po rządy Mścisława (II) Daniłowicza. Jak wykazały wykopaliska archeologiczne, obiekty takie wznoszono w obrębie nowo zbudowanych założeń grodowych, jak i dobudowywane były do założeń funkcjonujących przed 1240. r.

W omawianym okresie zauważalna jest także tendencja do „zmniejszania" rozmiarów nowych założeń grodowych (w stosunku do kilku- kilkunastohektarowych założeń grodowych, znanych z okresu staroruskiego) i obierania formy nawiązującej do zachodnioeuropejskich obiektów typu *motte,* choć dokładne określenie kierunku tych zmian nadal pozostaje przedmiotem dyskusji.

Jak sugerują przekazy źródłowe i wyniki badań archeologicznych, grody zakładane w czasach rządów dynastii Romanowiczów z reguły były prywatnymi dworami, rezydencjami książecymi lub niewielkimi obiektami o funkcjach militarnych. Nowym grodem o charakterze miejskim był Lwów, dużym zapleczem osadniczym i gospodarczym charakteryzował się założony tuż przed 1240 r. i rozwijający się w 2. połowie XIII w. Chełm.

Kolejne zmiany, tym razem dotyczące ogranizacji ośrodków grodowych (powstawanie pierwszych gmin miejskich na prawie niemieckim), przejawiały się już w 2. połowie XIII w. i zaowocowały pierwszymi lokacjami całych miast przez „zachodniego" księcia Bolesław-Jerzego (choć w porównaniu do okresu politycznej zależności od przybyłych z dalekiej Azji chanów, znaczne poważniejsze zmiany w sytuacji politycznej i w kulturze Rusi południowo-zachodniej nastąpiły po 1340 r., głównie pod wpływem zachodniosłowiańskiego sąsiada).

W świetle badań archeologicznych na sieć grodową Rusi Romanowiczow w interesującym nas okresie składać się mogło około 60 grodów, a przy uwzględnieniu przekazów pisanych liczbę tę można oszacować na ok. 70-80. W tym ostatnim przypadku chodzi o grody, których nazwy zostały wymienione w źródłach pisanych (w świetle których można je na pewno lokalizować w obrębie domeny Romanowiczów), ale ich dokładne położenie (a więc i konkretne stanowisko archeologiczne) nie jest znane. Temat ten wymaga dalszych badań i ścisłej współpracy historyków i archeologów. W kwestii lokalizacji niezidentyfikowanych dotychczas ośrodków grodowych Rusi południowo-zachodniej pozytywne rezultaty przynieść może zastosowanie nieinwazyjnych metod lokalizacji stanowisk, kolejne badania powierzchniowe, badania weryfikacyjne i wykopaliska przeprowadzone na stanowiskach miejskich i zamkowych.

Podsumowując obraz Rusi południowo-zachodniej, zjednoczonej pod berłem Romanowiczów w ostatnim stuleciu jej samodzielnego istnienia jako względnie niezależnego organizmu państwowego, podkreślić należy, iż regionem rozwijającym, choć nie na ogromną skalę, sieć grodów w 2. połowie XIII w. był przede wszystkim szeroko pojęty zachodni Wołyń, gdzie dokonano największej liczby inwestycji budowlanych. To właśnie w okolice Chełma, a później także Brześcia, Włodzimierza i Kamieńca przeniesiony został ciężar życia politycznego i kulturalnego państwa Romanowiczów. Wiodącą rolę w południowej części państwa przejął zaś Lwów.

Autorka nie rości sobie pretensji do uznania jej wizji przebiegu dziejów władztwa Romanowiczów w 2. połowie XIII i 1. połowie XIV wieku za niepodważalną (ze względu na specyfikę źródeł archeologicznych wnioski przez nią prezentowane są często wstępne), liczy jednak na to, iż jej głos wnosi nowe dane w kwestii usystematyzowania wiedzy na temat geografii historycznej tej części Europy Środkowo-Wschodniej. Obraz „ciemnego wieku" omówionego fragmentu ekumeny ruskiej niewątpliwie pozostawia niedosyt. Prócz potrzeby dalszych badań nad konkretnymi zagadnieniami związanymi z pograniczami politycznymi i lulturowymi, kulturą „pomongolską", prowadzonych w zespole składającym się nie tylko z historyków i archeologów, pojawia się też inny postulat: przeprowadzenie podobnej analizy rozwoju grodów w późnym średniowieczu w innym rejonie (ziemi, księstwie) Rusi, wystawionym na podobne lub zgoła odmienne wpływy kulturowe. Archeologia umownie pojętego późnego średniowiecza Rusi, zwłaszcza obszarów pogranicznych, wciąż potrzebuje więcej wspólnych mianowników, systematyzacji oraz przede wszystkim uwagi, porównywalnej z tą, jaką przez lata cieszył się okres staroruski.

IV. Bibliografia

Wykaz skrótów:

AAC – Acta Archaeologica Carpathica

АВУ – Археологічні відкриття в Україні

AGZ – Akta Grodzkie i Ziemskie

АО – Археологические Открытия

AHP – Archaeologia Historica Polona

AP – Archeologia Polski

АДЛУ - Археологічні дослидження Львівського університету

АДУ - Археологічні дослидження в Україні

АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР

ВЛУ - Вісник Львівського університету

СА – Советская Археология

CDP – Codex Diplomaticus Poloniae

СДЯ XI-XIV - Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.

СРЯ XI-XVII - Словарь русского языка XI–XVII вв.

ДРСМЭ – Древняя Русь в средневековом мире (энциклопедия)

ЕІУ - Енциклопедії історії України

IA – Informator Archeologiczny

ІМіСУРСР – Історія міст і сіл Української РСЛ

КСИА - Краткие сообщения Института археологии РАН

КСИА АН УССР - Краткие сообщения Института археологии АН УССР

КСИИМК - Краткие сообщения Института истории материальной культуры

KH – Kwartalnik Historyczny

KHKM – Kwartalnik Historii Kultury Materialnej

MiSROA – Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego

MPH – Monumenta Poloniae Historica

MSKDS – Mały słownik kultury dawnych Słowian

НТШ – Наукове товариство ім. Шевченка

РА – Российская Археология

РОКМ - Рівненський обласний краєзнавчий музей

ПСРЛ - Полное Собрание Русских Летописей

PML – Powieść Minionych Lat

PZA – Podlaskie Zeszyty Archeologiczne

SGKP – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich

SSS – Słownik Starożytności Słowiańskich

ZOW – Z Otchłani Wieków

Źródła historyczne:

AGZ

Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie (t. I-XXIV), Lwów 1868-1935, dostęp: Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa (http://www.wbc.poznan.pl) , www.archive.org

Anonymi descriptio…

Anonymi descriptio Europae orientalis. Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia, T. Živković, V. Petrović, A. Uzelac (eds.), Belgrade 2013.

CDP

Kodex Dyplomatyczny Polski obejmujący przywileje królów polskich, wielkich ksiażąt litewskich i bulle papiezkie (...), I, Warszawa 1847.

Guillaume le Vasseur de Beauplan, Eryk Lassota

Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy, Z. Wójcik (red.), Warszawa 1972.

Description d'Ukranie. Опис України, З. П. Борисюк, О. Коваленко (ред.), Київ 1990.

Ibn Battuta

The travels of Ibn Batuta, London 1829, dostęp: www.archive.org

IMT

Iura Masoviae Terrestria. Pomniki dawnego prawa mazowieckiego ziemskiego, I (1228- 1471), J. Sawicki (red.), Warszawa 1972.

Historica Russiae Monumenta...

Historica Russiae Monumenta Ex Antiquis Exterarum Gentium Archivis Deprompta, I, А. И. Тургенев (ab.), Petropoli 1841.

Jan di Piano Carpini, Wilhelm z Rubruk

Jan di Piano Carpini, *Historia Mongołów*: *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII w. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów,* J. Strzelczyk (red.), Poznań 1993, 116-222.

Джиованни дель Плано Карпини, *История Монгалов*; Гильом де Рубрук, *Путешествие в восточные страны*, Н. П. Шастина (ред.), Москва 1957.

Jan Długosz

Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego, ks. I-XII; Warszawa 2009, dostęp online do edycji polskich i łacińskich: https://dlugosz.polona.pl

Jan z Czarnkowa

Kronika Jana z Czarnkowa, J. Szlachtowski (oprac.), MPH, II, Lwów 1872, 601-758 (dostęp: Kujawsko-Pomorska Biblioteka Cyfrowa, http://kpbc.umk.pl).

Kronika Janka z Czarnkowa przetłómaczona według tekstu wydanego przez Augusta Bielowskiego w II tome „Monumenta Poloniae Histriaca" przez B.J.M., Lwów 1907.

KWP

Żywot św. Stefana króla Węgier czyli Kronika węgiersko-polska, R. Grzesik (red.), Warszawa 2003.

Kronika Bychowca i Latopis Litewski i Żmudzki: ПСРЛ, XXXII, Москва 1975.

Kronika wielkich książąt, ПСРЛ, XVII, С-Петербург 1907.

Kronika... (*Kronika halicko-wołyńska, KHW)*

Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów, D. Dąbrowski, A. Jusupović (red.), Kraków-Warszawa 2017.

Kronika halicko-wołyńska (kronika Romanowiczów), Pomniki Dziejowe Polski – Monumenta Poloniae Historica, seria II, XVI, D. Dąbrowski, A. Jusupović (red.), Kraków-Warszawa 2017.

Галицько-Волинський літопис, Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця, Р. М. Федорів (ред.) Львів 1994.

Галицько-Волинський літопис, М. Ф. Котляр (ред.), Київ 2002.

Marco Polo

The Travels of Marco Polo the Venetian, E. Rhys (ed.), London-New York 1908.

Latopis...

Latopis hustyński. Opracowanie, przekład i komentarze, H. Suszko (red.), Acta Universitatis Vratislavensis,124, Wrocław 2003.

Latopis kijowski 1118-1158, E. Goranin (red.), Wrocław 1995.

Latopis kijowski 1159-1198, E. Goranin (red.), Wrocław 1988.

Latopis sofijski, ПСРЛ, VI, С-Петербург 1853, dostęp online: http://dlib.rsl.ru

Pateryk Kijowsko-Pieczerski, czyli opowieści o świętych ojcach w pieczarach kijowskich położonych, L. Nodzyńska (red.), Wrocław 1993.

PML

Powieść minionych lat, F. Sielicki (red.), Wrocław 1993.

Повесть временных лет, Перевод с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова, Санкт Петербург 2012.

Raszid ad-Din

Рашид-ад-Дин. Сборник летописей, t. II, И. П. Петрушевсеий (ред.), Москва-Ленинград 1960.

Rocznik....

Rocznik Traski, Rocznik kapituły krakowskiej, Rocznik krótki: MPH t.2 A. Bielowski (red.), 1876.

Spis grodów ruskich...

М. Н. Тихомиров, *«Список русских городов дальних и ближних»*: Русское летописание. Москва 1979, 83-137, 357-361.

Testimonia najstarszych dziejów Słowian, Seria grecka, 2, A. Brzóstkowska, W. Swoboda (red.), Wrocław 1989.

Zbiór dokumentów małopolskich, t. I-VIII, J. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś (red.),Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1962-1975.

Źródła hebrajskie....

F. Kupfer, T. Lewicki

1956 *Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów środkowej i wschodniej Europy. 1, Wyjątki z pism religijnych i prawniczych XI-XII w.*, S. Strelcyn (red.), Wrocław-Warszawa.

Акти та документи галицько-волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження, тексти, О. Купчинський (ред.), Львів 2004.

Грамоти XIV ст., М. М. Пещак (ред.), Київ 1974.

Ипатьевская...

Ипатьевская летопись, ПСРЛ, II, изд. 2, С-Петербург 1908 (dostęp: http://www.litopys.org.ua).

И. Г. Коновалова (źródła arabskie XII-XIV w.: al-Idrisi, Abu al-Fida, Ibn-Battuta)

1991 *Арабские источники XII-XIV вв. по истории Карпато-Днестровских земель*, Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1990 г., Москва, 5-115.

2009 *Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII–XIV вв.: Текст, перевод, комментарий*, Москва**.**

Літопис руський , Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця, О. В. Мишанич (ред.), Київ 1989.

Лаврентиевская летопись, ПСРЛ, I, Ленинград 1926-1928, dostęp: http://www.litopys.org.ua

Магистр Рогерий*, Горестная песнь о разорении Венгерского королества татарами*, А. С. Досаев (ред.), Санкт-Петербург 2012.

Новгородская первая летопись, ПСРЛ, III, С-Петербург 1841.

Повесть временных лет, Перевод с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова, Санкт Петербург 2012.

Руська Правда, С. Юшков (ред.), Київ 1935, dostęp: http://www.litopys.org.ua

Славяно-молдавские...

Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв., Ф.А. Грекул, В. И. Буганов (ред.), Москва 1976.

Українськи грамоти, І, В. Розов (ред.), Київ, 1928.

Хождение на Флорентийский собор: Библиотека литературы Древней Руси, 6, 466-487: Памятники литературы Древней Руси. XIV-середина XV века, Москва 1981, 468-493, dostęp: http://hbar.phys.msu.ru/gorm/chrons/florsob.htm

Literatura:

Abramowicz A.

1991 *Historia archeologii polskiej XIX i XX wiek*, Warszawa-Łódź.

Alexandrowicz S.

1968 *Miasta Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Kwartalnik Historyczny, 75, 411-420.

1978 *Ziemie ruskie w kartografii polskiej XVI-XVII wieku*, Studia Źródłoznawcze, 23, 107-116.

Andrzejewska A.

2008 *Góra Zamkowa w Mielniku w świetle ostatnich badań terenowych*, PZA, 223-245.

Andrzejewski A., Sikora J.

2006 *Wstępne sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych przeprowadzonych w Drohiczynie w roku 2006*, PZA, 2, 101-111.

2009 *Drohiczyn średniowieczny i nowożytny w świetle badań z roku 2006*, PZA, 5, 2009, 153-196.

Andrzejowski J., Engel M., Piotrowski A. et al.

2005 *Zabytki okresu wpływów rzymskich, średniowiecza i czasów nowożytnych z Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*, Warszawa.

Arnold S.

1927 *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej w XII–XIII w.*, Prace Komisji do Atlasu Historycznego Polski, 2, Kraków, 233-404.

Auch M.

2004 *Wczesnośredniowieczna ceramika szkliwiona z Chełma, woj. lubelskie*, AP, 49, z. 1-2, 49-83.

2007 *Produkcja średniowiecznej ceramiki szkliwionej w osadzie garncarskiej w Przemyślu na Zasaniu*, AP, 52, z. 1-2, 131-175.

2009a *Średniowieczna ceramika szkliwiona z Przemyśla*, Rocznik Przemyski, XLV, z. 2, 141-162.

2009b *Wczesnośredniowieczna ceramika ze Stołpia: Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005*, A. Buko (red.), Warszawa, 136–163.

2016 *Wczesnośredniowieczne naczynia szkliwione z teremu Małopolski*, Warszawa.

Auch M., Skrzyńska-Jankowska K.

2004 *Szkliwione płytki posadzkowe z Góry Zamkowej w Drohiczynie: Hereditatem Cognoscere. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*, Z. Kobyliński (red.), Warszawa, 228-246.

Badzińska K., Kuśnierz J.

2019 *Gródek nad Bugiem. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy*, Skarby z Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 153-177.

Badzińska K., Schild M.

2007 *Badania archeologiczne prowadzone w 2006 roku na terenie województwa podkarpackiego*, MiSROA, XXVIII, 2007, 163-167.

Bagińska J., Piotrowski M., Wołoszyn M. (red.)

2020 *Czerwień – gród między wschodem a zachodem. Katalog wystawy*, Tomaszów Lubelski – Leipzig – Lublin Rzeszów 2012.

Bagińska J., Taras H.

2019 *Gródek, gm. Jarczów, pow. tomaszowski. Grodzisko*, Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 178-184.

Baliński M., Lipiński T.

1845 *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, II, cz.2, Warszawa.

Banasiewicz E. (Banasiewicz-Szykuła E.)

1990 *Grodziska i zamczyska Zamojszczyzny*, Zamość.

2019 *Jurów, gm. Jarczów, powiat tomaszowski. Grodzisko*, Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 219-232.

Banasiewicz E., Busiewicz J., Koman W., Panasiewicz W.

1992 *Badania ratownicze w Hrubieszowie-Podgórzu na stan. 5*, Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1992 r., z. 7, 44-50.

Baran O. (Baran A.)

2010 *Inwestycje osadnicze księcia Włodzimierza Wasylkowicza w dzielnicach włodzimierskiej i brzeskiej w świetle Kroniki halicko-wołyńskiej*, Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne, 5, 47-55.

2016 *Recepcja prawa niemieckiego w księstwie halicko-włodzimierskim w XIII i pierwszej połowie XIV wieku*: *Король Данило Романович: культурна і державотворча спадщина його доби*, М. Бевз, Ю. Лукомський (ред.), Львів 2016, 77-91.

Barford P., Kobyliński Z., Krasnodębski D.

1991 *Between the Slavs, Balts and Germans; ethnic problems in the archaeology and history of Podlasie*, Archaeologia Polona, 29, 123-160.

Bazylow L., Wieczorkiewicz P.

2005 *Historia Rosji*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

Bender W., Kierzkowska E., Kierzkowski K., Bronicka-Rauhutowa J.

1957 *Badania w Gródku Nadbużnym w pow. hrubieszowskim w 1955 r.*, Sprawozdania Archeologiczne, III, 169-189.

Bewz M., Łukomskij Ju., Bewz W., Petryk W.

2016 *Analiza architektoniczna cerkwi katedralnej: Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do Bazyliki p.w. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013-2014*, A. Buko, S. Gołub (red.), Chełm, 69-121.

Bicz-Suknarowska M.

2019 *Morawica – romańska siedziba możnowładców małopolskich, Prądnik. Prace i Materiały Muzeum im. Prof. Władysława Szafera*, 29, 149-160.

Biel A.

2010 *Stratygrafia kulturowa w rejonie cerkwi Wołodara w Przemyślu: Przemyśl wczesnośredniowieczny*, E. Sosnowska (red.), Origines Polonorum t. III, Warszawa, 208-299.

Bienia M.

1998 *Grodziska wczesnośredniowieczne istniejące i domniemane na terenie dzisiejszego województwa bialskopodlaskiego*, Biała Podlaska.

2019a *Dobryń – Kolonia (dawnej Dobryń Duży – Kolonia), gm. Zalesie, powiat bialski*, Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 138-142.

2019b *Dołhołęka, gm. Międzyrzec Podlaski, pow. bialski. Grodzisko*, Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 143-146.

2019c *Drelów, gm. Drelów (dawnej Drelów – Kolonia). Grodzisko*, Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 147-149.

2019d *Gęś, gm. Jabłoń, powiat bielski. Grodzisko*, Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 150-152.

2019e *Horodyszcze, gm. Wisznice, powiat bielski. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy*, Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 209-218.

2019f *Ortel Książęcy, gm. Biała Podlaska, pow. bialski. Grodzisko (dawniej Dokudów stan. 1),* Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 284-287.

2019g *Strzyżew, gm. Łuków, powiat łukowski. Grodzisko*, Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 323-328.

2019h *Turów, gm. Kąkolewnica, powiat radzyński. Grodzisko*, Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 329-332.

Bieniak J. (Бєняк Я.)

2000 *Wygaśnięcie książąt halicko-włodzimierskich: Aetas media, aetas moderna: studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, H. Samsonowicz, H. Manikowska, A. Bartoszewicz, W. Fałkowski (red.), Warszawa, 387-392.

2001 *Вигаснення галицько-волинської династії: Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*, Львів, 79-83.

Bieńkowska K.

1993 *Badania archeologiczne Aleksandra Stafińskiego w Surażu*, Białostocczyzna, 4, 103-105.

2006 *Z historii badań archeologicznych na Podlasiu*: *Stan badań archeologicznych na pograniczu polsko-białoruskim od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytne,* H. Karwowska, A. Andrzejewski (red.), Białystok, 7-21.

Biermann F., Kiesler A., Nowakowski D.

2011 *Problematyka późnośredniowiecznych dworów na kopcu na Śląsku w świetle badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 2009 r. w Bełczu, gm. Wąsosz*, Przegląd Archeologiczny, 59, 137-166.

Bober M.

2006 *Badania wału obronnego na stan. nr 20 w Przemyślu (Plac Katedralny) w roku 2005,* Rocznik Przemyski, XLII, z. 2, 113-117.

2007 *Wczesnośredniowieczne oraz pradziejowe ślady osadnictwa odkryte pod wałem wczesnośredniowiecznego podgrodzia w Przemyślu*, Rocznik Przemyski, XLIII, 2007, z. 2, 112-125.

Borek P.

2002 *Lwów w diariuszach i pamiętnikach XVII wieku: Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura: studia z dziejów Lwowa*, t. 4, K. Karolczak (red.), Kraków, 43-63.

Broszko M.

2009 *Badania archeologiczne prowadzone w Jarosławiu w latach 1960-2009*, MiSROA, XXX, 199-207.

Buczek K.

1935 *Wołyń w dawnej kartografii (wieki XV-XVIII)*, Rocznik Wołyński, 4, 1-37.

Budzyński Z.

1996 *Zachodnia rubież polsko-ruskiej granicy etnicznej w końcu średniowiecza oraz w epoce nowożytnej: Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji — Rzeszów 9-11 V 1995*, M. Parczewski, S. Czopek (red.), Rzeszów, 215-220.

Buko A.

2004 *Ziemia chełmska w początkach państwa polskiego: problematyka badawcza: Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga jubileuszowa na siedemdziesiąte piąte urodziny docenta doktora Jana Gurby*, J. Libera, A. Zakościelna (red.), Lublin, 309-323.

2005 *Monumentalna zabudowa Góry Katedralnej w Chełmie we wczesnym średniowieczu*, Archeologia Historica Polona 15/1, 69-83.

2008 *Na pograniczu kultur i ideologii: zespół wieżowy w Stołpiu na ziemi chełmskiej*, Ruthenica, 6, 189-206.

2009a *Zespół wieżowy w Stołpiu w świetle najnowszych badań: Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003-2005*, A. Buko (red.), Warszawa, 319-346.

2009b *Stołpie. Tajemnice kamiennej wieży*, Warszawa.

2011 *Kamienna wieża w Stołpiu w świetle najnowszych badań interdyscyplinarnych*, Architektura, 7-A, 159-178.

2012a *Chełm (Góra Katedralna), woj. lubelskie. Badania XIII-wiecznego zespołu rezydencjonalnego w roku 2011*, Światowit, 2012, 287-292.

2012b *Byzantine cultural enclave in Central Europe? An example of the mortared tower complex at Stołpie (south-eastern Poland): Rome, Constantinopole and Newly-Converted*

Europe. Archaeological and Historical Evidence, M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Šlehar. M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska (eds.) U ŹRÓDEŁ EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ/FRÜHZEIT OSTMITTELEUROPAS 1, 1, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa, vol. I, 233-249.

2014 *Średniowieczne kamienne wieże ziemi chełmskiej*, Przegląd Archeologiczny, 62, 125-146.

2016 *Źródła pisane i archeologia: przykład Góry Katedralnej w Chełmie*, Kwartalnik Historyczny, CXXIII, 2, 221-246.

2018 *Wzorce zdobnictwa ceramiki wczesnośredniowiecznej (Patterns of early medieval pottery decoration): Inspiracje i funkcje sztuki pradziejowej i wczesnośredniowiecznej (Inspirationen und Funktion der ur- und Frühgeschichtlichen Kunst)*, B. Gediga, A. Grossman, Wojciech Piotrowski (red.), Biskupin-Wrocław, 415-442.

Buko A. (red.)

2019 *Średniowieczny zespół rezydencjonalny na Górze Katedralnej w Chełmie*, Warszawa.

Buko A. , Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Chorąży T.

2014 *Palatium czy zespół rezydencjonalny? Północna część Góry Katedralnej w Chełmie (wysoka Górka) w świetle wyników najnowszych badań*, Sprawozdania Archeologiczne, 66, 123-154.

Buko A., Dzieńkowski T.

2008 *The Early Medieval settlements at the borderland between Poland and Rus': the stronghold in Busówno in recent archaeological exploration*, Sprawozdania Archeologiczne, 60, 325-367.

Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S.

2012 *Rezydencja książęca na „Wysokiej Górce" w Chełmie w świetle wyników badań archeologicznych z lat 2010-2012,* Rocznik Chełmski, 16, 175-186.

2017 *Badania archeologiczne wschodniej części wczesnośredniowiecznej osady przygrodowej w Chełmie*, Rocznik Chełmski, 21, 7-24.

Buko A., Dzieńkowski T., Kusiak J.

2008 *Próba datowania ceramiki wczesnośredniowiecznej metodą termoluminescencji: przykład badań zespołu grodowego w Busównie,* AP, 53, z. 1, 25-49.

Bukowska A., Graczyńska M.

2005 *Architektura kamiennej wieży w Stołpiu koło Chełma. Zarys problematyki badawczej*, Modus. Prace z historii sztuki, 6, 163-186.

Büntgen U., Di Cosmo N.

2016 *Climatic and environmental aspectsof the Mongol withdrawal from Hungary in 1242 CE*, Scientic Reports, 1-8, źrodło: www.nature.com/scientific reporty; https://www.academia.edu/25640560/Climatic_and_environmental_aspects_of_the_Mongol_withdrawal_from_Hungary_in_1242_CE

Cędrowski R.

2013 *Wyniki badań wykopaliskowych przeprowadzonych w cerkwi p.w. Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny w Szczebrzeszynie: Kościoły, cerkwie i klasztory Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*, E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin, 135-154.

Chachaj J.

2019 *Czas podjęcia budowy wieży zamkowej w Lublinie w świetle najnowszych badań archeologicznych*, KHKM, 67 (3), 307-322.

Cichomski J.

1980 *Wczesnośredniowieczne osadnictwo obronne na terenie województwa chełmskiego. Katalog grodzisk*, t. 1, Lublin.

Chudzik D.

2014 *Chrześcijańska architektura sakralna Rusi Halickiej i Wołyńskiej (do końca panowania Daniela Romanowicza)*, Rzeszów.

2017 *Ze studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem lewobrzeżnej części Polesia Zachodniego: Fines testis temporum. Studia ofiarowane Profesor Elżbiecie Kowalczyk-Heyman w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, M. Dzik, G. Śnieżko (red.), Rzeszów, 279-306.

2019 *Wybrane aspekty uwarunkowań środowiskowych i kulturowych rozwoju osadnictwa na pograniczu mazowiecko-ruskim: Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*, A. Buko (red.), Warszawa, 7-14.

Citko L.

2018 *O nowej edycji krytycznej latopisów i kronik Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Slavia Orientalis, 67, 1, 179-184.

Czapla A.

2011 *Nazwy miejscowości historycznej ziemi lwowskiej*, Lublin.

Czarnecki W.

2003 *Osadnictwo terytorium chełmskiego od końca X do połowy XIV wieku w świetle badań archeologicznych i toponomastycznych*, Rocznik Chełmski, 9, 7-38.

Czołowski A.

1892 *Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej*, Teka Konserwatorska: rocznik Koła c. k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej, 1, Lwów, 65-132, dostęp: https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/154394

1910 *Wysoki Zamek*, Lwów.

1930 *Katastrofa Rohatyna w 1509. Szkic historyczny*, Lwów.

1935 *Zamek trembowelski w 1551 r*., Lwów.

Czołowski A., Janusz B.

1926 *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego*, Tarnopol.

Czopek S., Lubelczyk A.

1993 *Ceramika rzeszowska XIV-XVIII wiek*, Zeszyty Naukowe Muzeum Okręgowego w Rzeszowie, 3 (monograficzny).

Czuczyński A.

1890 Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z r. 1366, Kwartalnik Historyczny, 4, 513-515.

Daniš M.

1999 *Karpatský región. Slovensko a Halič. K otázke stredovekého tranzitu a obhodných stykov w: Slovensko a európsky juhovychod. Medzikultúrne vzt'jahy a kontekxty (zbornik z životnemu jučeu Tatiany Štefanovicovej)*, A. Avenarius, Z. Ševcikova (eds.), Bratislava, 53-61.

Dąbrowski D. (Домбровский Д.)

2001 *Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264-1299/1300*: *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*, Львів, 42-69.

2009 *Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu: Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003-2005*, A. Buko (red.), Warszawa, 29–62.

2011 *Формирование Волинского государства Мстислвичей-Изяславичей и проблемы наследования в нём власти*: *Восточная Европа в древности и средневековье. Ранние государства Европы и Азии: проблемы политогенеза. XXIII Чтения* памяти члена-корреспондента *АН СССР Владимира Терьентевича Пашуто, Москва, 19-21 апреля 2011*, Москва, 88-92.

2012 *Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków.

2013a *Nim doszło do Sinych Wód. Księstwa ruskie wobec Litwy w pierwszych dziesięcioleciach po najeździe mongolskim*: Colloquia Russica, series II, vol. 2, V. Jankauskas, V. Nagirnyy (eds.), Kaunas-Kraków, 81-88.

2013b *Góra Katedralna w Chełmie w świetle źródeł pisanych*, maszynopis, Bydgoszcz

2016 *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w.*, Kraków.

2019 *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) o mostach i przeprawach*, KHKM, 67 (3), 299-206.

Dimnik M.

1979 *Kamenec*, Russia Medieavalis, IV, 25-34.

Dobrowolski R.

2013 *Puszcza Knyszyńska na przestrzeni wieków: Puszcza Knyszyńska. Perła w Koronie Jagiellonów*, R. Dobrowolski, J. Kurzawa (red.), Supraśl, 9-32.

Draskoczy I.

2015 *Vybrane technicko-historicke otazky stredovekovej tazby soli v Uhorsku „cum fodina seu puteo salis”*, Annales historici Presovienses, 15, 2, 103-111.

Dulinicz M.

2000 *Miejsca, które rodzą władzę (najstarsze grody słowiańskie na wschód od Wisły): Człowiek, Sacrum, Środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu*, Spotkania Bytomskie, IV, S. Moździoch (red.), Wrocław, 85-98.

2001 *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej. Studium archeologiczne*, Warszawa.

Dunin-Wąsowicz T.

2011 *Uwagi w sprawie osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Lubelszczyźnie*: *Drogami średniowiecznej Polski. Studia z dziejów osadnictwa i kultury*, A. Janeczek (red.), Warszawa, 117-162.

Durdik T.

1978 *Nástin vývoje českých hradů 12. - 13. století*, Archaeologia Historica, 3, 41-52.

Dybek E.

2004 *Lokacje na prawie niemieckim w ziemi przemyskiej w latach 1345-1434*, Lublin.

Dzieńkowski T.

1998 *Czwarty sezon badań przy kamiennej wieży w Stołpiu, stan. 1*, Archeologia Polski Środkowowschodniej, III, 251-253.

2008 *Zagadki pogranicza polsko-ruskiego. Zespół wieżowy w Stołpiu: Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu.* J. Libera (red.), Łęczna, 53-58.

2009 *Plemienne i wczesnopaństwowe grody międzyrzecza Wieprza i Bugu. Zarys problematyki: Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu*, E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin, 35-51.

2010 *Stan badań archeologicznych nad wczesnośredniowiecznymi cmentarzyskami szkieletowymi ziemi chełmskiej: „In silvis, campis ... et urbe". Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*, S. Cygan, M. Glinianowicz, P. Kotowicz (red.), Rzeszów-Sanok, 113-124.

2013 *Przykłady średniowiecznych dewocjonaliów z terenu podgrodzia i osady w Chełmie,* Rocznik Chełmski, 17, 307-312.

2014a *Wczesnośredniowieczna zabudowa Góry Katedralnej w Chełmie jako przykład europejskiego dziedzictwa kulturowego*, Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, 12, z. 6, 113-130.

2014b *Stan, potrzeby i perspektywy badań archeologicznych nad wczesnym średniowieczem zachodniej części ziemi chełmskiej*, MSROA, 35, 151-169.

2015a *Średniowieczne dziedzictwo europejskie, czyli o monumentalnej rezydencji Daniela Romanowicza w Chełmie: Zamki Lubelszczyzny z źródłach archeologicznych*, E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin, 39-54.

2015b *Pomiędzy Wschodem i Zachodem. Zespół architektoniczny w Stołpiu: Zamki Lubelszczyzny z źródłach archeologicznych*, E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin, 55-70.

2016a *Badania archeologiczne rezydencji królewskiej Daniela Romanowicza na Wysokiej Górce w Chełmie*, Rocznik Chełmski, 20, 2016, 13-31.

2016b *Horodysko od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, T. Dzieńkowski (red.), Lublin.

2019a *Bończa, gm. Kraśniczyn, powiat krasnostawski (w starszej literaturze Kukawka), Grodzisko*, Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 82-84.

2019b *Busówno, gm. Wierzbica, powiat chełmski. Grodzisko*, Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 95-99.

2019c *Chełm – Wysoka Górka. Zespół grodowy*, Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 113-123.

2019d *Horodysko, gm. Leśniowce, powiat chełmski. Grodzisko*, Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 205-208.

Dzieńkowski T., Gołub S.

1998 *Trzeci sezon badań wykopaliskowych w Chełmie, ul. Czarnieckiego 8, stan. 144*, Archeologia Polski Środkowowschodniej, III, 1998, 203-207.

1999 *Czwarty sezon prac wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznej osadzie w Chełmie, Archeologia Polski Środkowowschodniej*, IV, 1999, 171-175.

2000a *Piąty sezon badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznej osadzie w Chełmie na stanowisku 144*, Archeologia Polski Środkowowschodniej, V, 116-125.

2000b *Wyniki badań archeologicznych cmentarzyska szkieletowego przeprowadzonych w Chełmie na Placu E. Łuczkowskiego 17, na stanowisku 143*, Archeologia Polski Środkowowschodniej V, 126-129.

Dzieńkowski T., Ruszkowska U.

1997 *Nadzory archeologiczne miasta Chełma,* Archeologia Polski Środkowowschodniej, II, 165-166.

Dzieńkowski T., Wołoszyn M.

2018 *Grody „plemienne" (VIII-X w.) i z okresu przełomu X/XI wieku ze wschodniej Lubelszczyzny: Grody z okresu plemiennego na Lubelszczyźnie*, E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin, 175-235.

2019 *Czermno, gm. Tyszowce, pow. tomaszowski. Zespół grodowy*, Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 124-137.

Dzik M.

2011 *Źródła archeologiczne w badaniach nad zróżnicowaniem społeczności lokalnych w późnośredniowiecznej ziemi drohickiej*: *Obraz struktury społecznej w świetle źródeł archeologicznych w pradziejach i średniowieczu*, M. Rybicka (red.), Rzeszów, 169-177.

2015 *Przemiany zwyczajów pogrzebowych w międzyrzeczu Bugu i górnej Narwi (XI-XV w.)*, 1-2, Rzeszów.

2016 *W sprawie pochodzenia wczesnośredniowiecznych grzechotek guzowatych: Od Bachórza do Światowida ze Zbrucza*. *Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*, B. Chudzińska, M. Wojenka, M. Wołoszyn (red.), Kraków-Rzeszów, 397-419.

2019 *Cmentarzyska i migracje. Osadnictwo w północnej części pogranicza polsko-ruskiego w XI-XII w. w świetle materiałów ze stanowisk sepulkralnych*: *Pogranicza w polskich*

badaniach mediewistycznych. Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich, A. Janeczek, M. Parczewski, M. Dzik (red.), Rzeszów, 79-122.

Dzik M., Śnieżko G.

2016 *Mielnik, woj. podlaskie. Badania w 2012 roku*, Światowit, X (2012) B, 291-296.

Engel M.

2015 *Jaćwieskie ośrodki grodowe w IX-XIII w. Geneza, rozwój i upadek: Materiały do archeologii Warmii i Mazur*, 1, S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffman (red.), Warszawa-Białystok, 19-28.

2018 *Nieinwazyjne rozpoznanie ośrodków grodowych północno-wschodniej Polski w latach 2012-2017. Problematyka ewidencji i ochrony stanowisk archeologicznych*, Kurier konserwatorski, 15, 19-26.

Engel et al.

2013 *Grodziska Jaćwieży w perspektywie badań Działu Archeologii Bałtów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*: Archaelogia Hereditas. Grodziska Warmii i Mazur, 1, Z. Kobyliński (red.), Warszawa-Zielona Góra, 233-252.

Ehrlich L.

1914 *Starostwa w halickiem w stosunku do starostwa lwowskiego w wiekach średnich (1390-1501)*, Lwów.

Fastnacht A.

1962 *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340-1650*, Sanok.

Feld. I

2010 *Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása. Archaeological Research into Medieval Castles and Residences in Hungary: Archaeology of the Middle Ages and the early Modern Period in Hungary*, 2, B. Elek, G. Kovacs (eds.), Budapest, 495-520.

Fenczak A.

2010 *Wczesnośredniowieczny Przemyśl w świetle źródeł historycznych: Przemyśl wczesnośredniowieczny* E. Sosnowska (red.), Origines Polonorum t. III, Warszawa, 39-91.

Fituła M.

2008 *Średniowieczne bransolety szklane ze stanowiska Chełm-Bieławin*, Archeologia Polski Środkowowschodniej, 10, 145-162.

Florek M.

2006 *Osadnictwo grup ludności z terenu Węgier w Małopolsce i na Rusi Halickiej w 11-13 w. w świetle źródeł archeologicznych i toponomastycznych: Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich*, 729-740.

2008a *Problematyka „Grodów Czerwieńskich": Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu,* J. Libera (red.), Łęczna, 35-45.

2008b *Trzy średniowieczne zabytki z Wereszczyna, pow. Włodawski (Polesie Lubelskie),* Archeologia Polski Środkowowschodniej, 10, 257-263.

2009a *Topografia plemienna międzyrzecza Wieprza i Bugu na przełomie I i II tysiąclecia i zagadnienie „Grodów Czerwieńskich" w świetle źródeł pisanych i archeologicznych: Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*, E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin, 23-34.

2009b *Obrządek pogrzebowy w międzyrzeczu Wieprza i Bugu we wczesnym średniowieczu: Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*, E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin, 53-72.

2012 *Badania archeologiczne wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Czermnie nad Huczwą (do 2008 roku): Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Tomaszów Lubelski-Leipzig-Lublin-Rzeszów, 117-149.

2013 *Węgrzy w Przemyślu. Historia alternatywna: Transkarpackie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu*, J. Gancarski (red.), Krosno, 453-488.

2018a *Topografia plemienna Lubelszczyzny: Grody z okresu plemiennego na Lubelszczyźnie*, E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin, 11-24.

2018b *Grody plemienne Lubelszczyzny: Grody z okresu plemiennego na Lubelszczyźnie*, E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin, 71-123.

2018c *Some Issues Related to the Problem of Heritage Conservation of Archaeological Complexes in Czermno (Tomaszów Lubelski County) and Gródek (Hrubieszów County)*, Analecta Archaeologica Ressoviensia, 13, 357-375.

Florek M., Wołoszyn M. (red.)

2016a *The early medieval settlement complex at Czermno in the light of results from past research. Volume I. Material evidence. Wczesnośredniowieczny zespól osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych*, I, *Podstawy źródłowe*, Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa.

2016b *The early medieval settlement complex at Czermno in the light of results from past research (up to 2010). Volume II. Material evidence. Wczesnośredniowieczny zespól osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010),* II, *Podstawy źródłowe,* Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa.

2017 *The early medieval settlement complex at Czermno in the light of results from past research (up to 2010). Volume III. Pottery finds. Wczesnośredniowieczny zespól osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010),* III, *Ceramika naczyniowa*, Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa.

Gajewski L.

1959 *Drugie grodzisko w Trepczy*, pow. Sanok, AAC, I, 233-238.

Gajewski L., Gurba J.

1977 *Z najnowszych badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem Lubelszczyzny*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, XXXII, 3, 47-58.

Garas M., Andrzejewski A.

2010 *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w Mielniku przy ul. Strażackiej*, PZA, 6, 185-200.

Gawarecki H., Stankowa M.

1978 *Zamki nadbużańskie w Grabowcu, Horodle i Kryłowie*, Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego, 57, 4, 11-18.

Gerlach T.

1972 *Środowisko geograficzne powiatu krośnieńskiego*: *Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu*, I, J. Garbacik (red.), Kraków, 7-39.

Gil A.

2001 *Monastery prawosławnej eparchii chełmskiej od XIII do końca XVI wieku: Życie monastyczne w Polsce*, A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik (red.), Białystok, 57-73.

Gil A., Skoczylas I.

2014 *Kościoły wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i dadptacji: metropolia kijowska w latach 1458-1795*, Lublin-Lwów.

Ginalski J.

2000 *Enkolpiony z grodziska Horodyszcze w Trepczy koło Sanoka*, AAC, XXXV, 1999-2000, 211-262.

2001 *Wczesnośredniowieczny zespół sakralny na grodzisku „Horodyszcze" w Trepczy koło Sanoka*, Dzieje Podkarpacia, V, J. Garncarski (red.), Krosno, 349-377.

2012 *Ein frühmittelalterlicher Sakralkomplex auf dem Burwall „Horodyszcze" in Trepcza bei Sanok*: *Rome, Constantinopole and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Šlehar. M. Hardt, M.P. Kruk.

A. Sulikowska (eds.) U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas 1, 2, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa, vol. II, 303-330.

2016 *Gdzie leżał najstarszy Sanok?: Od Bachórza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego,* B. Chudzińska, M. Wojenka, M. Wołoszyn (red.), Rzeszów, 555-568.

Ginalski J., Kotowicz P. N.

2004 *Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodyszcze" w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2*, MiSROA, 25, 187-257.

Gloger Z.

1873 *Dawna ziemia bielska i jej cząstkowa szlachta*, Warszawa.

1900 *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków.

Gołębiowska-Tobiasz A.

2013 *Wyroby ruskich rzemieślników w inwentarzach grobowych połowieckiej arystokracji rodowej (XIII - XIV w.),* Colloquia Russica, Series I, 3, *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223-1480): publication after 3rd international conference, Warsaw, 15-17th November 2012*, V. Nagirnyy (ed.), Krakow, 118-131.

2014 *Kontakty połowieckiej arystokracji rodowej z Rurykowiczami w świetle źródeł archeologicznych*: Colloquia Russica, Series I, 4, *Rurikids in Dynastic Relations: politics, customs, culture, religion (10th -16th C.), Publication after 4th International Conference, Mogilno 14-16th November 2013*, V. Nagirnyy (ed.), Kraków, 116-135.

Gołub S.

1995a *Nadzory archeologiczne na Górce Katedralnej w Chełmie, Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1992-1993 roku,* VII, Chełm, 65-68.

1995b *Chełm-Bieławin, stan. 1 (2), Badania konserwatorskie wieży z okresu średniowiecza, Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1992-1993 roku,* VII, Chełm, 69-7q.

1995c *Fosa późnośredniowieczna i nowożytna w Krasnymstawie, ul. Rzeczna 5*, *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1992-1993 roku,* VII, Chełm, 75-82.

1996 *Badania stanowisk z okresu wczesnego średniowiecza w Chełmie*, Archeologia Polski Środkowowschodniej, I, 1996, 127-131.

1997a *Drugi sezon badań stanowiska 19A w Chełmie, ul. Krzywa 32/34,* Archeologia Polski Środkowowschodniej, II, 174-177.

1997b *Nadzór i badania ratownicze na stanowisku 99 w Chełmie, ul. Szkolna 8-10, Krzywa 41, św. Mikołaja 7-9, Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1994 roku,* VIII, Chełm 1997a, 53-62.

1997c *Trzeci sezon badań przy wieży kamiennej w Stołpiu, woj. chełmskie*, Archeologia Polski Środkowowschodniej, II, 153-156.

2008 *Zmiany w kulturze materialnej na ziemi chełmskiej w XII i XIII w. w dobie Romanowiczów: Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu* (red. J. Libera), Łęczna, 47-52.

2013 *Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII w. Wstępne wyniki badań*, Rocznik Chełmski, 17, 293-306.

2015 *Zamek w Orłowie Murowanym Kolonii – wyniki badań archeologicznych*: *Zamki Lubelszczyzny z źródłach archeologicznych,* E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin, 219-228.

2016a *Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi katedralnej z XIII wieku. Wyniki badań z 2015 roku,* Rocznik Chełmski, 20, 373-386.

2016b *Analiza stratygraficzna warstw i obiektów z charakterystyką wybranych materiałów zabytkowych: Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do Bazyliki p.w. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013-2014,* A. Buko, S. Gołub (red.), Chełm, 121-148.

2019 *Stołpie, gm. Chełm, powiat chełmski. Zespół wieżowy – wyniki badań i nowe odkrycia,* Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 303-322.

Gołub I. i S.

2011 *Badania archeologiczne zespołów pałacowo- i dworsko-parkowych na terenie wschodniej Lubelszczyzny: Dwory i pałace Lubelszczyzny w badaniach archeologicznych*, E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin, 83-100.

Gołub S., Dzieńkowski T.

2000a *Piąty sezon badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznej osadzie w Chełmie na stanowisku 144*, Archeologia Polski Środkowowschodniej, V, 116-125.

2000b *Wyniki badań wykopaliskowych i nadzorów archeologicznych nad średniowiecznym systemem obronnym Krasnegostawu*, Archeologia Polski Środkowowschodniej, V, 146-149.

Górska I. et al.

1976 *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego),* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

Grala H.

1986 *Tradycja dziejopisarska o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu. Jan Długosz i Kronikarz Hustyński*, KH, 93/3, 639-661.

2015 *Царьград и Rhosia Mikra: о спорных вопросах византийско-русских отнтшений в XIII-XIV веках: Colloquia Russiaca, Seria I, 5, Rus' and Central Europe grom the 11th to the 14th Century*, V. Nagirnyy, A. Mesiarkin (eds.), Krakow-Bratislava, 341-334, dyskusja (334-347).

Grochecki K.

2015 *Historia krasnostawskiego zamku: Zamki Lubelszczyzny z źródłach archeologicznych*, E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin, 205-218.

Gruszczyńska A.

1984 *Wyniki prac wykopaliskowych na Wzgórzu Zamkowym w Lubaczowie woj. Przemyśl w roku 1975*, MiSROA za lata 1976-1979, 245-250.

Grządka P.

2005 *W sprawie lokalizacji grodziska w Krasnymstawie*, Archeologia Polski Środkowowschodniej, VII, 259-261.

Grzesik R.

1999 *Średniowieczny Spisz między Węgrami a Polską. Na marginesie pracy Martina Homzy i Stanisława Sroki, Studie z dejin stredovekeho Spisa, Krakov 1998, ss. 154, Spolok Slovakov v Polsku*, Kwartalnik Historyczny, 106, 1, 59-66.

Gurba J.

1968 *Z problematyki osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Wyżynie Lubelskiej*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne, 20, 45-58.

1976 *Grodziska Lubelszczyzny*, Lublin.

1981 *Kamienna ikonka z wyobrażeniem Chrystusa z Czermna-Czerwienia, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, vol. XXXV/XXXVI, 2, 1980/1981, 25-29.

1988a *Ośrodek osadniczy Czermna (Czerwienia) w świetle najnowszych badań archeologicznych*, Rocznik Przemyski, 24-25, 303-305.

1988b *Pradzeje i wczesne średniowiecze Horodła*, Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiegi im. Stanisława Staszica, 3/92, 1-6.

Gurba J., Orłowski R.

1956 *Mikołaj Stworzyński − nieznany inwentaryzator grodzisk południowej Lubelszczyzny z początków XIX w.*, Wiadomości Archeologiczne, 23/1, 66-71.

Gurba J., Szczygieł R.

2006 *Okolice Hrubieszowa w średniowieczu*: *Dzieje Hrubieszowa*, t.1, *Od pradziejów do 1918 roku*, R. Szczygieł (red.), Hrubieszów, 71-85.

Gurba J., Urbański A.

1998 *Nowe materiały do datowania drewnianych konstrukcji zespołu grodowego „Czerwień" w Czermnie nad Huczwą"*, Archeologia Polski Środkowowschodniej, III, 159-165.

Gurba J., Banasiewicz E., Florek M. et al.

1995 *Formowanie się wczesnośredniowiecznego osadnictwa Polski środkowowschodniej*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, 50, 67-76.

Gumowski M.

1960 *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII-XIV wieku*, Toruń.

Hensel W.

1987 *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*, Warszawa.

Hilczerówna Z.

1956 *Ostrogi polskie z X-XIII wieku*, Poznań.

Hoczyk-Siwkowa S.

1988 *Typologia grodzisk wczesnośredniowiecznych między Wisłą a Bugiem (VII–X w.): Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*, 2, Wrocław, 47-53.

Horn M.

1974 Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej do końca XV w., Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych, 35, 49-76.

Hudacek P.

2016 *Castrum Salis. Severné pohraničе Uhorska okolo roku 1000*, Bratislava.

Hupało W., Łosyk M., Melnyk Ś.

1996 *Wyniki badań wczesnośredniowiecznej studni z Dźwinogrodu*, MiSROA. XVII, 291-296.

Informator Archeologiczny 1968 (1969), 344; 1970 (1971), 210; 1971 (1972), 226; 1975 (1976), 82; 1976 (1977), 175; 179-180, 182-185; 1977 (1978), 161-163; 247; 1978 (1979), 155, 163-164; 1979 (1980), 149, 154, 152-154; 268-269; 269-270; 1980 (1981), 150; 1981 (1982), 169-170; 1982 (1983), 160; 1983 (1984), 120-121, 196; 1984 (1985), 126, 190-191;

1985 (1986), 120, 122; 1987 (1988), 196; 1988 (1992), 96; 148-149; 1990 (1994), 97; 1991 (1997), 84-55, 132-133, 117-118; 1995 (1998), 83-84; 1999 (2011), 179-180; 2000 (2012), 235-236.

Jabłonowski A.

1903 *Polska w XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym,* VII, Ziemie ruskie, *Ruś Czerwona*, cz. II, Warszawa.

1904 *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty*, II: *"Ziemie ruskie" Rzeczypospolitej,* Wiedeń.

1910 *Polska w XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym,* VI, cz. III, Podlasie, Warszawa.

Jackson P.

2005 *Mongols and the West*, Oxford.

Jakimowicz R.

1934 *Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii (próba ujęcia zagadnień wczesnohistorycznych Wołynia),* Rocznik Wołyński, III, 10-103.

Jakubowski W., Łużny R.

1971 *Literatura staroruska. Antologia,* Warszawa.

Janeczek A.

1978 *Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej z XIV-XVI w.*, Przegląd Historyczny, 69, 597-622.

1985 *Podhoraj – zaginiony gród pogranicza polsko-ruskiego*, KHKM, XXXIII, 1-2, 3-28.

1991 *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.,* Warszawa.

1993 *System grodowo-terytorialny Rusi halickiej w źródłach późnego średniowiecza: Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI - XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*, S. Moździoch (red.), Spotkania Bytomskie, 1, 143-158.

1994 *Studia nad początkami Lwowa: bilans osiągnięć i potrzeb badawczych*, Rocznik Lwowski 1993-1994, 7-36.

1996 *Ciągłość w dobie zmian. Lubaczów jako ośrodek zarządu terytorialnego w średniowieczu*, Rocznik Lubaczowski, 6, 20-31.

1997 *Nie tylko garnkami sławny. Potylicz w średniowieczu*, AHP: Studia z archeologii i historii dedykowane Jerzemu Kruppému , 5, 1997, 51-67.

2002a *Ząb kniazia Lwa. W kwestii wiarygodności przemyskiego przywileju wójtowskiego: Civitas&Villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej,* C. Buśko et al. (red.), Wrocław-Praha, 177-189.

2002b *Ile razy Przemyśl lokowano?: Inter Orientem et Occidentem. Studia z dziejów Europy Środkowowschodniej ofiarowane Profesorowi Janowi Tyszkiewiczowi w czterdziestolecie pracy naukowej*, T. Wasilewski (red.), Warszawa, 103-115.

2006 *Faktorie, powiaty i dwory. Trzy sfery miejskie: Procesy lokacyjne miast w Europie Srodkowo-Wschodniej: Materialy z konferencji miedzynarodowej w Lądku Zdroju 28 - 29 października 2002*, Acta Universitatis Wratislaviensis, 2985, 421-445.

2013 *Ruś Czerwona – perypetie z nazwą: Rus during the epoch of Mongol invasions 1223-1480. Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15-17th November 2012*, V. Nagirnyy (ed.), Kraków, 227-229.

2015 *Segregacja wyznaniowa i podział przestrzeni w miastach Rusi Koronnej (XIV–XVI w.)*, KHKM, 2 (63), 259-281.

2016 *Miasta prywatne na Rusi Koronnej do końca XV wieku*, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, LXXVII, 143-178.

2017 *The territorial organisation in Western Rus Between High and Late Middle Ages: From Cherven' Towns to Curzon Line*, M. Wołoszyn (ed.), U źródeł Europy Śródkowo-Wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas, 3,1, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa, vol. I, 107-157.

Janusz B.

1913 *Z pradziejów ziemi lwowskiej*, Lwów.

1918 *Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej*, Lwów.

Jarmolik W.

1982 *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku*, Przegląd Historyczny, 73/1-2, 23-46.

1995 *Prawa miejskie Suraża za Jagiellonów*, Białostocczyzna, 39, 1-7.

Jaskanis D.

1999 *O kilku przedmiotach obcej proweniencji na wschodnim Mazowszu wczesnego średniowiecza*, Światowit, 42, B, 81-88.

Jaszczołt T.

2005 *Fundacje kościelne na Podlasiu do końca XV wieku: Kościoły a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań,* M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński (red.), Białystok, 14-52.

Jusupović A.

2007 *„Latopis Połocki" w przekazie Wasylja Tatiśćeva. Rola Drohiczyna kontaktach polsko-ruskich drugiej połowy XII w.*, Studia Źródłoznawcze, 45, 15-32.

2010 *Zasięg terytorialny ziemi drohickiej w średniowieczu,* Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету, 20, 77-80.

2012a *Галицкие «выгнаньцы» или «выгонци»?*, Rossia Antiquia, 2 (6), 114-133.

2012b *„На двое будущу". Баскаки в Галицком княжестве в XIII в., Colloquia Russica. Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th-14th c. Publication after 2nd International Conference, Ivano-Frankivsk, 20-22th October, 2011*, V. Nagirnyy (ed.), Kraków 2012, 86-90.

2013 *Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (1205-1269)*, Kraków.

2014 *"Богу же изволившю Даниль созда градь Холмь". Geneza Chełma i jego biskupstwa*, Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, 12, z. 6, 11-26.

2017 *Червень и ины грады"* or *„гроды червеньскыя"? History of the domain of cherven' in the written record (10th-13th centuries): From Cherven' Towns to Curzon Line*, M. Wołoszyn (ed.), Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa 2017 (Frühzeit Ostmitteleuropas, vol. 3), 31-106.

2019 *Kronika halicko-wołyńska w latopisarskiej kolekcji historycznej*, Kraków-Warszawa.

2021 *Basqaqs in Rus': Social Strategy of Power: Mongols and Central-Eastern Europe: Political, Economic, and Cultural Relations*, R. Hautala, A. Majorov (eds.), Rutledge [w druku]

Kaczmarek M.

2018 *Andrzejów, gm. Urszulin, pow. włodawski, Grodzisko (dawniej Andrzejów Nowy),* Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 70-81.

Kajzer L.

2001 *Zamki w średniowiecznej Polsce: Zamek i dwór w średniowieczu od XI do XIV wieku. Materiały XIX Seminarium Mediewistycznego*, J. Wiesiołowski (red.), Poznań, 7-10.

2002a *Małe czy duże, czyli o tzw. zamkach rycerskich na Niżu Polskim: Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, M. Antoniewicz (red.), Warszawa , 111-132.

2002b *Z badań nad zamkami w Polsce XIII w.,* KHKM, 50, z. 3-4, 287-304.

2014 *O „długim wieku XIII" uwagi archeologa,* AHP, 22, 7-26.

Kalaga J.

1999 *Ze studiów nad osadnictwem znad środkowego Bugu: wielokulturowe stanowisko archeologiczne w Gnojnie, gmina Konstantynów, województwo lubelskie*, Światowit, 42, B, 103-111.

2012 *The early medieval hillfort at Sąsiadka in the light of 1930s-1950s research. Current status of post-excavation analysis of the archival record in the university of Warsaw*: *Rome, Constantinopole and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence,* M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Šlehar. M. Hardt, M.P. Kruk. A. Sulikowska (eds.), U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas 1, 1, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa, vol. I, 567-577.

2019 *Sąsiadka, gm. Sułów, powiat zamojski. Grodzisko*, Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 288-302.

Kalaga J. (red.)

2013 *Sutiejsk. Gród pogranicza poslko-ruskiego w X-XIII wieku. Studium interdyscyplinarne,* Warszawa-Pękowice 2013

Kalicki T., Sosnowska E.

2008 *Uwarunkowania fizycznogeograficzne lokalizacji wczesnośredniowiecznego Przemyśla: budowa grologiczna i rzeźba – pierwsze wyniki,* Rocznik Przemyski, XLIV, z. 2, 89-108.

Kamińska M. (Каминськая М.)

2015 *Монголы? Литовци? Русские? Находки оружия монгольского типа на польских землях и их историко-культурный контекст: Rus' and Central Europe from the 11th to the 14th Century*, V. Nagirnyy, A. Nesiarkin (eds.), Kraków-Bratislava, 225-247.

2017 *Массовые захоронения времён монгольского нашествия в Центрально-Восточной Европе*: *Rus' and the World of the Nomads (the Second Half of the 9th – 16th C.),* Colloquia Russiaca, Series I, 7, *Publication after the 7th International Scientific Conference, Plzeň, 23rd – 26th November, 2016*, V. Nagirnyy (ed.), Kraków, 221-232.

2018 *Cechy obronne prawosławnych monastyrów ziemi halickiej (do 1340 r.): Polska, Ruś i Węgry: X-XIV wiek*, Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, V, D. Dąbrowski, A. Jusupović, T. Maresz (red.), Kraków, 257-320.

2020 *W poszukiwaniu soli. O identyfikacji latopisowych grodów* [w druku]

Kamiński A.

1953 *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne,* Łódź.

1956 *Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwieskim w rejonie rzeki Sliny*, Wiadomości Archeologiczne, 23, z. 2, 131-168.

1961 *Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego*, Rocznik Białostocki, 1, 9-61.

1963 *Pogranicze polsko-rusko-jaćwieskie między Biebrzą a Narwią*, Rocznik Białostocki, 4, 7-41.

Karola R., Muzyczuk A.

2007 *Stan badań archeologicznych nad zamkami średniowiecznymi w południowo-wschodniej Małopolsce: Późne średniowiecze w Karpatach polskich*, J. Garncarski (red.), Krosno, 139-181.

Kiersnowski R.

1960 *Znaki graniczne w Polsce średniowiecznej*, Archeologia Polski, 5, z. 2, 257-289.

Kirkor A. H.

1876 *Pokucie pod względem archeologicznym*, Kraków, źródło: https://books.google.es/books?id=ARdyAQAACAAJ&pg=PA54&hl=pl&source=gbs_toc_r&cad=3#v=onepage&q&f=false

Kiryk F.

1972 *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie jagiellońskiej*, Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie, Prace Historyczne, VI, 93-167.

1995 *W okresie staropolskim: Sanok. Dzieje miasta*, F. Kiryk (red.), Kraków, 89-261.

Kłoczowski J.

1958 *Zarys historii rozwoju przestrzennego miasta Chełma*, Roczniki Humanistyczne KUL, t. 6, z. 5, 193-221.

Kocańda P.

2016 *Badania nad pierwszymi murowanymi zamkami na obszarze obecnego województwa podkarpackiego*, Archeologie západních Čech, 11, 66-82.

Kokowski A.

1996 *Badania sondażowe w Gródku nad Bugiem na stan. 25*, Sprawozdanie z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1995 roku, 32-33.

Kołodziejski S.

1985 *Les éperons à molette du territoire de la Petite Pologne au Moyen Âge: Mémoires archéologiques*, A. Kokowski (red.), Lublin, 161-179.

2002 *Geneza obronnych rezydencji możnowładztwa w Polsce piastowskiej: Castrum, urbis et bellum. Sbornik navukovych prac. Prysvjačaenna pamiaci prafesara Michajsa Tkačova*, G. Siemiančuk, A Macielski (red.), Baranoviči, 232-236.

Kondraciuk P.

2014 *Tajemnicze drzwi cerkwi w Szczebrzeszynie*, Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne, VI, 53-58.

Kondracki J.

1978 *Karpaty*, Warszawa.

2002 *Geografia regionalna Polski*, Warszawa.

Koperkiewicz A., Szulta W.

2011 Sprawozdanie z podwodnego rekonesansu archeologicznego w rzece Narew, w miejscowości Suraż, województwo podlaskie, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia XXXI - Archeologia Podwodna 6, 197-204.

Koperski A.

1987a *Rezultaty ratowniczych prac wykopaliskowych na stanowisku Przemyśl, ul. Krasińskiego w 1979 roku*, Materiały i studia muzealne, VI, Przemyśl, 209-239.

1987b *Późnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Przemyślu przy Pl. Dąbrowszczaków,* Materiały i studia muzealne, VI, Przemyśl, 241-262.

1990 *Relikty średniowiecznego cmentarzyska przy katedrze w Przemyślu*, Materiały i studia muzealne, VII, Przemyśl, 171-178.

1999 *Wczesnośredniowieczne osadnictwa rejonu katedry obrządku łacińskiego w Przemyślu*, Rocznik Przemyski, XXXV, z. 2, 89-96.

2001 *Dzieje Przemyśla*, t. I., Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne, Przemyśl.

2001a *Kościół przemyski w dobie wczesnego średniowiecza*, Dzieje Podkarpacia, V, 329-374.

2004 *Cmentarzysko szkieletowe na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu*, Rocznik Przemyski, XL, z. 2, 147-178.

2010 *Wczesnośredniowieczne osadnictwo na terenie Przemyśla: Przemyśl wczesnośredniowieczny*, E. Sosnowska (red.), Origines Polonorum t. III, Warszawa, 93-175.

2010a *Cmentarzysko staromadziarskie z X w. w Przemyślu*: *Przemyśl wczesnośredniowieczny*, E. Sosnowska (red.), Origines Polonorum t. III, Warszawa, 364-387.

Koperski A., Krzemińska M.

2008 *Materiały wczesnośredniowieczne z Pl. Berka Joselewicza w Przemyślu, stan. Nr 65 (sezon badawczy 2002),* Rocznik Przemyski, XLIV, z. 2, 109-118.

Kotlarczyk J.

1970 *Grody Czerwieńskie a karpacki system obrony pod Przemyślem we wczesnym średniowieczu,* AAC, 11, 239-269.

2003 *Nieznane grodzisko na progu Karpat w Witoszyńcach pod Przemyślem (An unknown stronghold at Witoszyńce near Przemyśl on the Carpathian Threshold): Polonia minor medii aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, Z. Woźniak, J. Garncarski (red.), Rzeszów, 357-368.

Kotowicz P.

2002 *Żelazne grzywny grotopodobne z grodziska wczesnośredniowiecznego "Horodna" w Trepczy, pow. Sanok,* MiSROA, 23, 221-226.

2004 *Wojowie i rycerze. Uzbrojenie średniowieczne na pograniczu polsko-rusko-słowackim*, Sanok.

2005 *System militarny Sanoka we wczesnym średniowieczu*, Acta Militaria Mediaevalia, I, 61-86.

2006 *Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopaństwowym (VI – poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady*: Держава та Армія, Вісник Національного Університету „Львівська Політехніка", 571, 18-47.

2009 *Architektura obronna i wyposażenie załogi zamku sanockiego w późnym średniowieczu, Фортеця : збірник заповідника "Тустань": на пошану Михайла Рожка*, Львів, 1, 366-378.

2013 *Broń i oporządzenie jeździeckie / Weapon and riding gear : Sutiejsk. Gród pogranicza polsko-ruskiego w X-XIII wieku. Studium interdyscyplinarne,* J. Kalaga (red.), Warszawa-Pękowice, 62-75.

2016 *Clipped Prague groschen of John of Luxembourg (John of Bohemia) from the Medieval hillfort in Sanok–Biała Góra*, Zapiski Numizmatyczne, XI, Kraków, 221-242.

2017 *The Polish-Ruthenian borderland in 1340 and the fall of the "Zamczysko" hillfort in Sanok-Biała Góra,* Fasciculi Archaeologiae Historicae, 30, 35-51.

2018 *Początki i rozkwit średniowiecza / Early and High Middle Ages: Przemoc, konflikt wojna. Wędrówki po archeologicznych śladach dawnych epok i kultur województwa podkarpackiego*, Rzeszów, 78-103.

Kotowicz P., Fedyk R.

2006 *Zamczysko. Średniowieczne grodzisko w Sanoku-Białej Górze, I, Zabytki metalowe i kamienne*, Sanok.

Kotowicz P., Muzyczuk A.

2008 *Militaria średniowieczne z królewskiego miasta Krosna*, Acta Militaria Mediaevalia, IV, 125-166.

Kotowicz P., Michalak A.

2006 *„...I poszedł Włodzimierz na Lachów...". O recepcji orientalnych militariów w średniowiecznej Polsce*, ZOW 61/1-2, 82-96.

Kowalczyk E. (Kolwalczyk-Heyman E.)

1982 *„Trajana Wały", H. Gajewska [w:] „Słownik Starożytności Słowiańskich" t.6, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977* [recenzja], Światowit, 35, 289-290.

1987 *Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*, Wrocław.

1992 *„Nazwy obronne" Słup, Samborza i Zawada a zagadnienia obrony stałej ziem polskich w średniowieczu. Rozprawa habilitacyjna*, Warszawa.

1998a *O wykorzystaniu badań archeologicznych w pracach historycznych*, KH, 105, 4, 125-132.

1998b *W. Makarski, Pogranicze polsko-ruskie do połowy XIV wieku. Studium językowo-etniczne, lublin 1996, ss. 327, mapy* [recenzja], KH, 105, 3, 115–121.

2000 *Momenty geograficzne państwa Bolesława Chrobrego. Na styku historii i archeologii*, KH, CVII, 2, 41-76.

2006 *Stan badań archeologicznych na obszarze łuku Biebrzy a potrzeby badań nad osadnictwem pogranicza mazowiecko-ruskiego i litewskiego w średniowieczu: Stan badań archeologicznych na pograniczu polsko-białoruskim od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytne*, H. Karwowska, A. Andrzejewski (red.), Białystok, 35-42.

Krasnodębski D.

1998 *Grodzisko w Paszkowszczyźnie - próba ratowania zabytku*, Nad Bugom i Narwoju, 2 (36), 14-16.

2003 *Miasteczko Suraż*, Wiedza i Życie, VII/2003, 68-70.

2005 *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Zajączkach, stanowisko 1, gm. Juchnowiec Kościelny, woj. podlaskie*, PZA, 2, 54-87.

2006 *Badania Instytutu Archeologii i Etnologii PAN na terenie woj. białostockiego (podlaskiego) w latach 1990-2005: Stan badań archeologicznych na pograniczu polsko-*

białoruskim od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytne, H. Karwowska, A. Andrzejewski (red.), Białystok, 63-75.

2007 *Archeologiczna prospekcja lotnicza Podlasia w latach 1996-2006*, Biuletyn konserwatorski województwa podlaskiego, 13, 243-262.

2012 *Wczesnośredniowieczne grody nad górną Narwią i ich związki ze szlakami handlowymi*, PZS, 7-8, 153-170.

2013 wywiad z D. Krasnodębskim (НАД БУГОМ І НАРВОЮ – № 6/2013, 23-26), źródło: www.academia.edu, dostęp: 20.09.2017

Krasnodębski D., Małkowski W.

2018 *Badania archeologiczne grodziska w Zbuczu, gm. Czyże, pow. hajnowski*, Historia Slavorum Occidentis, 2 (17), 105-121.

Krasnodębski D., Olczak H.

2018 *Sto lat badań archeologicznych w polskiej części Puszczy Białowieskiej*, *Мінулае і сучаснасць Свіслацкага краю*, В. В. Даніловіч (рэд.), Мінск, 38-51.

Krasnodębski D., Olczak H., Barford P. M.

2005 *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Zajączkach, stanowisko 1, gm. Juchnowiec Kościelny, wo. podlaskie*, PZS, 1, 54-88.

Krasnodębski D., Olczak H., K. Bieńkowska

2014 *Suraż w świetle badań archeologicznych z lat 2001-2002*: *Małe miasta. Perspektywa archeologiczna, Acta Collegii Suprasliensis*, XVII, M. Zalewski, M. Zemło (red.), 169-182.

2019 *Elementy wczesnośredniowiecznych rytuałów funeralnych i kultowych w dorzeczu górnej Narwi w IX-XIII: nowe badania i analizy wcześniej pozyskanych źródeł, 5.4. Daniłowo Małe i Suraż: Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*, A. Buko (red.), Warszawa, 77-90.

Krasnodębski D., Olczak H., Samojlik T.

2011 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska Puszczy Białowieskiej: In silvis, campis... et urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*, S. Cygan, M. Glinianowicz, P. Kotowicz (red.), Rzeszów-Sanok, 145-174.

Krasnodębski D., Skrzyńska K., Olczak H.

2019 *Badania nieinwazyjne wybranych mikroregionów osadniczych: Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*, A. Buko (red.), Warszawa, 33-54.

Krasny P.

1997 *O najdawniejszych badaniach archeologicznych w Polsce. Wykopaliska w Chełmie w 1640 roku*, Historyka, XXVII, 109-114.

2010 *Fabrica Ecclesiae Ruthenorum. Dzieje cerkwi w Szczebrzeszynie i jej rozbudowy w latach 1777-1789 w świetle kroniki ks. Jana Karola Lipowieckiego*, Kraków.

Krasowska H.

2006 *Górale polscy na Bukowinie Karpackiej. Studium socjolingwistyczne i leksykalne*, Język na pograniczach, 28, H. Popowska-Taborska (red.), Warszawa.

Krąpiec M.

1998 *Wyniki analizy dendrochronologicznej prób drewna dębowego z Czermna*, Archeologia Polski Środkowowschodniej, 2, 166.

2009 *O możliwości datowania dendrochronologicznego drewna jodły (abies alba) z Zachodniej Ukrainy na przykładzie badań drewna z miasta-twierdzy Tustań i z osadów aluwialnych Łukawca Wielkiego koło Staruni: Фортеця: на пошану Михайла Рожка,* I, Львів, 615-620.

Krąpiec M., Ważny T.

1994 *Dendrochronologia: podstawy metodyczne i stan zastosowania badań w Polsce*, Światowit, 39, 193-214.

Krąpiec M, Zielski A.

2004 *Dendrochronologia,* Warszawa.

Kruppe J.

1981 *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, Studia i materiały z historii kultury materialnej, Z. Kamieńska (red.), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, Łódź.

Kubica E. (Kubica-Kabacińska)

1996 *Katalog zabytków wczesnośredniowiecznej architektury monumentalnej Małopolski, Rusi Halickiej i Wołynia*, MiSROA, 17, 131-189.

2010 *Problem genezy i chronologii wczesnośredniowiecznych budowli przemyskich: Przemyśl wczesnośredniowieczny*, E. Sosnowska (red.), Origines Polonorum t. III, Warszawa, 301-319.

Kubrak Z.

1998 *Zarys rozwoju przestrzennego Lubaczowa (XIV-XX w.)*, Rocznik Lubaczowski, 8, 7-20.

Kuczynko Z.

2014 *Zamki Wołynia w XIV-XVI w.*, Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne, 6, 13-23.

Kunysz A.

1961a *Badania archeologiczne o charakterze ratowniczym i zwiadowczym na terenie Przeworska, Jarosławia i Ropczyc*, Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1961, Rzeszów-Krosno, 17-18.

1961b *Jarosław – w pradziejach i wczesnym średniowieczu,* Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia, 17-30.

1962 *Wyniki badań archeologicznych na terenie Przemyśla w rejonie starego miasta w roku 1961*, Rocznik Przemyski, IX, z. 2, 352-361.

1963 *Osadnictwo wczesnośredniowieczne w granicach dawnej Ziemi Sanockiej, ze szczególnym uwzględnieniem Sanoka w świetle źródeł archeologicznych,* Rocznik województwa rzeszowskiego, III, 55-104.

1965 *Osada garncarska w Przemyślu (X-XIV wiek),* Rocznik Przemyski, X, z. 3, 336-345.

1966 *Początki Jarosławia w świetle badań archeologicznych*, Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia, 10-17.

1968a *Grodziska w województwie rzeszowskim*, MiSROA za rok 1966, 25-87.

1968b *Budownictwo drewniane i obróbka drewna w średniowiecznym Przemyślu*, Rocznik Przemyski, XII, 5-36.

1968c *Badania archeologiczne na Wzgórzu Benedyktynek w Jarosławiu*, MiSROA, 230-235.

1971 *Historia badań archeologicznych w Jarosławiu*, Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia, 3-7.

1981 *Przemyśl w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, Rzeszów.

Kurtyka J.

1996 *Południowy odcinek granicy polsko-ruskiej we wczesnym średniowieczu (przed 1340 r.) w świetle źródeł historycznych: Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji — Rzeszów 9-11 V 1995*, M. Parczewski, S. Czopek (red.), Rzeszów, 183-204.

2011 *Podole w czasach jagiellońskich*, Kraków.

Kuśnierz J.

2003 *Historia i stan badań latopisowych grodów Czerwień i Wołyń oraz ich okolic,* Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne, 6-22.

2005 *Militaria z Czermna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku Tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych,* Acta Militaria Mediaevalia, I, 115-132.

2006 *Z badań nad militarnym znaczeniem Gródka nad Bugiem (Wołynia) we wczesnym średniowieczu,* Acta Militaria Mediaevalia, II, 79-102.

2012a *Czermno (Czerwień) - upadek grodu w XIII wieku w świetle danych archeologicznych*: *Czerwień - gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn (red.), , Tomaszów Lubelski-Leipzig-Lublin-Rzeszów, 151-184.

2012b *Das mittelalterliche Körpergräberfeld auf dem Burgwall von Gródek (altrussischer Volyn') in Anbertracht der erhaltenen Grabungsdokumentation des Vorstandes zur Erforschung der Červenischen Burgen (1952-1955)*: *Rome, Constantinopole and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence,* M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Šlehar. M. Hardt, M.P. Kruk. A. Sulikowska (eds.) U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas 1, 1, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa, vol. I, 579-601.

Kuśnierz-Krupa D., Krupa M.

2016 *Sokal w okresie średniowiecza. Prolegomena do badań,* Wiadomości konserwatorskie, 45, 43-52.

Kutyłowska I.

1983 *Zabytkowy zespół warowno-kultowy w Stołpiu, woj. chełmskie*, Zeszyt Biura Badań i Dokumentacji Zabytków w Chełmie, 2/81.

1989 *Wczesnośredniowieczna warownia kultowa w Stołpiu. Związki z bizantyńskim i romańskim kręgiem kulturowym: Chrześcijański wschód a kultura Polska*, red. R. Łużny, Lublin, 365-374.

1990 *Rozwój Lublina w VI-XIV wieku na tle urbanizacji międzyrzecza środkowej Wisły i Bugu,* Lublin.

1998 *Osada rzemieślnicza w Czermnie Kolonii, stan. nr 3, woj. zamojskie*, Archeologia Polski Środkowowschodniej, 3, 167-170.

1999 *Szczebrzeski gród i okręg grodowy w ziemi chełmskiej: Sztuka dawnej ziemi chełmskiej i województwa bełskiego*, P. Krasny (red.), Kraków.

2005 *Średniowieczne, wolno stojące murowane wieże na Lubelszczyźnie: Przeszłość z perspektywy źródeł materialnych i pisanych*, Archaeologia Historica Polona 15/1, J. Olczak (red.), Toruń, 149-160.

2011 *Zapomniany wczesnośredniowieczny klasztor w Stołpiu na Lubelszczyźnie*, MiSROA, XXXII, 189-214.

2015 *Szczebrzeszyńskie castrum nad nad Górnym Wieprzem: Zamki Lubelszczyzny w źródłach archeologicznych,* E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin, 175-190.

Kutyłowska I., Jarszak-Gołub I.

2000 *Konstrukcje wałów wczesnośredniowiecznych grodzisk Lubelszczyzny: Archaeologia et historia: księga jubileuszowa dedykowana Pani Profesor Romanie Barnycz-Gupieńcowej*, L. Kajzer et al. (red.), Łódź, 214-223.

Labuda G.

1959 *Zabiegi o utrzymanie jedności państwa polskiego w latach 1138-1146*, Kwartalnik Historyczny, 66, z. 4, 1147-1167.

1988 *Polska, Czechy, Ruś i kraj Lędzian: Studia nad początkami Państwa Polskiego*, t. II, Poznań.

1996 *Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej – w polskiej historiografii: Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji — Rzeszów 9-11 V 1995*, M. Parczewski (red.), Rzeszów, 9-17.

Lach J.

1995 *Środowisko geograficzne: Sanok. Dzieje miasta*, F. Kiryk (red.), Kraków, 11-43.

Leciejewicz L.

1978 *Gród i podgrodzie u Słowian zachodnich – problemy funkcji i rozwiązań przestrzennych: Początki zamków w Polsce,* M. Niemczyk (red.), Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuk i Techniki Politechniki Wrocławskiej, 12, Studia i Materiały, 5, Wrocław, 51–57.

M. Legut-Pintal

2013 *LiDAR w badaniach nad średniowiecznymi fortyfikacjami i siedzibami obronnymi. Przykład założeń obronnych biskupów wrocławskich,* III Forum Architecturae Poloniae Medievalis, I, Kraków, 209-222.

Lewicki T.

1945 *Polska i kraje sąsiednie w świetle „Księgi Rogera" geografa arabskiego z XII w. al-Idrisiego*, I, *Uwagi ogólne, tekst arabski, tłumaczenie*, Kraków.

1947 *Ze studiów nad toponomastyka Rusi w dziele geografa arabskiego al-Idrisi'ego (XII w): Sutaska-Saciasska*, Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętnosci, XLXVIII, № 10, 402-407.

Liščák V.

2017 *Mapa mondi (Catalan Atlas of 1375), Majorcan cartographic school, and 14th century Asia*, Proceedings of the International Cartographic Association, 1/2017, źródło: https://www.researchgate.net/publication/325188426_Mapa_mondi_Catalan_Atlas_of_1375_Majorcan_cartographic_school_and_14th_century_Asia dostęp: 08.02.2019

Liwoch R.

2003 *Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski)*, MiSROA, XXIV, 213-297.

2006 *Buławy z Zachodniej Ukrainy*, Acta Militaria Mediaevalia, II, 67-78.

2008 *Wykopaliska T. Ziemięckiego na grodzisku w Podhorcach: Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць*, О. Моця (ред.), Коростень 4-8.

2013 *Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej*, Materiały Archeologiczne, 39, 7-31.

2015 *Plomby typu drohiczyńskiego z Drohiczyna nad Bugiem w krakowskim Muzeum Archeologicznym, Materiały Archeologiczne*, 40, 237-241.

2016 *Militaria jako ślady kontaktów między Wschodem a Zachodem Europy w średniowieczu: Rus´ and Countries of the Latin Culture (10th-16th C.)*, Colloquia Russica, seria I, 6, V. Nagirnyy (red.), Krakow, 95-110.

2018 *Dewocjonalia staroruskie z zachodniej Ukrainy*, Colloquia Russica, Seria I, 8, V. Nagirnyy (red.), Kraków, 195-224.

Łoczont M.

2010 *Środowisko geograficzne Przemyśla i jego okolic: Przemyśl wczesnośredniowieczny*, E. Sosnowska (red.), Origines Polonorum t. III, Warszawa, 15-37.

Łowmiański H.

1983 *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań.

Maciejczuk J.

1995 *Osadnictwo pradziejowe w historycznych granicach Suraża od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, Białostocczyzna, 3, 8-22.

Makarski W.

1986 *Nazwy miejscowości dawnej ziemi sanockie*j, Lublin.

1996 *Pogranicze polsko-ruskie do połowy wieku XIV: studium językowo-etniczne*, Lublin.

1999 *Nazwy miejscowości dawnej ziemi przemyskiej*, Lublin.

2004 *Onomastyczno-osadniczy obraz z regionu Skolego w świetle pewnego dokumentu z końca XIV wieku*, Дрогобицький Краєзнавчий збірник, 8, 59-69.

Malczewski J.

2006 *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI wieku: powstanie, zagospodarowanie, układy przestrzenne*, Rzeszów.

Malinowski A.

1968 *Badania antropologiczne na cmentarzyskach w rejonie byłego klasztoru Benedyktynek w Jarosławiu*, MiSROA, 235-238.

Mapa grodzisk...

Mapa grodzisk w Polsce, W. Antoniewicz, Z. Wartołowska (red.), Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964.

Marciniak-Kajzer A.

2007 *Recepta wciąż aktualna, czyli Janiny Kamińskiej poglądy na metodykę badań średniowiecznych dworów*: *Od pradziejów po współczesność. Archeologiczne wędrówki. Studia dedykowane Pani Profesor Marii Magdalenie Blombergowej*, M. Głosek, J. Maik (red.), Łódź, 96-100.

2011 *Średniowieczny dwór rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny*, Łódź.

2018 *Gródki stożkowate czy zamki typu motte*, AHP, 26, 59-70.

Markowski F.

1972 *Niski zamek we Lwowie*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, 17/3, 177-209.

Maroszek J.

1995 *Układ przestrzenny miasta Suraża*, Białostocczyzna, 3, 37-54.

Maroszek J., Tęgowski J.

2010 *Pogranicze polsko-rusko-litewskie: Historia województwa podlaskiego*, A. Dobroński (red.), Białystok, 19-37.

Marszałek J.

1993 *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa.

Mazurek W.

1997 *Wyniki badań i nadzorów archeologicznych w Chełmie w 1995 i 1996 roku przy ulicy Lubelskiej 11-13*, Archeologia Polski Środkowowschodniej, II, 167-173.

2013 *Historia dawnego klasztoru oo. Augustianów w Krasnymstawie w świetle badań archeologicznych*: *Kościoły, cerkwie i klasztory Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych,* E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin, 117-134.

2017 *Umocnienia obronne miast na pograniczu Ziemi Chełmskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego: Fortyfikacje Lubelszczyzny. Badania archeologiczne*, E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin, 47-69.

Mazurek T., Mazurek W.

2019 *Chełm-Bieławin. Kamienna wieża*, Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, -112.

Mazurek T., Mazurek W., Ruszkowska U.

1997 *Wyniki archeologicznych nadzorów wykopów ciepłowniczych w Chełmie na ulicy Krzywej, Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1994 roku,* VIII, Chełm, 63-76.

Mazuruk K.

2004 *Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii*, Białoruskie Zeszyty Historyczne, 133-148.

Mazuryk J., Ostapiuk O.

2003 *Archeologiczne badania latopisowego Uhrowieska* na *Wołyniu,* Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne, 1, 35-45.

Mazuryk J., Panyszko S., Ostapiuk O.

1998 *Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska,* Archeologia Polski Środkowowschodniej, 3, 175-182.

Mączka G.

2019 *Domniemane grodziska Lubelszczyzny*, Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 333-349.

Michaluk D.

1993 *Rozwój układu przestrzennego Mielnika w XIII-XVIII w.,* Studia Podlaskie, 4, 25-50.

2002 *Ziemia mielnicka województwa podlaskiego w XVI-XVII wieku*, Toruń.

Miesiarkin A.

2013 *Najazd mongolski na Ruś oczyma polskich, czeskich I węgierskich kronikarzy*: Colloquia Russica, series I, 3, *Rus' during the Epoch of Mongol Invasions 1223-1480,* V. Nagirnyy (ed.), Krakow, 38-43.

Mironowicz A.

1999 *Monastery prawosławne na terenie diecezji chełmsko-bełskiej*: *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej X-XX wiek. Materiały międzynarodowego seminarium pt. Atlas ruchu zakonnego w Europie Środkowo-Wschodniej X-XX wiek, Lublin 25-27 listopada 1993,* H. Gapski, J. Kłoczowski (red.), Lublin, 337-364.

Miśkiewiczowa M.

1981 *Mazowsze wschodnie we wczesnym średniowieczu*, Warszawa.

Mojski P. M.

1995 *Cartographia Rappersviliana Polonorum. Katalog zbiorów kartograficznych Muzeum Polskiego w Rapperswilu*, Rapperswill.

Musianowicz K.

1955 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych w roku 1954 w Drohiczynie, pow. Siemiatycze*, Wiadomości Archeologiczne, 22, z. 2, 332-346.

1956 *Badania wykopaliskowe w roku 1955 w Drohiczynie, pow. Siemiatycze*, Wiadomości Archeologiczne, 23, z. 1, 169-176.

1957a *Grodzisko i osada w Drohiczynie, pow. siemiatycki, w świetle badań 1955 r.*, Sprawozdania Archeologiczne, III, 190-194.

1957b *Wczesnośredniowieczny ośrodek handlowy w Drohiczynie, pow. Siemiatycze,* Wiadomości archeologiczne, 24, 285-299.

1960 *Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu,* Materiały wczesnośredniowieczne, V, 187-230.

1961 *Nowe materiały do kontaktów Drohiczyna nad Bugiem z Nowogrodem Wielkim*, Rocznik Białostocki, II, 423-433.

1962 *Materiały i problematyka lokalnych grup wczesnośredniowiecznej ceramiki Podlasia*, Światowit, 24, 587-609.

1969 *Drohiczyn we wczesnym średniowieczu*, Materiały Wczesnośredniowieczne, 6, 7-228.

Musianowicz K., Miśkiewicz M., Walicka E.

1957 *Wyniki badań prowadzonych w 1956 r. na osadzie podgrodowej w Drohiczynie, pow. Siemiatycze*, Wiadomości Archeologiczne, 24, 337–350.

Musianowicz K., Walicka-Kempisty E.

1959 *Prace wykopaliskowe w Drohiczynie pow. Siemiatycze w 1957 r.*, Wiadomości Archeologiczne, 26, 33–43.

Myśka R., Pochoralskij J.

2014 *Średniowieczne grodzisko Teptiuż (Modryczi, stan. 1) na przedgórzu Karpat (badania z lat 2012-2013)*: *Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2013: streszczenia referatów XXX konferencji*, J. Libera, A. Zakościelna (red.), Lublin, 36-37.

Myśliwski G.

1994 *Powstanie i rozwój granicy liniowej na Mazowszu (XII – poł. XVI w.)*, Kwartalnik Historyczny, 101, 3, 3-24.

Nadolski A.

1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XIII wieku*, Łódź.

Nagirnyy V.

2011 *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199)-1264*, Kraków.

Nalepa J.

1991 *Prapolski bastion toponimiczny w bramie Przemyskiej i Lędzanie*, Onomastica, 36, 5-45.

2000 *Pogranicze polsko-ruskie do połowy wieku XIV a archaiczne hydronimy i toponimy. Weryfikacja 'werifikacji'*, Slavia Antiqua, 41, 27-48.

Nekljudova T., Baškov A.

2018 *Das archäologische Museum „Berestje". Die Geschichte der Musealisierung der archäologischen Stätte und die aktuelle Museumsentwicklung*, Analecta Archaeologica Ressoviensia, 13, 441-461.

Nicieja S.

2006 *Twierdze kresowe Rzeczypospolitej*, Warszawa.

Nikodem J.

2013 *Unia horodelska. Skuteczny kompromis czy zarzewie przyszłych konfliktów?,* Zapiski Historyczne, 78, z. 3, 7-38.

Nosek S.

1957 *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, VI, 1951 (1957).

Nováki Gy., Sándorfi Gy.

1981 *Untersuchung der Struktur und des Ursprungs der Schanzen der frühen ungarischen Burgen*, Acta Archaeologica Academiae Scientarum Hungaricae, 33, 133-160.

Nowakowski D.

2017 *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław 2017.

Olczak H., Krasnodębski D.

2002 *Wczesnośredniowieczne miejsce kultu i osada w Mołoczkach, pow. Bielsk Podlaski, woj. podlaskie*, Sprawozdania Archeologiczne, 54, 141-171.

Ościłowski J.

2015 *Patrząc na południe. Badania wczesnośredniowiecznych grodzisk na północno-wschodnim Mazowszu: Materiały do archeologii Warmii i Mazur*, 1, S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffman (red.), Warszawa-Białystok, 325-360.

Pacuski K.

1978 *Mazowsze wobec walk o władzę w Polsce na przełomie XIII/XIV w.; sprawa przynależności kasztelanii sieciechowskiej na początku XIV w.*, Kwartalnik Historyczny, 3, 585-603.

2019 *Wschodnia granica Mazowsza w średniowieczu w świetle danych historycznych (X-XV w.): Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*, A. Buko (red.), Warszawa, 15-32.

Panasiewicz W.

1998 *Osadnictwo wczesnośredniowieczne Hrubieszowa i okolic w świetle wyników badań archeologicznych z lat 1990-1995: Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: матеріали IX наукової історично-краєзнавчої міжнародної конференції, 20-23 січня 1998 року*, Г. В. Бондаренко (ред.), Луцьк, 184-186.

Pankowski B.

2009 *Stan badań archeologicznych nad średniowiecznymi zamkami dawnego województwa sandomierskiego*, MiSROA, XXX, 63-142.

Panyszko S., Ostap'iuk O.

2004 *Badania wczesnośredniowiecznego Lubomla*, Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne, 2, 166-171.

Parczewski M.

1986 *Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi we wschodniej części polskich Karpat*, AAC, XXV, 179-205.

1988 *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*, Prace Komisji Archeologicznej Oddziału PAN w Krakowie, 27, Wrocław.

1991 *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach*, Kraków.

1992 *Geneza Łemkowszczyzny w świetle wyników badań archeologicznych*: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat,* I, J. Czajkowski (red.), Rzeszów, 11-26.

1996 *Początki sąsiedztwa polsko-rusko-słowackiego w świetle danych archeologicznych: Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji — Rzeszów 9-11 V 1995*, M. Parczewski , S. Czopek (red.), Rzeszów, 69-80.

1999 *Uwagi o stanie badań nad grodziskami średniowiecznymi na górnym Naddniestrzu*, Przegląd Archeologiczny 47, 181-184.

2004 *Początki polsko-ruskiej rubieży etnicznej*: *Geograficzne problemy pogranicza Europy Zachodniej i Wschodniej,* H. Matuszczak, Z. Michalczyk (red.), Lublin, 43-52.

2005 *Uwagi o przejawach wczesnośredniowiecznej aktywności militarnej w północnych Karpatach,* Acta Militaria Mediaevalia, 1, 27-36.

2006 *Stan badań nad zasiedleniem pogranicza polsko-rusko-słowackiego (węgierskiego) we wczesnym średniowieczu: Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich*, Krosno, 13-28.

2007a *Problem Lędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej: U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych*, M. Dębiec, M. Wołoszyn (red.), Rzeszów, 161-176.

2007b *Średniowieczna kolonizacja wschodniej części polskich Karpat w świetle danych archeologii: Późne średniowiecze w Karpatach polskich*, J. Garncarski (red.), Krosno, 9-37.

Parczewski M., Pelisiak A., Szczepanek K.

2016 *Bieszczady Zachodnie w pradziejach i średniowieczu w świetle danych archeologicznych i palinologicznych: Bojkowszczyzna Zachodnia – wczoraj, dziś i jutro*, t.1, J. Wolski (red.), Warszawa, 315-360.

Parczewski M., Pohorska-Kleja E.

1995 *Najdawniejsze dzieje Sanoka: Sanok. Dzieje miasta*, F. Kiryk (red.), Kraków, 45-88.

Pasternak J.

1936 *Moje badania terenowe w 1935* r., ZOW, XI, z. 10-11, 131-133.

1937 *Moje badania terenowe w 1936 roku*, ZOW, XII, z. 7-8, 109.

1938 Moje badania terenowe z 1937 roku, ZOW, XIII, z. 7-8, 105-106.

1998 *Старий Галич*, Івано-Франківськ.

Paszkiewicz H.

1928 *Z dziejów Podlasia w XIV w.,* KH, 42, 227-245.

1996 *Początki Rusi*, Kraków.

2002 *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Kraków.

Pawlata L.

1991 *Wyniki badań nowo odkrytego cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Drohiczynie, woj. białostockie*, Rocznik Białostocki, 17, 111 – 126.

2007 *Katalog stanowisk archeologicznych okresu starożytnego i średniowiecza w okolicach Mielnika*, Ziemia Mielnicka, 1/15/2007, 15-25.

2008 *Znaleziska archeologiczne Władysława Litwińczuka i ich znaczenie dla poznania specyfiki osagniczej okolic Suraża*, PZA, 4, 102-185.

2009 *Zygmunt Szmit (1895-1929). Wspomnienie archeologa z Drohiczyna*, PZA, 5, 5-16.

2014 *Problematyka badań nad powstaniem i organizacją przestrzeni miejskiej średniowiecznego Drohiczyna: Małe miasta. Perspektywa archeologiczna*, Lublin-Supraśl, Acta Collegii Suprasliensis, XVII, M. Zalewski, M. Zemło (red.), 23-78.

2015 *Badania archeologiczne na starym mieście w Bielsku Podlaskim na tle wyników dotychczasowych badań*, Biuletyn konserwatorski województwa podlaskiego, 21, 245-279.

Pernal A. B., Essar D. F.

1985 *The 1652 Beauplan Maps of the Ukraine*, Harvard Ukrainian Studies, 9, z. 1-2, 61-84.

Persowski F.

1962 *Studia nad pograniczem polsko-ruskim X-XI w.*, Wrocław.

Perzanowski Z.

1972 *Średniowieczne osadnictwo rejonu Krosna*: *Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu,* I, J. Garbacik (red.), Kraków, 59-77.

Peskova A., Mikhaylov K.

2018 *The Large Fortified Settlement Near Shepetivka: History of the Medieval Settlement – History of the Archaeological Site*, Analecta Archaeologica Ressoviensia, 13, 417-440.

Pianowski Z.

1994 *„Sedes regni principales". Wawel i inne rezydencje piastowskie do połowy XIII wieku na tle europejskim*, Monografia 178, Seria: architektura, Kraków.

2013 *Pierwsze budowle murowane w Przemyślu. Przemyślidzi, Rurykowicze czy Piastowie?,* Studia nad dawną Polską, 3, Gniezno, 69-84.

Pianowski Z., Proksa M.

2008 *Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006*, Rzeszów.

2010 *Rotunda św. Mikołaja pod prezbiterium katedry przemyskiej. Badania archeologiczno-architektoniczne w latach 1961 i 1996-2001*: *Przemyśl wczesnośredniowieczny* (red. E. Sosnowska), Origines Polonorum t. III, Warszawa, 330-347.

Piekalski J.

1999 *Od Kolonii do Krakowa: przemiana topografii wczesnych miast*, Wrocław.

2007 *Średniowieczny przełom kulturowy,* Archaeologia Historica Polona, 16, 9-18.

Pilch A.

1996 *Osadnictwo regionu lubaczowskiego we wczesnym średniowieczu. Stan badań,* Rocznik Lubaczowski, 6, 5-19.

Piotrowska D.

2006 *Z działalności instytucji II Rzeczypospolitej chroniących zabytki archeologiczne na Zachodniej Ukrainie*, Przegląd Archeologiczny, 54, 61-98.

Piotrowska P., Piotrowski M., Wyszyński Ł.

2019 *Machnów Stary, gm. Lubycza Królewska. Grodzisko*, Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 270-283.

Piotrowski A.

1991 *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych na osadzie z XI-XIII w. Drohiczynie, gm. loco, woj. Białostockie (stanowisko I) w latach 1984-1985*, Rocznik Białostocki, XVII, 385-388.

1993 *Sprawozdanie z prac archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku I w Drohiczynie, woj. Białostockie, w latach 1987-1988*, Rocznik Białostocki, XVIII, 416-421.

Piotrowski M.

2009 *Niektóre problemy w badaniach nad pograniczem polsko-ruskim we wczesnym średniowieczu: Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu*, E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin, 73-82.

2015 *Grodzisko w Posadowie i jego kontekst*, Rocznik Tomaszowski, 4, 7-48.

2019 *Horodło gm. Horodło, pow. hrubieszowski. Grodzisko*, Skarby z Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 185-204.

Piotrowski M., Piotrowska P., Grochecki K.

2015 *Zdjęcia rentgenowskie w poznawaniu średniowiecznej przeszłości. Możliwości współpracy archeologów z placówkami medycznymi na przykładzie badań skarbu biżuterii z Czermna,* European Journal of Medical Technologies, 8, 3, 14-23.

Piotrowski M., Wołoszyn M.

2012a *Two devotional objects from Lubaczów (South-Eastern Poland) and their archaeological-historical context*: *Rome, Constantinopole and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence,* M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Šlehar. M. Hardt, M.P. Kruk. A. Sulikowska (eds.) U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas 1, 2, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa, vol. II, 331-345.

2012b *Czermno (Czerwień) – badania w latach 2010-2011*: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Tomaszów Lubelski-Leipzig-Lublin-Rzeszów, 185-241.

Poleski J.

1992 *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce,* Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace archeologiczne, 52, Kraków.

2004 *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków.

2010 *Von der Burg zur Stadt - zur Genese der städtischen Zentren in Kleinpolen,* Acta Praehistorica et Archaeologica, 42, 71-83.

2017 *Kontakty plemion zamieszkujących tereny Polski z państwem morawskim i państwem czeskim w IX i X w. a problem kształtowania się państwa pierwszych Piastów: Spór o początki państwa polskiego. historiografia, tradycja, mit, propaganda*, W. Drelicharz, D. Jasiek, J. Poleski (red.), Kraków 2017, 49-98.

Poliński D.

2018 *Gród czy zamek? Desygnaty terminów oraz konsekwencje ich stosowania w archeologii historycznej i ochronie zabytków,* AHP, 26, 41-58.

Poppe A.

1957 *Zabytek epigrafiki staroruskiej z Drohiczyna napis na rękojeści noża z XII wieku,* Studia Źródłoznawcze (Commentationes), 1, 89-108.

1958 *Gród Wołyń,* Studia Wczesnośredniowieczne, IV, Wrocław-Warszawa, 227-300.

1962 *Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X-XV w.,* Wrocław.

Poradyło W.

2005 *Nowe dane do topografii średniowiecznego Przemyśla*, Rocznik Przemyski, XLII, z. 2, 125-144.

2010 *Problem lokalizacji przemyskiego podgrodzia. Nowe dane archeologiczne: Przemyśl wczesnośredniowieczny*, E. Sosnowska (red.), Origines Polonorum t. III, Warszawa, 190-201.

Pow. S.

2019a *Climatic and Environmental Limiting Factors in the Mongol Empire's Westward Expansion: Exploring Causes for the Mongol Withdrawal from Hungary in 1242: Socio-Environmental Dynamics along the Historical Silk Road*, L. Yang et al. (eds.), Springer Open (Cham), 301-321.

2019b *The Use of Environmental-Climatic Theories to Explain the Expansion and Contraction of the Saljuq and Mongol Empires: Are We Getting "Warm" or "Cold"?*, Annual of Medieval Studies at CEU, 25, I. Csepregi (ed.), Budapest, 29-52.

Poznański M.

2011 *Aerial Surveys of the Earthwork Castle in Czermno. Preliminary Interpretations and Reconstructions of the Early Medieval Elements of the Settlement*, Analecta Archaeologica Ressoviensia, 5, 439-456.

Proksa M.

1994 *Budownictwo obronno-rezydencjonalne ziemi przemyskiej i sanockiej (połowa XIV wieku-połowa XVII w.) w świetle badań archeologiczno-architektonicznych i źródeł pisanych*, Przemyśl.

2001 *Studia nad zamkami i dworami ziemi przemyskiej: od połowy XIV do początków XVIII wieku*, Przemyśl.

Prusicka E. (Prusicka-Kołcon E.)

2006 *Sprawozdanie z badań sondażowych na terenie „Zamczyska" w Terebińcu, pow. hrubieszowski, w 2002 roku*, Archeologia Polski środkowowschodniej, 8, 121-125.

2013 *Horodelskie Zamczysko*, Zamojski Kwartalnik Kulturalny, 3 (116), 33-34.

2015a *Zamek Grabowiec – wyniki badań archeologicznych: Zamki Lubelszczyzny w źródłach archeologicznych*, E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin, 115-126.

2015b *Dzieje zamku w Uchaniach w świetle badań architektoniczno-archeologicznych: Zamki Lubelszczyzny w źródłach archeologicznych*, E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin, 229-236.

2019 *Bronisławka, gm. Grabowiec, pow. zamojski. Grodzisko (dawnej Grabowiec),* Skarby Przeszłości, 20, Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku, 85-94.

Prusicka E., Żeromski W.

1990 *Archeologiczno-architektoniczna interwencja na posesjo ul. Jatkowa 3 w Hrubieszowie*, Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1990 r., 50-54.

Przyboś K.

1991 *Zagadkowy gród Tustań w Karpatach*, Wierchy, 56, 113-120.

1996 *Granice ziemi sanockiej w czasach nowożytnych*, Rocznik Przemyski, XXXII, z. 1, 21-30.

Rauhut L.

1960a *Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie*, Materiały Wczesnośredniowieczne, V, 1960, 231-260.

1960b *„Gród czerwieński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim", Zofia Wartołowska, „Światowit", t. 22, 1958 [recenzja]*, Archeologia Polski, 5, z. 1, 165-173.

Reder J.

2009 *Środowisko geograficzne: Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*, E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin, 5-22.

Rodzińska-Chorąży T.

2019 *Interpretacja form i funkcji obiektów architektonicznych w świetle materiału porównawczego: Średniowieczny zespół rezydencjonalny na Górze Katedralnej w Chełmie,* A. Buko (red.), Warszawa, 195-223.

Romaniuk Z.

1994 *Pradzieje Brańska i okolic*, Białostocczyzna, 4, 3-13.

Rozwałka A.

2004 *Radzyń i okolice w pradziejach, średniowieczu i okresie nowożytnym w świetle źródeł archeologicznych*, Wschodni Rocznik Humanistyczny, I, 19-35.

2008 *Główne etapy przemian osadniczych w międzyrzeczu środkowej Wisły i Bugu w średniowieczu (od VII do połowy XIII wieku) w świetle źródeł archeologicznych i pisanych*: *Słowianie wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu*, J. Libera (red.), Łęczna, 59-68.

2018 *Zaginiony krajobraz. Rola dawnej kartografii w badaniach archeologicznych minionych przestrzeni kulturowych. Wybrane przykłady z codziennej praktyki*, MiSROA, XXXIX, 91-109.

Rozwałka A., Gurba J., Banasiewicz E. et al.

1995 *Formowanie się wczesnośredniowiecznego osadnictwa Polski środkowowschodniej*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sect. F., Historia, 50, 67-76.

Rutkowski H.

2017 *Granica mazowiecko-litewska między Wizną a Grodnem z 1358 r.*, Studia Geohistorica, 5, 140-155.

Ruszkowska U.

1994 *Badania na stan. 11/12 w Uhrusku, gm. Wola Uhruska Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1987-1988*, III, Chełm, 45-49.

1995 Wstępne wyniki badań ratowniczych w Chełmie, ul. Lubelska 14-20, stan. 19, *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1992-1993 roku,* VII, Chełm, 47-64.

1996 *Wyniki badań ratowniczych w Chełmie, ul. Lubelska 14-20, stanowisko 19, w 1993 i 1994 r.*, Archeologia Polski Środkowowschodniej, I, 133-139.

2000 *Czy na Górce Chełmskiej znajdowało się miejsce kultu pogańskiego?,* Eastern Review, 4, 405-410.

2016 *Pradziejowy i średniowieczny zespół osadniczy w Chełmie-Bieławinie. Postulaty konserwatorskie*, Rocznik Chełmski, 20, 363-371.

Rzechowski J.

1997 *Trzeciorzęd i czwartorzęd wschodniej części Wyżyny Lubelskiej i Roztocza na „Mapie Geologicznej Polski",* Przegląd Geologiczny, 45, z. 11, 1202-1208.

Rzeźnik P.

1999 *Lokalne i ponadregionalne akcenty przemian ceramiki w XIII-wiecznym Wrocławiu,* Mediaevalia Archaeologica, 1, 125-136.

Samsonowicz H.

2017 *Granice – bariery czy miejsca spotkań z „innymi"?: Fines testis temporum. Studia ofiarowane Profesor Elżbiecie Kowalczyk-Heyman w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, M. Dzik, G. Śnieżko (red.), Rzeszów, 39-46.

Sawyc'kyj W.

2014 *W kwestii jednego, rzadkiego typu enkolpionów z okresu litewsko-ruskiego znalezionych na Wołyniu,* Zeszyty Zamojsko-Wołyńskie, VI, 25-34.

Semkowicz W.

1925 *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego,* KH, 29, 258-314.

Senyk S.

1993 *A History of The Church in Ukraine*, Roma.

Siemianowska E.

2017 *O przewłokach raz jeszcze*, Studia Geohistorica. Rocznik historyczno-geograficzny, 115-139.

Sikora J., Kittel P., Wroniecki P.

2015 *Nieinwazyjne badania grodzisk wczesnośredniowiecznych Polski Centralnej i ich zaplecza osadniczego: Chełmo, Rękoraj, Rozprza, Stare Skoszewy, Szydłów*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, 46, 2013-2015, 251-292.

Skibiński S.

1961 *Zabytki archeologiczne powiatu chełmskiego*: *Ziemia chełmska (materiały z sesji naukowej historyków odbytej w Chełmie 21 czerwca 1959)*, J. Willaume (red.), Lublin, 140-152.

Skrzyńska-Jankowska K. (Skrzyńska K.)

2001 *Najstarsze osadnictwo wczesnośredniowieczne Podlasia na przykładzie wybranych stanowisk*: *Najstarsze dzieje Podlasia w świetle źródeł archeologicznych*, B. Bryńczak, P. Urbańczyk (red.), Siedlce, 169–204.

2006a *Early Medieval portages on the trade route between the Baltic and Black Sea: a case study from the Polish-Rus' borderlands: The Significance of Portages: Proceedings of the First International Conference on the Significance of Portages, 29th Sept-2nd Oct 2004, in Lyngdal, Vest-Agdger, Norway, arranged by the County Municipality of Vest-Agder, Kristiansand*, Oxford, 199-208.

2006b *Wczesnośredniowieczne pogranicze polsko-ruskie w dorzeczu środkowego Bugu – główne problemy badawcze: Stan badań archeologicznych na pograniczu polsko-białoruskim od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytne*, H. Karwowska, A. Andrzejewski (red.), Białystok, 51-61.

Slobodian V.

2014 *Widok Chełma z drugiej połowy XVII wieku*, KHKM, 2, 259-265.

Smoleński J.

1930 *Z geografji fizycznej Wołynia*, Rocznik Wołyński, I, 3-6.

Smorąg-Różycka M.

1999 *Sztuka cerkiewna Rusi Halicko-Wołyńskiej. Artystyczna symfonia tradycji bizantyńsko-ruskiej i romańskiej*, Sztuka kresów wschodnich, IV, A. Betlej, P. Krasny (red.), 7-26.

Smulikowska E., Rutkowska J.

1975 *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, z. 18 (*Powiat włodawski*), R. Brykowski, E. Smulikowska (red.), Warszawa, 48.

Sobczuk E.

2000 *Rozwój przestrzenny Krasnegostawu w świetle źródeł pisanych oraz badań i nadzorów archeologicznych*, Archeologia Polski Środkowowschodniej, V, 136-145.

Sosnowska E.

2010a *Stan badań archeologicznych nad wczesnośredniowiecznym grodem przemyskim ulokowanym na Wzgórzu Zamkowym*: *Przemyśl wczesnośredniowieczny*, E. Sosnowska (red.), Origines Polonorum t. III, Warszawa, 177-189.

2010b *Kopiec Tatarski w Przemyślu: Przemyśl wczesnośredniowieczny,* E. Sosnowska (red.), Origines Polonorum t. III, Warszawa, 348-357.

2010c *Wzgórze Trzech Krzyży w Przemyślu*: *Przemyśl wczesnośredniowieczny*, E. Sosnowska (red.), Origines Polonorum t. III, Warszawa, 358-363.

2010d *Analiza porównawcza stratygrafii i architektury rotundy i palatium na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu: Przemyśl wczesnośredniowieczny*, E. Sosnowska (red.), Origines Polonorum t. III, Warszawa, 230-241.

Sperka J.

2008 *Władysław Opolczyk wobec Sanoka i ziemi sanockiej (1371-1378)*: *630. Rocznica przybycia Franciszkanów do Sanoka,* W. Banach, E. Kasprzak (red.), Sanok, 29-36.

2011 *Zarys migracji rycerstwa śląskiego na ziemie Rusi Koronnej w okresie panowania Władysława Jagiełły*, Княжа доба. Історія і культура, 4, 221-229.

Spinei V.

1982 *Moldova în secolele XI-XIV*. *Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică,* Bucharest.

1985 *Realităţi etnice şi politice în Moldova Meridională în secolele X-XIII. Români şi turanici*. *Editura Junumea*, Iaşi.

1986 *Moldavia in the 11th-14th Centuries*, Bucharest.

2016 *Господство Золотой Орды в Валахии и Молдавии*, Золотоордынское Обозрение, 4, 4, 734-766.

Stănică A. D.

2018 *The "Golden Horde" ceramics in Dobrudja (13th-14th Centuries)*, Peuce, XVI, 251-280.

Stănică A. D., Szmoniewski B.

2016 *The sphero-conical vessels from the Lower Danube in the light of new discoveries from Isaccea, Tulcea county, Romania*, Sprawozdania Archeologiczne, 68, 327-344.

Stankiewicz U.

1994 *Wczesnośredniowieczny Zespół Grodowy w Brańsku*, Białostocczyzna, 4, 82-97.

Stańczyk D.

1996 *Pogranicze polsko-ruskie odcinka nadbużańskiego w świetle źródeł ruskich XII-XIV wieku i w historiogtafii: Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rtisko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji — Rzeszów 9-11 V 1995*, M. Parczewski , S. Czopek (red.), Rzeszów, 205-214.

Suchodolski S.

1971 *Początki mennictwa w Europie środkowej, wschodniej i północnej*, Wrocław.

Supryn M.

1972 *Informacja o badaniach archeologicznych na stanowisku „Góra Zamkowa" w Grabowcu, pow. Hrubieszów, woj. Lublin*, Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego, 10, 3, 19-22.

Swiesznikow I., Hupało W.

1995 *Wyniki badań archeologicznych w Dźwinogrodzie w 1994 roku*, MiSROA, XVI, 175-182.

1996 *Wstępne wyniki badań archeologicznych na zamku w Dubnie*, MiSROA, XVII, 297-303.

Sydoruk T.

2004 *Zamek w Ratnie XVI-XVII w.*, Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne, 2, 39-41.

Szambelan Z.

1989 *Najazdy ruskie na ziemię sandomierską w XIII wieku*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Historica, 36, 7-32.

Szczygieł R.

1986 *Rola przywilejów lokacyjnych w procesie powstawania miast w XV-XVII w. na przykładzie Uchań*, Rocznik Lubelski, 27-28, 51-59.

Szmoniewski B., Sosnowska E.

2009 W*czesnośredniowieczne ozdoby szklane z badań przy Placu Berka Joselewicza w Przemyśl*u, Rocznik Przemyski, XLV, z. 2, 135-140.

Szulta W.

2008 *Przeprawy mostowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Toruń.

Szymański W.

1970 *Sprawozdanie z badań sondażowych grodziska w Haćkach, pow. bielski, przeprowadzonych w 1967 r*., Rocznik Białostocki, 9, 388-392.

1976 *Komunikat o wynikach sondażowych badań grodzisk w Bielsku Podlaskim i we Wnorach-Wypychach, gm. Kulesze Kościelne*, Rocznik Białostocki, XIII, 501-505.

1997 *I. P. Rusanova, B. A. Tymoščuk, JAZYČESKIE SVJATYLIŠČA DREVNICH SLAVJAN, Moskva 1993, 144 s., 73 ryc.*, Archeologia Polski, 42, z. 1-2, 286-301.

Ślusarski J.

1967 *Horodysko pow. Chełm*, IA, 331-332.

Świeżawski A.

1968 *„Districtus Podhorayensis" a sprawa rzekomego nadania Podola Siemowitowi IV w świetle źródeł*, Przegląd Historyczny, 59/1, 120-123.

Świętosławski W.

1997 *Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII w.*, Łódź.

2001 *Uzbrojenie koczowników Wielkiego Stepu w czasach eskpansji Mongołów (XII-XIV w.)*, Wodzisław Śląski.

Taras H.

1996 *Sprawozdanie z badań osady wielokulturowej w Hrubieszowie-Podgórzu, stan. 5, woj. zamojskie, w 1995 r.*, Archeologia Polski Środkowowschodniej, 1, 151-155.

Tęgowski J.

2010 *Okoliczności wstąpienia na tron halicko-wołyński Piasta mazowieckiego Bolesława Trojdenowica: (nieznane dokumenty ruskie z XIV wieku,* Studia Podlaskie, 18, 313-328.

2011 *Piastowie i Giedyminowicze. Dzieje wzajemnych stosunków w średniowieczu*, Średniowiecze polskie i powszechne, 3 (7), 77-86.

Trajdos T. M.

1992 *Początki osadnictwa Wołochów na Rusi Czerwonej*: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, J. Czajkowski (red.), Sanok, 199-210.

1998 *Miechowici na ziemi przemyskiej za panowania Władysława II Jagiełły*, Folia Historica Cracoviensia, 4-5, 67-98.

2001 *Dominikanie i franciszkanie we Lwowie do 1370 r.*, Dzieje Podkarpacia, V, Krosno, 423-448.

2014 *Polityka króla Władysława Jagiełły wobec Kościoła katolickiego na ziemiach ruskich Królewstwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne, 141, z. 2, 315-337.

Trzeciecki M.

2015 *Mazowsze w XIII wieku – spojrzenie archeologa*, Fontes Archeologici Posnaniensis, 51, 149-166.

2018 *Grody „plemienne" i „wczesnopaństwowe" na Mazowszu (IX-XI w.). Stan badań, problematyka i możliwości interpretacji*, Historia Slavorum Occidentis, 2 (17), 42-67.

Tyszkiewicz J.

1974 *Mazowsze północno-wschodnie we wczesnym średniowieczu*, Warszawa.

2003 *Geografia historyczna Polski w średniowieczu. Zbiór studiów*, Warszawa.

2017 *Dwie mapy arabskie z XI i XII w. obejmujące obszar Słowiańszczyzny Zachodniej i Wschodniej*, Rocznik Tatarów Polskich, seria 2, XIV (XVIII), 13-28.

Wajda S.

2009 *Średniowieczne ceramiczne płytki posadzkowe z Drohiczyna, Stołpia, Chełma i Przemyśla,* AP, 54, z. 1, 83-119.

Walanus A., Goslar T.

2004 *Wyznaczanie wieku metodą 14C dla archeologów*, Rzeszów.

Wartołowska Z.

1958 *Gród czerwieński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim*, Światowid, 22, 7-137.

Ważny T.

2001 *Dendrochronologia obiektów zabytkowych w Polsce*, Gdańsk.

Wąsowicz T.

1961 *Uwagi w sprawie osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Lubelszczyźnie*, Archeologia Polski, 6, z. 2, 203-253.

Wierzbicki L.

1892 *Zamek w Olesku*, Teka Konserwatorska: rocznik Koła c. k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej, 1, Lwów, 1-29, dostęp: https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/154394

Włodarski B.

1934 *Wołyń pod rządami Rurykowiczów i Bolesława Jerzego Trojdenowicza*, Rocznik wołyński, III, 105-146.

1966 *Polska i Ruś 1194-1340*, Warszawa.

Wojenka M.

2006 *Wielkość i rozplanowanie umocnień wczesnośredniowiecznych grodzisk słowiańskich okresu plemiennego z ziem polskich*: *Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich*, J. Garncarski (red.), Krosno, 271-302.

2018 *Najnowsze badania archeologiczne budownictwa obronnego na Jurze Ojcowskiej*, AHP, 26, 337-371.

Wolski J.

2002 *Wykorzystanie austriacki map katastralnych w badaniach krajobrazowych*,: *Geograficzne uwarunkowania rozwoju Małopolski,* Z. Górka, A. Jelonek (red.), Kraków, 263-268.

2016 *Kartografia topograficzna Bojkowszczyzny Zachodniej (1772-1939): Bojkowszczyzna Zachodnia – wczoraj, dziś i jutro*, t.1, J. Wolski (red.), Warszawa, 107-157.

Wołoszyn M.

2001a *Nowe dane do dziejów chrześcijaństwa w Małopolsce połnocno*-wschodniej Dzieje Podkarpacia, V, 379-406.

2001b *Archeologiczne zabytki sakralne pochodzenia wschodniego w Polsce od X do połowy XIII wieku (wybrane przykłady): Cerkiew wielka tajemnica, sztuka cerkiewna od XI w. do 1917 r. ze zbiorów polskich. Katalog wystawy*, T. Janiak (red.), Gniezno, 25-45.

2004 *Zabytki pochodzenia wschodniego we wczesnośredniowiecznej Polsce – wędrówka ludzi, rzeczy czy idei?: Wędrówki rzeczy i idei w średniowieczu*, S. Moździoch (red.), Spotkania Bytomskie, V, 241-257.

2007 *Między Gnieznem, Krakowem a Kijowem. Archeologia o wczesnośredniowiecznych relacjach polsko-ruskich i formowaniu polsko-ruskiego pogranicza: U źródeł Europy*

Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych, M. Dębiec, M. Wołoszyn (red.), Rzeszów, 177-206.

2013 *Grody Czerwieńskie i problem wschodniej granicy monarchii pierwszych Piastów. Stan i perspektywy badań,* Studia nad dawną Polską, 3, Gniezno, 85-116.

M. Wołoszyn (red.)

2018 *The early medieval settlement complex at Gródek upon the Bog River in the light of results from past research (1952-1955). Material evidence. Wczesnośredniowieczny zespól osadniczy w Gródku nad Bugiem w świetle wyników badań dawnych (1952-1955). Podstawy źródłowe*, Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa 2018.

Wołoszyn M., Bochnak A.

2016 *Plomby typu drohiczyńskiego w świetle najnowszych badań*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 20, 349-356.

Wołoszyn M., Dzieńkowski T., Kuźniarska K. et al.

2018 *Dying and Dating. A Burial in the Rampart of the Stronghold in Chermno-Cherven' and its significance for the Cronology of the Cherven Towns,* Monographien des RGZM, *Lebenswelten zwischen Archaeologie und Geschichte,* 150, Mainz, 459-480.

Wołoszyn M., Florkiewicz I., Krąpiec M. et al.

2016 *Czermno, Site No. 70, From the 2014 Rescue Excavation on the Huczwa River Bank,* Acta Archaeologica Pultuskiensia, V, 231-238.

Wołoszyn M., Janeczek A., Dobrowolski R. et al.

2015 *Beyond boundaries... of medieval principalities, cultures and scientific disciplines. Cherven Towns – insights from archaeology, cartography and paleogeography:* O. Heinrich-Tamáska, H. Herold, P. Straub, T.Vida (Hrsg.) *Castellum, civitas, urbs. Zentren und Eliten im Frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa,* Budapest-Leipzig-Keszthely-Rahden/West., 177-196.

Wołoszyn M., Piotrowski M.

2012 *Czermno (Czerwień) – badania w latach 2010-2011: Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn (red.), Tomaszów Lubelski-Leipzig-Lublin-Rzeszów, 185-237.

Wołoszyn M. et al.

2015 *The Seals from Czermno (Cherven Towns, Eastern Poland) – chemical analysis and metallurgircal examination,* Archeologia Polski, 60, 123-152.

2016 *Między skryptorium a laboratorium. Przęślik z Czermna (badania 1952 roku) w świetle analiz archeologicznych, geologicznych i paleograficznych: Od Bachórza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga*

jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego, B. Chudzińska, M. Wojenka, M. Wołoszyn (red.), Rzeszów, 597-612.

Wyrozumski J.

1999 *Dzieje Polski piastowskiej (VIII wiek – 1370)*, Wielka Historia Polski, II, Kraków.

Zachariasz A.

2012 *Przydatność archiwalnych źródeł kartograficznych dla współczesnych badań krajobrazowych*: *Źródła kartograficzne w badaniach krajobrazu kulturowego,* Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, 16, Sosnowiec, 63-83.

Zajączkowski S.

1931 *Wołyń pod władzą Litwy*, Rocznik Wołyński, II, 1-25.

Zalewski M.

2007 *Archeologia. Najdawniejsze dzieje Puszczy Knyszyńskiej*, Warszawa-Białystok.

Zdziebłowski S.

Ważne znaleziska na podlaskim grodzisku, Serwis Nauka w Polsce PAP. (http://naukawpolsce.pap.pl/aktualnosci/news,397110,wazne-znaleziska-na-podlaskim-grodzisku.html, 19.09. 2013, dostęp: 12.04.2017).

Zieleniewski J.

1990 *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV-XVIII wieku*, Studia Podlaskie, I, 47-70.

Zielińska M.

2007 *Stan badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym Sanoka: Seminarium Trepczańskie*, W. Banach, E. Kasprzak, P. Kotowicz (red.), Sanok, 9-18.

Zielińska M., Kotowicz P.

2007 *Sanok późnośredniowieczny w świetle źródeł archeologicznych. Uwagi wstępne: Późne średniowiecze w Karpatach polskich*, J. Garncarski (red.), Krosno, 441-462.

2011 *Cmentarzysko grodowe na Wzgórzu Zamkowym w Sanoku*: *In silvis, campis... et urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*, S. Cygan, M. Glinianowicz, P. Kotowicz (red.), Rzeszów-Sanok, 187-220.

2016 *Podgrodzia grodu na wzgórzu zamkowym w Sanoku w świetle nowszych badań*: *Od Bachórza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu*

źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego, B. Chudzińska, M. Wojenka, M. Wołoszyn (red.), Kraków-Rzeszów, 569-580.

Zubrzycki D.

1844 *Kronika miasta Lwowa*, Lwów, dostęp: https://polona.pl/item/kronika-miasta-lwowa

Żaki A.

1974 *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław.

Żurowski T.

1955 *Trepcza, grodzisko pod Sanokiem*, Światowid, 21, 234-330.

АО 1976 (1977), 263-264 (*Исследования летописного Галича*).

АО 1976 (1977), 264-265 (*Работы Древнерусского отряда Львовской экспедиции).*

АО 1976 (1977), 322-323 (*О работах во Влаимире-Влынском).*

АО 1976 (1977), 390-391 (*Раскопки городища летописной Пересопницы*).

Абызова Е. М., Бырня П. П., Нудельман А. А.

1981 *Древности Старого Орхея: Золото-ордынский период*, Кишинёв.

Александрович В.

2003 *Інвентарі замків у Стрию і Калуші з кінця XVII століття*, Дрогобицький краєзнавчий збірник. Збірник наукових праць, VII, 524-538.

2003а *Інвентар Олицького замку 1755 р.*, ВЛУ, Серія мистецтвознавства, 3, 301-331.

2005 *Інвентарі замків у Старому й Новому Заславі з XVII століття*: *Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст.,* 5, В. А. Смолій (ред.), Київ, 533-557.

2011 *Здобутки і прорахунки найновіших студій над вежею у селі Стовп (Стовп'є) поблизу Холма*, Княжа доба, 4, 289-301.

Александрович В., Войтович Л.

2013 *Король Данило Романовичя*, Славетні постаті Середньовіччя, 3, Біла Церква.

Алексеев Л. В.

2006 *Западные земли домонгольской Руси: очерки истории, археологии, культуры*, 1 і 2, Москва.

Алексеев Л. В., Богданов В. П.

2009 *Западные земли домонгольской Руси в историко-археологическом осмыслении*, Москва.

Антипов И. В.

1998 *Оборонительные башни «волынского типа» в системе укреплений городов Западной Руси: Поселения: среда, культура, социум. Материалы тематической научной конференции. Санкт-Петербург, 6-9 октября 1998 г.*, Санкт-Петербург, 193-197.

2000 *Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. Каталог памятников*, А. Булкин (ред.), С-Петербугр.

Антонович В. Б.

1900 *Археологическая карта Волынской губерніи*, Москва.

Археологічні...

Археологічні пам'ятки Волинської області (матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Волинська область»), М. М. Кучинко, Г. В. Охріменко, О. Є. Златогорський (ред.), Луцьк 2017.

Археология Прикарпатья...

Археология Прикарпатья Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды), Киев 1990.

Артюх В. С., Мацкевой Л. Г., Боднар Г Е.

1975 *Разведки на территории Львова и львовской области,* АО 1974, 250-252.

Ауліх В. В.

1970 *Работы Галицкой экспедиции*, АО 1969, 289.

1971а *Раскопки древнего Галича* АО 1970, 297-298.

1971b *До питання про місцезнаходження літописної Пересопниці*: *Середні вікі на Україні*, Р. О. Юра (red.), 1, 168-176.

1972a *Археологические исследования древнего Галича*, АО 1971, 379-380.

1972b *Зімнівське городище - слов'янська пам'ятка VI-VII ст. н.е. в Західній Волині*, Київ.

1973 *Раскопки в Галиче,* АО 1972, 254-255.

1980 *Раскопки Галичского городища,* АО 1979, 249.

1981 *Исследование Галичского городища,* АО 1980, 226.

1983 *Раскопки древнерусского Галича,* АО 1981, 239-240.

1984 *Раскопки в Галиче,* АО 1982, 240.

1985 *Исследования в Галиче* АО 1983, 257.

1986 *Раскопки в Галиче,* АО 1984 , 211.

2001 *Княжий Галич: Галичина та Волинь у добу середньовіччя, До 800-річчя дня народження Данила Галицького,* Я. Ісаєвич (ред.), Львів, 139-153.

Аулих В. В., Багрий Р. С., Денис О. Б. et al.

1979 *Исследования средневекового Львова*, АО 1978, 291.

Аулих В. В., Грибович Р. Т., Павлив Д. Ю., Петегирич В. М.

1988 *Работы в центральных районах Волынской области*, АО 1986, 253-254.

Аулих В. В., Могитич И. Р., Петегирич В. М., Чугайда И. Д.

1974 *Галичская экспедиция*, АО 1973, 240-241.

1975 *Раскопки у стен Успенского собора древнего Галича,* АО 1974, 254.

Аулих В. В., Опрыск В. Г., Петегирич В. М.

1979 *Исследования Галичского омтряда Прикарпатской экспедиц,* АО 1978, 292.

Аулих В. В., Петегирич В. М.

1978 *Работы Галичского омтряда Карпато-Волынской экспедиц,* АО 1977, 292.

Бабаев К. В.

2009 *Монеты Тмутараканского княжества*, Москва.

Багрий Р. С.

1974 *Раскопки* у *с. Урич Львовской области,* 1974, АО 1973, 241-242.

1980 *Работы Львовской городской экспедидии*, АО 1979, 250.

1981 *Раскопки во Львове* , АО 1980, 226-227.

1985 *Исследования во Львове и у с. Коропуж*, АО 1983, 258.

1986 *Исследования во Львове*, АО 1984, 212.

1988 *Исследования на территории Онуфриевского монастиря во Львове*, АО 1986, 254-255.

Багрий Р. С., Бучко Р. В.

1984 *Раскопки во Львове* , АО 1982, 241.

Багрий Р. С., Ратич А. А.

1975 *Сокальский клад*, АО 1974, 225.

Багрий Р. С., Могитич И. Р., Ратич А. А., Свешников И. К.

1976 *Раскопки во Львове,* АО 1975, 297-299.

Баженов Л. В.

2011 *Магдебурзьке право XIV-XV ст. на Поділлі – фундамент сучасного міського самоврядування:* Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія, 19, 8-11.

Байцар-Артеменко О. В.

2008 *Спроба встановлення періодів розвитку замкового комплексу у містечку Клевань:* Архітектурна спадщина Волині. Збірник науових праць, В. А. Гурин (ред.), 109-115.

Балух О. (Балух А.)

2008 *Перехід "Шипинської землі" під владу молдавських воєвод у другій половині 70-х – 90-х рр. XIV ст.,* Буковинський журнал, 150-157.

2010 *«Шипинская земля»: истоки и судьба*, Stratum plus, 6, 27-39.

2013 *Джерела з історії Буковини (40-і роки XIV – перша третина XVI ст.),* Збірник наукових статей, 33, 219-229.

Баравы Р.

1994 *Атрыманьне магдэбурскага права Берасьцем і палітычная барацьба ў Вялікім Княстве Літоўскім на мяжы XIV-XV ст*., Беларускі Гістарычны Агляд, I, z. 1, 38-53.

Баран І.

1999 *Літописне городище Щекотин*: *Галицько-Волинська держава: матеріали і дослідження*, Р. Любківський, Б. Чайковський, Р. Шуст (ред.), Львів, 3-4.

Баран О. (Baran O.)

2005 *Образ укріпленого міста в Галицько-Волинському літописі*, Дрогобицький краєзнавчий збірник, 9, 157-180.

2008 *Inwestycje osadnicze księcia Włodzimierza Wasylkowicza w dzielnicach włodzimierskiej i brzeskiej w świetle Kroniki halicko-wołyńskiej*, Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne, 5, 2008-2010, 47-55.

2010 *Містобудівнича політика князя Володимира Васильковича у світлі Галицько-Волинського літопису*: *Актуальні питання сходознавства, славістики, україністики: (Пам'яті Омеляна Пріцака)*, В. В. Лучик (ред), Київ, 41-48.

2013 *Mieszkańcy ośrodków grodowo-miejskich rusi Halicko-wołyńskiej: problemy prawne, ustrojowe, związki z zarządem terytorialnym*, Res Historica, 36, 87-101.

2014 *Rozwój sieci ośrodków grodowo-miejskich Księstwa Włodzimierskiego w XIII i pierwszej połowie XIV w.: Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, A. Sochacka, P. Jusiak (red.), Lublin, 69-88.

2015 *Розвиток мережі міських осередків Галицько-Волинської держави в XIII – першій половині XIV ст*., Княжа доба: історія і культура, 9, 241-272.

2016 *Recepcja prawa niemieckiego w Księstwie Halicko-Włodzimerskim w XIII i pierwszej połowie XIV w.: Король* Данило Романович: Культурна і державотворча спадщина його доби, М. Бевз, Ю. Лукомський (ред.), Львів, 82-97.

2018 *Dokumenty króla Aleksandra Jagiellończyka dotyczące miasta Łucka w zbiorach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie,* Bibliotekarz Lubelski, LXI, 93-111.

Баран В. Д., Томенчук Б. П.

1998 *Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991-1996 рр.*: *Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць*, П. П. Толочко, В. Д. Баран (ред.), Київ-Галич, 10-18.

2014a *Археологічні дослідження слов'яно-руських старожитностей давнього Галича (червень—жовтень 1994 р.),* Україна у світовій історії, 1 (50), 19-28.

2014b *Археологічні дослідження слов'яно-руських старожитностей давнього Галича (липень-вересень 1995 р.)*, Україна у світовій історії, 2 (51), 50-60.

2014c *Археологічні дослідження слов'яно-руських старожитностей давнього Галича (червень — жовтень 1996 р.),* Україна у світовій історії, 3 (52), 54-60.

2014d *Археологічні дослідження слов'яно-руських старожитностей давнього Галича (червень — жовтень 1997 р.),* Україна у світовій історії, 4 (53), 41-49.

Бардецький, А. Б., Прищепа, Б. А.

2018 *Особливості волинських керамічних комплексів другої половини хііі — першої половини хіV ст. за матеріалами досліджень поселення в ур. Гнідавська Гірка поблизу Луцька*, Археологія і давня історія України, 4 (29), 98-109.

Барсов Н. П.

1865 *Географический словарь русской земли*, Вильно.

1885 *Очерки русской исторической географіи. Географія начальной (несторовой) летописи*, Варшава.

Бауер Н. П.

2014 *История древнерусских денежных систем (IX в. – 1535 г.)*, Москва.

Башкоў А. (Башков А.)

2011a *Христианские древности Беларуси конца X - XIV вв. (предметы христианского культа индивидуального использования)*, Минск.

2011b *Грунтовы могільнік XIV ст. у ваколіцах Камянца (вынікі даследаванняу 1998-2004 гг.)*: *In silvis, campis... et urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*, S. Cygan, M. Glinianowicz, P. Kotowicz (red.), Rzeszów-Sanok, 305-310.

2016 *Асноўныя вынікі археалагічных даследаванняў на пауднёвым захадзе Беларусі ў рамках рэстаўцыйных прац на мяжы XX–XXI стагоддзяў*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica, 31, 165-174.

Башкоў А . А., Іоў А . В.

2013 *Археалогія старажытнага Камянца*, Археологія і давня історія України , 11, 5-9.

Баюк В.

2010 *Археологічні дослідження Луцька (історія та сьогодення)*, Краєзнавство: науковий журнал, ч.1-2, 123-129.

2013 *Дослідження подвір'я Жидичинського монастиря*, АДУ 2012, 128.

2014 *Роботи на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку*, АДУ 2013, 99-100.

2015 *Дослідження на території історико-культурному заповідника у м. Луцька*у, АДУ 2014, 23-24.

2016 *Археологічні роботи в Державному історико-культурному заповіднику м. Луцька*, АДУ 2015, 17-18.

Белецкий С.

1999 *Знаки Рюриковичей на пломбах из Дрогичина (по материалам свода К. В. Болсуновского)*, Stratum plus, 6, СПб-Кишинев-Одесса-Бухарест, 288-330.

2012 *Древнейшая геральдика Руси: Повесть временных лет*, пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова, Санкт Петербург, 431-506.

Берест Р.

1997 *Дослідження городищ білч сіл Підгородище і Мостище*, АДЛУ, 3, 1998, 24-30.
2002 *Археологічні дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі 2000 р.,* АДЛУ, 5, 267-290.

2007 *Дослідження оборонних укріплень Унівського городища*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 11, 281-286.

2008 *Еволюція середньовічного чернечого житла (XI-XVII ст.) на землях українського Прикарпаття*, АДЛУ, 11, 95-115.

2009 *Археологічна наука про форми, види та типи існування середньовічного чернецьтва в Гаичині*, АДЛУ, 12, 102-114.

2011 *Середньовічні монастирі Галичини. Житло і побут*, Львів.

2012 *Середньовічні* оселі *печерного чернецтва Миколаївщини*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 16, 344-352.

Берест Р., Касюхнич В.

1998 *З історії сільської округи Звенигорода*, АДЛУ 1997, 3, 31-35.

Берест Р., Пелещишин Н.

2005 *Творчий шлях в археології Профнсора Миколи Пелещишина*, АДЛУ, 8, 179-201.

Білас Н.

2008 *Святоонуфрийський монастир в Старому Збаражі в світлі археологічних досліджень*, Вісник Інституту археології ЛНУ, 3, 223–228.

Білас Н. М., Серцелевич Р. В.

2016 *Основні результати досліджень Підгорецького Монастиря ЧСВВ у 2007-2008 рр.: Науковий семінар Пліснеський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження (Львів, 15 квітня 2016). Тези доповідей*, А. М. Филипчук, В. М. Шелеп (ред.), Львів, 19-20.

Білецька О.

2004 *Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області*, Одеса.

Білик О. В.

2014 *Майстерч галицких ювелірів XIII століття*, Вісник інституту археології Львівського університету, 9, 39-52.

Біляєва А.

2012 *Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII-XVIII ст.),* О. Моця (ред.), Київ.

2014 *Деякі дискусійні питання розвитку південноруських земель XII – XIV ст. (у контексті наслідків Синьоводської битви 1362 р.),* Наукові записки, 20, Серія: Історичні науки: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи, 22-31.

Болеслав-Юрий...

Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований, Издание Императорской академии наук, С.-Петербург 1907.

Бойко І. Й.

2008 *Застосування Магдебурзького права у Галичині в складі Подільського воєводства (1349—1569),* Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, Серия «Юридические науки», т. 21 (60), 2, 11-19.

Бойко О., Слободян В.

2006 *Розвиток та формування урбаністичної структури Белза*, Белз і Белзька земля, 2, 140–166.

Болтанюк П. А.

2011 *Основні етапи побудови замку м. Камянець-Подільський: Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я Всеукраїнська науково-практична конференція на честь 10-річчя створення відділу старожитностей кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*, В. С. Травінський (ред.), Камянець-Подільський, 119-123.

Бортнікова А.

2010 *Грамоти на Магдебурзьке право місту Луцьку XV–XVI ст.,* Пам'ятки: археографічний щорічник, 11, 3-21.

Брунъ Ф.

1879 *Черноморье (Сборникъ изследованій по исторической географіи Южной Россіи),* I, Одесса.

1880 *Черноморье (Сборникъ изследованій по исторической географіи Южной Россіи),* II, Одесса.

Бужанський А.

1966 *Ріка Прип'ять та її допливи. Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком (Географічно-археологічна студія),* Праці Інституту дослідів Волині. Волиніяна, XV, Вінніпег.

Булик Н.

2012 *Літописні міста Східної Галичини у дослідженнях археологів XIX-початку XX ст., Фортеця: збірник заповідника "Тустань",* 2, Львів, 484-498.

2014 *Львівська археологія XIX – початку XX століття: дослідники, наукові установи,* музеї, Львів.

Бырня П. П.

1965 *Северо-западный путь заселення территории Молдавии восточнороманским населением*, КСИА, 105, 68-74.

Бырня П. П.., Рябой Т.Ф.

1997 *Монументальная архитектура золотоордынского города XIV в. Шехр ал-Джедид*, РА, 2, 91-103.

Вашета М. П.

2014 *Дослідження у Луцьку на вул. Кафедральній 13*, АДУ 2013, 100-101.

Верба Т. В.

2017 *Пам'ятки археології XVI–XVIII ст. у межах Луцького району*, Літопис Волині, 17, 12-17.

2018 *Розвідки у верхній течії р. Серни*, АДУ 2016, 15-16.

Виногродська Л.

2008a *Болохівське місто Кобудь за матеріалами археологічних досліджень, Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць*, І, О. П. Моця (ред.), Коростень, 41-46.

2008b *Замки XIII–XV ст. на Побужжі (фортифікація та матеріальна культура): Дьнєслово: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя*, Г. Івакін (ред.), Київ, 335-342.

2010 *Вивчення укріплень Поділля XIII—XVIII ст. (за археологічними даними),* Археологія і давня історія України, 1, 79-87.

2013 *Середньовічні городища на Волині та Поліссі*, Археологія і давня історія України , 11, 15-22.

Виногродська Л. І., Болтанюк П. А.

2010 *Археологічні дослідження Північного бастіону замку у м. Кам'янець-Подільський у 2008-2010 рр.: Актуальні проблеми археології.Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С. Винокура*, Л.Д. Строцень, М.О. Ягодинська (ред.), Тернопіль, 102-104.

Винокур И. С. (Винокур І. С.)

1972 *Поселение у с. Бакота на Днестре*, АО 1971, 364-365.

1980 *Раскопки Бакотского селища*, АО 1979, 258-259.

1998 *Південне пограниччя Галицького князівства і Пониззя: Галич і Галицька земля*, Київ-Галич, 31-35.

Винокур І. С., Горішній П. А.

1994 *Бакота. Столиця давньоруського Пониззя*, Кам'янець-Подільський.

Винокур І. С., Демідко С. Ю., Журко О. Т.

1994 *Археологічні дослідження літописного Ізяславля влітку 1994 року*: „*Велика Волинь: минуле і сучасне", міжнародна наукова краєзнавча конференція (1994 ; Хмельницький). Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції "Велика*

Волинь: минуле і сучасне", жовтень 1994 р., М. М. Дарманський (ред.), Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, 13-15.

Винокур И. С., Приходнюк О. М.

1970 *Славянское селище в окрестностях летописной Бакоты*, АО 1969, 284-285.

Винокур І. С., Телегін Д. Я.

2008 *Археологія України: підручник*, Тернопіль.

Власенко И., Тельнов Н.

1993 *Новые данные о южной границе Галицкой Руси : Галицько-Волынська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень,* Львів, 33-35.

Возний І.

1998 *Чорнівська феодальна укріплена садиба XII – XIII ст.,* Чернівці.

1999 *Топографія, розміри та фортифікаційні споруди городищ Північної Буковини XII-XIII ст.*, ПССІАЕ, Чернівці.

2005a *Історія досліджень та етапи формування давньоруських міст X – XIII ст. у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, Вип. 9, Львів, 297-323.

2005b *Поселення X-XIVст. у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра*, Чернівці, 297-323.

2009 *Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X-XIV ст*., 1-2, Київ-Чернівці.

2010 *Інженерні споруди в системі оборони городищ X-XIV ст. на території межиріччя верхнього Сірету та середнього Дністра*, Сумська старовина, 30, 119-132.

2014 *Взяття Чорнівського городища монголо-татарами у 1241 р.,* Наукові записки. Серія: Історичні науки, 20, *Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи*, Кіровоград, 66-75.

2016 *Міста другої половини XIII–XIV ст. між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром: історія досліджень та етапи формування*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 20, 191-208.

Возний І., Балух О.

2006 *Будова оборонних споруд городищ сиретo-дністровського межиріччя у другій половині XIII - XIV ст.: Північне Причорномор'я і Крим в добу середньовіччя (XIV-XVI*

ст). Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літпо археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці, Кіровоград, 28-37.

Войтович Л.

1996 *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. історико-генеалогічне дослідження*, Львів.

2001 *Юрий Львович і його політика*: *Галичина та Волинь у добу середньовіччя*. *До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*, Львів, 70-78.

2003 *Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації*, Український історичний журнал, 4, (451), 134-139.

2004 *Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми): До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річч,* 1, Київ-Львів, 712-720.

2006 *Кордони Галицько-Волинскоїдержави: проблеми та дискусії*, Записки НТШ, 252, 187-205.

2006a *Князь Лев Юрійович: спроба портрета*, Дрогобицький краєзнавчий збірник. Збірник наукових праць, 10, 127-131.

2008 *Галицьке князівство на Нижньому Дунаї: Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали міжнародної наукової конференції. Галич, 10–11 жовтня 2008*, Галич, 3-18.

2009a *Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави,* Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки, 22, 120-127.

2009b *Перша галицька династія*, Генеалогічні записки, 7, 1-25.

2010 *Галицько-Волинське князівство і монгольські улуси у XIII ст*., Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць, 11. Львів, 151-170.

2011a *О времени включения Закарпатья в состав Галицко-Волынского государства*, Русин. Международный исторический журнал, 4 (26), 5-25, 160-167.

2011b *Границы Галицко-Волынского государства*,Русин, 3 (25), 5-41.

2011c *Ruś Halicka a Bizancjum od XI do XIV wieku. Wybrane problemy*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace historyczne, 138, 41-64.

2012 *Князь Лев Данилович*, Львів.

2014 *Повертаючись до проблеми південних кордонів володінь галицьких та галицько-волинських князів*, Дрогобицький краєзнавчий збірник, 17-18, 51-63.

2015 *Кордони Галицько-Волинскоїдержави:продовження дискусії,* АДЛУ, 19, 43-104.

2017a *Львів у XIII ст.: нова спроба подолання старих стереотипів*, Княжа доба, XI, 51-74.

2017b *Давнє Стільсько: помилка археологів чи нова загадка?*, Пліснеські старожитності, 2, 18-25.

2020 *Lew Daniłowicz. Książę halicko-wołyński (ok. 1225-1301)*, Kraków.

Войтович Н. І., Войтович М. М.

2014 *Результати археологічних досліджень на вул. Хмельницького у м. Львові*, АДУ 2013, 173-175.

Войтович Н. І., Войтович М. М., Ковальський-Билокрилий Я.

3013 *Дослідження у м. Львові по вул. Підмурна 5*, АДУ 2012, 224-225.

Войтович Н. І., Лазурко О. Р., Шніцар М. Г.

2013 *Дослідження у м. Львові по вул. Шевській, 8,* АДУ 2012, 227-228.

2013a *Дослідження у м. Львові по вул. Лесі Українки, 29,* АДУ 2012, 228-229.

Войтюк О. П.

2010 *Фортеці над Горинню в XV – XVII ст.,* Краєзнавство та музейна справа в Україні, 44, Житомир, 243-250.

Волкова В. М.

2016 *Грамота 1062 року київського князя Ізяслава (Федора) та її значення для історії Кам'янця-Подільського: Кам'янець-Подільский у контексті українсько-європейських зв'язків. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 17-18 травня 2012 р.,* О.М. Завальнюк (ред.), Кам'янець-Подільський, 16-17.

Волощук М.

2005 *Докладно про угорський слід у версії походження назви міста Коломиї*: Коломия давня і нова: міська цивілізація в історії та культурі, І. Монолатій (ред.), Коломия, 38-50.

2007 *Вплив Золотої Орди на еволюцію руcько-угорських військово-політичних взаємин останньої чверті XIII ст.:* Вісник Київського національного лінгвістичного університету, Серія «Історія, економіка, філософія», 13, 23–30.

2012a *Руські переселенці в Угорщині XII–XIV ст.: обов'язки та соціальне становище*, Український Історичний Журнал, 4, 21-34.

2012b *Русские йобагионы на службе Арпадов и Анжу XIII–XIV вв.*, Rossica antiqua. Исследования и материалы, 6, 134-166.

2013a *Русско-венгерские отношения периода хана Узбека (1313–1342)*, Золотоордынская цивилизация, 6, 61-70.

2013b *Влияние монгольского нашествия 1239–1243 гг. на переселение жителей Руси в Венгрию: хронология, динамика, демография проблемы*, Colloquia Russica, Serie I, 3, *Rus' during the Epoch of Mongol Invasions (1223-1480). Publication after the 3rd International Conference, Warsaw, 15-17 November 2012*, V. Nagirnyy (ed.), Kraków, 62-69.

2014 *«Русь» в Угорському королівстві (XI - друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції*, Івано-Франківськ.

2019 *«Народ без коріння». Або чи жили в IX столітті русини за Карпатами?*, Локальна історія, 4, 72–75. [popularnonaukowy]

Волощук М., Стасюк А.

2010 *Про похід палатина Віллерма in Rutheniam у квітні 1340 р.*, Вісник Прикарпатського університету. Історія, 17, 46-54.

Гаврилів Б., Педич В.

1997 *Стародавній Галич в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX ст.*, Івано-Франківськ.

Гаврилюк О.

2010 *Давньоруський археологіний комплекс X-XIII ст.поблизу села Антонівці Шумсьеого району Тернопільської області*, Б Археологічні студії, 4, 202-237.

Гаврилюк С.

2008 *Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.)*, 2-е вид., Луцьк.

География Белоруссии...

1977 *География Белоруссии*, Минск.

Гайдуков П. Г., Калинин В. А.

2012 *Древнейшие русские монеты: Русь в IX-X веках. Археологическая панорама*, Н. А. Макаров (ред.), Москва-Вологда, 402-435.

Глушков В. В.

2007 *История военной картографии в России (XVIII - начало XX в.)*, Москва.

Годованюк О.

1995 *Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі: Острозька давнина. Дослідження і матеріали*, Ігор Мицько (ред.), Львів, 1, 40-58.

2008 *Вплив готики на монументальне будівництво Волині кінця XIII – XVI ст.: Архітектурна спадщина Волині. (Збірник наукових праць)*, В. А. Гурин (ред.), Рівне, 9-22.

Голубинский Е.

1904 *История Русской Церкви*, I, Москва.

Гончаров В. К.

1950 *Райковецьке городище*, Киев.

1955 Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р., АП УСР, 5, 22-31.

Горишний П. А., Юра Р. А.

1975 *Раскопки у с. Бакоты на Днестре,* АО 1974, 268-269.

Горский А. А.

2004 *Русь: От славянского Расселения до Московского царства*, Москва.

2016 *Русские земли в XIII-XIV веках: пути политического развития*, Санкт-Петербург.

Гошко Т. Д.

2002 *Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XIV - початок XVII ст.),* Львів.

Гощіцький А.

2016 *Польові дослідження ДІКЗ "Тустань" у 2015 р. (Наскельні зображення, кам'яні залишки архітектурних (?) споруд): Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі; проблеми їх збереження та використання: матеріали III Міжнародної наукової конференції, 7—8 квітня 2016 р., Львів; Урич*, Р. Г. Миська (ред.), Львів, 125-128.

Гринюка Б.

2015 *Житлові та господарські будівлі на дитинці літописного Пліснеска (за матеріалами Івана Старчука)*, Вісник інституту археології Львівського університету, 10, 65-76.

Гринюка Б., Якубовська О., Брик М. et al.

2017 *Короткі підсумки досліджень Пліснеського археологічного комплексу у 2017 р.*, Пліснескі старожитності, 2, 251.

Грушевський М.

1905a *Історія України-Руси*. Том II. XI-XIII вік, Львів.

1905b *Історія України-Руси*. Том III. До року 1340, Львів.

Гудима Ю.

2018 *Історична геоморфологія і територія Галицько-Волинської держави за свідченнями Галицько-Волинського літопису*, Княжа доба, XII, 65-73.

2019 *Природне середовище у Холмському літописі короля Данила Романовича та його володимирському продовженні: ліси й озера*, Княжа доба, XIII, 125-132.

Гупало В. (Hupało W., Hupalo V.)

1994 *Трансформация древнерусских традиций моделирования керамики во 2 пол. XIII-XV вв.: Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasówwspółczesnych*, A. Gruszczyńska, A. Targońska (red.), Rzeszów, 185-190.

2001 *Археологічні дослідження у Дубно: Галичина та Волинь у добу середньовіччя,* Львів**,** 210-220.

2005 *З історії дослідження ранньосередньовічної кераміки Прикарпаття та західної Волині*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 9, 353-371.

2009 *До питання про "особливі печі" в давньому Звенигороді на Білці,* Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 13, 127-153.

2010 *До питання про планувальну структуру та забудову східної частини окольного города Звенигорода на Білці,* Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 14, 172-203.

2011 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska Dźwinogrodu (Ukraina): kwestia periodyzacji i chronologii: In silvis, campis... et urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*, S. Cygan, M. Glinianowicz, P. Kotowicz (red.), Rzeszów-Sanok, 233-244.

2012 *Історична топографія Звенигорода*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 16, 239-253.

2014 *Звенигород і звенигородська земля у XI-XIII століттях (соціоісторична реконструкція)*, Львів.

2018 *The Princely City of Zvenyhorod: The State of Conservation, the Concept of Protective Measures and the Prospect of Scientific Research*, Analecta Archaeologica Ressoviensia, 13, 401-415.

Гупало В. Д., Охрименко Г. В.

1987 *Разведки на Волини*, АО 1985, 322-323.

Гулецкий Д. В., Петрунин К. М.

2017 *Русские средневековые монеты*, Москва.

Гуревич Ф. Д.

1962 *Древности Белорусского Понеманья*, Москва.

1986 *Византийский импорт в городах Западной Руси в XII–XIII вв.*, Византийский временник, 47, 65-81.

Даніш М. (Daniš M.)

1998 *Словаччина та Галич (на перехресті середньовічних торговельних шлахів): Галич і галицька земля у державотворчих процесах України (матеріали Міжнародної ювілейної конференції)*, В. Кононенко (ред.), Івано-Франківськ-Галич, 69-75.

1999 *Karpatský región. Slovensko a Halič. K otázke stredovekého tranzitu a obhodnýh stykov: Slovensko a európsky juhovychod. Medzikultúrne vzt'jahy a kontekxty (zbornik z životnetu jubileu Tatiany Štefanovicovej*), A. Avenarius, Z. Ševcikova (eds.), Bratislava, 53-62.

Дашкевич Н. П.

1873 *Княжение Даниила Галицкого, по русским и иностранным известиям,* Киев.

Дашкевич Я. П.

1971 *Розселення вірменів на Україні в XI-XVIII ст.*, Український історико-георгафічний збірник, 1, 150-181.

1984 *Каменец – еще раз*, Russia Mediaevalis, V, 1, 7-19.

1988 *Україна на картах XIV - XV ст. Стан і проблематика досліджень: Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні: Збірник наукових праць*, Ф. П. Шевченко (ред.), Київ, 94-100.

1992 *Давній Львів у вірменських та вірменсько-кипчацких джерелах*, Україна в минулому, 1, 7-13.

1994 *Угорська експансія На золотоординське Поділля 40-х– 50-х рр. XIV ст.*, Україна в минулому, 5, 32-65.

1997 *Волинська печатка 1324 року: міська, чи князівська?*, Знак, 13, 8–9.

2006 *Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст.*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 10, 112-121.

Демедюк С.

2012 *Дослідження Шацького городища на Волині у 2011 році,* MiSROA, XXXIII, 405-447.

Демидко С. Ю.

2016 *Археологічні мікрорегіони «Ізяславля»-Ізяслава та «Ізяславля»-Городища*, Археологія і давня історі України, 4 (21), 111-116.

Дерех О. М.

2010 *Рятівні дослідження на багатошарових поселеннях у м. Теребовля Тернопільської обл.*, АДУ 2009, 119-120.

Державний реєстр....

Державний реєстр пам'яток археології Івано-Франківської області, взятих на облік під охорону рішенням облвиконкому № 9 від 24 січня 1989 року, źródło: http://ifoonsku.ucoz.ua/Arkheolohiya.pdf

Дзендзелюк Л. С., Льода Л. М.

2009 *Розкриття берестяних сувоїв X і XII століть, знайдених на Львівщині*, Вісник інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, 4, 46-53.

Джеджора О.

1991 *Проблеми історичної топографії давнього Галича*, Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка, 222, 292-303.

Джемиль Т.

2013 *Татары Добруджи и Буджака*, Золотоордынское Обозрение, 1, 164-176.

Диба Ю.

2000 *Про архітектуру первісної церкви св. Юра уЛьвові: Давня і середньовічна історія України (історіім)-археологічшін збірник)*, Л. В. Баженов et al. (ред.), Кам'янець-Подільський, 328-336.

Диба Ю., Петрик В.

2002 *Планувальна структура «долокаційного» Львова Семінарій «Княжи часи»,* Львів, 40-59.

Добрянський А.

1860 *Короткії записки историческії о місті Самборі*, Зоря Галицкая яко альбум на год 1860, Львів, 350–355.

Добрянський В.

2014 *Нові дані про городища та фортифікацийні споруди на Західному Поділлі*, Археологічні студії, 5, 354-364.

Довгань П.

2002 *Археологіні дослідження городища в Буську, на передмісті Воляни*, АДЛУ, 5, 254-266.

2008 *Буский археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження*, Вісник Інституту археології ЛНУ, 3, 136–195.

2009 *Особливості північно-східної площадки городища літописного Бужська*, Вісник інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, 4, 22-45.

2011 *Дослідження центральної площадки Буського городища у 2009 р.,* Вісник Інституту археології ЛНУ, 6, 217-232.

Довгань П., Стеблій Н.

2009 *Система оборони літописного Буська: Фортеця збірник заповідника «Тустань» на пошану Михайла Рожко*, Львів, 278-283.

2016 *Система оборони літописного Бужська: нове бачення: Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі; проблеми їх збереження та використання: матеріали III Міжнародної наукової конференції, 7—8 квітня 2016 р., Львів; Урич*, Р.Г. Миська (ред.), Львів, 43-44.

2018 *Дослідження Буської археологічної експедиції у 2015-2016 рр.*, АДУ 2016, 125-127.

2019 *Археологічні ознаки церкви княжої доби на території літорисного Бужська (за матеріалами досліджень 2015–2018 років)*, Княжа доба, XIII, 85-92.

Довженок В. Й.

1953 *Феодальний маєток в епоху Київської Русі в світлі археологічних даних*, Археологія, 8, 10-27.

1955 *Селища и городища в окрестностях древнего Галича*, КСИА, 4, 12-13.

1961 *Древньоруські городища-замки*, Археологія, 13, 93-104.

1975 *Про типи городищ Київської Русі*, Археологія, 16, 3-14.

Долінська І. О.

2016 *Археологічні дослідження на території Кам'янця-Подільського починаючи з 50-х років XX століття*: *Кам'янець-Подільский у контексті українсько-європейських зв'язків. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 17-18 травня 2012 р.,* О.М. Завальнюк (ред.), Кам'янець-Подільський, 7-10.

Древняя…

Древняя Русь. Город, замок, село, Археология СССР, 6 (20), Б. А. Рыбаков (ред.). Москва 1985.

Егоров В. Л.

1985 *Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв.*, Москва.

Жук О. М.

2005 *Соціально-топографічна структура Луцька X-XIV ст. за археологічними джерелами*, Наукові праці Кам'янець-Подіського державного університету, 14, 2005, 122-134.

Зарубій Е.

2000 *Золоті та срібні персні княжої доби в колекції ЛІМ*, Наукові записки ЛІМ, 9, 48-66.

Захар'єв В. А.

1993 *Дослідження на Дунаєвиччині*, АДУ 1992 р., 64-65.

1997 *Нові матеріали з давньоруських могильників поблизк с. Сокілець на Поділлі*, АДУ 1993, 58-60.

1998 *До питання східного кордону Галицької земли*: *Поділля і південно-східня Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 року*, Стара Синява, 157-162.

2000 Третій сезон досліджень у Сокільці, АДН 1994-1996 р., 46.

2000а П'ятий сезон досліджень у Сокільці, АДН 1994-1996 р., 46-47.

2014 *Видатний архітектор Іван Могитич і сокілецька церква хіі–хііі століть*, Вісник Національного університету "Львів. політехніка", 784, 274-278.

2014а *Археологічно досліджені давньоруські церкви Хмельниччини*: «*Археологія & Фортифікація україни». Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науковопрактичної конференції,* В.С. Травінський (ред.), Кам'янець-Подільський, 146-152.

Захар'єв В., Могитич І.

1996 *Сокілецька давньоруська церква*, Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація, 5, 103–104.

Заяць А.

2003 *Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття*, Львів.

Збор помнікаў...

Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Брэсцкая вобласць, С. В. Марцэлеў (ред.), Мінск 1984.

Зваричук Д. Е.

2016 *Оборонні споруди Кам'янця-Подільського крізь призму археологічних досліджень: Кам'янець-Подільский у контексті українсько-європейських зв'язків. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 17-18 травня 2012 р.,* О.М. Завальнюк (ред.), Кам'янець-Подільський, 11-16.

Зверуго Я. Г.

1989 *Верхнее Понеманье в IX-XIII вв*., Минск.

Зек Б.

2011 *Археологічний потенціал Ратнівщини: Минуле і сучасне Волині та Полісся: Старовижівщина та її населені пункти в історії України та Волині. Матеріали XXXX Волин. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 20-й річниці Незалежності України, 45-й річниці утворення Старовижівського району, 500-й річниці першої згадки с. Паридуби, 490-й річниці першої згадки с. Чевель, 480-й річниці першої згадки с. Буцин, 140-й річниці церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Чевель*, Луцьк, 311–314.

Зелений А.

2017 *Нові середньовічні пам'ятки в с. Василівка на Сокирянщині: Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей наукового семінару (м. Чернівці, 15 грудня 2017 р.)*, Чернівці, 40-41.

Зиливинская Э. Д.

2017 *Торговые постройки в городах востока и Золотой Орды*, Поволжская Археология, 22, 46-66.

Златогорський О.

2012 *Дослідження 2011 р. на території Волинської та Рівненской областей,* MiSROA, XXXIII, 449-467.

Златогорський О. Є., Бардецький А. Б.

2010 *Дослідження багатошарового поселення в уроч. Гнідавська Гірка 2009 р.,* АДУ 2009, 145-149.

Златогорський О. Є., Баюк В. Г.

2009 *Рятівні дослідження у м. Луцьку на Яровиці у 2008 р.*, АДУ 2008, 64-66.

2010 *Дослідження посаду літописного городища Жидичин у 2009 році,* АДУ 2009,151-152.

2011 *Дослідження Луцької рчтівної експедиції*, АДУ 2010, 127.

2012 *Дослідження на східних околицях Луцька*, АДУ 2011, 176.

Златогорський О. Є.**, Вашета М. П.**

2013 *Рятівні дослідження в уроч. Апостольщина у м. Володимир-Волинський,* АДУ 2012, 132.

Златогорський О . Є., Демедюк С. В.

2010 *Дослідження Шацького городища на Волині у 2009 році*, MiSROA, XXXI, 115-121.

2011 *Розвідки та наукова екпертиза на території північно-західньої України*, АДУ 2010, 132.

2013 *Давньоруське городище «Рай» у селищі Шацьк на Поліссі*, Археологія і давня історія України , 11, 47-55.

Златогорський О. Є., Панишко С. Д.

2009a *Дослідження у Луцьку на вул. Гнідавській*, АДУ 2008, 70-71.

2009b *Дослідження давньоруського Любомля*, АДУ 2008, 67-69.

2010a *Дослідження давньоруського Любомля*, Наукові записки, VIII, 166-168.

2010b *Дослідження у м. Володимир-Волинський,* АДУ 2009, 155-156.

2012 *Дослідження на городищі Вали у м. Володимир-Волинський,* АДУ 2011, 187-188.

Златогорський О. Є., Панишко С. Д., Баюк В. Г.

2009 *Унікальна колекція керамічних сопел з Жидичина*, АДУ 2008, 272-74.

Златогорський О . Є., Панишко С. Д., Лукомський Ю. В.

2010 *Дослідження монументальної споруди XIV—XV ст. у м. Володимир-Волинський у 2009 р.*, АДУ 2009, 153-154.

2011 *Дослідження архітектурних об'єктів XIV-XV ст. у м. Володимир-Волинський*, АДУ 2010, 139-140.

Зубрицька А. О. , Коваль О. А., Петраускас А. В.

2012 *Нові дослідження літописного Возвягля та його округи. В кн.: Матеріальна та духовна культура Південної Русі*: *Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В.Й. Довженка (Чернігів – Шестовиця, 16 – 19 липня 2009 р.),* Київ – Чернігів, 114-121.

Зяблин Л. П.

1955 *О »татарских« курганах,* СА, 22, 83-96.

Ивакин Г. Ю. (Івакін Г. Ю.)

1996 *Історичний розвиток Києва XIII-середини XVI ст. (історико-топографічні нариси)*, Київ, źródło: http://rusarch.ru, dostęp:10.11.2017

2003 *Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие*: *Русь в XIII веке. Древности тёмного времени*, Н. А. Макаров, А. В. Чернецов (ред.), Москва, 59-65.

Иванов В. А.

2019 *Монголы в составе кочевников Улуса Джучи (Золотой Орды): по данным археологии*, Золотоордынское обозрение, 7, 636-651.

Иоаннисян О. М.

1981 *Раскопки церкви Спаса в окрестностях Галича,* АО 1980, 252-253.

1986 *Раскопки в окрестностях древнего Галича,* АО 1984, 238-239.

1995 *XIII век в истории древнерусского зодчества. Основные тенденции развития архитектурного процесса: Князь Александр Невский и его эпоха: исследования и материалы*, , Ю. К. Бегунов, А. Н. Кирпичников (ред.), С.-Петербург, 151-156.

2009 *Деревянным или каменным был храм в ур. „Царинка" в дрнвнем Галиче:* Фортеця: збірник заповідника "Тустань" : на пошану Михайла Рожка, 1, Львів, 432-452.

История МСРР

История Молдавской СРР, В. И. Цаоапов (ред.), Кишинев 1984.

Ільків М. В., Михайлина Л. П., Пивоваров С. В.

2017 *Археологічні пам'ятки Василева: результати і перспективи досліджень: Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей наукового семінару (м. Чернівці, 15 грудня 2017 р.),* Чернівці, 45-46.

Ільків М. В., Пивоваров С. В. , Михайлина Л. П. , Калініченко В. А.

2015 *Дослідження на території Хотинської фортеці,* АДУ 2014, 271-273.

2016 *Дослідження Хотинської Фортеці,* АДУ 2015, 216-217.

Ільків М. В., Пивоваров С. В., Буйновська Є. В., Калініченко В. А.

2018 *Дослідження Хотинської Фортеці*, АДУ 2016, 302-304.

Ільків М. В., Пивоваров С. В., Михайлина Л. П., Мисько Ю. В.

2014 *Роботи на території Хотинської фортеці у 2013 р*., АДУ 2013, 269-270.

Інкін В.

1996 *Архів Самбірської економії*, Записки НТШ, 231, 109-146.

Ісаєвич Я.

2002 *Стрий і стрияни: сторінки історії,* ВЛУ, Серія історична, 37 (1), 26-34.

Каднічанський Д.

2012 *Фортифікації міста Самбора*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 16, 254-263.

Каліщук О., Дяченко В.

2015 *Олександр Цинкаловський – видатний дослідник Волині та Волинського Полісся*, Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць, Миколаїв, źródło: chtyvo.org.ua, dostęp 28.11.2017

Каргер М. К.

1958 *Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города*, т. 1, Москва-Ленинград.

1960 *Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 г.*, Краткие сообщения о докладах и полевих исследованиях Института археологии, 81, 61-71.

1965 *Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957—1964: Тезисы докладов советской делегации на I международном конгрессе славянской археологии в Варшаве*, Москва, 39-41.

Карий І. П., Терський С. В.

2009 *Пам'ятки середньовічного оборонного мистецтва Південної Волині у дослідженнях українських археологів міжвоєнного періоду*, Вісник Національного університету "Львівська політехніка", 652, 26-31.

Кибинь А. С.

2014 *От ятвязи до Литвы: Русское пограничье с ятвягами и литвой в X -X Ш веках*, Москва.

Кирпичников А. Н.

1966a *Древнерусское оружие*, 1, *Мечи и сабли IX-XIII вв*., Ленинград.

1966b *Древнерусское оружие*, 2, *Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX - XIII веков*, Ленинград.

1971 *Древнерусское оружие*, 3, *Доспех, комплекс боевых средств IX-XIII вв.*, Ленинград.

1975 *Мечи из раскопок древнего Изяславля*, КСИА, 144, 30-54.

1976 *Военное дело на Руси XIII-XV вв*., Ленинград.

1978 *Массовое оружиеближнего боя из раскопок Изяславля*, КСИА, 155, 30-37.

Книш Я.

2010 *Sigillum Leonis*, Княжа доба: історія і культура, I, 257-267.

2016 *Який Юрий карбував монети?: Король Данило Романович: Культурна і державотворча спадщина його доби*, М. Бевз, Ю. Лукомський (ред.), Львів, 76-80.

Кобаль Й. В.

1996 *До питання про заселення південних схилів Карпат східними слов'янами (на прикладі Закарпатської області України*): Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rtisko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji — Rzeszów 9-11 V 1995, M. Parczewski , S. Czopek (red.), Rzeszów, 233-241.

Ковалев А.

2015 *Первые упоминания о городах Закарпатья в Descriptio Europae Orientalis*: Colloqia Russica, series I, 5*, Rus' and Central Europe From the 11th to the 14th Century*, V. Nagirnyy, A. Mesiarkin (eds.), Krakow-Bratislava, 249-256.

Коваленя А., Левко О. (ред.)

2012 *Археологическое наследие Беларуси*, Минск.

Коваль І.

2017 *Печатка київського митрополита Кирила (1225–1233) з Галича*: Галич. Збірник наукових праць, 2., М. Волощук (ред.), Івано-Франківськ, 10-15.

Коваль І. М., Миронюк І. Ф.

2015 *Сучасна археологія княжого Галича і Галицької землі*, Івано-Франківськ.

Коваль В.Ю.

2010 *Керамика Востока на Руси. Конец IX–XVII век*, Москва.

Козак В. И., Ратич А. А.

1975 *Разведка в районе Дрогобыча,* АО 1974, 294.

Козачок О.

2017 *Проблема сусідства Галицького князівства та Візантії у середині – другій половині XII століття*, Дрогобицький краєзнавчий збірник, 19-20, 64-79.

Козицький А.

2014 *Leopolis militans. Нариси військовой історії Львова XIII-XVIII ст.,* Львів.

Козлов В.

2015 *Население степного междуречья Дуная и Днестра конца VIII – начала XI веков н. э.*, Казань-Санкт-Петербург-Кишинев.

Козубовський Г.

2009 *Обрізані празькі гроші в монетному обігу України*, Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики, 16, 190-198.

2012 *Дані нумізматики про торгівельні шляхи в Україні в середині XIV ст.,* Археологія, 3, 75-82.

2014 *Про Белзьке князівство Юрія Наримунтовича (1352—1377)*, Археологія, 3, 57-66.

2015 *Про Буго-Прип'ятський шлях у середині XIV ст.*, Історико-географічні дослідження в Україні, 13, 50-63.

2016 *Про грошовий обіг на галицько-волинських землях у першій половині XIV ст.*, Український історичний журнал, 1/2016, 38-49.

Козубська О.

2007 *Львівська легенда княгині Констанції*, Княжа доба: історія і культура, 1, 100-105.

Козюба В.

2010 *До питання про нову каталогізацію слов'яно-руських городищ VIII—XIII ст., розташованих на теренах України*, Археологія і давня історія України, 1, 292-298.

2015 *Спорные вопросы исторической топографии древнерусского Берестья*, Tyragetia, IX, 275-286.

2016 *Садиба X–XIII ст. (за матеріалами південноруських земель). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*, Київ, dostęp: www.academia.edu

Колосок Б. В.

1976a *Історико-топографічні умови виникнення Луцька*, Археологія, 20, 51-59.

1976b *Луцький Верхній та Окольний замки: Дослідження з слов'яно-руської археології,* Київ, 217-228.

Коновалова И. Г., Перхавко В. Б.

2000 *Древняя Русь и Нижнее Подунавье*, Москва.

Конопля В.

1988 *Исследования в Ивано-Франковской области,* АО 1986, 287-289.

1999 *Дописемна історія Львова*, Наукові записки ЛІМ, 8, 138-155.

Конопля В., Довгань П., Стеблій Н.

2010 *Пам'ятки доісторичного часу Буська та його околиць*, Вісник Інституту археології ЛНУ, 5, 93-134.

Конопля В., Оприск В.

2012 *Розвідкові роботи в басейні Стиру*, Волино-Подільські археологічні студії, 3, 10-21.

Кордуба М.

1906 *Молдавсько-польська границя на Покутю до смерти Стефана Великого*: *Науковий збірник присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894-1904)*, 158-184.

1925 *Західне пограниче Галицької Держави між Карпатами та долішним Сяном*, ЗНТШ, 138-140, 159-245.

1928 *Де лежав старовинний город Хмелів?: Ювілейний збірник на пошану академика Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльности*, I, Київ, 153-155.

Корзухина Г. Ф.

1954 *Русские клады IX-XIII вв*., Москва-Ленинград.

Корзухина Г. Ф., Пескова А. А.

2003 *Древнерусские энколпионы: Нагрудные кресты-реквариии XI–XIII вв*. Санкт-Петербург.

Коробушкина Т. Н.

2004 *Среднее Побужье в IX-XIII вв.*, Восточная Европа в древности и средневековье: *Доклады международной научной конференции посвященной 75-летию профессора Э. М. Загорульского и 30-летию кафедры археологии и спец. ист. дисциплин БГУ, Минск, 16 янв. 2004 г*., А. А. Егорейченко (ред.), Минск, 28-36.

Корчинський О. М.

1984 *Исследования на Львовщине*, АО, 1982, 279.

1986 *Исследования древнерусских городищ на Львовщине,* АО 1984, 250-251.

1998 *Нові дані про великі городища у Верхньому Подністров'ї: Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць* , П. П. Толочко, В. Д. Баран (ред.), Київ-Галич, 78–82.

2007 *Зудеч (короткій підсумок археологічних досліджень)*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 11, 264-280.

2008 *Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 12, 267–282.

2009a *До питання про типологію оборонних укріплень городищ Верхнього Подністов'я VIII – початку XIV ст.*: *Фортеця - збірник заповідника «Тустань» на пошану Михайла Рожко*, Львів, 239-250.

2009b *Середньовічні городища на околицях сіл Которини, Старе Село, Цвітова*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 13, 234-254.

2011 *Про печери та печерні комплекси в місті Миколаєві на Львівщині та в його околицях*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 15, 232–256.

Корчинский О. М., Петегирич В. М.

1986 *Исследования летописного Бужска,* АО 1984, 251-252.

1987 *Исследования летописного Городка*, АО 1985, 348.

1988 *Изучение древнерусских городищ в Прикарпатье*, АО 1986, 289–290.

Корчинський О. М., Шишак В. І.

1989 *Звіт про підсумки археологічних досліджень на території Верхнього Подніпров'я у 1989 році*: Інститут суспільних наук АН УРСР, Відділ археології, Львів.

Котовіч П., Миська Р., Поясник Н.

2016 *Середньовічні та ранньомодерні елементи спорядження вершника та кінської збруї з фортеці Тустань: Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі; проблеми їх збереження та використання : матеріали III Міжнародної наукової конференції, 7—8 квітня 2016 р., Львів; Урич*, Р.Г. Миська (ред.), Львів, 16-17.

Котляр М. Ф.

1964 *Грошовий ринок Галицької Русі другої половини XIV-першої чверті XV ст.: Історичні джерела та їх використання,* І. Л. Бутич, І. П. Крип'якевич, Ф. П. Шевченко (ред.), 1, Київ, 179-193.

1971 *Грошовий обіг на території України доби феодалізму*, Київ.

1981 *Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV – XVIII ст.,* Київ.

1985 *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII веков*, Киев.

1998 *Галицько-Волинська Русь,* Київ.

2006 *Стратегия обороны галицкими и волынскими князьями государственных рубежей в XII в.*, Византийский Временник, 65 (90), 73-93.

2008 *Мобільність княжого двору в Південніц Русі,* Україна в Центрально-Східній Європі, 8, 35-52.

2013 *Удельная раздробленность Руси*, Киев.

Кочкін І., Мацкевий Л., Ткачук Т., Томенчук Б.

2003 *Підсумки роботи Галицької археологічної експедиції Прикарпатського університету імені Василя Стефаника у 2002–2003 рр*., Галичина, 9, 24-31.

Кравченко В.

2018 *Документи кінця XVI – початку XVII століть до історії волинського містечка Литовежа і його замку*, Український археографічний щорічник, 21/22, z. 24/25, 653-697.

Крип'якевич І.

1911 *З історії м. Підгородя*, Записки Наукового товариства імені Шевченка, 103, 191-200.

1926 *Середневічні монастирі в Галичині. Спроба катальогу*, Наукові записки ЧСВВ, II,70-104.

1938 *Княжий Самбір і Самбірська волость*, Літопис Бойківщини, 10, 26-32.

1984 *Галицько-Волинське князівство*, Київ, źródło: http://litopys.org.ua/krypgvol/krypgv.htm

1990 *Деякі літописні назви з Галичини*, Записки Наукового товариства імені Шевченка, CCXXII. Праці Історико-філософської секції, Львів, 313-315.

Куза А. В.

1989 *Малые города Древней Руси*, Москва.

1996 *Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников*, Москва.

Куницкий В. А.

1985*, Предметы художественной пластыки из Белгорода-Днестровского: Земли Южной Руси в IX-XIV вв*., П. П. Толочко (ред.), Киев, 124-126.

Купчинський О.

2007 *Літописні географічні назви „Микулин" і „Рожне поле" та їх історична територія у XI-XIII століттях*: *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича*, Львів 2006-2007, 82-89.

Купша М.

2011 *Луцьке княжіння в 1170-1300 роках*, Старий Луцьк, 18-51.

Кураш Р., Слободян В., Чорновол І.

2003 *Каталог пам'яток історії та культури Яворівського району Львівської області,* Дрогобицький краєзнавчий збірник, VII, 562-598.

Кучера М. П.

1955 *Раскопки городища Плиснеск*, КСИА, 4, 16-17.

1960 *Гончарные клейма из раскопок древнего Плеснеска*, КСИА, 10, 118-123.

1962 *Древній Пліснеськ*, Археологічні пам'ятки УРСР, 12, 3–56.

1965 *Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі*, Археологія, 19, 201-214.

1969 *Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР: Слов'яно-руські старожитності,* В. І. Бідзіля (ред.), Київ, 174-181.

1999 *Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*, Київ.

Кучера М. П., Горишний П. А.

1978 *Раскопки Староушицкого городища,* АО 1977, 345.

Кучинко М. (Кучінко М. , Kuczynko M.)

1970 *Літописні міста Посання за археологічними даними*, Український історичний журнал, 12, 78-83.

1974 *Исследования в Луцке,* АО 1973, 297-298.

1975 *Исследования в черновицкой и волынской областях,* АО 1974, 311-312.

1976 *Раскопки древнего Владимира-Волынского*, АО 1975, 349-350.

1976а *Давньоруське населення Побужжя і Посання у світлі археологічних джерел*, Український історичний журнал, 7, 106-112.

1978 *Средневековые города Побужья в свете летописных и археологических источников*, Советское славяноведение, 4, 22-30.

1988 *Исследования в Луцком замке*, АО 1986, 303-304.

1994 *Про два давньоруські селища в Луцьку: Велика Волинь: минуле й сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції, жовт. 1994 р.,* М. М. Дарманський (ред.), Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, 453-455.

2001 *Проблема етноплеменних і адміністративних меж Волинської землі кінця X – середини XIV ст.: Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*, Я. Ісаєвич (ред.), Львів, 191-198.

2002a *Межі Волинської землі кінця X – середини XIV ст. у світлі археологічних, писемних та тоопонімічних джерел*, Археологія, 1, 66-71.

2002b *Чорторийськ: Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X наук. іст.-краєзн. конф., яка відбулася у Старому Чорторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000-2002 рр. : присвяч. 1000-річчю Четвертні, 900-річчю Старого Чорторийська, 800-річчю Волинсько-Галицької держави, 725-річчю першої літописної згадки про Полісся, 400-річчю від часу народж. Адама Киселя і 50-річчю Нововолинська*, Луцьк, 51.

2004 *Z historii badań średniowiecznych zamków Włodzimierza Wołyńskieg*o, Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne, 2, 61-73.

2005 *Житлові та господарські будівлі середмістя Луцька в XI-XVI ст.: Минуле і сучасне Волині й Полісся: народне мистецтво і духовність. Матеріали Другої Волин. обл. наук.-етнографіч. конф., 12-13 трав. 2005 р.*, Луцьк, 14-16.

2006 *Середньовічні міста Волинського Полісся як оборонні та адміністративні центри регіону: Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. Збірник наукових праць*, В.Собчук (ред.), Кременець, 7-16.

2007 *До питання про оборонні укріплення середньовічного Луцька: Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди : матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 16-й річниці Незалежності України, 510-ій річниці надання м. Луцьку Магдебурського права і 390-ій річниці створення Луцького православного братства, м. Луцьк, 9-10 листоп. 2007 р.*, Луцьк, 29-32.

2009 *Історія населення Західної Волині, Холмщини і Підляшшя*, Луцьк.

2011 *Міста і городища Луцької землі княжої доби у світлі археології: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Actes testantibus: ювілейний зб. на пошану Леонтія Войтовича*, Львів 2011, 20, 414-421.

2017 *Археологічні рятівні розкопки на другому Любомльському городищі: Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 24 - 25 жовтня 2017 року, м. Любомль. Науковий збірник,* 63, Г.Бондаренко, О. Остапюк, А.Силюк (ред.), Луцьк, 177-182.

Кучинко М. М., Златогорський О. Є.

2010 *Пам'ятки археології Луцького району Волинської області*, Луцьк.

Кучинко М., Кучинко З.

2007 *Давні та середньовічні скарби Волині*, Луцьк.

Кучинко М. М., Матиюк Н. Г.

1976 *Работы на Волыни*, АО 1976, 350.

Лазурко О.

2016 *Нові матеріали до проблеми історичної топографії літописного Белза: Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі; проблеми їх збереження та використання: матеріали III Міжнародної наукової конференції, 7—8 квітня 2016 р., Львів; Урич*, Р.Г. Миська (ред.), Львів, 44-45.

Лазурко О., Шніцар М.

2017 *Матеріали княжої доби в історичній частині Львова*, Княжа доба, XI, 15-22.

Липко С. А.

1971 *Де був давній Болохов?*, Український історичний журнал, 4, 98-104.

1973 *Археологічна розвідка давньоруського міста Болохова*, Археологія, 12, 93-98.

Лукомський Ю.

2009 *Архітектурно-археологічні дослідження пам'яток монументального будівництва княжого Галича XII-XIII ст*: *Фортеця*. Збірник заповідника „Тустань": на пошану Михайла *Рожка*, Львів, 416-431.

2012 *Нові археологічні дослідження Лаврівського монастиря у 2009 році: Фортеця*. збірник заповідника "Тустань", Львів, 2, 404-426.

Лукомський Ю., Петрик В.

2001 *Нові матеріали до відтворення елементів містобудівельної структури Галича XII-XIII ст.: Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя дня народження Данила Галицького,* Я. Ісаєвич (ред.), Львів, 166-182.

Лысенко П. Ф.

1970 *Раскопки древнего Берестья*, АО 1969, 310-311.

1972 *Раскопки древнего Берестья,* АО 1971, 406-407.

1974a *Исследования Брестского отряда*, АО 1973, 375.

1974b *Города Туровской земли*, Минск.

1975 *Исследования Брестского отряда,* АО 1974, 390.

1976 *Исследования Брестского отряда,* АО 1975, 422.

1985 *Берестье*, Минск.

2007 *Открытие Берестья*, изд. 2, Минск.

Ляска В.

2008 *Розвиток поселенської структури Равського Розточчя в IX–XIII ст*., АДЛУ, 11, 75-94.

2009 *Ранньосередньовічні пам'ятки Розточчя в світлі краєзнавчих та археологічних дослілжень (XIX - 30-ті роки XX ст.),* Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 13, 336–346.

2012a "*МЬСТИСЛАВЪ…ДАЕТЬ ГОРОДЪ. ВСЕВОЛОЖЬ БОАЕРОМЬ. И СЕЛА РОЗДАВАЕТЬ…": Всеволожська волость у княжу добу*, АДЛУ, 16, 183-218.

2012b *Підгорайська волость: спроба історико-архітектурної реконструкції територіальної організації Грядового Побужжя у княжу добу*, АДЛУ, 14-15, 107-151.

2013a *«…земля Божия и твоя и городи твои…»: Всеволожская волость князя Владимира Васильковича (историко-археологическое исследование)*, Rossica Antiqua, 1, 3-54.

2013b *Districtus podhorayensis: до проблеми територіальної організації Галицько-Волинського порубіжжя у XIII–XIV століттях*, Княжа доба: історія і культура, 7, 109-136.

2014 *"Чи Домамири, чи Домажири": повертаючись до дискусії про літописьну печеру 1242 р*., Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 18, 150–163.

2015 *Лиса гора на Голих горах (причинок до топонімічного ландшафту галицько-волинського пограничча в добу Романовичів)*, Княжа доба: історія і культура, 9, 217-226.

2016 *Від племінного союзу докнязівського уділу: Бужеська волость у середньовіччі*, ВЛУ, Серія історична, 52, 11-52.

2017 *(Без)людні поля між Львовом та Белзом у XIII столітті*, Княжа доба, XI, 75-93.

2018 *Ландшафт кордону: літописна дихотомія «гора-поле» на галицько-волинському пограниччі*, Пліснеські старожитності, 3, 60-85.

Ляска В., Миська Р., Погоральський Я.

2016 *Городище Фійна I на Розточчі*, Львівський археологічний вісник, 3, 69-75.

Ляска В., Филипчук А., Шелеп В.

2019 *Лінія захисту № 4 Пліснеського городища (дослідження та гіпотетична реконструкція),* Княжа доба, XIII, 25-38.

Майоров А. В.

2003 *Проблема основания Галича в современной историографии*, Україна в Центрально-Східній Європі, 3, 253-262.

2004 *О времени и обстоятельствах основания Галича: историография спорних и нерешенных проблем: До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*, І, Київ-Львів, 688-711.

2011 *Печать Евфросинии Галицкой из Новгорода*, Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2 (44), 5-25.

2012 *Монголо-татары в Галицко-Волынской Руси (рос.),* Русин, 4, 56-72.

2013 *Последний рубеж западного похода Батыя и карпато-дунайские земли*, Русин, 2 (32), 6-18.

2015 *Завоевание Батыем Южной Руси: к интерпретации одного известия Рашид ад-Дина,* Studia Slavica et Balcanica Petropolitana, 2, Июль-Декабрь., 169-181.

Макаров Н. А.

2003 *Русь в XIII веке: характер культурних изменений: Русь в XIII веке. Древности тёмного времени*, Н. А. Макаров, А. В. Чернецов (ред.), Москва, 5-11.

Малевская М. В.

1969 *К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв.*, КСИА АН СССР, 120, 3-14.

1971 *К вопросу о локальных вариантах керамики западнорусских земель XII-XIII вв.*, КСИИМК, 125, 27-34.

1984 *Архитектурно-археологические исследования на Волыни,* АО 1982, 291.

1986 *Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке,* АО 1984, 267-268.

1988 *Исследования в Луцком замке и в с. Зимно,* АО 1986, 305-307.

2005 *Керамика западнорусских городов X-XIII вв.*, Труды ИИМК РАН., XVII, Санкт-Петербург.

Малевская М. В., Иоаннисян О. М., Могитич И. Р., Бучко Р. В.

1978 *Исследования памятников архитектуры в Львове и Львовской области,* АО 1977, 352-353.

Малевская М. В., Кос А. И., Рожко М. Ф., Шолохова Е. В.

1979 *Архитектурно-археологические исследования в Львове и Львовской области,* АО 1978, 360-362.

Малевская М. В., Раппопорт П. А.

1978 *Декоративные керамические плитки древнего Галича*, Slovenska archeologia, 24, 87-97.

Малевская М. В., Раппопорт П. А., Тимощук Б. А.

1968 *Раскопки Ленковецкого поселения,* АО 1967, 242.

Малевская М. В., Шолохова Е. В.

1976 *Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Волынском*, АО 1975, 354-355.

Мальченко О.

1996 *Типологія замкових та міських фортифікаційних систем на південно-східному українському порубіжжі (кінець XIV — середина XVII ст.),* Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1, 5-23.

Манігда О. В.

2016 *Село галицької та волинської земель (археологічна карта X-XIII ст.),* Київ.

Маркевич О.

1969 *Значення печаток міст для дослідження міської геральдики: Історичні джерела та їх використання*, 4, І. Л. Бутич, Ф. П. Шевченко (ред.), Київ, 246-254.

Мартынюк А.

2018 *Некоторые наблюдения по поводу условий и механизма появления феномена „Русская земля в узком смысле слова”*: Colloquia Russica, series II, 4, *Середньовічна Русь: проблеми термінології*, В. Нагірний, М. Волощук (ред.), Івано-Франківськ – Краків, 149-156.

Масан О.

1993 *Шипинська земля: передісторія, устрій та статус*, Вісник Центру буковинства, 1, 24-35.

2007 *Цецинська держава (з історії давньої чернівецької околиці),* Буковинський журнал, 1, 47-59.

Масан О., Возний І.

2000 *Де лежав середньовічний «город» Хмелів*, Археологічні студії, 99-112.

Масан О., Мисько Ю.

2009 *Етапи будівництва хотинського замку у світлі нових археологічних джерел*, Питання стародавньої та середньовічної історії, археології і етнології: Збірник наукових праць, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії, 2 (28), 9-20.

Матвеев В.

2017 *Галицкие рельефные плитки: европейский контекст*, Актуальные проблемы теории и истории искусства, 7, Санкт-Петербург, 384-397.

Мацкевий Л. Г.

1996 *Дослідження Львівської обласної експедиції у 1995 році*, MSROA, XVII, 315-318.

Мацкевий Л., Козак В.

2010 *Старожитності Дрогобицького передгір'я*, Львів-Дрогобич.

Мацюк О.

2005 *Замки і фортеці Західної України (історичні мандрівки),* Львів.

Маярчак С. П.

2003a *Галицько-Волинська фортеця Каліус,* МАҐ1СТЕРІУМ. Вип. 11. АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ, 71-75.

2003b *Літописний Каліус: Археологія Тернопільщини*, Д. Н. Козак (ред.), Тернопіль, 167-172.

2003c *Каліус: літописний центр Пониззя: Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25-26 жовтня 2002 року*, С. І. Посохов (ред.), Харків, 97-101.

2004a *Літописна Ушиця*, Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії, 2 (18), 177-182.

2004b *Калюс: село на дні моря (нарис історії)*, Київ.

2006a *Літописні Бакота і Пониззя*, Краєзнавство 1-4, 169 -176.

2006b *Давньоруські культові пам'ятки Лівобережжя Середнього Подністров'я*: *Кобуд-Костянтинів-Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура*. Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, 34, О. І. Журко (ред.), Старокостянтинів, 211-220.

2009a *Літописьні Бакота і Пониззя у Середьому Подністров'ї*, Археологія, 2, 23-33.

2009b *Літописна фортеця Ушиця у Середньому Подністов'ї: Воєнна історія Поділля та Буковини. Науковий збірник (Матеріали Всеукраїнської наукової військово-*

історичної конференції 25-26 листопада 2009 р. м. Кам'янець-Подільський, В. Карпов, Л. Бажннов, І. Колєснік (ред.), Кам'янець-Подільський, 45-49.

2009c *Історія вівчення давньоруського минулого лівобережжя Середнього Подністров'я (у межах Хмельниччини)*, АДЛУ, 12, 262-285.

2010 *Бакотський монастир у світлі археологічних досліджень: Історія релігій в Україні: науковий щорічник*, О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич (ред.), Кн. І, Львів, 592-595.

2011 *Про деяки графічні історичні реконструкції Кам'янець-Подільського замку: Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я Всеукраїнська науково-практична конференція на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*, В. С. Травінський (ред.), Камянець-Подільський, 117-118.

2012a *До питання про зв'язок літописних повідомлень про Каменец під 1228 та 1240 рр. Із Кам'янцем на Поділлі*: Археологія & Фортифікація Середнього Подністровя. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конферениї, В. С. Травінський (ред.), Кам'янець-Полільський, 85-87.

2012b *Лівобережжя Середнього Подністров'я у IX-XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень),* Київ.

2016 *Бакотський скельний монастир*, Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж»), 1, 79–83.

2018 *Історико-культурний розвиток Середньодністровського Лівобережжя у IX-XIII ст. і формування Пониззя*, Хмельницький.

Медведев А. Ф.

1966 *Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII-XIV вв*., Москва.

Мельник М.

1995 *До проблеми переносу міста Рогатина: Рогатинська земля: історія та сучасність. Матеріали І наукової конференції. Рогатин, 24—25 березня 1995 р.,* т. 1, Львів-Рогатин, 80-83.

Мельник Р. І.

2011 *Берестяні грамоти XII століття*, Архіви України, 5, 191-195.

Мельничук О.

1998 *Пізньосередньовічна археологія Крилоса*: *Галич і Галицька земля. Збірник наукових прац*, Київ-Галич, 144-147.

2013 *Археологічні дослідження на подолі княжого Галича,* Вісник Інституту археології ЛНУ, 8, 187-202.

Миська Р.

2005 *Історія досліджень пам'яток княжого періоду межиріччі Стрипи та Збруча,* АДЛУ, 8, 303-310.

2005a *Княжа Теребовля (історіографічний огляд),* Археологія, 1, 92-95.

2006 *Теребовельська земля XI-XII ст. (історичний огляд),* Археологія, 3, 53-59.

2008 *Долітописний Теребовль*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 12, 292-303.

2009 *До питання локалізації літописьного Моклекова*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 13, 255-262.

2010 *Літописьний Теребовль у світлі археологічних джерел,* Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 14, 313-323.

2011 *Теребовельська земля в XI–XIII ст. (за археологічними джерелами)*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 15, 186-209.

2012 *Нові дані до історії наскельної фортеці "Тустань"*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 16, 331-343.

2013a Середньовічні шляхи в українських Карпатах (стан та перспективи дослідження), АДЛУ, 17, 45-59.

2013b *Звенигород на Дністрі: історіографічний міф чи літописне місто*, Княжа доба, VII, 59-68.

2015 *Літописні пункти Галицької землі (за писемними та археологічними джерелами),* АДЛУ, 19, 105-117.

2016 *Нові знахідки „боярських" перснів: Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі; проблеми їх збереження та використання: матеріали III Міжнародної наукової конференції, 7—8 квітня 2016 р., Львів; Урич*, Р. Г. Миська (ред.), Львів, 67-70.

Миська Р., Погоральський Я.

2006 *Археологічні дослідження у теребовлі*, АДЛУ, 9, 249-268.

2010 *Дослідження городищ поблизу села Біле на Чортківщині*, Археологія і давня історія України, 2, 211-218.

Мисько Ю.

2011 *Археологічні дослідження Хотинської фортеці у 2011 році*: *«Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янецьПодільського державного історичного музею-заповідника*, В. С. Травінський (ред.), Кам'янець-Подільський, 52-54.

2012 *Археологічні дослідження Привратного двору Хотинського замку у 2012 р.*: *«Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції*, В. С. Травінський (ред.), Кам'янецьПодільський, 108-109.

Мисько Ю., Масан О.

2009 *Етапи будивництва Хотинського замку у світлі нових археологічних джерел*, Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології, 2, 9-20.

Мисько Ю. В., Пивоваров С. В.

2010 *Дослідження на території замку Хотинської фортеці*, АДУ 2009, 290-291.

Михайлина Л.

2007 *Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами*, Київ.

Михайловський В. М.

2009 *Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-ві – 1394 рр.): соціальна структура князівського оточення*, Український історичний журнал, 5, 34-47.

2013 *Спитко з Мельштина — володар Західного Поділля в 1395–1399 рр.*: *Україна в Центрально-Східній Європі,* В. Смолій (ред.), 12-13, Київ, 210-223.

Михальчишин І.

1993 *Список пам'яток стародавньої історії Львівської області*, Львів.

Мицько І.

2011 *Давній унівський пом'яник*: *Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць*), М. Литвин (ред.), 20, Львів, 479-95.

Могитич І. Р.

1998 *Дослідження церкві св. Пантелеймона у літописному Галичі: Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць*, П. П. Толочко, В. Д. Баран (ред.), Київ-Галич, 86-90.

2001 *Старовинні церкви України VII-XIV ст.*, Dzieje Podkarpacia, V, Krosno, 301-328.

Могитич І. Р., Могитич Р. І.

1990 *Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X-XIV ст.),* Археологія, 4, 56-68.

1998 *Захисні рубежі Великого Галича*: *Галич і Галицька земля. Збірник наукових прац*, Київ-Галич, 90-94.

Могитич И. Р., Ратич А. А.

1972 *Исследования в древнем Звенигороде на Белке,* АО 1971, 389.

1973 *Работы в летописном Звенигороде на Белке и в Карпатах,* АО 1972, 313-314.

Моця Б.

2013 *Охорона кордонів в Україні в другій половині XIII-XVI ст.,* Наукові записки, 20, Серія: Історичні науки: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи, 201-209.

Моця О. (Моця А.)

1979 *Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів*, Археологія, 30, 27-37.

2000 *Замки Київської Русі як соціальний тип поселень, Україна в Центрально-Східній Європі*: Студії з історії XI–XVIII століть, 1, В. А. Смолій (ред.), Київ, 22-37.

2005 *Південні межі Галицького князівства в контексті вивчення південноруського прикордоння: Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст*., 5, В. А. Смолій (ред.), Київ,132-142.

2009 *"Русь", "Мала Русь", "Україна" в післямонгольські та козацькі часи*, Київ.

2010 *Регион Днестра и Дуная в конце – начале тысячелетия нашей эры: взгляд со стороны Киевской Руси*, Археологічні Студії, 4, 170-179.

2017a *Литовсько-польська доба в археології України*, Археологія, 1, 45-57.

2017b *Золотоординські «темні» віки на землях південної Русі: історичноархеологічний контекст*, Археологія, 2, 24-37.

Моця О., Рафальський О.

2014 *Битва на Синіх водах і її місце в середньовічній історі Європи*, Наукові записки, 20, Серія: Історичні науки: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи, 3-9.

Мусин А.

2000 *Христианские древности XI–XIV вв. (проблема развития и региональные особенности): Русь в XIII веке: континуитет или разрыв традиций* , Н. А. Макаров, А. В. Чернецов (ред.), Москва.

2016 *Перстни с изображением птицы в ГалицкоВолынской земле XIV в.: к вопросу о происхождении и интерпретации: Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі; проблеми їх збереження та використання: матеріали III Міжнародної наукової конференції, 7-8 квітня 2016 р., Львів; Урич*, Р. Г. Миська (ред.), Львів, 70-74.

2017a *Находки латинских и «болгарских» имитаций византийских монет на Волыни и проблемы денежного обращения XIII – начала XIV вв. в Восточной Европе*: *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії*. *Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 730-ій річниці з часу першої відомої писемної згадки про м. Любомль та 810-ій річниці з часу писемної згадки про літописне м. Угровськ, 24 - 25 жовтня 2017 року, м. Любомль*, 63, Г. Бондаренко et al. (ред.), Луцьк, 281-292.

2017b *Колокол святого Юра 6849 года: между Львовом, Плоцком, Петербургом и Трембовлей*, Княжа доба, XI, 95-119.

Назар І. І., Войтович Н. І., Войтович М.

2012 *Дослідження у м. Львові по вул. Краківська, 6-12*, АДУ 2011, 295-297.

Наумов Е. П.

1974 *К истории летописного «Списка русских городов дальних и ближних»: Летописи и хроники. Сборник статей 1973 г*., Москва, 150-163.

Нерознак В. П.

1983 *Названия древнерусских городов*, Москва.

Нестерова Т.

2010 *Об этапах формирования архитектуры хотинского замка*, Питання стародавньої та середньовічної археології й етнології, 2 (30), Чернівці, 91-109.

Нечитайло П. О.

2006 *Погляд на початки християнської архітектури України (до концепції О. А. Пламеницької),* Археологія, 3, 87-94.

Нікітенко М. М. (Никитенко М. М.)

1987 *Исследования в Хмельницкой области*, АО 1985, 378-380.

1994 *До питання про літописний Ізяславль: нові археологічні дані*: „*Велика Волинь: минуле і сучасне", міжнародна наукова краєзнавча конференція (1994 ; Хмельницький). Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції "Велика Волинь: минуле і сучасне", жовтень 1994 р.*, М. М. Дарманський (ред.), Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, 237-239.

Никитенко М. М., Авагян А. Б.

1988 *Древнерусское городище в г. Изяславле Хмельницкой области*, АО 1986, 316.

Никитенко М. М., Осадчий Е. И., Полегайлов А. Г.

1985 *Древнерусское жилище в г. Изяслав Хмельницкой области*, СА, 270-274.

Никольченко Ю.

2010 *Літописна Муравиця у контексті розвитку міст південно-західної Русі (X-XII ст.)*: *Декоративно-прикладне мистецтво Рівненщини*, В. Г. Виткалов (ред.), Рівне, 116-128.

Никольченко Ю. М., Киян Э. Ф.

1973 *Работы Ровенского краеведческого музея*, АО 1972, 318-319.

Никольченко Ю. М., Киян Э. Ф., Олифер О. М.

1974 *Раскопки Ровенской области,* АО 1973, 320.

Никольченко Ю. М., Пономарёва Т. А., Зимина Л. М., Гордиенко Н. М.

1976 *Раскопки городища Дорогобуж*, АО 1975, 371-373.

Толочко П. (ред.)

1981 *Новое в археологии Киева*, П. Толочко (ред.).

Носов К. С.

2003 *Русские крепости и осадная техника XIII – XVII вв.*, Москва.

2010 *Терминология оборонительного зодчества на Руси в XI–XVII вв.*, Москва.

Огуй О. Д.

2009 *Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. Молдавський період*, 1, 1370-1475, Чернівці.

Однороженко О.

2009 *Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII – XVI ст.*, Monumenta Rutheniae Heraldica, II, Харків.

Олійник О.

1994 *Містобудівний розвиток західних земель України: між Сходом та Заходом*, Архітектурна спадщина України, 1: Маловивчені проблеми історії архітектури та містобудування, В. Тимофієнко (ред.), Київ, 58–61.

Омельчук Б. А.

2010a *Неіснуючі дерев'яні замки 17 ст. у Бродах, Стрию і Яворові: Фортифікаційні особливості та озброєння*: Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України, вип. 20.10, Львів, 335-345.

2010b *Деревина та камінь в оборонному будівництві Старосамбірського підгір'я у XIII-XVI ст.,* Науковий вісник НЛТУ Україною Збірник науково-технічних праць, 20/2, 80-87.

Онищук Я.

2008 *Археологічні пам'ятки Бродівського району Львівської області (за матеріалами Бродівського історико-краєзнавчого музею*, АДЛУ, 172-194.

Оногда О. В.

2007 *До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу*, Магістеріум. Археологічні студії, 27, 70-74.

2011 *До проблеми вивчення полив'яного посуду другої половини XIII – початку XVI ст. (за матеріалами розкопок у Києві)*, Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, 20, Z. 1, 63-66.

2015 *До питання про термін «пізнє середньовіччя» в археологічній періодизації: розвиток керамічного виробництва як індикатор зміни епох*: *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії. Матеріали Тринадцятої Міжнардної наукової конференції* (27–29 травня 2015 р.), Л. Михайлина (ред.), Київ, 28-30.

Оногда О.В., Балакін С.А.

2010 *Про одну групу київської пізньосередньовічної кераміки*, Археологія, 1, 91-96.

Оприск В.

1996 *До історії Самбора княжої доби*: *Матеріали історико-народознавчої конференції "Минуле і сучасне Бойківщини", Самбір, 6 березня 1996 року*, Львів, 22–23.

1999 *Княжий Самбір: Галицько-Волинська держава (матеріали і дослідження),* Львів, 26-30.

Остапюк О.

2013 *Городища на території Любомльського і Шацького районів: Минуле і сучасне Волині та Полісся: Шацьке поозер'я у світовій та українській історії: матеріали XLV міжнародної наукової історично-краєзнавчої конференції*, Луцьк, 53–57.

2015 *Некрополі м. Любомль*: *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю. Науковий збірник*, 56, Матеріали LVI Волинської обласної наукової історико-

краєзнавчої конференції, 25 листопада 2015 року, м. Луцьк, Г. Бондаренко, А. Силюк (ред.), Луцьк, 47-53.

Остапюк О., Захарченко Р.

2015 *З історії с. Яревище Старовижівського району: Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю. Науковий збірник*, 56, Матеріали LVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, 25 листопада 2015 року, м. Луцьк, Г. Бондаренко, А. Силюк (ред.), Луцьк, 192-196.

Островский М. И.

1964 *Разведки в тернопольской и ровенской облстях*, СА, 4, 224-225.

Островский М. И., Равлова К. В., Раппопорт П. А.

1969 *Раскопки в Данилове,* АО 1969, 337.

Охріменко Г., Маркус І., Стременюк Т., Матейчук О.

2015 *Археологічні пам'ятки Турійського району Волинської області: Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю. Науковий збірник*, 56, Матеріали LVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, 25 листопада 2015 року, м. Луцьк, Г. Бондаренко, А. Силюк (ред.), Луцьк, 196-201.

Очерки....

Очерки по археологии Белоруссии, ч. 1, В. Ф. Исаенко, А. Г. Митрофанов, Г. В. Штыхов (ред.), Минск 1970.

Очерки по археологии Белоруссии, ч. 2, Г. В. Штыхов, Л. Д. Поболь (ред.), Минск 1972.

Павлив Д. Ю., Петегирич В. М.

1988 *Исследования сокальской экспедиции,* АО 1986, 323-324.

Паламарчук С. В.

1999 *Буджацькі татари як історичне поняття*, Записки Исторического Факультета, 9, 72-77.

2000 *Тюрки Буджака в эпоху позднего средневековья: Степи Европы в эпоху средневековья: Збірник наукових праць*,1, Донецьк, 360-367.

Панишко С. Д.

1997 *До проблеми локалізації давньоруського Угровська*, Київська старовина, 5, 168-177.

1998 *Дослідження літописного Каменя: Минуле і сучасне Волині: літописні міста і середньовічна культура. Матеріали VIII Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції 27–29 листопада 1995 року*, Луцьк, 63–65.
2001a *Ратенське князівство*, Київська старовина, 5, 140-147.

2001b *Післямонгольська Волинь*, Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки, 10, 80-89.

2004 *Природні чинники в історії Волині, Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник,* Луцьк, 358-359.

2006 *Археологічні дослідження давньорусбкого Каменя: Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України. Науковий збірник*, 20, Луцьк, 14-19.

2009 *Чинники формування території Волинської землі до середини XIV століття*, Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки, 22, 58-64.

2011a *Стіжкові городища Волині*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 15, 329–337.

2011b *Мурований замок Казимира Великого у Володимирі*, Старий Луцьк, 7, 323-327.

2012 *Городища «motte and bailey» як перші лицарські двори Волині*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині,16, 205-215.

2013 *Про локалізацію дитинця давньоруського Володимира*, Археологія і давня історія України, 11, 114-126.

2014a *Найдавніші лицарські двори Волині*, Наукові записки. Серія: Історичні науки, 20: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи, Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 209-217.

2014b *Спроба реконструкції зовнішнього вигляду пізньосередньовічних укріплень* "*motte and bailey*" на *Волині за їх зовнішніми морфологічними ознаками*, Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Держава та армія, 784, 256-262. źródło: Lviv Polytechnic National University Institutional Repository http://ena.lp.edu.ua.

2014c *Укреплення типу „motte and bailey" на території Ратенського клину*, Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, 12, z. 6, 131-146.

2016 *Матеріали до класифікації пізньосередньовічних укріплень традиції «Motte» на волині*, Археологія і давня історія України, 4 (21), 2016, 61-70.

2018 *Човницький археологічний комплекс давньоруського часу*, Наукові записки Національного заповідника "Замки Тернопілля", Ю. Макар et al. (ред.), Збараж, 115-118.

Панишко С. Д., Златогорський О. Є.**, Вашета М. П.**

2013 *Дослідження на городищі «Вали» у м. Володимирі-Волинському,* АДУ 2012, 136.

Панишко С. Д., Златогорський О. Є.**, Верба Т. В.**

2014 *Дослідження на городищі «Вали»,* АДУ 2013, 104-105.

2015 *Дослідження на городищі «Вали» у м. Володимирі-Волинському,* АДУ 2014, 31-32.

Панишко С., Панишко Г.

1997 *Роль Полісся у формуванні Волинської землі в давньоруський час: Полісся: етнікос, традиції, культура*, Луцьк, 17-27.

Панова Т.

2004 *Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI-XVI веков*, Москва.

Папа І.

2012 *Жидачівське князівство і Гедиміновичі: спірні питання історії: Фортеця. Збірник заповідника "Тустань",* Кн 2, Львів, 177-184.

Паршин І.

2015 *Кордони Галицько-Волинської держави на початку XIV ст. (за «Книгою знань про всі королівства»),* Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки, 13 (338), 3-10.

2018 *Клімат і погода Галицько-Волинської держави у писемній традиції XIII–XV століть*, Княжа доба, XII, 111-120.

Пастернак Я.

Пастернак Я.

1937 *Галицька катедра у Крилосі (Тимчасове звідомлення з розкопів у 1936-1937 р.*), Записки Наукового товариства імені Шевченка, 154, I-XXI.

1948 *Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині*, Науковий збірник Українського Вільного Університету, 5, Мюнхен, 140–151.

1978 *Мої зустрічі зі старовиною (Закінчення)*, Український історик, Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, № 4, 63-82.

1998 *Старий Галич. Археологічно-історичні досліди у 1850-1943 рр.*, Івано-Франківськ.

Пашкевич Б. (Paszkiewicz B.)

2012 *Белзькі монети князя Юрія Наримунтовича*, Львівські Нумізматичні Записки, 8-9, 2011-2012, 12-17.

2014 *Monety bełskie księcia Jerzego Narymuntowicza*, Biuletyn Numizmatyczny, 2 (374), 91-100.

Пашуто В.

1950 *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва.

1959 *Образование Литовского государства*, Москва.

Пелещишин К.

1994 *Оборонні укріплення середньовічного Львова (XIII-XV ст.),* Наукові записки ЛІМ, 1/2, 64-75.

Пелещишин М. А.

1993 *Нові відомості про літописне урочище «Ворота» на Яворівщині*, ВЛУ, 29, 3-6.

1996 *Яворівщина: нариси з історії та археології*, Львів, 93-117.

1997 *Археологічні дослідження Львівського університету в 80-х – першій половині 90-х рр.*, Вісник Львівського університету. Серія історична, 32, 8–22.

1998a *До питання про взаємостосунки Галича з містами Розточчя в першій половині XIII ст.*: *Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць*, П. П. Толочко, В. Д. Баран (ред.), Київ-Галич, 112-114.

1998b *З історії Галича XIII ст. (за літописними даними і археологічними матеріалами з Розточчя): Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції),* Івано-Франківськ-Галич, 12-16.

Пелещишин М. А., Касюхнич В., Рудий В.

1993 *Розкопки літописного урочища "Ворота" на Яворівщині*, Studia archaeologica, 1, 72-73.

Пелещишин М. А., Чайка Р. М.

1998 *З історії літописного Пліснеська (за матеріалами розкопок 1980 року): Броди і Брідщина*, кн. 2, Б. Зробок (ред.), Броди, 105-112.

Пескова А. А.

1985 *Раскопки древнерусских памятников на Волыни*, АО 1983, 341.

1986 *Раскопки древнерусской церкви в г. Владимире-Волынском,* АО 1984, 291.

Петегирич В. М. (Petehyrycz W.)

1975 *Раскопки в древнем Белзе,* АО 1974, 337-338.

1983 *Пам'ятки часу навали золотоординців на Галицьку землю*, Археологія, 42, 47-51.

1984 *Раскопки в детинце древнего Белза*, АО 1982, 316.

1986 *Сооружения древнего Белза,* АО 1984, 291-192.

1995 *Bełz i Busk: próba rekonstrukcji struktury socjotopograficznej w X-XIV w.,* КНКМ, 43, 67-73.

2001 *Початки Белза і Буська та формування їх соціально-топографічної структури у X-XIV ст.: Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-зіччя з дня народження Данила Галиццького*, Львів, 199-209.

2008 *Княжий Любомль*, Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки, 10, 2008, 42-47.

Петрик В.

2003 *Архітектурно-прросторова організація стольних городів Галицької землі XI-XIII століть*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандилата архітектури, Львів.

Петрик В., Петрик А.

2009 *Дрогобицька жупа (солеварня) в світлі історичрих та архітектурно-археологічних досліджень, Фортеця - збірник заповідника «Тустань» на пошану Михайла Рожко*, Львів, 475-489.

Петришин Г. П.

2006 *«Карта Ф. фон Мига» (1779-1782) як джерело до містознавства Галичини*, Львів.

Пєняк С. І.

1980 *Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст*., Київ.

Пєняк С. І., Пєняк П. С.

2013 *Археологія Закарпаття: історія дослідження*, Ужгород.

Пивоваров С.

1996 *Нумізматичні пам'ятки середньовіччя на території Північної Буковини*, Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології, 1, 11-20.

1997 *Про походження хотинського скарбу брактеатів*, Питання стародавньої та середньовічної археології й етнології, 4, 13-19.

2000 *Літописний Василів у Середньому Подністров'ї: Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.*, Я. Д. Ісаєвич (ред.), Чернівці, 216-221.

2000a *Давньоруський Кучелмин і питання його локалізації: Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей*, Переяслав-Хмельницький, 11, 23-34.

2000b *Нові матеріали до історії стародавнього Цецина: Буковина - мій рідний край. Матеріали III історико-краєзнавчої конференції*, Чернівці, 20-22.

2002 *Плав давньорусского літопису і проблема його локалізації*, Питання стародавньої та середньовічної археології й етнології, 2,110-120.

2004 *Літописні поселення Буковинського Подністров'я,* Наукові праці Камянець-Подільського державного університету. Історичні науки, 12, 75-87.

2005 *Нові дослідження літописного Василева*, Наукові праці Кам'янець-Подіського державного університету, 14, 135-148.

2006 *Ленковецьке городище (середньовічне місто Черн чи Прут?)*, Питання стародавньої та середньовічної археології й етнології, 1 (21), 7-15.

2007 *Археологічні матеріали XIV ст. З пам'яток межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра*, Suceava XXXI-XXXIII (2004-2005-2006-2007), 103-126.

2009 *Археологічні матеріали про етнічну ситуацію та суспільно-політичний розвиток земель Буковини в другій половині V–X ст.*, Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки, 13, 48-55.

2010 *Городище другої половини XIV ст. в с. Зелена Липа на Буковині,* Археологія і давня історія України, 1, 365-370.

Пивоваров С., Ільків М., Калініченко В.

2017 *Нові знахідки з давньоруського городища першої половини XIII ст. в Чорнівці (роботи 2017 р.), Матеріали наукової конференції. XV Несторівські студії "Новітні дослідження джерел з середньовічної історії України (XI-XIV ст.),* Київ.

Пивоваров С. В., Мисько Ю. В., Михайлина Л. П., Ільків М. В.

2012 *Дослідження Хотинської фортеці,* АДУ 2011, 478.

Підставка Р.

2010 *Язловець – ключ Поділля*, Відлуння віків, 2 (13).

2012 *До питання витоків мурованого оборонного будівництва Середнього Подністров'я: Язловець: Археологія&Фортифікація Середнього Подністров'я. II Всеукраїнська науково-практична конференція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*, В. С. Травінський (ред.), Кам'янець-Подільський, 148-152.

2016 *Болохівська земля і Збараж: історикогеографічні та генеалогічні аспекти дослідження: Стародавній Меджибіж в історикокультурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж»)*, 1, А. А.Мельник (ред.), Хмельницький, 284-287.

Підставка Р., Сивий М.

2017a *Проблематика і стан досліджень замку в Скалі-Подільській*: Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини, 20, Тернопіль, 277-295.

2017b *Замок Скалі-Подільській. Ретроспектива і сучасність*, Пам'ятки України, 3(43), 41-51.

Плавінскі М.

2013 *Узбраенне беларускіх земляў X-XIII стагоддзяў*, Мінск.

Пламеницька Є. М.

1969 *Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці*: *Слов'яно-руські старожитності*, В. Бізділя (ред.), Київ, 124-144.

1972 *Дослідження Кам'янець-Подільського замку в 1969 році*, Археологічні дослідження на Україні в 1969 р., 298-303.

1975 *Дослідження Камянець-Подільського замку*, Археологія, 16, 14-37.

Пламеницька Є., Пламеницька О.

1996 *Дослідження і реставрація архітектурної спадщини Кам'янця-Подільського*, З історії української реставрації (Додаток до щорічника Українознавство), 122–134.

Пламеницька О.

1994 *Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі*, Архітектурна спадщина України, 1, 39-57.

2002 *Результати досліджень походження урбаністичної культури і фортифікацій України в період траянових війн: Conferenza Internazionale Umanesimo Latino in Ucraina, Львів, Будинок Вчених - 8 червня 2002*, Львів, 59-68.

2010 *До питання про розвиток мурованих фортифікацій Західної України IX-XIII ст.,* Українська Академія Мистецьтва. Дослідницькі та науково-методичні праці, 17, 208-217.

2012 *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець*, Кам'янець-Подільський.

2015 *Крепость Каменец in statu nascendi*, Arta , XXIV, 1, Arte Vizuale. Serie nouă, M. Şlapac (red.), Chişinău, 26-25.

Погоральський Я.

2005 *Пам'ятки доби Київської Русі у дослідженнях археологів Львівського університету*, АДЛУ, 8, 133-150.

2012 *До локалізації двох літописних пунктів XII-XIII ст. на території перемишльської земли*, Дрогобицький Краєзнавчий Збірник, 16, 32-39.

Погоральський Я., Миська Р., Ляска В.

2013 *Верхньодністерське Підгір'я у X-XIV ст.*: *Przemyśl i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X- połowa XIV w.*, V. Nagirnyy, T. Pudłocki (red.), Kraków 2013, 11-32.

Погорілець О., Саввов Р.

2004 *Монета подільського князя Костянтина*, Нумізматика і Фалеристика, 3, źródło: chtyvo.org.ua, dostęp: 19.02.2019

2005 *Карбування монети на Поділлі в другій половині XIV ст.*: *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність (тези доповіді),* Львів, 145-153.

2007 *Про нові знахідки монет Подільського князівства*, Нумізматика і Фалеристика, 4, źródło: chtyvo.org.ua, dostęp: 19.02.2019

Позивай Т. Д.

2010 *Проблеми вивчення пам'яток Золотої Орди в Україні*, Археологія і давнья історія України, 1, 273-277.

Подосинов А. В.

1978 *О принципах построения и месте создания «Списка русских городов дальних и ближних»: Восточная Европа в древности и средневековье*, Л. В. Черепнин (ред.), Москва, 40-48, źródło: http://www.litopys.org.ua/rizne/spysok/spys03.htm.

Полевой Л. Л.

1965 *Археологические материалы к истории Молдавии XIV в.,* СА, 3, 66-80.

1969 *Городское гончарство Прутo-Днестровья в XIV в.*, Кишинев.

1979 *Очерки исторической географии Молдавии XIII—XV вв.*, Кишинев.

1985 *Раннефеодальная Молдавия*, Кишинев.

Пословська А.

2016 *Археологічні джерела у дослідженнях мурованих замків Волині*, Гілея: науковий вісник,109, 47-50.

Природа...

1973 *Природа Івано-Франківської області,* К. І. Геренчук (ред.), Львів.

1975 *Природа Волинської області,* К. І. Геренчук (ред.), Львів.

1976 *Природа Ровенської області,* К. І. Геренчук (ред.), Львів.

1978 *Природа Чернівецької області*, К. І. Геренчук (ред.), Львів.

1979 *Природа Тернопільської області*, К. І. Геренчук (ред.), Львів.

1980 *Природа Хмельницької області*, К. І. Геренчук (ред.), Львів.

1981 *Природа Львівської області,* К. І. Геренчук (ред.), Львів.

Присельков М. Д., Фасмер М. Р.

1916 *Отрывки Б. Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века*, Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, 21, 48-70.

Приходнюк О.М.

1998 *Пеньковская культура (Культурноархеологический аспект исследования)*, Воронеж.

Пришляк В.

2001 *Середньовічні шляхі Галицько-Волинських земель в епоху Романовічів: Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*, Я. Ісаєвич (ред.), Львів, 221-228.

Прищепа Б.

1983 *Исследования древнерусских памятников на Ровенщине*, АО 1982, 320-321.

1992 *Дослідження літописного Дорогобужа*, АДУ 1991, 101-103.

1994 *Дослідження літописного Дорогобужа,* АДУ 1993, 113-115.

1996a *Етапи розвитку Дорогобужа в часи. Київської Русі*, Наукові записки РОКМ, 1, 20-27.

1996b *Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії заселення Західної Волині в X–XIII століттях*, Рівне.

2002 *Археологічні дослідження середньовічних міст Погориння у 70–80-х роках XX ст.*, Історія міст і сіл Великої Волині. Науковий збірник «Велика Волинь», Т. 25 (Частина 1), Житомир, 215–220.

2005 *Етапи територіального розвитку Волині*, Наукові записки РОКМ, 3, 115-123.

2006 *Слов'яно-руські фортеці IX-XIII ст. у Погорині*, Вісник національного університету "Львівська політехніка", 571, 105-112.

2007 *Городища волинян Погоринні в часи становлення держави Київська Русь*: Слов'янський вісник, вип. 6, Рівне, 4-14.

2008 *Матеріали до реконструкції історичної топографії Острога доби середньовіччя: Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць,* В. А. Гурин (ред.), Рівне, 23-28.

2009 *Розвиток Пересопниці за княжої доби*, Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки, 14, 2009, 86–97.

2010a *Нові археологічні дослідження міст Волині*: *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвіої історії. Збірник наукових праць*, Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету 19, źródło: www.istvolyn.info, 15.07.2015.

2010b *Підсумки археологічних досліджень літописних міст Волині у 2004–2009 рр.*, Наукові записки РОКМ, 8, 251-257.

2011 *Дорогобуж на Горині у X - XIII ст.,* Рівне.

2012a *Основні результати археологічних досліджень влинських міст епохі Київської Русі у 1991-2010 рр.,* Вісник Маріупольского державного університету, серія: історія, політологія, 4-5, 45-58.

2012b *Археологічні дослідження садиб епохи Київської Русі на посаді княжої Пересопниці*, Волино-Подільські археологічні студії, 3, 2012a, 61-75.

2013 *Проблема локалізації Пересопницького монастиря Різдва Пресвятої Богородиці в світлі писемних та археологічних джерел*, Наукові записки РОКМ, XI, 162-170.

2014 *Археологічна колекція слов'яно-руського часу з розкопок Є. М. Пламеницької на Замковій Горі у Кременці: Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи*, П. П. Толочко (ред.), Київ, 302-309.

2016a *Погоринські міста в X-XIII ст*., Рівне.

2016b *Фортеця в м. Кременці на Замковій горі за княжої доби: Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі; проблеми їх збереження та використання: матеріали III Міжнародної наукової конференції, 7—8 квітня 2016 р., Львів; Урич,* Р. Г. Миська (ред.), Львів, 46-48.

2016c *Археологічні дослідження Острога доби князів Острозьких*, Археологія, 2, 110-118.

Прищепа Б. А., Войтюк О. П.

2014 *Роботи в Пересопниці на уроч. Баранівка*, АДУ 2013, 229-230.

Прищепа Б. А., Войтюк О. П., Чекурков В. С.

2011 *Пересопницький археологічний комплекс*, Наукові записки РОКМ, ч. 1, 140-147.

2018 *Розкопки в урочищі Пастівник у Пересопниці*, АДУ 2016, 223-225.

Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М.

2001 *Муравицьке гоородище*, Маріуполь.

Прищепа Б., Прищепа О.

2008 *Історичне краєзнавство Волині*, Рівне.

Прищепа Б. А., Ткач В. В.

2003 *Солв'яно-руські городища IX-XIII ст. В басейні Ікви: Археологія Тернопільщини*, В. Д. Баран, М. А. Филипчук (ред.), Тернопіль, 181-187.

2016 *Літописний Дубен і його сільська округа в X—XIII ст.*, Археологія і давня історія України, 4 (21), 43-51.

Прищепа Б. А., Ткач В. В., Чекурков В. С.

2006 *Охоронні розкопки в центральній частині м. Дубна Рівненської області,* АДУ 2004-2005, 315-318.

2008 *Продовження досліджень середньовічного м. Дубна*, АДУ 2006-2007, 282-284.

Прищепа Б. А., Харковець Ю. І.

2013 *Роботи на ділянці М. В. Федоришина у с. Пересопниця*, АДУ 2012, 306-307.

Прищепа Б. А., Чекурков В С.

2006 *Перші археологічні розкопки в Корці:* АДУ 2004-2005, Київ-Запоріжжя, 318-320.

Пшеничний Ю.

2012 *Розвідки в м. Дубно Рівненської обл.*, АДУ 2011, 413-414.

2013 *Археологічні дослідження в м. Дубно,* АДУ 2012, 308-309.

2016 *Історична топографія Дубна і його округи в X-XVIII ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*, Луцк.

2017 *Дубенський замок. Матеріали до характеристики добастіонного періоду*: *Дубенський науковий вісник Зб. наук. Праць, 1 : матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 525-й річниці Дубенського замку і 100-річчю від дня народження І. Д. Лозов'юка*, Л. Кічатий (ред.), Рівне, 29-43.

Пшеничний Ю., Харковець Ю.

2016 *Дослідження городища-замчища у Дубні*, АДУ 2015, 168-170.

Рабій Ю. Є.

1999 *Княжий город Самбір*, Львів–Самбір.

Раппопорт П. А.

1952 *Волынские башни*, Материалы и исследования по археологии древнерусских городов, 31, т. 2, 205-223.

1954 *Холм*, СА, 20, 313-323.

1955 *Города Болоховской земли*, Краткие Сообщения АН СССР, ИИМК, 57, 52-59.

1956 *Очерки по истории русского военного зодчества X-XIII вв.*: Материалы и исследования по археологии СССР (МИА); Материалы и исследования по археологии Древнерусских городов, 52, Н. Н. Воронин (ред.), Москва- Ленинград.

1961 *Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X-XV вв.*, Материалы и исследования по археологии СССР (МИА), 105, Н. Н. Воронин (ред.), Ленинград.

1965a *Древние русские крепости*, Москва.

1965b *К вопросу о Плеснеске*, СА, 4, 92-96.

1967 *Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв.,* Материалы и исследования по археологии СССР (МИА), 140, Н. Н. Воронин (ред.), Ленинград.

1976 *Раскопки церкви «Старая Кафедра» во Владимире-Волинском*, АО 1975, 384-385.

1975 *Древнерусское жилище*, Археология СССР, Свод археологических источников, Вып. Е1-32, Ленинград.

1977 *«Старая кафедра» в окрестностях Владимира-Волынского,* СА, 4, 253-266.

1982 *Русская архитектура X-XIII вв.: Каталог памятников*, Археология СССР. Свод археологических источников, Вып. Е1-47, Ленинград.

1994 *Строительное производство Древней Руси (X-XIII вв.)*, Санкт-Петербург.

Раппопорт П. А., Малевская М. В.

1963 *Обследование городищ Прикарпатья и Закарпатья на территории Советского Союза (итоги работ 1962 года)*, ААС, 5, 61-76.

Ратич О. О. (Ратич А. А.)

1955 *Археологічна розвідка на Верхньому Дністрі*, АП УРСР, 5, 158-164.

1957a *Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР*, Київ.

1957b *Раскопки на Замковой горе во Львове в 1955 г.*, КСИА, 7, 109-110.

1962 *Результати досліджень древнеруського городища Замчиська в м. Судова Вишня, Львівської області, в 1957-1959 рр.*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 4, 106-119.

1963 *Звіт про дослідження в с. Перемиль Волинської області в 1963 р.,* skan maszynopisu udostępniony dzięki uprzejmości M. Fylypčuka.

1964 *До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 5, 115-129, źródło: http://istvolyn.info

1965 *Исследования городища в с. Переми.ь на Волыни в 1963-1964: Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографическх исследований 1964 года в СССР*, Баку 1965, 140-141.

1966 *Городища в селах Добростани і Страдч на Львівщині,* Археологія, 20, 1966, 227-229.

1967 *Раскопки в Звенигороде на Белке*, АО 1966, 247.

1969 *Раскопки в Звенигороде на Белке*, АО 1968, 334.

1970 *Новые данные о Звенигороде на Белке*, АО 1969, 290.

1973 *Літописний Звенигород,* Археологія, 12, 87-94.

1974 *Разведка по р. Опор*, АО 1973, 333.

Ратич А. А., Шеломенцев-Терский В. С.

1972 *Особые печи в древнем Звенигороде на Белке*, АО 1971, 388.

1974 *О работах Звенигородской экспедиции*, АО 1973, 333-334.

Рибчинський Н.

2018 *Соціальна структура населення городищ Українського Прикарпаття кінця IX – першої половини XIII ст.* (rękopis pracy magisterskiej obronionej na Państwowym Uniwersytecie im. I. Franko we Lwowie).

Рибчинський Н. О., Брик Я. Р., Филипчук А. М.

2016 *Дослідження лінії захисту №1 Плінеського городища у 2015 р.: Науковий семінар Пліснеський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження*

(Львів, 15 квітня 2016). Тези доповідей, А. М. Филипчук, В. М. Шелеп (red.), Львів, 23-24.

Рибчинський Н. О., Брик М., Филипчук А. М. et al.

2017 *Короткі підсумки досліджень Пліснеського археологічного комплексу у 2017 році,* Пліснеські старожитності, 2, С. Павлюк (ред.), Львів, 251.

Рідуш Б.

2000a *Печерні монастирі Подністров'я: Подністров'я: проблеми дослідження та датування*: *«Середньовічна Європа: погляд з к.20 ст.»: матеріали наукової конференції, 16-18 березня 2000 р.*, Я. Д. Ісаєвич et al. (ред.), Чернівці, 46-51.

2000b *Непортівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження*, Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології, 1, 108-127.

2008 *Бакотсько-Комарівський білатеральний скельно-пнчерний комплекс,* Археологічні Студії, 3, 223-240.

2016 *Проблема датування печер Тустані: Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі; проблеми їх збереження та використання: матеріали III Міжнародної наукової конференції, 7—8 квітня 2016 р., Львів; Урич*, Р. Г. Миська (ред.), Львів, 123-124.

Рожко М.

1980 *Исследования наскальных сооружений древнерусской крепости Тустань*, АО 1979, 328-329.

1981 *Раскопки на терртории древнерусской крепости Тустань,* АО 1980, 306.

1984 *Раскопки наскальной крепости Тустань*, АО 1982, 323.

1990 *Карпатські шляхи та їх оборона*, Український історичний журнал, 10, 86–97.

1993 *Конструктивні особливості оборонних споруд XII-XIII ст. Південно-Західної Русі*: *Старожитності Південної Русі : матер. історико-археологічного семінару "Чернігів і його округа в IX-XIII ст."*, Чернігів, 156-158.

1996 *Тустань – давньоруська наскальна фортеця*, Київ.

1997 *Оборонно-житлові вежі в системі укріплень Галицько-Волинського князівства: Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі*, Чернігів, 150-152.

1999 *Міста, дерев'яне будівництво, наскальні та оборонні споруди Карпат IX – XIV ст.: Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Т. 1. Археологія та антропологія*, Львів, 361-460.

2001 *Оборонний Спасопреображенський монастир XIII століття в с. Спас*, Старосамбірщина, 1, 7-14.

2016 *Архітектура та система оборони Українських Карпат у княжу добу*, Львів.

Рудий В.

1997 *Давньоруські пам'ятки в межиріччі Вислока і Сяну*, АДЛУ, 2, 95–106.

1999 *Нові матеріали з історії літописного урочища "Ворота": Галицько-Волинська держава (матеріали та дослідження)*, Львів, 43–44.

2003 *Перемишльська земля (IX-середина XIV ст.),* Тернопіль.

Рудич Т. О.

2015 *Антропологічний матеріал з давньоруського могильника Зеленче*, Археологія, 1, 99-108.

Русанова И. П., Тимощук Б. А.

1981 *Древнерусское Поднестровье. Историко-краеведческие очерки*, Ужгород.

2007 *Языческие святилища древних славян*, изд. 2-ое, Москва.

Русина О. В.

1998 *Україна під татарами і Литвою*, Київ.

Руссев Н. Д.

1999a *Молдавия в «темные века»*, Stratum Plus, 5, 379-407.

1999b *На грани миров и эпох*, Кишинев.

2009 *Золотая Орда на Нижнем Дунае*, Золотоордынская цивилизация, 2, 90-102.

Рыбаков Б. А.

1964 *Русские датированные надписи XI-XIV веков*, Археология СССЗ. Свод археологических памятников, Москва.

1974 *Русские карты Московии XV — начала XVI века*, Москва.

Саввов Р.

2012 *Скарб монет XIV ст. з-під Смотрича*, Львівські Нумізматичні Записки, 8-9, 49-55.

Сагайдак М., Хамайко Н., Комар О.

2015 *Спаський розкоп давньокиївського Подолу*, Пам'ятки України: Історія та культура, 5–6, 20–31.

Самойлова Т.

2007 *Основні підсумки робіт на пам'ятці Тіра-Білгород і подальші перспективи дослідження*, АДЛУ, 10, 120-130.

Сандуляк В.

2016 *Фортифікація Хотина та деревяно-земляні городища регіону кінця X – середини XV ст.: «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції*, О.О. Заремба (ред.), Кам'янець-Подільський, 203-211.

Сас П. М.

1989 *Феодальные города Украины в конце XV - 60-х годах XVI в.,* Киев.

Свешников И. К. (Свєшніков І. К.)

1976 *Довідник з археології України. Львівська область*, Київ.

1983 *Раскопки в Звенигороде на Белке,* АО 1982, 328.

1984 *Работы в Звенигороде,* АО 1983, 352.

1985 *Раскопки пригорода летописного Звенигорода*, АО 1984, 306.

1986 *Раскопки в Звенигороде под Львовом,* АО 1985, 408-409.

1987 *Дослідження давнього Звенигорода у 1982-1983 рр.*, Археологія, 57, 94-101.

1988 *Исследования древнерусского Звенигорода под Львовом*, АО 1986, 335.

Свешников И. К., Мацкевой Л. Г., Крушельницкая Л. И. et al.

1978 *Исследования на Львовщине*, АО 1977, 385.

Свєшніков І. К., Петегирич В. М.

1978 *Археологічні дослідження в с. Муравиця*, Археологія, 27, 79-86.

Свод памятников...

Свод памятников истории и культуры Белоруссии. Брестская область, С. В. Марцелев (ред.), Минск 1990.

Семянчук Г.

2009 *Генезіс Беларускіх гарадоў у раннім сярэднявеччі (IX-XIII стст.)*: *Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў працысаў урбанізацыі ў Беларусі. Зборнік навуковых артыкулаў*, Гродна, 10-22.

Ситник О.

2012 *Археологічна наука у Львові. Перша половина XX століття*, Львів – Жешів.

Сілаєв О., Назар І., Конопля В.

2018 *Розвідки та дослідження на Львівщині*, АДУ 2016, 139-141.

Сіцінський Ю.

1994 *Нариси з історичної тонографії міста Кам'янця Подільского та його околиць*, Кам'янец-Подільский.

Скочиляс І.

2009 *Аспрокастрон-Білгород — кафедра Галицької митрополії у XIV ст.,* Ruthenica, 8, 120-137.

2010a *Від давньоруських десятин до намісництв-протопопій: особливості «впорядкування» сакрального простору Галичини в княжий період (до кінця XIV століття)*, Вісник Львівського університету. Серія історична, 45, 55-91.

2010b *Початки християнства у прикарпатському регіоні та заснування Галицької єпархії в середині XII століття*, Княжа доба: історія і культура, 3, 9-59.

2011a *Галич після Галича: Пониззя (русо-влахія) у XII-XIV століттях та утворення молдавського князівства*, Княжа доба: історія і культура, 5, 29-72.

2011b *Галицька митрополія XIV – першої половини XV століть: особливості еклезіального*, правового та суспільного статусу, Княжа доба: історія і культура, 4, 246-279.

Смірнов І. О.

1999 *Виникнення та утворення Буджацької орди в XVI-XVII ст.,* Записки Исторического Факультета, 9, 33-40.

Сова П. П.

1937 Прошлое Ужгорода. Исторический очерк, Ужгород.

Сотникова М. П.

1995 *Древнейшие русские монеты X–XI вв. Каталог и исследование*, Москва.

Старчук І.

1949 *Розкопки на городиищі Пліснесько*, АП УРСР, 1, 75-85.

1955 *Розкопки на городищі Пліснесько в 1949 р.*, АП УРСР, 5, 32-35.

Стасюк А.

2017 *Вікаріат Русі Ордену Братів Менших: початкова організація 1370-1387 років*, З історії західноукраїнських земель, 12-13, 10-24.

Строцень Л.

2012 *Археологічні дослідження замків Тернопілля*, Волино-Подільські археологічні студії, 3, 192-196.

Тарас В.

2006 *Монастирські сади Галичини (X – середина XIX ст.)*, Львів.

2010 *Виникнення монастирського садово-паркового мистецтва Галичини*, Народознавчі зошити, 1-2 (91-92), 249-255.

Тарнавський М. С.

2011 *Історія вивчення найвизначніших сакральних споруд давнього Галича*, МАГІСТЕРІУМ. Археологічні Студії, 45, 81-86.

Терский-Шеломянцев В. С. (Терський В. С.)

1978a *Исследования посада летописного Звенигорода*, Археологія, 27, 86-93.

1978b *Исследования детинца Звенигорода галицкого*, СА, 1, 206-215.

1978c *Косторезная мастерская на городище летописной Пересопницы*, АО 1977, 402.

1979 *Раскопки летописной Пересопницы,* АО 1978, 424.

1981 *Исследования городища летописной Пересопницы* АО 1980, 322-323.

1984 *Работы на городище летописной Пересопницы,* АО 1982, 343-344.

1986 *Новые данные о летописной Пересопницы,* АО 1984, 330-331.

1987 *Работы на городище летописной Пересопницы,* АО 1985, 438-439.

1988 *К изучению древнерусских городов Западной Волыни*, АО 1986, 351-352.

1993 *Розкопки городища в Пересопниці в 1991 році*, АДУ 1991, 121-122.

Терський В. С., Терський С. В.

1991 *Нові матеріфли з розкопок літописної Пересопниці та її околиць /1987-1988/,* Матеріали з археології Прикарпаття і Волині, Львів, 89-91.

1993a *Про локалізацію княжої церкви у Пересопниці: Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей*, Львів, 77-78.

1993b *Монастирі княжої Пересопниці: Волинь незабутня: Тези IV регіональної науково-практичної конференції "Краєзнавчі дослідження з історії Волині: Нові підходи, форми і методи*", Рівне, 15-17.

Терський С. В.

1993a *Розвідки в околицях княжого Луческа*, АДУ 1991, 120-121.

1993b *Літописний Чемерин. Підсумки археологічних досліджень 1988-1990 років,* Наукові записки ЛІМ, 1, 27-41.

1994 *Розвідки у Верхньому Побужжі: Археологічні дослідження на Львівщині в 1994 р.*, Львів, 12–13.

1996a *Підсумкі археологічних досліджень дитинця та передмість городища Пересопниці на Волині,* MiSROA, XVII, 305-309.

1996b *Пересопниця* в *світлі археології,* Наукові записки, 1, 28-37.

1999 *Рятівні дослідження на території літописного Луческа,* АВУ 1998-1999, 46-47.

2000a *Багатий будинок золотоординського часу на городищі у Пересопниці*, АДУ 1994-1996, 169-170.

2000b *Галицько-Волинска держава та Схід (за матеріалами археологічної збірки Львівського історичного музею)*, Наукові Записки, Львівський Історичний Музей, 9, 179-201.

2001a *До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави,* Наукові Записки, Львівський Історичний Музей, 10, 130-158.

2001b *Олика. Історичний нарис*, Літописні міста Волині, 1.

2002 *Археологія доби Галицько-Волинскої держави*, Львів.

2006a *Луческ X-XV* ст., Львів.

2006b *Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект): Держава та армія*, Вісник Національного Університету „Львівська Політехніка, 571, 8–18.

2007a *Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля,* Вісник Національного університету “Львівська політехніка”, 584, 13-26.

2007b *Новий погляд на історичну топографію Володимира-Волинського (X-XIV ст.) в світлі розкопок 1999-2000 років*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 11, 256-263.

2007c *Володимир у світлі археологічних досліджень*, Княжа доба, 1, 243-270.

2008 *Оборонний комплекс середньовічної Пересопниці*, Вісник Національного Університету Львівська політехніка. Серія: Держава та армія, 634, 8-17.

2009a *Східний кордон Волинського князівства після походу хана Батия*, Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки, 22, 4-9.

2009b *Археологічні дослідження міста Кременця та його околиць: Студії і матеріали з історії Волині,* В. Собчук (ред.), Кременец, 25-32.

2009c *Оборонні укріплення Надстублянщини – волости княжого міста Пересопниці у X–XIII ст.,* Вісник Національного Університету Львівська політехніка. Серія: Держава та армія, 652, 14-19.

2010a *Княже місто Володимир*, Львів.

2010b *Оборонне будівництво у Волинському князівстві у XIII – першій половині XIV ст.*, Військово-науковий вісник, 14, 108-119.

2011 *Батиєва" дорога у XII-XIV ст.: історико-географічний коментар: Слов'янський вісник: зб. наук. праць*, С. С. Троян (ред.), 11, 126-131.

2013 *Забудова центрального майданчика на дитинці літописної Пересопниці (за матеріалами досліджень 1993 р.)*, АДЛУ, 17, 147-163.

2014a *Археологія доби Галицько-Волинской держави*, Київ.

2014b *Топографія храмів Княжої Пересопниці*, Княжа доба: історія і культура, 8, 235-242.

2015 *Середньовічні археологічні пам'ятки у Судовій Вішні на Львівщині: історія та песпективи дослідження*, Historical and Cultural Studies, 1, z. 2, 97-104, źródło: Lviv Polytechnic National University Institutional Repository http://ena.lp.edu.ua

2017 *Поселенська структура-агломерація ранньосередньовічного Львова: зауваження до системного вивчення*, Княжа доба, XI, 9-14.

2019 *Керамічні плитки для оздоблення долівок храмів у містах Волинського князівства XI–XIV ст.: історія дослідження,* Historical and cultural studies, 6, 73-79.

Терський С., Маярчак С.

2014 *Городища на східному кордоні Волинського князівства: дослідження та інтерпретація*, Археологічні Студії, 5, 310-320.

Терський С., Омельчук Б. А.

2016 *Археологія замчищ західної України. Історія та перспективи дослідження*, Historical and Cultural Studies, 3/1, 125-129.

Тесленко Д. Л., Семеляк О. І.

2016 *Дослідження у центрі історичного Острога,* АДУ 2015, 170-171.

Тимошенко Л.

2004 *Проблеми історичної топографії давнього Дрогобича: До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*, 1, Київ-Львів, 727-745.

2012 *Найдавніший Дрогобич у світлі писемних згадок, легенд, топонімії, артефактів*: Фортеця: збірник заповідника "Тустань", 2, Львів, 158-170.

Тимощук Б. О. (Тимощук Б. А.)

1964 *Исчезнувшие города Буковины*, Вопросы истории, 5, 213-217.

1968 *Иссследование древнерусских памятников северной Буковины,* АО 1967, 240-242.

1970 *Военная крепость XIII-XIV вв. на среднем Днестре*, АО 1969, 291-292.

1973 *Ломачинське городище*, Археологія, 9, 100-107.

1977 *Середньовічний Хотин*, Археологія, 22, 29 –39.

1981 *Древнерусские города Северной Буковины: Древнерусские города*, Москва, 116-136.

1982 *Давньоруська Буковина (X - перша половина XIV ст.)*, Київ.

1988 *Иссследования а Теребовле*, АО 1986, 341-342.

1998 *Теребовель – місто галицької землі*: *Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць*, П. П. Толочко, В. Д. Баран (ред.), Київ-Галич, 124-127.

Тихомиров М. Н.

1952 *«Список русских городов дальних и ближних»,* Исторические записки, 40, 214-259.

1956 *Древнерусские города*, Москва.

1979 *«Список русских городов дальних и ближних»:* Русское летописание. Москва, 83-137, 357-361.

Ткач В.

2007 *Дубно в X – XIII століттях – спроба історичної реконструкції, Над Іквою-рікою,* Літературно-мистецько-краєзнавчий альманах, Дубно, 28-29.

Толочко П. П.

1989 *Древнерусский феодальный город*, Киев.

Толочко О., Ричка В.

2016 *«Князя Болоховьции»,* Ruthenica, 13, 83-107.

Томашевський А. П., Козюба В. К., Борисов А. В.

2013 *Розвідки середньовічних памяток в околицях оз. Нобель*, АДУ 2012, 315.

Томенчук Б.

1978 *Исследование летописного Василёва*, АО 1977, 393.

1995 *Долітописний Рогатин*: *Рогатинська земля: історія та сучасність. Матеріали першої наукової конференції*, т. 1, Рогатин- Львів, 70-74.

1998 *Прицерковні кладбища княжого Галича: Галич і галицька земля. Збірник наукових праць*, П. П. Толочко, В. Д. Баран (ред.), Київ-Галич, 127-132.

2004 *Дерев'яне церковне будівництво в Галицькії землі XII-XIII ст.: з історії археологічгих досліджень,* Галичина, 10, 7-16.

2005 *Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII-XIII ст.,* Івано-Франківськ.

2006 *Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація,* Івано-Франківськ.

2008 *Археологія городищ Галицкої землі. Галицко-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліждень 1976-2006*, Івано-Франківск.

2010a *Фортифікація городищ України*, Археологічні Студії, 4, 180-201.

2010b *Фортифікація давнього Галича,* Археологія і давня історія України, 1, 335-344.

2013 *Чотири двори літописного Галича. Підсумки археологічних досліджень палацових комплексів (1991-2012 рр.)*, Археологія і давня історія України, 2, 165-177.

2016a *Галич і Мала Галицька земля XII-XIII ст. Історична топографія городищ*, Івано-Франківськ.

2016b *Давній Галич у новітніх дослідженнях Галицької археологічної експедиції*, Галич, 1, 11-34.

Томенчук Б., Баран В.

2007 *Археологія дерев'яних палацових комплексів княжого Галича*, Вісник Інституту археології, 2, 31-54.

Томенчук Б., Мельничук О.

2017 *Археологія пізньосередньовічного Галича як «церковного міста» і релігійного центру Галичини (середина XIII ст. – 1785 р.),* Галич. Збірник наукових праць, 2, М. Волощук (ред.), Івано-Франківськ, 51-78.

Томенчук Б., Филипчук М.

2001 *Буківна – літописний Биковен на Дністрі. Другий археологічний шар. VIII-IX ст. ст.,* Івано-Франківськ.

Туронак Ю.

1995 *Фармаваньне сеткі рыма-каталіцкіх парафіяў у Беларусі (1387-1781)*, Беларускі Гістарычны Агляд, II, z. 2, 173-194.

Федоров-Давыдов Г. А.

1994 *Золотоордынские города Поволжья*, Москва.

1998 *Религия и верования в городах Золотой Орды*, Исторический архив. Памятники исторической мысли, 1 , 28-39.

2001 *Золотоордынские города Поволжья. Керамика, торговля, быт*, Москва.

Федоров Г. Б., Полевой Л. Л.

1973 *Археология Румынии*, Москва.

Федорук А.

2010 *Історичний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в період входження його до складу Київської держави*, Сумська старовина, 30, 143-151.

2012a *Адміністративно-урядницька політика князя Володислава Опольського в "Земли Шипинськои" (70-ті рр. XIV ст.)*: Питання історії України, 15, 75-80.

2012b *Воєнна діяльність князя Володислава Опольского на території Шипинської землі у 1374-1377 рр.*: Colloquia Russica, series I, 2, *Pricipalities in Lands of Galicia and Volhynia in International Relations in the 11th-14th Centuries,* V. Nagirnyy (ed.). Krakow, 121-131.

2014a *Військова діяльність князя Данила Романовича в контексті мілітарного розвитку Центральної та Східної Європи XIII століття,* Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, 12, 43-62.

2014b *Органи влади на території між Верхнім Сіретом та Середні Дністром під владою аварських, больгарських і руських правітелів: Історія розвитку влади на на території Чернівецької області*, Чернівці, 11-105.

Фендуків З.

2013 *Галицький замок*, Івано-Франківськ.

Фіголь М. П.

1998 *Галицькі ротонди: Галич і галицька земля. Збірник наукових праць*, Київ-Галич, 135-140.

Фініковський Ю.

2015 *Історико-краєзнавчі та археологічні дослідження на Любомльщині (в середині – другій половині XX ст.: Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю. Науковий збірник*, 56, Матеріали LVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, 25 листопада 2015 року, м. Луцьк. Г. Бондаренко, А. Силюк (ред.), Луцьк, 219-228.

Филипчук А. М.

2016 *Роботи у північній частині Плісненського археологічного комплексу в 2015 р,.* АДУ 2015, 105.
2020 *Підсумки вивчення давнього Плісненська*, АДУ 2018, 118.

Филипчук Г.

2014 *Культтовий центр Пліснеського археологічного комплексу у структурі городища слов'янского часу*, Вісник інституту археології Львівського університету, 9, 14-24.

Филипчук М. А.

1991 *Роботи Гологірської госпдоговірної експедиції*, Матеріали з археології Прикарпаття і Волині, Львів, 93-95.

2008 *Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація*, Вісник інституту археології Львівського університету, 3, 68-135.

2009 *Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час,* Вісник інституту археології Львівського університету, 4, 3-21.

2009 *Звіт про проведення суцільних археологічних обстежень на території Перемишлянського району Львівської області у 2008 р. в рамках «пілотного проекту»,* Львів: Інститут археології НАН України: відділ археології ранніх слов'ян, Інститут археології ЛНУ ім. І. Франка.

2010 *Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р.,* Вісник інституту археології Львівського університету, 5, 135-169.

2013 *Попередні результати дослідження західньої частини урочища Оленин Парк на території Пліснеського археологічного комплексу в 2012 р.,* Вісник інституту археології Львівського університету, 8, 147-167.

2014 *Слов'янські поселення VIII – X ст. в українському Прикарпатті*, Львів.

2015 *Пліснеський археологічний комплекс теорія і практика дослідження*, Вісник інституту археології Львівського університету, 10, 38-64.

2016 *Короткі підсумки робіт у південній частині Плісненського археологічного комплексу*, АДУ 2015, 105-106.

Филипчук М., Соловій Г.

2014 *Поховальні пам'ятки слов'янского часу Пліснеського комплексу*, Studia Mythologica Slavica, XVII, 37-56.

Филипчук М., Филипчук А.

2013 *Попередні результати дослідження лінії захисту №4 (валу №5) Пліснеського археологічного комплексу,* Вісник інституту археології Львівського університету, 8, 168-186.

2015 *Роботи Плісненської експедиції*, АДУ 2014, 134.

2016 *Оборонні лінії Пліснеського городища (на матеріалах розкопок 1990-2014 рр.)*: *Науковий семінар Пліснеський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження (Львів, 15 квітня 2016). Тези доповідей*, А. М. Филипчук, В. М. Шелеп (red.), Львів, 15-19.

Фомина Т.Ю.

2019 *Епископальная структура Руси в период монголо-татарского вторжения 1237–1240 годов (по летописным источникам)*, Золотоордынское обозрение, 7, 2, 254–265.

Фрунчак С., Фантух А.

1998 *З археологічної спадщини Раймунда Фрідріха Кайндля*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині, 7, Постаті української археології, 90-91.

Хаутала Р.

2016 *От Бату до Джанибека: военные конфликты Улуса Джучи с Польшей и Венгрией* (1), Золотоордынское Обозрение, 4, 2, 272-313.

2016a *От Бату до Джанибека: военные конфликты Улуса Джучи с Польшей и Венгрией* (2), Золотоордынское Обозрение, 4, 3, 485-528.

Цинкаловський О. (Cynkałowski A.)

1961 Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego, Warszawa.

1975 *Старовинні пам'ятки Волині*, Торонто.

1984 *Стара Волинь і Волинське Полісся*, Т. 1. Вінніпег.

1986 *Стара Волинь і Волинське Полісся*, Т. 2. Вінніпег.

Чайка Р.

1980 *Работы у с. Литовеж на Буге*, АО 1979, 349-350.

1999 *Нові матеріали з літописного городища Щекотин*, АДУ 1998-1999, 156.

Чачковський Л.

1937 *Княжий Белз*, Записки Наукового товариства імені Шевченка, 154, 15-31.

Чачковський Л., Хмілевський Я.

1959 *Княжий Галич*, Чікаго.

Чайка Р., Милян Т., Баран І.

2003 *Археологічні розвідки та розкопки в околицях села Глинське*, АОУ 2001-2002, 292.

Чекурков В., Войтюк О.

2016 *Археологічні джерела литовсько-польської доби за результатами розкопок Є. Пламеницької на території Кременецького замку в 1973–1975 рр.*: Науковий вісник Національного музею історії України, 1, Б. К. Патриляк (ред.), Київ, 271-275.

Черкас Б.

2010 *Похід хана Джанібека на Правобережну Україну 1352 р*., Україна в Центрально-Східній Європі, 9–10, 13-25.

2013 *Синьоводська битва 1362 р. в контексті політичної історії західних улусів Золотої Орди (Крило Мувала) під час «Великої Замятні»*: *Colloquia Russica*. Series II, vol. 2. *Vidurio Rytų Europa mūšio prie Mėlynųjų Vandenų metu*, V. Nagirnyy (red.), Kaunas-Kraków, 137-149.

2014 *Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста. (XIII–XIV ст.)*, В. А. Смолій (ред.), Київ.

2015 *Західні володіння Улусу Джучи XIII – XIV ст.: суспільно-політичний та економічний розвиток,* Київ, źródło: http://shron1.chtyvo.org.ua/Cherkas_Borys/Zakhidni_volodinnia_Ulusu_Dzhuchy_KhIII__XIV_st_suspilno-politychnyi_ta_ekonomichnyi_rozvytok.pdf

2015a Подільське князівство і «ногаєві» татари: боротьба за Придністров'я (1374–1380), Україна в Центрально-Східній Європі, 15, 68-72.

2017 *Політична ситуація на українських землях в контексті політики Золотої Орди 1312–1322 рр.,* Ukraina Lithuanica, T. 4, 16-26.

Чернецов А. В.

2003 *К проблеме оценки исторического значения монголо-татарского нашествия как хронологического рубежа: Русь в XIII веке. Древности тёмного времени*, Н. А. Макаров, А. В. Чернецов (ред.), Москва, 12-17.

Чернецов А. В., Стрикалов И. Ю.

2003 *Старая Рязань и монголо-татарское нашествие в свете новых исследований: Русь в XIII веке. Древности тёмного времени*, Н. А. Макаров, А. В. Чернецов (ред.), Москва, 18-33.

Чеховський І., Рідуш Б.

2009 *Урочище Монастир у Василеві: що ховається за топонімом-легендою?*, Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології, 2 (26), 194-196.

Чобіт Д.

2008 *Броди та його округа княжих часів Русі-України X—XV ст. (Воєнно-історичне дослідження),* Броди.

Чорний О.

2017 *Історична географія Правобережної України середини XIV століття в контексті битви на Синіх Водах,* Наукові записки, 20, Серія: Історичні науки: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи, 49-61.

Чорноус В. О.

1991a *Дослідження в околицях с. Звенигорода Пустомитівського району Львівської області,* Матеріали з археології Прикарпаття і Волині, Львів, 98-101.

1991b *Розвідкові роботи у Теребовлі та Микулинцях Тернопільської області,* Матеріали з археології Прикарпаття і Волині, Львів 1991, 101-102.

Чучко М. К.

2014 *Молдавське урядування на території Цецинської/Чернівецької, Сучавської та Хотинської волостей: Історія розвитку влади на на території Чернівецької області, Чернівці*, 105-188.

Шабульдо Ф. М.

1987 *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовського : монографія*, Киев.

2013 *1362 m. Mėlynųjų Vandenų mūšio šiuolaikinė mokslinė interpretacija (Синєводська битва 1362 р.у сучасній науковій інтерпретації),* Vilnius.

Шевченко Д., Нагнибіда Р.

2012 *Нові археологічні матеріали за результатами архітектурно-археологічного нагляду та археологічних досліджень у 2004-2010 роках на території НІАЗ „Кам'янец"*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 16, 353–366.

Шніцар М. Г., Підкович А. Я., Ткач Є. С.

2016 *Дослідження по вул. Лева, 2 у м. Львові,* АДУ 2015, 106-107.

Шніцар М. Г., Ткач Є. С.

2016 *Дослідження по вул. Весела, 5 у м. Львові,* АДУ 2015, 107-110.

Штыхов Г. В.

1975 *Города Белоруссии по летописям и раскопкам (IX - XIII в.в),* Минск.

1978 *Города Полоцкой земли*, Минск.

Штыхов Г. В., Лысенко П. Ф.

1966 *Древнейшие города Белоруссии*, Минск.

Юрченко А. Г.

2008 *Монгольская империя на Каталонском атласе 1375 г.*, Mongolica, 8, 50-60.

Ягодинська М.

2012 *Літописна Теребовля: етапи заселення*, Волино-Подільські археологічні студії, 3, 76-85.

2015 *Давньоруські памчтки Західного Поділля*, Київ. Rękopis pracy magisterskiej, dostęp: chtyvo.org.ua

Якубовська О.

2013 *Топографія городищ слов'яно-руського часу у межиріччі Стрия та бистриці: Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали IX Всеукраїнської наукової конференції*, Тернопіль.

Якубовський В.

2003 *Скарби Болохівської землі*, Кам'янець-Подільський.

2011 *Оборонний комплекс губинського давньоруського мікрорегіону у XII-XIII ст*., Вісник Камянець-Подільського національного Університету імені Івана Огієнка. Історичні науки, 4, На пошану професора А. О. Копилова, 311-319.

Янин В.Л.

1954 *Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период*, Москва.

1970 *Актовые печати древней Руси X–XV вв.*, I, *Печати X - начала XIII в*., Москва.

1998 *К вопросу о дате составления обзора «А се имена всем градом русским, далним и ближним»: Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII-XV веков,* Москва, 61-70.

Янина С. А.

1977 *»Новый город« (Янги-Шехр – Шехр ал-Джедид) – монетный двор Золотой Орды и его местоположение*, Труды ГИМ, 49, 193-212.

Słowniki, encyklopedie i leksykony:

MSKDS

Mały słownik kultury dawnych Słowian, L. Leciejewicz (red.), Warszawa 1988.

SGKP

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. I-XV, Warszawa 1880-1902, źródło: http://dir.icm.edu.pl

SSS

Słownik Starożytności Słowiańskich, t. I-VIII, W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Spławiński (red.), Wrocław-Warszawa-Kraków, 1961-1996.

Wielka Historia Świata, t. 4, M. Salamon (red.), Warszawa 2005.

Археалогія...

Археалогія Беларусі, том 3, *Средневяковы перяд (IX-XIII стст.),* П. Ф. Лысенка (ред.), Мінск 2000.

Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя, Мінск 1993.

ДРСМЭ

Древняя Русь в средневековом мире: энциклопедия, Е.А. Мельникова, В.Я. Петрухин, Москва 2014.

ЕІУ

Енциклопедія історії України, t. I-X, В. А. Смолій (ред.), Київ 2003-2013.

Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі, О. С. Стрижак (ред.), Київ 1985.

ІМіСУРСР. Івано-Фванкіська область, О. О. Чернов (ред.), Київ 1971.

ІМіСУРСР. Львівська область, В. Ю. Маланчкк (ред.), Київ 1968.

ІМіСУРСР. Ровенська область, А. В. Мяловицький (ред.), Київ 1973.

ІМіСУРСР. Тернопільська область, С. П. Нечай (ред.), Київ 1973.

ІМіСУРСР. Волинська область, І. С. Клімаш (ред.), Київ 1970.

Словарь русского языка XI–XVII вв., I-XXVIII, Москва 1975-2008.

Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.), Москва 1989- .

Указатель...

Указатель к восьми томам Полного собрания русских летописей, Отдел 2: Указатель географический (А–Ф), Санкт-Петербург 1907.

Україна...

Україна: литовська доба 1320-1569, О. Русина et al. (ред.), Київ 2008.

Źródła i zasoby online:

Atlas Grodzisk Wczesnośredniowiecznych z Obszaru Polski (Atlas Grodzisk): www.atlagrodzisk.pl

Atlas Grodzisk Jaćwieży http://grodziskajacwiezy.pl

Baza miejscowośi kresowych: http://www.kami.net.pl/kresy

Biblioteki Cyfrowe (mapy, archiwalia) www.bibliotekacyfrowa.pl

СРЯ XI-XVII, Москва, 1975– http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=xi-xvii

DP «Rivnens'ka starovyna» http://dp-rs-oasu.ucoz.ru

Galicia Gesher, mapy katastralne miejscowości galicyjskich: www.maps.geshergalicia.org

Historyczne mapy Ukrainy http://vkraina.com/ua/ ; http://freemap.com.ua/karty-ukrainy

Kujawsko-Pomorska Biblioteka Cyfrowa: www.kpbc.umk.pl

Latopisy, inne źródła i literatura: www.litopys.org.ua

Literatura archeologiczna i historyczna poświęcona grodom ruskim: www.russiancity.ru

Literatura ukraińska: http://diasporiana.org.ua

Literatura ukraińsko- i rosyjskojęzyczna: www.chtyvo.ua

Literatura dotycząca architektury staroruskiej: www.rusarch.ru

Mapa Topograficzna Galcji (1779-1783) z Archiwum Wojennego w Wiedniu (Program Wydawniczy): http://www.iaepan.vot.pl/galicja/index.html

Mapire – Historical Maps Online: www.mapire.eu

Mapy polskie i rosyjskie: http://polski.mapywig.org/Russian_and_Soviet_maps_PL.htm ; http://igrek.amzp.pl/mapindex.php?cat=USSR025R021

Publikacje naukowe: www.academia.edu

Polona: źródła i literatura: www.polona.pl

Rosyjska literatura archeologiczna: www.archeologia.ru

Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu: http://www.slownik.ihpan.edu.pl/index.php

Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: www.wbc.poznan.pl

Źródła i literatura: www.archive.org

Перелік пам'яток археології Волинської області, що перебувають під охороною держави станом на 01.10.2008р. https://wikimediaukraine.files.wordpress.com/2012/06/volyn-list-arch.doc.

V. Tabele stanowisk

V.1. Zestawienie głównych danych z katalogu:

W poniższej tabeli w sposób skrótowy zestawiono podstawowe dane z cz. I i II katalogu, czyli stan badań archeologicznych znanych ze źródeł pisanych X-XIV w. grodów Rusi południowo-zachodniej, których lokalizację (choć przybliżoną), udało się ustalić. Szarymi polami wyróżniono grody, które w świetle przekazów źródłowych i danych archeologicznych funkcjonować mogły w 2. połowie XIII-1. połowie XIV w.:

Miejscowość (nazwa znanej ze źródeł pisanyh miejscowości uznawanej za gród):	**Stanowisko (numeracja stanowisk odpowiada numeracji rekordów katalogu):**	**Chronologia stanowisk:**	**Podstawy datowania:** Źr. Pis – źródła pisane C – ceramika Z – zabytki datujące N - numizmaty C14 – metoda radiowęglowa Dendro – metoda dendrochronologiczna TL – metoda termoluminescencyjna	**Uwagi na temat dziejów grodów w XIII-XIV w.:**
1. Bakota	1. Bakota, stan. Skelki – dietiniec (?)	XII(?)-XIII/XIV w., późne średniowiecze	Źr. Pis, C	Stan. Bakota już nie istnieje. Na jego terenie odkryto niewielką mogiłę zbiorową, którą datowano na poł. XIII w. W świetle źródeł Bakota pozostawała przy

				Romanowiczcach do 1252 r. Bakota jako „zamek" i klasztor znana jest także ze źródeł późnośredniowiecznych.
2. Bełz	2. Stan. Zamočok	XI-XIV w.	Źr. Pis, C, Z, N	Nie zachowały się ani XIII-XIV-wieczne obwałowania Bełza ani ślady po zamku bełskim, odkryto jednak pozostałości późnośredniowiecznej zabudowy grodu.
3. Bielsk	3.Stan. Góra Zamkowa	XII-XIII w.	Źr. Pis, C, Z	W świele źródeł pisanych Bielsk poważnego uszczerbku miał zaznać w 1288 r. (w świetle badań archeologicznych gród został spalony). W świetle źródeł pisanych Bielsk (jako gród i zamek) jako centrum osadnicze funkcjonował w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych.
4. Brześć	4. Stan. Brześć	X(?)-XIII/XIV w.	Źr. Pis, C, Z	W 1241 r. gród został dotknięty najazdem mongolskim, lecz funkcjonował dalej w głąb

				średniowiecza. Okres późnego średniowiecza Brześcia jest stosunkowo słabo rozpoznany archeologicznie (choć na badanych odcinkach odkryto poziomy zabudowy drewnianej z XIII-XIV w. i, być może, fragment umocnień), gdyż spora część jego nawarstwień została zniszczona w XIX w.
5.Busk	5. Stan. Wielkie grodzisko 6. Stan. Małe grodzisko 7. Stan. Voljany	X(?)/XI-XIII/XIV w. 2. poł. (?) XIII-XIV w. XII-XV w.	Źr. Pis, C, Z C, Z C	Z terenu Buska pochodzą obiekty mieszkalne datowane na XIII-XIV w., brak jednak wiadomości po późnośredniowiecznych obwałowianiach grodu.
6.Busówno	8. Busówno	X, XII-XIV w.	Źr. Pis, C, Z, TL, dendro, C14	Mimo datowania stanowiska do pocz. XIV w. niewiele można powiedzieć o jego strukturze w XIII-XIV w. Być może na terenie staroruskiego grodu wzniesiono gródek stożkowaty.
7.Bykowien	9. Stan. Zamčyšče	X-poł. XIII w.	Źr. Pis, C	Brak jest informacji na temat przyczyny upadku grodu.

8.Chełm	10. Chełm 11.Chełm-Bieławin	XIII-XIV w. XIII-XIV w. (?)	Źr. Pis, C, Z, N, TL, C14 C	W świetle źródeł pisanych założony w XIII w. Chełm nie został zdobyty przez Mongołów (choć archeolodzy odnotowali zniszczenia I i II fazy kompleksu z „Wysokiej Górki"), mimo, iż podeszli pod niego dwukrotnie. Z terenu podgrodzia pochodzą znaleziska grocików typu mongolskiego. Gród funkcjonował nieprzerwanie w głąb XIV w. Część obwałowań grodu rozbrana została wraz z poszerzaniem przestrzeni miejskiej.
9. Czartorysk	12. Stan. Stary Czartorysk	XI-XIII/XIV w.	Źr. Pis, C	W 2. poł. XIII w. do umocnień grodu dostawiono murowaną wieżę.
10. Czerwień	13. Stan. Zamczysko	X-XIII w.	Źr. Pis, C, Z, dendro	Z terenu grodu pochodzą ślady najazdu mongolskiego – liczne militaria typu mongolskiego oraz szczątki kostne ofiar najazdu. Upadek Czerwienia wiązany jest z jednym z najazdów mongolskich.

11. Daniłów	14. Stan. Troica	XIII w.	Źr. Pis, C, Z	Gród funkcjonował w XIII w. (w tym samy stuleciu rozebrano jego umocnienia).
12. Dorohobuż	15. Stan. Dorohobuž	X-poł. XIII w.	Źr. Pis, C. Z	Wał grodziska z XII-XII w. uległ spaleniu, na stanowisku znaleziono także grociki strzał typu mongolskiego. Na grodzie odkryto mogiłę zbiorową i skarb wiązany z horyzontem skarbów z poł. XIII w.
13. Drohiczyn	16. Stan. Góra Zamkowa	XI-XIV w. (?)	Źr. Pis, C, Z	Stan. silnie zniszczone. Gród funkcjonował w 2. poł. XIII-XIV w., jednak był kilkukrotnie atakowany i palony przez Litwinów.
14. Dubno	17. Stan. Zamek	X-XIII w., późne średniowiecze	Źr. Pis, C	Stan. częściowo zniszczone - teren grodu zajmuje zamek.. Nie ma informacji na temat rozwoju grodu w 2. poł. XIII-1. poł. XIV w., a z jego otoczenia pochodzi znikoma ilość zabytków z tego okresu.
15. Dźwinogród (n. Białką)	18. Stan. Zvenigorod, Zahorodyšče	X/XI-XIII w.	Źr. Pis, C, Z, dendro, C14	Ze stan. pochodzą ślady najazdu mongolskiego (ślady spalenizny w wale podgrodzia oraz szczątki kostne ofiar najazdu).
16. Gródek	19. Stan. Gródek	XII-XIV w.	Źr. Pis, C, Z	Nie badano umocnień grodu.

				Ze stan. pochodzą materiały z XIII-XIV w.
17. Halicz	20. Stan. Kryłos 21. Stan. Góra Zamkowa 22. Stan. Panta-lejmonivs'ke 23. Stan. Spas'ke	X, XI, XII-XIII, XIV w. XII-XIII w., XIV w. XII-XIII w. XII-XIII, XII-XIII w.	Źr. Pis, C, Z	Halicz, jako osada i centrum religijne oraz administracyjne, funkcjonował po 1241 r., lecz niewiele wiadomo o jego późnośredniowiecznych umocnieniach.
18. Jarosław	24. Stan. Wzgórze Benedyktynek	XI-XIII/XIV w.	Źr. Pis, C	Nie zachowały się obwałowania grodu.
19. Kamieniec (Litewski)	25. Stan. Kamieniec	2. poł. XIII-XIV w.	Źr. Pis, C	Gródek został wzniesiony przez Włodzimierza Wasylkowicza. Najważniejszy element jego obrony stanowiła murowana wieża.
20. Krzemieniec	26. Stan. Góra Zamkowa (Bona)	XIII-XIV w.	Źr. Pis, C	Nie zachowały się obwałowania grodu, zapewne rozebrano je w 1260 r.
21. Lubaczów	27. Stan. Zamek	IX/X(?)-XIV w.	Źr. Pis, C, dendro	Możliwe, iż na stan. odkrtyo ślady najazdu mongolskiego (znaleziska szczątków ludzkich).
22. Luboml	28. Stan. Fosija	XIII-XIV w. X w.	Źr. Pis, C C	Stan. słabo rozpoznane i w dużej mierze zniszczone, gród znany przede wszystkim z przekazów źródłowych.
23. Lwów	29. Stan. Wysoki Zamek	XIII w.	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane i zniszczone późniejszymi przekształceniami. W świelte źródeł historycznych umocnienia grodu zostały zniesione w XIII w.

24. Łuck	30. Stan. Zamek Górny	(VIII-IX?) X-XIII/XIV w.	Źr. Pis, C, Z	Na terenie miasta odkryto ślady pożaru z poł. XIII w. Obwałowania grodu zostały zniwelowane prawdopodobnie w 1260 r. Brak jest danych na temat ich ewentualnej odbudowy. Fragment wału izbicowego zawierającego materiały z XIII-XIV w. odkryto na przedmieściach Łucka.
25. Mielnik	31. Stan. Góra Zamkowa	XII/XIII-XIV w. (?)	Źr. Pis, C, C14	Wały grodziska przestały funkcjonować prawdopodobnie w 2. poł. XIII w.
26. Mikulin	32. Stan. Mikulinci	XI-XIII w. (?), okres nowożytny	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane.Brak jest informacji na temat Mikulina w 2. poł. XIII-XIV w. Wzrost jego znaczenia nastąpił dopiero w XVI w.
27. Murawica	33. Stan. Murawica	XII w.	Źr. Pis, C	Gród zniszczony w XII w.
28. Ostróg	34. Stan. Zamek Ostrogskich	X-XIII w.	Źr. Pis, C	Na terenie grodu nie znaleziono śladów osadnictwa z 2. poł. XIII-XIV w.
29. Peremyl	35. Stan. Hora	X(?)-XIV w.	Źr. Pis, C, Z	Nie badano umocnień grodziska, ślady jego użytkowania w późnym średniowieczu odkryto na majdanie stanowiska.
30. Peresopnica	36. Stan. Špichlir i in.	XI-XIII/XIV w.	Źr. Pis, C, Z	Na terenie grodu odkryto ślady osadnictwa 2. poł. XIII-XIV w., nie dysponujemy informacjami na temat

				umocnień grodu w tym okresie.
31. Pleśniesk	37. Stan. Zamčysko, Ołenin Park	IX-X, XII-XIII w.	Źr. Pis, C, Z	Ze stanowiska pochodzą znaleziska militariów mongolskich. Życie na grodzie zanikło w 2. poł. XIII w.
32. Przemyśl	38. Stan. Wzgórze Zamkowe	X-XIII/XIV w.	Źr. Pis, C, Z, N	Brak jest danych na temat obwałowań grodu w XIII-XIV w.
33. Sanok	39. Stan. Trepcza 40. Stan. Biała Góra Stan. 41. Wzgórze Zamkowe	IX-X w. (?), XI-XIII w. XIII-XIV w. (?) XIII-XIV w.	Źr. Pis, C, Z, N C, Z, N C, Z,	Sanok jako ośrodek grodowo-miejski przetrwał najazd mongolski, lecz osadnictwo przeniosło się poza pierwotny gród (z piewornego sanoka, czyli ze stanowiska w Trepczy pochodzą znaleziska militariów mongolskich). W pobliżu „nowego" Sanoka w późnym średniowieczu powstało niewielkie założenie obronne.
34. Stołp	42. Stan. Stołpie	XIII/pocz. XIV (?) w.	Źr. Pis, C	Założenie (klasztor?) zostało przebudowane w 2. poł. XIII w.
35. Sutiejsk	43. Stan. Sąsiadka	XI-XIII w.	Źr. Pis, C, Z	Brak śladów funkcjonowania grodu w 2. poł. XIII w.
36. Szepol	44. Stan. Wał	X/XI-XIII w.	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane. Brak śladów funkcjonowania grodu w 2. poł. XIII w.
37. Szumsk	45. Stan. Szumsk	X/XI-XIII w.	Źr. Pis, C	Brak śladów funkcjonowania grodu w 2. poł. XIII w.
38. Trembowla	46. Stan. Góra Zamkowa 47. Stan. Semeniv I	XI-XIII/XIV w.(?) XI-XIII w.	Źr. Pis, C, Z C, Z, N	Brak danych na temat umonień grodu w 2. poł. XIII w. Z

	48. Stan. Semeniv II	XI-XIII w.	C	terenu grodu znane są ślady osadnictwa 2. poł. XIII-pocz. XIV w.
39. Uszyca	49. Stan. Stara Uszyca	XII w. (?)	Źr. Pis, C	Gród zniszczony w XII w. (?)
40. Wasiliew	50. Stan. Zamčyšče 51. Stan. Chom	X/XII-XIII w. XII-XIII w.	Źr. Pis, C, N	Brak danych na temat osadnictwa 2. poł. XIII-XIV w.
41. Włodzimierz (Wołyński)	52. Stan. Valy	X-XIII/XIV w.	Źr. Pis, C, Z	Gród został zdobyty przez Mongołów w 1241 r., o czym świadczą nie tylko przekazy źródłowe, ale i znaleziska (w warstwach spalenizny) szczątków kostnych ofiar najazdu. Z grodu pochodzą ślady osadnictwa 2. poł. XIII-XIV w., lecz niewiele wiadomo na temat jego umocnień w tym okresie (w 1260 rozebrano wały grodu).
42. Wołyń	53. Stan. Zamczysko (Horodysko) w Gródku	X-XIII w.	Źr. Pis, C, Z	Gród utracił swe znaczenie i opustoszał po najeździe mongolskim. Na terenie grodziska odkyto militaria proweniencji stepowej i pochówki hipotetycznych ofiar najazdu.
43. Zbaraż	54. Stan. Góra Zamkowa 55. Stan. Babina Hora	X, XII-XIII w. XII-XIII w.	Źr. Pis, C Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane, brak jest danych na temat śladów osadnictwa z 2. poł. XIII-XIV w. na jego terenie.
44. Zudecz	56. Stan. Bazyivka 57. Stan. Zamok	IX(?)-XIV w. XII(?)-XIV w.	Źr. Pis, C	Ze stanowisk pochodzą ślady osadnictwa z 2. poł. XIII-XIV w., brak jest danych o

				umocnieniach grodu w tym okresie.
45. Andrzejów	58.Andrzejów	XIII-XIV w.	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane.
46. Brańsk	59. Zamczysko	XI-XV w.	Źr. Pis, C, Z, N	W świetle badań archeologicznych gród funkcjonować miał nieprzerwanie do XV w. Brak jest danych na temat konstrukcji wałów grodziska.
47. Bużkowicze	60. Stan. Bużkowicze	XII-XIII w. (?)	Źr. Pis, C, Z	Stan. słabo rozpoznane.
48. Chocim	61. Stan. Zamek chocimski	XII-XIII (?), 2. poł. XIV w.	Źr. Pis, C, Z, N	Istnienie staroruskiego grodu w jako poprzednika mołdawskiej fortecy nie zostało udowodnione.
49. Chwalemicze	62. Stan. Zamok i Selys'ko	?	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane.
50. Czeremin	63. Stan. Ostriv	XI-XIII w. (?), późne średniowiecze (?)	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane. Nie zachowały się obwałowania domniemanego grodziska.
51.Czerniecz-Gorodok	64. Stan. Horodok	XII-XIII (XIV w.?)	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane. Miejscowość wspomniana w źródłach dopiero w 2. poł. XIV w.
52. Czerniowce	65. Stan. Lenkinci 66. Stan. Cecyno	XII-XIII w. XI, XIII-XIV w. (?)	Źr. Pis, C	Piersze wiadomości o mieście pochodzą dopiero z XV w. Nie dowiedziono związku Czerniowców ze staroruskim grodziskiem w Lenkivcach ani staroruskiej fazy założenia na cecyńskim wzgórzu.
53. Czetwertnia	67. Stan. Dzedzinok (?)	XIV w. (?)	Źr. Pis	Gród znany głównie ze źródeł pisanych.

54. Dorohusk	68. (-)	XIII w.	Źr. Pis	Brak grodziska (być może wczesnośredniowieczny Dorohusk był osadą otwartą).
55. Drohobycz	69. (-)	Przed poł. XIV w. (?)	Źr. Pis, C	Gród niezlokalizowany lub zniszczony. Drohobycz znany jest głównie ze źródeł XIV w.
56. Drohowyż	70. (-)	Przed poł. XIV w. (?)	Źr. Pis, C	Stan. domniemane.
57. Dźwinogród (n. Dniestrem)	71. Stan. Zvenyhorod	XII w.(?)	Źr. Pis	Stan. domniemane.
58. Gaj	72. Stan. Hora i Dvir	XIII w.	Źr. Pis	Stan. b. słabo rozpoznane archeologiczne, gród (dwór?) znany ze źródeł pisanych 2. poł. XIII w.
59. Gnojnica	73. Stan. Horodyšče (Mychniv I)	XI-XIII w.	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozoznane.
60. Gołe Góry	74. Stan. Holohory I 75. Stan. Holohory II	XII-XIII w. XIII-XVIII w. (?)	Źr. Pis, C	Stan. II (zamek?) słabo rozpoznane.
61. Gorodok (Gródek n. Czeremoszem)	76. Stan. Horodok	XIII(?)-XIV w.	Źr. Pis, C,	Gród znany ze źródeł kon. XIV w. Identyfikacja grodu i określenie jego przynależności państwowej jest niepewne.
62. Grabowiec	77. Stan. Bronisławka	XII/XIII-XIV w.	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane.
63. Horodło	78. Stan. Wały Jagiellońskie (?)	XIII(?)-XIV w.	Źr. Pis	Stan. niebadane, znane głównie ze źródeł pisanych.
64. Hrubieszów	79. (-)	XIII w.	Źr. Pis	Brak grodziska.
65. Iłowecz	80. (-)	XIV w.	Źr. Pis	Jazłowiec (?) Zamek z 2. poł. XIV w., nie ma informacji na temat jego staroruskich początków.
66. Izjasławl	81. Stan. Rogneda	XI/XII-XIII w., późne średniowiecze/epoka nowożytna	Źr. Pis, C	Gród najechany przez Mongołow w 1241 r. Na terenie *dietinca* grodu nie

				stwierdzono ciągłości osadniczej, niewiele jest też informacji o dziejach Izjasławla w XIV-XV w.
67. Kaljus	82. Stan. Harjačynec'ke	XII-XIII w.	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane. Teren staroriuskiego grodu został prawdopodobnie porzucony, a osadnictwo przeniosło się bliżej ujścia Dniestru.
68. Kamieniec (n. Cyrem?)	83. Stan. Zamok (Hirka)	XII-XIV w.	Źr. Pis, C	Gród przebudowany w 2. poł. XIII w. (?), późniejszy Kamień Koszyrski.
69. Kamieniec Podolski	84. Stan. Kamieniec Podolski	XIV w.	Źr. Pis, C	Gród (zamek) znany ze źródeł 2. poł. XIV w.
70. Klewań	85. Stan. Horodyšče	XI/XII-XIII (?), XIV w.	Źr. Pis, C	Latopisowa Koływań (?). Stan. słabo rozpoznane.
71. Kobryń	86. (-)	2. poł. XIII w.	Źr. Pis	Grodzisko (później zamek) nie zachowało się.
72. Kołomyja	87. (-)	XIII-XIV w.	Źr. Pis	Grodzisko (później zamek?) nie zachowało się.
73. Komów	88. (-)	XIII w.	Źr. Pis	Brak grodziska.
74. Korczesk	89. Stan. Zamek	XII-XIII w.(?)	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane.
75. Koszer	90. Stan. Zamčysko (Novi Košari)	XIV w.	Źr. Pis	Stan. słabo rozpoznane.
76. Krosno	91. (-)	XIII-XIV w.	Źr. Pis	Brak grodziska.
77. Krzeszów	92. (-)	XIV w.	Źr. Pis	Stan. domniemane.
78. Kuczelmin	93. Stan. Ščovb 94. Stan. Halycja 95. Stan. Okopy	XII-XIII w. XII-XIII w. (?) XI-XIII w.	Źr. Pis, C, Z	Identyfikacja grodu dyskusyjna. Na stanowiskach brak jest śladów osadnictwa z 2. poł. XIII-XIV w.
79. Kulików	96. Stan. Zamok	XIV w.	Źr. Pis, C	Gród (zamek?) znany jedynie

				ze źródeł kon. XIV w.
80.Lubiaż	97. (-)	XIV w.	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane.
81. Łopatyn	98. Stan. Zamčyšče	XIV w. (?)	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane. „Zamek" z XIV w. (?)
82. Mielnica	99. Stan. Mielnica	XI-XIII w.	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane, gród pojawia się w źródłach w 2. poł. XIII w.
83. Milsk	100. Stan. Dyvyč-hora	XI/XII-poł. XIII w. (?)	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane.
84. Mokleków	101. Stan. Bila (?)	XII-XIII w.	Źr. Pis, C	Niepewna identyfikacja grodu.
85. Myczesk	102. Stan. Velykyj Mydsk	XI-XII w.	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane
86. Niebl	103. Stan. Nobel'	XII-XIII w.	Źr. Pis, C	Gród ziemi wołyńskiej lub pińskiej. Brak danych na temat okoliczności zaniku grodu w 2. poł. XIII w.
87. Ochoża	104. (-)	XIII w.	Źr. Pis	Brak grodziska.
88. Olesko	105. Stan. Zamek oleski	XIV w.	Źr. Pis	Grodzisko (?) nie zachowało się.
89. Onut	106. (-)	XII-XIV w.	Źr. Pis, C	Brak grodziska.
90. Pieczara Domamira	107. Stan. Stradcz	XII(?)-XIII w.	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane o niepewnej identyfikacji. Nieznana została relacja grodziska i pieczar.
91. Przeworsk	108. Stan. Przeworsk	XI-XIII w.	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane. Mimo zniszczeń w 2. poł. XIII w. gród, jako osada, kontynuował egzystencję.
92. Raj	109. Stan. Jarevyšče (?)	XIII w.	Źr. Pis	Niepewna identyfikacja grodu wzmiankowanego w 2. poł. XIII w.
93. Ratno	110. Stan. Ratne	XIV w. (?)	Zr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane,

				zniszczone.
94. Rohatyn	111. Stan. Pidhoroddja I, Zamčysko (?)	XII-XIV w.	Źr. Pis	Identyfikacja grodu niepewna.
95. Rzeszów	112. (-)	XII(?)-XIV w.	Źr. Pis, C	Grodzisko nie zachowało się.
96. Sambor	113. Stan. Sambor	XI-XII, XIV w. (?)	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane.
97. Sapogiń	114. Stan. Val	XI-XIII w.	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane.
98. Sokal	115. Stan. Sokal	XII-XIII/XIV w.	Źr. Pis	Stan. słabo rozpoznane.
99. Sokolec	116. Son Hora 117. Sokolec II	XII(?)-XIV w. XIII w. (?)	Źr. Pis, C C	Niepewna identyfikacja grodu znanego ze źródłe XIV w.
100. Spas	118. Stan. Góra Zamkowa 119. Stan. II	XII-XV w. (?) XIII-XIV w. (?)	C Źr. Pis, C	Miejscowość (klasztor) znana z falsyfikatu gramoty ks. Lwa oraz gród (zamek?) późnośredniowieczny.
101. Stożek	120. Stan. Stižok II	XII-XIII w.	Źr. Pis, C	Gród z XIII w., którego wały obronne zostały rozebrane w 1260 r.
102. Stryj	121. (-)	XIV w.	Źr. Pis	Brak grodziska.
103. Stulsko	122. Stulsko	IX-X, XIV w. (?)	Źr. Pis, C	Brak jest związku grodziska z miejscowością z XIV-wiecznego dokumnetu.
104. Suraż	123. Stan. Suraż	XI-XIII/XIV w.	Źr. Pis, C, Z, dendro	Gród funkcjonował w późnym średniowieczu.
105. Synowódzko	124. Stan. Złota Góra	IX/X(?)-XIII w.	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane.
106. Szczebrzeszyn	125.Stan. Wzgórze Zamkowe	Przed XIII-XIV w.	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane.
107. Szczekarzew	126. Stan. Krasnystaw	XIII-XIV w.	Źr. Pis	Brak grodziska.
108. Szczekotów	127. Stan. Hlyns'ke I	XII-XIII w.	Źr. Pis, C	Na stan. nie odkryto śladów osadnictwa 2. poł. XIII-XIV w.
109. Szczerzec	128. Stan. Szczerzec	XIII-XIV w. (?)	Źr. Pis	Stan. nie badane
110. Ścianka	129. Stan. Horodyšče	XII-XIII w. (?) XIV w. (?)	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane, znane

				ze źródeł pisanych XIV w.
111. Śniatyn	130. Stan. Śniatyn II	Wczesne średniowiecze-XVIII w. (?)	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane, znane ze źródeł pisanych XIV w.
112. Telicz	131. Stan. Potelič	X/XI-XIII w. (?)	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane
113. Tołmacz	132. (-)	XIII w. (?)	Źr. Pis	Brak grodziska.
114. Tuchla	133. Stan. Tuchla (?)	X-XI w. (?)	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane. Gród (?) zanikł na długo przed kon. XIV w. (?)
115. Turzysk	134. Stan. Turzysk	X/XI-XIV/XV w. (?)	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane.
116. Tustań	135. Stan. Uryč (Kamień)	X(?)-XIV w.	Źr. Pis, C, Z, C14, dendro	Początki grodu są słabo zbadane. Gród (zamek?) Tustań funkcjonował w 2. poł. XIV w. i w czasach późniejszych.
117. Tychoml	136. Stan. Tychoml	XI-XIII w.	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane.
118. Tyśmienica	137. Stan. Horodyšče	XII w.	Źr. Pis	Na stan. nie odkryto śladów umocnień.
119. Uchanie	138. (-)	XIII w.	Źr. Pis	Brak grodziska.
120. Uhrusk	139. Stan. Cerkovka i Stołp (?)	XII-XIII/XIV w.	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane.
121. Uniów	140. Stan. Univ	Do poł. XIII w.	Źr. Pis, C	Nieznana jest relacja staroruskiego grodziska z klasztorem uniowskim.
122. Uściług	141. Stan. Uściług	X/XI-XIII w.(?)	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane.
123. Wereszczyn	142.(-)	XIII w.	Źr. Pis	Brak grodziska.
124. Wietły	143. Stan. Wietły	XIII-XIV w.	Źr. Pis, C	Założenie powstałe w 2. poł. XIII w. Strażnica graniczna (?)
125. Wisznia	144. Stan. II	XII-XIII w. (?), XIV w. (?)	Źr. Pis, C, Z	Stan. słabo przebadane i zniszczone.
126. Włodawa	145.(-)	XIII w.	Źr. Pis	Brak grodziska (nie wiadomo też czy Włodawa była

				grodem).
127. Włuczym	146. (-)	XIV w. (?)	Źr. Pis.	Gród znany ze źródeł pisanych.
128. Worota	147. Stan. Vorobljačyn	XIII w. (?)	Źr. Pis	Niepewna identyfikacja grodu.
129. Wsiewołoż	148. Stan. Stargorod (?)	X-XI w., XIII w. (?)	Źr. Pis, C	Gród zniszczony w XI w. i następnie dobudowany lub przeniesiony. Stan. słabo rozpoznane.
130. Wygoszew	149. Stan. Vyšhorodok	XI-XII w. (?)	Źr. Pis,	Stan. niebadane archeologicznie.
131. Zarzeczsk	150. Zaric'k	XII w.	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane.
132. Żydyczyn	151. Stan. Żydyczyn	X(?)/XI-XIII w.	Źr. Pis, C	Stan. słabo rozpoznane. Na samym grodzisku nie stwierdzono śladów osadnictwa 2. poł. XIII-XIV w. (ślady takie odkryto w jego pobliżu).

W tabelach grodzisk wczesnośredniowiecznych poszczególnych jednostek administracyjnych (V.2-V.13) numery nadano stanowiskom datowanym na koniec X-1. połowę XIV w., czyli okres analogiczny do zakresu chronologicznego grodów włączonych do Katalogu. Stanowiska pozbawione numerów to nie tylko grodziska z okresu wczesnosłowiańskiego i plemiennego (scharakteryzowane, podobnie jak pozostałe stanowiska grodowe, w sposób skrótowy), ale i stanowiska ze starszej literatury, niezweryfikowane, nieodnalezione lub domniemane.

Objaśnienie skrótów:

L.p. – liczba porządkowa

Nr kat. – numer katalogowy

g. – grodzisko, gródek

stan. archiwalne – stanowisko znane z publikacji z XIX-pocz. XX w., nie odnalezione w terenie.

V.2. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych obwodu brzeskiego: rejony – brzeski, kamieniecki, kobryński, żabinecki (wykaz alfabetyczny):

L.p.	Nr kat.	Dane administraycjne	Powierzchnia	Datowanie	Interpretacja i uwagi	Literatura
-		Baranki, region kamieniecki	115x114 m	-	-	*Свод памятников*...
1.	4.	Berest'e, rejon loco	1 ha (?)	XI w. - późne średniowiecze	Brześć. Średniowieczny gród i zamek - centrum ziemi brzeskiej	katalog
-		Filipovičі, rejon żabinecki	Średn. 50 m	Kon. X w.	Refugium (?)	Skrzyńska-Jankowska 2006; Коробушкина 2004; *Свод памятников...*
-		Franopol, rejon brzeski	Średn. 30 m	Kon. X w.-pocz. XI w.	Refugium (?)	Skrzyńska-Jankowska 2006; Коробушкина 2004; *Свод памятников*...
2.	25.	Kam'janec', rejon loco	-	XIII w.	Kamieniec (nad Leśną),	katalog
-	86.	Kobryn', rejon loco	-	XIII w.	Kobryń	katalog
3.		Pokry, rejon brzeski	250x65-35 m	X-XIV w. (?)	-	Раппопорт 1967; *Свод памятников*...
-		Zaprudy, rejon kobryński	144x110 m	-	-	*Свод памятников...*

V.3. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych obwodu chmielnickiego - powiaty biłohirski, czemerowiecki, dunajowiecki, horodocki, jarmoliński, kamieniecki, nowouszycki, sławucki, szepetowski, wińkowiecki i zasławski (wykaz alfabetyczny):

L.p.	Nr kat.	Dane administraycjne	Powierzchnia	Datowanie	Interpretacja i uwagi	Literatura
1.	1.	Bakota, rejon kamieniecki	>1 ha (?) (niezachowane)	XII-XIII/XIV w.	Bakota. Gród, monaster i późnośredniowieczna twierdza (?)	katalog
-		Bilohorodka, rejon zjasławski	-	Średniowiecze	-	Антонович 1900; Прищепа 2016a
-		Bilohir'ja (d. Lachivci, Lachowce), rejon loco	2 grodziska (lub zamczyska)	-	Stan. archiwalne	SGKP t. V; Антонович 1900
-		Čerče I, rejon czemerowiecki	0,09 ha (?); 0, 16 ha?	„staroruskie"	-	Маярчак 2012b; 2018; Ягодинська 2015
-		Čerče II, rejon czemerowiecki	0,075 ha (?); 0, 4 ha?	„staroruskie"	-	Маярчак 2012b; 2018
-		Chrebtiiv, rejon nowouszycki	<1 ha	IX-X w.	-	Кучера 1999; Маярчак 2012b; Сіцінський 2001
-		Denysivka, rejon biłohirski	2 grodziska (?) (Антонович 1900)	-	-	SGKP t. I; Антонович 1900; Прищепа 2016a
2.	82.	Harjačynci (Kuražyn), rejon nowouszycki	0,5 ha (1 ha?) *(Куза 1996 – 2 grodziska: Harjačynci i Kaljus)	XII-XIII w.	Kaljus, forteca graniczna (?)	katalog
-		Hirčyčna, rejon dunajowiecki	-	-	Stan. archiwalne	Сіцінський 2001
3.		Hlybivka, rejon nowouszycki	0,8 ha	IX-XI w.	-	Кучера 1999; Маярчак 2012b; 2018
-		Holozubinci, rejon dunajowiecki	-	-	Stan. archiwalne	Сіцінський 2001

-		Horodok, rejon loco	-	-	Horodziec (gród bołochowski)?	Куза 1996
4.		Horodys'ka, rejon dunajowiecki	2,5 ha	XII-XIII w.	-	Маярчак 2012b; 2018
5.		Horodyšče I, rejon szepetowski	3,6 ha	XII-XIII w. (?)	Kamieniec (?)	Прищепа 2016a
6.		Horodyšče II, rejon szepetowski	0,13 ha	XII-XIII w.	Strażnica związana ze stan. I (?)	Прищепа 2016a; Пескова 2020
-		Hnijnicja (Velyka? Obecnie Polis'ke?), rejon zjasławski			Stan. tożsame z Mychnowem (?)	Cynkałowski 1984; Антонович 1900; Куза 1996; Манігда 2016
-		Hryciv, rejon szepetowski	-	-	„Zamek feudalny" (?)	Антонович 1900; Манігда 2016
7.		Hrynčuk, rejon kamieniecki	0,14 ha	X, XI, XII-XIII w.	Strażnica graniczna	Маярчак 2012b; Сіцінський 2001; Ягодинська 2015
-		Hulivci, rejon biłohirski	-	-	-	Прищепа 2016a
-		Huta-Čuhors'ka, rejon kamieniecki	-	-	Stan. archiwalne	Сіцінський 2001
8.		Ivankivci, rejon horodocki	3,5 ha (dietiniec ok. 1,5 ha)	X-XIII w.	-	Маярчак 2012b; 2018; Сіцінський 2001
9.	81.	Izjaslav, rejon zasławski	-	XII-XIII w.	Izjasławl	katalog
10.		Kaljusyk, rejon wińkowiecki	0,3 ha (dietiniec 0,16 ha)	XII-XIII w.	Strażnica lub „zamek" (?)	Манігда 2016; Маярчак 2012b; 2018; Сіцінський 2001
11.		Karačkivci, rejon czemerowiecki	1,5 ha	XI-XIII w.	-	Маярчак 2012b; 2018; Раппопорт 1967; Сіцінський 2001; Ягодинська 2015
-		Knjahynyn, rejon kamieniecki	-	-	Stan. archiwalne	Сіцінський 2001
12.		Knjažpil', rejon kamieniecki	8,5 ha	XI-XIII w.	-	Маярчак 2012b; 2018; Ягодинська 2015
13.		Kolubaivci, rejon	0,6 ha	VIII-IX, XII-XIII	-	Маярчак 2012b; 2018;

		kamieniecki		w.		Ягодинська 2015
-		Korčyk, rejon szepetowski	-	Średniowiecze	-	Антонович 1900; Прищепа 2016a
-		Kornycja, rejon biłohirski	2 „grodziska”	-	Legendarny zamek „Senjutiv” (?); zamczysko czworokątne i monasterzysko (?)	Антонович 1900; Cynkałowski 1984
-		Kosohirka (d. Frampol), rejon jarmoliński	-	-	Stan. archiwalne	Сіцінський 2001
-		Kryvčyk, rejon dunajowiecki	-	-	Stan. archiwalne	Сіцінський 2001
-		Kuča, rejon nowouszycki	Średn. 14 sążni, obwód 42 sążnie	-	Stan. archiwalne, tożsame z Kuražynem (?)	Сіцінський 2001
-		Kuniv, rejon biłohirski	> 2 ha („2 dziesięciny”)		Stan. archiwalne, zamczysko (?)	Антонович 1900
14.		Malynivci, rejon kamieniecki	0,35 ha	XII-XIII w.	-	Маярчак 2018; Сіцінський 2001; Ягодинська 2015
15.		Micivci, rejon dunajowiecki	4,8 ha	XII-XIII w.	Legendarny „Tjagin’” albo „Nowogródek” (?) (Сіцінський 2001); stan. tożsame z d. stan. Tatariski (?) (Сіцінський 2001)	Кучера 1999; Манігда 2016; Маярчак 2012b; 2018; Сіцінський 2001
-		Mychajlivka, rejon dunajowiecki	-	-	Stan. archiwalne	Сіцінський 2001
16.	73.	Mychniv I, rejon zasławski	6 ha	XII-XIII w.	Gnojnica (?)	Katalog; Куза 1996; Прищепа 2016a; Раппопорт 1967
17.		Mychniv II, rejon zasławski	-	X-XI w.	-	Куза 1996; Прищепа 2016a; Раппопорт 1967
-		Netišyn, rejon loco	150x80 m (?)	IX-X w. (?)	-	Прищепа 2016a

-		Okip, (d. Książęcin), rejon biłohirski	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
18.		Ostapkivci, rejon horodocki	2,9 ha (dietiniec 0,6 ha)	XI-XIII w.	-	Маярчак 2012b; 2018; Сіцінський 2001
19.		Panasivka, rejon dunajowiecki	1 ha	XI-XIII w.	-	Маярчак 2012b; 2018
20.		Pidlisnyj Oleksivec', rejon horodocki	1,5 (0,5 ha dietiniec)	XI-XIII w.	-	Маярчак 2012b; 2018
21.		Plužne, rejon zjasławski	0,35 ha	X-XI, XVII-XVIII w.	-	Антонович 1900; Прищепа 2016a
-		Podil's'ke, rejon kamieniecki	250x220 m (5,6 ha)	IX-X w.	-	Кучера 1999; Маярчак 2012b; 2018; Ягодинська 2015
22.		Proskurivka, rejon jarmoliński	2,5-3 ha (dietiniec ok. 1,5 ha)	XII-XIII w.	-	Маярчак 2012b; 2018; Сіцінський 2001
23.		Pryvorottja Druhe, rejon kamieniecki	4 ha	XII-XIII w.	-	Маярчак 2012b; 2018; Сіцінський 2001
24.		Pylypy-Chrebtiivs'ki, rejon nowouszycki	1 ha	X-XI w.	-	Кучера 1999; Маярчак 2012b
-		Pyživka, rejon nowouszycki	1 ha	IX-X w.	-	Маярчак 2012b, 2018
-		Radzimiń (niestniejące sioło? folwark?),własność Z. Radzimińskiego (Zawadyńce?), rejon horodocki	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
-		Rudkivci, rejon nowouszycki	-	-	Stan. archiwalne, zamczysko (?)	Сіцінський 2001
-		Semeniv, rejon biłohirski	-	-	Stan. archiwalne, zamczysko (?)	SGKP t. X ; Антонович 1900
25.		Skipče (d. Skypče), rejon horodocki	-	XII-XIII w.	-	Ягодинська 2015

-		Smoršky, rejon izjasławski	-	-	Legendarne miasto „Morun” (?); stan. archiwalne	Антонович 1900, Cynkałowski 1986
26.	116.	Sokilec’ I, rejon dunajowiecki	0,3 ha	XI-XIII w.	Sokolec (?)	katalog
27.	117.	Sokilec’II, rejon dunajowiecki	3 ha	poł. XIII w. (?)	Refugium (?)	katalog
-		Solov’je (obecnie część Niecieszyna), rejon loco	-	IX-X w.	-	Кучера 1999; Прищепа 2006 (mapa)
28.	49.	Stara Ušyca, rejon kamieniecki	0,07 ha (g. niezachowane)	XII w.	Uszyca	katalog
-		Sudylkiv, rejon szepetowski	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
-		Suprunkivci, rejon kamieniecki	-	-	Stan. archiwalne, tożsame ze stan. Ternavka (?)	Сіцінський 2001
29.		Syrvatynci, rejon horodocki	-	XI-XIII w.	-	Ягодинська 2015
-		Ternavka, rejon kamieniecki	-	-	Stan. archiwalne	Сіцінський 2001
30.	136.	Tychomel’, rejon biłohirski	0,7 ha	XI-XIII w.	Tychoml,	katalog
-		Tymkiv (tzw. Velykopobijans’ke horodyšče), rejon nowouszycki	0,45 ha(dietiniec 0,15 ha)	IX-X w.	-	Маярчак 2012b; 2018; Сіцінський 2001
31.		Ustja, rejon kamieniecki	0,5 ha	XI-XIII w.	G. przy przeprawie rzecznej (?)	Манігда 2016; Маярчак 2012b; Ягодинська 2015
32.		Velyka Slobidka, rejon kamieniecki	0,54 ha (0,3 ha dietiniec)	XII-XIII w.	-	Маярчак 2012b; 2018; Ягодинська 2015
33.		Velykyj Karabčiiv,	2 ha (0,9 ha	XI-XIII w.	„zamek bojarski”	Манігда 2016; Маярчак

		rejon horodocki	dietiniec)			2018; Сіцінський 2001; Ягодинська 2015
-		Vorobiivka, rejon biłohirski	-	-	-	Прищепа 2016a
34.		Zin'ky, rejon biłohirski	5,25 ha	X-XI w.	-	Прищепа 2007; 2016
35.		Žvanec, rejon kamieniecki	100x800 m (?)	XII-XIII w.	-	Маярчак 2012b; 2018; Ягодинська 2015; Сіцінський 2001

V.4. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych obwodu czerniowieckiego (wykaz alfabetyczny):

L.p.	Nr kat.	Dane administraycjne	Powierzchnia	Datowanie	Interpretacja i uwagi	Literatura
-		Babyn, rejon kelmenecki	0,001 ha	IX-X w. (Томенчук 2008); IX-XII w. (Возний 2009)	G. kultowe	Возний 2009; 2010; Манігда 2016; Томенчук 2008
-		Balamutivka, rejon zastawieński	0,1 ha	IX-X w.	„centrum plemienne”	Возний 2009; Томенчук 2008; Рибчинський 2018
-		Bila, rejon kocmański	480x130-300 m (10 ha)	Epoka żelaza, IX-X w. (Томенчук 2008); VIII-IX (Кучера 1999); IX w. (Возний 2009)	„centrum plemienne”	Возний 2009; Кучера 1999; Рибчинський 2018; Томенчук 2008; 2010
1.	66.	Cecyno, rejon czerniowiecki	0,1 ha	X-XI w. (?), XIII (?) -XIV w.	Część systemu obronnego Czerniowców (?), mołdawska strażnica (?)	katalog
2.	61.	Chotyn, rejon loco	-	X/XI w. (?) - późne średniowiecze	Pław (?), „forteca książęca”	katalog
-		Černivci, rejon loco	0,1 ha	IX w.	-	Возний 2009; Рибчинський 2018
-		Červona Dibrova, rejon hlibocki	0,1 ha (być może część kompleksu o pow. 4 ha)	IX-X w.	Refugium; „centrum plemienne” (Рибчинський 2018)	Возний 2009; Рибчинський 2018; Тимощук 1982; Томенчук 2008; 2010
3.		Čornivka I, rejon nowosielicki	0,2 ha	XII- XIII w.	„zamek feudalny”	Возний 2009; Моця 2000; Томенчук 2008
-		Čornivka II, rejon nowosielicki	-	-	„centrum plemienne”	Рибчинський 2018

4.		Darabany I (Ščovb), rejon chocimski	0,1 ha	XII-XIII w.	„zamek feudalny”	Возний 2009; Сандуляк 2016; Томенчук 2008
5.		Darabany II (Zamčyšče), rejon chocimski	2,4 ha	XII-XIII w.	„zamek feudalny”	Возний 2009; Сандуляк 2016; Томенчук 2008
-		Dobrynivci, rejon zastawieński	1,6 ha	IX-X/XI w.	„centrum plemienne”	Возний 2009; Томенчук 2008; 2010
6.		Dorošivci, rejon zastawieński	1,2 ha	XII-XIII w.	„zamek feudalny” (?)	Манігда 2016; Томенчук 2008
-		Hlyboka, rejon loco	-	Epoka żelaza, IX-XI w. (?)	-	Томенчук 2008
-		Hnylyca (Hlynycja?), rejon kocmański	-	IX-XI w. (?)	-	Куза 1996; Ратич 1957
-		Horbovo, rejon hercański	Średn. 30 m	Epoka żelaza (?); IX-X w.	G. kultowe	Возний 2009; Кучера 1999; Томенчук 2010
7.		Horeča, rejon czerniowiecki	-	XII-XIII w.	Strażnica (?)	Возний 2009; Манігда 2016; Томенчук 2008
8.		Horošivci, rejon zastawieński	1,3 ha	IX-XIII w.	„zamek feudalny”; „centrum plemienne” (Рибчинський 2018)	Возний 2009; Манігда 2016; Рибчинський 2018; Томенчук 2008
9.		Horyšni Ščerivci I, rejon zastawieński	3,2 ha	X-XIII w. (Томенчук 2008), X-XII w. (Возний 2009)	Forteca „okresu kijowskiego”	Возний 2009; Томенчук 2008; 2010
-		Horyšni Ščerivci II, rejon zastawieński	1,2 ha	IX-X w.	-	Возний 2009; Томенчук 2008; 2010
-		Hrozynci, rejon chocimski	315x270 m	IX-X w.	-	Возний 2009; Сандуляк 2016; Тимощук 1982; Томенчук 2008; 2010
10.		Kaplivka, rejon chocimski	13,6 ha	XII-XIII w.	Strażnica (?)	Возний 2009; 2010; Сандуляк 2016; Томенчук 2008

11.	76.	Karapčiv, rejon wyżnicki	0,6 ha	IX w., 2. poł. XIII-XIV w.	Gródek nad Czeremoszem (?) „centrum plemienne” (Рибчинський 2018); Strażnica graniczna (ruska? mołdawska?)	katalog
-		Kocman, rejon loco	-	-	-	Рибчинський 2018
-		Korostuvata I	0,1 ha	X-XI w. (?)	„centrum plemienne” (Рибчинський 2018)	Возний 2009; Рибчинський 2018
12.		Korostuvata II, rejon kocmański	1 ha	Epoka żelaza, IX-XII w., XIII w. (?), późne średniowiecze (?)	„forteca książęca”	Возний 2009; Манігда 2016; Томенчук 2008
13.		Kulišivka I (Palanka), rejon sokiriański	0,05 ha	XII-XIII w.	-	Возний 2009; 2010; Тимощук 1982; Томенчук 2008
-		Kulišivka II, rejon sokiriański	-	IX-X w.	G. kultowe	Возний 2009; 2010; Манігда 2016; Томенчук 2008
-		Lenkivci (nad Dniestrem) I, rejon kelmeniecki	1,4 ha	IX-X w..	-	Возний 2009; Томенчук 2008
14.		Lenkivci (nad Dniestrem) II, rejon kelmeniecki	0,2 ha	XII-XIII w	„zamek feudalny”	Возний 2009; Манігда 2016; Томенчук 2008
15.	65.	Lenkivci (nad Prutem), rejon czerniowiecki	0,5 ha	XII-XIII w., faza późnośredniowiecz na	Poprzednik Czerniowców?	katalog
16.	95.	Lomačinci, rejon sokiriański	0,3 ha	IX w. (?) - późne średniowiecze	Kuczelmin (?), Grodzisko „centrum plemiene”; Dietiniec Kuczelmina?	katalog
-		Magala, rejon	-	IX-X w.	„centrum plemienne”	Возний 2009; Рибчинський

		nowosielicki				2018; Томенчук 2008
-		Malyj Kučriv, rejon zastawieński	-	-	„centrum plemienne”	Рибчинський 2018
-		Mamornycja, rejon hercański	-	IX-X w.	„centrum plemienne”	Рибчинський 2018; Томенчук 2008; Тимощук 1982
17.		Molodija, rejon hlibocki	0,5 ha	XII-XIII w., późne średniowiecze	Strażnica (?), „zamek feudalny” (?)	Возний 2009; Манігда 2016; Томенчук 2008
-		Mol’nycja, rejon hercański	-	-	-	Рибчинський 2018
-		Myhal’ča, rejon storożyniecki	-	-	„centrum plemienne”	Рибчинський 2018
18.		Nahorjany, rejon kelmeniecki	0,7 ha	IX w., późne średniowiecze	G. kultowe	Возний 2009; 2010; Манігда 2016; Томенчук 2008
19.		Nedobojivci, rejon chocimski	0,7 ha	Epoka żelaza, XII-XIII w.	„Zamek feudalny”	Возний 2009; Манігда 2016; Сандуляк 2016; Томенчук 2008
20.	94.	Neportove (Neportovo) I (Halycja), rejon sokiriański	0,2 ha	Epoka żelaza, XII-XIII w.	Kuczełmin (?) Monastyr (?)	katalog
21.	93.	Neportove II (Ščovb), rejon sokiriański	0,3 ha	XII w.- późne średniowiecze	Kuczełmin (?)	katalog
22.		Ostrycja, rejon hercański	0,4 ha	IX-późne średniowiecze (?) (Томенчук 2008); XII-XIII w. (Возний 2009)	„centrum plemienne”; Strażnica	Возний 2009; Манігда 2016; Рибчинський 2018; Томенчук 2008
23.		Perebykivci (Zelena Lypa), rejon chocimski	0,2 ha	IX w. (?) , 2. poł. XIII-XIV w.	„Nestervar” (?) „forteca książęca” (?), twierdza węgierska (?)	Возний 2009; Пивоваров 2010; Томенчук 2008
24.		Pryhorodok, rejon	1 ha	XI w.(?)	„zamek feudalny”,	Возний 2009; Манігда 2016;

		chocimski		(Сандуляк 2016), XII-XIII w., późne średniowiecze	strażnica	Сандуляк 2016; Томенчук 2008
25.		Raškiv, rejon chocimski	-	Epoka żelaza, IX-XI w., XII-XIII w.	„centrum plemienne”; „zamek feudalny”	Возний 2009; Сандуляк 2016; Томенчук 2008; 2010
-		Revne I, rejon kocmański	4,8 ha (>10 ha)	IX-X w.	„centrum plemienne”	Возний 2009; Кучера 1999; Томенчук 2008
-		Revne II, rejon kocmański	350x400 m (>35 ha)	Epoka żelaza, IX-X w. (Томенчук 2010), VIII-X w. (Кучера 1999); X w. (Возний 2009)	Część komplesu z okresu plemiennego z g. Revne I (?)	Возний 2009; Кучера 1999; Томенчук 2010
26.		Ruhotyn I, rejon chocimski	0,7 ha	X/XI-XII w.	„zamek feudalny” (?)	Возний 2009; Томенчук 2008
-		Ruhotyn II, rejon chocimski	3,9 ha	Epoka żelaza; IX-XI w. (?)	„centrum plemienne”; pogańskie centrum kultu?; Рибчинський 2018)	Возний 2009; Рибчинський 2018; Томенчук 2008; 2010
-		Ruhotyn III, rejon chocimski	-	-	-	Манігда 2016
27.		Ržavinci, rejon zastawieński	Średn. 24 m	Epoka żelaza, IX-XI w., XII-XIII w.	G. kultowe	Возний 2009; Томенчук 2008; 2010
-		Sadhora (Červona Hlyna), rejon czerniowiecki	240x120 m	Epoka żelaza, IX-X w.	„centrum plemienne” (chorwackie)	Возний 2009; Томенчук 2008; 2010
-		Snjačiv, rejon strożyniecki	3,7 ha	VIII-XI w. (Томенчук 2008)., IX-X w. (Возний	„centrum plemienne”	Возний 2009; Рибчинський 2018; Томенчук 2008

				2009)		
28.		Spas'ka, rejon storożyniecki	0,4 ha	XII-XIII w.	Strażnica	Возний 2009; Манігда 2016; Томенчук 2008
-		Šylivci, rejon chocimski	-	IX-XI w. (Томенчук 2008), IX-X w. (Возний 2009)		Возний 2009; Томенчук 2008
29.		Šyroka Poljana (Poljana?), rejon hlibocki	-	epoka żelaza, XII-XIII w.	„centrum plemienne" (Рибчинський 2018)	Возний 2009; Рибчинський 2018; Томенчук 2008
30.		Vaslovivci, rejon zastawieński	0,2 ha	XII-XIII w.	„zamek feudalny"	Возний 2009; Манігда 2016; Томенчук 2008
31.	50.	Vasyliv, rejon zastawieński	1,4 ha	XII-XIII w.	Wasiliew, 1229 (1230) r. Zespół grodowo-miejski	katalog
32.	51.	Vasyliv, rejon zastawieński	0,4 ha	XII-XIII w.	„zamek feudalny"	katalog
-		Vasylivka, rejon sokiriański	60x70 m	Średniowiecze	-	Зелений 2017
-		Verhni, Stanivci, rejon kocmański	-	Epoka żelaza, IX-X w.	„centrum plemienne"	Возний 2009; Рибчинський 2018; Томенчук 2008
-		Voloka, rejon hlibocki	7,3 ha	Epoka żelaza, IX-X w.	„centrum plemienne"	Возний 2009; Кучера 1999; Рибчинський 2018; Тимощук 1982; Томенчук 2008
-		Vološkove, rejon sokiriański	-	Epoka żelaza, IX-XIII w. (?)	-	Томенчук 2008

V.5. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych obwodu iwanofrankowskiego (wykaz alfabetyczny):

Lp	Nr kat.	Dane administraycjne	Powierzchnia	Datowanie	Interpretacja i uwagi	Literatura
-		Bovšiv, rejon halicki	-	-	-	Рибчинський 2018
-		Bryn', rejon halicki	0,5 ha	„staroruskie"	-	Liwoch 2003; Державний реєстр... 1989
1.		Bubnyšče, rejon bolechowski	-	XII-XVI w.	Miejsce kultu (?)	Liwoch 2003
2.	9.	Bukivna, rejon tłumacki	0,8 ha	epoka żelaza, X-XIII w.	Bykowien	katalog
-		Bukivna II, rejon tłumacki	3 ha	Nieznana chronologia stan. (okres halsztacki lub średniowiecze)	-	Державний реєстр... 1989
-		Chom'jakivka, rejon iwanofrankowski	-	-	-	Liwoch 2003
3.		Chotymyr I, rejon tłumacki	2,5 ha	XII-XIII w.	Refugium	Liwoch 2003; Манігда 2016; Томенчук 2008
-		Chotymyr II, rejon tłumacki	-	Późne średniowiecze	-	Liwoch 2003; Томенчук 2008
-		Chotymyr III, rejon tłumacki		„staroruskie"	Osada rzemieślnicza (?)	Державний реєстр... 1989; Манігда 2016
-		Cvitova, rejon kałuski	-	Epoka żelaza, X-późne średniowiecze	Stan. tożsame z jednym z grodzisk w Kotorynach (obw. lwowski)?	Томенчук 2008
-		Čerče-Zalaniv, rejon rohatyński	-	-	-	Liwoch 2003
4.		Černelycja, rejon horodeński	6 ha	epoka żelaza, X-XIII w.	-	Liwoch 2003; Державний реєстр... 1989

5.		Deleva I (Luh), rejon tłumacki	-	epoka żelaza, XII-XIII w.	-	Томенчук 2008
6.		Deleva II (Batareja), rejon tłumacki	-	X-XI w.	-	Томенчук 2008
-		Dobryniv, rejon rohatyński	0,5 ha	-	G. kultowe	Державний реєстр... 1989
7.		Fitkiv, rejon nadwórniański	50x25 m	X-XI w.	-	Liwoch 2003; Томенчук 2008
8.	21.	Halyč, rejon loco	-	XII-XIII, XIV w.	Halicz, część zespołu grodowo-miejskiego,; późnośredniowieczny zamek	katalog
9.		Horod, rejon kosowski	1 ha	IX-XII w.	-	Liwoch 2003; Державний реєстр... 1989
10.		Horodenka, rejon loco	-	X-XI w.	-	Томенчук 2008
11.		Horodnycja, rejon horodeński	<6ha (4 ha - Державний реєстр... 1989)	XII-XIII w.	Refugium (?)	Liwoch 2003; Державний реєстр... 1989; Манігда 2016; Ратич 1957
-		Horocholina, rejon bohorodczański	-	-	-	*Державний реєстр...* 1989
12.		Hrabovec', rejon bohorodczański	-	Epoka żelaza, XII-XIII w.	-	Liwoch 2003; Томенчук 2008
-		Hrobys'ka (d. przysiółek Załukvy), rejon halicki	0,5 ha (1 ha - Державний реєстр... 1989)	XII-XIII w.	„zamek bojarski" (?), stan. tożsame z Ševenkovem (Halicz) (?)	Liwoch 2003; Ратич 1957; Державний реєстр... 1989
13.		Hrušiv, rejon kołomyjski	-	XII-XIII w.	-	Томенчук 2008
14.		Isakiv, rejon tłumacki	0,1 ha (1,5 ha - Державний реєстр... 1989)	XII w. -późne średniowiecze	Refugium	Liwoch 2003; Державний реєстр... 1989; Манігда 2016; Томенчук 2008
-		Jaseniv Pil'nyj, rejon	1 ha	„staroruskie"	-	Liwoch 2003; Державний

		horodeński				реєстр... 1989
15.		Knjaždvir, rejon kołomyjski	150x150 m	XII-XIV w.	-	Liwoch 2003
-		Knjaždvor –Verhne, rejon kołomyjski	2 ha	„staroruskie”	Stan. tożsame ze stan. Knjaždvir	Державний реєстр... 1989
16.		Kobaky I, rejon kosowski	155x100 m	IX w. (?), X-XI w.	„centrum plemienne” (?)	Liwoch 2003; Державний реєстр... 1989
17.		Kobaky II, rejon kosowski	100x70 m	Staroruskie; późne średniowiecze (?)	-	Державний реєстр... 1989; Томенчук 2008
-		Kolinky, rejon horodeński	-	-	-	Liwoch 2003
-	87.	Kołomyja, rejon loco	-	X (?) - późne średniowiecze	Kołomyja, g. domniemane (znane z przekazów pisanych); ośrodek handlu solą	katalog
18.		Kopačynci, rejon horodeński	1 ha	VII-IX w.(?), faza staroruska	Gród plemienny (Tywerców?), Refugium (?)	Liwoch 2003; Манігда 2016;
-		Korniiv, rejon horodeński	100x150 m	„staroruskie” (?)	-	Liwoch 2003; Державний реєстр... 1989
19.	20.	Kryłos, rejon halicki	45-50 ha	X, XI, XII-XIV w.	Halicz, zespół grodowo-miejski	katalog
-		Kunyčiv, rejon halicki	-	X-XI w. (?)	-	Томенчук 2008
-		Kunysivci, rejon horodeński	1,5 ha	X-XI w. (?)	-	Liwoch 2003; Державний реєстр... 1989; Куза 1996; Ратич 1957
-		Kuropatnyky, rejon halicki	1 ha	-	-	Liwoch 2003; Державний реєстр... 1989
20.		Kuty, rejon kosowski	1,5 ha	X-XI w.	-	Liwoch 2003; Державний реєстр... 1989; Ратич 1957
-		Lisnyj Chlibyčyn, rejon		Późne	-	Томенчук 2008

		kołomyjski		średniowiecze		
-		Ljubkivci, rejon śniatyński	1 ha	Staroruskie (?)	-	Liwoch 2003; Державний реєстр... 1989
21.		Lopušnja, rejon rohatyński		X-XIII w.		Томенчук 2008
22.		Luka, rejon horodeński	-	XII w. - późne średniowiecze (?)	-	Liwoch 2003; Рибчинський 2018
-		Lukovyšče (Holodivka), rejon rohatyński	42 ha	-	Stan. tożsame ze stan. Pidhoroddja II i III (Томенчук 2008)	Державний реєстр... 1989; Томенчук 2008
-		Mežihirci, rejon halicki	-	-	-	Liwoch 2003
23.		Mychal'če I, rejon horodeński	4-5 ha	X-XI w.	Refugium	Liwoch 2003; Манігда 2016; Томенчук 2008
-		Mychal'če II, rejon horodeński	-	„staroruskie"	-	Державний реєстр... 1989
24.		Mykytynci, rejon iwanofrankowski	-	X-XIII w.		Томенчук 2008
-		Nadiiv, rejon doliński	1 ha	-	-	Liwoch 2003; Державний реєстр... 1989
25.		Nadvirna, rejon loco	-	X-XI w.		Ратич 1957; Рибчинський 2018; Томенчук 2008
26.		Nazaviziv, rejon nadwórniański	-	X-XI w.	-	Рибчинський 2018; Томенчук 2008
-		Novoselycja, rejon doliński	1 ha	„staroruskie"	-	Liwoch 2003; Державний реєстр... 1989
27.		Novošyn, rejon doliński	1 ha	X-XIII w.	-	Державний реєстр... 1989; Томенчук 2008
28.		Novyj Martyniv, rejon halicki	130x15x110 m	XII-późne średniowiecze	-	Державний реєстр... 1989; Томенчук 2008
-		Novyj Mizun', rejon doliński	1 ha	-	-	Liwoch 2003; Державний реєстр... 1989
-		Novycja, rejon kałuski	1 ha	„staroruskie"	-	Liwoch 2003; Державний

						реєстр... 1989
-		Nyžnij Strutyn, rejon rożniatowski	75x40 m	X-XI w. (?)	-	Liwoch 2003
-		Nyžnij Verbiž I, rejon kołomyjski	100x500 m	„staroruskie”		Державний реєстр... 1989
-		Nyžnij Verbiž II, rejon kołomyjski	100x150 m	-		Державний реєстр... 1989
29.		Nyžniv, rejon tłumacki	1 ha	X-XI w.	-	Державний реєстр... 1989; Томенчук 2008
30.		Odaiiv, rejon tłumacki	2 ha	epoka żelaza, XII-XIV w.	-	Манігда 2016; Томенчук 2008
31.		Oleškiv, rejon śniatyński	95x120 m	XII-XIII w.	Monastyr, punkt obrony szlaku pruckiego (?)	Liwoch 2003; Манігда 2016; Томенчук 2005; 2008
-		Perehins’ke, rejon rożniatowski	1 ha	-	-	Liwoch 2003; Державний реєстр... 1989
-		Perenivka, rejon rohatyński	-	„staroruskie”	-	Державний реєстр... 1989
32.		Petriv, rejon tłumacki	-	X-XIII w. (?)	-	Томенчук 2008
33.		Pečenižyn, rejon kołomyjski	-	XII-XIII w.	-	Томенчук 2008
34.	111.	Pidhoroddja I, rejon rohatyński	70x80 m	XII-XIII w.	Poprzednik Rohatyna (?) Monastyr (?)	katalog
35.		Pidhoroddja II, rejon rohatyński	42 ha	IX-X w., XII-XIII w.		Liwoch 2003; Томенчук 2008
36.		Pidhoroddja III, rejon rohatyński	110x74 m	X-XIII w.	-	Liwoch 2003; Томенчук 2008
37.		Pidverbci, rejon tłumacki	4 ha (150x150 m - Державний реєстр... 1989)	IX-X w. (?), XII-XIII w.	Refugium	Liwoch 2003; Державний реєстр... 1989; Манігда 2016; Томенчук 2008
38.		Pistyn’, rejon kosowski	-	X-XIII w. (?)		Томенчук 2008
39.		Pitryči, rejon halicki	-	XII-XIII w.	Monastyr?	Liwoch 2003; Томенчук 2008

40.		Potočyšče, rejon horodeński	800x200 m	X-XI w.	-	Liwoch 2003; Державний реєстр... 1989; Томенчук 2008
-		Pukiv, rejon rohatyński	-	-	-	Liwoch 2003
-		Putjatynci, rejon rohatyński	-	-	-	Liwoch 2003
41.		Rudnyky, rejon śniatyński	-	X-XII w.	G. kultowe (?)	Liwoch 2003; Рибчинський 2018
42.		Selyšče (Bljudnyky?), rejon halicki	1 ha	XII-XIII w.	-	Liwoch 2003; Томенчук 2008; Державний реєстр... 1989
-		Semakivci, rejon horodeński	100x80 m	„staroruskie”		Державний реєстр... 1989
-		Semyčiv (Senečiv), rejon doliński	-	-	-	Liwoch 2003
43.	22.	Ševčenkove I, rejon halicki	3-4 ha	XII-XIII w.	Halicz, dwór książęcy	katalog
44.	23.	Ševčenkove II, rejon halicki	1,2 ha	XII w.	Halicz, dwór książęcy	katalog
-		Silec’, rejon tyśmienicki	1 ha	„staroruskie”	-	Liwoch 2003; Державний реєстр... 1989
-		Snjatyn I, rejon loco	42x36 m	XI w. - późne średniowiecze	g. domniemane	Томенчук 2008
45.	130.	Snjatyn II, rejon loco	80x80 m	XI-XIII w.	Śniatyn	katalog
-		Sopiv, rejon kołomyjski	0,5 ha	„staroruskie”, XIV-XV w.	-	Державний реєстр... 1989
46.		Staryj Dobryniv, rejon rohatyński	Średn. 50 m	X w. (?), XII-XIII w.	G. kultowe (X w.)	Liwoch 2003; Рибчинський 2018
-		Staryi Lysec’, rejon tyśmienicki	2 ha	-		Державний реєстр... 1989; Рибчинський 2018
47.		Stebnyk, rejon tyśmienicki	-	XII-XIII w.	-	Liwoch 2003; Томенчук 2008

-		Stratyn, rejon rohatyński	-	-	-	Liwoch 2003
-		Stryhanci, rejon tyśmienicki	-	X-XI w. (?)		Томенчук 2008
48.		Ševčenkove, rejon doliński	1 ha	„staroruskie”	-	Liwoch 2003; Державний реєстр... 1989
-		Temyrivci, rejon halicki	-	„staroruskie”	-	Державний реєстр... 1989
-	137.	Tys’menycja, rejon iwanofrankowski	-	XI-XIII w. (?)	Tyśmienica, g. domniemane	katalog
-		Velyka Kam’janka, rejon kołomyjski	150x100 m	-	-	Державний реєстр... 1989
-		Verchnja-Nyžnja Lypycja, rejon rohatyński	-	-	-	Liwoch 2003
-		Verchnij Struten’, rejon rożniatycki	-	-	-	Рибчинський 2018
49.		Viktoriv, rejon halicki	-	XII-XIII w.	„zamek bojarski” (?)	Liwoch 2003; Ратич 1957
-		Vojnyliv, rejon kałuski	1 ha	„staroruskie”		Державний реєстр... 1989
-		Voskresynci, rejon kołomyjski	150x50 m	„staroruskie”		Державний реєстр... 1989
-		Vyhoda, rejon doliński	-	-	-	Liwoch 2003
-		Vyspa, rejon rohatyński	1 ha	XII-XIII w. (?); faza nowożytna	Nowożytne fortalicjum (?)	Liwoch 2003; Державний реєстр... 1989
50.		Vyškiv, rejon doliński	2 ha	X-XI w. (?)	-	Liwoch 2003; Державний реєстр... 1989; Томенчук 2008
-		Žovten’, rejon halicki	-	-	-	Liwoch 2003
51.		Žuraven’ky I, rejon rohatyński	-	X-XI w.	-	Державний реєстр... 1989; Томенчук 2008
-		Žuraven’ky II, rejon rohatyński	-	-	-	Державний реєстр... 1989

V.6. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych obwodu lwowskiego (wykaz alfabetyczny):

L.p.	Nr kat.	Dane administraycjne	Powierzchnia	Datowanie	Interpretacja	Literatura
-		Andriivka, rejon buski	-	-	-	Liwoch 2003
1.	2.	Bełz, rejon sokalski	7 ha	XI w. - późne średniowiecze	Bełz, gród książęcy	katalog
2.		Berezec', rejon gródecki	4,5 ha	XII-XIII w.	-	Liwoch 2003; Кучера 1999; Михальчишин 1993
-		Berezyna, rejon żydaczowski	-	-	-	Liwoch 2003
-		Bibrka, rejon przemyślański	-	-	-	Liwoch 2003
3.		Bil'če, rejon mikołajowski	35x38 m	XII-XIII w.	-	Михальчишин 1993; Мацкевий, Козак 2010, 87
-		Bil'če II, rejon mikołajowski	-	-	-	Мацкевий, Козак 2010, 88
-		Bil'če (?), rejon żydaczowski	34x40 m	XI/XII-XIV w.	-	Liwoch 2003; Михальчишин 1993
-		Boryslav (stan. Mražnycja?), miasto wydzielone	-	-		Liwoch 2003; Мацкевий, Козак 2010, 89
4.	5.	Bus'k I, rejon loco	ok. 9 ha	X-XIV w.	Bużesk, zespół grodowy latopisowego grodu,	katalog
5.	6.	Bus'k I, rejon loco	-	2. poł. XIII (?)-XIV w.	g. z okresu polsko-litewskich walk o Ruś (?)	katalog
6.	7.	Bus'k III (Volany), rejon loco	32x20	XII-XV w.	Dwór? „zamek feudalny" (?)	katalog
7.		Byblo, rejon	35x27 m	XII-XIII w.	-	Liwoch 2003;

		starosamborski		(Liwoch 2003), XII-XIV w. (Корчиський 1993)		Михальчишин 1993; Корчиський 1993
8.		Ceperiv, rejon kamionecki	0, 5 ha	XII-XIV w.	-	Ляска 2017
-		Čemerynci, rejon przemyślański	-	-	-	Liwoch 2003; Михальчишин 1993
-		Derevač-Rakovec, rejon pustomycki	-	-	-	Liwoch 2003
-		Dešycy (d. Hdešycy), rejon starosamborski	-	-	-	Liwoch 2003
-		Dobromil, rejon starosamborski	-		G. domniemane	Kotlarczyk 2003
9.		Dobrohostiv, rejon drohobycki	75x175 m	X-XI w.	-	Liwoch 2003; Мацкевий,Козак 2010; Михальчишин 1993
10.		Dobrostany, rejon jaworowski	150x160 (główny majdan)	XI-XII/XIII w.	Strażnica (?)	Liwoch 2003; Кураш, Слободян, Чорновол 2003; Михальчишин 1993
-		Domažyr, rejon jaworowski	-	-	G. niezachowane, „zamek bojarski” (?)	Liwoch 2003; Кураш, Слободян, Чорновол 2003; Михальчишин 1993
-		Dovhe, rejon drohobycki	-	„staroruskie” (?)	Stan. archiwalne	Liwoch 2003; Мацкевий, Козак 2010
-	69.	Drohobyč, rejon loco	-	XII-XIV w. (?)	Drohobycz, g. niezachowane (?)	katalog
11.	70.	Drohovyž, rejon mykołajowski	-	-	Drohowyż,	katalog
-		Dubrova, rejon mykołajowski	75 m²	IX-X w.	g. kultowe	Liwoch 2003
-		Dubyna, rejon	-	-	Strażnica (?),	Liwoch 2003

		skolewski			„Tucholskie wrota”?	
-		Dudyn, rejon brodzki	-	„staroruskie”	Legendarny gród „Butyn” (?)	Liwoch 2003; Михальчишин 1993
-		Dunaiv, rejon przemyślański	-	-	-	Рибчинський 2018
-		Fijna, rejon żółkiewski	39x52,5 m	Średniowiecze (?)	-	Ляска, Миська, Погоральський 2016
-		Haii Nyžni, rejon drohobycki	-	-	-	Liwoch 2003
-		Hanačivka, rejon przemyślański	-	X-XIII w. (Михальчишин 1993); IX-X w. (Liwoch 2003)	„centrum plemienne” (Рибчинський 2018)	Liwoch 2003; Михальчишин 1993; Рибчинський 2018
12.	127.	Hlyns’ke I, rejon żółkiewski	1 ha	XII-XIII w.	Szczekotów (?),	katalog
13.		Hlynske II, rejon żółkiewski	-	XI-XIV w. (?)	-	Liwoch 2003; Ратич 1957
-		Holešiv, rejon żydaczowski	-	-	-	Liwoch 2003
14.		Holobutiv, rejon stryjski	-	IX-XI w.	-	Мацкевий, Козак 2010; Якубовська 2013
-		Holohirki, rejon złoczowski	-	X w.	g. kultowe	Liwoch 2003
15.	74.	Holohory I, rejon złoczowski	150x90 m	XIII w.	Gołogóry, „zamek bojarski”	katalog
16.	75.	Holohory II, rejon złoczowski	430x340 m	XIII-XIV, XIV-XV, XV-XVI w.	Zamczysko (?)	katalog
-		Holoskovyči (stan. Suchodoly?), rejon brodzki	-	-	Zamczysko (?)	Liwoch 2003
17.	19.	Horodok (d. Gródek Jagielloński) I, rejon	3 ha	XII-XIII w.	Gródek	katalog

		loco				
-		Horodok II, rejon loco	-	-	-	Михальчишин 1993
-		Horodyloviči, (nieistniejące już sioło w rejonie sokalskim)	-	XI-XIII w.	Stan. archiwalne	Кучера 1999
18.		Horodys'ko, rejon starosamborski	Średn. 52 m	XIII-XIV w. (Михальчишин 1993); X – 2. poł. XIII/XIV w. (?) (Погоральський, Миська, Ляска 2013)		Михальчишин 1993; Погоральський, Миська, Ляска 2013
-		Horodyšče, rejon samborski	-	staroruskie	Stan. archiwalne	Liwoch 2003; Мацкевий, Козак 2010; Ратич 1957
19.		Horodyšče (Druhe), rejon żydaczowski	-	XIII w. (?)	-	Liwoch 2003; Кучера 1999; Михальчишин 1993
-		Hradivka, rejon gródecki	-	-	-	Liwoch 2003
-		Hrebeniv, rejon skolewski	-	-	-	Liwoch 2003
20.		Hroz'ovo (Hroz'ova), rejon starosamborski	75x65 m	XI-XVI w. (Корчиський 1993)	Strażnica (?); G. kultowe (?) „centrum plemienne" (Рибчинський 2018)	Liwoch 2003; Корчиський 1993; Манігда 2016; Мацкевий, Козак 2010; Рибчинський 2018
21.		Hrynčuky, rejon żółkiewski	-	XII-XIII w.	-	Liwoch 2003; Михальчишин 1993
22.		Iliv, rejon mykołajowski	60x55 m (główny majdan)	XI-XIII lub XIII w.	G. kultowe (?); Strażnica (?)	Liwoch 2003
23.		Jasenycja-Sil'na, rejon drohobycki	25x50 m	„wczesnohistoryczne" (?); XIII-XIV w. (Мацкевий,	„centrum plemienne" (Рибчинський 2018)	Liwoch 2003; Мацкевий, Козак 2010 Рибчинський 2018

				Козак 2010, 125); X-XIV w. (Корчиський 1993)		
-		Josypivska, rejon buski	-	-	-	Liwoch 2003
-		Kavs'ke I, rejon stryjski	-	IX-X w. (Liwoch 2003). XI-XIII w. (Михальчишин 1993)	G. kultowe (?)	Liwoch 2003; Михальчишин 1993
24.		Kavs'ke II, rejon stryjski	-	XII-XIII w. (?)	-	Liwoch 2003; Михальчишин 1993
-		Knjaže, rejon złoczowski	-	-	-	Liwoch 2003
-		Koltiv, rejon złoczwski	Średn. 40 m	-	Refugium	Liwoch 2003; Манігда 2016; Михальчишин 1993
-		Korčivka, rejon żydaczowski	9 ha	IX/X-XI w. (?)	„centrum plemienne"	Liwoch 20003; Михальчишин 1993; Рибчинський 2018
25.		Kotoryny I, rejon żydaczowski	2 ha (pierwszy majdan)	„staroruskie"; XIV-XV w.	Strażnica szlaku na Halicz (?), zamczysko	Liwoch 2003; Корчинський 2009
26.		Kotoryny II, rejon żydaczwski	1,5 ha	IX- pocz. XI w.	Strażnica szlaku na Halicz (?)	Liwoch 2003; Корчинський 2009
27.		Kotoryny III, rejon żydczowski	1 ha	IX- pocz. XI w.	Strażnica szlaku na Halicz (?)	Liwoch 2003; Корчинський 2009
28.		Kotoryny IV, rejon żydaczowski	0,5 ha	IX- pocz. XI w.	Strażnica szlaku na Halicz (?)	Liwoch 2003; Корчинський 2009
29.		Kotoryny V, rejon żydaczowski	1,5 ha	IX- pocz. XI w.	Strażnica szlaku na Halicz (?)	Liwoch 2003; Корчинський 2009
-		Krasnosilci, rejon złoczowski	-	-	-	Liwoch 2003
-		Kružyky, rejon samborski	-	„staroruskie" (?)	Stan. archiwalne	Liwoch 2003; Михальчишин 1993;

						Мацкевий, Козак 2010; Ратич 1957
-		Kul'čyci I, rejon samborski	900x1100 m	Epoka brązu lub wczesnego żelaza (?) Staroruskie (?)	-	Liwoch 2003; Мацкевий, Козак 2010; Михальчишин 1993
30.		Kul'čyci II[352], rejon samborski	40-50 ha	XI-XIII w.	-	Liwoch 2003; Кучера 1999; Михальчишин 1993
-	96.	Kulykiv, rejon żółkiewski	40x50 m	XIV w.	Kulików, g. domniemane (?),zamczysko (?)	katalog
-		Kutyšče, rejon brodzki	-	-	-	Liwoch 2003; Ягодинська 2015
-		Lišnja, rejon drohobycki	-	„staroruskie" (?)	„Saryn" (?) (Мацкевий, Козак 2010, 101)	Liwoch 2003; Мацкевий, Козак 2010
-		Litynja, rejon drohobycki	-	-	-	Мацкевий, Козак 2010
-	98.	Lopatyn, rejon radziechowski	40x65 m	XIV-XVI w., domniemana faza staroruska	Łopatyn	katalog
31.		Lopušno (d. Lopušna), rejon samborski	40-50x70-80 m	XI-XII w. (?) (Liwoch 2003), XI-XIII w. (Михальчишин 1993)	Strażnica (?) X-XI w. refugium (?) (Мацкевий, Козак 2010, 102)	Liwoch 2003; Мацкевий, Козак 2010; Михальчишин 1993
-		Luhove I, rejon brodzki	-	XI-XIII w.	-	Михальчишин 1993
-		Luhove II, rejon brodzki	-	„staroruskie"	-	Liwoch 2003; Михальчишин 1993

352 W swoim katalogu stanowisk drohobyckiego przedgórza L. Mackevyj i V. Kozak (2010) wymieniają tylko 1 grodzisko.

32.	29.	Lviv I (Lwów), rejon loco	-	XIII-XIVw.	Lwów, Zespół grodowo-miejski,	katalog
33.		Lviv II	35x55 m	X-XI w.	G. kultowe (?)	Liwoch 2003; Корчинський 2009
34.		Lviv III, rejon loco	160x60 m	X-XIII w. (?)	-	Liwoch 2003; Корчинський 2009
-		Lviv IV, rejon loco	-	-	G.domniemane	Liwoch 2003
35.		Mali Hrybovičі, rejon żółkiewski	90x90 m	XI-XIII w. (Михальчишин 1993); IX-XI w.? XI-XII w. (?) (Liwoch 2003); X-XI w. (Корчиський 1993)	„centrum plemienne" (Рибчинський 2018) G. kultowe (?) Strażnica (?)	Liwoch 2003; Корчиський 1993; Михальчишин 1993; Рибчинський 2018
-		Markopil', rejon brodzki	-	-	-	Liwoch 2003; Михальчишин 1993; Ягодинська 2015
-		Mavkovyci, rejon gródecki	-	-	-	Liwoch 2003
36.		Modryči (Teptjuž), rejon drohobycki	44x63 m	XI-XII w. (?); późne średniowiecze (?)	Strażnica karpackiej linii obronnej (?)	Myśka, Pochoralskij 2014
-		Mostyšče, rejon przemyślański	-	-	-	Манігда 2016
-		Mykolaiv, rejon loco	-	-	Ośrodek kultowy (?)	Liwoch 2003
-		Nem'jač, rejon brodzki	-	-	-	Liwoch 2003
-		Neznaviv, rejon kamionecki	-	-	-	Liwoch 2003
-		Novošyny, rejon żydaczowski	-	-	-	Рибчинський 2018
-		Nežuchiv, rejon stryjski	-	-	-	Liwoch 2003

-		Nyvyci, rejon radziechowski	-	-	-	Liwoch 2003
-		Nyżni Hai, rejon drohobycki	-	„staroruskie”	Stan. archiwalne	Мацкевий, Козак 2010; Рибчинський 2018
-		Nyżnyj Turiv, rejon turczański	-	-	-	Liwoch 2003
-		Nyżne Syno’vydne, rejon skolewski	35x50 m	XII-XIII/XIV w. (?)	-	Liwoch 2003; Мацкевий, Козак 2010
-	105.	Olesko (zamek) I, rejon buski	-	Zob. katalog	Olesko, g. domniemane	katalog
-		Olesko II, rejon buski	-	-	G. domniemane	Михальчишин 1993
-		Oplyc’ke I, rejon radziechowski	110x75 m	X-XI w. (?)	-	Liwoch 2003
-		Oplyc’ke II, rejon radziechowski	-	Staroruskie (?)	-	Liwoch 2003
-		Ostrożec, rejon mościski	-	-	-	Liwoch 2003
-		Pečychvosty, rejon kamionecki	0,35 ha	Staroruskie (?), nowożytne		Сілаєв, Назар, Конопля 2018
-		Penjaky, rejon brodzki	-	„staroruskie”	-	Liwoch 2003; Михальчишин 1993
-		Peredil’nycja, rejon starosamborski	-	XII-XIV w. lub nowożytne[353]		Михальчишин 1993
37.	37.	Pidhirci (Plisnes’ko), rejon brodzki	Zob. katalog	VII(?)-XIII w.	Pleśniesk, g. kultowe, zespół grodowo-miejski, monastyr (?)	katalog
38-39.		Pidhorodyšče, rejon przemyślański	2 grodziska: 124x140 m, 16x40 m	IX-XI w./X-XII w.	„centrum plemienne”, mniejszy człon był ośrodkiem kultowym	Liwoch 2003; Михальчишин 1993; Рибчинський 2018

353 Stan. nowożytne (?). Być możechodzi o założenie widoczne na tzw. Mapie Miega: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

					grodziska (?)	
-		Pidkamin', rejon brodzki	-	XII-XIII w.	„grodzisko"; miejsce kultowe (?); monastyr (?)	Liwoch 2003; Kamińska 2019
-		P'jatnyčany, rejon żydaczowski	40x50 m	XII-XIV w. (?)	-	Liwoch 2003
-		Poljany, rejon złoczowski	-	-	-	Liwoch 2003
-		Popivci, rejon brodzki	-		-	Liwoch 2003
-		Posada-Novomis'ka, rejon starosamborski	9 ha	X-XI w. (?)	-	Liwoch 2003; Кучера 1999; Михальчишин 1993; Манігда 2016;
40.	131.	Potelyč, rejon żółkiewski	-	XII-XIII w.	Telicz	katalog
-		Pyratyn, rejon radziechowski	1,5 ha	-	-	Liwoch 2003
-		Radelyči, rejon mykołajowski	-	-	-	Liwoch 2003
-		Remeniv (Rudanci), rejon kamionecki	-	-	Zamczysko (?)	Liwoch 2003
41.		Rokytne I, rejon jaworowski	168x127 m (centralny majdan)	X-XII w.	Strażnica (?)	Liwoch 2003
42.		Rokytne II, rejon jaworowski	-	X-XI w.	-	Погоральський 2012
-		Romaniv, rejon przemyślański	-	IX-X w.	G. kultowe (?); „centrum plemienne" (?)	Liwoch 2003; Погоральський, Миська, Ляска 2013; Рибчинський 2018
43.		Rozhirče, rejon stryjski	-	XI/XII-XIII w. (do XVI w.?)	Miejsce kultu pogańskiego, monaster skalny	Liwoch 2003; Мацкевий, Козак 2010

-		Rozluč, rejon turczański	45x35 m	-	-	Liwoch 2003
-		Rozžaliv, rejon radziechowski	-	-	-	Liwoch 2003
44.	113.	Sambor, rejon loco	-	XII-XIII w. (?)	Sambor	katalog
45.		Sasiv, rejon złoczowski	-	XI-XIII w.	-	Liwoch 2003; Михальчишин 1993
-		Smil'nycja, rejon starosamborski	-	Staroruskie (?) XIV-XVII w. (?)	Monastyr (?)	Liwoch 2003; Мацкевий, Козак 2010
-		Sodec'[354], rejon drohobycki	-	„staroruskie"	-	Михальчишин 1993
46.	115.	Sokal', rejon loco	-	XII-XIII w. (?)	Sokal, espół grodowo-miejski	katalog
47.		Sokolivka, rejon buski	-	XII-XIII w. (?)	-	Liwoch 2003; Михальчишин 1993
-		Solons'ke, rejon drohobycki	18 ha	X-XI w. (?)	G. kultowe (?) (Liwoch 2003); „centrum plemienne" (Рибчинський 2018)	Liwoch 2003; Мацкевий, Козак 2010; Рибчинський 2018
-		Sozan', rejon starosamborski	-	-	Monastyr (?)	Liwoch 2003
48.	118.	Spas I, rejon starosamborski	75x55 m	XII-XIII w., XIV-XV w., XV-XVII w.	-	katalog
-	119.	Spas II, rejon starosamborski	-	XIII (?)-XVIII w.	Monastyr (klasztor Zbawiciela?)	katalog
-		Stare Selo, rejon żydaczowski	-	-	-	Liwoch 2003

354 Miejscowość taka nie figuruje w spisach miejscowości rejonu drohobyckiego. Silec'? Solec? Na mapie Miega między Modryczami a Stebnikiem (http://mapire.eu/en/map/firstsurvey)

49.	148.	Starhorod, rejon sokalski	150x100 m	X-XI w.	Wsiewołoż, stan. tożsame z g. w Zastavnem (rejon iwanicki obwodu wołyńskiego)	katalog
-		Staryj sambir, rejon loco	-	-	Por. Sambor (katalog)	katalog
50.		Stebnyk, rejon drohobycki	175x75 m	X-XI w.	Ur. „Staryj Byč" – pierwotny Drohobycz (?); „centrum plemienne"	katalog; Liwoch 2003; Рибчинський 2018
51.	122.	Stil'sko, rejon mykołajowski	250 ha	X-XI w.	Jeden z wielkich grodów „chorwackich"	katalog
52.	107.	Stradč, rejon jaworowski	400x150 m	XI-XII w. (?)	Refugium (?)	katalog
-		Stremil'če, rejon radziechowski	-	-	-	Liwoch 2003; Михальчишин 1993
53.		Strilky, rejon starosamborski	40x100 m	XI-XIII w.	Strażnica	Liwoch 2003; Мацкевий, Козак 2010
-	121.	Stryj, rejon loco	-		Centrum „districtus Strigensi", g. domniemane	katalog
54.		Stupnycja, rejon drohobycki	20 ha	X-XI, XII-XIII w. (?)	Refugium (?), „centrum plemienne"	Liwoch 2003; Мацкевий, Козак 2010; Погоральський, Миська, Ляска 2013; Ратич 1957
55.		Sudova Vyšnja I	80x70 m (główny człon)	X-XI/XII w.	„centrum plemienne" (?) (Рибчинський 2018)	Katalog; Рибчинський 2018
56.	144.	Sudova Vyšnja II	-	XII-XIII w.	Wisznia, zamek bojarski	katalog
57.		Sulimiv, rejon	-	XII-XIII w.	-	Ляска 2017

		żółkiewski				
-		Ščyrec', rejon pustomycki	-	-	Szczerzec, g. domniemane (znane z przekazów pisanych)	katalog
58.		Teršiv, rejon starosamborski	-	XII-XIII w.	Strażnica (?)	Liwoch 2003; Мацкевий, Козак 2010
-		Trostjanec', rejon złoczowski	-	-	-	Liwoch 2003
-		Truskavec', rejon drohobycki	-	-	-	Liwoch 2003
59.	133.	Tuchlja (Pohar), rejon skolewski	-	X-XI w.	Tuchla, strażnica (?)	katalog
60.		Turady, rejon żydaczowski	65x300 m	XII-XIV w.	Gród systemu obronnego Żydaczowa (?); „centrum plemienne"(Рибчинський 2018)	Liwoch 2003; Рибчинський 2018
61.		Tur'je, rejon starosamborski	22x30 m	XI-XIII w.	-	Liwoch 2003; Мацкевий, Козак 2010
62.		Turka, rejon loco	Średn. 50 m	XII-XIV w.	-	Liwoch 2003; Мацкевий, Козак 2010
-		Ulyčne, rejon drohobycki	-	-	Stan. tożsame ze stan. Holobutiv (?)	Рибчинський 2018; Якубовська 2013
63.	140.	Univ, rejon przemyślański	-	XI-XIII w., późne średniowiecze	Uniów (?)	katalog
64.	135.	Uryč (Tustań), rejon skolewski	-	IX w. (?) - późne średniowiecze	Tustań, zamek, komora celna	katalog
65.		Ušnja, rejon złoczowski	-	XIII w.	-	Liwoch 2003; Михальчишин 1993
-		Velykyj Ljubin;, rejon gródecki	-	-	-	Liwoch 2003

-		Verchnje Syn'ovydne I, rejon skolewski	2 ha	-		Liwoch 2003; Рибчинський 2018
66.	124.	Verchnje Syn'ovydne II, rejon skolewski	-	XI-XIII w.	Synowódzko, monastyr	katalog
-		Verchnje Syn'ovydne III (Hołyj Horb), rejon skolewski	Średn. 300 m	-	„centrum plemienne"	Мацкевий, Козак 2010; Рибчинський 2018
-		Vološynove, rejon starosamborski	-	-	Monastyr (?)	Liwoch 2003
67.	147.	Vorobljačyn (Nemiriv), rejon jaworowski	Średn. 80 m	X-XII w./XII-XIV w.	Strażnica na szlaku handlowym i komunikacyjnym (?)	katalog
-		Vynnyky I, rejon lwowski	-	-	-	Liwoch 2003
-		Vynnyky II, rejon lwowski	-	-	-	Liwoch 2003
-		Vysoc'ke, rejon brodzki	-	-	-	Człowski, Janusz 1926; Liwoch 2003
-		Zarvanycja, rejon złoczowski	-	-	-	Рибчинський 2018
-		Zarudci, rejon żółkiewski	-	„staroruskie"	-	Liwoch 2003; Михальчишин 1993
68.		Zavadiv, rejon żółkiewski	65x45 m	X-XII w.	Strażnica graniczna (?)	Liwoch 2003; Михальчишин 1993
69.	18.	Zvenyhorod, rejon pustomycki	1-3 ha	X/XI-XIII w.	Stolica księstwa	katalog
70.	56.	Žydačiv I, rejon loco	34 -36 ha	IX(?)-XIV w.	Zudecz (?), zespół grodowo-miejski	katalog
71.	57.	Žydačiv II, rejon loco	3,7 ha	XII-XIV w.	Zudecz (?)	katalog

V.7. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych obwodu rówieńskiego – rejon demidowski, dubieński, hoszczański, korecki, kostopolski, młynowski, ostrogski, radziwiłłowski, rówieński, zarzeczniański oraz zdołbunowski (wykaz alfabetyczny):

L.p.	Nr kat.	Dane administraycjne	Powierzchnia	Datowanie	Interpretacja i uwagi	Literatura
-		Antopil', rejon rówieński	Średn. 50 m	-	-	Прищепа 2016a
1.		Basiv Kut (obecnie m. Rivne), rejon rówieński	0,4 ha	XI-XIII w.	-	Раппопорт 1967; Прищепа 2016a
-		Bašyne, rejon hoszczański	0,6 ha	-	Tożsame ze stan. Uhil'ci (?)	Прищепа 2016a
-		Bečal' (Byčal), rejon kostopolski	0,15 ha	IX-X w. (?)	Refugium	Антонович 1900; Прищепа 2007; 2016; Б. Прищепа, О. Прищепа 2008
-		Behen' (nieistniejąca dziś wieś i folwark nad Horyniem), rejon rówieński	-	-	Stan. tożsame z Chotynem (?) (Ратич 1957, 32 – wspomina tylko skarb)	Куза 1996; Ратич 1957
-		Bila Krynycja, rejon rówieński	0,3 ha	IX-X w. (?)	Refugium	Прищепа 2007; 2016; Б. Прищепа, О. Прищепа 2008
2.		Biliv, rejon rówieński	0,35 ha	X-XI w.	Poprzednik Peresopnicy (?)	Прищепа 2007; 2016
-		Borbyn, rejon młynowski	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
-		Boremel', rejon demidowski	-	XI-XIII w. (?)		Антонович 1900; Куза 1996
3.		Buderaž I, rejon zdołbunowski	9 ha (?)	Epoka żelaza (?); X-XI w.	Refugium	Антонович 1900; Пришепа 2007; 2016; Б. Прищепа, О. Прищепа 2008; Раппопорт 1967
4.		Buderaž II, rejon	0,1 ha	X-XI w.	-	Прищепа 2016a

		zdołbunowski				
-		Buhryn, rejon hoszczański	-	Staroruskie (?)	-	Антонович 1900; Ратич 1957
5.		Chotyn, rejon rówieński	0,6 ha	X-XI w., XII-XIII w., XVII-XVIII w.	G. stożkowaty (?) w miejscu staroruskiego grodziska	Антонович 1900; Панишко 2016; Прищепа 2016a
-		Demydivka, rejon loco	-	Staroruskie (?)	-	Антонович 1900; Куза 1996
-		Derman' Perša, rejon zdołbunowski	0,2 ha	Epoka żelaza (?); IX-X w. (?)	-	Прищепа 2016a
6.		Derman' Druha, rejon zdołbunowski	11 ha	X-XIII w.	-	Антонович 1900; Раппопорт 1967; Прищепа 2007; 2016
-		Djuksyn, rejon kostopolski	0,17 ha	IX-X w.	-	Прищепа 2007; 2016; Б. Прищепа, О. Прищепа 2008
7.	15.	Dorohobuž, rejon hoszczański	5,5 ha	X-XIII w.	Dorohobuż, tolica udzielnego księstwa	katalog
8.	17.	Dubno, rejon loco	0,5-1 ha	X-XIII w.	Dubno	katalog
-		Dubno („Kempa"), rejon loco	Średn. 50 m	Od 2. poł. XIII w. (?)	G. stożkowaty (?)	Панишко 2016
9.		Hlybočok, rejon hoszczański	2 ha	X-XI w.	-	Антонович 1900; Прищепа 2006; 2016; Ратич 1957
-		Hlynky, rejon rówieński	0,6 ha	Epoka brązu (?)	-	Прищепа 2016a
-		Hlyns'k, rejon zdołbunowski	1,5 ha	-	-	Ратич 1957; Прищепа 2016a
-		Holovyn, rejon kostopolski	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
10.		Horbakiv, rejon hoszczański	0,3 ha	IX-pocz. XI w.		Прищепа 2016a
-		Horbiv, rejon hoszczański	0,36 ha	-	-	Антонович 1900; Прищепа 2007; 2016
-		Horodyšče, rejon rówieński	0,5 ha	-	-	Антонович 1900; Прищепа 2016a

-		Horyn'hrad Peršyj, rejon równieński	0,25 ha	„staroruskie", XV-XVIII w.	-	Антонович 1900; Прищепа 2016a
11.		Hošča, rejon loco	2,3 ha	X-XIII w.	-	Прищепа 2007; 2016
12.		Hrabiv, rejon równieński	6,5 ha	XI-XIII w.	-	Антонович 1900; Прищепа 2016a
-		Hrušvycja Perša, rejon równieński	0,24 ha	Staroruskie (?)	-	Антонович 1900; Прищепа 2007; 2016
-		Ivanynyči, rejon dubieński	80x95 m	IX-X lub X-XI w.	-	Антонович 1900; Раппопорт 1967; Прищепа 2016a
-		Jaroslavyči, rejon młynowski	-	XII-XIV w.	„dwór książęcy"	Ратич 1957; Терський 2006
13.		Jasynynyči, rejon równieński	0,15 ha	X-XI w.	-	Прищепа 2016a
-		Kam'janycja, rejon dubieński	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
14.	85.	Klevan', rejon równieński	-	XII-XIII w. (?)	Koływań (?)	katalog
-		Klopit, rejon zdołbunowski	0,2 ha	-	-	Прищепа 2007
-		Koblyn, rejon młynowski	45x50 m	Wczesne średniowiecze (?), XVI w.	Refugium (?); Zamczysko/dworzysko (?)	Панишко 2016
-		Korablyšče, rejon młynowski	0,3 ha	-	-	Прищепа 2007; 2016
15	89.	Korec', rejon loco	2 grodziska, I – 1 ha;	XII(?)-XIII w. (I), XI-XIII w. (II)	Korczesk, gród graniczny	katalog
16.		Korec'II, rejon loco	0,25 ha		Refugium (?)	Прищепа 2016a
17.		Kozlyn I, rejon równieński	0,15 ha	XI-XII w. (?)	-	Прищепа 2016a
18.		Kozlyn II, rejon równieński	2 ha	X-XII w., XVII-XVIII w.	-	Антонович 1900; Прищепа 2016a; Ратич 1957
19.		Kryčyl's'k, rejon	0,4 ha	X-XI w.		Прищепа 2007; 2016

		sarneński				
-		Kryvyči, rejon rówieński	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
20.		Kunyn I, rejon zdołbunowski	0,45 ha	X-XI w.	-	Прищепа 2007; 2016
-		Kunyn II, rejon zdołbunowski	0,5 ha	-	-	Прищепа 2016a
21.		Kuraž, rejon ostrogski	Średn. 125 m	XI-XIII w.	-	Куза 1996; Кучера 1999
22.		Lystvyn, rejon dubieński	7,5 ha	X-XII w.	-	Пришепа 2007; 2016
-		Lysyn, rejon demidowski	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
23.		Mala Moščanycja, rejon zdołbunowski	0,2 ha	X-XI w.	Refugium	Раппопорт 1967; Прищепа 2007; 2016; Б. Прищепа, О. Прищепа 2008
-		Maleve, rejon demidowski	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
-		Mežricz Ostrogskij, rejon ostrogski	-	-	Zamczysko	Антонович 1900
-		Mizočok, rejon zdołbunowski	0,45 ha	-	-	Антонович 1900; Прищепа 2016a
-		Moščanycja, rejon ostrogski	2 grodziska (zamczyska?)	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
24.	33.	Muravycja (Mlyniv), rejon młynowski	0,72 ha	XI-XII w., okres nowożytny	Murawica	katalog
-		Mylostiv, rejon rówieński	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
25.		Myrohošča, rejon dubieński	-	Epoka żelaza (?), X-XI w.	-	Антонович 1900; Раппопорт 1967; Ратич 1957
26.	103.	Nobel', rejon zarzeczniański	90x70 m	XII-XIII w.	Nebel, w XIII w. twierdza pograniczna (?), g. ziemi pińskiej (?)	katalog

-		Novomalin, rejon ostrogski	-	-	Zamczysko litewskie	Антонович 1900
27.	100.	Novomyl's'k, rejon zdołbunowski	6 ha	XI(?)-XIII w.	Milsk	katalog
-		Novosilky, rejon zdołbunowski	0,2 ha	X w.	-	Антонович 1900; Прищепа 2007; 2016
-		Novožukov, rejon równeński	-	-	Stan. tożsame z Żukowem (?) Zamczysko (?)	Антонович 1900; Ратич 1957
28.	34.	Ostrog, rejon loco	2-3 ha	X-XIII w.	Ostróg	katalog
-		Ostriv, rejon dubieński	Średn. 25-27 m	Staroruskie (?)	-	Антонович 1900; Прищепа 2016a; Ратич 1957
-		Ostriiv, rejon młynowski	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
29.		Ostrožec', rejon młynowski	Średn. 80 m 2 grodziska (?) (Антонович 1900)	X-XI w.		Антонович 1900; Раппопорт 1967
30.	36.	Peresopnycja, rejon równeński	12 ha	X/XI-pocz. XIV w.	Peresopnica, stolica udzielnego księstwa	katalog
-		Pituškiv, rejon młynowski	60x50 m	-	-	Прищепа 2016a
-		Pjatyhory, rejon zdołbunowski	-	-	-	Антонович 1900
31.		Posnykiv (d. Vilbiči), rejon młynowski	0,5 ha	X-XI/XII w. (Прищепа 2016a); XI-XIII w. (Раппопорт 1967)	„Forteca książęca"	Антонович 1900; Манігда 2016; Раппопорт 1967; Прищепа 2007; 2016
32.		Radužne, rejon ostrogski	0,1 ha	X-XII w.	-	Прищепа 2007; 2016

-		Rohizne, rejon demidowski	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
33.		Rozvaž (d. „Monastyrek”), rejon ostrogski	2 grodziska (?) (Антонович 1900), 0,85 ha	X-XI w., XII-XIII w.	Stan. II - archiwalne	Антонович 1900; Раппопорт 1967; Пришепа 2007; 2016
34.	114.	Sapožyn, rejon korecki	0,75 ha	XI-XIII w. (?)	Sapogin’	katalog
-		Smorživ, rejon równieński	70x45-50 m	-	-	Прищепа 2016a
-		Soloniv, rejon radziwiłłowski	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
-		Sribne, rejon radziwiłłowski	32x28 m	-	Refugium (?)	Войтюк 2018
35.		Steblivka, rejon zdołbunowski	0,22	X-XI w.	-	Пришепа 2007; 2016; Б. Прищепа, О. Прищепа 2008
-		Stovpyn, rejon korecki	0,1 ha	-	-	Прищепа 2016a
-		Stupno, rejon zdołbunowski	-	-	Stan. archhiwalne	Антонович 1900
-		Symoniv, rejon hoszczański	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
-		Španiv, rejon równieński	25x35 m	-	-	Прищепа 2016
-		Šubkiv, rejon równieński	0,15 ha	IX-X w.	-	Прищепа 2007; 2016a
36.		Targovycja (Torhovycja), rejon młynowski	100x40-45 m	XI-XIII w.	-	Антонович 1900; Раппопорт 1967
37.		Teremne, rejon ostrogski	0,1 ha	X-XI w.	-	Прищепа 2007; 2016a
-		Tesiv, rejon ostrogski	25x16 m	„słowiańskie”, XVII-XVIII w.	Refugium	Прищепа 2016a
38.		Tomachiv I, rejon hoszczański	1 ha	X-XI w.	-	Антонович 1900; Прищепа 2007; 2016
39.		Tomachiv II, rejon hoszczański	0,13 ha	XII-XIII w.	-	Прищепа 2016a

-		Točevyky, rejon ostrogski	0,5 ha	X w.	-	Прищепа 2006; 2007; 2016
-		Tovpyžyn, rejon demidowski	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
-		Tučyn, rejon hoszczański	-	-	Zamczysko (?)	Антонович 1900
-		Uhil'ci, rejon hoszczański	-	-	Stan. archiwalne, zamczysko (?)	Антонович 1900
40.		Varkovyči, rejon dubieński	0,5 ha	X-XI w. (?)	-	Антонович 1900; Прищепа 2007; 2016
41.		Velykyj Myds'k, rejon kostopolski	2 grodziska (?), I - 0,12 ha	X-XII w.	Myczesk (?); refugium (w pierwszej fazie)	katalog
-		Verchiv, rejon ostrogski	0,07 ha	Wczesne średniowiecze (?); XVI-XVII w.	Refugium (?)	Антонович 1900; Манігда 2016; Прищепа 2007; 2016
42.		Vil'hir, rejon hoszczański	0,65 ha	X, XI-XIII, XVI-XVIII w.	-	Ратич 1957; Прищепа 2016a
-		Wolica Zbytyńska (nieistniejąca miejscowość), Klinci, rejon dubieński	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
-		Zahorošča, rejon zdołbunowski	-	Staroruskie (?)	-	Антонович 1900; Ратич 1957
-	150.	Zaric'k, rejon rówieński	100x98 m	XII w. (?)	Zarzeczsk, g. domniemane (gród lub sioło książęce znane z przekazów pisanych)	katalog
43.		Zlazne, rejon kostopolski	0,25 ha	X-XI w. (Прищепа 2007; 2016), X-XII w. (Б. Прищепа, О. Прищепа 2008)	-	Прищепа 2007; 2016; Б. Прищепа, О. Прищепа 2008

-		Żabokrzyki (nieistniejąca wieś, obecnie Dovhalivka), rejon radziwiłłowski	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
44.		Žorniv, rejon dubieński	7 ha	IX-XI w.	-	Прищепа 2006; 2007; 2016

V.8. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych obwodu tarnopolskiego (wykaz alfabetyczny):

Lp.	Nr kat.	Dane administraycjne	Powierzchnia	Datowanie	Interpretacja i uwagi	Literatura
1.		Antonivci (Antonovyči I, Stižok, Mala Ilovycja), rejon szumski	3 (4? - Гаврилюк 2010)[355] grodziska na górze „Unias”: 250x200 m; 66x60x55 m; 80x60-65 m lub grodzisko wieloczłonowe	IX-XIII w.	G. kultowe, „twierdza książęca”	Liwoch 2003; Гаврилюк 2010; Кучера 1999
-		Antonovyči - Stižok II, rejon szumski	-	„staroruskie”	Część kompleksu Antonovyči I (?)	Liwoch 2003
-		Babynci, rejon borszczowski	-	-	Zamczysko w miejscu wcześnośredniowieczne go grodu (?)	Liwoch 2003
2.	101.	Bila I, rejon czortkowski	0,81 ha	XII-XIII w.	Mokleków (?)	katalog; Ягодинська 2015
3.		Bila II, rejon czortkowski	7,43 ha	XII-XIII w.	-	Ягодинська 2015
-		Bila III, rejon czortkowski	7,65 ha	X w.	-	Ягодинська 2015
4.		Bila IV (IIIa), rejon czortkowski	0,15 ha	X-XIII w.	-	Ягодинська 2015
-		Bila V (lub I), rejon czortkowski	100x20-70 m	XIV w.	„zamek litewski”	Добрянський 2014

355 Ani z artykułu ani z rysunków opublikowanych przez O.Havryljuka (2010, 206) nie wynika jasno w jaki sposób wyróżniono 4 grodziska w Antonivcach, zwłaszcza grodzisko „Budnyky” zdaje się być podgrodziem grodziska „Unias”.

-		Bila VI, rejon czortkowski	50x30 m	Późne średniowiecze (?); okres nowożytny (?)	-	Добрянський 2014
5.		Bilče-Zolote, rejon borszczowski	2 ha	X-XIII w.	-	Czołowski, Janusz 1926; Ягодинська 2015
-		Birky, rejon szumski	-	-	-	Liwoch 2003; Антонович 1900
-		Bodaky, rejon zbaraski	-	X-XI w.	Stan. tożsame ze stan. Lozy (?)	Liwoch 2003; Прищепа 2007; 2016
6.		Bohyt – Horodnycja, rejon husiatyński	Ok. 300x100 m	X-XIII w.	G. kultowe	Liwoch 2003; Ратич 1957
-		Borščiv, rejon loco	-	-	-	Liwoch 2003
7.		Borščivka, rejon łanowiecki	Obw. >1 km	IX-XIII w (?)	-	Liwoch 2003; Антонович 1900; Прищепа 2016a
-		Brykiv, rejon szumski	Średn. 50 m (główny majdan)	X-XIII w.	Stan. tożsame z g. w Šumsku (?)	Liwoch 2003; Антонович 1900; Прищепа 2016a; Ратич 1957
-		Budaniv, rejon trembowelski	-	-	-	Liwoch 2003
-		Chudykivci, rejon borszczowski	-	-	-	Liwoch 2003
-		Červonohrad, rejon zaleszczycki	-	-	Zamek w miejscu grodziska (?)	Liwoch 2003
-		Červonohrady (Holihrady), rejon zaleszczycki	-	-	-	Liwoch 2003
-		Čyranka (d. Cyranka Lepieszowska, nieistniejąca już wieś), rejon szumski	-	-	Stan. archiwalne	Liwoch 2003; Антонович 1900
-		Dolyna, rejon				Рибчинський 2018

		trembowelski				
8.	71.	Dzvenyhorod , rejon borszczowski	12 ha (?)	kon. X-XIII w. (?)	Dźwinogród nad Dniestrem (?),	katalog
-		Dzvynjača, rejon zbaraski	-	Wczesne średniowiecze	-	Liwoch 2003
-		Fedorivka (Tudoriv), rejon husiatyński	-	Wczesne średniowiecze lub kultura holihradzka	-	Liwoch 2003
-		Holhoča, rejon bereżański	-	Wczesne średniowiecze (?)	-	Liwoch 2003
9.		Holihrady (ur. Vyhošev), rejon zaleszczycki	-	Kultura holihradzka, XI-XIII w.	-	Куза 1996; Ратич 1957
10.		Horodyšče, rejon kozowski	Średn. 55 m	XII-XIII w.	-	Liwoch 2003
11.		Horodyšče, rejon zborowski	15 ha (?)	XII-XIII w.	-	Ягодинська 2015
12.		Hovda (Postolivka), rejon husiatyński	0,08 ha	X/XI-XIII w.	G. kultowe, refugium (?)	Liwoch 2003; Манігда 2016; Ягодинська 2015
-		Hryhoriv, rejon monasterzyski	-	-	-	Liwoch 2003
-		Husjatyn, rejon loco	-	-	-	Liwoch 2003
-		Ivanivka (Janiv), rejon trembowelski	-	-	-	Liwoch 2003
13.		Jabluniv, rejon husiatyński	-	XII-XIII, XIV-XVIII w.	-	Ягодинська 2015
-		Jargoriv, rejon monasterzyski	-	-	-	Рибчинський 2018
14.		Kapustinci, rejon czortkowski	-	XII-XIII w.	-	Ягодинська 2015
-		Kobylovoloky, rejon	-	-	-	Liwoch 2003

		trembowelski				
-		Kocjubynčyky, rejon czortkowski	-	-	-	Czołowski, Janusz 1926; Liwoch 2003
-		Kokoriv (Staryj? Novyj?), rejon krzemieniecki	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
-		Kolodne, rejon zbaraski	-	XI-XIII w. (?)	Zamczysko w miejscu grodziska (?)	Liwoch 2003; Антонович 1900
-		Kolyndjany, rejon czortkowski	2 grodziska (?)	-	-	Czołowski, Janusz 1926; Liwoch 2003; Ягодинська 2015
-		Komarivka, rejon krzemieniecki	-	-	-	Антонович 1900; Liwoch 2003
-		Kordyšiv, rejon szumski	-	Wczesne średniowiecze (?)	-	Liwoch 2003
15.		Koropec' I, rejon monastyrski	1,5 ha	X-XIII w.	-	Ратич 1957; Ягодинська 2015
16.		Koropec' II, rejon monastyrski	-	XII-XIII w.	-	Ратич 1957; Ягодинська 2015
-		Kostjukyny* (Skala) (?), rejon zbaraski	-	-	*Miejscowość nieodnaleziona w spisach miejscowości rejonu zbaraskiego, stan. archiwalne	Liwoch 2003
17.	26.	Kremenec', rejon loco	-	XIII w.	Krzemieniec, „twierdza książęca"	katalog
18.		Krutyliv (Kalagarivka), rejon husiatyński	-	X, XI, XII-XIII w.	G. kultowe (?); „centrum plemienne" (Рибчинський 2018)	Манігда 2016; Рибчинський 2018; Ягодинська 2015
-		Kryvče (Vernje-Nyžnje), rejon borszczowski	-	Wczesne średniowiecze lub kultura	-	Liwoch 2003

				holihradzka		
19.		Kudrynci, rejon borszczowski	Ok. 0,5 ha	XII-XII w.	-	Ягодинська 2015
-		Kulykiv, rejon krzemieniecki	-	Wczesne średniowiecze (?)	-	Liwoch 2003
-		Kuty I, rejon szumski	-	-	Część jednego komplesku ze stan. Kuty II (?)	Liwoch 2003; Прищепа 2016a
20.		Kuty II, rejon szumski	2 ha	IX-XIII w.	-	Liwoch 2003; Прищепа 2016a
-		Lanivci, rejon borszczowski	-	„staroruskie”, XVI w.	-	Ягодинська 2015
-		Lanivci, rejon loco	Średn. 130 sążni (Антонович 1900)	-	-	Czołowski, Janusz 1926; Liwoch 2003; Антонович 1900
-		Litovyšče (Hutys’ko Horodel’s’ke), rejon szumski	-	-	-	Liwoch 2003
-		Lopušne, rejon łanowiecki	-	Wczesne średniowiecze	-	Liwoch 2003; Антонович 1900
-		Lošniv, rejon trembowelski	-	-	-	Liwoch 2003
-		Lozy, rejon zbaraski	0,2 ha (pierwotnie 0,4 ha?)	IX-X w. (?), Staroruskie (?)	Refugium (?)	Liwoch 2003; Манігда 2016; Прищепа 2007; 2016; Б. Прищепа, О. Прищепа 2008
-		Lysivci, rejon zaleszczycki	-	-	-	Liwoch 2003
-		Lysyčnyky (Mykolaivka), rejon zaleszczycki	-	Staroruskie lub kultury holihradzkiej	-	Liwoch 2003
-		Lytvyniv, rejon bereżański	-	Wczesne średniowiecze (?)	-	Liwoch 2003

-		Małe Hucisko (nieistniejąca wieś), rejon szumski	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
-		Matviivci, rejon szumski	200x180 sążni (Антонович 1900)	Wczesne średniowiecze	-	Liwoch 2003; Антонович 1900
21.		Muškativka, rejon borszczowski	1,12 ha	XII-XIII w.	-	Ягодинська 2015
22.	32.	Mykulinci, rejon trembowelski	1,1 ha	XI-XIII w.	Mikulin	katalog
23.		Nišče, rejon zborowski	-	XII-XIII w.	-	Ягодинська 2015
-		Nova Huta, rejon monasterzyski	-	-	-	Liwoch 2003
-		Novyj Oleksynec', rejon krzemieniecki	-	-	„miasteczko obwiedzione dawnym wałem"	Антонович 1900
-		Obyč, rejon szumski	-	-	-	Liwoch 2003; Антонович 1900
-		Oderadivka, rejon szumski	-	XI-XIII w. (?)	-	Liwoch 2003
-		Okopy (Okopy Trijci), rejon borszczowski	-	X-XI w. (?)	Stan. w obrębie twierdzy „Okopy (lub Szaniec) Św. Trójcy" z XVII w. (?)	Czołowski, Janusz 1924; Liwoch 2003; Рибчинський 2018
-		Oliiv, rejon zborowski	-	-	-	Liwoch 2003; Ягодинська 2015
24.		Onyškivci, rejon szumski	-	XI-XIII w.	-	Liwoch 2003
25.		Pachynja (Pachyni) I, rejon łanowiecki	-	XI-XIII w. (?)	-	Liwoch 2003; Прищепа 2016a
26.		Pachynja (Pachyni) II,	Średn. 50 m (0,15	XI w.	-	Liwoch 2003; Прищепа

		rejon łanowiecki	ha)			2016a
-		Peredmirka, rejon łanowiecki	-	-	-	Антонович 1900; Liwoch 2003
-		Pidhora, rejon trembowelski	-	-	Część kompleksu grodowo-miejskiego dawnej Trembowli (?)	Ягодинська 2015
-		Pidhorodne, rejon tarnopolski	-	„staroruskie”	-	Куза 1996
-		Počaiv (Novyj Taraž, Taraž?), rejon krzemieniecki	Obw. 750 m	-	-	Liwoch 2003
27.		Pylypče, rejon borszczowski	-	XII-XIII w.	-	Ягодинська 2015
-		Pyščatynci, rejon borszczowski	-	-	-	Liwoch 2003
-		Rochmaniv, rejon szumski	-	-	Zamczysko	Антонович 1900
-		Rudka, rejon krzemieniecki	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
-		Rydomyl’, rejon krzemieniecki	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
		Sadove, rejon monasterzyski				Рибчинський 2018
28.	47.	Semeniv I, rejon trembowelski	170x240 m	XII-XIII w. (?)	Posad Trembowli?	katalog
29.	48.	Semeniv II, rejon trembowelski	70x30 m	XII-XIII w. (?)	Przystań zespołu grodowo-miejskiego Trembowli?	katalog
-		Staryj Litvyniv, rejon podhajecki	-	-	-	Рибчинський 2018
-		Staryj Oleksynec’, rejon krzemieniecki	-	-	zamczysko	Антонович 1900

30.	54.	Staryj Zbaraž I, rejon zbaraski	4,6 ha	X, XII-XIII w.	Zespół grodowo-miejski Zbaraża	katalog
31.	55.	Staryj Zbaraž II, (stan. 5), rejon zbaraski	1 ha	X, XII-XIII w.	Zespół grodowo-miejski Zbaraża	katalog
32.		Stinka, rejon buczacki	4,5 ha	XII-XIII w.	-	katalog
33.	14.	Stižok I (chutor Danylivka), rejon szumski	1,2 ha	XIII w.	„twierdza”	katalog
34.	120.	Stižok II, rejon szumski	20x50 m	XIII w.	„twierdza”	katalog
35.		Strusiv, rejon trembowelski	-	XII-XIII w.	Część systemu obrony kompleksu grodowo-miejskiego dawnej Trembowli (?)	Ягодинська 2015
36.		Suraž, rejon szumski	0,25 ha	XI-XIII w., XVI-XVII w.	Zamczysko w miejscu staroruskiego grodu	Liwoch 2003; Куза 1996; Прищепа 2016a
-		Syn’kiv I (stan. 2),[356] rejon zaleszczycki	-	X, XII-XIII w.	-	Ягодинська 2015
37.		Syn’kiv II (stan. 4), rejon zaleszczycki	-	XII-XIII w.	-	Ягодинська 2015
-		Šumbar, rejon szumski	-	-	-	Liwoch 2003
38.	45.	Šumsk, rejon loco	2,7 ha	XI-XIII w.	-	katalog
39.	46.	Trembowla (i Seme-niv), rejon loco	Zespół 3 grodzisk	X, XI, XII-XIII/XIV (?) w.	Gród i miasto książęce, w X w. g. kultowe (?), przystań	katalog
-		Trostjanec, rejon zborowski	-	-	-	Liwoch 2003
-		Tyljavka, rejon szumski	-	Wczesne średniowiecze	-	Liwoch 2003
-		Uhorsk, rejon szumski	-	Wczesne	-	Liwoch 2003

356 Być może do katalogu M. Jahodyn’skiej (2015, 196) wkradł się błąd.

				średniowiecze		
-		Urman', rejon bereżański	-	„staroruskie" (?)	G. kultowe (?) (Рибчинський 2018)	Liwoch 2003; Рибчинський 2018
40.		Ustja I (stan. 6), rejon borszczowski	0,8 ha	XII-XIII w.	-	Ягодинська 2015
41.		Ustja II (stan. 32), rejon borszczowski	-	XII-XIII w.		Ягодинська 2015
42.		Vas'kivci, rejon szumski	0,4 ha	X-XI w.	-	Liwoch 2003; Антонович 1900; Прищепа 2007; 2016
-		Verbovec', rejon łanowiecki	-	-	-	Антонович 1900; Liwoch 2003
-		Veselivka (Tatarynci), rejon krzemieniecki	-	Wczesne średniowiecze	-	Liwoch 2003; Антонович 1900
-		Vovkivci, rejon borszczowski	-	-	-	Liwoch 2003
43.	149.	Vyšhorodok, rejon łanowiecki	-	Wczesne średniowiecze, zamczysko (?)	Wygoszów (?)	katalog
44.		Zalissja, rejon monasterzyski	2 ha	X-XIII w.	-	Liwoch 2003; Ягодинська 2015
45.		Zaruddja, rejon zborowski	65x45 m	XII-XIII w.	-	Liwoch 2003; Ягодинська 2015
-		Zavaliv, rejon podhajecki	-	-	-	Рибчинський 2018
-		Zolotnyky, rejon trembowelski	-	-	-	Рибчинський 2018
-		Zvenyhorod rejon husiatyński	500x450 m	X/XI-XIII w.	G. kultowe (?), tożsame ze stan. Krutyliv?	Liwoch 2003; Русанова, Тимощук 2007
-		Žabynja, rejon zborowski	-	-	-	Liwoch 2003
-		Žoloby, rejon krzemieniecki	-	-	-	Liwoch 2003; Антонович 1900

V.9. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych obwodu wołyńskiego (wykaz alfabetyczny):

L.p.		Dane administraycjne	Powierzchnia	Datowanie	Interpretacja i uwagi	Literatura
-		Armatniv, rejon kiwercowski	-	IX-X w.	Refugium	Б. Прищепа, О. Прищепа 2008
-		Berežnycja, rejon maniewicki	-	„staroruskie”	-	*Археологічні*... 2017
1.		Bilostok, rejon łucki	-	XI-XIII w.	-	Антонович 1900; *Археологічні*... 2017; Кучинко 2011; Перелік.... 2008
-		Boročyče, rejon horochowski	-	„staroruskie”	-	*Археологічні...* 2017; Кучера 1999
2.		Boryskovyči I, rejon horochowski	Obw. 500 m	XI-XIII w.	-	Антонович 1900; *Археологічні...* 2017; Перелік.... 2008; Раппопорт 1967; Ратич 1957
-		Boryskovyči II, rejon horochowski	-	„staroruskie”	-	*Археологічні...* 2017
-		Borysovyči, rejon maniewicki		Późne średniowiecze	-	Informacja od T. Verby
-		Brany, rejon horochowski		„staroruskie”		*Археологічні...* 2017
-		Bujany, rejon łucki	30x35 m (?)	„staroruskie”	-	Верба 2018
3.	60.	Bužkoviči, rejon iwanicki	Średn. 90 m	XI-XIII w.	Bużkowicze	katalog
-		Chmeliv, rejon włodzimierski	-		Stan. archiwalne	Антонович 1900
4.		Choloniv, rejon horochowski	Średn. 100 m	X-XIII w.	-	Антонович 1900; *Археологічні*... 2017;

						Informacja od T. Verby
-		Chvorostiv, rejon włodzimierski	-	„staroruskie”	-	*Археологічні...* 2017
-		Cyr, rejon lubieszowski	-	X-XIII w.	-	Informacja od T. Verby
5.		Čarukiv (Horodyšče), rejon łucki	65x55 m	XI-XIII w.	-	*Археологічні*... 2017; Кучинко 2011; Раппопорт 1967
-	63.	Čemeryn, rejon kiwercowski	-	-	Czemieryn, g. domniemane (znane z przekazów pisanych)	katalog
-		Černčyci (Krasne, obecnie część Łucka), rejon łucki	1 ha	XIII-XIV w. (?), późne średniowiecze i okres nowożytny	Monastyryszcze (?)	Терський 2006
6.	67.	Četvertnia, rejon maniewicki	Średn. 100 m	XII-XIII w.	Czetwertnia	katalog
7.		Čovnycja, rejon kiwercowski	100x90m	X-XI w.	Refugium	Перелік.... 2008; Панишко 2018
-		Datyń, rejon ratnieński	-	-	-	*Археологічні...* 2017
-		Derno, rejon kiwercowski	-	-	Stan. tożsame z g. w Oderadach (?)	Антонович 1900
-		Dovhiv, rejon horochowski	-	Średniowiecze	-	Перелік.... 2008
-		Duliby, rejon turzyski	-	Późne średniowiecze?	-	Археологічні... 2017; Informacja od T. Verby
-	62.	Falemyči, rejon włodzimierski	1,5 ha	XIV-XV w.	Chwalemicze, obiekt typu *motte* (?)	katalog
-		Hirka Polonka, rejon łucki	-	„staroruskie”	-	Антонович 1900; *Археологічні...* 2017
8.		Holovne, rejon lubomelski	Średn. 30 m	X-XI w.	-	Антонович 1900; *Археологічні...* 2017; Кучера 1999; Раппопорт 1967

-		Horišne, rejon horochowski	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
-		Horodok, rejon koszyrski	Średn. 250 m	„staroruskie” (?)		*Археологічні...* 2017
-		Horodyšče, rejon horohowski	-	„staroruskie”	-	Ратич 1957
9.	64.	Horodok, rejon maniewicki	60x90 m	XII-XIV w. (?)	Czernecz-Gorodok	katalog
10		Horodyšče, rejon kiwercowski	-	XI-XIII w.	-	*Археологічні*... 2017; Перелік.... 2008
11.		Horodyšče (Perše), rejon łucki	65x60 m	X-XIII w., od poł. XIII po czasy nowożytne (?)	Stan. tożsame ze stan. Hirka Polonka (?)	*Археологічні...* 2017; Панишко 2016
12.		Horodyšče (Druhe), rejon łucki	0,8 ha	X-XII w.	„zamek feudalny”	*Археологічні*... 2017; Кучинко 2011; Моця 2000; Перелік.... 2008
13.		Horzvin, rejon łucki	Średn. 55 m	XI-XIII w.	Strażnica	*Археологічні*... 2017; Кучинко 2011; Перелік.... 2008; Раппопорт 1967
14.		Hrabove I, rejon starowyżewski	-	X-XIII w.	-	*Археологічні*... 2017; Informacja od T. Verby
15.		Hrabove II, rejon starowyżewski	-	X-XI w.	-	*Археологічні*... 2017; Informacja od T. Verby
16.		Hred’ky, rejon kowelski	-	X-XI w.		*Археологічні...* 2017; Informacja od T. Verby
17.		Hušča, rejon lubomelski		X-XI w.	-	Антонович 1900; *Археологічні*... 2017; Перелік.... 2008
-		Ivanivka, rejon horochowski	-	„średniowiecze”	-	Перелік.... 2008
18.		Ivanivka, rejon rożyszczeński	35x50 m	XI-XII w.	-	*Археологічні*... 2017; Informacja od T. Verby

19.	109.	Jarevyšče, rejon starowyżewski	Średn. 40 m	XII-XIII w.	Raj (?), rezydencja książęca (?)	katalog
20.	83.	Kamin'-Kašyrs'kyj, rejon loco	75x100 m (lub 130x100 m „Hirka")	XII-XIV w.	Kamień (?)	katalog
-		Karasyn, rejon maniewicki	-	„staroruskie"	-	*Археологічні*... 2017
-		Klewec'k, rejon turzyski	-	X-XIII w.	-	Informacja od T. Verby
21.		Kolky, rejon maniewicki	-	XI-XII w.	-	Антонович 1900; *Археологічні*... 2017; *Грамоти XIV ст.,* Перелік.... 2008
-		Kolmiv, rejon horochowski	-	„średniowiecze"	-	Антонович 1900; Перелік.... 2008
-		Konjuchy, rejon łokacki	-	Stan. nowożytne?	Stan. archiwalne	Антонович 1900
22.		Koršiv, rejon łucki	4,5-5 ha	XI-XIII w.	-	*Археологічні...* 2017; Кучинко 2011; Перелік.... 2008; Б. Прищепа, О. Прищепа 2008; Раппопорт 1967; Ратич 1957
-		Korytnycja, rejon włodzimierski	-	„staroruskie"	-	*Археологічні...* 2017
23.		Košiv, rejon łucki	-	X-XII w.	-	*Археологічні*... 2017; Informacja od T. Verby
24.		Krupa I, rejon łucki	35x14 m (część zachowana)	XI-XII w.	-	Антонович 1900; Раппопорт 1967; Ратич 1957; Informacja od T. Verby
-		Krupa II, rejon łucki	-	XII-XIII w. (?)	-	Informacja od T. Verby
-		Krupa III (stan. 11), rejon łucki		XVI-XVII w.	Zamczysko	Informacja od T. Verby

-		Kryvlyn, rejon kowelski	-	XIV-XVII w.	-	Перелік.... 2008
-		Leżnycja, rejon iwanicki	-	XI-XIII w. (?)	-	Перелік.... 2008
25.		Litovež, rejon iwanicki	380x100 m	XII-XIII w. (?), XIV-XV w.	Litowiż, następca zniszczonego Wsiewołoża (?)	Антонович 1900; Ляска 2012; 2013b
-		Ljubče, rejon kowelski	-	XI-XIII w.	-	*Археологічні...* 2017
26.		Ljubče, rejon rożyszczeński	2 ha	XI-XIII w.	-	Антонович 1900; *Археологічні...* 2017; Перелік.... 2008; Раппопорт 1967
27.		Ljubešiv, rejon loco	-	X-XIII w.	-	*Археологічні...* 2017; Informacja od T. Verby
28.	28.	Ljuboml I, rejon loco	średn. 60 m	i XIII-XIV w. (stan. I)	Luboml	katalog
29.		Ljuboml II, rejon loco	4,5 ha	X-XI w.	-	Раппопорт 1967
30.		Lokači, rejon loco	-	XI-XII w.	-	Антонович 1900; Перелік.... 2008
31.	30.	Luck, rejon loco	7 ha	X(?)-poźne średniowiecze	Łuczesk, stolica ziemi łuckiej	katalog
-		Ludyn, rejon włodzimierski	-	-	„wały”	*Археологічні...* 2017
-		Luky (południowy brzeg jeziora), rejon lubomelski	-	„staroruskie”	-	*Археологічні...* 2017
32.		Lyšče, rejon łucki	56x40 m	X-XII w.	-	Антонович 1900; *Археологічні...* 2017; Ратич 1957; Informacja od T. Verby
-		Majaky (obecnie Knjahynynok), rejon	-	XII-XIII w.	„zamek feudalny”	Кучинко 2011

		łucki				
-		Marija-Volja, rejon włodzimierski	-	„staroruskie”	-	*Археологічні...* 2017
-		Markostav, rejon włodzimierski	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
-		Markovyči, rejon horochowski	-	-	Zamczysko w miejscu grodziska (?)	*Археологічні*... 2017
33.		Markovyči, rejon łokacki	-	X-XIII w.	-	Антонович 1900; Informacja od T. Verby
34.	99.	Mel’nycja, rejon kowelski	4,5 ha	XI-XIII w.	Mielnica	katalog
35.		Mstyšyn, rejon łucki	1 ha	XI-XIV w.	„zamek feudalny” (Mścisława?)	*Археологічні*... 2017; Кучинко 2011; Терський 2006; Informacja od T. Verby
-		Myljanovyči, rejon turzyski	-	„staroruskie”	-	*Археологічні*... 2017; Охріменко et al. 2015
36.		Nesvič, rejon łucki	-	X-XIII w.	-	Антонович 1900; *Археологічні*... 2017; Informacja od T. Verby
-		Nova Vyžva, rejon starowyżewski	-	Późne średniowiecze	-	Informacja od T. Verby
37.	90.	Novi Košari, rejon kowelski	50x55 m	XII-XIV w.	Koszer	katalog
38.		Novyj Dvir, rejon turzyski	-	XI-XIII w.	-	*Археологічні...* 2017; Охріменко et al. 2015; Перелік.... 2008
39.		Novosilky, rejon włodzimierski	-	X-XIII w.	-	*Археологічні...* 2017; Ратич 1957
40.		Novosilky, rejon horochowski	-	X-XIII w.	-	Антонович 1900; *Археологічні...* 2017; Informacja od T. Verby

-		Novostav (Boratyn), rejon łucki	-	XI(?)-XIII w.	„długi wał i grodzisko wyspowe”	Informacja od T. Verby; Терський 2006
41.	139.	Novouhruz’ke, rejon lubomelski	2 „grodziska” (?)	XII-XIII w.	Uhrusk	katalog
42.		Oderady, rejon kiwercowski	0,15 ha	XI w.	-	Антонович 1900; *Археологічні...* 2017; Кучера 1999; Перелік.... 2008; Прищепа 2016a
43.		Oderady, rejon łucki	Średn. 42 m	X-XI w. (?)	Refugium (?)	*Археологічні*... 2017; Кучинко 2011; Раппопорт 1967; Informacja od T. Verby
44.		Okons’k, rejon maniewicki	-	X-XIII w.	-	Антонович 1900; *Археологічні...* 2017; Informacja od T. Verby
-		Oles’k, rejon lubomelski	-	„staroruskie”		*Археологічні*... 2017
-		Oščiv, rejon horochowski	-	Nieznana chronologia	-	Перелік.... 2008
-	146.	Ovločyn, rejon turzyski	-	-	Włuczym, g. domniemane (znane z przekazów pisanych)	katalog
-		Ozero, rejon kiwercowski		„staroruskie”	-	*Археологічні*... 2017
-		Parchomenkove, rejon włodzimierski	-	wczesnosłowiańskie	-	Informacja od T. Verby
45.	35.	Peremyl’, rejon horohowski	>1,1 ha	X(?)-XIV w.	Peremyl	katalog
-		Perevaly, rejon turzyski	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
-		Pidberezzja, rejon horochowski	-	-	Stan. archiwalne (zamczysko?)	Антонович 1900
46.	72.	Pidhajci, rejon łucki	-	-	Gaj, „zamek feudalny”	katalog

					(?)	
-		Piski, rejon horochowski	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
-		P'jatydni, rejon włodzimierski	45x20 m	XIV w. (?)	G. stożkowaty (?)	Панишко 2016
-		Pulemec', rejon szacki		X-XIII w.	-	Informacja od T. Verby
47.	110.	Ratne, rejon loco	Średn. 60 m	XI(?)/XII-XIV w.	Ratno, g. stożkowaty (?)	katalog
48.		Rożyšče, rejon loco	-	XI-XII w.	-	*Археологічні...* 2017; Informacja od T. Verby
-		Ružyn, rejon turzyski	-	-	-	Антонович 1900; *Археологічні...* 2017; Охріменко et al. 2015
-		Sapohovo, rejon kiwercowski	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
-		Semky, rejon maniewicki	-	XI w. (?)	-	Перелік.... 2008
49.		Skirče, rejon horohowski	-	„staroruskie" (X-XIII w.)	-	Антонович 1900; *Археологічні...* 2017; Ратич 1957; Informacja od T. Verby
50.		Smidyn, rejon starowyżewski	Średn. 30-40 m	X-XII w.	-	Антонович 1900; *Археологічні...* 2017; Раппопорт 1967; Informacja od T. Verby
51.		Sokil, rejon rożyszczeński	60-70x120-150 m	XI-XII w.	-	*Археологічні...* 2017; Перелік.... 2008
-		Sołtyszki i Horodyszcze (nieistniejące sioła w dorzeczu Konopelki), rejon łucki	2 grodziska	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
-		Stara Vyživka, rejon	-	X-XIII w.	-	Informacja od T. Verby

		loco				
-		Starosillja, rejon maniewicki	Średn. 42 m	„średniowiecze” (?)		Антонович 1900; Ратич 1957
52.	12.	Staryj Čortoryjs’k, rejon maniewicki	0,63 ha	XI-XIII/XIV w.	Czartorysk	katalog
-		Stavyšče, rejon kamieński	-	XI-XIII w.	-	Informacja od T. Verby
53.		Šac’k, rejon loco	0,25 ha	XI-XIII w. (?)	-	Златогорський, Демедюк 2010
54.	44.	Šepel’, rejon łucki	2,2 ha	X/XI-XIII w.	Szepol	katalog
55.		Torčyn, rejon łucki	-	XI-XIII w.	-	Антонович 1900; *Археологічні*... 2017; Перелік.... 2008; Ратич 1957
56.		Trostjanka, rejon włodzimierski	-	X-XI w.	-	*Археологічні...* 2017; Informacja od T. Verby
-		Turivka I, rejon włodzimierski	Średn. 60 m	„staroruskie”	-	*Археологічні*... 2017; Informacja od T. Verby
-		Turivka II, rejon włodzimierski	-	„staroruskie”	-	Informacja od T. Verby
57.	134.	Turijs’k, rejon loco	Średn. 100 m	X/XI-XIV/XV w.	Turzysk, „zamek bojarski” (?)	katalog
58.		Tverdyni, rejon łokacki	-	X-XI w.	-	*Археологічні*... 2017; Informacja od T. Verby
59.	141.	Ustiluh I, rejon włodzimierski	100x70 m	X/XI-XIII w.?	Uściług	katalog
-		Ustiluh II, rejon włodzimierski	-	X-XIII w.	-	Informacja od T. Verby
60.		Usyči, rejon łucki	-	X-XI (Кучинко 2011); XI-XIII w. (*Археологічні...* 2017; Перелік....	Refugium	Антонович 1900; *Археологічні*... 2017; Кучинко 2011; Перелік.... 2008

				2008)		
61.	143.	Vetly, rejon lubieszowski	Średn. 45 m	2. poł. XIII-XIV w.	Strażnica graniczna (?)	katalog
62.	52.	Volodymyr-Volyns'kyj, rejon loco	1,5 ha	X w. - późne średniowiecze	Włodzimierz, stolica ziemi wołyńskiej	katalog
-		Vyhadanka (obecnie część wsi Ambukiv), rejon włodzimierski	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
-		Vyšen'ky, rejon rożyszczeński	-	-	Stan. archiwalne	Антонович 1900
-		Zabolottja, rejon włodzimierski	-	„staroruskie"	-	*Археологічні...* 2017
-	-	Zastavne (d. Żdżary), rejon iwanicki	2 grodziska? (*Археологічні...* 2017; Ратич 1957)[357]	„staroruskie"	Stan. tożsame ze znanym z literatury g. w pobliżu Stargorodu (obw. lwowski)	Антонович 1900; *Археологічні...* 2017; Ратич 1957; Манігда 2016
-		Zaturci, rejon łokacki	40x50 m	IX-X w. (?); XI w. (?)	Refugium	Антонович 1900; *Археологічні...* 2017; Перелік.... 2008; Б. Прищепа, О. Прищепа 2008; Раппопорт 1967
-		Zmiinec, rejon łucki	-	„średniowiecze"	-	Антонович 1900; *Археологічні...* 2017; Терський 2006
-		Zoria, rejon włodzimierski	-	X-XII w.	-	Informacja od T. Verby
-		Zviriv, rejon	-	XI-XIII w.	-	Перелік.... 2008

357 Informacja o 2 grodziskach („w lesie" i nad brzegiem Bugu) może wynikać z omyłkowego zaliczenia grodziska w Litowiżu do Zastavnego. Niekiedy w literturze pojawia się z także informacja o 2 grodziskach w Litowiżu (np. Ратич 1957).

		kiwercowski				
-		Zvynjače I, rejon horochowski	-	Późne średniowiecze	-	Антонович 1900; Перелік.... 2008
-		Zvynjače II, rejon horochowski	-	Późne średniowiecze	-	Перелік.... 2008
-		Zymne, rejon włodzimierski	135x16-65 m	VI-VII w.	G. kultowe (?)	Антонович 1900; *Археологічні...* 2017; Аулих 1972; Перелік.... 2008; Ратич 1957
-		Žuravnyky, rejon horohowski	-	„średniowiecze”	-	Перелік.... 2008
63.	151.	Žydyčyn, rejon łucki	60x20 m	X(?)/XI-XIII w.	Żydyczyn	katalog

V.10. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych województwa lubelskiego - powiat bialski, chełmski, hrubieszowski, krasnostawski, tomaszowski, włodawski, zamojski, a także częściowo biłgorajski, łęczyński, łukowski, parczewski, radzyński i świdnicki (wykaz alfabetyczny):

L.p.	Nr kat.	Dane administracyjne	Powierzchnia	Datowanie	Interpretacja i uwagi	Literatura
1.	58.	Andrzejów Nowy, powiat włodawski	0,1 ha	XIII-XIV w.	Andrzejów, uski gród graniczny (?), gródek stożkowaty (?)	katalog
-		Busieniec, powiat chełmski	0,37 ha	IX-X w.	Refugium	Cichomski 1980; Dzieńkowski 2009; 2014; Dzieńkowski, Wołoszyn 2018; Poleski 2004
2.	8.	Busówno, powiat chełmski	7 ha	IX(?)-XI w., XII-XIII/XIV w.	Busowno, ruski gród graniczny, g. stożkowaty (?)	katalog
3.	10.	Chełm, powiat loco	0,24 ha	XIII-XIV w.	Chełm, tolica i rezydencja Daniela Romanowicza	katalog
4.	11.	Chełm-Bieławin	0,01 ha	XIII-XIV w.	„gródek”	katalog
5.	13.	Czermno, powiat tomaszowski	1,8 ha	X-XIII w.	Czerwień, zespół osadniczy, główny ośrodek pogranicznej „ziemi czerwieńskiej”	katalog
-		Czułczyce-Przysiółek, powiat chełmski	35x30 m	XIV-XV w.	G. stożkowaty	Cichomski 1980; Marciniak-Kajzer 2011
-		Dobryń - Kolonia (d. Dobryń Duży - Kolonia), powiat bialski	0,04 ha	IX-XI w. , X-XII w. (?)	-	*Atlas grodzisk*; Bienia 2019a; Chudzik 2017; Dzieńkowski 2009; Dzieńkowski, Wołoszyn 2018
6.		Dokudów (Ortel Książęcy), powiat	0,07 ha	XI-XII w.	G. „kopcowaty” (Chudzik 2017, 297)	Bienia 2019f; Chudzik 2017; Dzieńkowski 2009;

		bialski				Musianowicz 1960
-		Dołhołęka, powiat bialski	0,3 ha	IX-XI/XII w. (?)	-	Bienia 2019b; Dzieńkowski 2009; Dzieńkowski , Wołoszyn 2018
-		Dorohucza (Ewopole), powiat świdnicki	1,7 ha (pow. majdanu 1,5 ha)	VIII-X w.	-	Cichomski 1980; Dzieńkowski 2009; 2014; Dzieńkowski, Wołoszyn 2018; Poleski 2004
-	68.	Dorohusk, powiat chełmski	-	-	Dorohowsk, g. domniemane	katalog
-		Drelów, gm. Drelów (d. Drelów-Kolonia), powiat bialski		IX-XI w. (?)		Bienia 2019c
-		Feliksówka (Lipsko), powiat zamojski	1,5 ha	o. plemienny		*Altlas grodzisk*, Dzieńkowski 209; 2014
-		Gęś-Czeberaki, powiat parczewski	1 ha	XI-XII w. (?)	G. refugialne (?) w strefie pogranicza. Według A. Rozwałki (2008, 65) g. prawdopodobnie polskie (związane z późniejszym archidiakonatem lubelskim i parafią w Parczewie), zaś na mapie T. Dzieńkowskiego g. położone jest po stronie „ruskiej”.	Bienia 2019d; Chudzik 2017; Dzieńkowski 2009; Rozwałka 2008; zabytek.pl (oprac. E. Prusicka 2015)
-		Gozdów, powiat hrubieszowski	38x58 m	XIV-XV w.	„dworzysko”	Marciniak-Kajzer 2011
7.	77.	Grabowiec (Bronisławka), powiat zamojski	0,6 ha	X-XIII/XIV w.	Grabowiec	katalog

8.	53.	Gródek, powiat hrubieszowski	0,5 ha	X-XIII w.	Wołyń, jeden z grodów czerwieńskich	katalog
9.		Gródek, powiat Tomaszowski	Średn. 135 m	XI/XII-XIII w. (?)	-	Bagińska, Taras 2019
10.		Guciów, powiat zamojski	5 ha (majdan), 9-20 ha (?)	X-XI w.	-	*Atlas grodzisk*; Banasiewicz 1990; Dzieńkowski 2009; Florek 2008; Poleski 2004; Kучepa 1999
11.	78.	Horodło, powiat hrubieszowski	1 ha (?) 0,2 ha (?)	X(?)-XIV w.	Horodło, sioło książęce, potem gród i zamek	katalog
12.		Horodysko, powiat chełmski	0,8 ha	XII (?)-XIV w.	-	Cichomski 1980; Dzieńkowski 2009; 2016; 2019d; Ślusarski 1967
-		Horodyszcze, powiat chełmski	-	IX-XI/XII w.	Stan. zniszczone	Cichomski 1980
13.		Horodyszcze, powiat bialski	0,1 ha	XI-XII w.	-	Bienia 2019e; Dzieńkowski 2009; Skrzyńska-Jankowska 2006; zabytek.pl oprac. E. Prusicka 14.11.2015 r.
-	79.	Hrubieszów, powiat loco	-	-	Hrubieszów, g. domniemane lub osada otwarta	katalog
-		Jaszczów, powiat łęczyński	-	IX-X w.	*g. plemienne położone w strefie pogranicza	Kучepa 1999
14.		Jurów, powiat tomaszowski	>1 ha (średn. ok. 130 m)	XII-XIII w. (Banasiewicz 1990; 2019); XI-XIV w. (Poleski 2004)	-	Banasiewicz 1990; 2019; Dzieńkowski 2009; Poleski 2004
-		Kanie (Pawłów), powiat chełmski	1,3 ha	IX-X w.	-	Cichomski 1980; Dzieńkowski 2009; 2014; Dzieńkowski, Wołoszyn 2018

-		Kaplonosy Kolonia, powiat włodawski	Średn. 65-75 m	-	G. domniemane	Mączka 2019
-		Kawęczyn, pow. zamojski	1,4 ha	-	G. domniemane	Mączka 2019
-		Klarów, powiat łęczyński	0,6 ha	IX-XI w.	*g. położony w strefie pogranicza, najprawdopodobniej po stronie polskiej (Rozwałka 2008, 65)	Dzieńkowski 2008; Rozwałka 2008
-	88.	Komów (?), powiat chełmski	-	-	Kumów, g. domniemane (znane z przekazów pisanych)	katalog
-	126.	Krasnystaw, powiat	-	-	Szczekarzew, g. domniemane (znane ze źródeł pisanych)	katalog
15.		Kukawka (Bończa), powiat krasnostawski	0,18 ha (*Atlas grodzisk*; Cichomski 1980) 0,5 ha (Poleski 2004)	XII-XIV w. (Poleski 2004); X-XIII w. (*Atlas grodzisk*)	-	*Atlas grodzisk*; Cichomski 1980; Dzieńkowski 2009; 2014; 2019a; Poleski 2004
-		Kulczyn-Kolonia, powiat włodawski	0,12 ha	IX/X-XI w.	Refugium (?) Miejsce kultu (?)	Chudzik 2017; Dzieńkowski 2008; 2009; Dzieńkowski, Wołoszyn 2018
-		Machnów Stary, powiat tomaszowski	Średn. 262-234 m	IX-X w., X-XI w. (?)	-	Piotrowska, Piotrowski, Wyszyński 2019
16.		Majdan Górny, powiat tomaszowski	-	X-XIII w.	-	Banasiewicz 1990; Rozwałka 2008
17.		Majdan Nowy, powiat chełmski	0,8 ha	IX-X w., X-XI w.	-	Cichomski 1980; Dzieńkowski 2009; Dzieńkowski, Wołoszyn 2018; Poleski 2004
-		Niewęgłosz, powiat	-	o. plemienny i	G. polski (?)	Chudzik 2017; Rozwałka

		radzyński		wczesnopaństwowy		2008
-		Nowy Folwark, powiat chełmski	-	-	-	Dzieńkowski 2014
-	104.	Ochoża, powiat chełmski	-	-	Ochoża, g. domniemane	katalog
-		Pawlichy, powiat biłgorajski	-	IX-X w.	-	Dzieńkowski 2009; Poleski 2004
-		Pawłów, powiat chełmski	1 ha	IX-X w.	-	Poleski 2004
-		Posadów, powiat tomaszowski	58x79 m	XII-XIII w. (?); XIV-XVII w.	Wczesnośredniowieczna osada otwarta, dworzysko (Marciniak-Kajzer 2011)	Banasiewicz 1990; Marciniak-Kajzer 2011; Piotrowski 2015
-		Rzeplin, powiat tomaszowski	-	„młodszy okres wczesnego średniowiecza”	Stan. tożsame z Posadowem (?)	Gurba 1968 (mapa); Rozwałka et al. 1995 (mapa)
18.		Sajczyce, powiat chełmski	0,3-0,4 ha	IX (?)/X-XI w.	„Sajczyce (potem Uhrusk)” (?) (Rozwałka 2008, 64).	*Atlas grodzisk*; Cichomski 1980; Dzieńkowski 2009; Dzieńkowski, Wołoszyn 2018; Poleski 2004; Rozwałka 2008
19.	43,	Sąsiadka, powiat zamojski	2 ha	XI-XIII w.	Sutiejsk, jeden z grodów czerwieńskich, gród graniczny Rusi	katalog
-		Siedliszcze, powiat chełmski	-	XV-XVI w. (?)	Zamczysko/dworzyszcze	Cichomski 1980
-		Skibice, powiat zamojski	6,8 ha	IX-X w. (Poleski 2004); X-XI w. (*Atlas grodzisk*); VIII(?)-X w.	-	*Atlas grodzisk*; Banasiewicz 1990; Dzieńkowski 2009; Dzieńkowski, Wołoszyn 2018; Poleski 2004

				(Dzieńkowski, Wołoszyn 2018)		
20.	42.	Stołpie, powiat chełmski	0,02 ha	XII-XIII w.	Stołpie, klasztor i warownia	katalog
-		Strzyżew, powiat łukowski	-	O. wczesnopaństwowy (X-XI w.?)	G. w strefie pogranicza, na mapie T. Dzieńkowskiego (2009, 44) ulokowany po stronie ruskiej; obiekt refugialny (?)	Bienia 2019g; Dzieńkowski 2009
21.		Susiec, powiat tomaszowski	2 ha	XII-XIII w. (Banasiewicz 1990); X-XI w. (Poleski 2004)	-	Banasiewicz 1990; Poleski 2004
22.	125.	Szczebrzeszyn, powiat zamojski	0,5 ha	VII-IX w. (?), X-XIII w.	Brody (?) Gród strzegący przeprawy (?)	katalog
-		Śniatycze, powiat zamojski	3 ha	Wczesne średniowiecze, o. plemienny (?), IX-XII w. (?)	-	*Atlas grodzisk*; Poleski 2004; Dzieńkowski, Wołoszyn 2018
-		Tarnów, powiat chełmski	0,7 ha	2. poł. IX w.	Refugium (?)	Cichomski 1980; Dzieńkowski 2009; Dzieńkowski, Wołoszyn 2018
-		Tarnawa (Duża? Mała? Kolonia?), powiat biłgorajski	-	-	Tarnawa (?), g. domniemane (znane z przekazów pisanych)	katalog
-		Terebiniec, powiat hrubieszowski	-	IX-X w. (Kучepa 1999)*	*Zamczysko (XVI w.) (oprac. E. Prusicka 2015: zabytek.pl)	Kучepa 1999; Prusicka-Kołcon 2006; zabytek.pl
-		Trawniki, powiat świdnicki	-	IX-X w.	Stan. tożsame z Dorohuczą (Ewopolem)	Kучepa 1999

					(?)	
-		Turów, powiat radzyński	-	O. wczesnopaństwowy	G. w strefie pogranicza, na mapie T. Dzieńkowskiego (2009, 44) ulokowany po stronie ruskiej; obiekt refugialny	Bienia 2019h; Chudzik 2017; Dzieńkowski 2009
-	138.	Uchanie, powiat chełmski		-	Uchanie, g. domniemane (znane z przekazów pisanych)	katalog
-	142.	Wereszczyn, powiat włodawski	-	-	Wereszczyn, g. domniemane (znane z przekazów pisanych)	katalog
-	145.	Włodawa, powiat loco		-	Wołodawa, g. domniemane (znane z przekazów pisanych)	katalog
-		Zawalów, powiat zamojski	Średn. 50 m	XIV-XVII w.	G. stożkowaty	Marciniak-Kajzer 2011
-		Żulin, powiat krasnostawski	35x35 m	-	G. stożkowaty (?)	Cichomski 1980

V.11. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych województwa mazowieckiego – powiaty łosicki, i część powiatów sokołowskiego i siedleckiego (wykaz alfabetyczny):

Lp.	Nr kat.	Dane administracyjne	Powierzchnia	Datowanie	Interpretacja i uwagi	Literatura
1.		Chłopków, powiat łosicki	56x44 m	XII w. (?)	-	Dzieńkowski 2009; Górska et al. 1976; Musianowicz 1960
-		Chodów, powiat siedlecki	-	XI-XII w. (?)	G. w strefie pogranicza	Musianowicz 1960
-		Czaple (d. Czaple Ruskie, Czaple Szlacheckie), powiat sokołowski	42x50 m	XIII-XIV w. (?)	G. w strefie pogranicza, gródek stożkowaty (?)	Musianowicz 1960; Górska et al. 1976
-		Czołomyje, powiat siedlecki	-	X(?)-XI w.	G. mazowiecki w strefie pogranicza	*Atlas grodzisk;* Górska et al. 1976; Tyszkiewicz 1974
2.		Dzięcioły, powiat łosicki	325x225 m	XII w.	-	Dzieńkowski 2009; Górska et al. 1976; Musianowicz 1960
-		Gródek, powiat sokołowski	-	XII w., XIV-XV w.	G. w strefie pogranicza (prawdopodobnie polski), strażnica granicy mazowieckiej (?)	*Atlas grodzisk;* Górska et al. 1976; Pawlata 2014
-		Huszlew, powiat łosicki	130x115 m	IX-X, XI w. (?)	-	Dzieńkowski 2009; Górska et al. 1976; Musianowicz 1960
3.		Klimy, powiat łosicki	-	XI-XII w.	-	*Atlas grodzisk*; Dzieńkowski 2009; Górska et al. 1976; Musianowicz 1960
-		Krzesk-Królowa Niwa, powiat siedlecki	Średn. 200 m	VII-VIII w. (?); XI w.	G. w strefie pogranicza	*Atlas grodzisk;* Górska et al. 1976; Musianowicz 1960
-		Krzymosze, powiat	-	Od XIII-XIV w.	G. stożkowaty (?),	Górska et al. 1976;

		siedlecki			dworzysko (?)	Musianowicz 1960; Marciniak-Kajzer 2011
-		Mordy, powiat siedlecki	-	-	G. w strefie pogranicza, stan. archiwalne	Musianowicz 1960
-		Nieciecz, powiat sokołowski	-	-	G. tożsame ze stan. w Niewadomej (?)	Musianowicz 1960
-		Niewiadoma, powiat sokołowski	250x230 m	IX-XI w.	G. mazowieckie (pierwotnie refugium), zniszczone przez Jaćwięgów bądź w czasie walk polsko-ruskich	Musianowicz 1960; Górska et al. 1976; zabytek.pl (oprac A. Byszewska, A. Makowska);
-		Podnieśno, powiat siedlecki	180x220 m	XI w.	G. w strefie pogranicza	*Atlas grodzisk;* Górska et al. 1976*;* zabytek.pl (oprac. A. Oniszczuk 2014); Musianowicz 1960
-		Stok Ruski, powiat siedlecki	-	-	Stan. tożsame ze stan. Czołomyje	Musianowicz 1960
-		Walim, powiat łosicki	115x100 m	Średniowiecze, czasy nowożyne	-	*Atlas grodzisk;* Górska et al. 1976
-		Włodki, powiat sokołowski	190x120 m	XI-XII w.	G. w strefie pogranicza	*Atlas grodzisk;* Górska et al. 1976; Musianowicz 1960
-		Woźniki, powiat łosicki	-	Średniowiecze (?)	-	Musianowicz 1960
-		Wyłazy, powiat siedlecki	80x80 m	XI-XII w. (?)	G. w strefie pogranicza	*Atlas grodzisk*; Górska et al. 1976

V.12. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych województwa podkarpackiego – powiat brzozowski, jarosławski, leski, lubaczowski, łańcucki, przemyski, przeworski, sanocki oraz część niżańskiego, rzeszowskiego i krośnieńskiego (wykaz alfabetyczny):

L.p.	Nr kat.	Dane administraycjne	Powierzchnia	Datowanie	Interpretacja i uwagi	Literatura
1.		Aksmanice, powiat przemyski	2,8 ha	X-XI w.	-	*Atlas grodzisk*; Florek 2008; Marszałek 1993; Poleski 2004
-		Babice I, powiat przemyski	120x150 m (?)	-	G. domniemane	Kunysz 1968; Marszałek 1993
-		Babice II, powiat przemyski	-	-	G. domniemane	Marszałek 1993
-		Bachlawa, powiat leski	-	-	G. domniemane	Kunysz 1968; Marszałek 1993
-		Bachórz I, powiat rzeszowski	187x210 m	Epoka nowożytna	„miejsce zabaw ludowych”	Kunysz 1968; Marszałek 1993
-		Bachórz II, powiat rzeszowski	-	Późne średniowiecze (?)	G. stożkowaty (?)	Marszałek 1993; Marciniak-Kajzer 2011
-		Bachów, powiat przemyski	75x60 m m	X-XIII w. (?)	Wały g. mogą pochodzić z okresu późniejszego.	Fastnacht 1962; Kunysz 1968; Marszałek 1993; Parczewski 1986
-		Bereźnica Niżna, powiat leski	-	-	G. domniemane	Fastnacht 1962; Marszałek 1993
-		Blizne, powiat brzozowski	-	-	G. domniemane	Marszałek 1993
-		Błażowa Dolna, powiat rzeszowski	-	-	G. domniemane	Marszałek 1993
-		Chodakówka, powiat przeworski	11 ha	„do XIII w.” (Kunysz 1968), IX-XI w.	-	*Atlas grodzisk*; Kunysz 1968; Marszałek 1993; Poleski 2004

				(Marszałek 1993); IX-X w. (Poleski 2004; *Atlas grodzisk*)		
-		Daliowa, powiat krośnieński	-	-	G. domniemane	Marszałek 1993
-		Dąbrowa, powiat lubaczowski	-	-	G. domniemane	Kunysz 1968
-		Dolina, powiat sanocki	-	-	G. domniemane	Kunysz 1968
-		Domaradz, powiat brzozowski	-	-	G. domniemane	Fastnacht 1962; Kunysz 1968; Marszałek 1993
-		Dynów, powiat brzozowski	-	-	G. w miejscu późniejszego zamku (?)	Fastnacht 1962; Kunysz 1968; Marszałek 1993; Parczewski 1986
2.		Hermanowice, powiat przemyski	<1 ha	X-XI w. (Marszałek 1993, *Atlas grodzisk*); XI-XIII w. (Poleski 2004)	-	*Atlas grodzisk*; Florek 2008; Kunysz 1968; Marszałek 1993; Parczewski 1986; Poleski 2004
3.		Hoczew, powiat leski	0,15 ha	X-XI w.	-	Fastnacht 1962; Kunysz 1968; Marszałek 1993; Poleski 2004
-		Hołuczków, powiat sanocki	-	-	G. domniemane	Fastnacht 1962, 63; Kunysz 1968
-		Horodek, powiat leski	100x30 m?	-	G. domniemane	Fastnacht 1962; Kunysz 1968
-		Hyżne, powiat rzeszowski	-	XIII w (?) (znaleziono tylko 1 fragment ceramiki)	G. domniemane	Kunysz 1968; Marszałek 1993
-		Iskań, powiat	150x11 m	-	G. domniemane	Kunysz 1968; Marszałek

		przemyski				1993
-		Jaćmierz, powiat sanocki	6 ha	-	G. domniemane	Kunysz 1968; Marszałek 1993
4.	24.	Jarosław, powiat loco	1 ha	XI-XIII (XIV?) w.	Jarosław	katalog
-		Jaśliska, powiat sanocki	-	-	G. domniemane	Kunysz 1968; Marszałek 1993
-		Kalników, powiat przemyski	25x40 m	XII-XIII w. (?)	G. stożkowate (?)	Kunysz 1968
5.		Kopyśno, powiat przemyski	0,5 ha	XI-XIII w.(Kunysz 1968); X-XI w. (Marszałek 1993; Poleski 2004; *Atlas grodzisk*)	-	*Atlas grodzisk*; Kunysz 1968; Marszałek 1993; Poleski 2004
-	91.	Krosno, powiat loco	-	-	Krosno, g. domniemane (znane z przekazów pisanych)	katalog
-	92.	Krzeszów, powiat niżański	-	-	Krzeszów, g. domniemane (znane z przekazów pisanych)	katalog
-		Krzywcza , powiat przemyski	-	-	G. domniemane	Kunysz 1968; Marszałek 1993
-		Kulaszne, powiat sanocki	-	-	G. domniemane	Fastnacht 1962; Kunysz 1968
-		Lachawa, powiat przemyski	-	-	G. domniemane	Fastnacht 1962; Kunysz 1968
-		Lesko, powiat loco	-	XI-XIII w.	Domniemana wieża	Kunysz 1968; Marszałek 1993
6.	27.	Lubaczów, powiat loco	1,5 ha	XI-XIII w. lub IX-XIV w.	Lubaczów	katalog

7.		Lubenia, powiat rzeszowski	70x90 m	XI-XIII w. (Kunysz 1968); IX-XI w. (Marszałek 1993)	-	Fastnacht 1962; Kunysz 1968; Marszałek 1993; Parczewski 1986
-		Łańcut, powiat loco	10x6 m; 2 grodziska (?)	XIII-XIV w. (?), XIV-XVII w. (?)	G. stożkowaty (?)	Kunysz 1968; Marszałek 1993; Zabytek.pl
-		Łączki Jagiellońskie, powiat krośnieński	Średn. 50 m	XIV-XV w.	Zamczysko; g. stożkowaty (?)	Karola, Muzyczuk 2007; Kunysz 1968; Marciniak-Kajzer 2011; Marszałek 1993
-		Łętownia, powiat przemyski	-	-	G. domniemane	Kunysz 1968
-		Łodzina, powiat sanocki	-	-	G. domniemane	Marszałek 1993
-		Łukawica, powiat leski	-	-	G. domniemane	Fastnacht 1962; Kunysz 1968
-		Łupków, powiat sanocki	-	-	G. domniemane	Fastnacht 1962; Kunysz 1968
-		Malinówka, powiat brzozowsi	3,5 ha (?)	-	G. domniemane	Kunysz 1968; Marszałek 1993
-		Mrzygłód, powiat sanocki	-	-	Stan. tożsame z Tyrawą Solną?	Marszałek 1993
-		Myczkowce, powiat leski			G. domniemane, tożsame z Bereźnicą Niżną?	Kunysz 1968; Marszałek 1993
8.		Mymoń, powiat sanocki	120x60 m	X-XIII w. (Kunysz 1968), IX-XI w. (Marszałek 1993), X-XI w. (Poleski 2004;	Gród plemienny (?) i gródek stożkowaty (XIV-XV w.; Marciniak-Kajzer 2011)	*Atlas grodzisk*; Fastnacht 1962; Karola, Muzyczuk 2007; Kunysz 1968; Marciniak-Kajzer 2011; Marszałek 1993; Poleski 2004

				Atlas grodzisk); XIV-XV w.		
-		Nowe Sady, powiat przemyski	0,5 ha	k. łużycka, IX-X w. (?)	-	Marszałek 1993; Parczewski 1986; Погоральський, Миська, Ляска 2013
-		Nowosielce, powiat sanocki	-	-	G. domniemane, fortyfikacje kościoła pochodzą z XVI w.?	Marszałek 1993
-		Nowosiółki, powiat leski	-	-	G. domniemane	Fastnacht 1962; Kunysz 1968;
9.		Nowosiółki Dydyńskie, powiat przemyski	2,3 ha	X-XI w.	-	Marszałek 1993; Florek 2008
10.		Odkrzykoń, powiat krośnieński	-	XII-XIII w., zamek późnośredniowieczny	-	Fastnacht 1962; Karola, Muzyczuk 2007; Kunysz 1968; Marszałek 1993
-		Osławica, powiat leski	-	-	G. domniemane, tożsame z Łupkowem?	Kunysz 1968; Marszałek 1993
-		Ostrów, powiat przemyski	-	-	G. domniemany - domniemany zamek bojarski („zamek bojara Filipa")? (Kunysz 1968)[358]	Kunysz 1968; Marszałek 1993; Parczewski 1986
11.	38.	Przemyśl, powiat loco	1 ha	X w.-późne średniowiecze	Przemyśl, stolica ziemi przemyskiej/księstwa przemyskiego	katalog
12.	108.	Przeworsk, powiat loco	Średn. 110 m	XI-XIII w.	Przeworsk, gród	katalog

358 M Parczewski (1986, 187) określił stanowisko jako „gród znany tylko ze wzmianki w źródle pisanym i dotychczas niezlokalizowany w terenie". A. Kunysz (1968, 62) powołał się na wzmiankę *Latopisu ipatijewskiego* „wymieniającą pod 1149 r. dwór bojara Filipa w Ostrowiu", tymczasem we wspomnianym latopisie wzmianka taka nie istnieje. Prócz latopisu badacz powołuje się na pracę V. T. Pašuto (1950, 144), w której jest mowa bojarzynie Filipie, właścicielu Wiszni (XIII w.), nie Ostrowia.

					pogranicza polsko-ruskiego	
-		Rajskie, powiat leski		Wczesne średniowiecze (?)	G. domniemane	Kunysz 1968; Marszałek 1993
-	112.	Rzeszów, powiat loco	-	XII (?) - XIV w.	Rzeszów, g. domniemane (lub niezachowane)	katalog
13.	40.	Sanok (Biała Góra), powiat loco	45x25 m	XIII-XIV w. (?)	Gródek późnośredniowieczny	katalog
14.	41.	Sanok, powiat loco	-	XIII(?)-XIV w. (zob. katalog)	Sanok (nast ępca Sanoka-Trepczy?)	katalog
-		Siedliska, powiat brzozowski	-	-	G. domniemane, lokalizowane na podstawie źródeł	Fastnacht 1962
-		Sielnica, powiat przemyski	136x160 m	IX-X w.	-	*Atlas grodzisk*; Fastnacht 1962; Florek 2008; Kunysz 1968; Marszałek 1993; Parczewski 1986; Poleski 2004
15.		Sobień (Manasterzec), powiat sanocki	-	XIII w.	Zamek w miejscu grodu	Kunysz 1968; Marszałek 1993
-		Sonina, powiat łańcucki	-	-	G. domniemane	Kunysz 1968
-		Sólca, powiat przemyski	-	-	G. stożkowaty?	Kunysz 1968
-		Strachocina, powiat sanocki		-	G. domniemane	Fastnacht 1962; Kunysz 1968
-		Stubno, powiat przemyski	-	-	Zamczysko (?)	Kunysz 1968
-		Temeszów, powiat brzozowski	-	Epoka brązu (?)	Grodzisko? Nowożytny dwór obronny (?)	Fastnacht 1962; Kunysz 1968; Marszałek 1993
16.	39.	Trepcza, powiat sanocki	Ok. 4 ha	IX-X (?), XI-XIII w.	Sanok	katalog

-		Trepcza, powiat sanocki	3 ha	IX-X w.	-	*Atlas grodzisk;* Poleski 2004
17.		Tuligłowy, powiat jarosławski	4 ha	IX-XII w. (Marszałek 1993); X(?), XI-XIII w. (Poleski 2004; *Atlas grodzisk*)	-	*Atlas grodzisk*; Florek 2008; Marszałek 1993; Poleski 2004
18.		Tyrawa Solna, powiat sanocki	1 ha	X-XI, XI-XIII w.	Warownia przy szlaku do słonych źródeł (?)	*Atlas grodzisk*; Fastnacht 1962; Kunysz 1968; Marszałek 1993; Poleski 2004
-		Tyrawa Wołoska, powiat sanocki	Średn. 75 m	Wczesne średniowiecze (?)	-	Fastnacht 1962; Kunysz 1968; Parczewski 1986
-		Walawa, powiat przemyski	-	-	G. domniemane, dwór biskupi?	Kunysz 1968; Marszałek 1993
-		Wiązownica, powiat jarosławski	Średn. 70-80 m	Epoka brązu (?) Wczesne średniowiecze (?)	-	Kunysz 1968
-		Wisłok Wielki, powiat sanocki	-	-	G. domniemane	Fastnacht 1962; Kunysz 1968
-		Witoszyńce, powiat przemyski	Obw. ok. 95 m	Wczesne średniowiecze (?)	-	Kotlarczyk 2003; Погоральський, Миська, Ляска 2013
-		Wola Postołowa, powiat sanocki	-	-	G. domniemane, być może zniszczone	Fastnacht 1962; Kunysz 1968
-		Wola Rafałowska, powiat rzeszowski	-	-	G. domniemane	Fastnacht 1962; Kunysz 1968
-		Wołtuszowa (Rymanów), powiat	-	-	G. domniemane	Fastnacht 1962; Kunysz 1968

		sanocki				
19.		Wybrzeże („Stare Dubiecko"), powiat przemyski	1 ha	IX-XI w. (Marszałek 1993), XII-XIII w. (Kunysz 1968); X-XI w. (*Atlas grodzisk*; Parczewski 1986; Poleski 2004)	-	*Atlas grodzisk*; Kunysz 1968; Marszałek 1993; Parczewski 1986; Poleski 2004
-		Zagórz, powiat sanocki	-	-	G. domniemane	Fastnacht 1962; Kunysz 1968
-		Zawadka, powiat leski	-	-	G. domniemane	Fastnacht 1962. Marszałek 1993

V.13. Tabela grodzisk wczesnośredniowiecznych województwa podlaskiego – powiat bielski, hajnowski, siemiatycki, a także częściowo białostocki (wykaz alfabetyczny):

L.p.	Nr kat.	Dane administraycjne	Powierzchnia	Datowanie	Interpretacja i uwagi	Literatura
1.	3.	Bielsk, powiat loco	50x35 m	XII-XIII w.	Bielsk,	katalog
2.		Bobrówka, powiat hajnowski	Średn. 25 m	Poł. XI- poł. XII w., XV w.	-	Krasnodębski 2006; zabytek.pl
3.	59.	Brańsk, powiat bielski	ok. 70x50 m	XI-XV w.	Bryniesk (?),	katalog
4.		Bużyski, powiat siemiatycki	19x20 m	Wczesne średniowiecze (XII-XIII w.?)	Strażnica grodu drohiczyńskiego i granicy rusko-mazowieckiej (Musianowicz 1960; Pawlata 2014).	Musianowicz 1960; Krasnodębski 2007; Pawlata 2014
-		Czechy (Zabłotne?), powiat bielski	Średn. 85 m		Stan. tożsame ze stan. Krasna Wieś	Musianowicz 1960
-		Czyże, powiat hajnowski	-	-	Stan. archiwalne, domniemane	Musianowicz 1960
5.	16.	Drohiczyn, powiat siemiatycki	-	2. poł. XI-XIII w.	Gród Drohiczyn, miejsce koronacji Daniela Romanowicza	katalog
-		Grodzisk, powiat siemiatycki	-	XIV-XV w.	-	Bieńkowska 2006; IA 1974
-		Gródek, powiat białostocki	-	XII-XIII w.	G. strażniczy na szlaku handlowym (?), być może g. ziemi grodzieńskiej	zabytek.pl (oprac. M. Sekuła 16.11. 2015)
-		Haćki, powiat bielski	ok. 70x80 m	Okres lateński; VI-VII, VIII-IX, XI w.	We wczesnym średniowieczu: miejsce obrzędowe w VI-VII w. (?); funkcje militarne	Bieńkowska 2006; Krasnodębski 2006; 2011; zabytek.pl (oprac.A. Oniszczuk); Szymański

					założenie pełniło ponownie dopiero w wieku XI	1970
6.		Klukowicze, powiat siemiatycki	110x140 m	X, XI-XIII w.	G. mazowieckie, potem ruskie na szlaku handlowym na tereny bałtyjskie (?)	Krasnodębski 2006; Musianowicz 1960; zabytek.pl (oprac. M. Sekuła 16.11.2015)
7.		Krasna Wieś, powiat bielski	Średn. 75 m	Kon. XII-pocz. XIII w.	-	Bieńkowska 2006; Krasnodębski 2007
-		Malinniki, powiat bielski	Średn. „50 kroków”	-	-	Musianowicz 1960
8.	31.	Mielnik, powiat siemiatycki	-	XIII w., późne średniowiecze	Mielnik	katalog
-		Mołoczki, powiat bielski	Średn. 35 m	IX-XI w.	„grodzisko” kultowe	Bieńkowska 2006; Krasnodębski 2006; Olczak, Krasnodębski 2002; Wawrzeniuk 2006;
-		Narew, powiat hajnowski	-	-	Stan. archiwalne	Musianowicz 1960; Krasnodębski 2012
9.		Niemirów, powiat siemiatycki	-	XI-XV w.	Strażnica przy przeprawie przez Bug	Bieńkowska 2006
10.		Paszkowszczyzna, powiat bielski	Średn. 100-125 m	2. poł. XII-1 poł. XIII; XVI-XVII w.	-	Bieńkowska 2006; Krasnodębski 1998
-		Rogawka, powiat siemiatycki	-	Średniowiecze	-	Musianowicz 1960; Krasnodębski 2007
-		Ryboły, powiat białostocki	-	-	G. domniemane	Bieńkowska 2006
-		Sobótka, powiat bielski	-	-	„ziemne wały położone koło wsi, przy nich jamy wypełnione ziemą kulturową”	Musianowicz 1960

11.	123.	Suraż, powiat białostocki	32x27 m	kon. XI-XIII (?), XIV-XV w.	Suraż, gród pograniczny	katalog
12.		Zajączki (d. Kożany), powiat białostocki	Średn. 30-35 m	X/XI w. (?); XII-XIII w.	-	Kuza 1996; Krasnodębski, 2005: Krasnodębski, Olczak, Barford 2005; Krasnodębski 2006; 2012
13.		Zawyki, powiat białostocki	Średn. 50-55 m	XI-XIII w.	-	Krasnodębski 2012
-		Zbucz (Zbucze), powiat hajnowski	Średn. 90 m	2. poł. (?) IX - X/XI w.	G. refugialny, a następnie miejsce kultowe (rytualne?), zniszczone w XI w. (Krasnodębski 2018, 112)	Bieńkowska 2006; Musianowicz 1960; Krasnodębski 2006; 2018; Skrzyńska-Jankowska 2006

VI. MAPY

VI. 1. Mapy historyczne i rekonstrukcje przebiegu granic Rusi Romanowiczów:

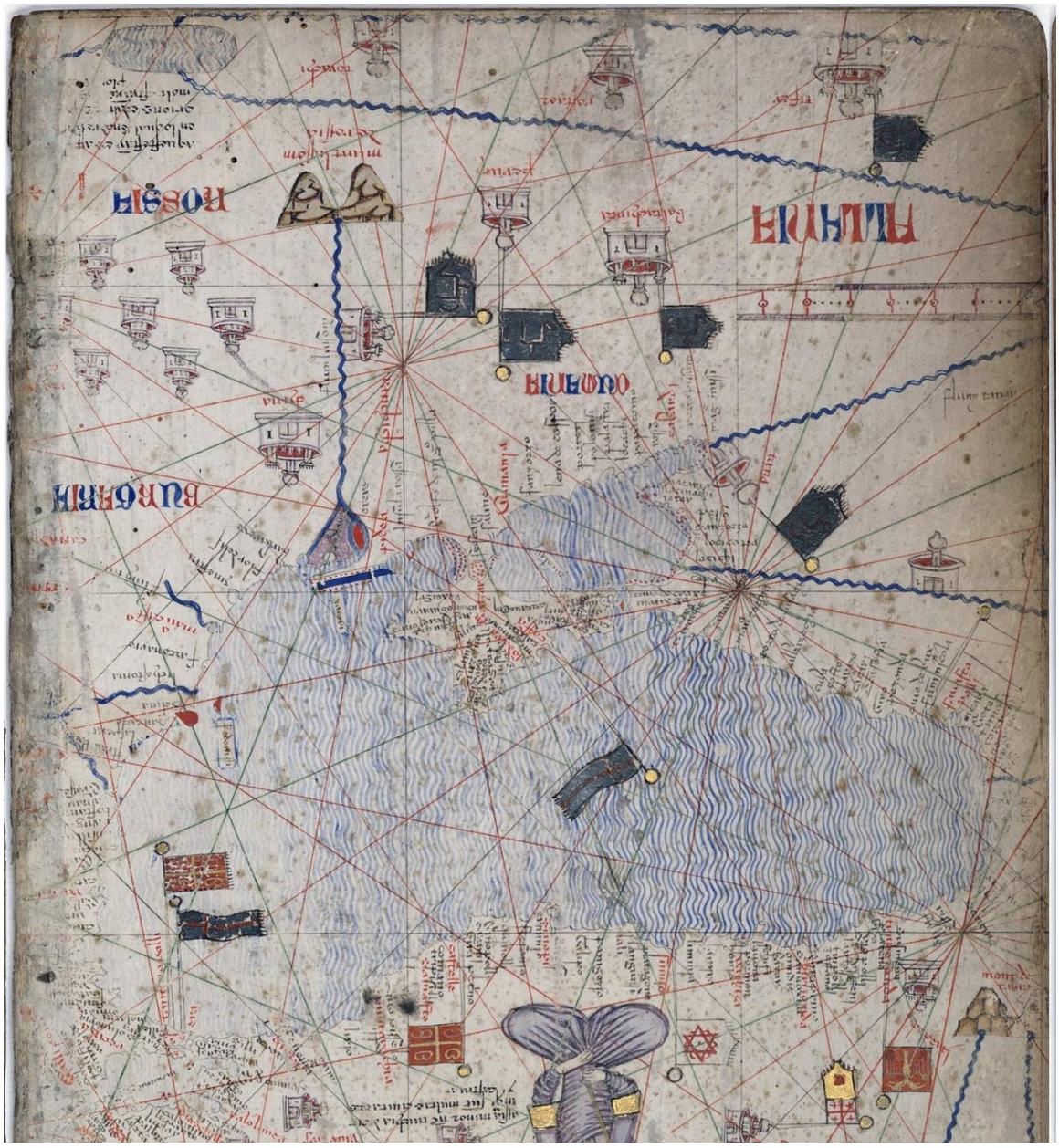

Mapa 1. Karta tzw. Atlasu Katalońskiego (1375 r.) ukazująca wybrzeża Morza Czarnego (źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Catalan_Atlas).

Mapa 2. (na kolejnej stronie) powiększony wycinek karty Atlasu Katalońskiego ukazujący m.in. Ruś i Kumanię (źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Catalan_Atlas).

Mapa 3. Jedna z pierwszych map prezentujących ziemie dzisiejszej Ukrainy (oznaczonej jako Russia) z miastami takimi, jak Przemyśl, Lwów i Kamieniec Podolski (źródło: https://vkraina.com), 1550 r.

Mapa 4. (poniżej:) *Tabula nova Polonia, Ungariae, & Russiae* z 1541 r., całość i fragment (źródło: https://vkraina.com).

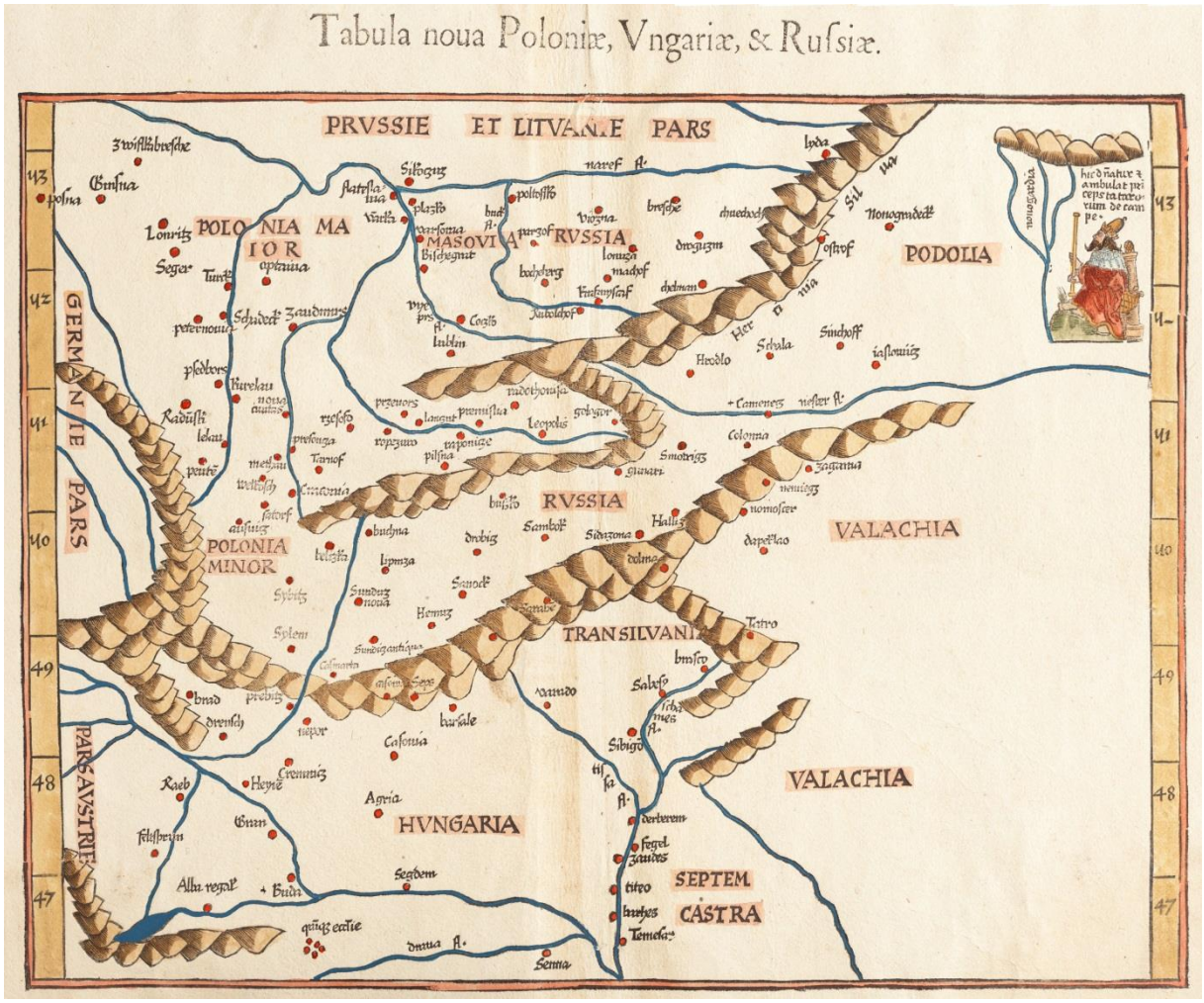

Mapa 5. *Poloniae Finitimarumque locorum descriptio Auctore Wencelslao Godreccio* z 1580 r. (źródło: https://vkraina.com). Mapy Grodeckiego służyły za podstawę kartografii Europy Środkowo-Wschodniej przez następne stulecie. Na mapie oznaczono duże jednostki administracyjne m.in.: Ruś (województwo ruskie; kolor niebieski), Wołyń (kolor brązowy), Podole czy Wielkie Księstwo Litewskie.

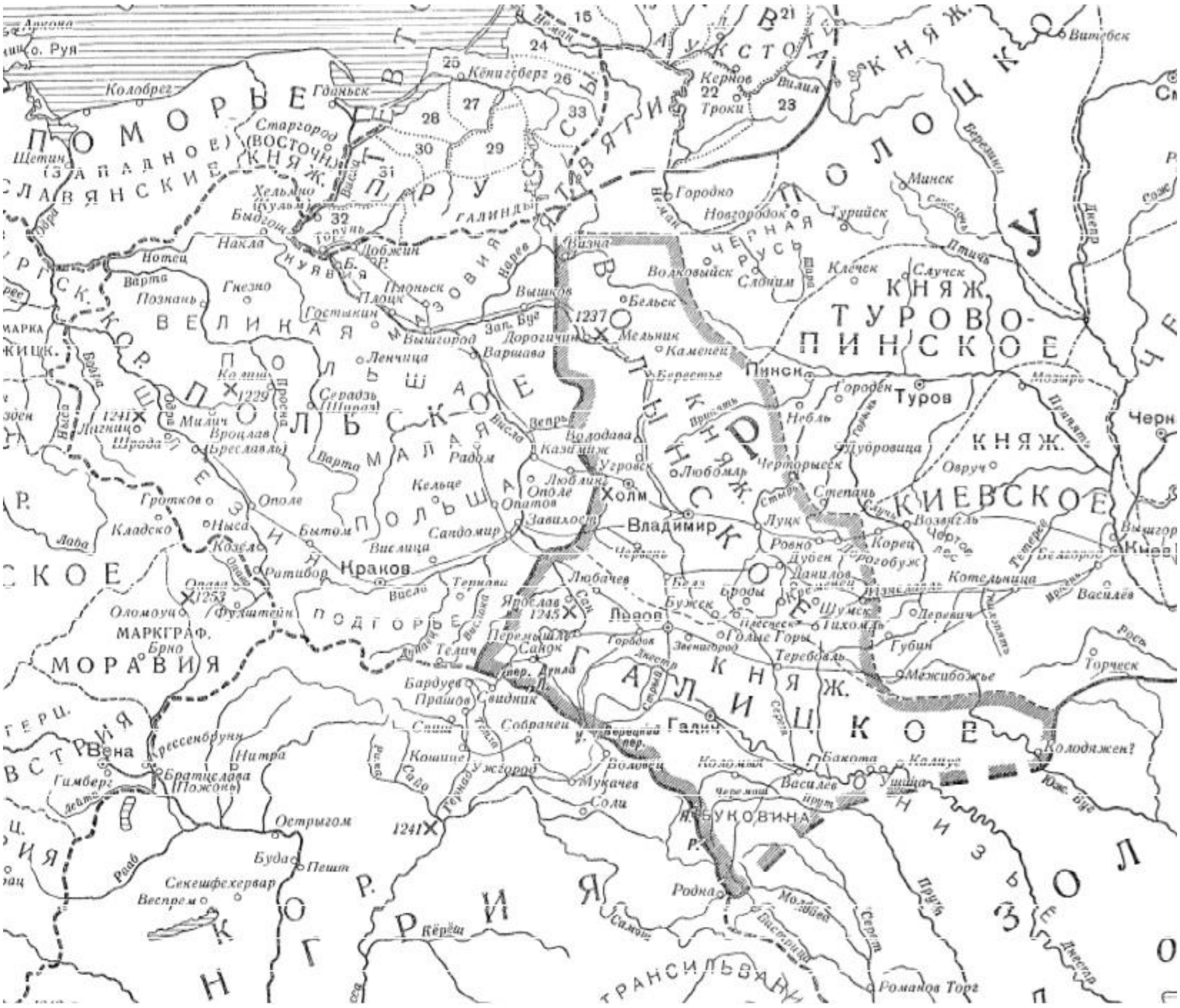

Mapa 6. Zarys granic Rusi Halicko-Wołyńskiej w XIII w. według V. Pašuto (1950). Na mapie w granicach Rusi znalazła się Wizna, a granica wschodnia przeciągnięta została aż po środkowy bieg Bohu, po hipotetycznie lokalizowany Kołodjażyn (obecnie z latopisowym grodem identyfikuje się st. Kolodjažne nad Słuczą, położone w obw. żytomierskim). Poza granicami Rusi oznaczony został latopisowy Telič (identyfikowany obecnie z Potyliczem).

Mapa 7. Grody „wołyńskie” (*de facto* wołyńskie i halickie) oraz „polskie” (podolskie) ze *Spisu grodów ruskich dalszych i bliższych* (źródła pochodzącego prawdopodobnie z końca XIV w.) według M. Tichomirova (1979, rys. 3, 109). Na mapie zabrakło wymienionego wśród grodów „polskich” Iłowcza (Iłowca), najprawdopodobniej podolskiego Jazłowca. Obecność Wołynia w *Spisie* dowodzić ma komplicyjnego charakteru źródła (Poppe 1958, 251-260).

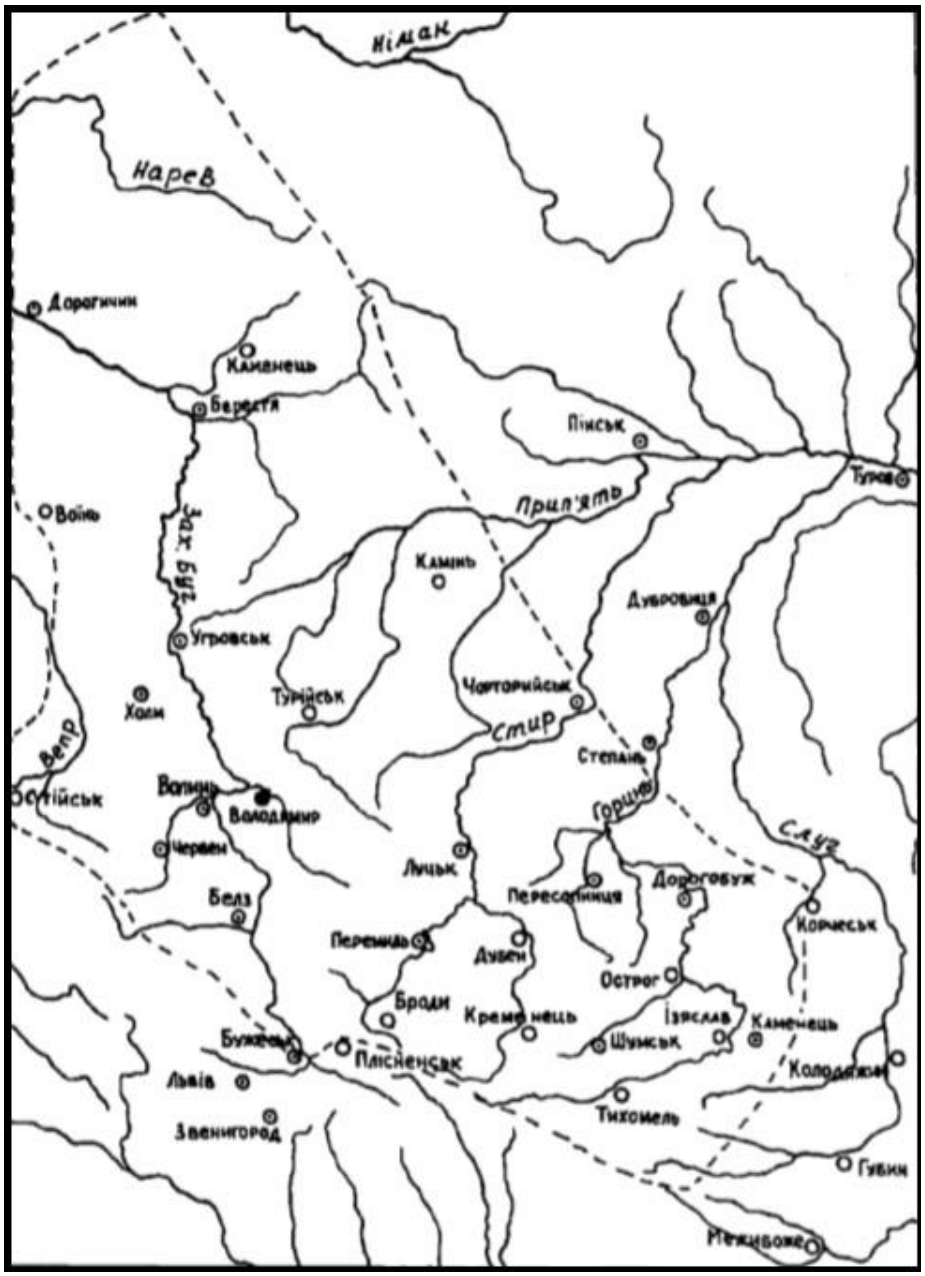

Mapa 8. Księstwo wołyńskie w XIII w. według B. Pryščepy (2005, rys. 1, 117). Do składu Wołynia słusznie niewłączone zostały wołości Stepania i Dubrowicy, gdyż ze źródeł pochodzą wiadomości o niezależnych od Romanowiczów władcach tych grodów. Zwraca uwagę przeciągnięcie granicy północno-zachodniej daleko poza północny brzeg Narwi, choć brak jest informacji na temat ruskich grodów z tego obszaru.

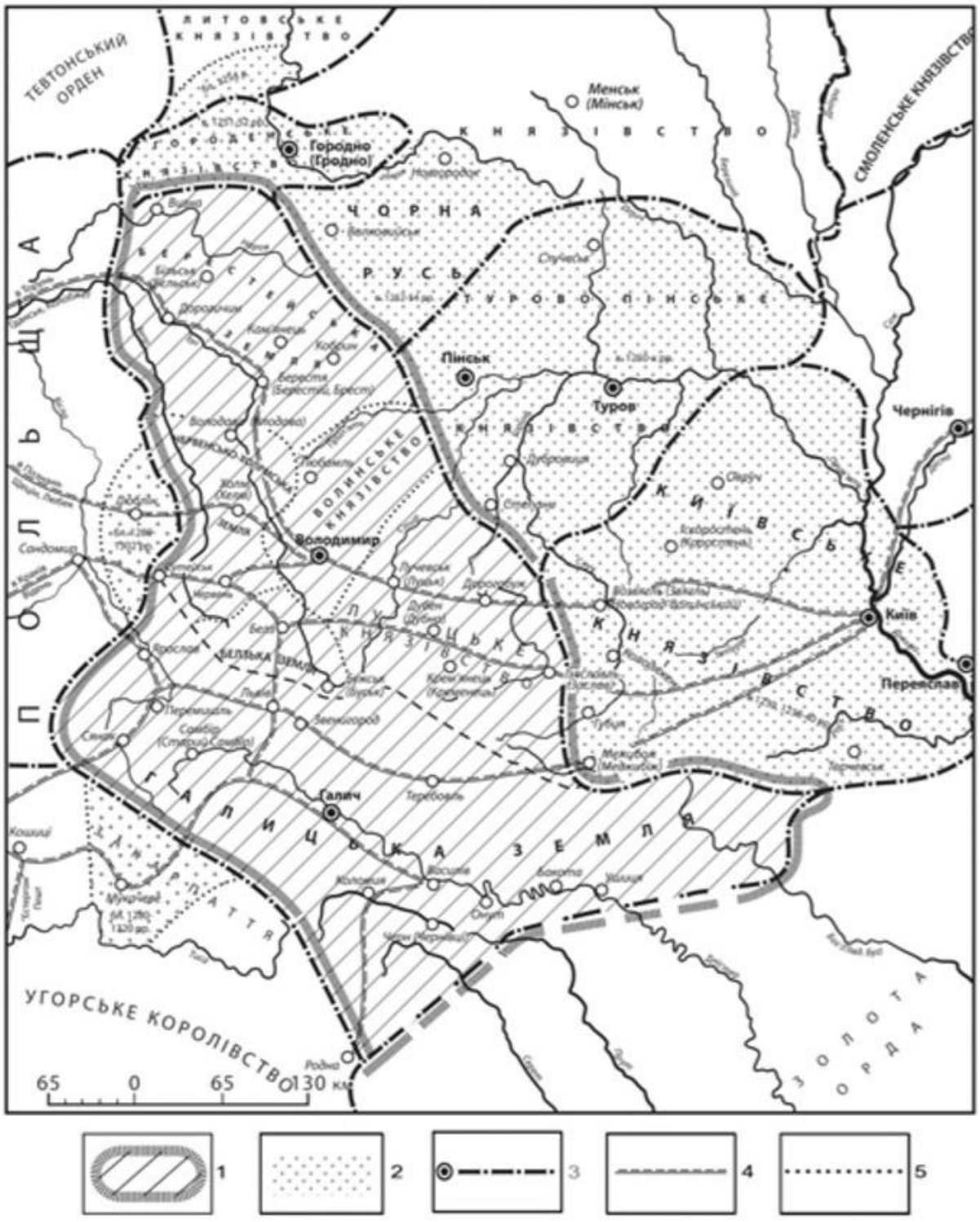

Mapa 9. Granice Rusi Romanowiczów wraz z przejściowo podległymi im ziemiami (ziemia kijowska, turowsko-pińska, tzw. Czarna Ruś) według I. Kryp'jakevyča (Миська 2013, rys. 2, 49): 1 – terytorium Rusi Halicko-Wołyńskiej w poł. XIII w., 2 – tymczasowe opanowane ziemie, 3 – grody stołeczne i granice księstw, 4 – główne szlaki handlowe, 5 – granice ziem i księstw udzielnych.

Mapa 10. Propozycja przebiegu granic Wołynia i ziemi halickiej (oraz oznaczenie wszystkich wspomnianych w źródłach pisanych punktów osadniczych) autorstwa M. Kotljara (2013, 234). Na mapie tej badacz zrezygnował z oparcia przebiegu granicy południowej na łuku Karpat, co uczyniło z niektórych grodów ośrodki pogranicza rusko-węgierskiego. Nieuwzględnienie badań archeologicznych przyczyniło się także uznania środkowego biegu Dniestru za lineraną granicę, poza którą nie wykraczały wpływy książęce ani osadnictwo ruskie (na mapie brak np. położonego nad Prutem Śniatyna). Za grody wołyńskie badacz uznał Stepań, Dubrowicę i Zdzitów, który w świetle źródeł położony był na tzw. Czarnej Rusi (gród wspomniany został wraz Nowogródkiem, Wołkowyskiem i Słonimiem). Zdzitów lokalizuje się najczęściej w pobliżu miejscowości Zdzitava, położonej w rejonie bereskim obwodu brzeskiego (*Kronika*... przyp. 983, 185).

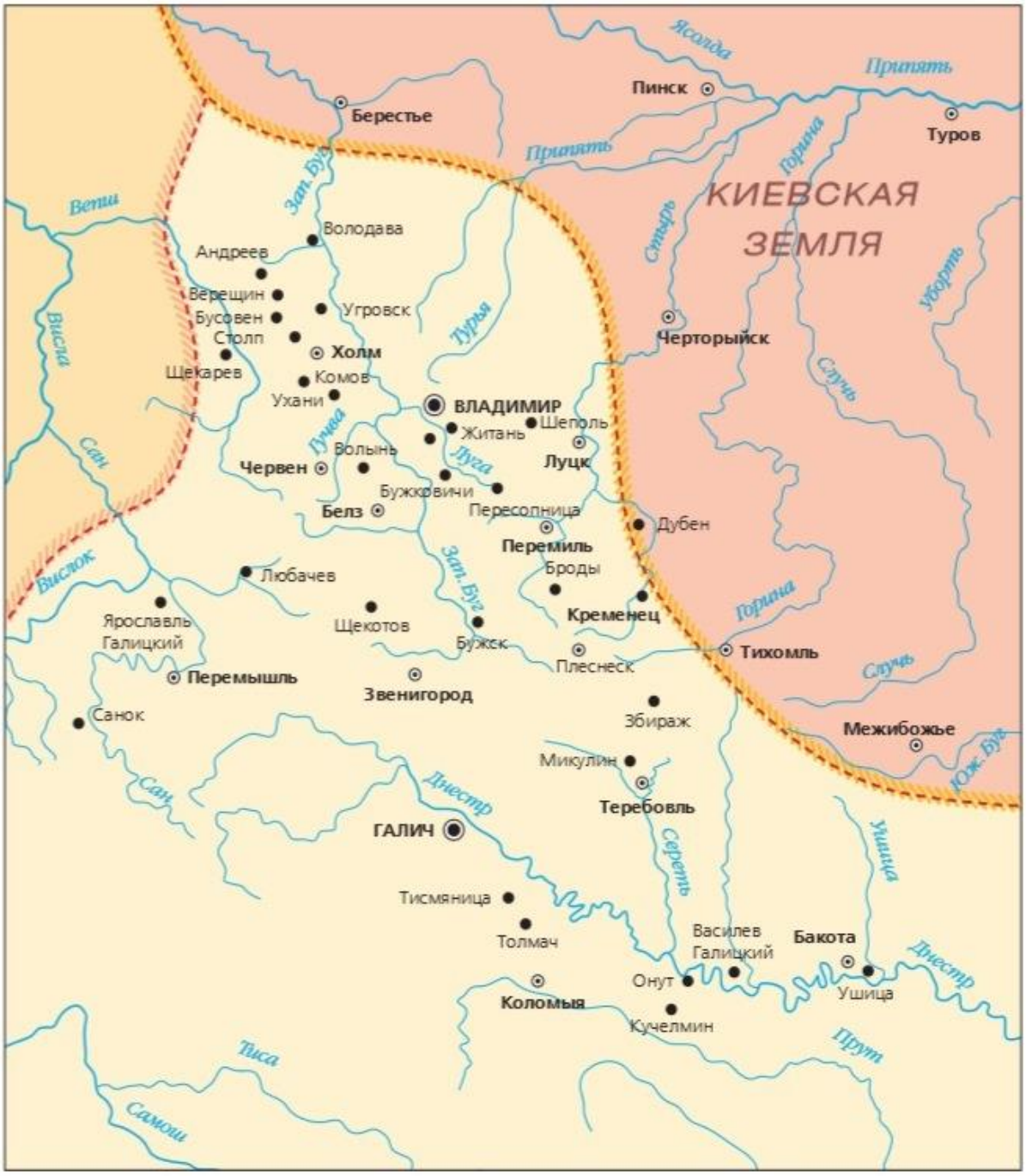

Mapa 11. Ruś Halicko-Wołyńska według autorów ДРСМЭ (hasło: Галицкая земля, autor: Н. Котляр, 170-171). Na tej schematycznej mapie nie oznaczono granicy rusko-węgierskiej ani południowo-wschodniego zasięgu władzy Romanowiczów. Do ziem podległych Romanowiczom nie zaliczono także Brześcia, Czartoryska, Dubna ani Tychomla.

VI. 2. Granica północna. Pogranicze polsko-rusko-litewskie.

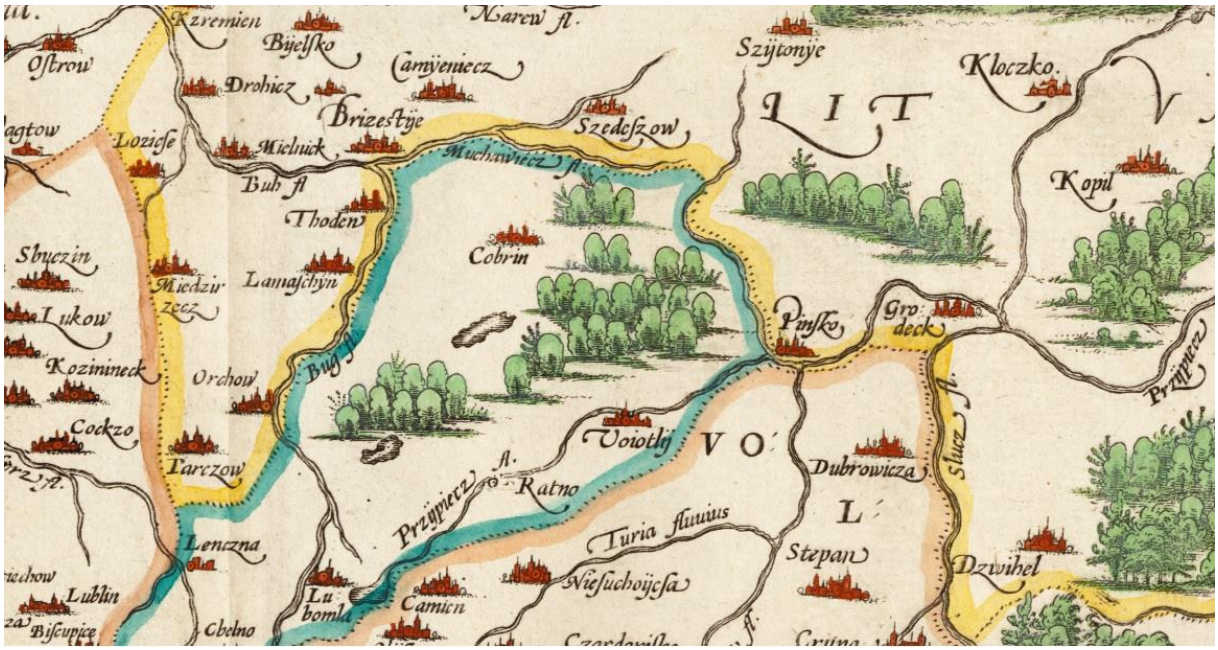

Mapa 12. Wycinek mapy W. Grodeckiego z 1580 r. ukazujący pogranicze wołyńsko-litewskie (granice ziem koronnych, z tzw. klinem ratneńskim, i Wołynia z Litwą; źródło: https://vkraina.com).

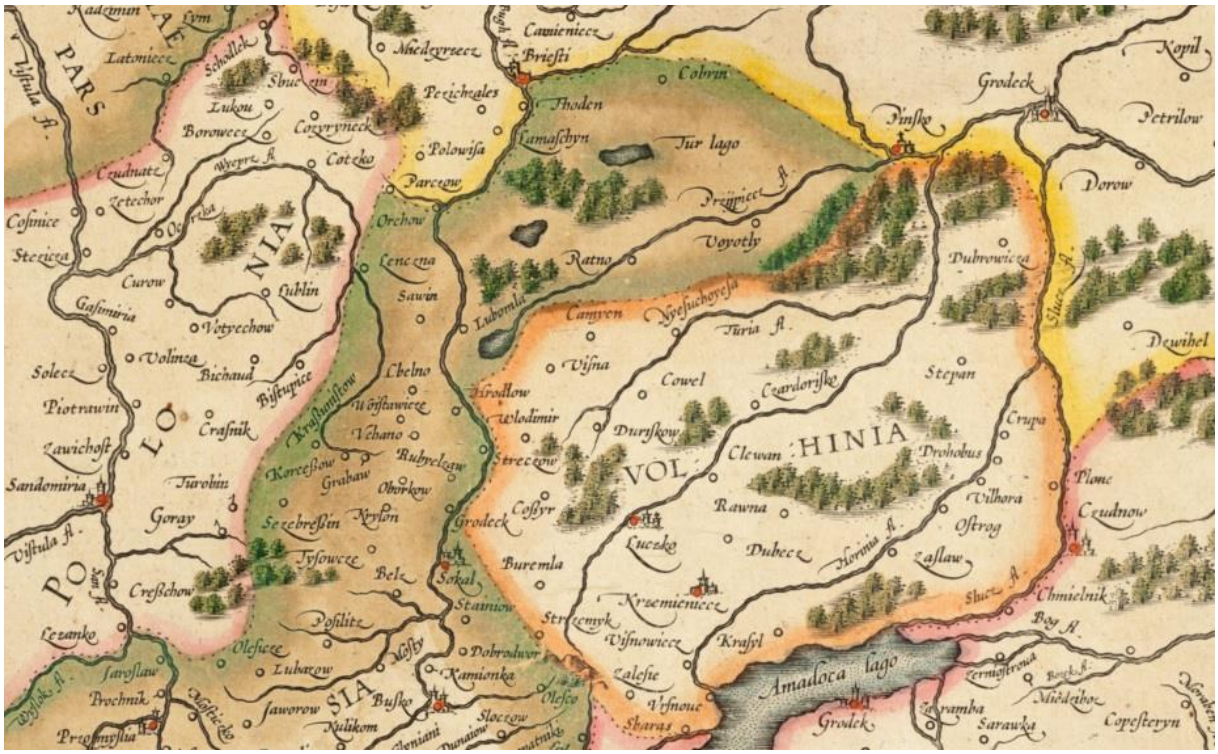

Mapa 13. Województwo ruskie i województwo wołyńskie (ze Stepaniem i Dubrowicą) na mapie Litwy Gerarda Merkatora wydanej w 1609 r. (źródło: https://vkraina.com).

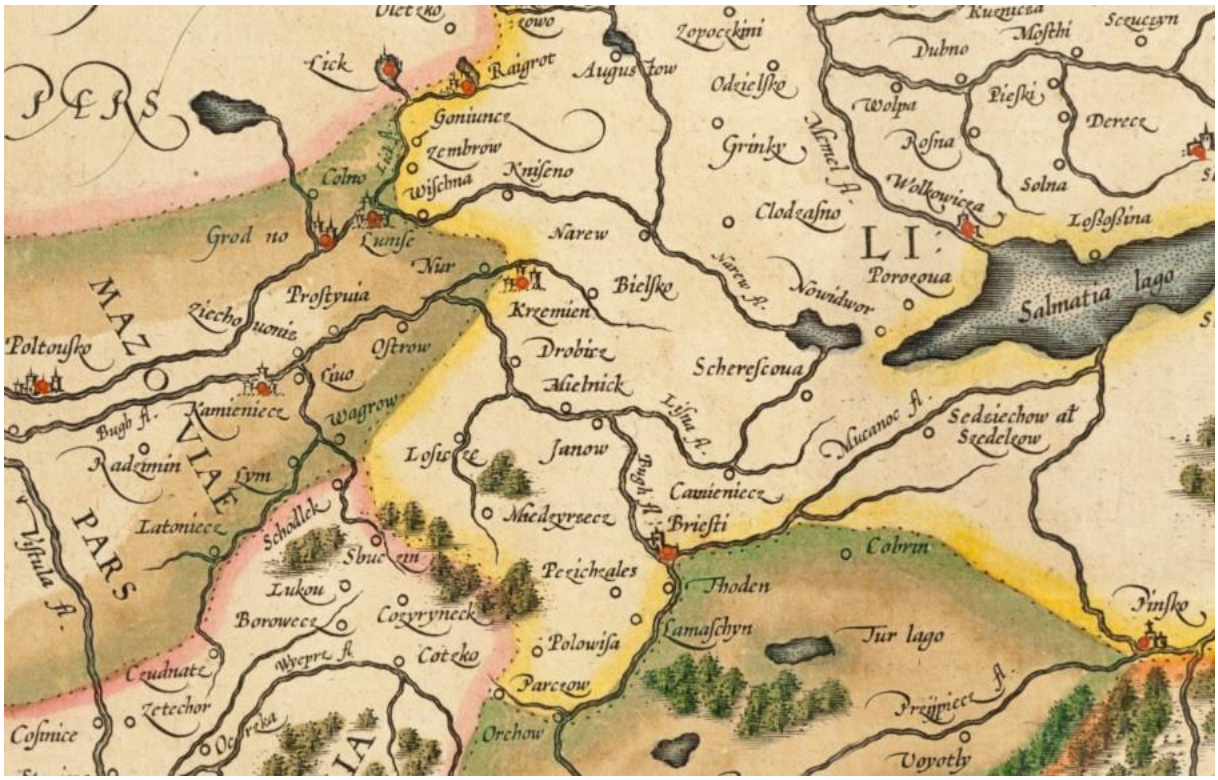

Mapa 14. Wycinek mapy Litwy z 1609 r. ukazujący pogranicze mazowiecko-litewskie wraz z Bielskiem, Drohiczynem, Mielnikiem Brześciem (położonymi w granicach Litwy) i Kobryniem (położonym w granicach Rusi) (źródło: https://vkraina.com).

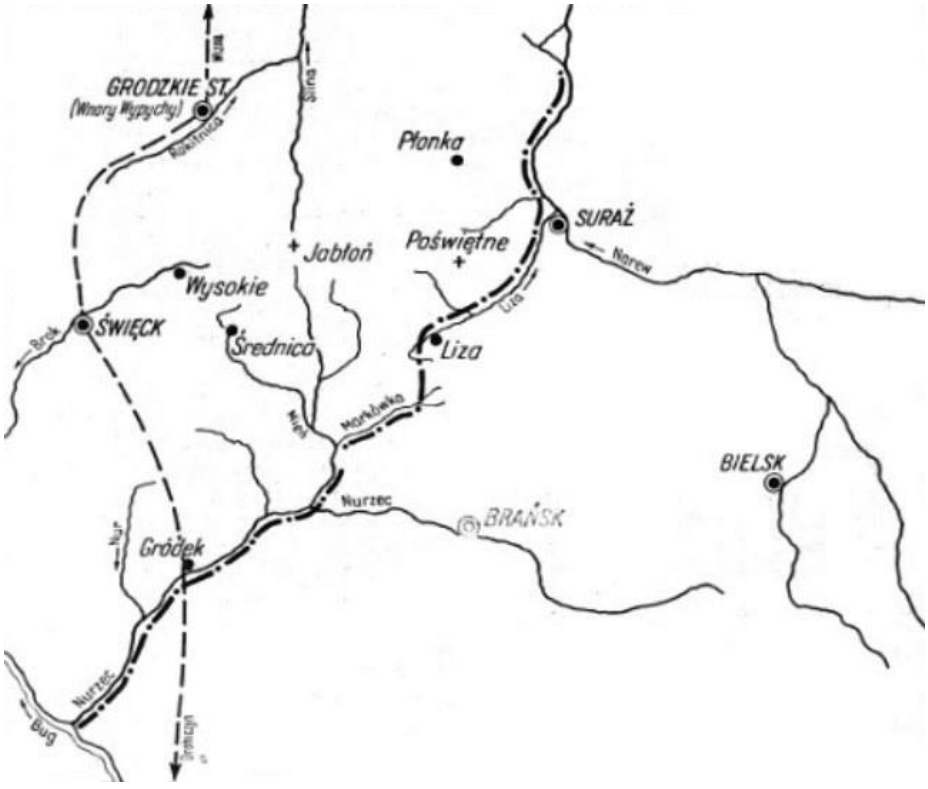

Mapa 15. Propozycja przebiegu północnej granicy polsko-ruskiej w dorzeczu Nurca, Lizy i Narwi według A. Kamińskiego (1956) z ruskimi grodami: Surażem, Brańskiem i Bielskiem.

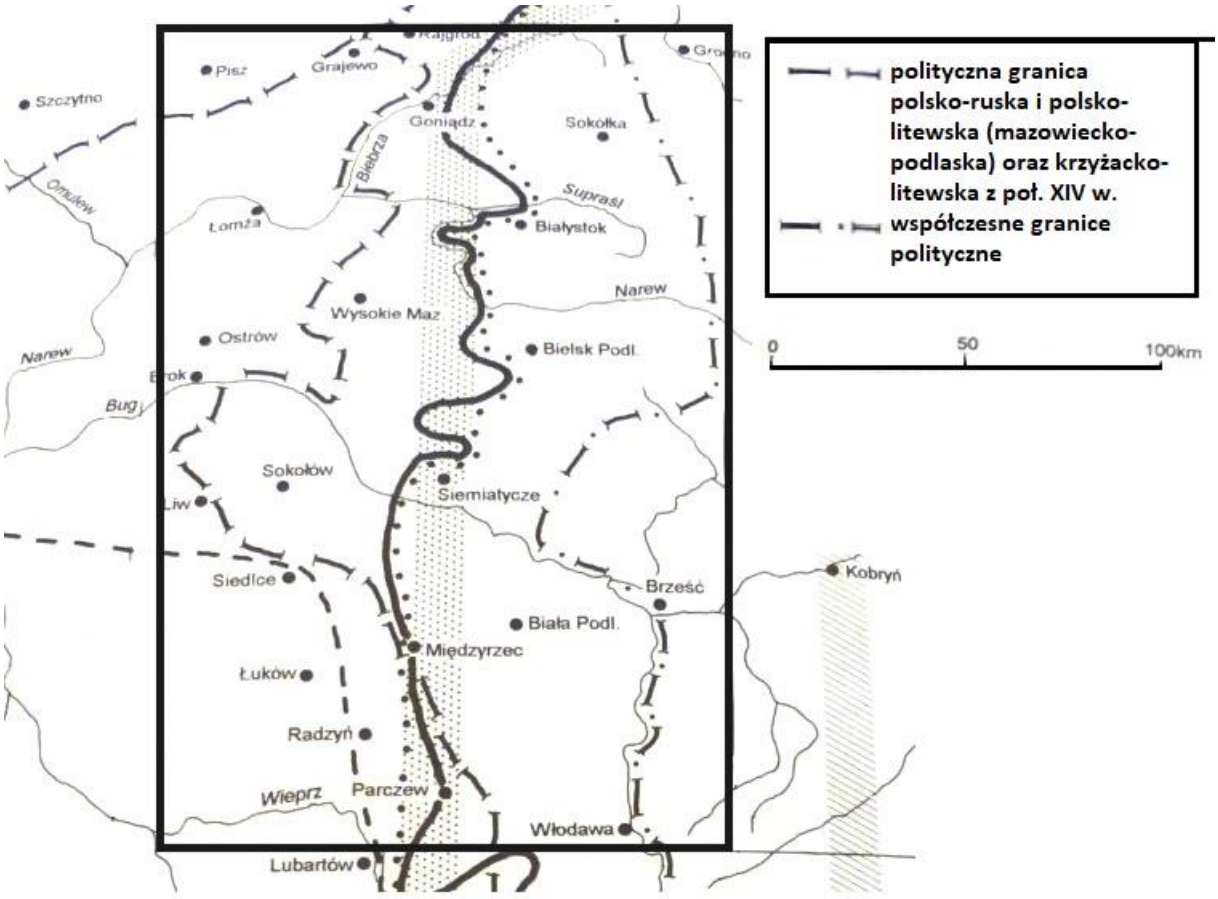

Mapa 16. Fragment mapy W. Makarskiego (1996, mapa 5) przedstawiający północną partię polsko-ruskie pogranicza (językowego i politycznego).

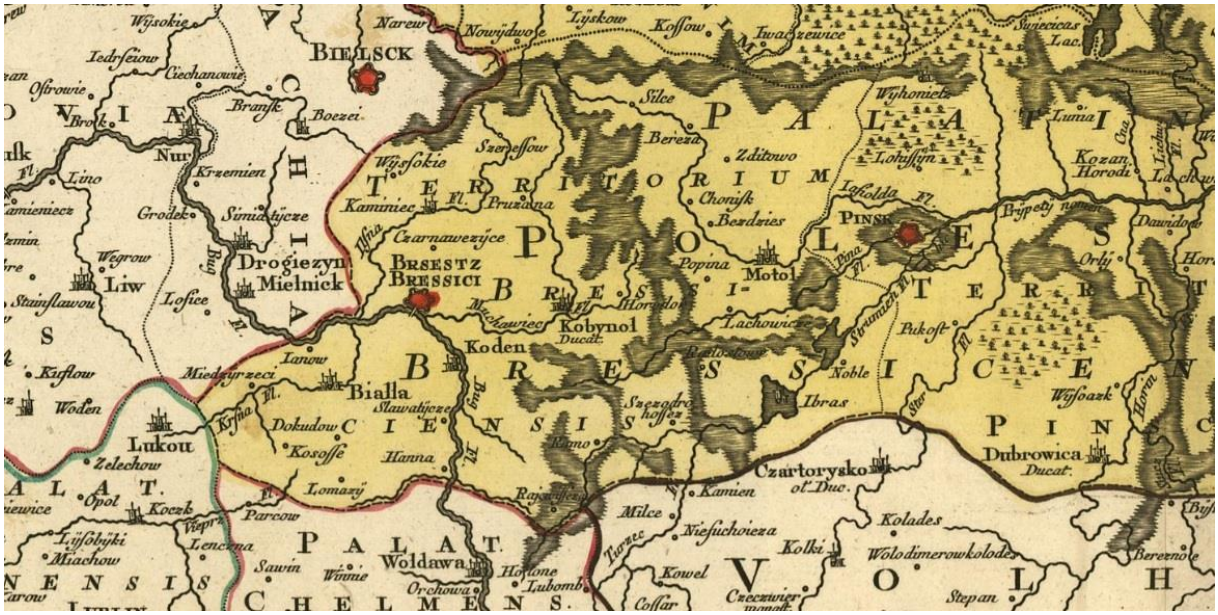

Mapa 17. Pogranicze polsko-litewskie na wycinku mapy Litwy Tobiasa Conrada Lottera (1778 r.). Na mapie zaznaczono pas poleskich bagiem rozciągający się na wschód od Bielska i Kobrynia (Kobybol), oddzielajacy te tereny od innych dzielnic Rusi (z Pińskiem i Zdzitowem) (źródło: https://www.loc.gov/resource/g7050.ct000058).

Mapa 18. Suraż, Brańsk, Bielsk, Kamieniec, Kobryń, Horodok (Czerniecz-Horodok?) i Noble (Niebl) oraz bagna poleskie na mapie z 1613 r. (źródło: https://vkraina.com).

Mapa 19. Wycinek mapy *Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par district construite d'après d'arpentages, d'observations et de mesures prises sur les lieux. Dedidée à S. A. le prince de Prusse Jablonowski [...] par [...] J. A. B. Rizzi Zannoni* (1772 r.) ukazujący Nobel i pas bagien poleskich (źródło: https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/36142/edition/41839/content).

VI. 3. Zachodnia granica Rusi Halicko-Wołyńskiej:

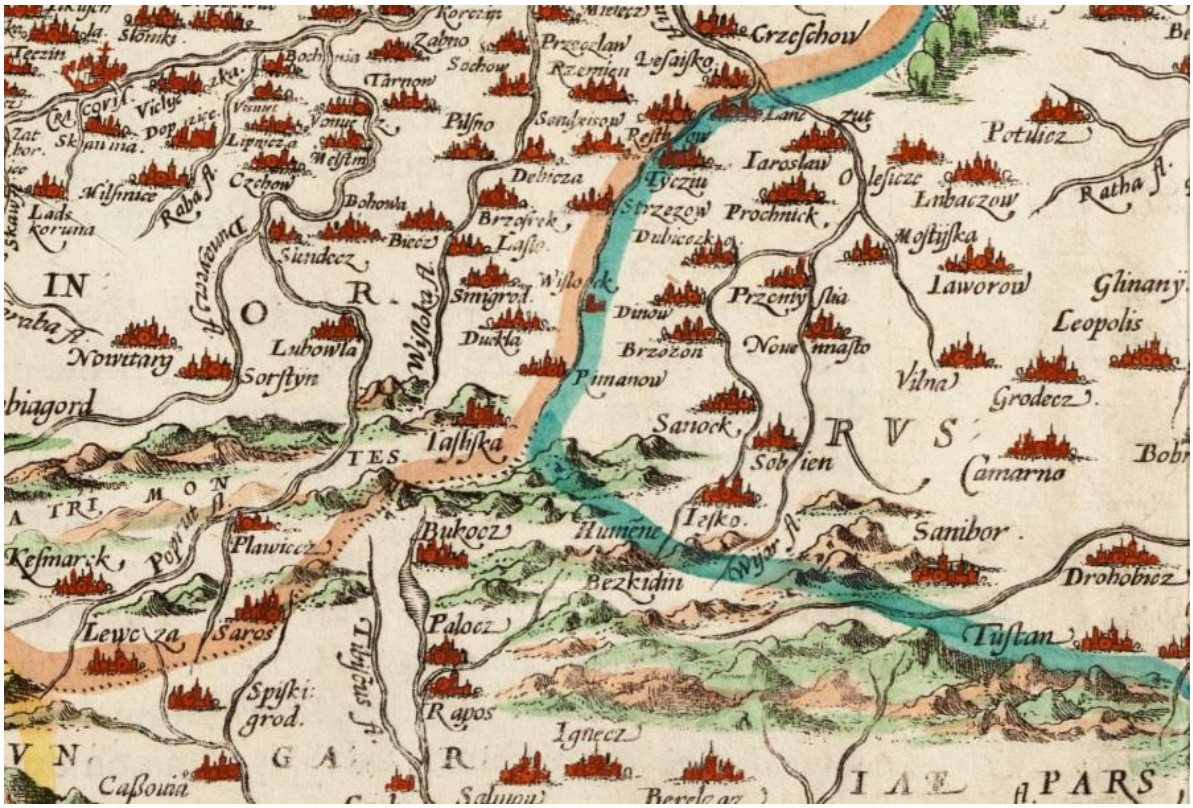

Mapa 20 i 21. (Na poprzedniej stronie): Porównanie obrazu pogranicza polsko-rusko-węgierskiego (polsko-węgierskiego z powiatem bieckim i ziemia sanocką) z map W. Grodeckiego z XVI w. (u góry) i G. Rizzi Zannoniego z XVIII w. (u dołu) (źródło: https://vkraina.com; https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/36142/edition/41839/content)

Mapa 22. Granica Małopolski i Rusi na odcinku między Rzeszowem i Krzeszowem na mapie G. Rizzi Zannoniego (1772 r.) (źródło: https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/36142/edition/41839/content).

Mapa 23. Międzyrzecze Wisły i Bugu, pogranicze polsko-ruskie na odcinku dorzecza Wieprza na fragmencie mapy Litwy z 1613 r. (źródło: https://vkraina.com)

Mapa 24. Dorzecze górnego i środkowego Wieprza (z latopisowymi grodami ruskimi XIII w.) w ramach ziemi chełmskiej według T. Dzieńkowskiego (2014, rys. 1, 152).

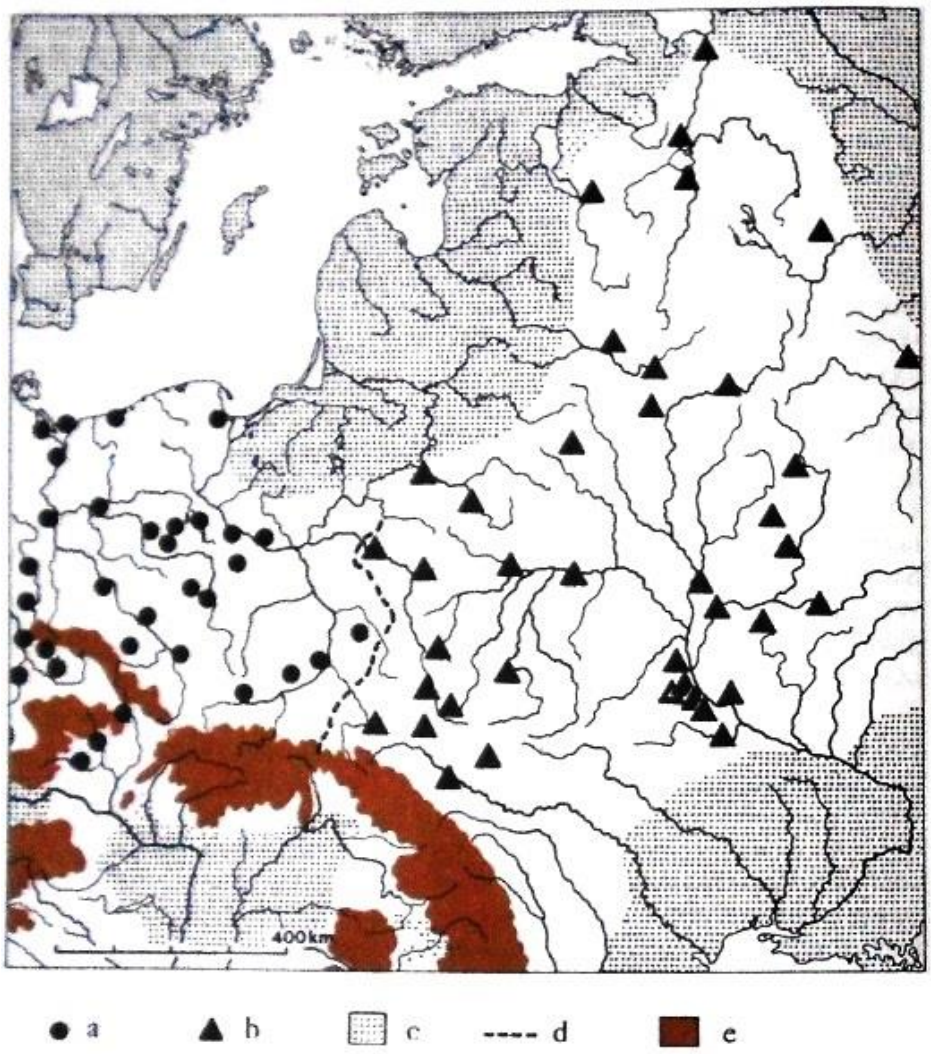

Mapa 25. Pogranicze polsko-ruskie w okresie konsolidacji podziału słowiańszczyzny zachodniej i wschodniej (XII w.) według M. Parczewskiego (1991, rys. 7, 64).

Mapa 26. Polska za panowania Kazimierza Sprawiedliwego i Leszka Białego (2. poł. XII-pocz. XIII w.) według J. Wyrozumskiego (za: Wołoszyn 2007, ryc. 1, 178): a – granica państwa Kazimierza Sprawiedliwego w 1194 r. (wraz z ziemią drohiczyńską), b – zachodnia część ziemi krakowskiej przekazana Mieszkowi Plątonogiemu w 1177 r., c – współczesne granice Polski.

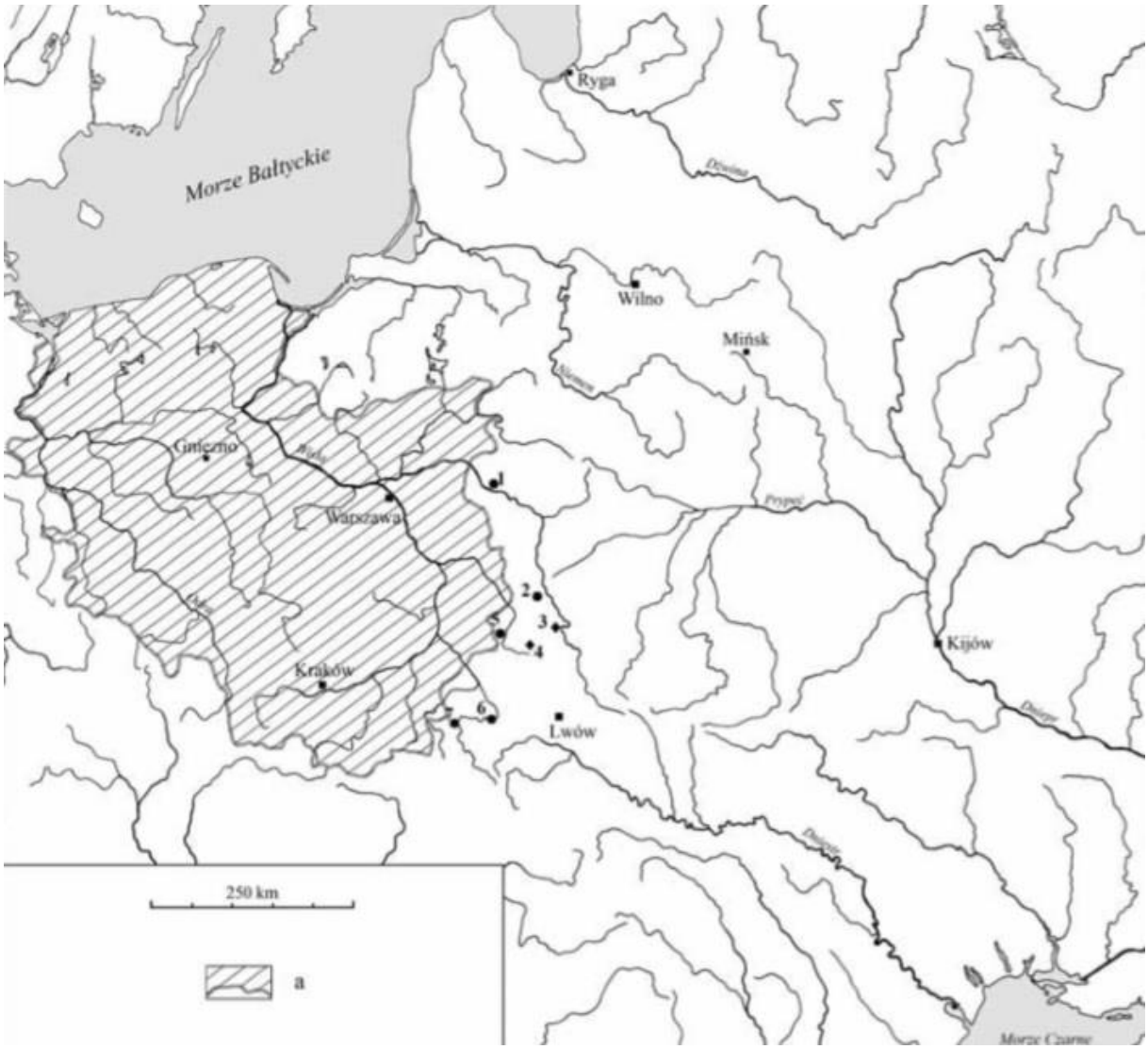

Mapa 27. Tzw. Grody Czerwieńskie i inne grody wschodniej Polski na tle zasięgu terytorialnego monarchii Piastów ok. 1138 r. według M. Wołoszyna (2013, ryc. 3, 94): a – obszar monarchii piastowskiej, 1 – Drohiczyn, 2 – Chełm, 3 – Gródek (Wołyń), 4 – Sąsiadka (Sutiejsk), 5 – Czermno (Czerwień), 6 – Przemyśl, 7 – Trepcza (Sanok).

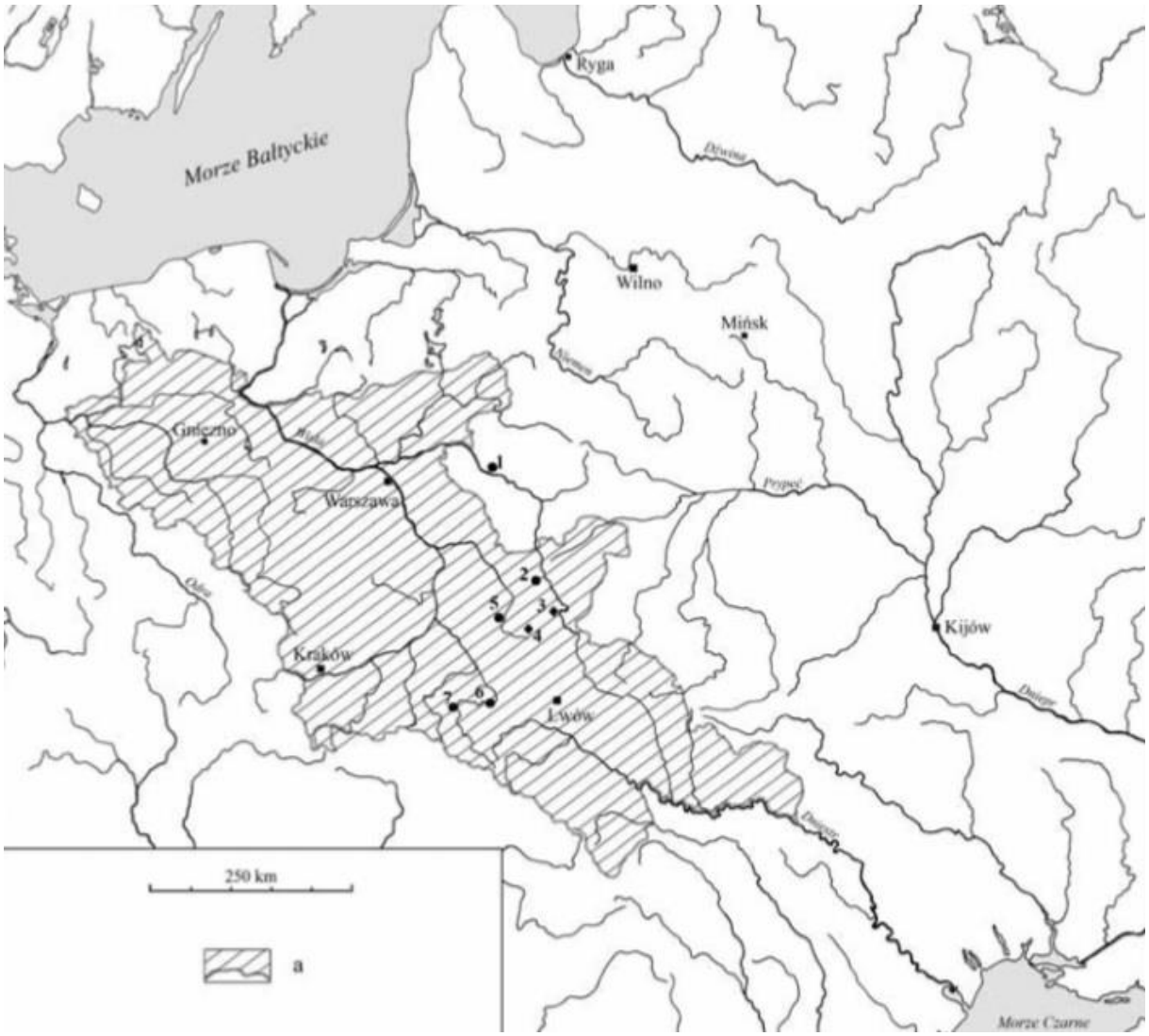

Mapa 28. Tzw. Grody Czerwieńskie i inne grody wschodniej Polski na tle jej granic z ok. 1370 r. według M. Wołoszyna (2013, ryc. 4, 95): a – terytorium Korony, 1-7 grody wymienione powyżej (por. mapa 28).

VI.4. Południowe rubieże Rusi:

Mapa 29. Przebieg granicy polsko(rusko)-węgierskiej opartej o łuk Karpat – w granicach ziemi żydaczowskiej oznaczone zostały znane z XIV-wiecznych źródeł Tuchla i Skole. (źródło: https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/36142/edition/41839/content).

Mapa 30. Fragment XVII-wiecznej mapy Pokucia G. Beauplana przedstawiający pogranicze polsko-mołdawskie z Kołomyją, Śniatynem, Szypińcami (Czypince) i Czerniowcami (źródło: https://vkraina.com).

Mapa 31. Podole i Bukowina (należąca do Mołdawii) na *Amplissima Ucraniae Regio Palatinatus Kioviensem et Braclaviensem* (1742 r.) (źródło: https://vkraina.com).

Mapa 32. Granica polsko(rusko)-moldawska na Dniestrze na wycinku mapy G. Rizzi Zannoniego (1772 r.) z Dźwinogrodem, Kamieńcem Podolskim i Chocimiem (źródło: https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/36142/edition/41839/content).

Mapa 33. Wycinek mapy G. Rizzi Zannoniego (1772 r.) z Kaljusem i Lomačyncami (źródło: https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/36142/edition/41839/content).

Mapa 34. Grodziska z X-XIV w. położone w granicach obwodu czerniowieckiego według I. Voznego (2010, mapa 1, 43): а – tzw. twierdze książęce, б – zamki feudalne, в – strażnice, г – grodziska kultowe, д – stanowiska o nieokreślonej funkcji. Grody międzyrzecza Dniestru i Prutu (lub nawet Seretu) uznawane są za południowe rubieże ziemi halickiej, choć sama „granica" jest umowna (opracowania na ten temat ograniczają się zazwyczaj do mapowania stanowisk z terenu Ukrainy, uznają także niektóre stanowiska z wieku XIV za grody ruskie w sensie państwowym).

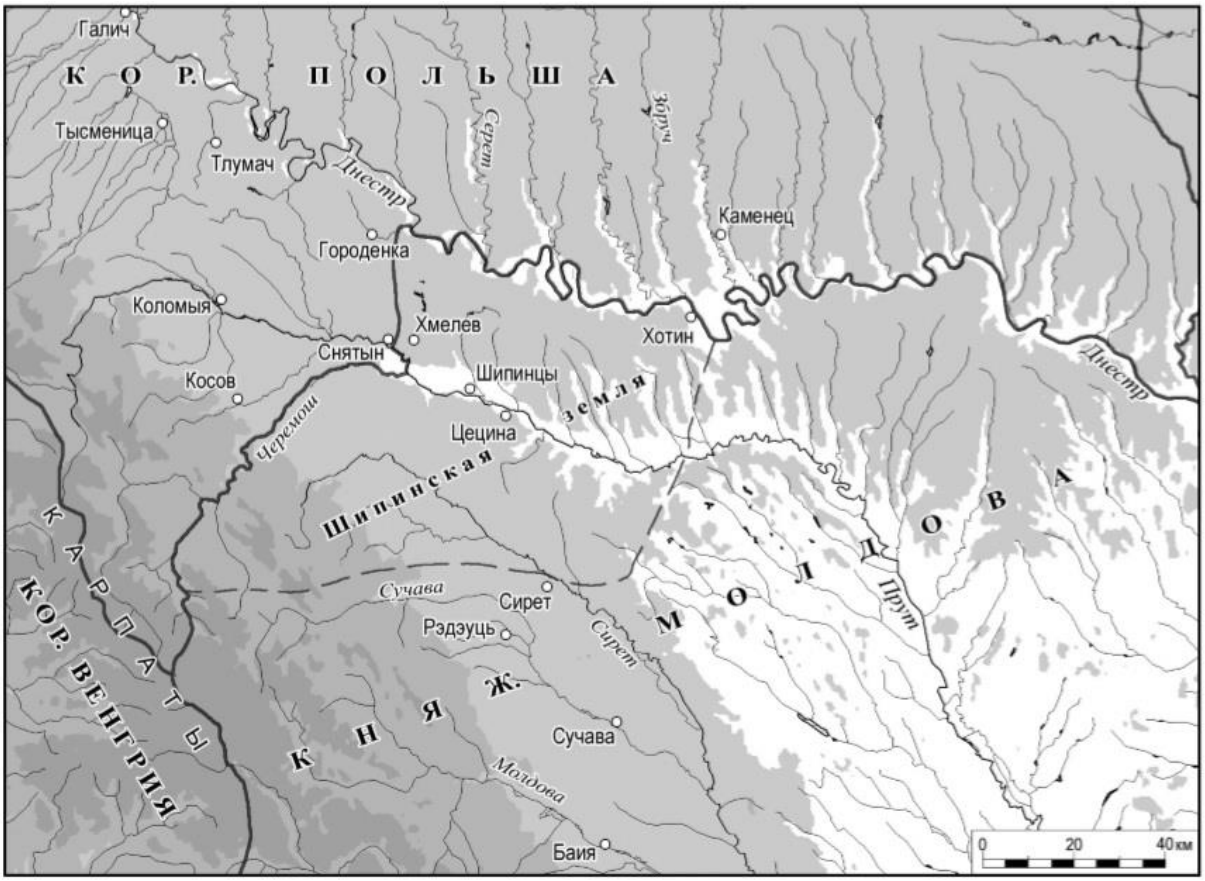

Mapa 35. Tzw. ziemia szypińska, znana ze źródeł 2. poł. XIV-XV w. wydzielnona w ramach nowo powstałej Mołdawii (za: А. Балух 2010, mapa 1, 28), z centrami wołości: Chmielowem, Cecynem i Chocimiem.

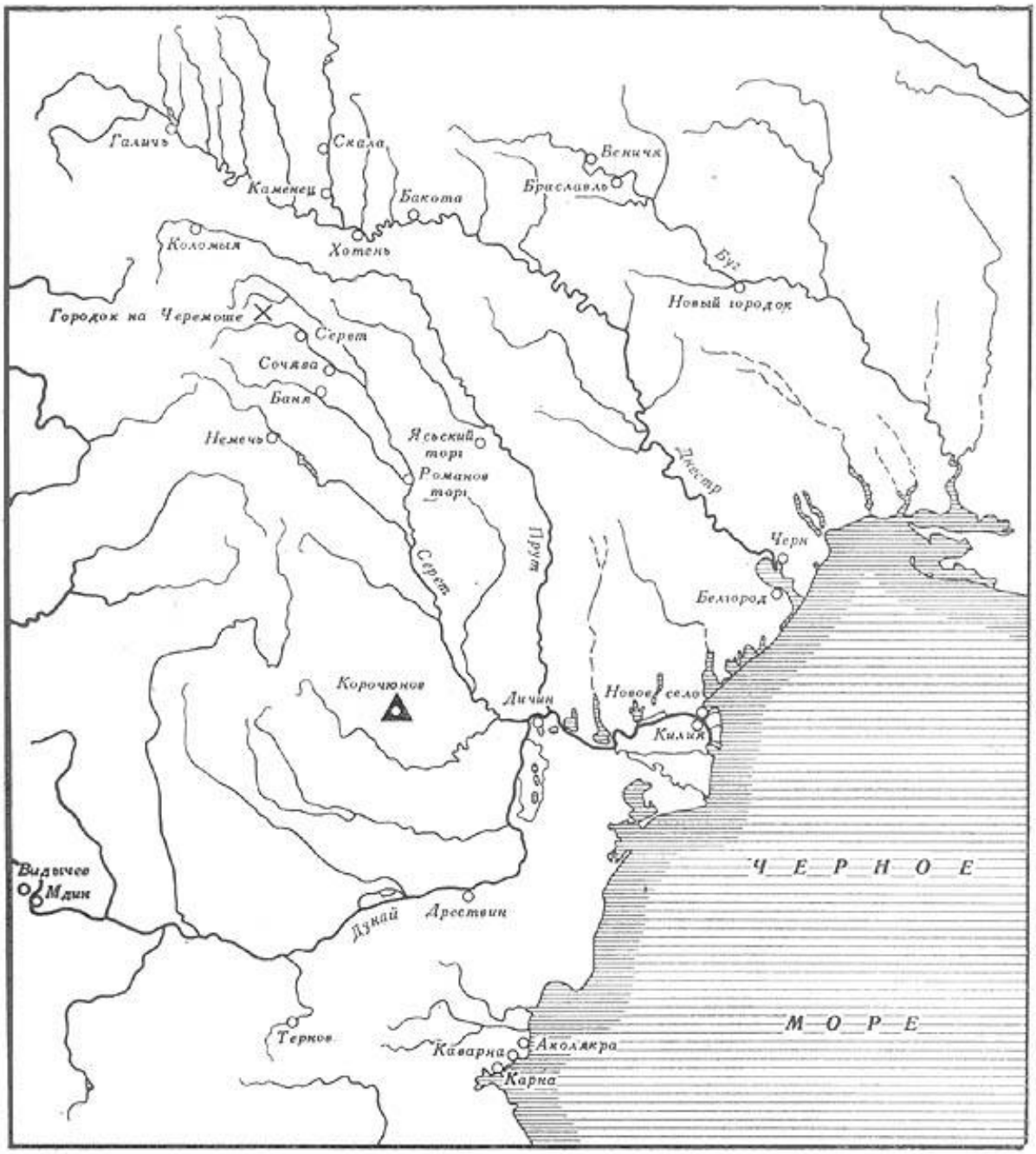

Mapa 36. Grody wołoskie (np. Chocim), bułgarskie i „polskie" (podolskie) ze *Spisu grodów ruskich dalszych i bliższych* według M. Tichomirova (1979, rys. 1, 97).

VI. 5. Pogranicze wołyńsko-kijowskie:

Mapa 37. Dorzecze Słuczy na mapie *Magni Ducatis Lithuaniae Caeterarumque Regionum Illi Adjacentum* (...) z 1613 r. Na zachód Słuczy oznaczono m.in. Korzec i Izjasław (Zasław), zaś nad samą rzeką widoczne są miasta uznawane za latopisowe grody bołochowskie takie, jak Połonne czy Zwiahel (d. Wozwiahl) (źródło: https://vkraina.com)

Mapa 38. Pobože (Międzybóż) i południowa partia tzw. ziemi bołochowskiej na mapie Litwy z 1613 r. (źródło: https://vkraina.com)

Mapa 39. Grody Pohorynia w XII-1. poł. XIII w. według B. Pryščepy (2016, rys. 124, 195): 1 – granice wołości, 2 – granice księstw z XVI-XVII w. Na lewym brzegu Słuczy oznaczono grody uznawane za ośrodki tzw. ziemi bołochowskiej, znane z *Latopisu kijowskiego* i *Kroniki halicko-wołyńskiej*: Zwiahel (Wozwiahl), Golsko, Połonne, Kołodjażyn, Derewicz, Kobud i Gubin.

VI.6. Mapy stanowisk z Katalogu i tabel (V.1-V.13):

Mapa 40. Rozmieszczenie pozostałości pewnych i domniemanych grodów ziemi halickiej i wołyńskiej ujętych w Katalogu (cz. I i II) na tle podziału administracyjnego Polski, Białorusi i Ukrainy (● – stanowiska z cz. I Katalogu; ⊙ - stanowiska z cz. II Katalogu).

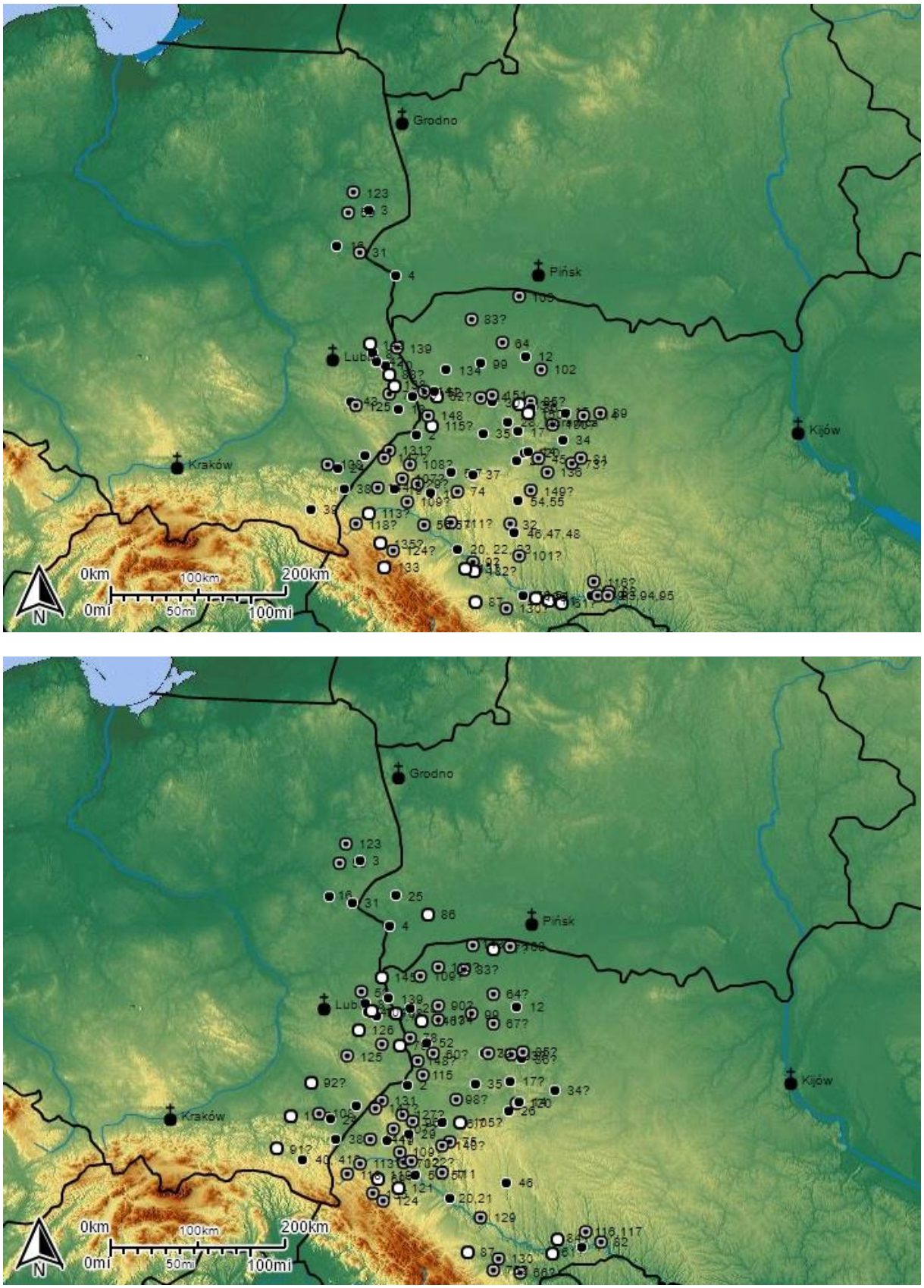

Mapa 41 i 42. Stanowiska z cz. I i II Katalogu datowane na kon. X-XIII lub kon. X-poł. XIII (u góry) i 2. poł. XIII - XIV w. (u dołu): ● – grody z cz. I Katalogu, ⊙ -grody z cz. II Katalogu (odnalezione w terenie), ○ – grody z cz. II Katalogu (grody domniemane), ♁ - inne grody.

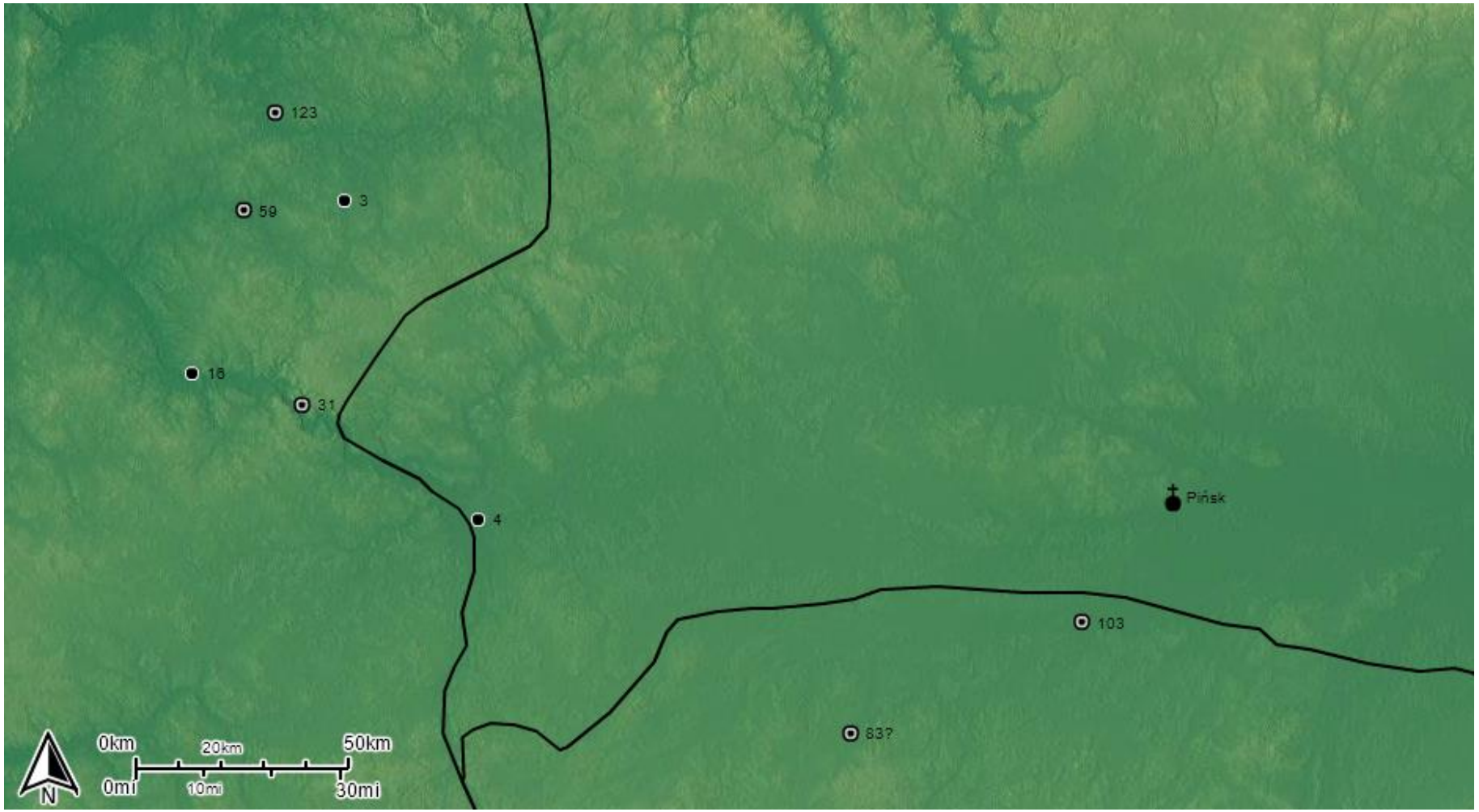

Mapa 43. Grody z kon. X - poł. XIII w. na terenie Podlasia i Pobuża (stanowiska z cz. I i II Katalogu; ● – stanowiska z cz. I, ⊙ - stanowiska z cz. II, ♁ - inne grody.

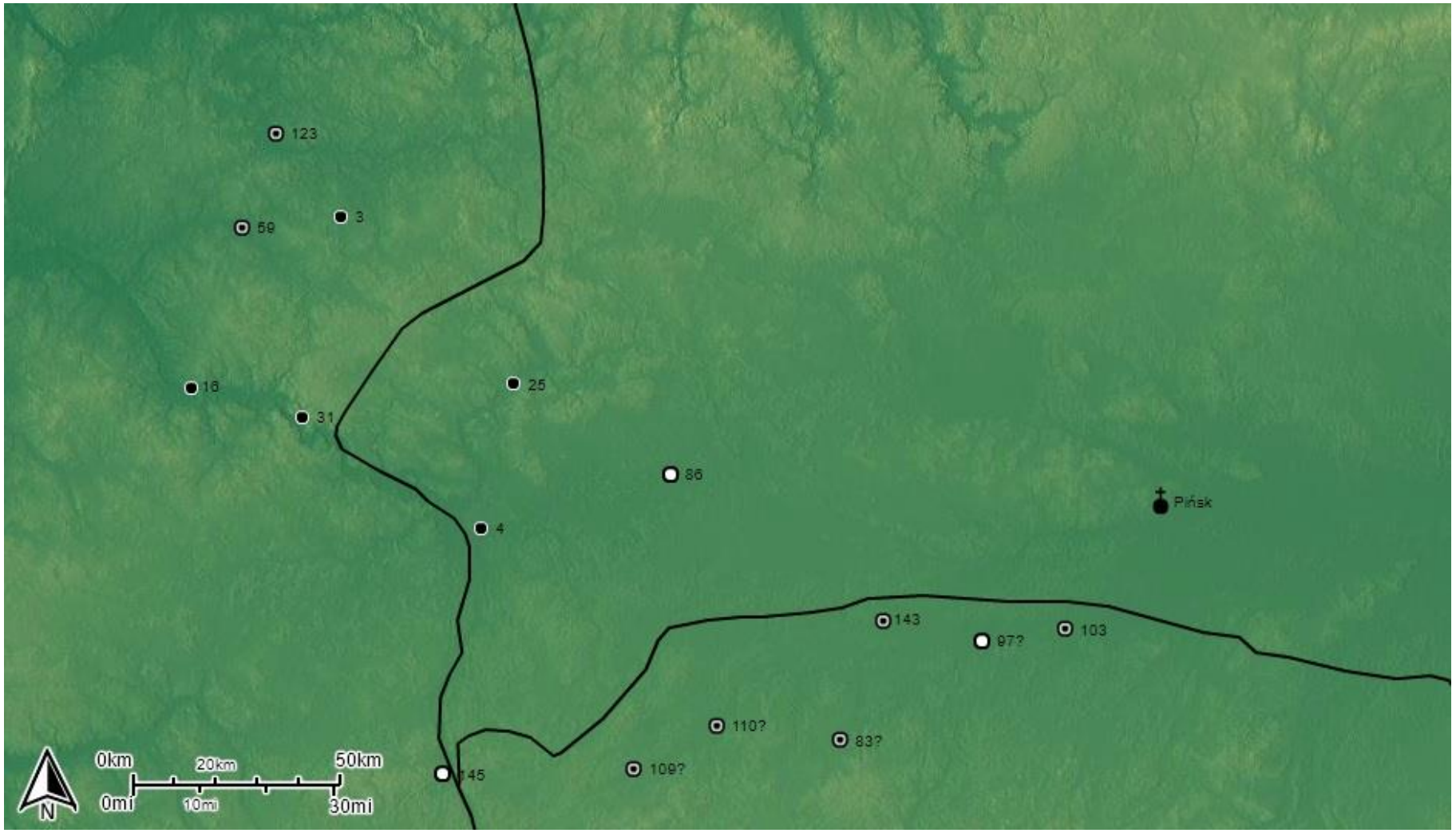

Mapa 44. Grody z 2. poł. XIII- 1. poł. XIV w. na terenie Podlasia i Pobuża (stanowiska z cz. I i II Katalogu; ● – stanowiska z cz. I, ⊙ - stanowiska z cz. II , ○ – grody domniemane z cz. II, ♁ - inne grody).

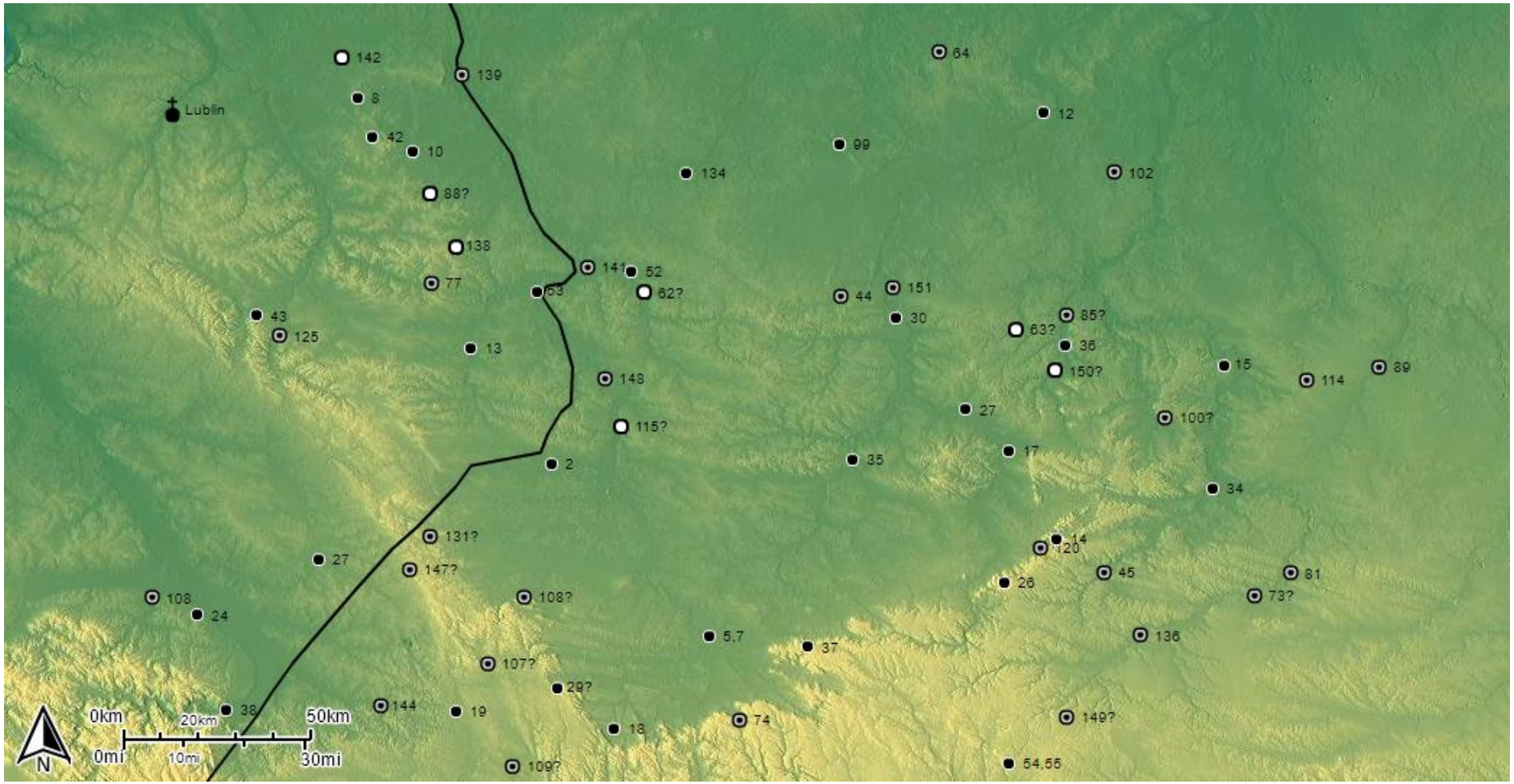

Mapa 45. Grody Lubelszczyzny i Wołynia w kon. X-poł. XIII w. (stanowiska z cz. I i II Katalogu; ● – stanowiska z cz. I, ⊙ - stanowiska z cz. II, ○ – grody domniemane z cz. II, ♁ - inne grody).

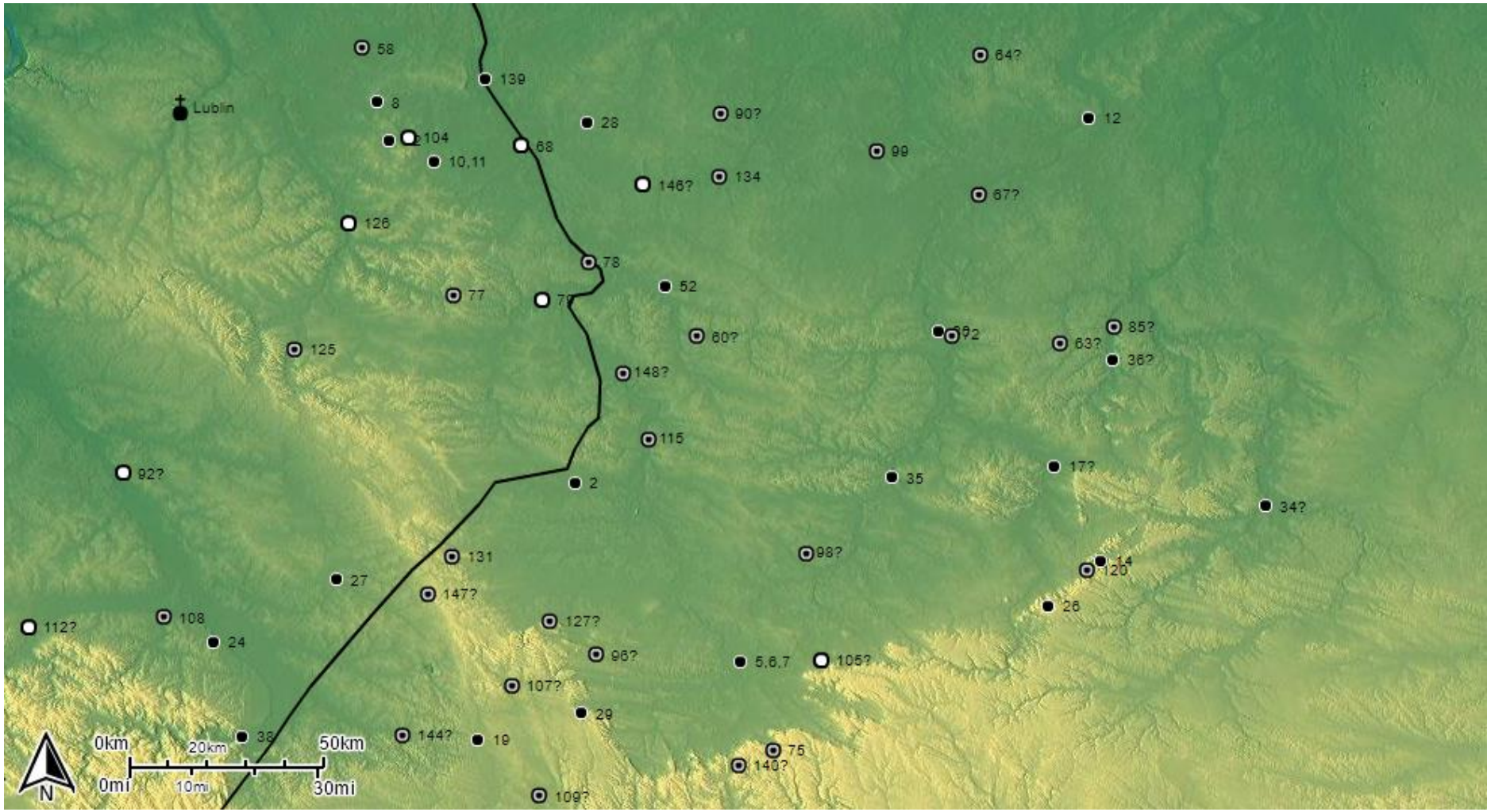

Mapa 46. Grody Lubelszczyzny i Wołynia w 2. poł. XIII-1. poł. XII1 w. (stanowiska z cz. I i II Katalogu; ● – stanowiska z cz. I, ⊙ - stanowiska z cz. II , ○ – grody domniemane z cz. II, ♁ - inne grody).

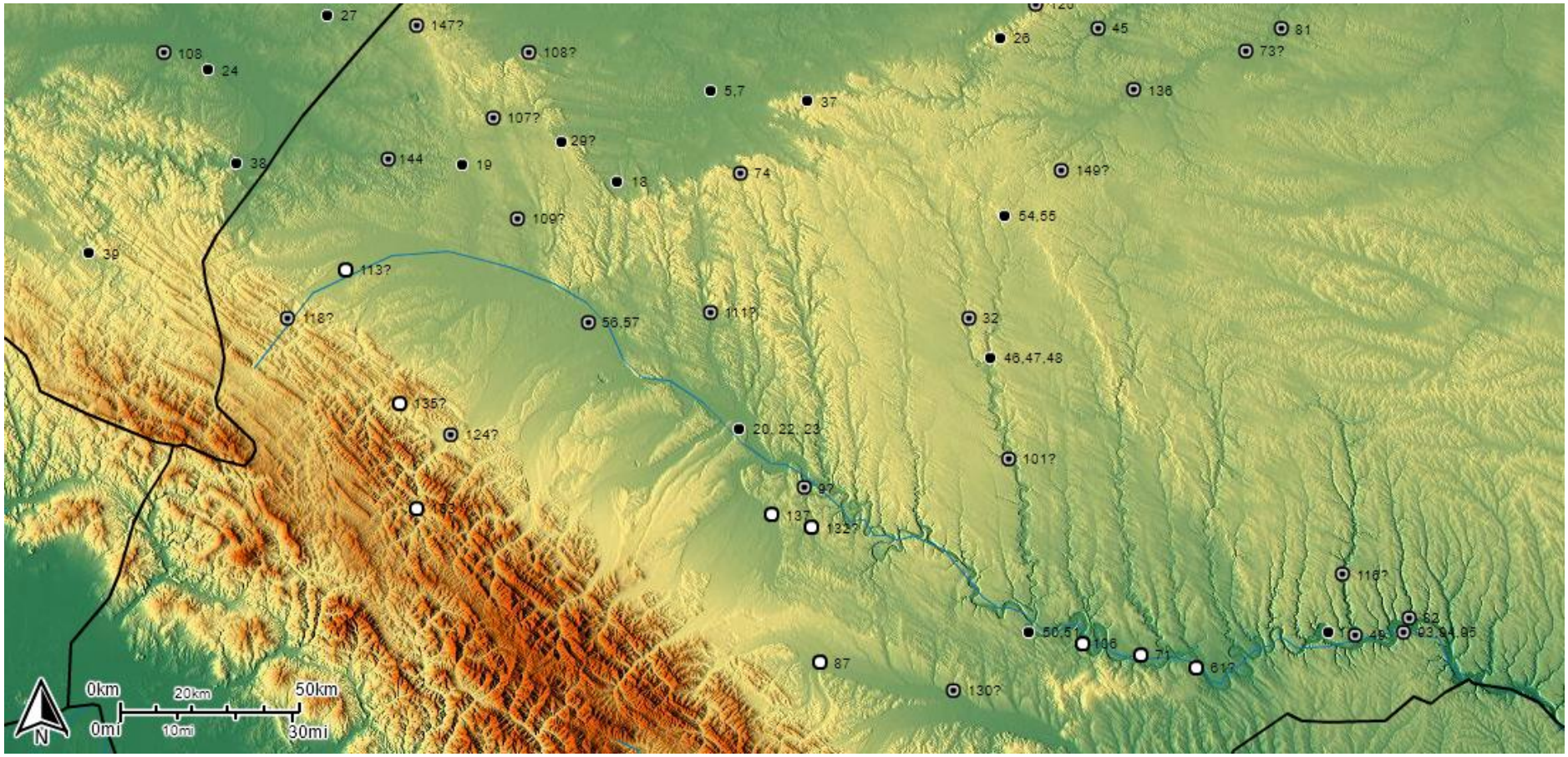

Mapa 47. Grody ziemi halickiej w kon. X- poł. XIII (stanowiska z cz. I i II Katalogu; ● – stanowiska z cz. I, ⊙ - stanowiska z cz. II , ○ – grody domniemane z cz. II, ♁ - inne grody).

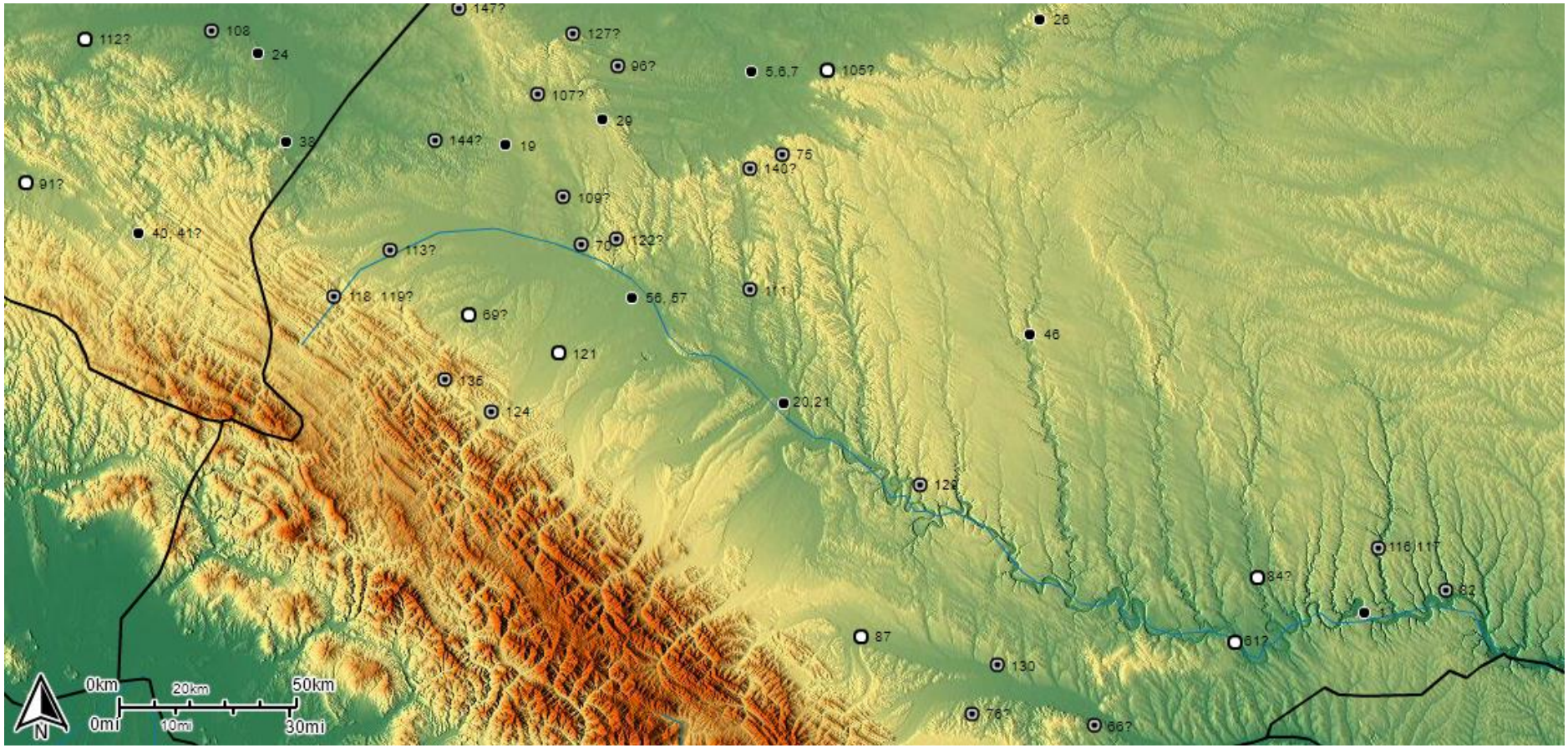

Mapa 48. Grody ziemi halickiej w 2. poł. XIII- 1. poł. XIV w. (stanowiska z cz. I i II Katalogu; ● – stanowiska z cz. I, ⊙ - stanowiska z cz. II , ○ – grody domniemane z cz. II, ♁ - inne grody).

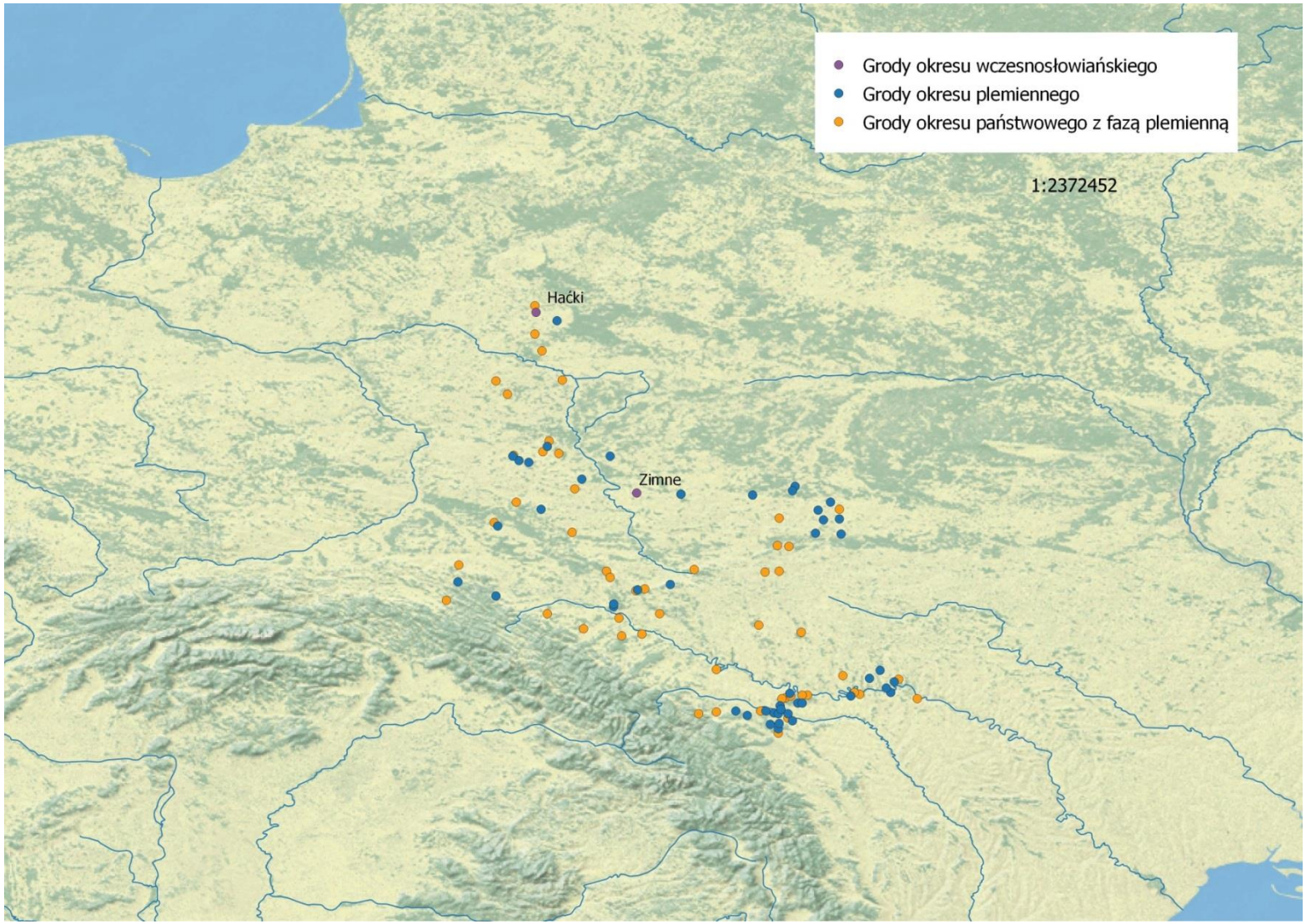

Mapa 49. Pozostałości grodów przedpaństwowych na terenie późniejszej Rusi Romanowiczów (stan. z tabeli V.2-V.13).

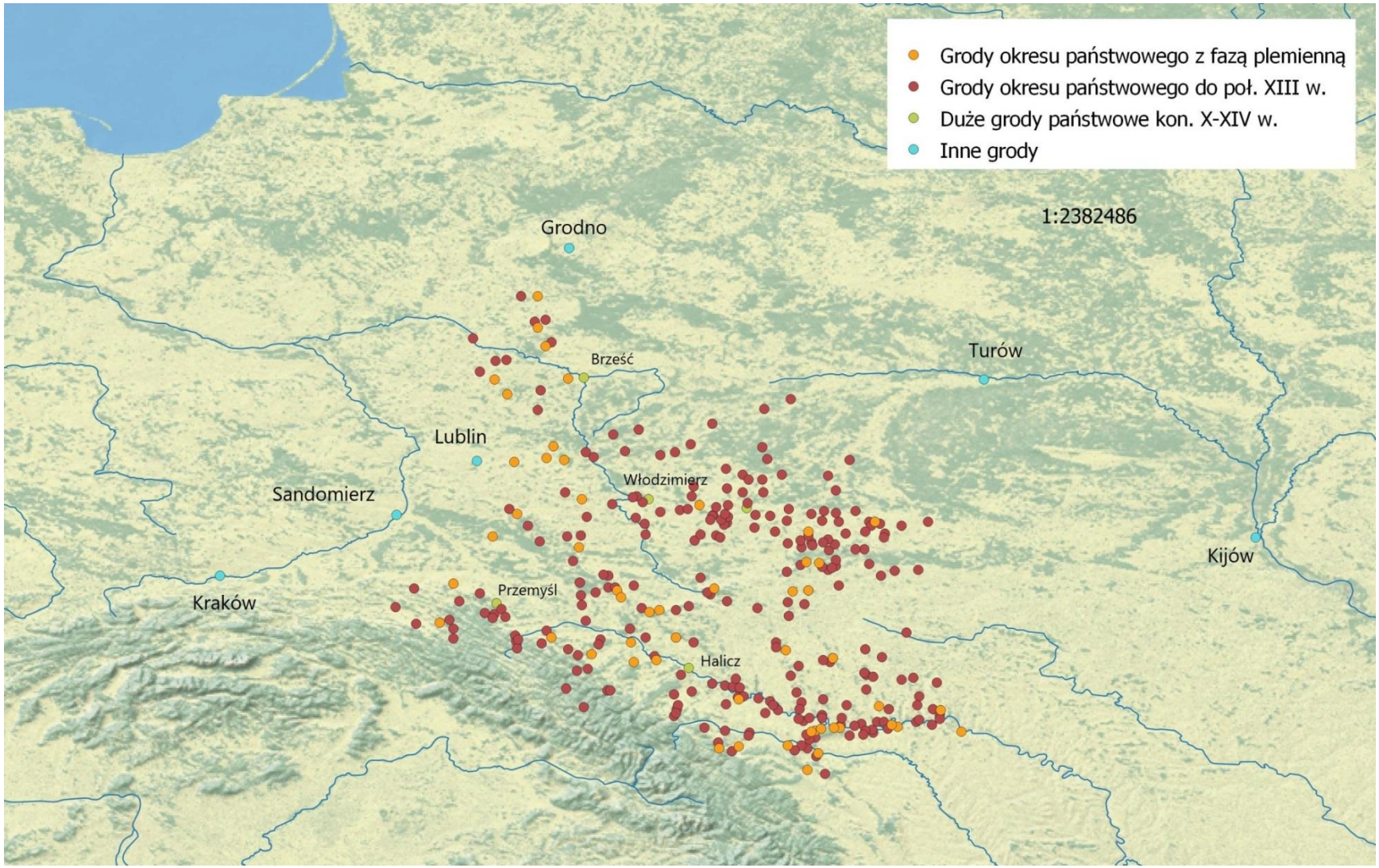

Mapa 50. Pozostałości grodów kon. X-poł. XIII w. na terenie ziemi halickiej i wołyńskiej.

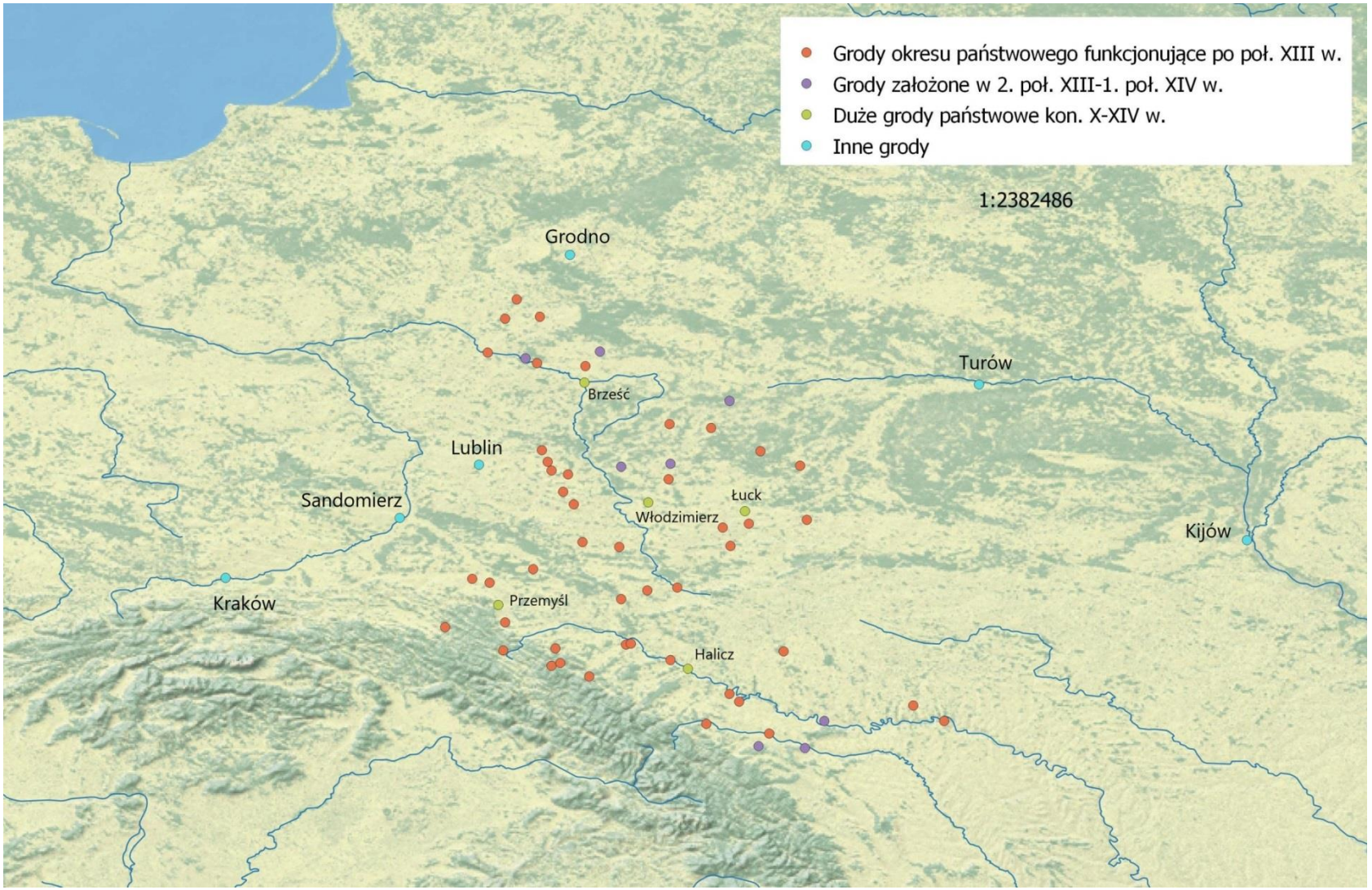

Mapa 51. Pozostałosci grodów staroruskich nadal funkcjonującch w 2. poł. XIII-XIV w. lub grodów założonych w tym okresie na terenie Rusi Romanowiczów.

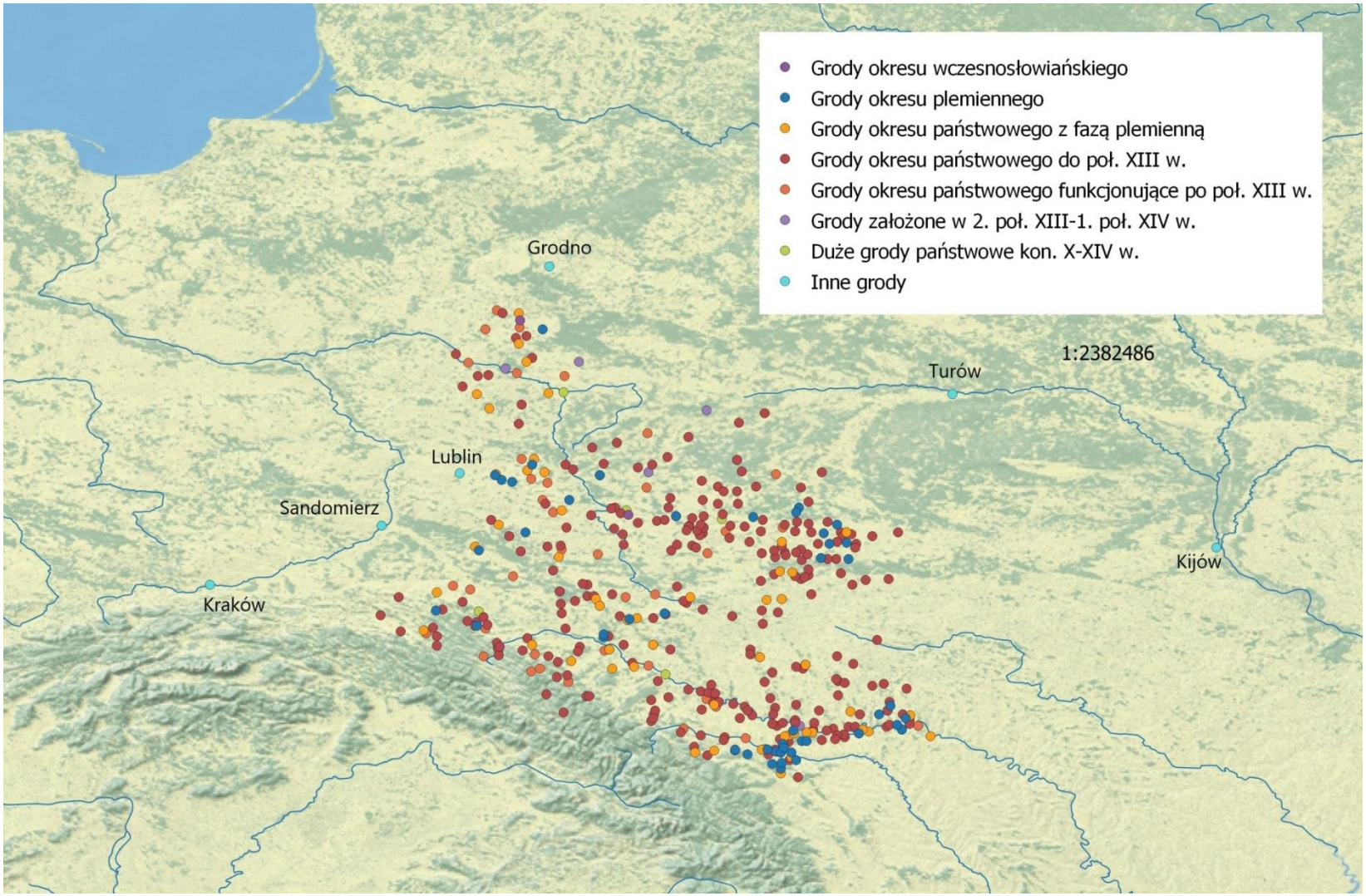

Mapa 52. Pozostałości grodów z VI-1. poł. XIV w. z terenu ziemi wołyńskiej, halickiej i późniejszej Rusi Romanowiczów.

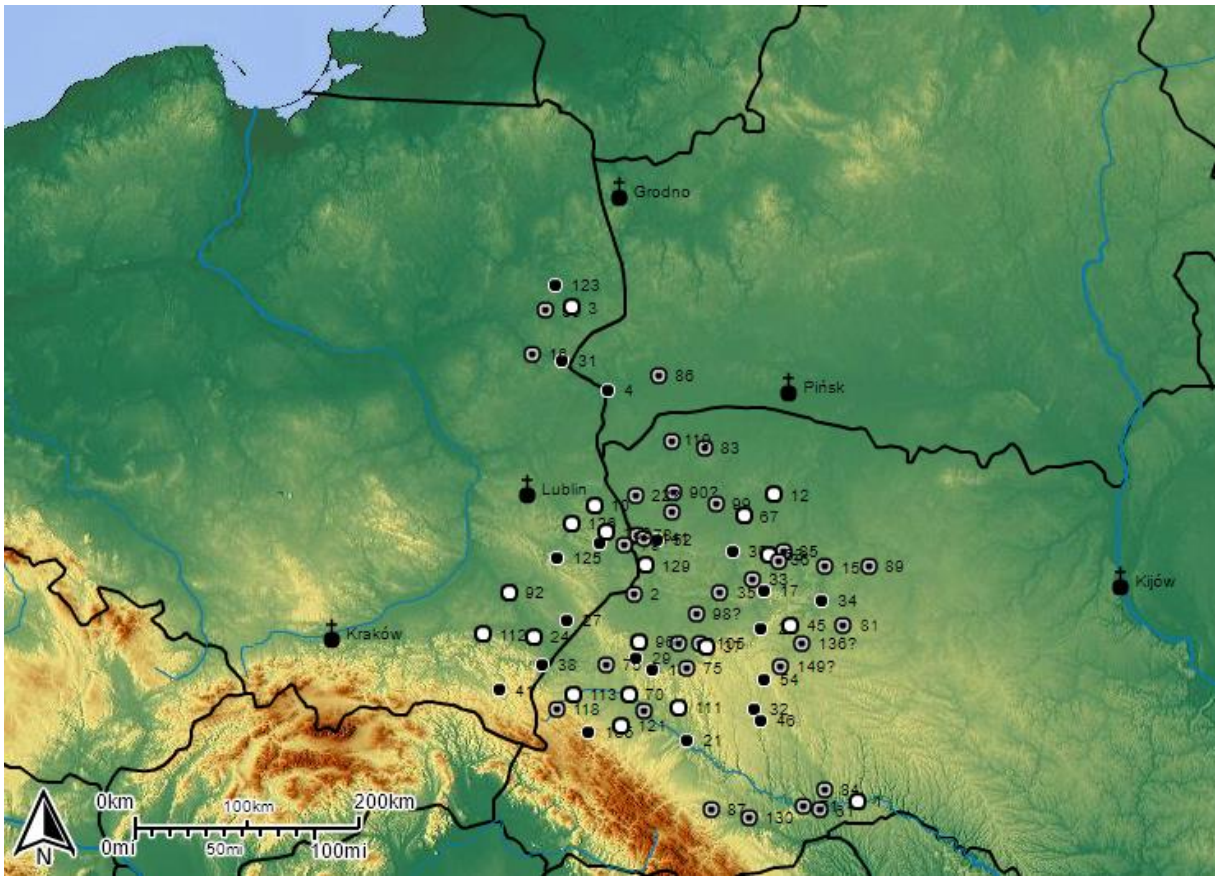

Mapa 53. Zamki wzniesione na grodach wymienionych w Katalogu po 1340 r. do XVIII w.: ● – zamki wzniesione na głównym członie grodu, ⊙ - zamki domniemane, wzniesione na głównym członie grodu, ○ – zamki wzniesione w miejscu innym niż główny człon grodu (lub w miejscu domniemanego grodu).

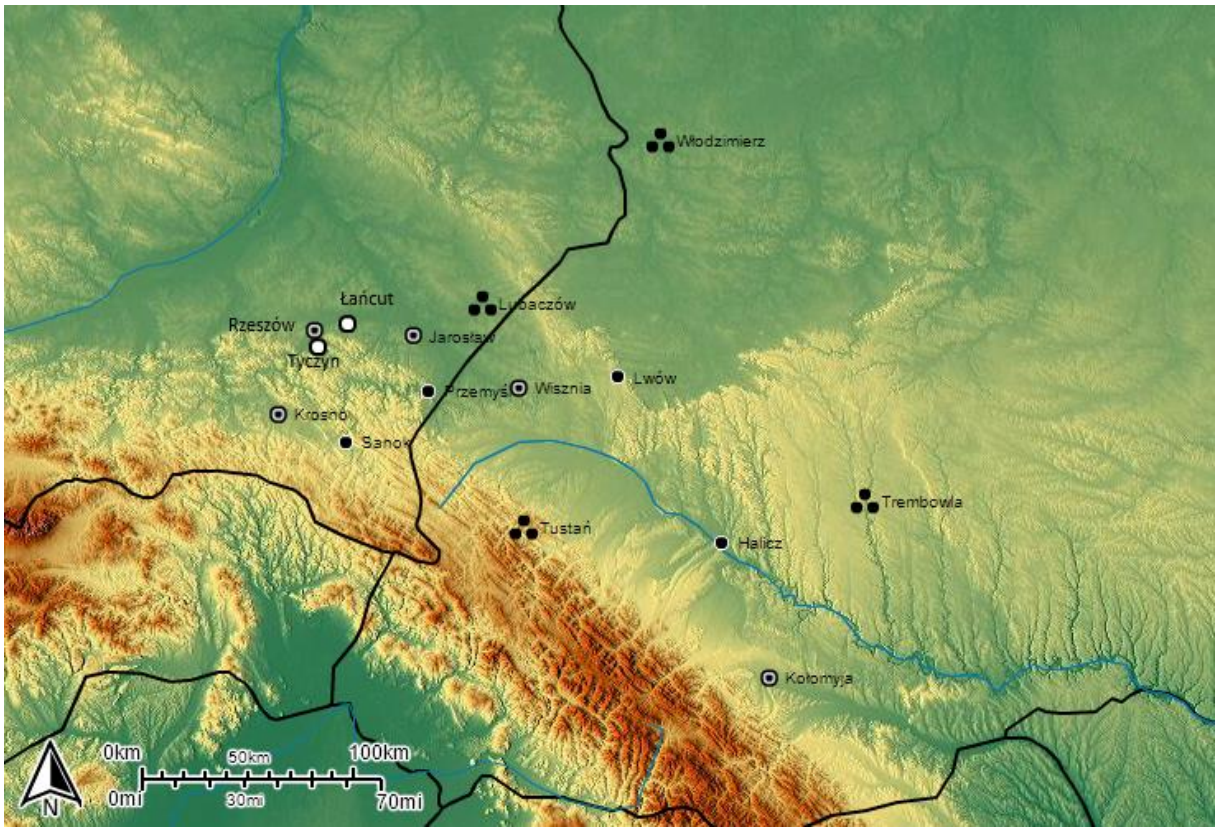

Mapa 54. Zmiany w strukturze grodowo-miejskiej w obrębie dawnej Rusi Romanowiczów do 1370 r.: ● – grody ruskie, które otrzymały dokumenty lokacyjne (bądź ich potwierdzenie), a także w ich obrębie wzniesiono zamki, ⊙ - miasta lokowane na prawie niemieckim na terenie grodów ruskich (do 1370 r.) ○ – miasta lokowane na prawie niemieckim na terenie ośrodków bez tradycji grodowej (lokacje „na surowym korzeniu"), ∴ - „zamki" zbudowane lub odbudowane przez Kazimierza Wielkiego (na terenie grodów ruskich).

Monika Kamińska

Instytut Archeologii UJ

Grody południowo-zachodniej Rusi w okresie od 1240 do 1340 r. w świetle źródeł archeologicznych i historycznych.

Praca doktorska

VII. Katalog stanowisk

KATALOG

W doborze stanowisk włączonych do katalogu, zgodnie z założeniami pracy, za klucz obrane zostały nazwy własne grodów (lub punktów osadniczych, które grodami być mogły) znane z ruskich latopisów i innych źródeł dotyczących X-XIV. W pierwszej części katalogu znalazły się grody zidentyfikowane przez badaczy z konkretnymi stanowiskami i choć częściowo przebadane archeologicznie. W części II znalazły się grody zidentyfikowane lub domniemane, stanowiska archeologiczne, których chronologię określono jedynie na podstawie wzmianek źródłowych i znalezisk powierzchniowych, a także znane ze źródeł punkty osadnicze, co do obronności których można mieć zastrzeżenia (co oznacza, że na obecnym etapie ich rozpoznania nie można potwierdzić istnienia reliktów wałów z interesującego nas okresu dziejów Rusi). W części III znalazło się zestawienie znanych ze źródeł miejscowości (potencjalnych grodów), których nie udało się odnaleźć, jak i miejscowości, zdaniem autorki, prawdopodobnie błędnie uznawanych przez badaczy za grody ruskie.

Wybór grodów znanych ze źródeł pisanych, jako grupy poddanej analizie, był oczywiście podyktowany perspektywą pozyskania jak największej ilości informacji na temat dziejów grodów w stosunkowo słabo rozpoznanym archeologicznie stuleciu (1240-1340 r.) i możliwością zastosowania do ich poszukiwania i analizy metody retrogresywnej. Ponadto, grody „historyczne" zazwyczaj jako pierwsze przykuwają uwagę badaczy, w tym również archeologów. W trakcie przeszukiwania źródeł pisanych i literatury pod kątem doboru stanowisk do katalogu zdałam sobie sprawę, że zaprezentowanie syntezy wiedzy historycznej i archeologicznej, zwłaszcza w odniesieniu okresu 1240-1340 r., wymagać może nieco odmiennego podejścia, niż klasyczny katalog stanowisk archeologicznych.

W prezentowanym Katalogu w pierwszej kolejności przedstawione zostały grodziska, które w sposób całkowicie pewny lub w dużym stopniu prawdopodobny możemy identyfikować jako relikty grodów, wymienianych w latopisach od końca X do XIV w. W prawie wszystkich przypadkach w odniesieniu do konkretnego grodu w Katalogu zamieszczone zostały informacje o jednym, konkretnym grodzisku, będącym pozostałością owego ośrodka. W kilku przypadkach zamieszczam jednak informacje (jako osobne „hasła" w Katalogu) o dwóch (lub większej liczbie) grodzisk z terenu jednej miejscowości lub z miejscowości sąsiadujących bezpośrednio ze sobą, z których jedno jest najpewniej pozostałością konkretnego grodu latopisowego. Najczęściej chodzi w takich przypadkach o

nieodległe od siebie grodziska, których badania archeologiczne wykazały funkcjonowanie ich jako założeń obronnych w tym samym, interesującym nas okresie. Wyniki badań takich obiektów mogą wskazywać na funkcjonowanie tych grodów w tym samym czasie, nie dają jednak niestety odpowiedzi na pytanie: który z nich był przedmiotem zainteresowania latopisarza (z sytuacją taką mamy do czynienia np. we wzmiankowanym lakonicznie latopisowym Zbarażu, Zudeczu czy Wasiliewie). Jeszcze bardziej skomplikowane jest zagadnienie „wielogrodowości" Halicza (ale i innych ośrodków, np. Trembowli), w którego przypadku nie ma oczywiście żadnych wątpliwości, że w interesującym nas okresie gród wymieniany w latopisach funkcjonował na obszarze, na którym archeologowie rozpoznali kompleks stanowisk znanych w literaturze archeologicznej i historycznej jako Halicz-Kryłos. Równocześnie jednak zarówno archeologowie, jak i historycy (podążający w tym przypadku za archeologami) badający Halicz i jego najbliższe okolice rozpoznali relikty co najmniej trzech innych grodów i kilku innych założeń określanych jako „człony" kompleksu Halicza, które funkcjonowały w tym samym czasie, co gród na stanowisku Halicz-Kryłos. Grody te, pełniące w tym czasie funkcje mniejszych założeń obronnych - rodzaju fortów broniących głównego grodu w Haliczu, otoczonych wałami siedzib możnowładczych lub tzw. obronnych monastyrów, tworzyły wraz z głównym grodem w Haliczu i towarzyszącymi mu licznymi osadami podgrodowymi, swoistą, niezmiernie rozbudowaną i połączoną siecią rozmaitych relacji przestrzennych i funkcjonalnych, „aglomerację". Nie jest to czymś zupełnie wyjątkowym na terenie Rusi, z podobnym skomplikowanym układem „aglomeracji" wokół największych grodów Rusi mamy do czynienia chociażby w przypadku Kijowa, gdzie prócz grodu właściwego (tzw. Grodu Włodzimierza, następnie poszerzanego o kolejne człony), za części składowe aglomeracji uznaje się inne kijowskie wzgórza, a także np. klasztor na Kłowie, Ławrę Pieczerską, która prawdopodobnie posiadała własne umocnienia, czy znane ze źródeł pisanych „dwory" w Berestowie czy Wydubiczach (por. np. Карпер 1958, 267-283; Толочко 1981, rys. 13, 33). Dla czytelnika nie będącego z wykształcenia archeologiem zdecydowanie bardziej czytelny byłby inny, niż przyjęty w prezentowanym Katalogu, sposób zamieszczenia informacji o takich skomplikowanych układach osadniczych wokół największych ośrodków centralnych Rusi pod władaniem Romanowiczów. Najłatwiej, jak sądzę, odbierane przez nie-archeologów byłoby jedno hasło „Halicz", w którym np. w punkcie „Uwagi" znalazłyby się informacje o towarzyszących głównemu grodowi (kompleks stanowisk Halicz-Kryłos) mniejszych grodach strażniczych, siedzibach możnowładczych i obronnych monastyrach. W tym przypadku jednak czytelnik ma przed sobą katalog stanowisk archeologicznych, z których każde ma własną historię badań, własne, wyinterpretowane z

wyników prac archeologicznych ramy chronologiczne, ewentualne fazy funkcjonowania, rozpoznania konstrukcji obronnych, mieszkalnych, gospodarczych, kultowych. Dla czytelności obrazu archeologicznych pozostałości poszczególnych grodów (niezależnie od funkcji, którą w „aglomeracji" np. przywołanego tu Halicza pełniły) uznałam, że właściwym będzie stworzenie dla każdego z takich stanowisk osobnego hasła. Aby nie było wątpliwości co do charakteru konkretnych obiektów, w uwagach zamieszczam informację, że zdaniem badaczy (są to oczywiście przede wszystkich archeologowie, ale też i historycy) konkretny gród (niezależnie od jego funkcji) wchodził ich zdaniem w skład skomplikowanego kompleksu grodów, cerkwi, monastyrów, osad i siedzib możnowładczych, tworzącego swoistą „aglomerację" wokół centralnego grodu (np. właśnie wspomnianego Halicza).

W Katalogu przyjęłam, zapewne w pewnej mierze jest to rodzaj niekonsekwencji, że konkretne grodziska, identyfikowane ze znanymi ze źródeł pisanych grodami centralnymi, umieszczam pod ich historyczną nazwą, a nie obecną nazwą miejscowości, w obrębie której położone są ich archeologiczne pozostałości (np. Wołyń – grodzisko mieści się w obrębie gruntów Gródka nad Bugiem, Czerwień – grodzisko usytuowane jest na gruntach wsi Czermno), jednakże w przypadku np. grodów domniemanych, lokalizowanych w obrębie danej miejscowości o konkretnych stanowiskach archeologicznych często mówić nie można. W kilku przypadkach (np. Stulsko, Uniów) z danej, znanej ze źródeł, miejscowości lub jej najbliższych okolic znane są grodziska, lecz datowane są na okres znacznie wcześniejszy niż pojawienie się tej miejscowości w źródłach. W przypadkach takich pokusiłam się (w sekcji uwag: J) o próbę wykazania związku danego obiektu z miejscowością wspomnianą w źródłach pisanych lub jego brak.

Ostatnim z kluczowych zadań, przyjętych przy tworzeniu katalogu, jest ukazanie stanu dyskusji naukowej w kwestii grodów nieodnalezionych i przypadków wątpliwych nie tylko w zakresie lokalizacji i ich obronnego charakteru, ale także przynależności politycznej danej, znanej ze źródeł miejscowości. Zestawienie takich „grodów" zawarte zostało w części III.

Czytelnik zauważy najpewniej, że w katalogu szczegółowość opisów poszczególnych grodzisk jest różna. Częściej bardziej szczegółowe informacje o wynikach badań (pozostałościach wałów, dróg, budowli mieszkalnych, gospodarczych, monumentalnych, odkrytych zabytkach) znajdują się w punktach dotyczących mniejszych lub mniej znanych pozostałości latopisowych grodów, rzadziej wykorzystywanych w studiach przez archeologów i historyków, niż centralnych ośrodków władztwa Romanowiczów.

Paradoksalnie nieco mniej szczegółowo zaprezentowane zostały wyniki badań np. Czerwienia (Czermna) czy Przemyśla, bowiem w ostatnich latach ukazało się szereg publikacji, zarówno źródłoznawczych, jak i podsumowujących starsze i nowsze badania, w których czytelnik znajdzie wszystkie te szczegółowe dane, które odnoszą się do poszczególnych wykopów i odkrytych w nich reliktów obiektów mieszkalnych, gospodarczych czy umocnień dawnego grodu. Tym niemniej w odpowiednich punktach, dotyczących stratygrafii, chronologii względnej i bezwzględnej oraz charakterystyki odkrytych w trakcie badań tych stanowisk zabytków nieruchomych i ruchomych, czytelnik znajdzie, mam nadzieję komplet wymaganych w przypadku tego rodzaju katalogu informacji.

Kwestionariusz stanowisk:

- **A.** Numer porządkowy (stanowiska identycznie oznakowane są one w tabelach i na mapach), nazwa grodu, nazwa nazwa lokalna grodziska lub własna grodu i ewentualny numer stanowiska w obrębie miejscowości, przynależność administracyjna miejscowości
- **B.** Informacje ze źródeł pisanych o grodzie
- **C.** Fizjografia terenu, opis położenia grodziska
- **D.** Opis grodziska
- **E.** Historia i zakres badań
- **F.** Stan rozpoznania archeologicznego obiektu:
  - **F.1.** Umocnienia
    - rozplanowanie
    - stratygrafia
    - zabytki datujące
  - **F.2.** Zabudowa wnętrza
    - architektura monumentalna
    - budowle mieszkalne
    - budowle gospodarcze
    - inne
  - **F.3.** Zabytki ruchome
    - liczba
    - rodzaj

- zabytki datujące

G. Interpretacja

G.1. Chronologia

G.2. Funkcja

H. Osady, cmentarzyska przygrodowe i inne elementy zespołów grodowych

I. Miejsce przechowywania zabytków i dokumentacji

J. Uwagi

K. Mapy, plany, ryciny

L. Literatura

Skróty nazw instytucji i projektów:

AZP – Archeologiczne Zdjęcie Polski

DKM – Drohobyckie Muzeum Krajoznawcze

IA AN Ukrainy – Instytut Archeologii Akademii Nauk Ukrainy

IA AN USSR – Instytut Archeologii Akademii Nauk Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej

IA RAN – Instytut Archeologii Rosyjskiej Akademii Nauk

IFKM – Muzeum Krajoznawcze w Iwano-Frankowsku

KKM – Krzemienieckie Muzeum Krajoznawcze

LMH – Lwowskie Muzeum Historyczne

MAK – Muzeum Archeologiczne w Krakowie

MP – Muzeum Podlaskie w Białymstoku

NID – Narodowy Instytut Dziedzictwa

NTSZ – Naukowe Towarzystwo im. Szewczenki

PMA – Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie

TMK – Tarnopolskie Muzeum Krajoznawcze

TOIOZHK – Tarnopolska Obwodowa Inspekcja Ochrony Zabytków Historii i Kultury

UL – Uniwersytet Lwowski

UMCS – Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie

Katalog stanowisk:

I. Zidentyfikowane grody latopisowe badane archeologicznie:

1. Bakota (latop. i ukr. Бакота), stan. Skelki, rejon Kamieniec Podolski, obwód chmielnicki, Ukraina.

B: Bakota stanowiła jeden z ośrodków Ponizia[359], usytuowana była na południowych krańcach historycznej ziemi halickiej. Wspominana była w *Kronice halicko-wołyńskiej* (dalej: KHW) od 1240 po 1252 r., gdy o odzyskanie wpływów w rejonie Ponizia (regionu stojącego w obliczu bezpośredniego zagrożenia mongolskiego) starał się Daniel Romanowicz. W 1252 r. Bakota ostatecznie przejęta została przez Mongołów i na dłuższy czas zniknęła z kart źródeł pisanych. Bakota została wymieniona jako jedno z ostatnich miast „polskich" (zapewne „podolskich") w *Spisie grodów ruskich dalszych i bliższych,* źródle datowanym zazwyczaj na kon. XIV w. O «*черницах в горе*» (mnichach na górze) i mieście Bakota wspomina też fragment *Kroniki Bychowca* opowiadający o dziejach ziemi podolskiej za panowania Olgierda. Zamek Bakota wspomniany miał zostać także w dokumencie Władysława Warneńczyka z 1442 r.

C: Gród Bakota położony był na lewym brzegu Dniestru. Spora część miejscowości Bakota została zatopiona podczas budowy zbiornika wodnego na Dniestrze w latach 80. XX w. Grodzisko położone było najprawdopodobniej w południowo-zachodniej części wsi Bakota, w uroczysku „Skelki" (stanowisko zajmowało skalisty brzeg Dniestru, od którego zapewne pochodziła nazwa uroczyska), w pobliżu ujścia Rudki do Dniestru. Średniowieczne stanowiska w rejonie Bakoty zlokalizowano także w uroczyskach „Bila Hora", „Na klyni", „Puškarivka", „Dvir" i „Rudky" (część z nich została zatopiona). W skład kompleksu średniowiecznej Bakoty wchodził również męski monastyr skalny zajmujący wysoki, skalisty, półkolisty w planie półwysep oblany wodami Dniestru. Do dnia dzisiejszego, w uroczysku „Biała Góra", zachowała się niewielka część zespołu pieczar dawnego klasztoru. Na wschód od dietinca znajdować się miał element średniowiecznego zespołu Bakoty - widoczne na planach stanowisko określane jako „zamek" (domniemany „zamek feudalny").

359 Krainy historycznej nad środkowym Dniestrem (uznawanej za jądro późniejszego Podola), stanowiącej przynajmniej od XII w. południowe rubieże zasięgu władzy halickiej.

D: Grodzisko (a właściwie jego dietiniec, jeśli przyjąć, że znajdował się on w uroczysku „Skelki") w Bakocie należało do popularnego na Rusi typu założeń obronnych położonych na cyplach. Terasa, na której znajdowało się grodzisko wznosiła się około 20 m nad poziomem wód Dniestru i w czasie prowadzenia w Bakocie badań (lata 70. XX w.) była oberwana wskutek procesów stokowych. Powierzchnia grodu (jego dietinca?) zajmować miała ponad 1 ha (wymiary 150x120 m)[360]. W czasie badań archeologicznych zniwelowane już wówczas wały dietinca zachowane były na wysokość 0,7-0,8 m i szerokość 2,5-3 m. Od strony dostępnej (północno-zachodnia partia majdanu) zachowały się również ślady fosy o głębokości 1-1,1 m.

E: Jako pierwszy uwagę archeologów przykuł kompleks pieczar na Białej Górze (uroczysko „Bila Hora") w pobliżu wsi Bakota. Zanim jednak w 1883 r. badania swe rozpoczął tam V. B. Antonovyč, okoliczna ludność eksplorowała dawne cele klasztorne w poszukiwaniu skarbów. Na szczycie góry Antonovyč odkrył jaskinię (jej kręte tunele prowadziły w dół, aż do podnóża góry i brzeg Dniestru), którą to zinterpretował jako trakt łączący monastyr (mający znajdować się w uroczysku „Monastyryšče") z, jak zakładał, istniejącym niegdyś na górze zamkiem. Badacz prowadził swe wykopaliska również we wspomnianym klasztornym uroczysku, znajdującym się na wysokim brzegu Dniestru. W północnej części uroczyska żona badacza, K. M. Mel'nik, znaleźć miała mury cyklopie ciągnące się od rzeki do podnóża góry i właśnie tam lokalizowała znany ze źródeł monastyr. W kolejnych latach, w skalnych niszach Bakoty, odkryto szereg inskrypcji świadczących, iż był to monastyr męski, założony przez „Ihumena Grigorija na cześć świętego Michała". Antonovyč kontynuował swe badania w latach 1891-1892. Prócz klasztornych cel odkryto pochówki w niszach skalnych. Natrafiono również na unikatowe dla tego rejonu freski, które podkreślać miały wyjątkowy, na tle innych tego typu kompleksów klasztornych nad Dniestrem, status zespołu pieczar w Bakocie. Badacze przełomu XIX i XX stulecia, na podstawie znalezisk i wzmianek źródłowych o pieczarach i samej Bakocie, datowali monastyr na XIII-XV w. Ustalono, iż część góry uległa zniszczeniu jeszcze w późnym średniowieczu. Niestety, pionierski, a niekiedy także chaotyczny i łupieżczy charakter rozmaitych prac ziemnych przeprowadzonych na terenie klasztoru w XIX w. na zawsze pozbawił późniejszych badaczy części informacji na temat dziejów obiektu.

---

360 Dane za: Ягодинська 2015, 66-67 (możliwe, iż autorka podała powierzchnię całego cypla). Według autorów monografii Bakoty teren dietinca zajmował 0,7 ha (wymiary 50x30 m; Винокур, Горішний 1994, 152-153).

Archeolodzy powrócili do Bakoty w drugiej połowie XX w. Zainteresowanie badaczy, prócz samego klasztoru, skupione było przede wszystkim na poszukiwaniach grodu (dietinca) latopisowej Bakoty.

W 1961 r. ekspedycja muzealna z Kamieńca Podolskiego, kierowana przez B. O. Tymoščuka, przeprowadziła badania powierzchniowe na terenie wsi Bakota i w jej okolicach (odkryto wówczas staroruską osadę otwartą). Wieś i jej okolice w latach 60. XX w. ze zmiennym szczęściem przemierzali również I. S. Vynokur, G. M. Chotjun, Û. V. Bojko i ponownie B. O. Tymoščuk.

W 1963 r. zjawił się w Bakocie P. A. Rappoport, który choć przemierzył plateau nad kompleksem pieczar (uroczysko „Biljans'ka stinka"), jednakże nie znalazł pozostałości grodu. Na skraju terasy znajdowały się relikty kamiennych murów, które badacz uznał za pozostałości nowożytnych (?) budynków gospodarczych. W kolejnym roku miejsce to odwiedzili I. S. Vynokur z G. M. Chotjunem, którzy również interpretowali relikty jako budowle gospodarcze, należące do monastyru, bądź jako pozostałości zamku (odwołując się do dawnej wizji Antonowyča). Nieopodal szczytu „Białej Góry" („Bila Hora"), w uroczysku „Dvir" badacze odkryli relikty budowli murowanej (wymiary 30x10 m), datowanej na XIV-XV w., którą interpretowano jako budowlę pałacową. Relikty budynku badano w latach 1963-1965. Okolice „Białej Góry" badał również M. P. Kučera, który w 1977 r. założył wykopy u jej podnóża. Badania nie dostarczyły jednak materiałów staroruskich.

W 1964 r. I. S. Vynokura zainteresował ostaniec w uroczysku „Skelki" – badacz znalazł tu staroruską ceramikę charakterystyczną dla XII-XIII w. i pojedyncze ludzkie kości. Badacz wysnuł wtedy przypuszczenie, iż w właśnie w tym miejscu znajdował się gród Bakota.

Do badań uroczyska „Skelki" powrócono w latach 1974-1975. Przebadano wtedy cmentarzysko szkieletowe z 2. poł. XIII-XIV w. oraz relikty naziemnej chaty datowanej materiałem ceramicznym na XII-XIII w. Nie uchwycono jednak żadnych śladów umocnień na ostańcu. Nieopodal, w uroczysku „Puškarivka" również odkryto pozostałości staroruskich domostw. Podczas badań w 1974 r. odsłonięto tu ślady 9 budowli mieszkalnych – przeważnie budowli naziemnych (zrębowych) o wymiarach 4,0x3,8 m, w dwóch przypadkach innych (5,4x3,8 m i 3,0x2,8 m). Domostwa zaopatrzone były w gliniane bądź kamienne piece ulokowane w narożnikach. Ponadto, w roku 1975 w różnych częściach wsi założono łącznie 15 wykopów i sondaży, lecz nie znaleziono w nich zabytków staroruskich. W tym samym roku podjęto również poszukiwania cerkwi we wschodniej części wsi Bakota (odkryte wówczas fundamenty należały do budowli z XVIII w.).

W latach 1983-1984 pomiarów pieczar i badań architektonicznych ocalałej partii w monastyru podjęły się O. i Ê. Plamenyc'kie, które potwierdziły staroruską metrykę zespołu monastycznego. Badaczki skłonne były określić czas powstania pieczar na okres misjonarskiej działalności prawosławnych mnichów z południa w XI-XII w. Tak wczesne datowanie poddawane jest jednak w wątpliwość (por. Рідуш 2000, 47-48).

F.1: W monografii stanowiska (Винокур, Горішний 1994) znajduje się lakoniczna wzmianka o ujawnieniu konstrukcji zniwelowanego wału[361] grodziska podczas wykopalisk w 1976-1977 r. Jądro obwałowań Bakoty miało składać się z pustych izbic (prawdopodobnie wykorzystywanych gospodarczo) o wymiarach wahających się w granicach 1,8x2,6-3 m. Przebadano wówczas 6 takich komór (nie opublikowano jednak zdjęć ani rysunków odkrytych izbic). Na północnym skraju dietinca uchwycono pozostałości wjazdu bramnego w postaci „dwóch równoległych rowów". Odstęp między nimi wynosił 2,4-2,6 m. Od strony dostępnej (północno-zachodniej) cypla zanotowano podłużne zagłębienie uznane za fragment fosy. W trakcie badań uroczyska „Skelki" stwierdzono, iż w fosie grodziska występuje materiał ceramiczny datowany na XII-XIII w.

F.2: Na terenie majdanu dietinca przebadano łącznie 282 m² powierzchni. Miąższość nawarstwień kulturowych na cyplu wahała się w granicach 0,2-1,15 m. Całość stanowiska w okresie późnośredniowiecznym zajęło cmentarzysko szkieletowe (wyeksplorowano 55 pochówków). W centrum majdanu grodziska odkryto zapadlinę. Trudno określić charakter zabudowy dietinca (o wiele więcej obiektów mieszkalnych przebadano np. na terenie utożsamianym z posadem – główną osadą podgrodową) – na jego terenie, w pobliżu wschodniej partii obwałowań natrafiono na pozostałości domostwa naziemnego (wymiary 4,2x3,8 m) z glinianym piecem oraz ślady 3 obiektów gospodarczych.

F.3: Wśród znalezisk z uroczyska „Skelki" znajdowały się m. in. fragmenty wielkiej amfory (korczagi) oraz dzbana (datowane na XII-XIII w.), 3 noże żelazne, fragmenty szklanych bransolet i in. Na cyplu odkryto także materiały kultury trypolskiej oraz zabytki wczesnej epoki żelaza.

361 Kwestia pozostałości obwałowań dietinca Bakoty (po wielu latach od zatopienia stanowiska) została podniesiona przez S. Majarčaka (2009a, 30-31). Badacz poddał w wątpliwość odkrycie w latach 70. XX w. pozostałości wałów na skraju cypla stanowiska „Skelki" – uznał, iż widoczne podwyższenia terenu mogły powstać wskutek spełzania użytkowanych rolniczo gruntów. Cząstkowość rezultatów badań „grodziska" na cyplu „Skelki" badacze uzasadniali „skomplikowaną stratygrafią", znaczną degradacją stanowiska i możliwą rozbiórką grodu jeszcze w XIII w. (Винокур, Горішний 1994, 155).

G.1: Zespół archeologiczny średniowiecznych stanowisk Bakoty datowany jest najogólniej na IX-XIII w. (osadnictwo w uroczysku „Na klyni" sięgało swymi początkami wieku IX). Staroruski materiał ceramiczny znaleziony w uroczysku (grodzisku?) „Skelki" reprezentował XII-XIII w., zaś cmentarzysko z terenu uroczyska datowane było na czasy pomongolskie. Co się tyczy centrum monastycznego bakockich pieczar, badacze kompleksu przypuszczają, iż powstał on w podobnym czasie do innych monastyrów naddniestrzańskich, w XI-XII w. (datowanie to oparte jest jednak jedynie na analizie paleograficznej). Monastyr w Bakocie funkcjonował po późne średniowiecze, co poświadczają źródła pisane. I. Vynokur (Винокур, Горішний 1994, 210, 362) jest zdania, iż monastyr opustoszał w 1431 r., kiedy to miasto Bakota ucierpiało podczas polsko-litewskich walk o wpływy na Podolu.

G.2: Przypuszcza się, iż umocnienia Bakoty rozebrane zostały już w 2. poł. XIII w. na żądanie Mongołów. Mimo utraty swej pierwotnej funkcji (placówki strażniczej na granicy ze Stepem) Bakota kontynuować miała swą egzystencję przynajmniej po późne średniowiecze - warowne miasto lub zamek Bakota widoczne jest jeszcze na XVI-wiecznych mapach, na mapie Podola autorstwa Wilhelma Beauplana (XVII w.) Bakota widnieje już tylko jako zwykła miejscowość. Ponadto, na XIV-XV w. wydatowana została „budowla pałacowa" (późnośredniowieczny „zamek Bakota"?) odkryta na „Białej Górze".

H: Główną osadą[362] podgrodową (posadem) Bakoty było osiedle odkryte na południowy-zachód od uroczyska „Puškarivka". Badacze szacują rozmiary osady na około 1 ha. Podczas badań w 1974 r. odkryto tu pozostałości 9 budowli mieszkalnych.

W roku 1968 odkryto nową osadę staroruską w pobliżu Bakoty (w uroczysku „Na klyni"). W 1969 r. rozpoczęto badania wielokulturowego stanowiska położonego 1,5 km na południowy wschód od wsi. Przebadano powierzchnię 1200 m². Obok materiałów staroruskich, na stanowisko odkryto również obiekty i zabytki kultury czerniachowskiej (półziemianka, piec garncarski i „miejsce kultu") oraz materiały wczesnosłowiańskie. Podczas wieloletnich badań osady „Na klyni" (1969-1980 r.) I. S. Vynokur odkrył 2 domostwa datowane przez niego szeroko na IX-XI w. i 4 domostwa, które datował na XII-XIII w. (domostwo nr 3 prezentowało nietypową, trójdzielną budowlę półziemiankową z dwoma pomieszczeniami mieszkalnymi zaopatrzonymi w kamienne piece).

362 M. Jahodyns'ka (2015, 66) podaje, iż wokół grodziska w Bakocie odkryto 3 osady otwarte (3 osady widoczne są na schematycznej mapie pochodzącej z monografii Bakoty, zob. ryc. 1), lecz w katalogu jej pracy znajdują się tylko dwie.

W Bakocie odkryto cmentarzyska szkieletowe datowane na XII-XII w. (uroczysko „Biała Góra", niepodopal monastyru skalnego) i na 2. poł. XIII-XIV w. (uroczysko „Skelki"). Z posadu Bakoty (uroczyska „Puškarivka") pochodzi odkrycie tzw. mogiły zbiorowej wiązanej z najazdem mongolskim (w jamie odkryto 3 szkielety ludzkie w porządku anatomicznym, brak jest informacji na temat wyposażenia pochówków i ich analizy antropologicznej), datowanej przez badaczy na poł. XIII w.

W uroczysku „Cerkovyšče" domniemywano obecności staroruskiej cerkwi, lecz twierdzenie to oparto jedynie na podstawie samej nazwy uroczyska oraz fakcie odkrycia kilku fragmentów ceramiki znalezionej na terenie cmentarza przy cerkwi z XVIII-XIX w.

W uroczysku „Dvir" na Białej Górze w późnym średniowieczu znajdowała się budowla rezydencjonalna („dwór feudalny"), utożsamiana przez niektórych badaczy z późnośredniowiecznym zamkiem Bakota.

I: Materiał zabytkowy z badań w Bakocie przechowywany jest w zbiorach Narodowego Rezerwatu Historyczno-architektonicznego w Kamieńcu Podolskim.

J: Choć kwestia położenia dietinca latopisowego grodu według niektórych badaczy nie została nigdy ostatecznie wyjaśniona (por. Маярчак 2009a, 30-31), liczba stanowisk staroruskich archeologicznych na terenie wsi i jej okolic, obecność sławnego monastyru skalnego oraz sama nazwa istniejącej do 80. XX w. miejscowości pozwalają twierdzić, iż właśnie w tym miejscu znajdowała się staroruska Bakota.

Rozeznanie się w topografii nieistniejącego już stanowiska nie jest łatwe, gdyż nie opublikowano żadnego planu sporządzonego na podkładzie z prawdziwej mapy i jedynym źródłem wiedzy na temat rozplanowania stanowisk jest schematyczny rysunek stanowisk w Bakocie zaprezentowany poniżej (ryc. 1). W świetle stanu publikacji stanowiska trudno także wnioskować o kształcie założeń obronnych Bakoty, brak bowiem dokładnych ilustracji przebiegu i formy wałów i rowu. Zastanawia również kwestia domniemanego „grodu-zamku feudalnego", również niedostatecznie naświetlona w publikacjach.

Geneza nazwy Bakoty nie jest jasna. Odrzucić z pewnością należy opinię XVI-wiecznego historyka Stanisława Sarnickiego o tatarskim pochodzeniu nazwy miasta. Pozostałe próby wyjaśnienia genezy nazwy odwołują się do rozmaitych słów białoruskich, mołdawskich i ukraińskich, jednak żadna z propozycji nie została przekonywująco uargumentowana.

K:

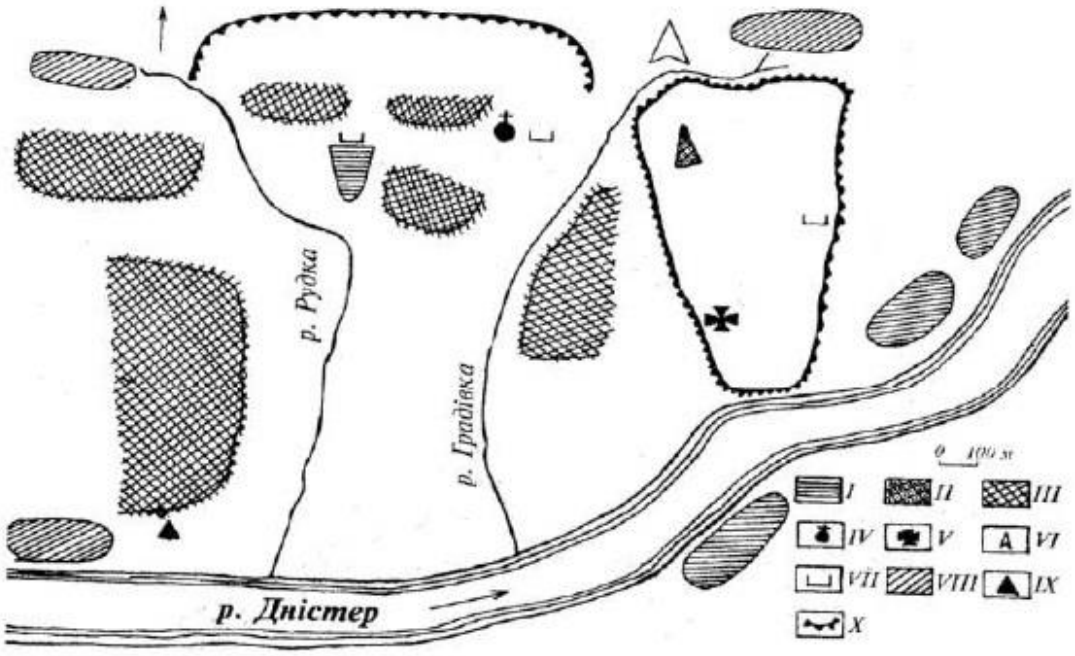

Ryc. 1. Schematyczny plan kompleksu stanowisk archeologicznych z terenu latopisowej Bakoty w XII-XIV w. (za: Ягодинська 2015, ryc. 1, 305). Na planie nr I oznaczono dietiniec, II – „zamek feudalny", III – zasięg posadu (?), IV cerkiew, V – monastyr skalny, VI – budowla pałacowa, VII – cmentarzysko, VIII – osada, IX – mogiła zbiorowa, X - krawędzi skał.

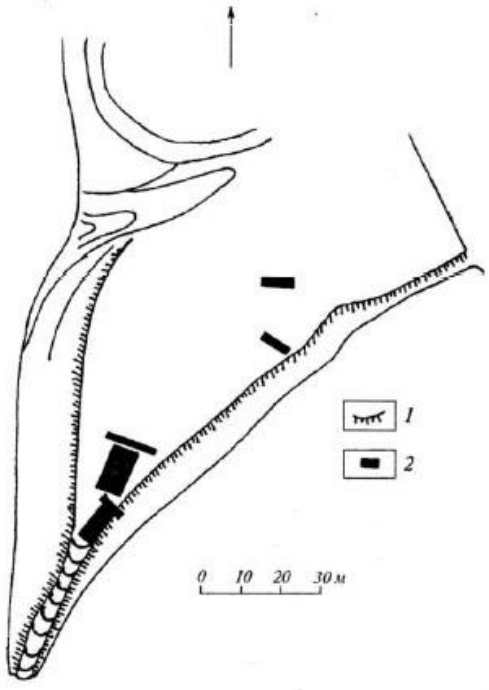

Ryc. 2. Schematyczny plan dietinca latopisowej Bakoty - pozostałości grodziska w uroczysku „Skelki" (za: Ягодинська 2015, ryc. 2, 305): 1 – brzegi zniwelowanego wału, 2 – wykopy założone na stanowisku.

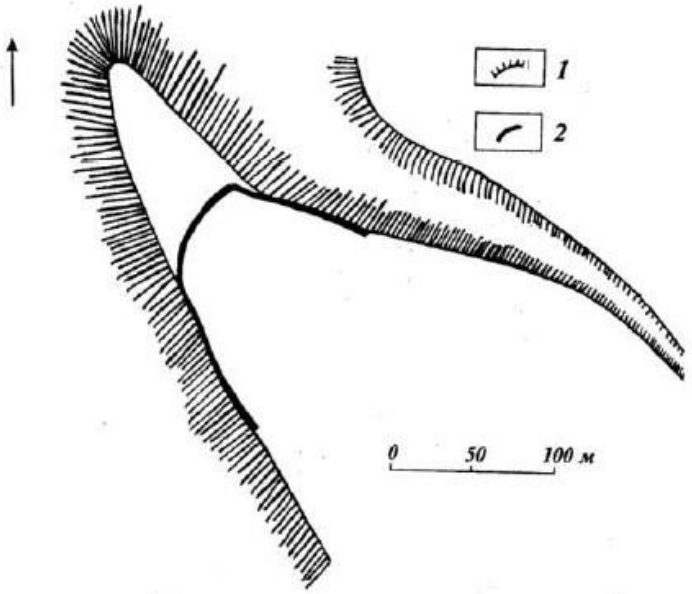

Ryc. 3. Schematyczny plan domniemanego grodziska (tzw. „zamku feudalnego” z XII-XIII w.) w Bakocie (za: Винокур, Горішний 1994, rys. 87, 183): 1 – granice terenu grodziska wyznaczone schyłami cypla i wałem (?), 2 – mury kamienne.

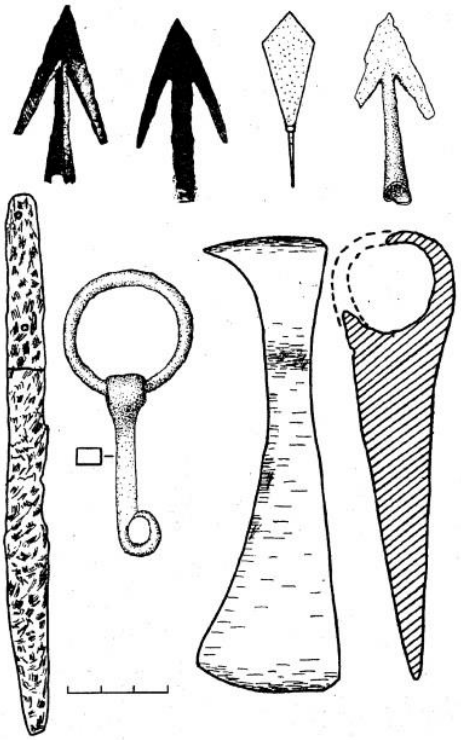

Ryc. 4. Średniowieczne zabytki metalowe z Bakoty, wśród nich grot strzały typu mongolskiego (za: Винокур, Горішний 1994, rys. 94, 190).

Ryc. 5. Schematyczny plan położenia uroczyska „Dvir” (1 – miejsce odkrycia reliktów kamiennej budowli, 2 – teren wsi Bakota) oraz plan fragmentu odkrytej budowli (za: Винокур, Горішний 1994, rys. 118 i 119, 241).

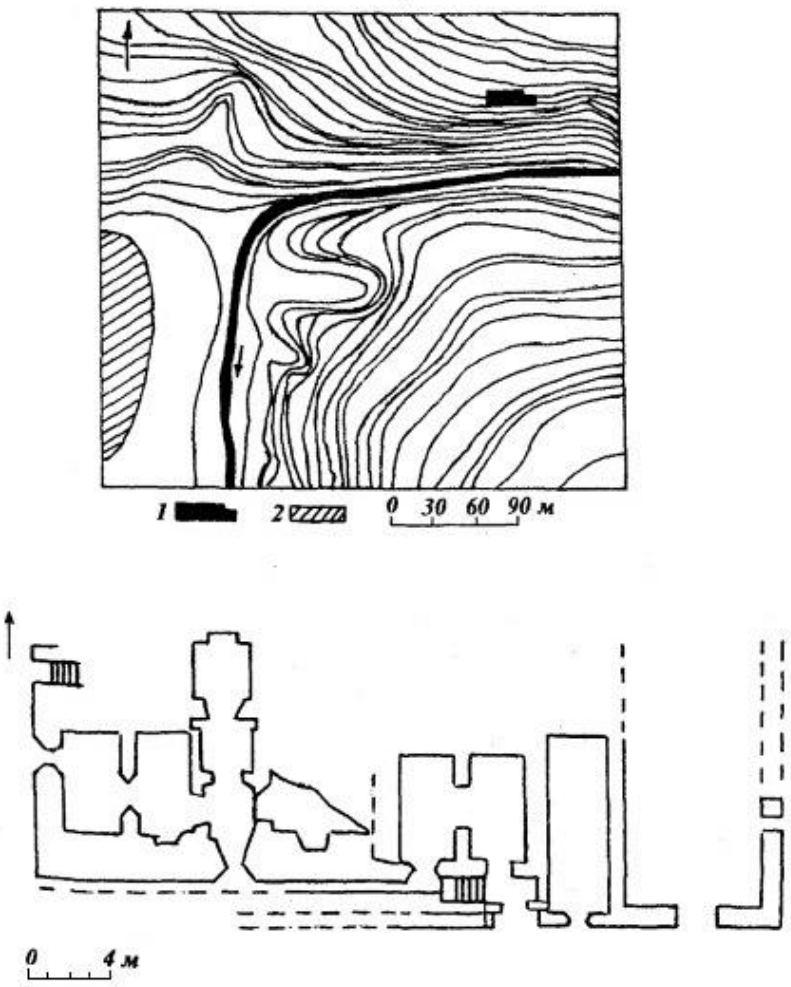

Ryc. 6. Późnośredniowieczna ikonka znaleziona podczas badań uroczyska „Dvir” (za: Винокур, Горішний 1994, rys. 121, 243).

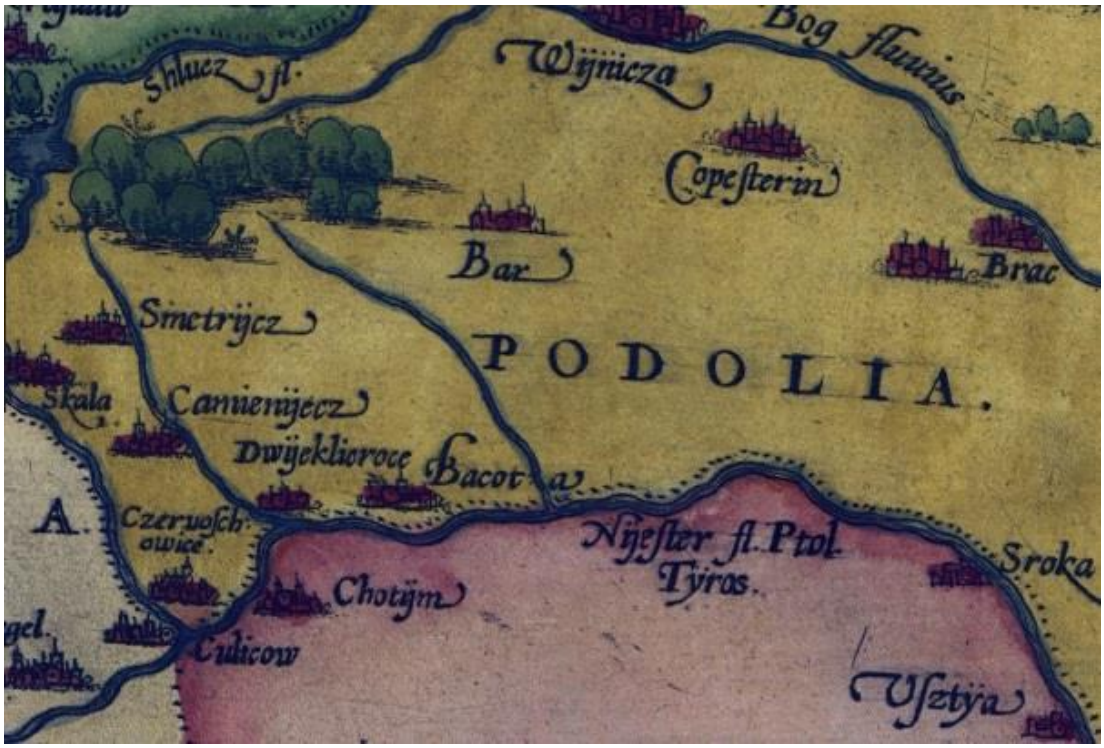

Ryc. 7. Miasto i zamek Bakota na mapie Wacława Grodeckiego (1579 r.) (źródło: https://dawnemapykrakowa.pl/map/1579-mapa-polski-waclawagrodeckiego/#8/49.596/29.380/1579_Polska-osm_podklad_czb)

Ryc. 8. Bakota, Uszyca i Kaljus (Kałus) na mapie Podola z 1664 r. (źródło: https://es.wikipedia.org/wiki/Archivo:Ukraine._Podolia_Palatinatus._Beauplan_1664.jpg)

L: Білецька 2004, 259; Винокур 1972, 364-365; 1980, 258-269; Винокур, Горішний 1994; Винокур, Мегей et al. 1978, 312; Винокур , Приходнюк 1970, 284-285; Горишний, Юра 1975, 268-269; 1976, 317-318; Маярчак 2006a, 169-176; 2006b, 213-215; 2009a, 23-33; 2009b; 2010, 592-595; 2012a, 20, 195, 210; 2016, 79-83; Моця 1990, 12, 137; Рідуш 2000, 47-48; 2008, 223-240; Ягодинська 2015, 66-68, 237-238.

2. Bełz (latop. Белзъ, Бѣлзъ, ukr. Белз), stan. Zamočok, rejon sokalski, obwód lwowski, Ukraina.

B: Gród po raz pierwszy wspomniany został w PML pod 1030 r., gdy zdobył go Jarosław Mądry. Gród stanowił centrum ziemi bełskiej (XI-XII w.) i ważny ośrodek zachodniego Wołynia w czasach późniejszych - książę bełski Aleksander Wsiewołodowicz odegrał znaczącą rolę w walkach dynastycznych o panowanie nad Rusią Halicko-Wołyńską. W 1234 r. księstwo bełskie zajął Daniel Romanowicz i ziemia bełska znalazła się pod panowaniem dynastii aż po jej kres i ostateczne zajęcie Bełza przez Litwę i Jerzego Narymuntowicza (panował on w Bełzie w latach 1352-1377). Lokacja Bełza na prawie niemieckim miała miejsce w czasach rządów Władysława Opolczyka w 1377 r. Jan Długosz wspominając zamek Bełz w 1377 r. tak opisuje jego walory obronne: „(…) *król Ludwik, który nie mógł zdobyć Bełza, osłoniętego bardzo dobrze raczej naturalnym położeniem, niż sztucznymi obwarowaniami uznał, że trzeba trwać przy jego obleganiu* (…)" (*Roczniki*… ks. X, 75). XIV-wieczny zamek nie zachował się (wzmianki o nim pojawiają się w źródłach do 1665 r.). L. Čačkovs'kyj (1937, 17) wspominał jedynie o zachowanych XVII-wiecznych wałach chroniących późniejsze miasto Bełz. W 1462 r. Kazimierz Jagielloński utworzył wschodzące w skład Korony województwo bełskie.

C: Latopisowy Bełz położony był nad rzeką Sołokiją (pol. Załoką) w uroczysku „Zameczek" („Zamočok"), w południowo-wschodniej części obecnego miasta. Grodzisko znajduje się na płaskim, niegdyś zabagnionym terenie. Od południa oblewają je wody Sołokii (grodzisko położone jest 4-5 m nad poziomem wody), od północy przylega do niego stare koryto rzeki.

D: Wały grodziska są silnie zniwelowane. Dawny Bełz, według starszej literatury, był grodziskiem dwuczłonowym, o dość nietypowym planie, gdyż dietiniec zajmował znacznie większą powierzchnię (4 ha, wymiary 220x190 m) od umocnionego podgrodzia. Okół (o powierzchni 3 ha) przylegał do dietinca od wschodu i oddzielony był od niego szeroką fosą. Z

pozostałych stron gród i podgrodzie otoczone były wałami. Nieco inną wizję rozplanowania Bełza przedstawił, za pomocą własnych metod rekonstrukcji przestrzennej grodów, V. Petryk (por. 2003).

E: Pierwszym, który na początku lat 30. XX w. dokonał opisu zachowanej struktury planu grodziska był L. Čačkovs'kyj. Pierwsze wykopaliska w Bełzie przeprowadził zaś w latach 1935, 1936 i 1938 J. Pasternak, który badał „szczątki wałów obronnych i budynku drewnianego z XI w." (Paternak 1936, 133; 1978, 71), a także prowadził badania w uroczysku „Kłymeszczyna". Kolejnym, który dokonał oglądu grodziska był P. A. Rappoport (1963 r.). Regularne badania archeologiczne w końcu lat 70. i przez lata 80. prowadził V. Petehyryč, stojący na czele ekspedycji LHM i Instytutu Nauk Społecznych AN ZSRR.

Ekspedycja kierowana przez Petehyryča rozpoczęła pracę od badań rozpoznawczych na terenie uroczyska „Zameczek" (umocnionej części dawnego Bełza). W 1974 r. założono na centralnej części okołu wykop sondażowy o wymiarach 20x2 m. Miąższość nawarstwień kulturowych w tej części stanowiska sięgała 2,5 m. Pod warstwami zawierającymi materiał późnośredniowieczny, znaleziono horyzont staroruski, w którym przeważały materiały XII-XIII w. Wiele fragmentów ceramiki posiadało znaki garncarskie. Wśród obiektów odkrytych w wykopie wymienić należy odsłonięte na głębokości 1,2-1,3 m ślady glinianych podłóg domostw i dołki posłupowe spalonych belek oraz pozostałości otwartych palenisk. Obiekty te datowano na podstawie materiału ceramicznego na XII-XIII w. W 1974 r. dokonano też pierwszych odkryć ceramiki XII-XIII w. w uroczysku „Hora".

W 1980 r. na terenie dietinca, w pobliżu cerkwi, na głębokości 1,6-1,8 m wykryto glinianą podłogę domostwa i pozostałości należącego do niego glinianego pieca, w pobliżu którego znaleziono całe naczynie z XI-XII w. W wykopie odkryto również rozwalisko pieca do wypału ceramiki, a wokół obiektu zebrano kilkaset fragmentów ceramiki z XI-XII w., ale także i okazów z szyjkami cylindrycznymi. Warstwa staroruska w wykopie na dietińcu sięgała 2,5 m grubości i zawierała ułamki naczyń, fragmenty szklanych bransolet, paciorki i zabytki metalowe. Znaleziono również fragment glinianej płytki podłogowej.

W 1981 r. w północno-zachodniej partii dietinca odkryto ślady domostwa o konstrukcji zrębowej (wymiary 4,0x3,8 m) datowanego na XII-XIII w. Budowla przecinała ślady starszej, również zrębowej budowli, datowanej na podstawie materiału ceramicznego na XI w. Na północ od konstrukcji zrębowych, na głębokości 1,4 m odkryto moszczenie z

drewnianych dranic, narożnik kolejnego budynku oraz fragment spalonego częstokołu z dębowych pni.

W 1982 r. kontynuowano badania dietinca Bełza. Wykop dowiązano do wykopu z sezonu 1981. W górnych warstwach (0,4-0,9 m głębokości) odkryto ślady domostw (deski z drewnianej podłogi, skupiska kamieni, polepy i rozwaliska pieców). Wśród zabytków odnalezionych w obiektach znajdowały się ułamki ceramiki, ostrogi i groty strzał datujące domostwa na XIII-XIV w. Poniżej znaleziono znaleziono typowe zabytki z XII-XIII w. (ułamki szklanych bransolet, ceramikę i wyroby metalowe). Niższe warstwy oddzielone były od górnego horyzontu warstwą czarnoziemu nasyconą materiałem zabytkowym z XII-XIII w. (ceramika, przęślik z łupku, wyroby kościane i in.). W dolnym horyzoncie odkryto ślady dwóch budowli, również z podłogami z drewnianych desek.

W sezonie w 1983 r. przebadano obszar 110 m². Odsłonięto fragment moszczonej drewnem ulicy oraz pozostałości dwóch, położonych na południe od niej budynków z XII-XIII w. Do wniesienia budowli, podobnie, jak nawierzchni ulicy, użyto drewna sosnowego. Pozostałości pierwszego budynku o wymiarach 3,6x1,5 m tworzyła warstwa sosnowych belek, zaś z drugiego pozostało zawalisko nadpalonego dachu. Uchwycono też fragment częstokołu ogradzającego budowle od ulicy. Ogół materiału zabytkowego z wykopu datowano na XI-XIII w.

W roku 1984 r. kontynuowano badania północno-zachodniej partii dietinca. Odkryto kolejny fragment drewnianego moszczenia ulicy. Na głębokości 0,8-1,5 m leżały równolegle belki o długości 2,7 i 2 m, tworzące podporę desek nawierzchni. W poprzek belek leżały pozostałości źle zachowanych desek i bierwion. Szerokość dawnej ulicy ustalono na 4,2-4,4 m. W pobliżu niej, w tym samym horyzoncie chronologicznym, odkryto pozostałości dwóch glinianych podkowiastych pieców, zbudowanych bezpośrednio na ówczesnej powierzchni ziemi. W kolejnej warstwie (na głębokości 1-1,3 m) natrafiono na pozostałości kolejnej drewnianej, znacznie lepiej zachowanej nawierzchni ulicy. Jej przebieg przebadano na odcinku 11 m, a w nawiązaniu do wykopów z 1982 i 1983 r., łącznie odsłonięto ok. 30 m jej długości. Maksymalna szerokość ulicy na badanym fragmencie wynosiła 4 m. Udało się prześledzić jej konstrukcję: opierała się ona na legarach z rozpołowionych pni sosnowych o średnicy 0,3 m i długości 5 m, ułożonych płaską stroną na ziemi. Pnie te układano po 2 lub 3 wzdłuż biegu ulicy, a na nich spoczywały przylegające do siebie podobne, krótsze połówki pni ułożone płaską częścią ku górze (belki poprzeczne posiadały wręby, dzięki którym można

było je ułożyć na belkach podłużnych). W niektórych częściach ulicy jej nawierzchnia wyłożona była również deskami lub bierwionami. Zachodni koniec ulicy kierował się w stronę mostu przechodzącego nad dawnym korytem Sołokii. Według badaczy most ten połączony był z ziemną rampą prowadzącą na terytorium współczesnego miasta (Петегирич 1986). Na południe od ulicy, na głębokości 0,85-0,95 m odkryto pozostałości zrębowej budowli w postaci dolnych wieńców 3 jej ścian. Długość północnej ściany wynosiła 4,2 m. W niektórych miejscach uchwycono ślady drewnianej podłogi. Dolny horyzont podłogi domostwa, znajdujący się na głębokości 0,95 m oddzielony był od górnego horyzontu warstwą podsypki z czarnoziemu i gliny o grubości 20-30 cm. W południowo-zachodnim narożniku budowli natrafiono na koncentrację przepalonej gliny oraz popiołu, prawdopodobnie relikty pieca. Pod budowlą, na głębokości 0,9-1,4 m odkryto dwa rzędy dołków posłupowych o średnicy od 7 do 20 cm, ciągnących się wzdłuż ulicy. Materiał ceramiczny z domostwa datował je na czasy funkcjonowania dolnej nawierzchni ulicy. Wśród materiałów w wykopu znalazła się ceramika XI-XIII w., brązowy stylus, kościany grocik strzały, fragmenty szklanych bransolet, pierścień z zielone szkła i in.

W sezonie 1985 wykop założono w północno-zachodniej partii grodziska, w nawiązaniu do wykopu z roku 1984. W wykopie o powierzchni 112 m² miąższość nawarstwień kulturowych sięgała 2 m. W warstwach datowanych na XII-XIII w. znaleziono, prócz ceramiki, fragmenty szklanych bransolet, paciorki (również bursztynowe), przęśliki z łupku oraz zabytki metalowe (m. in. okucie łopaty, noże, podkowa i ostroga) i kościane. Podobne zabytki odkryto również w warstwach datowanych na XI-XII w.

W roku 2005 przeprowadzono prace ratownicze przy kaplicy św. Walentego położonej na terenie „Zameczku". W założonym przy jej północnej ścianie wykopie o wymiarach 4x6 m grubość warstwy kulturowej sięgała 2 m. Przy wschodnim profilu wykopu odsłonięto moszczenie niewielkiej drogi (trakt ten przebiegał z północnego wschodu na południowy zachód. W południowo-zachodniej części wykopu odkryto relikty drewnianego budynku z XII-XIII w.

W 2006 r. podczas nadzorów archeologicznych na południowo-wschodnim skraju grodziska znaleziono ceramikę i zabytki metalowe datowane na XII-XIII w.

F.1: W sezonie badwczym 1980 r. założono wykop sondażowy w miejscu niegdysiejszego wału w północno-zachodniej części grodziska. Odsłonięto w nim, na głębokości 1,50-1,65 m,

dwie spalone, leżące równolegle względem siebie w odległości 2,5 m belki. Wzdłuż jednej z nich wkopane było 5 słupów o średnicy 0,2-0,3 m.

W 1985 r. w miejscu zniwelowanego wału, na głębokości 0,8-1,2 m zalegały relikty zrębowych skrzyń wypełnionych ziemią. Konstrukcję izbicową wału, zachowaną na wysokość 3-4 wieńców, przebadano na odcinku 11, 5 m. Sosnowe bale użyte do konstrukcji „gorodni" miały średnio 0,25-0,35 m średnicy i długość do 5 m (wzdłuż wału). Wymiary izbic – 3,1-3,5x1,4-1,7 m. W trzech przypadkach pod narożnikami zrębów znaleziono czaszki krowy i konia. Odkryty w poprzednim sezonie zrąb sąsiadujący z wałem uznano za konstrukcję wewnętrzną wału - izbę o funkcjach mieszkalno-obronnych. W dolnych warstwach wypełniska skrzyń znaleziono ułamki ceramiki X-XI w. W wykopie, przy styku niegdysiejszych partii północnego i zachodniego odcinku obwałowań, odkryto także fragment dawnej nawierzchni drewnianej ulicy, niemal przylegającej do wału oraz dębowe słupy, prawdopodobnie relikty otworu bramnego.

W 1986 r. pracownicy Sokalskiej Ekspedycji Archeologicznej kolejny raz przecięli wykopem wał dietinca. Długość przebadanego odcinka umocnień wynosiła 19 m (powierzchnia wykopu wyniosła 150 m²). Konstrukcja wałów dietinca składała się ze zrębowych drewnianych skrzyń (городни) zapełnionych i przysypanych ziemią, spoczywających na warstwie piasku. Wymiary skrzyń wynosiły 3,1-3,5x1,3-1,7 m, średnica sosnowych belek wahała się w granicach 0,25-0,35 m. Po wewnętrznej stronie wału znajdował się rząd drewnianych skrzyń niezapełnionych ziemią. Komory te, zdaniem V. Petehyryča, pełniły funkcje mieszkalne i gospodarcze (Павлив, Петегирич 1986, 323-324).

F.2: Ze względu na podmokłe podłoże Bełza, domostwa (jak wynika z opisów wyników badań) w obrębie grodu prezentowały niezagłębione w ziemię budowle zrębowe. Brak jest dokładnych informacji na temat relacji stratygraficznej ulic i zabudowy wewnętrznej z obwałowaniami grodu (wiemy jedynie, iż nawierzchnia ulicy dochodziła do wału – możliwe zatem, iż prowadzić mogła również przez przejazd bramny). Odsłonięta w latach 1982-1984 ulica miała być głównym traktem grodu, łączącym most z centrum dietinca. Górny horyzont ulicy datowano na 1. poł. XII w., a dolny na koniec XI w. Na terenie grodu zabudowę mieszkalno-gospodarczą od głównych traktów komunikacyjnych oddzielało ogrodzenie w formie palisady.

F.3: Wykopaliska w Bełzie dostarczyły znacznej ilości zabytków staroruskich: fragmentów szklanych bransolet i paciorków, imadeł amfor, przęślików z różowego łupku, zabytków

metalowych. Wśród materiałów późnośredniowiecznych znajdowała się m. in. ostroga z bodźcem gwiaździstym i grosz praski Jana Luksemburskiego (datowany na 1310-1346 r.) znaleziony w 1974 r. W 2005 r., podczas remontu znajdującej się na majdanie grodziska cerkwi znaleziono szkliwione płytki ceramiczne (Терський 2019, 77).

G.1: Kompleks osadniczy Bełza datuje się najogólniej na IX/X-XIV. Sam gród powstał najprawdopodobniej w 1. poł. XI w. Sądząc po rodzaju i ilości materiału zabytkowego, Bełz rozwijał się najintensywniej w XII-XIII w. Niestety, badania obwałowań, z uwagi na silną destrukcję wału, nie pozwoliły określić momentu końca funkcjonowania założeń obronnych grodu.

G.2: Mimo, iż nie znaleziono pozostałości np. budowli rezydencjonalnych „książęcego" Bełza, przekazy pisane i odkrycia z okolic grodziska dowodzą, iż centrum ziemi bełskiej stanowiło ważny ośrodek polityczny i religijny Rusi w XII-XIV w., także po przejściu tych ziem w ręce litewskie,a następnie polskie.

H: Ślady osad otwartych, monastyrów i cmentarzysk odkryto na wzniesieniach otaczających dawny Bełz. Główne osady podgrodowe znajdowały się na stan. „Hora", na wschód od grodu, oraz w uroczysku „Za rekoj", położonym na północny-wschód od grodu.

W roku 1979 badano okolice grodziska. Przebadano wówczas teren o powierzchni 100 m² na terenie osady odkrytej w uroczysku „Hora". Odsłonięto wówczas relikty prostokątnej budowli naziemnej (3,5x3,2 m) z glinianym klepiskiem (o zachowanej grubości 10-15 cm). Budowlę datowano szeroko, na podstawie znalezionych fragmentów ceramiki, na XI-XIII w. W warstwie kulturowej, prócz występującej najczęściej ceramiki XII-XIII w., wykryto też ułamki naczyń z XI w. Wśród zabytków znajdował się również srebrny krzyżyk, żelazne krzesiwo, noże oraz kościany przekłuwacz.

W 1980 r. kontynuowano badania posadu grodziska (wykop o powierzchni 200 m²). Miąższość warstw kulturowych na osadzie sięgała 1,5 m. Już na głębokości 0,25-0,45 m wykryto ślady naziemnych budowli oraz jamy gospodarcze z XII-XIII w. Wśród znalezisk z posadu, obok ceramiki naczyniowej, wymienić należy glinianą pisankę z czarną polewą, szklane paciorki, fragmenty szklanych bransolet, brązowy pierścień oraz metalowe i kościane przedmioty codziennego użytku. Na terenie posadu znaleziono również ceramikę datowaną na X-XI w.

W 1981 r. wykopaliska prowadzono na terenie dietinca oraz posadu. W uroczysku „Za rzeką” („Za rekoj”, na obszarze posadu dawnego Bełzu) na głębokości 0,55-0,65 m odkryto ślady naziemnego, prostokątnego w planie domostwa (wymiary 4,0x3,6 m) z piecem w południowo-wschodnim narożniku. Obiekt datowano na XII-XIII w. na podstawie ceramiki zebranej z poziomu podłogi domostwa. W warstwie kulturowej wykopu wystąpiły również zabytki żelazne: klucz, noże, nożyce i haczyk wędkarski. Poniżej, w warstwie czarnoziemu wystąpiły zabytki X-XI w. Na poziomie calca wykryto kilka jam z ceramiką staroruską. Zebrano również materiały kultury trzcinieckiej.

W 1987 r. prowadzono wykopaliska w badanym w latach 30. XX w. przez J. Pasternaka uroczysku „Klymenščyna” (uznawanym za dawny klasztor św. Klimenta – Pasternak odkrył tu fragment budowli z XII-XIII w. - oraz cmentarzysko, na którym przebadano 35 pochówków) oraz w uroczysku „Monastyriyče” (zbadano cmentarzysko z 55 pochówkami). Z obiektu mieszkalnego i warstwy kulturowej pozyskano m. in. brązowy dzwonek, kościany grzebień, żelazne rylce i fragment ceramiki zoomorficznej. Na terenie „Monastyryšča” znaleziono również ułamki płytek posadzkowych z polewą.

Podczas badań J. Pasternaka w latach 30. XX w. w uroczysku „Trijca” znaleziono szkliwione płytki posadzkowe. W roku 1988 r. na stanowisku „Trijca” wyeksplorowano 4 pochówki. Cmentarz w uroczysku „Trijca” należał najprawdopodobniej do klasztoru św. Trójcy funkcjonującego w Bełzie do 1739 r.

W 2009 r. na tzw. Lwowskim Przedmieściu (położonym na północny-zachód od grodziska) zlokalizowano ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego (fragment posadu?).

W 2017 r. V. Ljaska prowadził badania wykopaliskowe na terenie „Klymenščyny”. Wyniki badań nie zostały jeszcze opublikowane.

I: Zabytki oraz dokumentacja z badań w Bełzie znajdują się w MAK, LMH i IU AN Ukrainy.

J: Późnośredniowieczne dzieje Bełza są dość słabo rozpoznane. Zabytki z tego okresu są nieliczne, w stosunku do staroruskich i reprezentowane głównie przez ceramikę. W miejscu grodu brak jakichkolwiek śladów późnośredniowiecznego zamku. Ciekawą grupą zabytków związanych z późnośredniowiecznym Bełzem są wyróżnione ostatnio przez B. Paszkiewicza numizmaty – monety Jerzego Narymuntowicza (jednakże w samym Bełzie nie znaleziono dotąd żadnej z tych rzadkich monet).

K:

Ryc. 9. Wały miejskie Bełza i widok na „Zameczek” z cerkwią św. Mikołaja (w prawym dolnym rogu) na XVIII-wiecznej mapie Galicji i Lodomerii (tzw. mapie Miega) (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

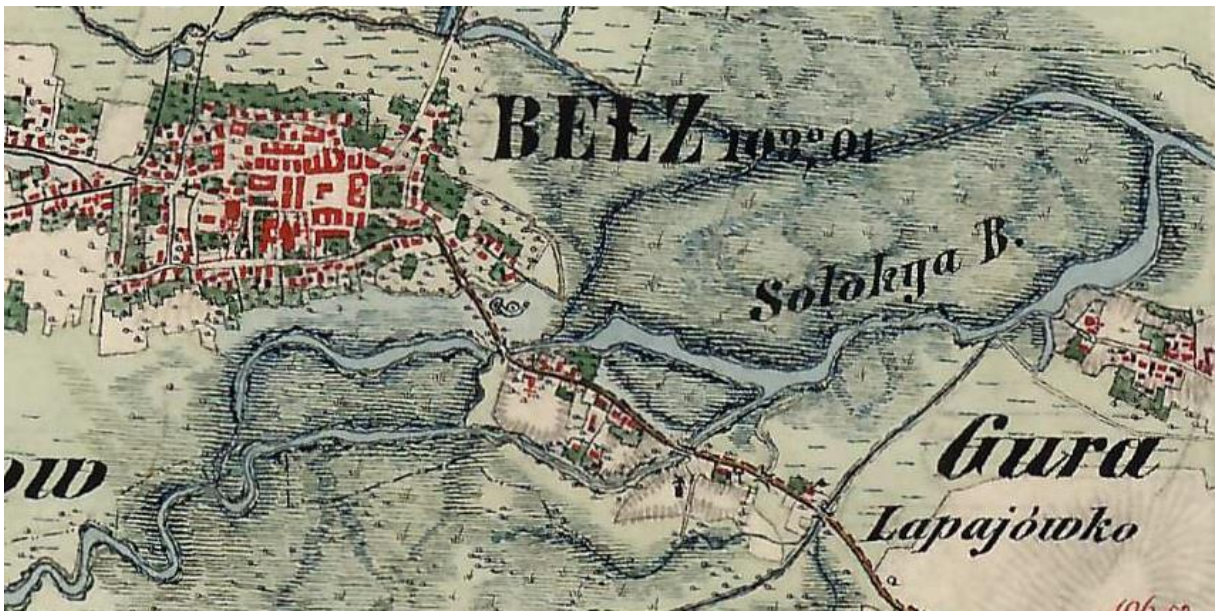

Ryc. 10. Widok uroczyska „Zameczek” w Bełzie na Zweite Landesaufnahme, powstałej w 1. poł. XIX w. (źródło: mapire.eu/en/map/secondsurvey).

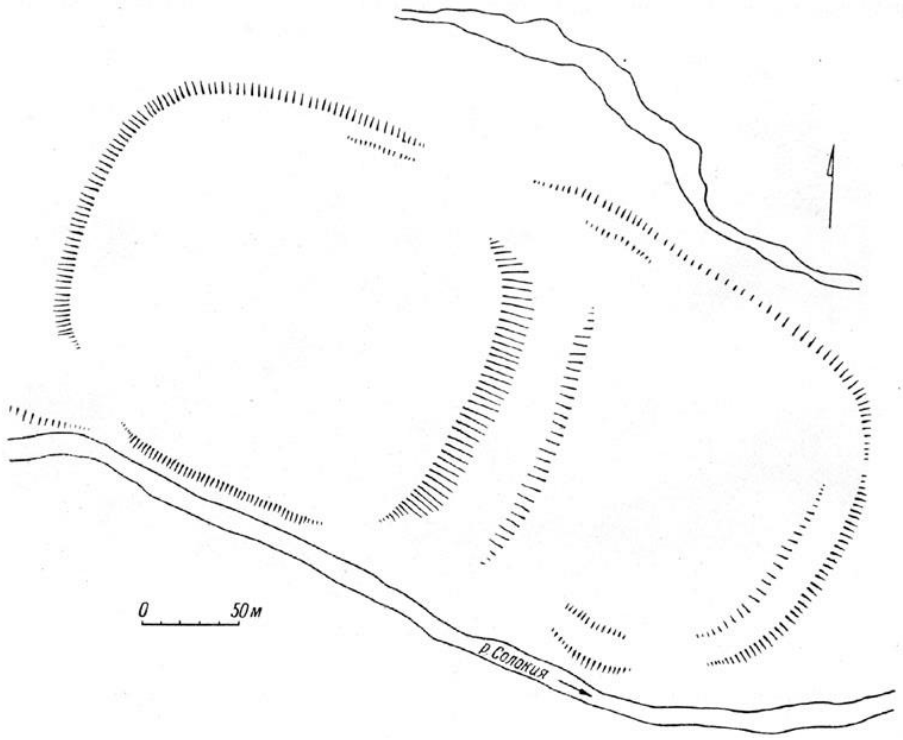

Ryc. 11. Bełz. Plan grodziska w uroczysku „Zameczek" w Bełzie (za: Раппопорт 1967, ryc. 67, 64).

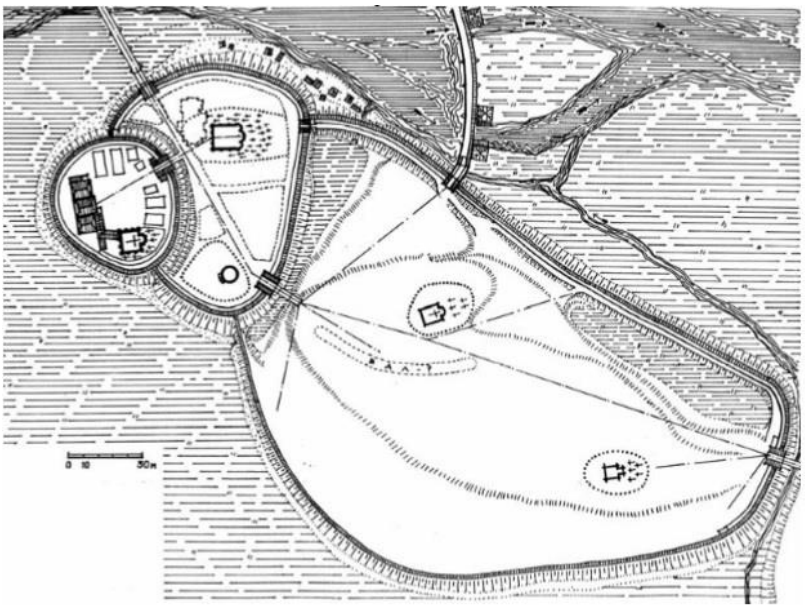

Ryc. 12. Rekonstrukcja zespołu grodowego Bełza w XIII w. (dietinca, podgrodzia i posadu) autorstwa V. Petryka (za: Петрик 2003, rys. Ж.1.2, 259).

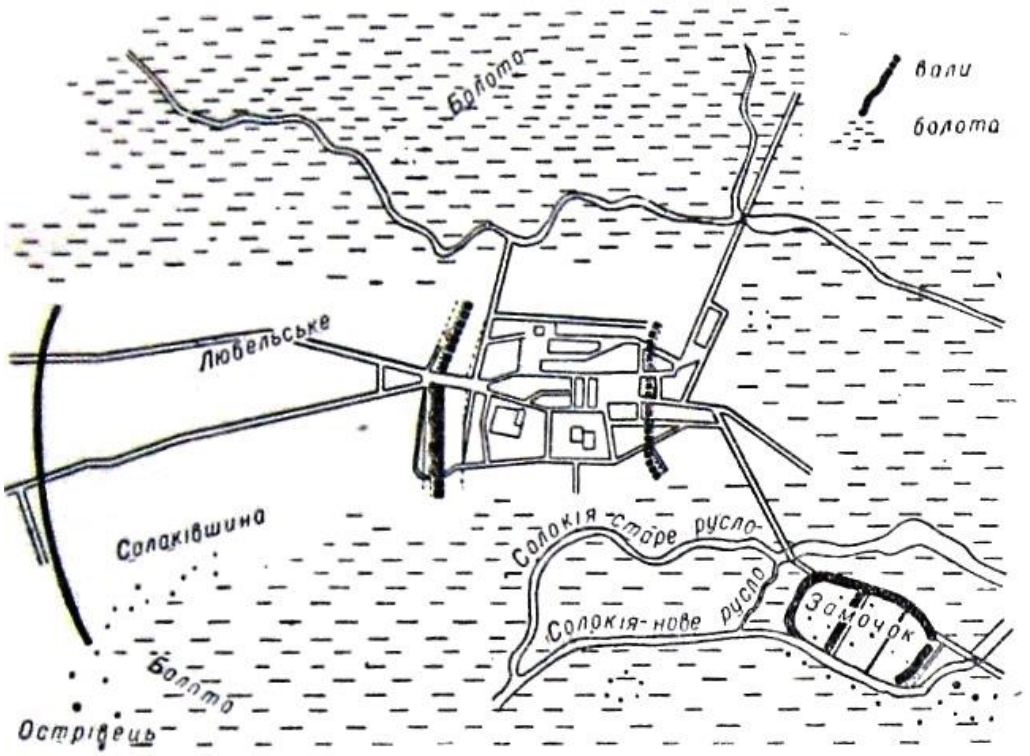

Ryc. 13. Średniowieczny zespół grodowo-miejski Bełza i jego otoczenie (do 1377 r.) sporządzony na podstawie rekonstrukcji L. Čačkovs'kiego (za: Ратич 1957, rys. 2, 20).

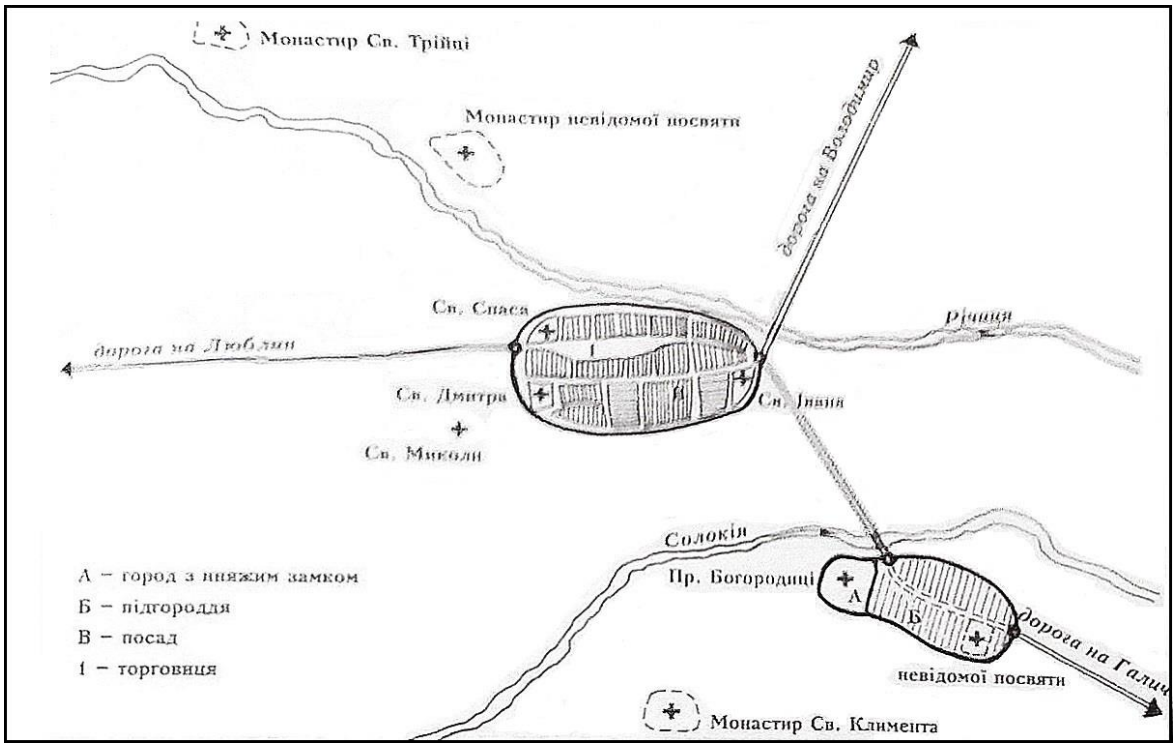

Ryc. 14. Wizja rozplanowania późnośredniowiecznego Bełza autorstwa O. Bojki i S. Slobodiana (za: Бойко, Слободян 2006, rys. 3, 143).

L: Gil 2001, 64-66; Janeczek 1991, 218; Liwoch 2003, 226-227, Mironowicz 1999, 350; Paszkiewicz 2014, 91-100; Бойко, Слободян 2006,140-148; Козубовський 2014, 57-66; Куза 1989, 89; Лазурко 2016, 44-45; Павлив, Петегирич 1988, 323-324; Пастернак 1978, 72-73; Петегирич 1974, 337-338; 1979, 324; 1980; 1982, 316; 1984, 291-292; 1990; 1995; 2001, 199-209; Петрик 2003, 259; Раппопорт 1967, 64-65, Ратич 1957, 19-20; Терський 2019, 77; Тихомиров 1956, 325-326, Чачковський 1937, 15-31.

3. **Bielsk (latop. Бѣльскъ) Bielsk Podlaski, powiat loco, województwo podlaskie, Polska.**

B: KHW wspomina o grodzie w końcu 1252 r. (lub w 1253 r.) w kontekście konfliktu Romanowiczów z Mendogiem (*Kronika*... 188; *Ипатьевская*... стб 819). Źródła wspominają, iż przed 1288 r. książę Włodzimierz Wasylkowicz miał wyposażyć nieznaną z wezwania bielską cerkiew w księgi i ikony. W trakcie zamieszania po śmierci księcia w 1288 r. do grodu wtargnął Jerzy I i złupił gród tak, iż cyt. „*nie ostał się kamień na kamieniu*" (*Kronika*... 270). W XIV w. Podlasie dostaje się we władanie litewskie i w ciągu tego stulecia kilkukrotnie przechodzi z rąk z litewskich w mazowieckie, by ostatecznie (aż do utworzenia województwa podlaskiego, a następnie przyłączenia go Rzeczypospolitej) znaleźć sie pod kontrolą książąt litewskich. Od władców litewskich Bielsk otrzymał prawa wójtowskie w 1430 r, w l440 r. w. przeniesiony został na prawo chełmińskie, a w 1495 r. Wielki Książę Litewski Aleksander nadał miastu prawo magdeburskie. Do poważnych przekształceń jego układu przestrzennego doszło w XVI w. Ze źródeł XVI-wiecznych oraz literatury historyczno-krajoznawczej pochodzą także wzmianki o spalonym zamku litewskim, znajdującym się na terenie Bielska.

C: Bielsk Podlaski położony jest na skraju Wysoczyzny Bielskiej, nad rzeką Białą. Bielskie grodzisko znajduje się na terenie parku miejskiego w widłach Lubki i Białej na terenie tzw. „Góry Zamkowej" (lub „Łysej Górki").

D: Grodzisko, w planie zbliżone do koła, wznosi się nad okolicą na ok. 3,5 m. Badania wykazały, iż kopiec, na którym znajdował się gród stanowił sztuczny nasyp usypany z okolicznego piasku, zaś dookoła grodu rozciągały się tereny bagniste. Wymiary majdanu

wynoszą 50x45 m, pozostałości wałów są ledwo widoczne. Obok grodu, na terenie tzw. Podzamcza, znajdowało się najprawdopodobniej nieumocnione podgrodzie.

E: W 1970 r. badania sondażowe przeprowadził na grodzie w Bielsku pracownik Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Warszawie, W. Szymański. Badacz odkrył na grodzisku warstwy spalenizny i przepalony materiał zabytkowy.

Kolejne badania archeologiczne na terenie średniowiecznego Bielska przeprowadzono na terytorium osady przygrodowej (stan. 2) w 1976 r. Stan. 2 położone jest na nieznacznym wyniesieniu ograniczonym od północy starorzeczem Lubki, a od południa i zachodu zabagnioną doliną. Badania ratownicze prowadzone przez D. Jaskanis wraz z K. Chilmon i D. Burkiem objęły powierzchnię 375 m². Natrafiono wtedy na pozostałości dwóch chat z paleniskami oraz na relikty nowożytnej studni. Prócz materiału ceramicznego odkryto przęślik z różowego łupku i osełkę. Po raz wtóry osadę badano w 1997 r.

W 1997 r. wykopaliska ratownicze we wschodniej partii zespołu grodowego (na terenie osady) oraz nadzory na obszarze zabagnionej doliny Lubki w przeprowadził J. Maciejczuk. Na badanym terenie łącznie odkryto 34 obiekty archeologiczne (w tym półziemiankę, jamy gospodarcze i produkcyjne, dołki posłupowe).

F.3: Wśród zabytków X-XIII w. z badań Maciejczuka znajdowała się zawieszka brązowa w kształcie topora, ornamentowana kościana oprawka noża, nożyki, dłuta oraz przęśliki z łupku i gliny.

G.1: Na podstawie badań z lat 70. XX w. ustalono, iż początki osadnictwa średniowiecznego w Bielsku sięgają X w. i kolonizacji tych terenów przez ludność przybyłą z Mazowsza. W kolejnych stuleciach (począwszy od zdobycia tych terenów przez Jarosława Mądrego w wieku XI), teren ten stał się pograniczem polsko-ruskim. Wtedy też, możliwe w XIII w., książęta ruscy zbudowali tu jeden z wielu pogranicznych grodów (grodzisko datowane jest na podstawie materiału ceramicznego na XII-XIII w., zaś najstarsze materiały z osady datowane są na wiek X).

G.2: Badający stanowisko W. Szymański stwierdził, iż grodzisko było użytkowane stosunkowo krótko, lecz intensywnie. Odkryte warstwy spalenizny i zżużlony materiał ceramiczny świadczą o tym, iż gród najprawdopodobniej uległ zniszczeniu wskutek pożaru. Część dawnej literatury utożsamia „Górę Zamkową" z lokalizacją zamku bielskiego, który

spłonął w XVI w. od uderzenia pioruna, jednakże rezultaty badań archeologicznych W. Szymańskiego nie dostarczyły jakichkolwiek śladów istnienia w tym miejscu zamku.

H: W bezpośrednim sąsiedztwie grodu funkcjonowała osada przygrodowa (stan. 2). Na terenie zabagnionej doliny Białki zanotowano konstrukcje palowe wzmacniające brzegi Lubki datowane na XV-XVI w.

W pobliżu osady podgrodowej (i hipotetycznie lokowanego zamku), na drugim brzegu Łubki (ul. Poniatowskiego, dawna Zamkowa), w 2003 r. badania ratownicze prowadził J. Maciejczuk. Wśród licznego materiału ceramicznego pochodzącego z badań, jedynie 1 % stanowiły ułamki naczyń datowane na wczesne średniowiecze, pozostały materiał pochodził z okresu od późnego średniowiecza po wiek XX. Istnieje teoria, wedle której te podmokłe tereny przystosowane zostały do użytkowania dopiero po pożarze średniowiecznego zamku i miasta (Pawlata 2015, 259-260).

W 2012 r. w centrum miasta (ul. Kościuszki, Żeromskiego, Szkolna i 3 Maja) L. Pawlata przeprowadził nadzory archeologiczne. Stanowiska te znajdują się w zachodniej partii średniowiecznego Bielska. Na wszystkich odcinkach, z wyjątkiem nadzorowanego wykopu przy ulicy szkolnej, natrafiono na w dużej mierze przemieszane nawarstwienia związane z historycznym osadnictwem Bielska, zalegające do głębokości 0,7-1 m. Materiał zabytkowy z nadzorowanych wykopów przedstawiał ułamki ceramiki budowlanej, w tym kafli piecowych oraz fragmenty późnośredniowiecznych i nowożytnych naczyń ceramicznych, szklanych i fajansowych. Nie uchwycono śladów osadnictwa wczesnośredniowiecznego.

I: Materiały z Bielska znajdują się w MP.

J:

K:

Ryc. 15. Model numeryczny wczesnośredniowiecznego grodziska w Bielsku Podlaskim (źródło: http://mapy.geoportal.gov.pl).

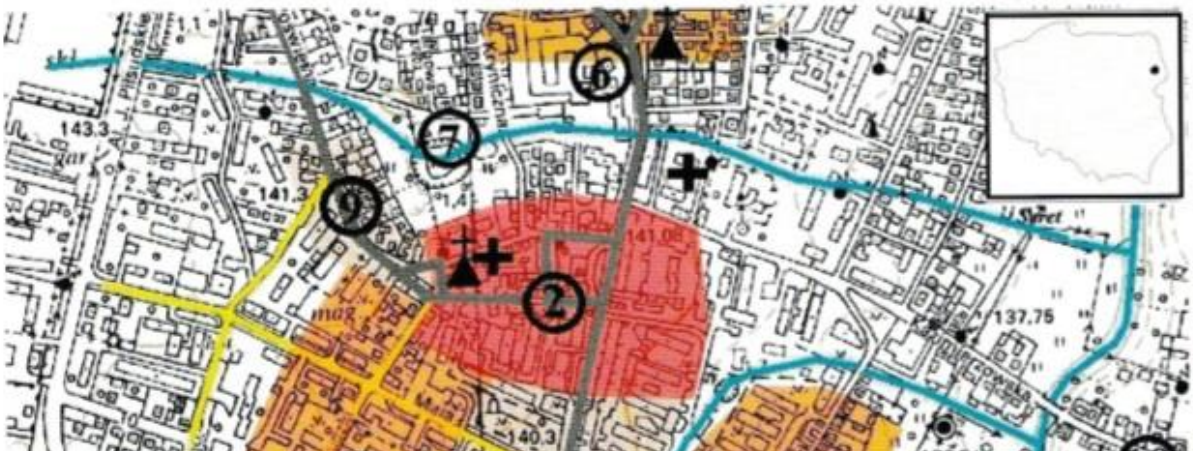

Ryc. 16. (Na kolejnej stronie:) Zasięg stref historycznego osadnictwa Bielska Podlaskiego według L. Pawlaty (2015, rys. 7, 267): 1 – grodzisko i osada wczesnośredniowieczna, Podzamcze (XV w.), 2 – rynek i centrum miasta lokacyjnego, 3 – osada Kłopoty (2. poł. XIV-1. poł. XV w.), 4 – zamek (?), 5 – Stare Miasto (Miasto Ruskie, XIV-XV w.), 6 – Miasto Lackie (od około 1430), 7 – jurydyka Poświątne, 8 – centrum Miasta Ruskiego, 9 – zabudowa miejska osady Poświątne (od 2 poł. XV w.), 10 – osada Dubicze (od 2. poł. XIV w.), 11 – folwark Hołowiesk.

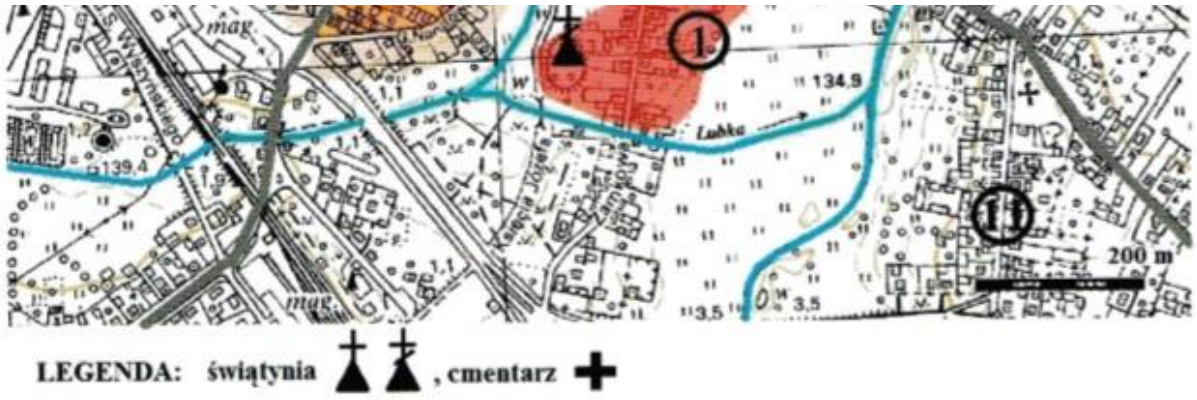

L: IA 1976, 175; 1997; 167-168; Jarmolik 1982, 28-30; Mazuruk 2004, 135-136; Pawlata 2015, 245-279; Szymański 1976, 501-502.

4. **Brześć (latop. Берестя, Брестье, biał. Брэст, Берасьце), rejon i obwód loco, Białoruś.**

B: Brześć pojawia się w latopisach ruskich pod 1017 r. W XI-XII w. gród wchodził w orbitę wpływów ziemi turowskiej. W skład Księstwa Halicko-Wołyńskiego Brześć wszedł dopiero w wieku XIII, lecz stanowił ważny jego ośrodek (w dobie Romanowiczów Brześć pełnił rolę centrum wołości i należał Wasylka, a następnie do Włodzimierza Wasylkowicza i księcia łuckiego Mścisława). W *Latopisie ipatijewskim* (стб 788) znajduje się drastyczny opis szkody, jaką wyrządzili miastu Mongołowie w 1241 r., cyt. Данилови же со братомъ прише[дѣ]шоу ко Берестью. и не возмогоста ити в поле . смрада ра[дѣ] и множьства избьены[хъ]. KHW wspomina, iż z inicjatywy Włodzimierza Wasylkowicza w 2. poł. XIII w. w Brześciu miała powstać „wieża kamienna" (murowana) oraz cerkiew p.w. św. Piotra. Książę wówczas cyt. зроуби горw[д] (*Ипатьевская...* стб 925), co powszechnie uznawane jest za wzniesienie nowych umocnień grodu. Prawo magdeburskie nadał miastu w 1390 r. Władysław Jagiełło, zaś w 1408 r. potwierdził je książę Witold.

C: Brześć był jednym z najbardziej wysuniętych na północ grodów należących do ziemi wołyńskiej, usytuowanym u ujścia Muchawca do Bugu. Pozostałości średniowiecznego Brześcia znacznie ucierpiały w wieku XIX, gdy u zbiegu Muchawca i Bugu zbudowano nową twierdzę, dlatego też cennym źródłem badań nad dawnym wyglądem miasta są stare plany.

D: Najdawniejszą część Brześcia stanowiło grodzisko typu cyplowego, którego dietiniec oddzielony był od strony dostępnej, czyli płaskowyżu, fosą, widoczną na niektórych dawnych planach miasta. Kształt dietinca zbliżony miał być do trójkąta. Powierzchnia jego nieznacznie przekraczała 1 ha, zaś powierzchnię posadu szacuje się na 2,5-3 ha.

E: Pierwsze próby odnalezienia pozostałości staroruskiego Brześcia podjęli Û. A. Jegorov (1954 r.) i Û. V. Kucharenko (1961 r.), jednakże nie przyniosły one oczekiwanych rezultatów. Pierwszy z badaczy szukał starego Brześcia na jednej z wysepek u ujścia Muchawca do Bugu, również Kucharenko zakładał, iż dawny Brześć należał do osad typu wyspowego. Kucharenko uznał, iż pozostałości staroruskiego grodu zniwelowano ostatecznie podczas budowy twierdzy brzeskiej. W 1964 r., na podstawie analizy źródeł pisanych i ikonograficznych oraz obserwacji topografii Brześcia, podjęto próbę odtworzenia

rozplanowania dawnego miasta – przyjęto, iż wyspę utworzoną przez dwa rękawy Muchawca zajmował posad, a dietiniec Brześcia znajdował się na cyplu między Muchawcem i Bugiem. Lokalizację staroruskiego grodu potwierdziły badania wykopaliskowe w 1968 r., gdy na cyplu, u podnóża bastionu twierdzy, odkryto nienaruszone warstwy wczesnośredniowieczne zawierające ceramikę z XI w. Od końca lat 60. XX w. badania staroruskiego Brześcia prowadził P. F. Lysenko.

W 1969 r. P. Lysenko założył wykop o wymiarach 16x8 m[363] na dnie wąwozu wcinającego się w zachodnią ścianę bastionu twierdzy. Miąższość warstwy kulturowej w wykopie sięgała od 3,5 po 4,95 m, od głębokości 4,1 do wykopu zaczynała podchodzić woda. Odkryto pozostałości 17 budowli drewnianych (łącznie 8 poziomów użytkowania tego odcinka). Wymiary kwadratowych w planie domostw wahały się w granicach od 3,2 do 4,4 m, wymiary budynków gospodarczych od 2,6 do 3,4 m. Podłogi budowli wyłożone były dranicami. Najniższe warstwy wykopu datowano na X/XI w., górne zaś XIII-XIV w. Wśród znalezisk znajdował się m. in. srebrny kołt i fibula typu bałtyjskiego. W tym samym sezonie założono jeszcze 2 sondaże - w celu sprawdzenia głębokości zalegania nawarstwień kulturowych (sięgały one 6,3 i 6,8 m głębokości) oraz prowadzono nadzór archeologiczny na terenie wyspy między rękawami Muchawca.

Badania na cyplu, w pobliżu bastionu, kontynuowano w latach 70. W 1970-1972 przebadano łącznie 448 m². Grubość nawarstwień kulturowych w wykopach wahała się w granicach 3,3-4,9 m, choć maksymalnie wynosiła ona aż 7 m. Odkryto m. in. dobrze zachowane pozostałości drewnianej zabudowy (9 poziomów użytkowania terenu). Przebadano w całości lub fragmentarycznie pozostałości 14 budowli. Uchwycono też fragment moszczonej drewnem ulicy. Moszczenie składało się z dranic i bierwion spoczywających poprzecznie na grubych (do 40 m średnicy) belkach sosnowych. Znaleziono wiele przedmiotów codziennego użytku (dobrze zachowane drewniane naczynia, fragmenty wełnianych tkanin i wyroby ze skóry), a także elementy oporządzenia jeździeckiego, fragment wiosła i ułamek brązowego dzwonka.

W 1973 r. kontynuowano badania cypla. Wykop dowiązano od południa do wykopów z lat 1970-1972, w celu odsłonięcia większej powierzchni dla późniejszej ekspozycji muzealnej. W wykopie o wymiarach 22x12 m nawarstwienia kulturowe sięgały ponad 3 m w

363 Według późniejszej pracy P. Lysenki (2007, 16) wykop ten miał wymiary 12x8 m i odkryto w nim 7 poziomów zabudowy.

głąb od obecnej powierchni gruntu. W południowej partii wykopu odkryto ulicę moszczoną drewnem, równoległą i analogiczną względem konstrukcji, do ulicy badanej w latach 1971-1972. Do ulicy przylegały budowle zrębowe, głównie mieszkalne. Zachowały się one zazwyczaj na wysokość 5-8 wieńców, jedna na 10 wieńców. Podłogi domostw pokryte były deskami, a piece znajdujące się w ich wnętrzach były gliniane. Wśród zabytków ruchomych znajdowało się wiele różnorodnych wyrobów ze skóry (obuwie, aplikacje pasa, piłka), zabytki drewniane (naczynia, fragmenty wozu), kościana figurka szachowa i medalik w typie tzw. żmijowika.

W wykopie z roku 1974 r. zidentyfikowano aż 12 faz zabudowy badanego odcinka (wykop założono na północ od obszaru badanego w 1972 r.). Budynki każdej z faz powtarzały ten sam układ. Odkryto także tzw. „ulicę północną". W najniższej warstwie nad calcem odkryto pozostałości dębowych konstrukcji zrębowych (tzw. *ряжи*) mających za zadanie (według odkrywców) podwyższyć i ustabilizować podmokły teren.

Badania dietinca Brześcia w 1975 r. nawiązywały do badań z poprzedniego sezonu. Wykop o powierzchni 84 m² przylegał od zachodu do wykopu z 1974 r. Pozostałości drewnianych konstrukcji zaczęły pojawiać się już od drugiej warstwy. Warstwa trzecia, miąższości 2,5 m zawierała najwięcej reliktów zabudowy. Łącznie przebadano 9 faz zabudowy drewnianej dietinca Brześcia (domostwa konstrukcji zrębowej, budynki gospodarcze, ulice i moszczenia dworów). Uchwycony fragment ulicy („północnej") przebiegał na linii wschód-zachód. Wzdłuż ulicy przebiegał częstokół. Nawierzchnia traktu pokryta była grubymi dranicami spoczywającymi na legarach, które z kolei leżały na poprzecznie ułożonych bierwionach (wyróżniono 6 poziomów użytkowych ulicy). Jeden z budynków zachował się na wysokość 12 wieńców zrębu. Zachowało się wejście do budowli, wyrąbane w północnej ścianie i wychodzące na ulicę. Od samej ulicy dwór z wybiegiem dla bydła (zagroda dla zwierząt wymoszczona była drewnem i pokryta warstwą nawozu zwierzęcego) oddzielony był częstokołem. Wśród zabytków z wykopu znalazły się m. in. narzędzia (łopaty, sierpy, noże, wrzeciona, siekiery, widły i in.) i przedmioty związane z zabudową mieszkalną i gospodarczą (zamki, klucze, skoble), wyroby drewniane (wiosła, drabina, fragmenty sań, łodzi i wozów), ceramikę naczyniową, fragmenty skórzanego obuwia, tkanin, przedmioty z kamienia (żarna, przęśliki, osełki), ostrogi.

W 1976 r. w pierwszej kolejności zakończono eksplorację i zakonserwowano budowle odkryte w poprzednim sezonie. Wyeksplorowany do poziomu calca wykop otwarty w 1976 r.

(powierzchnia 84 m²) prezentował taki sam układ oraz podobną miąższość nawarstwień, jak wykopy z lat 1974-1975. Wyróżniono 9 horyzontów chronologicznych zabudowy badanego odcinka dietinca Brześcia oraz 6 poziomów użytkowych moszczonych drewnem ulic. Podczas eksploracji nawarstwień znaleziono fragment barda tkackiego, zamek drewniany, plomby typu drohiczyńskiego (znalezione zostały w warstwach dolnych), dwustronną ołowianą ikonkę, paciorek filigranowy, pieczęć kościaną oraz kamień z wyrzeźbionym przedstawieniem wojownika w hełmie.

W 1977 r. zakończono prace wykopaliskowe na terenie pawilonu rezerwatu archeologicznego „Brześć".

W 2006 r. na terenie brzeskiej cytadeli (w pobliżu cerkwi garnizonowej) przeprowadzono badania ratownicze. W wykopie o wymiarach 8x17 m i głębokości 2,5 m odkryto materiały od datowane XVI-XVIII w. po X-XI w. Odsłonięto także relikty zagłębionego w podłoże glinianego pieca o wymiarach 1,1x1,3 m. W wypełnisku obiektu znaleziono ułamki ceramiki X w.

F.1: Na badanym wycinku obszaru dawnego Brześcia natrafiono na nikłe ślady umocnień drewniano-ziemnych. W 1972 r. podjęto próbę uchwycenia wschodniej granicy dietinca Brześcia, poprzez założenie niewielkich sondaży na wschód od bastionu twierdzy. W niewielkim wykopie (6x6 m) ujawniono ślady skłonu fosy. Na skraju wewnętrznego skłonu owej fosy uchwycono pozostałości częstokołu w postaci nachylonych ku fosie śladów dębowych belek długości 50-60 cm. W linii równoległej do pozostałości palisady odkryto ślady dwóch cieńszych (średnicy 15-16 cm) belek pochodzące zapewne z drewnianych konstrukcji związanych z umocnieniami. Za belkami stwierdzono rozwalisko wału usypanego z czerwonawego piasku. W wyeksplorowanym fragmencie nasypu natrafiono na ułamki ceramiki naczyniowej z XI w.

W północnym narożniku wykopu z 1976 r. odkryto pozostałości słabo zachowanej konstrukcji zrębowej otoczonej częstokołem z dębowych ociosanych pali o szerokości 28-37 cm i grubości 15-18 cm. Konstrukcja posadowiona była na drewnianej bazie z grubych bierwion ułożonych w rzędzie. Nawierzchnia dawnej ulicy przebiegała wzdłuż częstokołu. Drewniane założenie uznano więc za pozostałości konstrukcji obronnych (w wykopie uchwycono jedynie jej niewielki fragment).

W źródłach pisanych znajdziemy informację na temat murowanej wieży w Brześciu powstałej w czasach rządów Włodzimierza Wasylkowicza. Jak podaje za literaturą krajoznawczą P. Lysenko (1985, 57) - wieża została ostatecznie zniesiona podczas prac budowlanych w 1831 r. Lokalizację wieży próbowano odtworzyć na podstawie różnego rodzaju materiałów ikonograficznych Brześcia. Próbę odnalezienia śladów budowli w terenie podjęto w 1972 r. W jednym z sondaży pod pozostałościami dawnego magazynu broni (w leju powstalym po jego wybuchu) natrafiono na niewielki fragment muru fundamentowego złożonego z kamieni na zaprawie z domieszką pyłu ceglanego, który zdaniem odkrywców mógł stanowić pozostałości wspomnianej w źródłach wieży, jednakże odkryty fragment muru nie pozwolił wnioskować o planie budowli. W warstwie otaczającej kamienny fundament znaleziono ułamek szklanej bransolety i brzeg naczynia datowanego na XIII w.

F.2: Na podstawie wyników wieloletnich prac P. Lysenko (1985, 174-175) uznał, iż 3 biegnące ze wschodu na zachód ulice wschodniej partii dietinca łączyć się musiały w plac lub jedną, główną ulicę wiodącą ku bramie grodu (brama znajdowała się we wschodniej, dostępnej części grodu). Zabudowa tej partii Brześcia była rzędowa, gdyż na badanym odcinku szerokości 40 m nie odkryto ulic biegnących prostopadle do odkrytych traktów. Analizując charakter drewnianej zabudowy dietinca Brześcia, badacze zanotowali zmianę jej rozplanowania, jaka miała miejsce w końcu XII lub pierwszej ćwierci XIII w. Ogółem, zabudowa Brześcia była gęsta i składała się ze zrębowych chat (zachowanych zazwyczaj na wysokość do 8-12 wieńców). Z jednej strony P. Lysenko (1985, 176) w zasadzie odrzucał istnienie działek w Brześciu, ze względu na jego gęstą zabudowę (co widać na jego rekonstrukcji zabudowy dietinca, por. ryc. 19), z drugiej jednak strony podczas badań odkryto pozostałości różnego rodzaju ogrodzeń (np. częstokołów), a w monografii Brześcia znaleźć można także rysunki plecionych płotów. Domostwa składały się zazwyczaj z jednego pomieszczenia o wymiarach 3x4 bądź 4,2x4,4 m. Urządzenia grzewcze domostw były z reguły gliniane, choć znaleziono jeden piec zbudowany z gliny i cegły. Badacz Brześcia zwrócił także uwagę na przeważający charakter mieszkalny zabudowy grodu i stosunkowo niewielki udział budynków gospodarczych, zwłaszcza tych przeznaczonych dla zwierząt. Wokół chat znajdowały się moszczenia z dranic, a działki (lub większe jednostki) od ulic oddzielały częstokoły. Pomiędzy rzędami domostw biegły wyłożone drewnem ulice. Badania archeologiczne ujawniły także ślady osadnictwa na sąsiedniej wysepce, utożsamianej z podgrodziem Brześcia. Układ przestrzenny grodu w XIII-XIV był stabilny – kolejne fazy budownictwa mieszkalnego powtarzały regularny układ ulic i parcel.

F.3: Wieloletnie wykopaliska na terenie Brześcia dostarczyły różnorodnego materiału zabytkowego. Podstawową formą naczyń ceramicznych X-XIII w.m znalezionych w Brześciu, były garnki (począwszy od warstw XIV w. znacznie zwiększył się zbiór form naczyń). Zabytki metalowe prezentowały szeroki wachlarz narzędzi do obróbki drewna (np. siekiery, ciosła, dłuta) i metali (kowalskie kleszcze, młot, narzędzia złotnicze), wyroby jubilerskie i dewocjonalia (kołty, pierścienie, krzyżyki etc.), militaria i elementy oporządzenia jeździeckiego (np. topory, buławy, groty broni miotającej – w tym samostrzału, oraz groty włóczni, ostrogi gwiaździste), klucze i zamki cylindryczne, elementy ubioru oraz narzędzia rolnicze i inne. Dzięki podmokłemu podłożu zachowały się zabytki z materiałów organicznych: wyroby z kości rogu (jednym z najciekawszych znalezisk był odkryty w 1971 r. grzebień z wyrytymi 13 pierwszymi literami alfabetu staroruskiego), drewna (detale architektoniczne, naczynia, rękojeści narzędzi, wiosła, koło wozu i in.), wełny i skóry (czapki, fragmenty obuwia, mieszki, skórzane aplikacje odzieży). Typowo staroruski materiał zabytkowy z warstw XII-XIII w. zawierał kołty z kolorowych metali, pierścionki, przęśliki z łupku i kolorowe szklane bransolety. Ułamki szklanych bransolet i przęśliki występowały także w warstwach datowanych na pocz. XIV w. W warstwie z XI w. znaleziono pieczęć z wizerunkami Dymitra Sołuńskiego i Dawida, uznaną za pieczęć Izjasława Jarosławicza. W warstwach nowożytnych (XVII-XVIII w.) znaleziono m. in. monety i ceramiczne fajki.

G.1: Badacze datują powstanie grodu w Brześciu na X/XI w. (datowanie na podstawie materiału ceramicznego i przekazów historycznych). Osada o metryce starszej niż gród powstać miała na terenie późniejszego posadu już w X w. (Лысенко 2007, 173). Dokładniejszemu datowaniu nawarstwień osadniczych Brześcia posłużyła analiza dendrochronologiczna, jednakże wykonano ją wyrywkowo, tylko z próbek pochodzących z sezonów badawczych 1969 i 1974-1977 r. (uzyskane wtedy daty zamykały się w przedziale kon. XII-XVI w.). Ze względu na charakter podłoża stanowiska, za materiał porównawczy zabytków organicznych posłużyły przede wszystkim materiały z Nowogrodu Wielkiego i Połocka.

G.2: Zdaniem P. Lysenki Brześć był typowym grodem ruskim, którego mieszkańcy trudnili się handlem, rzemiosłem, rolnictwem i łowiectwem. Zdaniem badacza, znalezisko pieczęci księcia Izjasława Jarosławicza potwierdza, iż Brześć w XI w. wchodzić miał w skład ziemi turowskiej.

H: Uważa się, iż posad Brześcia położony był na północ od dietinca, na wyspie utworzonej przez rękawy Muchawca u ujścia rzeki do Bugu.

I: Materiały z wykopalisk P. Lysenki znajdują się w Muzeum Archeologicznym w Brześciu (Muzeum Archeologiczne „Brześć").

J: Swoje wątpliwości co do interpretacji miejsca położenia, rozplanowania i charakteru zabudowy (kwestia istnienia działek-dworów) dawnego Brześcia wyraził niedawno V. Kozjuba (2015). Na podstawie analizy dawnych (poczynając od XVII w.) planów miasta oraz rezultatów badań P. Lysenki oraz badań na centralnej wyspie Brześcia, badacz poddał analizie możliwe argumenty za ulokowaniem pierwotnego Brześcia (jego dietinca?) na terenie brzeskiej cytadeli, nie rozstrzygając jednak tej kwestii (Козюба 2015, 277-279).

K:

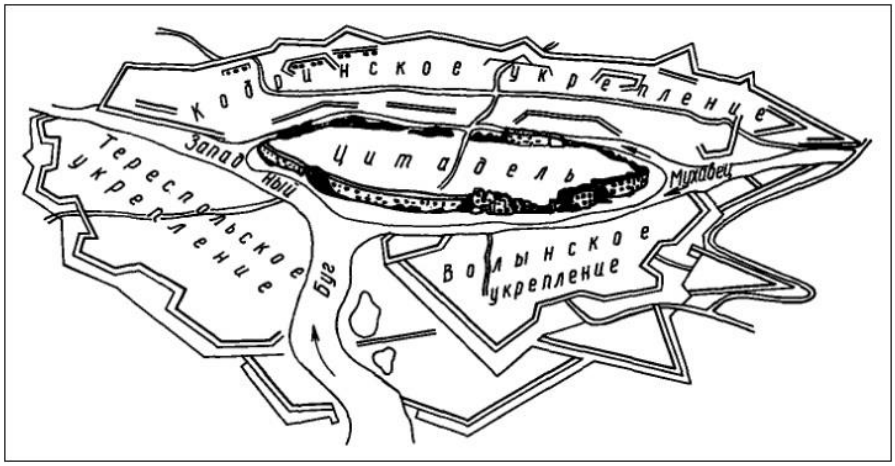

Ryc. 17. Plan twierdzy brzeskiej wzniesionej na terenie średniowiecznego Brześcia (za: Лысенко 1985, rys. 1, 27).

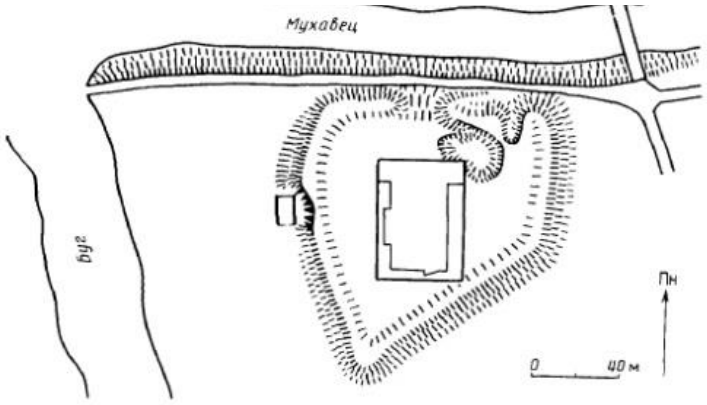

Ryc. 18. Rekonstrukcja planu grodziska w Brześciu z zaznaczonym obszarem badań archeologicznych (za: *Археалогія Беларусі*, rys. 63, 258).

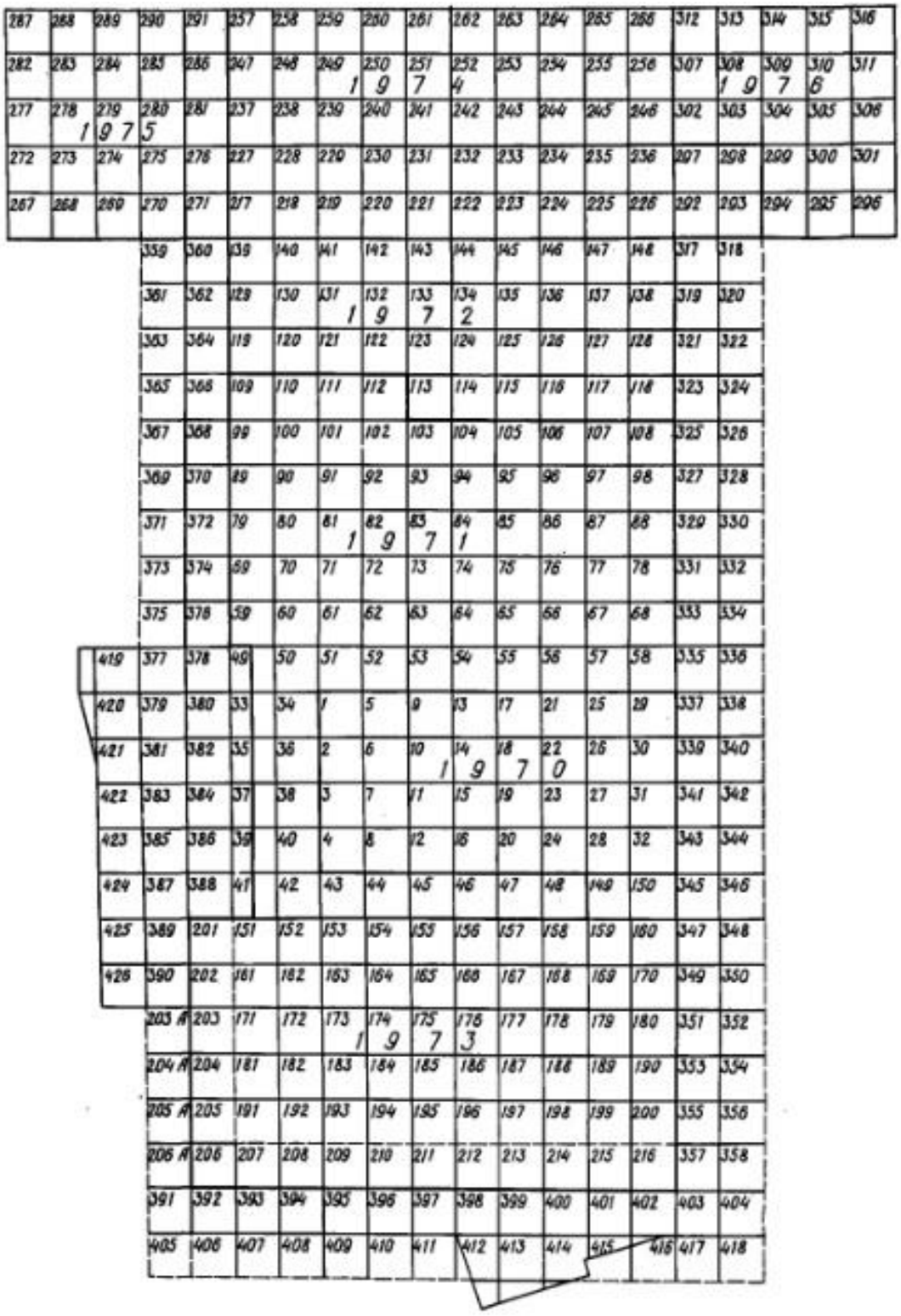

Ryc. 19. Siatka kwadratów wykopów archeologicznych w Brześciu wraz z latami badań archeologicznych (1970-1976) (za: Лысенко 1985, rys. 7, 35).

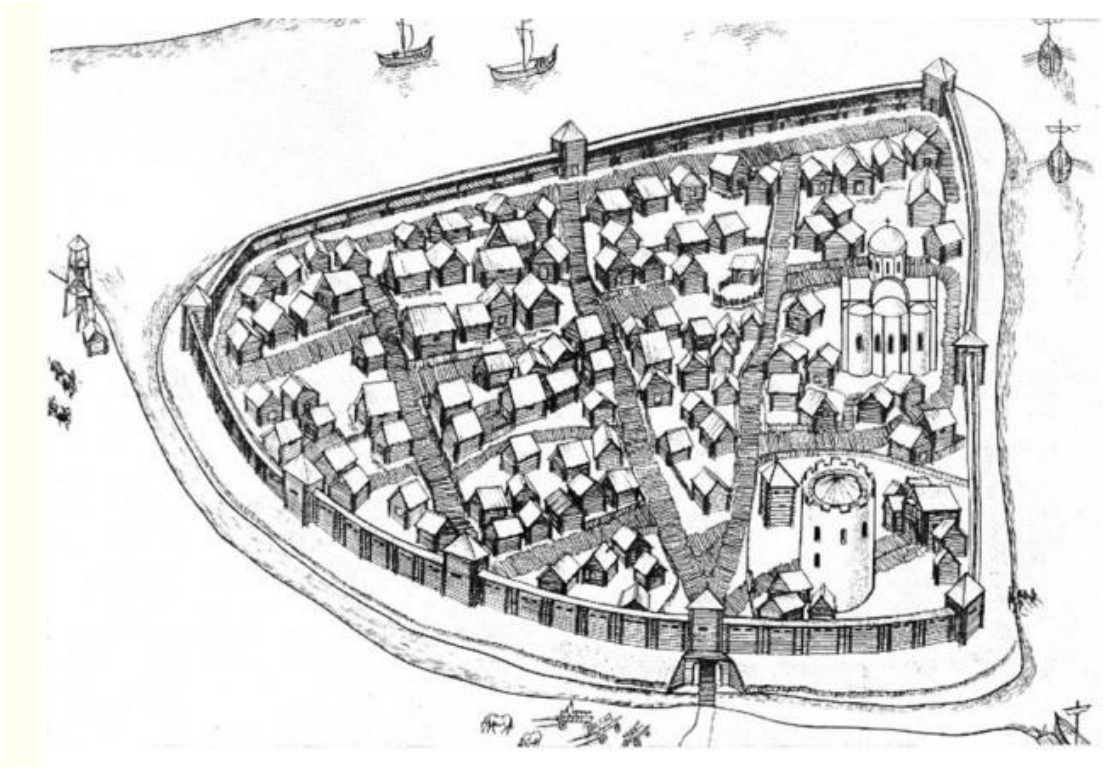

Ryc. 20. Rekonstrukcja rozplanowania badanej częśći dietinca wczesnośredniowiecznego Brześcia z kamienną wieżą autorstwa P. Lysenki (za: Козюба 2015, rys. 1, 276).

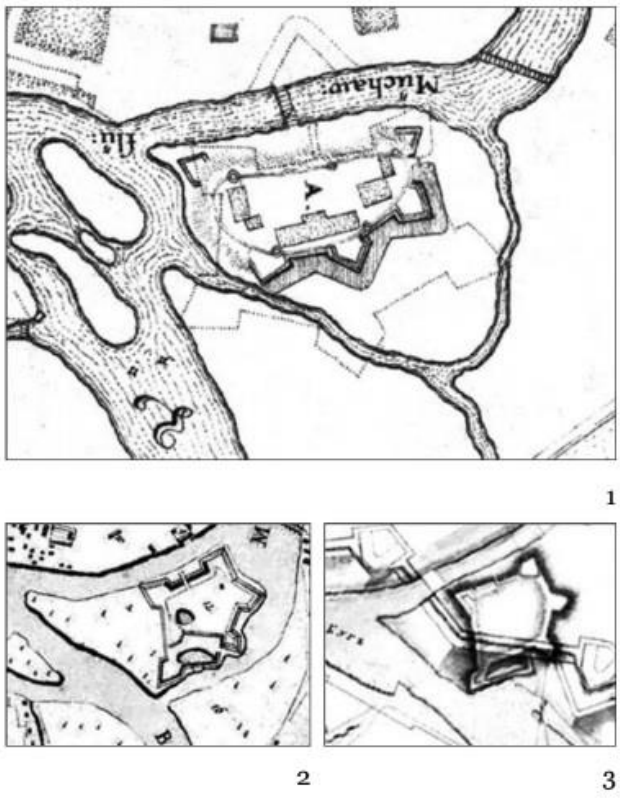

Ryc. 21. Zestawienie wycinków planów dawnego Brześcia z 1657 r. (1), 1740 r. (2) i 1807 r. (3) z wizerunkiem zamku (za: Козюба 2015, rys. 4, 281).

L: Alexandrowicz 1968, 417; Baran 2010, 52-53; Nekljudova, Baškov 2018, 441-461; Антипов 1998, 193-197; *Археалогія Беларусі* т. 3, 253-259; АО 1976 (1977), 411; Козюба 2015, 275-286; Куза 1989, 92-93; Лысенко 1970, 310-311; 1972, 406-407; 1974a, 375; 1974b, 153-160;1975, 390; 1976, 422; 1985; 2007; Раппопорт 1967, 42; Тихомиров 1956, 326-327.

5. Busk, Bużesk (latop. Бужскъ, Божескъ, Божьскъ, Бужьискъ etc., ukr. Буськ), tzw. Wielkie grodzisko (stan. I), Busk, rejon loco, obwód lwowski, Ukraina.

B: PML wspomina po raz pierwszy o Busku pod 1097 r. (w opowieści o oślepieniu Wasylka Trembowelskiego i następnie przy okazji wydarzeń po zjeździe w Lubeczu). Choć w Busku urzędowali ruscy książęta, znaczenie grodu w polityce ziemi wołyńskiej było raczej drugoplanowe, a latopisowe wzmianki o grodzie są dość lakoniczne i występują do 1233 r. W 1376 r. Władysław Opolczyk nadał Busk (*castrum* i *oppidum*) Jaśkowi Kmicie, później miasto przeszło w ręce książąt mazowieckich. Prawa miejskie nadano Buskowi prawdopodobnie na początku XV w.[364]

C: Kompleks grodowy dawnego Buska położony był na zabagnionym terenie nad Bugiem, przy ujściu jego lewego dopływu - Pełtwi.

D: Centrum osadnicze dawnego Buska składało się z 3 członów oddzielonych od siebie głębokimi i szerokimi fosami, wypełnionymi wodami Bugu. W skład trójczłonowego założenia sporych rozmiarów wchodziło tzw. „Wielkie grodzisko" (stan. Busk I) o powierzchni 5 ha (stanowiącego trapezowaty czworokąt o wymiarach 400x150 m), części centralnej (2,8 ha) oraz najstarszej, tzw. północno-wschodniej o powierzchni 1,4 ha i planie zbliżonym do czworokąta, oblanej trzech stron wodami Bugu. Wysokość zachowanych wałów „Wielkiego grodziska" sięga 4 m, szerokość 14 m u stopy wału, a długość zachowanego południowego odcinka wynosi 240 m. Od północy „Wielkie grodzisko" oblewają wody jednej z odnóg Bugu tworząc rodzaj naturalnej fosy. Od strony dostępnej (południowej) znajdował się zaś sztuczny rów (głębokość fos ochraniających grodzisko od południa i północy sięgała 15 m, szerokość południowej fosy wynosi 26 m).

364 Wedle relacji Eryka Lassoty Busk już w 2. poł. XVI w. był wsią (por. *Eryka Lassoty*... 63).

E: W roku 1962 na zabytki staroruskie w Busku natrafił P. A. Rappoport. Za pozostałości staroruskiego Bużeska badacz uznał południowy majdan „Wielkiego grodziska" i datował go ramowo na X/XI-XIII w. W latach 80. XX w. wykopaliska na terenie „Wielkiego grodziska" (i dwóch pozostałych grodzisk w pobliżu dawnego Busk) prowadzili O. M. Korčyns'kyj i V. M. Petehyryč.

Od 2001 r. badania w Busku prowadzi pracownik UL - P. M. Dovgan'. Badania Dovgan'a przyczyniły się w dużej mierze do uszczegółowienia planu dawnego Buska. Prace badacza skupiały się początkowo głównie na południowej i zachodniej partii „Wielkiego grodziska" (łącznie przebadano tu blisko 430 m² i wydzielono trzy fazy użytkowania jego majdanu: słowiańską, ruską oraz „późnośredniowieczną").

F.1: Konstrukcja umocnień grodziska nie została nigdy dokładnie zbadana, na podstawie obserwacji stratygraficznych wydatowano jedynie czas powstania wału na 2. poł. XI w.

F.2: Teren grodziska zamieszkane było w czasach staroruskich oraz późnym średniowieczu. Na stanowisku odkryte zostały wczesnośredniowieczne domostwa w typie półziemiankowym, w czasach późniejszych przeważać zaczęły domostwa naziemne (w tym również podpiwniczone).

W 1984 r. ekspedycja Instytutu Nauk Społecznych AN USRR przebadała południową partię „Wielkiego grodziska" (100 m² w pobliżu wału). Miąższość nawarstwień kulturowych w tej części grodziska sięgała 1,5-1,7 m. Materiał ceramiczny prezentował ułamki naczyń z XI-XIII w. Na głębokości 0,9-1,1 m odkryto 3 gliniane piecowiska datowane ceramiką na XII w. We wschodnim narożniku wykopu na głębokości 1,2-1,3 m natrafiono na kontur półziemianki z kamiennym piecem w narożniku (poziom podłogi domostwa uchwycono na głębokości 1,75-1,8 m), datowanej na XI w. Obok, na głębokości 1,5 m odsłonięto ślady drugiego domostwa, na które nachodził nasyp wału. Ceramika z wypełniska obiektu datowała go na 1. poł. XI w., zatem czas powstania wału „Wielkiego grodziska" określono na 2. poł. XI w. Podczas badań, prócz licznego materiału ceramicznego, znaleziono także grocik strzały, gliniane przęśliki i szklany paciorek. Na terenie północno-wschodniej części grodziska zebrano wówczas zabytki datowane na XII-XIII w.

Centralny człon buskiego założenia w latach 80. i 90. XX w., prócz V. Petehyryča, badał M. Fylypčuk. Na centralnym majdanie grodziska, obok materiałów staroruskich, znaleziono wówczas również materiały z VIII-IX w.

W 1986 r. przebadano 100 m² we wschodniej partii centralnego majdanu grodziska. Na głębokości 0,8-1,4 m odkryto ślady spalonego dwupoziomowego domostwa z drewnianą podłogą, datowanego materiałem ceramicznym na XIII-pocz. XIV w. Pod grubą warstą węgli drzewnych i polepy odkryto gliniany piec o średnicy 1,2-1,4 m. W wypełnisku obiektu odkryto militaria: 30 grotów strzał i bełtów, fragmenty kolczugi, pancerza płytkowego oraz ciekawy okaz kościanego grotu strzały z trzpieniem. Zaobserwowano wtedy również budowę wału otaczającego centralny majdan – składał się on z mocno ubitej gliny, a jego wnętrzu odkryto ślady drewnianych konstrukcji zrębowych. Materiał ceramiczny z warstwy kulturowej wykopu pochodził z XII-XIV w. W 2004 r. P. Dovgan' badając centralny majdan, odkrył na nim materiały datowane na VII-pocz.VIII w. Badania centralnej części buskiego kompleksu, nawiązujące do badań z 2004 r, przeprowadził Dovgan' również w 2009 r. Na terenie dawnego zakładu produkcji masła, prostopadle do obronnego rowu, założono orientowany na linii N-S wykop o powierzchni 100 m² (znajdował się on 6 m na północ od fosy). Miąższość nawarstwień kulturowych w wykopie sięgała 1-1,2 m, lecz do głębokości 0,8-1 m warstwy były przemieszane. Wśród licznych zabytków znajdowały się gwoździe, hufnały, groty strzał, noże, zabytki kościane (w tym amulet z zęba niedźwiedzia), ułamki szklanych bransolet, kamienny przęślik oraz fragmenty ceramiki X-XVII w. W północno-wschodnim narożniku wykopu udało się uchwycić drewniane podpiwniczenie domostwa z końca XIV w. Piwnica o wymiarach 1,48-1,42 m i głębokości 2,65 m, wyłożona była dębowymi belkami o szerokości 15 cm. Każda ścianka obłożona była 17 takimi belkami. W wypełnisku obiektu znaleziono sporo całych i niemal całych naczyń ceramicznych z XIV-XVI w. Znaleziono także pół miecza z zachowaną rękojeścią obszytą skórą, brązowy naparstek, brzytwę, żelazne szydło, fragmenty obuwia i tkaniny. W wykopie, prócz materiałów średniowiecznych i nowożytnych natrafiono na zabytki z V tys. p.n.e.

Najpóźniej dostępną dla badań częścią grodu był północno-wschodni majdan grodziska, na terenie którego znajdowała się jednostka wojskowa. Pierwszy wykop założono w tej części Buska w 2004 r. Miąższość warstw kulturowych w tej części kompleksu sięgała 2,35 m. W niewielkim wykopie odkryto 8 obiektów (m. in. ślady ziemianki z X w., jamy gospodarczej z wieku XII i relikty domostw naziemnych, datowanych na wiek XIII). Kolejny, nieduży wykop w północno-wschodniej części buskiego kompleksu założono w roku 2007. Prócz obiektów neolitycznych uchwycono pozostałości ziemianki z X w. Zanotowano także zniszczenia na północnym skraju plateau. Zakrojone na nieco szerszą skalę badania północno-wschodniego Buska rozpoczęły się w 2008 r. Głębokość nawarstwień kulturowych w

wykopie o powierzchni 32 m² sięgała 2,5 m. Odkryto 11 obiektów, przeważnie średniowiecznych (w tym pozostałości dwóch domostw naziemnych z XII-XIII w., trzech naziemnych i dwóch zagłębionych w podłoże budynków gospodarczych oraz jednej półziemiankowej chaty z X w.). Jedna z naziemnych budowli (obiekt V z poł. XII w.) była zdaniem Dovgan'a pracownią obróbki skóry. Po budynku pozostała potężna warstwa polepy (o grubości 16-44 cm) i ślady spalonych konstrukcji drewnianych. Wewnątrz obiektu znaleziono częściowo spalone przyrządy kościane (igły, rylec), ułamki ceramiki oraz osełki. Materiał ceramiczny z wykopu przedstawiał ułamki naczyń neolitycznych, średniowiecznych (również późnośredniowiecznych) i nowożytnych (jeden z obiektów został datowany na XVI w.). Wśród wyrobów metalowych znalazł się romboidalny grot strzały z trzpieniem oraz grot bełtu. Licznie reprezentowany był materiał kościany i rogowy (obok szpil, przekłuwaczy i wspomnianego wcześniej, rzadkiego kościanego stilusa, znaleziono róg z wyrytymi literami „nn" - „нн").

F.3: Badania kompleksu „Wielkiego grodziska" w 2008 r. dostarczyły rzadkich w tym rejonie Rusi znalezisk: zwitka kory brzozowej z obiektu VII (X w.) oraz brzozowego zwoju znalezionego w obiekcie V (XII w.), w którym znaleziono wspomniany wyżej stylus. Późniejsze badania laboratoryjne nie wykazały inskrypcji na zwitku, zwoju zaś nie udało się rozwinąć. Podczas badań cmentarzysk na „Wielkim" oraz „Małym" grodzisku znaleziono ułamki szkliwionych płytek posadzkowych.

G.1: Najwcześniejsze dzieje Buska łączone bywają z centrum plemiennym Bużan, jednakże nie ma dowodów na istnienie w tym czasie grodu. W ogólnym ujęciu kompleks grodowy Buska datuje się na X-XIII w. (kompleks „Wielkiego grodziska"), choć znajdowano również materiały i obiekty z kon. VII-IX w. oraz materiały późnośredniowieczne (m.in. domostwa z 2. poł. XIII-pocz. XIV w.) i nowożytne. Na podstawie obserwacji stratygraficznych uznano, iż obwałowania „Wielkiego grodziska" powstać miały w 2. poł. XI w.

G.2: „Wielkie grodzisko" uznawane jest centrum osadnicze latopisowego Buska, lecz żaden z jego członów nie jest nazywany dietincem.

H: W 1986 r. w północno-zachodniej części miasta odkryto dymarki i materiał ceramiczny XII-XIII w. oraz zlokalizowano osady staroruskie położone na wschód od grodu, wzdłuż rzeki Rokitna (prawy dopływ Bugu).

I: Zabytki oraz dokumentacja z badań kompleksu znajdują się w UL, LHM i IA AN Ukrainy.

J:

K:

Ryc. 22. Busk na tzw. mapie Miega z końca XVIII w. (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey)

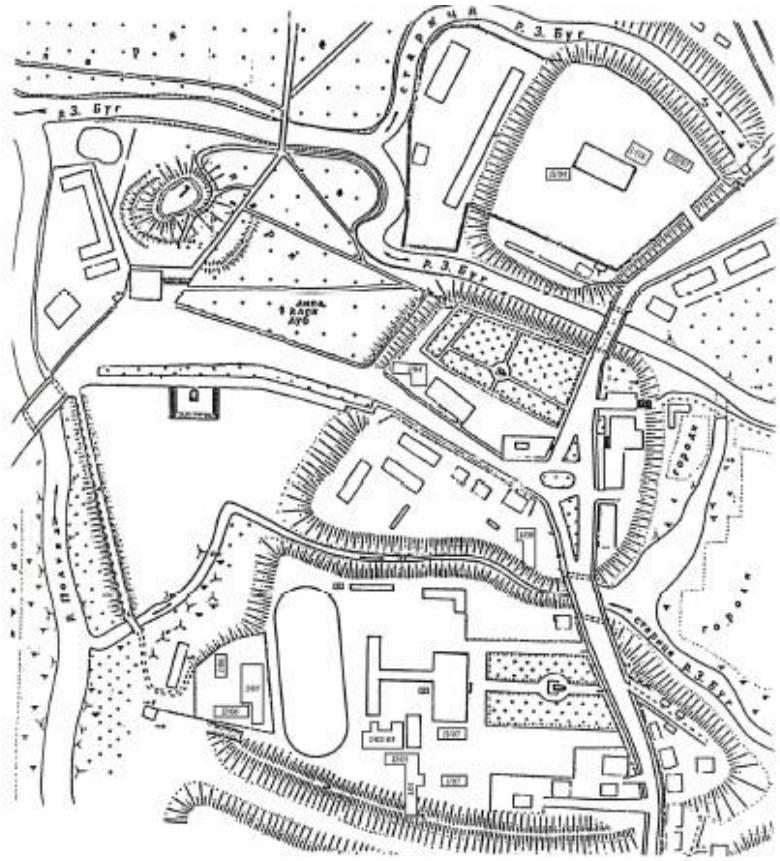

Ryc. 23. Busk. Kompleks „Wielkiego Grodziska" z przylegającymi do niego majdanami oraz „Małe Grodzisko" (1) na planie dzisiejszego miasta według M. Fylypčuka (za: Довгань 2011, ryc. 1, 223).

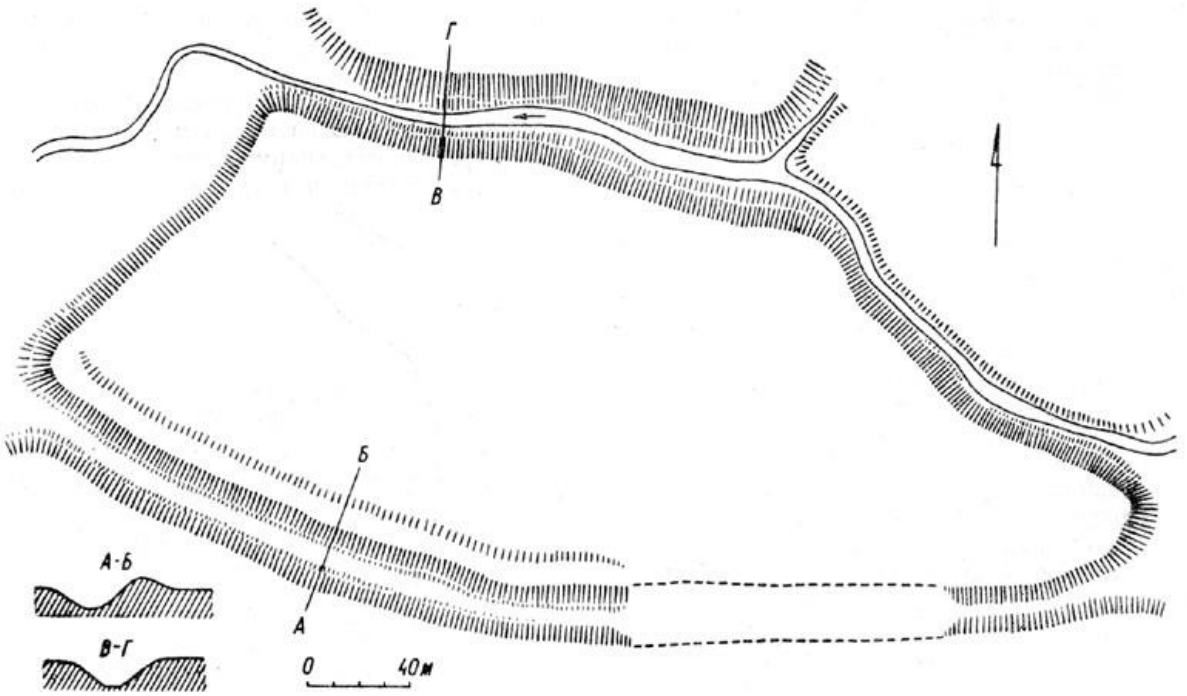

Ryc. 24. Zarys wałów tzw. „Wielkiego Grodziska” w Busku (za: Раппопорт 1967, ryc. 37, 39).

L: *Eryka Lassoty*... 63; Janeczek 2006, 436; Liwoch 2003, 231-232; Довгань 2008, 136-195; 2009, 22-45; 2011, 217-232; Довгань, Стеблій 2009, 278-283; 2016, 43-44; 2018, 125-127, 2019, 85-92; Конопля, Довгань, Стеблій, 2010, 93-134; Петегирич 1995, 70; 2001, 199-209; Прищепа 2012, 47; Раппопорт 1967, 39; Терський 2019, 77; Тихомиров 1956, 322-323.

6. **Busk, stan. II, tzw. „Małe grodzisko”, rejon loco, obwód lwowski, Ukraina.**

B: Busk znany jest ze wzmianek źródłowych z XI-XIV w.

C: „Małe grodzisko” (in. stan. II lub „Staryj Bus’k”) ulokowane u ujścia Pełtwi do Bugu, na terenie parku miejskiego. To niewielkie, stożkowate w formie grodzisko (o wysokości 7-8 m nad doliną) jest silnie zniszczone, obecnie widoczne są odcinki fosy. Średnica założenia waha się w granicach 30-35 m.

D: Z trzech stron (północnej, zachodniej i północnej) gródek otaczały tereny ujścia Pełtwi, od strony wschodniej chronił je słabo zachowany (częściowo widoczny na długości 25-27 m) ziemny wał.

E: Z terenu „Małego grodziska" w 1985 r. zebrano materiał ceramiczny XI-XIII w. oraz z czasów późniejszych. Przebadano wówczas ok. 100 m² (krótkie sprawozdanie opublikowano w AO, lecz dokumentacja i materiały z badań zaginęły).

Do badań obiektu i jego najbliższego otoczenia powrócono 2015-2016 r. (por. Довгань, Стеблій 2018). Na majdanie (wypłaszczeniu) stożkowatego grodziska założono wykop o powierzchni 32 m². Nawarstwienia kulturowe w wykopie były dość słabo czytelne, a do głębokości 1-1,5 zniszczone (na calec natrafiono na głębokości 2,5-2,7 m). W przemieszanych warstwach występowała ceramika XII-XIII w., zaś w najniższych warstwach nie odkryto materiałów zabytkowych. W wykopie uchwycono jednak kilka obiektów, w tym pozostałości obwałowań grodziska. Wał ten zbudowano z mocno ubitej gliny (w 2016 r. pozostałości te uznano jednak za glinianą dróżkę parku). Zabytki towarzyszące jego eksploracji, głównie militaria, wskazywały na użytkowanie gródka w XIV w. Poniżej nawarstwień późnośredniowiecznych natrafiono na horyzont pochówków z XII-XIII w. i obiekt (ziemiankę?) datowany na wiek IX. Wykop II (20 m²) założono u podnóża gródka, od strony wschodniej. Pod nawarstwieniami XVII-XIX w. i domniemanymi resztkami glinianego wału odkryto nawarstwienia zawierające ułamki naczyń z XII-XIII i XIV w. Badania stanowisko kontynuowano w latach 2017-2018. Na badanym obszarze odkryto łącznie 34 pochówki (cmentarzysko eksplorowano w sezonach 2015 i 2017-2018), zalegające na głębokości 2-2,9 od współczesnej powierzchni wypłaszczenia gródka. Pochówki te nie posiadały w zasadzie wyposażenia, w niektórych natrafiono tzw. kamienne poduszki. Na badanym obszarze natrafiono także na skupiska ceramicznych płytek podłogowych.

F.1: W publikacjach na temat umocnień „Małego grodziska" pojawia się informacja o wale, którego jądro stanowiła zbita glina, jednakże informacja ta wymaga weryfikacji.

G.1: Stanowisko datowane jest na 2. poł. XIII (?)-XIV w.

G.2: „Małe grodzisko" według V. Peterhyryča (1995, 70; 2001, 206-207) miało spełniać funkcję kontrolną wobec miasta, siedzibę garnizonu zabezpieczającego Busk. Według najnowszych ustaleń, grodzisko to nie miało raczej nic wspólnego z ochroną staroruskiego Buska - badania „Małego grodziska" z 2015-2016 r. wykazały, iż założenie to odnieść można

do XIV w. (jak uważają badacze, głównie na znalezisk podstawie militariów, do czasów polsko-litewskich walk wpływy w latach 50-60. XIV w.) lub najwcześniej do kon. XIII-XIV w. W ostatnich publikacjach autorów badań stanowiska „Małe grodzisko" nazywane jest gródkiem stożkowatym (Довгань, Стеблій 2019, 86).

H: W 1984 r. na południowy-wschód od „Małego grodziska" zebrano ceramikę średniowieczną, odkryto również kilka staroruskich osad wzdłuż prawego brzegu Połtwy. Zaobserwowano także fragment drogi prowadzący z północy, od lewego brzegu Bugu, na teren podwyższenia „Małego Grodziska".

I: UL.

J: Po ostatecznym ustaleniu chronologii obiektu, „Małe grodzisko" może okazać się obiektem niezwiązanym ze staroruskim Buskiem.

K:

L: Довгань, Стеблій 2009, 278-283; 2016, 43-44; 2018, 125-127, 2019, 85-92.

7. **Busk, stan. III, tzw. „Voljany"** lub **„Babiniec", rejon loco, obwód lwowski, Ukraina.**

B: Busk znany jest ze wzmianek źródłowych z XI-XIV w.

C: Ok. 1,5 km na zachód od „Wielkiego grodziska" i przyległych do niego założeń położone, na terenie buskiego przedmieścia Voljany znajduje się grodzisko „Voljany". Stanowisko zajmuje cypel na prawym brzegu rzeki Rokitnej.

D: Niemal kwadratowe w planie założenie (32x30 m) obwiedzione jest wałem zachowanym do wysokości 3 m, szerokim u stopy na 10-12 m. Centrum założenia zajmuje XVIII-wieczna cerkiew św. Onufrego.

E: Podczas oglądu grodziska „Voljany" P. A. Rappoport nie stwierdził obecności materiału staroruskiego. Badania sondażowe V. Petehyryča dostarczyły materiałów z XII-XIII w. (ceramika, militaria), XIV-XV w. oraz ślady osady z „czasów pogańskich". Kolejne badania sondażowe na stanowisku (u podnóża grodziska i na wewnętrznym schyle wału) przeprowadził w 1988 r. M. Fylypčuk. P. Dovgan' badał stanowisko w 2000 r. Na stanowisku założono dwa wkopy sondażowe. Sondaż I założono we wschodniej części grodziska w

pobliżu transzei M. Fylypčuka. Po odsłonięciu w południowo-wschodniej części wkopu warstwy ubitej gliny, założono sondaż II (po stronie spodziewanego wystąpienia warstwy). W obu wkopach sondażowych grubość nawarstwień kulturowych wynosiła ok. 65 cm (warstwy te zawierały ceramikę wykonaną na kole, kości zwierzęce, polepę i kawałki spalonego drewna). W powstałym z połączenia wkopów sondażowych wykopie o łącznej powierzchni 14,5 m² odkryto także pozostałości 3 pochówków szkieletowych (2 z nich datowano na XVII w., 1 na XIII-XIV w.). Na stanowisku zebrano pokaźną ilość ułamków naczyń staroruskich (XII-XIII w.).

F.1: W wykopie P. Dovgan'a na głębokości 65 cm odsłonięto ślady zagłębionej w podłoże budowli (w celu jej zbadania założono sondaż III i IV). Budowla była prawdopodobnie zrębową izbicą (częścią wału?). W wykopie zanotowano także kamienie pochodzące prawdopodobnie z oblicowania wału.

G.1: Grodzisko datowane jest na XII-XV w.

G.2: Zdaniem badaczy gród miał pełnić rolę „zamku", siedziby książąt buskich. Na terenie grodziska znaleziono też ślady wcześniejszego osadnictwa.

H: W bezpośrednim sąsiedztwie fosy grodziska „Voljany" (ok. 100 m na zachód od niego) odkryto wielokulturowe stanowisko z materiałami XI-XIII w. Ślady staroruskiego osadnictwa XI-XIII w. wykryto także nad potokiem ok. 300 m na południowy-wschód od grodziska.

I:

J:

K:

L: Довгань 2002, 254-266; Петегирич 1995, 70; 2001, 199-209.

8. **Busówno (latop. Боусовно), d. Busowno, powiat chełmski, województwo lubelskie, Polska.**

B: Jedyna wzmianka o grodzie znajduje się w KHW - nazwa ta pojawiła się przy okazji najazdu Jaćwięgów z 1248 r. na ruskie grody (?) Busowno i Ochoża (*Ипатьевская...* стб 799).

C: Busówno położone jest na obszarze Polesia Wołyńskiego, w północno-zachodniej partii mezoregionu Pagórów Chełmskich. Grodzisko ulokowane jest na niewielkim garbie kredowym na skraju doliny Świnki (dopływu Wieprza). W pobliżu grodziska widoczne jest starorzecze Świnki.

D: Grodzisko stanowi owalne założenie (dwu lub trzywałowe)[365] o średnicy 300 m i powierzchni ok. 10 ha (8-9 ha w obrębie wału zewnętrznego). Majdan wewnątrz drugiej linii obwałowań ma powierzchnię 3,2 ha. Wały zachowały są słabo (stanowisko niszczone jest użytkowaniem rolniczym jego terenu i erozją), wysokość zachowanych odcinków nasypów sięga 30-80 cm. Wał zewnętrzny zachowany jest na szerokość ok. 6.4 m, zaś szerokość zachowanych fragmentów wału wewnętrznego wynosi 6-8 m. Widoczne są także płytkie ślady fos. Wewnątrz majdanu znajduje się kopcowate wyniesienie o wymiarach 40x50 m. W XIX w. plateau kopca wzniesiono cerkiew.

E: Grodzisko odkrył w 1962 r. S. Skibiński. Badania sondażowe na stanowisku przeprowadził w 1978 r. J. Cichomski. W 1985 r. badania powierzchniowe w Busównie przeprowadziła H. Wróbel. W latach 2004-2005 r. wykopaliska w Busównie prowadzili pod kierunkiem A. Buko T. Dzieńkowski i S. Gołub. Podczas wykopalisk tych rozpoznano konstrukcję wału zewnętrznego i wewnętrznego, badano również teren majdanu i kopiec. T. Dzieńkowski i A. Buko przeprowadzili kolejne badania w Busównie w 2008 r. (badania objęły 1 ar powierzchni majdanu grodziska).

F.1: W 1978 r. na terenie grodziska założono 4 wykopy. Wykop I (wymiary 5x1 m) założono na wale zewnętrznym w południowej partii obiektu. Górne partie wału były zniszczone przez orkę. W wykopie odkryto „murek kamienny" grubości (?) 30 cm, wykonany z kamieni polnych bez zaprawy, biegnący równolegle do wału. „Murek" według odkrywców stanowić miał oblicowanie ziemnego szańca od strony wewnętrznej. Podobne zabezpieczenie wału

365 Przypuszczenie o istnieniu 3 wałów wyrazili A. Buko i T. Dzieńkowski (2008, 354). Według J. Cichomskiego (1980, 19) istniały dwa wały – wał zewnętrzny zachował się w ok. 75% (na 270º obwodu), natomiast wał wewnętrzny zachował się jedynie na odcinku kilkudziesięciu metrów (15º obwodu).

wykryto w odwiertach po jego stronie zewnętrznej. Szerokość wału między kamiennymi licami wynosiła 7 m. Glina wypełniająca wał pochodzić miała z kopania fosy. Ceramika z wykopu, pochodząca z głębokości 0-30 cm datowana była w przedziale IX-XI w. Wykop II (transzeję o wymiarach 10x1 m) założono w miejscu domniemanego przebiegu wewnętrznej linii obwałowań w południowej części grodziska, lecz nie wykryto ich reliktów. Wykop III (7x1 m) założono na wale wewnętrznym we wschodniej części grodziska. Według badaczy wał miał zostać podsypany podczas osuszania terenu (odsłonięto jedynie fragment poszerzonego w ten sposób wału). Wykryto także moszczenie podstawy wału złożone z belek i gałęzi. Nie odkryto konstrukcji wzmacniających wał. Według J. Cichomskiego wał wewnętrzny, okalający powierzchnię 4,5 ha, jest starszy od wału zewnętrznego (początków grodziska badacz upatrywał w okresie plemiennym). Przyjęto także, iż ostatnim etapem rozwoju grodziska było usypanie kopca w najwyższej części stanowiska. Ceramika zebrana w obrębie kopca datować miała nasyp na XIII w., lecz odwierty nie potwierdziły jego średniowiecznej metryki. Ziemia użyta do sypania kopca zawierała materiały wczesnośredniowieczne z warstwy kulturowej grodziska.

W latach 2004-2005 przecięto wał zewnętrzny i wewnętrzny. Szerokość podstawy wału zewnętrznego wynosiła wówczas 6,4 m. Wał składał się z nasypu ziemnego oraz konstrukcji drewnianych i kamiennych. Teren pod jego wzniesienie zabezpieczono przed wodami gruntowymi warstwą izolacyjną z iłu oraz faszyną. Warstwę faszyny wykryto także na zboczu fosy. Nasyp wału obłożony był iłem pozyskanym z kopania fosy. Drewniane relikty w nasypie wału przedstawiały ślady podłużnej belki (lub rzędu słupów), negatywy kołków (prawdopodobnie ze śladami plecionki) oraz dołek posłupowy. W wykopie wystąpiło także „rozsypisko" piaskowca bez śladów spoiwa. Wał rekonstruowany jest jako nasyp ziemny nasyp oblepiony gliną, na szczycie którego wykonano drewniano-ziemno-kamienną konstrukcję o szerokości 3 m. Element zewnętrzny konstrukcji stawić miała palisada lub „ściana z drewna", zaś wewnętrzny kołki z plecionką wzmocnione słupami wbitymi w wał w odległości co najmniej 1 m od siebie. Przestrzeń między tymi ścianami wypełniała ziemia i być może poziome poziome belki wpuszczone w kamienną konstrukcję w typie odsadzki (funkcja suchego kamiennego „rozsypiska" nie została do końca wyjaśniona. „Rozsypisko" odsłonięto w różnych częściach wału, co zdaniem autorów badań świadczy o jego intencjonalnej roli). Ustalono, iż konstrukcje drewniane wału uległy spaleniu. W warstwie zgliszcz znaleziono nadpalony kołek dębowy, który poddano analizie dendrochronologicznej. Próbkę drewna wydatowano na lata 912-950 AD. Na badanym odcinku obiektem

towarzyszącym wałowi była fosa o szerokości 4-5 m i głębokości 1-1,2 m. W wypełnisku fosy ujawniono nawarstwienia namuliskowe oraz warstwy destruktu wału.

Wał wewnętrzny badano we wschodniej części założenia, w miejscu gdzie obwałowania zachowane były najlepiej. W części tej wał miał szerokość 7,5-8 m u swej stopy i 6,7 m w stropie. Wysokość badanego odcinka wału wynosiła 0,5-0,6 m. Badacze przypuszczają, iż wał powstał na niewielkim wyniesieniu terenu, które zmodyfikowano pod budowę ziemnego nasypu. Ślady konstrukcji drewnianych (negatywy słupów) odkryto 3-4 m na zachód od wału. Słupy rozlokowane były w dwóch rzędach, co 40-60 cm. Warstwy między nasypem wału a pozostałościami tego „płotu" zinterpretowano jako rozsypisko wału – nie ustalono jednak czy należą one do kolejnej fazy wału czy remontu wału wzmocnionego konstrukcjami drewnianymi. Być może dwa rzędy słupów były uzupełnieniem nasypu z okresu późnośredniowiecznego. Związany z nasypem rów miał 7 m szerokości i sięgał jedynie 1 m głębokości. Autorzy badań sugerują osuszającą funkcję rowu. W obrębie rowu wykryto ślady faszyny (kołki, patyki) zabezpieczającej podmywanie piaszczystych zboczy wału. Z próbek drewna datowanych metodą C14 uzyskano datowanie w przedziale 1050-1160 AD.

F.2: Nawarstwienia osadnicze z terenie majdanu grodziska rozpoznano za pomocą wkopów oraz odwiertów. Wykop IV (3x1 m) w 1978 r. założono na majdanie grodziska. W wykopie odkryto ziemiankę datowaną materiałem ceramicznym na VII-IX w. Wśród obiektów z późniejszych badań zarejestrowano prostokątną półziemiankę (o powierzchni 30 m²) oraz jamę. W obrębie półziemianki, wzdłuż jej ścian i w narożnikach zanotowano negatywy słupów. Wypełnisko obiektu mieszkalnego zawierało duże ilości ceramiki XII-XIII oraz niewielką ilość ułamków naczyń z X-XI w. i z późnego średniowiecza. Znaleziono również kości zwierzęce. Ze starszej fazy użytkowania grodziska pochodzić miały inne obiekty odkryte na majdanie, przede wszystkim ślady dużego (ok. 40 m² powierzchni), zagłębionego w podłoże budynku (uchwycono nawet schodki wejściowe od strony północnej), w obrębie którego odsłonięto zasypisko żużla o łącznej wadze 350 kg. Podczas eksploracji obiektu znaleziono także pozostałości glinianych dysz.

Kopiec: Ostatnim elementem grodziska badanym przez zespół A. Buki był kopiec. Badaniami objęto jego południowo-zachodnie zbocze oraz część jego wypłaszczenia. W wykopie zanotowano skomplikowany układ nawarstwień związane z różnymi okresami użytkowania terenu. Za najstarszą fazę użytkowania tego obszaru uznano dwie jamy (ślady

obiektu mieszkalnego i gospodarczego?), których wypełniska zawierały spaleniznę (przepalona ziemia, ceramika, polepa, drewno), co świadczyło o ich zniszczeniu wskutek pożaru. Ułamki ceramiki wydatowano metodą termoluminescencyjną na okres 819-947 AD. Za następny poziom użytkowania uznano wał drewniano-ziemny. Zarejestrowano uprzednie przygotowanie podłoża pod jego nasyp. Szerokość wału u podstawy wynosiła ok. 5, 5 m. Zewnętrzne zbocze wału obłożone było iłem i kamieniami, zaś od strony wnętrza zarejestrowano dwa rzędy dołków posłupowych (w odległości 1,2 m). Wokół kopca zadokumentowano fosę szerokości ok. 8 m i głębokości sięgającej 1-1,4 m. Przebieg rowu prześledzono metodą odwiertów. Najmłodszy horyzont stratygraficzny wykopu w rejonie kopca stanowiło trzywarstwowe cmentarzysko szkieletowe z grobami wkopanymi w warstwy użytkowe oraz rozwalisko obwałowań. Pozyskano próbkę drewna z trumny najmłodszego pochówku – jej datowanie metodą C14 zamykało się w przedziale 1470-1630 AD.

F.3: Z wykopalisk 2004-2005 r. pochodzi liczny materiał ceramiczny z okresu wczesnego średniowiecza, kolejne grupy stanowią zabytki późnośredniowieczne i nowożytne, a jedynie niewielki procent stanowią znaleziska pradziejowe. Wśród nielicznych zabytków metalowych znalazł się m.in. romboidalny grot strzały datowany na IX-X w. oraz brązowy kabłączek skroniowy.

G.1: Na podstawie odkryć z lat 2004-2005 wyróżniono 2 fazy funkcjonowania grodu, których datowanie oparte jest na wynikach analizy C14 próbek faszyny i kołków, analizie dendrochronologicznej, analizie materiału ceramicznego (przeprowadzono także badania ceramiki metodą termoluminescencyjną) oraz na podstawie skąpych przekazów w źródłach pisanych. Faza I użytkowania obiektu wiązana jest z funkcjonowaniem grodu okresu przedpaństwowego. Relikty pierwotnego założenia to wał zewnętrzny obejmujący obszar ok. 7 ha (badacze dopuszczają, iż wielkość obiektu w fazie plemiennej sięgać mogła nawet 10 ha). Badacze nie wykluczają istnienia w tym miejscu również starszego osadnictwa o charakterze otwartym. Kres użytkowania obiektu wiązany jest z pożarem. Nie udało się precyzyjnie ustalić czasu ani przyczyny tego wydarzenia. Faza II użytkowania obiektu w Busównie wiązana jest z grodem polsko-ruskiego pogranicza wspomnianym w KHW. Kres funkcjonowania staroruskiego założenia datowany jest materiałem ceramicznym na 1. poł. XIV w., nie zakończyło się jednak użytkowanie terenu grodziska (stwierdzono powiązany z upadkiem grodu zanik ceramiki angobowanej i pojawienie się na stanowisku naczyń stalowoszarych). Przynajmniej od XV w. funkcjonował na nim cmentarz, znane są także

wzmianki o istniejącej tu w XV w. cerkwi. Uzupełnieniem datowania stanowiska były dane z analizy antropologicznej pochówków z cmentarzyska na kopcu.

H: W promieniu 2-3 km od grodu, w strefie przykrawędnej doliny Świnki, w 1985 r. zlokalizowano 45 stanowisk wczesnośredniowiecznych

I: Zbiór zabytków z Busówna znajduje się w Muzeum Ziemi Chełmskiej w Chełmie.

J: Według językoznawców nazwa Busówna mogła oznaczać miejsce położone na terenie podmokłym.

K:

Ryc. 25. (Na poprzedniej stronie:) Plan grodziska w Busównie z lokalizacją wykopów 5-9 z lat 2004-2005 (za: Buko, Dzieńkowski 2008, rys. 3, 327).

L: *Atlas grodzisk*; Buko, Dzieńkowski 2008, 325-367; Buko, Dzieńkowski, Kusiak 2008, 25-49; Cichomski 1980, 19-24; Dzieńkowski 2019b, 95-99; Poleski 2004, 381.

9. **Bykowien (latop. Быковенъ, ukr. Буківна), „Zamčyšče", Bukivna, rejon Tlumač, obwód Ivano-Frankivs'k, Ukraina.**

B: Jedyna wzmianka o grodzie pochodzi z 1211 r., w rzeczywistości wzmianka ta dotyczyć miała 1214 r. (Dąbrowski 2012, 81; *Kronika*.... 111).

C: Grodzisko położone jest we wschodniej partii wsi Bukivna (pol. Bukówna), na wysokim, prawym brzegu Dniestru, w uroczyskach „Horodyšče" i „Zamčyšče". Od południa teren stanowiska ograniczony jest głębokim wąwozem.

D: Grodzisko otaczał nasyp wału i rów. Dietiniec, położony w uroczysku „Zamčyšče", zajmował powierzchnię 0,8 ha. W uroczysku „Horodyšče" znajdował się umocniony posad zajmujący 3 ha.

E: Grodzisko znane było historykom od XIX w. Pierwsze znaleziska ceramiczne z terenu stanowiska trafiły do lwowskiego muzeum NTSZ już w końcu lat 20. XX w. Badania powierzchniowe i sondażowe na grodzisku prowadzili w 2. poł. XX w. M. Klapčuk, M. Vasilenko, Ju Maleev i V. Konoplja. W 1986 r. V. Konoplja założył w północno-wschodniej części grodziska przylegający do wału wykop o powierzchni 64 m². Głębokość występowania materiału zabytkowego sięgała 1,4 m. Podczas badań znaleziono materiały kultury trypolskiej, zabytki z okresu halsztackiego oraz ceramikę staroruską (występowała ona do gł. 0,5-0,6 m). Badania wykopaliskowe o charakterze ratowniczym przeprowadzili na stanowisku w latach 1987-1991 pracownicy Naddniestrzańskiej Ekspedycji Archeologicznej IA AN Ukrainy oraz IKM pod kierunkiem B. Tomenčuka. W badaniach brali udział M. Bujanko, N. Palijčuk, V. Baran i M. Fylypčuk.

F.1: Na terenie dietinca, w rejonie wjazdu na majdan (południowo-zachodnia część obwałowań), założono w 1988 r. wykop o powierzchni 128 m². Wysokość wału w tym miejscu sięgała 3,5 m. Przejazd bramny był wąski i długi (14-16 m), tworzył go drewniany

korytarz o kamiennych fundamentach. Od strony fosy ku przejazdowi prowadziła brukowana kamieniem dróżka. Odkryto także relikty wieży o konstrukcji izbicowej, flankującej wjazd. Wypełnisko izbic budowli wieżowej zawierało ułamki ceramiki z epoki żelaza oraz X-XII w.

W 1988 r. przecięto wał (nawiązując do wykopu założonego na terenie posadu) i odkryto analogiczny pod względem konstrukcji (do wyżej omówionego), wjazd bramny. Podczas obserwacji stratygraficznych wyróżniono dwie fazy funkcjonowania obwałowań tej części grodziska. Wał posadu zawierał w swej osnowie szczelnie ubitą żółtą glinę. Szerokość tej warstwy wynosiła 4-4,5 m, wysokość 0,9-1 m. Po obu stronach (wewnętrznej i zewnętrznej) wykryto pozostałości spalonych ścian drewnianych, co przywiodło badaczy do wniosku, iż wały „Horodyšča" były konstrukcji skrzyniowej (?). Drewniane konstrukcje znajdować się miały również na szczycie wału. Po pożarze, wał nadsypano i na jego szczycie ścianę o konstrukcji słupowej. Zewnętrzną stronę wału pokryto cienką warstwą białego, tłuczonego kamienia. Po wewnętrznej stronie wału wykryto piecowiska zagłębione w osnowę wału na 0,5-1 m. Według odkrywcy, miału być to zagłębione w podłoże piece do wypieku chleba (Томенчук 2008, 177. Pierwszą fazę funkcjonowania wału wydatowano na poł./2 poł. XII w., drugą na wiek XIII. W bezpośrednim sąsiedztwie wału znajdowała się zabudowa mieszkalno-gospodarcza. Ponadto, w warstwach XII-XIII w. badaczom udało się również prześledzić fragment drogi wiodącej z posadu na dietiniec.

F.2: W latach 1987 i 1989 teren dietinca przecięto transzeją długości 75 m i szerokości 2 m. W centrum majdanu odkryto ślady dużej budowli naziemnej datowanej na XII-XIII w., częściowo zniszczonej przez pochówki późnośredniowiecznego cmentarzyska. Pozostałości naziemnych budowli wykryto też na skarpowanych stokach majdanu grodziska. W sąsiedztwie wału odkryto również fragment drewnianego moszczenia (drogi?). Moszczenie to związano z tzw. drugim horyzontem osadniczym na grodzisku (szeroko datowanym na VIII-XII w.). Zachowany odcinek moszczenia miał 12-13 m długości. Jego konstrukcja opierała się na układanych wzdłuż biegu drogi (w odległości 3-5 m od siebie) legarach wykładanych deskami średniej długości ok. 4 m.

W 1988 r. wykop założono w południowo-zachodnim narożniku posadu (łącznie, w latach 1987-1991 przebadano 2500 m² „Horodyšča"). Mimo, iż miąższość nawarstwień kulturowych na terenie „Horodyšča" nie przewyższała 0,6 m, w czasie badań stanowiska wyróżniono 9 horyzontów chronologicznych od paleolitu po czasy Rusi Kijowskiej. Materiały staroruskie występowały pod warstwą orną, średnio od głębokości 0,3 m. W

szerokopłaszczyznowym wykopie odkryto 192 obiekty różnych epok, w tym pozostałości 60 chat oraz 70 jam produkcyjnych i gospodarczych.

Na terenie posadu, w centralnej części wykopu, odkryto kamienną podmurówkę drewnianej cerkwi z XII-XIII w. oraz przycerkiewne cmentarzysko rozciągające się na północ od prezbiterium budowli. Relikty drewnianej zrębowej cerkwi przedstawiały bruk z kamieni rzecznych (o średnicy w granicach 10-15 cm) o grubości ok. 30 cm. Na bruku znajdowała się warstewka żółtej gliny zawierająca ułamki ceramiki, która tworzyła podkład pod posadzkę z płytek ceramicznych. Zarys uszkodzonego przez orkę bruku wskazywał na trójdzielny plan budowli. Prezbiterium cerkwi miało być trapezowate w planie (długość boków wynosiła 2,5x5,2x2,5x4,8 m), centralna nawa miała postać sześciokąta (o bokach 3,8x3,8x7,3x4,8x7,3x3,8 m), a przylegający do niej od zachodu przedsionek miał formę prostokąta (boki 3,8x3,2 m). Długość założenia wynosiła 13,7 m. Ok. 3 m na wschód od prezbiterium odkryto kolejny bruk kamienny (wymiary 2x2,3 m), być może była to podstawa dzwonnicy. Według badaczy, cerkiew powstała w XII w. Poniżej warstwy z XII-XIII w. odkryto szereg zagłębionych budowli i jam, których chronologia wahała się w przedziale od VIII po 1. poł. XII w.

F.3: Zabytki ze stanowiska to przede wszystkim ułamki ceramiki naczyniowej i budowlanej. Podczas badania reliktów cerkwi znaleziono sporą ilość gwoździ żelaznych i płytki podłogowe w kształcie trójkątów, kwadratów i rombów z żółtą, brązową lub zieloną polewą. Niektóre egzemplarze posiadały dekorację reliefową (wzór plecionki). Na stanowisku znaleziono także materiały eneolityczne i z epoki żelaza.

G.1: Zdaniem badaczy stanowiska osadnictwo na terenie grodziska wykazuje ciągłość od VIII po XIII w., zaś samo grodzisko datowane jest przez nich na X-XIII w. Na terenie dietinca odkryto późnośredniowieczne pochówki, brak jest zaś śladów osadnictwa późnośredniowiecznego.
G.2: Stanowisko zazwyczaj uznawane jest za pozostałości latopisowego grodu Bykowien (zob. punkt J).

H: Wokół grodziska oraz po drugiej stronie wąwozu, wzdłuż brzegu Dniestru odkryto rozległe struktury osadnicze datowane na okres średniowiecza.

I:

J: L. Machnovec w indeksie do *Latopisu ruskiego* (*Літопис Руський*... 540) upatrywał lokalizacji latopisowego Bykownia w rejonie wsi Olievo i Horodyšče w rejonie zborowskim. Inne miejscowości, które były identyfikowane z latopisowym grodem to np. wieś Bukovina w rejonie żydaczowskim, a nawet (omyłkowo) Kowno (por. *Етимологічний*... 26).

K:

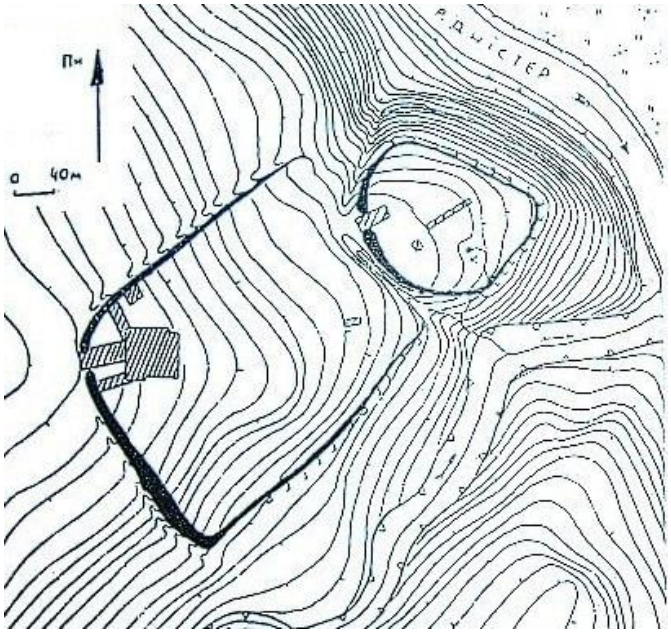

Ryc. 26. Schematyczny plan grodziska w Bukivnej z zaznaczonym wykopem z lat 1987-1991 oraz wcześniejszymi sondażami (za: Томенчук, Филипчук 2001, ryc. 1, 24).

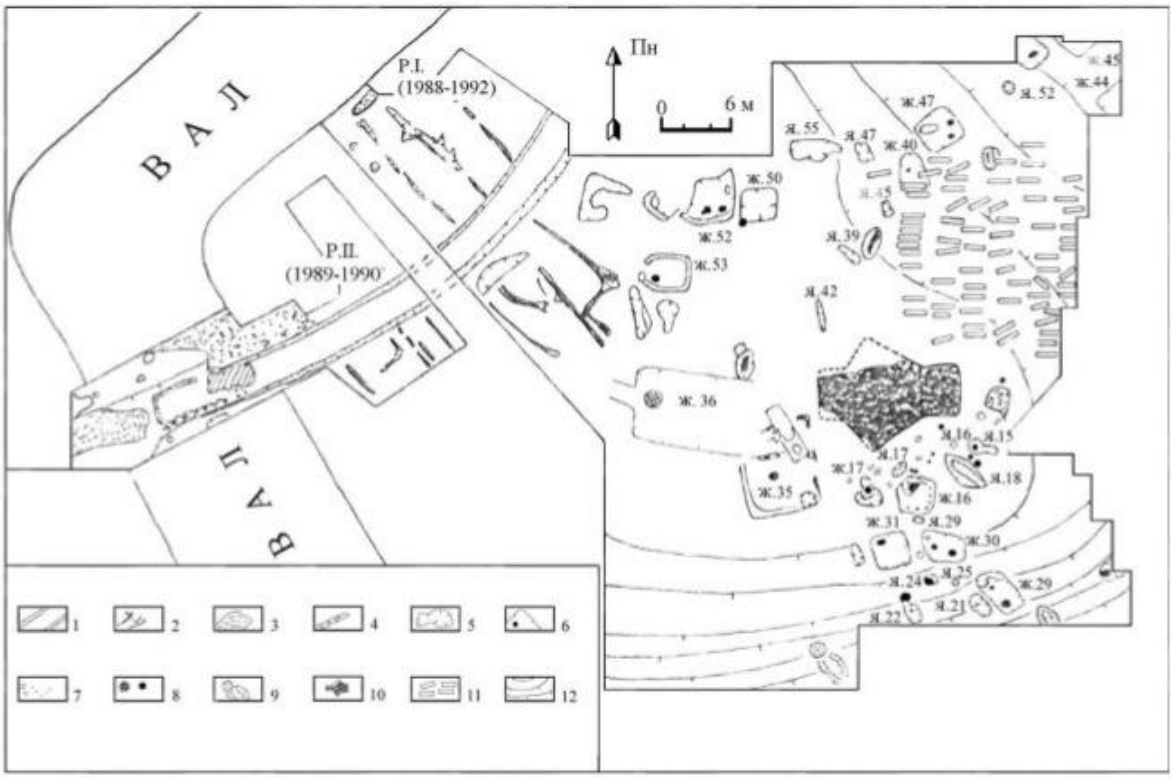

Ryc. 27. (Na poprzedniej stronie:) Bukivna. Rzut poziomy wykopu na „Horodyšču", obiekty warstwy XII-XIII w., w tym relikty cerkwi i cmentarzysko oraz wykopy z lat 1988-1992 (za: Филипчук 2008, rys. 6, 110).

L: Chudzik 2014, 106; Liwoch 2003, 231; *Етимологічний*... 26; Конопля 1988, 288-289; Миська 2011, 192; 2015, 110-112; Томенчук, Филипчук 2001, Томенчук 2008, 174-216, Филипчук 2008, 88-89, 109-110; Ягодинська 2015, 64-65.

10. **Chełm (latop. Хо*л*мъ) powiat loco, województwo lubelskie, Polska.**

B: Pierwsze informacje o Chełmie pochodzą z XIII w. Pewnym jest, iż budowa i rozwój grodu chełmskiego związane są z osobą księcia (późniejszego króla Rusi) Daniela Romanowicza. Chełm pełnił funkcję stolicy Księstwa Halicko-Wołyńskiego w czasach jego rządów. KHW, czyli źródło, które według badaczy, najprawdopodobniej powstało właśnie w Chełmie (Jusupović 2014, 14; 2019), nie podaje jednak czasu wzniesienia rezydencji księcia. Z zapisów *Kroniki*, wynika iż gród założył „za zgodą Bożą" książę Daniel, w miejscu, które wcześniej mu się spodobało. Miało to miejsce po 1236 r. Pierwsza wzmianka o funkcjonującym już grodzie pełniącym funkcję ośrodka władzy i miejsca stacjonowania wojsk pochodzi z jesieni 1238 lub zimy 1239 r. Jak podaje źródło, Batu Chan nie zdołał wziąć grodu Chełma (gdzie znajdowała się cerkiew św. Jana) podczas najazdu na Ruś, przy czym cerkiew św. Trójcy, znajdująca się być może na terenie podgrodzia, uległa wówczas spaleniu (*Kronika*... 204-205). Po ataku mongolskim świątynia została odbudowana. Po najeździe mongolskim w Chełmie osiedlić się mieli liczni cudzoziemcy, zazwyczaj rzemieślnicy, uciekający przed Mogołami. Książę Daniel zbudować miał na grodzie cerkiew św. Jana Złotoustego. W latach 40. XIII w. do Chełma przeniesiono biskupstwo z Uhruska (badacze nie wykluczają, iż Uhrusk mógł zostać zniszczony przez Mongołów). Pod 1256 r. odnotowano ogromny pożar w mieście, którego łunę według kronikarza można było ujrzeć nawet ze Lwowa. W 1260 r. Chełm był ponownie oblegany przez Mongołów, lecz i tym razem grodu nie zdobyto.

Jeśli chodzi o opis miasta, KHW zawiera dość szczegółowy opis cerkwi św. Jana Złotoustego (i jej wyposażenia). Źródło wspomina także o wysokiej wieży w centrum grodu. Według przekazów w mieście w XIII w. znajdowały się także cerkwie: Przenajświętszej

Bogurodzicy (której lokalizację wiąże się ze Wzgórzem Katedralnym), wspomniana już cerkiew św. Trójcy oraz cerkiew św. św. Kosmy i Damiana. Z opisu tej ostatniej wynika, iż była to świątynia w typie czteropodporowym, a w jej wnętrzu znajdowała się ikona (i ołtarz?) św. Dymitra.

Włączenie ziemi chełmskiej do Korony w czasach Kazimierza Wielkiego okazało się dla Chełma korzystne i gród bez przeszkód rozwijał się gospodarczo. W 1392 r. Władysław Jagiełło nadał Chełmowi prawa miejskie (kolejna lokacja Chełma nastąpiła 1425 r.).

C: Chełm, pełniący rolę stolicy Daniela Romanowicza, założony został nad rzeką Uherką (lewy dopływ Bugu). Rejon ten należy do subregionu Pagórów Chełmskich. Pozostałości grodziska znajdują się na kredowym wzniesieniu (wys. 220 m. n. p. m.) na prawym brzegu rzeki, w centrum współczesnego miasta. Północna partia wzgórza zwana jest „Wysoką Górką", południową jego partię zajmuje Wzgórze Katedralne z bazyliką p. w. Narodzenia NMP.

D: Staroruski Chełm był założeniem dwuczłonowym, zajmującym szczyt wzgórza o powierzchni 300x250 m. Zarys jego obwałowań miał odpowiadać naturalnemu kształtowi wzgórza. Dietincem Chełma miał być gród na „Wysokiej Górce" o wymiarach 60x40 m. Według starych planów miasta, od strony północno-zachodniej dietiniec od grodu okolnego miała oddzielać fosa (ślady obwałowań podgrodzia miały być widoczne na starych planach miasta). Wiercenia geologiczne wykazały, iż kulminacja wzgórza obwiedziona była rowem.

E: Wzgórze Katedralne i „Wysoka Górka": Pierwsze „wykopaliska" miały miejsce na Wzgórzu Katedralnym już w XVII w. Ich inicjatorem ich był biskup Metody Terlecki (opis jego prac znamy z zapisków kolejnego biskupa - Jakuba Suszy). Z relacji Suszy dowiadujemy się, iż w 1640 r. Terlecki prowadził badania na terenie zagadkowych ruin w pobliżu katedry unickiej[366] (pozostałości „starożytnej" cerkwi św. Bazylego[367]). Biskup miał odsłonić fundamenty budowli oraz odkryć 2 pochówki szkieletowe. Kolejne prace na „Wysokiej Górce" podjęto dopiero trzy stulecia później. W latach 1910-1912 wzgórze badał członek Impreratorskiej Komisji Archeologicznej P. Pokryškin. Wyniki badań Pokryškina opublikował w latach 50. XX w. P. Rappoport (1954). Niestety, petersburski badacz mógł opierać się jedynie na szkicach i notatkach Pokryškina oraz analizie przewiezionych do

366 Obecnie jest to rzymskokatolicki kościół p. w. Narodzenia NMP.
367 W swoim artykule P. Krasny uważa, iż Terlecki odsłonił fundamenty XIII-wiecznej cerkwi p. w. św. Jana Złotoustego.

Petersburga fragmentów kamieniarki z Chełma (wiele elementów dekoracji rzeźbiarskiej wykonanych było z wapienia zwanego w latopisie „zielonym chełmskim kamieniem"). Kierowany przez Pokryškina zespół skupił się na odsłonięciu murów odkrytych na grodzisku. Zachowane partie muru kamiennego na zaprawie miały 2 m grubości i zachowane były do wysokości 4 m. Długość odsłoniętej budowli wynosiła 57 m. Według Rappoporta odkryto też pozostałości marmurowo-wapiennej posadzki. Natrafiono również na zagadkowe paleniska, które dały asumpt do wysnucia teorii o istnieniu w tym miejscu starszego miejsca kultu pogańskiego (patrz: punkt J). Z powodów braku środków finansowych ekspedycja porzuciła badania po trzech sezonach. Łączna powierzchnia wykopalisk rosyjskich badaczy wyniosła 300 m². Prócz tzw. palatium danielowego w latach 1910-1912 natrafiono na pozostałości innej murowanej budowli – wieży (stołpu) z łamanego kamienia. Wątek muru podobny do muru palatium odkryto też w rejonie nie istniejącej już XIX-wiecznej cerkwi p. w. Cyryla i Metodego. Pokryškin miał odsłonić również pozostałości dębowych konstrukcji skrzyniowych. Rappoport (1954, 316) zwrócił też uwagę na brak w znalezionym materiale zabytkowym przedmiotów użytkowych. Artykuł Rappoporta nie dał jednak wyczerpujących odpowiedzi na pytania o początki i znaczenie obiektów odkrytych w Chełmie.

Prace w Chełmie wznowiono w latach 60. XX w. Tym razem krakowsko-lubelski zespół archeologów pod kierunkiem W. Zina, prowadzący badania w na południowym stoku wzniesienia oraz w partii północnej, odkrył pozostałości obwałowań grodu oraz zlokalizował wjazd bramny. Okazało się, iż w na południowym stoku Wysokiej Górki (w rejonie rezydencji Daniela Romanowicza) zachowały się drewniane konstrukcje skrzyniowe linii obronnej grodu. Skrzynie te, wykonane z belek, zapełnione były kamieniami. W górnej partii konstrukcji natrafiono na pozostałości palisady, a przylegać miał do niej nasyp ziemny. Ustalono zatem, iż Chełm stanowi stosunkowo dobrze zachowane grodzisko o kilku fazach rozbudowy umocnień (Buko 2005, 73). Badacze wrócili również do odkrytych przez Pokryškina pozostałości murowanego palatium. Fundamenty rezydencji miały częściowo nachodzić na resztki zniszczonych, starszych obwałowań (?). W środkowej partii majdanu grodziska odkryto pozostałości prostokątnej w planie budowli (o boku długości 12 m), które zalegały nad reliktami palatium. Pozostałości tej kamiennej budowli wydatowano wówczas na XIV w. (okres rządów Kazimierza Wielkiego). Wewnątrz samego „palatium danielowego" zlokalizowano również inne, „starsze niż rezydencja mury" (autorzy badań wydatowali je na XI-XII w.). W przeciwieństwie do badań Pokryškina, wykopaliska Zina dostarczyły licznych zabytków ruchomych – ceramiki, kości zwierzęcych, egzemplarzy broni oraz in. Słabym

aspektem publikacji badań zespołu W. Zina był brak informacji dotyczącej sytuacji stratygraficznej na terenie kompleksu architektonicznego i obwałowań. Autorzy badań podawali również sprzeczne informacje na temat ilości i jakości zabytków ruchomych. Pełne wyniki badań wykopaliskowych z lat 60. nie zostały opublikowane.

Badania geologiczno-morfologiczne Wzgórza Katedralnego po raz pierwszy przeprowadzono w latach 60. XX w. (choć pierwsze informacje na temat złóż zielonego piaskowca - glaukonitytu w kulminacji wzgórza publikował już N. Krisztafowicz pod koniec XIX w.). Analiza geologiczna Wzgórza, wykonana przez T. Nawrockiego, wykazała antropogeniczny charakter wzniesienia – miąższość serii nasypowej wzniesienia miała wynosić 8-10 m. W takim przypadku glaukonityt występowałby na terenie Wzgórza na złożu wtórnym i nie miał z nim litogenetycznego związku. Tak więc wyniki wierceń okazały się dość zaskakujące (niemal całe wzgórze zostało sztucznie usypane), tym bardziej, iż złoża glaukonitytu wykryto w stropowych partiach utworów kredowych na kilku stanowiskach Pagórów Chełmskich.

Badania weryfikacyjne „Wysokiej Górki" podjęto w 2001 r. W wyniku badań A. Buko i T. Dzieńkowskiego ustalono, iż mury palatium, wbrew wcześniejszym opiniom, nie spoczywają na dawnych obwałowaniach. Odkryte mury palatium powleczone były warstwą zaprawy (tynku), co oznaczać miało, iż w momencie wznoszenia ściany, zakładano, iż będzie ona eksponowana. Kolejnym ustaleniem badaczy było, iż budowla pałacowa posiadała co najmniej 2 fazy konstrukcyjne. W fazie I „pałac" miał być eksponowany i najprawdopodobniej nie chroniony żadnymi fortyfikacjami, natomiast w fazie II dobudowano do niego drewniano-kamienne elementy sprężające go z systemem obronnym grodu - w pobliżu rezydencji oraz poniżej jej natrafiono na relikty umocnień wzgórza – konstrukcji skrzyniowych posadowionych na kamiennych tarasach.

Kolejny projekt związany z Chełmem zrealizował w latach 2010-2012 interdyscyplinarny zespół badawczy Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie pod kierunkiem A. Buko. W ramach ponownych badań „Wysokiej Górki" zlecono kolejne wiercenia na kulminacji Wzgórza Katedralnego oraz u jego podstawy. Wyniki serii wierceń nieco zmodyfikowały wcześniejsze wyobrażenia na temat budowy Wzgórza (warstwa nasypanego rumoszu kamiennego ma najprawdopodobniej miąższość 6-7 m). Według ekspertów, wysoce prawdopodobne jest, iż pierwotne złoża zielonego piaskowca zostały niemal zupełnie wyeksploatowane w południowej części wyniesienia Wysokiej Górki, w

miejscu założenia kompleksu rezydencjonalnego. Materiał użyty do budowy obiektów był więc surowcem miejscowym. Dodatkową informacją, którą przyniosły wiercenia, jest obecność suchej fosy otaczającej wzniesienie.

Bazylika NMP: Na sąsiadującym z Wysoką Górką obszarze wzniesienia (stan. 1) w latach 1983-1984 nadzory archeologiczne prowadzili U. Ruszkowska i S. Kadrow. W wykopach kanalizacyjnych przy Bazylice p.w. Narodzenia NMP wykryto ślady cmentarzyska szkieletowego. W południowej części wzniesienia, podczas nadzoru z 1996 r., uchwycono kolejny fragment cmentarzyska Wykopy pod instalację elektryczną przy Bazylice. dostarczyły licznych materiałów nowożytnych (m. in. fragmenty szklanych pucharów oraz kafli piecowych). W latach 2013-2015 polsko-ukraiński zespół badawczy prowadził badania archeologiczne-architektoniczne w Bazylice Katedralnej Narodzenia NMP. Celem badań było odkrycie jej poprzedniczki, wspomnianej w KHW. Pozostałości XIII-wiecznej świątyni zidentyfikowano jako relikty budynku jednonawowego z prezbiterium (prostokątnym lub półokrągłym). Budynek powstał z cegły typu romańskiego, dlatego też w opinii ekspertów, pierwsza bazylika mogła być dziełem budowniczych z łacińskiego Zachodu. Według opisu z KHW świątynia miała być kamienna (murowana) i wielkich rozmiarów (te akurat okazały się stosunkowo skromne w skali Rusi, gdyż wymiary reliktów budynku wynoszą w przybliżeniu 15x22-25 m).

Podgrodzie: Na terenie miasta Chełma zlokalizowano i przebadano szereg stanowisk związanych z grodem. Najważniejszym była niewątpliwe osada przygrodowa określana jako stanowisko nr 144. Stanowisko to badane było w latach 1995-1999. Osada została odkryta w trakcie w czasie prac ziemnych związanych z budową basenu. Pierwsze trzy sezony badań (1995-1997) skoncentrowane były w rejonie budowy. Wyeksplorowano wówczas nawarstwienia wczesnośredniowieczne. Dodatkowo, w celu nakreślenia granic osady w 1997 r. wykonano serię odwiertów i wkopów sondażowych. Kolejne badania na osadzie przeprowadzono w 1998 r. Przebadano powierzchnię 275 m². Analiza stratygrafii pozwoliła stwierdzić, iż na badanym obszarze uchwycono pozostałości jednowarstwowej wczesnośredniowiecznej osady otwartej, której niezniszczona warstwa kulturowa o grubości 30-50 cm zalega pod nawarstwieniami XIX-XX w. Nawarstwienia kulturowe eksplorowano do głębokości 120 cm (poziom podłoża kredowego). Wśród obiektów najliczniejsze były dołki posłupowe (najprawdopodobniej relikty budowli naziemnych) oraz jamy. Zarejestrowano również negatywy zalegających poziomo drewnianych belek. Materiał masowy w wykopach stanowiła ceramika naczyniowa z XII-XIII w. Zabytki metalowe ze

stanowiska przedstawiały guziki brązowe, spinkę (?), sprzączkę o ramie w kształcie litery D. Znaleziono również grot strzały o trapezowatym ostrzu, datowany na XIII/XIV w. W lipcu i sierpniu 1999 r. kontynuowano badania ratownicze na osadzie. Badania podzielono na dwa etapy (pierwszy – wykopy przy ul. S. Czarnieckiego i drugi – badania przy ul. I Pułku Swoleżerów). Na pierwszym etapie badań łączna powierzchnia wykopów wyniosła 70 m². Zadokumentowano 20 obiektów archeologicznych – jam oraz dołków posłupowych. Większość jam zawierała duże ilości żużlu żelaznego (ob. 145, 147, 155, 158), więc uznano je za jamy produkcyjne. Na drugim etapie wykopalisk wykonano szereg wkopów sondażowych. W 12 transzejach zarejestrowano 62 obiekty archeologiczne o zróżnicowanej budowie i funkcji. Odkryto m. in. pozostałości drewnianej zabudowy osady w postaci negatywów belek i dołków posłupowych. Możliwe, iż uchwycono narożniki dwóch domostw (ob. 176 i 187). Analiza stratygraficzna wykazała istnienie 2 lub 3 faz zabudowy tej części osady. Znaleziska materiału ceramicznego datowanego na XI-XII w. mogą potwierdzać teorię na temat funkcjonowania osadnictwa poprzedzającego powstanie grodu Daniela Romanowicza. W materiale ceramicznym pochodzącym z osady znajdowały się naczynia szkliwione. Badania dostarczyły ponadto ułamków szklanych bransolet, wyrobów żelaznych oraz militariów datowanych na XIII-XIV w.

Badania ratownicze stan. 19, znajdującego się na zachodnim skłonie „Wysokiej Górki" (rejon początku ul. Lubelskiej) rozpoczęto w 1993 r. W sezonach 1993-1994 r. pracami na stanowisku kierowała U. Ruszkowska z Muzeum Okręgowego w Chełmie. Badania te poprzedzone były nadzorami archeologicznymi z 1991 r. Miąższość nawarstwień kulturowych na stanowisku sięgała 2-3,5 m. Najstarszy horyzont chronologiczny prezentowały warstwy wczesnośredniowieczne zawierające materiał zabytkowy datowany na X-XIII w. Odkryte obiekty przedstawiały ślady domostw w typie półziemiankowym oraz jamy gospodarcze. Według autorki badań stan. 19 wiązać należy z terenem rozciągającego się na zachód od Wysokiej Górki podgrodzia (Ruszkowska 1996, 134).

W 1994 r. nadzór i badania ratownicze przeprowadzono na stan. 99, na działce budowlanej u zbiegu ulic Szkolnej (numery 8-10), Krzywej (numer 41) oraz św. Mikołaja (numery 7-9). Na badanym odcinku odkryto relikty murowanej (kamiennej i kamienno-ceglanej) zabudowy miejskiej z XIV/XV-XVI w. Odsłonięto również dwa nowe odcinki podziemi kredowych. Podczas wykopalisk odkryto także obiekty datowane na XI-XIII w. – 3 półzieminaki o konstrukcji słupowej. W wypełnisku obiektów znaleziono duże ilości kości zwierzęcych, szydło z rogu, ułamki szklanych bransolet, ozdoby oraz narzędzia z żelaza i

brązu. W pobliżu jednego z najstarszych budynków opokowych w Chełmie (ob. 4), w jednej z jam odkryto unikalną formę z brązu do wyrobu srebrnych i złotych kołtów. Forma zdobiona była wyobrażeniem ptaków tworzących stylizowane drzewo życia. Znaleziono również ceramikę wczesnośredniowieczną, formę odlewniczą z kredy (?), blaszki metali kolorowych i pierścionek z brązu. Dom i znaleziska powiązano z warsztatem złotnika z XIII w. („złotnika związanego z osobą księcia Daniela"). Na terenie działki uchwycono także fragment spalonej palisady.

Kolejne nadzory objęły w 1994 r. dalszy bieg ul. Krzywej. W niewielkich, płytkich wkopach (zazwyczaj do głębokości 0,8-1 m) materiał zabytkowy, prócz ceramiki nowożytnej, przedstawiał fragmenty naczyń X-XIII w. Archeologom udało się uchwycić odwrotnie stożkowaty w przekroju obiekt (ob. 3) o spągu na głębokości 1,55 m od poziomu współczesnej powierzchni. Obiekt wypełniony był jednolitą szarą ziemią z rumoszem marglistym w partiach brzeżnych i spągowych, zaś w partii stropowej zasypiska zalegała warstwa węgli drzewnych. W wypełnisku obiektu znaleziono również kilka fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej. Na zachód od obiektu odkryto dwa głębokie dołki posłupowe. Odkrycie zinterpretowano jako odcinek wczesnośredniowiecznej fosy i towarzyszącego jej częstokołu. Możliwe, iż na wschód od fosy, a więc na terenie podgrodzia, uchwycono fragment średniowiecznej i nowożytnej ulicy.

W 1994 r. na stan. 99 odkryto nowe odcinki chełmskich podziemi kredowych, które to (tzw. obiekt 10) prowadziły w górę, do nadzorowanego w 1995 i badanego w sezonie kolejnym stanowiska 19A przy ul. Krzywej. Analiza materiału ceramicznego i narzędzi metalowych z zasypiska tunelu oraz jego nisz wskazuje, iż podziemia te użytkowane były dopiero w czasach nowożytnych (Gołub 1997, 177).

W latach 1995-1996 początek ulicy Lubelskiej (numery 11-13) badał W. Mazurek. Natrafił on na obiekty o metryce wczesnośredniowiecznej, m.in. na relikty wolno stojącego pieca garncarskiego (?) i dołów do wypału wapna. W czasie badań odkryto ponadto obiekt mieszkalny w typie półziemiankowym. który odniesiono do czasów po lokacji Chełma. W warstwie późnośredniowiecznej znaleziono również ostrogę datowaną na XIV w. Odkrycia z ul. Lubelskiej potwierdziły, iż wczesnośredniowieczny rozkwit osadniczy terenu podgrodzia przypadał na XII-XIII w., choć najstarsze fragmenty ceramiki z wykopów datowane są już na IX/X w.

Kolejnym, częściowo rozpoznanym archeologicznie obszarem Chełma jest dalszy bieg ul. Lubelskiej, gdzie nadzory przeprowadzono w 1996 r. Wzdłuż biegu obecnej ulicy stwierdzono istnienie średniowiecznego traktu przecinającego tzw. Przedmieście Lubelskie.

W 1997 r. nadzory archeologiczne prowadzono przy ul. Lubelskiej (nr 2), zebrano materiał XIII w. i nowożytny. Przy ul. Krzywej (nr 32-34) przeprowadzono wykopaliska ratownicze (stan. 19A). Przebadano 20 m². Odkryto wczesnośredniowieczną jamę gospodarczą (XIII w.), obiekty nowożytne oraz nowy odcinek podziemi górnictwa kredowego.

W roku 1999 U. Ruszkowska prowadziła badania ratownicze przy ul. Pijarskiej, Lubelskiej, Kopernika, Szkolnej/Krzywej i Sienkiewicza. Wykopy ratownicze oraz nadzorowane wkopy miały postać wąskich (ok. 1 m lub 30-40 cm) kilkumetrowych odcinków. Prócz pozyskania powszechnie występującej ceramiki XIII w. odkryto fragmenty nowożytnej zabudowy miasta. Również w 1999 r. przeprowadzono badania ratownicze późnośredniowiecznego cmentarzyska liczącego 21 grobów na placu E. Łuczkowskiego (stan. 143). Choć w czasie badań pozyskano materiały wczesnośredniowieczne (pochodzące z warstwy osadniczej), pochówki (a więc i funkcjonowanie w tym miejscu cmentarza) datowano na XIV-XV w.

F.1: Według odkryć z lat. 60 XX w. wjazd w obręb umocnień grodu znajdować się miał od strony północnej. Chełm reprezentował typ grodu-twierdzy, usytuowanego na skarpie skalistego wzgórza i otoczonego przez posadowione na tarasach umocnienia oraz szeroką fosę. Sama zaś konstrukcja umocnień należała do typu skrzyniowego (skrzynie z bierwion wypełnione rumoszem skalnym). Fosa odkryta w południowej części grodu miała charakter suchego rowu o szerokości sięgającej 15 m i głębokości 4-5 m. Brzeg fosy umocniony miał być „kamieniem i drewnianym ostrokołem" (Buko 2005, 76-77). Według najnowszych badań rów obronny otaczał całe wzgórze. Na kolejny ślad umocnień Chełma natrafiono w 2003 r., niedaleko miejsca odkrycia fosy przy palatium księcia Daniela. Podczas poszukiwań umocnień nowożytnego Chełma przy ul. Lubelskiej (numery 5-7) wykryto relikty umocnień południowego zbocza chełmskiego dietinca. Natrafiono wówczas na negatywy dołków posłupowych drewnianego częstokołu (czytelne w kredowym calcu) zalegające pod wysokim nasypem skarpy opadającej w kierunku ulicy Pocztowej.

Umocnienia podgrodzia składały się z palisady i głębokiej fosy. Na relikty fosy natrafili w trakcie nadzorów w 2000 r. T. Dzieńkowski i S. Gołub w rejonie między Wysoką

Górką a budynkiem dawnego Bractwa Prawosławnego. Lokalizacja fosy została potwierdzona w trakcie prac archeologicznych, przeprowadzonych w kolejnym sezonie. Na ślady rowu ze schyłku wczesnego średniowiecza, zamykającego dostęp do podgrodzia od zachodu (połączonej z systemem obrony grodu na „Wysokiej Górce"), natrafiono już w 1994 r. podczas nadzorów prac ziemnych przy budowie sieci ciepłowniczej przy ul. Krzywej[368]. Także w południowej stronie chełmskiego podgrodzia natrafiono na ślady fosy (w trakcie badań ratowniczych na placu, łączącym ul. Uściługską z ul. Pocztową). Odsłonięta niecka fosy miała szerokość od 13,5 do 15 m i głębokość ok. 4,5 m (Mazurek 2017, 48-51).

F.2: Zabudowa wewnętrzna. Na przebadanym obszarze grodu chełmskiego wyróżniono 11 poziomów osadniczych i odkryto ślady 6 budowli monumentalnych, tworzących kompleks architektoniczny funkcjonujący w 6-iu fazach funkcjonowania średniowiecznego Chełma (w początku XXI w. wstępnie wyróżniono 2 fazy funkcjonowania zespołu rezydencjonalnego w średniowieczu). Według oznaczeń przyjętych przez zespół badawczy A. Buko, budowle murowane z terenu Wysokiej Górki to: A – budowla z piaskowców i glaukonitytu, A1 – mur obwodowy, B – tzw. wieża, C i C1 – budowle z piaskowców i kredy oraz D – relikty budynku w północnej partii wzgórza.

Pierwsza faza użytkowania terenu chełmskiego wzgórza związana była z budową założenia rezydencjonalnego. Według najnowszych ustaleń (Dzieńkowski 2019c) w fazie I założenie na „Wysokiej Górce" składać miało się z 2 członów połączonych pomostem (mur obwodowy otaczać miał jedynie część południową). Badania archeologiczne wykazały, iż na głębokości 4,5-5 m od powierzchni zalega poziom naturalnego, ale wyrównanego i utwardzonego gruntu, na którym w XIII w. rozpoczęto budowę rezydencji. W fazie I powstać miały budowle A-A1 i C1. Budowle A i C uznano za pozostałości wieży książęcej (C) i cerkwi św. Jana (A). Niestety, wiele pierwotnych warstw wewnętrznych obiektów, jak i warstwy stykowe na zewnątrz budynków zostało zniszczonych. Badania ujawniły częściowe zniszczenie muru obwodowego (w części wschodniej zanotowano całkowitą destrukcję ściany). Zachowane wątki murów miały wysokość 1,5-2 m. Warstwa destruktu zawierała fragmenty ciosów glaukonitytowych i okruchy zaprawy. Zagadkową pozostaje budowla, której narożnik uchwycono w północnej partii wzgórza. Konstrukcja ta (wieża?) wzniesiona

368 Niecka negatywu rowu biegła zgodnie z przebiegiem ul. Krzywej sprzed regulacji z drugiej połowy XIX w., znanym z planu Chełma z 1823 r. Niecka fosy miała zachowaną do naszych czasów szerokość ok. 4 m w partii stropowej i ponad 1,5 m głębokości. Od zachodu krawędź domniemanej fosy umocniona była palisadą, z której zachowały się dwa dołki posłupowe. W wypełnisku rowu znaleziono dwa groty bełtów (Mazurek 2017, 48-51).

była z cegły palcówki i kamiennych ciosów. Nie udało się jej bezspornie powiązać stratygraficznie z warstwami pożarowymi oraz nasypowymi. Datowanie cegły metodą termoluminescencyjną dało wynik 1243±35 (budowla mogła zatem zostać wzniesiona w fazie I lub II). Fazę I miało kończyć zniszczenie kompleksu.

Faza II - w celu odbudowy kompleksu podniesiono poziom terenu o 1,5-2 m za pomocą nasypu z rumoszu skalnego (kompleks rezydencjonalny stał się wówczas jednoczłonowy). W tej fazie powstała czworokątna budowla B, o wymiarach 11x12 m. We wnętrzu budynku wyróżniono 6 poziomów użytkowych, z których najstarszy datowano na XIII w., zaś najmłodszy (na podstawie znaleziska grosza praskiego) na 2. poł. XIV w. W trakcie badań odkryto relikty spalonych konstrukcji drewnianych (nie jest wykluczone, iż w czasie funkcjonowania budowli A, B i C istniała również drewniana zabudowa wzgórza). W tym czasie odbudowano zniszczoną skarpę wschodnią. Nawarstwienia kulturowe w tym miejscu prezentowały pozostałości konstrukcji drewnianych (izbic?) wypełnionych materiałem ilastym. Powyżej zanotowano konstrukcje, które interpretowano jako relikty wału – drewniane izbice wypełnione gruzem glaukonitytowo-opokowym. Wał ten miał otaczać całe wzgórze (fragmenty tego wału zostały odkryte przez W. Zina). Dwa poziomy tego typu konstrukcji przedzielała warstwa niwelacyjna. Młodszy poziom datowano na XIV w. Obiekty II fazy użytkowania Górki strawić miał pożar.

Faza III obejmować miała przebudowę kompleksu rezydencjonalnego po pożarze. Pożar Chełma wspomniany został w źródłach pod 1256 r. (datowanie pożaru na podstawie źródeł być może potwierdza datowanie C14 spalonego drewna na lata ok. 1154-1259). Warstwa pożarowa została przykryta warstwą ilastej kredy. Wzmocniono budowlę A (do jej fundamentów dostawiono kamienny mur o szerokości 1,2 m). Rozbudowano też budowlę B.

Faza IV obejmuje ślady użytkowania terenu Wysokiej Górki w późnym średniowieczu. W północnej partii wzgórza uchwycono obiekt zawierający kafle garnkowe, ozdoby, denary jagiellońskie i ceramikę naczyniową. Póki co nie jest znany jego zarys ani funkcja.

Do faz V i VI należeć miały ślady nowożytnych niwelacji terenu i działalności budowlanej XIX i XX w. (w 1876 r. rozpoczęto budowę cerkwi p. w. św. św. Cyryla i Metodego, zaś w latach 90. XX w. nadsypano Kopiec Niepodległości zajmujący centralną część „Wysokiej Górki").

Dotychczasowe prace archeologiczno-architektoniczne wykazały, iż fundamenty muru obwodowego chełmskiego kompleksu składały się z kilku przekładanych warstw kamieni i zaprawy wapiennej (wysokość 1 m). Powyżej znajdowała się warstwa wyrównawcza z ciosanych bloków piaskowca. Część naziemna muru wniesiona została z bloków glaukonitytu w technice *opus emplectum*. W murach zachowały się otwory po belkach. W północnej części muru odkryto ślady monumentalnego wjazdu na teren rezydencji (monumentalna brama miała przestać funkcjonować w fazie II). Jak przypuszczają badacze kompleksu, budowla A może stanowić relikty cerkwi św. Jana Złotoustego (lub cerkwi św. Trójcy).

Zabudowa podgrodzia: W trakcie badań podgrodzia w ostatnich latach (do 2017 r.) odkryto łącznie 271 obiektów. Badacze nie stwierdzili znamion uporządkowania zabudowy podgrodzia. Większość odsłoniętych obiektów stanowiły jamy (gospodarcze, produkcyjne i odpadkowe), natrafiono również na inne relikty zabudowy, w tym pozostałości dużego, częściowo zagłębionego w podłoże budynku o charakterze mieszkalno-gospodarczym. Obiekt miał 80 m² powierzchni. Negatywy drewnianych belek wskazywały, iż budynek wzniesiono w konstrukcji sumikowo-łątkowej. W obrębie domostwa odsłonięto ślady paleniska oraz jamy do przechowywania zasobów. Znaleziono także rzadki zabytek – skrzydło tryptyku ikony wykonane ze złoconego brązu. Duża ilość obiektów związanych z różnoraką wytwórczością rzemieślniczą (np. obiekty związane z wytwórczością metalurgiczną i „jamy-składziki") skłoniły badaczy do wysunięcia tezy o rzemieślniczym charakterze osady podgrodowej.

F.3: Podczas wykopalisk P. Pokryškina w Chełmie znaleziono kamienne detale architektoniczne. Materiał zabytkowy znaleziony podczas kolejnych badań rezydencji na terenie „Wysokiej Górki" zawierał m. in. ceramikę z polewą (XIII-XIV w.), ułamki szklanych bransolet, fragment srebrnej zausznicy i inne ozdoby, 2 krzyżyki, przedmioty codziennego użytku, monety z XIV w. (monety ordyńskie i grosze praskie) oraz 2 całe szkliwione płytki posadzkowe i wiele potłuczonych. Znaleziono także płytkę z marmuru będąca importem z Grecji lub Włoch. W trakcie badań w Bazylice NMP (badania najstarszych wątków murów świątyni oraz pochówków w jej wewnątrz) znaleziono m. in. dewocjonalia, części stroju, monety średniowieczne i nowożytne, grot strzały z trzpieniem (XIII w.).

G.1: Osadnictwo w rejonie Chełma istniało najpewniej już XI od wieku, lecz nie ma podstaw upatrywać początków grodu, ani biskupstwa w tak wczesnym okresie[369]. Założony w XIII w. gród na „Wysokiej Górce" prawdopodobnie funkcjonował jeszcze w wieku XIV. Próbki materiału budowlanego (cegły palcówki, płytki podłogowe) z Bazyliki NMP wydatowano metodą termoluminescencyjną na XIII, XIV i XV w. Przypuszcza się, iż w trakcie wytyczania nowej przestrzeni miejskiej, przede wszystkim nowego Rynku, doszło do likwidacji zbyt ciasnych już obwałowań od strony zachodniej i północnej i przesunięcie ich na linię ulic Podwalnej i Młodowskiej (Mazurek 2017, 51).

G.2: Chełm był bez wątpienia jednym z najważniejszych ośrodków państwa Romanowiczów i stolicą za panowania księcia, potem króla Daniela. Zespół rezydencjonalny na „Wysokiej Górce" był budowlą unikatową, nie tylko na skalę Rusi, ale całej Europy Środkowo-Wschodniej[370].

H: Późnośredniowieczne cmentarzysko odkryte na stan. 143, wiązane było z łacińskim kościołem p. w. Wniebowzięcia Maryi Panny z 2. poł. XIV w.

I: Materiały i dokumentacja z wykopalisk w Chełmie przechowywane są w Muzeum Ziemi Chełmskiej. Dokumentacja z badań Pokryškina przechowywana jest w Archiwum Instytutu Historii Kultury Materialnej RAN w Petersburgu.

J: Mimo licznych odsłonięć reliktów architektury murowanej, brak jest pewności w odniesieniu do wewnętrznego podziału założenia rezydencjonalnego (przyczyną tego stanu rzeczy jest w głównej mierze zniszczenie warstw podczas najwcześniejszych wykopalisk).

W literaturze historycznej XIX-pocz. XX w. dotyczącej Chełma można spotkać informacje o miejscu kultu pogańskiego, znajdującym się na „Wysokiej Górce". Choć

369 Jak zauważył A. Jusupović (2014, 11), w XIX-wiecznej literaturze (np. SGKP t. I, 553) spotkać można niepoparte wiarygodnymi źródłami informacje na temat założenia chełmskiego biskupstwa w czasach Włodzimierza Wielkiego.

370 Murowane rezydencje możnowładcze na planie prostokąta należały we wczesnym średniowieczu do rzadkości. W podkrakowskiej Morawicy odkryto zachowane w obrębie murów obecnej zakrystii palatium rodu Toporów, wykonane z wapiennej kostki, zachowane do wysokości 2. piętra. Na podstawie datowania belki dębowego nadproża jednego z małych okienek można datę jego budowy pewnie umieszczać w połowie XII w. (Bicz-Suknarowska 2019). Badacze chełmskiego kompleksu architektonicznego poszukują jego analogii w XII-XIII-wiecznej architekturze Węgier (rezydencje w Óbudzie i Sekeszfehervar) lub uznają chełmską rezydencję na najstarszy przykład założenia typu *motte* na ziemiach ruskich (i polskich) (por. Dzieńkowski 2019c, 122-123). Z punktu widzenia informacji zawartych w źródłach historycznych, architektura Węgier wydaje się dość prawdopodobnym źródłem inspiracji księcia ruskiego, bowiem Daniel Romanowicz już od dzieciństwa związany był z dworem węgierskim, jednakże badacze podkreślają także możliwy udział tradycji tzw. szkoły halickiej architektury ruskiej – ojciec księcia, Roman miał posiadać swą rezydencję na tzw. Pantelejmonowym grodzisku w Haliczu (por. Buko, Dobrowolski, Dzieńkowski et al. 2014, 153; Dąbrowski 2012, 31).

informacje te nie były w żaden sposób poparte dowodami, a dotychczasowe badania archeologiczne nie przyniosły ich potwierdzenia, zagadnienie to w dalszym ciągu bywa poruszane w dyskusji naukowej. Przesłanki (miejscowe legendy, przesłanki topograficzne, analogie toponimiczne i in.) mogące świadczyć, o istnieniu w Chełmie przedchrześcijańskiego miejsca kultu zebrała U. Ruszkowska (por. Ruszkowska 2000).

K:

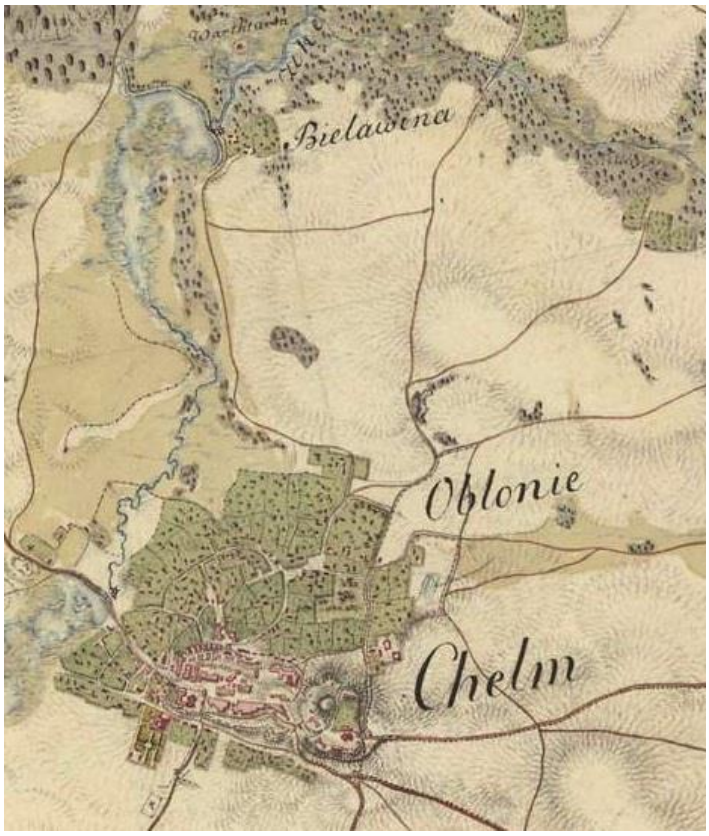

Ryc. 28. Chełm i Bieławin na mapie Antona Heldensfelda z początku XIX w. (źródło: https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-west-galicien).

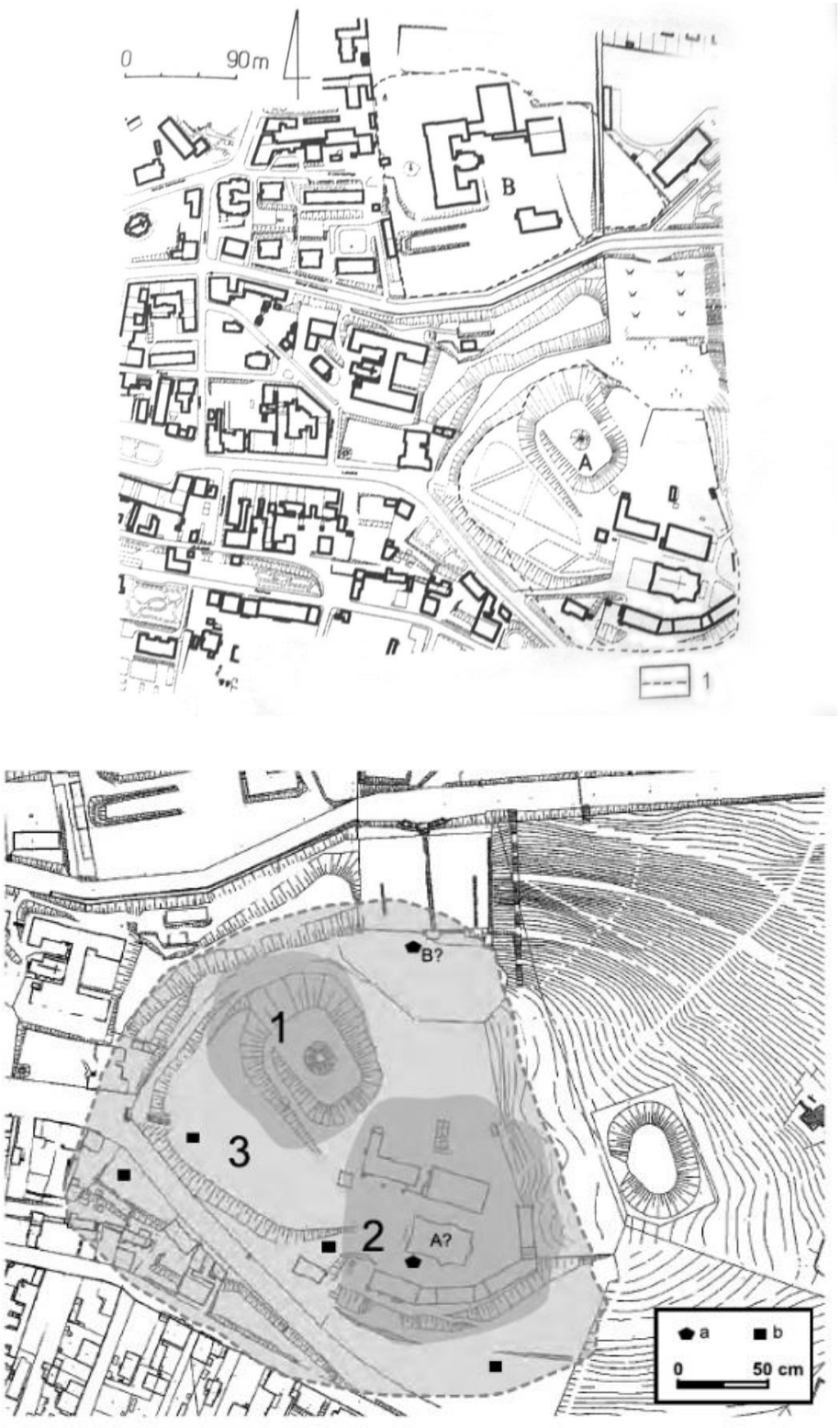

Ryc. 29. (U góry:) Rekonstrukcja kompleksu osadniczego dawnego Chełma na tle współczesnej siatki miejskiej: A – Chełm Górka (stan. 1) B – osada (stan. 144) i jej zasięg (za: Dzieńkowski, Gołub 1998, ryc. 2, 205) oraz rekonstrukcja zabudowy centralnej części grodu (u dołu) – tzw. Górki (za: Dzieńkowski 2016, rys. 1, 24) 1 – gród książęcy na Wysokiej Górce, 2 – część sakralna, 3 – zaplecze osadnicze, A – cerkiew Bogurodzicy (?), B – cerkiew (?), a – ślady osadnictwa, b – cmentarz.

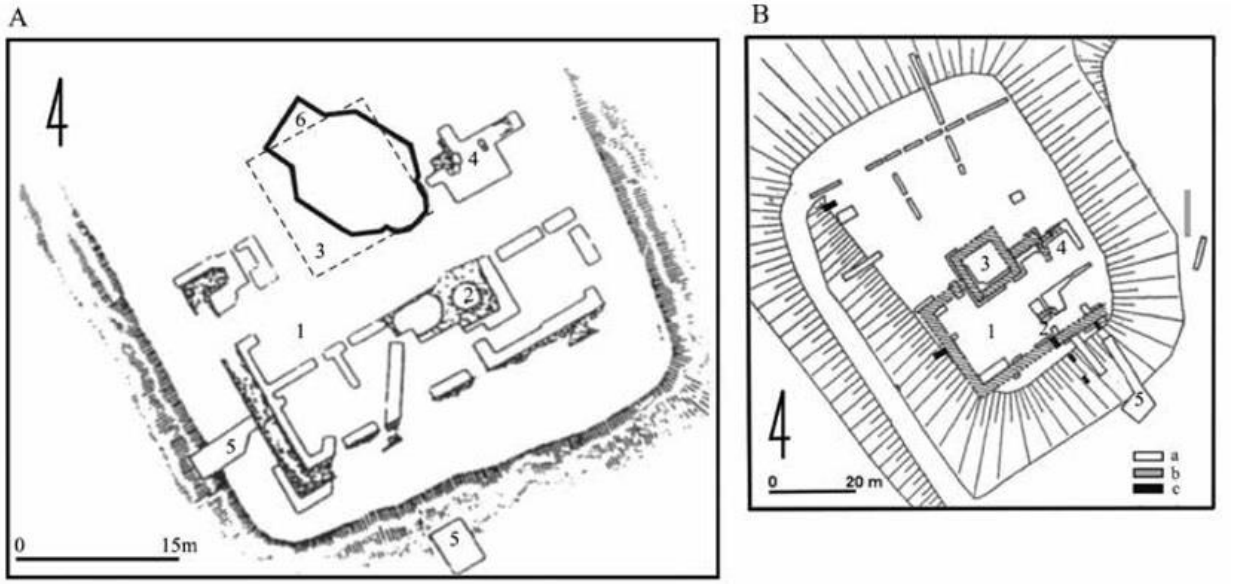

Ryc. 30. Chełm. Zestawienie odkryć P. Pokryškina z lat 1909-1912 (A) oraz W. Zina i W. Grabskiego (lata 1966-1968) na Wysokiej Górce (B). Rys. A: 1 – palatium, 2 – wieża bądź studnia, 3 – wieża (nie badana przez Pokyškina), 4 – cerkiew (?) św. Jana, 5 – fragment odsłoniętych umocnień drewniano-ziemnych, 6 – cerkiew z XIX w. p.w. Cyryla i Metodego, Rys. B: 1 – palatium, 2 – mury niezidentyfikowanej budowli, 3 – wieża z czasów Kazimierza Wielkiego, 4 – lokalizacja cerkwi św. Jana, 5 – umocnienia drewniano-ziemne. Na rysunku B oznaczono również wykopy z lat 1966-1968 (a), 1997 (b), 2001 (c) (za: Buko, Dzieńkowski, Gołub 2013, ryc. 1, 176).

Ryc. 31. (Na kolejnej stronie:) Relikty architektoniczne na terenie Wysokiej Górki w Chełmie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych z lokalizacją budowli A, A1, B, C, C1 i D (za: Buko, Dobrowolski, Dzieńkowski i in., 2014, rys. 12, 102).

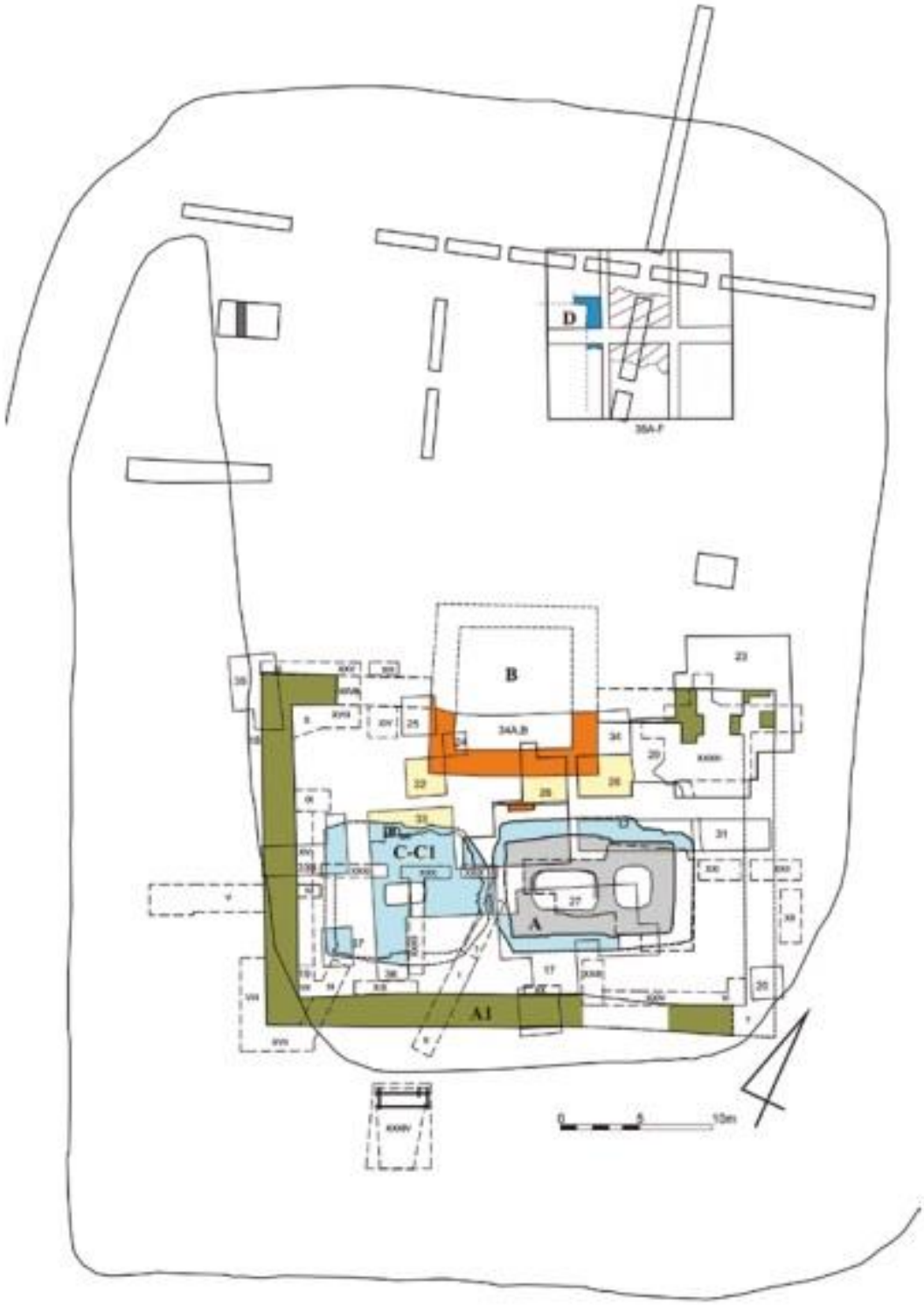
D
35A-F
B
34A,B
C-C1
A
A1
0
5
10m

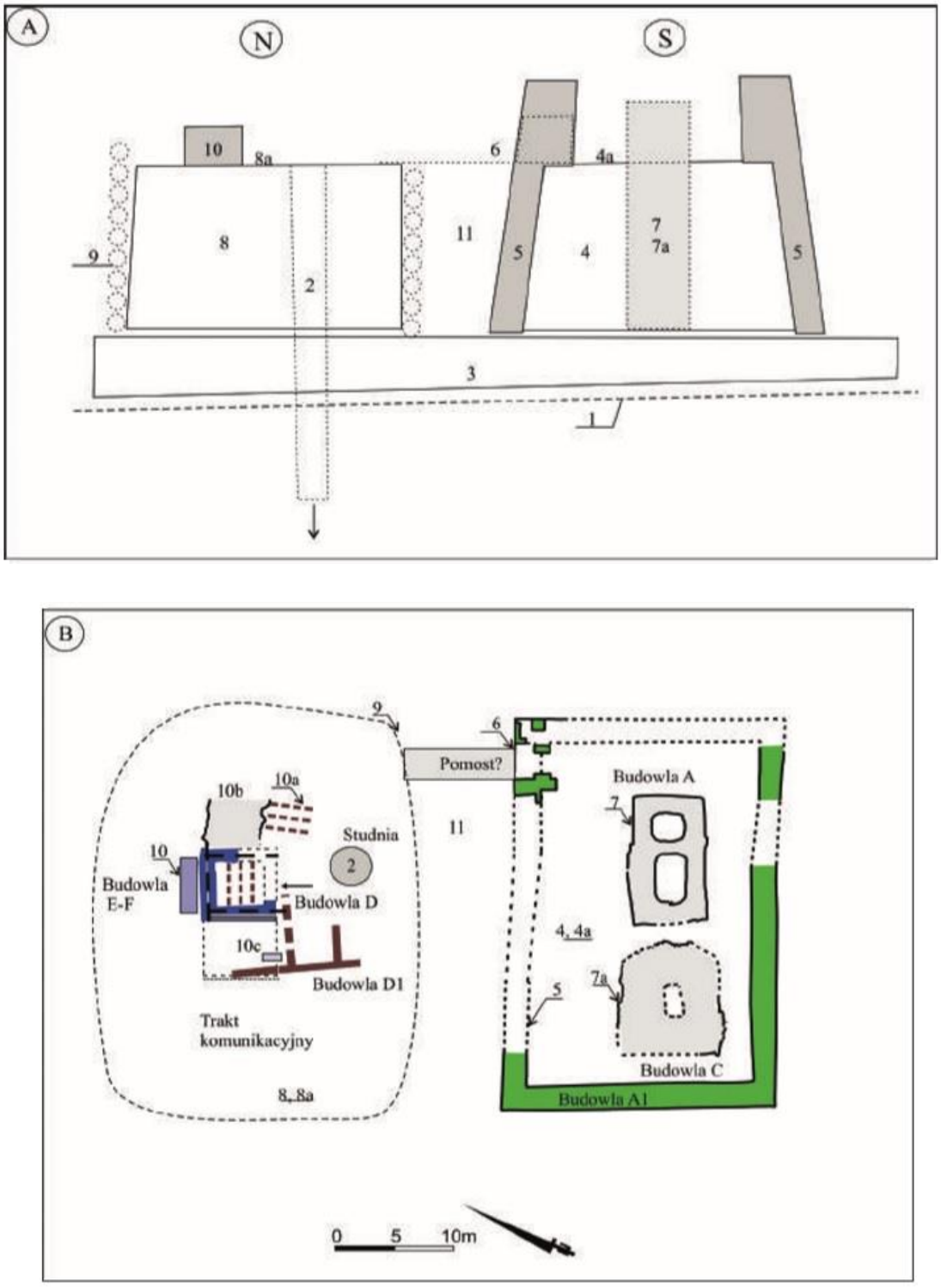

Ryc. 32. Schematyczny przekrój „Wysokiej Górki" (A) i plan jej zabudowy (B) z podziałem na rekonstruowane człony założenia w najstarszej fazie funkcjonowania zespołu (za: Dzieńkowski (2019c, rys. 3, 116): 1 – poziom skały, 2 – studnia, 3 – kamienna platforma, 4 i 8 – nasyp, 4a i 8a – dziedzińce, 5 – kamienne mury, 6 – brama, 7 – fundamenty budowli, 9 – szalunek (?), 10 – elementy zabudowy (10a – zabudowa drewniana, 10b – zawalona ściana, 10c – kolumna), 11 – przestrzeń niezabudowana.

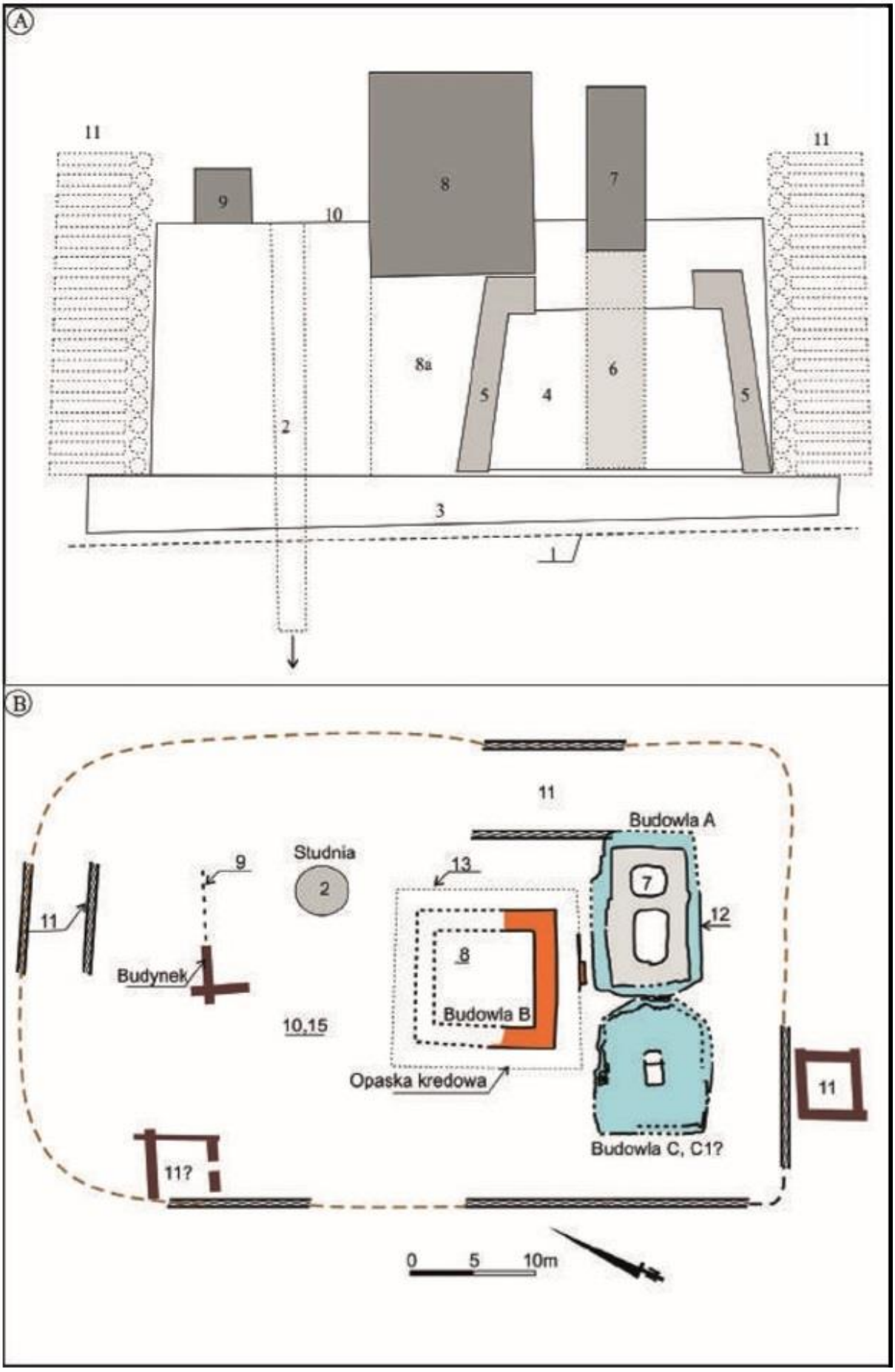
A
11
11
9
10
8
7
8a
6
5
4
5
2
3
1
B
11
Budowla A
Studnia
9
2
13
7
12
11
8
Budynek
Budowla B
10,15
Opaska kredowa
11
11?
Budowla C, C1?
0
5
10m

Ryc. 33. (Na poprzedniej stronie:) Rekonstrukcja II fazy rozwoju zabudowy „Wysokiej Górki" – schematyczny przekrój założenia (A) i plan z lokalizacją obiektów (B): 1 – poziom skały, 2 – studnia, 3 – kamienna platforma, 4 – nasyp, 5 – kamienne mury, 6 – fundamenty budowli A i C, 7 – budowla A, C (?), 8 – budowla B, 8a – kamienny fundament wieży B i podwyższenie poziomu użytkowego, 9 – zabudowa, 10 – dziedziniec, 11 – konstrukcje wału/palisady (za: Dzieńkowski 2019c, rys. 4, 118).

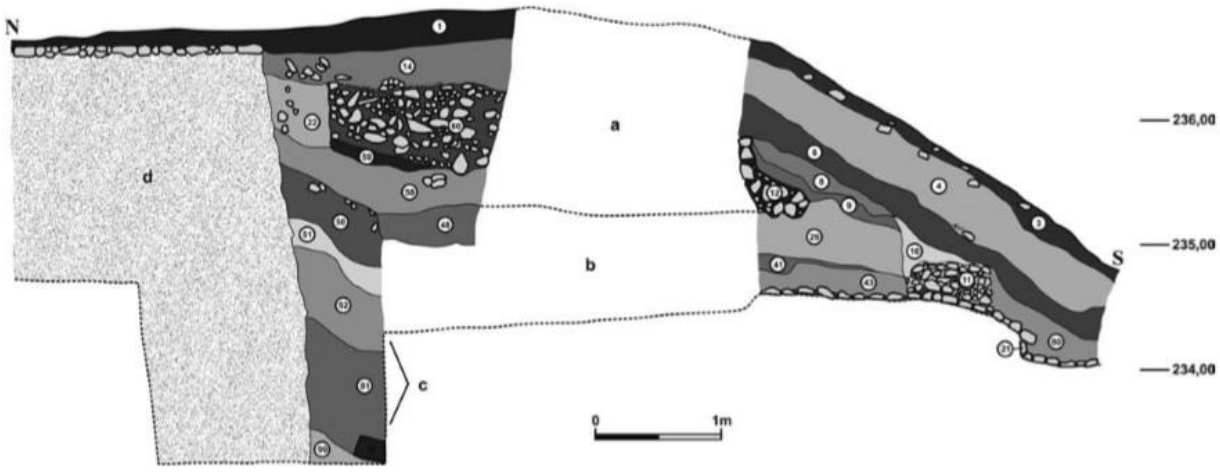

Ryc. 34. Przekrój przez południową skarpę „Wysokiej Górki" (za: Buko, Dobrowolski, Dzieńkowski et al. 2014, rys. 5, 106): 1 - destrukty i niwelacje, b - konstrukcja drewniano-ziemna wału - faza 2, c - nasyp, d - kamienny mur obwodowy - faza 1.

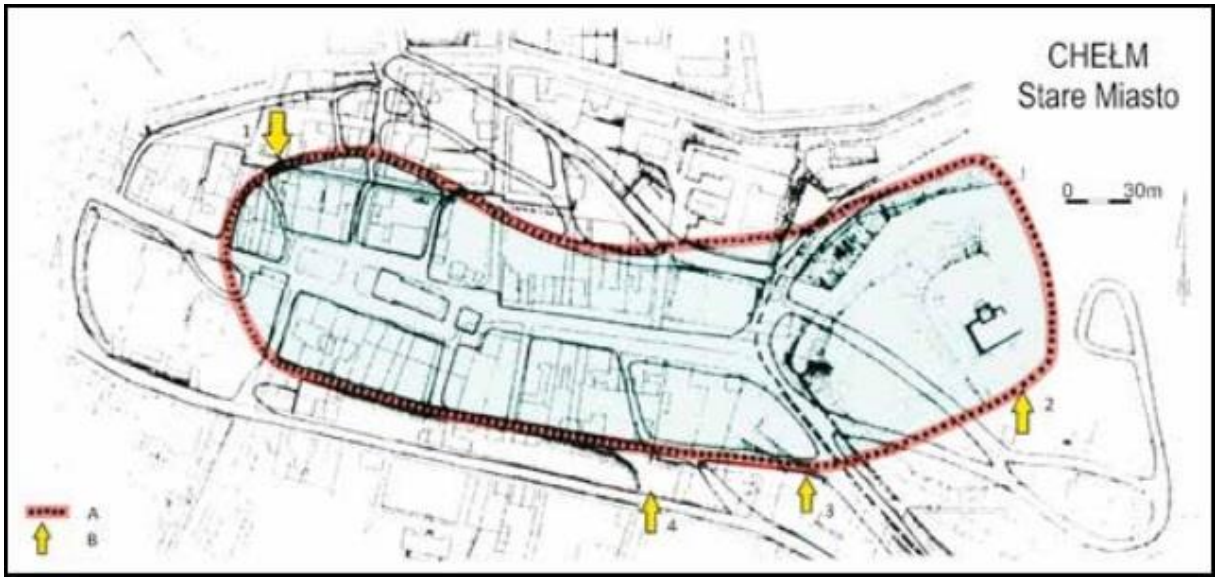

Ryc. 35. (Na poprzedniej stronie :) Próba rekonstrukcji przebiegu umocnień grodu i podgrodzia Chełma na podstawie odkryć archeologicznych naniesionych na siatkę ulic z planu miasta z 1823 r. Żółtymi strzałkami oznaczono następujące wykopy: 1 – ul. Krzywa (relikty fosy), 2 – relikty fosy odkryte na południowy-wschód od Wysokiej Górki, 3 – ul. Lubelska (ślady palisady), 4 - ul. Uściługska (relikty fosy) (za: Mazurek 2017, ryc. 3, 52).

Ryc. 36. Szkliwione płytki posadzkowe z podłogi najstarszej fazy (XIII w.) bazyliki p.w. NMP w Chełmie (za: Gołub 2016b, rys. 4.7, 134).

L: *Atlas grodzisk*; Buko 2005, 69-83; 2012a, 287-292; 2014, 125-146; 2016, 221-246; Buko, Dzieńkowski, Gołub 2012, 175-186; 2017, 7-24; 2019; Buko, Dobrowolski, Dzieńkowski et al. 2014, 123-154; Dzieńkowski, 2013, 307-312; 2014, 113-130; 2015, 39-54; 2016, 13-31; Dzieńkowski, Gołub 1998, 203-207; 1999, 71-75; 2000, 116-125 i 126-129; 2019c, 113-123; Dzieńkowski, Ruszkowska 1997, 165-166; Gołub 1996, 127-131; 1997, 162-164, 174-177; 1997a, 53-62; 2008, 47-52; 2013, 293-306; 2016, 373-386; Gołub, Dzieńkowski 2000, 116-125; Informator Archeologiczny 1984 (1985), 190-191; 1997 (2006), 175-176; Jusupović 2014, 11-26; 2016, 161-186; Krasny 1997, 109-114, Kutyłowska 2005, 149-160; Mazurek 1997, 167-173; 2017, 48-58; Mazurek, Mazurek, Ruszkowska 1997, 63-69; Poleski 2004, 382-383; Rodzińska-Chorąży 2019, 195-223; Ruszkowska 1996, 133-139; 2000, 405-410; 2016, 363-371; Skibiński 1961, 142-143; Раппопорт 1954, 313-323.

11. **Chełm-Bieławin, pow. chełmski, województwo lubelskie, Polska.**

B: Wieża położona jest w pobliżu znanego ze źródeł z XIII-XIV w. Chełma.

C: Stanowisko położone jest ok. 3 km na północ od Chełma. Bieławińską wieżę wzniesiono na piszczystej łasze wśród terenów podmokłych. Stanowisko określane bywa jako „Gródek z wieżą murowaną wczesnośredniowieczny i średniowieczny", przy czym trudno mówić o pozostałościach „gródka".

D: Budowla widoczna jeszcze na XIX-wiecznych rycinach, obecnie przedstawia zrekonstruowane do 2 m wysokości w latach 90. XX w. mury. Czworokątna w planie kamienna (złożona z wapienia i glaukonitytu) budowla posiadała wymiary szacowane na 11,40x11,80 m.

E: Wieżę jako pierwszy badał P. Pokryšin, który odsłonił mury jej fundamentów po zewnętrznej i wewnętrznej stronie murów obiektu. Podobnie, jak w przypadku „Wysokiej Górki", wyniki tych wykopalisk nie zostały opublikowane, a zabytki ruchome zostały wywiezione. W 1944 r. wieżę zniszczył okupant niemiecki. Zabytki archeologiczne z okolic stanowiska wielokrotnie zbierał w latach 50 i 60. XX w. S. Skibiński. Badania archeologiczne U. Ruszkowskiej (1976, 1979) i S. Gołuba (1983-1984, 1993, 1997) dostarczyły informacji na temat konstrukcji wieży oraz materiału zabytkowego jej towarzyszącego. Z dostępnych materiałów wynika, iż budowla miała 4 kondygnacje.

F.3: Podczas badań w Bieławinie (w wykopach wewnątrz wieży oraz na „Zasłupiu") znaleziono m.in. fragmenty szklanych bransolet, które poddano analizie surowcowej. Na stanowisku znaleziono także zabytki pradziejowe i ułamki ceramiki z VI-IX w.

G.1: Ze względu na skromne podstawy datowania, czas powstania obiektu przez długi czas określano na „okres między XII a XIV w.". Obecnie badacze skłonni są przylać się ku XIII-wiecznej (kon. XIII w.) metryce obiektu.

G.2: Nie jest wciąż pewne jaki związek z Chełmem miała bieławińska wieża.

H: Wokół wieży bieławińskiej (stan. 2, tzw. „Zasłupie") zanotowano ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego (z IX-X oraz XII-XIII w.).

W pobliżu w Bieławinie, „na polu przy drodze do Chełma" w 1958 r. odkryto ślady cegielni z XIII-XIV w. (Skibiński 1961, 142).

I:

J: Między wieżą chełmską i bieławińską zanotowano szereg podobieństw (plan, wymiary, technika budowlana).

K:

Ryc. 37. Widok wieży w Chełmie-Bieławinie w 2. poł. XIX w. (według A. Lerue; za: Buko 2016, 242).

L: Buko 2009, 32-34; 2016, 242; Fituła 2008, 145-162; Gołub 1995b, 69-71; Informator Archeologiczny 1976 (1977), 170-180; 1979 (1980), 149; 1983 (1984), 120-121, 1993 (1998), 70; Kutyłowska 2005, 150; Skibiński 1961, 142.

12. **Czartorysk, Czortoryjsk (latop. Чьортоыискъ, Черторыескъ, ukr. Чорторийськ), Stary Czartorysk, rejon maniewicki, obwód wołyński, Ukraina.**

B: Pierwsza wzmianka o Czartorysku pojawia się w pod 1100 r. w PML. Według *Latopisu kijowskiego* od 1142 r. ośrodek był zależny od Kijowa (w XII w. znajdował się na pograniczu ziemi wołyńskiej i kijowskiej), później należał do książąt pińskich, a w 1227 r. wszedł w

skład dzierżawy Romanowiczów. W 1289 r.[371] na grodzie w Czartorysku Mścisław (II) wzniósł stołp – wieżę kamienną cyt. Того^{ж}. лѣ^{т}. в Черторыискы в городѣ . заложи столпъ каме^{нѣ}[372] (*Ипатьевская*... стб 938). W czasach panowania litewskiego Czartorysk był domeną książęcą, a następnie przeszedł w ręce rodu Czartoryskich (do pocz. XVII w.). Pierwszym udzielnym księciem czartoryskim został w 1393 r. Wasyl Konstantynowicz.

C: Latopisowy Czartorysk położony był w środkowym biegu Styru, na lewym brzegu rzeki. Grodzisko we wsi Stary Czartorysk zajmuje cypel wznoszący się ok. 8 m nad starorzeczem Styru.

D: Grodzisko w Starym Czartorysku zbliżone jest w planie do koła o średnicy 90 m[373]. Od południowego wschodu (od strony niegdysiejszego koryta rzeki) nie stwierdzono pozostałości umocnień. Z pozostałych stron resztki wału, choć silnie rozorane, zachowały się na wysokość ok. 5 m. Od północy grodzisko sąsiaduje z wąwozem, a od północnego-zachodu znajdowała się fosa odcinająca gród od reszty terasy. W północno-zachodniej partii stanowiska, po zewnętrznej stronie wału, w XIII w. wzniesiono ceglaną wieżę (była to jedna z tzw. wież typu wołyńskiego).

E: W końcu XIX w. oglądu pozostałości grodu dokonał V. Antonovyč. Zmierzył on obwód grodziska (wynosił on w przybliżeniu 340 m) i zanotował relikty muru. Grodzisko i ceglany obiekt (wieżę) badał w latach 1933-1935 A. Cynkałowski, który datował budowlę na przełom XIII/XIV w., czyli na czasy „kiedy Czartorysk należał do Księstwa Halicko-Wołyńskiego, a następnie Włodzimierskiego" (Cynkałowski 1986, 516). Kolejnym, który badał grodzisko był P. A. Rappoport (w roku 1961).

F.1: Badania Rappoporta ujawniły konstrukcję obwałowań dawnego Czartoryska. Wały grodziska usypane były z jasnej ziemi z niewielkimi warstewkami humusu, które zawierały nieliczne fragmenty staroruskiej ceramiki XI w. (miało to świadczyć o usypaniu wału w czasie powstania tu osady). Lico wału miały być utworzone z bardziej zbitego piasku, niż jego jądro. Wewnątrz nasypu znajdowały się drewniane konstrukcje zrębowe (drewno zachowało się bardzo słabo, zbutwiałe fragmenty izbic nie pozwalały nawet na rozpoznanie gatunku drewna). Bierwiona zrębu miały średnicę ok. 10-15 cm. Fundament XIII-wiecznej

371 Informacje na temat działalności budowlanej Mścisława (II) Daniłowicza znajdują się na ostatnich kartach *Kroniki halicko-wołyńskiej*. Datowanie wzmianki jest problematyczne por. *Kronika*... przyp. 1917, 272. W literaturze spotkać można także inne daty np. 1291 r. (Антипов 2000, 126).
372 Określenie „kamienny" w staroruskich źródłach oznaczać mogło tyle, co „murowany" lub też „ceglany".
373 Według P. Lysenki (1974, 176) średnica obiektu waha się w graniach 100-110m.

ceglanej wieży miał być wkopany w wewnętrzny skłon wału. W wale uchwycono także warstwy związane z budową oraz zniszczeniem wieży. Budowla była okrągła w planie. Średnica jej fundamentów wynosiła 14 m. Same fundamenty złożone były z 2 ścianek nieobrobionych głazów wapiennych, przestrzeń między którymi wypełniona była piaskiem, kamieniami oraz odpadami budowlanymi. W licu murków widoczna była także tłuczona cegła. Mur zewnętrzny miał grubość 60 cm, wewnętrzny 80 cm (łączna grubość murów fundamentów wynosiła 3,15 m). Jedynymi pozostałościami ścian wieży były znalezione osobno czerwone, dobrze wypalone cegły-palcówki o formacie 26-28x11,5-13,5x7,5-8,5 m. Na cegłach znajdowały się resztki białej zaprawy z domieszką piasku i drobinkami węgla. Nie znaleziono obrobionych bloków kamiennych, co przywiodło P. Rappoporta do wniosku, iż wieża była wzniesiona wyłącznie z cegły.

G.1: Funkcjonowanie grodziska w Czartorysku datuje się XI-XIII/XIV w. (datowanie na podstawie materiału zabytkowego oraz źródeł pisanych). Murowana wieża miała powstać w końcu XIII w. Za najbliższą jej analogię pod względem planu, wymiarów i materiału budowlanego uznano budowlę z Kamieńca, również datowaną na 2. poł. XIII w.

H: A. Cynkałowski (1986, 516) wspomina, iż kilometr od Czartoryska, w uroczysku „Bateryja" znajdował się jeszcze jeden obiekt („nasyp ziemny").

I:

J:

K:

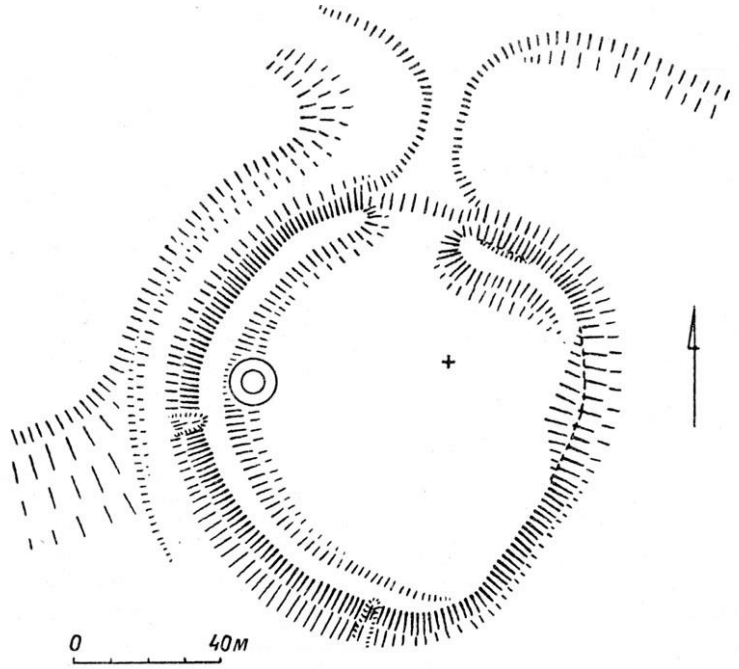

Ryc. 38. Plan grodziska w Starym Czartorysku (za: Раппопорт 1967, ryc. 35, 37).

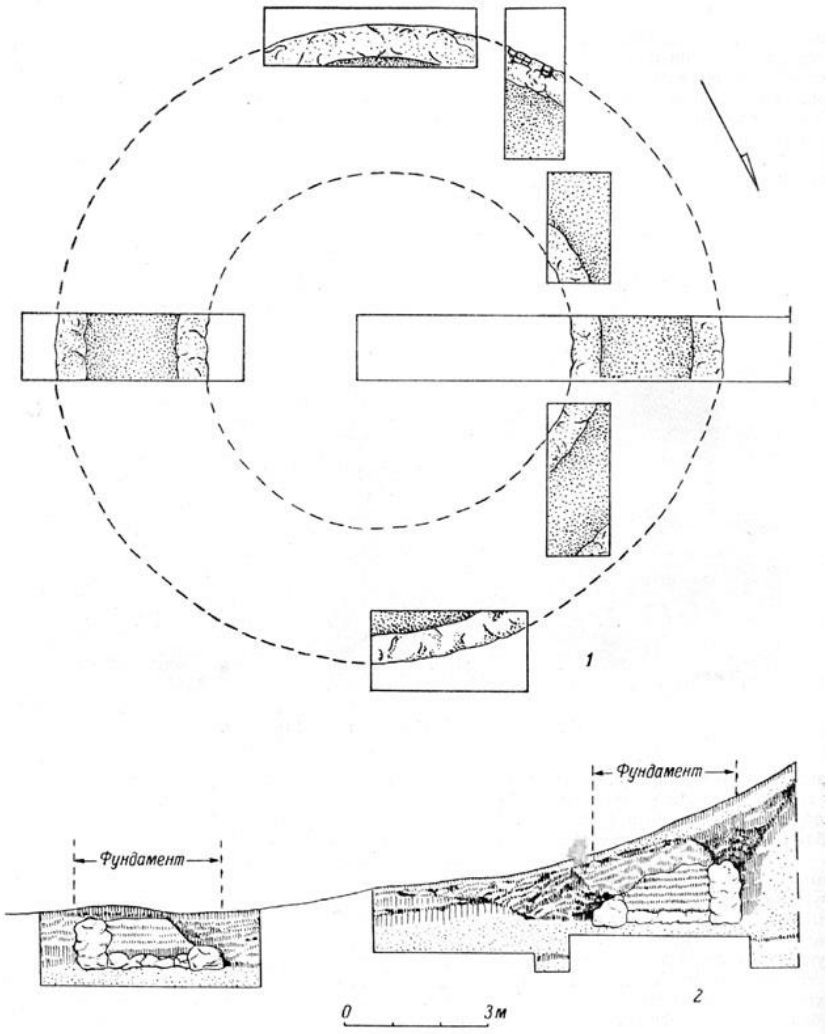

Ryc. 39. Relikty murów wieży w Czartorysku (za: Раппопорт 1967, rys. 137, 143).

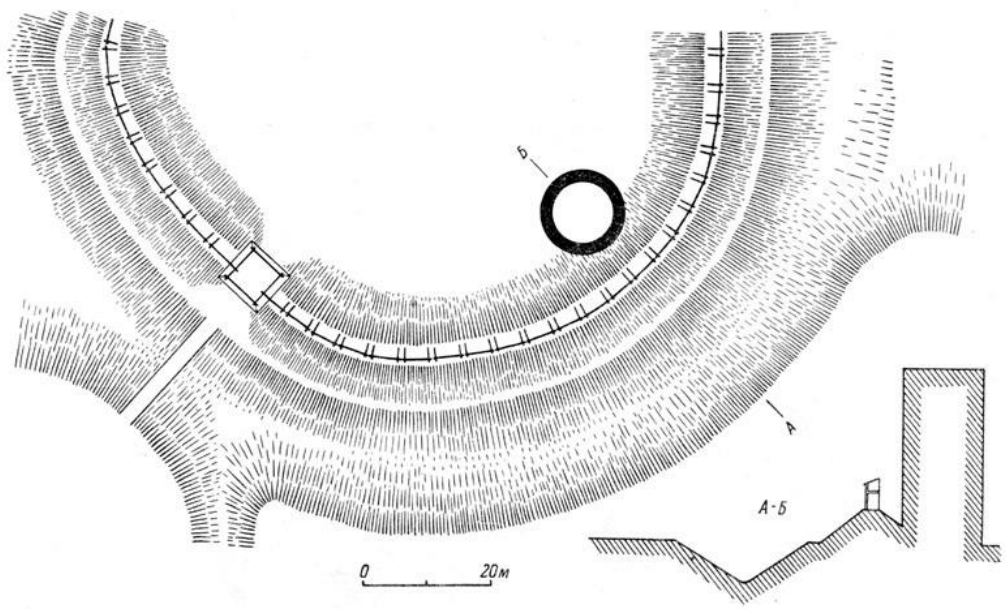

Ryc. 40. Przekrój i rekonstrukcja umocnień Czartoryska (od strony dostępnej) według P. A. Rappoporta (1967, rys. 142, 146).

L: Cynkałowski 1986, 514-516; Антипов 2000, 126-128: Кучинко 2002, 51; Лысенко 1974a, 174-177; Раппопорт 1967, 37-38, 126-127, 143-146; *Україна: литовська доба...* 74.

13. Czerwień (latop. Червенъ), stan. Zamczysko, Czermno, powiat tyszowiecki, województwo lubelskie, Polska.

B: O Czerwieniu (wymienionym wraz z Przemyślem podczas wyprawy Włodzimierza na Lachów) wspomina po raz pierwszy PML pod 981 r. Gród ten leżał w historycznej ziemi czerwieńskiej będącej przedmiotem polsko-ruskich sporów terytorialnych. Termin „Grodów Czerwieńskich" pojawia się na kartach latopisów jeszcze dwukrotnie (drugi raz pod 1018 i 1031 r.). Po 1031 r. grody te stanowiły zachodnie rubieże Rusi. Czerwień (gród i wołość) pojawia się w latopisach przed i po 1241 r. (w 1268, 1288 i 1289 r. w KHW). Czerwień nie przekształcił się w ośrodek miejski, na prawie niemieckim lokowano za to sąsiednie Tyszowce (Poppe 1958, 286).

C: Grodzisko położone jest w pobliżu wsi Czermno, w dolinie rzeki Huczwy. Kompleks grodowy (grodzisko oraz podgrodzia tzw. bliższe i dalsze) zajmuje lewy brzeg rzeki. Głównym członem zespołu jest stanowisko zwane Zamczyskiem (Czermno, stan. 1),

położone u ujścia Siniuchy do Huczwy. Na zachód od „Zamczyska" znajduje się oddzielone od niego zabagnionym obniżeniem terenu umocnione podgrodzie (stan. 2, tzw. „Podgrodzie bliższe", „Wały", „Zameczek" lub „Mały zameczek") zajmujące wyspowatą kępę. Tzw. Podgrodzie dalsze (stan. 3, „Podzamcze") położone jest na suchej kępie na północny zachód od „Podgrodzia bliższego".

Na drugim brzegu Huczwy położone są kolejne stanowiska średniowieczne (rozległa osada na „Ostrowie", szkieletowe cmentarzysko wczesnośredniowieczne na stan. Wronowice in., patrz: punkt H). Stanowiska położone na prawym brzegu koryta Huczwy ochraniał długi wał łączący brzegi dolin Huczwy i Siniuchy.

D: Wymiary grodziska („Zamczyska") wynoszą 190x120 m. Wały grodziska zachowały się na wysokość do 6 m[374]. Zachowany w stanie szczątkowym jest wał otaczający kompleks osadniczy nad Huczwą od południa[375]. Szacowana powierzchnia kompleksu grodowo-osadniczego w Czermnie waha się pomiędzy 70 a 150 ha i wymaga weryfikacji.

E: O grodzisku w Czermnie (zwanym przez lokalną ludność „Czerwin Horodem") jako pierwszy pisał Zorian Dołęga Chodakowski w 1818 r. Skrócony opis grodu opublikował w 1844 r. N. I. Pavliščev, a pierwszych pomiarów grodziska dokonał w 1880 r. A. V. Longinov, który to zebrał również informacje o znaleziskach z pobliskich pól oraz legendy związane z grodziskiem i okolicznymi uroczyskami „Monastyr" oraz „Czarnoziemna". Do wybuchu II wojny światowej z Czermna pochodziły wieści o kolejnych odkryciach archeologów-amatorów. W latach 1922-1926 grodzisko odwiedzał R. Jakimowicz, prowadzący starania o wpisanie obiektu do rejestru zabytków.

Pierwsze badania archeologiczne przeprowadzono tu dopiero w roku 1940. Kierował nimi L. Čikalenko. Ukraiński badacz wykonał 4 wkopy sondażowe (2 na „Ostrowie", i po jednym na podgrodziach). W pierwszym sondażu (4x2 m) odkryto pozostałości budowli mieszkalnej o ścianach ogaconych gliną. W obiekcie znaleziono ułamki ceramiki naczyniowej, fragmenty polepy, kości zwierzęce oraz fragmenty szklanych bransolet. Miejsce

374 P. A. Rappoport (1967, 121-122) opisywał wały grodziska w Czermnie w sposób następujący cyt.: Не имели внутренней деревянной конструкции валы детинца древнего Червеня. Высота валов достигала здесь 6. 5 м при ширине около 20 м. Вал был насыпан из песчаного грунта на торфянистом основании. Informacje te zostały zweryfikowane w toku późniejszych badań.

375 W lesie w pobliżu Czermna (na południowy zachód od grodu, między gruntami Czermna i Perespy) znajduje się wał podłużny (stan. 9), badany w 1952 r. Wał (o szacowanej długości ponad 2 km i zachowany do wys. 0,5 m i szerokości 6 m), którego profil odczyszczono na długości 18 m składał się glinianego nasypu i towarzyszącej mu fosy (jak wykazał przekop, dwukrotnie pogłębianej wskutek zamulenia). Badacze, na podstawie znalezisk ceramiki analogicznych do stan. 1, wiążą wał z grodem (por. Kowalczyk 1987, 191- 199).

na „Ostrowiu" znane jako „Grzebisko" (lub „Pobojowisko") podczas orki dostarczało olbrzymich ilości kości ludzkich. W założonym tu wykopie (8x4 m) natrafiono na liczne pochówki szkieletowe orientowane na zachód oraz liczne fragmenty ceramiki, zabytki metalowe, przęśliki i kości zwierzęce. Trzeci sondaż (4x2) założono na „Podgrodziu bliższym". Odkryto tu pozostałości domostwa z piecem oraz liczne zabytki: ceramikę, wyroby ze szkła, żelaza, metali kolorowych, kości i rogu (m. in. szpilę zwieńczoną główką orła) oraz kości zwierzęce. Licznych zabytków ruchomych dostarczył również wykop na „Podgrodziu dalszym". Znaleziono tu pochówek szkieletowy. Zmarłego ułożono na brzuchu, z głową skierowaną ku zachodowi.

Badania archeologiczne na terenie Czermna podjęte zostały ponownie w 1952 r. za sprawą Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (badania Grodów Czerwieńskich były jednym z postulatów wchodzących w założenia wielkiego planu tzw. badań milenijnych, przy czym badania tych grodów skupione były głównie na obiekcie w Gródku). Kierownikiem wykopalisk został K. Jażdżewski. W okolicach Czermna wykonano prospekcję terenową, w rezultacie której zlokalizowano i zadokumentowano wał odcinkowy (pierwotnie uznany za „obwodowy") położony w lesie od strony Tyszowców. Przeprowadzono wówczas również wykopaliska na terenie stan. 4 – cmentarzyska szkieletowego. Wtedy też, pod kierunkiem A. Nadolskiego, założono wykop (10x5 m) w południowej partii grodziska, naprzeciw miejsca uważanego za bramę. Głębokość nawarstwień kulturowych w wykopie przekraczała 2 m (części wykopu nie wyeksplorowano do calca). W wykopie odkryto obiekty mieszkalne, towarzyszące im jamy, zniszczone pochówki szkieletowe i bogaty zbiór zabytków ruchomych: ceramiki, militariów, narzędzi, ozdób, przedmiotów codziennego użytku.

Mimo owocnych badań w 1952 r., kolejne badania archeologiczne w Czermnie przeprowadzono dopiero po 20 latach. Wskutek melioracji terenu obniżył się poziom wód gruntowych, odsłaniając pomost łączący gród z podgrodziem. Badania ratownicze w tym miejscu (wykop 2A) przeprowadził ówczesny konserwator zabytków – A. Kutyłowski. Niewielkie sondaże wykonał 2 lata później na „Ostrowie" L. Gajewski. Badania z 1972 i 1974 r. przyczyniły się do podjęcia decyzji o przeprowadzeniu szerzej zakrojonych, regularnych prac badawczych na grodzie. Prace te prowadzili w latach 1975-1979 archeolodzy z Zakładu Archeologii UMCS przy współpracy Wojewódzkiego Ośrodka Archeologicznego w Lublinie. Kierownikiem zespołu badawczego został A. Gurba. W

badaniach wzięli udział m. in. L. Gajewski, A. Kutyłowski, I. Kutyłowska, S. Jastrzębski, A. Kokowski.

W roku 1975 prowadzono badania sondażowe i ratownicze. *Informator Archeologiczny* za rok 1975 podaje, iż na stanowisku (którym? – m.k.) założono wykop na prawym brzegu kanału. Powyżej warstwy kopalnego torfu odkryto nawarstwienia kulturowe zawierające ceramikę z przełomu epoki brązu i epoki żelaza oraz materiały wczesnośredniowieczne (sprzed IX w. oraz z XI-XIII w.). Przeprowadzono prospekcję terenową okolic kępy (której? – m.k.). Stwierdzono, iż osadnictwo zajmowało tu przestrzeń 5 ha. Na „Ostrowie" w pobliżu dawnych wykopów Čikalenki i Gajewskiego zbadano fragment cmentarzyska szkieletowego datowanego na XII w. Mogło ono być współczesne lub nieco młodsze od nekropoli z „Podgrodzia dalszego". Na terenie lokalnej piaskowni w obrębie „Mieściska" (Czermno, stan. 63) zarejestrowano dwie jamy zasobowe. Zawierały one materiały sprzed połowy X w. Z koryta rzeki Siniuchy w pobliżu stan. 6 wyłowiono żelazny miecz. Sondaże założone na stanowiskach Czermno 64 oraz Tyszowce 46 potwierdziły istnienie tam osadnictwa wczesnośredniowiecznego (X-XIII w.).

W sezonie 1976 wykopy założono wewnątrz grodziska (stan. 1) – u podnóża wału (45 m²) oraz w centrum założenia (16 m²), w pobliżu tzw. studni. W obu wykopach, poniżej warstwy próchnicy, stwierdzono zalegające na głębokości ok. 70 cm nawarstwienia kulturowe na złożu wtórnym. Zawierały one przede wszystkim materiały datowane na XII-XIII w., oraz mniej liczne zabytki z X-XI w. Ponadto, w tej przemieszanej warstwie znaleziono m.in. brązowy enkolpion oraz okruchy zaprawy murarskiej. W wykopie przy wale, ponad piaszczystym calcem, odkryto ślady prostokątnej budowli mieszkalnej, paleniska oraz gliniane piecowisko. Obok piecowiska i częściowo pod nim znaleziono skupisko bezładnie rozrzuconych szkieletów ludzkich. W wykopie na majdanie grodu, w przemieszanej warstwie kulturowej wykryto sporą ilość kości zwierzęcych, w tym również całych szkieletów końskich. W spągu nawarstwień kulturowych stwierdzono skupiska polepy, zbutwiałe szczątki materiałów organicznych oraz dużą ilość okruchów skalnych, jednak bez widocznych śladów obróbki. Wykryto także relikty bliżej nieokreślonej konstrukcji słupowej. Liczny materiał ceramiczny z wykopu datowano na XII-XIII w. W tym samym sezonie badawczym prowadzono wykopaliska również na stan. 3 (cmentarzysko szkieletowe na „Podgrodziu dalszym"). Wykop o powierzchni 90 m² dostarczył następujących informacji: zmarli ułożeni byli na linii wschód-zachód, z głowami skierowanymi na zachód, chowani byli zazwyczaj pojedynczo (w jednym przypadku, w skupisku 18 grobów w północno-wschodniej partii

wykopu, do wspólnej mogiły złożono kobietę z dzieckiem), groby niekiedy się nawarstwiały. Wyposażenie pochówków przedstawiało niewielkie guziki i tzw. „romańskie" naszywki. Badaczom udało się uchwycić zakonserwowany przez śniedź z przedmiotów miedzianych (?) fragment tkaniny. W grobie ok. 10-letniej dziewczynki odkryto ślady lnianej koszulki z lamówką z drutu brązowego ozdobioną brązowymi, posrebrzanymi guzami i dzwoneczkami. Cmentarzysko to powstało na opuszczonej osadzie z XII-XIII w. Nawarstwienia kulturowe w w północnej części wykopu były dość płytkie, natomiast w partii południowo-zachodniej sięgały 1,3 m głębokości. Odkryto pozostałości budowli produkcyjnej, w której znaleziono sporą ilość szklanej szlaki oraz zabytków szklanych. W roku 1976 poszerzono także wykop ratowniczy z 1972 (stan. IIa). Odsłonięto fragment zalegającego na głębokości 80 cm pomostu drewnianego w całej jego szerokości (ok. 2,2 m). Pomost zbudowany był z dranic, głównie sosnowych, spoczywających na legarach. Konstrukcja pozwalała przedostać się przez głębokie zabagnione zagłębienie terenu między grodem i podgrodziem. Warstwa kulturowa, w której zalegał pomost, zawierała materiał zabytkowy z XII-XIII w. Materiały te znajdowały się najprawdopodobniej na złożu wtórnym (nawarstwienia nad pomostem powstały pod wpływem procesów denudacyjno-akumulacyjnych).

W 1977 r. kontynuowano badania grodziska. W wykopie (45 m²) usytuowanym po wewnętrznej stronie wału odkryto cmentarzysko szkieletowe. Wśród pochowanych na badanym obszarze stwierdzono wyłącznie kobiety i dzieci. Zmarli chowani byli w grobach orientowanych na linii wschód-zachód. Pochówki wielokrotnie się nawarstwiały. Groby nie zawierały wyposażenia. W warstwie kulturowej datowanej na XII-XIII w. odkryto dwa enkolpiony brązowe oraz niewielką kamienną ikonkę.

W 1978 r. w dalszym ciągu koncentrowano się na badaniach majdanu grodziska. We wschodniej części majdanu założono wykop o powierzchni 72 m² nawiązujący do wykopu z sezonu 1977. Podczas eksploracji rzędowego cmentarzyska szkieletowego starano się szczegółowo rozdzielać nawarstwienia kulturowe bogato nasycone zabytkami XII-XIII w. W warstwie poniżej poziomu użytkowania cmentarzyska odkryto ślady jam gospodarczych. Uchwycono także poziom związany z budową wału, zawierający sporą ilość odpadków drewnianych. Warstwę tę datowano materiałem ceramicznym na czasy nie wcześniejsze niż XII w. Z nawarstwień ponad pochówkami pochodzą m. in. dwie połówki brązowych enkolpionów.

W 1979 r. badano obszar grodziska oraz „Podgrodzia bliższego". Na terenie grodziska wykopaliska prowadzono w północno-wschodniej partii założenia (w nawiązaniu do rezultatów badań geofizycznych J. Przeniosły). W wykopie udało się odsłonić niewielkie obszary nienaruszonych nawarstwień sprzed okresu funkcjonowania na grodzie cmentarzyska. W warstwach tych uchwycono nikłe ślady zabudowy gospodarczej (dolne części jam). Prócz jam, w warstwach młodszych, natrafiono na relikty budynku mieszkalnego lub gospodarczego z glinianym piecem. W warstwie obiektu, w pobliżu pieca, znaleziono m. in. brązowy klucz do kłódki, żelazną ostrogę platerowaną srebrem, datowaną na 1. poł. XIII w. oraz brązowy trzewik pochwy miecza. Przebadano również kolejne pochówki cmentarzyska. Groby nie zawierały wyposażenia. W jednym z nich szkielet był rozczłonkowany, a w dwóch innych mogiłach znaleziono jedynie czaszki. W 1979 r. zakończono badania na stan. Czermno Kolonia. Na terenie grodziska odsłonięto łącznie ok. 3,5 ara (nie we wszystkich miejscach nawarstwienia kulturowe wyeksplorowano do calca). 12 wykopów sondażowych z terenu „Podgrodzia bliższego" (z 1976 i 1979 r.) ostatecznie oznaczono jako IIA-F. Niestety, brak jest pełnego opracowania wykopalisk zespołu badawczego (część dokumentacji polowej uległa zniszczeniu w 1978 r., a zabytki zostały przemieszane).

W 1985 r. A. Urbański badał drewniany pomost (stan. IIG) łączący podgrodzie z drugim brzegiem Huczwy (podobnie, jak to było w przypadku pomostu łączącego gród z podgrodziem, drewniane konstrukcje ukazały się wskutek obniżenia terenu bagnistej łąki po melioracji). Podstawę pomostu stanowiły zgrupowane po kilka obok siebie pionowe i ukośne (wzmacniające) pale tworzące ciąg dwóch rzędów oddalonych od siebie o ok. 3 m. Pomiędzy rzędami pali odkryto na głębokości 30 cm warstwę szarego piasku zawierającą większość znalezionych podczas badań zabytków. Poniżej, poza rzędami pali, w warstwie torfowej znaleziono sporo fragmentów w większości nieobrobionego drewna. Z górnej części pomostu pochodziły najprawdopodobniej 4 płaskie deski oraz okrągła kłoda z 3 otworami. Nie zachował się żaden odcinek drewnianej nawierzchni pomostu. Materiały z badań przedstawiały przede wszystkim fragmenty ceramiki (w tym całe naczynie datowane na XI-poł. XIII w.) i ułamki szklanych bransolet. Obiekt datowano szeroko – na X-XIII w.

W 1997 r. ten sam badacz podjął niewielkie badania celem pozyskania próbek dla analizy dendrochronologicznej. Wyniki analiz (próbki drewna mieściły się w przedziale XII-XIII w.) nie przyniosły potwierdzenia X-wiecznej metryki stanowiska. Wedle wyników analizy dendrochronologicznej pomost powstał u schyłku XII w. i nosił ślady napraw z lat

1203 i 1240-1242. W tym samym sezonie niewielkie prace badawcze na osadzie w Czermnie (stan. 3) prowadziła I. Kutyłowska. W wykopie o wymiarach 20x10 m nie natrafiono na ślady cmentarzyska, zadokumentowano zaś pozostałości osady rzemieślniczej z materiałami datowanymi głównie na XII-XIII (ceramika, fragmenty szklanych bransolet, przęśliki z różowego łupku, narzędzia, przedmioty codziennego użytku z drewna, kości, rogu i żelaza). Ciekawym znaleziskiem był kieł niedźwiedzia ze śladami owiniętej wokół niego żelaznej pętli.

W 2008 r. miały miejsce weryfikacyjne badania powierzchniowe S. Sadowskiego przyczyniające się do lepszego rozpoznania topograficznego zespołu grodowo-osadniczego.

Okolice grodu w Czermnie były już od dawna penetrowane również przez amatorów archeologii i dewastowane przez poszukiwaczy skarbów. Intensyfikacja takich działań poszukiwawczych doprowadziła do podjęcia przez archeologów UMCS szeroko zakrojonej akcji inwentaryzacji zabytków archeologicznych z powierzchni oraz z warstwy orki (2010-2011). Badaniom tym towarzyszyła również wsparta finansowo przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego konserwacja zabytków i organizacja wystawy oraz osobny projekt konserwacji i analizy części pieczęci oraz plomb typu drohiczyńskiego znalezionych w Czermnie. Badania inwentaryzacyjne przeprowadzono w trzech etapach. Badana powierzchnia wyniosła ok. 10 ha. Sporządzaniu planigrafii znalezisk towarzyszyły badania nieinwazyjne (geomagnetyczne) i detekcja metali. Planigrafia zabytków z Czermna doprowadziła do inwentaryzacji blisko 2500 okazów. Wśród znalezionych zabytków wymienić należy spory zbiór plomb typu drohiczyńskiego (404 egzemplarze). Badania dostarczyły także takich zabytków, jak 20 pieczęci ołowianych, 20 enkolpionów (całych lub fragmentów), 21 krzyżyków metalowych, licznych okazów militariów (topory, groty strzał i bełty kuszy, grot włóczni), 5 tzw. grzywien grotopodobnych oraz kilkaset ozdób i elementów stroju. Odkryto dwa skarby biżuterii datowane na poł./2. poł. XIII w., ewentualnie początek wieku XIV. Podczas badań założono również niewielki wykop (1/2010) między skłonem wału a fosą. Znaleziono w nim sporą liczbę kości ludzkich w zakłóconym układzie anatomicznym (fakt ten oraz miejsce ich odkrycia wykluczyło istnienie w tym miejscu cmentarzyska).

W 2012 r. Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego przyznało środki na realizację kolejnego projektu skupiającego się na zagadnieniu Grodów Czerwieńskich. W 2013 r. międzynarodowy kolektyw badawczy pod kierunkiem M. Wołoszyna rozpoczął realizację

grantu „Złote Jabłko polskiej archeologii", skupiającego się na podsumowaniu dotychczasowej wiedzy na temat Grodów Czerwieńskich, badaniach weryfikacyjnych kompleksów grodowych w Czermnie i Gródku oraz badaniach metodami nieinwazyjnymi na wspomnianych stanowiskach. W pierwszej kolejności podjęto badania na terenie niszczejącego wskutek orki cmentarzyska szkieletowego (stan. 3). Badania te potwierdziły chronologię funkcjonowanie cmentarzyska (XII-XIII w.) na miejscu wcześniejszej osady (datowanej najprawdopodobniej na X-XII w.). Zbadano 15 grobów (z których pochodziło 16 szkieletów) północno-wschodniego skraju cmentarzyska. Tzw. „warstwa cmentarzyska"(1a) posiadała miąższość 40-60 cm. Badaczom udało się wyróżnić dwie fazy funkcjonowania cmentarzyska (występowały na nim znaczne odchylenia od linii wchód-zachód w orientacji pochówków, niektórzy zmarli chowani byli głową na południe i nie wszystkie jamy grobowe wkopane były na podobną głębokość). Układ pochówków na badanych obszarze mógł także sugerować istnienie budowli sakralnej w jego pobliżu. Tylko jeden pochówek posiadał wyposażenie (2 kabłączki skroniowe). Odkrycia te nawiązywały do partii cmentarzyska przebadanej w 1976 r., oddalonej od wykopu 1/2013 o ok. 100 m na zachód. Jamy grobowe przecinały warstwy osadnicze. Odkryto m. in. ofiarę zakładzinową (ob. 3) w formie jamy o wymiarach 102x112 cm, głębokiej na 41 cm, wypełnionej warstwą zasypiska (w części górnej) i węglami drzewnymi (partia dolna), na których leżały jelenie żuchwy. Podczas badań, prócz materiału ceramicznego i wspomnianych kabłączków skroniowych, znaleziono także fragment enkolpionu, sprzączkę lirowatą, grociki strzał z tulejką, przęśliki, wyroby z kości i rogu („oprawy", przekłuwacz, astragale) oraz elementy końskiej uprzęży).

F.1: W 1977 r. we wschodniej partii założenia przecięto linię umocnień, wykorzystując sięgającą szczytu wału wyrwę „dzikiej" piaskowni. Badaczom udało się dokopać do calca jedynie w wykopie założonym u podnóża wału. W pozostałej części badanego terenu uzyskano schodkowy profil zewnętrzny. Od strony zewnętrznej podstawę wału stanowił prostopadły do linii obwałowań pomost (?) drewniany z belek, na którym stworzono grubą na ok. 4 m ziemną platformę, na której powstały właściwe konstrukcje obronne w postaci drewnianych izbic wypełnionych ziemią i oblepionych gliną. Konstrukcja ta uległa spaleniu, o czym świadczyła odkryta warstwa destrukcji z dużą ilością polepy. W 1979 r. badano umocnienia podgrodzia. Na terenie wyspy założono 5 wykopów. Wykop 1B znajdował się na południowym skraju wyspy. Odsłonięto w nim pozostałości wału obronnego podgrodzia. Wykop 1C założono na kulminacji terenu wyspy (część północna). Również tutaj odkryto ślady obwałowań. W wykopie 1D, zlokalizowanym na terasie rzeki, na linii łączącej

południowy wał grodziska z południowym wałem podgrodzia, badaczom udało się uchwycić pozostałości moszczonej drewnem drogi (łączącej gród z podgrodziem). Poniżej tkwiły relikty drewnianych skrzyń wału budowanych z belek, częściowo zalane przez wody gruntowe. Odkryto także fragmenty plecionki. Konstrukcja ta miała najprawdopodobniej zabezpieczać wał grodu przed rozmyciem. Wykop 1E założono w nawiązaniu do badań z 1975 r., w miejscu przewężenia między „bliższą" i drugą wyspą terasową. Rozpoznano nawarstwienia kulturowe zalegające na głębokości 0,5-0,9 m, zawierające ceramikę, kości, żużle, zabytki żelazne i rogowe datowane na XIII w. Materiały te zalegać miały na złożu wtórnym. Wykop 1F również założono w obniżeniu między wyspą podgrodzia a grodziskiem (na linii łączącej północno-wschodni odcinek obwałowań grodziska ze wschodnim skrajem kępy podgrodzia). Pod warstwą torfu odkryto relikty konstrukcji drewnianych, najprawdopodobniej związanych z wałem. Z wykopu pozyskano materiał zabytkowy z XII-XIII w.

W 2014 r. zespół badawczy M. Wołoszyna skupił się na badaniach wału grodziska (stan. 1) oraz przeprowadził wykopaliska ratownicze na stan. 70, usytuowanym na brzegu Huczwy. W zalewanym przez wody gruntowe wykopie zadokumentowano sterczący pal dębowy (datowany dendrochronologicznie na okres po końcu X w.) i wiele drobnych fragmentów drewna z dawnej nawierzchni drogi lub pomostu. Odsłonięty fragment konstrukcji był zbyt mały z całą pewnością stwierdzić, iż był to fragment mostu. W wykopie znaleziono ceramikę X-XI w., sierpy żelazne, kołt datowany na XI-XIII w. i łyżwy kościane. Badania wału kontynuowano w 2015 r. Wyróżniono 3 fazy jego konstrukcji. Pierwotną część wału stanowić miał jednolity nasyp ziemny (piaszczysty mułek z domieszką torfu) utrwalony drewnianymi kołkami i plecionką. Nasyp ten powstał na wyrównanym podłożu, zaś zasięg jego wyznaczały 2 niewielkie równoległe rowy po obu jego stronach. Drugim etapem rozwoju obwałowań miało być wzniesienie na nasypie drewnianej ściany w postaci podsypanych ziemią „skrzyń otwartych do wewnątrz" – po wewnętrznej stronie wału, na jego styku z majdanem odkryto ślady słupów i plecionki, co zdaniem badaczy świadczyć mogło o użytkowaniu wewnętrznych izbic lub istnieniu infrastruktury komunikacyjnej wewnątrz wału, przykrywającej wewnętrzny rów. Od zewnątrz wału oczom przybyszy prezentowała się pionowa drewniana ściana z belek oraz rów – jego zagłębieniu odkryto relikty pomostu (?) wraz z korzeniem drzewa ściętego w 973 r. Kolejną fazą rozwoju wału była rozbudowa nasypu i konstrukcji drewnianych (konstrukcji skrzyniowej? Łączonej?) zakończona najpóźniej w 1011 r. (datowanie C14). Zdaniem badaczy wał wzniesiony w końcu X w.

(rozbudowany w wieku XI) w. przetrwał aż do wieku XIII. Konstrukcja wału mogła być skrzyniowa (wypełnione ziemią izbice w postaci poziomych belek i pionowych słupów). Daty radiowęglowe pozyskane z próbek spalenizny z rozsypiska wału wskazują na pożar umocnień w XIII w. W 2016 r. w obrębie rozwaliska wału, na głębokości 1.1 m odkryto pochówek zawierający dwa szkielety (osobnika dorosłego i dziecka). Szkielet dorosłego złożony był w nienaturalnej pozycji i pozbawiony czaszki. W pobliżu szkieletu dziecka znaleziono żelazny topór, a przy szkielecie dorosłego znaleziono niewielki zespół wyrobów jubilerskich (zausznic). Na podstawie analizy zabytków i szczątków ludzkich badacze wiążą odkrycie z jednym z najazdów mongolskich XIII w. (analiza C14 pochówku odnosi go do lat 50.-60. XIII w.).

F.2: O zabudowie wewnętrznej grodu (stan. 1) wiadomo stosunkowo niewiele, w czasie badań archeologicznych uchwycono głównie ślady jam.

F.3: Z wieloletnich badań Czermna pochodzą zabytki metalowe: militaria np. groty strzał pochodzenia wschodniego, trzewik pochwy miecza, głowice buław, pieczęci książąt ruskich, dewocjonalia (enkolpiony i krzyżyki) czy plomby typu drohiczyńskiego, rogowe (np. rzeźbiony pojemnik i kiścień, łyżeczka kosmetyczna), zabytki ceramiczne, szklane czy np. opatrzony napisem cyrylicznym przęślik z różowego łupku. Wśród sakraliów z grodziska na uwagę zasługuje wapienna ikonka datowana na wiek XIII. W 2011 r. na majdanie grodziska odkryto 2 skarby wyrobów jubilerskich (jeden zdeponowany w naczyniu ceramicznym, drugi w prawdopodobnie niezachowanym pojemniku organicznym). Wśród znajdujących się w skarbach ozdób wymienić należy m. in. kołty, bransolety mankietowe i spiralne. Skarby datowane są na XIII-XIV w.

G.1: Gród w Czermnie funkcjonował w X[376]-XIII w. Upadek Czerwienia, jako grodu datowany jest okres po pierwszym najeździe mongolskim 1241, gdyż z próbek drewna uzyskano kilka dat – 1240, 1242, 1245 r., a źródła XIII w. z dalej wymieniają Czerwień (J. Kuśnierz 2012a, 154; Wołoszyn et a. 2018, 474-476).

G.2: Gród Czerwień był centrum ważnej politycznie wołości. Po upadku grodu na jego terenie funkcjonował cmentarz.

376 Choć pierwsza faza wału głównego członu grodziska odnoszona jest do X w., w obliczu braku jej datowania metodą dendrochronologiczną nie ma całkowitej pewności czy gród funkcjonował przed 981 r. Pewną przesłanką na temat pobytu elit w rejonie Czermna już w okresie plemiennym może być, zdaniem J. Poleskiego, skarb z Perespy (informacja ustna J. Poleskiego; na temat skarbu por. Poleski 2017, przyp. 195, 85-86).

H: Na lewym brzegu Huczwy, prócz zespołu grodowego, położone było cmentarzysko szkieletowe. Na prawym brzegu Huczwy znajdowała się rozległa osada wczesnośredniowieczna na „Ostrowie" oraz cmentarzysko szkieletowe (znane jako Wronowice stan. 1 lub Wronowice-Doliwo, stan. 1), a w ich pobliżu dwa kolejne stanowiska wczesnośredniowieczne (Czermno, stan. 65, Turkowice, stan. 3). Na polach znanych jako „Mieścisko" bądź „Janiska", po prawej stronie dawnego koryta Siniuchy położone są kolejne stanowiska (Czermno, stan. 38, 51, 63-64). Na suchych kępach doliny zwanych „Gwoździakiem" lub „Goździakiem" położone są stanowiska Tyszowce 29 i 46. Nad Huczwą znajduje się również domniemane cmentarzysko kurhanowe (Tyszowce stan. 42). Całość tego skomplikowanego kompleksu osadniczego zamykał od południa szczątkowo zachowany dziś wał.

I: Materiał zabytkowy z Czermna przechowany jest w PMA, MAK, UMCS oraz Muzeum Zamojskim.

J:

K:

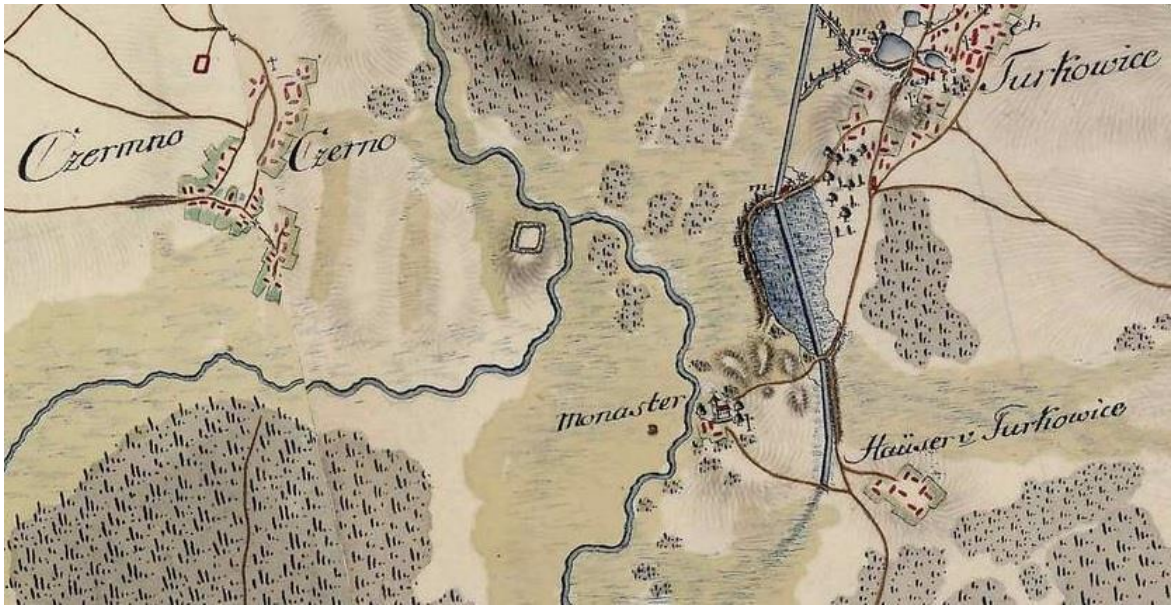

Ryc. 41. Czermno i jego okolice na tzw. mapie Miega. Grodzisko zaznaczone na mapie ma kształt czworokątny, nieodpowiadający rzeczywistości. Współczesny bieg Siniuchy jest efektem XX-wiecznej melioracji terenu (jak widać na tej XVIII-wiecznej mapie, pierwotnie rzeka oblewała grodzisko od wschodu) (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey)

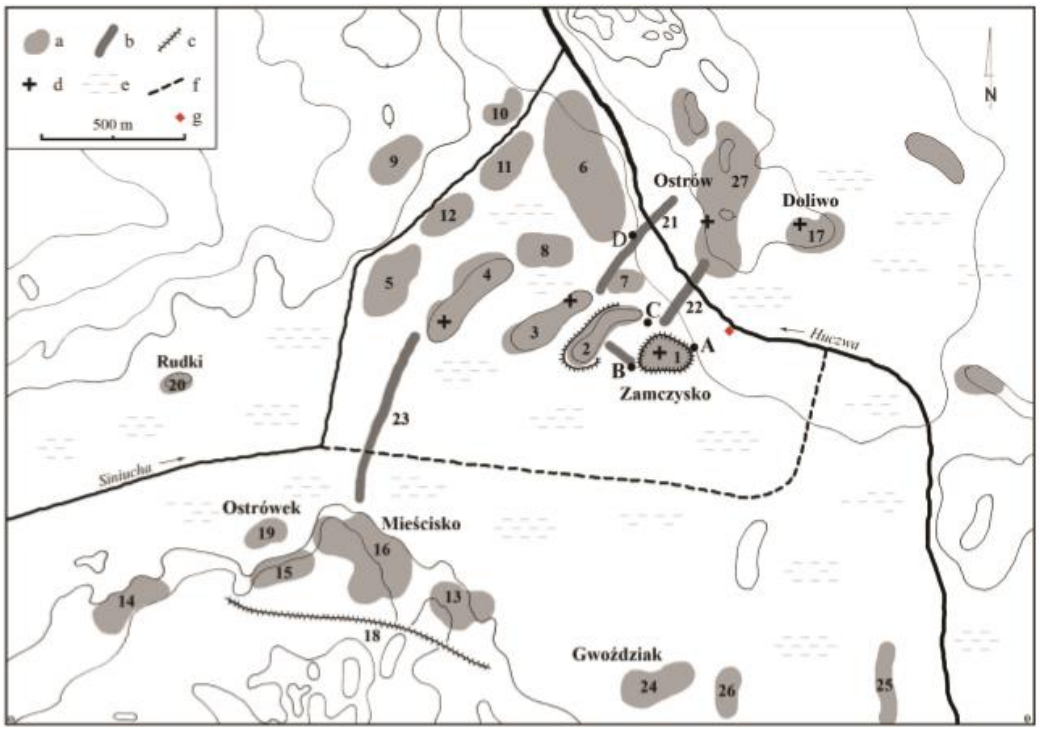

Ryc. 42. Czermno – mapa okolic grodziska z oznaczeniem części stanowisk archeologicznych oraz nazwami miejscowości. Na planie zaznaczono przebadane oraz hipotetyczne groblami/pomostami. Czerwonym rombem oznaczono stan. 70 (za: Wołoszyn, Florkiewicz, Krąpiec i in. 2014, rys. 73).

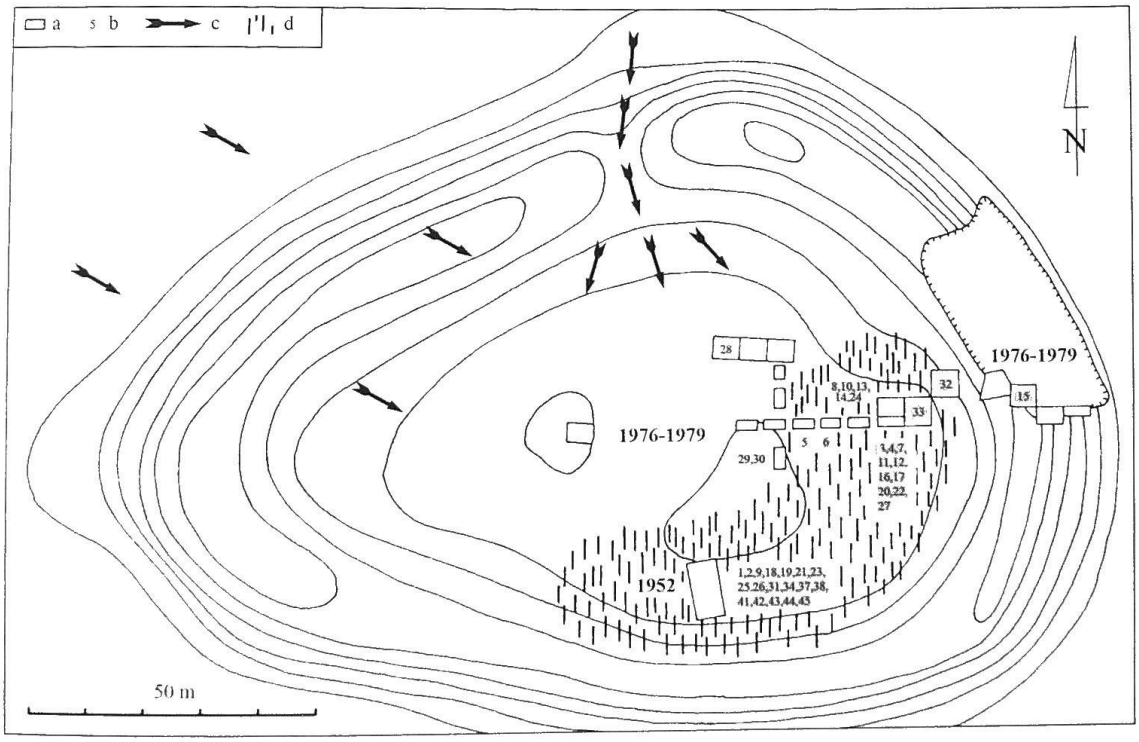

Ryc. 43. Czermno, rzut poziomy grodziska z zaznaczonymi wykopami z lat 1952 oraz 1976-1979 oraz z zaznaczonym kierunkiem zmasowanego ostrzału grodu podczas najazdu mongolskiego (za: Kuśnierz 2012, rys. 6B, 181).

Ryc. 44. Zestawienie dokumentacji przekroju przez wał grodziska w Czermnie wykonanej podczas badań w 1977 r. (za: Dzieńkowski, Wołoszyn 2019, rys. 2a, 129).

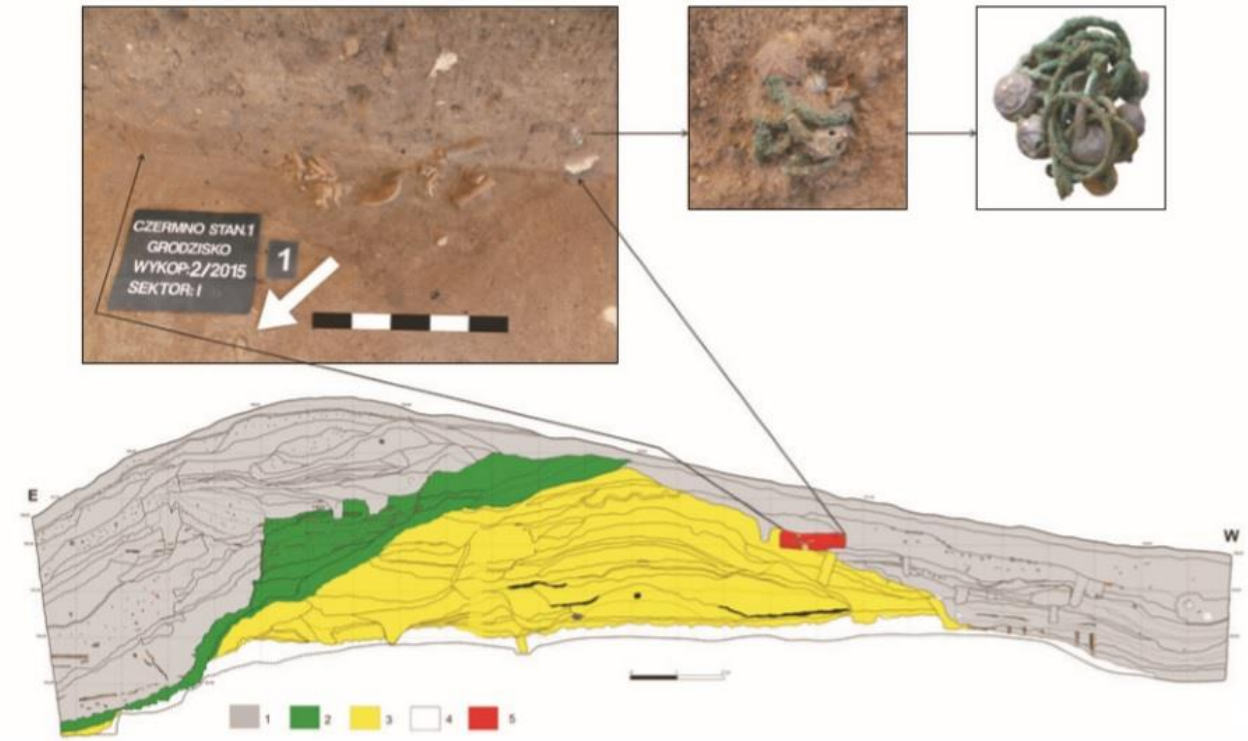

Ryc. 45. Przekrój południowego wału grodziska w Czermnie, badanego w latach 2014-2016 z oznaczonym miejscem odkrycia pochówku i skarbu (za: Wołoszyn, Dzieńkowski, Kuźniarska et al. 2018, rys. 1, 461): 1 – faza III wału (XI-XIII w.), 2 – faza II (X w.?), 3 – faza I (X w.?), 4 – calec, 5 – zarys jamy grobowej (częściowo rekonstruowany). Datowania faz wału zaczerpnięte zostały z kolejnej publikacji tego samego profilu (Dzieńkowski, Wołoszyn 2019, rys. 2b, 129).

Ryc. 46. Staroruskie pieczęci z Czermna (stan przed i po konserwacji; za: Wołoszyn, Nosek, Stępiński et al. 2015, rys. 3 i 4, 131-132).

Ryc. 47. Skarb srebrnej biżuterii zdeponowany w prawdopodobnie w XIII-XIV w., odkryty na majdanie grodziska w Czermnie (za: Dzieńkowski, Wołoszyn 2019, fot. 7, 135).

L: Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn 2020; Florek 2008, 35-45; 2012, 117-122; Florek, Wołoszyn 2016a; 2016b, 2017; Gurba 1988, 303-305; Gurba, Urbański 1998, 159-165; Informator Archeologiczny 1975 (1976), 82; 1976 (1977), 182-185; 1977 (1978), 161-163; 1978 (1979), 163-164, 1979 (1980), 152-154; 1985 (1986), 120; Kowalczyk 1987, 191-210; Krąpiec 1998, 166; Kuśnierz 2012, 151-155; Kutyłowska 1998, 167-170; Piotrowski, Wołoszyn 2012a; 185-192; Poznański 2010, 439-456; Wołoszyn, Florkiewicz, Krąpiec et al. 2016, 231-238; Wołoszyn, Janeczek, Dobrowolski in. 2015, 177-196; Wołoszyn M., Dzieńkowski T., Kuźniarska K. et al. 2018, 459-480; Волошин, Піотровський, Флоркевіч, Грохецький 2014, 226-260.

14. **Daniłów (latop. *Даниловъ*, ukr. Данилів), rejon szumski, obwód tarnopolski, Ukraina.**

B: pierwsza wzmianka o Daniłowie odnosi się do najazdu Batu Chana w 1240 r. Mongołowie nie zdołali zdobyć twierdzy, podobnie jak oddalonego o 16 km Krzemieńca (*Ипатьевская*...

стб 786). W Daniłowie zatrzymał się w drodze do Mongolii poseł papieski Jan di Piano Carpini (*Historia Mongołów*, 159, 216). Gród (jego umocnienia) został zniszczony w 1260 r. przez księcia Lwa, wskutek nakazu wodza mongolskiego Burundaja.

C: Stanowisko znajduje się w pobliżu wsi Stižok, na terenie chutoru Danilivka. Grodzisko znajdowało się na wapiennej górze „Trójca" („Troica", inna nazwa „Danilova Hora") o stromych skłonach.

D: Latopisowy Daniłów zajmował płaski szczyt góry (wypłaszczenie długości 270 m i maksymalnej szerokości 80 m). Powierzchnia grodziska wynosiła 1,2 ha. Nie stwierdzono pozostałości wałów. Na stanowisku odkryto zagłębienie mogące stanowić pozostałości studni. W centrum majdanu grodziska znajduje się cerkiew. U podnóża wzniesienia, od wschodu znajduje się lekko wyniesione ponad sąsiadujący teren podgrodzie o wymiarach 250x400 m. Od północno-zachodniej strony jego majdanu w latach 60. XX w. zauważyć można było ślady umocnień (wału i fosy).

E: W 1931 r. w Daniłowie badania powierzchniowe przeprowadził J. Hoffman. Grodzisko badał w latach 60. XX w. P. A. Rappoport (1961 r. – badania sondażowe oraz 1968 r. - wykopaliska przeprowadzone wraz z M. Ostrovskim i K. Pavlovą).

F.2: Podczas badań rozpoznawczych wykryto nawarstwienia kulturowe miąższości ok. 0,5 m nasycone materiałem ceramicznym z XIII w., ułamkami szklanych bransolet oraz kośćmi zwierzęcymi. Prócz tego znaleziono fragmenty szklanego naczynia, tzw. łezki szklane, noże, przekłuwacze i in. We wkopie sondażowym założonym w północno-zachodniej partii majdanu odkryto ślady zagłębionego w podłoże domostwa z glinianym piecem (wymiary 0,7x0,9 m), którego podstawa wykonana była z kamiennych płyt. Wymiary półziemianki wynosiły 2,78x4 m, poziom jej podłogi znajdował się na głębokości 0,9 m od powierzchni.

Podczas wykopalisk w 1968 r. otworzono pięć wykopów o łącznej powierzchni 220 m². Wartwa kulturowa na badanych odcinkach była stosunkowo cienka, nie przekraczała 60 cm. Zawierała ona spore ilości ułamków naczyń oraz kości zwierzęce. Podczas wykopalisk odkryto ślady kilku domostw naziemnych. Wszystkie chaty były prostokątne w planie, a ich wymiary wahały się w granicach 4,2-4,9 m. W obiektach nie wykryto jam posłupowych, znaleziono jedynie fragmenty polepy z odciśniętymi śladami belek. Domostwa wyposażone były w okrągłe gliniane piece (o średnicach 1,1-1,4 m) znajdujące się w narożnikach.

F.3: Prócz ceramiki (spotykano ułamki z polewą) i polepy, w obiektach na majdanie grodziska znaleziono żelazne noże i klucze, zamek cylindryczny, groty strzał, fragmenty szklanych bransolet, gliniane przęśliki, formę odlewniczą do ozdób, osełki i in. zabytki. W pobliżu znajdującej się na grodzisku cerkwi p. w. św. Trójcy odkryto fragmenty płytek posadzkowych z polewą, pochodzących zapewne z pierwszej, prawdopodobnie drewnianej XIII-wiecznej świątyni (nie odkryto żadnych materiałów budowlanych).

Na terenie „podgrodzia" (u podnóża góry) znaleziono fragmenty ceramiki XIII w. i kamienną ikonkę z zielonego steatytu przedstawiającą św. Mikołaja.

G.1: Powstanie grodu datuje się na 1. poł. XIII w. Podczas badań Rappoporta na wzniesieniu „Troica" zebrano materiał zabytkowy z XIII w., nie wykryto zaś śladów umocnień[377], co potwierdza przekazy źródłowe na temat rozbiórki twierdzy na rozkaz Burundaja.

H:

I: Ceramika z badań powierzchniowych Hoffmana przechowywana jest w PMA, natomiast materiał z badań Rappoporta w KKM.

J: W spisie zabytków z Ukrainy znajdujących się w PMA (Rauhut 1960, 233) podano informacje na temat materiału z badań powierzchniowych z miejscowości Antonoviči lokując jednocześnie tamtejsze grodzisko „Utoh" na „Górze Trójca". Na tę nieścisłość zwrócił też uwagę w swym katalogu R. Liwoch (200, 225).

K:

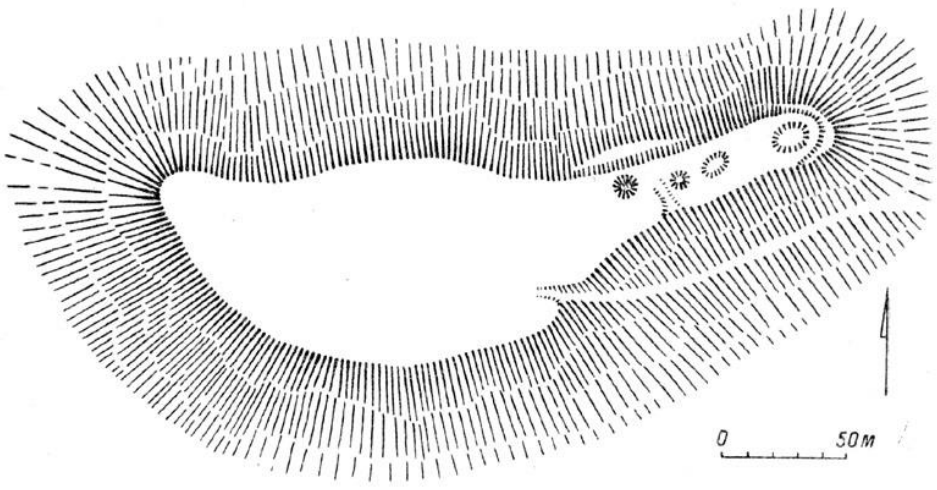

Ryc. 48. Ślady grodziska na Górze Troica (za: Раппопорт 1967, ryc. 30, 34).

L: Cynkałowski 1961, 193; Liwoch 2003, 225, 267-268; Островский 1964, 224; Островский, Павлова, Раппопорт 1969, 337; Раппопорт 1967, 34; 1971; Ратич 1957, 70.

15. **Dorohobuż, Drohobuż (latop. Дорогобужь, ukr. Дорогобуж) rejon hoszczański, obwód rówieński, Ukraina.**

B: Gród pojawia się w latopisach po raz pierwszy w 1084 r., gdy władcą grodu został wnuk Jarosława Mądrego – Dawid Igoriewicz. W *Prawdzie Jarosławiczów* (ułożonej około 1072 r.) Dorohobuż (a właściwie jego mieszkańcy) został wspomniany w art. 23 w odniesieniu do wydarzeń kijowskich datowanych przez badaczy na 1068 r. Gród wzmiankowany był w źródłach ruskich po 1208 r. Choć wzmianki na temat grodu są dość lakoniczne, badacze uważają, iż Dorohobuż pełnił rolę centrum udzielnego księstwa wołyńskiego rywalizującego z ośrodkiem w Peresopnicy. Gród stracił swe znaczenie po najeździe mongolskim. Ponowny rozkwit Dorohobuża nastąpił w XVI w., gdy znajdował się w posiadaniu książąt Ostrogskich. Miasto lokowano na prawie magdeburskim w 1514 r. W okresie tym w Dorohobużu funkcjonował monastyr oraz zamek.

C: Grodzisko położone jest w pobliżu wsi Dorohobuż na na lewym brzegu Horynia, na wznoszącym się ok. 20 m ponad dolinę cyplu (grodzisko chronione było z trzech stron naturalnie – poprzez jary oraz tereny bagniste). Część grodziska (osada przygrodowa i północne partie dietinca) została zniszczona przez gliniankę.

D: Półkolisty w planie dietiniec Dorohobuża położony był na cyplu, do którego przylegały dwa podgrodzia (tzw. „południowe" i „południowo-wschodnie" lub zwane też „południowym" i „wschodnim"). Od zachodu i częściowo południowego-zachodu jądro grodziska chronione było wałem i fosą. Od strony północno-wschodniej grodzisko chronione miało być stromym skłonem terasy. Od północnego wschodu teren grodziska chroni system wałów i fos. Wymiary dietinca wynoszą 70x100 m (powierzchnia 1,7 ha), wały otaczające dietiniec są silnie rozmyte – zachowały się od strony dostępnej, gdzie ich wysokość sięga 4 m. Powierzchnia podgrodzia południowo-wschodniego, tzw. okołu (wymiary 125x110 m), wynosiła 2 ha, a wał jego zachował się na wysokość 4 m. Zachowały się również ślady fosy. Ok. 100 m na południe od linii umocnień grodu okolnego, znajdowała się kolejna linia obrony (chroniąca drugie podgrodzie). Łączna powierzchnia całego założenia wynosiła ok. 5,5 ha. Na

południe i wschód od grodu położonych było kilka osad otwartych, które łącznie zajmować miały ponad 20 ha powierzchni.

E: W 1931 r. badania powierzchniowe przeprowadzono z ramienia Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych. Zabytki staroruskie znalazł podczas kolejnych badań powierzchniowych w Dorohobużu w 1960 r. P. A. Rappoport. Pierwsze wykopaliska na stanowisku przeprowadził w 1968 r. V. V. Aulich. W północnej partii dietinca oraz na terenie wschodniej osady podgrodowej badacz znalazł materiał zabytkowy z X-XIII w. Regularne prace wykopaliskowe w Dorohobużu rozpoczęły się w 1972 r. za sprawą J. Nikol'čenki, którego, jako kierownika badań grodziska, w 1982 r. zastąpił B. Pryščepa. Badania Nikol'čenki koncentrowały się w północnej i zachodniej części dietinca (przekopano ponad 3000 m² stanowiska).

F.1: Obwałowania dietinca przebadano w południowo-wschodniej jego partii. Na badanym odcinku wał miał szerokość 11 m. Ustalono, iż pierwotna wysokość ziemnego nasypu wynosiła 2,5 m (teren głównego majdanu wyniesiony był ponad otoczenie tak, iż korona wału znajdować się mogła 7-8 m ponad otaczający dietiniec teren okołu). Nasyp ziemny przykrywał ślady osadnictwa z 1. poł. X w. oraz starszego osadnictwa (najstarsze fragmenty ceramiki datowano na VIII-IX w.). Wzdłuż wału odkryto pozostałości zabudowań mieszkalnych z X w. Wśród pozyskanego materiału zabytkowego znajdowały się m. in. groty strzał i ostroga. Wedle ustaleń B. Pryščepy i J. Nikol'čenki obwałowania dietinca zostały przebudowane na przełomie X/XI w. Wał nadsypano ziemią zawierającą materiały z X w., wybraną z najbliższego jego otoczenia (wysokość nasypu wynosić miała wówczas ok. 3 m). Na szczycie wału znajdować się miały konstrukcje drewniane, które później uległy spaleniu (o ich istnieniu świadczyć miała warstwa węgli i popiołu wykryta po wewnętrznej stronie wału). Po pożarze II fazy funkcjonowania wału, nasyp został ponownie nadsypany (ponownie użyto ziemi zawierającej materiał zabytkowy - ceramika znaleziona w wale III fazy pochodziła z XI-XII w). Wał fazy III funkcjonować miał w okresie XII-poł. XIII w. Wysokość obwałowań sięgać miała wówczas 4 m. Również te umocnienia uległy spaleniu.

W południowej partii zachodniego majdanu badano pozostałości konstrukcji obronnej (wieży?). Z założenia zachował się stożkowaty nasyp o wymiarach 22x26 m i wysokości 1,85 m. Nasyp ten zawierał ceramikę XII-XIII w oraz kamienie. W środku ujawniono relikty drewnianej konstrukcji o planie zbliżonym do kwadratu (4x5 m), wzniesionej z belek.

F.2: W 1972 r. ekspedycja rówieńskiego Muzeum Krajoznawczego rozpoczęła badania na terenie dietinca Dorohobuża. Przebadano 860 m². W górnych warstwach (na głębokości 0,9-1,5 m) wykryto ślady nowożytnej aktywności budowlanej (XVII-XIX w.) – fragmenty kafli, ceramiki z polewą i ułamki cegieł. Warstwa staroruska zalegała na głębokości 1,7-2,8 m. Zawierała ona ceramikę XI-XIII w., gliniane i łupkowe przęśliki, narzędzia metalowe, wyroby kościane i rogowe. W północnej partii wykopu odkryto spalone domostwo w typie półziemiankowym (wymiary 5x3 m), w którym znaleziono szkielet mężczyzny. W wypełnisku obiektu znaleziono m. in. przęślik, pięć noży żelaznych i dłuto. Na podstawie materiału zabytkowego domostwo wydatowano na XII-XIII w. W północno-zachodniej partii dietinca odkryto okrągły w planie (średnica wewnętrzna 0,6 m) piec o żużlowych ściankach zachowanych na 0,5-0,6 m wysokości.

W 1973 r. badano terytorium posadu grodziska (północno-zachodnią część zespołu grodowego). Przebadano 1600 m². Miąższość nawarstwień kulturowych w tej części latopisowego Dorohobuża sięgała 2,4-2,6 m. W górnych warstwach występowały materiały XVI-XVIII w. oraz natrafiono na fundamenty późnośredniowiecznej (?) budowli. Warstwy staroruskie występowały od głębokości 1,6 m. W północnej partii posadu, w warstwie XII-XIII w. odkryto rozwalisko kamienne o powierzchni 80 m². Materiały z tej części wykopu stanowiły całe naczynia ceramiczne, płytki ceramiczne, gliniana lampka, szklane bransolety, enkolpion z brązu, kamienne krzyżyki i bursztynowy pierścień. W południowej partii posadu odkryto dwa owalne piece gliniane (wymiary 0,7x1,4 m i 0,8x1,3 m).

W 1975 r. badania ratownicze przeprowadzono we wschodniej i zachodniej partii kompleksu grodziska oraz częściowo na terenie dietinca (łącznie odsłonięto 3000 m²). Na badanych odcinkach warstwy datowane na XI-XII w. zalegały na głębokości 2,1-2,5 m i zawierały materiał ceramiczny, kości zwierzęce, przedmioty żelazne, kościane i kamienne (łupkowe). Na zachodniej terasie grodziska odkryto pozostałości trzech domostw półziemiankowych (XI-XII w.) oraz 8 jam. Powierzchnia półziemianek wahała się w granicach 9-12 m². Obiekty te zagłębione były w calec na 0,6-0,9 m. W jednym z nich znaleziono dwie brązowe buławy gwiaździste. Badane jamy były koliste w planie (średnica 0,5-0,9 m) i zawierały ceramikę oraz kości zwierzęce. Na północnym skraju wykopu odkryto piec hutniczy o wymiarach 1,4x1,6 m). Na terenie zachodniego majdanu grodziska odkryto także skarb srebrnych ozdób kobiecych (na głębokości 2,4 m) składający się z zausznic, kolczyków typu kijowskiego, łańcucha z kulistych blaszek, pierścienia i kołtu. Na wschodniej terasie grodziska znaleziono dużą ilość wyrobów z kości i rogu (ornamentowane plakietki,

różnego rodzaju przekłuwacze i igły), żelaza (noże, igły, zamki i klucze, topór), łupku (przęśliki i krzyżyki) i ozdób szklanych (bransolety i paciorki).

Podczas badań ocalałej części dietinca w latach 1981-1990 na jego terenie odkryto m. in. 2 mogiły zbiorowe mieszkańców grodu, datowane na połowę XIII w. Obiekty mieszkalne z terenu dietinca i towarzyszące im jamy datowane były na X-XIII w.

W sezonach 1991–1995, 2002 i 2003 pod kierownictwem B. Pryščepy prowadzono badania na terenie dietinca (w jego południowej części, gdzie grubość nawarstwień kulturowych sięgała 4 m, przebadano łącznie 234 m²) oraz w pozostałych częściach grodu (majdan południowo-wschodni, gdzie przebadano 130 m², oraz majdan południowy).

W roku 1991 podczas badań „majdanu centralnego" (dietinca?) w zachodniej jego partii odsłonięto 128 m² i stwierdzono obniżenie pierwotnego terenu w tej części grodziska w kierunku południowo-zachodnim. Najstarszy horyzont chronologiczny w tej partii grodu został datowany od kon. X – 1. poł. XII w. Horyzont ten, prócz ceramiki, zawierał sporo kości zwierzęcych, zabytki wykonane z kamienia i kości oraz wyroby metalowe. W nawarstwieniach datowanych na kon. XI – 1. poł. XII w. znaleziono m. in. blaszkę pancerza płytowego, fragment pisanki, ułamki naczyń ceramicznych z polewą oraz amfor. W wykopie uchwycono narożnik półziemiankowego domostwa z okrągłym, glinianym piecem o średnicy 1,2 m. W południowej partii wykopu stwierdzono ślady wyrównywania pochyłego terenu za pomocą calcowej podpsypki, która szczelnie pokryła nawarstwienia odłożone do 1. poł. XII w. Nawarstwienia drugiej fazy użytkowania tego odcinka grodu datowano na XII-1. poł. XIII w. Warstwy XII-XIII w. prezentowały największe nasycenie materiałem zabytkowym. W mierzącym około 0,3-0,5 m miąższości horyzoncie chronoligicznym, prócz ułamków ceramiki i kości zwierzęcych, znaleziono wyroby takie, jak: metalowe narzędzia (noże, szydło, pęseta i in.), militaria (groty strzał, buława, miecz) oraz fragment żelaznego stylusa. Wykryto kilka jednoczasowych obiektów dużych rozmiarów, lecz w całości przebadano tylko jedno domostwo w typie półziemiankowym (chata nr 1). Domostwo o wymiarach 3,3x3,4 m zagłębione było na ok. 0,8 m we wcześniejsze nawarstwienia. W północnym narożniku znajdował się owalny w planie piec gliniany. W chacie tej znaleziono szkielet zwierzęcia rogatego oraz szkielet ludzki położony głową na zachód z rękoma złożonymi na brzuchu. Z chaty pochodzą liczne narzędzia metalowe, ozdoby kobiece, dewocjonalia oraz ostrza strzał. Badacze powiązali pochówek z wydarzeniami poł. XIII w. Ostatni horyzont chronologiczny badanego odcinka grodu zawierał nieliczne zabytki XIV-XV w. oraz znaleziska nowożytne.

W sezonie 1993 wykop o powierzchni 80 m² założono na terenie majdanu południowo-wschodniego. Zbadano dwie budowle półziemiankowe (datowane na XII i XI w.) oraz jamę gospodarczą (X-XI w.). Materiał pozyskany w czasie badań datuje okres użytkowania tego członu grodziska na XII-XIII w. oraz X/XI – 1. poł. XII w. Wykopaliska, prócz ceramiki, dostarczyły zabytków szklanych (bransolety i ułamki naczyń), przęślików z łupku, przedmiotów metalowych. Wśród militariów znaleziono ostrza strzał z trzpieniem (typ 32 według Medvedeva), grocik typu mongolskiego datowany na XIII-XIV w. oraz miecz (XII-XIII w.) i fragment drugiego miecza.

Podczas wieloletnich badań B. Pryščepy na terenie dietinca odnaleziono szereg budowli mieszkalnych datowanych od X do XIII w. (ostatnie miały zostać zniszczone w poł. XIII w.). W trakcie badań w południowo-wschodniej partii dietinca udało się uchwycić charakter jego zabudowy w najwcześniejszej fazie – domostwa ciągnęły się wzdłuż wału i znajdowały się w stosunkowo równych odstępach od siebie (26-28 m). Ustalono, iż plan zabudowy wewnętrznej grodziska ulegał zmianom. Badaczom udało się wyróżnić podstawową jednostkę miejskiej zabudowy miasta – zagrodę (działkę), której wymiary wahały się w granicach 340-450 m².

F.3: Z terenu dietinca Dorohobuża pochodzą znaleziska militariów (ostrogi, w całości zachowany hełm z tulejką, miecz, groty strzał), narzędzi, przęślików z łupku, ułamków amfor i szklanych bransolet. Na grodzisku znaleziono także skarb biżuterii i sakraliów datowany na poł. XIII w.

G.1: Staroruski gród miał funkcjonować w koócu X-XIII w. Dorohobuż został najprawdopodobniej zniszczony i porzucony przez mieszkańców podczas najazdu mongolskiego (wskazuje na to datowanie obiektów oraz znaleziska militariów typu mongolskiego). Jedynie na dietincu znaleziono materiały późnośredniowieczne tzw. okresu polsko-litewskiego, których nie znaleziono np. na terytorium majdanu południowo-wschodniego (w późnym średniowieczu w Dorohobużu istniał zamek, prawdopodobnie drewniany).

G.2: Ukraińscy badacze uważają, iż Dorohobuż, podobnie jak pobliski gród w Lystvynie, miał początkowo służyć podtrzymaniu władzy kijowskiej na tych terenach (grodzisko w Lystvynie, również powstałe w 2. połowie/końcu X w., zostało zniszczone na przełomie XI/XII w., Dorohobuż zaś kontynuował swe istnienie). W końcu XI-pocz. XII w. (przypuszczalnie w czasach Dawida Igoriewicza) wzmocniono wały grodziska. Również

wtedy wykopano głęboką na 20 m studnię. Według ustaleń B. Pryščepy, XII-wieczny kompleks grodowo-miejski Dorohobuża zajmować miał ponad 30 ha powierzchni. Wał „miasta okolnego" powstać miał w XIII w.

H: Ok. 350 m na południe od grodziska, na cyplowatym wzniesieniu stoi cerkiew p.w. Zaśnięcia N. M. P. Na budowlę, która pojawia się w źródłach od XVI w., zwrócono uwagę już na początku XX w. (zauważono, iż w ścianach cerkwi, prócz cegieł gotyckich, znajdują się inne, o kształcie zbliżonym do kwadratu), a później dokonano jej oglądu w latach 70. XX w. W 1988 r. badania cerkwi w Dorohobużu prowadziła G. A. Peskova. Cerkiew ta, datowana na postawie wymiarów cegły na lata 70. XII w., znajdowała się poza dietincem, na osobnym wzniesieniu. Świątynia o wymiarach 16x19,5 m, należała do typu cerkwi o czterech filarach podtrzymujących kopułę i posiadała tylko jedną apsydę wschodnią.

I: Materiały z badań powierzchniowych z 1931 r. znajdują się w PMA, pozostałe materiały i dokumentacja z badań znajdują się w Muzeum Krajoznawczym w Równem.

J:

K:

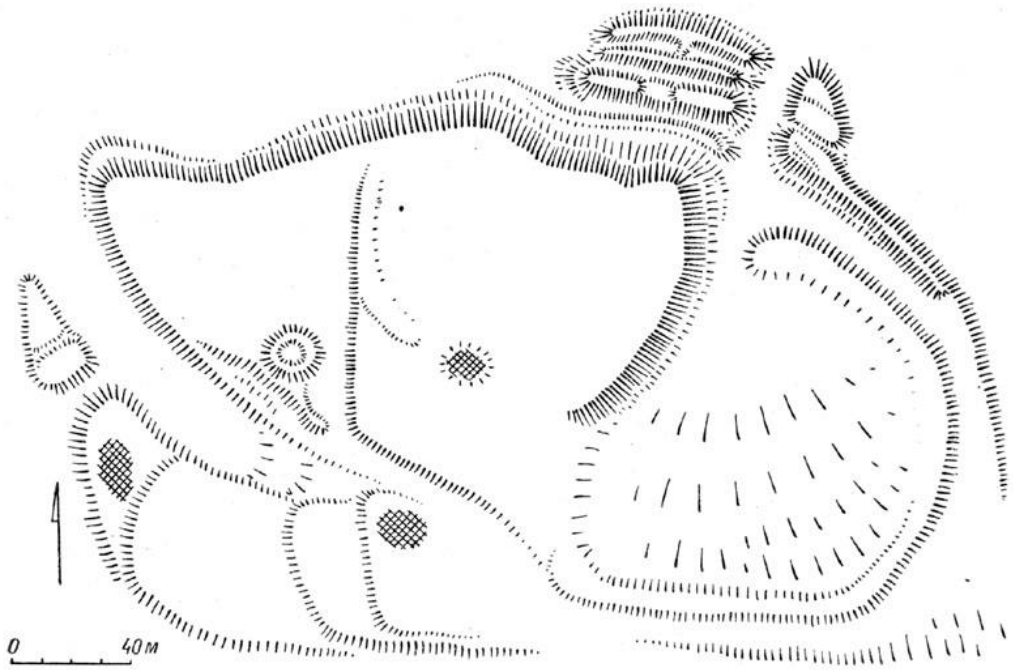

Ryc. 49. Plan grodziska w Dorohobużu (za: Раппопорт 1967, ryc. 68, 65).

Ryc. 50. Plan grodziska w Dorohobużu (za: Прищепа 2006, rys. 7, 210): а – obryw, б - wał, в – obszar badań, г – współczesne zabudowania.

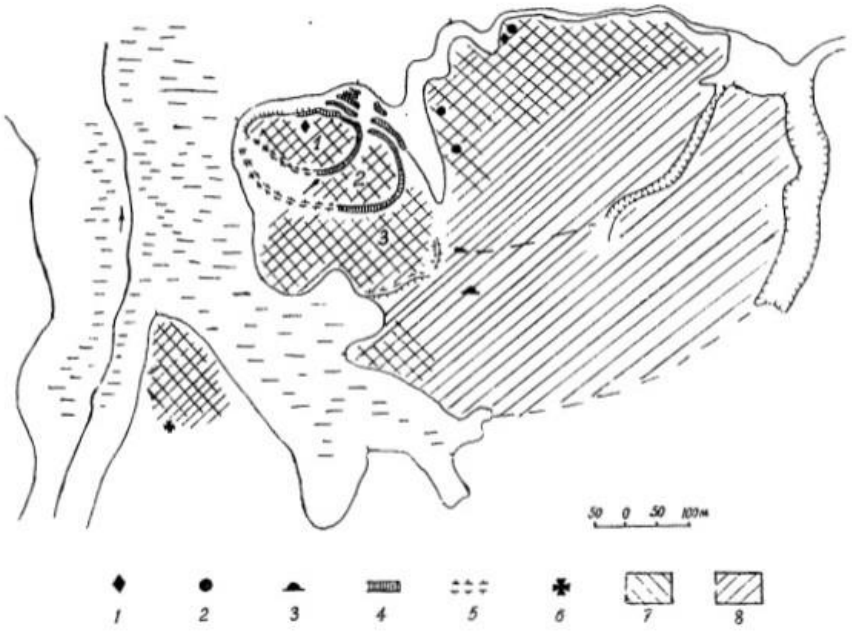

Ryc. 51. Rozwój przestrzenny Dorohobuża w X-1. poł. XIII w. (za: Прищепа 1996, rys. 4, 27): 1 – znaleziska lepionej ręcznie ceramiki VIII-IX w., 2 – obiekty 2. poł. X-1. poł. XI w., odkryte poza granicami grodziska, 3 – kurhan opisany przez O. Fotyńskiego, 4 – wał, 5 – rekonstrukcja linii przebiegu umocnień, 6 – cerkiew p.w. Zaśnięcia NMP, 7 – terytorium zasiedlone w XI w., 8 – terytorium zasiedlone w XII-XIII w.

Ryc. 52. Dietiniec Dorohobuża w 1. poł. XIII w. (za: Прищепа 1996, rys. 3, 26): 1 – zachowane wały, 2 – rekonstruowany przebieg obwałowań, 3 – nasyp sztucznej terasy, 4 – obiekty mieszkalne, w jakich odkryto elementy uzbrojenia, 5 – pozostałe chaty, 6 – pojedyncze znaleziska wskazujące na wysoki status społeczny właściciela domostwa, 7 – hipotetyczne miejsce położenia dworu książęcego.

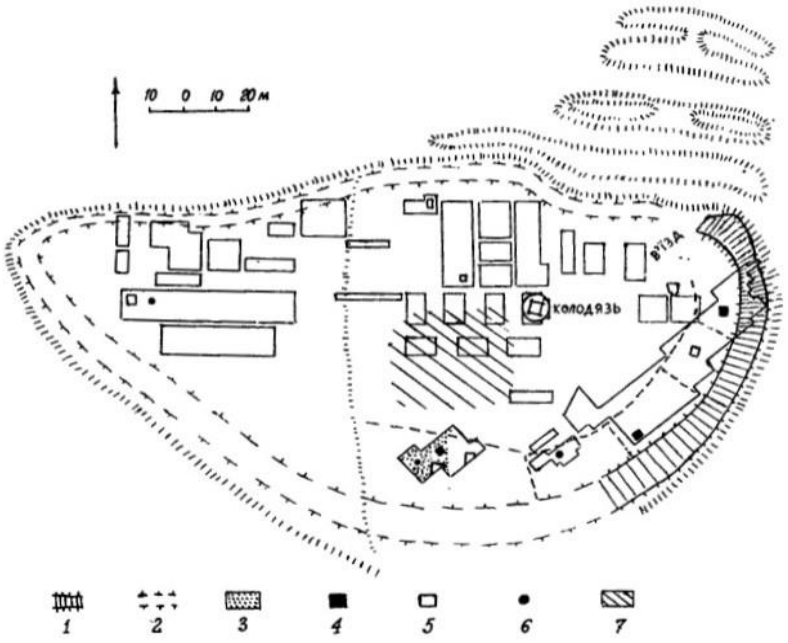

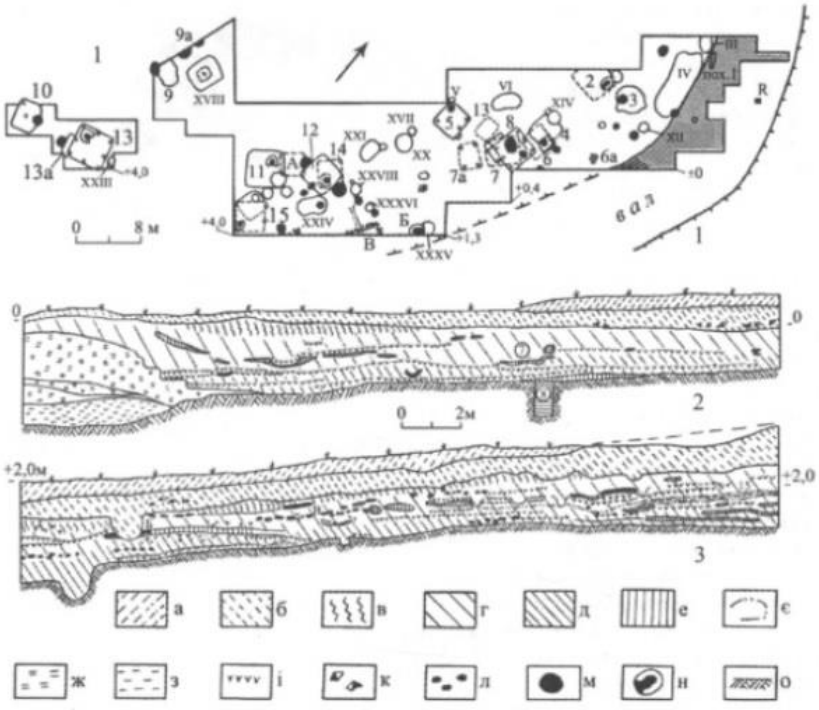

Ryc. 53. Plan wykopu w południowo-wschodniej partii dietinca Dorohobuża (1) oraz rysunki profili: profil południowo-wschodniej ściany wykopu nr 10 (2) i profil południowo-wschodniej ściany wykopu nr 18 (3) (za: Прищепа 2016a, rys. 28, 60): a – warstwa przemieszanej ziemi, б, в, г, д –warstwy kulturowe, е – glina, є – zbutwiałe drewno, ж – nasyp wału, з – naruszony calec, і – węgle i popiół, к – cegła, л – kamienie, м–н – piecowiska, о – calec.

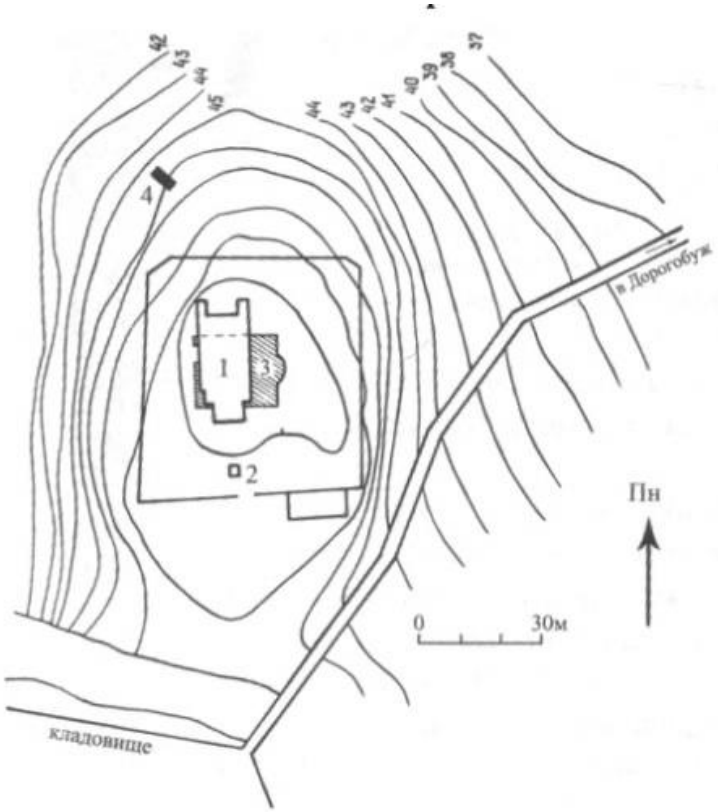

Ryc. 54. Schematyczny plan cerkwi p.w. Zaśnięcia NMP w Dorohobużu z oznaczonym obszarem badań w latach 1988 (3) i 2004 (4) (za: Прищепа 2016a, rys. 32, 64).

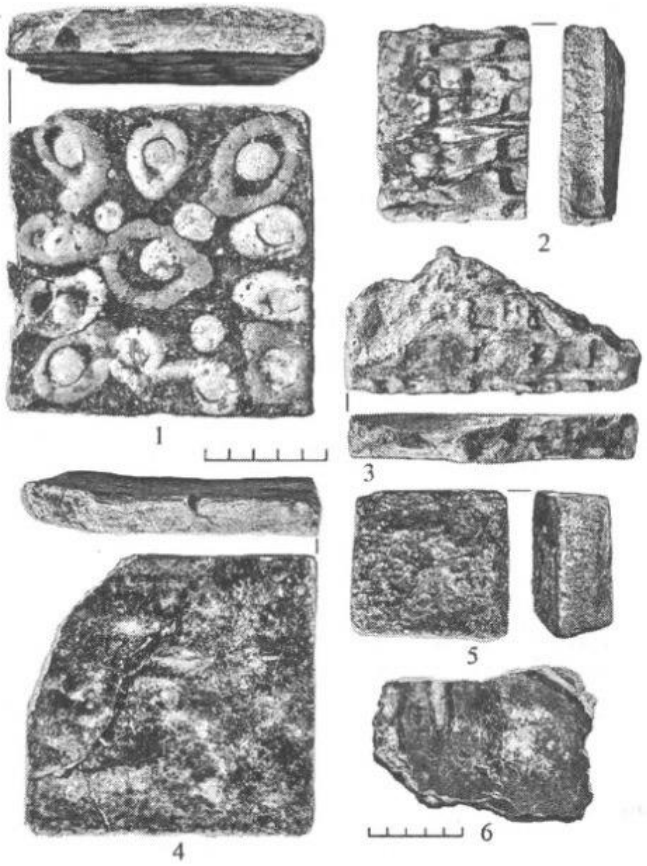

Ryc. 55. Płytki posadzkowe i fragmenty tynków z freskami pochodzące z reliktów cerkwi Zaśnięcia NMP w Dorohobużu (za: Прищепа 2016a, rys. 34, 66).

L: Chudzik 2014, 27; Cynkałowski 1984, 360; Rauhut 1960, 237; Войтюк 2010, 121-126; Никольченко 1973, 1974, 320-321; Никольченко, Киян 1973, 318-319; Никольченко, Киян, Олифер 1974, 320; Никольченко, Пономарёва, Зимина, Гордиенко 1976, 371-373; Прищепа 1992, 101-103; 1994, 113-115; 1996, 20-27; 2002, 215-216; 2006, 111; 2012, 49-50; 2016a, 54-67; Раппопорт 1967, 65-66, 1982, 105; *Руська Правда*.

16. **Drohiczyn (latop. *Дорогичинъ*), powiat siemiatycki, województwo podlaskie, Polska.**

B: Pierwszy raz o grodzie wspomina pod 1142 r., *Latopis kijowski* (*Ипатьевська*... стб 310). W XII w. gród znajdował się w domenie książąt wołyńskich lub turowskich. Okresowo Drohiczyn stawał się centrum niewielkiego udziału. Graniczne położenie grodu sprawiało, iż zajmowali je okresowo także władcy polscy (Leszek Bolesławowicz, Kazimierz II Sprawiedliwy, Konrad Mazowiecki). Z 1237 r. pochodzi informacja o komorze celnej w Drohiczynie, którą Konrad Mazowiecki nadał braciom dobrzyńskim. Ranga Drohiczyna wzrosła, gdy miasto dostało się pod panowanie Daniela Romanowicza. W 1240 r. W mieście wybudowano cerkiew p.w. św. Bogurodzicy. Znaczącą pozycję grodu w XIII w. podkreśla fakt odbycia się w nim uroczystości koronacji królewskiej Daniela w 1253 r. Drohiczyn jako ośrodek grodowo-miejski z portem rzecznym stanowił ważny węzeł handlowy oraz bazę wypraw wojennych i misyjnych. W 2. poł. XIII-XIV o gród („zamek" Drohiczyn) rywalizowali władcy litewscy, mazowieccy i ruscy. W 1274 r. Drohiczyn zdobył i splądrował książę litewski Trojden, zaś w 1383 r. gród („zamek") spłonął podczas zdobywania go przez Jagiełłę. Pierwszej lokacji miasta na prawie niemieckim dokonano w początku XV w.[378], ponownej lokacji dokonał Wielki Książę Litewski Aleksander Jagiellończyk w 1498 r. (Pawlata 2014, 46).

C: Drohiczyn znajduje się na styku morenowej Wysoczyzny Drohickiej i przykrawędziowej partii doliny Bugu. Grodzisko znajduje się na prawym, wysokim brzegu Bugu, na tzw. „Górze Zamkowej", podmywanej przez rzekę. Naprzeciw grodu rozciąga się szeroka dolina. Prawy brzeg rzeki poprzecinany jest licznymi wąwozami świadczącymi o istniejących tu niegdyś strumieniach. Od strony północnej cypel grodziska oddziela od miasta sztucznie pogłębiona szeroka rozpadlina (obecnie ul. Zamkowa),

378 Urząd wójta został wprowadzony w Drohiczynie przez Witolda w 1429 r. (Jarmolik 1982, 28).

D: Zespół grodowy tworzy silnie zniszczone grodzisko oraz obszar osadnictwa podgrodowego otaczającego gród wieńcem. Zajmujące wyniesiony ok. 36 m nad wody Bugu cypel grodzisko (Góra Zamkowa, stan. 2) chronione było przez występujący jedynie od strony dostępnej (płaskowyżu) przez wał oraz fosę**.** Od zachodu znajduje się stan. 1 (tzw. osada zachodnia) położone nad wysokim brzegu Bugu (między budynkiem seminarium a korytem rzeki). Osada wschodnia (stan. 3) rozciągała się na północny-wschód od „Góry Zamkowej". Rozległy posad Drohiczyna był najprawdopodobniej chroniony przez fosę (ślady rowu chroniącego teren posadu uchwycono podczas nadzorów na terenie miasta, na północny-zachód od grodziska).

E: Na ołowiane plomby znajdowane na terenie Drohiczyna zwrócił uwagę już w latach 60. XIX w. litewski archeolog K. Tyszkiewicz. Badacz przypisał plomby ludności jaćwieskiej. U schyłku XIX w. przeprowadzono w Drohiczynie badania archeologiczne pod kierownictwem rosyjskiego badacza N. P. Awenariusa (uczony prowadził badania cmentarzyska z pochówkami w obstawach kamiennym w okolicy miasta oraz opisał gród i kurhany drohiczyńskie, on też powiązał znaleziska plomb z kulturą ruską). W początkach XX w. badania powierzchniowe prowadzili tutaj Z. Gloger, R. Jakimowicz i zasłużony dla archeologii Drohiczyna oraz Podlasia, Z. Szmit. W 1914 r. Z. Szmit zlokalizował stan. 9 podczas budowy ogrodzenia cmentarza żydowskiego, a w latach 20. odkrył stanowisko „za cmentarzem parafialnym" (znane potem jako stan. 16).

Regularne wykopaliska w Drohiczynie rozpoczęły się w związku z pracami inwestycyjnymi i regulacją koryta Bugu (kierownikiem badań została K. Musianowicz). W 1952 r. przeprowadzono zainicjowane przez Wydział Zabytków Archeologicznych Centralnego Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki oraz Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie badania powierzchniowe po obu stronach rzeki. Priorytetowymi okazały się badania grodziska w Drohiczynie, częściowo już wtedy zniszczonego przez płynący u jego stóp Bug. W 1953 r. podjęto prace zabezpieczające stanowisko oraz niewielkie badania wykopaliskowe na terenie osady przygrodowej. Pracownicy Państwowego Muzeum Archeologicznego oraz ww. Wydziału przeprowadzili badania na najbardziej zagrożonym erozją odcinku grodziska (stan. 2), wykonano wtedy głównie pomiary oraz wykopaliska na niewielkim fragmencie osady zachodniej (stan. 1) w 1954 r. Na osadzie wyróżniono trzy horyzonty osadnicze. Okazało się również, iż teren osady został intensywnie przekopany w czasie budowy rowów strzeleckich podczas I wojny światowej. Odkryto także pozostałości okrągłych glinianych pieców. Badania na osadzie

dostarczyły typowo ruskich materiałów: fragmentów korczag, pierścieni, znakowanych plomb ołowianych, fragmentów szklanych bransolet etc.

F.2: Gród i osada wschodnia: Badania w Drohiczynie kontynuowano w 1955 r. – zbadano wtedy fragment grodziska oraz założono wykopy na terenie osad przygrodowych (stan. 1 i 3). Wykop o powierzchni 1 ara (ar 84) założono w części wschodniej majdanu grodziska, na niewielkim plateau przy urwisku. Nawarstwienia kulturowe w wykopie zalegały do 3 m głębokości. Wyróżniono trzy warstwy kulturowe. Na badanym terenie odkryto jamy oraz ślady dwóch budowli (według autorów badań: mieszkalnej i gospodarczej) zaopatrzonych w piece, leżących na różnych głębokościach i datowanych na XIII i XII w. Na stan. 3 (osada wschodnia) przebadano 1 ar (ar 89) powierzchni na tzw. „Górze Ciećki". Dodatkowe wykopy wytyczono potem na skraju wzniesienia (ary 53, 54, 63, 64). Podczas badań na osadzie wschodniej odkryto zespół jedno- i kilkuwarstwowych kamiennych „palenisk". Materiały z osady wschodniej były znacznie mniej zróżnicowane niż te ze stan. 1. Badania K. Musianowicz zakończyły się w 1957 r.

W trakcie nadzoru w 1959 r. odkryto i wyeksplorowano całą budowlę wczesnośredniowieczną.

Osada zachodnia: K. Musianowicz zbadała niewielki odcinek rozległej osady zachodniej (ary 88, 87, 77, 76, 65 i 64). Miąższość nawarstwień na tym odcinku wynosiła średnio 50-60 cm (wyróżniono 3 warstwy osadnicze). Na badanym obszarze zlokalizowano jamy, piecowiska, skupiska polepy i ślady palenisk oraz relikty budynków (w obrębie obiektów znaleziono resztki leżących belek drewnianych oraz kamienie). Badania na stan. 1 przeprowadzono również w latach 1978, 1984-1985 oraz 1987-1988.

W 1978 r., w związku z planowaną regulacją Bugu oraz projektem stworzenia zalewu, do Drohiczyna powróciła K. Musianowicz. Badania ratownicze przeprowadzono na ćwiartkach A i C aru 74. Była to peryferyjna część osady. Miąższość nawarstwień kulturowych w wykopach wynosiła od 0,8 do 1 m. Większość odsłoniętych obiektów była zniszczona i słabo czytelna. Kilka wyróżnionych jam zawierało kości zwierzęce i ułamki ceramiki naczyniowej, w głównej mierze garnków typu drohiczyńskiego. Ponadto, znaleziono fragmenty dwustronnych grzebieni, kawałek szklanej bransolety, okucie łopaty oraz żelazne gwoździe.

W roku 1984 L. Długopolska-Kapuścińska we współpracy z A. Piotrowskim i H. Łęgowiecką wznowili badania osady. Na arze 54 otworzono wykop o powierzchni 25 m² (ćwiartka A). W wykopie stwierdzono istnienie 2 warstw kulturowych o miąższości 40-60 oraz 40-55 cm, nie stwierdzono występowania w tym miejscu znanej z wcześniejszych badań warstwy 3 (wykopu nie wyeksplorowano jednak do calca). Obiekty odkryte w wykopie w większości były silnie zniszczone i trudne do interpretacji. W nieregularnych zaciemnieniach gruntu znajdowały się skupiska polepy. Odkryto pozostałości owalnego glinianego pieca o wymiarach 95x115 cm. Możliwe, iż w pobliżu obiektu znajdował się drugi piec (w profilu zachodnim wykopu stwierdzono płaty silnie przepalonej i spękanej polepy oraz duże fragmenty grubościennego naczynia).

W 1985 r. A. Piotrowski wraz K. Krzeczkowską i H. Łęgowiecką kontynuowali badania osady (ćwiartki C i D ara 63). Otworzono również dwa wykopy o łącznej powierzchni 45,25 m². Na badanym obszarze zarejestrowano występowanie trzech warstw kulturowych o miąższości kolejno: 30-75 (warstwa 1, ciemnobrunatno-szara, nasycona drobnymi grudkami polepy), 45-60 cm (warstwa 2, brunatna i brunatno-jasnoszara) i 10-35 cm (warstwa 3 jasnobrunatna). Podczas eksploracji warstw obiekty były słabo widoczne, niekiedy były to jedynie zaciemnienia wypełnione były grudkami polepy. Na ćwiartce C odkryto pozostałości dwóch pieców. Pierwszy piec był owalny w planie, a jego wymiary wynosiły 82x115 cm. Drugi piec był podkowiasty (wymiary 60x75 cm). Od strony północnej do pieca przylegał niewielki bruk kamienny (90x130 cm). Zabytki z badanego obszaru przedstawiały ułamki naczyń ceramicznych (duża ilość fragmentów garnków typu drohiczyńskiego), przedmioty kościane i metalowe.

W 1987-1988 r. badania na stan. 1 kontynuował A. Piotrowski. W 1987 r. badano ćwiartki C i D ara 67 (przekopano wówczas 50 m²). Nad nienaruszonymi warstwami wczesnośredniowiecznymi zalegała 50-centymetrowa warstwa ziemi ornej zawierająca materiały nowożytne, późnośredniowieczne i wczesnośredniowieczne. Na badanym odcinku odsłonięto obstawione kamieniami palenisko o wymiarach 150x160 m. W obrębie obiektu znaleziono dużą ilość kości zwierzęcych oraz fragmenty naczyń typu drohiczyńskiego. Kolejny, nieckowaty w przekroju obiekt zawierał ślady drewnianych belek oraz skupisko kamieni i węgli drzewnych. Wymiary obiektu wynosiły 120x245 cm. Pozostałe obiekty były silnie rozmyte i trudne do interpretacji. Z reguły zawierały fragmenty polepy, kości zwierzęce i ułamki naczyń. Podczas wykopalisk znaleziono fragmenty szklanych bransolet, pierścionek z brązowej taśmy, fragment pierścionka z drutu, drucianą bransoletę, fragment czaszki kozy z

nacięciami, osełkę, liczne gwoździe żelazne i fragmenty noży. W 1988 r. przeprowadzono serię odwiertów. Badania osady potwierdziły datowanie stanowiska przez K. Musianowicz (XI-XIII w.) oraz jej przypuszczenia co do szerokiego zasięgu osadnictwa. W odwiertach stwierdzono również znaczną ilość materiałów późnośredniowiecznych, lecz jedynie w partiach oddalonych od rzeki, co może świadczyć o przemieszczeniu się osadnictwa w XIV-XV oraz czasach nowożytnych.

F.3: Wykopaliska K. Musianowicz dostarczyły bogatego i zróżnicowanego materiału zabytkowego: ceramiki naczyniowej – w głównej mierze naczyń typu drohiczyńskiego, fragmentów korczag, wyrobów metalowych – ołowianych plomb, noży żelaznych, narzędzi, militariów (miecze, ostrza włóczni i grociki strzał) i elementów uprzęży końskiej, zabytków kościanych i rogowych – grzebienie, przekłuwacze, igły, trzonki i oprawki narzędzi, łyżwa, rogowe półfabrykaty, ozdób – paciorki z bursztynu i szkła, zawieszki, pierścionki, kabłączki skroniowe i zausznice, bransolety i charakterystycznych dla kultury ruskiej znalezisk, jak: dewocjonalia, przęśliki z różowego łupku czy szklane bransolety. Z badań grodziska pochodzą liczne znaleziska kości i łusek ryb (znaleziono także haczyk wędkarski oraz ołowiane ciężarki) oraz kości zwierzęcych. Na terenie grodziska znaleziono także monety z XVI-XVII w.

Prócz masowo występującej na osadzie zachodniej ceramiki, kości zwierzęcych i licznych gwoździ żelaznych, znaleziono 5 przęślików dwustożkowatych wykonanych z różowego łupku, szklany paciorek, brązową tarczkę zdobioną koncentrycznymi żłobkami, brązowy kabłączek skroniowy z esowatym uszkiem, rogowy grzebień. Wśród zabytków wydzielonych z badań A. Piotrowskiego znalazły się m. in. przęśliki z różowego łupku, ołowiana plomba, żelazny stylus, brązowa ozdoba oraz moneta Jana Kazimierza. Większość zabytków datowano na XI-XIII w.

Na terenie „Góry Zamkowej" podczas badań powierzchniowych znaleziono kilkanaście[379] egzemplarzy ceramicznych płytek podłogowych z brunatną polewą.

G.1: Funkcjonowanie staroruskiego grodu najogólniej datuje się na 2. poł. XI – XIII w. Główny człon kompleksu – gród – pozostaje zbadany w niewielkim stopniu. Niewiele można

379 Dane za: Musianowicz 1969, 225. S. Wajda (2009, 88) naliczyła 9 płytek ceramicznych i jedną kamienną znajdujących się w PMA. Podczas kwerendy w PMA w Rybnie M. Auch i K. Skrzyńska-Jankowska (2004, 230-231) znaleźli 13 fragmentów i 3 całe płytki z przedwojennych badań powierzchniowych R. Jakimowicza i P. Bielskiego oraz jedną płytkę pochodzącą z przemieszanej warstwy (zawierającej głównie materiały XVI-XVII w.) z ara 84 na stan. II („Góra Zamkowa").

powiedzieć na temat obwałowań drohiczyńskiego grodu – częściowo rozmyła je rzeka, zaś północną część wału zniszczyła budowa okopu strzeleckiego. Choć badania archeologiczne K. Musianowicz prowadzone były na majdanie, badaczce udało się uchwycić pozostałości „wału o konstrukcji drewnianej wypełnionego gliną" (Pawlata 2014, 37). W dalszym ciągu słabo naświetlone są dzieje grodu w 2. poł. XIII-XIV w. Odkrycia z 2006 r. przyczyniły się do poznania późnośredniowiecznego wyglądu Drohiczyna, lecz do tej pory nieznana pozostaje lokalizacja lokacyjnego centrum miasta – rynku[380].

G.2: Drohiczyn był grodem o charakterze wczesnomiejskim, jednym z najważniejszych ośrodków handlowych pogranicza polsko-ruskiego, o czym świadczą liczne znaleziska plomb ołowianych (plomb „typu drohiczyńskiego") oraz innych zabytków różnej proweniencji. Rozwój grodu i jego handlu związany był z Bugiem. Zdaniem głównej badaczki stanowiska, K. Musianowicz (1962, 588-589), gród był nie tylko ośrodkiem handlowym między Wschodem i Zachodem, ale także lokalnym centrem produkcji wyrobów kościanych i ceramiki.

H: Osadnictwo najprawdopodobniej otaczało gród wieńcem. Na zachód od grodu i osady znajdowało się cmentarzysko rzędowe (stan. 16 „ za cmentarzem parafialnym"). Kolejne strefy osadnicze (oraz cmentarzysko) zlokalizowano na tzw. Ruskiej Stronie, w rejonie „Góry Kramczewskiej". Ślady osadnictwa z XI-XIII w. otaczającego drohiczyński gród odkryto w Starczewicach, Bużyskach (grodzisko uznawane za strażnicę granicy z Mazowszem), Ogrodnikach oraz miejscach zwanych „Zdunka", „Cegielnia", „Kazarówka" i „Kozie Rowy".

W latach 1979-1980 pod kierunkiem K. Burka prowadzono badania ratownicze na osadzie wczesnośredniowiecznej na stan. 22 „Cerkiew" (przy Placu Kosciuszki). Podczas wykonywania niewielkiego wkopu gospodarczego (2x4 m) przy południowej ścianie cerkwi na terenie cmentarza prawosławnego natrafiono na nawarstwienia nowożytne i średniowieczne. W 1979 r. wyeksplorowano nienaruszone podczas robót ziemnych warstwy. We wschodniej partii wykopu, na głębokości ok. 180 cm odkryto pozostałości chaty i dobrze zachowanego paleniska o średnicy ok. 80 cm. W wypełnisku obiektu mieszkalnego oraz w jego otoczeniu znaleziono dużą ilość kości zwierzęcych oraz ceramiki, przede wszystkim naczyń typu drohiczyńskiego. Warstwy późniejsze były w dużej mierze zniszczone i

380 Według L. Pawlaty (por. 2014, 51) niewielki rynek przedkolacyjnego Drohiczyna usytuowany był na terenie obecnego miasta, w rejonie bramy głównej, znajdującej się w strefie ulicy Rycerskiej i wschodniej pierzei Placu Kościuszki.

przemieszane. W hałdzie znaleziono wczesnośredniowieczny grzebień. W kolejnym roku, bezpośrednio przy wykopie ubiegłorocznych założono nowy, o pow. 15 m². W południowej części wykopu natrafiono na mur ceglany należący najprawdopodobniej do XVIII-wiecznego klasztoru OO. Bazylianów. Warstwy nowożytne były mocno zniszczone. Przy północnym profilu wykopu uchwycono narożnik wczesnośredniowiecznego domostwa. Podobnie jak w sezonie 1979, znaleziono duże ilości garnków typu drohiczyńskiego.

W latach 1980-1981 r. na stan. 16 (ok. 1,5 km od „Góry Zamkowej") badania prowadzili D. Jaskanis i L. Pawlata. Na badanym odcinku (ary 68, 69 i 88) odkryto ślady osady łużyckiej oraz osadę i cmentarzysko wczesnośredniowieczne (XII-XIII w.). Wyeksplorowano 3 jamy oraz 7 średniowiecznych grobów szkieletowych. Dwie z jam były ubogie w materiał zabytkowy, w trzeciej (jama nr 9) znaleziono dwa naczynia typu drohiczyńskiego oraz krzesiwo ogniwkowe. Badane cmentarzysko miało układ rzędowy. Pochówki orientowane były na linii wschód-zachód (głową zmarłego na zachód). Cztery pochówki wyposażone były w ozdoby (kolie ze szklanych paciorków z krzyżykami i zawieszkami w formie krzyżyków, kabłączki esowate, zausznice z pełnymi malinami, pierścionki taśmowate i owalne w przekroju). Jeden ze szkieletów wyposażony był w nóż. W przeciwieństwie do innych cmentarzysk Podlasia i Mazowsza, w grobach nie stwierdzono występowania konstrukcji kamiennych.

Kolejne cmentarzysko badały w 1988 r. na Ruskiej Stronie (stanowisko „Cerekwisko" położone jest na lewym wysokim brzegu Bugu, ok. 400 m na południe od grodziska) K. Bieńkowska i U. Stankiewicz. Na przebadanym obszarze (167 m²) wyeksplorowano 18 grobów szkieletowych. Pochówki nie posiadały wyposażenia. W kilku przypadkach głowy zmarłych spoczywały na cegłach lub kamieniach. Cmentarzysko znajdowało się na osadzie wczesnośredniowiecznej zajmującej ok. 1 ha powierzchni. W czasie badań wyeksplorowano kilka jam zawierających typową dla Drohiczyna ceramikę wczesnośredniowieczną oraz kości zwierzęce i żużel (w niektórych). W czasie badań znaleziono również kilka noży, gwoździe, dysze gliniane oraz półwytwór rogowy.

Stan. 9 („Kozie rowy"), położone na szczycie wzgórza ok. 100 m na północ od rzeki, badane było w 1984 r. przez L. Pawlatę. Przy krawędzi urwiska badacz założył wykop o powierzchni 80 m². W wykopie odkryto bruk kamienny oraz materiały z okresu halsztackiego. Zabytki z XII-XIII w. znajdowały się w warstwie ornej.

W 2006 r. na zlecenie Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków badania ratownicze na terenie miasta Drohiczyna podjęła Pracownia Dokumentacji Archeologiczno-Konserwatowskiej w Łodzi. Nadzory i wykopy poprzedzające prace instalacyjne przeprowadzono w obrębie ulic Jana z Drohiczyna i Farnej oraz Władysława Jagiełły, Kościelnej, Mazowieckiej i na Placu Kościuszki. Nadzorem archeologicznym objęto 300 m² a łączna powierzchnia przebadanego wykopaliskowo obszaru wyniosła 600 m². Badacze Pracowni wykazali, iż południowa partia Placu Kościuszki zasiedlona była w XI-XIII w. Zlokalizowana tu osada sąsiadowała z grodem od północy. Oddzielona była od niego głębokim jarem. Możliwe, iż połączona była z tzw. osadą wschodnią (według wcześniejszych przypuszczeń K. Musianowicz gród miał być otoczony osadnictwem ze wszystkich dostępnych stron). W sondażach przy ul. Władysława Jagiełły, Kościelnej oraz na Placu Kościuszki natrafiono najprawdopodobniej na ślady miejskiej fosy. Rów odkryty na Placu miał szerokość sięgającą 11 m, w zachodniej części ul. Kościelnej aż 16 m. Rów odkryty na Placu Kościuszki był dwufazowy. Faza młodsza zawierała materiały późnośredniowieczne, starsza – wyłącznie ceramikę XII-XIII w. Ślady analogicznej fosy miał odkryć podczas badań ratowniczych w 1993 J. Maciejczuk. W jednym z wykopów zlokalizowanych na Placu Kościuszki, do południowego skraju fosy przylegać miały drewniano-ziemne umocnienia. W wielu miejscach wykopów odkryto nawarstwienia z materiałem późnośredniowiecznym i nowożytnym oddzielone od warstw wczesnośredniowiecznych niwelacyjną warstwą jasnej gliny. W wykopie przy ul. Kościelnej w warstwie wczesnośredniowiecznej odkryto m.in. kamienną podmurówkę drewnianej budowli. Badania dostarczyły masowego materiału ceramicznego, głównie wczesnośredniowiecznego (w tym fragmentów amfor i ułamków naczyń typu drohiczyńskiego), fragmentów szklanych bransolet, kabłączków wielozwojowych i przęślików z łupku. Znaleziono także kolistą zawieszkę z wpisanym krzyżem i kościaną nasadę (zwieńczenie nahajki?) w formie stylizowanej ptasiej głowy.

I: Dokumentacja i materiał zabytkowy z badań znajdują się w MP w Białymstoku, PMA, niewielki zbiór plomb typu drohiczyńskiego znajduje się w MAK.

J:

K:

Ryc. 56. Drohiczyn na mapie Antona Mayera von Heldensfelda (1801-1804) (źródło: https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-west-galicien).

Ryc. 57. (Na kolejnej stronie:) Drohiczyn, zasięg badań K. Musianowicz na terenie tzw. osady wschodniej (za: Musianowicz 1965, tabl. XVII).

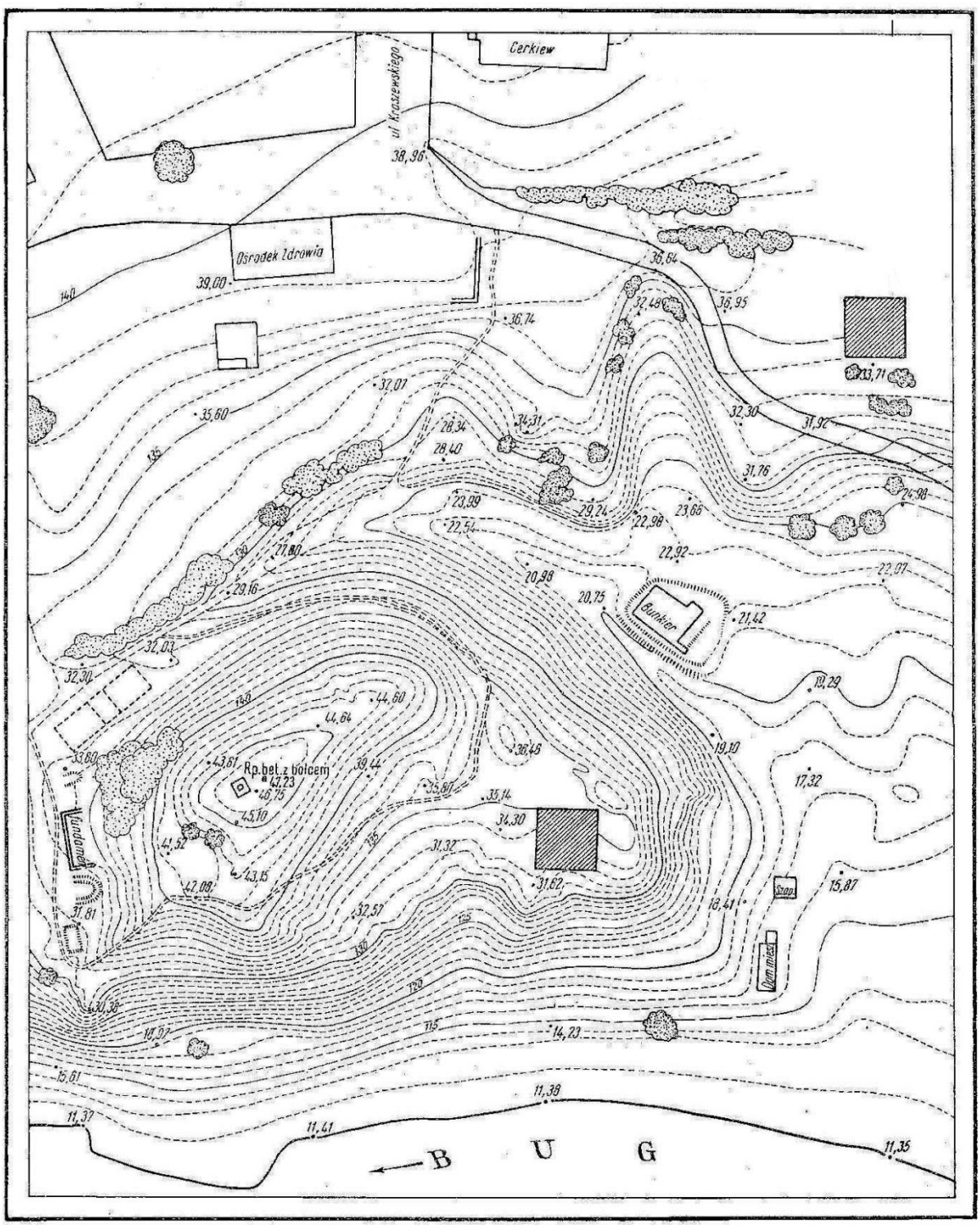
Cerkiew
ul Kraszewskiego
Ośrodek Zdrowia
Bunkier
Rp.bet.z bolcem
Szop.
Dom mies.
B U G

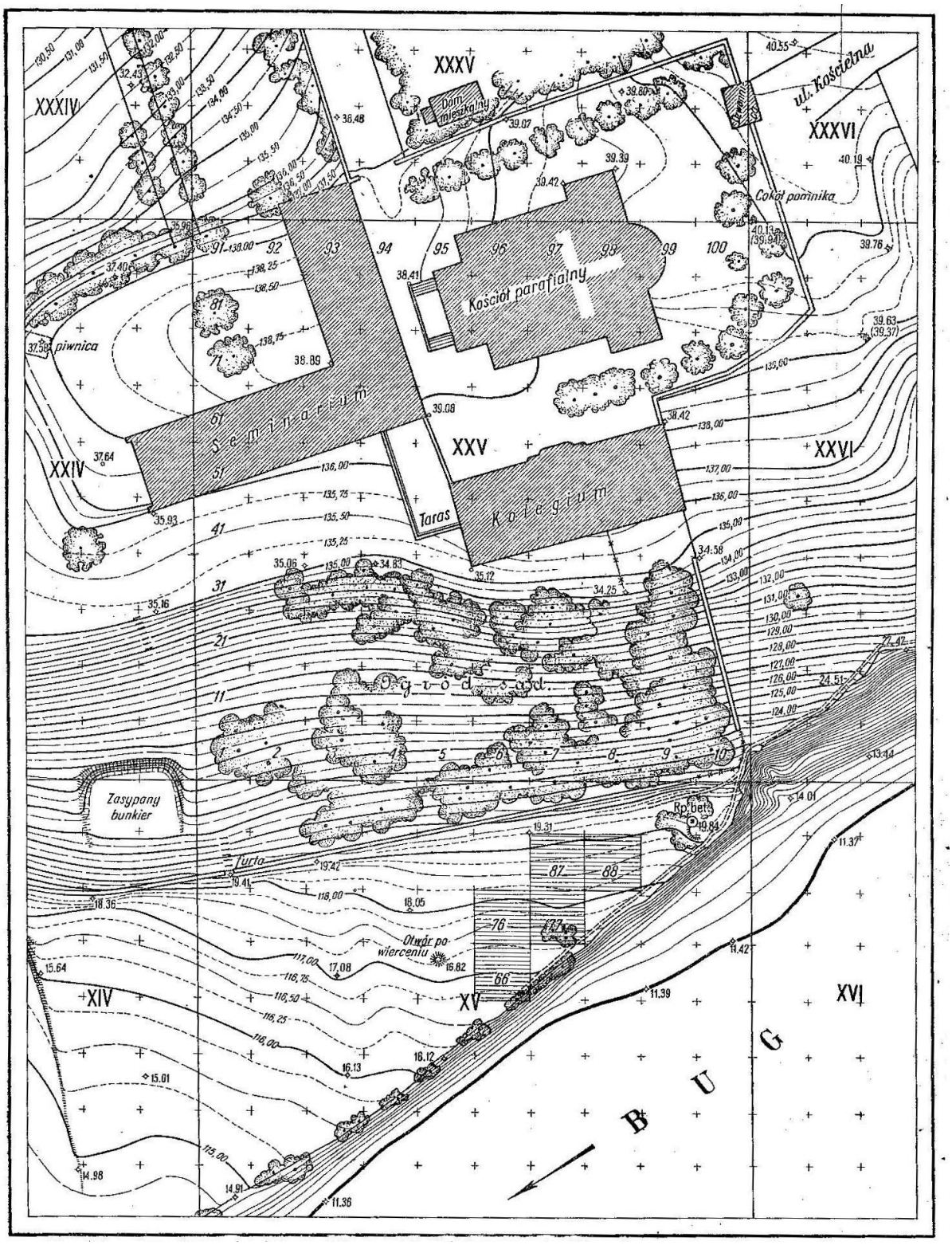

Ryc. 58. Drohiczyn. Zakres badań na tzw. osadzie zachodniej (za: Musianowicz 1955, tabl. XL).

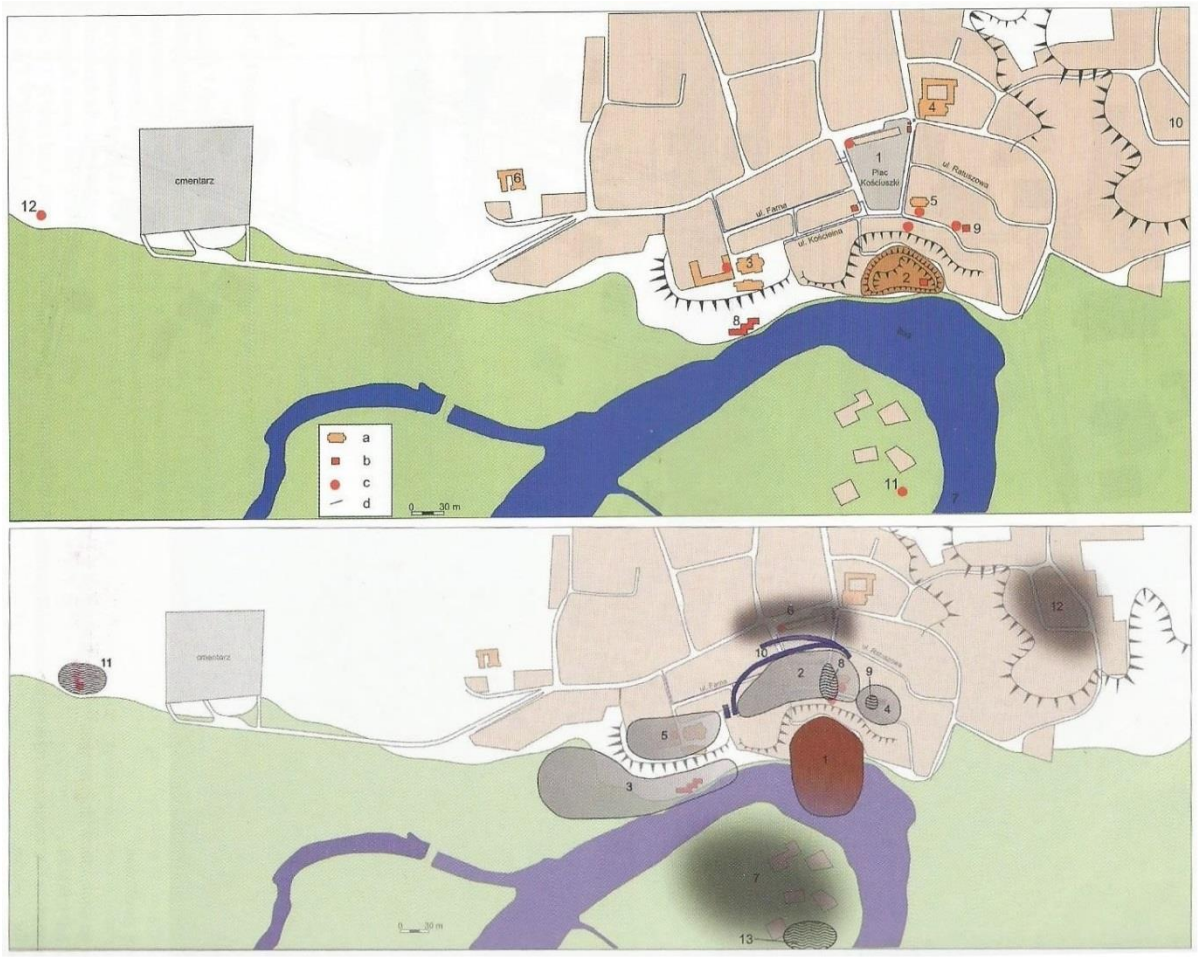

Ryc. 59. Drohiczyn. Plan miasta z naniesionymi miejscami prowadzenia badań archeologicznych (góra) oraz rekonstrukcja układu przestrzennego kompleksu osadniczego w XII-XIII w. (dół) wg J. Sikory (za: Andrzejewski, Sikora 2009 rys. 1, 179 i rys. 10, 188).

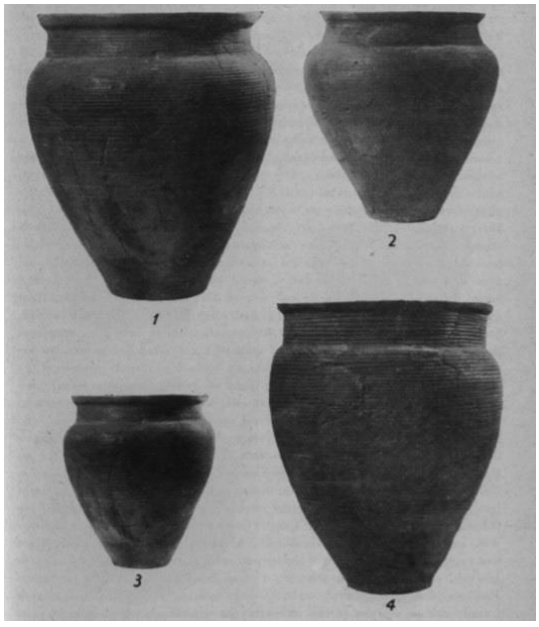

Ryc. 60. Naczynia „typu drohiczyńskiego” z Drohiczyna (za: Musianowicz 1962, tabl. XXXIV, 591).

Ryc. 61. Kościana rękojeść noża z Drohiczyna (za: Poppe 1957, rys. 3, 92).

L: Andrzejewski, Sikora 2006, 101-111; 2009, 153-196; Auch, Skrzyńska-Jankowska 2004, 228-246; Informator archeologiczny 1981 (1982), 169-170; 1984 (1985), 67, 122; 1985 (1986), 122; 1988 (1992), 96; 1991 (1997), 84-55; Jarmolik 1982, 28; Liwoch 2015, 237-244; Musianowicz 1955, 332-345; 1956, 169-176, 1957,190-194 1957a, 285-299; 1960, 217-218; 1962, 587-609; 1969, 7-236; Musianowicz, Miśkiewicz, Walicka 1957, 337-350; Musianowicz, Walicka-Kempisty 1959, 33-43, Pawlata 1991, 111-126; 2009, 5-16; 2014, 23-78; Piotrowski 1991, 385-387; 1993,416-420; Poppe 1957, 89-108; Skrzyńska 2001, 169 – 204, Wajda 2009, 83-119.

17. **Dubno (latop. *Дубенъ*, ukr. Дубно), rejon loco, obwód równieński, Ukraina.**

B: Wzmianki o Dubnie w źródłach staroruskich są lakoniczne. Gród został wymieniony wraz z Czartoryskiem, Ostrogiem i Buskiem pod 1100 r. w PML. Kolejny raz latopisy wspominają o nim pod 1149 r. Dubno stanowiło prowincjonalny ośrodek Wołynia. W 1288 r. gród wchodził w skład ziem Mścisława (II) Daniłowicza (syna Daniela Romanowicza). Z 1322 r. (gramoty księcia Lubarta) pochodzi informacja o monastyrze w Dubnie. W późnym średniowieczu Dubno, podobnie jak cała ziemia łucka, przeszło w ręce książąt Ostrogskich. Potwierdza to dokument z 1386 r. wystawiony przez Władysława Jagiełłę. Data budowy zamku w Dubnie nie jest znana. Większość badaczy uważa, iż powstał on w końcu XV w. z inicjatywy Konstantyna Ostrogskiego (zamek istniał już w 1492 r.). W 1498 r. Wielki Książę Litewski Aleksander nadał księciu Konstantynowi przywilej, w świetle którego Dubno

zyskało status miasta. Jak zauważył Û. Pšenyčnyj (2016, 81) w okresie tym nastąpiła zmiana nazwy miasta ze stororuskiego „Duben" na „Dobno". Lokacja Dubna na prawie magdeburskim miała miejsce w 1507 r.

C: Dubno położone jest na terenie Wyżyny Połczańskiej (na skraju Wyżyny Wołyńskiej), będącej częścią Małego Polesia. Staroruskie Dubno stanowiło najprawdopodobniej gród typu cyplowego położony nad Ikwą. Lessowy cypel (wys. 203 m. n. p. m.), na którym powstał się średniowieczny gród otoczony był wodami rzeki od południa i od wschodu, a od północnego zachodu chroniony przez bagnistą nizinę. W południowo-wschodniej partii cypla w późnym średniowieczu powstał zamek książąt Ostrogskich.

D: Rozplanowanie dawnego Dubna nie jest dobrze zbadane. Brak też informacji o umocnieniach grodu. Sam zamek powstał w granicach staroruskiego grodu. Badacze szacują, iż Dubno, wraz z Okołem i osadami podgrodowymi zajmowało powierzchnię około 20 ha. Przypuszcza się, iż dietiniec latopisowego Dubna znajdował na cyplu się na wschód od zamku książąt Ostrogskich. Przyjmuje się, iż powierzchnia dietinca wynosiła 0,5-1 ha. Podgrodzie (okół) rozciągać miał się na wyniesionym wyżej niż dietiniec (6-7 m ponad pozom wód Ikwy) szerokim wypłaszczeniu cypla.

E: Pierwsze badania rozpoznawcze na lewym brzegu Ikwy miały miejsce w latach 20. i 30. XX w. Wtedy też na wschód od zamku znaleziono fragmenty ceramiki staroruskiej. Stanowisko grodowe na cyplu usytuowanym na wschód od zamku zostało zidentyfikowane przez M. I. Ostrowskiego, A. Cynkałowskiego i M. Û. Smiško w latach 1946-1947, jednakże wykopaliska na stanowisku rozpoczęły się dopiero w 1995 r., kiedy to terytorium zamku badał I. K. Svešnikov. W tym samym czasie (lata 90. XX w.) V. V. Tkač prowadzący badania w innej części Dubna natrafił na ślady staroruskich osad. Na terenie Dubna, w okolicach zamku pracowała również ekspedycja rówieńskiej filii Instytutu Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. W różnych punktach obecnego Dubna odkryto nawarstwienia fazy wczesnosłowiańskiej, zabytki z X-XIII w. oraz warstwy późnośredniowieczne. W północno-wschodniej partii stanowiska badania powierzchniowe prowadził B. Pryščepa, a w roku 2011 Û. Pšenyčnyj (w 2015 r. badacz przeprowadził także badania sondażowe).

F.2: Wykopy Svešnikova na zamkowym dziedzińcu sięgały 4 m głębokości i odkryto w nich nawarstwienia tzw. okresu polsko-litewskiego, staroruskiego oraz fazy plemiennej. Odkryto wtedy dwa domostwa datowane na X/XI oraz XII w.

W czasie badań zamku w latach 1995-1997 założono wykop o powierzchni 108 m² w wolnej od zabudowy południowo-wschodniej części dziedzińca, nieopodal pałacu książąt Ostrogskich. Miąższość nawarstwień kulturowych wykopie sięgała 4,20 m. Górny horyzont zawierający duże ilości przemieszanego materiału zabytkowego miał grubość 3-3,65 m, przy czym warstwa „śmiecia budowlanego" z XVIII-XIX w. zalegała do głębokości 1,5-1,6 m. Pod nią znajdował się bruk kamienny (poziom podwórza zamkowego). Warstwy pod brukiem zawierały materiały XVII-XVI w. związane z pracami remontowymi zamku. Warstwy datowano głównie w oparciu o znaleziska numizmatyczne. Na poziomie bruku znaleziono m. in. szeląg litewski Jana Kazmierza z 1666 r., malowaną ceramikę z białej gliny oraz ceramikę siwą, 3 skałki do broni palnej, fragment sierpa, żelazny klucz pokryty miedzią, podkówki do butów. Pod brukiem znaleziono grosz srebrny koronny Zygmunta III Wazy z 1624 r. Poniżej warstw XVII-XVI w. znajdowała się warstwa czarnoziemu, pozbawiona zabytków (grubość warstwy wynosiła 14-20 cm). Dopiero pod nią wystąpiły warstwy zawierające materiały średniowieczne oraz zabytki z epoki żelaza i brązu. Odkryto jamę i ślady trzech budowli mieszkalnych w typie półziemiankowym, w całości przebadano tylko jedną (wyróżniono 3 fazy użytkowania domostwa). Domostwa datowano na podstawie ceramiki na X-XI w. i 1. poł. XII w. W sezonie 1995 na podwórzu zamku ujawniono także skromne i niewystępujące na całej badanej powierzchni nawarstwienia XIII-XV w. oraz jamę datowaną na 2. poł. XIII-XIV w. Z obszaru utożsamianego z dietincem staroruskiego Dubna pochodziły znaleziska ułamków naczyń XIV-XV w.

W roku 2007 na południowym stoku wzniesienia założono wkop sondażowy. Nienaruszone nawarstwienia staroruskie wystąpiły na głębokości 1,5-1,8 m. Materiał ceramiczny z badań przedstawiał fragmenty naczyń z X-1. poł. XI i XII-1. poł. XIII w.

W 2015 r. niewielki wykop (3,5x6 m) założono na wschód od zamku bastionowego, na wolnym od zabudowy pochyłym północnym stoku cypla, niespełna 50 m na południe od starorzecza Ikwy. Wykop sięgał 4 m głębokości, lecz nie osiągnięto poziomu calca. Układ warstw był pochyły, odpowiadający nachyleniu terenu. Poniżej głębokości 0,9-1,7 m rozpoczynały się nawarstwienia nowożytne i późnośredniowieczne (XV-XVII w.) zawierające liczne cegły oraz ułamki kafli. W widocznej poniżej warstwie czarnej ziemi o grubości 55 cm znaleziono wyłącznie materiały staroruskie datowane na X/XI-XIII w. (w tym fragmenty szklanych bransolet i guzik).

G.1: Staroruskie Dubno datuje się ogólnie na X-XIII w. Według badaczy miasta, w końcu XIII w. umocnienia Dubna miały zostać odbudowane (?), jednakże planowa struktura miasta

miała się zmienić w XIV w. za panowania książąt Ostrogskich. Z terenu zamku pochodzą znaleziska z 2. poł. XIII-XV w. jednak nawarstwienia z tego okresu wykryte we wschodniej części cypla nad Ikwą są rozłożone nierównomiernie. Podobnie jest na terenie miasta (okołu)[381], gdzie znaleziska z XIII-XIV w. są nieliczne w porównaniu do okresu wcześniejszego i czasów nowożytnych. Pierwsze pewne wzmianki o zamku pochodzą z końca XV w. (Пшеничний 2017, 30), zaś w nawarstwieniach archeologicznych z terenu punktowo badanego zamku widoczny jest swego rodzaju hiatus obejmujący XIII-XIV w., zatem nie podstaw zakładać funkcjonowania grodu w tym okresie.

H: Tereny położone na zachód od zamku (grodu) były zamieszkane w czasach staroruskich. Ślady staroruskiego osadnictwa odkryto również na północny-wschód od zamku. Średniowieczne osadnictwo zajmowało także wzniesienie, na którym obecnie znajduje się cerkiew p. w. Przemienienia Pańskiego oraz na prawym brzegu Ikwy w pobliżu cerkwi p. w. św. Georgija i przy ujściu rzeki Lipki (zob. ryc. 60).

W roku 2004 pracownicy równieńskiej filii IA AN Ukrainy podjęli się badań archeologicznych w centrum Dubna. Wykop o powierzchni 100 m² założono na Majadanie Nezależnosti (nr 3) w odległości ok 150 m od zamku. Grubość nawarstwień kulturowych w wykopie sięgała 3,5-4,2 m. Wyższe warstwy były silnie przemieszane, jednak warstwy wczesnośredniowieczne zachowały się stosunkowo dobrze (w stratygrafii zanotowano warstwy XIX-XX i XVI-XVIII w. zalegające nad czarną warstwą zawierającą ceramikę X-XII w.). Odkryto dwie budowle wczesnośredniowieczne (w tym prostokątne zagłębione w podłoże domostwo) z X-XI w.

W 2005 r. badania ratownicze przeprowadzono u zbiegu ulic Daniela Halickiego oraz Cyryla i Metodego. Przebadano łącznie 110 m². Nawarstwienia średniowieczne zalegały w tym miejscu na głębokości sięgającej 3,5-5,5 m (przykrywały je potężne nawarstwienia XIX-XX w). Ustalono, iż w średniowieczu teren ten był nachylony w kierunku rzeki. Wczesnośredniowieczne obiekty odkryte podczas badań datowano na X-XI w., wśród nich znajdowało się zagłębione w podłoże domostwo o wymiarach 2,5x2,5 m. Wykopaliska dostarczyły również materiałów tzw. okresu litewskiego. W 2005 r. kontynuowano także badania na Majdanie Nezależnosti i przy ul. Zamkowej 10 (70-100 m na zachód od południowego bastionu zamku), które zakończono w sezonie następnym. W 3 wykopach na

381 Jednym z ważniejszych odkryć z tego terenu jest obiekt znaleziony przy ul. Ostrogskiego 22, zawierający zbiór ceramiki datowany na 1. poł. XIV w.

Majdanie o łącznej powierzchni 190 m² odkryto nawarstwienia datowane na X-XII w. oraz XV-XVIII w. Miąższość nawarstwień kulturowych sięgała 2-2,8 m. Odkryto pozostałości budowli mieszkalnej z XI w., relikty budynku gospodarczego z wieku X w., zaopatrzonego w sporych rozmiarów piec oraz jamy gospodarcze z X-XII w. Wykop przy ul. Zamkowej 10 miał powierzchnię 270 m², a głębokością sięgał 2,2 m. Wśród 18 różnoczasowych obiektów znajdowało się domostwo typu naziemnego (wymiary 4,2x4,6 m) datowane materiałem zabytkowym na XII-XIII w.

W 2011 r. Û. Pšenyčnyj dokonał oglądu stanowisk archeologicznych, w większości średniowiecznych na terenie miasta i odkrył dwa nowe, część z tych stanowisk zbadano sondażowo w kolejnym roku. Do XIII-XIV/XV w. odnoszone są położone w okolicy Dubna osady we wsiach Palestyna i Znesennja, na których nie odkryto materiałów staroruskich.

I: Jeden zabytek rogowy znaleziony na terenie Dubna znajduje się w PMA. Dokumentacja z badań i zabytki archeologiczne miasta znajdują się na zamku w Dubnie, w Obwodowym Muzeum Krajoznawczym w Równem oraz w IA im. I. Kryp'jakevyča we Lwowie.

J: Dotychczasowe, punktowe badania Dubna nie pozwalają określić granic staroruskiego kompleksu osadniczego i jego składowych (brak jest informacji o wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach, świątyniach etc.). Nieco lepiej od wczesnośredniowiecznego rozplanowania zespołu osadniczego Dubna, znany jest jego późnośredniowieczny i nowożytny obraz.

K:

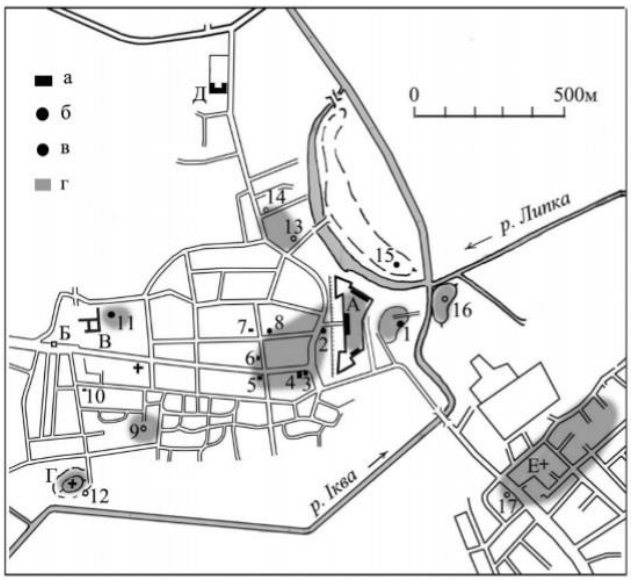

Ryc. 62. Plan centralnej części miasta Dubna z zaznaczonymi stanowiskami archeologicznymi (1-17) i zasięgiem występowania warstw staroruskich – г. Hipotetyczne położenie dietinca oznaczono nr 1, zamek Ostrogskich oznaczono literą A, zaś cerkiew p.w. Przemienienia Pańskiego – Г (za: Прищепа 2010b, rys. 2).

Ryc. 63. Rekonstrukcja rozplanowania wczesnośredniowiecznego Dubna autorstwa J. Pšenyčnego (2016, rys. 13, 206). Widok od wschodu.

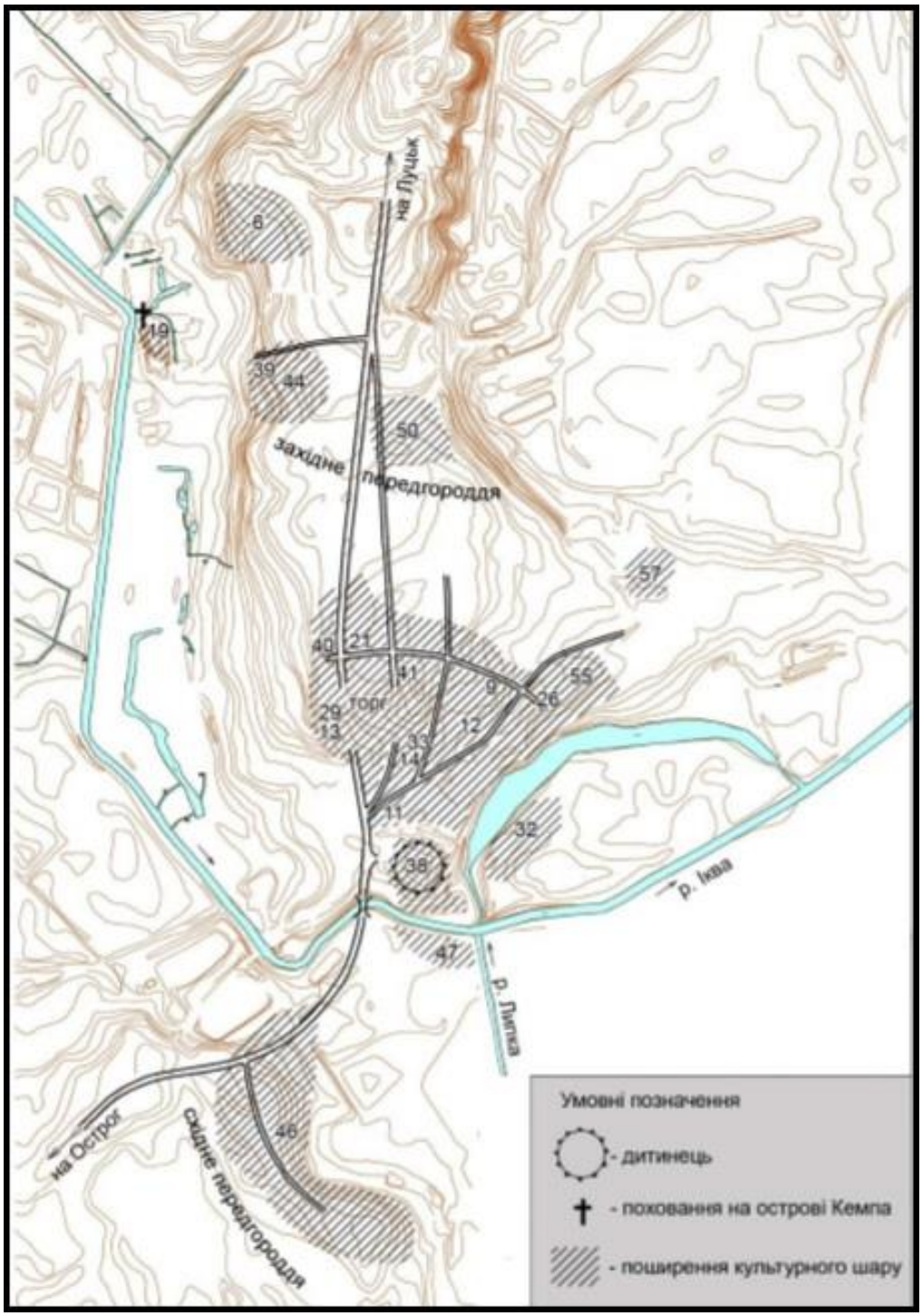

Ryc. 64. Zasięg osadnictwa zespołu grodowego Dubna w XII-1. poł. XIII w. (za: Пшеничний 2016, rys. 3, 196).

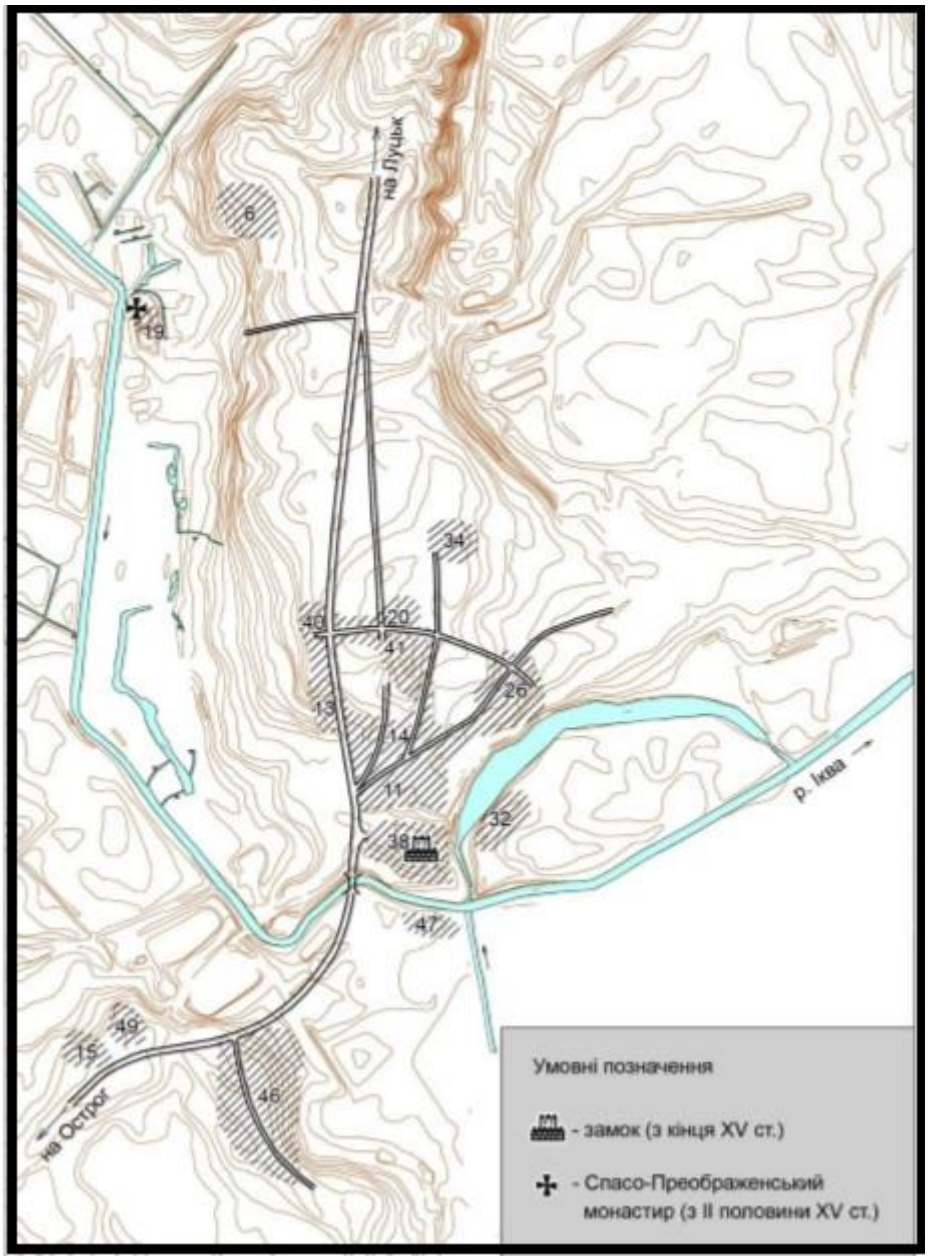

Ryc. 65. Rozplanowanie Dubna w XIII-XV w. (za: Пшеничний 2016, rys. 14, 197).

L: Cynkałowski 1984, 370-371; Rauhut 1960, 237; Swiesznikow, Hupało 1996, 297-303, Бардецький, Прищепа 2012, 289-290; Гупало 2001, 210-220; Прищепа 2010; 2012, 48-49; Прищепа, Ткач 2016, 43-51; Прищепа, Ткач, Чекурков 2006, 315-318; Прищепа, Чекурков, Ткач 2007, 282-284; Пшеничний 2012, 413-414; 2013, 308-309; 2016; 2017, 29-43; Ткач 2007, 28-29; *Україна: литовська доба*... 70-71.

18. Dźwinogród (nad Białką; latop. Звенигородъ, ukr. Звенигород) rejon Pustomyty, obwód lwowski, Ukraina.

B: Dźwinogród został wspomniany po raz pierwszy w PML pod 1086 r. w *Latopisie ławrientijewskim* (*Лаврентиевская*... стб 206) i pod 1087 r. w *Latopisie ipatijewskim* (*Ипатьевська*... стб 197), jednakże historycy przyjmują, iż zapis z latopisu ipatijewskiego wynika z błędu kronikarza i pierwszą wzmiankę o grodzie należy datować na 1086 r. (por. Гупало 2014, 83 - tam dalsza literatura). Najważniejszą w swych dziejach rolę odgrywał Dźwinogród w czasach rządów księcia Władymirka (Wołodymirka) w 1. poł. XII w., kiedy to pełnił funkcję stolicy ziemi halickiej (dokładnie od 1124 do 1144 r., kiedy to rolę stolicy przejął Halicz). Później gród, pełniący rolę centrum wołości (i ziemi), wspominany był lakonicznie przy okazji rozmaitych wydarzeń politycznych. Ostatnią latopisową wzmianką o grodzie jest zapis z 1235 r. o spustoszeniu okolic grodu przez księcia czernihowskiego Michała. Choć źródła milczą na temat losów grodu podczas pochodu Mongołów, wielce prawdopodobne jest, iż w 1241 r. gród leżący na szlaku z Halicza do Włodzimierza został zdobyły i spalony przez hordy Batu Chana. Nazwa Dźwinogrodu, jako miasteczka-szlacheckiego majątku, pojawia się w dokumentach XIV-XVII w. W początku XVIII na terenie powstał zamek[382] hetmana Adama Sieniawskiego.

C: Dźwinogród położony w jest na pograniczu dwóch makoregionów – Kotliny Pobuża i Wyżyny Podolskiej. Od wschodu i południa dolinę zamyka pasmo Gołogór (wchodzące w skład Grzbietu Gołogórsko-Krzemienieckiego, który stanowi część wododziału zlewisk Morza Bałtyckiego i Czarnego). Tzw. Wzgórze Plichowskie, ograniczające dolinę od zachodu również wschodzi w skład tego pasma. Grodzisko położone nad rzeką Białką, w pobliżu jej ujścia do Pełtwi, na wzniesieniu dominującym nad błotnistą doliną. W przeszłości wody Białki otaczać miały gród z trzech stron (od północy, zachodu i południa), a od wschodu dostęp do niego ograniczały tereny podmokłe.

D: Grodzisko w Zvenyhorodzie jest silnie zdeformowane, więc jego struktura jest słabo czytelna i kilkukrotnie była weryfikowana przez archeologów. Nowożytne prace budowlane związane z zamkiem bastionowym oraz intensywna działalność rolnicza na terenie wsi niemal zupełnie zniwelowały pozostałości staroruskich założeń obronnych, toteż trudno było wyznaczyć granice dietinca i różnych członów grodziska oraz ustalić ich charakter. Według

382 Badania archeologiczne wykazały, iż usypano jedynie bastiony, niwelując teren grodu o prawie 1 m.

starszej literatury gród miał składać się z 3(?) głównych członów – dietinca, o szacowanej powierzchni 1 lub 3 ha[383] oraz przylegających do niego od strony wschodniej i zachodniej podgrodzi. Według ukraińskiego badacza grodziska, O. Ratyča (1973, 87) gród miał być prostokątny w planie (wymiary 400x350 m) i przedstawiał typowe staroruskie założenie na cyplu, na teren którego można było dostać się pomostami. Powierzchnia posadu (rozumianego jako główna osada podgrodowa) miała wynosić 12 ha[384]. Do 1985 r. za dietiniec (rozumiany jako dwór książęcy) Dźwinogrodu uważano południowo-zachodnią część wzniesienia, w większości przykrytą nasypem zamku z XVIII w. W świetle monografii stanowiska autorstwa V. Hupalo (2014) Dźwinogród składał się z dietinca i umocnionego grodu okolnego, gdzie odkryto m. in. kompleks architektury murowanej oraz rozległych „przedmieść" (prigorodow) i szeregu osad otwartych.

E: W 1885 r. miejscowy amator historii, duchowny I. Bilinkiewicz zaprosił do Dźwinogrodu lwowskiego archeologa I. Szaraniewicza, który przeprowadził tam pierwsze wykopaliska. Podczas swych wykopalisk Szaraniewicz natrafił na szkieletowe pochówki podpłytowe (jedna z płyt ozdobiona była krzyżem) i jeden pochówek ciałopalny. Sporą ilość zabytków z i kamienia oraz okresu staroruskiego w latach 80. XIX w. zebrano na tzw. „Drugiej Stronie" (uroczyska „Horby", „Hory" i in.). W kolejnych latach, prócz Szaraniewicza, Dźwinogród i okolice odwiedzali również M. Hruszewski i V. Antonovyč. Hruszewski powiązał stanowisko z latopisowym Dźwinogrodem i w 1899 r. opublikował poświęconą mu pracę. W 1937 r. badania rozpoznawcze przeprowadził J. Pasternak. Badacz natrafił na ślady murowanej cerkwi.

Regularne badania grodziska zapoczątkował w latach 50. XX w. pracownik LMH I. Svešnikov. Jego badania (1953-1959 r.) skupiły się w północno-zachodniej partii grodziska, gdzie odkryto ślady staroruskich domostw oraz uchwycono pozostałości fosy. Kierownictwo nad wykopaliskami w latach 1960-1964 przejęli G. Vlasova i V. Ters'kyj-Šelomjancev. Następnie, w latach 1965-1973, latopisowy ośrodek badali uczeni Instytutu Nauk Społecznych AN USRR, Uniwersytetu Lwoskiego oraz Lwowskiego Towarzystwa Ochrony Zabytków Historii i Kultury, którymi kierował O. Ratyč. Ekspedycja pod jego kierownictwem

383 W pracy P. Rappoporta powierzchnia dietinca grodu miała wynosić 3 ha (Раппопорт 1967, 25). Taką samą powierzchnię dietnca podaje O. Ratyč (1973, 87). W katalogu R. Liwocha (2003, 280) powierzchnia dietinca Dźwinogrodu wynosiła 1 ha.

384 Według starszych danych, opartych na planach L. Čačkovs'kiego, na których duża część fortyfikacji miasta była jeszcze widoczna, całość kompleksu grodowego Dźwinogrodu zajmować miała 16 ha (Раппопорт 1967, 25), zaś w katalogu R. Liwocha (2003, 280) łączna powierzchnia zespołu grodowego wynosiła 12 ha.

odkryła m.in. relikty kamiennej architektury (zespół cerkiewno-rezydencjonalny datowany na XII w.). I. Svešnikov powrócił na stanowisko w latach 1977-1995. Teren dietinca, położony powyżej innych członów grodu, przez długi czas uważano za przykryty przez nasyp zamku Sieniawskiego. Badania na tym obszarze podjęto dopiero w 1985 r., gdy w zachodniej części wzniesienia zarejestrowano relikty wału obronnego, a w centralnej partii majdanu odkryto cmentarzysko szkieletowe. Cmentarzysko to, datowane na XIII-XIV w., eksplorowano w sezonach 1989, 1993 i 1994.

Podczas oglądu grodziska w kwietniu 1953 r. I. Svešnikov zadokumentował zachowane fragmenty północnego, zachodniego i wschodniego wału posadu. Na terenie uroczyska „Zagorodišče, w wykopach pod fundamenty budynku kołchozowego odkryto ślady trzech budowli w typie półziemiankowym. W celu ich rozpoznania, w 1953 r. ekspedycja LHM, kierowana przez Svešnikova, założyła wykop sondażowy (4x2 m) w północno-zachodniej części posadu grodziska. Przebadano relikty jednej budowlę, której kontury uchwycono na głębokości 0,55 m. Dno obiektu, w postaci warstwy zbitej ziemi nasyconej drobnymi węglami drzewnymi, zalegało na głębokości 1,05 m. W obrębie obiektu odkryto rozwalisko pieca, przypuszczalnie gospodarczego. Budynek datowano ceramiką na XI w.

W latach 1965-1972 zespół O. Ratyča prowadził badania na terenie kompleksu architektury monumentalnej w „centralnej partii grodziska" (w świetle nowszych ustaleń – wschodniej partii podgrodzia). Rozpoznano wówczas pozostałości świątyni oraz budowli pałacowej. Relikty cerkwi przedstawiały nikłe fragmenty murów fundamentów oraz rowy fundamentowe. Cerkiew była trójnawowym, prostokątnym w planie kamiennym założeniem o wymiarach 12,5x10,6 m. Od wschodu budynek zamykały 3 apsydy. Wewnątrz budowli znajdowały się 4 filary. W południowo-zachodniej części świątyni najprawdopodobniej znajdowały się schody prowadzące na chóry. Do korpusu cerkwi od południa przylegało mniejsze pomieszczenie (7,5x6,4 m) – prawdopodobnie kaplica grobowa (w 1964 r. w odkryto tam zniszczony sarkofag[385]). W 1971 r. badano część kompleksu architektonicznego położonego na północny-wschód od cerkwi. W odległości 25-35 m od reliktów murów świątyni założono wykop o wymiarach 30x10 m. W górnej partii nawarstwień zalegało rozwalisko głazów i częściowo obrobionych kamieni wymieszanych z bryłkami zaprawy na bazie piasku, wapna i tłuczonej cegły. W rozwalisku znaleziono także fragmenty płytek

385 O. Ratyč (1973, 90) wspominał, iż w XVIII w., podczas budowy zamku, znaleziono pierwszy marmurowy sarkofag oraz inne pochówki.

podłogowych pokrytych żółtą, zieloną i brązową polewą. Na niektórych odcinkach udało się uchwycić przebieg rowów fundamentowych budowli. Szerokość rowów fundamentowych odsłoniętej budowli sięgała 2 m, głębokość 1,1-1,3 m. W 1972 r. ekspedycja Lwowskiego Towarzystwa Ochrony Zabytków Historii i Kultury pod kierunkiem O. Ratyča kontynuowała badania kompleksu budowli murowanych we wschodniej części grodziska. Przebadano rozwalisko budowli pałacowej (rozwalisko to miało kształt litery Γ). Kamienie o wymiarach 0,46x0,23x0,2 m łączone były zaprawą wapienną z domieszką piasku i tłuczonej cegły (plinty). Zachowane negatywy fundamentów sięgały szerokością 2-2,1 m i głębokością 1-1,3 od współczesnego poziomu gruntu. Nie zachowały się *in situ* wątki murów fundamentów budynku. Budowla orientowana była na linii wschód-zachód. Ustalono, iż budynek miał długość 24,5 m, szerokość w partii wschodniej 13,6 m, w partii zachodniej 20,3 m i dzielił się na cztery pomieszczenia: trzy leżące na linii wschód-zachód i jedno przylegające do korpusu od północy, uważane za hipotetyczną wieżę (stołp) o wymiarach 2x1,8 m. Zawalisko budowli zalegało w warstwie datowanej na XII-XIII w., w której znaleziono również płytki ceramiczne, ułamki amfor, szklane bransolety i brązowy enkolpion zdobiony emalią. Podczas badań archeologiczno-architektonicznych, wśród rozwaliska architektury znaleziono 12 pochówków bez wyposażenia, orientowanych na linii wschód-zachód. Pochówki te datowano na XIII-XIV w.

W 1971 r. ekspedycja LMH odkryła między bastionem zamku a zachodnim wałem grodziska, na gł. ok. 1 m, relikty 44 staroruskich glinianych kolistych pieców usytuowanych na linii północ-południe. Zachowane okrągłe w planie podstawy pieców (średnica ich wahała się w granicach 1,2-1,5 m) miały grubość 10-15 cm. Niektóre piece miały po 2-3 poziomy klepiska, co świadczyło o ich długotrwałym użytkowaniu. Jak założyli odkrywcy, piece mogły służyć do wypieku chleba dla garnizonu drużynników stacjonującego na grodzie. Obok jednego z pieców odkryto dużą jamę gospodarczą (zasobową?) o wymiarach 1,4x1,9 m. W pobliżu pieców odkryto też ślady naziemnego domostwa o wymiarach 4x4 m. W obrębie budowli odkryto ślady glinianego pieca oraz zabytki: brązowy stylus, klucz, ołowianą pieczęć z wizerunkiem św. Bazylego, zawieszki w formie butów i in. W warstwie piecowisk odkryto liczne fragmenty naczyń XI-XIII w. i sporo przepalonych kości bydła i koni.

W sezonie 1973 w południowej partii grodziska (w części utożsamianej wcześniej z dietincem) założono wykop o powierzchni 220 m². Na głębokości 0,6 m uchwycono pozostałości 8 naziemnych budowli. Poniżej, w warstwie ciemnego gruntu sięgającej głębokości 1,25 m, wykryto ślady 3 domostw w typie półziemiankowym. W obrębie

badanych domostw odkryto gliniane i gliniano-kamienne piecowiska. W niektórych domostwach naziemnych odkryto fragmenty płytek podłogowych. Domostwa naziemne datowano na XII-XIII, zaś półziemiankowe na X-XI w. W pobliżu wału, na głębokości 1,2-1,3 m w obrębie kolejnych budowli odkryto 2 duże (średnica 1-1,2 m) gliniane piece. W tym samym sezonie prowadzono także badania w uroczysku „Zagorodišče". Przebadano 25 m² jego powierzchni. W wykopie odsłonięto ślady wkopanej w calec półziemianki z okrągłym glinianym piecem (średnica 0,9 m) w zachodnim narożniku. Obiekt datowano materiałem ceramicznym na X-XI w. W uroczysku „Ostrovo" przebadano 12 pochówków szkieletowych datowanych na XII-XIII w. Szkielety spoczywały w prostokątnych jamach na głębokości od 0,5 do 1,1 m. W niektórych grobach pod nogi oraz głowy zmarłych podłożono kamienie lub płytki ceramiczne.

W latach 1982-1983 Lwowski Oddział Instytutu Nauk Społecznych AN USRR rozpoczął badania na terenie północno-wschodniej części okołu Dźwinogrodu. W obniżeniu dzielącym na dwie części współczesną miejscowość zbadano wykopaliskowo 170 m² powierzchni. Na głębokości 0,7-0,8 m odkryto pierwsze pozostałości drewnianej zabudowy podgrodzia. Odkryto długą budowlę konstrukcji słupowo-szkieletowej o szerokości 5,4 m (wyeksplorowano jedynie 16 m jej długości). Badacze uznali, iż budynek był dwupoziomowy. Plac pod budowę obiektu wymoszczono warstwą odpadków (w warstwie tego moszczenia odkryto mnóstwo kawałków drewna, ułamki ceramiki, kości zwierzęce). Na tym moszczeniu spoczywała podłoga z połówek bali dębowych. Warstwy spalenizny odkryte w obiekcie świadczą, iż budynek najprawdopodobniej spłonął. Wewnątrz konstrukcji odkryto też przepalony kamień żarnowy i trzy rozwaliska kamiennych pieców przykryte warstwą spalonego drewna (według odkrywców piece miały spaść z górnej kondygnacji). Teren wokół obiektu również był moszczony drewnem, chrustem i odpadkami. Podczas wykopalisk znaleziono fragmenty skórzanego obuwia i drewnianej zastawy kuchennej, szklane paciorki, ozdoby, przęśliki z łupku, zabytki żelazne i in. Wszystkie zabytki odkryte w wykopie datowano na XII w.

W 1984 r. kontynuowano badania zabudowy północno-wschodniego „prigorodu". W wykopie o powierzchni 1158 m² uchwycono fragment moszczonej drewnem ulicy oraz pozostałości 7 spalonych budynków. Wyróżniono 3 fazy funkcjonowania zabudowy. Wykonano również analizy dendrochronologiczne i radiowęglowe, które wstępnie wydatowały początek środkowego horyzontu chronologicznego (ścięcie drzew pod budowę) na 1100 rok, a górnego na 1137 r. Ulicę o szerokości sięgającej 5,1 m zbadano na odcinku

długości 68 m. Konstrukcja jej nawierzchni opierała się na ułożonych wzdłuż jej biegu dębowych palach wyłożonych w poprzek przeciętymi na pół belkami. W środkowej części badanego fragmentu traktu udało się wyróżnić 3 fazy konstrukcyjne. Osadnictwo rozlokowane było po obu stronach ulicy (domostwa znajdowały się w odległości ok. 1 m od drogi). Drewniane domostwa były konstrukcji zrębowej (zachowane były z reguły po 2-3 wieńce sosnowych lub dębowych belek). Na podstawie śladów paz w niektórych belkach oraz odkryć dołków posłupowych ustalono, iż w niektórych budynkach konstrukcja zrębowa była łączona ze słupowo-szkieletową. W głębi działek, za domami znajdowały się zabudowania gospodarcze. Kolejne fazy zabudowy, po zniszczeniach poprzednich (wskutek kolejnych pożarów), powstawały na wyrównywanym terenie. Warstwy wyrównawcze zawierały sporo materiału zabytkowego. W czasie badań, prócz ceramiki naczyniowej, znaleziono ozdoby z brązu, srebra i bursztynu, ułamki naczyń szklanych, wyrób kościany z wyobrażeniem gryfa i pieczęć książęcą z XII w.

W 1985 r. kontynuowano badania w północno-wschodniej części kompleksu grodowego. W wykopie o powierzchni 442 m² odkryto pozostałości 13 drewnianych budowli zalegających w 3 horyzontach chronologicznych po obu stronach moszczonej drewnem ulicy. Dokończono też eksplorację chaty odkrytej w poprzednim sezonie. Chata ta znajdowała się w górnym horyzoncie. Była to zrębowa budowla o wymiarach 5,4x5,8 m z glinianym piecem w południowo-zachodnim narożniku. Wejście do domostwa znajdowało się od południa. Przed zachodnią ścianą budynku znajdowały się trzy pnie dębu (ociosane do formy ośmiokąta), który najprawdopodobniej podpierały zadaszenie krużganka. Drewniana podłoga składała się z desek na sosnowych legarach. W wypełnisku obiektu (prócz miejscowej ceramiki) znaleziono fragmenty amfor, nóż, gwoździe, podkowę, przęśliki z łupku, kamienny krzyżyk, fibulę typu skandynawskiego, kabłączki skroniowe oraz kości zwierzęce. Kolejne domostwo o konstrukcji zrębowej zlokalizowano na wschód od eksplorowanej chaty (wymiary 5,4x6,6 m). Obiekt zawierał ceramikę, łupkowe przęśliki, szklane paciorki oraz fragment szklanej bransolety i pierścienia proweniencji bizantyjskiej. Wśród innych budowli górnego horyzontu wyróżniał się budynek gospodarczy o konstrukcji szkieletowej. Znaleziono tu dwa bursztynowe wisiorki, kościany grzebień, ozdoby srebrne i brązowe oraz dużą ilość ułamków naczyń i innych wyrobów szklanych pochodzenia kijowskiego i bizantyjskiego. Do środkowej fazy użytkowania tego terenu zaliczono zrębową chatę z glinianym piecem obłożonym kamieniami. Dolny horyzont budowlany sięgał głębokości 1,6 m od współczesnej powierzchni. Odkryto w nim kolejne domostwo z piecem w południowo-zachodnim

narożniku i drewnianą podłogą oraz ślady zagrody dla zwierząt i owalny (1,8x3,4 m) chlew. Podczas badań odkryto również kawałek drewnianej rury wodociągowej.

W 1986 r. wykopaliska w dalszym ciągu prowadzono na terenie północno-wschodniej partii Dźwinogrodu (po odkryciu w wykopie wodociągowym warstwy wczesnośredniowiecznej oraz dużego glinianego pieca). W miejscu tym założono dwa wykopy (pierwszy, powierzchni 228 m², i drugi, o powierzchni 208 m²)[386]. W pierwszym wykopie odkryto część zabudowy osady: pierwszą działkę ze znajdującymi się na niej reliktami dwóch chat zrębowych oraz fragment drugiej parceli oddzielonej od pierwszej płotem z kołków. Na terenie drugiej zagrody znajdowała się chata oraz dwa budynki gospodarcze. Stwierdzono, iż od wschodu zagroda oddzielona była od niezabudowanego terenu osady plecionkowym ogrodzeniem obmazanym gliną. Na jej niezabudowanym obszarze odkryto drewniane moszczenie. Większość zabytków ruchomych z działek (ceramika, wyroby z kamienia, szkła i metalu) datowano na XII w. W drugim wykopie odkryto pozostałości trzech budowli zrębowych z piecami. Dwa budynki zbadano w całości. Pierwszy, o wymiarach 4,6x10,6 m, był dwudzielny. W jego południowej części odkryto duży piec gliniany o siedmiu poziomach klepiska. W pobliżu pieca znaleziono narzędzia kowalskie i odlewnicze. W tym samym budynku, w części północnej, odsłonięto ślady drugiego, tym razem kamiennego pieca. Druga budowla zrębowa o wymiarach ok. 3,75x5 m mieściła jeden piec gliniany. Na terenie trzeciego, częściowo tylko wyeksplorowanego budynku znaleziono narzędzia jubilerskie i liczne półfabrykaty ozdób. Wnioskując ze znalezisk takich, jak narzędzia (kleszcze, pilnik, dłuta, łyżka odlewnicza, pęseta), odważniki do wagi ręcznej, niewykończone ozdoby ze srebra, brązu, stopu cyny, ołowiu i srebra, bursztynu czy ozdoby szklane, odkryty kompleks budowli zinterpretowano jako staroruski warsztat jubilerski. Badania na tym odcinku były kontynuowane w 1994 r.

W latach 1989 i 1993 kontynuowano badania cmentarzyska szkieletowego. W 1994 r. ekspedycja LMH zlokalizowała poszukiwaną od początku badań cmentarzyska cerkiew. Po rozszerzeniu wykopu na południe odkryto ślady dużej, orientowanej na wschód, drewnianej świątyni. Relikty budynku w postaci rowów fundamentowych szerokich na 40 cm były wkopane w calec na głębokość 40-50 cm. Ustalono, iż cerkiew była budowlą o konstrukcji zrębowej. Ogólna długość budowli wynosiła 19,66 m, szerokość 10,65 m. Budowla składała

386 Za: Свешников 1988, 335. I. Svešnikov i V. Hupalo w swoim późniejszym artykule (1995, 180) podają, iż był to jeden wykop o powierzchni 237 m².

się z prostokątnego przedsionka (wymiary 3x6,47 m), prostokątnej nawy (10,6x11,6 m) oraz części prezbiterialnej (5,09x6,47 m). Położone pod narożnikami nawy oraz prezbiterium belki nadawały pomieszczeniom kształt ośmiokąta (nawa) i sześciokąta (prezbiterium). W pobliżu wejścia do nawy oraz przy ścianie ołtarzowej zachowały się in situ fragmenty posadzki złożonej z trójkątnych i kwadratowych płytek z żółtą, zieloną i brunatną polewą. Płytki zostały ułożone na warstwie gliny grubości 3-4 cm. W centrum świątyni znaleziono luźne płytki o zarysie półokrągłym, które świadczyć mogą o istnienie tzw. omfalosu w części podkopułowej. Na terenie obiektu znaleziono duże ilości węgli drzewnych oraz fragmentów spalonych belek. Cerkiew datowano na XII w. W jej obrębie wykryto 11 pochówków z końca XIII-początku XIV w. oraz 1 grób kultury lipickiej. Ogółem podczas badań majdanu grodziska odkryto 49 średniowiecznych grobów szkieletowych, z których 25 odniesiono do XII-XIII w. i 24 do XIII-XIV w. W 1994 r. badano również teren północno-wschodniego posadu. Wykop o wymiarach 8x14 m otworzono 4 m na południe od wykopu z roku 1986, w którym odkryto pracownię jubilerską. Pod warstwą humusu grubości 50 cm i warstwą torfu odkryto ślady średniowiecznego osadnictwa. Wyróżniono 3 horyzonty chronologiczne, zalegające na głębokości: górny – 74-94 cm, środkowy – 94-112 cm oraz dolny 112-130 cm. Najgrubsze były nawarstwienia górnego horyzontu. Odkryto w nim rozwalisko kopuły kamienno-glinianego pieca, a pod nim podwaliny zrębowej chaty (uchwycono też zrąb narożnika domostwa). Podstawa pieca miała 110 cm średnicy. Wzmocniono ją gliną i drewnianymi kołkami. W horyzoncie środkowym pod chatą z poziomu górnego ujawniono pozostałości większej budowli, również wyposażonej w piec o analogicznej do pierwszego konstrukcji klepiska. W najniższym poziomie nie znaleziono wyraźnych śladów zabudowy, ale odkrycie resztek podwalin kolejnego budynku, skłoniły badaczy do stwierdzenia, iż w wykopie ujawniono 3 fazy funkcjonowania jednego budynku. Na podstawie znalezisk z górnego pieca (kawałki żużli, wytopów żelaznych) oraz obiektów (fragmenty tygli, pęsety, nożyczki, odważniki, półprodukty odlewnicze) uznano, iż była to kolejna pracownia jubilerska. Wśród ceramiki znalezionej w wykopie znajdowały się m. in. miski, kaganki, miniaturowe naczynia (również glazurowane) i naczynie w formie durszlaka. Znaleziono także gotowe ozdoby: zausznice, kabłączki skroniowe, pierścienie i wisiorki z bursztynu, szkła i metali oraz guziki. Wśród znalezisk wyróżniała się miniaturowa ikonka z przedstawieniem głowy Chrystusa w bursztynowym medalionie. Warsztat wydatowano na podstawie znalezisk na XII w.

W 1995 r. na terenie dietinca, w odległości 11,5 m na północ od badanej w poprzednim sezonie cerkwi przebadano obiekt zwany „cysterną I". Kolisty w planie obiekt (średnica 2 m) znajdował się na terenie cmentarzyska szkieletowego z XIII-XIV w. Do głębokości 135 m w obiekcie znaleziono niewiele materiału zabytkowego, głównie fragmenty ceramiki (korczag i garnków). Od głębokości 135 m do dna obiektu (głębokość 3 m) można było prześledzić kamienną konstrukcję jego ścian. Obiekt interpretowano jako studnię. Materiał z jej dolnych partii datowano na ostatnią ćwierć XII w., materiał z górnej na kon. XII-XIII w. Studnia od końca XII w. ulegać miała stopniowej destrukcji (zasypywaniu).

Badania 2010 r. prowadzone na terenie południowej partii grodziska ujawniły ślady zabudowy okołu grodu z kon. XI-XII w. (czyli zdaniem badaczy momentu powstania tej części grodu. Datowanie oparto głównie na analizie materiału ceramicznego z obiektów) oraz XII-XIII w. W sezonie tym odkryto łącznie 24 obiekty (jamy, piecowiska i obiekty mieszkalne). Z niektórych obiektów pobrano także próbki do analizy metodą C14.

F.1. O umocnieniach staroruskiego grodu wiadomo stosunkowo niewiele ze względu na transformację terenu w okresie nowożytnym. Ślady wałów zachodniej i południowej części grodziska widoczne widoczne były jeszcze w 1953 r., gdy dokumentował je I. Svešnikov (obecnie pozostałości nasypów są już zupełnie rozmyte).

W 1963 r. V. Ters'kyj (Ters'kyj-Šelomjancev), podczas badań zachodniej części okołu dokonał przekopu przez jego wał. Niestety, nie opublikowano rysunku przekroju wału, a fotografia opublikowana w monografii stanowiska ma charakter poglądowy (Гупало 2014, rys. 113, 262). Pod darnią odsłonięto warstwę czarnoziemu miąższości 60 cm na szczycie wału i ok. 90 cm bliżej jego podnóża. W górnej części tego nasypu odkryto ślady spalenizny - warstwa czarnoziemu nasycona była węglami oraz odkryto warstwę przepalonej gliny na jego szczycie, szerokość (?) warstwy wynosiła 3,4 m. Poniżej odkryto kolejną warstwę czarnoziemu, który wypełniał również fosę. Czas funkcjonowania wału określono za pomocą ceramiki pochodzącej z nasypu na kon. XII-XIII w. V. Hupalo (2014, 268) przypuszcza, iż umocnienia okołu Dźwinogrodu były drewniane.

W 1986 r. założono niewielki wykop na terenie zachodniego wału dietinca (?). Ustalono, iż osnowę wału stanowiły drewniane konstrukcje, w tym komory wykorzystywane

do celów mieszkalnych (izby te posiadały urządzenia grzewcze)[387]. W obrębie wykopu znaleziono ceramikę XI-XIII w. (również fragmenty amfor), narzędzia żelazne, kości zwierzęce oraz brązowy enkolpion. W tym samym roku w zachodniej partii północno-wschodniego okołu odkryto inny element umocnień - odsłonięto ślady równoległych ścian z plecionki, przestrzeń między którymi wypełniono ziemią (Свешников 1988, 335).

F.2: Jak wynika z obserwacji badaczy - starszych fazach zabudowy Dźwinogrodu (X-XI w.) dominowały domostwa zagłębione w podłoże, zaś w XII-XIII w. coraz powszechniejsze stawało się budownictwo naziemne. Architektura monumentalna Dźwinogrodu prezentowała budowle murowane (np. cerkiew i kompleks pałacowy ze wschodniej partii okołu) oraz drewniane. Nawarstwienia kulturowe terenu dietinca zostały w dużej mierze zniwelowane, toteż wiele pozostałości obiektów np. śladów znajdującej się na dietincu drewnianej cerkwi zostało pozbawionych kontekstu stratygraficznego. Prócz reliktów domostw, na terenie dietinca odkryto obiekty związane z zaopatrzeniem grodu w wodę – ślady cystern oraz studni (w tym 1 prawdopodobnie cembrowanej kamieniem). O charakterze średniowiecznej zabudowy Dźwinogrodu więcej informacji dostarczyły badania umocnionego okołu oraz, przede wszystkim, osad podgrodowych, gdzie badacze starali się zrekonstruować siatkę zabudowy – rozplanowanie zabudowy i rozmiary działek. Podczas badań osad podgrodowych m.in. odkryto ślady drewnianych ogrodzeń w postaci płotów z desek i plecionek, a także fragmenty drewnianych moszczeń nawierzchni działek i traktów komunikacyjnych.

F.3: Materiał archeologiczny z Dźwinogrodu jest bogaty i zróżnicowany. Wśród wyrobów ceramicznych na grodzisku znaleziono m. in. ułamki amfor oraz pisanki. Militaria i oporządzenie jeździeckie z grodziska przedstawiały groty strzał (typy z trzpieniem i z tulejką), ostrogi z bolcem, w południowej części okołu znaleziono także kościany kiścień. Inne zabytki metalowe to np. noże, krzesiwa, ozdoby i części stroju, pisadła i dewocjonalia. Eksploracji obiektów sakralnych towarzyszyły znaleziska ceramicznych płytek podłogowych z polewą. Podczas wykopalisk dawnej cerkwi terenie dietinca znaleziono również brązowy łańcuch (pochodzący z lampy?) i fragmenty świecznika, zaś podczas prac na we wschodniej partii okołu odkryto fragment dzwonu. Warto również zaznaczyć, iż w 1988 r. dokonano

387 Informacje o tych badaniach zostały opublikowane w formie zwięzłego sprawozdania w AO, w którym brak planu stanowiska z dokładną lokalizacją wykopu, nie opublikowano również rysunków ani fotografii. Wizję możliwego wyglądu umocnień dietinca (na podstawie odkryć Svešnikova) zarysowała w monografii Dźwinogrodu V. Hupalo (2014, 269-270). Zdaniem badaczki, ze względu na otaczające Zvenyhorod tereny podmokłe, kluczową rolę zarówno dietinca, jak i okołu grodu spełniały fosy i naziemne konstrukcje drewniane. Prace ziemne związane z budownictwem obronnym Dźwinogrodu ograniczać się miały do skarpowania stoków kęp suchego terenu zajętego przez osadnictwo.

odkrycia pierwszych zwitków kory brzozowej z inskrypcjami (gramot) na terenie południowej Rusi. Drewno z warstw, w których znaleziono gramoty datowano za pomocą metody dendrochronologicznej i radiowęglowej na 1110-1137 r.

G.1: Grodzisko datowane jest ogólnie na X/XI-XIII w. Śladami najazdu z 1241 r. mogą być znaleziska z terenu „Zagorodišča" (zob. poniżej). W czasach pomongolskich na terenie dietinca grodu funkcjonował rozległy cmentarz. Zdaniem V. Hupalo (2014, 262) po najeździe mongolskim pozostałości spalonego wału stopniowo przysypywano ziemią, co zmieniło je w prosty nasyp ziemny i takiej formie służyły osadnictwu na terenie grodu w późnym średniowieczu (u podnóża zachodniego wału okołu znaleziono ułamki ceramiki datowanej na 2. poł. XIII-XIV w.). Z terenu okołu pochodzą także nieliczne ślady osadnictwa (obiekty) datowane ceramiką na okres pomongolski. Ślady nowożytnego użytkowania terenu grodziska stwierdzono we wschodniej partii okołu.

G.2: Według V. Hupalo (2014, 91), Dźwinogród, podobnie, jak grodziska w Stil'sku i w Podhorcach pierwotnie stanowił jedno z chorwackich centrów plemiennych. „Chorwacki" Dźwinogród miał stać się znaczącym ośrodkiem po upadku Chorwacji w końcu X w. Największy rozwój terytorialny grodu i osadnictwa z nim związanego przypadł na XII-XIII w. W XII w. Dźwinogród pełnił rolę ważnego ośrodka ziemi halickiej i utrzymywał dalekosiężne kontaktu handlowe. Przyjmuje się, iż ranga Dźwinogródu w późnym średniowieczu (po 1241 r.) zmalała zupełnie i niegdyś znaczący gród obrócił się w osadę wiejską.

H: Jak pokazała prospekcja terenowa, analiza mikrotoponimów i badania sondażowe, staroruski Dźwinogród otoczony był wieloma punktami osadniczymi, które V. Hupalo (2014) podzieliła na kilka kręgów w stosunku do ich odległości od grodu (były to tzw. prigorody i inne osady związane z grodem). Za wschodnią granicą wsi Zvenyhorod, w uroczysku „Vyhin" znaleziono materiały staroruskie. Na terenie wsi, w uroczysku „Ostrovy", według badaczy, mógł znajdować się monastyr (lub po prostu cerkiew – m.k.) – znaleziono tu trójkątne ceramiczne płytki podłogowe, marmurowy krzyżyk oraz ułamki ceramiki XI-XIII w. Na terenie „Ostrova", 3 km na południowy-zachód od grodziska w odkryto cmentarzysko wczesnośredniowieczne. Kolejny, odkryty przez I. Svešnikova w latach 50. XX w., umocniony monastyr o staroruskiej metryce (zaznaczyć należy, iż na stanowisku znaleziono jedynie materiał ceramiczny z XII-XIII w.) znajdować się miał na górze „Monastyr" pobliżu wsi Šolomyja, położonej ok. 4 km na zachód od Dźwinogrodu.

Za zachodnim wałem okołu znajduje się uroczysko „Zagorodišče” („Zahorodyšče”) uznawane za jeden z „prigorodów”. W 1954 r. w bezpośredniej bliskości wału „Zagorodišča” odkryto staroruskie pochówki. W 1959 r. G. Vlasova zbadała 144 m² południowego krańca „Zagorodišča”. Badaczka odkryła ślady produkcji obuwia skórzanego (skupisko różnego rodzaju ścinków skóry, zwitków kory brzozowej oraz fragment buta). Podczas badań w południowej partii uroczyska natrafiono na ludzkie szkielety, od których odcięto czaszki. Badacze utożsamiają je ze szczątkami mieszkańców grodu, którzy zginęli w 1241 r. W 1963 r. na terenie „Zagorodišča” V. Ters'kyj założył wykop (6x4 m) nawiązujący do badań z 1955 r. (uchwycono wtedy ślady półziemianki). W wykopie odkryto jeszcze jedną budowlę, zagłębioną w calec na 70 cm. W zachodnim narożniku półziemianki znajdował się piec. Ceramika z obiektu pochodziła z XI-XII w. Podczas badań w roku 1963 (eskpedycja LMH pod kierunkiem O. Ratyča) odkryto m.in. 3 ołowiane pieczęcie datowane na XII w., a południowej części uroczyska, w warstwie datowanej na XII-XIII w.

W 1977 r. Lwowski Oddział Instytytu Nauk Społecznych AN USRR prowadził badania sondażowe w uroczysku „P'jatnyc'ke” (badania na terenie uroczyska pod kierownictwem O. Iannisjana kontynuowano w sezonie 1978) w południowo-wschodniej części wsi Zvenyhorod. Podczas wykopalisk odsłonięto ślady prostokątnego w planie obiektu (wymiary 6,95x9,7 m), który posiadał czworokątną apsydę wschodnią „bez fundamentów” (Томенчук 2004, 10). Odkrytą budowlę utożsamiono z cerkwią Pjątnicką. W przecinających się podłużnych wykopach na głębokości 30-40 cm odkryto ślady podłogi budynku. Podłoga cerkwi, poprzecinana późniejszymi pochówkami, wyłożona była trójkątnymi (10x12x12 cm) i prostokątnymi (11,5x14,5 cm) płytkami z kolorową polewą. Płytki ułożone były na cienkiej (do 1 cm) warstwie żółtej gliny. Założono, iż cerkiew była drewniana, powstała w XII w., a kres jej funkcjonowania związany był z wydarzeniami 1241 r. Na terenie uroczyska założono również wykopy sondażowe. Odkryto w nich jamę gospodarczą oraz kamienny piec datowany na XII w.

Za monastyr (?) z okolic Dźwinogrodu R. Berest (Берест 1998; Берест, Касюхнич 1998, 31) uważa niewielkie umocnione założenie w położonym na południowy-wschód od Dźwinogrodu Mostyšču, gdzie znaleziono materiały staroruskie i późnośredniowieczne.

I: Materiał zabytkowy i dokumentacja z badań znajdują się w MAK, LMH, IU AN Ukrainy, Muzeum Staroukraińskim w Dźwinogrodzie.

J:

K:

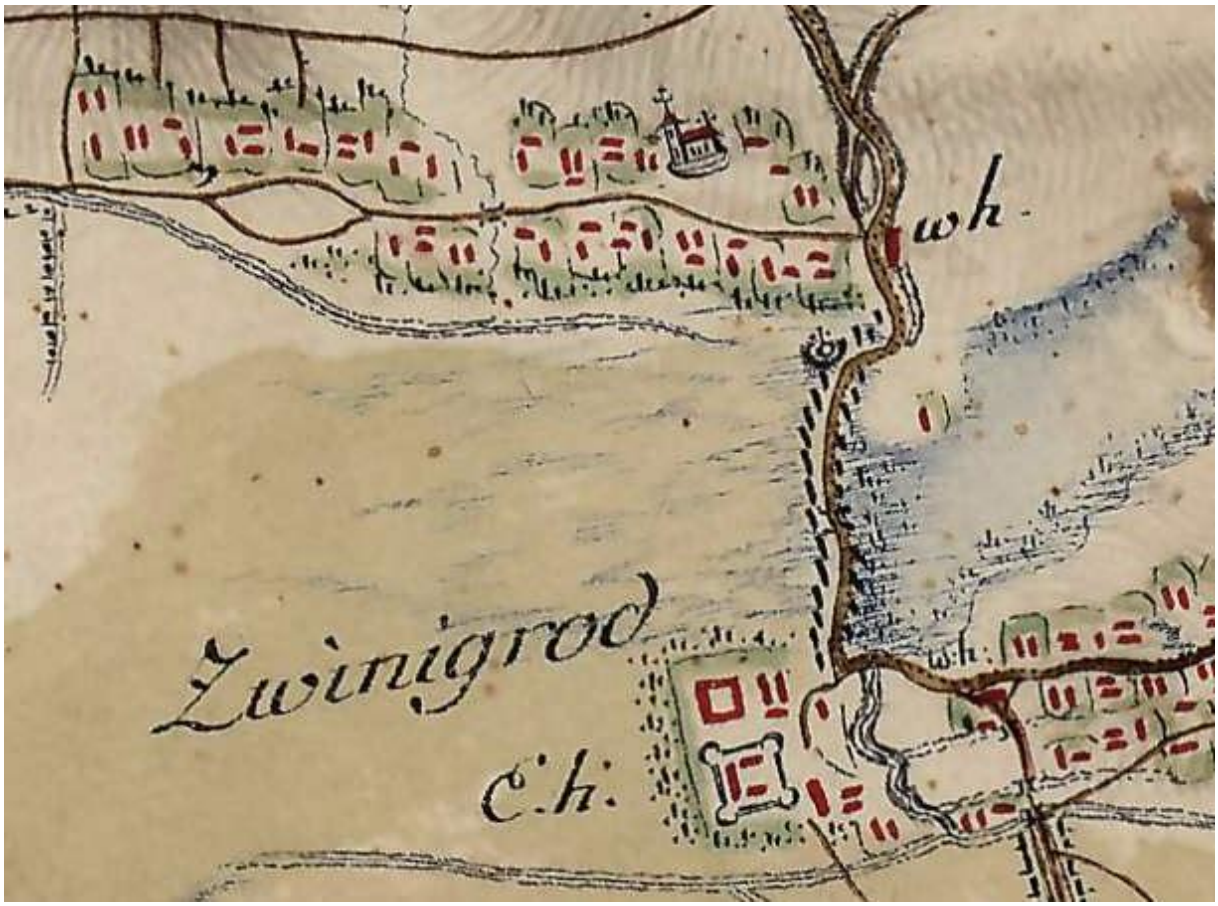

Ryc. 66. Dźwinogród nad Białką na mapie Friedricha von Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

Ryc. 67. (Na kolejnej stronie:) Schematyczny plan Dźwinogrodu, stworzony na bazie XIX-wiecznego planu B. Ilnickiego, z oznaczonymi: 1 – terytorium „Zamku Górnego" (pocz. XVIII w.), 2 – terytorium „Zamku Dolnego" (pocz. XVIII w.), 3 – teren grodziska staroruskiego (za: Гупало 2012, rys. 4, 247).

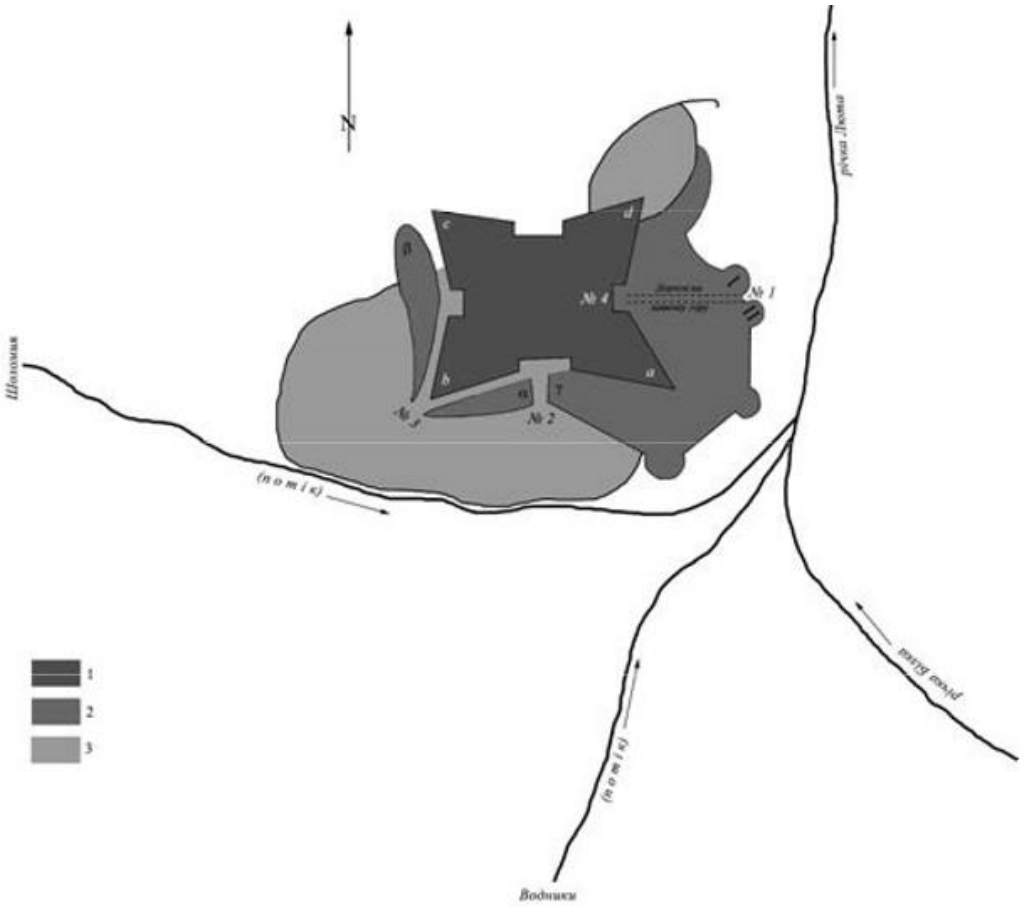

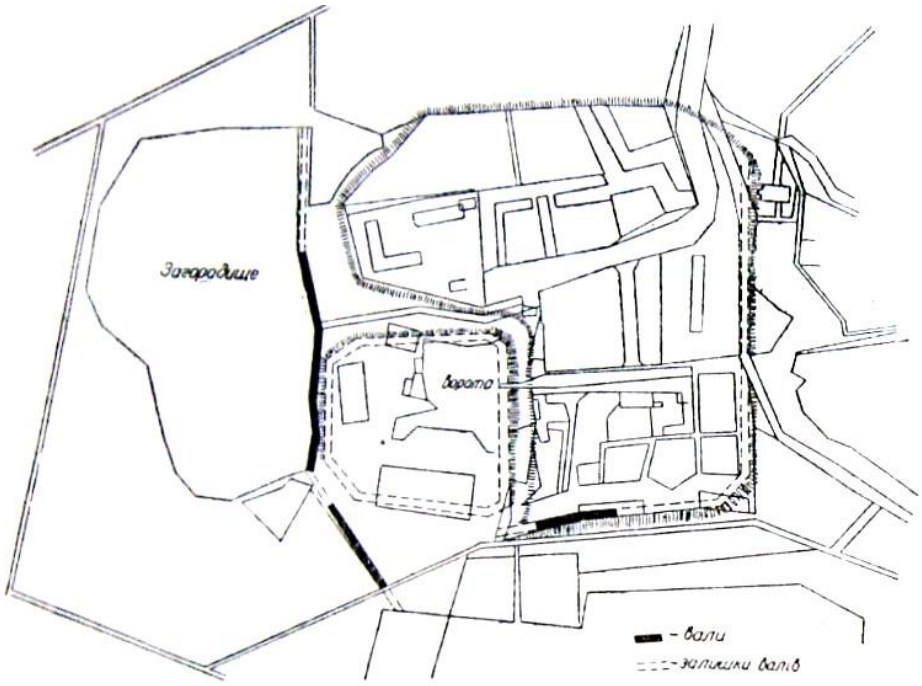

Ryc. 68. Rozplanowanie wałów Dźwinogrodu według L. Čačkovs'kiego (za: Ратич 1957, rys. 3, 22).

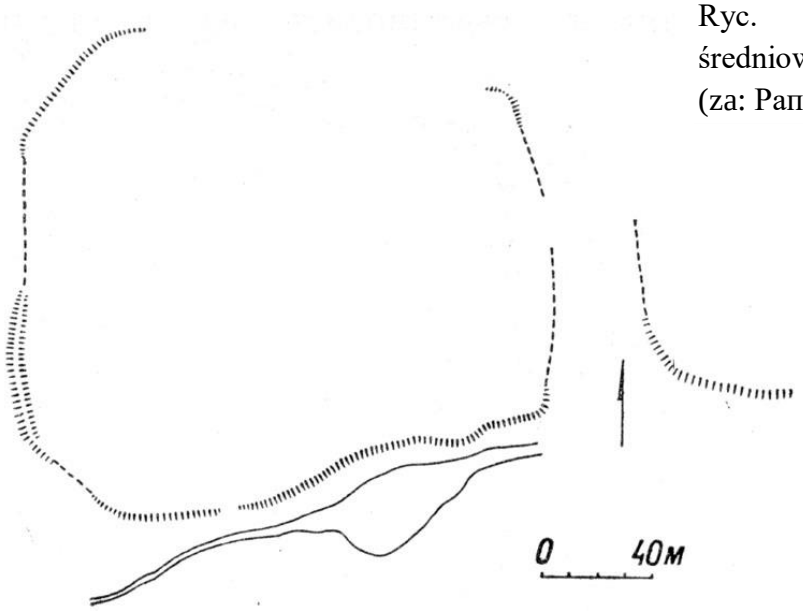

Ryc. 69. Zarys umocnień średniowiecznych Dźwinogrodu (za: Раппопорт 1967, ryc. 17, 25).

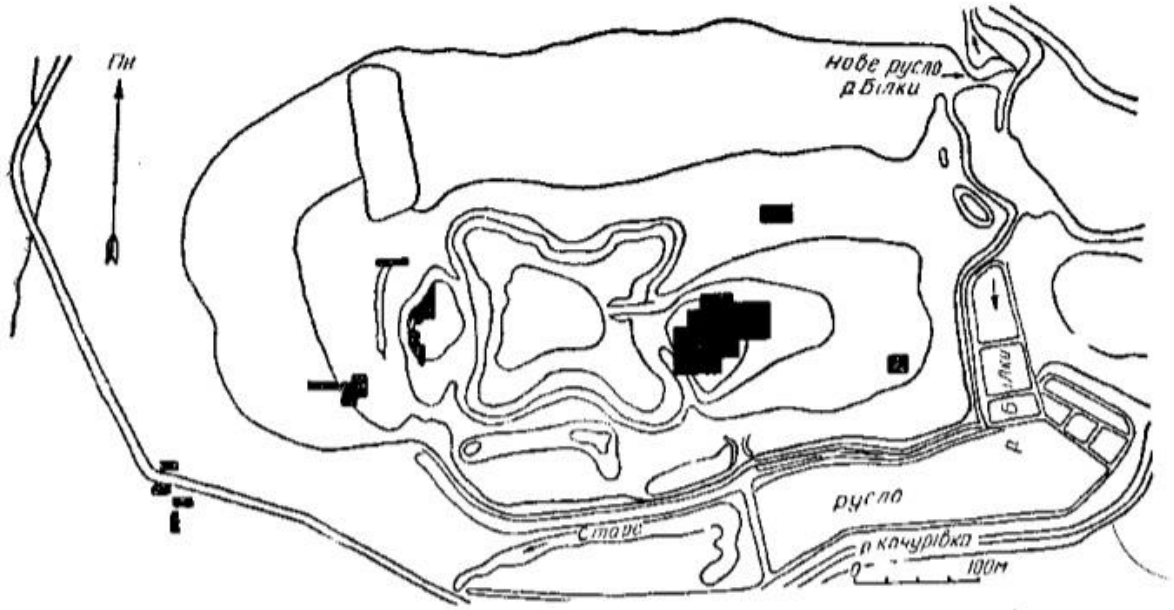

Ryc. 70. Plan grodziska w Zvenyhorodzie z zaznaczonymi starym i nowym korytem Białki oraz obszarem badanym przez O. Ratyča (za: Ратич 1973 rys. 1, 88).

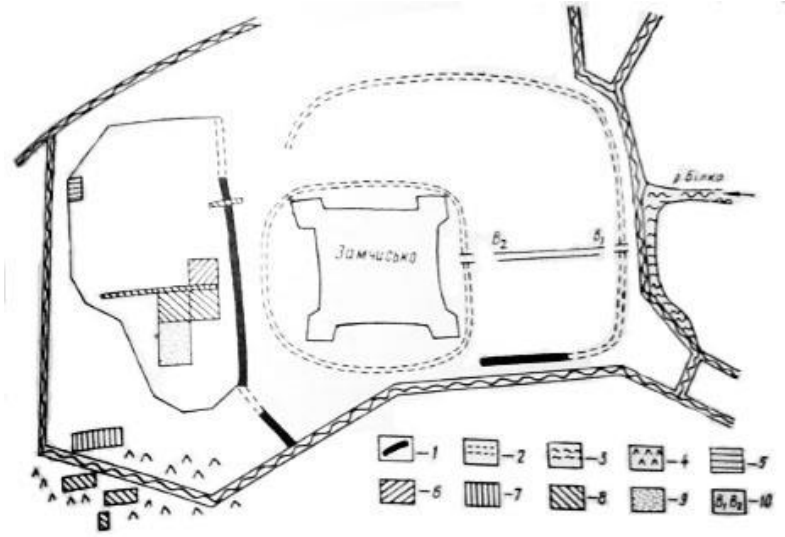

Ryc. 71. Plan grodziska w Zvenyhorodzie, wykonany na podstawie rysunku L. Čačkovs'kiego z oznaczonymi miejscami wykopalisk w latach 50. i 60. XX w. (za: Терский-Шеломянцев 1978, rys. 1, 87).

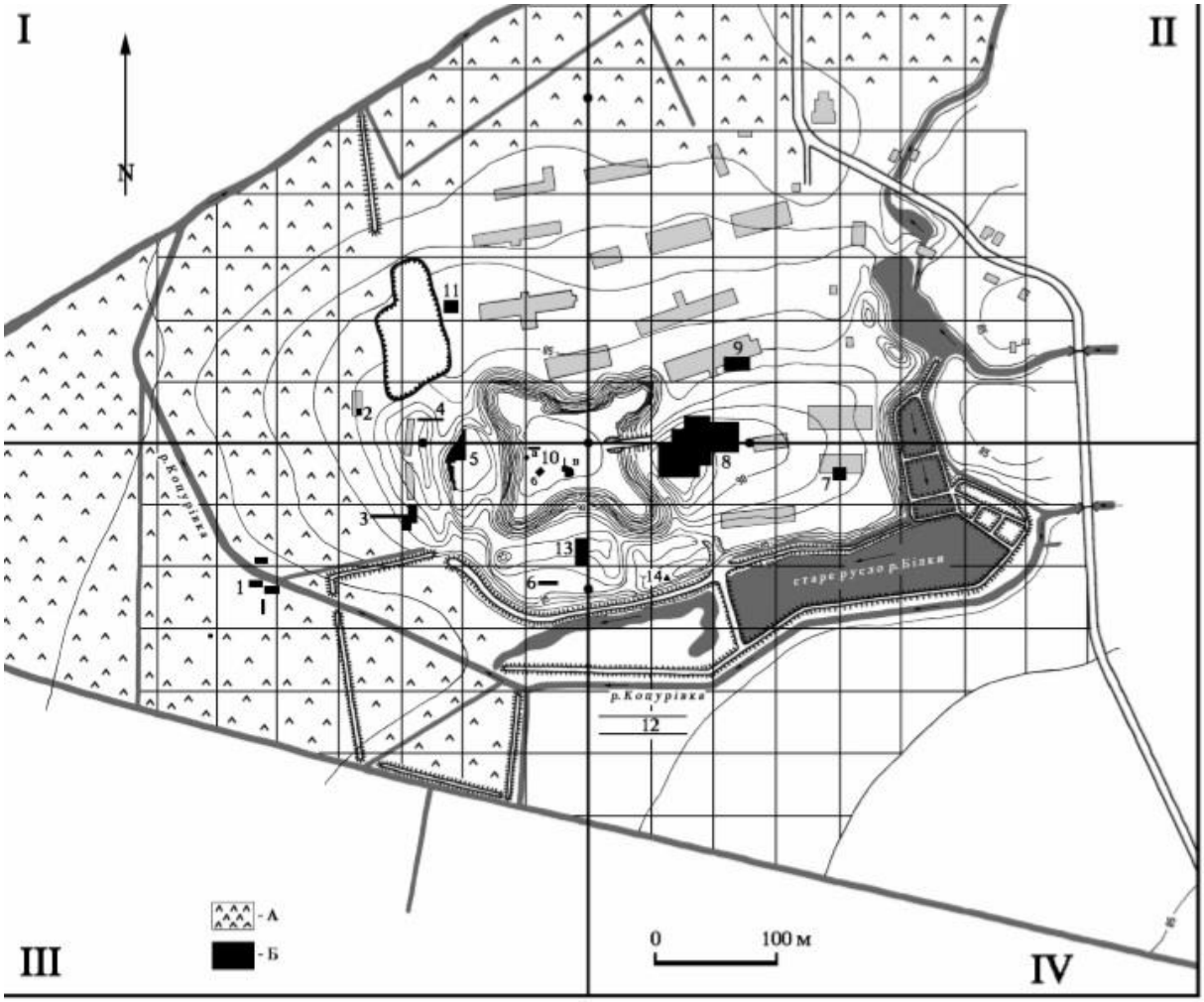

Ryc. 72. Plan Dźwinogrodu z oznaczeniem wykopów archeologicznych (Б) (za: Гупало 2012, rys. 2, 243).

Ryc. 73. Dźwinogród. Budowle monumentalne odkryte we wschodniej części okołu (za: Гупало 2010, rys. 6, 179): 1 – skupiska kamieni, 2 – rowy fundamentowe, 3 – kamienie, 4 – pochówki, 5 – rekonstrukcja budynków drewnianych.

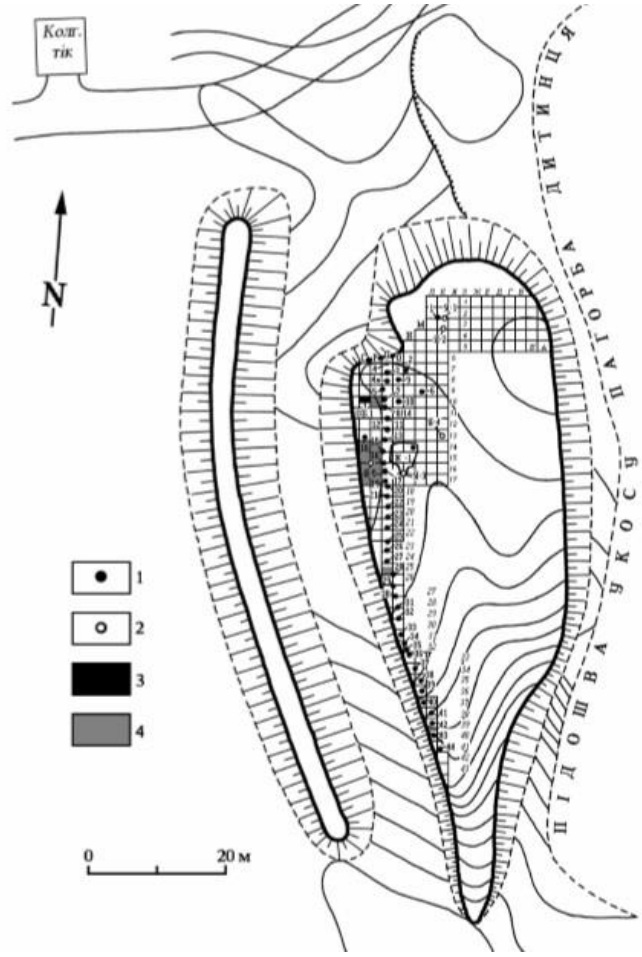

Ryc. 74. Dźwonigród, zachodnia partia okołu (za: Гупало 2009, rys. 1, 128): 1 – piec, 2 – jamy, 3 – obiekty zagłębione w podłoże, 4 – przegniłe drewno.

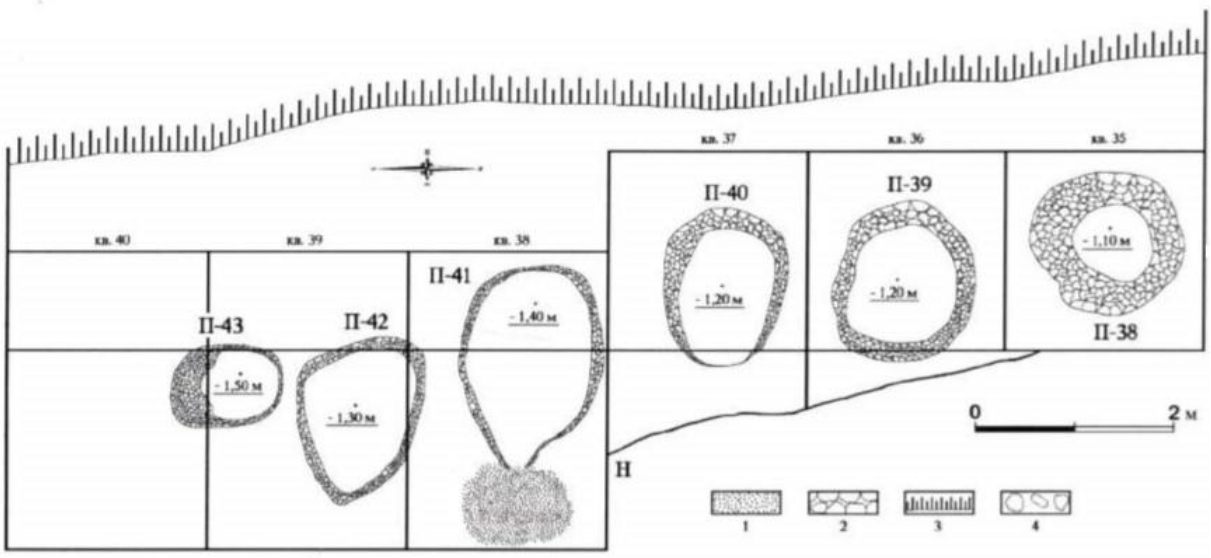

Ryc. 75. Rzut poziomu fragmentu wykopu V. Ters'kiego w zachodniej części okołu Dźwinogrodu z piecowiskami (numery 38-43 z 44 piecowisk odkrytych w tej części grodziska) (za: Гупало 2014, rys. 107, 248): 1 – węgle i popiół, 2 – rozwalisko pieca, 3 – załamanie rzeźby terenu, 4 – kamienie.

Ryc. 76. Pieczęć metropolity kijowskiego Konstantyna (1167-1182) znaleziona w Dźwinogrodzie w XIX w. (za: Гупало 2014, rys. 4, 41).

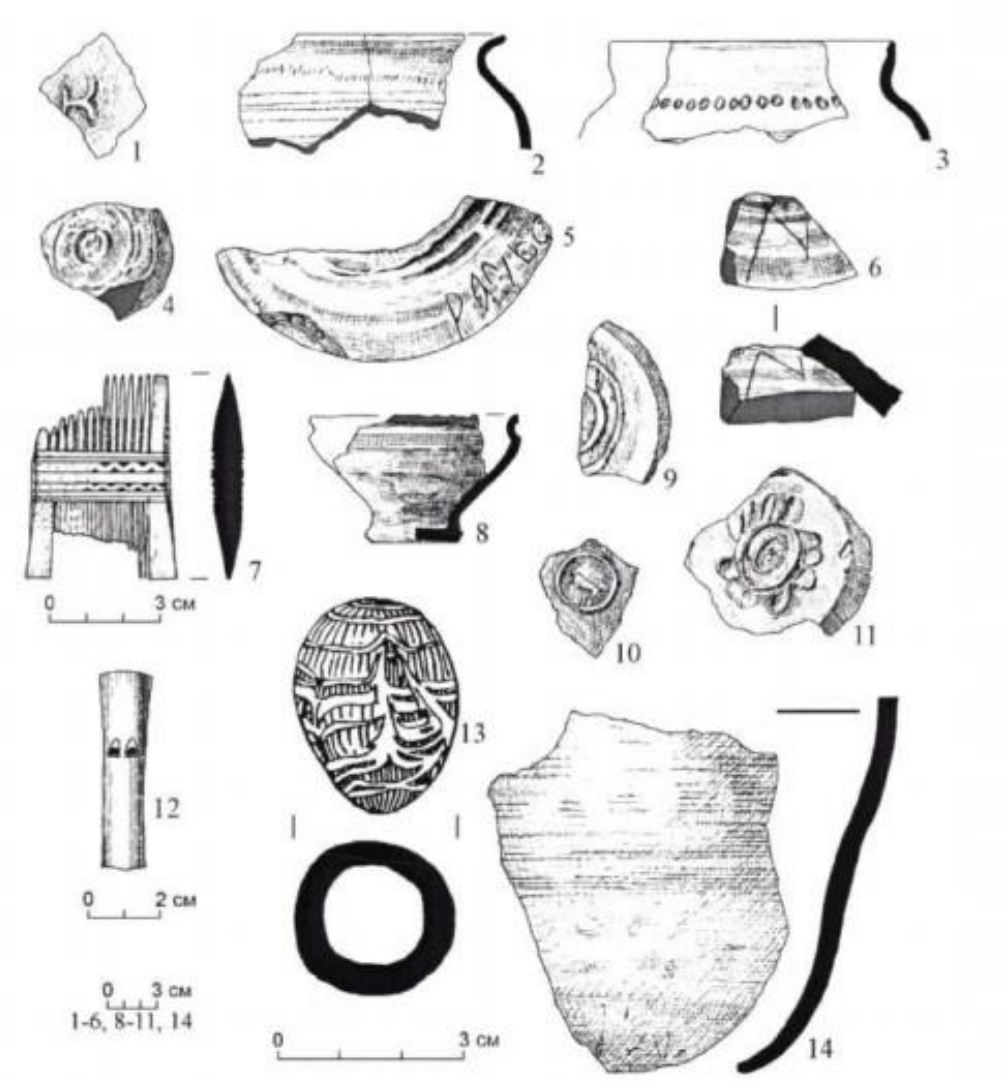

Ryc. 77. Zabytki ze wschodniej części okołu Dźwinogrodu pochodzące z jam, rowu oraz reliktów domostwa datowanego ceramiką przez O. Ratyča na 2. poł. XIII-XIV w. (1) (za: Гупало 2014, rys. 42, 154).

L: Hupało, Łosyk, Melnyk 1996, 291-296; Janusz 1918, 42-43; Liwoch 2003, 280-281; Swiesznikow, Hupało 1995, 175-182; 2011, 233-244; Берест 1998, 24-30; 2011, 186-187; Берест, Касюхнич 1998, 31-35; Гупало (Hupalo) 2010, 172-203; 2012, 239-253; 2014; 2018, 401-415; Михальчишин 1993, 36; Могитич, Ратич 1972; 389; 1973, 313-314; Пастернак 1978, 71; Раппопорт 1967; 25; 1982, 111-112; Ратич 1957, 22-23; 1967, 247; 1969, 334; 1970, 290; 1973, 87-94; Ратич, Терский-Шеломянцев (Шеломянцев-Терский) 1972, 333-334; 1974, 338; 1978, 86-89; Свешников 1983, 328; 1984, 352; 1985, 306; 1986, 306-307; 1987, 94-101; 1988, 335; 206-215; Томенчук 2004, 10, 14; Чорноус 1991, 98-101.

19. Gródek (latop. Городокъ, ukr. Городок, d. Gródek Jagielloński), rejon loco, obwód lwowski, Ukraina.

B: Pierwsze wzmianki źródłowe o Gródku pochodzą z XIII w. Gródek w ziemi halickiej pojawia się na kartach KHW w 1213 r., następnie źródło wspomina o nim w 1236 r. W XIV w. w Gródku powstać miał zamek. W 1389 r. prawa miejskie nadał Gródkowi Władysław Jagiełło.

C: Grodzisko położone jest na południowo-wschodnim skraju Płaskowyżu Tarnogrodzkiego, na nieznacznym podwyższeniu terenu, otoczonym wodami Wereszczycy (lewy dopływ Dniestru). Grodzisko zajmuje centralną część współczesnego miasta Horodok.

D: Gród składał się z dietinca (ok. 3 ha) i miasta okolnego (16 ha) rozciągającego się na południe od niego. Dietiniec i posad oddzielone były głęboką fosą.

E: Badania Gródka miały charakter ratowniczy – przeprowadzono je w 1985 r. Wykopaliskami kierowali O. Korčyns'kyj oraz V. Peterhyryč. Na terenie planowanej budowy założono 2 wykopy.

F.2: Wykop I wytyczono w rejonie współczesnej ul. Parkowej. Na głębokości 0,2-0,3 m odkryto spód glinianego pieca, który znajdował się najprawdopodobniej w obrębie domostwa w typie naziemnym. W wykopie zebrano duże ilości ceramiki XIII-1. poł. XIV w. oraz fragmenty amfor. Na głębokości 0,75-0,80 m uchwycono ślady starszego budynku o konstrukcji słupowej (poziom podłogi budowli znajdował się na głębokości 1,5 m) z piecem. Budowla była niemal kwadratowa w planie (wymiary 4x3,7 m) i orientowana względem stron świata. Wejście do budynku znajdowało się od wschodu. Wypełnisko obiektu tworzyła warstwa czarnoziemu przemieszanego z węglami drzewnymi i polepą. Ceramika z obiektu datowana była na XII-XIII w. Znaleziono dna naczyń ze znakami garncarskimi, ułamki amfor, przęślik z łupku, igłę kościaną, amulet z zęba drapieżnika, ornamentowaną kościaną oprawę noża, kamienne jajko oraz liczne fragmenty szklanych ozdób (ich skupisko znajdowało się blisko pieca). Wykop II założono 50 m na północ od pierwszego, na stożkowatym ostańcu o średnicy 15 m. Miąższość nawarstwień kulturowych w tym miejscu sięgała 1,5 m. W XVI-XVII w. na tym terenie istniał cmentarz. W wykopie odkryto piecowisko. Materiał zabytkowy z wykopu datowano na XII-XIV w.

G.1: Czas funkcjonowanie grodu określono na XII–1. poł. XIV w. (datowanie na podstawie materiału ceramicznego).

H: I. Mychal'čyšyn (1993, 15) wspominał o jeszcze jednym staroruskim grodzisku położonym na północnych rubieżach miasta.

I:

J:

K:

Ryc. 78. Struktura przestrzenna staroruskiego Gródka widoczna na tzw. mapie Miega z końca XVIII w. (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

Ryc. 79. Gródek na austriackiej mapie z 2. poł. XIX w. (źródło: http://mapire.eu/en/map/secondsurvey)

L: Lwóch 2003, 238-239, Корчинский, Петегирич 1987, 348, Котляр 1998, 237-238, Михальчишин 1993, 15; Ратич 1957, 21.

20. **Halicz (latop. Галичь, ukr. Галич), Kryłos, rejon halicki, obwód iwanofrankowski, Ukraina.**

B: Pierwszy raz nazwa miasta pojawia się w latopisach ruskich pod 1138 r.[388] (haliczanie w składzie wojsk Jaropełka), sam gród i jego władcę Władymirka Wołodariewicza wymienia się po raz pierwszy pod 1140 r. (1141 r.) w *Latopisie ipatijewskim* (стб 304). *Latopis ławrientijewski* (стб 311) te same informacje odnotowuje pod 1144 r. Halicz od lat 40. XII w. pełnił rolę stolicy ziemi halickiej, wyraźny wzrost jego znaczenia nastąpił za panowania Iwana (Berładnika) i Władymirka. W tym samym stuleciu gród stał się również siedzibą biskupstwa. Z okresu panowania Jarosława Ośmiomysła pochodzi niewiele wzmianek o samym mieście. Wiadomo, iż w 1164 r. Halicz nawiedzić miała wielka powódź – woda sięgać miała aż po tzw. Bykowe Bołoto, znane także z dokumentów z XV i XVI w. (Пастернак 1998, 22). W czasach rządów dynastii Romanowiczów Halicz nie pełnił już roli stolicy, choć nadal stanowił ważny ośrodek polityczny, religijny i handlowy. Halicz znajdował się na jednym z głównych szlaków handlowych średniowiecznej Europy wiodącym z Pragi do Kijowa i odgrywał ważną rolę w handlu solą. Podczas politycznych niepokojów okresowo Halicz przechodził pod panowanie węgierskie. Elementami przestrzeni grodowo-miejskiej Halicza, wspomnianymi w staroruskich źródłach, są m. in: Sobór Zaśnięcia NMP, cerkiew monastyru św. Jana (w 1189 r. w cerkwi tej pochowano Rościsława, syna Iwana Berładnika) i kopiec zwany Haliczową Mogiłą. Halicz, jako założenie obronne, posiadał także tzw. „bramę niemiecką" wymienioną w KHW pod 1235 r. Podobnie jak grodów ruskich, Halicz został najechany przez Mongołów. Znaczenie Halicza podupadło po 1241 r., choć jeszcze przez jakiś czas pozostawał znaczącym ośrodkiem religijnym – ok. 1303 r. powstała metropolia halicka z biskupem Nifontem na czele (Томенчук, Мельничук 2017, 54). Po zajęciu Rusi halickiej przez Polskę w 1340 r., w Haliczu wzniesiono zamek kazimierzowski, pełniący w późnym średniowieczu funkcję siedziby starosty. Prawa miejskie nadano nowemu Haliczowi (założonemu u podnóża zamku) w (lub przed) 1367 r. (kolejne dokumenty lokacyjne

388 W t. III *Archeologii USRR* (1975, 222) oraz w katalogu R. Liwocha (2003, 246) pierwszą wzmiankę o Haliczu datuje się na 1121 r., brak jednak odwołań do źródeł. Przy opisie wydarzeń z końca XI w. sól halicka pojawia się w *Pateryku Kijowsko-Pieczerskim* (*Pateryk...* 226-227). Nazwa Halicza (tronu halickiego) obecna jest też poddawanej w wątpliwość gramocie Iwana Berładnika z 1134 r. Według A. Majorova (2003, 253-263; 2004, 688-690) nie jest wykluczone, iż Halicz jako gród mógł funkcjonować już w końcu IX w. (gdy został wspomniany w kronice węgierskiego Anonima w związku z przeprawą Węgrów przez Karpaty).

pochodzą 1374 i 1429 r.)[389]. Również w 1367 r. cerkiew św. Pantelejmona została zmieniona w łaciński kościół św. Stanisława. W XVI w. kościół podupadł i w końcu stulecia został przekazany franciszkanom, którzy założyli tu klasztor i w 1611 r. wyremontowali świątynię. Za sprawą bulli papieskiej z 1375 r. w Haliczu powstała metropolia rzymskokatolicka (przeniesiona później do Lwowa). Jak wynika ze źródeł, Halicz nie był już wówczas grodem warownym i zagrażały mu ataki ze strony Litwy i Tatarów. W XIV-XVIII w. historia Halicza związana jest głównie z siedzibą metropolitów, biskupów i namiestników metropolitów prawosławnych i katolickich (rolę te dzielił Halicz z Lwowem).

C: Zespół grodowy Halicza położony jest nad Łukwą (w pobliżu ujścia rzeki do Dniestru). Na terenie kompleksu dawnego Halicza grodziska staroruskie znajdują się we wsiach Kryłos (dawny Halicz) i Pidhoroddja (podół Halicza), Ševčenkove, na skraju miasta współczesnego Halicz i w mniejszych przysiółkach[390]. Jądrem dawnego Halicza było grodzisko we wsi Kryłos położone na „Kryłoskiej Górze", którą od północy zamykają zbiegające się koryta Łukwy i niedużego Mozołowego Potoku. Skłony „Góry" są strome, zwłaszcza od strony potoku, gdzie teren wzniesienia kończy się urwiskami.

D: Według badaczy struktura średniowiecznego Halicza była niezwykle złożona. Największym i najważniejszym jej elementem było gród we wsi Kryłos (był to pierwotny, najstarszy ośrodek kompleksu grodowo-miejskiego zwanego Haliczem). Grodzisko zajmuje klinowate w planie wzniesienie między Łukwą i Mozołowym Potokiem. Rozplanowanie

389 Niektórzy badacze biorąc pod uwagę możliwą obecność Niemców w Haliczu (od nich swą nazwę wziąć miałaby „brama niemiecka") i wczesne sprowadzenie dominikanów do miasta (1238 r.) przypuszczają, iż prawo niemieckie dla wspólnoty łacińskiej mogło w Haliczu funkcjonować na długo przed przywilejem Władysława Opolczyka z 1374 r. (Скочиляс 2010, 68).

390 Podsumowując, wieloletni badacz dawnego Halicza, B. Tomenčuk (2008, 495), twierdzi, iż halicki stołeczny kompleks osadniczy tworzyło „blisko 9 odrębnych grodzisk". Wymienia on kolejno: grodzisko w Kryłosie, wsi Pitryči, 2 grodziska we wsi Ševčenkovo, „grodziska" w uroczyskach „Jurivs'ke" i „Voskresens'ke", ponadto tzw. Štepanivs'ke Horodyšče oraz wspomina o grodzisku „w pobliżu jaru Kamiennego" (uroczysko „Selišče", stanowisko niebadane). Do halickich grodzisk należy także zaliczyć grodzisko na Górze Zamkowej. Niewielkie „grodziska" uznawane przez B. Tomenčuka za części składowe kompleksu grodowego Halicza, którego centralnym ośrodkiem było grodzisko w Kryłosie nie były publikowane w zasadzie do 2008 r. Jednocześnie, w tej samej publikacji (Томенчук 2008, 226-227) badacz nie wyróżnił ich jako samodzielnych stanowisk w zestawieniu datowania grodzisk Przykarpacia. Część z wymienionych stanowisk do ukazania się kolejnych publikacji zawierających ich zdjęcia i plany, a także rysunki przekrojów wałów i fotografie (lub rysunki) materiału zabytkowego uznać można za stanowiska, do których odnosić należy z pewną dozą ostrożności. Zwłaszcza, iż ze starszych ustaleń L. Čačkovs'kiego i J. Chmelivs'kiego (1959, 15-17) w skład kompleksu obronnego dawnego Halicza wchodziły „grodziska": „Vorotys'ka", tzw. „Silec'ke horodyšče", grodzisko w Seliščach, grodzisko w Bryni, umocniony monastyr w Pitryczu oraz późniejsze założenia obronne na lewym brzegu Dniestru. Jak widać, hipotetyczne grodziska-części składowe Halicza są liczne, dlatego jako konkretne człony Halicza autorka postanowiła potraktować jedynie największe i najlepiej przebadane, posiadające własne obwody obronne elementy składowe kompleksu: Kryłos, grodziska w Ševčenkovem i założenie na Górze Zamkowej (które w perspektywie dziejopisarzy XII-XIV w. mogłyby zostać nazwane „Haliczem").

grodziska w różnych fazach różniło się od siebie. Za najstarszy człon kryłoskiego grodziska uchodzi tzw. Złoty Tok – trójkątne w planie założenie o wymiarach 150x200 m i powierzchni 1,3 ha położone na cyplu „Góry Kryłoskiej". Złoty Tok od strony dostępnej chroniony był wałem zachowanym do wysokości 1,5-2,3 m. W XII w. nie użytkowano już tych umocnień, gdyż powstać miała nowa linia obrony grodu, chroniąca obszar o przybliżonych wymiarach 550x450 m (otaczać miała ona tzw. część biskupią). Nowe umocnienia tworzyła podwójna linia ziemnych wałów (sięgających według badaczy do 8-9 m wysokości) oddzielonych rowami. Tzw. część biskupia i część książęca tworzyły dietiniec dawnego Halicza. W tzw. części książęcej znajdowała się kamienna cerkiew p. w. Zaśnięcia NMP. Część ta zajmowała 7 ha. Obszar między obwałowaniami dietinca a kolejnym, łukowatym wałem nazywany jest uroczyskiem „Kačkiv" i zajmuje 11 ha. Na jego terenie położona jest latopisowa Mogiła Halicza. Kolejny majdan ochraniała potrójna linia wałów i fos, za którą rozciągało się osadnictwo otwarte. W wałach poszczególnych członów kryłoskiego grodziska zlokalizowano przerwy, interpretowane jako wjazdy bramne. Całość umocnionego obszaru najstarszego grodu staroruskiego Halicza zajmować miał ok. 50 ha[391]. Na zachód od wzniesienia, które zajmował gród, po obu stronach Łukwy znajdowała się główna osada podgrodowa (posad), której obszar szacuje się na ok. 200 ha (teren ten zajmuje obecnie wieś Pidgoroddja), dookoła zaś, nad Łukwą, Łomnicą i Dniestrem znajdować miały się liczne osady oraz domniemane dwory bojarskie. W pobliżu ujścia Łukwy do Dniestru miała znajdować się przystań (*Археологія Україньскої*... 224).

E: Halicz już od XIX w. przyciągał uwagę uczonych i amatorów starożytności. Początkowo za dawny gród książęcy uważano obecne miasto Halicz. Ziemia halicka w 1. poł. XIX w. zainteresowała m. in. członków tzw. „Ruskiej Trójcy", historyków i krajoznawców - M. Šaškevyča, I. Vagylevyča i Â. Golovac'kiego. Szczególną uwagę na miasto Halicz zwrócił ten ostatni. W początku 2. poł. XIX w. jedną z pierwszych monografii poświęconych Rusi Halickiej wydał we Lwowie D. Zubryc'kyj. Mniej więcej w tym samym czasie swe prace poświęcone dawnemu Haliczowi zaczął publikować A. Petruszevicz, który zwrócił uwagę na elementy dawnej topografii grodu – latopisową Haliczową Mogiłę i poszczególne cerkwie. W 2. poł. XIX w. uwagę historyków i pionierów archeologii przyciągnął Kryłos. Badania na grodzisku prowadzili I. Szaraniewicz, A. Czołowski, T. Ziemięcki, i ks. L. Lavrec'kij, którzy odkryli szereg zabytków architektury monumentalnej Halicza. W 1883 r. T. Ziemięcki

391 W starszej literaturze powierzchnię umocnionej części dawnego Halicza (grodziska w Kryłosie) szacowano na 45 ha (Раппопорт 1967, 28).

rozkopał znajdującą się w Kryłosie tzw. Haliczową Mogiłę. Kurhan ponownie przekopał w 1911 J. Pełeński, a następnie w 1934 r. J. Pasternak, jednak żaden z badaczy nie natrafił na pochówek.

W 1882 r. ks. Ławreckij odkrył relikty murowanych budowli interpretowanych jako cerkwie Zbawiciela, Cyryla i Metodego oraz budowlę określoną jako tzw. Poligon. Badaczowi udało się w 1884 r. zlokalizować kolejne murowane cerkwie dawnego Halicza: cerkiew Zwiastowania (na terenie posadu), Zmartwychwstania na „Voskresens'kem", św. Eliasza oraz niezidentyfikowaną z wezwania świątynię. Dobrze zachowaną staroruską murowaną cerkiew p. w. św. Pantelejmona badał w początku XX w. J. Pełeński (Pełeński opisał też pięć wspomnianych murowanych cerkwi odkrytych przez Szaraniewicza i Ławreckiego w latach 1882-1884). Kolejni badacze pojawili się w Haliczu w latach 1921-1932. L. Čačkovs'kyj i J. Chmilevs'kyj przeprowadzili badania powierzchniowe w Haliczu i jego okolicach (badacze opisali i skartowali znajdujące się tu kurhany, cerkwie i pozostałości wałów), które zaowocowały pracą pt. „Knjažyj Halyč" (wyd. 1938). Jednym z najbardziej zasłużonych dla odkryć w dawnym Haliczu był archeolog J. Pasternak działający głównie w latach 30. i początku lat 40. XX w. Pasternaka w jego badaniach wspierał finansowo greckokatolicki metropolita A. Szeptycki. Pasternak prowadził wykopaliska na terenie miasta oraz badał dawne pochówki, w tym „Haliczową Mogiłę". W 1935 r. w uroczysku „Dubrova" Pasternak odkrył dwa pochówki węgierskie datowane na IX-X w. W 1936 r. odkrył pozostałości soboru p. w. Zaśnięcia NMP. Badania obiektu kontynuował w sezonach 1937 i 1939, aż w pełni odsłonięto fundamenty soboru. Podczas wykopalisk znaleziono kamienny monolityczny sarkofag, który Pasternak zinterpretował jako miejsce spoczynku Jarosława Ośmiomysła (którego uznał za budowniczego świątyni). W kolejnych latach wokół świątyni odkryto szereg późnośredniowiecznych pochówków przykrywających wcześniejszy cmentarz oraz staroruskie domostwa. Na terenie Złotego Toku (dietinca starego Halicza) Pasternak pracował w latach 1938-1939 (wykonał cięcie profilowe wału oraz badał fragmenty majdanu znajdując materiał zabytkowy z XII-XIII w.). Również na terenie Złotego Toku w latach 1940-1941 odkryto pozostałości budowli pałacowej. Na stanowisku „Monastyrišči jurkivs'ke" (uroczysko „Jurkivs'ke") badacz w 1941 r. odkrył ślady warsztatów obróbki metali kolorowych oraz pracowni szklarskiej i pieca garncarskiego. W 1944 r. ukazała się wieńcząca prace J. Pasternaka monografia „Staryj Halič". W epoce powojennej archeologii radzieckiej na terenie Halicza działali M. Karger i O. Ioannisjan (znani badacze architektury staroruskiej przeprowadzili badania weryfikacyjne odkrytych w XIX w. obiektów murowanych).

W 1955 r. M. Karger zbadał relikty funkcjonującej jeszcze w XVIII w. cerkwi p. w. Proroka Eliasza w Kryłosie (uroczysko „Prokaliev sad"), położonej na drugim brzegu potoku. Po kasacji istniejącego tam monastyru Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy świątynię rozebrano, a materiał budowlany wykorzystano wtórnie przy budowie rezydencji metropolity. W latach 80. XIX w. obiekt badali wykopaliskowo I. Szaraniewicz i L. Ławrecki. Z cerkwi zachowały się jedynie masywne (o szerokości sięgającej miejscami 4 m), złożone z otoczaków i okruchów wapienia fundamenty. Budowla wzniesiona została na planie centralnym – była to rotunda, do której od wschodu przylegała apsyda, od zachodu zaś prostokątny przedsionek. Długość całego założenia wynosiła 20,3 m, średnica 9,5 m. Zdaniem Kargera wszystkie człony świątyni były jednoczasowe. W trakcie badań budowli w XIX w. odkryto wiele kamiennych detali architektonicznych. W czasie wykopalisk Kargera w południowej części przedsionka odkryto płyty kamiennego sarkofagu. Do cerkwi przylegało niewielkie cmentarzysko. Według różnych autorów obiekt należy datować na 2. poł. XII lub 1. poł. XIII w. Wśród badaczy nie ma także zgodności co do pierwotnej funkcji świątyni (prawosławana cerkiew monastyczna, baptysterium katolickie?). W 1955 r. Karger odsłonił także pozostałości średniowiecznej budowli we wsi Poberežžja (uroczysko „Murovanka"), w okolicach Halicza. Budynek odsłonięty był częściowo w 1935 r. przez J. Pasternaka. Budowla w formie tetrakonchosu została zbadana dopiero w 1959 r. (stan reliktów znacznie się pogorszył od 1955 r.). Szerokość budowli na linii północ-południe i wschód-zachód mierzona od zewnętrznych krawędzi murów sięgała 22 m. Dolne partie fudamentów zbudowane były z otoczaków spojonych zaprawą wapienną, górne partie zawierały ciosy wapienne (ściany budowli się nie zachowały). Fundamenty wkopane były na 1,5 m w calec. W czasie badań Pasternaka znaleziono detale architektoniczne budowli. Według badaczy architektury halickiej, masywne fundamenty mogły wskazywać na obecność wyższej kondygnacji.

Regularne badania archeologiczne w Haliczu rozpoczęły się w 1969 r. za sprawą ekspedycji Insytututu Nauk Społecznych AN USSR oraz IFKM kierowanej przez V. Aulicha, która badaniami objęła kompleks grodziska w Kryłosie. Badania zespołu V. Aulicha trwały do 1989 r. W latach 1991-1996 r. na terenie Kryłosu pracowała Halicka Słowiańsko-Ruska Ekspedycja IA AN Ukrainy oraz IFMK kierowana przez V. Barana i B. Tomenčuka. W 1996 r. ekspedycja ta została główną instytucją badającą dawny Halicz. W 2000 r. utworzono Halicką Ekspedycję Archeologiczną Przykarpackiego Uniwersytetu Państwowego im. W. Stefanyka (na jej czele stanął B. Tomenčuk), która podjęła stałą współpracę z IFMK oraz IA AN Ukrainy. Oddziałem architektonicznym halickiej ekspedycji kierował Û. Lukoms'kyj.

Relikty architektury halickiej badał także O. Ioannisjan. Archeolodzy objęli swymi badaniami dietiniec, podół, okolice Halicza, nowe i znane już obiekty architektoniczne.

Pozostałości drewnianej cerkwi w Kryłosie (uroczysko „Carynka") badał w latach 1986-1990 Û. Lukoms'kyj. Budowla uległa spaleniu. Cerkiew posiadała trzy nawy zakończone apsydami (środkowa nawa była najdłuższa) i prostokątny przedsionek. Wymiary budowli – 18,9x14,65 m. Wewnątrz budowli odkryto dwa dołki posłupowe – ślady podpór podtrzymujących konstrukcję dachu. Fundamenty cerkwi złożone były z otoczaków zalanych gliną. Posadzkę świątyni stanowiły płyty wapienne i kwadratowe płytki ceramiczne, w tym także egzemplarze z zdobione reliefowym ornamentem roślinnym i zoomorficznym. Podczas badań natrafiono także na kilka pochówków, w tym trzy kamienne sarkofagi. Wokół świątyni rozciągało się cmentarzysko (wyeksplorowano ok. 180 pochówków). Cerkiew datowano na XII w. Autor badań identyfikował ją z cerkwią monastyczną należącą do monastyru św. Jana, wspomnianego w źródłach pod 1189 r. W miejscu spalonej świątyni drewnianej w 1. poł XIII w. rozpoczęto nigdy nie ukończona budowę cerkwi kamiennej. Cmentarzysko funkcjonowało do czasów nowożytnych (postawiono tu także niewielką kaplicę). W latach 1990-1992 Û. Lukoms'kyj kontynuował wykopaliska w uroczysku „Carynka". Kamienna cerkiew miała ok. 20 m długości i 14,8 szerokości. Budowla posiadała 3 nawy i 3 apsydy wschodnie, przy czym nawa środkowa była najbardziej wysunięta na wschód. Fundamenty cerkwi spoczywały na bazie z wbitych podłoże kołków drewnianych i na warstwie kory. Na takim podłożu ułożono otoczaki spojone gliną (w dolnych partiach) lub zaprawą wapienno-piaskową. Fundamenty cerkwi nie zostały dokończone, nie zanotowano śladów podpór. Według autora badań, budowa cerkwi mogła zostać wstrzymana przez najazd mongolski w 1241 r.

Pod koniec lat 80. XX w. Û. Lukoms'kyj badał pozostałości drewnianej cerkwi położonej w uroczysku „Cerkvys'ka" (w pobliżu przysiółka Četverky), na lewym brzegu Łukwy. Świątynia znana była już I. Szaraniewiczowi i L. Ławreckiemu, jednak nie odsłonili oni jej w całości. Relikty drewnianej budowli zalegały poniżej poziomu budowlanego wzniesionej w tym samym miejscu kamiennej cerkwi (lub kościoła) p. w. Zwiastowania (wezwanie świątyni odtworzono na podstawie wiadomości od miejscowej ludności oraz wzmianki z XV-wiecznego dokumentu). Budowla przedstawiała proste, dwudzielne założenie (nawa główna wraz z prostokątnym prezbiterium). Wymiary nawy – 7,4x7,1 m, wymiary prezbiterium – 4,16x4 m. Drewniana cerkiew wzniesiona została ok. poł. XII w., a gdy uległa spaleniu, na jej miejscu powstała świątynia murowana. Nowa cerkiew posiadała prostokątną nawę i część ołtarzową w formie prostokąta zakończonego apsydą. Długość założenia

wynosiła 22, 75 m, szerokość 11 m. Część ołtarzowa była wyraźnie oddzielona od nawy rowem fundamentowym. Fundamenty budynku składały się z otoczaków zalanych zaprawą wapienną z domieszką piasku. Fundamenty nawy posiadały występy, prawdopodobnie pozostałości pilastrów. We wschodniej części budowli odkryto osobny prostokątny w planie odcinek fundamentu (bazę ambony?). W górnej części fundamentów uchwycono kamienny wątek *opus spicatum*. W cerkwi zachował się *in situ* fragment oryginalnej posadzki z wzorem geometrycznym ułożonym z płytek ceramicznych. W trakcie wykopalisk znaleziono także fragment kamiennego sarkofagu, fragmenty szkieł okiennych (witraży?), fragmenty detali architektonicznych i kąski miedzi, pochodzącej najprawdopodobniej z pokrywy dachowej. Cerkwi towarzyszyło cmentarzysko, którego niewielki fragment badany był przez B. Tomenčuka w latach 1992-1993. Nietypowy plan, technika budowlana i znaleziska kolorowych szkieł okiennych skłoniły badaczy do powiązania świątyni ze środowiskiem łacińskim. Chronologię budowli określa się na 2. poł. XII lub pocz. XIII w.

Kolejne badania weryfikacyjne przeprowadził Û. Lukoms'kyj w 1982-1984 r. na północ od Kryłosu, na drugim brzegu Łukwy, we wsi Załukwa (uroczysko „Kyrylivka")[392], gdzie w latach 1882-1885 L. Ławrecki, I. Szaraniewicz wespół z architektem J. Zachariewiczem badali relikty tzw. cyrylowej cerkwi. Budowla należała do typu świątyń o czterech podporach kopuły. Plan cerkwi wyróżniały wydłużone w kierunku wnętrza cerkwi połączenia apsyd, co wysmuklało całą budowlę. Wymiary budowli (jej fundamentów) wynosiły 15,15x20,2 m. Dolne partie fundamentów składały się z nieobrobionych kamieni rzecznych spojonych gliną, w górnych partiach fundamentów odkryto okruchy wapienia. Przy wewnętrznej krawędzi rowu fundamentowego, na odcinku między apsydą centralną i południową, znaleziono pochówek z okresu funkcjonowania świątyni. Pod głową i stopami zmarłego ułożono płaskie kamienie. Na podstawie planu oraz analizy techniki budowlanej świątynię wydatowano na 1. poł. XIII w. Przypuszczalnie była to cerkiew klasztorna, na co wskazywać miały cechy odkrytego w niej pochówku.

Na polu między Załukwą a Ševčenkovem, w uroczysku „Karpiv Gaj", I. Szaraniewicz wraz L. Ławreckim odkryli w 1882 r. pozostałości kolejnej budowli na planie centralnym, zwanej w literaturze „poligonem". Obiekt ponownie odsłonił w 1979 r. O. Ioannisjan.

392 Według danych z katalogu P. Rappoporta (1982, 110-111, rys. 29, 109) cerkiew św. Cyryla została odkryta w uroczysku „Nad Borsščovom" („Pid Dubrovoju"), zwanym „Kyrylivka" na prawym brzegu Łomnicy.

Ustalono, iż „poligon" był najprawdopodobniej tetrakonchosem. Szerokość budynku mierzona po linii wschód-zachód wynosiła 14,9 m, zaś po linii północ-południe 14,4 m. Fundament budynku składał się z głównie kamieni rzecznych spojonych zaprawą wapienną, miejscami jednak przeważały ułamki wapienia bez spoiwa. Rowy fundamentowe wkopane były w lessowe podłoże. Najgłębiej sięgał fundament najszerszej „apsydy" zachodniej (do 2,3 m). Szerokość fundamentów wynosiła średnio 1 m. Podczas wykopalisk znaleziono fragmenty kamieniarki w stylu romańskim oraz szkliwione płytki posadzkowe, w tym okazy zdobione ornamentem reliefowym analogiczne do płytek z Wasiliewa. Na podstawie zróżnicowania budulca fundamentów oraz zniszczeń obiektu wywnioskowano, iż jeszcze w średniowieczu budynek był zniszczony i naprawiany. Przy budynku odkryto fragment kamiennej misy (chrzcielnicy?) i pochówki, co świadczyć mogło o jej sakralnej funkcji. Świątynia była najprawdopodobniej jednokondygnacyjna, ze względu na stosunkowo wąskie fundamenty. Zabytek datowany jest na połowę lub 2. poł. XII w.

W uroczysku „Cvintarys'ka" w pobliżu Załukwy w 1884 r. relikty nieznanej z nazwy cerkwi badali I. Szaraniewicz i L. Ławrecki. Sto lat później badania weryfikacyjne zabytku przeprowadził O. Ioannisjan. Wschodnia partia obiektu nie została odsłonięta, gdyż znajdowała się pod szosą łącząca Halicz z Kałuszem. Szerokość budowli wynosiła 12 m. Przypuszczać można, iż świątynia reprezentowała cerkiew typ cerkwi krzyżowo-kopułowej o czterech podporach oraz trzech apsydach wschodnich (północny fundament wyraźnie zagina się łukowato w swej części wschodniej). Fundamenty prostokątnego przedsionka zalegały niżej, niż fundamenty głównego korpusu cerkwi, co świadczyć może, iż został dobudowany do cerkwi w innym czasie. Fundamenty cerkwi miały 1,5 m szerokości i 1,3 m głębokości od poziomu odkrycia (przecinały warstwę kulturową). Złożone były z otoczaków i ułamków wapienia, odkryto także fragmenty tynku z malowidłami, fragmenty kamiennych płytek posadzkowych i bloków kamiennych. Znaleziony podczas badań weryfikacyjnych blok w formie wycinka koła wskazywać miał, iż podpory były prawdopodobnie kolumnami. Podczas badań w XIX i XX w. znaleziono także kamienne detale architektoniczne. Na wschód od cerkwi rozciągało się cmentarzysko, które najprawdopodobniej dało nazwę uroczysku. Na terenie cmentarzyska w XIX w. znaleziono zniszczony kamienny sarkofag. Nekropolę badał w latach 1991-1992 B. Tomenčuk. Badacze architektury halickiej, na postawie analogii do halickiego soboru oraz murowanej cerkwi z Dźwinogrodu, datują budowlę na 2. poł. XII w.

Grodzisko w Kryłosie badane było regularnie od 1969 r. przez ekspedycję Instytutu Nauk Społecznych AN USRR i IFKM pod kierunkiem V. Aulicha. W pierwszym sezonie

badawczym prace prowadzono na terenie dietinca grodziska oraz uroczyska „Jurkivs'ke" (badania sondażowe). Łącznie odsłonięto ok. 900 m² powierzchni. Na terenie kryłoskiego grodziska grubość nawarstwień kulturowych wynosiła 1-1,2 m. Wyeksplorowano dwa domostwa w typie półziemiankowym (wymiary 4x4,1 i 3x3,3 m) i częściowo jedną ziemiankę, 5 jam gospodarczych, 12 piecowisk (słabo zachowane pozostałości pieców naziemnych, w tym jednego wytwórczego) oraz relikty budowli murowanej z okresu „późnofeudalnego". Materiał zabytkowy z wykopalisk pochodził z XI-XIII w.

W sezonie badawczym 1970 badano obszar położony na północny-wschód i północny-zachód od soboru Zaśnięcia NMP, głównie teren uroczyska „Bazar". Ogółem przebadano ok. 1200 m² powierzchni. Miąższość nawarstwień kulturowych w wykopach wahała się w granicach 1-1,5 m. Odkryto pozostałości pięciu chat, ślady 12 pieców lub palenisk, kilka jam, dwa pochówki szkieletowe oraz fragmenty późnośredniowiecznego bruku. Odkryte na kryłoskim grodzisku domostwa były półziemiankami. Pierwsza z chat była kwadratowa w planie (4,5x4,5 m) i orientowana według stron świata, a odkryta została na głębokości 1 m od poziomu powierzchni. Wyróżniono dwa etapy użytkowania domostwa rozdzielone śladami pożaru. Warstewka węgli przysypana została warstwą gliny. W pierwszej i drugiej fazie domostwo wyposażone było w kamienne piece. Druga półziemianka (wymiary 4,5x4,8 m) również była orientowana według stron świata. W jej obrębie również odkryto rozwalisko kamiennego pieca. Pozostałe półziemianki były nieco mniejsze: trzecia chata posiadała wymiary 3,4x3,6 m, czwarta 3,5x3,5 m, piątą natomiast przebadano jedynie częściowo (jej szerokość wynosiła 4,5 m). Wszystkie domostwa datowano ułamkami ceramiki naczyniowej na okres IX-XI w. Prócz ceramiki, podczas badań znaleziono staroruskie zabytki metalowe, szklane oraz fragment ołowianej pieczęci.

W 1971 r. ekspedycja V. Aulicha kontynuowała wykopaliska grodziska w Kryłosie. Prace prowadzono na dwóch odcinkach: w uroczysku „Bazar", położonym na północny-wschód od soboru, oraz w uroczysku „Vynnicja", przylegającym od zachodu do Złotego Toku. Łącznie odsłonięto 500 m² powierzchni. Grubość nawarstwień kulturowych w wykopie w uroczysku „Bazar" sięgała 1,2 m (nawarstwienia zawierały niemal wyłącznie materiały X-XIII w.), natomiast na terenie „Vynnicji" 2,5 m. Na „Bazarze" odkryto dwa domostwa w typie półziemiankowym i jamę gospodarczą. Kontury pierwszego budynku uchwycono w zachodniej partii wykopu na głębokości 0,7-0,85 m (z budowli zachowała się warstwa gliny grubości 10-20 cm, którą ogacono ściany). Wymiary orientowanej według stron świata budowli wynosiły 3,4x3,6 m. Spąg obiektu znajdował się na głębokości ok. 0,6-0,7 m od

poziomu odkrycia. Zidentyfikowano negatywy belek (możliwe ślady konstrukcji zrębowej). Północna ściana obiektu została naruszona przez późniejszy pochówek konia. W obrębie chaty, w jej południowo-zachodnim narożniku, odkryto pozostałości kamiennego, nieznacznie wkopanego w podłoże, pieca prostokątnej formy (wymiary 1,19x1,28 m). Na podstawie materiału ceramicznego domostwo wydatowano na IX-X w. W odległości 16 m na wschód od obiektu, odkryto relikty drugiej chaty. Kontury obiektu uchwycono na głębokości 1,17 m. Budynek był kwadratowy w planie (3x3 m). W obrębie półziemianki, w pobliżu jej ścianek odkryto 12 niewielkich dołków posłupowych. Przestrzeń między dołkami a ściankami domostwa zapełniona była gliną. W południowo-wschodnim narożniku budynku znajdował się prostokątny kamienny piec (0,96x1,24 m). Obiekt datowano na X-XI w. Odkryta na stanowisku owalna w planie jama (1,9x1,7 m) miała 1,4 m głębokości (odkryto ją na głębokości 0,92 m) i zawierała materiał zabytkowy z XII-XIII w. W uroczysku „Vynnicja" prześledzono dalszy przebieg wału otaczającego dietiniec (wał miał zostać zniwelowany w późnym średniowieczu). Na badanym odcinku zebrano dużo „późnofeudalnej" ceramiki i wyrobów żelaznych. U podstawy wału, po jego stronie wewnętrznej, odkryto 8 pieców („produkcyjnych"). Materiał ceramiczny z obiektów pochodził z XII-XIII w.

W 1972 r. ekspedycja IFMK kontynuowała badania grodziska w Kryłosie. Na terenie Złotego Toku oraz na wschodnim zboczu kryłoskiej terasy przebadano łącznie około 520 m². W północnej partii Złotego Toku grubość nawarstwień kulturowych wynosiła około 2 m. Pod „późnymi" materiałami górnego horyzontu, znajdował się horyzont staroruski (XII-XIII w.). W dolnej partii horyzontu staroruskiego odkryto pozostałości spalonych budynków naziemnych. Choć, jak twierdzili badacze, w XII w. teren Złotego Toku został zniwelowany do poziomu calca, archeologom udało się uchwycić fragment warstwy kulturowej z ceramiką VIII-IX w. i śladami paleniska, znajdujący się pod sztuczną warstwą wyrównawczą z gliny. W południowej partii wykopu odkryto dwa wkopane w lessowe podłoże owalne w planie piece z XII-XIII w. o wymiarach 1,3-1,35x1,6-1,8 m. Podczas badań terasy, na terenie plateu znajdującego się 7-10 m poniżej dietinca (Złotego Toku) odkryto ślady dawnego wału i rowu, zniwelowanych w czasach w czasach nowożytnych. W wypełnisku rowu znaleziono złoty medalion ze stylizowanym przedstawieniem ptaków.

W 1973 r. badano zachodnią część dietinca grodziska w Kryłosie. W wykopie o powierzchni 320 m² odkryto szereg różnoczasowych obiektów (datowanych od wczesnej epoki żelaza po późne średniowiecze). W centralnej części wykopu odkryto ślady domostwa (wymiary 4x4,2 m) o konstrukcji słupowej. Budynek był orientowany według stron świata. W

północno-zachodnim narożniku znajdował się kamienny piec. Budynek datowano na X-XI w. Południowo-zachodni róg wykopu przecinał wewnętrzny skłon wału dietinca. W nasypie wału odkryto kilka pieców. Nasyp przykrywał nawarstwienia X-XI w. (ustalono więc, iż wał wzniesiono nie wcześniej niż w końcu XI w.). Badaniami objęto także fragment posadu Halicza (uroczysko „Cerkvyšče"). Założono tu wykop o wymiarach 8x20 m, w którym odkryto ślady 3 glinianych pieców, prawdopodobnie znajdujących się w obrębie naziemnych domostw. W wykopie znaleziono duże ilości żelaznego żużlu oraz ceramiki XII-XIII w. W tym samym sezonie przeprowadzono także nadzór nad restauracją reliktów soboru p.w. Zaśnięcia Bogurodzicy.

W 1974 r. prowadzono badania przy południowej ścianie soboru. W 1976 r. założono wykop przy soborze, w nawiązaniu do badań z sezonu 1974. W wykopie o powierzchni 132 m² odkryto nieznaną dotąd partię fundamentów murowanych zabudowań (monastyru funkcjonującego w Kryłosie do pocz. XX w.). W wykopie znaleziono przede wszystkim późnośredniowieczną i nowożytną ceramikę. Materiały staroruskie zalegały w najniższych warstwach (miąższość nawarstwień kulturowych w wykopie sięgała 1,3-1,4 m). Wśród kilku odkrytych jam, tylko jedna datowana była na wczesne średniowiecze. Był to obiekt w kształcie nieregularnego czworokąta o wymiarach 3,6x2 m i głębokości 1 m. W wypełnisku obiektu znaleziono ceramikę naczyniową z XII-XIII w., szklany paciorek oraz brązowy pierścionek. Uznano, iż obiekt pochodzi z okresu przed budową soboru. Drugi wykop założono w rejonie tzw. „Łysej Góry" w uroczysku „Sad", na terenie plateau nad doliną Łukwy (w rejonie drugiej linii wałów grodziska). Założono 3 transzeje (w odległości 8-10 m od siebie) przecinające terasę z zachodu na wschód. Odkryto tu pozostałości wału. W transzejach i nasypie wału znaleziono sporo ceramiki XII-XIII w. Wśród materiału zabytkowego znajdowały się fragmenty płytek ceramicznych z polewą. Ślady kolejnego wału zlokalizowano 15 m niżej.

Badania na terasie nad doliną Łukwy kontynuowano w 1977 r. W poszukiwaniu budowli monumentalnej, z której pochodzić mogły znalezione rok wcześniej glazurowane płytki, założono wykop o powierzchni blisko 350 m². Miąższość nawarstwień kulturowych w wykopie sięgała 1-1,2 m. Materiał staroruski (głównie z XII-XIII w.) przeważał ilościowo od głębokości 0,4-0,6 m. Do najstarszego okresu użytkowania tego terenu zaliczono relikty dwóch domostw oraz jamy datowane ceramiką na XI w. (prócz nich w wykopie odkryto także zabytki kultury holihradziej). Na głębokości 0,7 m uchwycono zarys czworokątnego (4,3x4,4 m) domostwa z XIII w. W południowo-wschodnim rogu półziemianki odsłonięto relikty

kamiennego pieca (wymiary rozwaliska 1,6x1,7 m). Kolejne, najprawdopodobniej czworokątne domostwo, datowane na XI w., wyeksplorowano częściowo. Na skłonach wąwozu odcinającego cyplowaty fragment terasy zebrano materiał XII-XIII w. (badacze uznali, iż w czasach staroruskich mieszkańcy grodu traktowali wąwóz jako miejsce składowania odpadków). Podczas badań natrafiono również na pozbawione wyposażenia pochówki (możliwe, iż była to część cmentarzyska datowanego przez M. Kargera na XIV w.).

W 1978 r. wykopaliska w Kryłosie prowadzono na terenie uroczyska „Stare pałace", 150 m na południowy-zachód od reliktów soboru, w pobliżu wałów. Przebadano łącznie obszar o powierzchni 600 m². Górne nawarstwienia kulturowe z materiałem XVII-XIX w. odniesiono do okresu funkcjonowania w tym miejscu dworu metropolity (budynek rozebrano w XIX w.). Relikty budowli przedstawiały fundamenty z XVII-wiecznej cegły i wapiennych spoliów (kamienne bloki i detale architektoniczne pochodziły najprawdopodobniej ze staroruskich budynków). W północnej partii wykopu natrafiono na dwa naruszone pochówki bez wyposażenia (odniesiono je do czasów pomongolskich). Dolne warstwy wykopu przedstawiały horyzont staroruski. Zanotowano w nim ok. 40 jam różnych rozmiarów i przeznaczenia oraz 2 piecowiska. Materiał zabytkowy z obiektów reprezentowała głównie ceramika XII-XIII w. i nieliczne fragmenty starszych naczyń (XI i VII-IX w.). Znaleziono sporo fragmentów amfor. Prócz ceramiki naczyniowej, w wykopie natrafiono także na podkówki obuwia, ostrogi, grociki strzał, klucze, szklane ozdoby i fragmenty ozdób brązowych.

W sezonie 1979 kontynuowano badania obszaru rezydencji metropolity. Stwierdzono, iż fundamenty dworu, wkopane na głębokość ok. 1 m, częściowo nachodziły na wewnętrzny skłon wału drugiej linii obrony grodziska. Nasyp wału spoczywał na warstwie zawierającej ceramikę XI w. Ogólna głębokość zalegania nawarstwień kulturowych na badanym odcinku sięgała 2,2 m. W tym samym roku otworzono również wykop o powierzchni 300 m² w uroczysku „Nad Poharyščem". Miąższość nawarstwień kulturowych na odcinku wahała się w granicach 0,8-1,4 m. W stosunkowo słabo nasyconych materiałem zabytkowym warstwach przeważała ceramika XII-XIII w. Wystąpiły również materiały z wczesnej epoki żelaza. Znaleziono kilka skupisk ułamków amfor oraz kilka jam gospodarczych. W jednym z obiektów znaleziono ok. 30 fragmentów płytek bez polewy z ornamentem reliefowym. W wykopie uchwycono ślady domostwa półziemiankowego (wymiary 3,8x4,4 m) z piecem kamiennym. Odkryto kilka dołków posłupowych naziemnej części budynku. Na poziomie podłogi domostwa oraz w rozwalisku pieca wystąpiła ceramika XI w.

W 1980 r. ekspedycja V. Aulicha kontynuowała badania w uroczyskach „Stare pałace" i „Sobór" oraz na terenie działki przy ul. Daniela Halickiego 11. Przebadano łącznie około 370 m² powierzchni. Dokończono badania drugiej linii umocnień kryłoskiego grodziska. Ustalono, iż pod nasypem wału, na głębokości 1,5 m, zalega warstwa przepalonej ziemi z węglami i dużą ilością kamieni rzecznych. Warstwę tę uznano za pozostałości starszych umocnień. Poniżej znajdował się kopalny humus i warstwa kulturowa z epoki żelaza. W uroczysku „Sobór" odkryto relikty półziemianki z X-XI w. W ogrodzie działki nr 11 natrafiono na 2 półziemianki z X-XI w. i dwa domostwa z XII-XIII w., również zagłębione w podłoże. Wszystkie odkryte na tym odcinku domostwa były czworokątne, orientowane według stron świata, a ich powierzchnia wahała się w granicach 11-15 m².

W 1981 r. ekspedycja Instytutu Nauk Społecznych AN USRR i IFMK kontynuowała badania działki nr 11 przy ul. Daniela Halickiego w Kryłosie. Na północnym krańcu grodziska odsłonięto powierzchnię 260 m². W wykopie odkryto 2 zagłębione w grunt domostwa (wymiary 3,6x3 i 4,8x4,8 m) z piecami kamiennymi, datowane na X-XI w. oraz 14 mniejszych obiektów. Wśród obiektów i jam wyróżniało się zagłębione w podłoże, spalone pomieszczenie o wymiarach 2-1,8 m, uważane za skład jubilera – znaleziono w nim ceramikę XII-XIII w., ponad 150 tygielków (niektóre ze śladami patyny brązu), 8 matryc brązowych do wytwarzania aplikacji odzieży, fragmenty wyrobów brązowych (blaszek, sprzączek, okuć ksiąg, kadzielnic, enkolpionów in.), brązowe i kamienne ikonki oraz fragmenty przedmiotów żelaznych. Na dnie obiektu znaleziono fragmenty spalonej tkaniny (worka?). W tym samym sezonie badano również relikty cerkwi p.w. św. św. Cyryla i Metodego w uroczysku „Pid dubrovoju" (in. „Kyrylivka") we wsi Załukwa. Założono tam transzeję o wymiarach 35x0,5 m przecinającą budowlę od pilastru północno-zachodniego narożnika po południową ścianę apsydy. Ustalono, iż fundamenty świątyni złożone były z dużych nieobrobionych kamieni, w górnych partiach mocno spojonych zaprawą wapienną z domieszką pyłu ceglanego. Fundamenty wkopane były w lessowe podłoże na głębokość 1,1-1,2 m zaś głębokość punktowych fundamentów filarów sięgała aż 2 m.

Wykopaliska na krańcu kryłoskiego cypla oraz w uroczysku „Pid dubrovoju" kontynuowano w sezonie badawczym 1982 r. Przy ul. Daniela Halickiego 11 odsłonięto 400 m² powierzchni grodziska. Odkryto pozostałości dwóch chat w typie półziemiankowym oraz 7 jam z okresu staroruskiego. Pierwsze domostwo było niemal kwadratowe w planie (wymiary 3,3x3 m) i orientowane według stron świata. Relikty budowli zagłębione były w calcu do głębokości 0,6-0,7 m. W zachodnim narożniku chaty odkryto pozostałości

kamiennego pieca (wymiary rozwaliska 1,6x1,3 m). Budynek wydatowano na podstawie ceramiki na X-XI w. Drugie domostwo, również orientowane według stron świata, było podobnych rozmiarów (3,2x 3m). Dno obiektu sięgało łupkowego podłoża, poniżej poziomu calca. Pozostałości owalnego glinianego pieca (przybliżone wymiary 1x1 m) odkryto w północnym narożniku chaty. W pobliżu pieca odkryto także stopnie wejścia do domostwa. Samo wejście miało 1 m szerokości. Obiekt datowano na XII-XIII w. W pobliżu domostwa odkryto fragment złotego kolczyka typu kijowskiego z ażurowymi kulkami. Podczas badań weryfikacyjnych cerkwi św. Cyryla odsłonięto jej ścianę zachodnią, południową oraz południową apsydę. Zbadano konstrukcję fundamentów, skład zaprawy oraz uściślono plan obiektu nakreślony podczas wykopalisk I. Szaraniewicza przeprowadzonych w 1882 r.

W 1983 r. wykopaliska prowadzono na północnym, klinowatym krańcu grodziska („Na strel'ke", gdzie odsłonięto 144 m²) oraz na terenie uroczyska „Sad" (przebadano 80 m²). Wykop na terenie „Sadu" założono między wykopem z 1977 r. a wałem grodziska. Odsłonięto fragment domostwa datowany ceramiką na XII-XIII w. oraz kilka jam gospodarczych. W wykopie, prócz ceramiki staroruskiej, znaleziono ułamki amfor i uszkodzone lub starte szkliwione płytki ceramiczne (płytki znaleziono także w jednej z jam). Uznano, iż płytki posadzkowe mogły znaleźć się tu w czasie remontu położonej gdzieś w pobliżu badanego obszaru budowli monumentalnej.

W 1984 r. ekspedycja V. Aulicha kontynuowała wykopaliska w centralnej części uroczyska „Sad", na południowy-zachód od budynku soboru z XVII w. Wykop o wymiarach 8x24 m dowiązano do wykopu z roku poprzedniego. Południowy koniec wykopu przylegał do wewnętrznego skłonu nasypu wału. Stwierdzono, iż pierwotnie badany obszar obniżał się ku południowemu-zachodowi. Teren ten później wyrównano (warstwy staroruskie zalegały na głębokości ok. 0,8-1 m pod nasypem z czarnoziemu). W trakcie badań odkryto 6 jam gospodarczych. W materiale zabytkowym z wykopu przeważała ceramika XIII w. Niewielką ilość materiału z X-XI w. znaleziono jedynie w południowej partii wykopu. Znaleziono również fragment brązowego enkolpionu, trzy żelazne ostrogi oraz kawałki szkliwionych płytek ceramicznych. W dużej owalnej jamie (wymiary - 2,6x4,9 m, głębokość - 1,9 m) prócz ceramiki XIII w. znaleziono głowicę brązowej buławy. Poza jamami, w wykopie zlokalizowano także 2 zalegające jedno nad drugim owalne piecowiska. W południowej części wykopu uchwycono fragment zagłębionego domostwa, w obrębie którego znaleziono kamienie żarnowe i 2 całe naczynia z XIII w.

Sobór p. w. Zaśnięcia NMP (in. Uspienski), znajdujący się na kryłoskim grodzisku, wzmiankowany był w źródłach od 1187 r. po XIV w. (pozostałości świątyni badał w latach 1936-1939 J. Pasternak). Na relikty soboru natrafiono podczas badań sondażowych na nowożytnej (XVI-XIX w.) nekropoli w pobliżu XVI-wiecznej cerkwi o tym samym wezwaniu. Budowlę badano także w latach 50. i 70. XX w. Badania weryfikacyjne reliktów obiektu przeprowadził w latach 1998-2000 Û. Lukoms'kyj. Sobór był dużą (wymiary 32,4x37,5 m wraz z galeriami, bez galerii 21x30-31 m) budowlą w typie krzyżowo-kopułowym o trzech apsydach wschodnich, z czterema podporami kopuły wewnątrz. Fundamenty świątyni tworzyły ławy łączące ściany i filary na linii wschód-zachód. Szerokość ław fundamentowych wahała się w granicach 2,1-2,3 m. Fundamenty osiągały głębokość 2,8 m. Wzniesiono je w technice *opus emplectum* ze słabo obrobionych bloków wapienia (występowały także bloki alabastru). Wypełnisko muru zawierało drobne kamienie zalane zaprawą wapienną. W XVI w. w miejscu południowo-wschodniego narożnika soboru wzniesiono kapliczkę. W rejonie kapliczki odkryto fragment oryginalnych murów naziemnych soboru. Ściany o grubości 1,4-1,5 m składały się z rzędów wapiennych i alabastrowych bloków (wymiary ciosów 40x58 cm). Fragmenty zachowanych ścian odkryto także w rejonie centralnej i południowej apsydy. Z wykopalisk na terenie soboru i jego okolic pochodzi sporo fragmentów kamieniarki, kamiennej rzeźby i ceramicznych płytek podłogowych, z którym wiele posiadało dekorację reliefową. Dookoła świątyni znajdował się cmentarz użytkowany od ok. połowy XII w.

W latach 1991-1992 ponownie rozkopano tzw. **Haliczową Mogiłę.** Odsłonięto 841 m² powierzchni. Ustalono, iż średnica nasypu (wraz z jego drewnianą obudową) wynosiła 26 m. Kurhan zachowany był na wysokość 1,8-2 m od poziomu calca. W centralnej części wykopu zlokalizowano dawny wkop J. Pasternaka, wykryto także ślady krzyżowych transzei Ziemięckiego i Pełeńskiego. Na zewnętrznym skraju nasypu natrafiono na ślady późnośredniowiecznych pieców produkcyjnych. Drewniana obudowa nasypu złożona była z belek długości 3-5 m i średnicy 15-30 cm. W centrum kurhanu, na głębokości 1,8 m od współczesnej powierzchni odkryto pochówek, częściowo naruszony wkopem Pasternaka. Pochówek znajdował się w podłużnej („łódkowatej"), orientowanej na linii północ-południe jamie. W obiekcie znaleziono elementy uzbrojenia wojownika (złotą folię, pochodzącą najprawdopodobniej z drewnianej tarczy, ostrze włóczni, groty strzał, nóż bojowy i trzy topory). Śladów szczątków ludzkich nie znaleziono, obiekt uznano więc za kenotaf z X w.

F.1: System umocnień grodziska w Kryłosie zrekonstruował B. Tomenčuk (2008, 504-525). Pierwsza (zewnętrzna) linia umocnień kryłoskiego grodziska składa się z systemu trzech prostych wałów i poprzedzających je fos, których powstanie datuje się na połowę X w. Dwa pierwsze wały (numeracja I i II według Tomenčuka) uważa się za równoczasowe. Ich konstrukcja była analogiczna – podstawę wałów stanowił nasyp z żółtej, mocno ubitej gliny, jedynie z zewnątrz umocniony drewnem. Na szczycie nasypu znajdowała się palisada i ścieżka dla obrońców grodu. Szerokość fos pierwszej linii obrony wahała się w granicach 9-12 m, ich głębokość zaś 2-2,5 m. Wał trzeci, również zbudowany w X w., nadbudowano w XII w. Pierwotnie wał III składał się z wysokiego (3-5 m?) częstokołu wkopanego w podłoże na 0,6 m. Częstokół ten wzmocniono od zewnątrz nasypem wysokości 2-3 m i 4-6 m szerokości (stok nasypu nachylony był pod kątem 30-40º). Od strony wewnętrznej nasyp z żółtej gliny miał szerokość 8 m, przez co jego stok był łagodniejszy (nachylenie 20-30º). Szacuje się, iż częstokół wystawał ponad koronę wału na 1,5-2 m. Wał nadsypano w wieku XII i na jego szczycie wzniesiono nową palisadę. Wzdłuż ściany o konstrukcji słupowej przechodzić miała ścieżka moszczona otoczakami. W XII w. zbudowano także zrębowe konstrukcje (wieże) oraz pogłębiono fosy. W rejonie przejazdu przez wały odkryto dwa niewielkie, dodatkowe wały chroniące fosy. Szerokość przejazdu przez pierwszą linię obrony wynosiła 8-14 m. Długość tej zewnętrznej linii umocnień na osi wschód zachód wynosiła 540 m. Kolejny, czwarty wał grodziska położony jest 70-130 m (wał jest łukowaty) na północ od pierwszej, linii umocnień. Wał IV jest niemal zupełnie zniwelowany – zachował się na wysokość 0,5-1 m. Długość tej linii umocnień wynosiła blisko 550 m. Wykopaliska z 1992 r. odsłoniły jej konstrukcję – usypany został ze zbitej żółtej gliny, na której najprawdopodobniej ułożono wzmacniającą warstwę kamieni. Od strony zewnętrznej (od południa?) wał opierał się na grubej, być może podwójnej, drewnianej ścianie (częstokole) wkopanej w podłoże. Rów wykopany pod drewniane umocnienia miał szerokość sięgającą 2 m. Przed wałem znajdowała się nieckowata w przekroju fosa o szerokości 10 m i głębokości 1,7 m. W centralnej części wału zbadano przejazd bramny, znajdujący się na tej samej linii co przejazd przez pierwszą linię umocnień (droga ta wychodziła z grodziska wprost na tzw. Haliczową Mogiłę). Ścianki bramy posiadały drewniano-kamienne fundamenty w postaci rowków o szerokości 30-35 cm, w których odkryto ślady drewnianych kołków i zapełniające przestrzeń między nimi kamienie. Czwarty wał datowano za pomocą materiału ceramicznego na X-XI w. Piąty wał grodziska w Kryłosie, oddalony ok. 70 m od „Haliczowej Mogiły", miał długość 600 m i ochraniał teren dietinca. Ten łukowaty wał łączył wąwóz Mozołowego Potoku ze skarpą brzegu Łukwy. Od strony południowej (zewnętrznej) po obu jego końcach towarzyszą

mu dwa niewielkie odcinki mniejszych wałów i fos. Podczas przecięcia nasypu transzeją o wymiarach 26x2 m ujawniono jego skomplikowany układ stratygraficzny – wyróżniono 6 faz funkcjonowania wału. Najstarsza faza istnienia wału V odnoszona jest do okresu halsztackiego. Relikty najstarszej fazy umocnień odkryto na głębokości 4,5 m od korony wału. Nie udało się jednak ustalić konstrukcji najstarszej fazy umocnień. Powyżej wydzielono trzy horyzonty budowlane (fazy II, III i IV wału) datowane na X-XI w., przy czym dokładniej rozpoznano jedynie fazy III i IV. Wał III fazy wzniesiono na usypanej nad fosą glinianej platformie. Na tej podstawie, umocnionej od strony zewnętrznej szalunkami, znajdowały się drewniane umocnienia o konstrukcji zrębowej o szerokości 3-3,5 m. Były to najprawdopodobniej drewniane komory dostępne od wewnątrz i użytkowane również w celach mieszkalno-gospodarczych. Z zewnątrz zrębowe ściana obsypana była ziemią. Umocnienia fazy III spłonęły, a konstrukcje obronne fazy IV wzniesiono na nowej podsypce z gliny. Faza IV wału miała analogiczną do fazy III konstrukcję z pustych zrębowych izbic. Między fazą IV a V zanotowano pozbawioną zabytków warstewkę „sterylnej" gliny, którą utożsamia się z krótkotrwałym hiatusem w zamieszkaniu tej części grodu (datowaną na kon. XI w.). Faza V wału odnoszona jest do XII-poł. XIII w. Nowe drewniano-ziemne umocnienia powstały na wysokiej (zachowanej na wys. 30-70 cm) glinianej platformie. Ogólna szerokość drewnianych konstrukcji wału wynosiła niemal 12,5 m. Umocnienia drewniane linii zewnętrznej przedstawiały rząd wąskich „kamer bojowych" (wymiary1,5-2x5 m) z otworami strzelczymi w krótkich ścianach zewnętrznych. Komory były z zewnątrz obsypane ziemią (do wysokości otworów strzelczych). Nasyp wału podtrzymywany był dodatkową ścianą o konstrukcji słupowej. Linia zewnętrzna wału była konstrukcyjnie przewiązana z linią wewnętrzną, składającą się ze zrębowych pomieszczeń o wymiarach 2-2,5x3-3,5 m. W transzei ujawniono także trzecią linię zrębowych komór o wymiarach 3,7x4,5-5 m. W jednym z pomieszczeń trzeciej linii budynków zrębowych, w jednej z komór wykryto ślady glinianego pieca. Umocnienia fazy V uległy spaleniu, najprawdopodobniej w połowie XIII w. VI faza funkcjonowania umocnień dietinca powstała w XVI-XVII w. Miejsce staroruskich fortyfikacji wymoszczono kamieniami i usypano nowy wał, na którym znajdowały się nowe drewniane konstrukcje obronne. Teren ten nosi również ślady jego wyrównywania w XIX-XX w. Ostatnim umocnionym elementem kryłoskiego grodziska był obwiedziony wałem i rowem Złoty Tok. Wał Złotego Toku badano jedynie częściowo (nie badano jego partii zewnętrznych). Najstarszą fazę jego umocnień odnosi się do X-XI w. Relikty wału obronnego z X-XI w. zachowały się na 3-3,5 szerokości i 1 m wysokości. Jądro nasypu składa się z ubitej żółtej gliny. Nie udało się uchwycić jego drewnianych elementów. Wał na nowo

podsypano i przebudowano w XII w. (szerokość wału XII-XIII w. wynosiła 5-6 m). Uchwycono ślady 2 faz budowlanych umocnień okresu staroruskiego.

F.2. Zabudowa kryłoskiego grodziska: Relikty zabudowy o charakterze rezydencjonalnym na terenie dworu książęcego (uroczyska „Sobór", „Stare pałace" i „Sad") badała Halicka Ekspedycja NAN Ukrainy, naukowcy z Uniwersytetu Przykarpackiego w Iwano-Frankowsku oraz pracownicy rezerwatu „Stary Halicz" w latach 1990-2004. Na terenie dworu książęcego Halicza odkryto dwa kompleksy rezydencjonalne, tzw. kompleks pałacowy zachodni, położony ok. 100 m na północny-zachód od soboru Zaśnięcia NMP oraz tzw. kompleks południowy, ulokowany w miejscu zbudowanych w XIX w. i funkcjonujących do dziś „pałat" metropolitów. „Pałac zachodni" badano w latach 1994–1996. Była to wielka (wymiary 24,5x15 m) piętrowa budowla drewniana na słupach (na badanym obszarze odsłonięto łącznie 37 dołków posłupowych o średnicy 0,8-1 m). W jej planie wydzielono 4 pomieszczenia: zachodnie (6,5×11 m), centralne (6×15 m), wschodnie (7,5×11 m) i północno-wschodnie, utożsamiane z klatką schodową (3,5×3,5m). W zachodniej partii budowli, która znajduje się na stromo opadającym terenie, odstępy między dołkami wynosiły 0,8-1 m, we wschodniej, bardziej płaskiej części stanowiska, dołki znajdowały się w odległości 4,5-6 m od siebie. Głębokość obiektów sięgała 1,6–2,0 m. Podczas wykopalisk znaleziono zabytki metalowe (stylus, ostrogi, gwoździe), ułamki naczyń staroruskich oraz bizantyjskich amfor oraz ponad 500 egzemplarzy trójkątnych i kwadratowych płytek posadzkowych, pochodzących najpewniej z podłogi budowli. Na północ od „pałacu" odkryto współczesny mu (XII-XIII w.) podpiwniczony, zagłębiony w podłoże budynek gospodarczy o wymiarach 6x6 m. Ponadto w wykopie odkryto dwie półziemianko datowane na X–XI ст. Ustalono, też iż na badanym odcinku grodziska w XIV–XVI w. znajdował się cmentarz.

Stała zabudowa rezydencjonalna w miejscu kompleksu południowego datowana jest od XII po XIX w., przez co stanowisko jest silnie zdeformowane. W 1995 r. przy południowo-wschodnim skrzydle XIX-wiecznych zabudowań założono wykop o wymiarach 5x8 m, w którym na głębokości 0,8 m odkryto ślady pożogi dużej naziemnej budowli. Ujawniono, iż drewniana podłoga budynku pokryta była warstwą gliny grubości 20 cm. Znaleziony wówczas materiał ceramiczny, ułamki szklanych bransolet i fragment brązowego świecznika skłoniły badaczy do datowania budynku na XII-XIII w. Kolejne badania w pobliżu dworu metropolitów prowadzono w latach 1998-2001. Odkryto wówczas relikty dwóch symetrycznych drewnianych budowli (badacze zakładają, iż budowle miały 2 kondygnacje) z XII w., oddalonych od siebie o 4,6-4,8 m. Nie odsłonięto całości budowli,

odkryte partie były zakończone prostokątnie (hipotetyczne wymiary budynków 7,4x7,4 m). Rowy fundamentowe budowli były dość szerokie – 1,2 m. W rowach odsłonięto relikty drewnianych fundamentów (wysokości 0,8 m) w postaci ciosanych pni (32x32 cm) wkopanych w ziemię. Podczas badań znaleziono ołowiane fragmenty poszycia dachowego. Budowle, podobnie jak relikty budynku odkrytego w 1995 r., uległy spaleniu. Fragment drewnianej zabudowy o analogicznej konstrukcji fundamentów kompleksu uchwycono także w podczas badań wału na tyłach dworu metropolity w 1998-1999 r.

Posad: W latach 70. XX w. teren posadu kryłoskiego grodziska, ulokowanego u podnóża góry w miejscowości Pidhoroddja badał V. Aulich. Z grodziska na podół wieść miały 2 zachowane na zachodnim stoku góry trakty, zwane przez miejscową ludność „Poharem" i „Vyvozami". W 1992-1993 badania na posadzie dawnego Halicza (uroczysko „Cerkvys'ka"/„Četverky"), na lewym brzegu Łukwy, prowadzili V. Baran i B. Tomenčuk. Badano otoczenie niewielkiej (22,7x11 m) jednonawowej murowanej świątyni z kon. XII-pocz. XIII w., utożsamianej przez Û. Lukoms'kiego z kościołem łacińskim. W pobliżu południowej ściany budynku natrafiono na ślady niewielkiego cmentarzyska, za którym (w odległości 17 m od muru) rozciągała się dawna zabudowa. W odległości 25 m na wschód od świątyni natrafiono na relikty kamiennych fundamentów drewnianej budowli na planie centralnym w formie siedmiokąta (wymiary 13x14,5 m). Budowla była najprawdopodobniej zrębowa. Długość jej ścian wynosiła 8×6×6×8×7×5×8 m. Fundamenty składały się niespojonych zaprawą płytek wapiennych. Stan zachowania reliktów budowli był zły, fundamenty północnej partii budynku były zupełnie zniszczone. Mimo złego stanu zachowania obiektu, ustalono, iż budowla była podzielona na 3 lub 4 części. Wewnątrz obiektu wykryto nasyconą zabytkami warstwę kulturową grubości 10-15 cm. W obrębie budynku znaleziono fragmenty ceramiki naczyniowej, kości zwierzęce, dwa krzesiwa, haczyk rybacki, krzyżyk brązowy oraz fragment okucia książki. Zespół zabytków znalezionych w budynku datowano na XII–XIII w. „Rotundę" uznano za obiekt rezydencjonalny należący do osoby świeckiej lub duchownej wyznania katolickiego. W latach 2004-2005 badania posadu, w pobliżu cerkwi p.w. Zwiastowania prowadził O. Mel'nyčuk. Trzy wkopy sondażowe założono poza granicami badanego na początku lat 90. XX w. cmentarzyska, ok. 25 m na południe od cerkwi. Wkopy dostarczyły materiałów z XII-XIII w., zaobserwowano również jasną warstwę rumoszu kamiennego, którą powiązano z horyzontem budowy XII-wiecznej cerkwi. Ok. 73 m na północ od fundamentów cerkwi założono niewielki (11x2 m) wykop w formie transzei. W wykopie wyróżniono 3 fazy zabudowy zamykające się w ramach

chronologicznych XII-XIII w. Pierwszy horyzont chronologiczny był silnie zniszczony orką. Poniżej odkryto ślady spalonej budowli drewnianej. Poniżej poziomu podłogi spalonego budynku wyróżniono trzeci horyzont chronologiczny. Zawierał on ślady budynku z piecem (długość pieca wzdłuż ścianki profilu wykopu wynosiła 65 cm). Relikty pieca spoczywały na żółtej glinianej podsypce, na której odkryto fragment bizantyjskiej amfory. Na badanym obszarze znaleziono sporo fragmentów żużlu, co potwierdziło obraz posadu, jako miejsca obróbki żelaza i innych metali (1973 i 1987 r. ślady warsztatów rzemieślniczych zajmujących się wytopem żelaza oraz produkcją przedmiotów z metali kolorowych odkrył V. Aulich).

F.3: Materiał zabytkowy z kompleksu grodowo-miejskiego Halicza jest niezmiernie bogaty i zróżnicowany. Na terenie Halicza i okolic, prócz typowo południoworuskiego zestawu zabytków (szklane bransolety, przęśliki z różowego łupku, kolczyki „typu kijowskiego", kołty, enkolpiony etc.), znaleziono monety bizantyjskie (np. monety Nikifora III Botaniatesa panującego w latach 1078-1081) łacińskie (moneta Beli IV znaleziona w okolicach Kryłosu). Wśród innych zabytków datujących wymienić można np. pieczęci (pieczęci metropolity kijowskiego Konstantyna czy halickiego biskupa Kosmy z poł./2. poł. XII w.). Zabytki z okresu późnośredniowiecznego i nowożytnego to np. monety łacińskie oraz ceramika naczyniowa i budowlana. Badania archeologiczno-architektoniczne licznych reliktów architektury sakralnej i świeckiej Halicza dostarczyły odkryć fragmentów detali architektonicznych, płytek podłowych (w tym zdobionych reliefem), fragmentów sztukaturki i dewocjonaliów.

G.1: Na kryłoskim grodzisku wyróżniono kilka faz użytkowania użytkowania terenu stanowiska**.** Najstarsze umocnienia w Kryłosie powstały w okresie halsztackim. Miejsce to w X w. ponownie zostało zasiedlone i umocnione. Halicz miał być jednym z centrów Słowian wschodnich, przy czym badacze zaznaczają iż dopiero od XII w. Halicz staje się znaczącym grodem ruskim. Między X w., a pełnieniem funkcji stołecznego ośrodka księstwa wyróżniana jest krótkotrwała tzw. faza „kijowska" (wiązana z okresem podboju tych ziem przez książąt kijowskich), zanotowana również na mniejszych grodziskach stanowiących system obrony grodu w Kryłosie. Halicz w XII-XIII w. składać miał się ze „starego centrum" (grodzisko w Kryłosie, na którym znajdowała się „część biskupia") i nowych, prywatnych posiadłości władców. Strefa na prawym brzegu Mozołowego Potoku miała być zasiedlona w dwóch fazach: X-XI w. (tzw. faza kijowska) i XII-XIII w. (w tej fazie funkcjonować miały tam monastyry). W 2. poł. XIII w. rola Halicza podupadła, choć dzięki założonej w XIV metropolii miasto nadal stanowiło ważny ośrodek Rusi. W XIV-XV w. na kryłoskim

grodzisku w dalszym ciągu funkcjonował sobór Zaśnięcia NMP, a w miejscu dawnych budowli rezydencjonalnych powstał dwór dostojników cerkiewnych. W XVI w. w Haliczu wciąż istniał ośrodek religijny, lecz zajmował on podrzędną względem Lwowa pozycję. Stara zabudowa administracyjno-rezydencjonalna, wielokrotnie przebudowywana i remontowana w Kryłosie przetrwała do XVIII-XIX w.

G.2: Kompleks rezydencjonalny odkryty na dieticnu należeć miał, według ustaleń B. Tomenčuka, do Jarosława Ośmiomysła.

H: Na prawym brzegu wąwozu Mozołowego Potoku znajdować się miał szereg mniejszych grodzisk, tworzących zewnętrzny system obronny grodu w Kryłosie. Na północny-wschód od grodziska kryłoskiego, w uroczyskach „Jurivs'ke" i „Voskresens'ke" znajdowały się dwa nieduże grodziska rozdzielone jarem. Na południe od nich, wzdłuż wąwozu potoku znajdowały się: położone na trójkątnym cyplu grodzisko „Štepanivs'ke" i położone dalej na południe porozdzielane jarami uroczyska „Vladyč", „Łysa Góra", „Hrečyšče", „Ubič", „Prokaliev sad" i „Vily". Od południa grodzisko w Kryłosie miał chronić głęboki „Kamienny jar" i położone w jego pobliżu grodzisko (?) w uroczysku „Selišče".

Halicz (stolica księstwa, stanowił jedno z największych i najbogatszych miast Rusi) stanowi wyjątkowy ze względu na powierzchnię i długą historię badań (archeologicznych i architektonicznych) zespół grodzisk, osadnictwa otwartego i nekropoli. Latopisy wymieniają wiele murowanych świątyń, z których 9 odnaleziono i przebadano archeologicznie (ogółem zlokalizowano 14 obiektów sakralnych).

Cerkwie i monastyry: B. Tomenčuk (2016,18) za monastyr związany z katedrą uznał położony na kryłoskim grodzisku Złoty Tok, nie podał jednak uzasadnienia tej tezy. W okolicy grodziska w Kryłosie, na lewym brzegu Łukwy (wieś Pidhoroddja, teren posadu) znajdowała się cerkiew p. w. Zwiastowania. Kolejna cerkiew znajdowała się ok. 2 km na północ od cerkwi Zwiastowania, w uroczysku „Cvintarys'ka". Na prawym brzegu Łomnicy, niedaleko cerkwi p. w. Zbawiciela w Ševčenkovem, w latach 80. XIX w. odkryto tzw. „poligon", uznany później przez O. Ioannisjana (1979, 273) za terakonchos.

W bezpośrednim sąsiedztwie grodziska w Kryłosie, w uroczysku „Prokaliiv Sad", znajdowała się monastyczna cerkiew Proroka Eliasza. Cerkiew **św. Eliasza** (św. Ilji), znajdująca się w uroczysku „Prokaliiv sad" (zwanym też „Ilins'kim") położonym na drugim brzegu Mozołowego Potoku istniała jeszcze w XVIII w. jako cerkiew monastyru

greckokatolickiego. Po kasacie monastyru Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy została rozebrana. Fundamenty cerkwi badano w latach 80. XIX w. i w 1955 r. Budowla wyróżniła się nietypowym, centralnym planem – na korpus świątyni składały się: rotunda, przylegająca do niej od wschodu apsyda, oraz czworokątny w planie przedsionek. W czasie badań wykopaliskowych w XIX i XX w. znaleziono wiele kamiennych detali architektonicznych. Ponadto, w południowej części przedsionka w 1955 r. M. Karger odkrył zniszczony sarkofag z kamiennych płyt. Wiadomo także, iż do cerkwi przylegał niewielki cmentarz. Staroruska metryka budowli nie budzi wątpliwości, jednakże nie ma zgodności co do zawężenia jej datowania (datowana jest od 2. poł. XII po pocz. XIII w.), a także co do jej przynależności konfesyjnej u pierwotnej funkcji (por. Ioannisjan 1994, 106; Tomenczuk 2006, 51; Chudzik 2014, 62-63). Uroczyska położone na wschód od Kryłosu, na prawym brzegu wąwozu potoku, ochraniał Wał Wschodni, a kolejny wał okalał i rozdzielał uroczyska „Ubič" i Prokaliiv Sad", co w literaturze „uczyniło" z „Prokalievego sadu" monastyr obronny.

Ochraniający wewnętrzną linię obrony zespołu kryłoskiego Wał Wschodni badano w w 1981 i 1986 r. (transzeje w uroczyskach „Pid Hrečyščem" i „Muzej Architektury"). Stwierdzono dwie fazy funkcjonowania wału: X-XI i XII-XIII w.

Na północny-wchód od Kryłosu, w uroczyskach „Voskresens'ke" i „Jurkivs'ke" oraz „Štepanivs'ke" w XII-XIII w. funkcjonować miały kolejne monastyry. Najbardziej na północ wysuniętym jest tzw. Jurivs'ke Horodyšče (uroczysko „Jurivs'ke"). Okrągłe w planie grodzisko otoczone była wałem i fosą. Warstwa kulturowa na stanowisku zawierała materiały XII-XIII w. Kolejnym członem zespołu stanowisk na prawym brzegu wąwozu Mozołowego Potoku jest niewielkie grodzisko (? – m.k.) w uroczysku „Voskresens'ke", przylegające od zachodu od Jurivs'kiego Horodyšča (stanowiska dzieli jar). Na terenie uroczyska odkryto pozostałości drewnianej cerkwi o kamiennych fundamentach, którą badali kolejno: L. Ławrecki (w latach 1884-1885), J. Pasternak (w 1941 r.) oraz O. Ioannisjan i Û. Lukoms'kyj (1988-1990 r.)[393]. Relikty cerkwi zachowały się słabo – budowla wzniesiona była najprawdopodobniej na planie centralnym. Podczas jej badań znaleziono m. in.

393 W uroczysku „Voskresens'ke" na prawym brzegu Mozołowego Potoku, w latach 1988-1990 badania weryfikacyjne słabo zachowanej cerkwi p.w. Zmartwychwstania Pańskiego prowadził O. Ioannisjan, a następnie Û. Lukoms'kyj. Budowla wzniesiona była najprawdopodobniej na planie centralnym. Podczas jej badań znaleziono m. in. charakterystyczne dla budownictwa sakralnego ceramiczne płytki podłogowe oraz towarzyszące architekturze drewnianej żelazne gwoździe. Wewnątrz budowli odkryto łącznie 8 grobów. Wokół cerkwi znajdowało się cmentarzysko. Niektóre z pochówków naruszały fundamenty cerkwi (cmentarzysko funkcjonowało w tym miejscu aż do XIV-XV w.). Cerkiew powstała najprawdopodobniej w kon. XII lub na pocz. XIII w.

charakterystyczne dla budownictwa sakralnego ceramiczne płytki podłogowe oraz towarzyszące architekturze drewnianej żelazne gwoździe. Wewnątrz budowli odkryto łącznie 8 grobów. Wokół cerkwi znajdowało się cmentarzysko. Niektóre z pochówków naruszały fundamenty cerkwi (cmentarzysko funkcjonowało w tym miejscu aż do XIV-XV w.). Cerkiew powstała najprawdopodobniej w kon. XII lub na pocz. XIII w. Według B. Tomenčuka uroczyska „Voskresens'ke" i „Jurivs'ke" stanowiły jeden zespół monastyczny, obsługujący pierwotnie katolicką ludność Halicza (Томенчук 2006, 50-51), niemniej jednak nie jest to jedyna interpretacja odkryć z uroczyska „Voskresens'ke". Zdaniem B. Tomenčuka umocnionym monastyrem z czasów staroruskich hipotetycznie mogło być także tzw. Štepanivs'ke Horodyšče (choć prawie nie było ono badane). Położone jest ono na cyplu, którego kształt zbliżony jest do trójkąta. Majdan grodziska chroniły od wschodu dwa wały. Wał wewnętrzny ma 7 m szerokości i zachował się na wysokość 1,5-2 m. Usypano go z żółtej utwardzonej gliny. Zanotowano także ślady konstrukcji drewnianych (rowki o szerokości 25-30 cm). Wewnętrzna fosa miała 4 m szerokości i 1-1,5 m głębokości. Wał zewnętrzny szerokością sięgał 9 m i zachował się na wysokość 1,5-2 m. Od strony wewnętrznej zanotowano przybudowę. Poprzedzający go rów miał 5 m szerokości i i głębokość 1,5-2 m. W czasie badań stwierdzono, iż nieduże grodziska na prawym brzegu Mozołowego Potoku były użytkowane krótkotrwale także w X-XI w. Wykazano także, iż wewnętrzny wał „Štepanivs'kiego horodyšča" jest starszy od zewnętrznego. Na majdanie grodziska widoczne są zagłębienia – ślady obiektów mieszkalnych. Warstwa kulturowa „Jurivs'kogo" i „Voskresens'kiego horodyšča" zawierała ceramikę XII-XIII w.

Monastyr miał znajdować się także, w uroczysku „Kyrylivka" w Załukwie, gdzie w 1882 r. odkryto relikty cerkwi. J. Pełeński (1914, 76) twierdził, iż okoliczne tereny były posiadłością monastyru. Badania weryfikacyjne obiektu przeprowadził w latach 80. XX w. Û. Lukoms'kyj. Budowla z Załukwy to prawdopodobnie cerkiew monastyczna p.w. św. Cyryla i Metodego (lub św. Cyryla Aleksandryjskiego) z 1. poł. XIII w. Wezwanie cerkwi zrekonstruowano oczywiście w oparciu o mikrotoponim „Kyrylivka". Na przynależność cerkwi do monastyru wskazywać miał „mnisi" pochówek z czasów funkcjonowania świątyni, odkryty między centralną a południową apsydą (pod czaszką i stopami zmarłego ułożono płyty marglowe). Niestety zły stan zachowania szkieletu nie pozwolił na określenie płci i wieku zmarłego.

W uroczysku „Carynka" w latach 1986-1990 Û. Lukoms'kyj badał pozostałości staroruskiej drewnianej cerkwi na planie krzyża równoramiennego. Budowla posiadała

fundamenty z kamieni rzecznych (wymiary budynku na poziomie fundamentów wynosiły 18,9x14,65 m). Cerkiew uległa spaleniu w XIII w. W obrębie obiektu odkryto 3 kamienne sarkofagi, płyty wapienne oraz ceramiczne płytki podłogowe. Dookoła obiektu rozciągało się wielofazowe cmentarzysko szkieletowe. Zdaniem autora badań cerkiew mogła nosić wezwanie św. Jana i należeć do klasztoru.

Z halickim kompleksem grodowym związany miał być także kolejny umocniony monastyr, położony na wschód od Kryłosu, na osobnym grodzisku we wsi Pitrycz (obecnie Kozyna)[394].

W odległości 7 km na południowy-wschód od Halicza, na terenie obecnej wsi **Poberežžja,** znajdować się miał kolejny monastyr ze świątynią na planie tetrakonchosu, który w 1935 r. odkrył J. Paternak. Badacz powiązał budynek z czasami Daniela Romanowicza, jednakże datowanie i interpretacja tetrakonchosu nie zostały ostatecznie ustalone. Odkrywca widział w świątyni o stosunkowo potężnych murach (grubość 2 m) punkt obronny na szlaku dniestrzańskim. Inni badacze odnoszą budowlę do budowli centralnych fundowanych przez Jarosława Ośmiomysła (a więc budynek miałby powstać w XII w.) lub wiążą ją z klasztorem dominikańskim z XIII w. (por. Chudzik 2014, 82).

Do monasterzysk dawnego Halicza, za J. Pasternakiem, zaliczyli także uroczysko „Turkova" (lub „Na Turkovij") Lev Čačkovs'kyj i Jaroslav Chmilevs'kyj (1959, 86-87).

Cmentarzyska: Pierwszy duży cmentarz „parafialny" powstać miał w Kryłosie, w uroczysku „Plebans'kij sad" na wschód od absyd soboru (najstarszy horyzont jego pochówków datowany jest na XII-XIII w., drugi na XIII-XIV w.). W XV-XVI w. teren cmentarza znacznie się powiększył, a w wieku XVIII miejsce wspominane było w źródłach już jako „stary" cmentarz.

---

394 Grodzisko w Pitryczu (Pitrycach) badane było przez zespół B. Tomenčuka w latach 1988-1989. W centralnej części majdanu grodziska, na niedużym, naturalnym wzniesieniu odkryto ślady drewnianej cerkwi (budowla częściowo została zniszczona przez późniejszy dwór). Drewniana świątynia miała spoczywać na fundamentach z łamanej płyty wapiennej (zachowane partie fundamentów miały 35-55 cm szerokości). Według autorów badań budynek był zrębową kaplicą-grobowcem. Kaplica nie posiadała apsyd, za to jej części: północna i wschodnia tworzyły swego rodzaju występy. W środku budowli odkryto skupisko trzech dołków posłupowych (ślady drewnianych kolumn?). Długość założenia wynosiła 6,2, szerokość zaś 4,8 m. Podczas badań cerkwi znaleziono dużo gwoździ żelaznych, świecznik z brązu o proweniencji łacińskiej i drugi, w typie prawosławnym. Wśród znalezisk liczne były także kolorowe płytki podłogowe (znaleziono ponad 600 fragmentów). Najwięcej było egzemplarzy trójkątnych o wymiarach 13x19x19 cm. Znaleziono także płytki z ornamentem reliefowym. Pod podłogą cerkwi zlokalizowano 10 pochówków szkieletowych w dwóch warstwach. Wszystkie szkielety należały do mężczyzn. Głowa jednego ze zmarłych spoczywała na „kamiennej poduszce". Kolejne pochówki odkryto wokół cerkwi. Wszystkie odkrycia przywiodły do wniosku, iż grodzisko stanowiło w czasach staroruskich podmiejski monastyr męski (monastyr ten funkcjonować miał do XVIII w.).

I: Materiały z wykopalisk w Haliczu znajdują się MAK, IFMK, LMH oraz w Muzeum Rezerwatu Archeologicznego w Haliczu.

J: Nie ulega wątpliwości, iż najważniejszym członem halickiego zespołu było grodzisko w Kryłosie i to ono w pierwszej kolejności było nazywane przez latopisarzy Haliczem. Jendnakże, badacze dopuszczają możliwość, iż w niektórych przypadkach pod nazwą Halicza kryły się także położone w jego pobliżu dwory (w postaci osobnych gródków) książąt halickich (np. halicka cerkiew p. w. Zbawiciela położona jest na tzw. Spas'kim horodyšču, a nie w Kryłosie, podobnie z perspektywy dziejopisów „Haliczem" mógł być określany dwór Romana Mścisławowicza, obecnie utożsamiany z tzw. gródkiem św. Pantelejmona).

K:

Ryc. 80. Kryłos wraz z osadą na lewym brzegu Łukwy pod koniec XVIII w. na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey)

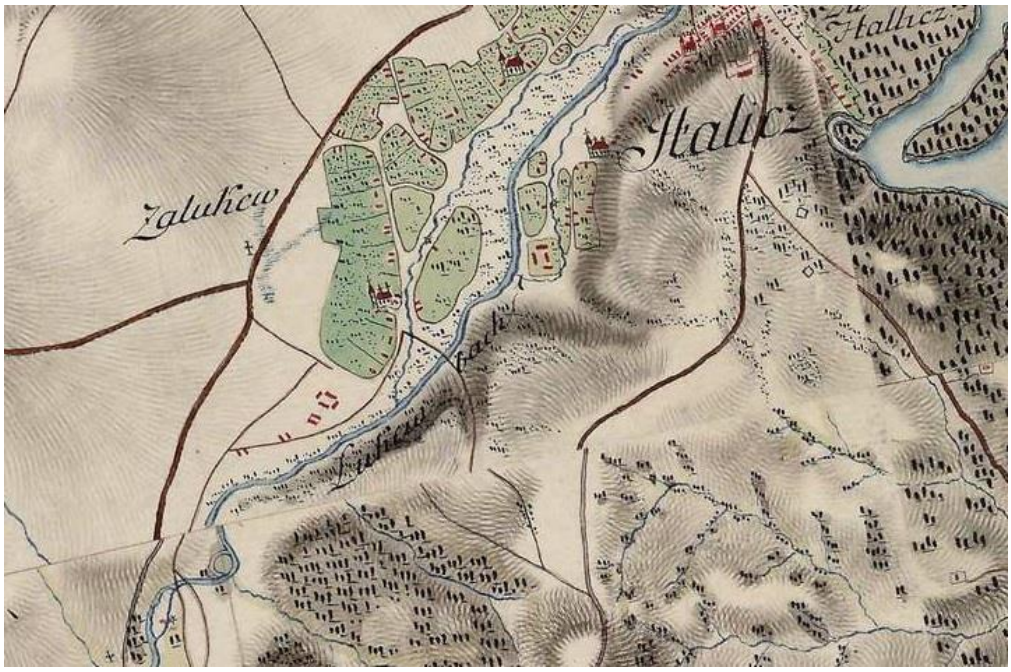

Ryc. 81. Wieś Załukwa (Załukiew) k. Halicza, miejsce odkrycia cerkwi św. św. Cyryla i Metodego lub św. Cyryla Aleksandryjskiego (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey)

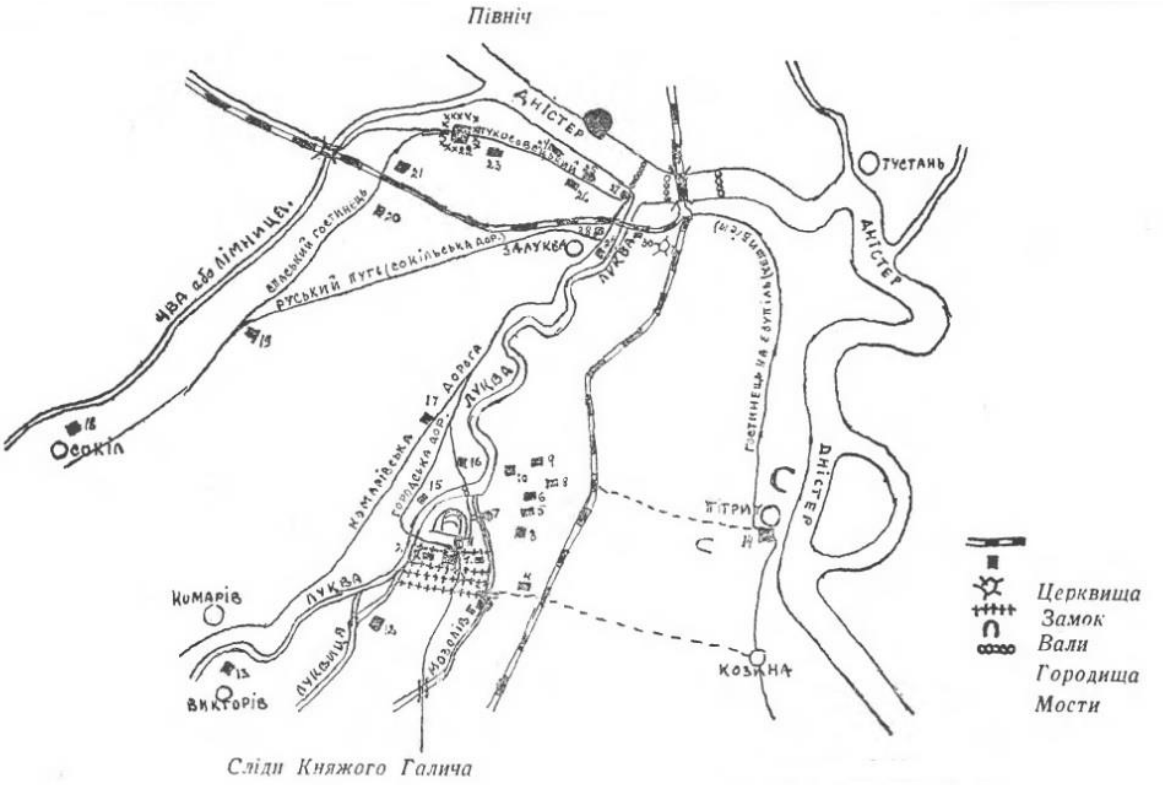

Ryc. 82. Plan kompleksu staroruskiego Halicza według L. Čačkovs'kiego i Â. Chmilevs'kiego (1959, 97).

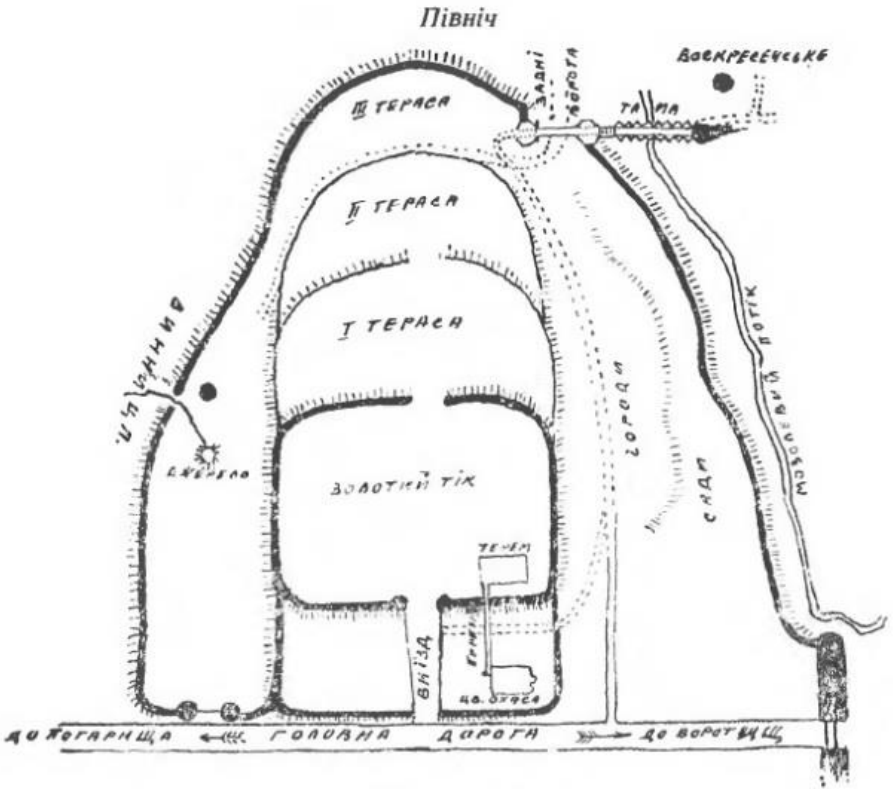

Ryc. 83. Szkic planu tzw. Złotego Toku według L. Čačkovs'kiego i Â. Chmilevs'kiego (1959, 98).

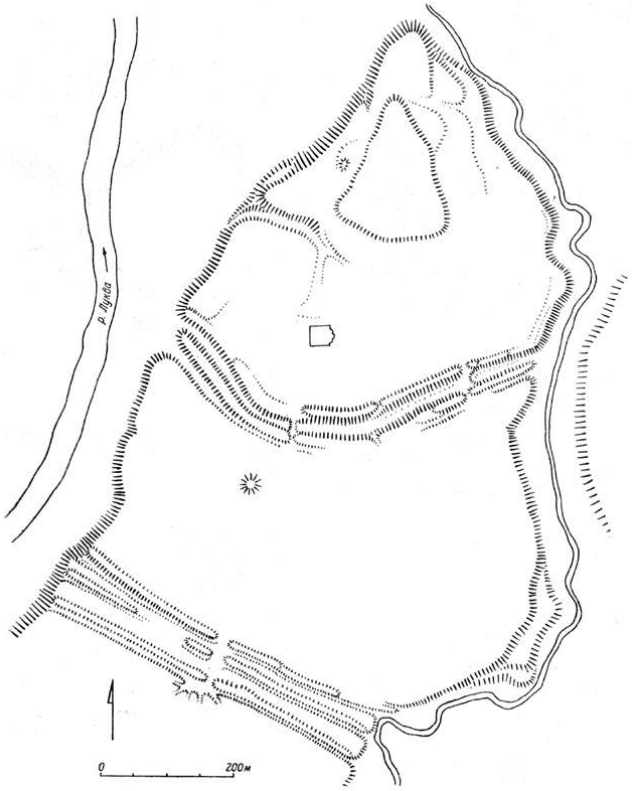

Ryc. 84. Grodzisko w Kryłosie z oznaczoną Mogiłą Halicza i soborem p. w. Zaśnięcia NMP (za: Раппопорт 1967, ryc. 19, 26).

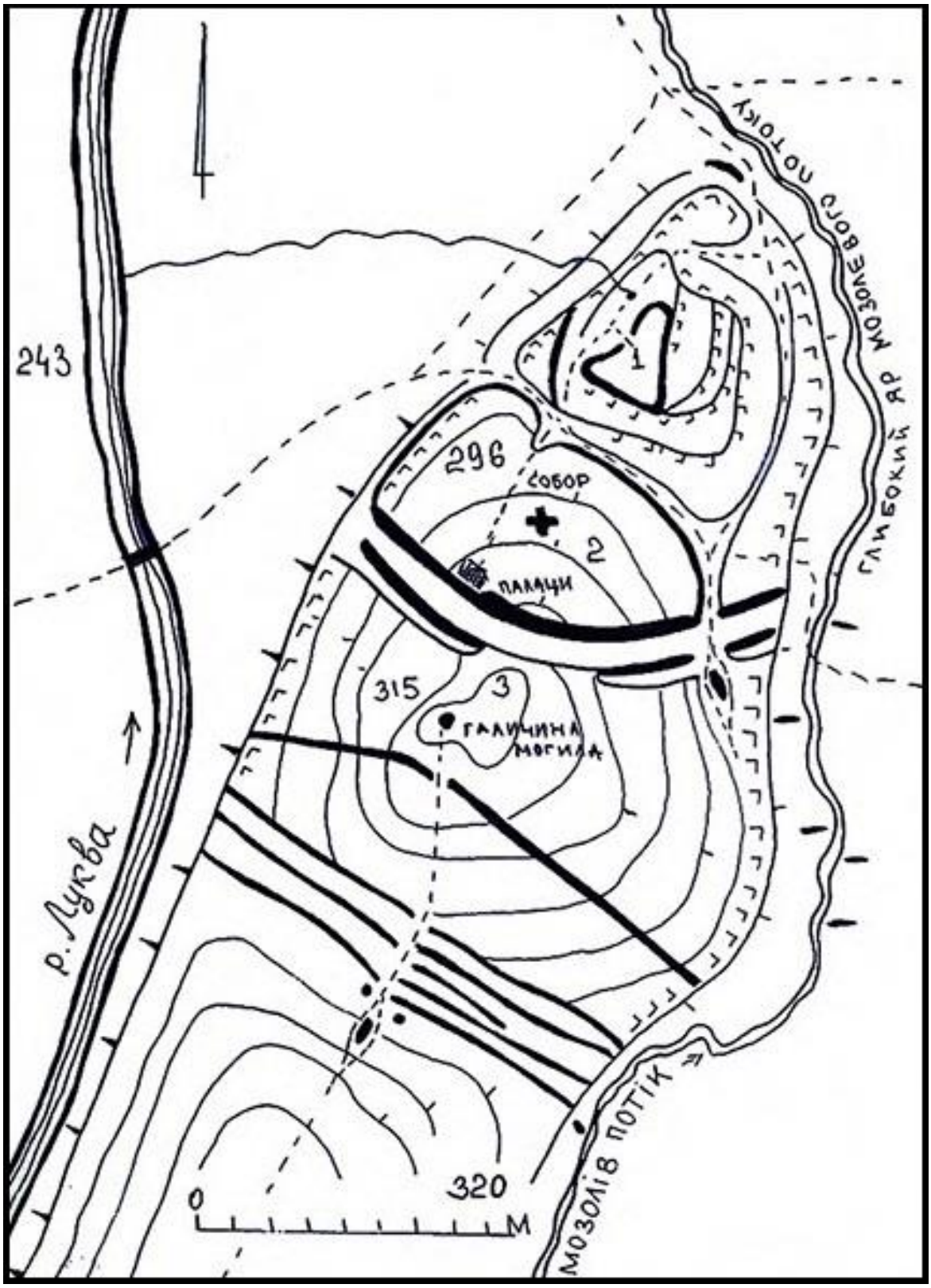

Ryc. 85. Grodzisko w Kryłosie na rysunku B. Tomenčuka (2008, rys. 372, 543).

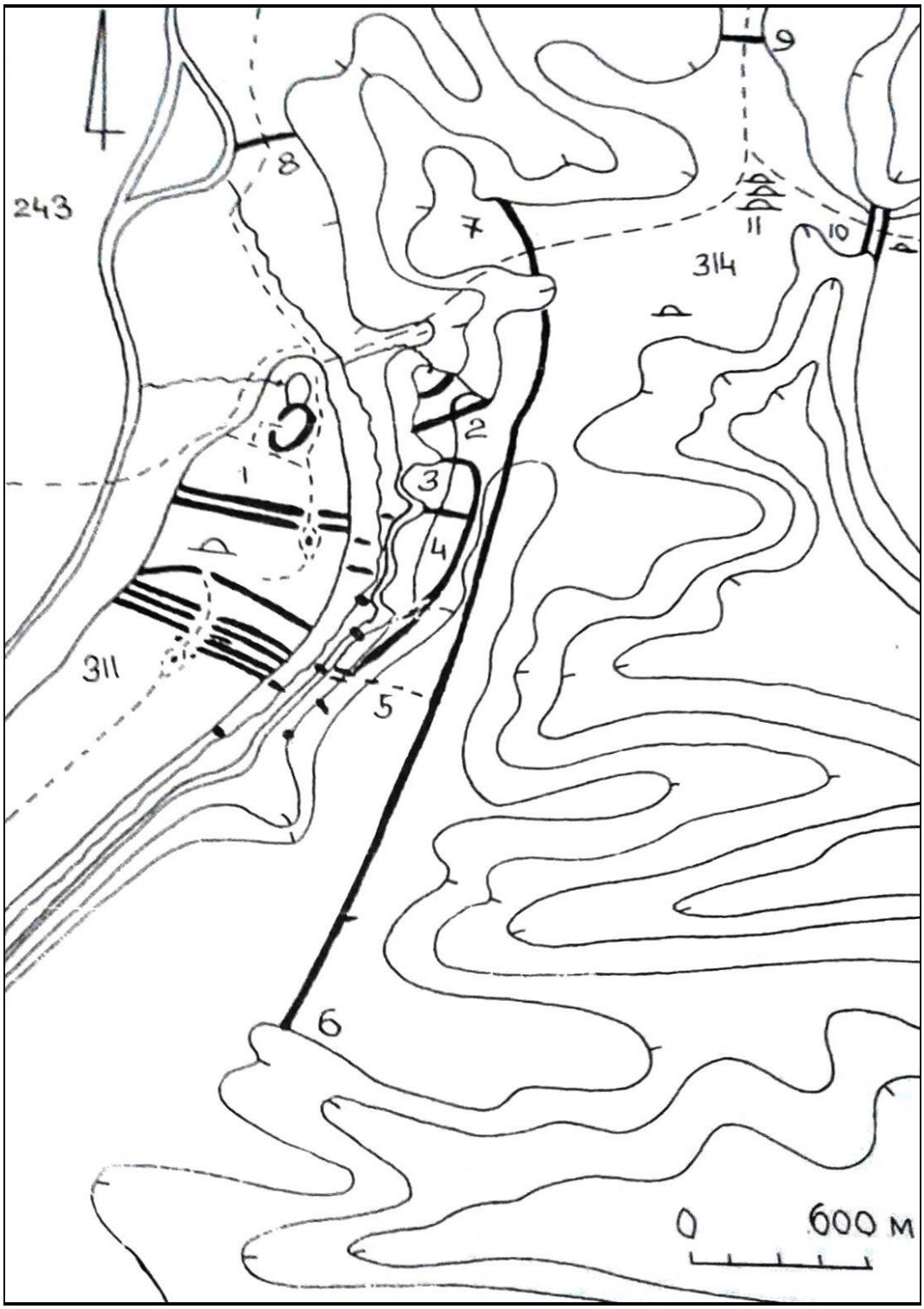

Ryc. 86. Wschodnia część systemu obrony grodziska w Kryłosie według B. Tomenčuka (2008 rys. 407, 587), 1 – grodzisko w Kryłosie, 2 – tzw. Štepanivs'ke horodyšče, 3 – ur. Ubič, 4 – ur. Prokaliev Sad, 5 – ur. Hedzanky, 6 – ur. Valy, 7 – ur. Hrečyšče, 8 – ur. Vladyč, 9 – ur. Lysa Hora, 10 – ur. Vorotyšče. Na planie zaznaczono również kurhany.

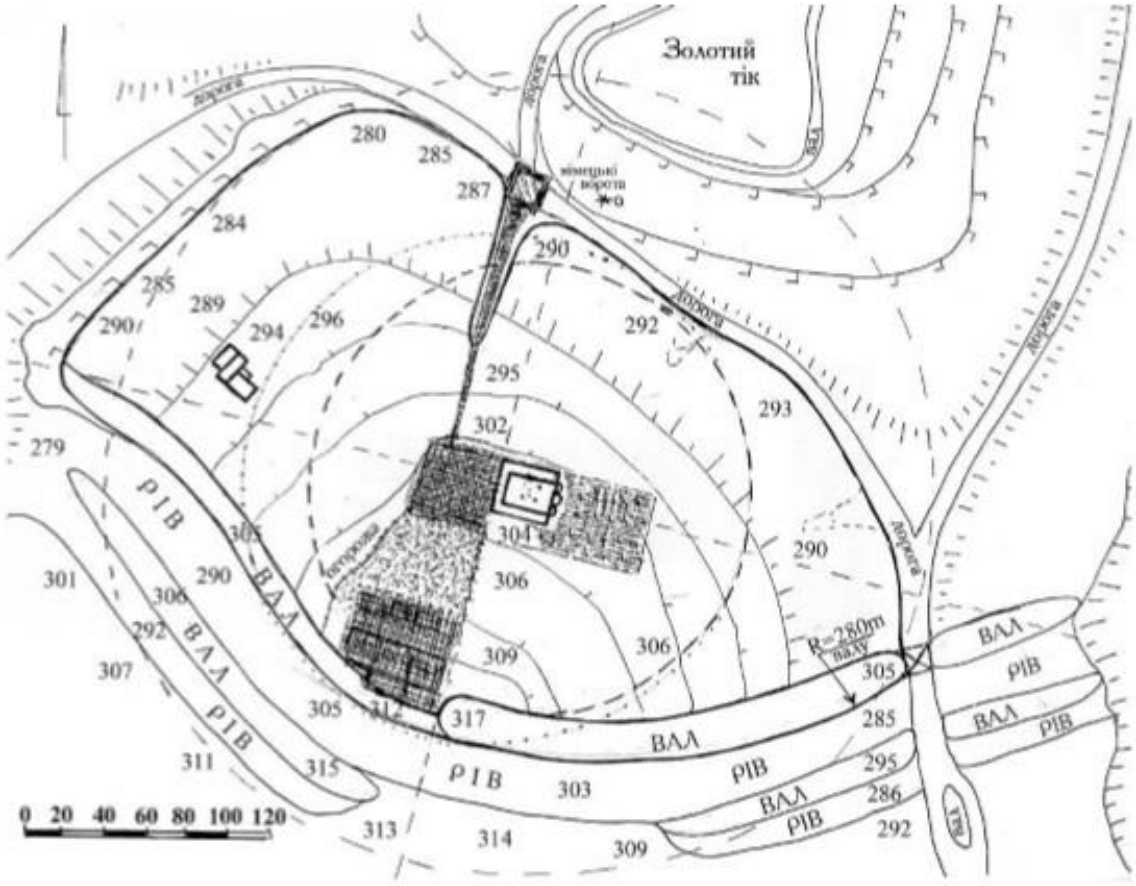

Ryc. 87. Dietiniec Halicza w XII-XIII w. i dwór biskupi w Kryłosie w świetle badań archeologicznych, w centralnej części znajduje się sobór Zaśnięcia NMP, zaznaczono również tzw. kompleksy pałacowe („zachodni" i „południowy"; za: Томенчук, Баран 2007, rys. 2, 43).

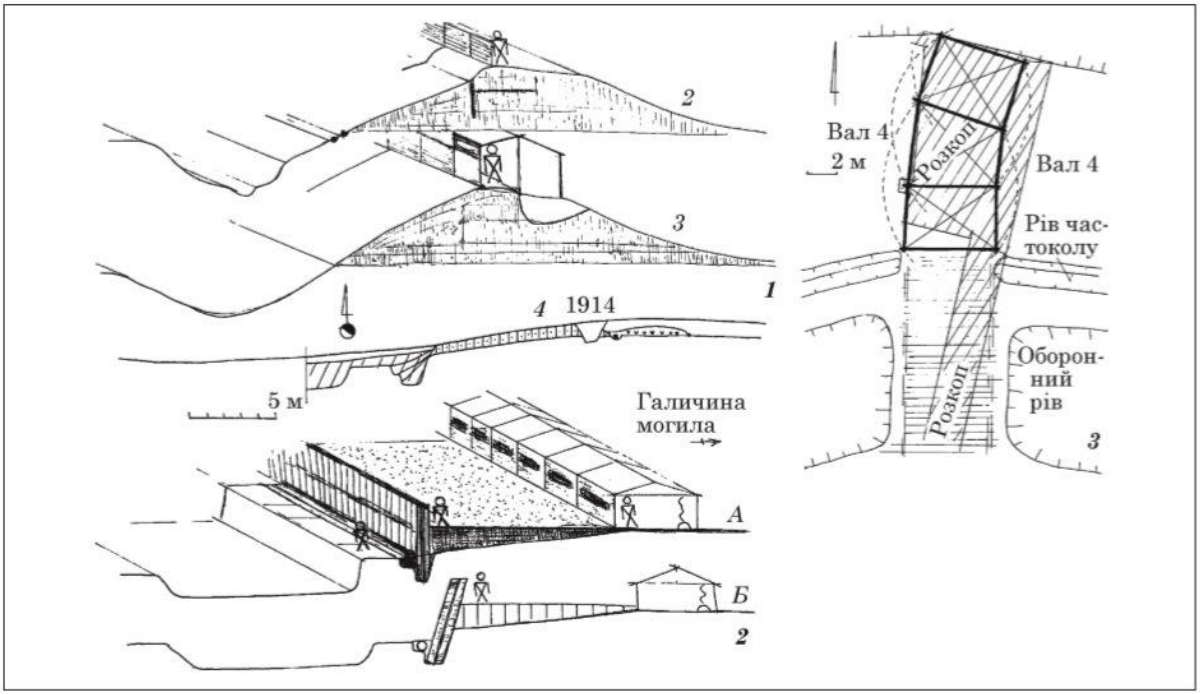

Rys. 88. Rekonstrukcja budowy wałów IV i V grodu w Kryłosie (za: Томенчук 2010b, rys. 3, 338).

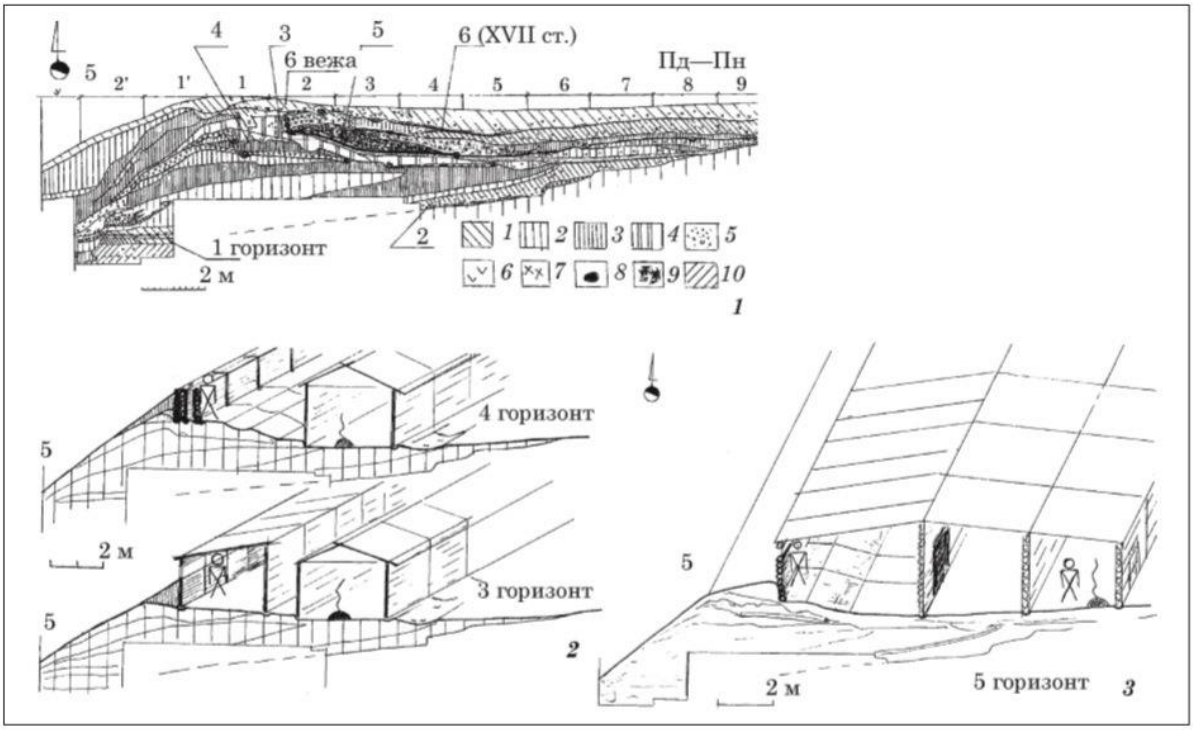

Ryc. 89. Przekrój i rekonstrukcja wału V grodu w Kryłosie w X-XI (3 i 4) i XII w. (5) (za: Томенчук 2010b, rys. 4, 338).

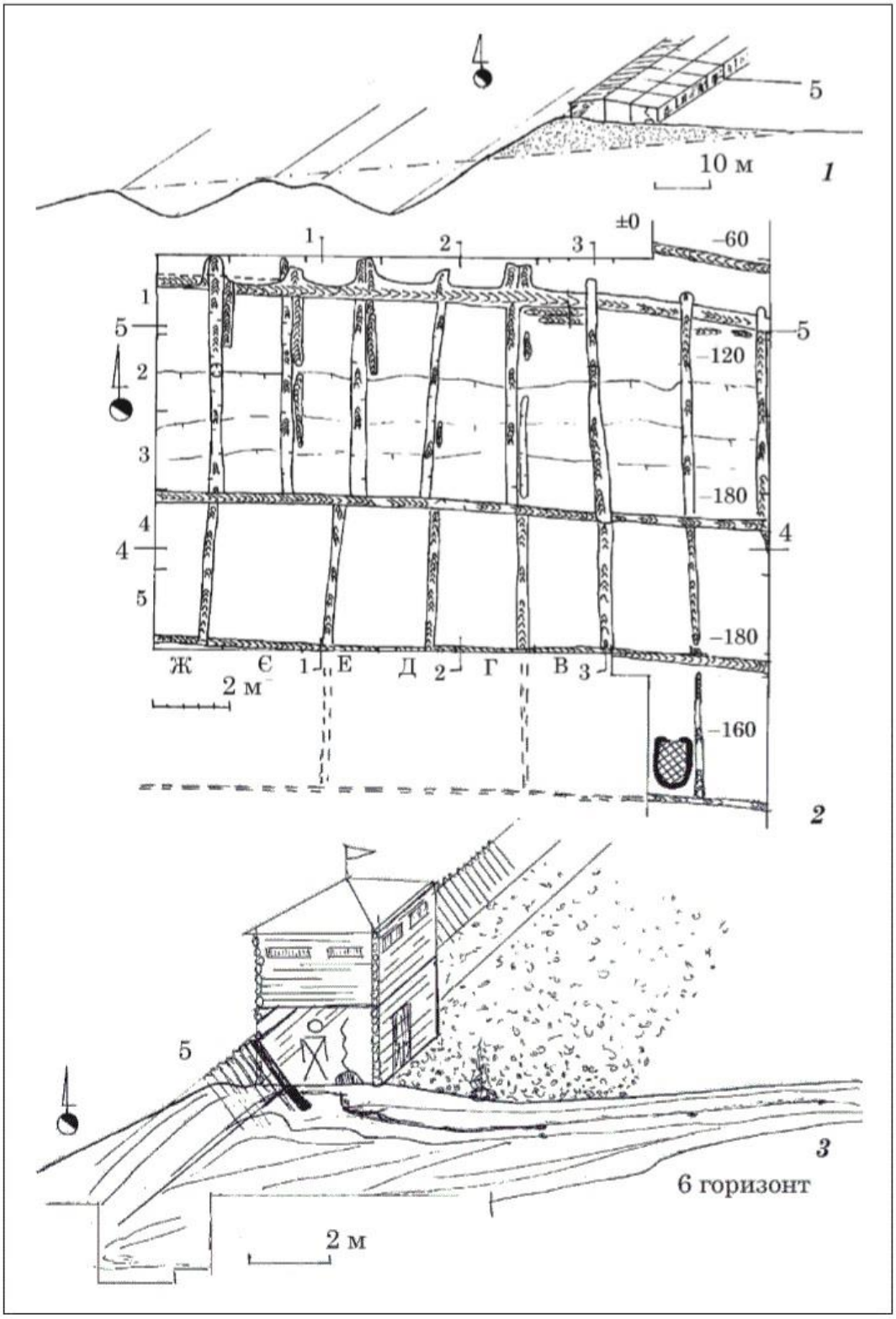

Ryc. 90. Rzut poziomy i rekonstrukcja wału V grodu w Kryłosie w XII w. (2) i wału z ukośną palisadą (3) powstałego w XVI-XVIII w. w miejscu spalonych umocnień funkcjonujących w XII-XIII w. (za: Томенчук 2010b, rys. 5, 339).

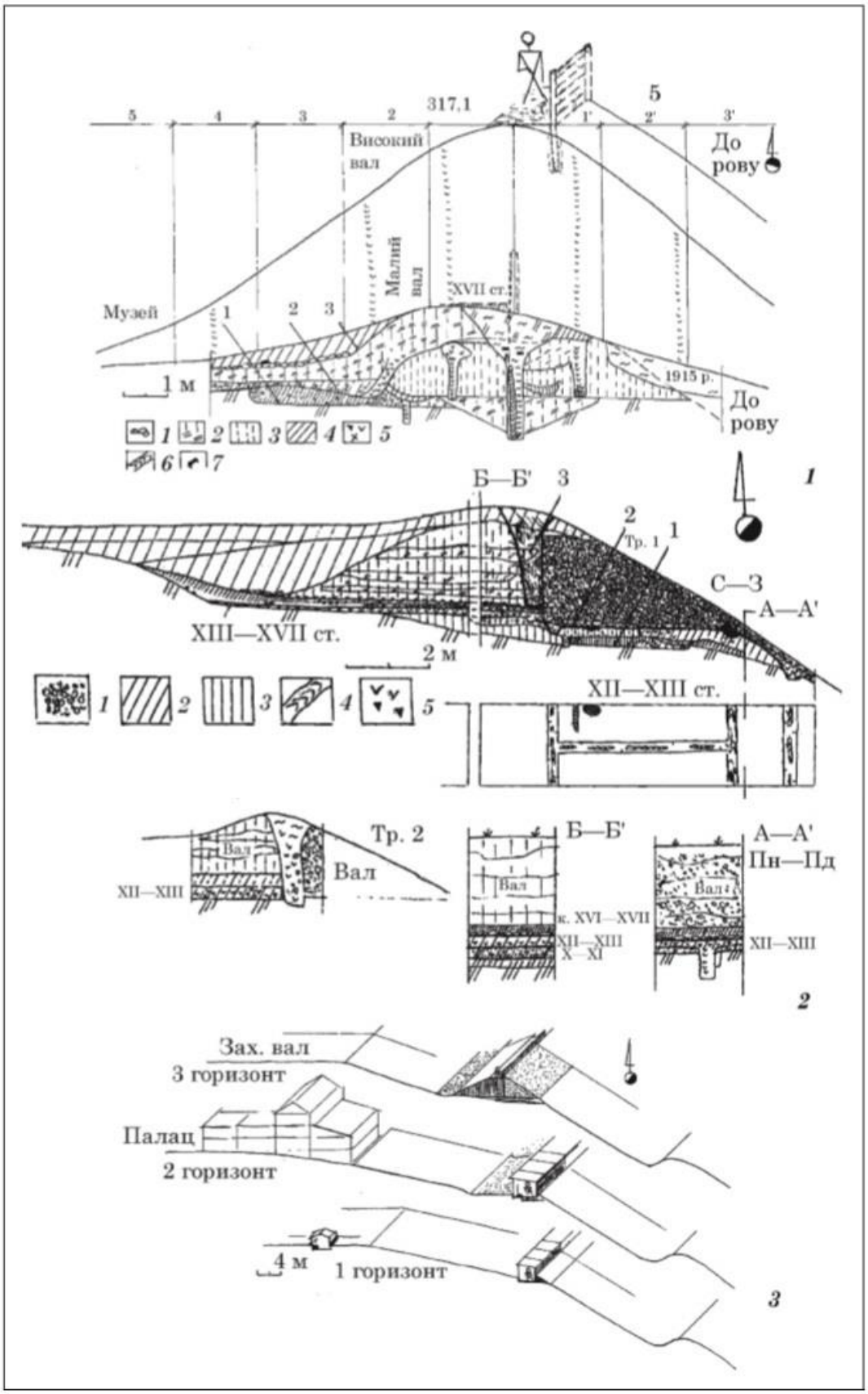

Rys. 91. Schemat obrony zachodniej skarpy kryłoskiego grodziska (za: Томенчук 2010b, rys. 7, 341)

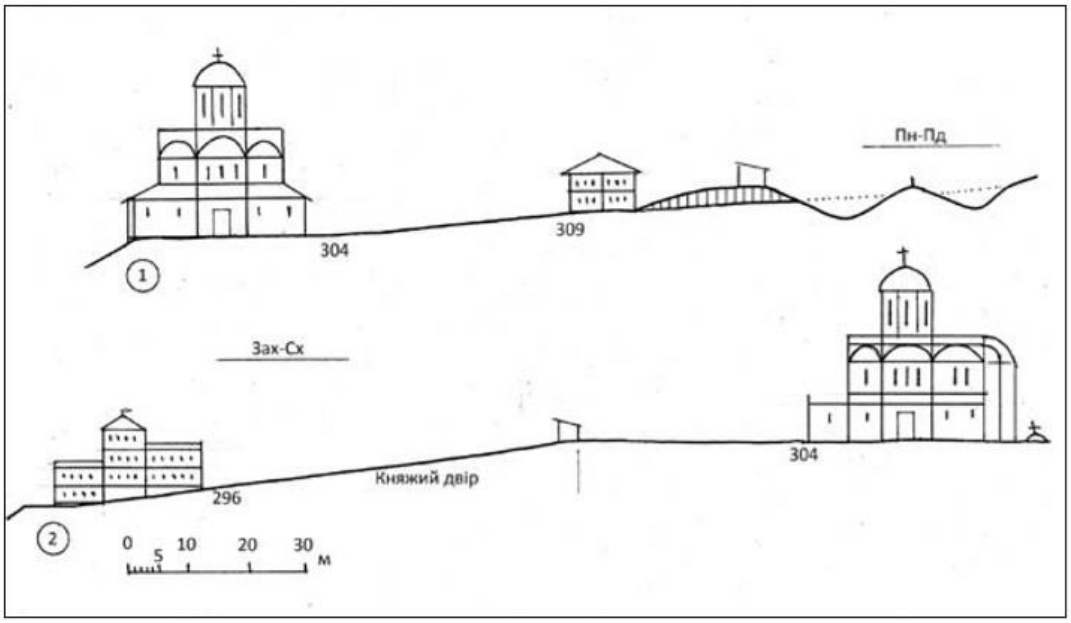

Ryc. 92. Zespoły rezydencjonalne grodu w Kryłosie: 1 – tzw. pałac południowy, 2 – tzw. pałac zachodni (za: Томенчук 2013, rys. 10, 176).

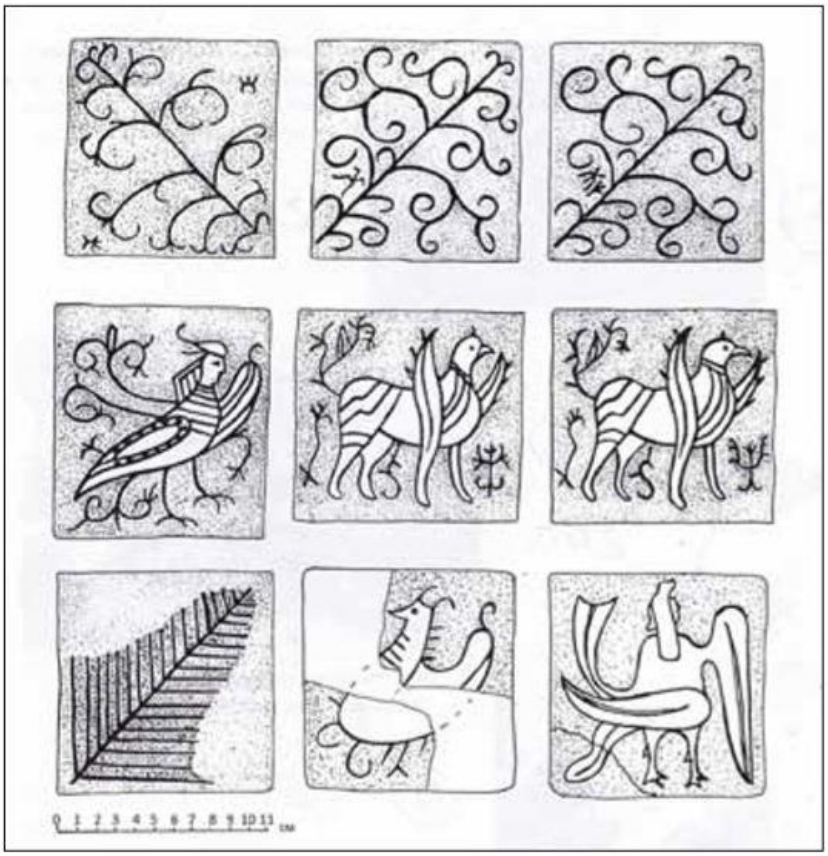

Ryc. 93. Rysunek płytek posadzkowych znalezionych podczas badań tzw. pałacu zachodniego na grodzisku w Kryłosie (za: Томенчук 2013, rys. 5, 170).

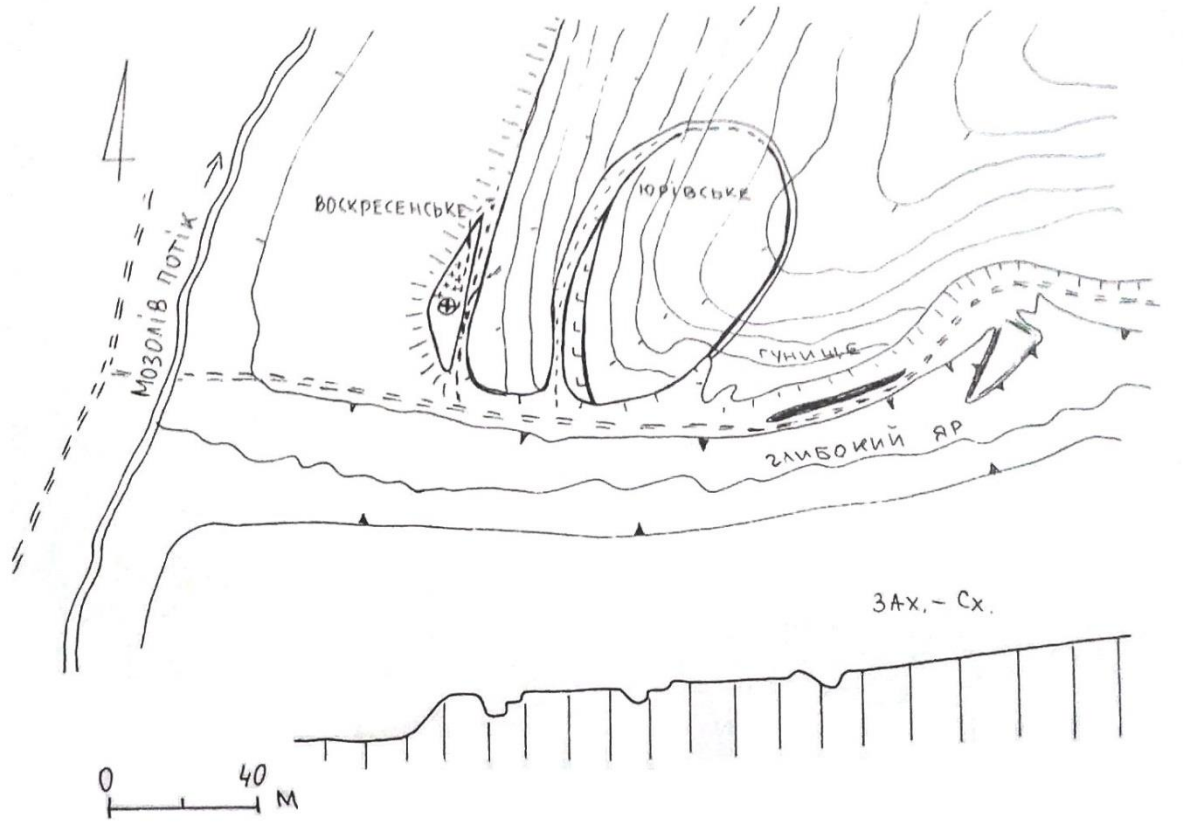

Ryc. 94. Szkic planów uroczysk „Jurkivs'ke" i „Voskresens'ke" w pobliżu Kryłosu (za: Томенчук 2008, rys. 402, 582).

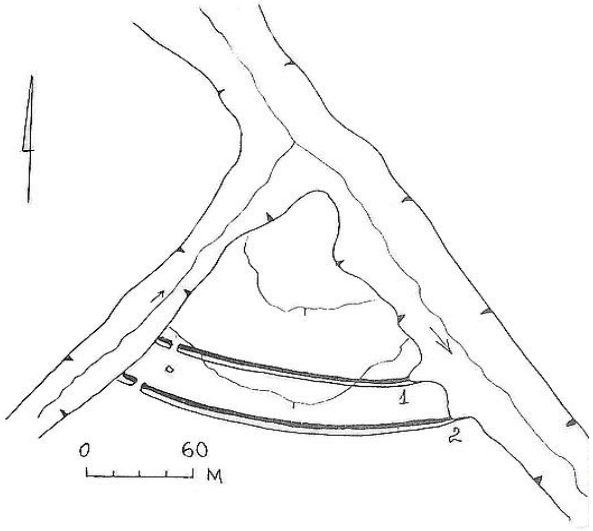

Ryc. 95. Halicz, szkic tzw. „grodziska w pobliżu kamiennego jaru” (za**:** Томенчук 2008 rys. 408, 591).

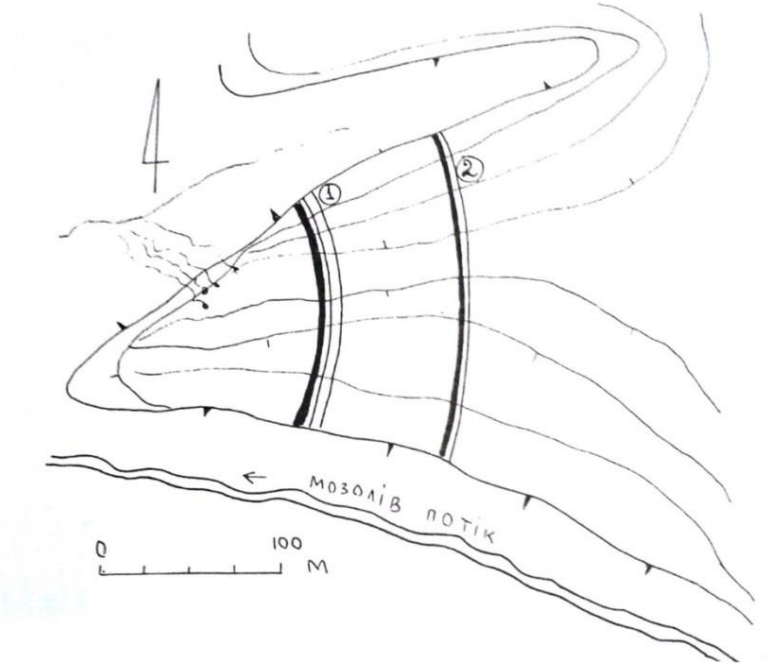

Ryc. 96. Halicz, szkic tzw. Štepanivs’kiego horodyšča (za: Томенчук 2008, rys. 405, 585).

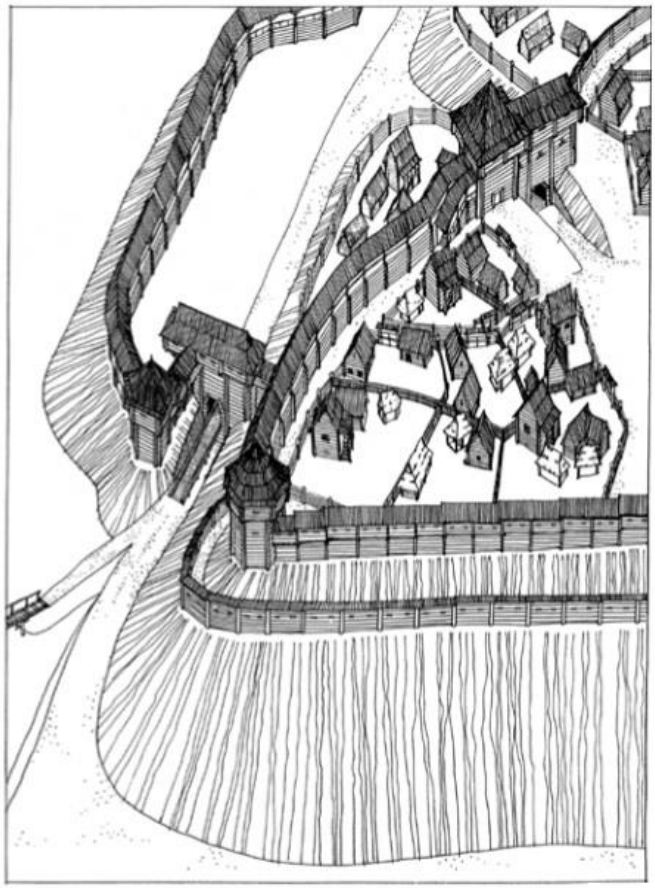

Ryc. 97. Rekonstrukcja zabudowy uroczyska „Vyvozy” u podnóża góry Kryłoskiej wykonana przez V. Petryka na podstawie wyników badań V. Aulicha (za: Рожко 2016, rys. 35, 65).

Ryc. 98. Uroczysko „Pohar” (zachodni skłon grodziska w Kryłosie) w czasach staroruskich według V. Petryka (za: Лукомський, Петрик 2001, rys. 3, 174).

L: Chudzik 2014, 34-78, 113-117; Czołowski 1892, 80-81; Janeczek 2006, 435; Kubica 1996, 139-147; Liwoch 2003, 246-249; АО 1977, 263-264; Аулих 1970, 28; 1971, 297-299; 1972,

379-380; 1973; 254-255; 1980, 249; 1981, 226; 1983, 239-240; 1984, 240; 1985, 257-258; 1986; 211; 2001, 139-153; Аулих, Грибович, Павлив, Петегирич 1988, 253-254; Аулих, Могитич, Петегирич, Чугайда 1974, 240; 1975, 254; Аулих, Опрыск, Петегирич 1979, 292; Аулих, Петегирич 1978, 292; Білик 2014, 39-52; Гаврилів, Педич 1997; Гончаров 1955, 22-31; Джеджора 1991, 292-303; Довженок 1955, 12-13; Иоаннисян 1979, 273; 1981, 252-253; 1986, 238-239; 1994, 106-107; 2009, 232-452; Коваль, Миронюк 2015; Лукомський 2009, 416-431; Лукомський, Петрик 2001, 166-182; Майоров 2003, 253-262; 2004, 688-711; Мельничук 1998, 144-147; 2013, 187-202; Могитич 1998, 86-90; Могитич, Могитич 1998, 90-94; Пастернак 1937, 1-21; 1978, 70; 1998; Раппопорт 1967; 1982, 108-111; Скочиляс 2010, 68; Тихомиров 1956, 332; Томенчук 2004, 12-14; 2006, 2008, 495-535; 2010, 335-344; 2013, 165-177; 2016, 11-34, 2016a; Томенчук, Баран 1998, 10-18; 2007, 31-54; 2014, 19-28; 2014a, 50-60; 2014b, 54-60; 2014c, 41-49; Томенчук, Мельничук 2017, 51-78; Фіголь 1998, 135-140; Чачковський, Хмілевський 1959.

21. **Halicz, Góra Zamkowa, rejon loco, obwód iwanofrankowski, Ukraina.**

B: Halicz wzmiankowany jest w źródłach XII-XIV w.

C: Częścią kompleksu dawnego Halicza była tzw. Góra Zamkowa. Grodzisko na Górze Zamkowej (zwanej „Halicz-Górą") położone jest na terasie Dniestru, na południowo-wschodnim krańcu dzisiejszego miasta (7 km na północny-wschód od kryłoskiego grodziska).

D: Grodzisko na Górze Zamkowej przedstawiało typowe założenie na cyplu: z trzech stron majdan grodu chroniony był przez strome skłony góry, od strony dostępnej (południowej) odcinał je od stoku szeroki rów. Wzdłuż rowu uchwycono wałopodobny nasyp, na którym stanęły zabudowania zamkowe.

E: Wykopaliska grodziska na Górze Zamkowej prowadził w 1951 r. V. Gončarov, ale nie odkrył on wczesnośredniowiecznych nawarstwień. Grodzisko badano następnie w latach 1993-1998 (badania prowadzili Û. Lukoms'kyj, V. Ivanovs'kyj, V. Oprysk i M. Rožko). Poprzedziły je badania sondażowe z roku 1990 oraz prace dokumentacyjne reliktów zamku starościńskiego (wtedy też odkryto pierwsze materiały z czasów Rusi Kijowskiej). Nawarstwienia staroruskie (XI-XIII w.) zalegały na głębokości 5,6-6,6 m (warstwa staroruska miała ok. 1 m miąższości).

F.1: W wykopie założonym w południowo-wschodnim narożniku Baszty Szlacheckiej uchwycono pozostałości dawnego (XII-XIII w.) wału drewniano-ziemnego o konstrukcji izbicowej.

F.2: Podczas badań w latach 90. XX w. odkryto relikty domostwa oraz pieca produkcyjnego, datowane na XII w.

F.3: Na stanowisku znaleziono następujące zabytki: imadła amfor, liczne ułamki ceramiki XII-XIII w., żelazne ostrogi, brązowy guzik i fragment brązowej bransolety, płytki ceramiczne, żelazne noże i groty strzał.

G.1: Na stanowisku na Górze Zamkowej odkryto materiał zabytkowy kultury holihradzkiej oraz ceramikę z XI i XII-XIII w.

G.2: Założenie na Górze Zamkowej łączy się z prywatną posiadłością obronną („zamkiem bojarskim"). Część z badaczy przypuszczała, iż na Górze mógł urzędować znany z XIII-wiecznych przekazów bojarzyn Sudzisław (Sudysław). Według interpretacji B. Tomenčuka (2013, 165-167) grodzisko było w XII w. rezydencją Iwana Wasylkowicza.W XIV w. (w czasach Kazimierza Wielkiego), wzniesiono na wzgórzu zamek, który w XV w. stał się zamkiem starościńskim.

H: W centrum dzisiejszego miasta Halicza znajduje się cerkiew p. w. Bożego Narodzenia, której początków upatrywano już w XIII-XIV w., choć informacje o niej nie pojawiły się w żadnym wiarygodnym dokumencie. Już w XIX w. próbowano prowadzić przy cerkwi prace ziemne, jednak ponad 6-metrowy wkop nie dał zbyt wielu informacji na temat najstarszej fazy funkcjonowania cerkwi (znaleziono jedynie wapienny detal architektoniczny). W 1970 i 1975 r. cerkiew badał I. Mohytyč, który na podstawie analizy formy świątyni stwierdził, iż miała ona pierwotnie dwuspadowy dach, podobnie, jak XIV-wieczne cerkwie Jura i Ormiańska we Lwowie. O średniowiecznej metryce cerkwi, zdaniem badacza, miały świadczyć także jej proporcje (szeroka nawa główna) oraz krzyżowe w planie filary.

I:

J:

K:

Ryc. 99. Miasto Halicz i Góra Zamkowa z zarysem budowli na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

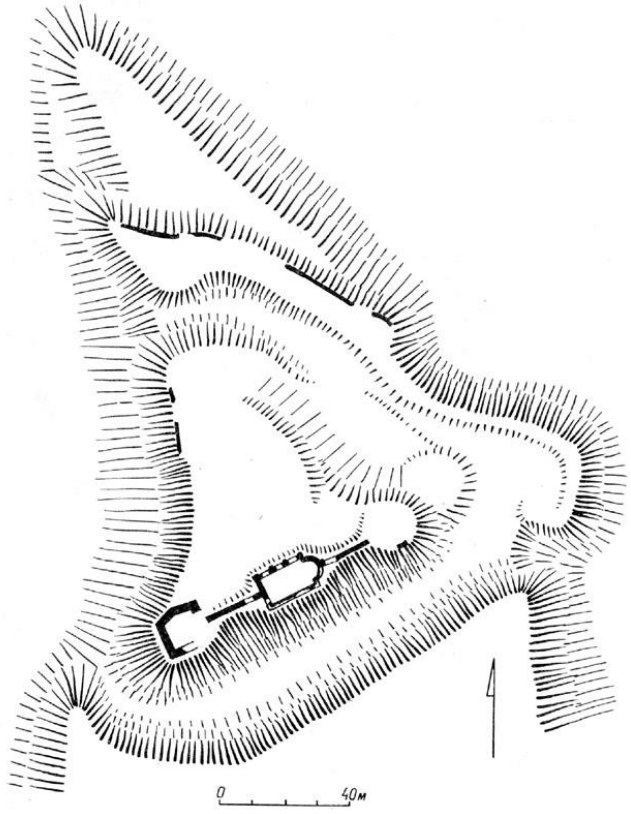

Ryc. 100. Plan zamku w Haliczu (za: Раппопорт 1967, ryc. 106, 106).

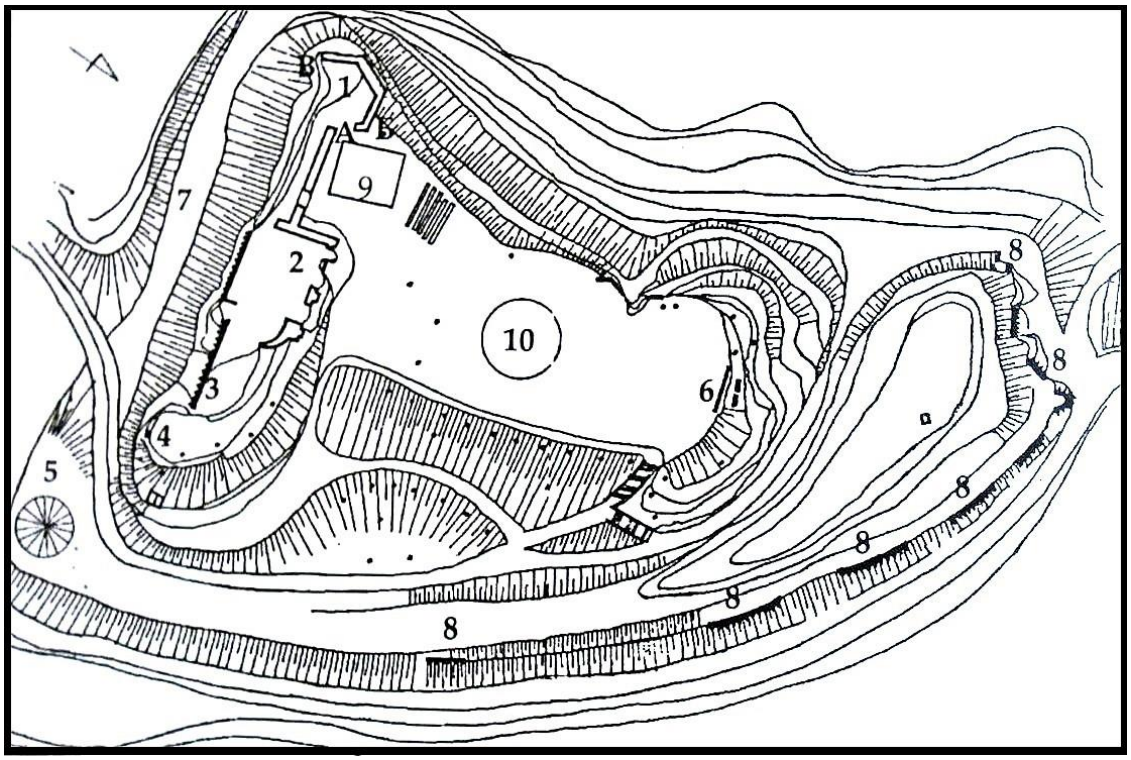

Ryc. 101. Halicz. Relikty zamku i szkic wysokościowy stanowiska na Górze Zamkowej. Literami А, Б і В oznaczono sondaże z roku 1990 (za: Федунків 2013, rys. 50, 78).

L: Liwoch 2003, 236; Раппопорт 1967, 106; Федунків 2013; Антипов 2000, 91-93.

22. **„Halicz", tzw. Pantelejmonowski gródek, Ševčenkove, rejon halicki, obwód iwanofrankowski, Ukraina.**

B: Halicz wzmiankowany jest w źródłach XII-XIV w.

C: Tzw. Pantelejmonowski gródek (nazwa stanowiska została utworzona od znajdującej się na jego terytorium cerkwi św. Pantelejmona), położony jest na cyplu wysokiego brzegu Dniestru (270 m. n. p. m) w pobliżu ujścia Łomnicy. Od północy teren grodziska chroni urwisko, od strony Łomnicy stoki doliny rzeki, a od wschodu wąwóz.

D: Grodzisko stanowi pięciokątne w planie założenie o powierzchni 3-4 ha (gród wraz z posadem zajmować miał obszar 10 ha). Majdan grodziska (wymiary 210x80-140 m) ze wszystkich stron otaczają wały i fosa. W centrum majdanu znajduje się cerkiew p. w. św. Pantelejmona.

E: Grodzisko św. Pantelejmona w Ševčenkowem badał w 1951 r. V. Dovženok, a następnie w latach 1991 i 2005-2007 grodzisko badane było przez B. Tomenčuka. Cerkiew św. Pantelejmona w początku XX w. opisał J. Pełeński. Budowla zachowała się do dziś, choć w

dość zmienionym kształcie (przebudowy franciszkańskie i renowacje po pożarze z 1802 r. oraz po ostrzale artyleryjskim w 1915 r.). Cerkiew jest trójnawowa, posiada trzy apsydy wschodnie i 4 filary podtrzymujące kopułę. Długość założenia wynosi 19,7 m, szerokość 17,3 m. Budynek wzniesiono ze starannie ciosanych bloków wapienia. Grubość murów wynosiła 1,04 m (fragment zachodniej ściany był nieco grubszy – 1, 27 m). Filary pierwotnie posiadały wiele występów, obecnie są ociosane. Na wysokości filarów, po wewnętrznej i zewnętrznej stronie ścian znajdują się pilastry. Z racji zupełnej przebudowy górnych partii świątyni, wiele pytań na temat jej pierwotnego wyglądu pozostaje otwartych. Na ścianach budowli zachowało się wiele napisów. Najstarsze graffiti pochodzi z 1212 r.

F.1: Grodzisko św. Pantelejmona: W 1991 r., 22 m na wschód od apsyd cerkwi, założono wykop o wymiarach 42x5 m. Badany obszar przedstawiał wąskie podwyższenie terenu dochodzące do wschodniego wału grodziska. W zachodniej partii wykopu odkryto rów obronny istniejącego tu klasztoru franciszkanów z XVII w., który został zasypany rumoszem ceglanym ścian zniszczonego klasztoru w XX w. (z klasztoru zachowały się jedynie fundamenty i ślady wału obronnego). Rów ten miał 10 m szerokości i 2 m głębokości. We wschodniej części wykopu odkryto relikty umocnień grodziska XII-XIII w. Drewniane umocnienia w postaci izbic zbudowane były na wysokiej (5,5 m), stromej platformie z gliny, która wznosiła się nad fosą. Zrębowe skrzynie o szerokości 4 m (?) zapełnione były szczelnie gliną. Od wewnątrz do skrzyń przylegać miały zrębowe pomieszczenia o mieszkalno-gospodarczym przeznaczeniu. W wypełnisku izbic wału znaleziono ułamki ceramiki z kon. XII-pocz. XIII w. B. Tomenčuk (2010b, 343) rekonstruuje umocnienia gródka w sposób następujący: założenia obronne przedstawiały podwójny rząd zrębowych komór o szerokości 3 m (?). Rząd wewnętrzny użytkowany był gospodarczo, zaś dostęp do rzędu zewnętrznego utrudniony przez przez strome ukształtowanie skarpowanego zbocza (wysokość nasypu wynosić miała ok. 5-6 m) i poprzedzające je rów. Skrzynie zewnętrzne nie były w całości wypełnione ziemią, gdyż zdaniem badacza posiadać miały stanowiska strzelnicze dla obrońców gródka.

F.2: W granicach wykopu z 1991 r. wyróżniono dwa horyzonty chronologiczne występujących tu obiektów – pierwszy (należeć do niego miały dwie częściowo przebadane budowle naziemne), datowany na kon. XII- pocz. XIII w. oraz drugi (przyporządkowano mu bruk z otoczaków przykrywający starsze warstwy) – odnoszony do 1. poł. XIII w. W celu wyjaśnienia przeznaczenia bruku, założono aneks wykopu o wymiarach 8x12 m. Uznano, iż bruk mógł być podłogą/moszczeniem jakiejś dużej (szerokość miałaby sięgać 12 m)

drewnianej budowli. W wykopie znaleziono m. in. ułamki bizantyjskich amfor oraz 4 prostokątne płytki z polewą.

W 2006 r. założono wykop (12-12,5x6-6,5 m) przylegający od północy do wykopu z 1991 r. We wschodniej części wykopu, na głębokości 25-35 cm ponownie natrafiono na kamienny bruk. Bruk ten, grubości 10-20 cm, przechodził pasem o szerokości 1,5-2,5 z północy na południe. Pod nim odkryto kilka dołków posłupowych (o szerokości sięgającej 1 m i głębokości 0,9-1 m) ułożonych na tej samej linii. Drugi rząd dołków posłupowych odkryto w odległości 2,3-3 m od pierwszego . W kilku miejscach bruk był uszkodzony późniejszymi wkopami. W wykopie znaleziono niewiele materiału ceramicznego.

W 2007 r. nowy wykop (14x7 m) założono wzdłuż północnego skraju podwyższenia majdanu grodziska (8 m od wykopu z roku poprzedniego). We wschodniej partii wykopu ponownie odsłonięto fragment bruku. W aneksach do tej części wykopu (3,5x4m i 2,5x1 m) na skraju bruku odkryto fundamenty budowli złożonej z bloków białego kamienia (fundamenty również powiązano z wielką drewnianą budowlą). Szerokość fundamentów wynosiła 1 m. Pod brukiem i fundamentami zalegała warstwa kulturowa z dużą ilością kości zwierzęcych. Odkryto także rząd 18 dołków posłupowych, które przyporządkowano do starszego niż budowla horyzontu chronologicznego. Obiekty uznano za pozostałości budowli dworskiej, analogicznej względem konstrukcji do reliktów „zachodniego pałacu" z grodziska w Kryłosie.

G: Grodzisko, na terenie którego wzniesiono cerkiew św. Pantelejmona, identyfikowane jest z halickim dworem Romana Mścisławicza.

H: Ok. 0,5 km na wschód od grodziska z cerkwią św. Pantelejmona, w uroczysku „Hrobys'ka" odkryto kolejne cmentarzysko. Cmentarzyska towarzyszyły też wymienionym wyżej monastyrom i cerkwiom.

I:

J:

K:

Ryc. 102. Wieś Stanisław (obecnie Ševčenkove) z zaznaczoną cerkwią św. Pantelejmona, tzw. mapa Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

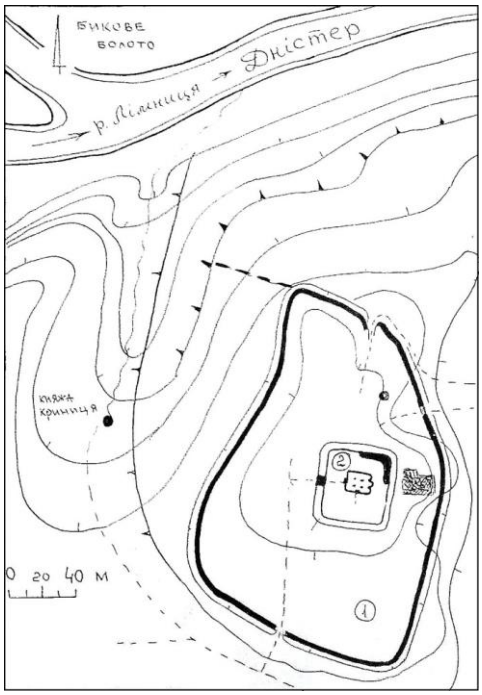

Ryc. 103. Tzw. Pantelejmonivs'ke Horodyšče (za: Томенчук 2008, rys. 416, 600).

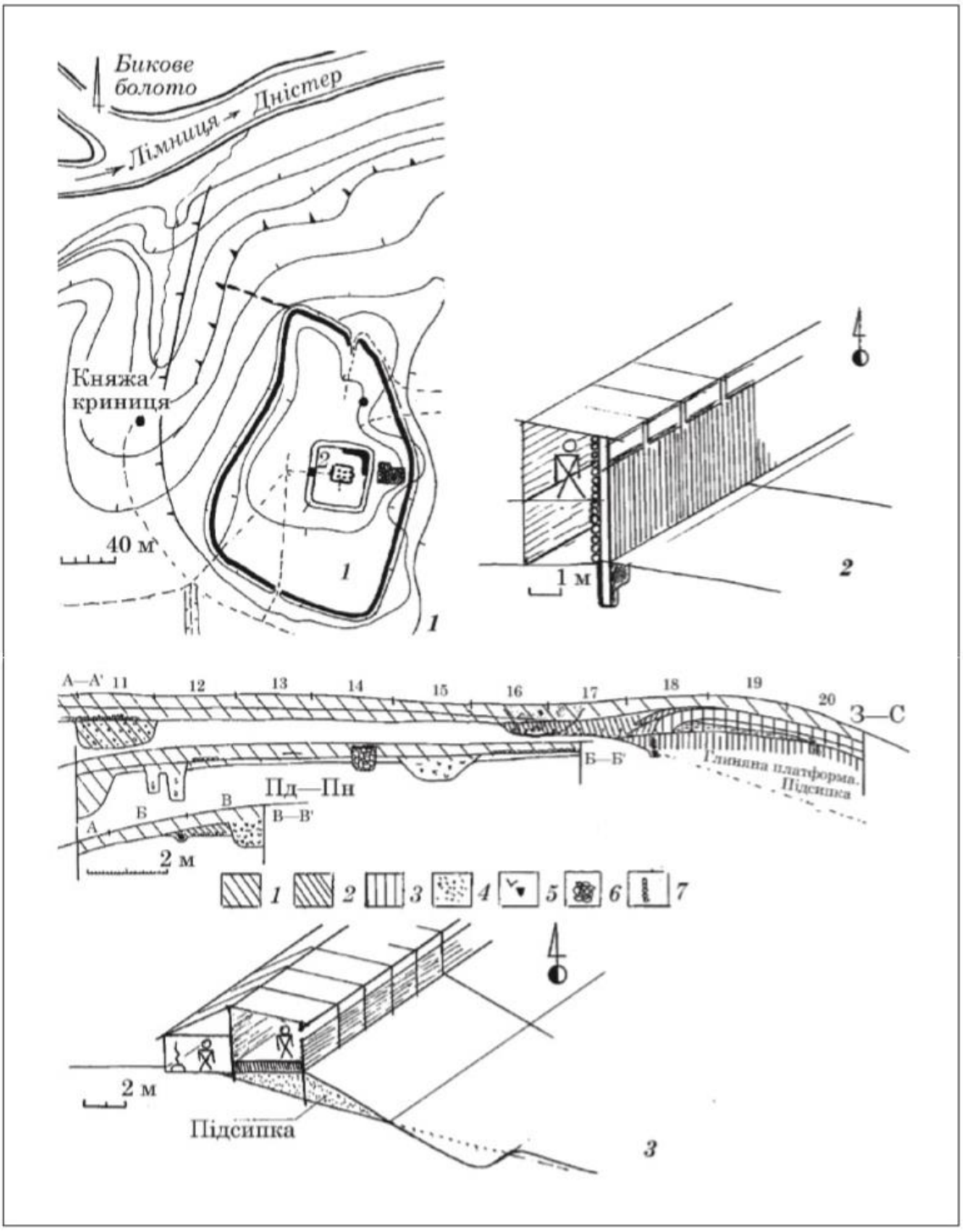

Ryc. 104. Przekrój i rekonstrukcja obwałowań grodziska św. Pantelejmeona (za: Томенчук 2010b, rys. 9, 343).

L: Liwoch 2003, 271-272; Томенчук 2008, 532-610; 2010b.

23. „Halicz” tzw. Spas’ke horodyšče, Ševčenkove, rejon halicki, obwód iwanofrankowski, Ukraina.

B: Halicz wzmiankowany jest w źródłach XII-XIV w. (cerkiew św. Zbawiciela znana jest z *Latopisu kijowskiego*).

C: Do kompleksu grodowego Halicza zaliczane jest tzw. Spas’ke horodyšče (nazwa pochodzi od odkrytej tu w XIX w. cerkwi Zbawiciela), położone na wysokim brzegu Dniestru, na północny-zachód od Kryłosu. Stanowsiko znajduje się na niewielkim wzniesieniu (281 m. n. p. m) na brzegu rzeki Limnica (Łomnica), w uroczysku „Karpycja-Cegol’na”.

D: „Spas’ke Horodyšče” to okrągłe w planie założenie o powierzchni ok. 1,2 ha. Południowa i częściowo zachodnia partia grodziska jest zniszczona przez gliniankę, partia wschodnia zaś została zrujnowana podczas budowy austriackiego fortu podczas I wojny światowej.

E: Badania archeologiczno-architektoniczme na tzw. Spas’kim horodyšču prowadzone były 1882 r. przez L. Ławreckiego i I. Szaraniewicza (odkryto wtedy relikty cerkwi p.w. Zbawiciela wzmiankowanej w źródłach pod 1152 r. Świątynię zidentyfikowano na podstawie dokumentu z 1627 r ., w którym mowa była o miejscu, w którym stała cerkiew Zbawiciela). W latach 1980-1981 budowla badana była ponownie przez O. Ioannisjana. Cerkiew częściowo zniszczyły okopy z czasów I wojny światowej. Świątynia należała do typu trójnawowych cerkwi o trzech apsydach wschodnich i czterech filarach podtrzymujących kopułę. Długość budowli wynosiła 19,6 m. Fundamenty świątyni złożone były z nieobrobionych kamieni łączonych zaprawą wapienną, w narożnikach odkryto ciosy wapienne. Fundament zachodniego muru cerkwi miał szerokość 2,3 m, muru północnego 2,7 m. Głębokością fundamenty sięgały 1,4 m. Z murami świątyni łączyły się wstęgowe fundamenty filarów (szerokości 2,10 m). W rozwalisku ścian świątyni znaleziono kęski pokrytego freskami tynku oraz fragmenty kamieniarki. Zachowany fragment posadzki cerkwi składał się z trójkątnych ceramicznych płytek z polewą. W czasie badań znaleziono także kilka egzemplarzy płytek kwadratowych i zdobionych reliefem, a także fragment ołowianego pokrycia dachowego. W 1981 r. przy południowej ścianie cerkwi odkryto sarkofag, interpretowany później jako grób księcia Władymirka, fundatora świątyni.

F.1: W 1991 r. pod kierunkiem B. Tomenčuka, 10 m od fundamentów apsyd staroruskiej świątyni założono transzeję (3x10 m). We wschodniej części transzei wykryto pozostałości (rów) drewnianej ściany, zdaniem badacza - częstokołu. Stopniowy w przekroju wkop pod

palisadę zagłębiony był w calec na 1,3 m (głębokość 2,2 m od powierzchni). Wypełnisko rowu zawierało czarnoziem oraz fragmenty białego kamienia, prawdopodobnie odpady budowlane. Odkryto tylko jeden dołek posłupowy. Stwierdzono, iż palisadzie nie towarzyszyła fosa (teren za palisadą znacznie się obniżał). Po wewnętrznej stronie palisady odkryto dwa pochówki (w celu eksploracji cmentarzyska założono dodatkowo niewielki wykop o powierzchni 14x6 m).

F.2: Już w latach 80. XX w. O. Ioannisjan przypuszczał, iż na południe od cerkwi Zbawiciela mogły znajdować się jakieś zabudowania. Przypuszczenia te potwierdziły wykopaliska B. Tomenčuka przeprowadzone w latach 2009-2010. Stanowisko częściowo zniszczyła funkcjonująca w pobliżu cegielnia i okopy wojenne. Wykazano, iż wielka budowla o charakterze rezydencjonalnym posiadała kamienną podstawę w formie wymostki-bruku. Na podstawie pomiarów bruku, ustalono, iż budynek miał 30 m długości i zachował się na 5-8 m szerokości. Na północnym skraju moszczenia uchwycono fragment fundamentów złożonych z drewnianych pali (wymiary 35x35 cm) wbitych w rowek o szerokości 0,6-0,7 m i głębokości 0,4-0,5 m i zasypanych gliną. Wewnątrz budowli odkryto kwadratowe (8x8 m) podwaliny wieży mieszczącej prawdopodobnie klatkę schodową. Ustalono, iż orientacja reliktów budowli odpowiada orientacji cerki Zbawiciela (azymut 20º). Cerkiew z budynkiem łączyć miało przejście, którego relikty w postaci kolejnych rowków fundamentowych również uchwycono w wykopie.

W 1991 r. na majdanie grodziska przebadano łącznie 14 grobów szkieletowych. Szkielety spoczywały w płytkich jamach (głębokość 30-55 cm) na wkopanych w calec. Pochówki były orientowane na linii wschód-zachód (z niewielkimi odchyleniami związanymi z porą roku). Ustalono, iż cmentarzysko było nieduże (zajmowało w przybliżeniu obszar 30x30 m), a za czas jego funkcjonowania uznano XII w.

G.2: Według B. Tomenčuka grodzisko z cerkwią Zbawiciela stanowi pozostałości XII-wiecznego dworu Władymirka Wołodariewicza.

H:

I:

J:

K:

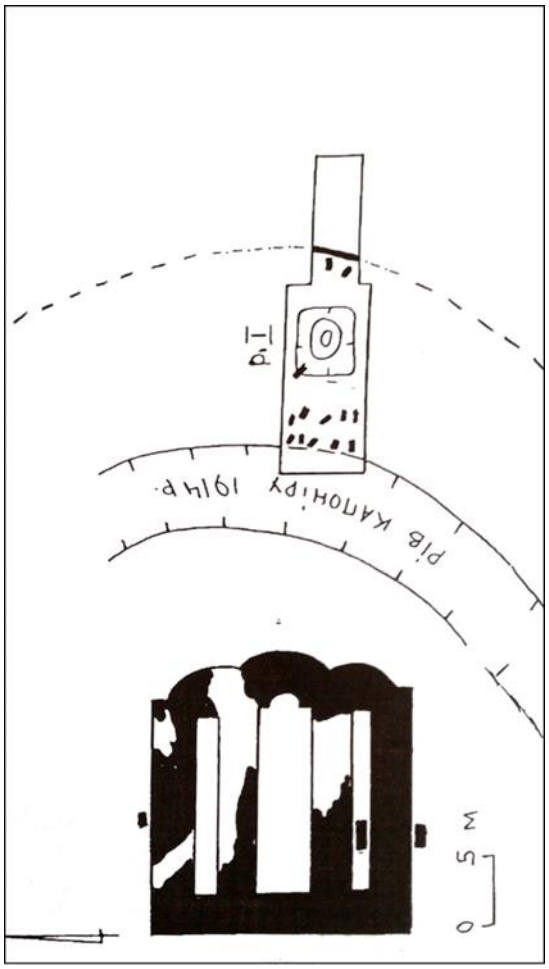

Ryc. 105. Tzw. Spas'ke horodyšče z pozostałościami cerkwi Zbawiciela (za: Томенчук 2008, rys. 415, 598).

L: Liwoch 2003, 271; Томенчук 2008, 531-532; 2010b.

24. **Jarosław (latop. *Ѧрославль, Ꙗрославль*), Wzgórze Benedyktynek, Jarosław, powiat loco, województwo podkarpackie, Polska.**

B: Jarosław po raz pierwszy pojawia się w źródłach pod 1152 r. (*Ипатьевская...* стб 447). Gród był najprawdopodobniej jednym z ważniejszych ośrodków ziemi halickiej, ze względu na swe położenie na szlaku handlowym z Zachodu na Ruś. W 1245 r. pod Jarosławiem rozegrała się wielka bitwa wojsk Daniela Romanowicza wspomaganych przez oddziały Mendoga i Konrada Mazowieckiego ze zjednoczonymi siłami węgiersko-rusko-polskimi. Jarosław dość szybko zyskał gminę miejską – pierwszy dokument lokacyjny miał być wystawiony już w 1323 r. (dokument lokacyjny zaginął)[395], a powtórna, przenosząca miasto w rejony dzisiejszej Starówki, miała miejsce w 1375 r. za sprawą przywileju Władysława

395Za: Broszko 2009, 201-202. Według danych z tabeli 1 zamieszczonej w pracy A. Janeczka (2006, 435) data pierwszej lokacji Jarosławia nie jest ustalona, pewnym jest jedynie, że miała miejsce przed 1370.

Opolczyka. Wtedy też powstał na Wzgórzu drewniany kościół p. w. św. Mikołaja. Jak podaje A. Kunysz (1968c, 230), pamięć o pierwotnym Jarosławiu przetrwać miała do czasów nowożytnych. W XVII w. Anna Ostrogska ufundowała kościół i klasztor zakonu SS. Benedyktynek na wzgórzu przy kościele św. Mikołaja „przy którym niegdyś fara i miasto było wybudowane".

C: Jarosław położony jest w środkowym biegu Sanu, na pograniczu Doliny Dolnego Sanu i Podgórza Rzeszowskiego. W świetle badań nad dawną topografią miasta, osadnictwo w pradziejach i wczesnym średniowieczu skupiało się na wyspowatych wzniesieniach nad Sanem poprzecinanych głębokimi jarami. Grodzisko w Jarosławiu położone jest na cyplu nad doliną Sanu, tzw. Wzgórzu Benedyktynek (inaczej: Wzgórze św. Mikołaja). Wygląd Wzgórza uległ znaczącym zmianom w XVII w. podczas budowy warownego klasztoru. Kolejne zmiany nastąpiły w czasach austriackich. Obecnie Wzgórze Benedyktyńskie z trzech stron (od północy, wschodu i południa) chronią strome zbocza.

D: Teren cypla wzgórza odgrodzony był od reszty płaskowyżu sztucznym rowem. Majdan grodziska o kształcie zbliżonym do czworokąta (wymiary 130x90 m) zajmował powierzchnię ok. 1 ha. W południowej partii założenia widoczne są słabo zachowane pozostałości wału. Według A. Kunysza od północnego-zachodu do głównego członu grodu przylegało umocnione podgrodzie na planie czworokąta (200x170 m), którego południowy fragment wału miał być widoczny w terenie. Umocniony obszar zajmować miał łącznie ok. 4 ha[396].

E: Podczas pierwszych badań na Rynku miejskim (1938 r.) oraz wielu nadzorów archeologicznych na jego terenie odkrywano materiały wczesno- i późnośredniowieczne oraz nowożytne. W 1951 r. A. Żaki przeprowadził badania rozpoznawcze na tzw. „Grodzisku" (teren Liceum Sztuk Plastycznych w Jarosławiu), gdzie nie znalazł materiałów wczesnośredniowiecznych. W 1960 r., podczas prac budowlanych przy kamienicy na jarosławskim rynku, na złożu wtórnym odkryto duże ilości ceramiki z XII-XIII w. Naczynia posiadały znaki garncarskie. Znalezisko to powiązano z „osadą lub grodem, z którego pobrano ziemię" (Kunysz 1961, 21). Badań sondażowych na terenie byłego Opactwa Sióstr Benedyktynek, utożsamianym z najstarszą partią miasta, podjął się w 1961 r. A. Kunysz., podczas wykopalisk którego wykryto zabytki wczesnośredniowieczne.

396 Dane za: Poleski 2004, 390. A. Kunysz (1966, 12) szacował powierzchnię kompleksu grodowego na 5-6 ha.

W 1966 r. wykopaliska na Wzgórzu Benedyktynek przeprowadzili pracownicy Muzeum Ziemi Przemyskiej oraz Katedry Antropologii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Jednym z celów badań było pozyskanie danych antropologicznych z cmentarzyska funkcjonującego w późnym średniowieczu przy kościele św. Mikołaja. Na stanowisku założono siatkę arową. W rejonie dziedzińca opactwa znaleziono ceramikę z późnego okresu wpływów rzymskich oraz z wczesnego średniowiecza. Odkryto jedną jamę o metryce wczesnośredniowiecznej[397] oraz kilka szkieletów „z czasów pełnego średniowiecza" (Kunysz 1968c, 21). Dokładne datowanie szkieletów nie było możliwe ze względu na znacznie zaburzony układ warstw na stanowisku. Przypuszcza się, iż cmentarz mógł funkcjonować już w XIII w. (Malinowski 1968, 236). Badano także drugie klasztorne cmentarzysko z poł. XVII. Najwcześniejsze znaleziska wczesnośredniowieczne z wykopalisk datowano na X-XI w. Badania dostarczyły pokaźniej ilości materiałów nowożytnych.

W latach 1965-1966 r. A. Kunysz prowadził nadzory archeologiczne przy pracach kanalizacyjnych i budowlanych internatu Liceum Sztuk Plastycznych (stan. II, „Grodzisko"), nie zanotował jednak żadnych zabytków wczesnośredniowiecznych.

Kolejne badania na Wzgórzu prowadzono w latach 1981-1988 pod kierownictwem J. Kociuby.

W 1982 r. przeprowadzono badania rozpoznawcze. Cztery wykopy założone między murem wschodnim a apsydą kościoła posiadały łączną powierzchnię 36 m². W wykopach natrafiono na obiekty z okresu wpływów rzymskich. W przemieszanych warstwach występowała także ceramika wczesnośredniowieczna.

W 1983 r. w południowo-wschodniej części Wzgórza Benedyktynek przebadano łącznie 48 m². Odkryto narożnik domostwa okresu wpływów rzymskich oraz obiekt („zaciemnienie") z ceramiką XIV w. zdobioną ornamentem stempelkowym. Ponadto, w trakcie badań znaleziono kości zwierzęce oraz materiał zabytkowy z okresu wpływów rzymskich i wczesnego średniowiecza.

Badania w sezonie 1984 miały za zadanie określić zasięg średniowiecznego cmentarza oraz lokalizację XIV-wiecznego kościoła św. Mikołaja, jednakże na badanym obszarze (zachodnie skrzydło kompleksu klasztornego) nie natrafiono na żadne obiekty związane z

397 A. Kunysz (1968c, 21) wspomina też o jamie z materiałem XIV/XV w. (naczynia cienkościenne o krawędziach silnie wychylonych na zewnątrz).

nekropolą ani świątynią. W znikomych ilościach i w przemieszanych warstwach wystąpił materiał ceramiczny z okresu wpływów rzymskich oraz wczesnośredniowieczny, zaś *gros* znalezisk przedstawiała ceramikę nowożytną, ułamki naczyń szklanych oraz fragmenty kafli z XVII-XVIII w.

W sezonie badawczym 1986 r. kontynuowano wykopaliska w rejonie skrzydła zachodniego klasztoru. W przedłużeniu skrzydła, terenie w pocz. XX w. zabudowanym barakami koszarowymi, starano się przebadać najmniej zniszczone miejsca. Teren okazał się całkowicie zniszczony. W wykopach znaleziono głównie nowożytny materiał ceramiczny i fragmenty kafli piecowych z XVII-XVIII w.

W 1987 r. badano wirydarz byłego opactwa oraz założono dwa wykopy od północnej strony skrzydła zachodniego. W większości wykopów nawarstwienia kulturowe okazały się zniszczone przez powojenne prace ziemne. Jedynie wykop 1 przy skrzydle zachodnim zachował układ nawarstwień kulturowych. Podobnie jak w latach poprzednich, wykopaliska dostarczyły głównie ceramiki nowożytnej. W tym samym sezonie założono także dwa podłużne wkopy sondażowe na terenie nieistniejącego obecnie trzeciego skrzydła klasztoru. W transzejach nie stwierdzono obiektów. Materiał zabytkowy był nieliczny i prezentował ceramikę średniowieczną i nowożytną.

W okresie późniejszym badania prowadzono głównie na terenie późnośredniowiecznego miasta lokacyjnego.

F:

G.1: Wobec braku danych na temat obwałowań średniowiecznego Jarosławia, grodzisko datowane jest na podstawie znalezisk ceramicznych na XI-XIII w., choć A. Kunysz przypuszczał, iż gród funkcjonował jeszcze do 2. poł. XIV w. (według źródeł pisanych osadnictwo miejskie z terenu wzgórza miało zostać przeniesione w rejon dzisiejszego rynku w 2. poł. XIV w.). Na terenie „grodu" wystąpiły materiały IX-X w. oraz zabytki pradziejowe.

G.2: Według dokumentów, miasto, dzięki swemu korzystnemu położeniu przy szlakach handlowych pozostawało jednym z najbogatszych ośrodków Rusi (Broszko 2009, 200).

H:

I:

J: Dane na temat samego wczesnośredniowiecznego grodu są niezwykle skąpe. Badania publikowane były jedynie w skrótowej formie.

W XVI-wiecznych źródłach pojawiła się nazwa „Grodzisko" (stan. II), stanowisko traktowane jako domniemane grodzisko, miejsce w obrębie murów miejskich, przeznaczone pod budowę kolegium jezuickiego. Badania archeologiczne z lat 60. XX w. nie ujawniły na tym obszarze materiałów wczesnośredniowiecznych, choć z sąsiadujących terenów znane są materiały osadowe z XI-XIII w. (Kunysz 1961a, 21, 1966, 13).

K:

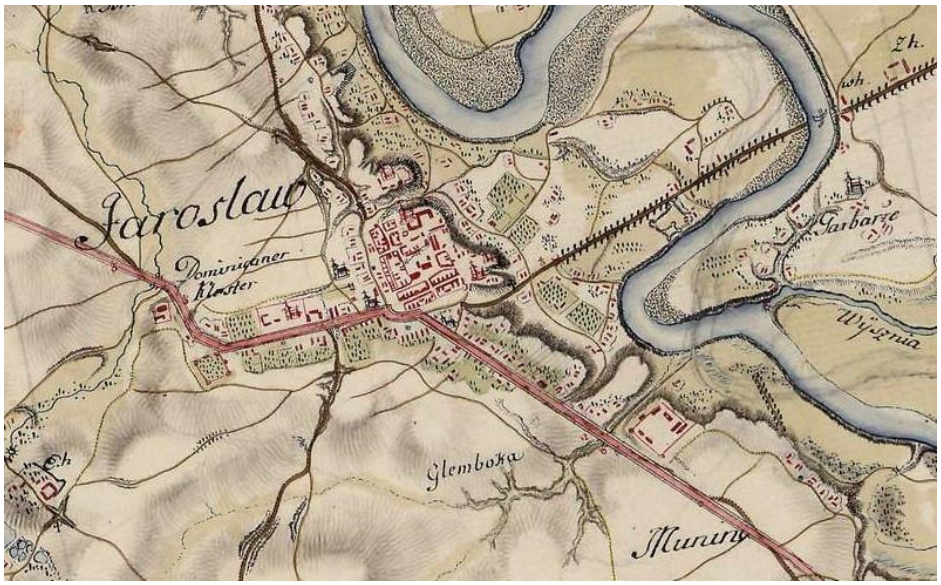

Ryc. 106. Jarosław na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

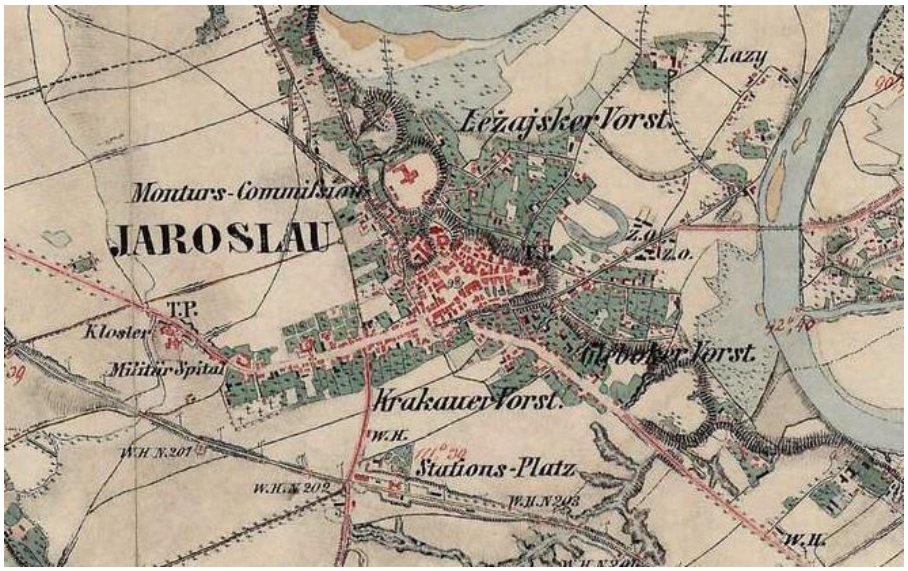

Ryc. 107. Jarosław na XIX-wiecznej mapie *Franziszeische Landesaufnahme* (źródło: http://mapire.eu/en/map/secondsurvey).

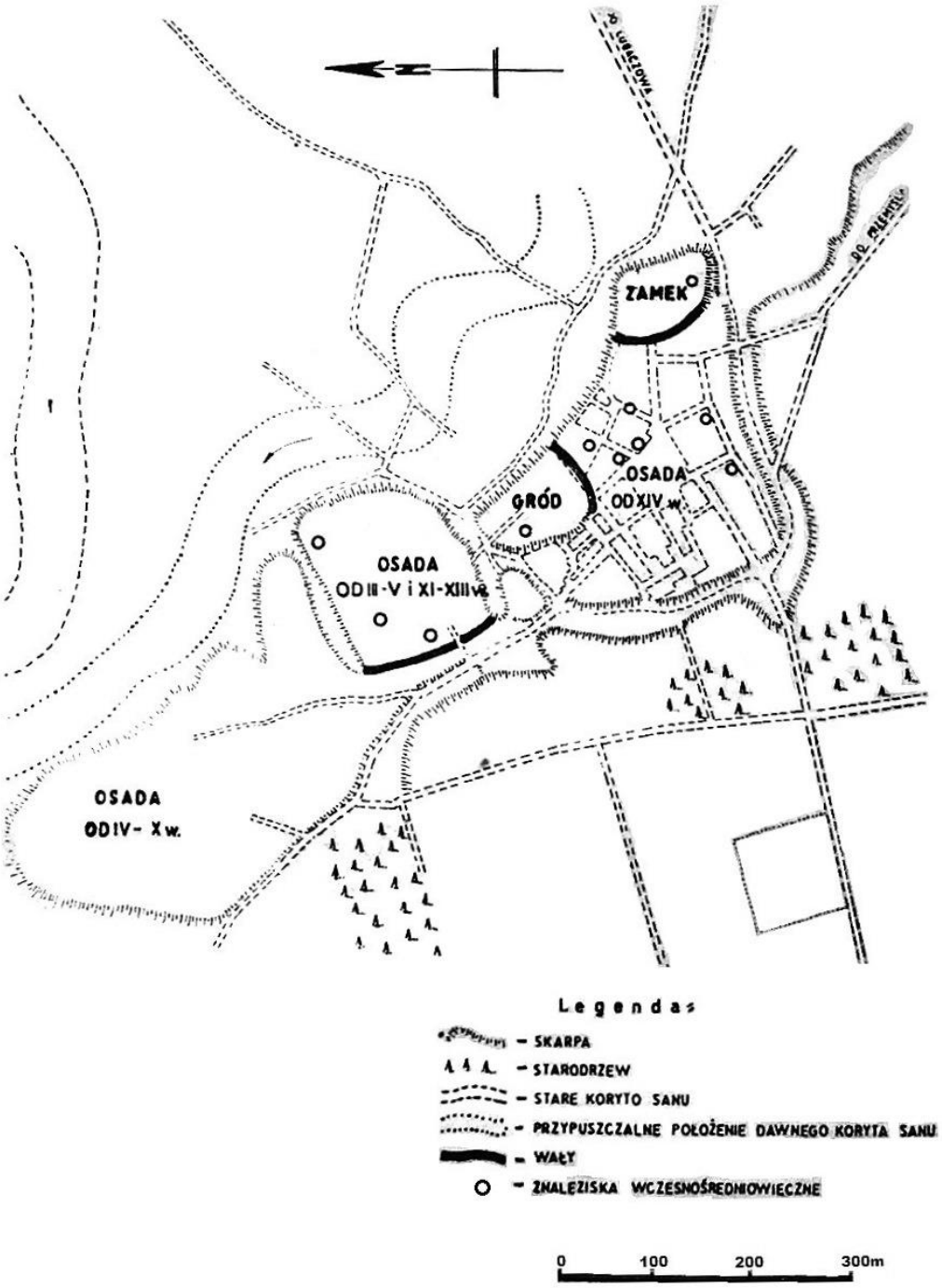

Ryc. 108. Próba rekonstrukcji układu przestrzennego średniowiecznego Jarosławia (za: Kunysz 1966a, plan ze str 17).

Ryc. 109. (Na kolejnej stronie:) Plan Wzgórza Benedyktynek z zaznaczonymi wykopami z lat 60. XX w. (za: Kunysz 1968c, rys. 1, 231).

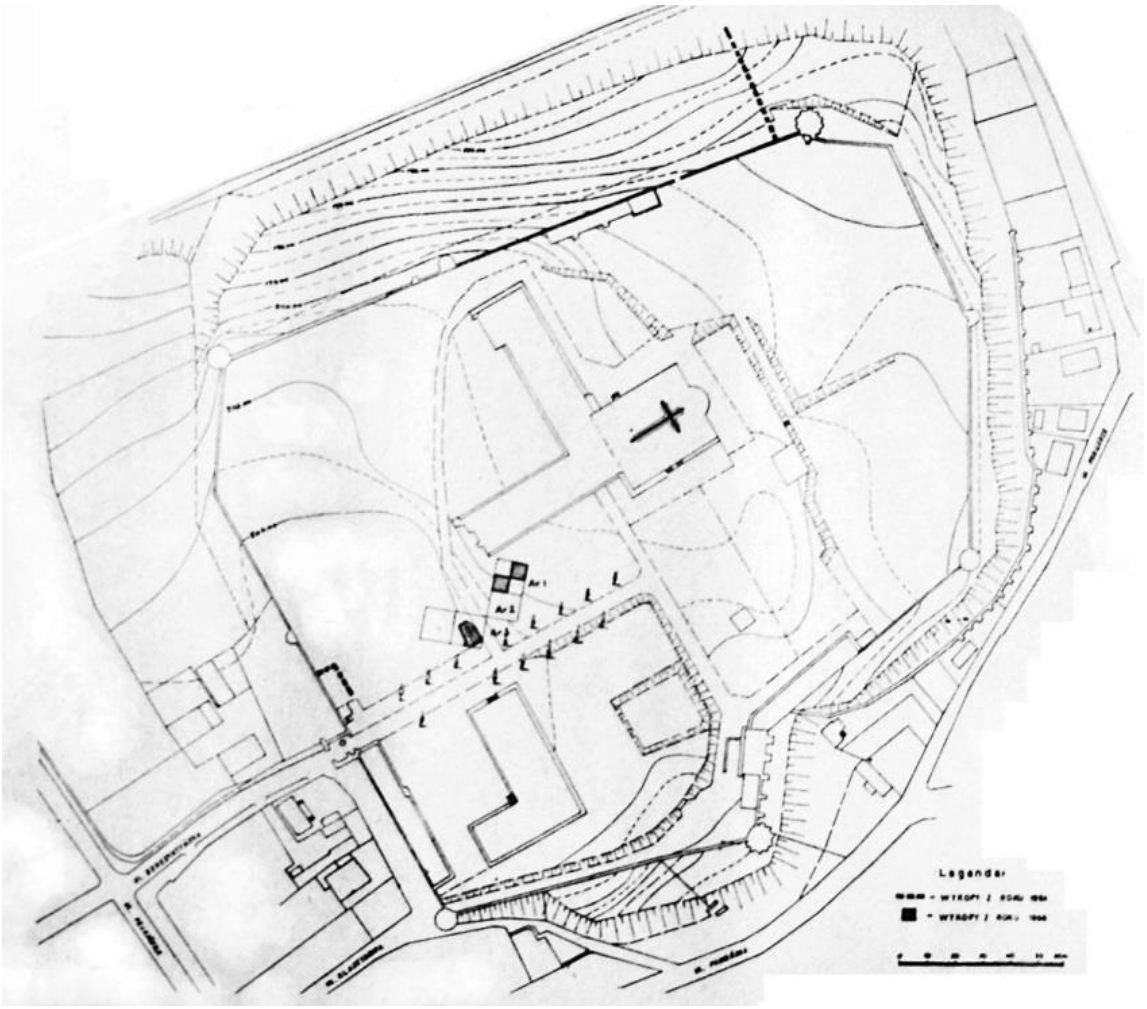

L: Broszko 2009, 199-207, Informator Archeologiczny 1982 (1983), 160; 1983 (1984), 196; 1984 (1985), 126; 1986 (1987), 183; 1987 (1988), 196; Kunysz 1961a, 20-26; 1966, 10-17; 1967-1968, 20-21; 1968c, 230-235, Malinowski 1968, 235-236; Malczewski 2006, 84; Poleski 2004, 390.

25. **Kamieniec nad Leśną (latop. Каменѣць, biał. Камянец), d. Kamieniec Litewski, rejon loco, obwód brzeski, Białoruś.**

B: Co do identyfikacji Kamieńca nad Leśną (w przeciwieństwie do innych grodów o tej nazwie) nie ma większych wątpliwości. Pierwsza wzmianka o grodzie wystąpiła w źródłach pod 1276 r. (gród został wtedy założone przez Włodzimierza Wasylkowicza): кнѧзь же самъ ѣха с боæры . и слоугами . и оулюбимѣсто то . надъ берегомъ . рѣкъı Лъıсны . и wтереби е . и потомъ сроуби на немь городъ . и нарче имѧ емоу Каменѣць зане бы^{с}землѧ камена (*Ипатьевская*... стб 876). KHW w zapisie z 1288 r., podsumowującym

dokonania Włodzimierza wspomina także o budowie w grodzie kamiennej (murowanej) wieży wysokości 17 sążni oraz cerkwi p. w. Zwiastowania NMP.

C: Rejon Kamieńca położony jest w zachodniej partii białoruskiego Polesia. Gródek z murowaną wieżą położony jest na lewym brzegu Leśnej, w północnej części miasta Kamieniec.

D: W świetle ostatnich badań Kamieniec był założeniem dwuczłonowym. Kamieniecka wieża jest okrągła w planie (średnica 13,5 m), grubość jej murów wynosi 2 m. Wysokość budowli (do fundamentów) wynosi ok. 30 m (co według badaczy odpowiada jej opisowi w latopisach). Ściany wieży wzniesiono z czerwonej cegły (wymiary 26,5x13,5x8 cm), fundamenty zaś z nieobrobionego kamienia.

E: Historia Kamieńca długo nie zwracała uwagi badaczy, a o dawnych dziejach miasta przypominała jedynie samotna murowana wieża. W XIX w. monumentalną budowlę w Kamieńcu zadokumentował w swych szkicach Napoleon Orda. W 1960 r. pozostałości grodu wokół wieży poszukiwał bezskutecznie P. A. Rappoport. W 1970 r. założył swe sondaże w Kamieńcu P. F. Lysenko. Kamieńcem interesowali się także w pewnym stopniu Â. Kulik i M. A. Tkačov, którzy wykonali rekonstrukcję obiektu i jego otoczenia. Jednakże, dopiero w 1997 r. Kamieniec doczekał się pierwszych większych badań archeologicznych przeprowadzonych przez pracownika Instytutu Historii NAN Białorusi, I. A. Vil'gel'maviča. Niestety, założone przez niego sondaże w pobliżu wieży nie dostarczyły zbyt wielu wiarygodnych informacji, za to poddały w wątpliwość rekonstrukcję Kulika i Tkačova. Niedługo potem dwóch historyków z Instytutu Historii NANB, A. V. Iou oraz A. A. Baškou, postanowiło utworzyć specjalną ekspedycję, której celem było zbadanie dziejów miasta. Wykopaliska w Kamieńcu ruszyły w 1998 i trwały do 2004 r. Gęsta zabudowa współczesna mocno ograniczała możliwości archeologów. Badania prowadzono poprzez serię małych wykopów (łączna powierzchnia przebadanego terenu wyniosła 174 m^2). Grubość nawarstwień kulturowych w wykopach sięgała 4 m.

F.1: W czasie badań ujawniono, iż położona na platformie wieża stanowiła część kompleksu, w skład którego wchodził również „zamek" położony na sąsiedniej platformie. Wieżę i „zamek" otaczały drewniane umocnienia oraz fosa. Według rekonstrukcji autorów badań, części składowe kompleksu połączone były drewnianym mostem (Башкоў, Іоў 2013, 6).

F.2: Na terenie współczesnego gimnazjum, w wykopie o rozmiarach 40x40 m odkryto pozostałości umocnionej rezydencji, tzw. „zamku” (na jego terenie miały znajdować się budowle o charakterze mieszkalnym i gospodarczym). Niestety, wykopaliska nie dostarczyły dobrze zachowanych pozostałości drewna i spora część rekonstrukcji całego kompleksu, a zwłaszcza jego konstrukcji drewnianych, opiera się na analogiach z innych miast Białorusi (terytorium Kamieńca zostało dość silnie zmodyfikowane w czasie aktywności budowlanej w XX w).

F.3: Wykopaliska Lysenki dostarczyły m. in. materiału ceramicznego datowanego na 2. poł. XIII w. oraz ułamków szklanych bransolet.

G.1: Gród Kamieniec powstał w kon. XIII w. (nawarstwienia kulturowe na stanowisku datowano od kon. XIII po XVIII w.), co potwierdza przekaz KHW.

G.2: Jak, zauważył O. Baran (2010, 49), uwzględniając fakt książęcej fundacji cerkiewnej oraz oddalenie Kamieńca od granic księstwa (? - m.k.) włodzimiersko-brzeskiego, uznać należy, iż gród posiadał znaczenie większe, niż tylko strażnica pograniczna.

H: A. Baškou przebadał również fragment cmentarzyska z XIV w. położonego w uroczysku „monastyr” w okolicach Kamieńca.

I:

J:

K:

Ryc. 110. Rekonstrukcja wyglądu kamienieckiego gródka z wieżą autorstwa Â. Kulika (za: *Археалогія і нумізматыка*... rys. 1, 305).

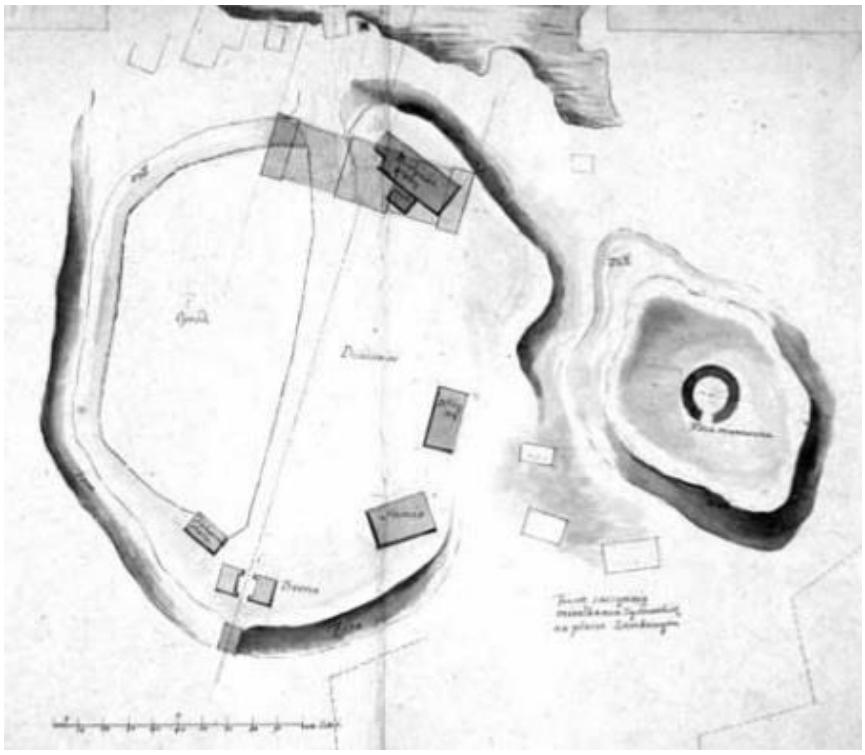

Ryc. 111. Plan założenia w Kamieńcu z XVIII w. (za: Башкоў, Іоў 2013, rys. 2, 7).

L: Baran 2010, 48-49; Антипов 2000, 115-118; *Археалогія Беларусі* т. 3, 276-277; *Археалогія і нумізматыка*... 304-305; Башкоў 2016, 165-166; Башкоў, Іоў 2013, 5-9.

26. **Krzemieniec (latop. Кремѧнецъ, ukr. Крем'янець, ros. Кременец), Góra Zamkowa, Krzemieniec, rejon loco, obwód tarnopolski, Ukraina.**

B: Gród po raz pierwszy wymienia *Latopis ipatijewski* pod 1226 r. (*Ипатьевская...,* стб 749) Krzemieniec jako jedyny (wraz z Daniłowem) oparł się wojskom Batu Chana w 1240 r. Ta najsilniejsza forteca Wołynia oparła się najeźdźcy również w 1255 r. Umocnienia grodu rozebrano na rozkaz Burundaja w 1260 r. Mimo rozebrania wałów, Krzemieniec funkcjonował w dalszym ciągu – po raz kolejny wspomniany został w źródłach pod rokiem 1285 (*Kronika*... 240). W późnym średniowieczu Krzemieniec wspominany był w dokumentach Świdrygiełły, który lokował miasto na prawie magdeburskim (1438 r.). Na wzgórzu górującym nad miastem, w miejscu niegdysiejszego grodu, najprawdopodobniej w końcu XIV w. powstał zamek, który został znacznie przebudowany w XVI w. przez królową Bonę.

C: Gród położony był na Górze Zamkowej (inaczej: Góra Bona) górującej na współczesnym miastem.

D: W odróżnieniu od nieodległych Daniłowa i Stożka, strome skłony góry nie ochraniały wszystkich stron majdanu grodu. Wały grodziska nie zachowały się (najprawdopodobniej rozebrano je zgodnie ze wzmianką latopisową, a ich resztki mogły zostać zniwelowane w późnym średniowieczu), zachowały się zaś ślady szerokiego rowu wydrążonego w wapiennym podłożu. Kształt samego zamku powtarza nieregularny kształt wypłaszczenia szczytowej partii góry (maksymalna jego długość na linii wschód-zachód wynosi 135 m, na linii północ-południe 64 m). Powierzchnia zajmowana przez zamek wynosi 0,8 ha.

E: Jeszcze przed wybuchem II wojny światowej na terenie współczesnego miasta Krzemieńca i jego okolic znajdowane były bizantyjskie monety X-XI w. Pierwsze badania archeologiczne w Krzemieńcu przeprowadził w 1946 r. M. Ostrovs'kij. Prace te trwały kilka sezonów. Wykopaliska Ostrovs'kiego miały charakter rozpoznawczy. Kolejne prace archeologiczne na terenie zamku prowadzili również: w latach 60. XX w. P. A. Rappoport, a w latach 1973-1975 historyk architektury Ê. Plamenyc'ka, która nie publikowała rezultatów swych badań. Uczestnik badań Plamenyc'kiej, L. Kroščenko pracę, w której podjął próbę sprecyzowania czasu wzniesienia murów zamku. Wykopaliska przyniosły obfity materiał zabytkowy z czasów Rusi Kijowskiej (ceramika, ułamki szklanych bransolet, zabytki metalowe, w tym narzędzia i elementy uzbrojenia). Odkryto ceramikę z tzw. fazy słowiańskiej. W 2007 r. podczas nadzoru budowlanego na rynku Krzemieńca wyekspolorowano połowę zagłębionego domostwa z IX w.

Szczątkowa publikacja wyników badań w 2010 r. przez córkę badaczki Kamieńca, O. Plamenyc'ką, dostarczyła zaskakujących teorii na temat początków obronnego budownictwa murowanego zachodniej Rusi. Ê. Plamenyc'ka wydatowała odsłonięty przez siebie w zachodniej części zamku mur i wieżę na IX w. Odsłonięty mur w latach 70. XX w. przebiegał z północy na południe, odcinając zachodnią partię zamku od reszty ostańca tworząc trójkątne w planie (wymiary boków 40x50x60 m) założenie obronne. Mur miał szerokość 1,8 m. Odkryto również relikty kwadratowej w planie wieży (wymiary 3x3 m). W artykule nie podano opisu techniki, w jakiej wzniesiono mur (załączono za to zdjęcia ścian z najprawdopodobniej nieobrobionego kamienia) ani uzasadnienia datowania murów przez Ê. Plamenyc'ką. Nieco więcej informacji zawiera dołączone do artykułu pismo G. Lovgina z 1973 r. Lovgin poparł wczesne datowanie „najstarszego zamku" i podkreślił rangę odkryć

Plamenyc'kiej. Z opisu wynika, iż w 1973 r. przebadano 350 m² powierzchni zamku. „Pierwotny zamek" zajmować miał ¼ powierzchni późniejszej twierdzy. Odkryty przez badaczkę mur ochraniał teren „zamku" od wschodu. Stwierdzono również cztery etapy budownictwa baszty bramnej (której? – m.k.). Logvin wspomniał także od odkryciu dawnego wjazdu na teren („nowego") zamku. Materiał archeologiczny z wykopalisk tworzyły zabytki z różnych okresów, poczynając od paleolitu.

F.3: Podczas badań na zamku w 1946 i 1949 r. Ostrovs'kij odkrył groty strzał, żelazne noże, podkowy, klucze, miecz, kamienne i łupkowe przęśliki, rogowy przekłuwacz oraz fragmenty naczyń ceramicznych i szklanych.

Kolekcja zabytków z wykopalisk Ê. Plamenyc'kiej opracowana została przez B. Pryščepę, V. Čekurova i O. Vojtoka w 2011-2012 r. Wśród ponad 4 tys. artefaktów, prócz ceramiki, znajdowały się wyroby z metalu, szkła, kości i kamienia. *Gros* zabytków pochodziło z tzw. okresu litewskiego (XIV-XVIII w.). Zabytki okresu staroruskiego (X-XIII w.) to naczynia podzielone na 5 chronologiczno-typologicznych grup (począwszy od tzw. typu kurhanowego z X-pocz. XI w.), żelazne noże, fragment fibuli, stilus, grot strzały i 2 ostrogi.

G.1: „Grodzisko" tradycyjne datuje się na XIII w., zgodnie ze wzmiankami źródłowymi. Na podstawie analizy zabytków ruchomych z badań z lat 70. XX w. B. Pryščepa (2016, 46-48) stwierdził, iż wzgórze zasiedlone było (a może i umocnione) już w X w.

H:

I: Materiały z Krzemieńca przechowywane są KKM, Krzemieniecko-Poczajowskim Rezerwacie Historyczno-architektonicznym i Ermitażu. Dokumentacja z badań Ê. Plamenyc'kiej znajduje się w zbiorach prywatnych O. Plamenyc'kiej.

J: Według O. Plamenyc'kiej (za Ê. Plamenyc'ką) murowana twierdza w Krzemieńcu istniała już od IX w. (byłby to wówczas unikalny zabytek murowany na Rusi), zaś zamek, którego mury przetwały do naszych dni, powstał na przełomie XIII/XIV w. Według badaczki Krzemieniec był kluczową twierdzą pogranicza Wołynia i Podola cyt. *Одним з ключових елементів оборонної системи Волині, на пограниччі з Поділлям, був Кременець. Це місто неодноразово, починаючи з XI ст., згадується в літописах і працях середньовічних європейських хроністів; тут існував один з найпотужніших замків на західноукраїнських теренах. Час появи кременецького замку істориками XIX ст.*

обмежується досить широким хронологічним інтервалом — від IV–V ст. до XIV ст. (por. Пламеницька 2010, 209). Co do datowania „zamku" już od IV-V w. i „źródeł z XI w." badaczka powołała się na prace historyków i krajoznawców z XIX i początku XX w.

K:

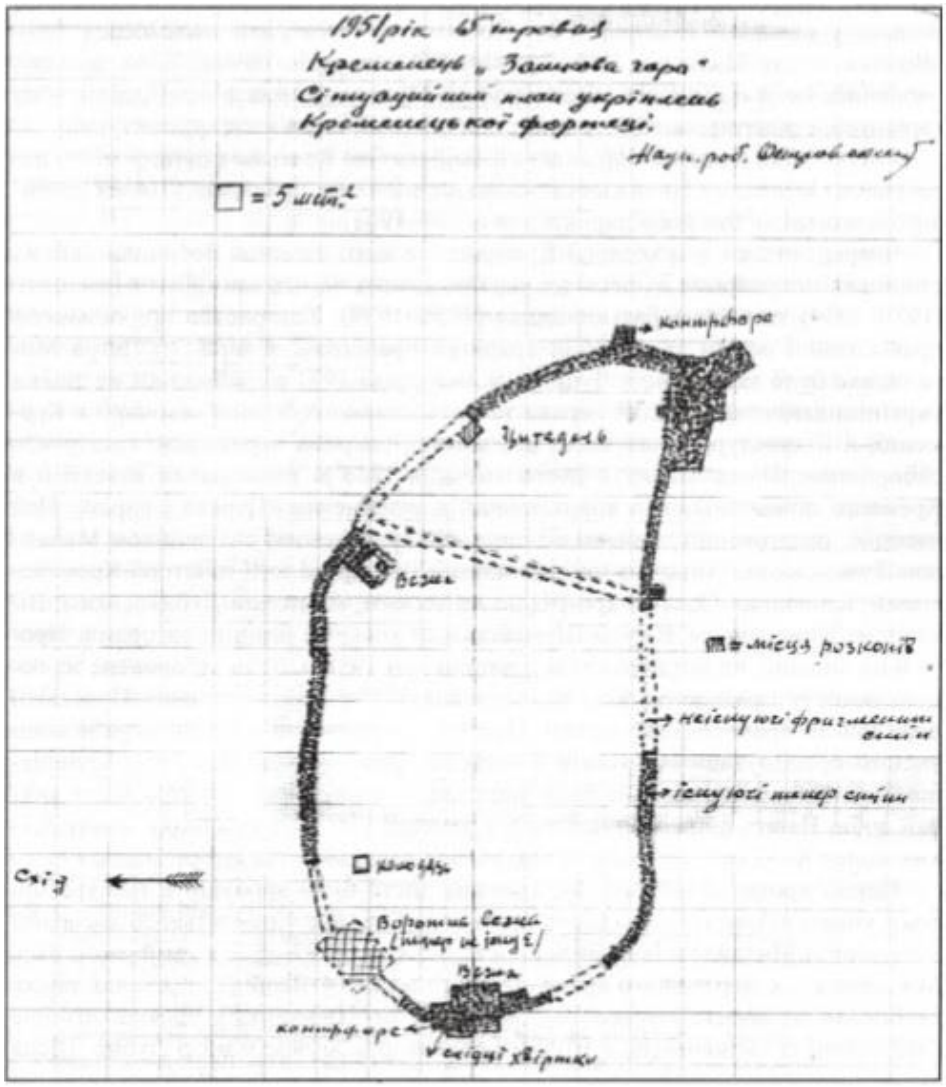

Ryc. 112. Orientacyjny plan krzemienieckiego zamku z zaznaczonymi miejscami wykopów wykonany w 1951 r. przez M. Ostrovs'kiego (za: Терський 2009, rys. 1, 30).

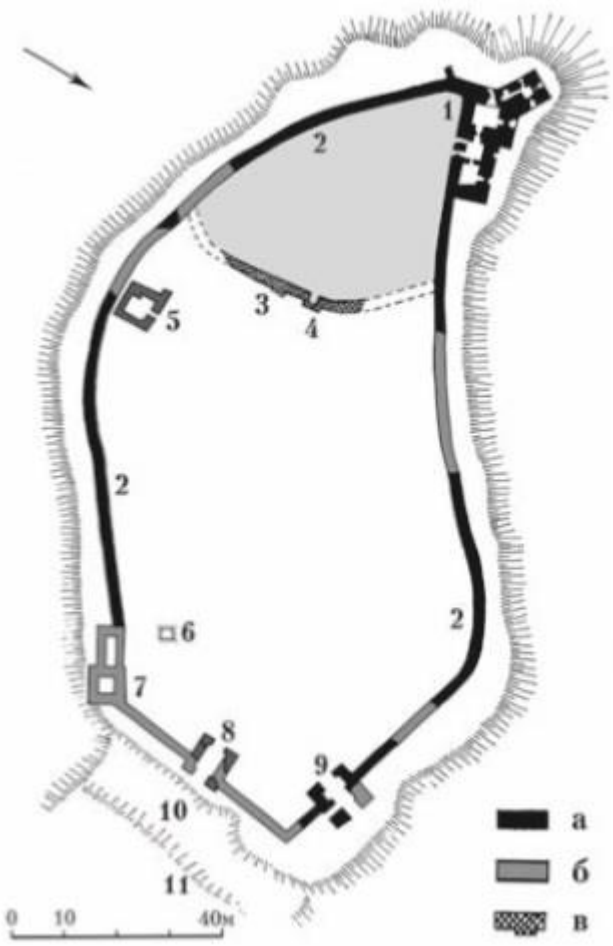

Ryc. 113. Plan zamku krzemienieckiego z odkrytymi przez O. Plamenyc'ką murami (za: О. Пламеницька 2010, rys. 2, 211). 1 – baszta zachodnia, 2 – mury obronne XIII-XIV w., 3 – mur obronny z IX w., 4 – wieża z IX w., 5 – budowla o nieokreślonym przeznaczeniu i datowaniu, 6 – studnia, 7 – relikty (fundamenty?) baszty, 8 – stara baszta nadbramna, 9 – baszta nadbramna („Szlachecka"), 10 – fosa, 11 – przewężenie cypla; а – zachowane mury, б – mury zniwelowane do poziomu gruntu, в – relikty murów odkryte podczas wykopalisk.

L: Cynkałowski 1984, 560-564; Liwoch 2003, 246, О. Пламеницька 2010, 208-217; Прищепа 2014, 302-309; 2016, 46-48; Раппопорт 1967, 34; Строцень 2012, 193-194; Терський 2009, 25-32; Чекурков, Войтюк 2016, 271-275.

27. **Lubaczów (latop. *Любачевъ*), powiat loco, województwo podkarpackie, Polska.**

B: Niektórzy badacze uważają, iż Lubaczów mógł pojawić się już u al-Idrisiego (XII w.) jako miejscowość na szlaku z Przemyśla do Sutiejska (Pilch 1996, 18). Lubaczów został wspomniany w KHW pod 1211 r. (w rzeczywistości był to 1214) r. przy okazji zawarcia traktatu spiskiego przez Leszka Białego i króla węgierskiego Andrzeja II. Historycy i archeolodzy zgodnie zauważają, iż od samego początku swej historii Lubaczów był centrum wołości (por. Pilch 1996, Janeczek 1996) i uznają jego przynależność do ziemi przemyskiej, a

potem zaś bełskiej. Lubaczów (jako Lobeschov) pojawił się w wykazie dróg toruńskich z 1350-1360 jako miejscowość (stacja) na szlaku handlowym między Krzeszowem i Gródkiem. W 1360 r. w Lubaczowie wzniósł zamek Kazimierz Wielki (Lubaczów, obok Lwowa, Sanoka czy Przemyśla, znalazł się w gronie inwestycji budowlanych króla na nowo przyłączonych do Polski ziemiach), a prawa miejskie nadano osadzie w 1376 r. Źródła pisane podają, iż zamek jeszcze w XVI w. posiadał dwa drewniano-ziemne obwody obronne – tzw. przygródek i właściwy zamek. Zabudowa wzgórza zamkowego ulegała wielokrotnemu niszczeniu i przebudowom. Ostatnie zabudowania pałacowe miały powstać w XVIII w. Zamek ostatecznie rozebrano w 1911 r., a w 1949 r. z terenu wzgórza zniknął również pałac, tzw. Zamek II.

C: Teren, na którym powstał gród, a potem miasto Lubaczów, to ciągnąca się na lini wschód-zachód wyniosłość terenu (215 m. n.p.m.) znajdująca się między dolinami Lubaczówki, Sołotwy i potoku Hodwisznia (in. kanał zwany Bachorką lub Suchowolką, niegdyś były to moczary) w pobliżu ich zbiegu z Lubaczówką. Samo grodzisko położone na jest płaskim piaszczystym wzgórzu pomiędzy dwiema odnogami Sołotwy, w południowej części współczesnego miasta Lubaczów.

D: Grodzisko zostało silnie zniekształcone podczas budowy i kolejnych przebudów zamku. Gród (dietiniec) otaczały wody rzeki oraz tereny podmokłe doliny rzeki, od strony południowej znajdowała się widoczna na dawnych planach fosa. Założenie miało kształt owalu, jego wymiary wynosiły w przybliżeniu 200x100 m, powierzchnia 1,5 ha. Z grodem od północnego-zachodu sąsiadowało umocnione podgrodzie, tzw. „Przygródek".

E: Badania archeologiczne na terenie Lubaczowa rozpoczęły się w latach 50. XX w. W skład badającej wtedy grodzisko lubaczowskiej ekspedycji wchodzili m. in. A. Dzieduszycka, J. Kamieńska, J. Machnik i J. Potocki. W latach 70. i 80. XX w. wykopaliska w Lubaczowie prowadzili: A. Gruszczyńska (badania ratownicze w 1975 r.), Z. Bieńkowska i M. Proksa. Pod koniec XX w. badania powierzchniowe przeprowadzili też A. Kokowski (1990 r.) i A. Pilch (1996 r.). A. Pilch prowadziła również badania ratownicze na terenie osady IX-XIV w. (stan. 14) w 1998 r. Badania podgrodzia prowadzono w pierwszej dekadzie XXI w.

F.1: W 1975 r. na wschodnim stoku Wzgórza Zamkowego dwa wykopy założyła A. Gruszczyńska. W wykopie I, niewyeksplorowany m do poziomu calca, pod warstwami rumoszu badaczka odkryła relikty murów, prawdopodobnie tzw. Zamku II oraz materiał nowożytny zabytkowy (ceramika, kafle). Na ślady konstrukcji obwałowań grodziska Gruszczyńska natrafiła w wykopie II. Na głębokości 2,1 i 3,1 m odsłonięto elementy

zbutwiałej drewnianej konstrukcji wału. W warstwie wystąpiły fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych. W tym samym wykopie, na głębokości 1,85-2,20 m natrafiono na 8 ludzkich czaszek i kilka luźno leżących kości.

W latach 2005-2009 u podnóża grodziska badania archeologiczne prowadził zespół M. Piotrowskiego. Podczas badań, archeologom udało się znaleźć drewniane elementy konstrukcji, stanowiącej część wału okalającego podgrodzie. Na badanym fragmencie umocnienia przebiegały z północnego-wschodu na południowy zachód. Drewnianą konstrukcję wału zbudowano na grubych dębowych balach rzuconych jeden obok drugiego, których użyto do stabilizacji gruntu. Na warstwie bali układano drewniane skrzynie wypełnione ziemią i gliną. Szerokość odkrytej konstrukcji wynosiła 2-2,5m. Dzięki analizie dendrochronologicznej dobrze zachowanych fragmentów drewna, przeprowadzonej przez M. Krąpca ustalono, że materiał użyty do wzniesienia konstrukcji obronnych „Przygródka" pochodzi z końca IX i początku X wieku.

F.3: Podczas wykopalisk Piotrowskiego, prócz ceramiki staroruskiej, znaleziono ponad 80 fragmentów szklanych bransolet, 2 fragmenty szklanych pierścieni, zabytki kościane (fragment grzebienia kościanego, plakietkę i pionek do gry), groty bełtów kuszy, kamienny krzyżyk i brązowy enkolpion.

G.1: Fragmenty umocnień tzw. Przygródka datowane były metodą dendrochronologiczną na IX/X w. Jeśli zakładać, że Przygródek oraz Wzgórze Zamkowe (datowane na XI-XIII w.) stanowiły jedno założenie to funkcjonować ono mogło w IX/X-XIV w. W XIV w. na terenie grodu wzniesiono zamek, jednakże murowane struktury odkryte pod nasypem na Wzgórzu Zamkowym datowane zostały na wiek XV (Piotrowski, Wołoszyn 2012a, 337). Na podstawie odkryć luźno rozrzuconych ludzkich szczątków w warstwach wczesnośredniowiecznych A. Gruszczyńska wysnuła przypuszczenie, iż do upadku grodu mógł przyczynić się najazd mongolski z 1241 r.

H: Ślady kilkuhektarowej osady otwartej, datowanej na XI-XIV w. (stan. 43) odkryto kilkaset metrów na południowy-wschód od grodziska. Na stanowisku znaleziono typowo staroruski materiał zabytkowy (ceramikę, w tym także ułamki amfor bizantyjskich, fragmenty szklanych bransolet i przęślik z łupku owruckiego). Średniowieczną ceramikę odkryto także na stanowiskach 10, 14, 38, 39 i 42 położonych na wschód i południe (stan. 42) od zespołu grodowego.

I: Dokumentacja i materiały z badań w Lubaczowie znajdują się w MAK, Muzeum Okręgowym w Rzeszowie i Muzeum w Lubaczowie.

J:

K:

Ryc. 114. Lubaczów na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

Ryc. 115. (Na kolejnej stronie:) Lubaczów na wycinku Franziszeische Landesaufnahme (Zweite Landesaufnahme) z 1 poł. XIX w. (źródło: http://mapire.eu/en/map/secondsurvey).

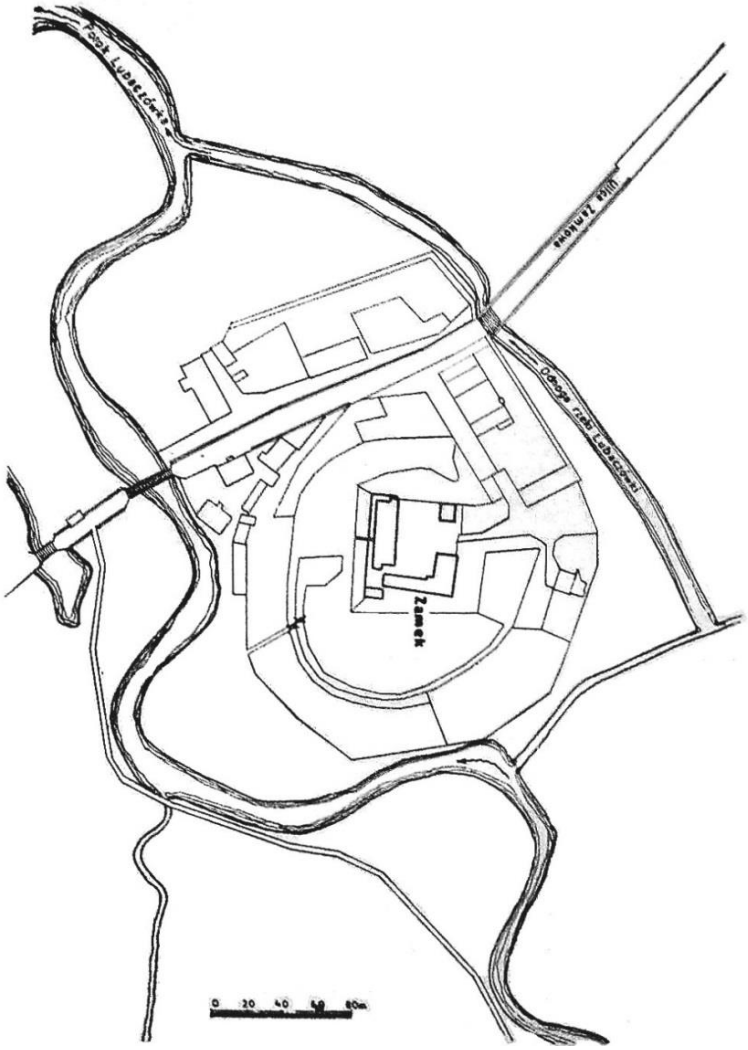

Ryc. 116. Wycinek z planu katastralnego Lubaczowa z ok. 1830 r. przedstawiający teren dawnego grodu (za: Kunysz 1968a, rys. 30, 57).

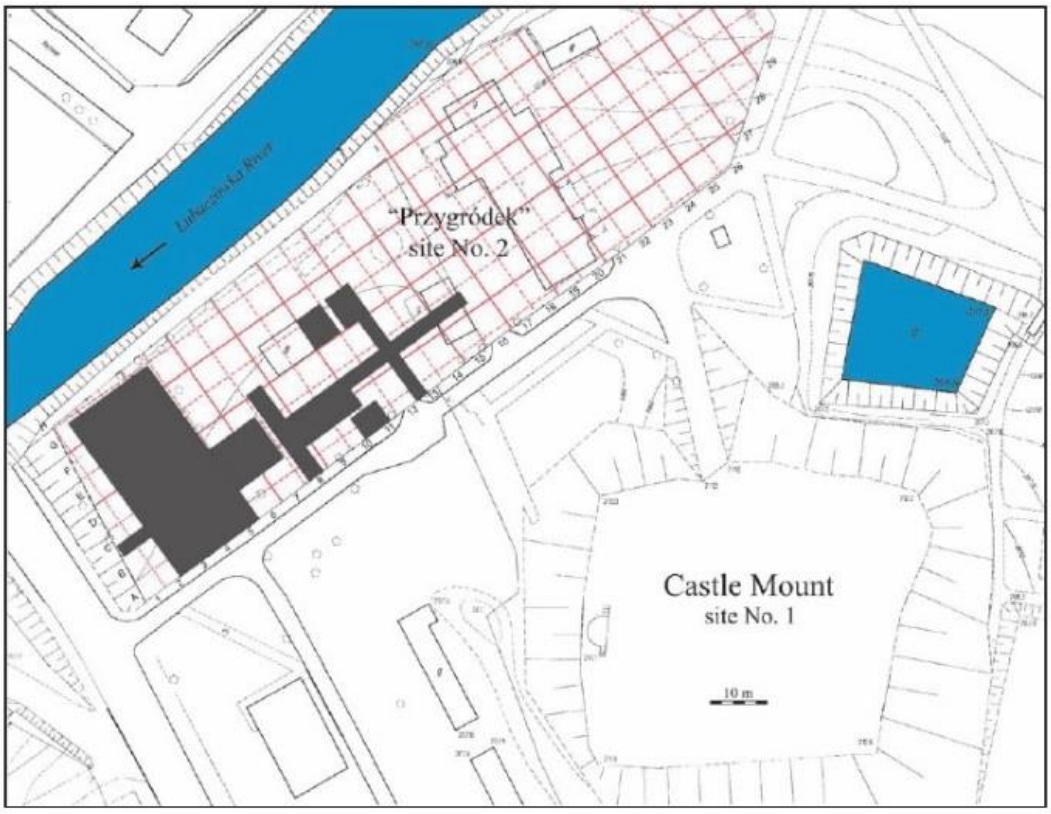

Ryc. 117. Lubaczów, stanowiska 1 i 2 z zaznaczonym obszarem badań archeologicznych z lat 2005-2009 na terenie „Przygródka" (za: Piotrowski, Wołoszyn 2012a, rys. 4, 335).

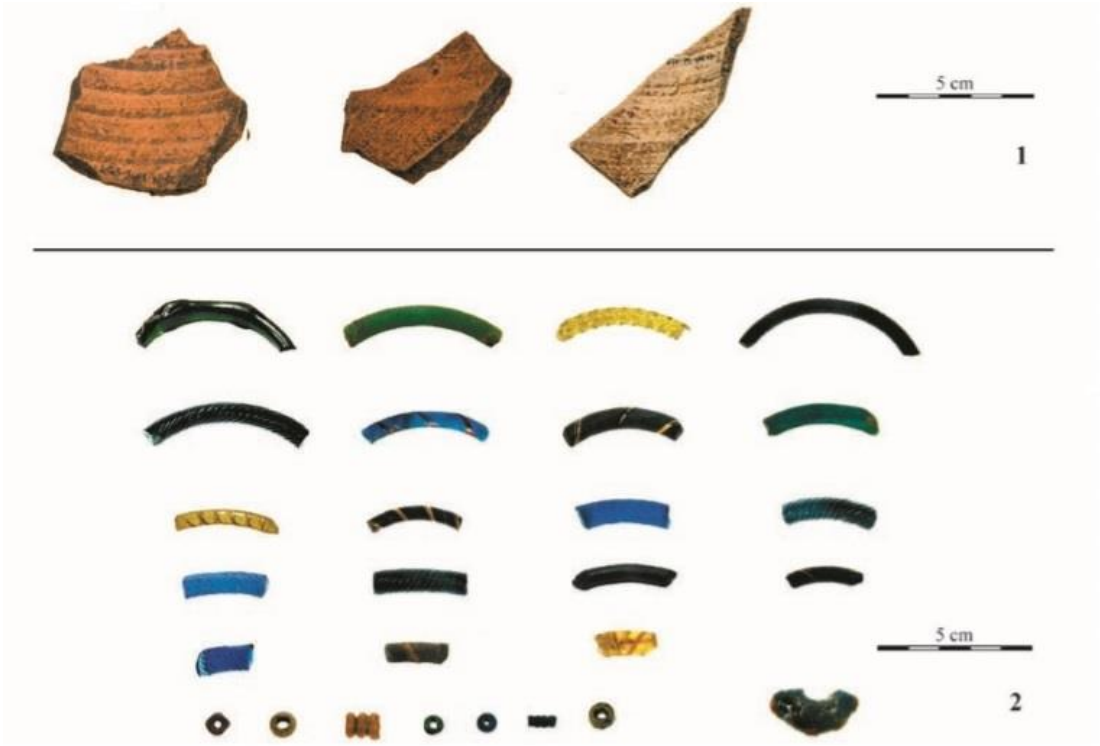

Ryc. 118. (Na poprzedniej stronie:) Zabytki z badań stan. 2 w Lubaczowie (za: Piotrowski, Wołoszyn 2012a, rys. 7, 338): 1 – fragmenty bizantyjskiej amfory, 2 – fragmenty szklanych bransolet.

L: *Atlas grodzisk*; IA 1998, 180-181; Gruszczyńska 1984, 245-249; Janeczek 1996, 20-31; Kubrak 1998, 7-20; Kunysz 1968a, 57-58; Pilch 1996, 5-19; Piotrowski, Wołoszyn 2012a, 331-345; Poleski 2004, 400; Котляр 1998, 143.

28. **Luboml (latop. i ukr. *Любомль*), „Fosija", Luboml, rejon loco, obwód wołyński, Ukraina.**

B: O grodzie Luboml' po raz pierwszy wspomina KHW pod 1287 r. W następnym roku w Lubomlu zmarł książę Włodzimierz Wasylkowicz (jego ciało zostało przewiezione stąd do Włodzimierza). W panegiryku poświęconym księciu wspomniano zbudowaną przez niego murowaną cerkiew p. w. św. Georgija (Jerzego). W 1366 r. władzę nad Lubomlem sprawował książę bielski Jerzy Narymuntowicz, później zaś ośrodek stał się miastem starościńskim. Brak jest danych na temat czasu budowy późnośredniowiecznego zamku w Lubomlu. W 1412 r. Władysław Jagiełło ufundował w mieście kościół. Luboml został lokowany na prawie niemieckim w 1541 r.

C: Staroruski Luboml położony był w zachodniej części Polesia Wołyńskiego (w średniowieczu znajdował się na terenie historycznej ziemi chełmskiej). Stanowisko „Fosija" znajduje się w centrum miasta Lubomla.

D: Okrągłe w planie założenie zwane obecnie „Fosiją" położone było na charakterystycznych dla zachodniego Wołynia bagnistych terenach. Od otoczenia teren grodziska oddzielała głęboka fosa. Średnica grodziska wynosi ok. 60 m, zachowany nasyp ma formę płaskiego, ściętego stożka. O kształcie i konstrukcji innych umocnień Lubomla nie wiadomo niemalże nic, gdyż prawdopodobnie zrujnowała je budowa późnośredniowiecznego zamku i przekształcenia współczesne – w latach 60. XX w. na grodzisku wzniesiono monumentalny pomnik z cokołem. Do tej pory nie ustalono zasięgu posadu grodu.

E: W 1963 r. w miejscu cerkwi św. Georgija z XVII-XVIII w. (przy grodzisku „Fosija") P. A. Rappoport we wkopie sondażowym natrafił na cegłę-palcówkę. Badań archeologiczno-architektonicznych budowli podjęła się w 1975 r. M. Malevskaja. W północno-wschodnim narożniku świątyni badaczce udało się odnaleźć pozostałości XIII-wiecznej cerkwi. Ustalono,

iż przebieg murów północnej partii dawnej i obecnej cerkwi pokrywają się. Mury zachowanej wschodniej partii północnej ściany budowli złożone były z cegły o formacie 25x11-12x8-9 cm, spojonych zaprawą wapienną z domieszką piasku. Podczas wykopalisk znaleziono też cegły kształtki. Wysokość odkrytych reliktów muru wynosiła 60 cm (od zewnątrz zachowały się 3-4, a od strony wewnętrznej świątyni zachowało się 6 rzędów wątku). Fundamenty budowli złożone były z niespojonych zaprawą nieobrobionych kamieni wypełniających rów fundamentowy o głębokości 1,3 m. Rów nieznacznie zwężał się ku dołowi. Na podstawie uchwyconej niewielkiej krzywizny XIII-wiecznej ściany uznano, iż cerkiew najprawdopodobniej posiadała 3 apsydy wschodnie. Uznano, także, iż budowla nie była większa niż obecna cerkiew św. Georgija i jej długość nie przekraczała 12 m.

F.1:

F.2: W 1993 r. S. Panyško wykonał na grodzisku „Fosija" kilka wkopów sondażowych, jednakże mimo znacznej głębokości wkopów (sięgającej 5 m) nie odkrył materiałów staroruskich. W związku ze znacznymi przekształceniami „Fosii" nawarstwienia kulturowe często były przemieszane i materiały późnośredniowieczne znajdowano na powierzchni. W wykopie sondażowym nr 1, założonym w północnej części majdanu, odkryto pozostałości ceglanych murów (wymiary cegły 28x14x6 cm), które datowano na podstawie towarzyszących im znalezisk na okres nowożytny (budynek miał zdaniem badaczy funkcjonować do XIX w.).

G.1: Stan. „Fosija" datowane jest na XIII-XIV w. (datowanie głównie na podstawie źródeł pisanych). Najstarszy materiał ceramiczny z jego otoczenia również odniesiono do XIII w. Drugie grodzisko w Lubomlu zostało datowane znaleziskami ułamków ceramiki na X w.

H: Na terenie miasta odkryto latopisową murowaną cerkiew p. w. św. Georgija zbudowaną przez księcia Włodzimierza Wasylkowicza w latach 70-80. XIII w. Cmentarzysko położone na wschód od cerkwi funkcjonowało do XVIII w.

W 2008 r. pod kierunkiem O. Zlatogorskiego i S. Panyški podjęto niewielkie badania w centrum Lubomla, na terenie dawnego posadu (?) grodu (ok. 200 m na zachód od grodziska „Fosija"). W wykopie o wymiarach 2x8 m i głębokości sięgającej 2,25 m (poziom calca) odkryto fragment budowli o konstrukcji zrębowej i ślady jej drewnianej podłogi z desek. Warstwy wypełniające obiekt zawierały ceramikę późnośredniowieczną. Niektóre z wydobytych zabytków (rogowy przekłuwacz i miniaturowa siekierka) skłoniły badaczy do

przypuszczeń o przeżywaniu się na terenie miasta pogańskich wierzeń w XIV-XV w., kiedy to region ten znalazł się pod wpływami litewskimi. W 2010 r. ztaroruski materiał zabytkowy (XII-XIII w.) odkryto na południowych rubieżach miasta (przy ul. 1 Maja).

J: W pobliżu Lubomla znajduje się grodzisko wczesnośredniowieczne (stan. „Šopy"). Grodzisko „Šopy" znane było już V. Antonovyčowi. Oglądu stanowiska w latach 30. XX w. dokonał A. Cynkałowski. W 1938 r. J. Fitzke miał odkryć na nim pozostałości obiektów mieszkalnych z ceramiką X-XI w. W późniejszych czasach stanowisko badane było jedynie powierzchniowo (Û. V. Kucharemko, P. A. Rappoport) aż do badań ratowniczych z 1995 r. przeprowadzonych przez pracowników Uniwersytetu im. Lesji Ukrainki w Łucku (rezultaty wykopalisk opublikowano dopiero w 2017 r.). Grodzisko to położone jest na płaskim, podmokłym terenie ok. 500 m na wschód od miasta. Obiekt ten składa się z dietinca i okołu. Dietiniec jest okrągły w planie (średnica 80 m). Wały dietinca zachowały się słabo – ich widoczny z poziomu powierzchni odcinek znajduje się w południowo-wschodniej części grodziska. Dietiniec chroniony był także fosą. Przybliżone wymiary podgrodzia wynoszą 250x200 m. Całość założenia zajmuje ok. 4,5 ha. Wały podgrodzia również zostały w dużej mierze rozorane. Zachowały się za to ślady rowu. Zanotowano także ślady kolejnej linii umocnień otaczającej całe grodzisko. W 1995 r. w miejscu mocno już zniwelowanych umocnień południowej części dietinca założono transzeję szerokości 2 m. Okazało się, iż fosa grodziska miała jedynie 1,2 m głębokości i 5 m szerokości. W wypełnisku rowu znaleziono materiał ceramiczny z X w. Wał grodziska przecięto na odcinku sąsiadującym z podgrodziem (południowo-wschodnia część grodziska, ujawniono przylegającą do wału fosę szerokości 6 m, nie podano więcej szczegółów – przyp. m. k.), zbadano także wał podgrodzia, gdzie założono transzeję o wymiarach 20x1 m, przecinającą wał i fosę. Wał zachował się w tym miejscu so wysokości 0,5-0,7 m, a jego szerokość u stopy sięga 8-8,5 m. Pod warstwą humusu (15-20 cm) zalegała warstwa iłu miąższości 20-50 cm. W warstwie tej znaleziono przepalone pnie grubości 15-20 cm (według autorów badań – prawdopodobnie ślady konstrukcji rusztowej). Poniżej zalegała warstwa spalenizny miąższości 10-15 cm. Wysokość wału rekonstruowano na 1,5 m lub więcej, szerokość fosy wynosić miała zaś 4 m. Na dnie rowu odsłonięto pozostałości słupów o średnicy 15-20 cm (ślady pomostu?). Wykop (powierzchnia 160 m²) założono w północnej partii podgrodzia. Na odcinku tym odkryto pozostałości domostwa, 2 budowli gospodarczych, 2 jamy zasobowe, jamę odpadkową i ślady paleniska. Pozostałości budowli mieszkalnej w typie półziemiankowym (wymiary 4x3 m) zalegały na głębokości 0,4 m od powierzchni. Budynek był zagłębiony w podłoże na ok. 0,5

m. W obrębie obiektu znaleziono żelazny, nóż, ułamki ceramiki X w. i węgielki. Zabytki z wykopu przedstawia ceramika, wyroby kościane (przekłuwacze), 2 groty strzał (X-XI w.), liczne kości zwierzęce i in. W 2010 r. O. Zlatogorski i S. Demedjuk zlokalizowali osadę z X-XI w. w pobliżu grodziska. Nie stwierdzono relacji stanowiska ze stan. Fosija, utożsamianym z historycznym Lubomlem.

I: Materiały z badań S. Panyški znajdują się w miejscowym Muzeum Krajoznawczym.

K:

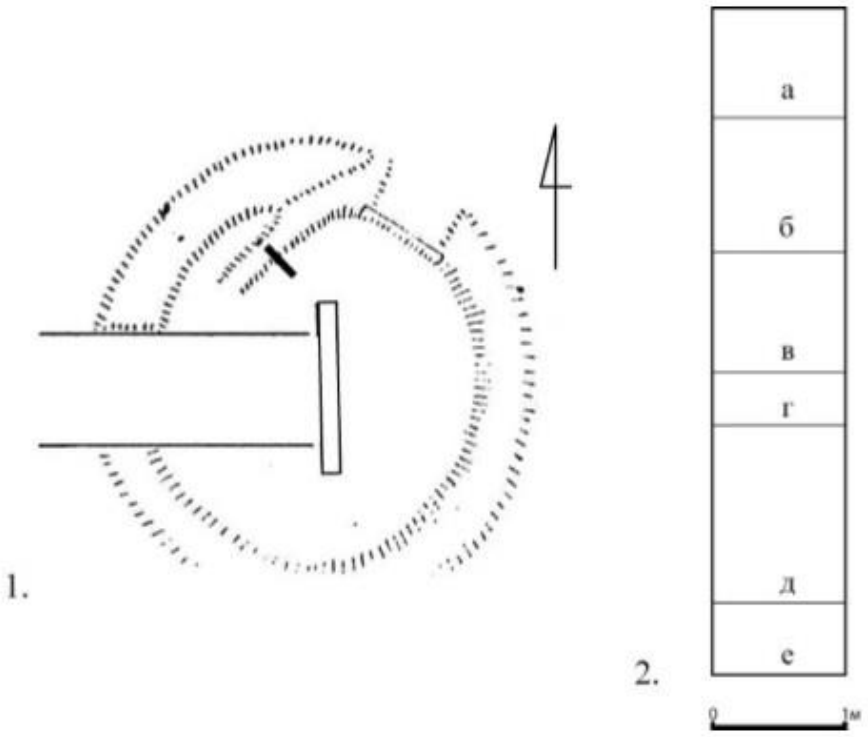

Ryc. 119. Rzut poziomy grodziska „Fosija" w Lubomlu (1) oraz przekrój warstwy wyrównawczej (а – nowożytne odpady budowlane, б – biała zbita glina, в – ciemny grunt wymieszany z gliną, г – biała glina, д – ciemny grunt z domieszką gliny, е – warstwa kulturowa nad calcem (za: Панишко 2011, rys. 5, 334).

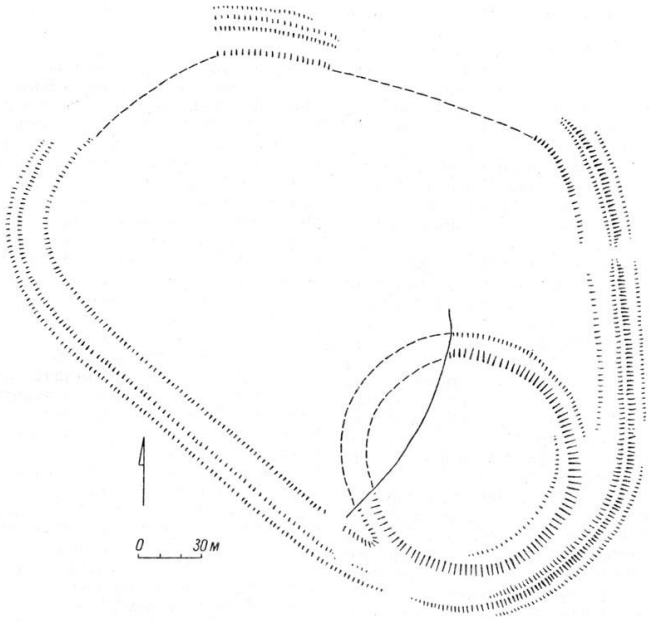

Ryc. 120. Plan grodziska Luboml II („Šopy"; za: Раппопорт 1967, ryc. 73, 72).

L: Informacje ustne od S. Panyški; Panyszko, Ostap'iuk 2004, 166-171; Cynkałowski 1986, 55-56; AO 1977, 264-265; Антипов 2000, 122-123; Златогорський, Демедюк 2011, 132; Златогорський, Панишко 2009a, 67-69; 2010; 166-168; Кучинко 2006, 7-8; 2017, 177-182; Малевская, Шолохова 1976, 354-355; Остапюк 2015, 48; Панишко 2011, 334-335; Петегирич 2008, 42-74; Раппопорт 1967, 50, 72; *Україна: литовська доба...* 73.

29. **Lwów (latop. Львовъ, ukr. Львів), „Wysoki Zamek", Lwów, rejon i obwód loco, Ukraina.**

B: Lwów po raz pierwszy wspomniany został w KHW przy opisie pożaru Chełma w 1256 r. Wedle ogólnie przyjętego poglądu gród miał być założony około połowy XIII w. przez Daniela Romanowicza dla swego syna, Lwa. Wedle niektórych historyków we Lwowie, jeszcze w czasach Romanowiczów, istniała gmina niemiecka oraz swe misje prowadzili zakonnicy łacińscy. W 1260 r. książę Lew zmuszony był przez Burundaja rozebrać umocnienia swego grodu. Lwów otrzymał od króla polskiego Kazimierza dokument lokacyjny w 1356 r. Źródła pisane wymieniają dwa lwowskie zamki: Wysoki (o tradycjach ruskich) i nowy - Niski. Późnośredniowieczne dzieje Lwowa znane są także z innych pisanych (dokumenty, kroniki) i epigraficznych źródeł ormiańskich.

C: Gród Romanowiczów był położony na wysokiej i stromej Górze Zamkowej (na terenie tzw. „Wysokiego Zamku"), górującej nad centrum współczesnego Lwowa.

D: Grodzisko na „Wysokim Zamku" nie zachowało się. Wraz z kolejnymi zniszczeniami i odbudowani zamki ślady grodu były coraz bardziej zacierane. Z terenami jego podgrodzia tradycyjnie utożsamia się okolice Starego Rynku.

E: Pierwsze wykopaliska na „Wysokim Zamku" przeprowadzili już pod koniec lat 20. XIX w. pracownicy Muzeum Lubomirskich, jednak nic nie wiadomo na temat ich odkryć. W poł. XIX w. swe wykopaliska we Lwowie prowadzili I. Szaraniewicz i A. Petruszewicz, lecz również o rezultatach tych badań nie zachowały się żadne wiadomości. Podczas budowy w budowy kopca Unii Lubelskiej (1866-1869) na „Wysokim Zamku" odkryto pozostałości konstrukcji drewnianych, które uznano za relikty zamku książąt ruskich. Wśród znalezionych w czasie sypania kopca zabytków znajdowały się monety, wyroby szklane i żelazne, które trafić miały do Muzeum Lubomirskich. W rezultacie prac ziemnych XIX w. stanowisko zostało silnie zniszczone, a zebrane wówczas zabytki później przepadły. Pierwsze rzeczywiste badania archeologiczne na „Wysokim Zamku" przeprowadzono w latach 1955-1956 pod kierunkiem O. Ratyča. Podczas badań wykryto zniszczone nawarstwienia kulturowe czasów Rusi Kijowskiej zawierające cienkościenną ceramikę toczoną na kole, datowaną na XII-XIII w. Niektóre naczynia posiadały znaki garncarskie. Znaleziono także materiały z X-XI w., fragmenty korczag, zabytki metalowe (okucia wiader, noże, klucz, fragment zamka, gwoździe) oraz materiały pradziejowe, późnośredniowieczne i nowożytne. Kolejne wykopaliska przeprowadziła w połowie lat 70. XX w. ekspedycja Instytutu Nauk Społecznych AN USRR. W latach 80. XX w. przeprowadzono także badania archeologiczno-architektoniczne kilku lwowskich cerkwi.

W 1977 r. pracowicy Rezerwatu Historyczno-Architektonicznego prowadzili badania ratownicze murów obronnych miasta lokacyjnego. W tym samym roku M. Malevskaja badała najstarsze fazy cerkwi św. Mikołaja, wymienionej w jednej z gramot księcia Lwa. W pierwszej kolejności poszukiwano XIII-wiecznych wątków kamiennych kilkakrotnie przebudowywanej budowli. Przy murach cerkwi założono dwa wkopy. Odsłonięto dolne partie budowli (ściany wzniesione były ze starannie ciosanych wapiennych kwadrów, fundamenty zaś z gorzej obrobionych bloków tego kamienia, łączonych zaprawą wapienną). Głębokość fundamentów południowej apsydy sięgała 1,6 m, centralnej 2,4 m, a zasadniczego korpusu cerkwi 1,3 m. Zagłębienie fundamentów w calec wynosiło 20 cm. W rowach

fundamentowych znaleziono ułamki plinty i płytek ceramicznych, pochodzących najprawdopodobniej z oryginalnej posadzki cerkwi. Znaleziska te zdaniem badaczki potwierdzać miały XIII-wieczną metrykę cerkwi.

W 1978 r. Lwowska miejska ekspedycja AN USRR wraz z pracownikami LMH i pracownikami Państwowego Rezerwatu Historyczno-Architektonicznego we Lwowie prowadziła badania ratownicze na Placu Iwana Podkowy, gdzie odkryto relikty kamienno-ceglanej budowli, którą uznano za szpital wzmiankowany w źródłach w 1375 r. Na terenie tzw. dworu szpitala odkryto 4 późnośredniowieczne pochówki oraz odcinek murów obronnych miasta długości 40 m. Mur wzniesiony z dużych bloków kamiennych miał grubość 1,9 m. Znaleziska numizmatyczne wydatowały nawarstwienia „dworu" na XIV-XVII w. W tym samym sezonie przeprowadzono badania na terenie tzw. Łysej Góry (w parku „Wysoki Zamek"). Nie wykryto średniowiecznych nawarstwień kulturowych, co utwierdziło badaczy w przekonaniu, iż staroruski gród Lwów znajdował się na Górze Zamkowej. Swoje architektoniczno-archeologiczne badania w 1978 r. kontynuowała M. Malevskaja. Badanym obiektem była wspomniana po raz pierwszy w źródłach z XV w. cerkiew piątnicka położona na terenie uznawanym podgrodzie. Przy ścianach obecnej, XVII-wiecznej cerkwi, założono 4 wykopy, w których odkryto relikty starszej świątyni. Z budowli zachował się rząd piaskowcowych kwadrów łączonych zaprawą na bazie wapienia i piasku. Fundamenty pierwotnej cerkwi składały z drobnych ułamków piaskowca łączonych nietrwałą zaprawą żółto-zielonkawego koloru. Fundamenty te przecinały nawarstwienia kulturowe i nie sięgały calca. Ustalono, iż budynek przedstawiał jednonawową świątynię z apsydą wschodnią. Malevskaja wydatowała najstarszą fazę cerkwi na 2. poł. XIII-XIV w.

W 1979 r. ekspedycja AN USRR prowadziła badania w południowo-wschodniej partii miasta lokacyjnego - na placu przy Arsenale. Wykopy założono wzdłuż zachodniego muru budynku z XVI w. (prace restauracyjne w samym Arsenale trwały od 1973 r.). Odsłonięta w 1979 r. powierzchnia wynosiła 100 m², głębokość wykopu sięgała 3 m. Nawarstwienia kulturowe były silnie zniszczone, w głównej mierze przez budowę arterii komunikacyjnych miasta. W wykopie znaleziono liczne fragmenty naczyń szklanych, kafli piecowych (najstarsze egzemplarze datowano na XVI w.) oraz wykryto ślady pożaru konstrukcji drewnianych. Uznano, iż są to ślady wielkiego pożaru z 1571 r. Odkryto także przejście podziemne z Arsenału do centrum miasta.

W 1980 r. badacze z AN USRR kontynuowali wykopaliska przy lwowskim Arsenale. Odsłonięto łącznie 250 m² powierzchni. W wykopie przy zachodniej ścianie arsenału, na głębokości 2 m natrafiono na pozostałości drewnianej konstrukcji z dranic o wymiarach 1,6x1,6 m. Budowlę, ze względu na analogie (oraz położenie w pobliżu baszty cechu szewców) uznano za pozostałości warsztatu garbarskiego i datowano za pomocą ułamków ceramiki na XIV w. 6 m na północ od stanowiska garbarskiego, na głębokości 3 m odsłonięto narożnik kolejnej konstrukcji drewnianej. Była to najprawdopodobniej budowla zrębowa o długości ścian 5 i 3 m z belek o grubości 25-30 cm. Pozostałości budowli zalegać miały na poziomie podstawy murów miejskich z końca XIV w. (najniższe partie konstrukcji muru przecinały budowlę). Na podstawie analizy dendrochronologicznej budynek zrębowy wydatowano na koniec XIII w.

W 1983 r. rozpoczęto badania kurhanu (25-26 m średnicy, 5 m wysokości) znajdującego się na terenie monastyru św. Onufrego, ulokowanego na zachód od Góry Zamkowej. Kurhan uważany był dotąd za późnośredniowieczny (?). W jego nasypie znaleziono ceramikę staroruską.

W 1984 r. lwowska ekspedycja AN USRR wraz z restauratorami zabytków z prowadziła badania cerkwi p. w. Jana Chrzciciela, położonej przy Starym Rynku we Lwowie (położonym poza granicami kazimierzowskiego miasta lokacyjnego). Wewnątrz świątyni, na głębokości od 0,5 do 1,5 m odkryto 38 różnoczasowych pochówków. Większość pochówków była orientowana głową zmarłego na zachód. Wydzielono trzy poziomy zalegania pochówków: dwa górne horyzonty odniesiono za pomocą znalezisk numizmatycznych do XVI-XVII w, najstarszy był horyzont staroruski XII-XIII w. Uznano, iż początki świątyni również mogą odnosić się do XIII, lub nawet XII w. Wyróżniono także pochówek centralny (prostokatna jama o wymiarach 2,8x1,15 m), hipotetycznie należący do księżnej Konstancji[398]. Wśród zabytków z cmentarzyska znalazły się ceramiczne i kościane paciorki, srebrne i miedziane pierścienie, buławki (?) i numizmaty.

W 1985 r. ekspedycja AN USRR kontynuowała badania wewnątrz cerkwi p.w. Jana Chrzciciela (w obrębie dobudowanych do niej XVII-wiecznych kaplic). Pod posadzką, na różnych głębokościach zalegało 19 pochówków datowanych monetami na XIV-XVI w. Na zewnątrz świątyni założono dwie transzeje o łącznej powierzchni 50 m². Wykryto w nim

398 Kościół św. Jana Chrzciciela nie jest jedynym hipotetycznym miejscem spoczynku węgierskiej księżniczki. Nie ma również przekonujących podstaw do datowania samej świątyni na okres staroruski.

późnośredniowieczne nawarstwienia kulturowe oraz wyeksplorowano 5 pochówków datowanych również na okres XIV-XVI w. Ekspedycja badała również teren sadu dawnego monastyru św. Onufrego. Na wschód od cerkwi odsłonięto obszar 56 m². W wykopie odkryto relikty fundamentów dawnej zabudowy klasztornej, datowanej materiałem ceramicznym z warstwy na XVI w. Zachodnia partia fundamentów była uszkodzona późniejszym wkopem. Kontynuowano także badania kurhanu (wyeksplorowano jego część wschodnią). U podstawy kurhanu odkryto podłogę (posadzkę?) i fundamenty budowli, której przeznaczenia nie ustalono.

W 1986 r. ekspedycja Instytutu Nauk Społecznych AN USRR kontynuowała badania sadu monastyru św. Onufrego. W niższej partii opadającego terenu sadu założono 4 wykopy o łącznej powierzchni 250 m². Głębokość występowania nawarstwień kulturowych w wykopach sięgała 1,5 m. Wśród materiału zabytkowego przeważała ceramika XIV-XVII w. oraz ułamki szkła, przedmioty metalowe i kości. W czasie badań odkryto fundamenty zabudowań klasztornych. W wykopie 1 odkryto relikty glinianego pieca o średnicy 1 m, datowanego na XII-XIII w. Wśród zabytków wyróżniał się z nóż z rzeźbioną kościaną rękojeścią. W wykopie 2 odkryto późnośredniowieczny pochówek.

W 1992 r. lwowscy archeolodzy z Instytutu Ukrainoznawstwa AN Ukrainy przeprowadzili badania w rejonie dawnego pl. Krakowskiego, na obszarze przedmiejskim. Wykopaliska objęły powierzchnię 1000 m². Odkryto ślady osadnictwa kultury czerniachowskiej, Łuka Rajkowiecka oraz obiekty datowane na XIII-XIV w. (?) (zabudowa zrębowa, moszczone drewnem ulice, warsztat odlewniczy), czasy późnośredniowieczne oraz nowożytne.

F.1: W 1975 r. na „Wysokim Zamku" odkryto relikty kolistej w planie narożnej wieży i przylegających do niej fragmentów południowego i zachodniego muru kamiennej twierdzy. Z umocnień zachowało się zawalisko kamieni i łączącej je zaprawy oraz rowy fundamentowe ścian. Zewnętrzna średnica wieży wynosiła 8,8 m, wewnętrzna 5,6 m. Grubość murów warowni wynosiła 1,6 m. Znalezione podczas wykopalisk nieliczne fragmenty ceramiki staroruskiej wydatowano na XI-XIII w. Odkrycia powiązano z „zamkiem XII-XIII w."(?-m.k.). Łącznie przebadano ok. 150 m² powierzchni.

W sezonie 1976 kontynuowano badania w zachodniej części Góry Zamkowej. Badania skupiły się na zachodnim i częściowo północnym skłonach góry, gdzie natrafiono na relikty systemu obronnego grodu (?). Wał uchwycono na długości ok. 20 m, częściowo przecinała go

współczesna droga. Zewnętrzny skłon wału umocniony był kawałkami piaskowca. Z północnej i zachodniej strony wału odkryto pozostałości fosy sięgającej głębokością 2 m. Fosa wypełniona była ułamkami naczyń XI-XIII w., znaleziono także kilka żelaznych gwoździ, podkówkę obuwia oraz fragment szklanej bransolety. Ok. 0,5 m od szczytu wału wykryto także biegnący w dół, zwężający się rów. W wypełnisku rowu znaleziono odpadki budowlane i ceramikę staroruską.

W 1982 r. Ekspedycja lwowska Instytutu Nauk Społecznych AN USRR wraz z pracownikami Rezerwatu Historyczno-Architektonicznego prowadziła badania sondażowe w rejonie ulicy Zamkowej, otaczającej Górę Zamkową od zachodu i północy. W zachodniej części terasy u podnóża Góry założono wykop o wymiarach 30x2 m. Uznano, iż terasa ulicy Zamkowej powstała poprzez wywóz ziemi na potrzeby prac budowlanych w późnym średniowieczu. Kolejny wykop założono na terenie kulminacji terenu w północnej części ulicy Zamkowej. W wykopie odsłonięto rozwalisko budowli z wapienia łączonego zaprawą określoną jako „staroruska". Relikty budynku datowano ułamkami ceramiki na XI w. Stwierdzono, iż część kamieni z budynku została najprawdopodobniej wykorzystana w XIX w. do budowy „piwniczki" znajdującej się u podnóża wzniesienia, a samo wzniesienie zastało w dużej części zniwelowane. Na stoku Góry Zamkowej odkryto pozostałości wieży (średnica 4 m). Ściany budowli, zachowane do wysokości 1,5-2 m, wzniesione były z nieobrobionych brył kamienia oraz ciosanych bloków. Badania rozwaliska kamieni u północnego stoku Góry Zamkowej kontynuowano w 1983 r. Odsłonięto teren 200 m². W wykopie ujawniono zachodnią partię fundamentu okrągłej wieży o średnicy 10 m.

F.2: W 1976 r. przeprowadzono badania rozpoznawcze zachodnich teras u podnóża góry w celu znalezienia śladów osadnictwa między grodem a cerkwiami św. Mikołaja, Onufrego, Anny i Paraskewy-Piątnickiej, których powstanie datuje się na XIII-XIV w. Na parceli należącej niegdyś do nieistniejącej już cerkwi św. Anny założono dwa wkopy sondażowe. Pozyskany z nich materiał odnosił się do XVI-XVIII w. Odkryto też relikty drewnianego domu z XVII w. Poszukiwanie objęły także wyżej położone terasy. Badacze stwierdzili, iż w bezpośrednim sąsiedztwie zachodnich skłonów Góry Zamkowej znajdowały się niewielkie umocnione działki („cholmy-ploščadki") bogatych mieszkańców dzisiejszego Podzamcza (?).

F.3: Jak podaje P. Rappoport (1982, 112) na lwowskim dietincu (zamku) znaleziono fragmenty kamiennych kolumn, w tym jeden rzeźbiony.

G.1: Mimo wielu lat badań archeologicznych i historycznych wciąż trudno o jedną wizję początków Lwowa. XIX-wieczni historycy tacy, jak I, Vahylevyč czy I. Szaraniewicz twierdzili, iż najstarszego Lwowa szukać trzeba na Zniesieniu, zaś „zamek Daniela" znajdował się na Lwiej Górze lub na tzw. Czartowej Skale (Janeczek 1994). Według niektórych badaczy obecność staroruskiego grodu na Górze Zamkowej może być datowana już od XI w. (Р. С Багрий., Могитич И.Р. i in, 1975), więc w świetle takiego datowania Lwów (wedle źródeł założony przez Daniela Romanowicza dla swego syna - Lwa), nie powstał na surowym korzeniu. Według nowszych ustaleń, np. O. Korčyns'kiego (2009) na terytorium współczesnego miasta istniały 3 grodziska średniowieczne (Lwów I, II, III): Lwów I, znajdujący się na skale został zupełnie zniszczony poprzez budowę zamku Daniela Romanowicza (?), natomiast Lwów III znajdować się miał u podnóża ostańca (Корчинский 2009, 246-248).

Lwów, podobnie jak wiele innych dużych i pokrytych gęstą zabudową miast, badany był punktowo. W literaturze Lwów „postarzany" bywa także za pomocą ormiańskich źródeł epigraficznych i historycznych niepewnego pochodzenia (por. Janeczek 1994; Дашкевич 1992, 7-8;). Gród Romanowiczów jest datowany w głównej mierze w oparciu o źródła pisane na poł. XIII-XIV w. Centrum przedlokacyjnej osady podgrodowej był najprawdopodobniej współczesny Stary Rynek. Stan badań archeologicznych trafnie podsumował ostatnio S. Ters'ki (2017, 13): z terenu miasta nie pochodzi ani jedno stanowisko dowodzące ciągłości zamieszkiwania tego terenu od X do XIII w. ani też zadokumentowanych nawarstwień, które bez wątpliwości można by datować na XIII w. Wspomnieć należy także wzmiankę KHW o zniesieniu umocnień Lwowa ok. 1260 r.

G.2: Grodzisko z X-XI w. położone na terenie dawnego Lasku Cesarskiego (Lwów II) uznawane jest za obiekt kultowy.

H: W XXI w. kontynuowano badania ratownicze na terenie przedlokacyjnej osady i lokacyjnego miasta Lwowa. Pracownicy Ratowniczej Służby Archeologicznej IA NAN Ukrainy badali teren ul. Krakowskiej (nr 6-12). W latach 2010-2011 przebadano ogółem 470 m². Pod przemieszanymi warstwami odpadów budowlanych, w granicach pomieszczeń dawnych budynków zalegała warstwa spalenizny, która powstała w czasie pożaru piwnic kamienic. W północno-wschodniej części wykopu badaczom udało się uchwycić warstwy wczesnośredniowieczne (XII-XIII) z zachowanymi fragmentarycznie obiektami. Prócz wczesnośredniowiecznej ceramiki znaleziono także przęślik i żelazne noże.

W 2012 r. członkowie ekspedycji badali odcinek ulicy Podmurnej, w północnej części archeologicznego kompleksu średniowiecznego Lwowa (okolice Starego Rynku). Na działce nr 5 założono transzeję o wymiarach 10x2,6 m. Miąższość nawarstwień kulturowych w wykopie sięgała 6 m. Warstwy kulturowe przykrywała gruba warstwa odpadów budowlanych (2,5 m). Najgrubszy (1,8 m) był horyzont nawarstwień kulturowych XV-XVI w. Obiekty średniowieczne (najstarszy datowany na XIII w.) wystąpiły tuż nad calcem, na głębokości od 5,3 do 6 m. W tym samym sezonie badano także relikty największej lwowskiej synagogi oraz przeprowadzono badania ratownicze i nadzory przy ulicach: Szewskiej (nr 8) i Łesi Ukrainki (nr 29). Najstarsze materiału z wykopu w oficynie działki nr 8 przy ulicy Szewskiej odnosiły się do XIV w. (czasów po lokacji Lwowa). Ulica Łesi Ukrainki odpowiada przebiegowi północnej linii murów miejskich w średniowieczu (tzw. Wysoki Mur z basztami, znanymi z materiałów archiwalnych). Wykop I założono w miejscu wieży piwowarów i miodowarów. W wykopie, na głębokości 0,9 m odkryto zewnętrzny zarys wieży oraz fragment muru. Szerokość wzniesionej z wapienia wieży wynosiła ok. 8,25 m (szerokość pomieszczenia 4,5 m), a grubość muru 1,9 m, przy czym lico ściany było zniszczone. W ramach wykopu pogłębiono odcinek styku muru z wieżą. Grubość nawarstwień kulturowych wynosiła niemal 4,5 m, a mur wkopany był w calec na ok. 0,6 m. Wyeksplorowano także wnętrze wieży. W obiekcie znaleziono ułamki ceramicznych rur wodociągowych, lepionej ręcznie ceramiki oraz brązową szpilę kultury wysockiej. Wykop II założono w miejscu wieży cechu siodlarzy i czapników. Relikty umocnień zachowały się w tym miejscu słabiej, ale archeologom udało się szerokość pomieszczenia wieży (3,9 m) i grubość muru (1,9 m). W wykopie III, w miejscu wieży mieczników, nie znaleziono reliktów wieży, zarejestrowano jedynie relikty Wysokiego Muru i fragment owalnego obiektu z XV-XVI w. Znaleziono także fragment amfory z XIII w. z graffiti. W wykopie nr IV, pod reliktami muru uchwycono ślady moszczonej drewnem drogi, datowanej na czasy przed powstaniem muru (XIII-XIV w.). Droga przebiegała z południowego zachodu na północny wschód. W wykopie V, w miejscu spodziewanej wieży Pustej I, nie wykryto reliktów urządzeń obronnych z wyjątkiem wewnętrznego lica muru. Również w wykopie VI nie udało się odkryć śladów wieży cechu Złotników. Na całym obszarze badań występował liczny materiał zabytkowy datowany na XIII-XIX w.

W 2013 r. przeprowadzono badania ratownicze przy ul. B. Chmielnickiego, w związku z wymianą nawierzchni jednej z najstarszych ulic miasta (od XIII w. znanej jako Szlak Wołyński). Wzdłuż biegu ulicy założono 4 niewielkie wykopy oraz 2 transzeje (na skrzyżowaniu ulic Chmielnickiego i Sańskiej oraz na skrzyżowaniu Chmielnickiego i placu

Stary Rynek). Najciekawszy pod względem znalezisk był wykop 4 (powierzchnia 25 m²), w którym odsłonięto drewnianą nawierzchnię drogi z XVI w. oraz zespół towarzyszących jej znalezisk. Kłody były nadpalone z wierzchu. W dodatkowym sondażu o wymiarach 1,6x1,6 m odkryto ceramiczny rurociąg datowany na 2. poł. XV w. Poniżej rur znajdowały się warstwy nasycone ceramiką XII-XIV w. Transzejach wykryto nawarstwienia kulturowe datowane na XIX-XIV (warstwy XIV-wieczne datowane były monetami). Ponadto, w transzei 2 uchwycony został dalszy fragment ceramicznego rurociągu z XVI w.

Podczas badań ratowniczych, prowadzonych w 2014-2015 r. na terenie miasta, natrafiano na pojedyncze obiekty i ułamki ceramiki XII-XIII w. (Шніцар, Підкович, Ткач 2015, 106-107; Шніцар, Ткач 2015, 107-110).

W 2016 r. S. Ters'kij i N. Kravec przeprowadzili wykopaliska na terenie lwowskiej cytadeli z XIX w. Austriacka forteca została zbudowana na trzech wzgórzach położonych na południowy-zachód od centrum historycznego Lwowa, co wymagało znacznych przekształceń terenu. Ziemia z nasypu wału cytadeli, w której znaleziono ułamki ceramiki naczyniowej, pochodzi prawdopodobnie z głębokich (5 m) rowów otaczających założenie. Z nasypu pochodzą odłupki krzemienne, fragmenty naczyń z epoki brązu oraz ceramiki datowanej na XII-XIV w. Na podstawie znalezisk oraz literatury historyczno-krajznawczej S. Ters'kyj (2017, 11-12) przypuszcza, iż na terenie tym mogło istnieć kolejne grodzisko, związane z kontrolą dawnego szlaku na Halicz (tzw. drogi Solonickiej), choć na dzień dzisiejszy wydaje się to dość daleko idące przypuszczenie.

W 2017 r. przeprowadzono nadzór archeologiczny i badania przy cerkwi św. Mikołaja (kierownik: M. Šnicar). Przebadano fragment przycerkiewnego cmentarza (najstarsze pochówki odniesiono do XIII w.). W nadzorowanych wkopach przy cerkwi zebrano materiał ceramiczny z okresu staroruskiego.

I: Materiały z terenu Lwowa przechowywane są w LHM, MAK. Ceramika znaleziona w obrębie miasta znajduje się też w PMA.

J: W granicach miasta Lwowa znajdują się jeszcze 3 (potwierdzone i domniemane) stanowiska grodowe: Lwów II, III i IV. Są to stanowiska rozpoznane bardzo słabo i do tej pory wykazano ich związku z XIII-wiecznym Lwowem Romanowiczów.

Grodzisko Lwów II znajduje się na terenie plateau we wschodniej części miasta, na północnym końcu ul. Černeča Hora (teren obecnego Gaju Szewczenki). Miejsce to nazywane

było dawniej „Laskiem Cesarskim" (Kajzerwald), a w XVIII w. Światowitowym Polem. Grodzisko w „Lasku Cesarskim" składa się z koncentrycznych członów. Majdan centralny tworzy elipsę o wymiarach 33x55 m. Umocnienia złożone z wału zachowanego na 1,5-1,7 m i głębokiej fosy znajdują się we wschodniej i zachodniej części grodziska. Druga linia umocnień, również złożona z wału i fosy, znajduje się w odległości 15-16 m od linii wewnętrznej. Wał drugiej linii zachował się na wysokość 1-1,3 m, głębokość fosy sięga 1-1,3 m. Kolejna, słabo widoczna linia zanotowana została ok. 20 m na wschód od linii drugiej. Zachowany odcinek wału ma wysokość 0,9 m. W południowo-wschodnich i południowo-zachodnich częściach umocnień widoczne są przejazdy. Grodzisko Lwów II odkrył I. Szaraniewicz. Badania rozpoznawcze w 1986 r. przeprowadziła ekspedycja Instytutu Nauk Społecznych AN USRR wspierana przez badaczy lwowskich. W tym samym roku ekspedycja badała także grodzisko Lwów III. Na stan. II tym wykryto warstwę kulturową o miąższości 25-30 cm zawierającą materiał ceramiczny X-XI w.

Grodzisko Lwów III położone na skalnym ostańcu jest nieopodal stanowisk I i II, na wzniesieniu przy ul. Korduby. Założenie to miało kształt elipsy (wymiary 160x60 m), na obwodzie której zachowały się ślady wałów (ich odcinki widiczne były u podnóża i na schyłach ostańca). Na stanowisku odkryto nawarstwienia kulturowe o miąższości 0,5-1,2 m zawierające ceramikę X-XIII w. oraz materiał późniejszy. U podnóża grodziska wykryto pozostałości współczesnych mu osad.

Grodzisko Lwów IV lokalizowane było hipotetycznie przez I. Szaraniewicza na tzw. Czartowskiej Skale (uroczysko Čertova Skelja-Ostanec') położonej w lesie na wschodnich rubieżach Lwowa. W latach 1994-1995 badano nawis skalny Romana-Čertova Skelja (stan. VII). W jaskini, prócz materiałów epoki kamienia, znaleziono kilka fragmentów naczyń XII-XIII w. Domniemane grodzisko Lwów IV nie posiadało obwałowań, jego teren chronić miały wycięte w stokach wzgórza terasy.

K:

Ryc. 121. (Na kolejnej stronie:) Plan XVIII-wiecznego Lwowa (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

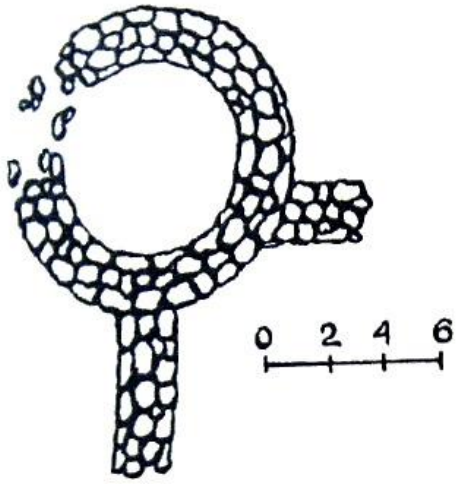

Ryc. 122. Relikty fundamentów kamiennej wieży odkrytej na Górze Zamkowej (za: Пелещишин 1994, 66).

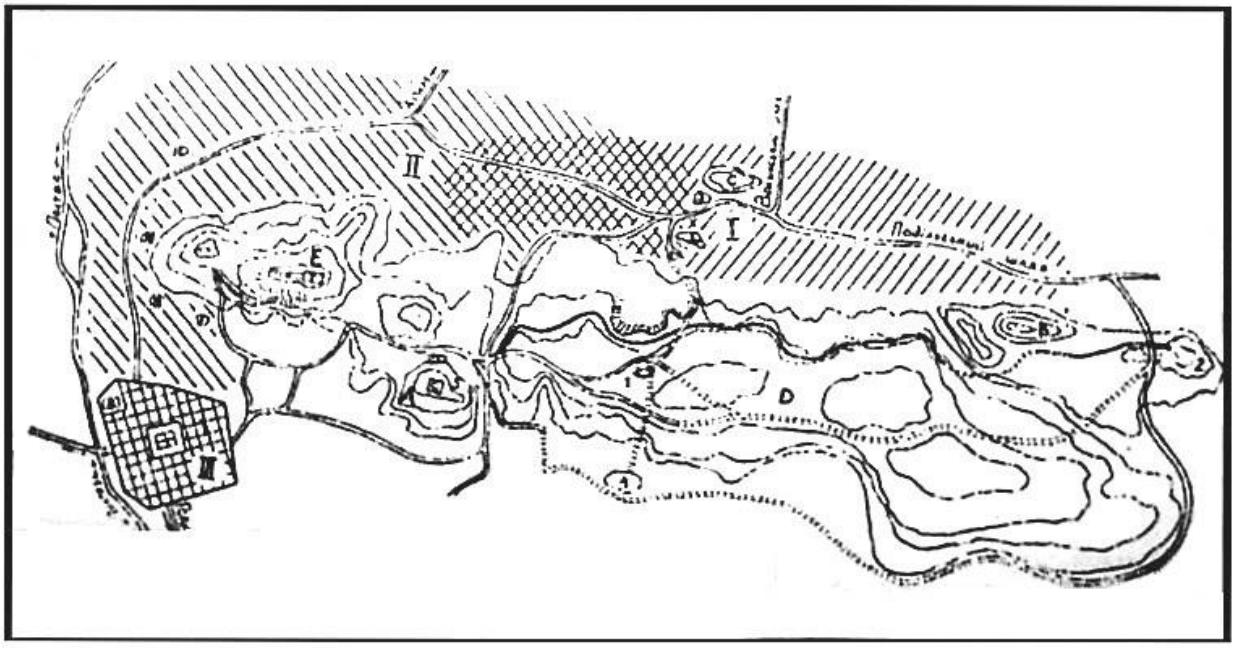

Ryc. 123. (Na poprzedniej stronie:) Rekonstrukcja zespołu osadniczego wczesnośredniowiecznego Lwowa wraz z miejscami kultu pogańskiego według O i N. Kosmilińskich: A – Góra Lwa, B – Chomiec, C – Góra Rod (Baba), D – Zniesienie, E – Góra Zamkowa; I – zasięg najstarszego osadnictwa, II – druga osada, III – miasto lokacyjne Kazimierza Wielkiego, (za: Диба, Петрик 2002, rys. 5, 54).

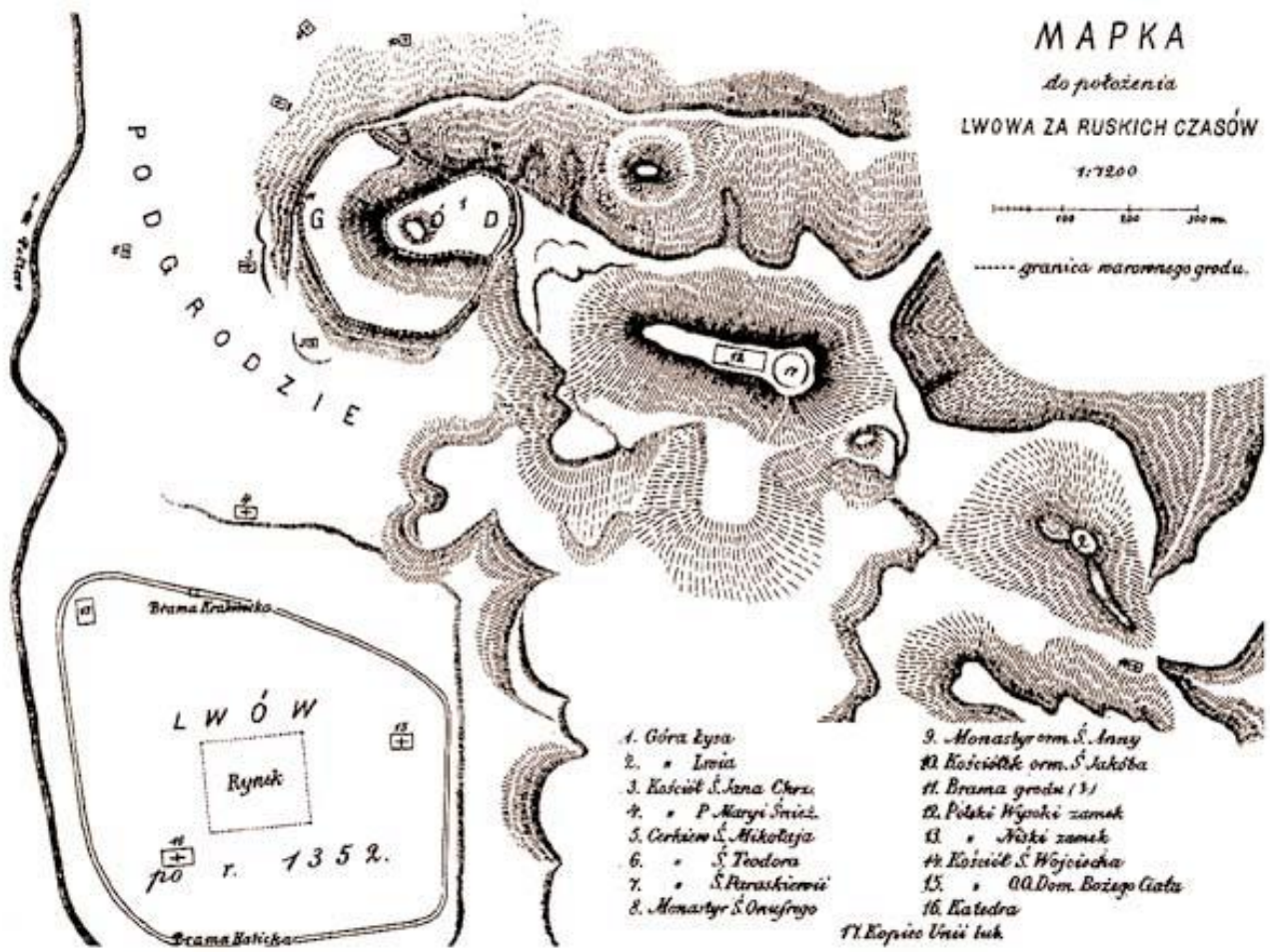

Ryc. 124. Rekonstrukcja rozplanowania staroruskiego Lwowa autorstwa A. Czołowskiego (za: Диба, Петрик 2002, rys. 1, 51).

Ryc. 125. Zasięg występowania znalezisk z XII-XIII w. naniesiony na współczesną siatkę ulic Lwowa. Czarnymi punktowo oznaczono stanowiska archeologiczne (za: Лазурко, Шніцар 2017, rys. 1, 19).

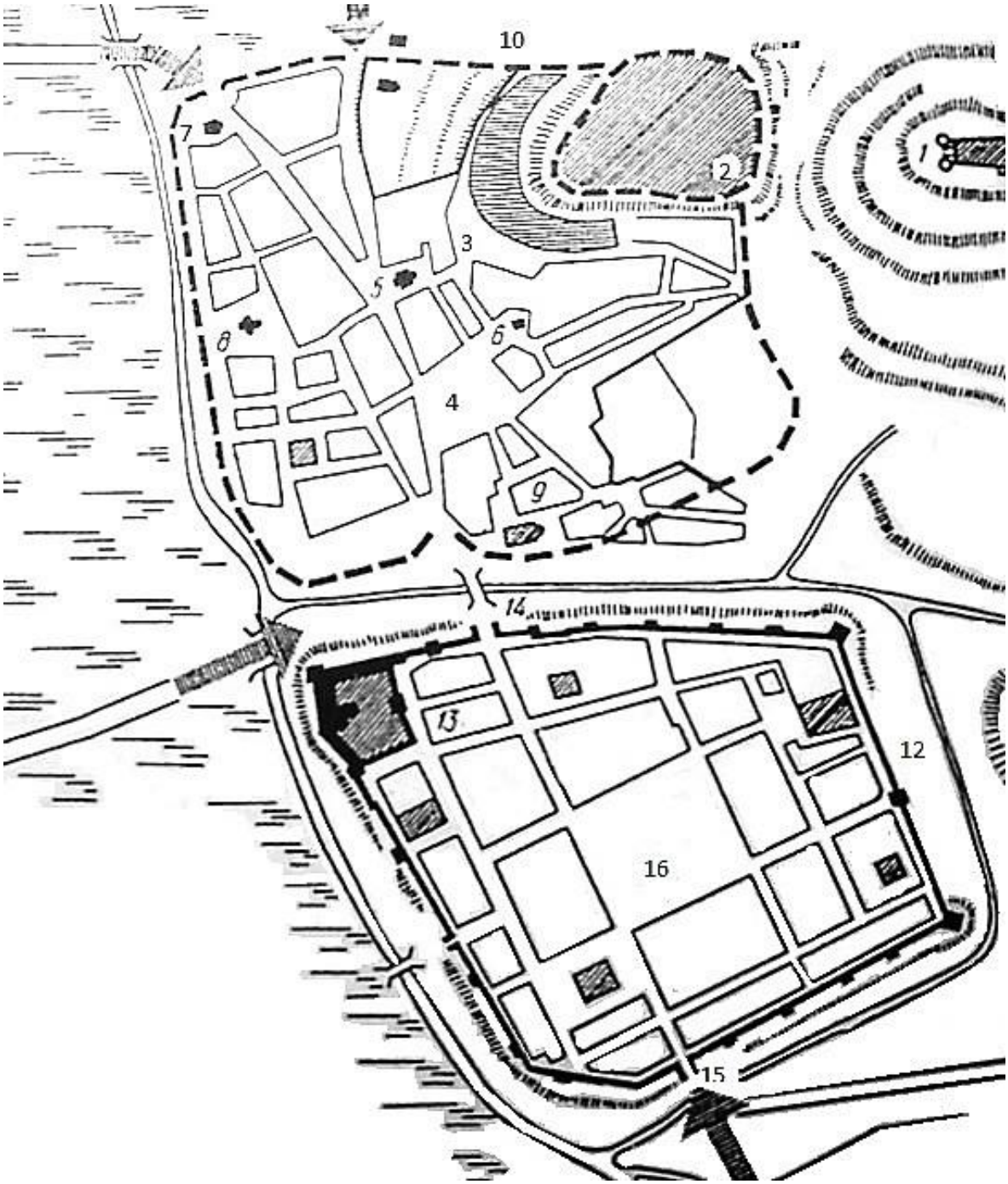

Ryc. 126. Rekonstrukcja zespołu grodowo-miejskiego Lwowa w końcu XIII i w XIV w. według A. Rudnickiego: 1 – Wysoki Zamek, 2 – obszar dietinca (?), 3 – książęce/bojarskie dwory, 4 – główny plac targowy, 5 – cerkiew św. Mikołaja, 6 – kościół Jana Chrzciciela, 7 – cerkiew św. Krzyża, 8 – cerkiew św. Fiodora, 9 – kościół Marii Śnieżnej, 10 – hipotetyczny przebieg fortyfikacji posadu, 11 – cerkiew św. Paraskewy Piątnicy, 12 – fortyfikacje nowego miasta, 13 - tzw. Niski Zamek, 14 – Brama Tatarska, 15 – Brama Halicka, 16 – Rynek (za: Диба, Петрик 2002, rys. 2, 52).

L: Rauhut 1960, 244; Janeczek 1994; Janusz 1913, 62-86; 1918, 167-170; Liwoch 2003, 251-252; Markowski 1972, 177-209; Smorąg Różycka 1999, 13-14; Trajdos 2001, 423-448, AO 1977, 347-348; Антипов 2000, 89-91; Аулих, Багрий, Денис i in. 1979, 291; Багрий 1981, 226-227; 1985, 258; 1986, 212; 1987, 302; 1988, 254-255; Багрий, Бучко 1984, 241; Багрий Могитич, Ратич, Свешников 1976, 297-299; Булик 2012, 492-494; Войтович 2017a, 51-74; Войтович, Войтович 2014, 173-175; Войтович, Войтович, Ковальський-Билокрилий 2013, 224-225; Войтович, Лазурко, Шніцар 2013, 227-228; 2013a, 228-229; Дашкевич 1971, 166; 1992, 7-13; Диба, Петрик 2002, 40-59; Козицький 2014; Конопля 1999, 138-155; Кос 1978, 337, Корчинський 2009, 241-250; Котляр 1998, 246; Лазурко, Шніцар 2017, 15-22; Малевская, Иоаннисян, Могитич i in. 1978, 352-353; Мацкевий 1996, 315-318; Назар, Войтович, Войтович 2012, 295-297; Пелещишин 1994, 64-75; Петрик 2003; Раппопорт 1982, 112, Ратич 1957a, 109-110; Терський 2017, 9-14; Шніцар, Підкович, Ткач 2015, 106-107; Шніцар, Ткач 2015, 107-110.

30. **Łuck (latop. Луческъ, Лучьскъ, ukr. Луцьк), Zamek Górny i Dolny, Łuck, rejon loco, obwód wołyński, Ukraina.**

B: W latopisach Łuck (Łuczesk) po raz pierwszy pojawia się w PML dopiero pod 1085 r., lecz bywa on uznawany za gród wzniesiony w miejscu słowiańskiej osady podczas pochodu wojsk Włodzimerza Wielkiego (Купша 2011, 25). W 1099 r. gród oblegały wojska Dawida Igorowicza i Połowców. Kolejne opisy oblężeń miasta znajdujemy w latopisach pod latami 1149, 1150 i 1155. Z opisu wydarzeń z 1149 r. wynika, iż gród Łuck połączony był z otoczeniem „groblą”[399]. Księstwo łuckie wyodrębniło się w 2. poł. XII w. W skład Księstwa Halicko-Wołyńskiego Łuck wszedł w 1227 r. Z XIII w. pochodzą też wiadomości o łuckim biskupstwie. W 1259 r. wojska Kuremsy nie zdołały zdobyć grodu (mimo nieprzygotowania jego mieszkańców), lecz w kolejnym roku umocnienia Łucka na żądanie Mongołów rozebrać musiał Wasylko Romanowicz. Przypuszcza się, iż w końcu XIII i na początku XIV w. obwałowania Łucka odbudowali książęta Mścisław Daniłowicz i Jerzy (Jurij) Lwowicz, choć nie potwierdzają tego źródła. Pod koniec lat 30. XIV w. gród znalazł się w rękach księcia litewskiego Lubarta, który, według przekazów, w miejscu grodu wybudował murowany zamek. Pierwsza wzmianka o soborze p.w. św. Jana Ewangelisty pochodzi z niepewnej pod

399 Na temat znaczenia „grobli” (rowu? Pomostu?) zdania historyków są podzielone (por. *Latopis kijowski 1118-1158*... przyp. 570, 84).

kątem autentyczności gramoty z 1322 r. Źródła XVI-wieczne informują, iż w świątyni spoczywają książęta ruscy. Do czasów unii brzeskiej łucka świątynia miała być jedną z najważniejszych cerkwi Wołynia. W 1399 r. miasto spustoszyły tatarskie oddziały Edygeja. Łuck lokowano na prawie magdeburskim dwukrotnie: w 1432 r. (po oblężeniu miasta przez Jagiełłę) i w 1497 r. (po kolejnym najeździe Tatarów).Od 1427 r. w mieście rezydował biskup rzymskokatolicki, a od 1566 r. miasto stanowiło się centrum województwa wołyńskiego.

C: Łuck znajduje się na północno-zachodnim krańcu wysoczyzny wołyńsko-podolskiej, na granicy stref lasostepu i lasów Polesia. Wołyński gród był położony w dolinie poprzecinanej dopływami Styru. Za najstarszą część Łucka uważa się bagnisty obszar z naturalną wyspą między wodami Styru i Małego Głuszca. Terytorium wokół Łucka otoczone jest licznymi uroczyskami, w których zlokalizowano stanowiska archeologiczne.

D: Rozplanowanie staroruskiego kompleksu grodowego Łucka nie jest do końca jasne. Naturalnie utworzona przed wody rzek wyspa miała powierzchnię 8 ha, a czego 7 ha zajmować miał dawny Łuck. Najwyższym punktem wyspy był teren zajmowany obecnie przez tzw. Zamek Górny utożsamiany z dietincem staroruskiego Łuczeska. Plan dietinca odpowiadał naturalnemu kształtowi wzgórza, na którym się znajdował (przybliżone wymiary 110x100 m). Dietiniec oddzielony był od pozostałej części kompleksu grodowo-miejskiego fosą i otoczony był wałem. Zamek Dolny (utożsamiany z podgrodziem) zajmuje teren położony niżej (jego powierzchnia wynosi ok. 6 ha). Przypuszcza się, iż w XII-XIII w. również podgrodzie było obwiedzione wałem. Wedle niektórych badaczy przylegający do dietinca od południowego-zachodu okół (w późnym średniowieczu stał się tzw. Dolnym lub Okolnym Zamkiem), umocniony był tylko częściowo. Boki jego oblewały wody Styru, a fosa i wał znajdowały się jedynie od strony dostępnej. Wymiary grodu okolnego wynosić miały w przybliżeniu 360x170 m.

Posadem (podołem, główną osadą podgrodową) staroruskiego Łucka był prawdopodobnie teren tzw. Śródmieścia, kolejnego umocnionego (?) podgrodzia przylegającego od zachodu do Zamku Dolnego.

Na północ od dietinca i okołu rozciągać się mógł się kolejny człon grodu oblany wodami Styru i Głuszca, lecz jego datowanie i charakter pozostają niewyjaśnione. Istnieją także dane o kolejnej, dziś niemal zupełnie rozoranej, linii obrony, rozciągającej się na południe od centrum Łucka - chronić miała posad i mniejsze osady podmiejskie (informacje o

jej istnieniu zachowują określenia z XVI-wiecznych źródeł: były to okolice „za wałem" po drodze do Boratyna).

E: Badania powierzchniowe w okolicach Łucka na przełomie lat 20. i 30. XX w. prowadzili K. Przemyski, L. Čikalenko oraz J. Fitzke.

Zamek: W 1978 r. pod Basztą Styrową na łuckim zamku M. Hovdenko i M. Kučynko odkryli relikty starszej wieży. Prostokątne założenie o wymiarach 2,7x3,2 m wzniesione było z kamienia łączonego zaprawą wapienną z domieszką piasku. Grubość murów konstrukcji wynosiła 3-3,5 m. Ciosane kamienie tworzyły lico, zaś wewnętrzne ściany muru wypełniał rumosz skalny zalany zaprawą. W partiach fundamentowych wykryto ślady drewnianych szalunków. Od strony dziedzińca zamku odkryto ciosany kamienny portal. Na podstawie przesłanek stratygraficznych wieżę uznano za budowlę z ok. połowy XIII w., choć nie wykluczono, iż mogła być nieco młodsza (według badaczy w końcu XIII-początku XIV w tym miejscu rozpoczęto wznosić nowe umocnienia istniejącego do dziś ceglanego zamku). Datowanie zamku na połowę XIV w. przesunęła M. Malevskaja, badająca obiekt w latach 1983-1984 i 1987. Według badaczki wymiary cegły (27,5x12-14x7,5 cm) i fakt, iż kamienne oraz ceglane mury twierdzy są przewiązane, pozwalają odnieść budowę zamku do czasów panowania litewskiego.

Relikty soboru św. Jana Ewangelisty, rozebranego w wieku XVIII, po raz pierwszy odsłonięto podczas amatorskich wykopalisk w 1855-1856 r. Kolejny raz fundamenty świątyni odkopano podczas prac konserwatorskich na zamku w latach 1933-1934. Regularne badania soboru przeprowadzono jednak dopiero w latach 1982-1987 pod kierunkiem M. V. Malevskiej. Sobór św. Jana należał do świątyń typu krzyżowo-kopułowego o czterech podporach. Z zewnątrz widoczna była jedynie apsyda centralna. Apsydy boczne zredukowane były do nisz ukryte były w murach świątyni. Od północnego wschodu do prezbiterium przylegała niewielka kaplica. Długość założenia wynosiła 19,25 m, szerokość zaś 13,25 m. Fundamenty budowli miały szerokość ok. 0,9 m. Zbudowano je z nieobrobionych brył wapienia spojonych różową zaprawą z domieszką szamotu. Miejscami mury świątyni zachowały się do wysokości 2 m. Cerkiew wzniesiono z cegły (plinty) o wymiarach 28-29x20-23x5-6,5 cm lub 28-30x14-15x5-6,5 cm. Znaleziono także cegły-kształtki z ościeży niewielkich portali okiennych. Odkryto również kształtki pokryte kolorowym szkliwem. We wnętrzu cerkwi odsłonięto pozostałości tzw. prestołu i pozostałości czterech poziomów posadzek. Najstarsza wykonana była z płytek ceramicznych z polewą, które spoczywały na

warstwie ze słabo wypalonej plinty ułożonej na glinie. Wiadomo, iż centralna absyda zdobiona była z zewnątrz półkolumienkami. Datę budowy świątyni określa się na XII w. Możliwe, iż jej fundatorem był Jarosław Izjasławicz. Uważa się, iż około przełomu XIII/XIV w. cerkiew wyremontowano (ułożono wtedy drugą warstwę posadzki i wniesiono przegrodę ołtarzową). Wokół soboru znajdował się cmentarz funkcjonujący w okresie od XII do XV w. W cerkwi odnaleziono pochówki elitarne - między apsydą a kaplicą odkryto męski pochówek w ceglanym grobowcu, datowany na XII-XIII w. Szkielet posiadał widoczne obrażenia (w czaszkę wbity był grot strzały), przez co niektórzy badacze wiążą go z grobem księcia poległego nad Kałką. Analogiczny względem konstrukcji ceglany grobowiec odkryto we wnętrzu soboru w XIX w.

W latach 1984-1989 na terenie Zamku Górnego badano fragment przycerkiewnego cmentarza oraz pochówki wewnątrz murów cerkwi. Wyeksplorowano 6 różnoczasowych pochówków (najstarszy datowany był na XII/XIII w.). W niektórych grobach stwierdzono pozostałości drewnianych trumien.

Na terenie Zamku Górnego, w rejonie Wieży Władyczej w 1986 r. M. Kučynko odkrył pozostałości zagłębionego w podłoże prostokątnego budynku gospodarczego (3,8x3,2 m) i 4 jamy. Budynek zagłębiony był na 90 cm w poziom dawnego podłoża i orientowany był według stron świata. Wewnątrz obiektu, na poziome jego podłogi, odkryto przepalone drewno zalegające pod warstwą przepalonej gliny, węgli i popiołu. Z obiektu pochodziły ułamki ceramiki XII w., grocik strzały z tulejką, osełki, fragmenty rogu ze śladami obróbki, przęślik z łupku oraz zamek cylindryczny.

W 2013 r. na terenie rezerwatu Starego Łucka prowadzono nadzory archeologiczne. Na terenie Zamku, we wkopach pod przewody elektryczne odkryto materiały z wieków X, XII-XIII, XIV, XV i ceramikę nowożytną.

Okół (tzw. Zamek Dolny): W 1968 r. podczas nadzoru budowlanego ekspedycja M. Kučery natrafiła na relikty budowli monumentalnej. Były to fundamenty oraz fragmenty ścian północnej nawy cerkwi (długość 8,4 m, szerokość 1,2 m). Odsłonięto w całości północny mur budynku i 2 m ściany zachodniej. Partię wschodnią budowli odczyszczono jedynie od strony wewnętrznej. Obiekt prezentował typ niewielkiej, kwadratowej w planie świątyni z 4-ma potężnymi filarami oraz jedną apsydą, widoczną z zewnątrz i dwoma bocznymi w formie nisz w murze. Fundamenty zachowały się słabo (15-20 cm wysokości). Głębokość rowów fundamentowych sięgała 3,35-3,5 m. Zawierały płyty wapienia i piaskowca, tworzące lico

muru, oraz ułamki cegły i zaprawę (w wypełnisku muru). Budowla była ceglana - w północnej nawie znaleziono cegły, jednak bez zaprawy, wątek muru uchwycono zaś w apsydzie. Podczas badań odkryto także ceglaną dobudówkę (kaplicę grobową?) o szerokości 3,25 m, przylegającą do północno-zachodniego narożnika cerkwi. Wymiary cegły wynosiły 26x12-13x7,5-11 cm, znaleziono także egzemplarze cegły palcówki. Na terenie cerkwi odkryto liczne pochówki. Gwoździe pochodzące z trumien oraz wymiary cegły posłużyły M. Kučerze do datowania cerkwi na XIV-XV w., jednakże M. Malevskaja odniosła wymiary cegieł do materiału budowlanego użytkowanego w XIII-XIV w. (ponadto, na niewielkim odcinku murów miał być widoczny wątek wendyjski). Według badaczki odkryty obiekt to cerkiew św. Dymitra, stojąca w Łucku jeszcze w XIX w. (interpretacja ta pozostaje dyskusyjna)[400]. Podczas wykopalisk Kučery znaleziono także ułamki lepionej ręcznie ceramiki VIII-IX w.

W latach 2012-2013 r. prowadzono badania obiektów nowożytnych i fragmentu cmentarza przy ul. Katedralnej (nr 13).

Śródmieście: W roku 1982 r. Wołyńska Ekspedycja Archeologiczno-Architektoniczna Leningradzkiego Oddziału IA AN ZSRR pod kierunkiem M. Malevskiej badała zachowaną do dziś cerkiew p.w. Pokrowy (Opieki Matki Bożej), która według tradycji miała zostać założona w XIII-XIV w. W celu zbadania najniższych partii murów świątyni, założono 4 niewielkie wykopy: przy ścianach – północnej, południowej oraz przy apsydzie. Ustalono, iż najstarsze mury cerkwi zostały w czasach późniejszych oblicowane cegłą o wymiarach 26-27x12-13x6-7 cm, badaczom nie udało się jednak odsłonić oryginalnych wątków muru. Licowany mur przecinał nawarstwienia kulturowe oraz wkopany był w calec – miał więc całkowicie przykrywać najstarszą fazę budowli i powtarzać jej plan. Uznano, iż pierwotna cerkiew miała wymiary 18x10,4 m i posiadała jedną apsydę (pozostałe człony do świątyni dobudowano w wieku XIX). W dolnych warstwach wykopów znaleziono ceramikę XIV w. oraz nieliczne ułamki naczyń XII-XIII w., co uznano za odkrycie potwierdzające tradycyjne datowanie budowli.

W latach 1989-1997 badania ratownicze i nadzory prowadzili na terenie Śródmieścia pracownicy LMH i Łuckiego Rezerwatu Historycznego. W wykopie wykonanym w 1992 r. wykryto ślady dwóch wielkich pożarów tej części miasta – pierwszego, datowanego na poł.

400 Por. Антипов 2000, 144-145.

XIII w., oraz drugiego – z wieku XVI (być może odnosi się do pożaru wspominanego w źródłach pod 1540 r.). Ślady osadnictwa VIII-IX w. i relikty drewnianej zabudowy miasta XV-XVI w. odsłonięto w wykopie przy ul. Dragomanova (nr 6). Wczesne materiały odkryto w rejonie dawnego Rynku. Z terenu Śródmieścia pochodzą liczne znaleziska importowanej ceramiki XIII-XIV w., w tym także szklanych i ceramicznych naczyń ordyńskich - w 1996-1997 r. badano drewniany budynek z XIV w. (skład kupiecki?), w obrębie którego znaleziono wyroby importowane ze Wschodu. W północno-wschodniej partii Śródmieścia w 1992-1993 r. odkryto i przebadano pozostałości drewnianej cerkwi z dzwonnicą oraz towarzyszący jej cmentarz z pochówkami datowanymi na XIII-XV w. Odkrycie powiązano z cerkwią p.w. Jana Chrzciciela. Cerkiew przestała funkcjonować do XVI w. (w źródłach z 1584 i 1607 r. wspominany jest pusty plac w miejscu cerkwi). Przy cerkwi p. w. Jana Chrzciela odkryto 19 pochówków. Mogiły orientowane były na linii wschód-zachód. Stan zachowania pochówków był bardzo zły. Podczas badań znajdowano zniszczone szkielety, fragmenty trumien, skórzanego obuwia, włókna wełny i inne nieliczne, źle zachowane artefakty. Wydzielono trzy horyzonty chronologiczne zalegania pochówków. Cmentarzysko datowano ogólnie na XIII-XV w.

F.1: Na terenie Zamku Górnego dwa wykopy założył w latach 1990-1992 S. V. Ters'kyj. Przebadał on niemal 180 m² (wykopy w północnej i południowej części majdanu). W niektórych miejscach dietinca grubość nawarstwień sięgała 7 m. W warstwach najniższych znaleziono lepioną ręcznie ceramikę datowaną przez Ters'kiego na VII-IX w. W wykopie w pobliżu Baszty Styrowej zamku badacz natrafił na pozostałości drewniano-ziemnych umocnień dietinca staroruskiego grodu. Według odkrywcy, poniżej wału X-XIII w., na głębokości 5 m wykryto nasyp starszych umocnień, możliwe, z VII-IX w. (Терський 2006, 37). Te najstarsze umocnienia miały przestać funkcjonować w IX/X w., a teren dawnych obwałowań pokryła zabudowa gospodarczo-mieszkalna (pod nowym wałem, datowanym na koniec X w. odkryto pozostałości warsztatu jubilera). Podczas budowy staroruskich obwałowań dodano, lub pogłębiono, fosę, odcinającą od południowego-zachodu główny człon Łucka od reszty wyspy. Staroruskie obwałowania miały funkcjonować do XIII w. - datowano je najmłodszą ceramiką z nasypu. Ustalono ponadto, iż dietiniec staroruskiego Łucka był kolisty w planie (średnica ok. 100 m) i zajmował blisko 0,8 ha.

F.2: Najważniejszą świątynią dawnego Łucka była cerkiew św. Jana Ewangelisty na dietincu. Budowla istniała do XVIII w. Na okole w 2. poł. XIII w. powstała murowana cerkiew św. Dymitra (?). Uważa się, iż już w w końcu XIII-XIV w. w Śródmieściu wzniesiono murowaną

cerkiew Pokrowy (datowanie świątyni pozostaje sporne). Na terenie Śródmieścia odkryto także relikty drewnianej cerkwi Jana Chrzciciela, które wydatowano na wiek XIV. Najstarsze domostwa odkryte w Łucku (X-XI w.), odkryte na dietincu, były zagłębione w podłoże (ich wymiary wahały się w granicach 3x4 m), zaś w XII-XIII w. upowszechniło się budownictwo naziemne (niestety, stan zachowania obiektów nie pozwala określić ich wymiarów). Zdaniem S. Ters'kiego (2006, 115) po najeździe mongolskim w Łucku powrócono do archaicznego stylu budownictwa obiektów zagłębionych w podłoże o konstrukcji słupowej i szkieletowej. W XIV w. pojawiły się w Łucku budynki wzniesione z użyciem cegły gotyckiej (cegłę taką odkryto podczas badań dworu biskupiego).

F.3: Z wykopalisk Łucka pochodzą liczne znaleziska ceramiki naczyniowej i budowlanej X-XV w. (w tym kafle piecowe oraz fragmenty szkliwionej ceramiki pochodzenia wschodniego) oraz ceramiki tzw. okresu słowiańskiego. Na terenie dietinca grodu znaleziono m. in. figurki szachowe datowane na XII-XIV w. Na obszarze grodu znaleziono skarb monet srebrnych z X w., narzędzia rolnicze, elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego (płytki pancerza, groty strzał i bełtów, ostrogi z bolcem i gwiaździste, strzemiona i podkowy), ułamki szklanych bransolet, krzesiwa etc.

G.1: Datowanie wczesnosłowiańskich początków Łucka pozostaje sporne**.** Najstarsza ceramika z terenu dietinca datowana jest na VII-IX w. (S. Ters'kyj datował również najstarsze nasypy wałów dietinca na VIII-IX w.), jednak tak wczesne datowanie Łucka jako grodu wzbudziło dyskusję w środowisku naukowym. W wykopach Ters'kiego odkryto sporo materiału ceramicznego oraz obiektów datowanych na wiek X i część badaczy skłonna jest upatrywać początków miasta w właśnie w tym stuleciu (Прищепа 2012, 48). Murowany zamek łucki zbudowany został prawdopodobnie w 1. poł. XIV w. Wał otaczający podgrodzie został datowany przez S. Ters'kiego (1993, 121) na XII-XIV w. (niestety nieznane są szczegóły badań wału). Według P. A. Rappoporta (1967, 67) umocnienia Śródmieścia powstały nie wcześniej, niż w XIV w., zaś sam teren Śródmieścia w czasach staroruskich miał pełnić funkcję targowo-rzemieślniczego posadu.

H: W latach 1988-1991 ekspedycja LMH prowadziła badania staroruskiego Łucka i jego sąsiedztwa. W ciągu 4 sezonów wykryto ponad 50 stanowisk datowanych na IX-XV w. (rejony: łucki, kiwercowski i horohowski). Ślady intensywnego osadnictwa IX-XVI w. zanotowano na fragmencie doliny Styru przylegającym do Starego Miasta Łucka od południa oraz wzdłuż brzegu rzeki, na wschód od zamku. Wykryto także pozostałości linii obrony

łuckich osad podgrodowych (tzw. przedmieść). Fragmenty słabo zachowanego wału, ciągnącego się równolegle do brzegów Styru, w odległości 2-3 km od rzeki, odkryto m. in. we wsi Boratyn (wał miał tu łączyć się z jarem).

W okolicach Łucka odkryto i częściowo zbadano kilka staroruskich osad w podmiejskich uroczyskach: rozległą osadę rzemieślniczą „Pomostyči" (inaczej „Chmyl'nyk") na prawym brzegu Styru, na północ od centrum Łucka, i uroczysko „Hnidava" („Hnidavs'ka hirka") na lewym brzegu rzeki. Uroczysko „Pomostyči" zajmuje ponad 20 ha powierzchni. Wał chroniący uroczysko „Pomostyči" (południowa część ul. Kryvyj val, część tzw. „trzeciej linii" obwałowań Łucka) badano w latach 1997-1998. U podstawy wał miał szerokość 25 m. W jego nasypie wału znaleziono fragmenty naczyń XI w. Od strony zewnętrznej nasypu zarejestrowano stopnie. Wewnątrz wału wykryto resztki izbic wypełnionych ziemią zawierającą materiał ceramiczny końca XIII-XIV w. Do wału przylegała warstwa kulturowa, w której uchwycono ślady naziemnych budynków z XIII w. Według S. Ters'kiego (2006, 91) umocnienia „Pomostyča" funkcjonowały aż do XVIII w. Na prawym brzegu Styru, średniowieczną ceramikę odkryto także w uroczysku „Święta Góra". Kolejne osady średniowieczne miały ciągnąć się łańcuchem w międzyrzeczu rzeki Jarowicy i Styru. Badania ratownicze fragmentu osady na terenie tzw. Jarowicy (stanowisko przy ul. Iwana Franko) badano w latach 2007-2008 pod kierunkiem O. Zlatogors'kiego i S. Panyški. Stanowisko znane było archeologom już od lat 30. XX w., gdy przypadkowo odkryto na nim materiały XI-XII w. Podczas badań śladów XVII-wiecznej cerkwi w 1971 r. na Jarowicy odkryto relikty staroruskiej ziemianki. W wykopie o wymiarach 8x12 m wykryto nawarstwienia staroruskie, obiekt mieszkalny datowany ceramiką na XIII w. i jamy.

„Hnidava" badana była w latach 60. i 70. XX w. przez M. Kučerę, który odkrył tu ślady osadnictwa IX-X w. i pozostałości osady rzemieślniczej z czasów staroruskich. W 1973 r. badania ratownicze na terenie „Hnidavs'kiej hirki" prowadził M. Kučynko. Wykop o wymiarach 40x4 m założono na niszczejącym skraju wzniesienia. Miąższość nawarstwień kulutrowych w tym miejscu wahała się od 0,8 do 1,25 m. Odkryto pozostałości dwóch zagłębionych w podłoże na ok. 0,5 m budynków mieszkalnych konstrukcji słupowej i wymiarach 4x3,8 i 4x3 m. W domostwach znajdowały się owalne w planie gliniane piece. W wykopie odsłonięto także ślady budynku gospodarczego o wymiarach 2,6x2,2 m oraz wolno stojące gliniane piece. Funkcjonowanie osady datowano materiałem ceramicznym na X-XIII w. Wśród ceramiki występowały ułamki amfor. Prócz tego znaleziono kości zwierzęce, noże żelazne, gwoździe, drobne wyroby kościane, przęśliki z łupku, ułamki szklanych bransolet,

srebrną lunulę i in. W tym samym roku M. Kučynko przeprowadził nadzór archeologiczny przy ul. Lwowskiej, gdzie zarejestrował ceramikę staroruską oraz materiał XV-XVI w. Na terenie tzw. Cerkiewnej Górki w 1989 r. badania powierzchniowe przeprowadził S. Ters'kyj, który odkrył ślady osadnictwa XII-XIII w. Badacz znalazł także płytki ceramiczne z polewą, które powiązał z najstarszą fazą istniejącej na „Górce" cerkwi św. Pantelejmona. Ślady staroruskiego osadnictwa odkryto także w uroczysku „Pans'kyj horod". Teren uroczyska „Hnidavs'ka hirka" badany był także w pod koniec pierwszej dekady XXI w. – najpierw, w 2008 r., podczas ekshumacji zwłok żołnierzy radzieckich, przy ul. Hnidav'skiej przebadano łącznie 42 m². W wykopie odkryto nawarstwienia nasycone ceramikę różnych epok. Materiały staroruskie stanowiły ułamki naczyń X-XI w.

W 2009 r. służby ratownicze kontynuowały badania wielowarstwowego stanowiska na terenie „Hnidavs'kiej hirki". Na terenie przeznaczonym pod budowę przebadano 636,5 m². Podczas wykopalisk, w nawarstwieniach kulturowych miąższości sięgającej 1,8 m wykryto 50 obiektów datowanych od epoki eneolitu po XVII w. Obiekty wczesnośredniowieczne (należące do kultur Łuka Rajkowiecka i staroruskiej) zalegały na głębokości ok. 1,55 m. Wśród nawarstwień staroruskich wyodrębniono dwa horyzonty chronologiczne, datowane na X i XII w. Na X w. datowano cztery chaty (3 w typie półziemiankowym i jedna niezagłębiona). Na XII w. datowano obwiedziony rowkiem odcinek wykopu (parcelę?) z kilkoma obiektami gospodarczymi. W obrębie obiektów 1 i 11 wykryto pozostałości pieców. W wypełniskach obiektów, a także rowu i palenisk znaleziono ułamki misek i garnków z XII w. oraz zabytki metalowe (gwoździe, noże), w obiekcie 7 znaleziono fragmenty różnokolorowych szklanych bransolet.

W 2010 r. Łucka Ekspedycja Ratownicza przeprowadziła wykopaliska na południowo-wschodnich rubieżach miasta - w uroczysku „Bivaki", na prawym brzegu Styru. W wykopie o wymiarach 5x5 m w cienkim pasie niezniszczonych nawarstwień kulturowych (na głębokości powyżej 3 m) odkryto toczoną ceramikę XII w. oraz lepione ręcznie naczynia kultury Łuka Rajkowiecka.

W 2011 r. ratownicza ekspedycja DP „Volyns'ki starożytnosti" badała nowożytne stanowiska w położonych na wschód od Łucka wsiach Podhajcy i Krupa. W tym samym sezonie badano także okolice „Hnidavs'kiej hirki". Przy ul. Rustaveli (nr 5/2) założono transzeję 2x8 m, w której wykryto nowożytne zabudowania gospodarcze. Ślady średniowiecznego osadnictwa odkryto na północny-zachód od Łucka, we wsi Bohušivka.

W 2014 r. podczas nadzorów w rejonie łuckiego Rynku odkryto średniowieczne nawarstwienia kulturowe sięgające początkami X w. W wkopach masowo występowała ceramika XII-XVIII w., co wskazywało na ciągłość zasiedlenia tego terenu. Wśród ceramiki staroruskiej występowały m. in. fragmenty korczag datowanych na 1. poł. XIII w. Znaleziono również rogowy pionek do gry.

I: Materiały z osad w pobliżu Łucka (pochodzące z cegielni na przedmieściach) znajdują się w PMA. Zabytki i dokumentacja z badań archeologicznych Łucka znajdują się także w LMH, Łuckim Rezerwacie Historycznym, Wołyńskim Muzeum Krajoznawczym, w zbiorach Muzeum Archeologii Uniwersytetu Wołyńskiego, Instytutu Ukrainoznawstwa im. I. Kryp'jakevyča NAN Ukrainy oraz w Narodowym Muzeum Historii Ukrainy. Niektóre materiały z „Hnidavy" i „Chmyl'nyka" znajdują się w Muzeum Narodowym w Torczynie.

J: S. Ters'kyj (2006, 62) do staroruskich cerkwi Łucka zalicza także dawne świątynie okołu: cerkwie p. w. św. Piotra, św. Jakuba i św. Katarzyny, choć nie zostały one zlokalizowane, a więc nie ma na ich temat żadnych informacji poza wzmiankami o ich istnieniu w późniejszych źródłach (XV-XVI w.).

K:

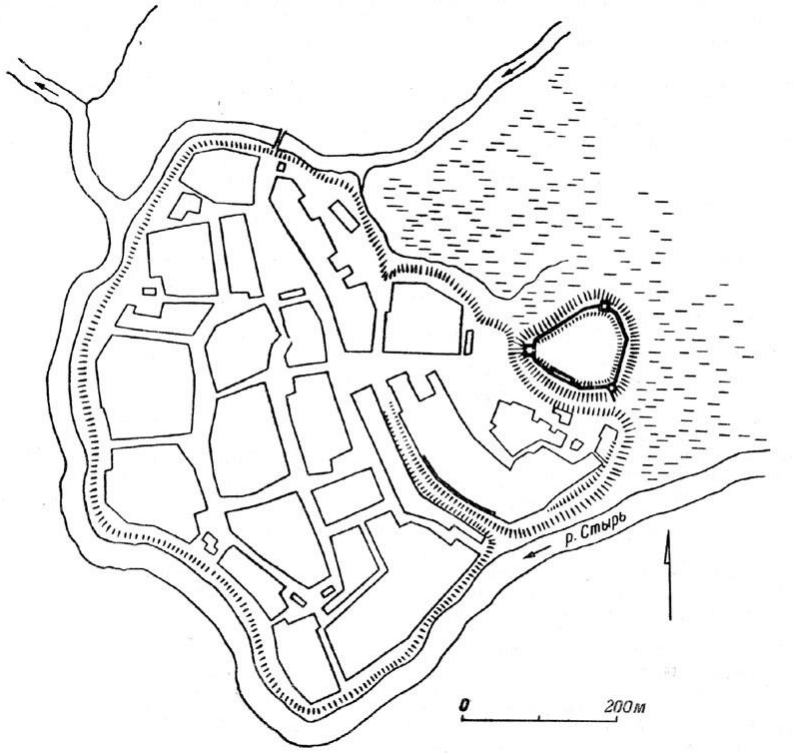

Ryc. 127. Rekonstrukcja struktury średniowiecznego Łuczeska (za: Раппопорт 1967, ryc. 70, 67).

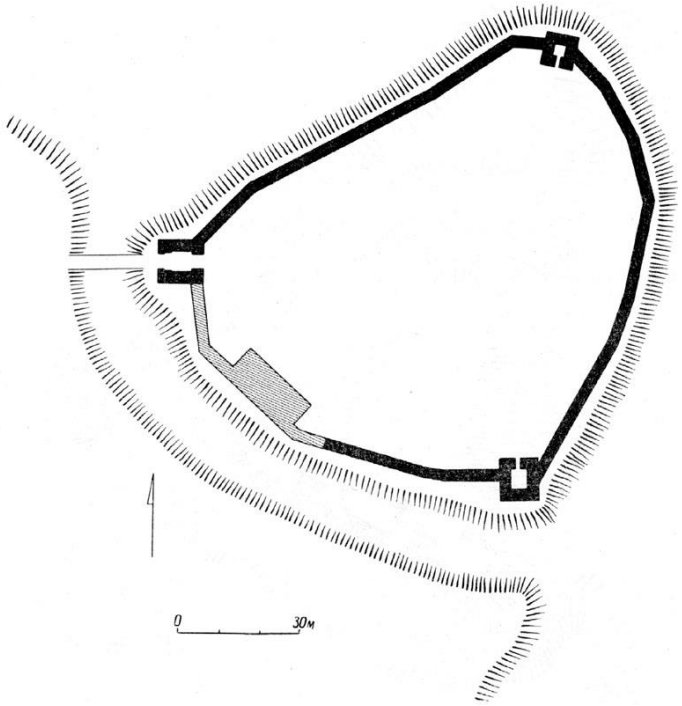

Ryc. 128. Rzut poziomy Zamku Górnego w Łucku (za: Раппопорт 1967, ryc. 107, 106).

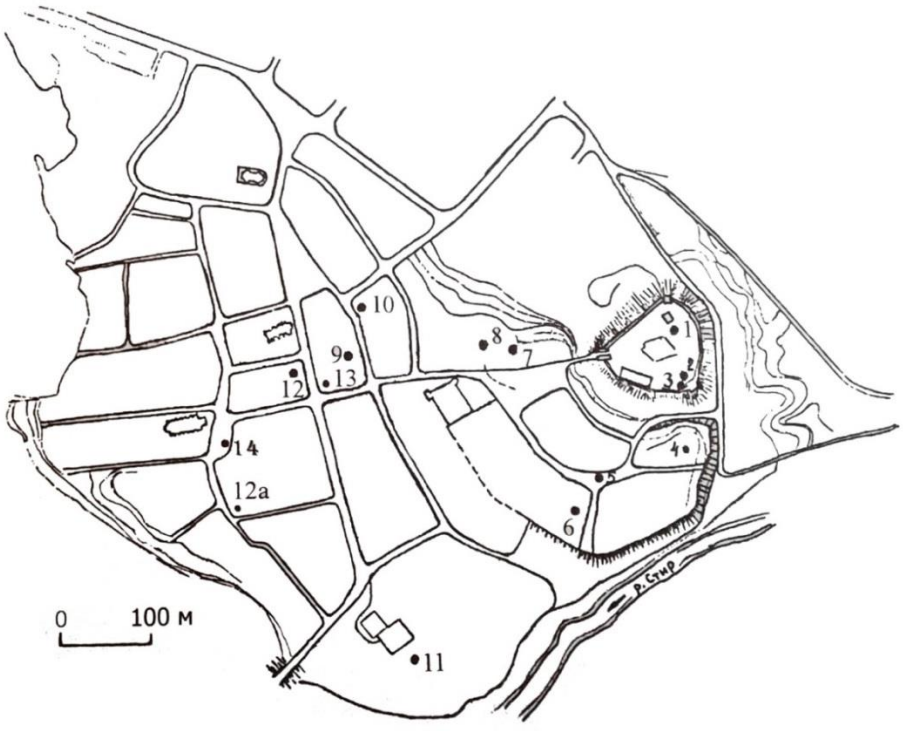

Ryc. 129. Rozmieszczenie wykopów i sondaży w Łucku z lat 1968-1997 (za: Терський 2006, rys. 3, 13). 1 – wykop S. Ters'kiego z 1992 r. Zamku Górnym; 2 – wykopy I i II S. Ters'kiego z 1990 r.; 3 – wykopy S. Ters;kiego z lat 1990-1991; 4 – sondaż B. Sajčuka z 1988 r.; 5 – wykop I z 1989 r.; 6 – wykop M. Kučery i M. Matviejki z 1968; 7 i 8 transzeje S. Ters'kiego z 1991 r. ; 9 – sondaże i wykopy B. Sajčuka i S. Ters'kiego z lat 1989-199; 10 – wykop z lat 1992-1993 (B. Sajčuka, S. Ters'kij, P. Troniewicz); 11 – sondaż S. Ters'kiego z 1989 r.; 12 – obszar nadzorowany przez B. Koloska w 1969 r., 13 – wykop II S. Ters'kiego i M. Kučynki z 1996-1997; 14 – wykop I S. Ters'kiego z 1996 r.

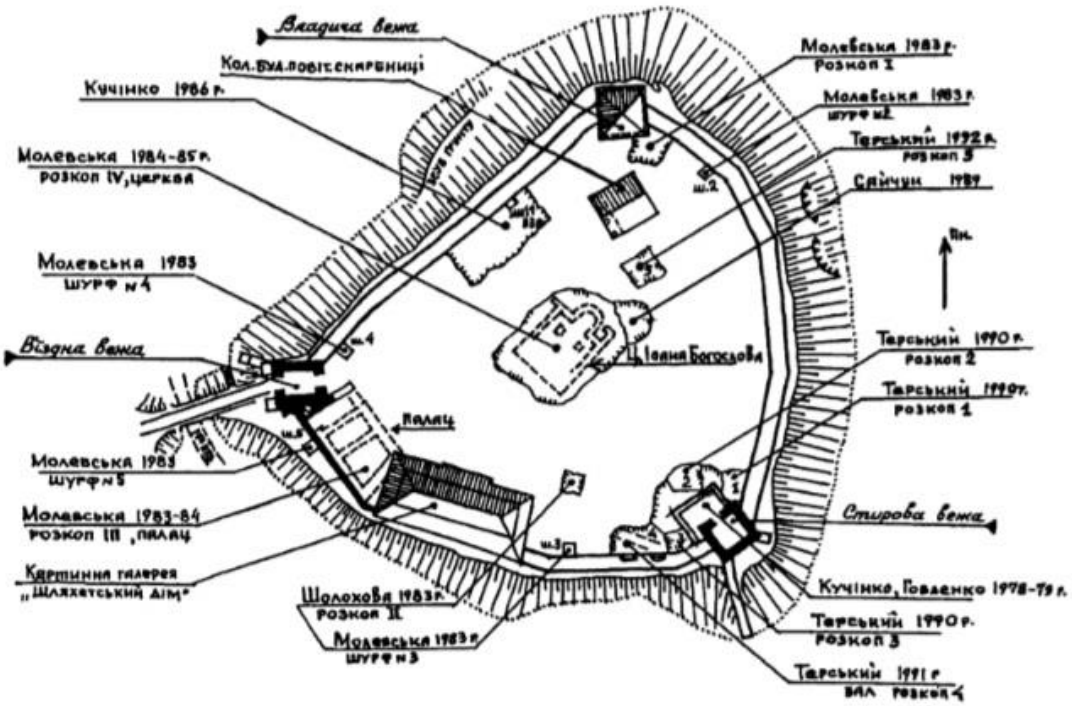

Ryc. 130. Wykopy archeologiczne na terenie dietinca (Zamku Górnego) Łucka w latach 1978-1992 (za: Терський 2006, rys. 20, 37).

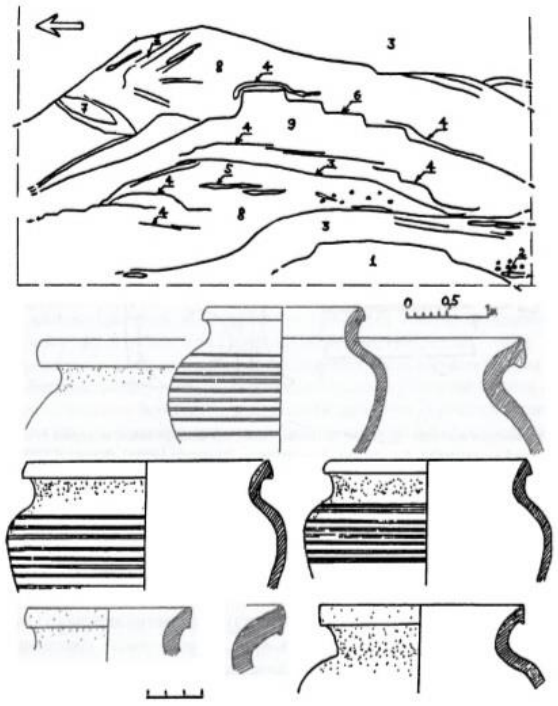

Ryc. 131. Rysunek profilu wału dietinca Łucka wykonany w 1991 r. oraz rysunek materiału ceramicznego pochodzącego z nasypu wału (za: Терський 2006, rys. 28, 43). Numerami oznaczono: 1 – ziemia koloru brązowego - pierwotny wał (?), 2 – zbita glina, 3 – warstewka humusu, 4 – warstewka węgli, 5 – warstwa ziemi koloru żółtego, 6 – warstwa koloru ceglastego, 7 – warstwa ziemi koloru szarego, 8 – warstwa ziemi koloru szarożółtego, 9 – biało-zielonkawy piasek.

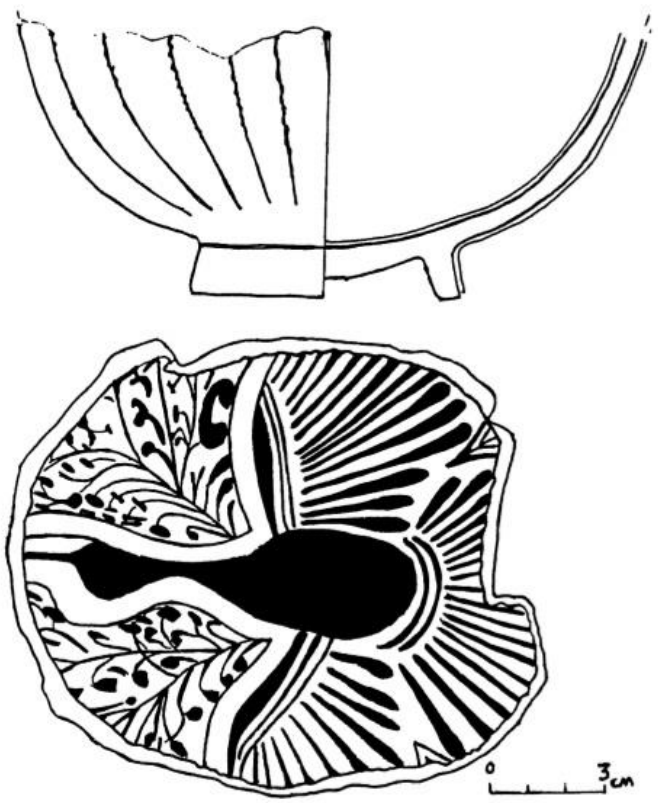

Ryc. 132. Szkliwione naczynie wschodniej proweniencji znaleziona na terenie Śródmieścia Łucka (za: Терський 2006, rys. 69, 83).

L: Chudzik 2014, 78-81; Cynkałowski 1986, 37-40; Rauhut 1960, 244; Антипов 2000, 142-146, 150-152; Баюк 2014, 99-100; 2015, 23-24; 2016, 17-18; Вашета 2014, 100-101; Дашкевич 1971, 165; Жук 2005, 122-134; Златогорський, Бардецький 2010, 145-149; Златогорський, Баюк 2009, 64-66; 2011, 127; 2012, 176-177; Златогорський, Панишко 2009, 70-71; Колосок 1976, 51-59; 1976a, 217-228; Кушпа 2011, 18-52; Кучинко 2011, 414-421; Кучинко, Златогорський 2010, 115-125; Малевская 1984, 291; Прищепа 2012, 48; Раппопорт 1967, 67; 1982, 105; Терський 1993, 120-121; 1999, 46-47; 2006; 2019, 75; *Україна: литовська доба...* 54-55.

31. **Mielnik (latop. Мельникъ) powiat Siemiatycze, województwo podlaskie, Polska.**

B: O grodzie i położonej w nim cerkwi p. w. Przenajświętszej Bogurodzicy, w której modlił się Daniel Romanowicz, wspomina pod rokiem 1260 r. KHW. Od końca lat 30. XIV w. gród należał do książąt litewskich, którzy w miejscu staroruskiego grodu wznieśli murowany zamek. Miasto Mielnik lokowano na prawie chełmińskim w 1440 r. przez księcia

mazowieckiego Bolesława IV. Na prawie magdeburskim miasto zostało lokowane w roku 1501.

C: Mielnik położony jest na terenie Wysoczyzny Drohiczyńskiej w odległości ok. 27 km od Drohiczyna (w dół biegu Bugu). Grodzisko w Mielniku znajduje się na kulminacji terenu (tzw. Górze Zamkowej) górującej nad doliną Bugu oraz na sąsiedniej tzw. Górze Cerkiewnej zajmowanej obecnie przez cerkiew i cmentarz.

D: Mielnik był grodem dwuczłonowym (?). 2 proste odcinki wałów grodziska widoczne są na terenie cmentarza prawosławnego. Wał pierwszy przebiega na linii wschód zachód, drugi zaś północ-południe. Każdy z nasypów dochodzi jednym końcem do urwiska skarpy nad doliną Bugu. Oba wały zachowały się na długość 90 m i do wysokości 2 m.

E: Pierwsze badania rozpoznawcze w rejonie mielnickiego wzgórza przeprowadziła w latach 1959-1961 I. Górska. Badaczka wykryła ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego, najstarsze z których datowała na XI w. Kolejne badania w Mielniku przeprowadzono w latach 80. XX w. Celem badań Ł. Rejniewicza (sezony 1985-1987) było rozpoznanie reliktów „XV-wiecznego zamku litewskiego". W pierwszym sezonie badań założono 3 wykopy sondażowe o łącznej powierzchni 27 m². Ujawniono poszerzenie północnej partii fosy w kierunku wewnętrznym o 4 m w stosunku do jej pierwotnego przebiegu. Odkryto także dwa bruki kamienne oddzielone stratygraficznie warstwą zawierającą materiał zabytkowy z XVII w. Fragmenty XV-wiecznych murów uchwycono w południowo-wschodniej części wzgórza. Podczas wykopalisk Rejniewicza u podnóża grodziska odnaleziono zbiorową mogiłę, którą powiązano z najazdem tatarskim. Badania reliktów mielnickiego zamku prowadziła także w latach 2008 i 2010 (wraz z Ł. Reczulskim i A. Ginterem) A. Anrzejewska. W 2012-2013 r. badania archeologiczne grodziska w Mielniku prowadzili M. Dzik i G. Śnieżko.

F.1: W roku 2012 badania prowadzono poniżej Góry Zamkowej, na terenie obecnie zajętym przez cmentarz prawosławny. Badania miały charakter ratowniczy, gdyż w XXI w. zachowane nasypy wałów zaczęto naruszać wkopami pod nowe groby. Na każdym z wałów założono po prostopadłym wykopie, tak by uzyskać przekroje w połowie szerokości każdego z nich. Prócz cięć wału, na wałach i w ich pobliżu dokonano także serii odwiertów. W wykopie I o powierzchni 25 m² natrafiono na 11 naruszających nasyp pochówków. Poniżej warstw, w których wystąpiły groby, na głębokości 2,1 m od wierzchołka wału odkryto cienką warstwę próchnicy z resztkami zwęglonego drewna (pozostałości belek lub desek). Z warstwy pochodziły także drobne ułamki naczyń. Datowanie radiowęglowe próbek pobranych z

warstwy spalenizny, określiło czas jej powstania na kon. XIII-pocz. XIV w. W zalegającej poniżej warstwie szarego piasku zanotowano ślady obiektów oraz fragmenty naczyń, bryłki żużlu, odłupki krzemienne i fragment przedmiotu z żelaza. Odkryte w warstwie najstarsze zabytki odniesiono do kręgu kultury zarubinieckiej. Wykop II miał powierzchnię niespełna 19 m². W wykopie tym warstwę przykrywającą częściowo nasyp datowano na 2. poł. XIII-XIV w. W nasypie natrafiono na 10 grobów. U podnóża wału, na głębokości 1,2 m odkryto 20-centymetrową warstwę kulturową nasyconą fragmentami ceramiki i zabytkami metalowymi (znaleziono m. in. 3 noże i 2 igły). Najstarsze pochówki z wykopów w 2012 r. datowane zostały metodą radiowęglową na kon. XIII-pocz. XV w., najmłodsze pochodzą z wieku XIX.

F.3: Podczas wykopalisk na dawnym mielnickim rynku znaleziono m.in. plomby typu drohiczyńskiego, ceramikę, monety i liczne kości zwierzęce.

G.1: Upadek grodziska w Mielniku datuje się wstępnie na połowę lub 2. poł. XIII w.

G.2: Mielnik uważany jest za gród ziemi drohiczyńskiej. Według badaczy, już od wczesnego średniowiecza w pobliżu Mielnika znajdować się miała przeprawa przez Bug.

H: W 2015 r. na terenie dawnego rynku w Mielniku, u podnóża grodziska, przeprowadzono badania geofizyczne, wykonano odwierty geologiczne oraz założono 3 nieduże wykopy. Autorami badań byli M. Dzik i G. Śnieżko. Na terenie rynku na głębokości 3 m odkryto warstwę pożarową przykrywającą nawarstwienia XII-XIII w. (na co wskazywały datowane metodą C14 próbki węgla drzewnego). Była to jednocześnie najstarsza warstwa kulturowa na stanowisku. Kolejne ślady użytkowania przestrzeni rynku pochodziły dopiero z XV w. Teren został wtedy najprawdopodobniej wyrównany podsypką z piasku. Nad warstwą podsypki zalegały nawarstwienia bogato nasycone materiałem z XVI-1. poł. XVII w.

I: Materiały i dokumentacji z badań Mielnika znajdują się w MP.

J: Najstarsza cerkiew mielnicka mogła być murowana, o czym wskazywać ma przywoływana przez D. Michaluk (2002, 129) XVIII-wieczna wzmianka o drewnianej cerkwi greckokatolickiej stojącej „gdzie cerkiew murowana była".

K:

Ryc. 133. (Na kolejnej stronie:) Teren wsi Mielnik na tzw. mapie Heldensfelda (1801-1804; źródło: https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-west-galicien).

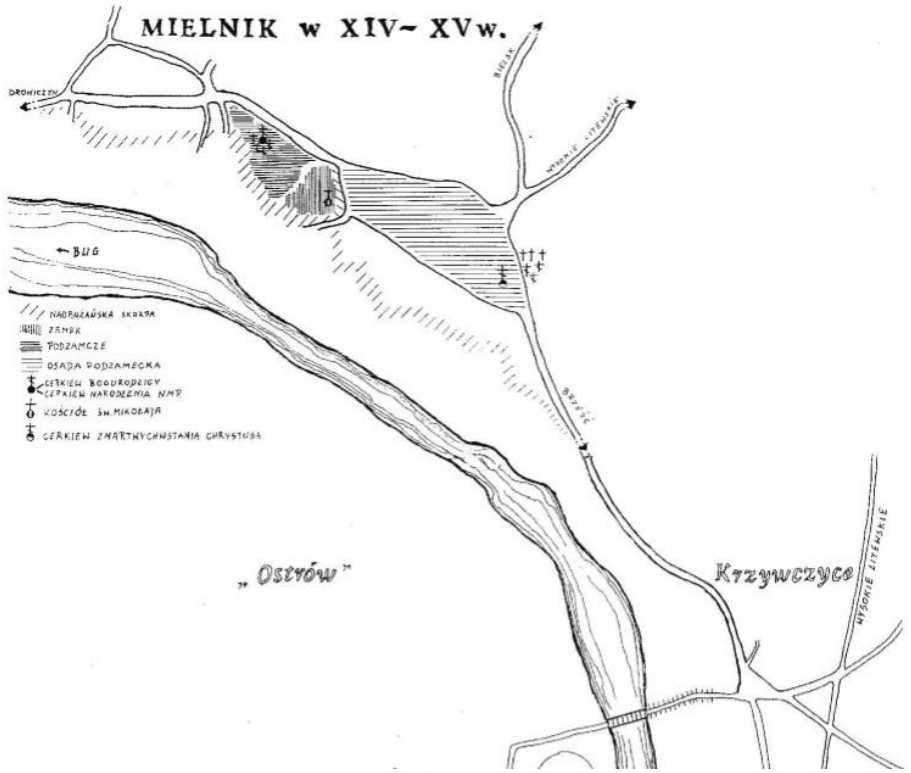

Ryc. 134. Mielnik i jego okolice w XIV-XV w. według D. Michaluk (1993, 32).

L: IA 1985, 170; 1988, 148-149; Andrzejewska 2008, 223-245; Chudzik 2014, 134; Dzik, Śnieżko 2016, 291-196; Garas, Andrzejewski 2010, 185-199; Michaluk 1993; 25-32, 2002, 129; Pawlata 2007, 15-25.

32. **Mikulin (latop. Микоулинъ, ukr. Микулин) Mykulińce, rejon Trembowla, obwód tarnopolski, Ukraina.**

B: Mikulin pojawił się w źródłach po raz pierwszy w *Pouczeniu Włodzimierza Monomacha* (PML, 188). Pod 1144 r. *Latopis kijowski* wymienia Mikulin i Uszycę, które zajął Izjasław Dawidowicz (po zakończeniu konfliktu grody zostały zwrócone księciu halickiego). Mikulin nad Seretem wspomniany został w źródłach także pod 1202 r., gdy u jego bram rozegrała się bitwa pomiędzy wspieranym przez Połowców Rurykiem Rościsławowiczem a wojskami halickimi i wołyńskimi pod wodzą Romana Mścisławicza. Wiadomości o mieście Mikulińce i o zamku pochodzą z XVI w.

C: Stanowisko położone jest na terenie zaliczanym do Podola Zachodniego. Grodzisko znajduje się na cyplu terasy Seretu, w północnej części miejscowości Mykulinci (Mikulińce).

D: Grodzisko jest silnie zniszczone (zniszczono je częściowo podczas budowy zamku w końcu wieku XVI oraz podczas prac ziemnych w wieku XX). Założenie miało kształt zbliżony do trójkąta. Wał, który pierwotnie otaczał całe założenie, zachował się od strony południowo-wschodniej na wysokość sięgającą 4,6 m. Długość wałów szacuje się na 140 m. Od strony dostępnej (północnej i północno-zachodniej) gród chronić miał również rów. Rekonstruowana powierzchnia grodziska wynosi 1,1 ha.

E: W 1988 r. na terenie grodziska pracownicy Akademii Nauk URR przeprowadzili badania powierzchniowe. Poczyniono też obserwacje podczas nadzoru prac ziemnych (wykopy pod rury) – odnotowano obecność staroruskiej warstwy kulturowej z charakterystycznym dla tego okresu materiałem (ułamki ceramiki, szklanych bransolet).

F.1: Nadzorowany wykop przecinał wał – ujawniono kamienną (?) podstawę umocnień grodziska. Od strony zewnętrznej odsłonięto także ślady wypalonej gliny, którą obmazane były konstrukcje wału (możliwe, iż od wewnątrz do nasypu przylegały drewniane konstrukcje). W wykopie zanotowano też niewielkie warstewki popiołu, a niektóre kamienie, zwłaszcza po stronie wewnętrznej wału, nosiły ślady ognia.

F.3: Materiał zabytkowy z badań reprezentował ceramikę naczyniową XII-XIII w.

G.1: Stanowisko uważane jest za staroruskie.

H: W centralnej części miasta, na lewym brzegu Seretu, V. Čornous znalazł w wykopie fragmenty ceramiki XI-XIII w. Zabytki zalegały na głębokości 1,8-2,4 m w warstwie spalenizny. W południowo-wschodniej części Mykulińców (rejon ul. B. Chmielnickiego) znajduje się niezbadany dotąd wał.

I:

J: Stan rozpoznania grodziska i jego struktury przestrzennej jest bardzo słaby. Nie wykryto do tej pory śladów głównej osady podgrodowej (posadu).

K:

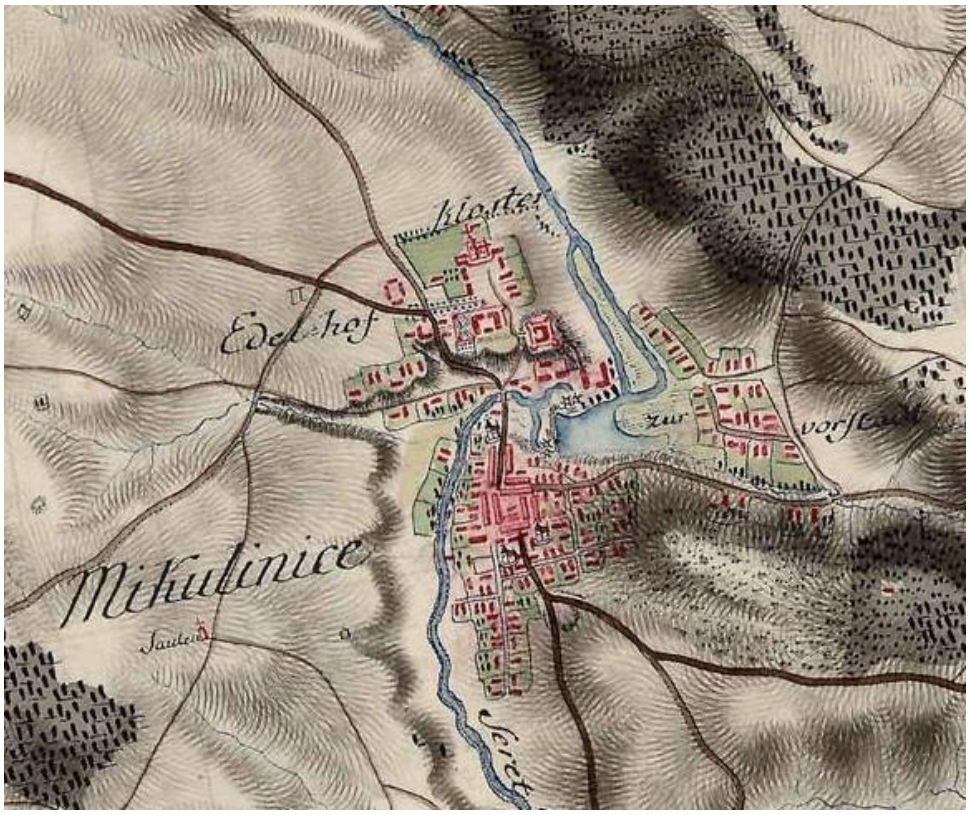

Ryc. 135. Widok Mykulinców z zarysem zamku i kopca grodziska na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey)

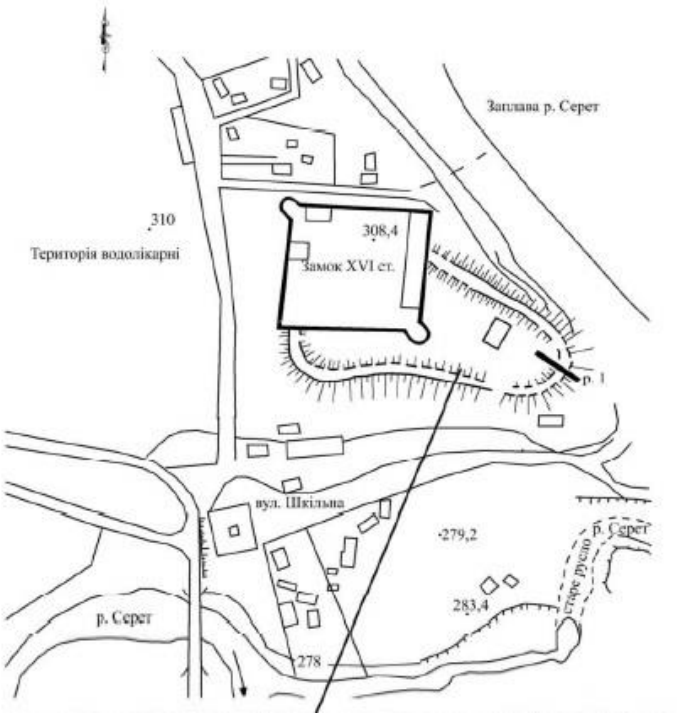

Ryc. 136. Plan grodziska w Mykulincach według V. Čornousa (za: Ягодинська 2015 rys. 2.11.2, 294).

L: Czołowski 1892, 90; Liwoch 2003, 254-255; SGKP, t. VI, 413; Котляр 1998, 142; Купчинський 2007, 82-89; Миська 2011, 187-189; Строцень 2012, 194; Чорноус 1991, 101-102, Ягодинська 2015, 60-62.

33. Murawica (latop. Муравица, ukr. Муравиця) d. wieś Murawica, obecnie część osiedla typu miejskiego Młynów, rejon loco, obwód równieński, Ukraina.

B: jedyna wzmianka o Murawicy pochodzi z 1149 r. (*Ипатьевская...* стб 389). W XVI-wiecznych źródłach Murawica pojawia się jako miasteczko, a po wydarzeniach z 1648 r. osada przeistoczyła się w wieś.

C: Latopisowa Murawica położona była prawym brzeg rzeki Ikwy (dorzecze Styru). Grodzisko znajduje się we zachodniej części Młynowa, na cyplu wyniesionym około 6-8 m nad dolinę rzeki Ikwy.

D: Grodzisko w Murawicy jest w planie założeniem owalnym, podzielonym na dwie części przez fosę. Część północna, zbliżona w planie do kwadratu, chroniona w dużej mierze przez naturalne bariery, zajmowała powierzchnię 7200 m². Część południową stanowi niewielki

majdan o kształcie zbliżonym do nieregularnego okręgu i o powierzchni 1200 m², odgrodzony od otoczenia wałem zachowanym na wys. 1-1,5 m oraz fosą. Według P. A. Rappoporta Murawicę należy sklasyfikować jako typ przejściowy między typem grodu położonego na wyspie a typem cyplowym (gdyż tylko jeden jego człon należy do typu cyplowego, a pozostałą jego część otaczają odnogi Ikwy; Раппопорт 1967, 58).

E: A. Cynkałowski (1986, 125) wspomina o 2 skarbach monet z XVII w. pochodzących z grodziska. Pierwsze pomiary oraz sondaże na terenie grodziska zostały wykonane przez P. A. Rappoporta w 1960 r. Sporządzono wtedy dokładny plan obiektu. Regularne badania Murawicy rozpoczął w 1965 r. I. K. Svešnikov, a w 1976 r. wykopaliska na grodzisku kontynuowali pracownicy Muzeum Krajoznawczego w Równem pod kierunkiem J. Nikolčenki i B. Pryščepy. Badania Svešnikova oraz Nikolčenki i Pryščepy prowadzone były na majdanach grodu, stąd niewiele wiadomo na temat jego umocnień.

F.2: Domostwa X-XII w. odkryte na grodzisku były z reguły prostokątnymi półziemiankami wyposażonymi w gliniane piece. Zdaniem badaczy większość budowli była orientowana według stron świata ścianami (pozostałe narożnikami). W obrębie kilku budowli odkryto jamy gospodarcze. Na badanym obszarze odkryto także liczne jamy zasobowe i odpadkowe ulokowane poza obiektami mieszkalnymi. W północnej części grodziska zanotowane prawidłowości zabudowy: koncentrację obiektów mieszkalnych i gospodarczych lub wyizolowane pojedyncze budowle.

F.3: W obrębie jednego z obiektów mieszkalnych (ziemianka nr 9) odkryto wyłącznie ceramikę lepioną ręcznie, w materiale archeologicznym z pozostałej części wykopów ułamki ceramiki lepionej ręcznie spotykane były rzadko. Wyroby metalowe znalezione na grodzisku to narzędzia (nożyce kabłąkowe, sierpy, dłuta), zamki i ich fragmenty, klucze, pisadło, elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego (groty strzał, części wędzidła, strzemiona). Na stanowisku odkryto także fragmenty szklanych bransolet, kościane grzebienie, osełki i przęśliki z różowego łupku.

G.1: Grodzisko jest datowane na X/XI-poł. XII w., na stanowisku wyróżniono również fazę osadnictwa słowiańskiego (którą reprezentowało domostwo z kon. VIII w.) oraz warstwę „późnośredniowieczną". Moment upadku staroruskiego grodu badacze wiążą z relacją latopisu o walkach Izjasława Mścisławicza z urzędującym wówczas w Kijowie Jerzym Dołgorukim (źródła nie wspominają bezpośrednio o ataku na miasto, lecz naukowcy sugerują iż Murawicę mogli zdobyć i ograbić sojusznicy Dołgorukiego – Połowcy) (Никольченко

2010, 116). Jak wskazują znaleziska, ostatnim okresem użytkowania terenu grodziska był XVI-XVIII w.

H:

I: Niewielki zbiór ceramiki z badań powierzchniowych znajduje się w PMA.

J: Nazwa grodu pochodzi najprawdopodobniej od słowa „murawa", oznaczającego w języku staroruskim zarówno zieloną, soczystą trawę, jak i teren podmokły. Swą nazwę Murawica zawdzięcza więc najprawdopodobniej położeniu (gród położony jest na zabagnionym terenie zakola Ikwy).

K:

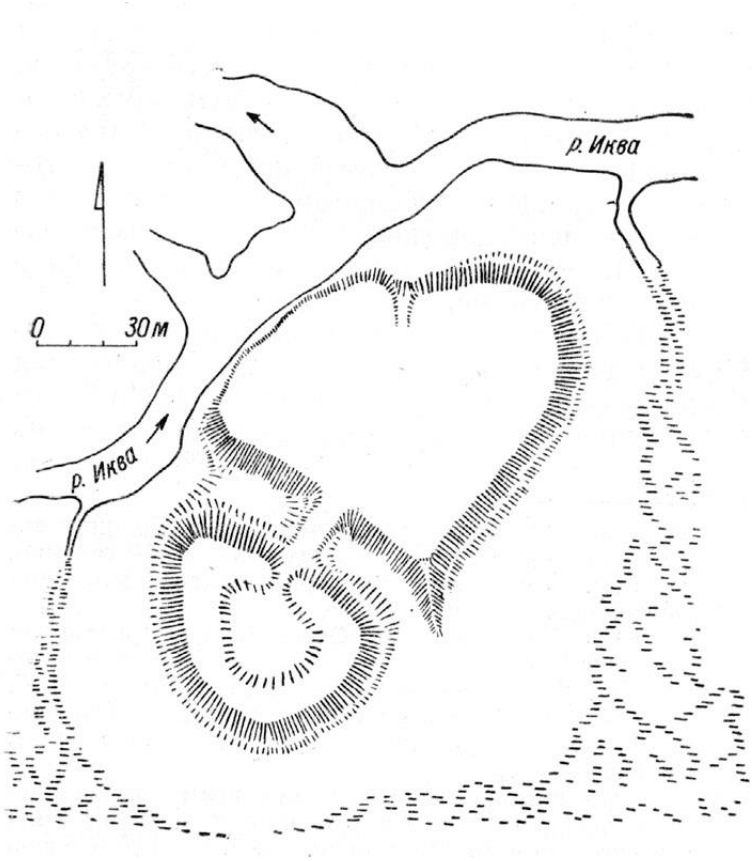

Ryc. 137. Plan grodziska w dawnej wsi Murawica (za: Раппопорт 1967, ryc. 61, 58).

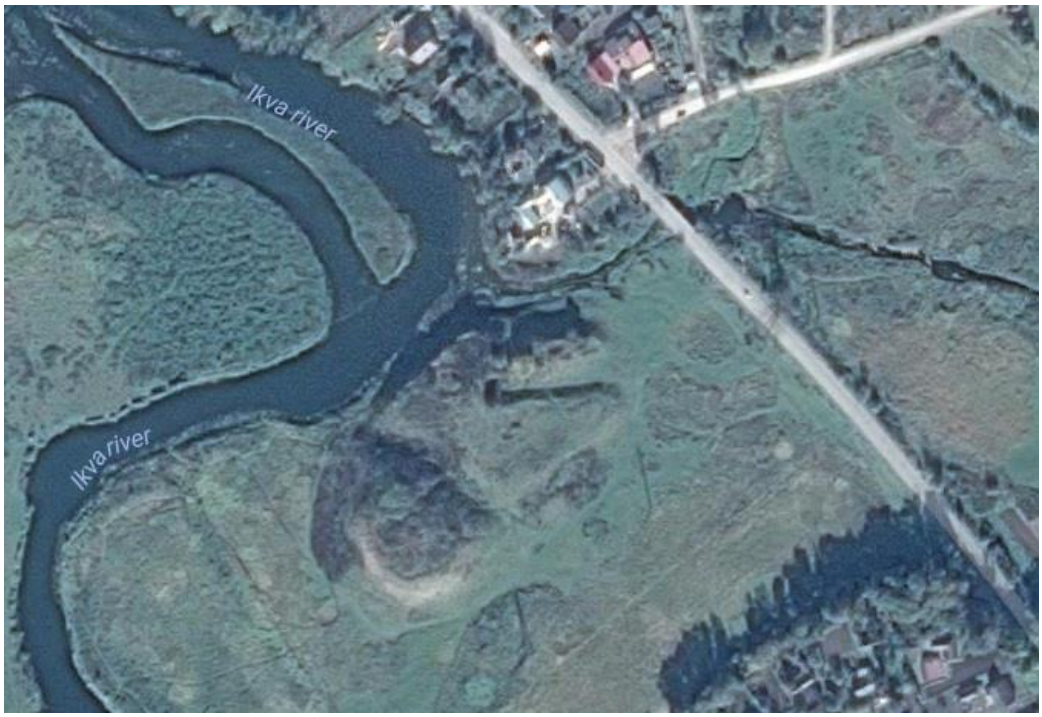

Ryc. 138. Widok grodziska w Murawicy (Młynowie) na zdjęciu satelitarnym (źródło: portal Google maps).

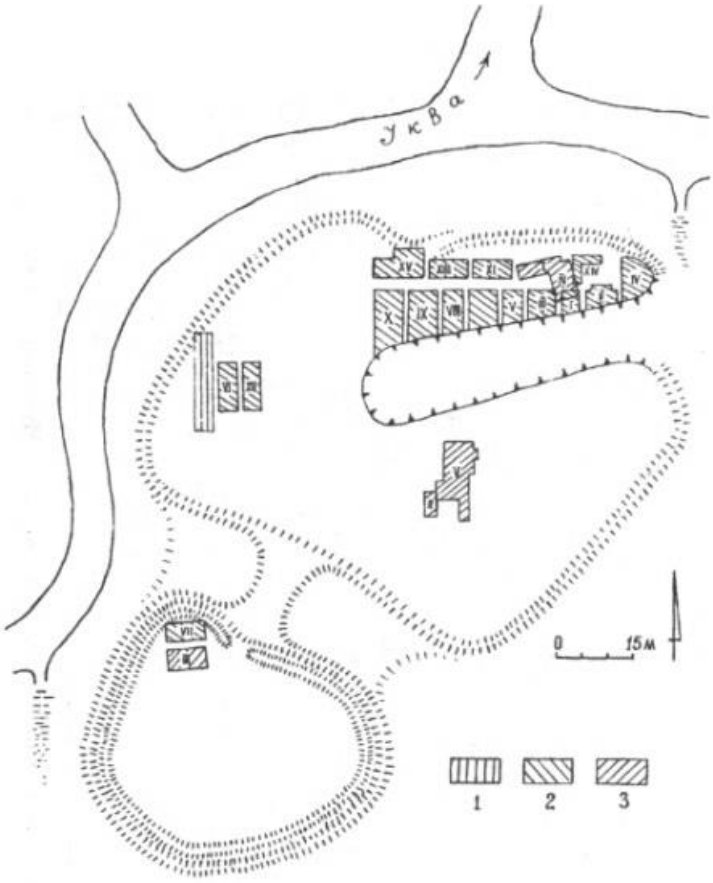

Ryc. 139. Plan wykopów na grodzisku w Murawicy: 1 – wykopy I. Svešnikova, 2 – wykopy Û. Nikolčenki, 3 – wykopy B. Pryščepy (za: Прищепа, Нікольченко 2001, rys. 2, 50).

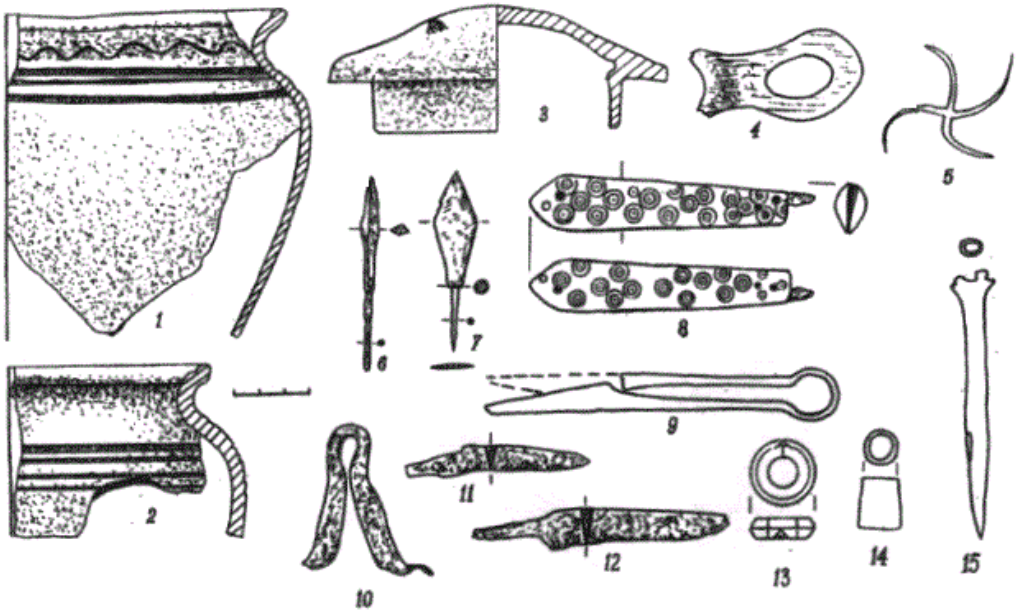

Ryc. 140. Zabytki z majdanów grodziska w Murawicy (za: Прищепа, Нікольченко 2001, rys. 5, 121): 1-4 naczynia gliniane; 5 – znak garncarski; 6-7 – groty strzał; 8 – rękojeść noża; 9 – nożyce; 10 – fragment uchwytu wiadra; 11-12 – noże żelazne; 13 – przęślik z różowego łupku; 8, 4, 15 – zabytki kościane.

L: Cynkałowski 1986, 125; Rauhut 1960, 246; Никольченко 2010, 116-117; Раппопорт 1967, 58; Прищепа, Нікольченко 2001; Свєшніков, Петегирич 1978, 80.

34. Ostróg (latop. Ѳстрогъ, ukr. Острог) rejon loco, obwód rówieński, Ukraina.

B: Wzmianki źródłowe na temat grodu są lakoniczne. Uważa się, iż Ostróg po raz pierwszy został wspominany w 1100 r. (wraz z Dubnem i Czartoryskiem), gdy znajdował się pod władaniem księcia Dawida Igoriewicza. Więcej informacji na temat Ostrogu pochodzi z wieku XIV, gdy zaczął tu panować książę Daniel Ostrogski (protoplasta rodu Ostrogskich). Rezydencją książąt Ostrogskich stał się zbudowany w miejscu grodu zamek. Ostróg otrzymał prawa miejskie w 1585 r.

C: Ostróg znajduje się w rejonie tzw. Pohorynia. Gród staroruski znajdował się najprawdopodobniej w miejscu późnośredniowiecznego zamku, położonego na cyplu nad Wilią.

D: Staroruski Ostróg składał się dietinca, podgrodzia (tzw. Prigorodka) i osadnictwa otwartego poza wałami, którym w późnym średniowieczu odpowiadały (znane ze źródeł pisanych): Zamek (w którego skład wszedł dietiniec) i Miasto. Dietiniec obejmował terytorium 0,5 ha, Prigorodok (osada przygrodowa) około 2,7 ha. Późnośredniowieczny zamek książąt Ostrogskich oraz część umocnień późnośredniowiecznego miasta zachowały się do dziś, zaś pozostałości grodu są nikłe.

E: Pierwsze wykopaliska na terenie dietinca oraz podgrodzia (tzw. Prigorodka) prowadził I. V. Bondar w latach 1957-1958. Bondar natrafić miał na pozostałości muru obwodowego zamku książąt Ostrogskich. W transzejach założonych na północ od wzgórza zamkowego (na wzgórzu między fosą dietinca a ul. Akademicką) w 1958 r. natrafiono na materiały XI-XIII oraz XV-XVII w. Kolejnym badaczem Ostrogu była w latach 1967-1969 architekt O.M. Hodovanjuk. Niewiele wiadomo na temat wykopalisk O. A. Bondarčuka w pobliżu Baszty Murowanej ostrogskiego zamku w 1979 r. (badacz przekopał nawarstwienia kulturowe miąższości ponad 4 m).

Na terenie miasta, przy Prospekcie Niepodległości, prowadzono wykopaliska w roku 1988, lecz wyniki tych prac nie zostały opublikowane (z materiałami tymi zapoznał się później B. Pryščepa). Kolejne badania Ostrogu przypadły na lata 2004-2009 (prowadzili ją pracownicy równieńskiej filii Służby Ochrony Zabytków Narodowej Akademii Nauk Ukrainy). Na terenie Prigorodka wykopy założono w dwóch miejscach: przy kościele p.w. Zaśnięcia NMP (łącznie przekopano tu 300 m² powierzchni) oraz w miejscu, gdzie do połowy XIX w. stała cerkiew p.w. św. Mikołaja (tu zbadano w 2008 r. obszar 330 m²). Cerkiew św. Mikołaja funkcjonowała w XVI-XVIII w. i w jej pobliżu odkryto sporo współczesnych jej pochówków. Natrafiono także na warstwy tzw. okresu polsko-litewskiego, staroruskiego oraz obiekty trypolskie. Poza tym przy kościele NMP odkryto rząd obiektów mieszkalnych i gospodarczych datowanych na okres Rusi Kijowskiej.

Nowych danych na temat czasu zasiedlenia Ostrogu dostarczyły wykopy założone przy Prospekcie Niepodległości w 2007-2008 r. Zabytki wydobyte z obiektów wskazują na początki słowiańskiego osadnictwa w tym miejscu już w VIII-IX w. i jego rozkwit w wiekach X-XI.

Podczas wieloletnich badań ratowniczych na terenie miasta nie odkryto w zasadzie materiałów 2. poł. XIII-XIV w. (ceramikę z 2. poł. XIV-XV w. znaleziono jedynie w 2 jamach odkrytych przy Prospekcie Niepodległości 3), *gros* późnośredniowiecznych zabytków z Ostrogu pochodzi z XV-XVII w.

F.1: Podczas badań Hodovanjuk odkryto, prócz zabytków kultury trypolskiej oraz późnośredniowiecznych, pozostałości najstarszego, staroruskiego wału dietinca i datowano je na kon. XI-XII w., lecz niektórzy badacze uważają to datowanie za zbyt słabo argumentowane (Прищепа 2012, 51). Na ślady dawnego wału obronnego natrafiono w wykopach zlokalizowanych przy kościele Zaśnięcia NMP (wykop na podwórzu kościelnym). Wał ziemny, usypany z gliniastego podłoża datowano na przełom X/XI w.

G.1: Stanowisko datowane jest ramowo na X-XIII w., choć Ostróg, jako centrum osadnicze, funkcjonować musiał w XIV w., gdyż stał się gniazdem rodowym Ostrogskich.

G.2: Ustalono, iż w rejonie niegdysiejszego rynku miejskiego funkcjonowała pierwsza osada słowiańska na terenie Ostrogu. W X w. powstał nowy, umocniony punkt osadniczy na wysokim brzegu rzeki Wilii, z którego potem wyodrębnił się dietiniec i Prigorodok. Według badaczy poważne zmiany w strukturze osadniczej Ostrogu zaszły na przełomie XII/XIII w. gdy osada znacznie się wyludniła. Kolejny kryzys osadniczy w Ostrogu miał mieć miejsce w 2. poł. XIII-XIV w.

H: W okolicach grodu istniało wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe (XI-XII w.). Stanowisko to badał w 1925 r. J. W. Nowicki.

I: Materiały z cmentarzyska kurhanowego w okolicach Ostrogu z znajdują się w PMA. Zabytki średniowieczne z wykopalisk na terenie miasta znajdują się w muzeum zamkowym w Ostrogu oraz w Obwodowym Muzeum Krajoznawczym w Równem.

J:

K:

Ryc. 141. (Na kolejnej stronie:) Plan centralnej części Ostrogu (za: Прищепа 2010b, rys. 1, źródło: www.nbuv.gov.ua). А – cerkiew Objawienia Pańskiego na Górze Zamkowej, Б – kościół p.w. Zaśnięcia NMP (na terenie Przygródka), В – Baszta Łucka, Г – Baszta Tatarska. Cyframi oznaczono stanowiska archeologiczne (а – wykop, б – sondaż, в – zasięg nawarstwień kulturowych z X-XIII w., г – przebieg wałów).

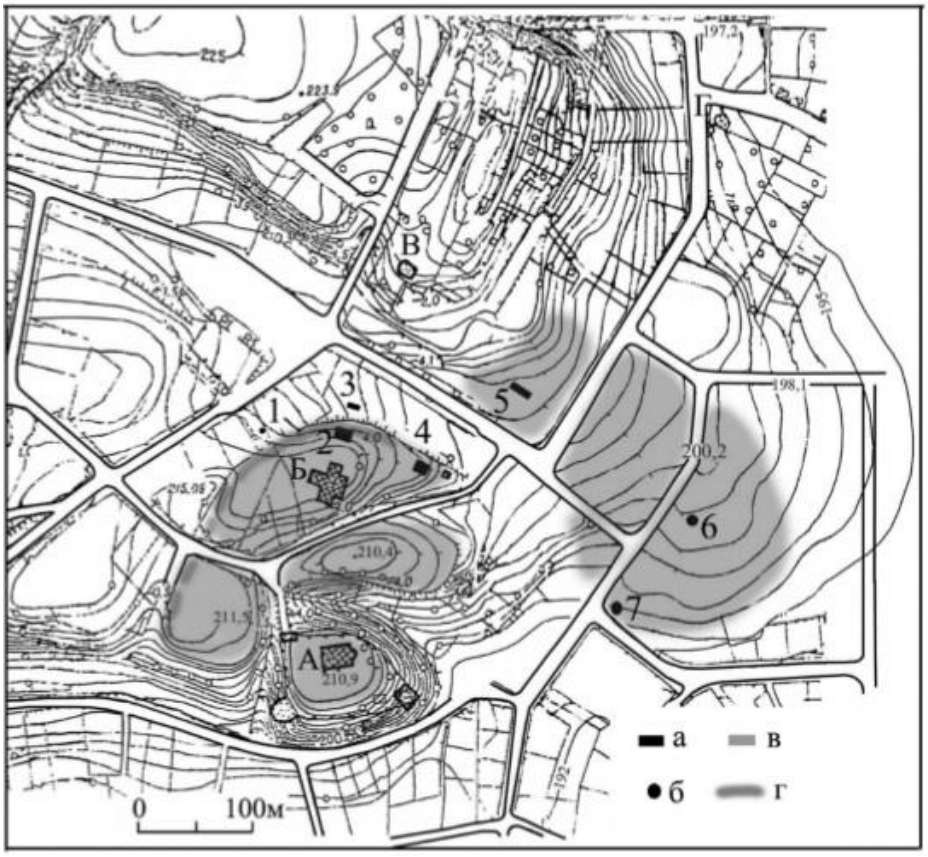

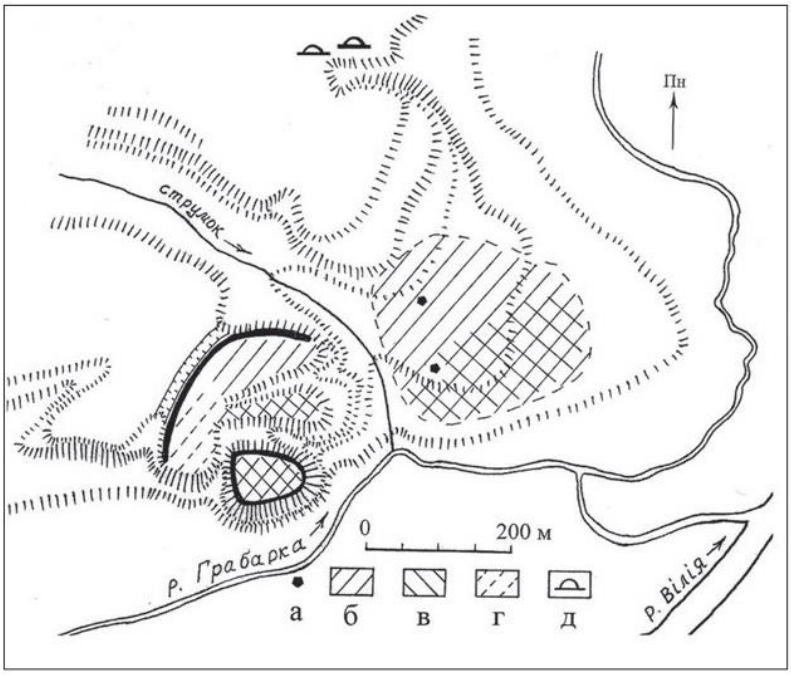

Ryc. 142. Rekonstrukcja rozplanowania Ostrogu w X-XIII w. (za: Прищепа 2008, rys. 2, 26): а – znaleziska z IX w., б – zasięg występowania nawarstwień kulturowych z X-XI w., в – występowanie nawarstwień XII- 1 poł. XIII w., г – pojedyncze znaleziska X-XI w., д – cmentarzysko kurhanowe.

L: Cynkałowski 1986, 192-193; Rauhut 1960, 248; ЕІУ, t. VII; Прищепа 2003, 23-28; 2010b; 2016a, 90-112; 2016b, 110-118.

35. **Peremyl (latop. i ukr. Перемиль) rejon horochowski, obwód wołyński, Ukraina.**

B: W PML Peremyl (wraz z Szepolem i Wsiewołożem) pojawił się już w końcu XI w. w kontekście historii o oślepieniu Wasylka Trembowelskiego. Gród pojawia się w źródłach staroruskich do 1225 r., gdy Daniel Romanowicz spotkał się w nim ze swym teściem, Mścisławem w celu załagodzenia konfliktu. Peremyl został wspomniany w polsko-litewskim traktacie z 1366 r.[401] wśród grodów przyznanych królowi polskiemu. W XV w. miasto Peremyl lokowano na prawie magdeburskim, później zaś Peremyl stał się własnością prywatną. Kolejne wzmianki o Peremylu (zamku, a potem wsi) pojawiają się dopiero w źródłach z XVI i XVII w.

C: Peremyl położony jest w lasostepowej strefie Wołynia. Stanowisko we wschodniej części wsi Peremyl (w uroczysku „Hora") znajduje się na cyplu wyniesionym ok. 10 m ponad poziom wód Styru.

D: Cypel, na którym znajdował się owalny w planie gród, od reszty plateau odgrodzony był szeroką fosą, zaś od pozostałych stron chroniony był stromymi skłonami terasy rzeki. Pozostałości wału zachowały się jedynie z południowej strony grodziska. Latopisowy Peremyl składał się z trzech umocnionych członów: dietinca o wymiarach 150x95 m i powierzchni 1,1 ha, położonego w uroczysku „Pańska Góra" ("Hora") oraz dwóch przylegających do niego od północnego zachodu i południowego wschodu podgrodzi (Раппопорт 1967, 36). Na teren górnego majdanu (dietinca) wiodą obecnie dwa otwory wjazdowe, możliwe, iż zlokalizowane w dawnych wrotach.

E: Pierwsze badania sondażowe grodziska przeprowadzili w 1940 r. pracownicy Łuckiego Muzeum Krajoznawczego. Z wykopalisk tych pochodził liczny materiał zabytkowy z czasów Rusi Kijowskiej. W 1960 r. badania rozpoznawcze w okolicach Peremyla prowadził P. A. Rappoport, który sporządził plan umocnień grodziska. Następnie grodzisko badane było przez

401 A. Czuczyński (1890, 514) uznał, iż wspomniany w źródle „Peremil" to „Boreml, nad Styrem, na północ od Brodów", czyli Boremel oddalony o kilka kilometrów na północ od wsi Peremyl'. Również w SGKP (t. XV, cz.1, 203) znajdziemy informację, iż to właśnie gród wołyński Boremel wszedł w 1366 r. w skład domeny Kazimierza Wielkiego.

O. Ratyča w latach 1963-1964. Kolejne wykopaliska przeprowadził w latach 1985-1986 V. S. Šelomjancev-Ters'kij, a następnym roku gród i jego okolice rozpoczął badać S. V. Ters'kij (badania trwały do 2006 r.). Na dużą skalę zakrojone były prace M. M. Kučinka w 1995 r. – przebadano wtedy 660 m² na terenie dietinca oraz 40 m² osady podgrodowej w uroczysku Zadub'ja (Терський 2007, 13).

F.2: Ratyč odsłonił łącznie 400 m² powierzchni grodziska. Badacz wyróżnił dwa główne horyzonty nawarstwień kulturowych grodziska: górny (datowany na XVI-XVII w.) i dolny (XI-XIV w.). Na terenie górnego majdanu (dietinca?) odkryto szereg półziemiankowych i naziemnych domostw o konstrukcji słupowej wyposażonych w gliniane piece, datowanych na czasy Rusi Kijowskiej. Powierzchnia badanych domostw wynosiła 15-20 m².

F.3: Z wykopalisk Ratyča pochodzi pokaźna ilość materiału ceramicznego, żelazne noże, ostrogi, klucze, militaria, gwoździe i inne zabytki metalowe, a także wyroby kościane.

G.1: Nawarstwienia dietinca grodziska na podstawie materiału ceramicznego datowane są na X-XIV w., górny horyzont miał zawierać materiały datowane na XVI-XVII w.

G.2: Zdaniem historyków Peremyl mógł być centrum wołości. Według M. Kučynki (2009, 26, 84-85) grodzisko w Peremylu to pozostałości dworu („zamku") feudalnego, należącego do książąt włodzimierskich (początkowo należał do Dawida Igoriewicza, zaś w czasach późniejszych do Romana Mścisławicza – w Peremylu w 1211 r. przebywała wdowa po księciu wraz z synami).

H: W pobliżu grodziska odkryto szereg osad otwartych. Na północ od grodziska, w 1963 r. w uroczyskach „Za ričkoju" i „Zadub'ja" znaleziono ułamki staroruskiej ceramiki oraz kości ludzkie. W uroczysku „Zadub'ja", położonym na północ od dietinca grodziska, w latach 1985-1986 V. Ters'kij-Šelom'jancev przebadał fragment osady z XII-XIII w. oraz cmentarzyska z grobami podpłytowymi. W trakcie wykopalisk znaleziono m. in. ułamki szklanych bransolet i szkliwionych płytek podłogowych. Podczas badań znaleziono również materiał ceramiczny kultury czerniachowskiej.

I:

J: Na terenie Peremyla mogło znajdować się jeszcze jedno grodzisko, gdyż A. Cynkałowski (1986, 221) wspomina o zachowanym do 1915 r. okrągłym grodzisku (ok. 430 m obwodu), położonym nad Styrem (na terenie byłego folwarku).

K:

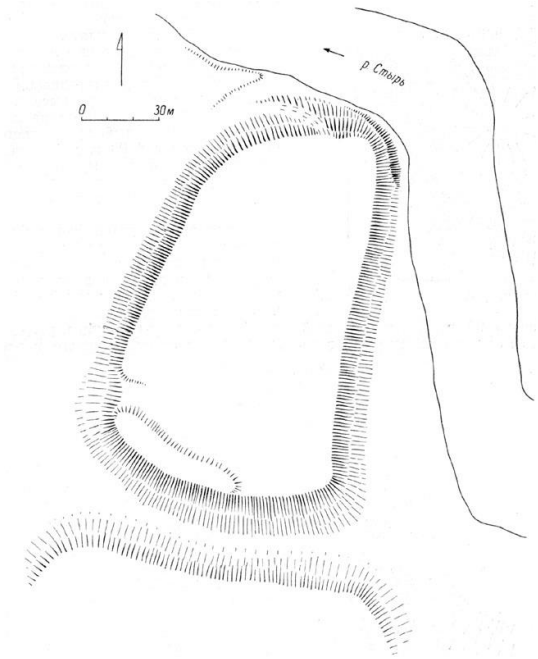

Ryc. 143. Plan dietinca grodziska w Peremylu (za: Раппопорт 1967, ryc. 33, 36).

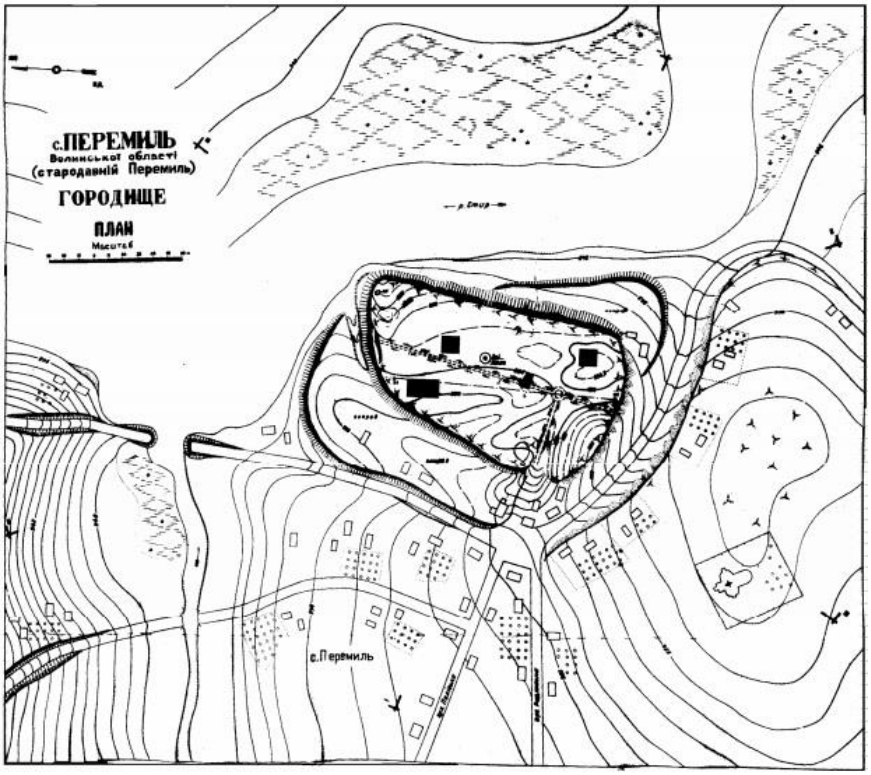

Ryc. 144. Plan grodziska w Peremylu z oznaczonymi wykopami O. Ratyča z lat 1963-1964 (za: Терський 2007, rys. 2, 15).

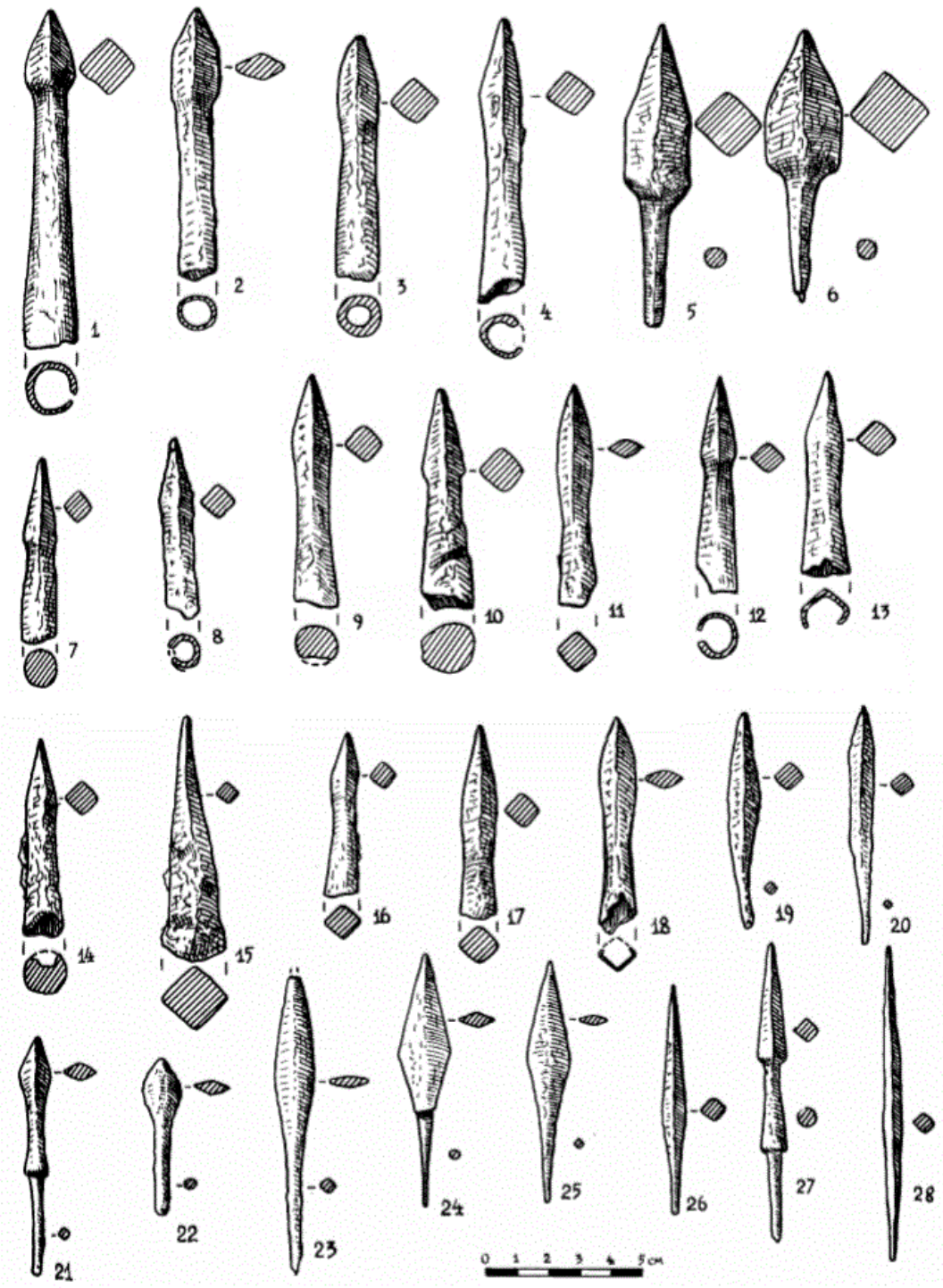

Ryc. 145. Groty strzał i bełty z badań grodziska w Peremylu (za: Терський 2007, rys. 3, 18).

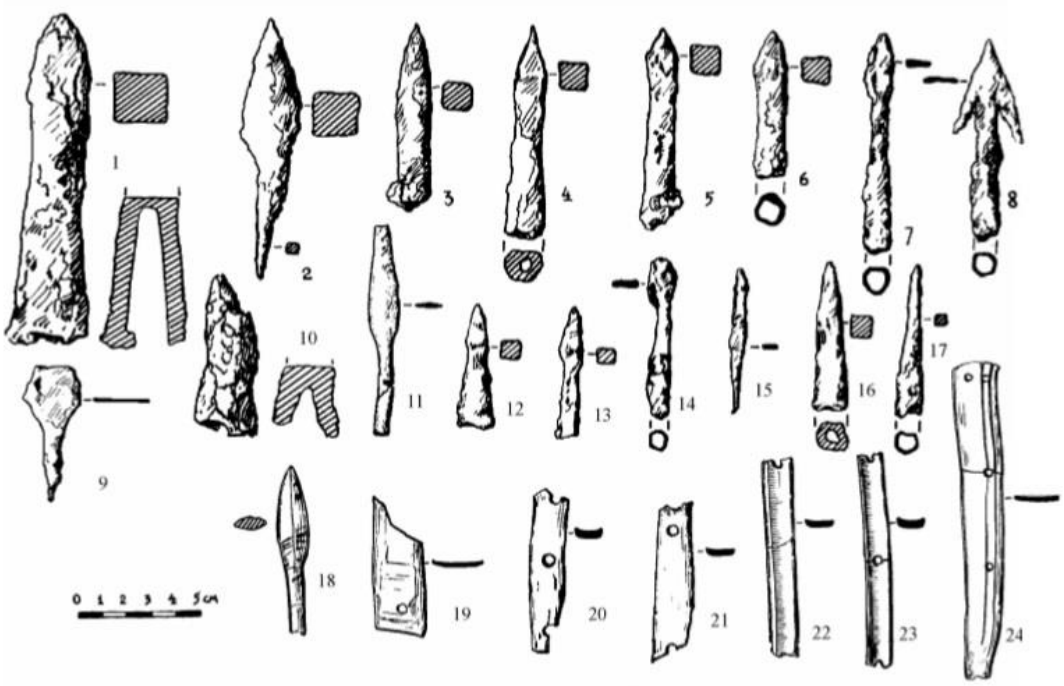

Ryc. 146. Groty strzał, bełty oraz zabytki kościane z badań grodziska w Peremylu (za: Терський 2007, rys. 4, 19).

L: Cynkałowski 1986, 219-221; Кучинко 2009, 26, 84-85; Раппопорт 1967, 36; Ратич 1963; 1965, 140-141; Терський-Шеломенцев 1988, 352; Терський 2007, 13-26.

36. **Peresopnica (latop. Пєрєсъпьницѧ, ukr. Пересопниця), rejon i obwód równieński, Ukraina.**

B: Początkowo Peresopnica (wspomniana po raz pierwszy pod 1149 r. za panowania Wiaczesława Włodzimierzowicza) należała do strefy wpływów księstwa turowskiego. Gród występuje w źródłach staroruskich po 1246 r. Według B. Pryščepy (2002, 217; 2016a, 67-68) dzieje Peresopnicy, na podstawie informacji zawartych w źródłach, podzielić można na kilka okresów: pierwszy (trzecia ćwierć XII w.) to okres epizodycznego stawania się centrum regionu i tracenia znaczenia na rzecz Dorohobuża, następny okres (o którym świadczą przekazy z początku XIII w.) charakteryzował się wzrostem znaczenia grodu za sprawą rządów księcia udzielnego Mścisława Niemego, a następnie Peresopnica i całe Pohorynie weszło w skład ziemi wołyńskiej (jej udziału łuckiego) pod władzą Romanowiczów. Z 2. poł. XV w. pochodzą pierwsze wiadomości na temat monastyru Narodzenia NMP, z którego pochodzi sławny Ewangeliarz Peresopnicki (XVI w.). A. Cynkałowski (1986, 225) twierdził,

iż monastyr peresopnicki odgrywał ważną rolę już w czasach przedmongolskich (i lokalizował go w okolicy kamiennego krzyża w uroczysku „Pastivnyk"). Monastyr nie dotrwał do naszych czasów (ostatni raz jako klasztor czynny wzmiankowany był w 1600 r., w 1624-1625 r. było to już miejsce opuszczone), nie znana jest także jego dokładna lokalizacja – S. Ters'kyj umiejscowił dawny klasztor w pobliżu cerkwi św. Mikołaja (dietiniec grodziska, gdzie znaleziono nawarstwienia XVI-XVII w.), lecz badający stanowisko w ostatnich latach B. Pryščepa (por. 2013) odnosi się do tych ustaleń ostrożnie.

C: Peresopnica położona jest we wschodniej partii Wołynia, w rejonie dorzecza Horynia, na prawym brzegu rzeki Stubła. W okolicy współczesnej wsi Peresopinca znajdują się dwa staroruskie grodziska (drugie grodzisko znajduje się we wsi Biliv i uważane jest przez niektórych badaczy za część kompleksu dawnej Peresopnicy). Dietiniec latopisowej Peresopnicy zajmował niewysokie, lecz spore (4 ha) plateau u ujścia rzeczki Omeljanivka do Stubły.

D: Latopisowa Peresopnica składała się z trapezoidalnego w planie, dużego dietinca (o wymiarach 130-220x 200 m i powierzchni blisko 4 ha[402]) położonego na cyplu nad Stubłą i tzw. okolnego grodu przylegającego do dietinca od północnego-wschodu (o powierzchni 6 ha). Dietiniec Peresopnicy, położony w uroczysku „Špichlir", ze wszystkich stron otoczony był wałem. Od południowego-zachodu dietiniec chroniła dodatkowo Stubła. Od strony dostępnej dietiniec od reszty plateau odcina szeroka na niemal 30 m fosa o głębokości 4 m. Wjazd na teren dietinca znajdował się od strony wschodniej, gdzie szerokość zachowanych wałów wynosi 6 m. Ślady wjazdów (wieży wjazdowej?) znajdować się miały także w północno-zachodnim odcinku obwałowań (Терський 1996a, 30). Od północnego wschodu do dietinca przylegał zajmujący terasę Stubły okół chroniony od północy podwójnym wałem, a od południa i zachodu bagnistym rozlewiskiem Stubły i Omeljanivki oraz zasilanym ich wodami rowem[403]. Kolejny rów miał chronić teren trzeciego członu grodu, tzw. „Pastivnyka" położonego na rozległej (powierzchnia 10 ha), suchej kępie ulokowanej na północny wschód od bliższego podgrodzia. Kompleks grodowo-osadniczy staroruskiej Peresopnicy i otaczających ją osad, według szacunków, zajmował ok. 30 ha lub nawet 50 ha (jego umocniona powierzchnia wynosiła 10-12 ha).

402 Według innych źródeł, czworokątny dietiniec zajmuje ponad 6 ha (АО 1977, 390; Терський 1996a, 30).
403 B. Pryščepa (2016a, 69-70) na podstawie opisu stanowiska sporządzonego w koncu XIX w. przez K. Mel'nyk przypuszcza, iż w północnej części wsi znajdowały się ślady linii obrony złożonej z dwóch wałów i rowów.

E: Wykopaliska w okolicach Peresopnicy rozpoczęły się od badań ponad 100 staroruskich kurhanów. Pierwszy badał je w 1856 r. J. Wołoszyński (rozkopał 3 kurhany), następnie wykopaliska prowadziła w 1897-1898 r. K. M. Mel'nyk (przebadała aż 88 kurhanów), a w latach 1899-1900 5 kurhanów rozkopał F. Schteingel. Badania poszukiwawcze prowadzono także pobliskich wioskach (w tym w samej Peresopnicy), na gruntach których licznie występowały zabytki średniowieczne. Wtedy również, w końcu XIX w., rozgorzała dyskusja nad lokalizacją średniowiecznego grodu. V. B. Antonovyč za latopisową Peresopnicę skłonny był uważać grodzisko w miejscowości Biliv, zaś sama Mel'nyk uważała, iż pozostałości Peresopnicy należy upatrywać w czworokątnym grodzisku położonym w eponimicznej wiosce. Jej opnię podtrzymali późniejsi badacze, m. in. V. V. Aulich, który odrzucił hipotezę Antonovyča po przeprowadzeniu niewielkich badań na bilivskim grodzisku w 1966 r. Na grodzisku w Peresopnicy badania ratownicze w latach 1938-1939 prowadził A. Cynkałowski. Na terenie dietinca grodu oraz w uroczysku „Zamost'ja" badacz odkrył staroruskie cmentarzyska. Największe pod względem przebadanego obszaru wykopaliska w Peresopnicy prowadził V. S. Ters'kyj-Šelomiancev, który badał grodzisko we wsi Peresopnica w latach 1974-1992. W obrębie dietinca przebadano ponad 2000 m². Grubość nawarstwień kulturowych grodziska sięgała 1,5-2 m. Badania V. S. Ters'kiego kontynuował w latach 90. S. V. Ter'skyj. Ponadto V. i S. Ters'cy prowadzili swe wykopaliska także na terenie uroczyska „Pastivnyk" (główna osada podgrodowa) w latach 1977-1995. W 1985 r. V. S. Ters'kyj zbadał również niewielką osadę w pobliżu bilivskiego grodziska. Badania na terenie „Pastivnyka" kontynuował w 2002-2005 r. B. Pryščepa (na czele ekspedycji Równieńskiego Muzeum Krajoznawczego). W latach 2009-2010 na nowo zadokumentowano rozplanowanie całego kompleksu Peresopnicy. Podczas badań Pryščepy w północnej części „Pastivnyka" (wykopy o powierzchni 612 m²) odkryto dwie fazy osadnictwa tego terenu: słowiańską (VIII-X w.) i staroruską (XII-1. poł. XIII w.). W innej części uroczyska natrafiono na cmentarzysko szkieletowe i pozostałości niewielkiej cerkwi (cerkiew i cmentarzysko znajdowały się nad warstwami osadnictwa datowanymi na XII w.).

F.1: Strukturę wału dietinca rozpoznano częściowo w 1986 r. W transzei dowiązanej do wykopu, wcinającej się w obręb północnej partii wału, na głębokości 2 m, zalegały „konstrukcje drewniane".

F.2: Na terenie głównego majdanu grodziska (określanego jako dietiniec) odkryto zarówno ślady zabudowy mieszkalnej (półziemianki i chaty naziemne), jak i gospodarczej oraz obiekty produkcyjne:

W 1976 r. północnej partii dietinca odsłonięto powierzchnię około 350 m². Stwierdzono, iż nienaruszone nawarstwienia staroruskie występują na głębokości 1-1,6 m, pod nawarstwieniami „późnofeudalnymi". Podczas wykopalisk odkryto chatę półziemiankową o wymiarach 3,5x4 m. Z poziomu podłogi domostwa, zalegającej na głębokości 1,6 m, zebrano ceramikę XI-XIII w. W wypełnisku obiektu znaleziono także wyrzeźbioną z kości główkę konia. Ponadto, w wykopie odkryto piecowiska wytwórczego charakteru, otwarte paleniska oraz wylepione gliną jamy.

W sezonie 1977 ekspedycja V. Ter'skiego kontynuowała badania północnej części grodziska, którą zajmuje się późnośredniowieczna i nowożytna zabudowa wsi Peresopnica. W wykopie 1 o powierzchni 120 m² odkryto dwa spalone domostwa datowane ceramiką na XIV w. W jednym z obiektów znajdował się szkielet ludzki noszący ślady nagłej śmierci. Autor badań powiązał odkrycia z ostatnim atakiem tatarskim na tereny nad Stubłą w 1399 r. W centralnej części grodziska odkryto budowlę w typie półziemiankowym o wymiarach 2,9x1,8 m. Wejście znajdowało się od strony wschodniej, gdzie budynek posiadał dwa stopnie i poprzedzającą je sień o wymiarach 0,8x0,6 m. W centralnej części obiektu wykryto ślady spalonej konstrukcji drewnianej. Pod zachodnią ścianą budynku znajdowała się ława („leżanka"), na lewo od wejścia odkryto palenisko. Na skraju paleniska znajdowało się skupisko jelenich czaszek niemal zupełnie pozbawionych rogów, około 20 półproduktów rogowych oraz kilka ornamentowanych wyrobów. Na prawo od wejścia znaleziono 18 rogów dzikich kóz (odkryty budynek uznano zatem za pracownię obróbki rogu). W południowej części grodziska założono wykop o powierzchni 16 m². W tej części grodziska staroruskie nawarstwienia kulturowe były niemal nienaruszone. W wykopie na głębokości 1,15 uchwycono rysujący się w czarnoziemie fragment półziemianki. Budowla była zagłębiona w podłoże na 25 cm. W wypełnisku obiektu znajdowała się ceramika XII-XIII w.

W 1978 r. w zachodniej partii grodziska odsłonięto powierzchnię 136 m². W wykopie II, położonym na południe od badanej w 1977 r. pracowni obróbki rogu, odkryto dwie półziemianki o wymiarach 2,5x2,7 m i 3x2,9 m. W pierwszym, zagłębionym na 25-30 m w podłoże obiekcie znaleziono ceramikę X-XI w., kilka szklanych bransolet i paciorków, żużle, haczyki wędkarskie i półprodukty rogowe. Na podłodze obiektu znaleziono także tygielek i fragment miski. Podłoga drugiej półziemianki utwardzona była gliną. W obiekcie znaleziono fragmenty różnokolorowych bransolet, żelazne klucze, fragmenty dwóch stylusów, strzemię, zawieszkę z brązu, płytkę ceramiczną z wyobrażeniem jeźdźca i ceramikę XI-XII w. W południowo-zachodniej części grodziska odkryto pozostałości budynku o konstrukcji słupowej (wymiary 3x4 m) powiązany, według autorów badań, z produkcją żelaza. W

wykopie, prócz żużli, znaleziono grociki strzał, datowane na podstawie analogii do okazów z Pleśnieska na IX-XI w., oraz krzesiwo.

W sezonie badawczym 1980 r. w centralnej części grodziska założono wykop o powierzchni 100 m², nawiązający do wykopu z 1978 r., a w południowo-wschodniej części grodziska odsłonięto 82 m². W pierwszym wykopie przebadano dwie budowle półziemiankowe datowane na XII-XIII w. Prócz ceramiki, w wykopie znaleziono fragmenty szklanych bransolet i żelazne nożyce różnych typów. W południowo-wschodniej partii dietinca przebadano relikty dwóch budowli datowanych na XIV-XV i XII-XIII w. Staroruski budynek, odkryty na głębokości 1,5 m, miał wymiary 3,5x2,7 m. Budowla była orientowana na linii wschód-zachód. W narożniku półziemianki znajdował się piec, a wzdłuż ściany wschodniej przebiegała wycięta w podłożu ława-leżanka. W obiekcie znaleziono ostrogę z XI w., fragment żelaznego zamka, żelazną bransoletę z zawiniętymi końcami i zdobiony ornamentem kościany grzebień. W wykopie odkryto także budynek gospodarczy z piecem do wytopu żelaza, z którego wydobyto 50 kg żużlu. Piec miał 1 m średnicy i zachował się do wysokości 60 cm.

W 1982 r. w zachodniej części grodziska (na niezabudowanej jeszcze współczesnymi budynkami partii dietinca) odsłonięto 150 m². Na badanym odcinku odkryto pozostałości dwóch budowli naziemnych wyposażonych w okrągłe gliniane piece. W jednym z budynków odkryto drugie piecowisko wypełnione żużlem. W wykopie wykryto także dwa wolnostojące piece. Zabytki ruchome to m. in. żelazne klucze, fragmenty zamków, grot strzały, noże, gwoździe, uchwyt wiadra, przęślik z łupku, haczyk wędkarski, liczne fragmenty szklanych bransolet (w tym importowanych), paciorki, wyroby kościane, ceramika XI-XIII i in.

W 1983 r. do wykopu z roku poprzedniego dowiązano wykop o powierzchni 138 m². Głębokość wykopu sięgała 1,5 m. Na głębokości 0,5-0,7 w warstwie popiołu i spalenizny odkryto 4 paleniska oddalone od siebie o 3-4 m. Zdaniem odkrywców paleniska należały, być może, do lekkich konstrukcji naziemnych czasów „pomongolskich", choć w warstwie znaleziono ceramikę staroruską. Poniżej poziomu palenisk odkryto zarysy zagłębionych w lessowe podłoże budowli (poziom podłogi półziemianek zalegał na głębokości 1,55 m). Pierwsza z budowli posiadała wymiary 3,3x2,8 m. W jej obrębie uchwycono 2 jamy posłupowe, najprawdopodobniej ślady pali podtrzymujących konstrukcję dachu. Z obiektu pochodzi 10 łupkowych przęślików, żelazne ciosło, grot strzały, haczyki, zamek i nożyce. Półziemianka uchwycona w zachodniej części wykopu nie została odsłonięta w całości. Określono ją jako budynek gospodarczy. W górnych partiach wypełniska obiektu znaleziono

bursztynowy krzyżyk, zaś w dolnych ceramiczną płytkę z polewą. W wykopu pochodziły także liczne ułamki szklanych bransolet i paciorków.

W 1984 r. założono trzy wykopy w pobliżu współczesnej cerkwi w Peresopnicy (od południa i wschodu). W wykopie I (południowym), o powierzchni 116 m², odkryto relikty czterech domostw naziemnych datowanych zebranymi w nich ułamkami ceramiki na XII-XIII w., przy czym V. Ters'kyj rozważał datowanie ich na XIII-XIV w. W obiektach, prócz ceramiki staroruskiej, znaleziono fragmenty amfor, lancetowate groty strzał, uchwyty i obręcze wiader, podkówki, noże, haczyki wędkarskie, szklane bransolety, dwa grzebienie i fragment płytki posadzkowej z polewą. W wykopie II (o powierzchni 100 m²), przylegającym od wschodu do ogrodzenia cerkwi, na głębokości 1 m odkryto orientowane głową zachód na pochówki pozbawione wyposażenia. Wykop III, położony 10 m na wschód od wykopu II, miał wymiary 4x8 m. W jego obrębie wyeksplorowano domostwo o wymiarach 4x3 m. Obiekt na głębokości 1,4 m przecinał półziemiankę o wymiarach 2,5x3 m, w której znaleziono ceramikę XI w. W wykopie znaleziono także nożyce kabłąkowe, kleszcze i brązowy krzyżyk[404].

W 1985 r. zespół Ters'kiego badał północno-zachodnią część kompleksu latopisowej Peresopnicy. 30 m na południe od peresopnickiej cerkwi założono wykop o wymiarach 6x15 m, nawiązujący do wykopu z poprzedniego sezonu. Podczas badań odkryto ceglane fundamenty budowli datowanej przez I. Mohytyča na XVI-XVII w. Drugi wykop, o wymiarach 4x10 m dowiązano do wykopu z 1983 r. Odkryto w nim dwudzielne domostwo (wymiary pomieszczeń: 2,3x3,2 i 2,3x2 m) datowane na XII-XIII w. W wykopie uchwycono także fragment innego budynku z glinianym piecem. Podczas wykopalisk wschodniej części osady podgrodowej znaleziono kiścień z XII-XIII w.

W sezonie 1986 kontynuowano badania w okolicy cerkwi, gdzie założono dwa wykopy o identycznych wymiarach (10x6 m). Wykop I dowiązano od zachodu do wykopu z 1977 r. Do wykopu dowiązano także od północy transzeję o wymiarach 2x12 m, wcinającą się w północny odcinek wału dietinca. Wykop powiększono z zachodu o odcinek o wymiarach 8x2 m, w celu zbadania odkrytej w wykopie warstwy przepalonej gliny przemieszanej z cegłą „palcówką". Z wykopu wydobyto także duże ilości ceramiki XVI-XVII w. Wśród zabytków staroruskich wyróżniał się wisiorek ze znakiem Rurykowiczów. Na

404 Z niejasnego opisu V. Ters'kiego (1986, 331) trudno wywnioskować, w którym obiekcie i na jakim poziomie odkryto zabytki.

głębokości 0,6-1,1 m odkryto fragment cmentarzyska (wyeksplorowano 11 pochówków). W wykopie II wyeksplorowano fragment domostwa z XI w. z glinianym piecem.

W 1987 r. badano zachodnią partię dietinca Peresopnicy. W wykopie I (wymiary 14x16 m) odkryto ślady naziemnego domostwa o wymiarach 4x4 m. Na brzegach obiektu znajdowały się skupiska polepy, a pośrodku obiektu znajdowało się piecowisko (średnicy 1 m). Autorzy badań wspominają o grubym na 0,5 m „skupisku ceramiki" (?) w obiekcie. Prócz ułamków ceramiki, w obrębie obiektu znaleziono fragment podkowy, fragmenty szklanych bransolet oraz żelazny młotek. Materiały datowano w większości na XII-XIII w., choć znalazł się wśród nich fragment misy datowany na podstawie technologii jej wykonania na XIII-pocz. XIV w. Wykop II, założony w centralnej partii dietinca, był niewielki (4x4 m). Odkryto w nim skupiska ceramiki z X-XI w. We wschodniej partii grodziska, w pobliżu drogi łączącej Biliv z Peresopnicą założono wkop sondażowy. We wkopie na głębokości 0,5 m odkryto owalną w planie warstwę gliny grubości 5 cm. Na glinie leżały ułamki naczyń z końca X w. V. i S. Ters'cy przypuszczali związek nietypowego obiektu z pobliskim cmentarzyskiem kurhanowym (X-XI w.)

W 1988 r. kontynuowano badania dietinca. Do wykopu I z 1987 r. dowiązano transzeję (2x26 m) orientowaną na linii wschód-zachód. W transzei odkryto trzy ustawione w jednej linii piece hutnicze o średnicy 1 m. Na zachód od pieców, na głębokości 1,1 m odkryto jamę, z materiałem z XII w. w górnej partii jej wypełniska, i z ceramiką XI w. oraz fragmentami naczynia trypolskiego w jej partii dennej. Do transzei dowiązano kolejny wykop (4x4 m), w którym odsłonięto relikty naziemnego domostwa z piecem w narożniku. Z obiektu pochodziły trzy łupkowe przęśliki oraz ceramika z XII w.

W 1992 r. okolicy znajdującej się na terenie dietinca parafialnej cerkwi św. Mikołaja odkryta została starsza świątynia. Na poziomie fundamentów obecnej cerkwi odkryto pozostałości siedmio- bądź ośmiokątnej drewnianej budowli, która uległa spaleniu na przełomie XIII/XIV w. Relikty budynku przedstawiały smugę węgli drzewnych szerokości 80-80 cm i miąższości 3-10 cm. Długość zarysowanego przez smugę obiektu wynosiła 10,3 m, szerokość 6,2 m. Podczas eksploracji nie udało się uchwycić poziomu podłogi. Możliwe, iż górne warstwy obiektu zostały zniwelowane w XVII w., podczas budowy nowej świątyni. Wokół obiektu znaleziono ułamki ceramicznych płytek podłogowych z polewą, naczyń i sprzętów liturgicznych (m. in. natrafiono na fragment brązowego świecznika). Między odkrytym obiektem a obecną cerkwią w sezonach 1992–1993 badano także ceglany, najprawdopodobniej obrabowany, nowożytny grobowiec, o wymiarach 2,75x2,4 m. W sąsiedztwie cerkwi wyeksplorowano również 34 pochówki bez wyposażenia.

W 1993 r. wykopy założono w odległości 17-15 m na północ od południowo-zachodniego narożnika dietinca oraz w centralnej jego części, w pobliżu nieznacznego wzniesienia. W wykopie 2, o powierzchni 60 m², pod zalegającą do głębokości 1 m warstwą humusu wystąpiły nawarstwienia staroruskie z materiałem XII-XIII w. Pierwsze obiekty (dołki posłupowe obiektów nowożytnych o średnicy blisko 15 m) rysowały się od głębokości 0,5 m. Z eksplorowanych nawarstwień pochodziły znaleziska staroruskiej ceramiki, noża, żelazny grot strzały, fragment szklanej bransolety i in. W wykopie odkryto 3 wczesnośredniowieczne (X-XIII w.) budowle i pomniejsze obiekty. Budowla nr 1 była najprawdopodobniej naziemna. Nie udało się określić jej planu ani wymiarów. Zachował się z niej fragment kamiennego moszczenia podłogi i podpiwniczenie w formie prostokątnej w planie jamy o wymiarach 1x2,2 m. Odkryty fragment bruku składał się z wapiennych płytek o uśrednionych wymiarach 10–16×15–20×4–5 cm. W wypełnisku jamy-piwnicy znaleziono drobne fragmenty ceramiki z XI-pocz. XII w., kości zwierzęce, żużle, fragmenty polepy. Obiekt nr 2 o wymiarach 4x3,95 m był zagłębiony w podłoże (obiekt odkryto na głębokości ok. 1 m. poziom podłogi chaty uchwycono na głębokości 2-2,3 m). W narożnikach budynku odkryto dołki posłupowe, a w jego obrębie 2 jamy. W północno-wschodnim narożniku domostwa znajdował się trapezoidalny w planie piec. Domostwo wydatowano ceramiką na X-XI w. Chata 3, datowana na XII-XIII w., została odkryta w narożniku wykopu (odsłonięto jedynie jej fragment). W jej obrębie znajdował się kwadratowy w planie gliniany piec.

W 1994 r. wykopach o łącznej powierzchni 24 m² założonych na terenie dietinca uchwycono naturalną zapadlinę (ślady studni?) oraz pozostałości budynku naziemnego datowanego materiałem zabytkowym na połowę XIII w. Nie uchwycono granic obiektu. Podłoga budowli, zalegająca na głębokości 1,5-1,7 m, wymazana była gliną. Wypełnisko obiektu przykrywała warstwa budowlanego rumoszu i ceramiki z XVI-XVII w. (wedle S. Ters'kiego pochodzących z pobliskiego monastyru). Nienaruszone późnośredniowieczne nawarstwienia zawierały ceramikę XII/XIII-XIV w. (w tym egzemplarze naczyń z domieszką kwarcytu, fragmenty amforek „typu kijowskiego", amfor bizantyjskich i ceramiki ordyńskiej). Z budowli pochodzi także stylus z półksiężycem, zabytki kościane i ułamki szklanych bransolet. Wykopaliska na terenie dietinca grodziska kontynuowano w 1995 r.

F.3: Podczas wykopalisk V. Ters'kiego odkryto liczne wyroby metalowe: grociki strzał, wędzidła, podkowy, ostrogi, krzesiwa, fragmenty zamków, stylusy, noże i gwoździe oraz ozdoby brązowe. Znaleziono również ceramiczne płytki z polewą, gliniane i łupkowe

przęśliki oraz szklane bransolety. Na stanowisku znaleziono też rzadką na zachodniej Rusi ceramikę ordyńską i inne wyroby wschodniej proweniencji.

G.1: O. Ratyč (1957, 41) odnosił kwadratowy dietiniec Peresopnicy do grodzisk późnośredniowiecznych (tzw. okresu polsko-litewskiego).

Według ustaleń B. Pryččepy najstarsze ślady zasiedlenia przez Słowian brzegów Stubły datować można na VII-IX w. Ślady osadnictwa z końca IX-X w. pochodzą z terenu podgrodzia oraz osad w uroczyskach „Pastivnyk", „Myhor" i Zamost'ja". W XI w. osadnictwo zniknęło z wielu stanowisk, wzrosła zaś wtedy rola grodziska Biliv, jednakże na przełomie XI/XII w. rolę ośrodka centralnego przejęło grodzisko w Peresopnicy. Dietiniec grodziska stał się centrum staroruskiego grodu o cechach miejskich. Gród w Peresopnicy zamieszkiwany był 2. poł. XIII-XIV w. i w późnym średniowieczu.

G.2: *Wieloletni badacz grodziska, S. Ters'kyj za poprzednika Peresopnicy jako lokalnego centrum uważa Bilivske horodyšče. Według ustaleń S. V. Ters'kiego Peresopnica stała się głównym punktem osadniczym (siedzibą udzielnego księcia) na przełomie XI/XII w. (gdy upadło grodzisko w Bilivie) i pozostała nim do pocz. XIV w. Zdaniem S. Ters'kiego (1996a, 27; 2008, 15) centralną rolę w mikroregionie w późnym średniowieczu (od końca XIV w., po ostatecznym upadku grodu) przejął zamek żukowski.

H: Wokół grodziska, w uroczyskach „Pastivnyk", „Myhor" i „Zamost'ja" znajdowały się powiązane z miastem wczesnośredniowieczne osady otwarte lub częściowo chronione sztucznymi umocnieniami. Na pozostałości drewnianej cerkwi oraz cmentarzyska z XIII w. natrafiono na terenie „Pastivnyka". Na wschód od grodu znajdowało się cmentarzysko kurhanowe (X-XI w.). Na północ od wsi Peresopnica, w uroczysku „Zamek" podczas badań powierzchniowych odkryto ceramikę XI-XIII w. oraz fragmenty kafli. Według A. Cynkałowskiego peresopnicki monastyr funkcjonował jeszcze w czasach przedmongolskich.

W 1976 r. w uroczysku „Mistečko", położonym w północnej partii kompleksu grodowego, znaleziono siekiery kamienne. W 1977 r. w uroczysku znaleziono kolejne narzędzia kamienne. W uroczysku „Pastivnyk" założono sondaż, w którym odkryto ludzki szkielet oraz ułamek naczynia z XI w.

W 1979 r. na terenie „Pastivnyka", w pobliżu znajdującego się tam kamiennego krzyża przebadano 11 pochówków pozbawionych wyposażenia grobowego.

W 1980 r. w uroczysku „Pastivnyk" dokonano oglądu kamiennego krzyża, związanego według legendy ze znajdującym się tu niegdyś monastyrem p. w. Panny

Najczystszej, w którym powstać miał Ewangeliarz Peresopnicki. W uroczysku przebadano fragment cmentarzyska. Odsłonięto 11 grobów pozbawionych wyposażenia, w tym dwa pochówki podpłytowe.

W 1994 r. badano teren uroczysk „Špichlir" (dietiniec) i „Pastivnyk". W wykopie na terenie „Pastivnyka" materiały XII-XIII w. zalegały na głębokości 0,5-1 m. Z rzadka trafiały się także materiały X-XI w. oraz zabytki kultury komarowskiej oraz kultury amfor kulistych. Zbadano relikty czterech zagłębionych w podłożę budowli. W jednym z obiektów znaleziono ostrogę, płytkę pancerza i fragmenty miedzianego kotła.

Badania „Pastivnyka" kontynuował w latach 2002-2005 B. Pryščepa, kierujący ekspedycją Równieńskiego Muzeum Krajoznawczego. W północnej części uroczyska przebadano łącznie 612 m² (odkryto obiekty VIII-IX oraz XII-XIII w.). Na badanym terenie odkryto m.in. fragment cmentarzyska, rów oddzielający je od osady oraz ślady niewielkiej cerkwi. Relikty budynku badano w sezonach 2003-2004. Prócz zarysu jego fundamentów przebadano sąsiadujacych z nim 18 pochówków. Szkielety orientowane były głowami na zachód. Na podstawie obserwacji stratygraficznych cmentarzysko datowano na XIII w. Cerkiew była pięciokątna w planie (wymiary 6,8×3,2–3,8 m) i składała się z dwóch pomieszczeń (nawy i przestrzeni apsydy). Podczas wykopalisk znaleziono fragmenty dzwonu sięgające wysokością 40 cm.

W latach 2009–2010 przeprowadzono badania powierzchniowe na terenie Peresopnicy. Okolice kamiennego krzyża w Peresopnicy badano powierzchniowo w 2011 r., kiedy to za pomocą wykrywacza metalu znaleziono kilka monet XV-XVII w. W tym samym roku prowadzono również nadzór archeologiczny nad pracami ziemnymi na terenie okołu Peresopnicy. Nadzór oraz niewielkie badania w centrum grodu okolnego ujawniły relikty cmentarza datowanego na XVI w.

W 2012 r. B. Pryščepa kontynuował badania na terenie Peresopnicy wraz z pracownikami DP[405] «Rivnens'ka starovyna». Założono wówczas wykop o wymiarach 8x8 m na terenie prywatnej posesji. Głębokość wykopu wyniosła 1,3 m. Od powierzchni gruntu do głębokości 70-80 cm zalegała warstwa zawierająca ceramikę XV-XVIII i XIX w., zaś poniżej, pod warstwą czarnoziemu, nad calcaem zalegała warstewka miąższości 15-20 cm zawierająca materiały wczesnośredniowieczne (IX-XIII w.), zebrano także materiały neolityczne. Większość odkrytych obiektów pochodziła z okresu średniowiecza. Odkryto 3 prostokątne w planie budowle zawierające w wypełnisku ceramikę X w. (obiekty

405 Ukr. Дочірне підприємство.

wyeksplorowano tylko częściowo). Wśród zabytków staroruskich znalazł się stylus, ołowiana pieczęć książęca, wyroby z metali kolorowych (m.in. krzyżyki) i szkła. Pozostałe zabytki, w tym monety, i obiekty pochodziły z okresu późnego średniowiecza („okresu litewskiego").

W 2013 r. badaniami objęto stanowisko wielokulturowe w uroczysku „Baranivka". Przebadano 34 m². Miąższość nawarstwień kulturowych wynosiła 80 cm. Wśród znalezionych materiałów znalazły się zabytki okresu neolitu, eneolitu, epoki brązu oraz ceramika naczyniowa z X-XIII w. Odkryto ślady domostwa w typie półziemiankowym o konstrukcji słupowej. Domostwo wyposażone było w piec w gliniany piec znajdujący się w narożniku i jamy wykopane w obrębie półziemianki. W obiekcie zebrano ceramikę X w., kościane przekłuwacze i fragmenty przepalonej gliny pochodzące ze zniszczonego pieca. W 2013 r. prowadzono także badania powierzchniowe na terenie „Zamost'ja". Na terenie uroczyska znaleziono staroruską ceramikę (XII-XIII w.), zabytki metalowe (noże, lunulę, dzwoneczek), fragmenty szklanych bransolet etc.

W 2015 r. wykopaliska przeprowadzono ponownie w uroczysku „Pastivnyk". Przebadano kolejną część rozległej osady z X w. 2 wykopy założono w pobliżu peresopnickiego monastyru, 2 kolejne w centralnej części uroczyska. Wyeksplorowano również budowlę z XII-XIII w., w obrębie której zebrano ogromną ilość materiału ceramicznego, a także znaleziono przedmioty metalowe (noże, szydło, fragmenty zamka), kościany grzebień i ołowianą pieczęć. W centralnej partii „Pastivnyka", w pobliżu kamiennego krzyża, przebadano fragment cmentarzyska z XII-XIII w. W odległości 10 m na południowy zachód od krzyża uchwycono odcinek rowu szerokości 7,5 m i głębokości 2,5 m, w którego wypełnisku znajdowały się ułamki naczyń z XII-XIII w. Według odkrywców, rów ten wyznaczać mógł teren cmentarza.

W 2016 r. kontynuowano badania na terenie „Pastivnyka" – łączna powierzchnia pięciu otworzonych w sezonie wykopów wyniosła 276 m². Zakończono eksplorację obiektu z XII-XIII w. odkrytego w 2015 r., wyeksplorowano kolejne obiekty mieszkalne i gospodarcze, w wypełniskach których znaleziono ułamki ceramiki naczyniowej z X w. (obiekty z południowej części „Pastivnyka") i XII-XIII w. (obiekty z wykopów w części centralnej uroczyska). Podczas wykopalisk w sezonie 2016 kontynuowano także badania odkrytego rok wcześniej rowu, w którym znajdowały się fragmenty ceramiki z XII-XIII w. (badacze podtrzymali zdanie o związku rowu z cmentarzyskiem). W wykopie założonym w centralnej części uroczyska odkryto 5 pochówków szkieletowych pozbawionych wyposażenia.

Badania DP «Rivens'ka starovyna» w Peresopnicy trwały do 2017 r. (wyniki badań nie zostały jeszcze opublikowane.

I: Materiały z badań powierzchniowych na grodzisku oraz przypadkowe znaleziska z lat 30. XX w. przechowywane są w PMA. Materiały z badań z lat 70-80. XX znajdują się w Instytucie Ukrainoznawstwa im. I. Kryp'jakevyča we Lwowie, inne zabytki przechowywane są w Obwodowym Muzeum Krajoznawczym w Równem oraz w muzeum w Peresopnicy (Культурно-археологічний комплекс Пересопниця).

J: Mimo wieloletnich badań stanowiska, obwałowania grodziska są słabo rozpoznane.

K:

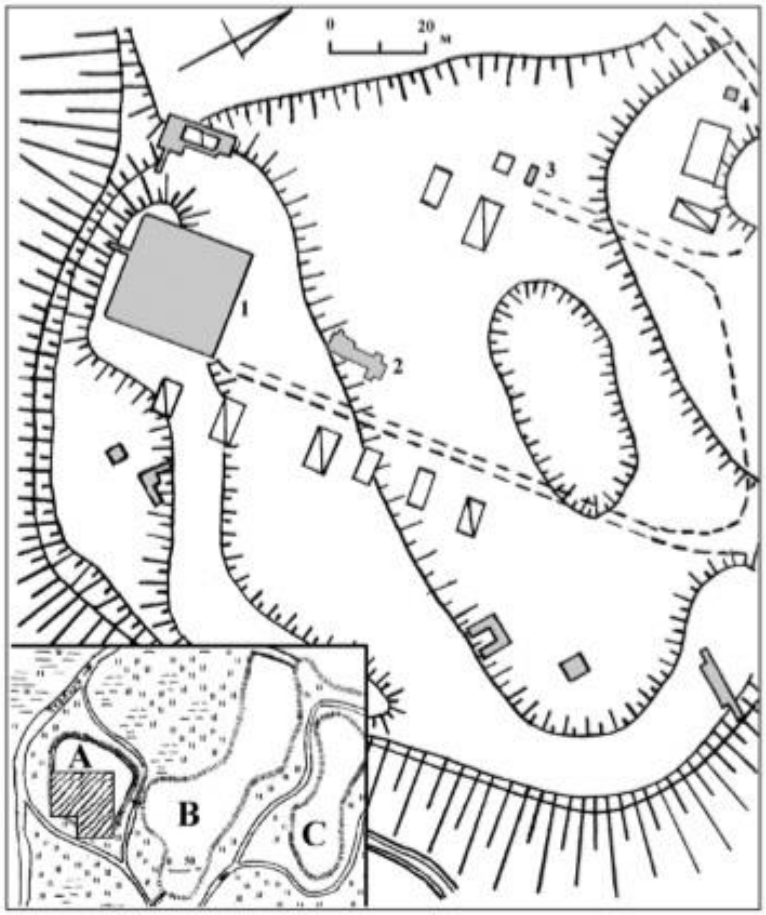

Ryc. 147. Rozmieszczenie wykopów na dietincu Peresopnicy i schemat rozplanowania grodziska (za: Терський 2013, rys. 1, 148). A – dietiniec, B – okół, C – uroczysko „Pastivnyk"; 1 – obszar badany w latach 1977-1988, 2 – wykop 2/1993, 3 – wykop – 2/1994, 4 – sondaż z 1995 r.

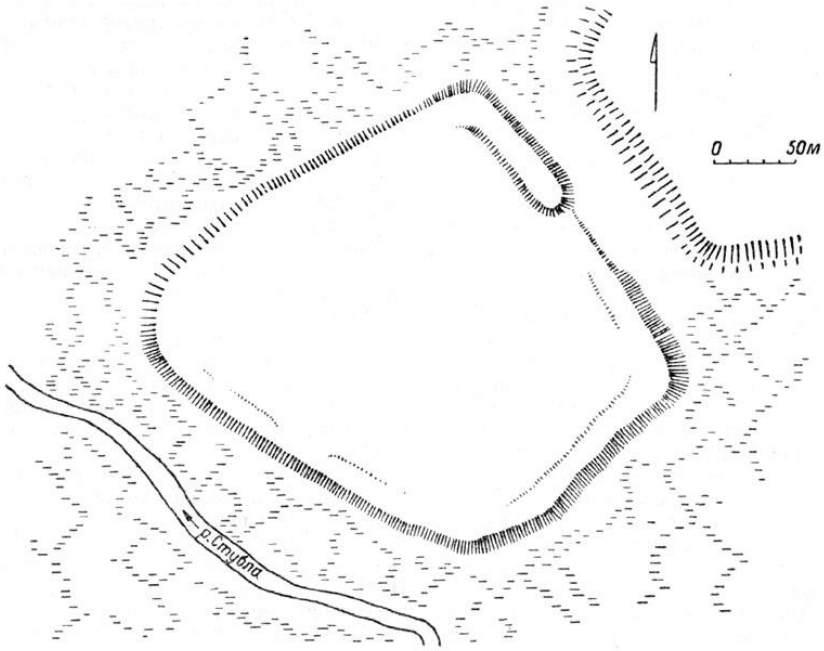

Ryc. 148. Plan dietinca Peresopnicy (za: Раппопорт 1967, ryc. 57, 55).

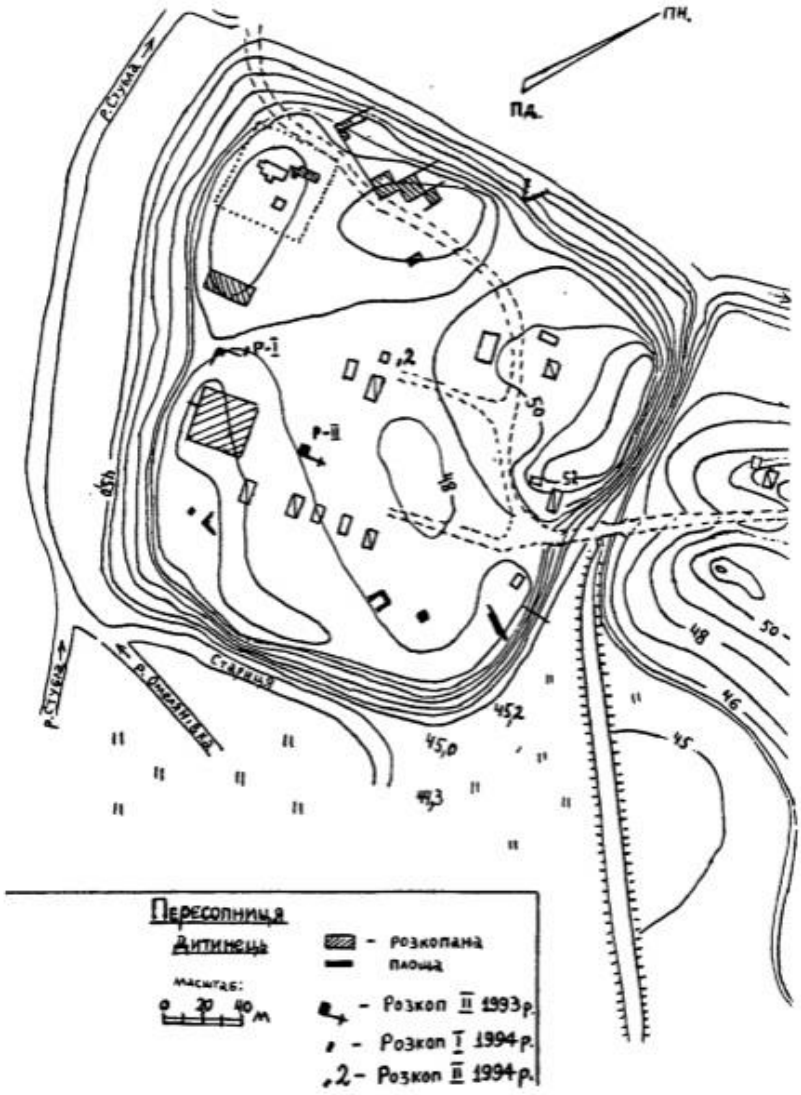

Ryc. 149. Plan wykopów z lat 90. XX w. na dietincu grodziska w Peresopnicy (za: Терський 1996a, 36).

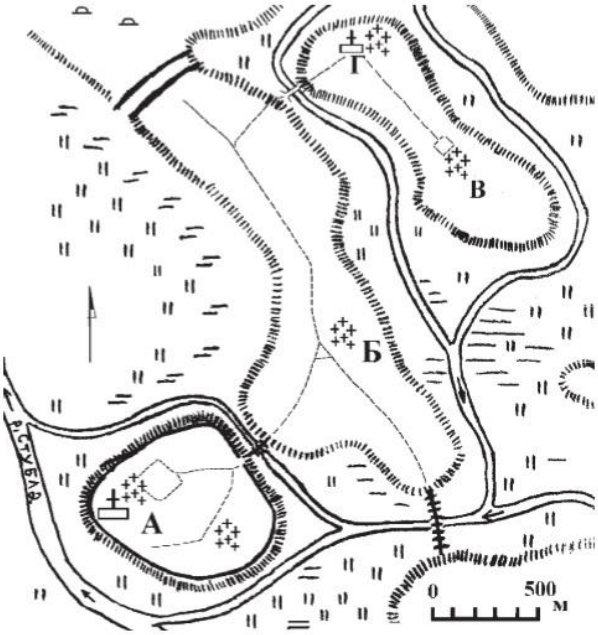

Ryc. 150. Rozmieszczenie cmentarzysk i cerkwisk na terenie kompleksu grodziska w Peresopnicy (za: Терський 2014, rys. 1, 239). А – miejsce położenia cerkwi św. Mikołaja, Б – cmentarzysko grodu okolnego, В – cmentarzysko „w pobliżu kamiennego krzyża", Г – cerkiew z XIII w. z cmentarzyskiem.

Ryc. 151. (Na poprzedniej stronie:) Plan wsi Peresopnica z zaznaczonymi częściami latopisowego kompleksu grodowo-miejskiego (za: Прищепа 2009, rys. 1, 89): 1 – dietiniec, 2 – okół (posad), 3 – uroczysko „Zamost'ja", 4 – uroczysko „Pastivnyk", 5 – uroczysko „Myhor".

Ryc. 152. Wyroby jubilerskie z warstwy staroruskiej uroczyska „Pastivnyk" w Peresopnicy (za: Прищепа 2012a, rys. 13, 75).

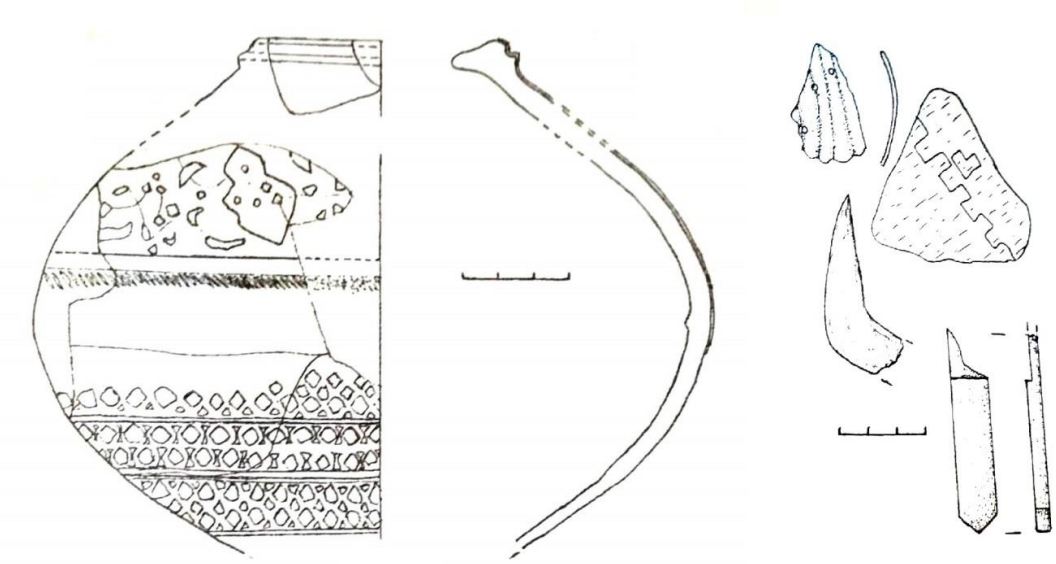

Ryc. 153. Zabytki wschodniej proweniencji znalezione w Peresopnicy (za: С. Терський 2000b, rys. 40, 187 i rys. 44, 191).

L: AO 1976, 390-391; Cynkałowski 223-226; Rauhut 1960, 249-250; Аулих 1971a, 168-176; Прищепа 2009, 86-97; 2012a, 61-75; 2013, 162-170; 2016a, 67-89; Прищепа, Войтюк 2013, 229-230; Прищепа, Чекурков, Войтюк 2011, 140-147; 2018, 22-225; Прищепа, Харковець 2013, 306-307; Раппопорт 1967, 55-56; Ратич 1957, 40-41; Терський-Шеломенцев 1978c, 402; 1979, 424; 1981, 322-232; 1984, 343-344; 1986, 330-331; 1987, 438-439; 1988, 351-352; В. Терський, С. Терський 1991, 89-91; С. Терський 1996a, 28-37; 2000a, 169-170; 2000b, 179-201; 2008, 8-17, 2013, 147-163; 2014, 235-242; 2019, 76; oficjalna strona DP «Rivnens'ka starovyna».

37. **Pleśniesk (latop. Преснескъ, Плѣсньскъ, ukr. Пліснесько), „Ołenin Park" i „Zamczysko", Pidhirci, rejon Brody, obwód lwowski, Ukraina.**

B: Gród po raz pierwszy pojawił się w latopisach pod 1188 r. Z grodem związany był wspomniany w KHW pod 1233 r. ród Arbuzowiczów. W *Słowie o wyprawie Igora* Pleśniesk pojawia się w śnie księcia Światosława (choć kwestia pojawienia się Pleśnieska-grodu w *Słowie...* nie była pojmowana jednoznacznie przez wszystkich badaczy). Literatura historyczna i krajoznawcza podkreśla również staroruskie początki podhoreckiego monastyru o. Bazylianów, który założony miał być już w XII w. (w 1180 r.) przez legendarną „księżną Ołenę, córkę księcia Wsiewołoda". W XVIII w. na ścianie nowego klasztoru znalazł się napis upamiętniający tę fundację ("GELSISSIMA PRICIPISSA HELENA M DUCIS WSEWOLDI FILIA ANNO 1180 HOC MONASTERIUM PRIMO FUNDAVIT…"). Według niektórych badaczy za wzór dla powstania tablicy mógł posłużyć starszy tekst lub napis pochodzący z poprzedniej cerkwi.

C: Stanowisko zajmuje południową partię cypla wzgórza należącego do pasma Woroniaków, położonego na południowo-zachodnim skraju wsi Podhorzce. Dolinna część stanowiska położona jest w chutorze Plisnes'ko, w pobliżu podhorzeckiego monastyru.

D: Średniowieczny kompleks grodowy w Podhorzcach składa się z dwóch głównych części – górnej (położonej na wzgórzu) i dolnej (zajmującej w okalającej wzgórze dolinie poprzecinanej ciekami wodnymi). Część górna ma kształt zbliżony do trójkąta i składa się z kilku członów. W starszych opisach stanowiska, powierzchnię latopisowego Pleśnieska szacowano na 60 lub 40 ha, jednakże po badaniach weryfikacyjnych IV i V linii obrony, gdzie nie stwierdzono śladów konstrukcji obronnych z okresu staroruskiego, z czego wynika iż

Pleśniesk w XII-XIII w. zajmował jedynie 2,8 ha wielkiego kompleksu grodowego. Na latopisowy Pleśniesk składały się dwa człony kompleksu grodowego: uroczysko „Ołenin Park" (majdan o wymiarach wewnątrz wałów 40x90m), zajmujące najbardziej wysunięty na południe człon cypla, oraz uroczysko „Zamczysko". W skład części górnej rozbudowanego kompleksu grodowego podhorzeckiego grodziska wcześniejszego okresu wchodziły także uroczyska „Wysokie grodzisko", „Monastyrišči" i „Poruby" (gdzie znajduje się zachodzące na najwyraźniej niefunkcjonujący już wał cmentarzysko kurhanowe). Wały grodziska zachowały się na wysokość 1,5-5 i szerokość 7-20 m. W różnych partiach grodziska zachowały się także nasypy przypuszczalnie kojarzone z wieżami. Część górną, prócz wałów ochraniały także fosy oraz naturalne jary. Rozległa część dolna (uroczysko „Pobič"), zajmująca również otoczona jest niewielkimi wałami, dziś niemal niewidocznymi i o nie ustalonej chronologii. Powierzchnia całości kompleksu grodziska szacowana jest na 160 ha.

E: Dzieje badań latopisowego Pleśnieska liczą ponad 200 lat. O pierwszych wykopaliskach wiadomo niewiele – przeprowadzić je miał w 1810 r. duchowny podhorzeckiego monastyru V. Kampanevyč. Grodzisko było rozkopywane także w 1816 i 1833 r. przez właścicieli zamku w Podhorzcach. W latach 70. XIX w. wykopaliska prowadzili tu kolejni badacze-amatorzy – A. Kryczyński i A. Bielowski. Pierwsze *stricte* naukowe wykopaliska w Podhorzcach przeprowadził w latach 1881-1883 T. Ziemięcki. Choć Ziemięcki dokonał oglądu, jak sam określił „niemałego" grodziska, jego badania skupiły się na cmentarzysku kurhanowym. Badania Ziemięckiego dostarczyły bagatego materiału zabytkowego, którego większość znalazła się w MAK, a niewielka część w Muzeum Lubomirskich we Lwowie. W początku XX w. swoje niewielkie wykopaliska na grodzisku oraz badania nekropoli kurhanowej prowadził K. Hadaczek. Badacz założył kilka sondaży na terenie „dietinca" (tzw. Ołeniego Parku), z których pochodziły znaleziska z VIII-XIII w.

W 1940 r. badania na terenie „dietinca" grodziska prowadził J. Pasternak. W latach 1946-1949 badania grodziska w Podhorzcach prowadził badacz UL I. D. Starčuk.

W latach 60-80. XX w. prace o niewielkim zakresie na grodzisku prowadziło kilku archeologów m. in. R.S. Bagrij z LMH (sezony 1970-1972, 1989). W 1970 r. na terenie grodziska odkryto 17 grobów szkieletowych (w tym jeden pochówek podpłytowy) z XIII-XIV w. oraz szereg obiektów z XII-XIII w.

1980 r. badania prowadziła ekspedycja UL kierowana przez M. Peleščyšyna i R. Čajkę. W południowej części „dietinca", w transzei 40x4 m ciągnącej się na linii północ-południe, odkryto pozostałości 2 domostw wyposażonych w glianiane piece, datowanych na

VIII-IX w. Na terenie „posadu" odsłonięto relikty 2 budowli mieszkalno-gospodarczych z XII-XIII w. Na koronie wału, przy wschodniej partii wjazdu na „dietiniec" założono wykop sondażowy, w którym wykryto niewielki bruk kamienny, uznany za fundamenty drewnianej wieży ub innej budowli wieży flankującej wjazd. W tym samym sezonie prowadzono również badania na terenie cmentarzyska kurhanowego (w rozkopanym kurhanie nie znaleziono pochówku).

W latach 1986 i 1988 badania grodziska prowadziła ekspedycja Instytutu Nauk Społecznych AN USRR.

W latach 1990–2016 głównym badaczem Pleśnieska był M. Fylypčuk. Badania doprowadziły m. in. do odkrycia tzw. słowiańskiego miejsca kultu w uroczysku „Ołenin Park". Obszarem badań uczonego były także pozostałe człony grodziska, kolejne linie jego umocnień i nekropola kurhanowa. Badacz odkrył cmentarzyska okresu plemiennego (wraz z miejscem palenia zwłok) oraz pochówki chrześcijańskie. Wykopaliska Fylypčuka objęły także teren współczesnego monastyru podhorzeckiego i badania sondażowe u podnóża grodziska. Teren monastyru podhorzeckiego badała także w latach 2007-2008 N. Bilas. W 2017 r. badania pracowników rezerwatu archeologicznego „Pleśniesk" objęły cmentarzysko kurhanowe w uroczysku „Poruby" oraz fragment majdanu „Wysokiego Grodziska" (między III i IV linią obrony grodziska).

F.1: Wał „Ołeninego Parku" (VII linia obrony w numeracji wewnętrznych linii obrony plateau grodziska począwszy od północy) badany był po raz pierwszy w 1948 r. - I. Starčuk przekopał wówczas partię zachodniej części wału (jego zachowana wysokość wynosiła wówczas 2,5 m). Starčuk założył wykop o powierzchni 150 m². W przekroju wału widoczne były ślady spalenizny oraz kamienie. W nasypie wału znaleziono materiał zabytkowy z XI-XII w. (ceramika i groty strzał). U podstawy wału od strony wewnętrznej odsłonięto fragment bruku kamiennego (wymiary 2x15 m) z wapienia i żwiru, wzmacniającego całą konstrukcję (?)[406]. Starčuk przekopał również wał w uroczysku „Poruby", lecz rezultaty tych badań nie zostały należycie opublikowane. Północno-zachodnia część wałów uroczyska wyraźnie różni się szerokością od oddzielonej od niej wyrwą partii południowej (południowo-zachodniej). W 2009 r. południową część umocnień „Ołeninego Parku" przekopał M. Fylypčuk. Wykop o powierzchni 36 m ², łączący na linii północ-południe teren majdanu uroczyska z wałem

406 W opinii M. Fylypčuka (2010, 136; 2014, 301) Starčuk odkrył kilka różnoczasowych obiektów, których błędna interpretacja doprowadziła późniejszych badaczy do wniosku, iż w wale „Ołeninego „Parku" odkryto relikty wieży.

południowym, założono w nawiązaniu do wykopu z 2007 r. W południowej części wykopu, w miejscu słabo widocznego schyłu wału, na głębokości 30-35 cm odsłonięto ślady konstrukcji obronnej – dwa równoległe odciski belek oraz relikty bruku kamiennego (lica wału?). Odległość między kamieniami a środkowym negatywem belki (ścianą przednią umocnień) wynosiła 3,4 m. W wypełnisku obiektu znaleziono ułamki ceramiki XII-XIII w., odkrycie uznano więc za prawdopodobne relikty skrzyniowych umocnień okresu staroruskiego. W wykopie tak na wale, jak i w centralnej części majdanu nawarstwienia staroruskie wyraźnie różniły się od nawarstwień „słowiańskich". Obwałowania tego drugiego okresu przedstawiały soczewkowaty w przekroju nasyp ziemny zawierający pojedyncze kamienie. Wał ten zachował się na wysokość 60 cm i szerokość 2,5 u jego podstawy. Od strony północnej (wewnętrznej) do wału przylegać miała naziemna przybudowa. Jej relikty przedstawiały zagłębienie szerokości 2,4 m i miąższości 10 cm z dobrze utwardzonym poziomem podłogi pokrytym popiołami i węglem. Umocnienia okresu „słowiańskiego" powstać miały około połowy X w., nad tzw. warstwą ofiarną należącą do słowiańskiego miejsca kultu, które zaniknąć miało na początku tego stulecia.

Więcej informacji na temat umocnień „Ołeninego Parku" uzyskano podczas badań w sezonach 2010, 2013 i 2014. W 2010 r. wykop założono w północno-wschodniej części uroczyska. Wał fazy starszej (wzniesiony w kon. IX-X w.) przedstawiać miał wał ziemny z drewnianą przybudową (szerokość budowli wynosiła 4 m). Poziom podłogi przybudowy pokrywała warstwa drobnych węgli i popiołu. W warstwie tej znaleziono też ułamki ceramiki X w. Według badaczy, wał przebudowano w 2. poł. X w. Nowy wał posiadał na szczycie kamienny bruk szerokości 1-1,2 m oraz „rusztowe" konstrukcje drewniane. Drewniane, dwupoziomowe konstrukcje znajdować miały się także na wewnętrznym stoku wału. Górny poziom przybudowy miał szerokość 2,4 m i przylegał do bruku. 90 cm poniżej uchwycono poziom dolnego rzędu przybudowy (zachowanego na szerokość 2,6-2,7 m). Na wewnętrznym schyle wału uchwycono także relikty pieca gospodarczego z XI w. (łączony jest on okresem przerwy w funkcjonowaniu umocnień). Podczas badań północnej partii umocnień „Ołeninego Parku" nie zanotowano jednak śladów obwałowań z XI w. Relikty staroruskiej fazy funkcjonowania umocnień uroczyska przedstawiać miały relikty bruku (szerokości 1 m) odkrytego w pobliżu korony wału. Również tym umocnieniom towarzyszyć miały zabudowania drewniane (szerokości 2,2-2,5 m). W dolnej partii stoku wału uchwycono ślady jeszcze jednej linii drewnianej zabudowy o szerokości 4 m. Wał staroruski datowano na podstawie materiału ceramicznego na poł. XII-poł. XIII w.

W 2013 r. kolejny wykop założono na południowo-wschodnim stoku uroczyska, poniżej obszarów badanych w 2007 i 2009 r. Odkryte tu umocnienia tworzył nasyp ziemny z domieszką okruchów wapienia i podłużne zagłębienie (szerokość 1,3-1,7 m) od strony wewnętrznej. Rów ten wyłożony był ociosanymi, a niekiedy też opalonymi kamieniami. Prowadzący badania M. Fylypčuk wykluczył obronną funkcję tego wału, z racji jego położenia i nietypowej konstrukcji. Wał ten miał pełnić funkcje rytualne.

Podsumowując badania uroczyska stwierdzić należy, iż „Ołenin Park" otoczony był wałami zarówno w okresie staroruskim (XII-XIII w.), jak i wcześniejszym, również w czasach funkcjonowania tu pogańskiego miejsca kultu (łukowaty „wał kultowy" znajdował się w południowej części uroczyska, poniżej późniejszych wałów X i XII-XIII w.). W uroczysku nie wykryto zaś śladów umocnień z XI w.

Odcinek wału chroniącego „Zamczysko" (VI linię obrony, składającą się z wałów 2 i 3) badał częściowo (wał 2) już I. Starčuk. W roku 2000 w północno-wschodnim narożniku uroczyska założono transzeję zahaczająca o wewnętrzną partię wału (tzw. wał wewnętrzny). Wyróżniono wówczas dwa okresy funkcjonowania umocnień: tzw. słowiański (X w.) oraz staroruski (poł. XII – poł. XIII w.). Podczas badań w 2000 r. zauważono także, iż wał ten nie był jedynymi umocnieniami chroniącymi teren uroczyska – nikłe relikty umocnień znajdowały się także na wschodnim i zachodnim schyle plateau. Jeden z odcinków tych pomocniczych umocnień „Zamczyska" badany był w zachodniej części uroczyska przez M. Fylypčuka w 2009 r. Również w tej części obwałowań stwierdzono 2 fazy ich funkcjonowania. W fazie „słowiańskiej" teren „Zamczyska" otoczony był wałem ziemnym, do którego od strony wewnętrznej przylegały naziemne konstrukcje drewniane o szerokości sięgającej 3,6 m. Poziom podłogi drewnianej przybudowy pokrywała warstwa węgli i popiołu. W obrębie ściany wewnętrznej budowli ujawniono także resztki sprasowanej spalonej belki, kamienie oraz brzegi naczyń datowanych na kon. X w. (na kon. X w. wydatowano kres funkcjonowania drewniano-ziemnych umocnień). Wał „słowiański" przykrywał wyraźnie różniący się kolorem nasyp „staroruski". Nie wykryto śladów umocnień, które można byłoby odnieść do XI w. Pod warstwą humusu, na szczycie nasypu wykryto ślady trzech równoległych kanałów (negatywów belek), które uznano za relikty zrębowych konstrukcji naziemnych. Odległość pomiędzy zewnętrzną a środkową kłodą (szerokość zrębowego pomieszczenia?) wynosiła 3,6 m. Szerokość drugiego rzędu pomieszczeń zrębowych sięgała 4 m. W 2018 r. podczas badań umocnień „Zamczyska"

odsłonięto relikty obiektu (zagłębionej w podłoże prostokątnej budowli), który uznano za relikty wieży (?).

Wał 4 (V linia obrony chroniąca od północy „Wysokie grodzisko") badano po raz pierwszy w 2011 r. Przebadano odcinek wału w pobliżu hipotetycznego wjazdu. Wykopaliska wykazały, iż wał 4 funkcjonował jedynie w okresie słowiańskim. Wydzielono trzy fazy budowlane obwałowań. Z najstarsza fazą wiązał się wał ziemny (zachowany na szerokość 2,2-1,8 i wysokość 0,6 m) z drewnianą (?) przybudową. Datowano go materiałem ceramicznym na IX w. Na przełomie IX/X w. umocnienia przebudowano – pozostałości obwałowań 1. poł. X w. przedstawiały relikty drewnianej ściany (dołki posłupowe o średnicy 12-18 cm oddalone od siebie 20-30 cm) poprzedzającej wał. Wzdłuż wału wykryto też inne jej elementy – spaloną belkę długości 1 m. W południowej części naziemnej przybudowy wału odkryto palenisko. Trzecia faza funkcjonowania wału prezentować miała ziemną platformę na której wzniesiono bardziej rozbudowane konstrukcje drewniane. Nasyp platformy zachował się na wysokość 4-4,70 m i szerokość 1,1 m (? – m.k.; por. Филипчук 2014, 299). Na szczycie wału odkryto szereg kanalików – negatywów położonych równolegle do przebiegu wału belek. Od wewnętrznej strony wału, w odległości 5,65 m, znajdować się miała druga platforma ziemna. Trzecią fazę wału 4 datowano na koniec X w. („platformę wewnętrzną" naruszał zagłębiony w podłoże obiekt datowany na XI w.).

Wał 5 (IV linia obrony grodziska) badany był w sezonach 2007-2009 i 2012. Pierwsze wykopy założono w pobliżu prawdopodobnego przejazdu bramnego, wykop z 2012 r. założony był w zachodnim krańcu wału. Stwierdzono brak staroruskiej nadbudowy wału (stwierdzono jedynie, iż warstwa kulturowa z XII w. nakrywa zniszczony nasyp). Wał z tzw. okresu słowiańskiego był dwufazowy: pierwsza, zachowana szczątkowo, faza umocnień tej części grodziska przedstawiała prosty nasyp ziemny opierający się od strony wewnętrznej na konstrukcji drewnianej. Na podstawie obserwacji stratygraficznych i nielicznego materiału zabytkowego wydatowano czas funkcjonowania tej fazy założeń obronnych na IX-1. poł. X w. obwałowania te miały zostać zniwelowane i w ich miejscu powstała druga faza umocnień w postaci fosy (głębokość 3,2 m), ziemnego wału oraz wspierających go ścian o konstrukcji rusztowej. Wał posiadał rozlokowane w równych odstępach „ścian oporowych" szerokie komory-otwory strzelcze oblicowane od strony zewnętrznej kamieniami. Kamienna oblicówka zewnętrznej strony wału sięgała miejscami fosy, a na jej dnie znajdowało się zasypisko kamienne. Kamienie odkryto także na szczycie każdej „ściany podporowej", które,

według badaczy, mogły stanowić podstawy wież. Drugą fazę wału wydatowano na koniec X w. (jedną ze „ścian podporowych" przecinał obiekt mieszkalny z ceramiką XI w.).

Wał 6 (stanowiący II linię obrony wewnętrznej) nie był do tej pory badany.

Wał 7, stanowiący pierwszą linię obrony plateau grodziska, badany był w 2015 r. przez A. Fylypčuka. Wykop o powierzchni 40 m², prócz budowy wału, wyjaśnić miał też charakter zabudowy między pierwszymi dwoma wałami kompleksu grodowego. Wał składał się z nasypu oraz przylegających do niego konstrukcji drewnianych. Na poziomie podłogi drewnianego budynku wykryto palenisko. Wał przestał funkcjonować w kon. X w. Nawarstwienia łączone z przybudową wału przykrywały zagłębiony obiekt mieszkalny z 1. poł. X w., zaś nad nimi zalegały ślady domostwa datowanego na 2. poł. XI w. Zarys przybudowy naruszony był dodatkowo przez pochówek żeński z pocz. XII w. W południowej części wykopu natrafiono na 2 obiekty datowane ceramiką na XI w.

Wał w uroczysku „Poruby", zaliczany przez M. i A. Fylypčuków do zewnętrznej linii obrony grodziska, jako pierwszy badał I. Starczuk w 1946 r. (rezultaty tych badań nie zostały jednak opublikowane).

F.2: Na terenie „Zamczyska" w latach 1946-1949 odkryto ziemiankę i 18 obiektów półziemiankowych oraz cmentarzysko płaskie (w latach 1947-1949 wyeskplorowano 96 pochówków). Podczas wykopalisk wyeksplorowano także 5 kurhanów. W 1953 r. niewielkie badania na „dietincu" Pleśnieska przeprowadził V. Gončarov. Badacz odkrył na grodzisku relikty 3 półziemiankowych obiektów mieszkalnych, 2 budynki gospodarcze, ślady budowli naziemnej oraz 8 pochówków płaskich. Kolejne informacje na temat zabudowy grodziska i okolic przyniosły badania M. Kučery. W 1954 r. badacz odkrył na grodzisku 4 ziemianki (wyeksplorowano 3 obiekty, niemal pozbawione zabytków), które datował na IX-XI w. Na okres późniejszy Kučera datował odkrytą w tym samym sezonie budowlę słupową oraz wolno stojące piece. Wewnątrz budowli odkryto jamę z gliną garncarską. Obok budowli znaleziono ułamki dobrej jakości ceramiki naczyniowej z malowanym ornamentem, tygielki oraz okazy biżuterii. Podczas wykopalisk znaleziono także fragmenty płytek ceramicznych i ułamki amfor.

Zabudowa wewnętrzna grodu badana była w dość chaotyczny sposób. Z punktowych badań Pleśnieska pochodzą liczne doniesienia o odkryciach obiektów w typie półziemiankowym, które jednak trudno powiązać z konkretną częścią zespołu grodziska i

nakreślić obraz jego zabudowy. Przed poł. XII w. na terenie posadu i dietinca pojawić się miał nowy typ budynków mieszkalno-gospodarczych: budowle naziemne o konstrukcji słupowo-szkieletowej wyposażone w kopułkowe piece gliniane. Wtedy też wykształcić się miała bardziej regularne, podporządkowana ulicom struktura zabudowy grodziska. Sporą część zabudowy grodziska zajmowały też cmentarzyska z orientowanymi według stron świata pochówkami szkieletowymi.

Cmentarzyska szkieletowe odkryto na terenie tzw. posadu (2) oraz na dietińcu i w uroczysku „Cerkvys'ka". Pochówki przykrywały nawarstwienia z IX-XII w. zawierające ślady obiektów mieszkalnych i jam. Pochówki nachodziły także na niefunkcjonujące już linie obwałowań. Na terenie dietinca („Zamczyska") podczas badań XX-XXI w. odsłonięto łącznie ponad 170 grobów szkieletowych. W zachodniej części cmentarzyska natrafiono ceramiczne płytki podłogowe i inne przedmioty pochodzące najprawdopodobniej ze znajdującej się tam cerkwi.

F.3: J. Pasternak odkrył na grodzisku, prócz fragmentów ceramiki naczyniowej z XI-XIII w., szkliwione pisanki, ornamentowane stylizowanymi motywami roślinnymi i geometrycznymi, szkliwione płytki podłogowe, przęśliki z łupku owruckiego, srebrne ozdoby oraz elementy uprzęży końskiej („pochodzenia węgierskiego"). Znaleziono także kościaną tabliczkę, część dyptyku przedstawiającego wojownika z XI-XII w.

G.1: Rozwój grodziska w Podhorcach podzielić można na dwa etapy: tzw. słowiański, obejmujący IX-X w. (choć funkcjonowanie tzw. centrum kultowego datowane jest zabytkami ruchomymi już od kon. VII w.) oraz okres staroruski (XI-XIII w.), czyli okres funkcjonowania latopisowego Pleśnieska. Na terenie wczesnośredniowiecznego kompleksu grodowego odkryto także stanowiska z wczesnej epoki żelaza. Upadek grodu wiązany jest z najazdem mongolskim.

G.2: Okres staroruski charakteryzował się znacznym zmniejszeniem obszaru użytkowania grodziska, zmianą obrządku pogrzebowego i charakteru zabudowy. Za dietiniec starororuskiego grodu uznawany był przez większość badaczy zajmujący ok 1 ha powierzchni „Olenin Park". Według nowszych ustaleń M. Fylypčuka, dietincem staroruskiego Pleśnieska było „Zamczysko", zaś „Ołenin park" był prawdopodobnie dostawionym do dietinca umocnionym monastyrem, który po poł. XIII w. został (wedle hipotezy M. Fylypčuka) przeniesiony na nowe miejsce.

H: Klasztor (?): Na podstawie wieloletnich badań archeologicznych, zakłada się, iż pierwotny monastyr podhorzecki znajdował się w części górnej grodziska. Pierwsza, staroruska faza monastyru wiązana jest z uroczyskiem „Ołenin Park". Na terenie uroczyska, w trakcie wykopalisk archeologicznych początku XXI w. natrafiono na tzw. miejsce kultowe Słowian, datowane ogólnie na VII-X w. Między okresem funkcjonowania pogańskiego miejsca kultu, a osadnictwem staroruskim w tej części grodziska, w stratygrafii „Parku" widoczny jest pewien hiatus. W 2007 r. na terenie uroczyska natrafiono na ślady (rowki fundamentowe) silnie zniszczonej budowli typu naziemnego. Nieliczne, lecz dystynktywne znaleziska (okucie okienne, fragment płytki posadzkowej) przywiodły badaczy do wniosku, iż w tym miejscu znajdowała się staroruska cerkiew. Zdaniem M. Fylypčuka, najprawdopodobniej w poł. XIII w. monastyr został przeniesiony na teren tzw. „Wysokiego Grodziska", gdzie funkcjonować miał przynajmniej do XIV w. Na terenie tym odkryto cmentarzysko szkieletowe z XIII-XIV w. Następnie wedle hipotezy Fylypčuka, najprawdopodobniej w XV lub na początku XVI w. monastyr przeniesiono ponownie (przypuszczalnie na zachodnią część kompleksu byłego grodowego). Cerkiew XV-XVII w. znajdować się miała w miejscu obecnego cmentarza klasztornego (uroczysko „Monastyrišči"), usytuowanego na terasie powyżej współczesnego klasztoru (są to jedynie przypuszczenia). W trakcie badań ratowniczych, prowadzonych w latach 2007-2008, na terenie klasztoru bazyliańskiego odkryto pozostałości jeszcze jednej świątyni. Murowana cerkiew datowana na XVII-XVIII w. została odkryta w pobliżu współczesnej dzwonnicy podhoreckiego monastyru.

I: Zabytki i dokumentacja z badań w Pleśniesku znajdują się MAK, UL, LMH, IU AN Ukrainy oraz IA AN Ukrainy w Kijowie.

J: W Podhorzcach miał w średniowieczu funkcjonować drugi, znacznie mniejszy gród – według M. Kučery (1959, 145) I. Svešnikova (1976, 46) znajdował się on na niewielkim cyplu (70x70 m) sąsiadującym od zachodu z podhoreckim zamkiem. Cypel zajmuje stary cmentarz (datowany wstępnie na XVI-XIX w.) i do 2007 r. istniała na nim drewniana cerkiew. We wkopach sondażowych nie znaleziono jednak żadnych materiałów staroruskich ani żadnych innych śladów grodziska i obecnie uznaje się, że drugie średniowieczne grodzisko w Podhorzcach nie istniało[407].

407 Informacja ustna uzyskana od A. Fylypčuka (2016 r.).

K.

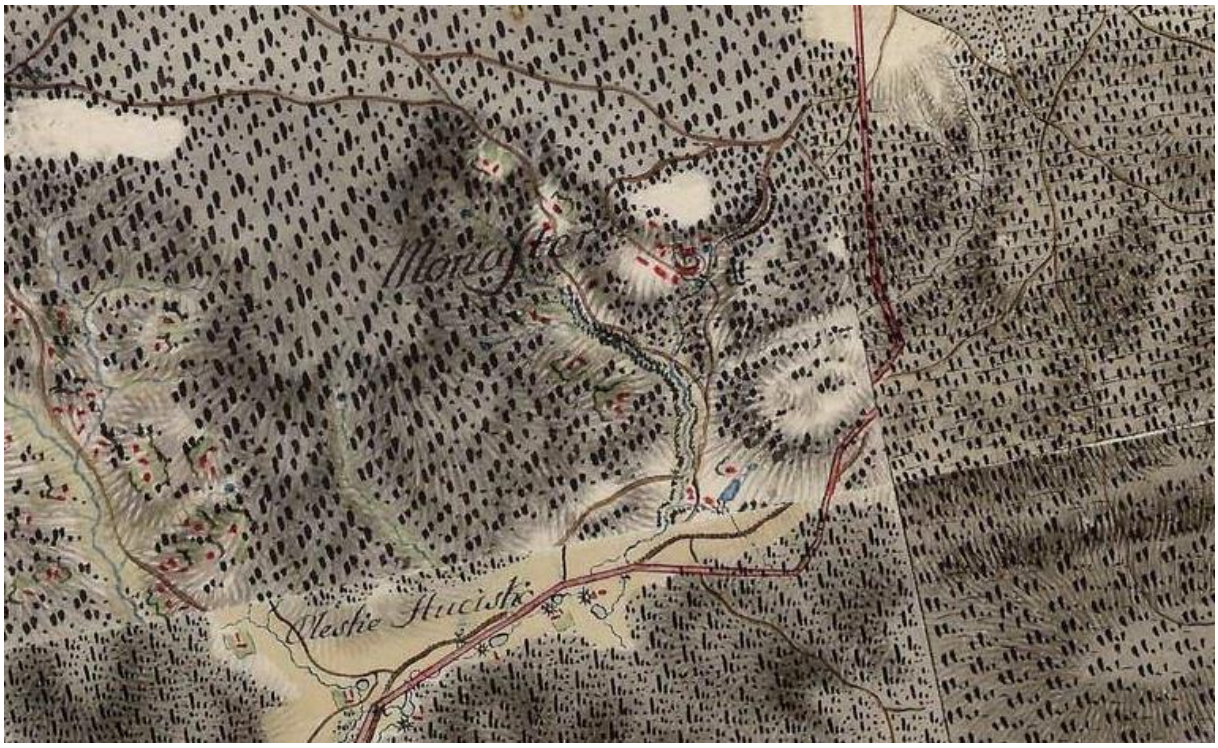

Ryc. 154. Klasztor w Podhorzcach i teren grodziska na tzw. mapie Miega z końca XVIII w. (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

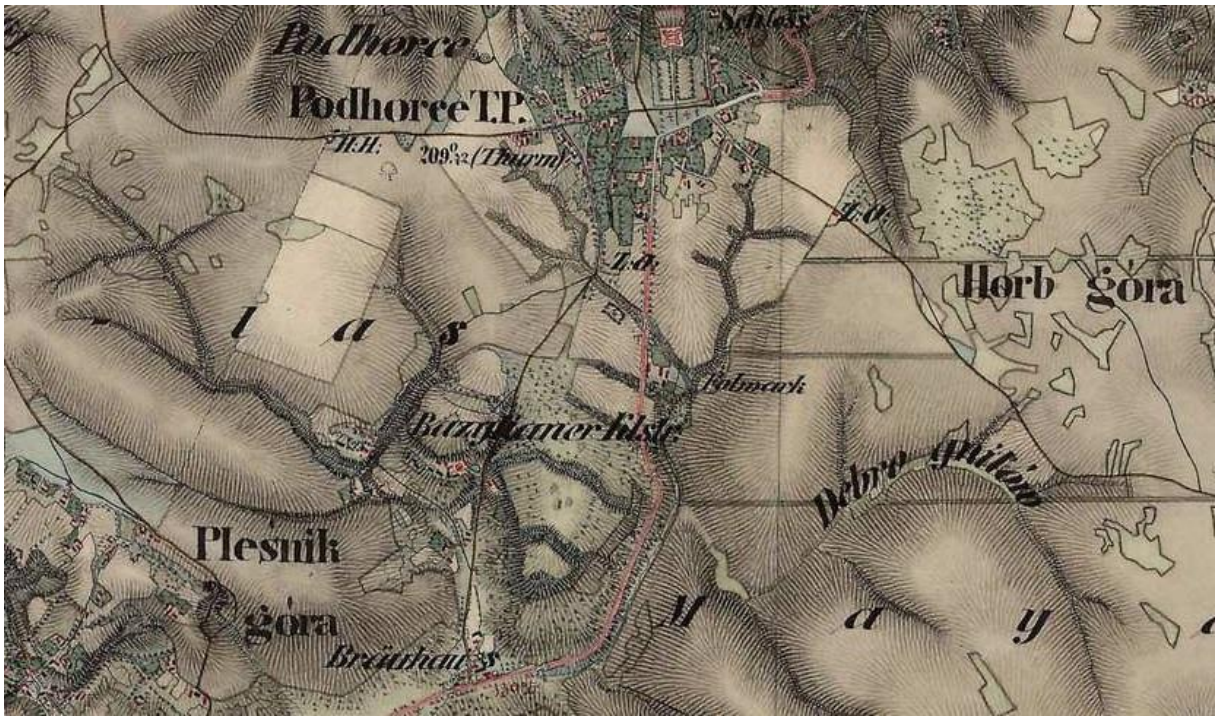

Ryc. 155. Klasztor w Podhorzcach i zarys wałów grodziska na tzw. Franziszeische Landesaufnahme z XIX w. (źródło: http://mapire.eu/en/map/secondsurvey).

Ryc. 156. Plan grodziska w Podhorzcach autorstwa J. Pasternaka (za: Pasternak 1948, rys. 1, 138).

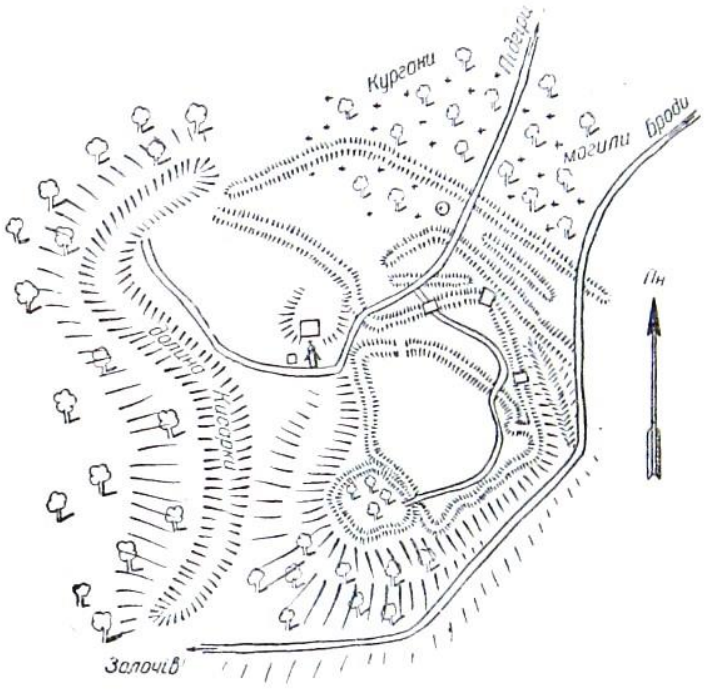

Ryc. 157. Plan grodziska w Podhorzcach według I. Svešnikova (za: Ратич 1957, rys. 4, 25).

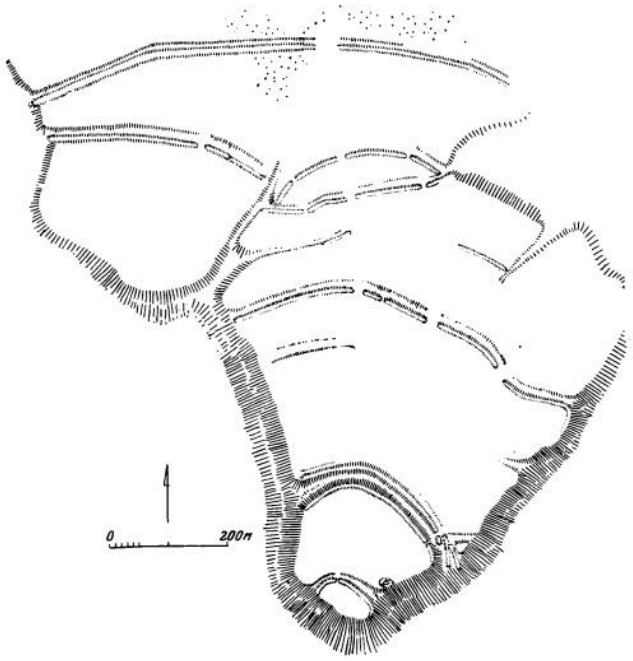

Ryc. 158. Plan grodziska w Podhorzcach (za: Раппопорт 1965, rys. 1, 93).

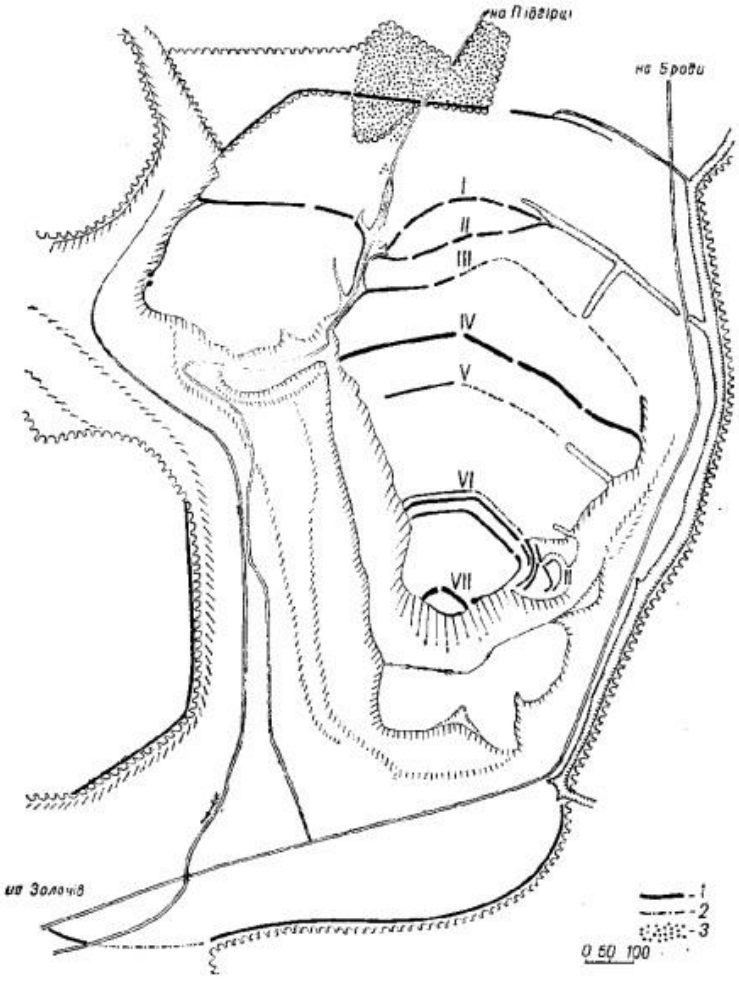

Ryc. 159. Plan grodziska i numeracja wałów według M. Kučery (1962, rys. 1, 13), stosowana również przez późniejszych badaczy.

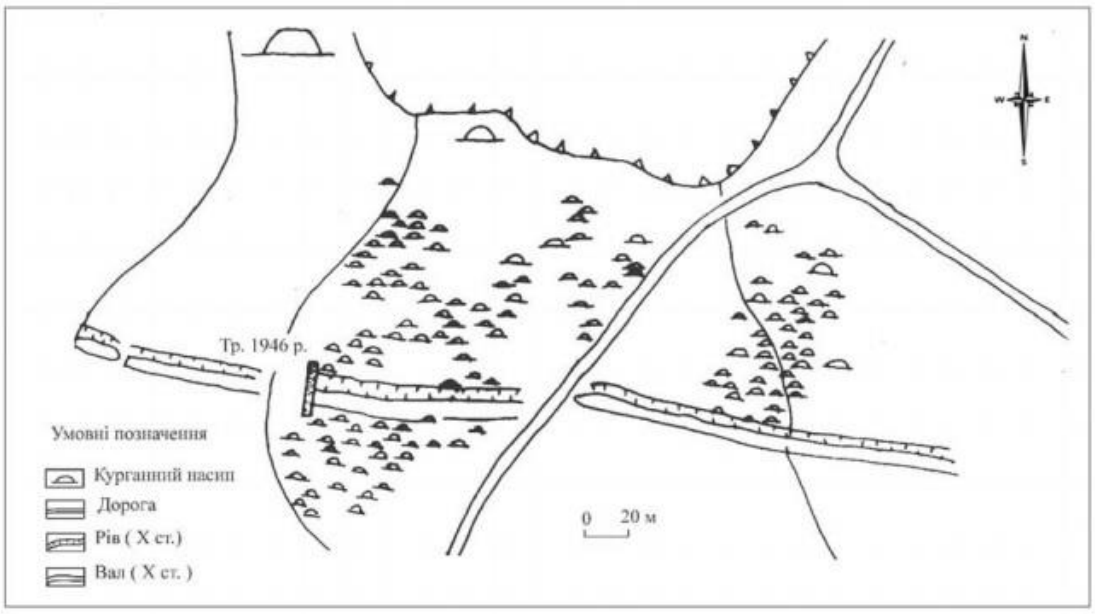

Ryc. 160. Cmentarzysko kurhanowe na „Porubach” z zaznaczonym miejscem przecięcia wału i fosy przez I. Starčuka, plan wykoanany przez M. Fylypčuka (za: Ляска 2013, rys. 7, 178).

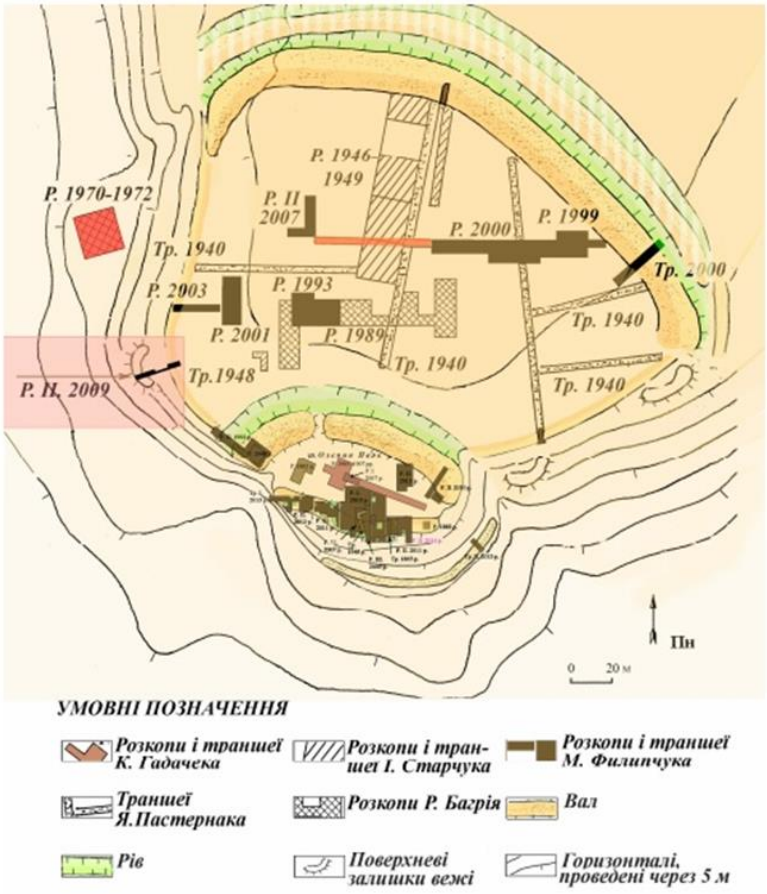

Ryc. 161. Plan wykopów w „Ołeninym Parku” i „Zamczysku” z zaznaczonymi miejscami wykopów I. Starčuka i M. Fylypčuka (za: Филипчук 2015, rys. 2, 63).

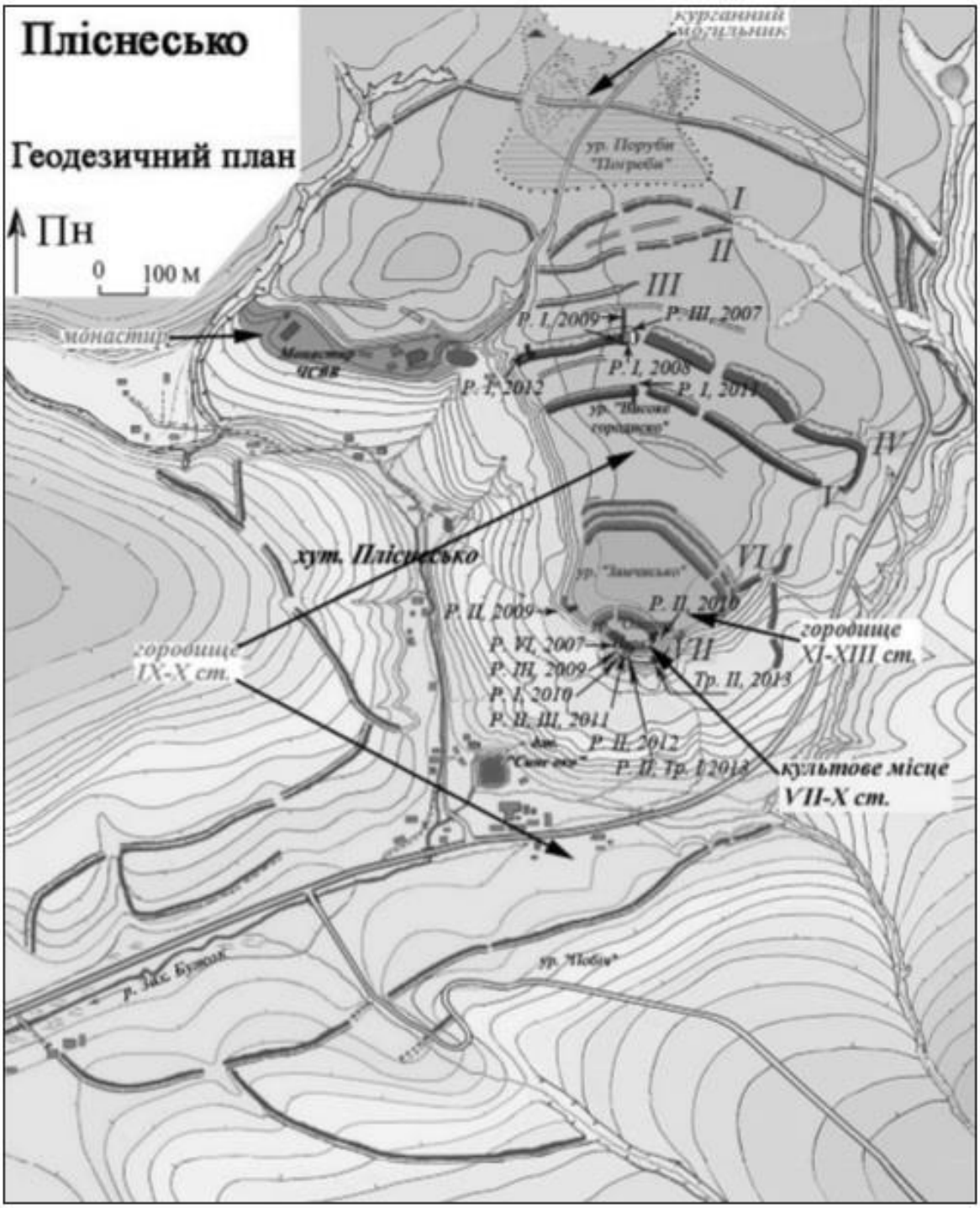

Ryc. 162. Plan grodziska w Podhorzcach. Numeracja linii obrony grodziska w Podhorcach według M. Fylypčuka (za M. Kučerą) oraz oznaczenie wykopów z lat 2007-2013 (za: Филипчук 2014, rys. 1, 290).

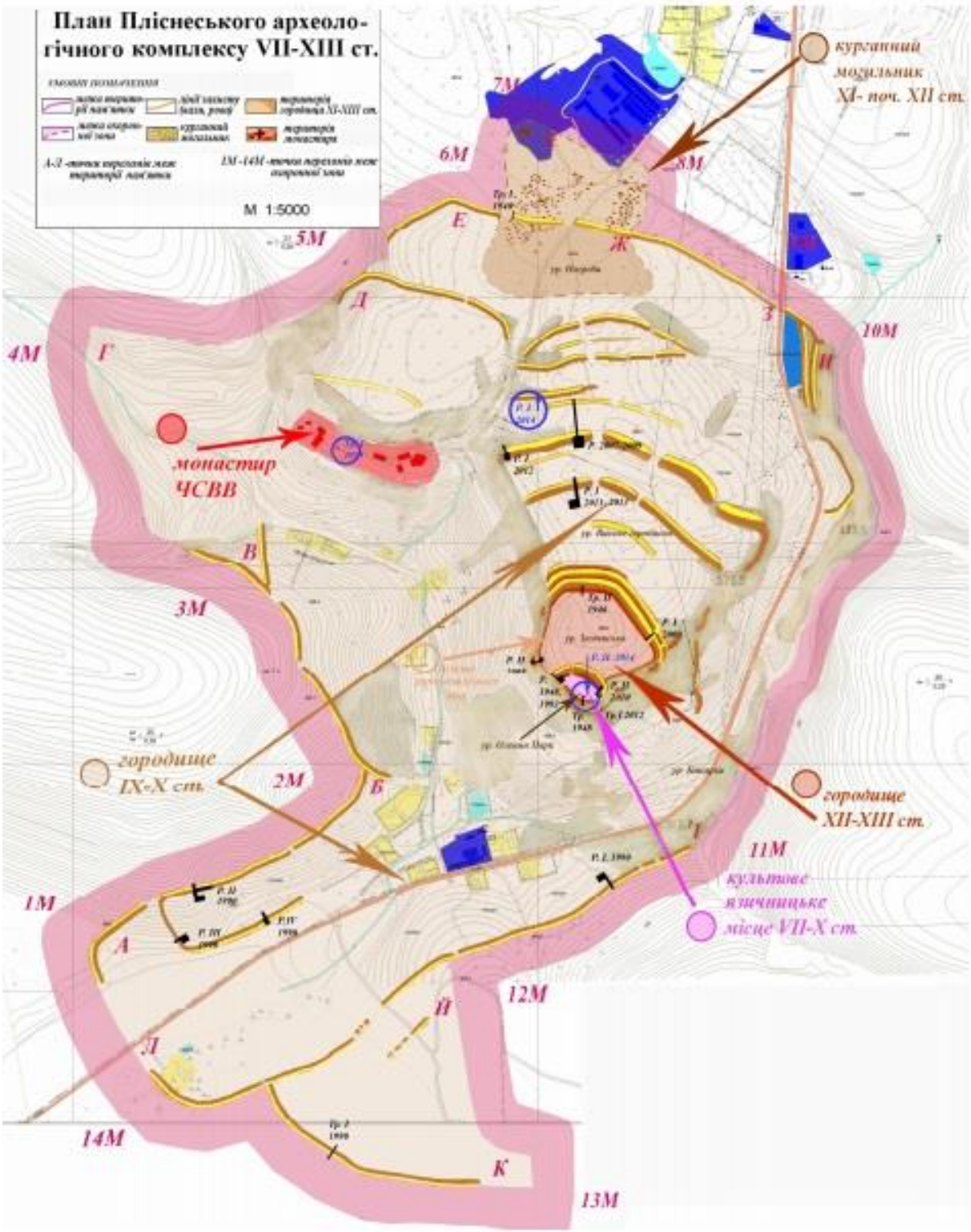

Ryc. 163. Plan grodziska w Podhorzcach z zaznaczonymi jego częściami składowymi w IX-X i XII-XIII w. oraz poszczególnymi stanowiskami (monastyr, cmentarzysko kurhanowe i in.) (za: Филипчук 2015, rys. 1, 62).

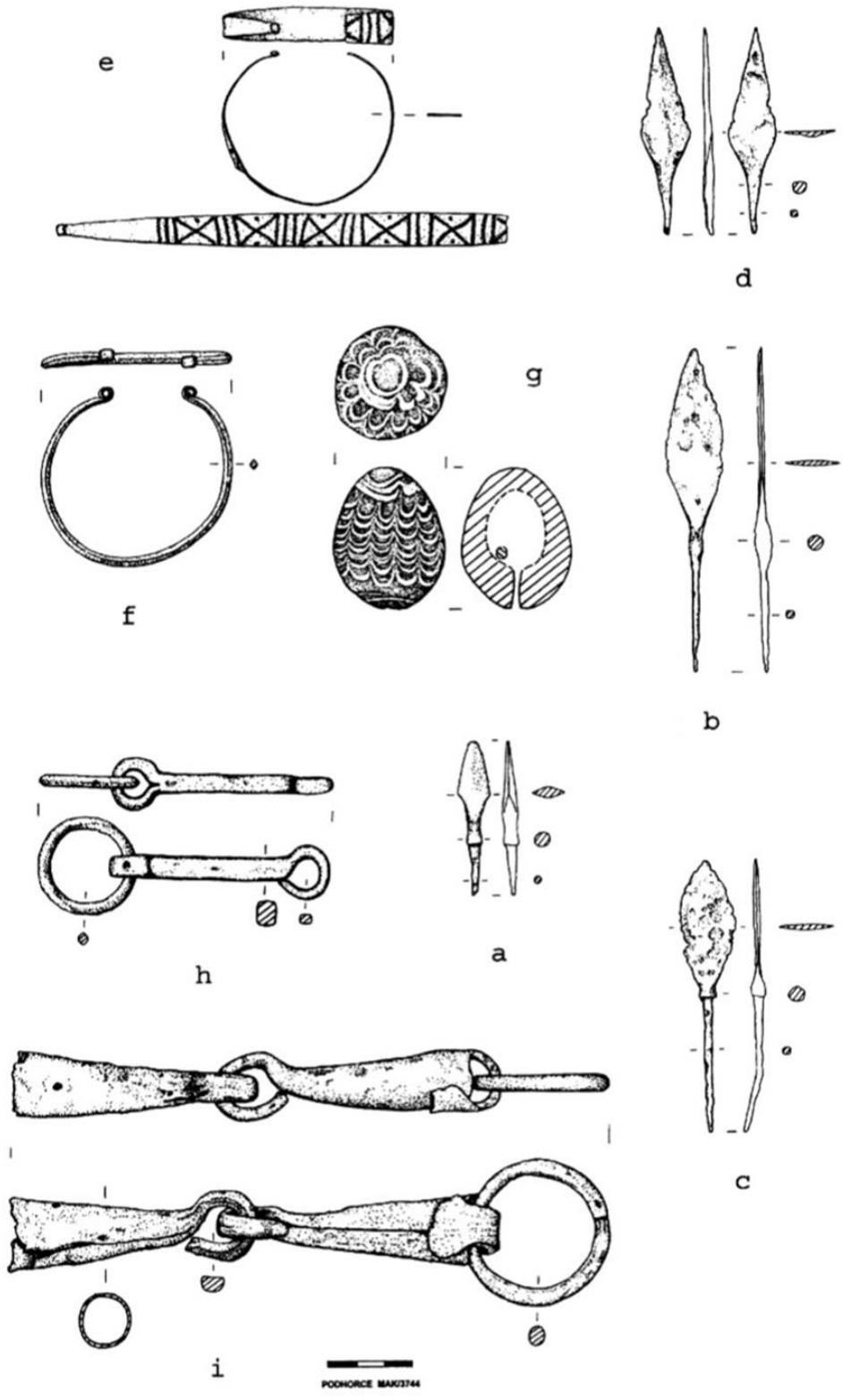

Ryc. 164. Zabytki z Podhorzców pochodzące z wykopalisk T. Ziemięckiego (za: Liwoch 2008, rys. 1, 5).

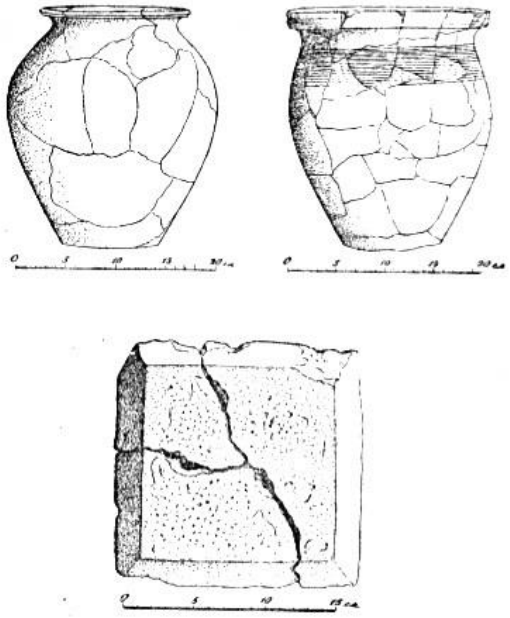

Ryc. 165. Ceramika naczyniowa i budowlana z grodziska w Podhorzcach pochodząca z badań I. Starčuka (za: Старчук 1949, rys. 3, 81 i 4, 83).

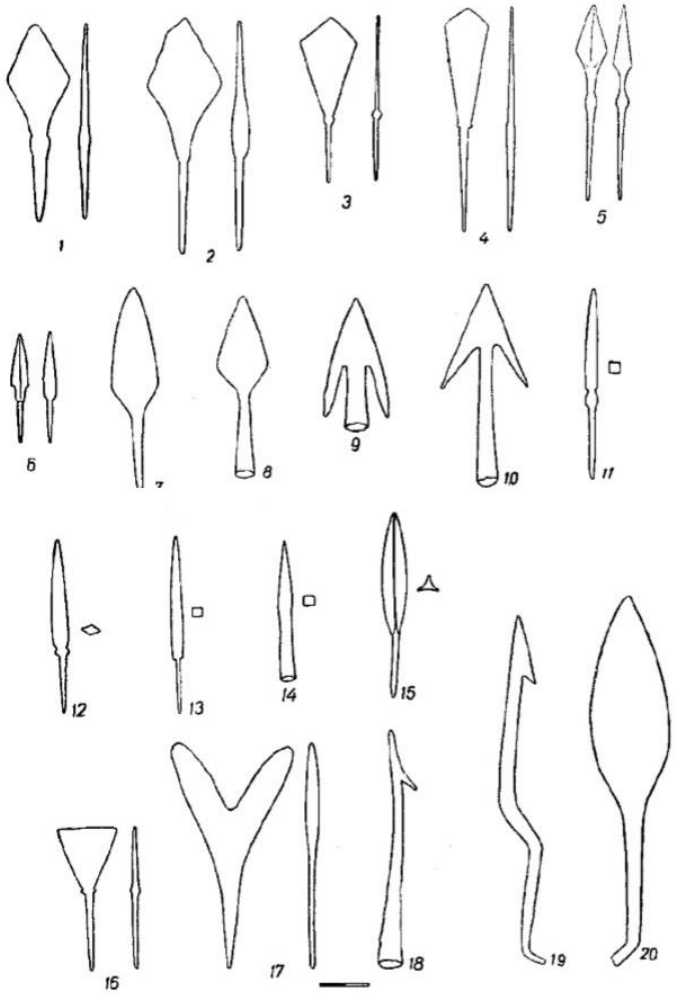

Ryc. 166. Groty strzał znalezione na grodzisku w Podhorcach (za: Кучера 1962, rys. 12, 30).

L: Janusz 1918, 283-287; Liwoch 2003, 258, 260-261; 2008, 4-8; Білас, Серцелевич 2016, 19-20; Булик 2012, 496-497; Гринюка 2015, 65-76; Гринюка et al. 2017, 251; Кучера 1955, 16-17; 1959, 145; 1960, 118-123; 1962, 3-56; Ляска 2013, 178; Пастернак 1948, 140-151; 1978, 67-68; Пелещишин, Чайка 1998, 105-112; Раппопорт 1965, 92-96; Ратич 1957, 25-30; Рибчинський, Брик, Филипчук 2016, 23-24; Свешников 1976, 46; Старчук 1949, 75-85; 1955, 32-35; Терський 2014a, 42; А. Филипчук 2016, 105; 2020, 118; Г. Филипчук 2014, 14-24; М. Филипчук 2009, 3-21; 2010, 135-169; 2013, 147-167; 2014, 289-309; 2015, 38-64; 2016, 105-106; М. Филипчук, А. Филипчук 2013, 168-186; 2015, 134; 2016, 15-19; Филипчук, Соловій 2014, 37-56.

38. **Przemyśl (latop. Перемышль), Wzgórze Zamkowe, Przemyśl, powiat loco, województwo podkarpackie, Polska.**

B: Za pierwszą wzmiankę o Przemyślu uznawany jest przekaz PML o zajęciu przez księcia ruskiego Włodzimierza „Przemyśla, Czerwienia i innych grodów" należących do Lachów (identyfikowanych przez część historyków i archeologów z Lędzianami)[408] w 981 r. Pograniczne położenie Przemyśla sprawiało, iż o miasto toczyły się walki przez całe wczesne średniowiecze, a w walkach tych, prócz Rusi i Polski, uczestniczyły także Węgry. Grody czerwieńskie przyłączył do Polski w 1018 r. Bolesław Chrobry, lecz w 1030 r. (lub rok wcześniej) ponownie zostały wcielone do Rusi. Wedle przekazu kroniki Jana Długosza w 1071 r. Przemyśl był grodem potężnym, chronionym nie tylko przez wysokie wały i głębokie rowy, ale i przez opływającą miasto z północy rzekę. Latopisy, prócz grodu wspominają również „dwór kniaziowy poza grodem w zakolu nad rzeką Sanem"[409]. W źródłach

408 Identyfikację Lędzian z Lachami zaproponował G. Labuda (1988, 184-192). W środowisku archeologów tezę te poparł zajmujący się zagadnieniem pograniczna Słowian Wschodnich i Zachodnich M. Parczewski (por. np. Parczewski 1991, 37-38; 1996, 75-76; 2004, 46-48; 2007a, 161-176).

409 Zapis ten pochodzi z 1152 r. Badaczom nie udało się do tej pory zlokalizować dworu – A. Żaki i powołujący się na niego Z. Budzyński przypuszczali, iż rezydencja książęca znajdować się mogła w dawnym zakolu rzeki w rejonie Ostrowa. Jest to co prawda teren zalewowy, choć argumentami mogącymi potwierdzać lokalizację latopisowego dworu miały być według kilku autorów toponimy: Wilcze (z cerkwią p.w. Zaśnięcia NMP – wezwanie takie miało towarzyszyć cerkwiom dworów książąt udzielnych) i Mostyszcze - tereny tworzące jedno ze skupisk osadniczych dawnego Przemyśla, oddalone nieco od grodu (por. Fenczak 2010, 69-70). J. Pohoral's'kyj (2012, 33-37) na podstawie analizy ustępu *Latopisu kijowskiego* z 1152 r. dotyczącego bitwy halickiego księcia Władymirka z kijowsko-węgierską koalicją i wspomnianego w nim dworu książęcego pod Przemyślem lokalizuje hipotetycznie „dwór w zakolu nad Sanem" (kol. 449) w okolicach Medyki. Rezydencja królewska w Medyce znana jest ze źródeł późnośredniowiecznych i nowożytnych (zatrzymywali się w niej Władysław Jagiełło i Jan III Sobieski).

hebrajskich XI w. znajdziemy informacje o osadzie lub gminie żydowskiej w Przemyślu. Stolicą odrębnego księstwa stał się Przemyśl za panowania Wołodara Rościsławicza w 1087 r. Władca wzniósł także pierwszą murowaną świątynię w grodzie, w której później został pochowany. Za panowania syna Wołodara Przemyśl stracił na znaczeniu politycznym. W walki na pograniczu polsko-ruskim i próby zdobycia miasta angażowali się - w XII w. Kazimierz Sprawiedliwy i w XIII w. Leszek Biały. Ten ostatni na mocy traktatu spiskiego przejął Przemyśl, lecz stracił go za sprawą Węgrów, którzy nie zdołali potem pokonać księcia Daniela Romanowicza. Historycy datują powstanie niezależnego od Halicza biskupstwa przemyskiego na 1219-1220 r. Rezydencja biskupia wspomniana została w źródłach pod 1242 r. W skład państwa polskiego Przemyśl wszedł ostatecznie po śmierci księcia ruskiego Bolesława (Jerzego II). Kazimierz Wielki wzniósł wtedy na grodzie swój zamek. Od 1375 r. Przemyśl stał się siedzibą diecezji łacińskiej. Według części badaczy pierwotną funkcję katedry p. w. NP. Marii i św. Jana Chrzciciela pełnił franciszkański kościółek św. Piotra, a następnie kościół św. Mikołaja (kościół ten został rozebrany w 2. poł. XV w., w jego miejscu powstała nowa katedra). Prawo magdeburskie Przemyśl otrzymał od Władysława Jagiełły w 1389 r. (istnieją jednak podejrzenia co do wcześniejszej lokacji miasta w czasach Kazimierza Wielkiego lub nawet Lwa Daniłowicza)[410]. W czasach rządów Jagiełły cerkiew św. Jana Chrzciciela, istniejąca w Przemyślu od czasów księcia Wołodara, została przekazana katedrze łacińskiej, a w 1470 r. rozebrana.

C: Przemyśl położony jest na terenie Pogórza Przemyskiego, będącego częścią Pogórza Dynowskiego. Ulokowany jest w dolinie Sanu. Ważnym aspektem położenia Przemyśla jest kwestia tzw. Bramy Przemyskiej – obniżenia terenu uznawanego (choć nie bez zastrzeżeń, por. Łanczont 2010, 31-32) za jeden z głównych korytarzy migracji ludności w rejonie karpackim (było to wąskie przejście między Karpatami a puszczami nad Lubaczówką). Gród przemyski położony był na prawym brzegu Sanu (w pobliżu ujścia do niego rzeki Wiar). Relikty dietinca grodziska znajdują się w centrum współczesnego miasta, na terenie zamku kazimierzowskiego (tzw. Wzgórze Zamkowe, Zamkowa Góra). Gród zajmował cypel wyniesiony ponad 65 m ponad dno doliny Sanu. Półwysep ten ma strome zbocza opadające w kierunku doliny, których widoczne są stopniowe wypłaszczenia terenów domniemanego podgrodzia. Na terenie dna doliny zachowało się starorzecze Sanu, które świadczy, iż w

410 Zdaniem A. Janeczka (2002b, 115) przejście Przemyśla na prawo niemieckie przypominać miało raczej kilkuetapowy proces niż jednorazowy akt.

średniowieczu rzeka okalała od północy i zachodu teren ostrogi zboczowej, na której położony był gród.

D: Gród przemyski zajmował wypłaszczenie szczytowe wzgórza o powierzchni ok. 1 ha. Wedle uznawanego powszechnie poglądu, założenie dzieliło się na 2 części: gród i tzw. przygródek, zajmujące ok. 0,5 h każda. Obwałowania grodu nie są dziś widoczne ze względu na przekształcenia tego obszaru w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Podkowiasty przygródek przylegał do grodu od strony północnej i zajmował niższą partię wypłaszczenia. Niewiele wiadomo na temat umocnień przygródka. Wyodrębnienie położonego niżej od zamku przygródka odpowiada współczesnej topografii Wzgórza Zamkowego, nie wiadomo jednak nic na temat wałów oddzielających ten teren od grodu ani wałów otaczających przygródek. Wizerunek drewnianych fortyfikacji tej części Wzgórza Zamkowego widnieje na ilustracji zamku z 1533 r. Dwuczłonowy układ wzgórza odpowiada zatem stanowi z XVI w., lecz nie ma dowodów na taki podziału grodu we wczesnym średniowieczu (Poradyło 2010, 193).

Za przygródkiem rozciągał się teren podgrodzia (na północ od Wzgórza Zamkowego przemyskie podgrodzie lokalizował A. Kunysz, później też A. Koperski). Zasięg przemyskiego podgrodzia nie jest jednoznacznie określony – dopuszcza się istnienie więcej niż jednego podgrodzia lub uznanie za właściwie podgrodzie terenów wokół katedry łacińskiej. Jedyne pozostałości umocnień innych członów grodu odkryto na wschód od Wzgórza Zamkowego (wał przy budynku przy pl. Katedralnym 2), co mogłoby potwierdzać przypuszczenie o trójczłonowości grodu. W świetle nowej rekonstrukcji, proponowanej przez E. Sosnowską i J. Poleskiego, na podstawie analizy stref osadniczych i ukształtowania terenu, przyjąć można, że Przemyśl posiadać mógł 3 podgrodzia: tzw. północne, północno-wschodnie i wschodnie. Na istnienienie tzw. podgrodzia północnego wskazywać mogą nie tylko ślady wczesnośredniowiecznego osadnictwa na jego terenie, ale przede wszystkim skarpy, będące śladami spełzywania i rozmywania wałów obronnych po zaprzestaniu ich użytkowania. Domniemane podgrodzie północne od południa ograniczone było umocnieniami tzw. przygródka, zaś resztę jego obszaru wyznacza przebieg skarpy (uznaje się, iż powierzchnia podgrodzia wynosi ok. 2 ha). Teren kolejnego podgrodzia, tzw. północno-wschodniego (o szacowanej powierzchni ok. 1 ha) ograniczał na zachodzie wał głównego grodu, zaś na wschodzie wał badany w okolicach katedry, który jednak w miejscu styku podgrodzia północnego i północno-wschodniego przedstawia niejasną, względem pochodzenia, formę terenową. Przebied wału (odkrytego przy pl. Katedralnym) podgrodzia północno-

wschodniego nie pokrywał się jednak dokładnie z przebiegiem murów miejskich miasta lokacyjnego. Z przebiegiem murów miejskich nie pokrywa się także linia obwałowań południowej części tzw. podgrodzia wschodniego (za której ślady uznano skarpy biegnącej na wschód i północ od obecnego kościoła OO Karmelitów) Podgrodzie wschodnie zajmować miało obszar o powierzchni ok. 3,5 ha i sąsiadować od północy z tzw. podgrodziem północno-wschodnim. Zaznaczyć należy, iż nie odkryto pozostałości wałów dzielących poszczególne podgrodzie, więc nie wykluczone, iż pierwotnie teren podgrodzi tworzył jedną przestrzeń, odgrodzoną jedynie z zewnątrz (por. Sosnowska 2010, tabl II-IV).

E: Najdawniejszymi dziejami Przemyśla interesowali się już w XIX w. Z. Dołęga-Chodakowski, ks. F. Siarczyński i ks. Dobrianski oraz A. Lewicki. Pierwsze prace wykopaliskowe prowadził na Wzgórzu Zamkowym K. Osiński, który zauważył występowanie pochówków szkieletowych na terenie zamkowego dziedzińca. Koncepcję rozwoju miasta z próbą lokalizacji grodu na Wzgórzu Zamkowym przedstawił w latach 50. XX w. K. Arłamowski. Praca ta zainspirowała A. Żakiego do podjęcia prac archeologicznych w 1956 r. Wykopaliska Żakiego potwierdziły lokalizację staroruskiego Przemyśla i pograniczny charakter jego kultury. Na grodzie w 1958 r. ruszyły badania Karpackiej Ekspedycji Archeologicznej pod kierunkiem A. Żakiego, których najważniejszym rezultatem było odkrycie preromańskiego zespołu architektonicznego (rotunda-palatium) oraz dworskiej cerkwi Wołodara.

Swoje wykopaliska w Przemyślu rozpoczął w 1958 r. również A. Kunysz. Badania Kunysza, prócz Wzgórza Zamkowego, objęły także Wzgórze Trzech Krzyży, Kopiec Tatarski, Podzamcze i Kazanów. Na terenie grodu badacz odkrył relikty jego drewnianej zabudowy, konstrukcje wału obronnego oraz przycerkiewne cmentarzysko. W 1961 r. Kunysz natrafił na relikty romańskiej rotundy w podziemiach przemyskiej katedry. Obiekt ponownie przebadali w latach 1996-1998 i 2000 Z. Pianowski i M. Proksa. Badania terenu grodu i tzw. przygródka kontynuowano w latach 1974-1993.

W 1963 r. rozpoczął działalność Dział Archeologiczny Muzeum w Przemyślu. Prace tego zespołu skupiły się głównie na badaniach w obrębie miasta, gdzie odkryto m.in. osadę produkcyjną z zespołem pieców garncarskich, urządzeń do prażenia wapna i wytopu żelaza, średniowieczne cmentarzyska i mniejsze skupiska osadnicze.

W latach 1982-1985 M. Proksa i E. Sosnowska przeprowadzili badania weryfikacje zespołu rotundy i palatium. Obiekt badał ponownie w latach 2000-2006 Z. Pianowski.

F.1: Stan rozpoznania umocnień i Przemyśla jest dość słaby. Wykopy A. Kunysza, ulokowane na wschodnim i zachodnim zboczu Wzgórza Zamkowego nie objęły całego przekroju wału. Obwałowania grodu przemyskiego w swej najstarszej fazie, datowanej za pomocą ceramiki przez Kunysza na X-XI w., przedstawiać miały palisadę. Na jej pozostałości (dołki posłupowe) natrafiono w wykopie nr X, na głębokości 5,6 m. W XI-XII w. częstokół zastąpić miały umocnienia o konstrukcji skrzyniowej. Weryfikacja dokumentacji z badań A. Kunysza (wykopy VIII i X w., w żadnym nie uzyskano pełnego przekroju przez wał), przeprowadzona przez J. Poleskiego i E. Sosonowską, wykazała, ich nie natrafiono dotychczas na ślady obwałowań, które możnaby datować na wiek X. (nie oznacza to, iż takowych na Wzgórzu Zamkowym nigdy nie było). 4 dołki posłupowe odkryte w wykopie X nie przylegały do siebie i nie były ustawione w jednej linii, więc nie mogy one tworzyć palisady (ponadto, prawdopodobnie nie zalegały one w warstwie calca). Najstarsze (z dotychczas odkrytych) umocnień przemyskiego grodu przedstawiały konstrukcję skrzyniową, wzniesioną w technice zrębowej (w wykopie natrafiono na destrukt takiej konstrukcji, nie belki *in situ*). Jak wynika z analizy materiału zabytkowego z obu przekopów, brzegi naczyń ceramicznych z najniższych warstw odnosić należy do pocz. XI w. Ponadto, podczas analizy zadokumentowanego układu nawarstwień nie stwierdzono śladów zniszczeń przemyskich obwałowań, które możnaby powiązać np. z najazdem mongolskim czy też wyprawą kijowską Bolesława Chrobrego lub Bolesława Szczodrego (por. Sosnowska 2010).

Jak już wspomniano, nie ma konkretnych danych na temat średniowiecznych umocnień przygródka.

Odcinek wału podgrodzia (północno-wschodniego) po raz pierwszy badał A. Kunysz latach 1968-1969. Badacz założył wkop sondażowy, w którym najprawdopodobniej nie osiągnięto poziomu calca. W czasie badań rozpoznano nawarstwienia zewnętrznej partii wału. Następnie, badania obwałowań podgrodzia prowadzili w latach 2004-2005 W. Poradyło i M. Bober. Podczas nadzoru na terenie budowy Muzeum Archidiecezjalnego przy pl. Katedralnym odsłonięto pozostałości wału ziemnego. Podczas eksploracji wału odsłonięto jego stopę oraz osiągnięto poziom calca. Za podstawę wyróżnienia poszczególnych faz budowy wału posłużył profil północny wykopu. Wyróżniono trzy jego fazy funkcjonowania, jednak chronologię bezwzgledną udało się ustalić jedynie w odniesieniu do fazy najstarszej. Najstarszy nasyp tworzyła warstwa tłustej brunatnej gliny o miąższości 0,4-2 m, nasycona węgielkami drzewnymi. Z warstwy tej pochodzi ceramika X w., żelazny czekan oraz grzywna grotopodobna. W spągu warstwy odsłonięto także ślady spalonych konstrukcji drewnianych.

Również w stropowych warstwach zanotowano ślady spalenizny. Nasyp został w górnej części zniwelowany. Drugi nasyp stanowiła warstwa jaśniejszej, zbitej ziemi zawierającej dużą ilość kamieni i węgielków. Fragmenty ceramiki występujące w warstwie datowano ostrożnie na XI w. Relikty trzeciego nasypu uchwycono w zachodniej części wykopu. Warstwa ta zawierała dużą ilość węgielków, pojedyncze kamienie i grudy polepy. Ustalono, iż nasyp został wykorzystany podczas budowy nowożytnej linii obronnej miasta (w profilu południowym wykopu zarejestrowano relikty murów oporowych). Poniżej nawarstwień nasypu wykryto warstwę osadniczą zawierającą materiał ceramiczny IX-X w. Podczas badań odkryto kilka obiektów z różnych epok (chata, paleniska, jamy) o charakterze osadowym. Prócz ceramiki znaleziono gliniany przęślik, fragment ciężarka tkackiego oraz brązową szpilę. W wykopie wystąpiły także zabytki kultury przeworskiej, łużyckiej i mierzanowickiej.

F.2: Najwięcej danych o zabudowie wewnętrznej grodu pochodzi z badań A. Kunysza i późniejszych wykopalisk K. Szuwarowskiego. Warstwa kulturowa wiązana z wczesnośredniowiecznym osadnictwem Wzgórza Zamkowego zalegała od głębokości ok. 4,5 m. Zabudowę mieszkalną grodu w X-XII w. tworzyły prostokątne chaty zrębowe (nie wszystkie domostwa odsłonięto w całości, wymiary:odsłoniętych w całości wynosiły: 2,6x3 m, 3x4 m, 5x4 m), niewykluczone jest także występowanie półziemianek. Wewnątrz chat stwierdzono relikty palenisk oraz pozostałości podłogi z dranic. Odkryto także fragmenty konstrukcji plecionkowej, którą A. Kunysz odniósł do późnośredniowiecznych obiektów gospodarczych. Prócz obiektów mieszkalnych na grodzie odkryto także jamy gospodarcze, w tym gliniane podpiwniczenia. Domostwa znajdowały się w pewnej odległości od wału - wczesnośredniowieczne budynki koncentrowały się wzdłuż umocnień z zachowaniem swego rodzaju przejścia o szerokości sięgającej 4 m, które w XII-XIII w. miało zostać wybrukowane otoczakami. W świetle badań K. Szuwarowskiego w północno-wschodnim skrzydle zamku, szerokość niezabudowanego pasa ciągnącego się wzdłuż wału dochodzić mogła do 10 m. Strefa zabudowy drewnianej na grodzie miała częściowo zachodzić na teren cmentarza datowanego na XII-XIV/XV w. (autor badań nie podał dokładnej relacji stratygraficznej obiektów, najprawdopodobniej najstarsza faza osadnictwa zalegała poniżej horyzontu budowlanego cerkwi oraz cmentarzyska). Cmentarzysko w obrębie grodu, odkryte jeszcze przed wojną, badane było zaś przez A. Żakiego i A. Kunysza (jeden pochówek wykrył również M. Proksa). Łącznie na cmentarzysku w obrębie majdanu grodziska odsłonięto 73 groby. Na cmentarzysku odkryto dobrze zachowane trumny drewniane z dranic. Niektóre pochówki znajdowały się w obstawach kamiennych. W niektórych grobach stwierdzono także

obecność tzw. kamiennych poduszek. W wyposażeniu pochówków znalazły się: noże żelazne, grot strzały, strzemię, sprzączka, a także resztki obuwia skórzanego. Cmentarzysko związane było z cerkwią Wołodara, odkrytą na dziedzińcu zamku. Pojedyncze pochówki odkryto także w rejonie preromańskiego palatium z rotundą.

Cerkiew Wołodara, według *Latopisu hustyńskiego* nosząca wezwanie św. Jana, położona była w najwyższej partii Wzgórza, na terenie zajętym później przez zamek kazimierzowski. Relikty świątyni badała w latach 1959-1964 ekipa A. Żakiego. Budowla przedstawiała świątynię o cechach architektonicznych stylu bizantyjskiego i romańskiego - wzniesiona została z ciosów kamiennych na planie typowym dla świątyń staroruskich (cerkiew posiadała 3 nawy zakończone w partii wschodniej apsydami). Od strony północnej znajdowała się przybudówka. Odkryte przez A. Żakiego negatywy murów miały grubość 1,5 m, rowy fundamentowe sięgały grubością 2,7 m. Wymiary budowli wynosiły 18x22,5 m. Znalezione ciosy kamienne nosiły ślady polichromii. Kamienne kwadry łączone były zaprawą wapienną. Wewnątrz świątyni odsłonięto *in situ* fragment kamiennej posadzki z płyt piaskowca. Podczas wykopalisk w obrębie budynku znaleziono luźne fragmenty kamieniarki oraz ceramiczne płytki podłogowe.

Cerkiew Wołodara nie była jedyną wczesnośredniowieczną budowlą monumentalną odkrytą na grodzie w Przemyślu. W południowo-zachodniej części zamkowego dziedzińca odkryto zespół rezydencjonalny (palatium) z rotundą. Fundamenty i mury budowli zachowały się do wysokości 0.60-1 m. Założenie składało się z trójdzielnego prostokątnego budynku (wymiary zewnętrzne 33,6x15 m) i przylegającej do niego od południowego-wschodu rotundy z apsydą wschodnią. Mury budowli wzniesiono z płyt piaskowca w technice *opus emplectum*. Ich grubość wahała się w przedziale od 1,2-1,3 m (mury obwodowe) do 2,2 m (poprzeczna ściana działowa palatium, oddzielająca tzw. aulę (wymiary 21,5x11,5 m) od drugiego pomieszczenia (8,2x6,3 m; trzecim pomieszczeniem palatium był tzw. korytarz). W fundamencie rotundy natrafiono na fragment lica muru w technice *opus spicatum*. Brak jest wiadomości na temat detali architektonicznych budowli. W czasie badań obiektu znaleziono ułamki ceramiki naczyniowej i denar Ottona III.

F.3: Z badań obszaru grodu przemyskiego pochodzą liczne zabytki ruchome. Prócz ułamków ceramiki naczyniowej znaleziono liczne zabytki metalowe, przedmioty z kości i rogu, wyroby drewniane, skórzane i szklane oraz przęśliki. Do najcenniejszych znalezisk należą: stylus, bizantyjskie pektorały, dzwoneczek cynowy, ołowiane pieczęci oraz moneta Ottona III.

G.1: W świetle przekazów pisanych w Przemyślu funkcjonował już w X w., zaś w świetle analizy rezultatów badań archeologicznych obwałowania głównego członu grodu powstały już po X w. (por. Sosnowska 2010). Na terenie podgrodzia wykryto ślady osadnictwa IX(?)-X w., w X w. mógł też funkcjonować jego wał (Bober 2007). Gród przemyski funkcjonował najprawdopodobniej aż do zdobycia Rusi przez Kazimierza Wielkiego (za panowania polskiego monarchy na grodzie wzniesiono zamek).

H: Na terenie miasta Przemyśla wyróżniono kilka wczesnośredniowiecznych stanowisk osadniczych oraz cmentarzysk.

Osady: Osada produkcyjna (tzw. osada garncarska, stan. 89) została odkryta na Zasaniu, ok. 80-100 m od brzegu rzeki, w latach 60. XX w. Na osadzie odkryto piece garncarskie, piec do prażenia wapna (?), obiekty mieszkalne i in. A. Kunysz datował osadę na XI-XIV w. na podstawie analizy ceramiki znalezionej na stanowisku. W świetle nowszych ustaleń osada datowana jest na 2. poł. XIII-poł. XIV w. (Auch 2007, 132).

Rotunda: W roku 1961 (A. Kunysz, T. Frazik) oraz w latach 1996-1998 (Z. Pianowski, M. Proksa) badane były relikty rotundy prostej, odkrytej pod prezbiterium gotyckiej katedry. Pozostałości obiektu odkryto w kryptach grobowych – w północnej i południowej krypcie odsłonięto lica murów oraz koronę muru półkolistej apsydy rotundy. Szerokość murów w partii północnej wynosiła 205 cm, w części południowej 200-205 cm. Średnica zewnętrzna nawy rotundy wynosiła 8 m, wewnętrzna 4 m. Budowla wzniesiona została w romańskiej technice *opus emplectum* z dużych bloków wapiennych (długość ciosów sięgała 70-80 cm). Wnętrze muru wypełniał łamany kamień łączony zaprawą wapienno-piaskową). Odkryte fragmenty muru stanowiły fundament budowli zagłębiony w podłoże lessowe, pierwotny humus oraz nawarstwienia kulturowe. Ustalono, iż część ciosów (o zagładzonej powierzchni) mogła zostać użyta wtórnie. Odkryto także pierścień fundamentu wewnętrznego (podstawy wewnętrznej kolumnady?) uznany w latach 60. XX w. za fragment posadzki (Pianowski, Proksa 2001, 226-231). Przypuszcza się, iż taka świątynia z obejściem, prócz swej funkcji sakralnej mogła pełnić również funkcję refugium dla ludności podgrodzia podczas zagrożenia. Powstanie obiektu datowane jest najogólniej na XII-XIII lub kon. XIII w. (pewnym jest, iż świątynia powstała na terenie wcześniejszej osady, a w jej miejscu, zgodnie z przekazami źródłowymi, wzniesiono w późnym średniowieczu katedrę gotycką).

Cmentarzyska: Na terenie miasta lokacyjnego w 1981 r., podczas badań sondażowych przy północnej ścianie katedry, A. Koperski odkrył fragment cmentarzyska (w wykopie 1,7x1,7 m odkryto 4 groby pozbawione wyposażenia) związanego z rotundą św. Mikołaja.

Według A. Koperskiego (2001, 339-340) cmentarzysko średniowieczne, prawdopodobnie przycerkiewne, znajdowało się także na północno-zachodnim skłonie Wzgórza Zamkowego. Stanowisko jest silnie zniszczone. Cmentarzysko towarzyszyć miało kościołowi św. Piotra, założonemu w poł. XIV w.

We wschodniej partii Przemyśla, przy pl. Dąbrowszczaków (obecnie pl. Legionów) w 1979 r. A. Koperski odkrył cmentarzysko późnośredniowieczne (15 grobów oraz skupiska kości ludzkich). Pochówki były orientowane na linii wschód-zachód, w niektórych grobach widoczne były zarysy trumien. W jednym z grobów znaleziono miedzianą monetę Ludwika Węgierskiego.

Szereg wczesnośredniowiecznych cmentarzysk płaskich odkryto na lewym brzegu Sanu. W starszej literaturze spotkać można także doniesienia o licznych „mogiłach" wokół miasta oraz o kurhanie na Zasaniu, na którym stać miała niegdyś „kamienna baba" (Janusz 1918, 183-184). Na badanym od 1979 r. na terenie „Babińca", w rejonie ul. Biskupa Glazera odkryto 3 groby szkieletowe, co do których istniało podejrzenie istnienia nad nimi niegdyś nasypów kurhanowych (Koperski 2001, 336).

Dwa cmentarzyska szkieletowe zlokalizowano przy ul. Krasińskiego na Zasaniu. W 1979 r. na stanowisku przy ul. Krasińskiego 7, podczas badań sondażowych w pobliżu osady garncarskiej, prowadzonych przez A. Koperskiego, odkryto 8 grobów. Pochówki były orientowane na linii wschód-zachód. Niektóre groby posiadały wyposażenie w postaci naczynia glinianego, noża żelaznego i ozdób. Wśród odkrytych grobów znajdował się pochówek z oznakami zabiegów antywampirycznych. Cmentarzysko zaliczono do typu rzędowych cmentarzy nieprzykościelnych z XI-XII w. W czasie badań odkryto także obiekty związane z wczesnośredniowieczną osadą (piece i jamy) datowane na X/XI-XIII w. Podczas badań osady znaleziono m. in. guz-dzwoneczek z brązu, enkolpion i przęślik z łupku.

W latach 1895-1896 i 1911 na krawędzi lewobrzeżnej terasy Sanu, w rejonie ulic Grunwaldzkiej i Przybyszewskiego dokonano przypadkowych odkryć pochówków szkieletowych. Badania weryfikacyjne na tym terenie w 1983 r. przeprowadził A. Koperski. Na przebadanej powierzchni 131 m² odkryto 5 pochówków szkieletowych. Jedynie w jednym

grobie znaleziono element wyposażenia – kabłączek skroniowy. Stanowisko uznano za cmentarzysko nieprzykościelne z XI-XII w.

Również na lewym brzegu Sanu, w 1976 r. odkryto pochówki ludności koczowniczej. Badania cmentarzyska prowadził do 1982 A. Koperski wraz z M. Parczewskim. Badacze ustalili, iż wykryte na stanowisku pochówki płaskie (przebadano 16 grobów należących do wojowników pochowanych z końmi, a także do kobiet i dzieci) należą do Węgrów. Cmentarzysko rzędowe wydatowano na kon. IX-X w. W ostatnich latach pojawiła się propozycja zmiany datowania cmentarzyska na początek XI w. (por. Florek 2013), która jednak okazała się w świetle datowań radiowęglowych kości z kilku grobów błędna[411].

Inne stanowiska: Położony na kulminacji wzniesień nad Sanem, na południe od miasta, Kopiec Tatarski (stan. 3) według rozmaitych XIX-wiecznych przekazów miał być m. in. mogiłą chana tatarskiego Mirzy, legendarnego księcia Przemysła (założyciela miasta) lub wodza huńskiego Attyli. Według innych opinii na kopcu miała znajdować się późnośredniowieczna cerkiew. Opisy historyczne informują także o istnieniu wokół Kopca Tatarskiego mniejszych nasypów. W XVI w. na szczycie kopca postawiono kapliczkę św. Leonarda. Nowa kapliczka w powstała w tym miejscu w końcu XVII lub na początku XVIII w. Austriackie roboty ziemne najprawdopodobniej nie objęły samego kopca, choć prowadzone były w jego pobliżu. Pierwsze wykopaliska, po których nie pozostało żadnych dokumentów, przeprowadzono na kopcu w końcu XVIII lub na początku XIX w. (przeprowadzić je miał hr. Ignacy Center). Kolejny raz kopiec rozkopał (w poszukiwaniu grobowca Attyli) Sz. Raciborski w 1869 r. Z wykopalisk zachował się odpis sprawozdania T. Żebrawskiego z 1882 r. Odpis zawiera rysunki, opis kopca i prowadzonych prac. Podczas wykopalisk nie odkryto materiałów starszych niż nowożytne, odkryto zaś dużą ilość ludzkich szczątków. W 1958 r. badania Kopca Tatarskiego przeprowadził A. Kunysz. Również o rezultatach tych badań wiadomo niewiele. Wykopy Kunysza usytuowane był we wschodniej partii wypłaszczenia kopca oraz na jego stoku północnym. Na stoku kopca badacz natrafił na ludzki szkielet, który połączył z okresem I lub II wojny światowej, zaś na wypłaszczeniu odkrył relikty młodszej kapliczki oraz pochówki. W 1979 r., w związku z budową na kopcu tarasu widokowego, badania ratownicze przeprowadził A. Koperski. Badacz odkrył kolejne pochówki, które datował na okres nowożytny. W 1997 r. pod kierunkiem A. Wójcika wykonano na kopcu 20 odwiertów geologicznych. Na podstawie danych z odwiertów

411 Informacja ustna od Prof. J. Poleskiego, którą uzyskał od Prof. M. Parczewskiego.

wytypowano miejsca 3 sondaży archeologicznych na zboczach kopca. Jedynie sondaż II dostarczył zabytków archeologicznych: fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej oraz nowożytnej. Ustalono, iż sam kopiec jest tworem naturalnym złożonym z piaskowca i marglu, który we wczesnym średniowieczu mógł pełnić rolę kultową (ale nie ma na to obecnie jakichkolwiek dowodów).

Według z hipotezy R. Jamki jedną z 9 stref osadniczych na terenie miasta Przemyśla miało być Wzgórze Trzech Krzyży (w literaturze numerowane jako stan. 2 lub 69). Na kulminacji wzgórza znajdować miało się grodzisko, zniszczone w 1891 r. podczas budowy austriackiego fortu. Według doniesień z czasu budowy umocnień, na wzgórzu podczas robót znaleziono relikty konstrukcji drewnianych i murowanych oraz różne okazy broni. Na północnym zboczu wzgórza Jamka zlokalizował zaś ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego. Wzgórze Trzech Krzyży, jako domniemany gródek średniowieczny pozostający w jakiejś relacji w stosunku do głównego grodu przemyskiego traktowali także A. Kunysz, A. Żaki i A. Koperski. Żaki przeprowadził na Wzgórzu badania powierzchniowe, które nie przyniosły jednak pożądanych rezultatów. Nie dostarczyły także potwierdzenia średniowiecznej metryki stanowiska badania sondażowe Kunysza z z 1959 r. W 1997 r. E. Sosnowska wraz z ekipą geologów wykonała 8 sondaży o łącznej powierzchni 12,3 m² w rejonie Wzgórza Trzech Krzyży. Najgłębszym poziomem występowania naturalnego podłoża w sondażach była głębokość 1,55 m (z wyjątkiem ponad 4-metrowego wkopu w wał austriacki). Nie udało się pozyskać datujących materiałów zabytkowych ani nie natrafiono na żadnego drewniane konstrukcje domniemanego gródka. Pośrednich informacji o „starym zamku" w tej części miasta dostarczają przemyskie nowożytne (XVI-XVIII w.) źródła pisane.

Relikty wału ziemnego (gródka?) odkryto także na Wzgórzu Karmelitanek (stan. 6). Podczas badań sondażowych A. Żakiego stwierdzono występowanie średniowiecznej warstwy kulturowej.

Elementem skupiska osadniczego Przemyśla, znanym ze źródeł późnośredniowiecznych, którego początków starano się upatrywać jeszcze w czasach staroruskich, była osada żydowska, lokowana w pobliżu przystani rzecznej.

I: Materiały z badań Przemyśla znajdują się w Muzeum Narodowym Ziemi Przemyskiej w Przemyślu.

J:

K:

Ryc. 167. Centrum Przemyśla (Zamek i miasto kolacyjne) pod koniec XVIII w. na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

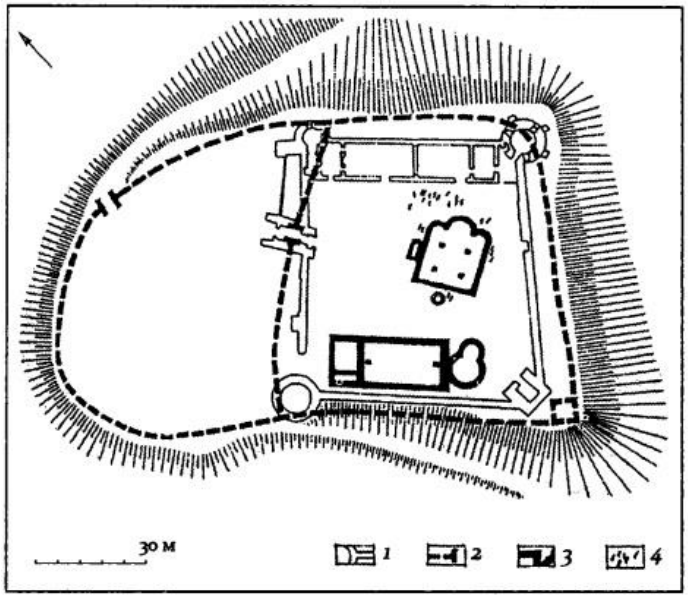

Ryc. 168. Rekonstrukcja zabudowy Wzgórza Zamkowego w Przemyślu autorstwa V. Petryka (za: Терський 2014a, rys. 25,47): 1 – mury XVI-wiecznego zamku, 2 – linia umocnień drewniano-ziemnych, 3 – mury budowli monumentalnych XI-XII w., 4 – cmentarzysko.

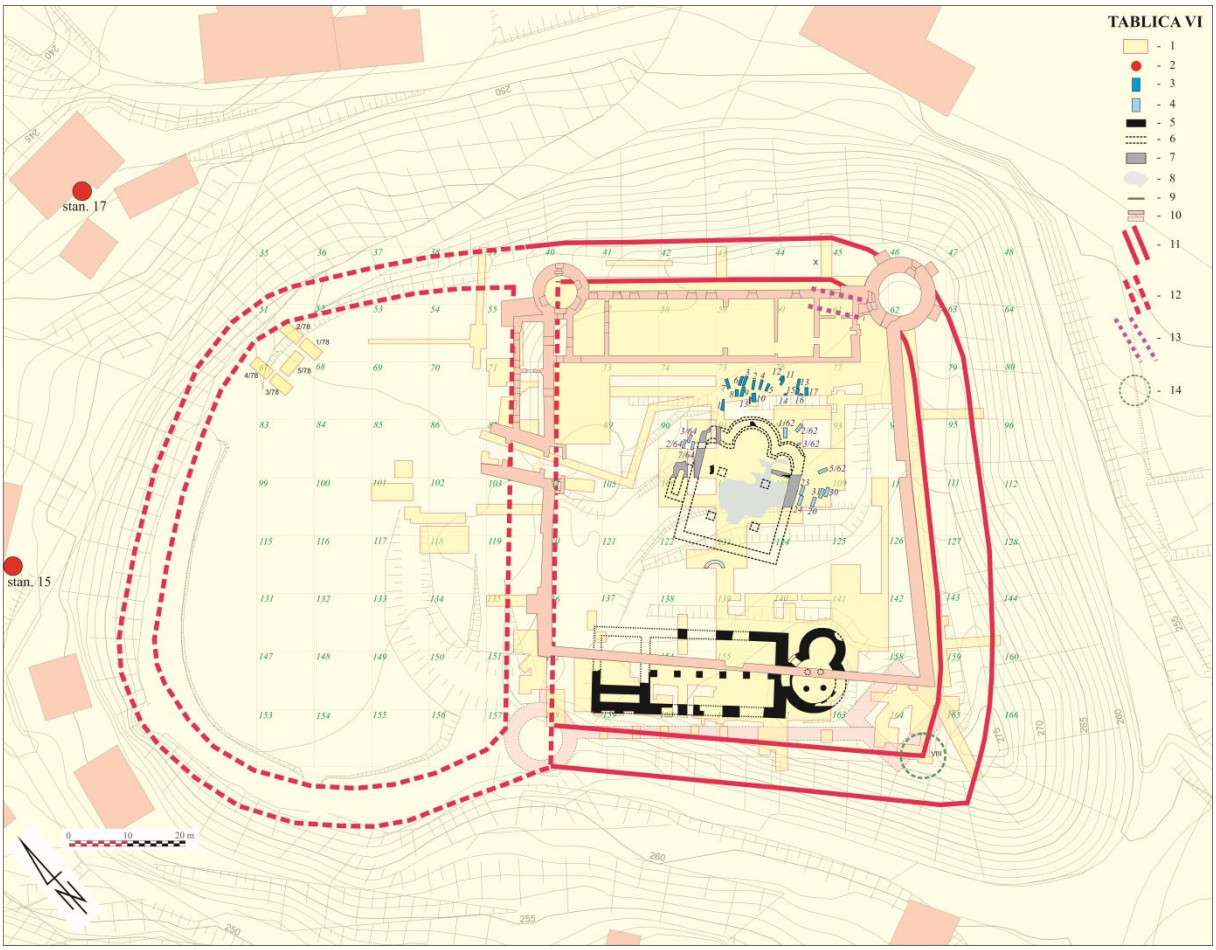

Ryc. 169. Przemyśl – Wzgórze Zamkowe. Faza osadnictwa wczesnośredniowiecznego współczesna okresowi budowy i użytkowania tzw. cerkwi Wołodara (rys. J. Poleski): 1 – teren grodu i tzw. przygródka rozpoznany w trakcie systematycznych i ratowniczych badań wykopaliskowych, 2 – ratownicze badania wykopaliskowe lub tzw. nadzory archeologiczne na terenie domniemanego podgrodzia północnego, 3 – wczesnośredniowieczny grób szkieletowy (rozpoznany w trakcie badań A. Kunysza), 4 - wczesnośredniowieczny grób szkieletowy (rozpoznany w trakcie badań prowadzonych przez A. Żakiego), 5 – mur wczesnośredniowieczny, 6 – rekonstruowany przebieg wczesnośredniowiecznego muru, 7 – rów fundamentowy, 8 – posadzka kamienna, 9 - pozostałości drewnianych konstrukcji, 10 – istniejące i rekonstruowane mury zamku, 11 – przebieg wczesnośredniowiecznych wałów rozpoznany w trakcie badań wykopaliskowych. 12 – rekonstruowany przebieg wczesnośredniowiecznych wałów, 13 – rekonstruowany przebieg odcinka wczesnośredniowiecznego wału (starszej fazy) na południe od wykopu X, 14 – rejon odkrycia narożnika wewnętrznej ściany zrębowej wczesnośredniowiecznego wału w wykopie VIII (za: Sosnowska 2010, tabl. VI).

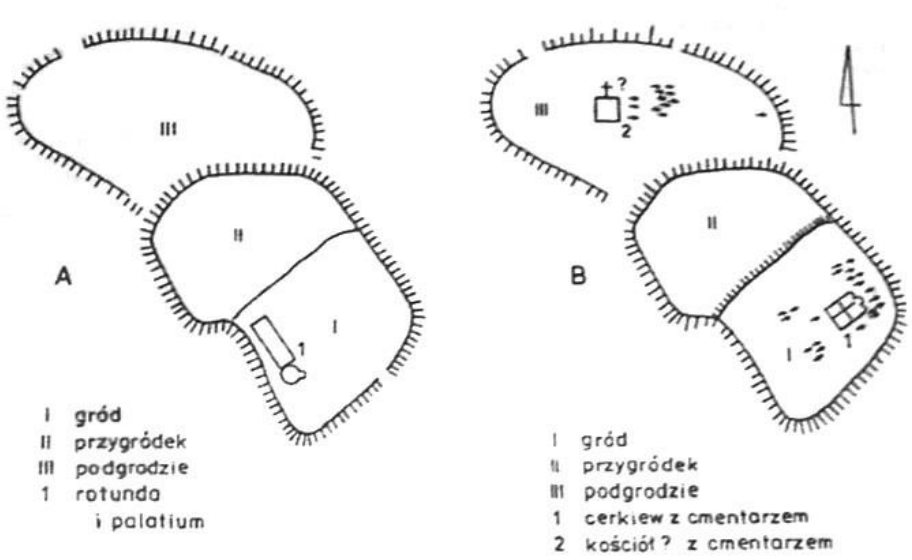

Ryc. 170. Rekonstrukcja rozplanowania grodu przemyskiego według A. Koperskiego: A - w XI-XII w. i B – w XIII-XV w. (za: Koperski 1996, rys. 2, 123).

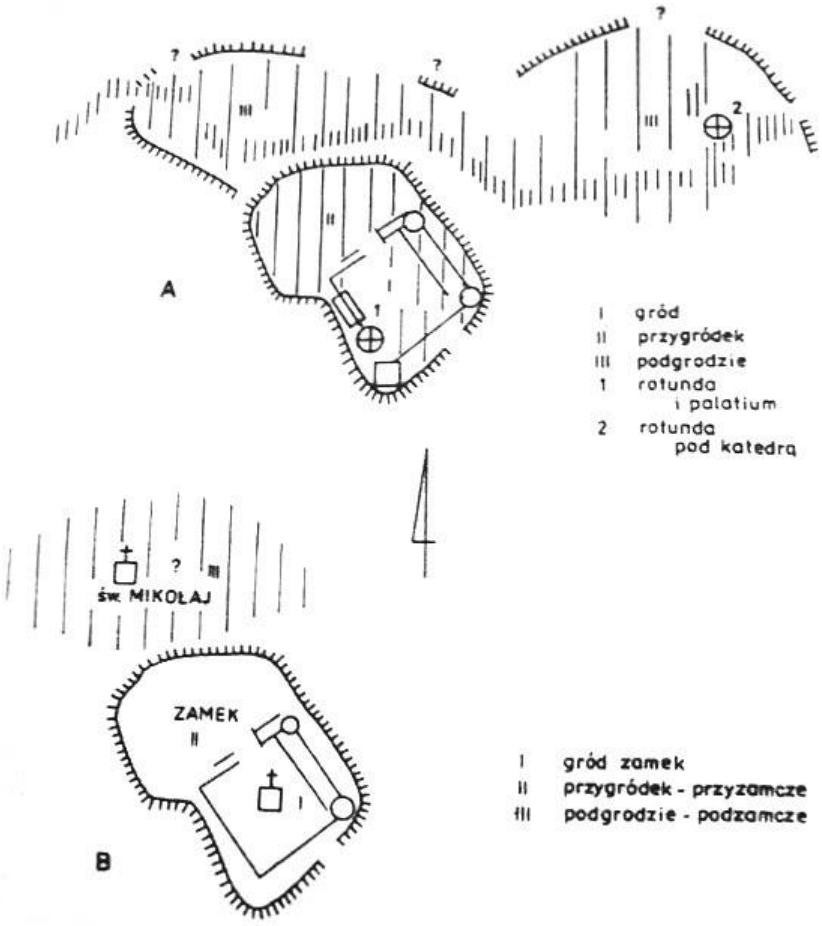

Ryc. 171. Rekonstrukcja zespołu grodowego Przemyśla według J. Bogdanowskiego: A – X-XII w., B – XIII-XV w. (za: Koperski 1996, rys. 1, 122).

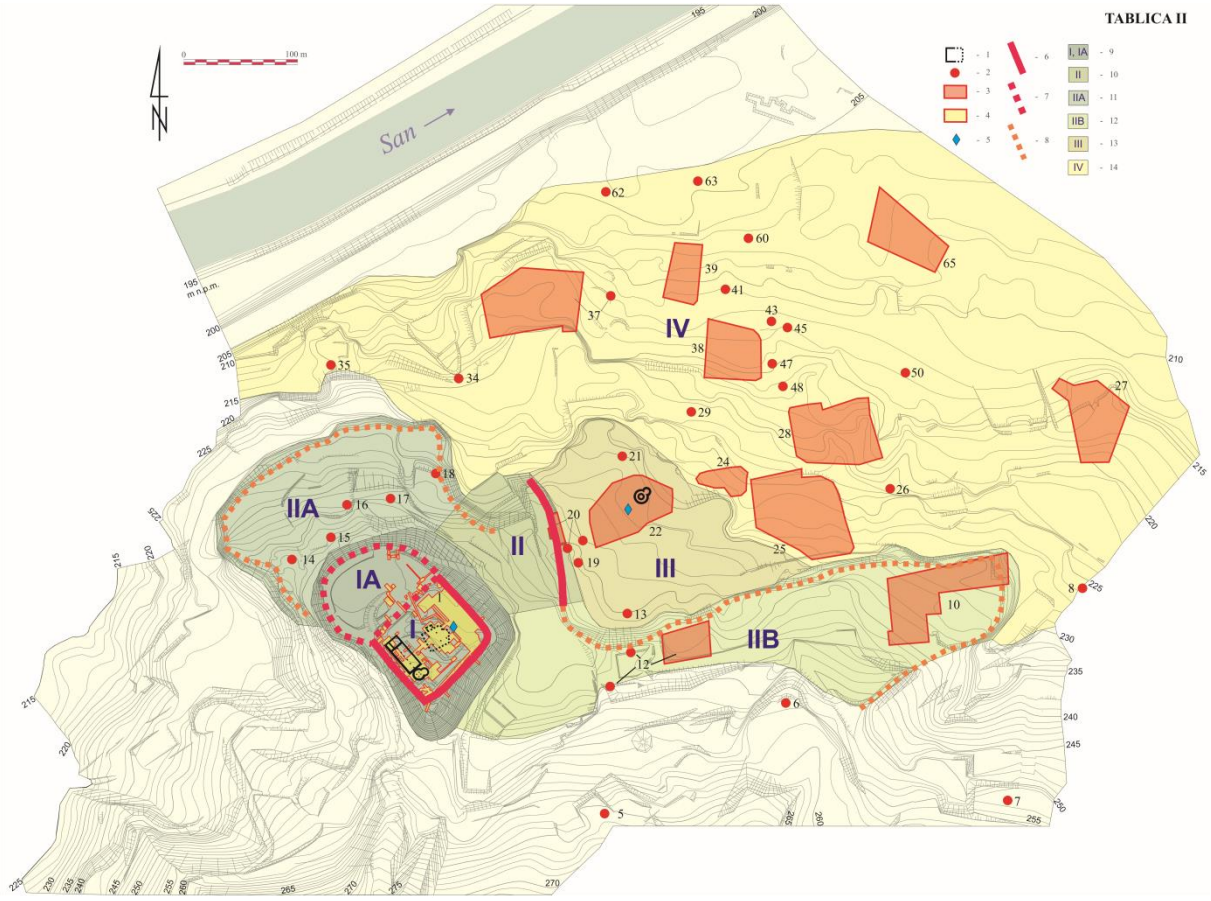

Ryc. 172. Przemyśl – Wzgórze Zamkowe i Stare Miasto. Lokalizacja stanowisk i zasięg stref osadnictwa wczesnośredniowiecznego (rys. J. Poleski): 1 – relikty murowanych budowli wczesnośredniowiecznych, 2 – stanowiska rozpoznane w trakcie niewielkich badań ratowniczych lub. tzw. nadzorów archeologicznych, 3 – obszar stanowiska rozpoznany siecią wykopów ratowniczych lub tzw. nadzorów archeologicznych, 4 – teren grodu (strefa osadnicza I i IA) rozpoznany w trakcie systematycznych i ratowniczych badań archeologicznych, 5 – wczesnośredniowieczne cmentarzysko lub grób szkieletowy, 6 – przebieg wczesnośredniowiecznych wałów potwierdzony w trakcie badań wykopaliskowych, 7 – rekonstruowany przebieg wczesnośredniowiecznych wałów, 8 – górna krawędź skarp (naturalnych lub będących koroną dawnych wałów wczesnośredniowiecznego podgrodzia), będące granicą stref osadnictwa wczesnośredniowiecznego, 9 – gród i tzw. przygródek, 10 – podgrodzie północno-wschodnie, 11 – domniemane podgrodzie północne, 12 – domniemane podgrodzie wschodnie (w rejonie Klasztoru Karmelitów), 13 – osada w rejonie rotundy (późniejszej katedry), 14 – wczesnośredniowieczne osadnictwo w rejonie późniejszego miasta lokacyjnego (za: Sosnowska 2010, tabl. II).

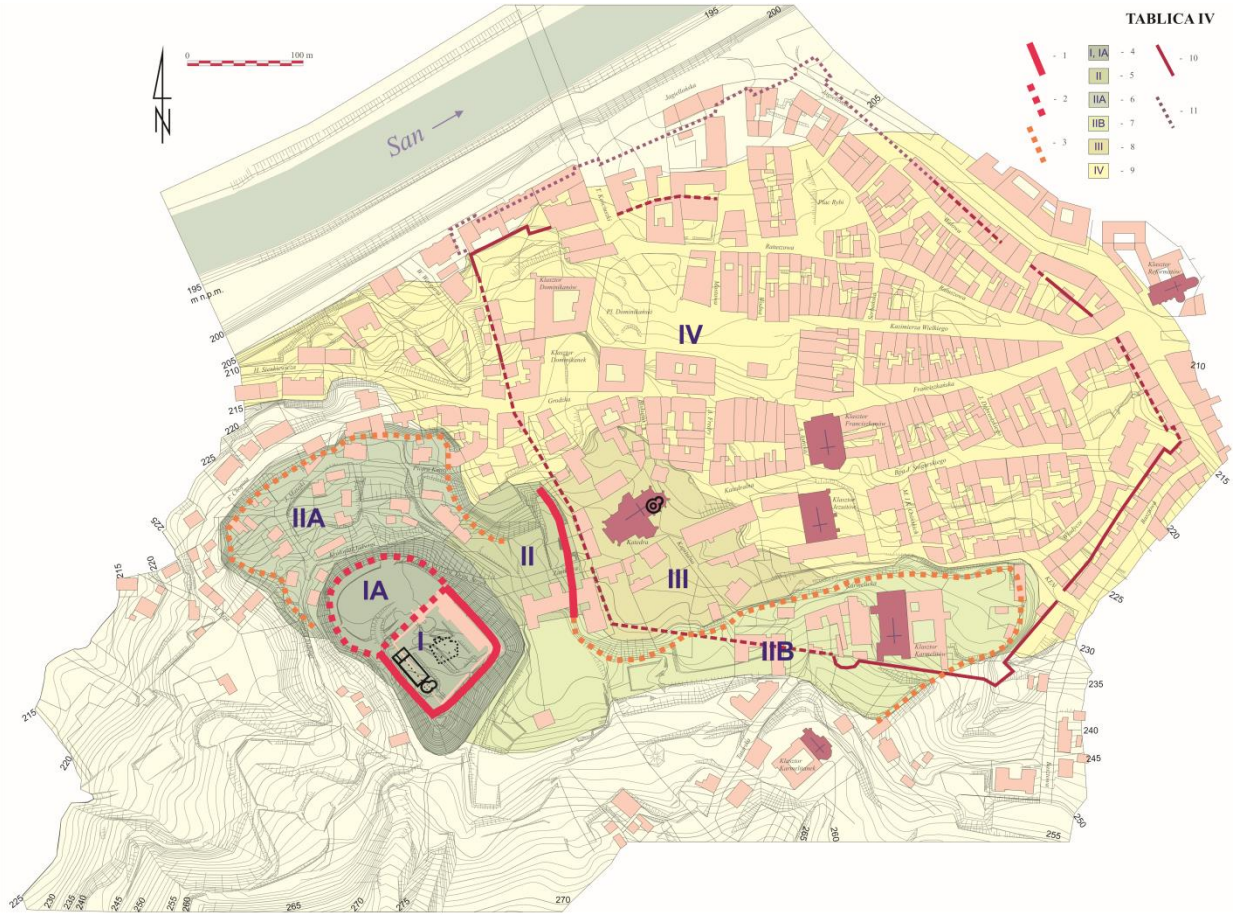

Ryc. 173. Przemyśl – Wzgórze Zamkowe i Stare Miasto. Strefy osadnictwa wczesnośredniowiecznego na tle zabudowy miasta lokacyjnego (rys. J. Poleski, zabudowa miasta według katastru z 1852 r.): 1 – przebieg wczesnośredniowiecznych wałów potwierdzony w trakcie badań wykopaliskowych, 2 – rekonstruowany przebieg wczesnośredniowiecznych wałów, 3 – górna krawędź skarp (naturalnych lub będących koroną dawnych wałów wczesnośredniowiecznego podgrodzia), będące granicą stref osadnictwa wczesnośredniowiecznego, 4 – gród i tzw. przygródek, 5 – podgrodzie północno-wschodnie, 6 – domniemane podgrodzie północne, 7 – domniemane podgrodzie wschodnie (w rejonie Klasztoru Karmelitów), 8 – osada w rejonie rotundy (późniejszej katedry), 9 – wczesnośredniowieczne osadnictwo w rejonie późniejszego miasta lokacyjnego, 10 – rekonstrukcja murów miejskich z XVI – XVIII w. według J. Bogdanowskiego, 11 – rekonstrukcja północnego odcinka murów miejskich z XVI – XVIII w. według B. Gębarowicza (za: Sosnowska 2010, tabl. IV).

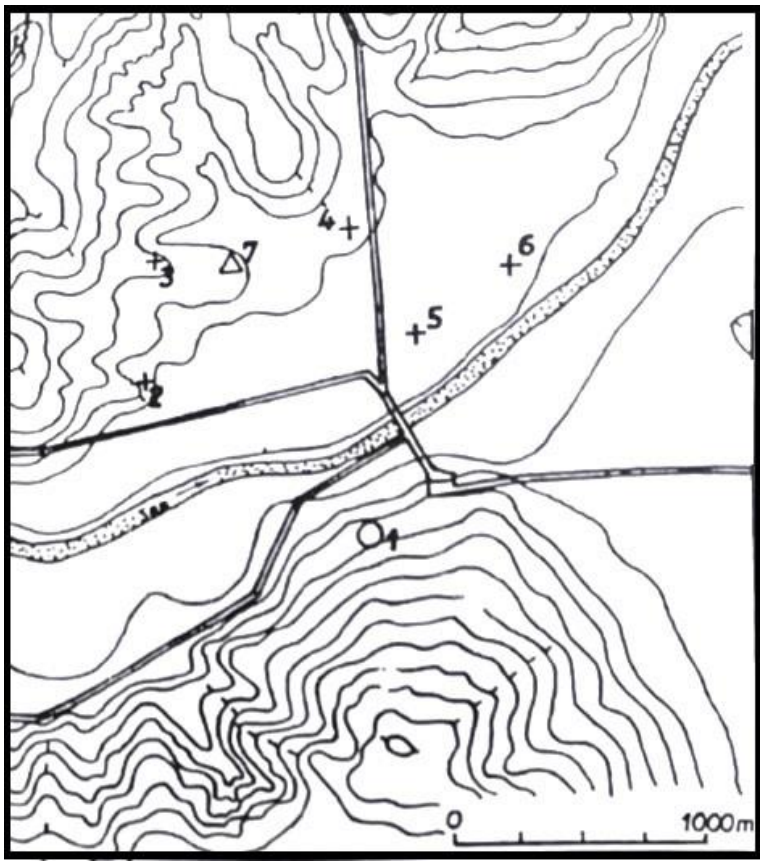

Ryc. 174. Rozmieszczenie nieprzykościelnych cmentarzysk na terenie Przemyśla w XI-XII w. (za: Koperski 2001, rys. 3, 334). 1 – przemyski gród, 2-7 – cmentarzyska (2 – cmentarzysko przy ul. Grunwaldzkiej, 3 – przy ul. Biskupa Glazera, 4 – przy ul. Pułaskiego, 5 – przy ul. Krasińskiego 7, 6 – przy ul. Krasińskiego 69, 7 – cmentarzysko madziarskie przy ul. Rycerskiej).

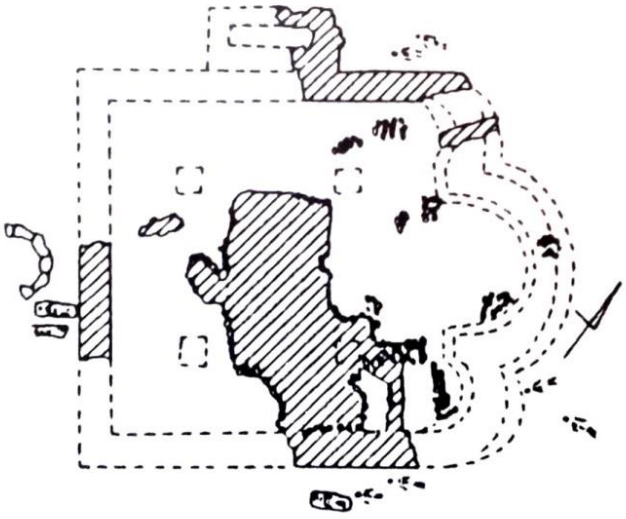

Ryc. 175. Plan reliktów tzw. cerkwi Wołodara w Przemyślu (za: Żaki 1974, rys. 113, 172).

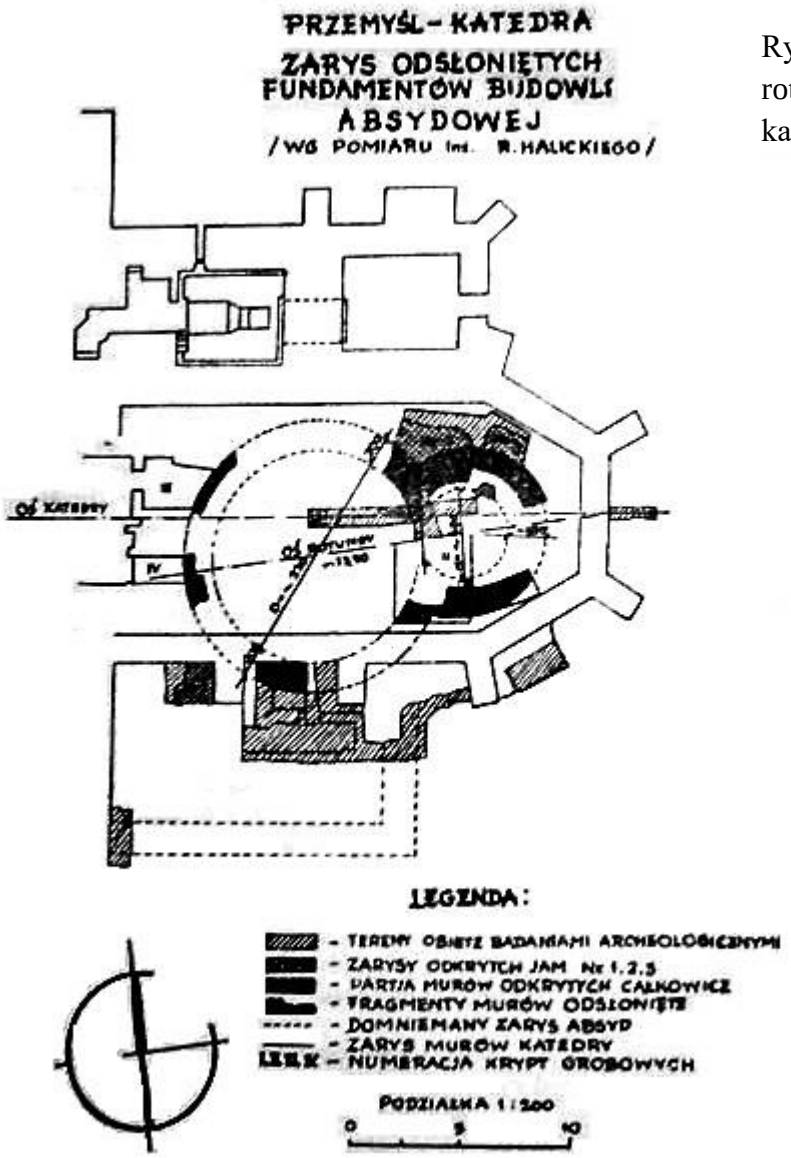

Ryc. 176. Plan pozostałości rotundy odkrytej pod przemyską katedrą (za: Kunysz 1962, 358).

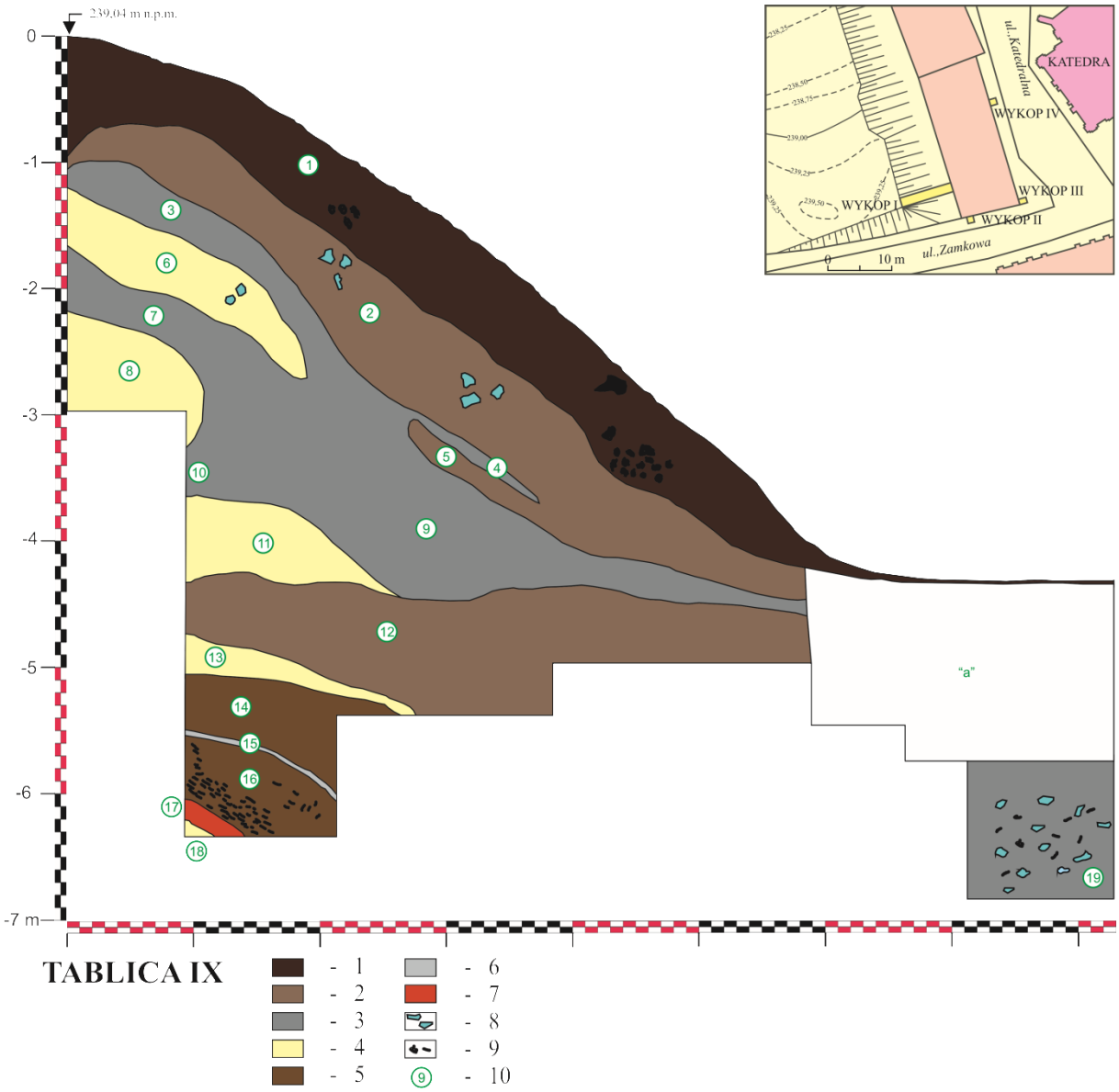

Ryc. 177. Przemyśl, ul. Katedralna 2 (stanowisko 20). Wykop I, ściana północna (rys. J. Poleskiego według dokumentacji z badań A. Kunysza): 1 – humus, 2 – przemieszana ciemna glina, 3 – przemieszana szara ziemia, 4 – jasna glina, 5 – ciemna ziemia, 6 – szara glina, 7 – warstwa polepy, 8 - kamienie, 9 – węgle drzewne, 10 – oznaczenia warstw według J. Poleskiego z 2007 r. (za: Sosnowska 2010, tabl. IX)

L: AGZ t. V, 23-25; Auch 2007, 131-175; 2009, 141-161; Biel 2010, 268-299; Bober 2006, 113-117; 2007, 113-125; Budzyński 1990, 147-155; Fenczak 2010, 39-91; IA 1978, 195; 1983, 172-173; 1986, 157; 1996, 233; Florek 2013, 101-123; Janeczek 2002b; 2006, 430-431; Janusz 1918, 183-184; Kalicki, Sosnowska 2008, 89-105; Koperski 1977, 21-29; 1987, 209-

227; 1987a, 241-246; 1990, 171-176; 1996, 121-124; 1999, 89-95; 2001, 329-344; 2004, 147-177; 2010, 92-195; 2010a, 364-387; Kubica 1996, 159-160; Kunysz 1962, 352-361; 1968, 5-36; 1965, 336-345; Łanczont 2010, 15-37; Pianowski 2013, 69-84; Pianowski, Proksa 2001, 223-271; 2008; 2010, 330-347; Poleski 2004, 410-412; Poradyło 2005, 125-143; 2010, 190-201; Proksa 2001, 316-319; Proksa, Szuwarowski 1984, 241-245; Sosnowska 2010, 176-189; 2010a, 348-357; 2010b, 358-363, Sosnowska 2010 (red.); *Źródła hebrajskie*... 37-44; Куза 1989, 85, Погоральський 2012; 33-37; Раппопорт 1982, 112; Терський 2014a, 47-50.

39. **Sanok (latop. Санокъ, Сѧнокъ), „Horodyszcze", Trepcza, powiat loco, województwo podkarpackie, Polska.**

B: O Sanoku po raz pierwszy wspomina pod 1150 r. *Latopis kijowski* opisując wyprawę militarną króla węgierskiego Gejzy II, który zdobył gród i pojmał jego posadnika (*Ипатьевская*.... стб 406). Gród stanowił ważny punkt pogranicza rusko-węgierskiego (był miejscem politycznych kontaktów rusko-węgierskich np. w 1205 i w 1231 r.[412]). W 1339 r. książę Jerzy II nadał Sanokowi - zamieszkałym tu Niemcom, Polakom, Węgrom i Rusinom przywilej lokacyjny na prawie magdeburskim. Zasadźcą, oraz pierwszym wójtem został zaufany księcia – Bartek z Sandomierza. W *Kronice Janka z Czarnkowa*, w ustępie, omawiającym inwestycje króla Kazimierza Wielkiego po przyłączeniu Rusi Halickiej do Korony Polskiej około 1340 roku, wspomniane są m. in. dwie twierdze pograniczne, które król miał obwarować – Tustań i Sanok. Sanok otrzymał nowy dokument lokacyjny od Kazimierza Wielkiego w 1366 r. Późnośredniowieczne źródła wspominają także znajdującą się na zamku cerkiew św. Dymitra. W kwestii identyfikacji latopisowego Sanoka, jedynym obiektem, który można uznać za staroruski (funkcjonujący co najmniej do najazdu mongolskiego z 1240-1241 r.) Sanok jest Trepcza („Horodyszcze"). Nie jest jasne kiedy dokładnie osadnictwo związane z grodem przeniosło się na teren obecnego miasta Sanoka, bowiem nie zidentyfikowano wyraźnych śladów obwałowań grodowych na terenie sanockiego zamku.

C: Stawnowisko w Trepczy położone jest na terenie Pogórza Środkowobeskidzkiego, na styku Kotliny Jasielsko-Krośnieńskiej, Pogórza Dynowskiego i Pogórza Bukowskiego, w

412 Ze wzmianki tej (*Ипатьевская*.... стб 764) dowiadujemu się, iż gród położony był u tzw. Bramy Węgierskiej, czyli, jak się powszechnie przyjmuje, jednej z przełęczy karpackich będących drogą z Rusi na Węgry.

miejscu największego przewężenia doliny Sanu. Staroruski Sanok – tzw. „Horodyszcze" (in. „Fajka") znajduje się na lewym brzegu Sanu, w najwęższym miejscu tzw. przełomu międzybrodzkiego, zamykającego od północy wylot Kotliny Sanockiej. Stanowisko zajmuje wypłaszczenie szczytowe i górne partie stoków wzgórza o wysokości 423 m.n.p.m. (teren majdanu wyniesiony jest ok. 140 m nad dolinę Sanu).

D: Gród było założeniem jednoczłonowym otoczonym koncentrycznymi obwałowaniami. Teren grodziska zajmuje ok. 4 ha (wymiary 300x170 m). Obwiedziony wałem majdan grodziska ma soczewkowaty kształt i zajmuje powierzchnię ok. 1 ha (wymiary 120x90 m). Od północy i zachodu zachowały się dwie dodatkowe linie obwałowań. Czwarty wał zachowany jest jedynie w południowo-zachodniej partii założenia. Według J. Ginalskiego (2001, 349), poniżej tego wału znajdował się jeszcze piąty odcinek umocnień. Od wschodu grodzisko nie było chronione sztucznymi umocnieniami, jedynie stromym zboczem wzgórza. Być może na wschodnim na stoku wzgórza również znajdowały się umocnienia, jednak ślady po nich zanikły wskutek procesów osuwiskowych.

E: Grodzisko „Horodyszcze" zostało odkryte w 1958 r. przez Karpacką Stację Archeologiczną. Już podczas oglądu grodziska, w przypadkowych odkrywkach wału I zanotowano ślady pożaru. Zebrano także materiał ceramiczny z X/XI i XII w. Przez pierwsze lata po jego odkryciu, przeprowadzono na jego terenie (majdanie, i być może głównym wale) jedynie niewielkie badania sondażowe, których autorami byli L. Gajewski i A. Kunysz. Stanowisko było niejednokrotnie eksplorowane przez tzw. poszukiwaczy skarbów (część znalezisk udało się odzyskać). W związku z zagrożeniem stanowiska w latach 1996-1997 przeprowadzono badania ratownicze, które zainicjowały wykopaliska stacjonarne pod kierunkiem J. Ginalskiego.

F.1: W Trepczy przebadano północno-zachodni fragment wewnętrznej linii umocnień grodziska. Umocnienia „Horodyszcza" wiązane ze staroruskim okresem jego użytkowania (poł. XI-XIII w.) przedstawiały najprawdopodobniej wał o konstrukcji skrzyniowej. Ze względu na występowanie na stanowisku materiałów starszych niż staroruskie, od początku badań grodziska zakładano istnienie w jego miejscu grodziska starszego, powstałe w ciągu tzw. fazy plemiennej (IX-X w.?).

F.2: Na grodzisku w 1996 r. zespół J. Ginalskiego odkrył pozostałości drewnianej świątyni. Odsłonięto kamienną podmurówkę drewnianej cerkwi składającej się z prostokątnej w planie nawy (6,5x5,5 m) i również prostokątnego prezbiterium (3,2). Wokół cerkwi znajdowało się

cmentarzysko. Na terenie budowli znaleziono także duży fragment spalonej belki (za pomocą datowania radiowęglowego otrzymano daty z 1. i 2. poł. XIII w.).

Poniżej pozostałości cerkwi z poł/2. poł. XIII w. w 1997 r. odsłonięto relikty starszej, również drewnianej świątyni. Plan starszego obiektu przebiegał niemal po tej samej osi (z nieznacznym odchyleniem na południe) i prezentował założenie o prostokątnej nawie 6,5x5,5), z wydłużonym prezbiterium (długość 4 m, szerokość 3 m). Fundamenty świątyni składały się głównie z brył piaskowca i sporadycznej ilości otoczaków spojonych gliną. Cmentarzysko wokół pierwszej cerkwi funkcjonować miało już w XII w. Do 2001 r. zlokalizowano na nim 105 pochówków (J. Ginalski przypuszcza, iż było ich znacznie więcej). W pobliżu cerkwi znajdowały się groby z obstawami kamiennymi, których jamy przykryte były płytami piaskowca. Według autora badań, pierwsza drewniana cerkiew zbudowana została w XII w. i spłonęła po poł. XIII w., a więc funkcjonowała ona jeszcze jakiś czas po pierwszym najeździe tatarskim, a cmentarz wokół nowej świątyni (kaplicy) zbudowanej na jej miejscu użytkowano jeszcze do początków XIV w. (Ginalski 2001, 354).

F.3: Zabytki ruchome z badań „Horodyszcza" prezentują bogaty i zróżnicowany zbiór ceramiki, biżuterii, dewocjonaliów i przedmiotów związanych z kultem (brązowe enkolpiony, koliste brązowe krzyże-zawieszki – tzw. krzyżyki jerozolimskie, ikonka sylwetowa w kształcie archanioła, pierścienie z motywami krzyża, ołowiane pieczęcie z wizerunkami świętych), militariów (w tym również mongolskich), numizmatów i in. Jeden z typów relikwiarzy odkrytych w Trepczy, z przedstawieniem Matki Boskiej, łączony jest z latami 30. XIII w. („przededniem" inwazji mongolskiej na Ruś). Wedle starszych ustaleń enkolpiony tego typu, z napisem proszącym o pomoc NMP (produkowane w Kijowie) znajdowane były na często stanowiskach zniszczonych przez Mongołów. Wśród znalezisk ozdób należy wymienić m.in. parę srebrnych kołtów zdobionych wyobrażeniami gryfów i złoconą płytkę z diademu z przedstawieniem lwa.

G.1: Stanowisko datowane jest na poł. XI–poł./2. poł. XIII w. (przypuszcza się istnienie fazy plemiennej w IX-X w.)[413]. Według J. Ginalskiego to właśnie „Horodyszcze" powinno być identyfikowane z latopisowym Sanokiem. Kres funkcjonowaniu grodziska „Horodyszcze"

413 Przypuszczenia te oparte były na znaleziskach przedmiotów żelaznych z terenu „podgrodzia", które uznać należy raczej za skarby, a nie ślady zamieszkiwania tego terenu (Poleski 2004, 434). Najstarsze fazy wału wewnętrznego nie pochodzą z okresu wczesnego średniowiecza (odnoszone są do tzw. kultury lateńskiej).

przynieść miał jeden z najazdów mongolskich (na stanowisku znaleziono liczne groty strzał typu mongolskiego oraz zanotowano ślady pożaru), być może najazdu z 1259-1260 r.

G.2: Grodzisko „Horodyszcze", ze względu na wschodniosłowiański charakter i rangę dokonanych na nim odkryć, uznawane jest za latopisowy Sanok.

H:

I: Zabytki z stanowiska przechowywane są w Muzeum Historycznym w Sanoku.

J: W pobliżu latopisowego Sanoka znajduje się jeszcze jedno grodzisko (stan. „Horodna") wczesnośredniowieczne. W świetle aktualnego stanu wiedzy nie było ono związane ze staroruskim grodem. Stanowisko „Horodna" zostało odkryte w 1951 r. przez T. Żurowskiego, F. Kruka i S. Stefańskiego. Podczas oglądu stanowiska nie zebrano materiału zabytkowego. W 1958 r. grodzisko zbadała grupa archeologów z Karpackiej Stacji Archeologicznej pod kierunkiem L. Gajewskiego. W przypadkowych odkrywkach wewnętrznego wału widoczne były śladu pożaru (przepalone kamienie i glina oraz węgle drzewne). Zebrana wówczas ceramika datowana została na X-XI w. Badania sondażowe na stanowisku prowadził A. Kunysz , zaś powierzchniowe J. Ginalski. Grodzisko ma kształt wydłużonego owalu, którego dłuższa oś biegnie po linii grzbietu wzniesienia (z południowego wschodu na północny zachód). Wymiary założenia wynoszą ok. 400x100 m. Majdan grodziska jest również owalny w planie (wymiary ok. 200x75 m). Główny majdan zajmuje obszar ok. 3 ha. Po północnej i północno-zachodniej stronie widoczne są kolejne linie obwałowań. Umocnienia strony przeciwległej mogły nie zachować się wskutek intensywnych procesów stokowych. Wały grodziska w momencie jego odkrycia w połowie XX w. zachowane były na szerokość 6-15 m i wysokość od 1 m, w południowej partii założenia, po 4,6-10 m w jego części północnej. Z terenu grodziska pochodzi zbiór zabytków metalowych odnalezionych podczas badań A. Kunysza i badań powierzchniowych z lat 1994-1995. Na grodzisku znaleziono m.in. grzywny grotopodobne datowane na 2. poł. IX-X w. Podobne zabytki znajdowane były na Dolnym Śląsku i na terenie państwa wielkomorawskiego. W odległości 300 m na północ od grodziska „Horodna", na sąsiednim wzniesieniu znajduje się cmentarzysko kurhanowe datowane na VIII-IX/X w.

K:

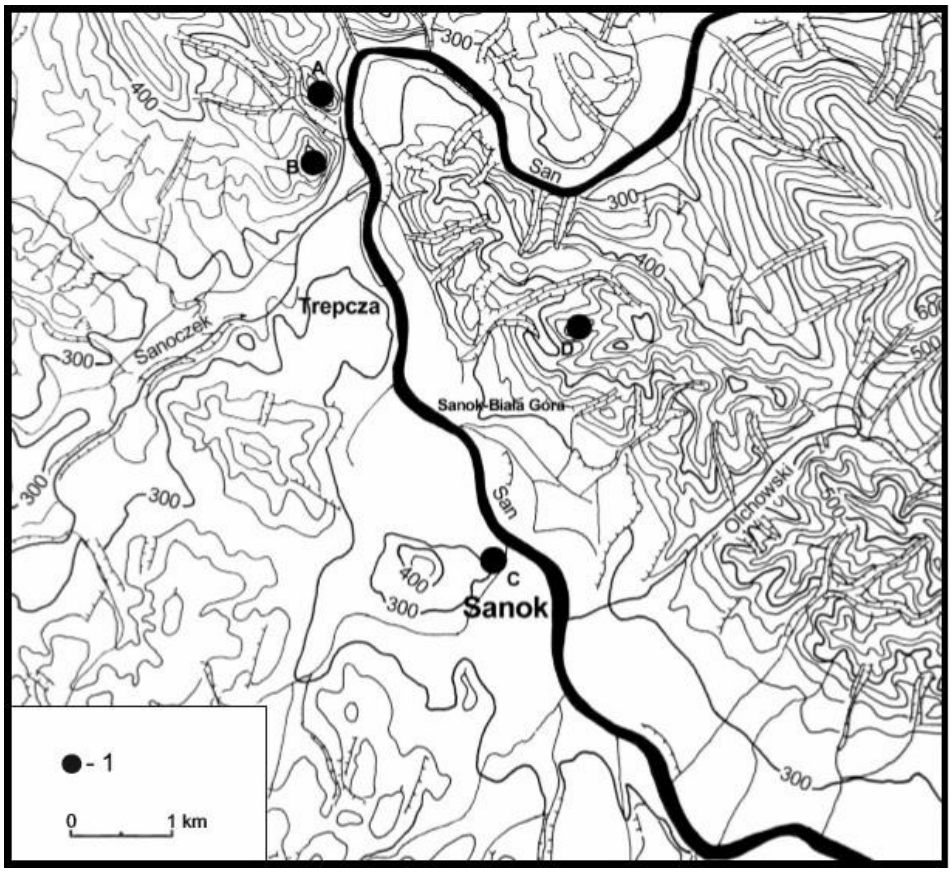

Ryc. 178. Plan położenia grodzisk wczesnośredniowiecznych z okolic Sanoka (za: Kotowicz 2005, rys. 1, 62): A – Trepcza „Horodna", B – Trepcza „Horodyszcze", C – Sanok „Wzgórze Zamkowe", D – Sanok-Biała Góra „Zamczysko".

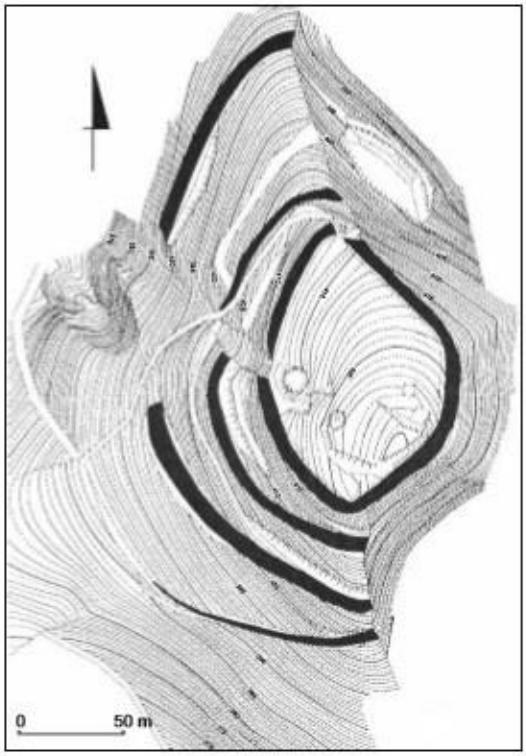

Ryc. 179. Plan umocnień grodziska „Horodyszcze" w Trepczy (za: Kotowicz 2005, rys. 3, 64).

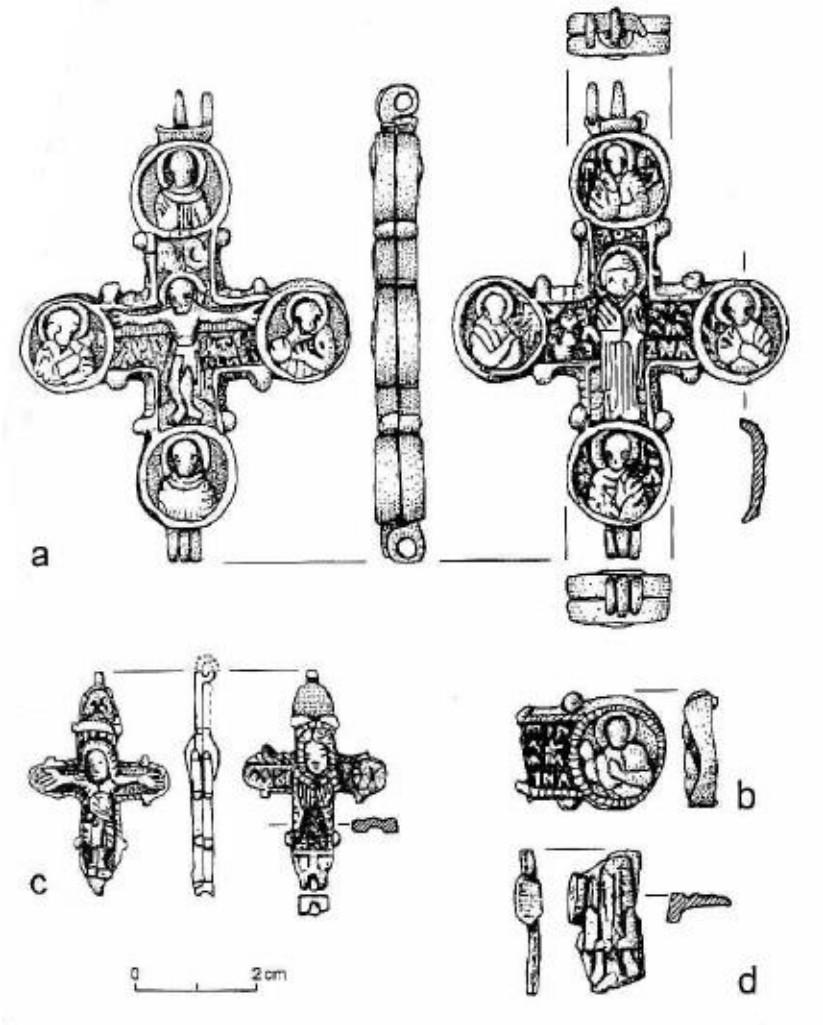

Ryc. 180. Rysunki staroruskich enkolpionów znalezionych na „Horodyszczu" w Trepczy (za: Ginalski 2001, rys. 9, 359): a-c – awers i rewers, b – fragment prawego ramiena rewersu, d – fragment dolnego ramienia.

L: Chudzik 2014, 125; Fedyk, Kotowicz 2006; Gajewski 1959, 233-238; Ginalski 2001, 349-377; 2016; IA 1977, 247; 1987, 70-71; Kiryk 1995, 91-114; Kotowicz 2002, 221-226; 2005, 61-86; 2009, 366-378; 2017, 35-51; Kunysz 1963, 55-104; 1968a, 71-73; Malczewski 2006, 126-128; Parczewski, Pohorska-Kleja 1995, 45-88; Poleski 2004, 433-435; Zielińska 2007, 9-18; Zielińska, Kotowicz 2007, 441-462; 2011, 187-220; 2016, 569-580; Żurowski 1955, 324-330, Рудий 2003, 68-70.

40. **Sanok-Biała Góra, powiat loco, województwo podkarpackie, Polska.**

B: Gródek w pobliżu latopisowego Sanoka niepojawia się w źródłach, lecz uznawany jest za obiekt związany z późnośredniowiecznymi dziejami Sanoka.

C: Stanowisko położone jest na wzniesieniu o wysokości 480 m.n.p.m. (na szczycie wyniesionym ok. 200 m nad poziom doliny) należącym do pasma Gór Słonnych położone jest stanowisko „Sanok-Biała Góra" (grodzisko „Zamczysko").

D: Grodzisko przedstawia trójkątne w planie założenie (wymiary 45x25 m). Majdan grodziska okala rów o głębokości 7-8 m i położony na jego zewnątrz wał zachowany na wysokość sięgająca 3 m. Dodatkowa fosa znajduje się po stronie domniemanego wjazdu. Powierzchnia całego założenia wynosi niespełna 0,5 ha.

E: Na „Białej Górze" jako pierwsza prowadziła badania Karpacka Ekspedycja Archeologiczna A. Żakiego. W latach 70. XX w. A. Bata przeprowadził badania sondażowe. Na stanowisku założono wówczas 9 wykopów. Z badań tych pochodzą liczne zabytki (niektóre zebrane ze stanowiska przez R. Fedyka już po zakończeniu wykopalisk): fragmenty naczyń, militaria, przedmioty użytku codziennego oraz ołowiany krzyżyk. Dokumentacja z wczesnych etapów badań „Zamczyska" przepadła. Badania powierzchniowe na grodzisku przeprowadził także M. Parczewski, który zanotował na stanowisku ślady spalenizny.

Badania weryfikacyjne grodziska na Białej Górze przeprowadził w 2014-2015 r. P. Kotowicz, który na podstawie znanych wcześniej znalezisk oraz materiałów z własnych badań wydatował stanowisko na 2. poł. XIII-XIV w. Na nagłe zniszczenie grodu prócz licznych znalezisk broni wskazywać miały widoczne w wykopach ślady spalonych umocnień.

F.1:

F.2:

F.3: Z grodziska pochodzą m.in. fragment dzbanu z przedstawieniem królewskiego orła, grosze praskie, bełty kuszy, ostrogi z bodźcem gwiaździstym i fragmenty pancerza lamelkowego.

G.1: Grodzisko-strażnica w Białej Górze przez kilka dekad „roboczo" datowane było na XII-XIII w. Obecnie datowanie obiektu przesunięto na okres późnego średniowiecza.

G.2: Wedle ustaleń P. Kotowicza założenie uważane jest obecnie za przyczółek militarny wniesiony po najeździe mongolskim. Do zniszczenia gródka hipotetycznie przyczynić się mogły wojska Kazimierza Wielkiego.

H: Grodzisko w „Białej Górze" otaczają położone niżej pomniejsze stanowiska. Wielokulturowe stan. 3 zostało częściowo przebadane przez M. Parczewskiego i B. Chudzińską w połowie lat 80. XX w. Na stanowisku odkryto m. in. podpiwniczone domostwa wczesnośredniowieczne, datowane materiałem zabytkowym na XI-XIII w.

I: Zabytki z stanowiska przechowywane są w Muzeum Historycznym w Sanoku.

J: Nie sprecyzowana została relacja gródka w stosunku do „późnośredniowiecznego” Sanoka.

K:

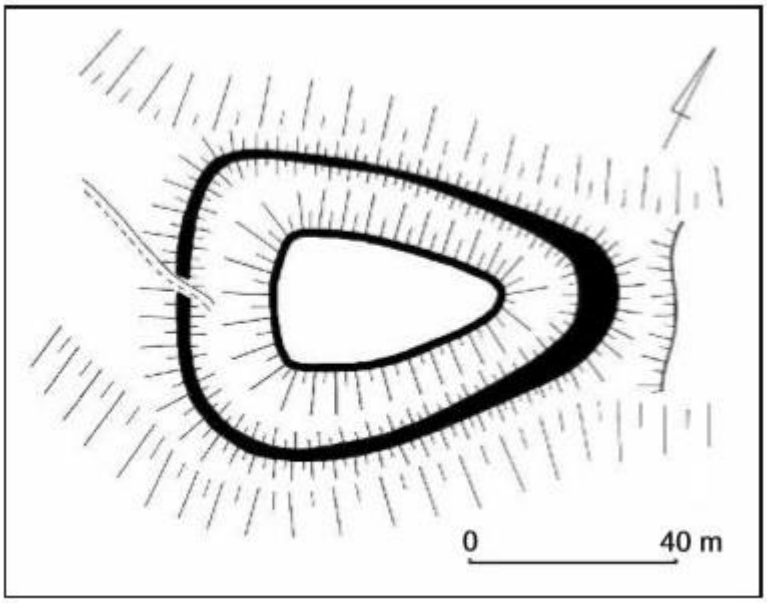

Ryc. 181. Schematyczny plan umocnień grodziska w Sanoku-Białej Górze (za: Kotowicz 2005, rys. 2, 63).

L: Kotowicz 2005, 61-86; 2017, 35-51; Kotowicz, Fedyk 2006; Kunysz 1968, 41.

41. „Sanok”, Sanok-Wzgórze zamkowe, powiat loco, województwo podkarpackie, Polska.

B: Z latopisowy Sanok uznawany jest obiekt w Trepczy. Wzgórze Zamkowe powiązać należy z zamkiem Sanok, wspomnianym przez Janka z Czarnkowa, zaś jego otoczenie z miastem lokowanym na prawie niemieckim.

C: Stanowisko położone jest na terasie lewego brzegu Sanu, w centrum współczesnego Sanoka (teren domniemanego grodziska zajmuje sanocki zamek).

D: Domniemane grodzisko na Wzgórzu Zamkowym zostało silnie zniekształcone wskutek późnośredniowiecznej i nowożytnej działalności budowlanej oraz przez procesy stokowe

(fragmenty majdanu przy krawędziach dziedzińca zamku są oberwane). Obecnie powierzchnia stanowiska wynosi ok. 0,7 ha (wymiary 100x70 m).

E: Badania archeologiczne na terenie Wzgórza Zamkowego w Sanoku rozpoczęły się w latach 50. XX w. Naukowcy domyślali się obecności starszego założenia w tym miejscu, gdyż stanowisko spełniało wszystkie warunki topograficzno-fizjograficzne do ulokowania w tym miejscu grodu. Wczesnośredniowieczną metrykę Sanoka potwierdzały też źródła pisane (początkowo właśnie z tym stanowiskiem wiązano przekazy latopisowe). Pierwsze badania na terenie zamku rozpoczęła Karpacka Ekspedycja Archeologiczna kierowana przez A. Żakiego. Wykonano wtedy kilka wkopów sondażowych potwierdzających wczesnośredniowieczne datowanie stanowiska. Następnym badaczem prowadzącym wykopaliska na stan. 1 był A. Kunysz, który badał grodzisko (północne i południowe skrzydła dobudowane do zamku) w sezonach 1962-1963. Kunysz natrafił na pozostałości drewnianej zabudowy grodu (jamy i dołki posłupowe) oraz uchwycił fragment cmentarzyska szkieletowego, nie wykryto natomiast pozostałości umocnień grodu. Próby odnalezienia pozostałości obwałowań oraz szlaku komunikacyjnego między grodem a podgrodziem podjęły w 1977 r. M. Sydoruk we współpracy z M. Zielińską. Wykopaliska nie przyniosły jednak oczekiwanych rezultatów. W północno-zachodniej części wzgórza odsłonięto relikty XVI-wiecznych murów częściowo podpiwniczonej zabudowy zamku. Badano także skrzydło południowe zamku (w nawiązaniu do prac Kunysza). W obu wykopach znaleziono pokaźną ilość materiałów późnośredniowiecznych i nowożytnych. Prace na zamku we wczesnych latach 80. kontynuowała M. Zielińska. Kolejny etap badań archeologicznych na terenie Wzgórza Zamkowego rozpoczęto w 1997 r. (odkryto wówczas relikty gotyckiej architektury murowanej np. kwadratowej w planie wieży i fragment muru obwodowego łączonego z warownią Kazimierza Wielkiego czy relikty muru z cegły „palcówki" o wątku polskim – być może, ślady znanej ze źródeł „wieży glinianej" z XV w.). Badania przy sanockim zamku prowadzono także w 2001-2005 r. (M. Zielińska, P. Kotowicz).

F.1: Podczas wykopalisk Zielińskiej udało się uchwycić niewielki fragment domniemanego wału ziemnego z tkwiącą w nim spaloną belką (pozostałości częstokołu?).

F.2: Na terenie zamku w Sanoku (Sanok, stan. 1), we wschodniej i południowo-wschodniej części wzgórza, w sezonach 2005-2007, pod kierunkiem M. Zielińskiej, eksplorowano cmentarzysko szkieletowe. Na pierwsze pochówki w dużej mierze zniszczonego cmentarzyska natrafiono w 2003 r. podczas odsłaniania późnośredniowiecznego muru

obwodowego zamku (niektóre groby zostały naruszone już w 1940 r., podczas budowy niemieckiego bunkra). Szacowana powierzchnia cmentarzyska grodowego wynosi ok. 5 arów. Odsłonięto łącznie 54 pochówki. Groby zalegały na różnej głębokości, od ok. 20-25 cm do niemal 2 m. W nienaruszonych partiach cmentarzyska stwierdzono rzędowy układ pochówków (rzędy pochówków przebiegały w przybliżeniu na linii północ-południe, prawdopodobnie wszystkich zmarłych układano głową na zachód). Jedynie w kilku grobach zanotowano elementy ubogiego wyposażenia (elementy pasa w postaci brązowych kółek, pierścionek, brązowa aplikacja, szklany paciorek). Po uwzględnieniu znalezisk ceramicznych ze stanowiska chronologię cmentarzyska zamknięto w ramach XII-XIII w., z możliwością funkcjonowania cmentarzyska jeszcze w początkach wieku XIV. Podczas badań uchwycono także narożnik drewnianego obiektu (sakralnego?).

F.3: Na stanowisku znaleziono elementy wyposażenia grobowego pochówków z XII-XIII w.

G.1: W świetle odkryć z terenu Wzgórza Zamkowego, osada w Sanoku istnieć już od wczesnego średniowiecza – na terenie Wzgórza funkcjonowało staroruskie cmentarzysko datowane na XI/XII-pocz. XIV w.

G.2: Upadek grodu w Trepczy miał przyczynić się do powstania (lub przynajmniej do wzrostu znaczenia), grodu (?) na Wzgórzu Zamkowym, które przejęło nazwę Sanoka (Zielińska 2007, 10; Zielińska, Kotowicz 2007, 444). Nie ma jednak wiarygodnych danych na temat funkcjonowania jego umocnień (por. podpunkt **J**).

H: Na lewym brzegu Sanu, na terenie współczesnego miasta, ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego (XI-XIII w.) odkryto m.in. w rejonie obecnej cerkwi (Sanok, stan. 17) i poniżej jej, na wielokulturowym stanowisku przy ul. Zamkowej (stan. 61). Podczas badań J. Bobera i M. Zielińskiej na stan. 61 odkryto bryłki żużla i szlaki, mogące być świadectwem lokalnej produkcji żelaza i szkła. Zagłębione w podłoże obiekty mieszkalne i gospodarcze odkryto także w zachodniej pierzei sanockiego rynku (stan. 3). Skromne znaleziska z terenu podgrodzia sanockiego grodu mogą być spowodowane licznymi pożarami miasta lokacyjnego i sumiennym „uprzątnięciem" zgliszcz w XVIII w. przez władze austriackie (Zielińska 2007, 15-16). Nie związane z grodem mają być odkryte w południowej i zachodniej części na starsze ślady osadnictwa (IX-XI w.). Na podstawie odkryć z terenu miasta M. Zielińska i P. Kotowicz wydzielili 2 podgrodzia sanockiego grodu (por. ryc. 137), choć na dzień dzisiejszy badaczy nie są w stanie zakreślić ich planów, zasięgu osadnictwa ani charakteru ich zabudowy. Niestety, nawarstwienia kulturowe tego horyzontu są trudne do

datowania – materiał zabytkowy prezentuje w nim głównie silnie rozdrobniona ceramika naczyniowa. Według poczynionych przez badaczy obserwacji ogółu znalezisk za najstarsze znaleziska z okolic Wzgórza Zamkowego pochodzą z okresu starosukiego (późnych faz wczesnego średniowiecza) i początków późnego średniowiecza. Na rzemieślniczy charakter podgrodzi wskazują znaleziska związane z obróbką i produkcją skóry, żelaza lub szkła (por. Zielińska, Kotowicz 2016, 576).

Militarne być może znaczenie już we wczesnym średniowieczu miała wspomniana po raz pierwszy w źródłach pod 1446 r. tzw. „Stróżnia" , znajdująca się obecnie na terenie parku (Góra Parkowa). Przypuszczenie takie wysnuł już w latach 60. XX w. A. Kunysz (Kotowicz 2005, 63-64).

I: Zabytki z stanowiska przechowywane są w Muzeum Historycznym w Sanoku.

J: Brak śladów wałów domniemanego grodziska tłumaczyć można by późniejszymi przekształceniami terenu i częściowym zniszczeniem wzgórza wskutek obrywania się i spełzywania terenu, lecz zastanawić należy się, czy po 1240-1241 r. budowa nowego założenia obronnego w ziemi halickiej uszłaby uwadze Mongołów?

K:

Ryc. 182. Widok miasta Sanoka w XVIII w. na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

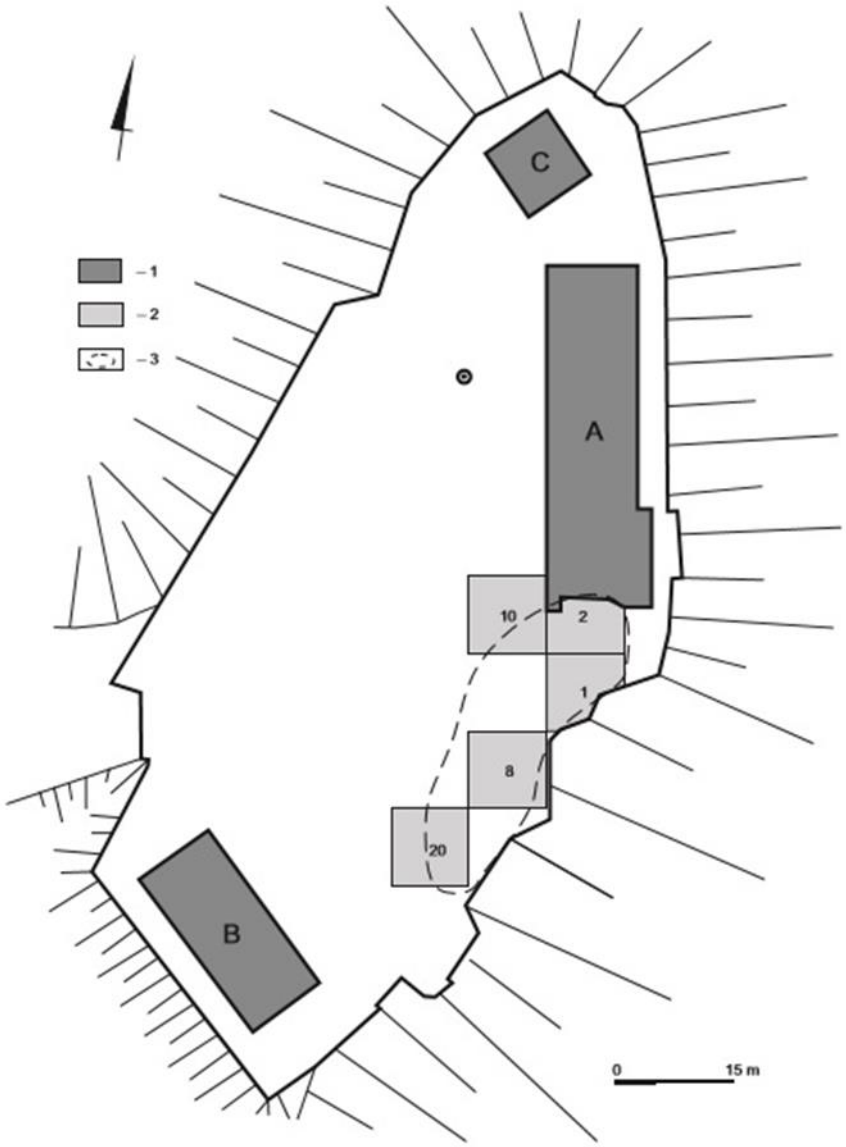

Ryc. 183. Plan Wzgórza Zamkowego w Sanoku (za: Zielińska, Kotowicz 2011, rys. 1, 188): 1 – istniejące budynki (A – zamek, B – budynek gospodarczy), 2 – numerowane ary, na których wystąpiły pochówki. Linią przerywaną (3) zaznaczono hipotetyczny zasięg cmentarzyska.

Ryc. 184. (Na kolejnej stronie:) Rekonstrukcja zasięgu tzw. podgrodzi grodu sanockiego (gród na Wzgórzu Zamkowym) autorstwa P. Kotowicza (za: Zielińska, Kotowicz 2016, rys. 5, 577): A – gród, B – podgrodzia. Numerami 1-16 oznaczono wykopy archeologiczne na terenie miasta Sanoka: 1-3 - Rynek, 4 - plac św. Jana, 5 - kościół oo. Franciszkanów, 6 - plac św. Michała, 7 - ul. Łazienna, 8-9 - ul. Piłsudskiego, 10 - ul. Cerkiewna, 11 - ul. Zamkowa; 12 - wzgórze cerkiewne, 13 - ogródek jordanowski, 14 - ul. Rybacka, 15 - ul. Sobieskiego, 16 - ul. Żwirki i Wigury.

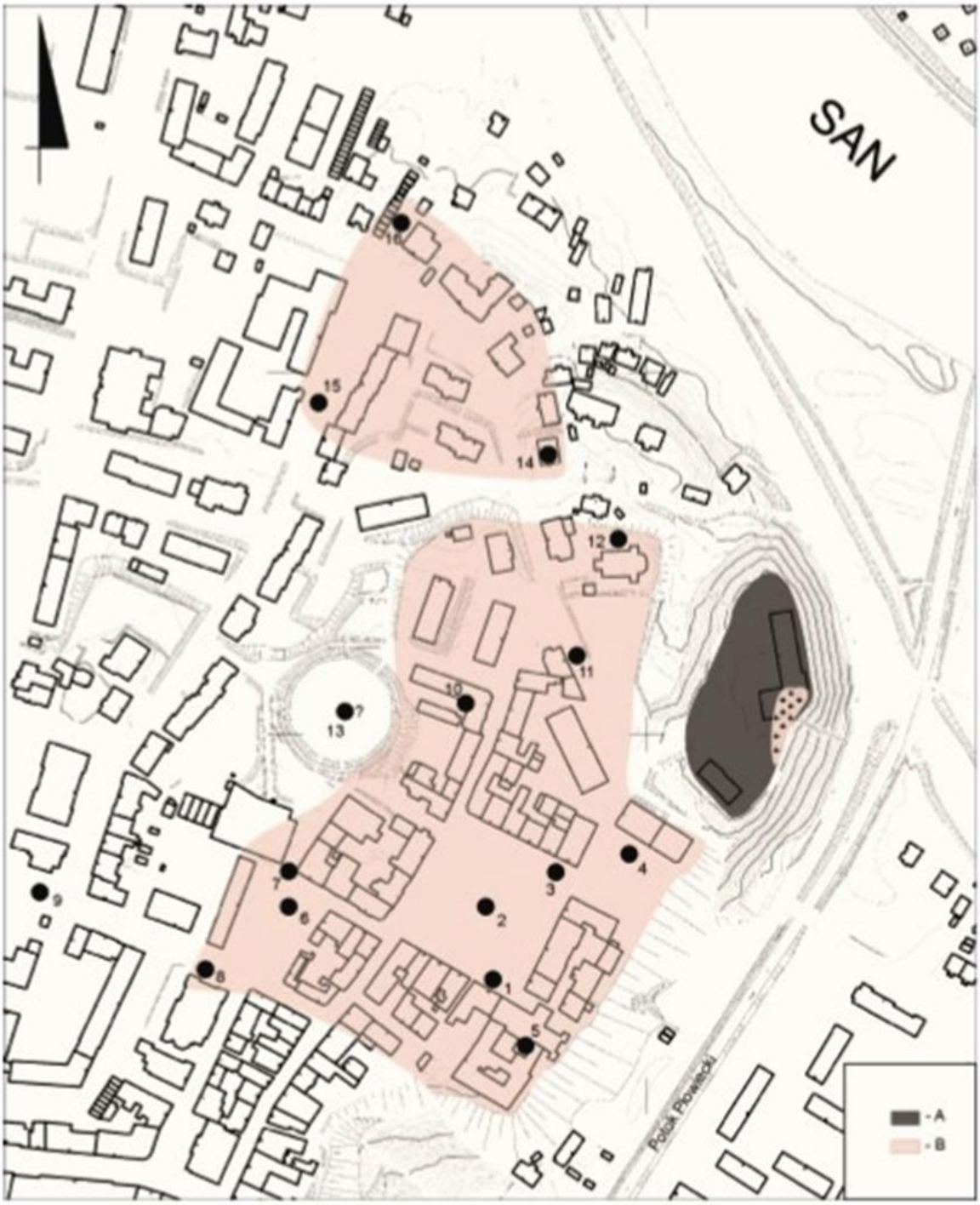

L: Zielińska 2007, 9-18; Zielińska, Kotowicz 2007, 441-462; 2011, 187-220; 2016, 569-580.

42. **Stołp (latop. Столпъ), Stołpie, powiat chełmski, województwo lubelskie, Polska.**

B: Stołpie pojawiło się na kartach KHW pod 1205 r. W 1. poł. XIX w. na wschód od wieży powstał folwark Henrysin.

C: Stołpie położone jest 8 km na zachód od Chełma. Wieża i „gródek" ulokowane zostały na skraju doliny Garki, w pobliżu licznych źródeł.

D: Kompleks architektoniczny w Stołpiu (stan. 1) składał się z zachowanej do dziś murowanej wieży i przylegającego do niej tzw. „gródka" (nasypu platformy, który przykrywa dolne partie zachodniej ściany wieży i jej narożniki: północno-zachodni i południowo-zachodni). Wzniesiona z trzeciorzędowych zlepieńców wieża jest prostokątna w planie, posiada koliste pomieszczenie wewnątrz. Wymiary zewnętrzne wieży wynoszą 5,8x6,3 (w partii fundamentowej 6,6) m, średnica wewnętrznego pomieszczenia 3 m, a zachowana ściana od poziomu fundamentów do korony osiąga wysokość 20 m.. Cylindryczne wnętrze na najwyższej[414] kondygnacji wieży przechodzi w ośmioboczne pomieszczenie, którego wewnętrzne ściany wyłożone są cegłą palcówką. Wieża pierwotnie stanowić miała zespół z kamienną platformą-dziedzińcem[415] na planie prostokąta o wymiarach 12,5x25,4 m (powierzchnia 317,5 m²). Wieża usytuowana jest w północno-wschodnim narożniku platformy (nasypu „gródka"). Wysokość kamiennej platformy wynosiła 70 cm (łącznie, wraz z ziemną podstawą, poziom dziedzińca miał być wyniesiony ponad otaczający go teren na 2 m). Na plateau prowadziło wejście po kamiennych stopniach. W bezpośrednim otoczeniu zespołu wieżowego znajdowała się sucha fosa. Przekop ten oddalony był od wieży o około 2,8 m i otaczał konstrukcje kamienne od strony wschodniej i południowej. W północnej partii jej rekonstruowana szerokość wynosi 10-12 m, a głębokość 2-3 m.

E: W XVII w. o wieży i leczniczych właściwościach wody z pobliskich źródeł pisał biskup unicki J. Susza. Pierwsze badania archeologiczno-architektoniczne przeprowadził w Stołpiu w początku XX w. rosyjski badacz P. P. Pokryškin. Wyniki prac architekta nie zostały nigdy

414 Na podstawie obserwacji otworów zewnętrznych drzwi i okien) wyróżniono 3 kondygnacje budowli, zaś na podstawie analizy wewnętrznych śladów po stropach wyróżniono 5 kondygnacji (Kutyłowska 1989, 3).

415 I. Kutyłowska (por. 2011) oceniając badania Stołpia w latach 2003-2005 wyraziła szereg wątpliwości związanych z rekonstrukcją poszczególnych faz funkcjonowania zespołu wieżowego, terminologią użytą przy opisie „gródka" (kwestie „wałów" oraz ich ewentualnego zwieńczenia w postaci palisady), a także co do rekonstruowanego kształtu tzw. „gródka", określanego w publikacjach zespołu A. Buko mianem „platformy" lub „dziedzińca" (według badaczki nie ma jednoznacznych dowodów na prostokątny kształt platformy).

opublikowane, a dokumentacja oraz materiał zabytkowy wywiezione zostały do Sankt Petersburga. Materiały Pokryškina opublikował częściowo po II wojnie światowej P. Rappoport. Stacjonarne badania wieży rozpoczęły się w latach 70. XX w.

W latach 1976-1978 wieżę i jej otoczenie badał zespół I. Kutyłowskiej. Podczas badań stan. 1 (w sezonie 1976 na stan. 1 założono 6 wykopów) badaczka stwierdziła obecność nawarstwień nowożytnych i średniowiecznych. W przemieszanej warstwie rumowiska (warstwa II) odkryto wczesnośredniowieczną buławę z brązu. Warstwy wczesnośredniowieczne (III i III_1), utożsamiane z okresem użytkowania gródka, przedzielone były warstewką spalenizny. W spągu warstwy III zalegał bruk kamienny, a pod nim nasyp miąższości 2-2,5 m. Na północno-wschodnim zboczu „gródka" odkryto relikty konstrukcji drewnianych, podtrzymujących nasyp – zbutwiałe fragmenty drewna wskazywały na konstrukcję izbicową. Fragmenty zwęglonych konstrukcji drewnianych odkryto także na południowo-zachodnim zboczu nasypu. Konstrukcje drewniane i zalegającą między nimi warstewkę określono mianem warstwy V. Warstwę VI stanowiła rędzina calcowa, miąższości 0,8-1 m. W warstwie tej wykryto drobne fragmenty ceramiki późnej kultury łużyckiej. Odsłonięto stopę fundamentową wieży – zalegała ona 80 cm poniżej współczesnego poziomu ziemi (u podnóża gródka), posadowiona była na stropie calcowego margla kredowego (warstwa VII). W 1976 r. badania na dwóch odcinkach prowadzono także na stan. 1A, terenu ulokowanego na południe i południowy-wschód od wieży. W pierwszym wykopie odkryto rumowisko nowożytnego muru kamienno-ceglanego oraz ceramikę naczyniową pochodzącą z okresu halsztackiego, z wczesnego średniowiecza oraz okresu nowożytnego. W drugim wykopie znaleziono jedynie materiał nowożytny i współczesny.

W sezonie 1977 I. Kutyłowska podjęła próbę ustalenia północnego zasięgu nasypu „gródka". Wykop nr 9, o wymiarach 3x6 m, założony na północnym zboczu nasypu, przylegał do północnej ściany wieży (odsłonięto też fundamenty ściany). Układ nawarstwień w wykopie okazał się podobny do układu odsłoniętego w 1976 r. na południowym i wschodnim zboczu. Wyróżniona nowa warstwa – VA, zalegająca między przepalonymi konstrukcjami drewnianym (warstwa V) a warstwą VI, zawierała grudki zaprawy, okruchy wapienia i zlepieńca, ułamki cegły palcówki. Warstwę tę, powiązaną z wkopem fundamentowym, uznano za warstwę budowlaną wieży. Fundament budowli, złożony z głazów zlepieńca, zagłębiony był w warstwę rędziny na 40-50 cm i posadowiony był na stropie calca. Z wykopu pozyskano ceramikę XII-XIII w., ułamki cegły, fragmenty szkliwionych różnobarwnych płytek oraz kości (ludzkie?). W tym samym sezonie założono w

centralnej partii majdanu gródka również wykop sondażowy (9x1,5 m), którego celem było zbadanie poziomu użytkowego „gródka". Nawarstwienia wyeksplorowano do głębokości 0,9-1 m. (do warstwy IV). Warstwa II okazała się sypkim i trudnym w eksploracji gruzowiskiem obiektu (drewniano-glinianego?) znajdującego się przy południowym zboczu „gródka", który po pożarze runął częściowo do wnętrza założenia. W sezonie 1977 r. sporządzono także dokumetancję fotogrametryczną wieży.

W 1978 r. na wschód od wieży, w nawiązaniu do wykopu nr 9, założono wkop sondażowy o wymiarach 5x1,5 m. W wykopie, w odległości 3 m od wschodniej ściany wieży, uchwycono fragment przekopu (suchej fosy). Odsłonięto także 2 dołki posłupowe (na krawędzi obniżenia fosy oraz 40 cm od ściany) interpretowane ślady 2 rzędów palisady między wieżą a fosą. Drugi wykop (wymiary 4x2,5 m) założono przed wejściem do wieży. Odsłonięto lico odsadzki fundamentów budowli. Stopa fundamentowa zachowanych fragmentów odsadzki posadowiona była na stropie nasypu (warstwa IV) gródka. Na poziomie odsadzki w nasypie zalegała warstwa budowlana, zawierająca okruchy zaprawy, ułamki cegieł oraz potłuczone płytki ceramiczne z polewą. Na stropie nasypu zaś znajdował się kamienny bruk. Warstwa nad brukiem (III) zawierała materiały wczesnośredniowieczne (XI-XIII w.), powiązane przez autorkę badań z okresem użytkowania „gródka". Z warstwy II (przemieszanej ziemi z materiałami średniowiecznymi i nowożytnymi) pochodził niewielki detal architektoniczny wiązany z pierwotną dekoracją budowli.

W latach 1996-1977 r. badania ratownicze i nadzory archeologiczne przy wieży prowadzili S. Gołub i T. Dzieńkowski. W 1996 r. założono podłużny wykop na linii wschód-zachód o wymiarach 19,75x1 m, obejmujący północne zbocze „gródka" i przewidywaną wschodnią partię fosy. Badania potwierdziły ustalenia I. Kutyłowskiej co wymiarów i budowy „gródka". Warstwy związane z okresem budowy wieży wydatowano wówczas ceramiką na X-XII w. Nawarstwienia te prezentowały calcową rędzinę, warstwę budowlaną wieży oraz warstwę zawierającą pozostałości konstrukcji drewnianych – w ocenie autorów badań były to podwaliny „gródka". Odkryte dołki posłupowe zinterpretowano jako relikty północno-wschodniej partii ogrodzenia „gródka". We wschodniej partii wykopu natrafiono na ślady suchej fosy, której szerokość wynosiła 10-11 m. W wschodnim profilu tej części wykopu zanotowano kamienny bruk z kamieni łączonych zaprawą. W celu wyjaśnienia funkcji bruku założono kolejne wykopy. W nowym wykopie, zamiast spodziewanego dalszego przebiegu fosy odkryto fragment muru z ciosów kamienia łączonych zaprawą wapienną, zbliżonych do tych występujących w murach wieży. Mur przebiegał z północnego

zachodu na południowy wschód, a jego szerokość na badanym odcinku wahała się w granicach 0,6-1,2 m. Odkryto także przylegający do muru fragment bruku z drobnych kamieni spojonych zaprawą. W warstwach nad brukiem licznie występowała ceramika nowożytna (pochodziła ona prawdopodobnie z okresu użytkowania wieży jako folwarcznego pomieszczenia gospodarczego). Pod brukiem wystąpił materiał wcześniejszy. Ustalono, iż fosa dochodzić mogła do odkrytego muru oporowego. Łącznie w sezonie 1996 przebadano 30 m² stanowiska. W kolejnym sezonie założono 3 wykopy (w ostatnim z nich odsłonięto fragment fosy oraz następnie w jego miejscu wzniesiono mur chroniący obiekt przed skutkami natężonego ruchu ulicznego). Kontynuowano badania muru odkrytego na północny-wchód od wieży – pod warstwami słabo nasyconymi materiałem z XVII-XVIII w., na głębokości 1,1 m odsłonięto fragment muru. Nie stwierdzono jego kontynuacji w kierunku północno-zachodnim. Poniżej poziomu odsłonięcia korony muru, na głębokości 1,6 m odsłonięto kamienny bruk. Zachodni kraniec bruku miał półkolisty zarys. Między brukiem a murem założono szurf, by odsłonić stopę muru. Ustalono, iż bruk pochodzi prawdopodobnie z XVIII-XIX w., zaś mur jest starszy i pełnił funcję zaporową.

W latach 2003-2005 badania obiektu, kierując interdyscyplinarnym zespołem badawczym, prowadził A. Buko. W pracach badawczych prowadzonych przez Instytut Archeologii i Etnologii PAN, we współpracy z Instytutem Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, brali udział badacze różnych ośrodków Polski, Ukrainy i Francji. Badaniami objęto część nasypu „gródka", wnętrze wieży i jej otoczenie - tereny przyległe, tzw. święte źródełko oraz wybrane rejony przyległe do kościoła parafialnego w oddalonym o 1,5 km od wieży Podgórzu. Badania potwierdziły m. in. obecność konstrukcji skrzyniowych otaczających dziedziniec. Jak rekonstruowała budowę założenia w Stołpiu I. Kutyłowska - konstrukcje izbic (wzmocnione słupami w miejscach wiązań na zrąb) wyznaczać miały zarówno obwód „gródka", jak i przestrzeń przyszłego dziedzińca, stanowiąc podstawę („fundament") drewnianej, obronnej partii nadziemnej w postaci prostego parkanu (złożonego z pionowych słupów) oraz podestem dla obrońców. A. Buko (2009, 52) zaproponował zaś rekonstrukcję parkanu z nadwieszonymi drewnianymi pomieszczeniami-hurdycjami. Podczas badań 2003-2005 potwierdzono, iż nasyp „gródka" powstał z kamiennych odpadów budowlanych wieży przemieszanych z rumoszem opoki marglistej oraz iłem wapiennym jako lepiszczem, pochodzącym z lokalnego podłoża calcowego (ił pozyskano także podczas kopania sadzawki-zbiornika wody źródlanej, usytuowanej po zachodniej stronie stołpu).

F.1: Na podstawie rezultatów badań wykopaliskowych i obserwacji architektonicznych wyodrębniono 3 fazy funkcjonowania zespołu wieżowego.

Głównym elementem fazy I jest sama wieża. Budowlę posadowiono na ilastym (marglowym) calcu za pomocą wąskich prostokątnych wkopów w pierwotny humus. Fundamenty budowli składały się z kamieni-zlepieńców przysypanych ziemią. Poniżej pierwszej, zasypanej kondygnacji obiektu odkryto wylewkę wapienną, którą połączono z I fazą użytkowania obiektu. Po stronie zachodniej wieży zanotowano wzmacniającą jej konstrukcję przed erozją wodną odsadzkę w formie muru ze zlepieńców i piaskowców przekładanych blokami iłu wapiennego. Mur ten posadowiony był na stropie calca. Wedle analizy architektonicznej z fazy I funkcjonowania wieży przetrwały tylko najniższe części murów sięgające wysokością 6 m w partii wschodniej, wylewka (posadzka) oraz zachowane, choć przemurowane otwory po belkach znajdujące się na wysokości 2,5 m. Najniższa kondygnacja miała być zagłębiona 50-60 cm względem otaczającego wieżę terenu. W warstwie uznanej za plac budowy wieży znaleziono ułamki cegieł, co nie wyklucza użycia cegły do konstrukcji budynku już w fazie I istnienia wieży, a więc i istnienia pomieszczenia „reprezentatywnego" (Buko 2009, 323). Kamienny cokół dziedzińca, posadowiony na ziemnej platformie, złożony był płaskich, naturalnych zlepieńców i piaskowców obsypanych luźnym kredowym rumoszem. Pionowe ściany platformy licowane były drewnem. Nie istnieją żadne dane na temat zagospodarowania tego dziedzińca w fazie I. Wejście na platformę, w postaci częściowo zachowanych stopni, łączone z fazą I, zlokalizowano w południowo-wchodnim narożniku plateau.

Faza II wiązała się z gruntowną przebudową tak samej wieży, jak i jej otoczenia. Fazę II datuje się na lata 30-60. XIII w. i choć, jak określa to A. Buko (2011, 171), założenie osiągnęło wtedy apogeum swej formy, jednoznacznych ustaleń co do jego elementów w publikacjach nie ma zbyt wiele. Jednym z niewyjaśnionych pytań pozostaje np. czas wykopania fosy i zbudowania mostu[416].

Opis fazy III. Według A. Buko w tej fazie funkcjonowania zespołu architektonicznego miała miejsce „militaryzacja" obiektu. Według ustaleń badacza najpewniej po śmierci Daniela Romanowicza i jego matki obiekt ten został w latach 80. XIII w. gruntownie przebudowany i

416 Według A. Buko (2009, 336) fosa (wraz z pomostem) pojawić się mogła w fazie III. Oceniając rekonstrukcję fazy II I. Kutyłowska (2011, 206) pisze, iż jest to cyt. *stołpijski warowny klasztor na „lagunie weneckiej"z przynajmniej pięcioprzęsłowym mostem. Należy tu zwrócić uwagę, że reliktów takiego mostu nigdy nie odkryto na stanowisku*.

przystosowany do pełnienia obronnych funkcji. Buko zaznacza, iż podobnie, jak w okresie poprzednim, elementy zabudowy dziedzińca nie zostały zniszczone, lecz rozebrane (poświadczać to mają negatywy po palach widoczne na poziomie użytkowym dziedzińca. Na terenie dziedzińca wykryto również pozostałości płyt kamiennych (przypuszczalnie wykładzin nawierzchni). W fazie III nowym elementem strukturalnym założenia były wewnętrzne ciągi komunikacyjne warowni. Wejście na teren dziedzińca funkcjonować miało nadal po stronie południowo-wschodniej. Szeroka na 2 m część bramna stanowić miała oddzielny element strukturalny, dostawiony do kamiennej platformy. Obwałowania fazy III tworzyć miał nasyp ziemny wybudowany przy pionowej ścianie kamiennej platformy. Archeologicznie nasyp rozpoznano od wschodniej i północnej strony „gródka". Nasyp ten powstał z czarnej, piaszczystej rędziny (pochodzącej prawdopodobnie z wywierzyska fosy) i stabilizującej go konstrukcji drewnianej składającej się z dwóch rzędów drewnianych pali – wewnętrznego i zewnętrznego, rozstawionych w odległościach około 3 m jeden od drugiego. Rzędy te wzmocnione były w dolnej partii kamieniami. Pomiędzy słupami znajdować się miały poziome belki, zabezpieczające nasyp ziemny przed osuwaniem się. Nowym elementem umocnień w fazie III miała być palisada, której pozostałości (w postaci warstw zwęglonego drewna i przepalonej gliny) odsłonięto na wschodniej krawędzi kopca. Na śladowe relikty wewnętrznej palisady (?) natrafiono przypuszczalnie również od strony zachodniej. Palisadę posadowiono na kamiennym podwyższeniu („murku") o wysokości do 30 cm powyżej poziomu użytkowego i szerokości 1-1,2 m. Poziom użytkowy dziedzińca w fazie III podniesiony został o ok. 30 cm. W części południowej wnętrza „gródka" natrafiono na pozostałości dużego budynku drewnianego o niezidentyfikowanej funkcji. Na krawędzi skarpy odkryto negatywy dużych słupów (relikty zabudowy krawędzi dziedzińca?).

F.3: Podczas wykopalisk w nasypie znaleziono ułamki ceramiki (w dużych ilościach wystąpiła ceramika angobowana i szkliwiona) oraz szkliwionych płytek ceramicznych, pochodzących najpewniej z wnętrza wieży. Podczas wykopalisk w nasypie wału i warstwach humusu pierwotnego znaleziono także nieliczne ułamki ceramiki pradziejowej i kości ludzkie.

G.1: Założenie w Stołpiu funkcjonowało w XIII-XIII/XIV w. (według A. Buko kompleks w Stołpiu spłonął na przełomie XIII/XIV w.).

G.2: W ostatnich latach raczej odrzucany jest pogląd o pierwotnym militarnym przeznaczeniu wieży, jak i o jej przynależności do niejednorodnej pod względem chronologii i morfologii grupy tzw. wież wołyńskich. Wieża oraz kamienna platforma powstać miały w wyniku

jednorazowego przedsięwzięcia. Pomieszczenie na najwyższej zachowanej kondygnacji wieży pełniło najprawdopodobniej funkcję kaplicy, a całe założenie stanowiło monastyr. Wiele kwestii interpretacyjnych pozostaje otwartych, m. in. osoba fundatora, pierwotna funkcja wieży, a także źródło inspiracji architektonicznej do wzniesienia unikalnego na tym terenie kompleksu. Wedle jednej interpretacji mógł być to monastyr matki Daniela Romanowicza zbudowany na wzór bizantyjski (Buko 2012, 242-247). W latach 80. XIII w. kompleks klasztorny miał zostać zaadaptowany do funkcji typowo obronnych. Według ustaleń A. Buko (2012, 241) kompleks funkcjonował w gęsto zaludnionym w XII-XIII w. punkcie osadniczym. Nie znaleziono obiektów pochodzących z okresu plemiennego, podczas badań powierzchniowych znaleziono jedynie ułamki ceramiki z tego okresu (Buko 2009, 320).

H:

I: Materiały ze Stołpia znajdują się w zbiorach UMCS. Dokumentacja P. Pokryškina przechowywana jest w Archiwum Instytutu Historii kultury Materialnej w Sankt Petersburgu.

J:

K:

Ryc. 185. (Na kolejnej stronie:) Plan stanowiska w Stołpiu wykonany w 1977 r. z zaznaczonym rozmieszczeniem wykopów z lat 1976-1978 (za: Kutyłowska 2011, rys. 1, 190).

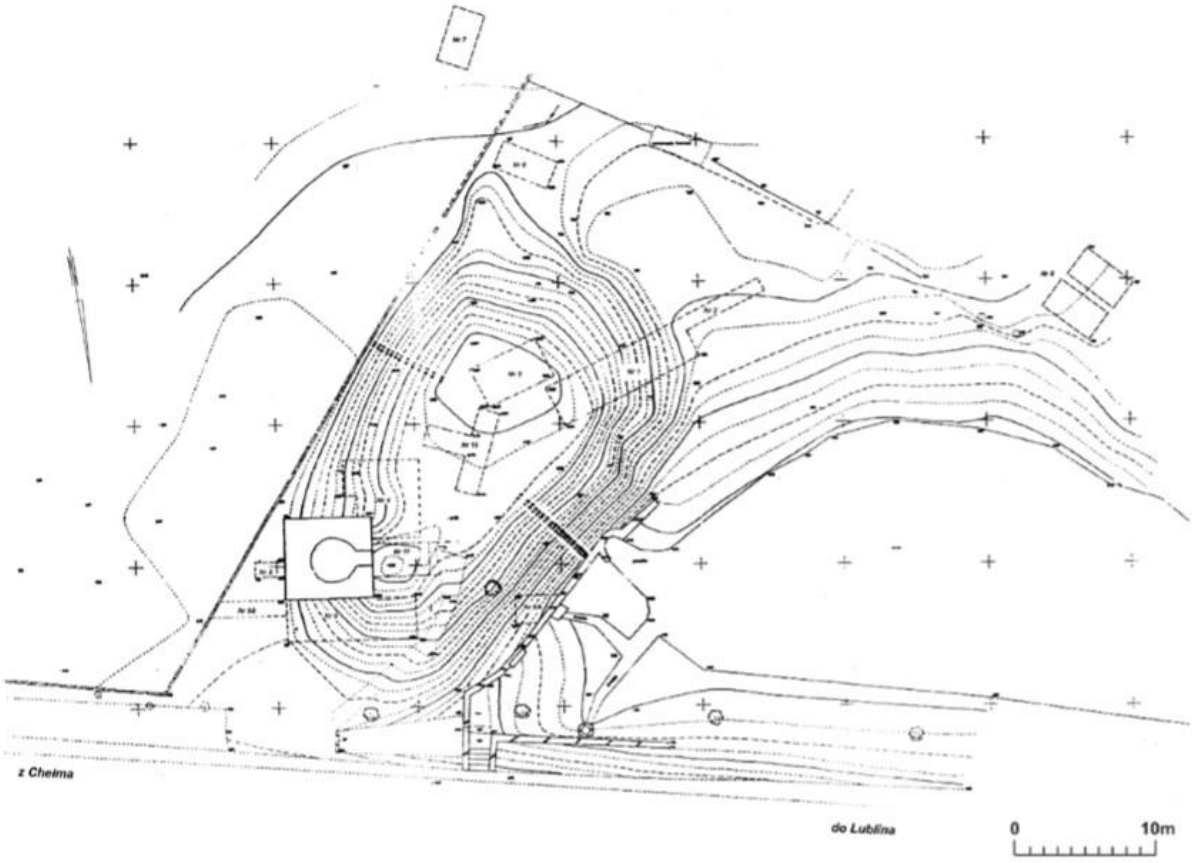

Ryc. 186. Rekonstrukcja umocnień stołpijskiego „gródka" według I. Kutyłowskiej (za: Kutyłowska 2011, rys. 7, 198).

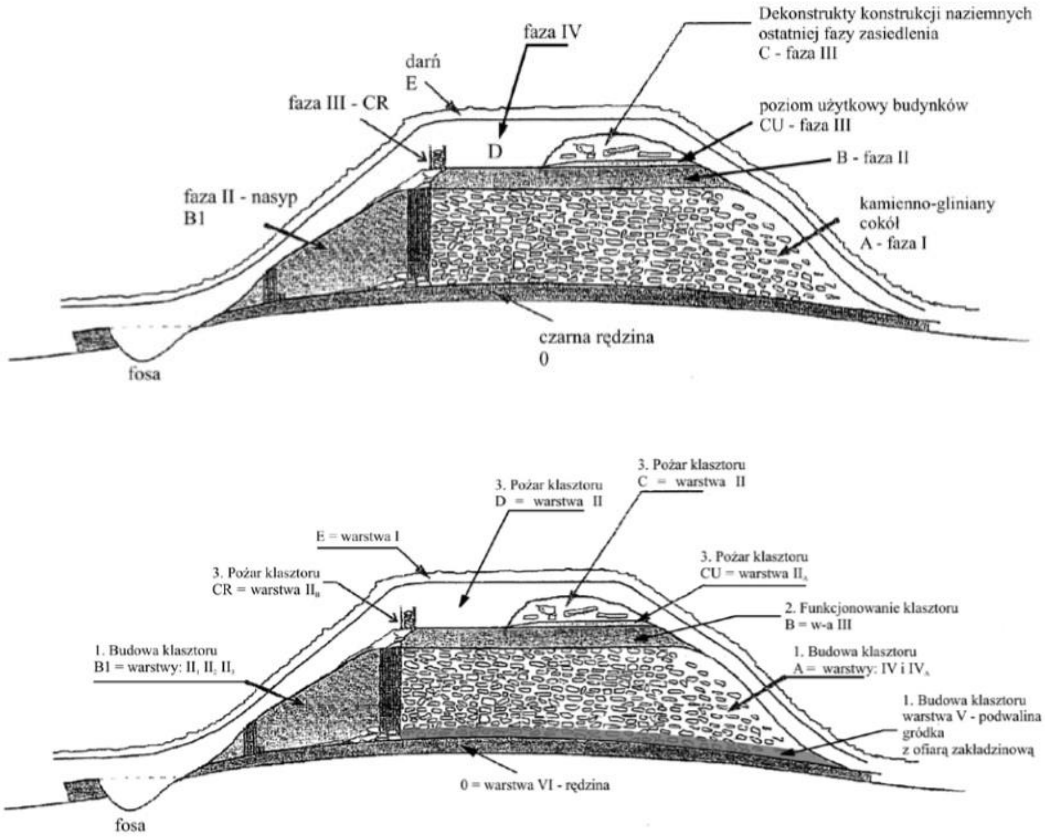

Ryc. 187. (u góry) Stołpie – przekop przez tzw. gródek, rysunek M. Aucha, (u dołu): synchronizacja schematycznego przekroju przez stołpijski gródek z wynikami badań z lat 70. XX w. wykonana przez I. Kutyłowską (za: Kutyłowska 2011, rys. 9, 201).

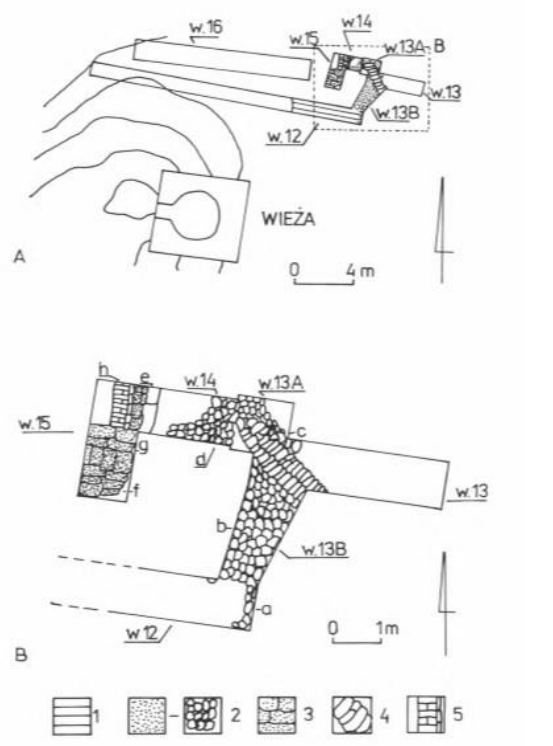

Ryc. 188. Relikty murów i bruku odkrytych przy wieży w Stołpiu w latach 1996-1997 (za: Dzieńkowski 1998, rys. 1, 252): A – plan wykopów z lat 1996-1997; B – plan obiektu nr 9 (muru z brukiem): 1 – fragment fosy (ob. 8), 2 – kamienny bruk (ob. 9), 3 – kamienny mur z koroną oblepioną zaprawą (ob. 9), 4 – kamienny mur (ob. 9), 5 – ceglany murek wjazdowy (ob. 10).

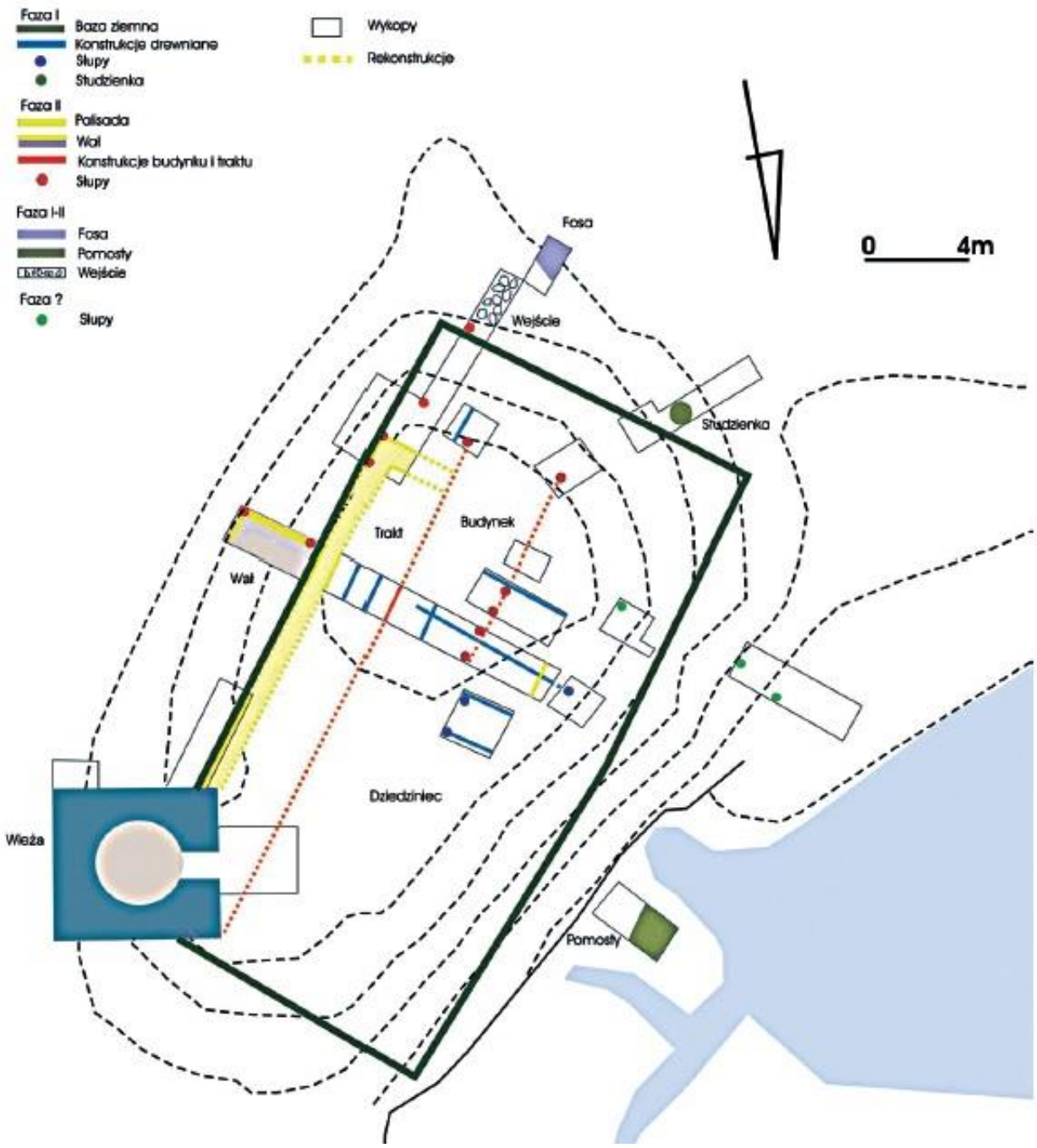

Ryc. 189. Rekonstrukcja rozwoju zespołu wieżowego w Stołpiu opracowana przez T. Dzieńkowskiego (za: Buko 2011, rys. 8, 167).

Ryc. 190. (Na kolejnej stronie:) Rekonstrukcja II fazy funkcjonowania zespołu w Stołpiu autorstwa A. Buko (za: Buko 2011, rys. 13, 171).

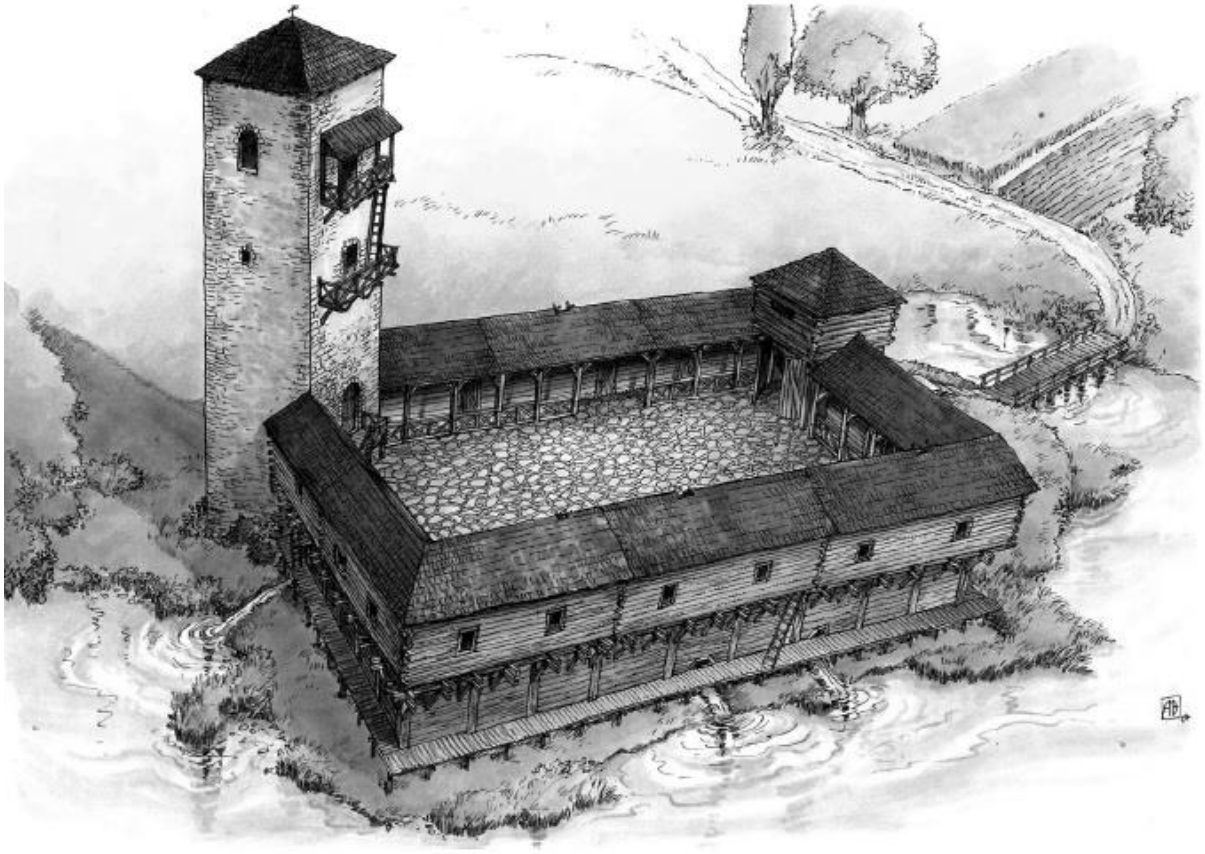

L: Buko 2008, 198-206; 2009; 319-346; 2009a; 2011, 159-178; 2014, 125-146; Bukowska, Graczyńska 2005, 163-186; Dąbrowski 2009, 29-62; Dzieńkowski 1998, 251-153; 2008, 53-58; 2015a, 55-70; Gołub 1997a, 153-156; IA 1976, 235-236; 1977, 198-199; 1979, 268-269; Kutyłowska 1983; 2011, 189-212; Poleski 2004, 425; Александрович 2011, 289-301, Антипов 2000, 135-138.

43. **Sutiejsk (latop. Сутѣискъ), d. Sąciska, Sąsiadka, powiat zamojski, województwo lubelskie, Polska.**

B: Gród pojawił się w PML pod 1097 r. Sutiejsk pojawia się także w *Pouczeniu Włodzimierza Monomacha*. Gród „Sutaska" lub „Suteska" został także w XII-wiecznych źródłach arabskich[417].

417 Sutiejsk i inne grody Wołynia były ośrodkami handlowymi znanymi w XI-XII w. kupcom arabskim (wzmiankę o Sutiejsku podał al-Idrisi) (Wartołowska 1958, 33).

C: Wieś Sąsiadka położona jest na terenie północno-zachodniego Roztocza Lwowsko-Tomaszowskiego, nad rzeką Por, będącą lewym dopływem Wieprza. Grodzisko zajmuje dolną partię dużego cypla górującego nad rozległą doliną rzeki.

D: Główny człon grodziska położony jest w południowej partii cypla. Jest to czworokąt o zaokrąglonych narożnikach o wymiarach 75x75 m (łącznie z potężnymi wałami, wymiary majdanu wynoszą 40x30m, powierzchnia ok. 0,12 ha). Wały tej części grodziska (tzw. wał B, wedle nazewnictwa Z. Wartołowskiej) zachowane są na wysokość 6-7 m i szerokość od 10 do nawet 20 m. Wjazd bramny na teren grodu (dietinca) znajdował się w widocznym miejscu obniżenia wału, kilka metrów na północ od jego wschodniego narożnika. Pozostała, rozciągająca się głównie na północ, część cypla stanowi obszar podgrodzia I. Całość założenia zajmować miała pierwotnie ok. 2 ha. Wały podgrodzia uległy silnej destrukcji. Zachowane umocnienia podgrodzia widoczne są dobrze od strony południowo-wschodniej, w odległości ok. 40 m od wałów grodu – jest to tzw. wał zaporowy. Między wałem podgrodzia, a wałem zaporowym wyróżniono tzw. podgrodzie II. Wał zaporowy (tzw. wał zewnętrzny F) zniżający się w kierunku doliny rzecznej, ma maksymalną szerokość podstawy 16 m i średnią wysokość 4 m u stopy (wysokość mierzona od dna fosy wynosi 7 m). Wał ten w południowo-wschodnim odcinku został przerwany przez drogę (ubytek w wale ma ok. 10 m długości).

E: Wieś Sąsiadka została rozpoznana jako następca staroruskiego Sutiejska na początku XX w. przez K. Moszyńskiego. W latach 30. XX w. za sprawą K. Moszyńskiego, grodziskiem zainteresowała się A. Kutrzebianka, autorka pierwszego opisu grodziska. Pierwsze badania stacjonarne stanowiska przeprowadzili pracownicy Zakładu Archeologii Przedhistorycznej i Wczesnodziejowej Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1936-1939. Pracami zespołu kierował W. Antoniewicz. W wykopaliskach brała udział także Z. Wartołowska, która w 1945 r. powróciła na grodzisko w celu konserwacji niszczejącego wału. Systematyczne wykopaliska w Sąsiadce pod jej kierunkiem rozpoczęły się w 1946 r. i twały do 1964 r. (z wyjątkiem roku 1948)[418]. Na terenie dietinca grodziska przebadano wówczas łącznie ponad 1370 m² powierzchni, na terenie podgrodzia ponad 6170 m², dokonano cięć wałów i fos oraz zbadano lejowatą studnię z terenu dietinca. Kolejne badania w Sąsiadce przeprowadzono w 1985 r. w związku z realizacją projektu AZP (K. Bęcek i J. Smok dokonali wtedy nowych pomiarów grodziska i sporządzili jego plan wyskokościowy). W 1991 r. wykonano pierwsze

418 Na temat mankamentów metodyki wykopalisk i publikacji badań Z. Wartołowskiej por. Poleski 1992, 81-83.

zdjęcia lotnicze grodziska. W latach 2006 i 2008 J. Kalaga przeprowadziła na stanowisku badania powierzchniowe.

F.1: Najlepiej zbadane zostały umocnienia głównego majdanu (a ich poszczególne fazy uznane zostały za wzorzec dla rekonstrukcji rozwoju pozostałych partii grodu). Dwóch cięć wału dokonano w południowo-wschodniej części obwałowań. Z. Wartołowska wydzieliła 3 fazy funkcjonowania umocnień dietinca Sutiejska. Pierwsza faza funkcjonowania umocnień dietinca prezentowała wał konstrukcji skrzyniowej składający się z jednego rzędu skrzyń o przybliżonych wymiarach 3x3 (maksymalnie 3,5x3,5 m) oddalonych od siebie o 1-1,3 m. Przestrzeń między skrzyniami wypełniać miały węższe skrzynie zarysowane wystającymi belkami konstrukcji dużych skrzyń. Pod węższymi skrzyniami wykryto zagłębienia o średnicy 1-1,3 m i głębokości 1-2 m, które Wartołowska uznała za swego rodzaju „studnie" wzmacniające stabilność podłoża. Według J. Poleskiego (por. Poleski 2004, 419-420) rekonstrukcję tzw. I fazy należy nieco zmodyfikować w oparciu o opublikowane przez Z. Wartołowską przekroje wałów: wał fazy I mógł składać się 2 rzędów skrzyń (łączna szerokość wału wynosiłaby wtedy 6 m), a „studnie wzmacniające" uznać zaś można za doły, w których pierwotnie znajdowały się słupy powiązane z konstrukcją wału. W północno-wschodniej partii badanego odcinka wału wykryto relikty konstrukcji o planie zbliżonym do prostokąta (wymiary 2x6 m), która zdaniem Wartołowskiej była wieżą o konstrukcji zrębowej wzmocnionej wewnętrznie słupami. Kres funkcjonowaniu I fazy obwałowań dietinca przyniósł pożar. Od strony zewnętrznej obwałowań głównego majdanu znajdował się uskok (berma) o szerokości 2 m, a następnie fosa (szerokości 4 m i głębokości sięgającej 6 m). Fosa nosiła ślady późniejszego pogłębiana. W linii umocnień dietinca uchwycono przerwę bramną. Najstarsza faza umocnień podgrodzia, badana na odcinku południowo-wschodnim, posiadała analogiczną do wałów dietinca konstrukcję (pod węższymi skrzyniami również wykryto doły) i uznano ją za równoczasową z obwałowaniami grodu. Bramę i drogę prowadzącą na teren grodziska zlokalizowano w 1957 r. w północnej części dietinca. Nawierzchnia drogi utwardzona była wbitymi w podłoże kołeczkami. Pozostałości samej bramy nie uchwycono - wał w tej partii grodziska jest zniwelowany.

Obwałowania II fazy - według Z. Wartołowskiej po pożarze grodu obwałowania zostały odbudowane, ale nie zastosowano już konstrukcji skrzyniowej (Wartołowska 1958, 98-99). Nowy nasyp ziemny (prezentujący w przekroju kształt trójkąta z zaokrąglonym czubkiem i podstawie szerokości 12 m) wzmocniono wewnętrzną konstrukcją drewnianą (beleczkami stabilizującymi w jego najniższej partii i słupami od strony wewnętrznej). Nasyp

fazy II znajdował się w miejscu bermy I fazy obwałowań. Również z II fazą umocnień Sutiejska związane było odkrycie fundamentów budowli wieżowej (relikty te w postaci budynku zrębowego o wymiarach 3x4 m wysunięte były poza linię wału). Relikty kolejnej tego typu budowli odkryto po drugiej stronie fosy (szerokość rowu oddzielającego dietiniec od podgrodzia wynosiła w fazie II 13 m). W czasie wykopalisk Z. Wartołowskiej przebadano także relikty bramy II fazy obwałowań głównego majdanu. Brama tej fazy była przesunięta na północny-zachód w stosunku do starszego wjazdu. Z jej konstrukcji zachowała się jedynie jedna ściana w postaci naroża skrzyni zrębowej oraz niewielkich słupków wzmacniających. Według analizującego opis profili i rysunki Z. Wartołowskiej J. Poleskiego (2004, 420-421), ścianę wewnętrzną wału fazy II tworzyła palisada z wkopanych w podłoże słupów średnicy 20-30 cm. Palisada ta podtrzymywała nasyp wału (korpus wału w postaci widocznej w przekroju ciemnej ziemi zawierającej duże ilości szczątków drewna z fazy I). Równy, liniowy przebieg i odchylenie granicy tej miąższej na 2 m (a pierwotnie zapewne jeszcze grubszej) warstwy sugerować ma jej pierwotny pionowy przebieg jej granic. Warstwa zaczęła odchylać się po spaleniu palisady. Od strony zewnętrznej brak wyraźnych zaś śladów podpory ciemnego nasypu (choć J. Poleski przypuszcza, iż mogła to być analogiczna palisada), więc ten osunął się w kierunku fosy. Wypełnisko szerokiego na co najmniej 3 m wału podzielone było na skrzynie.

W opinii J. Poleskiego (por. 2004, 419, 421) faza III funkcjonowania wałów w odniesieniu do innych części grodziska jest wysoce dyskusyjna (3 fazy funkcjonowania umocnień są potwierdzone jedynie w południowo-wschodniej partii obwałowań głównego majdanu) a jej opis i załączona dokumentacja rysunkowa nie pozwalają odnieść się szczegółowo do jej rekonstrukcji. Z opisu Z. Wartołowskiej wynika, iż nasyp wału składał się z jasnej gliny przemieszanej z humusem. W profilu przecięcia wału od wewnętrznej jego strony zanotowano skupisko węgli drzewnych i polepy i poziome ślady spróchniałego drewna („odciski belek w lessie"). Według badaczki belki te nie należały do III fazy konstrukcji wału (znalazły się tam na złożu wtórnym zsunięte wraz z nasypem). Do fazy III należeć miały zaś liczne pozostałości wkopanych rzędami w podłoże słupów (według badaczki, wiązań ziemi nasypowej). Wedle ogólnej rekonstrukcji Z. Wartołowskiej wał II fazy nadsypano (wysokość nowego, trójkątnego w przekroju nasypu oraz reliktów starszego wału wynosiła łącznie 6 m). Na szczycie wału znaleźć się miało przedpiersie. Wał III fazy zakończyć miał swe funkcjonowanie wskutek pożaru.

W obniżeniach w obwałowaniach głównego członu grodziska odkryto relikty 2 bram. Pierwszą z bram zlokalizowano w obniżeniu po stronie wschodniej, drugą - pośrodku południowo-zachodniego odcinka wału. Konstrukcja pierwszej (co najmniej dwufazowej) bramy wsparta była 4 słupach (o średnicy 40 cm) znajdujących się w narożnikach przejazdu. Ściany przejazdu bramnego o szerokości 3 m tworzyć miały rzędy palisady. Analogiczna była konstrukcja drugiej bramy.

Z umocnieniami II i III fazy związana miała być sucha fosa, której fragment przebadano w południowo-wschodnim odcinku obwałowań. Przekrój rowu był trapezowaty Fosa ta miała być o ok. 1,5 m płytsza od fosy z fazy I. Wedle Z. Wartołowskiej w fazie III rozwoju systemu umocnień grodu funkcjonował już wał zaporowy (choć sama przyznaje, iż trudno go powiązać z konkretną fazą rozwoju grodu, ze względu na brak materiału ceramicznego oraz konstrukcji drewnianych wewnątrz nasypu). W czasie badań Wartołowskiej odczyszczono profile przerwy w wale. W uzyskanym w ten sposób przekroju wału nie natrafiono na ślady konstrukcji bramnej (która hipotetycznie znajdowała się na zniszczonym odcinku) ani żadnych innych konstrukcji drewnianych. Nad poziomem nienaruszonego lessu widoczna była warstwa humusu, zawierająca popioły i węgle drzewne. Nad nią zalegał nasyp z nielicznymi tylko węgielkami i smugami popiołu. Pod zniwelowaną partią wału, na poziomie humusu, odkryto ślady pieca, o średnicy 1 m, które uznano za starsze niż wał i (piec zostać miał zniszczony przed jego budową). Funkcją wału, wedle autorki badań, miała być nie tylko ochrona samego grodu, ale i przeprawy przez rzekę Por.

F.2: Na terenie głównego majdanu grodziska Z. Wartołowska odkryła obiekty (jamy, domostwo półziemiankowe oraz groby szkieletowe pozbawione wyposażenia) starsze niż budowa I fazy wału. Na okres funkcjonowania umocnionego dietinca badaczka datowała natomiast odkrytą na nim studnię. Studnia miała formę leja o średnicy 8 m w części stropowej i sięgającego 16 m głębokości. W zachodniej partii dietinca odsłonięto obiekt (skupisko kamieni) interpretowany jako relikty dwufazowej dużej budowli naziemnej.

Na obszarze podgrodzia II odkryto 84 obiekty (relikty chat oraz jamy), które posłużyły do rekonstrukcji rozplanowania zabudowy tej części grodu. Obiekty mieszkalne posadowione były na stabilnym lessowym podłożu i nie posiadały podpiwniczeń. Obiekty miały grupować się gniazdowo. Domostwa, których liczba na badanym obszarze przekraczać miała 20, stawiano blisko siebie. Nie wszystkie odkryte obiekty funkcjonowały jednoczasowo, kilka domostw posiadało także 2 fazy użytkowania. Fazy te datowano na podstawie ceramiki w

przypadku jednego domostwa dwufazowego na X-XI i XII-XIII w. Większość chat na podgrodziu II orientowana była według stron świata. Były to czworoboczne w planie budynki, w większości przypadków zagłębione w podłoże na 0,5-1 m. Uśrednione wymiary domostw wynosiły 4x4 m, tylko dwa z odkrytych budynków były większe (powierzchnia 25 i 27,5 m^2). Większe budynki odsunięte były od zabudowy gniazdowej. Większość chat była konstrukcji słupowej, nie określono jednak sposobu wypełniania przestrzeni między słupami. Nieliczne domostwa typu naziemnego wzniesione były w konstrukcji zrębowej. Tylko w jednym obiekcie, w jego południowej ścianie, uchwycono otwór wejściowy (szerokości 60-65 cm). W większość obiektów określonych jako domostwa wyposażona była w masywne piece kopułkowe. Piece były czworoboczne w planie i zawierały koliste, sklepione kopułkowo nisze wewnątrz. Na terenie podgrodzia uchwycono 16-metrowy fragment drogi o szerokości 2,1 m, ciągnącej się od wschodniego wału w kierunku plateau grodziska. Pozostałości traktu przedstawiały ślady drewnianych kołków powbijanych gęsto w podłoże. Droga nachodziła częściowo na ślady jednego z obiektów, toteż założono, iż nie funkcjonowała ona od początków zamieszkiwania terenu podgrodzia (Kalaga 2013, 27).

F.3: Z wykopalisk podgrodzia II w Sąsiadce pochodzą krzyżyki (metalowy i wykonane z łupku), pisanki, dzwoneczki metalowe i amulet z przewierconego kła zwierzęcego. Na podgrodziu znaleziono także fragment muszli pielgrzymiej. Z terenu grodziska pochodzą zabytki datujące, m. in. pieczęcie Dawida Igoriewicza (datowane na 1082-1112 r.) czy denar krzyżowy (z 1. poł. XI w.).

G.1: Grodzisko datowane jest na XI-XIII w. Uznaje się, iż gród przestał funkcjonować po najeździe mongolskim.

G.2: Obiekt w Sąsiadce powszechnie uznawany jest za latopisowy Sutiejsk, gród zaliczany do grupy tzw. Grodów Czerwieńskich.

H:

I: Materiały z wykopalisk Z. Wartołowskiej znajdują się w PMA.

J:

K:

Ryc. 191. (Na kolejnej stronie:) Wieś Sąsiadka na wycinku tzw. mapy Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

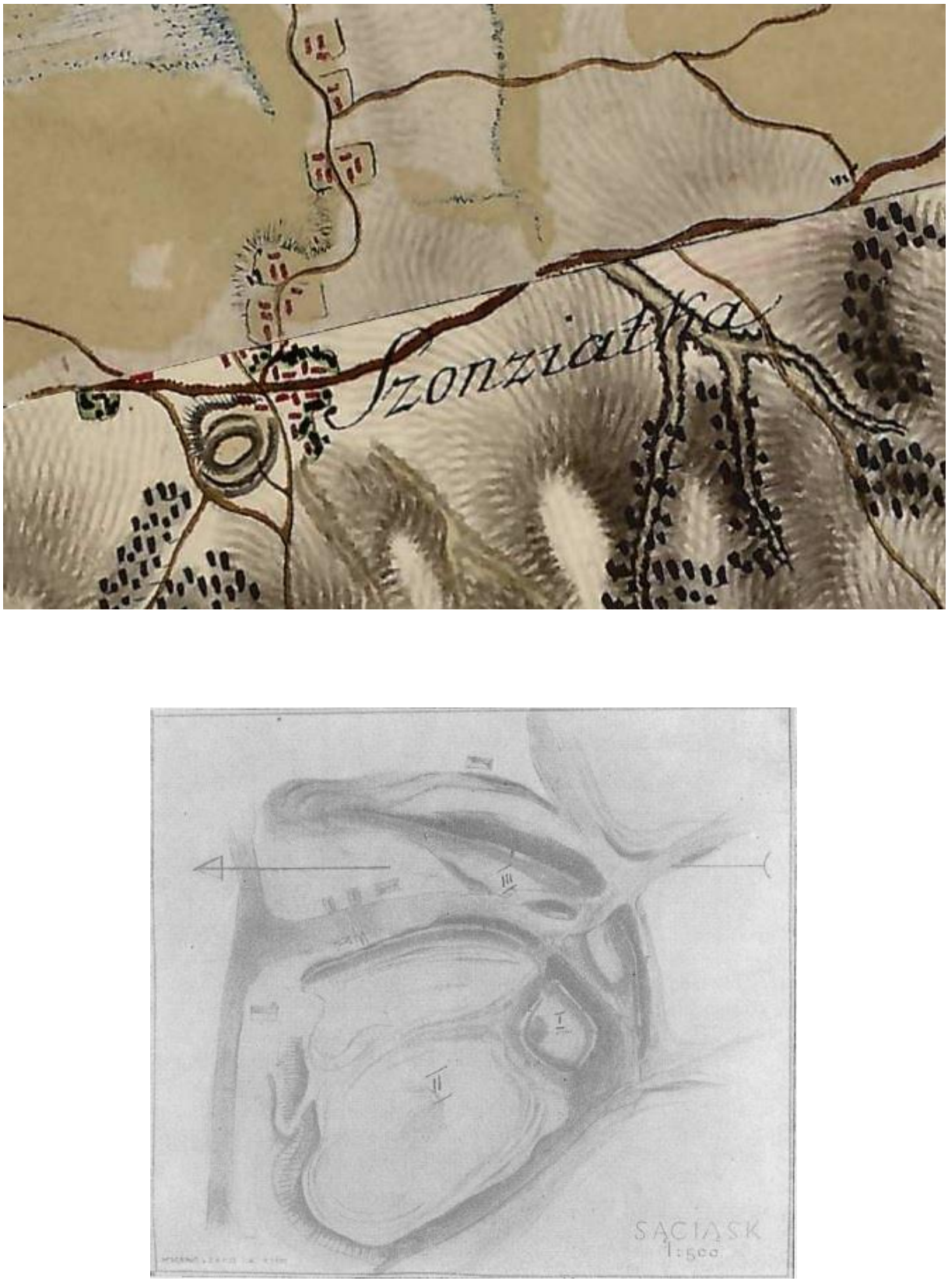

Ryc. 192. Rysunek grodziska w Sąsiadce autorstwa B. Gerquina (za: Wartołowska 1958, rys. 20, 49) z oznaczonymi majdanami (I-III).

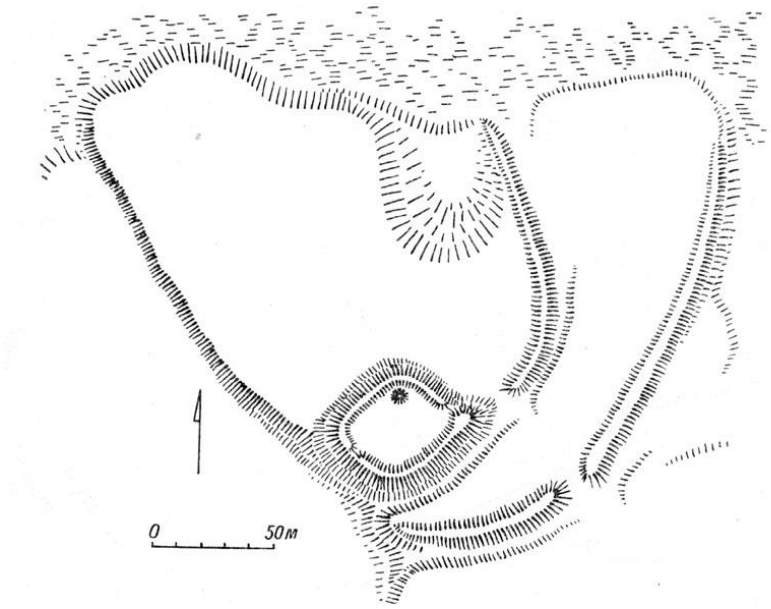

Ryc. 193. Plan grodziska w Sąsiadce (za: Раппопорт 1967, ryc. 66, 62).

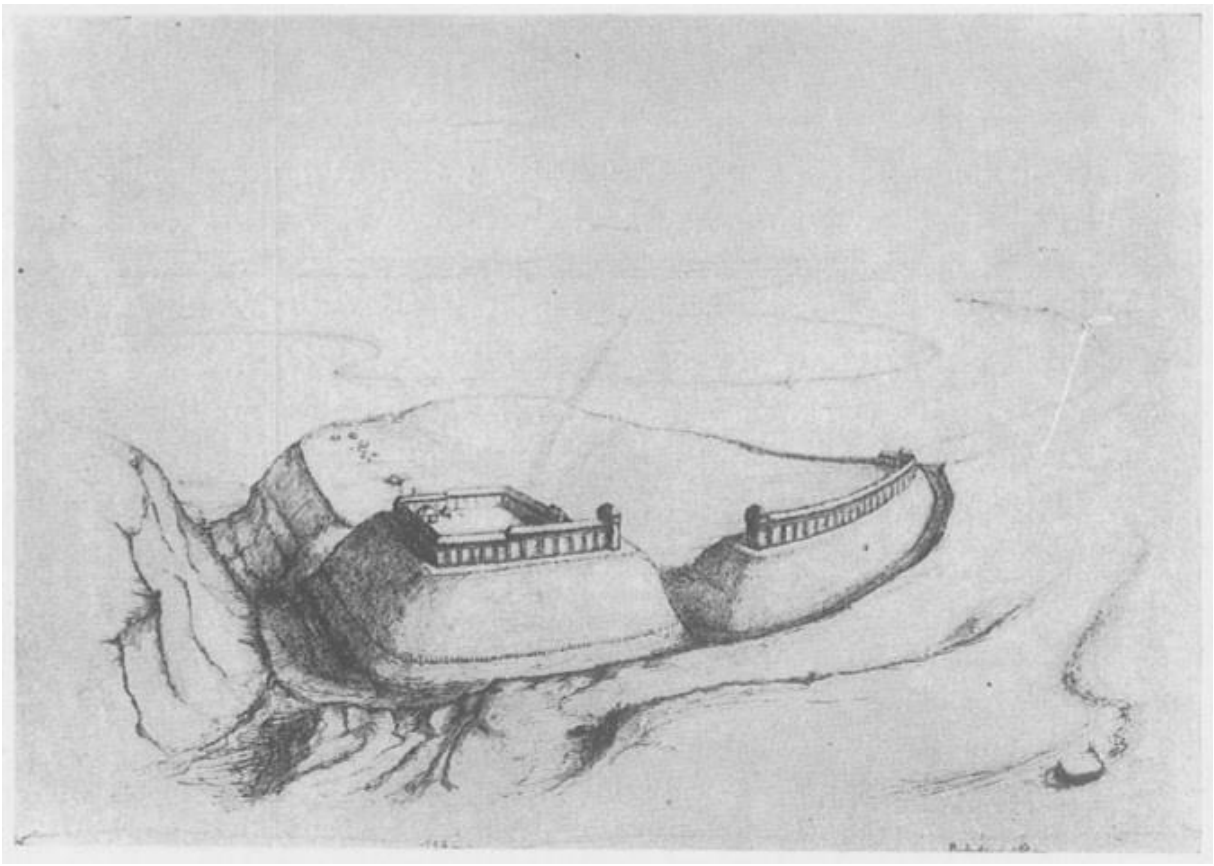

Ryc. 194. Rekonstrukcja I fazy rozwoju grodu w Sąsiadce (za: Wartołowska 1958, rys. 49, 91).

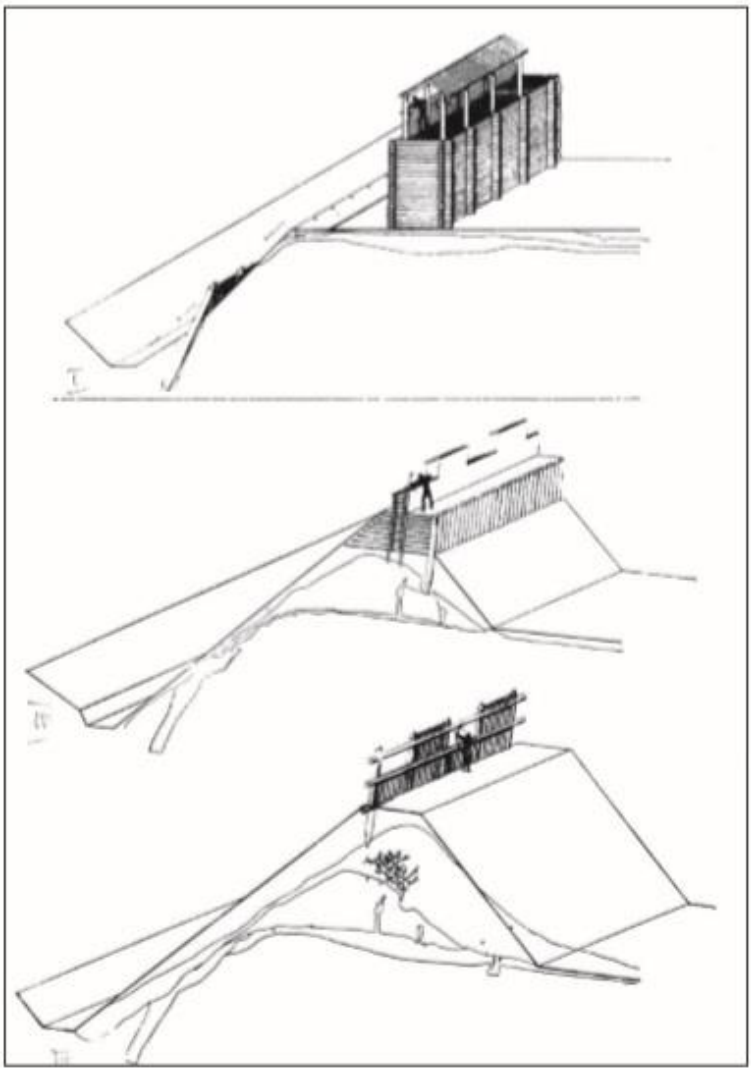

Ryc. 195. Rekonstrukcja budowy wałów grodziska w Sąsiadce (fazy I-III) według Z. Wartołowskiej (za: Kalaga 2019, rys. 7, 294).

L: Dzieńkowski 2014, 159; Lewicki 1947, 402-407; Kalaga 2012; 567-577; 2019, 288-302; Poleski 2004, 418-422; Rauhut 1960a, 163-175; Wartołowska 1958, 7-119; Раппопорт 1967, 62.

44. **Szepol (latop. Шеполь, ukr. Шепель) rejon łucki, obwód wołyński, Ukraina.**

B: Wśród średniowiecznych źródeł, gród wymienia jedynie PML pod 1097 r., kiedy książę włodzimierski Dawid Igoriewicz zapronował gród jako rekompensatę oślepionemu Wasylkowi Rościsławowiczowi (*Ипатьевская*... стб 239). Kolejna wzmianka historyczna o Szepolu pochodzi z XVI w.

C: Grodzisko w uroczysku „Wał” znajduje się na północnej części wsi Šepel. Stanowisko położone jest nad Sierną (dopływ Sytru), na cyplu wyniesionym ponad bagnistą doliną rzeki na 8-9 m.

D: P. A. Rappoport (1967, 55) zaliczył stanowisko do grupy grodzisk tzw. typu wołyńskiego. Powierzchnia grodziska wynosi ok. 2,2 ha (wymiary jednoczłonowego założenia wynoszą 140x160 m). Zbliżony w planie do kwadratu majdan od pozostałej części terasy oddzielony był szeroką (22 m szerokości, 6 m głębokości) fosą i wałami. Południowa część grodu posiadała niemal czworokątne narożniki, podczas gdy północna jego partia była zaokrąglona. Majdan grodziska otoczony był ze wszystkich stron wałem, którego wysokość szacowana jest na 5-6 m (obecnie wały w wielu miejscach zachowane bardzo słabo). Wjazd do grodu ulokowany był od północnego-wschodu, gdzie odkryto ziemną przeprawę przez fosę (Раппопорт 1967, 55).

E: Grodzisko odkryto w XIX w. (znajdowało się wtedy na terenie folwarku). Stanowisko badali sondażowo V. Antonovyč, A. Cynkałowski (w 1933 r.) oraz M. Kučynko (w 1975 r.). Niewielkie prace rozpoznawcze na stanowisku przeprowadził w latach 60. XX w. również P. Rappoprt. Narstwienia kulturowe obiektu określono jako „staroruskie” (ceramika z XI-XIII w.).

F.1: Jak pokazały wkopy Rappoporta, wał grodziska posadowiony był na calcu. Nasyp wału datowany został materiałem ceramicznym na przełom X/XI w.

F.3: Na stanowisku znaleziono enkolpiony, przęśliki z łupku, ozdoby, kościane przekłuwacze, noże i grociki strzał.

G.1: Grodzisko utożsamiane jest z latopisowym Szepolem i datowane jest na podstawie materiału zabytkowego na X/XI-XIII w.

H: 300 m na północny-wschód od grodziska, na prawym brzegu Siernej znajdował się kurhan nazywany „Mogiłą Pereljanicy” (średnica 12 m, wysokość nasypu 2,8 m). Kurhan rozkopany został w 1975 r. przez M. Kučynkę. W centrum nasypu, na głębokości 2,8 m od wierzchołka, natrafiono na drobne przepalone kości, ułamki amfor, przepalone kąski żelaza i gwóźdź. Z nasypu pochodziły także ułamki ceramiki X-XIII w., zaś pod nim znaleziono liczne węgielki.

W odległości 2,5 km od wsi Šepel, w uroczysku „Zamist’ja”, odkryto stanowisko kultury trzcinieckiej i osadę staroruską (XI-XIII w.) o powierzchni 1 ha. Stanowisko badane

było w 2010 r. przez V. Bajuka. Kolejną staroruską osadę odkryto na lewym brzegu Siernej, 2 km na zachód od Šepola.

I:

J:

K:

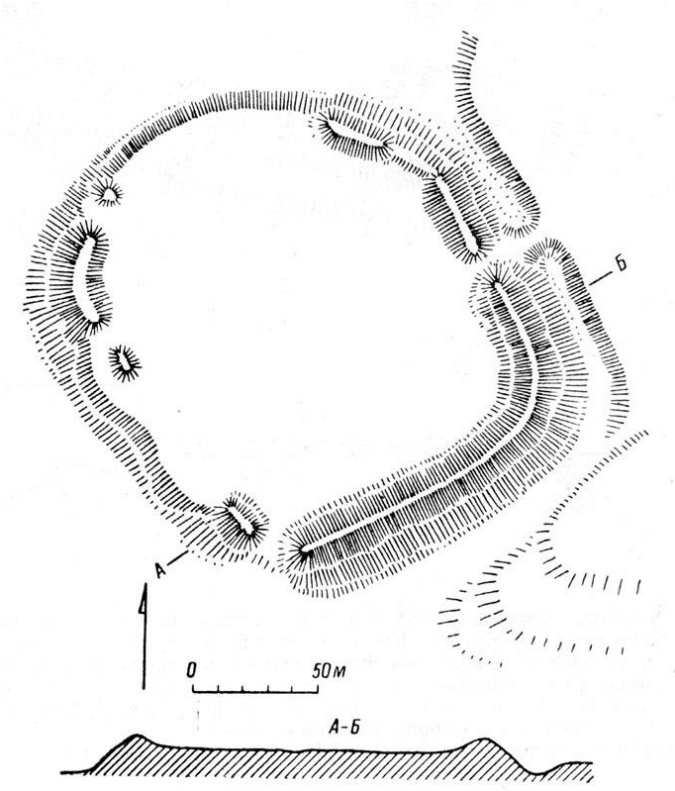

Ryc. 196. Plan i przekrój pozostałości grodziska we wsi Šepel (za: Раппопорт 1967, ryc. 56, 55).

L: Cynkałowski 1986, 536-537; SGKP t. XI, 898; Кучинко 2011, 419; Кучинко, Матиюк 1975, 350; Кучинко, Златогорський 2010, 127-128, 260-262; Раппопорт 1967, 55.

45. **Szumsk (latop. Шумьскъ, Шюмескъ, ukr. Шумськ) rejon loco, obwód tarnopolski, Ukraina.**

B: Nazwa Szumska pojawia się w źródłach w poł. XII w. W początku XIII w. gród należał do książąt łuckich. W 1232/1233 r. okolice Szumska oblegane były przez Węgrów (w kontekście pobytu Daniela Romanowicza w Szumsku wspomniana została być może znajdująca się tam cerkiew św. Symeona). Szumsk, podobnie jak inne ośrodki Pohorynia w 1366 r. dostał się we władanie Lubarta. Lokacji Szumska na prawie niemieckim dokonano w 1561 r.

C: Miejscowość Szumsk położona jest w międzyrzeczu Wilii i Kumy (stanowisko położone jest nad Kumą). Główna część grodziska zajmuje cypel (o długości 180 m) wysokiej terasy prawego brzegu rzeki. Zachodni skłon cypla nachylony jest ku rzece i tworzy wypłaszczenie nad jej brzegu. Drugi człon grodziska położony jest na niższym, przylegającym do dietinca od południa cyplu terasy rzecznej.

D: Powierzchnia stanowiska szacowana jest na ok. 2,7 ha. Dietiniec zajmuje teren wysokiego cypla (powierzchnia 1 ha). Od strony dostępnej (wschodniej i południowo-wschodniej) dietiniec chroniony jest przez podwójną linię wałów i fos. Fosa wewnętrzna przebiega wzdłuż obwałowań strony dostępnej i opada w zbocza cypla aż do jego podnóża. Niżej, na południe od dietinca, również na cyplu, położone jest podgrodzie (umocniony posad?) o wymiarach 180x130m i powierzchni 1,5 ha. Teren ten również chroniony był od wschodu przez podwójną linię obwałowań. Zły stan zachowania umocnień nie pozwala odtworzyć relacji obwałowań dwóch wymienionych części grodu i wyglądu połączenia dietinca z posadem.

E: Szumsk badany był w 1961 r. przez P. A. Rappoporta. Badacz odkrył nienaruszoną warstwę kulturową o miąższości 1,3 m na dietincu i ponad 1,6 m na posadzie grodu. Na stanowisku badania powierzchniowe prowadził później M. Ostrov'skij. W latach 2003-2004 badania sondażowe na stanowisku przeprowadziła M. Jahodyns'ka. Badania te wykazały, iż nawarstwienia kulturowe w centralnej i północno-wschodniej partii dietinca zostały zniszczone w czasie późniejszych prac ziemnych. Zabytki w przemieszanych warstwach prezentowały materiały z X-XIII w. oraz znaleziska neolityczne i z okresu wczesnej epoki żelaza.

F.1: W pobliżu wału w północno-wschodnim narożniku podgrodzia założono transzeję, w której ujawniono pozostałości drewnianego budynku, który M. Jahodyns'ka uznała za komorę-izbicę wału z XII-XIII w. Miąższość nawarstwień kulturowych w transzei wynosiła 1,2 m, zaś materiał zabytkowy datowano na X-XIII w.

F.3: Najstarszymi materiałami z badań Rappoporta były zabytki kultury trypolskiej oraz ceramika naczyniowa pochodząca z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Wśród materiału staroruskiego znalazła się ikonka „z zielonego kamienia" (steatytu?) z przedstawieniami Matki Boskiej (XII-XIII w.). Podczas badań powierzchniowych M. Ostrovs'kiego znaleziono fragmenty ceramiki XII-XIII w. i, być może, starszej, filigranowy kolczyk srebrny, inkrustowane złotem strzemiono, miedziany wisiorek wykonany z bizantyjskiej monety Michała IV (1034-1041) oraz zabytki z młodszej epoki kamienia.

G.1: Wedle ustaleń P. A. Rappoporta (1967, 67) i A. Kuzy (1996, 162) stanowisko należy datować na XI-XIII w. W nowszych publikacjach grodzisko datowane jest na X-XIII w. (Кучера 1999, 48, 193; Прищепа 2016a, 126-127).

H: Na północ i na wschód od grodziska M. Jahodyns'ka odkryła rozległe osady otwarte.

I:

J:

K:

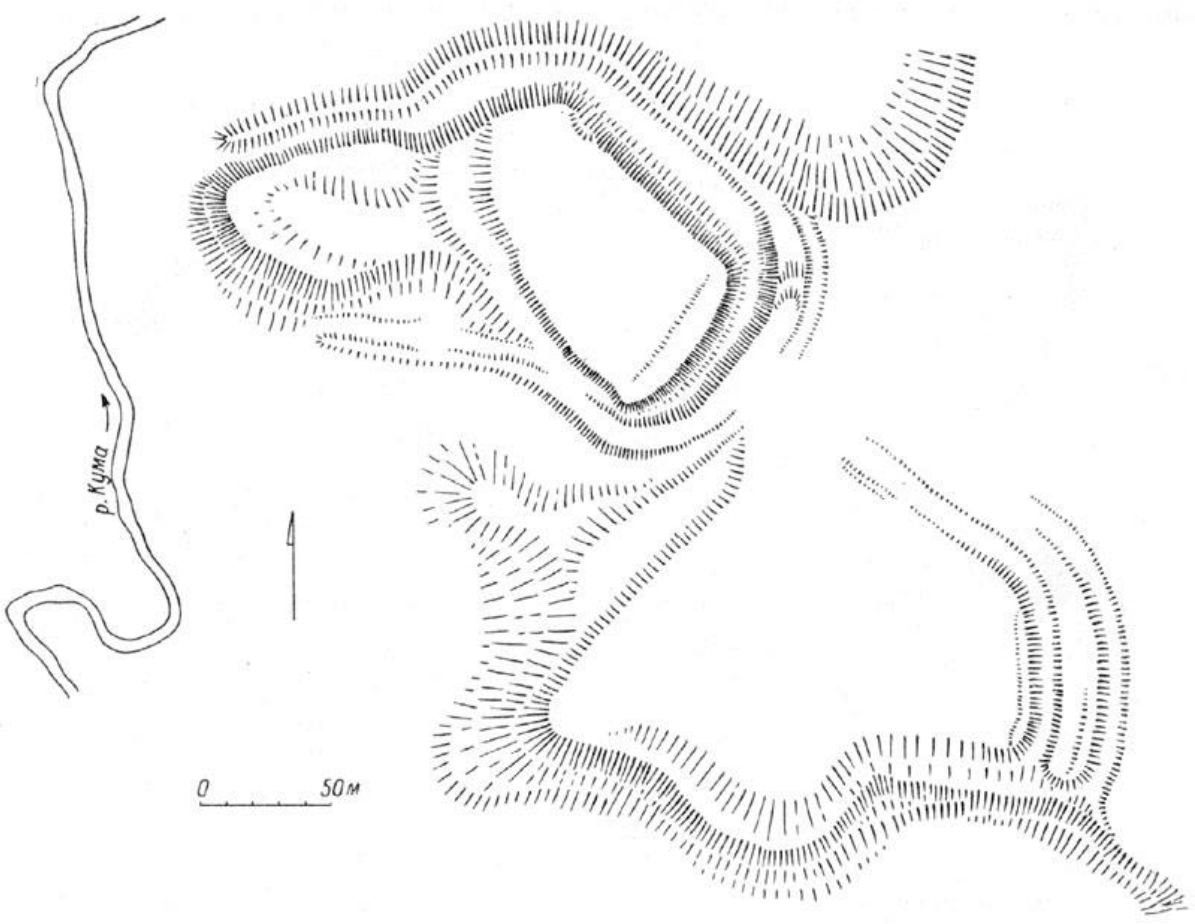

Ryc. 197. Plan grodziska w Szumsku (za: Раппопорт 1967, ryc. 69, 66).

L: Cynkałowski 1986, 548-553; *Kronika*... 145; Liwoch 2003, 272; Куза 1996, 162; Кучера 1999, 48, 193 (tabele); Островский 1964, 224-225; Прищепа 2016a, 125-127; Раппопорт 1967, 66-67.

46. Trembowla (latop. Теребовль, ukr. Теребовля) rejon loco, obwód tarnopolski, Ukraina.

B: Trembowla pojawiła się w PML pod 1097 r., jako gród Wasylka Rościsławowicza (i stolica jego księstwa). Po Wasylku Trembowlą rządziło dwóch jego synów: Jerzy i Iwan. Po śmierci Iwana gród wszedł w skład ziemi halickiej w 1141 r. W 1144 i 1153 r. w pobliżu Trembowli miały miejsce starcia wojsk kijowskich i halickich. Niedługi epizod względnej samodzielności ziemi trembowelskiej nastąpił na początku XIII w., gdy w 1206 r. miał miejsce podział ziemi halickiej przez książąt Igorowiczów (Włodzimierz zasiadł na tronie w Haliczu, Roman dostał Dźwinogród, Światosław Przemyśl, a Trembowla przypadła zaś Izjasławowi, synowi Włodzimierza). Ok. 1214 r., podczas pochodu Daniela Romanowicza i Leszka Białego okolice Trembowli zostały spustoszone. Ostatnia wzmianka latopisowa o grodzie pojawia się w KHW pod 1227 r., gdy Trembowla została zdobyta przez króla węgierskiego Andrzeja II. Po zajęciu Rusi Halickiej przez Polskę, na początku lat 60. XIV w. w miejscu trembowelskiego grodu powstał zamek kazimierzowski. Prawo magdeburskie uzyskała Trembowla w 1389 r. za sprawą Władysława Jagiełły (przy czym lokacja nowego miasta miała miejsce w latach 1418-1425 na drugim brzegu Gnizny). Trembowelski zamek był dwukrotnie gruntownie przebudowywany (przez J. Tęczyńskiego w XVI w. i A. Bałabana w wieku XVII w.).

C: Według badaczy, w skład zespołu grodowo-miejskiego wchodziło kilka członów: gród położony na terenie współczesnego miasta Trembowla (na cyplu u ujścia Pečynija do Gniezny, tzw. Góra Zamkowa), grodziska w Semenovie (zwane też grodziskami w Zelenčach), położonym 6 km na południe od Trembowli oraz pobliskie klasztory. Grodziska towarzyszące głównemu założeniu w Trembowli znajdują się po obu brzegach Seretu: stanowisko Semeniv I znajduje się na cyplu w widłach Seretu i uchodzącej do niego Gniezny, natomiast gród Semeniv II położony naprzeciw ujścia Gniezny, na prawym brzegu Seretu.

D: Z grodziska w centrum miasta, położonego na **Zamkowej Górze** zachowały się częściowo umocnienia, z których wyodrębniono cztery wały o różnej chronologii. Dwie linie obwałowań po stronie południowej, szerokie na 9 m, poprzedzone są fosami o szerokości 6 m. Od strony północnej gród chroniony był również przez łukowatą, podwójną linię umocnień (szerokość wału wewnętrznego 12 m, szerokość fosy 6 m). Grodzisko jest silnie zniekształcone przez późniejsze osadnictwo. Według B. Tymoščuka latopisowa Trembowla (założenie na Górze Zamkowej) składała się z trzech części: dworu książęcego, tzw. części sakralnej oraz osady

podgrodowej. Dwór znajdował się w południowej partii cypla (wymiary majdanu 180x100 m), a od północy ochraniał go wał oraz fosa. Środkową partię cypla zajmowała tzw. część kultowa (180x120 m), również umocniona wałem od strony północnej. Północ kompleksu dietinca zamykać miała osada otwarta.

E: Z dietincem latopisowej Trembowli utożsamił Górę Zamkową, częściowo na podstawie teoretycznych ustaleń A. Czołowskiego, w swej niepublikowanej pracy L. Čačkovs'kyj. Pierwsze badania rozpoznawcze na terenie zamku w Trembowli przeprowadził w 1931 r. J. Pasternak, który nie odkrył wtedy zabytków staroruskich. Kwestia lokalizacji dietinca książęcej Trembowli pozostawała nierozstrzygnięta w zasadzie do 1984 r. Badacze tacy, jak wspomniany J. Pasternak, I. Svešnikov czy P. Rappoport skłonni byli pozostałości dietinca w uroczysku „Zamčyšče" grodziska w Semenovie (Ягодинська 2015, 48).

Badania B. Tymoščuka, rozpoczęte w 1984 r., ujawniły rozbudowaną strukturę zespołu grodowo-miejskiego dawnej Trembowli. Według ustaleń autora badań dietincem Trembowli było grodzisko na Górze Zamkowej. Badania prowadzono także na terenie centrum współczesnego miasta i jego okolic. W 1986 r. badania na grodzie kontynuowała ekspedycja Tarnopolskiego Muzeum Krajoznawczego (pod kierunkiem B. Tymoščuka). W 1988 r. badania rozpoznawcze na Zamkowej Górze oraz na terenie miasta prowadziła ekspedycja Instytutu Nauk Społecznych AN USRR kierowana przez I. Rusanovą i B. Tymoščuka. Wykonano szereg wkopów sondażowych w celu rozpoznania nawarstwień kulturowych posadu dawnej Trembowli. W okolicach stacji kolejowej, na drugim brzegu Gniezny, zarejestrowano wał dawnego miasta. Nawarstwienia kulturowe na wschód od Zamku, na stromych brzegach rzeki (wkopy w pobliżu mostu łączącego Stare i Nowe Miasta) zawierały materiał ceramiczny z XII-XVIII w.

F.1: Struktura umocnień grodu została rozpoznana w 1984 i w 1986 r. Pod najstarszymi obwałowaniami grodziska, datowanym przez B. Tymoščuka na X w., odkryto relikty podłużnej budowli, pochodzącej ze „słowiańskiego centrum kultowego". Wał ten miał wysokość 1 m i był spłaszczony. Na platformie wału znajdować miał się bruk o szerokości 1,7 m, pełniący, zdaniem badacza, funkcję ołtarza, na którym najprawdopodobniej znajdowały się paleniska (odkryte na wale kamienie były silnie przepalone). Na powierzchni bruku znaleziono ułamki ceramiki X w., kości zwierzęce (bydła, świni, jelenia) oraz kamienny przęślik. Od zewnątrz do wału przylegała sucha fosa. Do wału, od jego strony wewnętrznej, w X lub XI w. dostawiono budowlę o konstrukcji słupowo-szkieletowej (nie

odsłonięto jednak całego obiektu), w obrębie której odkryto pochówek starszego człowieka. W miejscu tzw. wału kultowego w X-XI w. powstały umocnienia ruskiego grodu. Wał z X-XI w. składał się z wysokiej na 3 m ziemnej platformy, na której znajdowały się drewniane ściany o konstrukcji zrębowej (na szczycie nasypu odsłonięto warstwę kulturową grubości 10-15 cm i negatywy kłód, a z fosy wydobyto spalone fragmenty drewna). Od strony wewnętrznej do wału przylegały drewniane pomieszczenia mieszkalno-gospodarcze o szerokości ponad 3 m. Podczas budowy nowych umocnień poszerzono (do 7-8 m) i pogłębiono (do 1,8 m) fosę. W końcu XI-na początku XII w. (hipotetycznie za panowania Wasylka) powstał nowy wał, który ochraniał kraniec cypla (gdzie, według badaczy, znajdował się dwór książęcy). Wał składał się z ziemnego nasypu oraz przylegających do niego konstrukcji drewnianych w postaci pustych zrębowych komór, które mogły pełnić funkcje mieszkalną (wewnątrz pomieszczeń znajdowały się gliniane piece). Długość komór wynosiła 5,75 m, ich szerokość nie jest znana. Wał miał być był kilkakrotnie remontowany od XII po 2. poł. XIII w.

Badacze stanowiska podejrzewają, iż do systemu obrony grodziska mógł zostać włączony także wał zewnętrzny, wzniesiony w epoce żelaza. Wał ten ma długość 3,5 km i łączy strome zbocza cypla. Od północny do założenia przylegały osady w uroczyskach „Zamkowa Góra" i „Čerpalo", na terenie których znajdują się wały odcinkowe.

F.2: Na terenie dietinca (zamku) w 1996, 1997 i 2000 r. wykryto nawarstwienia kultury Łuka Rajkowiecka (IX-pocz. X w.) oraz kultury staroruskiej (horyzonty X-XI i XII-XIII w.). Odkryto ślady domostwa z 1. poł. X w. oraz ślady umocnień z X-XI i 2. poł. XIII w. Między wałem 1 i 2 (na terenie tzw. „części kultowej" słowiańskiego grodziska) w XII-XIII w. funkcjonować miało cmentarzysko chrześcijańskie (odkryto pochówek kobiecy orientowany głową na zachód).

W czasie robót ziemnych w 1988 r., odkryto osadę otwartą, przylegającą do grodziska na Górze Zamkowej od strony dostępnej cypla, której badaniami zajęła się M. Jahodyns'ka. Na osadzie odkryto relikty domostwa w typie naziemnym. W obiekcie ujawniono ślady wyciętego w podłożu niszowatego pieca o wymiarach 1,20x0,75 m.

F.3: Wśród zabytków z obiektu odkrytego na osadzie w pobliżu Góry Zamkowej w 1988 r. znajdowało się niewielkie naczynie w typie tzw. *sferokonusów* (ros. сферокoнус), służących do przechowywania cennych substancji. Zabytki takie znajdowane są na stanowiskach

Bułgarii Kamskiej, Północnego Kaukazu, Azji Środkowej oraz Mołdawii (naczynia te pojawiły się w okresie złotoordyńskim).

G.1: Trembowla uznawana jest na podstawie znalezisk archeologicznych i wzmianek źródłowych za gród ruski funkcjonujący w X/XI-XIII w. Grodzisko Semeniv II datowane jest na XI-poł XIII w., przy czym przeważa na nim materiał zabytkowy z XII-XIII w., co odnosi się do wzmianek źródłowych na temat czasu powstania i rozkwitu grodu (Раппопорт 1967, 24; Куза 1989, 87). Niewiele wiadomo o dziejach grodu w XIII-1.poł. XIV w. (do wzniesienia w Trembowli zamku kazimierzowskiego), choć znane są znaleziska z tego okresu.

G.2: Wedle ustaleń B. Tymoščuka latopisowa Trembowla powstała w miejscu słowiańskiego założenia kultowego (Тимощук 1998, 125).

Według podsumowania M. Jahodyns'kiej (2015, 56) rozwój kompleksu grodowo-miejskiego Trembowli można podzielić na 3 fazy: Najstarszy etap funkcjonowania grodu związany jest z kulturą Łuka Rajkowiecka (kon. IX-pocz. X w.). Grodowi z tego okresu towarzyszyć miało także kilka osad otwartych. Majdan obiektu miał pełnić wówczas funkcję centrum kultowego oraz refugium. Wał kultowy, zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami Tymoščuka, miał powstać około połowy X w. Pod koniec X stulecia rozpoczął się drugi etap funkcjonowania grodu, związany z ekspansją książąt kijowskich. Z etapem tym związana była budowa drugiego wału na Górze Zamkowej, było to pierwsze *stricte* obronne założenie Trembowli. W XII – 1. poł. XIII w., za sprawą aktywnej polityki Rościsławowiczów Trembowla stała się staroruskim miastem i centrum księstwa. Trembowla składała się wtedy z dietinca z dworem książęcym, 2 posadów (stan. Trembowla II, IX), przystani (Semeniv II), osad podgrodowych (stan. Trembowla V, VI, VIII, X, Plebanivka II, Zelenče I, II, Semeniv III, IV), strażnicy (stan. Pidhora I), monastyru (lub monastryów) oraz cmentarzysk kurhanowych (stan. Pidhora II, Semeniv III, Pidhajčyki IV) i płaskich (stan. Zelenče III). Ostatnia faza funkcjonowania grodu na Górza Zamkowej przypadać miała na 2. poł. XIII w. W miejscu staroruskiego założenia w XIV w. powstał zamek, podczas budowy którego niemal zupełnie zniszczono nawarstwienia staroruskie.

H: Stan rozpoznania policentrycznej struktury dawnej Trembowli jest w dalszym ciągu niezadowalający. Zdaniem badaczy, kompleks grodowo-miejski Trembowli prócz grodzisk w Trembowli i Semenowie (Zelenčach) oraz osad otwartych w czasach staroruskich tworzyć

mogły także inne stanowiska. Kompleks grodowo-miejski latopisowej Trembowli zajmować miał teren o średnicy blisko 8 km.

Pidhora I: Stanowisko odkryto w 2000 r., a w 2002 badania rozpoznawcze przeprowadziły tam M. Jahodyns'ka i L. Vynohrodzka, zaś sondażowe R. Mys'ka. Grodzisko znajduje się w lesie (uroczysko „Kostjulyk") na północnych obrzeżach miejscowości, między monastyrem Uhornickim a Trembowlą. Gródek, z którego zachował się jeden wał, utożsamiany jest z niewielką staroruską strażnicą strzegącą dostępu do centralnego grodu.

Monastyry (?): Przyjmuje się, iż w pobliżu Trembowli w czasach staroruskich mogły istnieć 2 monastyry (brak jednak jednoznacznych dowodów na ich istnienie). W 1937 r. na wzniesieniu „Popivščyna", położonym na zachód od Trembowli, J. Pasternak odkrył relikty cerkwi św. Paraskewy Piątnicy z XVI-XVII w. Pod fundamentami świątyni badacz natrafił na brązowy enkolpion z XI-XII w. oraz fragmenty ceramiki staroruskiej. Na pobliskim cmentarzysku znajdował się krzyż upamiętniający zabitego w XVII w. ihumena klasztoru. Pasternak uznał więc relikty odkrytej cerkwi za świątynię bazyliańskiego klasztoru, który mógł swymi początkami sięgać czasów staroruskich.

Badacze zakładają, iż drugi monastyr związany ze staroruską Trembowlą mógł znajdować się w pobliżu dawnego Uhornickiego (Podhoriańskiego) klasztoru bazyliańskiego, znanego ze źródeł XVII w. (odkryto tam ślady osady otwartej z XII-XVII w.).

I: TOIOZKH

J: W pierwszej dekadzie XXI w. badania na terenie północnej partii komplesku grodowo-miejskiego (osady Trembowla II, III i IV w uroczyskach „Zamkowa Góra-las" oraz „Čerpalo") prowadzili R. Mys'ka i Â. Pohorals'kij. Na terenie osady Trembowla IV znajduje się 17 zagłębień oraz nasyp przypominający kurhan. Jedno z badanych zagłębień okazało się pozostałościami domostwa w typie półziemiankowym o wymiarach 3,3x3,4 m, datowanego na 2. poł. IX w. W obiekcie ujawniono relikty kamiennego pieca i znaleziono ceramikę IX-X w., polepę, końską czaszkę i inne kości zwierzęce oraz noże żelazne. W 2004 r. zbadano umocnienia osady. Ogólna wysokość zachowanego wału wynosiła 1,45 m, głębokość fosy 96 cm. Wał osady Trembowla IV przecięto 20 m przed jego skrętem na wschód. Ujawniono, iż wał składał się z nasypu ziemnego z kamiennym jądrem. Kamienie wnętrza wału były nieobrobione i nie spojone żadną zaprawą. Znaleziono między nimi ułamki ręcznie lepionej oraz obtaczanej ceramiki i kościany przekłuwacz. Do kamiennego jądra muru przylegać miało

pomieszczenie, którego zasięg określać miał uchwycony w profilu transzei dołek posłupowy. Wypełnisko izbicy (?) stanowiła ziemia przemieszana z drobnymi węglami drzewnymi i polepą, znaleziono też większy fragment spalonej belki. Warstwę kamieni i izbicę nakrywał nasyp miąższości 60 cm. Ta sama warstwa (nasyp?) stanowiła także wypełnisko fosy. Na podstawie analizy materiału z nasypu wał wydatowano na 1. poł. X w. Osada Trembowla III chroniona była od północnego-zachodu niewysokim łukowatym wałem. Na powierzchni zalesionego pagóra widoczne były 23 zagłębienia średniowiecznych obiektów. W 2004 r. sporządzono plan przebiegu wału i poprzedzającej go płytkiej fosy. W miejscu zagięcia wału odkryto kolejną linię obwałowań przebiegającą po stoku wzgórza w kierunku potoku Pečynia. Pierwszy wał przecięto transzeją i odkryto, iż składał się jedynie z nasypu ziemnego. Wysokość nasypu od calca wynosi 75 cm, od współczesnego poziomu powierzchni 35 cm, głębokość fosy mierzona od współczesnej powierzchni wynosi 20 cm, od poziomu calca 65 cm. W nasypie nie znaleziono materiału zabytkowego. Kolejny wał zbadano w 2005 r. W przekroju wału widoczna była zachowana część jego nasypu wysokości 80 cm. Podczas badań wału nie znaleziono zabytków ruchomych ani konstrukcji wewnętrznych. W 2009 r. badano osady Trembowla VII i VIII. Stanowisko VII, znane od 1991 r., położone jest w południowo-zachodniej części Trembowli. Podczas badań powierzchniowych stanowiska znaleziono materiały kultury trypolskiej, wczesnej epoki żelaza oraz ceramikę staroruską. Podczas badań ratowniczych na stanowisku założono 8 transzei o łącznej powierzchni 198 m². W wykopach odkryto obiekty kultury trypolskiej oraz późnośredniowieczną jamę. Na stanowisku VIII, odkrytym w 2008 r., położonym w południowej części miasta, przebadano łącznie 155 m². Badania powierzchniowe dostarczyły materiału zabytkowego tych samych epok, co materiały znalezione na stanowisku VII. Stanowisko zostało silnie zniszczone w 2. poł. XX w. Nawarstwienia kulturowe wykryto jedynie w 2 z 9 założonych transzei.

K:

Ryc. 198. (Na kolejnej stronie:) Trembowla w XVIII w. na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

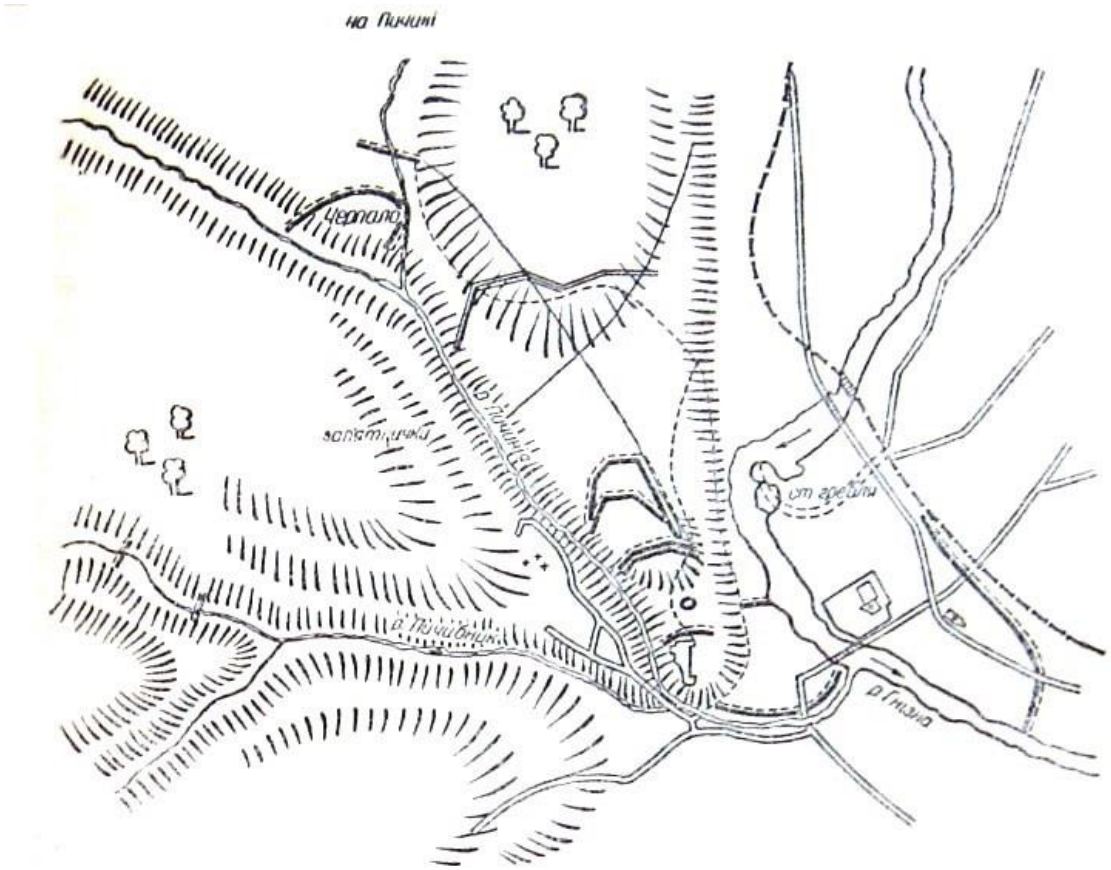

Ryc. 199. Grodzisko staroruskiej Trembowli i uroczysko Čerpalo według L. Čačkovs'kiego (za: Ратич 1957, rys. 10, 71).

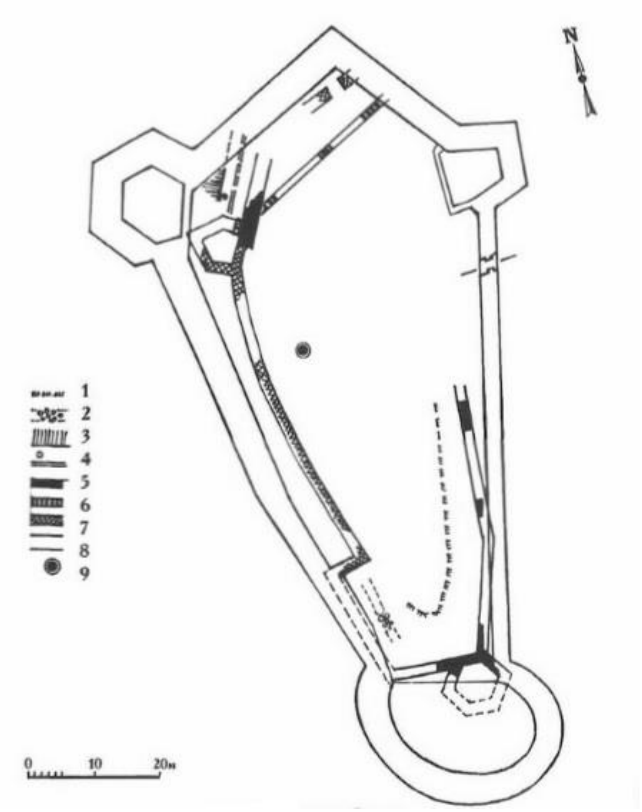

Ryc. 200. Fazy rozwoju zamku w Trembowli według I. Mohytyča (za: Ягодинська 2012, rys. 3, 83). Legenda: 1 – ślady pradziejowego skarpowania zbocza, 2 – wał grodziska z VIII-V w. p.n.e, 3 – ślady fosy grodziska z VIII-V p.n.e, 4 – ślady wału z X-XI w., 5 – mury (?) z 2. poł. XIII w., 6 – mury z 2. poł. XIV w., 7 – mury wzniesione w 1534 r., 8 – mury zamku w 1631 r., 9 – studnia zamkowa.

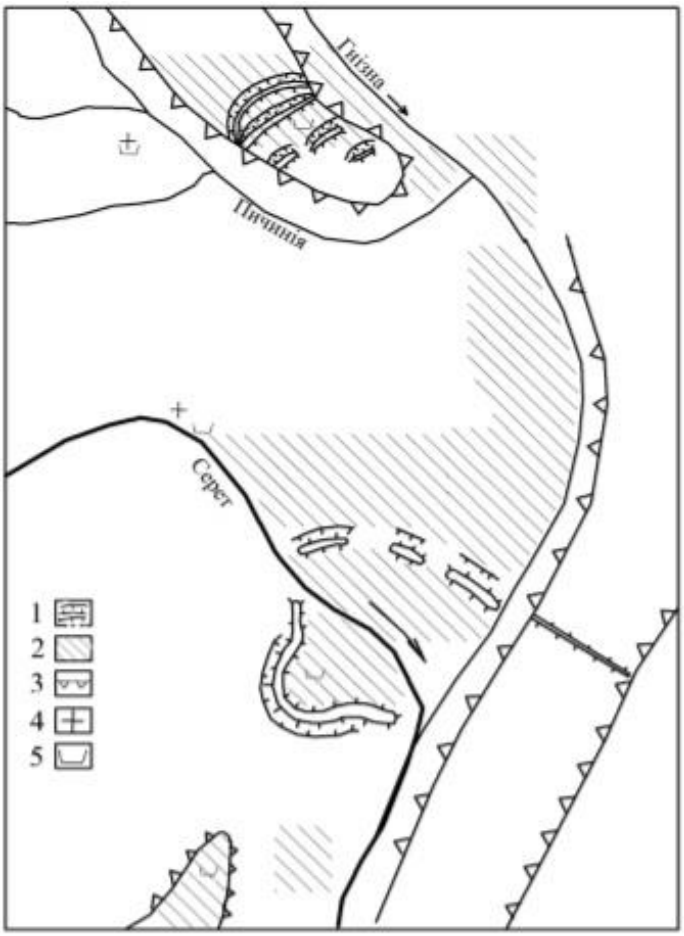

Ryc. 201. Latopisowa Trembowla (za: Миська 2010, rys. 1, 313): 1 – wał i rów, 2 – zasięg występowania nawarstwień kulturowych, 3 – strome zbocza, 4 – cerkiew, 5 – cmentarzysko.

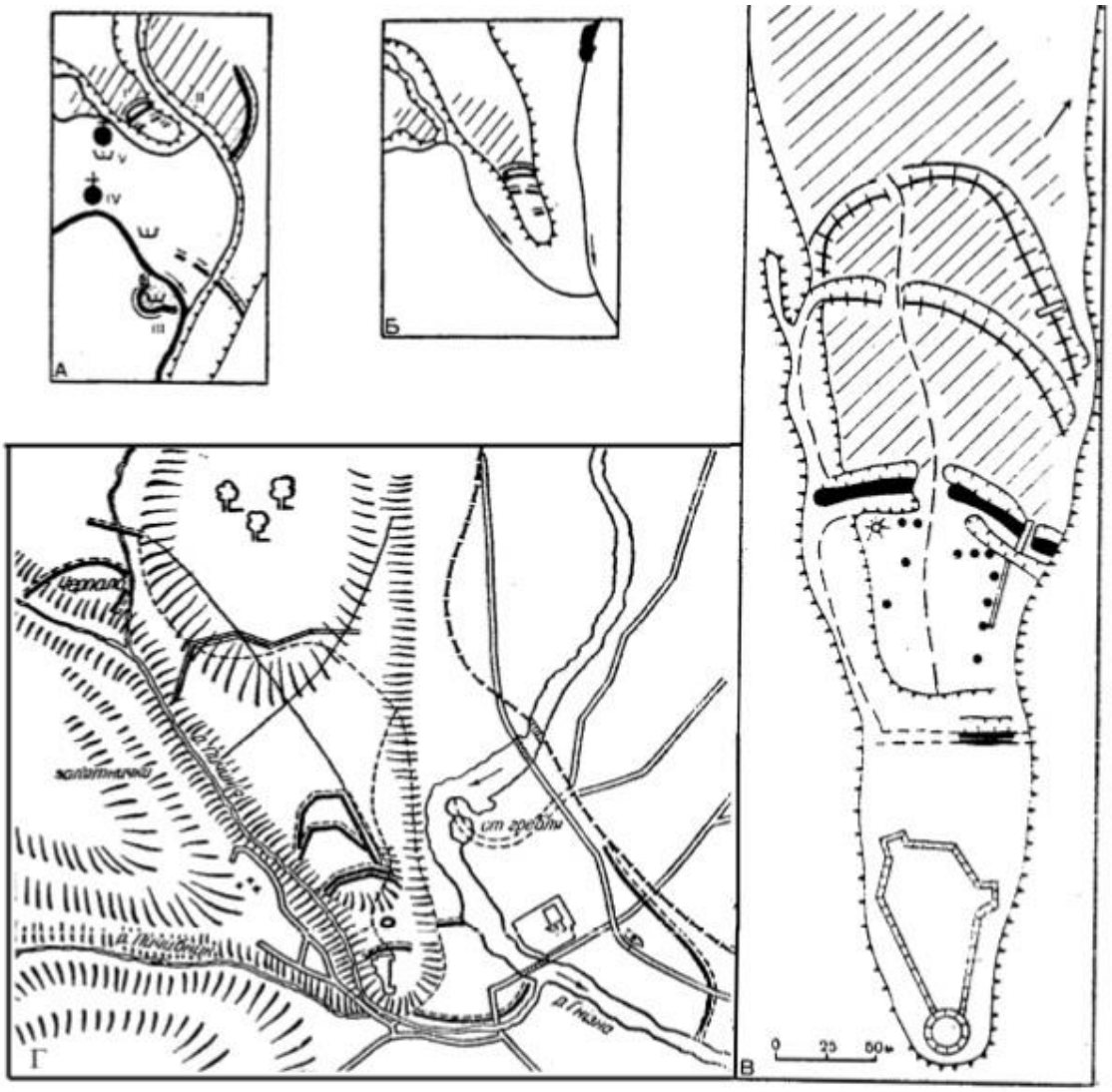

Ryc. 202. Zestawienie planów obwałowań na terenie dawnej Trembowli (za: Миська, Погоральский 2006, 1, 250).

Ryc. 203. (Na kolejnej stronie:) Uroczyska „Čerpalo" i „Zamkova hora lis" położone na północ od dietinca Trembowli z zaznaczonymi obszarami badań z lat 1987, 2002, 2004 i 2005 (za: Миська, Погоральський 2006, rys. 2, 251).

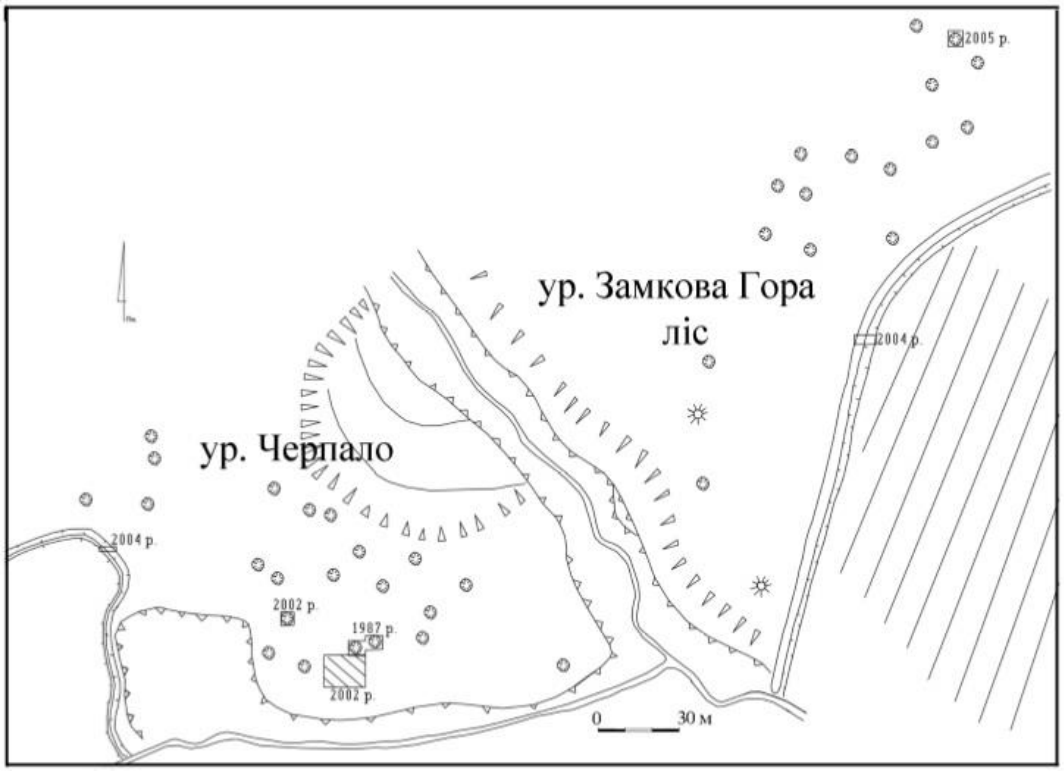

L: Janusz 1918, 248-249; Liwoch 2003, 272-274; Бойко 2008, 13-14; Дерех 2010, 119-120; Коваль, Миронюк 2015, 208; Куза 1989, 87; Миська 2005, 303, 305-307; 2005a, 92-95; 2006, 53-59; 2008, 292-303; 2010, 313-323; 2011, 186-187; Миська, Погоральський 2006, 249-268; Петрик 2003, 23-26; Раппопорт 1967; 24-25; Рудич 2015, 99-108; Терський 2014a, 51-53; Тимощук 1988, 341-342; 1990; 1998, 124-127; Чорноус 1991, 10; Ягодинська 2012, 75-85; 2015, 47-56; 217-224.

47. „Trembowla", stan. Semeniv I, rejon trembowelski, obwód tarnopolski, Ukraina.

B: Wiadomości o Trembowli pojawia się w źródłach od XI w.

C: Grodzisko położone jest na południe od Góry Zamkowej, na terenie wsi Semeniv (d. Zieleńcze)

D: Plan głównej części założenia był zbliżony do trójkąta wyznaczonego ramionami rzek i wałem (część wałów jest dziś zupełnie zniszczona). Od wschodu i zachodu teren grodziska chroniony jest przez wody Gniezny i Seteru. Od strony dostępnej majdan o wymiarach

170×240 (Русанова, 1984, 22) otoczony jest zachowanym do wysokości 3 m (na północno-wschodnim odcinku) łukowatym wałem i fosą sięgającą głębokością 2 m. Długość obwałowań ciągnących się od Seretu do Gniezny wynosiła 150 m. Wałom towarzyszyła fosa, dziś niemal zupełnie niewidoczna. Na obniżonym terenie (ok. 1,5 m w stosunku do głównego majdanu), od północnego zachodu do głównego członu założenia, przylega kolejny, ciągnący się wzdłuż rzeki, człon grodu, od strony dostępnej również chroniony wałem i fosą. Ogólna powierzchnia grodziska wynosi nieco ponad 2 ha.

E: Semeniv I (Zelenče): Stanowisko nie było badane stacjonarnie. Badania rozpoznawcze grodziska w Zelenčach prowadzone były w 1956 r. przez I. K. Svešnikova i G. M. Vlasovą. Badania powierzchniowe we wsi Zelenče i okolicach dostarczyły materiałów staroruskich. Z opisu stanowiska I. Svešnikowa wynika, iż na terenie między Seretem i Gniezną znaleziono sporo materiału ceramicznego z XI-XII w. i kości zwierzęcych. W uroczysku „Zahorody", prócz ceramiki, znaleziono przęślik z różowego łupku, ozdobny paciorek oraz wisiorek z brązowej monety Jana I Tzimiskesa (2. poł. X w.). Badania powierzchniowe na stanowiskach w Semenowie przeprowadził w roku 1962 P. A. Rappoport. Badacz uznał założenie za dietiniec położonego po drugej stronie rzeki posadu - stanowiska Semeniv I i II stanowić miały jeden kompleks grodowy (Раппопорт 1967, 25). Wykopaliska na stanowisku przeprowadzili: I. Rusanova i B. Tymoščuk w 1984 r. W 2004 r. oglądu stanowiska i dokonał R. Mys'ka, który przeprowadził też niewielkie badania rozpoznawcze. W opinii badacza grodzisko stanowiło część wielkiej osady ciągnącej się od jego wałów po terasie Gniezny do granic współczesnej Trembowli. Zebrana na tym obszarze ceramika datowana jest na XI-XIII w.

F.1: W zniszczonych wałach założenia wykryto warstwę spalenizny zawierającą fragmenty przepalonej gliny, opalone kamienie, kości zwierzęce i fragmenty naczyń z XI-XIII w.

F.3: Pod koniec XIX w. na grodzisku Semeniv I odkryto 2 skarby szklanych bransolet. W 2012 r. na terenie miasta odkryto skarb 347 groszy praskich z obciętymi brzegami, 52 całych monet (w większości były to emisje Jana Luksemburskiego) oraz 2 monety węgierskie Karola Roberta.

G.2: Stanowisko Semeniv I, utożsamiane niegdyś z latopisową Trembowlą, wedle interpretacji Tymoščuka (1990, 56) stanowiło umocniony posad staroruskiego zespołu grodowe-miejskiego. Podobnie według R. Mys'ki grodzisko jest częścią umocnionego posadu z przystanią rzeczną (Миська 2010, 316).

H: W pobliżu Semenova w 1876 r. A. Kirkor rozkopał 6 z 13 mogił (kurhanów) z „okresu słowiańskiego”. Kurhany badał także W. Demetrykiewicz. Cmentarzysko płaskie na lewym brzegu Seretu, w pobliżu mostu w Zelenčach, odkrył I. Svešnikov. Pochówki były orientowane głowami na zachód. Głębokość pochowań sięgała 1,5 m (do tej głębokości sięgały także nawarstwienia kulturowe zawierające ceramikę XI-XII w. - cmentarzysko miało zatem powstać w miejscu osady z XI-XII w.). Fragment staroruskiego cmentarzyska szkieletowego (8 pochówków) w Zelenčach przebadała M. Jahodyns’ka w 2012 r.

I: Znaleziska z Semenova znajdują się w MAK, LMH, IA NAN Ukrainy oraz archiwum TOIOZKH.

J:

K:

Ryc. 204. Zarysy wałów grodzisk w Semenovie-Zelenčach i klasztor w Podgórzanach (Uhornicki). Zarys stan. II jest na mapie kwadratowy (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

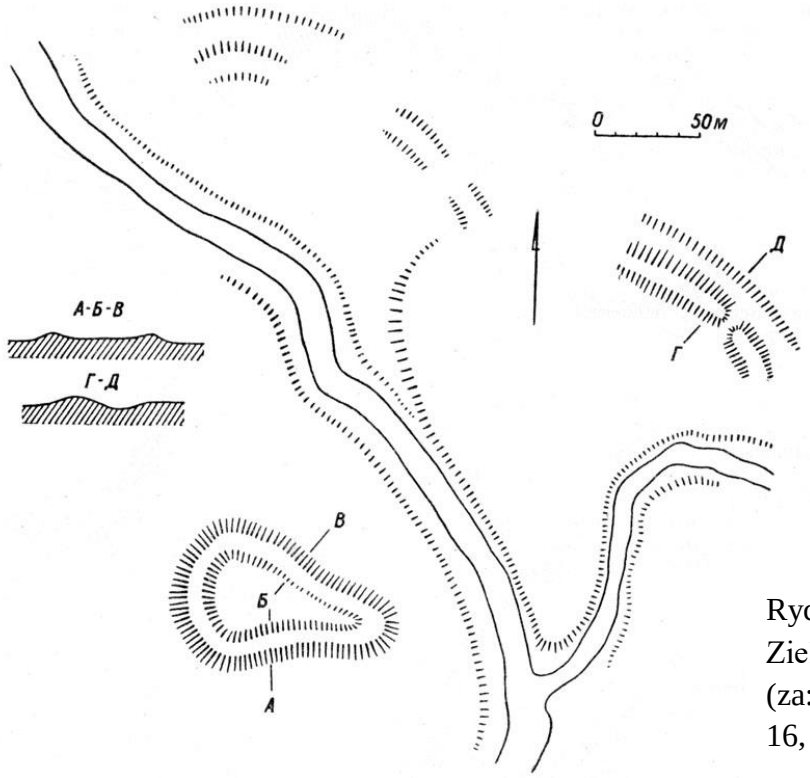

Ryc. 205. Plan grodzisk w Zieleńczcah (Semenovie) (za: Раппопорт 1967, rys. 16, 25).

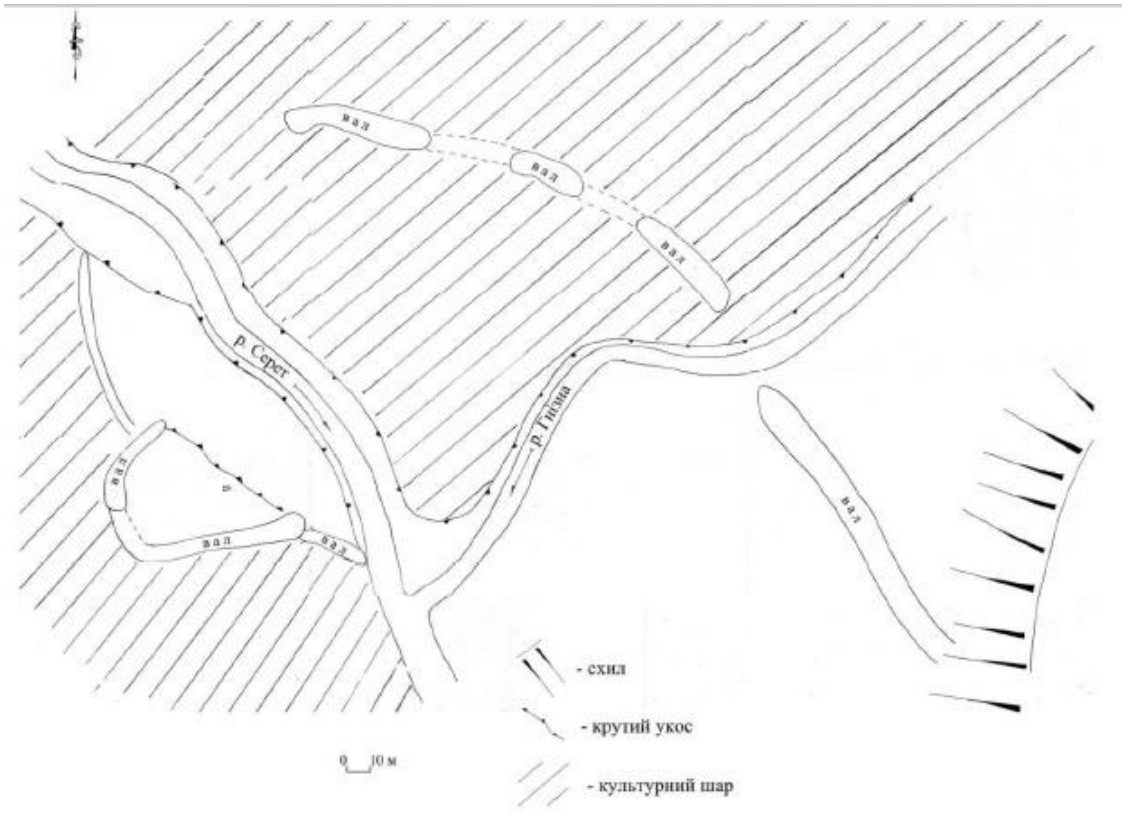

Ryc. 206. Stan. Semeniv I i uroczysko „Zamčyšče" (stan. II) na planie I. Rusanovej (za: Ягодинська 2015, rys. 2.11.1, 294).

L: Liwoch 2003, 272-274; Миська 2010, 316; Раппопорт 1967; 24-25; Ягодинська 2012, 294.

48. „Trembowla" Semeniv II, rejon trembowelski, obwód tarnopolski, Ukraina.

B: Wiadomości o Trembowli pojawia się w źródłach od XI w.

C: W uroczysku „Zamčyšče" po przeciwnej stronie Seretu (w stosunku do stan. Semeniv I) ulokowane położone jest jeszcze jedno stanowisko łączone z latopisową Trembowlą (tzw. Małe Grodzisko).

D: Założenie ma kształt zbliżony do trójkąta wyznaczonego przez przebieg linii jego obwałowań. Wymiary majdanu wynoszą 70x30 m.

E: Badania powierzchniowe na stanowisku przeprowadził w roku 1962 P. A. Rappoport.

F:

G.2: Według niektórych badaczy grodzisko Semeniv II stanowi pozostałości przystani rzecznej (Тимощук 1990, 56).

H:

I: Znaleziska z Semenova znajdują się w MAK, LMH, IA NAN Ukrainy oraz archiwum TOIOZKH.

J: Być może stan. I i II w Semenocie należą do jednego kompleksu grodowego.

K:

L: Liwoch 2003, 272-274; Тимощук 1990, 56.

49. **Uszyca (latop. Оушиця, ukr. Ушиця), Stara Ušyca, rejon Kamieniec Podolski, obwód chmielnicki, Ukraina.**

B: Uszyca po raz pierwszy pojawia się w latopisie ławrientijeskim (*Лаврентиевская*... стб 311) pod 1144 r., jako gród halicki (należący do Wołodymirka), zdobyty wraz z Mikulinem przez Izjasława Dawidowicza. Uszyca pojawia się także w epizodzie walki Iwana Rościsławicza (Berładnika) z Jarosławem Ośmiomysłem w 1159 r. Nazwa „Uszyca" pojawia się w źródłach również jako hydronim. Uszyca, jako osada zaczęła pojawiać się w źródłach ponownie od 1436 r.

C: Staroruskie grodzisko położone było w pobliżu wsi Stara Uszyca, u ujścia rzeki Uszyca do Dniestru. Obecnie tereny te znajdują się pod wodą (zostały zatopione podczas budowy zbiornika na Dniestrze).

D: Stanowisko zostało w dużej mierze zniszczone przez procesy stokowe (na podstawie obserwacji autorów badań grodziska w latach 70. XX w. ok. 2/3 jego powierzchni zostało oberwane przez rzekę. Zachowana powierzchnia stanowiska wynosiła wówczas 600 m²). Przypuszcza się, iż grodzisko było koliste w planie. Stanowisko było również poprzecinane okopami. Teren grodziska od strony dostępnej ochraniał wał i ledwo widoczna fosa. Wymiary zachowanej przestrzeni wewnątrz umocnień grodziska wynosiły 50x20 m.

E: Stanowisko w Starej Uszycy odkryte zostało w 1968 r. podczas badań powierzchniowych Ekspedycji Środkowodniestrzańskiej[419]. Grodzisko badane było w latach 1976-1977 przez Dniestrzańską Ekspedycję IA AN USRR kierowaną przez M. Kučerę.

F.1.: W 1976 r. badano fosę poprzedzającą wał grodziska, odkryto wjazd bramny oraz rozpoczęto badania konstrukcji wału (odkryto w nim dwa rzędy spalonych zrębowych izbic dębowych). Przecięta transzeją fosa grodziska miała szerokość 9 m i głębokość 2,4 m. Odkryty przejazd bramny miał postać dwóch rowów, w które wkopano pionowo belki. Długość wjazdu wynosiła 6 m i szerokość 2,5 m.

W 1977 r. po wewnętrznej stronie linii umocnień odkryto 16 spalonych skrzyń zrębowych konstrukcji wału grodziska. Długość ścian skrzyń wynosiła: 3-3,2 m w poprzek wału, 1-2,6 m wzdłuż jego przebiegu (zazwyczaj 1,4-1,8 m). Wał składał się z dwóch rzędów

419 Stanowisko uznano początkowo za „zamiejski zamek feudalny", a samego, zniszczonego pracami ziemnymi grodziska „Uszyca" O. Pryhodnjuk doszukiwał się w innym miejscu, na terenie szkoły we wsi Uszyca, gdzie znaleziono ułamki ceramiki staroruskiej.

drewnianych komór. W centrum jednej z izbic wykryto ślady zagłębionego w podłoże paleniska o przepalonym glinianym spodzie, a także zebrano kości zwierząt i ryb oraz znaleziono dwa naczynia, brązową ostrogę, nóż bojowy, dwa srebrne kółka (możliwe, że do przymocowania noża do pasa) i dłuto. Również w innych komorach znaleziono kości zwierzęce i ułamki ceramiki. W jednej z izbic odkryto ponadto elementy zdobienia zbroi końskiej, co przywiodło badaczy do wniosku, iż pomieszczenia wewnątrz wału użytkowano jako tymczasowe schronienia załogi grodu-twierdzy. Izbice zewnętrznego rzędu wału przedstawiały typowe zrębowe *gorodni* wypełnione gliną.

F.2: Badacze stwierdzili, iż teren umocnionej partii grodziska był słabo zabudowany (łącznie na terenie majdanu grodziska odkryto relikty zaledwie 4 budowli).

W 1976 r. w wąskiej partii cypla, na którym położone jest stanowisko odkryto dwie chaty półziemiankowe, częściowo na siebie zachodzące. Ziemianki posiadały jednakowe wymiary (2,8x3,4 m). Budynki zagłębione były w podłoże na głębokość 1 m. W pierwszej chacie znajdowały się dwa piecowiska – relikty niewielkiego (80x70 cm), wyciętego w podłożu pieca, znajdującego się w narożniku oraz duże piecowisko o glinianym spodzie (długość jego przekroju wynosiły 1,25 m), znajdujące się pod ścianą. Stwierdzono, iż druga półziemianka uległa spaleniu. W jej obrębie również odkryto piec (wymiary 80x75 cm). Na majdanie, u podnóża wału odkryto ślady domostwo w typie naziemnym (obiekt zagłębiony był w grunt jedynie na 15-20 cm). Wymiary prostokątnego budynku wynosiły 3,2x2 m. W narożniku zachowały się ślady pieca (o podstawie 65x80 cm) zbudowanego w owalnym zagłębieniu podłoża. Materiał ceramiczny występujący w obiektach pochodził z XII-XIII w.

F.3: Prócz typowej ceramiki staroruskiej w chatach i wokół nich znaleziono ułamki amfor i szklanych bransolet, a także nieliczne wyroby żelazne, brązowe i srebrne.

G.1: Grodzisko datowane jest na podstawie wzmianek źródłowych i ceramiki na XII-XIII w. Kres funkcjonowania warowni (podobnie jak sąsiednich grodzisk regionu) łączony bywa z połową XIII w. (przypuszczalnie z rozbiórką ruskich twierdz z lat 1259-1260), lecz zdaniem Majarčaka datowanie grodziska (okres jego użytkowania) można zawęzić do XII w.

G.2: Wedle wszelkiego prawdopodobieństwa Uszyca pełniła funkcję strażnicy granicznej ziemi halickiej. Zdaniem S. Majarčaka (2009b, 47-48) Uszyca, podobnie jak inne dniestrzańskie placówki, powstała w związku z pojawieniem się nowego zagrożenia od strony Stepu – Połowców.

H: W 1968 r. w Starej Uszycy odkryto 2 osady otwarte, na których zebrano ceramikę staroruską. Stanowiska zostały zatopione.

I: Materiały z Uszycy przechowywane są w IA NAN Ukrainy w Kijowie.

J:

K:

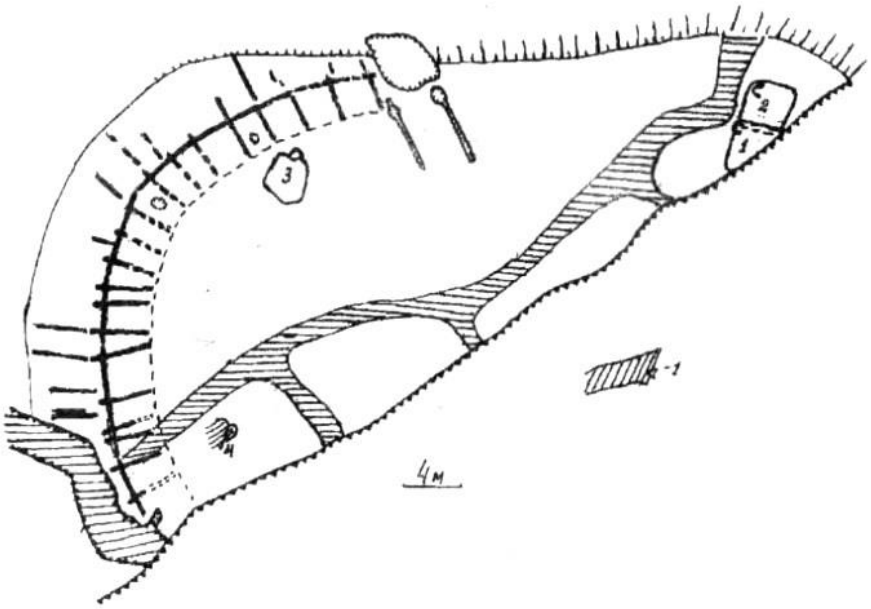

Ryc. 207. Plan i schemat konstrukcji umocnień grodziska w Starej Uszycy z zaznaczonymi obiektami (za: Кучера 1999, rys. 16, 67): 1 – okopy wojskowe. Numerami 1-4 oznaczono ślady budynków.

L: АО 1976 (1977), 320-321; Котляр 1998, 146; Кучера 1999, 66-67; Кучера, Горишний 1978, 345, Маярчак 2004a, 177-182, 2009b, 45-49, 2012a, 77-85, 183; Ягодинська 2015, 246-247.

50. **Wasiliew, Wasylów (latop. Василевъ, ukr. Василів), rejon zastawieński, obwód czerniowiecki, Ukraina.**

B: Pod rokiem 1229 (lub 1230) KHW wspomina o Wasilewie przy okazji konfliktu Księcia Daniela Romanowicza z Węgrami. Kolejna wzmianka o Wasiliewie pochodzi z XV w., jednakże dotyczy ona już tylko wsi o tej nazwie[420].

C: W skład kompleksu osadniczego latopisowego Wasilewa wchodziły dwa grodziska: grodzisko „Zamcyšče", usytuowane na cyplu naprzeciwko ujścia rzeki Seret (dopływu Dniestru), w północnej części wsi Vasyliv, oraz położone ok 1 km na południe od „Zamčyšča" grodzisko na wzniesieniu zwanym „Chom".

D: Latopisowy Wasilew składał się z umocnionego majdanu na północy kompleksu (tzw. „Zamčyšče"), sąsiadującego z nim „placu handlowego" położonego na północy kompleksu oraz osady podgrodowej rozciągającej się wzdłuż Dniestru aż po tzw. „zamek feudalny" na południu, położony na wzniesieniu „Chom". Zbliżony kształtem do prostokąta gród „Zamčyšče" znajdował się na cyplu ograniczonym od północy głębokim jarem, a od zachodu i południa fosą, dziś niemal zupełnie rozoraną. Wschodnia część majdanu grodziska wyniesiona jest ok. 7 m nad poziom brzegu Dniestru. Od strony południowo-zachodniej znajduje się bardzo słabo zachowany dziś wał oraz rów[421]. Wymiary grodziska wynoszą 130x110[422] m. Bardzo możliwe, iż istniała druga linia obrony grodu, ochraniająca większy obszar (posad?), jednakże na terenie współczesnej wsi nie odkryto obwałowań znajdującego się tam podobnie miasta okolnego (Раппопорт 1967, 26). Od strony rzeki zanotowano drogę ciągnącą się wzdłuż brzegu ku południowej fosie i niewielki majdan (10x12 m) przy przejściu tejże drogi w rów. Wzdłuż brzegów tego niewielkiego majdanu znajdują się okopy wojenne. Teren posadu grodziska ciągnął się niemal 3 km wzdłuż prawego brzegu Dniestru.

E: Wśród grodów położonych nad środkowym Dniestrem, Wasilew należy do najlepiej przebadanych pod kątem archeologicznym. Gród zwrócił na siebie uwagę badaczy już w końcu XIX w. Na pozostałości dawnego Wasilewa natrafił po raz pierwszy R. Kaindl podczas swych poszukiwań na prawym brzegu Dniestru w 1899 r. Kaindl odkrył poszczególne człony kompleksu grodowego rozmieszczone od uroczyska „Horodyszcze" i góry „Chom", aż po

420 Возний 2005a, 302 za: *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare, înainte de Ştefan cel Mare*, Ed. De M. Costăchescu M., Jaşi, Viata Românească, vol.2., 1932, 305-306.
421Jak pokazały późniejsze badania we wschodniej partii założenia, gród umocniony był ze wszystkich stron.
422 Dane za: B. Tymoščukiem (1982, 138). Według B. Tomenčuka (2008, 29) wymiary grodziska to 120x90 m.

osady podgrodowe rozlokowane na okolicznych wzniesieniach. Grodziskiem interesował się też M. Hruszewski, który powołując się na odkrycia Kaindla utwierdził środowisko naukowe w przekonaniu, iż grodzisko w pobliżu wsi Vasyliv było latopisowym grodem. W latach 20. i 30. XX w. próby badań stanowiska podejmował badał J. Pasternak, jednakże napotykał przeszkody ze strony rumuńskiej administracji (Возний 2005a, 303). W latach 40. i 50. XX w. wykopaliska na terenie Wasilewa prowadził B. Tymoščuk. Podczas prac Tymoščuka odkryto m. in. staroruski plac targowy, pozostałości kamiennej cerkwi oraz cmentarzyska z pochówkami w sarkofagach oraz prowadzono badania „dietinca" (uroczysko „Zamčyšče"). Współpracownikami Tymoščuka w ciągu wielu sezonów badań byli m. in. G. Logvin, I. Rusanova, I. Vynokur, I. Svešnikov, P. Byrnja, O. Plaksij. Jednym z najbardziej zasłużonych dla badań archeologicznych Wasiliewa badaczy, obok B. Tymoščuka, jest B. Tomenčuk, który badał stanowisko w latach 70., 80. i 90. XX w. wraz z ekspedycjami obwodowych muzeów krajoznawczych w Iwano-Frankowsku i w Czerniowcach. Badacz odsłonił łącznie 260 m² powierzchni zespołu grodowego u zlokalizował m. in. pozostałości drewnianej cerkwi w południowo-wschodniej części dietinca oraz domostwa i piece garncarskie na terenie podgrodzia. Od 2. poł. lat 90. XX w. do 2013 r. prace na terenie grodu i jego okolic prowadzili pracownicy ekspedycji Bukowińskiego Centrum Badań Archeologicznych w Czerniowcach.

F.1: W 1977-1978 r. badania na głównym grodzisku (w uroczysku „Zamčyšče") prowadziła ekspedycja Czerniowieckiego Muzeum Krajoznawczego kierowana przez B. Tomenčuka. Badaniami w 1977 r. objęto umocnienia północnej i wschodniej partii grodziska. Na północnym jego skraju przeprowadzono badania rozpoznawcze okolic wąwozu, wzdłuż którego, zdaniem autora badań, ciągnęła się linia umocnień. Grubość nawarstwień kulturowych w tej części grodziska sięgała 1 m. We wschodniej części „Zamčyšča" (wykop 1) przebadano odcinek wału obronnego długości 23 m. (wykop 24x4 m). Umocnienia posiadały konstrukcję zrębową - według opisu przedstawiały rząd „oddzielnych ścianek (?) długości 3,5; 2,5; 5; 3,3; 2 i 3,8 m, łączonych pod niewielkim kątem" (najprawdopodobniej wydzielono 6 przylegających do siebie pomieszczeń). W miejscach styku ścianek znaleziono żelazne gwoździe. Przebieg linii obwałowań odpowiadać miał linii brzegu rzeki. W odległości 0,8 m od drewnianej ściany natrafiono na rozwalisko glinianego pieca. Wzdłuż wschodniego skłonu grodziska, po terasie Dniestru ciągnie się droga o szerokości 4 m, przechodząca w południową fosę grodziska. Wewnętrzny skraj drogi miał być wzmocniony drewnem i kamiennymi płytami. Zbadano odcinek drogi długości 12 m, prowadzący przez dno rowu.

Szerokość traktu wynosiła to 2,5 m. Ujawniono, iż drewniana nawierzchnia drogi spoczywała na warstwie kamiennej izolacji. Przy skręcie drogi w rów, na niewielkim wypłaszczeniu natrafiono na spaloną konstrukcję na planie sześciokąta, prawdopodobnie wieżę. Długość ścian budowli wynosiła średnio ok. 4 m. Ślady innej, prawdopodobniej również budowli w typie wieży (wymiary 2x2 m) odkryto na początku drogi-wjazdu. Relikty budowli zostały silnie uszkodzone obrywem brzegu. Na wschodnim skłonie plateau posadu przebadano 60 m² powierzchni. Odkryto obiekty gospodarcze (kompleks garncarski) z XII-XIII w. W skład kompleksu wchodziły 2 czworokątne budowle z piecowiskami oraz liczne jamy.

W 1978 r. kontynuowano badania wschodniej linii obronnej grodziska. Ustalono, iż szerokość zrębowych umocnień wynosiła 4 m. W jednej z drewnianych komór wykryto ślady zagłębionego w podłoże na 0,5 m glinianego pieca, co świadczyło o mieszkalno-gospodarczym charakterze użytkowania pomieszczeń. W wypłenisku izbic znaleziono także materiał ceramiczny datowany na XII-XIII w. W dwóch południowych komorach odsłonięto system połączonych ze sobą pieców o łącznej długości 2,50 m. W tym samym sezonie w południowo-zachodniej[423] partii grodziska założono 4 transzeje, w których odkryto nawarstwienia kulturowe. Natrafiono na jeden tylko obiekt – ślady drewnianej budowli o wymiarach 3,5x3,5 m z glinianym piecem (0,8x0,8 m), w wypełnisku którego zebrano ceramikę z XII-XIII w. Fragment podpiwniczenia innego obiektu z XII-XIII w. wykryto w transzei nr 4.

F.2: „Zamčyšče" i jego posad: W 1958 r. na cyplu nad doliną Dniestru (w południowo-wschodniej części posadu) odkryto pozostałości murowanej świątyni. Badania obiektu rozpoczął w 1959 r. B. Tymoščuk. Ze świątyni zachowały się jedynie fundamenty i niewielkie rozsypisko kamiennych ścian. Cerkiew była trójnawowa, posiadała 3 apsydy wschodnie oraz 4 podpory kopuły wewnątrz. Filary te miały przekrój niesymetrycznych krzyży. Długość budowli wynosiła 21,2 m, szerokość 13,6 m. Budowla stała na skłonie cypla, toteż głębokość jej fundamentów wahała się od 1,15 m w zachodniej części budynku do 2,7 m w części wschodniej, zaś głębokość fundamentów filarów sięgała 1,6 m. Szerokość fundamentów wynosiła 2 m, zaś rekonstruowana grubość murów ok. 1,3 m. Mury świątyni tak na zewnątrz, jak i wewnątrz posiadały płaskie występy. W reliktach ściany zachodniej zanotowano ślady portalu. Znalezione okruchy szarej zaprawy murarskiej posiadały

423 W tekście (Томенчук 2008, 31) występuje pomyłka („w południowo-wschodniej"), gdyż plan wskazuje na południowo-zachodnią część grodziska (zob. ryc. 209).

domieszkę drobnych kamyków rzecznych oraz węgielków. Wewnątrz świątyni zachował się rząd kamieni tworzących niegdyś podstawę przegrody ołtarzowej, a w centrum apsydy odsłonięto bazę ołtarza. W zachodniej części cerkwi odkryto 5 kamiennych sarkofagów. Kolejne 3 sarkofagi odkryto w nawie północnej. W północno-wschodnim narożniku cerkwi odkryto jeszcze jeden sarkofag, na którym wyrzeźbiono „znaki Rurykowiczów" i napis „Babilon". Podczas wykopalisk znaleziono kamienne detale architektoniczne, w tym część rzeźbionego kapitelu romańskiego, oraz elementy wyposażenia cerkwi. Świątynię datowano na XII-XIII w. Ustalono, iż budowla uległa zniszczeniu wskutek pożaru (hipotetycznie w XVII w.).

W 1984 r. przeprowadzono badania sondażowe na terenie wschodniej partii dietinca. Na głębokości 60-80 cm znaleziono dużą ilość płytek ceramicznych z polewą, które zostały uznane za relikty podłogi drewnianej cerkwi.

W 1985 r. B. Tomenčuk wraz z członkami ekspedycji IFKM założył wykop o wymiarach 16x13 m w miejscu odkrycia płytek posadzkowych. W wykopie odsłonięto relikty cerkwi wkomponowanej, według odkrywcy, w system obronny grodu. Relikty budowli były nadzwyczaj skromne, ze względu na zniszczenie stanowiska przez glinianki i okopy wojenne. Plan budowli był najprawdopodobniej czworokątny, a przybliżone rozmiary wynosiły 9,5x13 m. Niektóre płytki ceramiczne posadzki posiadały zoomorficzny ornament reliefowy[424]. Prócz płytek odkryto sporą ilość żelaznych gwoździ. W południowo-wschodnim kącie budowli znaleziono kilka płyt kamiennych, pochodzących być może z jej podmurówki. Pod poziomem podłogi budynku odkryto 7 pochówków. Głowy zmarłych spoczywały na płytkach ceramicznych. Okolice cerkwi zajmowało rozległe cmentarzysko. Tomenčuk powiązał budowlę z monastyrem męskim. Cerkiew, podobnie jak całe grodzisko, datowano na poł. XII-1. poł. XIII w.

W 2. poł. lat 90. XX w. badania w Wasylewie prowadzili pracownicy Bukowińskiego Centrum Badań Archeologicznych pod kierunkiem S. Pyvovarova. W 1997 r. przeprowadzono badania ratownicze, a w kolejnych sezonach badania powierzchniowe i sondażowe. Badania powierzchniowe i sondażowe prowadzono na terasach obu brzegów Dniestru. Podczas badań sondażowych na terenie posadu odkryto relikty domostwa półziemiankowego kultury Łuka Rajkowiecka, wyposażonego w piec kamienny,

424 Autor badań zauważa, iż posadzka była najprawdopodobniej posadowiona bezpośrednio na ziemi, a nie, jak to zazwyczaj bywało, na warstwie gliny (D. Chudzik 2014, 130).

półziemiankę z piecem glinianym datowaną na XII-XIII w. oraz relikty domostwa datowanego na okres po upadku grodu. Obiekt ten przedstawiał półziemiankę orientowaną według stron świata. Podłoga obiektu zalegała na głębokości 1,6 m. Nad poziomem zadeptania o grubości 10-20 cm zalegała warstwa spalenizny nasycona materiałem zabytkowym. Z badanego obiektu pochodziły liczne fragmenty ceramiki, 3 noże żelazne, fragment ostrogi, bełt kuszy, skobel, ciężarki sieci rybackich, kości zwierzęce i srebrną monetę (mołdawski grosz Piotra Muszatowicza). Na podstawie analizy ikonografii monety, obiekt wydatowano na kon. XIV-pocz. XV w.

G.1: Latopisowy gród Wasiliew jest datowany na XI/XII-poł. XIII w.[425] Gród miał upaść wskutek inwazji mongolskiej. Z terenu wasiliewskiego kompleksu osadniczego znane są ślady osadnictwa późnośredniowiecznego. Badacze podejrzewają, iż murowana cerkiew zniszczona została w wieku XVII przez tureckich janczarów.

G.2: Rezultaty dotychczasowych badań archeologicznych grodu pokazały, iż Wasiliew był znaczącym ośrodkiem rzemieślniczo-handlowym południowych rubieży Rusi, w którym, przynajmniej przez jakiś czas, przebywali książęta. Z kontekstu wzmianki latopisowej o królu Beli IV wracającym przez Wasilew na Węgry wynika, iż w pobliżu Wasiliewa istniała przeprawa przez Dniestr lub szedł tędy szlak wiodący na Węgry i ziemie dolnego Dunaju (Возний 2005a, 302). W starszej literaturze „Zamčyšče" określane bywa mianem dietinca latopisowego Wasiliewa.

H: Osady: Wokół kompleksu grodowego Wasiliewa wykryto kilka osad otwartych. Pierwszą z nich odkrył w 1948 r. B. Tymoščuk w odległości 2 km na północny zachód od wsi Vasyliv (uroczysko „Lanok"). Osada zajmująca 3,8 ha wykryta została na prawym brzegu wąwozu. Na stanowisku znaleziono materiały XII-XIII w. oraz zabytki kultury trypolskiej.

W 1948 r., w pobliżu uroczyska „Monastyr" Tymoščuk zlokalizował ślady osadnictwa zajmujące owalny w planie obszar o powierzchni 3 ha. Znaleziony materiał zabytkowy zabytkowy to ceramika staroruska (oraz fragmenty naczyń kultury trypolskiej).

425 P. Rappoport datował materiał zabytkowy z dietinca na XI-XIII w. (Раппопорт 1967, 17). Według B. Tymoščuka, najstarszym materiałem ceramicznym, datowanym na koniec XI w. miały być ułamki ceramiki z sarkofagu, pochodzącego z drewnianej cerkwi, relikty której odkryto pod ruinami cerkwi murowanej (Тимощук, 1982, 152).

Kolejna osada została wykryta w 1958 r. przez Tymoščuka 1 km na północny zachód od wsi, na lewym brzegu potoku. Osada ciągnie się wzdłuż cieku i zajmuje w przybliżeniu 4 ha (wymiary 400x100 m).

Na południe od wsi, w uroczysku „Turec'ka chata", na wysokim brzegu Dniestru, S. Pyvovarov odkrył silnie zniszczoną orką osadę otwartą o wymiarach 500x100 m (5 ha). Podczas prospekcji znaleziono ułamki staroruskiej ceramiki, fragmenty greckich amfor i szkliwione płytki ceramiczne.

Monastyry (?): W okolicach Wasiliewa, zdaniem niektórych badaczy, mógł znajdować się skalny klasztor. Relikty takiego monastyru znajdować się miały w uroczysku „Monastyr" położonym na północny-zachód od staroruskiego Wasiliewa. Posiłkując się znaleziskami ułamków ceramiki zebranymi w okolicy uroczyska, B. Tymoščuk uznał „Monastyr" za podmiejski klasztor funkcjonujący od XII po XVII stulecie. Interpretacja obiektu oparta jest w głównej mierze na nazwie stanowiska, gdyż podczas badań B. Riduša w jednej z jaskiń znaleziono jedynie fragment naczynia oraz grocik strzały datowane na XIV-XV w., a późniejsze świadectwa okolicznej ludności wskazują na użytkowanie jaskiń w Wasilkowcach jako kryjówek i schowków.

Przystań (?): zdaniem badaczy znajdować się miała w północnej części kompleksu, w pobliżu „Zamčyšča".

Cmentarzyska: Zwykłe pochówki płaskie, pochówki podpłytowe oraz 4 sarkofagi kamienne odkryto w uroczysku „Hlynyšče". Na stanowisku znaleziono ułamki ceramiki staroruskiej i żelazne gwoździe.

I: Materiały zabytkowe z Wasyliewa znajdują się Czerniowieckim Muzeum Krajoznawczym.

J: Co do genezy nazwy grodu, na ten temat w literaturze naukowej pojawiły się dwie główne hipotezy. Oczywistym wydaje się, iż nazwa grodu pochodzi od imienia Wasilij (Нерознак 1983, 37), jednakże nie jest jasnym kogo dokładnie możemy uważać za założyciela grodu. B. Tymoščuk za założyciela miasta uważał Wasylka Trembowelskiego, rządzącego na południu ziemi halickiej na przełomie XI/XII w., kiedy to powstać miało najstarsze założenie w Wasiliewie – prywatny dwór księcia, który następnie stał się dietincem (Тимощук 1982, 153). Inną propozycją pochodzenia nazwy miasta jest pomysł S. Pyvovarova (Пивоваров 2000a, 219; Возний 2005a, 304-305), który odnosi ją do bizantyjskiego tytułu *basileusa* i związków książąt halickich z Konstantynopolem.

K:

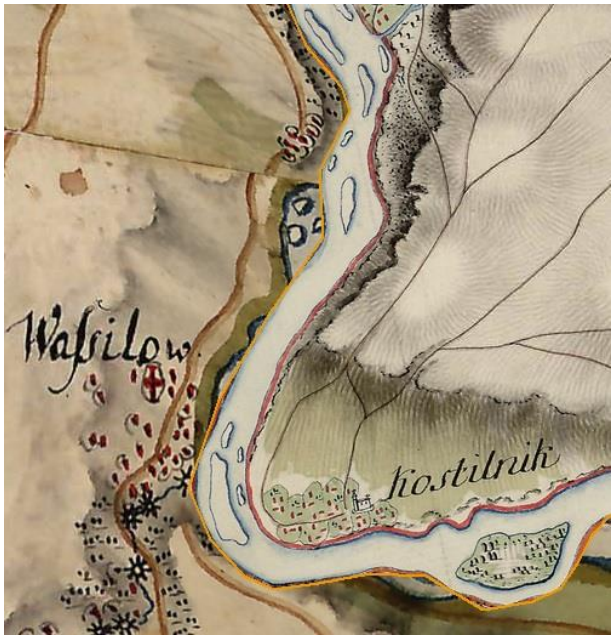

Ryc. 208. Widok wsi Wasylów w XVIII w. na wycinku tzw. mapy Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

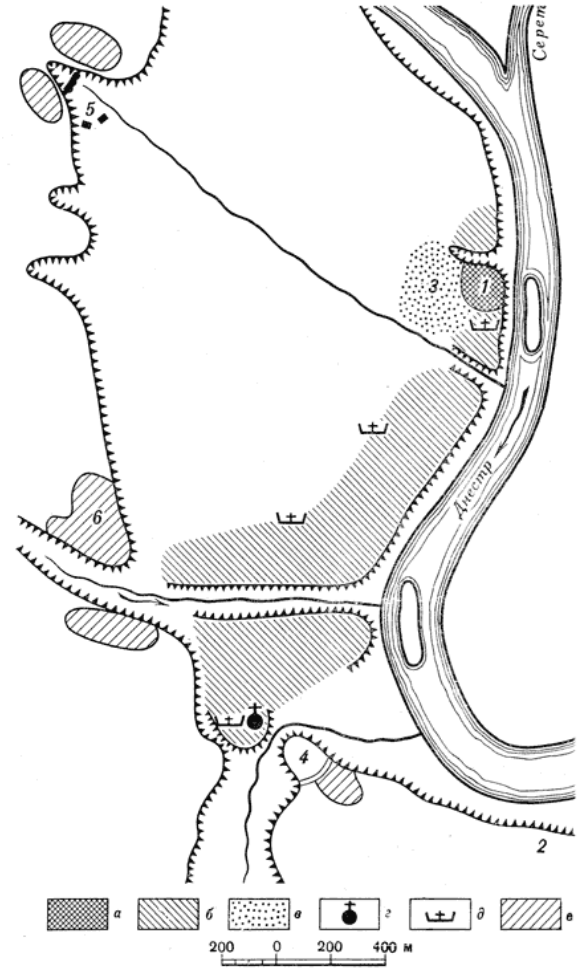

Ryc. 209. Elementy kompleksu grodowego latopisowego Wasiliewa: а – dietiniec, б – posad, в – plac targowy, г – murowana cerkiew, д – cmentarzysko, е - osady otwarta, 1 – uroczysko „Zamčyšče”, 2 – uroczysko „Horodyšče”, 3 – uroczysko „Torgovyca”, 4 – grodzisko „Chom”, 5 – uroczysko „Monastyr”, 6 - uroczysko „Žyguliovka” (za: Тимощук 1981, rys. 7, 130).

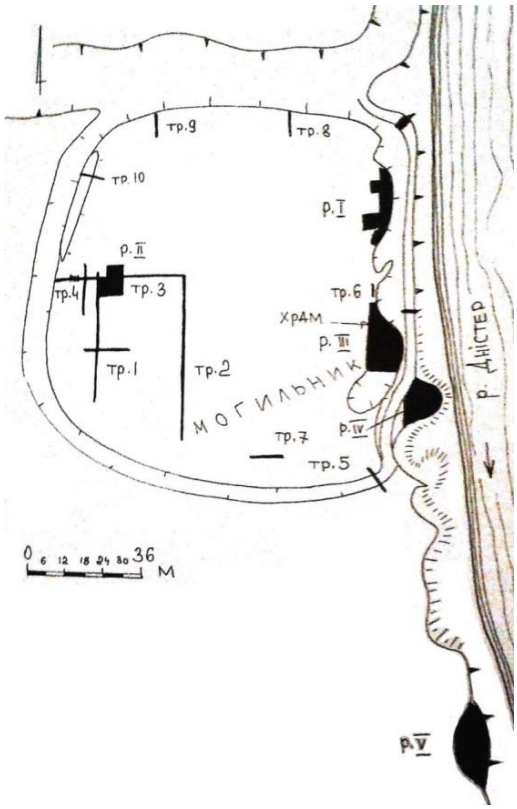

Ryc. 210. Zakres wykopalisk B. Tomenčuka na grodzisku „Zamčyšče" (za: Томенчук 2008, rys. 16, 61).

L: Chudzik 2014, 130-132; Возний 2005, 302-306; 2009, 148-154; Ільків, Михайлина, Пивоваров 2017, 45-46; Пивоваров 2000, 216-221; 2005, 125-148; Раппопорт 1967, 17; 1982, 111; Ратич 1957, 70-71; Тимощук 1981, 129-134; 1982, 138-153; Томенчук 1978, 393; 2004, 7-9; 2008, 29-38; 2010a, 195-197; Чеховський, Рідуш 2009, 194-196.

51. **Wasiliew (stan. Chom), rejon zastawnieński, obwód czerniowieski, Ukraina.**

B: Wzmianki o Wasieliew pochodzą z 1. poł. XII w.

C: Stanowisko znajduje się nad cyplu praweo brzegu Dniestru, ok. 1 km na południe od grodziska „Zamčysce".

D: Gród na wzgórzu „Chom" również przedstawiał założenie cyplowe. Na płaszczyźnie cypla o wymiarach 120x100 m odkryto ślady rowu o głębokości 0,8 m i szerokości 0,6 m (wymiary majdanu 50x80 m).

E: Pod koniec XX w. R. Kaindl przebadał relikty drewnianej cerkwi i cmentarzyska na skłonach góry „Chom" oraz warsztat garncarski na brzegu Dniestru. Badacz datował swe znaleziska na okres „staroruski". Stanowisko badane było również w latach 80. XX w. przez B. Tomenčuka.

F.1: Badacze przypuszczają, iż majdan „Chomu" otoczony był częstokołem. Dodatkowo, do częstokołu miały być dobudowane domostwa wyposażone w gliniane piece (niestety nie opublikowano wyników badań umocnień „Chomu").

F.2: Na terenie majdanu grodu znajdowała się odkryta przez R. Kaindla drewniana, najprawdopodobniej zrębowa cerkiew. Z obiektu zachowały się kamienne fundamenty. Budowla składała się z nawy głównej i niewielkiego niszowatego prezbiterium na planie trapezu. Wymiary budynku wynosiły 8x8 m[426]. Wewnątrz cerkwi znaleziono zniszczony sarkofag kamienny. W 1967 r. badania „Chomu", prowadzone przez B. Tymoščuka, objęły cmentarzysko przycerkiewne. Według interpretacji Tymoščuka, świątynia mogła być rodową kaplicą grobową.

F.3: Wśród materiałów zebranych na grodzisku znajdowała się ceramika, przęśliki z łupku, szklane bransolety, żelazny klucz i fragmenty cylindrycznego zamka, kamienie żarnowe, brązowy enkolpion i buława.

G.1: Na podstawie znalezisk z terenu „Chomu" grodzisko wydatowano na XII-XIII w.

G.2: Według B. Tomenčuka (2010a, 197) „Chom" pełnił funkcję tzw. zamku feudalnego, zaś ulokowane na północy zespołu miejskiego Wasiliewa „Zamčyšče" mogło być dietincem lub kompleksem klasztornym (? – m.k.).

H: W południowej części wsi, w 1958 r. odkryto osadę towarzyszącą grodzisku w uroczysku „Chom". Ślady osadnictwa znajdowały się na cyplu, od strony dostępnej grodziska. Osada zajmowała w przybliżeniu 1,5 ha (wymiary 150x100m). Ceramika staroruska ze stanowiska wykonana była z żółto-czerwonej gliny z domieszką piasku.

W pobliżu „Chomu", nad Młynówką, Tymoščuk zlokalizował również drugą osadę, która wchodzić miała w skład rozległego posadu Wasiliewa, oraz, prawdopodobnie, cmentarzysko. W 2005 r., podczas nadzorów budowy instalacji gazowej, na lewym brzegu Młynówki, na terenie jednej z osad tworzących posad Wasiliewa, zlokalizowanych przez

426 Według I. Mohytyča wymiary budynku wynosiły 7,4x7,4 m (Томенчук 2004, 9).

Tymoščuka, odkryto ślady trzech domostw naziemnych oraz 3 pochówki staroruskie. Dwa groby należały do kобiet, jeden pochówek był męski. Jedna z pochowanych kobiet posiadała 2 posrebrzane bransolety z niebieskiego szkła. W transzejach wkopów pod gazociąg znaleziono ceramikę kultury komarowskiej oraz fragmenty naczyń staroruskich.

I:

J:

K:

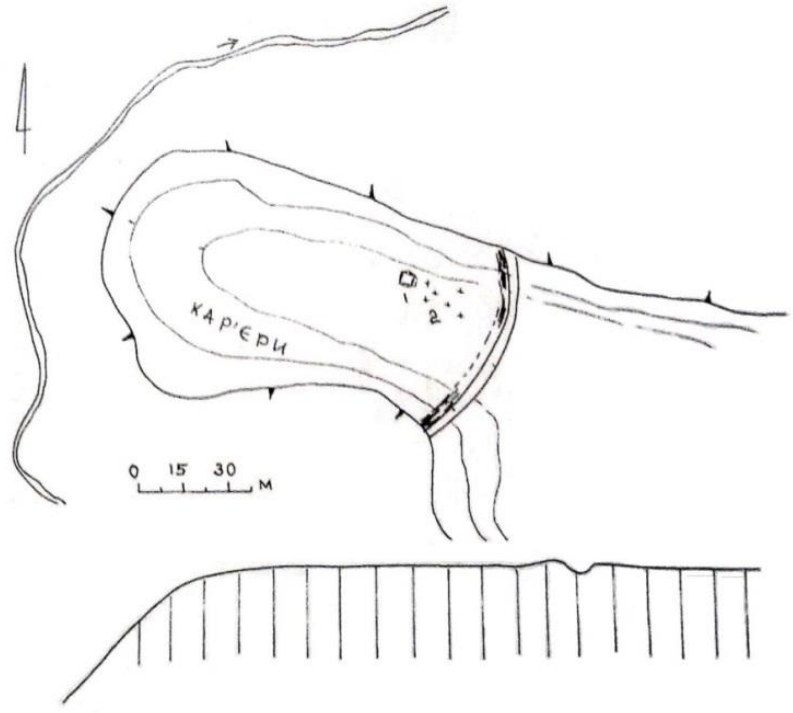

Ryc. 211. Schematyczny plan grodziska „Chom" w Wasiliewie (za: Томенчук 2008, rys. 14, 59). 1 – drewniana cerkiew, 2 – cmentarzysko.

L: Chudzik 2014, 130-132; Возний 2009, 148-154; Тимощук 1982, 148-153; Томенчук 29-38; 2010a, 195-197.

52. **Włodzimierz (Wołyński) (latop. Володимирь, ukr. Володимир-Волинський) rejon loco, obwód wołyński, Ukraina.**

B: Na kartach latopisów Włodzimierz, miasto założone przez władcę kijowskiego Włodzimierza, pojawia się w 988 r. Od założenia grodu poprzez cały okres staroruski gród stanowił polityczne centrum Wołynia (w XIV w. dominującą rolę w regionie przejął Łuck, w którym osiadł książę litewski Lubart). Najważniejszą świątynią grodu był Sobór p. w. Zaśnięcia Bogurodzicy, ufundowany przez Mścisława Izjasławicza (latopis wspomina o świątyni pod 1160 r. Zakłada się, iż początek jej budowy miał miejsce ok. roku 1156, podczas pierwszego okresu rządów księcia we Włodzimierzu). Według źródeł Mścisław został pochowany w ufundowanej przez siebie świątyni. Najazd mongolski z 1241 r. przyniósł miastu wiele szkód, jednakże, jak podają źródła, umocnienia Włodzimierza były tak potężne, że gdy w 1260 r. Burundaj zażądał rozbiórki ruskich twierdz, zburzenie włodzimierskich fortyfikacji okazało się zadaniem trudnym do wykonania (*Ипатьевская*... стб 850). Prócz soboru, źródła pisane wymieniają inne świątynie Włodzimierza - w 1268 r. we włodzimierskim monastyrze św. Michała, na krótką przed swą śmiercią, zatrzymał się książę litewski Wojsiełk. Pod 1287 r. KHW wymienia inny włodzimierski klasztor – monastyr p.w. św. Apostołów, założony przez księcia Włodzimierza Wasylkowicza. Książę miał także ufundować nową dekorację malarską włodzimierskiej cerkwi p.w. św. Dymitra. Kolejnym, znanym z *Kroniki* obiektem w mieście była cerkiew św. Św. Joachima i Anny (budowla występowała w źródłach po XVI w.). Ze źródeł XIV w. wiadomo, że już wtedy (przynajmniej już w 1324 r.) w mieście istniała gmina niemiecka, choć zdaniem O. Barana, o istnieniu niemieckiej wspólnoty może wspomina (być może dwukrotnie) już KHW pod 1288 r. (Baran 2016, 85-86). W 1431 i 1491 r. miasto niszczyli Tatarzy. Prawa miejskie miasto uzyskało w 1431 r.

C: Gród ulokowany był przy ujściu rzeki Smotrycz do Ługu. Zlewisko rzek to tereny podmokłe, które w sposób naturalny chroniły dietiniec (gród położony był na płaskim terenie, nieznacznie – ok. 7 m – wyniesionym ponad doliny rzeczne). W pobliżu dietinca, na prawym brzegu Ługu, na terenie utożsamianym z miastem okolnym grodu znajdują się wzniesienia zwane „Mychajlovščyna" i „Apostolščyna".

D: Z umocnień Włodzimierza do dziś zachowały się jedynie ślady wałów dietinca i fos rozległego podgrodzia. Do rekonstrukcji wyglądu i przebiegu umocnień grodu posłużyły badaczom dawne (XVIII- i XIX-wieczne) plany miasta. Dietiniec (tzw. „Zamek" lub „Wały"

na dzisiejszej mapie miasta) Włodzimierza miał według P. A. Rappoporta należeć to „typu wołyńskiego" grodzisk, bowiem kształt centralnej części grodu przypominał dość nieregularny czworokąt o zaokrąglonej północnej linii obwałowań. Zachowane odcinki wałów mają wysokość ok. 6 m w północnych partiach „zamku" i 8 m w partiach południowych. Wymiary majdanu to ok. 150x80-100 m (powierzchnia ok. 1,5 ha). Wjazd na teren dietinca znajdował się od strony północnej. Możliwe, iż dodatkowy wjazd znajdował się na południu. Możliwe również, iż gród otoczony był wodą – fosą zasilaną wodami przebiegającej niegdyś blisko grodu rzeczki Smoczy. Druga linia obwałowań miasta, dochodząca niemal do wód Ługu i złożona z ziemnych wałów oraz fos miała dość regularny, półkolisty zarys. Długość grodu okolnego wzdłuż rzeki to ponad 1 km, największa szerokość jego zasięgu wynosiła zaś 800 m. Możliwe, iż linia obwałowań nie obejmowała jedynie bagna w północno-wschodniej części miasta. Wały podgrodzia zachowały się bardzo słabo, lecz wnioskując ze starych planów miasta, stanowiły niegdyś potężne umocnienia (Раппопорт 1967, 67-71). Zachowany północny fragment wału podgrodzia ma ok. 62 m długości i wysokość 2,8-3 m od współczesnego poziomu gruntu. We wschodniej części miasta wał podgrodzia zachował się na odcinku 180 m, a jego wysokość sięgała 1 m (pomiary wykonano w 1976 r.).

E: Dietiniec: W 1975 r. ekspedycja Łuckiego Instytutu Pedagogicznego założyła dwa wykopy na terenie dietinca Włodzimierza – pierwszy, o powierzchni 80 m², w odległości 15 m na południe od wjazdu na teren majdanu i drugi, o powierzchni 20 m² u podnóża zachodniej partii obwałowań. Miąższość nawarstwień kulturowych w wykopach wynosiła 4-4,2 m. Podczas badań odkryto relikty domostwa w typie półziemiankowym, dwóch budowli gospodarczych, owalną w planie jamę odpadkową oraz fragment kamiennego muru. Domostwo odkryto na głębokości 3,2 m. Była to prostokątna półziemianka o wymiarach 4x5 m, zagłębiona w grunt na 0,5 m. Obiekt wypełniał humus przemieszany z węglami oraz popiołem. Znaleziono w nim kilka fragmentów ceramiki XI-XII w., kości zwierzęce, żelazną ostrogę, ułamki szklanej bransolety i szklane oczko pierścienia. Nieco niżej uchwycono pozostałości dwóch zagłębionych w grunt budynków gospodarczych. W pełni odsłonięto tylko jeden z nich o wymiarach 2,6x2 m. W wypełnisku obiektów znajdowały się kości zwierzęce, żużle i łezki szklane. Mur kamienny odkryty został w północno-zachodniej partii dietinca w pobliżu wału. Udało się go prześledzić na długości 10 m. Zachowane partie ściany sięgały wysokością 3,4 m. Mur składał się z nieobrobionych brył wapienia łączonych zaprawą. M. Kučynko (1975, 349) uznał konstrukcję za „relikty jakiejś monumentalnej

budowli XIII-XIV". W wykopie pod warstwami z XVIII-XX w. (0,2-0,8 głębokości), wystąpiła przemieszana warstwa z ceramiką XI-XVIII w. (do głębokości 1,5 m). Do głębokości 3,6 m zalegała warstwa z przewagą ceramiki datowanej na XII-XIII w., zaś w najniższych partiach wykopu znaleziono materiały X-XI w. Prócz ceramiki, wykopaliska dostarczyły innych zabytków – znaleziono żelazne okucie łopaty, cegłę „typu litewskiego" i plintę, szkliwione kafle, zamek, klucz, skobel, militaria, gwoździe, noże, podkowę, kości zwierzęce i in.

W 1976 r. ekspedycja kontynuowała wykopaliska na terenie dietinca. Wraz z wykopami z terenu okołu w sezonie przebadano powierzchnię ok. 200 m². Głębokość zalegania nawarstwień kulturowych na dietincu sięgała 4,8 m. Odkryto pozostałości chaty o wymiarach 4x5,2 m, budynek gospodarczy i jamę odpadkową. Domostwo wydatowano ceramiką na X-XI w., położoną obok jamę na XI-XII w. W zagłębionym w podłoże domostwie znaleziono ponadto kościany przekłuwacz i paciorek z niebieskiej pasty. Budynek gospodarczy miał wymiary 3,8x4,2 m. W pierwszej budowli odkryto ślady wyłożonego kamieniami i obmazanego gliną owalnego paleniska. W obiekcie znaleziono węgle, żużle, ułamki ceramiki XII-XIII w., fragmenty szklanych bransolet, półfrabrykaty rogowe, żelazny nóż i gwoździe.

Poszukiwań latopisowej cerkwi św. św. Joachima i Anny, położonej na terenie włodzimierskiego dietinca, podjęła się M. Malevskaja. W 1975 r. badaczka założyła wykop w południowo-zachodnim narożniku dietinca (w miejscu cerkwi ukazanym na planie A. Cynkałowskiego). We wkopie sondażowym odkryto warstwę budowlaną obiektu z cegły. Ułamki cegieł nosiły ślady zapraw wapiennych, również z domieszką pyłu ceglanego. Znaleziono także fragmenty ceramicznych płytek podłogowych z polewą, kawałki ołowianego pokrycia dachowego oraz fragment brązowego dzwonu. W kolejnym sezonie założono kilka sondaży. Warstwa budowlana uchwytna była tylko w jednym. Malevskaja powróciła do Włodzimierza w 1982 r. i ponownie założyła kilka sondaży, w większości których znaleziono grubą cegłę i ślady różnego rodzaju zapraw. W jednym z wykopów uchwycono warstwę rozwaliska cerkwi (zawierającego plintę, cegłę kostkową, grudki zaprawy z domieszką pyłu ceglanego i 3 fragmenty szkliwionych płytek podłogowych), lecz samego obiektu nie znaleziono. W sezonie 1982, w południowo-wschodnim rogu dietinca Malevskaja odsłoniła relikty wieży zamku z czasów Kazimierza Wielkiego. Niemal kwadratowa w planie wieża (wymiary ok. 11x11 m) przylegała do murów zamku. Wzniesiona byłą z wapienia spojonego zaprawą wapienną z domieszką piasku.

W latach 1983-1984 badano bezfilarową cerkiew z jedną apasydą wschodnią. Wymiary założenia 11,3x17,7 m. Na zachód od budowli odkrytą równoległą do niej ścianę (narteks?), jednak ze względu na współczesną zabudowę nie udało się jej odsłonić. Grubość murów fundamentów obiektu wynosiła 1,4-1,6 m. Fundamenty, sięgające głębokością 1,5-1,7 m, zbudowano z tłuczonej plinty zalanej zaprawą wapienną. Cegła posiadała grubość 5-6 cm i szerokość 24,5 cm (nieznana jet jej długość, gdyż nie znaleziono całego egzemplarza). Nie znaleziono fragmentów dekoracji ani wyposażenia cerkwi. Na podstawie wymiarów cegły i techniki budowlanej obiekt odniesiono do lat 50-60. XII w.

Stacjonarne badania na terenie dietinca Włodzimierza zostały wznowione w 2010 r. przez pracowników DP „Volyns'ki starożytnosti". We wschodniej części dietinca wytyczono teren 50x20 m przeznaczony do badań w bieżącym i kolejnych sezonach. W południowej części tego terenu przebadano odcinek o wymiarach 8x20 m. Odsłonięto mury (nr 1 i 2) z nieobrobionych bloków wapienia. Mur nr 1 odsłonięto na długości 8, 5 m. Jego szerokość wynosiła 2,4-2,7 m. W górnych partiach muru od strony wewnętrznej zachował się fragment wątku z cegły gotyckiej XIV-XV w. Prostopadle do muru 1 przebiegał mur nr 2, analogiczny względem konstrukcji. Szerokość muru 2 wynosiła 2,1 m. Uznano, iż relikty architektury murowanej należą najprawdopodobniej do zamku Kazimierza Wielkiego.

W 2011 r. kontynuowano badania murów obronnych kazimierzowskiego zamku. Badaczom udało się zarejestrować ślady rozbiórki zamku dokonanej w 1370 r. w postaci rampy z odpadów budowlanych przylegającej od wewnątrz do ściany i fundamentu. Odkryto także ceglany piec, do budowy którego użyto dużej płyty z importowanego wapienia o wymiarach 87x66x14,5 cm. Wśród materiału zabytkowego z wykopu znalazła się późnośredniowieczna ceramika, pionek do gry z symbolem solarnym, fragmenty naczyń miedzianych i bełt. Prace kontynuowano w sezonie 2012. Prócz badań nawarstwień średniowiecznych na grodzisku prowadzono również ekshumacje szkieletów ofiar masowych represji z połowy XX w. (ciała zasypaną ziemią zawierającą zabytki archeologiczne). W 2013 r. kontynuowano prace ekshumacyjne w na terenie grodziska. Ponadto na terenie wykopu 3 przebadano pozostałości średniowiecznego piecowiska oraz odsłonięto zakończenie muru 2, odkrytego w 2010 r. W 2014 r. kontynuowano eksplorację pochówków masowych, podczas której znaleziono materiał zabytkowy XIV-XVII w. Na głębokości 4 m wykryto nienaruszoną warstwę kulturową XIV w.

Podgrodzie (okół): Najważniejsza świątynia Włodzimierza, sobór p. w. Zaśnięcia Bogurodzicy, wzniesiona została na umocnionym podgrodziu. Budowla uległa poważnemu uszkodzeniu w XVII w., lecz w zasadzie do XVIII w., kiedy to sobór przebudowano, budowla przetrwała bez większych zmian swego staroruskiego oblicza. Budynek badano archeologicznie i restaurowano w XIX w. Sobór jest świątynią w typie krzyżowo-kopułowym o 3 apsydach wschodnich i 6 filarach z wydzielonym ścianą narteksem. Długość budowli wynosi 33,7 m, szerokość 20,6 m, wysokość sięga 18,5 m (lecz nie zachowały się pierwotne sklepienia). Grubość murów soboru waha się w granicach 1,5-1,7 m. Zewnętrzne ściany posiadają lizeny. W soborze nie odnaleziono schodów wiodących na chóry (prawdopodobnie pierwotnie można było dostać się na nie z zewnątrz). Świątynię wzniesiono z dobrze wypalonej plinty o wymiarach 22-23x32,5-35,5x4,5 cm. Na niektórych cegłach odkryto znaki „książęce". Wapienna zaprawa z domieszką pyłu ceglanego kładziona była warstwami o grubości odpowiadającej grubości cegieł. W murach odkryto także ślady po drewnianych konstrukcjach wiążących. W górnych partiach murów odkryto także tzw. *golosniki* (naczynia spełniające rolę akustyczną). Wstęgowe fundamenty soboru sięgają 2-3 m głębokości. Zbudowano je z nieobrobionych kamieni (w dolnych partiach) oraz cegieł łączonych zaprawą. W czasach staroruskich podłoga cerkwi pokryta była płytkami posadzkowymi z polewą, a ściany freskami. W soborze znajdowały się nisze grobowe, jeden ze znajdujących się tam pochówków identyfikowano jako grób księcia Włodzimierza Wasylkowicza.

Oglądu i analizy architektonicznej zachowanej do dziś ceglanej cerkwi św. Bazylego, znajdującej się w południowej partii podgrodzia Włodzimierza, dokonał w latach 1946-1949 G. L. Logvin. Datowaną uprzednio na XIV-XV w. rotundę o ośmiu występach (pilastrach) badacz uznał za zabytek XIII-XIV w. Przy południowym występie rotundy Logvin założył wykop, w którym wykrył XX-wieczną obudowę średniowiecznej ściany. W 1975 r. M. Malevskaja założyła sondaż o wymiarach 1x1 m przy apsydzie, gdzie również odkryła oblicówkę ścian i fundamentów. W wykopie przy południowym występie badaczka odkryła warstwę budowlaną cerkwi oraz ustaliła, iż pierwotny poziom podłogi znajdował się ok. 1 m poniżej obecnego. Malevskaja odsłoniła także fasadę południowo-zachodniego pilastru – okazało się, iż cerkiew wzniesiona została w wątku wendyjskim. Odkrycia Malevskiej potwierdziły datowanie obiektu zaproponowane przez Logvina. Argumentem za datowaniem świątyni na koniec XIII w. miała być także nowa analiza napisu ze ściany cerkwi (odczytywanego wcześniej jako napis z roku 1194, obecnie zaś jako graffiti z 1294 r.) przeprowadzona przez T. Rożdestvenską.

W 1954 r. M. Karger przeprowadził badania rozpoznawcze na terenie części grodu okolnego zwanej „Mychajlovščyną". Ujawniono, iż wzniesienie składa się z destruktu budowlanego – ułamków cegły, zaprawy i fragmentów tynku z dekoracją malarską. Badania archeologiczno-architektoniczne na wzniesieniu i u jego podnóża przeprowadzono w latach 1955-1956. Odkryto tzw. „usypalnicę" (kaplicę grobową) oraz relikty świątyni na planie centralnym. Pierwsza budowla, przebadana w 1955 r., znajdowała się u stóp wzgórza. Z budynku ocalały jedynie fundamenty. Nie znane są wymiary ani plan budowli (uchwycono dwa narożniki budynku). I. Antipov na podstawie analizy dokumentacji polowej, określił szerokość obiektu – ok. 5,9 m, drugi bok przebadano na długości ok. 6,35 m. Grubość murów fundamentów wynosiła ok. 0,7-0,8 m. W górnym ich partiach zastosowano ułamki tłuczonej cegły typu gotyckiego, ułożone w swego rodzaju wątek, w dolnych partiach zalegające chaotycznie. Cegły spajała żółta glina. Na niektórych cegłach widać było resztki zaprawy, co świadczyć miało o ich wtórnym wykorzystaniu. Budynek, według odkrywcy miał przylegać do cerkwi lub znajdować się nieopodal niej (na południowy zachód od fundamentów odkryto rozwalisko ściany z cegły gotyckiej spojonej grubą warstwą zaprawy z domieszką pyłu ceglanego. Nie udało się zrekonstruować wątku muru). Budowlę wydatowano na 2. poł. lat 60. – pocz. lat 70. XIII w. (według M. Malevskiej mógł być to grobowiec Wojsiełka). Drugi obiekt – świątynię w formie rotundy z półkolistymi niszami wewnątrz badano w 1956 r. Najlepiej zachowała się wschodnia część budowli. Oprócz dobrze zachowanych fundamentów, udało się uchwycić dolne wątki ceglanych ścian świątyni. Odsłonięto 3 półkoliste w planie nisze – północną, o średnicy 2,25 m, środkową – o średnicy 4,7 m i południową – o średnicy 3,5 m (nisze widoczne były także w ścianach fundamentów). Półcylindryczne nisze miały występować na całym obwodzie rotundy. Fundament muru od strony zewnętrznej posiadał występy (szerokości 1,6 m, wystające 0,5 m od linii ściany). Wewnątrz budynku, w odległości 2,5-2,75 m od ściany z niszami, odkryto jeszcze jeden koncentryczny fundament o szerokości rowu 1,75-2 m. Wewnętrzna ściana również posiadała występy (pilastry). W północnej partii reliktów świątyni odkryto pozostałości kolumn o średnicy 1,1-1,5 m, które mogły podtrzymywać kopułę. Kolumny zbudowane z cegły kostkowej. Według M. Malevskiej w zachowanych partiach ścian budynku dało się zauważyć wątek wendyjski. Prócz cegły w typie zachodnim i nielicznych cegieł-kształtek, w rozwalisku obiektu znaleziono także fragmenty plinty i ułamki tynku z dekoracją malarską przypominającą freski XII-XIII w., co przysporzyło badaczom trudności w datowaniu budowli. Budowla datowana jest najczęściej na początek 2. poł. XIII w. Uznaje się, iż zarówno kaplica, jak i cerkiew należały do latopisowego monastyru. O. Ioannisjan (1994,

112) przypuszcza, iż również cerkiew św. Bazylego mogła wchodzić w skład monastyru św. Michała Archanioła.

W pobliżu cerkwi św. Bazylego M. Karger odkrył pozostałości ceglanej świątyni z czasów staroruskich. Obiekt badano w latach 1955-1956. Z budowli zachowały się jedynie fundamenty. Była to trójnawowa cerkiew o trzech apsydach wschodnich. Wymiary założenia – 28,2x20,7 m. Budowla posiadała cztery masywne filary o kwadratowym przekroju (długość boku 2,8 m) wyznaczające przestrzeń podkopułową o wymiarach 6x6 m. W części prezbiterialnej znajdowały się dodatkowe przejścia do bocznych apsyd. Fundamenty cerkwi były złożone z fragmentów plinty zalanych zaprawą z domieszką tłuczonej ceramiki i pyłu ceglanego. W partiach licowych muru fundamentu znajdowały się większe fragmenty cegły, wnętrze muru wypełnione było drobnymi ułamkami materiału budowlanego. Na poziomie podłogi świątyni fundamenty zalane były warstwą gliny, na której, wewnątrz obiektu, najprawdopodobniej ułożono posadzkę. Potężne ściany świątyni wzniesiono z plinty o wymiarach 33-34x25-26x5-5,6 cm łączonej różową zaprawą, kładzioną grubymi warstwami. Szerokość północnej i południowej ściany cerkwi wynosiła ok. 2 m, zachodniej 2,3 m. Ściany posiadały lizeny (po zewnętrznej stronie zakończone półkolumnami). Podczas wykopalisk odkryto płytki ceramiczne o różnych kształtach, szkła okienne, płytki ołowiu pochodzące z dachu świątyni oraz fragmenty tynków z dekoracją malarską. Według odkrywcy, cerkiew funkcjonowała w XII-XIII w., następnie spłonęła, a w jej pobliżu w końcu XIII w. wzniesiono nową cerkiew pod tym samym wezwaniem – cerkiew św. Bazylego Wielkiego (Chudzik 2014, 106).

W 1976 r. pracownicy Łuckiego Instytutu Pedagogicznego badający dietiniec miasta, założyli wykopy na obszarze grodu okolnego. Miąższość nawarstwień kulturowych na okole sięgała 1,5 m. Na głębokości 0,9 m odkryto budowlę gospodarczą o wymiarach 3x5 m. Była to prostokątna półziemianka ze słupami w narożnikach. W centrum obiektu znajdowała się wkopana w podłoże beczka bez obręczy (średnica 60 cm). Na terenie obiektu znaleziono fragmenty ceramiki XII-XIII w., podkówkę, gwoździe, kościany przekłuwacz i róg tura.

W latach 1999–2000 Wołyńska Ekspedycja Archeologiczna LMH pod kierownictwem S. V. Ters'kiego przeprowadziła badania na terenie wschodniej partii okołu Włodzimierza (uroczysko „Apostol'ščyna"). Odkryto tam obiekty datowane materiałem ceramicznym na X-XI w. oraz na wiek XIV.

W 2009 r. zespół pod kierownictwem O. Zlatogorskiego i S. Panyški założył dwa wykopy sondażowe na terenie okołu Włodzimierza, 200 m na północ od dietinca. Pierwszy wykop, o wymiarach 4x2,7 m, znajdował się na rogu ulic Kowelskiej i Łuckiej. Pod potężną warstwą nowożytnych odpadów budowlanych, na głębokości 3,2-4,8 m odkryto nawarstwienia późnośredniowieczne. We wschodniej części wykopu na głębokości 4,8 m odkryto pozostałości kwadratowej w przekroju studni. Warstwy nasycone wyłącznie staroruską ceramiką zalegały na głębokości 4,6-4,8 m. na głębokości 4,8 uchwycono także obiekt – jamę wypełniona ceramiką XII-XIII w. W założonym 19,5 m na południe wykopie nr 2 (wymiary 5x2 m) odkryto jedynie nawarstwienia współczesne i nowożytne.

W 2012 r. przeprowadzono badania ratownicze na terenie „Apolstolščyny". W wykopach o łącznej powierzchni 106 m² (transzeje pod rury kanalizacyjne o łącznej długości 157 m i szerokości 0,4-1 m) odkryto 14 obiektów archeologicznych oraz skarb staroruskiej biżuterii (srebrnej?). Skarb, częściowo zniszczony wkopem z. 2 poł. XX w., znaleziono w uchwyconym w wykopie narożniku budynku w typie półziemiankowym (obiekt nr 6). Skarb składał się zausznic (m. in. tzw. typu kijowskiego), dwóch kołtów, krzyżyków - drucianego i marmurowego, bransolet i in. (w sumie na głębokości od 0,3 do 1,6 m znaleziono 576 fragmentów wyrobów jubilerskich). W obiekcie znaleziono także ceramikę XII-XIII w. oraz ponad 30 plomb typu drohiczyńskiego. Podczas badań uchwycono fragmenty innych zagłębionych budowli oraz jam XII-XIV.

F.1: W 1976 r. podjęto próbę uchwycenia fosy otaczającej wały dietinca (transzeje założono od wschodu i południa założenia). We wschodniej partii odkrytego rowu znaleziono rząd wbitych w dno naostrzonych pali drewnianych. W wypełnisku fosy odkryto dwa szkielety końskie, miedziany detal zbroi, żelazną sprzączkę i grot strzały. Nad warstwą staroruską wystąpiły nawarstwienia XV-XVIII w. zawierające głównie materiały budowlane i ceramikę. W tym samym roku przebadano także położony w odległości 800 m na północ od obwałowań dietinca fragment zachowanych umocnień podgrodzia. Okazało się, iż z zachowanego na wysokość sięgającą 3 m wału, jedynie 1,5 stanowi oryginalny, staroruski nasyp (wysokość wału podgrodzia rekonstruowano na 4,5 m). Wał usypany był z gliny, bez zastosowania jakichkolwiek wewnętrznych konstrukcji drewnianych.

F.2: W okresie staroruskim (a przede wszystkim – pomongolskim) monumentalne świątynie murowane wzniesiono nie tylko na terenie włodzimierskiego dietinca (znana ze źródeł cerkiew p.w. Joachima i Anny), ale i umocnionego podgrodzia (podgrodzi?) (Sobór Zaśnięcia

NMP, cerkwie św. Michała i Wasyla). Zabudowa mieszkalna grodu rozpoznana została punktowo. Badacze próbowali rekonstruować rozplanowanie średniowiecznego Włodzimierza metodą retrogresywną, na podstawie danych planów miasta (uwzględniając przejazdy bramne w nowożytnych fortyfikacjach i przebieg głównych ulic miasta) np. A. Cynkałowski za główne bramy okołu uznał ulice Uściłuską (szlak południowy) i Kowelską (szlak północny) i dawną Łucką (brama znajdować miała się na wysokości skrzyżowania ul. Łuckiej z ulicą Dulebską). S. Ters'kij (2010, 148) podsumowując badania zabudowy mieszkalnej wczesnośredniowiecznego Włodzimierza stwierdził stopniowe zastępowanie domostw zagłębionych w ziemię przez budowle naziemne w XII-XIII w. Ślady najstarszych domostw naziemnych o konstrukcji zrębowej z terenu dietinca odnoszone są już do XI-XII w.

F.3: Podczas badań soboru p. w. Zaśnięcia Bogurodzicy w 1886 r. znaleziono ceramiczne płytki podłogowe z kolorową polewą. Materiał zabytkowy X-XIII w. z wykopalisk (z lat 70. XX w.) na dietincu przedstawiał ceramikę (w tym również fragmenty amfor i fragmenty płytek ceramicznych), żelazne noże, ostrogi, groty strzał, fragment łańcucha, drobne zabytki kościane, osełki i przęślik z łupku. Znaleziono także miedziany krzyżyk z wyobrażeniem Ukrzyżowania i świętych. Z centrum współczesnego Włodzimierza znane są także zabytki z 2. poł. XIII-XIV w. takie, jak ceramika naczyniowa, enkolpion, militaria i elementy oporządzenia jeździeckiego (groty strzał i bełtów, ostroga gwiaździsta) czy numizmaty (w tym monety ordyńskie).

G.1: Gród we Włodzimierzu funkcjonował w X-XIV w. Uważa się, iż okół Włodzimierza umocniony był od XII w. W czasach rządów Kazimierza Wielkiego we Włodzimierzu rozpoczęto budowę kamiennego zamku, którego nie ukończono, a w 1370 r. rozebrano dotychczas wzniesione mury. Włodzimierz miał znacząco ucierpieć podczas ataków mongolskich w wieku XIII.

G.2: Mimo wielu lat badań w Włodzimierzu, jego średniowieczna struktura jest nadal przedmiotem sporów. Ze staroruskim dietincem dawnego Włodzimierza utożsamia się zazwyczaj uroczysko „Wały", jednakże według S. Panyški (2013) dietiniec Włodzimierza w XIII-XIV w. (lub nawet wcześniej, jeszcze w okresie staroruskim) znajdował się w okolicach soboru (w uroczysku „Zamok"), zaś stanowisko „Wały" to przede wszystkim ślady zamku Kazimierza Wielkiego, przekształconego później w zamek starościński.

H: Na terenie niegdysiejszych osad podgrodowych (stan. Škartany, Lozivščyna) w warstwach spalenizny odkryto ludzkie szkielety z uszkodzonymi czaszkami, które powiązano z najazdami mongolskimi z XIII w. (Ратич 1957, 8).

W 1975 r. w południowej partii miasta, na jednej z wysepek bagien rozlewiska Ługu zwanej „Onufrevščyna", wykonano wkop sondażowy. W transzei o powierzchni 48 m² znaleziono ceramikę XII-XIII w., fragmenty kwadratowych płytek podłogowych, brązową ozdobę (przypuszczalnie fragment naczynia liturgicznego) i zrujnowane pochówki. Uznano, iż zapewne znajdowała się ta, cerkiew i przycerkiewne cmentarzysko. Podczas badań powierzchniowych w 2001 r. na wyspie znaleziono fragment brązowego enkolpionu z wyobrażeniem św. Gleba.

Około 1 km na zachód od Włodzimierza, we wsi Fedorivka (na prawym brzegu Ługu, na północny-zachód od miasta), znajduje się uroczysko „Stara katedra". Już w 1886 r. odkryto tam pozostałości murowanej staroruskiej cerkwi. Relikty ścian świątyni zachowały się do 2 m wysokości. Ruin nie zasypano, więc w 1975 r., kiedy badań reliktów świątyni podjął się P. A. Rappoport, z obiektu pozostały już jedynie fundamenty. Rappoport stwierdził, iż już w średniowieczu południowo-wschodnia część budowli runęła do rzeki. Świątynia posiadała 3 apsydy wschodnie, 6 filarów i wyraźnie wydzielony narteks. Długość obiektu wynosiła 25.3 m, szerokość 17 m, długość boku kwadratowej przestrzeni pod kopułą 4,7 m. Fundamenty były wstęgowe, rowy sięgające głębokością 1,2-1,4 m wypełnione były tłuczoną cegłą bez zaprawy. Ściany cerkwi wniesione były z cegły o najczęściej występujących wymiarach 21,5x26,5x4,5 cm (zdarzały się także większe egzemplarze oraz cegły kształtki). Cegły były barwy czerwonej, jasnożółtej, a także spotykano okazy niemal białej barwy. Zaprawa murarska była barwy różowej (zawierała domieszkę tłuczonej cegły). Posadzkę ze szkliwionych płytek ceramicznych ułożono na podsypce grubości 30-40 cm. Niektóre płytki pokryte były drobnym malowanym białym lub żółtym ornamentem. W zachodniej partii świątyni znajdowały się nisze grobowe. Wykopaliska pokazały, iż pochówki w postaci ceglanych grobowców znajdowały się także pod podłogą narteksu. Podczas badań znaleziono fragmenty tynków pokrytych freskami. Rappoport odkrył, iż pod ruinami świątyni znajdują się fundamenty jeszcze starszej budowli – niedużej bezfilarowej cerkwi z jedną apsydą wschodnią. Budowla z trzech stron otoczona była galeriami, których wschodnie krańce zakończone były apsydami – długość całego założenia wynosić miała 13.3 m, szerokość 13, 2 m. Fundamenty założenia składały się z kawałków wapienia zalanych zaprawą. Szerokość ław wynosiła ok. 0,85 m. W obrębie obiektu znaleziono prostokątne płytki ceramiczne bez

polewy. W ocenie badacza, pierwotna świątynia mogła nie zostać ukończona (zbudowano jedynie fundamenty). Według przesłanek onomastycznych i historii wsi (od XVI do XIX w. istaniała tu drewniana cerkiew) staroruska cerkiew mogła nosić wezwanie św. Fiodora. Według badacza na podstawie techniki budowlanej drugi staroruski obiekt można datować na XII w. (znacznie mniej przesłanek pozwala datować starszy budynek). Na podstawie położenia świątyni oraz pochówków odkrytych podczas wykopalisk, „Starą katedrę" uznano za relikty monastyru żeńskiego. W pobliżu wsi Fedorivka w 1985 r. została odkryta osada otwarta, datowana ceramiką na XII-XIII w.

W sezonie 2009, w odległości 70 m na północ od wałów miasta okolnego, przy ul. Dragomanowa (nr 19a), odkryto monumentalny piec do wypału cegły (wymiary 8,5x5 m) datowany na XIV-XV w. Badania i dokumentacja obiektu zostały zakończone w sezonie 2010.

I: Materiały z Włodzimierza Wołyńskiego znajdują się w LMH, Włodzimiersko-Wołyńskim Muzeum Historycznym i w Ermitażu.

J:

K:

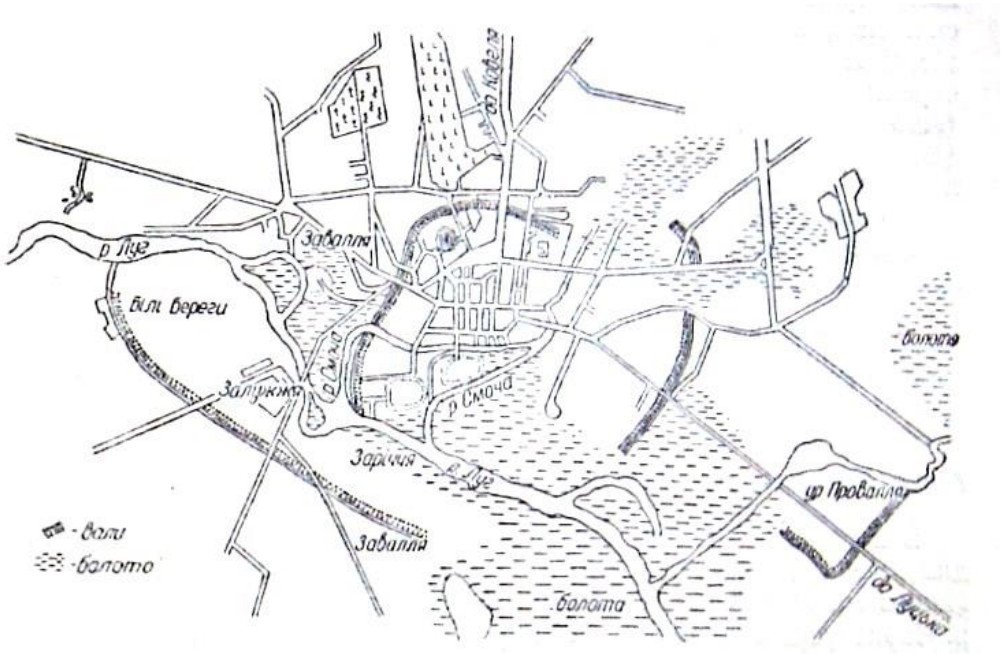

Ryc. 212. (Na poprzedniej stronie:) Plan zachowanych wałów dawnego Włodzimierza według A. Cynkałowskiego (za: Ратич 1957, rys. 1, 7).

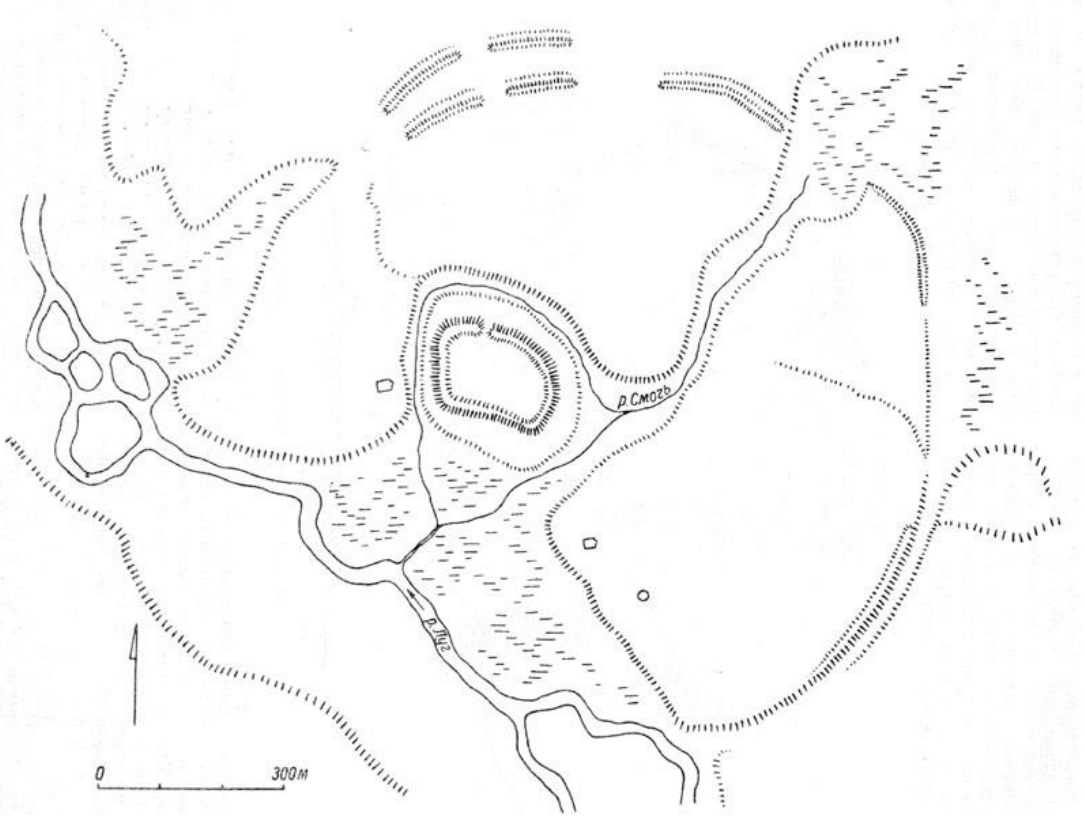

Ryc. 213. Plan dawnych obwałowań Włodzimierza Wołyńskiego (za: Раппопорт 1967, ryc. 72, 69).

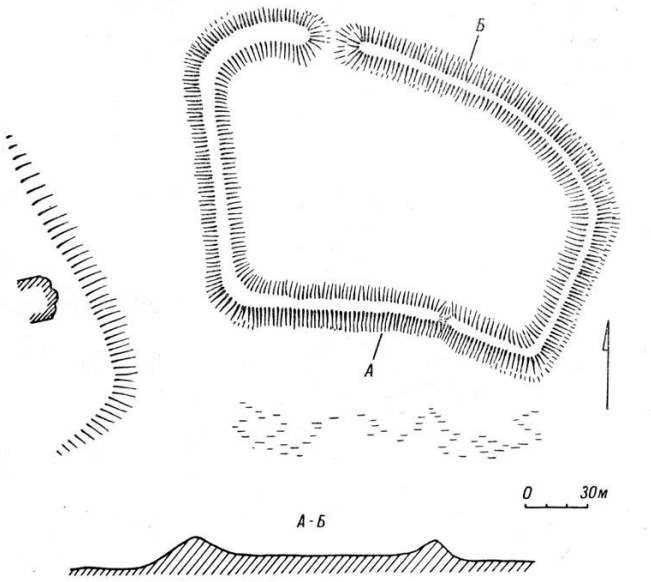

Ryc. 214. Plan dietinca Włodzimierza Wołyńskiego (za: Раппопорт 1967, ryc. 71, 69).

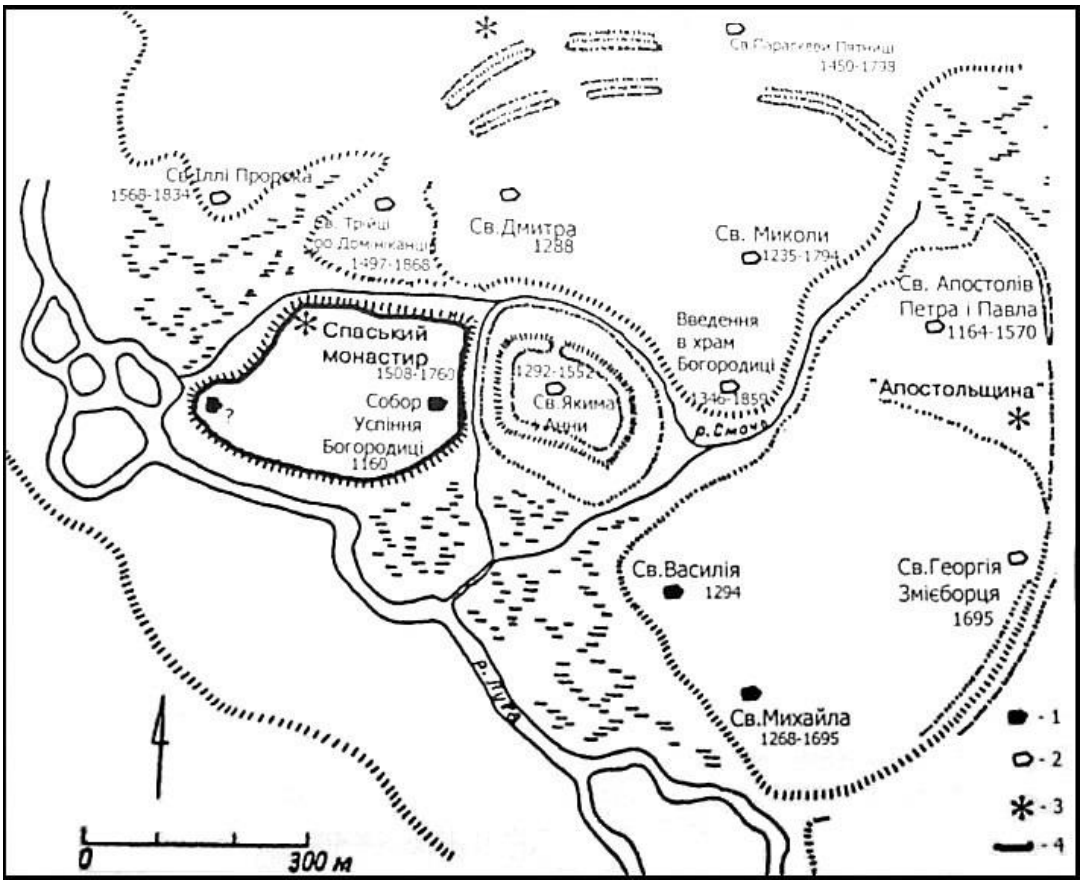

Ryc. 215. Rozplanowanie Włodzimierza Wołyńskiego w XI-XV w. według S. Ters'kiego (za: Терський 2010, rys. 46, 89). Legenda: 1 – istniejące do dziś oraz badane archeologicznie cerkwie, 2 – miejsca (potencjalne cerkwie?) niebadane, 3 – miejsca wykopów S. Ters'kiego z lat 1999-2000 i 2007, 4 – hipotetyczna linia przebiegu wałów okołu w X-XI w.

Ryc. 216. Enkolpion datowany na XIV w. znaleziony na grodzie okolnym Włodzimierza Wołyńskiego (za: Терський 2006, rys. 139/9, 159).

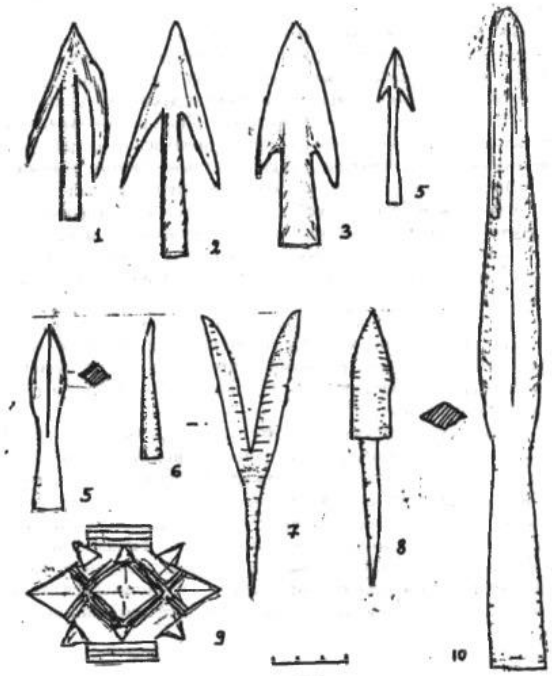

Ryc. 217. Groty broni miotanej oraz grot włóczni i brązowa buława znalezione na terenie Włodzimierza Wołyńskiego (za: Терський 2007c, rys. 5, 268).

L: Baran 2016, 84-86; Chudzik 2014, 105-106; Cynkałowski 1984, 222-233; Kubica 1996, 138, 179; Антипов 2000, 110-115, 125-126, 128-130; АО 1976 (1977), 322-323; Гупало, Охрименко 1987, 322-323; Златогорський, Вашета 2013, 132; Златогорський, Панишко 2010a, 155-156; 2012, 187-188; Златогорський, Панишко, Лукомський 2010, 153-154; 2011, 139-140; Кучинко (Kuczynko) 1976, 349-350; 2004, 61-73; Малевская 1984, 292; Панишко 2011a, 323-327; 2013, 114-126; Панишко, Златогорський, Верба 2015, 31-32; Пескова 1985, 341; 1986, 291; Прищепа 2012, 47; Раппопорт 1967, 1976, 384-385; 1977, 253-266; 1982, 105-106; Ратич 1957, 6-8: Терський 2007c, 243-270; 2010; 2019, 74; *Україна: литовська доба...* 67-68.

53. **Wołyń (latop. Велынь, Волъынь) Gródek, powiat hrubieszowski, województwo lubelskie, Polska.**

B: PML po raz pierwszy wymienia Wołyń (zaliczany często do grupy tzw. Grodów Czerwieńskich[427]) przy okazji walk Bolesława Chrobrego z Jarosławem Mądrym w 1018 r. (polski władca przeprawił się przez Bug w pobliżu grodu). W późniejszych wzmiankach

427 Według A. Poppe (1958, 228) historia Wołynia jest powiązana z problematyką Grodów Czerwieńskich, lecz nie ma bezpośrednich przesłanek źródłowych wskazujących na polityczną czy gospodarczą zależność Wołynia od Czerwienia.

latopisowych nie zawsze jest jasne czy chodzi o Wołyń-gród czy o terytorium (por. Poppe 1958, 242-243). Ostatnie wzmianki o grodzie pojawiają się w latach 20. i 30. XIII w., co zdaniem badaczy wskazywałoby na zdobycie Wołynia przez Mongołów. „Wołyń nad Bugiem" został wymieniony również w *Spisie grodów ruskich*... , do którego został wciągnięty, jak uważają historycy, najprawdopodobniej wskutek włączenia do *Spisu* starszego źródła. W XV w. Jan Długosz utożsamiał z Gródek z założonym i zniszczonym w odległych mu czasach grodem Wołyń. W dokumencie z XVI w. dotyczącym granic Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego miejsce dawnego Wołynia nazwano „Horodyszczem Wołyńskim".

C: Pozostałości staroruskiego grodu położone są u ujścia Huczwy do Bugu, na lessowym wzgórzu „Zamczysko" (zwanym również „Horodyszcze", „Horodysko") we wsi Gródek (d. Gródek Nadbużny).

D: Grodzisko należy do typu założeń cyplowych (teren grodziska został odcięty od reszty wzgórza przekopem). Kształt grodziska został silnie zmieniony przez liczne powodzie. Obwód założenia wynosił ok. 260 m. Dietiniec grodu jest owalny w planie (wymiary 80x70 m)[428]. Do dnia dzisiejszego zachowały się jedynie umocnienia dietinca, choć jeszcze w początku XX w. widoczne były ślady umocnień posadu (Раппопорт 1967, 65). Pojedynczy wał z fosą widoczny jest obecnie od strony południowej i południowo zachodniej. W pobliżu grodziska wykryto kilka osad otwartych. Szacuje się, iż powierzchnia całego zespołu osadniczego Gródka wynosi ok. 15 ha.

E: Grodzisko w Gródku jako pierwszy w czasach nowożytnych powiązał ze staroruskim Wołyniem Z. Dołęga-Chodawski, po wizycie na stanowisku w 1817 r. Wśród wczesnych działań archeologicznych w okolicach Gródka wspomnieć należy prospekcję terenową A. Cynkałowskiego, podczas której badacz znalazł m. in. 2 monety arabskie i „amulet" pokryty znakami alfabetu ormiańskiego. Zaznaczyć należy, iż nie wszyscy historycy zgodni byli co do lokalizacji Wołynia na terenie Gródka Nadbużnego – Wołyń próbowano ulokować na wschodnim brzegu Bugu, powyżej Brześcia lub utożsamić z grodziskiem w Stargorodzie (por. Poppe 1958, 231-232). Rozstrzygnąć tę kwestię pomogły badania archeologiczne. W 1952 r. Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego podjęło decyzję o rozpoczęciu badań w Gródku nad Bugiem (i Czermnie). Odpowiedzialnymi za badania Grodów Czerwieńskich byli profesorowie: S. Arnold, K. Jażdżewski, Z. Kępiński, H. Łowmiański, T.

428 Dane za: Раппопорт 1967, 65. Według opisu A. Kuśnierza, długość grodziska na osi północ-południe wynosiła 97 m, na osi wschód-zachód 112 m.

Waszycki i Z. Wartołowska. W sezonie 1952 badania prowadzono stanowisku 1A (grodzisko) oraz przyległych wzgórzach – stanowiska 1B, 1C i 1D. W roku 1953 kontynuowano badania grodziska oraz dwóch osad otwartych (stan. 2 i 4). W 1954 r. w dalszym ciągu badano grodzisko oraz stan. 2. Przeprowadzono także wykopaliska kurhanu „Księżycowa Mogiła" w Husynnem oraz na stanowisku 1C, gdzie odkryto rozległą osadę kultury pucharów lejkowatych. Powódź w 1955 r. pokrzyżowała plany badawcze i prace archeologów ograniczyły się do badań grodziska. Był to ostatni sezon badań Gródka.

W latach 1952-1955 na terenie grodziska przekopano 1075 m² (ponad 1/3 powierzchni stanowiska). Materiał zabytkowy prezentowały liczne ułamki naczyń oraz militaria. Młodsze horyzonty, prócz materiałów nowożytnych zawierały także materiał staroruski. Powyżej warstw osadnictwa wczesnośredniowiecznego odkryto pozostałości cmentarzyska szkieletowego, na którym wyeksplorowano 469 pochówków (w tym 3 podwójne) datowanych od XIII do XV w. Spora liczba szkieletów nosiła znamiona nagłej śmierci zadanej bronią sieczną, część szkieletów była również rozczłonkowana i niepełna.

F.1: Wał grodziska przecięto w 1953-1954 r. (badania L. Rauhuta). Wał ten miał być dwufazowy (pierwszy wał zastąpiony został w XI w. umocnieniami o konstrukcji skrzyniowej)[429]. Autorzy badań podkreślają niwelację terenu pod budowę nowego wału. Konstrukcja staroruskiego wału to podwójna linia izbic wypełnionych ziemią. Skrzynie zewnętrzego rzędu miały być szersze od skrzyń rzędu wewnętrznego. Izbice rzędu zewnętrznego miały plan prostokątny, zaś izbice wewnętrzne były kwadratowe. Belki izbic układano najprawdopodobniej na zrąb – część ich wystawała poza linię ścian skrzyń. Materiał wypełniający skrzynie i nasyp był dość jednorodny i przedstawiał żółty less przemieszany z szarym gruntem (zdaniem autorów badań wał ten usypano z ziemi pochodzącej z kopania fosy). Szerokość wału wynosiła ok. 10-11m, zaś same konstrukcje drewniane miały szerokość 8-9 m. Wał posiadać miał także przedpiersie w postaci pionowo wkopanych słupów. Od strony wnętrza grodu zanotowano ślady pożaru obwałowań. Pod nasypem wału odkryto szereg obiektów (wkopanych w starszą od wału warstwę kulturową) , które pomogły w określeniu chronologii nasypu – były to pozostałości zabudowy mieszkalnej (domostwa wyposażone w piece) i gospodarczej oraz piecowisko. Obiekty zawierały materiał zabytkowy z X-XI (najpóźniejszy obiekt mógł być datowany na XI-XII w.).

429 W najnowszym podsumowaniu stanu rozpoznania stanowiska w Gródku w *Atlasie grodzisk* (dostęp: 20.01.2020) uznano, iż (nowy) staroruski wał (powstały w XI w.) posiadał 2 fazy konstrukcyjne: I – w której powstały skrzynie zewnętrzne, II – budowa skrzyni wewnętrznych.

F.2: Podczas badań stanowiska wyróżniono trzy horyzonty chronologiczne. I – warstwa orna, II – osadnictwo późnośredniowieczne (wraz z cmentarzem) i nowożytne (w tym zabudowania dworskie z XVII w. i nowy cmentarz) i III – fazę wczesnośredniowieczną (do poł. XIII w.). Najstarsze ślady osadnictwa (IX?-X w.) przedstawiały zagłębione w podłoże obiekty związane z okresem sprzed budowy wału. Wyeksplorowano 6 obiektów mieszkalnych w typie półziemiankowym o wymiarach sięgających 4x5,5 m, kilka jam zasobowych oraz podłużną, prostokątną jamę (4,3x1,25 m) zakończoną piecowiskiem. Uważa się, iż fazą funkcjonowania grodu powiązane są budowle zagłębione w podłoże i ślady nieco młodszych budynków naziemnych.

F.3: Na stanowisku znaleziono liczne egzemplarze uzbrojenia (ofensywnego i ochronnego) i elementy oporządzenia jeździeckiego: groty strzał, groty włóczni i oszczepu, topory, kiścień, fragment kolczugi, podkowy, wędzidła, ostrogi (i gwiazdkę z ostrogi). Na stanowisku 1C odkryto datowany na okres staroruski (XI-XII w.) pochówek mężczyzny z mieczem i elementami (uchwytem, listwami, płytkami) łuku refleksyjnego. Wśród zabytków pochodzących z Gródka wymieniane są także ułamki szklanych bransolet i kabłączki skroniowe oraz pojedyncze monety. W czasie prospekcji AZP na stanowisku i jego okolicach znaleziono materiały neolityczne oraz z epoki brązu i żelaza.

G.1: Grodzisko w Gródku, identyfikowane z latopisowym Wołyniem, datowane jest najogólniej na IX(?)/X-XIII w., przy czym w jego obrębie znaleziono także obiekty neolityczne i należące do kultury łużyckiej, pochówki z okresu wpływów rzymskich oraz pozostałości zabudowań folwarcznych z XVII w. Teren stanowiska 1A stanowiska przecinały również okopy wojenne. W XI w. natąpił zanik osadnictwa na północnym brzegu Huczwy - wtedy też miała nastąpić budowa umocnień grodu Wołynia. Gród najprawdopodobniej zakończył swe funkcjonowanie wskutek najazdu mongolskiego w latach 40. XIII w., po którym majdan grodziska zajął długo funkcjonujący cmentarz.

G.2: Uznaje się, iż Wołyń był grodem ziemi czerwieńskiej o mniejszym znaczeniu niż „stołeczny" Czerwień.

H: Osada podgrodowa (stan. 2) rozciągała się tuż za wałem. Do tej pory nie potwierdziły się doniesienia o umocnieniach osady. Do średniowiecznego kompleksu Gródka zalicza się także położony na północnym brzegu Huczwy kurhan zwany „Księżycową Mogiłą" (stan. 1). Osada określana jako stan. 3 (datowana na VIII-X w.) znajdowała się na północnym brzegu Huczwy, w odległości ok. 200 m od grodziska.

W 1985 r. na stan. 25m położonym na niewielkim wzniesieniu na terasie Bugu, przeprowadzono badania sondażowe. Wcześniejsze badania powierzchniowe ujawniły na nim materiały z epoki brązu, okresu wpływów rzymskich i wczesnego średniowiecz a (głównie z XII-XIII w.). Badacze otrzymali również zbiór zabytków od P. Kani, mieszkańca Gródka. Wśród ofiarowanych przez niego artefaktów znajdował się m. in. grot oszczepu zdobiony złotą taśmą i fragmenty kołczanu. Podczas badań sondażowych, w wykopie o wymiarach 10x1 m, na głębokości 30-50 cm znaleziono zalegający najprawdopodobniej na złożu wtórnym materiał zabytkowy z XII-XIII w. oraz materiały wcześniejsze, datowane na VII-IX/X w.

I: Dokumentacja i materiały z badań Gródka przechowywane są w Muzeum Zamojskim i w zbiorach UMCS.

J:

K:

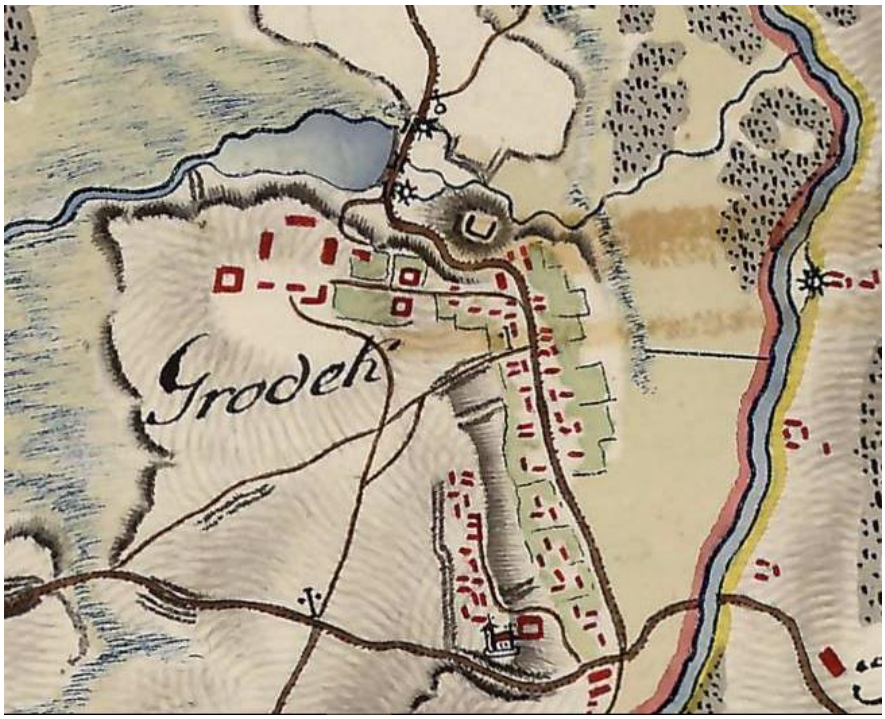

Ryc. 218. Widok Gródka ze znajdującym się na jego terenie grodziskiem na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

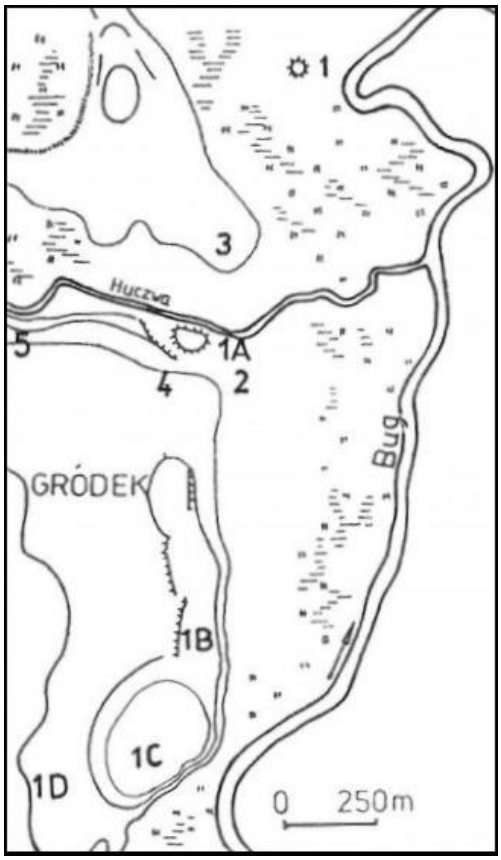

Ryc. 219. Rozmieszczenie stanowisk w Gródku (za: Kuśnierz 2003, rys. 3, 11): 1 – tzw. Księżycowa Mogiła w Husynnem, 1A - grodzisko.

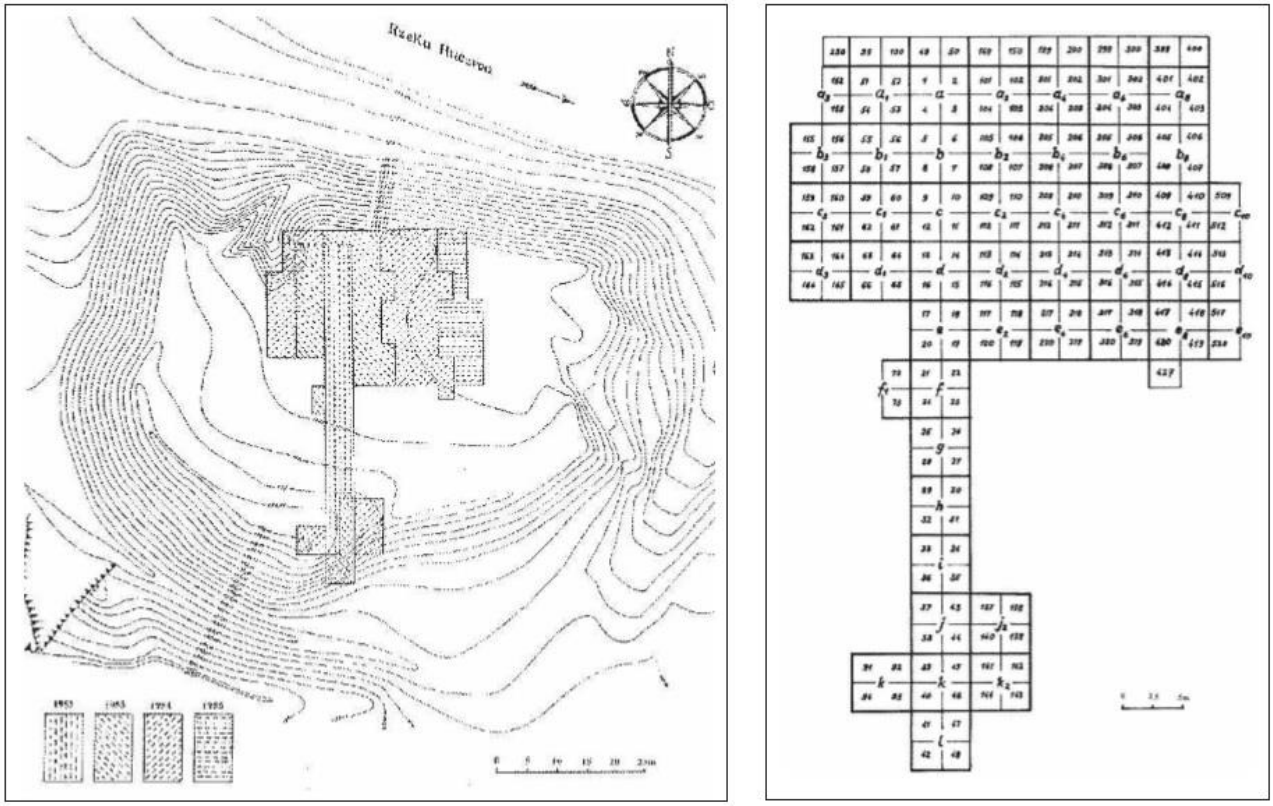

Ryc. 220. Rzut poziomy grodziska w Gródku Nadbużnym z oznaczeniem siatki kwadratów przebadanych w latach 1952-1955 (za: Kuśnierz 2006, tabl. II i III, 81).

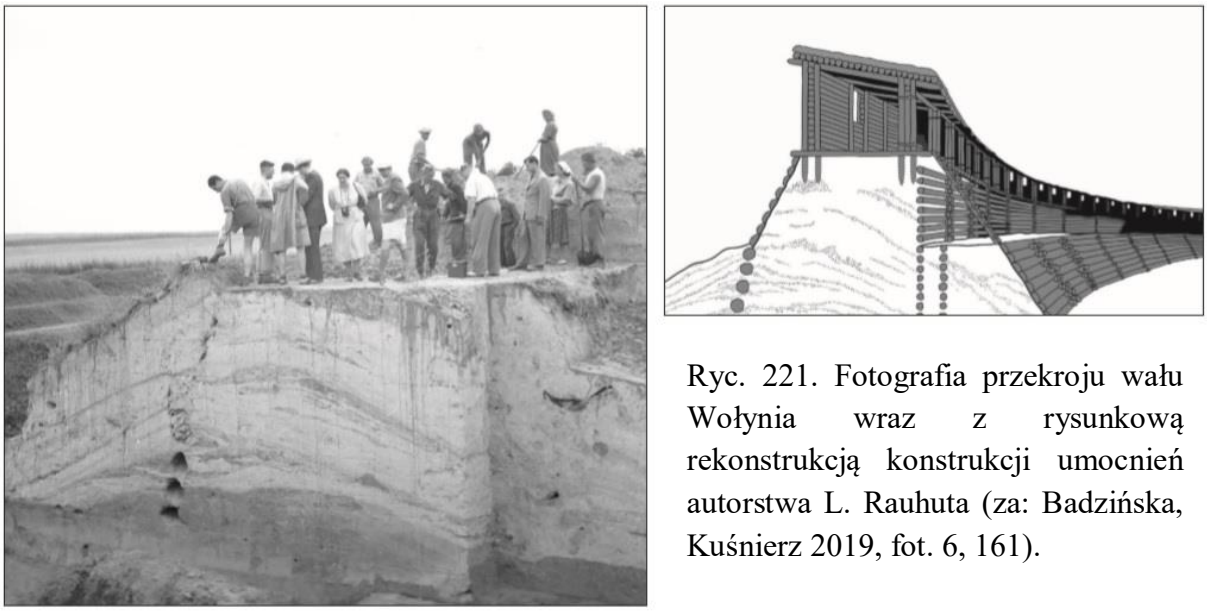

Ryc. 221. Fotografia przekroju wału Wołynia wraz z rysunkową rekonstrukcją konstrukcji umocnień autorstwa L. Rauhuta (za: Badzińska, Kuśnierz 2019, fot. 6, 161).

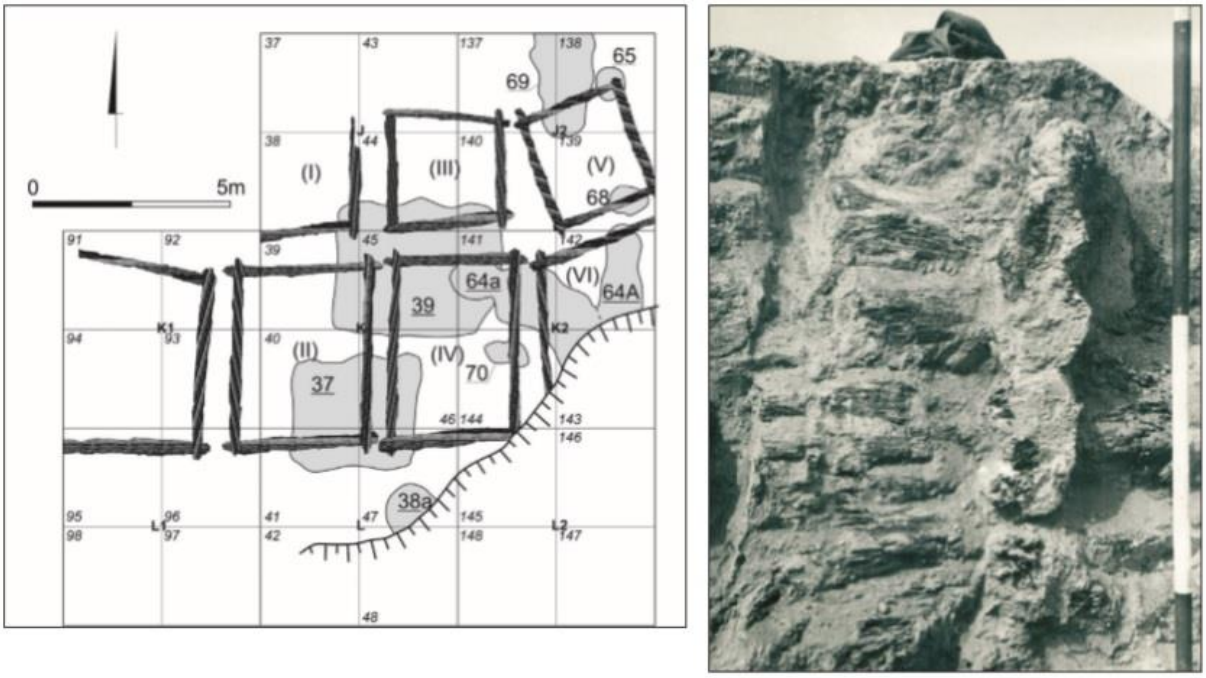

Ryc. 222. Rysunek schematu konstrukcji drewnianych wału grodziska w Gródku oraz zdjęcie narożnika jednej ze skrzyń (za: Badzińska, Kuśnierz 2019, rys. 5 i fot. 5, 160).

L: *Atlas grodzisk*; Badzińska, Kuśnierz 2019, 153-177; Florek 2018, 357-375; IA 1986 (1987), 126; Kokowski 1986, 32-33; Kuśnierz 2003, 6-22; 2006, 79-102; Poleski 2004, 389; Poppe 1958, 227-300; Wołoszyn (red.) 2018; zabytek.pl; Раппопорт 1967, 65.

54. **Zbaraż (latop. Збыражь, ukr. Збараж), stan. I „Góra Zankowa”, Stary Zbaraż, rejon Zbaraż, obwód tarnopolski, Ukraina.**

B: Zbaraż pojawia się po raz pierwszy w 1211 (1214)[430] r. w KHW, gdy Leszek Biały spustoszył okolice grodu.

C: Latopisowy Zbaraż położony był w pasmie Miodoborów, sięgających wysokością 400 m.n.p.m. Na granicy wsi Stary Zbaraż i Załużżja znajdują się dwa średniowieczne grodziska: pierwsze (Stary Zbaraż I), utożsamiane z latopisowym grodem położone jest na lewym brzegu Gniezny, w miejscu, na którym obecnie znajduje się zrekonstruowany zamek Zbaraskich (tzw. „Góra Zamkowa”). Jest to cypel ulokowany przy potoku Gniłym wpadającym do rzeki Hniła (Gniła).

D: Z grodziska Stary Zbaraż I pozostały łukowate wały i ślady fos. Teren grodu został częściowo zajęty przez późnośredniowieczny zamek. Powierzchnia grodu szacowana jest na 4,6 ha.

E:

F.3: Prace na terenie dawnego zamku dostarczyły materiałów staroruskich – przy rekonstrukcji zamku odkryto skarb biżuterii.

G.1: Grodzisko datowane jest na podstawie zebranego materiału ceramicznego na X i XII-XIII w.

G.2: Zbaraż, położony na pograniczu ziemi halickiej z ziemią wołyńską, pełnić mógł pierwotnie rolę twierdzy granicznej (Раппопорт 1967, 178). Ze względu na bardzo skromny stan wiedzy na temat staroruskich dziejów Zbaraża nie jest jasna wzajemna relacja znajdujących się na jego terenie grodzisk. Przyjmuje się, iż rolę dietinca pełniła Góra Zamkowa. Wysuwane są przypuszczenia o policentrycznym charakterze dawnego Zbaraża, w skład którego mógł wschodzić również monastyr.

H: Osady wczesnośredniowieczne (XI-XIII w.) zlokalizowano na wschód od Starego Zbaraża (stan. Vernjarki I i II oraz Motovil’ka I). Kolejne osady zlokalizowano również na terenie

430 Według historyków datacja wydarzeń opisywanych w KHW często bywa mylna, co wynika z wtórnego przypisania wydarzeniom (opisanym pierwotnie w formie ciągłej narracji) dat stosowanej w latopisach chronologii bizantyjskiej, toteż częstym wyzwaniem korzystających ze źródła jest ustalenie prawdziwych dat konkretnych wydarzeń (por. Nagirnyy 2001, przyp. 22-27, 17-18, tam dalsza literatura).

sąsiednich miejscowości (Zalužžja III, Zalužžja IV, Bazaryci I i in.). Na południe od Góry Zamkowej w 1988 r. O. Sytnik odkrył średniowieczne cmentarzysko płaskie.

Na północ od staroruskiego grodu, na tzw. Mniszej Górze (Černečja Hora, na terenie dzisiejszej wsi Zalužžja) według niektórych badaczy znajdował się obronny monastyr św. Onufrego (według przekazów założony już w wieku XIII, poświadczony w źródłach od wieku XV) (Білас 2008, 223). Na wzgórzu nie zanotowano śladów umocnień, znaleziono jedynie materiał zabytkowy z XII-XIII w.

I: Materiały z badań Starego Zbaraża i okolic przechowywane są w IA NAN Ukrainy, w archiwum TOIOZHK oraz w TMK.

J: Nazwa Zbaraża pochodzić ma od prasłowiańskiego rdzenia *bara oznaczającego bagno, teren podmokły i charakteryzować miała topografię miejsca (Нерознак 1983 ,76).

K:

Ryc. 223. Stary Zbaraż w XVIII w. na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

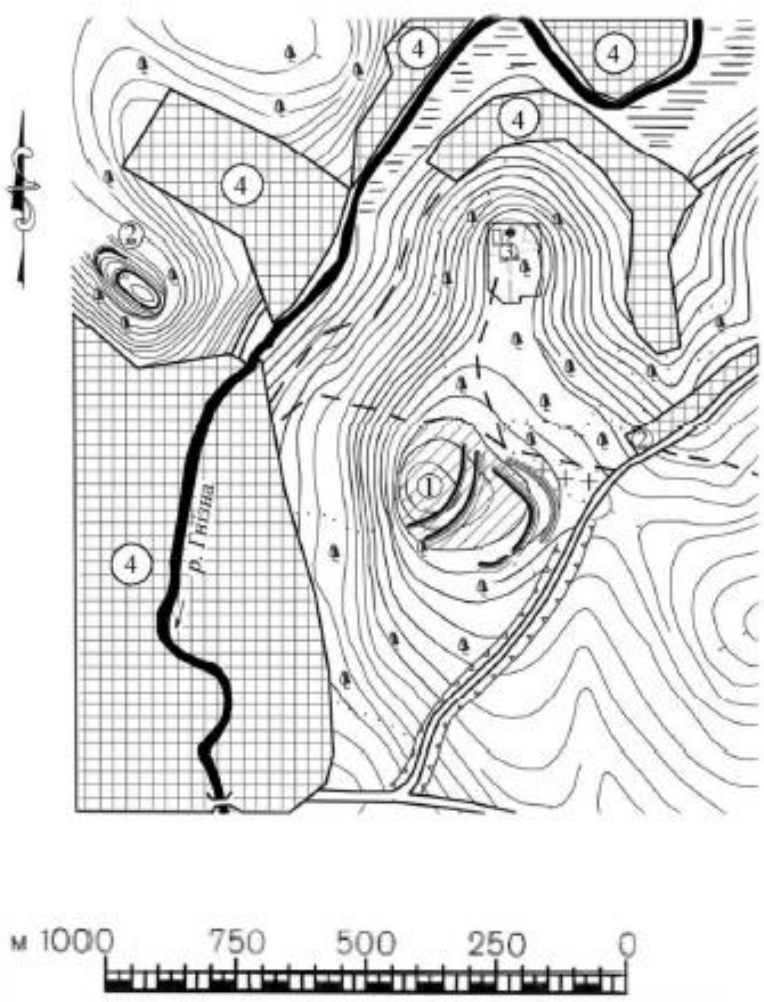

Ryc. 224. Zespół stanowisk archeologicznych w okolicach Starego Zbaraża (za: Ягодинська 2015, rys. 2.7, 290): 1 – Góra Zamkowa, 2 – grodzisko na Babinej Horze, 3 – monastyr (?), cerkiew z XVI w., 4 – tereny wsi Stary Zbaraż.

L: Janusz 1918, 277-278; Liwoch 2003, 266; Білас 2008, 223; Ягодинська 2015, 56-60, 200, 290.

55. **Zbaraż (stan. II), „Babina Hora", Stary Zbaraż, rejon Zbaraż, obwód tarnopolski, Ukraina.**

B: Zbaraż pojawia się po raz pierwszy w źródłach pod 1214 r.

C: Nieco dalej na wschód od stan. I, naprzeciwko zamku, na wzgórzu „Babina Hora" położone jest stanowisko Stary Zbaraż II.

D: Grodzisko Stary Zbaraż II, o powierzchni blisko 1 ha, otaczał podwójny wał. Wał wewnętrzny otaczał majdan pierścieniem, wał zewnętrzny miał formę łuku ochraniającego grodzisko od północnego-zachodu**.**

E: Wykopaliska stanowiska Stary Zbaraż II, obejmujące wały grodziska oraz pobliskie cmentarzysko szkieletowe, przeprowadził w 1883 r. A. Kirkor. Pochówki z cmentarzyska

były orientowane głową na zachód. Jeden z pochówków wyposażony był w kolczyk brązowy i srebrny pierścień.

F.1: Na wale stan. II Kirkor natrafił na „spalenisko" i liczne fragmenty naczyń.

F.3: Podczas badań na stanowisku odkryto materiał ceramiczny, fragment szklanej bransolety, gliniany przęślik, kości, grot strzały i in.

G.1: Stanowisko datowane jest na okres staroruski.

H: Od strony dostępnej grodziska na „Babinej Górze" odkryto cmentarzysko szkieletowe XII-XIII w. (stan. Stary Zbaraż VI). W każdym z 8 wyeksplorowanych pochówków znaleziono ułamki ceramiki, a w jednym srebrny pierścień i kolczyk brązowy.

I: Zabytki z XIX-wiecznych badań w Zbarażu (stan. II) znajdują się w MAK.

J: Relacja obu stanowisk wczesnośredniowiecznych w Starym Zbarażu nie została wyjaśniona.

K:

L: Janusz 1918, 277-278; Liwoch 2003, 266; Білас 2008, 223; Ягодинська 2015, 56-60, 200, 290.

56. **Zudeczów, Zudecz, Udecz (latop. Удечь, Удечевъ, ukr. Жидачів), „Bazyivka", Żydaczów, rejon loco, obwód lwowski, Ukraina.**

B: Udecz pojawia się w *Latopisie kijowskim* pod 1164 r. (*Ипатьевская*... стб 524) w ustępie opisującym wielką powódź w Haliczu (utonąć miało wtedy 300 ludzi transportujących sól z Udecza). Gród (miasto?) wspomniany zostały także w *Spisie grodów ruskich* jako Zudečev. Ośrodek lokowano na prawie niemieckim w 1393 r. (możliwe, iż była to druga lokacja Żydaczowa). W XIV w. powstać miał w Żydaczowie niezachowany dziś zamek, zaś samo miasto przynajmniej od roku 1375 pełniło rolę centrum powiatu.

C:. Stanowisko Zudecz I, grodzisko w uroczysku „Bazyivka", położone jest na północny zachód od współczesnego Żydaczowa. Stanowisko ulokowane jest na cyplu, na prawym, wysokim brzegu rzeki Stryj (20-45 m nad poziomem wód rzeki). Rzeka okrąża grodzisko i położone u jego stóp uroczysko „Bołone". Stanowisko Zudecz II (tzw. „Zamok"), ulokowane

na zachód od „Bazyivki", również położone jest na wysokim (wysokość 20-25 m nad doliną) cyplu na prawym brzegu Stryja, w pobliżu jego starorzecza.

D: Grodzisko w uroczysku „Bazyivka" zajmuje 36 ha[431] powierzchni (Корчинський 2007, 266) cypla nad Stryjem. Maksymalna szerokość założenia wynosi 850 m, a długość na linii północ-południe 730 m. Zachowany wał otacza majdan od stron: północnej, zachodniej, południowej i częściowo wschodniej (od strony wschodniej teren majdanu chroniony jest stromym stokiem cypla, gdzie umocnień nie było, bądź, najprawdopodobniej, nie zachowały się - teren grodziska wykorzystywany jest rolniczo, więc część wałów mogła zastać rozorana). Najpotężniejsze umocnienia chroniły gród od strony dostępnej, toteż najlepiej zachowany jest wał w przewężeniu cypla - widoczne w tej partii założenia relikty umocnień o długości prawie 200 m, zachowały się na wysokość ponad 5 m i szerokość 25-27 m. Korona wału jest płaska. Nasyp wału poprzedza fosa szerokości 13-15 m i głębokości sięgającej 2-2,5 m[432]. Na południowym odcinku opisywanego wału odkryto ślady wjazdu i oddalonej od niego o ok. 10 m niewielkiej platformy (6x8 m), którą miejscowa ludność nazywa „Wieżą". Pozostałe wjazdy na teren grodziska znajdować się miały od strony zachodniej i północnej (odnotowano kilka przerw w wałach o szerokości 4-6 m). Ponadto, w południowo-wschodniej partii majdanu grodziska zachowały się ślady mniejszych, mocno zniwelowanych 2 linii wałów (w odległości ok. 80-100 m od głównego wału zachował się blisko 270-metrowy odcinek wału łączący się z wałem dookolnym grodziska, a ok. 160 m dalej na północ wykryto pozostałości kolejnej linii obwałowań). Zdjęcia lotnicze ujawniły także owalne założenie (wymiary 60x90 m) na kulminacji terenu majdanu (obwałowania „dietinca?").

E: W swej pracy poświęconej grodziskom Ukrainy O. Ratyč (1957, 17) zwracał uwagę na obecność materiałów wczesno- i późnośredniowiecznych na terenie dawnego zamku (stan. II). Pozostałości drugiego członu staroruskiego Zudecza (dużego grodziska w uroczysku „Bazyivka") odkrył w 1982 r. O. M. Korčynskij. Badania Zudecza kontynuowano w latach 1983, 1985-1986, 1990, 1993, 1995, 1998 i 2000.

F.1: W miejscu przecięcia wału stan. I przez współczesną polną drogę odczyszczono profile i na podstawie obserwacji stratygraficznych wyróżniono 3 fazy rozwoju umocnień grodziska, datowane materiałem ceramicznym: pierwszą – IX-pocz. X w., drugą – X-XI w. oraz trzecią

431 Według katalogu R. Liwocha (2003, 284) powierzchnia grodziska wynosi 34 ha.
432 Dane z artykułu O. Korčyns'kiego (2007, 267). Wymiary zachowanego wału u R. Liwocha (2003, 284): długość do 150 m, szerokość 25-30 m, wysokość 5-7 m; wymiary fosy: szerokość 6-7 m, maksymalna głębokość 1 m, wymiary domniemanego dietinca 60x80 m.

XII-XIII w. Umocnienia grodu w tzw. fazie słowiańskiej, miały przedstawiać wał ziemny zwieńczony palisadą i poprzedzony fosą oraz znajdować się miały jedynie od strony dostępnej. Ustalono, iż w czasach staroruskich fosę poszerzono, a wał wzmocniono konstrukcjami drewnianymi - jądro staroruskiego wału stanowić miały drewniane skrzynie o konstrukcji zrębowej (konstrukcje te uległy spaleniu).

F.2: Grubość warstwy kulturowej grodziska sięgała 0,7 m (nawarstwienia staroruskie zalegały na głębokości 0,4-1,4 m). W 1995 r. na stanowisku I odkryto pozostałości dwóch zagłębionych w podłoże, kwadratowych w planie i zaopatrzonych w kamienne piece domostw o konstrukcji słupowej, datowanych na IX-X w. (wymiary 3.30x3,80 m). O. Korčyns'kyj uznał również, iż na teren dietinca grodu prowadzić miały dróżki wyłożone kamiennym brukiem.

F.3: Materiał zabytkowy z grodziska prezentował odpady krzemienne, ceramikę eneolityczną oraz z okresu halsztackiego, żużle oraz materiał ceramiczny z IX-XIV w.

G.1: Grodzisko Zudecz I, jako założenie obronne, datowane jest od IX w. do końca XIV. Istnieją przesłanki pozwalające stwierdzić pożar grodu we wczesnym średniowieczu.

G.2: Niewiele wiadomo na temat fukcji grodu i jego relacji z położonym w pobliżu stan. II.

H: W 2009 r. na północ od miasta Żydaczowa M. Fylypčuk odkrył szereg wczesnośredniowiecznych osad otwartych. Elementami zespołu grodowo-miejskiego Zudecza miały być także uroczyska „Korablyšče" i „Červin".

I:

J: Według O. Korčyns'kiego (2007, 265), nazwa jednego z uroczysk – „Červin" (bądź Červen) mogła mieć związek z przesiedleniem tu grupy ludności z Czerwienia, po wydarzeniach z końca X w., zaś położone nad starorzeczem Stryja „Korablyšče" mogło być przystanią.

K:

Ryc. 225. Żydaczów w XVIII w. na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

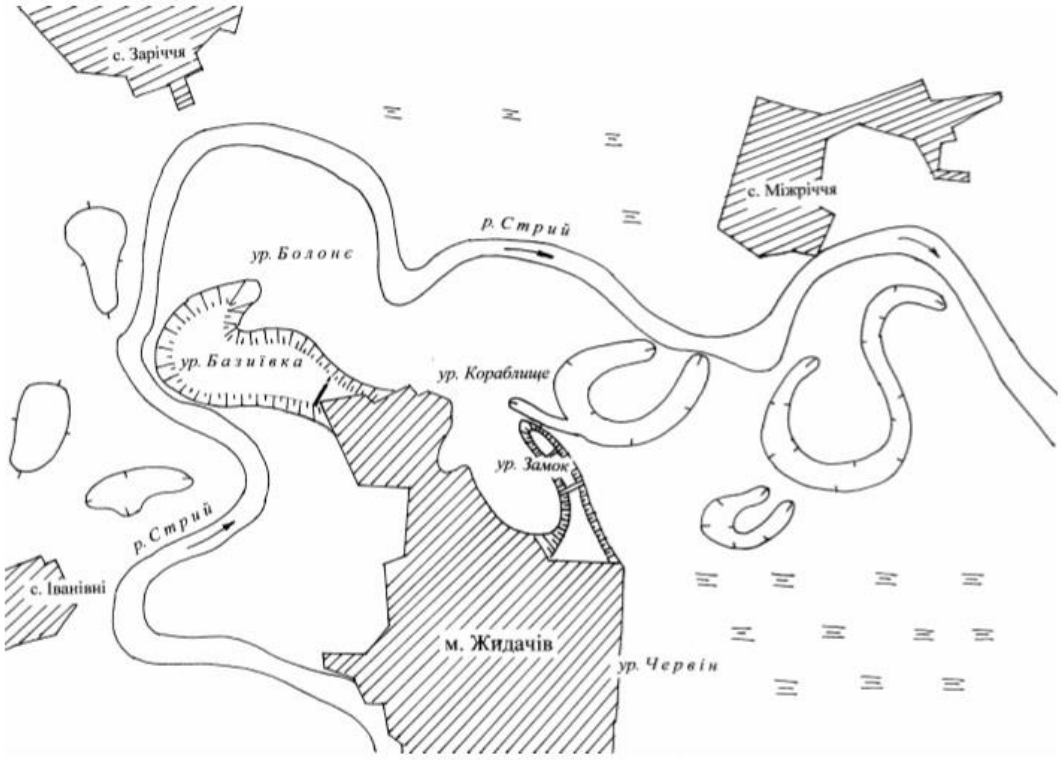

Ryc. 226. Plan sytuacyjny Żydaczowa – położenia stan. I i II (za: Корчинский 2007, rys. 1, 265).

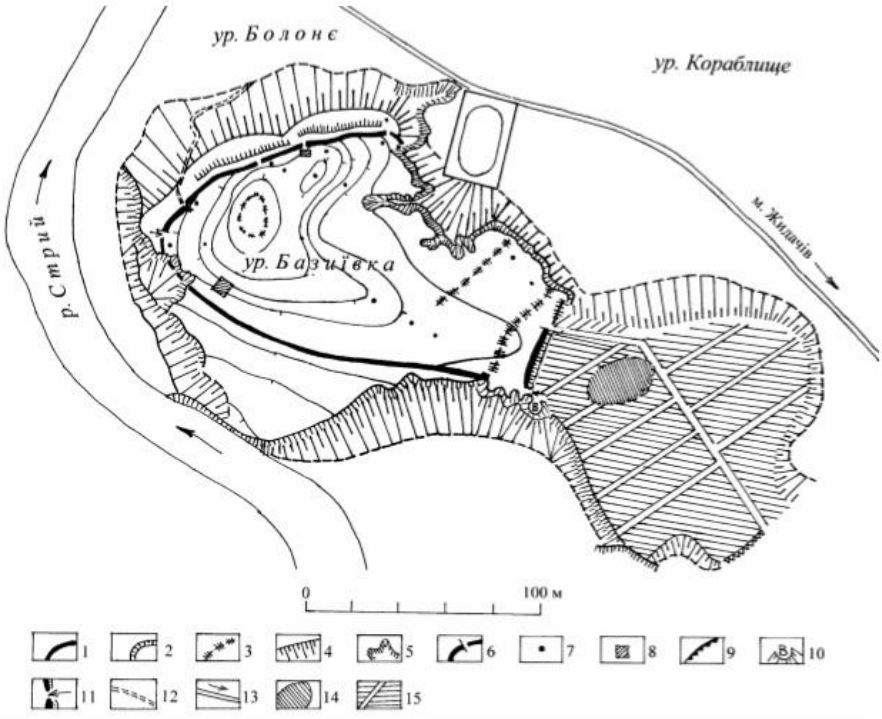

Ryc. 227. Latopisowy Zudecz, grodzisko „Bazyivka” (stan. I), 1 - wał, 2 - rów, 3 – rozorany wał, 4 - zbocze, 5 - urwisko, 6 – przecięcie wału 7 – wkop sondażowy, 8 – wykop, 9 – zniszczony wał osady, 10 – uroczysko „Wieża”, 11 – dawne wjazdy na teren grodu, 12 – droga polna, 13 – współczesna droga, 14 – nekropola, 15 – zabudowa miejska (za: Корчинский 2007, rys. 2, 266).

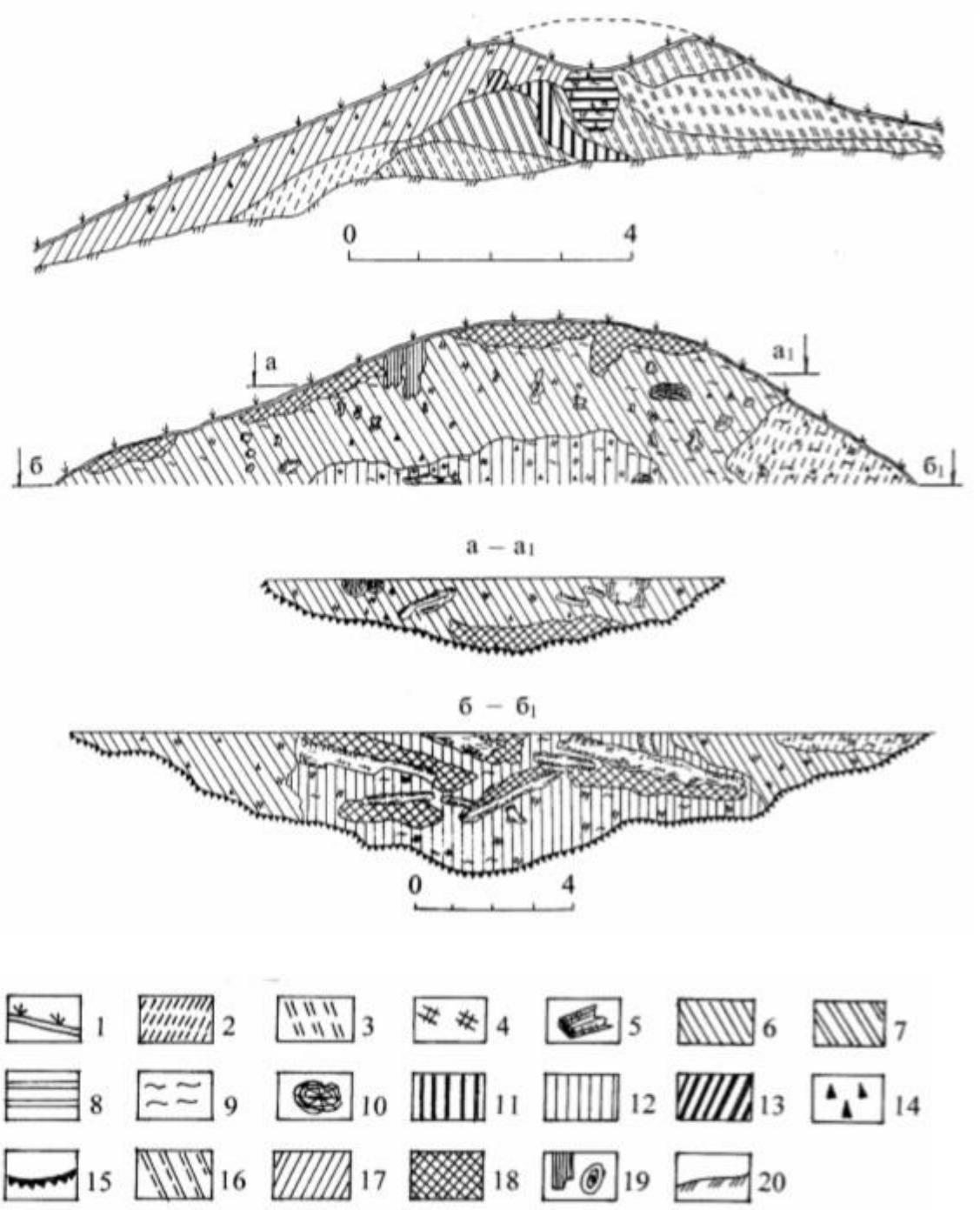

Ryc. 228. Przekroje wałów na st. I („Bazyivka") (za: Корчинский 2007, rys. 3, 267): 1 – darń, 2 – żółty piasek, 3 – ciemnoszara glina, 4 – przepalona glina, 5 – zwęglone konstrukcje drewniane, 6 – żółta glina, 7 – plamista szara glina, 8 – ciemnoszare piaski, 9 – popiół, 10 – zwęglona kłoda, 11 – czarnoziem, 12 – szara glina, 13 – ciemnożółta glina, 14 – węgiel grzewny, 15 – zniszczony wał, 16 – żółta plamista glina, 17, 18 – szare piaski, 19 – dołek posłupowy, 20 – calec.

L: Janeczek 2006, 435; Liwoch 2003, 284-286; Корчинский 1984, 279; 2007, 264-280; Ратич 1957, 17; Скочиляс 2010, 84-85; Филипчук 2009 (звіт).

57. **Zudecz, stan. II, „Zamok", Żydaczów, rejon loco, obwód lwowski, Ukraina.**

B: Zudecz (Udecz, Żydaczów) pojawia się w źrodłach z XII-XIV w.

C: Stanowisko Zudecz II (tzw. „Zamok"), ulokowane na zachód od „Bazyivki", również położone jest na wysokim (wysokość 20-25 m nad doliną) cyplu na prawym brzegu Stryja, w pobliżu jego starorzecza.

D: Stanowisko Zudecz II posiada powierzchnię 3,7 ha i położone jest na wznoszącym się ok. 20-25 m ponad poziom wód rzeki cyplu o przybliżonych wymiarach 360x110 m. Mimo, iż teren ten został silnie zmodyfikowany podczas budowy XIV-wiecznego zamku, badaczom udało się ustalić, iż staroruski gród dzielił się na trzy części (majdany): tzw. zachodni, centralny oraz wschodni, oddzielone głębokimi rowami. Zbocza cypla, dla zwiększenia obronności „Zamku‖, podcięcto dla nadania im stromizny. Pozostałości wału i fosy udało się prześledzić w północnej partii cypla. Zachowany fragment nasypu ziemnego ma długość 27 m, szerokość 3 m i wysokość sięgającą 0,5 m. Szerokość zachowanej fosy to 3 m, a jej głębokość wynosi 0,8 m. Tzw. majdan zachodni ma kształt nieregularnego trójkąta (wymiary 70x70 m), a jego teren chroniony był stromymi zboczami cypla. W jego centralnej części znajduje się podwyższenie (wysokości 1,5 m) na planie nieregularnego kwadratu o wymiarach 40x40 m. Majdan centralny zajmuje zbliżony do prostokąta teren o wymiarach 50x100 m i również otaczają go strome skarpy - z majdanem zachodnim połączony był wąskim przejściem o szerokości 2 m. Brak jest dokładniejszych informacji o trzecim członie grodziska.

E: Stanowisko, pododnie jak stan. I, badał w latach 80.- 90. XX w. O. Korčyns'kyj.

F.1:

F.2: Na stanowisku II otwarto wykopy o łącznej powierzchni 440 m². Miąższość warstwy kulturowej sięgała 2,5 m. Górne warstwy nasycone były materiałem zabytkowym datowanym na późne średniowiecze. Niemal na całej powierzchni wykopu, pod warstwą darni nasyconą materiałami późnośredniowiecznymi i nielicznymi ułamkami ceramiki datowanej na XII-XIV

w., na głębokości 25-45 cm odkryto pozostałości kamiennego bruku. Warstwy zalegające pod brukiem zawierały ułamki naczyń ceramicznych datowanych na XII-XIV w. W warstwach najniższych, sięgających głębokości 2-2,5 m, sporadycznie natrafiano na ceramikę starszą (IX-XI w.). Wśród obiektów odkrytych na grodzisku wymienić należy ślady naziemnych budowli z piecami oraz kamienną późnośredniowieczną dymarkę. Natrafiono również na ślady naziemnych domostw datowanych na XII-XIII w., zniszczonych wskutek pożaru (Корчинський 2007, 274).

F.3: Zebrany na stanowisku materiał ceramiczny w znacznej większości tworzyły ułamki naczyń z XII-XIII w., w mniejszym stopniu z XI lub XIV w. Licznie występowały także militaria oraz elementy oporządzenia jeździeckiego z XIII-XIV w. Wśród zabytków wydzielonych znalazła się m.in. XII-wieczna ceramiczna pisanka, najprawdopodobniej proweniencji kijowskiej.

G.2: Zdaniem badaczy st. Zudecz II stanowiło pierwotnie dwór bojarski (choć nie ma na do dowodów, gdyż toponim „Zamek" można odnosić do hipotetycznego zamku, który wzniesiono na grodzie w XIV w.).

H:

I:

J:

K:

Ryc. 229. (Na kolejnej stronie:) Zudecz, stanowisko II, 1 – wał, 2 – fosa, 3 – zagłębienie, 4 – zbocza, 5 – wkop sondażowy, 6 – wykop, 7 – dawna droga, 8 - skarpa (za: Корчинский 2007, rys. 5, 270).

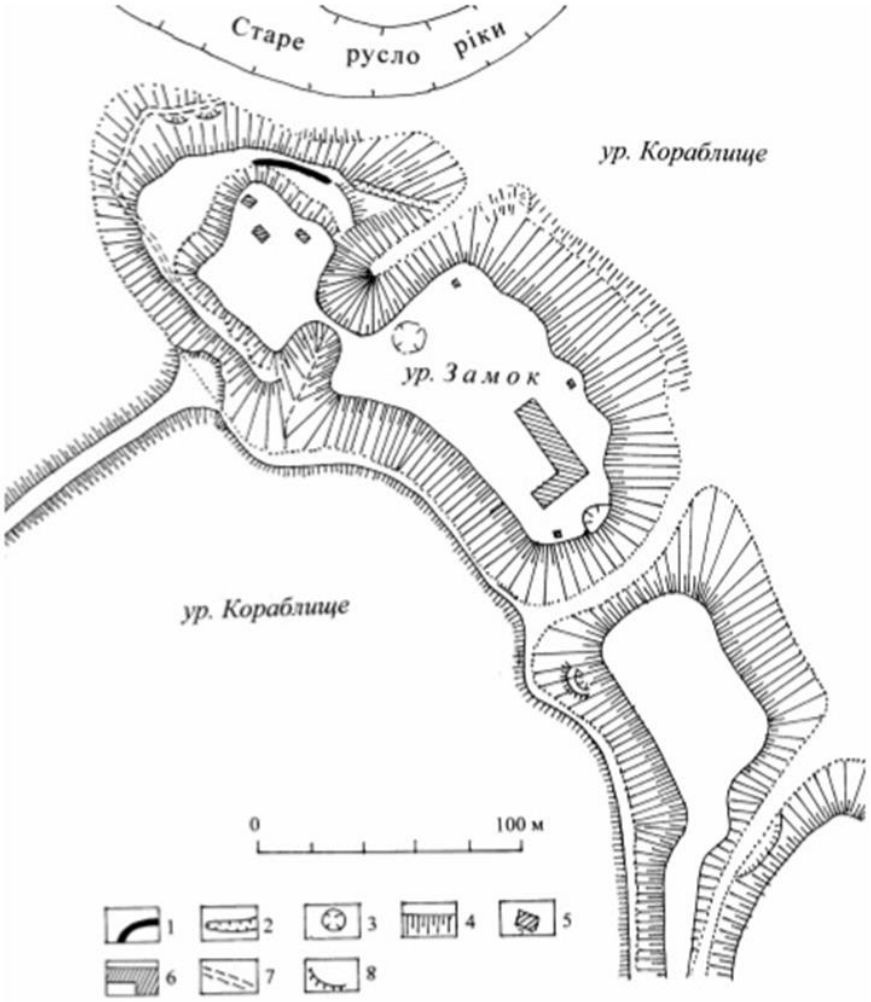

Ryc. 230. (Na kolejnej stronie:) Znaleziska z uroczyska „Zamok” i jego najbliższych okolic (za: Корчинский 2007, rys. 7, 273; rys. 8, 275).

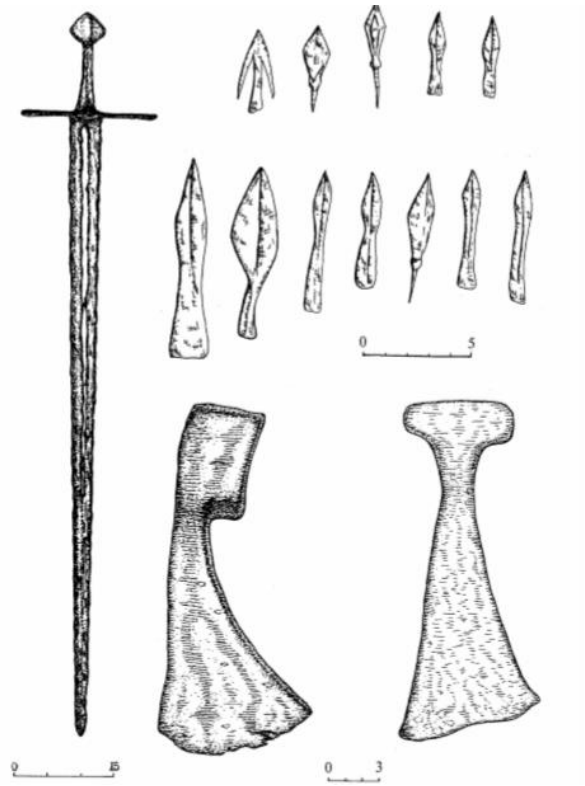

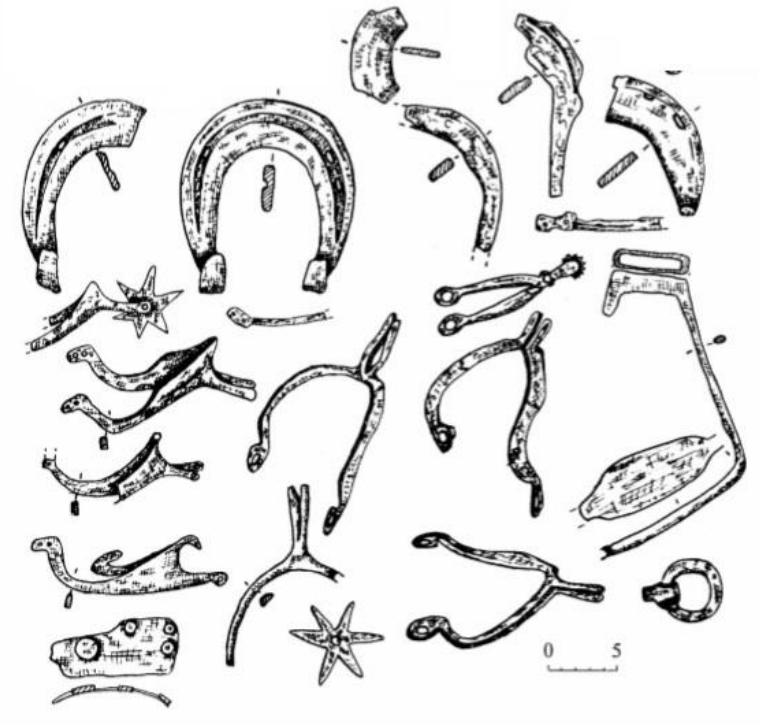

L: Liwoch 2003, 285-286; Корчинский 1984, 279; 2007, 264-280.

II. Stanowiska archeologiczne uznawane za pozostałości grodów ruskich z X-XIV w. o mniejszym stopniu wiarygodności w zakresie ich identyfikacji i chronologii oraz grody domniemane:

58. Andrzejów (latop. Андрѣєвъ), Andrzejów (d. Andrzejów Nowy), powiat włodawski, województwo lubelskie, Polska.

B: KHW ok. 1243 r. wspomina o walkach Rusinów z Lachami, toczonych w pobliżu Andrzejowa (*Ипатьевская*... стб 796; *Kronika*... 170). Kolejne informacje o Andrzejowie (o położonej w pobliżu grodziska wsi z cerkwią parafialną) pochodzą z XVI w.

C: Andrzejów położony jest w środkowej części Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego, wchodzacego w skład Polesia Zachodniego. Grodzisko w Andrzejowie położone jest na kulminacji wysoczyzny, ok. 20 m ponad poziomem wód rzeczki przepływającej ok. 600 m na zachód od stanowiska. Teren grodziska zajmuje obecnie założona w XIX w. i funkcjonująca do okresu międzywojennego nekropola prawosławna.

D: Rzut obiektu wraz z fosą zbliżony jest do koła (o średnicy 70 m, sam nasyp przypomina zaokrąglony kwadrat). Według opisu katalogowego stanowiska sporządzonego przez J. Cichomskiego (1980, 13), założenie w Andrzejowie przedstawia grodzisko stożkowate w formie czworoboku z zaokrąglonymi rogami. Średnica „przestrzeni centralnej" grodziska wynosi ok. 35 m, powierzchnia części użytkowej wynosi 0,1 ha. Centralna część grodziska (kopiec) wznosi się ponad otaczający teren na 3 m. Gródek otacza fosa głębokości wahającej się w granicach 6-7 m, mierzonej względem nasypu (względem otaczającego gródek terenu głębokość fosy wynosi zatem ok. 3-4 m).

E: Grodzisko znane było badaczom od 1951 r. W 1978 r. badania rozpoznawcze na grodzisku prowadzili J. Cichomski, A. Hunicz oraz E. Mitrus. W 1991 r. badania powierzchniowe w Andrzejowie przeprowadził W. Mazurek. W 2018 r. badania weryfikacyjne i sondażowe przeprowadziła w Andrzejowie (stan.1 – grodzisko i teren na północ od niego) M. Kaczmarek. Badaczka natrafiła na fragment cmentarzyska szkieletowego z XIII-XIV w.

F.1: Wykop I/1978 (5x1 m) założono na stoku grodziska w jego południowo-wschodniej partii. Stwierdzono, iż teren ten sztucznie podwyższono tworząc nasyp z ziemi pochodzącej z fosy (obserwacje te potwierdzić miał wykop II o wymiarach 3x1 m, założony na dnie fosy, oraz odwierty geologiczne). W środkowej części wykopu I natrafiono na negatywy wbitych w ziemię drewnianych kołków, które najprawdopodobniej służyły zabezpieczeniu płaszcza kopca przed osuwaniem się. Uznano, iż obiekt w Andrzejowie powstał na niewielkiej kulminacji terenu, zaś jego fosa powstała w wyniku wybierania ziemi do sypania kopca.

F.3: Wykop III/1978 (2x1 m) założony pośrodku majdanu, na obszarze wolnym od grobów, dostarczył materiału ceramicznego datowanego na XIII w. Z badań terenu cmentarzyska (którego okres funkcjonowania M. Kaczmarek szacuje w przybliżeniu na XIII-XV w. i okres nowożytny, gdyż same pochówki nie posiadały wyposażenia) pochodzą znaleziska m. in. ceramiki naczyniowej XIV-XV, gwoździ (z trumien?), fragmentu cynowej łyżki, medalika Matki Boskiej Częstochowskiej, numizmatów (najstarszym z nich był XIV-wieczny denar poznański), fragmentu ostrogi gwiaździstej i 2 fragmentów XIII-wiecznego enkolpionu.

G.1: Na podstawie znalezisk ceramicznych i przekazów pisanych gród uznaje się za powstały w dobie Romanowiczów i datuje się go na XIII-XIV w. (kwestia datowania obiektu nie jest jednak przesądzona, patrz punkt J).

G.2: Na zasadzie analogii do tzw. gródków stożkowatych uznaje się, iż na kopcu istnieć mogła budowla mieszkalno-obronna.

H: Na podstawie wyników badań M. Kaczmarek przyjąć można, iż w okresie funkcjonowania grodu od północy sąsiadował z nim cmentarz. W pobliżu Andrzejowa za pomocą technologii LiDAR odkryto ślady 2 zniwelowanych założeń obronnych (tzw. grodziska 1 i 2), oddalonych od stan. 1 o 750 m i 850 m w linii prostej.

I: Materiały z Andrzejowa znajdują się w Muzeum Ziemi Chełmskiej.

J: Zdaniem prowadzącej badania w Andrzejowie M. Kaczmarek (2018, 78-81) znanym z przekazu źródłowego Andrzejowem mogło być jedno z nowo odkrytych grodzisk. Hipoteza ta pokrywa się z wcześniejszymi przypuszczeniami innych badaczy, iż kopcowaty obiekt mógłby być nie Andrzejowem, lecz latopisowym Wereszczynem (por.). Z terenu grodziska 1 pochodzą znaleziska wczesnośredniowieczne: ułamki ceramiki naczyniowej, żeleźce topora oraz fragmenty miecza typu H według typologii Petersena (IX-X w.), zaś na obszarze drugiego grodziska znaleziono liczne zabytki metalowe: fragmenty enkolpionu, dzwoneczek,

okucie pasa, groty włóczni z X-XI w., żeleźce toporów, ostrogi z bodźcem kolcowym i in. Zdaniem badaczki „pierwotny" Andrzejów mógł zostać zniszczony podczas jednego z XIII-wiecznych ataków mongolskich (Kaczmarek zaznacza jednak, iż jest to jedynie hipoteza). Stanowisko powszechnie identyfikowane z Andrzejowem (stan. 1) do 1885 r. znajdowało się w administracyjnych granicach położonej na południe wsi Wereszczyn. Najbliżej obszaru obecnego Wereszczyna znajduje się nowo odkryte tzw. grodzisko 1, lecz bez dalszych badań i ustalenia dokładnej chronologii obiektu nie można uznać go za pozostałości latopisowego Wereszczyna lub Andrzejowa. Jeżeli jednak stan. 1 to pozostałości latopisowego Andrzejowa, byłoby to jedno z najstarszych założeń o cechach zamku typu *motte* na terenie Rusi (zdaniem autorki datowanie obiektu wymaga weryfikacji). Nazwa grodu jest niewątpliwie nazwą dzierżawczą – być może zwrócić należy uwagę na pojawiającego się w poprzedzającym opis walk z Lachami „koło Andrzejowa" ustępie KHW „dworskiego książęcego Andrzeja"[433] (*Kronika*... 170-171). Nowe stanowiska cechują, podobnie jak stan. 1, relatywnie niewielkie rozmiary, które były jednym z wyróżników tzw. zamków bojarskich lub książęcych (grodów-zamków wielmożych)[434], których nieco już zaniedbana tematyka jest niewątpliwie warta nowych studiów.

K:

Ryc. 231. (Na kolejnej stronie:) Czworokątne założenie obronne i kapliczka (?) na północ od wsi Andrzejów na tzw. mapie Heldensfelda (1801-1804) (źródło: https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-west-galicien).

433 Postać ta pojawia się z resztą na kartach KHW kilkukrotnie, również po opisywanych wydarzeniach, była to zatem znacząca postać w państwie Romanowiczów (Jusupović 2013, 103-109).

434 W świetle dorobku archeologii radzieckiej grody prywatne miały istnieć na Rusi już od IX/X w. , a jednym z ich wyróżników były niewielkie rozmiary (powierzchnie ich rzadko przekraczały 1 ha; Довженок 1961, 97), jednakowoż morfologicznie przedstawiały zupełnie inny typ grodów (były to obiekty z zabudową dookolną w typie pierścieniowatym, nie kopcowatym). Zagadnieniu grodów prywatnych i perspektywom badań założeń typu *motte* na terenie Rusi poświęcony został osobne fragmenty niniejszej dysertacji.

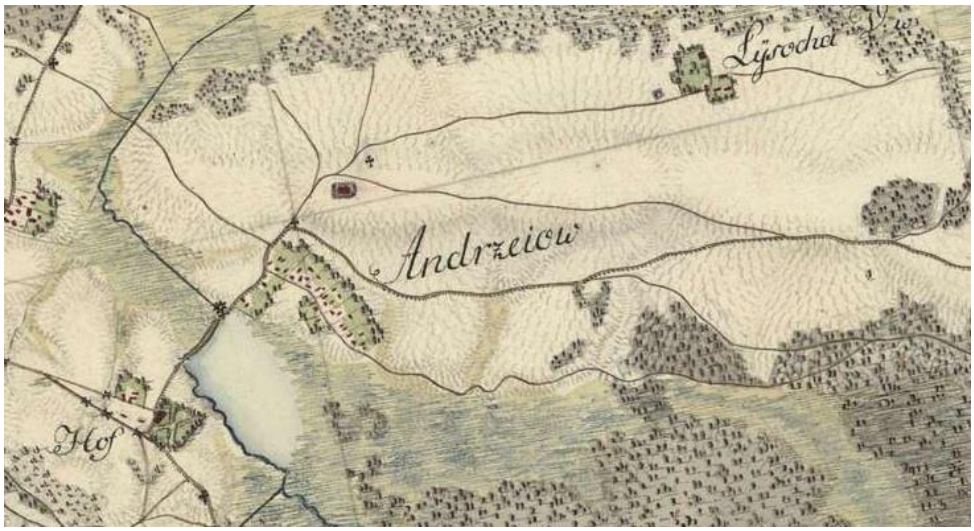

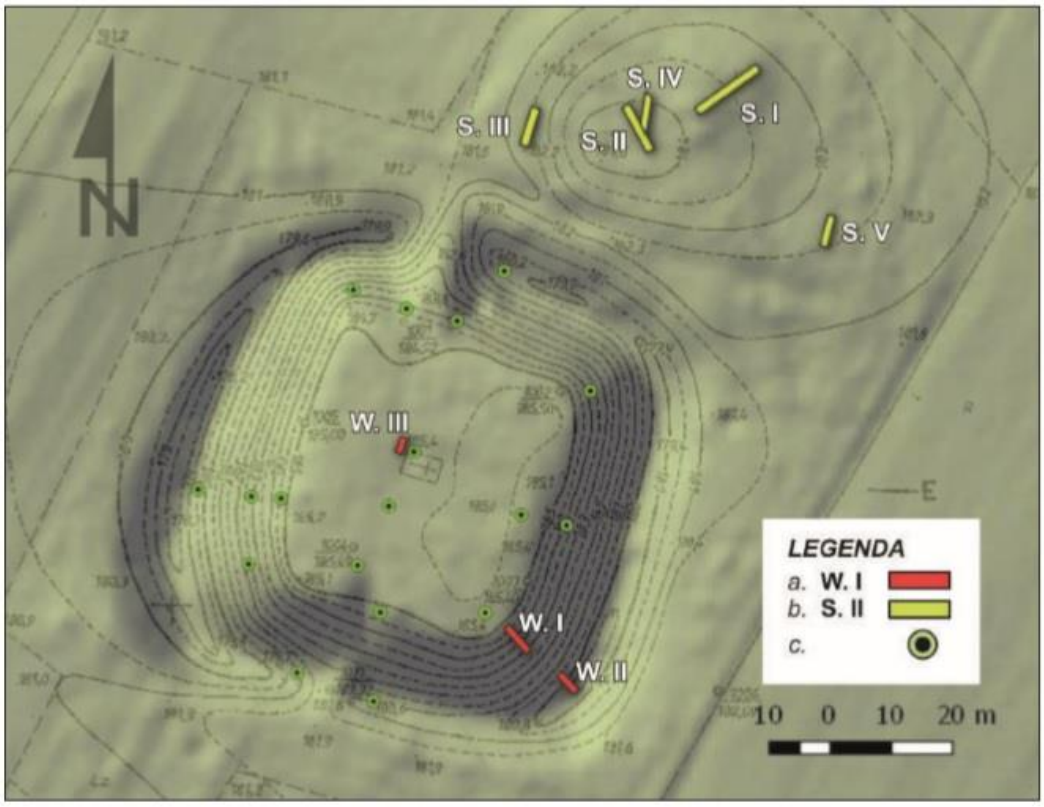

Ryc. 232. Wykopy (W), sondaże (S) i odwierty (c.) wykonane na stan.1 w Andrzejowie: a – badania J. Cichomskiego, b – badania M. Kaczmarek (za: Kaczmarek 2019, rys. 2, 74).

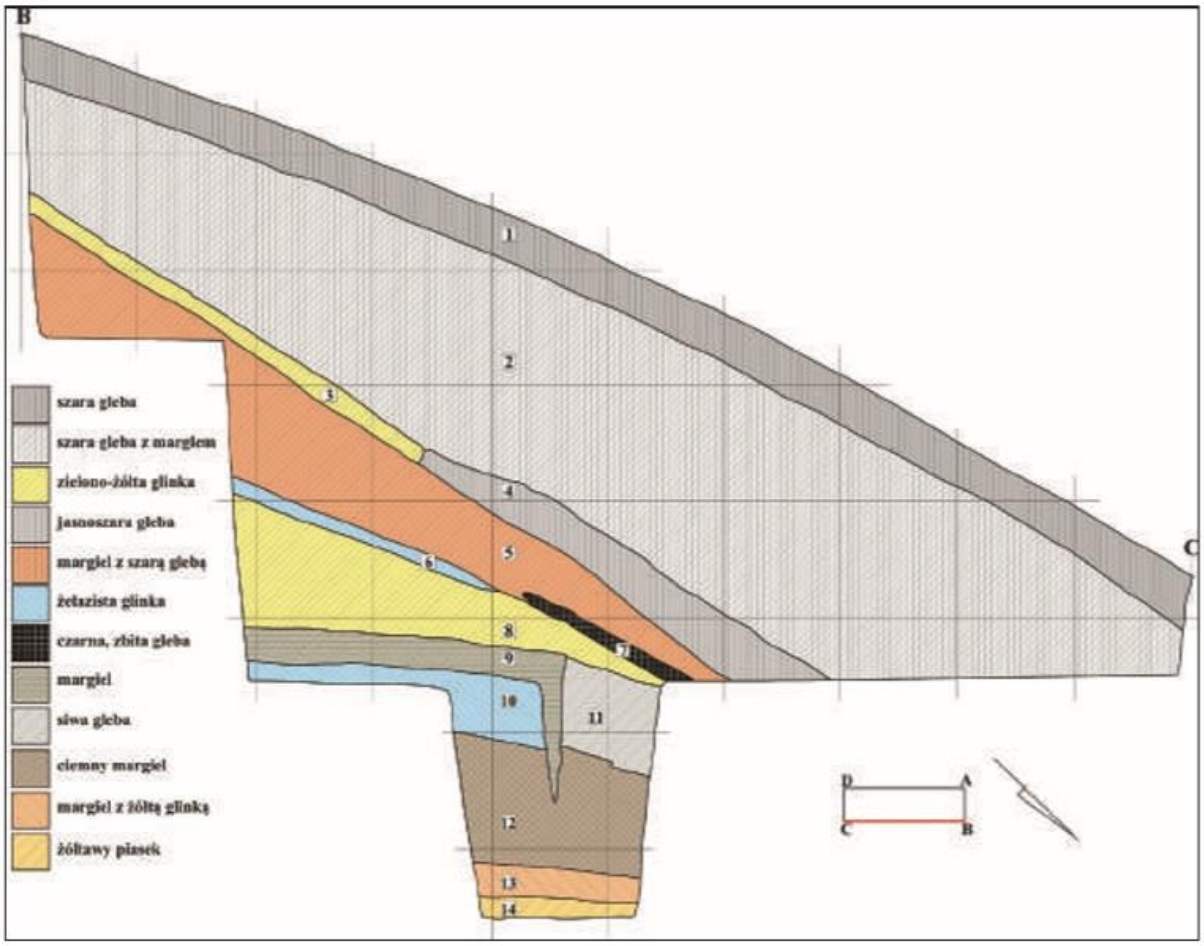

Ryc. 233. Profil wykopu I – nawarstwienia wału (badania J. Cichomskiego w 1978 r.) (za: Kaczmarek 2019, 75).

Ryc. 234. Enkolpion znaleziony podczas badań w 2018 r. (za: Kaczmarek 2019, fot. 6, 76).

L: Cichomski 1980, 13-15; Chudzik 2017, 296; IA 1978, 155; Kaczmarek 2019, 70-81; Котляр 1998, 243.

59. **Brańsk* (latop. Брынескъ?), „Zamczysko”, Brańsk, powiat bielski, województwo podlaskie, Polska.**

**B: ***Brańsk prawdopodobnie pojawił się w *Spisie grodów ruskich....* jako Bryniesk, wyliczony wśród grodów wołyńskich przed Brześciem (Тихомиров 1979, 109). Kolejne wiadomości o mieście pochodzą z XV w. Prawo magdeburskie nadał Brańskowi w 1493 r. Aleksander Jagiellończyk.

C: Grodzisko w Brańsku, zwane ?Zamczyskiem”, położone jest na piaszczystej łasze w odległości 30-40 m na południowy-wschód od wideł rzek Nurca i Bronki (niegdyś położone było w widłach tych rzek).

D: Wały grodziska są widoczne w krajobrazie miasta - zachowały na wysokość 2,5-3 m. Obecnie założenie przypomina kształtem literę „U” (część umocnień została zniszczona w 1940 r. przez oddziały wojska radzieckiego, które przekształciły grodzisko w strzelnicę). Wnioskując z opublikowanego przez U. Stankiewicz planu (por. ryc. 235) wymiary grodziska wynoszą ok. 70x50 m.

E: Według relacji mieszkańców Brańska, w latach 30. XX w. podczas prac regulacyjnych rzeki Nurzec w okolicach „Zamczyska” znaleziono miecz, który później zaginął. Grodzisko badane było po raz pierwszy przed II wojną światową. Badania sondażowe w rejonie dawnej bramy wjazdowej grodu przeprowadził R. Jakimowicz. Badacz datował wstępnie obiekt na XII-XIII w. Około 1970 r. w okolicach grodziska znaleziono kolejny miecz, tym razem z XV/XVI w. W 1980 r. podczas budowlanych (na wysokości dawnego Rynku w kierunku Nurca) natrafiono na rozłupane kłody drewna ułożone warstwami, w pobliżu których znaleziono żelazny topór bojowy typu nowogrodzkiego z XI-XII w. oraz gliniany przęślik i ułamki naczyń. Podczas wykopalisk w centrum Brańska znaleziono także fałszywy denar biskupi z Kamienia Pomorskiego, datowany na około 1190 r.

Stacjonarne badania archeologiczne grodziska w Briańsku rozpoczęły się w 1993 r., w związku z obchodami 500-lecia nadania praw miejskich miastu. Wykopaliskami kierowała U. Stankiewicz.

W 1993 r. rozpoczęto badania stan. 1 („Zamczyska”). Odsłonięto wówczas 50 m² powierzchni stanowiska Jeden wykop założono na przypuszczalnej zewnętrznej krawędzi zniwelowanego wału grodziska, a dwa wykopy o wymiarach 2,5 x 5 m założono w odległości 35-40 m na północny wschód od lewego brzegu Nurca, na podmokłym obniżeniu terenu

między rzeką a grodziskiem. W wykopach założonych przy brzegu Nurca, na głębokości 31-36 cm odkryto konstrukcje słupowe zniszczonego pomostu. Konstrukcję tworzyły 2 rzędy pionowo wbitych słupów oraz leżące wokół nich drobne fragmenty dranic i belek różnej wielkości. Słupy jednego rzędu wbijano po 3-4 w jednym miejscu. Odległości między skupiskami słupów wynosiły 40-60 cm. Zachowana szerokość pomostu wynosiła 2,2-2,4 m. Długość zachowanych, zaciosywanych pali wynosiła od 0,99 do 1,6 m. Pionowe pale wykonane były z drewna dębowego, zaś elementy poziome pomostu wykonane były z drewna drzew liściastych i iglastych. W trzecim wykopie zanotowano poważne zniszczenie warstwy kulturowej. Pod warstwą darni odkryto fragment obiektu ze rozwaliskiem kamiennego paleniska, węglami drzewnymi i polepą. W sąsiedztwie paleniska znaleziono fragment kościanego fletu (?) i drobne ułamki naczyń. W wykopie znaleziono także surowiec, półprodukty i wytwory rogowe (zawieszkę, oprawkę kościaną), fragment ostrogi, fragment toporu, grot żelazny, okucie pasa, brązową klamrę, noże żelazne, ceramikę i kości zwierzęce. Na podstawie tych znalezisk budynek wydatowano na XII-XIV w.

F.1: Na stanowisku nie dokonano cięcia nasypu wału, rozpoznano jedynie nawarstwienia w obrębie fosy - w 1994 r. kontynuowano badania w miejscu nie istniejących od czasów II wojny światowej wałów grodziska i widocznego w tym miejscu zagłębienia rowu. Na terenie tym przebadano 150 m² powierzchni. Na niektórych badanych odcinkach nawarstwienia średniowieczne znajdowały się na złożu wtórnym, na pozostałych miąższość nawarstwień wahała się w granicach 40-140 cm. Odsłonięto fragment drewnianej konstrukcji szalunkowej fosy oraz relikty przejścia przez fosę w postaci rzędu dębowych słupów prostopadle przecinających fosę. Na badanym odcinku fosa miała szerokość 3,9 m. W profilu widoczne były dwa różnej głębokości koryta fosy. Koryto głębsze znajdowało się bliżej nieistniejącego wału (głębokość 1,1 m), płytsze znajdowało się od południowego zachodu (głębokość 0,9 m). Moment zasypania fosy określono na XV w. 4 słupy tworzące szalunek były okrągłe w przekroju (średnica 20-25 cm) i nosiły ślady okorowania. Wbite były w brzeg fosy w różnych odstępach (40, 100, a nawet 310 cm jeden od drugiego). Odkryto także przylegającą do słupów dębową deskę. W odległości 5 m od północno-wschodniego brzegu fosy odsłonięto kolejne pozostałości spalonych konstrukcji drewnianych (wału?).

W 1995 r. przebadano kolejny fragment fosy – na badanym odcinku szerokość obiektu wahała się w granicach 5,8-6,3 m, głębokość dwóch jej koryt była zbliżona (0,64-0,8 m). Fosa wykopana była w piaszczystym podłożu, ze strony zewnętrznej szalowana była drewnem. Konstrukcja szalunkowa przedstawiała pojedynczo wbijane w podłoże słupy, do których od

strony brzegu przylegały deski lub prostokątne w przekroju bierwiona. Wypełnisko fosy stanowiły warstwy zasypiskowe słabo nasycone średniowiecznym materiałem zabytkowym. Na badanym odcinku fosy nie wykryto nawarstwień aluwialnych. Pomiędzy fosą i linią wałów grodziska stwierdzono występowanie zniwelowanej warstwy żółtego piasku, tworzącego pas o szerokości 3,6-4 m. W połowie szerokości tego pasa (w odległości 1,6-1,8 m od wewnętrznej ściany fosy), odsłonięto relikty umocnień drewnianych w postaci 2 rzędów drewnianych słupów. Pale te, trójkątne w przekroju, wbite były pod kątem ostrym w stosunku do piaszczystego podłoża. Długość odsłoniętej konstrukcji wynosiła 2,3 m, zachowana wysokość pali — 0,3-0,53 m (konstrukcja rysowała się powyżej poziomu pomiarów, od głębokości 0,75 m, w postaci równoległych smug próchna). W obrębie konstrukcji i w jej sąsiedztwie nie znaleziono materiału zabytkowego.

F.2: W 1994 r. po południowo-zachodniej stronie nieistniejących wałów, na wypłaszczeniu terenu, odkryto 9 obiektów. Dwa z nich to pozostałości budynków mieszkalnych, jeden z obiektów określono jako prawdopodobnie mieszkalny, pozostałe zinterpretowano jako możliwe budowle gospodarcze. W sezonie 1995 w dalszym ciągu badania prowadzono w południowo-zachodniej części grodziska. Odsłonięto 85 m² powierzchni. W odległości 3,6-4 m od brzegu fosy w kierunku majdanu, na głębokości 0,9 m, odsłonięto kolejne elementy konstrukcji drewnianych. Odkryte konstrukcje tworzyły pionowo wbite słupy oraz opalone, nadpalone i rozrzucone fragmenty desek. Na poziomie tym znaleziono fragment cegły palcówki i ułamki średniowiecznej ceramiki. Konstrukcję drewnianą przykrywała warstwa przepalonej gliny koloru ceglasto-żółtego, grubości 0,14-0,28 m. Na terenie majdanu grodziska, w wykopie przecinającym pole grodziska z północy na południe, na głębokości 55-60 cm, odkryto fragment obiektu (mieszkalnego?) datowanego materiałem ceramicznym na wczesne średniowiecze. W materiale z wykopu dominował rozdrobniony materiał ceramiczny oraz materiały osteologiczne.

Brak jest informacji na temat rozplanowania zabudowy średniowiecznego Brańska.

F.3: Wśród zabytków wydzielonych z badań Brańska znalazły się m. in. 2 strzemiona, 2 radlice, wiosło, kościana łyżwa, groty, bełty, toporek żelazny, krzesiwa, fragmenty żelaznych ostróg, ozdoby szklane, żelazny nożyk w kościanej oprawie, zdobiona hetka kościana, nożyce i klamry żelazne, pierścionek brązowy, miniaturowe naczynko o wypale redukcyjnym oraz wczesnośredniowieczne naczynie ze znakiem garncarskim oraz wyroby z kości i rogu. Materiał zabytkowy został datowany od 2. poł. XI do początków XV w.

Podczas eksploracji nawarstwień związanych z pomostem znaleziono m. in. żelazny grot o romboidalnym przekroju liścia z zachowanym fragmentem drzewca, naczynie z zachowanym paskiem z łyka, fragmenty ceramiki, pisankę, kości zwierzęce i zachowane szczątki roślinne. Materiał zabytkowy pozwolił określić okres funkcjonowania pomostu na XII-XIV w.

G.1: Okres użytkowania grodu określany jest na podstawie analizy materiału zabytkowego na XI-XV w.

G.2: Brańsk stanowić miał gród dzielnicy (ziemi) drohickiej.

H: Na ślady osadnictwa (fragmenty naczyń, polepy i przęślik) natrafiono w pobliżu kol. Popławy.

I: Materiały z badań R. Jakimowicza przechowywane są w PMA, zaś dokumentacja i zabytki z badań U. Stankiewicz złożone zostały w MP.

J: Z 1853 r. pochodzi notatka J. Jaroszewicza informująca o drugim grodzisku w Brańsku. Grodzisko to położone było w uroczysku „Kamianka", oddalonym o wiorstę od „Zamczyska". Z założenia zachować miały się nikłe ślady wału oraz „wielkie kamienie". Istnienia drugiego grodziska nie udało się dotąd potwierdzić.

K:

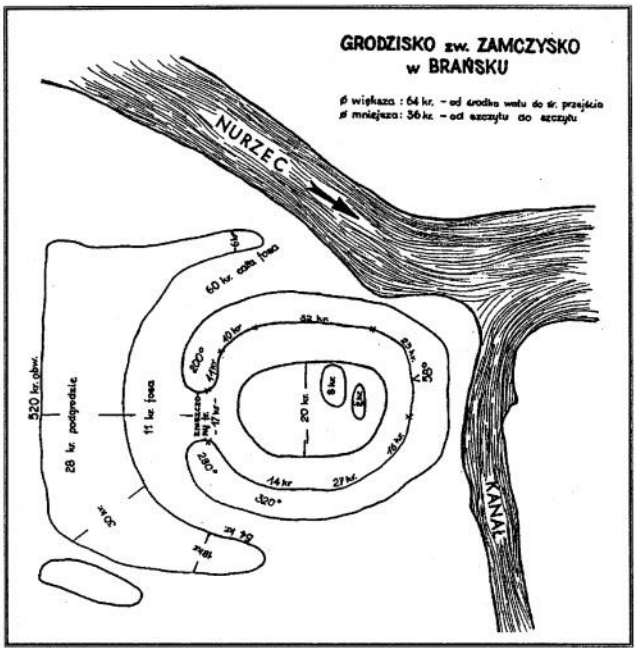

Ryc. 235. Plan grodziska w Brańsku według R. Jakimowicza sporządzony w okresie międzywojennym (za: Stankiewicz 1994, rys. 2, 96).

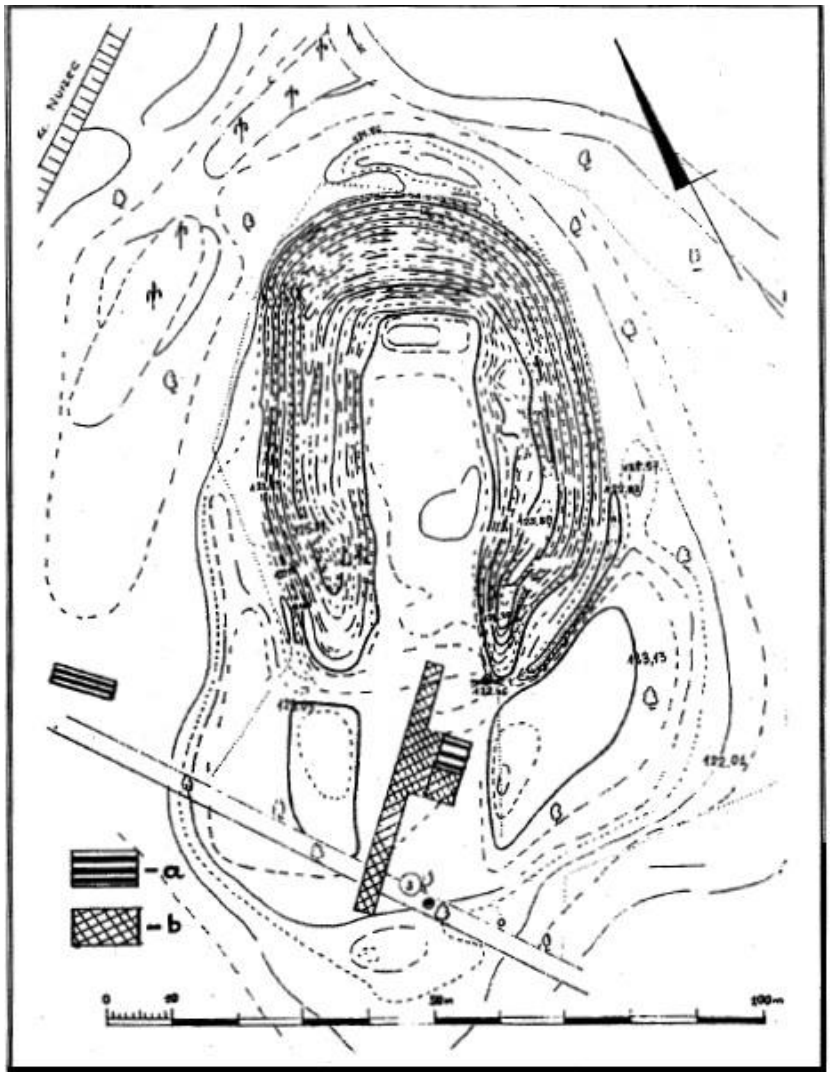

Ryc. 236. Plan grodziska w Brańsku z zaznaczonymi wykopami U. Stankiewicz z 1993 r. (a) i 1994 r. (b) (za: Stankiewicz 1994, rys. 1, 89).

L: IA 1993, 69-70; 1994, 68; 1995, 83-84; Romaniuk 1994, 11-13; Stankiewicz 1994, 82-97.

60. **Bużkowicze (latop. Боужьковичи, ukr. Бужковичі), rejon Ivanyči, obwód wołyński, Ukraina.**

B: Pod 1283 r. w KHW pojawiają się Bużkowicze oraz toponim „Bużkowskie pole" (*Ипатьевская*... стб 892). Jak wynika z przekazu *Kroniki,* gród położony był na drodze z Peremyla do Włodzimierza Wołyńskiego.

C: Grodzisko znajduje się w dolinie rzeki Ług, 800 m na zachód od wsi Bużkovyči. Miejsce to nazywane jest przez lokalną ludność „Grebelki". Na zachód od grodziska znajduje się grobla szerokości 4 m i długości niemal 500 m.

D: Założenie jest koliste w planie (jego średnica wynosi 90 m). Grodzisko zostało silnie uszkodzone przez orkę – poziom jego obwałowań/majdanu mierzy zaledwie 1-1,5 m ponad poziom doliny.

E: Grodzisko odkrył w 1987 r. S. Ters'kyj. We wkopach sondażowych stwierdzono obecność nawarstwień kulturowych o miąższości 1-1,4 m.

F.3: Znalezione podczas badań rozpoznawczych zabytki przedstawiały ułamki ceramiki XI-XIII w., plecioną bransoletę z brązu oraz kościany przekłuwacz.

G.1: Stanowisko badane tylko sondażowo, toteż jego chronologię można określić tylko wstępnie (XII-XIII w.?).

H:

I:

J:

K:

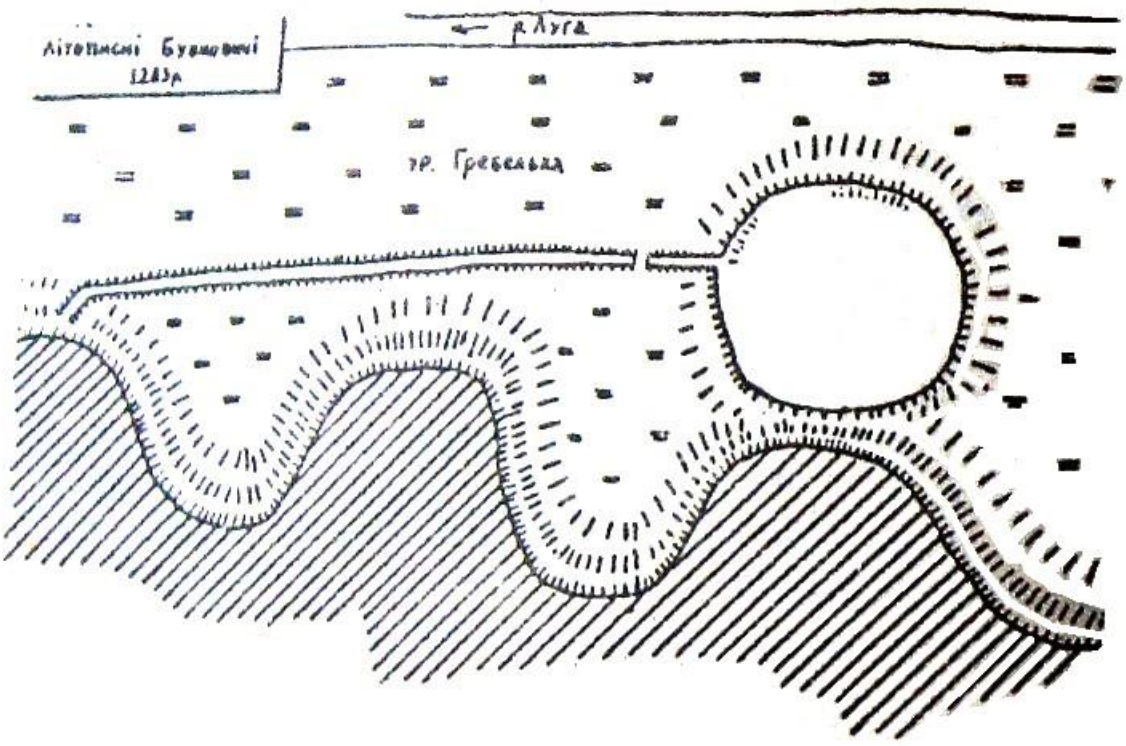

Ryc. 237. Plan gródka w Bużkowiczach (za: Терський 1993b, rys. 2, 44).

Ryc. 238. Widok obiektu w Bużkowiczach na zdjęciu satelitarnym (źródło: Google Maps).

L: Терський 1993b, 43-44.

61. *Chocim (latop. Хотень, ukr. Хотин) rejon loco, obwód czerniowiecki, Ukraina.

B: Źródła pisane milczą na temat początków osadnictwa i czasu wzniesienia chocimskiej fortecy. Po raz pierwszy Chocim zostaje wspomniany w dokumentach z XIV w. (od końca tego stulecia tereny Bukowiny znajdowały się pod władaniem Mołdawii) (Масан, Мисько 2009, 9), w tym w *Spisie grodów ruskich dalszych i bliższych* (jako cyt. Хотень на Днестре) wśród grodów bułgarskich i wołoskich.

C: Twierdza Chocim położona jest na wysokim, skalistym prawym brzegu Dniestru. Zajmuje cyplowate wzniesienie w północnej partii współczesnego miasta.

D: O najwcześniejszych stadiach osadniczych Chocimia wiadomo niewiele ze względu na punktowy charakter badań archeologicznych na terenie chocimskiego zamku. Pewnym jest istnienie w tym miejscu staroruskiego osadnictwa oraz bliżej nieokreślonych chronologicznie struktur obronnych składających się z wału poprzedzonego trójkątną w przekroju fosą. Staroruskie osadnictwo u stóp twierdzy zajmować miało teren blisko 20 ha.

E: Badania twierdzy oraz wykopaliska na terenie miasta przeprowadzone zostały w latach 60. XX w. (sezony 1961, 1962, 1964 i 1967) przez pracowników Czerniowieckiego Muzeum Krajoznawczego. Pracami kierował B. Tymoščuk. Podczas badań na terenie zamku, prócz murów o technice analogicznej do XIV-wiecznych twierdz mołdawskich (mur z ciosów wapiennych na zaprawie z domieszką tłuczonej cegły, piasku i drobnych węgli), w obrębie wschodnich fortyfikacji z XV w. odnaleziono jeszcze starsze fragmenty muru z typowo ruską zaprawą (z domieszką pyłu ceglanego tzw. цемянки). W wykopie przy najstarszej partii ścian odnaleziono również wykutą w skalistym podłożu fosę o szerokości 6 m, nie należącą (?) do XV-wiecznego założenia ani do szczątkowo zachowanej budowli obronnej z czasów mołdawskich, na dnie której zebrano materiał ceramiczny datowany na XIII-XIV w. Fosę nakrywało rozwalisko umocnień XIV-XV w. Podczas prac na dziedzińcu zamku znaleziono ułamki ceramiki IX-XV w. Podczas badań Tymoščuka natrafiono też na rozwalisko murowanej budowli, której ściany pokryte były freskami (na fragmentach tynków przedstawione były postaci ludzkie oraz urywki cyrylickich napisów)(Сандуляк 2016).

W latach 2009-2011 na zamku prowadzono badania ratownicze związane z dostosowaniem obiektu do celów turystycznych i przygotowania go na obchody 390 rocznicy zwycięstwa w bitwie chocimskiej. W czasie badań odkryto relikty południowo-wschodniej wieży i badano mur obwodowy, otaczający twierdzę w wiekach XV-XVIII. Przebadano wówczas głównie nawarstwienia późnośredniowieczne i nowożytne.

W 2012-2013 r. kontynuowano prace reorganizacyjne na zamku i związane z nimi nadzory. W 2013 r. przeprowadzono badania ratownicze związane z montażem instalacji elektrycznej wewnątrz fortecy. Łącznie przebadano powierzchnię ok. 200 m². W wykopach na terenie tzw. Nowej Fortecy prześledzono blisko 300 m pozostałości wału wału i fosy (Nowej Fortecy? - m.k.). Wśród 13 odkrytych w wykopie obiektów znajdowały się m. in. 3 staroruskie domostwa w typie półziemiankowym o konstrukcji słupowo-szkieletowej. Zebrano liczny materiał zabytkowy wykonany z kości i rogu (m. in. przekłuwacze, nóż z rękojeścią, zawieszkę z kła lisa, ciężarek wędkarski). Materiał ceramiczny datowano na XII-XIII w., wyżej zalegały nawarstwienia XVII-XVIII w.

W 2014 r. kontynuowano badania ratownicze na terenie zamku. W obrębie tzw. Nowej Fortecy zakończono eksplorację domostwa półziemiankowego z X-XI w. (wymiary obiektu 4,25x4,3 m), wyposażonego w kamienny piec (1,4x1,5 m). Z obiektu prócz toczonej na kole i lepionej ręcznie ceramiki pochodziły przekłuwacze kościane, kości zwierzęce, 2

osełki i 2 drobne przedmioty metalowe. Wokół obiektu ujawniono nawarstwienia z materiałami kultury trypolskiej oraz staroruskimi (XII-XIII w.). Znaleziono również kilka fragmentów ceramiki z wczesnej epoki żelaza. Półziemiankę częściowo naruszył wkopany w nią pochówek datowany monetami Zygmunta Augusta i Rudolfa II.

W 2015 r. badania ratownicze prowadzono w południowo-wschodniej części fortecy (tzw. Prywatny Dwór), gdzie sporadycznie odkrywano materiały staroruskie (gros znalezisk z tej części zamku, datowanej od wieku XV, pochodzi z XVII-XVIII w).

W 2016 r. badaniami objęto południową część Nowej Fortecy i teren u podnóża Wieży Północnej. W wyniku badań pozyskano głównie nowożytny materiał zabytkowy (por. Ільків et al. 2018).

F:

G.1: Według części badaczy ukraińskich, pierwszy chocimski zamek zbudowano w XIV w. (lub nawet w 2. poł. wieku XIII). Najstarsze warstwy staroruskie (?) na terenie Chocimia datowane są od poł. X w. (Томенчук 2008, 48), tak więc miejsce, w którym znajduje się chocimska warowania stanowić mogło jądro staroruskiej osady, gdzie w 2. poł. XIII w. powstać miało założenie murowane. Zdaniem autorki datowanie najstarszych faz chocimskiego zamku (grodu?) wymaga weryfikacji.

G.2: Badający chocimski zamek w latach 60. XX w. B. Tymoščuk, na podstawie odnalezionych reliktów murów, wydzielił 3 fazy funkcjonowania w tym miejscu założenia obronnego. Są to następująco: założenie wzniesione w XIII w. mające chronić ziemie halickie przed Tatarami*, mołdawska XIV-wieczna twierdza oraz zamek odnowiony najprawdopodobniej przez Stefana III, funkcjonujący od XV po XVIII w. (Тимощук 1977, 36-38). Rekonstrukcję murowanego zamku z dwoma wieżami i murem obwodowym XIII w. zamieścił w swym artykule również V. Sanduljak (2016, 211), podtrzymujący wizję B. Tymoščuka. Nieco inną wizję początków chocimskiego zamku przedstawiła T. Nesterova (2010), podsumowując wyniki badań rumuńskich, mołdawskich i ukraińskich badaczy. Za najstarszą część twierdzy uznała donżon znajdujący się w północnej partii kompleksu. Miała być to samotnie stojąca na skraju cypla kamienna wieża (wzniesiona w XII-XIII lub XIII w.), do której w 2. poł. XIV dostawiono mury obwodowe. Analogii do chocimskiego donżonu szukano w innych częściach Rusi Halicko-Wołyńskiej lub w rejonie naddunajskim.

H: W okolicach Chocimia odkryto kilka osad otwartych datowanych materiałem ceramicznym na IX-X i X-XI w. Osadę datowaną na XII-XIII w. odkryto na przeciwległym brzegu Dniestru (sioło Braga w obwodzie chmielnickim).

Wokół Chocimia znajdowało się 5 grodzisk datowanych na czasy staroruskie i uznawanych za system obronny centralnego punktu (chocimskiego grodu) i przeprawy przez Dniestr, znajdującej sie w pobliżu grodziska. Grodziska te (w miejscowościach: Prigorodok – uroczysko „Kalynicka", Nedoboivci – uroczysko „Halyč", Darabany – grodziska w uroczyskach „Ščovb" i „Zamčyšče" oraz Kaplyvka – „Na valu") otoczone były osadnictwem otwartym (por. Пивоваров 2002).

I: Materiał zabytkowy oraz dokumentacja z badań twierdzy znajdują się w Muzeum Krajoznawczym w Czerniowcach oraz w Centrum Archeologii Bukowiny w Czerniowcach.

J: *W świetle przytoczonych wyżej analiz architektoniczno-archeologicznych Chocim jawi się jako murowana warownia okresu politycznej dominacji Księstwa Halicko-Wołyńskiego na terenach północnej Bukowiny, a nawet dokładniej - „z czasów Daniela Romanowicza" (lata 40. i 50. XIII w.). Teoria ta stoi jednak w pewnej sprzeczności z oceną sytuacji politycznej Rusi Halicko-Wołyńskiej w oczach części historyków (czy możliwa była budowa twierdzy w bezpośrednim sąsiedztwie kontrolujących te tereny Mongołów?). Latopisy nie wspominają o aktywności budowniczej Daniela Romanowicza na tych terenach. W świetle źródeł jedynym znaczącym w tym czasie ośrodkiem południowych krańców Rusi Halicko-Wołyńskiej była Bakota. Poza tym, na terenie opanowanym od 2. poł. XIV w. przez Mołdawię (państwo prawosławne, w którym posługiwano się również językiem ruskim) obecność obiektów dekorowanych freskami z napisami cyrylickimi nie powinna dziwić. Innym zagadnieniem poruszanym przez historyków jest kwestia politycznego statusu i przynależności tzw. ziemi szypińskiej (regionu znanego ze źródeł XIV-XV w.), do której należeć miał wymieniany w źródłach Chocim (wraz z twierdzą Cecyno oraz niezlokalizowanym Chmielowem), w okresie poprzedzającym wcielenie tych ziem do Mołdawii.

Z początkami Chocimia i jego „pierwotnej nazwy" związane jest kilka przypuszczeń. Jednym z nich jest propozycja B. Tomenčuka, poparta przez S. Pywowarowa (2002), by upatrywać w Chocimiu latopisowego Pławu (patrz: Pław). Argumentami świadczącymi o randze staroruskiego Chocimia (Pławu?) miały być m. in. odkrycia monet bizantyjskich i skarbu brakteatów oraz mikrotoponim „Halyč" (grodzisko w Nedoboivcach), świadczące o

przecinaniu się w tym miejscu szlaków handlowych (Pław miał być ważną przeprawą przez Dniestr), a co za tym idzie, dalekosiężnych kontaktach mieszkańców tej części Rusi Halickiej.

K:

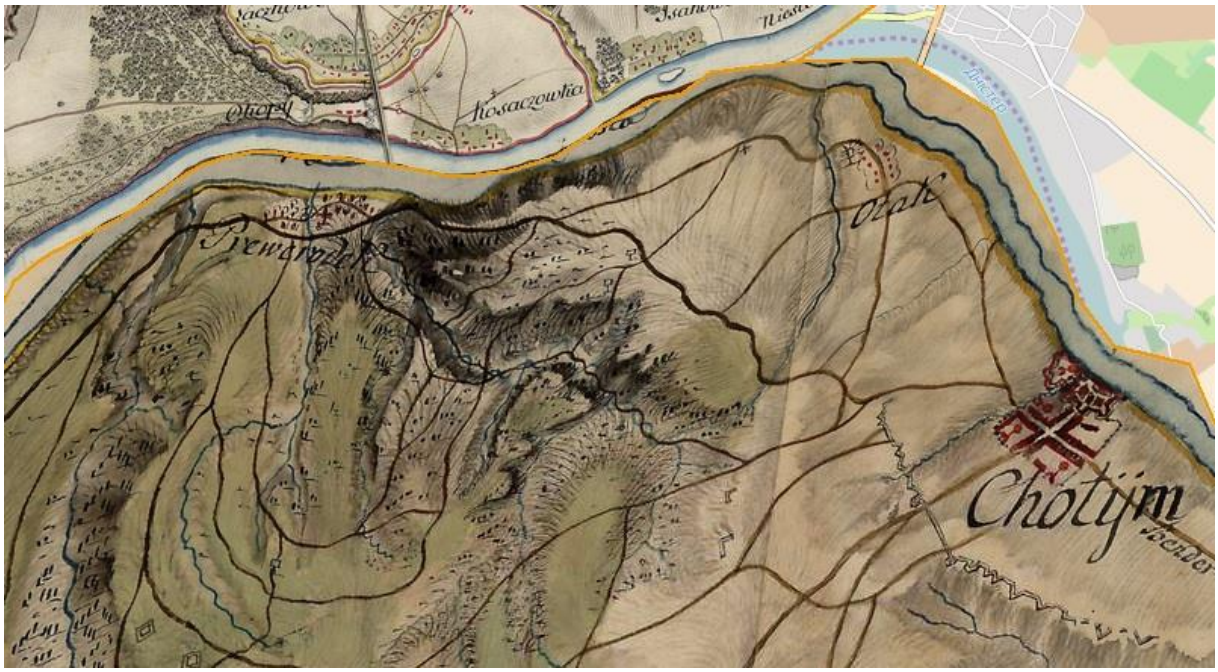

Ryc. 239. Chocim na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey)

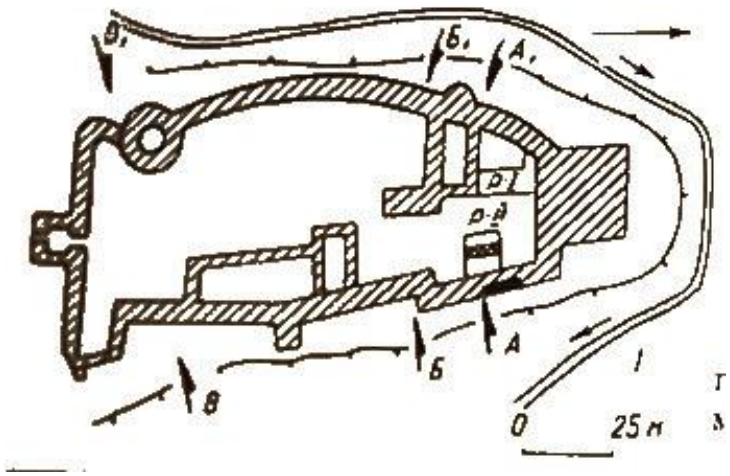

Ryc. 240. Zamek w Chocimiu z zaznaczonymi wykopami B. Tymoščka (za: *Тимощук 1982, rys. 53, 96*).

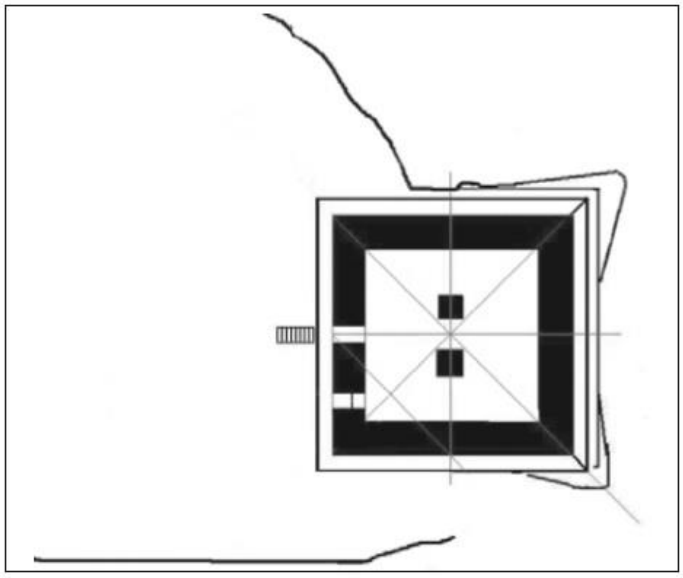

Ryc. 241. Wolno stojący donżon chocimskiej twierdzy uznawany za najstarszą jej część (za: Нестерова *2010, 99).*

L: Возний 2009a, 170-176; Ильків, Пивоваров, Михайлина i in. 2014, 269-270; 2015, 271-273; 2016, 216-217; Ільків, Пивоваров, Михайлина, Калініченко 2016, 216-217; Ільків, Пивоваров, Буйновська, Калініченко 2018, 302-304; Ю. Мисько 2011, 52-54; 2012, 108-109; Ю. Мисько, О. Масан 2009, 9-20; Мисько, Пивоваров 2009, 290-291; Пивоваров 1997, 13-19; 2002, 110-120; Пивоваров, Михайлина, Мисько i in., 2011, 478, Нестерова 2010, 91-109; Сандуляк 2016, 205-211; Тимощук 1968, 240; 1977, 29-39; 1982, 96-97, 187; Томенчук 2008, 48.

62.*Chwalemicze (latop. Хвалимичи, ukr. Фалемичі), rejon włodzimierski, obwód wołyński, Ukraina.

B: *Wieś Chwalemicze została wspomniana w *Latopisie kijowskim* pod 1157 r. Powszechnie identyfikuje się ją z wsią Falemicze (*Latopis kijowski 1118-1159*, przyp. 844, 135). W XVI-wiecznych źródłach Falemicze pojawiają się jako miasteczko lub wieś z zamkiem (Заяць 2003, 38).

C: Grodzisko znajduje się w uroczyskach „Zamok" i „Selysk'ko", położonych w zakolu Ługu, na północ od wsi Falemyči.

D: Założenie składa się z dwóch części: tzw. osady otwartej zajmującej lekko wyniesione nad dolinę Ługu wypłaszczenie terenu o wymiarach 130x50 m (powierzchnia 1,5 ha) oraz kopca w formie stożka o średnicy 40 m i wysokości 8 m nad doliną. Szczyt kopca jest zaokrąglony.

E: Pierwszym, który dokonał oglądu gródka w Falemiczach był A. Cynkałowski. Grodzisko badał powierzchniowo również S. Ters'kyj (w latach 1987 i 2003). Na terenie wypłaszczenia (tzw. osady) znaleziono materiał ceramiczny z XII-XVIII w.

F:

G.2: Według Ters'kiego (2010, 109) gródek jest pozostałościami bojarskiej sadyby, będącej częścią podmiejskiej infrastruktury Włodzimierza. Badacz wiąże nazwę miejscowości z imieniem pierwszego jej właściciela („Chwały"). Według S. Panyški forma grodziska jest obca staroruskiej tradycji budownictwa obronnego. Badacz odnosi założenie do gródków stożkowatych typu *motte and bailey* (dworów rycerskich) z XIV-XV w. (nie wyklucza jednak wcześniejszego istnienia w tym miejscu obiektu staroruskiego).

H:

I:

J: Chronologię i charakter obiektu ostatecznie wyjaśnić mogą badania wykopaliskowe.

K:

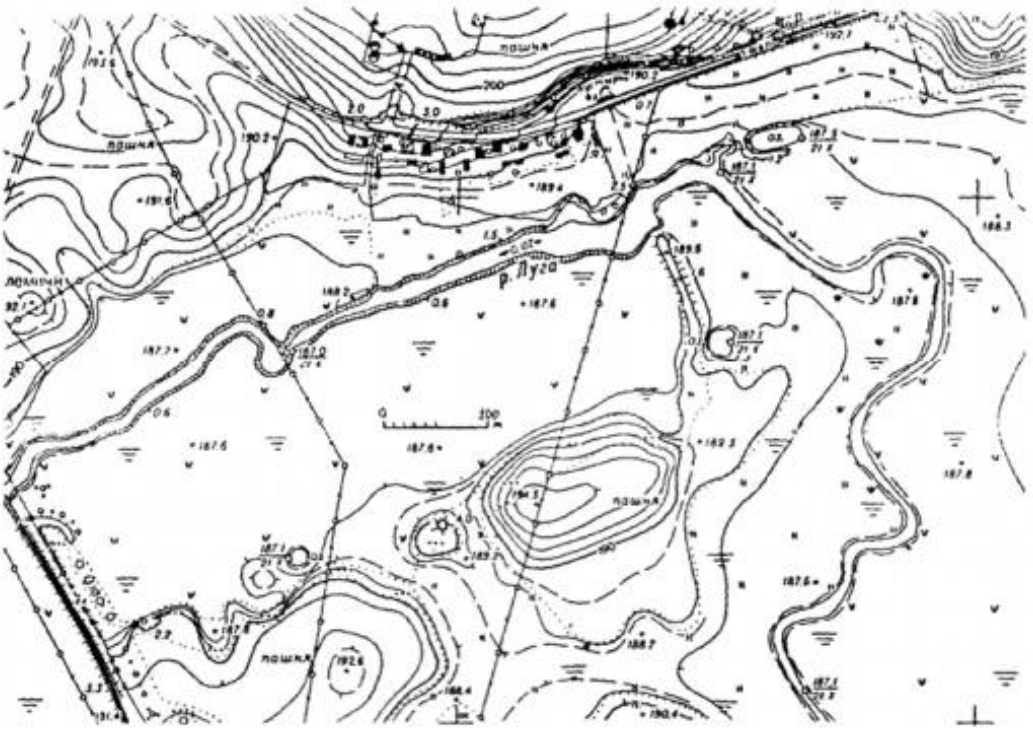

Ryc. 242. Plan grodziska w Falemiczach (za: Панишко 2012, rys. 4, 14).

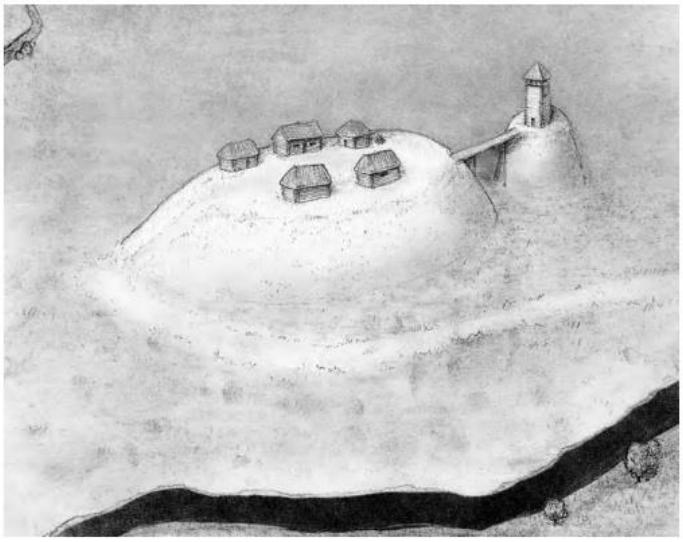

Ryc. 243. Rekonstrukcja gródka stożkowatego w Falemiczach według A. Panikars'kiego (za: Панишко 2014a, 256).

L: Заяць 2003, 38; Панишко 2012, 6-7; 2014; 212; 2014a, 254-256; Терський 2010, 109-110.

63. **Czeremin (latop. Череминъ, ukr. Чемерин) rejon kiwercowski, obwód wołyński.**

B: Według *Latopisu kijowskiego*, opisującego wydarzenia na Wołyniu z 1149 r., Czeremin położony był nad Ołyką[435]. Kolejne wiadomości o Czereminie (Czemierynie) pochodzą z XVI w.

C: S. Ters'kyj (1993a, 27-28) uważa, iż grodzisko (jego dietiniec) położone było na zachodnim krańcu wsi Čemeryn, na prawym brzegu rzeczki Osynyšče. Nie odkryto tam jednak wyraźnych śladów umocnień. Prawy brzeg rzeki między wsiami Čemeryn i Nosoviči poprzecinany jest licznymi rowami, które badacz interpretuje jako możliwe pozostałości niegdysiejszych fos.

D:

E: Stanowisko badała w latach 1986-1990 ekspedycja LMH. Ślady osadnictwa staroruskiego odkryto m. in. na zajmującym ponad 10 ha cyplu zwanym „Ostriv". Na terenie uroczyska

435 Ołyka pierwotnie miała być uroczyskiem w ziemi wołyńskiej, obecnie nazwę tę nosi sąsiadująca z Čemerynem miejscowość (*Latopis kijowski*.... przyp. 563, 83).

przebadano łącznie 360 m² powierzchni. Grubość nawarstwień kulturowych na terenie „Ostrova" sięgała 1,2 m. Horyzont nawarstwień z XI-XIII w. znajdował się na głębokości 0,8-1 m, choć niektóre obiekty widoczne były już na głębokości 0,3-0,4 m.

F.2: Odsłonięto ślady 5 zagłębionych w podłoże budowli datowanych na X/XI-pocz. XIV w., 2 jam gospodarczych i 5 palenisk. Na stanowisku nie stwierdzono śladów zabudowy późnośredniowiecznej.

F.3: Prócz materiału masowego (fragmentów ceramiki, żużli, drobnych zabytków metalowych, kości zwierzęcych etc.) podczas badań znaleziono m.in. 5 fragmentów ceramicznych płytek posadzkowych bez polewy, romboidalny grocik strzały, okucie kołczanu i fragmenty szklanych ozdób.

G.2: Według S. Ters'kiego w okresie staroruskim Czeremin wchodził w skład udziału peresopnickiego.

H: Posad grodziska zajmować miał oba brzegi rzeki.

Średniowieczne cmentarzyska znajdować się miały na wzniesieniach „Vyhin" (na prawym brzegu Osynyšča) oraz „Zolota hirka" w pobliżu wsi Žornyšče na lewym brzegu rzeki.

I:

J: W starszych publikacjach B. Pryščepy (2006, 106 – mapa) z latopisowym Czereminem utożsamiane było grodzisko w pobliskich Oderadach (rejon kiwercowski).

K:

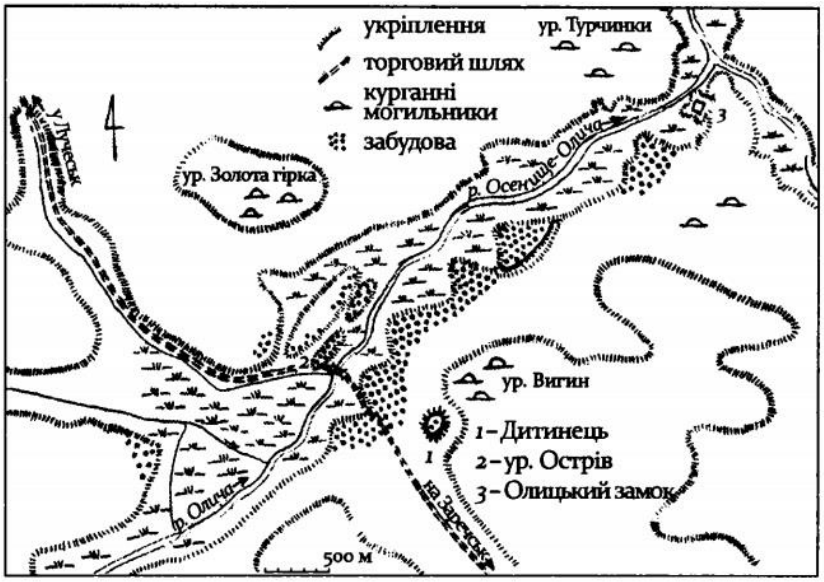

Ryc. 244. Latopisowy Czeremin w X-XIV w. (kompleks Czemeryn-Ołyka) według S. Ters'kiego (2014a, rys. 49, 85).

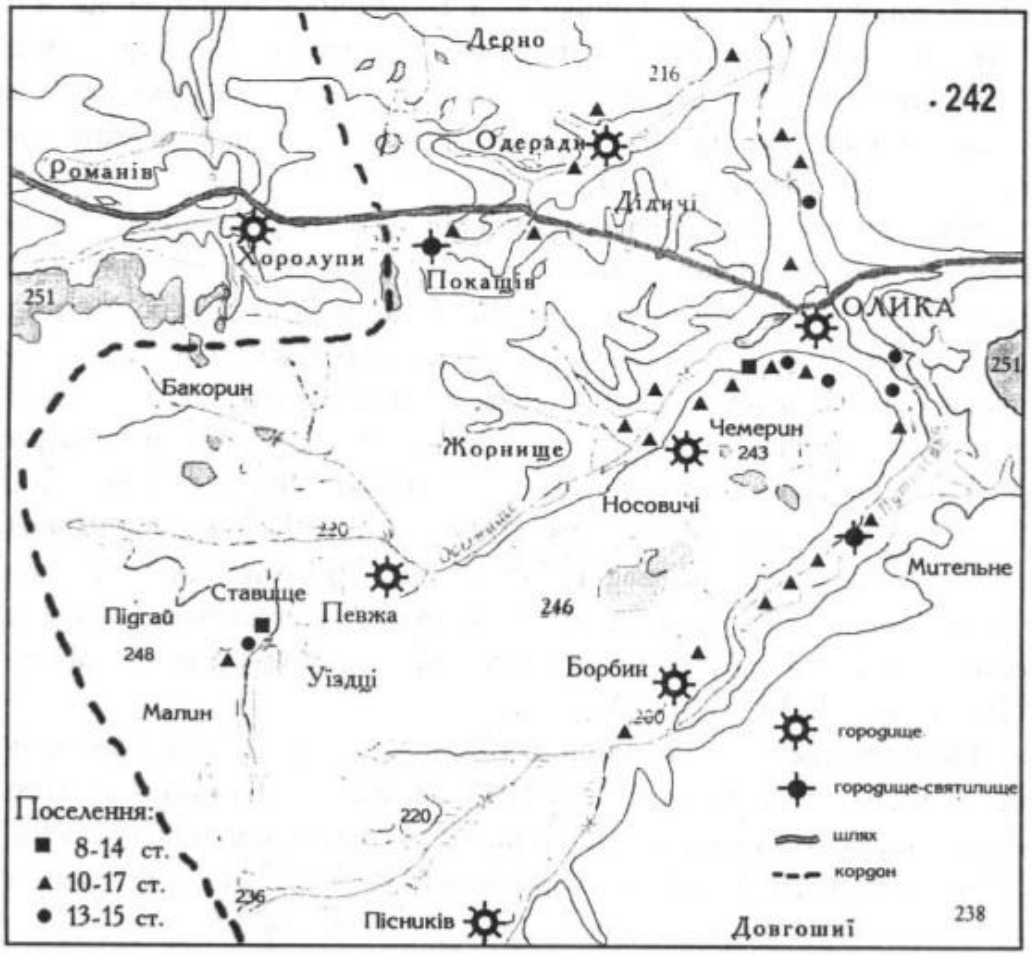

Ryc. 245. Wołość czeremińska (Czemeryn-Ołyka) według S. Ters'kiego, rekonstruowana na podstawie wyników badań terenowych z 1988-1990 r. (za: Терський 2001, rys. 5).

L: Cynkałowski 1986, 519; Прищепа 2006, 106; 2016a, 111-112; Терський 1993a, 27-41; 2001; 2009a, 16; 2014a, 85-86; 2019, 76.

64. **Czerniecz-Gorodok (ukr. Чернечгородок), Horodok, rejon maniewicki, obwód wołyński, Ukraina.**

B: O grodzie wspominała polsko-litewska umowa z 1366 r. dotycząca podziału Wołynia. Gród został wówczas przydzielony Lubartowi. Miejscowość, tym razem pod nazwą „Czercze gorodok" została wspomniana w źródłach w 1545 r.

C: Horodok (Gródek) położony jest na Polesiu, na prawym brzegu rzeki Stochód. Grodzisko położone jest na równym, częściowo zabagnionym terenie.

D: Grodzisko jest jednoczłonowe, na planie nieregularnego owalu, dostosowanym do ukształtowania terenu. Wały grodziska są silnie rozmyte, choć miejscami zachowały się do wysokości 2 m. Wymiary grodziska - 60x90 m.

E: W latach 60. XX w. oglądu stanowiska dokonał P. Rappoport. Na terenie gródka stwierdzono występowanie materiałów staroruskich (XII-XIII w.).

F:

G:

H:

I:

J:

K:

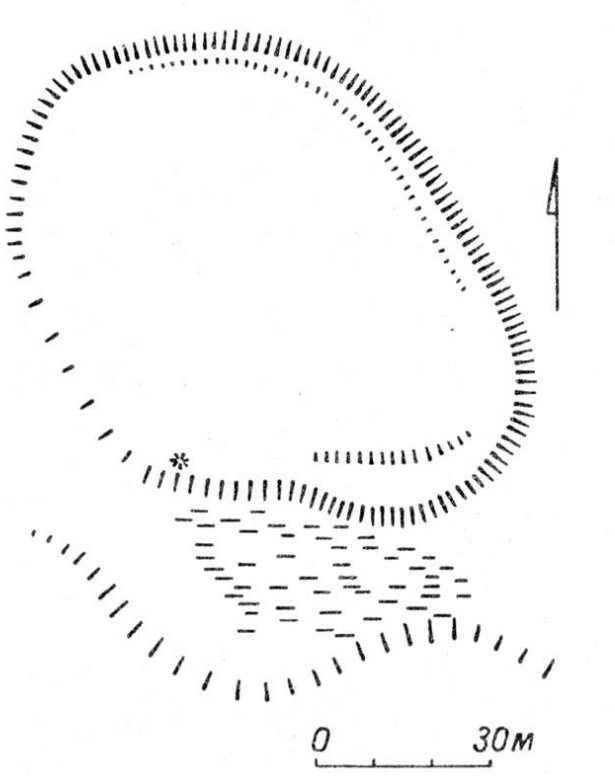

Ryc. 246. Plan grodziska w Horodku (za: Раппопорт 1967, ryc. 23, 31).

L: Cynkałowski 1984, 307; 1986, 524; Кучинко 2009, 68; Раппопорт 1967, 31-32.

65. **Czerniowce* (stan. Lenkivci), rejon i obwód loco, Ukraina.**

B: *Choć nazwa „Czerniowce" pojawia się po raz pierwszy dopiero w dokumencie Aleksandra Dobrego w 1408 r., dzieje osadnicze okolic miasta są dość złożone i sięgać mogą czasów staroruskich[436]. Badacze XIX-początku XX w., jak i niektórzy późniejsi (w tym i B. Tymoščuk) wiązali nazwę „poprzednika Czerniowców" ze wspomnianym w *Spisie grodów dalszych i bliższych* Czernem. Wskazywać na to miałaby sama nazwa Czerniowców. W świetle tej propozycji Czern, w związku ze swoimi przenosinami z lewego na prawy brzeg Prutu, miał zmienić nazwę na słowo pochodne, utworzone od określenia wychodźców z grodu. Na niekorzyść tej tezy przemawia jednak umiejscowienie Czerna w *Spisie* po Białogrodzie, położonym przy ujściu Dniestru i przed Jasskim Torgiem (lokalizowanym przez

436 Czerniowce, a raczej zespól obiektów w ich okolicach, zostały włączone do katalogu warunkowo (przy wstępnym przyjęciu powszechnie przyjętych w nauce opinii na temat relacji grodzisk w Lenkovcach i Cecynie z Czerniowcami).

badaczy w pobliżu Jassów; Тихомиров 1979, 99), czyli gdzieś w dolnym biegu Prutu lub Dniestru. M. Tichomirov (1979, 99) identyfikował Czern z miejscowością Čarna, znaną z map ujścia Dniestru z XVII-XVIII w.

C: Uważane za bezpośredniego poprzednika Czerniowców, grodzisko w Lenkivcach nad Prutem położone jest w dolinie rzeki (na jej lewym brzegu, na północno-wschodnich rubieżach współczesnego miasta Czerniowce). Południową partię grodziska przecina obecnie linia kolejowa. Staroruski gród powstać miał w wąskim (300 m) naturalnym korytarzu między rzeką Sovicą na północy a Chabalivką na południu.

Na terenie współczesnego miasta Czerniowce nie odkryto pozostałości staroruskiego grodu, choć historycy przypuszczają jego istnienie.

D: Dietiniec grodziska w Lenkivcach był okrągły w planie (średnica 80 m)[437]. Niestety, w znacznym stopniu uległo ono zniszczeniu podczas budowy drogi. Wał ziemny otaczający koliste założenie zachował się do 3,8 m wysokości (według innych źródeł 5 m), jego szerokość wynosiła 5-6 m. Przed wałem znajdowała się fosa o szerokości 14 m i głębokości 3 m. Kolejna fosa (stanowiąca drugą linię obrony) znajdowała się w odległości 200-300 m od pierwszej linii obrony. Wypełnioną wodą fosę zasilać miały okoliczne rzeczki. Według B. Tymoščuka (1981, 127-128) rzeczki Sovica i Chabalivka, połączone rowami, stanowiły trzecią linię obrony grodu tworząc wraz ze sztucznymi umocnieniami wąski korytarz, w którym znajdowała się osada. Dietiniec oraz przylegający do niego posad zajmowały łącznie teren ok. 30 ha. Ogółem, staroruski kompleks osadniczy (grodzisko, otaczający je posad oraz mniejsze osady) zajmować miał ok. 50 ha.

E: Grodzisko w Lenkivcach po raz pierwszy badał w profesor czerniowieckiego uniwersytetu R. Kaindl (rozkopał on fragment wału grodziska w uroczysku „Šanci" i uznał je za pozostałości XVII-wiecznego bastionu). Wały grodziska rozkopał również w końcu XIX w. K. Romstorfer. W okresie międzywojennym w Lenkivcach swoje amatorskie prace na cmentarzysku szkieletowym w pobliżu grodziska prowadził Z. Lewakowski (inwentarz pochówków trafił potem do Warszawy). Kolejny raz grodzisko badała w sezonach 1952-1955, 1957 i 1960 ekspedycja Czerniowieckiego Muzeum Krajoznawczego pod kierunkiem B. Tymoščuka. W 1967 r. na grodzisku wykopaliska prowadzili leningradzcy archeolodzy: P.

437 Według P. Rappoporta (1967, 26) średnica owalnego w kształcie dietinca wynosiła 60 m.

A. Rappoport i M. Malevskaja. Ostatnim, który prowadził swe badania na stanowisku w latach był I. Voznyi.

F.1: Odsłonięta podczas badań grodziska w Lenkivcach konstrukcja wału grodziska przedstawiała ziemno-gliniany wał, od zewnątrz umocniony drewnem (by uchronić go od rozmywania), a od wewnątrz przylegał do niego rząd komór o konstrukcji zrębowej (według badaczy, na wale-platformie znajdować się miały konstrukcje zrębowe, a poniżej, od strony wewnętrznej przylegać do niego miały izby, wyposażone w gliniane piece, oraz budynki gospodarcze, również o konstrukcji zrębowej). Budowle przy wale związane miały być konstrukcyjnie ze zrębami na szczycie wału, tworząc rodzaj ścieżki dla wojowników ochraniających gród (Тимощук 1981, 126). Druga linia umocnień obrony, oddalona od pierwszej o 200-300 m, otaczała teren o powierzchni około 30 ha (miejski okół). Ujawniono, iż składała się ona z fosy oraz częstokołu.

F.2: Na terenie posadu grodziska w Lenkivcach w 1967 r. założono cztery wykopy. Odkryto relikty kilku naziemnych domostw, z których 3 odsłonięto w całości: dwa o wymiarach 3x4 i 4x4 oraz jedno większe (5x7 m). W obrębie domostw odkryto relikty glinianych pieców i poziomy podłóg z ubitej ziemi. Zabudowa wewnętrzna dietinca przedstawiać miała budownictwo zrębowe. Wewnątrz dietinca odkryto szereg podpiwniczonych domostw naziemnych i budynków gospodarczych. Budynki nie łączące się bezpośrednio z wałem również stanowiły rząd połączonych z sobą komór. Niektóre z domostw wyróżniały się rozmiarami oraz rzadkimi na stanowiskach archeologicznych dawnej Rusi znaleziskami związanymi z ich wyposażeniem (szkło okienne, fragmenty urządzeń odprowadzających dym). Na posadzie odkryto ślady działalności rzemieślniczej: zbadano kilka dymarek, warsztat obróbki kości i rogu, domostwa-warsztaty innych rzemieślników oraz zwykłe chaty.

F.3: Poza wymienionymi powyżej rzadkimi znaleziskami, w wypełniskach obiektów z Lenkivców znaleziono typowe dla kultury staroruskiej przedmioty: fragmenty szklanych bransolet, przęśliki z łupku, enkolpion, kabłączek skroniowy, żelazne noże, militaria i fragment ostrogi oraz przepalone gliniane figurki (zabawki?). Większość materiału ceramicznego to naczynia w typie halickim. Odnotowano także sporą ilość ułamków amfor. W wykopach znaleziono także trójkątne płytki podłogowe, być może pochodzące z cerkwi. Znaleziska datowano na XII-XIII w. Materiał zabytkowy z posadu był bogaty i różnorodny. Znaleziono m. in. biżuterię szklaną, militaria, ułamki bizantyjskich amfor, wyroby z wołyńskiego łupku, miedziany denar węgierski, fragment wagi szalkowej. W północno-

zachodniej partii posadu zlokalizowano cmentarzysko z grobami podpłytowymi (przebadano 16 pochówków).

G.1: Za okres funkcjonowania grodu w Lenkivcach przyjmuje się poł. XII-poł. XIII w. (założenie miało zakończyć swe funkcjonowanie wskutek pożaru). Powszechnie uznaje się (za B. Tymoščukiem), iż Lenkivci były poprzednikiem Czerniowców (patrz: punkt J).
G.2: Już niektórzy XIX-wieczni historycy twierdzili, iż Czerniowce pierwotnie znajdowały się na lewym brzegu Prutu. Również na lewym brzegu rzeki miasto zostało oznaczone na XVII-wiecznej mapie (por. Возний 2005, 310). Obecnie ukraińscy badacze dość zgodnie przyjmują tezę, według której grodzisko w Lenkivcach uchodzić może za pierwotne Czerniowce, które wyludniły się wskutek ataku mongolskiego, być może pochodu Burundaja w 1259 r. (właśnie wtedy gród miał zostać spalony). Osadnictwo przeniosło się wówczas na prawą stronę Prutu. B. Tymoščuk (1981, 125) uściślił nawet datę i okoliczności powstania grodu (w latach 60. XII w. książęta haliccy mieli wnieść tu, na ważnym z punktu widzenia szlaków handlowych terenie, swą twierdzę, która dała początek miastu), choć wzmianek na temat Lenkivców (Czerniowców) w źródłach brak. Z miastem związane miały być również okoliczne założenie obronne XII-XIII w. kontrolujące szlak nad Prutem (grodziska w Spas'kim, Cecynie, Goreči[438] i Ostryci).

H: Wokół grodziska w Lenkivcach, prócz terenów utożsamianych z posadem, również na przeciwnych brzegach rzek, odkryto kilka stref występowania ceramiki staroruskiej, najprawdopodobniej osad związanych z grodziskiem. Jedna z osad została odkryta w uroczysku „Chabalivka", położonym na terasie rzeki ok. 1,5 km na południowy-zachód od grodziska. Osada ciągnęła się wzdłuż brzegu Chabalivki i zajmowała ok. 0,8 ha. Dużą grupę znalezisk ze stanowiska stanowiła ceramika naczyniowa z XIII-XV w.

I: Materiały z Lenkivciv znajdują się w Czerniowieckim Muzeum Krajoznawczym**,** niewielki zespół zabytków z amatorskich badań cmentarzyska w okolicach Czerniowców znajduje się w także PMA.

J: Inną, niż powszechnie panująca interpretację grodziska w Lenkivcach przedstawił S. Pyvovarov (2006, 12-13). Według niego gród w XII-XIII w. powinien zostać wspomniany w latopisach, tak jak zostały wymienione np. Wasieliew, Onut, Kuczełmin i inne graniczne

438 Grodzisko w Goreči zaliczyć należy do stanowisk domniemanych.

grody. Badacz ten przypuszcza zatem, iż nazwa „Prut", w źródłach XIII w. stanowi nie hydronim, a nazwę osady, najpewniej grodu, którym mogły być właśnie Lenkivci.

Inne próby wyjaśnienia genezy nazwy miasta uwzględniały „bojarski ród" Czarnych lub „czarny" lud (rzemieślników, kupców, chłopów) zamieszkujący okolice góry Cecyno.

K:

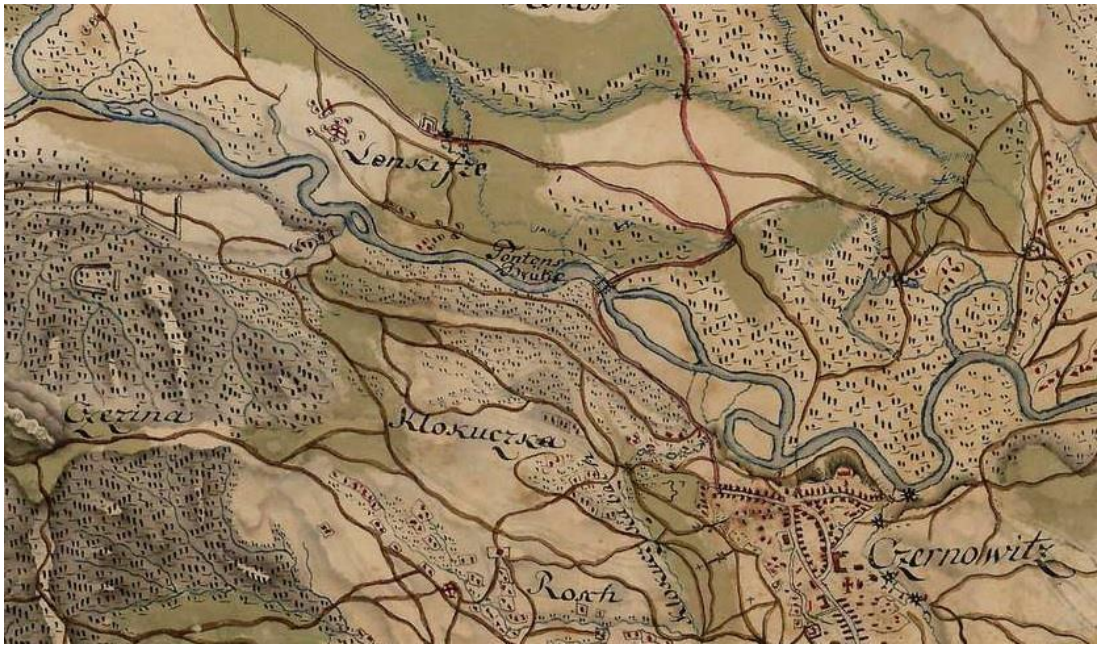

Ryc. 247. Czerniowce, Lenkivci nad Prutem i Cecyno na mapie Friedricha von Miega. Na górze Cecyno widoczne są ślady umocnień (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey)

Ryc. 248. Uroczysko „Šancy” w Lenkivcach na XIX-wiecznej austriackiej mapie (źródło: http://mapire.eu/en/map/secondsurvey).

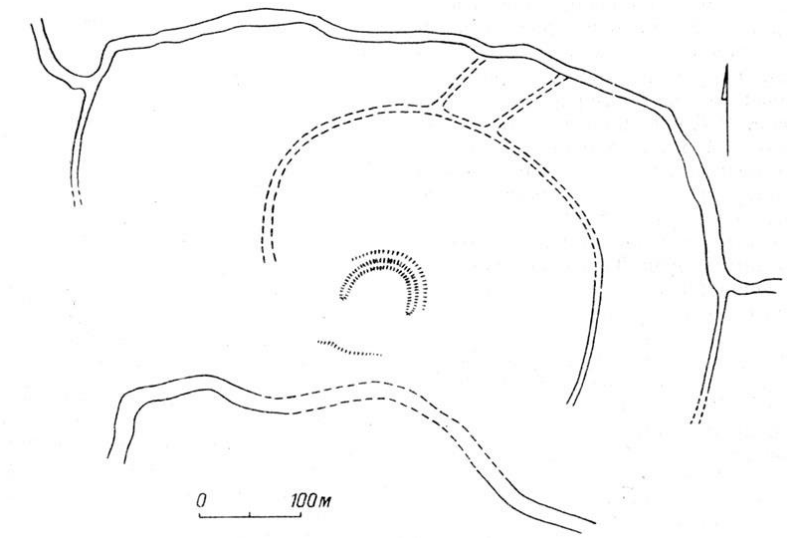

Ryc. 249. Grodzisko we wsi Lenkivci według P. Rappoporta (1967, rys. 18, 26).

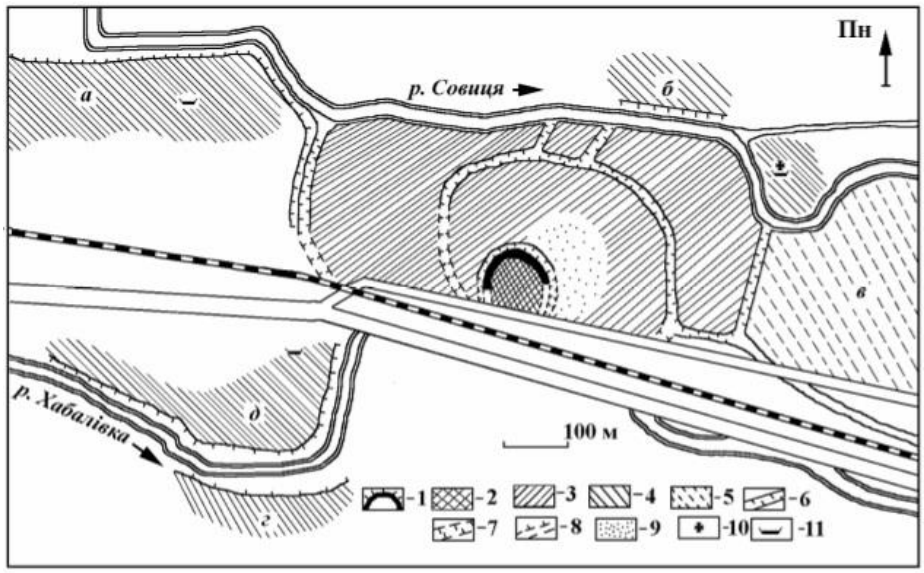

Ryc. 250. Plan kompleksu osadniczego grodziska w Lenkivcach nad Prutem według I. Voznego (2005, rys. 4, 311): 1 – wały, 2 – teren dietinca, 3 – teren posadu, 4 – ślady osadnictwa otwartego, 5 – teren dawnego stawu, 6 – rowy zachowane 7 - odcinki hipotetycznego przebiegu rowów, 8 – rekonstrukcja przebiegu wałów, 9 – hipotetyczna lokalizacja placu tagowego, 10 – klasztor, 11 – cmentarz.

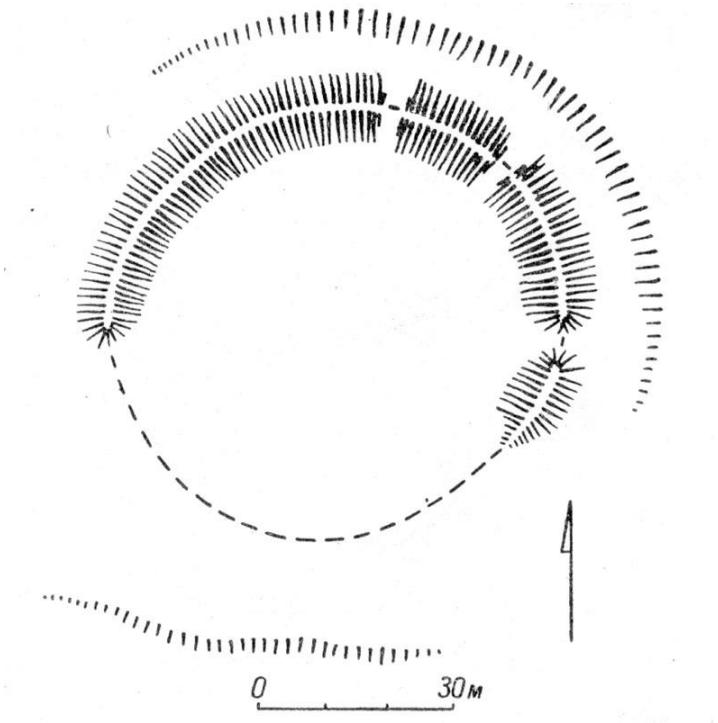

Ryc. 251. Zarys wałów dietinca grodziska w Lenkivcach nad Prutem (za: Раппопорт 1967, rys. 12, 19).

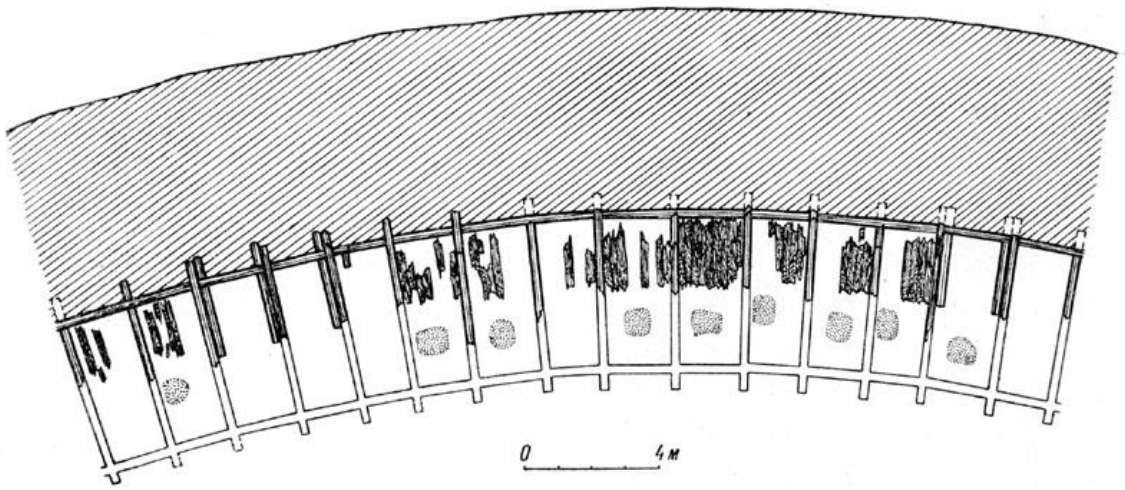

Ryc. 252. Schemat konstrukcji umocnień grodziska w Lenkivcach (rzut poziomy, za: Раппопорт 1967, rys. 124, 129).

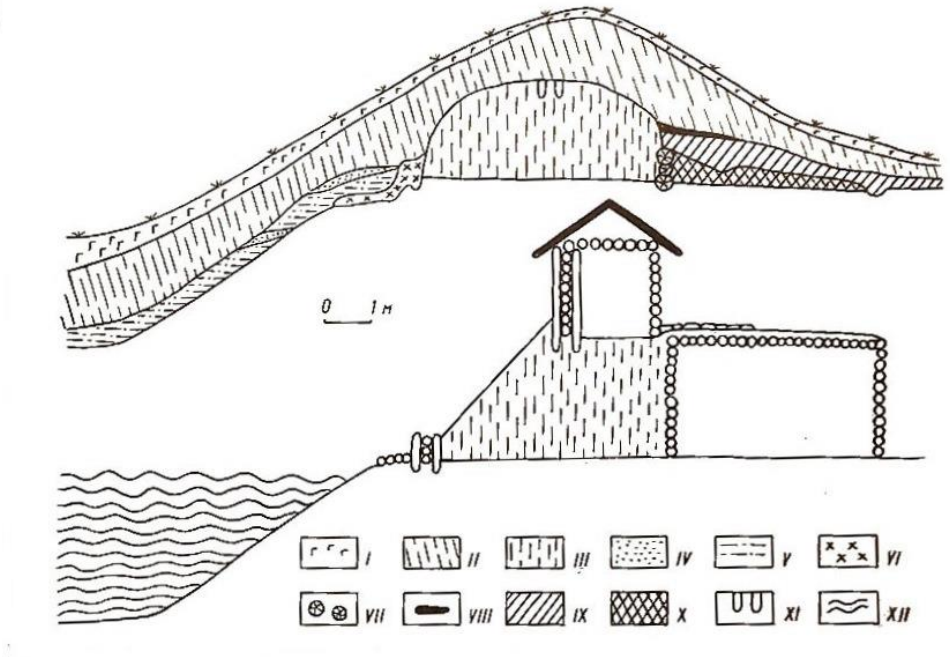

Ryc. 253. Rekonstrukcja budowy wału grodziska w Lenkivcach (za: Тимощук 1982, rys. 39, 71). Legenda: I – warstwa humusu, II – nasyp wału z XVII w., III – nasyp wału z XII w., IV – piasek rzeczny, V – aluwia rzeczne, VI – spróchniałe drewno, VII – spalone drewno, , VIII - warstwa XII-XIII w. (ze śladami spalonej konstrukcji izbicowej), IX – warstwa kulturowa XII-XIII w., X – spalenizna, XI – dołki posłupowe, XII – woda.

L: Rauhut 1960, 236; Возний 2005, 310-317; 2009a,161-184, Малевская, Раппопорт, Тимощук 1968, 242; Масан 2007, 47-59; Масан, Чеховський 1998; Пивоваров 1996, 2000b ; 2006, 7-15; Раппопорт 1967, 10, 26, 129-130, 132, 135; Русанова, Тимощук 1993, 96-100, Тимощук 1959; 1960; 1964, 213-217; 1967; 1975; 1981, 126; 1982, 68-82, 97-99; Томенчук 2008, 48.

66. „Czerniowce", Cecyno (stan. Cecyno), Czerniowce, rejon i obwód loco, Ukraina.

B: Źródła odnoszące się XIV-XV w. (tj. *Spis grodów ruskich dalszych i bliższych*, źródła mołdawskie) wspominają o leżącym w ziemi szypińskiej grodzie (twierdzy) Cecyn/Cecyno, który wyliczają ją wraz z Chocimiem i Chmielowem (Cecyno po raz pierwszy wymieniono w 1395 r., a ostatni wspomniano w źródłach mołdawskich pod 1456 r.). Ze źródeł wynika, iż najprawdopodobniej w drugiej połowie XV w. twierdza przestała funkcjonować i obróciła się w ruinę.

C: Ok. 7 km na zachód od centrum Czerniowców (w administracyjnych granicach miasta), na górze Cecyn znajdowało się grodzisko łączone z początkami miasta. Założenie należało do grodów typu wyżynnego - zajmowało szczyt góry Cecyn (538 m. n. p. m), najwyższego szczytu Pasm Prutu (część Płaskowyżu Suczawy).

D: Z powodu swego położenia na wąskim grzbiecie wzniesienia, część dawnego założenia obronnego Cecyna mogła ulec zniszczeniu wskutek procesów stokowych. Gródek zajmować miał wypłaszczenie o średnicy 50 m. Pośrodku majdanu znajdowała się okrągła wieża murowana o średnicy 20 m, chroniona od północy i południa stromymi zboczami góry, a z pozostałych stron wałami i fosą (szerokość 10 m, głębokość 4 m). Od zachodu (strony dostępnej) umocniony majdan założenia ochraniała dodatkowa, oddalona o 150 m linia umocnień. Wjazd bramny prowadzący w kierunku głównego członu gródka przeprowadzony był ukośnie do linii wałów, zaś 130 m dalej znajdować się miała trzecia linia obwałowań (wał i fosa).

E: Góra Cecyno badana była 1908 r. przez V. Mil'koviča, nie zachowała się jednak żadna dokumentacja z jego badań. Z notatki prasowej wiadomo, iż w górnych warstwach ruin twierdzy znaleziono kości zwierzęce oraz monety Piotra Muszatowicza i Ludwika Węgierskiego, a w dolnych warstwach znaleziono gliniany przęślik, ceramikę grubościenną i

kości zwierzęce. Relikty kamiennej budowli Mil'kovič odniósł do XIV w. W 1959 r. ekspedycja B. Tymoščuka pozyskała materiały potwierdzające późnośredniowieczną metrykę budowli. Badania archeologiczne wzgórza wykryły również ślady wcześniejszego osadnictwa. W transzei założonej w pobliżu wieży odkryto warstwę budowlaną obiektu. Poniżej zalegała warstwa nasycona materiałem XII-XIII w. oraz materiał ceramiczny X-XI w.

F.3: Podczas badań weryfikacyjnych na górze Cecyno znaleziono srebrne monety hospodara mołdawskiego Piotra Muszatowicza (zm. 1391 r.).

G.1: Nie ma zgodności co, do datowania twierdzy Cecyno. Najczęściej datuje się ją na XIV w. (choć w rejonie XIV-wiecznej twierdzy Cecyno odkryto ślady osadnictwa X-XI w., a w literaturze[439] pojawiają się wzmianki o funkcjonowaniu tu grodu w czasach staroruskich). Brak jest informacji na temat datowania wałów obronnych założenia. U podnóża góry odkryto również 2 osady datowane na X-XI w., co przywiodło B. Tymoščuka do wniosku, iż początki cecyńskiego grodziska sięgają właśnie tego okresu. Datowanie przesunięto na okres późniejszy wskutek badań weryfikacyjnych, gdy odkryto mołdawskie monety. Zbadano również skład wapiennej zaprawy budowlanej reliktów wieży (zawierała ona domieszkę piasku, węgli drzewnych i tylko nieznaczną ilość tłuczonej cegły). Odkrycia te potwierdziły ustalenia Mil'koviča co do datowania obiektu (zawężając raczej jego chronologię do 2. poł. XIV w. – czasów aktywności budowlanej Muszatowicza).

G.2: Według interpretacji Tymoščuka, który odniósł budowlę na Cecynie do grupy „grodzisk-fortec książęcych XIII-XIV w." (choć dopuszczał także możliwość, iż twierdza mogła powstać z inicjatywy hospodarów mołdawskich w 2 poł. XIV w.) gródek zamieszkiwał strzegący granicy (ruskiej? mołdawskiej? – m.k.) i Czerniowców oddział. Odkrycie okrągłych w przekroju przewodów dymnych w ruinach ścian wieży świadczyć miało o jej funkcji mieszkalnej. Militarny charakter całego założenia grodowego podkreślać miały znaleziska żelaznych mieczy, ostróg, grotów strzał i fragmentu hełmu) oraz przybory kuchenne. Twierdzą zarządzać miał „komendant" (źródła podają imię jednego z nich, który jakoby miał mieć ukraińskie-bojarskie pochodzenie). U podnóża góry miały znajdować się domy załogi Cecyna (na terenie dzisiejszej wsi). Taka interpretacja z punktu widzenia odkryć archeologicznych, przy uwzględnieniu niejasności w datowaniu obiektu i niemożności ich

439 Пивоваров 2006, 9; Томенчук 2008, 48 (tabela).

weryfikacji oraz dyskusji historyków na temat przynależności tych ziem w późnym średniowieczu, wydaje się dziś trudna do utrzymania (por: Chocim, punkt J).

H: W pobliżu góry Cecyno odkryto ślady osadnictwa z X-XI w.

I:

J:

K:

Ryc. 254. Plan umocnień na górze Cecyno z zaznaczonymi nikłymi reliktami budowli murowanej oraz próbą rekonstrukcji jej kształtu (za: Тимощук 1982, rys. 54, 98).

L: Возний 2009, I, 181-184; Тимощук 1982, 68-82.

67. Czetwertnia (latop. i ukr. Четвертня), rejon maniewicki, obwód wołyński, Ukraina.

B: Czetwertnia pojawiła się wśród grodów wołyńskich w *Spisie grodów ruskich*... . W swojej pracy A. Zajac' (2003, 28) wymienia Czetwertnię wśród miast wołyńskich, które powstać miały w 2. poł. XIII w. Pierwsza wzmianka o mieście miała pochodzić z 1409 r. Od nazwy tej miejscowości wywodzi się ród książęcy będący gałęzią ruskiej dynastii Rurykowiczów – Czetwertyńscy. A. Cynkałowski (1986, 528) podawał, iż według przekazów miasto założyć miał w XIV w. Świdrygiełło, zaś wedle innych przekazów miasto założyć miał książę Świętopełk. Pierwszym księciem w XV w. na Czetwertni był Aleksander (zm. 1450).

C: W litaraturze naukowej trudno znaleźć jakiekolwiek informacje na temat grodziska w Czetwertni – figuruje ono jedynie w spisie stanowisk obwodu wołyńskiego z 2008 (*Перелік*... 2008). Wedle rejestru grodzisko z XII-XIII w. znajduje się w uroczysku „Dzedzinok" nad

Styrem. Zarys kolistego w planie grodziska położonego w północnej części wsi Czetwertnia (nad rzeczką Ljubką) widoczny jest na zdjęciach satelitarnych i mapie Sztabu Generalnego Armii Czerwonej (arkusz XXVII-19-Ж, oryginalną mapę sporządzono w 1903 r.).

D:

E:

F:

G:

H:

I:

J: Stanowisko nie było badane archeologicznie. A. Cynkałowski (1961, 201) wspominał jedynie o niebadanym zamczysku późnośredniowiecznym w Czetwertni. W sąsiedniej miejscowości – Borowiczach (zwanych Nową Czetwertnią) w XVI w. istniał zamek.

K:

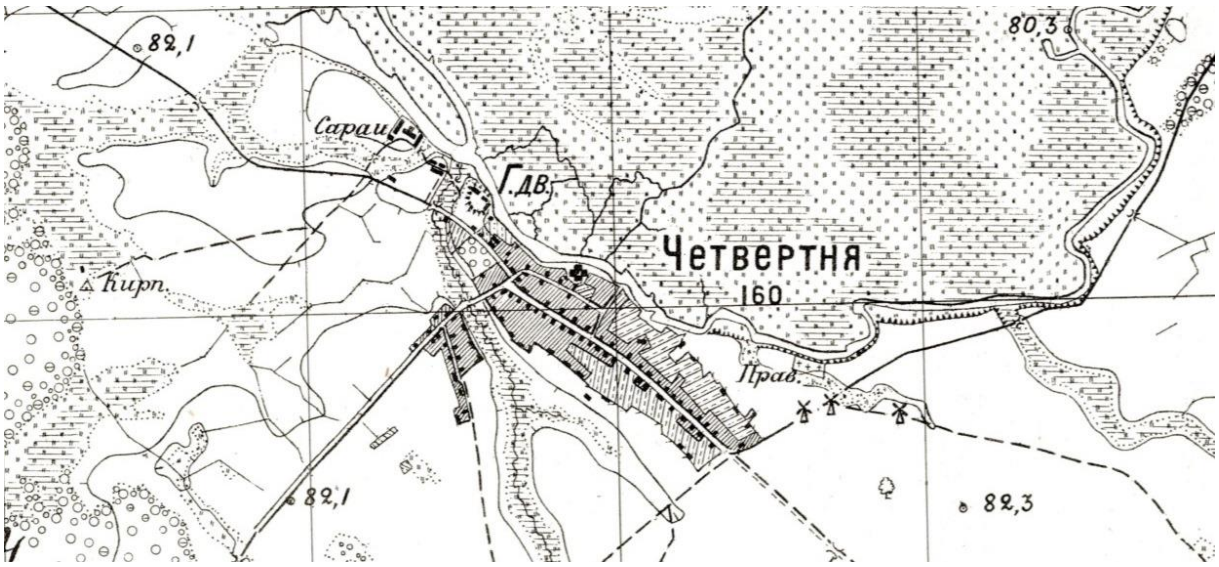

Ryc. 255. Widok Czetwertni na rosyjskiej mapie z 1903 r. W północnej części wsi (obok lit. Г) widoczny jest zarys grodziska (źródło: http://igrek.amzp.pl/details.php?id=1763806)

L: Cynkałowski 1961, 201; 1986, 527-528; Заяць 2003, 28; *Перелік*... 2008.

68. Dorohowsk, Dorohusk (latop. Дороговьскъ), powiat chełmski, województwo lubelskie, Polska.

B: KHW pod 1250 r. wspomina o przybyciu posła mongolskiego do Daniela i Wasylka Romanowiczów, przebywających w Dorohowsku (*Ипатиевская...* стб 805). Kolejne informacje o Dorohusku pochodzą z późnego średniowiecza - do końca XV w. właścicielami tutejszych dóbr była rodzina Wołczków, następnie włości przejęli Orzechowscy (którzy, jak się przypuszcza, posiadali w Dorohusku swój „Zamek").

C:

D:

E:

F:

G:

H:

I:

J: Latopisowy Dorohowsk zwykło się lokalizować w ziemi chełmskiej, najprawdopodobniej jest nim obecna miejscowość Dorohusk. Na terenie Dorohuska nie odnaleziono jednak pozostałości grodu (ze wzmianki źródłowej nie wynika jasno czy Dorohusk był grodem). Część dawnego Dorohuska ulec mogła zniszczeniu wskutek zmiany koryta Bugu (wspominają o tym I. i S. Gołubowie przy okazji opisu ulokowania „Zamku" Orzechowskich z XVI w.).

K:

Ryc. 256. (Na kolejnej stronie :) Wieś Dorohusk na XIX-wiecznej mapie Antona Mayera von Heldensfelda (źródło: https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-west-galicien).

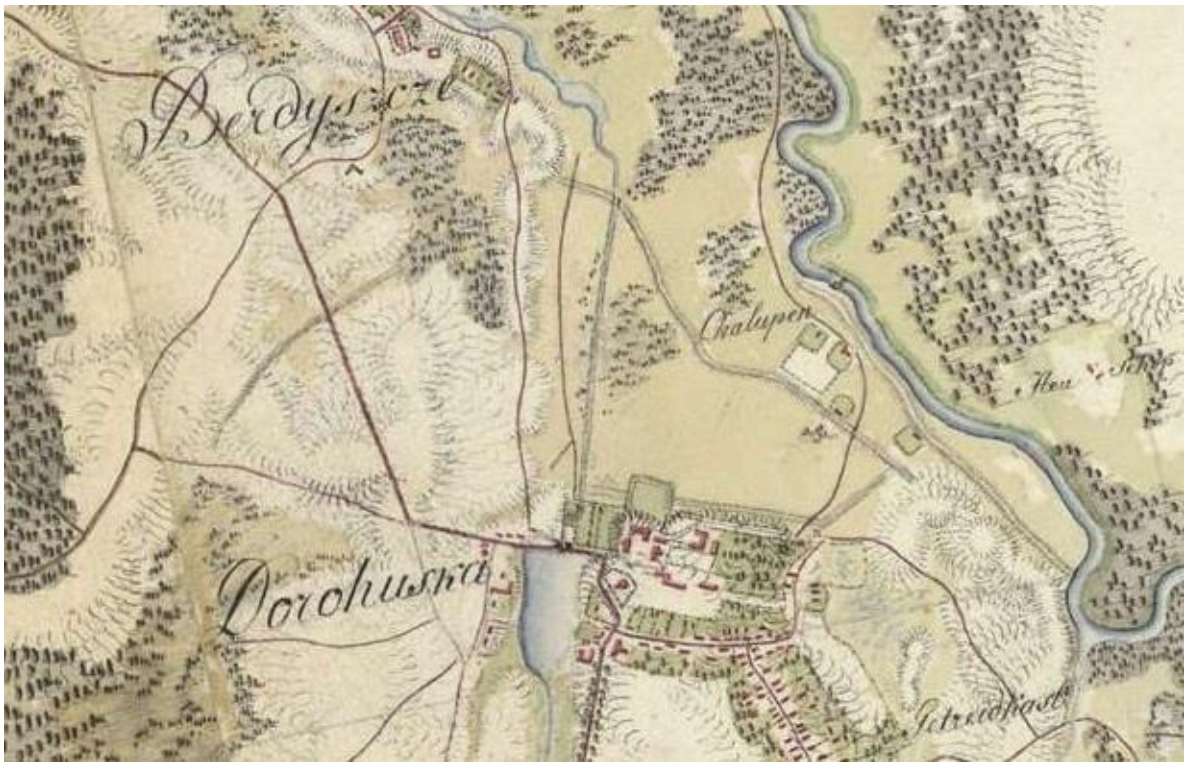

L: Nagirnyj 2012, 227; Czarnecki 2003, 12; Gołub I. i S. 2011, 84.

69. **Drohobycz (latop. Другобець, ukr. Дрогобич), rejon loco, obwód lwowski, Ukraina.**

B: Pierwsze piśmienne wzmianki o mieście pochodzą z końca XIV w. We lwowskich aktach miejskich pod rokiem 1387 wymieniono Marcina z Drohobycza (Петрик, Петрик 2009, 475). „Drugobiec'" został także wymieniony w *Spisie grodów ruskich dalszych i bliższych*[440]. Pierwsza lokacja miasta na prawie magdeburskim miała mieć miejsce po 1392 r., kolejna w 1422 r. Historycy zakładają, iż drohobycki rynek powstał na przełomie XV/XVI w. (po najazdach tatarskich) w pobliżu umocnionego kościoła (który dawnej należeć mógł do zamku lub „pałacu" wojewody). Jeszcze w XVII w. wśród mieszkańców Drohobycza istnieć miała tradycja o „ruskim" pochodzeniu miasta. Podczas lustracji królewszczyzn przeprowadzonej w 1661-1662 r. zaznaczono, iż w Drohobyczu cyt. „*na wałach wokoło bywały budynki, gdzie jeszcze książęta ruskie, po tym królowie, biskupi rezydowali, które przez Kozaki funditus zniesione*" (Horn 1974, 56). Z lingwistycznego punktu widzenia sama nazwa Drohobycza wskazywać ma na jego staroruską metrykę (por. Makarski 1999, 73-74).

440 Drohobycz miał zostać dodany do *Spisu*.... w jego wersji z latopisu Jermolińskiego (Тихомиров 1979, 109).

C: W przeszłości zakładano, iż staroruskie grodzisko („zamek") w Drohobyczu znajdowało się w rejonie dzisiejszego śródmieścia, gdzie znajduje się późnośredniowieczny kościół obronny p.w. Wniebowzięcia NMP, Krzyża Świętego i św. Bartłomieja oraz targ, na którym przecinały się szlaki handlowe z południa wiodące w stronę Halicza czy Przemyśla. Na terenie miasta nie zachowało się żadne grodzisko, choć jeszcze w latach 30. XX w. (a nawet jeszcze w latach 60.)[441] pozostałości wałów i fos miały być jeszcze widoczne. Propozycję wizji rozwoju przestrzennego Drohobycza w 1994 r. przedstawiła O. Olijnyk (1994, 65), lecz opis tego rozwoju jest ogólnikowy i rozpoczyna się od wieku XV w. Według schematycznego rysunku, grodzisko znajdować miało się na skraju terasy potoku Pobuk (najprawdopodobniej w miejscu, gdzie obecnie znajduje się obronny kościół Wniebowzięcia NMP). Brak jest jednak uzasadnienia takiej lokalizacji grodu. W. Petryk i A. Petryk (2009, 475-476) na podstawie analizy topografii, układu i nazw dawnych ulic lokalizują najdawniejszą osadę na terenie tzw. Zvarickogo przedmieścia, nad Pobukiem. W katalogu R. Liwocha (2003, 234) gród ulokowano nieco dalej na zachód, na granicy Drohobycza i wsi Derežyci. Jak podają za I. Svešnikovem (który w latach 70. XX w. przeprowadził prospekcję terenową w Drohobyczu) L. Mac'kevyj i V. Kozak (2010, 94), stanowisko w Derežycach zostało zupełnie zniszczone w latach 50. XX w., podczas budowy zakładu przemysłowego.

Z poszukiwaniami pierwotnego Drohobycza i elementów jego zespołu grodowego wiązane są również 2 grupy stanowisk, położone poza granicami współczesnego miasta. Pierwszym znich są relikty grodziska (stanowisko datowane jest X-XI w.) w uroczysku „Metyšči" w poblizu wsi Stebnik, położonej na południe od Drohobycza, oraz ślady osadnictwa (XII-XIII w.) z okolic pobliskiej wsi Solec'. Wymienione ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego zostały powiązane przez odkrywców, O. Ratyča i V. Kozaka z „Byczem" poprzednikiem Drohobycza (czyli „drugiego Bycza") (Тимошенко 2012, 168). Drugim grodem związanym ze staroruskim Drohobyczem mogło być według badaczy grodzisko w uroczysku „Kiptjaž" (lub „Teptjuž") we wsi Modryči. Stanowisko badał w latach 2010-2011 R. Mys'ka. Niewielkie (63x44 m) grodzisko wydatowane zostało na X-XIII w. Autor badań uznał je za strażnicę ochraniającą szlaki karpackie.

D:

441 O widocznych na terenie miasta wałach pisał O. Ratyč (1957, 16-17). Niestety, badacz nie podał dokładnego położenia reliktów grodu.

E: W 2001 r. pod kierunkiem V. Petryka przeprowadzono badania rozpoznawcze na terenie miasta (cerkwisko po świątyni Przenajświętszej Bogurodzicy). Na terenie obiektu odkryto cmentarzysko z XVII-XVIII w. i pozyskano wiele zabytków, część z których datowana była na kon. XII-XIII w. (nie wykryto jednak nawarstwień kulturowych z tego okresu).

Ratownicze badania archeologiczne żup drohobyckich, przeprowadzone w roku 2003 pod kierunkiem V. Petryka dostarczyły materiałów staroruskich datowanych na XII-XIII w. W sondażach założonych w okolicy najstarszego szybu („Królewskiego") najpierw natrafiono na ślady wydobycia soli w wieku XVIII-XIX w., następnie ceramikę XVII-XIX w., pozostałości spalonej konstrukcji drewnianej (na głębokości 2,8 m) oraz ceramikę staroruską (XII-XIII w.) i fragment ceramiki pradziejowej (na głębokości 3,5 m). Głębokość zalegania nawarstwień kulturowych sięgać miała łącznie 7 m, lecz warstwy nie zostały wyeksplorowane.

Według doniesień I. R. i R. I. Mohytyčów w Drohobyczu odkryto murowaną wieżę datowaną na XIII-1. poł. XIV w. Rezultaty tych badań nie zostały nigdy opublikowane. Znane są jedynie wymiary cegieł: 27,5-28x14-15,5x7,5-8,5 cm. Kolejnym obiektem murowanym miał być tzw. pałac wojewody, znajdujący się w miejscu kościoła Wniebowzięcia NMP i św. Bartłomieja. W latach 80. XX w. I. R. Mohytyč badał świątynię wzniesioną między 1392 a 1410 r., według przekazów „w miejscu dworu wojewody, zniszczonego w 1340 r. przez Kazimierza Wielkiego". W czasie badań Mohytyča ustalono, iż ów dwór wszedł w skład części ołtarzowej kościoła. Zachowane fragmenty dworu przedstawiały kamienne fundamenty i cokół wysokości 1,6 m z kamienia łączonego zaprawą wapienną z domieszką węgli drzewnych oraz fragmenty ceglanych ścian o wątku gotyckim. Według I. Antipova (2000, 99-100) relikty budowli odkrytej przez Mohytyča należeć mogły do starszego kościoła.

F:

J: Ostatecznie kwestię lokalizacji dawnego (staroruskiego) Drohobycza rozstrzygnąć mogą jedynie stacjonarne badania archeologiczne w miejscach jego hipotetycznej lokalizacji (tj. na terenie żup solnych oraz wokół obronnego kościoła). Bezspornym póki co pozostaje jedynie znaczenie wydobycia i handlu solą dla ekonomii i rozwoju średniowiecznego miasta. Odkrycia z terenu kopalni soli potwierdzają eksploatowanie złóż drohobyckich w tym okresie.

H: B. Janusz (1918, 106) wspomina o „mogiłach na wschód od miasta".

I: Materiały z badań miasta znajdują się w DKM.

J:

K:

Ryc. 257. XVIII-wieczny plan Drohobycza na wycinku tzw. mapy Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

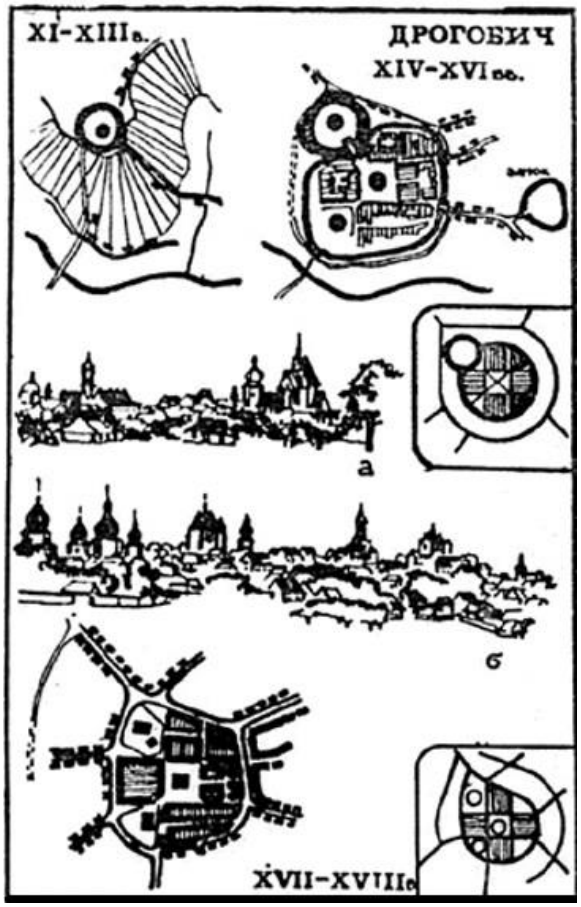

Ryc. 258. Fazy rozwoju przestrzennego Drohobycza w XI-XVIII w. według O. Olijnyk (za: Тимошенко 2012, rys. 1, 167).

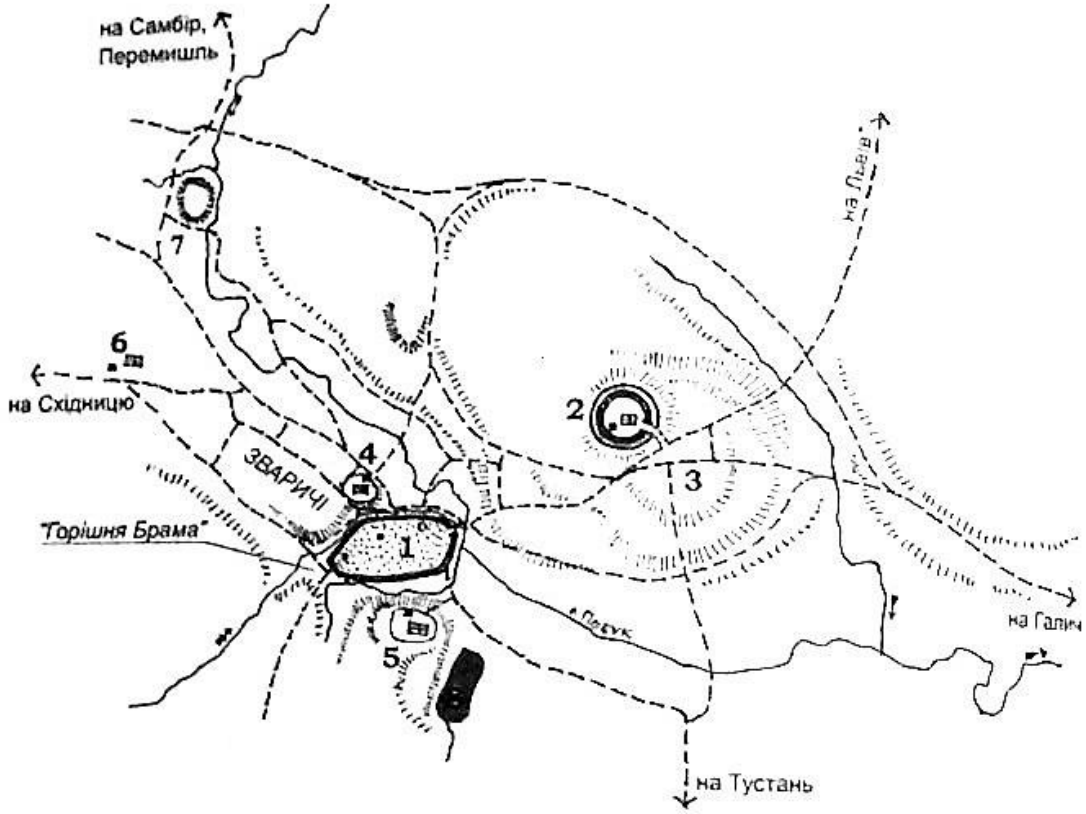

Ryc. 259. (Na poprzedniej stronie:) Układ przestrzenny dawnego Drohobycza (XIII-XIV w.) wraz z elementami przestrzeni miejskiej, znanymi ze źródeł pisanych. (za: Петрик, Петрик 2009, rys. 1, 476). 1 – terytorium żupy (do XIX w.), 2 – „dwór wojewody", 3 – plac targowy (w miejscu współczesnego Rynku), 4 – cerkiew Podwyższenia Krzyża Pańskiego, 5 – cerkiew św. Jerzego, 6 – cerkiew św. Paraskewy, 7 – hipotetyczna lokalizacja tzw. Niedźwiedziowego Dworzyszcza, 8 – staw solny.

L: Baliński, Lipiński 1845, 631; Horn 1974; 56-57; Janeczek 2006, 435; Janusz 1918, 106; Liwoch 2003, 234; Makarski 1999, 73-74; Trajdos 2014, 328; Антипов 2000, 99-100, 103; Козак, Ратич 1974, 294; Мацкевий,Козак 2010, 94; Олійник 1994, 58-61; Петрик, Петрик 2009, 475-489; Ратич 1967, 16-17; Тимошенко 2004, 727-745, 2012, 158-170.

70. **Drohowyż (ukr. Дроговиж), rejon mykołajowski, obwód lwowski, Ukraina.**

B: Latopisy ruskie nie wspominają o grodzie. Drohowyż miał zostać zniszczony przez wojska Lubarta Giedyminowicza w 1353 r. Z Drohowyża pochodził bojarzyn Wolczok, który po przejściu na stronę Kazimierza Wielkiego wymieniony został jako świadek w dokumencie lokacyjnym Lwowa z 1356 r. Ponadto, w 2. poł. XV w. w Drohowyżu powstać miał zamek starościński (Войтович 2012, 26).

C: *Drohowyż na swej mapie grodzisk zaznaczył O. Korčyns'kyj (1998, 437), lecz nie podał dokładnej lokalizacji stanowiska. Na zdjęciach satelitarnych widoczne jest okrągłe w planie założenie na granicy Drohowyża i Mykołajowa (punkt ten wraz z dwoma innymi naniesiono na XIX-wiecznej mapie Franziszeische Landesaufnahme).

D:

E:

F:

G.1: Stanowisko jest datowane na XI-XIV w., lecz informacja ta wymaga weryfikacji.

H:

I:

J:

K:

Ryc. 260. Okolice Drohowyżem i Mykołajowa na *Franziszeische Landesaufnahme* (1806-1869), źródło: https://mapire.eu/en/map/secondsurvey-galicia

L: Войтович 2012, 26-27, Корчинський 1998, 437 (mapa).

71. **Dźwinogród, tzw. Dźwinogród nad Dniestrem* (latop. Звенигородъ), wieś Dzvenyhorod, rejon borszczowski, obwód tarnopolski, Ukraina.**

**B: ***W opinii historyków drugi (po Dźwinogrodzie nad Białką), halicki Dźwinogród (choć w źródłach nie występuje nazwa „Zvenihorod nad Dniestrem", a jedynie „Zvenihorod") pojawia się w latopisach w związku z osobą Iwana Rościsławicza (tzw. Berładnika). Według historyka L. Vojtovyča (2012, 114) drugi halicki Dźwinogród został wspomniany po raz pierwszy pod 1142 r. Dźwinogród nad Dniestrem pojawia się w *Latopisie ipatijewskim* pod 1144 r., gdy w grodzie przebywał Iwan Rościsławowicz. Z kolei według I. Skočyljasa (2010, 69) Dźwinogród Iwana Rościsławicza to Dźwinogród nad Białką (Iwan sprawować miał w nim władzę po odejściu Wołodymirka do Halicza). Źródłem, które jednoznacznie wskazuje na przynależność drugiego Dźwinogrodu do Iwana Rościsławicza jest gramota księcia z 1134 r., jednakże autentyczność dokumentu poddawana jest w wątpliwość. Dźwinogród nad Dniestrem został prawdopodobnie wspomniany jako jeden z grodów „polskich" (podolskich) w *Spisie grodów ruskich dalszych i bliższych* (Тихомиров 1952, 94, 100, mapa nr 3, 109).

C: Grodzisko (?) położone jest w pobliżu wsi Dzenyhorod nad Dniestrem, na cyplu między wpadającymi do niego potokiem Dzvynyčka (od wschodu) i bezimiennym potokiem (od zachodu). Od strony dostępnej znajdują się 2 wały, oddalone od siebie o ok. 90 m. Od strony potoku znajduje się skarpa.

D: Wały i ślady fos „grodziska" są do dziś widoczne. Założenie ma plan zbliżony do prostokąta (badacze grodziska nie wykluczają, iż uległo ono przekształceniu w czasach nowożytnych). W południowo-wschodniej partii założenia wał i skarpa tworzą trójkątny w planie majdan. Łączna powierzchnia stanowiska wynosi niemal 12 ha.

E: W 1877 r. A. Kirkor odkryć miał w pobliżu „grodziska" cmentarzysko podpłytowe (również ten badacz powiązał to stanowisko z „Dźwinogrodem nad Dniestrem"). Badania powierzchniowe na stanowisku przeprowadzono w 1922 r. Zebrano wtedy ułamki ceramiki wczesnośredniowiecznej (ceramika siwa oraz zdobione brzuśce naczyń z XI w.?), w tym prażnicy oraz kości zwierzęce. Podczas oglądu stanowiska przez M. Sochac'kiego w 1992 r. (ekspedycja Borszczowskiego Muzeum Krajoznawczego), w południowej partii stanowiska wykryto ślady drewnianych konstrukcji wewnątrz wału oraz znaleziono ceramikę datowaną na XII w. W 2006 r. ponownego oglądu stanowiska dokonał R. Mys'ka.

F:

G.2: Ze staroruskim grodem utożsamiana jest południowa partia założenia. Ukraińscy badacze skłonni są wiązać relikty prostokątnej fortecy z zamkiem Koriatowiczów lub Ostrogskich (w 1991 r. podczas robót ziemnych na terenie „zamku" odkryto fragmenty murów oraz zebrano ceramikę XVI-XVII w.).

H: W pobliżu „grodziska" położone jest cmentarzysko z grobami podpłytowymi (stan. Dzvenyhorod 2). Powierzchnia stanowiska wynosi ok. 1 ha.

I: Część materiałów z grodziska znajduje się w PMA, dokumentacja z badań znajduje się w archiwum TOIOZHK.

J: Stanowisko w Dzvenyhorodzie bardzo słabo rozpoznane. Znaleziska z Dźwinogrodu nad Białką jednoznacznie sugerują, że to on był ośrodkiem o wyższej randze**.** Temat drugiego Dźwinogrodu podejmowany był znacznie rzadziej w literaturze historycznej. Za istnieniem dwóch latopisowych Dźwinogrodów opowiadają się m.in. L. Vojtovyč (2012, 114) i R. Mys'ka (2006; 2011, 189). Również S. Pyvovarov (2002, 117) zauważa powtarzalność nazw takich, jak Halicz czy właśnie Zvenyhorod (wspomina 3 staroruskie grody o takiej nazwie, lecz nie precyzuje które) na Rusi. W swojej monografii ośrodka nad Białką V. Hupalo (2014, 96) wspomina jeszcze o tzw. Dźwinogrodzie stepowym. Nazwa „Zvenyhorod" była dość popularną w średniowieczu: innymi latopisowymi ośrodkami o tej nazwie były Dźwinogród w ziemi kijowskiej, wymieniony w źródłach pod 1097 r. i Zvenigorod w ziemi moskiewskiej,

wspomniany po raz pierwszy w wieku XIV. Nazwa ta była popularnym toponimem i w czasach nowożytnych. Genezę jej wiąże się z hydronimami rzek południowej Rusi (sam hydronim miał odzwierciedlać głośny dźwięk przepływu wody). Ponadto, autor tej tezy wiąże nadanie nazwy miastu ziemi moskiewskiej z wpływami południoworuskimi (Нерознак 1983, 76-77). Dla porządku należy wspomnieć jeszcze jeden, współczesny Zvenyhorod na terenie obwodu tarnopolskiego (rejon Husjatyn). W pobliżu tej miejscowości nad Zbruczem również odkryto grodzisko wczesnośredniowieczne. Stanowisko zaliczane bywa do grupy tzw. zbruczańskich grodzisk kultowych (tzw. horodyšča-svjatylyšča).

K:

Ryc. 261. Dzvenyhorod. Na zdjęciu satelitarnym widoczny jest zarys fortyfikacji na pd-wsch od cerkwi (źródło: portal Google Maps).

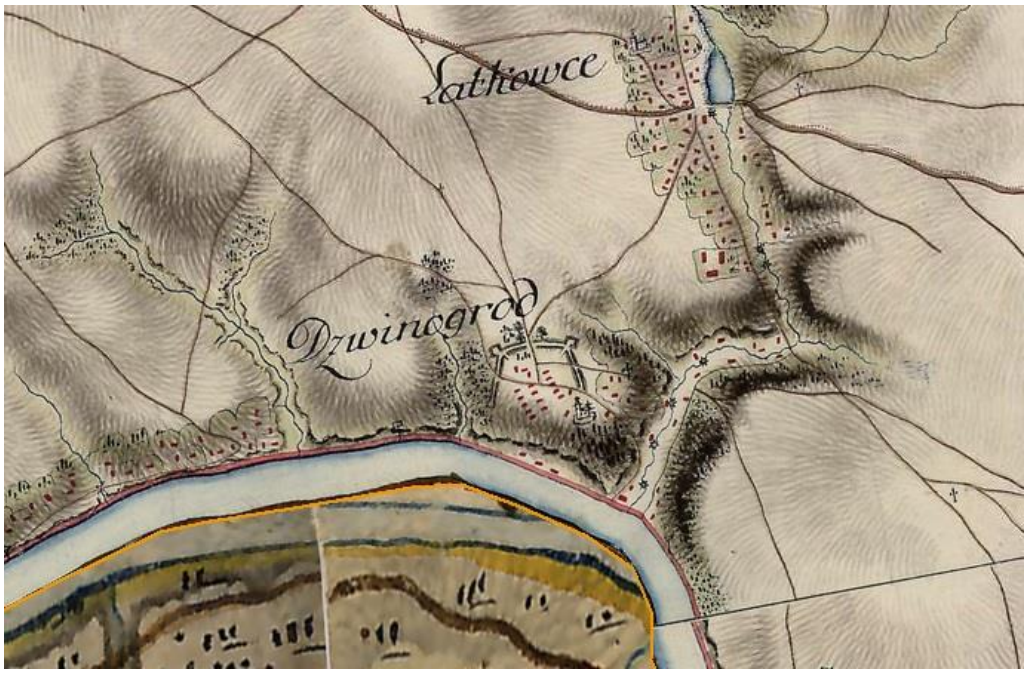

Ryc. 262. Dzvenyhorod na XVIII-wiecznej mapie Miega. Na północ od cerkwi widoczny jest zarys dawnych umocnień (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey)

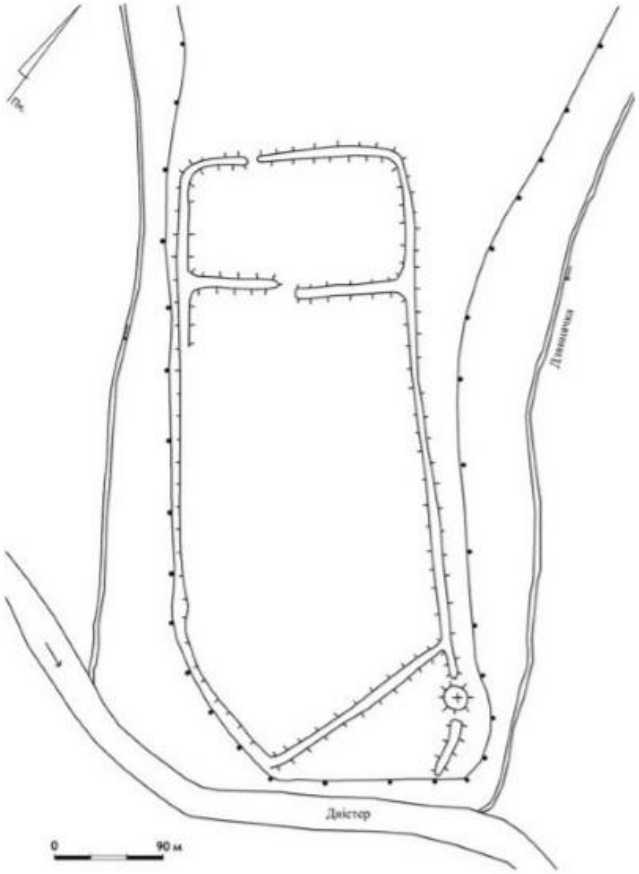

Ryc. 263. Schematyczny plan grodziska (zamczyska?) w Dzvenyhorodzie (za: Миська 2011, rys. 2, 189).

Ryc. 264. Dźwinogród nad Dniestrem na mapie G. Beauplana wydanej przez Joana Bleau w latach 70. XVII w., źródło: http://vkraina.com/ua/maps#1670_3

L: Janusz 1918, 61; Kirkor, 1878, s. 10; Liwoch 2003, 235; Rauhut 1960; Войтович 2012, 114; Гупало 2014, 96-98, *Етимологічний...* 61-62; Миська 2011, 189-190, 2013, 59-68; Нерознак 1983; 76-77; Тихомиров 1952, 94, 100, 109; Ягодинська 2015, 175.

72. Gaj (latop. Гаи), Pidhajci (?), rejon łucki, obwód wołyński, Ukraina.

B: Gaj wspomniany został w 1287 r. w sposób następujący cyt. Мьстиславоу же не соущоу тоу . но близъ города . нѣкоемь мѣстѣ . именемь в Гаї . мѣсто же то красно вѣдѣниемь . и оустроено различнъımъı хоромы цр҃кви же бѧше в немь . предивна красотою сиæющи (*Ипатьевская...* стб 908).

C: Gaj lokalizuje się na zachodnim krańcu wsi Pidhajcy. Wały grodziska, położone u ujścia Butyru do Styru obecnie są już niemal niewidoczne, lecz odnotowane zostały w przeszłości m. in. przez V. Antonovyča[442], A. Cynkałowskiego i G. Leńczyka (1930 r.).

D: Jedno ze dwóch wzniesień utożsamianych z grodem Gaj zajmuje obecnie cmentarz, na drugim zaś zanotowano ślady wałów.

E: W 1864 r. w Pidhajcach znaleziono skarb 159 groszy praskich. Okolice wsi Pidhajcy eksplorował w 1977 r. M. Kučynko. Nawarstwienia kulturowe zawierające zabytki z XIII w. odkryto w sondażach na dwóch wzniesieniach (uroczyska „Hora" i „Dvir") na prawym brzegu Styru, rozdzielonych wpadającym do rzeki potokiem Butyrem. Na stanowiskach zebrano także ceramikę XII i XIV w.

Uwagę badaczy zwróciło także wzgórze zwane „Cerkvyščem", na którym jednak nie przeprowadzono badań wykopaliskowych.

F.3: Na wolnym od zabudowy i nekropoli wzniesieniu, prócz ceramiki, znaleziono w wykopie noże żelazne, fragment krzesiwa i ozdoby szklane.

G.2: Ze względu na charakter wzmianki źródłowej Gaj uznawany jest przez badaczy za tzw. zamek feudalny (posiadłość księcia Mścisława Daniłowicza).

H:

I:

J:

K:

L: Антонович 1900, 48; Кучинко, Златогорський 2010, 134-135; Терський 2006, 102.

442 Badacz podał, iż grodzisko znajdowało się w poblizu wsi Dvorec', na brzegu Styru (na stanowisku miały być wówczas widoczne pozostałości ceglanych fundamentów; Антонович 1900, 48).

73. *Gnojnica (latop. Гноиниця, ukr. Гнійниця), rejon izjasławski, obwód chmielnicki, Ukraina.

B: Gnojnica jedyny raz pojawia się w źródłach w 1152 r., wraz z innymi wołyńskimi grodami: Buskiem, Szumskiem, Tychomlem i Wygoszewem. Nie wiadomo nic o losach Gnojnicy w czasach Księstwa Halicko-Wołyńskiego. W XVI w. wieś Gnijnica należała do książąt Ostrogskich.

*Według S. Ters'kiego z Gnojnicą można utożsamiać grodzisko w uroczysku „Horodyšče" w lesie „Grabina" na lewym brzegu Horynia (między siołami Dibrovka – niegdyś Mała Gnojnica – i Mychniv).

C: Za pozostałości latopisowej Gnojnicy uznawane jest grodzisko (stan. I) w Mychnowie. Stanowisko znajduje się na terasie lewego brzegu Horynia, na zachód wsi.

D: Główną część założenia stanowią dwa umocnione majdany – niewielki, owalny, chroniony przez wał i fosę majdan zachodni (wymiary 30x35 m) i przylegający do niego, również obwiedziony wałem, majdan zachodni (80x65 m). Dalej na wschód znajdują się kolejne wały (włącznie z wszystkimi liniami obrony wymiary majdanu wschodniego wynoszą 140x90 m). Zewnętrzna linia obrony ujawniona została w dużej mierze dzięki analizie zdjęć satelitarnych (łączna długość założenia mierzona po linii z północnego zachodu na południowy wschód wynosi 280 m).

E: Stanowisko znane było już V. Antonovyčovi. Oglądu grodziska dokonywali w XX i XXI w.: P. A. Rappoport, M. P. Kučera, V. I. Jakubovs'kyj i B. Pryščepa.

F:

G: Na podstawie znalezisk ceramiki naczyniowej, P. A. Rappoport datował stanowisko na XI-XIII w.

H:

I:

J: A. Cynkałowski wspominał o niebadanym przez nikogo grodzisku na terenie wsi Gnijnica (obecnie wieś Polis'ke).

K:

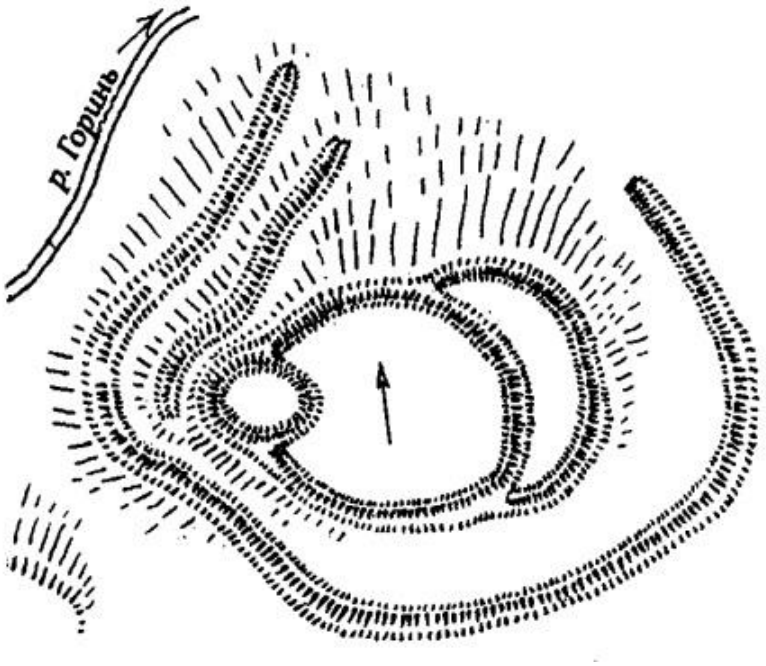

Ryc. 265. Plan grodziska w latopisowej Gnojnicy (za: Терський 2014a, rys. 51, 89).

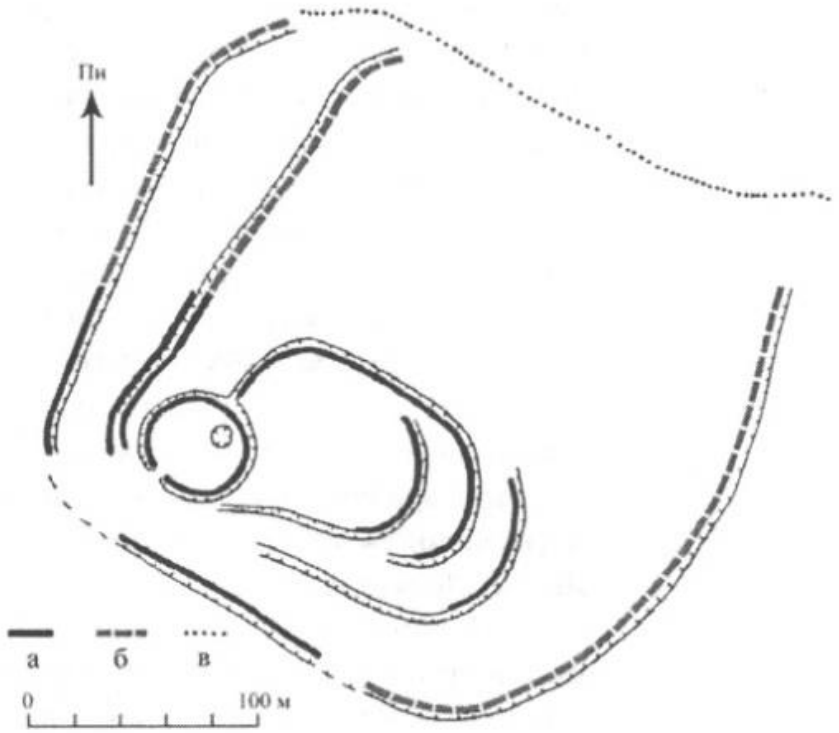

Ryc. 266. Plan obwałowań grodziska w Mychnowie (latopisowej Gnojnicy) (za: Прищепа 2016a, rys. 88, 129), а – wały zarejestrowane podczas badań powierzchniowych, б – wały widoczne na zdjęciach satelitarnych Google Earth, в – granica lasu.

L: Cynkałowski 1984, 280; Котляр 1998, 110; Прищепа 2016a, 128-129: Терський 2014a, 88-89.

74. Gołe Góry (latop. Голыє гори, ukr. Голі гори, ros. Голые Горы), Hołohory, rejon złoczowski, obwód lwowski, Ukraina.

B: O Gołych Górach, jako własności bojarskiej, wspomina KHW pod 1231 r.[443] A. Czołowski (1892, 80) wspomina o położonych na północny-wschód od miasteczka ruinach niezbadanego niedużego zamku[444], który uważał za „jeden z najstarszych na Rusi". W źródłach aktowych kon. XIV[445]-XV w. pojawiają się wzmianki o rodzie Gołogórskich.

C: W pobliżu współczesnej miejscowości Hołohory (Gołogóry) znajdują się dwa grodziska. Gródek Hołohory I, utożsamiany z posiadłością bojara Klimjaty, położony jest na północ od wsi Hołohory, na grzbiecie wzgórza.

D: Grodzisko Hołohory I ma kształt zbliżony do trójkąta i położone jest na wysokim cyplowatym wzgórzu (wznoszącym się 50 m ponad dolinę Złotej Lipy), którego dwa strome skłony stanowiły naturalną obronę. Ze strony łagodnego stoku gród chroniony był wałem (o zachowanej wysokości 3-3,5 m) i fosą (głębokości 2 m). Według P. Rappoporta (1967, 15) wymiary grodziska wynoszą 130 x 90 m[446]. Wjazd na teren grodziska znajdował się od strony południowo-wschodniej.

E: Pierwsze badania stanowiska I przeprowadzono w 1962 r. (stanowisko badali pracownicy Instytutu Archeologii Akademii Nauk ZSRR), następne zaś przez dwie dekady później, (ponownie byli to badacze Akademii Nauk ZSRR). Dokonano również cięcia wału. Przebadana powierzchnia grodziska wynosi 120 m². Wykopy założono w pobliżu wału i na południowym skłonie cypla oraz dokonano cięcia wału.

F.1: W czasie badań odsłonięto kamienno-gliniane jądro obwałowań grodziska Gołe Góry I. Na stan. II Wał zachodniej partii założenia przecięto transzeją i stwierdzono obecność trzech

443 Nazwa Gołogóry pojawia się w źródłach wcześniej, w XII w., jako nazwa pasma wzniesień w pobliżu Dźwinogrodu (*Latopis kijowski 1118-1158...* przyp. 264, 39 oraz przyp. 265, 40), więc nie dotyczy ona grodu.
444 Opis położenia zamku pokrywa się z lokalizacją stan. II.
445 W 1389 r. Władysław Jagiełło darować miał Mikołajowi z Gołych Gór („Nicolaus de Gologory) 2 wsie w ziemi lwowskiej (AGZ, t. II, 31-32). Z kolei w dokumentach z 1460, 1462 i 1463 r. pojawia się inny Mikołaj z Gołych Gór (Gołogórski, „Nicolaus de Golegori/Gologori/dominus Gologorsky"), pełniący funkcje podstolego lwowskiego i kasztelana halickiego (AGZ, t. II, 162-173).
446 Inni autorzy podają różne wymiary grodziska (por. Liwoch 2003, 237).

faz budowlanych założenia, poczynając od XIII w. Zbadano także odcinek drugiego wału, przylegającego do północno-zachodniego bastionu. Jądro wału stanowił wątek kamienny. Na podstawie materiału ceramicznego odcinek ten wydatowano na XV w.

F.3: Warstwa kulturowa na majdanie grodziska Gołe Góry I miała 25-40 cm miąższości i zawierała materiały z XII-XIII w. oraz nieliczne fragmenty ceramiki i innych znalezisk z XVII-XX w. W najstarszych warstwach stan. II odkryto materiały staroruskie m. in. fragmenty amfor i szklaną bransoletę.

G.1: Stanowisko Gołe Góry I datowano za pomocą materiału ceramicznego na XII-XIII w. (wyróżniono też nowożytną fazę użytkowania tego terenu).

G.2: Grodzisko Gołe Góry I uważane jest za pozostałości „zamku" bojarskiego.

H: W pobliżu wsi Holohirki znajduje się jeszcze jedno grodzisko wczesnośredniowieczne (datowane na X w.), najprawdopodobniej założenie kultowe zlokalizowane w latach 80. XX w. przez M. Fylypčuka.

I: LMH.

J: Ze względu na niezadowalający stan badań grodzisk (w szczególności problem chronologii stan. II), nie jest jasne jaka relacja mogła łączyć te dwa grody (?) w XIII-XIV w.

K:

Ryc. 267.(Na poprzedniej stronie:) Fragment mapy Friedricha von Miega z końca XVIII w. z okolicami Holohor (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

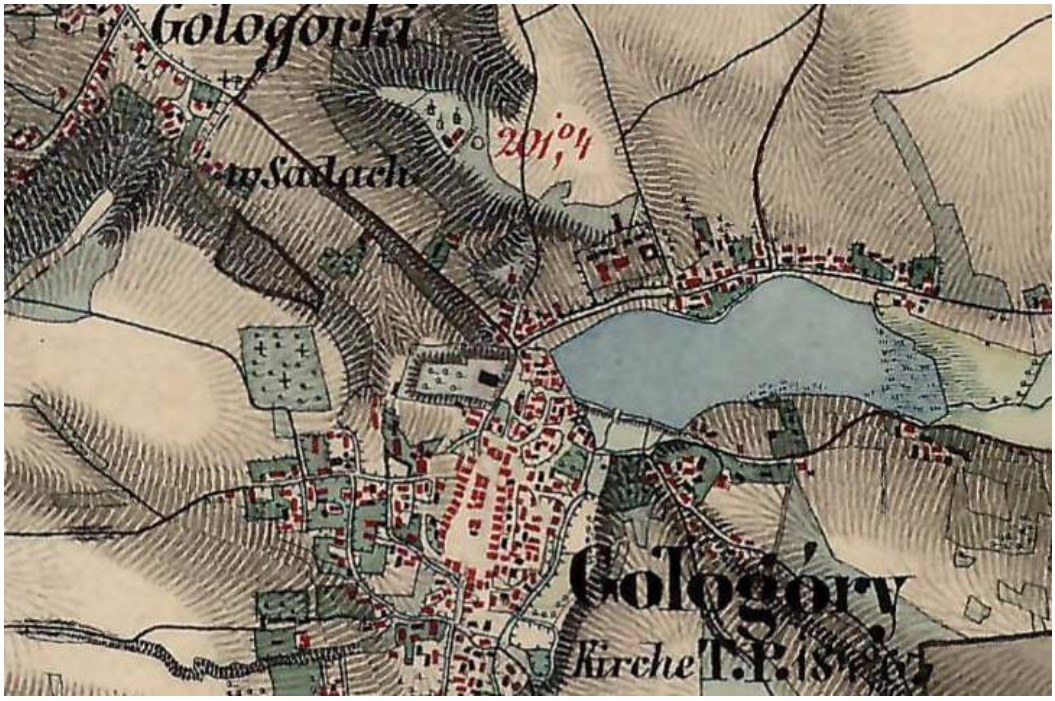

Ryc. 268. Fragment austriackiej XIX-wiecznej mapy przedstawiający okolice miejscowości Holohory i Holohirki, na którym na trójkątnym cyplu widać zarys grodziska Gołogóry I (źródło: http://mapire.eu/en/map/secondsurvey).

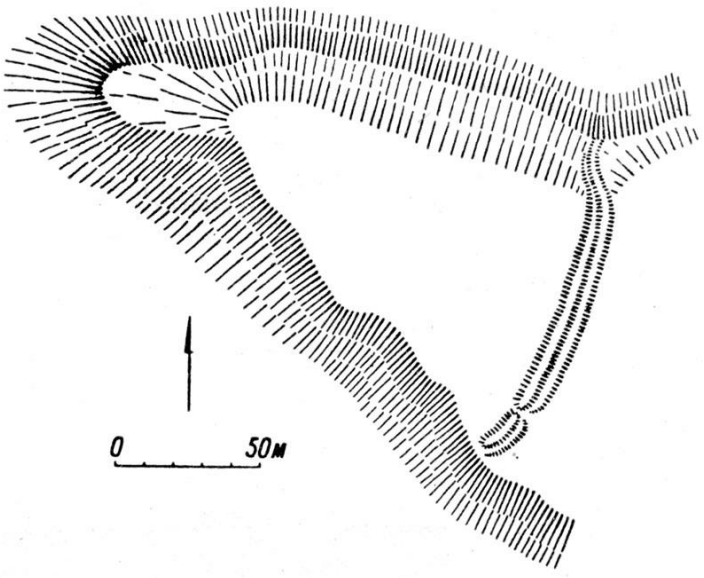

Ryc. 269. Plan grodziska Holohory I (za: Раппопорт 1967, ryc. 3, 15).

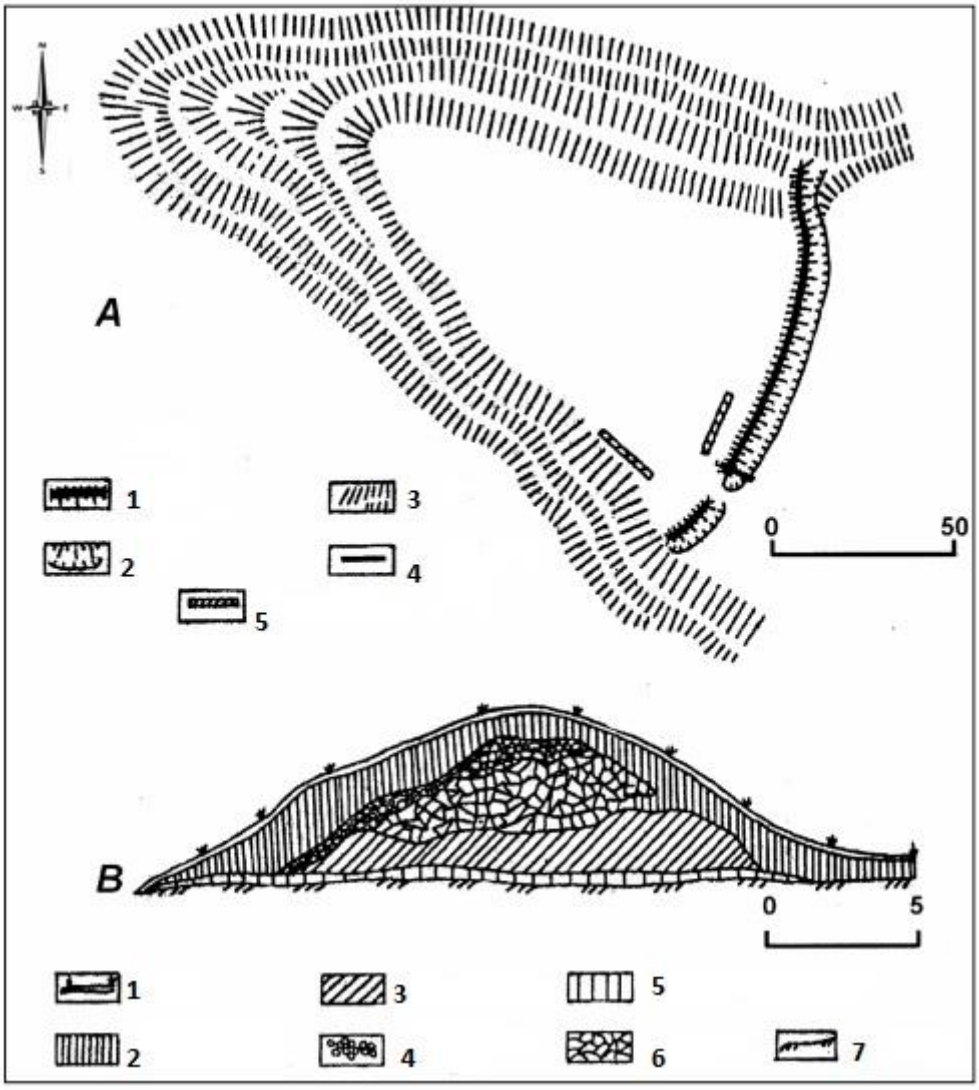

Ryc. 270. (Na poprzedniej stronie:) Plan grodziska Gołe Góry I z oznaczonym miejscem przecięcia wału (A) oraz rysunek profilu wału (B) (za: Ляска 2015, rys. 4, 225, za O. Korčyns'kim). A: 1 – wał, 2 – rów, 3 – schył zbocza, 4 – miejsce przecięcia wału, 5 – transzeje; B: 1 – darń, 2 – żółta glina, 3 – szara glina, 4 – kruszony wapień, 5 – warstwa kulturowa, 6 – wapień, 7 – calec.

Ryc. 271. Holohory. Widok stanowiska I na zdjęciu satelitarnym (źródło: Google Maps, dostęp 18.02.2020).

L: Czołowski 1892, 80; Liwoch 2003, 237; Ляска 2015, 224-226; Раппопорт 1967, 15-16; Филипчук 1991, 93-95

75. **Gołe Góry (stan. II) , rejon złoczowski, obwód lwowski, Ukraina.**

B: Miejscowość Gołe Góry znana jest ze źródeł z XIII-XIV w.

C: Stanowisko Holohory II (uroczysko „Dukleja") położone jest w północno-wchodniej części wsi (na jego obszarze znajdują się zabudowania wiejskie, a także pozostałości dwóch cmentarzy z XVI-XVIII w. oraz miejsce zwane „Mykolajiv'ską cerkwią", w którym w 1988 r. dostrzec można było pozostałości fundamentów cerkwi), na prawym brzegu rzeki Złota Lipa.

D: Grodzisko Hołohory II również zajmuje stromy cypel, którego stronę dostępną przecinała fosa. Prostokątny gród o wymiarach 430 x 340m otoczony był wałem (o wysokości sięgającej 9 m), który w narożnikach i przy wjazdach posiadał bastiony o promieniu 5 m. Od strony dostępnej (zachodniej i południowej) zachowała się fosa o szerokości 10-15 m i głębokości 6-8 m. W północnej partii założenia umocnienia ciągną się wzdłuż krawędzi cypla, a od wschodu teren grodziska ogranicza rzeka.

E: Badania archeologiczna stanowisku Gołe Góry II miały charakter ratowniczy. Przeprowadził je M. Fyłypczuk je w 1988 r. Podczas badań ratowniczych stwierdzono, iż warstwa kulturowa na terenie majdanu grodziska została w dużej mierze zniszczona przez działalność gospodarczą. Nawarstwienia kulturowe na terenie grodziska posiadały miąższość 20-60 cm. W południowo-wschodniej partii grodziska odkryto apsydę późnośredniowiecznej murowanej cerkwi oraz cmentarzysko.

F:

G.1: W użytkowaniu grodziska II, również na podstawie analizy ceramiki, wyróżniono 3 fazy funkcjonowania założenia: XIII-XIV, XIV-XV oraz XV-XVII w.

G.2: W literaturze archeologicznej stan. II nazywane jest grodziskiem, lecz dowodów na funkcjowanie w tym miejscu staroruskiego grodu (prócz ułamków ceramiki naczyniowej) nie ma. Struktury odkryte przez M. Fylypčuka łączyć należy z późnośredniowiecznym zamkiem.

H:

I:

J: Na północ od grodziska, wzdłuż drogi wiodącej w kierunku Złoczowa odkryto sztuczny kanał, funkcjonujący najprawdopodobniej w XV-XVII w., łączący rzeki Złota Lipa i Holohirka (a więc baseny Morza Czarnego i Bałtyjskiego). Zdaniem odkrywcy, M. Fylypčuka, świadczy to o dużym strategicznym i komunikacyjnym znaczeniu Gołych Gór w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych.

K:

L: Liwoch 2003, 237; Ляска 2015, 224-226; sprawozdanie z wykopalisk w Holohorach w 1988 r., udostępnione dzięki uprzejmości M. Fylypčuka.

76. Gorodok (Gródek) nad Czeremoszem (latop. Городокъ на Черемоше), „Horodok", Karapchiv (?), rejon wyżnicki, obwód Czerniowce, Ukraina.

B: Gródek nad Czeremoszem został wspomniany w powstałym pod kon. XIV w. *Spisie grodów ruskich dalszych i bliższych.*

C: Grodzisko w pobliżu wsi Karapčiv ulokowane na garbie wzniesienia górującego nad rozległymi dolinami zbiegających się w jego pobliżu Czeremoszu i Prutu. Samo grodzisko położone jest na lewym brzegu rzeki Chmels'kyj Potik. Garb, na którym znajduje się stanowisko nazywany jest uroczyskiem „Horodok".

D: Karapchivs'ke horodyšče ma kształt zbliżony do wydłużonego czworokąta o długości 165 m i szerokości wahającej się w granicach 60-100 m. Grodzisko składa się z dwóch umocnionych części: majdanu północnego (wymiary 60x40 m) i południowego (70x40 m), rozdzielonych fosą i nasypem wału. Od strony dostępnej (północnej) gród ochraniał system 3 wałów i 2 fos. W pobliżu zachodniego obrywu północnej partii umocnień zlokalizowano wjazd. Ogółem, szerokość północnej linii umocnień (wałów i fos) wynosi 60 m. Stwierdzono, iż wał zewnętrzny północnej linii obrony grodu powstał z ziemi wydobytej z pierwszego rowu. Najokazalszy jest wał środkowy - od południa przylega do niego fosa szerokości 18 m. We wschodniej części rowu znajduje się zagłębienie identyfikowane ze studnią. Wał południowej linii umocnień zachował się na wysokość 3-4 m. Od południa teren grodziska chroniły dwie fosy.

E: W 1978 r. ekspedycja czerniowieckiego Muzeum Krajoznawczego przeprowadziła badania sondażowe na grodzisku. Kolejne badania rozpoznawcze przeprowadzono rok później. Jeszcze przed rozpoczęciem badań na stanowisku stwierdzono obecność 23 widocznych na powierzchni ziemi zagłębień o kształcie zbliżonym do czworokąta (18 na północnym i 5 na południowym majdanie), które okazały się pozostałościami budowli. Z racji silnego zalesienia obszaru grodziska, postanowiono eksplorować wyłącznie zagłębienia. B. Tymoščuk zlokalizował także dwie osady średniowieczne na terenie wsi.

F.1: Północne obwałowania grodziska przecięto transzeją nr 3. Wykop o wymiarach 6x1 m założono na wale wewnętrznym. W wykopie wykryto pas spalenizny szerokości 1,5 m. W pasie tym wyróżniała się warstwa polepy grubości ok. 25 cm. Od strony zewnętrznej wału odkryto przepaloną kłodę o średnicy 30 cm. Po stronie wewnętrznej uchwycono dołek posłupowy obstawiony kamieniami. Odkryty obiekt uznano za pozostałości drewnianej ściany obronnej w postaci galerii, od zewnątrz obmazanych gliną. Konstrukcje te poprzedzać miała ukośna gliniana platforma szerokości 1,3 m wzmacniająca ścianę.

Transzeję nr 4 (wymiary 5x1 m) założono na zachodnim krańcu północnego majdanu, gdzie zachował się fragment wału. Stwierdzono, iż od zachodu majdan grodu ochraniały konstrukcje drewniane (drewniana ściana obmazana była gliną) - ich pozostałości odsłonięte

w wykopie przedstawiały warstwę (grubości 20 cm i szerokości 1,8 m) przepalonej ziemi z polepą.

W południowej linii umocnień grodziska założono 2 transzeje. Transzeja nr 1 (11x1 m) założona została w celu rozpoznania umocnień towarzyszących fosie. W wykopie, na głębokości 1,2 m odkryto pozostałości mieszkalno-gospodarczego zrębowego budynku o szerokości 3 m[447]. Na podłodze obiektu, prócz przepalonych fragmentów drewna i kamieni znaleziono fragmenty ceramiki naczyniowej oraz żelazny grot. Śladom konstrukcji drewnianej towarzyszyły warstwy polepy grubości 10-15 cm. Układ warstw polepy i stromy skłon wału został wzmocniony glinianą platformą (na podstawie dokumentacji B. Tymoščuka umocnienia południowej partii grodziska rekonstruował B. Tomenčuk, zob. ryc. 273). Do wykopów na terenie zagłębienia nr 2 w pobliżu południowej fosy dowiązano kolejną transzeję (2). Odkryte w transzejach pozostałości umocnień, podobnie jak w części północnej były spalone i pokrytą warstwą polepy. W południowo-wschodnim narożniku założenia (w ścianach południowego rowu) odkryto szalowane drewnem przejście podziemne wysokości 1 m i szerokości 1,2 m. Tunel ten prześledzono na odcinku 6 m.

F.2: Na terenie północnej części grodziska wyeksplorowano 6 zagłębień (pozostałości chat). Przebadane budowle reprezentowały zazwyczaj typ półziemiankowych domostw z paleniskami w narożnikach. Największy budynek przedstawiał wymiary 2,9x2,3 m, najmniejszy 1,8x1,8 m (budowla ta ze względu na rozmiary i brak paleniska uznana została za pracownię lub budynek gospodarczy). Materiał zabytkowy z obiektów datowany został na XIII-XIV w.

Na majdanie południowym wyeksplorowano dwie budowle w typie półziemiankowym. Materiał zabytkowy z obiektów południowej części grodziska datowano na XIII-XIV w.

F.3: Na stanowisku znaleziono ułamki ceramiki naczyniowej i militaria.

G.1: Pierwsze ślady osadnictwa na terenie stanowiska odnoszą się do IX w. Grodzisko „Horodok" datowane jest na podstawie nielicznego materiału zabytkowego na 2. poł. XIII – XIV w.

447 Za: Тимощук 1982, 94. Według B. Tomenčuka (2008, 45) szerokość zrębowej ściany wynosiła 2,5 m.

G.2: B. Tymoščuk uznał je za założenie typowo obronne – „fortecę książęcą", w której przebywała załoga wojskowa. Według badającego grodzisko B. Tomenčuka Karapčivs'ke horodyšče to pozostałości latopisowego Gródka, położonego w strategicznym dla regionu punkcie wododziału Prutu, Czeremoszu i Dniestru, kontrolującym szlak wiodący przez Karpaty.

H: W pobliżu grodziska odkryto 2 osady otwarte: pierwszą – położoną na w północno-zachodniej części wsi Karapčiv, na prawym brzegu potoku, w uroczysku „Selyšče" i drugą – na wzniesieniu w pobliżu uroczyska „Horodok". Stanowisko „Selyšče" jest silnie zniszczone wskutek intensywnej orki. Jego powierzchnię szacuje się na 6 ha. Na terenie wzdłuż brzegu potoku znaleziono fragmenty ceramiki XIV-XVII w. Druga osada była niewielka, miała formę owalu o wymiarach 80x20 m (zajmowała 0,2 ha), Materiał ceramiczny z niej pochodzący datowany jest na XIII-XIV w. W górę przepływającej w pobliżu stanowiska „Horodok" rzeczki Hlybočok, w uroczysku „Wały" znajduje się drugie, nierozpoznane archeologicznie grodzisko średniowieczne.

I: Materiały ze stanowiska przechowywane są w Czerniowieckim Muzeum Krajoznawczym.

J: Warto zaznaczyć, iż łączenie Karapčeva z Gródkiem nad Czeremoszem nie jest jedyną propozycją identyfikacji latopisowego grodu, a samo stanowisko położone jest w znacznej odległości od wód Czeremoszu. Zdaniem autora analizy *Spisu grodów ruskich...* latopisowym gródkiem nad Czeremoszem mogła być Wyżnica (Тихомиров 1979, 99). Grodzisko w Karapčevie utożsamiane było w przeszłości także ze znanym ze źródeł ośrodkiem ziemi szypińskiej, Chmielowem (por.). R. Mys'ka (2015, 114) zwraca uwagę na inne grodziska w regionie: grodzisko w Kutach na lewym brzegu Czeremoszu (X-XI w.) i dwa grodziska w pobliżu wsi Kobaky (datowane na X-XI i XIV-XVII w.).

Biorąc pod uwagę, iż Gródek nad Czeremoszem znany jest jedynie ze *Spisu grodów ruskich*... nie można mieć pewności czy był on grodem ruskim czy też mołdawskim.

K:

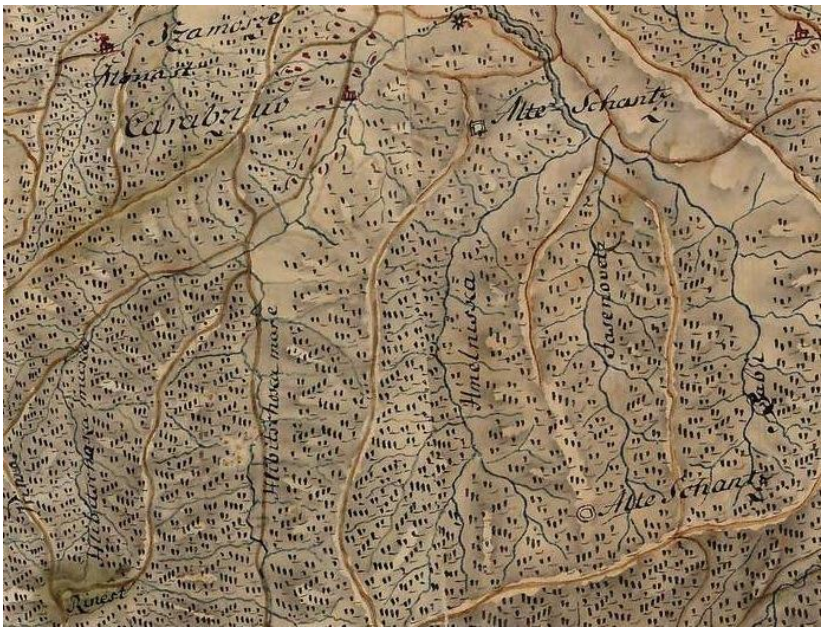

Ryc. 272. Widok okolic Karapčeva z zaznaczonymi grodziskami „Horodok" i „Wały" (Alte Schantz) na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

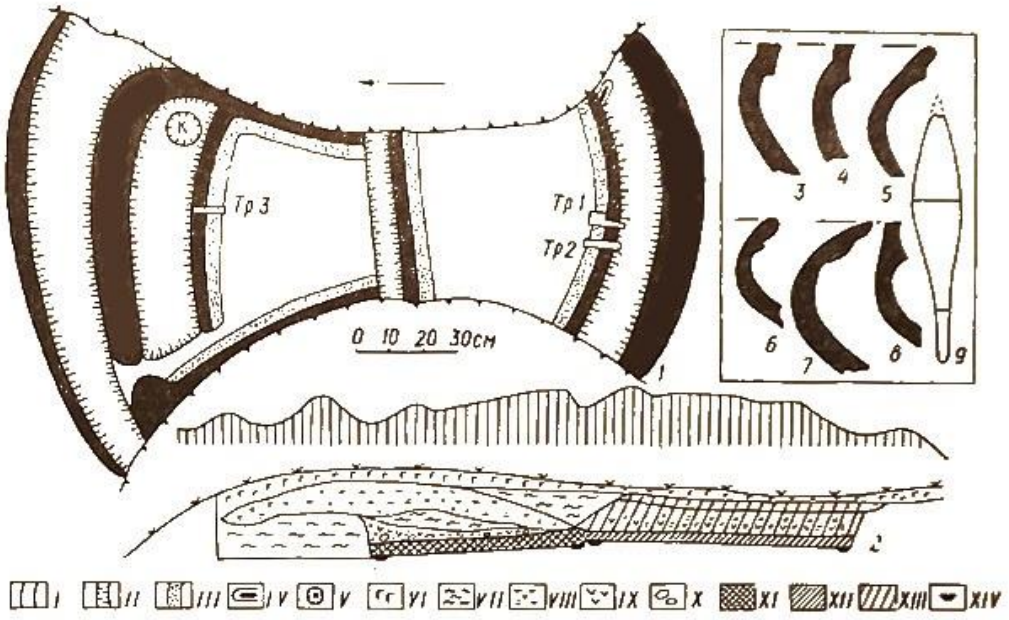

Ryc. 273.Plan grodziska „Horodok" w Karapčevie z zaznaczonymi transzejami B. Tymoščuka (za: Тимощук 1982, rys. 52, 93): 1 – plan i przekrój grodziska, 2 – profil transzei nr 3, 3-9 – ceramika oraz żelazny grot strzały z grodziska, I – wał, II – rów, III – ślady zagłębionych w podłoże budowli, IV – przejście podziemne, V – studnia, VI – humus, VII – glina, VIII – przepalona glina, IX – węgle, X – kamienie, XI – ślady obronnych konstrukcji drewnianych, XII – ślady budynków mieszkalnych i gospodarczych, XIII – warstwa szarej ziemi, XIV – spalenizna.

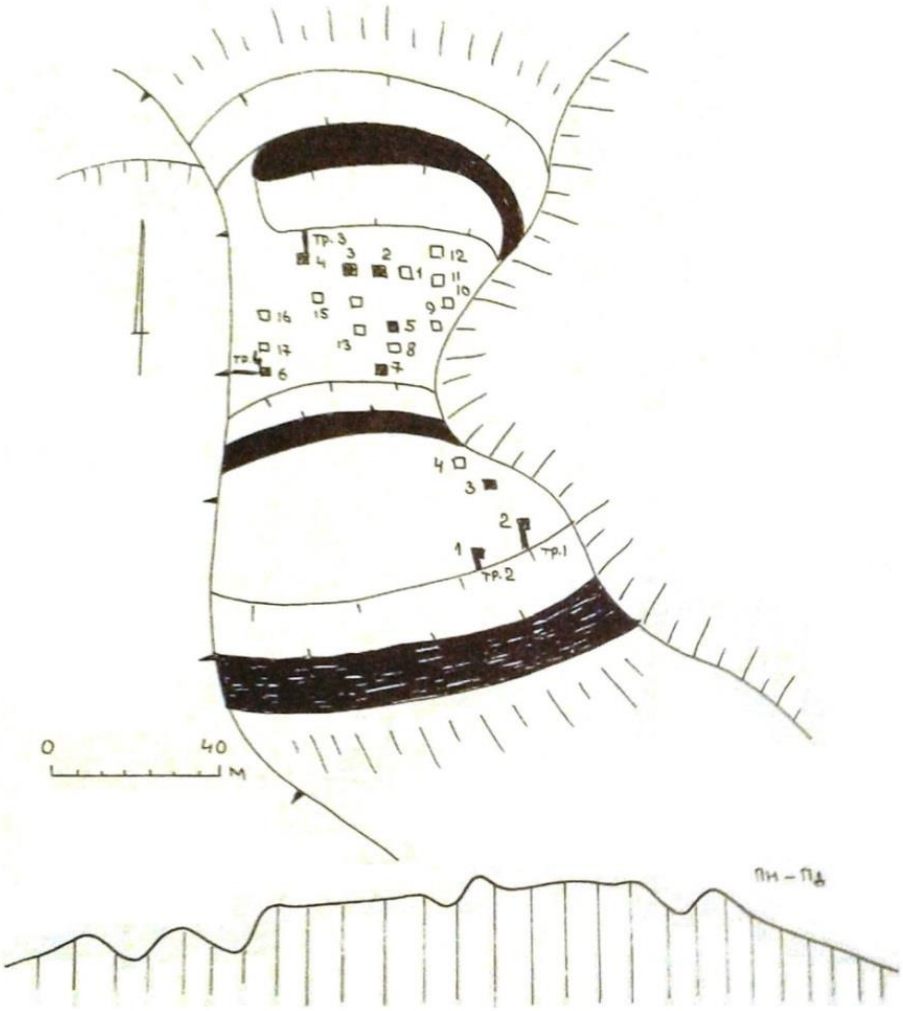

Ryc. 274. Schemat Karapčivs'kogo horodyšča (uroczysko „Horodok") z zaznaczonymi wkopami i transzejami B. Tymoščuka (za: Томенчук 2008, rys. 40, 85).

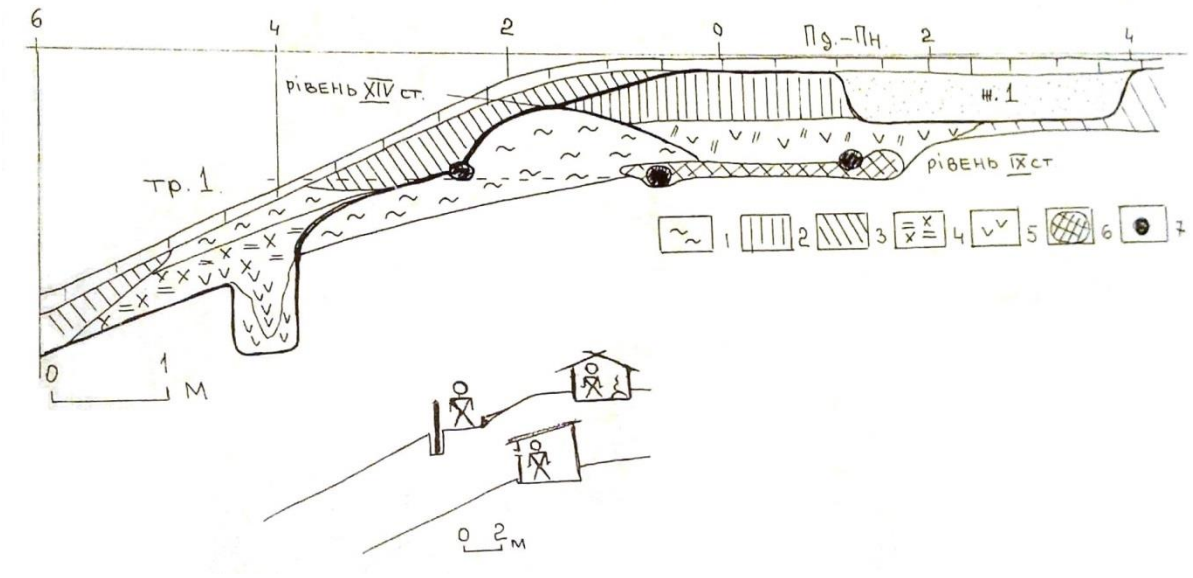

Ryc. 275. Rekonstrukcja umocnień w południowej partii grodziska w uroczysku „Horodok” (na podstawie profilu transzei nr 1 B. Tymoščuka) (za: Томенчук 2008, rys. 41, 86): 1 – glina żółta, 2 – ubita żółta glina, 3 – glina szara, 4 – glina przepalona, 5 – popiół, 6 – relikty budynków, 7 – ślady konstrukcji drewnianych.

L: Возний 2009, 301; Миська 2015, 113-114; Томенчук 2008, 40-47; Тимощук 1982, 93-96; Тихомиров 1979, 99.

77. Grabowiec (latop. Грабовьць), „Góra Zamkowa”, Bronisławka, powiat Zamość, województwo lubelskie, Polska.

B: Grabowiec po raz pierwszy wymieniają źródła ruskie - pod 1268 r.[448] o położonym na zachodnich rubieżach Rusi Grabowcu wspomina KHW (*Ипатьевская...* стб 866). Grabowiec, podobnie jak Horodło, po podziale terytorium Rusi między Polską a Litwą w latach 60. XIV w., przypadł Polsce. Powstały w XIV w. zamek w Grabowcu wymieniany był wielokrotnie w przekazach pisanych. Po 1772 r. zamek przestał pełnić funkcję siedziby starosty i został zamieniony na więzienie (funkcję stolicy powiatu Grabowiec pełnił od wcielenia ziem ruskich do Korony w 1462 r. aż do pierwszego rozbioru Polski), w 1807 r. został sprzedany przez państwo i przeszedł na własność Feliksa Radziejowskiego, a w 1837 r.

448 W części literatury poświęconej Grabowcowi powielana jest nieprawdziwa informacja na temat pierwszej wzmianki o Grabowcu (np. Banasiewicz 1990, 62 cyt. *Źródła ruskie wymieniają Grabowiec już w 1208 roku, ale dopiero pod datą 1268 występuje wzmianka o grodzie*).

budowlę w większości rozebrano. Lokacja miasta na prawie magdeburskim nastąpiła w pocz. XV w. (przed 1418 r.) (Janeczek 2006, 446). Wedle E. Prusickiej (2015, 116-117) miejscowość zyskała prawo niemieckie za czasów księcia mazowieckiego Władysława II w 1447 r. (za księcia mazowieckiego Siemowita IV w 1394 r. utworzono w Grabowcu łacińską parafię i przypuszczalnie pod koniec XIV w. Grabowiec został miastem na prawie polskim lub ruskim).

C: Grabowiec położony jest na terenie najwyższej partii Wyżyny Lubelskiej – poprzecinanej jarami i dolinami Wierzchowiny Grabowieckiej (in. Działy Grabowieckie). Zamczysko jest położone na gruntach wsi Bronisławka (d. Grabowiec). W literaturze znane jest jako grodzisko i zamczysko Grabowiec. Stanowisko usytuowane jest na dominującym nad okolicą wzgórzu „Góra Zamkowa". Od zachodu i północy otacza je dolina rzeki Kalinówki, natomiast u podnóża wzniesienia, od strony zachodniej, biegnie szosa w kierunku Hrubieszowa i Zamościa.

D: Teren zajmowany przez gród (i później zamek) został odcięty fosą od wschodu i południa od reszty cypla lessowej wierzchowiny i tworzy owalne w kształcie wypłaszczenie o wymiarach ok. 60x110 m. Teren majdanu wznosi się ponad otoczenie na ok. 35 m. Z systemu fortyfikacji założenia obronnego zachowane są jedynie ślady fosy (pozostałości te widoczne są fragmentarycznie od strony południowej i wschodniej) i odcinek wałów od strony wschodniej. Na zachodnim krańcu zamczyska znajduje się usypany w czasie powstania styczniowego kopiec ziemny z trzema krzyżami na szczycie.

E: Do literatury grodzisko wprowadził S. Nosek w 1957 r. W 1968 r. A. Kutyłowski i J. Gurba założyli wykopy w pobliżu amatorskich wkopów z okresu międzywojennego. Badania powierzchniowe w ramach projektu AZP wykonane zostały w latach 1971 i 1995. W 1971 r. prace wykopaliskowe na obiekcie prowadziła M. Supryn z PP PKZ Odział w Lublinie. Plan sytuacyjno-wysokościowy stanowiska wykonali K. Bęcek i J. Smok w roku 1986.

W 1968 r. na szczycie wzgórza założono 2 wykopy sondażowe (o wymiarach 5x10 m) przy międzywojennych amatorskich wkopach: jeden w jego części zachodniej, drugi w części północno-wschodniej. W czasie wykopalisk eksplorowano przemieszane nawarstwienia nie osiągając poziomu calca (wykop nr 1 wyeksplorowano do głębokości 1,3 m, wykop nr 2 do głębokości 2,1 m). Większość materiału zabytkowego pochodziła z XIV-XVIII w., nieliczne ułamki ceramiki datowano na XII-XIII w.

Tuż przed rozpoczęciem badań wykopaliskowych w 1971 r. w wybranych punktach grodziska wykonano 16 odwiertów geologicznych celem wstępnego rozpoznania poziomu zalegania calca i miąższości nawarstwień kulturowych. M. Supryn założyła 6 wykopów badawczych na terenie zamczyska. Wykop 1 (wymiary 5x5 m) został założony w zachodniej części wzgórza (wykop ten poszerzał od zachodu wykop badawczy z 1968 r.), wykop 2 (5x5 m) w północnej części wzgórza (był to wykop poszerzający wkop z 1968 r. od zachodu), wykop 3 (5x5 m) usytuowany był w centralnej partii wzgórza, wykop 4 (5x2,5 m), położony u wylotu drogi prowadzącej na wzgórze, a po wewnętrznej stronie wałów, gdzie liczono na uchwycenie śladów konstrukcji bramnych, wykop 5 (5x2 m) założono w fosie. Wykop 6 (3x1,5 m) otworzono na wzgórzu sąsiadującym z górą zamkową w celu poszukiwania śladów osadnictwa otwartego.

F.1: W wykopie 4 natrafiono na pozostałości wału ziemnego (łączonego przez M. Supryn z początkami istnienia grodu), w którym nie wykryto pozostałości konstrukcji drewnianych. Ustalono także, iż teren pod budowę grodu został zniwelowany.

F.3: Do znalezisk z wykopalisk w Grabowcu należą przede wszystkim fragmenty naczyń glinianych, kafli piecowych, naczyń i ozdób szklanych, przedmioty metalowe (w tym groty bełtów i strzał z XIII w., miedziany harpunik z jednostronnym zadziorem i krzyżyk miedziany datowany na XII-XIV w.), kościane i kamienne (kamienne formy odlewnicze z XII-XIV w., ciężarki tkackie, osełki). Zabytkami datującymi były m.in. srebrny półtorak koronny Zygmunta III Wazy z 1625 r., srebrny szeląg litewski z roku 1626 i miedziany szeląg koronny Jana Kazimierza z 1666 r. Materiały pradziejowe ze stanowiska reprezentowane były przez zabytki kultury lubelsko-wołyńskiej.

G.1: Grodzisko, w miejscu którego wzniesiono zamek, datowane jest materiałem zabytkowym na XII/XIII w. (przypuszcza się, iż grodzisko powstało w wieku XII i funkcjonowało być może do wieku XIV).

G.2: W czasach nowożytnych na wzgórzu istniał zamek obronny. Jak zauważyła autorka badań, okres funkcjonowania zamku (zwłaszcza XIV-XV w.) odzwierciedlony jest stosunkowo ubogim materiałem archeologicznym, co najprawdopodobniej związane jest z gruntowną przebudową zamku w 2. poł. XVII w. (Supryn 1972, 21).

H: W 1968 r. A. Kutyłowski i J. Gurba zlokalizowali osadę wczesnośredniowieczną w pobliżu Góry Zamkowej.

I: Dokumentacja i zabytki z badań M. Supryn znajduje się w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie Delegatura w Zamościu. część dokumentacji znajduje się w zbiorach Towarzystwa Przyjaciół Grabowca.

J:

K:

Ryc. 276. Widok na Grabowiec i Grabowiec-Górę na tzw. mapie Miega z XVIII w. (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

Ryc. 277. (Na kolejnej stronie:) Plan grodziska w Bronisławce z oznaczonymi wykopami z lat 1968 (kolor czerwony) i 1971 (kolor zielony) wykonany przez T. Bęcek (za: Prusicka 2015, rys. 3, 118).

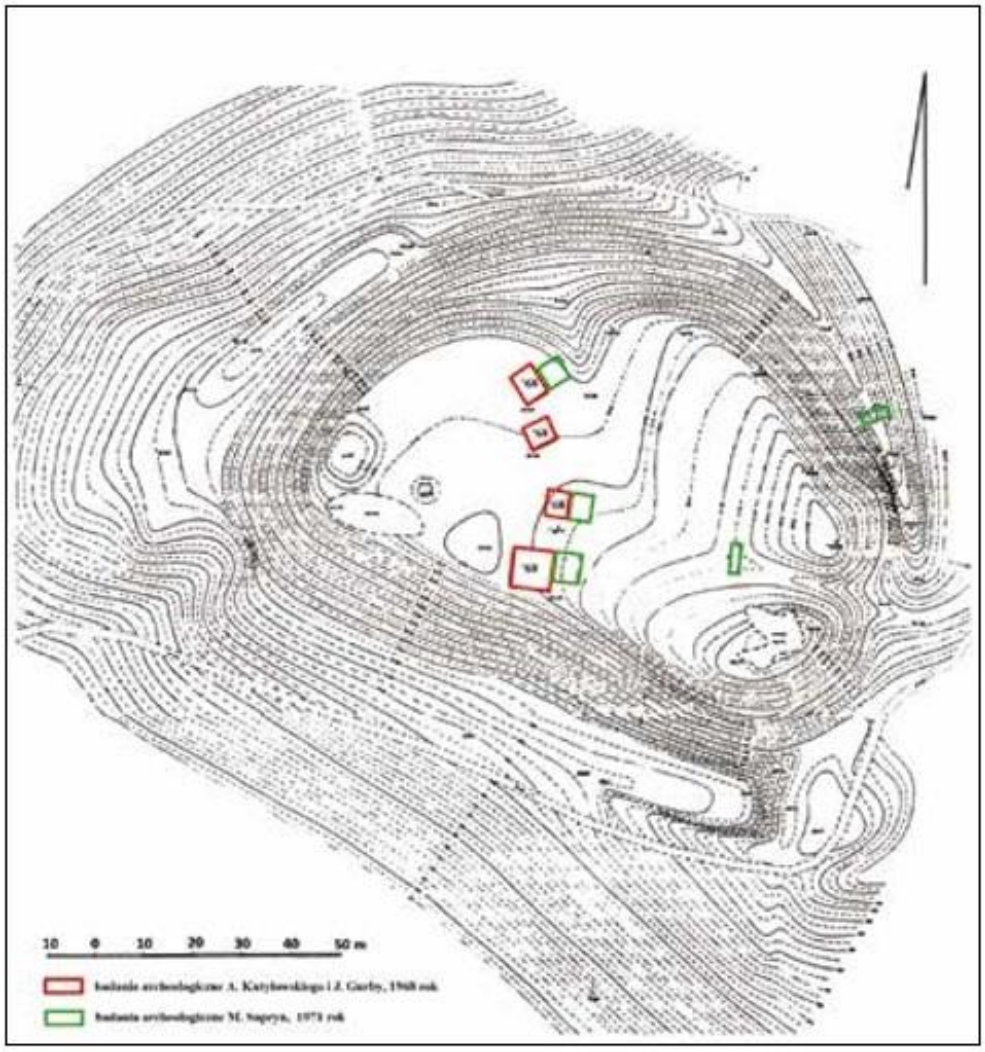

L: Banasiewicz 1990, 62-64; IA 1968, 344; 1971, 170-171; Gawarecki, Stankowa 1978, 11-13; Górak 1990; Nosek 1957, 350, Janeczek 1991, 230; 2006, 436; Prusicka 2015, 115-126; 2019, 85-94; Supryn 1972, 19-22.

78. **Horodło (latop. Городелъ), „Wały Jagiellońskie", Horodło, powiat hrubieszowski, województwo lubelskie, Polska.**

B: W przypadku historii Horodła historycy odnotowują stopniowe wzrastanie znaczenia osady. Pierwsza wzmianka o Horodle pochodzi z roku 1287, kiedy to książę Włodzimierz zapisał swej żonie w testamencie Horodło (określone jako sioło) wraz z ludźmi i mytem (*Ипатьевская...* стб 903). W 1366 r. Horodło jako stolicę wołości (a więc już jako gród) przejął Kazimierz Wielki. Jan Długosz wspomina o Horodle (jako grodzie) przy przeprawie przez Bug, na szlaku wiodącym z Włodzimierza ku Sandomierzowi (*Roczniki*… ks. X, przyp.

75). Około poł. XIV w. postał w Horodle zamek, wzmiankowany przez Janka z Czarnkowa (jako jeden z ”najznaczniejszych zamków na Rusi”) w 1382 r., który funkcjonował do pocz. XVIII w., kiedy zniszczyły go wojska szwedzkie. Prawa miejskie Horodło otrzymało ok. 1412 r. (dokładna data nie jest znana). W 1413 r. na zamku w Horodle podpisano unię polsko-litewską.

C: Horodło położone jest na lewym, wysokim brzegu Bugu, który przecinając w tym miejscu lessową Grzędę Horodelską przechodzi poniżej osady w równinną krainę Kotliny Dubienki (najdalej wysuniętej na południowy-wschód części Polesia Wołyńskiego). Powszechnie przyjmuje się, iż zamek powstał w miejscu starszego grodu, o czym świadczą znaleziska powierzchniowe z terenu zamczyska, datowane od X do XIII w., oraz liczne i przeważnie duże osady otwarte, lokowane wzdłuż Bugu w bliskim sąsiedztwie grodu, datowane głównie na XII-XIII w. Zachowane dziś ślady zamku w postaci nierówności terenu (pozostałości wałów i fosy) nazywane są „Wałami Jagiellońskimi”. W XVIII w. w obrębie wałów zniszczonego zamku istniał dwór starościński. „Wały Jagiellońskie” (znane też jako „Zamczysko”) znajdują się w południowo-wschodniej części miejscowości, nieopodal granicy z Ukrainą. Zamczysko ulokowane jest na najwyższej terasie Bugu, wyniesionej ok. 18 - 19 m ponad poziom wód rzeki. Teren stanowiska opada w kierunku Bugu i zakończony jest stromą skarpą. Obiekt jest poważnie zniszczony i wciąż poddawany jest erozji rzecznej. Teren stanowiska jest znacznie zarośnięty.

D: Jak zakładają badacze, zamczysko (grodzisko?) powstało poprzez odcięcie głębokim rowem części wierzchowiny lessowej oraz przez otoczenie jej dodatkowo wałem po zewnętrznej stronie. Gród (stan.1) ma kształt zbliżony do trapezu o wymiarach boków 56x75x35x68 m (powierzchnia 0,31 ha), zaś po zaliczeniu do terenu grodu (zamku?) zasięgu fos otrzymamy założenie o całkowitej powierzchni 0,7 ha. Do dnia dzisiejszego zachował się wał oraz ślady głębokiej na 4-6 m fosy chroniącej zamek od północy, zachodu i południa. Szerokość fosy wynosi 3-6 m na całej długości i sięga 10 m przy spadku w kierunku Bugu. W środkowej części północno-zachodniego przebiegu fosy uchwycono wypłycenie rowu wiązane z dawnym wjazdem na teren zamku. Na majdanie zamczyska nie zanotowano śladów budowli murowanych. Na południe od stan.1 znajduje się drugi człon (?) założenia – wyniesienie zwane podgrodziem (podzamczem).

E: Na stanowisku nie przeprowadzono badań wykopaliskowych. Badania powierzchniowe w ramach projektu AZP na zamczysku w Horodle przeprowadził S. Jastrzębski w 1984 r., zaś

plan sytuacyjno-wysokościowy stanowiska sporządził K. Bęcek w 1986 r. Podczas badań powierzchniowych na terenie zamczyska oraz przy skarpie znajdowano fragmenty ceramiki (datowane od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytne) oraz ułamki kafli i cegły palcówki. O istnieniu w tym miejscu grodu świadczyć miały liczne fragmenty naczyń glinianych XII-XIII w. zebrane na stanowisku.

F:

G.1: Datowanie, jak i ogólna rekonstrukcja dziejów Horodła oparta jest głównie na przekazach pisanych (historia Horodła jako grodu rozpoczyna się zatem XIII-XIV w.).

H: Ustalono, iż grodowi towarzyszyły osady otwarte, lokowane wzdłuż Bugu. Najstarsze z odkrytych wczesnośredniowiecznych osad datowane były już na VIII w. Ogółem, w granicach administracyjnych Horodła odkryto 20 miejsc osadniczych, przeważnie pochodzących z okresu X-XIII w. W pobliżu samego grodu występowały duże osady otwarte. Ślady największej z nich odkryto od południowo-zachodniej strony grodziska. Początki funkcjonowania osady datowano materiałem zabytkowym na XII w. (osada ta stanowić miała przypuszczalnie podstawowe zaplecze gospodarcze grodu).

I:

J:

K:

Ryc. 278. (Na kolejnej stronie:) Horodło w XVIII w. na wycinku tzw. mapy Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey). Na południowy-wschód od miejscowości widoczny jest zarys umocnień nad Bugiem, w miejcu znanym obecnie jako „Wały Jagiellońskie": na obszarze stan. 1 widoczna jest prostokątna w planie budowla (orientowana względem przebiegu wałów), widoczny jest także zarys tzw. podgrodzia.

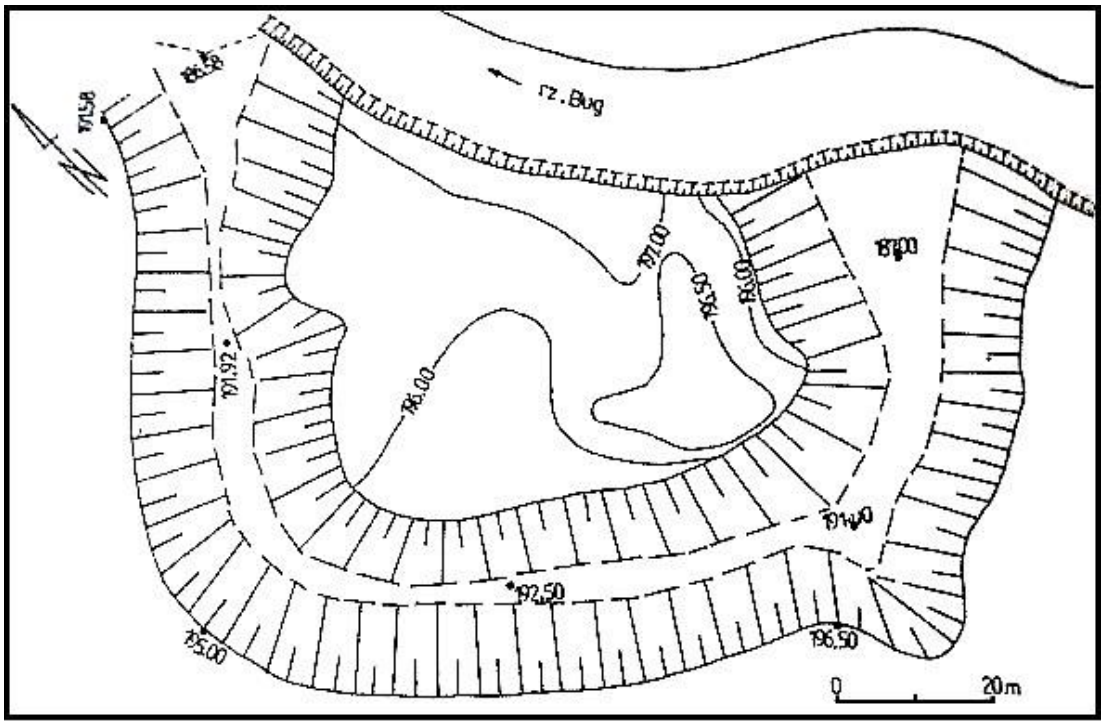

Ryc. 279. Plan sytuacyjno-wysokościowy zamczyska w Horodle (za: Banasiewicz 1990, rys. 12, 74).

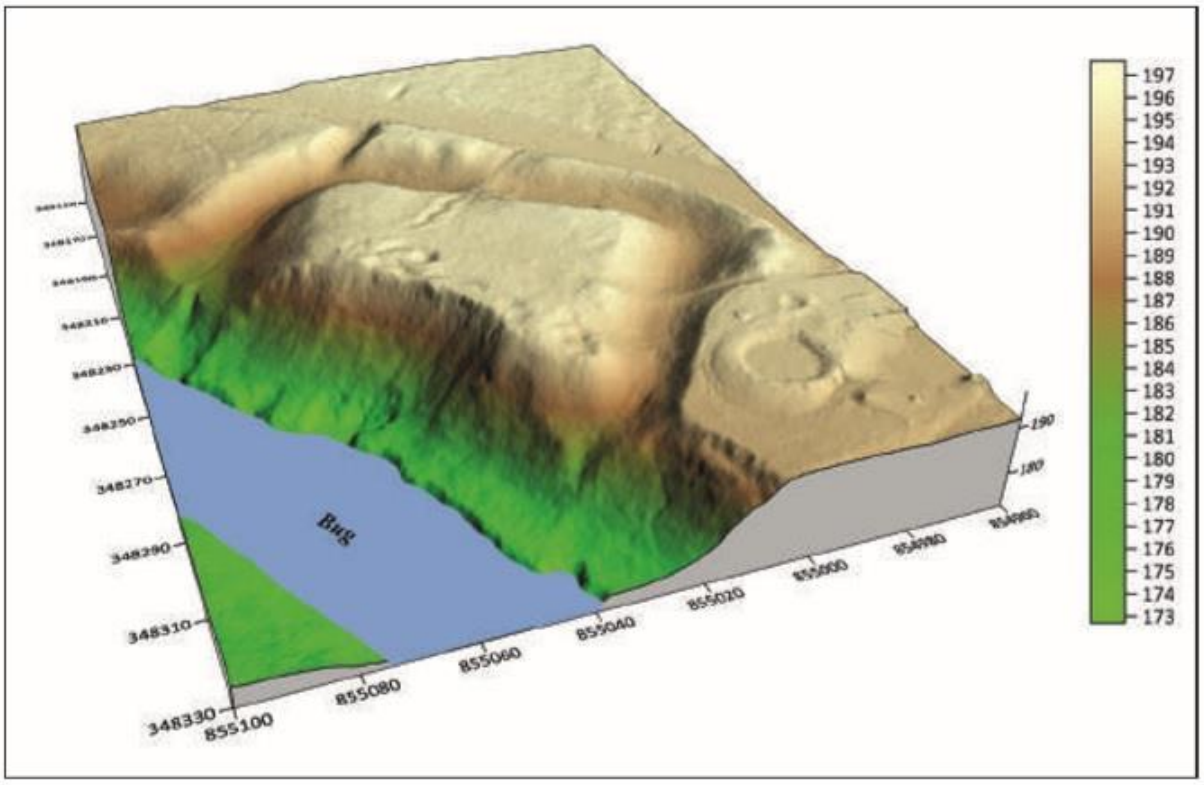

Ryc. 280. Trójwymiarowy model reliktów grodziska i zamczyska w Horodle (za: Piotrowski 2019, rys. 3, 191).

L: Banasiewicz 1990, 73-75; Gawarecki, Stankowa 1978, 13-15; Górak 1990; Gurba 1988a, 1-6; Horn 1974, 63-64; Janeczek 1991, 25, 138; 211; 2006, 436; Prusicka 2013, 33-34.

79. **Hrubieszów (latop. Гроубешевъ), powiat loco, województwo lubelskie, Polska.**

B: Jedyna latopisarska wzmianka o Hrubieszowie pochodzi z 1255 r. Przebywający w grodzie (?) król Rusi modlił się do św. Mikołaja (w cerkwi p. w. św. Mikołaja?). *Oppidum Rubyeschow* pojawia się w tzw. artykułach mazowieckich pod koniec XIV w. Prawa miejskie Hrubieszów otrzymał od Władysława Jagiełły w 1400 r. (historycy zakładają, iż do tego czasu funkcjonował już w mieście zamek). Na terenie miasta nie odkryto pozostałości grodu, lecz na podstawie dziejów ośrodka po 1340 r. i szybkiej lokacji miasta badacze uznają grodowy charakter (centrum wołości) Hrubieszowa już w XIII w. (Janeczek 1991, 24). Jako osadę niegrodową (starostwo niegrodowe), lecz położoną w miejscu z natury obronnym (na

wzgórzu oblewanym przez wody rozwidlającej się Huczwy) opisują Hrubieszów H. Gawarecki i M. Stankowska (1978, 15).

C: Na terenie współczesnego miasta nie odkryto pozostałości grodu, lecz na podstawie dziejów ośrodka po 1340 r. i szybkiej lokacji miasta badacze uznają grodowy charakter (centrum wołości) Hrubieszowa już w XIII w. (Janeczek 1991, 24). Jako osadę niegrodową (starostwo niegrodowe), lecz położoną w miejscu z natury obronnym (na wzgórzu oblewanym przez wody rozwidlającej się Huczwy) opisują Hrubieszów H. Gawarecki i M. Stankowska (1978, 15).

D:

E: Na terenie miasta odkryto ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego. Stanowisko Hrubieszów-Podgórze zostało odkryte w latach 80. XX w. podczas badań powierzchniowych AZP prowadzonych przez S. Jastrzębskiego. W 1990 r. przy ul. Jatkowej podczas prac budowlanych odsłonięto relikty konstrukcji drewnianych. W objętym nadzorem archeologicznym wkopie o powierzchni 235 m² odkryto 4 obiekty. Jeden z nich, częściowo zniszczony, zawierał materiał archeologiczny datowany na XIII-XIV w. (ostrogę oraz ułamki ceramiki). Materiał ceramiczny z dostępnych warstw był przemieszany i przedstawiał fragmenty naczyń z XIII-XIX w. Kolejnym obiektem były pozostałości konstrukcji (pomostu) ze słupów i belek datowanej materiałem ceramicznym na XIV-XV w. Na głębokości ponad 4.8 m zarejestrowano zalegającą poniżej pierwszego obiektu warstwę faszyny, którą wydatowano na wiek XIII. Odkrycie uznano za rodzaj szalowanego belkami rowu lub kanału odprowadzającego nieczystości z działki lub Starego Rynku do kanału Huczwy. Obiekt zniszczony był przez nowożytny kanał.

W 1991 r. E. Prusicka prowadziła badania przy kościele p. w. Św. Stanisława Kostki (stan. 2) - świątyni Sanktuarium Matki Boskiej Sokalskiej, położonej we wschodniej części staromiejskiej zabudowy Hrubieszowa. Celem badań było odnalezienie pozostałości dawnej cerkwi oraz ewentualnej lokalizacji późnośredniowiecznego zamku, zniszczonego przez Tatarów i Kozaków w 1648 r. W wykopach o łącznej powierzchni 40 m² Prusicka odkryła relikty cmentarza przykościelnego z XVII w. (należącego do pierwszej świątyni, którą hipotetyczne lokalizowano w miejscu istniejącego obecnie kościoła). *Gros* materiału ceramicznego z wykopalisk przedstawiało fragmenty naczyń z XIV-XV w. Znaleziono również materiały pradziejowe i wczesnośredniowieczne. Jedynie w jednym wykopie, w nienaruszonych warstwach, natrafiono na zarys wczesnośredniowiecznego obiektu (pieca?).

Badania na Podgórzu kontynuowano w latach 1992-1993. W 1992 r. nadzorami objęto powierzchnię ok. 1,5 hektara na stan. 5, położonym na wschód od centrum miasta, na rozległym cyplu prawego brzegu Huczwy. Na stan. 5 zadokumentowano obiekty związane z osadami datowanymi na neolit, epokę brązu i wczesne średniowiecze oraz 3 wczesnośredniowieczne obiekty sepulkralne. Domostwa z okresu wczesnego średniowiecza reprezentowały typ półziemiankowych chat wyposażonych w owalne paleniska lub piece kopułkowe. Wymiary budowli wahały się w granicach od 2x2 do 6x5 m. Większość materiału ceramicznego z badań pochodziła z okresu XII-XV w. Na podstawie wyników badań osady ze stan. 5 wyróżniono 2 fazy jej funkcjonowania we wczesnym średniowieczu. Do fazy I (X-XI w.), niewielkiej osady, należeć miało 7 obiektów mieszkalnych, 5 produkcyjnych oraz jamy zasobowe i niesklasyfikowane. Fazę II (XII-1. poł. XIII w., w fazie tej wyróżniono kilkunastoletnią przerwę w funkcjonowaniu osady) przedstawiały 22 półziemianki (w niektórych obiektach występowały 2 piece: kopułkowy i niszowy) i jamy zasobowe. Prócz obiektów mieszkalnych i jam zasobowych, na Podgórzu odkryto także rusztowe piece do wypału ceramiki i dymarki.

F.3: Zabytki pozyskane podczas wykopalisk i nadzorów to narzędzia, w tym rolnicze, i przedmioty użytku codziennego (noże, radlice, fragmenty kluczy), ozdoby i elementy stroju, znaleziono także ostrogi z ostrosłupowym bodźcem datujące II fazę osady.

G.1: Dotychczasowe badania archeologiczne potwierdziły istnienie w Hrubieszowie wczesnośredniowiecznej osady otwartej (badacze wydzielają dwie fazy jej istnienia: X-XI i XII-XIII w.).

G.2: XIII-wieczne dzieje osady łączy się niekiedy z panowaniem Romanowiczów (Hrubieszów został wówczas wspomniany w źródłach), choć odkrywcy osady wiązali jej upadek z najazdem mongolskim z 1240-1241 r. (Panasiewicz 1998, 186)[449]. Warto zaznaczyć, iż wzmianka o Hrubieszowie i św. Mikołaju nie jest jednoznaczna (zarówno co do grodowego charakteru osady, jak i istnienia samej cerkwi) (por. Gurba, Szczygieł 2006, 81). Według A. Poppe (1958, 280) znaczenie Hrubieszowa wzrosło po upadku Wołynia (w skład wołości którego Hrubieszów miał wchodzić) w połowie XIII w., jednak brak jest póki co źródeł pisanych i archeologicznych odzwierciedlających bujny rozwój osady w XIII-XIV w.

449 Wspomnianą przerwę w funkcjonowaniu osady w XIII w. badacze powiązali z walkami o tron w Księstwie Halicko-Wołyńskim (1205-1221; Panasiewicz 1998, 186).

H: Z osadą XII-XIII w. łączone jest odkryte na Podgórzu cmentarzysko. Pochówki na nim odkryte orientowane były głową zmarłego na zachód. Nieliczne wyposażenie grobów przedstawiało drobne ozdoby (kabłączki skroniowe, pierścionki).

W roku 1995 r. prowadzono badania w pobliskim Teptiukowie, gdzie odkryto osadę produkcyjną (z obiektami hutniczymi) z XI w. Osadę tę, jak i osadę w Hrubieszowie uznano za zaplecze gospodarcze grodziska w Gródku (Wołynia) w X-XI w.

I: Materiały z badań archeologicznych powiatu hrubieszowskiego znajdują się w Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie.

J:

K:

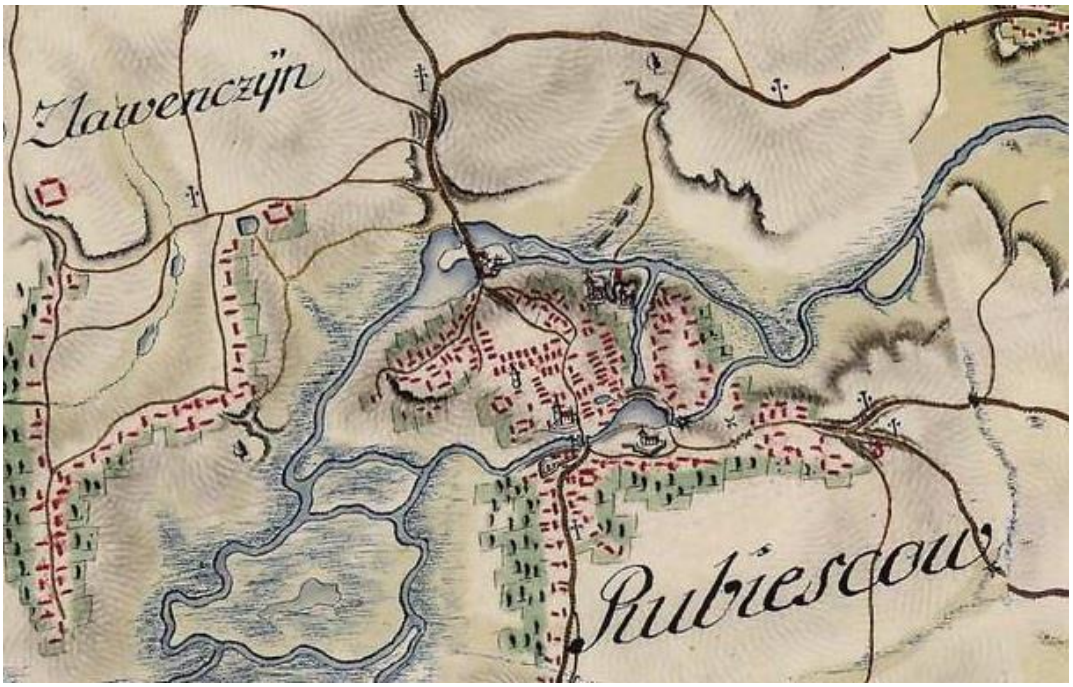

Ryc. 281. Hrubieszów w XVIII w. na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

L: Banasiewicz 1990, 75-76; Banasiewicz et al. 1992, 44-50; Chudzik 2014, 134; Gawarecki, Stankowa 1978, 15; Gurba, Szczygieł 2006, 80-85; Górak 1990; IA 1990, 97-98; 1991, 132-133, 117-118; Janeczek 1991, 24, 138; 2006, 436; Panasiewicz 1998, 184-186; Poppe 1958, 280; Prusicka, Żeromski 1990, 50-54; Taras 1996, 151-155; Кучинко 2009, 58.

80. **Iłowecz (?) (łatop. Иловечь), Ukraina.**

B: Gród (zamek?) o nazwie Iloveč (Iłowiecz) pojawił się w *Spisie grodów ruskich...* (kon. XIV w.).

*****M. Tichomirow (1979, 100) nie zaznaczył grodu na mapie dołączonej do analizy *Spisu grodów ruskich*... mimo, iż jak sam stwierdził cyt. *Из названных городов 8 могут быть без затруднений указаны на современной карте. К ним принадлежат: Каменец, Иловец, Браслаль или Браславль, Соколец, Звенигород, Веничя или Веница, Скала, Бакота*.

Wśród stanowisk grodowych o nazwie zbliżonej do „Iłowca" rozważyć można 2 stanowiska położone na terenie zachodniej Ukrainy: położony nad Iłowcem Iliv[450] (rejon mykołajowski, obwód lwowski) lub podolski Jazłowiec (rejon buczacki, obwód tarnopolski). Iłowecz wymieniony został w źródle wśród grodów Podola (po Kamieńcu i przed Bracławiem) w grupie grodów „polskich" (powszechnie utożsamianymi z „podolskimi") i naturalnym wydawać by się mogło, iż właśnie tam należy szukać Iłowca.

Jazłowiec: stanowisko położone jest w zachodniej części Podola. Zamek powstać miał jako jedna z opór administracji Koriatowiczów na Podolu (Михаловський 2009, 37). Wojewoda jazłowiecki Rohozka (Rohoska de Jazlowycz) pojawił się w źródłach po raz pierwszy pod 1373 r.[451] Bezpośrednia informacja o zamku („kąpielach zamkowych") w Jazłowcu pochodzi

---

450 **Iliv:** Grodzisko w Iliewie (stan. Pečera) znajduje się na cyplu górującym nad dolina rzeki Iłoweć. Trójkątne w planie grodzisko chroniły dwa wały nie dochodzące do skrajów cypla. Grodowi towarzyszyła położona za wałami osada. Wykopaliska prowadzili tu w 1985 r. D. Pavliv i O. Korčyns'kyj, a w 1987 r. grodzisko badał B. Tymoščuk. Wewnętrzny wał miał zostać usypany we wczesnej epoce żelaza, zewnętrzny w początku XI w. Jak twierdzą badacze, były to tzw. wały kultowe: na szczycie wału wewnętrznego odsłonięto bruki kamienne i ślady palenisk, a po wewnętrznej stronie wału wykryto ślady niewielkiej prostokątnej konstrukcji kamiennej przylegającej do nasypu. Pozostałości ognisk stwierdzono także na dnie suchej fosy. Nazwa grodziska (uroczyska) oraz jego datowanie sugerują związki z religią chrześcijańską i monastycyzmem, tym bardziej, że na zboczu stromego cypla znajdują się wykute w skale pieczary. Na stoku poniżej pieczar zebrano ułamki ceramiki średniowiecznej, które pogrupowano na okresy: VI-VII, VIII-IX i XIV-XV w. Samo grodzisko uznano za należące do grupy zbruckich grodzisk kultowych (tzw. городища-святилища), gdyż na majdanie nie odkryto nawarstwień kulturowych, i na podstawie znalezisk wydatowano na XIII w. Kultowa interpretacja funkcji założenia w Iłowie (podobnie jak interpretacje i chronologia obiektów „zbruckiego centrum kultów pogańskich") spotkała się z krytyką. W. Szymański nie widział w założeniu ośrodka kultu religijnego i zaproponował datowanie gródka na późne średniowiecze (konstrukcję kamienną odkrytą na grodzisku uznał za możliwą podstawę wieży lub innej budowli przywałowej). W nowszych publikacjach O. Korčyns'kij (2008, 279) w dalszym ciągu datuje „wzniesiony na miejscu kultu feudalny zamek" na XI-2. poł. XIII w.

451 W XIX-wiecznej literaturze pojawiały się niepotwierdzone źródłowo propozycje odnoszenia najstarszych dziejów Jazłowca do XI i XIII w. Według legend zasłyszanych przez S. Barącza w roku 1060 Ormianie przybyli na Podole. Przybysze mieli wznieść zamek i założyć miasto „Jasło-Owiec". Również z Ormianami związany jest przekaz zapisany przez F. Siarczyńskiego – około roku 1250 na Rusi istnieć miały 3 kościoły ormiańskie: we

z dokumentu wydanego w Buczaczu w 1436 r. W XV w. zamek przeszedł w ręce rodu Buczackich (którzy później zwali się książętami jazłowieckimi).

C:

D: Według ustaleń historyka architektury B. Guerquina, który poświęcił Jazłowcowi osobną pracę (Guerquin 1960), dawnym jądrem zamku była kwadratowa w planie wieża (5x5 m) wpisana w murowane założenie obronne na planie pięciokąta (plan zamku jazłowieckiego przed końcem XIV w).

E:

F:

G.1: Współcześni badacze ukraińscy nie odrzucają zupełnie wczesnego (XIII w.) datowania początków Jazłowca, zaproponowanego przez przekaz F. Siarczyńskiego - według koncepcji O. Plamenyc'kiej Jazłowiec zalicza się do grupy murowanych umocnień cyplowych, których początki sięgają „czasów mongolskich" (murowane jądra z tych czasów czasów posiadać miałyby także zamki w Skale Podolskiej, Żwańcu, Satanowie, Buczaczu i in.; Пламеницька 1994, 40-47), jednak argumentacja badaczki sprowadza się do różnorakich przypuszczeń[452]. W przyjmowaniu XIII-wiecznych początków jazłowieckiego zamku, prócz braku przekazów pisanych, przeszkadza także brak przeprowadzonych na nim badań archeologicznych oraz uwzględnienie podstawowych okoliczności historycznych i geograficznych powstania „donżonu". Jazłowiecka wieża powstałaby bowiem w sporej odległości od strefy występowania tzw. wież typu wołyńskiego (dziś wiadomo, iż kategoria ta nie była jednorodna pod względem formalnym i funkcjonalnym). Murowane wieże, których początki również budzą zastrzeżenia, miałyby powstać również na zamkach w Chocimiu i Kamieńcu Podolskim (por.), jednakże w 2. poł. XIII w. tereny ruskie, zwłaszcza południe ziemi halickiej znajdowały się w bliskim sąsiedztwie i zapewne pod bacznym okiem Mongołów, którzy, jak wiemy ze źródeł, wymagali od władców ruskich znoszenia umocnień swych grodów i mało

---

Lwowie, Kamieńcu i Jazłowcu (była to ludność pochodząca z Krymu mówiąca językiem „tatarskim"). O ile wizja istnienia Jazłowca w XI w. jest ogólnie odrzucana przez naukowców, tak w przekazie o XIII-wiecznych dziejach miasta badacze doszukują się ziarna prawdy (Підставка 2012, 149).

452 Argumentami O. Plamenyc'kiej za XIII-wiecznym (lub nawet wcześniejszym) datowaniem zamków Podola są „archaiczne" cyplowe położenie twierdz (co wynika z warunków naturalnych poprzecinanego wieloma dopływami Dniestru i Bohu Podola) czy wczesne (dokonane przez Ê. Plamenyc'ką) datowanie wołyńskiego Krzemieńca. Autorka sama stwierdza, iż prócz monografii B. Guerquina (1960) brak jest prac dowodzących prawdziwości ustaleń Ê. Plamenyckiej (przy czym w pracy Guerquina próżno szukać datowania najstarszej fazy jazłowieckiego czy jakiegokolwiek innego zamku Podola na XIII-1. poł. XIV w.).

prawdopodobnym jest, iż uwadze wodzów mongolskich umknęłoby wznoszenie murowanych urządzeń obronnych na południowych krańcach włości Romanowiczów. Według R. Pidstawki (2012), powołującego się, z resztą niesłusznie, na pracę B. Guerquina (1960), jazłowiecka wieża miałaby być na tyle skromną i nieznaczącą militarnie budowlą, iż Mongołowie nie zażądali rozebrania jej, co jednak jest trudne do udowodnienia. Ponadto, zdaniem badacza, znajdująca się na zachodnim skraju cypla wieża włączona w system obronny pięciokątnego zamku należeć miała już do drugiej fazy istnienia założenia obronnego w Jazłowcu (Підставка 2010). Pierwotnym „zamkiem" według Pidstawki miał być wolno stojący czworokątny „stołp" analogiczny do budowli z Kamieńcu Litewskiego, Chełma, Stołpia, Ratna, Grozwina[453] czy Czartoryjska, pełniący obronne funkcje obserwacyjno-strażnicze, przez co nie stanowiący zagrożenia dla Burundaja (i w konsekwencji nie rozebrany). I tak, ze względu na położenie Jazłowca na dniestrzańskiej linii obrony ziem ruskich, w czasach Koriatowiczów donżon miał wejść w skład założonego przez nich zamku (Підставка 2012, 148-152). B. Guerquin owszem uznał za najstarszą partię zamku samodzielną, lecz dość prymitywną wieżę, jednakże ostrożnie datował ją na czasy „przed 1379 r." (Guerquin 1960, 99), a nie na XIII w.

H:

I:

J: Zdaniem autorki latopisowy Iłowiecz to Jazłowiec, który został włączony do *Spisu grodów ruskich* wraz z powstałymi wówczas (w 2. poł. XIV w.) zamkami Podola: Skałą, Smotryczem, Kamieńcem Podolskim i Czerwonogrodem. Konsekwentnie powtarzane w ostatnich publikacjach próby odnoszenia murowanych zamków podolskich do czasów staroruskich autorka uznaje za nieuzasadnione.

K:

453 Już wśród budowli uznanych za analogiczne pojawia się rozrzut chronologiczny, bowiem budowle z Ratna i Grozwina datowane są na czasy późniejsze, niż tzw. wieże typu wołyńskiego, powstałe w 2. poł. XIII w.

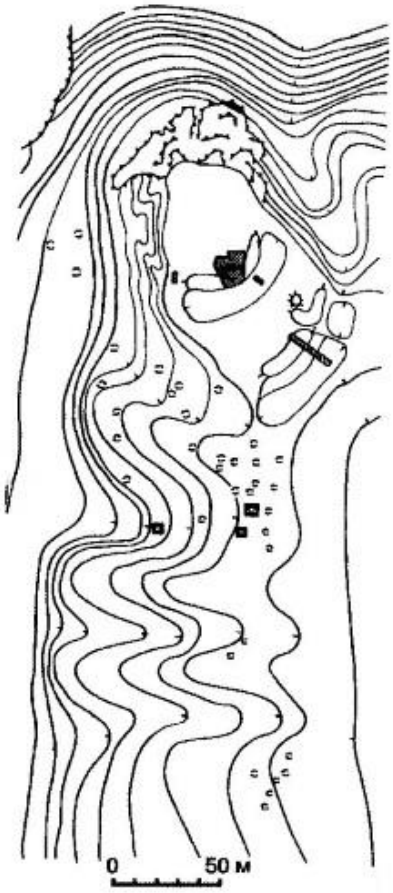

Ryc. 282. Plan grodziska w Iliewie (za: Русанова, Тимощук 2007, rys. 10.3, 239).

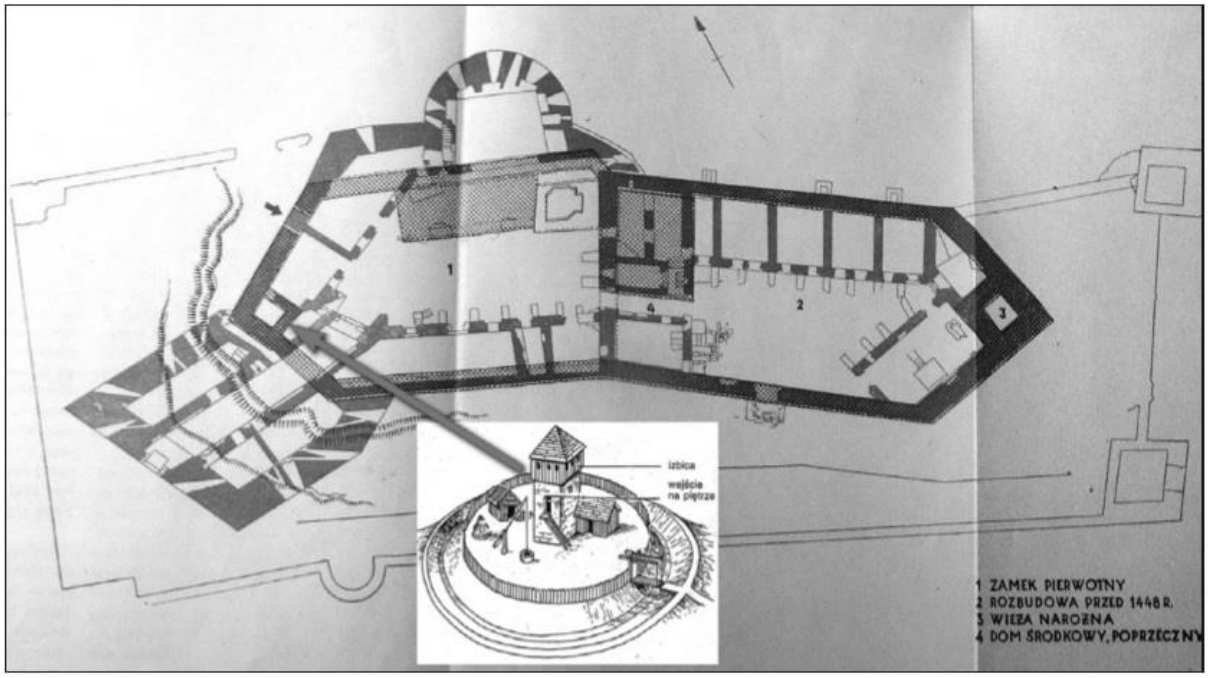

Ryc. 283. Rekonstrukcja i umiejscowienie pierwszej fazy zamku w Jazłowcu według R. Pidstavki, posługującego się planem sporządzonym przez B. Guerquina (za: Підставка 2012, rys. 4, 151).

L: Czołowski 1892, 83-85; Guerquin 1960; Liwoch 2003, 241-242; Szymański 1997, 293; Дашкевич 1971, 175; Корчинський 2008, 279; 2011, 238; Берест 2012, 348; Білецька 2004, 79-80; Михаловський 2009, 37-38, 42-43; Підставка 2010; 2012, 148-152; Пламеницька 1994, 40-47; Русанова, Тимощук 2007, 49, 239.

81. **Izjasławl (latop. Изѧславль, ukr. Ізяслав) „Rogneda", Izjasław, rejon loco, obwód chmielnicki, Ukraina.**

B: Gród Izjasławl jedyny raz został wspomniany w latopisach w kon. 1240 r. Latopisy wymieniają Izjasławl jako jeden z pierwszych grodów wołyńskich zniszczonych przez Mongołów. Kolejne wzmianki o mieście pochodzą z późnego średniowiecza (wtedy też w Zasławiu powstał zamek). Miasto Zasław zostało lokowane na prawie niemieckim przed rokiem 1579.

C: Staroruski gród znajdował się na stromym cyplu (na terenie tzw. Starego Miasta) w pobliżu ujścia rzeczki Soszenki (Soszny) do Horynia. Grodzisko „Rogneda" (inna nazwa „Zamčyšče") zajmuje ostaniec o stromych zboczach (wysokość 10-12 m), położony na lewym brzegu Horynia, nieco na północ od ujścia Soszenki. Od północy, wschodu i południa teren ostańca otacza teren zalewowy. Pozostała część zespołu osadniczego dawnego Izjasławla zajmowała rozciągający się na północ „od Rognedy", oddzielony od ostańca szerokim wąwozem, cypel („Stare Miasto").

D: Główna część grodu zajmowała powierzchnię ok. 1 ha, a kontury majdanu wyznaczają strome skłony wzgórza. Nie zanotowano śladów obwałowań.

E: Przez długi czas na terenie współczesnego miasta nie prowadzono żadnych badań archeologicznych, choć już V. Antonovyč (1900, 103) wspominał o „zamczysku" u ujścia Soszny do Horynia, na którym znajdowała się cerkiew p. w. Podwyższenia Krzyża Świętego. Prowadzący badania archeologiczne na grodzisku w pobliskiej wsi Horodyšče (okolice Šepetivki) w latach 1957-1964, M. K. Karger wysnuł teorię, iż to właśnie grodzisko w Horodyšču było pierwotnym Izjasławlem, a osadnictwo przeniosło się na terytorium współczesnego miasta dopiero po ataku Mongołów (Прищепа 2002, 218). Warto również zaznaczyć, iż Karger dokonał również oglądu stanowiska w samym Izjasławiu w 1954 r. W latach 80. I 90. XX w. (do 1992 r.) badania archeologiczne w Izjasławiu zespół M. Nikitenki. W roku 1994 badania dietinca dawnego Izjasławla przeprowadziła łączona ekspedycja

Instytutu Pedagogicznego w Kamieńcu Podolskim, Muzeum Krajoznawczego w Chmielnickim oraz chmielnickiego Instytutu Doskonalenia Nauczycieli. Kierownikami badań byli I. S. Vynokur, S. Û. Demydko i O. I. Žurko. Na stanowisku znaleziono materiały kultury trypolskiej, epoki brązu, zabytki scytyjskie, materiały kultury czerniachowskiej i wczesnosłowiańskiej oraz zabytki staroruskie i późnośredniowieczne. W odległości 20 m na północny-wschód od tzw. „skarbnicy" założono transzeję, w której odkryto „6 fundamentów słupowych o wymiarach 1 x 1,2 m" (?) (Демидко 2016, 112).

F.2: W latach 1980-1982 podczas badań archeologiczno-architektonicznych niegdysiejszego zamku książąt Zasławskich, prowadzonych przez M. Nikitenkę, natrafiono na ślady staroruskiego domostwa w typie półziemianki oraz liczny materiał zabytkowy. Chatę odkryto blisko obrywu. wschodniej partii wzgórza. Materiał archeologiczny, najczęściej na złożu wtórnym, występował głównie w południowej części ostańca. Odsłonięto jedynie wschodni narożnik obiektu. Głębokość półziemianki wynosiła 1,2 m od poziomu odkrycia. Grubość warstwy zadeptania w obiekcie wahała się od 10 do 35 cm. Wewnątrz obiektu odkryto także relikty pieca (znajdującego się prawdopodobnie w centrum chaty). W nawarstwieniach wokół obiektu znaleziono ceramikę, oraz wyroby metalowe (ostroga, fragment kleszczy, klucz, nóż) i szklane. W obrywie zbocza oraz w zagłębieniach terenu zaobserwowano ciemne nawarstwienia zawierające węgle drzewne, popiół, kości zwierzęce i pojedyncze fragmenty ceramiki naczyniowej z XII-XIII w. Miejscami nienaruszoną warstwę kulturową tworzyła smuga ciemnej sypkiej ziemi, miąższości sięgającej 2 m. Na stanowisku znaleziono także ułamki ceramiki z okresu brązu, które znalazły się to prawdopodobnie podczas prac ziemnych na ostańcu. Nad nawarstwieniami staroruskimi zalegały warstwy zawierające niedużą ilość kości zwierzęcych oraz cegły. Na cegłach nie zaobserwowano śladów zaprawy. W południowo-zachodnim narożniku ostańca odkryto fundamenty muru obronnego zamku z XIV-XV w. Szerokość fundamentów wynosiła 0,7 m. Wykonano je z wapienia. Fragmenty murów fundamentowych, zawierające prócz kamienia „litewską" cegłę, uchwycono także północnej i wschodniej części wzgórza.

W 1985 r. na terenie ostańca przeprowadzono niewielkie badania ratownicze, które swym zasięgiem objęły 14 m². W wykopie założonym w południowej części ostańca stwierdzono obecność staroruskiej (XII-1. poł. XIII w.) warstwy kulturowej o miąższości 0,5-0,6 m. Warstwa staroruska zalegała na głębokości 1,8 m, pod sterylną pod względem materiału zabytkowego warstwą gliniastej ziemi (grubości 5-30 m). Horyzont staroruski nie występował na całej powierzchni badanego terenu (natrafiono na niego tylko na

południowych krańcach ostańca). Możliwe, iż wskutek późniejszych prac budowlanych oraz procesów stokowych część nawarstwień dawnej osady uległa zniszczeniu. W obrywie skarpy uchwycono ślady domostwa półziemiankowego. Wypełnisko obiektu zawierało ceramikę, kości zwierzęce, węgle drzewne i popiół. W górnej partii obiektu znaleziono zwęglone bierwiona oraz topór bojowy. Oprócz tego w obiekcie natrafiono na naczynie wypełnione spalonymi ziarnami pszenicy oraz relikty warsztatu tkackiego. Domostwo datowano ceramiką na XII-XIII w. Prócz staroruskiej ceramiki wykopaliska dostarczyły typowych dla przedmongolskiej Rusi zabytków kościanych, metalowych (ostrogi, groty strzał, noże, gwoździe i in.), płytek ceramicznych podobnych do plinty, figurek zoomorficznych, ułamków szklanych bransolet, żużli etc. Wykopaliska na cyplu kontynuowano również w 1986 r. kiedy to nakreślono ogólny zasięg i relacje warstw kulturowych. W południowej części ostańca nawarstwienia staroruskie odkryto na głębokości 1,4 m. Warstwy XII-XIII w. miały grubość 0,7 m. Nawarstwienia zalegały na kopalnym humusie, a przykrywała warstwa gliny miąższości 10-15 m, związana z budową późniejszych umocnień. Na północny-wschód od wykopu głębokość zalegania nawarstwień staroruskich znacznie się wypłycała, lecz w północnej partii cypla nawarstwienia średniowieczne nie występowały (zostały najprawdopodobniej zniszczone podczas budowy zamku).

F.3: Podczas badań na cyplu grodziska znaleziono ułamki naczyń z polewą, angobowanych i fragmenty amfor, a także lampek i płytek ceramicznych datowanych na XII-XIII w. Ponadto, wśród znalezisk znajdowały się fragmenty szklanych bransolet, fragment okiennicy, grot strzały, gwoździe, sprzączka, fragment sierpa, osełki i przekłuwacz kościany. Zalegające powyżej warstwy staroruskiej nawarstwienia okresu „litewskiego" (miąższości 30-45 cm) zawierały ceramikę późnośredniowieczną oraz spore ilości popiołu i węgli. Podobne znaleziska i układ nawarstwień wykryto także na terasie Horynia w pobliżu klasztoru bernardynów w Izjasławiu.

G.1: Grodzisko na terenie „Starego Miasta" w Izjasławiu datowane jest XI/XII - poł. XIII w. (datowanie końca funkcjonowania grodu pokrywa się według M. Nikitenki z przekazami źródeł, według których miasto zniszczyli wojownicy Batu-Chana). Na teren ostańca osadnictwo powrócić miało dopiero w XIV w. (Нікітенко 1994, 238).

H: Posad (?) grodziska „Rogneda" położony był na lewym brzegu Soszenki przy jej ujściu do Horynia, nie nakreślono jednak jego zasięgu. Posadem (lub osada podgrodową) mogły być ewentualnie ślady osadnictwa odkryte na plateau i zboczach lewego brzegu Horynia, na

terenie „Starego Miasta”. Zdaniem M. Nikitenki osadnictwo wczesnośredniowieczne objęło także teren sąsiedniego wzgórza i obszary położone dalej po linii lewego brzegu Horynia po klasztor bernardyński (łącznie 6 ha), jednakże dane stoi to w sprzeczności z danymi ze sprawozdań terenowych (Демидко 2016, 112). Materiały XII-XIII w. znalezione zostały jedynie w dwóch sondażach z lat 1983-1984.

Jeszcze jedną osadę odkryto na skłonie terasy lewego brzegu Horynia, na terenie „Starego Miasta”. Na wielokulturowym stanowisku, na obszarze o wymiarach 150x50 m znaleziono ułamki ceramiki kultury czerniachowskiej, materiały XII-XIII oraz XVI-XVIII w.

Potencjalnym stanowiskiem wczesnośredniowiecznym według Û. Demydki jest stan. Izjasław-Stare Miasto 1, gdzie znaleziono materiały „2. poł. I tysiąclecia n.e.”. Stanowisko zlokalizowano ok. 600 m. na wschód od klasztoru benedyktynów. Ułamki lepionej ręcznie ceramiki występowały na obszarze o wymiarach 100x30 m.

Na terenie miasta Izjasławia położone jest „grodzisko” Novozaslavs’ke 1. Stanowisko znane już V. Antonovyčovi znajduje się na cyplu u ujścia rzeki Ponorki do Horynia. Stanowisko wiązane jest jednak z nowożytnymi umocnieniami XVII-XVIII w.

Osadę wczesnośredniowieczną i cmentarzysko kurhanowe odkryto w położonym na południe od miasta uroczysku „Ostronia”. Cmentarzysko znane jest od końca XIX w., lecz niewiele wiadomo na temat jego chronologii. Podobnie jest z cmentarzyskiem w uroczysku „Babina hora”. Na ceramikę XII-XIII w. natrafiono w uroczysku „Klymivka” na prawym brzegu Horynia (por. mapa).

I:

J:

K:

Ryc. 284. (Na kolejnej stronie:) Schematyczny plan odkryć na terenie dawnego Izjasławla (za: Никитенко, Осадчий, Прлегайлов 1985, rys. 1, 270): 1 – miejsce odkrycia chaty, 2 – miejsce odkrycia fundamentów z XIV-XV w., 3 – miejsce położenia zamku książąt Zasławskich, 4 – kościół parafialny, 5 – klasztor bernardynów, 6 – zasięg występowania nawarstwień kulturowych na terasie, 7 – Stare Miasto.

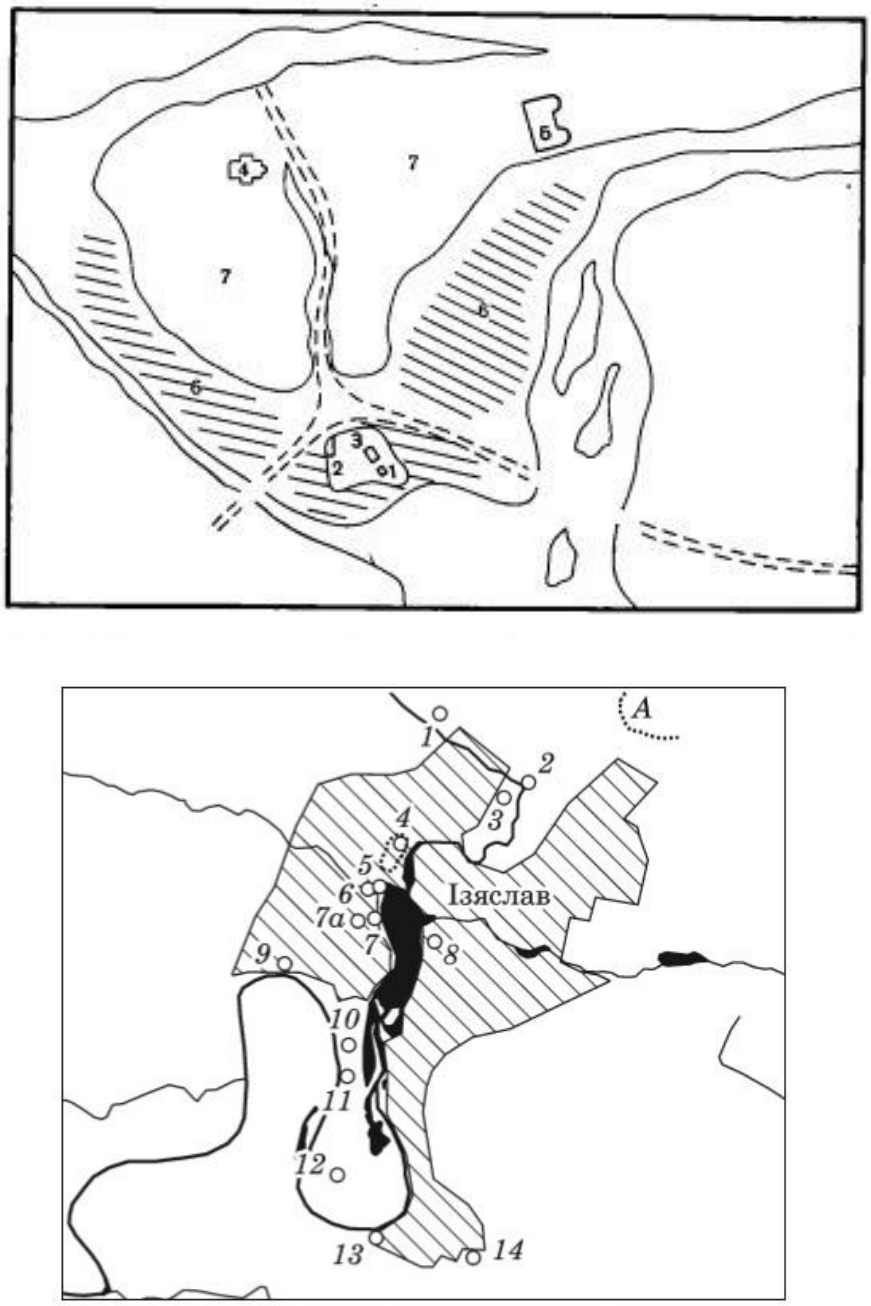

Ryc. 285. Rozmieszczenie stanowisk archeologicznych na terenie Izjasławia i jego najbliższych okolic (za: Демидко 2016, 112): 1 – osada pradziejowa na „Babinej Górze”, 2 – kurhan „Babina Góra”, 3 – stan. Stare Miasto 1, 4 – posad (?) grodziska „Rogneda”, 5 – grodzisko „Rogneda”, 6 – posad (osada podgrodowa?) grodziska „Rogneda”, 7 – stan. Stare Miasto 2, 7a – cmentarzysko kultury czerniachowskiej, 8 – grodzisko „Nowozasławskie”, 9 – stanowisko późnego paleolitu, 10 – stan. osadnicze w uroczysku „Ostronia”, 11 – stan. „Ostronia 2”, 12 – cmentarzysko kurhanowe na „Ostronii”, 13 – stan. osadnicze Izjasław-Klymivka, 14 – kurhan w uroczysku „Poboina”, A – cmentarzysko kurhanowe „Babina Góra”.

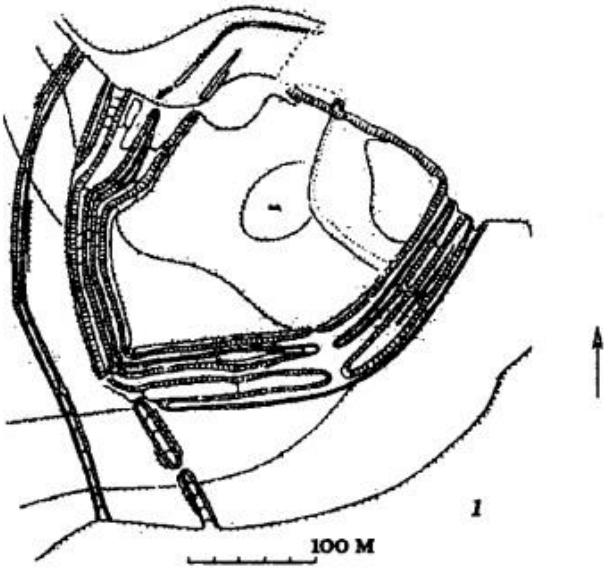

Ryc. 286. Plan grodziska w Horodyšču w pobliżu Szepetivki, utożsamianego niegdyś z M. Kargera przez Izjasławlem, rysunek M. Kučery (za: Терський 2014a, rys. 50, 87).

L: Винокур, Демідко, Журко 1994, 13-15; Демидко 2016, 111-116; Каргер 1965, 39-41; Никитенко 1987, 378-379; 1994, 237-239; Никитенко, Авагян 1988, 316; Никитенко, Осадчий, Полегайлов 1985, 270-274; Прищепа 2016a, 129-131; Терський 2014a, 78.

82. **Kaljus (latop. Калиусъ, ukr. Каліус) „Harjačynec'ke horodyšče", Kuražyn, rejon nowouszycki, obwód chmielnicki, Ukraina.**

B: Jedyna wzmianka o grodzie znajduje się w KHW pod rokiem 1242. Z kontekstu wzmianki wynika, iż Kaljus, podobnie jak Bakota, znajdował się na południowo-wschodnim krańcu włości Romanowiczów. W XV w. w źródłach pojawia się wieś Kaljus, zaś w XVII w. miejscowość zyskała rangę miasta. W czasach nowożytnych miasto Kaljus (Kalus) był jednym z ważniejszych punktów osadniczych Podola, później zaś miasta znacznie podupadło (miejscowość Kalus zniknęła ostatecznie mapy Ukrainy w związku z budową elektrowni wodnej i spiętrzenia wód Dniestru w 1981 r.).

C: Z latopisowym Kaljusem identyfikuje się obecnie tzw. „Harjačynec'ke" grodzisko (ukr. Гарячинецьке городище). W starszej literaturze badacze na mapach historycznych omyłkowo oznaczali Kaljus i „Harjačynec'ke horodyšče" jako dwa różne punkty. Grodzisko położone jest na północ od zatopionej wsi Kaljus, na wąskim, skalistym cyplu na prawym brzegu rzeki Kaljus, ok. 4 km od na północ jej ujścia do Dniestru. Najbliższym punktem osadniczym względem stanowiska jest obecnie Kuražyn.

D: Stanowisko jest niemal zupełnie zniszczone przez założony tu latach 90. XX w. kamieniołom. Jako grodzisko typu cyplowego, Kaljus chroniony był sztucznymi umocnieniami przede wszystkim od strony dostępnej (łukowaty w planie wał, głęboka fosa i prawdopodobnie druga, znacznie niższa linia obwałowań), pozostałe strony chronione były jedynie przez strome zbocza cypla. Najwęższa część wąskiego występu, na którym leży grodzisko, odcięta była od głównego majdanu dwoma wałami oddalonymi od siebie o 30 m. Długość całego założenia wynosiła ok. 100 m, a jego szerokość wahała się od 22 do 70 m. Założenie zajmowało w sumie 0,8 ha (ograniczony wałami główny majdan zajmował 0,5 ha).

E: Jedna z pierwszych informacji o *Horodyszczu* nad Kalusikiem (wsi, która swą nazwę wziąć miała od „zamku") w pobliżu Kalusa pochodzi z 1. poł. XIX w. (Baliński, Lipiński 1845, 956). W XIX w. na terenie grodziska w pobliżu Kalusa znaleziono 2 romboidalne grociki strzał, brązowy enkolpion oraz maleńką emaliowaną ikonkę z brązu przedstawiającą św. św. Borysa i Gleba. W 1963 r. oglądu grodziska dokonał P. Rappoport, który opisał zachowane umocnienia grodziska oraz wstępnie datował stanowisko na XII-XIII w.

W 2000 r. badania powierzchniowe i sondażowe na terenie kamieniołomu i jego najbliższej okolicy przeprowadził S. Majarčak. Warstwa kulturowa stanowiska była już niemal zupełnie wybrana, znajdowano w niej pojedyncze ułamki ceramiki z XII-XIII w. Na niewielki odcinek zachowanego układu stratygraficznego grodziska natrafiono w pobliżu południowo-zachodniego skraju cypla. Nawarstwienia średniowieczne zalegały tam na głębokości 20 cm. Grubość nawarstwień kulturowych sięgała 30 cm. Podczas badań, w północnej partii terenu dawnego grodziska wykryto zniszczone stanowisko kultury trypolskiej. W najbliższym otoczeniu grodziska nie zanotowano śladów posadu.

F.1: P. A. Rappoprt (1967, 120) podał informację o kamiennym jądrze wału Kaljusa.

F.3: Z warstwy kulturowej stanowiska pochodziły kości (w tym ludzkie), fragmenty pokrytej sadzą ceramiki, opalone kąski wapienia oraz kawałek żelaznego noża.

G.1.: Obiekt datuje się na XII-XIII w. Nie określono dokładnie momentu upadku staroruskiego Kaljusa, przy czym w literaturze spotkać można opartą w pewnej mierze na legendzie dotyczącej grodziska dawną koncepcję Û. Sicińskiego, wedle której Kaljus miał zostać zniszczony w 1260 r. wskutek ataku Mongołów. Po upadku grodu osadnictwo przenieść się miało na południe, bliżej ujścia Dniestru (w miejsce późniejszego miasta Kalus).

G.2: Wedle popularnej koncepcji Kaljus miał wchodzić w obronny łańcuch Ponizia (dniestrzańska linia Wasieliew-Onut-Kaljus-Bakota-Kuczelmin; Котляр 1998, 148). Niewyjaśnione pozostało pytanie o charakter dawnego Kaljusa – czy był on niewielkim grodem o cechach miejskich, „zamkiem" bojarskim czy jedynie graniczną strażnicą. Umocnione miasto podolskie Kaljus (Kalus) widoczne jest na nowożytnych mapach Polski autorstwa G. Beauplana (XVII w.) i Giovanniego Rizzi-Zannoniego (2. poł. XVIII w.).

H: Niektórzy badacze przypuszczają, iż osada otwarta towarzysząca grodowi mogła znajdować się w dolinie, na terenie dawnych wsi Kaljus i Harjančyci.

I:

J:

K:

Ryc. 287. Kaljus (Kaluz) oznaczony jako obmurowane miasto na *Carte de la Pologne* G. Rizzi-Zannoniego z 1772 r. (źródło: www.bibliotekacyfrowa.pl).

Ryc. 288. Wycinek mapy G. Rizzi-Zannoniego z 1780 r. z Kaljusem (Kalusem) nad Dniestrem (źródło: https://www.davidrumsey.com).

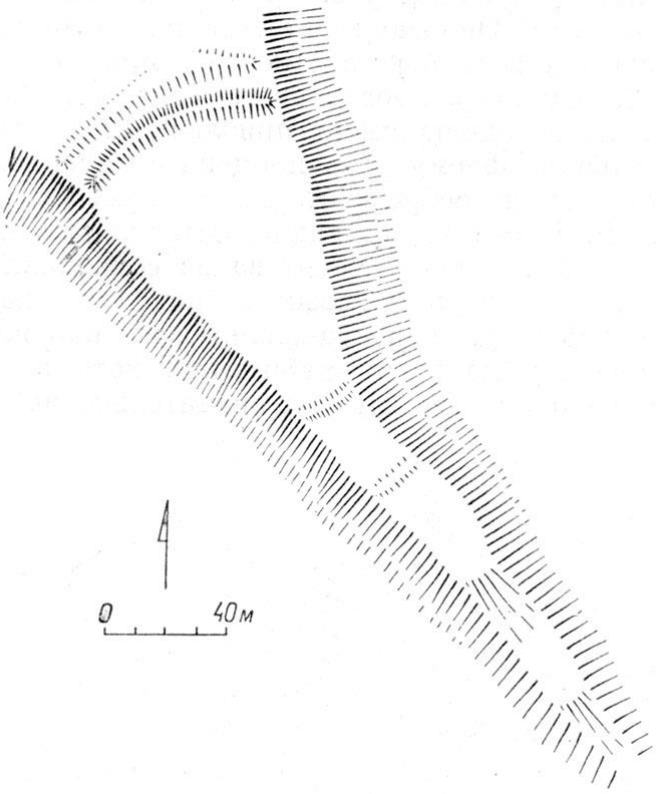

Ryc. 289. Plan grodziska w Kaljusie (za: Раппопорт 1967, ryc. 7, 18).

Ryc. 290. Zabytki z Harjačynec'kiego Horodyšča (za: 2003b, rys. 2, 98).

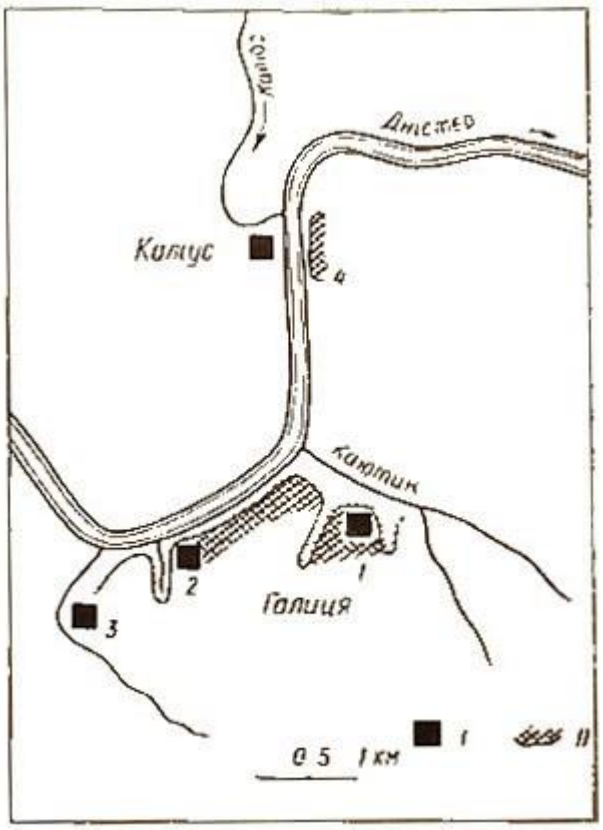

Ryc. 291. Położenie Kaljusa względem grodzisk zespołu latopisowego Kuczelmina (za: Тимощук 1982, 85).

L: Baliński, Lipiński 1845, 956; Раппопорт 1967, 18; Котляр 1998, 148; Маярчак 2003a, 71-75; 2003b, 167-172; 2003c, 97-101; 2004b; Сіцінський 2001; Тимощук 1982, 85-86.

83. **Kamieniec, Kamień (latop. Каменѣць?, ukr. Камінь), „Zamok", Kamień Koszyrski, rejon loco, obwód wołyński, Ukraina.**

B: *****Identyfikacja grodów wzmiankowanych w źródłach pod nazwą Kamień/Kamieniec przysporzyła historykom sporo problemów, gdyż nazwa ta, wywodząca się oczywiście od słowa "kamień", była bardzo popularna na Rusi i stosowano ją nie tylko w odniesieniu do grodów i miast, ale nawet i osad wiejskich. O ile historycy są dość zgodni, iż grodzisko z Kamienia Koszyrskiego nosiło w czasach staroruskich nazwę „Kamieniec" (lub „Kamień"), to do tej pory ustalenie, którym z latopisowych Kamieńców był gród nad Cyrem pozostaje problematyczne. *Latopis ipatijewski* pod 1210 r. wymienia gród Kamieniec po odebraniu Romanowiczom Bełza przez Aleksandra Wsiewołodwicza cyt. а боѣре не изневѣришасѧ . но идоша вси со кнѧземь Василкомъ . в Каменѣць (*Ипатьевская...* стб 728). Według M. Kotljara (1998, 236-237) wołyński gród Kam'janec należy identyfikować właśnie z Kamieniem Koszyrskim (badacz odnosi tę wzmiankę do 1213 r.). W świetle polsko-

litewskiego traktatu z 1366 r. Kamieniec („Kamian") przyznany został Litwie (Czuczyński 1890, 514). Miasto zostało lokowane na prawie niemieckim w 1430 r.

C: Grodzisko (tzw. „Zamok" lub „Hirka") położone jest nad Cyrem na wzniesieniu o wysokości 6 m nad doliną rzeki. Zbocza górki są dość strome prócz stoku wschodniego. Grodzisko zajmuje wierzchołek wzniesienia.

D: W strukturze planowej zniwelowanego grodu nie wyróżniono poszczególnych jego części. Wymiary założenia wynoszą 75x100 m[454].

E: Pierwsze pomiary oraz sondaże wykonał na grodzisku w latach 60. XX w. P. A. Rappoport. Wkopy sondażowe Rappoporta osiągnęły jedynie 1,4 m głębokości, a wydobyty materiał miał prezentować wyłącznie zabytki późnośredniowieczne. W połowie tej dekady na grodzisku wzniesiono budynek administracyjny, podczas budowy którego zanotowano pewne pozostałości starych, drewnianych konstrukcji, jednak nie przeprowadzono wówczas nadzoru archeologicznego (Панишко 2006, 14). Prace ziemne (wkopy i przede wszystkim niwelacja terenu) znacznie zmieniły wygląd stanowiska. Badania archeologiczne na grodzisku przeprowadziła dopiero w latach 1986-1993 ekspedycja Wołyńskiego Muzeum Krajoznawczego kierowana przez S. Panyškę.

F.1: W wykopie nr 1 (wymiary 4x10 m) natrafiono na ślady zniwelowanego wału (zachowany fragment miał ok. 1 m wysokości). Nasyp wału stanowił jasny piasek, który przykrywała warstwa spalenizny. W nasypie znaleziono materiał ceramiczny datowany na XII-XIII w., fragment szklanej bransolety i kości zwierzęce. Nasyp wału spoczywał bezpośrednio na warstwie dawnego humusu. W wykopie nr 1 natrafiono również na ślady ceglanego muru (mur szerokości 1,1 m zbudowany z cegieł o wymiarach 0,34x0,16x0,08 m).

F.2: W wykopie nr 2 (wkopie sondażowym o wymiarach 1x2 m), założonym na północ od wykopu 1, odsłonięto fragment dawnego moszczenia z drewnianych desek grubości sięgającej 5 cm, spoczywających na belkach. Drewno zachowało się stosunkowo słabo, ale udało się uchwycić wymiary niektórych desek – ich szerokość wahała się od 12 do 35 cm. Deski przykrywał grunt nasycony materiałem późnośredniowiecznym (w tym ceramiką z XIV w.). Poniżej poziomu drewnianej nawierzchni natrafiono na pozostałości 3 konstrukcji zrębowych, glinianych pieców oraz jam gospodarczych. Na zachód od wykopu 2 założono wykop nr 3 (o

454 Dane za: Раппопорт 1967, 101. Według autorów pracy zbiorowej *Україна: литовська*.... (2008, 72) i M. Kučynki (2009, 66) wymiary grodziska wynoszą 130x100 m.

powierzchni 172 m²) , w którym również odkryto budowlę zrębową (wieńce zachowane ponad poziomem drewnianego moszczenia) oraz piece. Łącznie przebadano 240 m² powierzchni grodziska.

F.3: Materiał wypełniający większość obiektów został datowany na XII-XIII w. Znaleziono również pojedyncze egzemplarze ceramiki wykonanej w późniejszej technologii (słabsza jakościowo ceramika „pomongolska"). Prócz ceramiki, ułamków szklanych bransolet i zabytków metalowych, w warstwach zachowały się również fragmenty skóry, wyrobów z kości oraz zwitki kory brzozowej, z których tylko jeden nosił znamiona rycia ostrym przedmiotem.

G.1: Grodzisko datowane jest na XII-XIV w. Choć na grodzisku wystąpił materiał staroruski, S. Panyško (2006, 19) datuje wzniesienie odkrytego w wykopie nr 1 wału na 2 poł. XIII w. (powstanie gródka wiąże z działalnością budowlaną Włodzimierza Wasylkowicza). Według badacza, w XIV w. założeniu nadano formę grodziska stożkowatego (wtedy powstać miał nasyp znajdujący się powyżej drewnianych moszczeń).

H:

I:

J:

K:

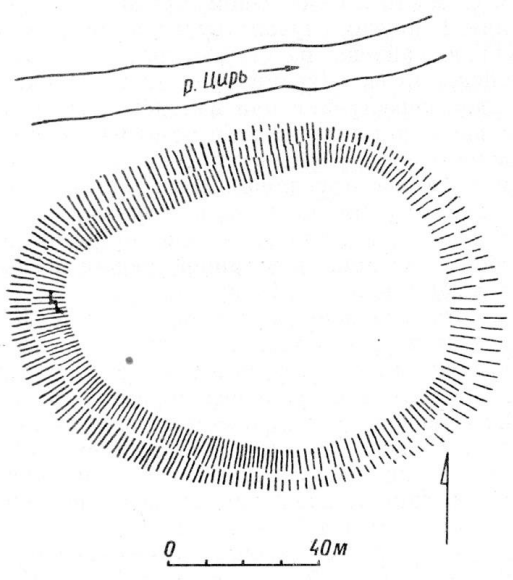

Ryc. 292. Pozostałości staroruskiego Kamienia według P. A. Rappoporta (1967, ryc. 100, 101).

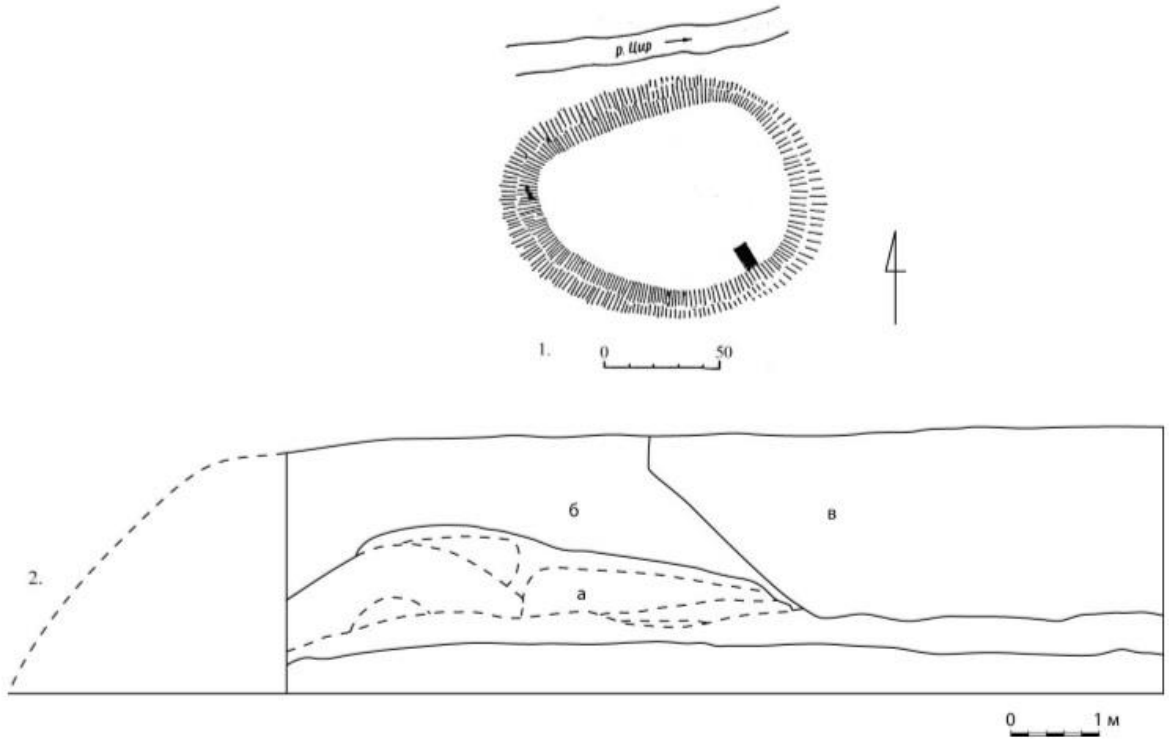

Ryc. 293. (Na kolejnej stronie:) Rzut grodziska w Kamieniu Koszyrskim i profil wykopu: a – umocnienia datowane na XIII w., б – warstwa niwelująca, в – jama odpadkowa (za: Панишко 2011, rys. 2, 331).

L: Cynkałowski 1984, 480-481; Czuczyński 1890, 514; Кучинко 2009, 65-66; Панишко 2006, 14-19; 2011, 330-332; Раппопорт 1967, 101, *Україна: литовська доба*... 72.

84. **Kamieniec (Kamieniec Podolski, latop. Каменець, ukr. Кам'янець-Подільський) rejon loco, obwód chmielnicki, Ukraina.**

B: *Zamek w Kamieńcu (Podolskim) nad Smotryczem wedle najbardziej wiarygodnych źródeł powstał w 2. poł. XIV w. z inicjatywy rządzących Podolem litewskich książąt Koriatowiczów, choć według niektórych autorów Kamieniec jako gród mógł być wspomniany w latopisie kijowskim już pod 1196 r. (zob. inne hasła Kamieniec) lub wymieniać miały go starsze, nieruskie źródła omówione poniżej. Pierwszą wzmiankę o Kamieńcu większość historyków odnosi do roku 1374 r., kiedy to Koriatowicze nadali kamienieckiej gminie prawo magdeburskie, jednakże już do lat 1344-1345 odnoszone bywają wzmianki o Kamieńcu z niezachowanego w oryginale wykazu konwentów franciszkańskich (Kurtyka 2011, 76, 311). Kamieniec został wymieniony także wraz z innymi zamkami Podola w *Spisie grodów ruskich*

dalszych i bliższych. W 1395 r. zachodnie Podole nadane zostało Spytkowi z Melsztyna. W nadaniu wymieniono *castra:* Camenecz, Smotricz, Czerwonigrod, Scala et Bakota. W 1432 r. Władysław Jagiełło potwierdził prawo niemieckie Kamieńca, a niedługo później miasto weszło na stałe w skład Korony. Według przekazu *Kroniki Żmudzkiej i Litewskiej*.... Podolem nazywano dawne południowe rubieże Rusi już w 1. poł. XIV w., lecz jest to datacja anachroniczna, powstała za sprawą kronikarzy w wieku XVI (Білецька 2004, 69).

Jedna z wersji początków Kamieńca związana z wprowadzoną w obieg naukowy w XVII w. gramotą księcia kijowskiego Izjasława z 1062 r., który zaprosić miał na Ruś Ormian (tym samym dać początek ormiańskiemu osadnictwu w różnych miastach, w tym w Kamieńcu). W XIX w. gramotę analizowali rosyjscy, ormiańscy i ukraińscy historycy, uznając ją za autentyczną. Dokumentem interesowali się także badacze w wieku XX (ostatecznie dokument uznany został za falsyfikat przez Â. Daškevyča). Mimo przekonujących argumentów Â. Daškevyča w polemice z M. Dimnikiem, w literaturze wciąż spotkać można twierdzenia o wczesnośredniowiecznych początkach kamienieckiej fortecy.

Prócz „ormiańskiej" i „litewskiej" wersji powstania Kamieńca, w literaturze spotkać można tzw. wersję „rzymską", opartą głównie na przekazach pochodzących z XVII-XIX w. (w tym na pracach E. Sicińskiego i S. Barącza). W Przekazach tych Kamieniec utożsamiany bywa z miastem Petridava ulokowanym przez Ptolemeusza w środkowym biegu Dniestru. „Ptolemejską" wizję dziejów terenów nad środkowym Dniestrem w granicach późniejszego Podola przyjmuje w swych pracach np. O. Plamenyc'ka[455].

C: Zespół Starego Miasta i fortecy w Kamieńcu Podolskim (gdzie niektórzy badacze dopatrują się istnienia staroruskiego grodu) położony jest na wysokim brzegu Smotrycza. Sama twierdza (zamek) znajduje się na kamiennym cyplu prawego brzegu rzeki.

D:

E: Badania powierzchniowe i sondażowe na terenie Kamieńca Podolskiego w latach 1950-1970 prowadził geolog i krajoznawca S. K. Škurko. Podczas prac tych badacz natrafił na materiały kultury trypolskiej, kultury ceramiki sznurowej, kultury czerniahowskiej, słowiańską ceramikę VII-IX w. i materiały nowożytne (na podstawie znalezisk tych badacz stworzył pierwszą archeologiczną mapę miasta). Badania kamienieckiej fortecy w jej

455 Za „rzymską" (a dokładniej „dacką") fazę użytkowania terenu Kamieńca badaczka uznaje pozostałości wałów odkryte na części zamkowego cypla (Пламеницька О. 2012, 108-110).

wschodniej części rozpoczęli pracownicy Rezerwatu Historycznego w 1959 r. Podczas wykopalisk odkryto zabytki kultury trypolskiej, ceramika XVI-XVII w., kule kamienne i żelazne, ceramiczne fajki, monety oraz żużle. Badania zachodniej partii zamku ruszyły w 1960 r.

Badania archeologiczno-architektoniczne w latach 1960-1968 odbywały się pod kierunkiem I. S. Vynokura i Ê. Plamenyc'kiej. Wedle ustaleń Ê. Plamenyc'kiej (1972, 299, 301-302; Болтанюк 2011, 120) najstarsza murowana budowla Kamieńca – donżon (badany w latach 1968-1969) - był owalny w planie. Średnica zewnętrzna budynku wynosić miała 7,2 m, grubość murów sięgała zaś 1,6 m. Od strony zachodniej przebiegać miała fosa dzieląca teren cypla na 2 części[456]. O. Plamenyc'ka (2012, 111) wspomina zaś o odkrytej na zamku fosie datowanej na VIII-IX w. (?) Na podstawie wykopalisk przeprowadzonych w 1965 r. Ê. Plamenyc'ka i G. Chotjun doszli do wniosku, iż Baszta Nadbramna (wchodząca w skład zespołu tzw. Bramy Polskiej lub Kowalskiej) powstała w XV na osnowie staroruskiego muru z XIII w. i powtarzała swą formą kształt typowych dla dawnej Rusi wież drewnianych (Зваричук 2016, 12).

Wśród pozyskanych podczas wieloletnich wykopalisk zabytków znalazła się ceramika kultury trypolskiej, ułamki naczyń staroruskich, kafle, przedmioty metalowe (w tym groty strzał), kule z kamienia i żelaza, ozdoby, wyroby kościane i zabytki z brązu. Na terenie kamienieckiej fortecy w latach 50-60. XX w. oraz w sezonach 2007-2010 odkryto ślady umocnionych osad kultury trypolskiej i czarnoleskiej. W obrębie kamienieckiej fortecy odkryto ślady jedynie dwóch wczesnośredniowiecznych osad otwartych[457]: osady z IX-X w. (w pobliżu Baszty Dziennej) oraz osady XII-XIII w. (w pobliżu Bramy Ruskiej).

F:

G.1: Wedle wizji części badaczy gród ruski Kamieniec (zwany potem „Podolskim") powstał już w XII-XIII w. Murowany zamek funkcjonować miał już w czasach panującego przejściowo nad tymi terenami Mścisława (por. Пламеницька Є. 1969 i in. prace badaczki). Publikowane (począwszy od 1969 r.) bez większego uzasadnienia interpretacje Ê. Plamenyc'kiej zostały podtrzymane przez część badaczy (m.in. O. Plamenyc'ką, P.

456 Według badaczki, fosa ta mogła zostać wspomniana w opisie zamku z XVI w. (Пламеницька Є. 1972, 299).
457 Kamieniec nie figuruje jak gród w najnowszych pracach poświęconym archeologii Zachodniego Podola (por. Маярчак 2012, Ягодинська 2015).

Boltanjuka). Według tej wizji wydarzeń z XII-XIII w. po śmierci Mścisława (Izjasławicza?), kiedy ziemie Ponizia weszły w skład państwa Daniela Romanowicza, umocniono funkcjonujące tam twierdze oraz pojawiły się tam nowe założenia obronne, dostosowane do użycia urządzeń miotających i obrony przed maszynami oblężniczymi. Kolejne etapy rozwoju zamku wiązane są z 2 poł. XIV w. i czasami panowania Koriatowiczów (powstać wtedy miały wieże zachodniej partii zamku - Stara Różanka, Mała Zachodnia i baszta w rejonie Baszty Dziennej) i dalszą stałą rozbudową twierdzy aż po XVIII w. Funkcje militarne zamek w Kamieńcu pełnić miał do 1812 r. W części takiej wersji wyadrzeń zupełnie zignorowano czynnik zwierzchnictwa mongolskiego nad Poniziem i bliskiego sąsiedztwa Ordy sugerując „przymykanie oka" na rzekomą działalność budowniczą Daniela Romanowicza po 1241 r.

Jak słusznie zauważył S. Majarčak (2011, 117-118) podstawy rekonstrukcji Ê. Plamenyc'kiej ograniczają się w zasadzie do kilku nieuzasadnionych sformułowań. Majarčak zauważa także, iż brak jest pewnie datowanych analogii w rejonie środkowego Dniestru, na rekonstrukcjach Plamenyc'kiej nie widać także wałów charakteryzujących staroruskie założenia obronne. Krytycznie odnosi się S. Majarčak (2006a, 214-215) również do utrwalonych w literaturze prób datowania początków kamienieckiego monastyru na Ruskich Folwarkach i kościoła św. św. Piotra i Pawła na czasy staroruskie. Co do Kamienieckiego „donżonu" (który w ujęciu współczesnej literatury naukowej mógłby posiadać stosunkowo bliskie geograficznie analogie chronologiczne w Chocimiu i Jazłowcu, por.), to jednak w żadnym z tych „południowych" przypadków, nie mamy do czynienia z „twardymi" dowodami i pewnymi datowaniami. Jednym z argumentów zwolenników „postarzania" Kamieńca jest także powoływanie się na powszechne „prawa rozwoju" ruskiego budownictwa obronnego ogółem zarysowane przez wybitnego skądinąd znawcę architektury P. Rappoporta (1967, 217), bowiem w XIII i w 1. poł. XIV w. popularność zdobywa tendencja do maksymalnego wykorzystywania naturalnych walorów obronnych miejsc, w których zakładane były fortece przy jednoczesnym, solidnym obwarowywaniu strony dostępnej, jak również w tym czasie pojawiły się na Rusi pierwsze murowane wieże obronne (zwane przez autora donżonami).

Zdaniem większości historyków dopiero wycofanie się Tatarów z Podola po bitwie nad Sinymi Wodami (1362 r.) dało warunki do budownictwa nowych twierdz na terenie Podola Zachodniego, Bukowiny i Pokucia. Nie ma zatem przekonujących dowodów ani źródeł pisanych potwierdzających funkcjonowanie „zamku" w Kamieńcu w czasach staroruskich.

H: Stanowiska wczesnośredniowieczne odkryto na terenie kamienieckiego Starego Miasta, w pobliżu Ormiańskiego Dworu Handlowego. Znaleziona tam ceramika datowana została na IX-XIII w. Ponadto, pozostałości spalonego domostwa z XII-XIII w. wyeksplorowano w 1981 r. na Polskim Rynku.

I: Materiały z wykopalisk znajdują się w Muzeum Narodowego Rezerwatu Historyczno-architektonicznego w Kamieńcu Podolskim.

J: Autorka niniejszej pracy, podobnie jak większość historyków, odrzuca „staroruskie" (i wcześniejsze) datowanie początków Kamieńca jako założenia obronnego. Jedyne wiarygodne źródła odnoszą Kamieniec do 2. poł. XIV w. (osada powstała na pewno przed 1374 r., co potwierdza nie tylko akt lokacji, ale i nadania kazimierzowskie dla wspólnoty Ormian). Najstarsze pewne fazy budowy zamku (w tym partie murów z otworami strzelniczymi) również odnoszone są do wieku XIV. Na dzisiejszym etapie badań osadnictwo wcześniejsze od XIV w. na terenie Kamieńca zdaje się mieć charakter otwarty i rozproszony.

K:

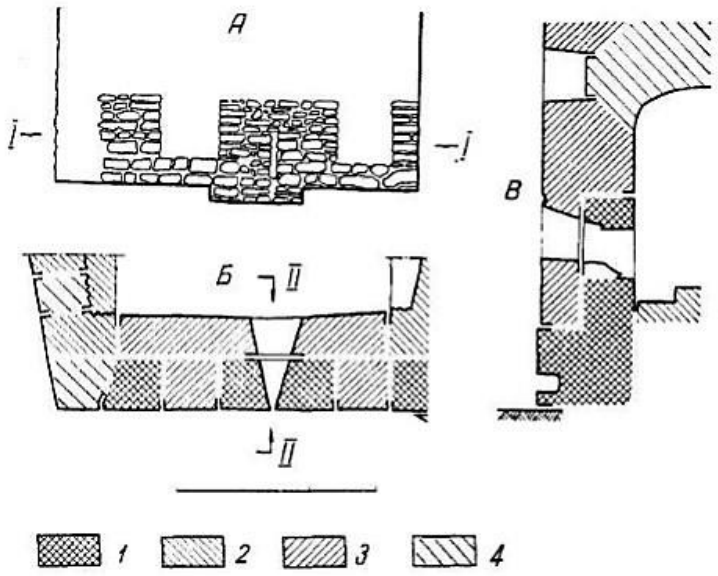

Ryc. 294. Rozwarstwienie muru Baszty Dziennej kamienieckiego zamku dokonane przez Ê. Plamenyc'ką (za: Пламеницька Є. 1969, rys. 13, 140), А – zachodnia fasada muru, Б – plan muru, В – przekrój, 1 – mur kon. XII – pocz. XIII w., 2 – mur poł. XIII w., 3 – mur kon. XIII, 4 – ściany z 1542 r.

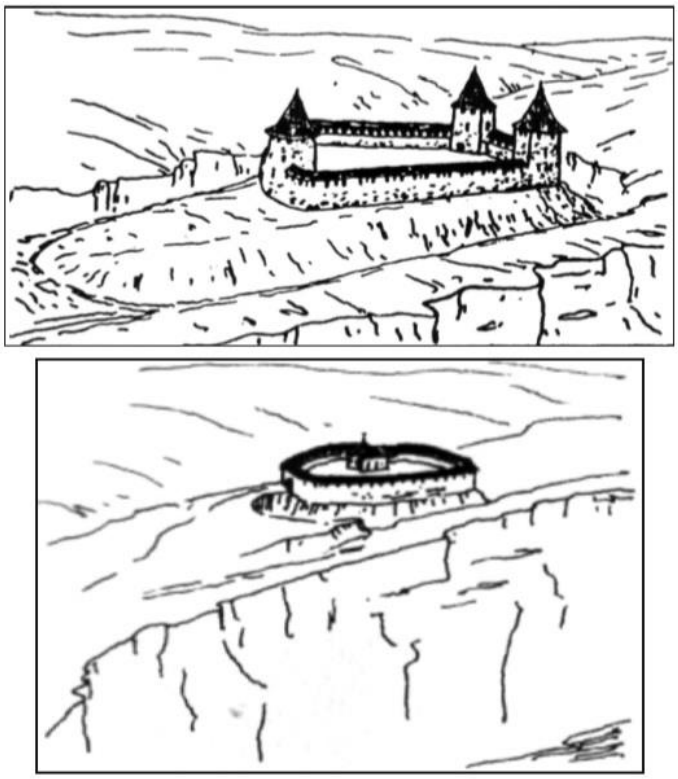

Ryc. 295. Rysunki Ê. Plamenyc'kiej przedstawiające najstarsze fazy rozwoju zamku kamienieckiego („bezwieżowy protozamek" oraz staroruski zamek z donżonem) (za: Маярчак 2011, 118).

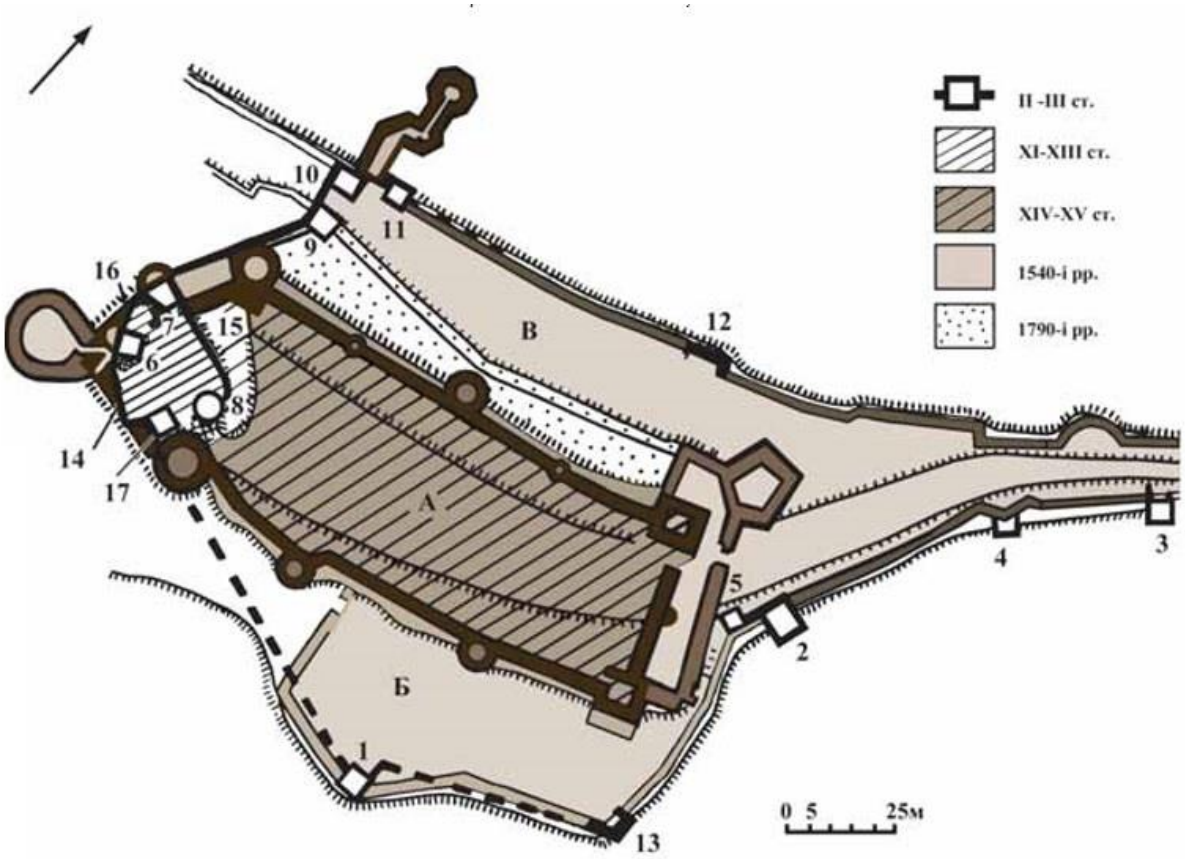

Ryc. 296. (Na poprzedniej stronie:) Plan Starego Zamku w Kamieńcu Podolskim z zaznaczeniem najstarszych faz użytkowania wzgórza i zasięgiem „protozamku" (za: Пламеницька О. 2012, rys. 66, 114): А – główny dziedziniec, Б – dwór południowy, В – terasa północna, 1 – Mała Wieża Południowa (1), 2 – Mała Wieża Południowa (2), 3 – Mała Wieża Południowa (3), 4 – Mała Wieża Południowa (4), 5 – Mała Wieża Południowa (5), 6 – Wieża (Baszta) Dzienna, 7 – Mała Wieża Zachodnia, 8 – wieża nad fosą, 9 – Baszta Różanka, 10 – Wieża Polna (1), 11 – Wieża Polna (2), 12- mur północny terasy dolnej, 13 – Wieża Mała Południowa (6, hipotetyczna lokalizacja), 14 – południowy mur „protozamku", 15 – północny mur „protozamku", 16 – mur zachodni „protozamku", 17 – Wieża Górna (południowa).

L: Dimnik 1979, 25-35; Janeczek 2006, 425; Kurtyka 2011; SGKP III, 748-758; Білецька 2004, 69, 72-73, 77; Болтанюк 2011, 119-123; Волкова 2016, 16-17; Дашкевич 1971, 162-164; 1984, 7-19; Долінська 2016, 7-10; Захар'єв 2014a, 150-151; Зваричук 2016, 11-16; Маярчак 2006a, 214-215; 2011, 117-118; 2012a, 15, 198-199; 2018, 101-102; Пламеницька Є. 1969, 124-144; 1972, 298-303; 1975, 14-37, Пламеницька Є., Пламеницька О. 1996, 122-134; Пламеницька О. 2002; 2012; Шевченко, Нагнибіда 2012, 353-366; *Україна: литовська доба*... 104-111; Ягодинська 2015, 246.

85. **Klewań (latop. Колывань?, ukr. Клевань), rejon loco, obwód Równe, Ukraina.**

B: Jak przypuszczają badacze[458], Klewań to najprawdopodobniej Koływań ze *Spisu grodów ruskich*.... (wymieniona wśród grodów wołyńskich). W XV w. (lub pocz. XVI w.) w Klewaniu powstał zamek książąt Czartoryskich (we wzmiankowanym w dokumentach uroczysku „Horodyšče"). S. Ters'kij przypuszcza, iż „dwór książęcy" wraz z monastyrem św. Mikołaja funkcjonował w Klewaniu już od czasów Mścisława Niemego (pocz. XIII w.). Monastyr pojawiać się miał w źródłach dopiero od połowy XV w., lecz jako obiekt pochodzący z „dawnych czasów" (Терський 2009a, 17). Klewań lokowano na prawie niemieckim w 1654 r.

C: Staroruskie grodzisko znajdowało się w miejscu zamku, w zachodniej partii współczesnego miasta. Grodzisko zajmowało cypel na wysokim prawym brzegu Stubły. Teren grodziska ochraniać miały sztuczne skarpy oraz przekopy

458 Klewań z latopisowym Kolywaniem połączył już N. Barsov (1865, 98). Nazwa ta, pojawiająca się przed XIV w. w latopisach północnoruskich (np. w *Latopisie nowogrodzkim*), odnosi się do Tallina.

D: Wedle starszej literatury grodzisko składać się miało z dwóch części (obecnie zajmowanych przez zamek i murowaną cerkiew). Według katalogu B. Pryščepy do dawnego grodziska odnieść należy 3 części dzisiejszego miasta: tzw. majdan południowo-zachodni (dietiniec o wymiarach 80x70 m i powierzchni 0,5 h, obecnie zajmowany przez budowle zamkowe), majdan północno-zachodni (trójkątny w planie, powierzchnia 0,4 ha, od XVIII w. zajmowany przez cerkiew) oraz wschodni (owalny, ciągnący się wzdłuż ul. Horodyšče, jego powierzchnia wynosi 1 ha). Dietiniec odcięty jest od reszty plateau rowem, również majdan wschodni oddzielony jest od dietinca rowem.

E: Jako pierwszy teren „Horodyšča" z grodem staroruskim powiązał w XIX w. T. Stec'kij. W 1990 r., podczas prac konserwatorskich przy ruinach zamku, na głębokości 4 m u podstawy narożnej wieży znaleziono materiał ceramiczny XII-XIII i XV-XVI w. Materiały staroruskie zebrano także na terenie sąsiedniego majdanu (znajduje się tam obecnie cerkiew). W 1999 r. materiały ceramiczne XI-XII w. na terenie dietinca znalazł V. Tkač. W 2013 r., podczas nadzoru na terenie wschodniej partii grodziska (ul. Horodyšče 2), M. Chomyč odkrył nawarstwienia X-XIII i XV-XVIII w.

F:

G.1: Początki Klewania odnoszone są do okresu staroruskiego.

G.2: Według S. Ters'kiego gród wchodzić miał w skład ziemi peresopnickiej.

H: Wokół „Horodyšča" zlokalizowano kilka osad staroruskich.

I:

J:

K:

L: Куза 1996, 163; Прищепа 2016a, 236; Терський 1993, 61; 2009a, 17.

86. Kobryń (latop. Кобрынь, biał. Кобрын), rejon loco, obwód brzeski, Białoruś.

B: Kobryń pojawia się w źródłach w XIII w. jako gród założony przez Włodzimierza Wasylkowicza. W 1288 r. ciężko chory książę miał przekazać gród swej żonie Oldze

(*Ипатьевская*... стб 903). W XIV w. Kobryń wszedł w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ok. 1387 r. gród stanowił jeden z głównych ośrodków władztwa Fiodora Olgierdowicza (miasto pozostało w rękach książąt z linii Fiodora do początku XVI w.). Lokacja Kobrynia miała miejsce w 1579 r.

C: Kobryń położony jest nad Muchawcem, na wschód od Brześcia. Grodzisko nie zostało zlokalizowane.

D:

E:

F:

G:

H:

I:

J: W broszurze z 1975 r. poświęconej grodom Białorusi G. Štychov przypuszcza, iż gród znajdował się na wyspie utworzonej przez dwie odnogi rzeczki Kobrynki, w pobliżu jej ujścia do Muchawca. W późniejszych czasach w miejscu tym powstać miał niezachowany dziś zamek. Według badacza na lewym brzegu Muchawca, w okolicach mostu miały być widoczne ślady fosy (grodu? Zamku? – m.k.)

K:

L: Baran 2010, 49-50; *Археалогія Беларусі* т. 3, 277-278; *Україна: литовська доба*.... 73; Штыхов 1975.

87. **Kołomyja (latop. Коломыꙗ, ukr. Коломия), rejon loco, w obwód iwanofrankowski, Ukraina.**

B: Pod 1240 r. KHW wspomina o kołomyjskiej soli (*Ипатьевская*... стб 789). Kołomyja stanowiła prawdopodobnie centrum wołości. Z 1321 r. pochodzi wzmianka źródłowa o wojewodzie Fiodorze rządzącym w Kołomyi z ramienia Lwa Juriewicza. Również pod panowaniem polskim Kołomyja stanowiła centrum okręgu administracyjnego (powiatu) z zamkiem. Pierwsza lokacja Kołomyi miała miejsce przed 1370 r., powtórna w 1424 r.

C:

D:

E: W 1977 r. B. Tomenčuk odkrył nawarstwienia kulturowe z XII-XII w. na terenie cmentarza w pobliżu ratusza, na lewym brzegu Czarnego Potoku. Teren ten miał według XVII-wiecznych źródeł nazywać się „Starym dworem". Na obszarze tym znaleziono także materiały nowożytne. Ogólna miąższość nawarstwień kulturowych sięgała 1,6 m. Ponadto, na terenie miasta znaleziono żelazny grot strzały (Liwoch 2003, 244).

F:

G.1: Początki Kołomyi odnoszone są do XII-XIII w.

G.2: Latopisowa Kołomyja znajdowała się na szlaku handlu solą. Grodem pogranicza rusko-węgierskiego Kołomyja została nazwana przez P. Rappoporta (1967, 176-177).

H:

I:

J: Nie przeprowadzono badań pozwalających określić dokładne położenie staroruskiego ośrodka grodowego. Obok czysto słowiańskich propozycji wyjaśnienia pochodzenia nazwy Kołomyi, istnieje podejrzenie, iż nazwa grodu pochodzić może od imienia węgierskiego księcia Kalmana (Kolomana), sprawującego okresowo władzę w Haliczu w latach 1214-1221 (por. Волощук 2005).

K:

Ryc. 297. (Na kolejnej stronie:) Kołomyja w końcu XVIII w. na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

L: Liwoch 2003, 244; Волощук 2005, 38-50; Раппопорт 1967, 176-177, Ратич 1957, 46; Скочиляс 2010, 84; Томенчук 1978, 393.

88. Komów (latop. Комовъ), Kumów Plebański lub pobliski Kumów Majoracki, powiat chełmski, województwo lubelskie, Polska.

B: Komów został wspomniany kilkakrotnie w KHW pod latami 1205-1206 i 1213. Wzmianki te dotyczą ziem zachodniego Wołynia (tzw. „ukrainy").

C:

D:

E:

F:

G:

H:

I:

J: N. Barsov połączył Komów z Kómowem, miejscowością w połowie drogi między Chełmem a Uchaniami (najpewniej chodzi o Kumów Majoracki lub Kumów Plebański w powiecie chełmskim). W artykule S. Skibińskiego (1961, 147) wspomniane zostało wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Kumowie położone w pobliżu „kurhanów na łące". Śladów grodziska nie stwierdzono.

K:

L: Skibiński 1961, 147; Барсов 1865, 102: Котляр 1998, 173; Насонов 1951, 129.

89. **Korczesk (latop. Корческъ, Коречьскъ, ukr. Корець), Korzec, rejon loco, obwód rówieński, Ukraina.**

B: Ośrodek został wspomniany po raz pierwszy pod 1150 r. jako gród wołyński. Izjasław Mścisławicz odwodząc syna księcia kijowskiego, Gleba Juriewicza za Korczesk według *Latopisu kijowskiego* rzekł cyt. поѣди . же брате къ ѿцѣю своему . а то волость ѿца моего и моæ по Гориноу (*Ипатиевская...* стб 396). Korczesk pojawił się wśród grodów kijowskich (po Owruczu i Żytomierzu) w *Spisie grodów ruskich* z końca XIV w. (Тихомиров 1979, 101). Zamek w Korcu powstać miał w końcu XIV w. z inicjatywy Konstantyna Olgierdowicza. W początku XV w. miasto należało do księcia Teodora Ostrogskiego, zaś w połowie tego stulecia przeszło w ręce rodu Koreckich (Korzec stanowił prywatne miasto szlacheckie).

C: Gród Korczesk położony był nad rzeką Korčik (dopływ Słuczy). Przypuszcza się, iż zamek książąt Koreckich powstał w miejscu dietinca latopisowego grodu.

D: Według najnowszych ustaleń B. Pryščepy (2016a, 243) grodzisko składało się 2 umocnionych części: cyplowego założenia zajmowanego obecnie przez ruiny zamku (wymiary 100x50 m, powierzchnia 0,5 ha) i położonego na wschód od niego czworokątnego majdanu (wymiary 50-65x70 m, powierzchnia 0,35 ha). Ok. 2 km na północny-wschód od miasta znajduje się drugie koreckie grodzisko.

E: Miasto Korzec badano jedynie punktowo. W latach 1989-1990 podczas badań architektonicznych R. I. Mohytyča na koreckim zamku natrafiono na staroruskie warstwy kulturowe (XII-XIII w.) przykryte warstwą spalenizny, co uznano za dowód na spalenie miasta przez Mongołów. Staroruskie zabytki spotykano m. in. podczas badań w pobliżu

pałacu Czartoryskich i w monastyrze Zmartwychwstania Pańskiego. Badania archeologiczne i nadzory w centrum miasta w latach 2002-2009 prowadzili członkowie ekspedycji rówieńskiej filii Instytutu Archeologii Narodowej Akademii Nauk ds. badań ratowniczych. Wykopy założono przy ul. Chmielnickiego 3 (w 2005 r.) około 120 m na północny zachód od zamku, i przy ul. Kijowskiej (w 2008 r.) – działka 61b. Przy ul. Chmielnickiego grubość warstwy zawierającej ceramikę staroruską i inne zabytki datowane na XII-XIII w. sięgała 0,5 m. Natrafiono na ślady domostwa z glinianym piecem. Przy ulicy Kijowskiej odkryto zaś, pod warstwami datowanymi na XVI-XVIII w., zbiorową mogiłę, w której najprawdopodobniej pochowano ofiary najazdu mongolskiego. Póki co, nie wiadomo, czy badany teren dwóch ulic wchodził w skład podgrodzia czy osady podgrodowej Korczeska.

F:

G.1: Stan rozpoznania staroruskiego Korczeska jest wysoce niezadowalający. Znaleziska z Korca datowane są ogólnie na IX/X-XIII w. (ślady obecności Słowian na brzegu rzeki Korčyk sięgają wieku IX, jednakże zabytki znajdowane na terytorium miasta zawężają chronologię latopisowego Korczeska do XII-XIII w.).

H: Posad Korčeska znajdować się miał na prawym brzegu rzeki i zajmować ok. 6 ha powierzchni.

V. Antonovyč (1900, 85) wspominał o innym, oddalonym o wiorstę od Korca, trójkątnym w planie grodzisku nad Korčykiem. Z tym samym trójkątnym grodziskiem wiąże latopisowy Korczesk M. Kučynko (2006, 11; 2009, 62). Wymiary grodziska wynoszą 52x63 m[459]. Majdan otoczony jest wałem zachowanym do wysokości 2 m i fosą. Podczas badań powierzchniowych na stanowisku znaleziono materiały z XI-XIII w. 700 m na północ od grodziska odkryto rozległą osadę datowaną materiałem ceramicznym na X-XII w. Trójkątne grodzisko interpretowane jest jako założenie refugialne (Прищепа 2016a, 119).

I: Materiały z badań w Korcu i jego okolicach znajdują sie w Muzeum Krajoznawczym w Równem.

J:

K:

459 Dane za M. Kučynką. W katalogu B. Pryščepy (2016a, 244) wymiary majdanu grodziska wynoszą 90x55 m.

Ryc. 298. Centralna część współczesnego Korca: teren zamku książąt koreckich oznaczono symbolami А-Б, В – cerkiew św. Mikołaja, Г – pałac Czartoryskich; 1 – wykop przy ul. B. Chmielnickiego 3, 2 – wykop przy ul. Kijowskiej 61 (za: Прищепа 2016a, rys. 83, 122).

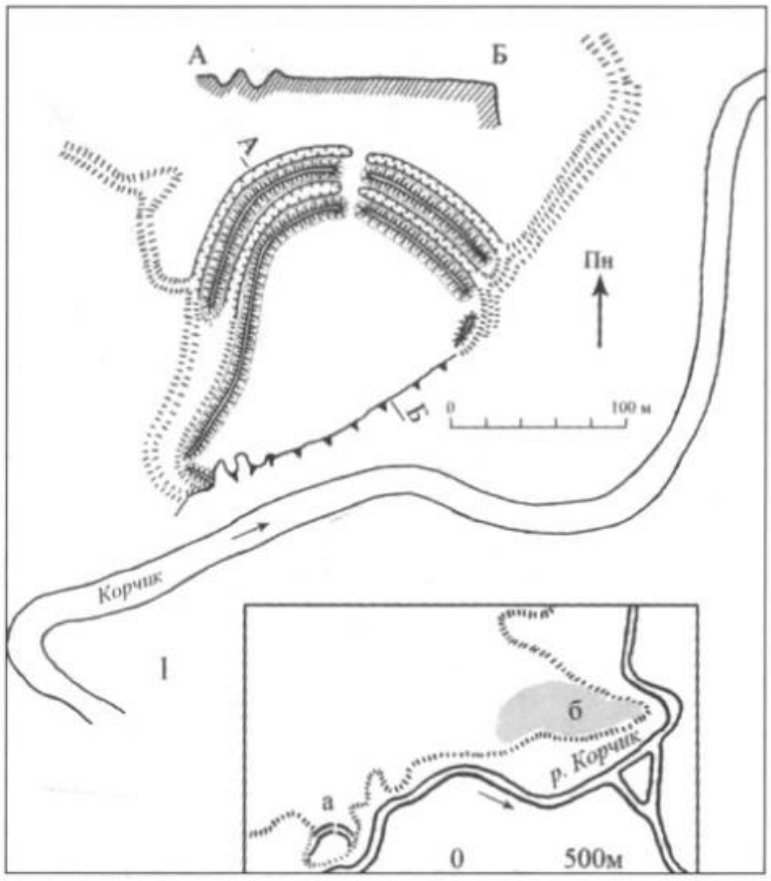

Ryc. 299. Grodzisko położone na północno-wschodnich rubieżach Korca (za: Прищепа 2016a, rys. 81, 119): a – grodzisko, б – osada otwarta.

L: Cynkałowski 1984, 536; Антонович 1900, 85; Кучинко 2006, 11; 2009, 62; Прищепа 2016a, 118-124, 243-244; Прищепа, Ткач, Чекурков 2012, 53; Тихомиров 1979, 101, 103 (mapa).

90. **Koszer (ukr. Кошер), „Zamčysko", Novi Košari, rejon Kowel, obwód włodzimierski, Ukraina.**

B: Gród pojawia się w źródłach w 2. poł. XIV w. (w umowie między Lubartem a królem Kazimierzem Wielkim)[460]. W XVI w. osada była własnością Sanguszków. Koszer otrzymał prawa miejskie w 1600 r., lecz z biegiem czasu utracił status miasta i przeistoczył się w wieś.

460 W niektórych opracowaniach Koszer utożsamia się z Kamieniem Koszerskim - według autorów hasła „Kamień" w pracy poświęconej Ukrainie w „okresie litewskim" (*Україна: Литовська доба*... 72), Koszer miał stanowić pierwszą stolicę udziału księcia Dymitra Sanguszki. Podobnie Koszer zidentyfikował również wydawca traktatu polsko-litewskiego z 1366 r. (por. Czuczyński 1890, 514), mimo, iż źródło wymienia zarówno wołyński Kamień, jak i Koszer cyt. *Kniazu Lubartu łuckaja zemla (....) i ieszczo k Łucku odstupił sia korol wołodymierskich wołosti: Wiełły, Zbiaz, Czerneczhorodok,* ***Kamian****, Mielnica (...). A Wolodymier korolewi dostał sie s tiemi wołostmi: Horodel,Luboml, Turynsk, Ratew,* ***Koszer****, Włuczym (...).*

C: Historyczny Koszer, niekiedy mylony z Kamieniem Koszyrskim, znajdował się w zachodniej części Polesia, między Ratnem a Turzyskiem. Grodzisko „Zamčysko" znajduje się wsi Novi Košari. Założenie położone jest na płaskim, zabagnionym terenie.

D: Główny majdan grodziska jest czworokątny w planie (wymiary założenia 50x55 m)[461]. Od południa przylega do niego umocnione podgrodzie chronione podwójną linią wałów. Wały „dietinca" zachowane są na wysokość 4 m, wały podgrodzia sięgają wysokością 1 m. Obwałowania grodziska częściowo zniszczone są okopami wojennymi.

E: Grodzisko znane było archeologom już w latach 60. XX. P. Rappoport (1967, 102) wspomina, iż na stanowisku występowały głównie materiały z XV-XVI w. i nieliczne ułamki naczyń z wieku XIV. Oglądu stanowiska dokonała ekspedycja Instytutu Nauk Społecznych AN USRR w 1986 r. Zebraną na stanowisku ceramikę odniesiono do XII-XVI w. Kolejnego oglądu stanowiska dokonał w 1993 r. M. Kučynko. Na grodzisku zostały zebrane materiały z XIV w. i późniejsze.

F:

G.1: Stanowisko datowane jest na podstawie znalezisk ceramiki naczyniowej na wiek XIV.

G.2.: M. Kučynko odnosi stanowisko do grupy umocnionych punktów ruskiej granicy na Polesiu. Warto zaznaczyć, iż na tych części stanowisk znaleziono materiały staroruskie lub dowiedziono ich dwufazowego użytkowania (por. Панишко 2011). W przypadku Koszera, nie ma dowodów na funkcjonowanie założenia w czasach sprawowania na tym terenie władzy przez książąt Romanowiczów.

H:

I:

J:

K:

461 Аулих, Грибович i in. (1988, 253) podają wymiary 60x90 m.

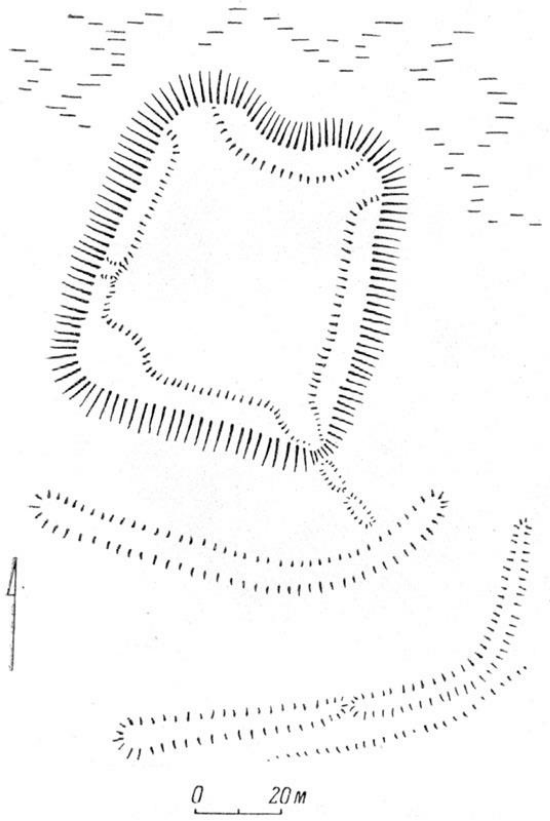

Ryc. 300. Schematyczny plan grodziska „Zamčysko" w pobliżu Novych Košar (za: Раппопорт 1967, rys. 102, 102, 238).

L: Czuczyński 1890, 514; Аулих, Грибович i in. 1988, 253-254; Заяць 2003, 40; Кучинко 2009, 68; Раппопорт 1967, 101-102; *Україна: Литовська доба*... 72.

91. *Krosno (źr. Crossin), powiat loco, województwo podkarpackie, Polska.

B: Krosno położone było w strefie polsko-ruskiego pogranicza. Według historyków, od osadnictwa małopolskiego Krosno oddzielać miała w średniowieczu ciągnąca się wzdłuż Wisłoka puszcza. Pierwsza informacja o Krośnie pochodzi z 1282 r. (z przywileju Leszka Czarnego dla biskupstwa lubuskiego, co świadczy o przejściowej przynależności tych ziem do Polski), nie ma jednak dokumentów pokazujących sposób w jaki ziemie te znalazły się na powrót pod panowaniem Rusi. Pewnym jest, iż w 1328 r. Krosno nie stanowiło już własności biskupstwa lubuskiego (Perzanowski 1972, 65).

*Status Krosna i Krzeszowa jako grodów – centrum wołości potwierdzają źródła pisane z XIV w., lecz archeologom nie udało się jednak zlokalizować na terenie miasta grodu. Krosno lokowano na prawie niemieckim już przed 1367 r.[462], co potwierdzać ma jego wcześniejszy status i „protomiejski" charakter osady (Janeczek 2006, 435, 442). Jako ośrodek ziemi

462 Według M. Horna (1974, 60) lokacja miasta na prawa magdeburskim nastąpiła w 1348 r.

przemyskiej (gród?) wymienia „Korosno" również I. Krypjakevyč (1984). W. Makarski (1999, 126), choć w odniesieniu do innego Krosna (nieistniejącej dziś wsi na terenie Krościenka, pow. Ustrzyki Dolne), wyjaśnia etymologię nazwy „Krosno" jako terenu pokrytego pagórkami lub osady położonej na wzniesieniu („na kroście").

C: Krosno położone jest w Kotlinie Krośnieńskiej, będącej częścią Dołów Jasielsko-Sanockich, u ujścia niewielkiej rzeczki Lubatówki do Wisłoka.

D:

E: Badania archeologiczne w centrum Krosna (stan. 1) prowadzili archeolodzy z Muzeum Podkarpackiego w Krośnie (J. Gancarski, A. Muzyczuk) w latach 1999-2000. Wykopaliska ratownicze prowadzone na krośnieńskim Rynku w związane były ze zmianą jego nawierzchni. Przebadano 12 arów z 0,7 ha powierzchni placu rynkowego rozpoznając sondażowo całą jego przestrzeń. Było to miejsce bardzo dogodne dla osadnictwa, z natury obronne, położone na kulminacji wzniesienia, w widłach Wisłoka i Lubatówki.

W 1999 r. przebadano powierzchnię 951,25 m² (założono 8 wykopów we wschodniej części Rynku). Obiekty wczesnośredniowieczne prezentowała półziemianka oraz jamy odpadkowe zawierające materiał z IX-X w. Ponadto, odkryto bruki i kanały ściekowe z XV-XVI, pozostałości późnośredniowiecznych kramów kupieckich, wodociągów i obiekty pradziejowe.

W sezonie 2000 przebadano 784 m² powierzchni Rynku. Badania objęły wschodnią i zachodnią część placu. Odkryto kolejne podwaliny drewnianych kramów, bruki i pozostałości zabudowy. Ogółem, wykopaliska archeologiczne z lat 1999-2000 dostarczyły odkryć pozostałości infrastruktury miejskiej Krosna. Odkryto relikty dwóch ratuszy – gotyckiego z początków XIV w. w zachodniej części Rynku i renesansowego z początków XVI w. w centralnej części, drewniane kanały z końca XIII w. odprowadzające ścieki w kierunku Wisłoka, drewniane wodociągi datowane na 1366 r. z pni drzew iglastych łączonych żelaznymi tulejami. Były one wielokrotnie wymieniane i użytkowane aż do początku XIX w. Odkryto również drewnianą studnię oraz dół chłonny przy ratuszu gotyckim, podstawy kramów kupieckich oraz ślady celowo utwardzonej nawierzchni Rynku z XIII i XIV w., brukowaną nawierzchnię Rynku z początków XVI w. z wyprofilowanym kamiennym

rynsztokiem, drewniany magazyn dziegciu, zbiornik na wodę oraz pozostałości drewnianych budowli handlowych z XVI-XVIII w. Odsłonięto także dwie studnie z wieku XIX.

F.3: Materiał zabytkowy z badań z 1999 r. był liczny i zróżnicowany: znaleziono 35 monet, w tym 3 denary królowej Jadwigi, denar Jana Olbrachta, drobne monety miedziane. Liczną grupę znalezisk stanowiły ozdoby i części stroju, narzędzia, przedmioty codziennego, a także militaria i części rzędu końskiego. W rejonie ratusza natrafiono na duże ilości gwoździ żelaznych, haków, okuć. Wśród materiału ceramicznego znalazły się naczynia wczesnośredniowieczne (IX-X w.), naczynia wypalane w atmosferze redukcyjnej oraz utleniającej, naczynia polewane i naczynia z białej glinki. Spora część jest bogato ornamentowana. Znaleziono także sporą ilość kafli piecowych, płytek posadzkowych, dachówek, cegieł gotyckich, renesansowych i detali budowlanych. Zebrano również kilkaset ułamków szkła.

G.1: Na krośnieńskim Rynku natrafiono na pozostałości osady ze starszej epoki brązu oraz osady z okresu lateńskiego. Osada słowiańska powstała tu w IX-X wieku i od tego czasu obszar ten był nieprzerwanie zasiedlony. Nie wykryto pozostałości wczesnośredniowiecznych umocnień.

H:

I: Materiały i dokumentacja z badań złożone zostały w Muzeum Podkarpackim (d. Okręgowym) w Krośnie.

J: Według J. Malczewskiego (2006, 143-144) terytorium opasane murami na dawnych planach Krosna zawiera sobie nie tylko miasto lokacyjne, ale i dawną osadę).

K:

Ryc. 301. Krosno w XVIII w. na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

L: Fastnacht 1962; Gerlach 1972, 7-39; Horn 1974; 60; IA 1999, 179-180; 2000, 235-236; Janeczek 2006, 435, 442; Malczewski 2006, 143-144; Makarski 1999, 129; Perzanowski 1972, 59-77; Крип'якевич 1984.

92. **Krzeszów (źr. Crzeschow), powiat niżański, województwo podkarpackie, Polska.**

B:*Krzeszów, podobnie jak Krosno, zaliczany jest do ośrodków stanowiących ruskie okręgi grodowe. Pierwsza wzmianka o nim pojawia się w 1390 r., gdy w czasach rządów Władysława Opolczyka na Rusi okręg krzeszowski wraz z grodem (*oppidum Crzeschow*) nadany został Jaśkowi Kustrze (Janeczek 1991, 25; 2006, 440, 442). Krzeszów zyskał prawa miejskie dopiero w 1640 r.

C: W rejestrze zabytków archeologicznych NID grodzisko średniowieczne (wniesione do spisu zabytków w 1984 r.) i zamczysko oznaczono na zalesionym cyplowatym wzniesieniu znajdującym się na północ od miasta, w sąsiedztwie kościoła p. w. Narodzenia NMP.

D:

E: W 2016 r. podczas zabezpieczania osuwiska ziemnego na skarpie w pobliżu zabytkowego kościoła p. w. Narodzenia NMP w Krzeszowie przypadkowo odkryto ceramikę. Wezwani na miejsce archeolodzy pod kierunkiem G. Płoskonia znaleźli ułamki naczyń i grot strzały datowane na wczesne średniowiecze (X-XIII w.) oraz monety z wieku XVII. Na temat odkryć w Krzeszowie ukazały się póki co jedynie wzmianki prasowe.

F:

G:

H:

I:

J: W spisie stanowisk południowej Lubelszczyzny wykonanym w 1834 r. przez archiwistę i historyka Ordynacji Zamojskiej – M. Stworzyńskiego, znaleźć można notatkę o „zamku" w Krzeszowie. Na terenie grodziska (lub zamczyska) w Krzeszowie nie prowadzono badań archeologicznych, a o samym zamku krzeszowskim wiadomo stosunkowo niewiele.

K:

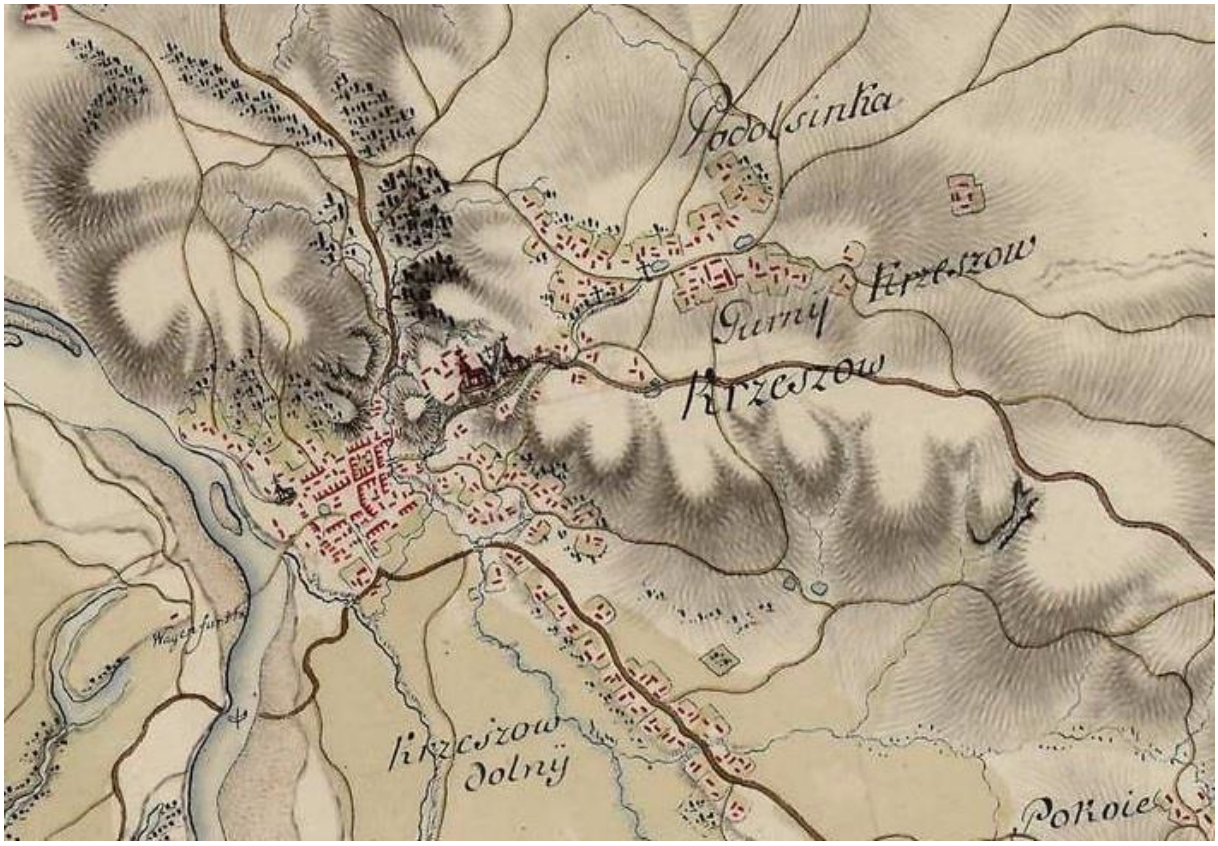

Ryc. 302. (Na poprzedniej stronie:) Krzeszów na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

Ryc. 303. Model numeryczny grodziska (zamczyska?) na tle siatki miejskiej w Krzeszowie (źródło: geoportal.gov).

L: Gurba, Orłowski 1956, 70; Janeczek 1991, 25; 2006, 437, 442; Makarski 1999, 134-135; M. Petecka, http://rni24.eu/archeologiczne-skarby-w-krzeszowie, dostęp: 15.06. 2017; zabytek.pl/pl/obiekty/g-288015, dostęp: 3.06.2020

93. Kuczelmin, Kuczelemin (latop. Кучелминъ, Коучелеминъ, ukr. Кучелмін), stan. „Ščovb", Neportove, rejon Sokiriany, obwód czerniowiecki, Ukraina.

B: O grodzie pod 1159 r. wspomina *Latopis kijowski* (w związku z poczynaniami Iwana Rościsławowicza tzw. Berładnika). Z przekazu źródłowego wynika, iż gród położony był na południowych rubieżach ziemi halickiej, w pobliżu latopisowej Uszycy. O położeniu Kuczelmina nad Dniestrem świadczy fragment KHW, w którym Daniel Romanowicz wraz z bojarami chciał przeprawić się przez Dniestr „niżej Kuczelemina" (*Kronika*... 117).

C: Stanowiska wiązane obecnie z Kuczelminem położone są nad Dniestrem wzdłuż zbiornika wodnego. Kompleks osadniczy identyfikowany przez B. Tymoščuka, B. Tomenčuka, S. Pyvovarowa i in. jako latopisowy Kuczelmin składał się z trzech (?) grodzisk położonych na poprzecinanej głębokimi wąwozami terasie prawego brzegu Dnietsru, na linii wschód-zachód między miejscowościami Neportovo i Lomančyci. Pierwszym z nich jest stan. „Ščovb" (in. Neportivs'ke horodyšče) położone na cyplu wysokiego brzegu Dniestru w pobliżu miejscowości Neportove.

D: Grodzisko „Ščovb" zajmuje północny skraj cypla nad Dniestrem. Od strony dostępnej (południowo-wschodniej) teren majdanu chroniony był przez łukowaty wał, zachowany do wysokości 1-2 m i szerokości 6 m, oraz fosę szerokości 10 m i głębokości 2 m. Wymiary założenia wynoszą 50x60 m (Томенчук 2008, 38)[463].

E: Spory na temat lokalizacji Kuczelmina rozpoczęły się już w XIX w. Prowadząc swe rozpoznanie archeologicznej mapy Bukowiny w latach 60. XX w.m B. Tymoszczuk wysnuł teorię, iż rozległy kompleks osadniczy datowany na XII-XIII w. położony między wsiami Lomačynci, Halycja i Neportovo stanowi właśnie pozostałości staroruskiego Kuczelmina.

F.1: W 1978 r. badano system umocnień grodziska „Ščovb". Wał grodziska przedstawiał podwójny rząd zrębowych pomieszczeń (lub izbic-*gorodni*) posadowiony na niewysokiej (0,5 m) glinianej platformie. Przebadane przez Tomenčuka pomieszczenie przylegające do wału od wewnątrz miało wymiary 3x4,5 m. Badacz uznał, iż zachowany na 100 m długości wał składać musiał się z niemal 25 podobnych pomieszczeń o prawdopodobnie mieszkalnej funkcji (na terenie majdanu grodziska nie odkryto śladów zabudowy).

F.2: W latach 70. XX w. grodzisko „Ščovb" badała ekspedycja Muzeum Krajoznawczego w Czerniowcach z B. Tomenčukiem na czele. Na majdanie nie wykryto warstwy kulturowej.

G.2: Według B. Tomenčuka (2010a, 193) grodzisko „Ščovb" jest pozostałościami strażnicy z XII-XIII w. (gdzie przebywać mógł niewielki garnizon wojskowy).

H:

I:

463Według innej pracy B. Tomenčuka (2010a, 193) wymiary majdanu wynoszą 60x80 m.

J: *****Kompleks grodzisk uznawany za latopisowy Kuczelmin jest słabo przebadany archeologicznie (rozpoznany w dużej mierze jedynie powierzchniowo), choć niektórzy badacze dość pewnie wiążą początki obronnego kompleksu już z tzw. okresem słowiańskim, zaś zmierzch funkcjonowania tego „zespołu grodowo-monastycznego" odnoszą (mimo braku znalezisk) do najazdu mongolskiego lub nakazem rozebrania umocnień grodów halickich wydanym przez Burundaja w 1260 r. Identyfikacja kompleksu jako Kuczelmina wciąż nie jest dostatecznie ugruntowana w nauce. W *Słowniku etymologicznym nazw latopisowych* (*Етимологічний....* 75) znaleźć można dwie inne (oparte na starszej literaturze) propozycje lokalizacji Kuczelmina: wieś Kučurmuk „w pobliżu Śniatyna" (wtedy jednak Kulczelmin musiałby być położony raczej nad Prutem, a nie Dniestrem)[464] i miejscowość Kuča w rejonie nowouszyckim (ta położona jest nad Kaljusem i faktycznie „poniżej" tzn. na południe od niej znajduje się Dniestr, jednakże wydaje się, iż książę Daniel wraz bojarami przeprawiali się na lewy, a nie prawy brzeg rzeki; *Kronika*... przyp. 234, 117). W pobliżu wymienionych miejscowości nie odkryto śladów grodów średniowiecznych (jednakże sam Kuczelmin w źródłach nie został wprost nazwany grodem).

K:

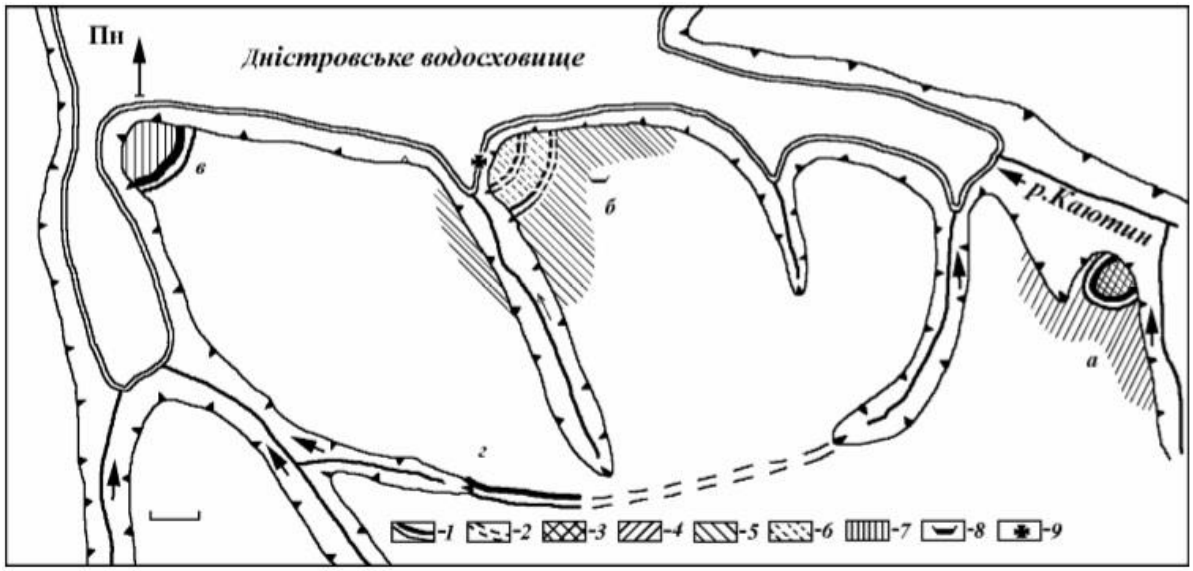

464 Miejscowość ta jest obecnie trudna do zlokalizowania (położona była bowiem w administracyjnych granicach dawnego powiatu czerniowieckiego, a obecnie obwodu Czerniowieckiego, a więc na pewno nie „w pobliżu" Śniatyna), gdyż nazywa się Malyj Kučuriv, zaś spotykana w literaturze historycznej nazwa jest w zasadzie zniekształconą wersją rumuńską (Cuciurul Mic). W pobliżu Kučurmyka (Małego Kuczurowa) lokalizował Kuczelmin hipotetycznie M. Hruszewski (1905a, 611), zwracając jednocześnie uwagę, iż sioło położone jest daleko od brzegów Dniestru. W okolicach miejscowości odkryto ślady średniowiecznej osady otwartej z XII-XV w. Zdaniem I. Voznego (2009, 156) nazwa miejscowości pochodzi od rzeczki Kučur, nie od Kuczelemina.

Ryc. 304. (Na poprzedniej stronie:) Kompleks grodowy dawnego Kuczelmina (za: Возний 2005, rys. 3, 307), 1 – umocnienia, 2 – ślady zniwelowanych umocnień, 3 – dietiniec, 4 – osada przygrodowa, 5 – posad, 6 – terytorium naziemnej części monastyru, 7 – gródek-strażnica, 8 – domniemane cmentarzysko, 9 – monastyr skalny, a – ur. Okopy, б – Galycja, в - Ščovb, г – ur. Valok.

Ryc. 305. Mały Kuczurów na wycinku mapy Bukowiny Friedriecha von Miega (źródło: https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-bukovina).

L: Возний 2005a, 307; 2009, 312-131; Грушевський 1905a, 611; *Етимологічний....* 75; Рідуш 2000, 108; Тимощук 1973, 100-107; Томенчук 2008, 38-40; 2010a, 193.

94. **Kuczelemin, stan. „Halycja", Halycja/Neportove, rejon Sokiriany, obwód czerniowiecki, Ukraina.**

B: Gród Kuczelemin pojawia się w źródłach w XII w.

C: Grodzisko „Halycja-Monastyr" położone na wysokim brzegu Dniestru na zachód od wsi Halycja (niekiedy stanowisko odnoszone jest do wsi Neportove).

D: Na terenie zbliżonego kształtem do trójkąta uroczyska „Halycja" zanotowano ślady podwójnej linii obwałowań. Główny majdan grodziska ma wymiary 40x50 m. Wał wewnętrzny zachował się do wysokości 0,5 m, zewnętrzny zaś do 2 m.

E: Stanowisko badał B. Tomenčuk.

F.1: Umocnienia wewnętrznej linii grodziska „Halycja" przedstawiać miały ścianę o konstrukcji zrębowej i nasyp. Szerokość izbic (?) wynosiła 3,5 m. Wykryto także powiązane z konstrukcją negatywy słupów (średn. 25 cm) wkopanych w podłoże na 0,5 m. Poniżej nasypu wału znaleziono zabytki kultury trypolskiej (wał B. Tomenčuk odniósł do wczesnej epoki żelaza). W wale zewnętrznym nie wykryto śladów konstrukcji drewnianych. Nasyp składał się ze zbitej żółtej gliny, w której nie znaleziono materiału zabytkowego. Grodzisko w „Halycji" mogło służyć ochronie monastyru i pobliskiej osady, jednakże żadna z jego linii obrony nie może być z pewnością odniesiona do czasów staroruskich (Томенчук 2008, 40).

G.2: W publikacjach poświęconych uroczysku „Halycja" stanowisko wiązane jest z monastyrem z XII-XIII w., lecz nie ma jednoznacznych argumentów przemawiających za takim datowaniem (samego monastyru, jak i grodziska).

H: W połowie lat 90. XX w. w rejonie „Halycji" zostały wykryte pozostałości skalnego monastyru (uroczysko „Tryfanova Krynycja"). Pieczary badał zespół archeologów i paleologów w 1995 r. Niestety, nie określono chronologii stanowiska.

W 1999 r., podczas prospekcji terenowej zlokalizowano osadę otwartą rozciągającą się za wałami grodziska „Halycja". Owalna planie osada zajmowała powierzchnię ok. 15 ha. Na jej terenie znaleziono fragment szklanej bransolety, muszlę porcelanki, a od mieszkańców wsi udało się pozyskać inne zabytki znalezione w „Halycji": brązową bransoletę, dno szklanego kubka i fragment osełki. W 2004 r. na terenie osady zebrano ułamki ceramiki kultury trypolskiej, fragmenty naczyń staroruskich, polepę z odciskami drewnianych belek, żużle, kości zwierzęce oraz gliniany przęślik.

I:

J:

K:

L: Возний 2005a, 307; 2009, 312-131; Томенчук 2008, 38-40.

95. Kuczelemin, „Okopy”, Lomačynci, rejon Sokiriany, obwód czerniowiecki, Ukraina.

B: Gród Kuczelemin pojawia się w źródłach w XII w.

C: Stan. „Okopy”, położone na wysokim lewym brzegu wpadającej do Dniestru rzeczki Kajutyn, w pobliżu miejscowości Lomačynci.

D: Dietiniec grodziska „Okopy” (0,3 ha; Томенчук 2010a, 193)[465] chroniony był z trzech stron przez pojedynczą linię obwałowań. Od strony rzeki Kajutyn wał jest częściowo rozmyty. Obwałowania grodziska zachowały się na 2 m wysokości i 6-10 m szerokości. Szerokość otaczającej grodzisko fosy dochodzi do 10 m szerokości i ok . 1 m głębokości.

E: Grodzisko w Lomačyncach badał B. Tymoščuk w 1968 r. W 2005 r. na stanowisku przeprowadzono badania powierzchniowe, podczas których znaleziono fragmenty ceramiki naczyniowej kultury Łuka Rajkowiecka i staroruskiej.

F.1: Badania Tymoščuka skupione były na rozpoznaniu umocnień grodziska. W południowej partii grodziska założono na wale dwa wykopy, zaś w zachodniej i północnej partii grodziska po transzei. Tymoščuk wydzielił dwie fazy funkcjonowania obwałowań grodziska: VIII-X oraz XI-XIII w. Umocnienia tzw. fazy słowiańskiej to dwie równoległe ściany z pali dębowych (oddalone od siebie o 2,5 m). Między słupami tkwiły deski lub belki (w słupach zanotowano pazy), a przestrzeń między ścianami zasypana była częściowo gliną. Słupy oporowe ścian wkopane były w podłoże na 1,4 m w odległości co 0,4-0,5 m, a ich średnica sięgała 0,4 m. W poprzek wału biegły rzędy nieco mniejszych słupów (średnica 0,2-0,3 m), wyznaczających niezasypane pomieszczenia o funkcjach mieszkalnych i produkcyjnych. Po zniszczeniu opisanych obwałowań przez ogień, nowe umocnienia o podobnej konstrukcji wzniesiono w wieku XI. B. Tomenčuk (2010a, 193) uważa, iż staroruski wał stanowiska w Lomačyncach usypany został na miejscu umocnień wzniesionych przez Tywerców w IX-X w. Wał od zewnątrz opierał się na pochyłej kamiennej ścianie, od strony wewnętrznej zaś do wału przylegały pomieszczenia mieszkalno-gospodarcze. Szerokość tych budynków wynosiła 6 m. W poszczególnych pomieszczeniach wykryto ślady pieców oraz podpiwniczeń. Na szczycie ziemnego nasypu wału znajdowały się konstrukcje zrębowe, po stronie zewnętrznej obmazane gliną.

465 Według I. Voznego (2009, I, 307) wymiary założenia wynoszą 250x100 m (powierzchnia 2,5 ha).

F.2: Zważywszy na charakter pomieszczeń stanowiących jądro wału, Tymoščuk założył, iż centrum majdanu na stanowisku w Lomačyncach nie było zabudowane w pierwszej fazie użytkowania grodziska. Budynki na terenie majdanu pojawiły się w wieku XI.

F.3: W wykopie przy wale w północnej części grodziska odkryto nawarstwienia kulturowe XII-XIII w. zawierające ułamki ceramiki i kości zwierzęce.

G.1: B. Tymoščuk (1982, 178) datował grodzisko na XII-poł. XIII w., zaś B. Tomenčuk (2008, 48) chronologię stanowiska określił na IX-XIV w. (?).

G.2: Według B. Tomenčuka (2010a, 193), dietincem Kuczelmina było grodzisko „Okopy" (uważane za książęcą twierdzę XI-XIII w. zbudowaną na słowiańskim grodzisku schronieniowym).

H: W 1968 r. w pobliżu grodziska w Lomačyncach odkryto osadę otwartą, materiały z której prezentowały ceramikę naczyniową X-XI i XII-XIII w.

I:

J:

K:

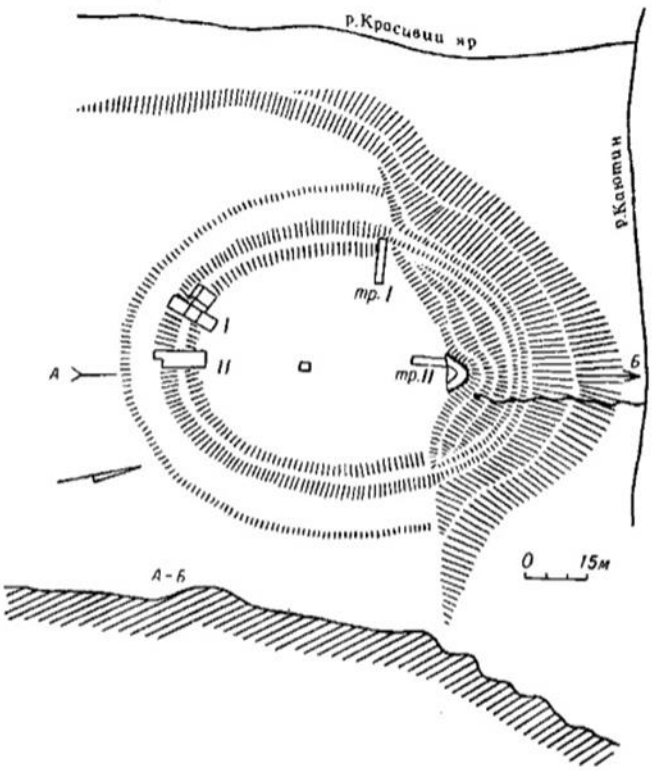

Ryc. 306. Plan i przekrój grodziska w Lomačyncach z zaznaczonymi wykopami B. Tymoščuka (1973, rys. 1, 101).

L: Возний 2005a, 307; 2009, 156, 307, 312-131; Тимощук 1973, 100-107; 1982, 178; Томенчук 2010a, 193.

96. **Kulików (ukr. Куликів) rejon Żółkiew, obwód lwowski, Ukraina.**

B: Pierwsza wzmianka o Kulikowie pojawia się w końcu XIV w. (w dokumencie z 1397 r. pojawia się Mikołaj z Kulikowa). Według źródeł w 1399 r. łaciński arcybiskup Jakup Strepa nadał kulikowskiemu kościołowi okoliczne wsie tworząc rozległą parafię. Brak jest wzmianek o grodzie (w późniejszych czasach miasto było ufortyfikowane i nazywane „zamkiem"). Lokacja Kulikowa na prawie niemieckim miała miejsce w 1442 r. (lub wcześniej)[466]. SGKP (t. IV, 864) wymienia przedmieścia Kulikowa: Walskie i Zagrodzkie oraz Żółkiewskie i Lwowskie).

C: Pozostałości grodu (?) - stanowisko „Zamok", znajdują się w historycznym centrum miasteczka Kulykiv, na lewym brzegu rzeczki Dumnicy.

D: Założenie było prostokątne w planie (wymiary 40x50 m). Od rzeki odcina je stroma fosa (7-8 m szerokości, 10-14 m głębokości). Druga fosa ochraniała majdan grodziska od strony dostępnej (od strony lewego dopływu rzeki). Na terenie miasteczka nadal widoczne są pozostałości wałów.

E: W 1994 r. badania rozpoznawcze przeprowadziła ekspedycja LMH kierowana przez S. Ters'kiego.

F.3: W wypełnisku fosy znaleziono materiał ceramiczny z XIV w.

G.1: J. Pasternak datował grodzisko na czasy staroruskie. Za podstawę datowania obiektu na XIV w. S. Ters'kiemu posłużyła ceramika znaleziona w fosie oraz pierwsza wzmianka historyczna o Kulikowie.

H: W środkowym biegu Dumnicy odkryto kilka osad z XII-XIII w.

I:

466 W pracy poświęconej wołości podhorajskiej A. Janeczek (1985, 21-22) uznaje, iż Kulików lokowany mógł być w początkach XV w., bowiem w 1424 r. określany jest już mianem „civitas".

J: Nie rozpoznano konstrukcji obwałowań ani nie wyjaśniono funkcji założenia. Nie opublikowano także planu grodziska. Podany przez S. Ters'kiego opis położenia stanowiska jest dość ogólnikowy, jednak przypuszczać można, iż pokrywa się on z lokalizacją dawnego zamku w Kulikowie (znanego z popularnonaukowej publikacji O. Macjuka). Wały „zamczyska" (grodziska?) służą obecnie za nasyp trybun stadionu. Kształt nasypu oraz związane z dawnym zamkiem (i grodem?) toponimy i przekształcenia terenu (staw) widoczne są na mapie katastralnej Kulikowa z 1854 r. Macjuk (2005, 51) wspomina nie tylko o zamku, ale również o obronnej funkcji kościoła św. Mikołaja (XVI w.) oraz o murach (drewnianych wałach) miejskich Kulikowa (jak wynika z zamieszczonej przez autora rekonstrukcji, umocniona część miasta również miało plan czworokąta). Wedle autorów hasła „Kulików" w SGKP (t. IV, 864-865), prócz „śladów dawnego zamczyska i fortyfikacyj", na wzgórzu nad nieistniejącym już dziś stawem zachowały się także ślady żeńskiego klasztoru[467], opuszczonego w wieku XVIII. Chronologia stanowiska („zamczyska"), zwłaszcza zagadnienie jego domniemanych staroruskich początków, wymaga weryfikacji.

K:

Ryc. 307. Kulików na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

467 Wspomniana została łąka „w Monasterzu", która na planie katastralnym znajduje się na północny-wschód od kościoła św. Mikołaja, co wskazuje na to, iż w 1854 r. część stawu była już osuszona, zaś autorzy hasła posługiwali się starszymi informacjami. Dawny zasięg stawu jest dobrze na XVIII-wiecznej mapie Friedricha von Miega.

Ryc. 308. Widok centralnej części Kulikowa na mapie katastralnej z 1854 r. (źródło: https://maps.geshergalicia.org/cadastral/kulikow-kulykiv-1854). Na północnym brzegu stawu widoczny jest czworokątny zarys nasypu zamczyska (grodziska?).

Ryc. 309. Rekonstrukcja wczesnonowożytnych umocnień Kulikowa (za: Мацюк 2005, 51).

L: AGZ, I, 13; Janeczek 1985, 21-22; 2006, 437; Janusz 1918, 292; Liwoch 2003, 249, SGKP, t. IV, 863-866; Ляска 2013, 128; Мацюк 2005, 51; Терський 1994, 12-13.

97. **Lubiaż (ukr. Льбяж, Люб'язь), rejon lubieszowski, obwód wołyński, Ukraina.**

B: Pierwsza wiadomość o Lubiażu pochodzi z polsko-litewskiego traktatu z 1366 r.

C: Lubiaż utożsamiany jest miejscowością Ljubjaz', położoną nad jeziorem o tej samej nazwie i Prypecią.

D:

E:

F:

G:

H:

I:

J: Według S. Panyški (2001a) Lubiaż należał (wraz z Wietłami i Czernecz-gorodkiem) do grodów północno-wschodnich rubieży ziemi włodzimierskiej, jednakże brak jest wiadomości na temat średniowiecznych grodzisk w okolicy Lubiaża. S. Ters'kyj (2014b, 63) wspomina o badaniach powierzchniowych G. Ochrimenki, który na brzegu jeziora odkrył stanowisko osadnicze z XIII-XIV w. ze śladami rowu obronnego.

K:

L: Czuczyński 1890, 514; SGKP t. V, 400; Панишко 2001a; Терський 2014b, 63.

98. **Łopatyn (ukr. Лопатин), „Zamčyšče", Łopatyn, rejon radziechowski, obwód lwowski, Ukraina.**

B: Pierwsza wzmianka o Łopatynie (grodzie i wołości) pochodzi z traktatu polsko-litewskiego z 1366 r. W 1395 r. książę mazowiecki Siemowit IV władał Łopatynem i innymi wołościami (m.in. Bełzem, Buskiem, Horodłem, Wsiewołożem), a w 1396 r. ten stan posiadania potwierdził W. Jagiełło. Łopatyn, w przeciwieństwie do innych centrów ruskich wołości nie rozwinął się pod panowaniem polskim i nie doczekał się lokacji na prawie niemieckim.

C: Grodzisko zwane „Zamczyszczem” (Janusz 1918, 84) lub „Zamczyskiem” (Раппопорт 1967, 101) w okolicy Łopatyna położone jest na naturalnym wyniesieniu terenu wysokości 3 m, otoczonym przez bagna.

D: Grodzisko jest nieregularne w planie (wymiary 40x65 m). Od zachodu majdan grodziska odcięty jest od reszty wzniesienia łukowatą fosą, śladów wału nie zanotowano. W odległości 30 m na wschód i południowy wschód od majdanu znajdują się niewysokie pozostałości wału z przerwą, najprawdopodobniej wjazdem.

E:

F.3: Z terenu stanowiska pochodzą znaleziska ceramiki naczyniowej z XIV-XVI w. W starszej literaturze znajdują się także doniesienia o zabytkach brązowych i krzemiennych z Łopatyna.

G.1: Stanowisko datowane jest na XIV w. (przez niektórych badaczy uznawane jest za zamek).

H:

I:

J:

K:

Ryc. 310. (Na kolejnej stronie:) Łopatyn i okolice na tzw. mapie Miega z XVIII w. (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

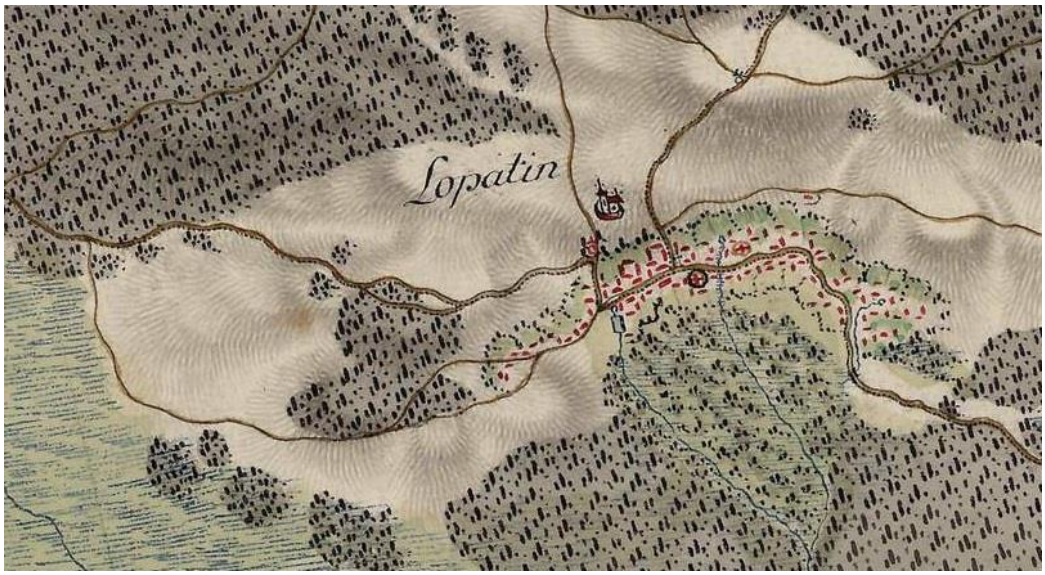

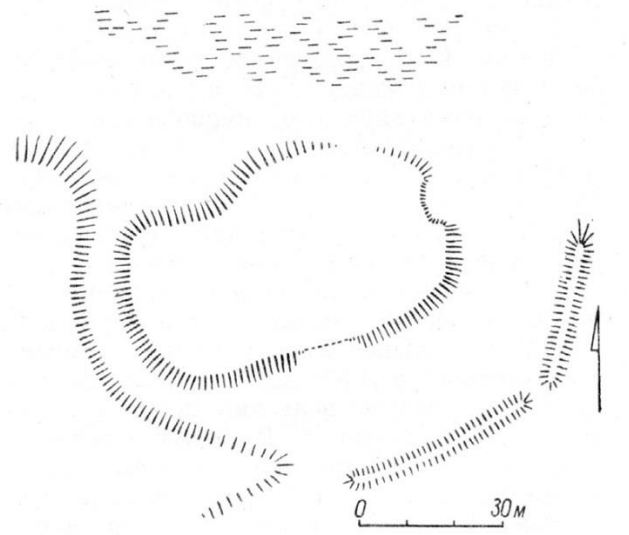

Ryc. 311. Plan grodziska „Zamčys'ko" w Łopatynie (za: Раппопорт 1967, rys. 101, 101).

L: Janeczek 1991, 140; Janusz 1918, 84; Liwoch 2003, 250; Раппопорт 1967, 101.

99. **Mielnica (latop. Мѣлница, Милница, ukr. Мельниця), rejon kowelski, obwód wołyński, Ukraina.**

B: Mielnica pojawia się w źródłach kilkakrotnie w XIII w., od roku 1247 r. począwszy. W XVI w., nazwa Mielnica odnosi się do królewskiej wsi, gdzie na terenie staroruskiego grodu królowa Bona miała wznieść zamek (niezachowany).

C: Staroruska Mielnica położona jest na terenie we wsi o tej samej nazwie, nad rzeką Mielnica.

D: Plan jednoczłonowego grodu zbliżony był do okręgu. Średnica grodziska wynosi 250 m, wymiary majdanu – 240x210 m. Od zachodu, gdzie grodzisko przylega do rzeki, trudno stwierdzić obecność wału. Z pozostałych stron zachowały się ślady wału szacowanego na wysokość 4 m[468]. Od strony północnej uchwycono niewielkie ślady fosy. W południowej części umocnień grodu znajdował się drugi, niższy wał.

E: Grodzisko w latach 60. XX w. opisał P. A. Rappoport, następnie obiekt wstępnie rozpoznali w 1986 r. badacze Instytutu Nauk Społecznych AN USSR.

F:

G.1: Grodzisko datowane jest w literaturze na XI-XIII w., lecz nie zostało przebadane wykopaliskowo, trudno więc ustalić jego dokładną chronologię.

H: O innym, zabudowanym domami i częściowo zajętym przez cmentarz żydowski grodzisku w uroczysku „Derkači" wspominał A. Cynkałowski (1986, 85).

I:

J:

K:

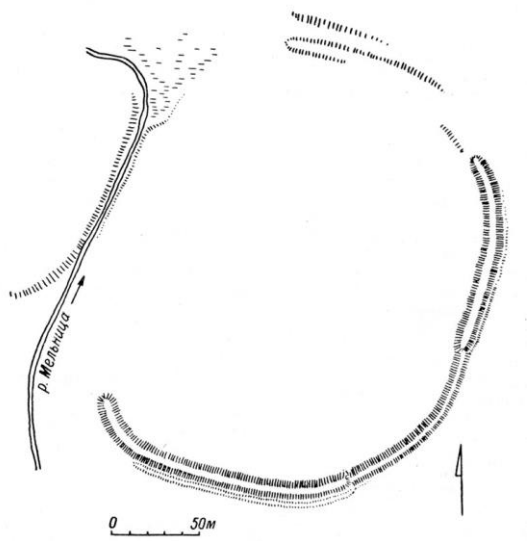

Ryc. 312. Plan grodziska w Mielnicy (za: Раппопорт 1967, ryc. 51, 50).

L: Cynkałowski 1986, 84-85; SGKP t. VI, 334; Аулих, Грибович i in. 1988, 253-254; Раппопорт 1967, 50.

468 Według późniejszych niż pomiary Rappoporta danych wał zachowany był do wys. 6-7 m (Аулих, Грибович i in. 1988, 254).

100. **Milsk, Milesk (latop. Милескъ, ukr. Мильськ) obecnie Novomyl's'k, rejon zdołbunowski, obwód rówieński, Ukraina.**

B: Jedyny raz Milsk wspomniany został pod 1151 r., kiedy to okolicach grodu Włodzimierz halicki połączył swe siły z Andrzejem Juriewiczem przeciwko Izjasławowi Mścisławiczowi. Gród (?) należeć miał wówczas do księstwa łuckiego (*Latopis kijowski 1118-1158*... kol. 411, przyp. 644, 96). W XVI- i XVII-wiecznych źródłach Milsk pojawia się jako miasteczko.

C: Grodzisko położone jest na północ od wsi Novomyl's'k, na prawym brzegu rzeczki Uści. Założenie znajduje się na skraju wysoczyzny, w uroczysku „Dyvyč-hora".

D: Główny człon cyplowego grodziska ma wymiary 160x130 m. Otaczający majdan wał zachował się na wysokość sięgającą 2-4 m. Północno-zachodni odcinek wału przebiega niemal po linii prostej, z pozostałych stron jest on łukowaty, co zbliżać ma plan grodziska do typu „grodzisk wołyńskich". Od strony łagodnego stoku majdan ochraniają dwa dodatkowe rowy oraz znajdujący się między nimi wał o wysokości 4 m. Z pozostałych stron grodzisko chroniły stromo ścięte stoki wzgórza. Wjazd na teren założenia zlokalizowano w południowo-zachodniej partii głównego majdanu. Położone na wschód od majdanu kolejne trzy linie obrony (wały i fosy długości 300-350m) ochraniały południowy teren cypla (wypłaszczenie terenu o powierzchni ok. 4 ha). Ogólna powierzchnia grodziska wynosi 6 ha. Na terenie głównego majdanu znajdują się dwa zagłębienia (o średnicy 10-12 i 7-8 m), uznawane za ślady cystern lub studni.

E: Stanowisko znane jest badaczom ukraińskim i polskim od końca XIX w. W 1952 r. wykopaliska na stanowisku prowadził Û. M. Zacharčuk, potem kilkukrotnie badał je B. Pryščepa. W południowej partii cypla nie wykryto nawarstwień kulturowych.

F.3: Na majdanie grodziska odkryto nawarstwienia kulturowe miąższości ponad 1 m zawierające materiał ceramiczny XI i XII-XIII w. Znaleziono także żelazne noże, fragmenty siekier, strzemiono i osełkę. Na stanowisku występują również nieliczne materiały eneolitu.

G.1: Przyjmuje się, iż gród przestał funkcjonować w połowie XIII w.

H: Na południowy-zachód od grodziska rozciąga się posad (powierzchnia jego szacowana jest 8-10 ha) datowany ramowo na X-XIII w. Na południe od zewnętrznej linii obrony grodziska, trójkątnym w planie majdanie, rozciąga się cmentarzysko kurhanowe, również chronione przez wał.

I:

J: A. Cynkałowski (1986, 95) wspominał o istniejących w Nowym Mylsku do 1914 r. dwóch założeniach obronnych: kwadratowym w planie założeniu z bastionami oraz owalnym grodzisku, którego wały sięgać miały 10 m (wysokości?). Nowy Mylsk nie jest jedyną miejscowością na Wołyniu o nazwie nawiązującej do przekazu latopisu kijowskiego, w której zlokalizowano grodziska. Cynkałowski (1961, 187) wspomina także Mylsk Wielki, położony w dawnym powiecie równieńskim i o położonych na jego terenie grodziskach.

K:

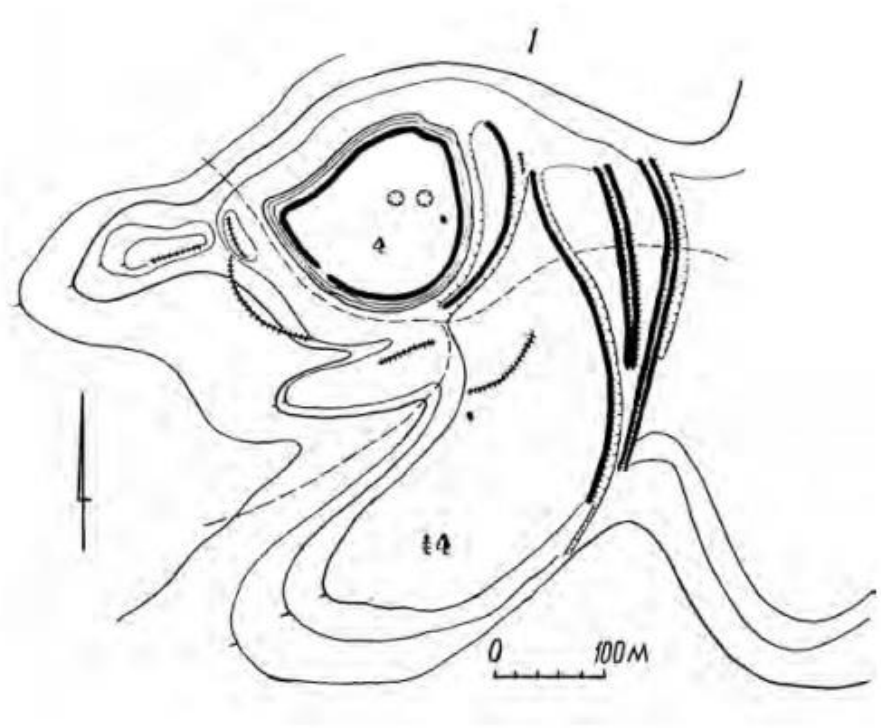

Ryc. 313. Plan grodziska w Novomyl's'ku, utożsamianym z latopisowym Milskiem (za: Прищепа 2006 rys. 6, 110).

L: Cynkałowski 1961, 187; 1986, 94-95; Заяць 2003, 57-58; Прищепа 2006, 109-110; 2016a, 114-118.

101. **Mokleków (latop. Моклековъ), Bila, rejon Czortków, obwód tarnopolski, Ukraina.**

B: Pod 1211 r. w KHW znajdujemy zapis na temat Moklekowa cyt. и потом же Лестько не можаше приѧти Галича . но шедъ воева wколо Теребовлѧ . и wколо Моклекова . и

Збъıража . и Бъıковенъ взѧтъ бъıᶜЛѧхи и Роусью и взѧ плѣнъ великъ и воротиᶜсѧ в Лѧхъı. Historycy datują wydarzenia opisanie w *Kronice* na 1214 r.

C: Za latopisowy Mokleków hipotetycznie uznawane jest ostatnio jedno z grodzisk z okolic wsi Bila (por. punkt **J**).

D:

E: Stanowisko I w 1990 r. po raz pierwszy rozpoznał O. Havrylujk. W roku 2004 ponowne badania rozpoznawcze przeprowadzili R. Mys'ka i Â. Pohorals'kyj, a w 2006 stanowisko badała M. Jahodyns'ka.

W 2004 r. na stan. II założono wkop sondażowy we wschodniej partii głównego majdanu grodziska Bila II. Na głębokości 0,5 m zanotowano ciemną warstwę kulturową grubości 20-30 cm zawierającą ułamki ceramiki XII-XIII w. Z terenu majdanu pochodzą także znaleziska przedmiotów kultu.

F:

G.2: Identyfikacja grodzisk w Bilej z zespołem grodowym Moklekowa nie jest przesądzona.

H:

I: Materiał zabytkowy ze stanowisk w Bilej oraz dokumentacja badań znajdują się IA NAN Ukrainy oraz w archiwum TOIOZKH.

J: Stanowiska we wsi Bila położe są nad Seretem. W okolicy Bilej znajdują się trzy grodziska (Bila I, II, III) z których dwa (Bila I i II) są datowane na okres staroruski, jednakże podstawy, by móc identyfikować któreś z nich z latopisowym Moklekowem są zbyt słabe. W 2004 i 2006 r. badania w Bilej prowadził R. Mys'ka. Według M. Jahodyns'kiej, R. Mys'ka - kierownik badań w Bilej, z latopisowym Moklekowem łączy grodzisko Bila II , położone na cyplu wysokiego brzegu strumienia w uroczysku „Černa" (terytorium uroczyska w dużej mierze odpowiada zasięgowi dawnego folwarku „Moklaki") (w rzczywistości z latopisowym Moklekowem badacz wiąże także datowane na XII-XIII w. grodzisko Bila I położone w uroczysku „Monastyryšče").

Grodzisko Bila I posiada pojedynczą linię obrony – od strony dostępnej (od północnego-wschodu) chronione jest przez wał i rów. Wał ten zachował się na wysokość 2,7

m i szerokość 9 m u postawy. Od strony południowo-wschodniej widoczna jest przerwa w wale interpretowana jako pozostałości wjazdu.

Teren grodziska Bila II od strony dostępnej chroniony jest przez 4 linie wałów. Główny majdan grodziska ma wymiary 130x60 m. Od południa teren majdanu chroniony jest przez oskarpowane zbocze, od północy otacza je niewysoki wał. Przez kolejne wały (drugi i trzeci) wiodą dwie drogi. Drugi wał zachował się na wysokość 3-3,5 m, głębokość towarzyszącego mu rowu sięga 5 m. Trzeci i czwarty wał zachowały się częściowo. Za prawdopodobnie staroruskie uznawane jest także grodzisko Bila IV (zwane także stanowiskiem Bila IIIa z racji jego położenia i możliwej relacji ze stan. III) położone jest 2,5 km na północny-wschód od wsi i 250 m na południowy-zachód od stan. III (jest to położone w lesie uroczysko „Zamok"). Niewielki gródek (o powierzchni 0,15 ha) Bila IV (Bila IIIa) posiada obwałowania od strony wschodniej i południowej. Stanowisko Bila IV (Bila III a) pierwszy raz pojawiło się w literaturze naukowej już w 1906 r., lecz nie było badane aż do 2004-2006 r. Kolejne stanowisko (prawdopodobnie założenie obronne z XIV w.) położone 1 km na zachód od Czortkowa odkrył w 2007 r. V. Dobrjanskij.

Według M. Koltara (1998, 237) „Mokleków" to zniekształcona nazwa Mikulina. Odmiennego zdania są inni badacze. L. Mahnovec' lokalizował Mokleków w okolicy wsi Biała (Bila) w obwodzie tarnopolskim, twierdząc, iż kiedyś funkcjonował tam folwark zwany Moklakami. Opinię tę podtrzymuje prowadzący autor badań w Bilej, R. Mys'ka.

K:

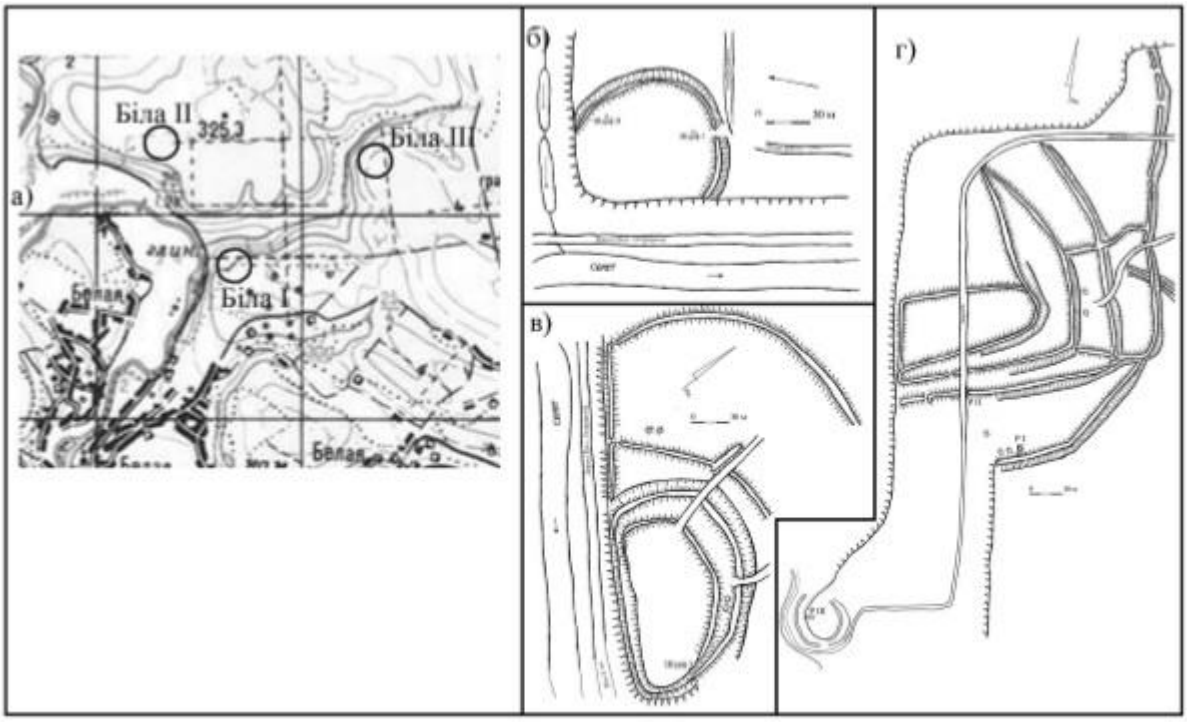

Ryc. 314. Zespół grodzisk w pobliżu wsi Bila, rzuty stanowisk Bila I (б), Bila II (в) oraz Bila III i IIIa (г), (za: Миська 2011, rys. 3, 191).

L: Добрянский 2014, 354-364; Котляр 1998, 237; Крипякевич 1990, 314; Миська 2009; 255-262; 2011, 191-192; Миська, Погоральський, 2010, 211-218; Ягодинська 2015, 62-64; 231-232.

102. **Myczesk, Miczsk, (latop. Мичьскъ, ukr. Великий Мидск), rejon Kostopol, obwód rówieński, Ukraina.**

B: Gród wspomniany został pod 1150 r. (według redaktorów polskiego wydania *Latopisu kijowskiego* Myczesk należał wówczas do księstwa kijowskiego) (*Latopis kijowski 1118-1158,* przyp. 648, 96).

C: Obecnie z Myczeskiem utożsamia się 2 (?) grodziska na gruntach wsi wieś Velikyi Mydsk.

D: W katalogu B. Pryščepy (2016a, 240) znajduje się opis tylko jednego (drugiego) grodziska w Wielkim Mydsku: jest to założenie owalne w planie, którego wymiary wynoszą 70x45 m (powierzchnia 0,12 ha). Wały grodziska zachowały się do wysokości 2,5 m, miejscami

widoczne są również ślady fosy. Drugie (?) wzmiankowane w literaturze grodzisko położone na cyplu założenie ma plan trójkąta[469].

E: Badania powierzchniowe w Mydsku przeprowadzono w 1929 r. W 2011 r. badania rozpoznawcze na owalnym grodzisku przeprowadził M. Chomyč – odkryte na majdanie grodziska nawarstwienia kulturowe miały 0,4 m miąższości i występował w nich z rzadka materiał ceramiczny X-XI w.

Stacjonarnych badań wykopaliskowych na grodziskach w Mydsku nie prowadzono.

F:

G.2: Zdaniem M. Kotljara (1998, 100) i M. Kučynki (2006, 2009) w czasach staroruskich była to twierdza wołyńska na pograniczu z ziemią kijowską. Położenie geograficzne stanowiska pozwala przypuszczać, iż w XIII w. Myczesk mógł wchodzić w skład domeny Romanowiczów, jednakże brak badań archeologicznych, a co za tym idzie nieokreślona chronologia grodziska nie pozwala stwierdzić iż w 2. poł. XIII w. gród wciąż funkcjonował.

H: Na zachód od owalnego grodziska, na niewielkim cyplu nad rzeką Melnicą, w latach 80. XX w. odkryto osadę otwartą. Na odcinku o wymiarach 30x70 m zebrano ceramikę datowaną przez G. Ochrimenkę XI-XII w. Znaleziono także przęślik z różowego łupku. W 2011 r. na terenie o powierzchni 1 ha M. Chomyč znalazł materiał ceramiczny datowany na X-XI, XI i kon. XI-XII w.

I: Znaleziska ceramiczne (ceramika datowana na XI-XII w.) z Mydska znajdują się w PMA.

J: Uwzględniając szczątkowy stan badań stanowisk wczesnośredniowiecznych w Mydsku trudno uznać którekolwiek z grodzisk (o ile rzeczywiście mamy do czynienia z dwoma grodziskami) za pozostałości grodu funkcjonującego w XII w.

K:

L: Cynkałowski 1986, 86-87; Rauhut 1960, 246; Котляр 1998, 100; Кучинко 2006, 11; 2009, 61-62; Прищепа 2016a, 240.

469 Brak jest informacji na temat wałów grodziska. Zdaniem M. Kučynki (2009, 62) gród mógł niegdyś posiadać umocnienia w formie palisady.

103. Niebl, Nebel (latop. Нєбль, ukr. Небель) obecnie Nobel', rejon Pohost Zarzeczny, obwód rówieński, Ukraina.

B: W XII w. wołość nieblska miała wchodzić w skład księstwa turowskiego. Wedle przekazu *Latopisu kijowskiego* w 1158 r. obszar ten (wraz z wołością derewską, łucką i ziemiami koło Kijowa) została przekazana przez Jaropełka Izjasławicza monastyrowi Świętej Bogurodzicy (klasztorowi Pieczerskiemu) (*Latopis kijowski 1118-1158*, przyp. 871, 138). KHW pod 1262 r. opisuje zwycięską bitwę wojsk ruskich Wasylka Romanowicza z Litwinami, jaka rozegrała się w okolicach grodu, and jeziorem Nebel (Nobel') (*Kronika*... 214). Charakter wzmianki nie wskazuje jednoznacznie czy Niebl należał wówczas do Romanowiczów (w walkach z Litwinami uczestniczyli również książęta pińscy).

C: Grodzisko latopisowego Niebla znajduje się w południowej partii miasteczka Nobel', położonego na prawym brzegu Prypeci. Stanowisko położone jest na półwyspie otoczonym wodami jeziora Nobel'. Teren grodziska wyniesiony jest ponad wody jeziora na 4-6 i 2,5-3 m ponad otaczający je teren półwyspu. Centralną część wzniesienia zajmuje zbudowana w latach 20. XX w. cerkiew oraz cmentarz.

D: Założenie jest koliste w planie (wymiary 90x70 m). Od strony północno-zachodniej zachowały się prawdopodobnie ślady fosy (rowy wypełnione wodą). A. Cynkałowski (1986, 133) wspominał o widocznych niegdyś pozostałościach wałów. Wjazd na teren grodziska znajdował się od strony zachodniej.

E: Według przekazów miejscowej ludności zebranych przez P. Łysenkę (1974b, 177) podczas prac ziemnych przy budowie cerkwi znajdowano relikty konstrukcji drewnianych oraz bliżej nieokreślone zabytki.

W roku 2012 w okolicach jez. Nobel' (w tym na terenie grodziska i jego posadu) badania powierzchniowe przeprowadził L. Zalizniak. Według pomiarów wykonanych przez ekspedycję, wymiary owalnego majdanu grodziska wynoszą 85x60 m. We wkopach sondażowych odkryto nawarstwienia kulturowe miąższości 1,2 m. Materiał zabytkowy z wykopów prezentował ceramikę XII-XIII i XVI-XVIII w., kości zwierzęce oraz pojedyncze kości ludzkie. Na zachód od grodziska zlokalizowano łukowatą w planie wczesnośredniowieczną osadę otwartą (posad) o przybliżonych wymiarach 300x100 m.

F:

G.2: Według M. Kučynki (2009, 63) w XIII w. gród wchodził w system założeń obronnych Polesia, chroniących państwo Romanowiczów przed atakami Litwinów.

H: Osadę otwartą odkryto w 2012 r. w centralnej partii wsi Nobel (ok. 600 m na północ od grodziska). Przybliżone wymiary osady wynoszą 200-250x100-150 m. We wkopach sondażowych znaleziono materiał ceramiczny X-poł. XIII w. Wykryto także ślady pożaru (stwierdzono, iż kres funkcjonowania osady przyniósł właśnie pożar). Na stanowisku znaleziono także materiały z epoki kamienia i z późnego średniowiecza.

I:

J: Według części badaczy Niebl w XIII w. mógł wchodzić w skład ziemi pińskiej (turowsko-pińskiej) (Лысенко 1974b, 177).

K:

Ryc. 315. Widok grodziska w Noblu, na terenie którego znajduje się obecnie cerkiew (źródło: portal Google Maps).

L: Cynkałowski 1986, 132-133, Куза 1996, 157; Кучинко 2009, 62-63; Томашевський, Козюба, Борисов 2013, 315.

104. **Ochoża (latop. Ꙍхожа), powiat chełmski, województwo lubelskie, Polska.**

B: Jedyna wzmianka o Ochoży pochodzi z 1248 r., kiedy to cyt. Воеваша Ѣтвѧзѣ . wколо Ꙍхоже и Боусовна . и всю страноу и тоу поплѣниша. и еще бо Холмоу . не поставленоу бывъшю . Даниломъ (*Ипатьевская...* стб 799).

C:

D:

E:

F:

G:

H:

I:

J: Ochoża oznaczona została przez A. Buko (Buko et al. 2014, ryc. 10, 99) jako potencjalne miejsce wydobycia glaukonitytu, surowca stosowanego w architekturze oddalonego o 14 km na południowy-wschód Chełma. Obecnie w Ochoży nie ma pozostałości grodu, lecz wymienione w źródłach wraz z Ochożą Busówno stanowiło gród (co potwierdzają badania archeologiczne), więc latopisowa Ochoża również traktowana jest przez niektórych badaczy jako potencjalny umocniony punkt polsko-ruskiego pogranicza. Według M. Kotljara (datującego wzmiankę o Ochoży na 1244 r.) Ochoża była „zamkiem" pogranicza polsko-ruskiego wzniesionym w początku lat 30. XIII w. (przed zbudowaniem Chełma przez Daniela Romanowicza). S. Skibiński w Ochoży-Kolonii znaleźć miał materiały wczesnośredniowieczne (ślady osady).

K:

L: Buko et al 2014, 99; Skibiński 1961, 148; Котляр 1998, 243; Кучинко 2009, 81.

105. **Olesko (ukr. Олесько), rejon Brody, obwód lwowski, Ukraina.**

B: Według SGKP (t. VII, 30) pierwsza wzmianka o grodzie (zamku?) pochodzić ma z 1327 r., kiedy odziedziczył go Bolesław Trojdenowicz. Olesko pojawia się w źródłach wśród grodów odzyskanych przez Kazimierza Wielkiego w 1366 r. (*Roczniki...* ks. IX, 418). W 1376 r. Olesko (zamek), wraz z Rohatynem i zamkiem Tustań nadane miało zostać nowo założonemu biskupstwu łacińskiemu w Haliczu (o fundacji tej wspominać miała bulla Bonifacego IX z 1390 r.). Miasto zostało lokowane na prawie niemieckim przed 1441 r., gdy nadane zostało Janowi Sienieńskiemu.

C: Do „wsypowych" grodzisk połowy XIV w. Olesko zaliczył P. Rappoport (1967, 105). Stanowisko w Olesku określane jest jako gród (istniejący niegdyś w miejscu zamku) i osada (stan. „Pokrova" i „Cerkovne"). Zamek oleski położony jest na szczycie marglowego pagórka wyniesionego nad otoczenie na ok. 60 m.

D:

E: Na polu „Pokrova" wśród terenów podmokłych otaczających Olesko K. Hadaczek odkryć miał ślady osady z ceramiką analogiczną do naczyń z Pleśnieska, datowanych na XII-XIII w. W Olesku znaleziono także srebrną grzywnę szyjną. W 1957 r. oglądu stanowiska dokonał V. Savyč.

F.1.: Jak podaje L. Wierzbicki (1892, 16-17), wykopy w piwnicach zamku ujawniły nienaruszone podłoże z marglu kredowego. Ślady „nasypu" znaleziono jedynie na terenie dziedzińca.

G:

H: I. Mychal'čyšyn (1993, 14) wspomina o jeszcze jednym grodzisku staroruskim w Olesku.

I: Materiał zabytkowy z Oleska znajduje się w LMH.

J:

K:

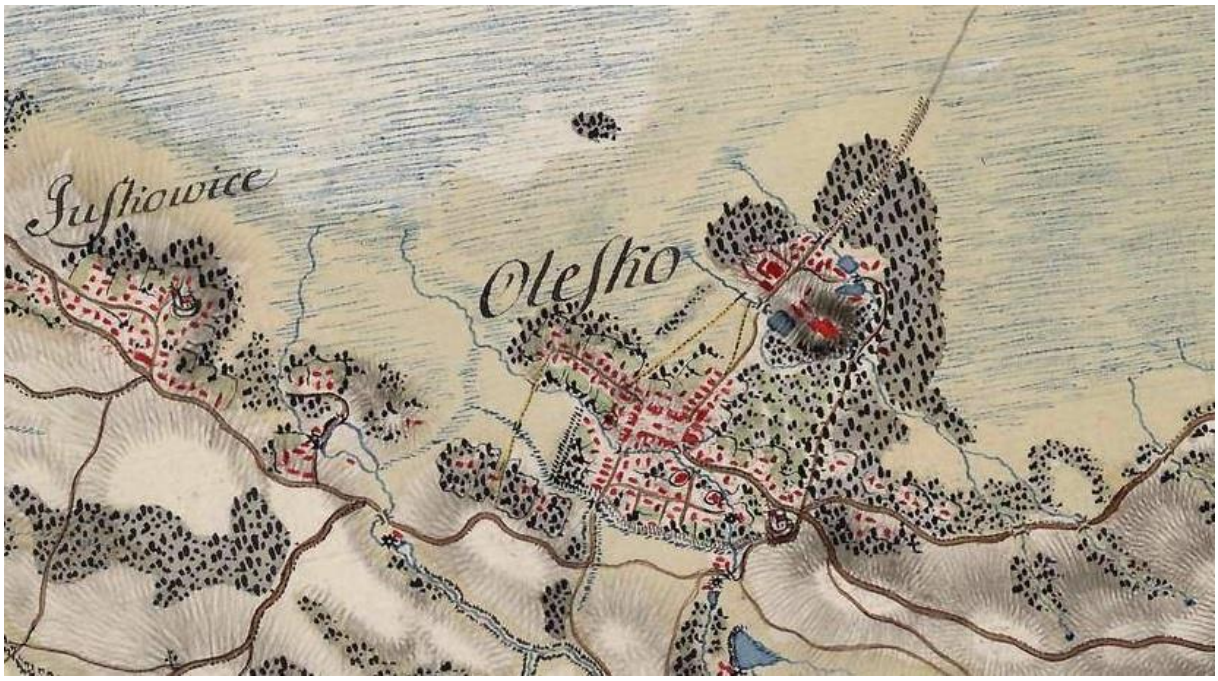

Ryc. 316. Olesko w XVIII w. na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

L: Baliński, Lipiński 1845, 592; Czołowski 1892, 92-95; Janeczek 2006, 442; Janusz 1918, 281-282, Liwoch 2003, 256; SGKP t. VII, 30, Wierzbicki 1892, 1-29; Куза 1996, 157; Михальчишин 1993, 14; Раппопорт 1967, 105; *Україна: литовська доба*... 88.

106. **Onut (latop. Оноутъ, ukr. Онут) rejon zastawieński, obwód czerniowiecki, Ukraina.**

B: Jedyny raz Onut wzmiankowany był pod 1213 r., w kontekście wydarzeń mających miejsce na południu ziemi halickiej, w KHW (po Onucie wymienione zostały Pław i Kuczelmin, czyli miejscowości naddniestrzańskie).

C: Stanowisko archeologiczne utożsamiane z latopisowym Onutem położone jest na prawym brzegu Dniestru, u ujścia do niego niewielkiej rzeki Onut. Stanowisko znajduje się na terenie wsi Onut, na terasie Dniestru, w uroczysku „Klynnja", położonym na lewym brzegu Onutu. Na ślady osadnictwa średniowiecznego natrafiono również na drugim brzegu rzeczki. Obecnie za część dawnego Onutu uważa się także osadę z uroczyska „Staryj cvyntar".

D: Nie wykryto śladów umocnień osady. Wyciągnięta wzdłuż Dniestru osada staroruska zajmować miała łącznie terytorium o powierzchni 19,5 ha (wymiary 1300x150 m).

E: Stanowisko „Klynnja" badane było w 1965 r. przez ekspedycję Muzeum Krajoznawczego w Czerniowcach. Podczas wykopalisk we wschodniej partii wsi natrafiono na pozostałości naziemnego domostwa w postaci warstwy kulturowej o wymiarach 6x 4 m, zalegającej na głębokości 20-40 cm. i zawierającej polepę oraz fragmenty ceramiki. Wykryto podpiwniczenie domostwa w postaci jamy o wymiarach 2,1x1,4 m, sięgającej głębokości 1,2 m. W wypełnisku jamy znajdowała się ceramika, kości zwierzęce, osełka, żelazne noże oraz srebrny kabłączek skroniowy.

W 1998 r. S. Pyvovarov zlokalizował dalszy ciąg osady w uroczysku „Staryj cvyntar" oraz odkrył cmentarzysko w uroczysku „Dolyna". W uroczysku „Staryj cvyntar" Pyvovarov zbadał podpiwniczony budynek w typie naziemnym, który zinterpretował jako warsztat produkcji sakraliów (ikonek). Na terenie cmentarzyska odkryto zaś pochówki podpłytowe.

Podczas badań powierzchniowych w 2004 r. w Onucie zebrano materiał ceramiczny z XII-XIII oraz XIII-XIV w. Znaleziono także materiały późnośredniowieczne i nowożytne.

F:

G.1: Chronologia osadnictwa średniowiecznego w Onucie przedstawia XII-XIV w., ponadto na północy wsi odkryto ślady osadnictwa z okresu plemiennego (tzw. „słowiańskiego", VIII-X w.).

G.2: W literaturze Onut zaliczany bywa do grupy grodów granicznych ziemi halickiej położonych nad Dniestrem, jednakże nie ma pewności co do grodowego charakteru osady.

H:

I:

J:

K:

Ryc. 317. Wieś Onut w XVIII w. na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

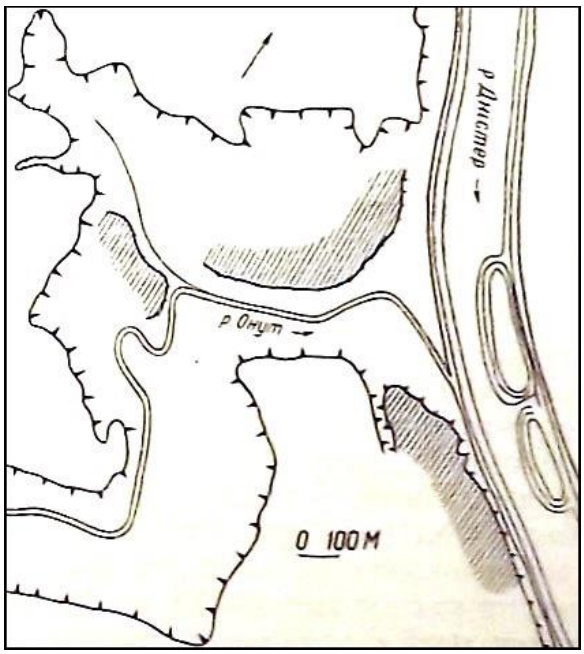

Ryc. 318. Widok stanowiska w Onucie (za: Тимощук 1982, ryc. 101, 181).

Ryc. 319. Zasięg występowania zabytków średniowiecznych w Onucie (za: Возний 2009, rys. 137, 465).

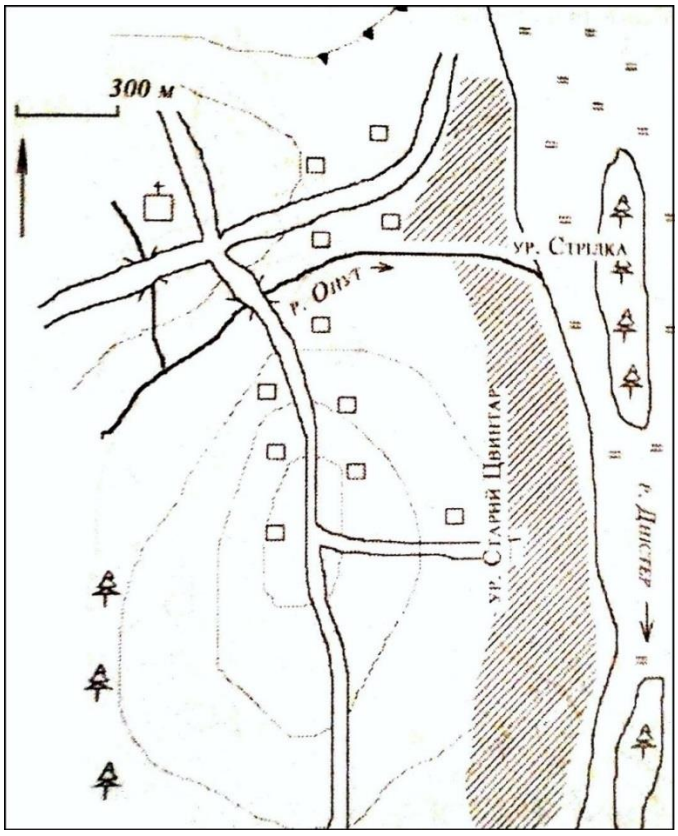

L: Возний 2009, 314-315, 465; Тимощук 1982, ryc. 101, 181.

107. **Pieczara Domamira (latop. Печера Домамири), rejon jaworowski, obwód lwowski, Ukraina.**

B: Pod 1242 r. KHW informuje, iż cyt. Ростислав же wдинако не престааше . w злобѣ своеи . но вои . собравъ . и Володислава невѣрного . поиде на Галичь . и пришедъ ко Печерѣ Домамири (*Ипатьевская...* стб 793). Co do lokalizacji „Pieczary" - już w połowie XIX w. D. Zubryc'kij zidentyfikował „Pieczarę" z okolicami wsi Domażyr i Stradcz[470]. Pod koniec XIX w. w „Zapiskach Naukowego Towarzystwa im. Szewczenki" pojawiła się publikacja anonimowego autora dotycząca możliwego położenia Pieczary Domamira na tarnopolszczyźnie (przysiółek Domamoryči). W literaturze naukowej pojawił się dodatkowo zamęt związany z nazwą „Pieczary" i pojawiającymi się w *Kronice* rodami Domamirowiczów i Domażyryczów, co doprowadziło do identyfikacji „Pieczary" z

470 Miejscowość Stradcz znana jest ze źródeł pisanych od XV w. (nadania Władysława Jagiełły dla miejscowego probostwa ruskiego z 1416 r.; AGZ t.3, 169-172).

Domażyrem (i pomyłkowego stosowania nazwy „Pieczara Domażyrowa")[471]. Pieczara Domamira według najczęstszych interpretacji była powszechną na Rusi „pieczarą" - monastyrem skalnym. Według interpretacji L. Machnovca, nazwa „Pieczara Domamirowa" oznacza gród, więc w świetle takiej interpretacji na wzgórzu w Stradczu znajdują się pozostałości kompleksu grodowo-monastycznego. Zdaniem M. Peleščyšyna (1998, 13) niedaleko od Stradcza funkcjonowało jeszcze jedno, niewielkie grodzisko, będące bojarską sadybą znanego ze źródeł Łazarza Domażyrycza (a więc gród „Domażyr"; śladów grodu jednak nie odnaleziono, por. punkt **J**). Na obecnym etapie badań przyjąć zatem należy, iż mamy do czynienia z dwoma położonymi blisko siebie punktami: Domażyrem (?) i Pieczarą Domamirową (Jusupović 2012, 120).

C: Stanowisko określane jako grodzisko „Pieczara Domamira" znajduje się we wschodniej partii Roztocza Rawskiego, we wsi Stradcz. Grodzisko położone jest na cyplowatym wzniesieniu zwanym „Striłka", w zachodniej części wsi Stradč. Od południa i południowego-zachodu wzgórze oblewają wody rzeki Wereszczycy, które tworzą w tym miejscu mokradła i stawy. Ponadto - od południa i północy wzgórze otaczają głębokie jary. Grodzisko jest dostępne od łagodniejszej, wschodniej strony wniesienia.

D: Grodzisko w Stradczu ma wymiary 400x150 m. Fragmenty wału widoczne są na zboczach wzgórza, częściowo zniszczyły je okopy I i II wojny światowej. Zachowane partie wału od strony wewnętrznej osiągają wysokość 2-3 m, a szerokość wału sięga 6 m. We wschodniej części wzgórza wał został zniszczony – widoczne są ślady równania terenu i ślady okopów wojennych. Na planie O. Ratyča (1966, 229) widoczne są ślady dwóch linii obwałowań – wewnętrznej i zewnętrznej.

E: Pieczara w Stradeckiej Górze znana była historykom i krajoznawcom już w XIX w. Stradecki kompleks jaskiniowy odwiedził i opisał w 1939 r. J. Pasternak. Tzw. Stradecka Pieczara stanowi złożony kompleks jaskiniowy złożony z wielu mniejszych pomieszczeń (odkryto ponad 30 komór skalnych uznawanych za cele) i kaplicy. W 1957 r. słabo już widoczne wały grodziska opisał O. Ratyč. Badacz przeprowadził badania powierzchniowe i sondażowe grodzisk rejonu Jaworowszczyzny w latach 1960-1961 – wówczas na grodzisku w Stradczu wykonano 5 wykopów sondażowych (dwa wykopy w południowej partii założenia, oraz pojedyncze w północnej, zachodniej i wschodniej części grodziska). Stratygrafia

471*Етимологічний*.... 51. Kwestię prawidłowego nazewnictwa Pieczary podjął ponownie szczegółowo V. Ljaska (Por. Ляска 2014).

grodziska okazała się silnie zaburzoną. Zniszczone nawarstwienia staroruskie zalegały na głębokości 0,5-0,7 m. Materiał z wykopów datowany był od czasów staroruskich po współczesność.

W 1994 r. ekspedycja UL dokonała ponownego oglądu korytarzy skalnych wewnątrz stradeckiej góry oraz przeprowadziła badania na grodzisku. W roku 1995 prowadzono poszukiwania śladów osadnictwa w pobliżu góry.

F.2: Na majdanie nie odkryto śladów budowli mieszkalnych. Podczas wykopalisk znaleziono ułamki lepionych ręcznie oraz toczonych na kole naczyń, w tym kilka fragmentów amfor.

G.1: Grodzisko w Stradczu datowane zostało na podstawie ceramiki na XI-XII w.

G.2: Zdaniem M. Peleščyšyna gród służył celom militarnym (było to miejsce przebywania załogi wojskowej oraz służyło jako refugium). Według badacza gród ten mógł służyć ochronie szlaku między ziemią halicką a Wołyniem, podobnie jak pobliskie Vorota. Również według O. Ratyča, gród pełnił funkcje refugialne.

J: Jedyne informacje o niezbadanym grodzisku w Domażyrze pochodzą z pracy B. Janusza (1918, 108). W latach 1993-1995 okolice Domażyru badała ekspedycja UL pod kierunkiem M. Peleščyšyna. W 1994 r. M. Peleščyšnowi udało się zlokalizować jedynie dwie staroruskie osady otwarte.

H: W okolicach Stradcza, Domażyra i pobliskich wsi: Vorociv i Karačynova nad Wereszczycą, odkryto pozostałości staroruskich osad otwartych z okresu wczesnego średniowiecza (X-XI w.).

I:

J: Niezależnie od tego czy stradecki monastyr skalny był faktycznie latopisową Pieczarą, badaczom pozostaje wiele innych, ostatecznie nierozstrzygniętych kwestii związanych ze stradeckim kompleksem kultowym (takich, jak, przede wszystkim, relacje chronologiczne i funkcjonalne grodziska i monastyru). Winny temu jest przede wszystkim słaby stan badań grodziska (na stanowisku wykonano jedynie wkopy sondażowe) oraz wysoki stopień zniszczenia grodziska. Monastyr skalny funkcjonował prawdopodobnie i w czasach późniejszych (jedno z pomieszczeń do dziś użytkowane jest jako kaplica).

K:

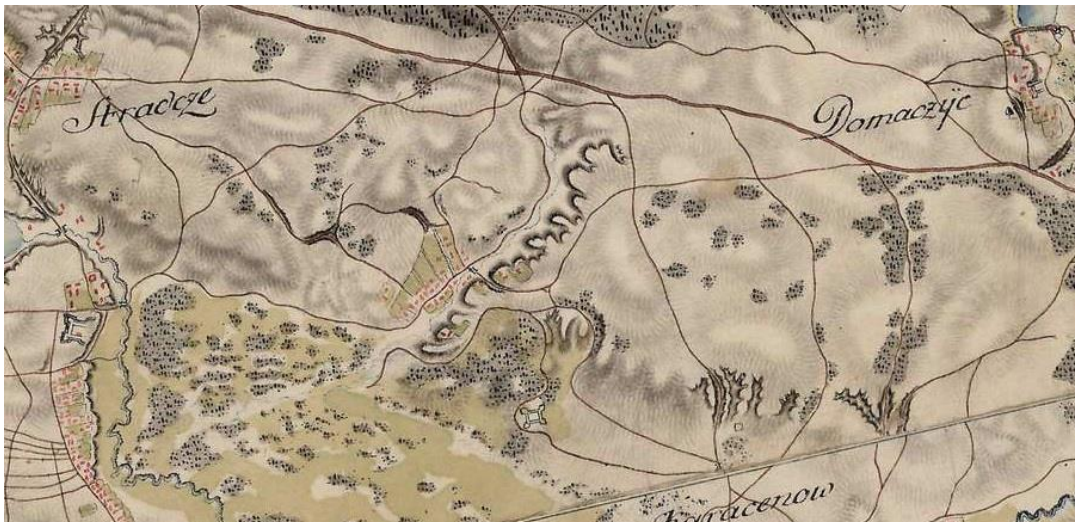

Ryc. 320. Miejscowości Stradcz i Domażyr na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

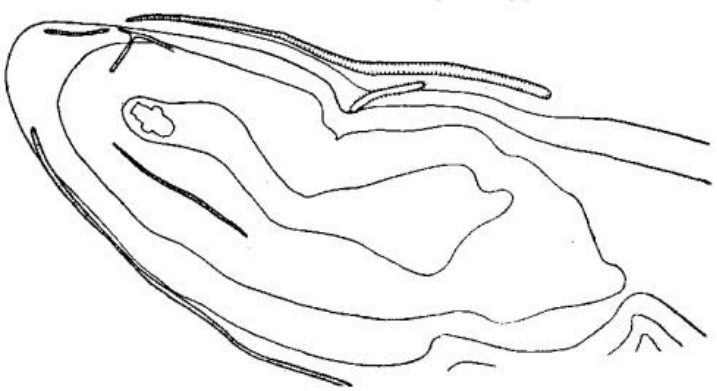

Ryc. 321. Plan grodziska w Stradczu według O. Ratyča (1966, rys. 3, 229).

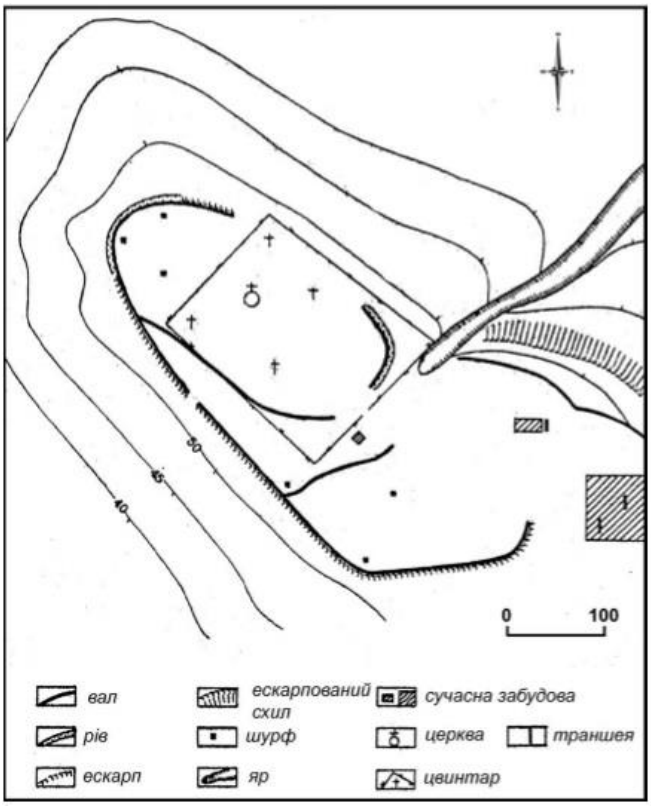

Ryc. 322. Grodzisko na Stradeckiej Górze według O. Korčyns'kiego (za: Ляска 2014, rys. 4, 158).

L: Janusz 1918, 108, 111-112, Jusupović 2012, 119-120; Liwoch 2003, 234, 268-269; *Етимологічний*.... 51; Пелещишин 1996, 104-110; 1997, 20-22; 1998, 113-114; 1998a, 13; Ратич 1966, 227-228; Рудий 2003, 76-77; Ляска 2008, 88-89; 2014, 150-163.

108. **Przeworsk (latop. Переворескъ), powiat loco, województwo podkarpackie, Polska.**

B: Ok. 1280 r., jak podaje KHW, ruski gród pograniczny Pereworesk (Przeworsk) został spalony przez Leszka Czarnego, a ludność grodu wybita (*Ипатьевская*... стб 882). W 1387 r. Jan z Tarnowa otrzymał od króla wołość jarosławską z Przeworskiem. Według SGKP (t. IX, 185) częścią uposażenia erygowanej w XIV w. przeworskiej parafii było „kniazie dworzyszcze" Zdaniem T. Trajdosa (1998, 70), gdy Jan Tarnowski otrzymał (wieś - *villa*) Przeworsk, gród przeworski był opuszczony i nie odgrywał żadnej roli w zakresie obronnym – o jego dawnej funkcji świadczyć miała jedynie nazwa („*Kniażegrodziszcze alias dworzyszcze*") . Według A. Janeczka (2006, 435) możliwe, iż pierwszy dokument lokacyjny dla Przeworska wystawiony był jeszcze przed 1387 r. Kolejne przywileje lokacyjne pochodzą z lat 1393 i 1394. W XVI w. miasto Przeworsk otoczone było murami.

C: Grodzisko w Przeworsku położone jest w centrum współczesnego miasta (na grodzisku znajduje się kościół parafialny p. w. Świętego Ducha), na cyplu wyniesionym 7-8 m nad starorzecze rzeki Mleczka.

D: Założenie ma kształt kolisty (średnica ok. 110 m). Od strony starorzecza teren grodziska chroniony jest przez strome zbocza. Pozostałości wałów grodu nie są widoczne, prócz niewielkiego garbu od strony północno-wschodniej (dostępnej?).

E: W 1961 r. A. Kunysz przeprowadził nadzór archeologiczny na terenie kościoła parafialnego (dawnego klasztoru bożogrobców), znajdującego się w obrębie grodu wczesnośredniowiecznego. We wkopie pod przewód kanalizacyjny wystąpił materiał ceramiczny XI-XIII w.

F:

G.1: Przyjmuje się, iż gród funkcjonował w XI-XIII w. (datowanie na podstawie analizy fragmentów ceramiki i przekazów pisanych).

H:

I:

J: Grodzisko jest słabo rozpoznane archeologicznie.

K:

Ryc. 323. i 324. (Na kolejnej stronie:) Zestawienie widoków Przeworska na mapach z 2. poł. XVIII w. i 2. poł. XIX w. (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey; http://mapire.eu/en/map/secondsurvey).

Przeworsk
Studzian
Mokra Strona

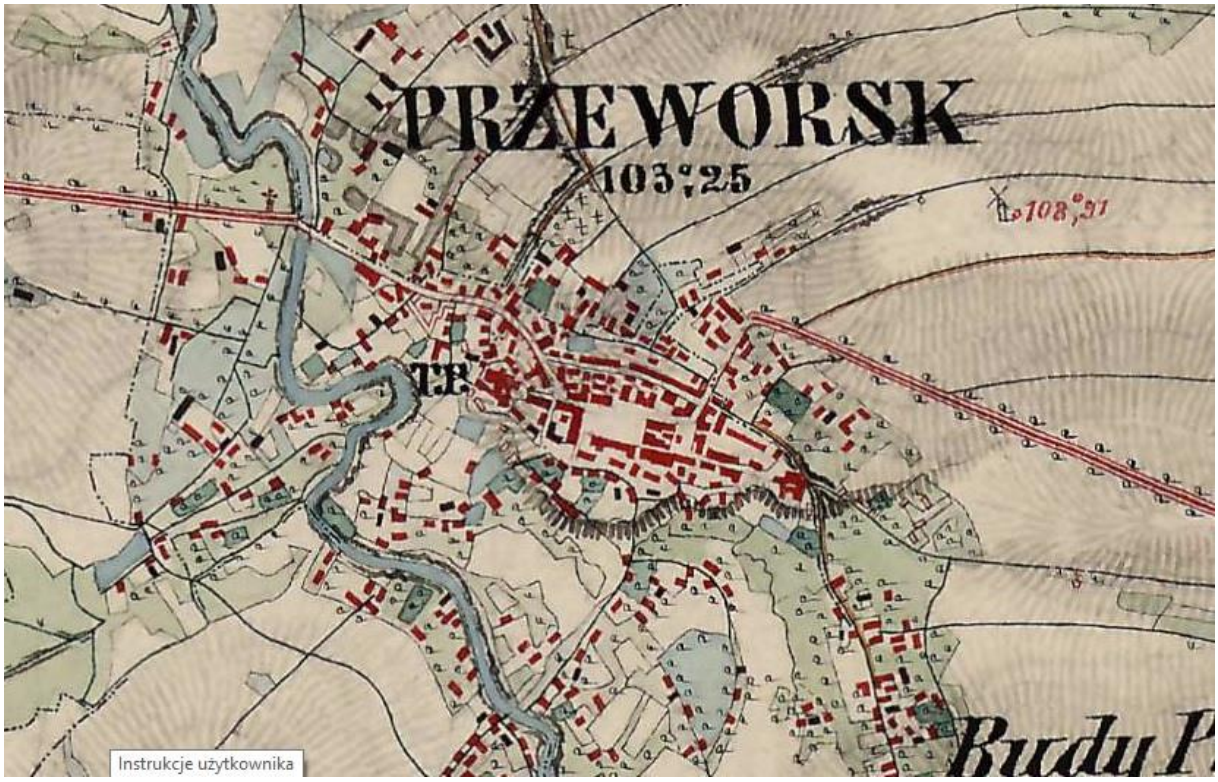
PRZEWORSK
103°25
108°31
TP
Instrukcje użytkownika

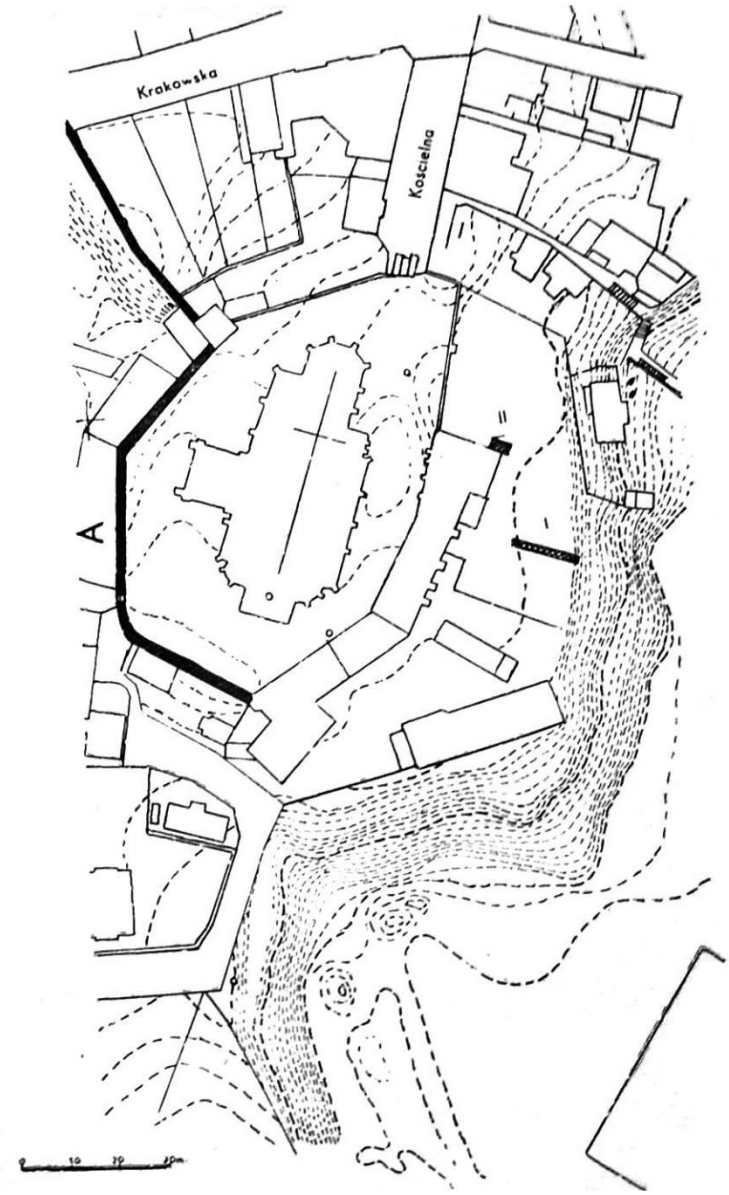

Ryc. 325. Plan sytuacyjny grodziska w Przeworsku (za: Kunysz 1968a, rys. 43, 69).

L: Janeczek 2006, 435; Kunysz 1961, 17; Makarski 1999, 215; Malczewski 2006, 124-126; Poleski 2004, 413; SGKP, t. IX, 185; Trajdos 1998, 69-72, *Zbiór dokumentów....* t. IV, 114.

109. **Raj (latop. Раи), „Horodok", Jarevyšče, rejon Wyżwa Stara (?), obwód wołyński, Ukraina.**

B: Pod 1255 r. w KHW znajdujemy opis miejsca, w którym kiedyś znajdowal się gród cyt. Данилоу же королеви идоущоу емоу . по езероу и видѣ при березѣ . горо красноу . и градъ бывшı на неи . преже именемь Раи (*Ипатьевская...* стб 828). Według większości badaczy opis ten dotyczył Rajgorodu (dziś Rajgrodu, rzeczywiście położonego nad jeziorem)

w ziemi Jaćwieskiej (por. Jarmolik 1982, 26; Kamiński 1953), a nie Raju na Wołyniu[472]. Po raz kolejny gród o nazwie Raj wspomniany został za panowania Włodzimierza Wasylkowicza. W 1287 r., gdy władca zatrzymał się w grodzie po drodze z Kamieńca do Lubomla. Raj uważa się za jedno z ulubionych miast władcy w końcowym okresie jego panowania.

C: Grodzisko „Horodok" (latopisowy Raj według P. Rappoporta) położone jest na prawym brzegu Prypeci, na zabagnionym obszarze w pobliżu współczesnej cerkwi, we wschodniej części wsi Jarevyšče.

D: Grodzisko jest silnie rozorane. Jednoczłonowe założenie ma formę koła o średnicy 40 m. Krawędzie obiektu są silnie rozmyte, nie widać śladów wału. Teren grodziska wyniesiony jest ponad otoczenie na 2-4 m.

E: Grodzisko znane było już A. Cynkałowskiemu, który odnosił je do wzmianki *Kroniki* z 1287 r. Badania powierzchniowe i pomiary grodziska wykonał w latach 60. XX w. P. A. Rappoport. Badacz uznał wówczas stanowisko za niewielki drewniany zamek (na ziemnej platformie? – m.k.) otoczony bagnami. Na grodzisku znalazł on materiał ceramiczny z XII-XIII w. W 1986 r. członkowie ekspedycji Instytutu Nauk Społecznych AN USRR znaleźli na stanowisku także późniejsze materiały.

F:

G:

H:

472 Według M. Kotlara (1998, 244) był to jednak Raj w ziemi ruskiej, który został zniszczony przez Jaćwięgów, a później odbudowany. Taka koncepcja nie stoi w zgodzie z identyfikacją latopisowego Raju jako gródka w Jarevyšču. Pierwsza wzmianka o z 1255 r. Raju (choć, prawdopodobnie dotycząca Rajgorodu) mówi wyraźnie o grodzie położonym nad jeziorem, co ostatnio posłużyło wysnuciu nowej teorii, iż latopisowy Raj to prawdopodobnie grodzisko w Szacku (por. Златогорський, Демедюк 2013). Latopisowe inforomacje, iż Raj położony był nad jeziorem oraz na drodze z Kamieńca do Lubomla odpowiadają zdaniem badaczy bardziej położeniu Szacka niż Jarevyšča. Owalne w planie grodzisko (o powierzchni 0,25 ha) w Szacku znane było już A. Cynkałowskiemu. Stanowisko to znajduje się na niewielkim wyniesieniu nad jeziorem Lucemir. Wykopaliska na stanowisku prowadzono w latach 2009-2011. Na terenie grodziska znaleziono materiały i obiekty wczesnośredniowieczne datowane od V-VI po XII-XIII w. oraz okres nowożytny. Odkrycia z Szacka (m.in. numizmaty XI-XIV w. i plomby drohiczyńskie) przekonały m.in. S. Ters'kiego (2014b, 64), by widzieć w szackim grodzisku pozostałości latopisowego Raju.

I:

J: Badacze (za P. Rappoportem) zwykli utożsamiać latopisowy Raj ze stanowiskiem we wsi Jarevyšče nad Prypecią. Na terenie grodu miała powstać wieś (nazwana od grodu Rajewiszczem). W 1366 r. tereny te (tzw. klin rateński) przyłączone zostały do Polski. W źródłach aktowych wieś Rajewiszcze pojawia się w XV w. W początku XVI w. wieś w figuruje w dokumentach jako miejsce porzucone, a także dworzyszcze, jednakże z tego samego stulecia pochodzą także wiadomości o jarmarkach w Rajewiszczu. Nowa nazwa – Jarewiszcze pojawia się po raz pierwszy w dokumencie z 1599 r. Jak twierdzą zwolennicy „szackiej" lokalizacji Raju, nawarstwienia XII-XIII w. (odkryte w latach 60. XX w. przez Rappoprta) na obiekcie w Jarewiszczu nie występują (Златогорський, Демедюк 2013, 48).

Inną propozycję lokalizacji Raju przedstawił A. Zajac' (2003, 28-29), który utożsamił XIII-wieczny Raj z Rajgorodkiem (obecnie Rajmistem) oddalonym ok. 40 km od Łucka. Miasteczko Rajgorodek nad Stochodem pojawia się w źródłach XVI w., jako dawna wieś podniesiona do rangi miasta.

K:

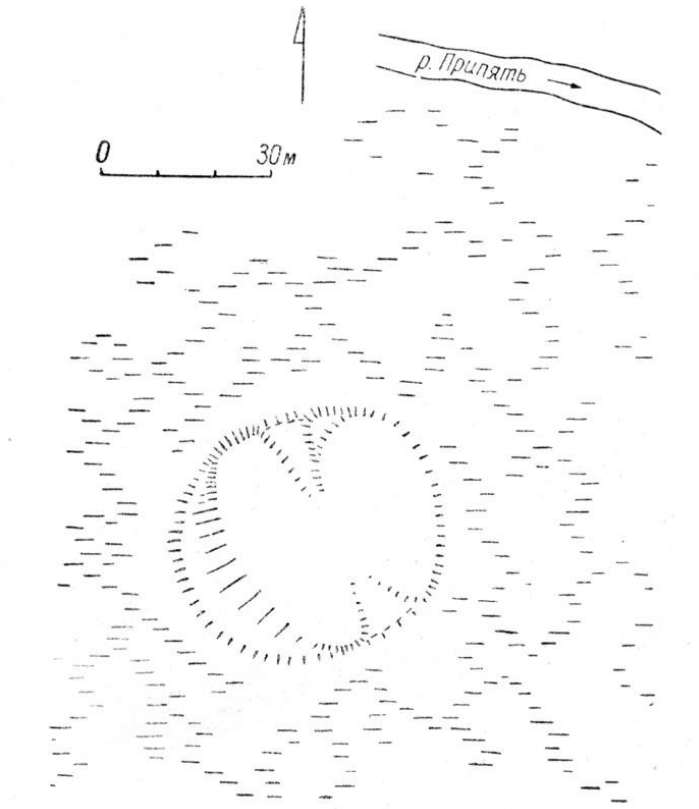

Ryc. 326. Szkic planu grodziska we wsi Jarevyšče (za: Раппопорт 1967, rys. 47, 45).

Ryc. 327. (Na poprzedniej stronie :) Ogólny widok stanowiska w Szacku, utożsamianego przez niektórych badaczy z Rajem (za: Златогорський, Демедюк 2010, rys. 1, 116).

Ryc. 328. Rajmisto (rejon rożyszczeński obwodu wołyńskiego) na zdjęciu satelitarnym (źródło: portal Google Maps).

L: Cynkałowski 1986, 289-230, 534-535; 568-569, Jarmolik 1982, 26; Kamiński 1953; *Kronika*... 244; Аулих, Грибович і in. 1988, 254; Заяць 2003, 28-29, 62; Златогорський, Демедюк 2010, 115-121; 2013, 47-55; Котляр 1998, 244; Кучинко 2009, 67; Остапюк, Захарченко 2015, 192-196; Раппопорт 1967, 45-46.

110. **Ratno (źr. Ratew, ukr. Ратне), rejon loco, obwód wołyński, Ukraina.**

B: Pod 1366 r. Ratno (wraz z Horodłem, Lubomlem, Turzyskiem i in.) po raz pierwszy pojawia się w źródłach pisanych. Gródek nad Prypecią był niewątpliwe istotnym punktem strategicznym północnego Wołynia, o czym świadczyć mogła późniejsza polityka Kazimierza Wielkiego na tych terenach (utworzenie wzdłuż rzeki tzw. klinu rateńskiego). W 2. poł. XIV-XV w. Ratno w składzie Korony miało być centrum tzw. księstwa rateńskiego (za jego początek S. Panyško uznaje polsko-litewską ugodę z 1377 r.), w skład którego, prócz samego Ratna, wchodzić miał także Kobrzyn, Luboml, Wietły i inne grody basenu górnej Prypeci (por. Панишко 2001). Miasto Ratno zostało lokowane na prawie niemieckim 1440 r.
C: Gródek w Ratnie położony jest nad Prypecią, na wysepce wśród zabagnionej doliny.
D: Jak podawał P. A. Rappoport (1967, 31) w latach 60. XX w. teren gródka wznosił się ponad poziom doliny na 2-3 m. Średnica obiektu wynosiła nieco ponad 60 m. Na jego teren można było dostać się od strony zachodniej. Na terenie majdanu, w jego wschodniej części, znajdowało się nieznacznie podwyższenie terenu - kopiec. Wypłaszczenie kopca miało średnicę 12 m.
E: Prospekcję terenową w Ratnie przeprowadził w latach 30. XX w. A. Cynkałowski (który pisał później o wczesnośredniowiecznym grodzisku przekształconym w zamek), a w latach 60. XX w. oglądu stanowiska dokonał P. A. Rappoport. Najdokładniejszy opis w dużej mierze zniszczonego dziś stanowiska pochodzi właśnie z badań Rappoporta. Badacz podejrzewał, iż kopiec gródka, usypany w XIV w., mógł stanowić podstawę drewnianej wieży. W założonym przez Rappoporta sondażu odkryto materiał ceramiczny XI-XII w. (wieża na kopcu miała być zatem późniejsza niż gród).

W 2010 r. ekspedycja zespołu „Wołyńskich starożytności" NAN Ukrainy przeprowadziła na stanowisku badania sondażowe. Stwierdzono, iż od czasów badań P. Rappoporta grodzisko zaznało istotnych zniszczeń – zniwelowane zostały kontury nasypu i jego część wschodnia. W różnych częściach grodziska założono 6 wkopów o wymiarach 2x2 m. Do głębokości 40 cm nawarstwienia stanowiska były przemieszane i zniszczone przez

orkę. Nienaruszona warstwa kulturowa zalegała na głębokości 0,6-1 m. Była to ziemia koloru jasnobrązowego zawierająca fragmenty polepy i ceramikę.

F.3: Materiał zabytkowy ze stanowiska prezentował ręcznie lepioną ceramikę VIII-IX w. oraz materiały z XII, XIV, XVI i XVII-XVIII w.

G.1: Na podstawie zebranej na stanowisku ceramiki obiekt datuje się na na XI(?)/XII-XIV w. Na podstawie znalezisk ceramicznych z VIII-IX w., niektórzy badacze dopuszczają istnienie tzw. fazy słowiańskiej obiektu. A. Kuza datował kopiec (ślady wieży) na XIII w.

G.2: S. Panyško (2014, 260) odnosi rateńskie założenie do typu *motte and bailey*. Według badacza formę taką uzyskać miał gródek w 1 poł. XV w. (w czasach, gdy Ratno wchodziło w skład dóbr Sanguszków). Rateński zamek miał składać z fortecy (castrum) i części nieumocnionej (?).

H:

I:

J:

K:

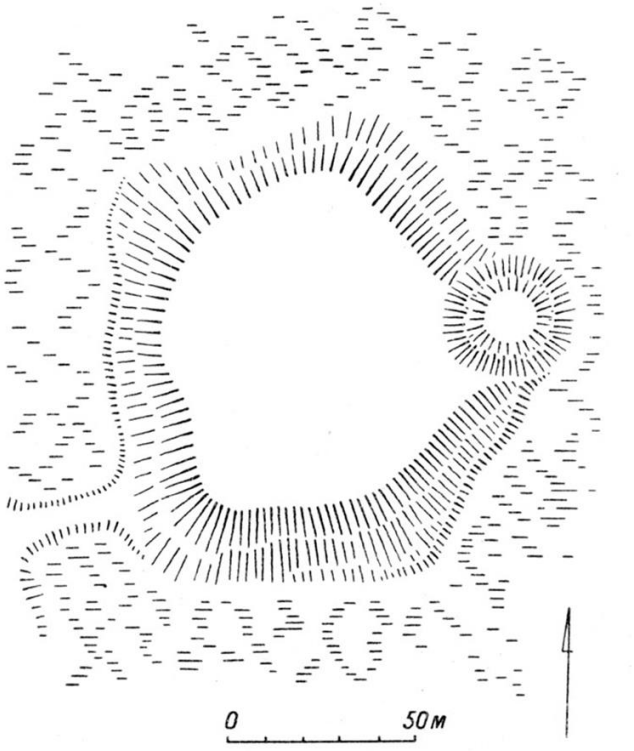

Ryc. 329. Plan grodziska w Ratnem (za: Раппопорт 1967, rys. 23, 31).

L: Cynkałowski 1986, 292-294; Зек, Борисова 2011, 312-313; Куза 1995, 95; Панишко 2001, 140-147; 2014, 256-260; Раппопорт 1967, 31, 101.

111. **Rohatyn (ukr. Рогатин), „Zamčyšče", Pidhoroddja, rejon loco, obwód iwanofrankowski, Ukraina.**

B: W literaturze spotykamy sprzeczne informacje na temat pojawienia się nazwy „Rohatyn" w źródłach pisanych. Rohatyn pojawił się w dokumencie Władysława Opolczyka, który przekazał miasto, wraz z zamkami w Tustani i Olesku, utworzonemu w 1375 r. biskupstwu łacińskiemu w Haliczu. Rohatyn miał zostać wspomniany również w 1390 r. (w dokumencie papieża Bonifacego IX wystawionego biskupowi przemyskiemu Erykowi), jednakże w literaturze pojawiają się również informacje o nieokreślonej źródłowo wzmiance o mieście (grodzie?) z wieku XII (por. Liwoch 2003, 258). Rohatynowi nadawano prawa miejskie w 1415 i w 1419 r. (możliwe, iż pierwsza lokacja miała miejsce przed 1390 r.). Z początkami Rohatyna wiązane jest grodzisko w pobliżu wsi Pidhoroddja, oddalonej o 3 km ma północ od współczesnego miasta. Miejscowość Pidhoroddja pojawia się w źródłach dopiero w wieku XVI[473] (od drugiej połowy tego stulecia występuje w źródłach jako miasto).

C: W Pobliżu Piddhorodja znajdują się trzy grodziska wczesnośredniowieczne. Stanowisko Pidhoroddja I, czyli grodzisko „Zamczysko" (ukr. Zamčyšče), utożsamiane ze staroruskim poprzednikiem Rohatyna, położone na cyplu wywyższającym się 15 m ponad dolinę rzeki Hnyła Lipa, na zachodnim krańcu wsi Pidhoroddja. Według opisu I. Kryp'jakevyča z początku XX w. miejsce to, na wzgórzu na przeciw ujścia potoku „Husljanka"(Vesnjanka?) do Hniłej Lipy, zajmował znany ze źródeł XVI w. zamek.

D: Grodzisko „Zamczysko" ma kształt nieregularny, podyktowany rzeźbą terenu, a jego teren lekko obniża się w kierunku krańców cypla. Wymiary majdanu grodziska – 70x80 m. Od strony dostępnej (południowo-zachodniej) ochraniany był przez wał wysokości ok. 4 m oraz fosę. Wjazd na teren grodu lokuje się północnej partii jego obwałowań. Możliwe, iż grodzisko uległo przebudowie, w trakcie której wykopano dodatkową, zewnętrzną fosę (Раппопорт 1967, 17). Od strony południowo-zachodniej do głównego majdanu przylegało umocnione wałem i fosą podgrodzie o powierzchni 1 ha.

473 Jak zauważył I. Kryp'jakevyč (1911, 191), w źródłach aktowych z XV w. (AGZ t. XIV, 415, 418) pojawia się „Iwan z Podhorodja", lecz trudno ustalić, o którą miejscowość dokładnie chodzi.

E: Stanowisko Pidhoroddja I badane było w 1962 r. przez P.A. Rappoporta, kierującego ekspedycją Leningradzkiego Oddziału Instytutu Archeologii AN ZSRR. Warstwa kulturowa odkryta na stanowisku sięgała miąższości od 0,5 do 1 m i zawierała pojedyncza ułamki naczyń XI w., materiał ceramiczny XII-XIII w. (przeważający) i późnośredniowieczny (XIV-XVI w.) oraz zabytki żelazne, militaria i ludzkie kości.

F:

G.1: Materiał z grodziska „Zamczysko", prócz typowo późnośredniowiecznego, odnoszony jest w swej większości do wieków XII-XIII, a także częściowo do wieku XI.

G.2: P. A. Rappoport (1967, 17, 102) uważał „Zamczysko" za bezpośredniego poprzednika miasta Rohatyn. B. Tomenčuk przypuszczał zaś, iż mógł to być umocniony klasztor. Słaby stan badań nie pozwala jednoznacznie określić funkcji grodu.

H: W okolicy wsi Pidhoroddja znajdują się jeszcze dwa grodziska wczesnośredniowieczne (stanowiska Pidhorodja II i III datowane na X-XIII w.). Na zachód od stan. III, na jednym ze wzgórz znajduje się cmentarzysko kurhanowe (uroczysko „Mohylky"), zaś na południe od grodziska, w niewielkim kompleksie pieczar miano dokonać znaleziska kamiennej baby. 2,5 km na wschód od stanowisk II i II, we wsi Staryj Dobryniv, znajduje się jeszcze jedno niewielkie (średnica ok. 50 m) koliste w planie założenie, określone przez B. Tomenčuka (2008, 225) jako kultowe oraz cmentarzysko kurhanowe. Na zachód od „grodziska kultowego" rozciągała się duża osada datowana na X-XI w.

I:

J:

K:

Ryc. 330. (Na kolejnej stronie:) Widok wsi Pidhoroddja na wycinku tzw. mapy Miega. Na zachód od wsi widoczny jest kwadratowy zarys wałów grodziska (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey)

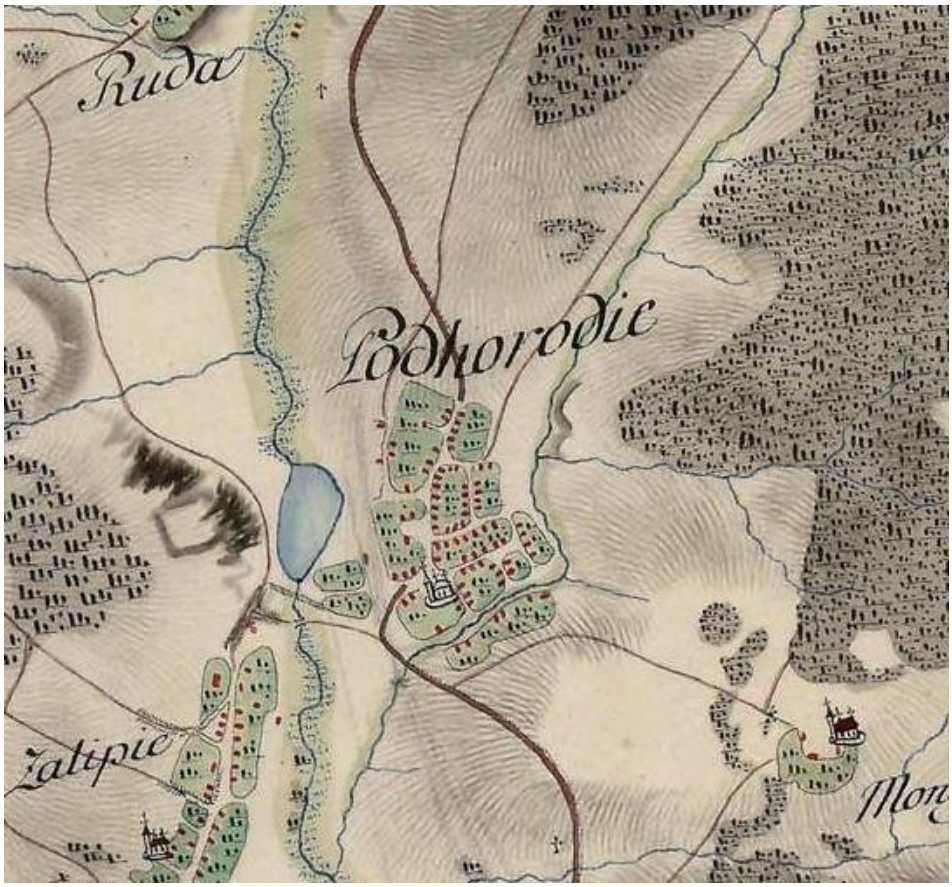

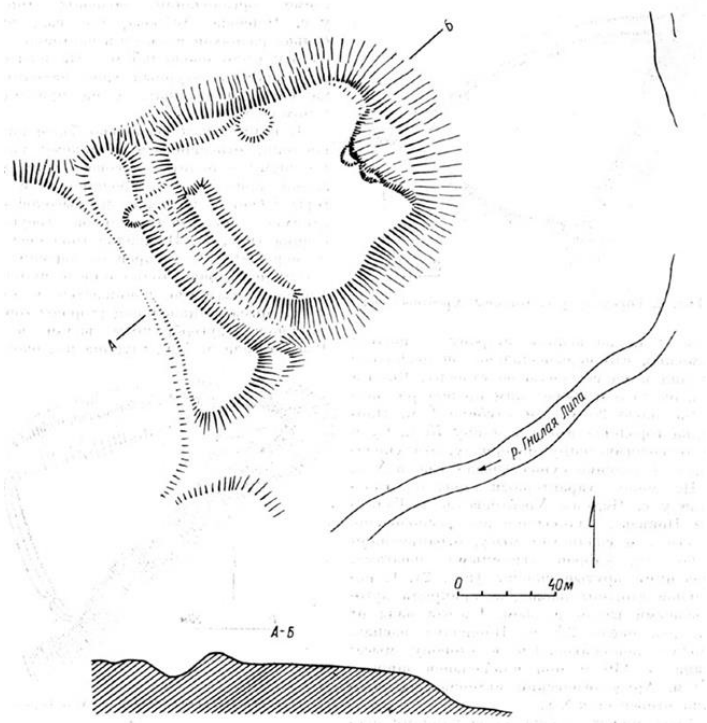

Ryc. 331. Plan grodziska Pidhoroddja I (za: Раппопорт 1967, rys. 4, 17).

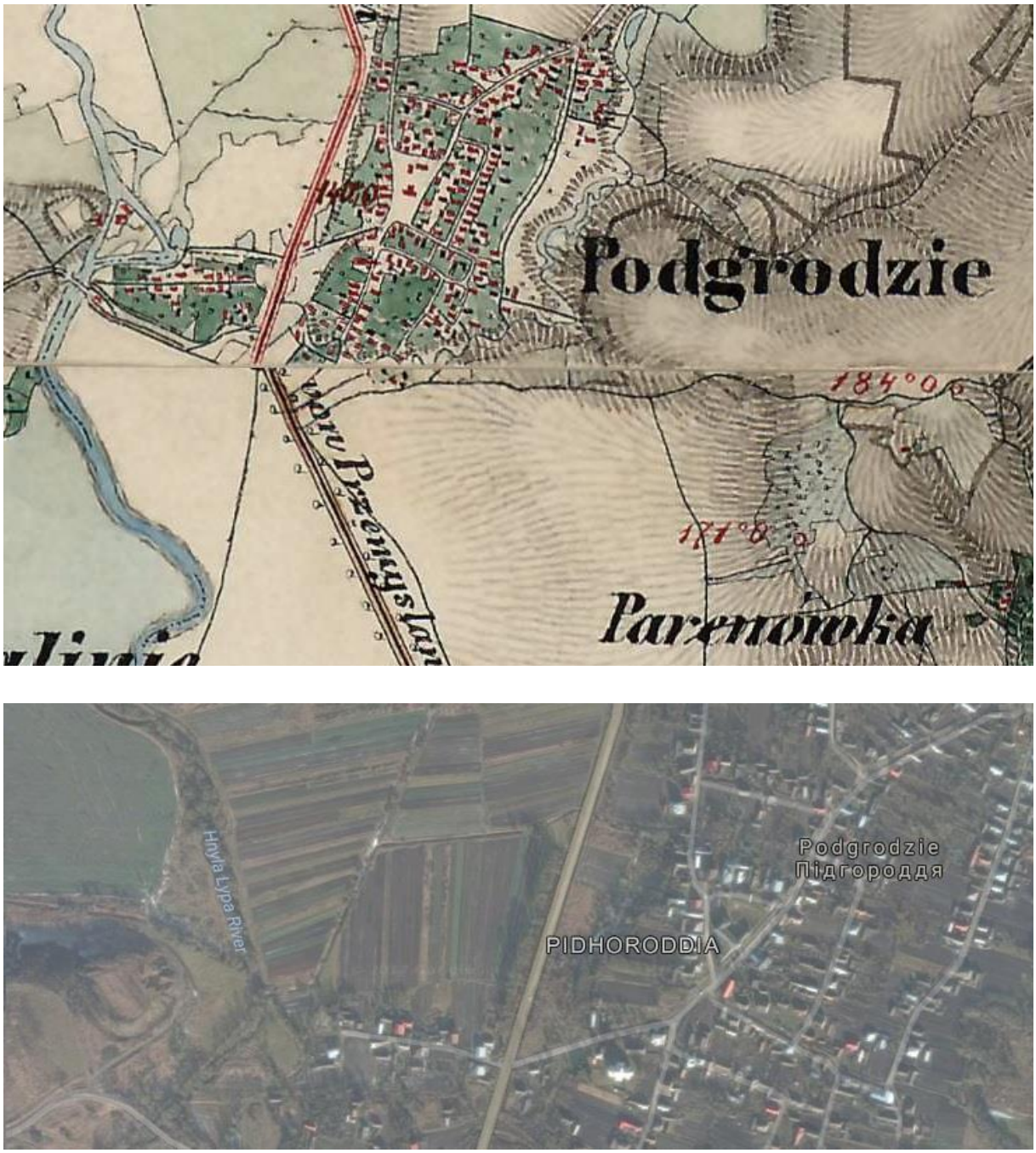

Ryc. 332 i 333. Widok Pidhoroddja na Franziszeische Landesaufnahme (Zweite Landesaufnahme) oraz na zdjęciu satelitarnym z grodziskiem widocznym we wschodniej partii wsi (źródła: http://mapire.eu/en/map/secondsurvey; Google Maps).

L: Horn 1974, 68-69; Janeczek 2006, 436; Liwoch 2003, 258-259; Грушевський 1905, 429; Крип'якевич 1911, 191-200; Мельник 1995, 80; Раппопорт 1967, 17, 102; Томенчук 1995, 73; 2008, 216-225; *Україна: литовська доба*... 88.

112. **Rzeszów (źr. opidum Rzeschouiense), powiat loco, województwo podkarpackie, Polska.**

B: Gród (ruski, bowiem cyt. *in terra Russie situm*) i jego wołość po raz pierwszy wzmiankowano w dokumencie Kazimierza Wielkiego z 1354 r. Miasto otrzymało wtedy (lub tuż przed 1354 r.) przywilej lokacyjny (Janeczek 2006, 435). Okręg rzeszowski został nadany przez króla Janowi Pakosławiczowi ze Stróżysk.

C: A. Kunysz (1968a, 71) wspomina, iż w źródłach z XVII w. dotyczących Rzeszowa występować miał toponim „Grodzisko". Mimo istnienia źródeł wspominających dawny gród w pobliżu byłego konwentu pijarskiego, badacz lokalizował grodzisko nad Przyrwą, w rejonie pałacu Jędrzejowiczów (parku). Podobnie według V. Rudego (1997, 101) i W. Makarskiego (1999, 232, 236) ruski gród Rjašiv znajdować się miał nad Przyrwą, na terenie dzielnic „Staromieście" (dietniec) i dawnej „Ruskiej wsi" (podgrodzie). Teren, na którym znajdować się miało grodzisko jest silnie zniszczony – nie zachowały się żadne ślady umocnień.

D:

E: Pierwszym badaczem stanowiska był F. Kotula, który rozpoczął badania „grodziska" jeszcze przed wojną. Badania Kotuli trwały z przerwami do lat 70. XX w. Badacz wykrył nawarstwienia kulturowe sięgające głębokością kilku metrów. Stanowisko badali również A. Kunysz (1961 r.) oraz A. Gruszczyńska (1966 r.). Na obszarze domniemanego grodziska odkryto domostwa w typie półziemiankowym datowane materiałem zabytkowym na XII w., ślady budynków naziemnych z XII-XIV w. oraz jamy gospodarcze.

F.3: Materiał zabytkowy z centrum Rzeszowa prezentował ułamki ceramiki lepionej ręcznie oraz toczonej na kole garncarskim, ornamentowanej liniami falistymi. Ponadto znaleziono żelazny miecz, noże, fragmenty szklanych bransolet oraz przęśliki z łupku.

G.1: Nie wiadomo, kiedy dokładnie powstał staroruski Rzeszów, znaleziska z miasta pozwalają jedynie ostrożnie odnosić jego początki do XII-XIII w.

H: W pobliżu domniemanego grodziska odkryto dwie wczesnośredniowieczne osady otwarte (badania J. Janowskiego z lat 50. XX w. i A. Kunysza w 1961 r.).

I: Materiał zabytkowy znajduje się w Muzeum Okręgowym w Rzeszowie.

J:

K:

Ryc. 334. Widok XVIII-wiecznego Rzeszowa na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

L: CDP, 209-211; Kunysz 1968a, 71; Makarski 1999, 232, 236; Куза 1996, 151; Рудий 1997, 100-101.

113. *Sambor (Pohonycz)[474] (latop. Самъборъ, ukr. Самбір, Старий Самбір), rejon loco, obwód lwowski, Ukraina.

**B: ***Miasto Sambor pojawia się w źródłach w XIV w., choć w starszej literaturze znaleźć można informacje o przekazach na temat Sambora pochodzących już z XI w. (Рабій 1999, 23). Pierwotnym Samborem był obecny Stary Sambor. Według historyków do Starego Sambora, centrum wołości[475], w 1378 r. Władysław Opolczyk włączyć miał sioło Bronica[476].

474 Zdaniem E. Kowalczyk (1992, 165-179) nazwa Sambor jest nazwą osobową, obcą językowi ruskiemu, więc Stary Sambor nie mógł nosić jej w czasach staroruskich

475 Najstarsza wzmianka o wołości pochodzić ma z 1375 r. (Інкін 1996, 109).

476 Wzmianki sprzed 1390 r. odnoszone są zazwyczaj do Starego Sambora (np. Kryp'jakevyč 1938, 27; Інкін 1996, 109-110), jednakże zdania historyków na temat momentu przeniesienia nazwy i funkcji regionalnego centrum z pierwotnego (Starego) Sambora na nowy Sambor są podzielone. W literaturze spotkać można spotkać

Wiodącą rolę Sambor utracił na korzyść Pohonycza (Nowego Sambora, zwanego później Samborem) w 2 poł. XIV w. Nowy Sambor dzierżony był przez ród Melsztyńskich. Miasto zostało lokowane na prawie niemieckim w 1390 r. przez Spytka z Melsztyna. Stary Sambor również został lokowany na prawie niemieckim, później niż nowe miasto nadrzędne (przed 1425 r.)[477]. Sambor (Stary?)[478] został wymieniony także w *Spisie grodów ruskich dalszych i bliższych* w następujący sposób cyt. Самъборъ, ту лежить святыи АнуфрЂи. Ze Starym Samborem łączono także biskupstwo, rzekomo istniejące od XIII w., jednak informacja o biskupach (staro)samborskich pochodzi z falsyfikatu gramoty księcia Lwa[479].

C: M. Rožko (1996, 168-169) przypuszcza, iż gród w Starym Samborze znajdował się w uroczysku „Povalys'ka" (lub „Na povalyšči") nad Dniestrem. Ślady osadnictwa średniowiecznego (ułamki ceramiki naczyniowej z XII-XIV w.) odkryto na północnych krańcach Starego Sambora (przy trasie w kierunku „nowego" Sambora).

Ślady osadnictwa staroruskiego odkryto także na terenie Sambora („Nowego"), który miał być dawniej osadą Pohonycz. Tradycyjnie Pohonycz lokalizuje się w okolicach dzisiejszej ul. Szewczenki i północnego brzegu rzeczki Młynówki. Formułowano też hipotezę o istnieniu staroruskiego grodziska, które znajdować się miało na wzniesieniu zajmowanym przez cerkiew p. w. Narodzenia Bogurodzicy i niegdysiejszy klasztor bernardynów.

D:

E: W 1995 r. w centrum Sambora, w rejonie kościoła Jana Chrzciciela prowadzono badania ratownicze. W wykopach o łącznej powierzchni blisko 50 m², prócz reliktów budowli z XVII-XVIII w., odkryto nawarstwienia kulturowe, które podzielono na dwie grupy: XIV-XIX i X-XIII w. Ceramika staroruska występowała na głębokości 2,2-2,6 m.

Kolejne obiekty i materiały staroruskie w „nowym" Samborze (stan. 2) odkryto także podczas badań ratowniczych w 1999 r. Podczas nadzorów wkopów pod przewody rury

---

odniesienia do niepopartego źródłami twierdzenia A. Dobrjanskiego (1860, 350-351), iż starszy Sambor zniszczony został już w połowie XIII w. i osadnictwo z jego terenu przeniosło się do nowego Sambora (np. *Історія міст і сіл* ... 640; Каднічанський 2012, 254-255).

477 Dane za: Janeczek 2006, 436. I. Kryp'jakevyč (1938, 30), powołując się na AGZ, (t. II) pierwszą wzmiankę o samborskim wójcie datuje na 1386 r.

478 Jak dowiódł A.Poppe (1958), spis ma charakter kompilacyjny i bazuje na starszych spisach, więc zapis ten dotyczyć może pierwotnego (Starego) Sambora, z którego regionem związany był kult świętego Onufrego. Kult ten na terenie Starosamborszczyzny sięga swymi początkami przynajmniej wieku XIII. Z kultem świętego związany jest monastyr w pobliskim Ławrowie.

479 Zbiór i krytyka źródeł zawarta została w pracy Olega Kupčynskiego: О. Купчинський, *Акти та документи Галицько-Волинського князівства 13 - першої пол. 14 ст. Дослідження, тексти*, Львів 2004.

zanotowano naruszone nawarstwienia kulturowe oraz pochówki szkieletowe. W wykopie o powierzchni 24 m² odkryto 8 różnoczasowych grobów. Wśród znalezionych w jamach grobowych zabytków znajdowała się moneta z XVII w. Na podstawie obserwacji stratygraficznych ustalono, iż nienaruszone pochówki były „znacznie starsze" (Оприск 1999, 29). W wykopie pod budowę obiektu parafialnego o powierzchni 204 m² również stwierdzono znacznie zniszczenie nawarstwień kulturowych do głębokości 0,5-1,2 m. Uchwycono dalszą część cmentarzyska oraz odkryto kilka obiektów mieszkalnych i gospodarczych datowanych od XI po XVIII w. Uznane za najstarsze pochówki nakrywały jamę zawierającą materiał z XIII w., toteż początki cmentarzyska datowano na kon. XIII-XIV w. Jeden z odkrytych obiektów, datowany na XII-XIII w., miał mieć „charakter obronny" (? – m.k.). Wśród materiału zabytkowego, prócz ceramiki staroruskiej i późnośredniowiecznej, znajdowały się także ułamki szkliwionych płytek podłogowych. Najstarsza znaleziona ceramika należała do kultury pomorskiej. Znaleziono także fragmenty naczyń X i XI w.

F.1: W jednym z wykopów z roku 1995, na głębokości 1,8 m wykryto relikty wału obronnego. Wykop wyeksplorowano do głębokości 8 m. Uchwycona szerokość wału wynosiła 3 m. Nasyp składał się z ciemno-szarej ziemi umocnionej z zewnątrz zbitą warstwą jasnożółtej gliny o grubości 8-20 cm. W przekroju wału zanotowano także warstewki węgli. Wał datowano wstępnie na XI-XII w. na podstawie materiału ceramicznego.

G.2: Według niektórych historyków Sambor (Stary) stanowić miał w czasach staroruskich aż do 2. poł. XIV w. centrum wołości oraz pełnić ważną rolę na karpackim szlaku handlu halicką solą.

Zdaniem D. Kadničans'kiego (2012, 255), powołującego się na prace Û. Rabija (1999) i informacje zawarte w SGKP, dawny Pohonycz był umocnionym punktem karpackiej linii obrony. „Zamek" znajdować się miał pośród otoczonego częstokołem tzw. Selyšča. Na terenie Selyšča znajdować miała się drewniana cerkiew. Od wschodu do Pohonycza przylegać miał jego umocniony wałami posad.

H:

I: Materiały ze Starego Sambora przechowywane są w LMH.

J: Żadne informacje na temat rozplanowania średniowiecznego Pohonycza nie zostały zweryfikowane w terenie i jedynymi śladami ruskiego grodu pozostają odkrycia z centrum („nowego") Sambora.

W Samborze (dawnym Pohonyczu) na dzień dzisiejszy zakłada się istnienie dwóch zamków: starszego, drewnianego z XIV w. (zwany później królewskim?) oraz XVI-wiecznego („nowego") murowanego zamku starościńskiego nad Dniestrem (pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1545 r.). Mimo XIX-wiecznych wskazówek toponimicznych (miejsce zwane „Zamczyszczem" bądź „Horodyszczem") i wzmianek o zachowanych reliktach murów „zamku" zawartych w SGKP (t. X, 241) oraz pracy F. Siarczyńskiego[480] nie udało się odnaleźć niemal żadnych śladów samborskich zamków[481]. Na tzw. mapie Miega prześledzić można częściowo obwód obronny miasta Sambora (według SGKP, t. X, 241 samborskie fortyfikacje w końcu XVII i w XVIII w. znajdowały się już w stanie ruiny) wraz z włączonym do niego warownym klasztorem bernardyńskim (skasowanym w 1786 r.). Jak podają historycy Sambora, monastyr pełnił ważną rolę obronną i schronieniową dla miasta. Klasztor otoczony miał być początkowo wałem z drewnianym częstokołem. Po spaleniu wszystkich budowli przez Tatarów w 1498 r., bernardyni otoczyli swój klasztor kamienno-ceglanymi murami. W początku XVI w. nowymi fortyfikacjami obwiedziono również miasto, wtedy powstał też „nowy" zamek, który na mapie ukazany jest między wodami Młynówki i Dniestru.

K:

Ryc. 335. (Na kolejnej stronie:) Stare Miasto (Stary Sambor) na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

480 F. Siarczyński, *Opisanie miasta Sambora i obwodu iego, dzieje dawne miasta tego i stan nineyszy*, Czasopism naukowy Księgozbioru publicznego im. Ossolińskich, 1829, ks. II, 51 (za: Крип'якевич 1938, 28). SGKP (t. X, 241) podaje, iż cyt. „*Zamek królewski znajdował się zajmował obszerną przestrzeń między Blichem a Nowym Światem, gdzie dziś stoi browar i prochownia. Wały i fosy zachowane do dzisiaj, wskazują dość wyraźnie , że był obwarowany (...). W pierwszych wiekach istnienia miasta stał zamek, prawdopodobnie w mieście samem a mianowicie na placu zwanym i dziś jeszcze Starym Placem Zamkowym. W r. 1589 darował Zygmunt III plac ten, pusty już wówczas, miastu i pozwolił tam budować domy*."

481 Teren podgrodzia (podzamcza) starszego zamku utożsamia D. Kadničan'skyj (2012, 255-259) z pozostałościami staroruskich obwałowań odnalezionymi przy kościele Jana Chrzciciela i przypuszcza, iż zamek „książęcy" znajdował się w rejonie Placu Zamkowego. Autor wspomina także o widocznych do dziś nad Młynówką pozostałościach bastionów „nowego" zamku.

Ryc. 336. Sambor w XVIII w. na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

L: Janeczek 2006, 436, 442; Liwoch 2003, 266; Makarski 1999, 237; 256; SGKP t. X, 227-242; Бойко 2008, 14; Інкін 1996, 109; Добрянський 1860, 350-351; Каднічанський 2012, 254-255; Крип'якевич 1938, 26-32; Мацкевий, Козак 2010, 109-110; Оприск 1996, 22-23; 1999, 26-30; Рабій 1999; Рожко 1996, 168-169; http://litopys.org.ua/novglet (latopis nowogrodzki)

114. Sapogiń (latop. Сапогынь, ukr. Сапожин), „Val", Sapožyn, rejon korecki, obwód równieński, Ukraina.

B: Jedyna wzmianka o grodzie pochodzi z *Latpisu kijowskiego* z 1151 r. W przypisie do kol. 442 (*Latopis kijowski 1118-1158,* przyp. 710, 110) Sapogiń umiejscowiono w pobliżu Ostrogu.

C: Gród położony był na wschodniej partii historycznej ziemi wołyńskiej. Grodzisko „Wał" w Sapożynie znajduje się na płaskim, nieco opadającym w kierunku północno-zachodnim terenie. Stanowisko zaliczane jest do typu grodzisk wyspowych. Majdan grodziska wznosi się nieznacznie ponad otaczającą go nizinę.

D: Grodzisko jest silnie rozorane. Wymiary założenia wynoszą 100x90 m (powierzchnia 0,75 ha). Wał otaczający niegdyś kolisty (najprawdopodobniej) majdan grodziska zachował się jedynie w południowej i zachodniej partii założenia. Relikty fosy widoczne są zaś od południowego wschodu.

E: Stanowisko znane jest archeologom od końca XIX w. Oglądu grodziska w 1960 r. dokonał P. A. Rappoport, zaś w 1986 i w 2004 r. B. Pryščepa.

F:

G.1: Na stanowisku datowanym wzmianką w źródłach na XII w. znaleziono także ceramikę z XI i XIII w., toteż stanowisko datowane jest umownie na XI-XIII w.

H: Na południe od grodziska zlokalizowano osadę otwartą, datowaną ceramiką na XI-XIII w.

I:

J:

K:

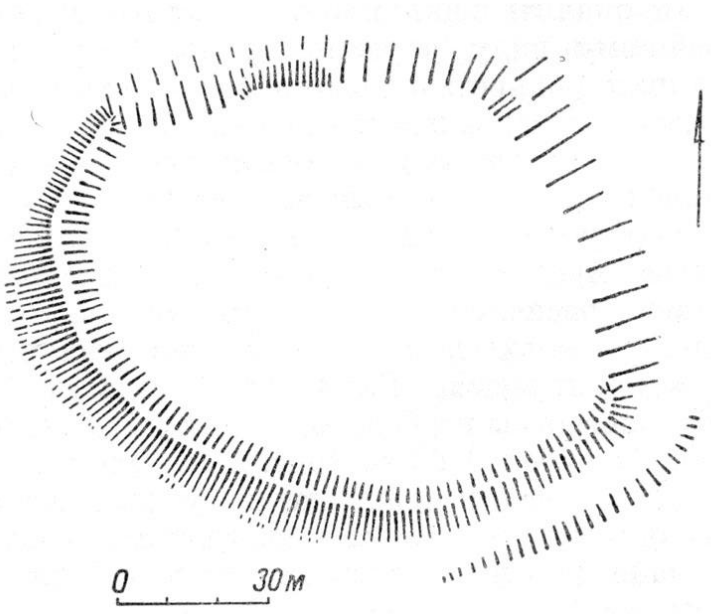

Ryc. 337. Plan grodziska w Sapożynie (za: Раппопорт 1967, ryc. 25, 32).

L: Cynkałowski 1961, 192; Прищепа 2016a, 124; Раппопорт 1967, 32.

115. **Sokal (ukr. Сокаль), rejon loco, obwód lwowski, Ukraina.**

B: Po raz pierwszy Sokal wymieniony został w dokumencie Władysława Opolczyka z 1377 r., ustanawiającym skład soli w Bełzie. Kolejny raz nazwa miasta pojawia się w źródłach dopiero w 1397 r., lecz od razu jako stolica powiatu. Miasto wymienia także *Spis grodów ruskich*... Sokal, należący pierwotnie do księstwa bełskiego, w końcu XIV w. przejęli książęta mazowieccy. Prawo magdeburskie Sokal otrzymał w 1424 r. (miasto wspomniane było jednak już w przywileju księcia Siemowita dla Buska z 1411 r.). Istnieją podejrzenia, iż pierwotnie Sokal został lokowany na lewym brzegu Bugu. Pierwsza lokacja miasta na prawie niemieckim nie była jednak udaną, nie zachował się także pierwotny układ urbanistyczny (Janeczek 1991, 224). W 1462 r. Sokal znalazł się w województwie bełskim. Miasto zostało doszczętnie spalone podczas najazdu tatarskiego w 1519 r. Po najeździe struktura osadnicza Sokala została zrekonstruowana na prawym brzegu rzeki.

C: Grodzisko w Sokalu położone jest na prawym, wysokim brzegu Bugu, na terenie współczesnego miasta. Pozostałości wałów zachować się miały w kilku miejscach Sokala.

D:

E: W związku z przypadkowym znalezieniem skarbu ozdób staroruskich podczas robót ziemnych, badania sondażowe w Sokalu w 1974 r. przeprowadziła ekspedycja LMH. W wykopie o wymiarach 3x3 m i głębokości 2 m, pod nawarstwieniami XVIII-XX w., zalegającymi do głębokości 50-60 cm, natrafiono na staroruski materiał ceramiczny.

F.3: Skarb znaleziony w Sokalu to staroruskie ozdoby srebrne z XII-XIII w. (bransoletę, 3 pary zausznic typu kijowskiego oraz 2 pary pierścieni) zdeponowane w naczyniu ceramicznym. O. Ratyč (1957, 30) wspomina także o znalezionych w Sokalu szkliwionych płytkach ceramicznych.

G.1: Stanowisko jest wstępnie datowane ceramiką na XII-XIII w.

H:

I:

J:

K:

Ryc. 338. Obwałowania (grodziska?) Sokala widoczne na XVIII-nej mapie Friedricha von Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

L: Janeczek 1991, 138, 223-224; Kuśnierz-Krupa, Krupa 2016, 43-52; Liwoch 2003, 264-265; Ратич 1957, 30; Багрий, Ратич 1975, 225; Бойко 2008, 15.

116. **Sokolec (latop. Соколечь, ukr. Сокілець), „Son-Hora", Sokolec, rejon dunajowiecki, obwód chmielnicki, Ukraina.**

B: Sokolec wymieniony został w *Spisie grodów ruskich*.... wśród grodów polskich (podolskich). Badacz źródła - M. Tichomirov - oznaczył Sokolec (w rejonie dunajowieckim) na załączonej do analizy źródła mapie.

C: W pobliżu Sokolca znajdują się dwa grodziska średniowieczne. Stanowisko Sokolec I położone jest na tzw. „Son-horze" (inna nazwa „Kaz'onnyj Ščob") ok. 650 m na północny-wschód od miejscowości. Uroczysko „Son-Hora" zajmuje cypel prawego brzegu Uszycy, ograniczony wąwozem, którego dnem płynie wpadający do rzeki potok. Teren cypla wyniesiony jest ponad dno wąwozu na ok. 100 m.

D: Powierzchnia grodziska Sokolec I wynosi 0,3 ha.

E: „Zamek zniszczony przez Tatarów w 1240 r. " w pobliżu Sokolca znany był już w 1. poł. XIX w. (Baliński, Lipiński 1845, 956). Stacjonarne badania archeologiczne w Sokolcu prowadził w latach 1992-1996 A. Zachar'ev. Badacz prowadził wykopaliska w uroczysku „Batareja", gdzie odkryto pozostałości drewnianej cerkwi i cmentarzysko szkieletowe.

F:

G.1: Stanowisko Sokolec I datowane jest na podstawie znalezisk ceramiki na XI-XIII w.

G.2: Przy cerkwi z uroczyska „Batareja" występowały pochówki podpłytowe z XII-XIII w., charakterystyczne dla ziemi halickiej. Uznano, iż w tym czasie Sokolec' wchodził w skład halickiego Ponizia (Захар'єв 2014a, 148). Według V. A. Zachar'eva niewielkie grodzisko na Son-Horze to relikty zamku Sokolec znany ze *Spisu grodów ruskich*.... Zdaniem Zachareva (1998, 158-159) Sokolec nad Uszycą (wraz z grodziskami w Horodyskach, Velikoj Kuželovej, Maliivci in.) stanowił główną linię obrony ziemi halickiej od schodu, strzegąc ją przed Połowcami. Ponadto, inne lewe dopływy Dniestru (po rzekę Žvan) pełnić miały rolę pomocniczych linii obrony.

H: Wokół grodziska na Son-Górze w 1992 r. zlokalizowano kilka osad otwartych. W pobliżu Sokolca znajdowało się wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe (uroczysko „Mohylky").

W 1992 r. ekspedycja Chmielnickiego Obwodowego Muzeum Krajoznawczego rozkopała kurhan zachodniego zgrupowania mogił w lesie „Dubyna" (uroczysko „Mohylky"), w którym odkryto męski pochówek szkieletowy. Następnie wyeksplorowano kurhan wschodniego zgrupowania nasypów. Badania prowadzono także w uroczysku „Batareja" na terasie prawego brzegu Uszycy.

W 1993 r. kontynuowano badania cmentarzyska kurhanowego w uroczysku „Mohylky" oraz cmentarzyska płaskiego w uroczysku „Batareja". Rozkopano 2 kurhany z końca XI w. oraz wyeksplorowano 10 pochówków datowanych na XII-XIII w. 6 pochówków płaskich prezentowało typ podpłytowy, pozostałe groby nie posiadały żadnego przykrycia. Wszystkie groby orientowane były głową nieboszczyka na zachód. Wyposażenie grobowy pochowanych stanowiły ozdoby (przy zmarłych znaleziono szklane bransolety, kabłączki skroniowe, krzyżyk i in.).

W 1994 r. odsłonięto 77 m² powierzchni cmentarzyska szkieletowego. Wyeksplorowano 10 pochówków. W centralnej części cmentarzyska odkryto relikty drewnianej cerkwi. Relikty zalegały na głębokości 30 cm i przedstawiały pozostałości kamiennej podmurówki oraz fragmenty spalonych belek. Cerkiew była kwadratowa w planie (wymiary 4x4 m)[482] i posiadała apsydę wschodnią (2,5x2,5), również na planie kwadratu. Budowlę wniesiono w konstrukcji zrębowej. Cerkiew datowano na podstawie obserwacji stratygraficznych (pochówek pod północną ścianą obiektu) oraz znalezisk ceramiki na XII-XIII w. (na okres zaniku grobów podpłytowych na cmentarzysku). Eksplorację obiektu kontynuowano w sezonie 1995. Wygląd budowli rekonstruował I. Mohytyč.

W 1996 r. podjęto próbę nakreślenia granic cmentarzyska w uroczysku „Batareja". Odkryto 16 grobów, w tym 1 podpłytowy (choć istniało podejrzenie, iż z niektórych grobów z dobrze zachowanymi szkieletami płyty zostały usunięte). Wszystkie pochówki były orientowane na linii wschód-zachód. Wyposażenie ich stanowiły ozdoby i części stroju. Na

482 Dane za artykułem V. Zachar'eva (2000, 46). W publikacji z 2014 r. badacz podaje inne wymiary: długość zachodniej ściany wynosiła 4,2 m, południowej 4,7 m. Do wschodniej ściany nawy głównej przylegała część ołtarzowa o wymiarach 3,2x2,3 m. Część ołtarzowa wyłożona była drobnymi kamieniami noszącymi ślady ognia. W tej części cerkwi znaleziono jedyne pochodzące z obiektu ułamki ceramiki staroruskiej. .

badanym terenie znaleziono także ceramikę staroruską oraz zabytki kultury czarnoleskiej. W tym samym sezonie wraz ze speleologiem B. Ridušem dokonano oglądu podziemnych korytarzy w uroczysku „Mistečko" w centrum późnośredniowiecznego miasta Sokolca.

Łącznie na terenie „Batarei" w latach 90. XX w. wyeksplorowano 100 pochówków datowanych na kon. XII – pocz. XIII w.

I: Materiały z cmentarzysk znajdują się w Muzeum Krajoznawczym w Dunajewie.

J: Istnieją przypuszczenia, iż latopisowym Sokolcem mogło być grodzisko z XIV-XVII w.[483] położone na zatopionej obecnie wyspie na Bohu w pobliżu wsi Sokil'ci (rejon Hajsyn, obwód winnicki) badane wykopaliskowo w w 1957 r. (przez V. M. Danilenkę) i 1961 r. (przez M. P. Kučerę). Zauważyć należy, iż już w końcu XIX w. N. V. Molčanivs'kyj przypuszczał, iż znany z późnośredniowiecznych źródeł Sokolec znajdował się właśnie nad Bohem.

K:

483 Wedle autora badań założenie w XIV-XV pełniło *stricte* militarną rolę, następnie stało się dworem feudalnym, który uległ spaleniu w czasie powstań kozackich w XVII w. (Кучера 1965, 212).

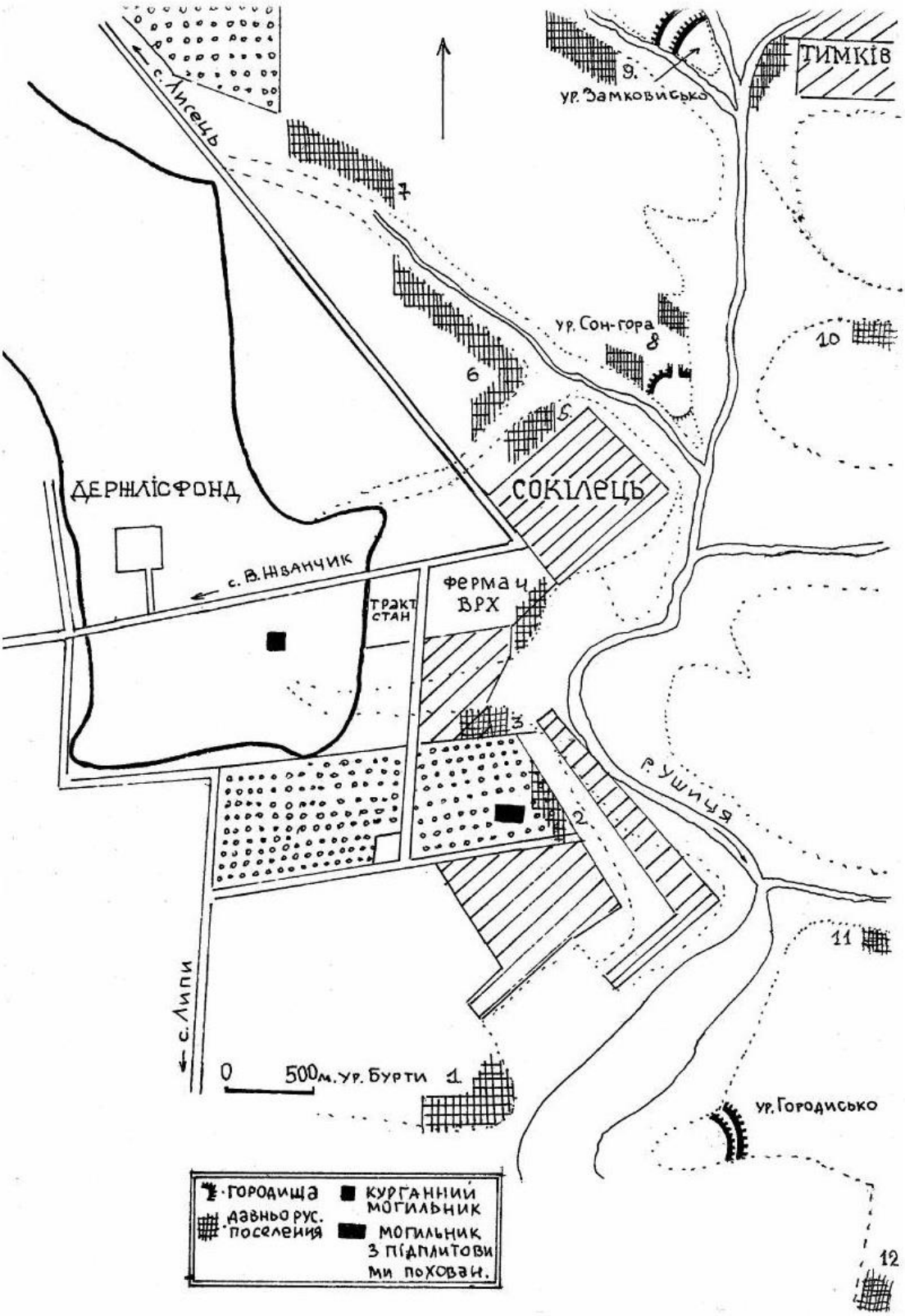

Ryc. 339. Orientacyjny plan stanowisk w okolicy wsi Sokilec' (za: Захар'єв 2014a, rys. 1, 147)

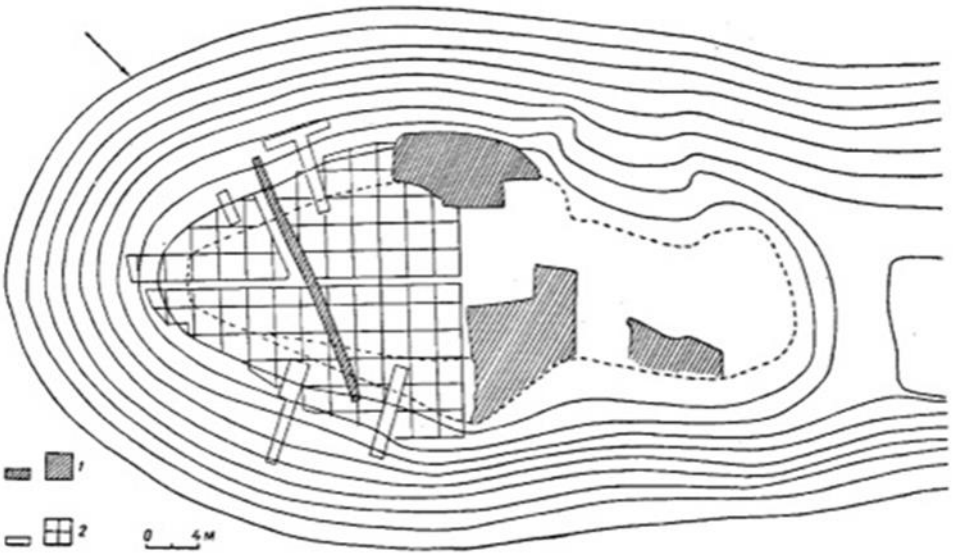

Ryc. 340. Sokolec – „zamek” z XIV-XV w. (plan grodziska w pobliżu wsi Sokilci) utożsamiany z latopisowym Sokolcem przez M. Kučerę (za: Кучера 1965, rys. 2, 203).

L: Baliński, Lipiński 1845, 956; Chudzik 2014, 124-125; Захар’єв 1993, 64-65; 1997, 58-60; 1998, 157-162; 2000, 46-47, 2014, 274-278; 2014a, 146-152; Захар’єв, Могитич 1996, 103-104; Кучера 1965, 201-214; Маярчак 2006a, 215-216; 2012a, 57, 180; Могитич 1999, 4-5; Раппопорт 1967, 102.

117. Sokolec (stan. II), „Horodys’ko”, Sokolec, rejon dunajowiecki, obwód chmielnicki, Ukraina.

B: Sokolec pojawił się w źródłach pisanych w kon. XIV w.

C: Grodzisko położone jest na lewym brzegu Uszycy, ok. 0,5 km na południe od Sokolca. Brzeg rzeki poprzecinany jest wąwozami, przez które przepływają strumienie. Stanowisko Sokolec II zajmuje cypel zwany „Horodyskiem”. Od północy sąsiaduje z nim uroczysko „Ljapovka”, od południa „Pans’ka krynyčka”.

D: Grodzisko Sokolec II jest dwuczłonowe. Jego części zajmują 1,3 ha (wymiary 90x150 m) i 1,7 ha (90x190 m). Od strony zbocza cypla teren grodziska chroniony był dwoma wałami rozdzielonymi rowem. Dalej w kierunku dostępu do cypla znajdował się kolejny rów, niemal już niewidoczny, oraz wał zewnętrzny, zachowany na wysokość sięgającą 3 m.

E: Wykopaliska w Sokolcu prowadził w latach 1992-1996 A. Zachar'ev.

F.1: Wykopany między wałami grodziska rów wyłożony był płytami łamanego wapienia. Zdaniem badaczy, na szczycie zewnętrznego wału znajdować się miał częstokół - podczas wykopalisk zanotowano resztki spalonego drewna grubości (średnicy?) 20 cm. Podobnie na szczycie wału wewnętrznego odkryto resztki słupów o średnicy 10-15 cm tworzących smugę szerokości 30 cm. W warstwie tej znaleziono kilka fragmentów typowej dla ziemi halickiej ceramiki XIII w. Po wewnętrznej stronie wału znajdowały się zagłębienia – według badaczy były to ślady pustych izbic. Jeden z takich obiektów częściowo wyeksplorowano. Podczas eksploracji obiektu nie natrafiono na żadne zabytki.

F.2: Na terenie majdanu grodziska nie znaleziono materiału zabytkowego ani nawarstwień antropogenicznych.

G.1: Stan. Sokolec II datowane jest na XIII w. (?) (Маярчак 2012a, 180).

G.2: Założenie uznane zostało za pograniczny (?) gród schronieniowy z czasów Daniela Romanowicza, zniszczony jeszcze w XIII w. (Виногродська 2010, 81).

H:

I:

J: Podstawy datowanie stanowiska nie są znane.

K:

L: Виногродська 2010, 81**;** Маярчак 2006a, 215-216; 2012a, 57, 180.

118. **Spas* (ukr. Спас), „Góra Zamkowa" („Zamčyšče"), Spas, rejon Stary Sambor, obwód lwowski, Ukraina.**

B: *Pierwsze informacje o Spasie pochodzą z jednej tzw. gramot księcia Lwa, uznawanej na falsyfikat (por. punkt 120) i innych niepewnych źródeł (por. SGKP, t. XI, 104).

C: Na terenie wsi Spas znajdują się 2 stanowiska uznawane za pozostałości grodów. Stanowisko Spas I znajduje się na „Górze Zamkowej" (in. „Zamčyšče", „Knjaža hora"), położonej na północny zachód od wsi Spas i otoczonej wodami Dniestru, Linynki i Wielkiego Dubnia.

D: Grodzisko Spas I ma formę zbliżoną do trójkąta (długość 75 m, szerokość 55 m). Słabo zachowany wał widoczny jest od strony północnej[484].

E: Na terenie „Zamčyšča" badania rozpoznawcze prowadził w 1932 r. V. Kobil'nyk, który znalazł na stanowisku materiały staroruskie. W 1962 r. swe badania prowadził na grodzisku P. A. Rappoport, a w 1969 r. I. Svješnikov. W 1978 r. miały miejsce wykopaliska Lwowskiego Oddziału IA AN ZSRR pod kierownictwem M. Malevskiej.

F.1: Podczas badań ekspedycji IA AN ZSRR na „Górze Zamkowej" odsłonięto łącznie obszar o powierzchni 200 m². Natrafiono na relikty muru obronnego „grodziska" (zamku?). Najlepiej zachowane fragmenty kamiennego muru odkryto w zachodniej partii założenia (odcinek o długości 24 m i 0,5 m grubości) i w południowej części majdanu (fragment muru długości 20 m i szerokości sięgającej 2,8-2,9 m). Pod fundamentami muru odkryto rozwalisko cegieł (cegła-palcówka o wymiarach 26-28x12-13,5x7,5-9 cm) noszących ślady tynku (pokrytego freskiem) i zaprawy. Z budowlą tą, poprzedzającą wzniesienie w tym miejscu murów obronnych, związane miały być również fragmenty okrągłych szkieł okiennych. Na podstawie formatu cegły budynek wydatowano na XIV-XV w., natomiast kamienne ogrodzenie na 2. poł. XV-XVI w.

F.2: Na majdanie założenia obronnego na „Górze Zamkowej" odkryto trzy obiekty, w czym dwa z reliktami kamiennych wątków i rozwaliskami kamienia. W centrum majdanu nie uchwycono warstwy kulturowej, w innych miejscach zaś wykryto warstwę zawierająca ceramikę staroruską. Wśród materiału zabytkowego przeważała ceramika XV-XVII w.

F.3: Materiał ceramiczny znaleziony u podstawy wieży na stan. II reprezentował ceramikę staroruską, w wyższych warstwach znajdowano ułamki naczyń XV-XVIII w.

G.1: Poszczególne fazy użytkowania stanowiska na „Górze Zamkowej" datuje się na XII-XIII, XIV-XV i XV-XVII w.

H:

I: Materiały z badań w Spasie znajdują się w zbiorach i archiwach IU NAN Ukrainy, Lwowskiej Obwodowej Organizacji Towarzystwa Ochrony Zabytków oraz w Instytucie Historii Kultury Materialnej RAN.

---

484 Według opisu O. Ratyča (1957, 18) grodzisko było eliptyczne w planie, a jego maksymalna długość wynosiła 95 m.

J: Istnieją zasadne wątpliwości co do „grodowości” stanowiska w okresie staroruskim.

K:

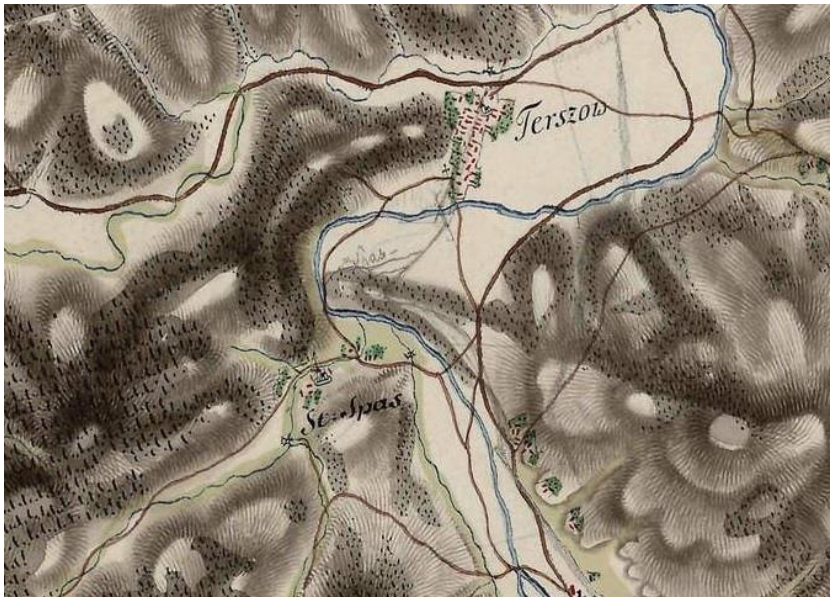

Ryc. 341. Wieś Spas w XVIII w. na mapie Friedricha von Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

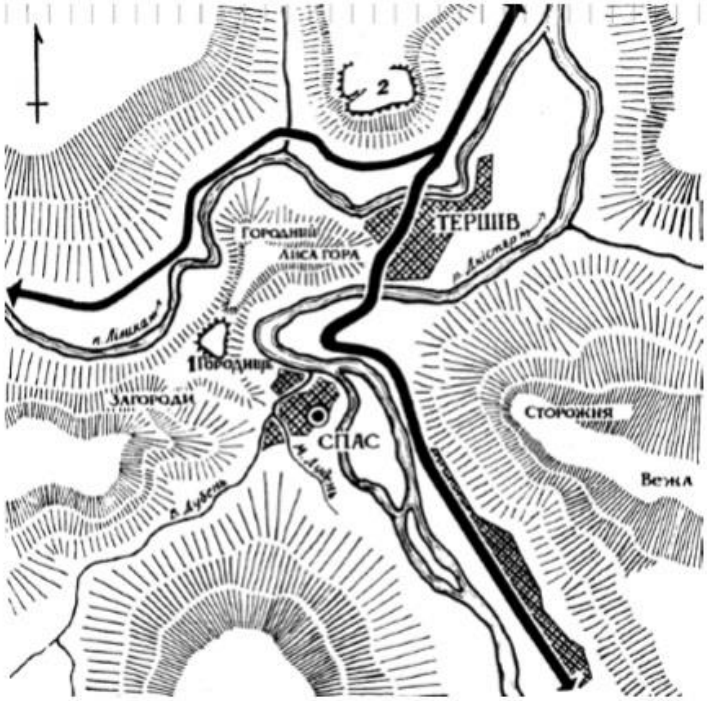

Ryc. 342. Rozmieszczenie grodzisk w Spasie i Teršovie oraz okoliczne uroczyska (za: Рожко 2016, rys. 11, 31). 1 – stan. I na „Zamkowej Górze”- 2 – grodzisko w Terszowie.

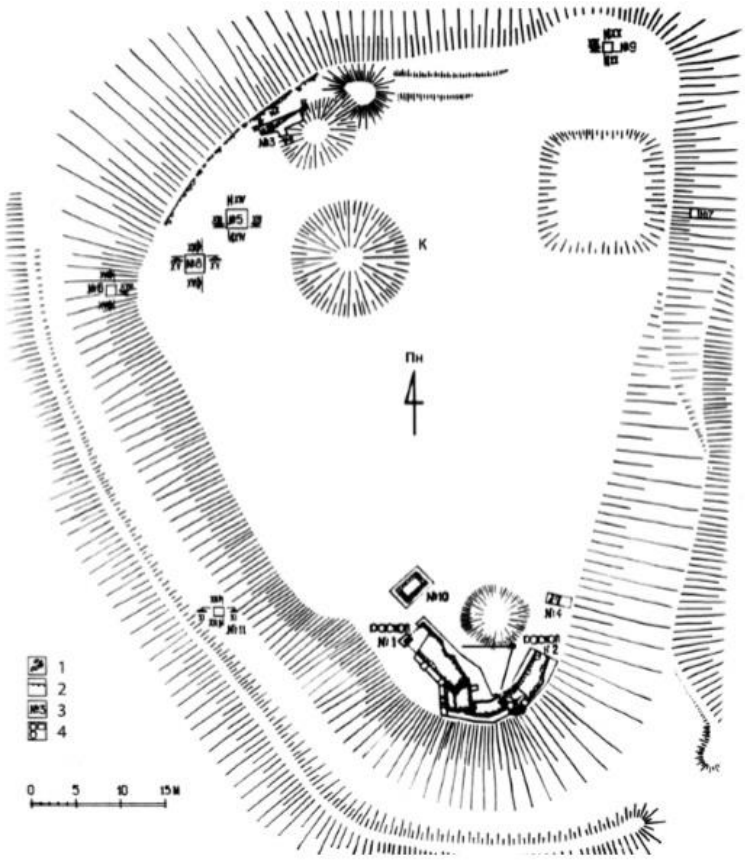

Ryc. 343. Plan grodziska „Zamkowa Góra" w Spasie (za: Рожко 2016, rys. 50, 84): 1 – mur, 2 – rozwalisko kamienne, 3 – numeracja sondaży, 4 – bruki kamienne, K – studnia.

L: Kamińska 2018, 292-293; Liwoch 2003, 265-266; Makarski 1999, 251, 256; SGKP, t. XI, 104; *Акти та документи*....; Малевская, Кос, Рожко, Шолохова, 1979, 360-362; Малевская, Иоаннисян, Могити et al. 1978, 352-353; Майоров 2011, 19-21; Мацкевий, Козак 2010, 112; Омельчук 2010, 80-87; Ратич 1957, 18; Рожко 1996, 171-179; 2001, 7-14; 2016, 83-88, 170.

119. **Spas* (stan. II), rejon Stary Sambor, obwód lwowski, Ukraina.**

B: *Według jednego z dokumentów wystawionych przez Lwa Daniłowicza, początek budowy głównej świątyni monastyru Zbawiciela (Spasa) miał miejsce w 1292 r. (dokument ten uznawany jest jednak za falsyfikat). Monastyr w Spasie funkcjonował do końca XVIII w., jego cerkiew rozebrano w 1816 r.

C: Stanowisko określane jako Spas II znajduje się na cyplu u ujścia potoku Małego Dubnia do Wielkiego Dubnia**.**

D: Nie posiadamy danych na temat obwodu obronnego stanowiska.

E: Stanowisko badane było w latach 1977-1978 przez M. Malevską.

F.2: Na stan. II w 1977 r. Malevskaja odkryła pozostałości murowanych fundamentów i ścian (mury zachowały się do 1 m wysokości). Odkryte relikty muru (początkowo uznane za pozostałości świątyni) przedstawiały zarys kwadratowej w planie (8,7x8,8 m) budowli o grubych ścianach (2,3-2,6 m). Budowlę wzniesiono z płyt lokalnego kamienia połączonych zaprawą wapienną. Z zachodniej strony odkryto wejście. Budynek uznano za wieżę obronną monastyru.

G.1: Początki „grodziska" Spas II odnosi się do wieku XIII.

G.2: Stanowisko Spas II interpretowane jest jako XIII-wieczny klasztor, choć jest to datowanie oparte głównie na podstawie przekazu niepewnego co do swej autentyczności źródła. Kamienną budowlę uznano za wieżę obronną monastyru i datowano kon. XIII-pocz. XIV w.

H:

I: Materiały z badań w Spasie znajdują się w zbiorach i archiwach IU NAN Ukrainy, Lwowskiej Obwodowej Organizacji Towarzystwa Ochrony Zabytków oraz w Instytucie Historii Kultury Materialnej RAN**.**

J: Prócz reliktów wieży, nie ujawniono innych elementów obronnych „grodziska". Badaczom nie udało się też odkryć reliktów murowanej klasztornej cerkwi p.w. Przemienienia Pańskiego (wedle falsyfikatu gramoty księcia Lwa Daniłowicza budowę cerkwi rozpoczęto w 1292 r.).

Monastyry ziemi starosamborskiej (Spas, Vološynove, Smolnica) według ich głównego badacza, M. Rožki (1996, 182; 1999, 42), miały być warowniami włączonymi w system ochrony szlaków transkarpackich oraz punktu centralnego – nowej, funkcjonującej od XIII w., eparchii – Starego Sambora[485]. Znaczenie obronne całego regionu podkreślać mają

485 Kwestia statusu ziemi starosamborskiej w strukturach cerkiewnych nie jest jednoznacznie określona w nauce. Zdaniem A. Majorova (2011, 20), powołującego się na ustalenia Teofila Kostruby (Т. Кострyба, *Самбірське єпископство в часах князя Льва*, Літературно-науковий додаток «Нового часу», Львів 1939, ч. 15), eparchia samborska oddzieliła się od przemyskiej w drugiej połowie XIII w., a XIV w. na powrót połączono

toponimy (uroczyska, wzgórza), takie jak Сторожня, Вежа, Окіп, Замчище i in. czy nawet nazwa samego Sambora, mająca oznaczać stołp, wieżę bramną lub obronno-mieszkalną (jednakże, według W. Makarskiego i E. Kowalczyk nazwa Sambor jest nazwą dzierżawczą pochodzą od obcego na Rusi imienia).

K:

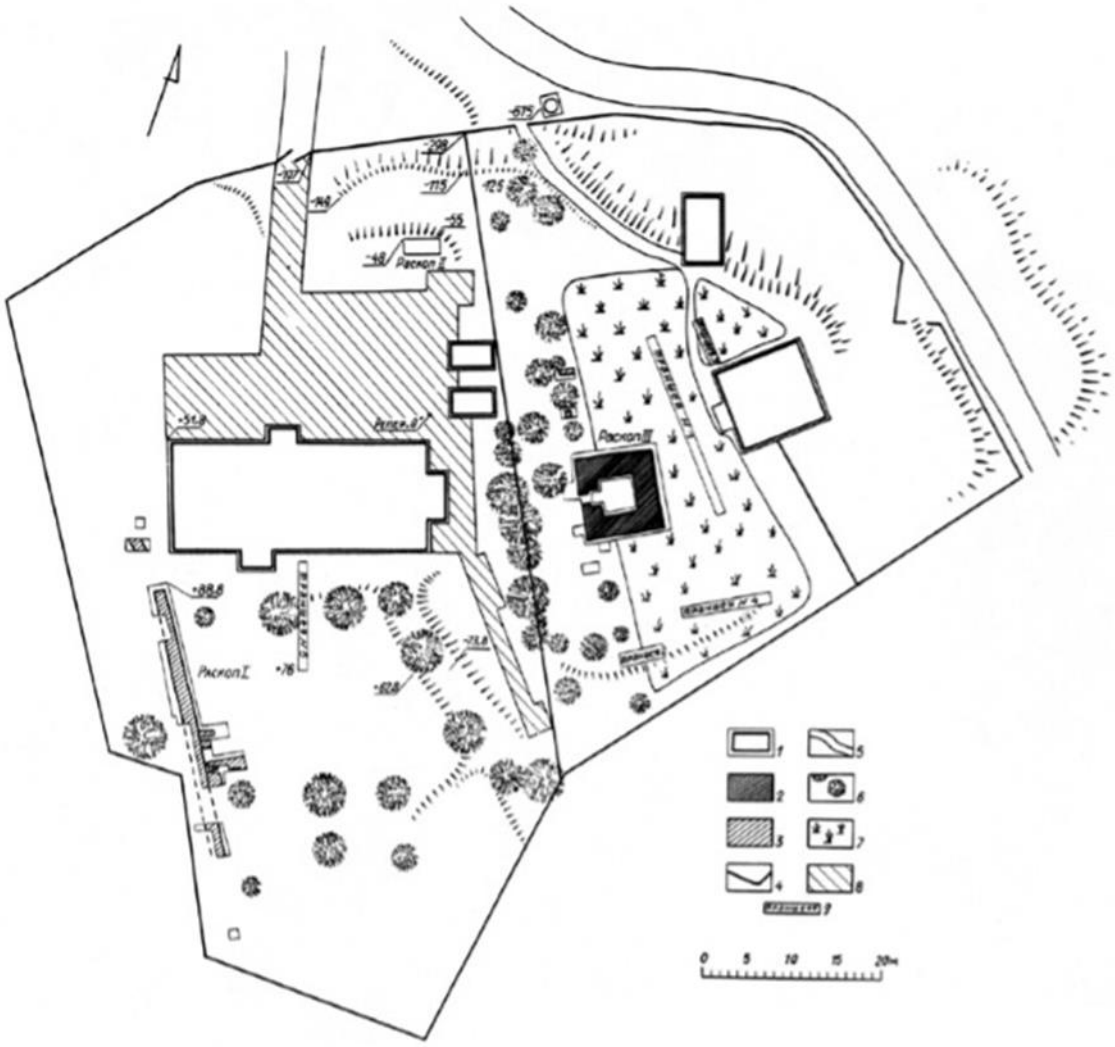

ją z Przemyślem – biskupi odtąd nosić mieli podwójny tytuł (biskupów przemysko-samborskich). Imiona trzech biskupów samborskich pochodzą z uznawanych często za falsyfikaty wspomnianych dokumentów księcia Lwa (por. О. Купчинський, *Акти та документи Галицько-Волинського князівства 13 - першої пол. 14 ст. Дослідження, тексти*, Львів 2004). Osobnej eparchii samborskiej, która wyłonić mogłaby się w czasie XIII-wiecznej „parady biskupstw" nie znajdujemy także w pracach Igora Skočyljasa poświęconych historii halickiej struktury cerkiewnej (Скочиляс 2010, 2011). Tytuł biskupa przemysko-samborskiego pojawia się w źródłach dopiero w 1422 r., lecz badacze dopatrują się początków tradycji biskupiej Sambora w czasach znacznie wcześniejszych (Погоральський, Миська, Ляска 2013, 17). W źródłach z XV w. pojawia się także informacja o biskupim namiestnictwie samborskim. Siedzibą namiestnika, a więc najważniejszym ośrodkiem rejonu, miał być monastyr w Spasie lub w Ławrowie (Скочиляс, 2010, 63).

Ryc. 344. (Na poprzedniej stronie:) Plan wykopów archeologicznych z 1978 r. założonych na terenie monastyru w Spasie (za: Рожко 2016, rys. 51, 85): 1 – budynki współczesne, 2 – mury wieży obronnej z kon. XIII-XIV w., 3 – mury klasztoru, 4 – granice działek, 5 – droga, 6 – drzewa, 7 – asfalt, 8 – transzeja.

L: Kamińska 2018, 292-293; Liwoch 2003, 266; Майоров 2011, 5-25; Малевская, Кос, Рожко, Шолохова, 1979, 360-362; Малевская, Иоаннисян, Могити et al. 1978, 352-353; Рожко 1996, 171-179; 2001, 7-14; 2016, 83-88, 170.

120. Stożek (latop. Стожькъ, ukr. Стіжок), Stan. Stižok II, rejon szumski, obwód tarnopolski, Ukraina.

B: W 1260 r. Burundaj rozkazał księciu Lwowi rozebrać umocnienia Stożka i Daniłowa, jednakże Stożek pojawia się w źródłach również później, jako gród wchodzący w skład domeny księcia wołyńskiego Mścisława (II) (*Kronika*... 210, 252).

C: Z grodem identyfikowane jest stanowisko Stižok II (grodzisko „Zamok") na wzgórzu w pobliżu wsi Stižok.

D: Stożek należy do grupy grodów Wołynia położonych na wzgórzach. Majdan grodziska o wymiarach 20x50m zajmuje całą powierzchnię szczytu wzgórza o bardzo stromych zboczach. Obecności wałów nie stwierdzono. P. A. Rappoprt identyfikował zagłębienia na majdanie jako pozostałości studni zbiorczych, cystern (Раппопорт 1967, 33-34).

E: Stożek badany był w 1961 r. przez P.A. Rappoporta (on też identyfikował stanowisko z latopisowym grodem).

F:

G.1: Stanowisko datowane jest na XII-XIII w.

H:

I:

J: W okolicach miejscowości Stižok znajduje się drugie grodzisko (w chutorze Danylivka) identyfikowane z latopisowym Daniłowem.

K:

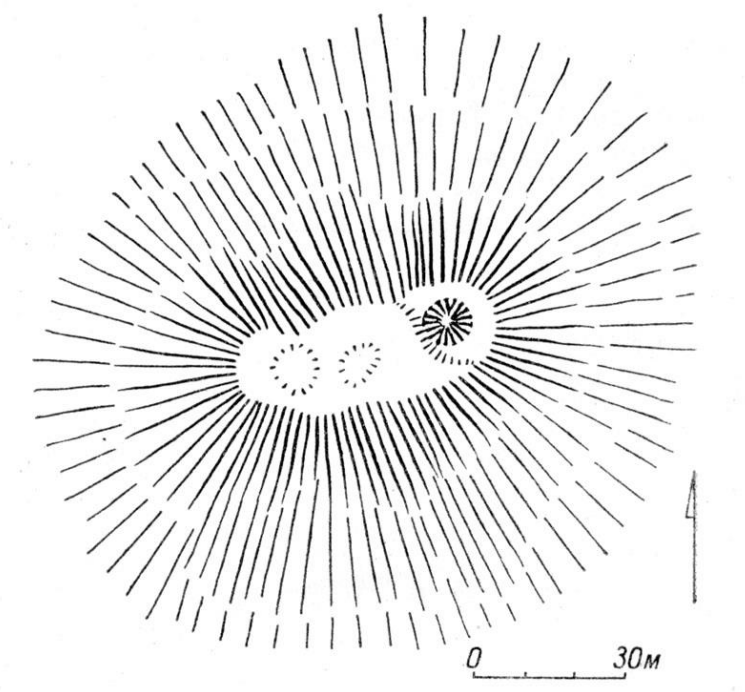

Ryc. 345. Rzut poziomy grodziska w Stożku (za: Раппопорт 1967, ryc. 29, 33).

L: Cynkałowski 1986, 411-412; Liwoch 2003, 268; Раппопорт 1967, 33-34.

121. **Stryj (źr. Strig?, ukr. Стрий), rejon loco, obwód lwowski, Ukraina.**

B: Powiat stryjski („districtibus Strigensi"), ulokowany w środkowym biegu rzeki Stryj (w sąsiedztwie powiatów: drohobyckiego, samborskiego i żydaczowskiego) pojawił się w źródłach w 1385 r., zaś miasto Stryj (Strig? Stryg?) w 1396 r. Badacze zakładają, iż powiat ten, podobnie jak kilka innych XIV-wiecznych powiatów, był odzwierciedleniem zasięgu dawnego okręgu grodowego (wołości), a na ruskim grodzisku mógł powstać późnośredniowieczny zamek (niezachowany). Prawa miejskie Stryjowi nadano w 1431 r. (potwierdzono je w 1460 r.).

C:

D:

E: Podczas prac ziemnych zrealizowanych w centrum miasta (m.in. na Rynku) odkryto pojedyncze zabytki z XIV-XV w. Na terenie położonym w rozwidleniu torów kolejowych (w kierunku Lwowa i Chodorowa) i w parku, na podwyższeniu terenu niegdyś oblewanego od wschodu przez potok, odkryto ślady domostw datowane w przybliżeniu na XI-XII w., a także jamę gospodarczą i dołki posłupowe.

F.3: Wśród materiału zabytkowego, prócz ułamków naczyń, znalazła się żelazna ostroga, przęślik z łupku owruckiego i brązowy krzyżyk.

H: Ślady osadnictwa otwartego (materiały XI-XII w.) odkryto na północnych obrzeżach miasta (na tzw. Łanach Dolisznich) w 1990 r. Ukraińscy badacze zakładają, iż w późniejszym okresie osadnictwo przeniosło się na teren centrum współczesnego miasta (Ісаєвич 2002, 27).

I:

J: W. Makarski (1999, 260) podaje, iż niegdysiejszy gród (centrum wołości) znajdował się w pobliskiej wsi Podgorodce (Podhoroszcze, Podhorce) wzmiankowanej w źródłach od XV w. Póki co brak poparcia hipotezy Makarskiego w postaci znalezisk archeologicznych.

K:

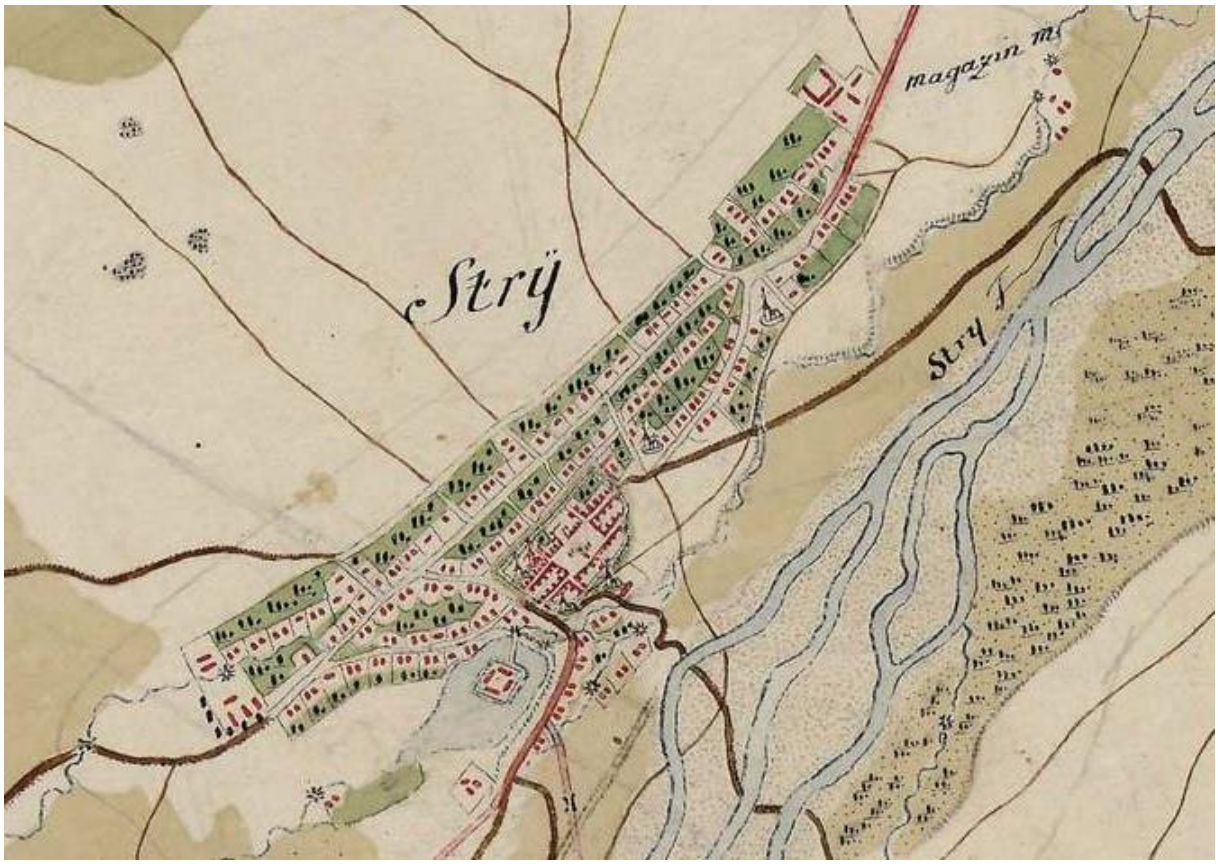

Ryc. 346. Widok miasta Stryj na XVIII-wiecznej mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

L: Makarski 1999, 260; Ісаєвич 2002, 26-34; Мацкевий, Козак 2010, 116; Погоральський, Миська, Ляска 2013, 23.

122. **Stulsko (źr. τόΣτόλ‹ί›ςκον?, ukr. Стільсько), rejon mykołajowski, obwód lwowski, Ukraina.**

B: Nazwa Stulska pojawić się miała w bizantyjskich zapiskach, przechowywanych w Watykanie. Historycy badający dokument odnoszą wzmiankę o „miasteczku Stolsku" – ośrodku metropolii halickiej do 1330-1331 r. (Приселькoв, Фасмер 1916, 58). Za przypuszczalny ośrodek ziemi dźwinogrodzkiej, należący do majątku metropolii halickiej w wieku XIV, uznał Stulsko w rejonie Mykołajowa I. Kryp'jakevyč.

C: Grodzisko wczesnośredniowieczne położone jest we wschodniej partii dzisiejszego Stulska, na poprzecinanym wąwozami brzegu Kołodnicy (niewielkiego dopływu Dniestru).

D: Umocniona powierzchnia stanowiska wynosi aż 250 ha, zaś powierzchnia głównego majdanu (zbliżonego kształtem do prostokąta) wynosi 15 ha. Wały „dietinca" zachowały się na wysokość 2-2,6 m, a ich szerokość u podstawy sięga 11-12 m. Na powierzchni majdanu, podobnie jak w innych częściach kompleksu, widoczne są zagłębienia terenu długości ok. 2,5 m i głębokości 30-40 m.

E: W końcu lat 70. XX w. w okolicach grodziska wsi Stils'ke prowadził amatorskie badania powierzchniowe krajoznawca V. Dereš. Jest on autorem pierwszego planu grodziska oraz opisu jego okolic (mikrotoponimów), zabytków i miejscowych legend związanych z grodem.

Badania archeologiczne obiektu od 1981 do 2000 r. (z przerwami) prowadził O. Korčyns'kyj.

F.1: Wał zewnętrznej linii obrony grodu przedstawiać miał nasyp ziemny, na szczycie którego znajdowały się umocnienia drewniane konstrukcji zrębowej. Wał ten przecięto w miejscu domniemanego wjazdu. W miejscu tym wykryto kamienny bruk i ślady spalonej nadbramnej wieży (?) o konstrukcji zrębowej. Drugą linię obrony stanowić miał wał konstrukcji analogicznej do wału zewnętrznego. Na ślady konstrukcji drewnianych (?) natrafiono w wale dietinca (datowanym na wiek IX), a pod jego nasypem wykryto ślady starszego osadnictwa (Корчинський 2008, 271-272).

F.2: Na podstawie obserwacji zagłębień terenu stwierdzono, iż część zabudowy rozplanowana była równolegle, wzdłuż wałów grodu.

F.3: Na stanowisku znaleziono ułamki ceramiki oraz elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego.

G.1.: Grodzisko datowano IX-X w. (na terenie majdanu grodziska i pod nasypami jego wałów odkryto także ślady osadnictwa otwartego z VII-VIII w.).

G.2: Kompleks grodowy zaliczono do typu wielkich grodzisk „chorwackich", znanych z ziemi halickiej.

H: W pobliżu grodziska odkryto współczesne mu osady otwarte.

I:

J: Mimo wielu sezonów badań o stanowisku wiadomo stosunkowo niewiele, a autorowi badań zarzucana jest nadinterpretacja w kwestii poczynionych odkryć (por. Войтович 2017b, 18-19). Brak jest odkryć archeologicznych związanych z lokalizacją i (ewentualnym) funkcjonowaniem Stulska w okresie staroruskim lub w XIII-XIV w., kiedy funkcjonować miała wspomniana w źródłach osada („miasteczko"). U podnóża grodziska znajdują się wykute w skale komory (podobne „pieczary" znajdują się w innych miejscowościach regionu), które przykuły uwagę badaczy grodziska, jednak na dzień dzisiejszy brak jest profesjonalnych ekspertyz dotyczących czasu powstania i funkcji tych pomieszczeń (w czasach nowożytnych użytkowane były przez miejscową ludność jako schowki)[486].

K:

486 Informacja ustna uzyskana od M. Fylypčuka (2016 r.).

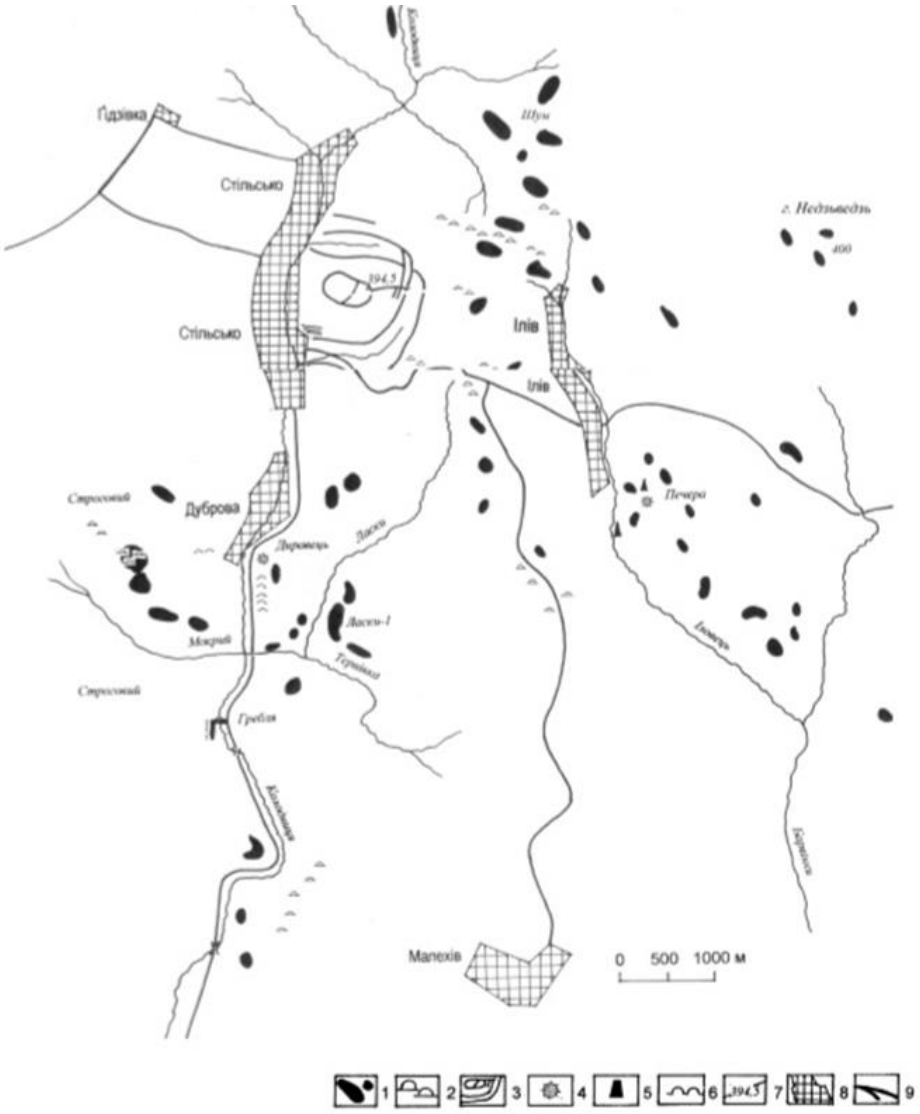

Ryc. 347. Plan grodziska w Stulsku i jego okolic (za: Корчинський 2008, rys. 1, 268): 1 – osady, 2 – cmentarzyska kurhanowe, 3 – wały grodziska, 4 – miejsce kultu pogańskiego, 5 – „kamienie ofiarne”, 6 – „cele” (pieczary?), 7 – poziomice, 8 – współczesna zabudowa wiejska, 9 – drogi.

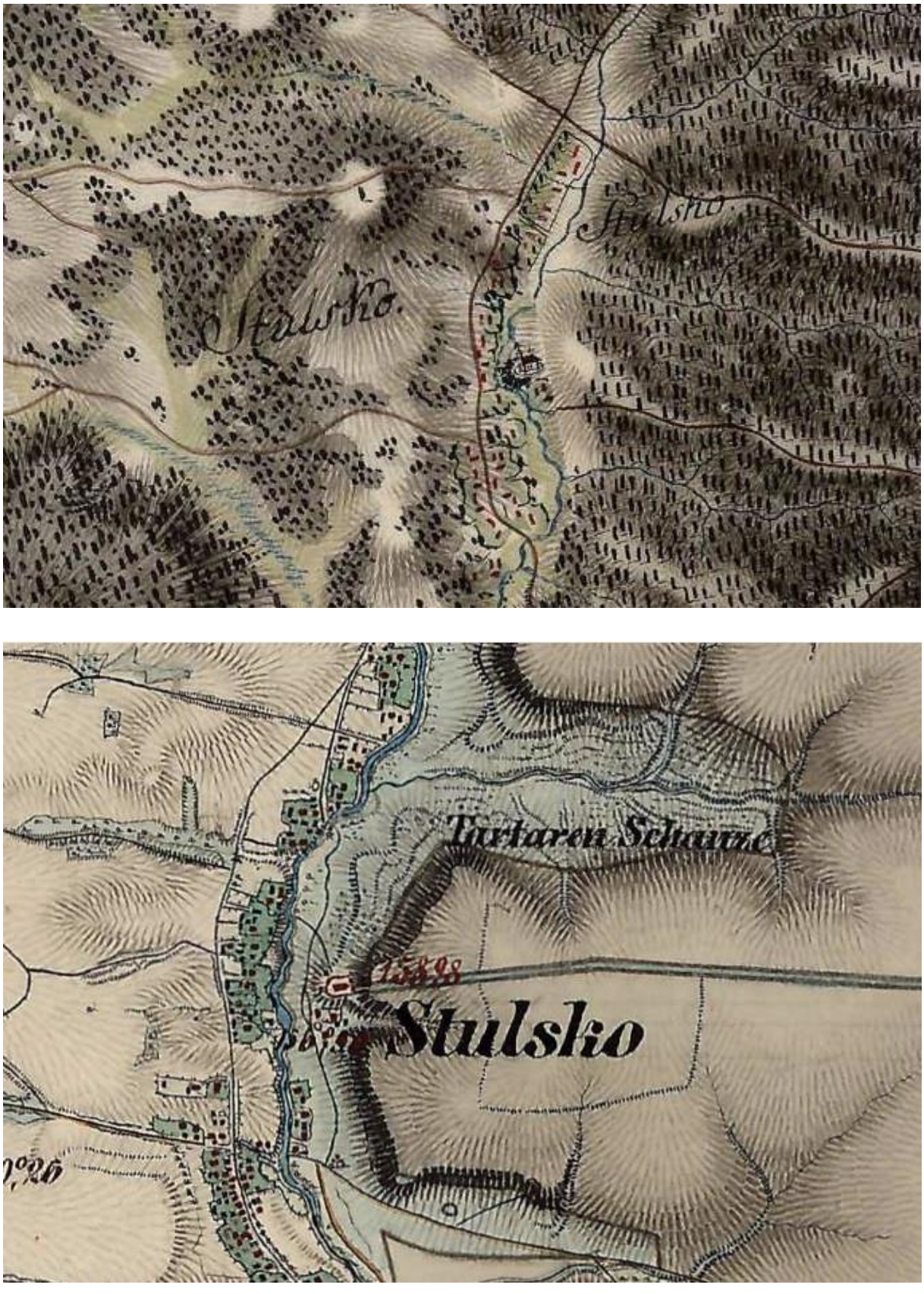

Ryc. 348 i 349. Widok Stulska na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey) i na *Franziszeische Landesaufnahme* (źródło: http://mapire.eu/en/map/secondsurvey).

L: Войтович 2017b, 18-25; Корчинський 2008, 267-282; Крип'якевич 1984; Приселькoв, Фасмер 1916, 58; Скочиляс 2010, 71.

123. **Suraż, powiat białostocki, województwo podlaskie, Polska.**

B: Pierwsze pisemne informacje o Surażu pochodzą z dokumentu z 2. poł. XIV w., w którym określone zostały warunki krzyżacko-litewskiego pokoju (około roku 1390 Suraż zdobyli i spalili Krzyżacy). W 1391 r. król Władysław Jagiełło przekazał księciu Januszowi I Mazowieckiemu grody w Surażu, Bielsku, Drohiczynie i Mielniku. Na miejscu zniszczonego grodu wybudowano zamek z murowaną basztą, który został zniszczony w trakcie „potopu szwedzkiego"[487]. W 1445 r. Suraż otrzymał prawo magdeburskie od księcia Kazimierza Jagiellończyka. W 1569 r. Suraż wraz z województwem podlaskim przyłączony został do Korony.

C: Suraż położony jest w północno-wschodniej części Podlasia. Grodzisko usytuowane jest w południowej partii miasta Suraż, ok. 50 m na wschód od Rynku Kościelnego. Stanowisko znajduje się na niewielkim wzniesieniu, u którego podnóża przepływa Narew.

D: Wał grodziska posiada plan nieregularnego owalu i przebiega wzdłuż krawędzi niewielkiego wzgórza nazywanego Górą Zamkową, którego łączna powierzchnia wynosi około 0,6 ha (wymiary umocnionego majdanu wynoszą jedynie 32x27 m). Zakłada się, że gród otoczony był pierwotnie fosą (obecnie zasypaną) zasilaną wodą z pobliskiej rzeki.

E: Okolice Suraża penetrowali w kon. XIX-pocz. XX w. badacze polscy i rosyjscy (Z. Gloger, N. P. Avenaruis. V. Pokrovskij czy R. Jakimowicz). Pierwsze wykopaliska na grodzisku przeprowadził w latach 1936-1937 kierownik Muzeum Państwowego w Grodnie J. Jodkowski wraz z miejscowym nauczycielem A. Stafińskim. Jak wiadomo z zachowanej korespondencji A. Stafińskiego, w 1936 r. na majdanie grodziska odkryto pozostałości „pieca piekarskiego", a pod nim znaleziono grot strzały. W sezonie tym badano również relikty murowanej baszty dawnego zamku (odsłonięto fundamenty budowli i znaleziono monety z czasów panowania Kazimierza Wielkiego i Zygmunta Augusta). W trakcie badań w latach 30. XX w. odsłonięto także pozostałości drewniano-ziemnych umocnień i nawarstwienia

487 J. Krasnodębski (2003, 69) początkowo twierdził, iż grodu po najeździe krzyżackim nie odbudowano, jednak w późniejszych publikacjach przyznaje, iż według źródeł pisanych w XIV-XV w. Suraż „pełnił rolę samodzielnego ośrodka administracyjnego , którego wyrazem było istnienie drewniano-ceglanego zamku oraz uzyskanie w 1445 r. praw miejskich" (Krasnodębski 2006, 69).

antropogeniczne miąższości ok. 5 m, zawierające zabytki datowane od XI do XVI w. W północno-zachodniej części majdanu grodziska ponownie odsłonięto relikty murowanej baszty. Od południowej strony grodziska, na przedłużeniu fosy, odkryto rząd drewnianych pali. W latach 50. XX w. badania powierzchniowe na grodzisku przeprowadził A. Kamiński. Wielu znalezisk wczesnośredniowiecznych z grodziska w Surażu i jego okolic (głównie w okresie powojennym) dostarczył MP współpracujący z A. Stafińskim mieszkaniec Suraża W. Litwińczuk. Na terenie grodziska „Zamczysko" znaleziono żelazne groty strzał, grot oszczepu (?), fragmenty bełtów, noże (żelazny i kościany) oraz ułamki ceramiki późnośredniowiecznej.

W roku 2004 przeprowadzono badania podwodne u podnóża grodziska w Surażu (celem odnalezienia odkrytych przez Jodkowskiego i Stafińskiego konstrukcji drewnianych). Badania te pozwoliły odsłonić i zadokumentować pozostałości drewnianych pali (średnica 10-15 cm), które tworzyły układy liniowe tak wzdłuż brzegu Narwi, jak i w poprzek jej biegu. Próbkę drewna poddano analizie dendrochronologicznej, dzięki której określono datę ścięcia drzewa na poł. XIV w.

W 2013 r. grodzisko w Surażu objęte zostało badaniami w ramach polsko-litewskiego projektu badawczego „Suraż i Liškiava - średniowieczne ośrodki władzy na pograniczu Korony Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego", prowadzonymi pod kierunkiem D. Krasnodębskiego. Wyniki przeprowadzonych badań wykopaliskowych nie zostały jeszcze ostatecznie podsumowane, ale już ich wstępna analiza dostarczyła istotnych informacji na temat dziejów obiektu.

F.1: Ekipie badawczej D. Krasnodębskiego udało się odsłonić pozostałości ziemnego, oblicowanego kamieniami, wału grodowego, który wydatowano na wiek XII. Staroruskie nawarstwienia osadnicze na stanowisku przykrywają warstwy związane z budową drewniano-ziemnego zamku litewskiego. Zamek otoczony był wałem o wysokości ok. 3 m, wykonanym z gliny wzmacnianej co kilkadziesiąt centymetrów wypalaniem. Na wierzchołku nasypu wału znajdowała się palisada, z której zachowały się ślady masywnych słupów. Umocnienia z gliny i drewna wydatowano na wiek XIV – według badaczy ich celem miała być ochrona Suraża przed atakami krzyżaków. Jak uznali badacze, XIV-wieczne założenie zostało spalone. Najpóźniejsze materiały badań pochodzą z XVI w., czyli z okresu, w którym gród nie funkcjonował jako obiekt o znaczeniu militarnym.

F.2: W sąsiedztwie wału natrafiono na pozostałości budynku mieszkalnego wyposażonego w gliniany piec kopułkowy. Na głębokości niemal 5 m od współczesnej powierzchni gruntu natrafiono na najstarsze obiekty i znaleziska, które pochodzą prawdopodobnie z X w.

F.3: W 2004 r. w fosie grodziska znaleziono ułamki ceramiki naczyniowej, które datowano na XIII-XIV w.

G.1: P. Rappoport (1967, 45) łączył powstanie grodu w Surażu z kon. XI w.

G.2: Przez długi czas zastanawiano się, czy grodzisko poprzedzające funkcjonowanie w Surażu zamku było w swych początkach grodem ruskim czy mazowieckim. Mimo, iż w zasadzie do 2013 r. w Surażu nie prowadzono prawdziwych badań archeologicznych, podlaskie grodzisko od dawna uważano punkt graniczny na północno-zachodnim krańcu Rusi Halicko-Wołyńskiej (Kamiński 1956). Suraż uważany jest obecnie za jeden z głównych (prócz Drohiczyna) ruskich grodów północnej części Podlasia. Jak zauważył L. Pawlata (2008, 174), położenie miasta w najwęższym miejscu doliny Narwi miało wpływ na podniesienie jego znaczenia jako węzła komunikacyjnego. Przyczyną powstania grodu, podczas ruskiej kolonizacji tych terenów, miało być istnienie w tym miejscu dogodnej przeprawy przez rzekę i podmokłą dolinę, zahamowanie rozwoju miasta przyniosły zaś wyprawy jaćwieskie i litewskie.

H: W 1969 r., podczas prac ziemnych ok. 50 m na zachód od grodziska, odkryto płaski kamień nagrobny ze znakiem krzyża. Miejsce to okazało się cmentarzyskiem wczesnośredniowiecznym (stan. 2) . Badań na stanowisku podjęła się K. Chilmon. W 1970-1971 r. wyeksplorowano wówczas blisko 70 pochówków. Niektóre szkielety wyposażone były w brązowe kabłączki esowate, brązowe zausznice i naszyjniki ze szklanych paciorków. Podczas badań znaleziono także ułamki ceramiki. Cmentarzysko było prawdopodobnie związane z funkcjonowaniem grodu i osady przygrodowej (datowano je na podstawie materiału zabytkowego na XII-XIII w.).

Podczas badań wykopaliskowych w 2001 r. odkryto fragmenty bruków z XVI-XVII w., które miały wskazywać na okres formowania się siatki ulic Suraża. Ustalono, iż osada przygrodowa Suraża, zlokalizowana w rejonach obecnego Placu Kościelnego i il. Mostowej, datowana już od wieku X, z biegiem czasu miała przekształcić się w organizm wczesnomiejski (Krasnodębski 2006, 73).

W 2002 r. podczas badań ratowniczych w centrum Suraża odkryto pochówki z XII w.

I: Znaleziska z Suraża przechowywane są w Muzeum Archeologiczno-Etnograficznym w Surażu oraz MP, część zabytków znajduje się w Państwowym Historyczno-Archeologicznym Muzeum w Grodnie. Dokumentacja z badań A. Stafińskiego przechowywana jest w PMA.

J: Zdaniem M. Kučynki (2009, 55) genezę nazwy Suraża można by wiązać z kolonistami przywiedzionymi w XI w. z krymskiego Suroża przez księcia Dawida Igoriewicza lub z kolonistami z wołyńskiego Suraża (gdzie również odkryto grodzisko wczesnośredniowieczne).

K:

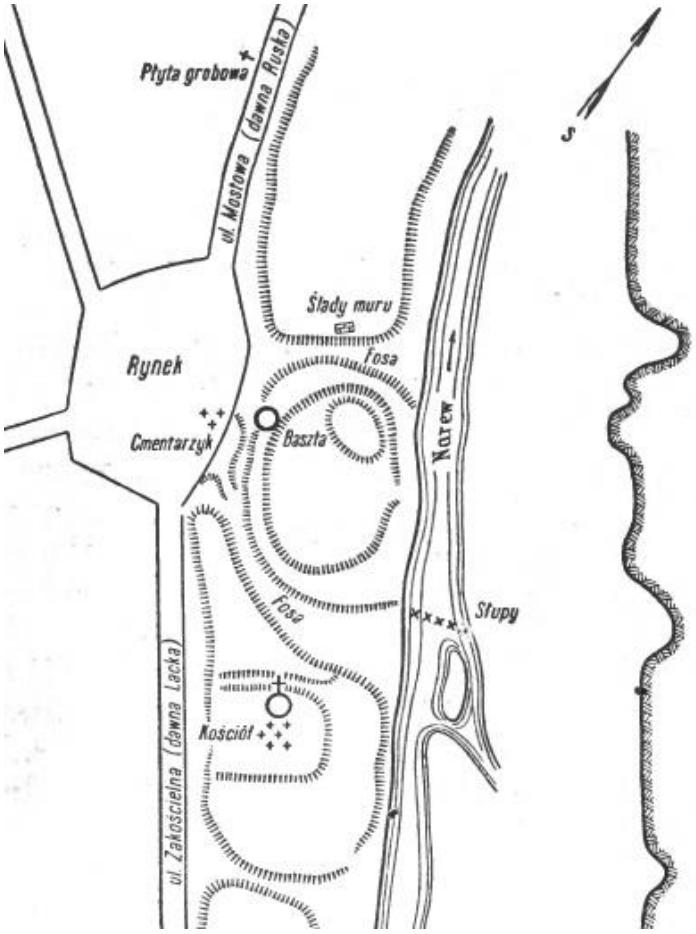

Ryc. 350. Plan sytuacyjny miasta Suraża z grodziskiem oraz z przekrojem poprzecznym rzeźby terenu (za: Kamiński 1956, rys. 1, 136).

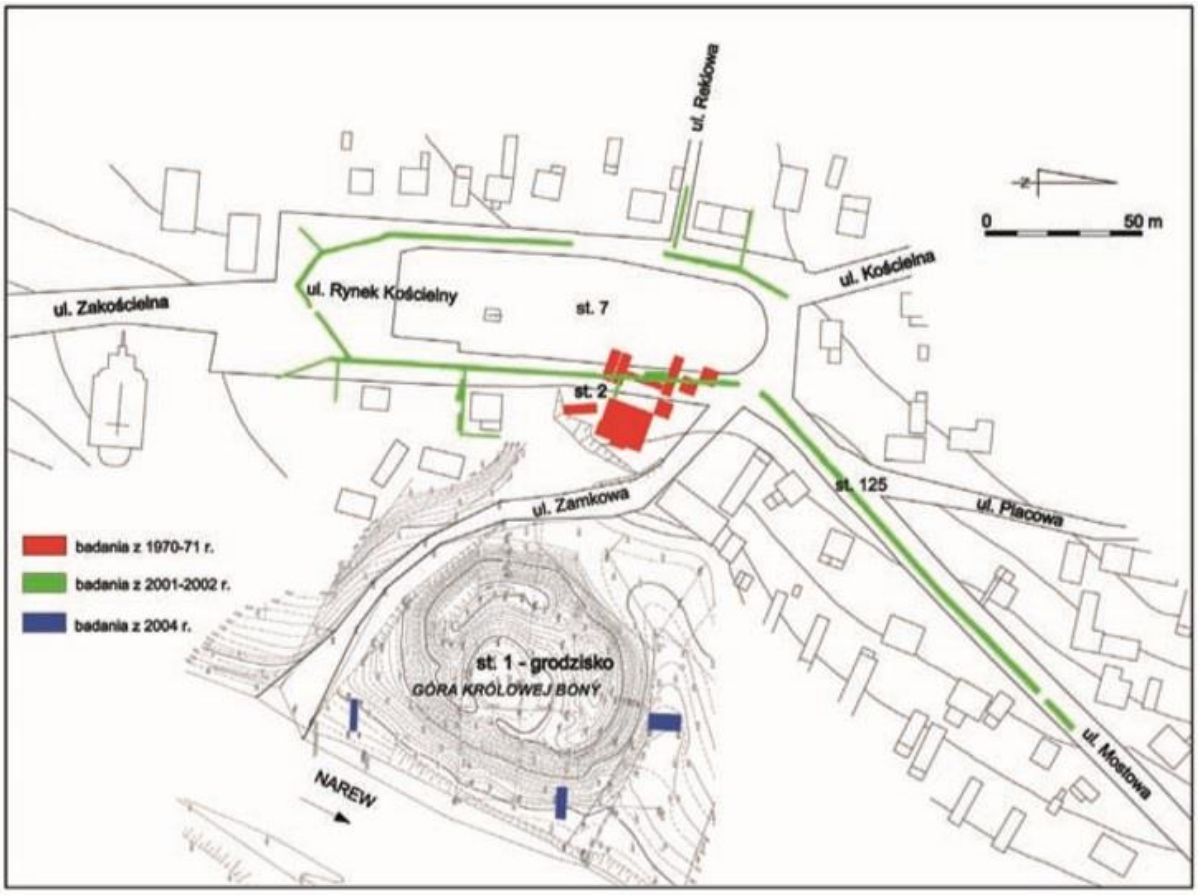

Ryc. 351. Suraż. Obszary badane archeologicznie w XX-XXI w. (za: Krasnodębski, Olczak 2014, rys. 2, 178).

L: Bieńkowska 1993, 105; IA 1970, 210; 1971, 226; Jarmolik 1982, 28; 1995, 1-6; Kamiński 1956, 135-139; Koperkiewicz, Szulta 2011, 197-204; Krasnodębski 2003, 68-7-; 2006, 68-69; 2012, 159; 2013 - wywiad z D. Krasnodębskim (НАД БУГОМ І НАРВОЮ – № 6/2013, 23-26); Krasnodębski, Olczak 2014, 168-182; Maciejczuk 1995, 21; Maroszek 1995, 37-54; Pawlata 2008, 102-107; Zdziebłowski 2013; Куза 1996, 156; Кучинко 2009, 54-55; Раппопорт 1967, 43-45.

124. **Synowódzko (latop. Синеволодьско, ukr. Синоводсько), „Złota Góra", Synowódzko Wyżne, rejon Skole, obwód Ukraina.**

B: Pod 1240 r. KHW (*Ипатьевская*... стб 787) wspomina monastyr położony na szlaku z Halicza na Węgry (przejeżdżał tamtędy w drodze do południowych sąsiadów Rusi Daniel Romanowicz). Według *Geograficznego słownika Królewsta Polskiego* w Synowódzku

Wyżnym „dawniej był monastyr bazyliański, podobno w lesie zwanym «Dębina»" (SGKP t. XI, 745). Większość badaczy skłonna jest utożsamiać latopisowy klasztor w Synowódzku z tzw. „Złotą Górą". Według przekazów, w końcu XVI w. tutejszy klasztor mieli zrujnować Polacy, a w 1790 r. na terenie monastyru powstać miała nowa drewniana cerkiew, którą rozebrano w 1938 r. Świątynia znajdująca się na „Złotej Górze" wzniesiona została w latach 1939-1943.

C: Na terenie Synowódzka Wyżnego znajdują się trzy słabo rozpoznane archeologicznie grodziska średniowieczne. Stanowisko łączone z latopisowym klasztorem położone jest w południowej części wsi Verhne Syn'ovydne, na wzniesieniu zwanym „Złotą Górą". Monastyr ten widoczny jest na tzw. mapie Miega z XVIII w. Grodzisko zajmuje północną część klinowatego cypla terasy rzeki Opór. Od południowego wschodu teren stanowiska ogranicza głęboki wąwóz długości 110 m.

D: Założenie na „Złotej Górze" jest w planie owalne (średnica ok. 300 m) i zajmuje 4,5 ha powierzchni. Wały grodziska zachowały się do wysokości 1,6-2,7 m i na szerokość 5-8 m. Południowo-zachodnia część wału jest zniszczona przez ogrodzenie cmentarza. W północno-zachodniej partii grodziska w czasach nowożytnych (XVII-XVIII w.) wzniesiono prostokątne założenie obronne z bastionami w narożnikach, na terenie którego znajduje się obecnie monastyr. Pozostałe grodziska w Synowódzku Wyżnym również należą do typu założeń na cyplach.

E: W 1972 r. członkowie lwowskiej ekspedycji badającej Dźwinogród założyli w południowo-wschodniej części grodziska na „Złotej Górze" cztery transzeje oraz niewielki wykop (5x5 m). Grubość nawarstwień kulturowych w tej części grodziska sięgała 1 m. Odkryto owalną w planie, orientowaną na linii wschód-zachód, budowlę zagłębioną w podłoże (wymiary 4,1x2,1 m), zaopatrzoną w gliniany piec (średnica około 1 m), datowaną na podstawie ceramiki na IX-X w. Znaleziska ceramiczne z wykopu prezentowały zazwyczaj materiał XVII-XVIII w. i nieliczne fragmenty naczyń XII-XIII w. W 1973 r. na grodzisko powrócił O. Ratyč, tym razem na czele ekspedycji Intytutu Nauk Społecznych AN USRR. Podczas jego wykopalisk odkryto relikty domostwa w typie naziemnym, datowanego materiałem ceramicznym na XI w. W 1981 r. stanowisko badał M. Rožko, a w 1995 r. O. Korčyns'kij. Ten ostatni odkrył nową linię obrony grodziska, położoną w odległości 8-10 m od zachowanego wału, broniącego terenu grodu od strony dostępnej.

F.1: Odkryty przez Korčyns'kiego wał i rów ten przecięto wykopem, w którym znaleziono ułamek garnka z uszkiem, wydatowany na XIV w.

G.1: Stanowisko na „Złotej Górze" datowane jest materiałem ceramicznym na IX/X-XIII w.

G.2: „Złota Góra" identyfikowana jest z monastyrem wspomnianym w KHW, jednakże z jej obszaru nie pochodzą żadne odkrycia staroruskich obiektów sakralnych ani sepulkralnych. Odpowiada za to szczątkowy stań badań oraz możliwy znaczny stopień zniszczenia stanowiska podczas nowożytnych prac ziemnych. M. Rožko interpretuje grodzisko „Horodyšče" jako refugium. Za refugium uznawane jest także założenie „Hołyj Horb".

H: W okolicach Synowódzka odkryto jeszcze dwa grodziska, których chronologii nie określono (st. „Horodyšče", znane tez jako „Okip" i „Holyj Horb").

I: Materiały i dokumentacja z badań wszystkich trzech grodzisk znajdują się w IU NAN Ukrainy.

J:

K:

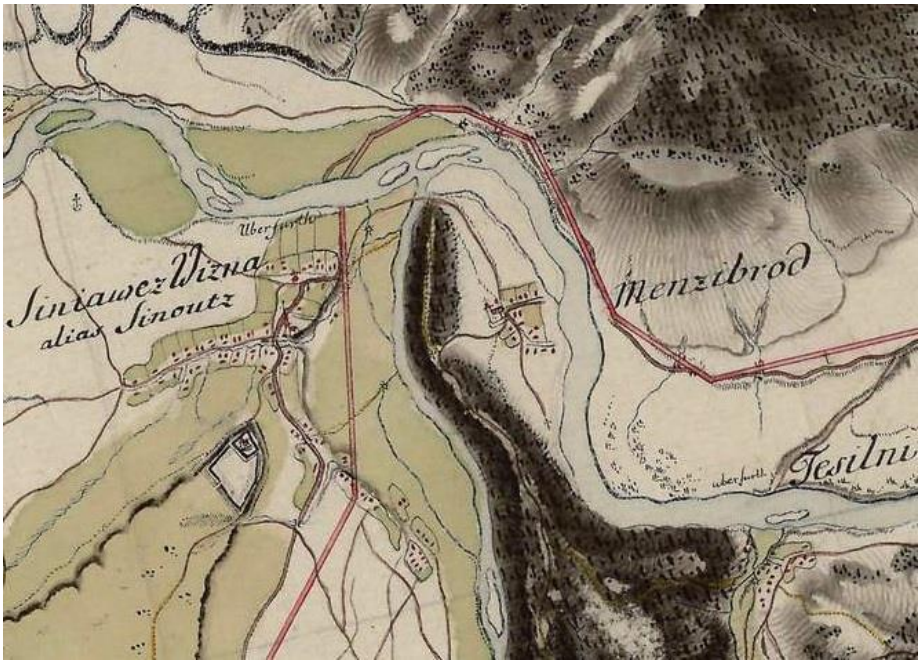

Ryc. 352. Synowódzko z warownym klasztorem na XVIII-wiecznej mapie Friedricha von Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

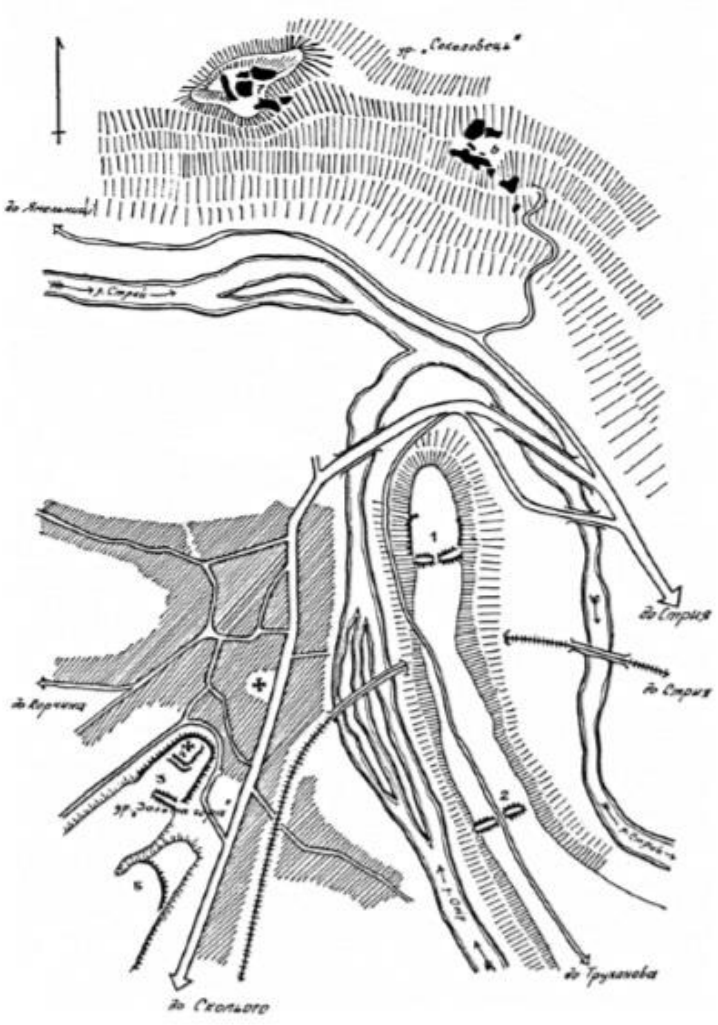

Ryc. 353. Rozmieszczenie stanowisk w Górnym Synowódzku i jego okoliciach (za: Рожко 2016, rys. 13, 34): 1 – grodzisko „Horodyšče", 2 – wały , 3 – grodzisko „Złota Góra", 4 – monastyr św. Bogurodzicy, 5 – osada otwarta, 6 – pieczara, 7 – miejsce kultu pogańskiego.

L: Kamińska 2018, 297-298; Liwoch 2003, 277; Котляр 1998, 245; Мацкевий, Козак 2010, 89-90; Могитич, Ратич 1973, 313-314, Погоральский, Миська, Ляска 2013, 23-24; Ратич 1974, 333; Рожко 2016, 33-35.

125. *Szczebrzeszyn (źr. Szczebressyno), powiat Zamość, województwo lubelskie, Polska.

**B: ***W literaturze można spotkać doniesienia o Szczebrzeszynie i cerkwi p.w. NMP, do której ikonę ufundował „książę Andrzej" (informacje te miały znajdować się w tzw. *Latopisie dołhobrodzkim*) (Kondraciuk 2014, 53)[488]. Proboszcz unicki w Szczebrzeszynie - ks. Jan

488 Autor artykułu na temat drzwi cerkwi w Szczebrzeszynie nie odwołał się do źródła (jedynie do sprawozdania archeologa prowadzącego badania cerkwi, który wydatował obiekt na kon. XIV-XV w.). Możliwe, iż miał na uwadze opublikowaną przez P. Krasnego kronikę ks. Jana Karola Lipowieckiego z XVIII w., na którą powołuje się w dalszej części artykułu.

Karol Lipowiecki w swojej kronice z roku 1600, najprawdopodobniej chcąc „podnieść prestiż swojej świątyni" i jednocześnie nieumiejętnie posługując się autentycznymi dokumentami, podał, że cerkiew ufundowano w roku 1194) (Krasny 2010, 9-13). Jednak ani dotychczasowe badania archeologiczne, ani bardziej wiarygodne źródła pisane nie potwierdzają tej daty. Pewnym jest, że Szczebrzeszyn istniał już jako ukształtowany gród ruski (*opido ruthenicali*) i ośrodek wołości ziemi chełmskiej w roku 1352, gdy jego nazwa pojawiła się w dokumencie Kazimierza Wielkiego. Później okręg szczebrzeski wraz z gorajskim miał być nadany Dymitrowi Korczakowi przez Ludwika Węgierskiego. Nieznana jest dokładna data lokacji miasta na prawie niemieckim. Wiadomo jedynie, iż Szczebrzeszyn został lokowany w 2. poł. XIV w. (w 1394 r.?).

C: Grodzisko, czyli pozostałość dawnego grodu Szczebrzeszyna, lokalizowane jest na terenie zamczyska (Wzgórze Zamkowe). Stanowisko położone jest na lessowym cyplu terasy lewego brzegu Wieprza, w południowej części współczesnego miasta.

D: Teren stanowiska oddzielony jest od pozostałej części terasy sztucznie pogłębionym wąwozem. Grodzisko (?) o powierzchni ok. 0,5 ha ma kształt zbliżony do owalu.

E: Badania na Wzgórzu Zamkowym w Szczebrzeszynie z ramienia UMCS prowadziła w latach 1978-1979 i w 1981, S. Hoczyk-Siwkowa. Materiał zabytkowy ze stanowiska prezentował ceramikę X, XII-XIII, XIV i XVI-XVII w. Badaczka prowadziła również badania cerkwi unickiej, której początki datowała na XIV w.

F.1: W literaturze poświęconej stanowisku pojawiają się informacje na temat wału ziemnego zwieńczonego ostrokołem oraz wału kamienno-ziemnego (ten drugi miałby być związany późnośredniowieczną fazą użytkowania terenu Wzgórza Zamkowego, choć niektórzy badacze odnosili tego typu umocnienia do wczesnego średniowiecza), jednakże wobec braku pełnej publikacji wyników badań nie można rekonstruować wyglądu umocnień względem poszczególnych faz funkcjonowania grodu/zamku.

F.2: W 1979 r. wykopaliska prowadzono w północnej części Wzgórza Zamkowego. Badaniami objęto powierzchnię 1 ara. Najstarszy materiał zabytkowy w wykopie prezentowały ułamki naczyń kultury pucharów lejkowatych. Miąższość wczesnośredniowiecznych nawarstwień kulturowych w wykopie wynosiła 20-60 cm (w naturalnych zagłębieniach 120 cm). Z wczesnośredniowiecznym horyzontem użytkowania wzgórza związana była jama zasobowa zawierająca materiał ceramiczny z VII-VIII w.,

prostokątna ziemianka (3,4x3,7 m) z rozwaliskiem kamiennego pieca (datowana ceramiką na X w.), skupisko ceramiki X-XII w. oraz fragment cmentarzyska szkieletowego. Pochówki przecinały wypełnisko odkrytej chaty. Na cmentarzysku wyeksplorowano 7 pochówków. Groby orientowane były głową na zachód.

W sezonie 1981 r. badano pozostałości zamku oraz rejon drogi prowadzącej na wzgórze. W 12 wykopach odsłonięto łącznie powierzchnię 65,9 m². Najważniejszym rezultatem badań było odsłonięcie XIV-wiecznego muru zamkowego, zniszczonego przez fundament tzw. „baszty". Odryto też relikty zamkowego "fortalicjum" (?) otoczonego głęboką fosą ze śladami zastoisk wody.

F.3: Wyposażenie grobowe wyeksplorowanych pochówków to: wytłaczane blaszki brązowe, ozdobne guzki, brązowy pierścionek i kabłączki skroniowe z brązowego drutu. Prócz tego, w wykopie znaleziono fragmenty naczyń glinianych i szklanych oraz wyroby metalowe (m. in. żelazny nożyk ze zdobioną rogową rękojeścią, ostrogę). Na podstawie materiału zabytkowego cmentarzysko datowano na XII-XIII w.

G.1: I. Kutyłowska (1999, 2-3) wydzieliła 4 fazy użytkowania szczebrzeskiego grodziska-zamczyska. Faza I, wczesnośredniowieczna, obejmować miała VII-XIII w.

G.2: Jak słusznie stwierdził J. Poleski (2004, 431), trudno traktować tak długi okres funkcjonowania założenia (zwłaszcza jako grodu wczesnośredniowiecznego) jako jedną fazę. Faza II, według I. Kutyłowskiej, to okres późnośredniowieczny (XIV-XVI w.), gdy na wzgorzu funkcjonował murowany dom wieżowy („zamek"). Fazy III i IV związane są z okresem nowożytnym i rozbudowywaniem oraz modyfikacjami zamku oraz z zagospodarowaniem innych części wzgórza.

H:

I: Sprawozdanie z badań S. Hoczyk-Siwkowej znajduje się w archiwum archiwum Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Zamościu, materiały z badań przechowywane są w IA UMCS.

J: Ze Szczebrzeszynem wiązane bywają wspomniane w *Pouczeniu Włodzimierza Monomacha* Brody. Przeprawę przez Wieprz identyfikowały z Brodami m. in. Z. Wartołowska (1958, 30), a za nią I. Kutyłowska (1999, 5).

K:

Ryc. 354. Szczebrzeszyn i Wielkie Brody na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

Ryc. 355. Lokalizacja grodu i brodu w Szczebrzeszynie (x) według I. Kutyowskiej (1999, rys. 1).

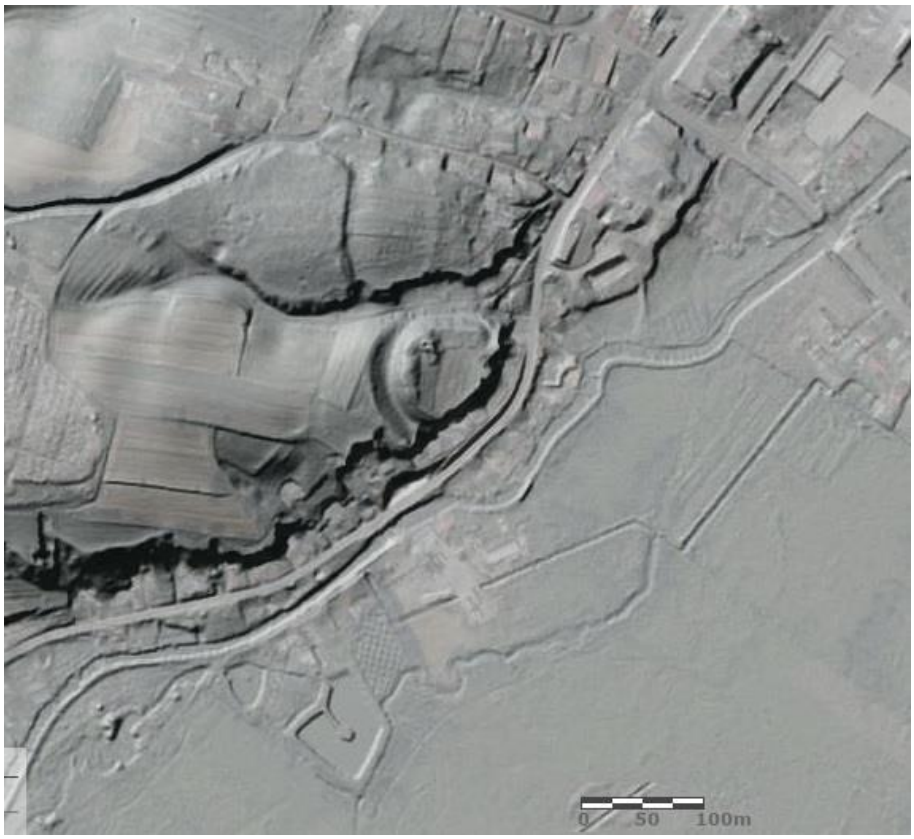

Ryc. 356. Widok Szczebrzeszyna na mapie lidarowej (źródło: geoportal.gov.pl)

L: AGZ, t. V, 3-4; *Atlas grodzisk*; Cędrowski 2013, 135-154; IA 1979, 269-270; 1981, 257; Janeczek 2006, 435; Kondraciuk 2014, 53-58; Krasny 2010; Kutyłowska 1999, 1-13; 2015, 175-190; Kuśnierz 2003, 19; Poleski 2004, 431; Wartołowska 1958, 30.

126. **Szczekarzew (latop. Щекаревъ), obecnie Krasnystaw, powiat loco, województwo lubelskie, Polska.**

B: Gród wzmiankowany był pod rokiem 1219 r. (w miejscu tym Leszek Biały zagrodził drogę Danielowi Romanowiczowi, który zmierzał na spotkanie Mścisława Mścisławowicza) jako Szczekarzew. Po polsko-litewskich wojnach o Ruś Halicko-Wołyńską, na mocy traktatu w Opatowie Kazimierz Wielki otrzymał w lenno księstwo chełmsko-bełskie, a więc i Krasnystaw. To właśnie z Kazimierzem Wielkim łączy się budowę nieistniejącego już (ostatecznie rozebranego w 1824 r.) zamku, aczkolwiek nie dysponujemy źródłami to

potwierdzającymi[489]. Duże znaczenie dla ośrodka miało nadanie mu przez Władysława Jagiełłę praw miejskich w 1394 r. (miasto lokowane zostało już jako Krasnystaw), które zmieniło układ urbanistyczny i kierunek rozwoju zabudowy miasta. Miasto położone było w dogodnym miejscu na szlaku handlowym co sprzyjało rozwojowi ośrodka i nadawaniu mu przywilejów królewskich (m. in. prawo składu soli nadane w XVI). Na przełomie XV/XVI lub w początku XVI w. wzniesiono murowane fortyfikacje miejskie.

C: Hipotetycznym, niepotwierdzonym archeologicznie, miejscem pierwotnego grodu miała być północna partia dzisiejszego miasta (okolice amfiteatru lub, dalej na północny-zachód, koniec ul. Kołowrót) (por. Grządka 2005) lub tereny przy ujściu Żółkiewki do Wieprza (Mazurek 2012, 117; 2017, 59).

D:

E: Nadzór archeologiczny przeprowadzony w 1999 r. w miejscu hipotetycznego grodu ruskiego przy ul. Kaczej nie przyniósł wymiernych rezultatów w postaci materiału staroruskiego. Odkryto jedynie bliżej nie określoną ciemną warstwę (kulturową?) zalegającą od głębokości 0,7 m. Podczas badań murów miasta lokacyjnego w 1999 r. również nie wykryto materiałów staroruskich. Według doniesień E. Sobczuk, również podczas badań niegdysiejszego zamku, najstarsze materiały znalezione na obiekcie odnosiły się do w XIV w.

F:

G.2: Zdaniem badaczy gród miał być warownią strzegącą szlaku handlowego z Rusi (przez przeprawę na Bugu w okolicach Horodła) do Lublina. Według niektórych historyków przy ruskim grodzie miała znajdować się przeprawa przez Wieprz, przeniesiona później w okolice zamku kazimierzowskiego.

H:

I:

J:

K:

489 K. Grochecki (2015, 217) ostrożnie datuje zamek na XIV-XV w. (opierając się na przesłankach stratygraficznych z dotychczasowych badań terenu byłego zamku, należałoby bezpiecznie przyjąć powstanie obiektu w XV w.).

Ryc. 357. Krasnystaw na austriackiej mapie Galicji Zachodniej z lat 1801-1804 (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey). Na krawędzi terasy rzecznej, przy północno-wschodnim narożniku zabudowy miasta lokacyjnego znajduje się zamek.

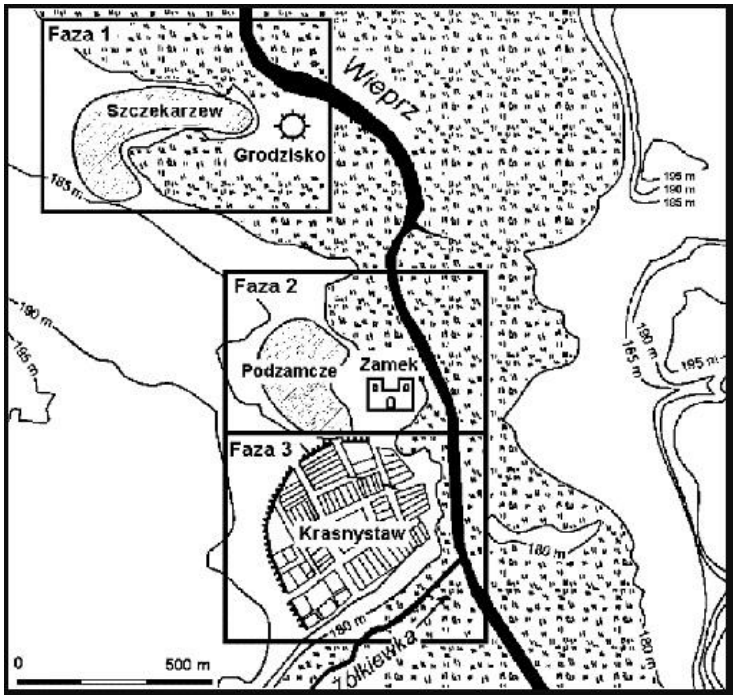

Ryc. 358. Wizja kolejnych faz rozwoju ośrodka osadniczego w Krasnymstawie od staroruskiego Szczekarzewa po miasto lokacyjne: 1 – do połowy XIV w., 2 – od połowy XIV w., 3 – od końca XIV w. (za: Grządka 2005, rys. 1, 260).

L: Gołub, Dzieńkowski 2000, 146-149; Grochecki 2015, 205-2118; Grządka 2005, 259-261; Mazurek 2013, 117-118; 2017, 59-60; Sobczuk 2000, 136-145.

127. **Szczekotów (latop. Щекотовъ, ukr. Щекотів), „Zamčysko”, Hlyns’ke, rejon żółkiewski, obwód lwowski, Ukraina.**

B: W 1242 r. w Szczekotowie wraz z załogą miał schronić się toczący walki z Romanowiczami Rościsław Michajłowicz (*Ипатьевская*... стб 793).

C: Grodzisko utożsamiane ze Szczekotowem (stan. „Zamčysko") znajduje się na południowo-zachodnim krańcu wsi Hlyns'ke, położonej we wschodniej partii Roztocza Rawskiego. Założenie zajmuje zachodnią partię zalesionego cypla, wyniesionego ok. 70 m nad dolinę Młynówki. Wzgórze charakteryzuje się dużą stromizną skłonów.

D: Dwuczłonowe grodzisko zajmuje ogółem ok. 1 ha powierzchni. Jego dietiniec jest okrągły w planie (wymiary 83x64 m). Od strony dostępnej teren dietinca chroniony było przez wał (zachowany na długości 65 m i wysokość 6 m) i głęboką fosę (13-15 m). Najlepiej zachowana część wału znajduje się w południowo-zachodniej wschodniej partii założenia. Chroniony wałem i fosą posad grodziska rozciągał się ok. 120 m na północny-wschód od dietinca. Posad ma formę elipsy o wymiarach 212x160 m. Długość zachowanego wału wynosi 260 m, szerokość fosy 4-5 m, głębokość sięga 2-3 m.

E: Z latopisowym Szczekotowem utożsamił grodzisko w pobliżu wsi Hlyns'ke na Lwowszczyźnie M. Hruszewski. Hipoteza ta została podtrzymana przez I. Kryp'jakevyča. Badania sondażowe w Hlyns'kiem w latach 30. XX w. przeprowadził J. Pasternak. Wykopaliska na grodzisku prowadzili w latach 1981-1982 r. pracownicy Instytutu Nauk Społecznych AN USRR. W 1998-1999 r. badania powierzchniowe i sondażowe przeprowadzili archeolodzy z UL.

F.2: W 1934 r. w północno-wschodniej partii majdanu grodziska, na głębokości 30 cm odsłonięto ciągnącą się wzdłuż wału dróżkę wysypaną drobnymi kamieniami. W centralnej[490] części grodziska odkryto zaś relikty domostwa w typie naziemnym o konstrukcji słupowej (wymiary 1,9x2,8 m). Podczas wykopalisk znaleziono fragmenty ceramiki, fragment szklanej bransolety oraz żelazny topór.

W 1999 r. ekspedycja Uniwersytetu Lwowskiego przeprowadziła badania sondażowe na terenie pokrytego lasem dietinca grodu oraz najbliższych okolic stanowiska. W południowej partii majdanu, w pobliżu wału, założono 6 wykopów o łącznej powierzchni 92 m². Okazało, iż nawarstwienia kulturowe sięgały głębokością zaledwie 0,3-0,4 m i były skąpo nasycone zabytkami. Podczas wykopalisk badaczom udało się odsłonić ślady orientowanego według stron świata domostwa półziemiankowego o wymiarach 3,2x2,7 m. Domostwo zagłębione było na 1,2 m od poziomu dawnej powierzchni. W północnym narożniku

490 Według informacji I. Barana (1999, 3). Według katalogu Liwocha budynek odkryto w północnej części grodziska.

domostwa znajdował się piec z piaskowca i gliny. W narożnikach budynku odkryto także dołki posłupowe o średnicy ok. 20 cm. Z obiektu wydobyto sporą ilość ceramiki, w tym również fragmentów amfor.

W 1999 r. rozpoznawcze wykopy założono także na terytorium osady podgrodowej. Łączna powierzchnia wykopów rozlokowanych w północnej oraz południowej partii posadu wyniosła 180 m². Na terenie osady prawie nie uchwycono warstwy kulturowej. Zebrano jedynie kilka fragmentów ceramiki staroruskiej. W centralnej części posadu odsłonięto fundamenty drewnianej cerkwi, która spłonęła w 1864 r. W wykopie odkryto pochówek datowany na XVII-XVIII w.

F.3: Prócz ceramiki, na stanowisku znaleziono ułamki szklanych bransolet, szklany paciorek, 2 przęśliki, fragment kościanego grzebienia oraz brązową zawieszkę. Materiał zabytkowy datowano na XI-XIII w.

G.1: Największa liczba zabytków pochodzących ze stanowiska datowana jest na XII-XIII w. Wał grodziska przykrywać miał warstwy XI-XII w., toteż gród powstał nie wcześniej, niż w XII w.

H: W Hlyns'kiem znajduje się także drugie grodzisko średniowieczne (stan. „Cvyntar"), w pobliżu którego odkryto współczesne mu osady (stanowiska „Kativka" i „Mackivna"). O. Korčyns'kyj (2009, 246) datuje stanowisko Hlyn'ske II na X-XIV w. Na stanowisku miało też istnieć cmentarzysko z pochówkami podpłytowymi. Podczas badań powierzchniowych w 2001 r. na pograniczu miejscowości Hlyns'ke i Nova Skvarjava lwowska ekspedycja odkryła 5 osad otwartych datowanych na XII-XIII w.

I:

J:

K:

Ryc. 359. Glinsk i uroczyska położone na południe od niego na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

Ryc. 360. Widok wzgórz „Mackivščyna” i „Zamčyšče” na portalu Google Maps.

Ryc. 361. (Na kolejnej stronie:) Plan grodziska i rekonstrukcja wyglądu staroruskiego Szczekotowa autorstwa R. Čajki (za: Ляска 2013, rys. 2, 125).

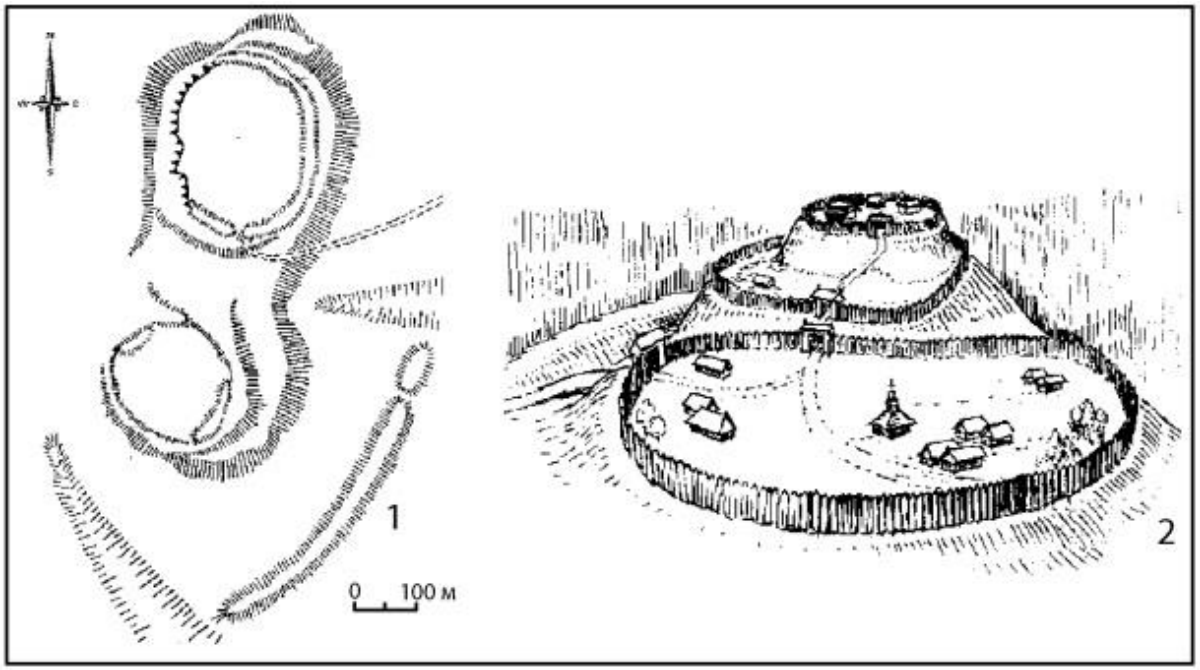

L: Liwoch 2003, 236; Баран 1999, 3-4, Корчинський 2009, 246; Ляска 2008, 89, Рудий 2003, 74-75; Чайка 1999, 156; Чайка, Милян, Баран 2003, 292.

128. **Szczerzec (latop. Щирѣцъ, ukr. Щирець), rejon Pustomyty, obwód lwowski, Ukraina.**

B: J. Pasternak (1932, 61) twierdził, że gród w latopisach wspomniany był w źródłach już w 1125 r. Szczerzec pojawił się w KHW w zapisie z roku 1213 (*Ипатьевская*... стб 733). Miasto Szczerzec otrzymało dokument lokacyjny w 1397 r.

C:

D:

E:

F:

G:

H:

I:

J: Jako gród oznaczył O. Korčyns'kyj (1998, mapa). Zapewne chodzi o położone na wschód od współczesnej miejscowości wzgórze.

K:

Ryc. 362. Widok XVIII-wiecznego Szczerca na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

L: Liwoch 2003, 271, Pasternak 1932, 61; Корчинський 1998, 78 (mapa).

129. **Ścianka (źr. Sczenca, ukr. Стінка), „Horodyšče", Stinka, rejon Buczacz, obwód tarnopolski, Ukraina.**

B: Przy opisie ziemi trembowelskiej I. Kryp'jakevyč (1984) wymienia znaną ze źródeł końca XIV w. Ściankę jako centrum wołości, przy czym identyfikuje ją z chutorem Stinka w pobliżu sioła Raštivci (Rasztowce) w rejonie husiatyńskim obwodu tarnopolskiego. Badacz wspominał także grodzisko w Raštivcah, którego jednak nie ma w spisie stanowisk grodowych Podola Zachodniego M. Jahodyns'kiej (2015, 189). W Rasztowcach (na północnym skraju wsi) odkryto jedynie wielokulutorowe stanowiska (Raštivci 1), na którym wystąpiły materiały XII-XIII w. W 1395 r., gdy Spytko z Melsztyna otrzymał od króla

Podole, Trembowla i Ścianka zachować miały prawa, jakimi cieszyły się za rządów Kazimierza Wielkiego i Władysława Opolczyka. W pobliżu innej miejscowości o nazwie Ścianka (rejon Buczcacz) w obwodzie tarnopolskim znajduje się słabo rozpoznane grodzisko wczesnośredniowieczne. Według opisu granic Podola (Zachodniego) w rozprawie M. Jahodyns'kiej (2015, 33-34), w skład tej krainy historycznej wchodził zarówno rejon husiatyński, jak i buczacki.

C: Grodzisko położone jest 2 km na wschód od wsi Ścianka, na zboczu góry „Horodyšče". Teren grodziska od północy, zachodu i południa oblewają wody rzeki Barysz, zaś od zachodu chroni je Żwaniec.

D: Założenie ma plan trójkąta o bokach**:** północny 480 m, wschodni 420 m i południowo-zachodni 400 m. Wjazd na teren grodziska znajdował się w jego partii wschodniej. Powierzchnia grodziska wynosi ok. 4,5 ha. Majdan grodziska od zachodu ochraniał wał i 2 fosy, od wschodu – system 3 wałów i fos. Wał północnej części stanowiska jest silnie zniszczony. Maksymalna wysokość zachowanych wałów sięga 2,4 m, zaś głębokość rowów dochodzi do 3,2 m.

E: W 1949 r. O. Ratyč wykonał badania powierzchniowe i sondażowe na stanowisku. W nasypie wału stwierdzono występowanie kamiennych płytek. Na powierzchni stanowiska oraz we wkopach sondażowych znaleziono materiały kultury trypolskiej oraz zabytki wczesnej epoki żelaza, kultury czerniachowskiej i ceramikę staroruską.

W roku 1975 r. stanowisko badał I. Hereta. W 1988 r. ponownego oglądu stanowiska dokonała M. Jahodyns'ka.

F.3: Podczas badań Ratyča znaleziono fragment szklanej bransolety oraz brązowy enkolpion i połowę drugiego.

G.2: Okres funkcjonowania (XII-XIII w.?)[491], charakter i znaczenie grodu przed końcem XIV w., jak i później nie są znane. Historycy ograniczają się do założenia, iż Ścianka stanowić mogła centrum okręgu administracyjnego.

H: W pobliżu grodziska w Ściance znajduje się stan. 2 – cerkiew skalna (?) w pieczarze, datowana znalezionymi w niej ułamkami ceramiki na X-XIII w. Oglądu obiektu dokonali w 2000 r. V. Artjuch i L. Mackevyj, a w 2005 r. M. Jahodyns'ka.

491 Dane za: Ягодинська 2015, 182.

I: Dokumentacja z badań w Ściance i okolicach znajduje się IA NAN Ukrainy oraz w archiwum TOIOZHK.

J:

K:

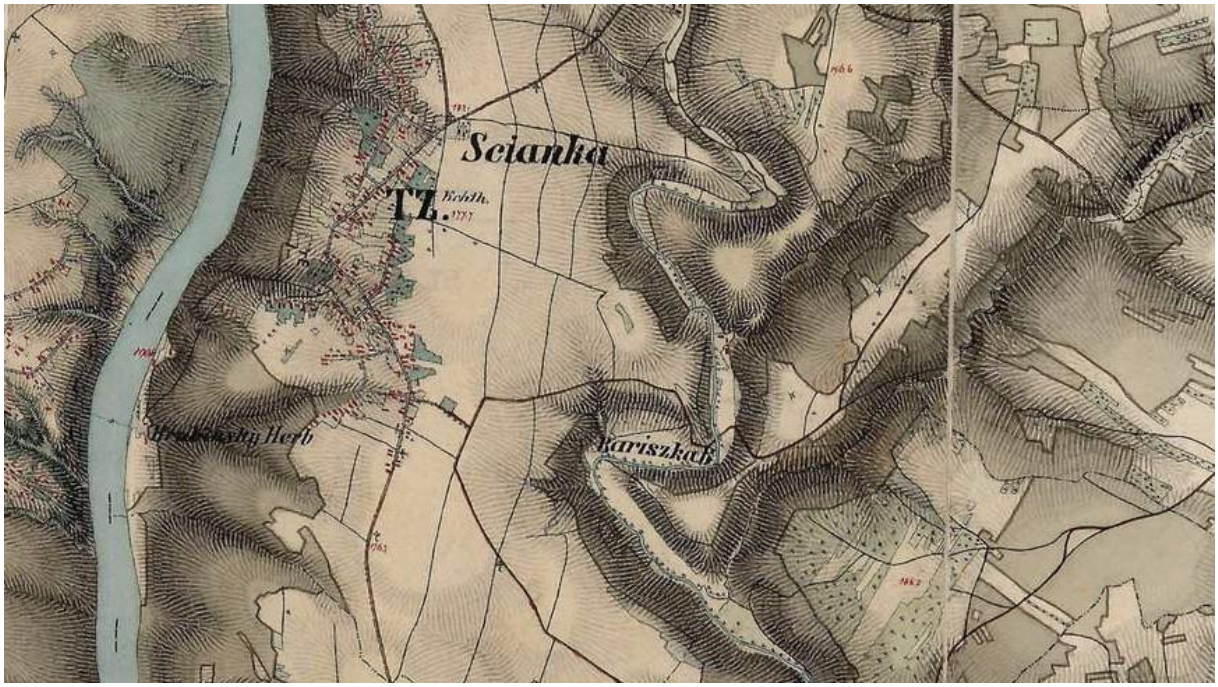

Ryc. 363. Wieś Ścianka (rejon buczacki) w 1. poł. XIX w. na austriackiej mapie *Franziszeische Landesaufnahme.* Na wschód od niej widoczny jest trójkątny zarys grodziska w widłach rzek Barusz i Żwaniec (źródło: http://mapire.eu/en/map/secondsurvey).

Ryc. 364. Chutor Ścianka w pobliżu Rasztowców na Podolu Zachodnim na XIX-wiecznej *Franziszeische Landesaufnahme* (źródło: http://mapire.eu/en/map/secondsurvey).

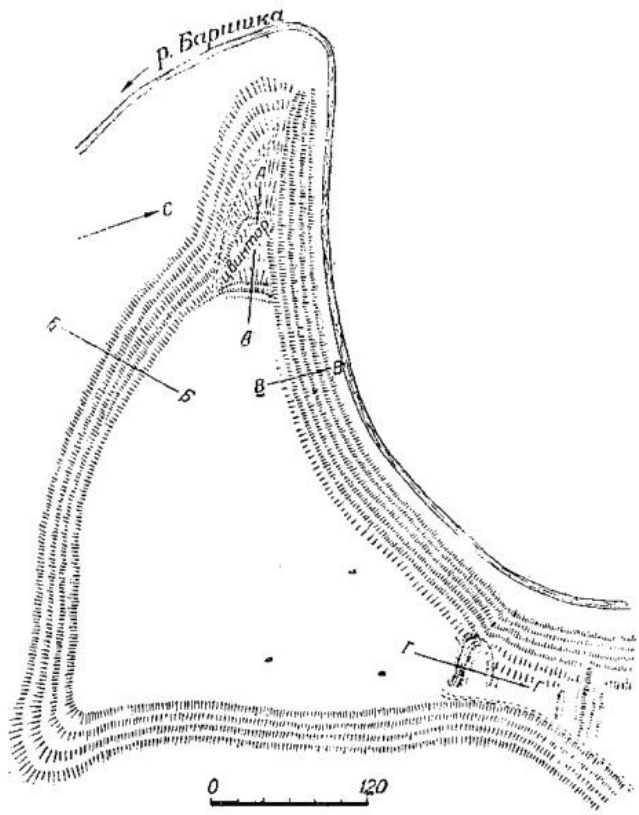

Ryc. 365. Plan grodziska w Ściance (za: Ратич 1955, rys. 3, 161).

L: Janeczek 2006, 438, Liwoch 2003, 267; Крип'якевич 1984; Михаловський 2013, 215; Ратич 1955, 160-161; 1957, 70, Ягодинська 2015, 33-34, 182-183, 189.

130. **Śniatyn (ukr. Снятин), rejon loco, obwód iwanofrankowski, Ukraina.**

B: Choć sam gród nie pojawia się na kartach latopisów, w literaturze spotykamy próby łączenia go ze wspomnianym pod 1158 r. w *Latopisie kijowskim* bojarem halickim Konstantynem Sierosławiczem. R. Mys'ka (2015, 108) zauważył, iż latopisowy „Snjatyn" (Kosnjatyn, Kostjantyn?), wspomniany w „Pouczeniu Włodzimierza Monomacha" - "Бонѧкъ приде со всѣми Половци . къ Кснѧтиню. идохомъ за не ис Переаславлѧ за Сулу" (*Лаврентиевскя*... стб 250), to gród ziemi perejasławskiej, a nie halickiej[492]. Z XIV w. pochodzą wzmianki źródłowe o śniatyńskich franciszkanach (1345 r.) oraz o zamku (grodzie?), będącym jednym z najpotężniejszych na Rusi (Horn 1974, 69). Śniatyn otrzymał przywilej lokacyjny prawdopodobnie przed 1411 r., choć niektórzy historycy uważają, iż miasto zostało przeniesione na prawo niemieckie nieco później (ibidem).

C: W obrębie współczesnego miasta Śniatyna znajdują się dwa (?) niebadane archeologicznie grodziska. Pierwsze grodzisko położone jest na cyplu (z dostępnych w literaturze wzmianek trudno wnioskować o jego dokładnym położeniu). Drugie grodzisko zajmuje cypel nad rzeką Prut w południowej części miasta (teren jego dietinca zajmuje obecnie cmentarz).

D: Dietiniec stan. II jest okrągły w planie (wymiary ok. 80x80-90 m) i od strony dostępnej (od północy i zachodu) chroniony jest wałem i fosą. Tzw. tanowisko I ma kształt zbliżony do prostokąta (wymiary 42x36 m), jak wynika z rysunku B. Tomenčuka (2008, rys. 339), z obiektu zachował się tylko 1 wał.

E: Stan. II odkrył w 1977 r. B. Tomenčuk. Zdaniem badacza zachodni skłon cypla miał zostać podcięty. Kolejne linie obrony znajdują się na zachód od dietinca. Na stanowisku znaleziono fragment miecza. W literaturze naukowej brak jest dokładnych informacji na temat czasu odkrycia i badań stan. I.

F:

492 Ponadto, w latopisie ipatijewskim (*Ипатьевская*... стб 370-371) i innych źródłach znajdujemy także Ksnjatyn (Kostnjatyn) w ziemi zaleskiej (nad Wołgą?; *Етимологічний*.... 76-77).

G.1: Według tabeli B. Tomenčuka (2008, 227) grodzisko Śniatyn I jest szeroko datowane na X-XVII w. (na grodzisku znaleziono ceramikę staroruską oraz grot strzały). Śniatyn II badacz datował na kon. XI-poł. XIII w.

H:

I:

J: W świetle skąpych publikacji na temat stanowiska, zdaniem autorki stan. I można uznać za domniemane.

K:

Ryc. 366. Zdjęcie satelitarne Śniatyna z dzielnicą Podzamcze oraz cmentarzem (z prawej), uznawanym za główny człon stan. Śniatyn II (źródło: portal Google Maps).

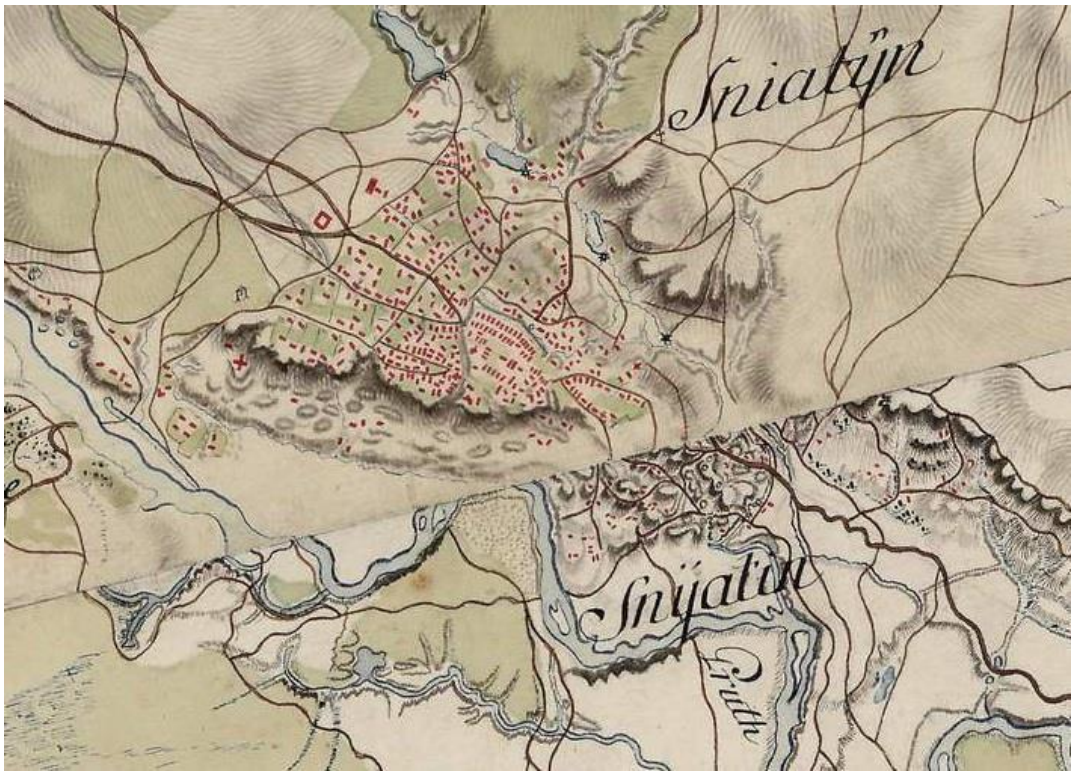

Ryc. 367 i 368. Porównanie widoków Śniatyna na dwóch arkuszach tzw. mapy Miega z XVIII w. (u góry: mapa Galicjii i Lodomerii, u dołu: mapa Bukowiny) (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

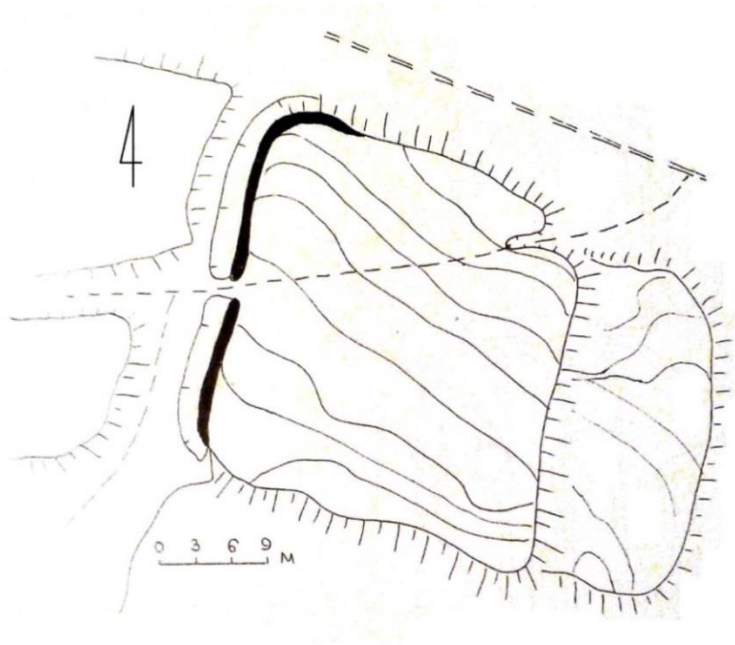

Ryc. 369. Plan domniemanego grodziska Śniatyn I (za: Томенчук 2008, rys. 339, 481).

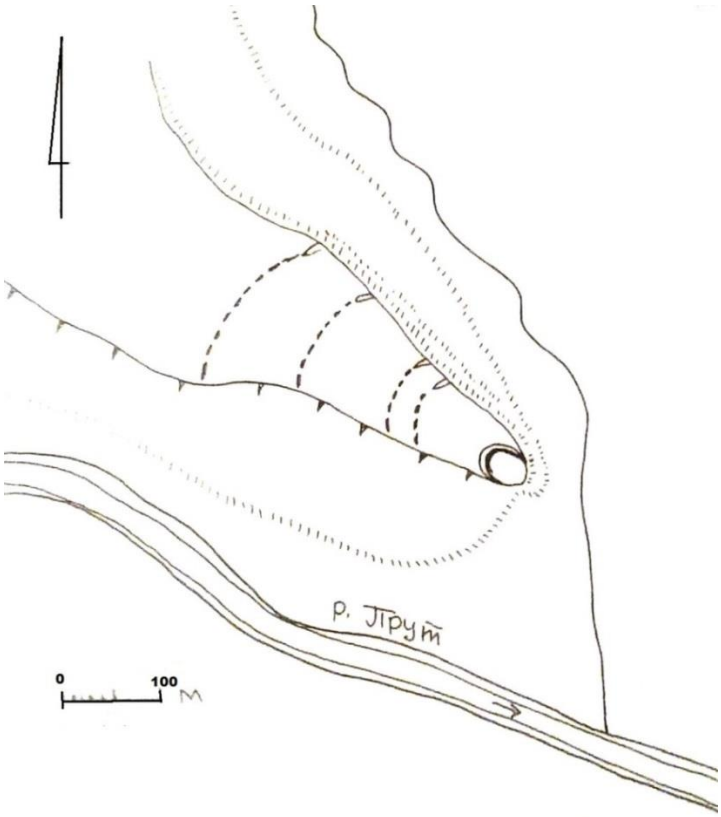

Ryc. 370. Plan grodziska Śniatyn II (za: Томенчук 2008, rys. 340, 483).

L: Horn 1974, 69; Janeczek 2006, 436; Liwoch 2003, 264, *Етимологічний*.... 76-77; Куза 1996, 197; Миська 2015, 108; Томенчук 1978, 393; 2008, 226, 481-484.

131. Telicz, Tylicz (latop. Телич, Подтелич*, ukr. Потелич) Potylicz, rejon żółkiewski, obwód lwowski, Ukraina.

B: Telič pojawił się w KHW pod 1262 r., potem dwukrotnie wspomniany został w kronice Jana Długosza. W literaturze Potelicz, miejsce w którym w 1262 r. przebywał Daniel Romanowicz (do którego jego brat Wasylko wysłał posłów z wiadomością o zwycięstwie nad Litwinami), utożsamiano niekiedy z Telczem na Morawach (Войтович 2012, 83), a więc poza granicami Rusi. Nie jest znany dokument lokacyjny Potylicza, wiadomo jednak, iż lokacji miasta na prawie magdeburskim dokonano przed 1423 r. (Janeczek 1997, 59).

C: Potylicz znajduje się na Roztoczu Rawskim. Grodzisko położone jest na wzgórzu Przemienienia Pańskiego, u podnóża którego rozpostarło się późniejsze miasto Potylicz.

D: Spora część stanowiska została zniszczona (zachował się jedynie jego zachodni skraj). W podstawie wału widoczne są bryły kamienia.

E: Grodzisko odwiedził już w 1818 r. Zorian Dołęga Chodakowski. Wzmianka o wałach grodziska pojawiła się także w lwowskiej „Zorji". Na początku XX w. rozszerzonego opisu umocnień grodziska w Potyliczu dokonał V. Sičynskij. Niestety, na stanowisku przeprowadzono jedynie niewielkie badania rozpoznawcze.

F:

G.1: Na podstawie materiału ceramicznego zebranego na grodzisku datowano je XII –XIII w.

G.2: Według I. Szaraniewicza, jeszcze w XV w. istniał tu zamek kontrolujący dawny szlak z Bełza w kierunku dorzecza Sanu (Ляска 2008, 92).

H:

I: Materiały z badań powierzchniowych (ceramika X-XI w.) przechowywane są w PMA.

J: Grodzisko jest słabo rozpoznane archeologicznie. W XVI w. mieszczanie potyliccy, odczuwając brak struktur obronnych osady, wznieśli na terenie Starego Grodziszcza warowny kościół p. w. Przemienienia Pańskiego (Janeczek 1997, 54). Nazwa miasta Potylicz może oznaczać jego położenie u stóp (pod) pierwotnego Teliča – odzwierciedla ona pierwotne położenie grodu i przedlokacyjnej osady podgrodowej. Miasto lokacyjne powstało najprawdopodobniej na obszarze tej osady bądź się z nim zazębiając (Janeczek 1997, 56-58). Wielu badaczy podkreśla położenie Teliča (Potylicza) na szlaku komunikacyjnym i

handlowym łączącym Podkarpacie z ziemią bełską i chełmską oraz na osi komunikacyjnej łączącej Przemyśl ze Lwowem. Miasteczko lokacyjne Potylicz odgrywało ważną rolę w handlu solą oraz, w czasach nowożytnych, w produkcji garncarskiej.

*Jak zauważył D. Dąbrowski: w rękopisie chlebnikowskim nazwę tę zapisano nie jako „Telicz" tak, jak w *Latopisie ipatijewskim*, lecz „oy Подтелича", co zdaniem badacza oznaczać może identyfikację szesnastowiecznego kopisty ze znaną sobie miejscowością, albo odwołanie się do protografu.

K:

Ryc. 371. Potylicz w XVIII w. Na wschód od wsi widoczny zarys obwałowań grodziska (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

L: Dąbrowski (informacja ustna); Janeczek 1997, 51-63; 2006, 436; Liwoch 2003, 262; Rauhut 1960, 251; Войтович 2012, 83; Ляска 2008, 92.

132. Tołmacz (latop. Толмачь, ukr. Толмач, Товмач), Tlumač, rejon loco, obwód iwanofrankowski, Ukraina.

B: Jedyna wzmianka latopisowa o Tołmaczu pochodzi z 1213 r., gdy młody Daniel Romanowicz wraz ze świtą opuścił z nakazu Mścisława Mścisławicza Halicz. W pobliżu Tołmacza dognać ich miał ich przeciwnik Daniela, bojarzyn Władysław Witowicz.

C:

D:

E:

F:

G:

H:

I:

J: Gród utożsamia się ze współczesnym miastem Tlumač. Ani w mieście ani w jego okolicy nie zlokalizowano żadnego grodziska.

K:

Ryc. 372. Tlumač w XVIII w. na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

L: Миська 2015, 113.

133. *Tuchla (ukr. Тухля), rejon Skole, obwód lwowski, Ukraina.

B: Według L. Vojtovyča (2012, 17) nazwa Tuchla pojawia się w źródłach po raz pierwszy w 1387 r. (?). W 1397 r. Władysław Jagiełło wydał zezwolenie Wołochom na zasiedlenie opuszczonych terenów (pól i lasów) zwanych Skole i Tuchla. Dokument wspomina także o miejscu zwanym Wrotami.

*Co do samego grodu, nie dysponujemy znaleziskami archeologicznych potwierdzającymi jego funkcjonowanie w XIV w. (stanowisko datowane jest zebraną na nim ceramiką na X-XI w.). Jak zauważył W. Makarski (2004, 60) nazwa „Tuchla" pojawiająca się w źródłach XIV w. jest przejawem pamięci o przeszłości tych terenów (prawdopodobnie o zaginionych miejscowościach). Nie wiadomo z jakiego powodu osadnictwo w rejonie Skola zanikło.

C: Grodzisko w Tuchli znajduje się w uroczysku „Pohar" 5 km na zachód[493] od położonej w Karpatach (na pogórzu Bieszczad Wschodnich) wsi Tuchla. Stanowisko zajmuje zbocze wzniesienia.

D: Wymiary założenia wynoszą 150x80 m, powierzchnia 1,2 ha. Z dwóch stron zachowały się ślady wałów wysokości 1-3 m.

E: Badania rozpoznawcze na stanowisku przeprowadził w 1973 r. O. Ratyč.

F:

G.1: Na podstawie zebranej na stanowisku ceramiki Ratyč datował grodzisko na X-XI w.

G.2: Zważywszy na położenie grodu, już od czasów staroruskich pełnić on mógł ważną funkcję (grodzisko uznawane jest za punkt kontrolny przełęczy karpackiej)[494], nie ma jednak dowodów na funkcjonowanie grodu w dobie Romanowiczów.

493 Dane za: Рожко 2016, 43. Według prowadzącego badania powierzchniowe nad rzeką Opór O. Ratyča grodzisko w Tuchli znajduje się w przysiółku Pohar (uroczyska „Verh" i „Horodyšče").
494 Gród położony był na jednym z najważniejszych szlaków komunikacyjnych prowadzących przez Karpaty, uznawanym przez niektórych badaczy za „Porta Russiae" (prowadzącym przez Przełęcz Tucholską). Drogą tą w XIII w. mieli posługiwać się m.in. król węgierski Andrzej w 1213 i, kilkakrotnie, Daniel Romanowicz (Daniš 1999, 55).

H: W pobliżu Tuchli znajdują się w zasadzie niebadane (domniemane) stanowiska grodowe w uroczyskach „Lybohora", „Zelemin'" i „Perezn'". Ponadto, w okolicy Tuchli (w uroczysku „Kołodka" między górą Klucz i miastem Skole)[495] znajdować miała się tzw. Brama Tucholska, prawdopodobnie „Wrota" z dokumentu Władysława Jagiełły (Рожко 2016, 43-44). Miejsce to odkrył lokalny krajoznawca M. Bartkiv. Były to umocnienia – równoległe wały i rowy biegnące od prawego brzegu Oporu po grzbiecie pasma Czudytów (?) . Rowy i wały oddalone są od siebie o 50-80 m i ciągną się na odcinku do 400 m. Mniej więcej pośrodku pasma górskiego zanotowano uroczyska „Bašty" i „Zabašty", a na północnym stoku gór odkryto 9 owalnych w planie ziemnych nasypów rozmieszczonych półkolem. Badania sondażowe w tym miejscu przeprowadził w roku 1973 O. Ratyč, lecz nie uzyskał on żadnych informacji o chronologii stanowiska.

I:

J: Lokalizacja i chronologia ww. stanowisk wymaga weryfikacji i sporządzenia ich mapy, gdyż informacje na ich temat są trudne do zweryfikowania.

L: Liwoch 2003, 275; Makarski 1999, 278-280; 2004, 59-69; *Zbiór dokumentów....* 141-143; Войтович 2012, 17, 29; Ратич 1974, 333; Рожко 2016, 43-44.

134. Turzysk, Turyjsk (latop. Туриискъ, Тоурискъ, ukr. Турійськ), rejon loco, obwód wołyński, Ukraina.

B: PML wspomina gród już pod 1097 r. w ustępie poświęconym oślepieniu Wasylka Trembowelskiego i konsekwencjom tego wydarzenia. Gród wspomniany został jako miejsce schronienia Łazarza i Wasyla. W 1205 r. Turzysk padł ofiarą najazdu Litwinów i Jaćwięgów. W późnym średniowieczu w miejscu grodu miał powstać zamek książąt Sanguszków.

C: Grodzisko znajduje się się na bagnistej równinie, na lewym brzegu Turii, dopływu Prypeci.

495 Według opisu O. Ratyča (1974, 333) „Wrota" odkryte zostały między Skolem a wsią Dębina, na wysokości ok. 150-200 m. nad poziomem wód Oporu.

D: Założenie jest koliste w planie (średnica jego wynosi nieco ponad 100 m). Majdan grodziska wznosi się nad równinę na ok. 2,5 m. Nie natrafiono na ślady wałów, zachowały się natomiast pozostałości fosy.

E: Według A. Cynkałowskiego (1986, 469-470) w XIX w. na terenie miejscowości znaleziono skarb staroruskich monet (?), elementów pasa i ozdób. Z terenu grodziska pochodzić miało wiele znalezisk staroruskiej ceramiki, inkrustowana rękojeść miecza, enkolpiony i skarb srebrnych grzywien w formie naszyjników. Grodzisko badali powierzchniowo P. A. Rappoport i M. Kučynko. Na stanowisku odsłonięto jamę gospodarczą i zebrano liczny materiał ceramiczny XI-XIV w. oraz wyroby ze szkła i metalu.

F:

G.1: Stanowisko datowane było przez P. A. Rappoporta na X/XI-XIV/XV w. na postawie zebranego materiału ceramicznego.

G.2: Zdaniem M. Kučynki (2009, 86) gród mógł pierwotnie stanowić sadybę bojarską znanego z opowieści o oślepieniu Wasylka Trembowelskiego bojarzyna Turjaka (?).

H:

I: Skarb z Turzyska przekazano do Ermitażu.

J: W latopisach spotykamy drugi gród o tej nazwie – Turzysk (nad Niemnem) wymieniony pod 1253 r.

K:

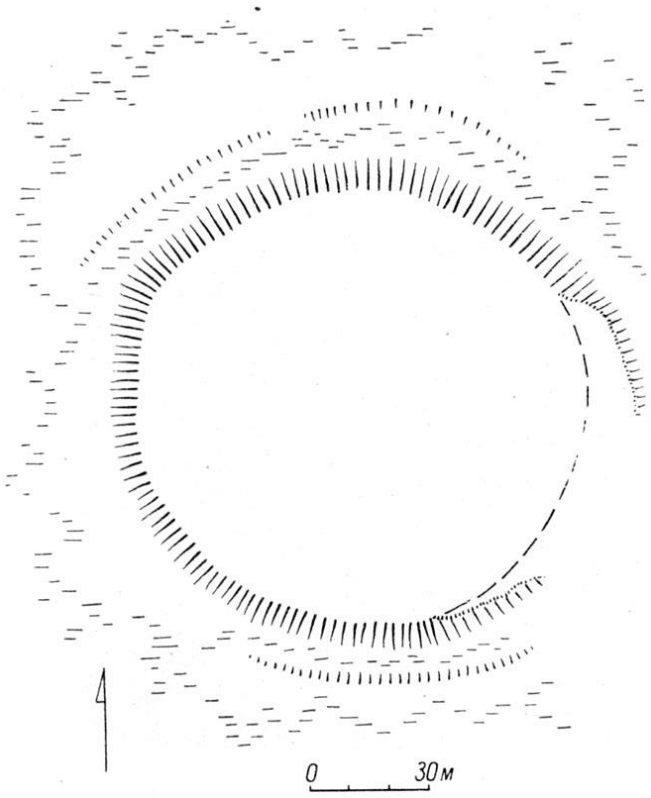

Ryc. 373. Plan pozostałości grodziska w Turzysku (za: Раппопорт 1967, ryc. 45, 45).

L: Cynkałowski 1986, 468-470; Кучинко 2009, 86; Раппопорт 1967, 45.

135. *Tustań (ukr. Тустань), Uryč (Urycz), rejon Skole, obwód lwowski, Ukraina.

B: Tustań pojawia się pod 1340 r. w kronice Jan Długosza wśród zajętych przez polskiego króla grodów ruskich. Janko z Czarnkowa w swojej *Kronice* wymienił Tustań, jako jeden z nowo umocnionych z inicjatywy Kazimierza Wielkiego zamków. Kolejny raz zamek w Tustani pojawia się w źródłach obok miasta Rohatyna i zamku w Olesku, dóbr przekazanych przez Władysława Opolczyka łacińskiemu biskupstwu w Haliczu. Zamek Tustań stanowić miał centrum wołości (powiatu), o czym świadczyć ma gramota królewska z 1395 r., w której Władysław Jagiełło nadaje niejakim Iwanowi i Damianowi wieś Kruszelnicę „w wołości tustańskiej". W źródłach z XVI w. pojawia się nowy właściciel zamku – Mikołaj Bliziński, który przejmując warownię w 1539 r. zobowiązał się do jej renowacji. O funkcjach celnych zamku mówi lustracja żup drohobyckich z 1565 r. Według M. Rożki (1996, 29-31) Tustań miała zupełnie utracić swe znaczenie w XVII w. Pierwsza historyczna wzmianka o pobliskiej wsi Urycz pochodzi z 1505 r.

C: Pozostałości tej twierdzy Tustań znajdują się na przedgórzu Karpat (Beskidy Brzeżne). Zespół „fortecy górskiej" stanowią trzy grupy skalne położone na północ od wsi Urycz.

D: Według kryteriów położenia założenia obronnego, Tustań przedstawiała typ grodziska cyplowego (według P. Rappoporta – wyspowego – ze wszystkich stron chronionego przez naturalne ukształtowanie terenu; Раппопорт 1967, 104). Centralna część założenia (dietiniec), umocniona trzema liniami obwałowań (tzw. „Kamień") zajmowała 3 ha powierzchni. Wysokość skalnego masywu sięga obecnie prawie 80 m, poziom dietinca wznosił się ponad otaczającą skały dolinę na 51 m. Konstrukcja drewnianych ścian fortecy opierała się na skałach (w kamieniu zachowały się otwory na belki, łącznie blisko 4000 śladów drewnianych konstrukcji). Według autorów badań, zachowane w skale pazy pozwalają rekonstruować wysokość drewnianych umocnień opartych na skałach na 13-15 m (Рожко, Токарський, 1994, 265–267). Częścią kompleksu według M. Rożki były również grupy na tzw. „Ostrym Kamieniu" oraz „Małej Skale".

E: Skały w pobliżu wsi Uryč zwracały na siebie uwagę krajoznawców i historyków już od końca XVIII w. Miejsce to odwiedzali w XIX i XX w. m. in. I. Vahylevyč, A. Kirkor, I. Szaraniewicz, I. Franko, W. Demetrykiwiecz, J. Paternak i P. A. Rappoport. Pierwsze prace archeologiczno-geodezyjne mające na celu dokumentację stanowiska przeprowadzono w 1971 r., zaś pierwsze stacjonarne badania archeologiczne pozostałości naskalnej twierdzy przeprowadził w 1973 r. R. Bagrij. Następnie kierownictwo nad badaniami Tustani przejął M. Rożko, który badał obiekt również w latach 80. Badacz jest też autorem monografii stanowiska (Рожко 1996). Ekspedycja Instytutu Nauk Społecznych AN USRR pod kierunkiem M. Rożki rozpoczęła badania w 1978 r. W pierwszym sezonie odsłonięto 58 m² terenu „Kamienia" oraz przeprowadzono analizę zachowanych fragmentów architektury murowanej, którą kontynuowano w kolejnym sezonie. Na terenie warowni zanotowano pozostałości architektury murowanej, które M. Rożko odniósł do XIII w. Pozostałości murów Tustani opisał już 1967 r. P. Rappoport (1967, 137-139). Badacz wspomina zachowany fragment muru kamiennego chroniący przejście między skałami na wejście majdanu po najłagodniejszym stoku. Mur składał się ze słabo obrobionych płyt wapienia łączonych zaprawą wapienną. Grubość ściany wynosiła 2 m. Wewnątrz muru odkryto ślady drewnianych wiązań. Badacz, za przekazami źródeł pisanych, uznał, iż zamki w Trembowli, Haliczu i Tustani powstały na zlecenie polskiego króla w XIV w., jednocześnie zaznaczając iż budowle te „kontynuowały tradycje architektury halickiej", gdyż wątki ich murów bliskie są murom obiektów w Stołpiu i Bieławinie. Te same relikty architektury murowanej w

północno-wschodniej partii „Kamienia" badane przez M. Rożkę w 1978-1979 i 1983 r. Lico muru było zniszczone, zaś jego wnętrze składało się z łamanego kamienia. Mur posadowiony był bezpośrednio na skale. Wapienna zaprawa murarska zawierała domieszkę tłuczonej przepalonej gliny, węgla i szczątków organicznych. Ściana zachowała się na wysokość blisko 5 m i szerokość 6 m. Zdaniem badacza odciążeniu konstrukcji służył łuk wysokości 1,80 m.

F.1: W 1979 r. we wschodniej części stanowiska, między tzw. dworem a wałami drugiej linii obrony grodziska odkryto skupisko żużla. W miejscu przecięcia (?) wału i fosy trzeciej linii obrony, na dnie rowu wykryto ślady dawnej drogi. Nawierzchnia biegnącego wzdłuż rowu traktu moszczona była kamieniem. Na południowym skłonie majdanu odkryto relikty muru. Kamienna ściana posadowiona była bezpośrednio na skale. Kamienie łączone były zaprawą wapienną z domieszką tłuczonej cegły. W murze odkryto też ślady po elementach drewnianych. Podczas wykopalisk odkryto także wyrąbaną w skale komorę (wymiary 2,2x2,4 m), w wypełnisku której znaleziono ceramikę z X w. Gliniany wał Tustani przecięto ponownie w 1984 r. (por. il. 375).

F.2: W 1973 r. pracownicy LMH pod kierunkiem R. Bagrija, prócz oglądu otworów w skałach Kamienia, przebadali obszar 200 m² majdanu grodziska. W górnej warstwie, zalegającej do 0,3 m głębokości znaleziono ułamki naczyń późnośredniowiecznych. Z warstwy czarnoziemu zalegającego na głębokości 0,3-1 m wydobyto fragmenty wczesnośredniowiecznej ceramiki (IX-XI w.) i wyroby żelazne: noże, dłuta, romboidalne grociki strzał. W południowej części stanowiska odkryto wyłożone kamieniami palenisko o wymiarach 1x1,2 m.

W 1979 r. łącznie odsłonięto powierzchnię 700 m². W 1979 r. na północnym stoku cypla grodziska, poniżej poziomu majdanu, odkryto wykuty w skale zbiornik (tzw. cysternę). W czasie badań odkryto także kamienne rozwalisko i fragment muru wieży (?) o długości 6 m i wysokości 1,9 m. Mur składał się z kamieni wiązanych zaprawą wapienną. W kamiennym zawalisku odsłonięto także cembrowaną kamieniem cysternę. W wypełnisku obiektu znaleziono ceramikę XII-XIII w.

W sezonie 1980 przebadano 200 m² powierzchni grodziska. Na terenie majdanu odkryto wykute w skale otwory o średnicy 0,4-0,5 m i głębokości 0,4 m oraz horyzontalne pazy – ślady konstrukcji drewnianych uznanych za przegrody budynków gospodarczych. Odkryto także rozwaliska kamiennych pieców. W północnej części grodziska wyeksplorowano drugą cysternę. Odsłonięto deski obudowy zbiornika, a w wypełnisku

obiketu znaleziono materiał ceramiczny z IX-XII w. Ogółem, materiał ceramiczny z wykopalisk prezentował materiały z IX-XVI w. Na podstawie analizy otworów w skałach uznano, iż osnowę konstrukcji obronnych twierdzy stanowiły izbice z belek grubości 48 cm wypełnione kamieniami.

W 1982 r. ekspedycja Rożki przebadała 172 m² powierzchni majdanu grodziska. W tym samym sezonie zakończono też eksplorację cysterny odkrytej w 1979 r. W górnej partii obiekt miał kształt kwadratu o bokach 2,2x2,2 m. Podczas eksploracji tej partii cysterny odsłonięto spalone deski konstrukcji zrębowej. Poniżej głębokości 2 m przekrój zbiornika przedstawiał elipsę (wymiary 1,7x1,5 m), a w dolnej partii znów przybierał formę kwadratu (1,03x0,99 m). Łączna głębokość cysterny wynosiła 14 m. W wilgotnym wypełnisku obiektu zachowały się deski (dębowe i z drewna drzew iglastych), belki, gont i inne elementy kontrukcji drewnianych, pochodzących według badaczy zarówno ze ścian zbiornika, jak i z samej twierdzy, oraz części wozu. Na dnie cysterny znaleziono ułamki ceramiki z X w. W miejscu przejazdu przez skały założono wykop o powierzchni 96 m². W wykopie odkryto „zawalisko kamienne wypełniające zrębowe skrzynie". Konstrukcję wjazdu rekonstruowano na podstawie paz w skale. Przez bramę przebiegać miał drewniany pomost prowadzący w kierunku zwodzonego(?) mostu. W zachodniej części dietinca odkryto szereg wyrzeźbionych w skale paz oraz dołków posłupowych (o średnicy 0,3-0,4 m) biegnących wzdłuż skalnej ściany, które uznano za ślady podpór drewnianych galerii otaczających teren dietinca oraz za ślady konstrukcji służących pobieraniu wody z cysterny. Podczas wykopalisk na terenie majdanu znaleziono ułamki staroruskich naczyń (X-XIII w.), groty strzał (datowane wówczas szeroko na VIII-XIII w.), groty bełtów datowane na XII-XIII w., płytki pancerza, późnośredniowieczny materiał ceramiczny, grosz praski i ostrogę o bolcu gwiaździstym.

W 1983 r. przebadano 43 m² terenu „Kamienia". Pierwszy wykop założono w północno-wschodniej części dietinca, między wykopami 1979 i 1980 r. Blisko ściany wschodniej, już na poziomie humusu rysować się miał dołek posłupowy o średnicy 40 cm. Pod warstwą humusu miąższości 0,5 m odsłonięto warstwę kamieni w postaci rozwaliska noszącego ślady pożaru. Rozwalisko kamienne zmniejszało się w kierunku północnym oraz opadało wraz z terenem. Szerokość rozwaliska wynosiła 1,3 m.

Jednym z najważniejszych obiektów twierdzy Tustani była studnia, odkryta w zachodniej partii majdanu „Kamienia". Studnia przedstawiała wykuty w skale szyb o elipsoidalnym przekroju i wymiarach zmieniających sie wraz z głębokością (maksymalne

wymiary otworu to 2,14x2,07 m, minimalne 1,88x1,66 m). Studnia głębokością sięgała ponad 30 m.

F.3: Podczas wykopalisk M. Rożki grubość nawarstwień kulturowych na dietincu twierdzy sięgała od 0,25 do 2 m. Warstwy zawierały zachowane oraz zwęglone fragmenty drewnianej zabudowy, różnorodne zabytki metalowe (w tym elementy uzbrojenia, narzędzia, okucia ksiąg i niewielki enkolpion), ceramikę, szkło oraz wyroby skórzane.

Z dietinca Tustani pochodzą także elementy oporządzenia jeździeckiego: ostrogi, podkowy i wędzidło. Czułe chronologicznie zabytki - ostrogi pochodzą z okresu późnego średniowiecza. Najstarsza ze znalezionych ostróg datowana może być na kon. XIII-1. poł. XIV w. Pozostałe egzemplarze odnoszone są do XIV-XV, być może i początków XVI w. (Котовіч, Миська, Поясник 2016, 16-17).

G.1: *W literaturze naukowej „górską fortecę Tustań" datuje się tradycyjnie na IX-XVI w., choć wczesna faza (IX-XI w.) użytkowania terenu grodu pozostaje dyskusyjna. M. Rożko wyróżnił 5 faz użytkowania drewnianej zabudowy głównej części kompleksu – skalnej grupy „Kamień" oraz 2 późne fazy: zamek kamienny (choć niektóre mury badacz datował już na XIII w.) i częściowo ceglany, znany z XIX-wiecznych rycin zamek (Рожко 2016, 130).

Wieloletni badacz Tustani, M. Rożko, datował na X w. ceramikę pochodzącą z cysterny. Potwierdzeniem wczesnej metryki zbiornika (IX-X w.) miały być daty uzyskane metodą C14 oraz analiza dendrochronologiczna fragmentów drewna. Odnośnie do ceramiki swe wątpliwości wyraził R. Mys'ka. Ceramikę z obiektu badacz podzielił na 2 grupy. Grupę pierwszą stanowić miały typowe staroruskie dobrze wypalone naczynia datowane XII-XIII w., drugą zaś naczynia gorszej jakości o nierównej powierzchni, czasem grubościenne i noszące ślady ognia, a także ułamki garnków lepionych na kole wolnoobrotowym. Ilość fragmentów naczyń drugiego typu znalezionych w cysternie jest większa. Zdaniem Mys'ki naczynia te mogą być związane nie z wczesną fazą użytkowania fortecy, a z okresem załamania garncarstwa po inwazji mongolskiej w połowie XIII w. Badacz datuje ten materiał na 2. poł. XIII-pocz. XIV w. (cysterna miała przestać być użytkowana w XIV w., por. Миська 2012, 336-338). Z cysterną związany jest także inny zabytek datujący – tarczka pierścienia z wygrawerowanym wizerunkiem ptaka. Analizę porównawczą zabytku przeprowadził R. Mys'ka. Wyrobami analogicznymi do tarczki z Tustani miały być tzw. bojarskie pierścienie pieczętne (z terenu Rusi Halicko-Wołyńskiej znanych jest kilka egzemplarzy, na których również znajduje się schematyczne wyobrażenie ptaka). Pierścienie

te datowane są ogólnie na XIV w. Odciski takich pieczęci znane są również z dokumentów księcia Jerzego II z 1334 i 1335 r. Przypuszcza się zatem, iż pieczątka mogła należeć do zarządcy (posadnika) Tustani. Zabytki takie A. Musin (2016, 70-74) odnosi do atrybutów halickich bojarów, którzy zapożyczyli wzór pierścienia-pieczęci z terenów węgierskich, gdzie wyroby takie pojawiły się w 2. poł. wieku XIII.

Analizie dendrochronologicznej poddane zostały fragmenty drewna pochodzące z odkrytej w Tustani studni. Badający próbkę M. Krąpiec uzyskał wówczas datę 1511 r. Zdaniem R. Mys'ki okres budowy studni odpowiada zatem fazie przebudowy Tustani poprzedzającej remont zamku, do którego zobowiązał się po 1539 r. nowy właściciel Tustani (w tym czasie utworzyć miały się dolne partie wypełniska obiektu).

Ważnymi zabytkami datującymi fortecę są militaria. Z wykopalisk w Tustani pochodzą liczne egzemplarze grotów strzał i bełtów. Wśród artefaktów ze stanowiska znajduje się także głowica buławy określona przez R. Liwocha jako odmiana „Tustań" buław gwiaździstych. Głowicę tę M. Rożko uznał za zabytek z poł. XIII, lecz według Liwocha, na podstawie analogii węgierskich, wyroby takie można datować szerzej, na XII-XIV w. Zdaniem badacza buława ta mogła trafić na teren Tustani wskutek wymiany handlowej lub akcji militarnej. Zdaniem historyków, po ucieczce Władysława Opolczyka z Rusi, Węgrzy mogli utrzymywać swe załogi wojskowe na przedgórzu Karpat do 1390 r., toteż niektórzy badacze przypuszczają, iż w Tustani mogła w XIV w. stacjonować załoga węgierska (Миська 2012, 341).

G.2: Powstanie pewnych struktur Tustani przed 1340 r. nie powinno budzić wątpliwości, lecz wątpliwości może budzić datowanie najwcześniejszych faz jej funkcjonowania wyróżnionych przez M. Rożkę. Biorąc pod uwagę przekazy źródłowe, znaleziska militariów i datowanie próbek drewna, funkcjonowanie i rozwój Tustani jako twierdzy z dużą dozą prawdopodobieństwa odnieść należy do okresu późnego średniowiecza. Póki co brak jest przekonywujących dowodów i podstaw datowania stanowiska jako w pełni ukształtowanego grodu („górskiej warowni") z elementami architektury murowanej w okresie wcześniejszym, co oczywiście nie wyklucza użytkowania jej terenu w okresie staroruskim.

H: W 1984 r. badano uroczysko „Cerkivne" przylegające do „Kamienia" od północnego zachodu. Stanowisko położone jest nad strumieniem Husjačym. Z północnego zachodu teren uroczyska ogranicza wał zachowany na wysokość 1-1,5 m. Wał przecięto transzeją, która ujawniła jego konstrukcję. Szerokość wału wynosiła ponad 8 m. Usypano go z rdzawej ziemi

i drobnych kamieni. W wykopie natrafiono także na fragmenty zbutwiałego drewna. Od strony zewnętrznej wał wzmocniony był kamieniem. Na terenie majdanu uroczyska wykryto jedynie obiekt w postaci plamy białego piasku obwiedzionej brunatną ziemią ze śladami węgli (wymiary obiektu na poziomie odkrycia 1,65x1,30 m), uznanej za ślady paleniska. Mimo tak nieznacznych odkryć M. Rożko rekonstruując przestrzeń grodowo-miejską Tustani uznał, iż w uroczysku „Cerkivne" w szczytowym okresie rozwoju grodu istniał monastyr (?) z cerkwią.

W latach 2007-2009 przeprowadzono badania weryfikacyjne i poszukiwawcze pod kierunkiem R. Mys'ki, mające na celu zlokalizowanie cmentarzyska, który towarzyszyć miało rzekomym obiektom kultowym z „Cerkivnego". Badania wykazały, iż na terenie uroczyska nie występują nawarstwienia kulturowe z okresu średniowiecza.

W 2008–2009 r. rozpoczęto wykopaliska w pobliżu grup skalnych „Mała Skała" i „Ostry Kamień", które według M. Rożki miały wchodzić w skład kompleksu grodowo-miejskiego Tustani już w okresie staroruskim. Okazało się, iż obszary uroczysk u stóp wymienionych skał nie były intensywnie użytkowane (i najprawdopodobniej niezabudowane). W wykopach nie odkryto zabytków ruchomych ani obiektów, niewielkie nawarstwienia kulturowe zlokalizowano jedynie w pobliżu południowego podnóża „Ostrego Kamienia". Zebrany tam materiał ceramiczny datowano na 2. poł. XIII- pocz. XIV w. Uznano zatem, iż tak należy datować drewniane urządzenia obronne funkcjonujące niegdyś na skale. Zlokalizowano również dwa „wały-skarpy" ochraniające „Ostry Kamień" od strony dostępnej. Zdaniem autorów badań nikłe znaleziska oznaczają, iż „Ostry Kamień" i „Mała Skała" pełniły funkcje pomocnicze względem „Kamienia" (punkty strażnicze) i nie potrzebowały własnej bazy mieszkalno-gospodarczej.

I: Zabytki i dokumentacja znajdują się w LHM, IU AN Ukrainy, niewielka ekspozycja znajduje się także w Uryczu.

J:

K:

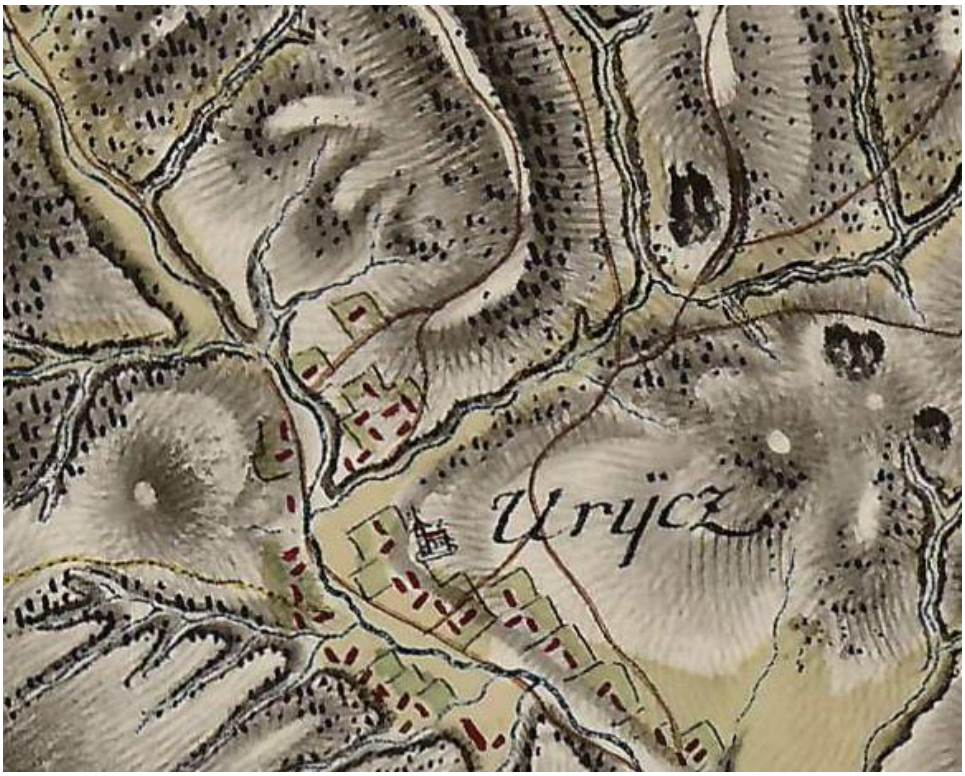

Ryc. 374. Wieś Urycz na tzw. mapie Miega z XVIII w. (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

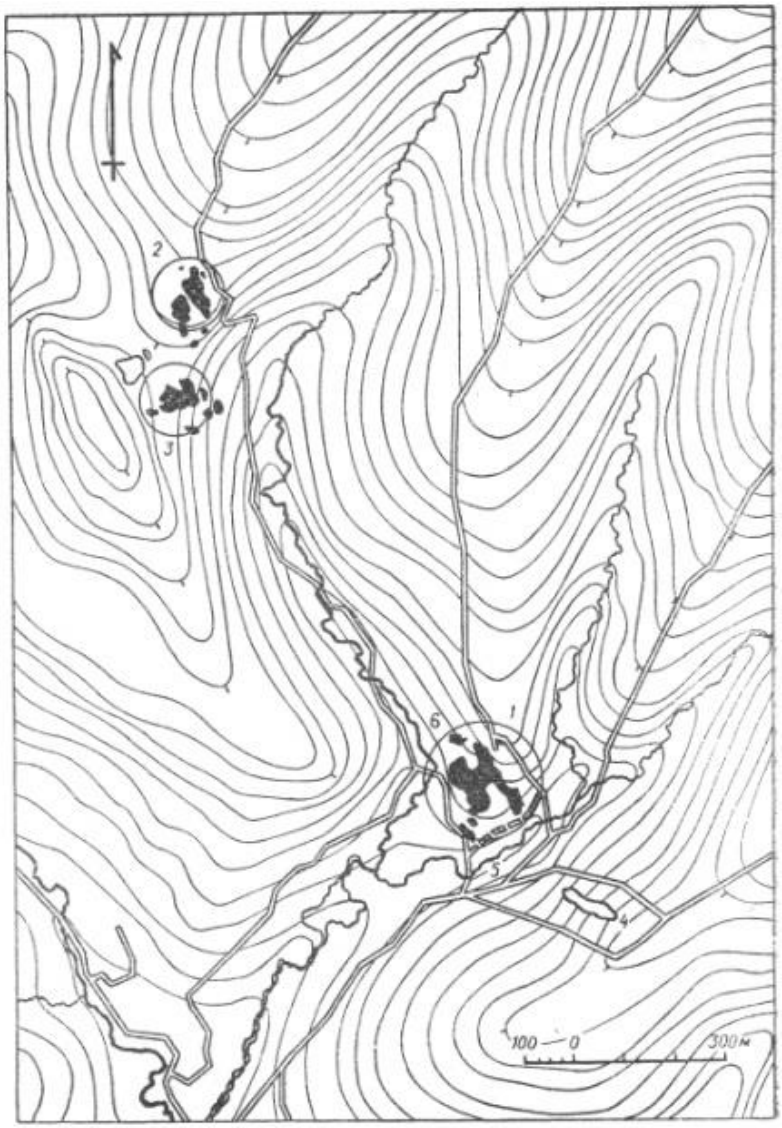

Ryc. 375. Rozlokowanie grup skalnych w Uryczu: 1 – „Kamień”, 2 – „Ostry Kamień”, 3 – „Mała Skała” (za: Рожко 1996, rys. 4, 21).

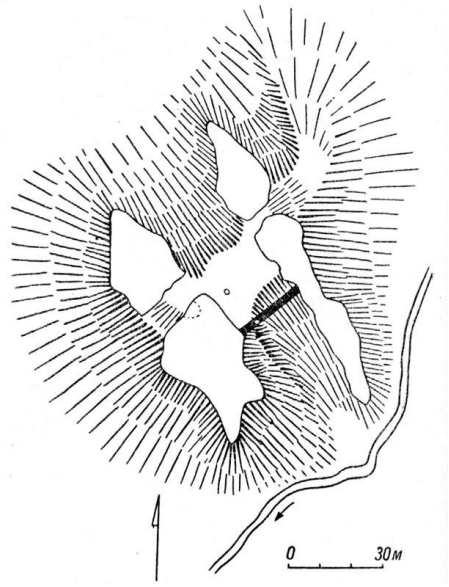

Ryc. 376. Plan twierdzy skalnej w Uryču (Tustań) według P. A. Rappoporta (1967, rys. 104, 104).

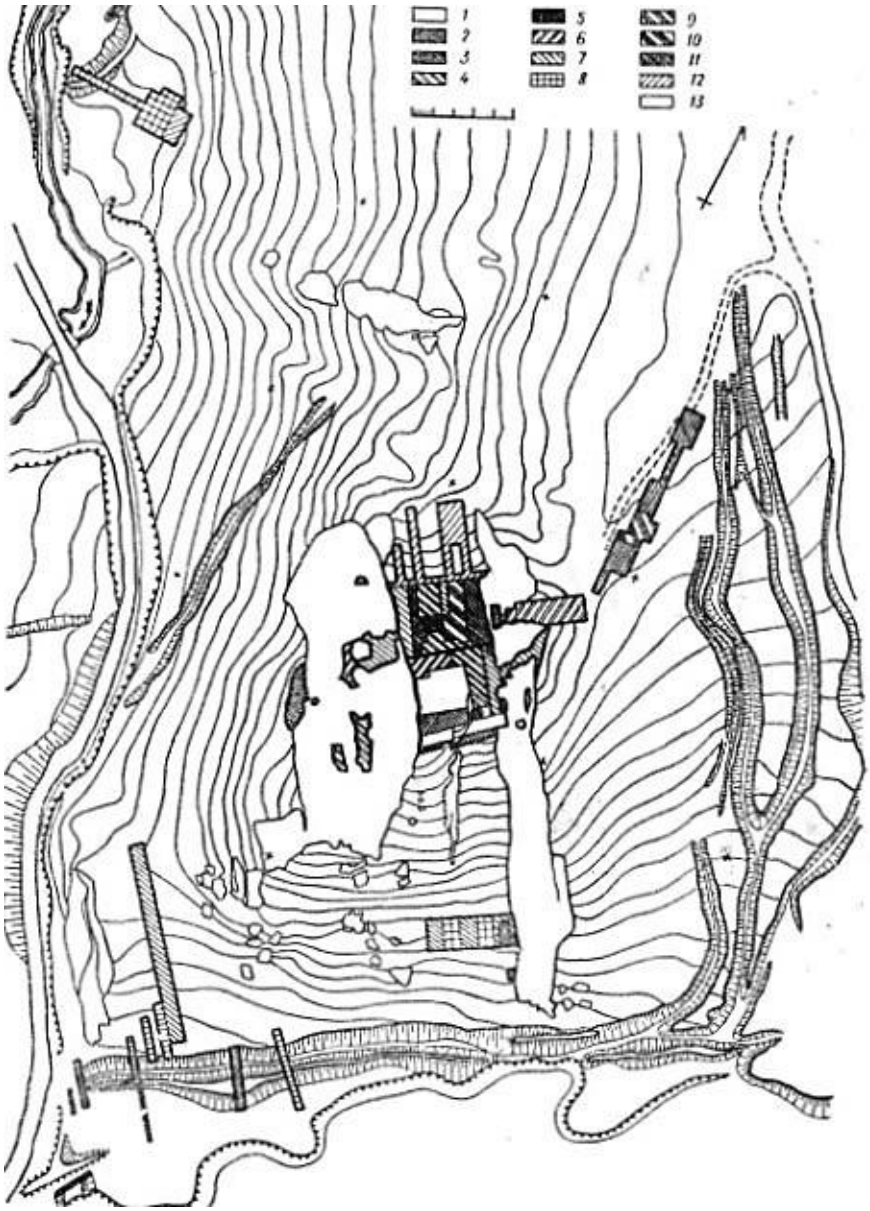

Ryc. 377. Rozmieszczenie wykopów na „Kamieniu” z lat 70. i 80. XX w. (za: Рожко 1996, rys. 9, 47). Sezony badawcze: 1 – 1973 r., 2 – 1978 r., 3 – 1979 r., 4 – 1980 r., 5 – 1981 r., 6 – 1982 r., 7 – 1983 r., 8 – 1984 r. („Cerkivne”), 9 i 10 – 1988 r., 11 i 12 – 1989 r.

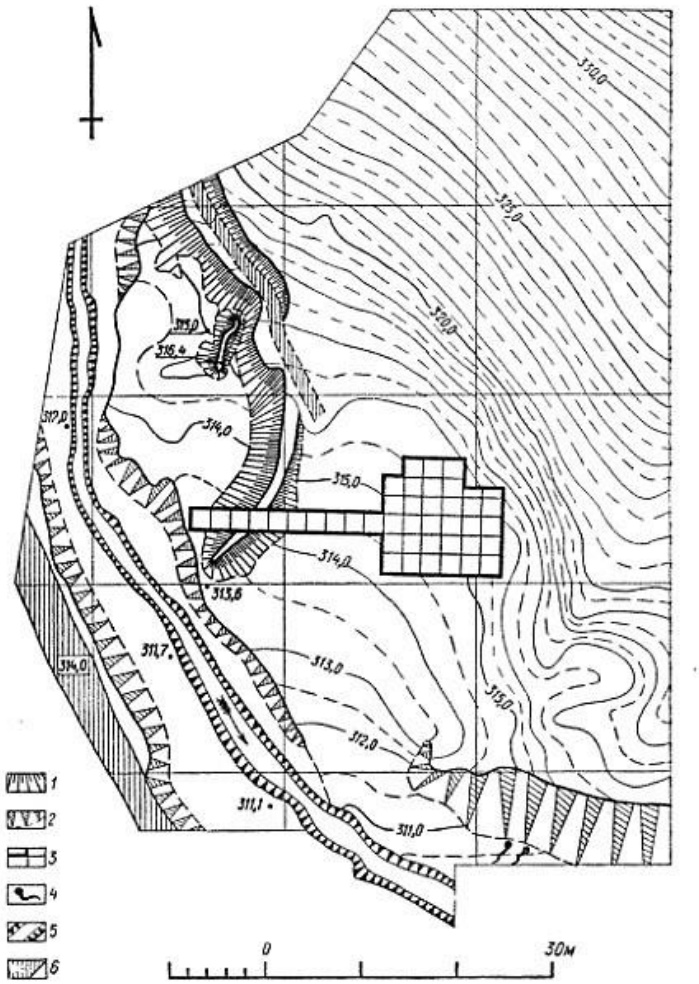

Ryc. 378. Plan wykopów z 1984 r. w uroczysku „Cerkivne” (za: Рожко 1996, rys. 65, 128): 1 – schyły nasypu wału, 2 – skarpy, 3 – granice wykopu, 4 – źródła, 5 – strome brzegi rzeki, 6 – droga.

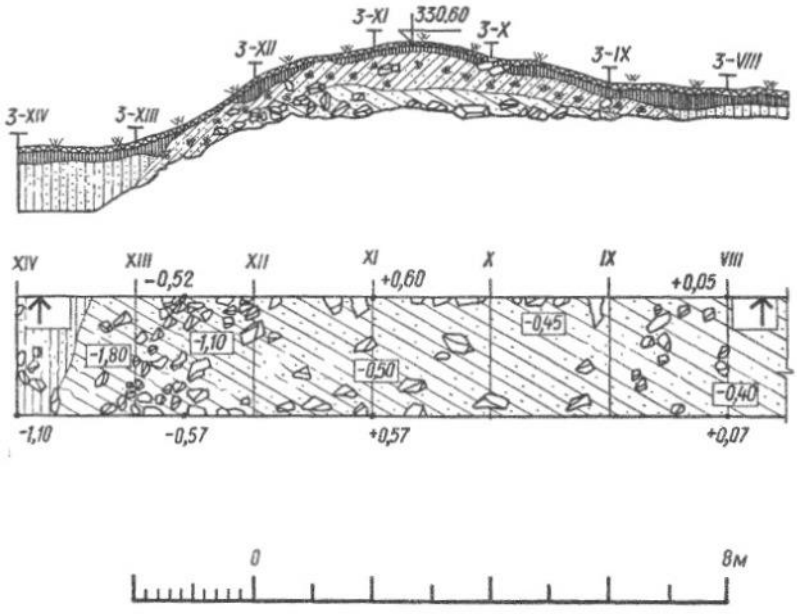

Ryc. 379. Przekrój wału i rzut przekroju wału uroczyska „Cerkivne” (za: Рожко 1996, rys. 66, 130).

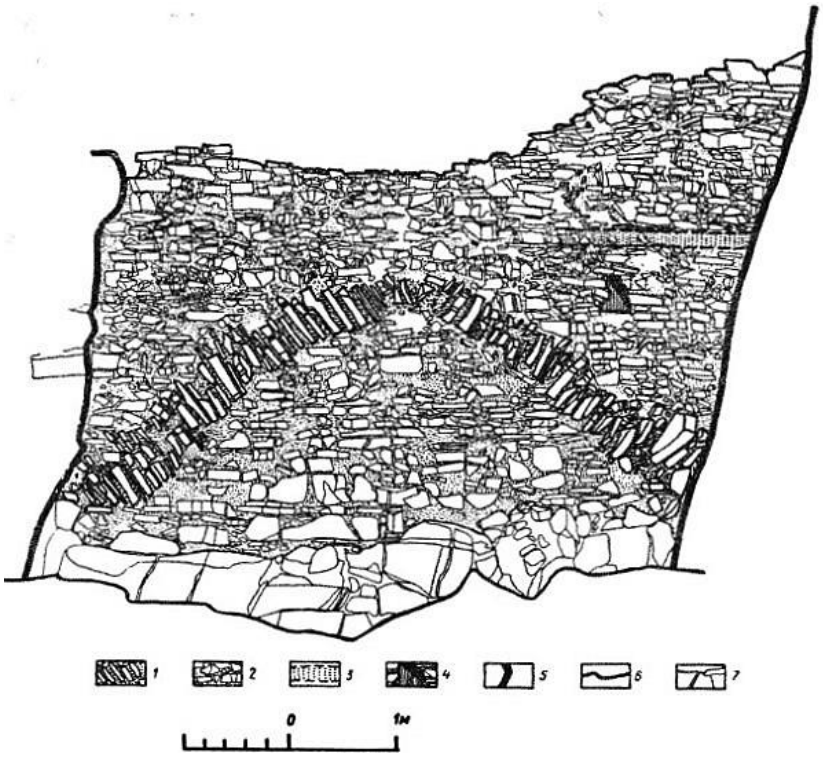

Ryc. 380. Rysunek fragmentu murów datowanych przez M. Rożkę na XIII w. (za: Рожко 1996, rys. 18, 56): 1 – łuk oporowy (?), 2 – mur z zaprawą, 3 – odciski drewna, 4 – otwór odprowadzający wodę, 5 – profil skały, 6 – spąg wykopu, 7 – skała macierzysta.

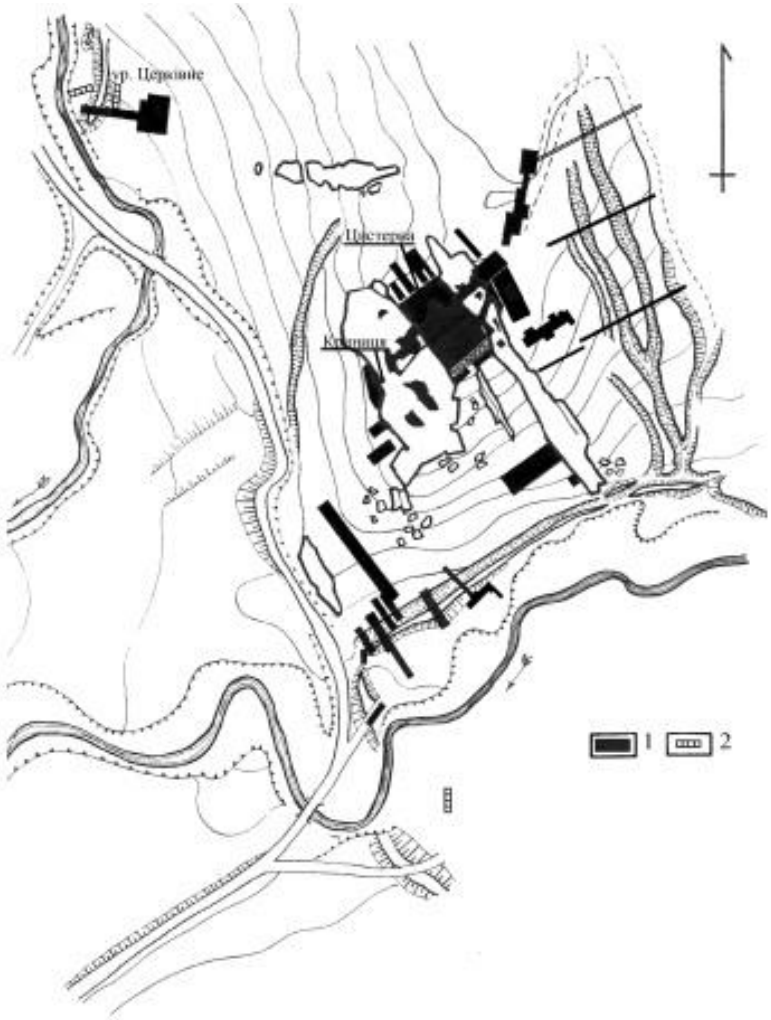

Ryc. 381. Wykopy na terenie zespołu „Kamienia” w Uryczu (za: Миська 2012, rys. 1, 332): 1 – wykopy M. Rożki, 2 – wykopy R. Mys’ki.

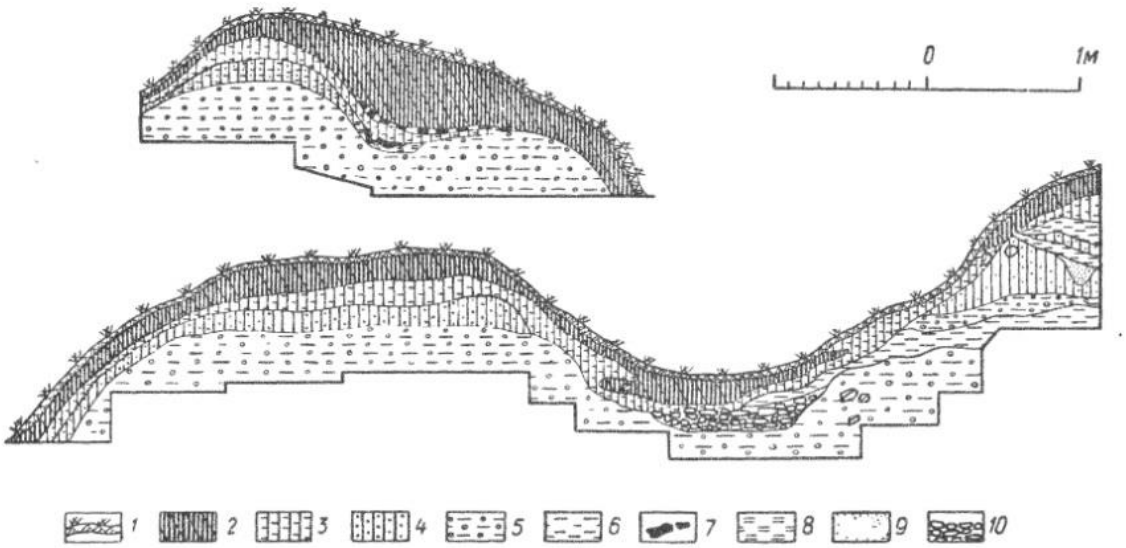

Ryc. 382. Tustań. Przekrój wału i fosy (wykop B2 z 1979 r.) (za: Рожко 1996, rys. 57, 18): 1 – darń, 2 – humus, 3 – glina, 4 – glina z piaskiem, 5 – calec z domieszką drobnych kamieni, 6 – zbita glina, 7 – węgle drzewne, 8 – przepalona glina, 9 – piasek, 10 – bruk kamienny (droga).

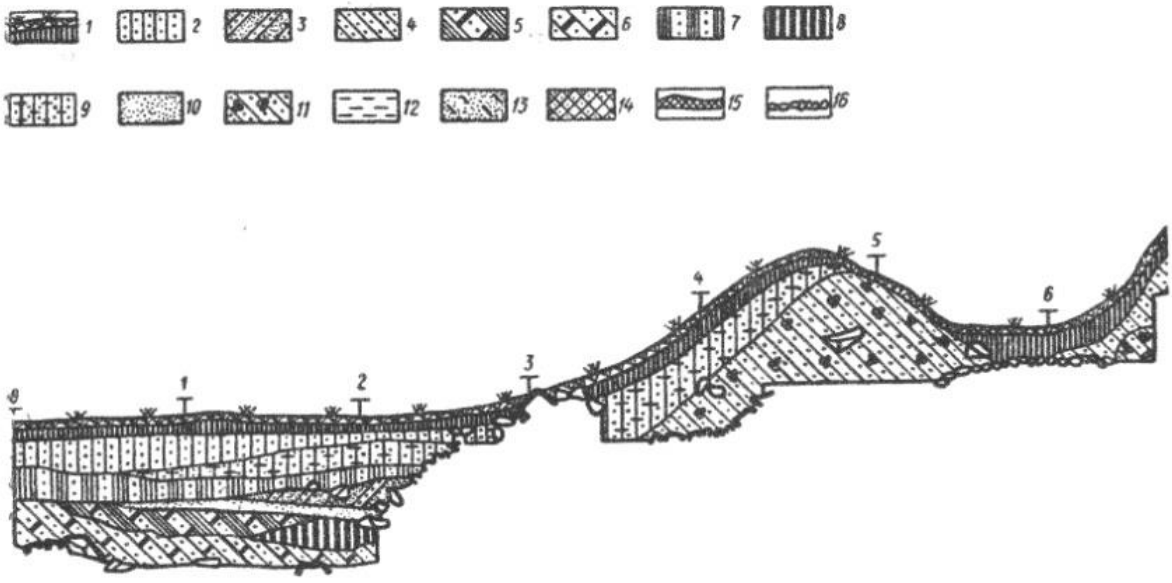

Ryc. 383. Przekrój wału i fosy (wykop B4 z 1984 r.) (za: Рожко 1996, rys. 58, 120): 1 – darń, 2 – glina z piaskiem, 3 – jasno-ochrowa glina z piaskiem przemieszana z białym piaskiem, 4 – ochrowa glina z piaskiem, 5 – jasnoszara glina z piaskiem i humusem oraz domieszką węgli drzewnych, 6 – jasno-ochrowa warstwa z domieszką węgli, 7 – humus z piaskiem, 8 – humus z domieszką węgli, 9 – warstwa gliny z piaskiem z domieszką węgli, 10 – piasek, 11 – glina z piaskiem i drobnymi kamieniami, 12 – glina, 13 – piaski rożnego zabarwienia, 14 – warstwa gliny z piaskiem różnego zabarwienia, 15 – ochrowa i jasnoszara glina z piaskiem, 16 – bruk kamienny (droga).

Ryc. 384. Rysunek tarczki pierścienia z Tustani (za: Миська 2012, rys. 4, 335).

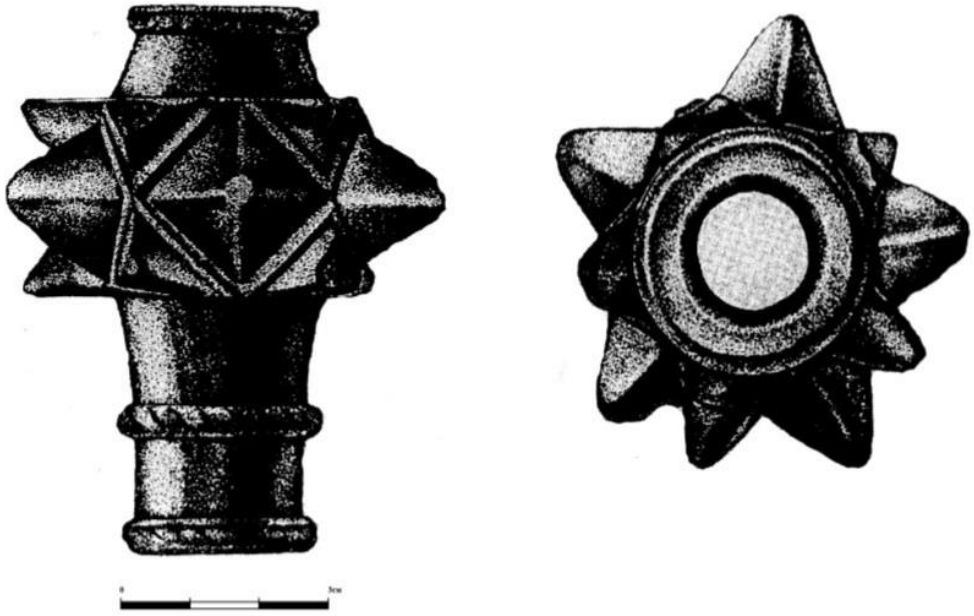

Ryc. 385. Brązowa buława z Tustani (za: Миська 2012, rys. 7, 339).

L: Czołowski 1982, 120-121; Krąpiec 2009, 219-220; Liwoch 2003, 276; 2006, 67-78; *Zbiór dokumentów...* 132-133; Багрий 1974, 241-242; Гощіцький 2016, 125-128; Котовіч, Миська, Поясник 2016, 16-17; Миська 2012, 331-343; 2016, 67-70; Мусин 2016, 70-74; Раппопорт 1967, 104-105, 137-139; Рожко 1980, 328-329; 1981, 306; 1984, 323; 1996; 2016.

136. **Tychoml, Tychomel (latop. Тихомль, ukr. Тихомель) rejon biłohirski, obwód chmielnicki, Ukraina.**

B: O Tychomlu (wymienionym wtedy wraz z Szumskiem, Gnojnicą i innymi grodami) po raz pierwszy wspominano w źródłach pod 1152 r. W 1214 r. z pomocą księcia Leszka Białego Tychoml i Peremyl zostały odebrane księciu bełskiemu Aleksandrowi i przyznane młodym Romanowiczom. W 1226 r. gród chwilowo został opanowany przez Węgrów. W XVI-wiecznych źródłach Tychoml pojawia się jako sioło.

C: Grodzisko w Tychomlu znajduje się na prawym brzegu Horynia, na południowy-wchód od współczesnej wsi.

D: Majdan grodu w Tychomlu od pozostałej części plateau od północnego-wschodu oddzielał rów i wał, od pozostałych stron założenie chronione było przez strome (wysokie do 25 m) skłony cypla. Wymiary majdanu wynoszą 110x95 m (powierzchnia 0,7 ha). Zachowany wał w 1961 r. sięgał wysokością 4 m na swym wschodnim krańcu, a jedynie 1,5 na swym krańcu północnym. W południowej części wału znajdował się wjazd. Według P. A. Rappoporta stanowisko w Tychomlu należy do grodzisk „typu wołyńskiego" (Раппопорт 1967, 56-57).

E: Oglądu stanowiska dokonał w 1961 r. P. A. Rappoport.

F:

G.1: Stanowisko datowane jest na XI-XIII w. na podstawie znalezionego na jego terenie materiału zabytkowego.

H:

I:

J: O zamczysku (grodzisku?) w Tychomlu pisał już A. Cynkałowski (w swoim słowniku miejscowości Wołynia uczony wspominał, iż na prawym brzegu Horynia, w uroczysku zwanym „Palačys'ko" na wysokim wzniesieniu na wschód od wsi do pocz. XX w. zachowało się obwiedzione rowami zamczysko). Według legend miały być to pozostałości zamku, wybudowanego w miejscu starego grodu. Ponadto, na terenie wsi znajdować się miało dużo kurhanów.

K:

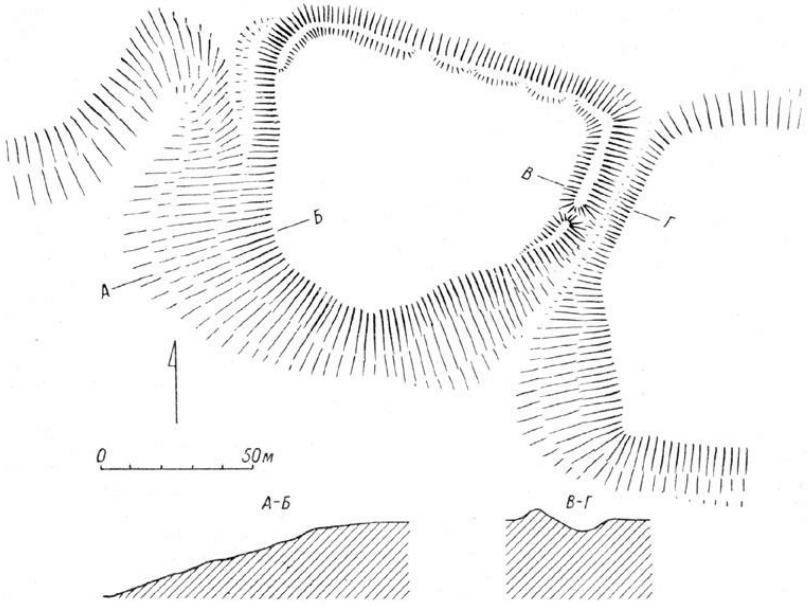

Ryc. 386. Plan grodziska w Tychomlu (za: Раппопорт 1967, rys. 58, 56).

L: Cynkałowski 1986, 445-447; Прищепа 2016a, 127-128; Раппопорт 1967, 56-57.

137. Tyśmienica (latop. Тисмѧничѧ, ukr. Тисмениця), rejon loco, obwód iwanofrankowski, Ukraina.

B: *Latopis kijowski* wspomina Tyśmiennicę pod 1144 r. w kontekście łowów Włodzimierza Wołodariewicza (Wołodymirka) w jej okolicach. Pod nieobecność księcia Haliczanie sprowadzić mieli do miasta Iwana Rościsławicza, co zmusiło Włodzimierza do powrotu do stolicy. Miasto Tyśmienica lokowane zostało przed 1448 r.

C: Za miejsce, w którym znajdować miał się gród uważa się stan. Horodyšče, położone ok. 4 km za współczesnym miastem Tyśmienica, w kierunku Kołomyi, nad rzeką Strymbą.

D:

E: Na tajemnicze wzgórze zwrócił uwagę już B. Janusz (1918, 242). Badania poszukiwawcze grodu zostały przeprowadzone w 1962 r. przez ekspedycję Leningradzkiego Oddziału Instytutu Archeologii AN ZSRR. Na stanowisku „Horodyšče" brak jest jednak śladów umocnień, odkryto jedynie materiał ceramiczny kultury trypolskiej.

F:

G:

H:

I:

J: Tyśmiennica jako grodzisko pojawia się w tabeli w pracy B. Tomenčuka (2008, 227) jako stanowisko X-XIII w., lecz brak jest jakichkolwiek źródeł tej informacji.

K:

Ryc. 387. XVIII-wieczna Tyśmienica na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

L: Janeczek 2006, 437; Janusz 1918, 242; Liwoch 2003, 275; Дашкевич 1971, 173; Миська 2015, 106-107; Раппопорт, Малевская 1963, 62; Томенчук 2008, 227.

138. **Uchanie (latop. Оухани), powiat hrubieszowski, województwo lubelskie, Polska.**

B: Jedyna wzmianka latopisowa o Uchaniach pochodzi z 1205 r. (jednakże historycy odnoszą te wydarzenia do 1210 r.) z KHW. W Uchaniach znajdować miała się „zastawa" (strażnica?)[496], u wrót której toczyły się walki wojsk ruskich z Litwą i Jaćwieżą. Po przyłączeniu Rusi do Korony Uchanie były własnością królewską. W XV w. była to spora

496 Według M. Horna (1974, 56) wzmianka o Uchaniach nie zawiera informacji o charakterze osady (grodowym czy otwartym), jednakże owa „zastawa" pozwala przypuszczać, iż w Uchaniach mogło znajdować się bliżej nieokreślone założenie obronne. Mogła to być po prostu zasadzka, jak przetłumaczona została „zastawa" w polskiej edycji KHW (*Kronika*...101).

osada handlowa należąca do parafii w Kumowie. Połowę wsi jako nadanie otrzymał w 1470 r. od Kazimierza Jagiellończyka Paweł Jasieński. Pierwszy przywilej lokacyjny dla miasta odnosi się do 1484 r., ostatni zaś pochodzi z 1603 r. Być może, jeszcze w XV w., powstał w Uchaniach zamek (Szczygieł 1986, 53).

C: Uchanie położone są w dolinie prawych dopływów Wieprza (rzek Wolicy i Wojsławki) oraz lewego dopływu Bugu – Wełnianki, na terenie żyznych i dobrze nawodnionych Działów Grabowieckich. W zachodniej partii wsi znajdują się pozostałości założenia obronnego zwanego późnośredniowiecznym „zamkiem rycerskim" Pawła Jasieńskiego (zamek rozebrano ostatecznie w XIX i XX w.). Śladów grodu ruskiego nie odnaleziono.

D:

E:

F:

G:

H:

I:

J: N. Barsov wiązał latopisowe Uchanie z miejscowością o tej samej nazwie, położoną na południe od Chełma. Według M. Kotljara była to twierdza polsko-ruskiego pogranicza. Zdaniem badacza wołyński gród miał być położony „około 30 km na południowy-wschód (?) od Orelska" (Котляр 1998, 236). Również według M. Kučynki pozostałości staroruskich Uchani znajdują się we wsi Uchanie w powiecie chełmskim (w rzeczywistości wieś Uchanie znajduje się w powiecie hrubieszowskim). Podkreślić zatem należy, iż nie ma archeologicznych ani historycznych dowodów pozwalających z całą pewnością stwierdzić, iż staroruskie Uchanie były grodem.

K:

Ryc. 388. Uchanie w XVIII w. (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

L: Górak 1990; Horn 1974, 56; Prusicka 2015a, 229-236; Skibiński 1961, 142-152; Szczygieł 1986, 53; Барсов 1865, 206; Котляр 1998, 236, Куза 1996, 153, Кучинко 2009, 81.

139. Uhrusk, Ugrowsk, Ugrowiesk (latop. Оугровескъ, ukr. Угровеськ, Угровськ) „Cerkovka", Nowouhruz'ke, d. Wólka Uhruska, rejon lubomelski, obwód wołyński, Ukraina.

B: Gród w źródłach pojawia się pod 1204 r. (*Ипатьевская* … стб 721), jednak w świetle analiz historyków opis ten odnosi się do czasów późniejszych (charakter rocznikarski nadano ipatijewskiej wersji KHW w dopiero w XV w.). KHW (anachronicznie, bo po opisie wydarzeń z lat 50. XIII w.) podaje cyt. Данилови бо кнѧжащоу. во Володимѣрѣ созда градъ Оугорескь. и постави во немь пискоупа (dokonano wtedy najprawdopodobniej fundacji lub wzmocnienia grodu)[497]. Założycielem grodu był Daniel Romanowicz, który przyłączył tereny późniejszej ziemi chełmskiej do swej domeny (Jusupović 2014, 16-17). Gród wspominany był w latopisach siedmiokrotnie po rok 1267. Oprócz siedziby biskupiej w Uhrusku znajdował się klasztor św. Daniela, którym przebywał książę Wojsiełk po przejściu w stan mniszy. Wieś Uhrusk (położona koło Łukówka) wspomniana została w dokumencie Jagiełły z 1414 r.

497 Por. *Kronika*... 204.

C: Za latopisowy Uhrusk uważany jest zespół stanowisk w okolicach wsi Nowouhruz'ke na prawym brzegu Bugu. Uroczysko „Cerkovka" (zwanym też „Cerkwiszczem", „Górą Cerkiewną") w zajmuje wzniesienie o wysokości 12 m nad poziomem wód Bugu. Za część dawnego Uhruska uznawane jest też uroczysko „Stołp" położone jest na północ od „Cerkovki". Teren między „Stołpem" a „Cerkovką" nazywany jest „Stołpowym polem".

D: Jak twierdzą badacze stanowiska, gród Uhrusk posiadał pierwotnie 3 umocnione człony. Pierwszym z nich stromy ostaniec zwany uroczyskiem „Cerkovka". Wzniesienie to jest elipsoidalne w planie, a jego powierzchnia wynosiła pierwotnie ok. 0,8 ha. Do dnia dzisiejszego dotrwała jedynie niewielka część grodziska „Cerkovka" (już podczas badań Cynkałowskiego było ono znacznie rozmyte przez Bug). Według relacji badacza, w urwisku widoczne były kości ludzkich szkieletów, a rzeka wyrzucała na brzeg militaria. Jako „okrągłe" opisał grodzisko w 1900 r. V. Antonovyč. Zachowana partia majdanu o powierzchni 0,2 ha obwiedziona jest słabo zachowanym wałem (wyskości do 1 m). Ślady wału zachowały się także w południowo-wschodniej partii ostańca („dietinca"). Nieznaczne podwyższenia terenu (ślady wałów) zanotowano też na rubieżach terenu uważanego za posad. Możliwe, iż wały dietinca i posadu były połączone. „Dietiniec" od okolnego miasta oddzielać miała fosa. Od południowego-zachodu dostęp na terytorium posadu utrudnia bagniste jezioro o nieregularnej formie, które przypuszczalnie może być fragmentem dawnej fosy. W skład terytorium miasta wchodziło najprawdopodobniej wzniesienie „Stołp" oraz teren między nim a dietincem zwany „Stovpove pole". Uroczysko „Stołp" przedstawia półokrągły w planie, sztuczny ziemny garb terenowy o wysokości do 2,5 m i średnicy około 40 m. W jego centrum znajdują się pozostałości fundamentów murowanej budowli. W latach 60. XX w. na wzniesieniu uruchomiono kopalnia odkrywkową, której działalność zniszczyła północnowschodnią i częściowo centralną partię nasypu. Podjazdy dla ciężkiego sprzętu uszkodziły także wschodnią część fundamentu budowli. Wymiary całego zespołu osadniczego Uhruska szacuje się na 800x350 m.

E: Początkowe dzieje badań latopisowego Uhruska jest ściśle powiązana z problemami z określeniem jego lokalizacji. Jednym z pierwszych miejsc, z jakimi utożsamiano dawny Uhrusk była Wola Uhruska (już w XIX w. pisał o niej O. M. Andrijašev). Grodzisko opisane zostało w 1897 r. przez M. F. Biljaševskiego (jako okrągłe założenie o pow. 0,5 ha). Część historyków utożsamiała dawny Uhrowiesk z grodziskiem we wsi Stulno w gm. Wola Uhruska (uważał tak m.in. P. A. Rappoport) lub po prostu, ogólnikowo wskazywano na współczesną wieś Uhrusk jako miejsce latopisowego grodu i siedziby biskupstwa (np. M. P. Pogodin i S.

M. Solov'ov identyfikowali Ugrowiesk ze współczesnym Uhruskiem). Na lewym brzegu Bugu lokalizował Uhrusk także M. Hruszewski. Pod koniec XIX w. powstała archeologiczna mapa Guberni Wołyńskiej, której autor – V. B. Antonovyč wspomina o grodzisku w Woli Uhruskiej. Okolice Woli Uhruskiej, po prawej stronie Bugu, zbadali powierzchniowo w latach 20. XX w. M. Drewko, M. Prószyński i W. Karaszewski. W uroczysku „Cerkovka" zebrali oni materiał ceramiczny datowany na XI-XIII w., jednakże wtenczas nie wysnuto żadnych wniosków na temat lokalizacji latopisowego grodu. Uroczyskiem w latach 30. XX w. zainteresował się A. Cynkałowski, który przeprowadził tam pierwsze badania wykopaliskowe. Już wówczas rozmyte częściowo rozmyte było grodzisko w uroczysku „Cerkovka", Cynkałowski badał także sąsiednie uroczyska „Stołpowe pole" i „Starina" (znaleziono tam staroruskie ozdoby). Po lewej stronie Bugu po wojnie szukali Uhruska badacze polscy. W 1966 r. we wsi Uhrusk - w pobliżu cerkwi, sondaże założyli J. Gurba i I. Kutyłowska. W pobliżu dawnej cerkwi prawosławnej w Uhrusku („na niewielkim wzniesieniu nad Bugiem, przy starym trakcie do Chełma") lokalizowały dawne miasto również E. Smulikowska i U. Rutkowska (1975, 48) podczas inwentaryzacji zabytków powiatu włodawskiego, jednakże brak jest dowodów potwierdzających ich tezę. W roku 1980 w Uhrusku natrafiono na dawną warstwę kulturową, lecz badania stacjonarne przeprowadziła dopiero w 1988 r. U. Ruszkowska. Choć niewielka część materiałów datowana była na okres wczesnego średniowiecza (większość ceramiki datowano na XV-XVIII w.), śladów grodziska nie odkryto.

W okolicach wsi Novouhruz'ke w 1995 r. badania sondażowe przeprowadził S. Panyško. Autor badań przychyla się do zdania A. Cynkałowskiego, ż to własnie „Cerkovka" i okoliczne uroczyska są pozostałościami latopisowego grodu. Po wewnętrznej stronie wału ochraniającego dietiniec od strony północnej założono sondaż o wymiarach 1,5 na 1 m. Pod warstwą darni o grubości 0,3 m wykryto warstwę składającą się z kamienia, okruchów cegły i dawnego humusu o grubości 0,3-0,4 m spoczywającą na czystym piasku. Uznano, iż ziemia ta mogła być warstwą kulturową dietinca, której użyto do budowy wału. Badania Panyški dostarczyły ciekawego materiału zabytkowego, gdyż prócz typowej staroruskiej ceramiki i fragmentów szklanych bransolet datowanych na XII-XIII w., znaleziono egzemplarze cegły „palcówki" (wymiary 24x11,5x9 cm). Na powierzchni cegieł brak jednak było ladów

zaprawy. Cegła tego typu była na terenie XIII-wiecznej Rusi importem za Zachodu[498]. Prócz okazów o wysokości 9 cm, znaleziono także cegłę o wysokości sięgającej 13 cm, charakterystyczną dla budownictwa wołyńskiego 2. poł. XIII w. (Панишко 1997, 174-175).

Badania ratownicze w Novouhruz'kiem w latach 1996-1997 prowadziła ekspedycja muzeów - wołyńskiego i lubomelskiego. W 1996 r. w centralnej części „Cerkovki" założono wykop o powierzchni 20 m². W północno-wschodniej części wykopu, po wewnętrznej stronie wału, na głębokości 50-60 cm odkryto 2 bruki kamienne (fragmenty bruków?) z otoczaków. Bruk 1 był nachylony w kierunku południowym. Z drugim brukiem badacze związali warstewkę spalenizny (relikty budowli drewnianej?). Skupisko węgli i popiołu wychodziło poza granice wykopu. Z warstwy tej pochodziło wiele fragmentów ceramiki. Badacze wspomnieli także o odkryciu skarbu ozdób srebrnych w pobliżu spalenizny. W wykopie znaleziono gliniany przęślik, fragment szkliwionej płytki ceramicznej, płytka szklana (fragment witraża?), fragment zwęglonego naczynia drewnianego, okucie pochwy miecza, fragment sierpa, nóż, osełki etc. Na poziomie bruków odkryto także jamę o średnicy 70 cm i głębokości 20 cm. W płaskodennym obiekcie znaleziono kilka fragmentów ceramiki z XIII w., nóż i żelazny gwóźdź. Na południe od bruku, na głębokości 0,8 odkryto także fragment cmentarzyska szkieletowego. Zanotowano 7 jam grobowych rysujących się na calcu (pochówków nie eksplorowano).

Do wschodniej krawędzi wykopu I w 1997 r. dołączono wykop II o powierzchni 12 m². Eksplorację wykopu doprowadzono do poziomu kamiennego moszczenia (głębokość 60-70 cm). Luźne otoczaki występowały w obrębie całego wykopu. Pod darnią, na głębokości 50-60 cm odkryto kontynuację pierwszego bruku z wykopu I. Odkryto także ślady spalenizny towarzyszące drugiemu brukowi. Warstwa ta okazała elipsoidalnym obiektem o wymiarach 3,2x1,4 m. Na dnie obiektu wykryto skupisko spalonego drewna oraz skupisko ceramiki. Z wypełniska jamy pochodziły także: siekiera, sierp, strzemię (?), szydło, nóż, 4 fragmenty płytek ceramicznych zdobionych ornamentem i gwoździe. Natrafiono także na skupisko zwęglonych ziaren. W czasie wykopalisk odkryto kolejne pochówki (nr 8-11). Ceramika z wykopu, prócz licznych fragmentów naczyń kuchennych, przedstawiała również fragmenty amfor.

498Uważa się, iż taka cegła trafić mogła na terytorium Wołynia za sprawą kontaktów Daniela Romanowicza z krajami łacińskimi, w pierwszym rzędzie z Polską. Cegła romańskiego formatu przeniknąć miała na terytorium Rusi (Kijów, Perejasław) z Polski tuż przed najazdem mongolskim (Раппопорт 1994, 37).

F.1: Nie badano umocnień żadnego z członów kompleksu grodowego.

F.2: Niewiele wiadomo na temat zabudowy mieszkalnej staroruskiego Uhruska. W sprawozdaniach z badań „Cerkovki" i „Stołpu" skupiono się na wynikach na poszukiwań śladów architektury monumentalnej. W 1997 r. badano uroczysko „Stołp". Po zebraniu materiału z powierzchni i sporządzeniu planu topograficznego stanowiska, założono 3 wkopy sondażowe (łączna ich powierzchnia wynosiła 28 m^2) w celu dokładnego zlokalizowania fundamentów budowli. Fundament przykrywała warstwa kamieni, odpadków budowlanych i cegły grubości 10-50 cm. W warstwie tej znaleziono „kamienny skrobak ze śladami zaprawy na płycie" (?), ułamki staroruskiej ceramiki (XII-XIII w.), również ze śladami zaprawy oraz metalową klamrę (?). W czasie badań nie odsłonięto całości budowli, naszkicowano jednak jej zarys. Był to prostokątny, orientowany według stron świata budynek o zewnętrznych wymiarach 7,4 x 9,3 m i szerokości murów 1,5 – 1,7 m. Ściany wzniesione zostały z wielkich i średnich kamieni narzutowych, kamienia łamanego, otoczaków i żwiru. Jako spoiwo wykorzystana została zaprawa wapienna. W murach natrafiono również na ułożoną bez żadnego wyraźnego wątku brunatną cegłę. Cegła (tłuczona) tworzyła także warstwy wyrównawcze i wypełniała luki między kamieniami. Wymiary cegły wynosiły 24-22 x 12-14 x 8,9 cm. Odkryto także ułamki cegły „palcówki". Na podstawie analizy typologicznej cegły, budowlę wydatowano na połowę XIII w. Odkrywcy zakładają, iż budowla posiadała więcej niż jedną kondygnację (co sugerować miały masywne fundamenty i niewielkie wymiary budynku).

F.3: W skład skarbu z „Cerkovki" wchodziły: pierścień-pieczęć, pierścień, 2 kółka, guz-dzwoneczek oraz znaleziony nieco dalej fragment pierścienia. Podczas wykopalisk na stanowisku znaleziono wyroby z kolorowego szkła: fragmenty naczyń szklanych oraz ułamki gładkich i skręcanych bransolet. W trakcie badań uroczyska znaleziono też liczne fragmenty ceramicznych płytek podłogowych z żółtozieloną polewą. Znaleziska przedmiotów metalowych prezentowały liczne gwoździe, a także kółka od kolczugi, grot strzały, okucia łopaty, brzytwa, zamek, fragment klucza, sprzączki i in.

Materiał zabytkowy zebrany w okolicach pagórka „Stołpu" datowany jest na epokę neolitu, brązu i XII-XIII w.

G.1: Stanowisko datowane jest na podstawie analizy materiału zabytkowego i przekazów pisanych na XII-2. poł. XIII w. Uhrusk znany ze źródeł z XV w. jest już nowym Uhruskiem (wsią), położoną na lewym brzegu Bugu.

G.2: Odkrycia z „Cerkovki” (płytki podłogowe, cegłę, kąski zaprawy, pochówki) można wedle wszelkiego prawdopodobieństwa połączyć z cerkwią i funkcjonującym przy niej cmentarzyskiem (prócz odkryć sugeruje to sama nazwa uroczyska). Ze względu na dużą częstotliwość pojawiania się grodu w XIII-wiecznych źródłach, obecność biskupstwa i monastyru oraz bliskie położenie w stosunku Chełma, Uhrusk pełnił ważną rolę w państwie Romanowiczów. Trudno jednoznacznie wskazać miejsce, gdzie znajdował się monastyr. Nie wiadomo także nic o ewentualnych zależnościach panujących między monastyrem a katedrą biskupią, przeniesioną ok. roku 1236 r. do Chełma. Jedną z możliwych lokalizacji monastyru św. Daniela Słupnika) jest uroczysko „Stołp”. Średniowieczne wieże-stołpy wydają się być zjawiskiem charakterystycznym dla rejonu Chełma (w samym Chełmie i jego najbliższej okolicy miały się co najmniej dwa tego typu obiekty), gdyż, na podstawie przesłanek toponimicznych i morfologicznych stanowiska (wzniesienie „Stołp”), przypuszcza się, iż również w Uhrusku znajdować mógł się stołp, będący częścią systemu obrony zespołu klasztornego. Uznaje się, iż gród przestał funkcjonować wskutek pożaru na przełomie XIII-XIV w. Najprawdopodobniej po tym wydarzeniu monastyr został przeniesiony na drugą stronę Bugu.

H:

I: Materiał z badań powierzchniowych w Nowouhruzkiem znajduje się w PMA. Materiały z badań wykopaliskowych przechowywane są w Muzeum Krajoznawczym w Lubomlu.

J: Według badaczy stanowiska, w uroczysku „Stołp” natrafiono na relikty wieży „typu wołyńskiego”, przychylając się do militarnego znaczenia obiektu (Mazuryk, Ostapiuk 2003, 44). Kategoria tych obiektów jest jednak bardzo ogólna – skupia w sobie obiekty niejednorodne pod względem konstrukcji i funkcji (np. obiekty obronne i kultowe).

Badacze dość zgodnie uważają, iż nazwa grodu pochodzi od staroruskiego określenia Węgrów (оугри, угри), choć trudno określić dokładne okoliczności powstania miasta. Staroruska nazwa dała nazwę trzem miejscowościom: wsi Uhrusk, późniejszej osadzie Wola (Wólka) Uhruska oraz wsi Nowouhruz’ke znajdującym się wokół staroruskiego grodu, a obecnie rozdzielonym granicą państwową.

K:

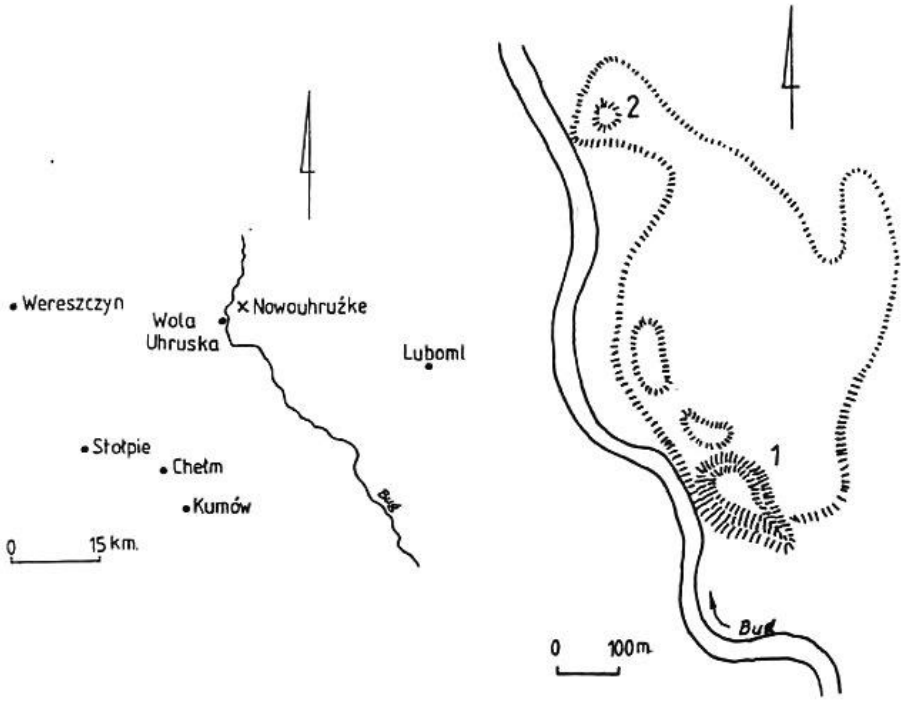

Ryc. 389. Położenie latopisowego Uhruska (Novouhruz'ke) względem oraz plan sytuacyjny zespołu grodowego (za: Mazuryk, Panyszko, Ostapiuk 1998, rys. 1 A i B, 165). Numerem 1 oznaczono uroczysko „Cerkovka", numerem 2 – „Stołp".

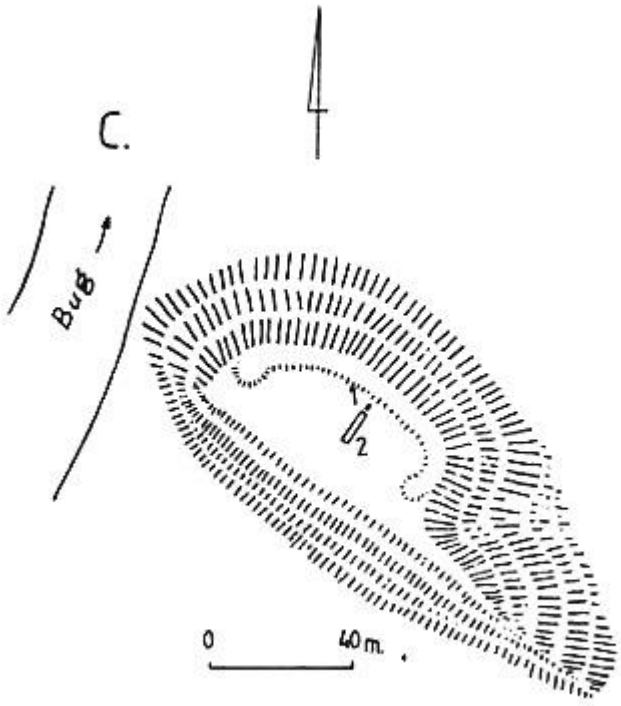

Ryc. 390. Schematyczny plan uroczyska „Cerkovka" z oznaczonymi miejscami sondażu z 1995 r. (1) i wykopu z 1996-1997 r. (2) (za: Mazuryk, Panyszko, Ostapiuk 1998, rys. 1C, 176).

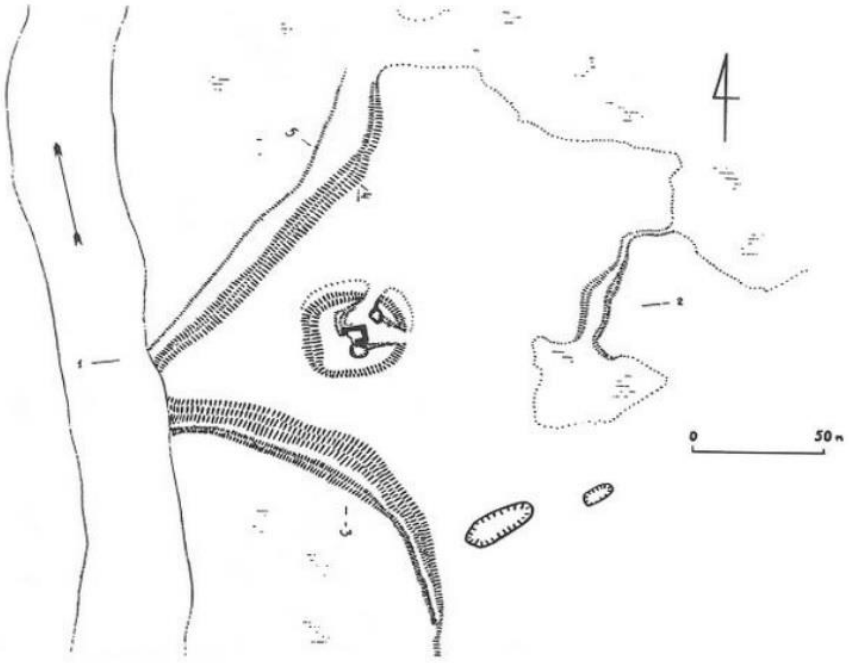

Ryc. 391 Plan uroczyska „Stołp” w Novouhruz’kem (za: Mazuryk, Ostapiuk 2003, rys. 8, 41).

L: Cynkałowski 1984, 178-179; 1986, 476-477; Gil 2001, 58-60; Informacje ustne od S. Panyški; Jusupović 2014, 16-20; Mazuryk, Ostapiuk 2003, 35-45; Mazuryk, Panyszko, Ostapiuk 1998, 175-192; Rauhut 1960, 247; Rozwałka 2018, 97-103; Smulikowska, Rutkowska 1975, 48; Антонович 1900, 66; Панишко 1997, 168-177; Терський 2019, 75.

140. *Uniów (ukr. Унів), rejon przemyslański, obwód lwowski, Ukraina.

B: *Wedle źródła klasztornego tzw. *pomiannika* z monastyru w Uniowie, klasztor bazyliański założony został w XIV w. lub wcześniej. I. Myćko (2011) uważa, iż klasztor powstał jeszcze w czasach Romanowiczów). Pewniejsze źródło, w którym wzmiankowany był monastyr w Uniowie to gramota Jagiełły z 1395 r. (*Dokumenty*.... 132-133). Wzrost znaczenia Uniowa odnotowany jest w wieku XV, kiedy opiekunem klasztoru był książę Fiodor Lubartowicz.

C: Uniów położony jest na górzystym terenie wchodzącym w skład pasma Gołogór. Obecny monastyr studytów znajduje się w północno-wschodniej partii wsi, u stóp tzw. „Černečej hory”. Już sam toponim dał asumpt do poszukiwań tam starszych obiektów związanych z monastyrem (choć nazwa ta niekoniecznie oznaczać musi „mnisią” górę). Grodzisko w Uniowie pod względem położenia należy do założeń cyplowych. Znajduje się na podłużnym

wzgórzu położonym na północ od wsi, zwanym przez mieszkańców Uniowa „grodem Włodzimierza". Z trzech stron (od południa, wschodu i zachodu) masyw górski otoczony jest obmywają wody Gniłej Lipy i jej dopływów.

D: Wczesnośredniowieczne grodzisko zajmuje powierzchnię blisko 20 ha (Берест 2007, 281). Ze wszystkich stron teren grodziska otacza potężny wał (jego długość szacowana jest na 2,5 km). Wał wewnętrzny, długości 250 m, oddziela teren dietinca od umocnionego posadu. Powierzchnia dietinca wynosi 5 ha, posadu prawie 15 ha. Wał zachował się na wysokość sięgającą 1 m i szerokość 3,7 m (jedynie w najlepiej zachowanej partiipółnocnej założenia wysokość zachowanych wałów sięga 4-5 m, a ich szerokość u stopy wynosi 12 m). Obwałowaniom towarzyszy rów, którego głębokość nie przewyższa obecnie 1 m, szerokość zaś 3,5 m (w części północnej grodu szerokość fosy sięga 10 m, głębokość 1,5). Wjazd na teren grodu widoczny jest w zachodniej części posadu.

E: Grodzisko w Uniowie badał na przełomie XX/XXI w. R. Berest.

W latach 1998-2005 na wzgórzu oraz u jego zachodniego podnóża przebadano pozostałości dwóch (? – m.k.) zespołów klasztornych datowanych na okres średniowiecza oraz wczesnośredniowieczne grodzisko. Na stoku góry odkryto obiekty mieszkalne w typie półziemiankowym, uznane za autora (R. Beresta) badań za mnisie cele. Na stanowisko odkryto także ślady naziemnych budowli mieszkalnych. Budowle zagłębione w podłoże uznano za starsze, datowane ceramiką na XI w., budynki naziemne miały pojawić się na osadzie w XII w. W Uniowie, urządzenia grzewcze były stosowane w najstarszych budowlach. Budynki posiadały także wycięte w twardym podłożu ławy. W XII lub na początku XIII w. w centrum osady miała pojawić się także niewielka drewniana cerkiew, której relikty odkryto w 2001 r. Pojawienie się cerkwi zmienić miało organizację przestrzenną osady. W XII-XIII w. u podnóża góry wzniesiono wał obronny, ochraniający odtąd tzw. monastyr od strony zachodniej. W porównaniu do umocnień pobliskiego grodziska, obwałowania osady nie miały dużych walorów obronnych (Берест 2011, 228). Ogółem, wymiary wczesnośredniowiecznej osady klasztornej w Uniowie oszacowano na ponad 2 ha. Argumentami przemawiającymi za klasztornym charakterem (? – m.k.) osady miało być według Beresta (2008, 108-109) jej ulokowanie na trudno dostępnym i niedostosowanym do działalności rolniczej stoku, brak podpiwniczeń w domostwach oraz orientacja budynków.

F.1: Badaniami w 2005 r. objęto najlepiej zachowaną, północną część obwałowań grodziska. Wysokość wału w miejscu jego przecięcia wynosiła 3,2 m, szerokość 12 m. Na szczycie wału

w tej części grodziska zanotowano wypłaszczenie. Okazało się, iż obwałowania grodziska tworzył ziemno-gliniany nasyp, którego jądro stanowiła ziemi wybrana podczas kopania fosy. W nasypie nie odkryto konstrukcji drewnianych (prócz drobnych przegniłych szczątków organicznych). W górnych partiach wału ziemia zawierała drobne węgielki drzewne i niewielki fragmenty polepy.

F.3: Z przecinającego wał wykopu pochodziły wyroby metalowe (gwoździe kowalskie), szklane i ceramiczne datowane na XV-XVIII w. Starsze zabytki znaleziono jedynie w wypełnisku rowu.

G.1: Życie na terenie osady ze skłonu góry miało zaniknąć na niemal 100 lat wskutek wydarzeń z poł. XIII w. W podobnym czasie przestał funkcjonować gród. Początek drugiej fazy użytkowania skłonu „Černečej hory" datowany jest na 2. poł. XIV w., kiedy u podnóża góry powstać miał wówczas nowy ufortyfikowany (?) klasztor, poświadczony w źródłach pisanych.

G.2: Autor badań podkreśla związek tzw. „starszego monastyru" z pobliskim grodziskiem, jenak identyfikacja osady ze skłonu wzgórza z monastyrem może budzić wątpliwości (wskazują na to m. in. znaleziska). Materiał ceramiczny z osady datowany był na XI-XIII w. i nie różnił się od typowych znalezisk w regionie. Prócz ceramiki naczyniowej, na „Górze" znaleziono także gliniane lampki, numizmaty, ozdoby (nie mógłby to być więc klasztor męski, a zwykła osada – m.k.), militaria, drobne zabytki metalowe i dewocjonalia. Podczas wykopalisk na osadzie, w stratygrafii stanowiska wykryto ślady wielkiego pożaru – ogień strawił drewnianą cerkiew (w obrębie budowli znaleziono sporo przepalonych wyrobów metalowych) oraz niektóre domostwa. W wypełniskach obiektów, prócz węgli i potłuczonych naczyń natrafiano na nadpalone ludzkie kości.

H: Według ustaleń R. Beresta, u północno-zachodniego podnóża góry (na terenie dzisiejszej Ławry) pod koniec XIII w. powstał także nowy męski monastyr, funkcjonujący już od XIII-XIV w. jako założenie obronne (nie ma jednak na to dowodów). Według badacza Uniowa, fortyfikacje nowego monastyru przedstawiły potężny czworokątny nasyp (szerokość wału u stopy wynosić miała 13 m, wysokość 6 m) z wieżami w narożnikach, niespotykany dotąd na Rusi. Całe założenie otoczone było fosą zasilaną wodami Gniłej Lipy. Obiekty mieszkalne z późnego średniowiecza były już znacznie gorzej uchwytne, niż zagłębione w podłoże domostwa ze stoków góry (lepiej zachowane budowle zrębowe można było prześledzić na stanowisku od końca XIV w.). Ogółem, na skłonach i u podnóża „Černečej hory" w Uniowie

odkryto ponad 30 domostw datowanych od XI do XVIII w., wiązanych przez R. Beretsta z zabudową klasztorną.

I:

J: Do samego *pomiannika uniowskiego*, jak do źródeł mu podobnych, odnosić należy się ostrożnie, gdyż są to źródła stosunkowo późne. Na dzień dzisiejszych nie ma mocnych dowodów na związek klasztoru z wczesnośredniowiecznym grodem ani na istnienie starszego niż 2. poł. XIV w. klasztoru (R. Berest nie podał też podstaw datowania umocnień początków późnośredniowiecznego klasztoru na XIII w.).

K:

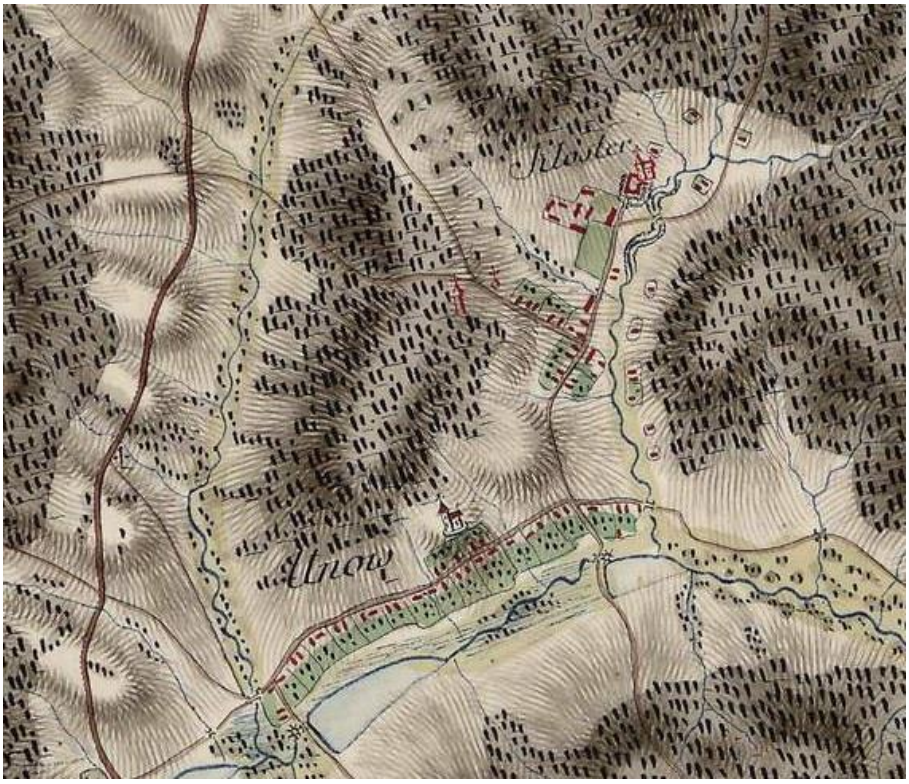

Ryc. 392. Klasztor w Uniowie na XVIII-wiecznej mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

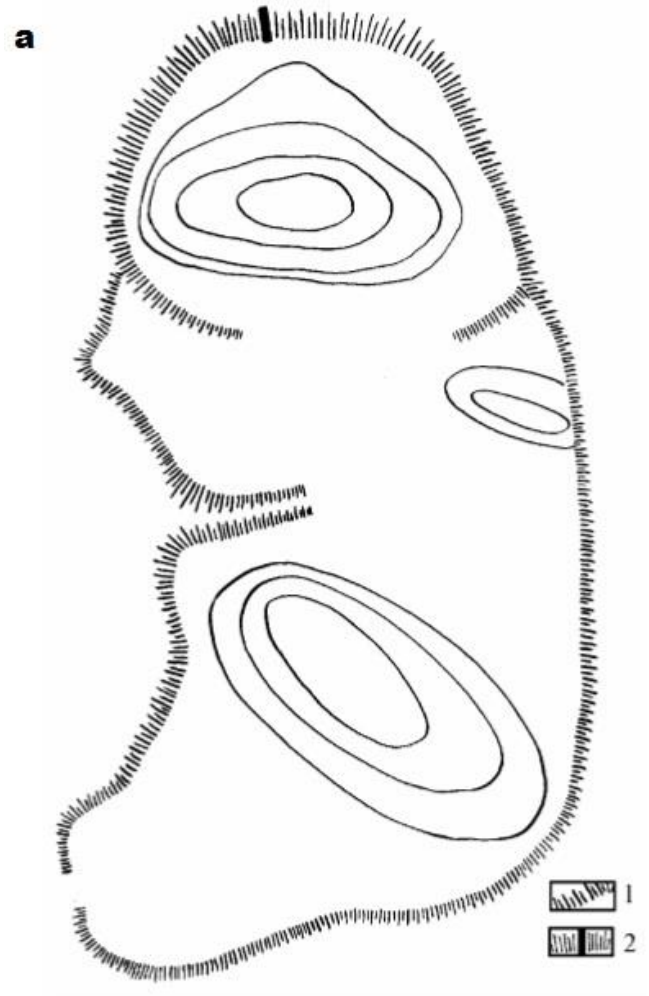

Ryc. 393 i 394. Plan grodziska w Uniowie z oznaczonym miejscem przecięcia wału (a) oraz różnoczasowe obiekty odkryte na terenie domniemanego „obronnego monastyru" XI-XII w. położonego na skłonie „Černečej hory" (b) (za: Берест 211, rys. 45, 225; Берест 2007, rys. 1, 283).

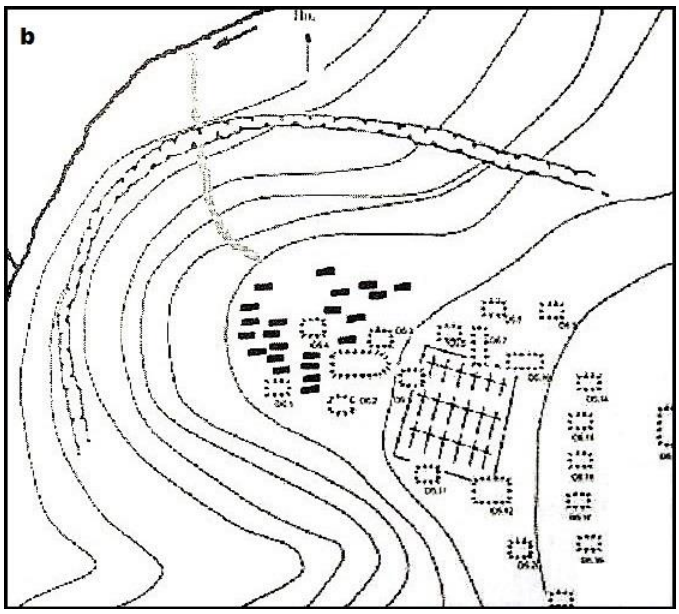

Ryc. 395. (Na kolejnej stronie:) Schematyczny plan uniowskiego monastyru obronnego z XIII-XIV w. (? – m.k.) według R. Beresta (za: Берест 2011, rys. 55, 258). Monastyr ochraniać miały rowy wypełnione wodą oraz wały z wieżami w narożnikach.

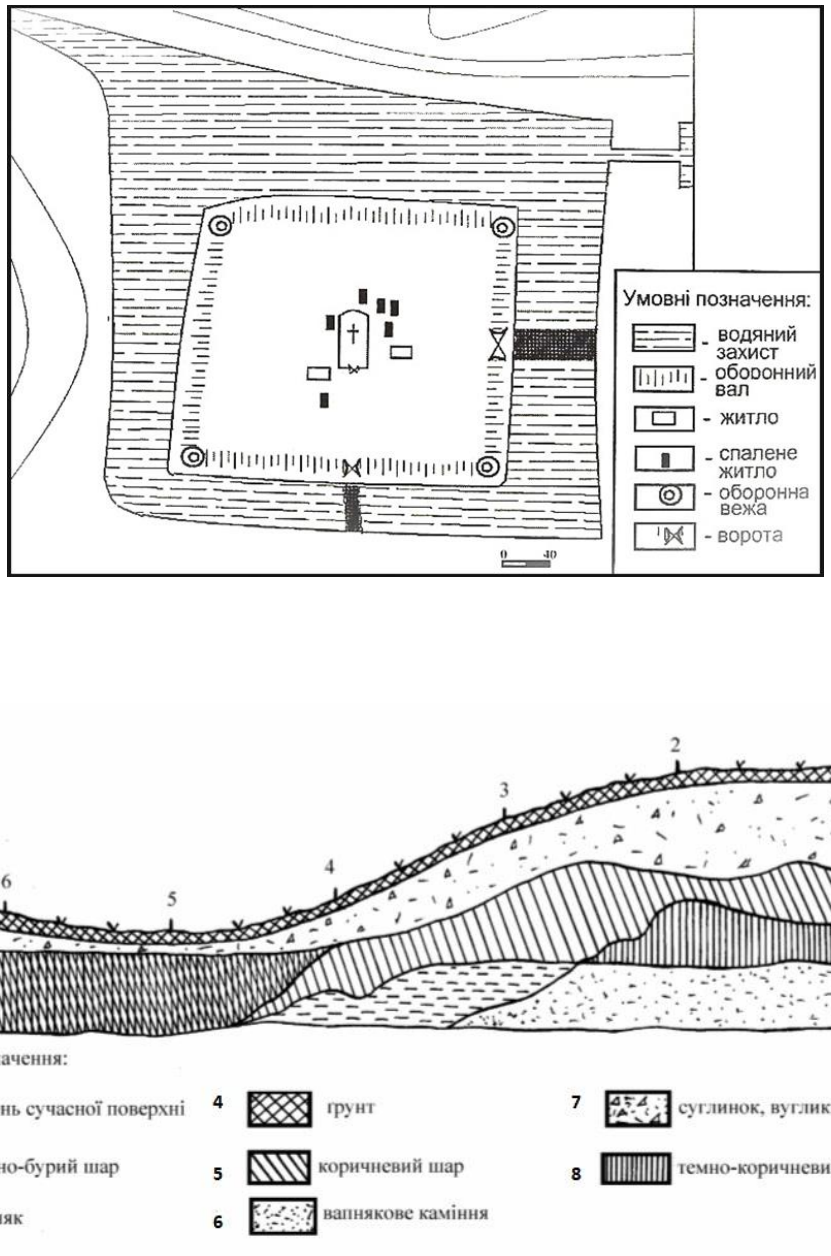

Ryc. 396. Przekrój wału grodziska w Uniowie (za: Берест 2007, rys. 2, 284): 1 – poziom współczesnej powierzchni, 2 – warstwa koloru ciemnoszarego, 3 – wapień (?), 4 – grunt (?), 5 – warstwa koloru brązowego, 6 – kamienie wapienne, 7 – glina z węgielkami i kawałkami polepy, 8 – warstwa koloru ciemnobrązowego.

L: *Dokumenty....* 132-133*; Słownik Geograficzny...* XII, 807; Берест 2002, 267-290; 2007, 281-286; 2008, 108-110; 2009, 108; 2011, 187-268; ЕІУ, t. 10, 235-236; Крип'якевич 1926, 91-93; Мицько 2011, 479-480; Папа 2012, 291.

141. Uściług (latop. Устилогъ, ukr. Устилуг), rejon włodzimierski, obwód wołyński, Ukraina.

B: Jedyny raz latopisy wspominają Uściług (Uściłog) pod 1150 r. (*Ипатиевская*.... стб 408). Kolejne informacje o Uściługu pochodzą z dokumentów XVI w.

C: Grodzisko położone jest na wzgórzu na wschodnim brzegu Bugu.

D: Teren grodziska został silnie przekształcony w późnym średniowieczu, obecnie ma kształt nieregularnego czworokąta. Według P. A. Rappoporta (1967, 41) widoczne dziś wały są efektem podwyższenia dawnych umocnień dokonanego przypuszczalnie w XV-XVI w. Od strony rzeki gród chroniony był stromym zboczem, z pozostałych stron otoczony był głęboką fosą oraz wałem. Wymiary majdanu grodziska wynoszą 100x70 m.

E: Podczas badań powierzchniowych na grodzisku znaleziono materiał ceramiczny z X-XI i XV-XVI w.

F:

G.1: Według A. Cynkałowskiego Uściług powstał w „okresie Grodów Czerwieńskich" i funkcjonował do XIII w.

G.2: Gród z portem rzecznym miał odgrywać ważną rolę w handlu Rusi Halicko-Wołyńskiej czasów Romanowiczów (Cynkałowski 1986, 482). Kształt grodziska został zmodyfikowany, gdy w jego miejscu powstał zamek.

H: W pobliżu grodziska znajdowało się cmentarzysko kurhanowe, którego część rozkopał w końcu XIX w. M. Biljašivs'kyj.

I: Znaleziska z badań powierzchniowych znajdują się w PMA.

J:

K:

Ryc. 397. Grodzisko w Uściługu widoczne na wycinku tzw. mapy Miega z XVIII w. (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

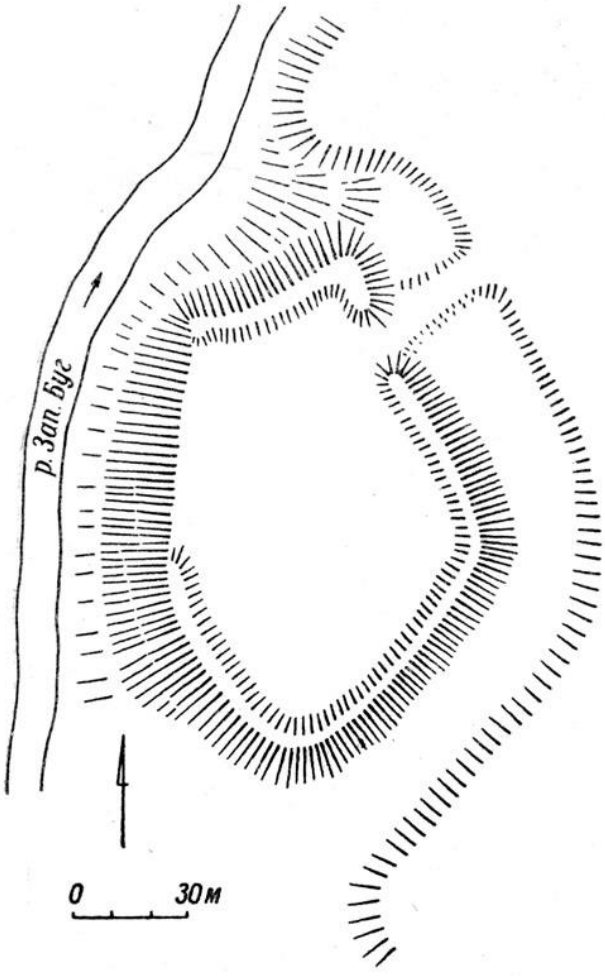

Ryc. 398. Plan grodziska w Uściługu (za: Раппопорт 1967, ryc. 41, 40).

L: Cynkałowski 1986, 482-483; Rauhut 1960; 252-253; Антонович 1900, 66; Куза 1996, 153; Раппопорт 1967, 40-41.

142. **Wereszczyn (latop. Верещинъ), powiat włodawski, województwo lubelskie, Polska.**

B: Wereszczyn po raz pierwszy wspomniany został w KHW pod 1205 r. (1210 r.) (*Ипатьевская*....стб 721) wraz z Uhruskiem, Stołpiem i Komowem, jako gród należący do Aleksandra Wsiewołodowicza.

C: Staroruski Wereszczyn identyfikowany jest powszechnie z miejscowością o tej samej nazwie położoną na Polesiu Lubelskim. Nie jest jednak znane dokładne położenie latopisowego Wereszczyna (na terenie wsi nie odkryto pozostałości grodu).

D:

E: W 2007 r. na polu w Wereszczynie, ok. 300 m na południe od jeziora, znaleziono trzy zabytki średniowieczne (grot bełtu kuszy, nóż żelazny oraz krzyż brązowy nawiązujący stylem do ruskich enkolpionów).

F:

G:

I:

J: Według A. Kuzy (1996, 151) w pobliżu Wereszczyna zachowały się pozostałości grodziska, lecz nie podano dokładnej jego lokalizacji. Wereszczyn bywa także identyfikowany z grodziskiem w pobliskim Andrzejowie, gdyż do 1885 r. grodzisko leżało na gruntach należących do Wereszczyna (Kutyłowska 1990, 47; Florek 2008b, 257). Według niektórych badaczy Wereszczyn, podobnie jak Komów i Stołpie miał stanowić strażnicę pogranicza polsko-ruskiego (Котляр 1998, 235-236; Кучинко 2009, 39, 81).

K:

L: Czarnecki 2003, 31; Florek 2008b, 257-263; Kutyłowska 1990, 47; Котляр 1998, 235-236; Куза 1996, 151, Кучинко 2009, 39, 81.

143. **Wietły (ukr. Ветли) Vetly, rejon lubieszowski, obwód wołyński, Ukraina.**

B: Nazwa miejscowości pojawia się po raz pierwszy pod 1366 r. (Wietły zostały wspomniane w polsko-litewskiej umowie dotyczących podziału ziem Wołynia). Od 1443 r. Wietły i Ratno weszły w skład ziem posiadanych przez Sanguszków. W XVI w. Wietły funkcjonowały jako wieś na prawie wołoskim.

C: Gródek we wsi Vetly (Wietły) położony jest na niewielkim wzniesieniu nad doliną Prypeci, na prawym brzegu rzeki.

D: Grodzisko w Wieetłach posiada formę ściętego stożka o średnicy majdanu 45 m. Powierzchnia majdanu gródka wznosi się nad okoliczną doliną na ok. 2 m. Wokół nasypu nie stwierdzono śladów fosy ani wału. Zasięg sąsiadującej z gródkiem osady otwartej oszacowano na 70x100 m.

E: Gródek odkrył w latach 60. XX w. P. A. Rappoport (podczas oglądu stanowiska badacz zebrał ceramikę XI-XIII w.), a badany wykopaliskowo w latach 90. XX w. przez S. Panyškę. Zbadano także niewielki fragment osady rozciągającej się na wschód od obiektu (uroczysko „Stare Selo").

F.1: W celu zbadania stratygrafii nasypu gródka założono na nim transzeję (1 x 20 m) idącą od zachodniej jego krawędzi w głąb majdanu. Okazało się, iż nasyp, datowany ułamkami ceramiki na XIV w., kryje pod sobą pozostałości dawnego wału datowanego ceramiką na XIII w. (nasyp z XIV w. miał niwelować teren gródka).

G.1: Stanowisko datowane jest obecnie na 2. poł. XIII-XIV w.

G.2: S. Panyško odnosi założenie do gródków typu *motte* (śladów budynku wieżowego nie odnaleziono).

H: Na wschód od gródka znajdowała się osada otwarta.

I: Materiały z wykopalisk S. Panyški znajdują się w Wołyńskim Muzeum Krajoznawczym w Łucku.

J:

K:

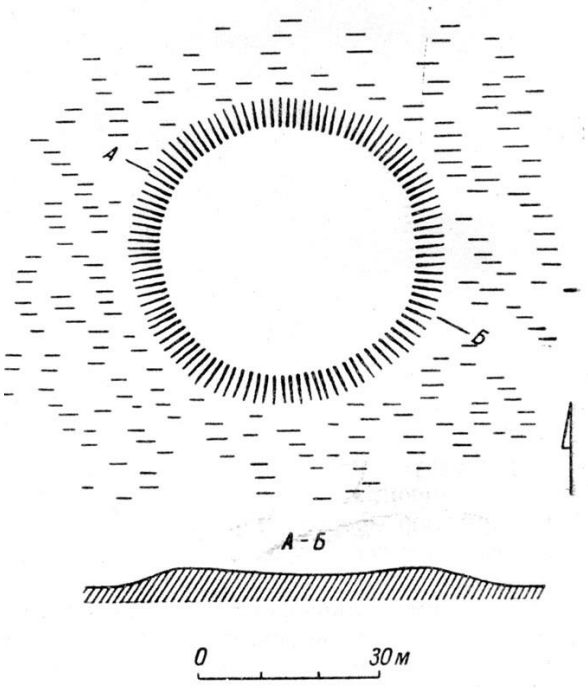

Ryc. 399. Plan reliktów gródka w Wietłach (za: Раппопорт 1967, ryc. 46, 45).

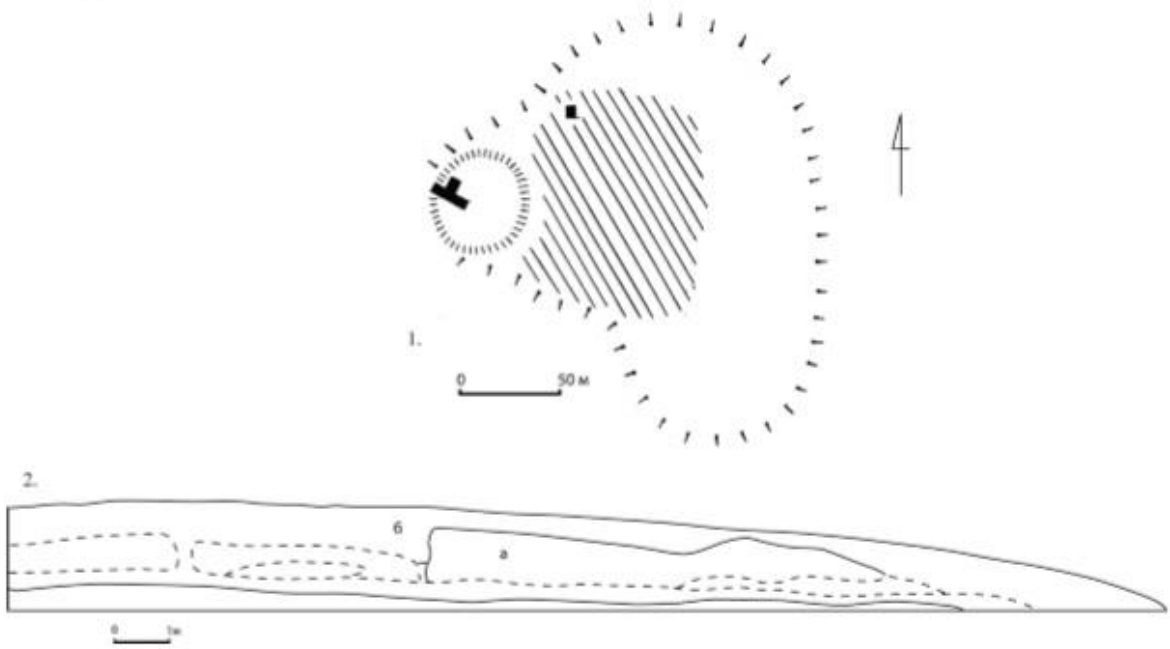

Ryc. 400. Rzut poziomy gródka w Wietłach z zaznaczonymi miejscami wykopów (1) oraz profil przecięcia jego umocnień (2): а – umocnienia z XIII w., б – nasyp niwelujący (za: Панишко 2011, rys. 2, 331).

L: Cynkałowski 1984, 173; Czuczyński 1890; 528; Janeczek 2006, 443; Панишко 2011, 331, 333; Раппопорт 1967, 45.

144. **Wisznia (latop. Вишьнѧ, ukr. Судова Вишня), rejon mościski, obwód lwowski, Ukraina.**

B: Wisznia pojawia się w KHW pod 1230 r., jako siedziba jednego ze spiskujących przeciw Romanowiczom bojarów - Filipa. Sądowa Wisznia została lokowana na prawie magdeburskim w 1368 r.

C: Stanowisko identyfikowane z latopisowym „zamkiem bojarskim", położone jest w uroczysku „Na čvorkach", u zbiegu potoku i rzeki Wisznia.

D: Stanowisko zostało silnie zniszczone. Gród miał kształt trójkąta. Południową jego część zajmował dietiniec. Wał zachował się w północnej części grodziska (obecnie jego górą prowadzi droga).

E: Badania w Sudovej Višni badał w latach 1957-1962 O. Ratyč.

F.3: Na terenie stanowisku zebrano nieliczny materiał zabytkowy (ułamki ceramiki, przęślik, ułamki szklanych bransolet pojedyncze zabytki metalowe).

G.1: Grodzisko utożsamiane przez większość badaczy z latopisową Wisznią datowane jest na podstawie materiału ceramicznego XII-XIII w. i wzmianki źródłowej. Według badaczy XIII w. gród zakończyć miał swe funkcjonowanie, ale nie oznaczało to zapewne opustoszenia jego okolic, gdyż miasto Wisznia zostało lokowane na prawie niemieckim już w 1368 r.

H: Na terenie Sudowej Višni znajdują się dwa grodziska wczesnośredniowieczne: Drugie, starsze grodzisko zajmuje uroczyska „Zamczysko" i „Wały" oraz „Deberky", położone w zachodniej części miasta. Główny, obwałowany człon grodu (stan. I) znajdował się w „Zamczysku". Teren uroczyska podzielony jest głębokim na 2 części: północną i południową. Część południowa – utożsamiana z dietincem, położona jest najwyżej. Powierzchnia jej wypłaszczenia (wzgórze ma formę ściętego stożka, nie widać przerw w wale) wynosi 0,6 m. Powierzchnia części północnej (utożsamianej z posadem) wynosi ok. 4 ha. Podgrodowe osadnictwo otwarte zajmowało także stanowiska „Wały" i „Deberky". P. A. Rappoport odnosił stan. I do grodów typu cyplowego (Раппопорт 1967, 16) – teren grodziska od północy ograniczała rzeka Wisznia, zaś od wschodu i zachodu głębokie wąwozy. Brzeg rzeki i dna jarów zajmowały tereny podmokłe. W trakcie wykopalisk stan. I, na grzbiecie wału i na jego wewnętrznym skłonie (na głębokości od 30 do 80 cm) odkryto warstwę przepalonej gliny i zalegających w niej spalonych belek. Górne partie tego rozwaliska były zniszczone i

przemieszane. Na głębokości 60 cm uchwycono pozostałości prostokątnej w planie budowli, w której wypełnisku znajdowała się duża ilość przepalonych kamieni. Poniżej śladów budowli, na głębokości 0,8-2 m, w wale zalegały liczne spalone belki orientowane przeważnie na linii wschód zachód lub północ-południe. Zachowała długość belek wynosiła 2-3 m, a średnica 20 cm. Belki te uznano za pozostałości nadbramnej wieży, którą zniszczył pożar. Reliktami samego wjazdu miały być ujawnione na głębokości 0,8-1 m od kulminacji wału 2 rzędy (północny i południowy) ustawionych jeden przy drugim pionowo wbitych pali o średnicy 10-20 cm. Szerokość wrót wynosić miała od 2,6-2,8 m do 4 m (zwiększała się w kierunku zachodnim). W południowym rzędzie słupów natrafiono na zagłębienie wchodzące w wał, interpretowane jako miejsce na drabinę lub schody wiodące na wieżę. Na północ od wjazdu odkryto skupisko zalegających poziomo belek uznane za skrzynie wzmacniające bramę. Ustalono, iż przed bramą znajdował się rów szerokości 6 m i głębokości 3 m. W wypełnisku fosy znajdowały się fragmenty spalonego drewna, nie odkryto dołków posłupowych, które mogłyby być śladem pomostu. Na wschód i południowy-wschód od bramy w kierunku centrum majdanu odkryto prostokątne w planie skupisko (wymiary 7x5 m) kamieni, przeważnie przepalonych. Kamienie te tworzyły zbitą warstwę, którą uznano za podstawę budowli związanej z obwałowaniami grodu, prawdopodobnie wieży. Ponadto, na terenie stan. I odkryto ponad 30 budowli mieszkalnych. Znalezione wówczas zabytki ruchome datowały grodzisko na X-XI w. Przebadano również wał („wewnętrzny") grodziska. Znalezione wewnątrz wału drewniane skrzynie-komory (wymiary 3-4,5x4,5 m) spełniać miały funkcje mieszkalno gospodarcze. Pomieszczenia ustawione były 1 jednym rzędzie i oddalone były od siebie o 1,3-1,5 m. Przebadano łącznie 47 takich pomieszczeń. Stan. I datowane jest na X-X/XII w.

I: Materiały ze stan. I przechowywane są w IU AN Ukrainy.

J: Według M. Peleščyšyna (1998, 113) oba grody w Wiszni należały do rodu bojarskiego, choć nie ma przesłanek na to wskazujących ani nie wykazano związku między stanowiskami o rożnej chronologii.

K:

Ryc. 401. Sądowa Wisznia w XVIII w. na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

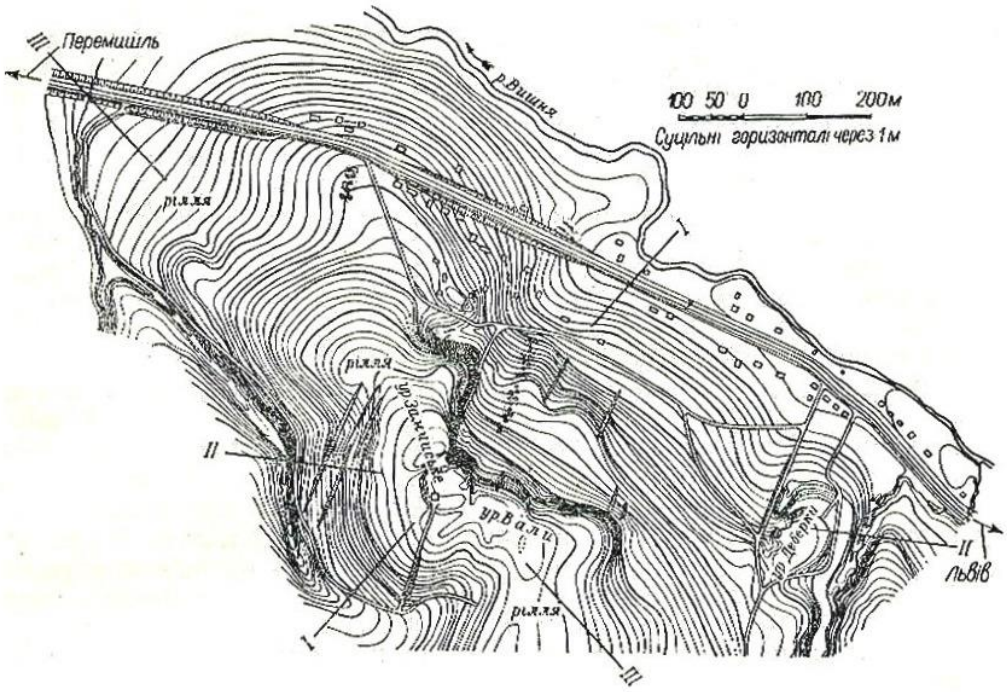

Ryc. 401. Plan stan. I w Sudovej Wišni (za: Ратич 1962, rys. 1, 107).

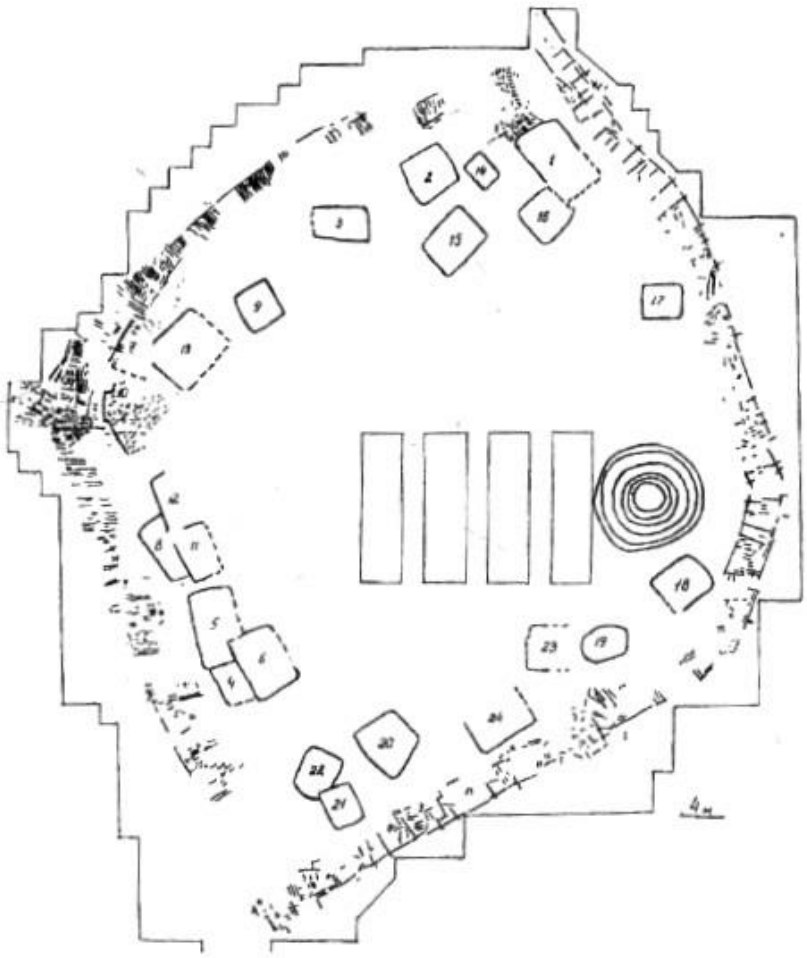

Ryc. 403. Zabudowa północnej partii grodziska Sudova Wišnia I (za: Кучера 1999, rys. 17, 68).

L: Liwoch 2003, 270; Кучера 1999, 68-69; Куза 1996, 150; Пелещишин 1998, 113; Ратич 1962, 106-119; 1964; Рудий 2003, 78-79; Терський 2015, 97-104.

145. **Włodawa (latop. Володава), powiat włodawski, województwo lubelskie, Polska.**

B: Włodawa po raz pierwszy wspomniana została w źródłach pod 1242 r., przy okazji wyprawy Mongołów w poszukiwaniu Daniela Romanowicza (*Ипатьевская...* стб 794). Z opisu wynika, iż latopisowa Włodawa położona była niedaleko Chełma.

C: Współczesne miasto Włodawa położone na obszarze Polesia Zachodniego, przy ujściu Włodawki do Bugu.

D:

E:

F:

G:

H:

I:

J: Staroruską miejscowość identyfikuje się zazwyczaj z Włodawą, położoną u zbiegu Włodawki i Bugu (Nagirnyy 2011, 231). Jak uważa A. Majorov (2013, 14) Włodawa - miasto położone w pobliżu Chełma, znana była też kronikarzom północnoruskim, bowiem wspomina o niej źródło z XV w. - „*Choždenija na florentijskij sobor*", napisane przez autora pochodzącego z Suzdala. *Choždenije....*(oryg. Хождение на Флорентийский собор) wymienia także „Ganoje" (położone 6 mil od Włodawy i 5 mil od Ugrowska) i Ugrowsk. Miasto Włodawa zostało założone w 1520 r. przez Andrzeja Sanguszkę (było to miasto prywatne). W czasach nowożytnych ośrodek był umocniony murami miejskimi (być może mury te powstały już w XVI w. dla ochrony Włodawy przez atakami tatarskimi) (Mazurek 2017, 68). Według A. Kuzy (1996, 154) pozostałości grodu rysują się na planie miasta, przy ujściu Włodawki do Bugu (niestety żadne inne opracowanie nie potwierdza tych informacji).

K:

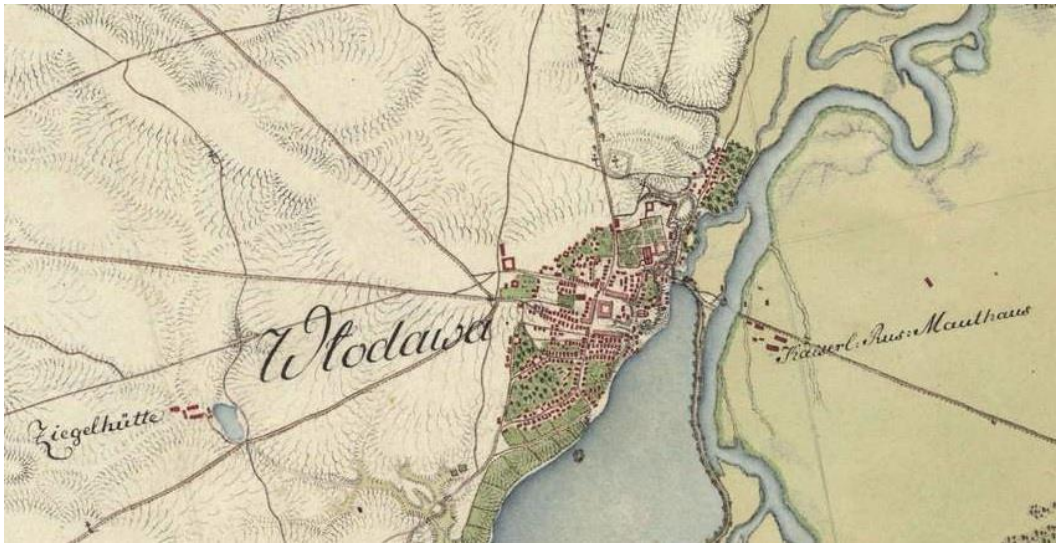

Ryc. 404. Włodawa na austriackiej mapie z lat 1801-1804 (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

L: Czarnecki 2003, 31; Mazurek 2017, 66-69; Nagirnyy 2011, 231, Куза 1996, 154, Майоров 2013, 11-14; Раппопорт 1967, 180 (mapa); *Указатель*... 39; *Хождение...* 468-493.

146. **Włuczym (ukr. Влучим?), Owłoczym, d. Owłuczym (?), rejon Turzysk, obwód wołyński, Ukraina.**

B: Wołość włodzimierska Włuczym (gród? zamek?) wspomniana została w 1366 r. w traktacie między Litwą i Polską. W roku tym doszło podziału ziem Wołynia pomiędzy państwem polskim a Litwą. W skład Korony włączony został wówczas m.in. należący uprzednio do udziału włodzimierskiego Włuczym. Kolejne wzmianki o miejscowości i jej właścicielach pochodzą z wieku XVI.

C: Z grodem znanym z polsko-litewskiego traktatu wiązane jest uroczysko „Bašta" w pobliżu Owłoczymia.

D:

E: Według A. Czuczyńskiego (1890, 514), który opublikował treść traktatu z 1366 r., Włuczym identyfikować należy z położonym ok. 30 km na północ od Włodzimierza Owłoczymiem. Przy opisie miejscowości A. Cynkałowski wspominał jedynie o położonym na terenie wsi zamczysku XV-XVI w. (Cynkałowski badał stanowisko w 1931 r., znalazł tam m.in. egzemplarze cegły palcówki, kafle i szkło).

F:

G: M. Kučynko (2009, 71) zalicza Włuczym do grupy grodów wołyńskich powstałych między kon. XII a połową XIV w.

H:

I:

J: O Owłoczynie i jego okolicach wiadomo niewiele – w krótkich wzmiankach o miejscowości nie podano dokładnej lokalizacji uroczyska łączonego z grodziskiem lub zamczyskiem.

K:

L: Cynkałowski 1986, 160; Czuczyński 1890, 514; SGKP, t. XV (2), 426; Кучинко 2009, 70-71; Терський, Омельчук 2016, 127.

147. **Worota (latop. i ukr. Ворота), „Zamok", Vorobljačin (Wróblaczyn), d. Parypsy, rejon jaworowski, obwód lwowski, Ukraina.**

B: Worota zostały wspomniane w KHW pod 1266 r. jako miejsce niedostępne, którego nie można było obejść (*Ипатьевская*... стб 866), w którym książę Szwarno poniósł klęskę w starciu z powracajacymi do kraju wojskami polskimi.

*Przez długi czas Worota nie były uznawane za gród, a jedynie za przesmyk, w którym rozegrała się bitwa. Sądzono, iż przejście to znajdować się mogło w pobliżu Tomaszowa Lubelskiego lub wsi Przewrotne w powiecie rzeszowskim (*Етимологічний*... 35). Wśród historyków za gród Worota uznał jako pierwszy (za archeologiem I. Szaraniewiczem) I. Kryp'jakevyč (1984). Obecnie uważa się Worota za gród strzegący przesmyku, noszący nazwę „wrót". Na uroczysko „Worotnia" w okolicach Niemirowa uwagę zwrócił też A. Janeczek (1997, 53-54).

C: Gród Worota położony był w zachodniej partii Roztocza Rawskiego. Stan. „Zamok*"* (in. *Zamčysko, Vorota*) znajduje się na stromym wzgórzu nad potokiem Vorotnym, ok. 5 km na południowy wschód od obecnej wsi Vorobljačin. Do końca lat 40. XX w. znajdował się tu chutor Vorotnja. Grodzisko położone jest w partii szczytowej trudno dostępnego wzniesienia masywu zalesionych wzgórz. W literaturze grodzisko w Wróblaczynie można spotkać pod nazwą „niemirowskiego".

D: Według opisu grodu B. Janusza (1918, 19) w pojedynczym, eliptycznym w planie wale grodziska wyraźnie rysowały się dwa wjazdy bramne. Obecnie wiadomo, iż grodzisko „Vorota" stanowiło niewielki (średnica wraz z pierwszym wałem wynosi ok. 80 m, przekątna majdanu wewnątrz umocnień wynosi ok. 60 m) spłaszczony w stronę jaru okrąg, otoczony od strony południowo-wschodniej (dostępnej) potrójną linią wałów i rowów. Centralna partia majdanu jest nieco podwyższona. Wał wewnętrzny otaczał cały teren grodziska, jego długość wynosi 184 m. Wał ten najlepiej zachował się od południa i południowego wschodu – w tym miejscu ma on wysokość 5 m i 10 m szerokości u podstawy, zaś 3 m w najwyższej partii. W zachodniej części wału zachowały się fundamenty dwóch wież. Północna zachowała się gorzej, zaś rzut południowej miał wymiary 2,4x2 m - budowla zagłębiona była w nasyp wału

na ok. 0,8 m. Do wału głównego od strony południowo-wschodniej przylegała fosa długości 68 m i szerokości 6 m. Kolejne dwa łukowate wały spełniać miały rolę pomocniczą. Wysokość kolejnego wału, mierzona od dna fosy wynosi 2,5 m, od strony zewnętrznej 1,5 m. Trzeci wał oddalony jest od drugiego o 24 m od strony południowej, zaś od północnego-zachodu jedynie o 8 m. Wał ten zachował się na długość 146 m, szerokość nasypu u podstawy wynosi 4 m, a jego wysokość sięga 2 m.

E: Pierwsze badania grodziska miały miejsce w pocz. XX w. Oglądu grodziska na górze „Zamok" dokonał ponownie w 1991 r. M. Peleščyšyn. Wykopaliska na stanowisku w latach 1991-1992 (badania rozpoznawcze) i 1995-1998 r. prowadziła ekspedycja UL pod kierunkiem M. Peleščyšyna. W badaniach grodziska brali udział V. Rudyj, B. Kasjuchnyč i R. Berest. Na podstawie analizy topografii i toponimii grodziska i okolic uznano, iż w tym miejscu znajdowały się latopisowe „Vorota". Wąskim przesmykiem prowadzącym przez masyw wzgórz miałby być przebiegający przy grodzisku jar o długości 400 m, którego szerokość w najwęższym miejscu wynosi zaledwie 4 m.

F.1: Przed 1918 r. rozkopano jeden z wałów grodziska. Wewnątrz nasypu odsłonięto bryły kamienia oraz warstwę węgla drzewnego.

W 1997 r. V. Rudyj podjął się badań obwałowań grodziska. W przekroju dwóch, z trzech wałów (wewnętrznego i środkowego) odkryto kamienne konstrukcje, a w zachodniej partii głównego wału zbadano relikty dwóch wież („baszt"). Na podstawie znalezisk ceramicznych ustalono, iż obwałowania te powstały w X-XI w. Dodanie kolejnych obwałowań i poszerzenie fos nastąpić miało w wieku XI (Ляска 2008, 92).

F.2: Podzcas badań odsłonięto kamienie leżące na całej powierzchni majdanu. Założono 3 transzeje o szerokości 4 m, przecinające środek majdanu, w których nie wykryto nawarstwień kulturowych. W wykopie o wymiarach 20x4 m, założonym w pobliżu północnego wału, na styku czarnoziemu i calca, odsłonięto relikty obiektu – skupiska przepalonej gliny z węgielkami i popiołem o wymiarach 30x30 cm. Nieliczna ceramika znaleziona w wykopie datowana została na XII-XIV w. W wykopie o powierzchni 68 m², zlokalizowanym na prawym brzegu potoku, na głębokości 80 cm odkryto relikty ziemianki o wymiarach 4x2 m. W obiekcie wykryto ślady paleniska (kilka kamieni i fragment glinainek kopuły. Obiekt datowano nielicznymi ułamkami ceramiki na X-XI w. Dookoła obiektu nie zanotowano nawarstwień kulturowych.

G.1: Rozbieżności w datowaniu stanowiska są spore (pierwotnie datowane było na X-XII, w późniejszych pracach XII-XIV w., lecz początki grodziska bywają też odnoszone do X w. (por. Liwoch 2003, 278). V. Ljaska (2008, 91) pisze zaś o Vorotach jako grodzisku z XI-XIV.

G.2: Grodzisko Vorota (przynajmniej w XIII w., kiedy wspominają o nim źródła) stanowić miało punkt strażniczy kontrolujący szlak z Wołynia na Przykarpacie i w dorzecze Sanu (szlak wiodący przez Vorota łączyć miał ośrodki takie, jak Bełz, Telicz i Przemyśl). Na kontrolną (strażniczą) funkcję grodziska wskazuje niemal zupełny brak nawarstwień kulturowych i niewielka liczba zabytków na nim znalezionych.

H: U podnóża cypla odkryto relikty współczesnej grodzisku osady, na której znaleziono groty strzał, fragmenty kolczugi wędzidła.

Po przeciwnej stronie drogi biegnącej jarem w 1996 r. zlokalizowano średniowieczną osadę otwartą. Na stanowisku założono 3 wykopy o łącznej powierzchni ponad 300 m². Odkryto tam ślady 3 budynków półziemiankowych z piecami kamiennymi, piece hutnicze, jamy gospodarcze, a także zebrano dużą ilość lepionej ręcznie oraz toczonej na ceramiki X-XII w., zabytki metalowe (groty strzał z tulejką, noże, siekiery, dłuta, fibule) i i kościane.

I:

J: Prócz pojawiających się wśród badaczy wątpliwości dotyczących osadniczego charakteru „Wrót" (czy mógł nazywać się tak gród strzegący przesmyku między wzgórzami), w dyskusji naukowej pojawiły się także spostrzeżenia dotyczące położenia samego „wąskiego przejścia" (o ile z kontekstu wzmianki z KHW przesmyk ten rzeczywiście mógł się znajdować na Roztoczu, to jednak niekoniecznie w okolicach Niemirowa, a raczej bliżej wspomnianego w źródle Grabowca, w którym przebywał wówczas Wasylko). „Wrota" według B. Włodarskiego (1966, 150) znajdowały się na pograniczu polsko-ruskim (w tym przypadku uroczysko „Worotnia" w okolicach Niemirowa wydaje się lokalizacją lekko cofniętą w głąb terytorium ruskiego, bez większych jednak wątpliwości znajdującą się na szlaku do Bełza), zaś inni badacze (Z. Wartołowska 1958, 35-36; Z. Szambelan 1989, 21-22, T. Dunin-Wąsowicz 2011, 150) pokusili się nawet o wskazanie okolic Sąsiadki (Sutiejska) i Szczebrzeszyna (padół gorajecki i zwierzyniecki), jako swego rodzaju „przejścia granicznego" (w źródłach polskich określanego z resztą jako „porta"). Uwzględniając te wątpliwości co do położenia „Wrót", a także rozbieżności dotyczące chronologii grodziska w Vorobljačynie, kwestię identyfikacji latopisowego grodu uznać należy za wciąż otwartą.

K:

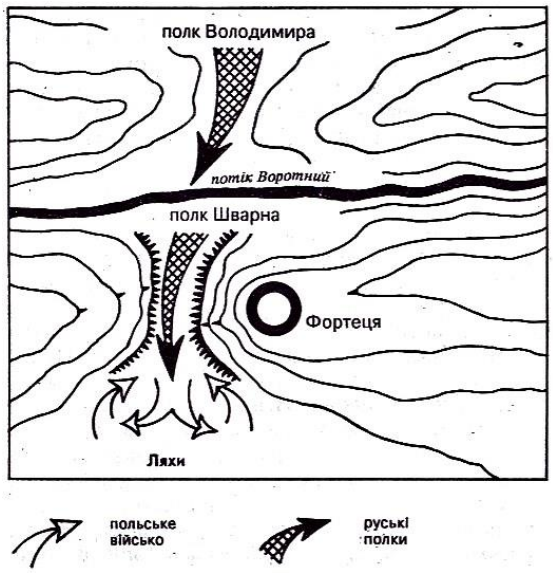

Ryc. 405. Schemat topograficznego położenia grodziska Worota wraz z rekonstrukcją starcia wojsk polskich i ruskich w 1266 r. (za: Пелещишин 1996, rys. 26, 105).

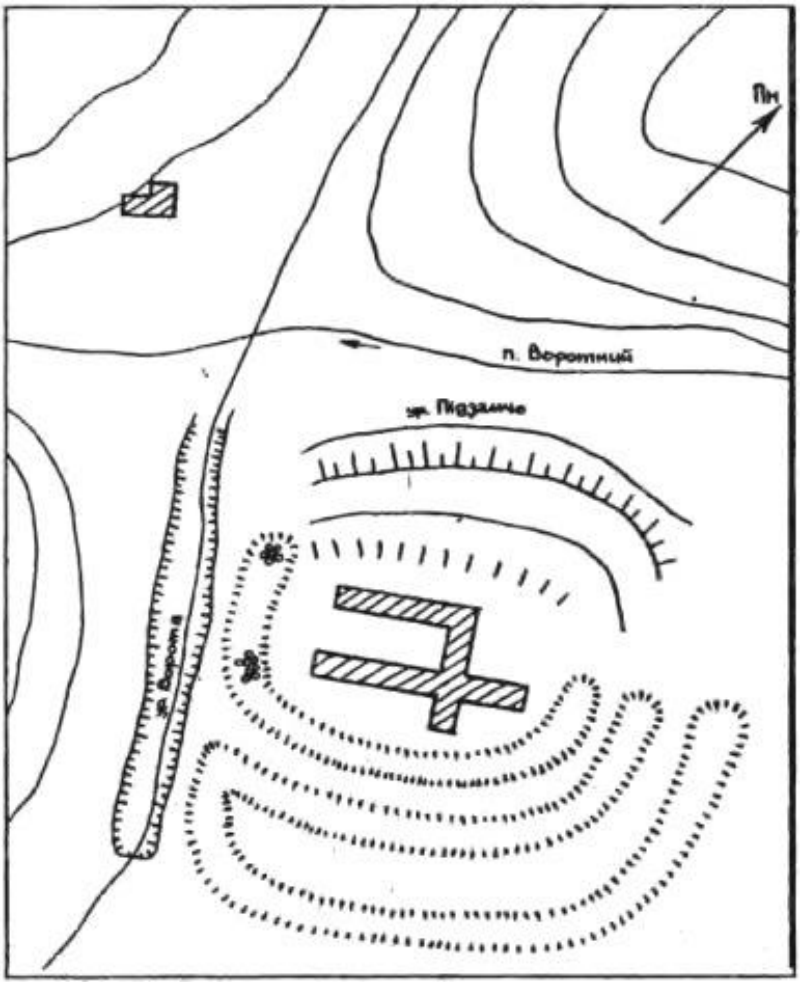

Ryc. 406. Schematyczny plan grodziska we Wróblaczynie z oznaczonymi wykopami archeologicznymi (za: Пелещишин, Касюхнич, Рудий 1993, rys. 1, 72).

L: Janeczek 1997, 53-54; Janusz 1918, Liwoch 2003, 278; *Kronika*... 222-223; Wartołowska 1958, 35-36; Берест, Пелещишин 2005, 190-193; *Етимологічний*... 35; Крип'якевич 1986; Ляска 2008, 91-92, Пелещишин 1993, 3-6; 1996, 105, 112-116; Пелещишин, Касюхнич, Рудий 1993, 72-73; Рудий 1999, 43-44; 2003, 73-74.

148. Wsiewołoż (latop. i ukr. Всеволож) rejon iwanicki, obwód wołyński, Ukraina.

B: Wsiewołoż pojawia się w latopisach pod 1097 r. Rok później PML podaje informację o spaleniu grodu przez Wołodara i Wasylka Rościsławiczów. W 1287 r. książę Mścisław Daniłowicz przekazać miał Wsiewołoż i okoliczne wsie bojarom (*Ипатьевская*... стб 900). W 1377 r., przy okazji wyprawy karnej Ludwika Węgierskiego na Jerzego Narymuntowicza, gród (miasto?) pojawia się ponownie w źródłach pod nazwą „Sewoloż" lub „Selwilcz". Kolejna informacja o Wsiewołożu pochodzi z czasów Siemowita IV, pod którego rządami w 1395 r. znalazły się grody (wołości): „Belz, Lubaczow, Busko, Grabowiec, Hrodło, Szewolsch et Lopathin".

C: W literaturze za dawny Wsiewołoż uznaje się grodzisko znajdujące się we wsi Stargorod* (Starogród) w rejonie sokalskim obwodu lwowskiego (taką informację znaleźć można w starszej literaturze)[499], choć tak naprawdę stanowisko to znajduje się na prawym brzegu Bugu, więc powinno być traktowane jako stan. Zastavne (d. Żdżary) w obwodzie wołyńskim.

D: Założenie w Zastavnem podobne było do grodzisk cyplowych, choć położone było na stosunkowo płaskim terenie. Od strony dostępnej, podobnie jak w przypadku grodów na cyplach, wykopano rów. Gród posiadał plan zbliżony do trójkąta. Otoczony był wałem, dziś słabo zachowanym (maksymalna na wysokość 1,5 m). Grodzisko posiada 150 m długości, a maksymalna szerokość wynosi ok. 100 m. Wschodnia partia stanowiska jest nieco podwyższona. Dostęp do grodu ograniczały dodatkowo bagna.

499 W literaturze naukowej po dziś dzień w okolicach Stargorodu i Litowiża można spotkać można następujące stanowiska (grodziska): „Hirka" w Litowiżu, „Zamok" („Horydyšče"?) w Litowiżu, grodzisko w Stargorodzie i grodzisko w Zastawnem (lub 2 grodziska w Zastavnem), nazwy stosowane zamiennie lub równolegle, które wprowadzać mogą w błąd. W celu ustalenia liczby stanowisk autorka, przy pomocy informacji od T. Verby o zarejestrowanych stanowiskach obwodu wołyńskiego, doszła do wniosku, iż w okolicy tej istnieją tylko 2 grodziska: „stargorodzkie" (Zastavne, „Hirka") oraz oblany z 3 stron wodami Bugu „Zamok" w Litoweżu. Obecność jedynie 2 grodzisk potwierdza także mapa V. Ljaski (2013b, rys. 1, 9).

E: Dyskusja* na temat lokalizacji latopisowego Wsiewołoża rozpoczęła się już w wieku XIX (por. Ляска 2013, przyp. 36, 13). Na utożsamianym z Wsiewoożem stanowisku w Starogrodzie (Zastavnem) zebrano materiały X-XI w.

F:

G.1: Obiekt w Starogrodzie datowany jest na podstawie materiału ceramicznego na X-XI w.

G.2: Z racji datowania na X-XI w. oraz nazwy grodu „Wsiewołoż", badacze zakładają, iż, gród mógł być założony w końcu X w. przez Wsiewołoda, syna Włodzimierza Wielkiego. Lokalizacja, niewielkie rozmiary i skromne nawarstwienia kulturowe grodziska mogą zaś świadczyć, iż początkowo Wsiewołoż był jedynie niewielkim punktem strażniczym (Ляска 2013, 14).

I:

J: *Część badaczy podtrzymuje tezę A. Cynkałowskiego, wedle której po spaleniu pierwotnego Wsiewołoża w końcu XI w., osadnictwo przeniosło się na teren okolic dzisiejszego Litowiża (który w połowie XV w. pojawia się w źródłach), więc wzmianki o Wsiewołożu z XIII w. dotyczyć miały już drugiego grodu. W XV w. w Litowiżu powstać miał litewski zamek. Miasto zostało lokowane na prawie niemieckim w 1451 r. przez Świdrygiełłę.

Grodzisko w Litowiżu (Litovež, rejon iwanicki) ddalone jest od stan. w Zastavnem ok. 2 km na północ. Grodzisko „Zamok" w Litowiżu zostało opisane przez V. Antonovyča jako „czworokątne". W 1927 r. stanowisko to odwiedził A. Cynkałowski. W 1939 r. J. Pasternak prowadził badania rozpoznawcze na rozoranym grodzisku. W transzejach badacz znaleźć miał ceramikę XIII-XIV w. Badaczowi znana była miejscowa tradycja o położeniu w tym miejscu staroruskiego Wsiewołoża. Badania w Litowiżu prowadziła w 1979 r. ekspedycja UL kierowana przez R. Čajkę. Podczas badań w Litowiżu w obrywach brzegu zanotowano ślady dwóch chat typu półziemiankowego z paleniskami, zalegające na głębokości 2 m od powierzchni cypla. Szerokość obiektów wynosiła 3,5 m. Wykopaliska w różnych częściach grodziska objęły łącznie powierzchnię 60 m². W części zachodniej grodziska, w pobliżu wału, miąższość nawarstwień kulturowych sięgała 0,9 m. W Litowiżu znaleziono ułamki toczonej na kole ceramiki. Na głębokości 0,7 m wykryto gliniastą warstewkę grubości 5 m, w której znaleziono nóż żelazny datowany na XI-XII w. Natrafiono również na materiały pradziejowe. Średniowieczny materiał zabytkowy z badań grodziska pochodził z XII-XV w.

W opinii M. Kučynki (2009, 86) pierwotny Wsiewołoż mógł być „zamkiem feudalnym" księcia Dawida Igoriewicza, zaś „drugi" Wsiewołoż miał być już centrum wołości, której dokładny czas jest powstania jest trudny do określenia (XIII w.?). Gród miał ostatecznie utracić znaczenie w wieku XV w. (w późnym średniowieczu w Litowiżu powstał zamek obejmujący zasięgiem swych fortyfikacji część grodziska).

K:

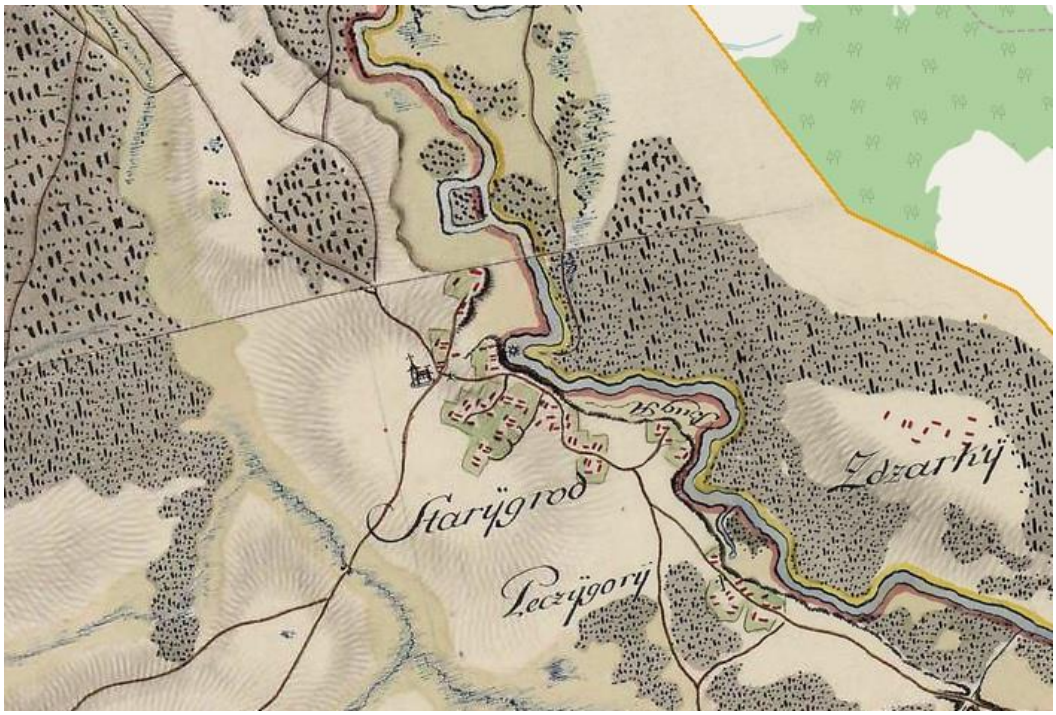

Ryc. 408. Stargorod na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

Ryc. 408. Litowiż na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

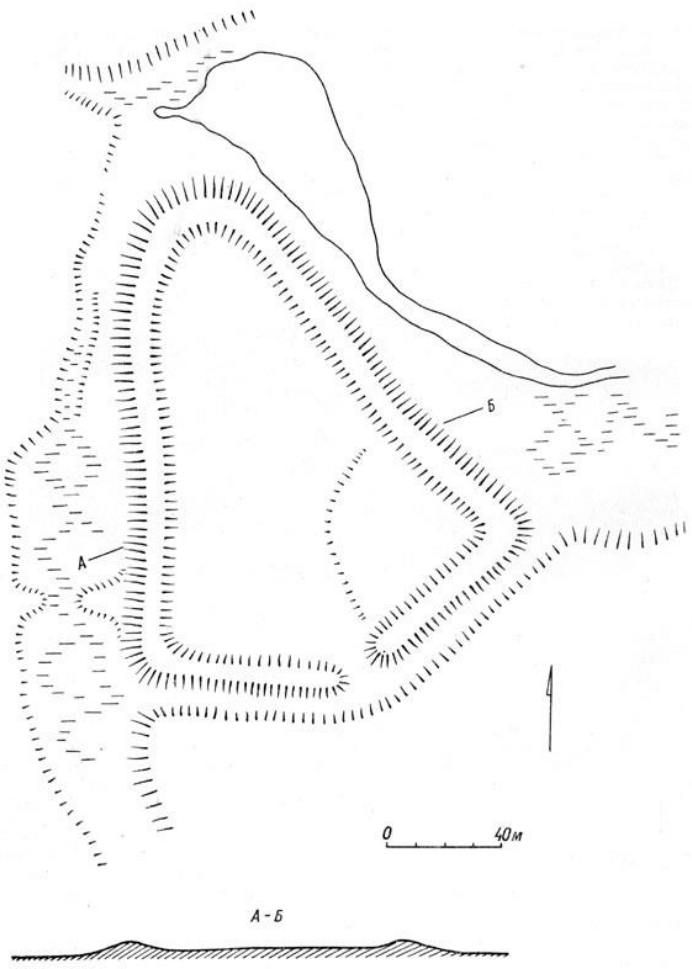

Ryc. 409. Grodzisko w pobliżu wsi Stargorod (za: Раппопорт 1967, ryc. 43, 42).

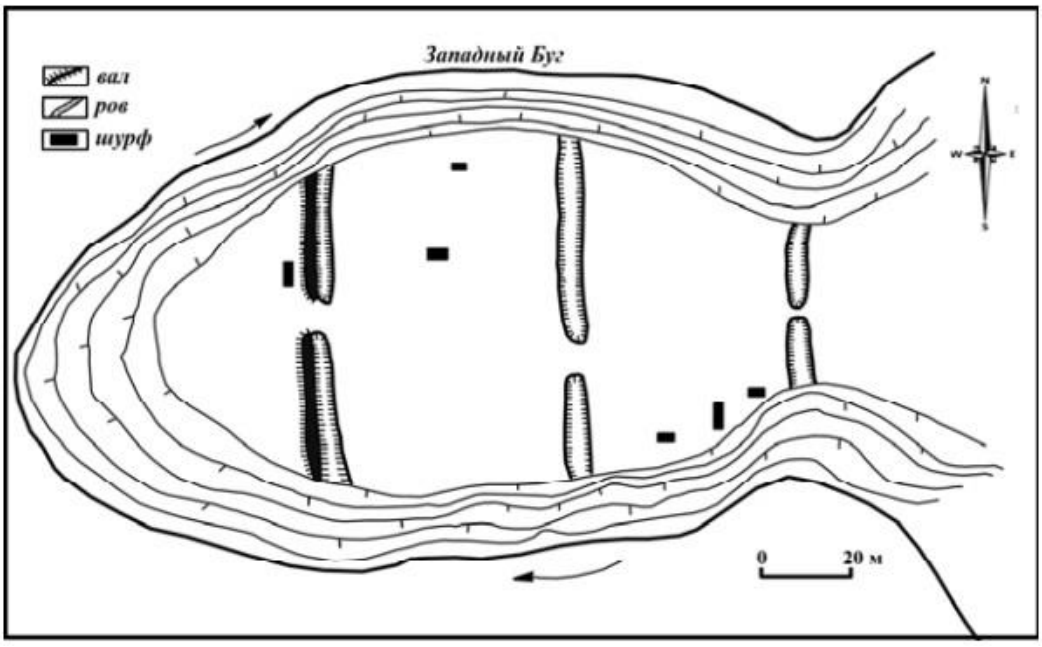

Ryc. 410. Plan grodziska w Litowiżu według R. Čajki (za: Ляска 2013b, rys. 2, 15).

Ryc. 411. Widok grodziska w Litowiżu (źródło: portal Google Maps).

L: Cynkałowski 1984, 265; 1986, 25-27; informacje ustne od T. Verby; Rauhut 1960, 245; Антонович 1900, 65; Демчук 1991, 304-307; Куза 1996, 152; Кучинко 2009, 86; Ляска 2012, 183-218; 2013b, 3-54; Пастернак 1978, 72; Ратич 1957, 10; Раппопорт 1967, 42-43; Чайка 1980, 349-350.

149. **Wygoszew (latop. Выгошевъ), Vyšgorodok, rejon Łanowce, obwód tarnopolski, Ukraina.**

B: O mieszkańcach grodu wspomina pod 1097 r. PML, zaś ok. 1152 r. Wygoszew wymieniony został wraz z grodami takimi, jak Busk, Szumsk, Tychoml i Gnojnica, zajętymi przez Włodzimierza, księcia halickiego (*Latopis kijowski*... 116). Staroruski gród znajdował się najprawdopodobniej na południowo-zachodnim krańcu ziemi wołyńskiej.

C: Grodzisko położone było na wzniesieniu (cyplu) nad potokiem Żyrakiem.

D: Teren grodziska na prawym brzegu Żyraku chroniony był przez strome zbocza cypla, wąwóz oraz, od strony dostępnej - wał i rów. Majdan podzielony jest przez rów na 2 nierówne części.

Według opisu A. Cynkałowskiego (1961, 198, 208) wały dużego grodziska były dobrze zachowane. W skałach pod grodziskiem znajdować się miała jaskinia.

E: Grodzisko (zamczysko?) odkrył w XIX w. L. M. Rafalski. Na stanowisku zebrano materiały z epoki wczesnego średniowiecza oraz młodsze zabytki.

G.2: Stanowisko uznawane jest za pozostałości latopisowego Wygoszewa (por. **J**).

F:

G:

H:

I:

J: Z Vyšgorodkiem identyfikował latopisowy Wygoszew już N. Barsov. Również A. Cynkałowski (1984, 200), M. Kotljar (1998, 80) i A. Zajac' (2003, 28) identyfikowali Wygoszew z, położonym na południowy-wschód od Krzemieńca Vyšgorodkiem (d. Wyżgródkiem). A. Cynkałowski wspominał o położonym na gruntach wsi grodzisku, na terenie którego w XVI-XVII w. funkcjonował zamek. Stanowisko trudno jest obecnie zlokalizować na mapie i nie opublikowano dotąd żadnego planu grodziska.

K:

L: Cynkałowski 1961, 171, 208; 1984, 200-201; Liwoch 2003, 279; 200-201; Барсов 1865, 45; *Етимологічний* ... 38, Котляр 1998, 80; 2013, 186; Прищепа 2016a, 128; Ратич 1957, 81; Заяц 2003, 28.

150. Zarzeczsk (latop. Зарѣческъ, ukr. Заріческьк), obecnie wieś Zaric'k, rejon i obwód równieński, Ukraina.

B: Zarzeczsk został wspomniany jako położony na południowy zachód od Peresopnicy gród wołyński pod 1150 r. (*Latopis kijowski 1118-1158*…. kol. 409, 412, przyp. 641, 95). Według

latopisu gród został wówczas spalony przez Izjasława Mścisławicza. Kolejne informacje o miejscowości pochodzą dopiero ze źródeł XVII w.

C: Stanowisko położone jest na południowy-wschód od wsi Zaric'k, na wyniesionym 6-7 m ponad dolinę cyplu terasy lewego brzegu Stubły. Grodzisko jest w dużym stopniu zniszczone przez XX-wieczną zabudowę.

D: Założenie (dietiniec?) jest prostokątne w planie, jego wymiary wynoszą 100x98 m. Narożniki grodziska są zaokrąglone. Fragmenty zachowanego wału (wysokości 0,5 m i szerokości 2 m) znajdują się w południowej i wschodniej partii grodziska. S. Ters'kyj odnosi grodzisko do typu „wołyńskiego".

E: Grodzisko odkryto w 1987 r. Do 1995 r. kompleks osadniczy Zarzeczska (tzw. grodzisko, podgrodzie i osady otwarte) badany był przez S. Ters'kiego.

W 2014 r. na „majdanie" grodziska założono wkopy sondażowe, w których nie wykryto nawarstwień średniowiecznych, znaleziono jedynie nieliczne zabytki epoki brązu.

F:

G.2: S. Ters'kyj zalicza Zarzeczsk do grodzisk księstwa peresopnickiego. B. Pryščepa (2016a, 114) przypuszcza, iż XII-wieczny Zarzeczsk mógł być siołem książęcym (dopuszcza też istenienie w nim dworu).

H: Na północ od stanowiska, na obszarze ponad 2 ha zebrano sporą ilość ceramiki XI-XII w. Na północ od stanowiska odkryto także cmentarzysko średniowieczne. Według nowszych danych (Пришепа 2016a, 114) osada ta zajmować mogła nawet 10 ha.

I: Materiały z badań powierzchniowych z 1987 r. znajdują się w LMH.

J: Brak jest publikacji stanowiska z zarysem przebiegu (lub rekonstrukcją przebiegu) wałów oraz rysunków lub fotografii zachowanych partii umocnień.

K:

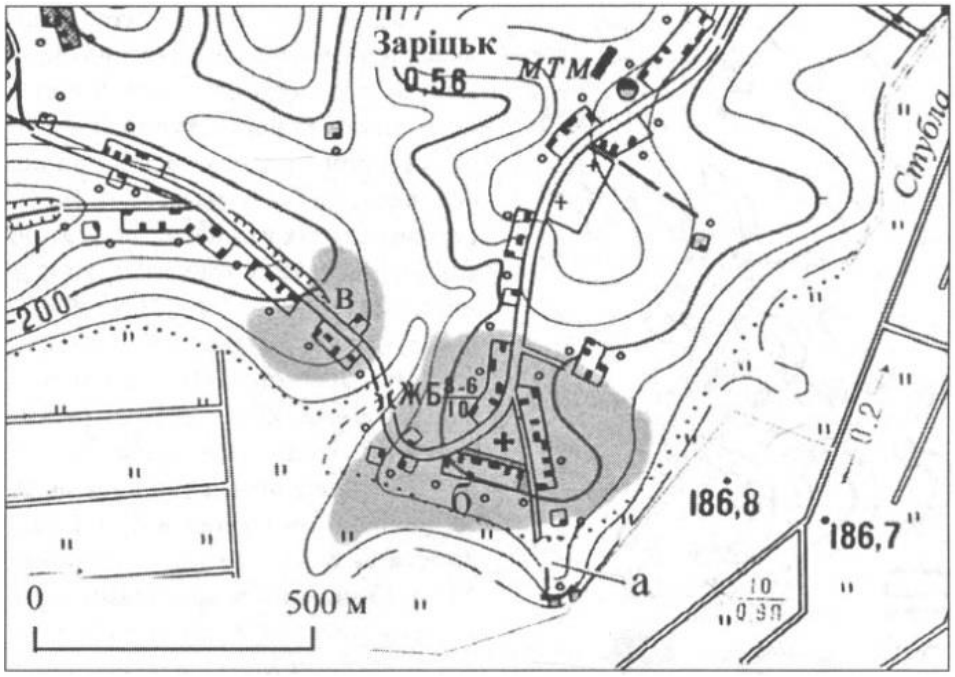

Ryc. 412. Stanowisko archeologiczne na cyplu w okolicach Zaric'ka (a), obszar występowania zabytków X-XII w. (б, в) (za: Прищепа 2016a, rys. 76, 113).

L: Cynkałowski 1984, 435-435; *Етимологічний*... 61; Прищепа 2006, 109; 2016a, 112-114; Терський 1993b, 58-59, 2009a, 17; 2014b, 86.

151. **Żydyczyn (latop. Жидичинъ, ukr. Жидичин) rejon kiwercowski, obwód wołyński, Ukraina.**

B: Monastyr św. Mikołaja w Żydyczynie został wspomniany w źródłach już w XIII w., kiedy to odwiedził go książę Daniel Romanowicz - według KHW w 1227 r. cyt. (...) exa Данилъ въ Жидичинъ кланѧтьсѧ и молитисѧ . сѓмоу Николѣ). Kolejna wzmianka źródłowa o Żydyczynie odnosi się dopiero do końca XV w. (pożar miasteczka podczas ataku wojsk Mengli Gireja).

C: Grodzisko znajduje się w uroczysku „Św. Duch" (na terenie grodziska znajduje się skit p.w. św. Ducha), położonym na cyplu wznoszącym się ok. 8 m nad starorzeczem Styru.

D: Wymiary grodziska wynoszą 60x20 m. Wał grodziska zachowany jest do wysokości 3 m. Od strony dostępnej, prócz wału, znajdowała się także fosa. Wjazd znajdował się mniej

więcej w połowie długości wału. Według A. Cynkałowskiego (1961, 200) w narożnikach grodziska widoczne były podstawy wież.

E: W 1962 r. grodzisko w Żydyczynie odwiedził i opisał P. A. Rappoport. Położoną w pobliżu grodziska osadę datowaną na XI-XIII w. badali M. Kučinko, G. Ohrimenko i M. Majdanec'. Kolejną osadę, położoną na północ od wsi odkrył w 1993 r. V. Konoplja. Podczas badań ratowniczych na obszarze posadu w 2008 r. odkryto pozostałości budowli mieszkalnej datowanej na XII-XIII w. oraz relikty średniowiecznego pieca hutniczego. W 2009 r. badania ratownicze na niewielkim obszarze dawnego posadu przeprowadzili O. Zlatogorskij i V. Bajuk. Badana przez nich część osady rzemieślniczej znajdowała się na prawym brzegu Styru, 1 km na zachód od grodziska i 0,7 km na południowy-wschód od monastyru. Wykop objął swą powierzchnią 84 m².

F.3: W wykopie odkryto jamę gospodarczą wypełnioną ceramiką z XI w. Pozostały materiał ceramiczny z warstw datowany był od X/XI po XVI-XVII w.

G.1: Grodzisko datowane jest na X(?)/XI-XIII w. (datowanie na podstawie materiału zabytkowego zaproponowane przez P. A. Rappoporta), na terenie pobliskiego miasta Żydyczyna (na terenie domniemanego posadu) występują także materiały późnośredniowieczne. O materiałach „późniejszych", pochodzących z grodziska, wspominał również A. Cynkałowski.

G.2: W publikacjach na temat stanowiska brak jest informacji na temat relacji grodu ze wspomnianym w źródłach monastyrem.

H: Niewiele wiadomo na temat prób weryfikacji metryki funkcjonującego do dziś klasztoru w Żydyczynie. W 2012 r. podczas badań ratowniczych w miejscu planowanej budowy nowej świątyni na podwórzu monastyru założono wykop o wymiarach 12x18 m. Najstarsza warstwa kulturowa odkryta w wykopie zawierała materiały X w. Natrafiono na ślady budowli (rowu?) oraz jamę gospodarczą zawierającą ułamki ceramiki XI-XII w. Z wykopu pochodzi także naczynie ceramiczne z XIII w.

W 1992 r. ekspedycja Wołyńskiego Muzeum Krajoznawczego przeprowadziła badania powierzchniowe w rejonie kiwercowskim. Wokół Żydyczyna zlokalizowano wówczas kilka osad wczesnośredniowiecznych. Pierwsza z nich została odkryta została na północno-zachodnich rubieżach wsi, na cyplu prawego brzegu Styru o wysokości 8-10 m ponad dolinę rzeki. Stanowisko miało ok. 0,5 ha powierzchni. Prócz materiałów staroruskich

(XII-XIII w.) znaleziono także ułamki ceramiki z epoki brązu. Drugie stanowisko osadowe zlokalizowano na północnym skraju wsi (uroczysko „Lučka"). Materiały datowane na XI-XII występowały tam na obszarze ok. 1 ha. Kolejne stanowisko odkryto na południowy-wschód od Żydyczyna, na cyplu prawego brzegu Styru, wyniesionym 12-14 m ponad dolinę. Na zlokalizowanym tu stanowisku o powierzchni 0,5 ha znaleziono wyłącznie materiały XII-XIII w. Ostatnią osadę zlokalizowano na wschodnich obrzeżach Żydyczyna, w uroczysku „Jamki" (na cyplu przy ujściu do Styru niewielkiego strumyka) w pobliżu szosy. Miąższość nawarstwień kulturowych na stanowisku wynosiła 40-45 cm. Prócz ceramiki XII-XIII w. na stanowisku występowały też materiały pradziejowe.

I:

J: Stanowisko nie było badane wykopaliskowo, nie wyjaśniono także jego relacji z latopisowym klasztorem św. Mikołaja (jak wynika z map, grodzisko znajduje się niecałe 100 m na południe od cerkwi św. Mikołaja).

K:

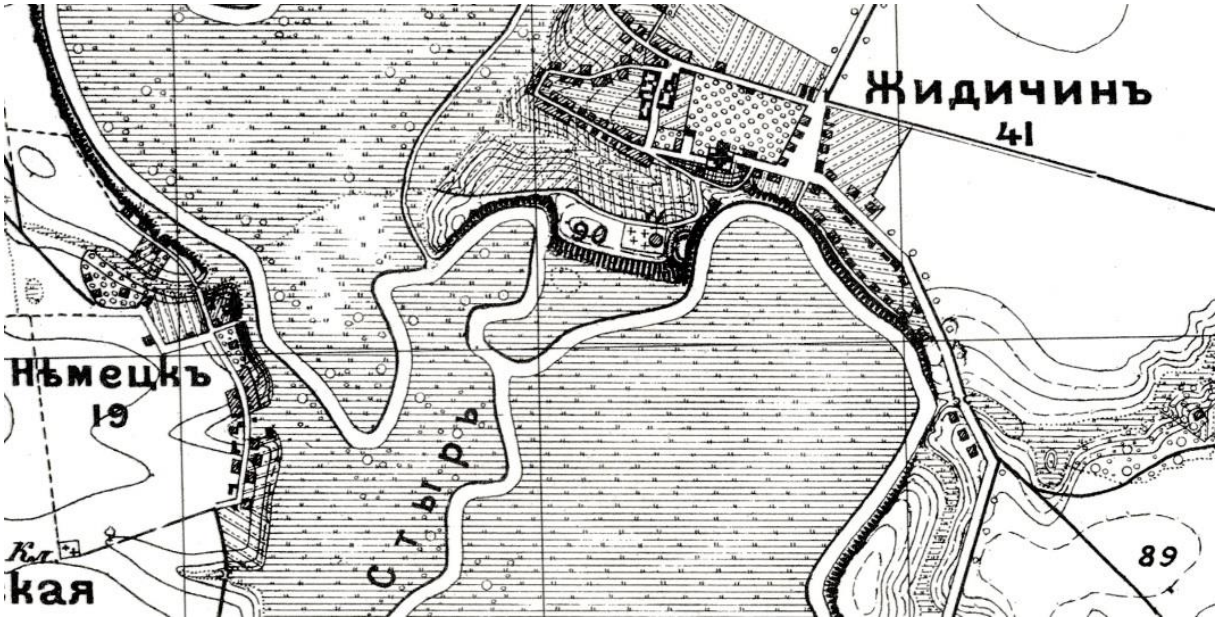

Ryc. 413. Wycinek mapy Sztabu Generalnego Armii Czerwonej (arkusz XVIII 18-И) z Żydyczynem i widocznym zarysem grodziska nad starorzeczem Styru, w południowej partii miejscowości, obok cmentarza) (źródło: http://igrek.amzp.pl/result.php?cmd=id&god=XXVIII_18-%D0%98&cat=USSR025R021).

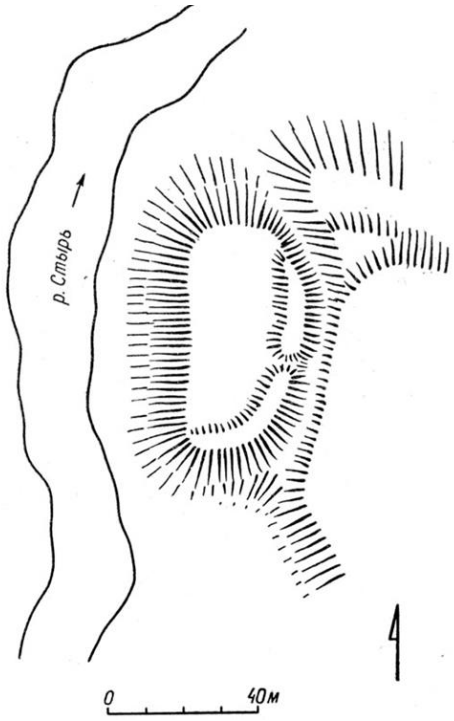

Ryc. 414. Plan grodziska w Żydyczynie (za: Раппопорт 1967, ryc. 36, 39).

Ryc. 415. Amforka tzw. typu kijowskiego, datowana według odkrywców na 1. poł. XIII w., znaleziona podczas badań na terenie monastyru w Żydyczynie (za: Баюк 2013, rys. 1, 128).

L: Cynkałowski 1961, 200; 1984, 393; SGKP, t. XIV, 888; Баюк 2013, 128; Златогорський, Баюк 2010, 151-152; Златогорський, Панишко, Баюк 2009, 72-74; Конопля, Оприск 2012, 12; Раппопорт 1967, 39.

III. Niezidentyfikowane grody ruskie pojawiające się w źródłach lub prawdopodobnie powstałe przed 1340 r. lub miejscowości omyłkowo uważane za grody ruskie:

W III części Katalogu znalazły się miejscowości znane ze źródeł pisanych powstałych do końca XIV w., uznawane w literaturze - wprost lub domyślnie za grody. Kluczowym źródłem jest tu *Spisu miast ruskich dalszych i bliższych*, jednakże pamiętać należy, iż część miast „polskich" (podolskich) wymienionych w źródle powstała najprawdopodobniej dopiero w 2 poł. XIV w. lub położone są już poza terytorialnym zasięgiem Księstwa Halicko-Wołyńskiego doby Romanowiczów. W katalogu nie wymienione zostały także warownie założone najprawdopodobniej po wycofaniu się Tatarów z Podola, takie, jak Smotrycz, Skała[500] czy Czerwonogród[501] (w części II została omówiona już kwestia Kamieńca Podolskiego), choć w literaturze spotkać można próby odniesienia ich początków do czasów wcześniejszych.

152. **Arbuzowicze* (latop. Аръбоузовичи, Яръбоузовичи).**

B: Nazwa „Arbuzowicze" pojawia się pod 1232 (1233) r. w KHW cyt. Данилъ же поиде со братомъ . и со Ѳлександромъ. Плѣсньскоу . и пришедъ взѧ и . подъ Аръбоузовичи. и великъ . плѣ^{нf} приѧ (*Ипатьевская*... стб 770).

J: *Jako nazwę geograficzną (uroczysko w ziemi halickiej) potraktował Arbuzowicze N. Barsov (1865, 2). Według M. Kotljara (1985, 123, 128; 1998, 241-242) wzmianka latopisowa o grodzie ma charakter pośredni - Daniel Romanowicz miał wziąć gród („zamek bojarski") Arbuzowicze wraz z Pleśnieskiem. Za M. Kotljarem jako gród-sadybę bojarską traktują inni badacze (Скочиляс 2010, 61). Tak więc gród miał znajdować się w okolicach Pleśnieska - za przesłankami toponimicznymi - na terenie wsi Garbuzovičі (Garbuziv) w rejonie zborowskim

500 Choć Skała, jako centrum wołości w ziemi trembowelskiej pojawiła się w pracy I. Skočyljasa (2010, 76, za: Kryp'jakevyč 1984), nie ma jednoznacznych dowodów na istnienie w niej zamku przed 2. poł. XIV w. O. Ratyč (1957, 81) wspomina jedynie o bliżej nieokreślonym grodzisku (zamczysku?) w Skale Podolskiej.

501 Autorzy publikacji *Україна: литовська доба*... podają (najprawdopodobniej powołując się na informację zawartą w SGKP (t. I, 845), iż Czerwonogród funkcjonował już w IX w. pod nazwą Castrum Rubrum. Zarówno w pracy (*Україна: литовська доба*...132), jak i w *Słowniku* brak odwołania do średniowiecznych źródeł. Informacja ta, choć mało wiarygodna, stała się przyczynkiem do dyskusji na temat położenia latopisowego Czerwienia.

obwodu tarnopolskiego[502]. Na terenie wsi Garbuziv odkryto kilka staroruskich osad otwartych z XII-XIII (stan. Garbuziv II, III, VI, VII, VIII).

*Wedle innej interpretacji przyjmuje się, iż latopisowi „Arbuzowicze" to halicki ród bojarski (dokładniej otczestwo – nazwisko patronimiczne jego członków), a nie nazwa ich grodu (Дашкевич 1873, 27-28, Пашуто 1950, 144). Również według D. Dąbrowskiego (2012, 177-178; *Kronika*... 147) Arbuzowicze to ród bojarski (wedle tej interpretacji ród Arbuzowiczów, którzy zajęli Pleśniesk, poniósł w 1233 r. klęskę ze strony Daniela, Wasylka i Aleksandra Wsiewołodowicza).

L: *Kronika*... 147; Барсов 1865, 2; Дашкевич 1873, 27-28; Котляр 1985, 123, 129, 156-157; 1998, 241-242, Пашуто 1950, 144; Скочиляс 2010, 61; Ягодинська 2015; 202.

153. **Braszów (latop. Брашевъ).**

B: W KHW Braszów pojawia się w kontekście najazdu Nogaja na Węgry (1285 r.): Мъı же на прежнѧæ возвратимсѧ. бы^{c} идоущоу wканьному и безаконьномоу Ногаеви . и Телебоузѣ с нимь воевавшима землю Оугорьскоую . Нога поиде . на Брашевъ . а Телебоуга поиде . поперекъ Горȣ (*Ипатьевская*... стб 890).

J: W wykazie nazw geograficznych pierwszych ośmiu tomów serii ПСРЛ (*Указатель*.... 16) oraz w indeksie nazw geograficznych *Latopisu ipatijewskiego* (wyd. 1908) Braszów uznano za gród halicki. Według N. Barsova w ustępie *Kroniki* chodziło o gród o słowiańskiej nazwie, lecz położony na Węgrzech (Braszów w Siedmiogrodzie). Autorka przychyla się do opinii N. Barsowa i autorów polskiego wydania KHW.

L: *Kronika*... 239; Барсов 1865, 14; *Літопис руський*... 542; *Указатель*.... 16.

502 W XIX-wiecznej literaturze spotkać można określenia „blisko Brodów" lub „blisko Złoczowa." dotyczące położenia wsi Harbuzowicze. Na mapie w pracy M. Kotlara (1998) Arbuzowicze oznaczono niedaleko na północ od Pleśnieska, tymczasem wieś Harbuzów (w obwodzie tarnopolskim) położona jest na wschód od Pleśnieska.

154. **Brody (latop. Броды, ukr. Броди)* rejon loco, obwód lwowski, Ukraina.**

B: Brody zostały wspomniane w *Pouczeniu Włodzimierza Monomacha* jako miejsce spotkania Włodzimierza z Jaropełkiem Izjasławiczem.

J: *Brody, oznaczające oczywiście bród (przeprawę) to dość popularny toponim. Latopisowe Brody większość ukraińskich historyków identyfikuje z miastem Brody, a konkretnie ze Starymi Brodami, obecnie częścią miasta Brody (rejon loco, obwód lwowski). Na terenie miasta nie wykryto jednak pozostałości średniowiecznego grodu. Na terenie Brodów znajdują się pozostałości twierdzy z XVII w. Ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego w rejonie Brodów zostały odkryte w 1982 r. i w 1995 r. na wielokulturowym stanowisku Brody-I, położonym na południowo-wschodnim obrzeżu Starych Brodów. Ceramikę XII-XIII odkryto też na położonym nieopodal, na prawym brzegu rzeki, stanowisku Brody-II. Na początku lat 80. XX w. odkryto także stanowisko z ceramiką XII-XIII w. we wschodniej części Brodów (stan. Brody-III), na cyplu wyniesionym ponad bagnistą dolinę potoku wypływającego z terenu wsi Ditkivci. Materiały z czasów Rusi Kijowskiej zebrano także na stanowisku Brody-IV, położonym w uroczysku „Bugaji" we wschodniej części miasta. D. Čobit miał odkryć tam fragment nasypu („brodu") wysokości 6 m, zachowany na długość 40 m. Według niektórych polskich badaczy Brody miały być związane z grodem szczebrzeskim (wieś Brody położona jest po drugiej stronie Wieprza, najprawdopodobniej przy przeprawie przez rzekę). W opinii Z. Wartołowskiej (1958, 30, 34) gród Brody-Szczebrzeszyn miał być jednym z dwóch grodów zajętych w 1205 r. przez Romana Mścisławowicza.

I: Wczesnośredniowieczne materiały z Brodów znajdują się w Muzeum Historyczno-Krajoznawczym w Brodach.

K:

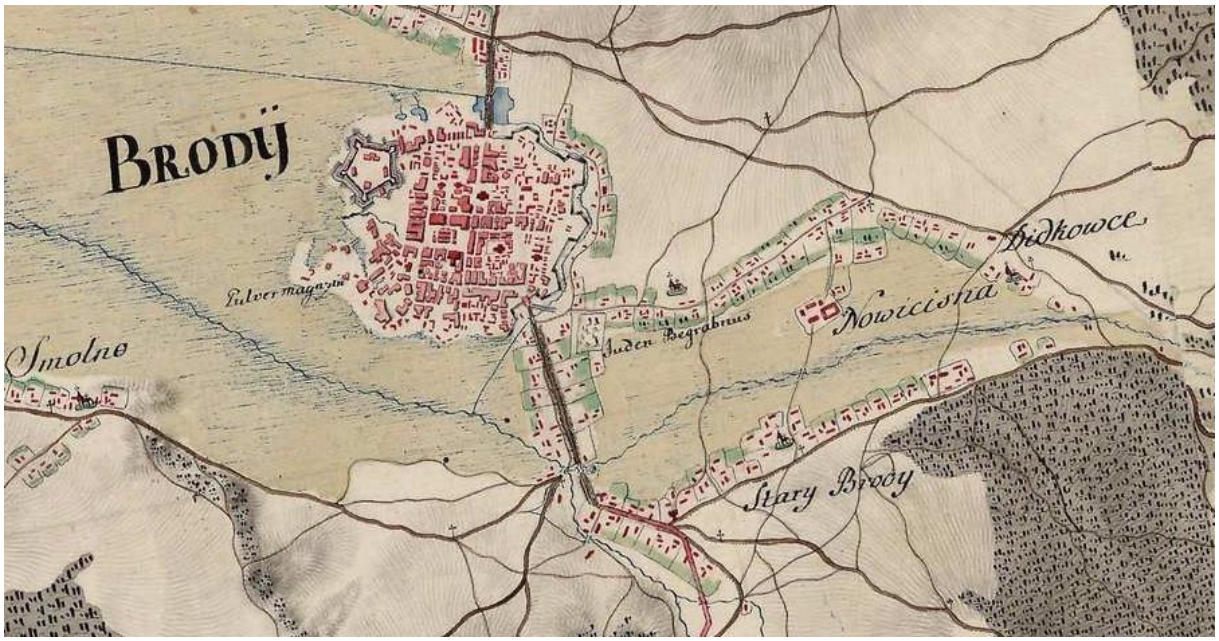

Ryc. 416. Brody i Stare Brody na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

L: Kutyłowska 1999, 5; Wartołowska 1958, 30, 34; Чобіт 2008; Онищук 2008, 172-174; Прищепа 2012, 37 (mapa).

155. *Chmielów (źr. Хмелевъ, Хмеловъ, Chmyelow).

B: Chmielów, jako jeden z głównych ośrodek historycznej ziemi szypińskiej (wymieniany w źródłach wraz Cecynem i Chocimiem), pojawia się w piśmie bojarów mołdawskich do polskiego króla z 1395 r. (*Грамоти XIV ст.* ... 125-126). Kolejne wzmianki o Chmielowie pochodzą z dokumentów XV w.

J: W przypadku Chocimia i Cecyna stwierdzono (choć nie bez zastrzeżeń i nierozwianych do dziś wątpiwości), możliwe staroruskie początki tych twierdz, stąd w literaturze naukowej pojawiła się chęć widzieć w niezlokalizowanym dotąd Chmielowie miasta (grodu?) o genezie staroruskiej. Kluczową rolę w poszukiwaniu Chmielowa na umownie zakreślonym obszarze ziemi szypińskiej odgrywały oczywiście studia historyczne i toponimiczne. Badacz z przełomu XIX i XX w. - R. Kaindl - przypuszczał, iż Chmielów mógł znajdować się w pobliżu wsi Ivankovci (Ivankivci) nad Sowycą. Analizę nazw miejscowych z terenu ukraińskiej Bukowiny przeprowadził w latach w 1912-1914 M. Korduba. Badacz przyjął, iż Chmielów znajdować się musiał na polsko-mołdawskim pograniczu i powiązał z

Chemielowem grodzisko w Karapčevie, gdyż według dokumentu z 1433 r. Chmielów występuje jako gród mołdawski położony nieopodal granicy z Polską, która przebiegała wzdłuż Czeremoszu. Stanowisko to jest obecnie wiązane najczęściej z latopisowym Gródkiem nad Czeremoszem (zob.). B. Tymoščuk (1964, 216) uważał, iż Gródek i Chmielów to ta sama miejscowość (nazwa Chmielów używana miała być w źródłach mołdawskich, Gródek – w ruskich).

Innym stanowiskiem, którego nazwa ludowa nawiązywać miała do Chmielowa było tzw. Perebykivs'ke horodyšče (in. Zelena Lypa). Pierwszym, który powiązał położoną nad Dniestrem dawną wieś Chmeleve[503] (do 1946 r.), obecnie Zeleną Lypę, z Chmielowem był B. Tomenčuk (Балух 2010, 32). Taką interpretację, głównie ze względu na chronologię stanowiska (rozciągniętą do XV w.) i znaleziska numizmatów mołdawskich, poparli swego czasu A. Masan i I. Voznyi (2000, 99-112). Jednakże, badający to stanowisko w latach 2000-2004 S. Pyvovarov zinterpretował założenie jako typowo obronne, a nie gród-zamek mołdawskiego starosty ani tym bardziej jako ośródek o cechach miejskich. Na podstawie znalezisk numizmatycznych i militariów badacz uznał założenie za funkcjonujące w latach 60 i 70. XIV w. – jego zdaniem stanowić ono mogło bazę kontyngentu wojskowego podporządkowanego królowi węgierskiemu (Пивоваров 2007, 107; 2010, 369) – ziemie te znaleźć się miały pod panowaniem mołdawskim dopiero w latach 80. XIV w. Co do samej ziemi szypińskiej, I. Voznyi (2009, 181) wysunął nowe przypuszczenie, iż skoro Szypińce, które dały nazwę krainie, nie były umocnione (według opinii badającego okolice miejscowości B. Tymoščuka), w pobliżu ich mógł istnieć gród – Chmielów. Na obecnym etapie badań trudno uznać którąkolwiek z przedstawionych propozycji lokalizacji Chmielowa za wystarczająco uzasadnioną.

K:

Ryc. 417. (Na kolejnej stronie:) Propozycja lokalizacji Chmielowa i zasięgu ziemi szypińskiej autorstwa A. Žukovs'kiego (za: Балух 2010, rys. 1, 28).

503 W meandrze Dniestru, na granicy w obwodów iwanofrankowskiego i tarnopolskiego znajduje się też inna wieś nawiązująca nazwą do Chmielowa (Chmeleva), jednak z powodu znacznego oddalenia od historycznej Bukowiny nie jest brana pod uwagę w rozważaniach na temat ziemi szypińskiej.

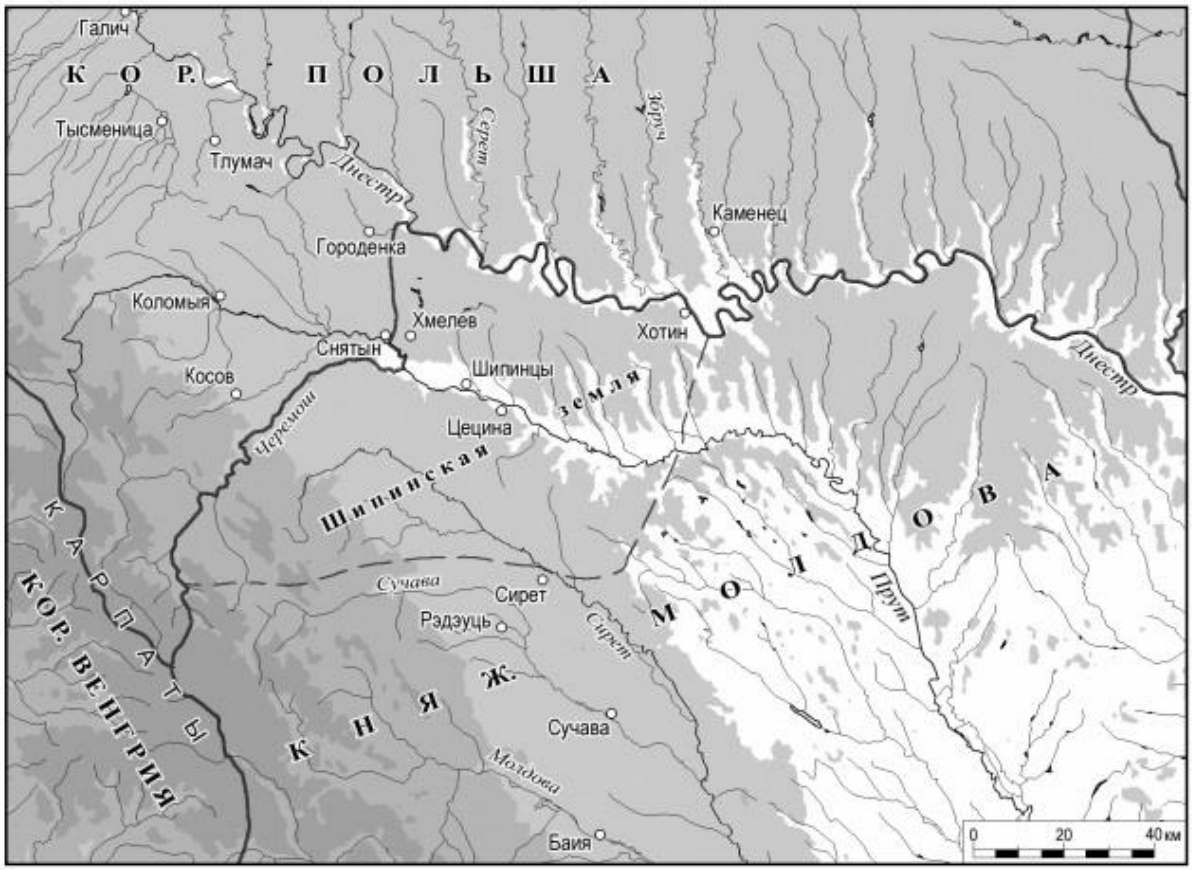

L: Балух 2008, 150-157; 2010, 32-33; Возний 2009, 179-181; *Грамоти XIV ст*... 125-126, Кордуба 1928, 153-155; Масан 1993, 24-34; Масан, Возний 2000, 99-112; Пивоваров 2007, 103-126; 2010, 365-370; Тимощук 1964, 2016.

156. **Chorobr’ (latop. Хороборь, Хоробор, Хоробец).**

B: Chorobr’ został wymieniony w *Spisie grodów ruskich dalszych i bliższych* jako gród wołyński.

J: W latopisach spotykamy jeszcze jeden gród o tej nazwie. Według *Latopisu kijowskiego* w 1154 r. spotkali się w Chorobriu (ziemia czernihowska) Światosław Olegowicz z Izjasławem Dawidowiczem.

L: *Етимологічний*... 170; Тихомиров 1979, 108.

157. **Czernieck (latop. Чернечьскъ).**

B: Czernieck został jedyny raz wspomniany w *Latopisie kijowskim* pod 1142 r. jako miejsce spotkania książąt wołyńskich (spowinowaconych z Piastami), którzy złupiwszy gród wzięli wielu Lachów w niewolę.

J: Czernieck widnieje jako gród ziemi wołyńskiej w indeksie nazw geograficznych *Latopisu ipatijewskiego* (ПСРЛ, II, wyd. 1908), zaś według autorów wykazu nazw geograficznych pierwszych wydań ПСРЛ (*Указатель*... 553) i G. Labudy (1959, 1147-1149) chodzić mogło o wieś Czersk nad Wisłą (Mazowsze). Z kolei L. Vojtovyč (2015, 50) bez podania uzasadnienia uznaje Czernieck i Czernecz-gorodok za ten sam gród i łączy go z grodziskiem w miejscowości Horodok (rejon maniewicki obwodu łuckiego).

L: Labuda 1959, 1147-1149; *Latopis kijowski 1118-1158*... przyp. 247, 38; Войтович 2015, 50; *Указатель*... 553.

158. **Dubiči, Dubicze (latop. Дубичи).**

B: Dubiči, jako gród wołyński, pojawiają się w *Spisie grodów ruskich dalszych i bliższych.*

J: Wedle M. Tichomirova latopisową miejscowośc należy utożsamić z miasteczkiem Dubišči w pobliżu Łucka (miałaby to być jedna z dwóch miejscowości noszących obecnie nazwę „Dubyšče" położonych na wschód od Łucka). Hipotezy Tichomirowa nie zostały potwierdzone. Według A. Cynkałowskiego (1984, 369) w wsi Dubyšče nad Styrem w powiecie łuckim (obecnie w rejonie rożyszczeńskim obwodu wołyńskiego) funkcjonował poświadczony źródłami z 1322 r. monastyr. Książę Lubart nadać miał mu wsie oraz cerkiew katedralną w Łucku (XVI w. nadzór nad monastyrem sprawować miał łucki władyka). W rzeczywistości w gramocie Lubarta z 1322 r. wymieniony został „monastyr dubiński" wśród dóbr podarowanych cerkwi Jana Złotoustego w Łucku. W odniesieniu do pozostałych miejscowości Wołynia noszących tę nazwę brak jest wiadomości na temat tak wczesnych ich dziejów.

L: Cynkałowski 1984, 369; *Грамоти XIV ст.* .... 20-21; Тихомиров 1979, 108.

159. **Iwań (latop. Ивань) nad Ikwą.**

B: Informacje o grodzie Iwań pochodzą z kon. XIV w. (gród wymieniony został w *Spisie grodów ruskich dalszych i bliższych* w szeregu grodów wołyńskich).

J: W interpretacji M. Tichomirowa latopisowy Iwań łączony może być z wsią Ivanie nad Ikwą, w pobliżu Dubna. Na mapie załączonej do artykułu A. Poppego (1958, ryc. 1, 254) Iwań Tichomirowa położony jest nad Ikwą mniej więcej w połowie drogi między Łuckiem i Krzemieńcem, w miejscu Dubna – oznaczano tak prawdopodobnie dzisiejsze Ivanne. Według przekazów historycznych, dobra (?) Ivani wchodziły w skład domeny księcia Ostrogskiego w 1386 r. Brak jest informacji o wczesnośredniowiecznych obiektach archeologicznych pochodzących z terenu wsi. Z kolei A. Cynkałowski (1961, 181) wspomina o nieregularnym w planie grodzisku w Iwaniniczach (wieś położona w powiecie dubieńskim), na którym znaleziono znaleziska wczesnośredniowieczne. Grodzisko położone jest na północnym skraju wsi w uroczysku „Batareja". Grodzisko jest okrągłe w planie (wymiary80x95 m) i obwiedzione częściowo zachowanym wałem oraz fosą. Na północ od grodziska odkryto ślady osady otwartej (powierzchnia 2 ha). Trudno jednak utożsamiać Iwaninicze ze znanym ze *Spisu*.... Iwaniem, gdyż stanowisko nie było badane wykopaliskowo (z jego terenu została zebrana jedynie została ceramika z X-XI w.).

L: Cynkałowski 1961, 181; 1984, 472; Poppe 1958, 254 (mapa); Прищепа, Ткач 2003, 182; Тихомиров 1979, 108; wiadomości ustne od J. Pšeničnego.

160. **Izborsko (latop. Изборско) nad Słoną.**

B: Niezidentyfikowany dotąd gród „wołyński" Izborsko, położony cyt. На реце Солонои[504], pojawił się w *Spisie grodów ruskich dalszych i bliższych*.

L: Тихомиров 1979, 109.

504 Również „wołyńska" rzeka Słona pozostaje niezidentyfikowana. Najbardziej znana rzeka Słona (słow. Slana, węg. Sajó) położona jest na terenie dawnych Węgier (dopływ Cisy). Rzeka pojawia się w średniowiecznych źródłach węgierskich np. w *Gesta Hungarorum* (85) czy *Rogerii carmen miserabile super destructione regni Hungariae per Tartaros facta* (37) – nad rzeką rozegrała się bitwa z Tatarami (1241 r.).

161. **Kamieniec (latop. Каменѣць, Каменець) nad Słuczą (?) lub Chomorą (?).**

B: Prócz dwóch grodów o nazwie „Kamieniec" położonych w zachodniej części Wołynia, istniał jeszcze przynajmniej jeden Kamieniec znajdujący się w we władaniu Romanowiczów, położony tym razem na wschodnich rubieżach państwa. Rozbieżności pojawiają się w kwestii powiązania przekazów źródłowych z jednym z trzech (lub nawet czterech bądź pięciu)[505] Kamieńców. Najmniej wątpliwości budzi Kamieniec nad Leśną, gdyż KHW wspomina o rzece, nad którą Włodzimierz Wasylkowicz w 1276 r. założył gród, a nazwa miejscowości przetrwała do dziś.

Pod w 1196 r. pojawia się Kamieniec (oznaczany niekiedy w indeksach jako gród w ziemi kijowskiej)[506], część wołyńskich posiadłości Romana Mścisławowicza, którą spalili stronnicy Ruryka Rościsławicza (po uprzednim spaleniu Peremyla). Autorzy polskiego wydania *Latopisu Kijowskiego* odnoszą wzmiankę tę do Kamieńca Podolskiego „będącego wówczas grodem wołyńskim" (*Latopis*.... przyp. 9, 266), zapewne za sprawą indeksu nazw geograficznych wydania *Latopisu ipatijewskiego* z 1962 r. Również według V. Neroznaka (1983, 82) pod 1196 r. wspomniano Kamieniec nad Smotryczem (Podolski). Według interpretacji Kotljara (1998, 111) pod 1196 r. latopisy wspominają Kamieniec „nad Słuczą". Wołość kamieniecka należąca w 1196 r. do Romana (ojca księcia Daniela) znajdować się miała na pograniczu Wołynia i ziemi kijowskiej (Dąbrowski 2011, 89). I. Kryp'jakevyč (1984) uważał, iż tereny te (Kamieniec, Połonne) pozostały we władaniu władców Wołynia. Z wzmianek z początku XIII w. wynika, iż część swych lat młodzieńczych Daniel i Wasylko spędzili właśnie w Kamieńcu, gdzie schronili się wraz z matką[507].

Kolejny raz Kamieniec we wschodniej partii Wołynia wspomniany został prawdopodobnie w 1228 r. (po uprzednim zajęciu przez Daniel Romanowicza ziemi łuckiej, peresopnickiej i Czartoryska). Powołując się na przekaz KHW z 1235 r. cyt.

505 Autor hasła „Kamieniec" w *Słowniku Etymologicznym Latopisowych Nazw Geograficznych Południowej Rusi* (*Етимологічний*....66) zwraca uwagę na uprzednie odnoszenie niemal wszystkich XIII-wiecznych wzmianek o Kamieńcu do Kamieńca Podolskiego. Autor wylicza Kamieniec Litewski („Leśnieński"), Kamieniec „w okolicy Kobrynia"(?), Kamień Koszyrski i Kamieniec nad Słuczą. Osobne hasło dotyczy zaś Kamieńca „Izjasławowego" zniszczonego przez Batu-chana. Autor słusznie zauważa, iż chodzi o dwa miasta: Kamieniec i Izjasławl.

506 Por. np. *Літопис руський*... 553.

507 I. Kryp'jakevyč (1984) opisał Kamieniec w rozdziale poświęconym ziemi dorohobusko-peresopnickiej. Lokalizował on Kamieniec w dorzeczu Horynia (nad jego dopływem – Cwitoczką, w okolicach Izjasławia).

Придоша Галичане на Каменець . и вси Болоховьсции кнѧзи с ними . и повоеваша по Хомороу . и поидоша ко Каменцю . вземши полонъ великъ поидоша, niektórzy badacze lokalizowali Kamieniec bezpośrednio nad Chomorą. O Kamieńcu w pobliżu Izjasławia, zdobytym przez Mongołów wspomina KHW pod 1240 r. Jak podaje źródło cyt. приде к городꙋ . Колодѧжьноу. и постави порока . вї . и не може разбити стѣнъı . и начатъ перемолъвливати люди . wни же послоушавше . злого свѣта его . передашасѧ . и сами избити быша . и приде Каменцю Изѧславлю взѧтъ ѧ . видивъ же Кремѧнѣць и градъ Даниловъ (*Ипатьевская*... стб 786) po zdobyciu Kołodjażyna idący ze wschodu Batu-Chan przyszedł do „Kamieńca Izjasława", a dalej znajdowały się niezdobyte wówczas twierdze Krzemieniec i Daniłów (wszystkie wymienione grody znajdowały się zatem na linii wschód-zachód). Można zatem uznać, iż wyżej wymienione wzmianki dotyczą w Kamieńca położonego na wschodzie ziemi wołyńskiej.

Ze „wschodnim", zniszczonym zimą 1240/1241 r., Kamieńcem utożsamiane bywało grodzisko w okolicy miejscowości Myropol nad Słuczą (rejon romanowski, obwód żytomierski) - Kamieniec utożsamił z położoną na lewym brzegu Słuczy dawną wsią Kam'janka (która weszła w skład Myropola) m. in. M. Kotljar (1998, 111). Stanowisko w Myropolu datowane na XII-XIII w. zajmuje cypel na skalistym brzegu rzeki. Owalne w planie założenie (wymiary 110x155 m) z trzech stron otoczone jest podwójną linią wałów. W pobliżu grodziska, na terenie wsi odkryto pozostałości jeszcze jednego, niewielkiego (powierzchnia 0, 05 ha) założenia obronnego. W opinii S. Ters'kiego i S. Majarčaka (2014, 312) łączenie grodziska w Myropolu z Kamieńcem (centrum wołości?) jest wątpliwe, ze względu na jego bliskie położenie (zaledwie kilka kilometrów w linii prostej) względem ważnej warowni, jaką był Kołodjażyn. Badacze skłonni byliby identyfikować Kamieniec z innym grodziskiem, położonym nad rzeką Huską - Horodyščem k. Šepetivki (uznawanym niegdyś przez M. Kargera za Izjasławl, na którym to grodzisku wykryto ślady pogromu ludności wiązane z 1240 r.), lecz nowe materiały pochodzące ze stanowiska datowane są na XIII-XIV w. Również B. Pryščepa (2016a, 131), skłonny jest widzieć w badanym niegdyś przez Kargera Horodyšču (położonym na zachód od Chomory, na szlaku między Izjasławlem a Kołodjażynem) latopisowy Kamieniec. W początkach XVII w. Horodyšče, majątek książąt Zasławskich, miało status miasta, potem przekształciło się w wieś (Заяць 2003, 78).

K:

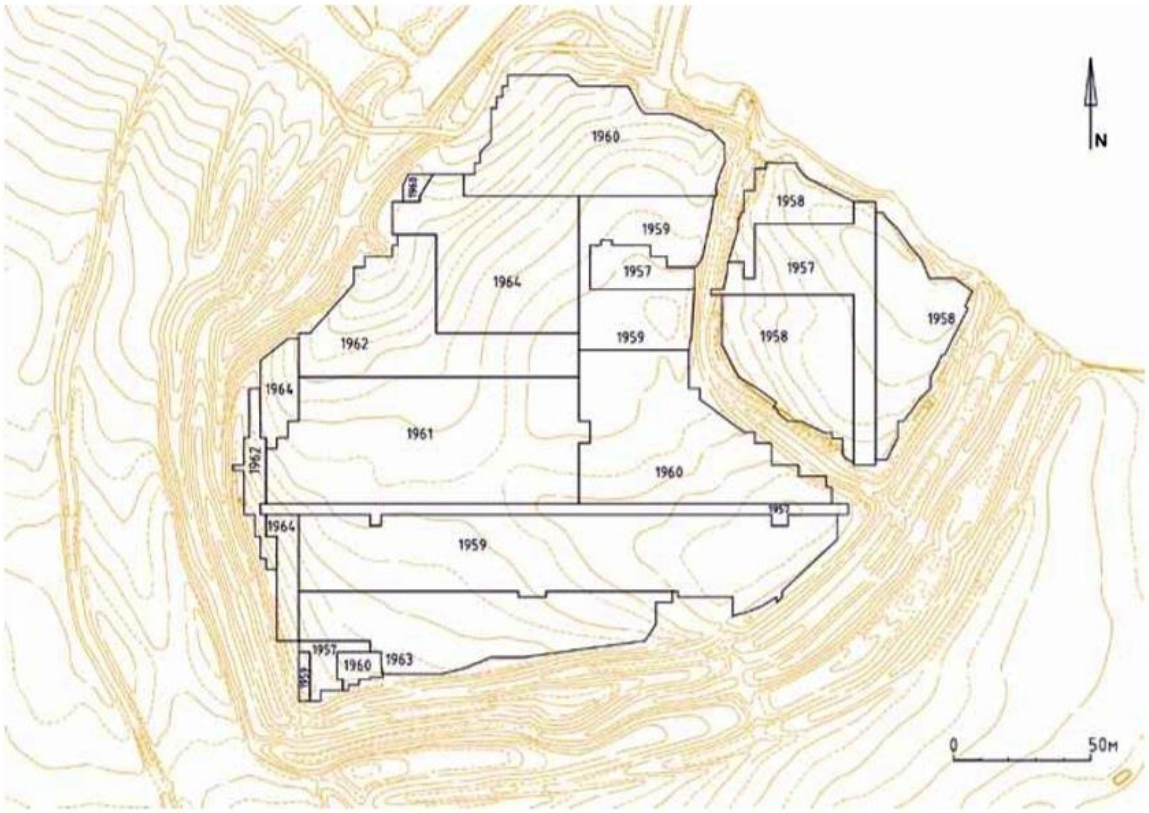

Ryc. 418. Plan grodziska w Horodyšču k. Šepetivki z zaznaczonym obszarem badań M. Kargera (za: Peskova, Mikhaylov 2018, rys. 5, 421).

L: Dąbrowski 2011, 89; 2012, 77, 144; Dimnik 1979, 26-27; *Kronika*.... 109; Peskova, Mikhaylov 2018, 417-440; Барсов 1865, 87; Заяць 2003, 78; Котляр 1998, 111; Купша 2011, 33-34, mapy; *Літопис руський*... 553; Маярчак 2012, 85-87; Прищепа 2016a, 131-133; Терський 2011, 127; Терський, Маярчак 2014, 312-315.

162. *Koden (Kodeń? Kodyń?), Kodnia

B: *Nazwa grodu nie pojawia się w źródłach w samodzielnej formie. Koden lub Kodnia to rekonstruowana nazwa siedziby bojara Siemiona Kodyńskiego wspomnianego w KHW pod 1213 r.

J: W pierwszym latopisie sofijskim pod 1503 r. wspomniany został także namiestnik kodeński Wojciech Janowicz. Ten hipotetyczny gród bojarski lokowany jest przez badaczy

często na lewym brzegu Bugu (utożsamiany bywa z miejscowością Kodeń w województwie lubelskim).

L: *Kronika*... 116; Куза 1996, 154; Раппопорт 1967, 180 (mapa), *Указатель*... 148.

163. *Kowel (ukr. Ковель), rejon loco, obwód wołyński, Ukraina.

B: W świelte słowników i encyklopedii historii Ukrainy, pierwsza historyczna wzmianka o mieście pochodzić ma z 1310 r. (*Україна: литовська доба*...73; ЕІУ, t. IV, 389; IMiC УРСР, 314)[508], zaś według autorów SGKP (t. IV, 516-517) Kowel istniał jeszcze przed najazdem mongolskim (na terenie „Starego Miasta" Kowla znajdować miał się wówczas klasztor). Miasto przez dłuższy czas pozostawało w posiadaniu rodu Sanguszków. Lokacja Kowla na prawie niemieckim miała miejsce dopiero w XVI w. (1518 r.).

**J: ***Choć brak informacji na temat grodu w Kowlu, niektórzy badacze skłonni byli upatrywać początków miasta jako ośrodka Rusi Halicko-Wołyńskiej. Jak wspomina A. Cynkałowski (1984, 508), na terenie miasta, na wysokim brzegu Turii znajdowano fragmenty ceramiki XII-XIV w. Podczas robót ziemnych na terenie „Starego Miasta" rozkopano dawne cmentarzysko (natrafiono na drewniane trumny w postaci wydrążonych kłód). Te same informacje podał V. Antonovyč (1900, 56). Najwyraźniej badacze swą wiedzę czerpali z SGKP. Bez jawnych dowodów źródłowych i archeologicznych, Kowel uznać należy za gród domniemany (lub wręcz wymyślony).

L: Cynkałowski 1984, 508, SGKP, t. IV, 516-517; Антонович 1900, 56; ЕІУ, t. IV, 389; IMiC УРСР (*Волинська область*), 314; *Україна: литовська доба*... 73.

508 W pracy niestety nie podano źródła, z którego pochodzi ta data. Podobnie w jest w przypadku hasła „Kowel" w słownikach/encyklopediach historycncyh. W IMiCУРСР, gdzie podano nawet dwie daty związane z Kowlem w XIV w. (1310 i 1327 r.), zamiast źródła znajdziemy jedynie odwołanie do XIX-wiecznej serii wydawniczej *Живописная Россія*. (t. 5, cz.1, 288; dostęp: archive.org), w której próżno szukać wiarygodnych danych na temat „grodu Kowel". Podane tam informacje wskazują, iż Kowel pomylono z Kowalem, miejscem narodzin Kazimierza Wielkiego. Praca *Україна: Литовська доба 1320-1569* ma charakter popularnonaukowy i albumowy, lecz stopnie naukowe jej autorów, składu redakcyjnego i recenzenckiego sugerowałby, iż w publikacji tej powinny pojawiać się informacje z materiału źródłowego, nie z pełnych pomyłek i powielających niesprawdzone informacje słowników historycznych z XIX-XX w.

164. **L’ubno, Lubno (latop. Любно).**

B: Nazwa grodu pochodzi ze *Spisu grodów ruskich* (Lubno zostało w nim wymienione wśród grodów wołyńskich).

J: Być może nazwano tak w źródle Luboml.

L: Тихомиров 1979, 108.

165. **Orelsk (latop. Ѻрельскъ).**

B: Gród został wspomniany pod 1204 r. w KHW w kontekście podróży Leszka Białego do Orelska po odesłaniu do zasiadającego we Włodzimierzu Ingwara jego córki. W rzeczywistości ustęp *Kroniki* o Ingwarze, jego córce i Leszku Białym odnosi się do czasów nieco późniejszych i jest dość chaotyczny w przekazie. Propozycję przebiegu wzmiankowanych wydarzeń przedstawił D. Dąbrowski (por. 2012, 65).

J: N. Barsov (1865, 154) przypuszczał, iż Orelsk znajdował się w okolicach nawiązujących do niego nazwą wsi w rejonie Krasnegostawu (dzisiejsze nazwy tych miejscowości to Orłów Murowany i Orłów Drewniany). W Orłowie Murowanym Kolonii znajdują się relikty zamku, którego badania prowadził S. Gołub. Najstarsze znaleziska z zamku datowane są na XV-XVI w. Jak wspomina kierownik wykopalisk (Gołub 2015, 220), najstarsze dzieje Orłowa w nowszej literaturze odnoszone są do 1396 r. (Orłów był wtedy wsią ziemi chełmskiej należącą do Dymitra z Goraja), nie ma natomiast odniesień do okresu wcześniejszego ani też żadnych informacji o ruskim grodzie. Według M. Kotljara Orelsk był grodem polsko-ruskiego pogranicza, położonym na prawym brzegu Wieprza, 30 km na północny zachód od Uchań (Котляр 1998, 236), zaś według L. Machnovca (*Літопис руський*... 562) Orelsk położony był w Małopolsce (badacz identyfikował go z Orzelcem Dużym).

L: Dąbrowski 2012, 65; Gołub 2015, 219-228; Барсов 1865, 154; Котляр 1998, 236; *Літопис руський*... 562.

166. **Pław (latop. Плавъ).**

B: Jedyna wzmianka o położonym pomiędzy Onutem a Kuczelminem Pławie pochodzi z 1213 r. (*Ипатьевская*... стб 735).

J: Latopisowy Pław traktowany bywa jako bliżej niezidentyfikowane miejsce przeprawy (czyli „pławu") przez Dniestr lub noszący nazwę przeprawy gród. (Gród) Pław identyfikowano niegdyś z Perebykivs'kim horodyščem (in. Zelena Lypa, grodzisko położone 3 km w dół Dniestru od wsi Perebikvci w rejonie chocimskim obwodu czerniowieckiego). S. Pyvovarov przypuszcza, iż latopisową przeprawą mógł być późniejszy Chocim (zob.). W literaturze pojawiają się także propozycje lokalizacji Pławu związane *stricte* z toponimią: potok i wieś Pławie w rejonie Skola na południu obwodu lwowskiego oraz lokalizacja „mołdawska", czyli identyfikacja Pławu z wsią Plavni położoną w rejonie renijskim, na południu obwodu odeskiego (propozycja ta nie może być przyjęta, ze względu na położenie ów „pławu" nad Dunajem).

L: *Kronika*... 117; Возний 2005a, 316-317; Котляр 1998, 238-239, *Літопис руський* ... 564; Нерознак, 1983, 137; Пивоваров 2002, 110-120.

167. **Podhoraj (latop. Подъгораи, źr. Podhoray, Podgoray).**

B: Prócz KHW (*Kronika*... 152), toponim „Podhoraj" pojawia się w 7 dokumentach z kon. XIV-pocz. XV w. (Janeczek 1985, 5). Pierwsza wzmianka o Podhoraju (położonym wówczas między ziemią halicką a wołyńską)[509] pochodzi z 1235 r. Podhoraj, o którym mowa w późnośredniowiecznych dokumentach, stanowił centrum wołości (późniejszego powiatu) w ziemi bełskiej.

J: Problemem lokalizacji Podhoraja zajmował się A. Janeczek, a także w ostatnim czasie V. Ljaska. W poszukiwaniach Podhoraja badaczom służyły toponimy (nazwy miejscowości należących do wołości podhorajskiej) pojawiające się w źródłach od czasów Kazimierza Wielkiego po wiek XV oraz studia nad późniejszymi przekazami dotyczącymi topografii Roztocza, szlaków handlowych i komunikacyjnych. Wedle ustaleń historyków staroruski Podhoraj stanowił początkowo nie tylko funkcję placówki strażniczej na Roztoczu, ale i lokalne centrum administracyjno-handlowe, którego znaczenie zaczęło podupadać już w XIV w. i zniknęło z kart późniejszych źródeł. I. Kryp'jakevyč upatrywał Podhoraja w grodzisku położonym w pobliżu wspomnianej w jednym z dokumentów wsi Zarudce („*Zarudcze*

509 Gród Podhoraj wspomniany pod 1235-1236 r. w KHW (w wariancie z latopisu chlebnikowskiego – „ na Podhor'ji") był według A. Janeczka (1985, 7-9) położony był we wschodniej partii Roztocza. W źródle (*Kronika*... 170) pojawia się także toponim „Podgórze" (region sąsiadujący z Roztoczem, pustoszony przez Rusinów).

napodhoray"), lecz propozycja ta ma zarówno swoich zwolenników, jak i przeciwników (por. Ляска 2012, 111). A. Janeczek (1985, 6-7) lokalizował hipotetycznie Podhoraj w okolicach wsi Mokrotyn w pobliżu lasu (lub wzgórza) Haraj. W okolicach tych nie odkryto śladów żadnego grodziska, a jedynie ślady średniowiecznego osadnictwa otwartego. Zdaniem V. Ljaski (2012, 111-113) nazwa „Podhoraj" (termin oznaczający miejsce „pod górami") oznaczać mogła region, część Pobuża Grzędowego (na którym występują z resztą toponimy zawierające człon „goraj").

L: Janeczek 1985, 3-28; 1991, 25; Świeżawski 1968, 120-123, Крип'якевич 1984; 1990, 314-315; Ляска 2012, 107-151; 2013a, 109-136.

168. *Połona, Połonyj (?) (latop. Полона).

B: *Według *Latopisu kijowskiego* była to miejscowość (niekoniecznie gród) lub rzeka (obecnie Połonka) „między Włodzimierzem a Łuckiem", gdzie podczas oblężenia Łucka w 1149 r. stanął książę Włodzimierz Wołodariewicz (Wołodymirko; *Latopis kijowski*... 85).

J: N. Barsov wymienia dwie osady, z którymi można by łączyć latopisową Połonę: Połonną i Połonkę[510] nad rzeką Tykwą (?)[511], wpadająca do Styru. Badacz wspominał jeszcze jedno Połonne nad Styrem, lecz nie położone na szlaku do Włodzimierza. A. Cynkałowski (1961, 191, 177), powołując się na materiały W. Antonovyča, wspomina o niebadanym grodzisku nad rzeką Połonką (dopływem Czarnohuzki) w dawnym powiecie łuckim (chodzić mogło o grodzisko w Korszowie). Pod samym Łuckiem, na podmokłych łąkach Hirki-Połonki również znajdować się miało trójkątne w planie grodzisko oraz osada otwarta. Grodzisko to znajduje się w południowej części doliny prawego brzegu rzeki, naprzeciwko wsi Horodyšče I. Grodzisko datowane jest na okres staroruski, a w jego sąsiedztwie odkryto ślady osady otwartej.

W sąsiadującej z Łuckiem i Hirką-Połonką Połonce nad Czarnohuzką (miejscowość rejonu łuckiego), na południowym krańcu wsi, odkryto 2 stanowiska osadowe datowane na XI-XIII w. oraz osadę XIII-XIV w.

510 Zapewne chodziło o Połonkę położoną w bezpośrednim sąsiedztwie Łucka.
511 W SGKP (t. VIII, 727) znajdziemy 2 miejscowości (Połonne/Połonna i Połonka) nad rzeką Połonką.

L: Cynkałowski 1961, 177, 191; SGKP, t. VIII, 727; Барсов 1865, 164; *Етимологічний*.... 106; Кучинко, Златогорский 2010, 190-192; 232-233; *Літопис руський*... 565; Ратич 1957, 8-9.

169. **Rogożyna (latop. Рогожина).**

B: Rogożyna wspominana została w KHW pod 1213 r. [512] w kontekście walk Daniela Romanowicza z polsko-węgierską koalicją u Krwawego Brodu (przeprawy przez Dniestr lub Łukwę w okolicach Halicza).

J: W opinii M. Kotljara (1998, 238) Rogożyna miała być warownią graniczną (strażnicą pogranicza halicko-węgierskiego). Gród zazwyczaj lokalizuje się nad Dniestrem w pobliżu ujścia do niego Stryja (obecnie miałaby to być zatem wieś Rogóźno, w rejonie żydaczowskim, w której jednak trudno upatrywać „fortecy granicznej"). Również niezbyt „graniczne" położenie cechuje wieś Rogóźno w rejonie samborskim, która wedle W. Makarskiego (1999, 223) powstała w czasach staroruskich (przed 1323 r.). Według autorów *Słownika Etymologicznego Nazw Latopisowych*... (*Етимологічний*... 115) nazwa „Rogożyna" dotyczy rzeki lub osady otwartej (identyfikowanej z wyżej wspomnianym Rogóźnem w rejonie żydaczowskim).

L: *Kronika*.... 116; Makarski 1999, 223; *Етимологічний*... 115; Котляр 1998, 238; *Літопис руський*... 566.

170. ***Sole (latop. Соли?).**

B: Pod 1255 r. w KHW znajdujemy informację, iż za zmierzającym na Węgry książęciem Lwem do miejsca zwanego „Solami" z Halicza wysłany został niejaki Fiodor, bojarzyn politycznego przeciwnika Romanowiczów („слъишав же Левь . æко Федоръ посланъ w̃ него ко Солемь") (*Ипатьевская*... стб 830).

J: Sole identyfikowane są z osadą (?) w ziemi halickiej (*Указатель*... 436). Część badaczy (za I. Kryp'jakevyčem, 1984) identyfikuje Sole („Sól") z miejscowością Stara Sól w rejonie Starego Sambora. Źródła historyczne na temat średniowiecznych dziejów miejscowości są

512 Historycy datują te wydarzenia na rok 1219.

dość skąpe. Miasto Stara Sól[513] zostało lokowane na prawie niemieckim w 1421 r. Miejscowość umieszczana bywa także po drugiej stronie łuku Karpat (jest tak np. na mapie V. Pašuto czy w geograficzno-archeologiczno-etnograficznym indeksie *Latopisu Ruskiego* oraz w KHW tłumaczonej prez L. Machnovca, gdzie Sole utożsamiono z zakarpackim miastem Swalawa). Również według D. Dąbrowskiego (2012, 374-375), z kronikarskiego przekazu wynika, iż książę Lew przebywał w drodze na Węgry dowiedział się, iż ów Fiodor zmierza do grodu „Soli" położonego już na ziemiach węgierskich, z czym nie zgadza się autorka pracy, która lokalizuje „Sole" (niekonieczne rozumiane jako gród) po północnej stronie łuku Karpat (por. Kamińska 2020, *W poszukiwaniu Soli* [w druku]).

*****Nie ma pewności, iż „Sole" były grodem lub w ogóle punktem osadniczym.

K:

Ryc. 419. (Na kolejnej stronie:) Stara Sól w rejonie starosamborskim (jedna z możliwych lokalizacji latopisowych „Soli") na tzw. mapie Miega (źródło:

L: Dąbrowski 2012, 374-375; Janeczek 2006, 436; Kamińska 2020 [w druku]; Makarski 1999, 253; Войтович 2012, 16; *Галицько-Волинський Літопис* (1994), przyp. 11, 92;

513 Nazwa miasta według W. Makarskiego (1999, 253) miała wiązać się z wyczerpującymi się już wówczas zasobami soli.

Етимологічний.... 144; , IMiСУРСР, 14, 785; *Літопис руський*.... 570; Пашуто 1950 (mapa); *Указатель*... 436.

171. **Stanków (latop. Станковъ, ukr. Станків), Ukraina.**

B: Stanków został wspomniany w *Latopisie kijowskim* pod 1153 r. jako gród halicki. Wydarzenia opisane w latopisie rozgrywają się na południu ziemi halickiej (wspomniane zostały walki wojsk księcia halickiego Jarosława Ośmiomysła z koalicją wspierającą kijowskiego księcia Izjasława Mścisławicza toczące się nad rzeką Seret oraz starcia w okolicach Trembowli).

J: Według W. Makarskiego (1999, 252) jest to nazwa dzierżawcza. Na terenie historycznej ziemi halickiej znaleźć można wiele miejscowości, które na podstawie ich nazwy można by odnosić do latopisowego Stankowa. N. Barsov wspomina, na przykład, o miejscowościach Stanków, Stankowa i Stankowce w okolicach Halicza (choć nie wiąże latopisowego Stankowa z żadną z nich) oraz o Stankowie w rejonie Złoczowa. W okolicach Złoczowa lokalizował gród L. Machnovec, który powiązał latopisowy Stanków ze Ścianką (por. Стінка). W obrębie historycznej ziemi przemyskiej położony jest Stańków (rej. Stryj), kilkukrotnie wzmiankowany jako Stankow, Staniła i Stanykow w dokumentach aktowych z XV w. (AGZ, t. XIII, 84 – pierwsza wzmianka – 1482 r.; t. XVIII, 275).

K:

Ryc. 420. Stańków k. Stryja (obw. lwowski) z bliżej nieokreślonym dawnym założeniem obronnym na tzw. mapie Miega (źródło: http://mapire.eu/en/map/firstsurvey).

L: AGZ XIII, 84; XVIII, 275; *Latopis kijowski (1118-1158)*... 122; Makarski 1999, 252; SGKP XI, 211; Барсов 1865, 189-190, IMCУ *Львівська область*, 836; *Літопис руський*.... 570.

172. **Tarnawa, Ternawa (latop. Тернава).**

B: Pod 1262 r. KHW wspomina o zagadkowym zjeździe w Tarnawie, w którym brali udział polski książę Bolesław (Wstydliwy) i Romanowicze.

J: Badacze są dość zgodni w kwestii, iż Tarnawa była grodem pogranicza polsko-ruskiego, zazwyczaj lokalizowanym przez badaczy na terytorium polski (Tarnawa utożsamiana bywa z położoną na zachodnich rubieżach ziemi chełmskiej Tarnawą (Dużą?) w powiecie biłgorajskim (zob. mapa poniżej). Według M. Kotljara, przekaz źródłowy sugeruje, iż Tarnawa była wołyńskim „grodem-fortecą" ulokowanym kilka wiorst na południe od Andrzejowa, (Котляр 1998, 211, 243)[514]. Warto zaznaczyć, iż źródło nie nazywa Tarnawy grodem (nie podaje także czy należała ona do Polski czy do Rusi).

K:

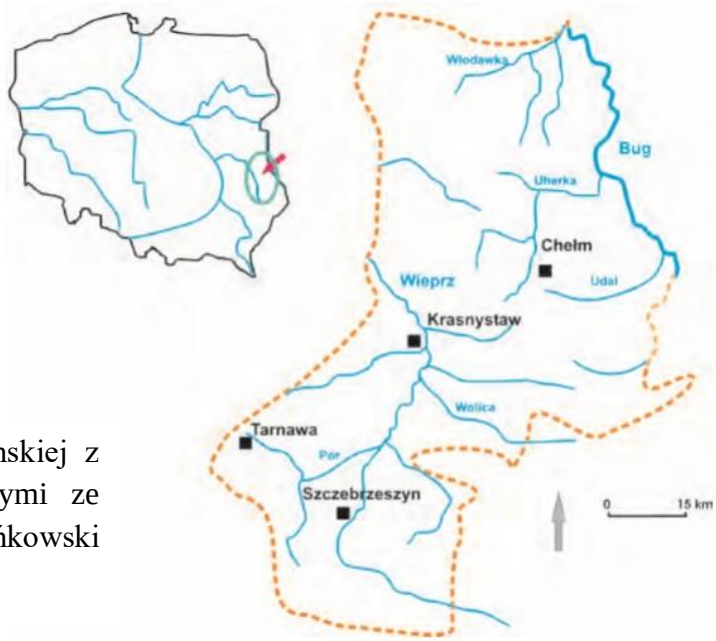

Ryc. 421. Mapa ziemi chełmskiej z zaznaczonymi grodami znanymi ze źródeł pisanych (za: Dzieńkowski 2014a, rys. 1, 152).

514 M. Kotljar (1998, 211) nie podaje w zasadzie żadnego uzasadnienia takiej lokalizacji i nazywa Tarnawę początkowo miastem „halickim".

L: Dzieńkowski 2009, rys. 7, 44 (mapa); 2014a, rys. 1 (mapa), 152; *Kronika*... 215; Котляр 1998, 211, 243; *Літопис руський*... 571.

173. **Torczew (latop. Торчевъ).**

B: KHW według latopisu ipatijewskiego wspomina położony prawdopodobnie na wzgórzach pobliżu w Szumska, na południe od Wzgórz Krzemienieckich (bowiem Daniel i Wasylko zjechali z „z wysokich gór") Torczew pod 1233 r.

J: N. Barsov identyfikował Torczew z Torczynem w rejonie łuckim, położonym przy drodze do Włodzimierza Wołyńskiego. Według indeksu *Latopisu Ruskiego* L. Machnovca w źródłach chodzić mogło o d. Novyj Taraž (obecnie Staryj Taraž) nad Ikwą, w pobliżu Poczajowa, gdzie znajduje się słabo rozpoznane grodzisko „Desjat' valiv". Również M. Kotljar i S. Ters'kyj lokalizują Torczew w okolicach Poczajowa. Kotljar sam gród odnosi do grupy „grodów-fortec" ziemi wołyńskiej zbudowanych przez Daniela Romanowicza (Daniłów, Krzemieniec, Chełm) w latach 20. i 30. XIII w. Jednakże, trudno udowodnić, iż to właśnie grodzisko w pobliżu Starego Taraża było Torczewem, gdyż nie rozpoznana została jego chronologia, nie ma także żadnych przesłanek onomastycznych, by identyfikować je z latopisowym grodem.

L: *Kronika*... przyp. 527, 145; Liwoch 2003, 261; SGKP, t. XII, 163; Барсов 1865, 200; Котляр 1998, 240; *Літопис руський* ....572; Терський 2011, 128.

174. **Wodawa (latop. Водава).**

B: Wodawa jedyny raz wspomniana została w KHW pod 1240 r., jako miejsce spotkania Lwa Romanowicza (który wyruszył z Węgier) z ojcem (*Ипатьевская*... стб 789).

J:. W literaturze naukowej spotykane jest rozróżnienie Wodawy – grodu lokalizowanego w ziemi halickiej (por. *Етимологічний*... 32) i Wołodawy (Włodawy) – grodu wołyńskiego, choć niektórzy autorzy podejrzewają iż nazwy Wodawa i Wołodawa mogą być sobie tożsame. Według A. Majorova (por. 2012, 66-68; 2013, 11-14) Wodawa może być zniekształconą

nazwą jakiegoś punktu geograficznego położonego po drodze z Węgier na Ruś (jak podejrzewa autor, rzek: Wełtawy lub Mołdowy).

L: *Kronika*.... 164; *Етимологічний*... 32; Майоров 2012, 66-68; 2013, 11-14; *Указатель*.... 34.

175. *Woiń (latop. Воинь).

B: Woiń pojawia się w źródłach pisanych ok. 1285 r.

J: *Mimo, iż KHW jasno określa status i położenie Woinia cyt. „wже преже того Лестко . послaвъ Люблинѣць взѧлъ бѧшеть оу него . **село** на Вькраиници именемь Воинь” (*Ипатьевская*... стб 889), w literaturze znaleźć można „gród” wołyński Woiń lub niejednoznaczne oznaczenia latopisowych punktów osadniczych (por. mapy w podanej literaturze). Gród o nazwie Woiń położony był w ziemi perejasławskiej, zaś wołyński Woiń był osadą otwartą. Z map historycznych Wołynia w XIII w. wynika, iż Woiń identyfikowany jest z Wohyniem (powiat radzyński, woj. lubelskie). W okolicach Wohynia nie odkryto grodziska wczesnośredniowiecznego. Inną propozycją identyfikacji Woinia jest wieś Vojnyn w rejonie łokackim obwodu wołyńskiego (nie jest ona jednak położona w pasie pogranicza polsko-ruskiego).

L: *Kronika*.... 238; *Етимологічний*... 32-33; Кучинко 2001, 195 (mapa); Прищепа 2005, 117 (mapa); Б. Прищепа, О. Прищепа 2008, 76.